

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966.]

İ. KAFESOĞLU, T. YAZICI, N. M. ÇETİN

TARAFINDAN

LEYDEN TAB'İ ESAS TUTULARAK

TELİF, TADİL, İKMAL ve TERCÜME SURETİ İLE

NEŞREDİLMİŞTİR

10. CİLT

SÂ — SUFRUY

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ

SA. SĀ, arap alfabesinin 4. barfinin adı olup, adedi değeri 500'dür. İki ucu içeriye doğru bükülmüş ve üzerine üç nokta konulmuş ufki bir çizgi şeklindedir. Bu üç nokta onu, alfabenin üçüncü barfi olan ve yalnız iki nokta taşıyan *fā* [b. bk.]'dan ayırır. Bu ben-zayış *sā*'nın alfabe bemen *fā*'dan sonra gelen yerini izâh eder.

Diğer sâmi alfabeler arasında yalnız canûbî-arap alfabesi bu *s* sesi için husûsî bir şekle aâhiptir.

İstikak bakımından *sā*, ken'ânî *š*, ârâmî *ṣ* (eski ârâmî *š*), âsûrî *š* ve habesça *ṣ* harfine takabül eder. Arapçada bu ses çok defa *f* ile değişir. (A. J. WENSINCK.)

SA'. SĀ' (šuvā'; ar. müzekker veya müennes), hubûbat ölçegi olup, „Medine'de kullanılan şekline göre = 4 mudd [modius]“ (Lisân). Gerek *sā*'ın, gerek mudd'ün ticâretteki hacmi muhtelif şehir ve bölgelerde birbirinden farklı idi; fakat şeker bayramının (İd al-fiṭr) menâsiki hîceret'in 2. yılında Peygamber tarafından tesbit edilirken, bu ölçegin *šar'* değeri de tâyin edilmiştir. Böylece *zakât al-fiṭr*, âilenin her ferdi için, bir *sā* hubûbat olarak kararlaştırılmıştır. Tabî'dir ki, bunun için Medine'de kullanılan *sā* esâs tutulmuştur o günden itibaren Medine mudd'üne mudd al-nabî denilmiştir.

Bu ilk sünnî-islâm mudd'ünün hacmi Zayd Sâbit tarafından kaydedilmektedir. Daha sonra ları dinî maksatlar ile imâl edilen mudd ve *š* lar da bu örneğe göre yapılmış olmalıdır. Magrib ile ilgili muhtelif vesikalarda bunun böyle olduğunu tesbit etmek mümkündür. Buna göre, resmen mudd al-nabî = 0,75 l., *sā* ise = 3 l. hacminde idi.

İslâm fıkında da, esâs olarak, bu hacim kabul edilmiştir. Burada *sā* = 26 $\frac{2}{3}$ riḡl; riḡl = 128 Mekke dirbemi ve dirhem de = 50 $\frac{2}{3}$ arpe tâneai besaplanmaktadır. Böyle bir ölçegin her yerde birbirinin aynı olmayacağı tabî'dir.

Bir de, mudd veya *sā* bulunmadığı vakit, *zakât al-fiṭr* çok defa ters çevrilmiş, orta derecede açık iki avucun yan-yanaya getirilmesi ile ölçülmektedir. Bu âdet dışında *sā* veya mudd al-nabî ölçekleri ayrıca şu dinî vecibeler için de kullanılmaktadır: a. öşürlerin (*zakât*) hesaplanışında, b. küçük temizlik (*vuḏū*) ve büyük temizliklerde (*ḡusl*) gerekli en az su miktarının tesbitinde (ilkinde 1 mudd ve sonuncusunda 1 *sā*).

Bibliyografiya: Arapça lugatlar, bilhassa *Muḥiṭ al-muḥiṭ* (Beyrut, 1870), II, 1221, stn. 1; fıkıh ve hadîs mecmuaları; Alfred Bel, *Note sur trois anciens vases en cuivre gravé, trouvés d Fès et servant à mesurer l'aumône légale du Fiṭr* (Bull. Archéolog., Paris, 1917, s. 359—387, resimli), diğer eserler burada gösterilmiştir.

(ALFRED BEL.)

SĀ'. [Bk. SĀ']

SA'. [Bk. SĀ']

SĀ'Ā. [Bk. SĀĀT.]

SA'ĀDA. [Bk. SĀĀDET.]

SA'ADAT. [Bk. SĀĀDET.]

SAĀDET. SA'ĀDA (A.), saâdet. s'-d kökü ve onun bir kısım müştakları, muhtelif bakımlardan islâm öncesi arap düşünüş tarzına bağlanır. Kendisine „kurtuluş vesilesi, uğur“ (y-m-n, zıddı n-h-s) gibi, umûmî bir mânâ verilmektedir. Has isim olarak Sâ'd (müennesi: Su'ad; krş. mad. SA'D), Bünyamin ve Gad gibi, ibrânîce isimlerin müterâdifî olabilmektedir. Sâ'd ilâb ismi olarak da görülür; Wellhausen (*Reste arabischen Heidentums*², s. 65) al-Sâ'ida (arapların ibâdet için etrafında döndükleri bir ev) ashında al-'Uzzâ'nın birlekabı idi. Bundan başka, muzâfün-ileyh mevkiinde bulunan bir kelime ile tâkip edilen Sâ'd'e, sık sık yıldız ismi [krş. bir de madd. SA'D, AL-SA'DÂN] ve kabîle ismi olarak da rastlanır.

Talbiya (busûsiyle hacc esnâsında, aynı zamanda *şalât*'ta; krş. mad. TALBİYA)'deki sa'

dayka şekli, kökün (= y-m-n) mânası ile sıkı sıkıya bağlı görünmektedir. Bununla beraber krs. arap lugatlerinde mad. s'-d.

Sa'âda (ve Sa'âdat-Alî-Han has isminde bir öedel ile takip edildiği vakit; krs. mad. SA'ÂDAT-ALÎ-HÂN), bilbassa islâmî bir tâbir olarak görünmektedir (zıddı *şakâva*). Bu kelime Kur'an'da geçmemektedir. Hadîste âbiretle ilgili bir mâna taşımakta olup (krs. *yavm* c. -sa'âda „kıyâmet günü“, Dozy, *Supplément*, bk. SA'ÂDA), bilhaasa kader ile alakalıdır. Msl. sa'âda eblî sa'âda'nın amellerini tamamlamak hususunda Tanrı tarafından yardım görmüştür (al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 83; Muslim, *Qadar*, hadîs 6; al-Tirmizî, *Qadar*, bâb 3). Vâbdâniyeti kabul eden dinlerin hepsinde görülen bir tekâmüle göre, bu kelime *ahl al-sa'âda* = müslümanlar (krs. Dozy, *göst. yer.*) tâbirinde daha dar bir mâna almaktadır. Saray dili üslûbunda haşmetli, haşmet-meâb mânasına gelmekte olup, *dâr al-sa'âda* „saray“ demektir (krs. Dozy, *göst. yer.*). Der-Saâdet tâbiri İstanbul için kullanılır ve saâdetlî tâbiri türk resmî dereceler silsilesinde yer alır. (A. J. WENSINCK.)

SAÂDET-ALÎ-HAN. SA'ÂDAT-ALÎ-HAN (? - 1814), Oudh nevvâbı. Âşaf al-Davla'nın eylül 1797'de ölümü üzerine, onun sözde oğlu olan, fakat evlâtlığı hiç bir zaman tam olarak resmîyet kesbetmemiş bulunan vezir 'Alî-Han kendisine halef tayin edildi. Fakat bu zât 4 ay sonra, idâresizliğinden dolayı, işinden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine umumî vâlî Sir John Shore, onun yerine, Âşaf al-Davla'nın kardeşi olup, 1776'dan beri Benâres'te ingiliz himâyesinde yaşamakta olan Sa'âdat-Alî-Han'ı tayin etti. Sa'âdat-Alî-Han'ın idâresi zamanında Oudh bölgesinde ingiliz nüfûzu bisedilirdi derecede genişlemiştir. Bu bölge 1775 yılında, *navvâb* ile yapılan bir anlaşma neticesinde, şarkî Hindistan kumpanyası bimâyesine girmiş ve yıllık muayyen bir tazminat mukabilinde, bölgenin müdâfaası te'minat altına alınmış idi. 1798 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile bu tazminat 76 lek'e çıkarılmış ve aynı zamanda Allâhâbâd müstahkem mevkii de şirkete, silâh deposu olarak, verilmiştir. Buna mukabil, bölgenin iç ve dış düşmanlara karşı müdâfaası için, şirket 10.000 kişilik bir askerî kuvvet bulundurmayı taahhüt etmiştir. *Navvâb*'ın askerlerinin isyankâr tavırları üzerine, yeni umumî vâlî Marquis Wellesley (1798-1805) bu lüzûmsuz ve tehlikeli olan, Sa'âdat-Alî-Han'ın kendi ifâdesine göre de, ancak düşmanlarına faydası dokunan askerî birlikleri lâğvedip, yerine şirketin kuvvetlerini kullanmayı teklif etti. Şahsına karşı yöneltilen tehlikelerden korkan Sa'âdat-Alî-Han önceleri

bu islâhâtı barâretle tasvip etmiş iken, sonra bunu kabûl etmek istememiş ve ancak 1801 yılında Lucknow anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya göre, şirketin ordu masraflarını karşılamak üzere, altı küçük idârî bölge şirkete terkedilmiş ve buna mukabil *navvâb*'ın şirkete karşı bütün mâlî mükellefiyetleri kaldırılmıştır. *Navvâb* bundan başka, tebeasının geçimini kolaylaştıracak ve memleketin gelir kaynaklarını te'minat altına alacak bir idâre usûlünün tatbiki ile de mükellef tutulmuştur. Sa'âdat-Alî-Han bu anlaşmayı o kadar müessir bir şekilde tatbik etmiştir ki, sonraları Oudh bölgesini idâre edenler arasında en akıllı ve en kuvvetlisi olarak tanınmıştır. Sa'âdat-Alî-Han 1814 yılında ölmüş ve yerine ikinci oğlu Gâzî al-Dîn Haydar geçmiştir.

Bibliyografya: Sayyid Gulâm 'Alî, *Imâd al-sa'âda* (Lucknow, 1897), s. 169-174; Durgâ Prasâd, *Bâstân-i Avadh* (Lucknow, 1892), s. 99-109 (resmî ile); C. U. Aitchison, *Collection of Treaties relating to India* (Kalkûte, 1909), I, 118-137; John Malcolm, *The Political History of India from 1784 to 1823* (London, 1826), I, 170-177, 273-283; *A Selection from the Despatches of the Marquess Wellesley* (nşr. S. J. Owen), Oxford, 1877, s. 188-207; H. C. Irwin, *The Garden of India, or chapters on Oudh history and affairs* (London, 1880), s. 100-111. Daha şu kaynaklara mürâcaat edilebilir: Harsukh Râe, *Macmû' al-aḥbâr* (Brit. Mus., Or. 1624); Muhammed Muhtaşim Han, *Târîḥ-i Muhtaşim* (Bankipore Public Library, nr. 605).

SA'ÂLİBİ. [Bk. SEÂLİBİ.]

SÂAT. SÂ'A (A.), [muayyen bir zaman fâsılası ve bilhassa tesbîh edilmiş bir başlangıca göre, her bangi bir anda zamanı gösteren âlet olup], yunan hey'et âlimlerine imtisâlen, aynı zamanda *mustavîga* de denilen ve yıldızlar semâsının 15 derecelik dönmesine tekabül eden müsâvî veya nücûmî sâat, sâ'a *falakîya* ile, gündüzü ve geceyi 12 sâate bölmek sûreti ile, elde edilen ve bu sebeple de mahallin arz dâiresine ve mevsimlere göre değişen, bununla beraber zaman süresini belirten ve *zamânîya* de denilen gayr-i müsâvî sâat, *mu'vaccâ*, arasında bir tefrik yapılmıştır. Bu ikinci târif ile verilen sâatin yüksek arz dairelerine tatbiki mümkün değildir. [Güneşin semâda zâhiri bareketi sırasında zamanı belirten en uygun bir gök cismi olması sebebi ile, hey'et âlimleri zamanı dâimâ güneşin bareketi ile târif etmişlerdir. Her bangi bir mahalde güneşin batış ânı bir zaman mebdî olarak alınmış ve o anda sâatin 12 olduğu ve ertesi günü güneşin batma ânına ka-

dar iki 12 sâat geçtiği kabûl edilerek, ezânî sâat târifi yapılmıştır. Bilhassa sâatlerin ayar edilmesi kolay olduğundan, memleketimizde ezânî sâat çok taammüm etmiş, fakat bu asrın başlarında vasatî sâatin Türkiye'de umumîleşmesi ve nibâyet resmî sâat olarak kabûlü neticesi artık kullanılmaz olmuştur. Vasatî zamanın mahallin tûl dâiresine bağlı olması bir çok güçlükler busûle getirdiğinden, bütün dünyâya şâmil bir zaman sisteminin ihdâsı gerekmiş ve bunun neticesi olarak da, bir çok memleketlerin sâatleri İngiltere'de Greenwich rasathânesinin tûl dâiresi ile târif edilen Greenwich sâatine (G. M. T.) bağlanmıştır. Dinî tâbir olarak, sâ'a aynı zamanda ölüm ve kıyâmet ânı mânasına da gelir [bk. mad. KİYÂMET]. Gündüz ve gece sâatlerinin geçişini ölçmek için, zamanı ölçen âletler (*âlât al-sâ'ât*) kullanılır. *Horologium* (sâat) kelimesi yanında *hora* (yunanca *ḥōra*)'dan gelen almanca *Uhr* kelimesi gibi, arapçada sâ'at ve sâ'a da aynı zamanda zaman ölçen âlet mânasına gelir. *nîvâş*'dan gelen *binkâm* veya *pingân*; *mu'ayyavov*'den gelen *manâna* gibi bir takım kelimeler şekil değiştirmiş veya *κλῆψυδρα*'dan *sarrâḳat al-mâ'* gibi tercüme edilmiş yunanca kelimeler olmalıdır; *targahâra* (krs. *tarkihâr*=lat. *pate-na*) gibi bâzı kelimeler de irânî menşelidir. Nücûmî zaman tâyininde rubu' tahtası ve usturlab kullanıldığı mâlumdur. Ancak ister ufki, ister şâkuli olsun, muhtelif şekillerinde, güneş sâatinin veya basitenin kullanılışı hakkında fazla bir şey söylemeyeceğiz. [Zamanı gösteren âlet olarak, sâatlerin en iptidâî şekilleri milâddan asırlarca önce Mısır'da, Elcezîre'de, Hindistan'da ve Çin'de kullanılmıştır]. Sâat kelimesi ile dar mânada kasdedilen şey, eski zamandan beri mâlûm olan kum ve su sâatleri ve benzeri makinelerdir. Bizanslılar dikkatsiz bir kimsenin bile zamanın geçişini bildirmesi için, bunlara güllelerin düşmesini, çan çalmasını, lambaların sönmelerini, bareket eden şekillerin ve musikili makinelerin işlemesini te'min ile uzaktan görme veya duymayı mümkün kılacak tertibat ilâve etmişlerdir. Müslüman şarkta imâl edilmiş aan'atkarâne bir sâat hakkında en eski izâhat Einhardt'ın *Annales*'inde bulunmaktadır. Bu tarihçi, büyük Karl (Charlemagne)'ın elçisi Radbert'in, 806/807 (m.) senesinde, balfenin sarayından dönerken, öldüğünü ve bu sırada, „İran hükümdarı“, yâni halife Hârûn al-Raşîd'in elçisi Abdella ('Abd Allâh)'nın kudûslü keşişler ile birlikte geldiğini ve beraberinde de fevkalâde bir sâat getirdiğini naklederek, bu sâati tasvir eder. E. Wiedemann ve F. Hauser bu mes'ele hakkında arap kaynaklarının meydana çıkarılması ve izâhları ile bilbassa meş-

gûl olmuşlardır. Sâatler hakkında en mübim eser İsmâ'il b. al-Razzâz al-Cazarî'nin 602 (1205/1206) senesinde yazmış olduğu *Kitâb fî ma'rîfat al-ḥiyal al-handasiya* adlı kitabıdır. Bu eserde müellif, gayet mâbirâne bir tarzda imâl edilmiş ve bilhassa şekillerine göre, adlandırılmış (maymun, fil, cellât, mubarrir ve davulcu sâati gibi) sâatlerin yapılışını, bütün teferruâtı ile, yazmaktadır. Diğer mühim bir eser de, Rîzvan b. Muhammed al-Horâsânî'nin Şam'da Ğayrûn kapısında bulunan bir sâat hakkında yazmış olduğu kitaptır (krs. Suter, s. 136 v.d., nr. 343). Şarka ilk olarak XVI. asırda gelen çarklı sâatler hakkında, Taḳî al-Dîn'in 1552/1553'te yazdığı bir eserde mâlûmâta tesâdüf ediyoruz. Kastilya kralı Alphonse'un sâatleri mükemmeliyetlerini islâm medeniyetine borçludur.

Bibliyografya: E. Wiedemann, *Beiträge (SBPMS Erg., 1905, III, 255; 1905, V, 408; 1906, VI, 11; 1906, X, 348; 1907, XII, 200; 1914, XXXIV, 17; 1918-1919, LIX, 272)*; E. Wiedemann ve F. Hauser, *Über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur* (*Nova Acta Abh. d.... Deutsch. Akad. d. Naturforscher*, Halle, 1915, C, nr. 5); ayn. mll., *Uhr des Archimedes* (*Nova Acta*, CIII, nr. 2); E. von Bassermann-Jordan, *Die Geschichte der Zeitmessung und der Uhren*; [al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn* (Kalkûte, 1862), s. 675 v.d]. (J. RUSKA.) [Bu madde T. GÖKMEN tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAB', SAB'A. [Bk. SEB', SEB'A.]

SABA'. [Bk. SEBÂ.]

SABAB. [Bk. SEBEB.]

SABANCA. [Bk. SAPANCA.]

SABBİH. [Bk. SEBBİH.]

SABİR. ŞABR (A.) mefhumunun muhtevâsı, aşağıda görüleceği gibi, garbî Avrupa dillerinde bir tek kelime ile güç karşılanabilir. Arap lugat âlimlerine göre, masdarı *şabr* olan *ş-b-r* kökü „alıkoymak“ veya „bağlamak“ mânasına gelmektedir; buradan *ḳatalahu şabran* „onu sıkıca yakalayarak, öldürdü“ gelir. Buna göre, kâtil ve maḳtûle, sırası ile, *şabir* ve *maşbûr* denilmektedir. Bu tâbir işkenceye mâruz kalan şehidler ve katledilen harp esirleri için kullanılır; hadîste, islâm ahkâmına göre değil de, bunun aksine eziyet edilerek öldürülen (msl. al-Buhârî, *Zabâ'ih*, bâb 25; Muslim, *Şayd*, hadîs 58; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 171) hayvanlar için geçer. Salâbiyetli makamlar tarafından icbâr edilen ve bu sebeple cebrîen edilen bir yemini ifâde eden *yamînü şabrin* tâbirinde görülmektedir. Husûsî bir istilab olarak (msl. al-Buhârî, *Manâḳib al-anşûr*,

bâb 27; *Aymân*, bâb 17; Muslim, *İmân*, hadîs 176).

Kur'an'da çok defa ilk nazarda sabırlı olmak mânası ile *ş-b-r* kökünün müstaklamlar bulunmaktadır. Peygambere kendisinden önce gönderilen resûller gibi, sabırlı olması ihtâr edilmiştir (XXXVIII, 16; XLVI, 34; „Zîra Allahın tebditleri gerçekleşir“, buna bir de XXX, 60 ilâve olunmuştur); sabredene iki kst mükâfat vâdedilmiştir (XXIII, 113; XXVIII, 54; krş. XXV, 75). Hattâ XXXIX, 16'da, *şâbir-rûn*'un, *hisâb* (bu kelime burada ölçü, tahdit mânasında kullanılmıştır) görülmeden, mükâfatlarını elde edecekleri bildirilmiştir.

Bu mefhûm, cihâd hakkında (msl. III, 140; VIII, 66) husûsî bir şekilde kullanılmıştır. Bu neviden bir siyakte mefhûm, *sabır* ve *sebât* kelimeleri ile karşılanabilir.

Bu kelimenin sonra, msl. Yûsuf sûresinde (XII, 18), oğlunun ölümünü öğrenmesi üzerine Ya'kûb'un: „Artık bans düşen—ksdere rızâ ve teslimiyet (*fa-şabran camîlun*)“— dediğini bildiren âyette *şabr*'ın *tevekkül*, *rızâ* ve *teslimiyet* mânasında kullanıldığı görülmektedir. *Şabr* bâzan *şalât* (II, 45, 153) ile birlikte zikredilir. Mufessirlere göre, bu âyette kelime oruç mânasındadır. Onlar buna delil olarak da ramsızın sıy için kullanılmış olan *şahr* *al-şabr* sıfatını gösterirler.

Kur'an'da, *şakûr* (XIV, 5 v.b.)'e bşğl olarak kullanılmış olan *şabbâr* sıfatına rastlanır; krş. al-Tabarî, *Tafsîr*: „Kendisine felâket isâbet ettiği vakit teslimiyet gösteren ve mağfirete nâil olduğu vakit de şükreden kula ne mutlu“ ve Muslim, *Zuhd*, hadîs 64; „Mü'minin vaziyeti hayranlık vericidir; her şey kendisine hizmet eder; kendisine iyi bir şey isâbet ettiği vakit, şükredici olur ve onun iyiliğine hizmet eder ve musîbet isâbet ettiği vakit, teslimiyet gösterir ve bu da onun iyiliğine hizmet eder.“

Mefhûmun muahhar gelişmesi *Kur'an* tefsirlerinde görülmektedir; bu tefsirlerin *Kur'an* dilinin kullanılışına ne dereceye kadar dâhil bulunduklarını söylemek güçtür. Her hâlde bütün mâna farkları ile mefhûm aslen yunanîdir; zîra o revâkî 'arâqâş'a hristiyanî sabır nefse hâkimiyet ve zühdi teslimiyeti içine almaktadır (aş.-bk.). Tefsirlerin çok sayıdaki izâhları üzerinde durmaksızın, sâdece Fahr al-Dîn al-Râzî (*Mafâtiḥ al-ğayb*, Kahire, 1278; III, 200 âyeti hakkında) ninkini zikredelim. Fahr al-Dîn al-Râzî dört *şabr* tefrik etmektedir: 1. nassî mes'elelere, msl. *tavhîd*, *adl*, *nubuvva*, *ma'ad* akidesi ve diğer ihtilâflı noktalara muzâf, yorucu zihni çalışmalarda sabır ve sebât; 2. yapmakla mükellef bulunulan veya

kanûn ile havâle edilmiş olan işlerin tamamlanmasında sabır; 3. men'edilmiş olan fiilleri terk etmekte sabır; 4. musîbet v.b. hâllerde teslimiyet göstermek. Ona göre, *muşâbara*, sabrın hemcinsine (msl. komşularına ve kendisi ile aynı kitap ehlinde olanlara) tatbiki, intikamın terki, *amr bi'l-ma'rûf va'l-nahy 'ani'l-munkar* v.b.

Şabr'ın en büyük değeri Allahın bütün esmâ-i büsnâsı arasında *şabûr* isminin de yer alması arasında görülür. *Lisân* (bk. mad. *ş-b-r*)'a göre, *şabûr ḥalîm*'in müterâdifidir; şu fskla ki, *günahkâr*, *ḥalîm*'den hiç bir ceza beklemediği hâlde, *şabûr*'un böyle bir harekette bulunacağından emin değildir. Hadîste Allahın sabrı, işittiğinden dolayı hissettiği ezâyaya karşı hiç kimse onun kadar sabırlı değildir (Buḥārî, *Tavhîd*, bâb 3) şeklindeki ibâresinde en yüksek ifâdesini bulmuştur.

Hadîste *şabr*, her şeyden önce, nmûmî mânadaki metinlerde geçer; kendini *şabr*'a vere-ne Allah *şabr* ihsânında bulunacaktır; zîra *şabr* en büyük lutuftur (al-Buḥārî, *Zakât*, bâb 50; *Rikâk*, bâb 20; Ahmed b. Hanbal, III, 93). Burada da *şabr*, cihâdda sabır ve sebata delâlet etmektedir. Bir adam Peygambere: — „Şahsım ve servetimle cihâda iştirâk eder, dâimâ ileri atılır, sırtımı çevirmez ve *şâbiran* ölür, teslimiyet gösterirsem, cennete girer miyim?“ — diye sorduğu zaman, Peygamber: — „Evet“ — diye cevap verdi (Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 325). Msl. cemâat baskısına tahammül etmek mânası ile de bu kelimeye rastlanmaktadır. Ölümünden sonra bir çok tecrübelerle tâbî tutulacaksanız da, semâvî havuzun yanında bana mülâkî oluncaya kadar sabrediniz (*havz*; al-Buḥārî, *Rikâk*, bâb 53; *Fitân*, bâb 2; krş. *Aḥkâm*, bâb 4; Muslim, *İmâra*, hadîs 53, 56 v.b.). Umûmiyetle kelime şu darb-ı meseldeki gibi teslimiyet mânasındadır: (hakikî) *şabr* ilk darbededir (*innama 'l-şabr 'inda 'l-şadmatu 'l-ülâ veya avvali şadmatin* ve yahut *avvali 'l-şadmatu*, al-Buḥārî, *Canâ'iz*, bâb 32, 43; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 15; Abû Dâ'ud, *Canâ'iz*, bâb 22 v.b.); fakat şu sar'ali bir kadının başka bakımdan dikkate şâyan hikâyesidir: sar'ali kadın, iyileşmesi için, Peygamberden kendisine duâda bulunmasını niyâz eder. O da ona isteginden vazgeçip, sabrederse, cennete gireceğini söyler (al-Buḥārî, *Marzâ*, bâb 6; Muslim, *al-Birr va'l-şila*, hadîs 54). — Çok defa bu kelimeye teslimiyete has tâbir olan *ihtisâb* (msl. al-Buḥārî, *Aymân*, bâb 9; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 11) ile birlikte rastlanmaktadır. Bununla şu *hadîs kudsî* karşılaştırılabilir: — „Eğer kulum, iki gözünün ışığından mahrum kalırsa, bna mukabil ben ona cenneti vereceğim“ (al-Buḥārî, *Marzâ*, bâb 67; Ahmed b. Hanbal, III, 283).

Nihâyet ahlâkî-zühdi tasavvufta çok büyük bir ehemmiyeti olan „terk“ mânasına sahib hadîste çok nâdir rastlanır (yk.-bk., II, 42, 148 âyeti münasebeti ile). al-Buḥārî'nin *Kitâb al-rikâk* (diğer hadîs mecmualarında *zuhd* bâbı olarak geçen bu bâb bu temâyülün islâmdaki en eski merbalesini belirtir)'ın 20. bâbı *Tar-cama*'de şöyledir: ... 'Omar: — „Hayâtımızın en iyi şeyini sabırda bulduk.“ — Burada, yunanî te'sir hissedilir ki, ona göre, terk, hakikî insan, hakim ve şehide yaraşır bir tavidir.

Kur'an ve hadîsin *şabr*'a dâir söyledikleri kısmen ahlâkî ve tasavvufî edebiyatta tekrarlanmaktadır; fakat bu kelime burada bir nevi ilmî ve hattâ daha üstün derecede bir tâbir olmuştur; zîra *şabr*, bu tasavvufî fikrin ifâdesi için, esâs faziletlerden biridir. Diğer aslî mefhûmlar (krş. Nickolson, *JRAS*, 1906'da sūfî ve sūfilîğin türlü târifleri) gibi, *şabr*'ın da bir çok târifleri vardır ki, bunlar, mefhûmu tamâmiyle izâh ve ifâdeden ziyâde, mânevî zenginliği ortaya koyar; çok kıymetlidir; zîra mefhûmu âni şimşekler gibi aydınlatmağa yarar. Kuşayrî, *Risâla* (Bulak, 1287, s. 99 v.d.)'inde şu nüm-neleri vermektedir: — „Acı şeyleri, kaşlarını çatmadan, yutunuz“ (Cunayd). — „Men'edilmiş şeylerden uzak durunuz, kaderin darbelerine tabammül ederek, susunuz; fakirlik üzerinize çöktüğü vakit, zengin görününüz“ — „Kaderin darbelerine lâıyk bir şekilde (*ḥusn al-adab*) sabır u sebât gösteriniz“ (İbn 'Aṭî). — „Konuşmaksızın ve şikâyet etmeksizin, darbe altına eğiliniz“. — „*Şabbâr* — men'edilmiş şeyler ile birden-bire karşı-karşıya bulunmağa alışmış kimsedir“ (Abû 'Ogmân). — „*Şabr* — sanki sıhbatmış gibi, dert ile kaynaşarak yaşamaktan ibârettir“. — „Tanrının yanında mütevekkil olunuz, kaş çatmayınız ve gücenmeksiniz onun darbelerini karşılayınız“ (Amr b. 'Ogmân). — „*Kitâb ve sunan*'in emirlerine mutâaat“ (al-Ḥavvâs). — „Sâfilerin (barfiyen: âşıkların) göstereceği *şabr* zâhidlerinkinden daha güçtür“ (Yahyâ b. Mu'âz). — „Her türlü şikâyetten sakınma“ (Ruvaym). — „Allahtan yardım bekleme“ (Zu'l-Nün). — „*Şabr* adı gibidir“ (Abû 'Alî al-Dakḳâk). — „Üç türlü sabır vardır: *mutaşabbir* 'ların, *şâbir* 'ların ve *şabbâr* 'ların *şabr* 'ı (Abû 'Abd Allâh b. Ḥafîf). — „*Şabr* aslâ sürçmeyen bir attır“ (Alî b. Abî Tâlib). — „*Şabr*, iyi ve kötü hâl arasında fark gözetmeksizin, her ikisinde de rûh huzûrunu muhafaza etmektir; *taşabbur*, ağır bir felâket hissedildiği vakit, darbeler altında sükûnet bulmaktır“ (Abû Muhammed al-Curayrî; krş. *Arâqâş* (a)).

Bu edebiyat sâdece kelime oyunlarından ve târiflerden hoşlanmakla kalmıyor, aynı zamanda, barf-i cerler vâsıtası ile birbirinden farklı

mefhûmlar meydana getiriyordu. al-Şiblî bir adama: — „Sabredene en güç gelen hangi sabırdır?“ — diye sorar. O da: — „*al-Şabr fi'llâh*“ — diye cevap verir. Bunun üzerine, al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Bu şahıs: — „*al-Şabr li'llâh*“ — der. al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Bunun üzerine bu şahıs: — „*al-Şabr ma'a'llâh*“ — der. al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Adam: — „O hâlde hangisi?“ — diye sorar. al-Şiblî de ona: — „*Şabr 'ani'llâh*“ — diye cevap verir ve hemen-bemen muhâtabının aklını başından alacak bir izâh ilâve eder (al-Kuşayrî, *Risâla*, s. 100, 9).

al-Ğazzâlî, *şabr*'dan *ihyâ*'nın ikinci kitabının, selâmeti te'min eden faziletleri tasvir eden, 4. kısmında bahseder. Daha önce *Kur'an*'da *şabr* ve *şukr*'ün birbirlerine bağlanmış bulunduklarını gördük. al-Ğazzâlî, II. kitapta, ayrı ayrı ve fakat aralarında içten bir bağ kurarak, iki mefhûmdan bahseder. Bununla beraber, onların imtizâcını *Kur'an* ifâdesi tarzı üzerine değil, hikmet üzerine binâ eder: İmân — bir *şabr*, diğeri *şukr* olan iki yarımardan terekkep eder. Bu şu badîse dayanmaktadır: „*Şabr* — imânın yarısıdır“ (krş. *şabr* ve *şukr*'ü de birleştiren daha yukarıda nakledilmiş olan hadîsler).

al-Ğazzâlî, *şabr*'ı târif etmek için, onu şu bakımlardan mütâlea etmektedir: 1. *şabr*'ın fazileti; 2. mâhiyeti ve mefhûmu; 3. *şabr*'ın imânın yarısı olduğu; 4. *şabr* ile müterâdif tâbirler; 5. kuvveti ve zayıflığı bakımından, *şabr* çeşitleri; 6. *şabr*'ın lüzûmu hakkındaki fikirler ve insanın ondan nasıl vazgeçemediği; 7. *şabr*'ın sıhhat bulması ve bunun çâreleri. — Bu tak-sim, bütünü ile Bar Hebraeus tarafından, *Me-sayberännûṭâ* (krş. A. J. Wensinck, *Bar Hebraeus's Book of the Dove*, Leiden, 1919, s. CXVII — CXIX) için, *Ethikon*'unda tekrar edilmiştir.

Bu bölümlerden ancak şunlar zikredilebilir. *Şabr*, bütün dinî *maḳâmât* gibi, üç kısımdan terekkep eder: *ma'rifa*, *hâl* ve *amal*. *Ma'arif* — ağaca, *aḳvâl* — dallara, *a'mâl* ise — meyvalara benzer. Üç çeşit varlık arasında sâdece insan *şabr*'a sâhip olabilir; zîra hayvanlar tamâmiyle arzû ve sevk-i tabîîlerinin hâkimiyeti altındadır; melekler, bunun aksine, tamâmiyle Allah sevgisi ile doludur; o sûretle ki, hiç bir arzû onları hukmü altına alamaz ve binâenaleyh onlara galebe çalmak için, *şabr*'a ihtiyaçları yoktur. Aksine insanda iki sevk-i tabîî (*bâ'is*) bir-biri ile savaş hâlinindedir: haz ala sevk-i tabîî'si ve din sevk-i tabîî'si. Birincisi şeytan tarafından ve ikincisi ise, melekler tarafından tahrik edilir. *Şabr*, nefsanî sevk-i tabîî'nin aksine, dinî sevk-i tabîî'ye sadâkati gösterir.

Şabr iki türlüdür: a. cismânî, zahmetli işleri icrâdaki faâl *şabr* veya darbeler (felâketlere)

tabanmül etmekteki âtil şabr; bu çeşit şabr övülmeğe değer; b. mânevî msl. tabî'i arzularından vazgeçme. Yerine göre, şabr mefhûmu 'iffa, zabt al-nafs, suç'a, hilm, sa'at al-şadr, kitmân al-sirr, zuhd ve kanâ'a gibi, müterâdifler ile ifâde edilmiştir. Mefhûmun bu geniş teşmili, imân busûsunda istievâb edilmiş olan Peygamberin: — „İmân sabırdır“ — şeklinde cevap verdiğini bize anlatmaktadır. Bu çeşit sabır tamâmiyle medhe değer (mahmûd tamm).

Sabırlarının kuvvetinin az veya çokluğuna göre, üç sınıf kimse tefrik edilir: a. kendilerinde sabrın devamlı bir hâl olduğu çok az sayıda kimseler (şiddikûn, mukarrabûn); b. kendilerinde bayvânî sevk-i tabî'ilerin hüküm sürdüğü kimseler; c. kendilerinde iki sevk-i tabî'i arasında dâimî bir mücâdele bulunan kimseler (mucâhidûn); belki Allah onlara teveccüh edecektir. al-Gazzâlî bize irfânîlerden birinin üç türlü şâbirûn tefrik ettiğini söylemektedir: nefsanî heveslerini terkedenler (tâ'ibûn); emr-i ilâbiye (decretum divinum) baş eğerler (zâhidûn); Allahın kendilerine gönderdiklerinden sevinç duyanlar (şiddikûn).

al-Gazzâlî, 6. bölümde mü'minin ber türlü ahvâlde şabr'a nasıl mü'tae olduğunu göstermektedir; a. sıhhat ve refâhta; burada şabr ve şukr'un sıkı bir birleşmesi göze çarpar; b. şeriatin emirlerini icrâda, men'edilmiş şeylerden kendini korumakta, ister yakınımlar tarafından, ister Allahın bir emri ile olsun, irâdemizin aksine meydana gelen vâkialar esnâsında.

Şabr, sâdece iki sevk-i tabî'inin arasındaki mücâdelenin bir âlameti olduğuna göre, te'min ettiği şifâ dînî sevk-i tabî'iyi kuvvetlendirebilen ve hayvânî sevk-i tabî'iyi zayıflatabilen her şeyde mevcuttur. Hayvânî sevk-i tabî'i, ri-yâzet vâsıtası ile, bu sevk-i tabî'iyi canlandıran her şeyden sakınarak, kezâ inzivâ ('azla) veya müsâade edilen şeyi (meselâ evlenmenin tatbiki) yapmakla zayıflar. Dînî sevk-i tabî'inin takviyesi, a. bize mucâhada'nın meyvalarını şiddetle isteten arzûnun meselâ velîlerin ve Peygamberin bayatlarını okuma yolu ile tenbibi ile; b. bu sevk-i tabî'iyi üstünlük şuurı zevk almakla bitecek şekilde git-gide hasmına karşı mücâdeleye alıstırmak sûreti ile mümkün olur.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, krş. bir de *Dict. of the Techn. Terms*, I, 823 v.d.; M. Asin Palacios, *La mystique d'al-Gazzali* (Mél. F. O. Beyrouth, VII, 75 v.dd.); R. Hartmann, *al-Kushairis Darstellung des Sufismus* (Türk. Bibl., Berlin, 1914, XVIII, fihrist); L. Masignon, *al-Hallaj martyr mystique de l'Islam* (Paris, 1922), fihrist; ayn. mll., *Essai sur les*

origines... de la mystique musulmane (Paris, 1922), fihrist. (A. J. WENSINCK.)

SABİR. ŞABİR VEYA ŞAPR, sarı-sabır, zambakgiller gurubuna dâhil bir Afrika sarı-sabır çeşidinin yapraklarından elde edilen kurutulmuş hulâsa. Dioskurides'te de bahsi geçen, arap tıbbında çok ehemmiyet verilen, acı ve kuvvetli bir müşhil ilâcî. Bugün Sokatrâ sarı-sabırı bu maddenin en iyi cinsi olarak kabûl edilir. al-Dimaşkî nebâtın iyi bir tasvirini veriyor (*Nuḥbat al-dahr*, nşr. Mebren, s. 81). Reçine istisbâli için bk. al-Nuvayrî ve lugatlar (bk. Lane, *Lexicon*, II, 1645).

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 448; I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, 148 v.dd.; Abū Maḥmūd al-Muvaffak, *Kitâb al-abniya 'an ḥaḳ'âik al-adviga* (nşr. Seligmann), s. 164 (trc. Abdül-Chalig Achundow), Halle, 1893, s. 227; İbn al-Bayḥâr (trc. Leclerc), II, 361—367; E. Wiedemann, *Beitr.*, XLIX; *SB PMS*, 1916, s. 20. (J. RUSKA.)

SÂBİ. AL-ŞÂBİ', Sâbîi mezhebine mensûp yedi şahsiyetin adı.

1. AL-ŞÂBİ', ABŪ İSHÂK İBRÂHİM (925—996) B. HİLÂL B. İBRÂHİM B. ZAHİRŪN AL-HARRÂNİ, sâbîi [b. bk.] mezhebine mensûp olup, torunu Hilâl'in mevsuk bir kaydına göre, 5 ramazan 313 (24 teşrin II, 925) 'te doğmuştur; fakat *Fihrist* 'te, çok geç olduğu muhakkak olan 320 (932) yılı gösterilmektedir. 324 (935/936) 'te ölen babası Hilâl, Tüzün'ün hizmetinde hâzık bir tabîp idi. İbrâhîm tıp, hey'et ve hendese ilimlerinde geniş bilgi sâhibi olan âilenin diğer âzası gibi, aynı ilimleri öğrenmiş idi. Onun Büveyhî hükümdarı 'Azud al-Davla'nın vezîri al-Muḥahhar b. 'Abd Allâh için, gümüş para büyüklüğünde bir usturlap imâl ettiği söylenir. Bununla beraber bu sâhadaki çalışmalarını erken terk ederek, divâna kâtip oldu. Orada Büveyhî Mu'izz al-Davla (ölm. 356=966/967) 'nin, bilâhare 'İzz al-Davla unvânı ile hükümdar olacak olan şebzâde Bahtiyâr 'a Kirman vâlisi Muḥammed b. İlyâs 'ın kızını istemek üzere, bu vâliye hemen bir mektup yazılması için vezir al-Muḥallabî 'ye bir haberci göndermesi münâsebeti ile, dikkati üzerine çekti. Vezîrin dostları ve kâtipleri ile işret meclisinden çıktıkları bir sırada istenilen mektûbu yalnız İbrâhîm al-Şâbî hazırlamaya muvaffak olmuş idi. O bilhassa 349 (960/961) 'da, Abū Ishâk İbn Şavâba 'nın ölümü üzerine, kendisini inşâ divânı birinci kâtibi tayin eden Mu'izz al-Davla tarafından mümtaz bir duruma yükseltilmiş idi. Hükümdar onu ihtidâ ettirmek için, mükâfat olarak baş-vezirlik makamını da teklif etmek sûreti ile büyük gay-

retler sarfetmiş, fakat o bunu kabûl etmemiş ve ölüme kadar kendi dînî kanâatlerine sâdik kalmıştır. Bununla beraber münevver bir adam sıfatı ile, müslümanların âdetlerine mümkün olan ölçüde intibak ediyor ve ramazan devâmınca oruç tutuyordu. *Kur'an* 'a olan vukufu mükemmel idi ve resmî tahrîrâtında sık-sık âyetler zikrederdi. Mu'izz al-Davla 'den sonra oğlu 'İzz al-Davla zamanında da divândaki mevkiini muhâfaza etti ve 364 (974/975) 'te 'İzz al-Davla 'nın amcası 'Azud al-Davla Bagdad 'a geldiği zaman, İbrâhîm onların karşılıklı durumunu dostâne bir şekilde tanzim eden bir mukavele hazırlamakla vazîfelendirildi. 'Azud al-Davla önceleri hakkında büyük bir teveccüh beslediği İbrâhîm 'i Şiraz 'a dâvet etti ise de, İbrâhîm bunu reddetti; zira kendisinin gaybûbeti esnâsında âilesinin ihtidâ etmesinden korkuyordu. 'Azud al-Davla 'ye gönderdiği mektupta bâzı beğenilmeyecek kısımlar da var idi. Bilhassa Mu'izz al-Davla 'nin yerine oğlu 'İzz al-Davla 'yi daha lâyük görmekte idi. Böylece o, kendisine karşı 'Azud al-Davla 'nin kinini tahrik etti. Amca ile yeğen arasındaki mücâdele İbrâhîm için felâket oldu: 'İzz al-Davla 367 (977/978) 'de öldürülüp, 'Azud al-Davla Bagdad 'a girince, 26 zilkâde (5 temmûz 978) cumartesi günü yakalandı. 'Azud al-Davla onu tillerin ayakları altında ezdirmeğe yemin etmiş olmakla beraber, aralarında vezîr al-Muḥahhar b. 'Abd Allâh 'ın da bulunduğu ileri gelen bir çok şahsiyetin müdâhaleleri neticesinde, hapsedildi ve bir kaç sene hapiste kaldı. Hapishânedeki iken, 'Azud al-Davla 'nin tekrar teveccühünü kazanmak imkânını hazırlamak üzere, kendisine Büveyhî hânedânının bir tarihini yazmak vazîfesi verildi. Bu eser 'Azud al-Davla 'nın *tac al-milla* olan yeni unvânına izâfeten *Kitâb al-tâci* adını taşıyordu. Sahifeler yazıldıkça, bu hükümdar okuyor ve kendi arzû ettiği tashihlerin yapılması ile de bizzat meşgûl oluyordu. İbrâhîm bundan müteessir idi ve eserinin ne durumda olduğunu soran bir arkadaşına yazdıklarının yalan ve sağmadan ibâret olduğunu söylemek ihtiyatsızlığında bulundu. Bu sözler 'Azud al-Davla 'ye intikal ettirildi ve ancak hükümdarın ölümü İbrâhîm 'i cezâdan kurtardı. Şaraf al-Davla 'nin tahta geçmesini müteâkip (20 cemâziyelevvel 371 = 21 teşrin II, 981), hapishânedeki çıkarılan İbrâhîm ömrünün geri kalan kısmını inzivâda geçirdi ve 71 yaşında öldü. Bâzıları yaşının 91 'e ulaştığını iddia ederlerse de, hem ölüm tarihi, hem yaşı hakkında verilen rakamlar, ölümü dolayısı ile, Şarîf al-Râzî 'nin yazdığı mersiyenin başlığı ile te'yit edilmektedir (Beyrut tab., I, 274; British Museum, Add. 25750 ve

Add. 19410). Bagdad 'a Şünizî mezarlığına gömüldü. al-Râzî 'nin mersiyesi uzun ve samimi bir dostluğun delilidir ve bir gayr-i mü'mine ağlanmış olduğu hakkındaki serzeniş de müellif onun şabîi meziyetleri için ağladığı şeklinde cevaplandırmıştır. Bu şiiri Sa'âlibî tam olarak *Yatîma* (Şam tab., II, 81—85) 'sine nakletmiştir. İbrâhîm 'in eserlerinden *Kitâb al-tâci* kaybolmuş ise de, muahhar tarihçiler tarafından fırsat düştükçe zikredilmiştir. Msl. Mirhâvând, *Ravzat al-şafâ* (*Geschichte der Sultane aus dem Geschlecht der Bâjeḥ* adı altında, Wilcken tarafından, kısmen neşredilmiştir; Berlin, 1832), fars. metin s. 13; İbn Miskavayb tarafından, isim verilmeksizin, zikredilmiştir; arap. metin, II, 21 v.dd., 53, 59, 86 v.d., 404. Mirhâvând tarafından zikredilen Büveybiler secceresi (*göst. yer.*) İbrâhîm 'in verdiği mâlûmâtı te'yit eder görünmektedir. İbn Abî Uşayb'a (I, 224, 12) *Kitâb al-tâci* 'yi yanlışlıkla Sinân b. Şâbit 'e atfeder. İbrâhîm 'in diğer eserleri şunlardır: 2. Kendi âilesinin tarihi (kayıptır). 3. Kendisine bilhassa şöbret sağlayan *Rasâil* (resmî mektuplar olup, bir araya toplanmış ve zamanımıza kadar gelmiştir; yazmaları için bk. Leiden, nr. 345, Paris, nr. 3314). Bunlardan bir çok bölümler *Yatîma* 'da, Yâkût 'un *İrsâd* 'ında, Kalkaşandî 'nin *Subḥ al-aşâ* 'sında ve *Ma'âhid al-tanîş* 'ta nakledilmiştir. Bunlar hilâfetin çok küşû devrine âit mâlik olduğumuz vesâiki tamamlamakta olduklarından, tarîh bakımından çok büyük ehemmiyeti hâizdir. Mektuplarında farsçanın tesiri olmakla beraber, devrinin diğer nümunelerine nazaran daha sâde ve vâzih bir üslûp kullanmıştır. 4. Yukarıda adları geçen eserlerde ve bir çok müntehabât kitaplarında geniş ölçüde yer almış bulunan şiirleri vardır. Bu devrin diğer şâirlerinin şiirlerinden farklı olmayan bu şiirlerde, vezir al-Muḥallabî (ölm. 358=968/969), 'Azud al-Davla 'nin vezîri al-Muḥahhar b. 'Abd Allâh (ölm. 369=979/980), 'Azud al-Davla, Bahâ' al-Davla 'nin vezîri Sâbûr b. Ardaşîr (381=991/992 'de azledilmiş idi), Sâbûr 'un halefi 'Abd al-'Azîz b. Yûsuf, Şams al-Davla (372—388=982—998 arasında bu kum sürmüştür) v. b. gibi, devrin ileri gelen şabîiyetlerinin medhine dâir mısralar vardır. Mersiyelerinden biri oğlu Sinân içindir.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 134; Sa'âlibî, *Yatîma* (Şam.), II, 23—86, I, 14, 69, 187 v.d., 190, 528; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 12 (Kahire, 1310), I, 12; Yâkût, *İrsâd* (nşr. Margoliouth), I, 324—358; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 397; IX, 11, 74, 226; Abu 'l-Fidâ' (İstanbul tab.), II, 136; Hilâl al-Şâbî, *Kutub al-*

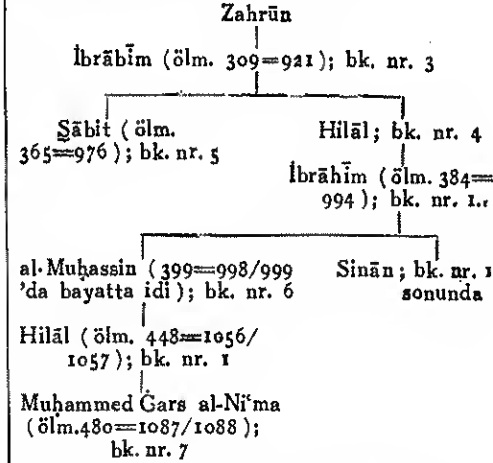
vuzarâ, III; İbn al-Kiftî, *Tarih al-hukamâ* (nşr. Lippert), s. 75 v.d.; Bakir, *Ravzat al-cinân* (Tahrân tab.), s. 45, 141; Barhebraeus, *Muhtasar Tarih al-duval* (nşr. Şalihânî), s. 307; Nuwayrî, *Nihâyat al-arab* (Kahire tab.), I, 40; *Ma'âhid al-tanşîş* (1316), I, 53, 154—161, 174, 227, 257; II, 114 v.d.; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, s. 149; Cbwolson, *Die Sabier* (Petersburg, 1856); Brockelmann, *GAL*, I, 96; Casiri (*MSS. in the Escorial*, I, 405); Nizâm al-Dîn, *Introduction to the Cavâmî al-Hikâyât of Muhammad 'Avfi* (tez, Univers. Lib., Cambridge).

2. AL-ŞÂBÎ, HİLÂL B. AL-MUHASİN (970—1056), İbrâhîm b. Hilâl'in torunu olup, 359 şevvâlinde (970 ağustos/eylül) doğmuştur. Âilesinin diğer azası gibi, sâbî idi. Annesi tabîp ve tarihçi Sâbit b. Sinân b. Kurra'nın bembşresi idi. Âilesi efrâdından ilk defa eski dinini terk ederek, müslüman olan Hilâl al-Şâbî olmuştur. Fahr al-Mulk Abû Gâlib Muhammed b. Halaf'ın kâtibi bulunuyordu. Bu zât ölümünde ona 30.000 dinarlık bir meblâğ bırakmış idi. Hilâl, vezir Mu'ayyid al-Mulk al-Hasan al-Ruhbâcî (ölm. 430=1038/1039)'nin müdâhalesinden korkarak, bu parayı sarfetmekten çekindi. Fakat vezir bunu öğrendiği zaman, paranın Hilâl'de kalmasına müsaade etti. Bununla beraber Hilâl, kendisi devletten maaş almakta olduğu için, parayı kendi oğlu Gars al-Nî'ma'ya bıraktı. 17 ramazan 448 (28 teşrin II. 1056) salı günü öldü. Yazdığı 9 eserden ancak, H. F. Amedroz tarafından, Leiden (1904)'de neşredilen parçalar kalmıştır.

Eserleri şunlardır: 1. *Tarih*, dayısı Sâbit b. Sinân'ın taribine zeyil olup, 360—447 (970—971=1055—1056) arasındaki vak'aları ihtivâ eder. Neşredilen parça yalnız 389—393 (998—999=1002—1003) yılları vekayiidir ve bu parça diğer kısımların kaybolmasına acındırarak mâhiyettedir. Eserinin son bölümünde, uzun seneler en ebemmiyetli vesikaları görmek imkânına sâhip bulunmuş olan dedesinin verdiği mükemmel mâlûmattan istifade etmiştir. 2. *Kitâb al-vuzarâ*, al-Şûlî'nin ve al-Cabşiyârî'nin eserlerinin devamıdır. Bundan bize ancak basılmış olan başlangıç kısmı kalmış, büyük vezirlerin hâl tercümelerinden bazıları kaybolmuştur. Eserin daha sonraki bir bölümünden parçalar mahfûz bulunmaktadır. *Badâ'î al-badâ'ih*'te, bu son eserin müellifi İbn Zâfir tarafından, *Kitâb al-a'yân va'l-amşâl* adıyla zikredilen *Kitâb al-vuzarâ*'yı İbn Hallikân, daha uzun bir isim altında, *Kitâb al-amşâl va'l-a'yân va mutanadda 'l-avâif va 'l-ihsân* olarak göstermekte ve eserin bir cild olduğunu. eğlendirici hikâyeler ve nâdir mâlûmat

ibtivâ ettiğini söylemektedir. 3. *Garar al-balâğa fi 'l-rasâ'il*, kendi busûsî mektuplarının mecmûasıdır. 4. *Kitâb risâlat 'anî 'l-mulûk va'l-vuzarâ*, dedesininkileri hatırlatan kendi resmî mektuplarının mecmûasıdır. 5. *Kitâb rusûm dâr al-hilâfa* muhtemelen Bağdad'daki çeşitli me'mûriyet ve makamların bir tavsifi idi. 6. *Kitâb ahbâr Bağdâd*, Bağdad şehrinin taribi. 7. *Kitâb ma'âşir ahlihi*, kendi âilesinin taribidir. 8. *Kitâb al-kuttâb*, ibtimâl al-Şûlî'nin aynı addaki eseri örnek alınarak, kâtipler için hazırlanmış el kitabıdır. 9. *Kitâb al-siyâsa*.

Bibliyografiya: Kitâb al-vuzarâ, giriş, s. 5 v.dd., 13; al-Hatîb, *Tarih Bağdâd* (yazm. B. M.); İbn al-Kiftî (nşr. Lippert), bk. fibrist; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld, nr. 756), Kahire, 1310, II, 202; İbn Hicca, *Samarât al-avârâk* (Kahire, 1304), I, 76; *JRAS*, 1901, s. 501, 749; v. Kremer, *Das Einnahmebudget des Abbâsidenreiches* (*D. Ak. Wien, phil.-hist. Cl.*, XXXVI, 283—362); Wüstenfeld, *Geschichtsschr.*, nr. 198; Brockelmann, *GAL*, I, 323; *Suppl.*, I, 556 v.d. Bu âilenin diğer azası, şecere sırasına göre, şunlardır:

3. AL-ŞÂBÎ, ABÜ İSHÂK İBRÂHİM B. ZAHİRÜN, hâzik bir tabîp idi. al-Rakka'dan Bağdad'a gelmiş ve orada 20 safer 309 (30 haziran 921)'da ölmüştür. Krş. İbn Abî Uşaybi'a, *Uyân al-anbâ* (nşr. A. Müller), I, 227; İbn al-Kiftî, *Tarih al-hukamâ* (Kahire, 1326, s. 55=nşr. Lippert, s. 76).

4. AL-ŞÂBÎ, HİLÂL B. İBRÂHİM B. ZAHİRÜN, ABU 'L-HUSAYN, İbrâhîm'in babasıdır. Emîr Tüzün'ün hizmetinde bulunmuş, bilgin bir tabîp idi (İbn al-Kiftî, *Hukamâ*, Kahire, s. 229=nşr. Lippert, s. 350).

5. AL-ŞÂBÎ, SÂBİT B. İBRÂHİM B. ZAHİRÜN, 27 zilkâde 283 (5 kânûn II. 897)'te al-Rakka'da

doğmuş olup, o da bir tabîp idi; 'Azud al-Davla 364 (974/975)'te Bağdad'a geldiği zaman, artık ihtiyarlanmış idi. Önceleri iyi bir kabûl görmemiş olmakla beraber, sonraları kendisine maaş bağlandı ve 11 zilkâde 365 (11 temmûz 976)'te öldü (İbn Abî Uşaybi'a, I, 227—230; İbn al-Kiftî, nşr. Lippert, s. III; Yakût, *İrsâd*, I, 341).

6. AL-ŞÂBÎ, AL-MUHASİN B. İBRÂHİM ABÜ 'ALÎ, Sinân b. Sâbit b. Kurra'nın kitaplarının bize intikalini sağlamıştır. Krş. İbn Abî Uşaybi'a, I, 224—227; İbn al-Kiftî (nşr. Lippert), bk. fibrist; Yakût, *İrsâd*, I, 339 v. dd.

7. AL-ŞÂBÎ, MUHAMMED B. HİLÂL ABU 'L-HASAN GARS AL-NÎ'MA, tarihçi Hilâl'in oğludur. 416 (1025/1026)'da doğmuş ve babasının ölümünde 12.000 dinar kıymetinde ehemmiyetli bir emlak tevârüs etmiş idi. Sâkin bir hayat yaşamış, servetini arttırmış ve 480 (1087/1088)'de öldüğü zaman, 70.000 dinar bırakmıştır. Oğulları az sonra bu serveti yiyip-bitirmişlerdir. Âilenin şerefi kendisi ile nihâyete ermiş olan Gars al-Nî'ma 400 cildlik küçük bir kütüpbâne te'sis etmiş idi. Bunun bâfız-ı kütübü'nde İbn al-Akşâsî idi. Fakat baysiyetsiz çıkan bu adam kitaplarının çoğunu sattı. Gars al-Nî'ma bir müddet halife al-Kâ'im'in divânında bulundu. Babasının tarihini devam ettirmeyi denedi ise de, ancak, ihtimâl söylemek istediklerini tamamen yazmağa cesâret edemediği için, sonuna doğru fevkalâde muhtasar küçük bir cild yazabildi. al-Şafadî'nin iddiasına göre, Hibat Allâh b. al-Mubârak Gars al-Nî'ma'ya 'yi, eserini bir çok yalanla doldurmuş olmakla, ithâm eder. Bütün eserleri kaybolduğundan bu hususun tahkikına imkân yoktur. Diğer eserleri şunlardır: 2. *al-Hafavât al-nâdirâ min al-muğaffilîn al-mahzûzîn va 'l-sakâtât al-bârida min al-muğaffalîn al-mahzûzîn*, tarihî hikâyeleri ihtivâ ediyordu. 3. *Kitâb al-rabî*, al-Tanûbî'nin *Nişvâr al-muğâzara*'sı örnek tutularak hazırlanmış idi (krş. İbn Hallikân, Kahire, 1310, II, 202; İbn al-Kiftî, *Hukamâ*, Kahire tab., s. 77=nşr. Lippert, s. 294, 19; al-Şafadî, *Vafi 'l-vafayât*, Brit. Muss., Ms. Or. 5320, 110b). (F. KRENKOW.)

SÂBÎ. [Bk. SÂBÎ.]

SÂBÎ'A. [Bk. SÂBİLER.]

SÂBİLER. AL-ŞÂBÎ'A, bu isim çok ayrı iki dinî fırkaya delâlet eder: 1. mandeiler veya subbaler olup, El-cezîre'nin Yahya yahudi-hristiyan (vaftizci Yahya hristiyanları) fırkası; 2. Harrân sâbiileri ki, uzun zaman islâm hâkimiyeti altında yaşamış müşrik bir fırka olup, akidesi itibarı ile dikkate değer ve yetiştirmiş olduğu âlimler bakımından mühimdir.

Kur'an'da üç defa yahudi ve hristiyanlar arasında „kitab ehli“, yâni vabyedilmiş kitaba sâhip kimseler olarak gösterilen sâbiiler açık bir şekilde mandeilerdir. İsim ş-b- (ibrânî) „batırmak, daldırmak“ kökünden, „ayn“ın düşmesi ile türemiş ve „vaftiz edenler, daldırmak süreti ile vaftiz ameliyesini yapanlar“ mânâsına gelmiş olmalıdır. Bu menâsiki hiç tanımayan müşrik sâbiiler, *Kur'an*'ın yahudi ve hristiyanlara gösterdiği müsâmahadan istifade edebilmek için, bu ismi ihtiyâten almış olabilirler.

Arap müellifleri, IV. (b.) asırdan beri, Harrân sâbiilerinden dâimâ alâka ile çok sık bahsetmişlerdir. al-Şahrastânî onlara çok uzun bir bölüm ayırmış olup, burada akîdelerini izâh ve beyân etmekte ve bunları rûhânî cevherleri kabûl edenler, *al-rûhânîyûn*, bilbassa yıldızların büyük rûhlarını kabûl edenler arasında sokmaktadır. Menşe'de, onların üstâdları olarak, iki peygamber-feylesûf, 'Azimûn (agatbodaimon, yâni iyi demon=şeytan) ve Hermes'i tanıtır ki, bunlar sırası ile, Şîg ve İdrîs peygamberler ile aynı sayılır. Orpheus da onların peygamberlerinden biridir. Bunlar bakîm, muknades, muhdes olmayan, celâl ve azametine ulaşılması imkânsız, fakat rûhlar vâsıtası ile kendisine yaklaşılabilen bir ynratıcıya inanırlar. Rûhlar cevherde, hareket ve durumda, temiz ve azizdirler. Cevher olarak, cismânî maddelerden ve cismânî melekelerden münezzehtirler; mekân içinde bareketleri, zaman içinde değişimleri yoktur. Bunlar efendi, ilâh ve en yüksek ilâhın nezdinde şefâatçilerdir; rûbu temizlemek, ibtirasları yenmek ve ezmek süreti ile, bunlarla münâsebet girilir. Fîilde bunlar eşyâyı meydana getirir, yenileştirir ve bir hâlden diğer hâle değiştirirler; ilâhî azametinin kuvvetini süflî varlıklara doğru aktırır ve bunların her birini başlangıcından itibâren kemâline kadar sevkederler. 7 seyyârenin idârecileri bunlardan olup, seyyâreler onların mâbedleri gibidir. Her rûhun bir mâbedi, her mâbedin bir küresi vardır ve rûh, rûhun vücutta bulunması gibi, mâbedinde bulunur. Bâzan seyyârelere — baba ve unsurlara — arne derler. İşleri bu küreleri hareket ettirmekten, onlar vâsıtası ile unsurlar ve madde âlemine de te'sir etmekten ibârettir; mürekkebâtaki karışmalar ve sonra cismânî kuvvetler bundan meydana çıkar. Küllî varlıklar küllî rûhlardan, eüz'î olanlar da eüz'î rûhlardan hâsıl olur; nitekim umûmiyetle yağmurun bir meleği, bir müekkel rûhu ve her yağmur damlasının da bir meleği vardır. Dünya hâdiselerini, rüzgârları, fırtınaları, zelzeleri onlar idâre eder ve her varlığa kuvvet ve kanûnlarını onlar dağıtırlar; mevcûdiyet-

leri tamâmen rûhtan ibâret olup, melekler gibidirler.

al-Şahrastânî doğrudan-doğruya mâbedler (*hayâkil*) denilen yıldızlara tapan sâbîler ile insan eli ile yapılmış mâbedler içindeki yıldızları temsil eden yapma putlara (*aşhâş*=şahıslar) tapanları birbirlerinden ayırmaktadır. al-Dimaşkî'nin *Nuḥbat al-dahr*'inde sâbîlerin mâbedleri ve putları ile dinî merâsimleri hakkında çok alâka çekici bir parça vardır; mâbedlerin şekli, basamak sayısı, süslerin renkleri, putların maddesi, kurbanların mâhiyeti seyyârelere göre değişiyordu. Bunlar dinî merâsimler tarihi bakımından alâka çekicidir. Bu parçada ve başka yerlerde, şüphesiz doğru olmayan, insanların kurban edildiği ithâmı vardır. Yahudî feylesûf İbn Maymûn al-Dimaşkî'nin bahsettiği putlara benzer putlar gördüğünü söyler. al-Şahrastânî ayrıca şöyle ilâve etmektedir: Bütün sâbîlerin üç duâsı vardır. Bir ölünün cesedine temâs ettikten sonra *gusl* ederler; domuzun, köpeğin, pençeli yırtıcı kuşların ve güvercinin eti harâmdır. Sünnet yaptırılmazlar; boşanmaya ancak hâkim kararı ile müsaade ederler ve iki kadın ile evlenmeği kabul etmezler.

Sâbîler önce Elcezîre'nin şimâlinde yayılmışlardı ve merkezleri eski Harrân'da idi; dinî merâsim dilleri süryânîce idi. Halîfe al-Ma'mûn onları tâkip ve mahvetmek istedi; fakat fikrî meziyetleri kendilerine müsâmaha gösterilmesini te'min etti. 259 (872)'a doğru, meşhûr Sâbit b. Kurrâ [b. bk.], dindaşları ile mücâdele ettiğinden, Harrân'da cemâatten kovuldu ve Bagdad'a gelip, sâbîliğin bir kolunu te'sis etti. Bagdad sâbî cemâati bir müddet sükûn içinde yaşadı; fakat halîfe al-Kâbir onları tazyik etmeğe başladı ve Sâbit'in oğlu Siuân'ı islâmîyeti kabûle zorladı. Aş.-yk. 364 (975)'te, halîfe Mu'tî ile Tâ'î'nin kâtibi olan Abû İshâk b. Hilâl al-Sâbî, Harrân, Rakka ve Diyâr-Mu'zar'da bulunan dindaşları lehinde, bir müsâmaha fermânı çıkarttı ve Bagdad sâbîlerini himâye etti. XI. (m.) asırda Bagdad ve Harrân'da hâlâ pek çok sâbî var idi. 424 (1033)'te, Harrân'da bir kale gibi olan bir ay mâbedinden başka, bir şey yok idi; bu mâbed zikredilen tarihte Mısır Fâtımîleri tarafından zapt edildi. XI. (m.) asrın ortasından sonra, Harrân sâbîlerinin izleri kaybolmaktadır; bu asrın sonuna kadar, Bagdad'da bunlara tesâdüf olunuyordu.

Bu dinî fırkanın meşhûr şahsiyetleri şunlardır: mümtaz bir hendese âlimi, benzeri az bulunur bir hey'et âlimi, mütercim ve feylesûf olan Sâbit b. Kurrâ; tabîp ve meteoroloji âlimi olan Sinân b. Sâbit; aynı âileden diğer tabîp

ve hey'et âlimleri, müverrih olan Sâbit b. Sinân ve Hilâl b. Muḥassin; vezir Abû İshâk b. Hilâl ve bu âilenin diğer üyeleri; meşhûr hey'et âlimi al-Battânî (Albategnus); riyâziyeci Abû Ca'far al-Hâzin; *al-Falâḥat al-nabaṭiyya* müellifi İbn Vahşîya, kendisinin müslüman olduğunu söylerse de, tamâmiyle sâbî mezhebine mensûptur. Hakkında kat'î pek az şey bilinen meşhûr elkimyâcî Câbir (Geber), muhtemel olarak, sâbîdîr. Bu âlimler al-Dimaşkî'nin mâdenler kısmında zikredilmişlerdir.

Bibliyografi: Mandâiler hakkında bk. W. Brandt, *Die Mandäische Religion* (Leipzig, 1889); ayn. mll., *Mandäische Schriften* (Göttingen, 1893); ayn. mll., *Die Mandäer* (*Verh. Ak. Amst. Letterk.*, yeni seri, XVI, nr. 3); F. Scheftelowitz, *Die Entstehung der manichäischen Religion und des Erlösungsmysteriums* (Giessen, 1922); H. H. Schaeder (*Der Islam*, 1923, XIII, 320—333); Pedersen, *The Sabians* (*'Acab-nâma*), Cambridge, 1922. Harrân sâbîleri hakkında: D. Chwolson, *Die Sabier und der Sabismus* (2 cild; Petersburg, 1856); de Goeje, *Mémoire posthume de Dozy contenant de nouveaux documents pour l'étude de la religion des Harraniens* (1883'te Leiden'de toplanan milletler-arası şarkiyatçılar kongresinin 6. toplantısı çalışmalarını, II, 291—366); Muḥammed al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* (*Book of religions and Philosophical Sects*, nşr. Cureton, London, 1846, II, 202—251); al-Dimaşkî, *Cosmographie* (nşr. A. F. Mehren), Petersburg, 1866, s. 39—48; al-Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), IV, 61—71. (B. CARRA DE VAUX.)

SÂBİL. [Bk. SEBİL.]

SÂBİR. [Bk. SABİR.]

SÂBİT. SÂBİT (?—1712), XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başı arasında yaşamış ve devrinin diğer şâirlerinden farklı hüviyeti ile dikkati çekmiş mühim bir türk şâiri. Asıl adı Alâeddin Ali olup, Bosna vilâyetinin Uzica kasabasında doğmuştur. Rypka doğum tarihini 1060 (1650) civârında tahmin eder. Bir paşa çocuğu olan şâir Vuslatî Ali Bey (ölm. 1110=1700) ile Mâbirî Abdullab Efendi (ölm. 1122=1711)'nin akrabası idi. Sâbit, memleketinin sayılı âlimlerinden Halîl Efendi'den ders aldıktan sonra, tabsilini ileriletmek için, İstanbul'a gelmiştir. Şiirde erken çağda bir kabiliyet gösteren Sâbit'in asıl yetiştirme ve inkişâfı bundan sonradır. Kendisine bir hâmi arayan şâir sunduğu muhtelif kasîdeler (msl. bk. *Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 51^a ve 52^a) ile teveccühünü kazanmağa çalıştığı kapudân-ı deryâ Seydî-zâde Mehmed Paşa'ya intisâba mu-

vaffak olarak, onun dâiresine imam olmuştur. Hâmîsinin Rumeli vâililiğinden kapudân-ı deryâlığa tayini 1086 sevvâlinde (kânûn I. 1675) olduğuna (*Sicill-i osmânî*, IV, 186) göre, Sâbit'in İstanbul'a bu tarihten daha önce geldiği anlaşıyor. Mehmed Paşa'nın muhitinde kendisini gösterme ve mühim şahsiyetler ile temâs imkânını elde eden şâir hâmfisi bakkındaki kasîdelerinden birinde şöhretini ona borçlu olduğunu belirtmektedir. Mehmed Paşa'nın tavassutu ile 1089 rebiyülâhîrinde (haziran 1678) şeyhulislâm Çatalca Ali Efendi'den mülâzım olur. *Divân*'ının Ferid Kam'a âit nüshasındaki bir kayıt onun La'li-zâde âilesine dâmâd olduğunu göstermektedir. Bayrâmîye tarikatı ile alâkası bilhassa bu âileye mensûbiyeti dolayısıyledir. Sâbit 40 akçe maaşla müderrisliğe yükselip, mâzûl olduktan sonra, kadıbgı tercih etmiştir. Onun sadrazam Kara İbrahim Paşa'ya 1096 (1685)'da yazdığı bir kasîdede mâzûliyetinden ve gurbette kalışından şikâyet ile bir kadılık istediğini tesbit ediyoruz (*Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 41^a). Rumeli kazaskeri Ankaravî Mehmed Efendi'den de yine bu tarihlerde bir mansıp ricâ etmektedir. 13 cemâziyelevvel 1101 (23 şubat 1690)'de Edirne'ye gelen Selim Giray'a (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, II, 495) Prekop ve Kaçanık zaferlerini tebrik için takdim ettiği kasîdeden, 1098 yılı ortalarından (1687 baharı) beri günlerinin Edirne'de mülâzemetle ve âile-sinden uzakta geçmekte olduğunu öğreniyoruz. Şeybi'nin bahsettiği onun Çorlu ve Burgaz kadılıkları daha önceye âit olmalıdır. Zikrolunan kasîdede, nâmına yazmış olduğu *Zafer-nâme* adlı cseri dolayısı ile iltifatını kazandığı Selim Giray'dan Kırım'da Kefe şehrinin kadılığını ricâ eden Sâbit oraya sâniye rütbesi ile kadı olmuştur (Abdülgaffar Kırımlı, *Umdat al-tavârih*, İstanbul, 1926, s. 132; burada kendisini tanıtmış olanlardan naklen eşkâl, kıyâfet v. b. busûsiyetlerinin bir tasviri vardır). Tam yılı ve müddeti bilinmemekle beraber, bunun Selim Giray'ın hanlıktan ikinci defa ferâgat ettiği cemâziyeli-âbir 1102 (mart 1690) tarihinden önceye âit olduğu muhakkaktır. 1103 şâbânında nisan/mayıs 1692) Rumeli kazaskeri Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye yazdığı kasîdede onun Ya'ya kadıbgı istediği görülüyor. Sâbit burada, uğradığı büyük bir felâketten bahis ile, âile efrâdının mühim bir kısmının katlolunduğunu, sağ kalan kızının da kurtulmak için fidye-i necât beklediğini baber verir. O yıl Ebû Saîd-zâde Feyzullab Efendi şeyhulislâm olunca şâir Tekirdağ müftülüğüne ve bâric derecesi ile oradaki Rüstem Paşa medresesi müderrisliğine tayin edildi. Burada 8 yıl kalan Sâbit 1104 yılı-

nın ilk yarısında (1693) „yerinde dâhil“ ve 1109'da da (1697/1698) „müsile-i sahn“ derecelerine yükselir. Bu küçük şehirden unutulup kalmamak maksadı ile hükümdar ve devlet ricâline muhtelif kasîde ve tarihler yazıp, İstanbul'daki mühim şahsiyetlere kendini hatırlatmağa çalışan şâir, burada *Edhem ü Hümâ* adlı mesnevîsine başlamış, mühim bir kısmı ile divânını meydana getirmiştir. Ayrıca talebesi olup, kendi tarzında şiirler yazan Şehri adında bir şâir de yetiştirmiştir. İkametinin uzamasından ve muhitinden şikâyet eden Sâbit, şeyhulislâm Seyyid Feyzullab Efendi tarafından, 1112 muharreminde (haziran/temmûz 1700) Saray-Bosna mevleviyetine getirilir. Şâir, 1099—1110 yılları arasında uğradığı Avusturya istilâsı yüzünden, harâp ve fakir düşen bu şehrin kadılığından, geliri maddî sıkıntılarını karşılayamadığı için, memnûn değil idi. Bir sene sonra, 1113 muharreminde (haziran/temmûz 1701) azlolundu. Bu suretle Sâbit için yine maddî sıkıntılar ile dolu bir mâzûliyet devresi başlamış idi. Bu arada çok sevdiği oğlu İbrahim'in ölümü ile (1114) bir felâkete daha uğradı. Hükümdar ve ricâlinin teveccühünü kazanmak için yazdığı çeşitli manzûmelerden hiç bir netice alamayan Sâbit, sadrazam Kalaylıkoz Ahmed Paşa ve şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye sunduğu kasîdelerinde 3 yılı aşan mâzûliyetinden şikâyet etmekte idi. Onun, ferdî hâlleri aksettirmek bakımından, divân şîrinde nâdir rastlanan örneklerden biri olan tercî-i bend şeklindeki 9 bentlik arz-ı bâli bu devrenin mahsûlüdür. Nibâyet 1117 saferinde (haziran 1705) Konya mevleviyetine tayin edildi. 1118 cemâziyelevvelinde (ağustos/eylül 1706) tekrar azl üzerine, İstanbul'a döndü. Bu defa mâzûliyeti fazla uzatmadan, 1119 zilâkâdesinde (şubat 1708) kendisine öteden beri istediği Diyarbekir mevleviyeti verildi. Son vazifesi olan bu mansıptan 1121 muharreminde (mart/nisan 1709) azlolunarak, İstanbul'a dönen Sâbit ölümüne kadar mâzûl kaldı. Arpalığı elinden alınmış idi (bk. Baltacı Mehmed Paşa hakkındaki *Ramazâniyesi*). Artık yaşlanmış bulunan şâir, Ahmed III. ve sadrazam Baltacı Mehmed Paşa nâmına kaleme aldığı manzûmelerde yeni bir mansıp istememekle beraber, mâzûllükteki maddî sıkıntılarını duyurmağa çalışıyordu. Bu yıllarda yazdığı şiirlerde Sâbit, bulunduğu devirde bir şâirin kuru takdirden başka iltifat görmediğini, san'at ve irfânın insanı iflâsa götürmekten başka bir şey te'min etmediğini ifade eder. Sâbit, Ahmed III. saltanatının Dâ-mâd İbrahim Paşa zamanındaki parlak devresini göremeden, 3 şâbân 1124 (5 eylül 1712)'te vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye

giden yol kenârında, La'fî-zâde âilesinden ve Bayrâmîye ricâlerinden muhtelif şahısların mezarlarının bitişiğinde, Sarı Abdullah Efendi'nin [b. bk.] ayak ucundadır. Mezar taşı melâmî-bayrâmî taşları tarzındadır.

Sâbit, Nâbî'nin, büyük bir üstâd olarak, be-men tek başına türk şiirine hâkim olduğu bir devrede yetişmiş, zamanın yüzlerce şâiri içinde kuvvetle temâyüz ederek, devrinin mühim ve meşhûr bir şâiri olmuştur. Başta Nâbî olmak üzere, Safâî, Sâlim, Seyyid Vehbî gibi, muâsırları kendisinden takdir ile bahsetmişlerdir. Sâbit'e divân şiirinde büyük bir şöret ve mevkî te'min eden cihet, darb-ı meselleri, halk tâbirleri, husûsî ıstılab ve kelimeleri ile günlük konuşma dilinin unsurlarını başkalarında görülmeyen şekilde şiire sokmak sûreti ile kendisine mahsûs bir tarz meydana getirmiş olmasıdır. Sâbit bununla divân şiirinin mücerrode fazla meyleden lugatını yenilemiş, ona mahallî ve günlük hayat ile kuvvetli irtibatı olan bir müşahhaslık vermiştir. Bunlardan hâzırlarına, msl. darb-ı mesellere, daha XV. asırda Necâtî, sonra Nev'î-zâde Atâî ve Nâbî gibi şâirlerde rastlanır ise de, bu unsurları en zengin ve en kesif şekilde kullanmayı gaye edinen esâs şâir o olmuştur. Sâbit'e kadar, divânî konuşma dilinin lugatını onun şiirlerindeki genişlikte ihtivâ eden bir şâire tesâdüf edilmez. Muâsırları onun şiir tarzının, ilk bakışta kolay görünmesine mukabil, tanzirinin çok güç olduğunu belirtirler. Sâbit'in hareketini divân şiirinin dilini münhasıran sâdeleştirmekten ibâret bir gayeye atfetmek yanlış olur. Onun yaptığı ile Mahremî, Edirneli Nazmî gibi şâirlerin türkî basit hareketi arasında fark vardır. O arapça ve farsça kelimeleri tasfiye etmek ve yahut asgarîye indirmek gayesini gütmeyen gibi, bu iki dilin diğer divân şâirlerinde bile görülmeyen lugatlarını kullanmaktan çekinmemiştir. Öyle ki, muhtelif şâirlerin arzettikleri lisan müşküllerinin halli için yazılmış bir eserde ona da yer verilir (Topkapısarayı, Enderûn kütüp., nr. 1456). Sâbit'in aradığı şey, şiirde görülmeye alışılmamış halk tâbirlerini beklenmedik bir şekilde kullanmak sûreti ile, şaşırtıcı bir te'sir meydana getirmek, yer-yer mizâhî bir intibâ yaratarak, okuyucuda zevk uyandırmaktır. Bu yoldaki ifrâtı şiirini çok defa zevksizliğe düşürmüştür. Halk tâbirlerini aşırı derecede kullanmaya olan düşkünlüğü yüzünden, vezin kusurları ve dil hatâları yapmıştır. Şiirlerinde çok defa müstehcen imâ ve ifâdelere de rastlanmaktadır.

Hassas bir aşk şâiri hüviyeti arzetmeyen Sâbit, kasîde, terci-i bend, mesnevî nev'inden geniş bacimli manzûmeler vâdisinde daha fazla

muvaffakiyet göstermiştir. Kasîdelerinden bilhassa *Mirâciye*, *Ramazânîye* ile *Zafer-nâme* adlı mesnevîsi gibi eserleri, nevîlerinin çok üstün birer örneği addolunarak, devrinden bu yana devâmlı bir takdir görmüştür. Divân şiirine hakikî hayattan, diğer şâirlerde yer bulmamış muhtelif levhalar aksettirmek gibi bir husûsiyet de taşıyan kuvvetli tasvir kabiliyeti Sâbit'in mühim cephelerinden biridir. Bu bakımdan *Ramazânîye* ve *Zafer-nâme*, ihtivâ ettikleri tasvirî müşâhedeler ile, çok dikkate değer bir nümüne teşkil ederler. Şâirin Çorlulu Ali Paşa câmiî hakkındaki kasîdesi ise, divân şiirinde en teferrüatlı bir mimârî tasvir olmak vasfını bâizdir.

Muâsırları, bir mesnevî müellifi olarak da, devrinin ayrıca alâkasını çeken Sâbit'in Nev'î-zâde Atâî'nin izinden gittiğini kabûl etmişlerdir. Sâlim, onun *Edhem ü Hüma* adlı mesnevîsi için, „tamamlanmış olsa Atâî'nin *Hamse*'sini unutturacak bir eser olurdu“ demek sûretiyle, müellife karşı duyulan takdire tercüman olur. Hazır mevzûlara itibâr göstermeyip, kendi buluşu olan vak'aları işlemesi, maballî ve açık bir takım küçük mesnevîler kaleme alması onu Nev'î-zâde ile birleştiren noktalar.

İlâve ettiği bu husûsiyetler ile divân şiirinin tarihî tekâmülünde mühim bir mevkî olan Sâbit'in, başta Nedîm olmak üzere, XVIII. asrın ortalarına doğru türk şâirlerinde konuşma diline karşı yaygın bir temâyülün meydana gelmesinde büyük bir hissesi olmuş, Kânî, Enderûnlu Vâsîf ve benzeri diğer şâirlerin yolunu o hazırlamıştır.

Eserleri: 1. *Divân*, muhtevâ bakımından farklı olan nüshaları ile bir bütün olarak alınırsa, ikisi na't, biri mi'râciye olmak üzere, 39 kasîde, 2 terci-i bend, 3 tahmis, 45 tarih, 6 gazel-i müzeyyel, 358 gazel, 5 lugaz, 60 rubâî ve mukattaât ile 127 müfredâtan müteşekkildir. Kasîdeler, 2 hükümdar (Süleyman II., Ahmed III.), 1 Kırım hanı (Selim Giray), 8 sadrâzam (Kara İbrahim, Köprülü-zâde Mustafa, Amca-zâde Hüseyin, Râmî Mehmed, Dâ-mâd Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Çorlulu Ali ve Baltacı Mehmed Paşa'lar), ricâlden 4 zât (hâmîsi Seydî-zâde Mehmed, Nişancı Babrî Mehmed, Halîl Paşa ve Ârifî Ahmed Efendi), 4 şeybulislâm (Çatalcalı Ali, Ebû Said-zâde Feyzullah, Esseyid Feyzullah, Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ler), 1 Rumeli kazaskeri (Ankaravî Mehmed Efendi) ve 1 nakib-ül-eşraf (Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi) nâmıdır. Tarihler 1091'den başlayıp, 1124'te nihâyet bulur. Divânı basılmamış olup, nüshalarına çok rastlanır. Yalnız İstanbul kütüphanelerindeki-lerin sayısı 40'a yakındır. Ekseriyâ şâirin diğer

eserleri ile birlikte bir külliyyât hâlinde tesâdüf olunan bu nüshalar arasında Müstakim-zâde hattı ile olanı (Üniv. kütüp., nr. TY 2901), bir çok tashih ve ilâveleri ihtivâ etmesi bakımından, busûsî bir değer taşır.

2. *Zafer-nâme*, Avusturya seferine davet olunan Kırım hanı Selim Giray'ın Edirne'de kargılanma merâsimi ve Süleyman II. ile mülâkatını, daha sonra rus ve leh ordusuna karşı kazandığı Prekop zaferini anlatan 426 beyitlik bir hamâsî mesnevîdir. Eser dâimâ, yanlış olarak, ya Macar seferi (msl. Babinger, *GO W*, s. 308) ve yahut da Kaçanık zâferine âit (msl. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III, 2. kısım, s. 23) gösterilmiştir. Müşahhas ve mütenevvî sahneleri, bereketli tahkiye tarzı ve hissî muhtevâsı ile eski edebiyatta hamâsî şiir sâhasında istisnâî bir değer taşıyan bu eseri, bir çok müellifler tarafından diğer eserlerinin hepsinden üstün tutulmuştur. *Gazâ-nâme*'den başka, *Selim-nâme* ismi ile de anılan bu küçük mesnevînin Ebüzziyâ Tevfik tarafından biri 1299 ve diğeri 1311 yılında yapılan iki baskısı da, iyi bir nüshaya dayanmadığı için, hatâlı ve eksiktir.

3. *Edhem ü Hüma*, şâirin Mustafa II. devrinde başlayıp, Ahmed III. 'in saltanatı esnâsında 1119 yılında tekrar ele almakla berâber bitirmeğe muvaffak olamadığı bir mesnevîdir. Tezkire sâhibi Sâlim'e göre, tertip etmek istediği bir hamsenin ilk eseri olarak kaleme alınmıştır. Belh şehrinde gündüzleri sakalık yapıp, gecelerini ibâdetle geçiren Edhem isminde bir gencin hükümdarın kızı Hüma'ya âşık oluşunu hikâye eder. Üniv. kütüp., nr. TY 2901'deki külliyyâta dâhil olan nüshası Müstakim-zâde'nin bulup ilâve ettiği sona âit 62 beyit ile diğer nüshalardan daha zengindir. Böyle bir diğer nüsha için bk. E. Rossi, *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana* (Vaticana, 1953), 259. Eser bazı müellifler tarafından, yanlış olarak, meşhûr velî İbrahim Edhem ile alâkalı sanıldığı gibi (msl. J. v. Hammer ve İbrahim Necmî), bazı kütüphanelerde de müellifin muâsır şâir Na'tî'nin *Edhem ü Hüma*'sı ile karıştırılmıştır. 4. *Berber-nâme*, 5. *Dere-nâme* (diğer adı *Hikâye-i Hoca Fesad* veya *Donlu-Dere* 'dir), 6. *'Amr-i Lays*. Bu son üç eser küçük birer mesnevî olup, divân nüshalarının ekserisinde yer alır. İlk ikisi cinsî mevzûda açık ve mahallî birer hikâyeden ibârettir. 7. *Hadîs-i erba'in tercüme ve tefsiri*, 1120 tarihinde te'lif olunarak, Ahmed III. 'e takdim edilmiş, kısmen manzûm, kısmen mensûr bir eserdir.

Bibliyografiya: Şâir hakkında en etraflı tetkik, Jan Rypka, *Beiträge zur Bio-*

graphie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit (Prague, 1924) olup, diğer yazı ve tetkikler için bk. Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 3215, 57—60); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 190—196 (ayrıca müellifin kendi el yazısı ile nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 79b—81a); Seyhî, *Vakâyi' al-fuzalâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 3216, s. 315 v.d.); Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, var. 163); Şemdanî-zâde Süleyman, *Muri' al-tavârih* (Bâyezid kütüp., nr. 5144, 309b); Haçî Tevfik, *Macmâ'at al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 72b); J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 46—49; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 14—29; Safvet Beg Başagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj Književnosti* (Sarajevo, 1912), s. 127—139; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 118 v. d., İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 172—175; Ferid [Kam], *Bâzı şâirlerimiz hakkında tahlilî, intikadî müteâleat* (*Peyâm-ı snbah*, 1922, nr. 1119, 1126, 1133, 1140, 1146); Th. Menzel, *Thâbit (El)*; Fuad Köprülü, *Divân edebiyatı nntolojisi* (İstanbul, 1934), s. 327; Muhammed al-Hançî, *al-Cavhar al-isnâ fî tarâcim-i 'ulamâ' va şu'urâ* Bosna (Kahire, 1349), s. 44—47; ayn. mll., *„Miradîjja“ Sabita Uzîcanina* (*Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, Sarajevo, 1940, VIII, nr. 7—11); Rypka, *Sabit's Ramazânijje, Islamica*, 1928, III, 435—478; ayn. mll., *Über Sabit's romantisches Epos Edhem ü Hüma* (*Archiv Orientalni*, 1929, I, 147—190); ayn. mll., *Les Mufredât de Sabit* (*Archiv Orientalni*, 1950, XVIII, 444—478); ayn. mll., *Supplément aux Mufredât de Sabit* (*Archiv Orientalni*, 1952, XX, 347—350); bk. bir de Âsum, *Zayl zubdat al-aş'ar* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401, 4a); Belîğ, *Nuḥbat al-aş'ar* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 9b—12b); Mehmed Tevfik, *Kafile-i suarâ* (İstanbul, 1290), s. 84 v.d.; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I, 10, 16 v.d.; Nâmîk Kemâl, *Bahâr-ı Dâniş, Mukaddime* (İstanbul, 1290), s. 9; Nâmîk Kemâl'in *Tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi* (ngr. N. H. Onan), Ankara, 1950, s. 22, 51; Muallim Nâcî, *Sabit (Mecmua-i muallim*, 1303, nr. 13, s. 51 v.d.); ayn. mll., *Esâmî* (İstanbul, 1305), s. 93, ayn. mll., *Lugat-i Nâcî* (İstanbul, 1316), s. 275; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 35—39; Mehmed Celâl, *Osmanlı edebiyatı nümuneleri* (İstanbul, 1312), s. 494 v.d.; Meh-

med Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 61; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1308), III, 1735; Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya ingati* (İstanbul, 1317), s. 1070; J. K. Basmadjian, *Essai sur l'Histoire de la littérature ottomane* (İstanbul, 1910), s. 132 v.d.; Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 180—183; Ş. Süleyman—Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 379 v.dd.; Sa'deddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümuneleri* (İstanbul, 1931), s. 490 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ al-mu'allîfîn* (İstanbul, 1951), I, 765; A. S. Levend, *Gazavat-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi* (Ankara, 1956), s. 131. (ÖMER FARUK AKÜN.)

SABİT. **SABİT B. KURRA** (834?—901), ri-yâziyeci, tabîp ve feylesûf, III. (IX.) asırda islamda ilmi ileriletmiş olan âlimlerin en mümtaz simâlarından biri. 834 yıllarında sâbîlîğin merkezi olan Harran'da doğmuş olup, bu şehrin çok sayıda âlim yetiştirmiş olan güzîde bir âilesine mensûp idi. Cedlerini gösteren seçerenin ihtivâ ettiği son isimler (Sâbit b. Kurra b. Zahrûn [Marvân?] b. Sâbit b. Karâyâ b. Mâ'rînûs b. Mâ'âgriyîs [Μαλαγγριος]) bizi eskiyunanlıların şehir hayatına iştirâkteki hisselelerinin isimlerde açıkça görüldüğü bir devre kadar götürür; bununla beraber bu Sâbit'i yunan muhâcirlerinin neslinden saymamıza bak verdirmez. Hâl tercümesi müellifleri başlangıçta Sâbit'in bir sarrâf olduğunu naklederler. Ne olursa olsun, ona miras olarak intikal eden servet, Bağdad'da bir ikameti esnâsında, derin felsefe ve ri-yâziye bilgilerine kendisini vermesine imkân te'min etti. Felsefe mevzûlarındaki serbest görüşleri onu doğduğu şehrin müşrik halkı ile ihtilâf hâline getirdi. Dinî mehkeme huzûruna çağırıldı ve felsefî düşüncelerinden dönmek mecbûriyetinde kaldı; fakat Dârâ yanındaki Kafartûşâ kasabasına gidip ikamet ederek, muâheze endişelerinden kurtuldu. Rivâyete göre, Bizans'tan Bağdad'a dönen Muhammed b. Mûsâ b. Şakir'e burada tesâdüf etmiştir; Muhammed b. Mûsâ, ri-yâziyeye olan istidâdı ile belâgatini görerek, onu halife al-Mu'tazid'a tavsiye etmek üzere, beraberinde Bağdad'a götürmüş ve halife kendisini saray nücum âlimleri arasına kabûl etmiştir. Sâbit, bu zamandan itibaren, bayâtının en büyük kısmını Bağdad'da geçirmiş ve bu esnâda eski ri-yâziyecilerin eserlerini tercüme ve şerhetmek, ri-yâziye ve bey'ete dâir değerli eserler yazmak, felsefe tahsil etmek ve tabîplik yapmak ile meşgûl olmuştur. 67 yaşında olduğu hâlde, 18 şubat 901'de Bağdad'da ölmüştür.

Halifenin Sâbit için beslediği büyük takdir duygusu onun Harrân ve başka yerlerdeki sâbîfler [b. bk.] için en büyük mûsâmaabayı elde etmesine imkân verdi. Sâbit'in, şüphesiz, benüz Harrân'da bulunduğu sıralarda dindâşlarının itikat ve ibâdetleri hakkında yazdığı süryânî dilindeki eserleri dâba Barhebraens (ölm. 1286) tarafından kısmen biliniyordu; fakat sonraları kaybolmuş olmalıdır; bunlar son devir belenenizm din tarihi için son derecede kıymetli olacaktı. Arapça eserlerinin cedvelleri Chwolson, Suter, Steinschneider, Brockelmann ve Wiedemann'ın aşağıda zikredilen eserlerinde bulunmaktadır. Alâka verici ve neşredilmeğe lâyık eserleri şimdiye kadar el-yazmaları hâlinde kalmıştır. H. Suter, *Mathematiker und Astronomen der Araber* (s. 36 v. dd.)'de bunlar hakkında umûmî bir fikir vermektedir. E. Wiedemann, *Beiträge*, LXIV, *Über Thābit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken* (SBPM S, Erlangen, 1920/1921, s. 210—217)'de Sâbit'in eserlerinin umûmî bir levhasını vermiştir ki, bu ilk araştırmalar için istifâdeli olabilir. Sâbit'in bir tereüme veya nakil sûreti ile faydalanılabilir bir bâle getirilmiş olan eserleri aşağıda bibliyografyada gösterilmiştir. Sinân b. Sâbit ve âilesinin daha genç mensûpları hakkında Chwolson (*Die Ssabier*, I, 566—610)'da bilgi verilmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Nadim, *Fihrist* (nşr. Flügel), 1870, I, 272; İbn al-Kiftî, *Târîh al-hukamâ* (nşr. Lippert), 1903, s. 115—122; İbn Hallikân, *Vafayât* (trc. M. de Slane), 1842, I, 288; İbn Abî Uşaybi'a (nşr. A. Müller), I, 215—224; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va'l-nihal* (nşr. Cureton), 1846, II, 202—251; Haarbrücker, *Religionspartheien*, II, 4—61; Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte* (1840), s. 34—36; D. Chwolson, *Die Ssabier* (1856), I, 542—567, II, giriş; M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (ZD MG, 1896, L, 165 v. dd. ve 409 v. dd.); H. Suter, *Das Mathematikerverzeichnis* (1892), s. 25; ayn. mll. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (1900), s. 34—38; C. Brockelmann, *GAL*, I, 217; *Suppl.*, I, 384 v. d.; E. Wiedemann, *Über Thābit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken, Beiträge*, LXIV (SBPM S, Erlangen, 1920/1921, s. 189—217); G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (1927), I, 599; M. Cantor, *Vorlesungen* (1894), I², 661, 691 v.b.; A. Braunmühl, *Vorlesungen über Geschichte der Trigonometrie* (1900), s. 46, 58, 81; L. E. Dickson, *History of the Theory of Numbers* (1919), I, 5, 36; F. Woepcke, *Notice sur une théorie ajoutée*

par Thābit à l'arithmétique spéculative des Grecs (JA, 1852, XX, 420—429); L. Niz, *Das fünfte Buch der Conica des Apollonius von Perga...* (Leipzig, 1889); P. Duhem, *Les origines de la statique* (1905), I, 79—92; Dreyer, *Planetary Systems* (1906), s. 276; E. Wiedemann, *Über die Hebelgesetze bei den Muslimen* (Arch. f. G. d. Nw, 1909, I, 211); C. Prüfer ve M. Meyerhof, *Die angebliche Augenheilkunde des Thābit, Centralblatt f. Augenheilkunde* (1911, XXXV, 4 ve 38); E. Wiedemann, *Die Schrift über den Qarasfün* (Bibl. Math., 1912, XII, 21—39); Duhem, *Système du Monde* (1914), II, 117 v. dd., 238—246; H. Suter, *Über die Ausmessung der Parabel von Thābit* (SBPM S, Erlangen, 1918, XLVIII, 65—86); F. Buchner, *Die Schrift über den Qarasfün* (SBPM S, Erlangen, 1921, LII, 141—188); E. Wiedemann ve J. Frank, *Über die Konstruktion der Schattenlinien auf horizontalen Sonnenuhren von Thābit ben Qurra* (Kgl. Danske Vid. Selskab, 1922, IV); *Tābit Ibn Qurra's arabische Übersetzung der 'Αρλομετρική Ελαγωγία des Nikomachos von Gerasa* (nşr. W. Kutsch), Beyrut, 1959; A. Mieli, *La science arabe* (Leiden, 1934), s. 82, 86; A. Björnbo, *Thābits Werk über den Transversalsatz* (Erlangen, 1924); G. Schoy, *Graeco-arabische Studien* (Isis, 1926, VIII, 35—40); C. Schoy, *Die trigonometrischen Lehren des... al-Birāni* (Hannover, 1927), s. 74 v. dd. (J. RUSKA.)

SABİT. [Bk. SABİT.]

SAB'İYA. [Bk. SEB'İYE.]

SABR. [Bk. SABIR.]

SABT. [Bk. SEBT.]

SABTA. [Bk. SEBTE.]

SABTİ. [Bk. SEBTİ.]

SABU. [Bk. SEBÜ.]

SABUN. ŞABÜN. sabun, germ. saipo, lat. saipo ve σαπών'dan gelen yabancı bir kelime olarak, şarka da g'çmiştir. Pauly-Wissowa'ya göre (*Reall. d. klass. Altert.*, 2. seri, II¹, stn. 1112), eski çağda bizim sabunu bilinmiyor idi; Plinius'ta saipo bir saç boyası mâlzemesi (*rutilandis capillis*) ve aynı zamanda tıbbî merhem mânâsına geliyordu; temizlenmek için, bâzan güzel kokuların karıştırıldığı bâzı killi topraklar kullanılırdı; fakat şüphesiz sabunun orta çağ boyunca, diğer köpüren temizlik mâlzemesinin yanında kullanılmaya başlanmasına, vücdun ve çamaşırların temizlenmesinden başka, tıpta hâricen çeşitli şekilde kullanışına da rastlanılır. İmâlî husûsunda Lane (*Lexicon*, IV, 1649)'deki ifâdeler bunun çok yeni olduğu te'sirini uyandırıyor. Kalıp hâlinde olmayıp, pişmiş nişasta kıvâmında görünen

„Magrib sabunu“, umûmiyetle arap-sabunu diye bilinir.

Bibliyografya: İbn al-Baytâr (frns. tre. Leclerc), II, 359; Abû Mansûr Muvaffak, *Kitâb al-abniya 'an haqq'ik al-adviya* (nşr. Seligmann), s. 166 (trc. Abdul-Cbalig Achundow), Halle, 1893, s. 228. (J. RUSKA.)

ŞABÜN. [Bk. SABUN.]

SABÜR. SABÜR B. ARDAŞİR (?—1026), ABÜ NAŞR, Büveyhîlerden Bahâ 'al-Davla'nın [b. bk.] vezîri. Sâbūr 380 (990/991) yılında vezir tâyin edildi ise de, uzun müddet vazifesinde kalmadı ve ertesi yıl azledildi. Fakat 382 (992/993)'de tekrar bu mevkie getirildi. Bahâ 'al-Davla, aynı devirde Abû Mansûr b. Şâlihân'ı da vezir tâyin etti ve ber ikisi Büveyhîlerin vezirlik vazifesini birlikte ifâ etmeğe başladılar. Fakat, bir müddet sonra, deylemli kuvvetler Sâbūr'a karşı memnûniyetsizliklerini izhâr etmeğe başladılar; evi yağma edildi ve kendisi de gizlenmeğe mecbûr oldu (383=993/994). Refîkî İbn Şâlihân tek başına vezirliği yürütmek niyetinde olmadığı için, bu me'mûriyeti Abû'l-Kâsim 'Alî b. Ahmed deruhde etti; fakat deylemliler sükûnet bulur-bulmaz, Sâbūr tekrar döndü. Bahâ 'al-Davla 386 (996/997)'da onu tekrar vezir tâyin etti. Bu defa sâdece iki ay vazifesinde kaldı; sonra al-Buhtîha'ya geldi ise de, onun bu faâliyeti inkitâa uğramadı; zira 390 (999/1000) tarihinden itibaren onu Bağdad'da tekrar Bahâ 'al-Davla'nın veziri olarak bulmaktayız. Mûteâkip senenin muharreminde (kânûn I. 1000) ücretli türk askerleri ayaklandılar ve sefere çıkmadan önce maaşlarının verilmesini talep ettiler. Sâbūr kaçmak zorunda kaldı. Türkler ile halk arasında çarpışmalar vukû buldu; bu çarpışmalarda sünîler türkler yanında yer aldılar ve karışıklıklar aneak büyük bir kan dökülmesinden sonra teskîn edilebildi. Kaçışından sonra, Sâbūr Bahâ 'al-Davla'ya bir mektup yazdı ve bu bâdiselerin kabâhatini Abû'l-Hasan b. Yahyâ adında bir alevînin ve onun arkadaşlarının üzerine attı ve bundan sonra Şîraz'a Bahâ 'al-Davla'nın yanına gitti ve ondan, bu şahısları tevkif etmek için, mûsâade istedi. Fakat bu planı tatbik etmek için Vâsi'î'ye geldiği vakit, kandırıldı ve fikrinden vazgeçti. Bu arada Abû'l-Hasan Bahâ 'al-Davla ile barışmış idi ve 392 cemâziyelevvel başında (1002 mart sonu) Sâbūr Bağdad'a geldiği vakit mesele halledilmiş idi; Sâbūr aynı ay içinde şehri terketti ve yeniden al-Bahtîha'ya çekildi. 416 (1025/1026)'da öldü. Vezirliğinin ilk zamanlarında (381=991/992 veya diğer rivâyetlere göre, 383=993/994) 10.000 cildten fazla kitabı olan büyük bir kütüphâne te'sis

etmiş idl. Bu kütüphâne Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi esnasındaki savaşlar arasında yanmıştır.

Bibliyografiya: İbn al-Ağır, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 54 v.d., 64, 67 v.d., 71, 90, 115, 119, 246; *The Historical Remains of Hilāl al-Sābi* (nşr. Amedroz), bk. fibrat. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞABÜR. [Bk. ŞABÖR VE ŞAPÖR.]

SABYÂ. ŞABYÂ cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, 'Asîr'de, Vādî Bîşâ'nin merkezlerinden biridir ve burada yetiştirilen bir merkep cinsî ile meşhûrdur. Şabyâ (Niebuhr'da Sabbea), türkler tarafından 'Asîr'in fethinden sonra, 1871'de aynı isimdeki hölgenin idâre merkezi yapıldı ve sonra müstakil, babadan oğula intikal eden 'Asîr emîrlığının merkezi olmuştur.

Bibliyografiya: al-Hamdânî, *Şifat Caşrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 54, 73, 217; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 367; V, 23; *Marâsid al-ihtilâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 146; K. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, s. 992; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 229, 268, 293; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (Hamburgische Forschungen, 1916, I, 88). (ADOLF GROHMANN.)

ŞABYÂ. [Bk. SABYÂ.]

SABZAVAR. [Bk. SEBZVÂR.]

SABZVÂR. [Bk. SEBZVÂR.]

SÂC. SÂC, tik veya hind meşe ağacı, *Tectona grandis*, mine çiçeği âilesine dâhil „Deylem kalkanı gibi“ geniş, mızrak şeklinde sivri uçları bulunan sert bir ağaç. Onun asıl yaygın olduğu yerler Hindistan'ın kurak kısımları, Burma, Siyam, Cava, arap kaynaklarına göre de, şarkî Afrika'dır. Sert ve koyu renkli kerestesi deniz suyu te'sirlerine karşı diğer kerestelerden daha ziyâde mukavim olduğu için, öteden beri en mükemmel gemi inşâ mâlzemesi olarak kullanılır. Haşerâttan da hiç müteessir olmaz. Esâs sevk limanları Basra ve Mısır idi. İbn al-Baytâr (trc. Leclerc, II, 233) toz hâline getirilmiş tahtasının ve meyvalarından elde edilen bir yağın tabâbette kullanılışından bahseder.

Bibliyografiya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 166 v.d. (levha); al-Mas'ûdî (Paris tab.), III, 12, 56. (J. RUSKA.)

SAC. [Bk. SECİ.]

SACÂH. [Bk. SECÂH.]

SACÂVANDİ. [Bk. SECÂVENDİ.]

SACCÂDA. [Bk. SECCÂDE.]

SACDA. [Bk. SECDE.]

SÂCİLER. SÂCİ, adını sülâleyi te'sis eden Abu'l-Sâc'dan alan bir âile olup, III. (IX.) asrın sonundan IV. (X.) asrın başına kadar, ismen Abbasîlere tâbî olan Azerbaycan'da hüküm sürmüştür. Bu âileye mensûp bulunan beş hükümdar şunlardır:

1. ABU 'L-SÂC DİVDÂD B. YÜSÜF DİVDEST, aslen Uğrusana'lı olan bu türk kumandanı halife al-Mutavakkil'in hizmetine girmiş ve 242 (856) yılında hacc yolunun idâresi ile vazîfelendirilmiştir; 252 (866)'de Bağdad'ın dönünce, Savâd'da Muhammed b. 'Abd Allâh b. Tâhir için vergi toplamağa me'mûr edilmiştir. Bundan sonra, al-Mu'tazz zamanında, 254 (868)'te Haleb ve Kinnasrîn ve 261 (874/875) yılında da al-Ahvâz vâlisi olmuştur; bu vazîfede iken, Zencileri hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, dâmâdî 'Abd al-Rahmân mağlûp edilmiş ve al-Ahvâz eyâleti Zencilerin eline geçmiştir. Şaffârîlerden Ya'kûb b. al-Lays tarafından tutan Abu'l-Sâc, Ya'kûb'un 262 (875/876) yılında vezir al-Muvaffak tarafından mağlûp edilmesi üzerine, bütün mülkünü kaybetmiştir. Bunun üzer'ne kendisi Bağdad'a geri çağırılmış ve dönüşünde 266 (879/880)'da Cunday-Sâbûr'da vefât etmiştir.

Dîvdâd farsçada „dev vermiş“ ve *dîvdest* „dev elli“ mânâsına gelir. Bâzı yazmalarda te'sâdüf edilen *dâvdâd* ve *dâvdest* şekilleri bu kelimelerin eski telaffuzları (*dâvdâd* ve *dâvdest*) ile ilgilidir.

2. ABÜ 'UBAYD MUHAMMED AFSİN, Ya'kûb'un oğlu olup, 266 (880) yılında, Zencilerin müessesili olan Abu'l-Muğira 'İsâ b. Muhammed al-Mahzûmî'nin elinden Mekke'yi almıştır; üç yıl sonra Cidde üzerine yürüyerek, al-Mahzûmî'nin altın ve silâh yüklü iki gemisini ele geçirmiştir. Kendisi Anbâr, Târik al-Furât ve Raḥba'nin vâlisi olmuştur. Ahmed b. Tolun [b. bk.] 'un 270 (883/884) yılında ölümü üzerine, Abü 'Ubayd İshâk b. Kendâci ile birlikte, Suriye'yi ele geçirmek istemiş ve bu teşebbüsünde halifenin ordusu tarafından desteklenmiştir. Şayzar yakınında mısırlılar mağlûp edilmişlerse de, „Değirmenler (ḡavāhîn) muhârebesinde“ pusuya düşürülerek, hezîmete uğratılmıştır. Muhammed, müttefikî olan İshâk b. Kendâci ile bozuşunca, Humâravayh'e karşı harekete geçti ve Fırat yakınında eski müttefikini hezîmete uğratarak, Musul'u aldı. 274 (888) yılında mısırlılar ile arası açıldı ve muharrem 275 (mayıs-haziran 888) te Şam yakınılarında muhârebeyi kaybetti ve Humus, Haleb ve Rakka'yı elinden çıkararak, Tekrît'e çekildi; sonra tekerrar hücumla geçip, Musul civârında kendisini takip eden İshâk b. Kendâci'yi hezîmete uğrattı.

276 (889/890) yılında al-Muvaffak kendisini Azerbaycan'a vâli tayin etti. Çok geçmeden, 'Abd Allâh b. Hasan al-Hamazanî'nin elinden Marâğa'yı aldı (280=893) ve Bagratîlerden Ermeniyeye hükümdarı Sempad'a bir tac ve diğer bediyelerin götürülmesine, halife tarafından, me'mûr edildi. 284 (897) yılında al-Mu'tazid'a karşı ayaklanma teşebbüsü kısa bir zamanda onun tâbiyeti ile sona erdi ve bundan dolayı durumunda bir değişiklik husûle gelmedi. Sempad'ın elinden önce Kars'ı aldı ve sonra onun merkezi olan Dvin [b. bk.]'i ele geçirdi. Bundan sonra aralarında bir anlaşma yapıldı. Muhammed Berda'a'da vebâdan vefât etmiştir (rebiülevvel 288 = mart 901).

3. YÜSUF, Muhammed Afsîn'in kardeşidir. Yeğeni Muhammed'in oğlu Dîvdâd'ı halifenin sarayına gitmeğe mecbûr etti; sonra Sempad ile iyi münâsebetler kurarak, onunla müttefik oldu. Daha sonra Kakig Ardzrûnî tarafını tutarak, muhtelif kaleleri ele geçirdi. Kendisine teslim olan Sempad'ı öldürttü. Sâmanîlerden Naşr b. Ahmed'in nâibi olan Muhammed b. 'Alî Sulûk'un elinden Rey, Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini alıp, 305 (917/918) yılında kendisine karşı gönderilen halife ordusunu mağlûp etti. Buna rağmen, Rey şehrini teslim etmeğe mecbûr oldu. 307 (919) yılında Mu'nis'i hezîmete uğratarak, Zencan'a kaçmağa zorlamış ise de, Mu'nis kendisini Erdebil önünde mağlûp ve esir etmiştir. Kendisine karşı saygı ile muâmele eden Mu'nis, onu Bağdad'a götürmüştür. 310 (922) yılında Yûsuf serbest bırakılmış ve kendisine Rey ve Azerbaycan verilmiştir. Halife onu Karmatîlere karşı mücâdeleye me'mûr etmiştir; fakat Yûsuf, bütün secâatine rağmen, daha ilk karşılaşmada hezîmete uğratılarak, ele geçirilmiş ve diğer bütün esirler ile birlikte katledilmiştir.

4. ABU 'L-MUSÂFİR FATİ, Muhammed Afsîn'in oğlu olup, zilhicce 315 (şubat 928)'te amcasının yerine tayin edilmiş ve bu vazîfede şâban 317 (eylül 929)'de kölelerinden biri tarafından zehirlenip öldürölünceye kadar kalmıştır.

5. Onun oğlu ABU 'L-FARAC muhtelif halifelerin hizmetinde ordu kumandanlığı mevkiinde bulunmuş ve ilk amîr al-umarâ İbn Râ'îk'in silâh arkadaşı olmuştur.

Bibliyografiya: Camâl al-Dîn Abu'l-Hasan 'Alî b. Gâzî, *Aḥbâr al-duval al-munkaṭi'a* (arap. metin, nşr. Freytag, *Locmani Fabulae*, Bonn, 1823, s. 34 v.d.); al-Tabarî (nşr. de Goeje), III, 1222, 1594 v.d., 1619 v.d., 1888 v.d., 2025 v.d., 2186, 2195, 2203 v.d.; 'Arîb (nşr. de Goeje), s.

70 v.d., 130 v.d., 145; İbn al-Ağır, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 55, 100, 190, 200, 279, 295, 328, 351; VIII, 73—76, 105 v.d., 124—128; F. Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 85, 253; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 491; Defrémery, *Mémoire sur la famille des Sadjides* (JA, 4. seri; 1847, IX, 409—446; 1847, X, 396—436). (CL. HUART.)

ŞÂD. ŞÂD, arap alfabesinin 14. harfi olup, sayı değeri 90'dır [bk. mad. EBCED]. Şâd'ın bugünkü basit şeklinin, harfin (aynı zamanda iptidâî sâni şekline de oldukça yakın) nabatî şekline nasıl çıktığı hakkında bk. mad. ARABİSTAN, ARAP YAZISI, levha I. Şâd eski devirden beri ve hattâ bugün sadâsız, dilin damağa temâsı ve sürtünmesi (Meinhof'a göre, „sıkışık“ olarak) ile çıkarılan bir ünsüzdür. Sesin telaffuzunda dilin ön kısmında uzunluğuna bir kanal teşekkül eder. Bu husûsiyetler daha Sîbavayhi tarafından müşâhede ve tavsif edilmiştir. Avrupa dillerindeki sesler arasında buna en yakını *ıfbaḳ* (dilın damağa kapanması; Meinhof'a göre, aynı zamanda „sıkışık“) ile telaffuz edilen frns. son kelimesindeki s'dir. Bu sesin ş'dan z'ya (ve müteâkıben z'ye) geçişi Sîbavayhi tarafından yalnız d'den önce bulunuşu hâlinde müşâhede edilmiştir (msl. *maşdar* yerine *maḡdar*). Bugün bu hâl diğer sürekli ünsüzler önünde de bâsıl olmaktadır (msl. Mısır ar. *zuḡayyar* < *şuḡayyir*). Daha fazla teferrûât için bk. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (fihrist). Ayrıca krş. Mattson, *Études phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth* (Upsala, 1911), s. 24 v.d. ve bilhassa C. Meinhof, *Was sind emphatische Laute, und wie sind sie entstanden?* (Zeitschr. f. Eingeborenensprachen, XI, 81—106, bilhassa s. 83—86).

Şâd aynı zamanda Kur'an'ın XXXVIII. sûresinin adıdır. [Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir. Müfessirlerin çoğunun fikrince, mukattaâtan olan şâd ile başladığı için bu adı almıştır (bunu mâzî bir fiil veya bir emir sıgası olarak izâh etmek isteyenlerin fikirleri için bk. Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, V, 4083 v.d.). Bu sûreye ayrıca *Dâvûd* süresi adı da verilir. Sârede Peygamberin karşılaştığı muhâlefetten bahsedilerek, daha önce gönderilen peygamberlerin, bu arada birer hükümdar olan Dâvûd ve Süleyman'a düşmanlarının çektiydikleri. Eyyûb peygamberin başından geçenler hatırlatılarak, bütün bu peygamberlerin Allahın yarımı ile muzaffer oldukları, onlara imân etmeyenlerin uğradıkları azap anlatılır. Sûrede bildirildiğine göre, bahsedilenlerde olduğu gibi, Peygamberin karşılaştığı güçlükler ve zorluk-

lar da bir gün ortadan kalkacaktır. 70. âyeti *Âyat al-sayf* ile mensûhtur.

Bibliyografi: al-Tabarî, *al-Ta'fîr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 66 v.dd.; İbn Salâma, *al-Nâsih va'l-mansûh* (Kabire, 1315), hâşiye, s. 262 v.d.; al-Vâhidî al-Nisâbûrî, *Asbâb al-nuzûl* (ayn. tab., hâşiye); al-Zamahşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; Naşîr al-Dîn al-İskandârî, *al-İntişâf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), V, 260 v.d.; al-Nasafî, *Madâric al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiye), V, 260 v.d.; al-Hâzîn, *Lubâb al-ta'vîl* (ayn. tab., hâşiye), V, 260 v.d.; Nizâm al-Dîn al-Nisâbûrî, *Garâib al-Kur'ân* (Bulak, 1321—1330, hâşiye), XXIII, 80; al-Râzî, *Ma'ârif al-ğayb* (Kabire, 1321), V, 371 v.d.; Firûzâbâdî, *Tanvîr al-mikbâs* (İstanbul, 1317—1321), V, 260 v.d.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), V, 4080 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 237, nr. LXI. (A. SCHAADE.) [Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

ŞAD. [Bk. ŞAD.]

SA'D. [Bk. SA'D.]

SA'D. SA'D, sa â det yıldızı, islâm heyet ilminde küçük yıldız kümelerini ifâde eden yaygın tâbir. Bu kümeler birbirine yakın üç burcunda, Feres-i ekber, Delv ve Cedi burcunda bulunur; ekseriyâ iki, bâzan da üç veya dört küçük yıldızdan teşekkül eder. Dört küme birbirini tâkip eden dört kamer menzili teşkil eder; şöyle ki: 22. *sa'd al-zâbih* = α β Cedi burcunda, 23. *sa'd bula* = μ ν ε, 24. *sa'd al-su'ûd* = β γ, 25. *sa'd al-ahbiya* = ν ζ η Delv burcunda. Diğer dördü de, Feres-i okbere âittir: *sa'd al-bahâ'im* (θ ν), *sa'd al-humâm* (ζ ε), *sa'd al-nâzi* (λ μ) ve *sa'd al-ma'ar* (η ο). Nihâyet *sa'd al-mulk* = α ο Delv burcundandır.

Bibliyografi: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 114, 191 v.dd., 289. (J. RUSKA.)

SA'D. SA'D B. ABİ VAKKÂŞ (600?—678?), sabâbenin ileri gelenlerinden olup, bir islâm kumandanıdır. Abû Vakkâş künyesi ile anılan babası Mâlik'in seçerisi şöyledir: Sa'd b. Mâlik b. Vuhayb (veya Ubayb) b. 'Abd Manâf b. Zuhra b. Kilâb b. Murra. Annesi Hamna bint Sufyân b. Umayya'dır. Sa'd, İshâk al-Akbar adındaki oğlu dolayısı ile, "Abû İshâk" künyesi ile de anılır. İslâm dinini ilk kabûl edenlerin yedincisi olduğu rivâyet edilir. İslâm dînine girdiği zaman 17 (İbn Sa'd, *Tabakât*; al-Buhârî, *Manâkib al-anşâr*, bâb 31; İbn Mâce, *Sunan*, giriş kısmı, bâb 11) veya 19 (İbn 'Abd

al-Barr, *al-İstî'âb*; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif*) yaşında bulunuyordu. Peygamberin annesi Âmina ile aynı kabileden, yâni Banî Zubra'den olduğundan, Peygamber kendisine karşı büyük bir muhabbet besledi. Sa'd, 'Akâba [b. bk.] biatlerinden sonra, Medine'ye ilk hicret eden müslümanlardandır. Kardeşi 'Utba, bir kan davası yüzünden, çok evvel Mekke'yi terkedip, Medine'ye gelerek, Banî 'Amr b. 'Avf yanında yerleşmiş idi; bu defa Sa'd, diğer kardeşi 'Umayr ile birlikte, Medine'ye geldiğinde bu kardeşlerinin evine indi. Sa'd çok mâbir bir ok atıcı idi; Uhud savaşında, düşmana 1.000'den fazla ok atmak sûreti ile, Peygamberin teveccühüne mazhâr olmuş idi. Kendisi aynı zamanda 'aşara mubaşşara'den, yâni bayatta iken cennetle müjdelenen 10 kişiden biri idi.

Sa'd yalnız Badr ve Uhud savaşlarına katılmakla kalmamış, bunlardan sonraki bütün gazvelerde de, mekkeli müslümanların üç bayrağından biri kendisine verilmiş olduğu bâlde, Peygamberin yanında yer almış, bir çok birliklerde (*sariya*) bulunmuş, bir defasında da yanına katılan 80 muhâcir ile Hicaz'daki al-Harrâr mevkiine sevk edilen bir birliğe kumandanlık etmiştir. Onu Hûdaybiya [b. bk.] anlaşmasında imzâsı bulunan şâhidler arasında da görüyoruz.

Hâlid b. Valîd'in Suriye'ye hareketinden sonra, Hîra'deki islâm ordularına kumandan tayin edilmiş olan Muşannâ b. Hârişa, İran orduları ile karşılaşmış zaman ortaya çıkan tehlikeli vaziyette halife 'Omar'den yardım istemiş, 'Omar Muşannâ'ya gönderilecek yardımcı kuvvetlerin başında evvelâ, muhtemelen islâm birliklerinin gayretini arttırmak maksadı ile, kendisi gitmek istemiş, sonra iranlılar ile çarpışan bütün islâm orduları baş-kumandanlığına Sa'd'ı tayin etmiştir. Bir rivâyete göre, Sa'd'ın baş-kumandanlığa tayini, güç bir vaziyette bulunan islâm ordusuna yardım için, evvelce Irak'a gönderilmiş bulunan Carîr b. 'Abd Allâb al-Bacalî'nin Banî Bakr kabilesinden olan al-Muşannâ'nın kumandası altına girmek istemeyişi üzerine olmuştur. Cesâretine ve denenmiş kabiliyetine rağmen, çölde yetişmiş bir kimse olan al-Muşannâ'nın baş-kumandanlığa tayini, islâmiyete Peygamberin ölümünden sonra girmiş olması ve arap kabileleri arasında birbirlerine karşı kıskançlıkları dolayısı ile, Mekke'nin eski bir âilesine mensûp ve Peygamberin en sâdik taraftarlarından olarak tanınan Sa'd b. Abî Vakkâş'a nazaran, daha uygun idi. Zâten o sıralarda al-Muşannâ, savaşta aldığı yaralardan dolayı bastalanarak, âilesi ve akrabaları yanına götürüldü ve bir az sonra da öldü. Dul kalan karısı ile Sa'd b. Abî Vakkâş evlendi. Sa'd, Medine'den berâberinde

götürdüğü askerlerin de katıldığı büyük bir ordu ile, iranlılara karşı hareket etti ve ordugâbını İran—arap budûdunda ve Kûfe'ye 30 km. mesâfedeki al-Kâdisiya [b. bk.]'de kurdu. Burada 15 (636) yılında arap tarihçilerinin beyecanlı ve edebî bir üslûp ile bikâye ettikleri, üç gün süren bir meydan savaşı cereyân etti. Sa'd'ın bastalığı savaşa şabsan katılmasına mâni oldu ve o zamana kadar arap harp usûlünde benzeri görülmemiş bir şekilde, yüksekçe bir çardak kurdurup, oradan bütün orduya kumanda etmekle iktifâ etti. Sâsânîlerin baş-kumandanı Rustam'ın savaş sırasında öldürülmesinden ve içinde filler de bulunan İran ordusunun tamâmen bozguna uğratılmasından sonra, savaş sona erdi ve Sa'd bütün Irak-ı Arab'a hâkim oldu. İranlıların zafer timsâli saydıkları, islâm mübâriplerinden Zîrâr b. al-Haţţâb'ın ele geçirip, 30.000 dinara sattığı, altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü, kaplan derisinden yapılmış „dirâf-i kâviyân" adlı meşhûr bayrakları da bu savaşta ele geçirilmiştir.

Bundan sonra iranlılar Dicle nehrinin sol kıyısında kurulmuş bulunan idâre merkezleri Madâ'in [b. bk.]'de de tutunamadılar. Sâsânîlerin bu kumandanı Yazdgerd kaçmağa ve sarayını Sa'd'e bırakmağa mecbûr oldu. Sa'd şehirde sayısız ganîmet ele geçirdi ve umûmî karargâh, yeni bir emre kadar, Madâ'in'de kaldı.

Sa'd 637 yılında Calûlâ [b. bk.]'da iranlıları bir daha kanlı bir bozguna uğrattı. 637 yılı sonlarında veya 638 yılı başlarında, halife 'Omar'ın Sa'd'e araplar için yeni bir şehir kurmasını emretmesi üzerine, Kûfe şehrinin temeli atıldı; burada sağlam bir ordugâh kurulması ve zamanla bir şehir teşekkül etmesi şerefi Sa'd'e âittir. Sa'd sür'atle gelişen bu yeni şehrin ilk vâlisi oldu; nakledildiğine göre, o halife 'Omar'ın an'anevî sâdelik husûsunda davranışını nazar-ı itibâra almış görünmüyor. Kendisi Kûfe'de, Madâ'in'deki Tâk-i Kisrâ'yı örnek alarak, muhteşem bir saray inşâ ettirdi; fakat İran debdebelerinin an'anevî arap sâdeliğine yapacağı tehlikeli te'sirden korkan 'Omar, bu haberi duyunca, Sa'd'e şiddetli bir tekdîrname gönderdi ve Muhammed b. Maslama vâsıtası ile, bu sarayı ateşe verdirdi. Sa'd 20 (640/641) yılında azledildi; çünkü Kûfe şehrinin arap, iranlı, yahudi ve hristiyan unsurlardan müteşekkil halkı onu adâletsizlik ve şiddet göstermekle ithâm ediyordu. Sa'd'ın idâre tarzını tahkik etmek üzere, halife 'Omar tarafından gönderilen Muhammed b. Maslama Kûfe'ye vardığında, Sa'd hakkında ancak medih ve senâ duydu. Her kabîlenin mescidine gidip, soruşturdu; Banî 'Avs kabîlesinin mescidine sordığında içlerinden yalnız Abû Sa'da künye-

si ile anılan Usâma b. Kâtâda ve bir başkası onun aleybinde bulundular. Bununla berâber Sa'd azledilip, yerine 'Ammâr b. Yâsir tayin edildi; fakat bu da vâililikte çok kalmadı; yerini Muğîra b. Şu'ba [b. bk.]'ye terketti. Mâmafih halife 'Omar bir müddet sonra Sa'd'ın büyük idâri ve askerî değerini itiraf ve kabûl etti; bu halife ölüm döşeginde iken, üç gün içinde aralarından yeni halifeyi seçme vazifesini, Peygamberin en tecrübeli altı arkadaşına ('Osmân b. 'Affân, 'Alî b. 'Abî Tâlib, 'Abd al-Rahmân b. 'Avf, Sa'd b. Abî Vakkâş, Zubayr b. al-'Avâm, Tâlha b. 'Ubayd, Allâh) havâle ettiği zaman, halife seçilmediği takdirde, müstakbel balifenin ona bir vâililik vererek, evvelce kendisine yapılan haksız muâameleyi telâfi etmesini tavsiye etti.

Bu altılar arasında 'Osmân b. 'Affân balife seçilince, 'Omar'ın tavsiyesine uyarak, Sa'd b. Abî Vakkâş'ı 25 (645/646) yılında Kûfe vâililiğine tayin etti; fakat bu defa da, kısa bir müddet sonra, azledildi; yerini balife 'Osmân'ın ana-bir kardeşi Valîd b. 'Uğba b. Abî Mu'ayt aldı.

Sa'd 'Osmân'ın şehîd edilmesinden sonra çıkan karışıklıklarda köşesine çekilmiş, hiç bir tarafı tutmamış, oğlu 'Omar ve kardeşi 'Utba'nın oğlu Hâşim, 'Osmân'dan sonra, hilâfet makamı için ortaya atılmasını teklif etmişlerse de, râzı olmamıştır. Mu'âviya, 'Alî b. Abî Tâlib ile mücadelesi sırasında, Sa'd'e balife 'Omar'ın oğlu 'Abd Allâb'a ve Muhammed b. Maslama'ya 'Osmân'ın kanını talepte kendisine yardımcı olmaları için yazmış, fakat Sa'd sert bir cevap ile bu teklifi reddetmiştir. 'Alî b. Abî Tâlib balife seçildiği zaman, Sa'd ona biat etmedi ve Medine'ye 10 mil mesâfede bulunan 'Akkîk'teki arâzisine çekilerek, ölümüne kadar siyâsete karışmadan yaşadı (Muslim, *Zuhd*, hadîs 11; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, I, 168, krş. 177). Oradaki sarayında, 50—58 (670—678) yılları arasında, 70 veya 80 yaşını geçmiş bir ihtiyar olarak, eceli ile öldü. Kendisi aşere-i mübeşşerenin en son hayatta kalanı idi; son zamanlarda gözleri görmez olmuş idi. Büyük bir servete sâhip bulunuyordu. Cenâzesi omuzda Medine'ye getirilerek, namazı Peygamberin mescidinde Medine vâlisi Marvân b. al-Hakam tarafından kılınılmıştır. Peygamberin âilelerinin de Sa'd'ın namazında bulunmaları için, cenâzenin mescide dâhil edilmesi, 'Aişa'nın isteği ile olmuştur.

Sa'd'ın İshâk al-Akbar, Umm Hakam al-Kubrâ, 'Omar, Muhammed, Hafsa, Umm al-Kâsim, Umm Kulgûm, 'Âmir, İshâk al-Aşgar, İsmâ'il v. b. çocukları var idi.

Bibliyografi: İbn Hişâm, *al-Sîra* (Kabire, 1955), bk. fihrist; Abû 'Abd Allâh

al-Muş'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Qurayş* (Kabire, 1953), fihrist; İbn Sa'd, *Tabakât* (Beyrut, 1957), III, 137—149; Tabarî, *Tarih* (Kahire, 1939), II, 60 v. dd., 123, 198 v. d.; III, 10 v. d., 151 v. d., 293 v. d.; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif* (Kahire, 1934), 106 v. d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-Istî'âb* (Kahire, 1939), II, 18—25, 106 v. d.; İbn Hacer, *al-Işâba* (Kahire, 1939), II, 30 v. dd. (nr. 3194); al-Vâkidî (trc. Wellhausen), bk. fihrist; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 275 v. d.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), bk. fihrist; Yâkût, *Mu'cam* (Beyrut, 1957); Balâzurî, *Futûh* (Kahire, 1932), 255 v. d., 263, 265, 277 v. dd.; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-gâba* (Kahire, 1280), II, 290; Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Kopenhagen, 1944), bk. fihrist; J. wellhausen, *İslâmın en eski tarihine giriş* (trk. trc. Fikret İslitan), İstanbul, 1960, bk. fihrist; C. Brockelmann, *İslâm milletleri ve devletleri tarihi* (trk. trc. Neş'et Çağatay), Ankara, 1954, bk. fihrist; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. trc. Hüseyin Câhid), IV, 209.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. MU'ÂZ B. AL-NU'MÂN B. İM-RU' AL-KAYS B. ZAYD B. 'ABD AL-AŞHAL AL-ANŞARÎ AL-AVŞÎ, sahâbeden olup, annesi Kabşa bint Râfi'dir. İbn Sa'd (*Tabakât*, III, 433), Muhammed b. 'Omar'ın rivâyetine dayanarak, Sa'd b. Mu'âz'ın 37 yaşında öldüğünü kaydettiğine göre, 590 yılına doğru Medine'de doğmuş olmalıdır. Kendisi Medine şehrindeki Avs kabilesinin büyük bir kolu olan Banî 'Abd al-Aşhal'ın reisi bulunuyordu; daha sonra bütün Avs kabilesinin reisi olarak tanınmıştır.

Sa'd, 12 medinelinin Mekke yakınındaki al-'Akaşa [b. bk.] mevkiinde Peygambere ilk biatlarından sonra, memleketlerine dönüşlerinde yanlarında götürdükleri Muş'ab b. 'Umayr b. Hâşim b. 'Abd Manâf vâsıtası ile, islâmiyeti kabûl etti ve kendi kavmine de kabûl ettirdi. Avs kabilesinden bir çok kimseler onu tâkip ettiler.

Peygamber muhâcirler ile ensârı birbirine kardeş (*mu'âhât*) ilân edince, Sa'd b. Mu'âz, Sa'd b. Abî Vakkaş veya Ahû 'Ubayda b. Carrâh ile kardeş olmuştur. Sa'd, muhâcirleri kendi evinde misâfir etmek ve onların faaliyetlerini kolaylaştırmak sûreti ile, başlangıçtan heri büyük bir gayret gösterdi. Peygamberin ona itimâdı var idi; nitekim Bu-vât'a bir gazveye çıktığı zaman, kendisine vekâlet etmek üzere, Medine'de onu bırakmış idi. Badr savaşında o ensârın bayrağını taşı-

mış ve iştirâk ettiği Uhud savaşında yaralanan Peygamberi, Sa'd b. 'Ubâda [b. bk.] ile, tedâvî etmiş idi. Hicretin 5. (627'nin ilk yarısı) yılında mekkelilerin, Çatâfân, Fazâra ve daha bir çok kabilelerden topladıkları *ahzâb* adı verilen bir kuvvet ile Medine üzerine yürümekte oldukları duyulunca, şehrin açık kısmına hendek kazılmasında ve 20—25 gün süren bu Handağ savaşı devâmınca ok atmakta ve askere cesâret vermekte Sa'd'ın büyük gayreti görülmüştür. Müslümanlar ile aralarında mevcut anlaşma hilâfına, yahudi Kurayza kabilesinin mekkeliler ile birleştikleri haber alınınca câhiliye çağından beri kurayzalıların müttefikî bulunan Avs reisi Sa'd b. Mu'âz, Hazrac reisi Sa'd b. 'Ubâda ve daha bir kaç kişi ile birlikte, durumu öğrenmeğe gitmiş ve onları hasmâne bir temâyül içinde hulmuş idi. Böylece medineliler için savaş şartları çok daha ağırlaşmış bulunuyordu. Bunun üzerine Peygamber, Mekke ordusunun büyük bir desteği olan Çatâfân ve Fazâra kabilelerini, Medine hurma hâsılâtının üçte-birini kendilerine vererek, savaş dışı bırakmak istemiştir. Fakat Sa'd b. Mu'âz ile Hazrac reisi Sa'd b. 'Ubâda ve Usayd b. Hâzîr buna itirazda bulunmuşlardır.

Sa'd b. Mu'âz, Handağ savaşında, İbn al-'Irka lekabı ile anılan mekkelî Hafâca b. 'Âşim b. Habbân'ın attığı ok ile hileğüden yaralanmış, Peygamber bizzat onu tedâviye çalışmıştır. Mekkeliler ve müttefikleri 20—25 gün Handağ önünde kaldıktan sonra, hiç bir netice elde edemediler, geri çekildiler. Peygamber, en sıkışık anda anlaşmayı bozup, mekkeliler ile birleşen ve daha önce yaptıkları hatâlardan dolayı Medine'den uzaklaştırılan soydaşları Banî Kaynuka' ve Banî Nazîr kabilesinin âkîbetinden ders almayan Banî Kurayza'yı cezalandırmak istiyordu. Medine ordusu on'ara karşı hareket etti. Kurayzalıları, af dileyebilecekleri yerde, mukavemet ettiler. Muhâsara 15—25 gün kadar sürdü. Nihâyet eski müttefikleri olan Avslilerden birinin vereceği hukme râzı olarak, teslim olmağa mecbûr oldular. Peygamber bu işe Sa'd b. Mu'âz'ı me'mûr etti. Sa'd bu sırada Medine'de Mescid-i Nebevî'de tedâvî edilmekte idi. Oradan Kurayzalıların yanına getirildi. Sa'd, vereceği hüküm ne olursa-olsun, kabûl edeceklerine dâir kendilerinden söz aldıktan sonra, bülûğa ermiş erkeklerin katledilmelerine, kadın ve çocukların esir alınmalarına ve mallarının ganimet olarak taksim edilmesine hukmetti. Onun verdiği bu hukm-ertesesi gün yerine getirildi. Bir kaç gün sonra, Sa'd aldığı yaradan öldü.

Peygamber onun cenâze merâsiminde hazır bulundu. Çok kalabalık bir cemâatin katıldığı

cenâze namazını bizzat Peygamber kıldırıldıktan sonra, Bukey mezarlığına, gömüldü. Şâir Hassân b. Sabit, Sa'd b. Mu'âz'ın ölümü dolayısı ile mersiye yazmıştır (metin için bk. İbn Hişâm). 'Amr ve 'Abd Allâh adlarında iki oğlu var idi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), III/II, 2—13; (Beyrut, 1957, III, 420—436); İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), 290, 322, 344, 433, 439, 445, 674, 697; [Kahire, 1955, bk. fihrist]; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), tür. yer. [Kahire, 1939, II, 105, 141, 237—254]; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-gâba*, II, 296—299; İbn Hacer, *al-Işâba*, II, nr. 4096; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), II, 52 v. d.; al-Vâkidî (trc. Wellhausen), fihrist; [L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. trc. Hüseyin Câhid), IV, 199 v. d., 206, 209, 216—224; Münecçim-başı, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1285), I, 128, 165, 177, 180 v. d.; Kaşallânî, *Mavâhib* (trk. trc. Abdülbâkî), İstanbul, 1313, s. 124—132; Abû 'Abd Allâh al-Muş'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Qurayş* (Kahire, 1953), bk. fihrist; al-Balâzurî, *Futûh al-buldân* (Kahire, 1932), s. 35; İbn 'Abd al-Barr, *al-Istî'âb* (Kabire, 1939), II, 18—25; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 171 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. MUHAMMED. [BK. HAYSA BAYSA.]

SA'D. SA'D B. 'UBÂDA (?—637) B. DULAYM B. HÂRİŞA B. ABİ HÂZİMA B. SA'LABA B. TÂRİF AL-HAZRACİ AL-ANŞARÎ, sahâbeden olup, annesi 'Amra bint Mas'ûd'dur. Künyesi Abû Kays veya Abû Sabit'tir. Kendisi Medine'nin zenginlerinden ve o zaman Arahistan'da sayıları pek az olan okur-yazarlardan idi; ayrıca iyi ok atar ve yüzme bilirdi.

Onun adı islâm tarihinde, ilk defa olarak, ikinci 'Akaşa [b. bk.] biatine âit rivâyetlerde geçer. İkinci 'Akaşa biatında Peygamber tarafından Medine cemâati için seçilen 9 hazracî *nakîb* arasında zikredilir ki, bu nakîpler, üçü Avs kabilesinden ve dokuzu Hazrac kabilesinden olmak üzere, 12 kişiden ibâret idi. 621'de, yâni hicretten bir yıl önce, yapılan ikinci 'Akaşa biatinin ertesi günü mekkelî müşrikler durumu öğrenip, memleketlerine dönmekte olan medinelileri tâkiye çıktılar; yolda Sa'd b. 'Ubâda'yi yakalayıp, Mekke'ye getirdiler ve çok fenâ muâmelede bulundular. Vaktiyle keranları Medine'den geçerken, kendilerini hır-

sızlara karşı himâye ettiği Cubayr b. Mu't'am b. 'Adî ile Hâriş b. Umayya b. 'Abd Şams bundan haberdar olup, derhâl Sa'd'ı himâyelerine aldılar ve böylece emniyetle Medine'ye dönmesini te'min ettiler.

Sa'd daha câhiliye devrinde cömertliği ile meşhûr idi (İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 613) ve mekkelî müslümanlar Medine'ye hicret ettikleri zaman, onlara büyük yardımlarda bulundu. Peygamber Abvâ' [b. bk.]'a yaptığı bir gazvede Sa'd'ı Medine'de kendi yerine vekil bırakmış idi. O, anlaşıldığına göre, Badr savaşına iştirâk etmemiş, fakat ondan sonraki bütün gazvelere katılmış ve ensârın bayraklarından birini taşımıştır.

Müslümanlar Banî Nazîr yahudi kabilesini muhâsara ettikleri zaman, şahsî malından islâm ordusuna hurma dağıtmış, aynı şekilde, Handağ savaşından sonra yapılan Banî Kurayza muhâsarasında da islâm ordusunun yiyeceğini te'min etmiş ve Tabûk seferinde de, bol haşırları ile, ordunun masraflarına iştirâk etmiştir.

Handağ savaşının uzaması ve müslümanların sıkıntıya düşmeleri üzerine, Peygamber, kalabalık bir kabile olan çatâfânlıları ve fazâralileri, Medine burma mahsûlünün üçte-birini vermek sûreti ile, savaş dışı hırammak için, bunların reisleri 'Uyayna b. Hişn ile Hâriş b. 'Avî'i çağırıp, bir anlaşma yapmış, fakat ensârdan Usayd b. Huzayr, Sa'd b. 'Ubâda ve Sa'd b. Mu'âz buna muhâlefet ederek, anlaşmayı bozmuşlardır. Mekke'ye karşı yapılan ve Hodaybiya barışı ile neticelenen seferde Sa'd b. 'Ubâda'nın metânet ve kudreti açıkça görüldü. O her ne kadar Peygamberin icâp eden ihtiyat tedbirlerini almasını ve müslümanları gerekli silâhlar ile tehziz etmesini israr ile talep etti ise de, Peygamber onun fikrini tatbik etmeği reddetti. Sa'd Mekke fethi gününde savaş imâ eder sözler söylediği için, taşımakta olduğu ensâr bayrağı kendisinden alınıp, oğlu Kays'a verildi. Sa'd b. 'Ubâda, 'Abd Allâh b. Uhayy h. Salûl [b. bk.]'ün ölümünden sonra, rakipsiz olarak, Hazrac kabilesinin reisi oldu.

632 yılında Peygamber ölünce, bu haber Medine'de büyük bir teessür ve şaşkınlık husûle getirmiş, ensârdan bir kısım halk, islâm cemâatine bir halife seçmek üzere, Banî Sa'da *sakîfa*'sinde toplanmış idi. O sırada hasta olan Sa'd b. 'Ubâda, bir harmânîye bürünerek, oraya geldi ve medinelilerin islâmiyetin kökleşip yayılmasında yaptıkları hizmeti öven ve Peygamberden sonra hilâfetin ensârdan birine verilmesi gerektiğini tebârüz ettiren ateşli bir nutuk söyledi. Oradakilerin kendisini halife seçip, biat etmeğe hazırlandıkları bir anda Abû Bakr, 'Omar ve Abû 'Uhayda b. Carrâh ay-

ludan içeriye girdiler. 'Omar ile Sa'd arasında sert münakaşalar cereyân etti; fakat Abû Bakr yumuşaklık ve soğukkanlılıkla ensârın heyecanını yatıştırdı.

Sa'd bu hâdiseden sonra sabneden çekildi; Abû Bakr'e biat etmedi ve bir müddet sonra da Şam'ın cenûbundaki Havrân'a gitti. 'Omar b. al-Haştâb'ın balife seçilişinden iki buçuk yıl sonra, yâni hicrî 15 veya 16 (636 veya 637) yılında, orada vefât etti. Ölümünün sebebi mecbûldür. Kaynaklar âni olarak ölmesine ve cesedinin yeşil bir renk almış olmasına dayanarak, yılan sokmasından veya mâhiyeti bilinmeyen bir zehirlenmeden öldüğünü ifâde ederler.

Sa'd'ın, Kays, Sa'id, Muhammed, 'Abd al-Rahmân ve İmâma adlarında, beş çocuğu var idi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), III/II, 142 v.d.; VII/II, 115 v.d. (Beyrut, 1957, III, 613—617); İbn Hişâm, *al-Sıra* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; al-Tabarî, *Târîh* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Kahire, 1939, II, 237—245, 445—455; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mill., *Ud al-ğâba*, II, 283 v.d.; İbn Hacer, *al-İşâba*, II, nr. 4066; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 274 v.d.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), I, 267; II, 136 v.d.; al-Vâkîdî (trc. Wellhausen), fihrist; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif* (Kahire, 1934), s. 112 v.d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 32—38; al-Makrîzî, *İmtâ' al-asma'* (Kahire, 1941), bk. fihrist; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (Beyrut, 1957); Balâzuri, *Futûh al-buldân* (Kahire, 1932), II, 387; Caetani, *İslâm tarihi* (trc. Hüseyin Câhid), II, 361 v.d.; IV, 160, 209, 219, 222; VIII, 61, 63 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. ZENGİ, ABÜ ŞUCÂ' MUZAFFAR AL-DİN, Fârs Salgurlu atabeyleri âilesinden bir hükümdar. Târîh-i guzîda 'ye göre, ağabeyi Tekle b. Zengî'nin ölümü üzerine, tabt iddiasında bulundu ise de, amcası ve hânedânın kurucusu Sunkur'un oğlu Tuğrul tarafından bu hakları tanınmamıştır. Tuğrul dokuz yıl hükümdarlık tâcını muhâfaza etti ise de, bu dokuz yıl esnâsında iki taraftan birinin lehine kat'î bir netice bâsıl olmaksızın, amca-zâdesi ile aralarındaki savaş devâm etti; memleket yağmalanıp yıkıldı; artık kimse zîrâat ile meşgûl olmadı; kıtlık ve vebâ bal-kı kırıp geçirdi. Nihâyet 599/600 (1203)'de Sa'd amca-zâdesini esir etti ve Fars tabtına oturdu (Mîrhvând'a göre, bu vak'a, Tuğrul'un Tekle tarafından mağlûp edildiği 603 tarihinde vukû buldu); fakat saltanatının başında kıtlık memlekette son haddini bulmuş idi ve vebâ şal-

gını devâm etmekte idi. Fakat Sa'd zamanla halkı tekrar refâha kavuşturdu ve bu iş tamamlanınca, Şabânkâralardan Kirmân'ı aldı. 612/613 (1216)'te Irak'ı istilâ etti ise de, Sultan Muhammed, Hvarizmşâh'ın ordusu tarafından, esir edildi ve bürriyetini elde etmek için, devletinin bir yıllık gelirinin üçte-ikisine mûsâvî bir fidiye-i necât ödemeğe, İştâh ve Uşkunvân'ı vermeğe ve yıllık bir vergi ödemeği kabûl etmeğe mecbûr oldu. Şiraz'a dönüşünde, esâreti sırasında tahtı işgâl etmiş olan oğlu Abû Bakr babasının bukümdarlığına mâni oldu ve baba, oğul arasında bir savaş cereyân etti; bu çarpışmada Sa'd bir okla gözünden yaralandı. Fakat Şiraz balkı geceleyin onu şehre soktular ve o da oğlunu yakalayıp hapsetti. Sultan Calâl al-Dîn Hvarizmşâb, Hindistan'dan dönüşünde, Fârs'tan geçerken, 1224'te Abû Bakr lebine şefâatte bulundu ve Sa'd'ı oğlunu serbest bırakmak husûsunda iknâa muvaffak oldu.

Sa'd b. Zengî 629/630 (1231) veya Mîrhvând'a göre, 21 cemâziyelevvel 623 (20 mayıs 1226)'te vefât etti; oğlu Abû Bakr onun yerine geçti.

Bibliyografya: Hamd Allâb Mustavfî al-Kazvîni, *Târîh-i guzîda* (GMS); Mîrhvând, *Ravzat al-safâ* (taş-basm., Tabran, 1266), I, 176; Cuvaynî, *Târîh-i cihân-guşâ* (GMS, II, 96, 150 v.d., 202); Muhammed al-Nasavî, *Histoire du Sultan Celal ed-Din Mankobirti* (trc. Houdas), Paris, 1895, s. 5 v.d., 24 v.dd., 33 v.d.; İbn al-Ağîr (nşr. Tornberg), bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SA'D AL-DAVLA. [Bk. HAMDÂNİLER.]

SA'D AL-DİN. [Bk. SA'D-ED-DİN.]

SA'D AL-DİN AL-CİBÂVÎ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D AL-FİZR. [Bk. SA'D-ÜL-FİZR.]

ŞA'DA. [Bk. SA'DE.]

ŞADAK. [Bk. MEHR.]

ŞADAKA. [Bk. SADAKA.]

SADAKA. ŞADAKA (A.), arap müelliflerine göre, *ş-d-k* kökünden istikak eder ve „doğruyu söylemek“ mânasına gelir; bir müslümanın sadaka vermesi onun dininin doğruluğunu (*şidk*) gösterir. Bu kelime ise, ibrahînce *ş-d-kâ* kelimesinin ancak arap barfleri ile yazılmış şekli olup, aslında „sıdk ve hulûs“ mânasını ifâde eder; lâkin „mürâilerce“ (*far-rîsî, pharis*) dindar isrâîlilerin esâs vazifeleri, yâni sadaka verme için kullanılmıştır ki, bu mefhum kelimenin daba islâmın zuhûrunda meydana gelen ve sonraları da mubâfaza edilen mânasını teşkil etmektedir. Buna göre, kelimenin asıl mânası insanın kendi ibtiyârı veya arzûsu ile verdiği sadaka, hayır-perverliktir,

Arap müellifleri *şadaka* kelimesini iki mubtelif mânada kullanırlar. İlk önce bu kelime ekseriyâ *zakât* [b. bk.]'ın, yâni ihtiyârî bir yardım olmayan ve mîkdarı muayyen olan, fakirler için alınan şer'î verginin müterâdifi olarak kullanılır. Bu mâna, *Kur'an*, IX, 58 v.d., 104 v.d.'da görülür (bk. Lane). Bir de Mâlik b. Anas'ın *al-Muvaffâ'*'nda bulunur; bu eserde *Kitâb al-zakât* bölümünde, *zakât* yerine *şadaka* konulmuştur. Hayvanlardan (*mavâşî*, develer, büyük ve küçük-baş bayvanlar) alınan *zakât* babis mevzuu olduğu zaman ve başka bâllerde de açıkça böyledir. Diğer taraftan al-Buhârî'de *şadaka*, biç bir fark gözetmeden, *zakât* yerine geçmiş görünmektedir ve her iki kelime aynı zamanda müterâdif imiş gibi kullanılmıştır. Houdas ve Marçais'nin tercümelerinde, notlarda bunların örnekleri bulunmaktadır. Nitekim *Kitâb al-zakât*'ın 31. bâbında her iki kelime de, bir tefrik yapılmadan, kullanılmıştır. Mâlik'in *şadaka* kelimesini kullandığı yerde al-Buhârî, *zakât* kelimesini kullanır (msl. bâb 43); fakat şu badîsi, Mâlik ile aynı şekilde olmak üzere, zikreder: „5 *zavd*, dişi deve olmayan yerde *şadaka*'ya mahal yoktur“; bununla beraber, Mâlik, mütâd *zakât al-fi'r* tâbirini kullandığı hâlde, o *şadakat al-fi'r*'den bahseder. İki kelime arasında aynı fark gözetmeme husûsu, gerek fakih, gerek tarihçi, sonraki müelliflerde de mevcuttur (msl. İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, III, 42, al-Tabarî'den naklen). *Şadaka* ve *zakât* tâbirlerinin aynı şey olduğu husûsunda her hangi bir şüphe bulunsa idi, bu şüphe bunlardan istifade etmek bakkına sâhip altı veya yedi zümre kimsenin her iki hâlde de aynı olmaları vâkıası ile bertaraf edilirdi. Bunlardan istifade edenler de şunlardır: yoksullar ve muhtaclar, *şadaka* veya *zakât*'ı paylaştıranlar, düşman eline düşmüş müslümanlar, borçlular, eihâda iş-tirâk edenler, yolcular ve menşe'de mu'allafa *kulûbahum*.

Şu hâlde *şadaka* kelimesinin asıl mânası, yukarıda söylenildiği gibi, ihtiyârî olarak verilen sadakadır. Bu mânada, bunu diğerinden ayırmak için, *şadakat al-tatavvu'* („gönül rızası ile verilen sadaka“) denilir. İbn al-'Arabî bu nevî *şadaka*'yı şöyle târif eder: *şadaka* hem ibtiyârî, hem mecbûrî olarak yapılan bir ibâdet amelidir; eğer böyle olmasa idi, ihtiyârî bir *şadaka* olmazdı; zira nasıl Allah tövbe edenî bağışlamayı ve cehâlet içinde kötülük yapanı iślâb etmeyi kendisi için mecbûrî kılmış ise, insan da bunu böylece kendisi için mecbûrî bir hâlde getirmiştir.

Şadaka *Kur'an*'da, yukarıda zikredilen iki âyetten başka, geçtiği diğer yerlerde bu mânada kullanılmıştır. *Şadaka*, gösteriş için veril-

memiş olmak şartı ile (II, 266), açıkça verilebilir (II, 273); fakat gizli olarak verilen *şadaka*'lar tereih olunur. *Şadaka* fâizden daha bereketlidir (II, 276). Fakat *şadaka* istenilerek verilmelidir (II, 265). *Şadaka* verip, bayır işleri yapmağa müstait olanların cesâretini kırmamalıdır (IX, 79), bil'akis bunları teşvik etmelidir (IV, 114). Peygamberi ziyâretten önce, mîkdarı verenin takdîrine bırakılmış olan ihtiyârî *şadaka*'lar tesbit edilmiş idi; fakat bu vergi ziyâretçi *zakât*'larını ödemiş ise, alınmazdı (LVIII, 13 v.d.). Başka her hangi bir mükellefiyet yerine, msl. hacceden sonra başı tıraş etmek yerine, bir sadaka verilebilir (*Kur'an*, II, 195). Muteâkip devirlerdeki yazarlarda bulunan bir çok husûslarda bu âyetler, tabî'i olarak, temel vazifesini görmüştür. Mâlik b. Anas, *al-Muvaffâ'*'ının *kitâb al-zakât*'ında 'Omar b. al-Haştâb'ın sadaka ile ilgili bir „mektûbunu“ sık-sık zikreder. Bu mektup maalesef yalnız *zakât* mânasındaki sadakaya mütealliktir. Biz-zat Mâlik, eserinin son kısımlarında *şadaka*'yı, istikak mânası ile, ayrıca başka bir çok husûslarda tetkik eder. *Şadakat al-tatavvu'* gibi ayırıcı tâbirler kullanmaz. Mâlik bu beyânında Peygamberin „*şadaka*'ya teşvik“ başlığı altında bir sözünü nakleder: „helâl kazancından sadaka veren bir kimse (Allah yalnız böylesini kabûl eder) bunu yalnız rahmet sâhibi Allah'ın eline teslim etmiş olur ve içinizden biri tay veya devesini nasıl büyümeğe bırakırsa, Allah da o sadakayı veren için, dağ gibi oluncaya kadar büyümeğe bırakır. Anas b. Mâlik [b. bk.], Medine ensârîlerinin en zengini olan Abû Talha'nın câmi yanında bulunan ve Peygamberin gelip içmek itiyâdında olduğu bir menbâ bütün mallarının en kıymetlisi saydığını nakleder. „Siz sevdiğiniz şeylerden vermeden önce iyilik ve dindarlığa nâil olmayacaksınız“ (*Kur'an*, III, 92) âyeti nâzil olunca, bu menbâ vermek istedi. Peygamber onu kendi âilesi için muhâfazaya iknâ etti. 'Âişa [b. bk.], oruç tuttuğu bir günde, orucunu bozmak için sakladığı yegâne ekmeği bir fakire verdi. Hemen arkasından kendisine bir koyun hediye edildi. Peygamber kendisinden her zaman sadaka isteyen birine sadaka vermiş, fakat „sabrın en iyi hediye olduğunu“ da ihtar etmiştir. Peygamber sadaka bakkında ve dilencilik aleyhinde o kadar sık zikredilen sözünü minberde konuşurken söylemiştir: — „Üstteki el alttaki elden daha iyidir“. — Mâlik, üstteki elin veren el ve alttaki elin dilenen el olduğunu söyleyerek, bu ibâyeyi şerh ve izâb etmiştir. 'Omar, Peygamberin kendisine bir başkasından hiç bir şey kabûl etmemesi husûsundaki tavsiyesine istinâd ederek, kendisine verilmesi gerekpen ücreti reddetmiş-

tir. Peygamber yalnız hediye istemekten bahsetmiş olduğunu ona izah etti. O zaman 'Omar aslâ bir şey istemeyeceği ve istemediği hâlde kendisine verilenleri reddetmeyeceği cevabını verdi. Bunun üzerine Peygamber: — „Hayâtımı ellerinde tutana yemin ederim ki, sizin her biriniz için, ister size sadaka versinler, isterse vermesinler, Allahın kendilerine eervet verdiği kimselerin birinden lutf dilemekten, bir ip ile sırtınızda bir odun yükü taşımanız daha iyidir“ — dedi.

Mâlik „sadaka verilmesi câiz olmayanlar“ başlığı altında, Peygamber âilesinin sırf „insanlığın kirleri olan (avsâh al-nâs)“ sadakaları kabul edemeyeceklerine işaret eder. Peygamberin sadaka (yâni zakât) hâsılâtından eadake vermesi câiz değil idi. Ancak kendi şahsî servetinden sadaka verebilirdi.

Şadaka'nın iki mânası arasında hafif iltibas vardır. Mâlik'in bu husûsî söyledikleri bundan ibârettir. al-Buhârî, müteâkip asırda, Şahîh'inin zakât'a dâir XIV. kitabında, ihtimâl iki ayrı şeyden bahsettiğinin farkında olmayarak, iki mânası ile şadaka'dan bahseder. İhtiyârî sadake hakkında, bir çok bâblarda, sadakanın müelümenların vazîfesi olduğunu ööyler. Müslüman, sadake verecek iktidâra sâhip değil ise, çalışmalı ve bunu kazanmalıdır. İş hulemazsa, hiç olmazsa kötülükten sakınmalıdır; bu onun için sadake aayılacaktır. Verilen sadaka vâsıtları ile mütenâsip olmalıdır. Sadaka sağ el ile verilmelidir, kötü bir insana verilmemelidir. Bir kndın kocasının ve bir köle efendisinin malından eadaka verebilir. İnsan dilencilik yapmamalıdır; eadaka zengin tarafından fakire verilmelidir. Sadaka günahların kefâreti olur.

al-Ğazzâlî, *İhyâ' al-'ulâm*'unun *Kitâb asrâr al-zakât* kısmında, husûsiyetle 8. vazîfa'de sadakadan habîs ve burada sadaka alanın husûsiyetlerini tâyin eder. Sadaka alan zâhidâne bir hayat geçirmeli, bilgili, doğru, mütevekkil, muhtac olmalı ve sadaka veren ile yakınlığı bulunmalıdır. 4. fasılda *şadakat al-ta'vâv* ile meğgûl olur. Peygambere veya başkalarına isnât edilen sözleri naklettikten sonra, *Kur'an*'da bahie mevzuu edilen açıkça veya gizli olarak verilen sadakalardan hangisinin daha üstün olduğu mes'elesine gelir. Gizli sadakayı tercih edenler sadakayı alanın izzet-i nefsinin korunmuşunu, başkalarına bundan bahsetmek, vesîlesi verilmediğini ve başkalarının kıskançlıklarının tahrik edilmediğini söylerler. al-Ğazzâlî her iki görüşün leh ve aleyhinde bir çok şeyler söyleyebileceği ve her şeyin vaziyet ve sebeplere bağlı bulunduğunu neticesine varır. Sonra zakât veya sadakayı kabul etmenin câiz olup-olma

dığı mes'elesine geçer. Bâzıları birinciye tercih ederler; çünkü hu şer'i bir hakktır ve bunu kabûl edenleri bir mükellefiyet altına aokmaz. Diğer taraftan zekâtın istifâde eden yardıma lâyık olmayabilir ve böylece lutf ve ihsandan beklenen şey kaybolur. al-Ğazzâlî, bir defa daha, umûmî bir kaide vaz'etmeği reddeder; çünkü muhtelif vaziyetler vardır. İbn al-'Arabî, bu mevzuu *Futûhât al-Makkîya*'nın „zekâtın surlarına dâir“ olan 70. bâhında ele almaktadır. O açık veya gizli sadaka verme mes'elesi ile de meğgûl olur. Onun ihtiyârî sadaka için verdiği târif yukarıda kaydedilmiş idi.

Şadaka ve zakât hakkındaki şii düşünceleri sünîlerinkine benzer; fakat her iki zümre de Peygamber âilesinin zekâtın istifâde edemeyeceğini kabul ettiği hâlde, şii'ler bunların sadakadan hisse almalarını câiz görürler.

Bibliyografya: Mâlik b. Anas, *al-Muvatta'* (Fas, 1318), I, var. 19 ve IV, var. 23; al-Buhârî, *al-Şahîh* (nşr. Krehl), I, 352 v. dd. (trc. Houdas ve Marçais, *Les Traditions islamiques*, 1903—1908, I, 453 v. dd.); al-Ğazzâlî, *İhyâ' ulâm al-dîn* (Kahire, 1326), I, 149 v. dd.; İbn al-'Arabî, *al-Futûhât al-Makkîya* (Kahire, 1329), I, 562 v. dd.; al-Marğînânî, *The Hidayah with its commentary called the Kifayah* (nşr. Abdool Mujeed v. h.), Kalküte, 1834, I, 481 v. dd. (*Bâb şadakat al-savâ'im*); trc. Charles Hamilton (1791), III, 310 v. d.; al-Navavî, *Minhâc al-fâilîn* (nşr. van den Berg), 1882—1884, a. 193 (trc. van den Berg ve E. C. Howard), London, 1914, s. 277 v. d.; T. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden ve Leipzig, 1910), s. 109 v. d.; A. Querry, *Recueil de lois concernant les musulmans schyites* (Paris, 1871—1872; Ca'far b. Sa'id al-Hillî'nin *Şarâ'i' al-islâm* 'ının tercümesi). (T. H. WEIR.)

SADAKA. ŞADAKA B. MANŞÜR (1049—1108) B. DUBAYS B. 'ALİ B. MAZYAD, SAYF AL-DAVLA ABU 'L-ĦASAN AL-ASADİ, Hille hukûmdarı. Balasının 479 (1086/1087)'da ölümünden sonra, Şadaka'ya, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından, Dicle'nin sol sâhili üzerindeki Banî Mazyad topraklarının emîrliği verildi. Selçuklu sultanı Berkıaruk ile kardeşi Muhammed arasındaki mücâdelelerde Şadaka önce Berkıaruk tarafını tutmuş idi; fakat 494 (1100/1101)'te Berkıaruk'un vezîri al-A'azz Abu 'L-Mahşesin al-Dihistânî'nin ondan büyük miktarda para talebinde bulunması ve yine bu sırada onu savaşa tehdit etmesi üzerine, Berkıaruk'u bıraktı ve hutbeyi Muhammed adına okuttu. Sultan onu muslihâne yollar ile tekrar kendisine çekmeği denedi; se

de, Şadaka vezîrin kendisine teslimini talep etti; Berkıaruk buna râzı olmadığından, müzâkereler neticesiz kaldı. Şadaka itâat edeceği yerde, Kûfe'den sultanın vâlisini kovdu ve bu şehri kendi hâkimiyetine aldı. Ertesi sene al-Ħilla [b. bk.] te'sis edildi. O zamana kadar Banî Mazyad çadırlarda yaşırdı. 496 rebülevvelinin ortasında (1102 kânûn I. sonu) Gümüş-Tigin al-Kayşarî, Berkıaruk'un temsileisi olarak, Bagdad'da görününce, Muhammed adına vâli bulunan Artuk-oğlu İ. Gâzî Şadaka ile birleşti. Gümüş-Tigin'in Bagdad'a girmesi üzerine, halife al-Mustazhir Berkıaruk'u yeniden sultan ilân etti; fakat Şadaka onun metbûlûğunu tanımadı. Müteâkiben Berkıaruk'un adı hutbeden kalktı. İmam- lar bir müddet için iki rakip sultandan hiç birinin adını zikretmeksizin, hutbeyi yalnız halifenin adına okumakla iktifâ ettiler. Mücâdele devam ediyordu. Rebülahırdan (1103 kânûn II.) itibâren Gümüş-Tigin Bagdad'ı tahliye mecbûr kalıp, Vâsî'ta da tutunamayınca, Muhammed yeniden hu iki şehirde sultan ilân edildi. Bu hâdiselerden sonra Şadaka Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyetini te'is etti. Berkıaruk'un taraftarlarından birine iktâ etmiş olduğu, Frat üzerindeki, Hît şehrini de aynı yılda zaptederek, buraya yegeni Şâbit b. Kâmil'i vâli tâyin etti. 497 şevvâlinde (1104 haziran—temmûz) Vâsî'ta zaptedilerek, Muhazzib al-Davla al-Sa'id b. Abi 'L-Ħayr vâli tâyin edildi. Müteâkiben sıra, Berkıaruk ile kardeşi arasındaki savaşlar esnâsında Selçuklu Arslançık oğlu İsmâ'il'in hâkimiyetine geçmiş olan Basra'ya gelmiş idi. Fakat ancak Berkıaruk'un ölümünden sonradır ki, sultan Muhammed oradan İsmâ'il'i uzaklaştırmayı düşünbildi ve 499 (1105/1106)'da Şadaka'yı ona karşı savaşa vazîfelerdirdi. Bu yılın cemâziyelevvelinde (1106 kânûn II./şubat) sefere çıkan Şadaka az sonra İsmâ'il'in tâbiyeti kabûle mecbûr kalması üzerine, Basra'ya dedesi Dubays'in Altuntaş adlı bir memlûkünü vâli tâyin etti. Az sonra Altuntaş çapulcu bedevîlerin baskınına uğradı ve onlar tarafından baps edildi ve bizzat sultan onun yerine başka bir vâli tâyin etti. 500 saferinde (1106 teşrin I.) Tekrit hâkimi Kaykubâd b. Hazârasp tâbiyeti kabûle mecbûr oldu. Berkıaruk'un ölümünden sonra, Muhammed, Tekrit'i almak üzere, emîr Ak-Sungur al-Porsuķi'yi göndermiş, Kaykubâd uzlaşmaya yanaşmadığından, muhâsara edilmiş, uzun zaman müdâfaanın imkânsızlığını anlayan Kaykubâd, Şadaka'yı dâvet ederek, şehri ona teslim etmiş idi. Varrâm b. Abî Firâs h. Varrâm Tekrit vâlisi tâyin edildi. Zamanla Muhammed Şadaka'nın gittikçe artan iktidâ-

rına endişe ile bakmağa başlamış idi; husûsiyle Şadaka sultan nazarında itibârdan düşenlerin hepsini kendi himâyesine almakta aslâ tereddüt etmiyordu. Sâva bâkimi Abû Dulaf Surhâb b. Kayhısurav'ın Şadaka'nın yanına kaçması ve Şadaka'nın onun teslimini reddetmesi gihi hâdiseler uzun müzâkerelerden sonra sultan ile tâbii arasında açık bir anlaşmazlığın meveûdiyeti ortaya koymuş idi. Bizzat sultan kuvvetli bir ordunun başında Bagdad'a hareket etti ve kaynakların çoğuna göre, 501 rebebinin 2. yarısında (1108 mart başı) cereyân eden kanlı savaşta Şadaka, 59 yaşında iken, telef oldu. Ecdâdı gibi, *Mâlik al-'Arab* unvânını taşıyordu. Arap şâirleri ve tarihçileri onun faziletlerini, bilhassa cömertliğini ve hatırşınaslığını medhetmişlerdi.

[Sayf al-Davla Şadaka, habası Hille emîri Bahâ' al-Davla Manşûr ile, kendi kuvvetlerinin başında olarak, Selçuklu sultanı Melikşah'ın emri ile Diyârbekir'i Mervânîlerden zapta çalışan Fahr al-Davla'nın ordusuna katılmış (1083), bu savaş münâseheti ile esir düşen Banî 'Ukayl mensûbu kadın ve çocukları para ve mal karşılığında kurtararak, memleketlerine göndermiştir. Manşûr'un 479 rebülevvelinde (haziran 1086) ölümünü müteâkip Hille emîri olan Şadaka, emâret menşûrünü almak üzere, Melikşah'ın yanına gitmiş ve bu sultan tarafından hil'at ile taltif edilerek, kendisine, eski ülkesine ilâveten, Bâniyâa mülhakatı da verilmiştir. 1090 senesinde, Basra'da kendisini mahdî ilân ederek, Vâsî'tı de tehdîde kalkışan Belbâ isyanının bastırılmasında, sultanın emri ile, Bagdad askeri vâlisi Sa'd al-Davla Gavharâyîn ile birlikte, mühim vazife görmüştür. Devrin meşhûr hiciv şâiri İbn al-Habbârîya *Kelîle ve Dimne* üslûhunda manzûm olarak yazdığı *al-Şadih va'l-Bâğim* adlı eserini Şadaka'ya göndermiş idi].

Bibliyografya: İbn Halkikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 301 (trc. de Slane), I, 634; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), X, tür. yer.; Abu 'L-Fidâ, *Târîh* (nşr. Reiske), III, 264, 308, 344, 354, 358, 362; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoudes*, II, 76, 102, 259; *Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, I, 9, 247—252; III, 487, 517, 531; Weil, *Gesch. der Salifen*, III, 156—159; [İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 49, 51 v. d., 92, 138, 140, not 10, 193]. (K. V. ZETTERSTÉEN.) [Bu madde İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir].

SA'DÂN. AL-SA'DÂN, iki eadât yıldı- zı Müşteri ve Zühre olup, bunların zıddı

iki talibisizlik yıldızı (*naḥsân*) Zübal ve Merib'tir. Müşteri'ye „en büyük saâdet“ (*al-sâ'd al-akbar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse bayâtında bahtiyarlar zümresinden olur ve itikatta doğru yolda bulunur, Allah korkusu, samîmiyet, zühd ve riyâzet ile temâyüz eder. Zübreye „küçük saâdet“ (*al-sâ'd al-aşgar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse bayâtında, yiyecek, içecek, bilhassa aşk ve evlenme gibi, fânî bazlardan saâdet ve muvaffakiyet bekleyebilir.

Bibliyografi: Eski çağ tasavvuru için bk. F. Boll, *Sphaera*; *Rasâ'il İhvan al-şafâ* (Bombay tab.), I, 72; Dieterici, *Pro-paedeutik der Araber*, s. 7n; al-Kazvîni, *'Acâib al-maḥlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 22, 26; H. Etbé, *Die Wunder der Schöpfung*, I, 48, 57. (J. RUSKA.)

SA'DÂN. [Bk. SA'DÂN.]

SA'DE. SA'DA, cenûbî Arabiatan-ı bir şebir olup, Yemen'in aynı ismi taşıyan bölgesinin merkezidir. Mekke'den Şan'a'ya giden bace yolu üzerinde ve Şan'a'dan 6n fersab veya 180 mil yabut 5 günlük mesâfede bulunmaktadır. Câhiliye devrinde şehir Cumâ ismini taşımış olup, daha hudutları imâm al-Mutavakkil 'ala'llâh Ahmed b. Sulaymân b. al-Muḥabbir tarafından binâ edilen Hişn Talanımüş'un yerinde bulunuyordu. al-Hamdânî'ye göre, Şa'da adının meydana gelişi şu şekilde izâb edilmektedir: Hicaz'dan gelen bir adam Cumâ üzerinde bulunan müstahkem kalenin yanından geçerken, yorularak, yere uzanmış ve onun yüksekliğini seyrederken, iki defa *laḥad şa'adaḥu* („amma da yükseltmiş“) diyerek, hayretini ifâde etmiştir. Buna benzer şekilde isimlerin halk tarafından izâbına başka yerlerde de tesâdüf edilmektedir. Bugünkü Şa'da'nın cenûbunda 6 dakikalık mesâfede al-Hânîk maballı var idi ki, burada daba islâm devrinde, diğer binâlar ile birlikte, arâziyi sulamak için kullanılan büyük bir su bavezunun ve başka binaların barâbeleri bulunmuştur. Şa'da yanında al-Ğayl şehri de bulunuyordu ve al-Bîrûnî bunun adında Şa'da'nın eski ismini görmek istemiştir.

Şa'da, çeşitli zamanlarda uğradığı bir çok felâketlere rağmen, her vakit meskûn, parlak ve muhtelif memleketlerden bilhassa Basra'dan gelen tâcirlerin bulunduğu zengin bir şehir olarak kalmıştır. Şa'da'nın asıl sanâiyini dâimâ ayak kabı imâlî için kösele ve deri debâgati teşkil etmiş, bunlar Yemen ve Hicaz'a ibrâc edildiği gibi, en iyi evsafda deri kırbaların imâlî için de kullanılmıştır. Şa'da çok geniş ölçüde *ķaraz* (*Acacia Arabica W.*) ağaçlarının yetiştiği bölgenin ortasında bulunmaktadır ki,

bu ağaçların yaprakları debâgatte kullanılır. Şa'da'de bir de mükemmel mızraklar (*şâ'idî*) ile mızrak uçları imâl edilmiştir. Bu uçlar için şehrin civârından toz hâlinde getirilen ve nra-da temizlenen demir kullanılmış olmalıdır. Şa'da etrâfında bugün de demir istisâl edilmektedir. Yakınında (al-Kufâ'a'da) altın da bulunan şehrin canlı ticârî hayâtı, kervanların bereketi ve yerli sanâiy şebirde oturan zeydî imamlarının hazinesine, vergi ve bâsilât şeklinde, büyük bir gelir te'min ediyordu. Yâkût bu bâsilâtı 100.000 dînâr olarak değerlendirebilir. Şa'da'de imamlardan al-Hâdî Yahyâ b. al-Husayn (ölm. 298=910/911) ile Yûsuf b. Yahyâ (ölm. 403=1012/1013) medfûn bulunmaktadır.

Bibliyografi: al-İştahrî, *BGA*, I, 24; İbn Havkâl, *BGA*, II, 20; al-Muḥaddasî, *BGA*, III, 86, v.d., 98; al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 66, 113; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 389; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 607; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muṣṭak* (frns. trc. Jau-bert), I, 144; II, 52; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 110, 167 v.d., 174; *Österreich. Monatsschr. f. d. Orient* (1917), XLIII, 333 v.d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopen-bagen, 1772), 141 v.d.; A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients* (Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes, Leipzig, 1864, III/3, 129); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 157, 177, 249; C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), fibrist.

(ADOLF GROHMANN.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN AL-CİBÂVİ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN HÂMAVÎ, MUHAMMED B. AL-MU'AYYAD B. ABİ 'L-HASAN B. MUHAMMED B. HÂMAVAYH, meşhûr şâfiî olup, 587 (1191) veya 595 (1198/1199)'te doğmuştur. Hâmavî nisbesi Hâmâ şebri ile ilgili değil, büyük dedesinin ismi olan Hâmavayb veya Hâmüya'den gelmektedir; bâzı eski metinlerde doğru şekli Hâmüyî (*h-m-v-y-y*) bulunmaktadır. al-Yâfi'î'ye göre, Cuvayn asıllıdır. Henüz genç yaşlarında, Hâvârizm'de, büyük şâfiî Naem al-Dîn Kubrâ tarafından te'sis edilen *Zahabiya-i Kubraviya* tarikatine intisâp etti ve şeybin on iki büyük halfesinden biri oldu. Bu sonuncunun bir çok talebesi gibi, o da, moğul bâkimiyeti esnâsında göç etti. Suriye'de, Cabal Kâsiyûn'da münzevî ve zâhidâne bir bayat sürdükten sonra Horasan'a döndü ve Bahrâbâd'da yerleşti. 10 zilhicce cuma (Kurban bayramı) günü, *Târîh-i guzîda*'ye göre, 658 (10 regin

II. 1260) ve *Nafaḥât al-uns* (onun verdiği mâ-lûmât al-Yâfi'î'ye istinât etmektedir)'e göre, 650 (11 şubat 1252) yılında vefât etti. Mezarı da Bahrâbâd'da bulunmaktadır.

Şa'd al-Dîn zamânının en meşhûr mutasavvıflarından biri idi. Onun tasavvuf meclislerine Şadr al-Dîn Konaî gençliğinde iştirâk etmiştir; al-Yâfi'î de onun talebelerinden, hayranlarından ve ona atfedilen bîkmetlerden babs ediyor. Menâkip-nâmelerde ruhunun 13 gün müddetle vücûdunu terketmiş olduğu nakledilmektedir. Şa'd al-Dîn arap ve fars dillerinde tasavvufî şiirler, bilhassa rubâiler vücûda getirdi; bundan başka, tasavvuf üzerine, *Maḥbûb al-avliyâ* ve *Sacancal al-arvâḥ va nuḥş al-alvâḥ* gibi bir kaç risâlenin müellifidir; Kâtib Çelebî'ye göre, son eser Hîmş'ta te'lif edilmiştir. Bu risâleler, tasavvuf ile meşgûl olan bir çok islâm müellifinin kanâatine göre, ihtivâ ettiği kapalı telmiblerden dolayı, çok müphemdir.

Oğlu SULTÂN AL-MUHADDİSİN ŞADR AL-DİN İBRÂHİM, Gazan-Han islâmîyeti kabûl edince, emir Navrûz tarafından Bahrâbâd'dan çağırılmış idi (Davlatşâh, nşr. Browne, a. 214, Banâkatî'ye göre). Hicretin XI. asrına kadar, silsileleri Şa'd al-Dîn'e ulaşan Bahrâbâd derişlerine rastlamaktayız ki, aralarında, *Galistân* nazîrelerinden birinin müellifi olan Mu'î'nî-i Cuvaynî de bulunmaktadır (Davlatşâh, s. 241). Nava'î tarafından zikredilen bahrâbâdî şâfiî Mavlânâ Şa'd al-Dîn sık-sık şeybin bîkmetlerini nakleder. Yasavî an'anesi, haksız olarak, onu Ahmed Yasavî'nin *halîfa*'lerinden biri şeklinde gösterir.

Bibliyografi: al-Yâfi'î, *Mirât al-canân* (Nâruosmâniye kütüp., yazm., nr. 3416); Câmî, *Nafaḥât al-uns* (Kalküte, 1858), s. 492 v.dd. (trk. trc. Lâmiî, a. 485); Hidâyât (Rizâ Kûlî Han), *Riyâz al-'arîfîn*, a. 83; Mavlânâ Çulâm Sarvar Lâhavrî, *Ḥazînat al-aşfiyâ* (Cavnûr, 1902), II, 270; *Târîh-i guzîda* (GMS, XIV, 790); Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḥulûb* (GMS, XXIII, 150, 174); Hâceî Mîrza Ma'sûm, *Târîk al-ḥakâik* (Tahrân, 1316), II, 152; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 77, 582; nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge (İstanbul, 1941—1943, II, 980); Flügel, *Die Arab., Pers. u. Türk. Hss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, I, 611; Nava'î, *Nasâ'im al-maḥabba* (*Nafaḥât al-uns*'ten trc. ve ilâveler ile), Bibl. Nation. yazm., nr. 316; Köprülü-zâde Fuad, *İkmtasavvıflar* (İstanbul, 1913), s. 42; C. Brockelmann, *GAL*, I, 448; *Suppl.* I, 803.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN, HÂCA SA'D AL-DİN (1536—1599) B. HÂŞAN-CÂN B. HÂFİZ

MUHAMMED İŞFAHÂNÎ, Osmanlı şeyhul-islâm ve müverrihlerinin meşhûrlarından olup, İsfahanlı bir âileye mensûptur. Sa'deddin'in büyük babası Hafız Mehmed Bayındır ümerâsından Sofu Halil'in yakınlarından iken, bilâbâre Şâb İsmail'e intisâp etmiş, Çaldıran savaşına katılmış ve zaferden sonra, Yavuz Selim tarafından, İranlı âlim ve san'atkârlar arasında Tebriz'den İstanbul'a getirilmiş idi. Çok geçmeden, pâdişâhın teveccüh ve itimâdına mazbar olan Hafız Mehmed, „hâfız-ı mabsûs-ı sultânî“ sıfatı ile, Mısır seferine iştirâk etmiş, oğlu Hasan-Can ise, Selim I.'ın hâs nedîmi ve yakını olmuş idi.

Sa'deddin 943 (1536/1537)'te İstanbul'da doğdu (bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 130). Babasını nedîmlerine icâp eden alâkayı göstermekten geri kalmayan Kanûnî Süleyman Hafız Mehmed (ölm. 949=1542/1543)'e günde 70 osmânî ve Sa'deddin ile erkek kardeşine de günde 20 şer osmânî maaş tâyin etmiş idi (*Tâc al-tavâriḥ*, I, 293; II, 350). Sahn müderrisi Karamânî Mehmed Efendi'den ve devrin ileri gelen diğer bâzı ulemâsından dera aldıktan sonra, müftî Ebûsu'ûd Efendi'ye intisâp ile, daba 20 yaşında iken, 963 (1555/1556)'te ondan mülâzım olan Sa'deddin 30 akçe ile İstanbul'da Murad Paşa medresesinde müderrisliğe başladı. 971 şevvâlinde (mayıs/haziran 1564) „erbaîn“ pâyesine Bursa Yıldırım medresesine tâyin edildi ve bir yıl sonra bâric rütbesine yükseldi. Bu arada babası Hasan-Can vefât etti (974=1566/1567). Zilhicce 977 (mayıs 1570)'de Bursa sultânî pâyesine ve 979 (1571/1572)'da sahn müderrisliğine yükseldi; nihâyet şehzâde Murad'ın muallimi İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine, 981 muharreminde (mayıs 1573) onun yerine bocahğa tâyin olunup, Manisa'ya gönderildi ('Aḫḫâ, *Zayl-i Şakâik*, İstanbul, 1268, s. 429).

Şebzâde hocahğına tâyin edilmesi Sa'deddin için nüfûzunun gittikçe arttığı uzun bir ikbâl devrinin başlangıcı oldu ve bundan böyle hep „Hoca, Hoca Efendi“ diye anıldı. Manisa'da geçen 8 ay gibi kısa bir zamanda talebesine büyük bir burmet ve itimat telkin etmeğe muvaffak olan Sa'deddin Efendi, Murad III.'ın saltanata dâvet edilmesi üzerine, onunla birlikte İstanbul'a geldi ve cülûstan (8 ramazan 982=22 kânûn I. 1574) sonra, artık *hoca-i sultânî* unvânını ibrâz ettiğinden, mevcut nizâm ve usûle göre, „serdâr-ı ulemâ ve müsteşâr-ı umûr-ı din ü dünya“ oldu (krş. *Kanûn-nâme-i âli Osman*, I, nşr. M. Ârif, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1930, I, 10, 21). Bu itibâr ile, Murad III.'ın üzerinde te'sirleri bulunan Şemsî Paşa, Kara Üveys Paşa ve Seyh Şücâ gibi hükümdara yakın kimseler ve Gazanfer Ağa ile Can-Fedâ kadın gibi, hare-

mensûpları arasında umûmiyetle ulemânın ve bu arada kendi teveccühüne mazhar olan kimse-lerin ahvâli ile ilgilenen Hoca Sa'deddin'in mümtaz bir yer tuttuğu görülür. O kadar ki, mevkiini kuvvetlendirmek için, Sokullu Mehmed Paşa'nın muâzırları ile teşriki mesâî eden Hoca Sa'deddin [krş. mad. MEHMED PAŞA, SO-KULLU]'nın, devletin hârici siyâsetini tâyin edecek mes'elelerde hile nüfuzu hissedilmekte idi. Filhakika o, İngiltere ile münâşehetlerin şümûlünü ve ebemmiyetini lâyıkı ile kavramamış ol-makla herâher, kraliçe Elizaheth'in 1578'den itihâren İstanbul'a gönderdiği mümessil ve se-firleri desteklemiş, battâ onların arzularını Mu-rad III.'a ulaştırmış ve ingiliz isteklerine uy-gun olarak, İran harhinin bir an evvel hitirile-rek, İspanya'ya karşı müşterek bir cephe alın-masına taraftar olmuş, bu sûretle de türk-in-giliz münâşehetlerinin kurulmasında faâl bir vazife görmüştür.

Sa'deddin'in ihrâz ettiği bu mevki Murad III.'in vefâtından sonra da sarsılmadı, Mehmed III.'in cülûsunda ona ilk biat eden Sa'deddin (Kâtib Çelebi, *agn. esr.*, I, 44), yeni pâdişâhın şebzâdeliğinde hocası bulunan Nevâlî Efendi unvânı ile mârûf Molla Nasûh'un cülûs dâveti-nin gelişinden iki gün evvel ölmesi yüzünden, *hoca-i sultanî* unvânını muhafaza etti. Hele vâlide Safiye Sultan'ın da teveccühünü kazan-ması ve daha Ebüssuûd Efendi'nin talebeleri bulundukları zamandan beri aralarında geçim-sizlik mevcut olan şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi'yi gözden düşürüp, Mehmed III.'e bulûl edince, pâdişâhın vüzerâ ve ulemâ man-sıpları husûsunda Hoca Sa'deddin ile meşveret edilmesini irâde huyurması (Âlî, *Kunh al-ahbâr*, Dil ve tarih-coğr. fakültesi kütüp., İsmail Sâih yazm., nr. I/1783, 338b) onun mevkiini bir kat daha tahkim etti ve devrin sadrazamları Koca Sinan Paşa ile İbrahim Paşa'nın kendisi ile iş-hirliği yapmak zorunda kalmalarından dolayı, Sa'deddin Efendi mutlak hâkim durumuna yük-seldi.

Bununla herâber Sa'deddin, zayıf irâdeli Meh-med III. üzerindeki te'sirini müşhet yolda kul-lanarak, Eğri (Eger, Erlau) seferi sırasında pâdişâhın ordunun başında bareket etmesinde ve bilhassa Haç-Ova (Keresztesmezö) zaferinin kazanılmasında başlıca âmil oldu. Cihâd fazi-letlerinden bahsederek, pâdişâhın bizzat sefere çıkması husûsunda Sinan Paşa'yı destekleyen Hoca Sa'deddin, Mehmed III. ile hirlikte, 24 şevvâl 1004 (21 haziran 1596) 'te İstanbul'dan hareket etmiş, fakat Edirne-Filibe üzerinden Sofya'ya gelindiğinde hummâya yakalanarak, ancak Eğri'nin fethinden (12 teğrin I. 1596) sonra iyileşmiş idi. Avusturya arşidükü Maxi-

milian ile Erdel hâkimi Báthory kumandasın-daki müttefik düşman ordusuna karşı sevk-edilen vezir Câfer Paşa ile Rumeli beylerheyi Veli Paşa kuvvetlerinin muvaffak olamaması üzerine, 20 teğrin I. 1596'da otâğ-ı hümâyûn-da akdedilen meşverette, devlet erkânının ekse-risi düşmanla mukabele olunmaması fikrinde bulundukları hâlde, Hoca Sa'deddin Efendi, muhâreheyi kabûl etmeyip, başka tarafa tevecc-üh edilecek olursa, düşmanın kendilerini tâkip edeceğini ve Osmanlı kuvvetlerini tuzağa dü-şüreceğini ve üstelik, şimdiye kadar hiç bir Osmanlı pâdişâhının, müchir sehp olmaksızın, muhâreheden yüz çevirdiğinin iştirilmediğini tehârüz ettirerek, şehid oluncaya kadar savaş-manın vâcib olduğunu ısrarla müdâfaa etmiş ve pâdişâhın huzûruna getirildiğinde de onu düşmanı karşılamaya teşvik ve iknâ etmiş idi. Böylece muhârehede hizzat pâdişâhın da bu-lunmasını bir emr-i vâki hâline getiren Sa'ded-din, ordu, nizâmı ile de ilgilenerek, sadrazam İbrahim Paşa'nın Eğri muhâfazasında bırak-mış olduğu Anadolu beylerheyi Lala Mehmed Paşa kuvvetlerinin de sol kolda yer almasını te'min etmiş, düşmana doğru hareket edilme-sine rağmen, sadrazamı serdâr tâyin edip, ken-disi İstanbul'a dönmek isteyen Mehmed III.'e muhâreheye iştirâki lüzûmunu bir kere daha izâhla, onu tasavvurundan vaz geçirmiş ve Haç-Ova'ya varıldığında, merkezde pâdişâhın yanında yer alarak, üç gün süren muhâreheyi, hükümdar ve sadrazam ile hirlikte, idâre et-miştir. Muhârebenin ikinci günü (5 rehiülevvel 1005=27 teğrin I. 1596) Osmanlı safları bozu-lup, düşman kuvvetleri hazîne sandıkları üze-rine hayrak dikip, sevinç tezâhürleri göstere-cek şekilde otâğ-ı hümâyûn civârına sokulduk-ları vakit, sancak-ı şerifin yanında bulunan Mehmed III., endişe ile Sa'deddin'e hitâhen: — „Efendi, şimdiden sonra ne çâre etmek gerek?“ — diye sormuş, Hoca da cenk ahvâlinin hây-le olduğunu, evvelki pâdişâhlar zamanında da ekseriyâ hây-le durumlar ile karşılaşıldığını izâhla: — „Pâdişâhım, lâzım olan, yerinizde sâhit ve ber-karar olmaktır“ — diyerek, hüküm-darı teskin ve hırka-i saâdeti giymiş olduğu hâlde, yerinde durmaya iknâ etmek sûreti ile, hademe-i hâssanın yağmaya dalan düşman üze-rine saldırmalarına ve arkasından da mükabil bir hücum ile zaferin kazanılmasına imkân ba-zırlamıştır (hk. Kâtib Çelebi, *agn. esr.*, I, 83 v.d., 90 v.dd.; Naîmâ, I, 150 v.dd., 157 v.d.). Nitekim avusturyalılar da, Tiryâki Hasan Paşa'ya takdim ettikleri ve Mehmed III.'i at üze-rinde, Hoca Sa'deddin'i de onun rikâhı ya-mında duâ eder bir vaziyette gösteren bir tas-virîp altına; — „Netîce-i kelâm Hoca Efendi

'nin duâsı kabûl olundu“ — ibâresini yazmak sûre-ti ile, uğradıkları mağlûbiyette onun hissesini açıkça helirtmişlerdi (Peçevî, II, 200 v.d.).

Haç-Ova zaferi Sa'deddin'in nüfûzunu daha da arttırmakla berâher, bu durum çok sürmedi. Onun muhârebeye yararlığı görülen Cigala-zâde Sinan Paşa'nın sadarete getirilmesi ve mübr-i hümâyûnun İbrahim Paşa'dan alınması husû-sunda ısrâr etmesi, dâmâdî İbrahim Paşa'yı tutan vâlide Safiye Sultan'ı harekete geçire-rek, Hoca Sa'deddin'i idbâra sürükledi (krş. mad. İBRAHİM PAŞA, DÂMÂD). Pâdişâh İstanbul'a dönerken, Çirmenlik (Harmanlı) menzilin-de ordugâha varan vâlide sultanın adamı Kılıç-Dilsiz nâmı ile meşhûr Süleyman Ağa'nın Mehmed III.'e getirdiği mektup üzerine, sadâ-ret mevkiî tekrar İbrahim Paşa'ya verildiği gihi, Sa'deddin Efendi de hocalıktan azledi-ler, silsile-i ulemâ ve sâir devlet umûruna müdâhale etmemesi ferman olundu (9 cemâ-ziyelâhır 1005=28 kânûn II. 1597). Diğer ta-raftan, Hoca Sa'deddin'in Anadolu kazaskeri bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de azledil-di. Sa'deddin'in muâzırları bulunan sadrazam İbrahim Paşa, şeyhulislâm Bostan-zâde ve Ru-meli sadrından mâzûl şâir Bâkî Efendi, hu-nunla iktifâ etmeyip, Sa'deddin'i Mekke ka-dihî ile merkezden uzaklaştırmak için, faâli-yete koyuldular. Ancak onun Safiye Sultan'a mürâcaatı sayesinde sadrazamın bu yoldaki tel-bisine, Hoca Sa'deddin'in pîr olduğu, bedduâ-sını almamak gerektiği ve umûr-ı devlete mü-dâhale etmemesi şartı ile, İstanbul'da kalma-sına müsâade edilmesinin yerinde olacağı şek-linde cevap verildi (Kâtib Çelebi, *agn. esr.*, I, 95; krş. Naîmâ, I, 168 v.d.) ve bu sûretle Hoca Efendi sürgünden kurtulabilirdi.

Sa'deddin'in bu menkûbiyeti, muâzırlarının ölümü veya mevkilerini kaybetmeleri dolayısı ile, ancak 14 ay sürdü. Filhakika İbrahim Pa-sha sadarettten azledilerek, yerine Hadım Ha-san Paşa tâyin olunmuş (23 rehiülevvel 1006=3 teğrin II. 1597) ve bir kaç ay sonra da müftî Bostan-zâde Mehmed Efendi ölmüş idi. Bununla berâher, vaktiyle Hoca Efendi'nin oğ-lunun İstanbul kadılığına tâyinine mâni oldu-ğu için, Sa'deddin ile arası iyi olmayan yeni sadrazam, meşihat makamının şâir Bâkî veya Kara Çelebi-zâde Hüsameddin Efendi'lerden birine verilmesi için, pâdişâha arzlarında hulun-du ise de, Mehmed III. her defasında bu mev-kiin Hoca Sa'deddin'e tevehhini irâde ettiğinden, Sa'deddin 24 şâhân 1006 (1 nisan 1598) 'da, „hoca-i sultânî“ ulûfesi bâkî kalmak şartı ile, şeyhulislâm tâyin olundu. Hattâ Mehmed III. hocasının fetvâ makamına yükselmesinden duyduğu memnûniyeti, *اولدی ملام خواجه سعدالدین*

(= 1006) diye, hizzat tarih düşürmekle, açık-ça izhâr etti (Selânikî, TTK kütüp., yazm. nr. 59, 199b).

Yeniden ikhâl mevkîine gelen Hoca Sa'ded-din düşmanlarından intikam almakta gecik-medi. Kapu-ağası Gazanfer ve yenigeri-ağası Tırnakçı Hasan Ağa'lar ile hirleşip, pâdişâhı ve Safiye Sultan'ı tahrik etmek sûreti ile, Hadım Hasan Paşa'yı sadarettten azil ve hilâhare öl-dürttü ve onun yerine Cerrâh Mehmed Paşa'yı tâyin ettirdi. Yeni sadrazam ve onu tâkihen üçüncü defa sadarete gelen İbrahim Paşa ken-disine uymuş görünmek zorunda kaldıklarından, Hoca Efendi yine umûr-ı devlete müdâhale et-mek imkânını buldu. Nitekim o Avusturya cep-hesi serdârı Satırcı Mehmed Paşa'ya Erdel heyi Zsigmond'un te'dihi için tâlimât veriyor, ser-dârın biç hir muvaffakiyet kazanmadan Bel-grad'a dönmesi karşısında, ona tekdir yollu bir mektup yazıyor (metni için bk. Naîmâ, I, 197—201); hattâ sadrazam İbrahim Paşa Uy-var üzerine hareket etmek için para tedârik edemeyince, Sa'deddin vâlide sultandan mik-dâr-ı kâfi para almağa muvaffak oluyordu. Di-ğer taraftan, müftî sıfatı ile de fetvâ tahririn-de büyük hir sür'at ve kahiliyet gösteriyor, her cuma günü Ayasofya câmiinde kendisine so-rulan mes'eleler hakkında türkçe, arapça veya farsça olmak üzere, mensûr veya manzûm ce-vaplar veriyordu (fetvâ nümûneleri için bk. *İlmiye sâl-nâmesi*, İstanbul, 1334, s. 417—421). Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığı 1 sene, 6 ay, 2 gün sürdü; 12 rehiülevvel 1008 (2 teğrin I. 1599) 'de Murad III.'in rûhu için Ayasofya'da okunacak mevlide gitmek üzere evinde abdest tazelirken, fenâlaştı; öyle olduğu hâlde câmie gitti ve rahatsızlığı arttığından, oğullarına ba-her gönderilmesini istedi; fakat onlar yetiğe-meden vefât etti (Selânikî, TTK. yazm., 235b). Ölüm tarihi olarak, muâsır kaynaklarda umû-miyetle 12 rehiülevvel 1008 perşembe günü gös-terilmekte ise de, 12 rehiülevvel cumartesine rastladığından, bunun Hüseyin Ayvansarâyî'nin de kaydettiği gibi (hk. *Hadîkat al-cavâmî*, I, 272) 10 rehiülevvel olması da muhtemeldir. Ce-nâze namazı Sultan Mehmed (Fâtib) câmiinde halefi Sun'ullâh Efendi tarafından kıldırılarak, nâşî Eyyûb'da inşa ettirmiş olduğu dârülkurrâ hazîresine defnolundu. 63 yaşında olup, ölü-müne *تألمهان كچرى خواجه سعدالدین* (= 1008) mısraı tarih olmuştur.

Sa'deddin, idbâra uğradığı 14 aylık zaman istisnâ edilecek olursa, „hoca-i sultânî“ ve şeyhulislâm sıfatı ile, çeyrek asra yakın müd-det, yalnız ilmiye mes'elelerinde değil, aynı zamanda idârî ve siyâsî hayatta da başlıca söz sâhiplerinden biri olmuş idi. Onun ilmi kud-

retinden olduğu kadar, Murad III. ve Mehmed III. üzerindeki nüfuzundan da faydalanmak gayesi ile, Seyyid Kasım Gubârî, Azmî-zâde ve Ahî-zâde Hüseyin gibi, ileride şöhret yapacak olan bir çok kimseler Hoca Efendi'den mülâzemet almağa rağbet göstermişler, şehnâmeçi Lokman, Kınalı-zâde Hasan Çelebi de dâhil olmak üzere, zamanın tanınmış edîp ve şâirleri eserlerini ona ithâf etmişler, kendisini acı bir şekilde tenkit eden müverrih Âlî bile, *Menâkıb-ı hünervârân*'ını onun arzûsı üzerine kaleme almış idi. Her ne kadar Âlî onu, haremâğalarına dayanarak, babası gibi pâdişah nedîmi olmağa çalışsan, ilmi sermâyesi mahdud bir müstefid-i mes'ûd olarak vasıflandırmakta iae de (*ayn. esr.*, 338^b), bir çoklarında müftî olarak hocası Ebüssuûd Efendi ile mukayese ve medhedilmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 431). Bununla berâber, Hoca Sa'deddin zaman-zaman nüfuzunu sâistimâl ederek, oğullarına ve yakınlarına mansiplar tevcih ettirmiş ve paraya düşkünlüğü dolayısı ile de, bâzı rûşvet hâdiselerine adı karışmıştır. Mehmed III. ile Eğri seferine giderken, Edirne kadısı bulunan ikinci oğlu Es'ad Efendi'ye İstanbul kazâsını verdirmesi ulemânın infîâlini mücip olmuş, hattâ sadâret kaymakamı Hadım Hasan Paşa, vâlide Safiye Sultan ile anlaşarak, eski kadı Ahî-zâde Abdülhalim Efendi'yi ibka ettirmek sûreti ile Hoca-zâde'yi şehre sokmamış, ancak pâdişah bu hâdiseye son derece müteessir olup, hastalanan hocasını memnûn etmek için, Es'ad Efendi [b. bk.]'ye Anadolu kazaskerliği pâyesini tevcih etmiş idi (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, I, 72; Naîmâ, I, 140). Diğer taraftan, habâsinin menkûbiyeti sırasında mâzûl bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığında Rumeli aadrına nâil olmuş idi. Sa'deddin'in kendi yakınlarını kayırması, dünyâda sözü doğru ve hak-şinâs bir kimse bulamadığı için, Mehmed III'î bile şikâyet sevkedecek (Âlî, *ayn. esr.*, 339^a) kadar, ifrat derecesini bulmuş ve muhakkak ki, kötü misâl teşkil ederek, ilmiye tarîkının bozulmasına âmil olmuştur. Mâmafih pâdişâhın, şehzâde Mehmed'in hocası Azmî-zâde'ye gönderdiği iki harâc defterinin kabul edilmeyişi karşısında, oğluna hitâben: —„Senin hocan almadı ise, benim bocam alır“— demesi Sa'deddin'in para hırsının Murad III. tarafından da bilindiğine delâlet etmektedir (bu husûstaki siyâsî dedi-kodular için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc., VII, 136). Böyle olmakla berâber, o hayır ve hasenâtın da geri kalmamış, Eyyûb câmiinde umûma mahsûs bir kütüphâne te'sis etmiş, ikamet ettiği Beşiktaş semti halkının mürâcaatı üzerine, ora-

da bir hamam ile bir ekmekçi fırını (Ahmed Refik, *On altıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 31 v.d.), Eyyûb'da Servî mahallesi mescidi adı ile anılan mescid ile Abdülkadir Efendi mescidinin yanındaki dârülkurrâyı yaptırmıştır (burası sonradan tekkeye ve bilâhare de mescide tahvil edilmiştir; bk. H. Ayvan-sarâyî, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.; krş. Tahsin Öz, *İstanbul câmileri*, Ankara, 1962, I, 17, 121); ayrıca Sofular caddesindeki Sofu Ali Çavuş mescidini de tâmir ettirmiştir.

Simkeşhâne civârındaki Papas-oğlu mescidinin bânisi Mustafa Paşa'nın kızı ile evlenmiş olan Sa'deddin'in beş oğlundan hepsi de, babaları gibi, ilmiye sınıfına intisâp etmişlerdir. Bunlardan üçüncüsü Mes'ûd Efendi, sahn müderrisi iken, babasından evvel vefât etmiş (1005 = 1596/1597), büyük oğlu Mehmed ile ikinci oğlu Es'ad Efendi'ler şeyhulislâmlığa, dördüncü ve beşinci oğulları Abdülâziz ve Sâlih Efendi'ler ise, kazaskerliğe kadar yükselmişlerdir. Bunlardan başka torunlarından Ebû Said ile Mehmed Bahâî ve Ebû Said'in oğlu Feyzullah Efendi'ler de şeyhulislâmlık mevkiinde bulunmuşlardır (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; krş. *İlmiye sâl-nâmesi*, 1334).

Eserleri. Sa'deddin, devrindeki bütün âlimler gibi, aynı zamanda şâir ise de, bu hüviyeti ile takdir edilecek bir üstünlüğü bulunmayıp, divânı da yoktur. Diğer taraftan arapça ve farsçaya bihakkın vâkıf olup, *Risâlat al-kuşay-riya*'yi, al-Şaţţânûfî'nin, *Bahcat al-asrâr*'ını ve Molla Muşlih al-Dîn Lârî (ölm. 979 = 1571) 'nin farsça yazılmış olan *Mir'ât al-advâr va mirkât al-ahbâr* adlı umûmî tarihini türkçeye tercüme ettiği gibi (yazma nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I. *Türkçe tarih yazmaları*, I. fas., s. 91—95). Şeyh 'Abd al-Kâdir Gîlânî'nin menâkıbına dâir arapça bir eserin tercümesini de, Murad III.'ün emri ile, oğulları Mehmed ve Es'ad ile birlikte, altı ay gibi kısa bir zamanda yapmıştır (Peçevî, II, 451). Bundan başka hattâtlığı da bulunan Sa'deddin, bilhassa sülûs, nesih ve tâlikte mahâret göstermiştir (Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 67). Bütün bunlara rağmen onun, şeyhulislâmlık ve devlet adamlığı dışında, asıl şöhreti müverrihliğinden ve „Hoca tarihi“ diye anılan *Tâc al-tavârih* adlı eserinden gelmektedir.

Kendi ifâdesine göre, o zamana kadar te'lif edilen Osmanlı tarihlerinden bir kısmının farsça olduğunu ve bu dile vukûfu bulunmayanların onları okuyamadıklarını, tafsîlât verilmesi icâp ettiği yerlerde icmâlâ kaçtıklarını ve üstelik bâzı yanlışlıkları ihtivâ ettiklerini, aynı

zamanda bu tarihlerden çoğunun Bayezid II. devrini geçmedikleri, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman zamanları vekayii hakkında yazılan eserlerin ise, nazım ve inşâ perdesi ile örtülü olup, benüz tevhiid edilmemiş olduklarını gören Sa'deddin, başlangıçtan itibaren, Osmanlı pâdişahlarının „tevârih ve kısasları ile“ Yavuz ile Kanûnî devirlerine âit vukuâtı ilâve etmediğini düşünmüş idi. Meşgûliyeti yüzünden, bu tasavvurunu derhal tahakkuk ettirememiş, fakat Muşlih al-Dîn Lârî'nin Selim II.'e takdim ettiği *Mir'ât al-advâr*'ının sonundaki Osmanlılar bahsini çok muhtasar ve hatâlı bulunca, bir Osmanlı tarihi te'lifinin zarûrî olduğunu düşünerek, işe koyulmuş ve Selim I. devri sonuna kadar yazdığı eserine Kanûnî Süleyman zamanını da ilâve etmek istemiştir. Murad III., cülûsundan sonra, hocasının bir Osmanlı tarihi bulunduğunu öğrenince, bunun bir nüshasının hazîne-i âmirede saklanması için, emir vermiş ve böylece Hoca Sa'deddin *Tâc al-tavârih* diye adlandırılmağa lâyık gördüğü eserini pâdişâha takdim etmiştir (982 = 1575; bk. *Tâc al-tavârih*, I, 9—12).

Eserini te'lif etmek için manzûm ve mensûr 10 Osmanlı tarihini mütâlea ettiğini, bunların içinde en iyisinin İdris Bitlisî'nin *Haşt-bihîşt*'i olduğunu, ancak onu da itnâh ile mâlûl ve yer yer hatâlı bulunduğunu söyleyen Sa'deddin bu ilk Osmanlı müverrihlerinin tertih-i vekayie vukûfları bulunmadığını iddia etmekte, hattâ bir kısmını câhil ve „tarih-nüvisliğe tesaddî eden ozanlar“ olarak tavsif etmektedir (*ayn. esr.*, I, 75, 159, 217). Bu sebeple kendisinden evvel yazılmış olan Osmanlı tarihlerindeki mütenâkız kayıtlardan doğru olduğuna kanâat getirdiklerini almak ve bu eserlerde verilen mâlûmâtı meczetmek sûreti ile, yeniden bir terkip yapmağa çalışmıştır. Bunu yaparken de, başlangıçtan Bayezid II.'e kadar geçen devre vekayii için, başta İdris Bitlisî olmak üzere, Neşrî ve Aşık Paşa-zâde Ahmed'in tarihlerini esâs kaynakları olarak ittihaz etmiş, bunların yanı-basında Hâdîdî ve Ahmedî ile müellifi mechûl bir türkçe *Tevârih-i âli Osman*'dan faydalanmış, Kadı Bürhâneddin ve Timur hâdiseleri gibi, ilk Osmanlı kaynaklarında pek muhtasar zikredilen vukuâtı tafsilen yazmak için de, İbn Şihna'nın eserini, İbn al-Hâcar al-'Askalânî'nin *nl-Durur nl-kâmina*'sini, Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Zafar-nâme*'sini ve Mavlânâ Hâtîfî'nin *Timûr-nâme*'sini kullanmıştır. Yavuz Selim devri vekayiline gelince, burada esâs itibârı ile büyük bahası Hâfîz Muhammed'in ve babası Hasan-Can'ın hâtıralarına dayanan Sa'deddin'in, İbn Kemâl'in *Tarih-i âli Osman*'ı ve Haydar Çelebi *Rûz-nâme*'si gibi, muâsır hâzî

kaynaklardan da istifâde ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sa'deddin tarihine, Osman Gâzî'den Bayezid II.'e kadar, her pâdişah zamanındaki ulemâ ve meşâyih hakkında mâlûmât veren bir „hâtîme“ de eklenmiştir ki, sayıları 264'ü bulunan bu terâcim-i ahvâl kısmını yazarken, daha çok Taşköprülüzâde'nin *Şakâ'ik al-nu'mânîya*'sinden faydalanmıştır.

Kendisinden evvel te'lif edilmiş olan Osmanlı tarihlerini birer inşâ-perdâzlık örneği ve itidâlden mahrûm birer itnâb eseri olarak tavsif eden Sa'deddin'in *Tâc al-tavârih*'i, bu kanâatinin aksine ve kötilediği eserler ile kıyaslanamayacak derecede muğlak olup, arapça ve farsça kelimeler ile doludur. Bu sebeple müstegrikler arasında eserin dili „müvellâ arapça“, yâni farsça ve türkçe kelimeler ile karışık arapça olarak vâaslandırılmıştır (bk. *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 229, not 2). Bununla herâber üslûbu mutantan, secî ve kafiyeleli latiftir. Eserde bir çok şiirler bulunduğu gibi, Hoca Efendi bâzı mühim ve ulvî hâdiseleri de nazmen tasvir etmiştir. *Tâc al-tavârih* devrin secî ve kâfiye meraklıları nazarında ve bilhassa saray edebiyatında mühim bir mevki işgâl etmiş ve XVI. asrın nesrine örnek gösterildiği için, pek çok istinsâhları yapılmıştır (yazma nüshaları için bk. Fr. Babinger, *GOW*, 124; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kat.*, I, 2. fas. s. 242—251; Münir Aktepe, *Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâc'ı-t-evârih'i ve bunun zeyli hakkında*, *TM*, XIII, 106—110). Aynı zamanda bu esere 961 (1554) senesine kadar hâzî zeyiller de yazılmış ise de, bunların hizzat Sa'deddin tarafından mı, yoksa oğulları Mehmed veya Es'ad tarafından mı yapıldığı kat'iyetle tesbit edilememektedir (bk. M. Aktepe, *göst. yer.*, s. 110—116). XVII. asr müverrihlerinden Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa [b. bk.] ise, eserini *Tâc al-tavârih*'i telhîs ve tezyîl sûreti ile meydana getirmiştir. Diğer taraftan *Tâc al-tavârih* Avrupa'da büyük bir rağbete mazhar olmuş ve daha XVII. asırdan başlayarak, eserin tamamı Vincenzo Bratutti tarafından italyancaya, Antoine Galland tarafından fransızcaya, H. F. v. Diez tarafından almancaya ve bâzı kısımları da, ingilizceye, macarcaya ve rusçaya tercüme edilmiştir (bk. Babinger, *göst. yer.*; *ayn. mll.*, *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. Die Welt des Islam*, VII, 103 v. dd.; krş. Carl Ausserer, *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 226—231). Eser, maârit nâzırı Nevres Paşa tarafından Sa'deddin'in hayâtına dâir bir mukaddime ve sahife kenarlarına yazılan bâzı notlar ile, 2 cild olarak, İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de tab'ettirilmiştir (15 cemâ-

ziyelâhır 1279/1280=27 teşrin II. 1262/1263). Hakikati ekseriyâ külfetli bir üslup içinde saklamış olan Sa'deddin'in *Tâc al-tavârih*'i, ihtivâ ettiği devir vekayii için, bâlâ mübim ve dâimâ mürâcaat edilen bir kaynak değerini taşımaktadır.

Hoca Sa'deddin'in babası Hasan-Can'dan duyduklarına istinâden kaleme aldığı *Selim-nâme* adlı bir risâlesi daha var ise de, bu Yavuz Selim'e âit bir takım fıkralardan mürekkep olup, tarihî bir eser olmaktan ziyâde, halk kitabı mâhiyetindedir ve *Tâc al-tavârih*'in sonunda basılmıştır (II, 602—619).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. bir de Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; Rif'at, *Davhat al-ma'sû'ih ma'a zayl*, s. 36 v. dd.; Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 125 v. d., 206, 230 (TTK yazm., nr. 59, 199b, 201a, 228b, 235b); Peçavî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 32, 133, 164, 190, 200 v. d., 204 v. dd., 288 v. d.; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 3, 13, 44, 46, 71 v. d., 83, 86 v. d., 90—93, 95, 103, 130 v. d., 372; Neîmâ, I, 68, 108, 138 v. dd., 150 v. dd., 160 v. d., 163 v. d., 167 v. dd., 181, 188, 197—201, 207 v. d., 354; II, 141; Kınalı-zâde Hasan, *Tezkire* (İzmir Milli kütüp., nr. 20/801, mukaddime); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 93—128; ayn. mll., *Hoca Sa'deddin* (İstanbul, 1933); J. v. Hammer, *GOR*, fibrîst; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III/2, fibrîst; (Ankara, 1954), III/2, 457 v. d. ve fibrîst; Fr. Babinger, *Khodja Efendi (El)*; *Tâc al-tavârih* için bk. bir de Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Ş. Yaltkaya — R. Bilge), İstanbul, 1941, I, 269, 284; Cemâleddin, *Âîne-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 20 v. d.; JA, 1863, 6. seri, II, 262—268 (*Tâc al-tavârih*'in başındaki nâşire âit mukaddimenin tercümesi: s. 265—268); Sa'deddin'in şâirliği için bk. Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 46; J. v. Hammer, *Geschichte der osman. Dichtkunst*, III, 98 v. d.; E. J. W. Gibb, *A History of ottoman poetry* (London, 1900), I, 164, 205. (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SAD-ED-DİN. SA'D AL-DİN KÖPEK (veya KÖBEK), Gıyâs al-Dîn Kayhûsra v. II. 'in saltanatının (1237—1246) ilk yıllarında Anadolu Selçukluları devletine hâkim olarak, tarîhte meş'ûm bir nâm bırakan bir emîrdir. Bu „Köpek“ adı ona, sonradan verilmiş bir lakap olmayıp, onun kervansarayı kitabesinde de görüldüğü üzere, bizzat kendisi tarafından kullanılmış bir isimdir.

Ana tarafından Konya'nın zengin ve itibârli bir âilesine mensûp bulunan Sa'd al-Dîn, 'Alâ'

al-Dîn Kaykubâd'ın Eyyûbîlere karşı giriştiği şark seferinde, Harput civârında, 1226'da cereyân eden bir muhârebede, sol kanat kuvvetlerine kumanda etmekle (İbn Bîbî, Ankara, 1956, s. 441, 475) dâbâ o zaman mübim askerî şahsiyet olarak tarih sahnesine çıkıyor. O bu sultan zamanında tercüman, emîr-i şîk ve emîr-i mimâr tâyin edilmiş bulunuyordu. Kaykubâd, bu son mevkii dolayısı ile, Sa'd al-Dîn büyük imâr hareketlerinde mübim hizmetle yaptırmıştır. Filhakika bu sultan kışları, kenc nâmı ile kurduğu Alâiye (Alanya) şabrind: geçirmek için, cenûp sâhillere inerken, yolda, Bey-Şehir gölü üzerinde, su, ağaç, meyva ve yeşillikler ile bezenmiş, çok güzel manzaralı bir yeri beğenerek, orada kendisine ve devlet adamlarına bir konak ve eğlence yurdu inşâsını buyurmuş, Sa'd al-Dîn de saray, köşk ve havuzlardan mürekkep ve yüksek bir san'at eseri olan bu mâmûreyi 1228'de ikmâl etmiş ve buna Kaykubâd'ın nâmına nisbetle de Kûbâd-âbâd adı verilmiştir. O yılın yazında, Kayseri'ye, dönüşünde Kûbâd-âbâd'da bir ay kalan 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd bundan sonra da 'An talya ve Alâiye'ye her yıl gidip ve dönüşünde orada avlanma, dinlenme ve eğlenme maksadı ile bir müddet oturur ve vakit geçirirdi (İbn Bîbî, s. 352 v. d., 356). Onun balefleri olan Selçuklu sultanları da Kûbâd-âbâd'ı bu maksat ile kullanmışlarsa da (bk. Aksarayî, s. 65), bilinmeyen bir tarihte bu güzel mâmûre terkedilmiş ve zamanla da barâbe hâline gelmiştir. Kûbâd-âbâd'ın yeri ve hattâ mevcûdiyeti yakın zamanına kadar bilinmiyor ve bâzan da aynı sultanın Kayseri civârında inşâ ettirdiği diğer bir mâmûre olan Keykubâdiye ile karıştırılıyordu (bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, s. 50). Tarihî kayıtlara ve bâdiselerin cereyanına dayanarak, Kûbâd-âbâd'ın Bey-Şehir gölü civârında bulunduğunu isbât eden küçük bir tetkikimizin neşrinden sonra (*Selçuk devri vakfiyeleri*, II, *Belleten*, 1947, XLIII, 421 v. d.), bu sultan yurdu, orada, saray, ev ve câmi barâbeleri ile ve türk san'atının menş'ini göstermek bakımından, çok mânalı, güzel duvar resimleri ile meydana çıkmıştır. „Kûbâd-âbâd vâlisi Bedreddin Sav-Tay“ kaydını ihtivâ eden 633 (1235) tarihli câmi kitâbesi ise, bu buluşun kat'îliğini isbât etmiştir (bk. Zeki Oral, *Anıt dergisi*, Konya, 1949, X, 23; *Belleten*, 1953, LXVI, 209—222).

Sa'd al-Dîn'in emîr-i mimâr (imar nâzırı) olarak, Konya—Aksaray büyük kervan yolu üzerinde Kaykubâd zamanında (h. 633) başlanıp, Gıyâs al-Dîn Kayhûsra v. zamanında, 634 (1237)'te ikmâl edilen Sa'd al-Dîn kervansarayını (Zazadin hanı) da kendi nâmına inşâ

ettirdiğini, hem tarihî kayıtlar ve hem de kitâbelerden öğreniyoruz (İbn Bîbî, s. 593; F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896, s. 71—80; *Konya rehberi*, İstanbul, 1339, s. 94). Hayır ve medeniyet yolunda bu mübim eserleri vücûda getiren Sa'd al-Dîn'in Alâiye ve Keykubâdiye'nin inşâlarında da vazife görmüş olması muhtemeldir. Böylece onun Kaykubâd zamanında mübim bir şahsiyet olduğu görülmüyor. Nitekim çağdaş fransız tarihçisi Vincent de Beauvais, bir az da sonraki şöbreti ile mübâlega etse bile, Sa'd al-Dîn (Sadadin) 'i 'Alâ' al-Dîn (Haladin) Kaykubâd'ın diğer emirlerinden üstün bir emir olarak gösterir.

Sa'd al-Dîn'in asıl kudret kazanması ve tarihî ro'û Gıyâs al-Dîn Kayhûsra v. [b. bk.] zamanında vukû bulur. Kaykubâd'ın ölümü (1237) üzerine, esasen iki kısma ayrıldığı görülen devlet adamlarından bir kısmı sultanın veliahd tâyin ettiği küçük oğlu 'İzz al-Dîn Kılıç Arslan'a yapmış, oldukları bi'ate sadâkat gösterirken, beps'nden dâbâ sür'atli ve becerikli davranan Sa'd al-Dîn, mübâlif tarafın başına geçerek, Kayhûsra v. 'i tahta çıkarmaya teşebbüs etti. Veliahdliktan iskâtı sebebi ile, babasını zehirleyen Kayhûsra v. 'in zâten bu cinâyetle tek başına başarması mümkün olmadıysa da, Sa'd al-Dîn'in faaliyetleri ve rakip tarafa karşı mücâdelesinin bu bâdise ile başlamış olması içâp eder. Gerçekten bu ölüm üzerine Sa'd al-Dîn derbâl Kayhûsra v. 'i Kaykubâdiye'den çıkarıp, Kayseri sarayına götürmüş, rakiplerin teşebbüslerine karşı emniyet tedbirleri aldıktan sonra, şehzâdeyi, cülûs an'anelerine göre, merâsim ile sultan ilân etmiştir. Diğer devlet erkânı, büyük askerî kuvvet yanlarında olarak, veliahd Kılıç Arslan'ı sultanlık makamına çıkarmak istedilerse de, artık cülûs merâsimi yapıldığı, kendileri geç kaldığı ve bu durum dolayısı ile de aralarında ihtilâf çıktığı için, bu emr-i vâkii kabûl ile, mücâdeleye sebep olacak bu teşebbüsten vazgeçmeğe mecbûr kaldılar. Kılıç Arslan'ın henüz çocuk yaşta bulunması da cesâretlerinin kırılmasında âmil olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 464 v. dd.). Vincent de Beauvais Kaykubâd'ın Eyyûbî melikesinden doğan veliahdı yerine Kayhûsra v. 'in tahta çıkarılmasında birinci derecede Sa'd al-Dîn ve ücretli frank askerlerin âmil olduklarını kaydederken, İbn Bîbî'yi tavzîh ile te'yit eder. Filhakika fransız müellifi Sa'd al-Dîn'in Gıyâs al-Dîn (Gaîsadin) 'i Kayseri'nin bir fersab yakınında bulunan Keykubâdiye (Çonquebat) sarayından alarak, ona kendisini sultan yapacağını söylediğini ve Kayseri'ye götürürken, orada bulunan 16.000 türk askerinden uzaklaşarak, yolda rastladığı 1.000 kişilik fransız askerine:—„İşte efendi-

diniz ve sultanınız Gıyâs al-Dîn, onu tahta çıkarınız!“—dediğini ve bu sûretle onu götürüp; sarayda tahta çıkardıklarını, huzûra gelenlerin yer öperek, biat eylediklerini belirtir (Vincent de Beauvais, *Miroir historial*, J. de Vigny, Paris, 1495, V, 145). Ücretli hristiyan askerlerinin bir kumandanı olan gürcü Zabîr al-Davla'nın, bu teşebbüste Sa'd al-Dîn'in yanında bulunduğuna ve meşrûfiyet taraftarlarının „bütün askerler bizimle berâberdir“ diyerek, Kayhûsra v. 'e karşı Kılıç Arslan'ı sultan yapmak istediklerine dâir, İbn Bîbî'nin kayıtları da fransız müellifini te'yit eder.

Gıyâs al-Dîn Kayhûsra v. zamanında beylerbeyi (malik al-umarâ), yâni Selçuklu ordularının başı olan Sa'd al-Dîn'in cülûs hâdisesini müteâkip bu makama geçtiğini kabûlde isâbet olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 476, 480). Sa'd al-Dîn'in, Selçuklu tahtına namzet olmayan Kayhûsra v. gibi, zayıf ve liyâkatsiz bir şehzâdeyi sultan yapmakla ve bu askerî mevkide bulundurma, devletin en kudretli şahsiyeti bâline gelmesi ve sultanı tamâmiyle kendi nüfûz ve irâdesi altına alması artık tabii idi. Bu durumu ile o, ilk iş olarak, karşı fırkada ve hvarizmli bey ve askerlerin başında bulunan Kayır Han'ı ânî bir baskın ile sarayın mescidinde yakalatarak, Zamantı (Zamandu) kalesine hapsettirmek sûreti ile, bütün rakiplerini temizlemeğe başlamış oldu. Bu hâdise üzerine, Kaykubâd zamanında orduya giren 12.000 hvarizmli asker, artık kendilerini emniyette görmeyerek, beyleri ile birlikte, Selçuklu hizmetini terk edip, Malatya istikametinde uzaklaştılar. Şarkî Anadolu'da her tarafı yağma eden, kervan kafilelerini soyan bu kuvvet şark vilâyetlerinde emniyet ve âşâyışın bozulmasına sebep oldu. Bunlar kendilerine karşı vazifelerini yapmağa çalışan Malatya su-başısı Sayf al-Davla Er-Tokuş'u esir ve Harput su-başısı Sayf al-Dîn Bayram'ı katlettiler.

Devletin başına açılan bu gâilenin bertaraf edilmesi ve hvarizmli askerlerin tekrar bizmete dâvet edilmesi için, Kaykubâd devrinin büyük adamlarından olan ve hvarizmli emirler ile dostâne münâsebetleri bulunan Kamâl al-Dîn Kamyâr bir kısım merkez askeri ile Malatya'ya gönderildi ise de, hvarizmliler iknâ edilemedi. Onlar Kaykubâd zamanında Selçuklu bânedanına bizmette kusur etmediklerini ve sultanın kendilerine itimat ve itibâr eylediğini, onun ölümü üzerine baş-buğlarına, günahsız olarak, revâ görülen bu muâmele ve can korkusu ile hizmeti, terk etmek ıztırârında kaldıklarını bildirerek, dönme teklifini reddettiler ve bir müddet sonra da, Urfa, Harrân ve Suruç taraflarını kendi hâkimiyetleri altına aldılar.

Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın, muvaffakiyetsizliğe uğrayarak, Kayseri'ye dönmesi Sa'd al-Dīn'in onu düşürmesine fırsat teşkil ettiği gibi, bu vesile ile sultanın atabeyi ihtiyar Şams al-Dīn Altun-Aba'ya öldürtmek imkânını da ona vermiş oldu. Bu zamana kadar Sa'd al-Dīn ile berâber bulunan Tâc al-Dīn Parvâna artık sıranın kendisine geldiğini anlayınca, iktâ olan Ankara'ya çekildi; fakat Sa'd al-Dīn, bu kuvvetli emîrden de kurtulmak için, arkasını bırakmadı. Orada onun bir hânende ile eğlendiği ve gayr-i meşrû münâsebetlerde bulunduğu iddiası ile şer'an recomedilmesi gerektiğine dâir aleyhinde bir fetvâ çıkarmağa ve buna dayanarak da, sultandan bir idâm fermânı almağa muvaffak oldu. Böylece Ankara'ya gelen Sa'd al-Dīn, Tâc al-Dīn'i şehrin meydanında recommitirerek, öldürttü. Sultanın saltanat hırsı ve vehimlerini ber an kışkırtmak sûreti ile rakiplerini imbâyâya devam eden Sa'd al-Dīn onun üvey anası Eyyûbî prensesi Malîka-i 'Âdilîya'yi de Ankara kalesine sürdürüp öldürtürken, onun oğlu veliahd Kılıç Arslan ile birlikte diğer kardeşi Rukn al-Dīn'i de Burgulu (Ulu-Borlu) kalesine bapsettirdi ve az sonra Kayhusrav'ın oğlu doğup, Selçuklu soyunun kesilmesi endişesi zâil olunca da, bu şebzâdeleri boğdurdu (İbn Bîbî, s. 468—474; Abu'l-Farac, *Chronography*, ingl. trc. W. Budge, London, 1932, I, 403; V. de Beauvais, *göst. yer.*).

Sa'd al-Dīn bu icraâtı ile sarsılan umûmî elkârı yatıştırmak ve yeni teşebbüslere geçebilmek için, bârici bir muvaffakiyete ihtiyac duyuyordu. 'Alâ' al-Dīn Kaykubâd'ın miras bıraktığı Selçuklu devleti benüz bütün kudretini mubâfaza ediyor ve komşu müslüman ve hristiyan devletleri tâbiyeti altında tutuyordu. Böyle bir durumda bizzat Selçuklu ordusunun başında bulunarak, zayıf Eyyûbîlerin elinde kalan Sumaysat ve havâlisini 1238 yılında kolaylıkla fethetti. Bu zafer ile kudret ve beybeti bir kat daha artan Sa'd al-Dīn döndükten sonra da, Kaykubâd devrinin son kalan büyük devlet adamlarından Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın artık hayatta bulunmasına da tahammül edemeyerek, onu Konya civarındaki Gâvele kalesine kapatarak, şebid etti; Husâm al-Dīn Kaymarî'yi de, bir suç isnâdı ile, Malatya'da hapse attırdı (İbn Bîbî, s. 475—479; İbn al-'Adîm, *Histoire d'Alep*, frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 203).

Sa'd al-Dīn ileri gelen devlet adamlarını bertaraf etmekle, görünüşte tabta çıkardığı sultana hizmette bulunuyor, onun saltanatının emniyeti için bu cinâyetleri işliyordu. Hâkikatte ise, o çökiye ve eğlenceye düşkün, aklı kifâ-yetsiz, müvazenesiz hareketlere sâhip bu

bukümdarı oyuncak hâline getirerek, hudûtsuz ihtiraslarını tatmîn ediyor ve battâ bu kudreti kazandıktan sonra da, zırrı tasavvurlarına engel olabilecek bütün rakiplerini ortadan kaldırıyor. Gerçekten Sa'd al-Dīn bu cürümleri işlerken, ya perde arkasında bulunuyor veya sâdece sultanın bir icrâ vâsıtası olarak görünüyordu. Böylece bunları yaptıktan sonra da, bu bukümdarı siyâsî ve mânevî bakımdan da-ba fazla düşürebilmek ve dini efkârı tamâmen aleyhine çevirmek maksadı ile de, onu sünni bâ-lîfelikle karşı-karşıya getiriyordu. Nitekim iki asırdan beri Abbâsî halifeliğine mânevî bağlılığın bir alâmeti olarak devam eden siyah renkli Selçuklu çetirini mâviye çevirmekte sultanı kandırması da bu sebeple idi (İbn Bîbî, s. 475). Bu sûretle, bütün engelleri ortadan kaldırdıktan sonra, Sa'd al-Dīn nibâf rakibi sultanı düşürerek, öldürmeği düşünüyordu ve Selçuklu tab-tını ele geçirmeğe çalışıyordu. Bu son gayenin gerçekleşebilmesi için, yalnız sultanın sukutu kâfi gelmiyor; devrin rûhî şartları icâbı Selçuklu soyuna mensûp olmak da gerekiyordu. Bu sebeple Sa'd al-Dīn, gayr-i meşrû da olsa, kendisinin Selçuklu soyundan geldiğine dâir bir hikâyeyi yaymağa başladı. Bu hikâyeye göre, Gıyâs al-Dīn Kayhusrav I. (ölm. 1211), Konya'nın zengin ve itibârlı bir âilesine mensûp olan, Sa'd al-Dīn'in anası Şehnâz Hatun'un güzelliğine âşık olmuş, asıl kocası Mehmed ile evlenmeden iki ay önce gizlice saraya götürülen Şehnâz Hatun sultandan gebe kalmış ve evlendiğinden yedi ay sonra da Sa'd al-Dīn'i dünyâya getirmiş. Bu bâdiseye büyük anasından başka kimse vâkîf değilmiş. Böylece siyâsî zeminî bazırılan ve umûmî efkârâ sultan olmağa müsâit bir nesebi de işleyen Sa'd al-Dīn artık son teşebbüsünü icrâyâ ve sultanı öldürmeğe karar vermiş idi. Beauvais'ye göre, „Sa'd al-Dīn sultanı ip ile boğarak, tahta çıkmak istedi. Fakat Mergedac adlı bir hristiyan emîr tarafından bu teşebbüs meydana çıkarılarak, kendisi öldürüldü“ ki, bu emîr sultanın hristiyan kayın birâderi olmalıdır. Bu teşebbüsü daha kapalı bir şekilde anlatan İbn Bîbî, Sa'd al-Dīn'in son günlerde artık cür'etini arttırdığını, ve sultanın da kendisinden korkmakta olduğunu, bunun üzerine gizlice gönderdiği bir kölesi ile vâziyeti Sivas su-hâşısı Husâmeddin Karaca'ya bildirdiğini ve onu ikamet etmekte bulunduğu Kubâd-âbâd'a getirterek, emîr-i cândâr, yâni mubâfız kit'ası kumandanı yaptığını yazır. Karaca durumdan tamâmiyle habersiz davranarak, Sa'd al-Dīn'e itlâd telkîn etmiş ve bazırılan bir plan gereğince Sa'd al-Dīn, bir içki meclisinde, bayraktar (emîr-i âlem) Toğan'ın bir kılıç darbesi ile öldürülmüştür. Umûmî

efkârı tatmîn maksadı ile, cesedi, demir bir kafes içinde asılarak, teşhir edilmiştir (İbn Bîbî, s. 479—482; V. de Beauvais, *göst. yer.*). Bu bâdisenin 637 (1239/1240)'de vukû bulmuş olduğunu gösterecek deliller vardır.

İbn Bîbî bu hüviyeti dolayısı ile Sa'd al-Dīn'e karşı ağır kelimeler kullanmakta ve is-lâmın „ölülerinizi bayır ile yâdediniz“ an'ane-si icâbı da, onu „Köpek alayhi mâ yastahakk“ ihâresi ile anmaktadır ki, bu ifâdenin nâzikâne bir lânet mânası meydana gelir. Sa'd al-Dīn'in bu meş'ûm faaliyetlerine kısaca temas eden fran-sız tarihçisi V. de Beauvais'den başka, İbn Bî-bî'yi te'yit veya tekzip eden diğer bir kay-nak henüz meydana çıkmamıştır. Bununla be-râber, hâdîselerin seyri ve fransız müellifinin ifâdeleri yanında İbn Bîbî'nin bir his veya mü-bâlegaya kurban gitmediğine ve tamâmiyle bi- taraf kaldığına dâir sağlam deliller vardır. Gerçekten İbn Bîbî'ye göre, Sa'd al-Dīn, hal-kı sever, iyi idâreci, âdil, mazlûmlara yardım-cı, yakın, yabancı, zengin ve fakir arasında fark gözetmeyen, zekâ ve cömertlikte zamanında eşi bulunmayan yüksek vasıflara sâhip bir dev-leť adamıdır. Onun zamanında balk emni-yet ve rahat içinde idi ve iktâ sâhipleri de halktan kanûnî vergi resimleri dışında, „bir kuş kanadı“ dâbi alamazdı. Ordunun seferin-de düşen eşyâya kimse dokunamaz; kayıp mal-ları toplamağa me'mûr olanlar bunları otağa götürür ve usûlünce sâhiplerine teslim ederdi (İbn Bîbî, s. 477).

Bu ifâdeler Sa'd al-Dīn'in meziyet ve na-kîselerinin ne kadar tarafsız bir kaleme tas-vir edildiğini isbâta kâfidir. Esâsen Sa'd al-Dīn'in bu derece muvaffak olmasında, zekâsı yanında, bu yüksek vasıflarının da âmil olduğu şüphesizdir. Bu vasıflarına rağmen, buküm-da-ın liyâkatsizliği onu aşırı ihtiraslar beslemeğe, bu cinâyetleri işlemeğe sürüklemiş ve bundan dolayı da Selçuklu devletinin zayıflamasına se-bebiyet vermiştir. Bu cinâyetlerde sultanın da, en aşâğ' onun kadar, mes'ûl bulunduğu mu-bakkaktır. Nitekim Selçuklu hânedanının kud-siyet ve şerefini korumakta çok hassas olan İbn Bîbî bu husûsu da işâret etmekten fârig olmamıştır. 'Alâ' al-Dīn Kaykubâd'dan intikal eden Selçuklu Türkiye'si iç ve dış bütün kud-ret ve itibârını muhâfaza ettiği ve bu sâyede komşu devletleri tâbiyetinde tuttuğu ve bâzı arzâ ilbâkları yaptığı hâlde, sultanın liyâkat-sizliği ve Sa'd al-Dīn'in ihtirasları yüzünden, devlet sukuta doğru gidiyordu. Öyle ki, mad-dî kudretine ve büyük ordusuna rağmen, Selçuklu devleti önce Babailer [bk. mad. KEYHUS-REV II.], sonra da moğullar karşısında ciddi bir mukavemet ve vatan müdâfaası örneği vere-

memiş ve böylece de inhitât ve esâret devri başlamış idi. Bu inhitât ve felâketin âmilleri arasında Sa'd al-Dīn birinci derecede yer alır. Bir çok meziyet ve kabiliyetlerine rağmen, Sa'd al-Dīn vatanını ve kendisini aşırı ihtiras-larına kurban eden, her devirde büyük-küçük benzerlerine rastlanmakla berâber, bilhassa in-bitât zamanlarında yıkıcı te'sirleri mühim olan kötü siyâset adamı tipinin dâimâ ibretle ha-tırlanması gereken bir örneğini teşkil eder.

Bibliyografya: Metinde gösteri-lenlerden başka bk. Halil Edhem, *Kayseri-ye şehri* (İstanbul, 1334), s. 73 v.d.; Fuad Köprülü, *Sâdeddin Köpek (EI)*; Osman Tu-ran, *Celâleddin Karatay (Belleten)*, XLV, 25 v.d.; ayn. mll., *Türkiye Selçukluları hak-kında resmi vesikalar* (Ankara, 1958), s. 28, 80. Sa'd al-Dīn'in zuhûruna ve Amasya ile münâsebetlerine dâir H. Husâmeddin tara-fından yazılan *Amasya tarihi* (İstanbul, 1330), s. 364 v.d. ve oradan *EI*'da SA'D AL-DİN (KÖPEK) maddesine geçen rivâyetler biç bir esâsa dayanmaz. (OSMAN TURAN.)

SA'Dİ. [Bk. SA'Dİ ve SA'DİLER.]

SA'Dİ. AL-SA'Dİ, 'ABD AL-RAHMÂN B. 'ABD ALLÂH B. 'İMRÂN B. 'ÂMR, Sudan'da Songay devleti'nin tarihçisi olup, 1 cemâ-ziyelâhır 1004 (1596) tarihinde Timbuktu'da eski bir ulemâ âilesinde dünyâya gelmiş ve burada Ahmed Bâbâ [b. bk.]'nın yanında tah-silini yapmıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra, kardeşleri ile birlikte, eski bir ticâret merkezi olup, maddî ve mânevî canlı hayatı bakımın-dan Timbuktu ile yarış hâlinde bir faaliyet sâhası olan Cenne [b. bk.]'ye gitmiştir. Bu-rada 1036 (1626) yılında yabancılar mabal-lesinde (Sankore) bir câmiin imamının yerini almağa muvaffak olmuştur. 1039 (1630) yılı-nın sonunda Cenne'nin şimalinde ve Nijer'in sol sâbilinde bulunan ve o vakit Cimbala ada-sını da içine alan Fulbe devletine yapmış oldu-ğu bir seyahati sâyesinde, görgüsünü arttır-mıştır. Oranın kadısı tarafından dâvet edil-miş idi; fakat sultan ve eşraf kendisine çok büyük kabûl ve itibâr göstermiş olduğundan, bu seyahatini 3 yıl sonra bir daha tekrarlamış-tır. Bu defa, tâbîlerinden biri ile olan anlaşmaz-lığı halletmek sûretiyle, sultana bir hizmette de bulunmuştur; fakat kendisi ve âilesi Cenne'deki Fas vâlisinin keyfî hareketlerinden çok eziyet çekmiştir. 1044 (1634) yılında kardeşle-rinden biri bu yeni vatanından Timbuktu'ya sürülmüş ve Sa'dî de ona yardımda bulunmak üzere, oraya gitmeğe mecbûr olmuştur. İki yıl sonra kendisi de vazifesinden azledilmiştir. Tim-buktu'da paşaya yaptığı şikâyet üzerine, tekrar vazifesine iade edilmiş ise de, bu defa bu me-

müriyeti kabul etmemiş ve serbest faaliyeti ter-eib etmiştir; ancak bazı ballerde, Songay devletinin cenüp kısmındaki daha küçük tâbîleri, kâtip ve hoca olarak, onun bilgisinden istifade etmişlerdir; fakat 1056 (1646) yılında Timbuktu paşası olan Muhammed b. Muhammed b. 'Osmân onu nezâret müsteşarı olarak dâvet etmiş ve anlaşıldığına göre, ölümüne kadar paşanın halefleri zamanında da bu vazîfede kalmıştır. Bir çok seferlerinde paşaya refâkat eden Sa'dî Songay devletinin kendisi için o zamana kadar yabancı kalan şimâl ve şark taraflarını da tanımak fırsatını bulmuştur. Böylece kendi vatanının bir tarihini kaleme almak kararını vermiş ve eserini *Târih al-Sudân* diye adlandırmıştır. Eserine giriş olarak Songay, Melli ve Tuareg kabileleri ile Cenne ve Timbuktu şehirlerinin eski tarihlerini eklemiştir. Bu girişin yarısından daha az bir kısmı, Barth tarafından, 1853/1854'te Timbuktu'da hülâsa edilmiş ve G. Ralf tarafından yapılan tercümesi ZDMG, IX, 518 v. dd.'da neşredilmiştir. Burada Barth'ın dikkate almadığı bir çok 'âdât olarak gösterilen, kavmi izâhat bulunmaktadır. 10. bâbda, Ahmed Bâbâ'nın *Zayl al-dibâc*'ına ilâve olarak, Timbuktu'daki ulemâ hakkında umûmî mâlûmat verilmektedir. Eserin asıl tarih kısmı hâricilerden sünnî 'Alî tarafından, IX. (XV.) asırda, müslüman hâkimiyetinin kurulması ile başlar; sonra sünnî Askiyâ sülâlesinin hâkimiyeti ve bu devletin merâkeşliler tarafından fethi ile bunların müellifin ölümüne kadar geçen devri tasvir edilir. Üslûbu çok defa halk tâbirleri ile karışık olup, başka bakımlardan da çok kusurludur. Eserin tamamlanma tarihi olarak, 5 zilhicce 1063 (28 teşrin I. 1653) pazar-tesi günü kaydedilmiş ve ertesi gün eserin sonuna bir de me'mûrlar listesi ilâve edilmiştir. Bundan sonra ilâve edilen kısımda 16 cemâziyelevvel 1066 (14 mart 1656) tarihine kadar olan vak'alar kaydedilmiştir. Bundan sonra çok geçmeden kendisi de vefât etmiş olmalıdır. al-Sa'dî'nin eserinin devamı olarak, ismi zikredilmeyen bir müellif (emîr Muhammed b. Süvû'nun torunu olup, 1112=1700 yılında Timbuktu'da doğmuştur), *Tazkirat al-nisyan* adı ile, 1164 (1751) yılında Songay devletindeki Fas vâli-lerinin tarihini yazmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Rahmân b. 'Abd Allâh b. 'Imrân b. 'Amir al-Sa'dî, *Târih al-Sudân* (nşr. O. Houdas ve Edm. Benoist, PELOV, Paris, 1898, 4. seri, XII); *Documents Arabes relatifs à l'histoire du Soudan. Tadzkiyet en Nisyan fi Akhbâr Molouk es-Soudân* nşr. O. Houdas ve Edm. Benoist, PELOV, Paris 1899, 4. seri, XIX).

—(C. BROCKELMANN.)

SA'Dİ. SA'Û (1213?—1292), ABÜ 'ABD ALLÂH MUŞARRİF (al-Dîn) b. MUŞLİH AL-ŞİRÂZİ, İran'ın büyük şâir ve edibi. Daha çok mahlası (Sa'dî) ile tanınır. Hâl tercümesi, eserlerinden çıkarılan bilgiler ve şöhrati etrafında teşekkül eden hikâyeler dolayısı ile, vâzih olarak bilinmemektedir. Filhakika başta şâirin kendi eserlerinde tesâdüf edilen hayâtı ile ilgili kayıtları büyük bir kısmı olmak üzere, diğer kaynaklarda verilen bilgilerin çoğu asılsızdır. Nitekim son araştırmalar (*Gulistan*, nşr. 'Abd al-'Azim Hân Garakânî, Tahran, 1310, mukaddime) neticesinde şâirin hâl tercümesine dâir en çok mâlûmat ihtivâ eden *Gulistan* ve *Büstân* adlı eserlerindeki bazı kayıtların bir san'at, ahlâk ve hikmet endişesi ile söylenmiş, mübâyyle mahsûlî sözler olduğu meydana çıkmıştır. Başta adı olmak üzere, lakabı ve nisbesi hakkında bile kaynaklarda tam bir ittifak yoktur. Nitekim ondan bahseden en eski müellif Hamd Allâh Mustavfî (*Târih-i Guzîdâ*, GMS, Leiden, 1910, s. 820 v.b.) adı, lakabı ve nisbesini Muşarrîf al-Dîn Muşlîh b. 'Abd Allâh al-Şîrâzî; ondan sonra sırası ile diğer müelliflerden Abu'l-Kâsim Cunayd al-Şîrâzî (*Şadd al-izâr fi haft al-avzâr 'an zuvâr al-mazâr*, nşr. M. Kâzvinî ve 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1328, s. 272), Muşarrîf al-Dîn 'Abd Allâh al-Sa'dî; Câmî (*Nafahât al-uns*, tre Lâmiî Çelebi, İstanbul, 1289, s. 670) ve Amîn Ahmed Râzî (*Haft iklîm*, nşr. E. Denison Ross, Kalküte, 1918, s. 232) Muşarrîf al-Dîn Muşlîh b. 'Abd Allâh al-Sa'dî (*Bahâristân*'da sâdece Muşlîh al-Dîn); Davlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ*, nşr. Muhammed 'Abbâsî, Tahran, 1337, h.s., s. 223) Muşlîh al-Dîn ve Rîzâ Kulî Hân Hidâyât (*Riyâz al-'Arifîn*, Tahran, 1316, s. 143—156) ise, Muşarrîf al-Dîn olarak kaydetmekte ve bu sonuncusu ayrıca adının Muşlîh olduğunu belirtmektedir. Nisbesi ise, bâzan doğduğu bölgeye (Fârs) nisbetle Fârsî, bâzan da doğduğu şehre nisbetle Şîrâzî olarak zikredilmektedir (krş. Garakânî, *göst. yer.*). Bu arada bazı kaynaklarda Kâzerûn 'lu olduğu da zikredilmiştir. Mahlasını (Sa'dî) ise, Salgurlu türk atabeyler hânedânından Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî (599—628=1203—1231)'nin adından almıştır. Hamd Allâh Mustavfî (*Târih-i Guzîdâ*, s. 818) Sa'dî'nin mahlasını Sa'd h. Abî Bakr Zengî (658=1260)'den aldığını kaydetmekte ise de, bunun doğruluğunu kabul etmek imkânsızdır. Filhakika bu takdirde, Sa'dî'nin bu tarihten önce ya başka bir mahlas kullandığı veya kullanmadığını yahut hiç şiir yazmadığını kabul etmek icâp eder ki, bu da mümkün değildir. Kaldı ki, külliyâtında bulunan bemen-bemen

bütün şiirlerinde sâdece Sa'dî mahlasına rastlanmaktadır. Münevver bir âileye mensûp olan Sa'dî'nin doğum tarihi de kat'î olarak bilinmemektedir. *Gulistan* nüsbalarının bâzılarında kendisinin İbn al-Cavzî (ölm. 596=1199/1200)'nin talebesi olduğuna dâir yanlış kayda dayandırarak, 571 (1175), 580 (1184), 581 (1185) tariblerinden birinde doğduğu ileri sürülmüş ise de, bunların doğru olmadığı anlaşılmıştır. Filhakika bâzı nüshalarında Sa'dî'nin talebesi olduğundan bahsedilen şahsın Sibî b. al-Cavzî (ölm. 654=1256) olduğu anlaşılmakta (Garakânî, *göst. yer.*) ve böylece onun 596'da ölen İbn al-Cavzî'ye talebe olabilmesi için, doğum tarihini 20—25 yıl geriye götürmek mecbûriyeti ortadan kalkmaktadır. Bu arada Sa'dî'yi 561 (1165/1166)'de vefât eden meşhûr şeyb 'Abd al-Kâdir Gîlânî'nin müridi olarak gösteren Davlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ*, s. 223)'ın ve ihtimâl ondan naklen Amîn Ahmed Râzî (*Haft iklîm*, s. 233)'nin ifâdesi tamâmîyle hayâl mahsûlî olmalıdır. Nihâyet *Gulistan*'ı yazdığı sırada (656=1258) 50 yaşında olduğundan bahsetmesi de müphemdir (bk. *Kulliyât*, nşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1317, mukaddime). Son araştırmalar (bk. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Praha, 1959, s. 242) neticesinde ise, 610—615 (1213—1219) arasında doğduğu kabul edilmektedir. Annesi Kâzerûn 'lu idi. Bazı kaynaklar (Giyâş al-Dîn Camî'd al-Kâşî, *Sullam al-samâvât*'tan naklen, Garakânî, *göst. yer.*) Sa'dî'yi Kutb al-Dîn al-Şîrâzî (ölm. 710=1311)'nin kız kardeşinin oğlu olarak göstermektedir. Sa'dî aş-yk. 12 yaşında yetim kaldı. İlk tahsilini Şîraz'da tamamladıktan sonra, moğul istilâsı üzerine, 619 (1222) veya 622 (1225) yıllarında Bağdad'a hareket etti. Oraya varmadan önce, İsfahan'a uğradı. Bağdad'da Nizâmîye medresesinde tahsilini ikmâl ettikten sonra, islâm ülkelerini gezmeğe başladı. 626—628 (1228—1230) yılları arasında Şam'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerek kendi eserlerinde, gerek doğrudan-doğruya veya dolayısı ile ondan bahseden kaynaklarda Elezîre, Suriye, Anadolu, Mısır, Mevâkeş, Azerbaycan, Belh, Gazne ve Pencâb yolu ile Gücerât'a gittiği, buranın garp sâhilinde Sumenât'a uğradığı, uzun müddet Dehli'de kaldığı, meşhûr şâir Amir Hüsrev Dihlavi ile tanıştığı, bir ara Kudûs'e giderken, frenklerin eline esir düştüğü, Trablus-Şam'da esirler birliğinde hendek kazarken, ileri gelen bir huleplin kendisini 10 dinar mukabilinde esâretten kurtardığı, Haleb'e geldikten sonra, bu zâtın kızı ile evlendiği'n. dâir verilen mâlûmâtı ihtiyat ile karşılamak lâzımdır. Bu seyahatleri arasında bizzat kendisinin de bahs-

ettiği Hindistan seyahatinin tamâmîyle bir hayâl mahsûlî olduğu anlaşılmaktadır (bk. Garakânî, *göst. yer.*). Aynı şekilde *Manâkıb al-'arifîn* (nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 266 v.d.; trk. tre. 1953, I, mukaddime)'de Sa'dî'nin Konya'ya gelip, Mavlânâ ile buluştuğuna dâir rivâyet de hakikat ile te'lif edilememektedir. Yukarıda zikredilen yerlerin bir kısmı şüpheli olsa bile, Sa'dî'nin uzun müddet seyahat ettiği ve başta Şihâb al-Dîn Subrâvârî (ölm. 632=1234) olmak üzere, bir çok şahsiyetler ile tanıştığı doğrudur. Nihâyet seyahatlerden sonra, aş-yk. 654 (1256) veya 655 (1257) yıllarında Şîraz'a döndü. Salgurlardan Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî (628—658=1231—1260)'nin moğullar ile yaptığı bir sulh sayesinde memlekette sükûn teessüs etmiş idi. Bu bukûmdar tarafından iyi bir kabul gören Sa'dî, onun adına 655 (1257)'te *Büstân* adlı eserini ve bir yıl sonra aynı şekilde kendisine büyük bir saygı ve sevgi gösteren veliahd Sa'd II. adına da *Gulistan* adlı eserini yazdı. Bu eserleri sayesinde kısa zamanda şöhrati memleketinin hudutları dışına taşdı. Şîraz'a geldiğinin 4. veya 5. yılında, hâmilî olan Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî ve oğlu Sa'd II. vefât etti. Yerine çocuk yaşta bulunan Sa'd II.'in oğlu Muhammed geçti. Bu hükümdardan itibâren Salgurlu hânedânı inhitâta yüz tuttu ve nihâyet 663 (1264)'te moğul hâkimiyeti altına girdi. Bu karışıklıklar esnâsında Sa'dî Şîraz'dan tekrar ayrıldı. Hacc etmek maksadı ile, Mekke'ye gitti. Sonra Mekke'den Tebriz'e döndü; orada 'Alâ al-Dîn 'Atâ Malik Cuvaynî ve kardeşi Şams al-Dîn Cuvaynî tarafından, iyi karşılandığı, bu iki zâtın tavassutu ile moğul hükümdarı Abaka Han ile görüştüğü (*Kulliyât*, s. 47) ve hurada bulunduğu sırada meşhûr şâir Humâm al-Dîn Tabrizî ile tanıştığına dâir rivâyet de bazı bakımlardan şüpheli görülmektedir (krş. Garakânî, *göst. yer.*). Sa'dî'nin bundan sonra Şîraz'a döndüğü ve ömrünün son yıllarını burada, yanında medfûn bulunduğu hankahta, riyâzet ve ibâdet ile geçirdiği anlaşılmaktadır. Ölümüne dâir 10 zilhicce 690 (*Târih-i guzîdâ*, s. 785), şevvâl 691 cuma gecesi (*Nafahât* tercümesi, s. 670; Davlatşâh, *Tazkirat*, s. 231), 691 (*Şadd al-izâr*, s. 462; Kâtib Çelebi, *Takvîm al-tavârih*) tarihleri verilmekte ise de, son araştırmalar (Sa'id Nafisi, *Târih-i durust-i darguzâst-i Sa'dî*, *Macallai Danışkade-i adabiyât*, Tahran, VI. yıl, sayı 1, s. 64—82) neticesinde, 27 zilhicce 691 (9. kânûn II. 1292)'de öldüğü tesbit edilmiştir. Mezarı Şîraz'ın şimâl-i şarkisinde, yarım fersah mesâfede, hankahının da bulunduğu yerdedir. Zamanla harâp olan mezarı ve hankahı 1180

(1766/1767)'de, Karim Hân Zand tarafından, yeniden yaptırılmıştır.

Eserleri. Sa'dî'nin manzûm ve mensûr eserleri, ihtimâl daha hayatta iken veya ölümünden az sonra, külliyyât bâlinde bir araya toplanmış idi. Bilâbâre Bîsutûn diye şöhret bulan 'Abî b. Ahmed b. Abî Bakr tarafından, biri 726 (1325/1326), diğeri de 734 (1334)'te olmak üzere, iki defa tertip edilmiştir. İlk tertip, kasîde ve gazellerin ilk barfine ve ikinci tertip ise, son harflerine göre yapılmıştır. (Kulliyât... Sa'dî, nşr. 'Abbâs İkbâl Âştîyânî, Tahran, 1317 b.ş., s. 2 v.d.). Bîsutûn'un ifâdesine göre (Gulistân, nşr. Garakânî, Tahran, 1310 mukaddime), Kulliyât, 16 kitap ve 6 risâle olmak üzere, 22 veya bir fazlası ile 23 eseri ihtivâ etmekte ve şöyle sıralanmaktadır: 1. Takrîr-i dibâca, 2. Macâlis-i pancgâna, 3. Su'âl-i şâhib-divân, 4. 'Akl u 'ışk, 5. Nashîhat al-mulûk, 6. Risâla-i şalâsa (mulâkât-i Şayh (Sa'dî) bâ Abâkâ Hân, Risâla-i Angiyânû, Risâla-i malik Şams al-Dîn), 7. Gulistân, 8. Bûstân veya Sa'dî-nâme, 9. Kaşîd-i fârisî, 10. Kaşîd-i 'arabî, 11. Mulamma'ât, 12. Tarçî'ât, 13. Tayyibât, 14. Badâyî, 15. Havâtîm, 16. Gazaliyât-i kadîm, 17. Şâhibîya, 18. Mukattâ'ât, 19. Rubâ'iyât, 20. Mufradât, 21. Hüb-şiyât, 22. Hazliyât ve 23. Muẓhikât. Bâzan rubâ'iyât ve mufradât birleştirilmek sûreti ile, eser sayısının 22'ye indirildiği de olur. Ancak külliyyatta mevcut isimlerin hepsinin bizzat müellif tarafından mı konulduğu, kat'î olarak, bilinmemektedir (Gazaliyât-i Sa'dî, nşr. M. 'Alî, Furûğî, Tabran, 1320, s. 6—12. Külliyyâtın muhtelif kütüphânelerde bulunan nüsha ve tabloları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti persiani della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1947, s. 102 v.d., risâlelerin tercümesi için bk. H. Massé, XIX).

Gulistân, makâma [b. bk.] tarzında yazılmış olup (krş. Garakânî, *göst. yer.*), mensûr kısımlar arasına bir takım manzûmeler ilâvesi ile meydana gelmiş bir mukaddime ve 8 bâbdan ibârettir. 1. bâb hükümdarların hâl ve hareketleri, 2. bâb dervişlerin ahlâkı, 3. bâb kanâatin fazîleti, 4. bâb susmanın faydası, 5. bâb aşk ve gençlik, 6. bâb tâkatsizlik ve ihtiyarlık, 7. bâb terbiyenin te'siri ve 8. bâb sohbet âdâbı ile ilgili hikâye ve fıkraları ihtivâ etmektedir. Bu hikâyelerin bir kısmı kendi müşâhedelerine, bir kısmı da duyduklarına veya okuduklarına dayanmaktadır. Eser, üslûp bakımından olduğu kadar, tertip bakımından da mükemmeldir. Bâblar sıralanırken, birbirleri ile olan irtibatları göz önünde tutulmuş, mensûr ve manzûm kısımlar arasında bir nisbet sağlanmış ve fikirler kısa ve vecîz bir şekilde ifâde edilmiştir.

Zamanında te'lif edilen bir çoklarının aksine, arapça ve moğulca kelimelere, imkân nisbetinde, az yer verilmiştir. Çok defa müseccâ eserlerde olduğu gibi, burada da ibâre ve cümleler ölçülüdür. Üslûp bakımından bir *sahl-i mumtanî* nümûnesidir. Eserde müellifin hayâtı ile ilgili bilgiler, muhtelif âlimler tarafından, tetkik ve tenkit edilmiştir (krş. H. Massé ve Garakânî, mukaddime). Hemen-hemen bütün dünyâ kütüphânelerinde yazma nüshalarına tesâdüf edilen *Gulistân*, şarkta ve garpta aş. yk. 200 defa tab' edilmiştir. Eserin Avrupa'da ilk tab'ı, latince tercümesi ile birlikte, G. Gentius tarafından, *Musladini Sadi Rosarium Politicum, Sive amoenum sortis humanae theatrum. De Persico in latinum* adı ile, 1651 (Amsterdam)'de neşredilmiştir. İlk tenkitli tab'ı ise, Muhammed 'Alî Furûğî tarafından yapılmıştır (Tahran, 1316 h.ş.). Külliyyât dışında *Gulistân* tabloları için bk. H. Massé, V—IX; Ettore Rossi, s. 39 v.d.; Hânâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-i çâpî-i fârisî*, Tahran, 1337=1958, s. 1311 v.dd.). Başta türkçe olmak üzere, bir çok şark ve garp dillerine tercümesi yapılmıştır. Şimdilik bilinen türkçe tercüme ve şerhleri, tarib sırası ile şunlardır: Seyf Sarâyî (793=1391 de kıpçak türkçesine, faksimile; nşr. F. Nâfiz Uzluk, Ankara, 1954); Şâhidî İbrahim Dede (ölm. 957=1550); Mahmûd b. Kâzî Manyas (Murad II. devri); Şem'î (ölm. 1000=1592/1593); Süddî Bosnavî (ölm. 1005=1596); Havâyî Bursavî (ölm. 1017=1608); şeyhulislâm Es'ad b. Sa'd al-Dîn (ölm. 1034=1625); Ayşî Mehmed Efendi (ölm. 1061=1651); Hasan Rızâ Efendi (ölm. 1080=1669); Baba-Dâgî İbrahim Efendi (ölm. 1184=1770); Ahmed Saib ve İzzet (İstanbul, 1291); Mehmed Sa'id Efendi (İstanbul tab, *Mulistan* adı ile), Tayyâr (İstanbul, 1308, *Rehber-i gulistan* adı ile), 1290; Nigdeli Hakkı Eroğlu (Niğde, 1944); Kilisli Rifat (İstanbul, 7. baskı, 1958) ve H. İl-Aydın (İstanbul, 1946). İlk önce Ya'kûb b. Saydî 'Alî (ölm. 931=1524/1525); Osmanlı müellifleri, II, 54) ve sonra Surûri (ölm. 969=1561); Cibrâ'il b. Yûsuf al-Muhalî (1263=1847), Muhammed al-Furâtî (*Ravzat al-varâd*, Şam, 1381=1961) tarafından arapça tercüme ve şerhi yapılmıştır (bk. Hânâbâ Muşâr, *ayn. esr.*, s. 1312 v.d.). 'Alî Afsûs tarafından da eser, *Bâg-i Urdû* adı ile, Urdu diline tercüme edilmiştir. *Gulistân* bu arada muhtelif garp dillerine de tercüme edilmiştir. G. Gentius'un latince tercümesinden başlayarak (1651), fransızca trc. André du Ryer (1634); d'Allegre (Paris, 1704), rahip Gaudin (Paris, 1789); Semelet (Paris, 1834), Ch. Defrémery (Paris, 1858 ve Franz Toussa'nt Comtesse de Noailles'in bir mukad-

dimesi ile Paris, 1913), L. Piat (Montpellier, 1888); almanca trc. Adam Olearius (Schleswig, 1954, Goetbe „Şark ve garp divânı“nda bu zâtın tercümesinden aldığı iki bikâyeyi işlemiştir; J. G. Schummel (Wittenberg ve Zerbst, 1775); B. Dorn (Hamburg, 1827); Philip Wolf (Stuttgart, 1741); K. H. Graf (Leipzig, 1846); G. H. F. Nesselmann (Berlin, 1864); ingilizceye trc.: Stephen Sullivan (London, 1774, muntahabât); F. Gladwin (Kalküte, 1806), James Dumoulin (Kalküte, 1807); James Ross (London, 1823); S. Lee (London, 1827); B. Eastwick (Hertford, 1852); J. T. Platts (London, 1873); E. H. Winfield (London, 1880); Edwin Arnold (London ve New-York, 1899); R. H. Hyatt (London, 1907); C. Hampton (London, 1913); italyanca trc.: Gh. De Vincentus (Napoli, 1873, kısmen); J. Pizzi (Lanciano, 1917), felemenkçe trc.: J. V. Diusberg (Amsterdam, 1654); W. Bilderdijk (Rotterdam, 1828); lehçeye trc.: Biberstein-Kazimirski (Paris, 1876); Otwinowski (Varşova, 1879) ve meçhûl biri tarafından 1882'de rusçaya tercüme edilmiştir. Bu arada bir çok kimseler tarafından yapılan kısmî tercümeleri vardır (bk. H. Massé, s. XXIV—XXXII). Sa'dî'nin bu eseri bir çok kimseler tarafından taklit edilmiştir. Bu tarzda yazılmış olan eserler şunlardır: Mu'in al-Dîn al-Cuvaynî (ölm. 735=1334), *Nigârîstân*, Câmî (ölm. 892=1487), *Bahârîstân*, Sâ'îlî (ölm. 922=1518), *Ravzat al-ahbâb*; Kemâl Paşa-zâde (ölm. 940=1534), Ahmed Şîrâzî Vakâr, *Ancuman-i Dâniş* (1857), Mavlânâ Maed, *Ravz al-huld*, Molla Tarzî, *Ma'dan al-cavâhir* (1025=1616), Muhammed Şarîf Kâşîf, *Hazân u bahâr* (1063=1653), Kaânî, *Parîşân*, Hargopal, Munşî, *Sunbulistan* (*Grundriss d. Ph.*, II, 296 v.d.). Bîsutûn'un tertip ettiği külliyyatta hundan sonra Sa'dî'nin manzûm eserleri gelmekte ve bunların başında da *Bûstân* veya *Sa'dî-nâme* bulunmaktadır. Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî adına 655 (1257)'te yazdığı ve bizzat müellifi tarafından bir ad verilmediği, bâzan müstensihler veya okuyanlar tarafından *Sa'dî-nâme*, bâzan da *Gulistân* adı ile olan ilgisine bakılarak, bu eserin *Bûstân* diye kaydedildiği anlaşılmaktadır (*Bûstân-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Ancak eser şarkta ve garpta daha çok *Bûstân* adı ile tanınmaktadır. *Şah-nâme* vezni'nde (*mutakârib*: yazılmış olan eser, mâhiyeti itibârı ile, daha çok ahlâki ve terbiyevî bir gaye ile kaleme alınmış bulunan *Kâbûs-nâme*'ye benzemektedir (Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig, 1959, s. 243), Adâlet, ihsân, aşk ve mestlik, tevâzû, rızâ, kanâat, şerbiye, şükür, tövbe ve münâcât gibi mevzûları içine alan 19 bâbdan ibâret olan *Bûstân*

'da, fikir ve nasihatlerin kuruluşu, kısa ve güzel fıkra ve hikâyeler ile giderilmiştir. İfade her bakımdan sağlam olup, zamanında bâzı eserlerde rastlanan mübâlegâli ve anlaşılmaz teşbih, istiâre ve hayâller görülmez. Fikirler ve nükteler kolay ve güzel bir şekilde ifâde edilmiştir. Bu bakımdan bu eserde, *Gulistân*'da olduğu gibi, *sahl-i mumtanî* sayılacak ifâdelere sık-sık tesâdüf edilir. Bâblar arasında irtibat sağlanmağa çalışılmıştır. (Altâf Husayn Hâlî, *Hayât-i Sa'dî*, trc. Naşr Allâh Surûş, Tahran, 1316 h.ş., s. 61 v. dd.). *Bûstân* da, *Gulistân* gibi, asırlarca islâm âleminde büyük rağbet görmüş, medreselerde ders kitabı olarak okunmuş, bir çok şerb ve tercümeleri yapılmıştır. 'Abd al-Rasûl (1072=1662), 'Abd al-Vâ'iz al-Hânâvî, Şayh Kâdir 'Alî tarafından farsça şerhleri yapılmıştır. Ayrıca meşhûr şâir Kâsim Anvâr da eserden, *Hulâsa-i Bûstân* adı ile, bir muntahabât vücûda getirmiştir. Yakın zamana kadar Anadolu'da okunan *Bûstân* muhtelif kimseler tarafından şerh ve tercüme edilmiştir. Hâlen bilinen ilk türkçe tercümesi kırşehirli şeyh Ma'sûd b. 'Osmân tarafından, ihtisâr edilerek, *Farhang-nâme-i Sa'dî* (nşr. Kilisli M. Rifat İstanbul, 1342) adı ile, 755 (1354)'te yapılmıştır. Bundan sonra Şehri Mehmed Çelebi (Fâtih devri), Surûri (ölm. 969=1561), Şem'î (ölm. 1000=1591), Süddî (1005=1596) ve Havâyî Bursavî (ölm. 1608) tarafından şerhedilmiş olup, bu şerhler içinde en itimâda şâyânî Süddî'ye âit olanıdır. Son olarak Kilisli Rifat (İstanbul, 1942) ve Hikmet İl-Aydın (Ankara, 1947) tarafından yapılmış iki tercümesi vardır. Eserin Avrupa dillerine tercümelerinden almanca K. H. Graf (1850), fransızca B. de Meynard (Paris, 1870) ve ingilizceye H. W. Clarke (London, 1879) tarafından tercüme edilmiştir. (Massé, s. XXII). Sa'dî'nin külliyyatında *Bûstân*'dan sonra yer alan farsça ve arapça kasideleri, bir bukûmdarın veya devlet ricâlinin medbinden ziyâde onları dâimâ insan'ığa, âdil olmağa davet eden bir nevî nasihat-nâme mâhiyetini taşır. Üslûp bakımından, diğer eserlerinde olduğu gibi, mütedildir, muğ'ak bir ifâde de kullanılmamıştır. Bu arada kasîde mâhiyetinde gazelleri de vardır (*Mavâ'iz-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Kaldı ki, kasideler arasında şekil bakımından, buna benzeyen ve fakat muhtevâ bakımından ayrı olan şiirleri de bu bölümde yer almaktadır (bk. msl. M. 'Alî Furûğî, s. 9—13 v.b.). Haklarında kasîde yazılmış bulunan hükümdar, devlet ricâli ve ileri gelenler şunlardır: atabey Muhammed, Sa'd b. Abî Bakr, 'Alâ al-Dîn 'Atâ Malik Cuvaynî, Şams al-Dîn Muhammed Cuvaynî, atabey Muzaffar al-Dîn Selçukşah.

Abiş bint Sa'd, Kâzî Rukn al-Din, Şams al-Din Husayn Alakânî, amîr Ankiyânû, emîr Sayf al-Din Muhammed ve Terken Hatun. Haklarında mersiye yazdığı vak'alar ve şahıslar şunlardır: Sa'd b. Abî Bakr, Abû Bakr b. Sa'd Zengi, emîr Fahr al-Din Abû Bakr, 'Izz al-Din Ahmed b. Yûsuf, 'Abbâsî devrinin zevâli ve al-Musta'şim. Bîsütûn'un tertibine göre, kasîdelerden sonra, *Mulammâ'ât* gelmektedir. *Mulammâ'ât* iki dilden (arapça ve farsça) ve üç dilden (arapça, farsça ve türkçe) teşekkül etmektedir. Bunu müteâkip, sırası ile, 20 bendden müteşekkil *tarci'ât* ve bayatının üç devrine (gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık) göre, tertip edilmiş *Tayyibât, badâ'iyî, havâtîm, âzâliyyât-i kadîm* ile dört kısımdan ibâret ve 4 divân teşkil eden gazeller gelmektedir. Sa'dî şiirde bilhassa gazelleri ile şöhret bulmuştur. Filhakika gazeli bugünkü müstakil edebî şekil bâline getiren o olmuştur. Kendisinden önce yazılmış gazeller, kasidenin bir parçası olan nesib kısmına benzer. Onun gazellerindeki busûsiyetler şu sûretle hulâsa edilebilir: bilhassa tegannî edilmeğe uygun düşecek vezinler seçilmiş, duygular, tasannua kaçınmadan, rabatça ifâde edilmiştir; tasvirleri canlıdır. Dört kısım üzere tertip edilen bu gazeller Hindistan'da, Multan hükümdarına gönderilmiş ve bu hükümdar nezdinde bulunan meghûr-şâir Husrav Dib-havî (ölm. 725=1325)'nin teveccübüne mazhar olmuş, o da Sa'dî'nin gazellerinde tâkip ettiği sıraya uyarak, şiirlerini, ömrünün devirlerine göre, dört divân hâlinde tertip etmiş ve Sa'dî'nin şiirlerindeki üslûbu ve ifâde tarzını benimsemiştir (Altâf Husayn, *agn. esr.*, s. 96—102). Sa'dî'nin müteferrik şiirlerinden (*rubâ'iyât* ve *muqatta'ât*) ibâret olan *Şâhibiyya* ise, ismini *Şâhib divân* Şams al-Din Cuvaynî'den almak tadır. Muhtevâsı daha çok nasihat, güzellik ve aşka dayanmaktadır. Bundan başka müstakil olarak kıt'aları, rubâîleri ve müfredlerinde daha çok aşk hislerini ifâde etmektedir. Bunlarda da zekâsının kuvvetini müşâbede etmek mümkündür. İslâm âleminin büyük medreselerinden biri sayılan Bagdad'daki Nizâmîye medresesinde elde ettiği bilgileri, seyahatleri sırasında uğradığı muhtelif merkezlerdeki bilginler ile sohbeti, tecrübe ve görgüleri sayesinde arttırmak fırsatını bulan Sa'dî hiç bir zaman öğrendiği bilgi dallarından birinde veya bir kaçında derinleşmeği düşünmemiştir. O bu sûretle elde ettiği bilgiler ile görgü ve tecrübesinin mahsûlü olan mâlzemeyi edebî eserlerinde kullanmıştır. Bu bakımdan eserleri, geniş bir muhayyilenin mahsûlü olmaktan ziyâde mevcut mâlzemeyi ustaca işleyen, kuvvetli bir zekânın mahsûlü sayılabilir. Filhakika onun eserlerinde,

bu mâlzeme ve fikirler ölçülü-biçili ve insanı sıkımayacak tarzda edebî san'atlara bağ-vurulmak sûreti ile işlenir. Sa'dî, İran'da gazeli müstakil bir edebî şekil hâline getirmesi yanında, taklit edilemez yeni bir nesir üslûbunun da mücidi sayılır. Hattâ şöhretini daha ziyâde belki de bu sâbadaki muvaffakiyetine borçludur. O zamanında, biri n'sbeten sâde sayılan, biri resmî muhâberâtta kullanılan ve üçüncüsü de tamâmıyla müseccâ olan nesir tarzları bulmuş idi. Kendisi bu üç nesir üslûbundan sonuncusunu terciib etmekle berâber, bu türlü nesirde görülen ve çok defa can sıkıran muvâzene v.b. gibi, bir çok edebî san'atlara nesrinde daha az yer vererek, bunların yerine istîşad kabîlinden şerhler nakletmiş ve çağdaşlarına nazaran arapça ilâve ve şiirlere daha az rağbet etmiş, âyet ve badîslerden daha az nakiller yapmıştır. Nesrinde mânânın şekle fedâ edilmesi gibi, bir kusura da rastlanmaz.

Sa'dî, şiir san'atında da, İran edebiyatında yüksek bir yer işgâl eder. Gazellerinde şiir san'atı mükemmeliyeti yanında, sık-sık güzel teşbib ve hayâllere rastlanır. Şiirlerinde, az da olsa, Firdâvî'nin, Asadî Tûsî'nin, Sa'nâ'î ve Anvarî, Zâhir Faryâbî gibi, eski şâirlerin tesiri görülür. Ancak bu sâbadâ da bir taklitçi olmaktan ziyâde başkalarından almış olduğu bâzı mazmûnları kendininki ile birleştirerek, yepyeni bir hüviyet ile karşımıza çıkar.

Büstân ve *Gulistân*'da aynı beyitlerin tekrara oldukça çok rastlanır. Anlattığı fıkraların çoğu kulaktan duymadır. Ayrıca şiir veya hikâyelerinde darb-ı mesellerden de faydalanmıştır. Sa'dî, yalnız şarkta değil, garpta da umûmî bir şöhrete mazhar oldu (Massé, s. 264 v. dd.). İmparatorlukların sukutuna şahid olan, dünyanın fâniliğini, zamanın geçişini ve kaderi değiştirmek için girişilen cehid ve gayretin faydasızlığını derinden bisseden Sa'dî, yüksek zevklerde karar kılmış ve şiir ile san'at aşkına dâimâ sâdik kalmıştır.

Bibliyografi: Makalede zikredilenlerden başka, bk. Henri Massé, *Essai sur le poète Saadi* (Paris, 1919); A. Hayyâmpür, *Farhang-i suhanvarân* (Tebriz, 1340), s. 269 (Sa'dî hakkındaki eski ve yeni hemen-hemen bütün kaynaklar zikredilmiştir), *Fihrist-i makâlât-i fârisi ba küşî-i İrac Afşâr* (Tabran, 1340; Sa'dî ve eserlerine dâir İran'da yazılan makaleler), I, bk. fihrist. *Yâd-dâştâ-yi Kâzvinî* (nşr. İrac Afşâr), Tahran, 1339; V, 104 v. dd.; Fransa'da yapılan tetkikler için bk. Mohsen Şabâ, *Bibliographie Française de l'Iran* (Tahran, 1951), bk. fihrist; bununla birlikte diğer Avrupa tetkikleri için bk. J. Pearson, *In-*

dex islamicus, 1906—1955 (Cambridge, 1958), nr. 2471—2479: (TAHSİN YAZICI.)

SADİKİ. **ŞADİKİ,** bir altın sikkenin adı olup, bu isim Mysore sultanı Tîpû (1197—1213=1782—1799) tarafından verilmiştir. Sikke ki *pagoda* kıymetinde ve 106 babbe (6.86 gr.) ağırlığındadır. Bu isim Abû Bakr'ın mârûf künyesi ile ilgili bulunmaktadır [krş. mad. ŞADDİKİ]. Sultan Tîpû isimleri balife veya imamlara göre seçmeyi âdet edinmiş idi. (J. ALLAN.)

ŞADİKİ. [Bk. SADİKİ.]

SA'DİLER. **BANİ SA'D,** şimâli Afrika'da Fas şerîfleri sülâlesi olup, 1544 yılında Fas'ta Vattâsîlerin yerine geçmiştir.

XV. asrın sonlarından itibaren portekizliler ve ispanyolların şimâli Afrika ve İspanya'daki İslâm ülkelerine karşı harekete geçmeleri berberîlerin ve arapların hissiyatlarına dokundu ve dinî şahsiyetler, şerîf ve Murâbitlar [b. bk.] idâresinde, bu harekete şiddetle karşı koydular.

Kabilelere göre teşkilâtlanmış veya bir çok küçük tâbî emîrlıklere bölünmüş, aralarında dinî bağdan başka hiç bir birleştirici unsur bulunmayan, ekseriyâ birbirleri ile çarpışan topluluklardan müteşekkil bir memlekette kudretsiz hükümdarlar hristiyan müstevlilerin idâresine girmeye mecbûr olmuşlardır. Yalnız İslâmiyeti tanıyan ve onun adına hareket eden fakat devlet idâresinden bihaber olan murâbitların tesir ve idâesinde, şimâli garbî Afrika sâhillerinin hemen her yerinde küçük mukavemet merkezleri teşekkül etti. Bu yeni durum karşısında, iktidârda bulunan, hareketlerine doğru bir istikamet veremeyen sülâleler ortadan kalktı ve yerlerini dinî teşekküller tarafından desteklenen yeni iktidâr sâhipleri aldı. Türkler Cezâyir'e ve Sa'dî şerifleri veya Banî Sa'd hânedânı Sûs (Fas'ın cenûp kısmı)'a yerleşti. Bu sonuncuların iktidârı gelişleri hakkındaki kayıtlar arasında ihtilâf yoktur.

Hâkimiyeti ele alan Sa'dîlerin ilki AL-MAHDİ ve AL-KÂ'İM Bİ AMRİ LLÂH lekâplarını taşıyan MUHAMMED adında biridir. Sihir ile uğraştığı zannedilen bu zât Sûs'un en mühim dinî şahsiyeti Sidi Abd Allâh U-Mubârak tarafından portekizlilere karşı girişilen mücadelelerin idâresi ile vazife'endirildi. [İbn U-Mubârak'ın sayesinde fakihler ve kabîle reislerinin biatını te'min ettikten sonra, Tarudant yakınındaki Tidsi köyüne geldi. Sûs civârındaki bütün müslüman halkın teveccühünü kazanınca, karargâhını Tidsi'de kurdu. Burada hazırladığı kuvvetler ir portekizlerin üzerine yürüdü]. Hristiyanlara karşı kazanılan bir kaç muvaffakiyet ve Fas'taki Vattâsî sultanının şerîf Muhammed'in iki oğluna yaptığı oldukça ehem-

miyetsiz maddî yardımlar bu sonuncusunun mevkîini sağlamlaştırdı. O da, bundan faydalanarak, şimâli Sûs üzerindeki hâkimiyetini genişletti ve 1509'da Sa'dîler hânedânının kurucusu ve ilk hükümdarı oldu. Böylece XV. asrın başlarında kurulup, bugüne kadar devam eden bu devlete sonradan Fas sultanlığı dendiği gibi, bu devletin 1858 yılına kadar pâyitahtı olan Merâkeş şehrinin adından bozarak, avrupalılar bu memlekete Maroc v. b. derler.

Burada kendilerinden bahsetmekte olduğumuz Banî Sa'd cedlerini Hasan b. Ali Tâlib'e kadar çıkarır Bundan dolayı, onlar şarîf unvânını alır ve hânedana umûmiyetle *al-Şurafâ al-Hasaniyya* denilir. Bunların cedlerinin Ali b. Abî Tâlib'den geldiğine dâir rivâyet doğru olmayıp, Peygamberin süt annesi Halima'nın mensûp olduğu Banî Sa'd kabilesinden olduklarını iddia edenler de vardır. Bu hânedan *al-şurafâ al-sa'diyya* tâbirini hiç bir vakit resmen kullanmamış ise de, tarihe geçmiş olduğundan, bu ad ile anılmaktadır.

Bu hânedanın kurucusu Abû Abd Allâh Muhammed halk arasında nüfûz ve itibârını kuvvetlendirdikten sonra, büyük Abû'l-'Abbâs Ahmed al-A'rac'ı kendisine veliahd tâyin etti. Bu sırada Hâfa ve al-Şayâzîma şeyhleri gelecek, portekizlilerin zulmünden şikâyetle yardım istediler. O küçük oğlu Abû Abd Allâh Muhammed al-Şayh al-Mahdî'yi Sûs'ta bırakarak, veliahdı Ahmed al-A'rac ile birlikte, Hâfa'daki Afugâl'a geldi ve 1517 veya 1518 yılında burada öldü. Yerini oğulları AHMED AL-A'RAÇ [doğm. 1486] ve [veziri kardeşi] MUHAMMED (bunun da lekabı AL-MAHDİ'dir) aldı. Bunlar ilk olarak Anfâ (Kazablanka)'nın cenûbundaki kıyı limanlarını ellerinde bulunduran hristiyanların akınlarına karşı Sûs'un idâre merkezi Tarudant'ta bir istihkâm meydana getirdiler; sonra hristiyanlara karşı Merâkeş vâlisi ile birleştiler. Bu vâlinin öldürülmesi onlara Ahmed al-A'rac'ın hâkim olarak yerleştiği şehrin e'e geçirilmesini te'min etti [1524]. Bu iki şerifin ıcrâatı portekiz mümessilleri Nunho Mascarenhas ve Yahyâ b. Tahfûfa arasındaki salâhiyet ihtilâfı ve kıskançlıklar yüzünden ve bilhassa bu sonuncusunun ânfiden öldürülmesi ile çok kolaylaştı. Bundan sonra cenûbî Fas'ın merkezinin sâhipleri olan buiki kardeş, dinî şahsiyetlerin ekserisi tarafından desteklenerek, kendilerine karşı bir çok başarısız teşebbüslere girişen, onları Merâkeş'te muhâsara eden ve 1525'te ölen Fas Vattâsî sultanı Muhammed al-Burtukâlî'nin itibârını gölgeledi. Sultanın ölümü üzerine anlaşmazlıklar baş-göstererek, âileden üç kişinin saltanata hak iddia etmeleri, karğaşalık ve iç savaşlara sebep oldu ve bu an fayda-

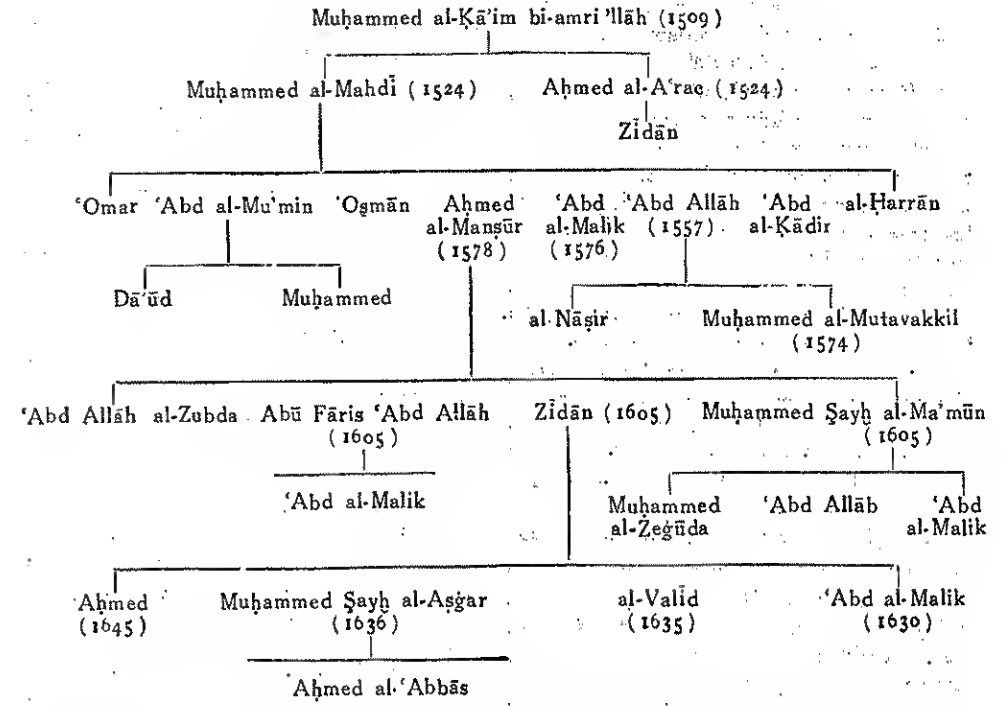
lanan hristiyanlar ilerlediler. Yeni Vattâsî sultanı Ahmed b. Muhammed hristiyanlara karşı mücadelesinde serbest kalabilmek için, şerifler ile anlaşarak, Merâkeş ve havâlisinin idâresini onlara bıraktı. Fakat onlar, kendilerini kuvvetli hissedince, anlaşmayı bozdular. Sultan onların üzerine yürüdü ise de, Bū Akba savaşında (temmûz 1536) mağlûp oldu. Böylece kabîleler arasındaki mücadele git-gide sıklaşmaya başladı; bir iç kargaşalık şeklini alan bu durum üzerine, hristiyanların memleketi işgâli tehlikesi belirdi. Bu duruma din adamları, sultanlığı iki rakip taraf arasında pay etmek sûreti ile, müdâhale ettiler; Taksim yapıldı. Fakat kısa bir müddet sonra, iki kardeş şerif arasında ihtilâf baş-gösterdi. [Sûs kabîlelerinin büyük bir kısmı tarafından desteklenen vezîr] Muhammed al-Mahdî, Ahmed al-A'rac'ın yerlerini zaptederek, kendisini sürgüne gönderdi. [Hristiyanlar ile harbe girişti, 947 (1540, 1541) 'de Fonti kalesini, 948 'de Safî [b. bk.]'yi fethetti; 951 'de Merâkeş halkı kendisine biat etti. Tâdlâ'dan Vâdî Nûl'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi. 950 yılında Vattâsîler sultanı Mülây Ahmed b. Muhammed ile Kaştâla yakınında harp edip, onu esir etti; sonra Miknâsa'ya vermesi şartı ile, serbest bıraktı. 955 (1548) 'te Mülây Ahmed'i Fas'ta muhâsara etti ve şehri vire ile aldı; fakat sözünde durmayıp, kaleden çıkınca onu hapsetti. Buradan Osmanlı idâresinde bulunan Tlemsen'e yürüdü. Bu mücadele sırasında Muhammed al-Şayh'in oğlu, adamları ile birlikte, öldü. Diğer taraftan Muhammed al-Şayh de Mülây Ahmed Vattâsî'yi ve oğullarını öldürdü ve Fas'a yürüyüp, 1549'da tekrar şehre girdi. Vattâsîler Tarudant'ta ikamete mecbûr edildiler. Bununla beraber, eski taht müddeîlerinden Bū Hassûn önce İspanya'ya, sonra Cezâyir'e ilticâ etmiş ve türklerin yardımını te'mine muvaffak olmuş idi. Böylece onların sayesinde Fas'ı ele geçirmiş ve orada tahta geçmiştir. Fakat Vattâsîlerin Tarudant'taki katliâmı ve Bū Hassûn'un öldürülmesinden sonra, şerif Muhammed tekrar Fas'ın tek hâkimi oldu; yeniden Fas'a dönüp, 1554 'te kat'î olarak sultan ilân edildi. Bu gayretli, zeki ve teşkilâtçı hükümdara Banî Sa'd hânedânının gerçek kurucusu nazarı ile bakılabilir. O harplerin kendisine te'min edemediği şeyleri ticâret ve sanâyi, imtiyazları ile kazanmak istedi. Mahsûllerine karşılık olarak, ingilizler ona silâh veriyorlardı. Şerif Muhammed'in muhtelif halefleri bu sâhâda onu takip ettiler. Muhammed türklere karşı ispanyol siyâsetini desteklemesini hayâtı ile ödedi. [Nitekim Osmanlı imparatoru Kanûnî Sultan Süleyman'a bir elçi heyeti gönderdi; fakat onun

türklere karşı ispanyollar ile münâsebette bulunduğunu bilen Kanûnî Sultan Süleyman Fas'ın işgâlini emretti. Cezâyir'deki türk ordusu barekete geçti. 1557'de yapılan savaşta Muhammed al-Şayh öldü.]

Muhammed'in oğlu ve halefi AL-ĞALİB [Bî'llâh lakabı ile anılan Mülây Abū Muhammed 'Abd Allâh (doğm. 933=1526/1527)] aynı siyâseti takip etti; dinî teşekküllerin nüfûzuna karşı koymağa çalıştı; [kendisi için rakip gördüğü kardeşi 'Osmân'ı öldürttü. 1557 yılında Osmanlıların Cezâyir beyler-beyi bulunan Hasan Paşa, 'Abd Allâh al-Ğalib üzerine bir ordu sevketti ise de, netice alamadı. Mülây 'Abd Allâh al-Ğalib 28 şubat 1574 tarihinde öldü. Bundan sonra tahta oğlu ABU 'ABD ALLÂH MUHAMMED AL-MUTAVAKKİL geçti ve kendisine al-Mustansir unvânı verildi. 1574'te İstanbul'a Selim II.'e elçi gönderdi; elçilerin gelişi sırasında hasta bulunan Selim'in ölümü üzerine, gelen mektup ve bediyeler Murad III.'e takdim edildi. Öte yandan bu hâdisenin hemen üzerine oğlu Muhammed al-Mutavakkil mülây-mülük unvânı ile anılan amcası 'Abd al-Malik ve Ahmed ile, taht için, mücadeleye girişti.

Fas'ta nâdir olmakla beraber, bâzan bir hükümdar ölünce yerine geçecek yeni hükümdarı ulemâ tâyin ederdi; aynı şekilde Merâkeş ulemâsı yeni hükümdarı seçti. Müddeîlerden biri türklere tarafını tuttuğu takdirde, diğeri derhâl hristiyanların himâyesine sığınır. Bu, askerî mühimât ve kuvvet tedârikinin zarûrî bir icâbı idi. Osmanlı devletini Fas işlerine karışmağa sevkeden diğer mühim bir sebep de, Fas şeriflerinin, Peygamber soyundan geldikleri için, islâmiyetin idâresinin yalnız kendilerine verilmesi husûsundaki iddiaları ve şerifliklerinin ekseriyâ aynı zamanda halife olan Osmanlı sultanları tarafından da tanınması keyfiyeti idi. Öte yandan hristiyanlar kıyı bölgelerini işgâl siyâsetine devam ediyor, limanların ellerine geçmesi husûsunda bu vaziyetlerden faydalanıyorlardı. Fakat bunlar müslüman dinî siyâsetini bilmediklerinden, dinî zümreleri yerli halkı mütemâdiyen kışkırtarak, Magrib sultanları ile aralarının açılmasına sebebiyet verdiler. Hiç bir zaman birbirleri ile anlaşamayan arap ve berberî kabîleleri bâzan bir, bâzan diğer müddeîyi destekliyorlardı. Böylece rakiplere yapılan hâricî yardım ve müdâhaleler her iki tarafı da zayıflatıyordu. [Şimâli Afrika'nın müslüman emirleri daha ziyâde Osmanlı pâdşahlarını kuvvetli bir hâmi ve dinî reis saydıklarından, yeğeni ile ihtilâfa düşen 'Abd al-Malik b. Muhammed İstanbul'a gelerek, hakkı olan hükümdarlığın kardeşinin oğlu tarafından gasbedildiği husûsunda şikâyetle bulundu, Osmanlı kapu-

SA'DİLER HÂNEDÂNININ ŞECERESİ

dân deryâsı Uluç Ali Paşa ile aralarında tanışıklık olduğundan, kendisini o da destekledi. Osmanlıların Cezâyir beyler-beyi Ramazan Paşa'ya ferman yazılıp, yeğeninden 'Ahd al-Malik'e bir miktar arazi verilerek, aralarının bulunması emredildi. Muhammed al-Mutavakkil bu husûstaki fermana itâat etmedi. Ramazan Paşa, 20.000 kişilik bir kuvvet ile 'Abd al-Malik'i yanına alıp, onun üzerine yürüdü. Muhammed al-Mutavakkil de 30.000 kişilik bir ordu toplamış idi. Miknâsa civârında yapılan kanlı savaşta Muhammed al-Mutavakkil mağlûp olarak kaçtı. 'Abd al-Malik 9 mart 1576'da Fas'ta Banî Sa'd tahtına oturtuldu. 'Abd al-Malik 1577 yılı mayıs başlarında Sultan Murad'a, elçiler ile birlikte, 200.000 altın değerinde hediyeler gönderdi.

'Abd al-Malik gerek Osmanlı devletine bağlılık ve hurmetinden, gerek İstanbul'da kaldığı müddet esnâsında türk saray hayatını üzerinde yaptığı der'ın te'sir sebebi ile, Magrib kaidelerini terkedip, bütün giyiniş v. b. hususlarını Osmanlı tarzına uydurdu; hattâ cuma gün'eri ve bayramlarda alay ile namaza çıkmağa başladı. Rasâ'il Sa'diyya'de Osmanlı sultanları ile Sa'd şerifleri arasındaki münâsebetlere dair mufassal mâlûmat hulunmaktadır. Fakat portekizlilerden yardım alan Muhammed al-Mutavakkil ona hücum etti. Vâd Mahâzin'de çok mühim bir karşılaşma (üç kiral harbi) oldu

ve bu savaş esnâsında Portekiz kralı Don Sebastian, müttefiki Muhammed al-Mutavakkil ve Mülây Mülük öldü. Bunun üzerine, eski saltanat müddeisi Abū l-'Abbâs Ahmed al-Mansûr bi'llâh al-Zahabî [dgm. 1549'da Fas'ta], türklere desteği ile 1588'de Fas hükümdarı ilân edildi. Bu meşhûr muhârebenin zafer haberini alan Osmanlı sultanı Murad III. bir elçiyi, bazı hediyeler ile, Abū l-'Abbâs Ahmed'e gönderdi; Ahmed al-Mansûr türklere sulhu devam ettirdi; zayıflamış bulunmaları ve ya Avrupa'da meşgûl olmaları sebebi ile, portekizliler ve ispanyollar onu bir müddet rahat bıraktılar. Bu müsâit durumdan faydalanan Ahmed Sudan'ın fethine girişti. Bu teşebbüs Banî Sa'd hânedânının en şâyân-ı dikkat menkıbesi Luod Ahmed 1693 yılında, vebâdan öldü. Onun ölümünden sonra üç oğlu taht kavgasına giriştiler: a l-Ma'mûn lakabı ile anılan ve Philipp III. tarafından desteklenen Muhammed al-Şayh; ikincisi türklere tarafından desteklenen ve Fas'ta sultan ilân edilmiş olan Zidân idi; üçüncüsü de al-Vasîk bi'llâh lakabı ile anılan ABÜ FÂRİS olup, kendisini Merâkeş'te hükümdar ilân etmiş idi. Abū Fâris türklere ilticâ edip, sonra cenûptan Fas'ı ele geçirmeğe çalışan Zidân'ı mağlûp etmeğe muvaffak oldu; fakat Fas halkı 1604'te sultan ilân edilen al-Ma'mûn'a tâbi olmağı tercih etti. Abū Fâris'in al-Ma'mûn'un oğlu 'Abd Allâh tarafından öldürülmesi ile,

müddeşlerden biri ortadan kalktı. Fakat hattatta kalan iki kardeş arasındaki mücadeleye eksilmeyip, aynı şiddette devam etti. Zidân üç defa tahta geçti ve indirildi.

Sa'dîlerin iktidara gelişlerini kendilerine borçlu oldukları dinî şahsiyetler nüfuz muntaka'arında şahsî kudretlerini sağlamıştırmalarına imkân veren bu vaziyeti faydalı buluyorlardı. Onların bu tutumu sultanları kendilerine karşı harekete geçmeğe zorladı. 1610 yılında Larache şehrinin al-Ma'mûn tarafından ispanyollara terki umûmî isyânın başlıca sebebinin teşkil etti. Sonra denizde hristiyanlara karşı girişilen korsanlık barekâtı Tetuan ve Salâ'ya kadar uzandı. Abû Ma'hallî adlı bir sergüzeştçi Tâfilâlt Vâdî Dra'a ve Merâkeş şebirlerini ele geçirdi. 1613'te öldürüldüğü zaman, hemen hemen bütün Fas'a hâkim olmak üzere idi. Şimâl-i garbîde Salâ şebri ve civârı al-Ayâşî adında bir din adamına tâbî idi.

Bütün bu karışıklıklar arasında Sultan Zidân, 1627 senesinde ölümüne kadar, iktidarda kaldı. 'ABD AL-MALİK, AL-VALİD ve Muhammed Şayh al-Aşğar adlarında üç oğlu 9 yıldan fazla bir zaman türklerin, biristiyânların ve dinî şahsiyetlerin oyuncağı oldu. Bunlar bu sırada bir muhâlefet ile karşılaşmadan beküm sürüyorlardı; 'Alî Bû Dumayya adında biri Sûs'un hâkimi idi; Tâfilâlt türklerinin adamı olan Muhammed b. İsmâ'il'e itâat ediyordu. Tatla ve Fas bölgesinde Dilâ zâviyesi murâbitları Garb ve Habaş'ı kendi bölgelerine dâbil etmiş idi. MUHAMMED ŞAYH AL-AŞĞAR 1636'da Merâkeş'te hükümdar ilân edildi. Fakat o yalnız kendi şehri ile iktifâ etti. Sultanın ölümünden sonra bir nevi saray nazırlığı vazifesini gören Karrûm al-Hacc iktidarı ele geçirdi; Sultan Muhammed al-Şayh'in oğlu ve halefi olan AHMED AL-ABBÂS'ı hapsedirdi ve sonra 1654'te onu öldürttü. Tâfilâlt'tan gelen alevî şeriflerinin şimâlî Fas'a yerleşmeleri ile; aş-yk. 100 sene hüküm süren Banî Sa'd sülâlesi Ahmed ile son buldu.

Banî Sa'd hânedânının iktidâra geçiş sıraları ve tarihleri:

1. Abû 'Abd Allâh Muhammed Kâ'im bi-amr Allâh b. 'Abd al-Ra'mân b. 'Alî (tahta çıkışı 1509).

2. Abû 'Abd Abbas Ahmed al-A'rac (1524 kardeşi ile birlikte).

3. Abû Muhammed 'Abd Allâh al-Gâib b. Muhammed al-Mahdi (1557).

4. Abû 'Abd Allâh al-Mutavakkil b. 'Abd Aitâh al-Gâlib (1574).

5. Abû Marvân 'Abd al-Malik I. b. Muhammed al-Mahdi (1576).

6. Abû 'L-Abbâs Ahmed al-Manşûr al-Zahabî b. Muhammed al-Mahdi (1578).

7. Abû 'Abd Allâh Muhammed al-Şayh al-Ma'mûn b. Ahmed al-Manşûr (1603).

8. Abû 'L-Fâris 'Abd Allâh Abu 'L-Vâşik b. Ahmed al-Manşûr (1603).

9. Abû 'L-Ma'âlî Zidân al-Nâşir b. Ahmed al-Manşûr (1603).

10. 'Abd Allâh II. b. Muhammed al-Şayh al-Ma'mûn (1613).

11. Abû Marvân 'Abd al-Malik b. Muhammed al-Şayh al-Ma'mûn (1623).

12. Abû Marvân 'Abd al-Malik II. b. Zidân (1627).

13. Abû Yazid al-Valîd b. Zidân (1635).

14. Muhammed al-Şayh al-Sânî Aşğar b. Zidân (1636).

15. Abû 'L-Abbâs Ahmed b. Muhammed al-Şayh II. al-Aşğar b. Zidân (1654).

Bu sonuncunun 1655 veya 1658'de öldürülmesi ile, Banî Sa'd hânedânı sona erdi.

Bibliyografiya: A. Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc* (Paris, 1904), s. IV v.dd. 'nda bahsedilmiş olan kaynaklar; ayn. mll., *La Dynastie marocaine des Beni Wattâs* (Constantine, 1920), s. 113-234. E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa* (Paris, 1922), bilhassa s. 87-140 (Banî Sa'd hânedânının tarihçileri hakkında); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Magreb* (Cezâyir, 1924), bilhassa Cannâbî'nin vekayinâmesinden alınan parça için bk. s. 285-354 ve Banî Sa'd hânedânı hakkında müellifi mecbûl vekayinâme için bk. s. 360-457. 'Abd Allâh Cennûn; *Rasâ'il Sa'dîya* (Tetuan, 1954); bilhassa s. 18-25, 68-73, 87-92, 96-101, 142-145, 157-160, 163, 183-189, 195-198; Abû 'L-Abbâs Ahmed b. Halîd al-Nâşirî al-Salâvî, *Kitâb al-istikşâ li-ahbâr duval al-Magrib al-Akşâ* (Dâr al-bayzâ, 1955), V-VI, fibrîst; Münecim-başı Ahmed, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1285), III, 257-264; Halîl Edhem [Eldem], *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 66 v.dd. (A. COUR.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SA'DİYE. [Bk. SA'DİYE.]

SA'DİYE. SA'DİYE veya CİBÂVİYE, adını kurucusu Sa'd al-Dîn al-Cibâvî, yâni Cîbâ (Havrân ile Şam arasında)'lıdan alan bir tarikat Sa'd al-Dîn al-Cibâvî'nin ölüm tarihi için 700 ve 736 (1300/1301 ve 1335/1336) yılları verilmektedir. hakkında pek az mâlûmâta sâhibiz. *Hulâşat al-aşar*, I. 34'e göre, babası

Şayh Yûnis al-Şayhânî olup, gençliğinde Havrân'da, eşkiyâ başına girmek sûreti ile, ona isyân etti; fakat babasının duâları neticesinde, kendisini h'dâyete ulaştıran bir keşfe nâil oldu. Depont ve Coppolani tarafından mürâcaat edilen kaynaklara göre, sıkı bir riyâzette bulundu ve Mekke de dâhil, muhtelif mukaddes mahalleri ziyaret etti; sonra Suriye'ye döndü ve Şam'da kendi adını taşıyan ve fakat Cunayd, Sarî Saqaî ve Ma'rûf al-Karhî'den geçen bir silsile ile Peygamberin soyundan 'mam'ara kadar çıkan bir tarikat kurdu.

Müellifi 1092 (1681)'da vefât etmiş olan *Hulâşat al-aşar*'da Banî Sa'd al-Dîn zühd ve takvâsı ile tanınmış bir Şam sûfiler topluluğu (*âîfa*) olarak görünmektedir; bunlar euma namazından sonra Emevîler câmiinde bir âyin icrâ ediyorlardı ve kendilerinin de Kubaybât mahallesinde bir zâviyeleri var idi ki, tarikat kurucusunun soyundan gelenler Kubaybâtî-nisbesini buradan almışlardır (I, 33 ve II, 208). İbn Sa'd al-Dîn diye tanınmış (*ayn. esr.*, IV, 160) ve bu tâifenin 986 (1578/1579) yılında şeyhi olan Muhammed'in hâl tercümesi, tarikatın sâdece onunla başladığı kanâatini uyardırmaktadır; zira bu hâl tercümesi onun hayâtına bir tâcir olarak başladığını ve mucize kabîlinden Mekke'de bidâyete ulaştığını nakletmektedir. Kardeşlerinden biri kendisine katılmış idi ve bunlar idârî vazifeleri kendi aralarında taksim ediyorlardı; fakat hemen dâbil ihtilâflar baş-gösterdi ve Muhammed tarikat yolu ile elde ettiği büyük servet sayesinde, bu tarikat mensûplarının tek reisi ve Şam'ın en nüfûzlu şahsiyeti oldu. Muhammed 1020'de öldü ve yerine oğlu Sa'd al-Dîn'i halef bıraktı.

Bu rivâyette Banî Sa'd al-Dîn delîlîğin tedâvisinde mütehasıs olarak gösterilmiştir. "Bir kâğıt parçası üzerine rast-gele bazı çizgiler çizilir ve hasta bununla, yâni içinde bu kâğıt parçasının ıslandığı suyu içerek, iyi olur. Bu suyu içmeden önce, her çeşit müskirattan sakınması lâzımdır; ilâci içtikten sonra, b-staın, cemâatten birinin yazdığı muskayı dâimâ üzerinde taşıması lâzımdır. Suyu içmek üzere yazılan kâğıdın satırlarındaki kelimeler ile muskanın üzerine yazılanlar *besmele*'deki kelime erin aynıdır".

Sonra tarikat Mısır ve Türkiye de yayıldı; Depont ve Coppolani İstanbul ve civârında bunların tekkelerinin uzun bir listesini vermektedir.

Bunlar Sa'dîya'yı rifâiyenin bir kolu sayılmaktadırlar; fakat J. P. Brown'ın mürâcaat ettiği kaynaklar on'arın kendilerine has bir tarikatları olduğunu ve hattâ bundan önceki bir şûbe vücûda getirdiklerini ifâde eder. J. P.

Brown (s. 56)'ın da naklettğine göre, bu tarikat mensûpları on iki terkli külâh giyer, sarımtırak bir sarık sarar ve yaya dolâşır ve saçlarını da uzatırlar. Başlarına giydikleri külâhın tûlbenti üç köşe, ucu sivri, altı dilimlidir (s. 214). Kendilerinin yılanlar üzerinde busûsî bir te'sirleri olduğu söylenir. Lane zamanında tarikat Mısır'da geniş bir şekilde temsil edilmekte idi ve *mavlid*'e takaddüm eden gün-de *dösa* denilen âyini icrâ ederlerdi. Bu âyin esnâsında, tarikat şeybi yüzü-koyun yere uzanmış olan dervişlerin sırtına binerdi. Bundan bunlardan hiç birinin her hangi bir sûrette ıztırap duyduğu düşünülüyordu. Bu âyin hidiv Tavfîk tarafından men'edildi. *Dösa*'dan sonra mütâd olarak bir toplantı yapıyordu; burada bazı dervişler canlı yılanlar yiyorlardı; Lane'e göre, bu yılanların zehirli iğneleri daha önce çıkartılmış veya bunlar sokamaz hâle getirilmiş bulunuyordu. Yılanın sâdece başını ve takriben dervişin baş-parmağı ile sığıttığı noktaya kadar olan iki parmaklık kısmını yerlerdi. Lane'in ikinci ziyâreti esnâsında bu âdet, böyle bir gıdânın şer'an mübâh olmadığı sebebinin ileri süren tarikat şeyhi tarafından, men'edilmiş idi. *Dösa*'yı, *Allâhu hayy* ve *Yâ dâ'im* denilerek yapılan bir zikir tâkip etmekte idi.

Dösa çok eski devir sûfilerinin, bir çok noktalarda tabîî kanûnlara tâbî olmadığı sanılan sûfî riyâzetlerine benzemektedir. Mısırlı tarihçiler buna telmihte bulunmuşa benzemiyorlar. Yalnız al-Cabartî müntesiplerini tâkatlerinden daha fazlasına tahâmmüle mecbûr etmeyen halvetiye [b. bk.] tarikatını tavsiye ettiği vak't, kendisinde böyle bir ilâk var idi (aş. bk.). *Dösa*'nın ne zaman ve nereden alındığını söylemek bugün için mümkün değildir. Denildiğine göre, bu tarikat mensûplarının bir san'at hâline getirdikleri yılanları tesbir âdeti, Mısır'da tarikat kurucusuna atfedilmiş ve onun bidâyete ermesine bağlı efsâneler ile izâh edilmiştir.

Tasavvufa dâir eser yazan müellifler bu tarikate az dikkat etmişlerdir. Bu tarikatten iyi bir şekilde *Câmî al-ugul*'de bahsedilmiş ise de, akidesi veya erkânına dâir en küçük bir işâret yoktur. Ne al-Şa'rânî'nin *Tabakât*'inde, ne de 650 (1252/1253)'de ölen Sa'd al-Dîn Hamavî'nin tarikatın kurucusu olduğuna temâs eden al-Câmî'nin *Nafahât al-uns* ünde bu tarikat bahis mevzuu edilmiştir. Bunun başlangıçta tıbbî-sihri bir gâyeeye sâhip olduğu ve inkişâfı sırasında bir tarikat hâline geldiği tahmin edilebilir.

Bibliyografiya: al-Muhibbî, *Hulâşat al-aşar* (Kahire, 1284); Depont ve Coppolani, *Confréries religieuses musulmanes* (Cezâyir, 1897); E. W. Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians* (London,

1871); J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1886). (D. S. MARGOLIOUTH.)

SADR. ŞADR (A.), göğüs, aynı zamanda mecâzî mânada çeşitli hislerin bulunduğu yer; bundan başka bir şeyin en ön veya en üst kısmı (bir mızrağın, bir vâdinin, bir toplantı mahallinin v.b.) ve nihâyet (*şadr al-kaum* terkibinde) reis ve kumandan. Kelime bu mânalarda çeşitli unvan ve bas isimlerde görülmektedir ki, en mübimleri müteâkip maddelerde verilmektedir.

ŞADR A'ZAM. [Bk. SADRÂZAM.]

SADRÂZAM. ŞADR-A'ZAM (A, T; SADR-İ AZAM) sadrazam yerine, Osmanlı imparatorluğunda „devlet ricâlinin en büyüğü“ unvanı olup, divânda [b. bk.] baş-vezir veya birinci vezir için kullanılırdı. Kanûnî Süleyman'dan itibaren vezir-i âzam [b. bk.] için *sadr-ı âzam*, *sadr-ı âlî*, *sadâret-penâh* dâbâ sık kullanılmaya başladı ve *sadr-ı âzam* unvanı yerleşti. Ahmed III. devrinde „kubbe vezirlerinin“ lâğvından beri sadrazamların tâ-yini bir nizâma tâbî olmayıp, sultanın arzûsuna göre yapıyordu. Sadrazamlığa seçilen kimse sultanın mührü bulunan bir yüzüğü alır ve dâimâ üzerinde saklardı. *Sâhib mühr* olmak sıfatı ile, o sivil ve askerî busûsta hükümdarın mutlak vekili (*vekil-i mutlak*) idi ve kılıç ehli (*ehl-i seyf*) ile ve kalem ehlinin (*ehl-i kalem*) bütün tâyinlerini inhâ ederdi. Ulemâ, sadrazam gibi, bizzat sultan tarafından tâyin edilmiş olan şeyhülislâma [b. bk.] tâbî idi.

Sadrâzam divâna [b. bk.] riyâset eder, aylık toplantılar yapar, haftada iki defa belli-başlı me'mûrları kabûl eder, muayyen vakitlerde teftişler yapar (*kol gezer*) ve yangınlarda yardıma koşardı. Sadrazamın 8 mübâfız ağası (*şâfir*), 12 eyerli at (*yedek*), 13 çift kürekçisi bulunan yeşil tenteli bir saltanat kayığı var idi. Halk arasında görüldüğü vakit çavuşlar alkış tutarlardı. Onun istediği vakit sultanın yanına girmeye imtiyazı var idi.

Harp hâlinde sadrazam baş-kumandan—*ser-dâr-i ekrem* (efbam) tâyin edilebilir ve Peygamberin sancığını (*sancak-ı şerif*, b. bk.) birlikte götürürdü. Pâyitahtta yerine bir kaymakam (*kâim makâm*, b. bk.) bırakırdı.

Sadrâzam, Mısır hidivi gibi, şahsına bağlı, *sâmî*, *âlî* ve *âşâfî* lekaları hâric; *devletlâ*, *fehâmetlâ* veya *haşmetlâ* resmî unvanlarını kullanmak hakkına sâhip idi.

Aynı şekilde *kapudan-paşa* da Mahmud II. islahâtından önce, sivri ucu kesik ehram biçiminde, yaldızlı, eğri bir şerit ile süslenmiş bir kayuk (*kulavî*, *kallâvî*) taşırdı. Bu vazîfeye (*sadâret-i uzma* [kübrâ]) sâhip olan kimse pâdişâh tarafından her an değiştirilebilirdi.

Azledilmiş olan sadrazam hemen mührü teslim eder ve bayâtı bağışlanırsa, sürgüne gönderilirdi. İrsî olmamak üzere, sadrazamlık, bir müddet Köprülü âilesinde devâm etmiştir.

İkinci meşrûtiyetten (1908) sonra sadrazam millet meclisi önünde mes'ûl idi; pâdişâh sadrazam ile şeybulislâmı tâyin etmeğe devâm ediyordu. Sadrazam diğer çalışma nrkadaşlarını seçiyordu. Sadrazam unvanı 1 teşrin II. 1922'de saltanatın ilgâsı ile birlikte kalktı. Son sadrazam Tevfik Paşa, 1922 teşrin II. ayının 1. günü saltanatın kaldırılması hakkında kanunun tatbiki neticesinde, bu vazifeden ayrılmıştır. Türkiye cümhuriyetinde bukûmet reisine *baş-vekil* denilir. Mahmud II. 1838'de bu unvanı daha önce bir aralık sadrazam unvanı yerine kullanmağı denemiştir (bk. Lutfi, *Tarih*, V, 115).

Bibliyografya: J. v. Hammer, *Des osm. Reiches Staatsverfassung...* (Wien, 1815), II; ayn. mll., *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1835—1843); Mouradgea d'Ohsson, *Tabl. gén. de l'Emp. Ott.* (1824), VII; Heideborn, *Droit public... de l'Emp. Ott.* (Wien, 1908 ve müteâkip yıllar); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326 ve müteâkip yıllar); *Ayn Âlî risâlesi*; *Âsaf-nâme-i vezir Lutfi Paşa* (nşr. Tschudi, *Türk. Bibl.* 1910, XII); Osmanlı imparatorluğu sâl-nâmeleri. (J. DENY.)

SADR AL-DİN. [Bk. SADR-ED-DİN.]

SADR-ED-DİN. ŞADR AL-DİN MUHAMMED B. İBRÂHİM (? — 1640); lekabı molla Şadrâ, Safevîler sülâlesi zamanında İran kelâm âlimi ve feylesûfu olup, bir Fârs vâlisinin oğlu idi ve lekabını üstün liyâkatinden dolayı almış idi; bugün de ona *âhûnd* („üstâd“) denilmektedir. Şiraz'da doğdu; uzun zaman Kumm dağlarında münzevî bir hayat geçirdi; İran'da seyahatler yaptı ve İsfahan'da Sayyid Abu'l-Kâsim Findiriskî'nin işâreti üzerine, şeyh Bahâ'î [bk. mād. ÂMİLİ] ile emir Muhammed Bakîr Dâmâd'ın talebesi oldu. Fârs vâlisi Allah-Verdi-Han Şiraz'da yaptırmış olduğu medresenin inşâsı tamamlanınca, o zaman Kumm'da bulunan Şadrâ'nın vatanına geri gelmesini istedi ve onu bu müesseseye müderris tâyin etti. Molla Şadrâ İbn Sînâ'nın tâlimlerini ihyâ etti; *muctahid* lerin tâkip ve tezyiklerinden kurtulmak için, *kitmân* tatbik ederek, akidesini kasden muğlak ifâdeler içinde gizledi. Muhsin Fâ'iz, 'Abd al-Razzâk, kadî Sayyid Kummî onun talebe'leridir. Yedi defa hacc için Mekke'ye gitmiş ve yedinci seferinden dönüşünde, Basra'da 1050 (1640)'de ölmüştür.

Çok velûd bir muharrir olan molla Şadrâ, ekserisi *Kur'an*'ın muhtelif sûrelerini tefsir-

lerden ibâret olan 20 cild kadar eser, mevsuk, sahîh hadis'er hakkında bir risâle, Allahın adâleti ve birliği hakkında 50 risâle, akîdenin karanlık noktaları hakkında, Kumm dağlarında, kaleme alınmış olan 44 eser, Rizâ Kuli-Han tarafından zikredilen dört seyâhat kitabı yazmıştır. British Museum'da şeriat âlimlerine karşı bir tenkit ve dervişlerin müdâfaası olan *Ta'n-bar muctahid* ile *al-Vâridât al-kalbiya* („kalb ilhamları“) adlı eserleri bulunmaktadır.

Bibliyografya: Rizâ Kuli-Han, *Ravzat al-şafâ-i Nâşiri* (Tahran, 1274), VIII (sa'ife numarası konulmamıştır, sondan bir evvelki sahife, burada eserlerinden bazıları sayılmıştır); Ch. Rieu, *Catalogue Pers. Mss. Brit. Mus.* (London, 1881), II, 829, nr. IX—X (Rizâ Tabrizî'nin *Zinat al-tavârih*'i ile 'Abd al-Karîm al-Şahâvarî'yi zikrederler, yazm., var. 554); de Gobineau, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale* (Paris, 1900), s. 80 v.dd.; G. A. L., II, 413; *Suppl.*, II, 588 v.d. (CL. HUART.)

SA'D-OL-FİZR. SA'D AL-FİZR. Tamîm kabîlesinin mühim bir kolunun adı. Bu garîp *fizr* kelimesinin tatmin edici bir izâhı yapılmamış, dil âlimi Abû Mansûr al-Azhari bunu izâh edebilen bir kimseye hiç tesâdüf etmediğini söylemiştir. Bazı lugat âlimleri ona „birden çok“ ve bazıları „keçiler“ mânasını verirler; fakat biz bu kelimeyi „bölme, yarmak, parçalamak“ mânasına gelen *f-z-r* fiilinden istikak ettiren İbn Durayd'ın izâhını doğru kabûl edebiliriz. Buna göre, *fizr* „bir yarık“ veya „bir parça“ mânasına gelmiş olacaktır. Arap nesep âlimleri bu kabîlenin müşterek ceddî olarak, Sa'd b. Zayd Manât b. Tamîm'i gösterir ve bu ismi izâh için, muhtelif hikâyeler naklederler ki, bunların hulâsası şudur: Sa'd'ın çok sayıda hayvanı var idi; muhtelif annelerden dünyâya gelmiş oğullarına bunları otlatmaya götürmelerini emretti. Çocukları bunu reddettiler. Bunun üzerine, o da Mâlik b. Zayd Manât kabîlesinden olan akrabaların, dedelerini gelip almaları için, haber gönderdi. Sâdece keçiler kalınca, oğullarına aynı emri tekrarladı, çocukları koyunları gütmeyi reddettiler. Bunun üzerine, Sa'd, tehevvüre kapılarak, her kabileden araplar çağırdı (veya farklı bir rivâyete göre, bayvanlarını 'Ukâz panayırına götürdü) ve orada toplananlardan, bir keşin, yazma olarak (*intahaba*) bir tek keçi almasına müsaade, fakat birden fazla (*fizr*) almasını da tenbih etti. Böylece keçiler memleketin her tarafına dağılmış olur ki, söylenildiğine göre, „ben bunu al-Fizr'in keçileri tekrar bir sürüde toplanıncaya kadar bu işi) aslâ yapmayacağım“ darb-ı meselinin menşei bu

hâdisedir. Şüphesiz, bu keçilerin *vasm*, yâni kabîlenin damgasını taşıdığı farzediliyordu. Bunun tazammun ettiği esâs fikir bu kabîlenin kollarının şarkî Arabistan'ın her tarafına yayılmış bulunmasıdır. Tamîm kabîlesi nesep âlimlerinin tasavvur edemeyecekleri kadar çok eski devirlerde zikredilmiştir. Bunların nesepleri hakkındaki mâlûmat, diğer kabîlelere dâir bilgilere nisbetle, daha çok hayâlî mahsûlleri ile karışık ve bunların tek fâidesi, islâmdan bir az önce ve bir az sonra hangi boyların birbirlerini akrabâ kabûl ettiklerini göstermele-ridir. Şâir al-Ahtal onların geniş ölçüde dağılışına imâda bulunarak: — „Her vâdide Sa'd'ler vardır“ — der. Nesep âlimleri tarafından zikredilen çok sayıdaki tâlî kollar arasında yalnız oğulları Ka'b ve al-Hâris'ten gelenlerin kendilerini asıl Sa'dlerden sayabildikleri görülür. Hâlbuki diğer oğullarından, 'Abd Şams, Cüşam, 'Avf, 'Uvâfa ve Mâlik'ten gelen nesiller *ab-nâ* diye adlandırılırlar. Bunların soyları hakkında şüphe var idi; bunlar Bahreyn'e yerleşmişlerdi ve bu muntaka İran hâkimiyetinde iken, oraya yerleşen iranlılar ile iyice karışmışlardı. Bunlar, sayıları bakımından, belki en mühim arap kabîlesini teşkil ediyorlardı. Bu sebeple islâmdan hemen bir az önce cereyân eden savaşlarda ve fetihlerde büyük ölçüde hizmetleri görüldü. Islâmın ilk zamanlarında adı geçen bir çok şahsiyet Sa'd al-Fizr'in muhtelif kollarına mensûp idi. Hilâfet için yapılan mücâdelede 'Alî taraftarı oldular. Son Emevî halifeleri zamanında Horasan'da geçen karışık bâdiselere büyük ölçüde iştirâk ettiler. Bunların bir çoğunun İran'da yerleşmiş olduğu anlaşıyor. Sa'd al-Fizr'in bir kısmı da şimâlî Afrika'ya hicret etmiştir ki, İfrîkiya Ağlabîleri emîrleri onların neslinden geldiklerini iddâ ederlerdi. Bu kabîlenin tâlî kolları burada ayrıca zikredilmeyecektir; sâdece nesep âlimlerinin muhtelif toplulukların hangi soydan geldikleri hususunda aynı fikirde olmadıkları na ve bu adın, yerini daha şümûllü olan Tamîm'e terkederken, çok geçmeden, tarihten çekildiğine işâret edilmelidir. Sa'd al-Fizr'e ve yakın akrabâ boylara verilen ehemmiyet, bunların klasik edebî arapçanın zeminini teşkil eden bir arapça ile konuşmalarından ve en eski dil âlimlerinin arapçanın sarf ve nahvinin ka'delerini, muhtemelen Tamîm kabîlesinin lehcesine dayanarak, tesis etmiş olmalarından ileri gelmektedir. Bu açıkça, onların büyük ölçüde yayılmış olmaları ve bu sâyede lehçelerinin Arabistan'ın hemen bütün bölgelerinde anlaşılmasının neticesidir.

Bibliyografya: Bk. arapça lugat-lerde mād. *Fizr*, İbn Durayd, *Kitab al-istikâk*

(nşr. Wüstenfeld), s. 150 v. dd.; A. A. Bevan, *The Nakā'iz of Jarir and al-Farazdak* (Leiden, 1905—1912), tür. yer.; al-Kalkaşandî, *Nihāyat al-arab* (Bagdad), s. 236; al-Nuvayrî, *Nihāyat al-arab* (Kahire, 1342), II, 344 v.d.; İbn 'Abd Rabbihi, *al-İkḍ al-farid* (Kahire, 1316), II, 42; *Kitāb al-aḡānī*, tür. yer.; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, L ve fihrist, s. 396; ayrıca islâmın ilk zamanlarındaki Arabistan'ı bahis mevzuu eden hemen bütün eserler. (F. KRENKOW.)

SAFĀ. AL-ŞAFĀ, Mekke'de küçük bir tepe olup, adı karşısında yükselen al-Marva gibi, „sert kaya“ veya „kayalar“ (krş. Tabarî, *Tafsir*, sûre II, 153) mânasına gelmektedir.

Mü'minlerin, al-Şafā ve al-Marva arasındaki sa'y'ı, Hâcar'ın susamış olan oğlu için bir kaynak bulmak ümidi ile, bu iki tepe arasında yedi defa koştuğunu nakleden efsânenin (bk. msl. al-Buhārî, *al-Anbiyâ*, bâb 9) dayandığı vak'anın hâtırası için ifâ ettikleri bilinmektedir. al-Şafā ve al-Marva'nin evvelce cāhiliye devrinde dinî yerler olduğu isbât edilmiştir. Bir çok rivâyetlere göre, buralarda al-Şafā üzerinde İsfâf ve al-Marva üzerinde Nâ'ila adında taştan iki sanem vnr idi ki, ziyaretçiler sa'y'leri esnâsında onlara dokunmağa çalışırlardı. Nisâbüri'nin tefsirinde (*Kur'an*, II, 153) bu sanemlerin menş'ine dâir Şafî'nin tasvibine mazhar olan şu bikāye bulunmaktadır: İsfâf ve Nâ'ila Kâbe'de kendilerini sefâbate vermiş ve bu sebeple, taş kesilmiş iki insan idiler. Bu iki taş, her kese ders olsun diye, al-Şafā ve al-Marva tepeleri üzerine konulmuştur. Zamanla bu taştan şekillerin menş'i unutulmuş ve onlara ilâhî hir mâhiyet verilmiştir. Başka bir rivâyete göre, orada bakırdan heykeller var idi (krş. C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 26). Bir üçüncü rivâyete göre de, bu iki tepe üzerinde ikamet eden ve geceleyin bağırarak şeytanlar var idi (al-Tabarî, *Tafsir* e göre).

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld) III, 397; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden—Leipzig, 1910), s. 136 v.d.; C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest* (Leiden, — 1880), s. 114; *Verspr. Geschriften*, I, 76 v.d.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (Berlin, 1897), s. 77. (B. JOEL.)

ŞAFĀ. [Bk. SAFĀ.]

ŞAFAD. [Bk. SAFED.]

ŞAFAR. [Bk. SAFER.]

ŞAFAVİ. [Bk. SAFEVİLER.]

SAFED. ŞAFAD, yukarı Celile (Galiläa) de, bir şehir olup, Akkâ'nın 50 km. şarkın-

da ve Taberiye gölünün şimalinde, al-Dimaşkî (bir de Cuinet)'nin Kan'an adını verdiği ve Yâkût (III, 399)'a göre, Cibal 'Amila denilen (Yâkût'un verdiği bilgiler esâsen doğru değildir; bk. aş. Gaudetroy-Demombynes, s. 23), deniz seviyesinden aş-yk. 500 m. kadar yüksek bir dağın üzerinde kurulmuştur. Buraya yalnız bağlar oldukça büyük bir ehemmiyet vermişlerdir; zîra XIII. asırdan önce iç bir arap coğrafyacısı onu zikretmemiştir. Bununla beraber Şafad II. asırdan beri mevcuttur; çünkü Şephaḥ Kudüs Talmud (*Rōš ha-Şānā*, II, 2; trc. Schwab, VI, 75) 'unda görünmektedir; büyük bir ihtimâl ile bu Josephe'te geçen (*Bellum Jud.*, II, fasıl XX, § 6) Şāp ile de, aynı yer olmalıdır. Eski arap imlâsı ile Şafat yahut Şifat bu faraziyeğe uygun düşer. al-Kalkaşandî kelimenin istikakına dâir mülâhazalarını ismin bu iki arapça şekline bağlar.

Şafad, haçlıların işgâl etmiş oldukları sâhil bölgelerini Şam emirlerine ve daha sonra Eyyûbîlere karşı koruyabilmek için istihkâmlar inşa ettikleri mahallerden biridir ki, bilhas-sa Belvoir (=Şafîk Arnûn) hisarı ile Akkâ'nın gerisini korumak için bir müdâfaa hattı teşkil ediyordu. Bundan dolayı tarihi Akkâ'nın tarih-i bi ile sıkı-sıkıya bağlıdır. 1140 sıralarında haçlılar tarafından inşa edilen hisar daha çok Templier şövalyelerine (al-Dâviya) âit olmuş, 1157'de Kudüs kralı Balduin, Bānyās şehrin-den dönüşünde, Nûr al-Dîn'in kuvvetleri tarafından mağlûp edildiği zaman buraya sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi. Şalâh al-Dîn; haçlılara karşı Haḥḥin'de kazandığı büyük zaferden (1187) sonra, Şafad'ı muhâsara ettirdi; ertesi yıl muhâsaranın idâresini bizzat ele alarak, 5 hafta sonra 14 şevvâl 584 (6 kânûn I. 1188) 'te kaleyi zaptetti. Şalâh al-Dîn'in hayatını yazmış olan İbn Şaddâd hükümdarın yorulmak bilmez bir gayret ile muhâsara işlerine iştirâkîni tafsîlâtı ile tasvir eder. Ordugâh Sûr'a nakl edildi. Müslümanlar bu fethe büyük bir ehemmiyet attettiler; zîra şehir „keudi topraklarının ortasında“ (İbn al-Aşîr) bulunuyordu. Onlar 1219 veya 1220'de, frenklerin tekrar zapt etmelerinden korkarak, kaleyi tamâmiyle yıktılar. 1240'ta Şam sultanı al-Şâlih İsmâ'il anlaşma ile Şafad'ı (aynı zamanda Şafîk Arnûn'u) Templier şövalyelerine iade etti; çünkü Mısır sultanı olan yeğenine karşı frenkler ile ittifâkın böylece sağlanacağını umuyordu. 1244'te hvarizmlilerin çıkardığı iç karışıklıklar Celî'e bölgesine intikal ettikten sonra, Mısır sultanı Baybars [b. bk.] kaleye karşı bir sefer yaptı ve 11 günlük bir muâsaradan sonra (İbn al-Aşîr), 1266. (19 şâban 664=26 mayıs 1266) 'da orayı zaptetti (Avrupa kaynakları bu

hâdiseyi bir kaç yıl daha sonra cereyân etmiş olarak gösterirler). Ordugâh mensûpları, verilen aöze riâyet edilmeksizin, tamâmen öldürüldü. Baybars şebri tahkim etti; orada bir câmi yaptırdı. Müteâkıben 1291'de Akkâ düştü. Memlûkler zamanında Şafad mühim bir merkez olarak kaldı ve o zaman Suriye'nin idâri bakımından ayrılmış olduğu mamlaka veya niyâba'lerden birinin idâre merkezi oldu. Şafad niyâbesi bütün Celile'yi, Akkâ ile birlikte, içine alıyordu. Bizzat şehir nâibin oturduğu yer olup, 696 (1296) 'da burada doğmuş olan hâl tercümcüsü Halil b. Aybeg ve Mehren (s. VI; aş. bk.)'e göre, başta, 1327'de burada ölmüş olan coğrafyacı al-Dimaşkî olmak üzere, diğer muhtelif arap müelliflerinin taşıdıkları al-Şafadî nisbesinin de gösterdiği gibi, bir kültür merkezi idi. Şafad mamlaka'sinin baş-kadısı olan al-'Osmânî de bu devirde yaşamıştır (ölm. 780=1378) ki, yazmış olduğu *Tarih Şafad* bugün kayıptır (Broekmann, *GAL*, II, 91). Şafad aynı zamanda hahamlık ile alâkalı tetkikler için de mühim bir merkez idi.

Sonra şehir yavaş-yavaş ehemmiyetini kaybetti. 1516'da burası da, diğer Filistin şehirleri gibi, muhârebesiz, Osmanlı pâdisâhı Selim I. 'in tâbiyetine geçtikten sonra, eski niyâba'ler başlangıçta muhâfaza edildi ise de, bilâhare XVII. asırda bütün Filistin Şam büyük paşalarına bağlandı. Şafad Akkâ ile Sûr'un da dâhil bulunduğu bir sancak merkezi oldu (Kâtib Çelebî). Bu devir boyunca Şafad, Celile'deki topraklarını muhâfaza bakımından burayı bir müdâfaa kalesi olarak kullanan dürzîlerin emri Lübnan'lı Fahr al-Dîn'in sık-sık hâkimiyeti altına girdi. Bu sebeple 1633'te Şafad yakınında vukua gelen bir muhârebede hu emîrin oğlu 'Alî öldü.

1750 sıralarında şeyh Zâhir zamanında Akkâ eski kudretini kazanınca, Şafad'de tekrar sevk-üleeyşi ehemmiyetini elde etti. Zâhir'in kendisi şafadlı idi ve babası şeyh 'Omar al-Zaydânî orada emir Paşîr'in temsileisi olarak bulunmuş idi. Zâhir zamanında şehir bir zelzelede hemen-hemen tamâmiyle mahvoldu (1759). Akkâ'da 1775'te Zâbir'in mirâsına el koymuş olan Cezzâr Ahmed Paşa aynı zamanda Şafad'ı de işgâl etti ve Bonaparte, akim kalan Akkâ muhâsarasından evvel, Şafad'e hâkim oldu (1799) ve burada idâreyi Zâhir'in bir oğluna tevdi etti. Müteâkıben şehirden intikam alan Cezzâr Ahmed Paşa şehirde tahribat yaptı.

Büyük tahribâta sebep olan 1819 ve 1837 zelzeleleri XIX. asrın en mühim hâdiseleridir. 1880'de Türkiye'deki idâri islâhâttan sonra Şafad Beyrut vilâyetinde Akkâ sancağına bağlı bir kazâ merkezi oldu; şehir bugün İsrail'in

şimalinde bir bölgeye de ismini vermiş bulunmaktadır.

Zamanla şehrin nüfusu büyük değişikliklere uğramıştır. XIV. asırda orta derecede bir şehir olan Şafad (Abu'l-Fidâ); 1759 zelzelesinden sonra hemen-hemen metrûk bir köy hâline gelmiş idi (Volney). Son devirlere âit bilgiler ekseriyâ şehir nüfusu ile kazânınkinin ayırt edilememesinden ileri gelen büyük farklar gösterir. 1900'de şehrin nüfusu, takriben 1/3'i yahudi olmak üzere, 15.000 civarında idi. 1492'de ise, 10.000 kadar yahudi bulunuyordu. Geçen asrın ortasına doğru yahudilerin sayısında hayli eksilme olduktan sonra, arkasından faslı, cezâyirli ve iranlı yahudilerin mühim bir akını vukua geldi ve nüfus 1880'den itibaren siyonist muhâcirler ile arttı. Şafad aynı zamanda yahudilerin hacc yeridir. Kâtib Çelebî (s. 568) 'ye göre, İsrail kabileleri geldiği sırada Şafad etrafında Zabulon kabilesi yerleşmiş bulunuyordu. Şehrin civarında bugün kalabalık dürzîler oturmaktadır (Oppenheim'e göre, Şafad ve Akkâ topraklarında 15.000 kişi) ki, bunların Lübnan'dan göçleri daha al-Dimaşkî zamanında başlamıştır.

Bizâtihi şehir üç tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepelerden şimaldekinde yabudiler otururlar. Müslümanlara âit kısımda oldukça büyük dört câmi vardır. Tepelerin arasındaki vâdilerde ve Taberiye gölüne doğru inen sırtlarda şehrin, bol miktarda buğday, arpa, mısır, zeytin, tütün, pamuk ve her çeşit sebze yetiştiren tarlaları ve bahçeleri bulunmaktadır. Oradan göl istikametinde görünen muhteşem manzara meşhûrdur. Daha yukarıda hisârın harâbeleri dağın üzerinde yükselir ve al-Kal'a yahut al-Kul'a adını taşır. Haçlıların hisârından bemen hemen hiç bir şey kalmamıştır. Daha sonraki tahkimât inşaatından, al-Dimaşkî'ye göre, şüphesiz Baybars tarafından yaptırılmış olan büyük, yuvarlak bir kulenin temelleri hâlâ görünür (bununla beraber Conder ve Kitchener bunu Zâhir'in bir yapısı kabul ediyorlar). Hisârın altında ve yakınında al-Dimaşkî tarafından mufassalan tasvir edilmiş olan bir menbâ vardır.

Bibliyografya: al-Dimaşkî, *Nuḥbat al-dahr* (nşr. Mehren), Petersburg, 1866; Abu'l-Fidâ, *Takvim al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane); İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XI, XII; İbn Şaddâd, *al-Navâdir al-sultāniya* (*Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 118 v. d.); *Recueil, Documents Occidentaux*, I, II (II. kısmın 435. sahifesinde şu eser zikredilmektedir: *De constructione Castri Saphet*, nşr. Baluze, *Miscellanea*, I, 228 v. d.);

R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten...* (*Halil az-Zahiris Zubdat kaşf al-mamâlik*, Tübingen, 1907); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923); Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*'dan tercüme Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ* (İstanbul, 1145), s. 568—569; V. Guérin, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* (Paris, 1880), III/II; *The Survey of Western Palestine* (London, 1881—1888); I. Conder ve Kitchener, *Memoirs of the Topography...* (*Galilée*), 1; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896); Ş. Sâmî, *Kâmûs al-â'lâm*, IV, 2956; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899); S. Munk, *Palestine* (Paris, 1845); H. Lammens, *La Syrie* (Beyrut, 1921); C. F. Volney, *Voyage en Syrie* (Paris, 1787), II; E. Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1919); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890); *Jewish Encyclopedia*, X, 633 v.d.; A. Neubauer, *Geographie du Talmud* (Paris, 1868); Lane Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (New York ve London, 1898).

(J. H. KRAMERS.)

SAFEDİ. AL-ŞAFADİ, AL-ŞASAN B. ABİ MUHAMMED 'ABD ALLÂH AL-HÂŞİMİ, bir Mısır tarihçisi. Eserlerinde istitrat kabîlinden verilen bâzı kayıtlara göre, Mısır bukûmdarı al-Nâşir b. Kâlâ'un'un nedîmi, samîmî bir dostu olmuş olmalıdır. Devrinin tarihi ile alakalı elde bulunan eserlerde onun bir hâl tercümesini bulmak imkânsızdır. VIII. (XIV.) asrın başlarında ölmüş olması icâp eder; zîra tarihinde nakledilen son hâdiseler 711 (1311/1312) yılına veya 714 (1314/1315) yılına aittir. Brit. Mus. yazmasında, 62b'deki bir kayda göre, eserini 716 (1316/1317) yılında yazmış olduğu görülmektedir. Muhtemel olarak daha önce vezîrin dairesinde bir me'mûriyet elde etmiş idi; çünkü Mısır'da 694 (1294/1295) 'te ve onu tâkip eden yılda hüküm süren kâhîk esnâsında meydana çıkan yamyamlık durumu hakkında bir tahkikat yapmak üzere, 694 'te vezir İbn al-Hâfîlî'den tâlimat aldığını naklediler (Brit. Mus. yazm., 69b). Kendisi kısa bir Mısır tarihi yazmıştır. Bu eser Paris yazmasında (nr. 1706) *Nuzhat al-mâlik va'l-mamlûk fî muhtaşar sirat man valiya Mişr min al-mulûk*, diğer Paris yazmasında (nr. 1931, 22), yanlış olarak, *Fazâ'il Mişr* adını taşır; mâmafib Londra yazmasında başka bir ad vardır; buna nazaran, doğrusu, muhtemel olarak, birincisidir. Mısır'ın tabiat ve başka busûslardaki meziyetlerini saymakla başlayan ilk kısım ilk bukûmdarların saltanat devirlerinin çok

muhtasar bir hulâsasını ihtivâ eder; bunlar bilhassa fıkralardan ibârettir; fakat kitabın esâs mühim kısmı türk sultanlardan babseden kısımdır; burada VII. (XIII.) asrın son yılları hakkındaki bilgilerimizi arttıran doğru tarih ve vak'alar verir. Londra yazmasında bulunan 717 (1317/1318) yılındaki büyük Ba'albek feyzâmî bikâyesi ihtimâl kendisi tarafından yazılmıştır; fakat bu hikâyeye diğer iki nüsbada bulunmamaktadır. Mısır halîfesi al-Mutavakkil için yazılmış olan Brit. Mus. nüshası 795 (1392/1393) yılına kadar geçmiş olan hâdiseleri anlatmağa devâm eder; fakat 113b'den itibaren, yalnız yazma nüsha sâhibinin âilesi ile alakalı vak'aları nakleder; ilk önce al-Mutavakkil'in bir seçeresi (113b), sonra çocuklarının uzun bir cedveli gelir ki, oğlan çocuklar ile başlar ve kız çocuklar ile sona erer; bunların her birinin doğum gün ve saati gösterilmiş ve 794 (1391/1392) 'ten önce ölenler için, ölüm tarihleri verilmiştir. Aynı elden, fakat başka bir mürekkep ile yazılmış olan son yazı bir oğlan çocuğun doğumunu 795 yılının 25 şâbânı (6 temmûz 1393) olarak tesbit eder. Her 3 yazma, yâni Brit. Mus. Add. 23326; Paris 1706 ve 22, 1931 yazmaları, ayrı adlar taşımalarına rağmen, aynı eserin nüsbalarıdır.

Bibliyografi: Metin içinde gösterilenlerden başka, bk. *GAL, Suppl.*, II, 34 v.d. (F. KRÉNKOW.)

SAFEDİ. ŞAFADİ (1296—1363), ŞALÂH AL-DİN HALİL B. AYBEG B. 'ABD ALLÂH ABU 'L-ŞAFÂ, türk asıllı, tanınmış bir islâm edip, müverrih ve âlimi. 696 veya 697 (1296 veya 1297) 'de doğmuştur (*al-Durar al-kâmina*, B. M. yazm., Or. 3034; as-yk. 694 h. yılını vermektedir; [bu eserin Haydarâbâd, 1349 tab. 'da, II, 87, 696—697 yılları verilmiştir]). Bizzat söylediğine göre, tahsiline ancak 20 yaşında başlamıştır. Bize kadar gelmiş olan kendi el-yazısı ile bir çok metinlerin isbât ettiği gibi, çok güzel bir yazısı var idi. Zamanının en büyük üstadlarının derslerini tâkip etti; bunlar arasında nabivci Abû Hayyân ve şâir Şihâb al-Din Mahmûd, İbn Sayyid al-Nâs ve İbn Nubâta zikrolunabilir. Sonraları meşhûr muharrirlerden Şams al-Din al-Zahabî ile Tâc al-Din al-Subkî'nin samîmî dostu oldu. İlk vazifesi doğduğu şehir olan Şafad'de kâtiplik idi; sonra Kahire'de, daha sonraları da Haleb'de, Rahbe'de kâtip oldu; nihâyet Şam'da beyt-ül-mâl vekillliği vazifesini elde etti. Hoş ve bareketli bir insan idi; fakat hayatının sonunda sağır oldu. 10 şevvâl 764 (1362/1363) 'te, Şam'da öldü.

Şafadî çok velûd bir muharrir idi ve kendi yazdığı hâl tercümesinde, eserlerinin 500 cildi bulduğunu ve kâtip olarak yazdıkları ilâve edi-

lecek olursa, cildlerin mukdarının hiç olmazsa iki mislini bulacağını bizzat söylemektedir. Onun hâl tercümesini yazanlar eserlerinin çoğu diğer müelliflerin manzûm veya mensûr eserlerinden yapılmış değersiz iktitaflar ile dolu olduğundan, yalnız bunların en mübimlerini zikretmekle iktifâ ederler. Kendi seçmelerinde bulunan, muâsir ve sonraki müelliflerin eserlerinde zikredilen pek çok sayıdaki şiirlerinden başka, aşağıdaki eserler, tamâmen veya kısmen, bize kadar vâsıl olmuştur. Hakikaten bunların hepsi, ekseriyâ kendisinin de samîmiyetle işaret ettiği üzere, dâbe evvelki muharrirlerden yapılmış iktitaflardır. — 1. *al-Vâfi bi'l-vafayât*, 30 cildlik çok büyük bir hâl tercümesi lugati olup, bâzı cildleri dağılmış bir çok kütüpbânelerde bulunmaktadır. Bâzı cildleri numaralanmıştır; fakat aynı muhtevâyâ sâhip olan cildler bâzan farklı numaralar taşır; bundan eserin muhtelif müstensibler tarafından farklı büyüklükte cildlere taksim edilmiş olduğu neticesi çıkarılabilir (bâzı cildlerin muhtevâsı için bk. Horovitz, *MSOS. As.*, X/II, 45; British Museum'daki yeni yazmalardan Or. 6587 'Alî'yi ihtivâ ettiği hâlde, Or. 6645 Muhammedün 'u, Or. 5320 diğer Muhammedün 'u ihtivâ eder). al-Vâfi'de benzer başka eserlerde boş yere aradığımız bir çok hâl tercümeleri buluyoruz ve bilinen cildlerde hâl tercümesi bulunan şahısların tam bir fibristi büyük eb'adda bir cild teşkil edebilir. Bu eserin ön sözü Amar tarafından neşredilmiştir (*J.A.* 1911—1912, 10. seri, XVII—XIX). al-Vâfi'nin, zamanına göre, bütün bilinen yazmalarına istinat eden daha teferrüâtî bir tetkiki G. Gabrieli tarafından *RRA L.*, 5. seri, XX—XXV v.dd.'da yapılmıştır. Bu tetkike göre, umûmî olarak, iki atlama müstesnâ, bütün eser muhâfaza edilmiş gibi görünmektedir ve muhâfaza edilmiş olan kısımlar 14.000'den fazla hâl tercümesi ihtivâ etmektedir. [Bir kısmı bizzat Şafadî'nin el-yazısı ile olan al-Vâfi'nin İstanbul kütüpbânelerinde bulunan nüshaları H. Ritter tarafından tavsil edilmiştir: *Revista degli studi orientali*, XII, 79 v.dd. Böyle nüshalara istinat edilerek, bütün eserin basılmasına başlanmış ve ilk cildi H. Ritter tarafından neşredilmiştir (*Bibliotheca Islamica*, İstanbul, 1932, 6a); diğer cildlerine S. Dederling tarafından devam edilmektedir (1949, 1959, II—IV)]. — 2. *A'yân al-aşr va'a'vân al-naşr*, bundan evvelki eserden çıkarılmış parçalardan meydana gelen 6 cildlik bir eser olup, çağdaşlarının bâl tercümelerini ihtivâ eder. İbn Hacer, *Durar al-kâmina* 'si için, bu eserden pek çok parçalar almıştır. Yazmaları ihtimâl Escorial (nr. 1717) ve Berlin'de bulunmaktadır. Bu eser 'Abd al-Rahim al-Vâsi'î'nin *Tabakât al-*

hirkat al-şüfiya 'sinin basmasında (Kabire, 1305), *Tarâcim a'yân al-aşr* adı altında, zikredilmiştir. — 3. *Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, coğrafya kitabıdır; Tunus'ta Şâdi-kiya kütüpbânesinde bir yazması vardır. — 4. *Tarih al-avâfi*, ihtimâl al-Vâfi'den çıkarılmış başka bir eser; aynı kütüpbâne de bu eserin de bir yazması vardır. — 5. *Tuhfat zavi'l-albâb*, zamanına kadarki Mısır bukûmdarları hakkında bir urcûzedir; bu İbn 'Asâkir'in bir eserinin hulâsasıdır. — 6. *Nakt al-himyân fî nukat al-'umyân*, meşhûr âmâ şahsiyetlerin hâl tercümeleri. Bu eser Ahmed Zeki Bey (Paşa) tarafından, 4 yazmaya dayanarak, çok itinâlı bir şekilde neşredilmiştir (Kahire, 1329=1911). al-Şafadî burada, İbn Kutayba'nın *Kitâb al-ma'ârif* 'inde tanınmış körler hakkında muhtasar mâlûmat ve al-Cavzî'nin bir eserini bulunca, bu kitabı yazmağa teşebbüs ettiğini söyledikten sonra, *al-'amâ* („körlük“) kelimesinin iştikakı ve hudutları hakkında geniş bilgi verir. Eserin başlıca kısmı alfabe sırasına göre tertip edilmiş olan büyük miktardaki hâl tercümelerinden meydana gelmiştir; bunlar arasında bütün islâm devirlerine âit şahıslar hakkında çok mâlûmat bulunmaktadır. — 7. *Kitâb al-şu'ûr fî l-'ûr*, yalnız bir gözü kör olan şahısların hâl tercümelerine dâirdir. — 8. *Ahsan al-savâcî min al-nâdî va'l-râcî*, müellif tarafından yazılmış mektuplar ile kendisine gönderilmiş olan mektupları ihtivâ eder; bunlardan çoğu tarihlidir. Brit. Mus., Or. 1203 yazmasının ilk mektûbu h. 745 (1344/1345) tarihini taşır — 9. *Munşâât*, mektuplarından meydana getirilmiş mecmua — 10. *al-Tazkirat al-şalâhiya*, kendi yazıları ile karışık olarak, başka eserlerden alınmış parçalardan meydana gelen bir mecmuadır. Bunun kaç cild olduğunu kat'i olarak söylemek güçtür; İndia Office (Arab. 3799) 'teki güzel ve eski yazma XLVIII. ve XLIX. cildleri ihtivâ eder. Bu iki cild göstermektedir ki, her cild *Kur'an* 'ın bir kaç âyetinin izâhı ile başlıyor ve bunlar son derecede mütenevvî mâhiyetle toplamalar tâkip ediyordu. Msl. muhtevâsı Flügel tarafından, *ZDMG*, XVI, 538—544 'te verilmiş olan Brit. Mus., Or. 1853 yazması, 53b — 77b 'de İbn Fâris 'in *Kitâb al-itbâ' va'l-muzâvaca* 'sini (Brünnow neşrinde bu nüshadan istifade edilmemiştir), al-Bâharzi'nin şiirlerinden örnekleri (77b v.dd.) ihtivâ eder. Brit. Mus., Or. 7301 yazması (*Kitâb al-mahâsin va'l-azdâd* adını taşımaktadır) Camâl al-Din İbrâhîm b. Mahmûd al-A'târ 'ın *İktizâb fî l-mas'ala va'l-âvâb* adlı tıbbî eserinden alınmış parçaları (55a) ihtivâ eder. İndia Office, Arab. 3799 yazması, XLVIII. cildde, Amîn al-Din Cübân al-Kavvâs 'ın *Nak' al-va-kâ'î va rak' al-vasâ'î* adlı divânının, kendi el-

yazısı ile, seçmelerini (20b—26b), Abū 'Alī İbn Fūracea'nın *al-Tacannī 'a'ā İbn Cinnī* adlı kitabından bir parçayı (71b), al-Şāhib İbn 'Abhād'ın *Riznāmac*'inden bir parçayı (90b) ihtivâ eder. İbn Hicea'nın *Samarāt al-avrak*'ında bu eserin hasılmış parçaları bulunmaktadır (Kahire, 1304, II, 182, 184, 192). — 11. *Dīvān al-fuşahā* va *tarcumān al-bulağā*, al-Malik al-Aşraf için yapılmış bir müntehabât. — 12. *Lav'at al-şakī va dam'at al-bākī*, sevdiği bir genç için yazılmış şiirler ve bir şahsın bayâtı. Değersiz olan bu eser ilk önce Tunus'ta 1274'te, sonra 1280'de, daha sonraları İstanbul ve Kahire'de basılmıştır; bu eserin bir çok müslüman memleketlerde itibar gördüğünü isbât eder. — 13. *al-Husn al-sariḥ fī m'at malih*, müellif ve diğer muâsır şâirlerin güzeller hakkında yazmış oldukları 100 kadar şiiri ihtivâ eden, değersiz başka bir müntehabât. — 14. *Kaşf al-hāl fī vaşf al-hāl*, yazıları bir, fakat okunuş ve mânaları ayrı kelimeleri, yani cinasları ihtivâ eden diğer bir şiir mecmuasıdır. — 15. *Lazzaṭ al-sam' fī şifāt al-dam'*, göz yaşı hakkında müellifin ve muâsırlarının şiirlerinden meydana getirilmiş bir mecmuadır, 37 fasla bölünmüştür. — 16. *al-Ravz al-nâsim va'l-sağr al-bâsim*, aşk şiirlerini ihtivâ eden diğer bir mecmua. — 17. *Kaşf al-tanbih 'ala'l-vaşf va'l-taḥbih*, benzetmeler ihtivâ eden şiirlerden meydana getirilmiş bir müntehabât. — 18. *Raşf al-zulâl fī vaşf al-hilâl*, bilâl hakkında söylenmiş şiirlerden meydana gelen bir mecmua (krş. nr. 33). — 19. *Raşf al-raḥik fī vaşf al-ḥarik*, şarap üzerine yazılmış bir makâma'dır. — 20. *al-Ğayṣ al-musaccam fī şarḥ Lāmīyat al-'Acam*, Tuğra'î'nin meşhûr kasidesinin şerbidir. Önce birer-birer kelimeleri, sonra bilhassa zamanının şâirlerinden alınmış bir çok beyitleri zikrederek, edebî sanatları izâh eder. Bu esere *Ğayṣ al-adab allazi'nsacam fī şarḥ Lāmīyat al-'acam* adı da verilir (basması: Kahire, 1305, 2 cild hâlinde, büyük boyda). — 21. *Kitâb al-arab min Ğayṣ al-adab*, bundan evvelki eserden seçmeler (basması: Kahire, tarihsiz). — 22. *Kitâb tavşik al-sam' bi'nkisâr (inkisâb) al-dam'* (Kahire'de, tarihsiz olarak basılmıştır; ihtimâl nr. 15'e benzer). — 23. *Nuşrat al-şâir 'ala'l-maṣal al-sâir*, İbn al-Aşîr'in çok meşhûr olan *al-Maṣal al-sâir* adlı eserini tenkit maksadı ile yazılmıştır; krş. Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 453. — 24. *Cinân al-cinâs fī 'ilm al-badî'*, bilhassa hizzat müellifin şiirlerinin yardımı ile meydana getirilmiş olan cinâsa dâir bir eser (basması: İstanbul, 1299). — 25. *İhtirâ al-hirâ'*, güç beyitlerin lûgat ve edebî sanatlar bakımından izâbı. — 26. *Fazẓ al-ḥitām 'ani'l-tavriya va'l-istiḥdām*, tevriye ve

başka bir mâna verecek şekilde değiştirilebilecek bazı kelimelerin kullanılması hakkında. — 27. İbn al-'Arabî [b. bk.]'nin *al-Sacarāt al-nu'māniya fī'l-davlat al-'Osmāniya* adlı, türk sülâlesinin bakiyeti hakkında kehânetleri ihtivâ eden eserinin şerhi. — 28. *Tavḥ al-ḥamāma*, İbn Badrûn'un kasidesi üzerine İbn 'Abdûn'un yazdığı şerhin ihtisârı. — 29. *Tamām al-mutûn fī şarḥ risâlat İbn Zaydûn*, İbn Zaydûn'un meşhûr risâlesinin şerbi olup, biç şüphesiz üstâdı İbn Nubâta'nın eserinden mühlendir. — 30. *Kitâb ğavāmiz al-Şahâh*, al-Cavhari'nin *Şahâh* adlı lûgatının muḥlak noktaları hakkında küçük bir eser (müellif hatrı ile 757 b. tarihli nüshası Escorial'de bulunmaktadır, nr. 192) [yine aynı tarihli olup, bütün çocuklarına, yâni oğulları Abū 'Abd Allâh ile Abū Bakr'e ve kızları Asmâ ile Salmâ'ya okutduğu nüsha, Çorum'da Genel kitaplık, nr. 1905'te bulunmaktadır; bk. A. Ateş, *Çorum ve Yozgat kütüphanelerinde bazı mühim arapça yazmalar, İslâmî ilimler enstitüsü dergisi*, Ankara, 1959, I, 61 v.d.]. — 31. *Nacd al-falâḥ fī muḥtaşar al-Şahâh*, *Şahâh*'ın muhtasarı olup, burada mânası açık âyetler çıkarılmış, batâlar düzeltilmiştir. Bu eser 757 ramazanında tamamlanmıştır. — 32. *Haly al-navâhiṭ 'alâ mâ fī'l-Şahâh min al-savâhid*, *Şahâh*'ta misâl olarak zikredilen beyitlerin (*savâhid*) izâbidir. — 33. al-Suyûtî Şafadî'nin ve çağdaşlarının bilâl hakkındaki şiirlerini ihtivâ eden bir eser yazmıştır; kendisi bu şiirleri al-Şafadî'nin *Tazkira*'sinden almış idi. Önce bu esere burada nr. 18'de kaydedilmiş olan adı vermiş iken, bilâhare bunu *Raşf al-lâ'âl fī vaşf al-hilâl* şeklinde adlandırmıştır. Bu eser, İstanbul'da, *al-Tuḥfat al-bahîya* (s. 68—78) içinde basılmıştır.

Bibliyografya: İbn Hacar, *al-Durar al-kâmina* (Brit. Mus., Or. 3043 yazması; 1200; Haydarâbâd, 1349, II, 87 v.d.); İbn Kâzî Şubba, *Tabakât* (Brit. Mus., Add. 23362, var. 155); al-Subkî, *Tabakât* (Kabire tab.), VI, 94—103; Hvândamîr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1857), III/II, 9; Amar, *JA*, X. seri, XVII—XIX; Brockelmann, *GAL*, II, 31 v.d.; *Suppl.*, II, 27 v.d.; Hartmann, *Das Muvaşşah*, s. 81; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 423; Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 152—158 al-Şafadî'nin şiirleri kendi devrinden sonraki hemen bütün müntehabâtta zikredilmiştir; al-Navâcî'nin *Ḥalbat al-kumayt*'inin ve 'Abd al-Rahîm al-'Abbâsî'nin *Ma'âhid al-taḥşîş*'inde bundan geniş seçmeler vardır.

(F. KRENKOW.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAFER. ŞAFAR, birer yılın 2. ayının adı. Safer uğursuz olarak tanındığı için (bk. C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 219; *Mekka*, II, 56), bu aya *şafar al-ḥayr* veya *şafar al-muzaḫḫar* de denilir. Bu kelime müslüman Tigrâ kabilelerinde *şafar*, ağeliler tarafından da *ibapa* telaffuz edilir. Wellhausen'e göre, İslâmiyetten evvel araplarda yıl safer adını taşıyan ve mubarram ile safer aylarını içine alan iki aylık bir devre ile başlıyordu; muharrem adının İslâmî devreye âit bir yenilik olduğu sanılıyor. Hakikaten de an'ane İslâmiyetten önceki arapların muharreme safer dediklerini ve eski arap telakkisine göre, hacc zamanı esnâsında 'umra'nın aşırı derecede takbih olunduğu ve ona ancak safer çıktıktan sonra müsâade edildiğini nakleder. Bu husûs şu darb-ı meselde şöyle ifâde edilmektedir: *İzâ bara'a'l-dabar va'a'a'l-aşar va'nsalaḥa şafar ḥallati'l-'umra li-man 'itamar*, aş-yk. şu demektir: „Develerin yaralı sırtlarının iyileştiği, (hacıların) izlerinin kaybolduğu ve safer ayı çıktığı zaman, 'umra hacılarına 'umra helâldir.“

Bibliyografya: E. Littmann, *Über die Ehrennamen und Neubenenennungen der islamischen Monate (Der Islam, 1918, VIII, 288 v. dd.)*; C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 204; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 95; al-Buhârî, *Ḥacc*, bâb 34; *Manâkıb al-anşâr*, bâb 26 ve al-Kaşṭallânî'nin şerhi. (A. J. WENSINCK.)

SAFEVİLER. ŞAFAVİLER, İran'da başlangıçta bir tarikat temsilcisi iken, sonradan kuvvetli siyâsî birlik kurmuş olan bir hânedardır.

Bu hânedan adını Safeviye tarikatı reisi Şayh Şafî al-Dîn [b. bk.]'den almıştır. Ashında sünni olan bu zât yaşadığı İlhanlılar devrinde tarikat merkezi olan Erdebil'de büyük bir şöbrete yapmış ve etrafına kalabalık bir mürid kütlesi toplamağa ve bu sûretle de İlhanlı devlet ricâlinin büyük saygısını elde etmeğe muvaffak olmuş idi. 1334'te vefâtından sonra yerini sırası ile oğlu Şadr al-Dîn (şeyhlik müddeti 1334—1393), torunu Hvâca 'Alî (1392—1429) ve onun oğlu Şayh İbrâhîm (1429—1447) almıştır. Bu zâtların şöbrete zamanla kendi memleketlerinin dışına taşmış ve Erdebil, Irak, Suriye, Anadolu ve İran'ın diğer bölgeleri ile Bell ve Buhârâ gibi, daha uzak yerlerden gelen kimselerin ziyâret ve hizmet ettikleri bir mabâl bâine gelmiş idi. Bursa'da bulunan Osmanlı pâdisahlarının da şöbrete bilinen bu zâtlara her yıl çerağ akçesi adı verilen hediyeler gönderilirdi. Hvâca 'Alî'ye gelinceye kadar, tamâmiyle sünî bir tarikat olarak tanınan bu teşekkül, adı

geçen bu şeyb zamanında, şîliğe mütemâyil bir mâbiyet aldı. Timur üzerinde büyük bir nüfuzu olduğu anlaşılan Hvâca 'Alî'ye, bu bu-kümdar tarafından, köyleri ile birlikte, Erdebil verildi ve kendisine bu arâzi içinde her türlü kayıt ve şarttan âzâde olarak, müstakillen hareket etmek hakkı tanındı. Bu yüzden burası ayrıca cemiyete zararlı bir çok kimselerin de sığınağı bâline geldi. Bu arada Hvâca 'Alî'nin Timur üzerindeki nüfuzu, kendisinin Anadolu'da bulunan bâtinî zümreler arasında geniş taraftarlar edinmesini de sağladı. Filhakika Timur'un Anadolu'dan herâberinde götürdüğü ve Hvâca 'Alî'nin şefâati ile serbest bırakılan ve kalabalık olduğu anlaşılan Türkmenler, şeyhin tabî'i müridi ve fikirlerinin yayıcısı oldular. Bunların bir kısmı Erdebil'de kendilerine tabîs edilen bir mahalleye yerleştirildi; „Rumlu“ ismiyle anılan bu zümre sonraları ortaya çıkan kızıl-baş kabîlelerinin en kuvvetlisini teşkil etti; bir kısmı da memleketlerine dönüp, onun lebinde çalışmağa başladı. Bunlar mevcûdiyetlerini borçlu bulundukları şeyhleri uğrunda hayatlarını fedâ etmekten çekinmeyen insanlar idi. Tarikat reisliğinin babadan oğula intikal etmesi bu dinî topluluğun sonradan siyâsî bir birlik hâline gelmesine yardım etti. Ayrıca tarikat mümessilleri ile uzak mesâfelerde bulunan müridleri arasında halife adı verilen mutavassıt kimseler bulunurdu. Tarikat Hvâca 'Alî'nin torunu Şayh Cunayd [b. bk.] zamanında tamâmiyle siyâsî gâyeler taşıyan bir teşekkül bâline gelmiştir. Filhakika şîliği tamâmiyle benimseyen bu zât, tarikat reisliği mes'alesinden amcası Ca'far ile arasının açılmasından dolayı, babasının müridlerinden kendisine taraftar olanları toplamıştır. Arrân, Azerbaycan, şarkî Anadolu ve İran'ın diğer bölgelerine de gitmek veya müridler göndermek sûreti ile, kuvvetli bir dâvet faaliyetine girişmiş, yer-yer isyânlar çıkartmış ve böylece o zaman Kara-Koyunlular idâresinde olan ülkesini terke mecbûr olmuştur. Bir ara Osmanlı ve Karaman ülkelerine sığınan, taraftarlarının çokluğu ve akidesinin bozukluğu yüzünden, buralarda tutunamayan Cunayd, sırası ile, İç-El bölgesinde, cenûb-i garbi Anadolu'da ve Suriye'nin şimalinde bulunan Türkmen aşîretleri arasında faaliyete başladı ve burada bir emîrlik kurmak istedi ise de, Mısır devletinin müdahâlesi ile muvaffakiyete ulaşamayan bu emelini Trabzon rûm devletini ortadan kaldırarak ve onun yerini işgâl etmek sûreti ile gerçekleştirmek istedi ve oraya gitti ise de, muvaffak olamadı. Neticede Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmek sûreti ile, Ak-Koyunlu ülkesinde daha serbestçe faaliyet göstermekânını buldu. Bu arada 12.000 silâhlı müridi

ile gürcü ve çerkes memleketlerine tertip ettiği akın siyâsî maksadını daha da açığa vurmuş, Şîrvân hükümdarı Halîl ile vukû bulan savaşta ölmüştür (4 mart 1460). Kendisi bu bakımdan Safevîler arasında bir devlet kurmak isteyenlerin ilki telakkî edilebilir. Yarıda kalmış olan bu teşebbüse Uzun Hasan'ın kız kardeşinden doğan oğlu Haydar [b. bk.] devam etmiştir. Filhakika Uzun Hasan ile olan karâbetinden de büyük faydalar sağlayan Haydar, babasının yerine geçer-geçmez, Uzun Hasan'ın kızı ile de evlenmek sûreti ile, mevkiini bir kat daha kuvvetlendirdi. Haydar müridlerine on iki dilimli kızıl tâc giydirmiş, sarık sardırılmış ve bundan dolayı da mensûplarına kızıl-baş [b. bk.] adı verilmiştir. Haydar, ilk iş olarak, babasının intikamını almak üzere, Şîrvân hükümdarı Farruh Yasâr üzerine yürümüş ve fakat savaş meydanında ölümü (9 temmûz 1488) ile geride bıraktığı ve aralarında İsmâ'il (doğm. 17 temmûz 1488) de bulunan çocukları, dayıları Sultan Ya'kûb tarafından ölümden kurtarılmış ve sâdece İştâhr kalesine, anneleri ile birlikte, hapsedilmişlerdir. Sultan Ya'kûb'un 1490'da ölümü üzerine, halefleri arasında çıkan ihtilâf dolayısı ile İsmâ'il, annesi ve kardeşleri serbest bırakılmış, en büyük kardeş olan Sultan 'Alî, babalarının müridleri tarafından, tarikat reisi olarak tanınmıştır. Bu sırada Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in, muhâliflerine karşı Sultan 'Alî ve taraftarlarından faydalanmak istemesi Safevî âilesinin Ak-Koyunlu devleti üzerindeki nüfûzunun artmasına vesile oldu. Ak-Koyunlu hükümdarının bu tutumundan Sultan 'Alî de faydalandı ve Erdebil'de tarikat mensûplarının, daha doğrusu bir devlet adamı sıfatı ile etrâfına toplanacak kuvvetlerin başına geçmek üzere, Tebriz'den ayrıldı. Etrâfına toplanan büyük kuvvetler Rüstem'i de endişeye düşürdü. Önce Sultan 'Alî'yi Tebriz'e getirip, nezâret altında bulundurmak, sonra da taraftarlarını ortadan kaldırmak istedi. Sultan 'Alî'yi geri çevirmek üzere gönderdiği kuvvetler ona yarı yolda ulaştı ve yapılan savaşta bir kaza neticesinde Sultan 'Alî'nin ölümüne ve kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldu. İse de, daha önce Sultan 'Alî tarafından kendisine halef olarak seçilen küçük kardeşi İsmâ'il ile geçirilemedi. Babasının müridleri tarafından Gilân'da gizli olarak muhâfaza edilen İsmâ'il Rüstem'in katli üzerine, henüz 13 yaşında bir çocuk iken, büyük babası Uzun Hasan'ın bıraktığı devletin başına geçmek üzere, 1499'da gizlenmiş bulunduğu Lâhicân'dan ayrıldı. Rüstem'in ölümü ile Ak-Koyunlu devletinde baş gösteren saltanat kavgalarından faydalanmasını bilen İsmâ'il, ötedenberi âilesine bağlılıkları

bilinen ve çoğu Anadolu'da sâkin olan Ustaçlı, Şamlı, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Kara-Dağlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Avşar ve Kaçar gibi, türk oymaklarını etrâfına topladıktan, Arran ile Şîrvân ülkesinin bir kısmını aldıktan sonra, Azerbaycan üzerine yürüdü ve Ak-Koyunlulardan Elvend Bey'i Diyarbekir'e kaçmağa mecbûr ederek, Tebriz'e döndü ve saltanat tâcını giydi. Elvend Bey'in memleketini tekrar ele geçirmek için, giriştiği bütün teşebbüsler akım kaldı. Şâh İsmâ'il bundan sonra sırası ile Irak-ı Arab ile Diyarbekir'i zaptetti ve Elbistan'a kadar geldi. Bu arada Ak-Koyunlu hânedanından kim gördü ise, katlettirdi; ondan kurtulanlar ise, Dulkadirîliler, Mısır'a ve Osmanlı devletine sığındılar. Saltanatını kâfi derecede kuvvetlendirdikten sonra, Şâh İsmâ'il ifrat derecede şîliğe bağlanmış, sünî mezheplere karşı şiddet kullanmış, ezânı *aşhadu anna 'Alîyan valî Al-lâh* şeklinde değiştirmiş, câmilere Abû Bakr, 'Omar ve 'Osmân'ın lânetle anılmasını emretmiş idi. Garpta düşmanlarını bertaraf ettikten ve komşu memleketlerde kesif bir dinî teşkilât kurduktan sonra, 916 (1510/1511)'da Horasan'da Özbek hanı Şibanî'nin üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Özbekler yenildi, han öldü. Alınan esirler arasında Babur Şâh'ın kızı ile kız kardeşi de var idi. Şâh İsmâ'il Babur'un kız kardeşine lâzımı gelen itibârı gösterdikten sonra, kendisini Hindistan'da Babur'a iade etti ve bu bâdise iki devlet arasında iyi münâsebetlerin kurulmasına vesile oldu.

Şâh İsmâ'il bu sûretle İran'da siyâsî birlik kurmağa muvaffak olmuştu. Ancak gerek kendi tarikatını yaymak için Anadolu'daki telkin ve tahrikleri gerek sünîlere yapmış olduğu kötü muâmele, şeh-zâde ve sonra Sultan olan Selim I.'in endişesini mûcip oluyordu. Nihâyet arada teâtî edilen kırtıcı mektuplardan sonra, Tebriz'e 20 fersab mesâfede bulunan Çaldıran [b. bk.]'da 2 receb 920 (23 ağustos 1514)'da iki hükümdar arasında vukû bulan savaş Şâh İsmâ'il'in mağlûbiyeti ile neticelendi [krş. mad. SELİM I.]. Bu sûretle İran'da kurulmuş olan birlik yeniden dağılmak tehlikesine mârûz kaldı. Aş-yk. 10 yıllık bir karışıklıktan sonra, 19 receb 930 (24 mayıs 1524)'da Şâh İsmâ'il'in ölümü üzerine, yerine 12 yaşında bulunan oğlu Şâh Tahmâsp geçti. Şâh İsmâ'il sayelerinde büyük muvaffakiyetler elde ettiği türk boy ve aşîret reislerinin memleket idâresinde büyük salâhiyetler ile mübim mevkîler vermiş idi. Fakat bu bâl kendisinden sonrakilere için pek iyi neticeler vermemiştir. Bununla beraber İran sonraki siyâset ve mezhep birliğini ona borçludur.

Şâh Tahmâsp. sinn-i rûşde ulaşmaya kadar, aşîret reislerinin elinde oyuncak oldu. Bu arada merkezi idâre sarsılmış idi. Aşîret reislerinde başlangıçta bir müridin seyhine gösterdiği bağlılığın yerini, türlü yollardan te'min edilmiş olan servetler dolayısı ile, mevkî ve ihtisâm hırsı almış, her biri kendi bölgesinde mustakilen hareket etmeğe başlamış ve hattâ aralarında Tekeli oymağı gibi, devlete karşı baş kaldıranlar ve yenilince de, Osmanlı devletine ilticâ edenler olmuştur. Bu arada Osmanlı devletinde görülen kızıl-baş ayaklanmaları ve ilticâ edenlerin de teşviki ile bizzat Kanûnî Sultan Süleyman'ın idâre ettiği ordular üç defa Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'a girmiş, huraların bir kısmı tahrip, bir kısmı da zapt edilmiş idi. Nihâyet 8 receb 962 (29 mayıs 1555) tarihli Amasya muâhede-i Osmanlı baskısı bir müddet için bertaraf edildi. Bu arada Kanûnî Sultan Süleyman'ın âsî oğlu Bayezîd'in Şâh Tahmâsp'a sığınması (23 teşrin I. 1559; tafsîlât için bk. Şerâfeddin Turan, *Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bayezîd vak'ası*, Ankara, 1961, s. 123 v.d., 129 v. dd.), iki memleket arasındaki dostâne münâsebetleri tehlikeye düşürür gibi oldu ise de, mezkûr şehzâdenin Kanûnî Sultan Süleyman'ın adamlarına teslim edilmesi ile, melhuz hâdiseler önlenmiş oldu. Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra da bu dostâne münâsebetler devam etmiş, Selim II.'in ve Murad III.'in eûlûslarını tebrik için, kıymetli hediyeler ile birlikte, Edirne ve İstanbul'a iki sefâret hey'eti gönderilmiş oldu. Yine bu arada memleketinden sürülmüş olan Dehli hükümdarı Humâyûn da Tahmâsp'a ilticâ etmiş ve onun yardımı ile tekrar tahtına dönebilmiştir. Son derecede mutaassıp bir insan olan Tahmâsp kendi oğulları arasındaki ihtilâfları da bastırmağa muvaffak oldu. 53 yıl gibi uzun bir saltanattan sonra, 15 sa'et 984 (15 mayıs 1576)'te vefât etti. Kendisine halef olmaşı lâzım gelen ve o sırada 45 yaşında bulunan Muhammed Hüdâbanda, âmâ olduğu için, saltanat diğer oğulları Haydar Mirza ile İsmâ'il Mirza taraftarları arasında ihtilâf mevzuu olmuştur. Ustaçlı oymağı ileri gelenleri, Haydar Mirza'nın, Rumlu, Avşar ve Tekeli ileri gelenleri ise, İsmâ'il Mirza'nın saltanata geçmesini istiyorlardı. Neticede İsmâ'il Mirza taraftarlarının arzûları tahakkuk etti ve daha önce babasına karşı geldiği için, 19 seneden beri, devlet merkezi Kazvin'in şîmâl-i şarkisinde olan Kaşkâba kalesinde mahpûs bulunan İsmâ'il Mirza, Şâh İsmâ'il II. unvânı ile 27 cemâziyelevvel 984 22 ağustos 1576'te saltanat tâcını giydi. Bu hükümdarın ilk icrâatı bâzı kızıl-baş ileri gelenleri ile

şehzâdelerin çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi şafi'liğe mütemâyil olup, şîa ulemâsını saraydan uzaklaştırmış, on'arın yerine sünî âlimleri ikame etmiş idi. Ayrıca câmilere, 3 halîfenin kötülenmesinin men'ini ve bu maksatla mescidlerin duvarına yazılan yazıların silinmesini istiyordu. Sünî temâyülüne rağmen, Anadolu kızıl-başları arasında tahriklere meydan vermesi ve şarkî Anadolu'da Osmanlı devletine tâbî emirleri kendi taraflarına çekmesi ile, ölümünden sonra Osmanlıların Safevî devletine harp ilânına vesile oldu (Bekir Küçükoglu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri*, İstanbul, 1962, I, 17—21; aksi iddia için krş. Tâcebâhş, *İrân dar zamân-i Şafaviya*, Tebriz, 1340 ş., s. 42). Mühim mevkîler işgâl etmiş olan kızıl-baş reislerinden çekindiği için, onları azledip, yerlerine kendisine bağlı tecrübesiz kimseleri getirdi. Zulmüne rağmen, *'adil* unvânını alan bu hükümdar şiirlerinde *'Adilî* mahlasını kullanıyordu. Kısa zamanda en yakınlarının bile nefretini üzerine topladı ve 13 ramazan 985 (24 teşrin II. 1577)'te, zehirletilmek sûreti ile, öldürüldü. Uzun müzâkerelerden sonra kızıl-baş reisleri tarafından Şâh Tahmâsp'ın büyük oğlu Muhammed Hüdâbanda saltanata getirildi. Ancak alil ve âmâ olan bu hükümdar idâreden âciz olduğundan memleketi zevcesi idâre etmeğe başladı. Bu arada 11 yaşında bulunan oğlu Hamza Mirza veliahd olarak seçilmiş ise de, hükûmet işleri tamâmiyle annesi tarafından yürütüldü. Merkezden uzakta bulunmaları hâlinde, bu vaziyetten memnûn olmayan kızıl-baş reislerinin etrâfında toplanıp, devlete karşı gelmeleri ihtimâlî göz önünde tutularak, şehzâdeler dâimâ merkezde bulundurulmağa çalışıldı. Hamza Mirza'nın annesinin sert hareketleri ve kendi yakınlarını bâzı me'mûriyetlere tâyini kızıl-baş reislerin memnûniyet-sizliğini arttırdı. İsmâ'il II. tarafından seçilip verilen bâzı hâdiseler yüzünden aralarında mevcut muâhedenin ihlâl edilmiş olduğunu gören Sultan Murad III. [b. bk.] tarafından, mezkûr hükümdarın ölümünü müteâkip, serhad boylarındaki kuvvetlere Safevî devleti topraklarının istilâsı ehitine gidilmesi emredildi. Arkasından da harekete geçecek olan ordunun sefer hazırlıkları başladı ve üçüncü vezir Lala Kara Mustafa Paşa [b. bk.], Erzurum üzerinden Gürcistan, Şîrvân ve Azerbaycan fethine me'mûr edildi. Mustafa Paşa'nın Gürcistan'a hareketi üzerine, Tokmak Muhammedî ve İmam Kulî Hanlar idâresindeki Safevî ordusu ilk defa Çıldır ovasında yenildi; bunu müteâkip, sırası ile, Tiflis, Şîrvân ve havâlisi Osmanlılara geçti. Kısa zamanda ilbak edilen Şîrvân ve Gürcistan'ı tekrar zaptetmek için, Safevî devleti,

bir çok teşebbüslerden sonra, o sırada Lala Mustafa Paşa yerina tayin edilmiş olan Koca Sinan Paşa'nın sâfiyetinden faydalandı ve bazı mıntakaları tekrar ele geçirmek teşebbüslerinde bulundu. Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın gayretleri ile bu teşebbüslerin bir çoğu akim kaldıktan sonra, Osmanlı ordusu baş-kumandanlığına Ferhad Paşa getirilmiş, Revan'ı ele geçiren Osmanlılar Gürcistanda'da vaziyetlerini kuvvetlendirdikleri gibi, Özdemir-oğlu'nun serdarlığı ile de Tebriz'i zaptettiler. 1585 (bk. B. Kü-tükoğlu, *ayn. esr.*, s. 142—192). Tebriz'i istirdat teşebbüsü akim kalan Hamza Mîrzâ'nın sulh teşebbüsünde bulunduğu sırada katledilmesi (22 zilhicce 994=4 kânûn I. 1586) ile, yerine tayin edilecek veliahd hususunda kızıl-haş emirleri arasında çıkan ihtilâf sulh arzûsunu daha da kuvvetlendirdi. Ancak 1 zilkâde 996 (15 teşrin I. 1588)'da 'Abbâs Mîrzâ'nın cülûsu ile sulha taraftar olan emirlerin katli üzerine, bundan vazgeçildi. Cemâziyelevvel 996 (nisan 1588 ortalarında)'da Özbek hükümdarı Abdullah Han'ın Herat'ı zapt ile Meşhed üzerine yürüdüğünü haber alınca, 'Ahhâs Mîrzâ, ona mâni olmak üzere, Horasan'a hareket etti. Bundan faydalanan Osmanlı kuvvetleri bir taraftan Ferhad Paşa kumandasında Genca'yi zaptederken, diğer taraftan Bagdad heylerheyi ve serdârı Cigala-zâda Sinan Paşa vâsıtası ile Nihâvend'i ele geçirdi. Şarkta Özbek, garpta da Osmanlı kuvvetlerinin tehdidi altında kalan Safevî devleti ayrıca dâhilî ihtilâfların da merkezi hâline gelmiş idi. Emirler yer-yer istiklâl dâvasında bulunuyor ve isyân ediyorlardı. Şâh 'Ahhâs, memleket dâhilindeki ihtilâfları halletmek maksadı ile, önce Osmanlı hükûmeti ile anlaşmak istedi. Aynı şekilde Osmanlılar için de harbin devâmı hususunda bazı güçlükler var idi. Filhakika uzun süren seferler Osmanlı devletini bir takım mâlî güçlükler karşısında bırakmış, zaptedilen yerlerin muhâfazası halli güç meseleler doğurmuş idi. Buna rağmen, sulha Osmanlılardan daha çok muhtac olan Safevî devleti, sulh için İstanbul'a bir sefâret hey'eti ile hulusuna delil ve rehin olmak üzere, birâderi Hamza Mîrzâ'nın oğlu Haydar Mîrzâ'yi gönderdi; hey'et 12 rebiülevvel 998 (18 kânûn II. 1590)'da İstanbul'a geldi. Yapılan müzâkere ve muâbelerden sonra, İran'da Peygamberin oshâbına ve halifelerine hakaretten vazgeçilmesi, sünîlerin nefretini mücip olacak hareketlerden kaçınılması, 998 nevrûzuna (22 mart 1590) kadar, iki tarafın ellerinde bulunan yerlerin aynen hırakılması, anlaşma hükümlerine riâyet edildiği müddetçe, sulha bağlı kalmacağı, sulhün akdinden sonra her iki tarafa ilticâ edecek âsî e cânîlerin himâye olunmaması gibi maddeleri

ih tivâ eden ve sultan Murad III.'in imzâsını taşıyan bir ahidnâme istihşâl edildi (B. Kü-tükoğlu, *ayn. esr.*, s. 195—198). Bu sûretle Tebriz, garbî Azerbaycan'ın bir kısmı, Ermeniye, Şekî, Şirvân, Gürcistan, Kara-Bağ ve Lûristan'ın bir kısmı Osmanlılara hırakılmış idi. Şâh 'Abbâs, İran'da baş kaldıran emirleri te'dip ettikten ve Özbekleri de Horasan'dan uzaklaştırdıktan sonra, memleketi aûkûnete kavuşturdu. Osmanlı tazyikini göz önünde bulundurduğu için, idâre merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletti. O zamana kadar emirlere bağlı kim-selerden teşekkül eden ordu yanında, „şah-se-venler“ adı ile yeni birlikler kurdu. Emirlerin bir kısmını itlâf etti; bir kısmını da devlet idâ-resinde işgâl etmekte oldukları mevkilerinden mührüm bıraktı. Bu arada Avrupa devletleri ile sıkı münâsehetler kurmağa (Tâcbahş, *ayn. esr.*, s. 146—159), ticâret ve el san'atlarını geliştir-meğe, bu sûretle de İran'ın itibârını yükseltmeğe muvaffak oldu. Ayrıca İsfahan'ı pâyitaht yap-ması, bu şehrin gelişip-güzelleşmesine yardım etmiştir. Şâh 'Abbâs memleketini ve ordusunu sağlamlaştırdıktan sonra, Osmanlıların işgâl et-miş oldukları yerleri tekrar ele geçirmeğe muvaf-fak olduğu gibi, Basra-körfezi ağzında bulunan adaları da portekizlilerin elinden almış idi. Bü-yük meşyetleri yanında oldukça zâlim tanınan bu hükümdar 42 senelik saltanattan sonra, 24 cemâziyelevvel 1038 (19 kânûn II. 1629)'da ve-fât etti. Yerine geçen torunu Sâm Mîrzâ, Şâh Şafî I. nâmı ile zâlim ve kaprisli bir hükümdar olup, zamanında İran, Özbekler ve Osmanlılar ile uğraşmak zorunda kaldı. Safevî kuvvetleri-nin Van'a tecâvüzü Murad IV. [b.bk.]'ın Re-van seferine sebebiyet vermiş, pâdişahın Bagdad seferi ise, bu ülkenin kat'i olarak Osmanlı im-paratorluğunda kalmasını te'min etmiştir. Şafî I.'ye (1629—1642), 10 yaşında halef olan oğ-lu 'Abbâs II. (1642—1666) ve onun zayıf mi-zaçlı ve kadınlara düşkün olmasına rağmen kudretli nâzırlara sâhip olan oğlu Şafî Mîrzâ Şâh Sulaymân I. (1666—1694) adı ile saltanat sürmüş, zamanında İran sükûnete kavuşmuş-tur. Şâh Sulaymân'ın 1694'ta ölümü üzeri-ne yerine geçen Sultan Husayn (1694), dev-letin bütün işlerini din adamlarının eline bıraktı. Şif olmayanlar tâkip edildi; halk ara-sında huzursuzluk yaratan bu siyâsettin dolayı, efganlılar ile arası açıldı. Kande-hâr vâlisi bulu-nan Mîr Vays 1709'da istiklâlini ilân etti. Nihâyet 1722'de Mîr Vays'ın oğlu Mahmûd İsfah-an'ı zapta muvaffak oldu ve Sultan Husayn'ı tahttan uzaklaştırdı. Ancak kumandan Nâdir 'in gayretleri ile 1729'da efganlılar İran'dan çıkarıldılar. Tahmâsp II.'i taht oturtan Nâdir, az sonra onu, liyâkatsizliği yüzünden, saltanat

tan uzaklaştırdı ve yerine hükümdarın henüz 10 aylık bulunan oğlu 'Abbâs III.'i geçirdi. Kısa bir müddet sonra 'Abbâs III. öldü ve Nâdir 26 şubat 1737'de, saltanatı eline almak sûreti ile, Safevî hânedanına son verdi [bk. NÂDİR ŞÂH].

Safevî bânedanının inhitât ve inkırâzının se-hebi dinî telâkkinin gittikçe zayıflaması şif ülemânın tedricen nüfûzlarını artırarak, hu-kümdarlara karşı koymaları, Şâh 'Abbâs'ın ha-leflerinin liyâkatsizliği, saray kadınlarının hu-kûmet işlerine karışması olmuştur (bk. Tâc-bahş, *ayn. esr.*, s. 59—73; krş. Laurence Lock-hart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, 1958, s. 17 v.d.).

İran'da siyâsî bir teşekkülün kurulmasını te'min eden Safevîler aynı zamanda san'at-sever hânedan olarak tanınırlar. Henüz lâyıki ile tetkik edilmemiş olan bu devir edebiyatı dışında, mevcûd olan diğer nakkaşlık (resim) ve mimârî, çinicilik, çömlekçilik, halıcılık ve dokumacılık gibi, güzel san'atlar ve el san'at-larının daha fazla geliştiği, hîlhassa cilt ve cilt tezyinâtı ile, yazı san'atında son derecede ileri gidildiği günümüze kadar intikal eden eser-lerden anlaşılmaktadır. Bu devirde, şif akîde-sinin tervici hususunda hükümdarlar tarafın-dan gösterilen yakın alâkanın neticesi olarak, medreselerde tahsil edilen, şif fıkhi ile tefsir ve hadis sâhası dışında, maârifte fazla bir terakkî görülmez. Çocukların çoğu pek basit olan mekteplerde Kur'an okumağı öğrendik-ten sonra, bir san'at ile meşgûl oluyordu (Tâcbahş, *ayn. esr.*, s. 391—394).

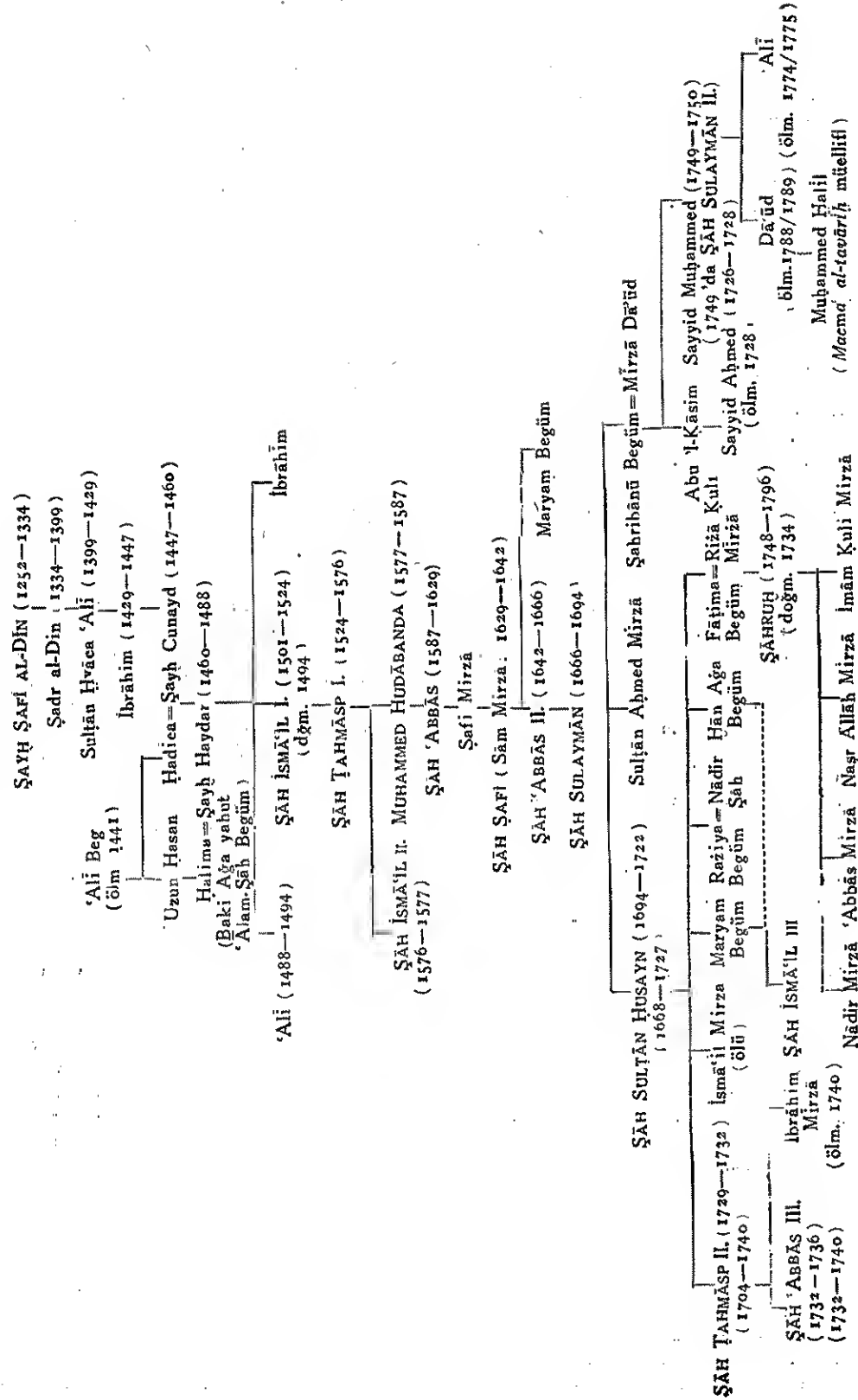
İdâri teşkilât ve müesseseler, Şâh İsmâ'il Ak-Koyunlu devletinin sâdece elinde bulunan memleketleri almakla kalmamış, aynı zamanda onun idâri teşkilât ve müesseselerini de kabûl etmiş idi. Çaldıran savaşından sonra Osmanlılar ile temâsa geçince, bu teşkilâtın bir çok bakımlardan eksik olduğu anlaşılarak, haşta ordu olmak üzere, Osmanlı idâre usûlü-nün tatbiki cihetine gidildi. Gerek saray teşkilâtı, gerek idâri teşkilâtındaki isim benzerlikleri bu husûsta kâfi derecede bir fikir ver-mektedir. IX. (XV.) asırda bilhassa şah mut-lak sûrette hâkim olmakla berâber, onun ay-rıca bir de müşâvere meclisi var idi. Şah aynı zamanda an'aneye ve şiiğin icaplarına riâyet ederdi. Şâh 'Abbâs'tan önceki hükümdarlar saltanatlarını borçlu oldukları kızıl-baş reisleri ile din ileri gelenlerinin temâyüllerini ve fi-kirlerini dâimâ göz önünde bulundurmak me-cbûriyetinde idiler. Ayrıca veliahdlar önceleri memleketi idâre hususunda tecrübe sâhihi ola-bilmek için, tipki Osmanlılarda olduğu gibi,

merkezden uzak yerlere gönderildiği hâlde, Şâh 'Abbâs'tan itibâren sarayda yetişmiş ve bu sûretle saltanata geldikleri vakit, müreh-bileri ve etrâfında bulunanların te'siri altında kalmışlardır. Şâh 'Abbâs'tan önce kızıl-baş-ların elinde bulunan mühim idâri işler, sonra-dan muhtelif kimselere verilmiştir. İdâri işle-rin bir kısmı irsî idi. Msl. Lûristan ve Gür-cistan gibi yerlerin, oraların nüfûzlu şahsiyet-leri arasından seçilmiş olan vâilileri veya bey-ler-beyler (*ustundârân*) ile vezir-i âzamın va-ziyeti böyle idi. Vâililiklerin sayısı, haşlıcaları Hûzistan ve Gürcistan olmak üzere, dört idi. Kendi bölgelerinde büyük nüfûzları bulunan bu vâililere tâbî, han veya gulâmbeg adı verilen, küçük beyler bulunurdu. Vâililer muhârebe za-manında merkeze bir miktar asker gönderirdi. Daha küçük bölgelerde ise, vâlinin nezâreti al-tında sultan adı verilen daha küçük idâre me-mûrları var idi ki, bunlar şah tarafından tayin edilirdi. Vâililerin emrinde üç idâreci ve bir yardımcı ile bir vak'anüvis bulunurdu.

Devletin en mühim makamı vezâret-i buzurg olup, vezir-i âzama aynı zamanda *t'timâd al-davla* [h. hk.] ve *navvâb İran madâri* denili-yordu. Kızıl-haş reislerinin hâkim olduğu da-virlerde, vezir-i âzaman şalâhiyeti az idi. Onla-rın nüfûzlarının azalması ile vazîfesi aham-miyet kazandı. O derece ki, onun mührü ol-madan, hükümdarın hiç bir hükmü müteher sayılmazdı. Devletin hemen bütün işleri ile alâ-kadardı. Ondan sonra *kurçî-başı* [h. hk.] gelir-di; kandise *amîr al-umara'* da denilirdi. Kurçî-haşının emrinde sarık, kılıç, hançer, yay, mızrak, okluk, kalkan, zırh, ayak-kahı, kadeh, üzenği, gem ve kuşçu kurçîsi olmak üzere, 13 kurçî var idi. Ondan sonra, kullar-ağası-başı, eşik-ağası-başı ve sarayın mâlî işleri ile uğraşan *nâzir-i buyûtât* vardır ki, bu sonuncusu bir zamanlar vezir-i âzam kadar nüfûz sâhibi ol-muş idi. Divân-beyi, adâlet divânının reisi idi. *Mîr şikâr-başı* idâresinde kuşhâne-ağası, sag-bân-başı ve bin kadar avcı (*şikârçi*) var idi. Ayrıca şahın atlarının idâresinden mes'ûl olan *mîrâhûr-başı*, şahın fermanlarını ve diğer rea-mî yazıları muhâfaza etmek, yazmak ve vilâ-yetlerden gelen haberleri şâha ulaştırmakla mükellef *maclis-nuvis* ve mâliye nâzirliği vazî-fesini ifâ eden *mastavfi'l-mamâlik* bulun-u-yordu.

Ak-Koyunlu teşkilâtına göre kurulmuş olan ordunun kifâyetsizliği, Çaldıran muhârebesi ne-ticesinde anlaşılmış idi. Ancak bu eksiklik Şâh 'Abbâs zamanına kadar giderilememiş idi. Şâh 'Abbâs, tamâmiyle kızıl-baş reislerinin arzû-larına göre teşekkül etmiş olan orduyu bir ta-rafa bırakıp, avrupalı mütehassısların yardımı

SAFEVİLER HÂNEDÂNI ŞECERESİ

ile yeni silâhlarla mücehhez bir ordu vücutta getirdi. Böylece bu devirde biridevlet ve diğeri de şah ordusu olmak üzere, iki askerî kuvvet var idi. Devlete âit birlikler eski nizâm üzere teşkil edilmiş olup, a. kızıl-baş ordusu bakîyesinden ibâret ve ok, yay, kılıç, hançer, balta ve kalkan ile mücehhez, *kurçî* adı verilen birlikler. — b. Vâliler ve diğ. nüfûz sâhiplerinin bulundukları bölgelerden toplayıp özümü hâlinde merkeze gönderdikleri süvâri kuvvetleri olmak üzere, ikiye ayrılıyordu. Şahın ordusu ise, 5 kısımdan ibâret idi: 1. Kısa tüfek, kılıç ve hançer ile mücehhez olan tüfekçiler (*tufangciyân*); çiftçiler arasından seçilen tüfenkçilerin ulûfeleri şahın hazinesinden ödenirdi. 2. Kurçîlerin silâhları ile mücehhez süvâri birlikleri olan kullar. Bunlar Kafkas bölgeleri halkından veya onlardan çocukluğunda İran'a gelmiş olanlar arasından seçilirdi. 3. Topçular. 4. Safevî hânedamına mensûp olup, onun uğrunda çarpışmağa and içmiş olan sûfiler (bunların reislerine *halîfat al-hulafâ* denirdi). 5. Saray muhafızları (*pâsdârân-i cazâ-irî*), kılıç, bançer, tüfek ile mücehhez olup, dâimâ sarayın civarında bulunurlardı.

Safevîler devrinde hâkim tabakayı başlıca şu türk boyları teşkil etmekte idi: Samlı, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Kaçar, Tekeli ve Humuslu. Bunların yanında, Tâlis, Rûzakî, Siyâb Manşûr, Pazûki, Ardalan gibi, bir kaç İran asıllı kabîle de var idi. Bunların devlet idaresindeki bâkimiyetleri Şah 'Abbâs zamanına kadar devam etti.

Orta tabaka ise, tâcirler, küçük san'at erbâbı ile işçiler ve çiftçilerden meydana geliyordu. Devlet istediği vakit halkın mal ve mülkünü kendi tasarrufuna geçirebiliyordu. Arâzi, mahsûldar ve bayır olmak üzere, iki kısma ayrılmış idi. Mahsûldar arâzi, devlete, hükümdara, husûsî şahıslara âit arâzi ile vakıf arâziden ibâret idi. Devlete âit arâzinin gelirleri kumandanlara, askerlere ve mahallin âmirine ve yardımcısına tahsis edilmiş idi. Şâha âit olan arâzinin çoğu ise, Horasan, Fars, Kirman ve Azerbaycan'da bulunuyor ve bunların gelirleri tamâmiyle şâha ve saraya veriliyordu. Vakıf mülkleri ise, şii ulemâsına tahsis edilen bağ, ev, dükkân, hamam, kervansaraylardan ibâret olup, şii ulemânın tasarrufu dışında ve her türlü müdâhâleden masûn idi. Husûsî şahıslara âit arâzi, sâbiplerine ancak 99 yıl için tahsis edilmiş olup, bu müddet sonunda bu arâzinin bir yıllık geliri devlete verilmek sûreti ile, tasarruf hakkı yenilenebilirdi. „Bayır“ arâzi şahın tasarrufunda bulunuyordu. Halk mahallin idâre âmirine mürâcaat etmek sûreti ile, muvakkat bir müddet için, bu arâziden faydalanabilirdi.

Devletin gelirleri bakımında kat'î mâlûmat yok ise de, bâzı kaynaklardan bu busûsta az çok bir fikir edinmek mümkündür (bk. Tâc-bahş, *ayn. esr.*, s. 388—391, bu devir bûdcesai için bk. s. 394—399).

Bibliyografya: Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trk. trc. Tefvik Bı-yıklıoğlu), Ankara, 1948; TTK yayınlarından, IV. seri, nr. 5; Ahmed Tâc-bahş, *İrân dar zamân-i Şafaviya* (Tebriz, 1340 ş.); Laurence Lockhart, *The Fall of the Şafavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge, 1958); Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran siyâsi münâsebetleri, 1578—1590, I* (İstanbul, 1962); C.A. Storey, *Persian literature*, London, 1936, I, 301—322; bk. bir de *İsl. ansiklop.*, mad. MURAD III. ve diğ. ilgili maddeler. (TAHSİN YAZICI.)

SAFFÂH. [Bk. EBÜ 'L-ABBÂS.]

SAFFÂRİ. [Bk. SAFFÂRİLER.]

SAFFÂRİLER. SAFFÂRİLER, Ya'küb b. Lays al-Şaffâr tarafından te'sis edilen bir sülâle olup, Sîstân'da ortaya çıkarak, 33 yıl boyunca İran'da hüküm sürmüştür. Ya'küb b. Lays bakirelik ile meggûl (*şaffâr*) iken, bu mesleği bırakıp, eşkiyalığa başlamıştır. Bu işinde gösterdiği mertçe hareketi kendisine Şâlih b. Naşr (veya Naşr) 'ın teveccühünü kazandırmış ve Şâlih kendisine ordularının kumandanlığını vermiştir. Ya'küb 253 (867) yılında Dirham b. Naşr'a karşı isyân ederek, bütün Sîstân'a hâkim olmuştur. Sîstân'da iyice yerleştikten sonra, Herat'ı eline geçirmiştir. Herasan vâlisi Muhammed b. Tâhir b. Ahmed, Kirman vâlliliğini vermek sûretiyle, kendisini bu şehirden uzaklaştırmak istemiş ise de, aynı yılda Ya'küb Herat'ı tekrar ele geçirmiş ve Tâhirîlerden bâzı kimseleri esir olarak götürmüştür. Bundan sonra halife al-Mu'tazz'e kıymetli hediyeler ile bir sefâret hey'eti göndererek, Fars vâlliliğini elde etmek istedi. Bu eyâlete göz dikmesi oranın hâkimi 'Alî b. al-Husayn ile arasının açılmasına sebep oldu. Rakibini ağır hezîmete uğratan Ya'küb, ahâlisine hiç bir zarar dokundurmadan, Şiraz'a girdi. Bunun üzerine, Fars'ı kat'î olarak kendi idâresine geçirmeden, tekrar Sîstân'a döndü. Bunu tâkip eden yıllarda Ruşhac'ın *rutbil* denilen hâkimlerine karşı barekete geçti. 256 (870) yılında Belh, Bâmiyân [b. bk.] ve Kâbil'i aldı. 257 (871)'de tekrar Fars'a girdi. Kendisini bu eyâletten uzak tutmak için, al-Muvaffak' ona Belh, Toharistan ve Sind'i ktâ olarak verdi. 259'da Ya'küb Herat üzerinden Nişâpûr'a yürüyerek, şevvâlde, hiç bir mukavemete uğramadan, şehri aldı ve burada Muhammed b. Tâhir'i de esir etti. Daha az

muvaffakiyetle neticelenen Taberistan seferinden sonra, yalnız Horasan onun hâkimiyetinde kaldı; fakat halife onu buranın hâkimi olarak tanımak istemedi. Bundan dolayı Fars vâlisini hezimetle uğratan Ya'kûb, Hûzistan üzerinden Bagdad'a karşı harekete geçti; fakat Dayr al-'Âkûl yakınında mağlûp edildi ve Hûzistan'a geri çekildi. Ya'kûb şevvâl 265 (haziran 879)'te Cündişâpûr'da vefât edip, oraya defnedildi. Ona kardeşi 'Amr [b. bk.] balef olmuştur. Bunun halefleri Sîstân'da 1163 yılına kadar buküm sürmüşlerdir.

Bibliyografiya: Hamd Allâh Mustavî al-Kazvinî, *Târîh-i guzîda* (GMS); Mirhând, *Ravzât al-şafâ* (Tabran, taş. basm.); al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), II, 605, 616; BGA, I, 245 v.dd. = II, 302 v.dd.; krş. fihrist; Tabarî (nşr. de Goeje), III, 1500—1926, tür. yer.; Mas'ûdî (Paris tab.), VIII, 41 v.dd.; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 838; Nöldeke, *Sketches from East. History*, s. 176 v.dd.; Barthold, *Zur Gesch. der Şaffâriden* (Nöldeke-Festschrift), I, 171 v.d.; Lang (ZDMG, XLII, 262). (T. W. HAIG.)

ŞAFFÂT. ŞAFFÂT, Kur'an'ın XXXVII. sûresi olup, Mekke'de nâzil olmuştur; 182 âyetten ibârettir. Şaffât („saf bağlayanlar“) adı sûrenin ilk âyetinden gelmektedir. Bu sûrede mü'minlerden ve Allahın birliği akidesinden bahsedilerek, Nûh ve İbrâhim, Mûsâ, İlyâs ve Lût peygamberlerin gönderilişi, onlara Allahın yaptığı lutf ve yardımlar anlatılır. Nihâyet, bu misâllerde olduğu gibi, Peygamber'in de bir gün muvaffakiyete ulaşacağı ve ona inanmayanların azâba düçar olacağı tekrar olunarak, zaferi beklemesi müjdelendir.

Bibliyografiya: al-Tabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 20 v.dd.; İbn Salâma, *al-Nâsîh va'l-mansûh* (Kahire, 1315, bâşîye), s. 261 v.d.; al-Zamâşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), V, 224; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1330), V, 224 v.dd.; al-Râzî, *Mafâtîh al-gayb* (Kahire, 1321), V, 336 v.dd.; Hamdî Yazır, *Kur'an dillî* (İstanbul, 1935—1938), V, 4044 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 151 v.dd., nr. 52. NİHAD (M. ÇETİN.)

ŞAFFAT. [Bk. ŞAFFÂT.]

ŞAFÎ, daha doğrusu ASFÎ, nisbe şekli MAS-FÎVî, bir Fâs lîmanı olup, Atlas okyanusu sâhilinde, Cap Cantin'in bir kaç kilometre cennûbunda, çok açık bir körfezin nihâyetinde hulanmaktadır. Safî'nin nüfusu, 1935'e doğru 3.500 yahudi ve 1.000 kadarı avrupalı olmak üzere, ağı-yk. 21.000 kişi idi. 1954'te 70.000'dir.

Safî'nin taribi gâlibâ çok eski çağlara çıkmamaktadır. al-Bakrî (m. XI. asır) onu, büyük

yük bir ehemmiyet vermeden, zikreder. Muteâkip asırda, al-İdrîsî, burayı oldukça işlek bir liman, fakat aynı zamanda az emin bir iskele olarak gösterir. XIII. asırda burada bir ribât yapılmıştır. Fakat Safî'nin asil ehemmiyeti 1507'de burada yerleşen portekizlilerin Fas sâhili üzerindeki ilerilemelerine devam ederek, bu sâhillere çıkması ile başlar. Portekizliler burada müstahkem bir mevki kurdular; bununla 1510'da şiddetli bir hücumu bertaraf ettiler; çok nüfuzlu bir şahsiyet gibi görünen mahallî bir reisin, Yahyâ b. Tafûf'un, yardımı ile, portekizliler Safî'yi bir kaç yıl içinde hareketlerinin başlıca merkezi hâline getirdiler. Onlar burada hakikî bir himâye siyâseti tâkip ediyorlar, yavaş-yavaş komşu kabileleri kazanıyorlar, mevki ve baskınlarını her gün daha uzağa götürüyorlardı; hattâ Merâkeş limanlarına kadar ulaşmışlardı. Fakat haşka yerlerde ve bilhassa Hindistan'da meşgûl olan Portekiz böyle bir cehdi uzun müddet devam ettiremezdi; diğer taraftan cihad hareketi gittikçe daha çok yayılıyor ve idâre, yeni gelir kaynakları bulmak için, itâat etmiş ülkeyi daha fazla sömürmek mecbûriyetinde kalarak, daha kötü duruma düşüyordu. 1516'da vâli Lope de Barrita bapsedilmiş idi; 1517'de Yahyâ b. Tafûf bir pusuda öldürülmüş idi. Şorfa'ların (*şurafâ*) hücumları git-gide daha çok endişe verdiğinden, 1534'ten itibaren, müdâfaa Mazagan'da temerkûz ettirilerek için, Safî ile Azemmur (1513'te işgâl edilmiştir)'dan geri çekilme imkânları araştırılmağa başlandı. 1541 yılı martında Agadir'in kaybedilmesinden sonra, aynı yılın kânûn I. ayında bu karâra uyulmağa mecbûr kalındı. Çekilme, Jean de Castro'nun idâresi altında, intizâm içinde vukua geldi.

Şorfa Sa'dîleri Safî'yi işgâl ederek, burayı başlıca limanları hâline getirdiler: filbaki'ka burası umûmiyetle ikamet yerleri olan Merâkeş'e en yakın liman idi. Bundan dolayı Safî XVI. ve XVII. asırlarda büyük bir ehemmiyet kazandı. Hristiyan tüccarın büyük bir kısmı burada temerkûz etmiş idi. İktidârı alevîler ele geçirip, merkez yerlerini şimâl şehirlerine, Meknes (Miknâsa) veya Fâs'a nakledince, Salâ en işlek liman oldu ve Safî ehemmiyetinden çok şey kaybettirdi. Bununla beraber, XVIII. asırda hristiyan tâcirler burada hâlâ çok idi ve bilhassa Fransa mümessili bir kaç yıl burada oturdu. XIX. asırda Safî'nin inbitâtı daha belirli bir hâl aldı. Bugün burası küçük, canlı bir şehir olup, merkezi Safî olan zengin 'Abda bölgesinin zirâî mahsûlleri buradan ibrac olunur. Bugün şehrin iki mahallesinden biri eski ribâtın adını muhâfaza etmektedir; diğer

mahallesi büyük bir kısmı portekizliler tarafından yapılmış olan sûrlar ile çevrilmiştir.

Bibliyografiya: Fâs tarib ve coğrafyacılarından (bilhassa al-Slâvî bk. mad. FÂS, *bibliyografiya*) başka, bk. Portekiz sâlnâmeleri; Pedro de Salazar, *Historia en la cual se cuentan muchas guerras entre Christianos e infideles* (1550 tab.); Diego de Torres, *Hist. des Chérifs*; Marmol (trc. Perrot d'Ablancourt), Paris, 1767, II, 78—93; Cbénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787); çağdaş müellifler arasında bilhassa bk. de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*, sık-sık; bk. bir de Weir, *The Shaikhs of Morocco in the XVIth Century* (London, 1904); Cour, *Les Beni Waŋŋas* (Constantine, 1920).

(HENRI BASSET.)

ŞAFÎ. ŞAFÎ (?—1533), FAHR AL-DİN 'ALİ B. AL-HUSAYN AL-VÂ'İZ AL-KÂŞİFİ, İranlı bir müellif olup, Şafî mahlası ile tanınmıştır ve edip ve vâiz al-Husayn al-Vâ'iz al-Kâşifi (ölm. 910=1504/1505)'nin oğludur. Adı muhtelif tezkirelerde Mavlânâ Şafî al-Dîn Fahrî Molla-zâde, Şafî al-Dîn Muhammed (!), Fahr al-Dîn 'Alî Şafî Mavlânâ Fahrî Kâşifi şeklinde geçmektedir (C. A. Storey, I, II, 962, not 3). Nakşbendî şeyhlerinden Hıvâca 'Ubayd Allâh Ahrâr'ı ziyaret etmek için, iki defa Herat'tan Semerkand'a geldi (889=1484 ve 893=1488) ve şeyhin mecislerinde bulundu (*Raşahât* Babasının ölümünden (910=1504/1505) sonra, ona balef oldu ve Herat câmiinde vaaz vermeğe başladı. 939 (1532/1533)'da Herat'ta bir yıllık hapisten sonra, Çarçistân'a gitti. Orada sultan Şâh Muhammed'i eğlendirmek için, fıkralardan müteşekkil *Laŋâ'if al-tavâ'if* adlı eserini yazdı ve aynı yılda (939=1532/1533) öldü.

Eserleri. *Maḥmūd u Âyâz* mesnevisi, Niẓâmî'nin *Laylâ va Macnûn* mesnevisi vezninde yazılmış ve kendi mevzuunda ilk defa kaleme alınmıştır. *Laŋâ'if al-tavâ'if*'in muhtelif kütüphanelerde bir çok yazmaları vardır ve 14 bölümde muhtelif sınıflardan insanlara dâir fıkraları ihtivâ etmektedir (bu eserden alınmış bazı parçalar için bk. Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 106 v.d.). İsfizârî, *Ravzât al-cannât 'ta Maḥmūd u Âyâz ve Raşahât*'tan bahsetmeksizin, sâdece onun şu eserlerinin isimlerini vermektedir: *Laŋâ'if al-tavâ'if*, *Hîrz al-amân min fitan al-zamân* ve *Anîs al-ârifîn* (fi'l-mavâ'iz va'l-naşâ'ih va'tafsîr al-âyât va'l-ahbâr va'l-kışâş va'l-hikâyât al-ğarîba). Bu üç eserden ilki müstesnâ, diğerlerinin Şafî'ye âidiyeti şüphelidir (Storey, *ayn. esr.*, s. 963 v.d.). Kendisine en büyük şöhreti te'min etmiş

olan eseri *Raşahât 'ayn al-hayât* adlı kitabıdır. Müellif 'Uhayd Allâh Ahrâr'ın meclisinde bulunduğu vakit ondan dinlediklerini (krş. *Raşahât*, trk. trc., s. 11) tesbit ettikten 16 yıl sonra (909=1503/1504), diğer kaynaklardan da faydalanmak sûreti ile, başta şeyhi de olmak üzere, nakşbendî şeyhlerinin hâl tercümelerini içine alan bu eseri te'lif etmiştir. *Raşahât*, bir mukaddimeden sonra 1 *maḳâla* (nakşbendî şeyhlerinin tarih sırası ile seçeresi ve bâl tercümesi), 3 *maḳşad*: a. Ahrâr, müellifin yakınları, hayâtı, seyâhatleri v.b., b. sözleri, c. kerâmetleri, müridleri v.b. ve 1 *ḫâtima*'den ibârettir. Dünya kütüphanelerinde bol miktarda yazmaları bulunan *Raşahât* müteaddit defalar basılmıştır (bk. Storey, *Persian literature*, I/II, 964 v.d.). Muhammed Husayn b. Muhammed Hâdî al-'Aḳilî al-'Alavî al-Şîrâzî tarafından yapılan *Tavâ'ih al-Raşahât* adlı bir farsça şerhi ile, ayrıca biri arapça ve diğeri de türkçe olmak üzere, iki tercümesi vardır. Tâc al-Dîn b. Zakariyâ' b. Sultan al-'Abşâmî al-Umavî al-'Osmânî al-Hindî al-Hanafî al-Nakşbandî tarafından, *Ta'rib* (veya *Tar-camat*) *Raşahât 'ayn al-hayât* adı ile, 1029 (1620)'da yaptığı tercüme Murâd b. 'Abd Allâh al-Kâzânî al-Minzalavî al-Makki'nin bir zeyli ile birlikte, Mekke'de basılmıştır (1307=1889/1890). Eserin iki türkçe tercümesinden biri İzmir kadısı Ma'rûf b. Şarîf tarafından 993 (1585)'te Murad III. zamanında (bk. trk. trc., s. 9) açık bir dil ile yapılmış olup, barekeli ve taş-basması olarak, İstanbul'da basılmıştır (1236=1820/1821; bu tercümenin yazma nüshaları için bk. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kataloqları*, İstanbul, 1944-1946, 6. fasikül, s. 496—504. Ârif Çelebi tarafından 1046 (1840/1841)'da yapılan ikinci tercüme ise, henüz yazma hâlinde. *Raşahât*, başta Ahmed Yesevî olmak üzere, Mâverâün-nehr'deki nakşbendî tarikatine mensûp bir çok türk sâfileri bakımında mâlûmat ihtivâ etmesi bakımından da mühimdir.

Bibliyografiya: Ali Şîr Nevâi, *Ma-câlis al-nafâis* (Tahran tab.); Hıvândmîr, *Ḥabîb al-siyâr* III, 3, s. 341; *Tuhfa-i Sâmi* (Tahran tab.), s. 6; 'Alâ' al-Davla Kâmî, *Nafâis al-ma'âşir* (bk. mad. Fahrî); Gr. d. Iran. Phil., II, 250, 332 v. d., 365; Sachau—Ethé, *Catalogue of the Persian... Manuscripts in the Bodleian Library*, I, 428 v. d.; Rieu, *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, s. 353, 757; ayn. mll., *Supplement*, s. 69; Pertsch, *Die persischen Handschriften der Herz. Bibl. zu Gotha*, s. 121; ayn. mll., *Verzeichnis der persischen Handschriften der Königlichen Bib-*

Itothek zu Berlin, krş. fihrist, III, mad. 'Alî İbn al-Husayn; de Goeje, *Cat. Cod. Orient. Bibl. Acad. Lugd. Bat.*, V, 295; C. A. Storey, *Persian literature a bio-bibliographical survey* (London, 1953), I/II, 962—966; Brockelmann, *G A L, Suppl.*, II, 286 v.d.; V. F. Büchner, *El, mad. ŞAFİ.* (TAHSİN YAZICI.)

ŞAFİ. [Bk. SAFİ.]

ŞAFİD-KÜH. [Bk. SEFİD-KÜH.]

ŞAFİD-RÜD. [Bk. KIZIL-ÖZEN.]

ŞAFİNA. [Bk. SEFINE.]

ŞAFİYA. [Bk. SAFİYE.]

SAFİYE. ŞAFİYA BINT HUYAYY B. AHTAB, Peygamberin zevcelerindendir. Bani'l-Nazîr yahudi kabilesine mensûp idi. Annesi Barra (veya Zarra) bint Samav'al olup, Medine'de doğmuştur. Babası, mensûp bulunduğu Bani'l-Nazîr kabilesinin 4 (625/626) yılında bir hâdiseden dolayı toptan Medine'den kovulması üzerine, âilesi efrâdı ve yakınları ile birlikte, şimâle gitmiş ve Medine'ye 150 km. mesâfedeki Haybar'da yerleşmiş idi.

Şafiya 6. (627/628) yılın sonlarında veya 7. yılın başlarında akrabâlarından Kinâna b. al-Rabî ile evlendi. Bâzı kaynaklara göre, kendisi evvelâ yahudi ileri gelenlerinden Sallâm b. Maşkam ile, ondan ayrıldıktan sonra Kinâna ile evlenmiştir. Kinâna da Medine'den sürül-müş ve Haybar'e yerleşmiş olan Bani'l-Nazîr'e mensûp bulunuyordu.

Peygamber, Bani'l-Nazîr'in Medine'den sürülmesinden 2 yıl sonra (7=628), 1.400 kişilik islâm ordusu ile Haybar'ın fethine çıktı. 14 gün süren muâsareden sonra, bütün Haybar hisarları birer-birer teslim oldu. Şafiya, kabilesinin kalesi olan al-Kamûş hisarı fethedildiğinde, iki yeğeni ile birlikte, esir olarak, müslümanların eline geçti. Bâzı kaynaklar onun Şakîk adlı kalede, bâzıları da Nizâr adlı kalede ele geçtiğini yazmaktadır.

Şafiya bu sırada 17 yaşında idi. Ganîmetlerin taksiminde o evvelâ Dihya b. Halîfa al-Kalbî'nin hissesine düşmüş veya ona verilmiş idi. Fakat Peygamber büyük bir ihtimâl ile, diğer evlenmelerinde de olduğu gibi, Haybar yahudilerinin ileri gelenlerinden birinin kızı olduğu için, onlar ile sıhrî bir akrabâlık kurarak, yakınlıklarını kazanmak maksadı ile Şafiya ile evlenmek istediğinin bir işareti olarak, ridâsını onun üzerine atmıştır. Peygamber Şafiya'yi evvelâ islâm dinine girmeye davet etmiş, kabûl etmesi üzerine, azadlığını mihrine sayarak, kendisi ile, Haybar ve Medine arasındaki (Medine'ye 12 mil mesâfede) Şabbâ' mevkiinde evlenmiştir. O günden itibaren Şafiya, Peygamberin diğer zevceleri gibi, örtündü; peçe (hicâb) taktı. Böylece bu vaziyet onun

Peygamberin zevcesi olduğunu gösterdi. Medine'ye geldiğinde Şafiya evvelâ Hârîsa b. Nu'mân'ın evine misâfir edildi. Bu arada ceyrân eden bâzı hâdiselerden anlaşıldığına göre, Şafiya evvelâ Peygamberin zevceleri tarafından soğuk karşılanmış ve kıskançlıkla bakır görülmüştür.

Şafiya akıllı, yumuşak huylu ve faziletli bir kadın idi. Etrâfınınaleybindeki bu tutumlarını görerek, hâdiselere karışmadan, kendi hâlinde, oldukça münzevî bir hayat yaşamış, bu itibarla kocasının teveccühünü kazanmış görünüyor. Peygamberin son hastalığında ona karış gösterdiği sadâkati ifâde ve bu sûretle diğer zevcelerinin tenkitlerine sebep olan bir hâdiseye hakkındaki rivâyet hâric, onun ölümüne tekaddüm eden yıllarda ismine tesâdüf edilmez. Mâmafih Şafiya'nın Peygamberin küçük kızı Fâtîma ile münâsebetleri iyi idi.

Peygamberin ölümünden Osmân'ın hilâfetinin sonlarına kadar geçen zamanda Şafiya hakkındaki rivâyetler pek az ve ehemmiyetsizdir. 35 (655/656) yılında; Osmân dışarıdan gelen birlikler tarafından, Medine'de muhâsara edilip, müşkil vaziyete düştüğünde, Şafiya onun tarafını tutmuş. hattâ yanına giderek, kendisi ile konuşmak istemiş ise de, muvaffak olamamıştır. Bundan bir müddet önce 'Âişa, Osmân, 'Alî, Talha ve Zubayr arasında yaptığı son müzâkereye Şafiya'yi de çağırmış, o bu daveti kabûl edip, bütün konuşma boyunca Osmân'ı müdâfaaya çalışmıştır. Şafiya ödürülmesinden bir kaç gün önce başkaları ile temâstan men'edilmiş olan komşusu Osmân'a her türlü yardımdan geri kalmamıştır.

Şafiya 50 veya 52 (670 veya 672) yılında Mu'aviya'nın hilâfeti sırasında, 100.000 dirhem değerinde bir servet bırakarak, vefât etti. Rivâyet edildiğine göre, kendisi bu servetin üçte birinin yahudi dininde kalmış olan bir yeğenine verilmesini vasiyet etmiştir. Şafiya'nın Medine'deki evi, kendisinin ölümünden sonra, Mu'aviya tarafından 180.000 dirheme satın alındı. Kahire'deki bir câmie ve etrâfındaki mahalleye, onun adına nisbetle, Sitt Şafiya adı verildi. Kendisinden on hadîs rivâyet edilmiştir. Hiç çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sîrat* (nşr. Wüstenfeld), s. 354, 653, 762, 766; İbn Sa'd, *Tabakât* (Leiden tab.), VIII, 86—92; al-Tabarî, *Târîh* (nşr. de Goeje), Kahire 1939, I, 173; II, 301 v.d., 415; al-Makrizî, *Amtâ'* (Kahire, 1941), I, bk. fihrist; al-Balâğurî, *Futûh al-Luldân* (Kahire, 1932), 37 v.d.; İbn Hâcar, *İşâba* (Kahire, 1939), IV, 337 v.d., nr. 650; İbn Abd al-Barr, *İstî'âb* (Kahire 1939), IV, 337 v.d.; İbn al-Ağîr.

Usd al-gâba (Kahire, 1280), V, 490 v.d.; ayn mll., *al-Kâmil* (Kahire, 1348—1353), II, 148 v.d., 210; Lammens, *Mo'âwiga*, s. 246; Caetani, *İslam tarihi* (trc. H. Câhid [Yalçın]), V, 110 v.d., 122—164; VII, 390.

(V. VACCA.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SAFİY-ED-DİN. ŞAFİ AL-DİN, 'ABD AL-MU'MİN B. YÜSUF B. FÂHİR AL-URMAVİ AL-BAĞDADÎ, mûsikî nazariyesi ile uğraşan islâm müellifleri arasında çok tanınmış olanlardan biridir (*Naşra bi-asmâ' kutub al-mûsikâ... Dâr al-kutub al-mişriya*, Kahire, 1932'de 'Abd al-Mu'min b. Abi'l-Mafâhîr adı ile geçmektedir. Burada Fahîr'i Fakîr okumak için bir sebep yoktur. Bk. Collangettes, *J A*, teşrin II — kânûn I. 1904, s. 383 ve Sartori, *Introd. to the Hist. of Science*, II/II, 1034). Her ne kadar âilesi aslen urmiyeli ise de, gâlibâ kendisi Bağdad'da doğup-büyümüştür. Son Abbâsî halîfesi, al-Mustaşim (ölm. 656=1258)'in hilâfetinin son yıllarında mûsikîşinas ve nedîmi olarak, halîfenin hizmetinde idi. Şafî al-Dîn, aynı zamanda halîfenin kütüphânegilerinden ve müstensiblerinden biri olup, halîfenin, aarayında kurmuş olduğu yeni kütüphânenin müdürlüğünde bulunmuş idi. İbn Tagribirdî, İshâk al-Mavşilî [b.bk.] zamanından beri, mûsikîde kimsenin onu geçmediğini beyân etmektedir; diğer taraftan Şafî al-Dîn'in bat' san'atında da Yâkût [b.bk.] ve İbn Muqla [b.bk.] ayarında olduğu iddia edilmektedir. Halîfeden aldığı maaş 5.000 dinâr idi. Kâtib Çelebi (III, 413) *Habîb al-siyar* (III/1, 61)'den naklen ona dâir bir hikâye anlatmaktadır. Hulagu 1258'de Bağdad'ı yağmaladığı vakit, Şafî al-Dîn mûsikîdeki şöhretinden dolayı, moğul lâtihiin yanına girmeye muvaffak oldu ve ud ('ud) çalarak onu öyle tesbir etti ki, emvâl ve akarı yağmadan muaf tutuldu. Sonra Hulagu'nun hizmetine girdi. Hulagu kendisine Bağdad mirî gelirinden yılda 10.000 dinârlık bir maaş tahsis etti. Moğul vezîri, yâni *şâhib divân*, Şams al-Dîn al-Cuvaynî [b.bk.]'nin oğullarının mürebbîsi olarak, yerinde kaldı. Bu iki genç, Bahâ' al-Dîn Muhammed (ölm. 1279) ve Şaraf al-Dîn Hârûn (ölm. 1286) san'at ve edebiyatın harâretli hâmileleri oldular (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 11—2; Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 21). Şafî al-Dîn mûsikî nazariyesi hakkında *Risâlat al-şarafîya fi'l-nisab al-tâlîfiya* adlı risâlesini Şaraf al-Dîn için yazdı (Brockelmann, *G A L*, I, 496'da bu risâlenin 1252'de yazıldığını ve al-Mustaşim'in vezîri Şams al-Dîn al-Cuvaynî için te'lîf edildiğini söylemektedir).

Vezir Şams al-Dîn al-Cuvaynî ve *Târîh-i Cihân-guşây* müellifi 'Alâ' al-Dîn al-Cuvaynî'nin te'siri ile meşhûr mûsikîşinas Bağdad'da inşa divânı (*divân-i inşâ'*)'nın vazifesini kabûl etti. Şafî al-Dîn, 1265'te Irak-ı Acem vâlisi olan Bahâ' al-Dîn'e İsfahan'a kadar refâkat etti. 1279'da hâmisinin ölümünü bilhassa Cuvaynî âilesinin sukutunu (1284 v.d.) müteâkip, Şafî al-Dîn unutuldu. Nihâyet mutlak bir sefâlete düşer oldu ve ikbâl devri günlerinde misâfir-perverliği ile meşhûr olan ve dostları için 4.000 dirhemlik meyva ve itriyat sarfeden bu büyük mûsikîşinas 300 dinârlık bir borçtan dolayı bapse atıldı ve 28 kânûn II. 1294'te orada öldü.

Risâlat al-şarafîya'sinden başka, Şafî al-Dîn mûsikîye dâir diğer eseri olan *Kitâb al-advâr*, kezâ *Fî'ulâm al-arûz va'l-kavâfi va'l-badî* adı ile arûz hakkında bir kitap yazdı. Negr ve tercümeğe değer bir eser olan bu sonuncusu Bodleian'da bulunmaktadır. (Grove, *Dictionary of Music*, IV, 498'de ihtimâl Bodleian [Bibl. Bodleianae cod. manuscr. orient. Catalogus, nr. CCXLVII] kataloğunda bu esere verilmiş olan latince unvânın yanlışlığından ikâa [ikâa] dâir bir kitap kabûl edilmiş olan bu eserin fenâ bir tavsifi bulunmaktadır. Grove aynı zamanda *Risâlat al-şarafîya*'nin „al-Fârâbî'nin basitleştirilmiş ve işlâb edilmiş bir risâlesinden geldiğini“ iddia etmek sûreti ile yanıltmıştır. Bil'akis tamâmiyle yeni ve müstakil bir eser olup, müellif bir çok noktalarda al-Fârâbî'nin iddialarını reddetmektedir). Şafî al-Dîn'in mûsikî hakkındaki iki eseri yazma bâlînde, bir çok kütüphânelerde husûsiyle Bodleian (bk. Farmer, *Arabic Musical MSS. in the Bodleian Library* ki, bu katalogda eserin muhtevâsının bir tasviri bulunmaktadır)'da British Museum (Or. 2361; Or. 136)'da; Berlin'de (Ablwardt, 5506); Paris'te (de Slane, 2479); Viyana'da (Flügel, 1515, 1516); Kahire'de (*Funûn camîla*, 8, 349, 428, 507, 508, 509) mevcuttur. *Risâlat al-şarafîya*'nin bu hulâsası (aslâ bir tercüme değil; krş. Grove, *Dictionary of Music*) Carra de Vaux tarafından 1891'de neşredilmiştir ve bu satırların müellifi, ingilizce tercümesi ile metni, *Kitâb al-advâr*'da olduğu gibi, kendi *Collection of Oriental Writers on Music*'ine katmağı ümit etmektedir. Şafî al-Dîn bu mevzûda bir üstâd olarak görülür (Kâtib Çelebi, VI, 255) ve Kutb al-Dîn al-Şîrazî [b.bk.; mûsikîye dâir mühim bir kısım ihtivâ eden *Durrat al-tâc*'ı zikredilmemiştir], *Nafâis al-funân*'unda *Kanz al-tuhaf*'ın müellifi 'Abd al-Kâdir b. Gaybî, oğlu 'Abd al-Azîz ve torunu Mahmûd, Muhammed b. 'Abd al-Hamîd al-Lâziği ve bir çok diğer müellifler gibi, mûsikîye dâir

eser yazan muahhar müelliflerden her biri ona bir saygı eseri borçludur. Onun nazariyeleri hakkında bir çok arapça şerhler yazılmıştır ki, bunların başlıcaları *Şarh Mavlânâ Mubârah Şâh* ve *Fâhr al-Dîn al-Hucandî*'nin şerhi olup, her ikisi de British Museum (Or. 2361)'da bulunmaktadır. İlki belki 'Alî b. Muhammed al-Curcânî [b. bk.]'nindir ve „her hangi bir Mu-bârah Şâh“ (d 'Erlanger, *La Musique arabe*, I, XXV)'ın olması güçtür. Şafî al-Dîn bilbassa „aistematik nazariyenin“ mücidi olarak şöret bulmuş idi. Bu nazariyeye göre, perde (octavus) on yedi fâsılaya ayrılmıştır. Her ne kadar Helmholtz, Kiesewetter (*Die Musik der Araber*)'in faraziyesini tâkip ederek, Sâsanîler devrine kadar çıkarılabileceğini (*Sensations of Tone*, 3. ingl. tab., 280) ileri sürüyor ise de, bunun mücidi hakikaten Şafî al-Dîn olabilir. Helmholtz bu nazariye için „Fisagor usûlü üzerinde esâslı bir ilerilemeyi gösteriyor“ demektedir. Hâlbuki, Sir C. Hubert H. Parry ondan: „aslâ tahayyül edilmemiş en mükemmel ses dizisi“ (*The Art of Music*, I, 29) olarak bahsetmektedir. *Kitâb al-advâr*, yazılı kaynaklardan mu-bâfaza ettiğimiz, notaların esâs ve kaidesine uygun olarak tetip ve tanzimi sûreti ile, şüphesiz, arap veya İran mûsikîsinin en eski örneği olan *ramâl* vezninde (*tarb*) ve *nevrûz* denilen ikinci bir makamda (*avâz*) yazılmış sözlü mûsikîden bir parça ihtivâ etmektedir. Bu parça, bu aatırların müellifi tarafından, fotoğraf sûreti ile, *History of Arabian Music* (s. 20'nin karşısında) 'le neşredilmiş ve J. P. N. Land tarafından *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft* (1886), II, 351 v.d. 'da bundan faydalanılmıştır. Şafî al-Dîn, İsfahan'da ikamet sırasında iki mûsikî âleti icât etti; mus-tatîl şeklinde santur, *nuzha* ve bir çeşit kubbeli lavta, *muğnî*. Bu iki âlet *Kanz al-tuhaf* (British Museum, Ms. Or. 2361, 263a—265) 'te tasvir edilmiş ve bu makalenin müellifi tarafından *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931) ve *Arabic Musical Manuscripts in the Bodleian Library* (1925) 'de de resimleri verilmiştir.

Bibliyografya: Hâl tercümesi: İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât al-vafayât* (Bulak tab.), II, 18 v.d.; *Tarih-i Vassâf* (Bombay tab.), s. 43, 55, 61, 65; İbn Tagribirdî, *al-Manhal al-şafî*, IV, s. harfinde; *Kitâb al-Fahrî* (nşr. Derenbourg), s. 449 v.d.; tre. E. Amar (*Archives Marocaines*, XVI, 372): 'Alâ al-Dîn al-Cuvaynî, *Tarih-i Cihân-guşây* (GMS, XVI/1, mukaddime, s. LI; Farmer, *History of Arabian Music*, s. 227 v.dd.; Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam*, IV, 342, 363; Sartou, *Introduction to the His-*

tory of Science, II/II, 1034 v.d. — Nazariyesi: Farmer, *History of Arabian Music*, s. 202—206; ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, bk. fihrist; Carra de Vaux, *Le traité des rapports musicaux... par Sâfi ed-Dîn...* (1891); Arnold ve Guillaume, *The Legacy of Islam*, s. 361, 366, 368; Kiesewetter, *Die Musik der Araber*, s. 13 v.dd., 21 v.dd.; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VIème Congrès Intern. des Orient.*, 1883, s. 72—75, 78—84); Lachmann, *Musik des Orients*, bk. fihrist; Collangettes, *Étude sur la mnsique arabe* (J A, 1904 ve 1906). (H. G. FARMER.)

ŞAFİY-ED-DİN. ŞAFÎ AL-DİN ŞAYH (1252—1334), İran'da Safevîlerin cedd-i, Hıvâca Kamâl al-Dîn 'Arabşâh ile Davlatî'nin oğlu olup, 650 (1252/1253) 'de Erdebil 'de doğdu. [Kendi ifâdesine göre, ecdâdı yed'nei imâma ve bundan da 'Alî 'ye kadar geriye götürülüyor. 20., 25. batındaki cedleri Mûsa 'l-Kâzim ve 'Alî (şeceresi için bk. E. G. Browne, *JRAS*, 1921, s. 397 ve *Silsilat al-nasab-i şafavîya*, Berlin, 1924) ise de, hakikat ile kabili te'lif değildir (bk. Ahmed Tâcabahş, *İrân dar zamân-i şafavîya*, Tebriz, 1340 ş., s. 18 v.d.)]. Şafî al-Dîn âilesinin yedi çocuğundan beşinci idi. Altı yaşında iken habası öldü. O ciddî ve arkadaşsız bir çocuk olarak tasvir edilir: gençliğinin ilk devirlerinden itibaren dine karşı ilgi gösteriyordu. Erdebil ulemâsı arasında kendi temâyülüne uygun bir mürşid bulamadığı için, doğduğu şehirde eksikliğini duyduğu kimseyi Şiraz 'da aramağa karar verdi. Şiraz 'a vâsıl olduğu zaman, derslerini tâkip etmeği arzû ettiği Şayh Naeib al-Dîn Buzgûş daha önce ölmüş (678=1279) idi. Orada Şayh Rukn al-Dîn Bayzâvî ve Amîr 'Abd Allâh gibi, dindar ve zâhid dervişlere iltihâk etti. Bu sonuncu kendisine, Hazar denizi civârında oturduğu söylenen Şayh Zâhid 'i, yâni gılânî Tâc al-Dîn İbrâhîm b. Ravşan Amîr b. Bâbil b. Şayh Bundâr al-Kurdî al-Sancânî 'yi tavsiye etti. Şafî bu şeyhi aramakla 4 yıl geçirdi; nihâyet onu Hilya-Kirân (Gılân 'da Hânbalî idârî bölgesinde) 'da buldu. Şayh Zâhid onu iyi karşıladı ve o da 85 yaşında olduğu hâlde, ölmeye kadar 25 yıl şeyhinin yanında kaldı. Şafî al-Dîn, tarikat reisi olarak, ona halef oldu ve 12 muharem 735 (12 Eylül 1334) pazartesi günü 85 yaşında olduğu hâlde, vefât etti. Ölümünden az önce oğlu Şadr al-Dîn 'i halef tayin ederek, Mekke 'ye hacca gitmiş idi. Hacc 'dan dönüşce, 12 günlük bir hastalıktan sonra öldü.

İki karısı var idi: Şayh Zâhid 'in kızı Bîbî Fâtîma ve Gilhvarân 'lı Ahî Sulaymân 'ın kızı.

Birincisinden Muhyî 'l-Dîn (ölm. 724=1324), habasının halefi olan Şadr al-Dîn (dğm. 1. şevvâl 704=27 nisan 1305, ölm. 794=1392) ve Abû Sa'îd doğdu. İkincisinden iki oğlan, bir kız dünyâya geldi: 'Alâ' al-Dîn, Şaraf al-Dîn ve Şayh Zâhid 'in oğlu Şayh Şams al-Dîn ile evlendirilen bir kız.

Şafî al-Dîn, safevî tarikatının kurucusu olup, daha sonra İran 'da siyâsî bir hâkimiyet elde etmeğe muvaffak oldu [bk. mad. SAFEVİLER.]. Bu tarikatın teşkilât ve tarîbi hakkında tam mütâlara sâbîp değiliz [krş. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trc. Tefvik Bıyıkhoğlu, nşr. TTK, Seri IV, nr. 5), Ankara, 1948, s. 5—13]. Bu tarikat tarihî ve dinî hakîmdan, daha sonra şarkta doğan ve iktidâra gelen ahî ve hektâşî [b. bk.] gibi derviş tarikatları ile sıkı-sıkıya ilgilidir. Müridleri on iki terklî, yünden, kırmızı külâh giyiyorlardı. Türkçedeki *kızıl-baş* tâhiri bundan gelmektedir. Daha sonra bu külâh *tâc-i Haydar* adını aldı (bk. *Islam*, XI, 83).

Şafî al-Dîn 'in sünâî olduğu söylenmiş (krş. E. G. Browne, *Ahşan al-tavârih* 'ten naklen, *Persian Literature in Modern Times*, s. 43 v.d.) ise de, daha sonra tarikatın şîf temâyüller kazanmış olduğu muhakkaktır. Şafî al-Dîn 'in İran 'da ve bilhassa şarkta bir çok müridleri var idi (*JRAS*, 1921, s. 403 v.d.). Tarikat sâfilâr arasındaki yüksek şöretini ve daha sonra Osmanlı imparatorluğuna hüyük gâileler açacak derecedeki geniş yayılmasını ona borçludur.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak: İbn al-Bazzâz, *Şafvat al-şafâ* (taş basm., Bombay, 1329=1911, yazm., London, British Museum, Add. 11745 ve King's College, Cambridge; krş. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 35; bu eser [krş. Browne, *ayn. esr.*, s. 38 v.d.] Şafî al-Dîn 'in usûl ve te'sirini ve ikinci plana atılan tarihi hilmek için mühimdir); *Silsilat al-nasab-i şafavîya* (nşr. E. G. Browne), Berlin, 1924, Kavianî matb.; krş. daha önce N.v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques... de St. Pétersbourg*, I, 850—853 ve hulâsası için bk. Browne, *JRAS*, 1921, s. 395—418; krş. F. Babinger, *Islam*, XII, 231 v.d.; Şafî al-Dîn ile ilgili edebiyat için bk. P. Horn, *Grundriss der iranischen Philologie* (Strassburg, 1896—1904), II, 586 v.d. ve N.v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques*, I, 543 v.d.; Şayh Şafî al-Dîn 'e husûsî bir alâka için bk. E. G. Browne, *Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 3—44; tarikatın kızıl-başlar ve şarktaki diğer derviş tarikatları ile olan münâsebetleri için bk. F. Babinger, *Schejch Bedr-ed-Din* (Leipzig ve Berlin, 1921), s. 78 v.dd. (*Isl.*, XI, 78 v.dd.); ayn. mll., *Mari-*

no Sanuto's Tagebücher als Quelle zur Geschichte der Şafawijja [A Volume of Oriental Studies presented to Edward G. Browne (Cambridge, 1922)], s. 28—50; bk. mad. KIZIL-BAŞ. (FRANZ BABINGER.)

ŞAHÂBA. [Bk. ŞAHÂBE.]

ŞAHÂBE. [Bk. ESHÂB.]

ŞAHÂRANPÜR. ŞAHÂRANPÜR, şimâlî Hindistan 'da, 29° 57' şimâl arzı, 77° 33' şark tûlû üzerinde bir şehir olup, 1340 yılı civarında, Muhammed b. Tuğluk zamanında te'sis edilmiş ve bu bölgede bir müslüman velisi olan Şâh Haran Çiştî 'ye nishetle adlandırılmıştır. Timur 'un Hindistan seferi esnâsında şehir ve bölge ağır felâkete uğramıştır. 1526 yılında Babur, Panipat 'a giderken, buradan geçmiştir; hâzî mahallî meskûn yerler onun maiyetinde bulunanlar tarafından te'sis edilmiştir. Ekber devrinde buranın hâkimi bulunan 'Abd al-Kudûs 'ün gayreti sayesinde, burada islâm te'siri pek çabuk genişlemiştir. Cihângir ve Şâh Cihân devirlerinde Şahâranpür, iklimin'n serinliğinden ve etrafında av hayvan ve kuşlarının çokluğundan dolayı, yazın sarayın en sevdiği sayfiye yeri olmuştur. Nûr Cihân 'a nishetle tesmiye edilen Nûrnagar köyünde onun bir sarayı vardı; hükümdarın av sarayı olan Pâdgâh Mahall Şâh Cihân için hinâ edilmiştir. Avrangzîb 'in ölümünden sonra, hindû ve müslümanlar arasında fark gözetmeden, her ikisini de öldürmekten çekinmeyen Sikhler'n hücumu altında çok ağır günler yaşayan bölge perişân olmuş ve bu durum 1716 yılında bukümdar kuvvetleri tarafından yeniden zapt ve rapî altına alınca-ya kadar devâm etmiştir. Yukarı Doâh bölgesi sonra Bârha seyyidlerinin idâresine geçmiş ve 1721 'de bunların yıkılması ile, bir çok gözde-lerin tasarrufunda kalmıştır. 1754 yılında Ah-med Şâh Durrânî hurasını, Kotla muhârebesinde gösterdiği hizmetine mukabil, Rohilla Naeib Han 'a vermiştir. Onun ölümünden önce, burası 1770 'te tekrar Sikh ve Marâthâların hücumuna uğramıştır. Oğlu Zâbî Han Dehli 'ye karşı baş kaldırmış ise de, tekrar itâat altına alınmış ve 1785 yılında ona halef olan oğlu Gulâm Kâdir, kuvvetli bir idâre kurarak, Sikh-lere karşı sert tedbirler almıştır. Müstebit ve kaba bir hükümdar olan ve imparator Şâh 'Âlam 'in gözlerine mil çektiren Gulâm, Sindh-ya tarafından işkence ile öldürülerek, kendisine lâıyk âkıbeti bulmuştur. Şahâranpür, ismen Marâthâlara tâbî olmakla beraber, fiilen Sikhlerin elinde bulunmuştur; 1803 yılına kadar devâm eden bu durum, 'Alîgarb 'ın düşmesinden ve Dehli muhârebesinden sonra, değişmiş ve burası da ingilizler tarafından ele geçirilmiştir.

Bibliyografya: Abu'l-Fazl, *Âin-i Akbarî* (trc. Blochmann ve Jarret), Kalküte, 1873—1894; *Tâzük-i Cahângîrî* (trc. Rogers ve Beveridge), London, 1909; 'Abd al-Hamîd Lâhûrî, *Pâdşâh-nâma* (Kalküte, 1867—1868); W. Irvine, *The Later Mughals* (nşr. Jâdû-nâth Sarkâr); *Imperial Gazetteer of India* (1908). (T. W. HAIG.)

SAHÎB. **ŞAHİB** (A.), bir kimsenin refîkı, arkadaşı olmak ve aslında akranlık ve dostluk yakınlığı ile bağlı olmak mânasına gelen *ş-h-b* fiil kökünün ismi fâil sıfâsı olup, husûsiyetle Peygamber ile yakından münâsebette bulunan ve islâmiyet uğrunda ölenler [krş. mad. AŞHÂB] için kullanılmıştır. Fakat islâm edebiyatında bu kelime ekseriyâ arkadaş kelimesinin basit mânasını taşır [veyâ daha umumî olarak „bir kimse veya bir şey ile her hangi bir şekilde alakası olan, mânasına gelir; bu bir arkadaş, bir âmir veya bir muhâlif olabilir. Bizzat Peygamber arkadaşlarına hitab ederken kendisinden *şâhibukum* („arkadaşınız“) diye bahsederdi. Ayrıca kayser [b. bk.]'e *şâhib al-Râm*, Buşrâ vâlisine *şâhib al-Buşrâ* denilmiştir. 167 (783/784) yılına doğru halîfe al-Mahdî *zanâdîka* [b. bk.]'yı muhâkeme ve tenkil vazîfesi ile bir me'mûr nasbetmiş ve ona *şâhib al-zanâdîka* unvânını vermiştir. Bununla beraber vâliler için *hâkim* tâbiri tercih ediliyordu. Peygamberin arkadaşlarını hatırlatan *şâhib* kelimesinin husûsî ve mümtaz vasfının bu tercihin sebebi olması muhtemeldir.

Şâhib tâbiri, umûmiyetle, bugün Hindistan'da, resmî bir hurmet nişânesi olarak, avrupalılar hakkında kullanılır. Yüksek tahakadan hindliler için kullanıldığı zaman onların unvanlarına ilâve edilen bir şeref pâyesidir (msl. *hân şâhib*).

Bu kelimenin arapça müennes şeklinin nâdir kullanılmış olması, burmet ve itibâr ifade etmeyişi oldukça garip bir husûstur. al-Aş'arî *Risâlat al-imân*'ında (Spitta, *Zur Geschichte al-Ash'ari's*, s. 133 v.dd.), Allahtan bahsederek: -- „O, bizzat kendisi için bir kadın arkadaş (*şâhiba*) edinmedi“ demektedir. Bununla beraber bu tarz kullanılışı çok istisnâdîr. Bugün Hindistan'da frns. *madame* kelimesinin, ön-ek şeklinde ilâvesi yardımı ve d'sinin hafî ile *memsâhib* telaffuz edilerek, müennes şekli teşkil edilir. Bu bütün avrupalı kadınlara hitaba mahsûs bir tâbirdir.

Şâhib'in bugünkü Mekke lehcesindeki kullanılışı için bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter*, nr. 23.

Bibliyografya: D. B. Macdonald, *Muslim Theology* (London, 1903), fihrist; R. A. Nicholson, *Literary History of the*

Arabs (London, 1907); W. Muir, *The Caliphate* (Edinburgh, 1915).

(T. CROUTHER GORDON.)

ŞAHİB. [Bk. SÂHİB.]

ŞAHİB-KİRÂN. **ŞAHİB-KİRÂN**, „(nygun, uğurlu) birleşme sâhibi“ mânasında bir unvan. Kiran seyyârelerin, *kirân al-sa'dayn* [bk. madd. KIRAN ve SA'DÂN] iki uğurlu seyyârenin (Müşteri ve Zühre) ve *kirân al-naḥsayn* iki uğursuz seyyârenin (Zühal ve Merih) birleşmesini ifâde eder. Bahis mevzuu tâbirde *kirân* kelimesi ile sâdece ilkin (i *kirân al-sa'dayn*) telmih vardır. Farsça izâfet -i'si, *şâhib dil*'de olduğu gibi, *fakk-i izâfa* ile terkedilmiştir. Unvan ilk defa emîr Timur hakkında kullanılmıştır. Denildiğine göre, o uğurlu bir birleşme ânında doğmuş idi; fakat o tabî'i, bilâhare bu unvânı almıştır. Timur'un ölümünden sonra şâirler ve müdâbinler bu unvânı rast gele en küçük hükümdarlara ve hattâ âhmed-nagarlı Burhân Nizâm Şâh II. gibi değersiz kimselere de vermişlerdi. Fakat bu tâbir Timur'un neslinden gelmiş ve kendisine *Şâhib kirân-i şânî* („birleşmenin ikinci sâhibi“) unvânını vermiş olan hükümdar Şâh Cihân tarafından resmen alınmıştır.

Şâhib kirân kelimesi İran'da *kirân* veya *krân* şeklini alalıdan beri, *tümân*'ın onda biri olan 1.000 *dînâr* değerindeki bir paranın adı olmuştur.

Bibliyografya: Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyatından); Muhammed Kâsım Fırıştâ, *Gulşan-i İbrâhîmî* (taş. basm., Bombay, 1832); 'Abd al-Hamîd Lâhûrî, *Pâdşâh-nâma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyatından); arapça ve farsça lugatlar, mad. KIRAN.

(T. W. HAIG.)

SAHİB-KİRÂN. [Bk. SÂHİB-KİRÂN.]

SAHÎH. **ŞAHÎH** (A.), „s a g l a m, doğru, kusursuz veya lekesiz“ demek olup, 1. isnat zinciri veya râvileri kusursuz olan hadîsler, 2. *şâhih* hadîsleri ihtivâ eden eserler, bilhassa al-Buhârî [b. bk.] ile Muslim b. Haccâc tarafından toplanmış olanlar için kullanılan bir isimdir.

1. al-Cureânî (ölm. 816=1413)'ye göre, *şâhih* hadîs (Peygambere kadar çıksa ve güvenilir râvîlere dayanan) *musnad* ve (bir tek mntaka veya râvîye mahsûs olan) *farz* gibi, çok muhtelif sınıfları içine alır.

2. al-Buhârî'nin *Şâhih*'i 7.397 veya bâzılarına göre, 7.295 hadîs ihtivâ eder. Bunlar müellifin zamanında etrafta dolaşan 600.000 hadîsten seçilmiş olduğuna göre, kendisinin kayd etmiş olduğu 200.000 hadîs arasından onun ta-

rafından ayrılmış idi. Onun *Şâhih*'inin dikkate değer bir ciheti, msl. Mekke, Medine ve Kudüs câmilerine yapılan ziyaretin müsâvî derecede tesirli olduğunu göstermek olan bir badîse „Mekke ve Medine câmilerinde namaz kılmanın fazîleti hakkında“ (*Bâb fâzil al-şalât*, nşr. Krehl, I, 299) başlığını koymasında olduğu gibi, ekseriyâ iddialı, bâzan pek yerinde olmayan bahis başlıklarını (*tarcama*) ihtivâ etmesidir.

Muslim'in *Şâhih*'inin muhtevâsı fiilen al-Buhârî'nin eserinin muhtevâsının aynıdır; fakat *isnâd*'lar mübim miktarda değişiktir ve al-Buhârî'nin o kadar ayrıntı bahis başlıkları yerine, müellif kıymetli bir mukaddime yazmıştır ki, burada bir hadîsin, mevsûk sayılması için, ne gibi şartları hâiz olması gerektiğini münâkaşa eder.

Her iki eser (al-Buhârî'nin eseri daha tasnifli bir şekilde) islâmiyetin mevcut kanûn ve kaidelerinin istinât edebileceği, Peygambere âit hadîsleri toplamak gâyesi ile yazılmıştır. al-Buhârî'nin *Şâhih*'inin şöhreti o kadar büyü müştür ki, deniz kazalarına ve başka felâketlere karşı bir tılsım gibi telakkî edilmiş ve müellifinin mezarı felâkete uğramış mü'minler tarafından çok sık ziyâret edilen bir türbe olmuştur.

Bibliyografya: Edw. E. Salisbury, *Contributions from original sources to our knowledge of the science of Muslim Tradition* (J A O S, 1862, VII, 60—142); E. Lévi-Provençal, *La recension maghrébine du Şâhih d'al-Buhârî* (J A, 1923, s. 209 v.dd.); [bk. bir de al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 813 v.dd.; burada *şâhih* tâbirinin fıkıh, kelâm, dil bilgisi v.b. ilimlerdeki mânaları da gösterilmiştir]; A. Guillaume, *The Traditions of Islam* (Oxford, 1924), s. 26—32, 84—88; bk. madd. BUHÂRÎ, HADÎS, *bibliyografya*. (ALFRED GUILLAUME.)

SAHÎH. [Bk. SÂHÎH.]

SAHÎL. **ŞAHÎL** (A.), lugat âlimlerinin *maklûb* („tersine çevrilmiş“) tâbiri ile ifade ettikleri, yâni *ma'f'ûl* yerine *fâ'il* şeklinde bulunan bir kelime olup, aslında „aşınmış“ (deniz suyu ile) mânasına gelmektedir. Bundan dolayı, kelime deniz veya büyük nehirlerin sâbili yabut deniz veya büyük nehirler ile budutlanan, köy ve şehirleri bulunan ekilmiş arâzi için kullanılır. Bir ovanın kenarına da delâlet eder.

(T. W. HAIG.)

SÂHİL. [Bk. SÂHİL.]

SAHL. [Bk. SEHL.]

SAHM. [Bk. SEHM.]

SAHNA. [Bk. SAHNE.]

SAHNE. **ŞAHNA**, İran'ın Kirmanşâh eyâletinde, Kangâvar ile Bisutûn yolu üzerinde,

küçük bir pazaryeridir. Şahna bölgesi aş-yk. 28 köyü içine almakta olup, buralarda (Hemedanlı) Hüdâbandelü kabîlesine mensûp, yerleşik türkler yaşamaktadır. Şahna'deki Ahl-i hakık [bk. mad. ALİ-İLÂHÎ] mensûpları şimâl hudûdunda bulunan Dinavar [b. bk.] bölgesindeki rûhânî reislerine bağlıdır. Şahna'nın çok yakınında nehrin sarp sâhilinde kayalara oyulmuş iki mezar bulunmakta olup, bunların Ahemenîler devrine âit olması kuvvetle muhtemeldir. Anbâr yakınında bulunan bir Şahna (ş yerine s ile) Yâkût tarafından zikredilir.

Bibliyografya: E. Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I, 413; Çirikov, *Putevoy journal* (1848—1852)'da, mâlûmat vermiştir (Petersburg, 1875); Rabino, *Kermanchah* (RMM, XXXVIII, mart 1920, s. 1—40); E. Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920), s. 8. (V. MINORSKY.)

SAHNÛN. **ŞAHNÛN**, 'ABD AL-SALÂM B. SA'İD B. HÂBİB AL-TANÛHÎ (776—854), mâlikî mezhebine mensûp büyük fakih ve muharrir. Çok cevval zekâsından dolayı, canlı ve hafif bir kuşun adından alınarak, kendisine Şahnûn lakabı verilmiş idi. Babası Sa'îd, bir asker olarak, Humus'tan Kayravân'a gelmiş idi; Şahnûn burada 160 (776/777) yılında doğdu. Babası muhtemelen zengin değil idi; fakat doğduğu şehrin en iyi üstâdlarından ve husûsiyle al-Buhlûl b. Râşid (ölm. 183=799/800'tedir; İbn Farhûn, s. 104)'den ders gördü ve Şahnûn, tabsiline devam etmek için, Tunus'a gittiği zaman, üstâdına ona 'Alî b. Ziyâd (ölm. 183=799/800) adına yazılmış bir tavsiye mektûbu verdi; bunun neticesi olarak, 'Alî, al-Buhlûl'e karşı beslediği hurmetten dolayı imâm Mâlik'ten öğrendiklerini Şahnûn'a öğretmek için, onun evine gelmeği itiyât edindi. 173 (789/790) yılında, oğlu Muhammed'e göre, Mâlik b. Anas'ın talebelerinin nezâreti altında tahsil görmek için, Mısır'a geldi ve burada Mâlik'in mümtaz şâkirdlerinden olan 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsım, İbn Vahb ve Aşhab'e tesâdüf etti. Bu Mâlik'in ölümünden bir yıl önce olmuş idi ve Şahnûn Asad b. al-Furât'ın üstâdın ağzından dinlediği Mâlik'in *al-Muvattâ'*ının cüz'lerini Kayravân'dan herâberinde getirmiş idi. *al-Muvattâ'* üzerinde çalışıldığı sırada ortaya çıkan bâzı mes'eleler 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsım'ın önünde münâkaşa edilirken, Şahnûn çok daha geniş bilgiler isteyince, ona hizzat Mâlik'i dinlemek için neden seyhâte çıkmadığı soruldu. O yalnız fakirliğinin buna engel olduğu cevâbını verdi. 'Abd al-Rahmân'ın yanına gitmesi mâlikî mezhebinin garpta yayılması bakımından mühim neticeler doğurdu. Kaynakların ekserisi Şahnûn'un şarka se-

yâhatinin 188 : 803/804) yılında olduğunu kaydeder; fakat bu yanlış; zira diğer taraftan Mâlik henüz bayatta iken şarka gittiği söylenir; hâlbuki Mâlik 179 (795/796)'da ölmüştür. Daba uzaklara kadar seyâbat etmek imkânını sonraları elde etti ve 'Abd al-Rahmân Aşhab ve İbn Vahb ile birlikte, deve sırtında, sonuncunun terkisinde olarak, bacc farzasını edâ etti. Daba sonra, Medine ve Suriye'yi ziyâret ederek, Mâlik'in en mümtâz talebelerinden tahsil gördü. 191 (806/807) yılında Kayravân'a döndü ve Mâlik'in mezhebini yaymağa başladı. Hâl tercümesini yazanların bâzıları bu mezhebi garba ilk sokanın Sahnün olduğunu söylerler; fakat kendisinden önce 'Alî b. Ziyâd, al-Buhlûl ve Asad b. al-Furât *al-Muvaffâ'* veya biç olmazsa, bu eserin bâzı kısımlarını okutmuşlardı. Sahnün, bu mezheb için, Asad b. al-Furât'ın metninin temel vazifesini gördüğü *al-Mudavvana* adlı geniş bir eser hazırladı. En çok tesâdüf edilen meseleler hakkında 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsim'a suâller aorarak, bu eseri şerhetti. İbn al-Kâsim ile Sahnün'un zekâ ve anlayışları burada çok açık bir şekilde belli olmaktadır. Sahnün sorar: „Bu nokta badîs ile te'yit veya Mâlik tarafından tâlim edilmiş midir?“ ve İbn al-Kâsim cevap verir: „Mâlik tarafından tâlim edilmiştir“ ve yabut „Bu benim kendi fikrimdir“ (*hâzâ ra'yî*). Görüyoruz ki, *al-Mudavvana*'da akli muhâkemeler büyük bir yer tutmaktadır; şeriatın bir noktasını ta'sis ve tesbit etmek için mevsûk veya uydurma hadisler sokulmağa teşebbüs edilmez. Bundan başka, *al-Mudavvana* çok kolay okunur, açık bir dil ile yazılmış bir eserdir ve toplayıcısı ile üstadının dehâsını tetkik etmek için, emin bir rehberdir. Sahnün'un sût kardeşi Vahb ölünce, Sahnün'dan önce kadılık vazifesini yapmış olan İbn Abi 'l-Cavâd onun için duâ etti ve Sahnün kendisinden sonra bunu tekrar etmedi; çünkü İbn Abi 'l-Cavâd mütezilî idi. Hükümdar Ziyâdat Allâh (saltanat yılları: 201—223=816—838) bundan haberdar olunca, Kayravân vâlisine ona 500 kırbaç vurdurmasını emretti. Vezîri 'Alî b. Humayd, bunu öğrenince, emri getiren baberciyi durdurdu ve hükmi iptâl ettirmek için, emri görmeğe gitti. al-Buhlûl'un vâli Muhammed b. Mukâtil tarafından verilen bir emir ile çarpıldığı, buna benzer bir cezâ ile öldüğünü (183=799/800) anlattı. O zaman Ziyâdat Allâh onu affetti. Ahmed b. Ağlab (231—232=845—847) kısa bir müddet için hükümdarlığı gasbı sırasında, *Kur'an*'ın yaratılmış (*mahlûk*) olup olmadığı meselesi hususunda ciddi bir tâkibâta girişti ve Sahnün Kayravân'dan kaçtı; Kaşr Ziyâd'da 'Abd al-Rahîm adlı bir zâhidin zâ-

viyesine gitti. Ahmed, Sahnün'u tevkif etmek için, İbn Sultân adlı bir nedimi gönderdi; zira bu şahsın, nedimlerin ekserisi gibi, sarayın serbest ve edeb dışı hayatını şiddetle tenkit ettiğinden, Sahnün'dan nefret ettiğini biliyordu. Şu hâlde Ahmed'in bedhahlığı İbn Sultân'ı Sahnün'un üzerine sevketti. Sahnün yakalandı ve esir olarak Kayravân'a gönderildi; fakat şehre bir mil mesâfeye gelince, Muhammed b. Ağlab'ın iktidârı ele aldığını ve Ahmed'in öldürülmüş olduğunu öğrendiler. Bu sâyede, Sahnün serbest bırakıldı. Muhammed b. al-Ağlab'ın ilk işlerinden biri kadı 'Abd Allâb b. Abi 'l-Cavâd'ı mevkiinden atmak oldu; bu azil iki kişi huzûrunda „halkı zâlimden kurtardığı için, Allah emri mükâfatlandırsın.“ diye bağırarak Sahnün tarafından tasvîp edildi Muhammed sonra 233 (847/848) yılında kadılık vazifesini Sahnün'a teklif etti; Sahnün önce tam bir yıl bunn reddetti; fakat sonunda ramazan 234 (849)'te kabul etti. Kızı Hâdîca 'ye bu husûsta şöyle dedi: „Bugün baban bıçaksız katledildi“. Başka şahsiyetler bu mevki için Sulaymân b. 'İmrân'ı teklif etmişlerdi. fakat bu zât, Sahnün bayatta olduğu müddetçe, ondan başka bir kimsenin bu vazifeyi yapmağa salâhiyetli olmadığını söyleyerek, bunu reddetmiş idi. Sahnün emîrin ne hediyelediğini, ne ücretini aldı; fakat o şahsı masrafları ile me'mûrlarını müslüman olmayanlardan alınan cizye yardımı ile ödedi. Rabatsız edilmeden kadılık vazifelerini ifâ etmek için, câmiin yanına yapılmış bir odası var idi. Buraya yalnız dâvacılar ile şâhidlerini kahûl ediyordu. İlk işlerinden biri bütün gayr-i sünî fırkaları câmiden çıkarmak oldu; zira Kayravân'da pek çok sufrî, ibâdî ve mütezilî var idi; câmi için muntazam bir imam tâyin eden ilk kimse o oldu ve o zamana kadar kadının evinde muhâfaza edilen, rehine bırakılmış eşyâlar için, şehrin itimâda şâyân şahıslarına teslim eden ilk kadı kendisi oldu. Sahnün, kadı olarak, her kese çok terbiyeli ve nâzik muâmele etti ve dâvacılar ile şâhidlerine bildiklerini açıkça söylemelerini tavsiye ettiği zaman, onların korkularını izâle etmek için, elinden geleni yaptı. Bir şeriat meselesine cevap verdiği zaman, son derecede dikkatli ve ibtiyath idi; çünkü başka mevzûlardan ziyâde, bu husûsta acele cevapların nifak ve fesâda sebep olacağını iddia ederdi. Daba sonraki devrin hâl tercümesi müellifleri onun *karâmât* („onun te'siri ile elde edilen bereket ve hayır“)’ından çok bahsederler. 240 (854) yılında, 6 veya 7 receb pazar günü öldü ve çok yaşlı olması rağmen, ölümü Kayravân'da, büyük umûmî bir teessüre sebep oldu. Brockelmann, arap edebiyatı tarihinde, Asad b. al-Furât ile İbn al-

Kâsim sâyesinde, mâlikî mezhebinin garpta yayıldığını söyler; fakat yukarıda anlatıldığı üzere, bu yayılmanın şerefi bilbassa *al-Mudavvana*'yı yazan Sahnün'a âittir. Bu eser, Mâlik'in *al-Muvaffâ'*'ına dayanmakla berâber, bundan çok daha geniştir. Yazmaları nisbeten nâdirdir; fakat Kabîra'de biri muhtasar ve diğeri mufassal olmak üzere, 1324/1325 (1905/1906)'ta iki defa basılmıştır; biri büyük boyda 4 cild ve diğeri küçük boyda 16 cüz bâllindedir. Husûsî bir kütüphânedeki 400 (1009/1010) yılına doğru, Kayravân'da deri üzerine yazılmış 7 cüz'den ibâret bir nüsha vardır; ben bu nüshayı tetkik ettim; bir umûmî kütübâneye mâl edileceğini ümit ederim.

Sahnün'un eseri çabucak mürâcaat edilemeyecek kadar basimlî olduğundan, Abû Muhammed 'Abd Allâb b. Abî Zayd (ölm. 386=996) tarafından ihtisar edilmiştir. *Muhtaşar al-mudavvana* adını taşıyan bu bülâsa bir çok defalar basılmıştır. Yazması ve bir nüshası 400 yılından önce yazılmıştır. Bu nüshayı busûsî bir kütübânedeki gördüm. Bu eser İbn Abî Zayd'in bâzı ilâvelerini de ihtivâ eder. Başka bir kısaltma İbn Abî Zayd'in başlıca talebelerinden biri olan Abû Sa'îd Halaf b. al-Kâsim al-Azdî al-Barâzî tarafından yapılmıştır. Kendisi bu kısaltmayı *Mudavvana*'nın ter-tibini tâkip ederek, yeniden bazırlamış ve İbn Abî Zayd'in ilâvelerini ibmâl etmiştir. Bu eser pek çok şârih bulmuştur (İbn Farhûn, Fas tab., a. 115). *al-Mudavvana*'nın şerhleri arasında biri Sahnün'un oğlu Muhammed tarafından, ikincisi 460 (1067/1068) yılında Kayravân'da ölmüş olan Abû 'l-Kâsim 'Abd al-Hâlik al-Suyûri tarafından, bir üçüncüsü 443 (1051/1052)'te ölmüş olan Abû İshâk 'Abd al-Rahmân b. Abî 'İmrân al-Fâsî, dördüncüsü 478 (1085/1086)'de Sfâkes'te ölmüş olan Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-Rabâ'î, beşincisi Abû Muhammed 'Abd al-Hamîd İbn al-Şâ'ig, altıncısı 719 (1319/1320)'da ölmüş olan Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-Zarvîlî al-Şugayr tarafından yazılmıştır. Bu sonuncunu, şerhi 12 cild tutmaktadır. Abû 'l-Valîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd *al-Mudavvana*'nın güç parçalarının izâhı için, *al-Muqaddamât al-mumahhidât* adlı olan ve Mısır'da büyük boyda iki cild hâlinde basılmış (1325) bulunan bir eser yazmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Rahmân b. Muhammed al-Dabbâğ, *Mâ'âlim al-imân* (Tunus, 1320—1325), II, 49—68; İbn Farhûn, *Dibâc* (Fas tab.), s. 171; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 355 (Kabîre, 1310), I, 291; 'Abd al-Vâhid al-Marrâkuşî (nşr. Dozy), s. 201; *Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), sık-sık; al-Huşanî (Madrid, 1914), arapça metin, s.

101, 107 v.d. ve 156; Abû 'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Tamîm ve Muhammed b. al-Hârîg b. Asad al-Huşanî (nşr. Moh. ben Cbened, *Classes des savants de l'Ifriqiya*, arap. metin, Paris, 1915, frns. trc., Paris, 1920, sık-sık); Houdas, *Centenaire de l'École des Langues orient. vivantes* (bilhassa Dabbâğ'dan istifâde eder); Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 299 v.d.; Vincent, *Études sur la loi musulmane* (Kabîre, 1324/1325), giriş, I, 63 v.dd. (F. KRENKOW.)

SAHNÜN. [Bk. SAHNÜN.]

SAHRÂ. AL-ŞAHRÂ (trk. SAHRÂ-I KEBİR, BÜYÜK SAHRÂ; garp dillerinde SAHARA), Afrika kıt'asının şimâl kısmında büyük bir çölün adı. Sabrâ kelimesi aslında „kızıl-boz“ mânasına gelen aşhar sıfatının muenne-sidir. Bu kelime zamanla „arızasız düz arâzî“ üzerinde nebat eseri bulunmayan geniş düzlük ve nibâyet „çöl“ mânasına alınmıştır. Filhakika bu kelime bâzı müellifler tarafından taşlık arâziden, steplerden ve kumlardan müteşekkil arâzinin bey'et-i umûmîyesi karşılığı olarak alındığı hâlde (krş. al-İdrîaî, nşr. de Goeje, a. 37, not), *mucdiba* kelimesi, daha husûsî olarak, bereket bâlindeki kumlar ile kaplı ve su-suz bölgeleri ifâda için kullanılmaktadır. (krş. Abû 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, s. 137; tre. Reinaud, II/II, 190). Afrika'lı Léon bu kelimeyi umûmiyetle çölün müterâdifi olarak kullanır (*Description de l'Afrique*, tre. A. Epaulard, Paris, 1956, I, 5).

Hudutları. İklim bakımından Sabrâ, Afrika'nın şimâl kısmında medâr-altı kış yağmurları bölgesi ile medârî yağmurlar bölgesi arasında yer alan az ve gayr-i muntazam yağışlı bölge diye târif edilebilir: Umûmî kozmik şartlar, Afrika kıt'asında ve Arabistan'da 20° ile 30° arasında, az yağışlı bir bölge meydana getirmeğe mütemâyildir. Afrika kıt'asının şimâl yarısında, şimâlde ve cenûpta 250 mm. 'lik müsâvî yağışlı hatların çerçevesindeki sâhanı içinde, bâzı yüksek dağlar müstesnâ, yıllık yağış miktarı 0 — 250 mm. arasındadır. İşte bu geniş bölge büyük Sahrâ olup, şimâlde Magrib memleketleri, Trablusgarb, Bingâzî ve Marmarika (dar mânada Libya'dan cenûpta Sûdan'a, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Nil vâdisinin ötesinde Kızıldeniz'e kadar uzamaktadır. Geniş mânada alındığı takdirde, bu denizin şarkında bulunan Arabistan çölleri de büyük Sahrâ'nın bir devamı olarak kabul edilebilir. Tamâmiyle bu çöl sâhası içinde bulunan Mısır Nil nehrinin meydana getirdiği bir vâha, şeridinden başka bir şey değildir. Görülüyor ki, büyük Sahrâ'nın şark kısmında Nil vâdisi, bâzı coğrafyacıların tasavvur ettiği gibi,

bu kısımda sahrâya bir budut teşkil edememektedir. Şimâl kısmına gelince, Magrib memlekelerinde yüksek Atlas dağları, Sahrâ Atlasları, aş.-yk. bir budut teşkil etmektedir. Bununla beraber, Gabes tûlûnûn şarkında büyük Sahrâ ile Akdeniz arasında ehemmiyetli biç bir dağ silsilesi yoktur. Burada çöl, Bingâzî dağlık bölgesi hâric, denize kadar uzanır. Cenûba doğru da çölden Sudan'a geçiş, bu bölgenin imtidâdınca her tarafta aynı değildir. Çat gölü bölgesinde çöl Sudan'ın içine doğru sokulduğu hâlde, garpta Sudan çöle doğru ebemmiyetli bir giriş yapmaktadır.

Bu izâhattan anlaşılacağına göre, Sahrâ'nın hudutları kat'î olmaktan uzaktır ve muhtelif müelliflere göre, az-çok farklar göstermektedir. Bununla beraber büyük Sahrâ, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Kızıl-deniz kıyılarına, şimâlde Atlas dağları, Libya kıyıları, cenûpta Sudan arasında kalan sâba olarak kabûl edilecek olursa, orta büyüklükte bir kıt'a mâhiyetinde olup, mesâbası aş.-yk. 8.000.000 km.² bulmaktadır ki, Afrika kıt'asının dörtte birinden bir az daha geniş bir sâhayı kaplamaktadır.

Sahrâ'nın iklimi. Sahrâ'nın çöl oluşu tamâmen iklim sebeplerinden ileri gelmektedir. Büyük Sahrâ'nın esâs vasfı olan kuraklığın hakikî sebebi hava tazyığı ve rüzgâr durumu ile ilgilidir; şimâl yarım küresinin kış mevsiminde büyük Sahrâ üzerinde yüksek tazyıklar bâkimdir. Bu yüksek tazyık sâhasından et-râfa doğru esen rüzgârlar, kıt'adan estiği için, kuru rüzgârlar olup, yağış getirmez. Bu mevsimde cenûbî Sahrâ'da esen şimâl-i şark alize rüzgârı bu mâhiyeti hâizdir. Yaz mevsiminde, aynı bölge üzerinde, atmosfer tazyıklarının dağılışı değişir. Bu mevsimde Sahrâ'nın iç kısmı Atlas okyanusu ve Akdeniz'e nazaran daha sıcaktır ve şimâlî Afrika ile cenûb-i garbî Asya'da alçak tazyıklar hâkimdir ve büyük Sahrâ, civar deüizler ile okyanustan hava celbeder. Buralardan Sahrâ'nın merkezine doğru esen şimâl istikametli rüzgârlar (şimâl—şark, şimâl—garp rüzgârları), gittikçe sıcak olan bölgeler ile temâsa geldiklerinden, işbâ noktasından uzaklaşır ve neticede yağmur getirmez. Sahrâ'nın Atlas okyanusu kıyılarında mevcut soğuk su akıntısının da yağmur yağmayışı üzerine tesiri vardır. Görülüyor ki, şu yahut bu sebepten dolayı, büyük Sahrâ'nın büyük bir kısmı yağışsız kalmaktadır. Mâmafi bu, Sahrâ'ya yağmur düşmez mânâsına gelmez. Şimâl kenârına, az da olsa, soğuk mevsimde, cenûp kenârına yaz mevsiminde yağmur düşer ve merkezî Sahrâ'daki Ahaggar ve Tibesti gibi, 3.366 m.'yi bu-

lan yüksek dağlar her sene sağanak hâlinde yağış alır; fakat bu biç bir zaman Sahrâ'nın çöl vasfını değiştirmez. Buna mukabil, mutlak sûrette çöl olan garbî Sahrâ'da Tanezrouft çölü ile şimâl-i şarkîde Libya çölünün bazı kısımlarının senelerce bir damla yağmur almadığı vâkidir.

Bir medârî ve medâr-altı çöl olan büyük Sahrâ sıcak çöllere gurubuna dâbidir. Yer-yüzünün en sıcak yerleri burada bulunmaktadır. Büyük Sahrâ'nın şimâl kenârında olmasına rağmen, Aziziye'de gölgede mutlak sıcaklık 58° olarak kaydedilmiştir. Mevcut bilgimize göre, bu kıymet şimdiye kadar kaydedilen mutlak âzamî bir kıymettir. Diğer taraftan günlük sıcaklık farkı da çok ebemmiyetlidir. Gölgede 40°'yi bulur ve hattâ geçebilir. Geceler serindir ve suhûnet 0°'ye düşebilir. Sıcak mevsimde, toprakta sıcaklık 70°'yi bulabilir. Gece ile gündüz arasındaki büyük sıcaklık farkı Sahrâ'da kayaların fazla miktarda, parçalanmasını intâc etmiştir.

Yaz aylarının çok sıcak olmasına mukabil, kış mevsimi soğuk geçer. Kar yağışı Sahrâ'da nâdir bir hâdise olmakla beraber, bazı yerlere kar düştüğü de olur. Gardaya'ya bâzan kar yağdığı gibi, Ahaggar'ın 2.500 m. üstünde kalan zirvelerinde de kış mevsiminde kar düşer; fakat kısa bir zamanda erir. Don da nâdir bir hâdise değildir. Bütün Sahrâ'da termometre, kapalı yerde, 0°'nin altına düşebilir. Msl. İn Salâb'ta —4° ve Ouargla'da —5° suhûnet kaydedilmiştir.

Avârız ve yapı. Büyük Sahrâ'nın orta kısmında Abaggar, Tibesti ve Air gibi 1.500 m.'nin üstünde kalan dağlık bölgeler bârie, geri kalan kısımda arâzi yayla ve tepelerden müteşekkildir. Şimâl kenârında iki yerde (Libya yaylasının cenûbunda Kattara çöküntüsü ile Siwa vâbasında ve Tunus'un cenûb-i garbisinde Şot Melrir bölgesinde) bulunan çukurlar deniz seviyesinin altındadır. Magrib memleketlerinin cenûbundaki Atlas dağlarının (yüksek Atlaslar ve sıra Atlaslar) ötesinde büyük Sahrâ çok eski billûrî arâziden müteşekkil olup, aşınma ile peneplen bâline gelmiş ve bunun üzerine, birinci zamandan üçüncü zamana kadar, muhtelif denizler rûsuplarını bırakmışlardır. Bunların içinde hâkim olan nnsurlar kumtağları ile kalkerlerdir. Sonradan husûle gelen hareketler bu teşekkülâtın meydana gelmiş arâziyi bir takım çukurlar ve yükseklikler hâlinde şekillendirmiştir. Yüksek yerler Sahrâ'nın merkezî kısmında yer alan Air, Abaggar ve Tibesti dağlarıdır. Sahrâ'nın en yüksek tepesi olan Emi Kussi (3.415 m.) bu sonuncu dağlık kitlede bulunmaktadır. Bu dağ-

lar billûrî ve istihâleye uğramış kayalıklerden müteşekkildir. Büyük Sahrâ'da, dağlık kitleler hâricinde, ber hîrinin husûsî vasfı olan bir takım avârız şekilleri ve arâzi tipleri vardır ki, bunlar hamâda'lar reg'ler evg'ler ve kapalı havzalıdır. Hamâde sarp bir kenar ile nihâyet bulan masa biçiminde kayalıklardır. Bnnun en güzel misâlleri Ahaggar kitlesini çeviren kum-taşı yaylaları ile bu merkezî kitlenin şimâlinde Tedemyat'tan Gabes ve Sirt körfezlerine kadar uzanan geniş kalker yaylalarıdır (Tinebert hamâdası, hamâda al-hamrâ). Hamâda'lar, Atlas dağlarının cenûbunda geniş sâhalar kaplamaktadır.

Regler, çakıllı geniş düzlüklerdir. Evgler ise, Sahrâ'nın merkezî kısmı ile garp ve şimâlindeki alçak yerlerde bulunan büyük kum yığınlarıdır. Bunların en meşhûrları Cezâyir Sahrâsı'ndaki şark ve garp büyük evgleridir. Bâzan hilâl şeklinde olan eksibeler, tefer-rûatta istikrarlı olmayan muhtelif şekilde kitleler meydana getirir. Bununla beraber bâkim rüzgâr istikametine göre, gidiş ve geliş elverişli geçitlerin idâmesine imkân verirler. Kapalı havzalarda sebha ve daya'lar vardır. Birincilerin dipleri tuzludur ve nebattan eser yoktur. İkincilerde muvakkat bir tatlı su tabakası zirâate imkân verir.

Tabiat şartları ve bayat. Büyük Sahrâ'da tabiat şartları, umûmiyetle, hayâta müsâit değildir; bununla beraber, Sahrâ'da bayat vardır; fakat muvakkat ve kararsızdır. Nebat örtüsünü meydana getiren nebatlar kuraklığa intibak etmiştir. Eskiden açılmış olan vâdiler boyunca ve eksibelerin alçak yerlerinde dikenli çalılıklar ve sert otlar, aralıklı bir hâlde, dağılmış bulunmaktadır. Bu bölgede yaşayan hayvanlar da, nebatlar gibi, nevi itibarı ile fakir olup, çölün sert iklim şartlarına uymuştur. Bunların da miktarı azdır. Sürüngenler, kemiriciler ve bazı kuşlar hâricinde, hayvânî hayat mevcûdiyetlerini idâme için sür'atle yer değiştirebilen memelilere inhisar etmektedir. Beşerî faâliyete gelince, insan iklim şartları çok sert olan bu büyük çölde büyük güçlüklerle karşı karşıya bulunmaktadır. Su ancak yer-altı tahakaları bâlinde mevcuttur. Umûmiyetle tuzlu ve zehirli olan ve aynı zamanda derin olmayan ve hümûsten mahrûm bulunan toprak zirâate elverişli değildir. Ayrıca ber tarafta yaygın bir hâlde bulunan kum ve çakıllar seyre mâni olmaktadır. Hâlbuki yol bayvan heslemek, çok seyrekleşen ve birbirinden uzak mesâfede bulunan ottan istifâde etmek için, bir zarûrettir.

Menşede büyük Sahrâ'ya yabancı olan burma ile hecin devesi sonradan bayâtın iki esâs unsuru olmuştur.

Beşerî bayat. Sahrâ'daki sert tabiat şartlarına rağmen, insan burada alt-paleolitikten beri mevcuttur; fakat miktarı çok azdır ve dağınıktır. Deve sırtında dolaşıldığı zaman bâzan günlerce bir insana rastlanmadığı vâkidir. Hudutları kat'î olarak çizilmediği müddetçe, büyük Sahrâ'nın nüfusunu tahmin etmek imkânsız gibi görünmektedir. Eski fransız Sahrâ'sının nüfusu 2.000.000 kadar tabmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı orta ve şimâl Sahrâ'dadır. Bu nüfus gayr-i muntazam bir şekilde dağılmıştır. Tanezrouft ve Evg Cbech bölgelerinde insan yoktur. Buna mukabil, ot bulunan vâdilerde ve tuzlu olmayan alçak sâhalar da kesâfet, biç olmazsa müsâit mevsimde, km². 'ına 10 kişiyi bulabilir. Hattâ bazı vâhalar da kesâfet 1.000'i aşmaktadır. Msl. Cerid hurmalıklarında kesâfet 1.200 kişidir (B. Verlet, *Le Sahara*, Que sais-je? nr. 766, 1962, s. 23).

Tarîhten evvelki devirlerde büyük Sahrâ. Dünyanın bu en geniş çöl sâhası bugünkü beşerî çehresini alıncaya kadar uzun ve karışık bir tekâmül devresi geçirmiştir ki, bu, bölgenin dördüncü zamanda geçirmiş olduğu iklim değişimleri ile ilgilidir. Filbakika alt-paleolitikte büyük Sahrâ'yı teşkil eden bölgelerin manzarası bugünkünden çok farklı idi. Bütün bu yerlerde iklim râtîp idi. Her tarafta bir akar su şebekesi var idi. Bugün onun yerinde bir takım kuru dereler vardır. Abaggar ve Tibesti dağlık kitleleri ormanlar ile kaplı idi. Kaynağını Abaggar kitlesinin şimâlinde alan İlgargar suyu şimâle doğru akıyor ve Biskra civârında bir göle dökülüyordu. Yüksek Atlaslardan doğan Saura'nın suları Tidikelt civârında bir gölde nihâyet buluyordu. Cenûpta Nişer, Timbaktu'nun şimâl—garbında, geniş bir sâhada yayılıyordu. Şarkta bugünkü Çat gölünün bulunduğu yerde, iç deniz mâhiyetinde, büyük bir göl mevcut idi. Bugünkünden daha zengin bir hayvan topluluğunun bulunduğu bu bölgelerde alt-paleolitikin orta kısmına âit taş eserlere rastlanmıştır.

Orta-paleolitikte iklim ve nebat örtüsünde bir takım değişimler olmuş ve sonra gittikçe kuraklaşmış, nebat örtüsü ortadan kalkmış, akar-sular kurumuştur. Vâdilerde ve göllerde biriken kumlar, rüzgâr tarafından harekete getirilerek, bir çöl husûsiyeti meydana gelmiştir. Sahrâ ilk defa böylece teşekkül etmiştir. Yalnız o zamanki Sahrâ bugünkünden daha büyük idi; Nişer ve Sudan'ın cenûbuna kadar uzanıyordu. Üst-paleolitikte Sahrâ'da yine bir iklim değişmesi oldu. Bu defa râtîp bir safha kendini gösterdi.

Mavritanya ve şimâl Sahrâ'da bulunan cilâlî taştan yapılmış eserler büyük Sahrâ'da neoli-

tiğin de mevcûdiyetini meydana çıkarmıştır. Bâzi mağaralarda bulunan bol miktardaki balık iskeletlerinden bu devirde Sahrâ'da göl ve nebirlerin mevcûdiyeti anlaşılmaktadır.

Büyük Sahrâ, kayalar üzerine yapılmış resimler bakımından, dünyânın zengin yerlerinden biridir. Çölün muhtelif yerlerinde mağara ve sığınakların duvarlarını çizilmiş ve hakkedilmiş on binlerce şekil vardır. Bilhassa Tassili dağılık bölgesinde bulunan şekiller şâyânî dikkattir. Bunları tetkik etmiş olan Henri Lotbe şekillerin tasnifinde dört devir yabut dört kat ayırt etmektedir ki, bunların en eskisi olan şimâli Afrika ceylanı (âlen nesli sönmüştür) katıdır.

Büyük Sahrâ'da keşfedilen en eski şekillere 8.000 sene kadar bir yaş verilmektedir. Kocabaş hayvan otlatıcıları devrinde, Sahrâ'da ehli sığırlar meydana çıkmaktadır. Başlangıcı milâddan önce 3500'e kadar çıkan bu devirde insan resimleri ve umûmiyetle küçük hoyda bayyan resimleri görülmektedir. At devrinde şekiller, bilhassa silâhlamış insanları, atları, barp arahalarını temsil etmektedir. Milâddan takriben 1.200 sene evvel idhâl edilmiş olan atın orta Sahrâ'nın iskanında hakikî bir inkılâp yapmış olması muhtemeldir. Şimdiye kadar olan kanâatin hilâfına, libyalı ahalinin Sudan'a doğru sokuluşunda, devenin değil, atın rol oynamış olması ihtimâli fikri ortaya atılmaktadır. Orta Sahrâ'dan geçen ve orta Akdeniz kıyılarını Nijer'e bağlayan eski bir yolun muhtelif noktalarında yapılan araştırmalar, buralarda araba resimlerini meydana çıkarmıştır. H. Lotbe buna eski arabalar yolu diyor. Şimâlden cenûba doğru sokuluştaki müstevlilerin at kullandığı fikri bundan mülhem olmalıdır. Mâmafih bu faraziyyeyi, henüz arkeolojik araştırmalar te'yit etmemiştir.

Gravürlere ve kayalar üzerine yapılmış şekillere göre, devenin büyük Sahrâ'da meydana çıkışı milâddan bir az önceye rastlamaktadır.

Beşerî hayatın tekâmülü. Büyük Sahrâ'nın nüfusu muhtelif renk ve ırklardan müteşekkildir. Nüfusun bu karışıklığı gösteriyor ki, çöi. uzun süren beşerî tekâmülü esnasında, bir takım esâsî hâdiselere sahne olmuştur. Büyük Sahrâ'yı eski dünyânın diğer medâr-altı çölllerinden ayıran esâs beşerî vasıflardan biri, eski siyah ırka mensûp insanlarla, bölgeye sonradan gelip yerleşmiş olan beyazların karışmasıdır. Filhakika Büyük Sahrâ'nın her tarafında muhtelif ırklara mensûp siyahlar ile beyazlar yan-yana yaşamaktadır. Bu hâl, büyük Sahrâ'da, çok eskiden beri, her istikamette vukû bulan istilâların ve muhâceretlerin 'abi'i bir neticesidir.

Berberiler beyaz ırka mensûp olup, bâzi müelliflere göre, şimâli Sahrâ'nın en eski beyaz unsurunu teşkil etmektedir. Bunların şarktan, Mısır'dan, Trablusgarp'a kadar uzanan vâhaları tâkip ederek, geldikleri zannediliyor. Fakat bunlardan evvel Sahrâ'da mevcûd olan nüfusun mâhiyeti hakkında bir fikrimiz yoktur. Eskiler Sahrâ'nın bu eski nüfusuna babeshiler yahut libyalılar adını veriyordu (Herodotos). Bunlar asıl Sahrâ'nın sekencesini teşkil ediyorlardı. Yine eski müellifler, Sahrâ'nın ilk abâlisi olarak, Fizân'ın eski sâkinleri olan Garamantları bildirmektedirler. Yalnız bunların rengi siyahtır, fakat zencî ırkının temsil ettiği zümreye dâbil değildir; koyu renkli olmakla berâber, Kafkas ırkının hatlarını hâiz olan Garamantlar beyaz ırk ile siyah ırk arasında bir geçiş ırkının vasıflarını bâiz gibi görünüyor (Augustin Bernard). Bu müellife göre, vâhalarındaki halk bu ırkın son mümessilleri olmalıdır. Yine aynı müellife göre, bahis mevzuu ırk heyazlar ile sudanlıların karışmasından meydana gelmiştir. Bugün Berberiler tâhirinden, bedenî farklar ne olursa olsun, berberice konuşan halk anlaşılmaktadır. Dil husûsiyeti yanında bir de berberilere mahsus bâzi vasıflar vardır. Bunların en mübimmi, kadının âiledeki hâkimiyetidir. Büyük Sahrâ'da berberî gurupları içinde en ehemmiyetlisi Tuareglerdir. Bunların miktarı 350.000 kadar tahmin edilmekte olup, şimâlde Libya'da Gadamme ve Murzuk'tan cenûpta Nijer kavsi içinde Dori'ye kadar olan sâhaya yaygın bir hâlde bulunmaktadırlar. Fakat en kesif oldukları bölge orta Sahrâ'dır (Ahaggar ile Sudan budûdu arasında kalan sâha). Beyaz ırktan olan Tuaregler cenûbun Air bölgesinde siyah ırktan olan Havsalar ile karışmışlardır. Bunlar şimâlde daha mütecanis olup, garhî Akdeniz'in esmer dolikosefal halkına bağlanırlar. Yüzleri hep peçelidir. Bu hâl sonradan Afrika'ya gelen arapların dikkatini çekmiş ve onlara *mulassamîn* yahut peçeli, örtülü insanlar mânasına gelen *ahl al-lisâm* demişlerdir. İslâmiyeti kabûl etmiş olan Tuaregler bayvancılıkla geçinirler. Yalnız islâmiyetten evvelki bâzi âdetlerini de muhâfaza etmişlerdir. Yine beyaz ırktan sayılan araplar, eaâs itibârı ile, şimâl ve şimâl-garp Afrika'yı fethetmiş olan arap mubarip-lerin evlât ve abfâdıdır. Arap istilâları biri VII., diğeri XI. asırda olmak üzere, iki esâs dalga bâlinde olmuştur. Bunun neticesi olarak, çöl nüfusunun çok büyük bir kısmı, tam denecek derecede, temsil edilmiştir. İslâmiyet her tarafa ve dâimâ dil ile girmiştir. Hâl-i bazırda arapça konuşan balk Sahrâ'nın şimâl ve garbını tamâmen işgâl etmektedir. Bunların ekserisi göçehedir.

Hicretin birinci asrından itibaren Fizân'a ayak basan araplar, müteâkip devirde, islâmiyeti yaymak ve ticâret gâyesi ile, orta ve garbî Sahrâ'ya nüfûz ettiler.

Garbî Sahrâ'nın nüfusunun magribliler teşkil eder. Yerliler bunlara „beyazlar“ mânasına gelen *bayzân* derler. Bunlar berberiler ile arapların karışmasından meydana gelmişlerdir. Koyu müslüman olan magribliler dinî bilgiye, tarihe ve islâm hukukuna vâkıf insanlardır. Umûmiyetle çadırdaki otururlar [bk. mad MAVRİTANYA].

Her ne kadar garplı müellifler, bilhassa fransızlar, arap istilâlarının, iktisâdî hakımdan, büyük bir ehemmiyeti bâiz olmadığını, devenin, burmanın ve sulamanın onlar gelmeden evvel de Sahrâ'da (tabiatıyla kenar hölgelerinde) mevcûdiyetini ileri sürüyorlarsa da, bahis mevzuu istilâlarda daha üstün bir medeniyete sâhip olan arapların huldüklerini tekemmül ettirdikleri muhakkaktır. Nitekim vâhalarda ekilen aert buğdayı araplar getirmiştir. Fakat arap istilâsının Sahrâ'daki en büyük ve devamlı te'siri islâm dininin bütün Sahrâ'da yayılışı olmuştur.

Siyah renkli nüfus arasında evvelâ göze çarpan Sûdan menşeli zencîlerdir. Bunların bir kısmı arap tâcirleri tarafından Sudan'dan satın alınmak veya ele geçirilmek sûretiyle buralara getirilmiştir.

Bu aaf kan zencîlerin yanında, bir çok vâhalarda yaşayan tuç renkli bir halk daha mevcuttur ki, bunlara „koyu renkli adam“ mânasına gelen *harrânî* (cem. *harratîn*) denilir. Bunlardan başka, yüz batları ince, fakat siyah renkli Tibular vardır. Bunlar şarkî Sahrâ'da, Tibesti dağı silsilesinde ve civar ovalarda yaşarlar. Bir kısmı zencîleri batırlatmakta, bir kısmı da mısırlıların, Tuareglerin, babeshilerin yahut her ikisinin abfâdı olarak kabûl edilmektedir.

Hayat tarzı. a. Göçebeler. Büyük Sahrâ'nın göçebeleri çobandır. Bunlar, sürülerini beslemek için, mütemâdiyen otlak ve su aradıklarından, yer değiştirmek mecbûriyetindedirler. Bunların bayâtında, fazla tabammülden dolayı, deve, bilhassa hecin devesi, uzun zaman mühim bir rol oynamıştır. Göçebeler bütün ihtiyaclarını, gıdalarını, giyecek ve çadırlarının ham maddelerini sürülerinden sağlar. Büyük Sahrâ'nın dâimî otlaklar sâbası olan kenar bölgelerinde koyunlar ile develer karışık bir hâlde bulunur ve yer değiştirme mevsimlere göre, muntazam devam eder.

Yağışlı zamanda (Sahrâ'nın şimâlinde kış mevsimi, cenûpta yaz mevsimi) sürülerin beallenmesinde güçlük çekilmez; fakat kurak mevsimde (Sahrâ'nın şimâlinde yaz mevsimi, ce-

nûbunda kış mevsimi) göçebeler Sahrâ'yı terk etmek mecbûriyetinde kalırlar ve şimâlin bozkır sâbasına, cenûpta Savan bölgesine giderler. Bu devreli mevsimlik yer değiştirmenin dışında bir de deve besleyen büyük kabilelerin yer değiştirmeleri vardır. Mavritanya'da Reguibatlar böyledir.

Göçebelerin miktarı ve yerleşik nüfusa göre, nisbeti hakkında kat'î rakamlar yoktur. Atlas memleketlerinin cenûbunda kalan garbî, orta ve şarkî Sahrâ'da 700.000 kadar oldukları bildirilmektedir.

Göçebe ayrıca Sahrâ'nın an'anevî nakliyecisidir. Bu itibarla onların servetini uzun zaman altın, esir ve tuz nakliyatının geliri teşkil etmiştir. Altın ve esir ticâreti ortadan kalkmış ise de, Sahrâ'da bol miktarda bulunan tuzlardan tuz nakliyatı şimdi de devâm etmektedir. Göçebeler tuzu cenûbun yerleşik bölgelerinde yatışan darı ile mübâdele ederler. Ayrıca bir de hurma ticâreti vardır. Hurmayı Sahrâ'nın şimâlindeki vâhalar te'min eder.

Bugünkü hâzi şartlar (köleliğin ilgâsı, deve nakliyatının azalması v.h.) Sahrâ'da göçebeliğin idâmesini önlemektedir.

b. Yerleşikler ve vâhalar. Sahrâ'nın şimâl kısmı, diğer kısımlara nazaran, hayat tarzı bakımından, farklıdır. Buralardaki vâhalarda yerleşik bir hayat tarzı vardır. Vâhalarda bulunan hurmalıkların hudûdunda Ksar (köy) bulunur. Bu vâhalarda çeşitli sulama usûlleri vardır. Vâhalarda kıymetli bir metâ' olan suyun sarfı tahdit edilmiştir. Toprak, umûmiyetle, yerleşik halka âittir. Fakat göçebeler hurmalıklara da sâhip olabiliyorlar.

Vâhaların en mühim unsuru olan hurma ağacı çöl balkının gıdâsını, dokumasının iptidâî maddesini ve ağacını te'min eder; aynı zamanda bağ ve bahçeleri gölgeler. Bunların altında kış bubûbâtı (buğday, arpa, sorgu ve mısır) ve çeşitli sebzeler yetiştirilir ki, bunlar domates, fasulye, bakla v.b.'dir. Bu zirâatin ekserisi vaktiyle köle olan, bugün serbest olarak yarıcılık yapan zencîler tarafından yapılmaktadır.

Zirâî istatistikler (1930—1950), vâhalardaki zirâî hayatın bir buhran devresi geçirmekte olduğunu göstermektedir. Filhakika vâhalarda gerek burma, gerek hubûbat istihzâli azalmaktadır. Zirâî sâhada görülen bu buhran, her şeyden evvel, beşerî mâhiyeti hâiz bir mes'eledir. Zirâat ile iştigâl edenlerin miktarı azalmaktadır. Bir taraftan nakliyat sâbasındaki gelişmeler, diğer taraftan son yıllarda Sahrâ'nın yer altı servetinin değerlendirilmesi vâhalar halkının muvakkat ve dâimî muhâceretini icâp ettirmiş, bu da vâhalardaki hayat muvâzenesini hozmuştur. Nitekim bütün Sahrâ iktisâdiyatı-

nın esâs muharrik kuvveti olan işçinin, zirâat sâhasından ayrılarak, ortaya çıkan yeni iş sâhalarına gitmesi ile an'anevi Sahrâ hayâtı ciddi bir buhran geçirmektedir.

Sahrâ'nın yer-altı serveti. Son yıllara kadar büyük Sahrâ'da, mâdenî bir servet kaynağı olarak, yalnız tuz biliniyordu. Buradaki tuz istihsâli ise, gerek miktar, gerek keyfiyet bakımından hâriciden idhâl edilen tuzlar ile rekabet edemeyecek durumdadır. Seyyahlar burada beyhûde yere efsânevi zümrüt arayıp-durmuşlardır.

Bu asrın başlangıcında Colomb-Béchar civarında keşfedilen ve 1917'de işletilmeğe başlanan kömür mâdeni ikinci dünyâ harbinde ehemmiyet kazandı. Bundan başka ıspanyol Sahrâ'sına yakın bir yerde Gara Cebile'de, çok zengin demir mâdenleri vardır. Mavritanya'daki demir yatakları o kadar zengin değildir. Yine bu bölgede altın ihtivâ eden bakır cevherleri mevcuttur.

Sahrâ'da mâdan araştırması işi devam ettikçe, yeni mâdenlerin hulunması ihtimâl dâhilindedir. Nitekim ikinci dünyâ harbinden sonra fransızların devamlı araştırmaları neticesinde zengin petrol yatakları keşfedilmiş ve işletilmeğe başlanmıştır ve bunun Sahrâ'nın iktisadî hayâtı üzerinde hüyük bir te'siri olmuştur. Her ne kadar Sahrâ'nın yer-altı servetinin istismârına ikinci dünyâ harbinden evvel başlanılmış ise de, çölün yakın zamana kadar fransız işgâli altında bulunan kısmının sür'atli ve verimli bir şekilde değerlendirilmesi ikinci dünyâ harbinden sonradır. Bu hususta idârî ve teknik gayeleri istihdâf eden bir takım teşkilât meydana getirilmiştir.

Büyük Sahrâ'nın fransızlara âit olan kısmında (fransız sahrâsı), 1952'den itibaren, muhtelif şirketlere petrol araştırma imtiyâzı verildi. Bu araştırmalar neticesinde 1956'da Hassi-Messaoud, Eceleh ve Hassi R'Mel havzalarında petrolün mevcûdiyeti meydana çıkarıldı. Diğer yerlerdeki keşifler 1961'e kadar gecikmiştir. 1961'de Sahrâ'nın muhtelif petrol bölgelerinden elde edilen petrol miktarı 15.000.000 tonu bulmakta idi. Aynı tarihte istihsâl edilen gaz ise, 215.000.000 m.³ idi. Petrol istihsâlinin 1962'de 21—22.000.000 ton olacağı ve gaz istihsâlinin de 500.000.000 m.³'ü hulaacağı tahmin edilmekte idi. Sahrâ petrolleri iki Pipe-line ile şimâl—garp Afrika limanlarına (Cezâyir'de Biceya, Tunus'ta La Skirrah) gönderilmektedir.

Fransız Sahrâ'sı hâricinde, Büyük Sahrâ'da petrol 1959—1961 yılları arasında Libya'da, Sirt körfezine civar bölgede (Zetten, Raguh, Hofra, Mabruk) bulunmuştur. Amerikan şirketleri tarafından elde edilen petrol hâlen

180 km. uzunluğunda bir boru ile bir petrol limanı hâline getirilen Marsa al-Berga'ya akıtılmaktadır. Libya yakın bir istikhalde ehemmiyetli bir petrol ihrâc memleketi olacaktır.

Sahrâ'nın siyâsî ve tahi'î takaimâtı. İkinci dünyâ harbinin sonuna kadar hüyük Sahrâ, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya arasında takaim edilmiş idi. Bunlar içinde fransız nüfûz sâhası en geniş olanı idi. Kendilerinin „fransız Sahrâ'sı“ adını verdikleri Sahrâ parçasının mesâhası 4.000.000 km². civârında tahmin edilmekte olup, nüfus da o tarihlerde, 1.000.000 kadar idi (hâlen bu miktar 2.000.000 civârında tahmin edilmektedir). Fransız Sahrâ'sının hudutları 1890 fransız—ingiliz anlaşması ile tâyin edilmiştir. Buna göre, bu devletin Akdeniz müstemlekelerinin cenûhunda hulunan arâzi aş.-yk. Çat gölü ile Nijer'e kadar olan sâha da Fransa'ya bırakılıyordu. Bu hudut kısa zamanlarda 1898'da, 1904 ve 1906'da olmak üzere, bir çok defa tashih edilmiş idi. 1899'da, yine Fransa ile İngiltere arasındaki bir anlaşma neticesinde, Sahrâ'nın şark hudûdu tesbit edildi. Buna benzer anlaşmalar ile Sahrâ'daki ıspanyol ve italyan müstâmerelerinin hudutları tâyin edildi.

Fransız müstemleke imparatorluğu parçalanmadan evvel fransız işgâli altında bulunan Sahrâ toprakları, parçalar hâlinde, civar fransız müstemlekelerine raptedilmiş idi. Şimâl kısmı, cenûp arâzisi adı altında, Cezâyir'a bağlı bulunuyordu. Fransız Sahrâ'sının cenûp parçası, kısmen fransız garbî Afrika'sına, kısmen de fransız hatt-ı üstüvâ Afrika'sının bir kısmını teşkil eden Çat müstemlekesine bağlanmış idi.

Son yıllarda Afrika milletlerinin istiklâllerine kavuşması neticesi hüyük Sahrâ'da da bir parçalanma meydana gelmiş ve eski fransız Sahrâsı 5 kısma ayrılmıştır: a. Mavritanya (1960'dan heri istiklâline kavuşan bu memleketin nüfusu 650.000'dir); b. Nijer (1960 ağustosunda istiklâline kavuşan bu memleketin nüfusu 2.600.000'dir); c. Çat (1960 ağustosunda istiklâline kavuşan bu memleket fransız birliğine dâhil olup, nüfusu 2.580.000'dir); d. Mali (1960'tan heri müstakil olan bu memleketin nüfusu 3.645.000'dir); e. fransız Sahrâ'sı olup, 2 idârî kısımdan müteşekkildir: 1. Saoura idârî bölgesi (mesâhası: 780.000 km.², nüfus: 157.000. İdâre merkezi: Colomb-Béchar; 2. vâhalar idârî bölgesi, mesâhası: 1.302.000 km.², nüfusu: 345.000. İdâre merkezi: Ouargla).

L i h y a. Büyük Sahrâ'nın şark ve şimâl—şarkisinde yer alan Lihya'nın hüyük bir kısmı çöldür. Filhakika bugünkü Libya hudutları dâhilinde Berka bir tarafa bırakılacak olursa (burada irtifâ dolayısı ile Akdeniz iklimi hâ-

kimdir), geri kalan kısım muhtelif mâhiyette çöllerden müteşekkildir. Sirt körfezinde çöl kıyıya kadar gelir. Libya çölü, Şahrâ' al-Lihya adı altında Mısır'ın orta ve cenûb-i şarkî kısmında devam eder.

İkinci dünyâ harbi esnâsında müttetiklerin eline geçen bu eski italyan müstemlekesi bir aralık ingiliz ve fransızlar tarafından idâre edildikten sonra, 1951 senesi aralığında istiklâle kavuşmuştur. Nüfusu 1.172.000'dir.

İspanyol Sahrâ'sı. Büyük Sahrâ'nın garhında yer alan ıspanyol Sahrâsı, Rio de Oro ve Sekia al-Hamra'yi ihtivâ etmektedir. Mesâhası aş.-yk. 282.000 km.²'dir. Bu bölge iklim bakımından çok sıcak ve kuraktır. İç tarafta mutlak sıcaklık yaz mevsiminde 45°'yi bulur ve hattâ geçer. Günlük sıcaklık farkı çok büyüktür. Kurak geçen senelerden sonra yağın yağmurlar, mevzii olarak, şiddetli seller husûle getirir. Bölgenin şimâl kısmı Hamada sâhasıdır. Hiç bir yerde dâimî akar-su yoktur. Seyrek düşen yağmurların meydana getirdiği dağınık otluk yerlerde deve, koyun ve keçi beslenir. Halk esâs itibârı ile göçebedir. Yalnız kıyı hölgesi Atlas okyanusunun te'siri ile nisbaten mütedildir.

İspanyol Sahrâ'sı iki kısımdan müteşekkildir: 1. Rio de Oro, 2. Seguija el-Hamra; birincinin nüfusu 23.000 kadar olup, merkezi Villa Cisneros'tur. İkincisi daha az kalabalıktır (aş.-yk. 11.000). Yeni bâzı kaynaklar ıspanyol Sahrâ'sı nüfusunu 19.230 kişi olarak vermektedir.

Bibliyografya: H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Central-Afrika*; R. Chudeau, *Le Sahara Soudanais* (Paris, 1909); H. Douveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Escayrac de Lauture, *Le désert et le Soudan* (Paris, 1853); E. F. Gautier, *Le Sahara algérien* (Paris, 1908); ayn. mll., *Le Sahara* (Paris, 1923); Le Chatelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899); G. Rohlfs, *Quer durch Africa Nachtigal, Sahara und Sudan* (Berlin, 1879); R. Capot-Rey, *Le Sahara français* (Paris, 1953); Augustin Bernard, *Afrique Septentrionale et Occidentale*, ikinci kısım: *Sahara-Afrique Occidentale* (Géog. Universelle, Paris, 1939, XI); Fritz Jaeger, *Afrika. Ein geographischer Überblick* (Götschen kolleksiyonu, Berlin, 1954, II); R. Furon, *Le Sahara* (Paris, 1958); ayn. mll., *Manuel de Préhistoire* (Géographie universelle Larousse, Paris, 1958); F. Hernandez-Pochico, *Afrique Occidentale espagnol*; R. Capot-Rey'nin fransız Sahrâ'sı üzerine yazıları (Paris, 1959); Bruno Verlet, *Le Sahara, Que sais-je?* (Paris, 1962). (AHMED ARDEL.)

SAHRA. [Bk. SAHRE.]

SAHRÂ'. [Bk. SAHRÂ.]

SAHRE. [Bk. KUBBET-ÜS-SAHRE.]

SAHÜL. [Bk. SEHÖL.]

SAHYÜN. [Bk. SHYEVN.]

SÂİB. ŞÂİB, MİRZÂ MUHAMMED 'ALÎ B. 'ABD AL-RAHİM TABRİZİ, bir şâir olup, aslen türk, adı 'Alî ve mahlası Şâ'ib'dir. Âilesi 'Ahhâs I. devrinde (1585—1628) Tebriz'den İsfahan'a göç etmiştir. Mirzâ 'Abd al-Rahîm'in oğlu ve „şirin-kalam“ diye şöhrat hulan Şams al-Dîn Şânî'nin kardeşinin oğludur. Ne zaman doğduğu, kat'î olarak bilinmemektedir. Ancak Kandeher'in 'Abbâs II. tarafından zaptı sırasında (1059=1649) 60 yaşında olduğuna bakılırsa, 999 (1590/1591) tarihinde Tebriz'de (Âtaşkada, s. 31'e göre, İsfahan'da) doğduğu söylenebilir. Gençliğinin ilk çağında hacc maksadı ile Mekke ve Medine'ye gitmiş, oradan döndükten sonra, Osmanlı imparatorluğunun bâzı ülkelerini dolaşmış ve müteakiben İsfahan'a dönmüş ise de, bâzı kimselerin, Şâh 'Abhâs I. nezdinde aleyhinde hulunduklarını öğrenince, 1034 (1624/1625)'te oradan Hindistan'a hareket etmiştir. Yolda Herat'a uğramış, orada babası Hâce Abu'l-Hasan al-Turbatî'ye niyâbat etmekte olup, *navvâb* Zafar Han diya tanıyan ve Ahsan mahlasını taşıyan Mirzâ Ahsan Allâh tarafından iyi kabûl görmüştür. Kâbil'e giden Laşkar Han saltanata geçince, ubûdiyetini arz için Kâbil'e giden Zafar Han ile birlikte oraya gitti. Hükümdar tarafından iyi bir kahûl gören Şâ'ib'e Musta'id Han unvanı verildi ve *hazârî* mansıbı ile taltif olundu. Ayrıca 1.200 rüpye câizeye de nâil oldu. Bir müddet sonra 1039 (1629/1630)'da kendisi ve Zafar Han Dekken tarafına hareket eden Şâh Cihân'a refâkat-ettiler. Hindistan'da 3 yıl kaldı. Rahânpür'da ikamet ettikleri sırada (1042=1632) babasının kendisini götürmek üzere, Akbarâbâd (Agra)'a geldiği haberini aldı. Hâce Abu'l-Hasan ve Zafar Han'dan müsaade almak üzere, bir kasîde yazdı ise de, bu arzûsu 1042 (1632)'ye kadar geciktirildikten sonra, o sırada Akbarâbâd'a gelmiş bulunan Zafar Han tarafından kahûl edildi. Bu vesile ile kendisine bir çok hediyeler de verilmiş hulunan Sâ'ib, Agra'da babası ile buluşarak, memleketine döndü. Bir müddet Meghed, Kum, Kazvin, Erdebil, Yazd ve Tebriz'de kaldı. Kendisinin 1050 (1640) tarihinde Tebriz'de olduğu Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 252)'nin ifâdesinden anlaşılmaktadır. Şâh 'Abbâs II. zamanında (1052—1077=1642—1667) *malik al-şu'arâ* unvanını almış ve bu hükümdarın Şâb Cihân ile savaşı ve Kandeher'i fethini (1059=1649) terennüm etmiştir. Şâh Sulaymân devrini (1077—

1105=1667—1694) de idrâk eden Şâ'ib bu bu-
kümdarın cülûsü münâsebeti ile yazdığı bir ka-
sîde ile gözden düştü. Bu hâl 1081 (1670/1671)
taribinde ölümüne kadar devam etti. Şâ'ib
ibâresi ölüm tarihi olan 1081'e tekabül eder.
Kabri İsfahan'dadır. *Safîna-i hoşguvâr* müel-
lifi Bîdil'in ifâdesine göre, Şâ'ib zayıf, uzun
boyly ve esmer idi. Ayrıca güzel sesli olduğu
da anlaşılmaktadır (Zayn al-'Âbidîn Mu'taman,
Aş'âr-i bar guzîda-i Şâ'ib, Tabran, ts., s. 10).
O son derece olgun idi; her kese saygı ve
sevgi besler, eski ve çağdaşı olan şâirlere karşı
her hangi bir kıskançlık duymazdı. Şiirlerin-
den bütün ve nargile tiryâkisi olduğu anlaşılmak-
tadır (ayn. esr., s. 27). Kendisi Safevi
devletinin en parlak devrinde yetişmiştir. An-
cak Safevîlerin din adamlarına karşı gösterdik-
leri saygı ve müsamaha neticesinde halkın dinî
hîslerini istismâr etmek üzere dindâr kılığın-
a giren bir çok kimsenin hâl ve hareketleri Şâ'ib
'da aksî bir te'sir husûle getirmiş ve muhtelif
vesilâler ile bu insanları yermekten geri dur-
mamıştır. Bu sırada Hindistan da İran edebi-
yatının ikinci bir merkezi hâline gelmiş idi.

Eserleri. Velûd bir şâir olan Şâ'ib'in
eserleri, manzûm ve menûr olmak üzere, iki
kısmı ayrılmaktadır. Manzûm eserleri, 120.000
beyitten fazladır. Bu arada, manzûm eserleri-
nin 2—5 yüz bin beyit arasında bulunduğunu
kaydedenler de vardır (Valî Kûli Bag Şamlu,
Kişâş al-hâkânî'den naklen *Aş'âr-i barguzîda*,
s. 40). Manzûm eserleri. Farsça ve türk-
çe gazeller, kasidelerinden ibâret divânı, *Kan-
dahâr-nâma*, *Mahmûd u Ayâz* mesnevîlerinden
ve ayrıca eski şâirlerden, muasırlarından ve
kendî şiirlerinden parçaları ihtivâ eden ve *Bay-
gâz* adını taşıyan müntehabâtta ibârettir.

Farsça divânında bir çok gazeller ay-
nı vezin ve kafiye olup, bu şekilde olan ga-
zellerde bir çok beyitler, bir kelime değişikliği
ile, aynen tekrar edilmiştir. Gazelde riâyet
edilmesi lâzım gelen 7 beyitten az ve 14 be-
yitten çok olmaması husûsuna pek uyulmadığı,
beyit adedinin 4—23 arasında değiştiği görülmektedir. Gazellerinin husûsiyetlerinden biri
de, kafiyelelerin tekrarı ve beyitler arasındaki
fikir devamsızlığıdır. Her beyitte müstakil bir
mâna vardır. Edebiî san'atlere de fazla yer ver-
memiştir. Mâtedil tabiatına rağmen, şiirlerinde
aşırı derecede mübâleğa yer almıştır. Çoğu Şa-
na'î, 'Atfâr, Kâsım Anvâr, Avhâdî, Sa'dî, Hâ-
fiz gibi, 50'ye yakın şâire nazîre olan gazelle-
rinde aşk, tasavvuf, nasihat ve bîkmet ile ilgili
mevzuların işlendiği görülür. Daha bayatta iken,
divânı hediye olarak bukümdarlara gönderil-
miştir. Muhtelif Avrupa kütüphanelerindeki
yazmaları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei*

manoscritti Persiani della Bibliotheca Vaticana,
Vatikan, 1948, a. 124. Kendi el-yazısını da
ibtivâ eden müntehab bir nüsha Ankara Dil
ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüphanesi, İsmail
Sâib Efendi kitapları arasında bulunmaktadır.
Divânları tam olarak negredilmemiştir. Aş.-yk.
40.000 beyiti ihtivâ eden en büyük münteha-
bât bir kaç defa Hindistan (Lucknow, 1801,
1875 (külliyyat), 1901, 1906, 1324, Madras,
1265=1848/1849, 1919; Bombay, 1919)'da bir
defa da İran'da (nşr. Amir Firûzkûbî, Tab-
ran, 133 b.ş.) basılmıştır. Daha küçük çapta
müntehabât için bk. Hân-bâbâ Muşâr, *Fihrist-i
kitâbhâ-yi câpl-i fârisî*, Tahran, 1337 b.ş., s.
103; bu müntehabâtta biri Hulûsî tarafın-
dan, *Mucavharât-i Şâ'ib Tabrizî* (İstanbul,
1331) adı ile, türkçeye çevrilmiştir. *Baygâz* adı-
nı verdiği müntehabât, başta kendi şiirleri ol-
mak üzere, eski, yeni ve çağdaşlarının şiirle-
rinden en seçme 25.000'e yakın beyit ihtivâ
etmektedir. Seçmelerindeki isâbet kendisinin
bu sâbadaki derin vukûfuna göstermektedir.

Türkçe divânı benüz negredilmemiştir.
Âzerî şivesi ile yazılan ve muhtelif kütüphâ-
nelerde nüshaları bulunan, ayrıca şiir san'atı
bakımından da mühim olan bu divânın bir an
önce negredilmesi türk edebiyatı için büyük
bir kazanç olacaktır.

Farsça *Kandahâr-nâma*'si 1059 (1649)'da
'Abbâs II. ile Hind-türk imparatoru Şâh Cihân
arasında Kandabar'ın 'Abbâs II. tarafından
zaptı ile neticelenen muharebeyi nakletmekte-
dir. *Mahmûd u Ayâz* mesnevisi ise, daha önce
bir çok kimseler tarafından işlenmiş olan Sul-
tan Mahmud'un sâkîsi ve nedîmi Ayâz ile olan
münâsebetlerinden bahseder. Bir de bütün ve
nargileyi medbeden nesir ve nazım karışığı
küçük bir risâlesi vardır.

İran edebiyatında hind üslûbunun sayılı mü-
messillerinden olan Şâ'ib şiirlerinde ince ba-
yâlleri, lafız ve mâna san'atındaki mabâretci,
geniş muhayyilesi ve yeni mazmûnlar bulmaktası
ile temâyüz eder. Şiirleri arasında en az 10.000
beyti ona yüksek bir şâir husûsiyeti kazan-
dırmağa yatacak değerdedir.

Bibliyografya: Hâl tercümesi ve
onunla ilgili şark kaynakları için bk. Muham-
med 'Alî Tarbiyat, *Dânişmandân-i Âzarbay-
cân* (Tahran, 1314), s. 217—225; Zayn al-
'Âbidîn Mu'taman, *Aş'âr-i barguzîda-i Şâ'ib*
(Tahran, ts.), s. 5—69; A. Hayyâmpür,
Farhang-i suhanvarân (Tebriç, 1340 h.ş.),
s. 328 v.d.; Hân-bâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâb-
hay-i câpl-i fârisî* (Tahran, 1337 h.ş., 1958),
s. 740—Carp kaynakları için bk. Ethé,
Grundriss d. iran Phil., II, 250, 312; Saebau—
Ethé, *Catalogue of the Persian... Manus-*

cripts in the Bodleian Library, 1697 v.d.; Ethé,
*Catalogue of Persian Manuscripts in the
Library of the India Office*, I, 880 v.dd.;
Partsch, *Verzeichniss der persischen Hand-
schriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, krş.
Reg. III, mad. Şâ'ib; Rieu, *Catalogue of
the Persian Manuscripts in the British
Museum*, s. 693, 807, 1001; ayn. mll., *Supp-
lement*, s. 235, 267, 287; Flügel, *Die arab.
pers. und türk. Handschr. der K. K. Hofbibl.
zu Wien*, I, 589, 597, 609; III, 508; Spranger,
*Catalogue of the... Manuscripts of the lib-
raries of the King of Oudh*, I, 384 v.dd.;
*Catalogue of the Arabic and Persian Manus-
cripts in the Oriental Public Library at
Bankipore*, III, 146; Ettore Rossi, *Elenco
dei manoscritti Persiani della Bibliotheca
Vaticana* (Vatikan, 1948), s. 124; Browne,
Pers. Lit. in modern times, s. 164 v.d.; Rypka,
Iranische Litteratur geschichte (Prag, 1959),
s. 291. (TAHSİN YAZICI.)

ŞÂ'İB. [Bk. SÂİB.]

ŞÂ'İD. [Bk. SÂ'İD.]

SÂ'İD. AL-ŞÂ'İD veya ŞÂ'İD MİŞR, yukarı
Mısır için kullanılmış olan arapça bir tâbir-
dir. Bu isim ile adlandırılan bölge, Kabira
(bâric)'den cenûba doğru Asvan'da nehir akın-
tısının hızlandığı yere kadar uzanır; Mamlûk-
ler zamanından bu yana bu tâbirin, idâre ba-
kımından, artık ehemmiyeti kalmamıştır. Bu-
gün ise, Mısır'ın siyâsî hudûdu Vâdî Halfâ'ya
kadar devam eder ve bütün aşağı Nûba'yi
içine alır. Buna rağmen al-Şâ'îd tâbiri hâlâ
kullanılmakta devam etmektedir; çünkü bu
tâbir, eskiden olduğu gibi, bugün de muay-
yen bir coğrafi mefâhıma tekabül eder ve Ka-
bira'nın yukarıdaki dar ve uzun Nil vâ-
disi, geniş ve yelpâze şeklindeki suların hü-
cûmuna mâruz olan ve arapçada *asfal al-arâz*
(„aşağı arâzî“ denilen aşağı Mısır'a mukabil bir
mâna taşır. Amelî olarak Şâ'îd tâbiri umûmi-
yetle nehrin her iki tarafındaki ekilen arâziye
inhisar ettirilmiş olup, Fayyûm ile Libya çö-
lündeki vâhalar bunun dışında kalır. Aş.-yk.
900 km. uzunluğunda ve ortalama 5—10 km.
genişliğinde olan, yer-yer daha da daralan ve
Edfû ile Asvan arasındaki bazı noktalarda
yalnız nehrin yatağından ibâret kalan bu şerit
en büyük genişliğini (25 km.) Banî Su'ef ya-
kınlarında bulur. Idâre bakımından yukarı
Mısır 8 *mudiriya*'ye bölünmüş olup, bun-
lar, biri müstesnâ başlıca merkezlerinin isim-
leri ile adlandırılmaktadır: Giseh (Cize),
Banî Su'ef, Fayyûm, Minya, As-
yûf (Dâhle ve Hârga vâhaları buraya dâ-
hildir), Girgâ (merkezi: Söhâg), Kenâ
ve Asvan.

Arap'ar, Mısır'ın fethinden sonra, memle-
ketin *pagarchia* 'lara taksimini olduğu gibi bı-
raktılar ve yalnız bunların adını yun. *χώρα* sö-
zünün bir transkripsiyonu olan *kūra* ile de-
ğiştirdiler. Yukarı Mısır bölgesi eski Arkadia
ile Thebais'e tekabül eder ve Şâ'îd al-alâ
(yukarı Şâ'îd) ile al-Şâ'îd al-adnâ (aşağı
Şâ'îd) kısımlarına ayrılması da bunu hâtırlatır.
Yâkût hattâ üç eyâletten bahseder: Şâ'îd al-
alâ (Asvan'dan Ahmîm'e kadar olan kısım),
şimâlde Babnasâ'ya kadar uzanan bir muta-
vassıt bölge ve Şâ'îd al-adnâ (Fustât'a kadar).
Burada eskiden de 3 Bizans dukalığı vardır;
bunların ikisi Thebais adını taşıyor ve hudûdu
Panopolis (Ahmîm)'in cenûbundan geçiyordu.

al-Mağrîzî'de nakledilen *kūra* cedveli Hie-
rocles'te mevcut *pagarchia* 'ların listesi ile kar-
şılaştırılırsa, farkların çok ehemmiyetsiz oldu-
ğu görülür. Zamanla bazı şehirler tabrip olun-
muş ve yerini yenilerine bırakmıştır. Philai'nin
yerine Asvan'ın geçmiş olması bunun en gü-
zel bir misâlini teşkil eder. Idâre bölgelerinin
yeniden tanzimi Fâtımîler devrinde vukû bul-
muştur: o zaman memlaket büyük eyâletlere
(*amâl*) taksim edilmiş olup, umûmî hey'eti ile,
zamanımıza kadar muhafaza edilmiş bulun-
maktadır. Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin
dokuz veya on eyâleti şimdiki 8 *mudiriya* 'ya
tekabül eder. En çok dikkata değer fark şun-
lardır: Memlûkler zamanında Atfîhiya adı al-
tında bir tek eyâlet hâline getirilmiş olan
Atfîhiya ve Büşîriya eyâletleri yerine, sonra-
dan Banî Su'ef *mudiriya* 'sı teşkil olunmuştur;
Bahnasâ'nın yerini, bugün ehemmiyetsiz bir
pazar yeri olan Minya almıştır; eski Ahmîm
ve Manfalût (bu sonuncusu zaman-zaman)
eyâletleri Asyûf eyâletine ilhak edilmiştir;
cenûpta hâlâ orta-çağdaki her iki tâlî bölümü
bulmak mümkündür; yalnız idâre merkezleri
Ahmîm ve Kûş'tan Girgâ ve Kenâ'ya nakle-
dilmişler. Nûbelilerin sık-sık taarruzlarından
dolayı, Asvan, Memlûkler idâresinin sonuna
kadar, ayrı bir idâreye mâlik olmayan bir
hudûd bölgesi (*şagr*) olarak kabul edilmiş ve
idâresi, şarkta 'Ayzâb'a kadar uzanan arâziyi
de içine alan Kûş eyâleti vâlisine verilmiş idi
Vâhalar ise, bâzan müstakil eyâletler hâlinde
idâre edilmiş, bâzan da *ikfâ* yolu ile ayrı
me'mûrlara tevdi edilmiş idi.

Her ne kadar Fâtımîler devrinde *vâlî l-Şâ'îd
al-alâ* unvânına tesâdüf edilirse de, bununla
orta-çağda da yukarı-Mısır'ın en mühim âmir-
lerinden, Kûş eyâleti vâlisinin kasdedilip-edil-
mediği açık olarak bilinmez. Buna mukabil
Memlûkler devrinde bir çok vâlilerin bir yuka-
rı-Mısır umûmî vâlisinin idâresi altında bir-
leştirilmiş oldukları muhakkaktır; bu umûmî

vâli önceleri *kāşif al-vach al-kibîlî*, sonra Berkuk'un bu me'mûriyeti *nâ'ib al-saltana*'lık derecesine çıkarması üzerine, *nâ'ib al-vach al-kibîlî* unvanını taşımıştır. al-Kalkaşandî yukarı Mısır'ın idâresini IX. (XV.) asrın başında şu şekilde tasvir eder: Eyâlet muhtelif dereceden iki vâli tarafından idâre edilir. Nil vâdisinin idâresi bir *nâ'ib*'in, Fayyûm ile Bahnasâ bölgesinin idâresi ise, bir *kāşif*'in elindedir. Bahnasâ'nın başında ayrıca bir de vâli bulunur. Makarrî Asyût'ta bulunan *nâ'ib*'in idâresi altında birinci dereceden 3 vâli (Aşmünayn, Kûş ve Asvan) ile ikinci dereceden 3 vâli (Giseh, Atfîh ve Manfalût) bulunur.

Türklerin idâresi, zamanında yukarı Mısır 24 *kāşif*'lik ihtivâ etmekte idi (bunların bir listesi için bk. Vansleb).

Mısır'ın nüfusu 1882 — 1917 yılları arasında geçen 35 yıllık bir devre içinde aş.yk. iki misline çıkmış, 1960'ta ise dört misline yaklaşmıştır (1882'de: 6.818.000, 1917'de: 12.287.000, 1937'de: 15.904.000, 1947'de: 19.087.000, 1957'de: 22.997.000 ve 1960'ta: 26.065.000). Bu nüfusun (1960'ta) 9.229.000'i yukarı-Mısır (Şa'îd)'da bulunmakta idi.

Her ne kadar en büyük merkezler yukarı Mısır'da bulunuyorsa da, bâzı şehirlerin nüfusu oldukça kalabalıktır; 1897 yılı rakamları 1960'ınkiler ile mukayese edilince, Şa'îd şehirlerinin son yıllarda büyük gelişmeler kaydettiği görülür: Giseh: 250.000 (16.820); Asyût — 122.000 (önce 42.000); Madînat al-Fayyûm — 102.000 (31.000); Minya — 94.000 (20.400); Banî Su'ef — 79.000 (15.000); Kenâ — 58.000 (27.500); Söhâg — 62.000 (14.000); Asvan — 48.000 (13.000). Orta-çağda da nüfus çok kesif idi; bu hâl, bilhassa 806 (1403) yılındaki kuraklık sırasında husûle gelen ölüm vak'alarının sayısından anlaşılmaktadır. Buna göre, Kûş'ta — 17.000, Asyût'ta — 11.000 ve Hû'da — 15.000 ölüm vak'ası kaydedilmiştir. Hû şehri bugün Kenâ'nın 30 km. garbinda küçük bir kasaba bâlinde bulunmaktadır.

Yukarı-Mısır'ın yerleşik nüfusu umumiyetle buranın en eski yerli ahâlisi müslüman olmuş âilelerden veya yâkûbî kiptilerden müteşekkildir. Bu sonuncular Şa'îd'de, bilhassa Asyût ile Esne arasında, daha kalabalık bir topluluk teşkil ederler. — al-Kalkaşandî ve al-Makrîzî yukarı Mısır'da yerleşmiş olan arap kabîleleri hakkında mufassal mâlûmat vermektedirler. Bunların bağcıları Balî, Cubayna (bunlar Afrika'nın içlerine doğru ilerlemişlerdir) ile bilhassa Banî Hilâl ve Banî Sulaym (daha sonraları şimalî Afrika'ya göçleri ile meşhûr olmuşlardır)'dir. Eski kabîle adları muhâfaza edilmemiş olacaktır; bunların

halefleri bugün başka isimler altında yaşamaktadırlar (Fâvâiyya, Ma'âza, Banî Vâsîl, Aştuvânî). Fakat Rabî'a'nın bir kolu olan Banî'l-Kanz Asvan bölgesinde Kunûz adı altında yaşamaktadır. Fâtımîler ile birlikte Mısır'a gelmiş olan berberî kabîlelerinin (Luvâta, Havvâra) izine de hiç bir yerde rastlanmaz. Buna mukabil yukarı Mısır'ın cenûp kısmında hâlâ Beca göçebelerine tesâdüf edilir ki, bunlar eski Blemmyeler ile bir tutulmaktadır. Bunların şimdiki başlıca guruplarından olan 'Abâbde ve Bişârinler, Asyût'tan Nûbe ötesine kadar, arap çölünde göçebelik eder ve sefil bir şekilde, deve ile keçilerinin geliri ile geçinirler. Arap hâkimiyeti devrinde Beca kabîlesi mühim bir rol oynamıştır; o zaman Cidde, Yemen ve Hindistan'a giden gemilerin limanı olan parlak 'Ayzâb bu kabîlenin elinde bulunuyordu. Burası kara yolları ile Asvan, Edfû ve Kûş ile de bağlı idi. Kûş — 'Ayzâb yolu en işlek yollardan biri olup, hacıların her vakit kullandıkları bu geniş yol başlı seferleri esnâsında 460 — 660 (1068 — 1262) yılları arasında, çok büyük ehemmiyet kazanmıştır. Bugün için bu yolun ancak tarîbî bir değeri vardır. Bugün de kullanılmakta olan Kenâ-al-Koşayr yoluna gelince, bunun başlangıç noktasını Nil'de eski Cofitos (Keft)'un yerini alan Kûş teşkil ediyordu. Becalar başka bakımdan da Mısır bukûmetinin dikkatini kendilerine celbettirler; Memlûkler zamanında bukûmet aşağı Nûbe'deki al-'Allâkî altın mâdenlerini kendi hesaplarına işletmeğe muvaffak olmuş idi. Ondaki daha şimâlde, Keft ile Asvan arasındaki çölde Memlûk sultanları zümrüt mâdeni işletmişlerdir.

Suların kabarması ile meydana gelen asil Nil vâdisi zirâat için mükemmel bir arâzi teşkil eder; son zamanlarda Asvan, Esne ve Asyût sedlerinin yapılması ile Nil suyundan daha iyi istifade etmek imkânı sağlanınca, zirâat daha çok ve daha sür'atle gelişmiştir. Sanâyî burada yok denilebilecek derecededir. Bu bakımdan da burası orta-çağın zenginliği ile tezat hâlinindedir. Eskiden dokuma tezgâhları (elbise ve balılar için yün, pamuk, ipek ve keten) pek çok idi; burada Aşmünayn, Ahmîm, Asyût ve Babnasâ tezgâhları da zikredilmelidir.

Yukarı-Mısır'da islâm san'atı pek az temsil edilmiştir. Buna rağmen Madînat al-Fayyûm, Asyût ve Girgâ'da mnayyen busûsiyetler taşıyan câmiler mevcuttur. Asvan'ın cenûbunda al-Bâb ve Bilâl'daki kerpiçten inşa edilen câmilere de burada işaret edilmelidir; bunlar kesik mabrût üzerine yerleştirilmiş takye şeklindeki kubbe biçimî minâreleri ile o civarda köylere kadar yayılan (msl. Kûş'un cenûbunda bulunan Şanhûr) bir tarz teşkil eder.

Kûş ve Bahnasâ'daki Fâtîmî minberleri de unutulmamalıdır. Kitâbelere gelince, Asyût, Kûş ve Söhâg'da küffî hattı ile yazılı kitâbeler muhâfaza edilmiştir. Memlûklere âit fermanları Edfû, Minya, Madînat al-Fayyûm, Asyût, Söhâg, Kûş ve Kûşîya'de görmek mümkündür. — Eski Mısır âbidelerine burada temâs edilmeyecektir. Arap müellifleri eski mâbedleri kendilerine hâs bir tarzda tavsîf ederek, bunlara bir çok efsâneleri bağlamışlardır. Fakat onların Teb (Karnak)'deki binalardan haberleri olmadığı kayda değer; buna mukabil bize XV. asırda tahrip edilmiş olan Ahmîm mâbedlerinin güzel tasvirlerini bırakmışlardır.

VIII. (XV.) asır müelliflerinden Ca'far al-Adfuvi yukarı-Mısır'ın bir meşhûr adamlar kamûsunu (*Tâîf al-Sa'îd*, Kabire, 1333 = 1914) te'lîf etmiş ve bunun başına kısa bir coğrafya kısmı eklemiştir: eser pek mühim mâlûmat ihtivâ etmemektedir. — Halk edebiyatı sâhasında İbn al-Havâ (Asvan), Abu'l-Haccâc (Luşor) ve Çin prensesi (Girgâ) hikâyeleri ile Cabal Harîdî'nin yılan masalı zikre değer.

Burada teferruâta girmeden, yukarı-Mısır ile ilgili en mühim tarihî vak'alar zikredilecektir. Bâbil ve İskenderiye'nin zaptından sonra, artık Mısır'ın araplar tarafından fethine karşı koymak imkânı kalmamış idi. al-Balâzurî orta-Mısır'ın muayyen şehirleri ile yapılmış olan anlaşmaları kaydeder. Araplar bir müddet Fayyûm'dan habersiz kalmış olacağı benziyorlar. Onlar bu bölgeye doğru hareketlerinde çok şiddetli mukavemet ile karşılaşmış olmalıydılar; bundan dolayı, *Futûh al-Bahnasâ* gibi bir tarihî roman meydana gelmiştir. 23 (644) yılında Nûbe'ye karşı muvaffakiyetsiz bir hareket yapılmış, 27 (648)'de bu hareket tekrarlanmış ve 31 (652) yılında da araplar lehine bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşma 100 (719) yılında 'Omar b. 'Abd al-'Azîz tarafından yenilenmiştir. 112 (730) yılında bizzat Mısır vâlisi al-Valîd b. Rifâ'a'nın nezâreti altında memleketin ilk nüfus sayımı yapılmıştır; vâli altı aylık seyâhati esnâsında yukarı-Mısır'da Asvan'a kadar gelmiştir (onun emirlerini ihtivâ eden bir *papyrus* muhâfaza edilmiştir). Emevîler devrinde sık-sık isyânlara sahne olan Delta'nın zıddına, Şa'îd'deki hayâtın daha sâkin geçmiş olduğu anlaşıyor; böyle bir hareket 121 (739) yılında vukû bulmuştur. Yukarı Mısır'da Emevî hâkimiyeti bu bânedânın son balîfesi olan Marvân'ın şahsı ile sona ermiştir. Emevî rakibi Dihya b. Muş'ab isyân ederek, 167 (784) yılında bütün Şa'îd'i eline geçirmiş ise de, 169 (785)'da mağlûp olmuş ve idâm edilmiştir. Yukarı

Mısır al-Amîn ile al-Ma'mûn arasında çıkan mücâdelenin bütün fenâ netîcelerini üzerinde hissetmiş, fakat bu Delta'nı nispetle daha bafif olmuştur. Becaların 241 (855) yılındaki isyânı: Muhammed al-Kummî'nin zafer ile neticelenen askerî harekâtı. Bir kaç yıl sonra, 'Abd Allâb al-'Omârî, altın mâdenleri bölgesine girerek, burada istiklâlini ilân ediyor. Kendisi katlediliyor, fakat onun getirmiş olduğu Rabî'a kuvvetleri orada kalıp, Becalar ile birleşiyorlar. 256 (870)'da İbn al-Şufî'nin (Esne ve Ahmîm'deki muvaffakiyetsiz bir isyânı. 308 (920) yılında Fâtımîler hücumu: Aşmünayn ve Bahnasâ savaşları. Nûbe kiralı 339 (950)'da vâbalara hücum ediyor, 345 (956)'te Asvan'ı zapt ediyor ve 353 (964)'te yaptığı üçüncü bir seferinde Ahmîm'e kadar ileriliyor. IV. (X.) asrın sonlarına doğru Abû Rakva'nın halife al-Hâkim'e karşı isyânı, al-Mustansîr idâresi altındaki korkunç pahalılık mevcut nizâmı sarsıyor: sükûneti iâde etmek için, Badr al-Camâlî kendisi bizzat yukarı Mısır'a geliyor (Asyût ve Esne kitâbeleri). Fâtımîler devrinin sonlarına doğru, Talâ'i b. Ruzîk ve Şavar gibi, bâzı devlet adamları siyâsî olgunlaşma devirlerinde yukarı Mısır'da bulunmuşlardır. Freng kuvvetlerinden de yardım gören Şavar ile Şîrkûb arasındaki muhârebe al-Aşmünayn yakınındaki al-Bâbayn'de vukû bulmuştur. Cenûp kısmında Banî'l-Kanz tarafından desteklenen Fâtımîlerin fikir ve siyâsetlerini yarma faaliyeti tekrar bu bölgenin huzûrunu kaçırmıştır. Şalûh al-Dîn 568 (1173) yılında, kardeşi Tûrân Şâb'ı onlara karşı göndermek sûreti ile, İbrîm'e kadar ilerilemiş ve bölgeyi itâat altına almıştır.

570 (1174) ve 572 (1176) yıllarındaki ayaklanmalar şiddetle bastırılmıştır. 651 (1253) yılında bütün Şa'îd bölgesi, mühim bir şahsiyet olan Şerîf Hîşn al-Dîn Sa'lab tarafından idâre edilen ve arap kabîleleri ile Memlûkler idâresi arasındaki mücâdelenin bir halkasını teşkil eden ağır bir isyâna sahne olmuştur. 671 (1272) ve 674 (1275) yıllarında Baybars Nûbe'nin dâhilî işlerine müdâhale ediyor; burası 686 (1287) yılında yapılan ikinci bir seferde tekrar zaptediliyor. 701 (1302)'de yukarı Mısır'da arap kabîlelerinin şakaveti baş gösteriyor ve onlara karşı ordu sevk etmek mecbûriyeti hâsıl oluyor. Şakîler ağır cezâlara çarptırılıyorlar. 721 (1321) yılında baş-gösteren birstiyan düşmanlığı esnâsında Atfîh ve Bahnasâ eyâletleri ile Minya, Asyût, Kûş ve Asvan'da kiliseler tahrip ediliyor. 815 (1412) ve 825 (1422) yıllarında, bilhassa Asvan'da şiddetli isyânlardan bahsedilir. Kayıtbay'ın zamanı Havvâraların isyânları ile dolu olup, bunları bastırmak için, üç sene uğraşmak icâp

etmiştir (881—883 = 1476 — 1478). Mısır'ın türkler tarafından fetbinden sonraki hâdiseler ve bilhassa 'Ali Bey isyanı ve memleketin fransızlar tarafından zaptı hakkında seyyahlar ile avrupalı tarihçilerin eserlerinde mâlûmât bulmak mümkündür.

Bibliyografiya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de İbn 'Abd al-Hakam (nşr. Torrey), al-Kindî, al-Makrîzî, (nşr. Inst. franç.) ve Abu 'l-Mehâsin fihristleri ve Joanne ile Baedeker rehberleri.—Kırş. al-Kalkaşandî, *Subh al-A'sâ*, IV, 24—27, ve 54—69; Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, II, 201—211; Massignon, *Notes sur les études archéologiques et Deuxième note* (BIFAO, VI, 2—13 ve IX, 4—11); Wiet, *Les inscr. ar. d'Égypte* (Comptes rendus Acad. Inscr. et Belles Lettres (1913), s. 503 v.d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte* (BIFAO, XXXVI, 15 v.d., 117, 129, 131, 147 v.d., 153, 156 v.d. 170—192 ve 227 v. dd. (zengin bibliyografiya gösterilmiştir); Massignon, *Annuaire du monde musulman* (1923), s. 119 v. dd. ve 125 v.d. (G. Wiet.)

SA'İD. SA'İD (622—679) B. AL-'ÂŞ B. SA'İD B. AL-'ÂŞ B. Umayya b. 'Abd Şams b. 'Abd Manâf b. Kûşayy al-Kurayşî, Kûfe ve Medine vâlisî. Annesi Umm Kulşûm bint 'Amr. b. 'Abd Allâh b. Abî Kays b. 'Abd Vudd b. Naşr b. Mâlik'tir. Peygamberin ölümünde 9 yaşında olduğuna göre (*Uşd al-gâba*, II, 310), 622 yılı sonlarında doğmuş olmalıdır. Sa'îd'in babası al-'Âş, Badr'da Mekke'li müşrikler arasında müslümanlara karşı savaşırken, 'Alî b. Abî Tâlib tarafından öldürülmüş idi. Dedesi Abî Uhayyâ Kureys kabilesinin eşrafından idi; bu itibarla Sa'îd Kureys'in en iyi âilelerinden birine mensûp bulunmaktadır. Kendisi bilhassa cömertliği, talâkat ve fesâbatı ile meşhûrdur.

'Osmân, hilâfeti sırasında Sa'îd'e büyük bir teveccüh göstererek, kendisini *Kur'an* metnini bugünkü şekli ile cem' ve tesbit ettirmek üzere teşkil ettiği hey'ete dâbil etmiştir. Bir müddet sonra da, gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen, mevkiinde kalması imkânsız bir hâle gelmiş bulunan Valîd b. 'Ukba b. Abî Mu'ayy'ın yerine, Kûfe'ye vâli tayin etmiştir. Sa'îd, Kûfe vâlisî iken, 29 (649/650) veya 30 (650/651) yıllarında Taberistan ve Cürcân'a saferler yaparak, fütûhatta bulunmuş ve buradaki karışıklıkları bastırmıştır. Azerbaycan da Sa'îd tarafından fethedilmiştir. Bu vazifede kaldığı 5 yıl zarfında, kendilerine karşı bir az sert davrandığı kûfeliler arasında memnûn olmayanların sayısı bir baylı çoğaldı. Kûfelilerin

şikâyet ve ısrarlarına rağmen, 'Osmân, Sa'îd'i Kûfe vâlliliğinden azletmeğe yanaşmadı. Kendisi de zaman-zaman şiddetli bareketlerinin sebep olduğu şikâyetler karşısında, halifenin almak mecbûriyetinde kaldığı tedbir ve ikazlara rağmen, hareket tarzını değiştirmede. Sa'îd daha sert hareket etmeğe başlayıp, yerli baltan olmayanlarda da memnûniyetsizlik bânı olunca, içlerinde çok saygı gösterilen, nüfuzlu bir kimse olan yemenli Mâlik al-Aştâr'in de bulunduğu 10 kûfeli o sırada Medine'da bulunan Sa'îd'in azlini halife 'Osmân'dan istedi. 'Osmân onların şikâyetlerini redd ile Sa'îd'e, derhâl vâllilik mahalline dönmesini emretti. Bu durumdan son derece muğber olan al-Aştâr, sūr'atle Kûfe'ye giderek, şehrin çok hareketli ve heyecanlı olan halkını ayaklandırdı. Kûfe'ye dönüş hazırlıklarını ikmâl etmiş olan Sa'îd yolda kendilerine bir askerî birliğin refâkat ettiği al-Aştâr'in adamları ile karşılaştı. Bunlar Sa'îd'e derbât Medine'ye geri gitmesini ibtâr ettiler. Bunu müteâkip al-Aştâr Kûfe câmiina gitti ve Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.]'yi bizzat vâli ilân etti (34=654/655). Câmiye toplanmış bulunanlar halifeye sadâkat yemini edince, Abû Mûsâ bu vazifeyi kabûl etti ve kısa bir müddet sonra, balife 'Osmân da bu tayini tasdik ve te'yit etti. Sa'îd bu hâdisa üzerine geri dönüp, Medine'ya yerleşti; Mısır ve Irak'tan gelen âsiler 'Osmân'ı evinde muhâsara ettikleri zaman, ağır bir şekilde yaralanmaya kadar, onun için çarpıştı. 'Osmân'ın öldürülmesinden sonra, Talha, al-Zubayr ve 'Âişa Mekke'yi terk ile taraftarlarının bulunduğu Basra'ya gidip, onları kendi saflarına çekmek üzere, şimâle doğru hareket ettiklerinde, Sa'îd evvelâ onlarla berâber idi. Fakat Marr al-Zahrân'a ve başka bir rivâyete göre, Zât 'Irâk'a vardıklarında, Talha ve al-Zubayr'in bu teşebbüste kendi menfaatlerini düşündükleri kanâatine vardığından ve 'Osmân'ın intikamını almak hususunda tâkip edilecek yolda anlaşamadığından, onlardan ayrılarak, al-Muğîra b. Şu'ba ve diğer kendisini destekleyen kimseler ile birlikte, Mekke'ye döndü; Camal ve Şifîn vak'alarına iştirâk etmedi.

Mu'aviya, hilâfet kendisine intikal edince, Marvân b. al-Hakam'ı Medine vâlliliğine tayin etmiş idi. Bu sırada 'Alî ile yaptığı savaşlarda kendi tarafını tutup, dâvaya iştirâk etmediğinden dolayı, Sa'îd Mu'aviya tarafından muâhaze edilmiş, sonra özür dilemesi üzerine, affedilerek, Marvân'ın azli ile açılan Medine vâlliliğine tayin edilmiştir. Böylece o Medine vâlliliğini elde etmiş ise de, daha sonra bu makam onunla Marvân b. Hakam arasında bir kaç defa el değiştirmiştir. 'Alî b. Abî Tâlib'in bu

yük oğlu Hasan 50 (670) yılında Medine'de vefât ettiği sırada, Sa'îd şehrin vâlisî olup, cenâze namazını bizzat kıldırılmıştır.

Sa'îd, sonuncu defa Medina vâlliliğinden azledildikten sonra, Medine ile al-'Akkâ arasında ve Medine'ye 3 mil mesâfedeki Arşa adlı çiftliğine yerleşerek, zirâat ile meşgûl olmuştur. 49 (669) ve 52 (672) yıllarında olmak üzere, iki defa hacca gitmiştir. Ölümünde 80 bin dirhem borç bırakmıştır.

Sa'îd, hizzat, Peygamberden ve ayrıca 'Omar, 'Osmân ve 'Âişa'den naklen, hadîs rivâyet etmiştir. Bir çok erkek ve kız evlâdı var idi. Bunlar nrasından mühim mevkiler işgâl edenler olmuştur. Yazîd b. Mu'aviya tarafından Medine vâlisî tayin edilen ve sonra 'Abd al-Malik b. Marvân tarafından öldürtülen 'Amr al-Aşdaq banlardan biridir.

Sa'îd, kaynakların büyük bir ekseriyetinin bildirdiğine göre, 59 (678/679) yılında Arşa adlı çiftliğinde vefât etmiş, cenâzesi Medine'ye getirilerek, Bakî mezarlığına gömülmüştür.

Bibliyografiya: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau, 1905), V, 19—22 v. dd.; al-Tabarî, *Tarih* (Kahire, 1939), III, 323 v. d., 419; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 281 v. d.; İbn Hacer, *İşâba* (Kahire, 1939), II, 45 v. d., nr. 3268; al-Balâzurî (nşr. de Goeje), s. 119, 198, 280, 322, 328 v. d., 334, 336; İbn 'Abd al-Barr, *Istî'âb* (Kahire, 1939), II, 8 v. d.; Abû 'Abd Allâh al-Zubayrî, *Kitâb nasab Kurayş* (Kahira, 1953), bk. fihrist; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1348—1353), III, 52, 56 v. d., 69, 73 v. d., 81, 88; ayn. mll., *Uşd al-gâba* (Kahira, 1280), II, 309 v. dd.; İbn Vâzih al-Ahbârî, *Tarih al-Ya'kûbî* (nşr. Houtsma), II, 152, 190, 192, 207, 267, 283 v. d.; (Necef, 1358), II, 144 v. d.; *Mucmal al-tavârih ve'l-kışâş* (Tahrân, 1318 b. ş.), s. 283; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 118 v. dd.; Caetani, *Annali dell'Islâm*, bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'İD. SA'İD B. AL-'AVS. [Bk. EBÜ ZEYD.]

SA'İD. SA'İD B. AL-BİTRİK, EUTYCHIUS, 321—328 (933—939) yılları arasında İskenderiye patriği. Fustaî'ta 263 (876) yılında doğmuş olup, tıbbî ve tarihî te'lifleri vardır. En tanınmış Pocoeke tarafından Oxford'da 1658/1659'da *Naẓm al-cavhar* adı altında nesredilen, sonraları Yahyâ b. Sa'îd al-Anţakî'nin devam ettirmiş olduğu arapça ve kaynâmedir [kırş. mad. ANTAKİ.]. L. Cheikh tarafından yeni nesri için bk. *Corpus Christianorum Orientalium* (Scriptores arabici, III. seri, Beyrut, 1906—1909, VI ve VII) ve bir

İslâm Ansiklopedisi

başka rivâyete dayanan nüshası Seybold tarafından (Hamburg, 1912) neşredilmiştir. Cambridge'in meşhûr yazması içinde bir Sicilya tarihinin elde bulunan parçaları (kırş. Browne, *Handlist of moham. Mss.*, s. 27, nr. 170), yanlış olarak, Sa'îd b. al-Bitrîk'a izâfe edilmiştir. Bu husûsta kırş. Vasiliev, *Vizantia i Arabi*, I, 79 v. dd. ve burada zikredilen eserler. Ayn Cambridge kütüphânesinde (Browne, *agn. esr.*, s. 281, nr. 1317) bir de Severus b. al-Mukaffa'ın Sa'îd'e karşı te'lif ettiği bir dinî münâzara kitabı bulunmaktadır (nşr. P. Chebli, *Patalogia Orientalis*, III, 125—242, Paris, 1907).

Bibliyografiya: İbn Abî Uşaybî'a (nşr. Müller), II, 86; Leclerc, *Hist. de la medec. arab.*, I, 405; Brockelmann, *Gesch. der arab. Litter.*, I, 148; *Suppl.*, I, 28.

SA'İD. SA'İD B. MAS'ADA. [Bk. AHFES.]

SA'İD. SA'İD B. ZAYD B. 'AMR B. NUFAYL B. 'ABD AL-'UZZÂ... B. 'ADİ B. KA'B B. LU'AYY (aş-yk. 600—670/671), Peygamberin ilk sa-bâbelerinden biridir. Mekke'de doğmuş olup, Kurayş kabilesinin 'Adî kolundandır. Annesi Huzâ'a kabilesinden Fâtîma bint Ba'ca b. Umayya'dır. Künyesi Abû 'l-A'var veya Abû Şavr'dır. Sa'îd'in dedesi 'Amr ile halife 'Omar'in babası al-Hattâb kardeş idiler. Öte yandan Sa'îd, 'Omar b. al-Hattâb'ın kız kardeşi Fâtîma ile, 'Omar b. al-Hattâb da Sa'îd'in kız kardeşi 'Âtika ile evli olup, bu itibarla Sa'îd ile 'Omar enişte ve kayın-birâder idiler.

Sa'îd'in babası Zayd, Hanîflerden olup, câhiliye devrinde put-perestlikten ayrılmış, İbrâhîm peygamberin dinî olan tek tanrı inancına karşı büyük bir alâka duymağa başlamış ve —„ey Kureyşliler! 'Amr oğlu Zayd'in canı elinde bulunan Tanrıya and içerim ki, benden başka hiç biriniz İbrâhîm'in dininde değilsiniz. Ey Tanrım! Sana ne şekilde ibâdet edilmesini istediğini bilsem, o şekilde ibâdet ederdim; amma bilmiyorum“—demek sûreti ile hemşehrileri olan Kureyşlileri de ikaz etmiştir. Zayd şâir idi; bize kadar gelen şiirleri hep Tanrının birliğini ifâde eder. O bunlarda kavminin nasıl gerçek dinî terkettiğini ve bu yüzden neler çektiğini terennüm eder [bk. mad. ZAYD B. 'AMR]. Rivâyet edildiğine göre, Zayd, Kâbe'nin mekkeli müşrikler tarafından tâmir edildiği sene ölmüş ve Peygamber onun hayâtı ve inancı ile alâkalanmıştır.

Babasının bu düşüncelerinden müteessir olduğunda hiç şüphe olmayan Sa'îd islâm dinine daha ilk sıralarda, Peygamber Zayd b. Arkam'ın evine taşınmadan evvel, girmiştir. 'Omar b. Hattâb'ın müslüman oluşunda, Sa'îd'in ve onun karısı olup, kendisinin de kız kardeşi bulunan Fâtîma'nın telkinleri başlıca âmil olmuştur.

Sa'îd Medine'ye Peygamberden evvel hicret etti ve orada Abû Lubâba'nın kardeşi Rifâ'a b. 'Abd al-Munzir'in evine indi. Peygamber kendisini Râfî b. Mâlik al-Zurâkî ile, başka bir rivâyete göre ise, Ubayy b. Ka'b ile kardeş yapmıştır.

Peygamber, Sa'îd'i Talha b. 'Ubayd Allâb ile birlikte, Abû Sufyân başkanlığında Suriye'ye gitmiş bulunan Kureys kervanı hakkında haber getirmek üzere, Şam'a göndermiş idi. Onlar mekkelilerin kervanını al-Havra' mevkiinde gördüler ve sür'atle Medine'ye döndüler; fakat bu sırada medinelî müslümanlar Badr'e doğru yola çıkmış bulunuyorlardı; bu sebeple Sa'îd ve Talha Badr savaşına katılmadılar. Bununla beraber, Peygamber Badr ganîmetlerinden onlara da hisse ayırdı. Sa'îd Badr'den sonraki bütün gazvelere iştirâk etti; şecaât ve kahramanlıkları ile kendini gösterdi. O 13 (634) yılında Aenâdayn muhârebelerinde suvâri kuvvetlerine, aynı yılda Fihl muhârebesinde piyâde birliklerine kumanda etti; Şam fethinde bulundu. 15 (636) yılında Yarmûk muhârebesine katıldı.

Sa'îd, 'Omar'ın ölümünde ortaya çıkan hilâfet mes'elesinde 'Osmân'ın namzetliğini destekleyenler arasında idi. 'Osmân balife olunca, kendisine Kûfe'de iktâ olarak bir miktar arâzi vermiş ve Sa'îd bir müddet orada kalmıştır. O sonradan 'Osmân'ın idâresinden memnûn olmamış, fakat onun bu memnûniyetsizliği kendisini 'Alî—Mu'âviye mücadelesinde 'Alî tarafını tutmağa sevk etmemiş, bu mücadelerle karışmayarak, Medine yakınında 'Alî'nin mevkîindeki çiftliğine çekilmiş idi. Kendisi 50 veya 51 (670 veya 671) yılında buradaki sarayında 70 yaşını aşmış olarak vefât etti; nâsı halkın omuzlarında Medine'ye götürüldü; cenâze namazını 'Abd Allâh b. 'Omar kıldırdı. Diğer zayıf bir rivâyete göre, Mu'âviye'nin hilâfeti sırasında, Kûfe'de ölmüş ve cenâze namazını o sırada şebirin vâlisi bulunan Muğîra b. Şu'ba kıldırılmıştır.

Sa'îd, islâm dinine ilk girenlerden olması dolayısı ile, aşere-i mübeşşere listesine dâhil edilmiş ve bu itibarla ber kes tarafından burmet görmüştür. Kendisinden dört badîs rivâyet edilmiştir (bk. İbn Hanbal, *Musnad*, I, 187—190). Bununla beraber o islâm cemâati içinde hiç bir zaman nüfûzlu ve müessir olmamıştır. Hatâ o, 'Omar'ın kendisinden sonra birini, gelecek halife olarak, seçmek üzere tavzif ettiği ve islâm kaynaklarında esbâb-ı şûrâ diye adlandırılan ('Abd Allâb b. 'Omar hâric) aşere-i mübeşşerenin o zaman hayatta kalanlarından müteşekkil 6 kişi arasına dâhil edilmemiştir.

Hâl tereümesinden babseden kaynaklarda onun duâsının Allâb'inde makbûl olduğu hakkında bâzı fıkralar nakledilir.

Sa'îd'in bir çok çocuğu var idi.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sîra* (Kabire, 1955), fihrist; İbn Hacer, *İşâba* (Kahire, 1939), II, 44, nr. 3261; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 2—8; İbn Kutayba, *Ma'ârif* (Kabire, 1934), s. 107; al-Makrîzî, *al-İmtâ* (Kahire, 1941), fihrist; al-Tabarî, *Tarih al-amam* (Kahire, 1939), II, 45 v.d., 131 v.d.; Abû 'Abd Allâh al-Muğ'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Kurayş* (Kabire, 1953), fihrist; İbn al-Ağîr, *Usd al-gâba* (Kahire, 1280), II, 306 v.d.; İbn Sa'îd, *Tabakât* (Beyrut, 1957), III, 379—385.

(A. J. WENSINCK.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir.]

SA'İD PAŞA. SA'İD PAŞA (184n—1914). Küçük lekabı ile tanınmış olup, Abdülhamîd II. ve meşrûtiyet devirleri aad r â z a m l a r ı n d a n d ır. 1256? (1840?) yılında Erzurum'da doğdu. Babası Tabran maslahatgüzârı Ali Nâmık Efendi Ankara'nın bir çok ulemâ yetiştirmiş Seb'a-zâde âilesinden idi. Sa'îd Bey önce Erzurum'da, sonra da İstanbul'da medrese tahsili gördü. Ayrıca busûfi bocalardan yeni ilimleri ve fransızcaı öğrendi.

Sa'îd Bey babasının 1270 (1853)'te İstanbul'da ölümü üzerine, kalabalık âilesini geçindirmek zarûreti ile, me'mûriyet hayatına atıldı. İlk girdiği Erzurum vilâyeti tahrirat kâtipliği vazifesinden 1273 (1856/1857)'te Anadolu ordusu tahrirat kalemine geçti. 1275 (1858/1859)'te ordu fevkalâde bey'eti ile birlikte, İstanbul'a geldi. Orada meclis-i vâlâ hulefâlığına nakledildi ve 1278 (1861/1862)'de, Adalar bölgesini ibtîvâ eden 7. belediye dâiresi reisliğine, ek vazife ile, tâyin olundu. 1279 (1862/1863)'da Rumeli teftiş hey'eti baş-kâtibi sıfatı ile, Rumeli vilâyetlerini dolaştı. Genç Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki parçasını tanımasına vesile olan bu vazife esnâsında muhâkeme hey'eti reisliği de yaparak, bir çok yüksek me'mûru muhâkeme etti. Dönüşte meclis-i vâlâ baş-kâtipliğine yükseldi.

Sa'îd Bey cemâziyelevvel 1284 (eylül 1867)'te Matbaa-i âmiye müdürlüğüne tâyin olundu. Muteâkiben esâs vazifesine devletin resmî gazetesi *Takvîm-i vekayî*'nin müdürlüğü eklendi. Rebiülâhır 1285 (temmuz/ağustos 1868)'te yeni kurulan Şûrâ-i devlet dâire müavinliğine getirildi. Bu müessesenin çeşitli dâirelerinde baş-muâvinliklerde bulundu ve 1288 (1871)'de Divân-ı nhkâm-ı adliye muhâkemât dâiresi baş-kâtibi oldu. Sa'îd Bey 17 zilkâde 1290 (6 kânûn II. 1874)'da ticâret nezâreti mektupçuluğuna tâyin olundu. 6 safer 1291 (25 mart 1874)'de sadâret mektupçuluğuna terfi ettiği hâlde, 21 ramazan 1292 (21 teğ-

rın I. 1875)'de maârif nezâreti mektupçuluğuna naklolundu; fakat, bu me'mûriyette fazla kalmayıp, 20 zilkâdede (18 kânûn I.) Meclis-i ticâret ve zirâat âzalığına tâyin edildi.

Sultan Abdülhamîd II.'nin 1 eylül 1876'da eûlûsu ile Sa'îd Bey'in önünde bir ikbâl ve idbar yolu açılmıştır. Hakikaten aynı gün (11 şâbân 1293) mâbeyin baş-kâtipliğine getirildi. Siyâsî mahâret isteyen bu makamda gösterdiği faaliyet ile pâdişâhın takdir ve itimadını kazandı. Midbat Paşa'nın riyâsetindeki kânûn-ı esâsî tabir bey'etine fransız anayasasından mülhem bir lâyiha takdim etti (metin için bk. Ahmed Midbat, *Üss-i inkılâb*, İstanbul, 1294/1295, II, 333 v.dd) ve adı geçen bey'et tarafından hazırlanıp, tasdika arzolunan kânûn-ı esâsî metninin tetkikinde de pâdişâha busûsî müşâvirlik yaptı. Kânûn-ı esâsînin 23 kânûn I. 'da ilânından sonra, 22 safer 1294 (8 mart 1877)'te vezir pâyesine yükselen ve paşa unvânını alan Sa'îd Paşa 18 şâbânda (28 ağustos) Âyân âzalığına tâyin olundu. Sa'îd Paşa aynı yılın 3 zilkâde-ainda (9 teğrin II.), ek me'mûriyet ile, bazîne-i bâssa nâzırı oldu. 7 muharrem 1295 (11 kânûn II. 1878)'te dâhiliye nezâretine nakledildi ise de, Ahmed Vefik Paşa'nın baş-vekâleti kabûl için ileri sürdüğü şartlardan biri Sa'îd Paşa'nın azli olduğundan, 1 saferde (4 şuhat) nezâretten ayrıldı ve ikinci defa olarak, hazîne-i hâssa nezâretine tâyin olundu. Ancak bir buçuk ay kadar sonra, bu vazifeden de azledildi.

Sa'îd Paşa 15 rebiülâhır 1295 (18 nisan 1878)'ta Âyân riyâsetine yükseldi. Çırağan sarayını basıp, orada mabpus bulunan Murad V.'i tekrar pâdişâh ilân etmek için, Ali Su'âvî'nin yaptığı neticesiz teşebbüs üzerine, İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadı ile, 5 cemâziyelâbirda (6 haziran) Ankara vâliliğine tâyini çıktı. Ali Su'âvî vak'ası ile ilgisi olan Dâmâd Mahmud Paşa'nın adamı sayılması Sa'îd Paşa'yı pâdişâb nezdinde şüpheli kılmış idi. Bununla beraber, me'mûriyet yerinin değiştirilmesi busûsundaki ricâsı kabûl edilerek, 4 gün sonra Hüdâvendigâr (Bursa) vâliliğine naklolundu. Sa'îd Paşa Bursa'da 6 ay kadar kaldı; nihâyet İstanbul'a dönüşüne müsâade edildi. 3 zilbiceede (28 teğrin II.) üçüncü defa hazîne-i bâssa nezâretine ve 9 zilbiceede (4 kânûn I.) adliye nezâretine tâyin olundu. Bu son nezâretinde, Bagdad vâlisi bulunan yeni dâhiliye nâzırı İstanbul'a gelinceye kadar, ona vekâlet etmek vazifesi de kendisine verilmiş idi. Osmanlı nizâmiye mahkemelerinde Müdde-i umûmîlik müessesesinin kuruluşu, cezâ usûlü ve ticâret usûlü kânûnlarının hazırlanışının adliye nezâretinde gerçekleştirdiği başlıca işlahattır.

Sa'îd Paşa 3 zilkâde 1296 (18 teğrin I. 1879)'da baş-vekâlete getirildi. Böylece, en küçük me'mûriyetten başlayıp, devletin çeşitli dairelerinde tecrübe kazandıktan sonra, sadâret makamına erişmiş idi. Sa'îd Paşa bu ilk baş-vekilliğinde mâlî işlahat ile uğraştı. Devlet 1875 yılında dış borçların fâizini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş idi. Sa'îd Paşa hazîne açığını kapamak ve devlet bütçesini denkleştirmek maksadı ile, tasarruf tedbirleri olarak, me'mûr maaşlarını azalttı; bn arada kendi maaşını da 90.000 kuruştan 25.000 kuruşa indirdi. Meclis-i vûkelâda pâdişâhın hal'i müzâkere edildiğine dâir Yıldız sarayına verilen bir jurnal üzerine, 1 receb 1297 (9 baziran 1880)'de baş-vekâletten azledildi.

Sa'îd Paşa bir müddet mâzûl kaldı ve 7 şevvâlde (12 eylül) ikinci defa baş-vekâlete getirildi. Bu baş-vekilliğinin ilk aylarında Tinnua mes'elesi ile meşgûl oldu. Ancak Fransa'nın 7 nisan 1881'de Tunus eyâletini işgâl etmesini önleyemedi. Daha sonra dış borçların miktarını ve ödeme imkânlarını, alacaklıların temsilcileri ile müzâkere sonunda, tesbit ederek, 28 muharrem 1299 (20 kânûn I. 1881)'da dâimî umûmiye idâresini kurdu. Böylece, 1876-eylûlünde 254.292.000 sterlin tutarındaki dış borçlar 106.437.237 sterline indirildi. Borçların fâiz ve amortismanı için da, tütün, tuz, mûskirat, ipek, damga ve balık avı resimlerinden mûrekkep altı vâsıtalı vergi gelirleri alacaklılara bırakıldı. Sa'îd Paşa'nın mesbet icrâatı arasında Osmanlı tâcirlerinin meslek haklarını korumak gâyesi ile, 14 kânûn II. 1882'de Dersaadet ticâret odasını kurması zikrolunmalıdır. Bundan başka, polis teşkilâtını işlah edişi de kayda değer. Husûsiyle Osmanlı gebirlerinde ilk defa olarak, ser-komiserlik ve komiserlikler ibdâs olundu. Sa'îd Paşa 13 cemâziyelâhır 1299 (2 mayıs 1882)'da baş-vekâletten azlolundu. Bunun sebebi, bidiv Tefvik Paşa tarafından tevkif ettirilen mısırlı zabıtların İstanbul'da muhâkeme edilmeleri busûsunda, pâdişâh nezdinde yaptıkları teşebbüsün, Mısır muhtâriyet andlaşması gereğince, kabûlüne imkân bulunmadığını arzemesidir.

Sa'îd Paşa'nın mâzûliyeti kısa sürdü ve 24 şâbânda (11 temmûz) üçüncü defa baş-vekâlete getirildi. Bu seferki baş-vekilliğinde Mısır mes'elesi yeniden patlak vermiştir. İngiltere'nin silâhlı müdâbalesine meydan bırakmamak için, Mısır'da Arâbî Paşa isyânını durdurmağa çalıştı ise de, buna muvaffak olamadı. Neticeede 13 eylül günü bir ingiliz donanması, İskenderiye önüne gelerek, şebri topa tuttu; arkasından da ülkeyi işgâle başladı. 19 muharrem 1300 (30 teğrin II. 1882)'de Sa'îd Paşa baş-vekâlet-

ten azlolundu. Hâssa ordusu mensûbu dağıtanhların, pâdişâhı hal'etmek üzere, ser-yâver Müşir Fuad Paşa'nın reisliğinde cemiyet kurduklarından şüphelenilmiş idi. Fuad Paşa sorguya çekildi ve tedbir almamakla ithâm olunan haş-vekil makamından alındı. Sa'îd Paşa, azli müteâkip, 18. sâat Yıldız'da hapsolundu ve İngiltere elçisi Lord Dufferin'in müdâhalesi neticesinde serbest bırakıldı.

Paşa, iki gün geçmeden, 21 muharremde (2 kânûn I.), tekrar eski makamına tâyin olundu. Bu defa baş-vekâlet unvânı, 1878'den önce olduğu gibi, sadârete çevrilmiş idi. Sa'îd Paşa dördüncü sadrâzamlığında geniş islâhat faaliyetlerinde bulundu. Mülkî sâhada me'mûr- arın terfi ve tekaüt kararnameini çıkardı (1883). Buna göre, me'mûrların devlet dâirelerine şehâdetnâme veya müsâbaka imtihanı ile alınmasını sağladı. Tekâüde sevkolan me'mûrların geçimini te'min için de, tekaüt sandığını kurdu. Maârif sâhasında yeni mektepler açılmasına husûsî bir ehemmiyet verdi. Daha ilk sadâretinde rüşdiyelerin çoğaltılmasına gayret göstermiş, müteâkip sadâretlerinde de bu gayretine devam etmiş idi. 1884 yılında İstanbul'da 17, vilâyetlerde 119 rüşdiye mektehi açılmış bulunuyordu. Bu rakamlar her ne kadar tahkika muhtac ise de, garp örneğinde ilk öğretim Osmanlı imparatorluğunda yayılması istikametinde ileri adımlar atıldığı muhakkaktır. Sa'îd Paşa mülkiye idâdîlerinin açılmasına ayrıca çalıştı. Sayıları henüz kat'î olarak bilinmeyen bu mekteplerin kurulması ile, orta öğretimde eşâslı bir gelişme vukû huldı. Bütün bu maârif müesseselerinin meydana getirilmesi husûsî bir maârif vergisinin konulması sâyesinde mümkün oldu (1884). Sa'îd Paşa yüksek öğretimi de ihmâl etmedi. Nitekim 28 kânûn II. 1884'te İstanbul'da Ticâret mektehi ve aynı yılın 9 teğrin II. 'inde Hendese-i mülkiye mektebi açıldı. Diğer taraftan, 57 haziran 1884'te Bayezid kütüphânesi halkın istifâdesine açıldı. Sa'îd Paşa, şarkî Rumeli'de ayaklanarak, eyâletin Bulgaristan prensliğine katıldığını ilân eden bulgarlara karşı asker sevkini Sultan Abdülhamid II. 'e arzemesi üzerine, 15 zilhicce 1302 (25 eylül 1885)'de sadâretten azlolundu. Sadrâzâmı toplayacağı asker ile pâdişâhı hal'edeceği vehmi bu azle sehep olmuş idi.

Sa'îd Paşa 10 yıla yakın bir zaman resmî vazife ifâ etmedi ve konağında oturarak, mâzûliyet maası ile geçindi. 15 zilhicce 1312 (9 haziran 1895) tarihinde beşinci defa sadârete getirilen Sa'îd Paşa 13 rebiyülâhır 1313 (3 teğrin I. 1895)'te azlolundu. İstanbul'da 30 eylül günü ayaklanıp, Bâhiâlî'ye yürüyen ermenilere karşı salâhın harekete geçişini durdurmak için şid-

detli tedbir alacağını ilân ve âsâyışı korumakta aciz gösteren zaptîye nâzırı Nâzım Paşa'nın azlini arzemesi sadrâzamlıktan uzaklaştırılmasına sehep olmuş idi.

Bundan iki ay sonra, Sultan Abdülhamid II. 'den „sadâretin fevkinde“ bir me'mûriyet ile Yıldız sarayında ikamet etmek teklifini aldı. Pâdişâhın gözü önünde bir yerde hapsolunmak mâbiyetindeki bu teklifi reddettiği bâlde, israr olununca, 4 kânûn I. 'da oğlu Ali Nâmîk Bey ile birlikte, İngiltere elçiliğine sığındı. Ancak hâriciye nâzırı Tevfik Paşa'nın onun masûniyeti hakkında, pâdişâh nâmına elçi Sir Philip Currie'ye te'minat vermesi üzerine, elçiliği terkederek, Nişantaşı'nda bulunan konağına döndü (9 kânûn I.). Sa'îd Paşa müteâkip yıllar konağında göz bapsinde bulunduruldu. Kendisini ziyârete gelenler tesbit olunuyor, âilesi efrâdı hafiyelelerin tâkibi ile tâciz ediliyordu.

Göz hapsi zamanla gevşedi ve Sa'îd Paşa 16 şâbân 1319 (18 teğrin II. 1901)'da altıncı defa olarak, sadârete getirildi. Pâdişâh sadâkatla hizmet edeceğine dâir kendisinden yemin senedi almayı gerekli görmüş idi. Sa'îd Paşa bu aadrâzamlığında Rumeli islâhâtı mes'alesini balle çalıştı. Bu maksatla Avrupa hüyük devletlerine, Makedonya'da müşterek bir jandarma teşkilâtı kurmak ve oraya vezir rüthesinde bir müfettiş-i umûmî tâyin etmek teklifini yaptı; fakat teklifin cevâbını alamadan, 11 şevvâl 1320 (11 kânûn II. 1903) tarihli tezkire ile sadâretten istifâ etmek mecbûriyetinde kaldı. Rumeli ordusunun iâşesini sağlayan müteâhidlerin sülûstümallerini önlemek üzere, erzâkın hariciden peşin para ile satın alınmasına müsâade istemiş, ser-asfer Rızâ Paşa'nın buna itirâzı karşısında, makamından ayrılmayı kararlaştırmış idi. Pâdişâh anlaşmazlığı ortadan kaldırmayı teşehhüs etti; muvaffak olamayınca da, sadrâzâmı azletti (25 şevvâl=25 kânûn II.).

Sa'îd Paşa 23 cemâziyelâhır 1326 (22 temmûz 1908)'da tekrar sadârete getirildi. Bu yedinci sadrâzamlığı devletin en buhranlı bir devresine rastlar. Rumeli vilâyetlerinde kaynaşma had dereceye yükselmiş, 30 yıl önce yürürlükten kaldırılmış bulunan kanûn-i esâsinin yeniden mer'iyete konulması hususunda mâbeyne telgraflar yağmağa başlamış idi. Pâdişâh bu durumda Sa'îd Paşa'nın sadârete tâyini uygun görmüş idi. Sa'îd Paşa kanûn-i esâsinin mer'iyete girdiğine dâir Sultan Abdülhamid II. 'in irâdesini alarak, derhâl resmî dâirelere tebliğ ve gazeteler ile ilân ettirdi (24 temmûz). Böylece, meşrûtiyet idâresi Osmanlı imparatorluğunda tekrar kuruldu; fakat Sa'îd Paşa sadrâzamlık makamında ancak 15 gün kala-

bildi. Harbiye ve babriye nâziraları seçiminin pâdişâha bırakılması teklifinde bey'et-i vükelâ arasında anlaşmazlık çıkması üzerine, 8 recepte (6 agustos) istifâ etti.

Sa'îd Paşa 25 zilkadde (18 kânûn I.) Meclis-i âyân reisi oldu. Meşrûtiyet devrinin anarşiye yaklaşan bürriyet sarhoşluğu ile meşbû günlerine bir aksül'amel olarak, 31 mart (13 nisan 1909) irticâ vak'ası patlak varınca, Âyân Meb'ûsân meclisleri âzâlarını tâkihen Ayasofyas (Yeşil-Köy)'a gitti. Selânik'ten gelen hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, pâyitahta döndü ve 27 nisan günü, Âyân ve Meh'ûsân meclislerinden mürekkep Meclis-i millî'nin Sultan Abdülhamid II. 'in hal'ine karar verdiği tarihî cesesine riyâset etti.

Sa'îd Paşa 20 eylülde tedâvî için Avrupa'ya giderek, 28 teğrin I. 'de İstanbul'a döndü. Sa'îd Paşa 7 şevvâl 1320 (1 teğrin I. 1911) tarihinde sadâret makamına getirildi. Bu sekizinci sadrâzamlığında kendisinden Trablusgarp mes'alesine hal' çâresî bulması bekleniyordu. Zâten selefi Hakk Paşa İtalya'nın Trablusgarp eyâletine saldırış ve Osmanlı devletine harp ilân edişi üzerine sadâretten istifâ etmiş idi. Sa'îd Paşa'nın reisliğinde toplanan hey'et-i vükelâ eyâlette mevcut mahdud sayıda Osmanlı kuvvetinin iç hölgelere çekilip, düşmana karşı müdâfaada bulunmasını kararlaştırdı. Bu sâyede Trablusgarp'ın kıyı hölgesini işgâl eden italyan ordusunun içerilere nüfûz etmemesi sağlanmış oldu. Sa'îd Paşa 9 muharrem 1330 (30 kânûn I. 1911)'da istifâ etti. İstifâsı bir siyâsî manevra idi; Meclis-i meb'ûsân'ın yalnız pâdişâhın irâdesi ile fesholunabilmesini mümkün kılmak için, kanûn-i esâsinin 35. maddesinin değiştirilmesine dâir hükûmet teklifini muhâlefetin reddetmesi üzerine, sadâretten çekildi.

İttihad ve Terakkî cemiyetinin desteğine sâhip bulunan Sa'îd Paşa ertesi gün (10 muharrem=31 kânûn I.) tekrar sadâret makamına geldi. Kanûn-i esâsî gereğince, Meclis-i âyân'ında muvâfakati alınarak, 12 kânûn II. 1912'de Meclis-i meb'ûsân Mehmed V. 'in bir irâdesi ile kapatıldı. Seçimlerden sonra, 11 nisanda yeni Meclis-i meb'ûsân merâsim ile açıldı. Sa'îd Paşa, bu dokuzuncu sadrâzamlığından mahallî imtiyazlar elde etmek maksadı ile, Arnavutluk'ta çıkan isyan üzerine, 1 şâhânda (16 temmûz) istifâ etti. Sa'îd Paşa Meclis-i meb'ûsânda kahir ekseriyet ile itimat re'yi aldığı hâlde, Mahmud Şevket Paşa'nın harhiye nezâretinden çekilmesi ve onun yerine kimsenin nâzırlığı kabûle yauaşmaması karşısında istifâ mecbûriyetini hissetmiş idi.

Sa'îd Paşa 22 safer 1331 (31 kânûn II. 1913)'de şûrây-i devlet riyâsetine tâyin olundu; 7

recepte (12 haziran) de meclis-i âyân riyâsetine nakledildi. Bu son vazifede iken, bronşiten hastalanarak, 1 mart 1914 sabahı öldü. Cenâzesi resmî ihtifâl ile kaldırıldı ve Eyyûb'da Hazret-i Hâlid türbesinin medhâlinde, birinci zevcesi Yegâne ve ikinci kızı Mebrûre Hanım'ların yanına gömüldü. Kabri pek mütevâzîdir.

Sa'îd Paşa Osmanlı imparatorluğunun çözüme devrinde yaşamış kuvvetli şahsiyet sâhibi bir devlet adamı idi. Husûsî ve resmî hayatında dürüst ahlâkı ile tanınmış idi. Bir çok meslekdaşının aksine, rüşvet ve hediye kabûl etmez, jurnaleciliğe tiksindir. Zekî ve çabuk anlayışlı bir zât idi. Hâdiselerin neticesini önceden kestirir ve değışen şartlara intibâk etmesini bilirdi. Meşrûtiyet taraftarı olmamasına rağmen, hürriyetin ilânından sonra ittihatçılar ile iş-hirliği yapmağı haşarması bu husûsta açık bir delil teşkil eder. Çalışkan olduğu kadar da hilgili idi. Şark kültürüne derinden vâkıf olduğu gibi, garp felsefe ve edebiyatı hakkında da malûmâtı var idi. İtimâî münâsebetlerinde nezâketi ve tath konuşması ile iyi te'sir bırakırdı. Türk olmaktan iftihar duyduğunu sırası geldikçe söylerdi. Bu maziyetleri yanında Sa'îd Paşa'nın hâzî kusurları hulunduğuna işâret etmek gereklidir. Kıyâfetine itinâ göstermezdi. Mizaç itihârî ile, kendisine sadâkat ile hizmet ettiği efendisi Sultan Abdülhamid II. 'e henzerdi. Evhamlı olup, hareketlerinde ve sözünde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Hâsis de necek kadar muktesit idi. Hayâtında iyilik gördüğü bâzı şahıslara karşı minnettarlık duyduğunu ishât eden vak'alar yok değil ise de, umûmiyetle vefâsız bir insan idi. Ancak makamında ka'mak için haysiyetinden fedakârlık etmez ve prensiplerine aykırı bir durum ile karşılaşınca, istifâsını vermekten kaçınmazdı. Sa'îd Paşa'nın sadrâzamlıkta başlıca rakibi Mehmed Kâmil Paşa idi. Meşrûtiyeti müteâkip aralarında gazete makaleleri ve risâleler neşri sûreti ile vukû bulan münâkaşa pek meşhûrdur. Sa'îd Paşa'nın hâtrâtını yayınlamakta asıl maksadı da mutlakiyet devrindeki icrâatını temize çıkarmak arzûsu idi (bk. *bibliyografya*). *Gazeteci lisanı* (İstanbul, 1327) başlıklı eserinde sâde ve açık yazmayı müdâfaa ettiği hâlde, diğer yazılarında ağır bir üslûp kullanmıştır.

Sa'îd Paşa'yı tarafsız olarak değerlendirmek için en doğru ölçü Sultan Abdülhamid II. 'in güç bir durum ile karşılaşınca hemen dâimâ onu iş başına getirmiş olması keyfiyetidir. Bu tercihin sebebi Sa'îd Paşa'nın muktedir bir devlet adamı oluşudur. Gerçekten Sa'îd Paşa ilk dört sadâretinde bir çok müşhet icrâatta bulunmuş, fakat beşinci sadâretinden itibaren aynı haşarıyı devam ettirememiştir. Sa'îd

Paşa, Sultan Abdülhamid II.'in irâdesi üzerine, çeşitli mes'eleler hakkında lâyiha kaleme almıştır. 25 ramazan 1297 (31 ağustos 1880) tarihli lâyihada devletin maârif ve adâlet islâbatı sâyesinde çöküntüden kurtarılabilceğini tafâsilen belirtir (bk. *Hâtırat*, I, 418—436). Dış ve iç aiyâsette muhafazakâr bir tutuma taraftar olduğu muhakkaktır. Bu yüzden, hayâtı boyunca ve ölümünden sonra ağır tenkitlere uğramıştır. Sa'îd Paşa da imparatorluğun toprak kaybetmesini durduramamıştır. Bununla beraber, türk idâre, adliye ve maârif teşkilâtlarının kuruluş ve gelişmesinde hizmetleri inkâr olunamaz. Husûsiyle maârif sâbasında tanzimatçıların düştükleri hatâyı tekrarlememiş, onların tercihan yüksek öğretime ehemmiyet vermesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesseselerinin sayılarının çoğaltılıp, seviyelerinin yükseltilmesinde büyük gayret serfetmiştir. Meşrûtiyet ve hattâ cümhûriyet devirleri münevverlerinin ekserisi onun açtığı mekteplerde yetişmişlerdir.

Türk garplılaşma tarihinde Mustafa Reşid Paşa'dan sonra en fazla iş görmüş olan sadrâzam, ber hâlde, Mahmed Sa'îd Paşa'dır. Hiç şüphesiz, o büyük bir devlet adamı idi.

Bibliyografya: *Sadr-ı sâbık Sa'îd Paşa'nın gazeteler ile neşrettiği mektupların sûretleridir* (İstanbul, 1324); *Sa'îd Paşa'nın Kâmil Paşa hâtıratına cevapları* (İstanbul, 1327); *Sa'îd Paşa'nın hâtıratı* (3 cild, İstanbul, 1328), bunun için bk. Karl Süßbeim, *Die Memoiren Küçük Said Paşa's (Mitteilungen der vorderasiatischen Gesellschaft, Jhg. 1916, 295—312)*; Th. Menzel, *Sa'îd Mehmed* (El, IV, 69—71); İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar* (İstanbul, 1940—1953), 989—1263; Mehmed Zeki Pakalın, *Son sadrâzamlar ve baş-vekilleri* (İstanbul, 1948), V; İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi* (İstanbul, 1955), IV, 513—522; Mehmed Memdûh (Paşa), *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1328), 70—88; Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız hâtıraları* (İstanbul, 1931); Ali Fuad Türkgedi, *Görüp işittiklerim* (2. tab., Ankara, 1951), s. 8—112; Osman Nûrî, *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), II, 607—611; Ahmed Râsim, *İki hâtırat, üç şahsiyet* (İstanbul, 1333); Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339), 348—372; Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi* (İstanbul, 1939—1943), III, 748—754; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Said Paşa'ya dair bazı vesikalar* (Tarih dergisi, VIII, 105—134); ayn. mll., 1908 yılında ikinci meşrûtiyetin ne sûretle ilân edildiğine dair vesikalar

(*Belleten*, XX, 103—174); Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, Md. 1963); C. von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (2. tab., Wien, 1913); de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (2. teb., Paris, 1914), II; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961), s. 175—179; Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1962), VIII. (ERCÜMEND KURAN.)

SA'İD PAŞA. SA'İD PAŞA, MEHMED (1822—1863), Mısır vâlii. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup, 1822 aenesinde İskenderiye'de dünyâye gelmiş ve selefi Abbâs (I.) Paşa'nın âni ölümü (18 şevvâl 1270=14 temmûz 1854; bk. 'Abd al-Rahmân al-Râfi'i, *'Asr İsmâ'îl*, a. 19 v dd.) üzerine, rebîulâbır başları 1257 (meyis sonları 1841) tarihli ferman (bk. *Macmû'at al-farmânât al-şâhânîya al-şâdira ilâ vülât Mısır va Hicvâhâ*, ngr. Haim Nahoum, Kahire, 1933, IV, 745) gereğince, âilânın en yaşlı ferdi sıfatı ile, Mısır idâresini ele almıştır. Vâliligin babadan oğula intikalini ta'min va bu sûretle bu makamı kendi nesline basretmek üzere, Mısır verâset kanûnunu değiştirmek iateyan salefi ve yeğeni Abbas Paşa ile arası iyi değil idi. Filhakika Abbas Paşa bu husûsta bütün kuvveti ile çalışmış, fakat gayesini tahakkuk ettiremeden, ölmüş idi [bk. mad. İSMAIL PAŞA]; bu sebeple Abbas Paşa'nın taraftarları ölüm baberini gizlemiş, oğlu İlhamî Paşa'yı iktidâre getirmek için, başlarında İhrâbîm Paşa al-Alî olduğu bâlde, gizlice faâliyyete geçmiş ve İskenderiye muhafızı İsmail Selim Paşa ile temâs ederek, İlhamî Paşa'nın Avrupa'dan evdetine kadar limanı tutmasını istemişlerdi. Ancak İsmail Paşa bu harekete ketilmemiş, keyfiyeti Sa'îd Paşa'ya bildirmiş ve böylece Sa'îd Paşa, Abbas Paşa'nın ölümünden ancak 8 gün sonra, verâset fermanına uygun olarak, hekkını elde edebilmiştir.

Sa'îd Paşa iyi bir tâlim ve terbiye görmüş ve bir deniz subayı olarak tahsilini bitirmiş idi. Arapça, farsça, ingilizce ve frensîzceye âşinâ idi. Babası da ondan âitâyîş ile babsetmektedir (krş. *TTEM*, nr. 19 [96], s. 138). Tahsil hayâtı esnâsında kendisini diğer talebelerden ayırt etmemiş ve çok erkenden memleketinin halkını ve onun ihtiyaclarını yakından tanımış idi. Yeni Mısır tarihçilerine göre, Mısır Sa'îd Paşa ile millî bir harekete kavuşmuştur. Gerek sivil idârede, gerek orduda yüksek mevkilere mısırlıların getirilmesini deateklemiştir. Fellâhlara da subey olmak hakkını vermiş, fakat bu, Avrupa yazarlarına göre, Mısır ordusunun mukavemet kudretini azaltmıştır. Sa'îd Paşa, Mısır bahriyesine katıldıktan sonra da,

muntazam bir bayat sürmüş ve mâfevklerine hürmette kusur etmemiş idi. Babasının zamanında askerî dereceleri, nizâm ve kaidelere uygun olarak, kat'etmiş ve Mısır donanması „ser-askeri“, yâni amirali olmuş idi.

Sa'îd Paşa Mısır halkının iktisâdî vaziyeti ile yakından elâkadar oldu. Zirâatin îalâhî ve çiftçilerin refâhı için çalıştı. Arâzi mülkiyeti hakkını veren ve kendi adı ile tanınan Sa'îdiya kanûnunu çıkarttı (5 ağustos 1858=24 zilbice 1274). Bu yaptığı îslâhatın, muhakkak ki, en büyüğüdür. Bundan başka zirâatte tâkip edilmekte olan inhisar usûlünü ortadan kaldırdı. Böylece çiftçi devletin istediği ekmek ve mehsûlünü ona satmak mecbûriyetinden kurtuldu. Bir çok vergileri bafiflettiği gibi, o zaman için mühim bir meblâğ teşkil eden 800.000 eltin (*cunayh*) civârında bulunan müterâkım vergileri ve 12 % nisbetinde olan duhûliye resmini (bir nevi iç gümrük vergisi) de kaldırdı. Vergilerini aynı olarak değil, para ile ödemeleri husûsunda halkı teşvik etti. Bu sûretle köylere şehirler hissedilir derecede artmış bulunan muhâcareti önlemiş oldu.

Mehmed Ali zamanında açılmış bulunan ve Mahmud II.'a izâfetle Mahmûdiye adını elan 80 km. uzunluğundaki kanalın 3.000.000 m³. tutan rûsûbâtını, 145.000 amela tedârik etmek sûretiyle, 22 gün gibi kısa bir zamanda tamizlettirmeğe muvaffak olmuştur. Bu başarı Ferdinand de Lesseps'in de gözünden kaçmamış ve Süveyş kanalı projesini tatbik mevkine koymak için en müsâit zamanın geldiğini anlâyerak, aşağıda temâs edileceği gibi, bütün kuvvetiyle çalışmaya başlamıştır. Abbas Paşa zamanında başlayan Kahire — İskenderiye demir yolunun ikmâl ettirdiği gibi (1856), bu hat- ta ek olarak, Kabira — Süveyş hattını da yaptırmıştır (1858).

Sa'îd Paşa, her şeyden evvel, bir asker olarak yetişmiş idi. Orduya millî bir rûh vermek için çalıştı. Yalnız fakir halkın sırtına bir yük olan askerliği, umûma teşmil etmek sûretiyle, umûmî bir vazife hâline getirdi ve müddetini kısalttı. Ordunun bütün ihtiyâcî ile alâkadar oldu. Sivil ve askerî müteakât maaşlarını tesbit ve tanzim etti. Orduyu bir ara, izin almadan, 64.000'e çıkardı; fakat Süveyş kanalının açılması sırasında emeleye ihtiyac olduğundan, bu sayıyı 8—10.000 kişiye indirdi; böylece kanalın açılması Mısır ordusunun zararına oldu. Donanmaya da ehemmiyet vermek istedi; fakat İngiltere'nin Osmanlı devleti nezdinde yaptığı şiddetli itirazlar ile karşılaştı; bundan da vazgeçmek zorunda kaldı. Buna mukabil deniz ticaretini takviye etti; birî deniz ve diğeri Nil nakliyatı için, iki şirketin kurulmasını

sağladı; 1854'te kurulan ve Avrupa sermayesine dayanan Nil nakliyat şirketi, Kabire — İskenderiye arasında olup, eski vâsıtalar ile 15 gün süren bu mesâfeyi bir buçuk güne indirmiş idi. Mecidiye (Sultan Abdülmecid'e izâfeten) edındaki deniz nakliyat şirketi ise, 1857'de kurulmuştur. Akdeniz ve Kızıldeniz'de olmak üzere, Hind okyanusu ve Basra körfezine kadar seferler yapmakta idi. Bu şirket kötü idâre yüzünden infisâh edince, yerine sonraları Azfiye şirketi kurulmuştur.

Abbas Paşa zamanında başlamış bulunan Kırım harbine iştirâke devam edilmiştir. Mısır kıt'aları bilhassa Oitenitza, Silistre ve Kozlav (Eupatoria) savaşlarında temâyüz etmişler, bu aonuneusunda Mısır kuvvetleri kumandanı Selim Paşa şehid düğmüştür. Osmanlı devleti, Mısır kıt'alarının bu başarısından dolayı, Mısır ordusunun 18.000'den 30.000'e çıkarılması mü-sâadesini vermiştir. Sa'îd Paşa Fransa'ya olan şiddetli meyli ve Napoléon III.'a duyduğu dostluk sebebi ile, 1.200 mevcutlu küçük bir kuvvetle Meksika barbine de katılmıştır (1862).

Sa'îd Paşa Sudan'ın Mısır'a sıkı bir şekilde bağlanmasını ta'min için de çalıştı. Kerdeşi prens Halim (Abdülhalim) Paşa'yı Sudan umûmî müfettişliğine tâyin attığı gibi, Sudan umûmî vâlilerini dâimâ muktadir va teninmiş şahsiyetlerden seçti; bizzat burada tetkiklerde bulundu (1857); vergileri indirdi; posta, münâkalât ve seyr-ü-seferi kolaylaştırmak için, yeni konak ve duraklar te'sis etti; hattâ Mısır'ın bir demir-yolu ile Sudan'a bağlanmasını düşündü; Sudan'da köle ticaretini men'etmek, Mısır'da köleliği büs-bütün kaldırmak istedi.

Abbas Paşa'nın aksine olarak, garp kültürünü benimsemiş bulunan Sa'îd Paşa selefi devrinde başlayan maârif sâhasındaki gerilemeyi durdurmak için, ciddî hiç bir faâliyyette bulunmadı; bil'akis bir çok mektepleri kapattı; hattâ bu arada Bulak'taki mühendishâneyi lağvetti; fakat buna mukabil Kale'de Erkân-ı harp mektebini açtı. Mühendishâne'yi de, tamâmiyle askerî bir mektep olmak üzere, yeniden kurdu. Tıp mektebini kapatıp, yerine ebe mektebi te'sis etti. Babası zamanında çok sayıda Avrupa'ya gönderilen talebe miktarını asgarî badde indirdi. Böylece devrinde Avrupa'ya ancak 14 öğrenci gönderilebildi. Fakat buna mukabil Sa'îd Paşa yabancıların dinî mektepler açmalarına dahi mü-sâade etti; bu husûsta onları yardımda bulundu.

Mısır idâresi, Sa'îd Paşa'nın zamanında, mu-lakiyet tarzında devam etti. Mehmed Ali'nin kurmuş olduğu „Meşveret meclisi“ hemen-hemen unutuldu; fakat bâzı meclislerin vaziyeti daha bâriz bir şekil aldı. 1847'de ibdâs edil-

miş hulunan „Husûsî meclis“, dâhiliye, bâriciye, mâliye ve harbiye olmak üzere, dört kısma ayrıldı. Bu bir nevî nâzırlar (vekiller) meclisi (hukûmet) mâhiyetinde idi ve kanûn vaz'etme salâbiyetini bâiz idi. Mısır'da yüksek bir istinaf mahkemesi hâlinde inkişâf eden „Ahkâm meclisini“ 1855'te lağvetti ise de, bir yıl sonra daba geliştirilmiş bir şekilde te'sia etti. Prens İsmail Paşa'yı meclisin reisliğine getirerek, âza sayısını 20'ye çıkarttı. Husûsî meclis ve Abkâm meclisi (yüksek kazâî bir meclis olmakla berâber) iki teşriî meclis mâhiyetinde idi. Sa'îd Paşa, bundan başka, diğer kazâ işlerini de islâh etti. Müdürlerin ve *şayh al-balad*'in nüfuzunu azalttı. Mehmed Ali zamanında kurulan „Tüccar meclisleri“ mahkemelerinin yanında, ecnebilerin ikame ettikleri dâvalara bakmak üzere, muhtelit bir komisyon hâlinde faaliyetinde bulunan husûsî bir mahkeme daha kurdu. Bu mahkeme mısırlı bir reisin başkanlığında iki mısırlı, bir avrupalı, bir yunanlı (rum) ve bir ermeni âzadan müteşekkil idi. Bu devirde Mısır için bâzı müdâfaa tertibatı da alınmış, ez-cümle Kanâtir al-Hayriya'de Sa'îdiya kalesi inşâ ettirilmiştir (23 cemâziyelâhır 1271=13 mart 1855). Port Said de onun adını taşımaktadır.

Sa'îd Paşa devrinin en mühim hâdisesi, hiç şüphesiz, Süveyş kanalının kazılmasına başlanmış olmasıdır. Bu teşebbüs, cibân ticâret ve iktisâdiyatı bakımından, muazzam bir başarı almakla berâber, başlangıçta Mısır'ın hayrına olduğu iddia edilemez; çünkü Mısır hakkında oğaktan beri açığı vurulmuş olan İngiltere emelleri bu hâdiseye ile kuvvet kazandı. Mısır için silâha sarılabileceğini gösteren İngiltere dış siyasetinin, kanal açıldıktan sonra, başlıca hedefi Mısır'ı işgal etmek oldu; nitekim İngiltere'nin bu tutumundan istifâdeye kalkışan Nikola I. 1853 yılı başlarında İngiltere elçisi G. H. Seymour'a Osmanlı imparatorluğunun taksimi hakkında fikrini açıklarken, İngiltere'ye Mısır ve Girit'i teklif etmiş idi. Bundan başka kanalın kazılması ve idâresi hükûmet içinde hükûmet derecesinde nüfuzlu ecnebî bir şirkete verilmiş, bu da Mısır'ın iç meselelerinde ecnebî müdâhelesi için başka bir gedik açmıştır. Kanaldan hüyük maddî menfâatlar sağlamayan Mısır, üstelik 16 küsur milyon lira harcamış, kanal boyunca geniş arâzi parçalarını şirkete bağışlamış idi.

Sa'îd Paşa'nın hocalığını ve mürebbiliğini yapmış olan Ferdinand de Lesseps, iktidârı eline alması dolayısı ile, şahsan tebriklerini sunmak üzere, Mısır'a geldiğinde (şubat 1854), Napoléon, Mehmed Ali ve Abbas Paşa'lar arasında bahis mevzuu edden kanal mes'alesini

(krş. *TTEM*, nr. 19 [96], s. 72) yeniden ele aldı. Sa'îd Paşa da bu işi, zayıf irâdesine rağmen, büyük bir azim ile tabakkuk ettirinceye kadar tâkip etti. F. de Lesseps, Sa'îd Paşa'ya olan yakın dostluğu sayesinde, ilk imtiyaz mukavelenâmesini kolaylıkla elde etti (30 teğrin II. 1854). Bu sırada Osmanlı devleti, garp devletleri ile aynı safta olmak üzere, Kırım harbine iştirâk etmiş bulunuyordu. Önceleri Osmanlı ricâli, İngiltere'nin bu husûstaki tazyik ve faaliyeti benüz başlamamış olduğundan, bu mes'elenin tamâmiyle Sa'îd Paşa'nın elinde olduğunu söylemişlerse de, kısa bir zaman sonra şiddet kazanan ingiliz tazyiki karşısında, Bâbiâli Sa'îd Paşa'ya imtiyaz mukavelenâmesinin Osmanlı devleti tarafından tasdik edilmesi zarûretini kabûl ettirdi (20 mayıs 1855). İkinci kanal mukavelenâmesi (26 rebîülâhır 1272=5 kânûn II. 1856) olup, şu şartları hâvî idi; kanal boyunca 2 km. 'lik bir sâha şirkete terk edilecek, buna ilâveten lüzumlu arâzi parçaları şirket tarafından satın alınacak, şirket, inşâat süresince, bukûmete âit taş ocaklarından faydalanacak ve kanal, seyr-ü-sefere açılmasından 99 yıl sonra, Mısır bukûmetine devredilecekti. Fakat Avrupa'da hâkim olan gergin siyâsî bava, Fransa ile Avusturya arasında harbin başlaması Fransa'yı İngiltere'ye yaklaşmak mecbûriyetinde bıraktı; kanal işi yeniden gevşedi. Bâbiâli ve İngiltere Sa'îd Paşa'nın bal'ini bahis mevzuu ederken, İngiltere donanması, tehditkâr bir vaziyette, İskenderiye önlerine geldi (bahiran 1859). Bunun üzerine Sa'îd Paşa de Lesseps'ten kanal işinin muvakkaten durdurulmasını istedi. Villa Franca mütarekesi (haziran) ve Zürih muâhedesinden (10 teğrin II. 1859) sonra, Bâbiâli bu işin tamâmiyle durdurulması emrini, Muhtar Bey adında bir zât vâsıtası ile, Mısır'a gönderdi; diğer taraftan Bâbiâli üzerinde Fransa ve İngiltere'nin zıt tazyikleri başladı. Ancak Paris cihan siyâsetinin merkezi hâline gelmiş idi. Napoléon III., bu durumdan istifâde ederek, ağır bastı ve işe yeniden ve kat'î olarak başlandı. 400.000 bisse senedine ayrılmış bulunan kanal sermayesinin miktarı 200.000.000 frank idi. Bir bisanenin değeri 500 frank iken, 1932'de 15.000 franka çıktı. Şu noktayı tebârüz ettirmek icâp eder ki, gerek Süveyş kanalının açılması, gerek Mısır'ın borçlanması ve ecnebî sermayenin memleket içine girmiş olması, Mısır aleyhine olmak üzere, bu memleketin tarihinde çok mübim bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Mısır'ın iktisâdî barâbiyetine sebep olan hâricî borç, İsmail Paşa devrinde çok daha büyük bir mikyasta devam etmek üzere, 1862'de başlamış (Londra'da Frühlîng & Goseben bankası) ve Sa'îd Pa-

şa'nın ölümünde barç miktarı 3.000.000 ingl. lirasını çaktan aşmış bulunuyordu.

Sa'îd Paşa, uzun süren bir hastalıktan sonra, 17-18 kânûn II. 1863 (26-27 receb 1279) cumartesi pazara bağlayan gece sabaha karşı, benüz 41 yaşında olduğu bâlde, öldü. İskenderiye'de Nebî Danyal mescidi hazîresine defnedildi. İyi kalbli ve müsâmahakâr, garp kültürüne mütemâyil, taassuptan oldukça ârî, halk tarafından sevilmiş idi; fakat ber işittigine inanır, çabuk kızar ve mübim kararlarını sık-sık değiştirirdi. Kendisinde babasının azim ve irâdesi, olmamakla berâber, tasarı bâlinde kalan bir çok teşebbüsler yanında, oldukça büyük işler başarmış idi. Avrupalılar ile sıkı bir temâs hâlinde, aynı zamanda da onların tamâmiyle te'sirleri altında idi. Billhassa fransızlara mütemâyil idi. Devrinde Mısır'da bulunan konsoloslar seleflerinin zamanında hatırlarından geçirmedikleri bir nüfûza sâhip olmuşlardı.

Bibliyografi: Corci (Circi) Zaydân, *Maşâhîr al-sârk* (Mısır, 1902), I, 32 v. d.; Ali Reşad, *Avrupa ile münâsebât-ı hâriciye nokta-i nazarından tarih-i Osmânî* (İstanbul, 1329), s. 713 v. dd.; E. Dicey, *The story of the Khedivate* (London, 1902), s. 22 v. dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Aegyptens im 19. Jahrh.* (Halle a. S., 1917), s. 149-153; Paul Mernan, *L'Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Said Pacha* (*Revue des deux mondes*, XI, 322-326); 'Abd al-Rahmân al-Râfi'i, 'Aşr İsmâ'îl (2. tab., Kahire, 1948), I, 23-66; [bk. madd. MEHMED ALI PAŞA, ABBAS PAŞA, ISMAIL PAŞA].

(ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

SA'İDE. ŞA'İDA (frns. Saïda), Cezâyir'de (Oran bölgesinde) bir şehir. Oran'dan 174 km. uzaklıkta ve Maskara (b. bk.)'nın 94 km. cenûb-cenûb-i şarkisinde, Habra nehrinin kollarından Wêd Saïde kenarında, deniz seviyesinden 837 m. yükseklikte, meyvalık, iyi sulanan, bubûhat yetiştirilmesine ve bağcılığa elverişli bir arâzidir. Nüfusu, 1948 sayımına göre, 13.292'dir. Saïde aş.-yk. 5.000 nüfuslu bir topluluğun merkezidir.

Saïde, mevkiî itibârı ile yüksek bir yayla kenarında bulunuşu sayesinde, dâimâ büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuştur. Daha romalılar zamanında burası bir iskân yeri idi. 'Abd al-Kâdir, orada, bölgedeki göçebe aşiretleri murâkabe altında tutabilmek için, 1841 yılında fransızların yaklaşması üzerine yıktığı bir kale inşâ ettirmiş idi; fakat 1844'te bu mevkiin faydasını idrâk eden general Lamoricière 'Abd al-Kâdir'in Saïda'sının 2 km. şimalinde etrâfında şimdiki şehrin inkişâf ettiği, küçük ve müferit bir istihkâm yaptırdı. (G. YVER.)

ŞA'İN-KAL'A. [Bk. SAYIN-KALE.]

SA'İR. [Bk. NÂR.]

SÂK. AL-SÂK, bacak (topuk ile diz arası), kenâr, hendese tâbiri olarak muhtelif mânalarda geçer: 1. *sâk*, bir dik üçgenin dik kenârını, 2. bir ikiz-kenar üçgenin bir kenârını ifade eder. Bu mânada al-Birûnî'de geçer (*al-Kânûn al-Mas'âdî*, 3. makâla, 1. babis): *Muşallâş HB C al-mutasâvî sâkay HB, HC*; 3. *sâk* bir pergelin ucu veya koluna denir ve *riçl* („ayak“) ile aynı mânaya gelir. Şu metin bunu isbât eder: „ve pergelin ucunu tûl dâiresinin bölme hattına koy; bu pergel aralığı *inhirâf* yayıdır. Sonra pergelin bir kolu yayın bir ucunda, öteki kolu diğer ucunda olmak üzere, bu yayı pergelin uçları arasında al“ (Muş. Sibî al-Mâridîni [ölm. 1495, Kahire]: *cadâvil rasm al-munharifât* (mâil güneş hası-taları) Oxford yazm., Bodl. Or. 434, var. 26, 7). 4. Hey'et âlimi Abu'l-Hasan 'Alî al-Marrâkuşî (ölm. 126a, Morâkeş), *Câmî' al-mabâdî va'l-ğâyât* (trc. J. J. Sédillot ve nşr. L. Am. Sédillot, *Traité des instruments astronomiques des Arabes*, Paris, 1834/1835, s. 446) 'nda, bir üstüvânenin yüzünde, düz bir satih üzerinde ki muayyen bir zaman çizgisine delâlet eden ve şekli çekirge ayağını andıran bir *sâk al-carûda* (çekirge bacağı)'den bahseder. 5. Burelarda da bir hayvanın (veya bir insanın) ayağında bulunan bir yıldızı ifade etmek üzere, *sâk* kelimesine teşâdüf edilir. Msl. *sâk al-uvâ* (Argo'nun 7'sine), *sâk pây* = Hayya yıldız manzûmesi *Sâka 'l-asad* (Arslanın baldırı) = iki Simâk [*al-Simâk al-râmiş* ve *al-simâk al-d'rac*]. (C. SCHOY.)

SÂK. [Bk. SÂK.]

ŞAKALİBA. [Bk. SAKALİBE.]

SAKALİBE. ŞAKALİBA (A.), islavlar. *Şakaliba* (*şaklab*, *şaklabî* ve *şiklâbî* müfred şekillerinde ve kelimenin ilk barfinde ş yerine s bulunur) orta zaman arap coğrafyacılarında, ekseriyâ İstanbul ile Bulgar memleketi arasında Hazarlara bems-hudut ülkede meskûn muhtelif asıllı göçebe kavimlere delâlet etmektedir [bk. madd. BULGAR, HAZAR, SLAVLAR].

Endülüs islavları.— Kelime cemi bâlinded müslüman İspanya'da çok evvelden, Kurtuba Emevî halifelerinin yabancî men'şeli şahsî muhafızını ifade etmek için kullanılmıştır. Aslında bu kelime germen ordularının islavlara karşı yaptıkları seferlerden getirdikleri ve sonra Endülüs müslümanlarına sattıkları bütün esirler için kullanılıyordu. Fakat daha zey-yab İbn Havkal devrinde, İspanya'da *şakaliba* adı ile askere alınmış veya muhtelif saray hizmetleri ile barem dâirelerine me'mûr edilmiş bütün yabancı esirler gösteriliyordu. İbn Hav-

kal, İberya yarım-adasını dolastığı devirde, burada bulunan esirler sadece Karadeniz kıyılarında değil, Calabre, Lombardiya, Frank memleketleri ve Galiçya'dan da geliyordu. Filvâki onlar, mühim nisbette, Magrib ve Endülüs korsanları tarafından Akdeniz Avrupa kıyılarındaki âfî baskınlar ile elde edilmiş olmalıydılar. *Harim*'in muhafazasına tahsis edilmiş olanlara gelince, bunlar, bilhassa Fransa'da ve ayrıca Verdun'da da mühim miktarda, Dozy'nin ifâdesine göre, „hadım imâlâthânelerine“ sâhip yabudî tâcirlerinin husûsî bir ticâret mevzuunu teşkil ediyordu. Bu esirlerin çoğu Endülüs ülkesine ulaştıkları vakit hanûz genç bulunuyorlar; bunlar çok çabuk arapça knuşmağa başlıyor ve müslüman oluyorlardı.

Kısa zamanda bu esirlerin sayısı çok yükseldi. al-Makkarî'nin ifâdesine göre, 'Abd al-Rahmân III.'in bilâfeti sırasında, onların merkezdeki sayısı, yapılan sayımlarda, gittikçe artarak, 3.750, 6.087 ve 13.750'yi bulunuyordu. Esir olmalarına rağmen, onların bu davirde cemiyette mühim bir mevki elde etmiş oldukları görülmektedir. Bâzıları zenginleşmeğe, bâzıları çok geniş arâzi ve hattâ bizzat esir sâhibi olmağa muvaffak oldular; Endülüs'ün parlak medeniyeti ile temâsları sâyesinde medenileştirdiler. Aralarından mümtaz edipler, şâirler ve kitap-severler çıkmıştır ki, onlardan biri, İbn al-Abbâr ve al-Makkarî'ye inanılırsa, Habîb al-Şiklâbî olup, Hişâm II.'in hilâfeti esnâsında, bn edip Endülüs islavlarının meziyatlarına hasradılmış ayrı bir kitap yazdı: bu kitap *Kitâb al-istizhâr va'l-muğâlabâ'âlâ man ankara fazâ'il al-şakâliba* adını taşıyordu.

Tipki Roma imparatorluğundaki bassn askerleri, daha sonra gerifler hânedânı Merâkeş'teki 'abîd'ler gibi, İspanya islavları da, gittikçe sayıları yükselerek, Endülüs cemiyetinde dâba büyük bir mevki elde ettikçe, nâfiz siyâsî bir vazifeye dâvet olundular. İlk defa yüksek sivil vazifeler, hattâ askeri kumandanlıklar deruhde etmeleri şüphesiz 'Abd al-Rahmân III. devrinde görülmektedir. Halife islavlardan kendi imparatorluğunda arap asilzâdeliğinin elinde bulundurduğu te'sire karşı muvâzene kurmak ve onlarla mücâdele etmek busûsunda faydalandı. Çevresinin memnuniyetsizliğine rağmen, 939 senesinde, kiral Leon'a karşı olan saferin kumandanlığını islav Naeda'ya tevdi etmekten korkmaması bu sebeptendir; sefer, Simancas ve Alhandega felâketleri ve müslüman ordusunun Ramiro II. kuvvetleri ile Navarra hükümdarlığının müttetikleri tarafından tâkip edilmesinden dolayı, fenâ neticelendi.

'Abd al-Rahmân III.'in halefi al-Hakam II., kendi devletinde islavların ta'sirli rol oynama-

larına müsaade etti ve onların bu münevver hükümdarın gittikçe artan kibirli, hattâ küstah gidişlerine göz yumması, devrin tarihçilerini hayrette bırakmıştır. Onun ölümü üzerine, islavlar kendilerini vaziyete bâkim sandılar. *al-Bayân al-muğrib* müellifine göre, o sırada sarayda 1.000'den fazla hadım var idi ve Kurtuba'da bir *şakâliba* mübâfız kuvveti tamâmiyle iki mühim şahsın elbise dâiresi reisi Fâ'ik al-Nizâmî ile ikincisi mücevberci ve doğanet-başı Cavzar'ın idâresinde idi. Bu iki hadım islav Hakam'ın ölümünü sakladılar ve henüz çocuk olan veliahdın halife ilân edilmesine mâni olmağa çalıştılar; fakat onlar, karşılarında kendilerine kafa tutan vezir al-Muğhafî ile vezir İbn Abî 'Âmir'i buldular ki, ancak bu vezirlerin halk nezdindeki sevgileri onlara karşı şiddetli hareketini te'min edebilmiş idi.

Burada İspanya Emevî hilâfetine bütün inhitat devri boyunca devam eden islavların te'sirini teferrûâtı ile anlatmak çok uzun olur: Kurtuba'da veya Endülüs'ün diğer taraflarında islavları bâzan gâlip, bâzan mağlûp, fakat dâimâ aynı teşebbüs, aynı karar ve aynı tahakküm bîrsı ile tertip edilen hilelere katılmış buluyoruz. Onlar arasında merkezde XI. asrın başında islav zümresinin reisi olan hadım Hayrân zikradilebilir.

Kurtuba hilâfetinden sonra arap tarihçileri, islavların Endülüs'te siyâsî ve icimâî hâdiselerdeki dahlini az-çok teferrûâtı bir şekilde nakletmişlerdir. Bir kaç nesilden beri müslüman olmuş bulunan bu islavlar, muhtemelen, balk kalabalığı içinde yavaş-yavaş erimişler ve yabaneî asıldan geldikleri batırasını İspanya Emevîlerinin inbitâtı sırasında sâhip bulundukları ehemmiyetle birlikte knybetmişlerdir.

Bibliyografya: Şark islavları için bk. BGA, tür. yer.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Paris tab.), fihrist; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), mad. *Şakâliba*. — İspanya islavları hakkında bk. İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), s. 276 v.dd. (tre. Fagnan), II, 430 v.dd. ve tür. yer.; Makkarî, *Nafh al-ñib* (*Analektes*, I, 88, 92; II, 57); İbn al-Abbâr, *Takmilat al-Şila* (nşr. Codera), nr. 89; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, bilhassa s. 59—62; F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo españoles* (Madrid, 1898), s. 114 v.dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞAKAR. [Bk. NÂR.]

SAKARYA. SAKÂRYA, Anadolu'nun şimali garbisinde, Karadeniz'e dökülen bir nehir.

Menşei ilk çağa çıkan Sakarya adı (aş.-bk.) öteden beri nehre Çifteler (kazâ merkezi) 'in

3 km. kadar cenûb-i şarkisinde, geniş bir havuz hâlinde, takriben 870 m. irtifâda yarden çıkan suyu bol kaynaklardan itihâren aşağıya doğru olan kısımda verilmekte, bu kaynaklar, umûmiyetle „Sakarya nehrinin başı“ sayılmaktadır. Bahis mevzuu olan yerde sular sert kireç taşından müteşekkil Bel-Pınar kütlesinin garp eteğinde, kireç ile çimentolaşmış çakıl taşları arasından kaynamakta olduğuna göre, kireçli arâzide sık-sık rastlandığı gibi, bir yeraltı akar-suyunun sathâ çıkması (vacluse kaynağı = karstik kaynak) şeklinde telakkî edilebilir de, suyun çıktığı yerde sıcaklık derecesinin 20'nin üstünde olması, suların bir kırık hat boyunca az-çok derinden geldiğini de ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Phrygie*, s. 92; krş. Ahmed Ardel, *Yukarı Sakarya havzası, Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1955, sayı XIII—XIV, s. 15 v.d.). Nehir mecrâsını islâh için gerekli tedkikleri yapmakla 1813'te vazîfelendirilmiş bulunan iki me'mûr, bazılamış oldukları raporda (aş.-bk.) adı geçen kaynakların „Kumarcı adası“ köyü civârında, birinin köyün yakınında, diğerinin cenûpta iki saat mesâfede olduğunu ve aradaki sâbanın çok geniş bir bataklık ve kamışlık hâlinde bulunduğunu zikretmektedirler (Kumarcı adası için krş. 1:200.000 ölçekli iatikşaf haritasının Emir-Dağ paftası — Kumarcı adı burada yerleşmiş ve XIX. asrın başlarında tenkil edilmiş mütegalibeden Mustafa Bey'in lekabıdır). Bu mevkiden itihâren Karadaniz'deki munsaba kadar nehrin uzunluğu — 1:200.000 ölçekli istikşaf haritası paftası üzerinde yapılan ölçmelere göre, hemen-hemen 590 km.'dir. İ. H. Akyol, bir makalesine eklediği Türkiye nehirlerine âit cedvelde Sakary'nın uzunluğu için aynı rakamı verir (*Türkiye'de akarsu rejimleri, Türk Coğrafya dergisi*, 1948—1949, sayı XI—XII). Bununla beraber, coğrafyacılar bir nehrin uzunluğu için, o nehrin denize döküldüğü noktadan itihâren, en uzak olan akar-su kolunun kaynağına kadar ölçülen mesâfeyi (bu uzak kol başka bir isim taşısa bile) esâs olarak aldıklarına göre, böyle bir kaide tatbik edilecek olursa, Sakarya akar-su gebekeşi içinde en uzun mecrânın uzunluğu yukarıda verilen sayıdan 130 veya 175 km. daha artmaktadır; şöyle ki, Sakarya'nın başı olmak üzere, Çifteler cenûbundaki kaynaklar değil de, nehre 11 km. kadar bir mesâfede karışan Seyit suyunun en yukarı kaynağı olarak, Sarı-Çayır deresinin Selimiye köyü cenûbunda Çakmak-Tepe'den sel yatakları şeklinde başlayan kolları alınacak olursa, nehrin uzunluğu 720 km.'ye ulaşmaktadır. Fakat bahis mevzuu olan mesâfe asıl Sakarya'nın yukarı kolları üzerinde değil,

nehirin başlıca tâbii olan Porsuk çayının an uzak kaynağı ile Sakarya'nın munsabı arasında ölçülecek olursa, Sakarya akar-su gebeke-sine âit en uzun mecrânın boyu 765 km.'ye erişmektedir. Burada verilen mesâfeler, resmî ve busûsî neşriyatta rastlananlardan bayli farklıdır; *İstatistik gillîği* (nşr. İstatistik genel müdürlüğü, nr. 380, Ankara 1959, s. 9) Sakarya'nın uzunluğunu, Bayat yaylası — Karadeniz arası kaydı ile, 790 km. olarak veriyor; hâlbuki elde bulunan harita kaynaklarından, Sarı-Çayır—Kıyır deresi çıkış yerini başlangıç alınca, yukarıda verdiğimiz 720 km. uzunluktan 70 km. daha fazla bir mesâfe teshiti bize mübâlegalı görünüyor. Porsuk çayı için aynı eserde verilen 280 km. uzunluk ise, aşağıda görüleceği gibi, 50 km. kadar eksik olmalıdır.

Asıl Sakarya nehri, yukarı mecrâsında, coğrafyacıların bugün „iç-batı Anadolu“ ismi altında tanıdıkları yaylaların şark yarısında, Emir dağı ile Türkmen dağı arasındaki 1.100—1.400 m. irtifândaki ârizalı sâbadan doğan kolları ile meydana gelmektedir. Sözü geçen sâhada bu mecrâların yataklarında yaza tesâdüf eden kurak mevsimde bile su bulunur ve bununla tarlalar sulanır ve değirmenler döndürülür. Fakat bu akar-sular tepalik arâziden düzlüklere çıktıkları zaman, meyillerinin azalması, akış sür'atlerinin eksilmesi, su geçiren arâzi arasına sızma ve şiddetli buharlaşma yüzünden, fakirleşmekte gecikmez ve bir çokları en sıcak aylarda tamâmiyle tükenir. Msl. Seyit suyu, Seyit-Gâzî aşağılarında, kurak mevsimde sâniyede 1 m. 'den az su taşır; daha aşağıda Mahmûdiye civârında bâzı yıllar yazın tamâmiyle kurur; Bardakçı suyu da oradn bu duruma düşer; Bayat suyu, mütad olarak, ağustosta kurur ve ancak sonbahar yağmurlarından sonra yatağında tekrar su görülür (E. Chaput, *agn. esr.*, s. 95 v.d.). 1860 yıllarında Çifteler havâlisinden haziran ayının ikinci yarısında geçmiş bulunan Perrot, Sivri-Hisar ile Yazılı-Kaya arasında hiç bir akar-su görmediğini yazar (G. Perrot..., *Exploration archéologique*..., 1872, s. 151). Sakarya'nın bütün bu yukarı kollarının geniş sâhaya yayılmış olmalarına rağmen, devamlı bir nehir görünüşünün başladığı Çifteler yakınındaki büyük kaynakların orta çağıdan beri Sakarya başı gibi telakkî edilmesi kolay izâh edilebilir (E. Chaput, *göst. ger.*). Buradan itihâren suyu bol olan, bir az aşağıda Seyit suyu ve hemen arkasından da Eskişehir cenûb-i şarkisindeki yaylalardan gelen Sarı suyu alan Sakarya önce cenûb-i şarkîye, sonra şarka, dâba sonra da şimal-i şarkîye, şimâle, nibâyet garba dönerek, meşhûr kavis'i çizer: orta kısmında garptan gelen Porsuk çayı vâdisi ile ikiye bölünen bu ka-

vis içinde kalan sâhaya jeolog A. Pbilippson „Sakarya yarım-adası“ adını vermektedir (*Kleinasiën*, 1919, s. 58). Sözü geçen kavsin en cenûptaki noktası yakınında Sakarya nehrine, baritalarda Gök-Pınar deresi adı ile görülen bir akar-su karışır; yatağında ancak yağış mevsiminde su bulunan bu dere Ak-Göl adlı sığ bir su birikintisinin ayağıdır. Bu gölün cenûbundaki kuru zeminli ovalarda, içinde bemen-hemen biç su akışı görülmeyen, fakat tanıtıcı busûsiyetleri bozulmamış devamlı vâdi şekillerinin bulunması, arz taribinin pek yakın bir safhasında, dördüncü zamanın şimdiki-kine göre daha serin ve daha nemli bir devresinde, Sultan dağı yamaçlarından inen akar-suların şimdi olduğu gibi ovada tükenmeyip, Ak-Göl üzerinden 175 km. şimalde Sakarya'ya erişebildiklerini ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, Paris, 1936, s. 88; krş. Besim Darkot, *Coğrafi araştırmalar*, İstanbul, 1938, I, 20—23; H. Wenzel, *Forschungen in Inneranatolien*, Kiel, 1935, s. 40—45; Turgut Bilgin, *Polatlı—Akşehir arasındaki bölgeye ait bazı notlar*, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi, 1960, sayı 11, s. 114, v.d.). Bu müşâhede, Sakarya nehri havzasının yukarı kısmında geniş sâhaları, iklim kuraklaşması yüzünden, kaybettğini ortaya koymaktadır.

Sakarya nehri, Çifteler kaynağından itibaren, aş.-yk. Porsuk çayı kavşağına kadar olan yukarı mecrâsında, arâzi içine fazla gömülmemiş ve az meyilli bir yatak içinde akan ova akar-suyu görünüşündedir (ortalama meyil kilometre başına 1 metreden az). Yatağında en fazla su ilk bahara (nisan), en az ise yaz sonuna rastlar. Porsuk kavşağının yukarısında (Beylik-Köprü), Eskişehir—Ankara demir-yolu Sakarya'yı aşar ve adı geçen kavşağın karşısında, nehrin sağ kıyısına hâkim bulunan bir yerde, Friky kırıllarının idâre merkezi Gordion'un yerine rastlanır ki, buraya şimdi Yassı-Höyük denilmektedir.

Burada, nehir şebekesinin en boylu kolunu ihtivâ etmesi bakımından, Sakarya'nın başlıca tâbiî olan Porsuk çayı üzerinde durmak yerinde olur. Muhtelif kaynaklar Porsuk çayının Kütabya cenûbunda Altın-Taş ovasından veya Murat dağından çıktığını yazarlar. Her ne kadar Murat dağının şimal-i şarkî yamaçlarından inen sular Kızıl-Taş (veya Gâvur-Kırıldığı) suyu ile Porsuk akar-su şebekesine katılmakta ise de, şebekenin en uzun kolu bu değildir. En uzun kol, Dumlupınar cenûbunda, Millî mücadelenin büyük taarruz safhasında yamaçlarında verilen çetin savaşlar ile şöhet kazanmış Tok u sivrinden (1872 m.; bu dağ Ahır dağları-

nın bir cüz'üdür) çıkmakta, Bayatlık deresi adı ile Kızılca-Köy—Yıldırım Kemâl—Eyice köyü arasında Afyon—Uşak demir-yolunun tâkip ettikten sonra, şimâle yönelip, Altın-Taş ovasına varmaktadır. Sakarya'nın yukarı kolları için söylendiği gibi, bu uzun kol da ancak yağışlı mevsimde su ihtivâ etmekte ve Porsuk devamlı bir akar-su görünüşünü, şimdi bataklıkları hemen tamâmiyle kurutulmuş olan Altın-Taş ovasından çıktıktan sonra almaktadır.

Porsuk çayı kavşağından aşağıda, Sakarya'nın orta mecrâsı başlar. Bu kesimde nehir yatağının meyli birden artarak, yukarı mecrâdakinin 10 katını aşar (Porsuk ve Ankara çayı kavşakları arasında km. başına 12—20 m.); bunun neticesi olarak, vâdi tabanının deniz seviyesine göre irtifâkı kısa mesâfeler üzerinde azalır (Beylik-Köprü'de — 690 m., Kırmır çayı kavşağında — 497 m., İn-Hisar nâhiye merkezi aşağısında — 200 m.); aynı zamanda vâdi boyunca, suların kayalar arasında köpürerek aktığı boğazlar ile düz zeminli ovalar birbirini tâkip eder. Bu kesimde, Porsuk'tan sonra Sakarya ehemmiyetli kol olarak, sağdan Ankara ve Kırmır çaylarını alır; bu sonuncuyu aldıktan sonra garba döner. Sakarya'nın Sündiken dağları şimal eteklerini boylayan bu şark—garp istikametli vâdi kesimi, birbiri arkasından gelen boğazlar sebebi ile, kademali bend'ler inşasına pek elverişli olup, bu sâyede, nehir Anadolu'nun kalabalık ve zengin şimal-i garbî kesiminde elektrik kudreti istihsâli bakımından, büyük gelişmelere hizmet edecek durumdadır. Sözü geçen bendlerden birincisi Sarı-Yar'da inşa edilmiş olup, yüksekliği 100 metreyi aşan bu bendin gerisinde, Kırmır çayı kavşağı gerilerine kadar, 50 km.'den daha fazla uzunlukta bir göl meydana gelmiş bulunuyor.

İn-Hisar nâhiye merkezinden itibaren Sakarya önce şimal-i garbî, sonra şimal istikametine döner. Yatağının tabanı artık deniz seviyesine göre, 200 m. altına düşmüş ve meyli azalmış (km. başına 1 m.'den az) olmakla beraber, vâdi benüz dik yamaçlı dar boğazlardan kurulmuş değildir; bunlardan en tanınmış olanı Geyve boğazı olup, nehir burada sıkışmadan önce, geniş Akhisar (Pamuk-Ova) ovasından geçer. Sakarya, mecrâsının bu kısmında sağdan Göynük suyunu ve soldan da Bilecik önünden geçen ve demir-yolu ile tâkip edilen boğazları ile meşbûr Kara-Su'yu ve Uludağ kütesinden inerek, İnegöl ve Yeni-Şehir ovalarının sularını toplayan Gök-Su (Gökçe-Su)'yu alır ve Kara-Su kavşağı yakınlarından, Geyve boğazı bitimine kadar, demiryolu nehri yakından tâkip eder. Marmara kıyılarından Anadolu'ya yönelen bir taarruz hareketine karşı, Geyve boğazının te-

dâfûi ehemmiyeti bilbassa millî mücadale yıllarında ortaya çıkmıştır.

Sakarya Geyve boğazından birden-bire Ada-Pazarı ovasına (Ak-Ova) çıktığı sırada, yatağının zemini deniz seviyesine göre, 35 m.'ye düşmüş bulunur. Bu ova Sakarya vâdisinin en zengin köşesini meydana getirir ve burada her türlü sebze, patates, şeker pancarı, meyve, üzüm v. b. yetişir (krş. Hâmid İnadık, *Adapazarı bölgesinin iktisadî coğrafyası, coğrafi araştırmalar*, nşr. İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü, 1958, II, 56—88). Böyle olmakla beraber, meylin azlığı, ovanın bilhassa çukur yerlerini su baskınlarına uğrattığı için, bâzı yerlerinden faydalanılmamakta, buraları çalılıklar, su birikintileri ve terk edilmiş mecrâlar ile kaplı bulunmaktadır. Şimdiki bâlde, Sarı-Yar barajı, yukarı çıkırdan gelen taşmaları büyük ölçüde önlemiş olup, bu bakımdan, daha ziyâde Bolu dağlarından inen ve Sakarya'ya sağdan karışan Mudurnu çayının zararı olmaktadır. Soldan da Sakarya'ya, Sapanca [b. bk.] gölünün ayağı olan Çark suyu karışmaktadır. Ovanın başlıca iskân merkezi yakın yüz yıllarda büyük gelişmeler göstermiş olan Ada-Pazarı şehridir. Şimdi Sakarya vilâyetinin merkezi olan Ada-Pazarı'nın nüfusu 1927 ile 1960 arasında 22.500'den 79.400'e yükselmiştir. Sakarya nehri şehrin merkezinin 4 km. kadar şarkından geçmektedir. Bununla beraber nehir Kara-Su kazâ merkezi İncili (İncirli) yakınında Karadeniz'e dökülmeden önce ormanlık tepeler arasında sıkışmakta, yahut sığ göllerin bulunduğu ovalardan geçmektedir.

Ada-Pazarı ovasında Sakarya yatağının tarih çağları içinde bile önemli yer değiştirmelerine uğradığı tabmin ediliyor. Ada-Pazarı'nın 6 km. cenûbunda, Justinian'ın 561'de inşa ettirmiş olduğu büyük taş köprü (Pentegephyra veya Pontogephyra, bugünkü adı: Beş-Köprü) şimdi nehrin 3 km. garbında kalmıştır. Diğer taraftan, Sakarya'nın daha uzak bir saifada Karadeniz'e değil, Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine akmış bulunması da, göl ile körfez arasındaki tabiî oluğun meyli şartları göz önüne alınacak olursa, imkânsız görünmüyor; bu olay vâkı ise, sözü geçen tabiî oluğun cenûbundaki dağların dik yamaçlarından inen suların yığıldığı büyük kum ve çakıl kütesinin Sakarya'nın garp yolunu tıkadığı ve bunun neticesinde de nehrin ve kollarının, o sırada sığ bir göl ile kaplı Ada-Pazarı ovasını alüvyonları ile doldurmuş ve şimaldeki tepeler arasındaki boğazlara girerek, Karadeniz'e dökülmüş bulunması muhtemeldir. Sözü geçen boğazların tâze şekilleri ve Sakarya deltasının fazla gelişmemiş görünmesi bu görüşü desteklemektedir

(Hâmid İnadık, *Sakarya deltası, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1963, XIII, 83—98). Buna karşılık, Sakarya'nın Geyve boğazı açılmadan önce, İzmit gölü üzerinden Marmara denizinin Gemlik körfezine akmış olduğu faraziyesi pek muhtemel görünmemektedir (bu hususta bk. Ali Tanoğlu ve Sırrı Erinc, *Garsak boğazı ve eski Sakarya, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, VII, 17—30). Sakarya'yı Sapanca gölü vâstası ile İzmit körfezine bağlamak tasavvur ve teşebbüsleri için bk. mad. SAPANCA.

Sakarya nehri havzasının mesâhasına dâir verilen bilgiler birbirinden oldukça farklıdır: İ. H. Akyol (göst. ger.) bunu 54.000 km². olarak hesaplamış bulunmakta, elektrik işleri etüt idâresinin 1946'da neşrettiği 10 yıllık çalışma raporunda ise, 57.520 km². verilmektedir. Her iki kaynakta da, Sakarya ve Porsuk yukarı mecrâsı etrafında bâzı sâbalar ölçü dışında hırakılmış olduğundan, havzanın gerçek mesâhasının bu kaynaklarda verilen sayılardan bir az daha fazla olması muhtemeldir.

Sakarya nehri bugün taşıdığı adı eski çağda kendisine verilmiş bulunan Sangarlos (ὁ Σαγγάριος) adından alıyor. Homeros'tan herl kullanılan va muhtemel olarak, daha eski bir isimden türemiş bulunan bu ad muhtelif kaynaklarda Sangaris, Sangaros, Sagiarius, Sagarlus v. b. şekillerini almıştır (Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der klass. Altertumswiss.*, 2. serl, I, 2269 v. d., Ruge tarafından yazılmış makale; krş. Ritter, *Kleinasiën*, 1858, I, 448—633). Strabon (XII, 543) Sakarya'nın Pessinus (şimdiki Sivri-Hisar cenûbunda) şehrinde aş.-yk. 28 km. mesâfede bir yerden, „Sangia“ şehri civarından doğduğunu yazar. Eski kaynaklarda nehrin başlıca kolları arasında Parthenios (Se-yid suyu), Thymbres veya Temhrogios (Porauk) ve Gallos (Bedre çayı da denilen ve İnegöl nvasından gelen Gökçe-Su) zikredilir. Strabon'a göre, Sakarya mecrâsı, bu son kolun kavşağından aşağılarda seyr-ü-sefere müsâit bulunuyordu. Eski arap müelliflerinde nehir hakkında verilen bilgiler umûmiyetle müphemdir. Abu'l-Fida, Ankara suyundan bahsetmekle beraber, Sakarya'yı zikretmez; İdrisî, Ammori-on (şimdiki Emir-Dağ—Azîziye şarkında) şehrinin cenûba doğru akarak, Fırat'a dökülen Cobakeb isimli bir nehir kenarında bulunduğunu yazar. Daha yakın kaynaklarda nehrin adı سقاریه veya سقاريه olarak kaydedilir.

Osmanlı devleti orta Sakarya—Porsuk havzasında kuruldu ve bızla buradan etrâfa yayıldı. XIX. asrın sonlarına kadar aşağı Sakarya mecrâsı vâdi yakınlarından başlayan ve „ağaç denizi“ denilen sık ormanlardan kesilmiş tom-

rukaların yzödürölerek, Karadeniz'e indirilmesi busüsünde kullanılıyordu ki, muhtelif vesileler ile Sakarya'yı Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine birleştirme istek ve teşebbüsleri, bilbassa tersâneye gerekli kerestenin kolay tedârik edilmesi mücîp sebeplerine dayanıyordu. Bu arada 1228 (1813)'de Kocaeli ve Hudâvendigâr sancakları mutasarrıfı Aziz Paşa, açılacak kanallıq iktisâdî ehemmiyetini ileri sürerek, Sakarya'nın kaynak taraflarına kadar mecrâsı temizlenecek olursa, civar yerlerin mahsûllerinin Marmara sâhillerine kolayca nakli mümkün olacağını hükûmete bildirmiş, bunun üzerine, Sakarya mecrâsı, menbâlarından itibâren, iki me'mûra tetkik ettirilmiş ve bunların bazılâdıkları rapora göre, kanalın açtırılması ve mecrâ üzerinde gerekli yerlerin temizletilmesi Aziz Paşa'ya havâle edilmiş ise de, kendisinin ölümü teşebbüse geçilmesine engel olmuştur (hk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine aktırılması ile Marmara ve Karadenizin birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporları*, *Belleten*, IV, nr. 14—15, s. 149—174).

Yakın tarihte Sakarya adı, millî mücâdele nin en ehemmiyetli bir safhasını teşkil eden meydan muhârebesi vesilesi ile geçmiştir. 22 ağustos—13 aylâ 1921 günleri arasında 22 gün süren bu savaşlar neticesinde, Ankara üzerine yürüyen yunan kuvvetleri bozulup, nehrin garbına atıldılar [hk. mad. ATATÜRK].

Bibliyografya: Metinda zikredilenlerden başka bk. Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure* (Paris, 1849), I, 56 v.d.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure. Description physique, statistique et archéologique de cette contrée* (Paris, 1853), I, 136—155; G. Perrot, *La Galatie et la Bithynie* (Paris, 1862), I, 151, 249; W. Diest, *Von Tilsit nach Angora* (Pet.-Mitt. Ergz. H., 1898, 125, s. 66); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrats* (1893), s. 27; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 329; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-âlâm*, IV, 2384; Mehmed Cemâl, *Anadolu, İstatistiki, iktisâdî ve askeri coğrafya* (İstanbul, 1337=1921), s. 184 v.d.; E. Chaput, *Phrygie, Exploration archéologique* (Paris 1941), I, 92, 95—96. (BESİM DARKOT.)

SAKIZ ADASI, Adalar denizinde, Anadolu kıyısına yakın bir adanın ismidir; „sakız“ aynı zamanda en iyi cinsi yalnız bu adada elde edilen, ispirotolu içki ve tatlı imâlinde, tahâbette va çiğnemek için kullanılan maddenin adıdır. Adanın yunanca ismi Chios (<εἰς χίος> tur Orta çağda çok makhûl olan ve şöhr-

tini zamanımıza kadar muhâfaza eden mastika (μαστίκη), yâni sakız maddesi, sakız ağacının (*Pistacia lentiscus* L.) gövdesinden damlalar bâlinde çıkar. Sakız kelime çeklinin eskiliği, bunun cins isim olarak eski türkçede (bk. M. Kâşgarî, *Divan: sakız*; Houtsma, *Türkisch-Arabisches Glossar*, s. 37; bir de farça Vullers, *Lexicon pers. lat.*, bk. sakız; krs. Josaphat Barbaro, *Viaggio in Persia*—anno 1471—, Venezia, 1543, 59 b: syo è l'uggo molto nominato ne la Persia, & in tutte quelle parti & è chiamato segtix, che vuol dir in nostre idioma mastico) bulunması ile sâbit olmaktadır. Süryânî metinlerde mastikaya, yetiştigi yerin (Chios) adı verilmek sûreti ile, *kigâ* deniliyordu (Löw, *Aramaische Pflanzennamen*, s. 70); bunun aksine olarak, araplar adaya, mahsûlünün adı ile, *Cazîrat al-Masîki* diyorlardı; Abu'l-Fidâ (*Takvîm al-Buldân*, nşr. Reinaud, II/1, 268) ve Dimasîkî (nşr. Mehren, s. 228) gibi, burayı ilk zikreden arap coğrafyacılarından yalnız bu isme rastlanır.

Orta çağda Sakız adası Filistin, Suriye ve Mısır gibi, şark memleketlerine doğru, bacc va ticâret deniz yolunun bir uğrak yeri olarak, ebemmiyet knzanmış idi. Bizans imparatorluğunun gerileme devrinde, orta çağın ikinci yarısında ada Anadolu kıyılarına yerleşmiş Selçuk heylerinin akınlarına uğradı. Kılıç Arslan I.'ın kayın-pederi olan ve İzmir'i elinde bulunduran Çaka Bey 1089'da bir aralık burayı elâ geçirdi (Anna Comnana, *Alexias*, VII, fasıl 8); daha sonra, adayı türk nkımlarına karşı koruma vazîfesi, imparator tarafından, 1303'te katalonyalı ücretli askerlere bırakıldı (Muntaner, *Chronik*, fasıl 203 ve 206; Pachymeres, Bonn tab., II, 344, 346). 1304'e doğru canevizli Benedetto Zaccaria adayı ele geçirmiş idi. Bir kaç yıl sonra (1307 ve 1308'de) 30 türk gemisi adaya taarruz etti (Pachymeres, VI, 17) ve 1314'ten beri Benedetto'nun halefi olan Martino Zaccaria türklere karşı çetin müdâfaa savaşı yapmak zorunda kaldı. İmparator Andronikos III. 1329'da bu canevizliyi adadan kovdu ise de, 1346'da başka bir canevizli Simone Vignosi hurayı ele geçirdi. Daha sonra burası, 1366'da kat'i şekilde, Osmanlı hâkimiyeti altına girinceye kadar, canevizli Giustiniani'lerin elinde kaldı ki, bunlara Sakız adasının *maone*'leri adı veriliirdi. Fakat bunlar adada tutunahilmek için, Anadolu beylerine ve daha sonra Osmanlı pâdişahlarına vergi vermek ve gerektiği zaman gemileri ile onlara yardımda bulunmak zorunda idiler. Mesalâ Aydın-ogullarına ve Saruhan beylerine senede 500'er duka veriyorlardı. 1397'ye doğru bu heylikleri kandi topraklarına ilhâk eden Yıldırım Bayezid, Anadolu'dan adalara buğday ih-

râcını yasak ettiği gibi, Sakız'a gönderdiği 60 gemiden mürekkep bir donanma da adayı tahrip etti (Dukas, fasıl XIII). İzmir'in Timur tarafından zaptı (kânûn I. 1402) üzerine, *maone*'ler, Midilli hâkimler gibi, gâlip hükümdara vergi ile bağlandılar (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâme*, Kalküte tah., II, 482; Dukas, fasıl VII; *Historia del Gran Tamorlan*, Madrid, 1782, s. 230); daha sonra Çelebi Mehmed ve Murad II, âsi Cüneyd'e karşı 1415 ve 1421'de Sakız adası gemilerinden de faydalandılar. Sakız adasının vergisi 4.000 duka olarak tesbit edildi. İstanbul fetbedilince, *maone*'ler Fâtih Sultan Mehmed'e sadâkatini te'yit ettiler ve bu kümdar da onlara muhtâriyetlerini bağışladı ise de, vergileri 6.000 dukaya çıkartıldı. Bir kaç sene sonra, Sakız adası, canevizlileri düşmanlar ile iş-birliği ettikleri için, adaya akın yapıldı; vergi de 10.000 dukaya (ayrıca Bâbülfî'ye sunulan 2.000 duka hâric) yükseltildi. İşte bu şartlar altında Sakız adası 110 yıldan fazla bir müddetle bağımsızlığını muhâfaza edebildi. Bununla beraber denizden Mısır'a giden hacıların yolu üzerinde bulunan Sakız adası *maone*'lerinin, harac-güzâr olmalarına rağmen, adanın vakit-vakit korsan yatağı olması, battâ devlet donanmasının hareketleri hakkında düşmanlara câsuslukta bulunulması, bu duruma son verilmesini gerektiriyordu. Fakat Sakız adasının fethi Kanûnî Sultan Süleyman'ın uzun saltanat devrinin sonuna kadar gecikti. 1566 senesi babarında kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa yetmiş kadirga ile Akdeniz'e çıkıp, adanın kalesi karşısına düşen Çeşme limanında demirleyince, beyleri telâşa düşüp, müteber adamları ile hediyeler gönderdiler ise de, Piyâle Paşa'nın reddetmesi üzerine, adalarının elden gideceğinden korkan Ceneviz eşrafı hep hirden büyük hediyeler ile paşa gemisine gelince, kapudân-ı deryâ bepsini tevkiif ederek, İstanbul'a göndermiş, donanma ile Sakız adası önüne gelerek, adaya birden asker çıkartmış ve kaleyi, kan dökülmeden, baskın ile zaptetmiştir. Buraya muhâfızlar koymuş ve büyük kiliseyi de câmi bâlîne getirmiş (Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr fi asfâr al-bihâr*, nşr. İbrahim Müteferrika, 37b—38a). Sakız kalesi paskalya yortusuna rastlayan 14 nisan 1566 (24 ramazan 973)'da zaptedilmiştir. Türklerin adayı ele geçirmesi, katolik canevizlilerin tazyfkından şikâyetçi olan yerli rumlar tarafından sevinçle karşılanmış, bununla beraber Fransa elçisinin ricâsı ile, katoliklerden isteyenlerin adaya dönmelerine ve kendi kiliselerine sâhip olmalarına izin verilmiş, böylece Sakız adası da, diğer komşu adalar gibi, Osmanlı hâkimiyetinin sağladığı mü-

sâmaha havasından faydalanmıştır (Leunclavius, *Annales*, s. 110 v.d.; Gerlach, *Tage-Buch*, s. 50, 123; Zinkeisen, *Gesch. des Osm. Reichs*, II, 900 v.d.).

1599 senesi nisanında Bracciano dukası Virginio Orsino, 5 Toskana kadirgası ile, Sakız kalesine hücum etti ise de, büyük bir hozguna uğradı ve karaya çıkarttığı askerlerden 400'ü kılıktan geçirildi (Na'imâ, *Târîh*, 1280, I, 212; Sandys, *Travailes*, London, 1658, s. 9 v.d.; D[es Hayes de] C[ourmenin], *Voyage de Levant en l'année 1621*, Paris, 1632, s. 346 v.d.; Sagredo, *Memorie istoriche de Monarchi Ottomanni*, s. 766 v. dd.; J. v. Hammer, *GOR*, IV, 297 v.d.). 1022 (1613) senesinde bir Sicilya filosu Sakız adası veya Sisam adası civârında, donanmadan ayrılmış 10 türk gemisinden 7'sini zaptetti. 1645 (1055) senesinden itibaren, Sakız adası Girit seferine gönderilen donanmaya uğrak oldu.

Seyyah Evliyâ Çelebi'nin XVII. asrın ikinci yarısına (1671) rastlayan tasvirine göre, Sakız kalesi deniz kenârında bir hurun üzerine kurulmuş olup, çevresi 2.700 adıma varıyor ve kara tarafında 50 adımlık bir hendek bulunuyordu. Kala içinde yalnız müslümanların ve 1.200 kale neferinin oturduğu çok katlı ve kârgir 2.200 ev vardı: bu evlerin damları ince taş levhalar ile örtülü olup, altlarında da sarnıklar mevcut idi. Sultan Süleyman câmiî, Yeni câmi (Öküz Mehmed Paşa câmiî—her ikisi da kiliseden çevrilmiş), ayrıca Abdurrahman Paşa ve Halil Paşa gihi, kapudânların câmilâri bilhassa zikredilmekte idi. Kale dışında ki-remit örtülü evlar bulunmakta olup, şehrin 50 mahalles, sâkinlerine göre, şöyle ayrılıyor-du: 2 müslüman, 40 rum, 3 yahudi, 5 frenk.

Garp ocakları korsanlarının Fransa kıyılarına ve gemilerine tecâvüz etmelerinden bizâr olan kral Louis XIV. 'nin hunlara karşı vazifelendirdiği denizei Duquesne, 24 temmûz 1681 (8 receb 1092)'de 18 gemi ile Sakız adası önüne geldi ve limanda teknelerini yağlamak üzere, kıyıya çekilmiş 9 Trablus kalyonunu ve aynı zamanda şehri topa tutarak, hüyük tahribâta, ayrıca müslüman ve bristiyan nüfus arasında can kaybına sebep oldu (Zinkeisen, *ayn. esr.*, V, 43; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 371 v.d.). Bâbülfî Fransa'dan tazminat ve tarziye istedi; neticede bir uzlaşmaya varıldı.

XVII. asrın son senelerinde avusturyalıların müttetiki olan venedikliler 1694 eylülünde, papalık ve Malta donanmasından da yardım gö-rerek, Sakız'a tecâvüz ettiler. Sakız kalesini 1370 asker ile koruyan muhâfız Silâhdar Hasan Paşa, yardım istediği kapudân-ı deryâ Helvacı Yusuf Paşa'dan imdat alamamasına rağmen,

men, 13.000'e yakın düşman askerinin 9 Eylülde başlayan kuşatma savaşına karşı direndi. Kale içindeki evler tabrip edildi. Nihâyet kale „vire“ ile 21 Eylül 1694 (1 safer 1106)'te Antonio Zeno'ya teslim oldu. Müslüman nüfus 3 günde boşaltılıp, Anadolu'ya taşındı. Fakat Venedik işgâli 5 aydan fazla sürmedi. Sakız adasının düşmesinden çok üzüntü duyan Ahmed II. adanın hemen geri alınması için, ilgililere emir verdi. Anadolu beylerbeyi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa Sakız serdarlığına seçildi; kapudân-ı deryâ Yusuf Paşa azledilerek, yerine Amca-zâde Hüseyin Paşa tayin edildi. 48 gemiden mürekkep donanma 9 şubat 1695 (4 receb 1106) günü Anadolu'nun Kara-Burun yarım-adası ile Sakız adası arasındaki boğazın şimal medbâlindeki Koyun (Spalmatori) adaları önünde 60'tan fazla gemiden mürekkep Venedik donanması ile karşılaştı ve mîrî kalyonlar kapudânı Mezemorta Hüseyin Paşa [b. bk.]'nın mahâretli hareketleri ile, bu donanmayı çekilmeğe zorladı. İkinci deniz savaşı 18 şubat günü Koyun adaları ile Sakız'ın Kolokythie koyu arasında vukua geldi; Venedik amirali Benedetto Pisani maktûl düştü; kurtulan gemiler önce Sakız adası limanına, sonra İstendil (Tinos) adasına kaçtı. Bunun üzerine, 22 şubat 1695'te türk donanması Sakız adasına asker çıkarttı ve kaleyi kolayca zaptetti. Amca-zâde Hüseyin Paşa Sakız adası muhafızlığına getirildi. Adanın yerli rumları, katoliklerin düşmana yardımından şikâyetinde bulundular ve bunlar da o güne kadar kalmış olan imtiyazlarını kaybettiler; kiliseler ellerinden alınıp, rumlara verildi (Râşid, *Tarih*, I, 199—200, 207—209; Ryeaut, *History of the Turks*, London, 1700, s. 518, 525 v. d.; Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Hamburg, 1745, s. 646 v. d., 661 v. d.; Sathas, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, Atina, 1869, s. 401 v. d., 414 v. d.; Safvet, *Koyun adaları önündeki deniz harbi ve Sakız'ın kurtuluşu*, TEOM, 1326, III, 150—177). Kapudân-ı deryâhğa tayin edilmiş olan Mezemorta Hüseyin Paşa aynı yılın son baharında (15 Eylül 1695), Sakız adası ile İstanköy'e tecâvüz için Ege denizine giren 96 gemilik Venedik donanmasını Midilli adasının Zeytin-Burnu karşısında bozguna uğrattı.

1768 (1182) senesinde başlayan türk-rus barbinde Akdeniz'e giren rus donanması ile türk gemileri arasında çarpışmalar 1770 (1184) senesi yazında vukua gelmiş, ilk savaşta hiç bir taraf başariye erişememiş ve Osmanlı donanması Sakız adasına doğru çekilmiştir. İkinci savaş 6 temmûzda Koyun adaları civârında olmuş, rus amirallerinden Spiridov'un gemisi

ile Hasan Bey (Cazâyirli Gâzî Hasan Paşa; b. bk.)'in kalyonu berâber infilâk etmiştir.

XIX. asrın başlarında Yunanistan'ın ayrılmasına tekaddüm eden ihtilâl sırasında Sakız adası büyük zarara uğradı. 8 mayıs 1821'de Tombasis'in kumandasında 25 gemiden mürekkep İpsara adasına fîit bir filo, Sakız adasına gelerek, yerli rumları ihtilâl hareketine katılmağa zorladı. 22 mart 1822'de sismalı milisler adaya çıkarak, kaleye kapanan türkleri kuşattılar. 11 nisan kapudân-ı deryâ Nasûh-zâde Ali Paşa kumandasında kuvvetli bir donanma yetişerek, Vahîd Paşa ile berâber kahramanca müdâfaada bulunmuş olan muhafızları kurtardı ve sisamlıları Sakız adasından kovdu. Âsiler şiddetle tenkil olundu (Cevdet, *Tarih*, XII, 40—48; K. Mendelssohn Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*, Leipzig, 1870, I, 250 v. d.). 1881 senesinde (3 va 11 nisan) Sakız adası şiddetli zelzelelerden zarar gördü; bu zelzeleler yüzünden ölenlerin sayısının 5 000'e, yaralıların 1.000'e vardığı rivâyet edilmiştir (krş. *S B Pr. Ak. W.*, 1881, s. 801 v. d.). Balkan harbi sırasında yunanlılar 21. teşrin II. 1912 tarihinde, adaya asker çıkarttılar ve Sakız adası 3 kânûn II. 1913'ta yunanlıların eline düştü (*Genel Kurmay başkanlığı harp tarihi encümeni yayınları*, sayı 23, Ankara, 1937, s. 21). İkinci dünya harbi sırasında (1941—1945) alman işgâli altında kaldı.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Sakız adası evvelâ Kapudan-Paşa eyâletine bağlanmış, tanzimattan sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyeti kurulunca, Sakız adası bu vilâyetin bir sancağını teşkil etmiş idi. Sakız sancığına Sakız adasından başka, İpsara, Nikarya, Patnos, Arki, Lipsos, Leryos, Kalimnos ve Astropalya gibi adalar bağlanmış bulunuyordu. Sakız şebri ise, vilâyet merkezi olmuş, sonra merkez rolü bir kaç defa Rodos ile Sakız arasında değişmiş, bu arada, Nâmîk Kemâl [b. bk.], 1877 senesi sonlarında, Rodos sancağı mutasarrıflığından Sakız mutasarrıflığına nakledilirken, vilâyet merkezi de Sakız'dan Rodos'a geçirilmiş idi. Nâmîk Kemâl, bu vazifede iken, 2 kânûn I. 1888'de vefât etmiştir.

Cezâyir-i Bahr-i Safid vilâyeti sâl-nâmesinin 1303 (1895/1896) sayısında verilen bilgiye göre, Sakız kasabasının nüfusu o strada 11.377 olup, bunun 1.421'i müslüman, 9.828'i biristiyân ve 128'i müsevî idi. Vital Cuinet, hemen-hemen aynı yıllar için, bir az daha farklı rakamlar verir; ona göre, şehirde nüfus sayısı 14.250 olup, bunun 1.420'si müslüman, 11.900'ü rum-ortodoks, 828'i katolik ve 128'i müsevî idi. Şemseddin Sâmî ise, adanın nüfusunun 70.000,

şehrin nüfusunun ise, 25.000 (3.000 müslüman) olarak kaydeder (*Ḳāmūs al-âlām*, İstanbul, 1894, IV, 2485 v. d.). Sâl-nâmeye göre, Sakız adası halkının 144 gemisi olup, bu gemilerde 3.050 gemici çalışmakta idi. Kaynaklar adadaki 66 köyün üç gruba ayrıldığını, bunlardan 35'inin (22.600 nüfus) adanın şimalinde yer aldığını, „ova köyleri“ (Kampo choria) denilen 9 köyün (8.800 nüfus) Sakız şebriye yakın bir sâhada toplandığını, nihâyet „mastika köyleri“ (Mastika choria) adlı 22 köyün (13.950 nüfus) ada cenûbuna serpiştiğini kaydederler; buna göre, ada nüfusu o sıralarda, şehir ile berâber, 60.000'e varıyordu. Ada köylerinin yukarıda zikredilen bölünüşünün daha eski devirlerden geldiği, Evliyâ Çelebi *Seyâhat-nâme*'siude verilen tafsilâtta da anlaşıyor. Seyyahın kayıtlarına göre, köyler iki nevi olarak yazılmış olup, sayısı 25 olan mîrî köyler „mastiki sakızı“ elde ederler. Diğer 25 köy dağ köyleridir. Ayrıca şebirin etrafındaki köyler de „molla nâhiyesi“ olarak yazılmıştır.

Lozan muâbedesine (1923) göre, Sakız adası türkleri Anadolu rumları ile mübadele edilmiş bulundukları için, bugün bu adada müslüman nüfus kalmamıştır. Mayıs 1961 sayımına göre, Chios idârî bölümünün 902 km². arâzisi üzerinde 62.090 nüfus yaşamakta, yunanlıların Kastron „kala“ dadikleri Sakız şebriinin nüfusu da 24.360'a varmakta idi.

Bibliyografya: Sakız adasının orta çağda türk fetbine kadar olan tarihi için bk. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (Leipzig, 1885), I ve II, tür. yer.; 1822'ye kadar: Alexandros M. Vlastos, *Χώρα (Hermupolis, 1840)*, trc. A. P. Ralli, *A History of the Island of Chio* (London, 1913); Eckenbrecher, *Die Insel Chios* (Berlin, 1845); Fustel de Coulanges, *Mémoire sur l'île de Chio* (Paris, 1857). Adanın tasviri: XV. asır: Cristob. Bondelmonti, *Lib. Insularum Archipelagi* (nşr. Sinner), fasıl 58; XVI. asır: Léon Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand* (Paris, 1910), s. 162 v. dd.; Nicolas de Nicolay, *Discours et Histoires véritables des Navigations*, II, fasıl VI—VIII (kıyâfet resimleri ile); P. Belon, *Les Observations* (Paris, 1555), 83a—84b; XVII. asır: Théodora de Contaut-Biron, *Ambassade en Turquie de Jean de Gentaut-Biron Baron de Salignac* (Paris, 1888), s. 34—44; Ch. Schefer, *Journal d'Antoine Galland* (Paris, 1881), II, 161 v. d., 171 v. dd.; de la Croix, *Mémoires* (Paris, 1684), II, 4 v. dd.; Tbévenot, *Voyages* (Paris, 1689), I, 293—324; Cornelis de Bruyn, *Reizen* (Delft, 1698), s. 168 v. dd. (Sakız şebriinin bir manzarası ile kı-

yâfetlere dâir bir resim); XVIII. asır: P. Lucas, *Voy. de la Grèce*, I, 232 v. d.; *Voy. du Levant*, II, 119 v. dd.; Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 140 v. dd.; Galland, *Recueil des Rites et Cérémonies du Pèlerinage de la Mecque* (Amsterdam, 1954), s. 99—172; Pococke, *Description of the East*, II/II, 1 v. dd.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797), s. 270—286; XIX. asır (1822'den evvel); J. v. Hammer, *Topographische Ansichten*, s. 49—60; (Didot), *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Paris, ts.), s. 135 v. dd.; Porcacchi, *L'Isola più famosa del Mondo* (Venezia, 1572), s. 31 v. d.; Bosebini, *L'Arcipelago* (Venezia, 1658), s. 78 (barita ile); Dapper, *Naukeurige Beschrijving der Eilanden in de Archipel* (Amsterdam, 1688), s. 75—90 (harita, kıyâfetlere dâir resimler ile). — Sakız adası'nda XVII. ve XVIII. asırlardaki katolik tarikatleri hakkında: Carayon, *Relations inédites des Missions de la Compagnie de Jésus* (Paris, 1864), s. 18 v. dd., 256 v. dd.; *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant* (Paris, 1715), I; Émil Varenbergh, *Correspondance du Marquis de Ferriol* (Anvers, 1870), s. 58 v. dd. — Sakız'ın zamanımızdaki idârî teşkilâtı, ticâreti ve mahsûlleri hakkında bk. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 406—429; zengin yunan kaynakları arasında: Cbr. B. Mavropulos, *Τουρκικά ἔργα ἀποφώντα τῆς ἰσαορίας τῆς Χίου* (Atina, 1921); krş. *Byz.-Neugr. Jahrbücher*, II, 491 v. dd.

(J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAĞIF. **SAĞIF**, hicretin arifesinde Tâ'if bölgesinde yerleşmiş bulunan bir kabîlenin adı olup, kabîle mensûpları Sağif adlı bir cedden geldiklerini ileri sürerlerdi. Cedlerinin asıl adının Kasi, olup, Sağif'in bir lekap olduğu söylenmiştir. Pek iyi niyete dayanmayan bir rivâyet bu Kasi-Sağif'i Mekke üzerine yürüyen babuş ordusuna kılavuzluk eden ve Tâ'if'ten Mekke'ye giden yol üzerindeki mezârı taşlanan hâin Abû Rîgâl ile aynı şahıs olarak göstermiştir. Bu cedden daha öteye gitmek istendiği zaman, ihtilâflar baş-gösteriyordu. Bâzıları Sağif'i Yâd'a, bâzıları da Havâzin [b. bk.]'a bağhyorlardı. Bu iki şecere arasında âlimler, daha II. (b.) asırda, tereddüt göstermiştir. Sağif kabilesi mensûplarının büyük bir kısmı Havâzin'den geldiklerini kabûl ve beyân etmişlerdir. Bu Kays'a bağlanan kabîleler içinde tâlî bir kol teşkil eden Havâzin topluluğu ile birleşmek demek idi. Banî Havâzin ile meakûn, höy-

lece onların te'sirlerinin bâriz olarak kalması zarûrî bulunan bir mînakada mefaat ve vaziyetleri Şakîfîlere hâlin icâplarına göre hareket etmek yolunu telkin etmiş idi. Yalnız Tâ'if ahlâf'ları arasında, onların Yâd neslin-den oldukları fikri yaşamağa devam etti.

Tâ'if şehri Şakîf kabilesinin yerleşme merkezi idi. Öyle görülüyor ki, kabîle pek küçük ölçüde bir göçebe topluluğunu ibtîvâ ediyordu. Şehir ve etrafını çeviren bahçelerden başka, Yemen istikametinde sıralanan Vaht, Liyya ve diğer yerlerin zirâate elverişli, münbit arâzisine sâhip idi. Şakîf'in islâmiyeti kabûlû Tâ'if'in ki ile aynı zamanda oldu. Şakîf kabilesi Tâ'ifîlerin beceriklilikteki şöhratlarını paylaştı; onlar ile birlikte, bilhassa Irak'ta, islâm fetihlerine iştirâk etti ki, Basra'nın kuruluşu onların eseridir. Tâ'if gibi, Şakîf de Emevî idâresine girdi. Abbâsîlerin ve daha sonra Abbâsî ve 'Alî tarafîdârî râvîlerin onlara düşmanlığını celbeden husûs bu tutumları olmuştur.

Bu sırada kabîlenin bir kısmı cenûba doğru, bu istikamette işledikleri zirâî yerleşme bölgeleri boyunca indi. Hicrî III. asırdan itibaren, Yemen'de, Banî Hamdân'ın yanında ve Nac-rân bölgesinde, bu memleketin kabîleleri ile sıkı münâsebet hâlinde yayılmış Şakîf toplulukları hulunmaktadır. Böylece 'Alî tarafîdârî al-Hâdî ilâ'l-Hâkk'ın zeydîliği ihyâsını desteklediler; bu husûs van Arendonk (*De opkomst van het zaidietische Imamaat in Yemen*, Leiden, 1919, s. 125 v.d., 162, 165 v.b.) tarafından atıfta tetkik edilmiştir. Kalan kısmı ile Şakîf'in tarihi, kabîlenin büyük bir kısmının etrafında yerleşip-kaldığı Tâ'if'in tarihi ile karıştı.

XIX. asrın başında seyyâh Burckhardt'ın tavsifine göre, „Thekif“ çok kudretli bir kabîle idi; bunlar Hicaz büyük dağ silsilesinin şark eteğindeki bahçeleri ve diğer münbit yerleri ile, Tâ'if'i çevreleyen verimli arâziye sâhip idiler. Thekif'in çoğunun sâbit ikâmetgâhı var idi. Tâ'if halkının yarısı bu kabîleden idi; diğerleri çadıra yaşamağa devam ediyorlardı. Thekiflerin pek az at ve develeri var idi; fakat koyun ve keçi sürûleri bakımından, çok zengin idiler. Onlar 2.000 silâhlı asker çıkarabiliyorlardı. „Tâ'if“ Vehhâbîlere karşı müdâfaa ettiler“ (1803). Tâ'if'in son avrupalı ziyaretçilerinden biri olan H. Philby, Tâ'if ile Mekke arasındaki Karâ dağının sırtlarında onları zirâatte meşgûl buldu.

Bibliyografya: Hamdânî, *Cazîrat al-Arab* (nşr. D. H. Müller), s. 53, 91.119 v. dd., 136; Burckhardt, *Voyage en Arabie* (trc. J. B. Eyriès), Paris, 1835, III, 309—310; Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922),

I, 189, 194.—Mufassal bibliyografya için bk. mad. TÂ'İF. (H. LAMMENS.)

SAKİF. [Bk. SAKİF.]

SAKİNA. [Bk. SEKİNE.]

SAKKAKİ. [Bk. SEKKAKİ.]

SAKKARA. [Bk. SAKKARE.]

SAKKARE. SAKKARA, Mısır'da bir köy olup, Kabîre'nin 24 km. cenûb-i garbî-sinde, 29° 50' şimâl arzı ile 31° 13' şark tûlû üzerinde Nil'in sol aşhilinde, Cîza ile Dahşûr arasındaki yolun yarısında kâindir. İbn al-Cî'ân zamanında (777=1375/1376; bk. *al-Tuhfa al-saniya*, s. 144 te krş. de Sacy tarafından tercüme edilen 'Ahd al-Laîf, *Kitâb al-ifâda va'l-ittibâr = Relation de l'Egypte*, s. 675) köy 790 *feddân* büyüklüğünde olup, İbn Doğmak (*Kitâb al-intişâr*, Bulak, 1309, IV, 133)'a göre, 10.000 *dînâr* hâsılâtı var idi. Pococke ziyaret ettiği zaman, burası bir tepe eteğinde oldukça fakir bir köy olup, içinde bir mescid ile bir kaç küme hurma ağacından haşka bir şey yok idi. Köyün ismi, şüphesiz, şark düzlüğündeki büyük mezarlığın eski bir Mısır ölüm ilâhı Seker veya Sokar (Socharis, „tabuta konulmuş“) 'ın adından bozulmadır. Bu meşhûr şehir mezarlığının geniş harâbelerinde (uzunluğu 8 km. ve genişliği 1,6 km.) tasavvur edilebilecek her çeşit mezâr âbidelerini, bilhassa eski devletin mezarlarını bulmak mümkündür (tasvirleri için bk. Mariette, *Revue Archéologique*, 2. seri, XIX, 8 v. dd.).

Sakkara'nın 20 garip piramidi arasında bir az kenarda duvar ve „kademeli ebrâm“ (*al-Haram al-mudarrac*) ismi ile tanınan biri vardır ki, bu hakîkatte *maştaba*'dan asıl ebrâma geçiş şeklidir. Kendi nev'inin muhâfaza edilecek en eski nümûnesini bu âbidenin planı kiral Zoser (3. aulâle)'in baş-vezîri Imhotep (Imuthes) tarafından çizilmiş olmalıdır (H. R. Hall, *Cambridge Ancient History*, 1923, I, 276). Âbide 61,06 m. yüksekliğinde olup, o civardaki küçük taşları yontmak sûreti ile, san'at endîsesi gözetilmeden, inşâ edilmiştir. Her biri altı basamaklı ve mâil duvarlı, birbirini tâkip eden kârgir 11 katta müteşekkildir. Cephesi şarka bakmaz (Brugsch, *Egypt under the Pharaohs*, London, 1891, s. 28 v. d.). Ebrâmın içi birbirine girmiş karışık oda ve geçitlerden ibârettir; fakat bu geçitlerin mühim bir kısmı arap mezar hırsızlarının işi olacaktır. Ahmed al-Naccâr („marangoz“, m. s. 820 yılları) kendi adını kırmızı mürekkep ile komşu ebrâmlardan birinin duvarına yazmıştır. Pepi I.'nin ebrâmı Sakkara nhâlisi tarafından „Şayh Abû Mansûr'un ebrâmı“ olarak tanınmakta, fakat Teti ebrâmına ise, yerli halkın itikadına göre, bir zamanlar Yûsuf'un zincire

vurulmuş olduğu yere yakın bulunduğu için, „zindân ebrâmı“ denilmektedir. Aynı ebrâm sâbasında bulunan başka bir mezâra araplar *Maştabat Fir'avon* („Fir'avn tahtı“) demektirler.

„Yûsuf zindânına“ gelince, al-Makrîzî'deki bir kayda göre, bu Bûşîr (al-Sidr)'de bulunur ve buradaki ebrâmlar 'Abd al-Laîf tarafından tasvir edilmiştir [bk. mad. BÜŞİR]. De Sacy (*agn. esr.*, s. 206)'nin fikrine göre ise, „Sakkara ebrâmları“ denilen ebrâmlar da burada olmalıdır (de Sacy, *agn. esr.*'de *Sakhara* yazmakta, fakat bu hatâyı s. 675, not 8'de tashih etmektedir) ve bu Sacy tarafından s. 671, not 6'da nakledilen İbn al-Cî'ân'ın al-Sidr = Sakkara (1)'nin Abûşîr'e bağlı (*hukûk*) olduğu hakkındaki kaydına uymaktadır. — „Yûsuf zindânı“ tam mânâsı ile bir ziyaret mahalli idi. Fakîh Abû İshâk al-Marvazî bu busûsta şöyle demektedir: — „Eğer bir kimse Irak'tan burayı ziyaret için gelirse, ben onu uzun yolculuğundan dolayı ayıplamam“ (al-Makrîzî, *al-Hişâf = Description topographique de l'Egypte, Mission archéologique française au Caire*, II, 610); al-Masîhî'nin aâl-nâmesine göre, o tarihte (rebülevvel 415=13 mayıs—11 baziran 1024), Kabîra'nın ayak takımı „Yûsuf zindânını“ ziyaret için gereken parayı tâcirlerden koparmak üzere, şehir sokaklarında davullar ile bir yürüyüş yaptı. Tâcirlerin reddi üzerine, mesele balîfeye ('Alî b. al-Hâkim bi-amr Allâh) aksettirildi ve halife de bu iş için her sene verilmekte olan mîkdarın bir defada ödemesini tâcirlere emretti. Bundan sonra büyük kadî İzz al-Davla'nın rehberliği altında, merâaim ile, „Yûsuf zindânına“ gidildi (al-Makrîzî, *agn. esr.*, s. 610 v. dd.).

Sakkara ebrâmı yakınında meşhûr Scrapeum veya Apis türbesinin bakiyeleri mevcuttur. Bunun altında kayalara kazılan mezarlarda, Asvan'ın granit taşlarından yapılan lâbidler içinde, Mempbis'te takdîs edilen mukaddes Apis boğaları gömülmüştür. Bu türbeyeye skeksler ile tezyin edilen iki tarafı ağaçlı, çok güzel bir yoldan gidilirdi. Kazılar (1911—1912) neticesinde eski-kopt mezârlığı Apa Jeremias'ın bakiyeleri de meydana çıkarılmıştır (bk. *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, Kahire, fibrst). — Bugün Bulak müzesinde bulunan Şayh al-Balad'ın mâlûm ağaç heykeli de Sakkara'den gelmektedir (bk. F. B. Zincke, *Egypte of the Pharaohs and of the Khedives*, London, 1871, böl. IX).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de J. M. Hartmaan, *Edrisii Africa* (Göttingen, 1746), s. 501; 'Abd al-Laîf, *Kitâb al-ifâda va'l-ittibâr*

(nşr. J. White, *Abdellatîphî Historiae Aegypti Compendium*), Oxford, 1800; R. Pococke, *Description of the East* (London, 1733), I, 48 v. dd.; Norden, *Travels in Egypt and Nubia* (London, 1762), II, 13; E. A. Wallis Budge, *The Nile* (London, 1895), s. 237 v. dd.; Baedeker, *Egypt*; Ali Bey (*Badia y Leblich*); *Travels in Morocco* v.b. (London, 1816, II, 25). (J. WALKER.)

SAKKIZ. SAKKIZ, İran'da, Bâne'nin şarkındaki yukarı Çağâtû civârında bir şehir ve bölge olup, bâzan Senne'den, bâzan Tebriz'den idâre edilir. Sâkinleri şâfiî mezhebindedir; aralarında nakşbedî şeyhlerinin müridleri de bulunur. Mahallî haaların soyu, Ardilân vâlisi ile akrabâdır. Şehirde 1.200 ev, 2 câmi, 1 pazar v. b. vardır. Bölge (kendisine bağlı olan Mîrede ile birlikte) 360 köye sâhiptir. 1296 (1879) yılı sayımına göre, bölgenin 34.024 nüfusu var idi. Hukûmete ödediği senelik vergi yekûnu 6.305 *tâmân* idi. Bk. 'Alî Akbar Vakâ'î-Nigâr, *Hadîka-i Nâşiriya* (1309 h.). (V. MINORSKY.)

SAKKIZ. [Bk. SAKKIZ.]

SAKSİN. SAKSİN, yeri Dnarp (İbn Sa'îd'e göre, bk. Abn 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, nşr. Reînaud ve de Slane, s. 205) ve kezâ diğer nahirler, msl. Yayık (krş. Dorn, *Caspia*, s. 116) ve Volga (Westberg'e göre; krş. Marquart, *Osttürkische Dialectstudien*, s. 56) kıyılarında aranmış olan bir mevki. Bu mevki 67° şark tûlû ve 53° şimâl arzında bulunur. Gâlibâ 162° 30' şark tûlû ve 40° 50' şimâl arzında (yâ'sız) şeklinde yazılan bir şehir vardı; fakat bunların arz ve tûl dâirelerindeki fark dolayısı ile, bu iki yerin ayrı olması icâp eder. Saksîn'in şarkında, Saksîn nâhiyesine âit موز (veya موز) şehri bulunmaktadır (Abu 'l-Fidâ, *agn. esr.*, a. 202). Yâkût, *Mu'cam*, IV, 670'e göre, Mañkışlağ müstahkem mevki, Hvarizm, Saksîn ve Taberistan (Hazer) denizi yakınındaki rus bölgeleri arasında idi. Daba geniş kayıtlar Hamd Allâh Mustavî (krş. *The Geographical part of the Nuzhat al-Qulûb*, nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII)'de mevcuttur: Saksîa ve Bulğâr (iki şehrin bir arada zikredilmesine diğer müelliflerde de sık-sık rastlanır). 32° de = Mekke'den 750 fersab mesâfede yer almaktadır (metin s. 10; trc. a. 10); hudut, Sindh'den başlayıp, Saksîn ve Bulğâr hudûduna kadar uzanan İran'dır (metin a. 21 ve trc. s. 23); Hvarizm, Saksîn ve Bulğâr Hazer denizinin şarkında bulunmaktadır (metin, a. 239; trc. s. 231); Saksîn ve Bulğâr altıncı iklim'de yer alan iki küçük şebirdir: bu iki şehir büyük bir arâziye sâhip olup, buradan kürk ihrâc edilir (metin, s. 259; trc. s.

252). İbn İsfandiyâr (*An abridged translation of the History of Tabaristân... by Muḥ. b. al-Ḥasan b. İsfandiyâr...*, trc. E. C. Browne, *GMS*, II, 33 v.d.)'dan sonra al-Yazdâdî, kendi devrinde Âmul'un Saksîn'in emtia pazarı olduğunu söyler. Âmul'a Irak'tan, Suriye'den, Horasan'dan ve Hindistan'dan husûsî sûrette tâcirler geliyordu. Âmul'den Saksîn'a gemi ile seyâhat 3 ay sürüyordu; fakat dönüş ancak bir hafta devam ediyordu; çünkü gidis nehrin akış istikametinin aksine, dönüş ise, akış istikametinde idi. İbn İsfandiyâr bunu muhtemelen XIII. asrın başında yazmış idi. Bu şehrin mevkii husûsunda hiç bir ittifak olmadığı görülür; bâzan bu şehir Dnepr kıyısında, bâzan Hazer denizinin şarkında gösterilir; Yâkût burayı rusların muntakası içinde gösteriyor gibi olduğu hâlde; al-Kazvinî (*Âṣār al-bilād*, ngr. Wüstenfeld, II, 402 v.d.), bir Hazer şehri olarak gösterir: büyük sayıda yabancı ve tâcirlerin mülhak oldukları kırk Oğuz boyu tarafından meskûn büyük bir şehir (bu Mustavî tarafından verilmiş olan kayıtlardan farklıdır), iklim soğuktur; ekseriyeti hanefî olmak üzere, halkı müslümandır; bununla beraber şâfiîler de vardır; evlerinin çatıları çam ağacındandır. Saksîn nehri Dicle'den daha büyüktür ve yalnız orada bulunan, 100 mann'ı yarım dânağ'a satılan balık bakımından zengindir; bu balıklardan balık yağı ve tutkalı elde edilir. Saksîn'da 3 Bagdad mann'ı = 1 dinar olan bakır para kullanılır. Koyunlar 1/4 dânağ ve koçlar 1/4 şassâc değerindedir. Buranın meyvesi de boldur. al-Ġarnâṭî nehrin kıyım donduğunu ve yaya olarak geçilebildiğini kaydeder. İşte al-Kazvinî'de hulunanların ve XV. asır coğrafyacısı al-Bâkuvî (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, I, 346, not, 1)'nin muhtasaran naklettiği bilgilerin hepsi bundan ibârettir; fakat al-Bâkuvî şehrin kendi zamanında mevcut olmadığını ilâve etmektedir (*göst. ger.*, „Saksîn, hâlen su altında kalarak kaybolmuştur; ondan hiç bir iz kalmamıştır; fakat onun yanında şimdi bu ülkenin hükümdarının merkezi olan Berke-Sarayı adı ile bir başka şehir vardır“; bk. de Guignes, *NE*, II, 536).

Moğul devri tarihinde, Saksîn müteaddit defalar geçmektedir: Cengiz Han tarafından fethedilmiş (*Tarih-i guzida*, *GMS*, XIV, 1, 572; krş. Yâkût, *Mu'cam*, I, 255) olan şehir Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin hâkimiyet sâhasına girdi (*Tarih-i cihanguşâ*, *GMS*, XVI/1, 31; *Tarih-i guzida*, I, 375). Az zaman sonra tahta çıkan Ögedey, Kıpçak, Saksîn ve Bulğâr'a bir ordu gönderdi (*Tarih-i cihanguşâ*, I, 150); *Cânib-i Saksîn va Bulğâr*, Batu'nun arâzisi olarak kaydedilmiştir (*ayn.esr.*,

I, 205). Daba sonra Berke Han (ölm. 1266; Abu'l-Fidâ, *ayn.esr.*, s. 205)'ın halefleri orayı merkez edinmişlerdir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Saksîn XV. asırda artık mevcut değil idi: Bâkuvî'nin kaydettiği „Berke-Sarayı“, hiç şüphe yok ki, hüküm süren âilenin ndım almış idi. *Saksîn-i Rûm* mürekkep kelimesine âsî Atsız'ın Sultan Sancar'e gönderdiği farsça bir şiirde rastlanır (*Tarih-i guzida*, I, 488).

Saksîn adı, hiç olmazsa, Avrupa kaynaklarında, bu maballin sâkinlerine de defâlet etmektedir. Her ne kadar Plano Carpini, VII, 3'te Saxi'lerden bahsederken, onların moğullar tarafından itâat altına alınmadıklarını söyler ve bu husûs, fars kaynakları ile tenâkuz hâlinde bulunursa da, müellif, şüphesiz, eserinde bu muntakanın sâkinlerini kasdetmiştir. Dorn (*Caspia*, s. 21'de moğul harplerinden de bahsedilmiştir) tarafından hâşiyede zikredilmiş olan bir rus vekayinâmesinin bir parçasında, *Saksini* adı, *Polovtsz* yanında, bir halkın adı olarak görünmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş bulunan şark kaynakları dışında hk. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 541; Ch. d'Ohsson, *Hist. des Mongols* (La Haye—Amsterdam, 1834—1835), I, 346, 446; II, 15, 113 (son iki parçada halk ismi olarak geçer); d'Avezac, *Relation des Mongols ou Tartares par le frère Jean du Plan de Carpin* (Paris, 1838), s. 180 v.d.; Hammer-Purgstall, *Gesch. der Goldenen Horde...* (Pesth, 1840), s. 7, 9, 15, 28, 89, 99; ayn. mll., *Gesch. der Ilchane...* (Darmstadt, 1842), I, 419; II, 245 v.d.; Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), s. 21 v.d., 116 v.d.; Bretschneider, *Mediaeval Researches* (London, 1888), I, 296, 300, 305.

(V. F. BÜCHNER.)

SÂL. SÂL (F.), yıl, sene; umûmiyetle arzın güneş etrafındaki bir devri esnâsında geçen zamandan ibârettir; şark hey'et ilminde ise, güneşin muhtelif burclara girdiği zamana veya ayın rû'yetine istinat eder. Buna göre, iki çeşit yıl kabul edilmiştir: şemsî yıl ve kamerî yıl. Her şemsî yılda 12 şemsî ay bulunur. Gerek şemsî sene ve şemsî ay, gerek kamerî sene ve kamerî ay bakikî, vasatî ve istilâhî olmak üzere, üç türlü itibâr edilmiştir. Hakikî şemsî ay, güneşin bir burca girişi ile çıkışı arasında geçen zamandan ibârettir. Hakikî şemsî sene ise, 365 gün, 5 saat ve muhtelif ölçülere göre, 49—55 dakika arasında değişen, yâni güneşin ayrıldığı bir burca tekrar dönüşüne kadar geçen zamandır. Vasatî şemsî ay, güneşin 30 gün, 10 saat, 29 1/2 dakikalık hareket zamanı olup, bu müddet şemsî vasatî senenin 1/12'sine tekabül eder. Vasatî şemsî

sene, hakikî şemsî senenin aynıdır; sâdece bâzı ayların gün sayısı birbirinden farklıdır. Şemsî istilâhî ay ise, güneşin bareketi dikkate alınmadan, sâdece günlerin sayısına dayanır. Aynı şekilde şemsî istilâhî senede de güneşin devri dikkate alınmaz; bir aene 365 gün, 6 saat olarak kabul edilir. Ancak bu 6 saat her 4 yılda bir gün itibâr edilerek, 6 seneye eklenir ve buna sene-i kebise denilir.

Hakikî kamerî ay, ayın güneş ile bulunduğu aynı tûl dâiresine tekrar dönüşü esnâsında geçen zamandan ibârettir. Hakikî kamerî sene ise, ayın bu şekildeki 12 devrinden meydana gelmekte olup, buna hilâlî sene de denilir. Vasatî kamerî ay ayın güneş ile aynı tûl dâiresinde iki defa bulunması arasındaki zamandır ki, bu da, 29 gün, 12 saat ve 44 dakika sürer. Bunların 12 ile darbtı 354 gün, 8 saat ve 48 dakikadan ibâret olan vasatî seneyi meydana getirir. Bu vasatî kamerî seneye *hisâbî* sene de denilir. Istilâhî kamerî senede de, ayın bareketi değil, sâdece günlerin sayısı dikkate alınmıştır ve başlangıç olarak, muharrem ayı kabul edilmiştir. Muharrem 30 gün ve safer 29 gün, diğerleri de, münâvebe ile, 30 ve 29 gün olarak devam eder. Ancak her 30 yılda 11 defa zilhicceye bir gün ilâve edilir.

Bu arada türkler tarafından kullanılan bir hakikî şemsî yıl daha vardır ki, 365 gün, 5 saat, 50 dakika ve 47 sâniye kabul edilmiştir. Her gün 24 saat verilen 12 kısma bölünmüştür.

Büyük Selçuklu sultanı Calâl al-Dîn Malikşâh'a uisbet edilen bir yıla da *sâl-i calâlî* denilir. Calâl al-Dîn Malikşâh tarafından tâyin edilen bey'etçiler başlangıcını 21 mart itibâr ettikleri senenin müddetini 5 gün 6 saat ilâvesi ile islâh etmişlerdi. 4 yıllık devreye bir 6. ara günü eklemişlerdir [bk. mad. CELÂLİ]. Malikşâh zamanında kullanılmış olan *sâl-i calâlî* daha sonra İlhanlı Ġazân Han zamanında da, ufak bir tâdilât ile, 13 mart 1302'den itibaren, kullanılmıştır. *Sâl-i calâlî* Efganistan'da ve 31 mart 1925'ten itibaren İran'da kullanılmaktadır. Yıl başları, diğer bâzı milletlerde olduğu gibi, müslüman milletlerde de birbirinden farklı olmuştur. İslâmiyetten önce, arapların sene telakkileri hakkında vâzıh bir bilgi bulunmamaktadır. Yıl başı olarak, bir çok mühim hâdiselerin vukû bulduğu tarihler esâs alınmıştır. Buna göre, msl. bir takım rivâyetlere dayanan İbrâhim'in Kâbe'yi inşâsı veya meşhûr fil vak'asının vukû bulduğu tarih, yıl başı olarak, kabul edilmiştir. Ayrıca yıl, ayın ru'yeti göz önünde tutularak, 12 kısma bölünmüşlerdir. Ancak ay yılının güneş yılından (bakikî sene) aş-yk. 11 gün eksik olduğunun farkında değillerdi. Nitekim ay adları da mevsimlerle çkmıştır.

Msl. *rabî'* ayları — baharı, *camâza* ayları — kura mevsimi ve diğer aylar da başka mevsimleri göstermekte idi. Sonradan bilhassa bacc mevsiminin tesbiti husûsunda bu yüzden ihtilâfa düşüldü. Bu ihtilâfı kaldırmak için, ibranîlerin basitleştirdikleri kebise usûlünü kabul ederek, bir kamerî-şemsî yılı ihdâs ettiler. Arap aylarını sâbit tutmak maksadıyla, muhtelif rivâyetlere göre, 3 yılda 1 ay veya 19 yılda 7 ay ilâve etmek sûreti ile kabul edilen bu kebise usûlü de kâfi gelmedi. Nitekim Peygamberin hicretin 10. senesinde yaptığı hacc, son baharda yapılması lâzım gelirken, 8 aylık bir inhiraf ile, ilk bahara isâbet etti. Nihâyet hicretin ilk yıllarına kadar kamerî-şemsî sene usûlü kullanıldı. Bu sıralarda hicret yılı veya başka bir sene tarih başlangıcı olarak kullanılmadığı için, hâzî seneler Peygamber ile ilgili hâdiselere göre adlandırıldı. Msl. Mekke'den Medine'ye izin verildiği ilk yıla—*sanat al-ign*, muhârebe emredildiği için, ikinci yıla—*sanat al-amr* ve nihâyet Peygamberin vedâ haccını yaptığı 10. yıla *sanat al-vadâ* adı verildi. Ancak Peygamber vedâ haccı esnâsındaki hutbeinde kebise usûlünü açıkça men'etmiş (*Kur'an*, IX, 36; X, 37) ve bundan dolayı, 12 kamerî aydan teşekkül eden bir devrî sene kabul edilmiştir. Böylece dinî bayramlar mevsimden-mevsime dolaşan bir hâl aldı. Halife 'Omar zamanında, Peygamberin hicret yılı tarih başlangıcı olarak kâhül edildi. Ancak yıl başı olarak, hicret ettiği gün yerine, 1 muharrem günü tasbit edildi. Muharrem ayının birinci günü, havanın hulusu olması v.b. sebeplerden dolayı, ayın görünmesi mümkün olmadığı zaman, hesap ile tâyin edilmekte ve başlangıç her yıl, bakikî seneye nazaran, 11 gün eksik kalmaktadır. Bu sûretle 33 yılda takriben bir yıl fark hâsıl olduğundan, böylece dinî bayramlarda mevsim değişmektedir. Eski iranlılar tarafından kullanılan şemsî yılın başlangıcı V. (m. ö.) asırda, mısırlılar gibi, kânûn I, IV. asırda teşrin II, I. asırda 1 ağustos, romalılar ile temâsa geçtikten sonra, 26 ağustos ve III. (m. s.) asırda 1 haziran kabul edilmiştir. Arap fütûhâtından sonra, şemsî yılda her 120 yılda 1 ay farkı meydana geldiğinden, yıl başı X. asırda marta isâbet etmiştir.

Türklerde sene başı güneşin Kova burcunun ortasına (16 dakikaya) vardığı zamandır ve bu aş-yk. 4 şubata rastlamakta idi. İslâmiyeti kabul ettikten sonra, hicrî seneyi kullandılar. Ancak Osmanlılar, bir takım mâlî mülâhazalar dolayısıyla, 1087 (1677) yılından itibaren, mâlî yıla ilk Osmanlı mâlî yılı adı ile güneş yılını tatbik ettiler ki, bu yıl Abâsîlerdeki harâc senesine (*sanat al-harâciya*)

tekabül etmektedir. Mâli yılın başı 1 mart idi. Mâli yıl, hicri-kamerî yıl göz önünde tutularak, hesaplanır. Ancak daha kısa alan kamerî yıl, mâli yıla nazaran, her 33 senede bir yıl ileride bulunduğundan, her 33 senede bir hicret yılı düşülmüş ve bu düşülen yıla da siviş adı verilmiştir (bk. Fâik Reşid Unat, *ayn. esr.*, XIII, ön söz).

Bibliyografya: Tahânavî, *Kaşşâf istilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), I, 56—61, 722 v.d.; Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941); ayn. mll., *Tarihî kronolojinin esasları* (Ankara, 1954); Fâik Reşid Unat, *Hicri tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu* (3. tab., Ankara, 1959), s. XII v.d. (ön söz); *Burhân-i kâfi* (trc. Âsım Efendi), İstanbul, 1287, II, 13; Vullers, *Lexicon persico-latinum* (Bonnae, 1864), II, 191; Sayyid Muhammed 'Alî, *Farhang-i Nişâm* (Haydarâbâd, 1313 h.=1934), III.

(TAHSİN YAZICI)

SALÂ. SALÂ, halk ağzında Slâ (nisbesi Salâvî, halk ağzında Slâvî) veya umûmiyetle kabul edilmiş olan resmî fransız imlâsı ile Salê bir Fas şehri olup, Atlas Okyanusu sahilinde, Bû Ragrâg Irmağının munsabında ve şimal kıyısında bulunmaktadır. Diğer sâhil üzerinde, tam karşısında Rabât şehri yükselmektedir. Irmağın ağzının teşkil ettiği kârfez her iki gehre liman vazifesini görür ve daha az ehemmiyetli olan Salâ'nın nüfusu 1934'te 2.000'i yahudi olmak üzere, tahminen 20.000 kişi idi; bu nüfus 1961'de 46.600'e yükselmiştir.

İsim eskidir; Kartaca'nın Sala'sı ile sonra Roma'nın Sala Colonia'sı aynı yerde bulunmuyordu; Roma Sala'sının kalıntıları bugünkü Şala (Chella) yakınında, bir kaç km. nehrin yukarısında ve öteki sâhil üzerinde hâlâ görülmektedir. Yeni Sala (Salê), a zaman harâbe hâline gelmiş olan Sala (Chella)'dan ayrı olarak, ancak İdrisîler zamanında (IX. asır) meydana çıkmaktadır. XI. asrın başında Salâ, Bû Ragrâg'ın cenûbunda yerleşmiş olan râfîzî Bergavâtalere karşı mücadele eden küçük ifrânî hükümdarlığının merkezidir. Sonraları Ribât al-Fath'ın kurulduğu cenûp sâbilî üzerinde daha o zamanlar râfîzîlere karşı yapılmış olan bir ribât var idi (İbn Havkal). XII. asrın ortasında, al-İdrisî'ye inanmak lâzım ise, Salâ güzel ve müstahkem bir şehir idi, zengin pazarları, zahire mukabilinde zeytinyağı getiren Endülüslü gemilerinin sık-sık geldiği bir limanı var idi; nehre giriş o zaman bile çok güç idi.

Salâ karşısında Muvahhidler tarafından Rabât'ın inşası bu şehrin sleyhine olmuş görünmüştü, Buranın büyük câmiî bu sırada yapılmıştı.

miştir; Ya'kûb al-Manşûr'un ölümünden sonra, Rabât inhitat ettiği hâlde, Salâ mâmûr almakta devam ediyordu. 649 (= 1251)'da Merinîler eline geçti ve muhtelif el değiştirmelerinden sonra, hüküm süren Merinî âilesinden Ya'kûb b. 'Abd Allâh burada istiklâlî ilân etti; fakat İspanya hristiyanları ansızın şehre girdiler (658=1260). Sultan Abû Yûsuf Ya'kûb bunları bir kaç gün içinde buradan kavdu; hisar kapılarını kapadı ve bugün bile görülen „deniz kapısını“ inşâ ettirdi. Merinî hükümdarları bir çok defalar Bû Ragrâg'ın sol sâhilinde cihâda tahsis edilmiş olan askerî birlikler toplamaya devam ettiler ve Salâ'da gemi inşâ edilen bir tersâne kurdular, şehri güzelleştirdiler. Bilhassa şehrin güzel medresesi Abû 'l-Hasan zamanında inşâ edilmiştir. Az zaman sonra, İbn al-Haîb burada bir çok yıllar geçirmiş ve şehrin güzelliğini medhetmiştir.

İspanyollar ile portekizlilerin XV. ve XVI. asırlarda devam ettirdikleri büyük mücadeleler sırasında, Salâ onların yerleşmedikleri Fas kıyısının nadir noktalarından biri oldu. XVII. asrın başında, Philipp III. fermanları ile (1609) kovulmuş olan endülüslüler Rabât'ı yeniden inşâ ederlerken, şerif hükümdarları hâkimiyetinden kurtulan Salâ Mucâhid al-'Ayyâşî (1627) idâresinde istiklâl kazanıyordu; burası onun İspanyollar tarafından işgal edilmiş olan al-Ma'mûra (al-Mahdiya)'ye karşı hücumlarının hareket noktası idi; Salâ, *kaşba* ile Rabât şehri kavgalara katılıyordu; sonra biribirlerine karşı boş yere savaşıyorlardı; bu durum al-'Ayyâşî öldürülerek, her üç şehrin Dila' Murâbitlarının hâkimiyeti altına düştüğü âna (1641) kadar devam etti. Sonra Salâ Gaylân'ın idâresini tanıdı (1660) ve bunun al-Raîd tarafından yenilmesinden sonra, kat'i olarak, Filâlî sülâlesinin hâkimiyet aâhasına girdi (1666).

Bu hareketli asır aynı zamanda korsanlık asrıdır. Sultân korsanları meşhûrdur; fakat avrupalılar bu Salê ismi altında, bu devirde üç şehri birbirine karıştırıyorlardı ve korsanların hemen bepsi gerçekte Rabât kasabasından ve Rabût menşeli idi. Ne kadar garip görünürse görünsün, bu üç şehir aynı zamanda Fas'ın başheca ticâret limanı vazifesini görüyordu; XVIII. asrın sonuna kadar, Avrupa'dan Fas'a giden seyyahlar ve ticâret eşyası oradan geçiyordu ve burası bir çok defalar hristiyan devletlerin siyâsî temsilcilerinin bulunduğu yer oldu.

Fas'ın idâri merkezi olan Rabât'ın karşısında bulunan Salâ bugün içinde bir çok münevver bulunan küçük ve sâkin bir şehirdir; bilhassa Bû Ragrâg'ın şimal kıyısında yaşayan kâbilelere pazar yeri vazifesini görmektedir,

Bibliyografya: Fas'tan bahseden arap coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinden başka bilhassa bk. P. Dan, *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1649), 2. tab.; *Relation de la Captivité du sieur Molette* (Paris, 1682); Chénier (Salâ'de konsolos idi), *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787), 3 cild. Yeni eserler arasında bk. *Villes et tribus du Maroc, Rabat et sa région* (Paris, 1918), I; de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc*, bilhassa *Archives et Bibliothèques des Pays-Bas* (Paris, 1920), I. seri, V, giriş; L. Brunot, *La mer dans les traditions et les industries indigènes à Rabat et Salé* (Paris, 1920); Henri Basset ve L. Provençal, *Chella* (Paris, 1922); H. Terrasse, *Les Portes de l'arsenal de Salé* (*Hespérus*) 1922, s. 357—372. (HENRI BASSET.)

SA'LAB. [Bk. SA'LEB.]

SA'LABA. [Bk. SA'LEBE.]

SALADIN. [Bk. SALÂH-AD-DİN EYYÜBÎ.]

SALAF. [Bk. SELEF.]

SALÂH-AD-DİN EYYÜBÎ. ŞALÂH AL-DİN AYYÜBÎ, AL-MALİK AL-NÂŞİR ŞALÂH AL-DİN YÛSUF I, Eyyûbîler bânedânının kurucusu olup, 532 (1138)'de Takrîtte doğdu; Amir Nacm al-Dîn Ayyûb [bk. mad. EYYÜBÎLER]'un oğludur. Doğumundan az sonra — veya bâzılarına göre bir kaç yıl sonra — babası Suriye'ye gitti; orada Zengî [b. bk.] tarafından Baalbek vâlisi tayin edildi. Börilerden [b. bk.] Atabey Abak Baalbek'i ele geçirdiği zaman (şehrin ve oraya tâbi olan yerlerin üçte birine iktâsûreti ile sâhip olarak), orada oturmakta devam etti. Kardeşleri gibi Şalâh al-Dîn de burada yetişti. Nûr al-Dîn 549 (1154)'da Şam'ı ele geçirdiği zaman (Baalbek ve Şam'ın zaptı için bk. *Baalbek. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren, 1899—1905*, Berlin, 1925, III'te *Baalbek in islamischer Zeit* mukaddimesi), Şalâh al-Dîn 17 yaşında olduğu hâlde, babası ile birlikte, Nûr al-Dîn'in sarayına geldi. Şalâh al-Dîn'in gençliğinin, tahsil ve terbiyesinin bu kadar az bilinmesi hayreti mücîptir: Nûr al-Dîn'in sarayında biç bir hâdiseye adı karışmamıştır. Orada yaşayan Emîr Usâma ile hâl tercümesinde görüldüğü gibi onu tanı-mıyordu. Şalâh al-Dîn'in „nefretine rağmen“ (Abû Şâma'nın, delil göstermeksizin, ileri sürdüğü gibi) Şirkûb [b. bk.]'un Mısır'a karşı giriştiği ilk seferinde onu yanına alışı ile ilk defa ismi aydınlığa çıktı. Halife al-'Âzîd [b. bk.]'in vezîri Şâvar, rakibi Zîrgâm tarafından, vazifesinden azledilmiş ve yardım talebinde bulunmak için, Suriye atabeyi Nûr al-

Dîn'e mürâcaat etmiş idi. O Nûr al-Dîn'e Mısır'ın gelirinin üçte birini vaadetti. Zîrgâm ise, Kudûs kralı Amaury I.'in desteğini istemiş idi. Fakat Amaury ona yardım göndermeden önce, Zîrgâm yenilmiş ve öldürülmüş, Şâvar vezirlik mansıbına yeniden yerleşmiş idi. Şâvar vaadlerini tutmadığı için, Şirkûb, kendi baklarını elde etmek maksadı ile Şalâh al-Dîn'i Bilbâ'is [bk. mad. BLBÎS] ve civarını işgal etmek ve oradan vergi almakla vazifelendirdi. Bundan dolayı kanlı savaşlar vukûa geldi. Fenâ vaziyette kalan Şâvar, kral Amaury'yi yardıma çağırdı; öyle ki, Şirkûb ve Şalâh al-Dîn Bilbâ'is'te istihkâmlar yapmak mecbûriyetinde kaldılar. Şehir onlar tarafından o kadar iyi müdâfaa edildi ki, Şâvar ve Amaury orayı ele geçiremediler. Bu sırada Nûr al-Dîn mühim Hârim kalesini zaptetti ve Baniyâs önünde gözüktü; Amaury, kendi tarafından, Nûr al-Dîn'in fetihlerine devam etmesine mâni olmak için, Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Amaury, Mısır'ı terkedeceğine ve hükümdarlığı Şâvar'a bırakacağına dâir Şirkûb ile anlaştı. Şirkûb 560 (1164 aonuna doğru)'ta Şalâh al-Dîn ile birlikte, sâlimen Suriye'ye döndü. Bu muhârebelerin belli-bağlı neticesi, Nûr al-Dîn'e ve adamlarına, Mısır ve onun kaynakları ile kuvvetleri hakkında tam bir fikir vermiş olmasıdır. Bu hâl, Şirkûb'u Mısır'ı zaptetmeğe ve orada yerleşmeğe teşvik etti. Bununla beraber Nûr al-Dîn, haçlıların karşı mücadelede, kuvvetlerini dağıtmak istemiyordu. Ancak 3 sene sonra, Şâvar Amaury ile yeni bir ittifak akdedince, Şirkûb Mısır'a karşı ikinci bir sefere girişmek vazifesini kabul etti ve Şalâh al-Dîn'i, „başlangıçta istememesine rağmen“ berâberine aldı (teşrin I. 1168). İlk hedefi Nil kıyılarını zaptetmek idi. Yolun güçlükleri yenildikten sonra, Franklar ile karşılaşmaksızın Kahire'nin cenûbuna geldi ve Cîza'de müstahkem bir ordugâh kurdu; ondan hemen sonra Amaury, kuvvetleri ile gelip, onun karşısında Fustât'ta karargâh kurdu; hemen bizzat halife ile kendisine askerî yardımda bulunacağına dâir bir muâhede akdetti. Bunun üzerine Amaury Şirkûb'a hücum etti ve onu yukarı-Mısır'a kaçmağa mecbûr etti. Amaury, Şirkûb'u Babân'da durdurmağa muvaffak oldu ve Şirkûb, önce tereddüt ettikten sonra, Şalâh al-Dîn'in ve bir kaç emîrin tavsiyesi üzerine, muhârebeyi kabul etti. Şalâh al-Dîn halifenin kuvvetlerini bozguna uğrattığı sırada, Şirkûb, Amaury'yi yenmeğe muvaffak oldu. Fakat Şirkûb zaferden istifadecek hâlde değildi; Şalâh al-Dîn ile birlikte İskenderiye'ye döndü ve onu kuvvetlerinin yarısı ile İskenderiye'de bırakarak

kendisi vergi toplamak üzere, yukarı-Mısır'a gitti. Bu Şalâh al-Dîn'in ilk müatakalı kumandanlığı idi. Amaury, kendi aakeri ve Mısır kuvvetleri ile, bağı donanmasının sâbili kontrol altında bulundurduğu sırada, İskenderiye'ye karşı harekete geçti. Şalâh al-Dîn, büyük muhâsara âletleri ile mücehhez bulunan Franklara karşı şehri muhafaza etmek busûaunda güç durumda kaldı ve Şîrküh'u yardıma çağırıldı. Şîrküh cebri yürüyüş ile döndü ve önce Kahire önünde karargâh kurdu; Amaury ile şevvâl 562 ortasında (1167 ağustosu başı) bir sulh muâhedesini akdetti; kendisi Şalâh al-Dîn ile Suriye'ye dönmeği taahhüt ediyordu; esirler mübadele edildi. Şalâh al-Dîn Amaury tarafından karargâhta kabul edildi ve hristiyanlar İskenderiye'ye girdi. Her iki taraf da muzaffer olduğunu ileri sürüyordu. Amaury, kendisine verilmesi lâzım gelen haracın toplanması için, Kahire'de bir dâire te'sia etti ve bir askeri birlik bıraktı. Sulhün gerçekleşmesinin başlıca sebebi Nûr al-Dîn'in muvaffak olacağı korkusu idi. Amaury sulh riâyet etmedi. Ancak 14 ay geçmiş idi ki, müşâvirleri kendisini Mısır'a girmeye iknâ ettiler. Bilhassa İskenderiye ve Kahire'deki kuvvetler bu memleketi tamâmiyle zaptetmeğe davet ediyorlardı. Böylece Amaury Bilbâ'is önünde gözüktü ve 29 muharrem 564 (2 teşrin II. 1168)'te şehri zaptetti. Bu hâdisi üzerine, mısırlılar ile arası açıldı. Bundan sonra Kabire'ye yöneldi. Vezîr Şâvar, şehri korumak için, al-Fusât [bk. mad. KAHİRE]'ın dış maballesini ateşe verdi. Denildiğine göre, şehir 54 gün yandı ve yangından çıkan duman Amaury'nin şehri elverişli bir yerden muhâsara etmesine mâni oldu. Şâvar, Amaury ile müzâkerelerde bulunurken, halife alelacele kendisinden yardım talebinde bulunmsk üzere, Nûr al-Dîn'e haberciler gönderdi. Nûr al-Dîn, Şîrküh'u ve onunla henüz İskenderiye muhâsarasının acısının te'siri altında bulunan ve Şîrküh'a refâkat etmeğe güçlükle karar veren Şalâh al-Dîn'i gönderdi. O, bol miktarda asker, at ve silâh aldı. Amaury boş yere Şîrküh'u durdurmağa çalıştı ve 1 rebiülâhır 564 (2 kânûn II. 1169)'te ric'ate başladı; Şîrküh bir kaç gün aonra Kahire önünde göründü ve bir kurtarıcı gibi karşılandı; yalnız Şâvar, ona düşmanca davrandı ve bir ziyâfetten faydalanarak, kendisini ve emirlerini bapsettirmeği düşündü. Bu biyânet Şîrküh ve yakınları tarafından öğrenilince, Şalâh al-Dîn, Şâvar'den kurtulmağa karar verdi. Kahire civârında atlı bir gezinti esnâsında onu yakaladı ve idâm ettirdi. Müstebit vezîrinden kurtulduğundan dolayı sevinen halife 17 rebiülâhır 564 (18 kânûn II. 1169)'te hâlef olarak, Şîrküh'u tâ-

yin etti. Fakat Şîrküh iki ay sonra öldü ve halife Şalâh al-Dîn'i, nâzikâne davranışlarından dolayı, kolayca keudisine âlet edebileceğini düşünerek, 15 cemâziyelâhırda (26 mart), al-Malik al-Nâşîr unvânı ile vezîr tâyin etti. Nûr al-Dîn, bir tebriknâme göndererek, kendisini Suriye devletleri kumandanı olarak tanıdı. Bu andan itibaren artık Şalâh al-Dîn'in büyüklüğü ortaya çıkacaktır. O mü-sâit şartların kendisine te'min ettiği imkân-lardan faydalanmasını mükemmelen bilen bir adam idi. Bu zamana kadar Şalâh al-Dîn aavâştan çekinmiş idi. Hattâ Nûr al-Dîn kendisini Mısır seferine zorla iştirâk ettirmek mecbûriyetinde kalmış idi. O, şimdye kadar gördüğümüz gibi, kendisini daha çok dinî münâkaşalara vermiş, hattâ harâm kılınan şarap zevkine meyil göstermiş idi; fakat nihâyet şaraptan tamâmiyle vazgeçti; dinî münâkaşaları da ancak dinlenme aatlerine münhasır kaldı. Tâkip edeceği yol açıkça belirlmiş idi: iktidârı kendisine ve etrâfındakilere te'min etmek, şâyı itâati altına almak ve sonuna kadar bağı-lar ile çarpışmak. O, zekâ ve kabiliyetinden başka kendisi için hazırlanmış bir zemine sâhip olduğundan, bu gayelerini geniş ölçüde tahakkuk ettirdi. Kendisinden önceki Nûr al-Dîn'in faâliyeti, babası Ayyûb'un siyâsî mahâreti, Fâtımî halifelerinin inhitâtı, Mısır halkının gevşekliği, haçlıların dâhili ihtilâfı ve bidâyette müsüman emîrler arasındaki birliğin eksikliği, kendisine hayâtının büyük muvaffakiyetlerini bu derecede tahakkuk ettirmek imkânını vermiş idi. O, büyük bir muhârip olmaktan ziyâde, bir siyâsî idi. Kendisi tedbirli müşâvirlerin tavsiyelerine uyan, birlikte çalıştığı kimselerin seçiminde isâbet göateren ve bu bakımdan tâlihli olan bir adam idi. Bununla berâber, salâhiyetlerine tamâmen hâkim idi. Mektuplarının üslûp ve san'atından dolayı meşhûr olan iki âlim, al-Kâzî al-Fâzil [b. bk.], ve daha aonra 'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî [b. bk.] vezîr sıfatı ile, Şalâh al-Dîn'in divânını idâre etmişler ve Şalâh al-Dîn ile ileri gelen me'mûrları ve müteffiki olan bu kumândârlar arasındaki muhâbireyi muntazaman devam ettirmişlerdi. Şalâh al-Dîn'in mektuplarının sayısı çoktur ve bu mektuplarda, ihtivâ ettiği siyâsî meseleler ziyâdesi ile tafsil edilmiştir. Onun bâl tercümesini yazmış olan al-Kâzî İbn Şaddâd [b. bk.], 584 (1188)'ten itibaren, sır kâtibi olarak, onun hizmetinde bulunmuştur.

Mısır'da iktidârı kuvvetli bir şekilde ele almış olan Şalâh al-Dîn, Mısır'a ücretli asker olarak getirilmiş, zayıf balifelerin emri altında iktidâra ulaşmış, sarayda ve idârede nüfûzlu me'mûriyetleri işgâl etmiş bulunan zencî me-

hâfızların (nubyalılar ve habesler) husûmetini tahrik etmiş idi. Bunlara, ilk hamlede, sünîi olmağın için, Şalâh al-Dîn'den memnûn olmayan şîler de iltibak ettiler. Halifenin saray nâzırı, yardım talebinde bulunmak için, hükümdar Amaury'ye haber gönderdi; fakat elçisinin yakalanması ile teşebbüs akim kaldı. Hadım nâzır öldürüldü ve bâlifenin sarayına nezâret etmek üzere emin adamlar konuldu. Bu sebeple Kahire'de zencî muhâfızlar isyân ettiler; Şalâh al-Dîn isyânı bastırmak için kışlalarını ateşe verdi. Cîze'ye sığınan âsîler Şalâh al-Dîn'in kuvvetleri tarafından imbâ edildiler. Şalâh al-Dîn'in bu kumândarlığını iyi karşılamayan Franklar onun şabsında bahlı olarak Kudûa için tehlike görüyorlardı; bundan dolayı, Fransa'ya, Almanya'ya, İngiltere'ye, Bizans imparatorluğuna ve papaya, kendilerine yardımda bulunmaları talebi ile, elçiler gönderdiler ve Bizans'tan içinde askeri kuvvetler bulunan bir donanmanın ve cenûbî İtalya'dan yardımcı kuvvetlerin geldiğini haber aldılar. Bizanslılar ile franklar önce Dimyat'ın fetih, sonra da Kabire üzerine yürümek husûsunda mutâbık kaldılar. Şalâh al-Dîn, Nûr al-Dîn'den yardım talep etti; zira bu şartlar içinde Şalâh al-Dîn kendisini bir taraftan frank ve bizanslılara, diğer taraftan dâimâ ayaklanmak üzere olan mısırlılara karşı müdâfaa etmek mecbûriyetinde idi. Daha önce âilesinin diğer fertlerini Kahire'ye kendi yanına çağırılmış olan Şalâh al-Dîn gönderilecek kuvvetleri babasının sevk ve idâra etmesini istedi. Dimyat'ın kuvvetli müdâfaasının muhâsarayı uzatması bizanslılar ve Frankların aleyhine oldu. Bizans ordusu erzak te'mininde güçlüğü mârûz kaldı. Tam muvaffakiyetten şüpheye düşen Amaury Şalâh al-Dîn ile müzâkeraya başlamağı ve büyük bir meblâğ karşılığında onunla sulh akdetmeyi daha uygun buldu. Haset ve korku onu böyle bir yola sevk etmiş olabilir. Bu esnâda Nûr al-Dîn Havrân [b. bk.]'a bir akında bulundu ve Franklara karşı mukabil bir hücumla hazırlandı; fakat 565 (1170) yazında, Suriye şehirlerinde büyük tabiribâta sebep olan bir zelzele Frankları ve müsümanları silâhları terke ve yıkılmış olan şehirlerini yeniden inşâ ile uğraşmağa mecbûr etti. Şalâh al-Dîn ertesi yıl (566) Filistin'e bir akın yaptı; Ramla ve 'Askalân [b. bk.]'a kadar ilerledi; fakat sonra Kızıldeniz sâhilindeki Eyle [b. bk.] limanının zaptına hazırlanmak ve yavaş-yavaş Mısır ile Filistin arasında bir bağ kurmak maksadı ile Mısır'a döndü; aynı yıl Eyle şehrini aldı. Muteâkip yıl (567), Nûr al-Dîn'in arzûsunu yerine getirerek, cuma hutbeğinde Fâtımî halifesinin adının yerine Abbâsî

halifesinin ismini zikretti. Muteâkiben balife al-'Âzîd öldü. Bunun tabîî bir ölüm olup-olmadığı bilinmemektedir. Hristiyan müellifler, onun intihar ettiği veya Şalâh al-Dîn'in emri ile kardeşi Tûrân Şâh tarafından öldürüldüğü rivâyetlerini kaydederler [krs. mad. ÂDİD]. Nûr al-Dîn, Fâtımî hâkimiyetinin son bulmasından çok memnûn olmalı idi. Abbâsî halifesine kendi hâkimiyet sâhalarının genişlediği haberi verilince, Nûr al-Dîn'e kıymetli hil'atler gönderdi. Bu hil'atler kendine âit olmamakla berâber, Nûr al-Dîn tarafından giyildikten aonra, bâlifenin elçisi ile Şalâh al-Dîn'e gönderilmiş idi. Şalâh al-Dîn ile Nûr al-Dîn arasındaki münâsabetler karışmağa başlamak üzere idi. Nûr al-Dîn babası ve kardeşleri de yanında bulunan Şalâh al-Dîn'i Kabire'de çok müstakil telakkî ediyor ve Nûr al-Dîn'in elinde rehine olarak hiç kimse bulunmuyordu. Şalâh al-Dîn, Mısır-Filistin yolunu emniyete almak için, bizzat Nûr al-Dîn'e Şavbak ve Kerak [bk. madd.]'ı muhâsara etmeği teklif etti ve yola çıktı; fakat Nûr al-Dîn de Kerak'a doğru yola çıktığı zaman, Şalâh al-Dîn'in emirleri onun selâmeti bakımından, Nûr al-Dîn'in yanını gitmemesi tavsiyesinde bulundular. Şalâh al-Dîn, bu tavsiyeye uyarak, geri döndü ve mâzeret olarak da, Mısır'daki durumun kararsızlığını ileri aürdü. Bunun son derece hiddetlenen Nûr al-Dîn, Şalâh al-Dîn'e karşı kuvvet topladı. Nûr al-Dîn'in kuvvet topladığına dâir haber Şalâh al-Dîn'e ulaşınca, emirlerden bir kısmı savaşı tavsiye ettiler ise de, Nûr al-Dîn'in kuvvet ve kudretinden korkan babası, aralarında mâkul münâsabetlerin tekrar kurulabileceği tarzında mütevâzî ifâdeli bir mektup yazılmasının daha uygun olacağını belirtti. Bununla berâber, karşılıklı emniyetsizlik giderilemedi; öyle ki, bahis mevzu olan yerler, Kerak ve Şavbak, alınmadı; Şalâh al-Dîn umûmiyetle bağılılara karşı kuvvet tedârikinde metbûunu dikkate almadı. Ertesi yıl Şalâh al-Dîn Kerak'a hareket etti ise de, Nûr al-Dîn'in de oraya yaklaştığını öğrenince, babasının hastalığını babâne ederek, geri döndü. Bu güç durumda Şalâh al-Dîn, Nûr al-Dîn'in de memnûn kalacağı bir tarzda kendisi ve akrabalarının emniyetini te'min edecek bir batt-ı harekete karar verdi. Kardeşi Tûrân Şâh Yemen'i ele geçirmiş olan 'Abd al-Nabî fırkasının reisine karşı, 569 (1176)'da gönderdi. Tûrân Şâh bu reisi oradan uzaklaştırmaya ve Yemen'i zaptetmeğe muvaffak oldu. Cuma hutbesinde halifeden sonra emir olarak adını okuttu ve Şalâh al-Dîn'e haberciler gönderdi. Şalâh al-Dîn de durumu Nûr al-Dîn ve halîfeye bildirdi. Bu-

nunla berâber, Şalâh al-Dîn'in durumu hâlâ kararsız idi; nitekim bu yılın ilk bahârında yeni bir isyân ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmış idi; bilhassa Şalâh al-Dîn'in çekingenliği dolayısı ile, bağı kuvvetinin artmasından sinirlenerek, ona karşı harekete karar veren Nûr al-Dîn, ağır bir hastalığa tutulmasını müteâkip, bir kaç gün içinde, 11 şevvâlde (15 mayıs) ölmeden evvel, kuvvetler toplamış idi [bk. mad. MELİK-ÜS-SÂLİH, İSMÂ'İL, NÛR AL-DİN] Şalâh al-Dîn, bu sûretle, büyük bir gâileden kurtulmuş oldu ve kendi iktidârını tamâmiyle geliştirmek imkânına kavuştu. Önce Nûr al-Dîn'in henüz 11 yaşında bulunan oğlu al-Malik al-Sâlih İsmâ'îl [b. bk.]'i halef olarak tanıdı ve 569 (1173/1174) aonunda kuvvetli bir donanma ile İskenderiye önünde gözükken sicil-yalı Normanlara karşı savaştı. Normanlar karaya asker çıkardılarsa da, burayı takviye eden yardımcı kuvvetler sayesinde, 3 gün içinde mağlûp edildiler ve hemen-hemen hepsi öldürüldü. Şalâh al-Dîn büyük bir ganîmet elde etti. Kısa bir müddet önce hükümdar Amaury de ölmüş idi; bu sûretle Şalâh al-Dîn tehlikesizce tam iktidâra aâhip oldu. Kendini tamâmiyle hasretilce gâyesi olan haçlılar ile mücâdeleye hasredebildi. Önce onun dikkatini çeken Suriye'deki durum oldu. Suriye emirleri tarafından 570 (1174)'te Şam'a dâvet edilmiş idi. Orada gayr-i müsâit bir vaziyet ile karşılaştı; zira müslümanlar gâye bknımından birlik değil idiler. Haklı olarak, benzer durumlarda Nûr al-Dîn'in yaptığı gibi önceleri vasîsi olmağa zorlandığı al-Sâlih İsmâ'îl'e tâhî ilân edilmiş olmasına rağmen, Suriye'yi ele geçirmenin zarûretine kanî idi [bk. mad. BÖRİLER]. Önce İsmâ'îl'in emirlerine karşı onu kurtarmak için gırtışığı mücâdele de kendisi için müsâit bir durum arzemedi. Hama, Hims ve Baalbek gibi hizzat Haleh de ona mukavemet ediyordu. al-Sâlih İsmâ'îl ile müsâit bir anlaşmaya hazır olduğu hâlde, İsmâ'îl'in amcası Gâzî'nin büyük bir ordu ile Elezfire'den gelmesi üzerine, şartları kabul edilmediği için, onlar ile savaşmak mecbûriyetinde kalan Şalâh al-Dîn istiklâlîni ilân ederek, cuma huthelelerinden al-Sâlih İsmâ'îl'in adını kaldırdı. Vaziyet lehinde gelişti; hasımları Kûrûn Hamâ'a kat'i bir mağlûbiyete uğradı. Şalâh al-Dîn büyük bir itidâl ile hareket ediyordu. Haleh'in mülkiyetini kendisi için zararsız gördüğü Şâlih İsmâ'îl'e bıraktı ve Hama, Hims ve Baalhek'i akrabalarına iktâ etti. Bu sırada da (zilkâde 570=mayıs 1175) halife, Şalâh al-Dîn'in talehi üzerine, Mısır, Nubya, Yemen ile Mısır'dan itibâren Trablusgarb'a kadar Magrib, Filistin ve or-

ta-Suriye'nin hâkimiyetini (bi'l-saltana) tanıdı ve Abu'l-Fidâ'nın açıkça işâret ettiği gibi, Şalâh al-Dîn de o tarihten itibaren kendisini *sultân* telakkî etti; muâsırlarınca da böyle kabul edilmektedir. Sultan unvânını bizzat hiç kullanmamış olmakla berâber, ona *sultân al-islâm va'l-muslimîn* denilmiştir. Şalâh al-Dîn ile mücâdele için Zengîlerin son bir teşebbüsü, müteaddit savaşlardan ve Haleh'in üçüncü muhâsarasından sonra, 572 (1176 haziran sonu)'de Şalâh al-Dîn'e fethettiği memleketlerin mülkiyetini kat'i olarak tanıyan bir sulh ile neticelendi. Az sonra İsmâ'îl'in mütefiki olup, Şalâh al-Dîn'e karşı müteaddit defa fedâiler göndermiş bulunan Masyâd Haşşâşilerin reîs-i Şayh al-Cabal Raşid al-Dîn Sinân kendi kalesinde Şalâh al-Dîn tarafından muhâsara edildi. Mutaassıp Haşşâşilerin şiddetle karşı koymaları sebebi ile, burasını ele geçiremedi ve Sinân'dan bundan böyle kendisine hücum etmeyeceğine dair vaad aldı ve muhâsarayı kaldırdı. Böylece Şalâh al-Dîn, bu tehlikeyi bertaraf ederek, Mısır'a döndü.

Kahire'de kendisini bir aene meşgûl eden kalenin inşâsını [bk. mad. KAHİRE] mühim bir vazife saydı. Cemâziyelevvel 573 (teşrin II. 1177)'te ansızın Filistin'a hareket ile Gazza ve 'Askalân'ı tahrîp etti. Hükümdar Baudouin IV. ona karşı çıktı ise de, Şalâh al-Dîn'in bâriz üstünlüğü önünde çekilmeğe mecbûr oldu. Şalâh al-Dîn'in kuvvetleri yağma için dağıldıkları arada, Baudouin, Templier'leri ve bir çok şövalyeyi Kerek kontu Renaud'un kumandası altında toplayıp, tekrar muharebeye hazırladı. Şalâh al-Dîn önce ksalabalık kuvvetlerini bir araya getirmek zorunda kaldı. Ordular Ramla'nın cenûbunda karşılaştılar. Şövalyelerin şiddetli mukavemetleri karşısında Şalâh al-Dîn, kuvvetlerinin üstünlüğüne rağmen, 1 cemâziyelâhır 573 (=25 teşrin II. 1177)'te ağır bir mağlûbiyete uğradı. Gâlihiyet o kadar şaşırtıcı oldu ki, bir mucizeye atfedildi. Bizzat Şalâh al-Dîn esir olmak tehlikesine mâruz kaldı; yeğeni ve maiyeti ile diğer ileri gelen adamları ve âlimleri esir oldular. Bu gâlibiyetten dolayı, Kudüs'te büyük şenlikler tertiplendi. Şalâh al-Dîn'in bu mağlûbiyetinin neticelerinden biri ertesi aene 574 (1178)'te hükümdar Baudouin'in, Şalâh al-Dîn'in rızâsı olmaksızın, Şeria nehrinin kıyısında Banât Ya'kûb köprüsü yanında bir kale inşâ etmesi oldu; bu kale kendisine Baniyâs'a kadar bu nehir ile vâdinin murâkabesini te'min ediyordu. Buna karşılık, Şalâh al-Dîn bir taraftan bu kaleye karşı tedbirler alırken, diğer taraftan da, bu kalenin inşâsından vazgeçtiği takdirde, kiral Baudouin'e 100.000 dinar teklif edi-

yordu. Baudouin'e karşı en iyi kumandanı olan yeğeni 'İzz al-Dîn Farrûh Şâh'ı gönderdi ve Baudouin 574 (mayıs 1179) senesi sonlarında mağlûp edildi. Müteâkip sene içinde Şalâh al-Dîn, Baudouin'i 2 muharrem 575 (10 haziran 1179)'te Marc 'Uyûn'da ağır bir mağlûbiyete uğratmağa muvaffak oldu. Franklar arasından bir çok ileri gelen reisler esir edildi. İki ay sonra Şalâh al-Dîn, Ya'kûb-geçidi kalesini ele geçirerek, tahrip etti. Aynı yılda bundan daha mühim karşılaşma olmadı. Muharrem 576 (haziran 1180)'da Baudouin, Şalâh al-Dîn ile 2 yıllık bir mütâreke yaptı. Ertesi yıl Nûr al-Dîn'in oğlu Haleh hükümdarı İsmâ'îl öldü. Onun son arzuları gereğince, cesûr yeğeni 'İzz al-Dîn Mas'ûd halefi oldu; fakat bu zât, hâkimiyat aâhalarını emniyet altına almak maksadı ile, kardeşi Zengî II.'ye Sincar'ı verip, Haleh'i aldı. Bunun üzerine, Kerek kontu olan Renaud de Châtillon'un Mısır'a giden kervanlara karşı mükerrer hücumları neticesinde, Şalâh al-Dîn ile Franklar arasında harp yeniden başladı; buna mukabil Zengî II. Franklar ile sulh akdetti. Bu sebeple Şalâh al-Dîn, müslüman ülkelerin idâresini elinde birleştirmeye çalıştı ve müteâkip yıllarını Suriye'nin geri kalan kısımlarını zapta hasretti (Haleh, safer 579=haziran 1183'te alındı) ve en mühim şehirlerini ele geçirdiği ve iktâ olarak dağıttığı Elezfire'de hükümrânlığını sağladı. Haçlılar ile yapılan sulh, gerçek mânası ile, devamlı değil idi; fakat her iki taraf da mühim muharebelerden çekiniyordu; hattâ aynı yıl Trablus kontu Raymond III.'ün vasîsi Baudouin V. ile Şalâh al-Dîn arasında 4 yıllık bir sulh akdedildi. Az sonra Baudouin V. öldü ve halefi Guy de Laignan ertesi yıl, Raymond III.'ün muhâlefetine rağmen, tahta çıktı; fakat Renaud de Châtillon'un, Kerek kalesinden, tekrar büyük bir kervana baskın yapması ve tarziye vermediği ve tazminatı reddetmesi ile sulh bozuldu. Buna son derecede hiddetlenen Şalâh al-Dîn, 582 (şubat 1187) sonunda Kerek bölgesini istilâ etti; Mekke'den dönen hac kervanını korumak için, Mısır kuvvetlerini yanına çağırıldığı sırada Hârim'de Suriye kuvvetleri toplanmakta idi. Haçlılar tehlikenin ehemmiyetinin farkına vardılar. Guy, Raymond ile anlaştı; her taraftan kuvvetler geldi; bilhassa Guy 20.000 kişilik bir ordu toplayabilmiş ve Şaffûriya'de mevzî almış idi. 17 rebiülâhır 583 (26 haziran 1187)'te Şalâh al-Dîn cenûptan Taheriye gölü sâhiline geldi ve 6 gün içinde Taberiye şehrini ele geçirdi; yalnız kale ona mukavemet etti. Raymond, dehşetli sıcak sebebi ile haçlıları, iyi mahfûz bulundukları ve bol suyu olan mevkilerden çıkmaktan hoş yere vazgeçirdi. Raymond

'a düşman olan ve onun Şalâh al-Dîn ile anlaşmasını zanneden haçlılar, kiral Şalâh al-Dîn'e hücum ettiler. Kiral, Taberiye istikametinde ilerlemelerini emretti ve geceleyin Haçlîn [b. bk.]'de karargâh kurdu; ordu burada kâfi derecede su bulamadı. Haçlılar, bütün gayretlerine rağmen, tamâmiyle bozguna uğradılar; kiral ve ileri gelenlerinin büyük bir kısmı esir edildi. Şalâh al-Dîn hükümdarı dostâe bir şekilde kabul etti ise de, aulhü bozan Renaud'yu bizzat öldürdü; amirleri ve kadıları vâsıtası ile Templier'leri ve Saint-Jean şövalyelerini katletti. Nasıl Kûrûn Hamâ savaşını Şalâh al-Dîn'e Suriye üzerindeki hükümrânlığını te'min etti ise, Haçlîn aavaşı da ona Filistin ve Kudüs'ü kazandırmış idi. Taberiye, Nâsıra, Samaria, Sayda, Beyrut, Betrûn, Akkâ [b. bk.], Ramla, Gazza ve Hebron kaleleri düştü. Şalâh al-Dîn müteâkipken Kudüs'e karşı harekete geçti ve reccab 583 (eylül 1187)'te Beyt-ül-Lahm, al-Aşarîya ve Zeytindağı'nı ele geçirdi. Önce karargâhını Kudüs'ün garbında kurdu; bu kısmın sâkinleri cesâretle müdâfaada bulunuyorlardı; fakat gîmâlde daha müsâit bir mevkî ele geçirdiği, küçük ve hüyük mancınıkları yerleştirdiği için, şehir ay sonunda teslim oldu. Zengîlerin servetleri ile kendilerini kurtardılar; fakirler ise, esârete düştüler; hununla berâber, müslüman ve hristiyan büyüklerinin talebi üzerine, hinlercesi da aerbest bırakıldı; Şalâh al-Dîn de çok sayıda yaşlı fakirleri serbest bıraktı. Yalnız hastaların ve eizye ödeme işleri ile meşgûl olan kimselerin de orada kalmalarına müsaade edildi. Hristiyan dini ile ilgili her şey tahrip edildi. Kûhbat al-Sâhra ve Mascid al-Akşâ yeniden tâmir edildi. Bu büyük hâdisenin hatırasına hastahâne ve mektepler inşâ edildi. Bir çok Eyyûbî emirlerinin orada bulunmaları ve hunların hediye ve yaptıkları zengin te'aisler ile Kudüs bugünkünden çok daha parlak bir hâl aldı. Hemen bütün islâm dünyâa, harâretle istenilen Kudüs'ün zaptını tes'it etti. Bu zaferin neticeleri benüz hristiyanların elinde bulunan kalelerin Şalâh al-Dîn tarafından kuvvet zoru ile veya kendiliğinden teslim olmak sureti ile ele geçirilmesi oldu; yalnız Antakya, Trablusşam, Sur ile bâzı küçük şehir ve kaleler hristiyanların elinde kaldı. Bu yılın mütebâkî kısmı Şalâh al-Dîn için pek iyi geçmedi. Dinlenme fırsatı vermediğinden zayıflamış ve çok yorulmuş olan ordusunu Sur'a muhâsaraya aevketmek batâsını igledi. Mahsûrların cesûrâne müdâfaası ve deniz tarafından muvaffakiyet imkânsızlığı sebebi ile ciddi bir bezîmete uğradı. Uzun müzâkerelerden sonra, Kahire kalesini inşâ ederken liyâkatini isbat

etmiş olan emir Karakuş [b. bk.] vâsıtası ile, 'Akkâ' yı yeniden inşâ ve tahkim ettirdi. Müteâkiben Şalâh al-Dîn, Kavkab' i almak için bir teşebbüsten sonra, Şam' a hareket etti ve rebiülâbir 584 (haziran 1188) 'te yeni bir sefer için, Suriye ve Elcezîre müslüman emirlerini kuvvetleri ile birlikte dâvet etti. Bu seferde Lâzkiye, Cebele [b. bk.], Şahyün, Sarmîn, ve Burzûya' yı zaptetti ve Antakya kiralı Bobemond III. ile 7 aylık bir mütâreke akdetti. Şalâh al-Dîn aynı yılın ramazanının ilk günü tekrar Şam' a döndü ve Şafad [b. bk.], Kavkab, Kerak ve Şavbak' i fetbetmek için kendi kuvvetlerini silâb altında tutarak, elcezîre' li mütteliklerine izin verdi. Bu sefer uzun, fakat semereli oldu ve bütün bu şehirler zapt edilmek sûreti ile, 1 zilkâde 585 (11 kânûn I. 1189) 'te sona erdi.

Kudüs' ün düşmesi baberi üzerine, papa Gragoire VIII. bir bağıllar ordusu hazırladı ve onun ölümünden sonra, Clément III. bu işe gayretle devam attı. Bütün Avrupa hükümdarları arasındaki düşmanlıklar son buldu ve battâ Fransa kiralı Philippe ve İngiltere kiralı Richard anlaşmak zorunda kaldılar. Yeni bağıllardan gelen ilk yardım, Sicilyalı Guillaume tarafından gönderilen bir donanma oldu. Bu donanma Trablusşam' ı aldı ve sonra Filistin limanlarına yardım etti. Filistin için, Avrupa' dan birbiri arkasından büyük ve küçük kuvvetler bareket etti; hapsi Sur' dı karaya çıkarıldı. Alman imparatoru Friedrich I. bizzat, Şalâh al-Dîn' i hoş yera Kudüs' ü iâdeye dâvet ettikten sonra, iyi teviz edilmiş kalabalık haçlı orduları ile İstanbul üzerinden yoluna devam etti. Şalâh al-Dîn ile faydasız bir ittifak akdetmiş olan Bizans imparatoru Isaac onların geçmelerine mâni olamadı. Devamlı sûrette takviye edilmiş bulunan franklar 14 receb 585 (28 ağustos 1189) 'te, orta çağın mühim askerî teşebbüslerinden sayılan 'Akkâ' mubâsarasına başladılar. Kudüs' ün düştüğü savaşta esir edilmiş olan Guy de Lusignan ve Montferrat markisi, kraliçe Sibylle' in talebi üzerine, Şalâh al-Dîn ile bir daha savaşmamak taahhüdüne karşılık, cemâziyel-evvel 584 (temmûz 1188) 'te serbest bırakılmış idiler. Patrik onları yeminlerinden döndürünce, buhar imparator Friedrich I., İngiltere kralı Richard I. ve Fransa kralı Philippe' e güvenerek ve bir çok Avrupa memleketinden birbiri arkasından gelmiş baçlı kuvvetleri ile desteklenmek sûreti ile, 'Akkâ' yı kuşatmışlardı. Bu şartlar içinde Şalâh al-Dîn çok büyük bir gayret göstermiş ve yıllarca devam eden bu savaşlar esnasında haçlılar büyük sultan Şalâh al-Dîn' i tanımış ve takdir etmişlerdir.

İki ay bezirlikten sonra, kiral Guy, Frankları 'Akkâ' önüne sevk etmiş ve ertesi gün Şalâh al-Dîn onlara yetmişmişti. Kara ve denizde savaşıldı. Haçlılar daba iyi vaziyette idiler; zira deniz tarafından kuşatılmış olan şehirdeki kuvvetler erzak te'mininden da mabrûm idi. Bundan başka, ber ne kadar imparator Friedrich' in ölümü neticesinde, alman şövalyeleri ancak az sayıda 'Akkâ' ya geldiler ise de, kiral Philippe' in ve bilbasa Richard' ın ordusu, aynı şekilde erzak ve mubâripler getiren gemilerin yetişmesi bağıllara kat' i bir üstünlük ta'min adiyordu. Haçlılar ayrıca mükemmel mubâsara âletlerine de sâhip idiler; müslümanlar da onlara karşı fevkalâde şekilde yangın gülleleri kullanan askerler yetiştirmişlerdi. Şalâh al-Dîn' in ordusu, uzun süren savaşlarda yıpranmış, bu yüzden 'Akkâ' daki kuvvetleri kendisine lüzumu kadar faydalı olamamış, hattâ hizzat idâreindeki ordu bile kendisine cepha alır bir tavır takınmış idi; fakat Şalâh al-Dîn müstesnâ bir kumandan idi. Buna mukabil bağıllar da dâbîl ihtilâflara düşmüş olup, kiral Guy ile Montferrat markizi ve kiral Philippe ile kiral Richard rekabet hâlinde idiler. Müteâkib yıllar, deniz ve karadaki savaşlar bakımından, hareketli oldu. Şalâh al-Dîn halife vâsıtası ile şark memleketlerinden yeni kuvvetler te'minini boşuna denedi. 'Akkâ' daki kuvvetler, 7 cemâziyelâhur 587 (12 temmuz 1191) 'de, Şalâh al-Dîn' in rızasını almaksızın müzâkereye girişti. Kalede bulunan bütün esirlerin teslim edilmesi ve 200.000 altın ödenmesi şartı ile kaledeki kuvvetler serbest bırakıldı. İdi. Bir ay sonra Richard, bu meblâğ ödenmediği için, elindeki kuvvetlerden 3.000 kişiyi katletti. Hristiyan vak' anüvislerinin de lânet ettikleri bu cânîyâne hareket müslümanların elinde bulunan bütün esirlerin katlini intâc etti. Richard az sonra Kaysâriya [b. bk.]' yi zaptetti ve Şalâh al-Dîn' in Ramla kalesini tahrip ettiği esnâda, o da Yafa kalesini tahkim etti. Bundan sonra iki mubârip taraf arasında sulb müzâkereleri fâsılasız devam etti. Başlıca aracı Şalâh al-Dîn' in kardeşi al-Malik al-'Âdil oldu. Esâs şartlar Kudüs' ün müslümanlar tarafından terkî ve büyük hacın tekrar yerine konması idi. Daba sonra, hayâlî tasavvurlar ile meşbû bulunan Richard kız kardeşinin Kudüs bâkimi bulunan 'Âdil ile evlenmesini teklif edecek kadar ileri gitti. Richard böylece yavaş-yavaş sulba götüren bir siyâsî uzlaşma tâkip ediyordu. Kendisi 'Âdil' in oğlu al-Malik al-Kâmil [b. bk.]' e şövalyelik pâyesi verdi. Bir çok mubârebelerden sonra, 23 şâban 588 (2 teğrin II. 1192) 'de sulh akdedildi. Lydda ve Ramla taksim edildi, 'Askalân tamâmiyle yıkıldı ve haçlıların

silâhsız olarak mukaddes maballeri ziyaret etmelerine müsaade olundu. Anlaşmanın başlıca sebebi, Richard' ın hastalığı ile İngiltere' ye dönmek arzûsundan başka, Avrupa' dan gelen takviye kuvvetlerinin kesilmesi idi. Bütün Avrupa' nın gayretine rağmen, sâhile kadar Filistin' in büyük kısmı Şalâh al-Dîn' in iktidârı altında bulunuyor idi. Filistin ve Mısır arasında irtibat emniyet altına alındı; Şalâh al-Dîn' in Antakya kiralı Bohemond ile münâsebetleri dostâne idi. Şalâh al-Dîn ömrünün son aylarını sulh içinde geçirebildi; Kudüs' ü tahkim etti; sonra sessizce Şam' a gitti; zilkâdenin sonunda (teğrin II. sonu) balkın sevinç ve alkışları arasında şehre girdi. Kışı akrabaları ile orada geçirdi; safer 589 (şubat 1193) 'da hastalandı ve 14 gün sonra, 55 yaşında olduğu bâlde, öldü.

Büyük oğlu Şam' ı, ikinci oğlu Haleh' i, üçüncüsü Mısır' ı ve kardeşi 'Âdil de şimalî Arabistan ile Elcezîre' yi aldı. Şalâh al-Dîn' in ölümünden hemen bir kaç sene sonra, idârî birlik kayboldu. Şâyet daha uzun zaman yaşamış olsa idi, akrabaları arasında mâkûl bir nizâm meydana getirebileceği de şüpheli idi. Bununla berâber hayatında hemen-hemen akrabâsından hiç biri ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmadı. Zekâsı, iyiliği ve dindarlığı üzerine kurulmuş bulunan iktidârı sarsılmaz bâlde idi. Her türlü hirs ve tamâb ona yabancı idi; biri Fâtîmî halifesi al-'Âzîd' in va diğeri atabey Nûr al-Dîn' in ölümünde olmak üzere, iki defa büyük servetler elde etmek fırsatını buldu. Halîfenin hazinelerini askerlerine ve taraftarlarına dağıttı; Nûr al-Dîn' in servetine dokunmadı; onu oğlunun emrine bıraktı. Yalnız umûmiyetle bağıllara karşı mütaassıp idi; fakat ber ne kadar iktidâra geldiği vakit, önce sıkı-sıkıya riâyet edilmiş olan hristiyan ve yahudilerin farklı elbise giymelerine dâir hükümlere harâretle bağı kalmış ise de, fert olarak, haçlılara ve idâresine tâbî hristiyanlara karşı kötü davranmamıştır. O Nûr al-Dîn' in yolunu tâkip etti ve kendisini mimârîde, edebiyatta ve teşrifatta, İran gillîği temâyüllerine karşı, sünîlîğin müdâfîi olarak tanıttı [bk. mad. EYYÜBİLER]. Saltanatının son yıllarında, müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki münâsebetler iyileşti; msl. al-Malik al-'Âdil' in oğlu al-Malik al-Kâmil gibi bir kaç müslümana İngiltere hükümdârı Richard tarafından şövalyelik pâyesi verildiği doğru görünmektedir. Şalâh al-Dîn akrabaları tarafından sevilmiş ve saygı görmüş idi ve bugün hâlâ Sultan Baybars [b. bk.] ve Hârûn al-Raşîd ile birlikte balk arasında en meşhûr şahsiyettir. Avrupa' da örnek şövalye olarak tanınan Şalâh al-Dîn bakkâkten aslâ boş yere kan dökmemiş ve çok

defa, esirleri serbest bırakırken veya verdiği bediyelerinde ('Azâz kalesini al-Şâlih İsmâ'il' in genç hemşiresine ve kiral Richard ile sulbten sonra, bir çok köyleri Antakya kiralı Bobamond' a vermesi gibi) âli-cenap bir şahsiyet olduğunu göstermiştir. Şalâh al-Dîn, Baybars bikâyesinin bir bölümü müstesnâ, ne şarkılarına, ne halk bikâyelerine girmiştir; hâlbuki ölümünden bemen sonra, o, gayr-i müsâit bir vaziyette gösterilmiş olmasına rağmen, Richard ile bir arada, İngiliz halk şâirlerinin muhayyilesini tabrik etmiş, fransız ve italyan manzûmelerinde kendisine daha müsâit bir yer verilmiştir. Yeni müellifler (W. Scott, *Talisman* ve Lessing, *Nathan der Weise*) de Şalâh al-Dîn' i önce şarklı ve cesûr, sonra da avrupalı zihniyetta bir hükümdar olarak göstermektedirler. Şalâh al-Dîn bir din ilimleri dostu, âlimler bâmfisi, Kahira kalesinin inşâsı ile Kudüs âbidelerinin tâmirinde de görüldüğü gibi, büyük ölçüde bir imâreci idi.

Şalâh al-Dîn ile ilgili kitâbelere âit mâlze-ma tafsilâtı ile G. Wiet tarafından (*Les inscriptions de Saladin, Syria*, III, 307—328) tetkik edilmiştir.

Bibliyografya: Şalâh al-Dîn ve devri hakkında kaynaklar için bk. al-Makrîzî, *Sulûk* (Eyyûbiler davri), tre. Blochet, Paris, 1908, s. 1—55 (mukaddimade) ve bir da İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb* (parçaları ve İskenderiya patrikleri taribi 'nin fransızca tercümesindeki notlar). — 1889' a kadar basılmış olan kaynakların bibliyografyası için bk. Derenbourg, *Ousâma Ibn Mounkidh* (*PELO*, Paris, 1889, XII/1); — Şalâh al-Dîn ile muâsır arap ve hristiyan kaynakları için bk. *Recueil des historiens des Croisades. Historiens orientaux* (Paris, 1872—1906, I—V) ve *Historiens occidentaux* (Paris, 1844—1886), I—VI; Reinaud, *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades* ve Michaud, *Bibliothèque des Croisades* (Paris, 1829). Eski kaynaklardan en zengin ve tafsilâtli olarak faydalanmak için bk. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898), bu eserde müellifin diğer eserleri ile bol miktarda bibliyografya mâlûmâtına da işâret edilmiştir. Krş. bir de van Berchem, *Notes sur les Croisades* (*JA.*, 9, 1902, seri XIX, 385 v.d.). Hâl tercümeleeri eserleri arasında Derenbourg, *Ousâma* 'den başka, İbn Hallikân ve Bahâ' al-Dîn b. Şaddâd' her ikisi için bk. *Recueil des Hist. orient.*, III. İkincisi *The Life of Saladin by Behâ-ed-Dîn* [nşr. C. W. Wilson, London, 1897] adı ile, İngilizce olarak negredilmiştir) 'a mürâcaat edilmeli.

dir. Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herrscher* (Leipzig, 1838) V, eskimiş) ve Stanley Lane-Poole (*Heroes of the Nations*, London, 1898) 'ün koleksiyonundaki *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* adlı tetkikinde derin bir şekilde yeniden ele alınmıştır. Şalâh al-Dîn ile ilgili Avrupa ef-sâneleri hakkında krş. Lane-Poole, *ayn. esr.*, bölüm XXIII, 377 v.dd., müellif bu eserinde Baybars destanının bu mes'ele ile ilgili parçasından, kezâ Walter Scott ve Lessing'in eserlerinden mufassalan bahsetmektedir. Lane-Poole onun yalnız Baybars menkıbesine âit olan parçası üzerinde durmuştur; bk. bir de Gaston Paris, *La Légende de Saladin*, *Journal des Savants*, 1893 ve ayrı baskı: Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, s. 351, not 1. (SOBERNHEIM.)

SALAM. [Bk. SELÂM.]

SALAMA. [Bk. SELEME.]

SALÂMA. [Bk. SELÂME.]

SALAMANKA. SALAMANCA (A. ŞALAMANKA), İspanya'da Salamanka eyâletinin merkezi. Tormes nehrinin sağ kıyısında, Madrid'in şimal-i garbisinde ve demiryolu ile 275 km. uzaklıkta olup, eyâletin 1941 yılındaki nüfusu 392.915 idi. Romalılar zamanında şehir bir askerî konak mahallî idi. Burası Merida'dan Saragossa'ya giden İspanya'nın büyük askerî yolu Via Lata üzerinde dokuzuncu menzîl idi. Traianus (Pontifex Maximus) orada, ayakları bâlâ mevâit olan muhteşem bir köprü inşa ettirdi. İspanya'nın diğer yerleri gibi, Salamanka da Gotların istilâsına uğradı. Bir nevi ilâhî ilham ile bunlar üç tepe-ler şehrine yöneldiler ve bu şehire karşı sevgilerini belirtmek için, orada altın sikkeler dardetttiler.

Şimalî Afrika vâliai Mûsâ'nın 18.000 kişilik seçme birlikleri ile cenûbî İspanya'da görünmesi (91=709/710) ve kararlaştırılmış bir şekilde İspanya'nın cenûbunu fethetmeğe başlaması şehirde büyük bir kargaşaya sebebiyet verdi. İsbiliye, Karmona ve Merida'yı aldıktan sonra, Mûsâ kendisinden önce Roma askerî birliklerinin de kat'etmiş olduğu güzergâha yürüdü ve Salamanka önüne kadar geldi. Vaktiyle bir Roma kalesi olan şehir islâm kuvvetlerine pek az mukavemet gösterdi. O zaman yabancıların elinde şehrin halkı efendilerinden şikâyetçi değil idi. Vergilerini ödeyip, yasak edilen propagandayı yapmadıkları müddetce can ve malları emniyette idi. Hattâ onlar yeni bir fikir bayatının şehre nüfûz ettiğini ve hâkimlerinin klasik ve şark bilgilerine inkiyâat etmek mecbûriyetinde kaldıklarını hemen farkettiler. Sa-

lamanka'nın bugün İspanya'nın en eski ve en büyük üniversitelerinden birine sâhip olmakla itihâr ettiği sâdece bir tesâdüf eseri değildir. Onun temelleri islâmın göze çarpmayan önceleri tarafından atılmıştır.

İbn al-Ağîr, kral Alfonso'nun 24 Mayıs 757'de, Salamanka kaleine yaptığı neticesiz bir taarruzdan bahsediyorsa da, her hâlde bu bir akından başka bir şey değil idi. Şehir biç bir zaman, Kurtubn veya İsbiliye gibi, bir islâm memleketi olmadı. İbn Abî 'Âmir'in, 18 Eylül 977 tarihinde biristiyânlardan şehrin dış mahallelerini almağa muvaffak oluşu hayrete şâyân olarak görüldü. Nitekim kendisinin *zu'l-vizâratayn* rütbe-i ve prens maaşı ile mükâfatlandırılması da bunu göstermektedir. Böylece Salamanka'nın kaderi, aş-yk. onar yıllık fâsılalar ile el değiştirerek, islâm medeniyeti ve magribî kudreti'nin onların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve İspanya hristiyanlarının gittikçe artan düşmanlıkları neticesinde, 1055 tarihinde nihâi olarak, şebirden çıkarılmasına kadar devam etti.

1220 yılında resmen Leon kralı Alfonso IX. tarafından kurulan üniversite, Wellington'un fransızların yarım-ada üzerindeki hâkimiyetinin kaderini tâyin ettiği 1812 yılındaki büyük meydan muharebesine kadar, Salamanka'yı yalnız başına alel'ade bir şehir olmaktan çıkarmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, fibrîst; Villary Macias, *Historia de Salamanca* (3 cilt, Salamanka, 1887); H. Rashdall, *Universities of Europe in the Middle Ages* (3 cilt, London, 1895); Lapunya, *La Universidad de Salamanca y la cultura española en el siglo XIII* (Paris, 1900); Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1861), fibrîst; al-Makkari, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (trc. P. de Gayengos), O. T. F., London, 1840.

(T. CROUTHER GORDON.)

SALAMİYA. [Bk. SELEMİYE.]

SÂLÂR. SÂLÂR, (F.), r e i s, k u m a n d a n. Eski orta-farsçada *sardâr*, Sâaâniler devrinde mâlûm *rd>l* değişmesi ve ilk a'nın uzatılması ile *sâlâr*'ı meydana getirmiştir (*Grundr. der Iran. Phil.*, 1/1, 267, 274). Yeni-farsçadaki mütêrâdîfi, eski *sardâr*'ın muhafaza edilmiş şekli değil de, o bugünkü farsçanın yeni bir şekli olarak, nazar-ı itibâre alınmalıdır: eski kelimeyi teşkil eden unaur, bakikaten yeni-farsça devrinde de bâlâ yaşamaktadır. Eski ermenice orta-farsça *sâlâr*'ı *saar* şeklinde almıştır: ermeniceye **sardâr*'ı vermiş olan *sardâr* şekli bu dilde tesbit edilmemiştir. Ermenicede, şüphesiz yine yeni-farsçadan gelen muabbar bir

iktibas, yerine l ile (*spa*)salar'dır. Bu şekil ve diğer ermenice şekiller için krş. Hübschmann, *Arm. Gramm.*, I, 235 ve 239. Bu ibârelerin ilkinde, kelimenin orta-farsça mürekkebatı bulunmaktadı. İstikak busûsunda bk. bir de Horn, *Grundriss der neup. Etymologie*, s. 153; Hübschmann, *Persische Studien* s. 72; Junker, *The Frahangî Pahlavîk* (1912), a. 37 v, 79. İlk planda askerî (krş. *sipâh-sâlâr*, ordu kumandanı, *sâlâr-i cang*) olan tâbir bir kaç saray vazîfesi için de kullanılmıştır; msl. *sâlâr-i hân* (ve *hân-sâlâr*) "sofra döşeyici"; *sâlâr-i bâr* "teşrifat nâzırı"; *âhûrsâlâr*, "tavla emîri" mîrâhur. Yerli iranî lugatçilerin ilâve ettikleri (krş. Vullers, *Lex.*, mad. *Sâlâr*) burada bir tarafa bırakılabilir; yalnız "kral" için *cahân sâlâr* gibi ifâde şekillerinin edebî dilde yer almış olduğuna ve bildiğime göre, ispât edilmiş olmayan eski, ihtiyar (*kahun u sâlârda*) mânasının belki de yıl, *sâl* [b. bk.] ile ilgili yanlış bir istikaka dayandığına işâret edelim.

(V. F. BÖCHNER.)

SÂLÂR-CENG. SÂLÂR-CANG, bir unvan olup, İran menş'li bir seyid ve yeni devrin en büyük Hindistan devlet adamı olan Mîr Turâb 'Alî bu unvan ile meşhûr olmuştur. Kendisi 2 kânun II. 1829 tarihinde, Haydarâbâd (Dakban)'da doğmuştur. Çok geçmeden babası ölen çocuk Haydarâbâd devlet nâzırı olan amcası navvâb Sirâc al-Mulk tarafından yetiştirilmiştir. 1848 yılında, 19 yaşında iken, devlet müesseselerinden birinde vazife aldı ve 1853'te amcasının ölümü üzerine, onun balefi olarak, devlet nâzırı oldu. 1857 yılında Sepoy ayaklanması baş-gösterinceye kadar, idârenin islâmî ile meşgûl oldu. Nizâm Nâgîr al-Davla ölünce, yerine oğlu Afzâl al-Davla geçti. Âsîler tarafından Delhî'nin zaptı baberi hnlkı büyük telâşa düşürdü. İngiliz maslahat-güzarlığı, baş-kaldıran ayak-taktımı ve bâzi başbozuk birlikler tarafından, hücûma uğradı. Fakat Sâlâr-Cang isyânın en ağır günlerinde dahi ingilizlere yalnız sadâkat göstermekle kalmadı; aynı zamanda onları destekledi ve her türlü karışıklığı bertaraf etti. Onun bu hizmetlerine mukabil, 1853 yılında borçlara karşılık şarkî-Hindistan kumpanyasına devredilen 3 bölge kendisine iade edilmiş olduğu gibi, isyâna iştirâk eden Şorâpür racasının memleketi de ona verildi. 1860 ve 1867 yıllarında birbirini tâkip eden iki ingiliz elçisi tarafından büyük nâzırı efendisinin gözünden düşürmek ve işinden uzaklaştırmak teşebbüsü akîm kaldı; Sâlâr-Cang vazîfesine devam etti. 1868 yılında ona bir sülûk yapıldı; fakat müteşebbis yakalandı ve Sâlâr-Cang'in mahkeme kararını hafifletmek için yaptığı teşebbüse rağmen, idâm edildi. Af-

zal al-Davla'nın 1869'da ölümünde oğlu ve halefi Mîr Mahbûb 'Alî Hân'ın henüz küçük yaşta bulunmasından dolayı tâyin edilen iki nâibin biri Sâlâr-Cang idi. 5 kânun II. 1871'de Kalkûte'de Hindistan yıldızı kumandanı rütbesi ile taltif edildi. Teşrin II. 1875'te İngiltere veliahdinin Hindistan'ı ziyâreti esnasında Sâlâr-Cang ve diğer hind ileri gelenleri Bombay'da genç Nizâm'ı temsil etmiştir. 1876 yılının nisanında İngiltere'yi ziyâret ettiği vakit, kraliçe Viktoria'ya takdim edilmiştir. Oxford üniversitesi tarafından kendisine Doctor civilis legis şeref unvânı ile Londra'nın beşehrlik pâyesi verilmiştir. Kânun II. 1883'te Nizâm'ın Avrupa seyahatı ile ilgili bazarlıkları yapmış, fakat 7 şubatta koleraya yakalanarak, erteai sabah ölmüştür. Ölümünden bir kaç gün önce Haydarâbâd'ı ziyâret eden Mecklenburg-Schwerin dükası Johann Albrecht'i Mîr-'Alam gölünde misâfir etmiş idi. Ölümü her tarafa teessürle karşılandı. Kendisi umûmiyetle ilk aldığı Sâlâr-Cang unvânı ile meşhûr olmakla berâber, bundan daha yüksek *Şucâ' al-Davla* ve *Muhtâr al-Mulk* unvanlarını da hâiz bulunuyordu.

Bibliyografya: Syed Hossain Bilgrami, *Memoir of Sir Salar Jang, Shuja' ud Daula, Mukhtar ul-Mulk*, G. C. S. I (Bombay, 1883); Syed Hossain Bilgrami ve C. Wilmott, *Historical and Descriptive Sketch of H. H. the Nizam's Dominions* (Bombay, 1883).

(T. W. HAIG.)

SÂLÂT. SÂLÂT (A.) islâmiyette namaz şeklinde Allâh'a ibâdet mânasına kullanılan tâbirdir. Bu tâbirin Avrupa dillerine kısaca „du'â“ mânasına gelen kelimeler ile çevrilmesi doğru değildir. Avrupa dillerinde, *Gebet*, *la prière* v.b.'nin karşılığı arapçada *du'â*'dır (Snouck Hurgronje bu farka bilhassa dikkati çekmiştir: *Verspreide Geschriften*, I, 213 v.d.; II, 90, IV/1, 56; 63 v.d. v.b.). *Şalât* kelimesine, görünüğe göre, *Kur'an*'dan önceki eserlerde tesâdüf edilmez; *Kur'an*'ın kâfi yazı ile olan bir çok nüsbalarında ve bir de ekaeriyyâ daha sonraki eserlerde *Kur'an*'a dayanılarak, bu kelime سَلٰوة şeklinde yazılmıştır. Ekseriyâ bu imlânın bir lehce telaffuzuna uyduğu kabul edilir (Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, a. 255; Wright-de Goeje, *Arabic Grammar*, I, 12 A; C. Brockelmann, *Arabische Grammatik*, s. 7). Gerçekten *alif* yerine *vâv* yazılması *Kur'an*'daki başka bir çok kelimelerde de vardır. Bu şekil imlâ, *ribâ* (رِبَا) kelime-i müstesnâ, yalnız ârâmî dilinde pek sık tesâdüf edilen -ât (veya -öt) ile nihâyetlenen kelimelerin sonunda görülmektedir. Bundan dolayı سَلٰوة, سَلٰوة, سَلٰوة benzer kelimelerin imlâında bir ârâmî te'sirinin kendisini

bissettirdiği nazariyesi (krş. Fränkel, *De vocabulis in antiquis Arabum carminibus et in Corano peregrinis*, s. 21) gözden uzak tutulmalıdır.

Ârâmîce *şelâ* kelimesinin istikakı çok açıktır. Kökü olan *ş-l-* ârâmî dilinde „katlamak, bükmek ve germek“ mânasına gelir. *Şelâ* bir mastar ismidir ve „katlamak“ v.b. fiillerle delâlet eder. Muhtelif ârâmî lehçelerinde, namaz gibi, âyin şeklindeki duâ mânasında kullanılmıştır; mâmafih hiç olmazsa süryânî dilinde umûmiyetle *bâ'utâ* denilen, ferdi ve serbest duâ mânasına da gelebilir. Namaz ile yahudilerin ve hristiyanların dinî âyinleri arasında benzerlikler göze çarpar. *Şallâ* fiili *şalât* iâminden müştak olup, „namaz (*şalât*) kılmak“ mânasına gelir.

Başlangıçta islâmiyette bir dinî âyin te'sis etmek için yahudi ve hristiyanların dinî âyinlerinde, merâsim ile okunan duâlar şeklinde inşâ ettikleri ve bir makamlı okudukları metinler yok idi. Oldukça yayılmış bir telakkîye göre, Peygamberin ilk vahyi olan XCVI. sûrenin gelmesi husûsü ile alâkalı meşhûr bâdîste bu açıkça görülmektedir. O, bir duâ okuması için ısrarda bulunan meleğin emrine, „okuyucu değilim“ cevâbını vermiş idi. Peygamberi korku ve sıkıntıya düşüren bu konuşmanın ilâhî kısmı aynı zamanda okunacak ilk metin olmuş ve diğer metinler uzun veya kısa fâsılalar ile bunu tâkip etmiştir.

Şalât *Kur'an*'ın hiç bir yerinde tasvir edilmiş ve kat'î şekilde kaidelere bağlanmamış ise de, menâsikin inkişâfı sırasında, esâslı hatlarının değişmediği kabûl olunabilir. Namazı (*şalât*) meydana getiren muhtelif kısımlar hakkında *Kur'an*'daki kayıtlar, bu faraziyeyle ileri sürmeğe imkân vermektedir. *Şalât*'ın erkânının umûmiyetle, sırası ile ayakta durma, vücûdun eğilmesi (*rukû*) ve secede (*sucûd*) olduğu kabûl edilir. Sabab namazına *Kur'an al-facr* diyen XVII, 80 âyeti ile, Mekke devrinde *şalât*'ın *Kur'an* okumakla ne kadar alâkalı olduğu açıkça görülür. Diğer taraftan bizzat *Kur'an* okuma secdelere bağlıdır (*Kur'an*, LXXXIV, 21).

Daha bu devirde „tesbiblerin“ namazın (*şalât*) tamamlayıcı kısımlarını teşkil ettiği, meselâ *Kur'an*'ın XX, 130 ve XXIV, 41 âyetlerinden anlaşılmaktadır; bu yerlerde *tasbîh* ve *tahmîd* namaz ile çok sıkı bir şekilde alâkalı olarak zikredilmiştir.

Şalât'ın ve *şallâ* fiilinin en eski sûrelerde zikredilmiş olması (msl. *Kur'an* LXXV, 31; LXX, 23; CVII, 5; LXXIV, 44; CVIII, 2) keyfiyeti bu ibâdetin islâmiyetin ilk doğuşundan itibaren mevcûd olduğunu ve Caetani'nin

şüphesi düşünce ve faraziyelerinin *Kur'an*'ın şehâdetini yeter derecede hesâba katmadığını (krş. *Annali*, giriş, § 219, not, kısmen Grimme 'ni benzer beyânlarına istinât eder) kabûl etmek imkânını verir. *Kur'an*, XVII, 110'da Peygamberin bu yeni menâsiki ile Mekke sâkinlerini ne kadar kızdırdığı görülmektedir; bu sûrede Allah Peygambere namazını yüksek sesle okuyarak kılmamasını tavsiye eder; bunu an'ane, haklı olarak, şöyle tefsir eder: kâfir hemşehrileri namazda okunan sûre ve âyetleri çok yüksek ses ile okuma sebebiyle kızıp, Peygamberi incitiyorlardı. Şu vâkıa da buna uygundur: Peygamberin mütemâdiyen daha evvelki peygamberlerin misâlini tâkibe, onların sabırlarını örnek almağa teşvik edildiği devirde, ona muntazaman eski peygamberlerin de çevrelerini namaz (*şalât*) kılmağa dâvet ettikleri hatırlatılır (msl. *Kur'an*, XXI, 73; XIX, 32, 56; XIV, 40; XX, 132).

Kur'an'da *şalât*, ayrıca *zakât* yanında çok sık zikredilmiştir; bunların ikisi açıkça Allah'ın tercib ettiği dinî tezâbürlere telakkî ediliyordu (msl. *Kur'an*, II, 77, 104, 172, 277; IV, 79, 160; V, 15, 60 v.b.). *Kur'an* (II, 42, 148) 'da mü'minler *şalât* ve *şabr* ile Allahın yardımını aramağa dâvet edilmişlerdir. *Şabr* [b. bk.] burada oruç olarak tefsir edilmiştir. Mâmafih *Kur'an*'da sonraları mübim bir yer alacak olan beş „destegin“ (*rukn*) biç bir izi yoktur. *Şalât* bir tevâzu tezâbüdür (*Kur'an*, XXIII, 2); bu da kadîm çağda ulûhiyet karşısında insana en çok yakışan durum olarak telakkî edilmektedir. *Şalât*'ın harfiyen yerine getirilmesi (*muḥāfaẓa*), bir çok münâsebetler ile, ısrarla tenbih olunur (*Kur'an*, VI, 92; XXIII, 9; LII, 34, krş. LII, 22) ve bu busûsta her türlü ihmâl (*sahv*) ayıplanır (*Kur'an*, CVII, 4). *Kur'an*, IV, 104'te böyle bir teşvike şu sebep gösterilmiştir: zîra *şalât*, mü'minler için, bir *Kitâb mavkûr*'tur, yâni zamanları belli bir farzdır. Münâfikların [b. bk.] namazı gayretsiz ve alçakça bir iki-yüzlülükle kılmaları (*Kur'an*, IV, 141) ayıplanmaktadır. Şarap içme için konulan tabdîtlerin ve sonra şarap içmenin yasak edilmesinin sebeplerinden biri bu içkinin fazla alınmasının namazı karıştırması, ifsâat etmesi idi (*Kur'an*, IV, 43).

Daha önce söylendiği gibi, *şalât* sonraki şekli ile başlangıçtan beri tesbit edilmiştir. Islâmiyetin en eski devrinde *şalât*'ın husûsiyetleri ve onunla berâber bulunan menâsik hakkında ancak pek az şey biliyoruz. Namaz için bir dinî temizlenme [bk. madd. GUSÛL, TAḤÂRA, VUẒÛ] farz kılınmıştır (*Kur'an*, V, 8); cuma namazı için yapılan *nida* (*Kur'an*, V, 63 ve LXII, 9) zikredilmiştir. Bir teblike

ile karşılaşma bâlinde kılınan husûsî bir namaz *Kur'an* IV, 103'te tasvir edilmiştir (krş. a.g. *şalât al-havf*). Peygamber için duâ ve bir de *taslîm*, dâba muabhar şekli ile, namazın sonunu teşkil eder. Bu amel için *Kur'an* XXXIII, 56 âyetine istinât edilebilir ki, burada şöyle denilmektedir: „Allah ve melekleri Peygambere duâ ederler (*guṣallûna*); ey iman edenler! ona duâ ediniz ve selâmet dileyiniz.“ *Kur'an* (LXII, 9) cuma namazı şu kelimeler ile zikredilmektedir: „Ey iman edenler, cuma gününde *şalât* için çağırıldığınız zaman, Allahın anılmasına (*zikr*) koşunuz ve alış-veriş bırakınız; bilerseniz, bu siz'in için dâba iyidir.“

Bu şartlar içinde, islâmiyeti kabûl etmeğe karar veren kimselere namaz amelini hemen yerine getirmelerinin öğretilmesine Peygamberin büyük bir ehemmiyet vereceği bedîhîdir. Rivâyet onun bu gaye ile As'ad b. Zurâra'yi yâhut da Muş'ab b. 'Umayr'î Medine sâkinlerine gönderdiğini ve bu elçinin onlar ile birlikte cuma namazını kılan ilk kimse olduğunu nakleder (krş. A. J. Wensinek, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 111 v.d. ve bir de bk. C. M. Becker, *Der Islam*, III, 378 v. d.). Peygamberin Arabistan kabilelerine gönderdiği emirlerde *şalât*, her müslümanın vazifesi olarak, kuvvetle tavsiye edilmekte idi (krş. J. Sperber, *Die Schreiben Muhammads an die Stämme Arabiens*, MSOS As., XIX, ayrı baskı, s. 16, 19, 38, 58, 77 v.b.). Islâmî an'anelere göre, günlük namazın (*şalât*) beş vakit olarak tesbiti islâmiyetin başlangıcında vukua gelmiştir. Bu, Peygamberin mirâci [bk. madd. İSRÂ] ile ilgilidir. Peygamber göklerin en yüksek yerine, Allahın huzûruna varınca, Allah günde 50 namaz farzettii. Peygamber bu emri alarak, Allahın huzûrundan ayrıldı; dönüş yolunda Mûsâ'ya tesâdüf etti; Mûsâ mü'minler için Allahın neleri farz kıldığını kendisinden sordu ve emri duyunca — „Rabbînin yanına dön; çünkü ümmetin bu emri yerine getirecek hâlde değildir“ — dedi. Allah o zaman 50 namazı 25'e indirdi. Peygamber dönüşünde Allahın yeni emrini Mûsâ'ya bildirdi ve Mûsâ da ona aynı cevâbı verdi. Allah namazların sayısını 5'e indirinceye kadar, bu gidis-geliş devam etti (al-Buhârî, *Şalât*, bâb I; Muslim, *İmân*, hadîs 259, 263; al-Tirmizî, *Mavâkîr al-şalât*, bâb 45; al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 1; İbn Mâce, *İkâma*, bâb 194; Ahmed b. Hanbal, I, 315 (üç defa); III, 148 v.d., 161; krş. İbn Sa'd, I/1, 143 v.b.). Bu sabne İbrahim'in Sodome ve Gomorrhe lebinde müdâbalesini tasvir eden *Tekvîn*, XVIII, 23 v.d. ile bir dereceye kadar benzerlik gösterir. Diğer taraftan çok yayılmış bulunan bir hadîste, Cabrâ'il'in bir günde beş defa indiği, Peygamberin

huzûrunda namaz kıldığı ve onun da meleği taklit ettiği söylenir (al-Buhârî, *Mavâkîr*, bâb 1; Muslim, *Masâcid*, hadîs 166, 167; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 2; al-Tirmizî, *Mavâkîr*, bâb 1; al-Nasâ'î, *Mavâkîr*, bâb 1, 10, 17; İbn Mâce, *Şalât*, bâb 1; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 2; Mâlik, *Vuḥûr*, bâb 1 v.b.).

Bu telakkî bem tarihî, hem de edebî tenkidde tabammül edemez. Houtsma, kısa, fakat çok derin bir incelemede, şu neticelere varmıştır (*Iets over den dagelijkschen Çalat der Mohammedanen*, *Theologisch Tijdschrift*, 1890, XXIV, 127 v.dd.): Mekke devresinde namazın nasıl tanzim edildiği *Kur'an* (XI, 114)'dan anlaşılmaktadır; „gündüzün iki tarafında (*şaraf-tân*), gecenin de yakın saatlerinde namaz kıl.“ *Kur'an*, XVII, 80 buna uymaktadır; burada bir sabab namazı, bir akşam namazı ve bir gece namazı (*tahaccud*) emredilmektedir; krş. *Kur'an*, XXIV 2, 57; burada *şalât al-facr* ile *şalât al-işâ* zikredilmektedir. Medine devresinde nâzîl olan ikinci sûrede (âyet 239) birdenbire bir „orta namaz“ (*al-şalât al-vusṭâ*) zikrediliyor. Bunun Medine'de diğer iki namaza ilâve edilmiş olması gerekir.

Böylece Peygamberin hayâtında namaz sayısını üçe çıkıştır. Bu sayının 5 olarak nasıl tesbit edildiği mes'elesine gelince, Houtsma bu suâle şöyle cevap veriyor: gün ortasında iki namaz (*şalât al-zuhr* ve *al-aşr*), bir de akşam kılınan iki namaz (*mağrib* ve *işâ*), *vusṭâ* ile *işâ*'nın iki kere tekrarından meydana gelmiştir. Bu tekrarlama kolayca izâh edilir; çünkü Peygamber bayâtında *şalât*'ların saatlerini kat'î olarak tesbit etmiş değildir (krş. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1913, nr. 2, s. 10 v. dd.). Goldziber, bil'akis, beş sayısını izâh etmek için, İran te'sirine mürâcaat eder (*Islamisme et Parsisme*, *RHR*, 1901, XLIII, 15). Caetani 'Omar II. zamanında beş sayısının henüz kat'î bir şekilde tesbit edilmemiş olduğu vâkiasına dikkati çekerek (*Annali*, giriş, § 219, Goldziber, *Muh. Studien*, II, 20, 29'a atfen). Bu busûsta 'Omar'in 'Urva'ye ihtiyatlı olmasını tenbih etmesinin beş sayısı hakkında olmayıp, fakat beş namaz saatinin doğru tesbiti hakkında olduğuna dikkati çekmek lâzımdır; bu tesbit fiilen hadîs mecmualarında husûsî bir araştırmayı gerektiren bir münâkaşa mevzuudur. Günde mecbûrî beş vakit namaz nazariyesi hangi devirde tesbit edilmiştir; bu şimdilik kat'î bir şekilde tayin edilemez. İbn 'Abbâs'a göre, Peygamber, Medine'de seyahatte olmadığı veya yakın bir teblike mevcut bulunmadığı takdirde, muhtelif namazları, meselâ bir taraftan *zuhr* ve *aşr* namazlarını, di-

ger taraftan mağrib ve 'işâ' namazlarını „bir arada kılmıştır“ (Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 49). Peygamberin bu hareketinin muhtemel sebebi kendisine sorulunca, İbn 'Abbâs şu cevâbı vermiştir: — „ümmetinden olanları (kendilerine çok ağır yükler yükleyerek), günah tehlikesine düşürmek istemiyordu“— (ayn. esr., hadîs 50, krs. 54, 55). Aynı hadîsin başka bir rivâyetinde şu ifade hulumaktadır: Peygamber hayatta iken, hîz namazları ikiye-ikişer hırleştirmeyi itiyat edinmiştik (ayn. esr., hadîs 58). Zikredilen hadîsler üzerine al-Navavî'nin şerhi bu hadîslerin ulemâyâ ne kadar güçlük verdiğini göstermek ve ayrıca ulemânın bunu nasıl balledehildığını izâh etmek bakımından mübimdir (Kahire, 1238, tab. II, 196 v. d.). Bunlar Peygamberin hayâtında günlük namaz miktarının henüz beş olarak teshit edilmemiş olduğunun delilidir.

Hadîs mecmualarında beş sayısı bir çok hadîste görülmektedir. Fıkıh mekteplerinde bu husûsta hiç bir fikir ayrılığı mevcut değildir. O hâlde bu nazariyenin VII. asrın sonundan önce meydana çıktığını kabul etmek lâzımdır.

Bu beş farz namaz, kılınmaları icâp eden günün zamanlarına göre isimlendirilmiştir [krş. mad. MİKÂT]: *şalât al-şubh* veya çok defa *şalât al-facr*; *şalât al-zuhr*; *şalât al-aşr*; *şalât al-mağrib*; *şalât al-îşâ* veya ekseriyâ *şalât al-atama*; fakat hâzan bu son isim tenkit edilir (Muslim, *Masâcid*, hadîs 228, 229; Ahû Dâ'ud, *Hudâd*, bâb 78; al-Nasâ'î, *Mavâkîit*, bâb 23 v. h.).

II.

Günde beş vakit mechûrî namaz (*al-maktûba*, *nâfila* yabut *şalât al-ta'avvu'* denilen ihtiyârî namazlara karşılık) bülûğa ermiş ve şuûru yerinde her müslüman için farzdır. Bu mükellefiyet, bir müddet, hastalar için tâlik edilir. Kılınmamış namazlar sonradan kılınmalıdır (*kazâ*). Şâfiî mezhebinin bu husûstaki görüşleri Muslim, *Musâfirîn*, hadîs 309—316 üzerine al-Navavî'nin yaptığı şerhte (II, 178 v. dd.) hulumaktadır. İslâmiyette giddetli telakkilere göre, namazı, şeriatın emrettiği bir vazife olarak kabul etmeyerek, kasden ihmâl eden bir kimsenin kâfir sayılması icâp eder. Namazın kasden ihmâli, aynı şekilde nazârî bir temele istinâat etmese bile, bu suçu irtikâp edenin öldürülmesini gerektirir (krş. al-Navavî, *Minhâc al-fâlibîn*, nşr. Berg, I, 202 v. d.; krş. Ahû İshâk al-Şirâzî, *K. al-Tanbih fi'l-fikh*, nşr. Juynboll, s. 15).

Namazın müteher olması için, bâzı mukaddem şartların yerine getirilmesi lâzımdır. Zarûrî dinî temizlik, mechûrî ola-

rak, *vuzû'* [h. hk.], *gusl* [b. hk.] veya *ıngam-mum* [b. hk.] ile te'min edilmelidir. Elbise „gâyesi çıplaklığı örtmek“ (*satr nî-avru*) olan şeriat emirlerine uygun olmalıdır. Bu da şu demektir: erkeklerde vücut göhekten dizlere kadar örtülü olmalıdır; hîr kadınlarda ise, yüz ve eller müstesnâ, vücut tamâmiyle örtülü olmalıdır. Bu son dinî hüküm şâyân-ı dikkattir; çünkü müslüman kadının peçe ile örtünmek mecbûriyetinde olduğuna dâir Avrupa'daki halk düşünceleri ile açık bir tezat teşkil eder (krş. Snouck Hurgronje, *Twee populaire dwalingen, Verspreide Geschriften*, I, 295 v. d.). Hadîste elbise meselesinde, dâbâ bir çoklarında olduğu gibi, henüz bir ifade hirligine varılmış değildir. Bir taraftan sâdece çıplaklığı örtmekten hahsolunur (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 10), diğer taraftan omuzları da örtmek emri Peygambere isnât olunur (msl. Muslim, *Şalât*, hadîs 175); bir taraftan hafif *şammâ* kullanılması, bilbassa zikrolunur (msl. Ahmed b. Hanhal, *Musnad*, III, 322 ve sık-sık); burada bir tek *şavb* örtünerek, namaz kılmanın câiz veya tamâmiyle tahî'i olduğu söylenir (msl. Ahû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 77, 80 v. dd.); diğer taraftan, iki *şavb*'i olan hîr insanın namaz için bunları giymesi gerektiği tasdik olunur (msl. Ahû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 82; Ahmed b. Hanhal, II, 148).

Namazın hîr câmide kılınmasına ihtiyac yoktur. Namaz bir evde ve hattâ her hangi bir yerde kılınabilir; bu busûs, hütûn yer-yüzünün, bir imtiyaz ile, kendisine *mascid* va *şahâr* olması te'min edilmiş olduğunu söyleyen Peygamberin sözlerine dayanmaktadır (hk. msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 56). Mezarlar (msl. Muslim, *Şalât al-masâfirîn*, hadîs 208, 209) ile mezahalar v. b. gibi temiz olmayan yerler (bk. msl. al-Tirmizî, *Mavâkîit al-şalât*, bâb 141) bundan istisnâ edilir.

Namaz (*şalât*) kılınan yer bir dereceye kadar, civardaki sâhadan bir *sutra* ile ayrılmış olmalıdır; bu husûsta krş. mad. SUTRA. Umûmiyetle namazda hîr *saccâda* [b. hk.] kullanılır. Bundan başka, namaz kılınırken, Mekke'ye doğru yönelmek lâzımdır [krş. mad. KIBLE].

Tam mânası ile namaz aşağıdaki rûkûnlerden müteşekkildir (burada şâfiîlerin kıldığı gibi tasvir edilmiştir):

Kılınacak namaz helirtilerek, yüksek sesle veya içten niyet (*nîya*; b. bk.) edilir (krş. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 16; A. J. Wensinck, *De intentie in recht, ethiek en mystiek der semietische volken, VMAW*, 5. Reeks, deel IV), sonra *Allâhu akbar* (*takbîrat al-ihram*) kelimeleri söylenir, hununla ihâdet hâli bezler [hk. mad. İHRÂM]. Mittwoch bu ihâre ile

yahudi *tefilla*'sının takdislerini mukayese etmiştir (ayn. esr., s. 16 v. d.). Namaz a y a k t a kılınır. Mittwoch bu busûsta yahudi *tefilla*'sına *amîdâ* denildiğini batırlatıyor (ayn. esr., s. 16). *Takbîr*'den sonra hîr *du'â* veya hîr *ta'avvuz* okumak sünnettir (krş. *Minhâc*, I, 78). Sonra *Fâtîha* süresi okunur. Hadîste bu okuyuşun (*ķir'â'a*) ehemmiyeti şu ihâre ile çok iyi ifade edilmiştir: *lâ şalâta liman lam yak-ra' bi-fâtîhati 'l-kitâb* („Kur'an'ın fâtîhasını okumamış olanın hiç bir namazı yoktur“; msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 95; Muslim, *Şalât*, hadîs 34—36, 42) Namaz cemâat hâlinde kılınıyorsa, imam ile yalnız *fâtîha*'yı okumak kaidedir; imam ikinci *ķir'â'a*'ya haşlayınca, dinlemekle iktifâ olunur (bk. *Minhâc*, I, 80). Hadîste sesli olarak ve içten okunması gereken kısımlar için hîr çok işaretler vardır (msl. al-Buhârî, *Kusûf*, bâb 19; Ahû Dâ'ud, *Şahâra*, bâb 89; al-Nasâ'î *İftitâh*, bâb 27—29, 80 v. d., v. b.; krş. al-Buhârî, *Azân*, bâb 96, 97, 108; Muslim, *Şalât*, hadîs 47—49; al-Nasâ'î, *İftitâh*, bâb 27, 28, 80 v. b.).

Sonra *rukû'* gelir; bu el avuçlarının dizlerin hizâsına gelinceye kadar gövdenin eğilmesinden ihârettir (yahudilerin *keri'a*'lerine henzer; bk. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 17 v. d.; hk. hîr de Lane, *Manners and Customs, Religion and Laws* hahsinde ve Juynboll, *Handbuch*, s. 76, hk. muhtelif namaz durumlarını gösteren resimler). Sonra tekrar doğrulunur (*i'tidâl*); *rukû'*'dan sonra haş kaldırılır-kaldırılmaz, eller de havaya kaldırılır ve şu sözler söylenir: „Allah kendisine bamededenleri duyar“. Hadîste emredilmiş olan namaz durumları bunlardır (al-Buhârî, *Azân*, bâb 52, 74, 82; Muslim, *Şalât*, hadîs 25, 28, 55, 62 v. dd. v. h.).

Namaz (*şalât*) ve *du'â*'da ellerin kaldırılması muhtelif tefsirlere yol açmıştır. Bir taraftan Peygamberin namaz kıldığı zaman ellerini kaldırmak itiyadında olduğu söylenir (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 83—86; Muslim, *Şalât*, hadîs 21—26; Ahû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 114—126; al-Nasâ'î, *İftitâh*, bâb 1—6, 85—87; Ahmed b. Hanhal, I, 93, 255, 289 v. b.). Zikredilen eserlerde görüleceği üzere, elleri ne kadar kaldırmak gerektiğini tâyin etmeğe hîr dereceye kadar ebemmiyet verilmektedir. Elleri kaldırma yanında, onların uzatılmasından da bahsolunur (al-Buhârî, *Azân*, bâb 130). Daha evvelce zikredilen hadîs metinlerinden yine açıkça anlaşılacaktır ki, elleri kaldırma yalnız *rukû'*'dan sonra değildir; fakat namazın diğer kısımlarından sonra da el kaldırılır. Bu duâ hareketi yağmur duâsı esnâsında husûsiyetle icrâ olunur (msl. al-Buhârî, *Cum'a*, bâb 34, 35; Muslim, *İstisķâ*, hadîs 5—7; Ahmed b. Hanhal, III, 104, 153, 181 v. b.). Bâzan el kaldırma

nın (*raf' al-yadayn*), *istisķâ* müstesnâ, her duâda câiz olmadığı söylenir (msl. al-Nasâ'î, *ķiyâm al-layl*, bâb 52; Ahmed b. Hanbal, II, 243). Bu menâsike verilen ehemmiyet, Peygamberin *du'â*'da el kaldırmadan önce, ahdest (*vuzû'*) aldığı vâkiasında görülmektedir (al-Buhârî, *Mağâzî*, bâb 55). Goldziher'in *Zauber-elemente im islamischen Gebet* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 320) makalesinde izâh ettiği üzere, el kaldırmanın aynı zamanda insanın ulûhiyet karşısında yaptığı bir ihtiram ifadesi vâsıtası olduğu düşünülürse, bütün hunlar aydınlanır. Sünnet *rukû'*'a *ķunût* [h. hk.], 'u ilâve eder ki, bu da Goldziher'in bir az önce zikredilmiş olan makalesinde izâh ettiği üzere, kismen elleri kaldırmak ile aynı zümreye girer.

Namazın (*şalât*) müteâkip rûknü („destegi“) secededir (*sucûd*); hunun da benzeri yahudi (Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 17 v. d., *Hıştah-vavâyâ*) ve hristiyan (Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 104 v. d.) ibâdetlerinde vardır. Daha fazla bilgi için hk. mad. SUCÜD. Sonra yarı diz çökmüş, yarı oturmuş durum gelir ki, huna arapçada umûmiyetle *cûlûs* („oturuş“) denilir (bk. Juynboll, *ayn. esr.*, 76, resim 7). Sonra ikinci hîr secede (*sucûd*) gelir.

Fâtîha okumadan ikinci secedeye kadar (ikinci secede dâhil) olan menâsik hîr rek'at (*rak'a*) teşkil eder. Şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, hiç olmazsa hadîs kitaplarında bu tâhirler sâbit olmaktan uzaktır. Rek'at (*rak'a*) bâzan *sacda* ile aynı mânada kullanılmış gibidir; bâzan daha geniş hîr mânâ taşıdığı görülür. Bu sonradan dilde daha çok bu mânâsı ile kullanılmıştır ve gâlihâ namazın (*şalât*) ortasını teşkil eden bütün kısma delâlet eder. Bu meseleyi ancak hâlen yazılmamış olan müslüman ibâdetleri tarihi aydınlatabilirdi. Yine hadîs kitaplarında en çok kullanılan istihlâlar her namaz için *rak'a* miktarını gösterir ki, *şalât al-facr* 2, *şalât al-zuhr* 4, *şalât al-aşr* 4, *şalât al-mağrib* 3, *şalât al-îşâ* 4 rek'attır. Bizzat müslüman an'aneleri menşe'de namazın iki rek'attan müteşekkil olduğunu, bu miktarın seyâhatta kılınan namazda muhâfaza edildiğini, fakat bunun yerine alel'ade namaz için 4 rek'at konulduğunu gösterir (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 1; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 1—3 v. h.). Mittwoch (ayn. esr., s. 18 v. d.) menşe'de iki rek'at'ın teessüs etmesi husûsunda yahudi te'siri bulmağa çalışır.

Her hangi hîr namazın şu kadar veya bu kadar rek'attan müteşekkil olduğunu söylemek, ilk *ķir'â'a*'den önce hulan ilk hareketler, ikinci secedeyi (*sucûd*, âş. hk.) tâkip eden hareketler ile herâher, bahis mevzuu olan namazda yalnız hîr defa yapılmalıdır; fakat huna kar-

şılık bunların arasında bulunan ibâdet hareketleri şu veya bu kadar defa tekrar edilmelidir, demektir.

İkinci secdeyi (*sucûd*) tâkip eden menâsik şunlardır: *taşahhud*, oturmuş olarak söylenilen kelime-i şebâdet. Namazın bâzı kısımlarının tekrarı bakımında bir az önce zikredilmiş olan kaidenin yavaş-yavaş teessüs etmiş olması *taşahhud*'ün iki rek'attan mürekkep ber kısmında tekrar edilmesi gerektiği bakımında Peygambere isnat olunan bir hadîsten (Ahmed b. Hanbal, I, 211) açıkça anlaşılmaktadır.

Onan sonra Peygambere salavât (*şalât*) gelir ki, bu içinde *şalla 'llâhu 'alayhi ve salâma* ibâresinin pek sık görüldüğü duâlardan ibârettir. Bu ibâre oturmuş hâlde okunur.

Bütün bunlar, namazın, yâni kudsi duruşun sonunda bulunan son menâsik, *salâm* veya *taslîmat al-tahlîl* için de doğrudur. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 91 v.d.)'ya göre, bu *salâm*'ın en tam ifâdesi şudur: *al-salâmu 'alaykum va rahmatu 'llâhi*; bununla beraber bu da kısaltılabilir. Bu *salâm*, baş önce sağa, sonra sola çevrilerek, iki defa söylenir. Bu mü'minlere selâm gibi telakkî olunur; fakat hâzır bulunan koruyucu melekler de selâmlanmış olur; krş. *Kur'an*, XVII, 80. Yabudi ibâdetindeki benzerleri için bk. Mitwoch, *ayn. esr.*, s. 18.

Namazın muhtelif menâsiki, chemmiyetlerine veya mecbûrî yabut da sünnet (*sunna*) olmaları husûsiyetlerine göre, kısımlara ayrılır. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 74 v.dd.) namazın „rükünleri“ (*arkân al-şalât*) arasında şunları sayar: *nîya*, *takbîrat al-ihrâm*, *kiyâm*, *kirâ'a*, *rukû'*, *itidâl*, *sucûd*, *cultûs*, *taşahhud*, *ku'ûd*, *al-şalât 'ala'l-nabî*, *salâm* ve (13. olarak) bütün bu menâsikin doğru sıralanması (*tartîb*). O kısmen yukarıda zikredilmiş olan diğer menâsiki sünnet telakkî etmektedir; krş. Abû İshâk al-Şîrâzî, *Tanbih*, s. 25.

Sünnet telakkî edilen bir çok bareketler, kısaltılmalarına veya tam olarak icrâ edilmelerine göre, ber namaza husûsî bir mâhiyet verebilir ve onun uzunluğuna te'sir edebilir. Bir taraftan namazın muhtelif yerlerine tabsis edilmiş duâlar (bk. Maulavi Muhammed Ali, *The Holy Qur'an*, 2. tab., Lahore, 1920, s. II) ve diğer taraftan *kirâ'a* sebebi ile bu bilbassa doğrudur; zira *fâtîha* okunmasını *Kur'an*'ın diğer sûrelerinin okunması tâkip edebilir. Hadîs bize bu husûsta bir çok bilgi verir. Öyle görülüyor ki, bâzı imâmların bu noktadaki fazla gayretleri mü'minleri usandırmıştır. Şüphesiz Peygambere şikâyet edilmiş ve Peygamber dâimâ muhâliflere hak'ermiştir: „Düşününüz—imamlara böyle nasihat etmiş idi—ki, aranızda ibtiyar ve zayıflar vardır“ (msl. al-Buhârî, *İlm*,

bâb 28; Muslim, *Şalât*, hadîs 170—190; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 122, 123 v.b.). Bahis mevzuu olan imamı *fattân* („fitneci“) olarak tavsif ettiği bile vardır (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 60; Ahmed b. Hanbal, III, 308). Peygamberi övmek için, kimsenin namazı onun kadar tam ve onun kadar sür'atlı kılmadığı da aöylenir (Ahmed b. Hanbal, III, 279, 282 ve tür.yer.).

Namazın muhtelif kısımlarının doğru olarak birbirini tâkip etmesinin, fakibler tarafından, namazın „rükünlerinden“ biri telakkî edilmesi tabî'idir. Bununla beraber, Peygamberin ölümünden uzun zaman sonra, bu sıranın ekseriyâ pek az sâbit olduğunu farzettirecek deliller vardır. Sayının ve menâsikin mütad sırasının gayri-i ibtiyârî bozulması fıkıh ve hadîste tetkik edilmiştir; fakat fıkıhta bu vâkıaların tarîbî tertîbî bâzı hadîsler yüzünden bozulmuştur. Fıkıh ile badîse göre, tâli teferruat üzerindeki bu gayri-i ihtiyârî bozular ilâve rek'at ve secde ile düzeltilir. al-Navavî (msl. s. 90 v.dd.)'nin teferruatlı izâhlarından fıkıhın bu mes'eleyi ne kadar büyük bir titizlik ile kaidelere bağladığı bakımında bir fikir edinilebilir. Hadîs bil'akis umûmiyetle bu çeşit sehivler yapan Peygamberin, bu gibi bâllerde *sacdata 'l-sahv* denilen ilâve iki secde kıldığını söylemekle iktifâ eder (msl. Muslim, *Masâcid*, badîs 85; Ahmed b. Hanbal, III, 12, 37, 42; al-Buhârî, *Şalât*, bâb 88; *Sahv*, bâb 4 v.b.). al-Buhârî, *Şalât* bölümünün 32. bâbının başlığında daha az doğru olarak tanzim edilmiş bir vaziyetin bâtirasını mubâfaza etmiştir.

Fıkıh namazın değerini yok eden fiiller ile namazda vücûdun aldığı vaziyetlerin neler olduğunu büyük bir itinâ ile tâyin eder (al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 103 v.dd.; Abû İshâk al-Şîrâzî, s. 28 v.d.). Hadîs, menâsikte namaz esnâsında mü'minlerin aralarında serbestçe konuşuklarını, Peygamberi selâmladıklarını ve birbirleri ile selâmlaşuklarını, fakat Peygamberin bu serbestliğe son verdiğini nakleder (al-Buhârî, *al-Amal fi'l-şalât*, bâb 2, 4). Eski vaziyet sık-sık zikredilen şu hikâye ile çok bâriz bir şekilde anlatılmıştır: Peygamber, Zaynab'ın bir kızı boynunda iken, namaz kılıyordu; secdeye (*sucûd*) varınca söylendiğine göre, çocuğu yere bırakıyor ve kalkarken, yâni den alıyordu (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 106; Muslim, *Masâcid*, badîs 41—44; al-Nasâ'î, *Masâcid*, bâb 19). Bir başka hadîs Hasan ile Husayn'ın Peygamber secdeye iken, sırtına bindiklerini hikâye eder (msl. Ahmed b. Hanbal, II, 513).

III.

Günlük beş vakit namazdan başka, mecbûrî olmayan bâzı namazlar da vardır; al-Gazzâlî,

bunları üç zümreye ayırır: *sunna*, *mustahabb* ve *ta'avvut* (*İhyâ*, Kabire, 1302, I, 174). Bunlardan bâzıları yalnız Peygamberin ölümünden sonra meydana çıkmıştır; bu, onların neden dolay mecbûrî olmadığını izâh eder; diğerleri, daha Peygamber hayatta iken, bir az arka plana düşmüş idi.

Gece namazı (*şalât al-layl*) da böyledir. Hadîste en çok kullanılan adlandırma budur; fakat *Kur'an*'da bu, *tahaccud* kelimesi ile karışılır (*Kur'an*, XVII, 80). Bu kelimenin iştikakı (gece uyanık kalmak) ihtimâl gece beklemeleri ile ve busûsiyle garbî Asya sūfi ve zâbidlerinin son derecede riâyet ettikleri geceyi ibâdetle uyanık geçirme (süryânide *şahrâ*) âdeti ile yakınlığını muhtemel kılmaktadır. Dinî süryânî edebiyatında bu menâsik bakımında çok açık bilgilere sâhibiz. Buna göre, bâzan geceyi ibâdetle geçirme bizâtihi sevap kazandırır bir iş olup, geceyi uyanık geçirmek ekseriyâ mukaddes kitaplar okumak, tefekkür ve merâsimle yapılan duâ ile alâkalıdır. *Tahaccud* ü de böyle tasavvur etmek gerekir. *Laylat al-Kadr* [b. bk.] ve umûmiyetle ramazan gecelerinde yapılan ibâdetin tasvirinde bunun için terehhan *kiyâm* tâbiri kullanılır ki, bu da sâdece ayakta durma ve geceyi ibâdet ile, uykusuz geçirme hâline bir kıymat isnât edildiği neticesini çıkarmağa imkân verir [bk. madd. RAMAZAN, TERÂVİH.].

En eski müslüman cemâatında bu şekildeki gece ibâdetlerinin gayretle edâ edildiği hadîsten anlaşılmaktadır. Bu mevzûda daha geniş bilgi için bk. madd. TAHACCUD. Burada yalnız şunu söyleyeceğiz ki, şüphesiz daha Peygamberin hayatında bu ibâdetlerin mecbûrî olmak busûsiyetleri kaldırılmış idi (Abû Dâ'ud, *Ta'avvut*, bâb 17, 26; al-Nasâ'î, *Kiyâm al-layl*, bâb 2; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 165).

Vitr gece namazına (*şalât*) sıkıca bağlanmaktadır. Bu kelime „tek“ mânasına gelmektedir ve menâsiki, gerçekten de gece namazının çift rek'atlarına bir rek'at eklemekten ibârettir. Bu mevzûda daha fazla bilgi için bk. madd. VİTR. Günlük namazın en eski islâm cemâatında ne kadar az sâbit olduğu öğleden evvelki yegâne namaz olan *şalât al-zuhâ* („kuşluk namazı“) bakımında nakledilen şeylerden anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbal (I, 147)'e göre, bu namazın vakti şöyle tesbit edilmiş idi: Peygamber *şalât al-aşr* („ikinci namazı“) kıldığı zaman güneş battığı yere ne kadar mesâfede ise, doğduğu yere de aynı mesâfede olduğu zaman *zuhâ* namazını kılıyordu. Bâzı nakillere göre, Peygamber *şalât al-zuhâ*'yı tavsiye etmiş (al-Nasâ'î, *Kiyâm al-layl*, bâb 28; *Şiyâm*, bâb 81; al-Dârimî, *şalât*, bâb 151;

Ahmed b. Hanbal, II, 175, 265 mükerrer, 271 v.b.) ve bunu muntazam bir şekilde edâ etmiştir (*ayn. esr.*, I, 89, II, 38); bu demektir ki, bu namaz kendisi için farz (*farîza*) ve müslümanlar için sünnet (*sunna*) idi (*ayn. esr.*, I, 231 v.d., 317 mükerrer). Bâzı hadîslere göre de, Peygamber bu namazı yalnız bir defa kılmıştır ve yahut bu mevzûda bize bilgi veren şâbid onu yalnız bir defa bu namazı kılarken görmüştür (al-Buhârî, *Azân*, bâb 41; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 80, 81; Abû Dâ'ud, *Ta'avvut*, bâb 12; Ahmed b. Hanbal, III, 156) yâbut da Peygamber bunu yalnız seyhâattan dönüştür kılıyordu (Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 75, 76). Bu rivâyetlere Abû Bakr, 'Omar ve İbn 'Omar gibi mühim şahsiyetlerin *şalât al-zuhâ*'yı kılmadıkları bakımındaki rivâyetleri eklemek lâzımdır (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 31; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 152). Bu sonuncusu battâ buna bid'at (*bid'a*, „dinde yenilik“, çok şiddetli bir kelime) diyecek kadar ileri gider (Muslim, *Hacc*, badîs 220; Ahmed b. Hanbal, II, 128 v. d., 155).

Umûmiyetle iki rek'attan mürekkep olup, farz namazların başında veya sonunda kılınan namazlar pek çoktur: *şalât al-facr*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Azân*, bâb 15; Abû Dâ'ud, *Ta'avvut*, bâb 6); *şalât al-zuhr*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, badîs 105, 106); tam güneş batarken kılınması câiz olmayan [krş. madd. MİKÂT] *şalât al-aşr*'den evvel ve sonra (bk. Abû Dâ'ud, *Ta'avvut*, bâb 8; al-Buhârî, *Mavâkıit*, bâb 53; krş. *Mağâzî*, bâb 6); *şalât al-magrib*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 35, 25) *şalât al-magrib*'den sonra 6 rek'at; al-Tirmizî, *Mavâkıit*, bâb 203); *şalât al-işâ*'dan sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25). Bununla beraber Peygamberin bu ihtiyârî namazları her gün kılmadığı hikâye edilmektedir; umûmiyetle bunların sayısı 16 veya 12 olarak gösterilir (Ahmed b. Hanbal, I, 111 v.d., 142 v.d., 146 v.d.). [Türkiye'de bunlara kısaca namazların sünnetleri denilir ki, bu namazların (*ravâtib*), banefi mezbebine göre, mikdarları şöyledir: sabah namazının 2 rek'atlık farzından evvel 2 rek'at, öğle namazının 4 rek'at olan farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at; ikindi namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 rek'at; akşam namazının 3 rek'at olan farzından sonra 2 rek'at; yatsı namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at. Yatsı namazından sonra 3 rek'at *vitr* namazı (aş-bk.) kılmak vâcibtir. Cuma namazından evvel ve sonra da dörder rek'at sünnet vardır]. Bunun hâricinde hafta veya ayın muhtelif günlerinde (bk. al-Gazzâlî, *İhyâ*, I, 174 v.dd., *Şalât*

bölümünün 7. bâbında) ve bir câmiye girildiği veya bir seyâhatten döndüğü v. b. gibi bâzı hâller münâsebeti ile (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 6n; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadis 74) kılınan *ravâtib* vardır.

IV.

Günlük namaz yalnız olarak kılınabilir; bununla beraber cemâat ile kılınması tavsiye edilmiştir (bu mes'ele hakkındaki fikir ayrılıkları için bk. al-Navavî, *ayn. esr.*, I, 126 v.d.). al-Navavî'ye göre, her hâlde, kadınlar için cemâatle kılmak husûsunda bir mecbûriyet yoktur; namaz hakkında onlara böyle bir tavsiyede bulunulmaz. Hadîste cemâat ile namaz kılmanın fâidaları açıkça aydınlatılmıştır (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 29—31, 34; Muslim, *Masâcid*, hadis 245—259, 271—282; al-Nasâ'î, *A'imma*, bâb 42, 45, 48—50, 52). Cemâat bâlinde namaz için toplantı yeri olarak bir câmi seçilmesi tavsiye olunur; fakat bu seçme mecbûrî değildir. Namazın değeri iştirâk edenlerin muayyen bir aayda oluşlarına da bağlı değildir. Abû İshâk al-Şîrâzî (*Tanbîh*, a. 31; krs. İbn Mâca, *İkâma*, bâb 5) iki kişinin cemâat bâlinde namaz kılacaklarını söyler. Üç kişinin iştirâk etmiş olduğu namazlar sık-sık tasvir edilmiştir (msl. Muslim, *Masâcid*, hadis 269).

Namaza sükûnetle gidilmesi tavsiye olunur (al-Buhârî, *Azân*, bâb 20, 21, 23; Muslim, *Masâcid*, hadis 151—155). Bir de namaza başlamadan bir az önce namaz için yer alınması ve namazın bitmesinden sonra nâra bir müddet durulması bilbassa sevaptır (Ahmed b. Hanbal, II, 266, 277, 289 v.d., 301). Cemâatle kılınacak namaza, bitmesine yalnız bir rek'at kala gelen, bu gecikmesine rağmen, „namaza (şalât) vaktinde yetmiş sayılır“ (al-Buhârî, *Mavâkîit*, bâb 29; Muslim, *Masâcid*, hadis 161—165 v.b. ve zıt düşünceler için bk. Mâlik, *Vukûat*, hadis 16). Kılınacak bir namaz yalnız olarak edâ edildikten sonra câmiye girilse bile, cemâat bâlindeki namaza iştirâk edilmelidir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 56; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 49). Mâmâfih buna zıt görüşü müdafaa eden müellifler de vardır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 57). Ekseriyâ zikredilen umûmî kaide cemâat (camâ'a) ile kılınamamış olan kısmın yalnız olarak telâff edilmesidir (Ahmed b. Hanbal, II, 237 v.dd., 270 v.b.).

Câmiye sıralar (şaff) hâlinde durulur; sıraların irtibâtına ve düzgün olmasına çok ehemmiyet verilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 71, 72, 74—76, 114; Muslim, *Şalât*, hadis 122—128, Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 93—100; Ahmed b. Hanbal, III, 3, 112 v.dd., 122 v.b.). İlk saftaki yerlere ayrı bir mümtâziyet atfedilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 9, 73; Muslim, *Şalât*,

hadis 129—132); bu sıra içinde de imamın sağında bulunan yerler tavsiye edilir (İbn Mâca, *İkâma*, bâb 34). Bütün bunlar yalnız erkeklerle mahsûstur; kadınların son sırada yer almaları söylenmiştir (Ahmed b. Hanbal, II, 247, 336, 354, 370). Cemâat namazı (şalât al-camâ'a) bir imam tarafından kılınır: imam ilk sıranın önünde durur yahut kendisinden başka yalnız iki kişi var ise, aralarında durur yahut da biri sağında, diğeri arkasında bulunacak şekilde yer alır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 98; al-Nasâ'î, *Ta'ibîk*, bâb 1; Ahmed b. Hanbal, I, 451).

İmamın bütün hareketlerinin tam ve doğru olarak taklît edilmesi emredilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 51—53, 74, 82 v.b.). Bu kaidede ihmâl eden ilâhî bir cezâyı çarpılır (Ahmed b. Hanbal, II, 425; Mâlik, *Nida'*, hadis 57).

Mittwoch (*ayn. esr.*, s. 22; krs. Becker, *Der Islam*, III, 386 v.dd.), imam ile yahudî ibâdetindeki *şallâh haş şibbâr* arasında bir münâsebet kurmak istemiştir. İslâmiyette imamlık yapabilecek evsâfta olan her kes bu vazifeyi yerine getirebilir. Peygamberin hayâtında Medine'de namazı bizzat kıldırması nâdiren vâkî olmuştur. Son hastalığında ve bir de kendisi Medine'de bulunmadığı zamanlarda, umûmiyetle Abû Bakr'in onun yerini alması icâp etmiştir. Hadîste bu husûsta geniş atıflar vardır; fakat bu işaretlerin çoğu Peygamberin ölümünü tâkip eden siyâsî hâdiselerin akislerinin te'siri olarak kabul edilmelidir. İmam kelimesinin çok zengin mânasının da gösterdiği gibi, o zamanlar namaz kıldırmağa çok büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Peygamberin mecidinde cemâatin (camâ'a) idârecisi olan kimse aynı zamanda tabî' olarak bütün cemâatin siyâsî idârecisi idi. Yavaş-yavaş imamın bu iki vazifesi ayrıldı; fakat bir kasabamın en küçük cemâatinin idârecisi için olduğu gibi, balîfe için de imam adı muhâfaza edilmiştir.

Hiç olmazsa ilk halifeler zamanında, Peygamberin mescidinde imam değişmez olarak tâyin edilmiş ise de, eyâletlerde bu vazifenin bir çok şabıslar tarafından sırası ile ifâsı beklenebilirdi. Hadîs mecmualarında eyâletlerde bu vazifenin nasıl görüldüğünün izlerine rastlanmaz. Belki de bundan hicretin ilk asırlarında hiç bir âdetin teşekkül etmemiş olduğu neticesi çıkarılabilir. Cemâat için yeter derecede şahıs toplanmış ise, bâzan en yaşlı olanın (al-Buhârî, *Azân*, bâb 17, 18, 35, 49, 140; *Cihâd*, bâb 42; al-Nasâ'î, *Azân*, bâb 7 v.b.), bâzan da Kur'an'ı en iyi bilen (Muslim, *Masâcid*, hadis 289—291; al-Nasâ'î, *Azân*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, III, 24, 34, 36 v.b.) namaz kıl-

dırması gerektiği söylenir. Köle ve azatlı köleler bile, imamlık vazifesini yapabilirler (al-Buhârî, *Azân*, bâb 54). Zeydîlerin rivâyet ettikleri bir hadîste, hattâ kadınların bile bu vazifeyi görebileceklerinden bahs olunur („*Corpus Juris*“ di Zaid ibn Ali, nşr. Griffini, nr. 189). Kimin arkasında namaz kılınabileceği mes'lesi de fıkıh kitaplarında ve hadîs mecmualarında münâkaşa edilmiştir (al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 131 v.dd.; al-Buhârî, *Azân*, bâb 56; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 63).

İmamın me'sûliyeti (Ahmed b. Hanbal, II, 232, 284, 377, 378 v.b.) gibi, ilâhî mükâfâtı da (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 58; İbn Mâca, *İkâma*, bâb 47) aydınlatılmıştır. İmam, eğer dinî mevzûlarda büyük salâhiyet sâhibi bir kimse ile bir arada bulunursa, yerini ona vermelidir (al-Nasâ'î, *A'imma*, bâb 3, 6). Kimse kendisini mü'minlere zorla kabul ettirmemelidir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 62; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 149). İmam yabancı olmalı, memleket halından olmalıdır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 65; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 147; Mâlik, *Şalât al-camâ'a*, bâb 15).

Cemâate (camâ'a) imamlık işi yavaş-yavaş, bir dereceye kadar sâbit bir me'mûriyet oldu. Mısırda imam ekseriyâ bir küçük esnâf veyn bir mektep muallimidir (Lane, *Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899, s. 96 v.d.). Büyük câmilerin iki imamı bulunur ve aylıkları câmiin sandığından ödenir. Mekke'de imamlık vazifesi en itibârli âlimler tarafından olduğu kadar, ehemmiyetsiz kimseler tarafından da yapılır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, not 234). İndonezya'da bu vazife aynı zamanda hâkimlik ve kadılık vazifelerini gören *panğulu* 'lar tarafından yapılır (krs. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 116 v.d., 177; *De Atjehers*, I, 89). Bu husûsta daha geniş bilgi için bk. mad. MESCID.

Günlük beş vakit namazdan başka, bâzı hâdiseler münâsebeti ile, cemâatin hep birden edâ ettikleri başka namaz ve duâlar da vardır. Cuma namazı bunlar arasında ilk mevkii işgâl eder (tasviri için bk. mad. CUMA, bayram namazları için bk. mad. İD, yağmur duâsı [şalât] için bk. mad. ISTİSKA, ay tutulması münâsebeti ile yapılan duâ [şalât al-kusûf] için bk. mad. KUSÜF). Burada yalnız şu kadar söylenecektir ki, bu namaz ve duâlarda bir çok eski halk âdetleri muhâfaza edilmiştir.

Seyâhat esnâsında kılınan ve iki rek'attan mürekkep olan namaz başka bir nevîdendir, yâni bu gerçek namazın husûsî veya kısaltılmış bir şeklidir. Fakihler, tabî' olarak, seyâhat kelimesi ile neyin anlaşılması lâzım geldiğini tâyin etmek husûsunda çok uğraşmışlardır.

Seyâhat için namazın hafifletilmesinin bir başka şekli iki veya daha çok namazı bir araya toplayıp (cam'), bir namaz gibi kılmaktır. Hadîs bu mevzûda bir çok izâhlar vermektedir (msl. al-Buhârî, *Takşîr al-şalât*, bâb 6, 13—19; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadis 42—58 v.b.). Yukarıda bu maddenin ilk kısmında söylendiği üzere, Peygamberin Medine'de bir çok namazı bir araya topladığı rivâyet olunur; bu rivâyetlerin ehemmiyeti için bk. burada söylenmiş olanlar ve bir de al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 159 v.d.

Kur'an'da tasvir edilmiş olan husûsî bir namaz (şalât) da düşman tarafından gelecek yakın bir tehlike hâlinde kılınandır (Kur'an, IV, 102—v.dd.). Bu namaz mütad namaz hareketlerinden şu noktalarda ayrılır: mü'minler iki sıra hâlinde toplanırlar; bir sıra secedede (sücûd) iken, diğer sıradakiler ellerinde silâh nöbet tutarlar; sonra hepsi aceedeyi tamâmlayınca kadar, bu vazife nöbetle tekrarlanır. *Taşahhud* sonra toplu bir hâlde söylenir. Düşmanın kible'den başka bir taraftan gelmesi bekleniyorsa, hareketler vaziyetlere göre değiştirilir (teferrûâtı için bk. msl. al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 181 v.dd.). Bu takdirde namazın kısaltılması da câizdir (Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadis, 4, 5; al-Nasâ'î, *Şalât al-havf*, bâb 4, 7, 23, 24, 26, 27). Hattâ bir rek'attan ibâret bir „korku namazı“ (şalât al-havf) bile zikrolunur (Ahmed b. Hanbal, I, 237, 243).

Nihâyet burada ölümler için kılınan namaz (al-şalât 'ala'l-mayyit, şalât al-cinâza) 'dan kısaca bahsedilecektir. Bu her kes için müşterek bir vazifedir (farâ al-kifâya) ve bundan ancak istisnâî bâllerde vazgeçilebilir (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, I, 138, not 3). Bâzı hadislerde, ölen her müslüman için ayrı namaz emredilmiştir (İbn Mâca, *Canâiz*, bâb 31; al-Nasâ'î, *Canâiz*, bâb 57). Hadîste (al-Buhârî, *Canâiz*, bâb 23, 85; *Tafsîr*, Kur'an, IX münâsebeti ile bâb 12, 13; Muslim, *Fazâ'il al-şahâba*, hadis 25 v.b.) Peygamberin münâfikların başı olan 'Abd Allâh b. Ubayy 'in ölümü üzerine onun cenâze namazını kıldırıldığı ve bundan dolayı 'Omar tarafından âdetâ siteme mârûz bırakıldığı nakledilir ve bu sebeple Kur'an, IX, 85 âyetinde şunlar vabyedilmiştir: „Onlardan ölen hiç bir kimse için cenâze namazı kılma ve mezarı yanında durma; zira onlar Allâhı ve Peygamberini inkâr etmişlerdir ve fâsik oldukları hâlde ölmüşlerdir“ (fâsik mefhûmunun fıkıh bakımından târiifi için bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 97). Bundan başka, hadîste Peygamberin, intihar etmek sûreti ile ölenlerin namazından vazgeçtiği söylenmektedir (Muslim, Ca-

nâ'iz, badîs 107; Abû Dâ'ud, *Harâc*, bâb 46). Bununla beraber al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 225) bu hâlde istisnâ yapmamak gerektiğini söyler. Yine hadîste Peygamberin ölünün borçları ödenmeden önce, bu namazı kılmadığı söylenir (al-Buhârî, *Havââlât*, bâb 3; Abû Dâ'ud, *Buyû*, bâb 9; Ahmed b. Hanbal, II, 290, 399). Bir de fıkıhta ölünün bayatta kalan yakınlarına bu busûsun en çabuk şekilde ifâ edilmesi tavsiye olunur (al-Navavî, I, 221). Adli makamlar tarafından idâm edilmiş olan kimseler için Peygamberin cenâze namazı (*şalât al-cinâza*) kıldırıp-kıldırmadığı busûsunda badîste mütenâkız kayıtlar vardır (Abû Dâ'ud, *Canâ'iz*, bâb 47; al-Nasâ'î, *Canâ'iz*, bâb 63, 64). Bu namazda da Peygamberden önceki devirden kalma âdetlerin muhafaza edilmiş olduğu düşünülebilir (bk. A. J. Vensinek, *Some Semitic Rites of Mourning and Religion*, *Verh. AW*, yeni seri, XVIII, nr. I, babis 2—3). Abû İshâk al-Şîrâzî (nşr. Juynboll, s. 47 v.d.)'ye göre, cenâze namazı şöyle kılınır: imam, ölü erkek ise, tabutun baş tarafında ve kadın ise, ayak tarafında ayakta durur (bu eski an'anedir; bk. al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 63; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 87, 88 v.b.), niyet eder ve dört defa ellerini kaldırarak, *tekbir* getirir. İlk tekbirden *fâtîha* okur; ikincide Peygambere selâvât getirir, üçüncüde ölüye ve dördüncüde de namaza iştirâk edenlere duâ eder. İki *taslîma* ile namazı sonsa erdirir.

Cenâze namazının (*şalât al-canâ'iz*) kılınması gereken yer hakkında fikir ayrılığı vardır. Bâzı işaretler, eski zamanlarda, Medine'den, msl. Habeşistan'da ölmüş olan Nacâşi [b. bk.]'nin namazında olduğu gibi (al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 4; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 63, 64), bunun musallâda kıldığını bâtıra getirebilir. İbn Sa'd (I/II, 14) da bu namazın Peygamber tarafından ölünün evinde kıldığını söylediğini bildirir. Bundan dolayı Sa'd b. Abi Vakâş'ın cenâzesinin 'Â'îşa'nın veya Peygamberin dul zevcelerinden birinin ricâsı üzerine, câmiye götürülmesi bir bid'at gibi telakkî edilmiştir. 'Â'îşa'nın baskın itirazlarına şöyle cevap verdiği nakledilir: — „İnsanlar ne kadar unuttukları. Peygamber bu namazı câmide kılmak itiyâdında idi“ (Muslim, *Canâ'iz*, badîs 99, 101). Muslim'in şârihi al-Navavî bu rivâyeti ve aynı şekilde al-Zurkânî, Mâlik'in *Canâ'iz*, hadîs 22'si münâsebeti ile, bu namazı câmide kılma busûsundaki muhtelif mezhep görüşlerini nakletmişlerdir (bu mevzûda bk. bir de *Semitic Rites of Mourning and Religion*, s. 2 v.d.). Her hâlde, bugünkü İslâm dünyasının bir çok kısımlarında bu namazın câmide kılınması âdet olmuştur (Lane, *Manners*

and Customs, s. 526; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 189). Fakat Açe'de bu namaz, ekseriyâ, Cava'da olduğu gibi, ölü evinin avlusunda kılınır (Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 468; ayn. mll., *Verspr. Geschr.*, IV/1, 242). Bu, tavsiye edilmemekle beraber, biç olmazsa şeriat tarafından câiz görülmektedir (ancak bu mezheplere göre değişir).

Cenâzenin namazda hazır bulunması zarûrî değildir. Mekke'de şehir dışında ölmüş memleket şabsiyetleri için *şalât al-cinâza* kılmak âdeti vardır (Mekka, II, 189). Bu âdet, Peygamberin Medine'de ölmüş olan Nacâşi'nin namazını kıldığını bildiren badîse (yk.-bk.) istinât edebilir.

V.

Namazın (*şalât*) ehemmiyeti mes'elesi avrupalı araştırmacılar tarafından umûmiyetle noksan ve dar ölçüde düşünülmüştür. Namaza büyük bir zapt ve rapt altına alma değeri veren Ranke'nin düşünceleri memnûniyetle kabûl edilir ve hiç şüphe yok ki, bu değer de aslâ küçümsemez. Medine'de, Peygamberin sağlığında, dinî hayatın son derecede mühim bir husûsu, İslâmiyetten önceki arap düşüncesinin müslüman düşüncesi bâline gelmesi, namaz etrafında tamamlanmış olmalıdır. Aynı değişme sonraları halifeler devrinde İslâm imparatorluğunun eyaletlerinde vukua geldi. Dinî cemâatlerdeki gelişmenin en müessir âmillerinden biri namaz olmuş olmalıdır.

Buna karşılık avrupalı, dinî bir ibâdet olarak, namazı kendine bas görüş ile muhâkeme etmektedir; protestan namazda iç bayâtın yokluğuna, katolik ise, dinî merâsim haşmetinin mevcût olmamasına işaret eder. İlmi bakımdan bu iki görüş yanlıştır. Namazın ehemmiyeti bakında doğru bir fikir sâhibi olmak isteyen kendi-kendine şu suâl sormalıdır: Namaz bir müslüman için neyi temsil eder? Bu suâle, muhtelif İslâm ülkelerindeki müslümanların namaz için gösterdikleri gayret müşâhede edilerek, kısmen cevâp verilebilir. Bu nevi müşâbedelerin hemen hepsi az miktardaki müslümanın günlük beş vakit namazı muntazaman kıldıkları neticesini çıkarmaya imkân verir (Lane, *ayn. esr.*, s. 84; Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/1, 8, 16). İndonezya'da, *cihâd* ile temâyüz eden Açe müslümanlarının ancak çok küçük miktarda cemâat namazına katılır. Banten (Cava)'da, Palembang (Sumatra)'da, Sunda takım-adalarının ayrı-ayrı kısımlarında, bil'akis cemâat hâlinde namaz kılmaya büyük iltimâs gösterilir (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 373 v.d.; ayn. mll., *De Atjehers*, I, 89 v.d.).

Lane'in Mısır'daki namaza-dâir müşâbedesi (*Manners and Customs*, s. 98) ehemmiyetlidir:

„Müslümanların nâmûmî ibâdetlerinde en büyük vekar ve en büyük nizam hâkimidir. Câmiddeki ifâde, tavır ve hareketler heyecanlı bir zübde değil, fakat sâkin ve mütevâzî bir dindarlığa delâlet eder. Onlar namazlarında aslâ isteyerek yanlış bir söz söylemez ve gayri muntazam bir hareket yapmazlar. Günlük bayatta bizzat kendi dindarlığı ile veya başka bir dine mensûp kimseler ile olan münâsebetlerinde gösterdikleri gurûr ve taassup, câmie girer-girmez, ortadan kalkmış gibidir ve onlar yaratıcılarına ibâdet ederken yapmacık bir tevâzû veya zorâki bir tavır ifâde etmeksizin, mütevâzî ve günâhlarından pişman olmuş gibidirler.“

Dinî hayatta namazın ehemmiyeti husûsunda edebiyat zengin bir bilgi kaynağıdır. İlk iki asır için, bilhassa hadîsten istifâde edilebilir. İslâmiyetin beş rûknü (*ruk'n*) sayılırken, *şalât* (namaz) dâimâ ikinci yeri işgal eder (al-Buhârî, *İmân*, bâb 2; Muslim, *İmân*, hadîs, 19—22; bu arada şuna işaret edelim ki, ilk rûkûn her zaman aynı şekilde gösterilmiş değildir). Sağı dağınık bir bedevinin Peygambere kaba ve yersiz bir şekilde „nasıl selâmete erişebilirim?“ suâlini sormasının babis mevzuu olduğu pek sık zikredilen hikâyede, Peygamber ona İslâmiyetin mü'minlerden istediği vazifeleri, yâni günlük beş vakit namazı, ramazan orucunu ve zekâtı saymakla cevap vermiştir (al-Buhârî, *İmân*, bâb 34; Muslim, *İmân*, hadîs 8). Müslümanların vazifelerini sayan diğer badîslerde, msl. Peygamber tarafından Yemen'e gönderildiği zaman Mu'âz b. Cabal'in almış olduğu tâlimâtta, tevhid, yâni Allah'ın birliğini tasdik yanında, beş vakit namaz ile zekât da zikredilir (msl. al-Buhârî, *Zakât*, bâb 1; Muslim, *İmân*, hadîs 29—31). Burada hacc ve ramazan orucu zikredilmemiştir. En iyi amel derecesinde *şalât* (namaz) ekseriyâ birinci sırayı işgal eder (al-Buhârî, *Mavâkîit*, bâb 5; krş. İbn al-Mâca, *Tahâra*, bâb 4; al-Dârimî, *Vazû*, bâb 2). Günlük beş vakit namazı, doğru şekilde edâ etmek, cennete girmeye te'min eder (al-Nasâ'î, *İkâma*, bâb 6; Mâlik, *Şalât al-layl*, badîs 14 v.b.). Namazın ihmâl ve terki insanı şirke ve kâfirliğe götüren bir köprüdür: „İnsan ile şirk ve kâfirlik arasında namazın terki bulunur“ (Muslim, *İmân*, badîs 134; krş. al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 8).

Namazın günâhtan temizleyici olmak bakımından değeri badîste, mecâzî bir şekilde, ifâde edilmiştir: namaz, herkesin kapısında akan, iyilik getirici bir sel gibidir: o, günde beş defa içeri girer; ona bâlâ kirinin kalabileceğini nasıl düşünürsünüz? (Mâlik, *Kaşr al-şalât fi'l-safar*, badîs 91; krş. Ahmed b. Hanbal, I, 71 v.d., 177; II, 379, 426, 441; III, 305, 317 v.b.).

Aynı şekilde çok yayılmış olan başka bir hadîste bu değer mecazî ve benzetmesiz olarak ifâde edilmiştir: farz bir namaz, bu namaz ile müteâkip namaz arasında irtikâp edilebilecek olan günâhları affettirmeye yarar (*ayn. esr.*, II, 229; bilindiği üzere, dinî amellerin bu temizleyici bassaları büyük günâhlar, *al-kabâ'ir*, için müteber değildir; *ayn. esr.*, II, 359).

Beş vakit namaz kılmanın cennete girmeye te'min ettiğine dâir olan hadîs bir az önce zikredilmiş idi. Aşağıdaki ifâde daha ileri gitmektedir: namazın farz olduğunu bilen cennete girecektir (*ayn. esr.*, I, 60). Kıyâmette hesap gününde, namazı kılmakta az veya çok sadâkat bilbassa hesâba katılacaktır: besâp edilecek ilk şey namaz olacaktır; bu busûsta muâbaze edileceği bir şeyi yok ise, insan ebedî saâdete ulaşacaktır; aksi bâlde mahv olacaktır (krş. al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 9; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 188; Ahmed b. Hanbal, I, 161 v.d., 171; II, 290 v.b.).

Namaz Allah'tan başka hiç bir şeyle alâkalı olmamak hâl ve düşüncesi içinde kılınmalıdır. Peygamberin namaz esnâsında zihnini işgal ettiği için, üzeri işlemeli elbiseleri çıkardığı pek sık rivâyet olunur (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 14; al-Nasâ'î, *Kıbla*, bâb 20; krş. bâb 12).

Namazın, bâzan söylendiği gibi, sırf bir vazifenin yerine getirilmesinden ibâret olmayıp, aynı zamanda bir hiss işi olduğu şu hadîsten anlaşılmaktadır: Peygamber: — „Bu dünyâ meâtandan kadınlar, güzel kokular bana sevdirilmiştir; namaz ise, gözümün nûrudur; en çok sevdiğim şeydir“ — demiştir (Ahmed b. Hanbal, III, 128, mükerrer 285). Bir de ekseriyâ namaz sırasında gözlerden akan yaşlar da takdir edilmektedir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 156; al-Nasâ'î, *Sahv*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, II, 188, IV, 25; krş. 26).

Namazın daha bâriz bir usûsiyeti şudur: namaz Allah ile iki ayrı durumda zikredilmiş olarak bulduğumuz samîmî bir konuşmadır. Bir taraftan bu busûsiyet namaz esnâsında, namazın ne olduğu sebebine dayanarak, kible cihe-tine tükürülmesini men'eden badîste görülmektedir (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 39; *Mavâkîit*, bâb 8; Muslim, *Masâcid*, badîs 54; Ahmed b. Hanbal, II, 34 v.d., 144; III, 176, 188, 199 v.d., 234, 273, 278, 291 v.b.). Diğer taraftan bu busûsiyet sırada da belirlemektedir: sizlerden biri namaz kılarken, Rabbi ile samîmî bir konuşma hâlinde; o zaman, bu vasfı ile ona ne söylemesi gerektiğini bilmelidir; bundan dolayı namazda duâlar okurken, hiç birinizin sesi bir başkasının sesini örtmemelidir (Ahmed b. Hanbal, II, 36, 67, 129). Bu sözler şu kudsi badîste (*hadîs kudsi*) daha güzel bir şekilde

izâh edilmiştir. Allah dedi: „Ben namazı kendim ile kulum arasında iki parçaya böldüm, bu parçalardan biri benimdir; hâlbuki diğeri kuluma âittir ve kulum istediğini elde eder.“ — Allahın elçisi şöyle diyordu: — „Kur'an okuyunuz. Kul: — „Alemlerin sâbihi Allaha hamdolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana hamdetti“ — der. Kul: — „Bize acıyan Allaha şükrolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana şükretti, beni övdü“ — der. Kul: — „Kıyâmet gününün sâhibine hamdolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum benim şânımı yüceltti“ — der. Kul: — „Sana taparız, senden yardım dileriz“ — dediği zaman, Allah: — „Bu âyet benim ile kulum arasında müsterektir ve o istediğini elde edecektir“ — der. Kul: — „Bize doğru yolu, kendilerine nîmet verdiklerinin, senin gazabına çarpılmamış olanların ve sapıklık yapmayanların yolunu göster“ — dediği zaman, Allah: — „Bu sözler kuluma âittir ve o istediğini elde edecektir“ — der (Ahmed b. Hanbal, II, 460).

Namazın bir hastalıktan kurtulma vâsıtası olarak kabûl edilmesi bizi şaşırtmamalıdır; zîra bu vâkıanın henzerler başka dinlerde de bulunmaktadırlar (İbn Mâca, *Tibb*, bâb 10; Ahmed b. Hanbal, II, 390, 403). Diğer taraftan, çok büyük ve kıymetli dileklerin yerine gelmesi için kılınan *şalât al-hâca* („dilek namazı“; al-Tirmizî, *Vitr*, bâb 17) ile az veya çok ebemmiyetli bir karar vermeden önce kılınan bir *şalât al-istiğâra* [bk. mnd, ISTİGHÂRE]’ye tesâdüf etmekteyiz (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25; Ahû Dâ’ud, *Vitr*, hâb 31; al-Tirmizî, *Vitr*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, III, 344 v.b.).

Namaza verilen *münâcât* adı, namazın daha islâmiyetin en eski devirlerinde tefekkür ve doğru aldığı istikamet başlıca husûsiyetidir (bu mevzûda her şeyden önce bk. L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922) ve bu istikamet islâmiyeti istilâ eden yahancı tasavvufun girdiği başlıca kapı olmuştur.

İslâmî tasavvufun en eski şahsiyetlerinden biri olan al-Muhâsibî (ölm. 243=857, bk. mad. MUHÂSİBÎ) namazın ehemmiyetine dâir bir risâle yazmıştır (krş. Massignon, *agn. esr.*, s. 259, not 1) ve Hâkim al-Tirmizî (285=898) namazın tasavvufî tarafını 42 cümlede anlatmıştır (parçalar için bk. Massignon, *agn. esr.*, s. 259).

Daha sonra mutasavvıflarda namaz, zikr ve vird ile mukayese edilecek olursa, bir az arka plana düşer. al-Kuşayrî, *Risâla*’sinde, buna husûsî hiç bir bahis ayırmamıştır. Huevîrî’de namaz „bilhassa tarikate yeni girenlerle tahsis edilmiş“ gibi görünür; bunlar namazda âdetâ

bütün tasavvufî hayatın bir aksini bulurlar. Onlar için *şahâra* tarikate girişi, *kibla* mürşide bağlılığı, *Kur'an* okumak *zikr*’i, *rukâ*’te vâzuu, *sacda* kendi kendini tanımayı, *taşahhud*, *uns* ve *taslîm* bu dünyâdan vazgeçmeyi temsil eder. Tam mânası ile her mutasavvıf namazda ayrı bir şey görmektedir; biri için namaz Allah ile *huzûr*’a ve diğeri için *gayba*’ye varmak vâsıtasıdır (Huevîrî, *Kaşf al-mahcûb*, ingl. tre., Nicholson, *GMS*, XVII, 301 v.dd.). Bununla beraber Huevîrî muhtelif sâfların namaz sevgisini tebârüz ettirir.

Bütün feylesûflardan burada sâdece, namaz hakkında küçük bir risâle (*Fi’l-kaşf an mâhiyat al-şalât ve hikma taşrîihâ*, Câmî al-badâ’î, Kahire, 1335=1917, s. 2—14) yazmış olan İbn Sînâ’yı zikredeceğiz. Ona göre, namazın bizzat cevheri, Allahı varlığı içinde ve bu varlığın zarûreti içinde tanımak vâkıasıdır. Bunu kılan mü’minin busûsî vasıflarına göre, namaz hâtinî veya zâhirîdir. Şeriatî kuran kimse bütün insanların rûh basamaklarına tırmanamayacaklarını biliyordu. Bâzılarının tabîî temâyüllerini köstekleyen cismânî bir inzibâta ve mecûrî bir riyâzete ihtiyâci vardır. Bu namazın zâhirî tarafıdır. Onun gerçek iç cevheri saf bir kalb ve arzûlardan (*amânî*) temizlenmiş ve kurtulmuş bir rûh ile *muşâhadat al-Hakk* („Hakkı aeyretme“)’tır. Sonra İbn Sînâ şu bukmü incelemeğe geçer: namaz kılan Rabhî ile aamîmî konuşma bâlindedir (yk.-bk.). O bunun ancak hissedilebilen âlemin dışında vukua gelebileceğini söyler. Bu rûh hâletinde bulunanlar rûhen Allahın huzûrundadırlar ve ilâhî (al-ilâh) cevherinde temâşâ ederler. Bu sûretle namaz cevheri bir seyirdir (*muşâhada*) ve sırf bir ibâdet, yâni cevherî ilâhî aşk ve rûhun temâşâsıdır.

al-Gazzâlî’nin *şalât* hakkındaki bahsi *İhyâ’ da, Rub’ al-ibâdât* bölümünde, (fıkıhta olduğu gibi) *şahâra* ile *zakât* bahisleri arasında yer almıştır. al-Gazzâlî’nin, diğer ibâdetlerde olduğu gibi, burada da şer’î emirleri ne kadar ince bir doğrulukla tasvir ettiğine (Kahire, 1302 tab. I, 140 v.dd.) ve diğer taraftan namaz rûh hayatını talebelerini tatmine imkân veren tasavvufî-ahlâkî bir yüksekliğe nasıl yerleştirdiğine dikkat etmelidir. II. ve III. bölümlerde söylenenlerden sonra, onun beyânının yalnız son kısmını kısaca gözden geçirebiliriz. Namaz hayatının hütünlüğünü veren iç mânalar (*ma’ânî*) şu altı husûstur: gönül huzûru (*huzûr al-kalb*), zekâ, saygı (*ta’zim*), heybet (*hayba*), ümit, utanç (*hayâ*).

al-Gazzâlî’nin her şeyden önce gönül huzûru hakkındaki açıklamalarına (s. 145) dikkat etmek lâzımdır. Fakihler yalnız *takbîr*’de gönül

huzûru isterler; *fuḳahâ al-mutavarri’ân* ve *‘ulamâ al-âhira*’ye göre, gönül, hil’akis bütün namaz eanâsında huzûr içinde olmalıdır; fakat bu ancak mü’minlerin az bir kısmında bulunur. Şu sözleri söyleyen Hâtim al-Aşamm’in namazı en mükemmel namazdır: „Namaz sâati gelince, itimâlı bir abdest (*vuzû*) alır ve namaz kılacağım yere giderim, uzuvlarım namaza mübeyyâ bir âziyete gelinceye kadar beklerim. Sonra Kâbe’de varışında, *şirâf* köprüsü ayaklarımın altına, cennet sağımında, cehennem solumda ve Azâil arkamda olduğu hâlde, ayağa kalkarım ve bu namazın hayatının son namazı olduğunu düşünürüm. O zaman kendimi korku ile ümit arasında hissedirim; *takbîr*’i hakkı (*taḥkîk*) ile getiririm; *Kur'an*’ı kaidesi (*tarîl*) ile okurum; itâatle *rukû*’te vâzuu ile secde (*sucûd*) ederim, sol kalçam üzerinde otururum, ayaklarımın birinin üst kısmını gererim, sağ ayağımı baş parmağı üzerine yerleştiririm ve bütün bunları *ihlâş* ile yaparım. Bundan sonra namazımın Allah tarafından kabûl edilip-edilmediğini bilmem“ (s. 139, 1 v.dd.).

al-Gazzâlî şu sözleri ile ahlâkî görüşünü te’yt eder: „Namazın kusursuz kılmayan kimse, bu namazı ile, ancak Allah’tan uzaklaşır“ (krş. *Kur'an*, XVI, 92).

„*Huzûr al-kalb*’e ulaşmak için, fâydalı vâsıtalar“ bahsinde başlıca mâniâ olarak, namazı huzûrdan mahrum bırakan gaflet düşünceleri zikredilir. Bu düşüncelerin, sebepleri ile mücâdele ederek, koğulması gerekir. Bunlar iki çeşittir: dış ve iç sebepler. Gafletin (*gafle*), süryânî sâflarınca (*fehya*), dış sebepleri duygu uzuvlarından gelir. Bundan dolayı, bu uzuvların bütün sapıtma imkânları hertaraf edilmelidir. Bundan dolayıdır ki, *muta’abbidûn* namazı karanlık ve ancak secdeye (*sucûd*) yetecek büyüklükte bir hücrede kılarlar. İbn ‘Omar’ın bu hücre içinde hiç bir eşyaya tabanmül edemediği söylenir. Gafletin iç sebeplerinin çok daha büyük bir te’siri vardır. Kökleri endişelerde, dünyevî düşünce ve meşgûliyetlerde. Bununla beraber, en kuvvetli te’siri arzûlar yapar. Âhireti düşünerek, bu sebepler ile mücâdele etmelidir. Namazın hütün hazırlık bereketleri ve bütün kısımları âhiret (*âhira*) ile ilgilendirilmelidir. Ezan zamanında kıyâmet gününün *nida*’sı düşünülmelidir. *‘Avra* örtülürken, bir iç *‘avra* olup-olmadığı düşünülmelidir. v.b.

Namazın en yüksek gâyesi nefsinin hakir görme ve tevâzuu yardımı ile ulûhiyet içinde kendini kaybetmektir. Sufyân al-Savri’nin — „Tevâzuu tanımayan kimsenin namazının hiç bir değeri yoktur“ — dediği rivâyet olunur. al-Gazzâlî bu fikirleri iki husûsî bahiate açık-

lamıştır (*bayân istiğâf al-huşâ ve huzûr al-kalb*, a. 145 v.d. ve *hikâyât va ahbâr fi şalât al-huşâ’in*, s. 157 v.d.). Bu aon bâhiste büyük peygamberlerin namazda (*şalât*) ne kadar istigârâ dalmak âdetinde oldukları, muhtelif misâller ile, gösterilmektedir.

(A. J. WENSINCK.)

ŞALÂT. [Bk. SALÂT.]

SALÇUKLULAR. [Bk. SELÇUKLULAR.]

SA’LEB. ŞALAB, ABU ‘L-‘ABBÂS AHMED B. YAḤYÂ B. ZAYD B. SAYYÂR (Yâkût: Yasâr) AL-ŞAYBÂNÎ (Banî Şaybân’ın *maulâ*’sı), arap nâbi v âlimi. Her ne kadar Kûfe dil mektebine mensûp sayılmış ise de, hayatının büyük kısmını Bağdad’da geçirmiştir. 200 (815) ’de doğdu. 16 yaşından itibaren kendini arap dili tetkikine verdi. Hocaları Abû ‘Abd Allâh b. al-A’râbî, al-Zubayr b. Bakkâr v.b. idiler. Büyük bir şevk ile al-Kisa’î’nin ve bilhassa al-Farrâ’ın eserlerini tetkik etti. 25 yaşında iken, bu son âlimin bütün eserlerini ezbere bildiğini iddia eder. Daha sonra Şalab de müderris ve âlim oldu. Bu sıfatla, vezir İsmâ‘îl b. Bulbul’un sayesinde, saraydan oldukça yüksek bir maaş alıyordu. En tanınmış talebeleri Abû Bakr b. al-Anbûrî ve Abû ‘Omar al-Zâhid’dir. 13 sene müddetle, Bağdad vâlii Muḥammed b. ‘Abd Allâh b. Tâhir’in oğullarının muallimliğini yaptı. Onun ilmî faaliyetleri, diğer taraftan, lisâniyâta ve daha ziyâde gramere dâir te’lif ettiği eserlerinde ifâdesini bulmuştur. Bugün eserlerinin çoğunun sâdece ismini biliyoruz. Mevcut eserlerinden yalnız üçü (*Kitâb al-faṣîḥ*, *Ḳavâid al-şîr*, bk. *bibliyografya* ve *Kitâb macâlis Şalab*, ngr. ‘Abd al-Salâm Hârûn, Kahire, 1368=1948) basılmıştır. [Eserlerinin mevcut nüshaları için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 118; *Suppl.*, I, 181. Bunlardan *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*’ın Şalab’ın eseri olduğu (msl. bk. *al-Fihrist*, s. 74) kabûl edilmiş ise de, Yâkût’un İbn al-Nadîm’den naklen verdiği, fakat *al-Fihrist*’te bulunmayan bir kayda nazaran (*İrşâd*, Kahire, ts., V, 144), eserin asıl müellifi al-Ḥasan b. Dâvûd al-Raḳkî’dir. Şimdilik bu rivâyeti te’yt edecek başka bir vesikaya sâhip değiliz. Ancak Abu ‘l-Ḥasan ‘Abd Allâh adlı birinin *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*’dan seçme sûreti ile vücûda getirdiği bir eserin (= *İhtiyâr Faṣîḥ al-kalâm*) h. IV. asırda istinsâh edilmiş eski bir yazması bu meseleyi bir dereceye kadar halleder görünmektedir. J. Bart’ın 1876’da Şalab’a isnât ederek bastırdığı *Faṣîḥ*’in metninin ayrı olan bu nüshada bu eserin „Şalab’ın rivâyeti ettiği *Kitâb al-faṣîḥ*’ten Abu ‘l-Ḥasan ‘Abd Allâh’ın yaptığı bir seçme (= *İhtiyâr*)“ olduğuna dâir bir kayıt vardır. Buna göre, Şalab bu eseri, belki

bâzı tasarruflar ile, rivâyet etmiş idi (bu mes'e-
le meşhûr nüsha hakkında bk. Ahmed Ateş,
*Konya kütüphanelerinde bulunan bâzı mühim
yazma eserler*, Belleten, nşr. TTK, Ankara,
1952, XVI, 61 v.d., nr. 11; ayn. mll., *Çorum
ve Yozgat kütüphanelerinde bâzı mühim arap-
ça yazmalar*, İslâm ilimleri enstitüsü dergisi,
İstanbul, 1959, s. 58 v.d., nr. 10; *Faşih* 'in 'Abd
el-Hamîd b. Abi'l-Hadîd tarafından, 740=1242/1243
yılında, manzûm bâle getirilmesi
sûretiyle, kaleme alınmış olan *Nazm Faşih
Sa'lab* için bk. ayn. makale, nr. 11]. Sa'lab
ihtiyarlığında sağır oldu. Bu hâle cemâzi-
yelevvel 291 (904)'de câmiden dönerken başı-
na gelen bir kazâ sebep olmuştur. Çok sâde
bir hayat sürdüğü için, kızına [(al-Zubaydî, s.
167: kızının kızına)] büyük bir miras bıraka-
bildi. Ölümünden sonra çok zengin kütüphâ-
nesi vezir al-Kâsim b. 'Ubayd Allâb tarafın-
dan satın alınmıştır. İlmî istikametini göz önü-
ne alarak, sonraki arap dil âlimleri onu Kûfe
mektebi mensûpları arasına sokmuşlar, onun
bu dil mektebinin hem zirvesini, hem de so-
nunu temsil ettiğini kabul etmişlerdir. Ger-
çekten de o, kûfeli âlim al-Farrâ' 'nın barâatlı
tarafdârı olduğunu bizzat beyân ediyordu ve
basralılardan, muâsırı meşhûr al-Mubarrad [b.
bk.]'e karşı cephe slmış idi; fakat G. Weil'in
işâret attığı gibi, Kûfs dilelsri tam mânâsı ila
bir mektep te'sis etmemişlerdir; kendilerini
Kûfe mektebi mensûbu sayanların bir bir-
lik bâlînde gösterilmesi, Basra mektebinin aklı
ve mantıklı devâmeları olduklarını farzedeyen,
battâ zıt temâyüle müteallik de olsa, kendi de-
virlerinde ulaşılan inkişâf bâlîni mâziys kadar
uzatan muahhar dil âlimlerinin ihtirâdır. Böy-
lece Sa'lab de al-Farrâ' 'nın an'anesini devam
ettirdi; fakat o nahivdeki usûlünü sağlam te-
meller üzerine kurmakta ve bunu geliştirmekte
diğer kûfeliler kadar muvaffak olamadı. Tamâ-
miyle hâfızaya dayanan bilgileri bir araya ge-
tirmek ve lisâniyâta dâir husûsî bâlleri tetkik
etmekteki gayreti, diğer dilcilerde olduğu gibi,
onun da usûl hakkında verimli bir faaliyet gös-
termesine imkân vermemiştir.

Bibliyografiya: [Abû Tayyib al-
Luğavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abu
'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1375, s. 95 v.d.;
al-Azharî, *Tahzib al-luğa* (MO, 1920, XIV,
26); al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn* (nşr.
M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1373
(1954), s. 155—167; Yûsuf b. Ahmed al-Hâ-
fîz, *Nûr al-kâbas* (Nûruosmâniye kütüp., nr.
3391, 172^a v.d.); al-Hatîb al-Bağdâdî, *Tâ-
rîḥ Bağdâd* (Kabire, 1949), I, 204—212;
Abu 'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf al-Kiftî (nşr. M.
Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kabire, 1374 (1950),

I, 138—151]; *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 74;
Yâkût, *İrsâd al-Arib* (GMS, VI), II, 133—
154; İbn Hâlikân, *Vafayât* (nşr. Wüsten-
feld), nr. 42 (tre. de Slane, I, 83—86); al-
Suyûtî, *Buḡyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s.
172 v.dd.; Abu 'l-Barakât İbn al-Anbârî,
Nuzhat al-alibbâ (Kabire, 1294), s. 293—299;
Muḥammed Bâkîr, *Ravzât al-cannât* (Tab-
ran, 1307), I, 56 v.d.; F. Krenkow, *Il „Libro
della Classi“ di Abu Bakr az-Zubaydî* (RS
O, XIII, 107—156, nr. 78); F. Flügel, *Die
grammatischen Schulen der Araber* (Abh.
für die Kunde des Morgenlands, 11, 4, 164
—167); G. Weil, *Abu 'l-Barakât İbn al-An-
bârî, Die grammatischen Streitfragen der
Basrer und Kufer* (Leiden, 1913), bilhassa
s. 65 v.d. ve 75—81; Brockelmann, *GAL*,
I, 118; Suppl., I, 181; J. E. Sarkîs, *Mu'cam
al-maḥbû'ât al-'arabiya va 'l-mu'arraba* (Ka-
hire, 1928 v.dd.), st. 662 v.d.; Sa'lab, *Kitâb
al-faḡh* (nşr. J. Barth), Leipzig, 1876; *L'Ar-
te poetica di Abu 'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ
Ta'lab* (nşr. C. Schiaparelli; *Actes du Hui-
tième Congrès International des Orienta-
listes*, II/1, A, s. 173—214), Leiden, 1893
[bk. bir da Ign. Krnčkovski, *Le manuscrit
du „Kitâb al-mucâlasât“ de Ta'lab au Musée
Asiatique (comptes rendus de l'Académie
des Sciences de l'URSS*, 1930, B, s. 211
—217, burada rusça bibliyografiyaya âit umû-
mî ve mufassal mâlûmât (s. 211, not 1 ve
3) ve adı geçen yazmanın tavsifi bulunmak-
tadır. (Bu eser 'Abd al-Salâm Hârûn tara-
findan neşredilmiştir: *Kitâb macâlis Sa'lab*,
Kahire, 1368—1948)]. (R. PARET.)

SA'LEBE, SA'LABA, sık kullanılan (nâ-
diran Sa'lab şeklinde) eski bir arap şa-
hıs ismi ve eski Arahistan'ın büyük kabîle
topluluklarının tâlî kollarından bir kısmının
en eski cedd olarak kabul ettikleri şa-
hısın adı. Nitekim büyük Bakr b. Vâ'il kabî-
lesinden (Yamâma'den Bahrayn'e kadar uza-
nan bölgede) Sa'lab b. 'Uḡâba, Nefûd munta-
kasında Çatâfân kabîlesinden Sa'lab b. Sa'd
b. Zubayn, Tamîm kabîlesinin Sa'lab b. Yar-
bû' ve Tayy kabîlesinin Sa'lab Tayy denilen
kolları biliniyor. Gassânîler hânedanının ceddî
olarak, bir Sa'lab b. 'Amr h. Mucâlid'den
bahsedilir. Josua Stylites'in zikrettiği, Lah-
milere karşı mücâdelelere iştirak eden „Sa'la-
ba âilesinden Roma idâresinde bulunan arap-
lar“ ya Gassânî menşelidirler (Nöldeke) veya
Bakrî Sa'lab (Rotbstein, *Die Dynastie der
Lakhmiden in al-Hîra*)'lere mensûpturlar. Ce-
nûbî Arabistan kabîleleri arasında Azd ve Ki-
nâna Sa'labalari bulunmaktadır. Ayrıca Yağrib
'deki Avslere mensûp bir Sa'lab âilesi ile

yahudi Kaynuḡâ'lardan bir Sa'lab b. al-Fiṭyûn
(Caussin'de yanlış olarak Ğiṭyûn) âilesini de
zikretmek lâzımdır. Peygambere karşı düşmanca
tavır takınmış olan bu kabileden ilmi ile dikkati
çeken Muḡayrik adındaki kimsenin bilâbare müs-
lûman olduğu ve Uḡud'da şehid düştüğü rivâyet
edilir (al-Ṭabarî, I, 1424; İbn al-Aḡîr, III, 24 v.dd.).

Bibliyografiya: İbn Durayd, *Kitâb
al-istîḡâḡ* (nşr. Wüstenfeld); al-Ṭabarî (nşr.
de Goeje), bk. fibrist; Wüstenfeld, *Geneal.
Tabellen ve Register*; Caussin de Perceval,
Histoire des Arabes. (H. H. BRÄU.)

SA'LEBİ, AL-SA'LABİ (? —1035), AHMED
B. MUHAMMED B. İBRÂHİM ABÜ İŞHÂḲ AL-Nİ-
SÂBÜRİ, meşhûr akâid âlimi ve müfessir.
Muharrem 427 (teşrin II, 1035)'de öl-
müştür. En mühim eseri *Kur'an* tefsiri olan
al-Kaṣf va 'l-bayân 'an tafsîr al-Kur'an'dır.
İbn al-Cavzî, bilhassa ilk sûrelerin tefsirinde
yayıf badîsleri kabulünden dolayı, onu tenkit
etmiştir (İbn Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira*,
nşr. Popper, II, 166, sene 666). Fakat bu
eser Schwally'ye göre (bk. Nöldeke, *Gesch.
des Qorâns*, II, 174) bu sâbada en faydalı
eserlerden biri olup, al-Ṭabarî'den başka, tak-
rîben diğer 100 kaynakta mevcut mâlûmâtı
mâkul bir şekilde terkip etmiş, al-Bayzâvî nok-
sansız olmak husûsundaki bütün gayretlerine
rağmen, onu ancak iki misli aşabilmiştir. Buna
rağmen, Yâkût'un geniş sâbaya yayılmasından
sitâyîş ile bahsettiği ve Ahmed b. al-Muḡtâr al-
Râzî'nin 631 (1233)'e doğru *Mabâhiş al-ta-
fîr*'inde onun hakkında *Munâḡaşât* yazdığı
(bk. *Fihrist al-kutub al-'arabiya al-maḥfûza
bi 'l-kutubḡânât al-hidivîya*, Kahire, 1310, I,
198) bu eser henüz basılmamış ve bir kenarda
kalmıştır. Tefsirinden çıkmış bulunan ve onu
ikmâl eden *Ḳişâş al-anbiyâ*'sı daha çok yay-
gındır. Filbakkâ bu eser metinden çıkarılabilen
mâlûmâtı çok genişletmektedir; fakat *ḡuş-
şâş*'ların, msl. al-Kisâ'i [b. bk.]'de olduğu gibi,
aşırı bayalcılığinden hemen-hemen uzak bulun-
maktadır. [Ayrıca şahid olarak pek çok şiir
nakletmiş olması ile de mühimdir.] Bu eser
müteaddit defalar, msl. Kahire'de 1297, 1303,
1306, 1308, 1310, 1314, 1321, 1324 ve 1340'ta;
Bombay'da 1306'da basılmış ve Muḥammed
Amîr b. 'Abd Allâh al-Yaḡûbî tarafından Ka-
zan türkçesine tercüme edilmiştir (Kazan,
1903). Eser her kese hitap eden mütedâvil ki-
taplardan biri olduğu için, pek büyük bir ser-
vestlik ile, metnine müdâhale ve tasarruftan
çekinilmemiştir; nitekim msl. Paris 1923 yaz-
masının metni al-Kisâ'i'nin eseri ile karışmış
bir hâlde bulunmaktadır.

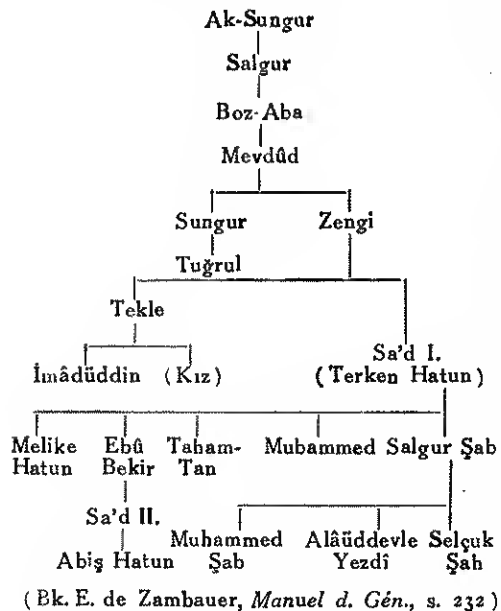
Bibliyografiya: Yâkût, *İrsâd al-
arib* (nşr. Margoliouth), II, 104; İbn Hâli-

kân, *Vafayât* (Kabire, 1299), nr. 30; al-Su-
yûtî, *Tabakât al-mufasssîn* (nşr. Meursin-
ge), nr. 5; ayn. mll., *Buḡya* (Kabire, 1326),
s. 154; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der
Araber*, nr. 185; *GAL*, I, 350; *Suppl* I, 592.
(C. BROCKELMANN.)

SALGURLULAR. Salgurlu atabeyleri adı
altında, Oğuzların Salur [b. bk.] kabîlesi tara-
findan, Selçuklu imparatorluğunun barâbeleri
üzerinde kurulmuş bir hânedan. Salgur
Horasan'a hicret edip, büyük Selçukluların
ilk sultanı olan Tuğrul Bey [b. bk.]'e katıl-
an bir Türkmen zümresinin reisi idi. Salgur
soyundan biri olan Boz-Aba [bk. BUZABA]
Irak ve Horasan Selçukluları hükümdarları-
nın dördüncüsü bulunan Ğiyâs al-Dîn Mas'ûd'a
karşı yapılan bir muhârebeye öldürüldü ve
yeğeni SUNKUR B. MAVDÜD Selçuklulara karşı
isyân ve Fara'ta istiklâlini ilân etti; orada 120
seneden fazla hüküm aüren bir bânadan kur-
du; fakat nâdiren tam bir hükümdarlığa maz-
bar oldu; zîra önce Irak Selçuklularına, son-
ra Hvarizmşâhlara ve nihâyet moğullara tâbî
oldu. Sunkur 1161'de öldü ve kendisine halef
olarak kardeşi ZENGİ B. MAVDÜD'u bıraktı;
Zengî b. Mavdûd hükümdarlığının ilk zaman-
larında Suriye atabeyleri olan ve Fars salta-
natı iddiasında bulunan amca-zâdeleri tarafın-
dan rabat bırakılmadı. Onları yandıktan sonra
Fars üzerindeki hâkimiyatını tanıyan Irak Sel-
çuklu sultanı Arslan b. Tuğrul'a tâbiyyetini
arzetti; 1175'te ölümü üzerine, büyük oğlu TAĞ-
LA ona halef oldu; bu da, Irak Selçuklularına
tâbî olarak, 20 yıl saltanat sürdü. 1194'te ölünc-
ce, amca-zâdesi Sunkur'un oğlu TUĞRUL ve
küçük kardeşi SA'D B. ZANGİ [b. bk.] taht id-
diasına kalkıştılar. Tuğrul idâre merkezini önce
zaptedip, hükümdar unvânını aldı ise de, Sa'd,
onun ile 8 yıl muhârebe etti. Bu devir esnâ-
sında memleket tahrip edildi. 1203'te Tuğ-
rul'u esir eden Sa'd tahta çıktı. Saltanatının ilk
devrinde kıtlık ve vebâ ile harâp olmuş bulu-
nan memleketinin refâhını sağlamak ile meşgûl
oldu. Bu arada Hvarizmşâhlar 1194'te Salgur-
luların topraklarına ilhâk edilmiş olan Irak Sel-
çukluları mağlûp edilmişlerdi. Sa'd, 'Alâ' al-Dîn
Muḥammed Hvarizmşâh'a bücûm etti ise de,
mağlûp ve esir oldu; serbest bırakılmasını te-
min maksadı ile, İştâḡr ve Uşkunvân'ı terke ve
Selçuklulara vermekte olduğu vergiye müsâvî
bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Sa'd, aynı za-
manda, büyük şâir Sa'dî'nin şiirdeki mahla-
sını kendisinden aldığı hükümdar olarak şöh-
ret bulmuştur. 28 yıl saltanat sürdü ve 1231
(bk. bir de mad. SA'D B. ZENGİ)'de ölümü
üzerine, oğlu ABÜ BAKR kendisine halef oldu.
Abû Bakr, babasının esâreti esnâsında tabtî ele

geçirmek teşebbüsünde bulunmuş, bu yüzden bapse mahkûm olmuş ve Hvarizmşâb Calâl al-Dîn Mengübürdî'nin ısrarları üzerine, serbest bırakılmış idi. Devletin budutlarını genişletti ise de, önce moğul banı Ögedey Cengiz'in oğlu ve balefi hükümdara ve sonra da 1256'da İran moğullarından İlhan Hulagu'ya tâbiyetini arz ile vergi ödemeğe mecbûr oldu. Ögedey Han ona Kutluğ Han unvânını verdi. Abû Bakr 1260'ta öldü. Oğlu SA'D II. kendisine halef oldu. 12 günlük bir hükümdarlıktan sonra öldü ve yerine henüz küçük yaşta olan bunun oğlu MUHAMMED geçti; bu sonuncunun sâdece isimden ibâret olan saltanatı 1262'de ölümü ile sona erdi. Kendisine Sa'd I.'in küçük oğlu Salgur'un oğlu olup, amca-zâdesi bulunan MUHAMMED ŞAH halef oldu. Muhammed Şah 18 temmûz 1263'te tahttan indirildi ve öldürüldü; yerine SALCÜK ŞAH B. SALGUR geçti. Bu zât moğullar tarafından mağlûp edildi ve kânûn 1. 1264'te öldürüldü. Fars 1256'dan beri İlhanlılara tâbi idi; fakat Sa'd II.'in kızı ve Selçuk'un amca-zâdesi olan ABLŞ HATUN tahta çıkarıldı ve ancak bir yıl hüküm sürdü. Bu müddet sonunda Hulagu'nun dördüncü oğlu Mengü Timur ile evlendi ve hükûmeti kendi nâmına idâre etti. Bu Hatun'un 1284'te ölümü ile bu hânedan da son buldu.

SALGURLULAR HÂNEBANININ ŞECERESİ

Bibliyografi: Hamd Allâb Mustavfî al-Kazvîni, *Târîh-i guzîda* (GMS); Mîr Hvând, *Ravzat al-şafâ* (taş basm., Tabran); krş. *The history of the Atabegs of Syria and Persia* by Mirchond (nşr. W.

H. Morley), London, 1848, s. 23 v. dd.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjucides*, bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SALHİN. [Bk. SELHİN.]

SALİB. AL-ŞALİB (A.; cem. şulub, şulbân), haç; bu tâbir hristiyan remzine işâret ettiği gibi, din ile ilgisi olmayan hâllerde de haç şeklinin ifâdesi için kullanılır (msl. develere haç şeklinde dağlama, *vasm*'de olduğu gibi). İlk mânası ile bu kelimenin ârâmî dili sâbasından, her hangi bir değişikliğe uğramadan, alınmış olması mümkündür. Bu tâbire *Kur'an*'da tesâdüf edilmez; hadislerde ise, kıyâmet tasvirlerinde geçer. İsa, kıyâmet yaklaşınca, gökten inerek, Deccâl'e karşı mücâdele eder; domuzları öldürür ve bağı parçalar (al-Buhârî, *Anbiyâ*, bâb 49; Muslim, *İmân*, badis 242 v.d.; İbn Mâca, *Fitan*, bâb 33; İbn Hanbal, *Musnad*, II, 240, 272 v.b.). Kıyâmet gününde bütün dinî cemâatlar, husûsî âlâmetleri ve putları ile birlikte, Allahın huzûruna gelirler. Hristiyanlar haçı tâkip ederler ve al-Masîh b. Maryam'e tapmış olduklarını ikrarları üzerine cebenneme atılırlar (al-Buhârî, *Tavhîd*, bâb 24).

al-Buhârî, *Şafâ*'nın 15. bâbının tercümesinde *şavb* muşallab, haç şeklinde örnekler ile dokunmuş bir elbiseden bahseder ki, namaz esnasında Peygamberin dikkatini çektiği için, bu şekiller 'A'îşa tarafından sökülüp atılmıştır.

Lugatçiler haça hristiyanların *kibla*'si derler ki, bu onların (hristiyanların) ibâdetlerini bir istavroz önünde yaptıklarını bildiklerine delâlet eder.

'Omar'ın fetbedilen bâzı Filistin şehirleri ile yapılan anlaşmalarında hristiyanlara, kilise ve bağıları için, busûsî bir amân verilmektedir (al-Tabarî, I, 2405 v. dd.). Ancak daba sonraki zamanlara âit kaynaklardan edindiğimiz bir vesikada biristiyânların haçı alenen kullanmaları 'Omar tarafından men'edilmiştir (Hamaker, *Incerti auctoris liber*, s. 165 v.d.; Muir, *The Caliphate*, s. 137; krş. Caetani, *Annali*, yıl 17, § 174 v.d.).

al-Ma'mûn'un sarayında biristiyân ile müslüman din âlimleri arasında vukû bulan bir münâzaada, hristiyanların haça gösterdikleri tâzim bir taarruz noktası teşkil etmiştir (krş. A. Guillaume, *A Debate between Christian and Moslem Doctors*, *Centenary Supplement to the J R A S*, teşrin 1. 1924, s. 242).

583 (1187) yılında Haçın mubârebesinde müslümanlar bir „hakîki haç“ (*şalib al-şalabût*), yâni İsa başının bir parçası üzerine yerleştirilmiş bulunan bir haçı ellerine geçirmişlerdir (*Historiens des Croisades*, *Hist. Orientaux*, I, 685). Hristiyanların haç ile ilgili mâlûmat için bk. madd. İSÂ ve NASÂRA.

Hristiyan-arap eserlerinde başkaca da mâlûm olan haç bulma efsâneleri v.b. bulunur. *Şalaba* fiili asmak veya çarpmışa germek suretiyle idam cezasına delâlet eder.

Kelimenin küçültme şekli için bk. mad. ŞULAYB.

Bibliyografi: n: Lugatlar ve bk. mad.; L. Caetani, *Annali dell' İslâm*, yıl 17, 174 v.d. (III/II, 957 v.d.); W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (nşr. T. H. Weir), Edinburgh, 1924, s. 137; A. v. Kremer, *Kulturgeschichte des Orients*, I, 103; H. A. Hamaker, *Incerti auctoris liber de expugnatione Memphis et Alexandriae* (Leiden, 1825), trc. s. 165 v.d. (A. J. WENSINCK.)

SALİB. [Bk. SALİB.]

SALİH. [Bk. SELİH.]

SÂLİH. [Bk. SÂLİH.]

SÂLİH. SÂLİH, arap Şamûd kavmine gönderilmiş olan peygamber. Tehlikeleri haber verici ve mütâd şekilde, Peygambere benzer bir şekilde tasvir edilmektedir; kavmini ibtidâ etmeğe ve yalnız Allaha tapmağa dâvet eder (*Kur'an*, VII, 73; XI, 61; XXVI, 142); kendilerine Allah'tan gördükleri lutufları gösterir (*Kur'an*, VII, 74; LI, 43) ve onlardan hiç bir karşılık istememekle iftihar eder (XXVI, 145); fakat onlar kendisini kabaca kovarlar, sihirbâz olmakla ithâm ederler (XXVI, 135); onu kendisine vahiy geldiğini iddiâ etmesine imkân olmayan, kendileri gibi, bir insan sayarlar (LIV, 24); babalarının dinlerini terketmek istemezler (XI, 62); bir kıyâmet ve besap günü olacağı düşüncesini reddederler (LXIX, 4). Hareket tarzı halk arasında bir ayrılma tevhit eder (XXVII, 45); yalnız zavıflar ona inanırlar; fakat kudret sâhipleri onunla alay ederler (VII, 75). Ona kudret sâbipleri, vaazlarına kızmadan önce, ümit bağlamışlardı (XI, 62). Bu durumlar peygamberin hayâtı için de ilgi verici bir benzerlik teşkil edebilir. Allah, işâret olarak, Şamûd kavmine bir dişi deve gönderir (XVII, 59) ve Sâlih kavminden onun serbestce otlamasının te'minini ve kendi sularından ona su verilmesini ricâ eder (VII, 73; XXVI, 155; LIV, 28); fakat bayvanı sakatlarlar ve onu aralarından bilhassa dinsiz olan birine (XCI, 12; LIV, 29) öldürtürler (VII, 77; XI, 65; XXVI, 157) ve alayla Sâlih'i kendilerini tehdit ettiği cezâyı başlarına getirtmeğe dâvet ederler (VII, 77). Sâlih onlara 3 gün evlerinde kalmalarını emreder (XI, 65). O zaman şiddetli bir fırtına kopar (XI, 67; LI, 44; VII, 78'e göre, bir zelzele olur; krş. bir de LIV, 31; LXIX, 5) ve ertesi gün onlar evlerinde, ölü olarak, yere serilmiş bulunurlar. Peygamberlere dâir muahbar ve müslüman menşe-

li hikâyelerde bâzı noktalar muhtelif tarzlarda tamamlanmıştır.

Kur'an, VII, 74'e göre, 'Âd kavminden sonra gelen Şamûd baskının bize başka yerlerden de mâlûm olan [bk. mad. ŞAMÜD] eski bir arap kabilesi olduğuna bakılacak olursa, bu hikâyenin oldukça sağlam bir temeli olmalıdır. Aynı şekilde, metinlerde sık-sık zikredilen Şamûd halkının kayalara kazınmış oldukları (LXXXIX, 9; VII, 74; XXVI, 149) ve harâbeleri benüz görülmekte olan (XXIX, 38) meskenler, hiç şüphesiz al-'Öla kayasına kazınmış olan ve iskelet bakiyelerini ihtivâ eden ölü hucreleridir (krş. mad. HİCR). Bu hâl Philippe Berger'i buralarda bulunan kitâbeler üzerinde görülen *kafrâ* („mezar“) kelimesinin *kafr* („kâfir“) mânâsında tefsir edilmiş olduğu faraziyesini ileri sürmeğe sevketti. Sâlih adı ile dişi deve bikâyesinin daba eski başka henzerlerini gösteremiyoruz. Bundan başka, bâzıları Sâlih ile Hüd [b.bk.] kıssalarının Mekke devresindeki telkinlerin bakiyesi ile, yâni Peygambere önce araplara hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu (XXVIII, 47; XXXII, 2; XXXIV, 44; XXXVI, 5) telakkisi ile, bir tezat bulmak istemişlerdir. [Hâlbuki son zikredilen âyetlerde sâdece Peygamberin mensûp olduğu araplar kastedilmiş olup, 'Âd ve Şamûd gibi, hunun çok eski kolları bu zümreden ayrı sayılmıştır. Binâenaleyh bir tezat aslâ bahis mevzuu değildir].

Bu iki peygambere âit kıssalar daha Mekke devrinin en eski sûrelerinde görülmektedir (msl. LIII, 51 v.d.; LXXXV, 17 v.d.; LXXXIX, 9; XCI, 11 v. dd. ve müteakıp sûrelerde de geçer). Buna mukabil, *Kur'an*, IX, 70'te bulunan kısa bir zikir müstesnâ, bunlar Medine devrinde gelen vahiylerde yoktur.

Bibliyografi: VII. sûre bakkındaki *Kur'an* tefsirleri; al-Tabarî (nşr. de Goeje), I, 244—251; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Paris, 1861—1877), III, 85—90; al-Şalabî, *Kışâş al-anbiyâ* veya *'Arâis al-macâlis* (Kahire, 1290), s. 58 v. dd.; Grime, *Mohammed* (Münster, 1892—1895), II, 80; Philippe Berger, *L'Arabie avant Mahomet d'après les inscriptions* (1885); *The Qur'an* (trc. Palmer), I (*Sacred Books of the East*, VI), 147 v.d.; Caetani, *Annali dell' İslâm*, II/1, yıl 9, § 34; krş. II, 2, fihrist bk. mad. Sâlih. (FR. BUHL.)

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞALİH, AYYÜB NACM AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞALİH, HÂCCİ ŞALÂH AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞALİH, İSMÂ'İL 'İMÂD AL-DİN [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH, EYYÜBİ.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞÂLİH, İSMÂ'İL [İMÂD AL-DİN. (Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH, MEMLÜK.)
SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞÂLİH, İSMÂ'İL NÜR AL-DİN. (Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.)

SÂLİH. ŞÂLİH, AL-MALİK AL-ŞÂLİH (ŞALÂH AL-DİN ŞÂLİH), Kālā'un'un oğlu Sultan Muhammed al-Nâsir'in oğlu olup, Memlûkler arasındaki rekabetler neticesinde, 752 (1351)'de kardeşi Hasan'ın yerine seçildiği sırada 14 yaşında bulunuyordu. Saltanatı esnâsında emirler arasındaki mücadeleler durmadan devam etmiş ve Suriye eyâlet vâhileri ile Kahire'deki merkezî idârenin devlet ricâli arasında sürüp-giden ihtilâf bu hâdiselerde başlıca rol oynamıştır. Şâlih bir Suriye seferi esnâsında, mevkiinin itibârı sayesinde âsilerden taraftarlarını ayırmağa ve bu suretle zafer kazanmağa muvaffak olduğu zaman, Kahire'de askerî kıt'alar arasında mücadeleler yeniden başlıyordu. Şâlih'in zevk ve sefâyâ düşkünlüğü kendisinin bizzat devleti idâre etmesine, bir emirin veya taraftarlarının kazandığı üstünlüğü ortadan kaldırmasına mâni oluyor, ayrıca emirlerin desiseleri altında da eziliyordu. Şâlih 755 (1354)'ta hal'edildi ve yerine kardeşi Hasan getirildi.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 490—499; *al-Manhal al-Sâfi*, Paris, arap. yazmalar, 2068—2073, mad. al-Malik al-Şâlih Şâlih.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ŞÂLİH, AL-MALİK AL-ŞÂLİH, ŞAMS AL-DİN ŞÂLİH, Artuklulardan bir hükümdar. Rebiulâhır 712 (agustos 1312)'de Mardin emiri al-Malik al-Manşûr Naem al-Dîn Gâzî'nin ölümü üzerine, yerine oğlu al-Malik al-Âdil İmâd al-Dîn 'Alî Alpi geçti; fakat ancak 13 gün hükümet sürdü. Sonra onun yerine kardeşi Şams al-Dîn Şâlih b. Gâzî Mardin hâkimi oldu ve al-Malik al-Şâlih unvânını aldı. Son devir Artukluları gibi, o da mühim bir varlık göstereemedi. Fakat onun, şarkta moğullar ve garpta Memlûkler gibi, rakip iki büyük devlet arasında muhtâriyetini muhâfaza etmekteki mahâreti dikkate değer. Eski tarihlerde de onun bakında, İlhanlılar ve Memlûkler ile sulhu idâme ettirmiş olduğundan başka, bir kayda tesâdüf edilmez. 715 (1315) yılında, İlhan Hudâbanda'ye metbûiyetini bildirmek üzere, İran'a sefâbat etmiştir. Arpâ Han'ın eski rakibi olan Mûsâ Han zilhicce 737 (temmuz 1337)'de öldürülünce, Şâlih, bu vak'ayı bildirmek üzere, Mısır'a, Sultan al-Nâsir'a bir elçi göndermiştir. Bir yıl sonra diğer bir rakip olan Muhammed b. 'Anbarci'nin ölümü haberini de, Mısır sultanına ulaştırmıştır. Sultan al-Nâsir'in tarihçileri 741 (1341) yılında sultan tarafından Mardin bâki-

mine kıymetli bediyeler gönderilmiş olduğunu kaydederler. Şâlih 765 (1363/1364) yılında ölmüştür. Onun torunu Şâlih b. Dâ'ud (809—811=1406—1408) ile Artuklu sülâlesi sona ermiştir.

Bibliyografya: Abu'l-Fidâ, *Tarih* (nşr. Reiske), V, 255, 295; Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane*, s. 158, 195, 198, 220; Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 168 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. 'ALİ B. 'ABD ALLÂH B. 'ABBÂS AL-'ABBÂSİ [Abbâsîlerin vâli ve kumandanlarından olup], Savâd'da veya al-Bal-kâ'da 92 (710/711)'de doğmuştur. Son Emevî halifesi Marvân b. al-Hakam'ı Mısır'a kadar tâkip eden askerî kıt'anın, Abû 'Avn 'Abd al-Malik b. Yazîd al-Curcânî ile berâber, başında bulunmuş idi. 1 muharrem 133 (9 agustos 750)'te Mısır vâlisini oldu. 1 şâban 133 (4 mart 751)'te Mısır vâlliliğinden ayrılarak, Filistin vâlliliğine tâyin edildi. Mısır'da, kendisine hâlef olarak, silâh arkadaşı Abû 'Avn bırakılmış idi. 136 yılı rebiülevvelinde (753 eylül) tekrar Mısır vâlliliği ile berâber bu ülkenin bütün mâlî işlerinin idâresi uhdesine verildi; ayrıca İfrîkiya vâlliliğini de derubte etmiş, böylece bütün Magrib idâresi altında birleşmiş idi. 5 rebiulâhır 136 (8 teşrin 1. 753)'da Mısır'a gitmiş, fakat müteâkip senenin 4 ramazanında (21 şubat 755) Filistin'de çıkan bir isyân üzerine, Mısır vâlliliğini ve mâlî işlerinin idâresini gene Abû 'Avn'e bırakarak, oraya gitmek zorunda kalmış idi. Sonraları Filistin'i de Suriye ile değiştirmeye mecbûr oldu (141=758/759). Bizans'a karşı iki sefere teşebbüs etmiş, oğlu al-Fazl Humus vâlliliğine tâyin edildikten sonra, Kınnasrın'de veya 'Ayn Ubâğ'da 58 yaşında ölmüştür.

Şâlih'in adı, Fouquet'nin koleksiyonunda (P. Casanova, *Catalogue des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la collection Fouquet*, MIFAO, 1893, VI, 370, nr. 140, 141) bulunan iki damgada ve Haleb'de 146 (763/764), 148 (765/766) tarihlerinde basılmış bakır sikkelerin kalıplarında (H. Nützel, *Katalog der orientalischen Münzen in den Kgl. Museen zu Berlin*, I, 328, nr. 2083/84 ve s. 329, nr. 2086; İsmâil Gâlib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, s. 284, nr. 769 v.d.) görülmektedir.

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitâb al-vulât* (nşr. Rh. Guet, *GMS*, XIX, 96—102, 105 v.d.); Abu'l-Mahâsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 359 v. d., 366—372; al-Makrîzî, *Hişat*, I, 304, 306; al-Tabarî (nşr. de Goeje), III/I, 48—50, 73—75, 81, 84, 91,

121 v. d., 124 v. d., 138, 353; İbn al-Aşîr, *Kâmil*, V, 326 v. dd., 344, 348, 354, 370, 372, 387; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (Abh. G. W. Gött., 1875, XX, 2 v. dd.), II; *Corpus Papyrorum Raineri* (Series arabica nşr. A. Grohmann, I/II, 108, 109), III.

(ADOLF GROHMANN.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. MİRDÂS ABÜ 'ALİ ASAD AL-DAVLA, hicrî V. asırda yakın şarkın bedvî reislerinden biridir (şeceresi İbn Hallikân [trc. de Slane, Paris, 1842, I, 631] tarafından verilen hâl tercümesinde bulunmaktadır). Banî Kilâb'a mensûptur. Onun sevk ve idâresinde bulunan bu kabîle V. asrın başında Irak'ı terk ile, şimâle doğru ilerleyerek, Halep, emirliğini ele geçirmiştir [bk. mad. HALEB]. Onun hayâtı ve husûsiyetleri hakkında az mâlûmâtâ sâhibiz; bununla berâber, anlaşıldığına göre, cesâr ve azîmkâr bir insan idi. Biz onu ilk defa 399 (1008)'da, hakkında fazla mâlûmat bulunmayan İbn Muḥkam'ın mütefikî olarak zikredilmiş buluyoruz; bu sonuncu, ele geçirdiği Rabbe'ye karşı vukû bulan taarruzlardan korumak için Şâlih b. Mirdâs'ı yardıma çağırmış idi. İttifak sıkı ve samimî olmadı; bâzı ihtilâflardan sonra, Şâlih'in İbn Muḥkam'ın kızı ile evlenmesi neticesinde, iki reis arasında bir uzlaşma vukû buldu. İbn al-Aşîr'in açıkça ifâde ettiği gibi, Şâlih b. Mirdâs, Hilla'yi merkez ittibâz etti. Âilevi bağların onları birleştirmesine rağmen, Şâlih'in İbn Muḥkam ile olan dostluğu devam etmedi. Hemen aynı yılda Şâlih kayın pederini katletti ve Raḥba'yi zapt ile orayı cuma hutbesinde halife olarak tanıdığını Kahire Fâtîmileri adına idâre etti. Ertesi yıl 400 (1009)'da ilk defa Haleb işlerine [bk. mad. HAMDÂNİLER] karıştı. Orada Hamdânî memlûk Lu'lu'un oğlu Manşûr Murtaza'l-Davla hâkim bulunuyordu; fakat o rakibi olan, Sayf al-Davla'nın torunu Abu'l-Hicâc tarafından mağlûp edilmiş idi. Abu'l-Hicâc önce Banî Kilâb'ı hizmetine aldı ise de, sonradan onlar kendilerine geniş topraklar vaad eden Manşûr tarafına geçtiler. Onların yardımı ile Manşûr için Hamdânîler ile mücadele etmek kolay oldu. Kilâbîler dâimâ daha sık bir şekilde istedikleri ve yağma ettikleri sâhaları istilâ ettikleri için, Manşûr pek mâlûm bir hileyi kullandı: onlar ile müzâkerede bulunmak babânesi ile, Kilâbîlerin reislerini bir ziyâfete dâvet etti; onları ele geçirdi; bir kısmını öldürdü ve bir kısmını da hapse attırdı. Bu ziyâfet neticesinde, denildiğine göre, aynı zamanda bundan başka Kilâbîlerden 1.000 kişi daha öldürülmüş idi. Fakat bunun mübâlega olması

intimâli vardır. Şâlih, Manşûr'un lehine, karısından ayrılmak mecbûriyetinde kalacak dereceye düştü. Üç yıl zincirde ızdırıp çekti. Ancak 405 (1014)'te, bâzılarına göre de hapishâneye sokturmağa muvaffak olduğu bir ege sayesinde, zincirleri keserek bâzılarına göre zincirleri ile, kaçmağa muvaffak oldu. Bir müddet saklı kaldıktan sonra, Kilâbîler azar-azar etrâfında toplanıp, Manşûr'a karşı mücadeleye giriştiler. Manşûr yenildi; esir edilip, Şâlih'in vurulmuş olduğu aynı zincire vuruldu. Müteâkiben bâzı şartlar mukabilinde serbest bırakıldı; 5.000 dinar, 70 gümüş dirhem ve 500 kat elbise verdi ise de, diğer şartları yerine getirmedi. Bu şartlar kızını Şâlih'e ve 405 yılı Haleb gelirinin yarısını Kilâbîlere vermesi idi. Bu sebeple Kilâbîler Haleb'i muhâsara ettiler ve Manşûr, kale kumandanı Fatḥ'e güvenemediği için, bizanslıların yanına kaçtı (406=1015); Fatḥ Şâlih ile birleşti ve Haleb'i Apamea Fâtîmî vâlisini 'Alî b. Ahmed al-'Acamî'ye teslim etti. Manşûr'un kaçışına kızan halifa 'Alî'yi vâli olarak tanıdı. Kendisini *asad al-davla* unvânını tevcih etti ve Haleb'in bir yıllık gelirinin vaad edilmiş olan yarısını verdiği Şâlih ve Fatḥ'e takdirlerini bildirdi (406—414'a kadarki Haleb vâllilikleri hakkında bk. V, 1, s. 118). Mütamâdiyen değişen vâhiler ile Fâtîmîlerin hâkimiyeti bedavî kabîlelerinin memnûniyetsizliğine sebep oldu; bunlar 414 (1024)'te Fâtîmî idâresine karşı birleştiler. Şâlih müteâkip iki yıl içinde Haleb'i, Hims'i Baalbek ve Sayda'yi zaptetti ve hâkimiyet sâhası Fırat kıyısındaki Ana'ye kadar uzandı. Fâtîmîlerin kuvveti artınca, balife Zâhir 420 (1029)'de, Anuş-tigin al-Dizbarî'nin kumandasında yeni bir ordu gönderdi; Şâlih onunla mücadeleye girişti. Şeria ırmağı kıyısında, Uḫuvâna muhârebesinde öldü; oğlu Naşr [bk. mad. ŞİBL AL-DAVLA] ordunun bir kısmı ile kurtuldu ve Haleb hâkimiyetini muhâfaza etti. Şâlih'in hizmetinin ehemmiyeti kabîlesini Elcezire'den Haleb'e getirmesi ve orada bunları sağlama yerleştirmiş olmasındadır.

Bibliyografya: Kamâl al-Dîn 'Omar b. al-'Adîm, *Zubdat al-Halab fî tarih Halab* (Petersburg, arap. yazm., Musée Asiatique, 522; Paris, 1666), Mirdâsîler devri hakkındaki çalışmalar için bk. J. J. Müller, *Historia Merdasidarum* (Bonn, 1830); İbn al-Aşîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 148, 159 v. dd.; İbn Hallikân (trc. de Slane), Paris, 1842, I, 631; bk. bir de madd. HAMDÂNİLER ve HALEB.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. TARİF, İsmesnâ (Fa'in garp kıyısı) Bergavâtalının peygamberi ve bunların dinî dalâlet firkaları

nın kurucusu veya hiç değilse bunun kendi-sine isnât edildiği bir kimse olan bu şahsiyet hakkında kat'i olarak bildiklerimiz pek azdır. al-Bakrî'deki ve sonraki tarihçiler tarafından aynen tekrar edilen bilgilere göre, Tarîf b. Şema'un b. Ya'kûb b. İshâk Magrib'de VIII. (m. s.) asırda hâricilerin çıkardığı isyânın mu-harriki olan Maysara'nın arkadaşlarından biri ve Zenâta ile Zvâğalardan bir zümrenin başı idi; aralarında yerleşmiş olduğu tâmesnâhlar tarafından, reis olarak, tanındı. Oğlu Şâlih babasına halef oldu. Kur'an'ın Şâlih al-mu'mi-nin'ine işâretle kendisini Peygamberin vazife-sini ikmâl etmek için gönderilmiş bir peygam-ber iddia etti; gizli tuttuğu mezhebini hazırlayıp, tanzim ettikten sonra, iktidârı oğlu al-yâs'a bıraktı ve yedinci halefi zamanında geri döneceğini söyleyerek, şarka hareket etti. al-Yâs da bu mezhebi gizli tuttu ve oğlu Yûnus kendisine halef oldu; bu şahıs mezhebi ilân edip, bunu III. (X.) asırda silâh gücü ile, bu-gün garbî Fas'ı teşkil eden mıntakalarda yay-dı; fakat bu tarih kat'i değildir. Şâlih b. Tarîf'in halefleri Salâ İfrânîleri (XI. asrın başı), sonra Murâbitlar (XI. asrın sonu) ve nihâyet Muvahhidler (XII. asrın ortası) tarafından mağlûp edildikleri devre kadar, Bergavâtalara üzerinde buküm sürdü. — Diğer rivâyetlere göre, Şâlih aslen yahudidir ve İspanya'da Bar-bâ'ta doğmuştur; Bergavâtaların adı da bu kasabanın adından gelmiştir. Fakat bu rivâ-yetin hiç bir değeri yoktur. — Kim olduğu kat'iyetle bilinmeyen Şâlih'in gerçekten bu mez-hebin kurucusu olup-olmadığı yahut bu mez-hebi yaymış olan Yûnus'un, mezhebi hakkında itimât telkin etmek için, bunu esrârengiz bir şekilde kaybolan ve geri geleceği önceden bil-dirilmiş bulunan büyük babasına isnât edip-etmediği sorulabilir. Bu berberilerin ruh hâle-tine daha çok uygundur. — Şâlih b. Tarîf'in akidesi için bk. mad. BERGAVÂTA.

Bibliyografya: Mühim yegâne kay-nak için bk. al-Bakrî, *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (*Description de l'Afrique Septen-trionale*; kısmî nşr. de Slane), Cezâyir, 1857, s. 134—141; bir de René Basset, *Recherches sur la religion des Berbères* (Paris, 1910), s. 48—51; ayrıca bk. mad. BERGAVÂTA, *bib-liyografya*. (HENRI BASSET.)

SÂLİM. [Bk. SÂLİM.]

SÂLİM. SÂLİM (A.), iyi muhâfaza edilmiş, sağlam, kusursuz. Sâlim ke-limesi Kur'an (LXVIII, 43'te)'da, oldukça umû-mî bir mânada, ancak bir yerde geçmektedir: „... zillet onları (imân etmeyenleri) bürüdü; hâlbuki onlar bu secdeye, her şeyden sâlim ve sağlam iken (vâhum sâlimûna), davet edilmiş-

lerdi.“ Ayrıca müfessirler sâlim'i Kur'an'da sık-sık geçen Allahın isimlerinden Sâlim yerine kullanırlar. Bu sâlim kelimesi âfât (müsi-betler, zararlar)'tan âri mânasına gelen sâlim'in benzeridir. *Kalb sâlim* (XXVI, 89) de böyle-ce, „kufr'den âri“ olarak, izâb edilmiştir (krş. XXXVII, 84). — Umûmiyetle sâlim, yerine göre anlaşılabilceği üzere, „kusurlardan ve batılardan masûn“ mânasına gelir. Msl. aynı şekilde tıpt a *şâlih* (sağlam, hastaliksız) ile aynı mânada kullanılır ve hafif bir yarağa *carh sâlim* denilir. — Paradan babsedildiği zaman, aşınmamış, tam ağırlığını muhâfaza eden ve ayrıca tenzilât veya kısıntıya uğramamış para-yekûnunu ifâde eder.

Her şeyden önce sâlim, yine *şâlih* ile aynı mânada, gramer istilâhı olarak kullanılmakta-dır: *şarf* 'ta aslı harflerinden hiç biri *harûf al-'ilal* (illet harfleri)'den biri veya *hamza* olma-yan, harflerinde *ta'zîf* (aynı barfin iki defa ve-yan-yana gelmesi) bulunmayan bir kelime sâ-lim'dir. *Nahv* için de aynı şartlar babis mev-zudur. Ancak kelimenin sâde sonuncu har-fi göz önüne alınır. Bu sonuncudan başka harfler arasında *harf al-'illa* bulunsa da, ke-lime sâlim kabul edilir. Sarfçılar için olduğu gibi, nâbiveiler için de *n'sr* kökü sâlim'dir; *rm y* kökü sâlim değildir. Fakat *by* sâdece nâbiveilere göre sâlim ve *islankâ* (sirt üstü yatmak, kökü *slk*) yalnız sarfçılar için sâlim'dir. Bu misâller al-Curcânî tarafından *Ta'rifât* 'ta ve sonra da Muh. Alâ Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn* 'da sâlim maddesinde veril-miştir. Sağlam (*şâlih*) cemiler bâzan *cam* sâ-lim şeklinde ifâde edilir. — Arûz'da, tefile-lerinde (*acvâ*'), *kabz*, *kaff*, *habn* v. b. gibi, *'ilal* ve *zihâfât* bulunmayan vezinlere sâlim denilir. Krş. mad. ARÜZ ve lugatlar; msl. *Lisân al-'arab*, XV, ortada, 183; *Tâc al-'arûs*, VIII, 339 yk., 343. (WALTHER BJÖRKMAN.)

SÂLİM. SÂLİM, MEHMED EMİN (1688—1743), türk şâir ve edibi. Şeybulislâm Mirza Mustafa Efendi'nin oğlu olup, cemâziyel-âhır 1099 (mayıs 1688)'da İstanbul'da doğ-muştur. Babası ilmiyye mensûp olduğu için, daha beş yaşında iken, kendisine şeyhulislâm Ebû Sa'id-zâde Feyzullah Efendi tarafından mü-lâzemet verilmiştir (1104). Aynı yıl Yeni-Bağ-çeli Çelebi Efeudi'nin yanında tavsile bağ-layarak, tedricen hüsusi hocalardan, bilbas-sa babasından, zamanının ilimlerini öğrenmiş ve bilâhare hadiste Muhammed Salâm al-İskandarânî'den icâzet almıştır. 17. yaşında Eyyûb'da Siyâvûş Paşa medresesine intisâp eden (1116=1704) Sâlim, 9 yıl içinde İstan-bul'un muhtelif medreselerinde bütün tedris pâyelerini sür'atle aşip, şâban 1125 (agustos/

eylül 1713)'te Süleymâniye dârül-hadisî mü-derrisliğine yükseldi. Sâlim, aynı yılın zilhicce-sinde (kânûn I. 1713), Selânik kadısı oldu. Manzûm bir mektubunda, gelirinin azlığı do-layısı ile, onun bu vazifeden şikâyet ettiğini görüyoruz (*Dîvân*, Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 915, 64^a). Bir takım yersiz hare-ketleri, zevk ve işrete düşkünlüğü yüzünden, vâkî olan şikâyetler üzerine, 6 ay sonra bura-da alınarak, Serez'de ikameti emrolundu (ce-mâziyelevvel 1126=haziran 1714; bk. Abmed Refik, *Hicri XII. asırda İstanbul hayatı*, İs-tanbul, 1930, s. 47—50). Serez'de 2 ay kal-dıktan sonra, İstanbul'a gelen Sâlim, babası-nın şeyhulislâmlığa getirildiği 1126 zilhiccesin-de (kânûn I. 1715) Galata kadılığına nasb-olundu ve müteakben 1127 muharreminde (kâ-nûn II. 1715) hatt-ı hümayûn ile kendisine Mekke pâyesi verildi. Fakat çok geçmeden, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin mâzûliye-tine sebep olan bir tertibinin ortaya çıkması neticesinde babasının azlolunduğu 22 cemâzi-yelâhır 1127 (25 haziran 1715) tarihinde, ken-disi de rikâb-ı hümayûna arzolunan bâzı uy-gunsuz hâlleri sebebi ile, Galata kadılığından azledildi (Silâhdar, *Nusret-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 5983, 617^b; ayrıca bk. Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1153, II, 113^a, krş. 111^a ve 120^a). Silâhdar Mehmed Aga Sâlim hakkında çok ağır bir dil kullanmaktadır. Sâlim kendi az line sadrazam Dâmad (Şehid) Ali Paşa'yı sebep gösterir (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 340). Babası ile birlikte receb (temmûz) ayın-da Trabzon'a nesyolundu (*Sicill-i osmânî*, IV, 420). Orada bir buçuk yıl kaldıktan sonra, Boğaziçi'ndeki yahılarında (Mîrgüne sâhilhâ-nesi) oturmalarına müsâade edildi. Avdet es-nâsında Bolu'da 2 aylık bir ikameti müteâkip, babası ile İstanbul'a dönen şâir 7 yıl mâzûl kaldı. Bu müddet zarfında kendisine önce Ke-şan kazâsı arpalığı verildi, rebülevvel 1132 (12 kânûn II. 1720) İstanbul pâyesi tevcih ve ar-palığına Balyâ kazâsı ilâve olundu. Sâlim bu arada Emîr Buhârî tekkesi şeyhi Fazlullah Efendi'den (*Sicill-i osmânî*, IV, 22) inâbet aldı. 1132'de telîfine başladığı şuarâ tezkiresini 1134 (1722) senesinde sadrazam Dâmad İbrahim Paşa'ya takdim etmesini müteâkip, o yılın zilkâdesinde (agustos/eylül) İstanbul kadılığı-na nasbolundu. Müddetinin tekmi ile 1135'te azledildi (Şem'i, *İlâveli aşmâr al-tavârih*, İstan-bul, 1295, s. 199). 1138 (1726)'da 'Aynî tari-binin tercümesi için kurulan hey'ete âza oldu-ğuvakit, mâzûl bulunuyordu (Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1153, 90b). Belig'in, tezkiresini telîf ettiği 1139 yılında hâlâ mâzûl idi (*Nuhat al-âşâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32b). Nihâ-

yet 14 cemâziyelevvel 1143 (25 kânûn I. 1730)'te Anadolu kazaskerliğine getirildi (*Hadîkât al-cavâmî*, İstanbul, 1281, II, 136; Ali Sâtî'nin Hüseyin Ayvansarâyî'ye ilâve ettiği mâlûmat) ve 1144'te mâzûl oldu (*İlâveli aşmâr al-tavârih*, s. 185). 1148 (1735/1736)'de Rumeli kazaskeri oldu ve müddetini doldurup, 1149 (1736/1737)'da mâzûl oldu (*ayn. esr.*, s. 172). Ali Sâtî, diğer kaynaklardan farklı olarak, Sâlim'in 1146 rebülevvelinde (eylül 1733) Rumeli pâ-yesini alıp, 1148'de arpalığı olan Sakız'a nesy-olundugunu ve orada bir sene kaldıktan sonra, Mekke kadılığına tâyin edildiğini kaydetmek-tedir (*Hadîka*, II, 136). Yine aynı müellife göre, Sâlim Mekke kadılığında müddetini dol-durduktan sonra, kendisine Trablusşam arpa-lığı verilerek, orada ikamete me'mûr olunmuş ve 1151 (1739) yılında Şam'a gelmesi için, hac-emîri Hasan Paşa ile gönderilen ferman üzerine, 1152 muharreminde (nisan 1739) yolda iken, Şam yakınında Mufrik'ta vefât etmiştir. Daha önceki kaynaklar (Müstakim-zâde, Râ-miz, Hüseyin Ayvansarâyî, Es'ad Efendi, Hacı Tefik ve Fatîr) ise, onun Rumeli kazaskerli-ğinden mâzûlen Şebzâde-Başı'nda Bozdoğan kemeri civârındaki evinde günlerini geçirirken, 1156 (1743)'da öldüğünü ve evi karşısındaki Kalenderhâne mescidi bitişliğinde bulunan kab-ristanda babasının yanına defnedildiğini yazar-lar. Ali Sâtî'daki mâlûmâtı aynen nakleden Mehmed Süreyyâ, ilâve olarak, babasının me-zârı yanına Sâlim nâmına bir taş dikildiğini kaydederek, Babinger de, Mehmed Süreyyâ'yı ol-duğu gibi tekrarlar. Sâlim'in çok muhtasar olan mezar kitabesinde ölüm tarihi 1156 ola-rak yazılıdır. Bursalı Tâhir onun Mufrik'ta öl-düğünü kabûl ederse de, bunun tarihini 1156 gösterir. Bursalı Tâhir, başka bir eserinde Sâ-lim'in 1156'da hac yolculuğu esnâsında öldüğünü kaydetmektedir (*Manâkib-i harb*, İstanbul, 1333, s. 21). Ali Sâtî'nin verdiği 1151 ve 1152 tarible-rinde bir baskı hatâsı olması çok muhtemeldir. Sâlim, zamanında müteber şâirlerden sayıl-mış, Nâbî de dâhil olduğu hâlde, bir çok şâir onun şiiirlerine nazîreler yazmıştır. Kendisi bir şiiirine 150 kadar nazîre söylendiğini kaydederek (*Tezkire*, s. 79). Sâlim bilhassa mesnevî tar-zındaki manzûmeleri ile husûsiyet göster-miştir. Şâirliğinden başka, hattâthı da var-dır. Râmî Mehmed Paşa'nın dâmadı idi. Müs-takim-zâde onun daha sonra şeyhulislâm Fey-zullah Efendi'nin kızı ile de evlendiğini bildi-riyor. İntisâbı dolayısı ile tezkiresinde Râmî Mehmed Paşa'nın muhitindeki şâirlere busûfî bir yer vermektedir.

Eserleri. Sâlim, aralarında muhtelif şerh ve hâşiyeler de bulunmak üzere, dinî, ahlâkî,

edebî sâbâlarda, te'lif ve tercüme sûreti ile, 20 'ye yakın eser meydana getirmiştir. Başlıcaları şunlardır: 1. *Tezkire*, kendisinin nâmını devam ettiren asıl eseri bu olmuştur. Vefât tarihleri esâs olarak, 1099 (1687) — 1134 (1722) arasındaki Osmanlı şâirlerini içine alır. Safâî'nin 1052'den başlayıp, 1133 tarihine kadar gelen tezkiresinin son 34 yıllık devresi ile müsterek olup, her iki eser birbirini tamamlamaktadır. Şâirlerin edebî şahsiyetlerinin değerlendirilmesinde müellif, Safâî'ye nazaran, üstünlük gösterir. Safâî'nin ifâdesini basit bulan Sâlim, tezkiresini ona bir aksülâmel olarak, çok münşiyâne bir üslûp ile, kaleme almıştır. Safâî'yi, hatâlarına işâret etmek sûretiyle, sık-sık tenkit eder. Sâlim çoğunu yakından tanıdığı ilmiye mensûbu şâirlerin hâl tercümelerini tafsilâtli olarak yazmağa bilhassa ebemmiyet vermiştir. Kendisinin de hattât olması dolayısı ile, hattât şâirlere husûsî bir alâka gösterir. 1130 taribine kadar olan hâl tercümelerinde Sâlim, Şeyhî'nin *Vakâyi' al-fuzalâ*'sından geniş ölçüde istifâde etmiştir (krş *Tezkire*, s. 400). Eserin muhtelif yazmaları yanında, müellif hattı ile iki nüshası vardır. Bunlardan Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3872'deki nüsha müsvedde bâlinde olup, Üniv. kütüp., nr. TY 2407'de kayıtlı Hâlis Efendi nüshası ise, nihâî şeklidir. Bu nüshada 437 şâirin hâl tercümesi mevcuttur. Eserin matbûunda şâir sayısı noksan (415) olduğu gibi, çeşitli hatâlar da vardır. Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 1272'de Müstakim-zâde hattı ile olan nüsbası, eserin te'lifinden sonra hâl tercümelerinde meydana gelen değişikliklerin hâsiye sûretinde ilâve olunması bakımından, ayrı bir ebemmiyeti hâizdir. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.*, 7. fasikül (İstanbul, 1947), s. 609—611'de eserin sâdece 4 nüshası kaydedilmiş, 3'ü Üniversite kütüp. ve 3'ü de Topkapı sarayı kütüphanesinde bulunan 6 nüsha gösterilmemiştir. Sâlim tezkiresine Râmiz zeyil yazmıştır. Fatin Efendi'nin de Râmiz'i görmeden yaptığı ayrı bir zeyli vardır. — 2. *Divân*, 1. münâcât, 8 nâat, 1 mi'râciye ile 6'sı Ahmed III., 2'si Mahmud I. hakkında 19 kasîde, 285 gazel, 1 terci-i bend, 1 terkîb-i bend, 9 müseddes, 3 tahmîs, 11 manzûm mektup, 24 tarih, 35 lugaz ve muammâ, 33 rubâiyât ve mukattaât ve 159 matlâ ve müfredâtтан müteşekkildir. Kasîdelerin 7'si sadrazâm Dâmad Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Baltacı Mehmed (3), Dâmad İbrahim ve İsmail Paşa'lar nâmıdır. 3 kasidesi de şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali ve Ebe-zâde Abdullah Efendi'ler için yazılmıştır. Tarihler 1116 ile 1132 arasında (Sâlim'in divânında bulunmayan

bir çeşme kitabesi için bk. I. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1945, II, 57). Mesnevî tarzındaki manzûmeler divânda mübim bir yer tutar. Kasîdelerinin bir kısmını mesnevî şeklinde kaleme almıştır. İstanbul kütüphanelerinde divânın 3 nüshası bulunmaktadır (Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 388 ve 915; Üniv. kütüp., nr. TY 184). Bunlar içinde en mükemmeli Hazine, nr. 915'teki nüshadır. Üniversite kütüp.'deki nüsbasında diğer ikisinde bulunmayan kasîdeler mevcuttur. Husûsî kütüphanemizdeki nüshada mevcut bir kayda göre, şâir divânının ilk defa Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın sadâreti sırasında (1116=1704) tertip etmiştir. — 3. *Nayl al-raşad fî al-amr al-cihâd*. Savaş busûsunda evvelki devirlere nazaran asker ve ricâlde müşâhede edilen gevşeklik karşısında cihâd ve gazânın dinî esâslarını ve faziletini göstermek maksadı ile kaleme alınan bu eser, 17 fasıldan ibâret olup, türkçede bu mevzûda yazılanların en mufasssallarından biridir. 1145 (1732)'te Mahmud I. nâmına yazılan kitabın, 1294 (1877)'te türk-rus savaşına yakın günlerde İstanbul'da bir baskısı yapılmıştır. — 4. *İkd al-cumân fî târîh ahl al-zamân tercümesi*. Bu kitap 'Aynî'nin umûmî tarihinin türkçeye çevrilmesi için, Dâmad İbrahim Paşa'nın emri ile kurulan hey'ete dâbil olarak, eserin baş tarafından kendi bissefine düşen, hey'et ve coğrafyaya müteallik 11 cüz'ünün tercümesinden ibârettir. Bursalı Tâhir, Sâlim'in bu tarihin 11 cildini tercüme ettiğini söylemekle batâya düşmektedir. Sâlim tercümesinin başında müellif ve esere dâir izâbat vermiş, 'Aynî'nin hey'et ilmine nygun düşmeyen izâblarını tasbîb etmiştir. Tercümenin kendi hattı ile olan nüshası Süleymâniye, Lala İsmail kütüp., nr. 318'dedir. Bu nüsbada eserin aslında bulunmayan renkli 44 burc resmi de yer almıştır. Sâlim müellifin Osmanlı bukûmdarları hakkındaki bâzi yanlış kayıtlarını da düzeltmiştir (1710 v.d.). — 5. *Salâmat al-insân fî muhâfazat al-lisân*, sarf ve nabve dâir 1730 (1142)'da te'lif ettiği arapça bir eserdir. Bursalı Tâhir, nüshası Süleymâniye, reis-ül-küttâb Mustafa Efendi kütüp., nr. 1088'de olan bu eserin müellif hattı ile olduğunu söylerse de, yazı şeklinin Sâlim'in elinden çıkmış diğer eserlerden farklı olduğu görülmektedir. Eser kütüphanenin katalogunda (*Defter-i kütüphâne-i Âşir Efendi*, İstanbul, 1306, s. 69), yanlış olarak, müellifin babası Mirza Mustafa Efendi'ye âit gösterilmiştir. — 6. *Lugat-i Vassâf*. Nazmî-zâde Murtazâ ve Hüseyin Efendi'lerin Vassâf tarihinde anlaşılması güç kelimeler için tertip ettikleri lugatin, türkçe bakımından yenileştirilmiş ve tekrar tanzim edilmiş şeklidir (Sâlim,

Tezkire, s. 620). — 7. *Mâhiyetü'l-âşık*, tasavvufî dâir, 4 cild olmak üzere, tertip edilmiş bir eserdir. — 8. *Türkçe-farsça lugat*. Müellif, tezkiresini bitirdiği tarihte bu son iki eserin henüz tamamlanmamış bulunduğunu bildirmektedir. Sâlim'in 1133 (1721) yılına kadar te'lif ve tercüme sûretiyle meydana getirdiği çeşitli eserlerin listesi için bk. *Tezkire*, s. 338 v.d. Bunlar arasında *Akâ'id imâm Tahâvî* tercümesi de vardır.

Bibliyografya: Belîğ, *Nuḥbat al-âşâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32^b); Safâî, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2549, 131^{a-b}); Sâlim, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Ef. kütüp., nr. 3872, 81^{a-b}); Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 125^a—128^b, matbû nüsha, İstanbul, 1315, s. 337—344; Müstakim-zâde Süleyman, *Tuhfa-i hattâtin* (İstanbul, 1928), s. 454; ayn. mll., *Macallat al-nişâb* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 247^a); Râmiz, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 52^{a-b}); Hüseyin Ayyansarayî, *Vafayât* (Üniv. kütüp., nr. TY 2644, s. 158 v.d.); ayn. mll., *Hadîkat al-cavâmî* (İstanbul, 1281), I, 166; Es'ad Efendi, *Bağçe-i sofâendûz* (Üniv. kütüp., nr. TY 2095, s. 151 v.d.); Hacı Tevfik Efendi, *Macmû'a al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 94^b); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1275), s. 177 v.d.; Muallim Nâci, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 160; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2494; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1315), III, 3; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 235 v.d.; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 247; Babinger, *Sâlim* (EI, IV, 122); ayn. mll., *GOW* (Leipzig, 1927), s. 272 v.d.; Sâdeddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümuneleri* (İstanbul, 1931), s. 509; *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.* (İstanbul, 1947), fas. 1, *Türkçe umûmî tarihler*, s. 55 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ al-mu'allifîn* (İstanbul, 1955), I, 324. (ÖMER FARUK AKÖN.)

SÂLİM. SÂLİM B. MUHAMMED B. MUHAMMED B. İZZ AL-DİN ABU 'L-NACÂ' AL-SANHÜRÎ AL-MİŞRÎ, mâlikî fakîhi ve muhaddis olup, Sanhûr'da doğmuştur; 21 yaşında Kahire'ye gelmiş, burada mâlikîlerin müftülüğünü yapmış ve 3 cemâziyelâhır 1015 (7 teşrin I. 1606)'te ölmüştür. Yazmış olduğu bir çok eserden ancak Halîl'in *Muhtaşar*'ına yazdığı hâsiyesi bize kadar gelmiştir (bk. E. Fagnan, *Cat. général des mss. des bibl. publ. de France*, Dep. VIII. Cezâyir, nr. 1162—1164); bu eser artık Muhibbî zamanında pek yaygın değil idi.

Bibliyografya: Muhibbî, *Ḥulâsat al-aşar*, II, 204; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), VII, 876; Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1317), s. 157; (İbn Farbûn, *al-Dibâc al-muzahhab*, Kahire, 1329, kenârında, s. 126); Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Icâza du cheikh Abd al-Qâdir al-Fâsy* (Actes du IVe Congr. intern. des Or. Alger, Paris, 1905, 1908, III, 487, § 304), *GAL, Suppl.*, II, 416. (C. BROCKELMANN.)

SÂLİM. SÂLİM B. SAVÂDA AL-TAMİMÎ, bâlîfe al-Mahdî tarafından Yahyâ b. Dâ'ud'un azli üzerine, 1 muharrem 164 (6 eylül 780)'te Mısır vâlisî tâyin edilmiş, aynı senenin zilhicce ayının sonuna (25 ağustos 781) kadar bu vazîfede kalmıştır.

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitâb al-vulât* (nşr. Rb. Guest, Gibb Memorial Series, London, 1912, XIX, 123); Abu 'l-Mahâsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1855, I, 438—441; al-Makrizî, *Ḥiṭaṭ*, I, 307; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (Abh. G. W. Gött., 1875, XX, 12). (ADOLF GROHMANN.)

SÂLİMİYE. SÂLİMİYE, nassa dayanan bir kelâm mektebi olup, sûfiyâne temâyâyüle sâiptir ve Basra'da III.—IV. (h.) asırlarda, sünnî mâlikîler arasında teşekkül etmiştir.

283 (896) yılında ölen Sahl al-Tustarî [b. bk.] tarafından kurulmuş olan bu mektep adını Sahl'in başlıca talebesi Abû 'Abd Allâh Muhammed İbn Sâlim (ölm. 297=909) ile oğlu Abu 'l-Hasan Ahmed İbn Sâlim (ölm. 350=960)'in adından alır ki, bunlar birbirini tâkiben mektebin başında bulunmuşlardır. Müfessir İbn Mucâhid'in dostu olan ikinci İbn Sâlim, talebesi ve halefi Abû Tâlib al-Makkî (ölm. 380=990)'nin *Ḳut al-ḳulûb*'undaki medhiyeleri ve hasmı Abû Naşr al-Sarrâc (ölm. 377=987)'in *Lumâ'* (Nicholson tarafından basılmıştır)'ındaki tenkitleri ile bize iyi bir şekilde tanınmaktadır.

Sâlimiye'nin başlıca fikirleri, hasımları hanbelîler, bilhassa Abû Ya'lâ İbn al-Farrâ' (ölm. 458=1066) tarafından bize kadar intikal ettirilmiştir; bu şahıs onlardan 16 umdesini saymaktadır (10 umde Gîlânî'ye isnât olunan *al-Ḡunya*'de tekrar edilmiştir):

a. Allah her an yaratıcı olmaktan geri durmaz; yaratılmamış olan işi (*taf'îl*) böylece onu her tarafta, bilhassa *Kur'an* okuyan her okuyunun dilinde, aynı değerde olarak, hazır kılar.

b. Allahın yaratılmamış bir irâdesi (*maşî'a*) ve yaratılmış olan kararları (*irâda*) vardır; bu kararlar,

Allah kendilerinin günahkâr olmalarını istemedi, yaratılmışların hatâları vukua gelir; şeytan en nihâyet Allaha itâat etmiştir; kıyâmet gününde Allah bir insan sûretinde temessül etmiş bir hâlde, bütün yaratılmışlar tarafından bilâ-vâsita idrâk edilebilir bir şekilde görünecektir (*tacallî*; bk. mad. HULMÂNİYE).

c. Şeriatın tatbiki irâdî bir uyma cehdi ile tahakkuk eder (*iktisâb*, Karrâmiya'nın bunun fitrî olduğu nazariyesinin zıddı); sabır sevinmeden daha iyidir; peygamberler evliyâdan üstündürler; hikmet imânın ayıdır.

d. Süfiyâne ittihad, mü'min için, ezelden beri tayin edilen nisbette, kendi şahsiyetinin, ilâhî „ben“in şuurunu kazanmasıdır (*sırr al-rubûbiyya*).

İbn al-Farrâ'dan İbn al-Cavzî ve İbn Taymiyya'ya kadar hanbelî tenkitçileri bu iddiaların mütezile ile yarı-yarıya akrabalıklarını ve başlangıçtan beri, muhtelif derecelerde al-Hallâc, al-Aş'arî ve İbn Hâfîf'in tenkit etmiş oldukları vahdâniyetçi temâyüllerini isâbetle göstermişlerdir.

Bununla beraber Sâlimiyya mensûpları, Karrâmîler ile birlikte, rûhun (ölüm ile *ba's ba'd al-mavt* arasında) ferdin yaşamakta devam ettiğini kabul eden yegâne sünnî kelâmîcileri olduklarından, Abû Bakr al-Vâsi'ti'den başlayarak, sünnî mutasavvıfların ekseriyeti terehhan bunlara intisâp etmişlerdir. al-Gazzâlî, bayâtının ikinci devresinde, *İhyâ*'sını bir sâlimiyya mensûbunun, Abû Tâlib al-Makkî'nin, *Kût*'una istinât ederek, kaleme almıştır. VI. (h.) asırda Endülü's'te yarı-ismâ'îlî tasavvuf mektebi, İbn Barracân (ölm. 536—1141) ve İbn Kâsiyye'den İbn al-'Arabî [b. bk.]'ye kadar, İbn Taymiyya'nın söylediği gibi, bir çok tevhid esâs ve ibârelerini Sâlimiyya mektebinden almıştır. Sâlimiyya'nın diğer fikirleri an'anevî bir şekilde, Şâzîlîya [b. bk.] tarikatinde muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografya: Abû Tâlib Muhammed al-Makkî, *Kût al-kulûb* (2 cild; Kahire, 1310, metin eskiden bir tasliih ve tasfiyeye uğramış görünmektedir); İbn al-Farrâ, *al-Mu'tamad fi uşul al-dîn* (Şam, Zâhiriye kütüp., nr. tevhid 45); 'Abd al-Kâdir al-Gilânî, *al-Gunya li-tâlibi tarîk al-hakîk* (Kabire, 1288), I, 83 v. d.; al-Mukaddasî (BGA, III, 126); İbn al-Dâ'î, *Taḥṣirat al-avâmm* (Tahran, 1313, 1. ş. basm.), s. 391; Goldziher (ZDMG, 1907, LXI, 73—80); Amedroz (JRA S, 1912, s. 572—575); Massignon, *Essai sur les origines... de la mystique musulmane* (Paris, 1922), s. 264—270; ayn. mll., *La passion d'al-Hallâdj*, bk. fihrist, mad. Sâlimiyya. (LOUIS MASSIGNON.)

SALMA. [Bk. ECE']

SALMAN. [Bk. SELMÂN.]

SALMÂNİYA. [Bk. SELMÂNİYE.]

SALMÂS. [Bk. SELMÂS.]

SÂL-NÂME. SÂL-NÂMA, geçmiş yıllardaki mühim hâdiseleri hûlasa eden ve âit olduğu yılın müesseseler ve hâl tercümeleri gibi, çeşitli mevzûlarda son durumu kısaca bildiren eserdir. Sâl-nâmeler belli bir mevzû ve gâye ile de hazırlanabilir.

Sâl-nâma, farsça *sâl* („yıl“) ve *nâma* („mektûp, kitap“) kelimelerinden mürekkeptir. Aynı mânada *nav-sâl* kelimesi de kullanılır. Bunlar türkçede „yıllık“ kelimesi ile karşılanır.

Sâl-nâma kelimesi „almanak“ ve „takvim“ ile karıştırılmaktadır. Aslında „her hangi bir şeyin doğru yerini gösterme“ mânasını taşıyan takvim, günlerin, ayların, mevsimlerin, yılların ve bayramların bir cedvelidir. Almanak ise, sâl-nâmeye çok yakın, fakat onun mevzûları yanında halka hitap etme mecbûriyeti ile, ev idâresi, oyunlar, sağlık öğütleri, fıkralar ve mizâhî resimler gibi, her şeye yer veren eserlerdir. Sâl-nâmeler devlet tarafından, resmî olarak, yayınlandığı gibi, husûsî müesseselerce de hazırlanabilir. Sâl-nâmelerin tarih kaynakları arasında mühim bir mevkîi vardır.

Türklerde ilk resmî sâl-nâme, Osmanlı imparatorluğunda XIX. asrın ortalarında, Koca Reşid Paşa'nın teşviki ile, tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın müşterek çalışmaları neticesinde neşredilmiştir (1263=1847). Bir kaç yıl sonra bu iş ile, Meclis-i maârif baş-kâtibi Behcet Efendi ile meclis âzasından Rüşdî Bey'ler vazifelenirdi. Daha sonra bu vazife, bir irâde-i senîye ile, maârif nezâreti mektûbî kalemî bey'e-tine verildi. Sonra, nezâret ve vilâyet sâl-nâmeleri neşre başlanmış (1282=1865), 6' yıl sonra da bunları, 2 yıl ara ile, husûsî sâl-nâmelerin neşri tâkip etmiştir. (Ali Suâvî 1288=1871 ve Ebüzziyâ 1290=1873). Bu arada Gaspıralı İsmail Bey'in *Sâl-nâme-i türki* (Bağçasaray, 1300=1882)'si de ayrıca zikredilmelidir. Bu eser Rusya'da yaşayan türklere âit ilgi çekici mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Nihâyet 1306 (1888)'dan itibaren, devlet sâl-nâmesini me'mûrîn-i mülkiye hey'etine bağlı sicill-i ahvâl-i me'mûrîn dâiresi bazırılamağa başlayıp, devam ettirmiştir. Çok muntazam bir şekilde çıkarılan Osmanlı devlet sâl-nâmesi her yıl bir az daha gelişmiş ve hacmen büyümüştür. 1263—1297 arasındaki 35 nüshası taş-basma olup, diğerleri matbaa harfleri ile basılmıştır (*Sâl-nâme-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, 1263—1334 arasında 68 adet).

Yine resmî olarak, nezâretlerce çıkarılan sâl-nâmeler şunlardır (1282—1334 arasında 46 adet):

1. Harbiye nezâreti ve makam-ı ser-askerî; *Sâl-nâme-i askerî* (1282—1326 arasında 17 adet). Kegeci-zâde Fuad Paşa'nın ser-askerliğinde neşre başlanmıştır. Önceleri bahriye sınıfı da dâhil olmak üzere, ordu teşkilâtı, kadrolar, zabıtların adları, nişanları, istatistikler v.b. ihtivâ eder.

2. Ticâret ve nâfiâ nezâreti; *Rasadhâne-i âmiri sâl-nâmesi* (1288, 1 adet). Bu nezârete bağlı rasadhâne idâresince tanzim edilmiştir.

3. Hâriciye nezâreti; *Sâl-nâme-i nezâret-i umûr-i hâriciye* (1302—1320 arasında, 4 adet). Sicill-i ahvâl müdürüyetince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, bâriciye nazırları, reis-ül-küttâblar, elçiler, muâhedeler v.b. gibi husûsları ihtivâ eder.

4. Bahriye nezâreti; *Sâl-nâme-i bahri* (1307—1330 arasında, 17 adet), fen hey'etine tertip edilmiştir. Tarihçe, teşkilât, zabıtlar, donanmadaki gemiler, vasıflarından v.b. bahseder.

5. Maârif nezâreti; *Maârif nezâreti sâl-nâmesi* (1316—1321 arasında, 5 veya 6 adet). Tarihçe, maârif nazırları, teşkilât, me'mûrlar, mektepler ile ilgili çeşitli bilgileri ihtivâ eder.

6. Mâliye nezâreti; *Rûsûmât sâl-nâmesi* (1332, 1 adet), rûsûmât emânetinin umûr-i tahririye dâiresince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, me'mûrlar, rûsûm işleri, gümrükler ve gümrük hâsılâtından bahseder.

7. Meşihat makamı; *İlmiye sâl-nâmesi* (1334, 1 adet), meşihat-ı ulyâ mektupçuluğu tarafından tertip edilmiştir. Teşkilât, seyhulislâmlar ve füzûmlu bilgileri ihtivâ eder.

Resmî sâl-nâmelerin üçüncü gurubunu teşkil eden vilâyet sâl-nâmelerinin ilki, şimdiki bilgilerimize göre, 1282 tarihinde Trabzon'da neşredilmiştir. Ş. Sâmî (*Kâmûs al-a'lâm*, III, 1916)'ye göre, bu tarihten önce Halep vilâyeti mektupçuluğunda bulunan İbrahim Hâlet Bey *Fihrist-i vilâyet-i Halep* adı ile, ilk sâl-nâmeyi tertip etmiş ve içindeki istatistik, iktisâdî bilgilerden dolayı, Bâbîâlî'nin dikkatini çekmiştir. Bu eser her vilâyete birer nüsha gönderilerek, bundan nümüne alınıp, sâl-nâmeler tertibi emredilmiştir (krş. Ahmed Râsım, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî*, İstanbul, 1927, 7 v.d.).

Sâl-nâme tertip ve neşrinde bazı vilâyet idâreleri büyük gayret göstermiştir. Vilâyet sâl-nâmeleri, âit oldukları vilâyetin idâri teşkilâtı, me'mûr listeleri, maballin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, istihsâlî, iktisâdî faaliyetleri, nüfusu v.b. ihtivâ eder. Vilâyet sâl-nâmelerinin listesi aşağıda verilmiştir (1282—1336 arasında, 527 adet).

1. Adana (1287—1320 arasında, 17 adet);
2. Ankara (1288—1325, 15 adet);
3. Aydın (1296—1326, 25);
4. Bağdad (1292—1329, 21);
5. Basra (1307—1320, 9);
6. Beyrut (1310—1336, 9);
7. Bitlis (1310—1318, 4);
8. Bolu (1324—1334, 2);
9. Bosna (1283—1308, 15);
10. Bosna Herseği (1301—?, 5);
11. Cebel-i Lübnan (1304—1309, 6);
12. Cezâyir-i Bahr-i Sefid (1287—1321, 22);
13. Diyarbakır (1286—1323, 22);
14. Edirne (1287—1319, 28);
15. Erzurum (1287—1318, 17);
16. Girit (1292—1310, 3);
17. Halep (1284—1328, 35);
18. Hicaz (1301—1309, 5);
19. Hüdâvendigâr (1287—1325, 34);
20. İskodra (1299—1315, 5);
21. Karesi (1305, 1);
22. Kastamonu (1286—1321, 21);
23. Konya (1285—1300, 30);
24. Kosova (1296—1318, 8);
25. Mâmûret-ül-Aziz (1298—1325, 10);
26. Manastır (1292—1314, 9);
27. Mısır (1288, 1);
28. Musul (1308—1330, 5);
29. Prizren (1290, 1);
30. Selânik (1287—1325, 23);
31. Sisam (1891, 1);
32. Sivas (1287—1325, 17);
33. Suriye (1285—1318, 32);
34. Trablusgarb (1286—1312, 13);
35. Trabzon (1282—1322, 24);
36. Tuna (1285—1294, 10);
37. Üsküp (1311, 1);
38. Van (1315, 1);
39. Yanya (1288—1319, 9);
40. Yemen (1298—1314, 11).

Resmî olmayan sâl-nâmelerin ilki, *Türkiye* adı ile, Ali Suâvî tarafından 1288 (1871)'de Paris'te neşredilmiştir. Bu tarihten itibaren bu eserlerin çoğaldığını görüyoruz. Husûsî sâl-nâmeler daha çok almanak vasfını taşıyor. Umûmiyetle resimli olup, münderecatları çok çeşitlidir. Bunların arasında ciddî ve değerli olanları vardır. Bilbassa Ebüzziyâ Tefvik'in hazırladıkları, nefis baskıları ile, dikkati çeker. Bunlar arasında sâdece belli bir mevzuu (san'at, meslek, sıhhat) esâs alanlar da bulunmaktadır. Husûsî sâl-nâmeler şunlardır: 1. Ali Suâvî, *Türkiye* (Paris, 1288 ve 1290, 2 adet). — 2. Ebüzziyâ Tefvik, *Sâl-nâme-i hadîka* (1290); *Sâl-nâme-i Ebüzziyâ* (1294); *Sâl-nâme-i kamerî* (1297); *Rebî-i mârifet* (1297—1305, 8 adet); *Nevsâl-i mârifet* (1306—1310, 3 adet); *Takvim-i Ebüzziyâ* (1310—1317, 3 adet, daha ziyade almanak); *Takvim-ün-nisâ* (1317). — 3. Mehmed Ârif, *el-Münakkah* (1292). — 4. Ahmed İhsan, *Nevsâl-i servet-i fûnân* (1310—1314, 5 adet); *Sâl-nâme-i servet-i fûnân* (1326—1329, 4 adet). — 5. Hüseyin Vassâf, *Nevsâl-i asr* (1313—1315, 3 adet). — 6. Besim Ömer Paşa, *Nevsâl-i âfiyet* (1315—1322, 4 adet). — 7. *Nevsâl-i mâlûmat* (1315—1317, 2 adet). — 8. Selânikli Tefvik, *Nevsâl-i askerî* (1316). — 9. Osman Ferid ve Ekrem Reşad, *Nevsâl-i osmânî* (1325—1327, 3 adet). — 10. *Nevsâl-i millî* (1330). — 11. Kanâat kütübânesi, *Millî nevsâl*

(1338—1341, 4 adet).— 12. Akçura-Oğlu Yusuf, *Türk yılı* (1928).

Yukarıda sayılanlardan başka şu sâl-nâmeler de kıymetlidir: *Musavver nevsâl-i meşâ-hir* (1314), *Nevsâl-i Atâi* (1321), *Nevsâl-i Râ-gib* (1324), *Nevsâl-i bahri* (1325), *Musavver eczâ-i nevsâli* (1328), *Osmanlı Hilâl-i ahmer cemiyeti sâl-nâmesi* (1329—1331), *Şirket-i hayriye sâl-nâmesi* (1330), *Nevsâl-i edsbi* (1340), *Büyük sâl-nâme* (1923—1926).

Türkiye cümhuriyeti devrinde 1925—1941 arasında yayımlanan *Devlet sâl-nâmesi* (sonra *yıllığı*)'nin sayısı 6'dır. İstatistik umum müdürlüğünce 1928'den beri çıkarılan pek çok yıllık ise, nüfus, zirâat, sanâyî v. b. istatistik cedvellerinden ibârettir. Husûsî olarak bazır-lanan, sayısı az yıllıklar arasından da şunlar zikredilebilir: *Matbuât almanâğı* (1933—1938, 6 adet), *Cümhûriyet almanâğı* (1936—1938, 3), *Türkiye yılı* (1947—1948, 2; 1962—1963, 2).

Bibliyografya: Ebüzziyâ Tefvik, *Takvim-i Ebüzziyâ* (1. sene 1310—1271 seneleri için; Konstantîniye, 1310), s. 155—167; Selim Nüzhet (Gerçek), *1933 almanak* (basın almanâğı), İstanbul, ts., 35—42; Server R. İskit, *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış* (İstanbul, 1939), s. 34 v.dd., 96 v.d., 356—373, 432—437; Selim Nüzhet Gerçek, *Vilâyet ve nezâret sâl-nâmeleri* (*Akşam gazetesi*, 18 haziran 1941); M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1954), mad. SÂL-NÂME; M. Sert-oğlu, *Resimli osmanlı tarihi ansiklopedisi* (İstanbul, 1958), mad. Sâl-nâme ve metinde anılan sâl-nâmelerin bir çoğu.

SALSABİL. [Bk. SELSEBİL.]

SALÜK. [Bk. SELÜK.]

SALÛL. [Bk. SELÛL.]

SALUR, Oğuzların Üç-oklu boyuna mensûp bir kabîlenin adı olup, adı ve soyu Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Dağ Han'ın büyük oğluna çıkar; metinlerde *Sâlvür* (husûsî kütüphânemdeki farsça bir *Oğuz-nâme* 'de) veya *Salğur* (*Divân lugât al-türk; Tâ-rîh-i guzida*) şekilleri nâdiren bulunduğu hâlde, *Sâlur* ve *Şâlur* şekillerine sık-sık rastlanır.

[Salğur kelimesi trk. sal- fiiline fiilden isim yapma eki olan -ğur lâhikasının ilâvesi ile meydana gelmiştir ve Raşid al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih* adlı eserinin *Târih-i Oğuz u Türkân u hikâyat-i cihângiri-i o* kısmında açıklandığı üzere (bk. *TM*, I, 192), „hücumu hazır, muhâ-rip“ mânâsında olup, bilâhare *Salur*, *Salur* şekillerini almıştır (bk. Gy. Németh, *A hon foglaltó*, s. 39, 49 v. d.). Diğer bir çok türk kabîleleri için olduğu gibi, Salurların da menşei hak-

kında tarîbî mâlûmâtımız azdır. Bununla be-râber, eski zamanlardan itibaren diğer Oğuz boylarının kaderini paylaştıkları, sonra İli ve İsığ gölü civârından Seyhun ırmağı kıyılarına geldikleri, daha sonra Maveraünnehr'e, Hıvârizm, Horasan ve nihâyet Anadolu'nun fethini mü-teâkip bu boyun bir kısmının şarkî Anadolu'ya gelip yerleştikleri tesbit edilebilmektedir (tafsilât için bk. Köprülü-zâde Fuad, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, I, bölüm 5).

[Salurların umûmî Oğuz tarîbî çerçevesinde ki mübim yeri eski Oğuz an'anelerini muhafaza eden destanlarda bilhassa belirmektedir. Raşid al-Dîn'in farsçada *Oğuz-nâme*'sindeki Oğuz yabğuları ile ilgili hâtıralarda tesbit edildiğine göre, Oğuz Han'ın torunu olarak gösterilen Dib-Yavku ile konuşan ve onu fütûbata teşvik eden Salurlu Ulaş Bey'dir ve İnâl-Yavku'nun nâpleri ve beyleri de, Salurlardan olduğu gibi, sonraki Yavku'nun „vezîri“ de Salurlardan idi. Salurlu Ulaş Bey'in oğlu Salur Kazan, bilindiği gibi, Dede Korkut destanlarında (yazılışı XIII. asrın sonları) ve *Secere-i terâkime*'de birinci derecede rol oynamaktadır. Muhayyel bir destan kabramanı değil, fakat X. asırda yaşamış tarîbî bir şahsiyet olarak kabul edilen Salur Kazan Beg (Faruk Sümer, *Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi dergisi*, XVII, cüz 3—4, s. 414), Dede Korkut destanlarında, Bayındır Han ile birlikte, „Türkistan'ın direği“, „Karaçuk (Sır-Derya boyunca uzanan Karatav sıra-dağları)“un kaplanı“ diye tavsif edilmektedir (bk. M. Ergin, *Dede Korkut kitabı*, I, 144, 200 v.d.; 3. ve 7. destanlar). Burada Oğuz ilinde beyler-beyi durumunda olan Salur Kazan'ın, bir müslüman mücâhidi olarak, kâfirler ile savaşlarından bahsolunuyor. Destanlarda verilen tasvirlerden bu kâfirlerin eski Oğuz yurdunun şimal ve şimal-i garbisindeki Kıpçak türkleri olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut bikâyelelerinden 2. ve sonuncu (12.) destan doğrundan doğruya Kazan Beg'e âit olduğu gibi, diğer destanlarda da onun âilesi efrâdı rol oynamaktadır. 1074'te yazılmış olan *Divân lugât al-türk*'te müellif Kâşgarlı Mahmud'un Karaçuk dağlarında yaşadığını söylediği Oğuzların, Salur Kazan Oğuzları olduğu, battâ XII. asırda Horasan'da kalabalık beyler gurubu idâresinde görülen Oğuzların da Salur Kazan oğuzlarının ahfâdı bulundukları tabmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 418). Abu'l-Ġâzî Bahadır Han [b. bk.] tarafından, yerli türkmen rivâyetleri ile tamamlanmak sûretiyle, 1660/1661'de yazılan *Secere-i terâkime*'de ise, Salurlar ile ilgili mâlûmat, bir az farklı olmakla berâber, esâs itibârı ile bâzı tarîhî gerçek-

leri aksettirmektedir. Burada Salurlar ile savaşımların Peçenekler olduğu açıkça görülüyor. Bir Peçenek banı yaptığı baskın neticesinde Alp-Salur Kazan'ın annesi Çiçekli'yi esir ederek götürmüş, bilâhare bu hatun Peçenekleri mağlup eden oğlu tarafından kurtarılmıştır. Salur Kazan hakkındaki 7 kıt'alık bir medhiyede belirtilen bu zafer (*Secere-i terâkime*, TTK, 48; F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 391 v. d.) X. asırdaki Oğuz-Peçenek mücâdelelerinin hâtırasıdır. *Secere-i terâkime*'de Kazan soyundan gelen Salur beyi Öğürçük Alp de, ataları ve oğulları ile birlikte, tanıtılmakta ve onun Kanglı türkleri ile savaşları nakledilmektedir. Bu da XII. asırda vukû bulan mücâdelelerin izleridir. Yine aynı eserde, Türkmen rivâyetlerine istinâat eden bilgiye göre, Oğuz ilinde beylik etmiş olan kadınlardan biri Salur Kazan'ın karısı Burla'dır. Bu hatun Dede Korkut destanlarında da sık-sık bahis mevzuu edilir. Beylik yapan diğer bir kadın da, Salur Barçın adını taşımaktadır ki, bu hatunun Sır ırmağı kenârında, güzel çiniler ile süslü ve Özbekler tarafından *Barçın'ın Kök kâşâne* denilen mezarı balk arasında meşhûr olmuştur. Selçuklu imparatorluğunun sukutundan sonra Salurlar (b. bk., *Târih-i guzida*, GMS, XIV/1, 503) hânedânı bunlar tarafından kurulmuştur [*TM*, I, 193; F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler*, s. 50; *Belleten*, sayı 28, s. 232; Németh, *göst. yer.*, farsça Oğuz destanında da bu husûs belirtilmiştir. Bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 384 v. d., ayrıca bk. mad. BAYRAK].

Şâir hükümdar Kadı Bürbâne'ddin [b. bk.] de Salurlardan gelmektedir ('Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 42). *Selçuk-nâme* tercümesine göre, Anadolu'ya gelmiş olan Salurların, Erzincan emîri Mengüçük âilesinden (Houtsma, *Recueil*, III, 57) Bahrâm Şâh'ın ordusunda bulundukları görülmektedir; bundan, Salurların Kayı, Bayındır ve Bayat kabîleleri yanında Anadolu Selçukluları tarihinde mübim bir rol oynadıkları neticesini çıkarabiliriz (bk. *Recueil*, IV, fihrist ve J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 189. *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, Berlin, 1914, XIII, nr. 1). Husûsî kütüphânemde bulunan bir *Oğuz-nâme*'ye göre, Karamanlılar [b. bk.] da Salur kabîlesinin Karaman şubesine mensûp olmalıdır (aksi iddia için bk. *IA*, VI, 317; mad. KARAMANLILAR) Kafkas Azerbaycanı'nda Karamanlı adını taşıyan köylerin vaktiyle Salurlar tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Hierî VII. asırda (Nasavî, *Histoire du Sultan Djelal ed-Dîn Mankobirti*, tce. Houdas, Paris, 1895, s. 264, 374, 383) bu semt-

lerde rastladığımız kalabalık Türkmen zümreleri arasında hiç şüphesiz, bu Karamanlılar da bulunuyordu. Oğuz boylarını muhtelif yerlere doğru dağıtmaya çalışan Selçukluların siyâseti sebebi ile, Salurların büyük bir kısmı garba doğru göç ettikten sonra, Merv'de ve Saraşs'ta kalanlar Türkmen umûmî adı altında mü-teâkip asırlarda faâliyet gösterdiler. Bâzı âlimlerin fikrine göre, 1380 ve 1424 yılları arasında Semerkand, Turfan ve Su-Çeu yolu ile Si-Ning'e geldiler; orada yerleşerek, günümüzdeki Kan-Su Salurlarını teşkil ettiler (bu sonuncuların nereden ve ne zaman göç ettikleri henüz tetkik mevzuudur). [Abu'l-Ġâzî Bahadır Han'ın diğer eseri olup, 1665'te yazılan *Secere-i türk*'e göre (Rızâ Nur, *Türk seceresi*, s. 219 v. d.), Salurlar XVI. asırda, *taşkı ve içki* (dış ve iç) Salurlar olmak üzere, iki bölük idiler ve umûmî hey'eti ile Salur boyu o zaman „Horasan Salur'u“ Er-Sarı, Sarıg, Yomutlardan müteşekkil idi ve Horasan Salurları Hıva banı Sufyân Han'a yılda 16.000 koyun (berat koyunu) vergi vermeğe zorlanmışlardı. Ayrıca iç-Salurlar da yine yılda 16.000 koyun ve bundan başka hanın sofrası için 1.600 koyun (kazan koyunu) veriyorlardı (bk. *TM*, I, 196, not 1). Sonra sayıca ve kuvvetçe küçülmüş olan Salurlar, diğer Türkmenler ile yaptıkları mücâdelelerinde ve bilhassa İran arâzisindeki devamlı istilâları ile yavaş-yavaş zayıfladılar. Fath'Alî Şâh'ın oğlu 'Abbâs Mirzâ'ya karşı bu şebzâdenin 1831'de Saraşs'a seferi esnâsında mârûz kaldıkları büyük kayıplar neticesinde, ehemmiyetlerini kaybettiler.

Şimdiki vaziyet. Salurlar Saraşs etrâfında toplu ve Heri-Rüd civârında Rus-İran budûdu üzerinde dağınık bir şekilde yaşayan Türkmenlerin en eski ve asîli olarak nazarı itibâre alınmaktadırlar. Üç zümreye ayrılırlar: Yalavaç, Karaman ve Ana-Bölegi. Bu zümrelerin de tâlî şubeleri vardır. Evneviç şu şubeleri verir:

Yalavaç: 1. Ordu-hoca, 2. Daz, 3. Bek-Sakar, Karaman: 1. Uğru-cihli, 2. Bek-Gezen, 3. Aleyn.

Kırçe Ağa: 1. Kırçe Ağa, 2. Beş uruk (bütün bu isimler *RMM*, LVI, 66 v. d. imlâsına göre kaydedilmiştir). Bu tâlî şubeler yenden aşiretlere bölünmüştür. Sayıları farklı olarak takdir edilmştir. Dubeux Saraşs etrâfında 2.000 çadır, Petruşevic 3.000, Vâmbéry 5.700 (mübâlegalıdır) çadır tahmin etmektedir. Son olarak, J. Castagné 3.000 çadır saydığını söylemektedir.

Kan-Su'nun asıl Tibet'e âit olan kısmındaki müslüman Salurların sayısı 70.000 (Grenard'a göre, 50.000) olarak tahmin edilmştir.

Bunlar, Urumu'dan merkez olarak Sin-Hoa-Ting veya Salur küçük şehri etrafındaki T'ao-Hô'ya kadar uzanan ve Sarı nehrin sağ kıyısında bulunan bir ülkeyi işgal etmektedirler. Sol sâhil üzerinde Si-Ning ve Hô-Çeu arasında oldukça arızalı ve dağınık bir yol üzerinde bulunan bir yeri de işgal ederler. Bu türkler, fizikî yapıları ile, Kan-Su'nun diğer müslümanlarından açıkça tefrik edilirler; kendi dilleri olan türkçeyi muhafaza etmişlerdir. Grenard Salurların lehcesine dair malzeme neshretmiş ve bunlardan onların menşei ve mübâceretleri devrine dair bazı neticeler çıkarmış ise de, bu malzeme ne kâfi, ne de itimâda şâyandır. Salurlar, sünîî hanefilerdir; dâimâ nakş-bendî tarikatını benimsemişler ve aralarında *zîkri cahrî* câri olmuştur. Çinlileri hakîr görmüşlerdir.

[Salurların Daz kolundan bazı kısımlara Altay'da, Kırgız, Kazak ve Başkurtlar arasında tesâdüf edilmektedir. Garp istikametinde göç eden Salurlar, Osmanlı devrinde, Anadolu türk aşiretleri arasında mühim bir mevki tutar. Umûmiyetle Anadolu'nun şark ve cenûp taraflarındaki Türkmenler zümresine dâhil olan Salurların en kalabalık teşekkülleri Sivas, Amasya, Tokat ve Adana bölgeleri ile Suriye'de (Trablusşam) bulunmaktadırlar. Ayrıca Dulkadirli ulusu arısında ve İsparta bölgesinde de Salur oymaklarına tesâdüf edilir. Sivas havâlisindeki Salur kolu buradaki Ulu-Yörük ulusuna dâhil bulunuyordu. XVI. asrın ilk yarısına âit defterlerde Ak-Salur denilen bu Salur bölüğü, o zaman, 5 kısma ayrılmış idi. Daha sonraları bu Salurlar tadriceen yerleşmişlerdir. Adana bölgesinde Ramazanlı ulusu içinde yaşayan Salurlar ise, Tarsus ile Bulgar dağı etekleri arasındaki sâbada, Ulaş boyuna bağlı bulunuyorlardı. 925 (1519) tarihli Adana vilâyeti defterinde bu Salur şubesi, bir kısmı çiftçi olmak üzere, 15 kadar oymaktan mürekkep gösterilmiştir. Bunlar da XVII. asrın ilk yarısında tamâmiyle yerleşmiş idiler. Diğer taraftan Karaman, Koç-Hisar bölgelerinde de Salurların izlerine tesâdüf edilmiştir. Bayezid II. zamanında, Konya havâlisinde Salur adını taşıyan 10 kadar yer var idi ki, buralardaki Salurların Anadolu'nun fethini müteâkip bu bavâliye yerleşen Salurlar olduğu tahmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 456). Az miktarda olmakla beraber, Salurların Hamid sancagında (İsparta bölgesi) görülme-leri her hâlde onların „uç“ Türkmenleri arasında bulunmaları ile alakalıdır (Uç Türkmenlerinin başında Salur Beg adlı bir baş-buç vardır; bk. Aksarayî, *Musâmarat al-ahbâr*, nşr. Osman Turan, *TTK*, 1944, s. 71). Salurların

üçüncü büyük kolu Trablusşam bölgesinde- dir. Adları, bâzan arapçalaşmış şekli ile, Salur ve Salluriya şeklinde gösterilen Suriye Salurlarının, vilâyet defterine göre, 25 kadar cemâatleri var idi. Dulkadirli ulusu arasında da iki küçük Salur oymağı görülmektedir. Anadolu'daki Salur şubeleri bugün tamâmiyle yerleşmiş durumdadırlar (kendi adlarını taşıyan köyler ve diğer meskûn yerler için bk. *Köylerimiz*, nşr. Dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1936)].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de A. Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert* (Leipzig, 1885), s. 398 v.d.; Rîzâ Kulu Han, *Relation de l'Ambassade au Kharezm* (tra. Cb. Schefer), Paris, 1879; Elisée Reclus, *Géographie Universelle*, VI, 433; Dubeux, *La Tartarie, le Beloutchistan et le Néjal* (Paris, 1848), s. 91; A. Burnes, *Travels into Bokhara* (London, 1839), II, 50—53; Grenard, *Le Turkestan et le Tibet*, II; J. L. Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute Asie* (Paris, 1898, II. kısım), s. 457 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, VII, 702; J. Castagné, *Russie Slave et Russie Turque* (RMM, Paris, 1923, LVI, 66 v.d.); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (1. yıl, 1923), s. 268 v.d.; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1836—1841), I, 9 v.d.; [Abu'l-Gâzî Babâdur Han, *Şecere-i türk* (Türkiye türkçesine nakleden Rıza Nur), İstanbul, 1925, s. 219 v.d.; F. Köprülü, *Oğuz etimolojisine dair notlar* (T M, 1925, I, 192 v. dd., 196 ve not 1; 197, not 1); Gy. Németh, *A honfoglaló magyarok kialakulása* (Budapest, 1930), s. 39, 49 v. d.; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, 1939, II, 50); ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meselesi* (Belleten, 1943, sayı 28, s. 252 ve not 1, 270, not 1); F. Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bazı Uç-oklu Oğuz boy-larına mensup teşekküller* (İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası, 1952, XI, 453—459); ayn. mll., *Oğuzlara âit destânî mâhiyetle eserler* (Ankara Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, XVII, cüz 3—4, s. 366, 369 v.d., 384 v.d., 390—396, 407—415, 418, 429), bir de umûmî olarak bk. ayn. mll., *X. yüzyılda Oğuzlar* (ayn. dergi, 1958, XVI, cüz 3—4, s. 131—162)].

(KÖPRÜLÜ-ZÂDE FUAD.)

[Bu madde İ. KAFESOĞLU tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SÂM, SÂM, Nûh [b. bk.]'un oğullarından biri olup, dâimâ birinci planda zikredilir ve Şa'labî'nin *Kışas al-anbiyâ*'sında Nûh'un hasseten en büyük oğlu olarak geçer. Yalnız münferit bir rivâyet (al-Tabarî, nşr. de Goeje, I, 196) şu sırayı verir: Yâfis, Hâm, Sâ. Bu sıra Bâbil *Talmud'u*, *Sanhedrin*, 69b'de bulunan bir yabudî rivâyetine uyar (fakat bk. bir de al-Tabarî, mezkûr nşr. s. 223'teki *Ahl al-Tavrât* rivâyetleri). Sâ, Nûh'un en gözde oğludur. Yalnız Yâfis ile babasının hayır duâsını paylaşmakla (krş. *Takvîn*, IX, 27) kalmaz; fakat ölüm hâlinde bulunan babası onu kendisine halef tâyin eder ve ona husûsî vazîfeler verir. Üstünlüğü soyundan gelenlere geçer; onun nesli husûsî bir güzelliğe sâbiptir ve peygamberlik mevhibesi bu nesilde tecellî eder. Sâ'm'ın zevcesi Şalib (Şulayb), Nûh'un diğer oğullarının zevceleri gibi, Kayn b. Âdam neslindedir ve Sâ'm'dan 4 oğlu olmuştur ki, bunların adları *Takvîn*, X, 22'de verilen adlar ile kolayca birleştirilebilir; Sâ'm'ın beşinci oğlu Ârâm'ın aynı anneden olup-olmadığı kat'i bir şekilde bilinmemektedir. Sâ'm'ın nesli arasında dâimâ araplar, çok defa da farslar ve rumlar ve bâzan da yahudiler zikrolunur. Nûh, yer-yüzünü oğulları arasında taksim ettiği vakit, „ortayı“, yâni Nil, Fırat — Dicle ve Seybun — Ceyhun arasındaki bölgeyi Sâ'm'a verdi. Sâ'm'ın kendisi Mekke'de ikamet etti.

Bibliyografya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; al-Dimaşkî, *Nuhat al-dahr* (nşr. Mehren), bk. fihrist; al-Sa'labî, *Kışas al-anbiyâ* (Kahire, 1324), s. 38. al-Kisâ'î, *Kışas al-anbiyâ* (nşr. Eisenberg), I, 98—102. (B. JOEL.)

SÂM MİRZA. SÂM MİRZA, ABU'L-NAŞR, şâir ve müellif olup, Safevilerden Şâh İsmâ'il I.'ın oğludur (lekabı için bk. Hvândmîr, *Habîb al-siyar*, III/IV, 101). 21 şâbân 923 (19 Eylül 1517)'te Merâğa'da doğdu (ayn. esr., III/IV, 83). Durmuş Han b. 'Abdî Bey kendisine lala tâyin edildi. Daha çocuk yaşta bulunduğu sırada (927=1521), kendisine Horasan vâililiği verildi ise de, bu vazîfeyi onun adına fiilen lalası Durmuş Han ifâ etmeğe başladıktan ancak bir yıl sonra Herat'a gelebildi. 930 (1524)'da tahta çıkmış olan kardeşi Şâh Tahmâsp tarafından, ikinci defa olarak, Herat vâililiğine getirildi; bu defa Ağzivar Han tarafından korunuyordu. Sâ'm Mirzâ 941 (1534/1535)'de isyân etti ve Kandebar'ı kuşattı ise de, 8 aylık mübâsaradan sonra, Ağzivar Han öldürülmüş ve kendisi affedilmiştir. 951 (1544)'de Şâh Tahmâsp tarafından o ve kardeşi Bahrâm Mirzâ Hind-türk imparatoru Humâyûn'u karşılamaya me'mûr edildiler. 969 (1561/1562)

'da tekrar isyâna kalkıştı ise de, muvaffak olamayıp, Kâhâba kalesine hapsedildi ve 974 (1566/1567)'te orada öldü.

Babası ve diğer kardeşleri gibi, şâir mizacı olan Sâ'm Mirzâ daha çok *Tuhfa-i Sâmi* adlı meşhûr tezkiresi ile tanınmıştır. Muâsırı bulunan şâirlerden aş.-yk. 700 kadarının kısa hâl tercümelerini, şâirlerden seçme bazı parçalar da nakletmek sûreti ile, ihtivâ eden bu eser, Devletşâh'ın *Tezkire*'sinin bir zeyli mâhiyetindedir. Kitap *Şahîfa* adı verilen 7 bölümden ibârettir: 1. Şâb İsmâ'il ve diğer şehzâdeler, 2. seyyidler ve âlimler, 3. vezirler ve diğer kalem erbâbı, 4. şâir olmadıkları hâlde, şâir söyleyenler, 5. şâirler, 6. türk asıllı şâirler, 7. halk tabakasından gelen diğer şâirler. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 799'da işaret edilen dünya kütüphanelerindeki yazmaları dışında, İstanbul kütüphanelerinde de yazmaları bulunmaktadır (msl. Üniv. kütüp., nr. FY 111, 760 ve Ayasofya kütüp., nr. 1041). Eserin 5. (Şâirler) bölümü Hindistan'da Patna (Allabâbâd.) da, 1934'te neşredildikten 2 yıl sonra, kitabın tamâmı Vahîd Dastgirdî tarafından Tahran'da basılmıştır (1314=1936). Ayrıca bundan yapılmış iktibaslar ve seçmeler için bk. Storey, *göst. yer*.

Sâ'm Mirzâ'nın bu tezkiresi dışında, bir de aş.-yk. 6.000 beyitlik bir divânı vardır (M. 'Alî Tarbiyat, *Dânîşmandân-i Âzarbaycân*, Tahran, 1314 h. ş., s. 172 v. dd.).

Bibliyografya: Hvândmîr, *Habîb al-siyar*, III/IV, 83, 100, 104; Rîzâ Kulu Han, *Macma' al-fuşûhâ* (Tahran, 1295), I, 34; Lutf 'Alî Beg, *Âtas-kada* (Tahran, 1327 h. ş.), s. 15; Âzâd, *Hazîna-i 'âmira* (Cavnpur, 1860), s. 6; Mîr Husayn Döst, *Tazkira*, (Luknov, 1292=1875), s. 148; Cb. Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 376b; E. G. Browne, *Hist. of Persian Literature under Tartar Domination* (Cambridge, 1920), s. 459, 507, 514; J. v. Hammer, *Gesch. der schönen Redekünste Persiens*, s. 379; S. de Sacy, *NE*, IV, 273; O. Frank, *Über die morgenl. Hss... im München*, s. 126; Flügel, *Die arab., pers. und türk. Hss... zu Wien*, II, 367; A. Krafft, *Die arabischen... Hss. der Oriental. Akad. zu Wien* (Wien, 1842), s. 126; M. 'Alî Tarbiyat, *Dânîşmandân-i Âzarbaycân* (Tahran, 1314, h. ş.), s. 172 v. dd.; C. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 797—800; Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 282. (TAHSİN YAZICI.)

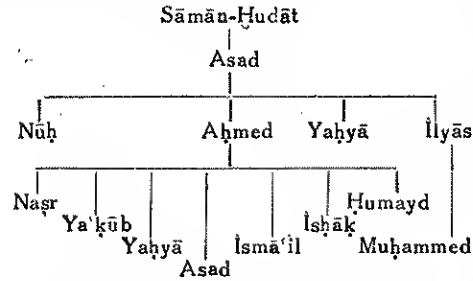
SAMA'. [Bk. SEMÂ']

ŞAMAD. [Bk. ALLAH, I, 363a.]

SAMAK. AL-SAMAK. [Bk. SEMEK.]

SAMAKATÂN. [Bk. SEMEKETÂN.]
SAMAN-OĞRUSU. [Bk. MECERRE.]
SAMAN-YOLU. [Bk. MECERRE.]
SÂMÂNİ. [Bk. SÂMÂNİLER.]

SÂMÂNİLER. SÂMÂNİ, Sāmān-Hudāt adlı bir şabsın soyundan gelen İranlı sülâle. Hânedânın gerçekten müstakil ilk hükümdarı İsmâ'il'e kadar seçeresi şudur:

Âilesini meşhûr Bahrām Çubîn'e, yâni Rey şehrinin asil bir âilesine kadar çıkaran Sāmān-Hudāt (İbn al-Ağır, nşr. Ternberg, VII, 192), adının gösterdiği gibi, Sāmān köyünün (Belb bölgesinde; krs. Hamza al-İsfahânî, nşr. Gottwaldt, s. 237; Barbier de Meynard, *Dict. géogr. de la Perse*, s. 297) sâhibi idi. oradan kaçmağa mecbûr olunca, Horasan vâlisî Asad b. 'Abd Allâh al-Kasri'nin yanına sığındı [bk. mad. ESED]. Asad onu düşmanlarına karşı korudu; Sāmān-Hudāt bu sırada islâmiyeti kabûl etti. Oğluna hâmisinin adı olan Asad adını verdi (Narşahî, bk. Schefer, *Descr. de Boukhara*, s. 57 v.d.). *Târih-i guzida* (bk. Schefer, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.)'de Sāmān-Hudāt hakkında diğer anlatılan şeyler tamâmiyle bir elsânedir. Bir giiri dinledikten sonra, kendisinde ikbâl bîrsının uyandığına dâir hikâye ancak sonraları ona izâfe edilmıştır (GMS, XI, 20, 123 v.d.). *Târih-i guzida*, bundan başka, onun Aşnâs'ı mülkiyetine geçirmiş olduğunu bize bildirir.

Asad b. Sāmān-Hudāt'ın dört oğlu var idi ki, bunlar, daha Hârûn al-Raşid bayatta iken, hilâfetin şark kısımlarının tarihinde rol oynamış görünmektedirler; sonraları balife olacak olan al-Ma'mûn âsi Râfî b. Lays'e karşı emir Hargama'ye yardım etmelerini Asad'ın oğullarına emretmiş ve Sāmânîler de o zaman Hargama ile Râfî arasında bir anlaşma temin etmeğe muvaffak olmuş görünüyolar (al-Narşahî, s. 74). Ma'mûn babasının yerine halife olunca, Horasan vâlisî tayin ettiği Cāsân b. 'Abbād'a Asad'ın oğullarına resmî vazifeler vermesini emretti (al-Narşahî, s. 75; krs. İbn al-Ağır, VII, 192. Hamza al-İsfahânî, s. 237). Cāsân 204 (819)'te Nuh b. Asad'ı Semerkand'a, Ahmed'i Farğana'ye, Yahya'yı

Şâş ve Uşrûsana'ye ve İlyâs'ı Herat'a tayin etti. Daha sonraki Horasan vâlisî Tâhir b. al-Husayn bu tayinleri tasdik etti. Böylece Sāmânîler Tâhirîlerin bir nevi kaim-makâmı oldular. Daha eski bir kaynak, Hamza al-İsfahânî, Nuh'un bir kaç yıl Ma'mûn'un sarayında kaldığını ve sonra kendisine, Ma'mûn tarafından, Tâhirîlere tâbî olmak üzere (*min kibal al-Tâhirîya*), Mâverâünnehr vâlliliği verdğini kısaca nakleder (s. 237). Kardeşlerden önce İlyâs öldü ve onun ölümü 'Abd Allâh b. Tâbir'in vâlliliği zamanında vukua geldi. Bu da Herat'a onun yerine İlyâs'ın oğlu Muhammed'i tayin etti (İbn al-Ağır, VII, 193).

Fakat âilenin bu kolu asıl Sāmânî sülâlesinin başı olan Ahmed'in soyu kadar mühim değildir. Halife al-Mu'tasım'ın emri ile, o zaman gözden düşmüş olan meşhûr türk kumandanının oğlu al-Hasan b. al-Afsî'nî tuzağa düşürmek için, 'Abd Allâh b. Tâhir'e yardım eden al-Tabari, III, 1307 v.d.) ve Tâhirîlerin sâdik bir bendesi gibi görünen Nuh vâris bırakmadan ölünce, Tâhir b. 'Abd Allâh Mâverâünnehr'de kaim-makamlığı onun kardeşleri Yahya ile Ahmed'e verdi. Muahhar kaynaklar, sülâle kurucusu bahis mevzuu olduğu için, mütad olduğu üzere, Ahmed'in âli-cenâplığını ve diğer meziyetlerini överler (İbn al-Ağır, VII, 192). Ahmed'in yedi oğlundan en büyüğü olan Nasr Mâverâünnehr vâlliliğinde babasının yerine geçti (Yahya hakkında bundan sonra bilgi yoktur; Ahmed'den önce ölmüş olabilir; Hamza al-İsfahânî esâsen Nuh'un halefi olarak yalnız Ahmed'i göstermektedir). Nasr 261 (874/875) yılından itibaren, müstakil bir hükümdar telakki edilebilir; bu tarihte halife Mâverâünnehr'i ona iktâ olarak vermiştir (al-Tabari, III, 1889; krs. İbn al-Ağır, VII, 193); Tâhirîlerin yitirdi sönmekte olup, tehlike Şaffarîlerden geliyordu. İbn al-Ağır 261'de iktâ verilmesinden sonra Nasr'ı yalnız Abbâsî halifeliğine bağlı, muhtar bir vâli telakki ettiği gibi, Hamza al-İsfahânî (s. 237) de yalnız İsmâ'il'i gerçek bir hükümdar kabul etmektedir (*fa-kânât vîlâyat man takaddama İsmâ'il... min kibal al-Tâhir*). Kezâ 261 yılında Nasr kardeşi İsmâ'il'i Buhârâ vâlisî tayin etti. Bu şebirde bir dereceye kadar âsâyışsızlık hüküm sürüyordu. Nasr'ın Şaffarîlerden Ya'kûb al-Lays'e karşı gönderdiği bir ordu onun kumandanını öldürmüş ve Buhârâ'yı almıştır; o zaman şebirdeki inzulatsız askerler, Nasr'ın nâibi Ahmed b. Onar'ın kaçmasından sonra, istedikleri gibi, vâli değiştiriyorlardı. İbn al-Ağır'ın verdiği bilgi böyledir; al-Narşahî (s. 76) hvarizmli bir istilâsından (rebiülâhır 260=874) bahseder; bu sırada Bu-

hârâ'da büyük tabrihat olmuştur. Hvarizmli reisî Husayn b. Tâhir al-Tâ'i az sonra kaçmak mecbûriyetinde kalmış ise de, karışıklıklar devam etmiştir. İşte o zaman, âsâyışı yeniden tesis etmek gâyesi ile, fakîb Abû 'Abd Allâh b. Abî Hafş, bir vâli göndermesi için Nasr'a mürâcaatte bulundu; o da kardeşi İsmâ'il'i gönderdi. al-Narşahî'ye göre, 260 ramazanının ilk cumasından (26 haziran 874) itibaren, Buhârâ'da *huşba*'de, Ya'kûb b. al-Lays'in adı yerine, Nasr'ın adı okunmuştur. İsmâ'il Buhârâ'da ele geçirdiği Hâricî Husayn b. Muhammed'i, hiyânet yolu ile, ziyân vermeyecek bir hâle koydu. İsmâ'il Buhârâ'da haydutluklara son verdi; hvarizmli Husayn b. Tâhir'i yendi ve serkeş üst-tabakayı itâate mecbûr etti. Bundan başka, Horasan vâlisî Râfî b. Hargama ile bir ittifak yaparak, mevkiini kuvvetlendirmeye çalıştı. Râfî Hvarizm'in idâresini de ona vermiş idi (İbn al-Ağır, VII, 193) ki, bu İsmâ'il ile Nasr arasında patlak veren savaştan (272=885/886) az önce olmalıdır; zira halife al-Mu'tasım Muhammed b. Tâhir'i ancak 271'de 'Amr b. al-Lays'in yerine, Horasan vâlisî tayin etmiş, sonra Muhammed de buraya, kendi nâibi olarak, Râfî b. Hargama'yi yerleştirmiş idi (İbn al-Ağır, VII, 290). Sāmânî iktidârının Horasan'daki mevki bu hadiselerin sarsamayacağı kadar kuvvetli idi. İsmâ'il'in Râfî b. Hargama ile yaptığı anlaşma Nasr'a karşı bir tecâvüz ittifakı idi. 272'de patlak veren ilk savaşta (al-Narşahî, sebep olarak İsmâ'il'in yıllık vergiyi bemen göndermediğini gösterir; İbn al-Ağır umûmiyetle desiselerden bahseder) Râfî büyük bir iş göremedi. İsmâ'il'in kumandanı Hamvayh b. 'Alî onu, gayretle savaş yapmaktansa, Nasr ile İsmâ'il arasında bir uzlaşma teminine iknâ etmiş görünmektedir (İbn al-Ağır, VII, 194). İki kardeş arasında hemen sulh yapıldı. 275 (888)'te yeniden çıkan savaş İsmâ'il'in lehine neticelendi ve İsmâ'il Nasr'ı esir etti; fakat onu kendisine karşı göstermeğe mecbûr olduğu saygı ve itibâr ile, Semerkand'a iade etmek kiyâsetini gös'erdi. Nasr, 276 (892'de ölünceye kadar, burada hâkim oldu (al-Tabari, III, 2133). Bu sırada İsmâ'il, kardeşinin yerini alıncaya kadar, Buhârâ'da onun nâibi olarak kaldı. İsmâ'il sülâlenin ilk hakiki hükümdarı (emîr) sayılır. Hükümdarların cedveli şudur:

İsmâ'il b. Ahmed	279—295 (892—907)
Ahmed b. İsmâ'il	295—301 (907—913)
Nasr b. Ahmed	301—331 (913—943)
Nuh I. b. Nasr	331—343 (943—954)
'Abd al-Valik I. b. Nuh	343—350 (954—961)
Manşûr I. b. Nuh	350—365 (961—976)
Nuh II. b. Manşûr	365—387 (976—997)

Manşûr II. b. Nuh 387—389 (997—999) 'Abd al-Malik II. b. Nuh 389 (999)

İsmâ'il [b. bk.] öldüğü zaman, Şaffarîlerden 'Amr'e karşı kazandığı zaferden sonra kendisine isâbet eden Mâverâünnehr ve Horasan dışında, ülkesini bir hayli genişletmişti. Kendisinin sülâlesinin en dirâyetli hükümdarlarından biri olduğu söylenebilir. Kudretli idi; fakat dür endiş değil idi. Abbâsîlere karşı sadâkati metholunur (al-Narşahî, s. 90); esâsen Sāmânîler daha sonra da bu tutumlarını mubâfaza etmişlerdir; eğer 'Utbi kayıtlarında haklı ise, yalnız bu sülâlenin hükümdarları *Valî amirîa'l-mu'minin* unvanını taşımışlardır (bk. Schefer, *Description*, s. 190). İsmâ'il'in dindarlığı ve şefkati hakkındaki fıkra'lar için bk. İbn al-Ağır, VII, 194 v.d.; VIII, 4 v.d.

Daha ikinci hükümdar Ahmed zamanında, sülâlenin inhitâtına çok te'sir etmiş olan bir âmil, yâni ileri gelenlerin isyânı ve iktidârı ele geçirmek teşebbüsü kendisini gösterir. Ahmed daha vâlliliğinin başlangıcında amcası İshâk'ı hapsedmek mecbûriyetinde kalmış idi; bir başka ileri gelen Bârs al-Kabîr yanında mühim miktarda para ile Bagdad'a kaçtı. Yeni emir kararlı bir seciyeye sâhip görünmektedir. İbn al-Ağır (VIII, 89) bundan başka ona sâlim bir muhâkeme ve hükümdarlar için zarûf olan bir insânî itidâl isnât eder; Narşahî adâletini tebârüz ettirir; yalnız muahhar derleme bir eserde (bk. Schefer, *Description*, s. 98) onun hakkında verilen hükümler pek iyi değildir. 298 (910/911)'de Ahmed'in kumandanı al-Husayn b. 'Alî Sîstân'ı zaptetti; bu sefere çıkan kumandanlar arasında Sîmeür al-Davâti bulunmakta idi ki, bu Sāmânîler zamanında Horasan vâlliliğini ellerinde bulunduran kudretli âilenin kurucusudur. Sîstân o zaman al-Mu'addal b. 'Alî b. al-Lays adlı bir Şaffarî'nin mülkiyetinde idi; bu şahıs mağlûp edildikten sonra, 'Amr b. al-Lays'in Fars'ta yaralanmış olan bir eski kölesi ile birlikte, Bagdad'a gönderildi; fakat memleketi itâat altına alınamadı. 300 (912/913) yılında, bir Şaffarî müddeisi olan 'Amr b. Ya'kûb b. Muhammed b. 'Amr b. al-Lays lehinde, Muhammed b. Hurmuz al-Hâricî tarafından körüklenen bir isyân çıktı ise de, al-Husayn b. 'Alî Sîstân'ı yeniden Sāmânîler devletine bağladı; bununla beraber, Ahmed'in ölümünden sonra yeni karışıklıklar oldu. 301 (913/914)'de 'Alî âilesine mensûp biri Taberistan vâlisini memlekettten çıkardı; bu haberin gelmesinden az sonra Ahmed bir kısım köleleri tarafından katledildi (İbn al-Ağır, VIII, 46, 52, 58). Bu kudretli emîr'in öldürülmesinde ondan usanmış olan ileri gelenlerin dahli bulunması muhtol-

meldir. İbn al-Ağır (VIII, 58) 'in Ahmed 'in oğlu Naşr'a isnât ettiği sözler, bu bakımdan, dikkate değer. Fakat muahhar derleme eserlerdeki Ahmed 'in kölelerin kıskanacağı kadar âlimlere teveccüb göstermesi her hâlde uydurmadır (Schefer, *Description*, s. 92; krş. s. 101).

Hükümdarların teferrüatlı tarihleri 'ABD AL-MALİK, MANŞÜR, NAŞR ve NÜH maddelerinde bulunmaktadır. İsmâ'il 'den itibaren pâyihtları Buhârâ olan sülâle hakkında umûmî olarak, şunlar söylenebilir:

Mâverâünnehr 'in tâbî bir vâililiğinden doğmuş olan Sâmanî devleti en fazla genişlemesi zamanında (Mâverâünnehr ve Horasan 'ın dışında) Sistân, Kirman, Cürcân, Rey ve Taberistan 'ı içine alıyordu. Bu sülâlenin en yüksek devri Rüdâkî 'nin hâmisî olan Naşr b. Ahmed (301—331) devri sayılır; fakat bu durum bu hükümdarın kudretli şahsiyetinden ziyâde (bu bakımdan İsmâ'il 'in çok dâimîdir), ölümünden sonra devletin inhitâtının gözle görülebilir bir hâl almağa başlaması dolayısı ile, İranlı sülâleler için mukadder olan aynı âmilleri ileri gelenlerin (yani yüksek askerî zümrenin) isyanları ve şimâldeki türk kabîlelerinden gelen tehlike İsmâ'il ve Ahmed gibi kudretli simâlar artık mevcut olmadıklarından, kuvvet kazandı ve sonunda felâket getirdi. Ahmed ölür ölmez, oğlu Naşr 'ın halef olmasına amcası İshâk itirâz etti; Nüh I. ta'ını akrabası İbrâhîm b. Ahmed 'e karşı müdâfaa etmeğe mecbûr kaldı. Sonraları Horasan vâililiğinden Manşür I. tarafından atılmış olup, yerine Abu 'l-Husayn Sîmûr getirilen ve Gazne 'yi zaptederek, Gazneliler sülâlesinin kurucusu olan Alp-Tigin [b. bk.] 'in ilk teşebbüsleri Nüh I. zamanında yapılmıştır. Manşür I. 'un sona erdirdiği, Büveyhîlere karşı pek faydalı olmayan mücâdele sülâlenin dâhilde ve hâricde itibârının artmasına fazla yardım etmemiştir. Nüh II. zamanında işler daha iyi gitmedi; kendisi Sistân 'nın âsî vâlisini, Halaf b. Ahmed 'i boş yere itâat altına almağa çalıştı.

Horasan vâililiğine yükseltmiş ve Halaf 'e karşı göndermiş olduğu al-Husayn Sîmûr, Halaf ile birleşti. Bu Abu 'l-Husayn 'in ölmesi hiç de sükûnet bulmayan bir sıra karışıklıkların başlangıcı oldu; oğlu Abû 'Alî Sîmûr da aynı şekilde itimâda şâyân olmayan bir tâbî idi ve sonunda türk hükümdarı Buğra Han [b. bk.] 'ı Sâmanîlere karşı teşvik etti. Evvelâ Sâmanîlere hücum eden ve İsmâ'il tarafından durdurulan türkler (al-Tabarî, III, 2138, 2249) yeniden göründüler ve Nüh 'un orduları mağlûp edildi. Bizzat kaçmak zorunda kalan Nüh 'un bu mağlûbiyetinde kendi kumandanlarından birinin ihâneti müessir olmuştur. Ancak türk

hükümdarının vakitsiz ölümü üzerine, Sâmanî hükümdarı pâyihtına döndü. Türklere kasden yenilmiş olan ordu kumandanı Fâ'ik 'in, Nüh 'u tahtından indirmek gayesi ile, Abû 'Alî Sîmûr ile birleştiği söylenir. Memleketinin ileri gelenlerine güvenemeyen emir Gaznelilerden yardım istedi ve yardım aldı. Nüh 'a karşı cephe almış olan hasmı Büveyhîlerden Fahr al-Davla 'nın himâyesini istemeğe mecbûr kaldı. Nüh Horasan vâililiğini Gazneli Sebük-Tigin 'e verdi; ayrıca Sebük-Tigin Nâşir al-Din ve oğlu Mahmûd Sa'f al-Davla lekalarını aldılar (384—994).

Âsiler ile yapılan mücâdele, Abû 'Alî ölünceye ve Fâ'ik türk hükümdarı Naşr b. 'Alî İlig-Han. [b. bk.] 'ın yanına kaçınca kadar, devam etti. Sonra anlaşılar ve Fâ'ik 'a Semerkand vâililiği verildi. Manşür II. 'un kısa hükümdarlığı da aynı manzarayı gösterir; askerî yüksek sınıftan bazı kimselerin teşviki ile İlig-Han Buhârâ 'yı zaptetti ve Manşür 'u uzaklaştırdı. Manşür 'az sonra Fâ'ik 'in yardımı ile geri döndü. Abû 'l-Kâsım Sîmûr ile Bektüzün arasında Horasan vâililiği için mücâdele çıktı. Buna Gazneli Mahmûd da karıştı ise de, Horasan 'ı zaptetmeğe muvaffak olmadı. Fâ'ik ile Bektüzün Manşür 'u tahttan indirip, gözlerine mil çektiler ve kardeşi 'Abd al-Malik 'i tahta çıkardılar. O zaman tekrar müdâhale eden Mahmûd, 'Abd al-Malik 'i Horasan 'dan uzaklaştırdı. Bu hâdiseler ve Mâverâünnehr 'in İlig-Han tarafından 389 (999) yılında işgâli ve bu sırada 'Abd al-Malik 'in hapsedilmesi için bk. I, 97. Sülâlenin tarihi burada sona erer; Bu âileden olup, türkler tarafından bertaraf edilen İsmâ'il b. Nüh al-Muntaşir 'in mukadderâtı için bk. V/II, 1112.

Sâmanîlerin bir çok diğer şark devletlerindeki benzeyen siyâsî kusurlarından bir başka cihet daha mühimdir ki, burada ancak bil-münâsebe tebârüz ettirilebilir. Bu hükümdarların bimâyesi altında yalnız ilimler inkişâf etmiş (al-Tabarî 'nin *Tarih* 'ini tercüme etmiş olan Balâmî hatırlansın, bk. II, 465) olmayıp, aynı zamanda İran edebiyatı ilk ilerilemeyi onların devrinde kaydetmiştir. Yalnız Rüdâkî [b. bk.] gibi bir ismi hatırlamak kâfîdir; aynı şekilde Firdavsi 'nin ilk çalışmaları da Sâmanîler zamanında olmuştur. Nâdir bir şey olarak, bu hükümdarlardan birinin, Manşür II. 'un şiirlerinden bazı parçalar bilindiği zikrolunabilir (bk. 'Avfî, *Lubâb*, nşr. Browne, I, 23).

Bibliyografiya: Hamza İsfahânî (nşr. Gottwaldt), s. 236 v. dd. ('Abd al-Malik I. 'e kadar; al-Tabarî, şahıs adları fibristi (301 yılına kadar); İbn al-Ağır (nşr. Tornberg), bk. fibrist; al-Gardîzî, *Zayn al-ağ-bâr* (JA, IV, 766); bazı parçalar için bk. W.

Barthold, *Turkestan; Description topographique et historique de Boukhara par Moh. Nerchakhy...* (nşr. Ch. Schefer), Paris 1892 (bu eser al-Narşahî 'nin, *Tarih-i Buhârâ* 'sının kısaltılmış farsçaya tercümesi ile Kazvinî 'nin *Tarih-i guzida* 'sının Sâmanîler tarihine âit kısmını, 'Utbi 'nin *Tarih-i Yamini* 'sının Sâmanîler ile ilgili muahhar derleme bir eserde bulunan kısmının farsça tercümesini v.s. ihtivâ eder); Defrémery, *Histoire des Samanides par Mirkhond* (Paris, 1845). (V. F. BÜCHNER.)

SAMARKAND. [Bk. SEMERKAND.]

SAMARRÂ. [Bk. SÂMERRÂ.]

SAMAV'AL B. 'ADİYÂ. [Bk. SEMEV'EL B. ADİYÂ.]

SAMBAS, Borneo adasında bir bölge olup, 1950 yılından beri İndonezya cumhuriyetine dâhil bir eyâlettir. Burada eskiden Hollanda idâresinde bulunan „Westerafdeeling van Borneo“ nâipliğinin şimâl-i garbisinde bir Malay devleti vardı. O zaman memleketin hudûdunu garpta ve şimâl-i garbide, Dato burnundan Duri ırmağının munsabına kadar, Çin denizi, cenûpta ve cenûb-i şarkide Mampawa, Landak ve Sanggau (Duri ırmağı buradan kısmen hudut vazifesi görür) havâlisî, şarkta ve şimâl-i şarkide Sêravak (İngiliz Borneo 'su) teşkil ederdi; bundan başka sâhil önündeki bazı adalar da buraya dâhil bulunmaktadı. Arâzi, bilhassa şark bölgesinde, dağlık olup, garba ve şimâle doğru gittikçe alçalmaktadır; aş-yk. bütün sâhil bölgesi alçak ve düzlük olup, bataklık hâlinde, fakat münbit topraktan ibârettir. Nehirlerinin en mühimi büyük Sambas 'tır; küçük Sambas 'ta sultanın makarrı olan Sambas şehri bulunur. 1915 yılının sonlarında ahâlisî 123.600'e yükselmiş olup, bunların 26.000'i dayak, 67.000'i malay ve 30.000'i çinliden ibâret bulunuyordu. Bunlardan ilk ikisi bir sultanın idâresinde (o zaman sultan Muhammed 'Alî Şafî al-Din idi) olup, Hollanda hükümetinin kuvvetli tesiri altında, dört vezir tarafından idâre ediliyordu. Çinliler ise, doğrudan doğruya Hollanda hükümeti'nin idâresinde bulunuyorlardı. Malayların ayrı bir kavmi birlik teşkil etmediklerini zikretmek icâp eder; onları birleştiren asıl âmil islâm dinidir. Müşrik olan Dayaklar ibtidâ eder-etmez Malaylardan sayılmağa başladılar. Oldukça kalabalık olan cavahîr ile Buginâlar için de durum böyledir. Malay adalarında islâm dininin gittikçe yayılmasının sebebi, muayyen bir dinî faaliyetten ziyâde, Malayların dayak kadınları ile evlenmeleri ve müslümanların iktimâsî bakımdan, müşriklere nisbetle daha iyi bir durumda bu-

lunmalarıdır. Dayaklar, artık göçebelikten çıkmış olup, diğer ahâlî ile iyi münâsebetler içinde, orman mahsûllerini toplamak, ekseriyâ kurak topraklarda iptidâf zirâat yapmak ile meşgûldürler. Sâhil ahâlisî için de zirâatin ehemmiyeti azdır. Çinliler abâlinin en çalışkan kısmını teşkil ederler. Daha yüksek bir başarı elde eden çinliler iyi işlenmiş sulak tarlalarda piring ekerler ve mahsûlleri ihrâc edilen diğer ticârî zirâat ile meşgûl olurlar. Onların garbi Borneo 'daki durumları uzun müddet ayrı bir husûsiyet taşımıştır. Sambas 'a gelen ilk çinli muhâcirler (1760 civârında) altın arayıcıları idi. Bunların sayısı çok çabuk artarak, kısa bir zaman içinde ahâlinin mühim bir kısmını teşkil etmiştir. Bir çok şirketler bâlînde teşkilatlanmış olan çinliler bir dereceye kadar siyâsî muhtâriyet bile elde etmeğe muvaffak olmuşlardır. Aacak XIX. asrın ikinci yarısında Hollanda hükümeti bu şirketleri ortadan kaldırmıştı. Altın arama artık kârlı bir meslek olmaktan çıkmış olup, bununla meşgûl olanların ekseriyeti hayatlarını ticâret ve zirâat ile kazanmaktadır.

Memleketin eski tarihi ve müslümanlığın buraya ilk girişi hakkında inanılır kaynaklar yoktur. Devletin Cohor malayları tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. XIV. asrın ortalarında burası Cavahîrlerin Macapahit devletine tâbî olmuştur. XVII. asrın ilk yıllarında, Hollanda Şarkî-Hind kumpanyasının Sambas ile yaptığı ilk ticâret anlaşması sırasında (1609), memleket Cohorların hâkimiyetini tanımış olan Malay reisi Ratu Sapodak (Pangéran Ratu) 'ın idâresi altında bulunuyordu. Ratu Sapodak 'ın ancak iki kız evlâdı vardı ve kendisi ölünce, yerine yeğeni ve dâmâdı Ratu Anom Kusuma geçti. Bu ancak kısa bir zaman idârede kaldı; çok geçmeden Brunei reisi (Raca Téngah) ile Sukadana sultanının kızının oğlu Radin Soleymân tarafından, tahtından uzaklaştırıldı. Radin Soleymân tahta geçince, Sultan Muhammed Şafî al-Din ismini aldı; kendisi son zamanlara kadar devam eden sülâlenin kurucusudur.

Bibliyografiya: E. Netscher, *Kronijk van Sambas en van Soekadana, in het oorspronkelijk Maleisch, voorzien van de vertaling en aantekeningen* (TBGKW, 1853, I, 1); P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling*. (2 cild, Zaltbommel, 1854 ve 1856); J. J. de Hollander, *Geslachtsregister der Vorsten van Sambas* (BTLV, 1872, seri 3, VI, 185); J. J. M. de Groot, *Het Kongs-i-wezen van Borneo* (Haag, 1885); Th. J. H. van Driesche, *Nota betreffende het landschap Sambas* (Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 2. seri, 1912,

XXIX, 193); E. B. Kielstra, *De Indische Archipel, Geschiedkundige Schetsen* (Haarlem, 1917), s. 251; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (1919), III, 681, mad. Sambas; P. H. van der Kemp, *De vestiging van het Nederlandsch gezag op Borneo's Westerafdeeling in 1818-1819. Naar onuitgegeven stukken* (B T L V, 1920, 76, s. 117). (W. H. RASSERS.)

SAMED. [Bk. ALLAH, I, 363*.]

SÂMERRÂ. SÂMARRÂ, Elcezîre'de tanınmış harâbeler bölgesi, Abbâsîlerin eski idâre merkezi.

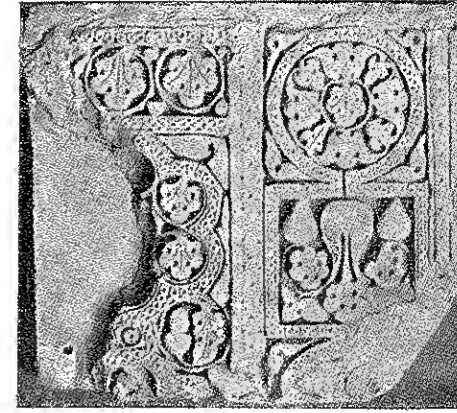
I. Tarihî topografya. Bugün sâdece bir köy olan Sâmarra Takrit ile Bagdad arasında, yarı yolda, Dicle'nin şark kıyısında kâindir. Adının ilk şekli belki farsçadan gelmektedir. İhtikak bakımından aşağıdaki farazi-yeler ileri sürülmüştür: Sâ-n-râh, Sâ'i Amorra ve Sâ-morra; bunlardan son ikisi „verginin ödendiği mahal“ mânasına gelmektedir. Halife sikkeleri üzerinde Sâmarra *surra man ra'a* („gören mesrûr olur“) şeklinde yazılıdır.

Sâmarra halife Mu'tasım zamanında 221 (836)'de onun türk kumandanlarından biri olan Aşnâs tarafından, Karh-Fayrûz köyünün iki fersah cenûbunda te'sis edilmiştir. Türk ve berberî ücretli askerlerin devamlı ayaklanmalarından çekinen halife tehlikesi daha az olan bir merkez kurmak istemiş idi.

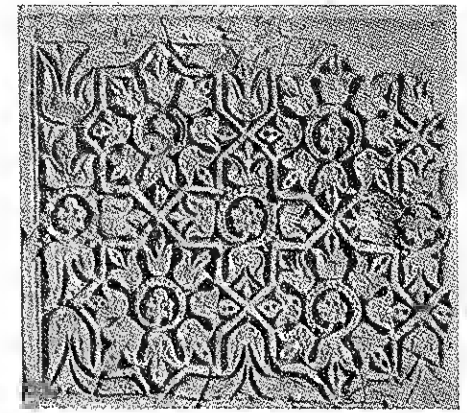
Sâmarra'da 221 (836)'den 276 (889) tarihine kadar yedi Abbâsî halifesi oturmuştur. İslâm tarihçileri ile islâm coğrafyacılarından al-Yâ'kûbî ve Yâkût bu merkezin 50 yıllık devri hakkında oldukça etraflı bilgi vermektedirler. Şimâlde Karh-Fayrûz (veya Karh Bâcaddâ) ve cenûb-i şarkîde Ma'îra köyleri arasında, Dicle'nin şark sâhilinde şimâl-i şarkîye dönen bir kavis içinde kurulmuş olan Sâmarra yükselmektedir. İki kanal, Sâmarra ile onun kenar mahallesini şarka doğru ayırarak, bir nevi ada meydana getirmektedir; bu kanallardan biri, Kâtûl al-Kisravî, Dür yakınında Karh-Fayrûz yukarısında Dicle'de başlar; Ma'îra'nın aşağısında Dicle'den ayrılarak, şark-şimâl-i şarkî istikametine yönelen Yahûdî kanalı ile birleşmek üzere, cenûb-i şarkîye uzanır. Dicle'nin garp sâhilinde Sâmarra'nın karşısında bazı köşkler yükselmektedir. Bunlar birbirilerinden Dicle'ye muvâzî uzanıp, Ma'îra'nın aşağısında ve Balkuvârâ'nın yukarısında Dicle ile birleşen şâhî kanalı ile ayrılmıştır.

Asıl Sâmarra şehri şark sâhilinde bulunuyor. Ana cadde olan Sarîca caddesi, polis müdürlüğü ve hapishâne yanından geçerek vezir Hasân b. Sahl'in adını alan bir mahalleye uzanır. Bundan sonra Abû Aşmed b. Raşid

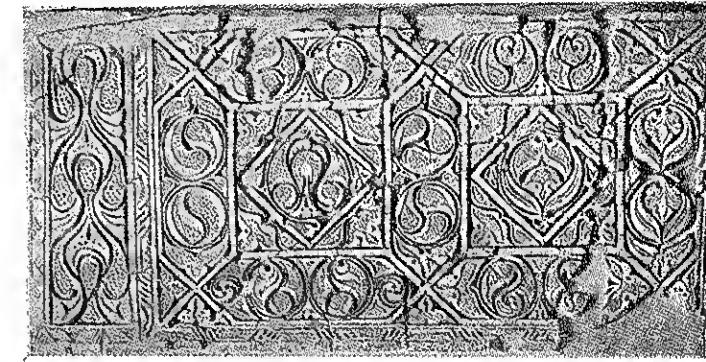
caddesi Kisravî kanalında, evvelce bir türk kumandanının adını taşıyan, sonraları Muhammediya ismini alan İtâhiya köyüne ulaşır. Bundan başka, beş ana cadde (şâri, büyük bir cadde mânasına gelen bu âbir son zamanlarda Kahire'de caddeler için yeniden kullanılmaya başlanmıştır) zikredilmektedir. Bunlar: al-Hayr, Barğamış Turkî (türk mahallesini), Şâlih (ordugâha gider), al-Hayr al-Cadîd ve al-Hali' dir. Tarihçiler Sâmarra civârındaki mühim binâlar hakkında teferrüatlı bilgi verirler. Burada, hilâfet merkezi buraya nakledilmeden önce, bazı yapılar var idi. Bunların en mühimleri 8 biristiyan manastırından Dayr al-Tavâris („Tavuslar manastırı“), Dayr Mârî ve Dayr Abi 'l-Sufra idi; fakat en tanınmış binâlar saraylar idi. İlk olarak Sâmarra'da yerleşen al-Mu'tasım burada Cavaş kasrını yaptırmış, halife al-Vâgîk burada kendi adını alan Hârûn kasrını inşa ettirmiştir. Yukarıda adı geçen kasırda ilk defa oturan halife al-Mutavakkil 24 ayrı kasır yaptırmış veya mevcutları genişletmiş olup, bunlardan en tanınmışları Balkuvârâ, 'Arûs, Muhtâr ve Vahîd kasırlarıdır. Bundan başka, o ölümünden 9 ay önce, şimâlde Karh-Fayrûz ve Dür arasında, yeni bir şehir kurmayı planlamış, sonradan bir şehir, onun asıl adına nisbetle, al-Ca'fariya ismini almıştır. al-Mutavakkil'in saraylarının ibtişâmı hakkında bir çok tafsîlât veren bâzı tarihçiler onun Kişmar'da mecûsîlerin taptığı mukaddes servi ağacını, tahta yapmak için, İran'dan getirttiğini iddia ederler. Bir kısım tarihçiler de al-Mutavakkil'in pabalya mal olan yapılarından hiç bir şey kalmadığını tesbit ederek, bu sür'atli yıkımda halifenin 236 (850-851)'da Kerbelâ'da Husayn'in mezarının tahribini emretmiş olması yüzünden, Allahın gazabına uğradığını söylemektedirler. al-Mutavakkil'in ölümünden sonra al-Muntaşir sarayını tekrar Sâmarra'nın içine nakledip, Cavaş kasrını tanzim etmiştir. Sâmarra'da yaşayan son halife al-Mu'tamid 255 (869)'te şark sâhilinde al-Ma'sûk kasrını yaptırmıştır. Bu yapıların büyük kısmı daha X. asırda barâp olmuş idi; yalnız ordugâhın yakınında yükselen (bu sebeple bu mahalleye çok defa 'Askar Sâmarra adı verilir) Sâmarra ulu câmiî ayakta kalmıştır. Ulu câmiî'nin yanında şifler daha o zamanlarda iki imamlarının mezarını yaptırmışlardı: 11. imam olup, 260 (873/874)'ta Sâmarra'da öldüğü için, al-'Askarî lakabını alan Abû Muhammed Hasan'ın mezarı ile onun genç halefi, al-Mahdî lakaplı Abû 'l-Kâsim Muhammed'in içinde kaybolduğu yer-altı odası (*sardâb*) buradadır. Bilindiği gibi, şii hacılar 1.000 yıldan beri al-Mabdi'nin kıyâmet gününde bura-

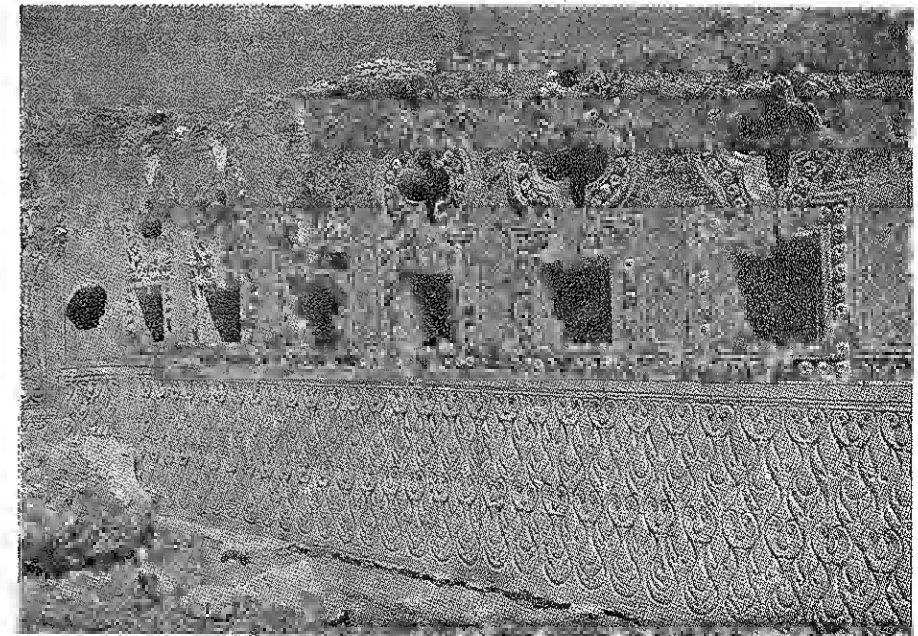
1. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A; IX. asır)

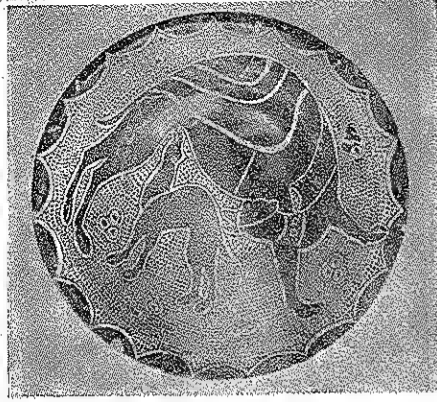
2. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A - B; IX. asır)

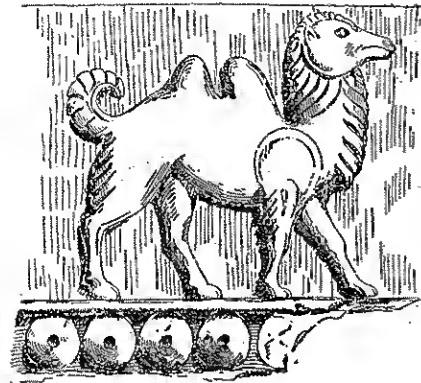
3. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (B; IX. asır)

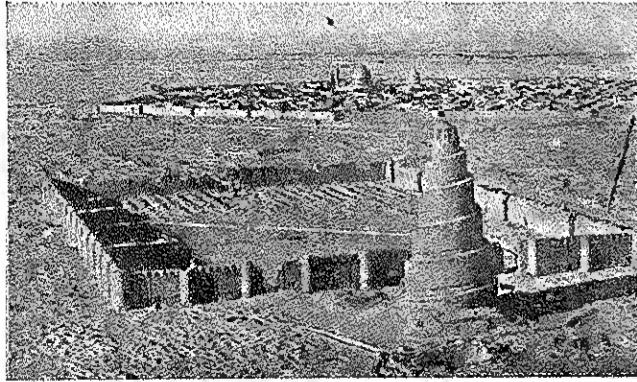
4. SÂMERRÂ. Balkuvârâ kasrının duvar tezyinâtı (C; IX. asır)

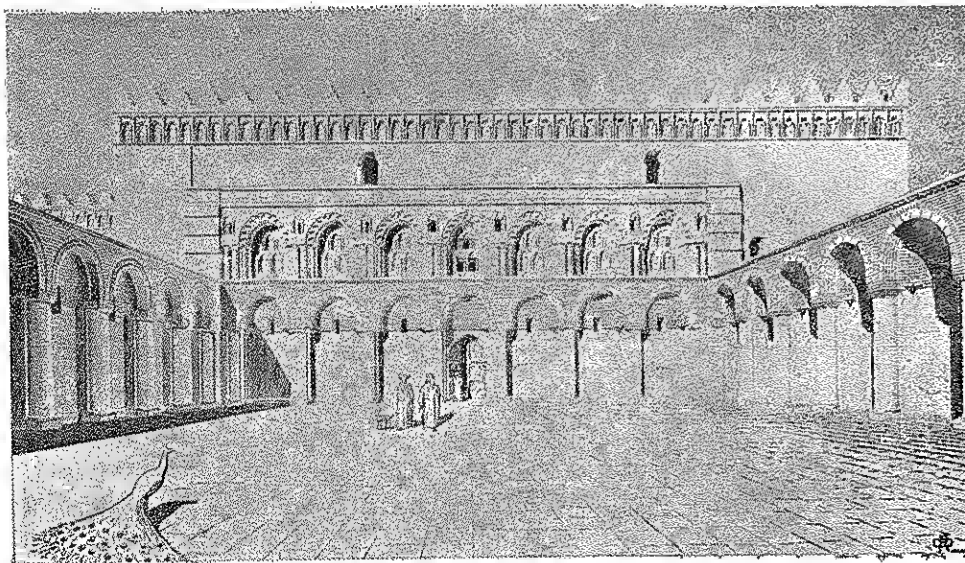
5. SÂMERRÂ. Perdahlı keramik
(IX. asır)

6. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının serdâb kısmında deve kabartması (IX. asır)

7. SÂMERRÂ. al Mutavakkil'ya cāmī
(IX. asır)

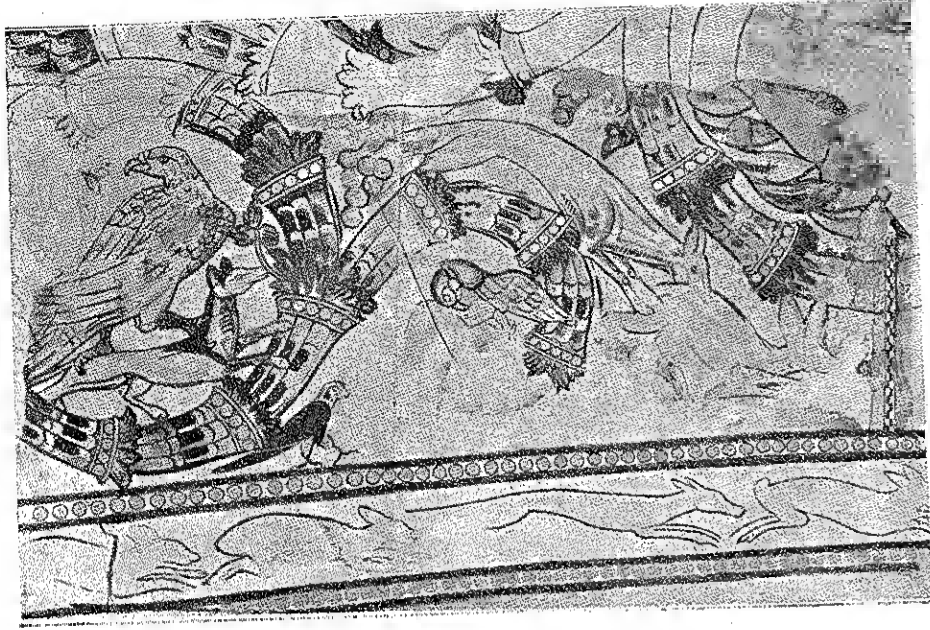
8. IRAK. Uhaydir sarayının şereî avlusu
(800)

9. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

10. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı
(IX. asır)

11. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

12. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

da tekrar görüneceği inancı ile, Sâmarrâ'daki bu mezarı ziyaret ederler. al-Sam'ânî, Sâmarri veya Sûrûrî nisbesini taşıyanların listesini vermektedir. Diğer bir nisbe de aynı şekilde Sâmarrâ ile ilgilidir ki, bu da Karhî olup, Karh-Fayrûz'da doğmuş olan şahısları gösterir.

Bibliyografya: M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien* (Leiden, 1901), III, 182-219; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 535 v.d.; al-Sam'ânî, *Ansâb*, nşr. Margoliouth, GMS, 236b).

II. Mîmârî. Sâmarrâ bugün Bağdad'ın aş-yk. 100 km. şimalinde, Dicle'nin sol sahilinde, muazzam bir harâbe sâhasıdır. Bu barâbeler Abbâsiler devrinin en zengin ve en parlak beldesinin kurulması çok pahalıya mâl olmuş bir şebri durumunu gösterir.

Şebir Hârûn al-Râşid'in oğlu halife al-Mu'tasim zamanında 838'de meydana gelmiş, Ca'far al-Mutavakkil zamanında (847-861), en parlak devrini yaşayarak, onunla birlikte parlaklığını kaybetmiştir. Bu parlak, fakat kısa zaman islâm san'atının menşelerinin incelenmesi için ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. Ne yazık ki, zamanla bu yapılar harâp olmuş durumdadır. Bununla beraber, son yıllardaki kazılar, bir zamanlar dünyaya ışık saçan bu IX. asır Abbâsî şehrindeki islâm san'at kültürü hakkında çok iyi fikir verecek kadar mîmârî ve süsleme unsurlarını meydana çıkarmıştır.

Bugün ayakta duran en mühim kalıntılar şunlardır: eski şehrin cenûbunda Dicle kenarında al-Mutavakkil'in büyük câmi; bunun yakınında şimalde muhteşem hilâfet sarayı, *Balkuvârâ*; bunun karşısında Dicle'nin sağ sahilinde bir az sonra yapılmış, gösterişli kitlesi bâlâ göklere yükselen muhkem *Qasr al-'Âşîk*; bunun 1 km. cenûbunda *Kubbat al-sulaybiya*.

Hilâfet şehri harâbelerinin yakınında yaldızlı kubbeler ile çöle hâkim olan dâba yeni bir Sâmarrâ vardır. Burada da tanınmış şif mâbedleri bulunmaktadır.

al-Mutavakkil'in büyük câmi 846-852 arasında yapılmıştır. Köşelerinde yuvarlak kubbeleri bulunan yüksek tuğla duvarları ile câmi muazzam bir mustatildir. İçinde cenûp tarafı kibleye doğru uzanan 25 sabnı ile asıl câmi, diğer kenarlarda revak sıraları yer almıştır. 10 m.'den yüksek olan bütün bu sahnlar mermer sütünlara dayanıyordu. Mihrâbın iki tarafında da aynı şekilde iki çift mermer sütun var idi ve mihrâp hücresi muhtemelen kıymetli oyma ağaç levhalar ile kaplı idi. Dört revak sırası da, ortasında zengin bir fısıkye bulunan büyük avluya açıyordu. Dışta, câminin

İslâm Ansiklopedisi

şimal duvarında, Bâbil kulesi şeklinde, kenarları 30 m. genişlikte bir kaide üzerinde muazzam *malviya* yükseliyordu (Şekil 7). Helezonî yükselen bir yol bunun etrafını dolaşırdı. Bu minâre bir günlük mesâfeden görünürdü.

Hilâfet sarayı olan Balkuvârâ'nın barâbeleri çevresi 1 km.'yi aşan muazzam bir mustatil sâbaya yayılmaktadır. Garp cepbesinde bir zamanlar al-Mutavakkil tarafından şehzâde al-Muhtadî bi'llâb için yaptırılmış olan tuğla duvarlardan üç kemerin kalıntısı (bugün *al-camâl* deniliyor) bulunmaktadır. Eskiden şeref salonlarına ve resm-i kabûl dâirelerine (*ivân*) âit olup, nebrin karşısında bulunan bu üç kemer bütün genişliği ile vâdiye açılmaktadır. Bunların altında sedlér ve havuzlar, basamaklar bâlindedir, aşağı iner. Arkada üç iç avlu, bunların etrafında bağvârî şekilde salonlar, tabt salonu, sonra daha alçak bir çok odalar ve süslü bamları ile husûsî dâireler yer almıştır. Şarka doğru şelâlelerin döküldüğü büyük mustatil bahçe göze çarpmaktadır. Burası gömme ayaklı duvarlar ile çevrili idi; zengin süslemeli küçük köşkler bu manzarayı seyretmek imkânını veriyordu. Şimalde meyiller ile çıkılan büyük bir havuz var idi. Bu meyillerde mağaralar ve küçük havuzlar bulunuyordu. Nihâyet bu topluluğun arkasında haremî ve sarayları çevreleyen evler, sonra küçük bir câmi ve halifenin mubâfiz küt'ası ve süvâri için, büyük binâlar bulunuyordu. Bu muazzam sarayın bütününü meydana getiren çeşitli unsurlar, âbenkli olarak, birbirine bağlanmaktadır. Bunlar güzel, büyük ölçüde tasarlanmış L şeklinde bir terkip meydana getirmekte olup, bunun nehre amud uzanan büyük mibveri zengin kabartma süslü ve mozayik tezyinatlı, üç tonoz cepbeli câzip salonlar ile nihâyet bulur. Bu sarayın umûmî terkihi İran yapı an'anesine uygundur.

Hilâfet sarayının etrafında gösterişli, zengin, süslü evler bulunmaktadır. Şehirde en zengininden en mütevâzî olanına kadar evler hemen-hemen aynı plana göre yapılmıştır. Yalnız birer kat olan bu evler, ortasında bavuzları ile bir sıra iç avlu ihtivâ eder; avluların etrafında eyvanlar ve odalar bulunuyordu. Bu çeşit yapılar bâzı şark memleketlerinde günümüze kadar devam etmiştir. Dâhilî süs mühim bir rol oynar. Süslü odalar ve bâzan evin bütün odaları dâimâ ince işli oyma levhalar ile kaplı idi ve belki de bir kabartma tezyinatı ile süslenmiş idi. İç avlularda da bâzan aynı şekilde tezyinat bulunur; buna karşılık, dış duvarlar tezyin edilmemiştir.

Sâmarrâ'da saraylar ve evlerin kabartma süslemeleri de aynı usûl ile yapılmış olup, o zamanki san'atların gelişmesi hakkında iyi

bir fikir verir. Takriben bir metre boyunda zengin levhalar bütün odanın etrafını çevreliyordu. Bunların yukarısında süs hücreleri (fars. *tağça*) bulunuyordu. Kapı pervazları ve pencere kenarları tezyin edilmiştir. Nihâyet tavanın etrafını da pervazlar ve kabartmalar çevirmektedir. Bu tezyinatın büyük kısmı ince şekilli alçı işlerinden ibâret olup, zaman-zaman renkler ile canlandırılmıştır.

Tezyinat terkipleri birbirinden farklı, oldukça çeşitli neviler gösterir. Bazıları sâdedir, bir az kalın, kaba şeritleri vardır. Diğerleri daha ince işlenmiştir. Nihâyet bir kısmında da kabartmalar belirtilmiş olup, yuvarlak hatlar ile işlenmiştir.

Bu süslerden bazıları doğrudan-doğruya duvar üzerinde yapılmış, diğerleri yumuşak hâlde kalıplara basılarak (bilbassa mükerrer örnekler), şekillendirilmiş ve sonra duvara yerleştirilmiştir. Çizgi örnekleri çok çeşitlidir. Bazıları sâde, düz hatlı olup, bunlar Sâmarra'da en çok bulunanlardır. Buna karşılık diğerleri daha karışık ve örneklerinde hayvan ve nebat şekilleri hâkimdir. Üslûplanmış çiçekler tekrarlayan hendesî şekillerin ortasını doldurur. Bunlar şeritler veya inci dizileri ile birbirine bağlanmış olup, bitiş ve kesik yerlerinde vazolar, harp şekilleri ve bereket boynuzları meydana getirirler. Nihâyet diğer bir kısmı daba baretli ve karışık olup, üzümler ve asma yapraklarının etrafını kıvrık dallar hâlinde çevirir.

Sâmarra tezyinatı birbirinden kat'fiyetle ayrılan üç gurup bâlinde gösterilmiştir. 1. üslûp kopt san'at tarzı, 2. üslûp İran tarzı ve 3. üslûp Elcezîre tarzıdır. Menş'elerin isimlendirilmesi ile bu derece kat'î bir sınıflandırma tehlikesi, zamansız ve yanıltıcı olabilir. Hafriyatı şark san'at tarihi için değerli olan Sâmarra barâbelerinin incelenmesinden öğrenilecek şey, Asya'nın bu köşesinde bir çok san'at cereyanlarının, birbirini bozmadan veya birbirine bâkim olmağa çalışmadan, karşılaşmış olmasıdır.

Abbâsî bâlîfelerinin saraylarının zenginliği ve san'atı himâyelerinden dolayı, dünyanın her köşesinden bir çok ustaları çeken Sâmarra, grek, süryanî, kopt, hindû-iran san'atlarının birbiri ile karışmasından doğan islâm san'atının bir merkezi oldu.

Bibliyografya: E. Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra* (Berlin, 1923), I; ayn. mll., *Samarra. Aufn. und Unters. z. isl. Archaeologie* (Berlin, 1907); ayn. mll., *Mshatta, Hira und Badiya* (Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen (1921); ayn. mll., *Die Kleinfunde von Samarra und ihre Ergebnisse für das islamische Kunstgewerbe des 9. Jahrhunderts* (1914); ayn. mll., *Die*

Ergebnisse der Ausgrabungen von Samarra im Kaiser Friedrich-Museum (Berlin, 1922); H. Viollet, *Un palais musulman du IXe siècle* (Mém. prés. par div. sav. à l'Ac. des Incr. et Belles-Lettres, Paris, 1911); de Beylié, *l'Architecture des Abbassides au IXe siècle* (Revue archéologique, 1907); P. Schwarz, *Die Abbasiden-Residenz Samarra* (Neue geogr. Untersuchungen, 1909).

(H. VIOLLET.)

III. Sâmarra san'atında türklerin tesiri ilk defa, genç yaşta ölen viyanalı san'at tarihçisi Heinrich Glück (*Türkische Dekorkunst, Kunst und Kunsthandwerk*, Wien, 1920, XXIII) tarafından belirtilmiş, ondan sonra da Kühnel ve Erdmann gibi araştırmacılar tarafından benimsenerek, umûmiyetle kabul edilmiştir (E. Kühnel, *Samarra. Staatliche Museen in Berlin. Bilderhefte der islamischen Abteilung*, 5, Berlin, 1939, s. 16).

Berlin devlet müzeleri islâm eserleri kısmında Sâmarra'nın alçı ve kireç harcından yapılmış süslerinden zengin nümûneler bulunmaktadır. Bu müzenin islâm kısmı müdürleri olan Kühnel ve Erdmann müze neşriyatından resimli küçük rehberlerin beşincisinde ABC üslûplarına giren bu nümûneler hakkında bilgi verirken, Glück "ün fikrine katılmaktadırlar. A üslûbu Sâmarra'nın ilk devrinde yapılan evlerin duvarlarında görülür. Bunlar alçı-kireç harcı üzerine, bıçakla derinlemesine oyulmuş şeritler, murabbâlar, dâireler, altı dilimli gülçelerden ibâret olup, beş dilimli yapraklar ile üzümlerin ayrı-ayrı görüldüğü ince saplar ile, tamâmiyle tezyinî, fakat tabiattaki şekli henüz tanınabilen asma tezyinatı ile sık bir şekilde doldurulmuştur. Satırlar, iki tarafı aynı olmamakla beraber, oldukça birbirine benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Medâyin, Takrit ve Kûfe'de islâmî eserlerde daba VIII. asırda meydana gelen ve örneklerini Sâsânî alçı-kireç tezyinatından alan süslerde bunların ilk nümûnelerini görmek mümkündür (şekil 1 ve 3). B üslûbunda tezyinatın çerçevesi ve usûlü aynı kalmakla beraber, oymalar bâzan daba az derindir. Buna karşılık nümûnelerin kalıplaşması yeni şekiller ortaya koyar. Burada asma yaprağı ve üzüm geliştiriliyor ve kıvrık dal tamâmen kayboluyor. A üslûbunda görülen vazo şekli yelpâze biçiminde sağa-sola kıvrılarak, müstakil hâle gelir. Bunda şekiller, A üslûbundan çok daba çeşitli olup, daba sonraki üslûba geçiş açıkça kendini belli eder. C üslûbu ise, daha usûlü ile diğer iki üslûptan tamâmiyle ayrılır. Burada tezyinat derinliğine amud olarak oyulmuyor, düz ve yatık olarak kesilmiş tahta kalıplar ile yumuşak alçı-kireç levhalara basılarak, duvara yer-

leştiriliyor. Gölgesi olmayan örnekler artık zemin üzerinde durmuyor, tamâmiyle satbı doluruyor. Bazı geçiş örnekleri dışında, bunlarda artık çerçeve de yoktur; dokumaya benzer diziler hâlinde bir uçtan bir uca devam eder.

„Derin ve amud oymadan yatık ve satıhta kalan örneklere doğru bu âni değişme nereden gelir ve bunun öncülerini nerede aramamız icâp eder? Bunu Sâmarra'nın kurulmasında başlıca âmil olan türklerin sarayda bâkim olması ile izâb edebiliriz. Eski grek ve Roma âleminde meçhûl olan yatık kesim, İskit tunç işlerinde ve Altay çevrelerindeki eski türk süs eşyasında, daba milâddan önce bile pek yaygın idi. Çok muhtemeldir ki, bu türk boylarının millî san'atlarında islâm devresine kadar devam etmiştir. Türk asker ve zâbitlerinin silâhları, eyer takımları ve hayvan başlıkları ile yayılan bu süs yeni tezyinî şekillerin gelişmesi için, uygun bir temel olmuştur. Sâmarra'nın hakikî bir san'at husûsiyeti olan bu tezyinat, Abbâsî devlet üslûbu hâlinde, İran'a ve Mısır'a da yayılmıştır. Daha 800 yılından beri tatbik edilen A üslûbu Bagdad'dan tamam olarak getirilmiş ve kısa zamanda kalıplaşarak, bundan B üslûbu geliştirilmiş, nihâyet tabta kalıplar ile baskı usûlü kullanılarak, yeni türk busûsiyeti tamâmiyle bâkim olmuştur“ (bk. E. Kühnel *göst. yer. şekil 4, 10*).

Harem dâiresinde duvarların üst kısmında insan ve hayvan şekillerini ibtîvâ eden tezyinat bâkim olmuştur. IX. asırda Abbâsîler zamanında, Emevîler zamanında olduğu gibi, şekillere ve tasvire karşı sevgi devam etmiş ve dinî bir mahzûr görülmemiştir (şekil 9, 11, 12). Cavzak al-Hâkânî'nin serdâb (mahzen) kısmında duvarda kireç-alçıdan yapılmış arkakaya yürüyen renkli deve şekilleri bulunan kabartma şerit bir istisnâ teşkil eder (şekil 6).

Sâmarra'da kazılar sırasında ele geçirilen keramikler de bu san'atta çığır açan bir çok yenilikler göstermektedir. Tang sülâlesi devri beyaz ve açık-yeşil renkli çin porselenleri taklit edildiği gibi, o zamana kadar bilinmeyen perdahlı keramik ve çini işleri de ilk defa Sâmarra'da görülmüştür. Mâdenî bir parıltı verecek şekilde tatbik edilen perdah usûlünde ikinci bir fırın ile sır üzerine süs yapılmıyordu. Perdahlı işlerin, Irak'tan başlayarak, diğer islâm ülke'lerine, Mısır ve sonra İran, Suriye, Anadolu ve İspanya'ya kadar gönderilmiş olması, buralarda da perdah usûlünün tatbik edilmesini mümkün kılmıştır. Fakat IX. asırdaki dört renk perdah işçiliğine artık bir daba erişilememiştir. (şekil 5). Sâmarra bibliyografyası için bk. Creswell, *Bibl. of the Archit. Arts and*

Grafts of islam (London, 1961), a. 206—209. (OKTAY ASLANAPA.)

SAMHÜDÎ. [Bk. SEMHÜDÎ.]

SÂMÎ. [Bk. ŞEMSEDDİN SÂMÎ.]

SÂMİRÂ. [Bk. SÂMİRÎLER.]

SÂMİRİ. [Bk. SÂMİRÎLER.]

SÂMİRÎ. [Bk. SÂMİRÎ.]

SÂMİRÎ. AL-SÂMİRÎ, yahudileri, Mûsâ'nın idâresinde Mısır'dan çıktıktan sonra, altından yapılmış olan buzağıya tapmağa teşvîk eden kimsenin adı. Eski ibrânî dinî edebiyâtında bulunmayan bu ad, *Kur'an*, XX, 85, 87 ve 94'te geçer. Altın buzağı hikâyesi *Kur'an*'da iki yerde zikrolunur. İlk zikre (*Kur'an*, VII, 146—153) göre, Mûsâ dağa çekilince, kavmi Banî İsrâ'îl (tefsirlere göre, al-Sâmirî), mısırlılardan almış olduğu ziyetleri ateşe atarak, altından mücessem ve böğüren bir buzağı yapar; durumdan haberdar olan Mûsâ, kavmine gelince, esef eder ve kardeşi Hârûn'u bundan mes'ûl tutar; fakat Hârûn ölüm ile tebdid edildiğinden buna karşı koyamadığını söyleyince, Mûsâ kendisi ve kardeşi için Allahtan mağfiret diler. Bu hikâye *Hurûc*, XXXII'ye uymaktadır. Kezâ burada buzağıyı bizzat Mûsâ'nın kardeşi Hârûn yapmıştır ve buzağının böğürmek bassası yoktur.

Medine devrinde vahyedilen (bk. Nöldeke Schwally, *Gesch. des Qorâns*, s. 124 v. d.) ve binâenaleyh daba yeni olan ikinci hikâye, *Kur'an*, XX, 84—96'da bulunur ve burada al-Sâmirî adı, yukarıda kaydedildiği üzere, açıkça zikredilir. Yahudiler, onun emri üzerine, mücevherlerini ateşe atmışlar ve al-Sâmirî, Hârûn'un ihtarlarına rağmen, bundan böğüren bir buzağı yapmış ve halk buna tapmıştır. al-Sâmirî, Mûsâ tarafından sorguya çekilince, — „Ben onların görmediklerini gördüm ve Allahın elçisinin izinden (müfessirlere göre, Cabrâ'il'in atının bastığı yerden) bir avuç toprak alarak, bunu (eritilen mâdenin içine) attım“ — diyerek, kendini müdâfaa eder. Bunun üzerine Mûsâ ona cezâsını verir: yaşadığı müddetçe kendisine tesâdüf edenlere: — *Lâ misâsa* (*Kur'an*, XX, 97) „dokunmayınız“ — diyecektir.

Kur'an'daki bu kısa işaretler, müfessirler tarafından, bâzan yahudi kaynaklarından alınan bilgiler ile, genişletilmiş ve tamamlanmıştır. Eski bir rivâyeti tâkip eden al-Tabarî'ye göre al-Sâmirî Banî İsrâ'îl'den Sâmirîler âilesine mensûp bir şahıstır. Mûsâ, günahından dolayı onu cezâlandırmak için, Banî İsrâ'îl'e onunla bütün münâsebet ve ticâreti yasak etmiş olmalıdır. al-Zamahşarî'de de aynı rivâyet vardır: al-Sâmirî Sâmirâ adlı, dinî yahudi dininden bir az farklı, bir Banî İsrâ'îl âilesin-

den gelmektedir. al-Sâmîrî'ye başka insanlar ile münâsebetler kurup, ticâret yapmak yasak edildi. Soyundan gelen halkın bugün bile bu kaideye bağlı kaldığı söylenmektedir. al-Sa'labî de teferrüatla anlattığı altın buzağı hikâyesini aynı şekilde sona erdirmektedir. Daba sonraki müfessirler hikâyeyi bu esaslar dâhilinde, fakat daba tertipli bir bâlde ve hâdiseleri daha mantıklı bir şekilde (msl. buzağının vücudunda delikler açılmış olup, bunlardan geçen havadan dolayı ses vermesi v. b. gibi) tekrar etmekten başka bir şey yapmamışlardır. Bazıları da al-Sâmîrî'nin asıl adının Hârûn b. Ca'far olduğunu söylemişlerdir.

Bu hikâyenin ikinci şekli ile, menş'ini Kitâb-ı mukaddes'te ve yahudilerin dinî edebiyatlarında arayan Abraham Geiger, al-Sâmîrî ile Sammâ'el adlı şeytanların hükümdarının karıştırılmış olduğu kanâatinde idi. Kendisi bu büsûsta *Pirke Rabbi Eli'ezer*, XLV'i zikreder ki, buna göre, bâzı tefsirlere nazaran, Banî İsrâ'îl'i doğru yoldan çevirmek için buzağı içinde saklanmış olan Sammâ'el böğürmüştür. Fakat gerçekte *Pirke Rabbi Eli'ezer* de bulunan buzağının bağırması keyfiyeti tamâmiyle müslüman rivâyetlerini te'siri altında tasavvur edilmiş ve onlarca mechûl al-Sâmîrî adı yerine, benzeri olan Sammâ'el adı konulmuştur. Sigmund Fraenkel (*ZDMG*, LVI, 73) ise, *Kur'an*'da görüldüğü üzere, al-Sâmîrî hikâyesinin kaybolmuş olan ve altından buzağı yapan Hârûn'un büyük günâbını bir sâmirî'nin üzerine yüklemek isteyen bir yahudi *Midraş*'ından çıkmış olması gerektiği kanâatinde idi.

Goldziher, Sâmirîlerin kendileri dışında kalan âlemden ayrılmalrı hikâyesine dayanarak, al-Sâmîrî'yi Sâmirîlerin mümessili olarak tasvir eder. Onların bu ayrılması daha *Sirach*, L, 25 ve İncil'ler (Luka, IX, 52; Yuhanna, IV, 9) tarafından te'yit edilmektedir. Goldziher yahudi, hristiyan ve müslüman rivâyetlerini mukâyese ederek, bundan Sâmirîler için sâmirî olmayanlar ile temâsın bir leke sayıldığı neticesini çıkarır. Bu da *Kur'an*'da, ilâbî bir cezanın neticesi olarak, izâh edilmiştir.

Bibliyografi: al-Tabarî, *Tafsîr* ve al-Zamahşarî, *al-Kaşşaf* (*Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsiri); al-Sa'labî, *Kişaş al-anbiyâ* (Kahire, 1282), s. 82; al-Hâzin, *Lubâb al-ta'vîl fî ma'ânî al-tanzîl* (Kahire, 1331), II, 238 v. dd.; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), I, 352—357; Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* (Frankfurt, 1902), s. 162—165; S. Fraenkel, *Der Sâmirî* (*ZDMG*, 1902, LVI, 73); I. Goldziher, *Lâ misâsa Revue Africaine*, nr. 268, Cezâyir, 1908; s.

23, 28); D. Sidersky, *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans la vie des prophètes* (Paris, 1933), s. 87 v. dd.; Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran* 2. tab. (Darmstadt, 1931), s. 322—333. (BERNHARD HELLER.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SÂMİRİLER. SÂMİRİLER, bir kavmi ve dini cemâat olup, bunların son mümessilleri Nâblus (eski Siebem)'ta oturmaktadır (bunlara bugün orada SUMARA derler). Pek muhtemel olarak, arap fütûbâtı yolu ile islâm bâkimiyyetine giren ilk kavimdir ve bu bâkimiyyet asırlar boyunca fâsılasız devam etmiştir. Roma ve Bizans bâkimiyyeti devrinde Nâblus sâkinleri ile garp âlemi arasındaki ilişkiler zayıf temâsları, arap fütûhâtından itibaren, büsbütün kesilmiş ve Sâmirîler arap medeniyeti denizinde tecrit edilmiş bir adacık gibi kalmıştır. İslâm medeniyetinin gittikçe yayılan te'siri ile birlikte bu kültürler ile olan karşılıklı münasebetlerin tetkiki çok alâka verici bir mes'eledir. Bir tarafta çölden gelen yeni bir kültürün inkişafını, diğer tarafta 'bir edebî hayatın durgunluk ve uyusukluktan kurtarıldığını görüyoruz; şu bâlde, görünüğe göre, bu tarzda bir nûfûzun izlerinin mevcûdiyetini farzetmekte tamâmiyle haklıyız. Bu mühim bir noktadır; zîra biri arap edebiyâtı olan iki edebiyat arasında her hangi bir benzerlik bulunduğu zaman, aslî şekli ve tekaddümün arap edebiyâtına âit olduğunu ve diğerinin bunu ondan almış bulunduğunu kabul etmek hemen hemen bir nas hâline gelmiştir. Ancak arapların kültür ve medeniyet ufuklarında görünen en son şark halkı olduğu unutulmaktadır. Onlar sonuncu idiler ve başlangıçta kendiliklerinden çok bir şey meydana getirmemişlerdir. Bilakis onlar geçmiş medeniyetleri tevâris etmişler ve doğruyu söylemek lâzımsa, bu zengin mirâsı toplamak için, çok gayret sarfetmiş ve bunu sür'atle arttırmışlardır.

Eski devirlerde Sâmirîlerin sayısı ve işgâl ettikleri mevkî çok az olarak takdir edilmiştir. Onlar şimal kabilelerini temsil ediyorlar ve Bâbil ile İran imparatorlukları içinde kalabalık zümreler hâlinde dağılmış bulunuyorlardı; bundan başka dâimâ yahudiler ile yan-yanâ yaşamakta idiler. Yahudilere mezhepçe muhâlif olduklarından, yahudilikle başka dalâlet mezhepleri arasında bir köprü teşkil ediyorlardı. Mûsâ'nın kanûnlarına çok sıkı bir şekilde bağlı olmaları dolayısı ile, yeter derecede yahudi sayılabilmelerine rağmen, peygamberleri redd ediyorlar ve Dâvûd âilesine sadâkati kabul etmiyorlardı. Yahudileri mukaddes yazıları de-

ğiştirmekle ilk ithâm edenler onlar olmuştu ki, bu ithâm sonraları hristiyan, müslüman ve ırfânîye mezhepleri tarafından yeniden ele alınmıştır. Sâmirîler için, naslarının en basit bir harfini değiştirmek, duâlarında değişiklikler yapmak, melekler bilgisine yeni görüşler ve yeni esâslar idhâl etmek imkânsız idi; bunu ancak aynı gövdeden ayrılan ve bu nevî değiştirmeleri yapabilmek sûretiyle ayrı bir fırka meydana getirecek olan yeni bir mezhep gerçekleştirebilirdi.

Sâmirîler arasında dinî fırkalar var idi; fakat Sâmirî vekayî-nâmelerinden çıkarılan bilgilerden anlaşılabilirdi ki kadarına göre, bu fırkalar islâmîyetten çok asırlar evveline âit idi ve bununla müşterek hiç bir şeyleri yok idi. Binnetice şu vak'a üzerinde çok ısrar edilemez: umûmî bir tarzda ve eski devirler için, Sâmirîler islâmîyete bir şey borçlu değildiler. Filistin'in araplar tarafından fethedilmesi Sâmirîlerce sevinç ile karşılanmış olmalıdır; bu kendilerini Bizans hükümdarlarının ve kilisenin müstebit ve kindar tâkiplerinden kurtarıyordu. Onlar için en karanlık devir, bizzat kendilerinin tesbit ettikleri üzere, bütün yazılı eserlerini tahrip eden Hadrianus devrinden başlayarak, arapların hristiyan bâkimiyyetine son verdikleri zamana kadar devam eden devir oldu. Yeni efendiler ile Sâmirîler arasındaki münasebetler gâlibâ dostâne idi; dinî hüriyyet ve hareketlerindeki serbestlik bizzat Peygamber tarafından verilmiş ve 'Alî b. Abî Tâlib tarafından te'yit edilmiş gibi gösterilen vesikalar ile te'minat altına alınmış idi.

Bu vesikaların metni, Abu'l-Fatâh tarafından, mevsûk olduğundan aslâ şüphe edilmemiş olan, arapça sâmirî dilindeki vekayî-nâmesinde verilmiştir. Ne olursa-olsun, bu vesikalar asırlar boyunca kendileri için bir himâye kaynağı olmuş gibi görünmektedir. Yalnız bâzı mahallî vâlilerin mutaassıp müdâbaleleri bu durumda bâzan geçici karışıklıklar meydana getirmiştir. Bütün olarak, münasebetler dostâne kaldı; zîra Sâmirîler, bu vesikalar dışında, „müsâmahe edilen“ dinlerden birine mensûp idiler. Bu vesikaların verilmesi hakkında Abu'l-Fatâh tarafından anlatılan bir fıkra vardır. Buna göre, üç hakîm, üç müneccim, Peygamberin çıkacağını ve muzaffer olacağını görmüşlerdi. Bunların biri yahudi, diğeri hristiyan ve üçüncüsü sâmirî idi. Her üçü de, müstakbel büyüklüğünü haber vermek için, Peygamberi bulmağa gittiler. Peygamber çok mütehassıs oldu, önceden verilen baberi minnetle karşıladı ve yahudi ile hristiyanı kendi dinini kabul ettirebildi. Ya'ndî meşhûr Ka'b al-Ahbâr idi ve

hristiyan da, Ab Samliya. Fakat sâmirî yeni dini kabûl etmedi ve Peygambere omuzları arasında bir cüzzamlının kiine benzer bir leke bulunduğunu söyleyerek, onun üzerinde diğerlerinden daha çok te'sir yaptı. Bu kehânet için minnettarlıktan dolayı, Peygamber Sâmirîlere varlık ve vîcdan hüriyyeti verdi. Peygamber tarafından yazdırılmış olan vesika 'Alî b. Abî Tâlib tarafından te'yit edildi. Sâmirî'nin adı Şassata (?) idi; sonra Kabaşa adını aldı ki, ileride bahis mevzuu edilecek olan Kabaşı âilesinin ceddidir.

İslâmîyet ile sâmirîlik arasında bir çok benzerlik vardır. Çok iyi bilinen kelime-i şehâdetten hareket edelim: *Lâ ilâha illâ'llâh* „Allahtan başka ilâh yoktur“. Bu Sâmirîlerin *Lâ ilâh illâ ehad* (veya kendi telaffuzları ile *aad*) „birden başka Allah yoktur“'ına te-kabûl eder. Yahudiler için olduğu gibi, Sâmirîler için de ulûhiyyetin birliği temel fikir idi. Bu tâbir eski sâmirî ilâbilerinden biri olan ve hakkında pek az şey bilinen ve ileride de bahsedilecek olan eski sâmirî Yûşa kitabı ile ilgili duâlarda da bulunmaktadır. Sâmirîler bu duâların menş'ini ve bir de söylenmiş oldukları vesileyi mâlûm sayarlar. Fakat buna verilecek tarih ne olursa-olsun, Yûşa'nın duâsının Marka'dan daha eski ve muhtemel olarak *Enşira*, yâni açılış duâsından bir az daha yeni olduğu şüphesizdir.

Enşira'da da „birden başka Allah yoktur“ ifâdesini ve esâs itibârı ile istinat ettiği Kitâb-ı mukaddes parçasının yerini (*Tesniye*, IV, 39) biliyoruz; Sâmirîler bunun sonuna *mil-lebaddô* kelimesini ilâve ederler ki, bu da „on-dan başka kimse“ demektir; yâni: bu birden başka hiç bir Allah yoktur.

İkinci benzerlik: *Kur'an*'ın, bâzı telakkilere göre, birinci kelimesi *Bi'smî'llah* („Allahın adı ile“) 'tır. Bu tâbire busûsî bir değer verilmiştir ve müslümanlar tarafından her zaman kullanılır. Gerçekte dinî veya gayri dinî her hareket ve amel bu tâbir ile başlar. Bu hakikatte Allahtan bir istimdât değil, fakat onun en te'sirli ve en kudretli adını zikretmedir. Sâmirîler de (*Tesniye*, XXXII, 3) bu *Kibşem Adönay ekrâ* („zîra efendinin adını çağırıyorum“) şeklindedir.

Diğer bir benzerlik de, daha ziyâde bir nevî kısa akid beyânı olan bizzat *fâtiha*'da görünür. Sâmirîlerin *Enşira* dedikleri açılış duâsına benzer: *'Amadi kammeka 'al-fatah rahameka* „senin önünde, senin rahmetinin kapısında bulunuyorum“.

Enşira'da *kibla*, duâ sırasında mukaddes dağa doğru dönmede bulunmaktadır. Gerçekte Harem'e doğru dönme yahudilerce de bilin-

mekte idi. Dānyāl (IV, 10) duâ etmek için diz çöktüğü zaman, Kudüs'e doğru 3 defa döner. Fakat bu Sâmirîlerde dinî amellerinin bir kısmını teşkil eden esâsî bir nas idi; çünkü Garizim dağı üzerindeki menâsik onlar ile yahudiler arasında en belli-başlı farkı teşkil ediyordu.

Sacada (*mascid* kelimesi bundan gelir), tapınmağa yâni ülûhiyete tapmağa delâlet etmek üzere, araplar tarafından dışarıdan alınmış bir kelime ise, ârâmî olmakla berâber, yahudilerin bunu dinî bir amele delâlet etmek üzere, aslâ kullanmadıklarını tesbit etmek dikkate değer ve kelime süryânî dilinde de bu umûmî mânâyı almış görünmektedir. Sâmirîlerde bilâkis *Enşira*'da hulunur ve „ülûhiyete tapma, ibâdet“ mânâsında, mütad bir istilâhtır.

Peygamber ile, Sâmirîlerin tasavvur ettiği şekilde, Mūsâ arasındaki muvâzilik mühimdir. Mūsâ, onlara göre, yegâne peygamberdir ve Allaha karşı gösterilen saygıya yaklaşan bir ihtirâm mevzuudur. Mūsâ'ya verilen en mühim sıfatlar yegâne peygamber, sâdik ve emin peygamber, mucîze ve hârikalar yapmak üzere, Allah tarafından seçilmiş elçi sıfatlarıdır; bundan başka kimse ona müsâvî değildir ve zamanların sonuna kadar kimse onun gihl olmayacaktır. Mūsâ'yı bu şekilde gösterme yahudi edâhiyatında bilinmemektedir; burada Mūsâ dâimâ Mōşe Rabbēnū, yâni „bize öğreten“ veya „efendimiz Mūsâ“ ismi ile tanınmaktadır. *Han-Nābî han-ne'emân* veya *haş-Şālîh* Sâmirîlerde dâimâ aynı kalan ihâredir.

Büyük bir ehemmiyeti olan bir noktaya daha husûsiyetle dikkati çekmek lâzımdır. Bir mükâfat ve cezâ gününe iman husûsunda *fâtîha*'da bulunan bir beyân bahis mevzuudur. Sâmirîler bunun menşei'ni *Tesniye*, XXXII, 35'e çıkarırlar ki, burada *Tevrat* âlimlerinin „intikam ve mükâfatlandırma bana âittir (lî)“ okumalarına mukabil, Sâmirîler „intikam ve mükâfatlandırma gününde (le-yôm)“ okurlar.

Yukarıda söylenilenler göz önünde bulundurularak, burada *Enşira*'nın bir az kısaltılmış bir tercümesini ve bilhassa bizim araştırmalarımızı ilgilendiren kısmını vereceğiz:

„Senin önünde, merhametinin kapısında, ey Rabbim Allah ve babalarımın Allahı, kendi gücüne göre, senin medhini ve hamdini ve sayısız büyüklüğünü bildirmek için, duruyorum. Zavallı ve zayıf olan ben bugün biliyorum ve gönlümde bissettim ki, sen yukarıda göklerde ve aşağıda bu yer-yüzünde hüküm süren Rabb, Allahsın ve senden başka ilâh yoktur... Senin mukaddes adın ebediyen mübârek olsun. Birden başka Allah yoktur. Ey Rabb, biz ebediyen yalnız sana tapacağız ve biz ebediyen

yalnız sana ve peygamberin Mūsâ'ya inana-
cağız; yalnız senin yazdığın hakîkate, senin
ibâdet yerin Garizim dağına, Bethel'e istîrâ-
hatın, mirasın ve *şekînâ* (harem)'nın dağı-
na ve cezâ ve mükâfat gününe inana-
cağız. *Ehyê aşer ehyê*, Rabb bizim Allahımızdır, Allah
bir ve tekdir. İyilik ve rahmeti ne kadar son-
suzdur! Elindeyim. Rahmetini, iyiliğini diliyo-
rum ve kalbimin ve rûhumun en derinliklerinden
bağırıyorum: Ey Rabbim!“

Arap *mahdî*'si ile Sâmirîlerin *Tâheb*'i ara-
sındaki muvâzilik de böyledir.

Merâsimler, namazlardan önce, a b d e a t ve
g u s ü l ü n husûsî şekilleri de müslümanlar ile
Sâmirîler arasında müşterektir ve namaz
hareketlerinde, her secdede ve husûsî
durumlarda v.h. onlar ile müslümanlar arasın-
da kuvvetli bir benzerlik görülür.

Bir başka benzerlik de, bir çok sûrelerin ha-
sında hulunan esrarlı kelimeler ve
harfler ile ilgilidir. Sâmirîler kanûnun
(*kişşâ*) her bölümünü, bu bölümün içinden büt-
tünü temsil etmek için yeter derecede husû-
siyeti olan münferit bir kelime alarak, göste-
rirler. Arapça tercümede ve bilhassa eski mus-
ka ve tılsımlarda bu kelimeler böylece bir nevî
gösterici bâline geliyor ve serlevha vazifesini
görüyor. Bu münferit kelimelerin husûsî ced-
velleri de yapılmıştır. Tılsım ve muskalarda
bu kısaltma bir derece daha ileri götürülmüş-
tür; burada, gösterici kelimeler, zarûfî ola-
rak, ilk harfler olmayan, fakat çok zaman bu
gâye ile seçilmiş orta veya son harf olan
basit harflere indirilmiştir. Bu husûsun aydın-
lanması yunanca sihir papiruslarında ve latince
tazarrûlarda aynı vetîreyi bulmama bu sûretle
asırlar boyunca âlimlerin mahâretlerini ve ze-
kâlarını şaşırtmış olan bir mes'eleyi halsetmeye
imkân vermiştir. Fakat sihri tatbikat dı-
şında, bu vetîrenin başlıca değeri okuyucuya
bahis mevzuu bölümü bulmasına yardım eden
batırlatıcı işaretler vazifesini görmek idi. Şu
bâlde sûrelerin başında bulunan o kelimelerin
ve harflerin kullanılması da, muhtemel olarak,
böyle olmalıdır. Bu durum karşısında sâmirî
an'ane ve rivâyetleri ile islâmiyetinkiler ara-
sında mukayeseli tetkiklerin yapılması faydalı
olacaktır.

Sâmirîlerin durumu islâmiyetin nibâî zaferi
ile değişti; bununla, bu devirden sonra bile, arap
edebiyâtının Sâmirîlerin dinî ve dinî amelleri
üzerinde kat'î bir te'sir yapmıştır demek iste-
miyorum. Gerçekte arap fütûhâtı yalnız siyâsî
bir hâkimiyet değil, aynı zamanda dinî bir fû-
tûhât idi. Yeni din idâre altına alınmış halk-
lara bâzan zorla kabûl ettiriliyordu. Yalnız „mü-
sâmaha edilen“ bâzı dinler bundan istisnâ edi-

liyordu. Başka milletlerin inanıp saygı göster-
diği yeni kitaplar yerine, yeni bir mukaddes
kitap konulmuş idi. Arap dili bu sûretle mu-
kaddes yazıların dili oldu ve yalnız *Kur'an*'ın
sûreleri, ibâdet metinleri arapça olarak yazıl-
mış ve okunmuş değildir; fakat duâlar ve ilâhî-
ler de bundan böyle münhasıran bu dilde yazıl-
lıyordu ve her kes bunu öğrenmek mecbûriyeti-
ni duyuyordu. Bu dil arap hâkimiyeti altın-
daki bütün halkların yeni müşterek dilleri, bi-
ribirlerini anlamak için yegâne vâsıtaları oldu;
öyle ki, git-gide yahudi ve Sâmirîlerin de bir
kısmını teşkil ettikleri milletler arasında diğer
dil ve lehçelerin yerini aldı.

İslâmiyet, Sâmirîler için, hristiyanlık ve zer-
düştilikten ziyâde tehlikeli oldu. Naslarda ve
amellerde büyük bir benzerlik var idi ve bilhas-
sa saf Allah birliği her iki dinde müşterek idi.
Sâmirîlerin islâmiyet tarafından cezbedilmeleri
tabi'î idi ve kendileri, çok müsâmaha ve iyi
niyetli bir muâmele gördüklerinden, eski dil-
lerini, ârâmîyi terkedip, yerine arapçayı alma-
ları tabi'î idi. Bu sûretle Sâmirîler konuştu-
kları ârâmî lehcesini yavaş-yavaş terkettiler, arapça
konuşmayı öğrendiler ve bunun neticesinde,
yazılarında arapçayı kullandılar. Sâmirîler tara-
fından konuşulan lehcenin, mutlak bir şekilde,
yunanca değil, ârâmî olduğunu zikretmek ye-
rinde olacaktır; eski Sâmirî rivâyetlerinde yu-
nancanın izi yoktur. Yahudiler ve Sâmirîler çok
uzun zamandan beri bu dili kullanmayı bertar-
af etmişlerdi. Sâmirîlerin hütûn eski edebî
âbideleri kendilerine mahsûs olan bu husûsî ve
dikkate değer ârâmî dili ile yazılmıştır; yegâ-
ne istisvâ *sabbath* gününde ve bayram günlerin-
de okuduktaki ve husûsî vesilelerle de inşâ et-
tikleri Kitâb-ı mukaddes metinleri idi; bunlara
bir de *kaşef* denilen, ibâdet gâyetleri için husû-
sî bir tertibe göre toplanmış, Kitâb-ı mukaddes
şîirlerinden teşekkül eden müntehabât veya seç-
meler ilâve olunuyordu. Bunun aksine bütün
duâlar, hütûn manzûmeler ve bütün ilâhîler bu
halk ârâmî lehcesi ile yazılıyor. *Tevrat*'ı da
aynı dile tercüme ettiler ve *Targûm*, bu se-
bepten, en eski yazılar arasında bulunmaktadır.

Ortaya bir mes'eale çıkmaktadır: Sâmirî dili
ne zaman arapça ile değiştirildi? Burada ya-
hudiler ile ve aş-yk. benzer olan aynı şartlar
içinde inkişâf eden yahudi mezhepleri ile mu-
vâziliğin büyük yardımı olabilir. Anlaşılabildiği
kadarına göre, halkın arapçayı rahatça kulla-
nacak ve bunu ibâdetin edebiyâtına sokacak
kadar eski lehceyi unutması için en az iki
asır, hattâ daha ziyâde zaman lâzım gelmiştir.
IX. asırdan önce hemen hiç bir şey bulunamaz.
Öyle görünüyör ki, yahudiler arasında Karay-
lara benzer, muhâlif mezhepler, Anân yazıla-

rında hâlâ ârâmî dili kullanıldığı hâlde, eski dil
ve eski ameller ile münâsebetleri ilk koparan-
lar olmuştur. Bu Sâmirîleri, arap dilini almak
üzere, sâmirî-ârâmî dilini terketmeğe zorlayan,
hâdiselerin tabi'î neticesi idi. İlk dil hakkında-
ki bilgi sür'atle kayboluyordu. Bu dil aslında
ibâdet merâsimlerine tahsis edilmiş olduğun-
dan, tercüme etmek mecbûriyeti duyulan ilk
şeylerin duâlar ve ilâhîler olması muhtemel-
dir. Bunlar, söylemiş olduğumuz gibi, Sâmirî
dilinde yazılmış idi ve hissedilen ilk vazifenin
halka kendi duâlarını anlaşılabılır bir hâle getir-
mek olduğu bedîhîdir; Kitâb-ı mukaddesin ter-
cümesi çok daha sonra yapılmış olmalıdır; zira
acele hiç bir zarûret bunu mecbûrî kılmıyordu;
ibrânî dili mukaddes dil idi ve hâlâ böyledir
ve şimdi Kitâb-ı mukaddes'e âit metinler ibrânî
dilinde okunmaktadır. *Targûm* Kitâb-ı mukad-
desi dindarlara izâh için kâfi geliyordu. Sâ-
mirîlerden bizzat topladığım bilgilere göre,
kinşâ'da tercümeden istifade edilmesi XVII
asrın sonuna kadar devam etmiştir. Bu vazîfeye
tâyin edilen kimseye *haftavi* denilirdi ve son
haftavi bu asırda ölmüştür. *Targûm*'un inşâdı
o zaman kesildi. Şuna dikkati çekmek lâzım-
dır ki, bir arapça tercüme *Targûm*'un yerini
almamıştır. *Targûm*'un ciddî bir tetkiki arap-
çanın gittikçe artan te'siri hakkında bir fikir
edinmemize imkân verir. Daha önce işaret et-
tiğimiz gibi, sâmirî dili bilgisi sür'atle kayb-
oluyordu; bu dar bir okumuş-yazmış çevresi-
ne inhisar ediyordu ve bugünkü günde de bâ-
lâ böyledir. Aralarında hâlâ eski sâmirî dili
ile konuşan bir miktar râhip vardır; fakat büt-
tün öteki Sâmirîler yalnız arapça bilirler. Za-
manla *Targûm* sâdece mütad isrâr ile hağlan-
dıkları dinî bir an'ane hâline geldi; zira halk
için mânâsını kaybetmiş idi. Yavaş-yavaş bâzı
tâbirler, çok bilgililer için bile, eskimiş bir hâ-
le geldi ve tam bir kayboluşa kadar derece-
derece bir değişme görüyoruz. Eskimiş kelime-
leri izâh etmek için, arapça şerh lugatları so-
kuldu ve sonraları bu şerh lugatları metnin
bir parçası hâline geldi. Devamlı bir kullanış
sonunda, bunlar o kadar çok değiştirilip-bo-
zuldu ki, *Targûm*'un toplanmasından sonra, *ku-
hean* denilen ve menfâdan önceki devrin baki-
yeleri kabûl edilen eski kelimeler olarak tav-
sif edildiler. S. Kohn bu hatâyı ve bunla-
rın bozulmuş arapça kelimeler olduğunu tesbit
etmiştir. Sonraları *Targûm*'un arapçaya tam
bir tercümesi yapıldı. Aynı Abû Sa'îd adını
taşıyan iki kimseye isnât edilmiş olan iki ter-
cümenin mevcut olup-olmadığını tâyin etmek
çok-güçtür; fakat şimdilik muhtelif metinler
üzerinde o kadar az vesika bulunmaktadır ki,
kat'î bir neticeye varmak imkânı yoktur.

Fakat bu mes'eleyi halletmeği denemeden önce, *kinos* veya *defter* (en eski duâ ve ilâhîler dergisine bu isim verilir)'deki duâlar tercümesinin tarihlerini kat'î ve açık bir şekilde göstermek zarûridir. *Kinos*, itiraz edilmez bir şekilde, en eski devirden beri nakledilmiş olan ve bütün yıl duâda kullanılan malzemeyi ihtivâ eder. Eski, XIII. asrın ortasından kalma, Br. Mus. Or. 5034 yazması ile XIX. asrın ortasında ve sonunda baş-râhip Aron oğlu Yakob tarafından yazılmış olan yeni yazmalar arasında yapılan bir mukayese değer verilecek farklar göstermez. İstisnâsız olarak, ibâdetde kullanılan bütün kitaplarda arapça sâmirî alfabesi ile yazılmıştır. Arap harfleri, yalnız dinî olmayan yazılarda ve ancak tamâmiyle yeni devirde, Sâmirîlerin arap harfleri ile bir tercümesini yapmağa başladıkları ibrânî Kitâb-ı mukaddes, metn'in yanında bulunmak üzere, kullanılmıştır. Bu tercümeler edebî arapçaya değil, fakat bilbassa Filistin lehcesine yapılmıştır. Bundan başka Sâmirîler, çok nâdir olarak, arap alfabesinin benzer harflerini birbirlerinden ayırmak için, noktalama işaretleri kullanırlar.

Gerçekte bu kitaplardan, *Tevrat* (*Tekvin*, *Levilîler*)'ın arapçaya tercümesi (Kuenen, *Specimen*, Leiden, 1851—1854), Abu'l-Fatâh'ın *ve-kâyf-nâmesi* (nşr. Vilmar, Gotha, 1865), *Yûşa'* kitabı (nşr. Juynboll, Leiden, 1848) ve *gramere dâir bir kaç parça* (nşr. Nöldeke, *G.G.N.*, nr. 17, 20) müstesnâ, hiç birinin basılmamış olduğunu söylemek lâzımdır. Bunları arapça olarak neşretmek husûsiyle sâmirî an'ane ve rivâyetleri ile meşgûl olan âlimler arasında faydalı olabileceği kimselerin sayısını çok azaltmak olacaktır; hâlbuki bunlar, önce düşündüğüm gibi, ibrânî-sâmirî şekilleri ile neşredilirse, bu araştırmalar ile ilgilenen daha çok sayıda âlim bunlardan istifâde edebilecektir. Bundan başka muhâbere ile, henüz mevcut olan kitapların cedvellerini ve mümkün olduğu nisbette, Sâmirîlerin verebilecekleri kitâbiyat mâbiyetinde mâlûmat da elde ettim. Bu mâlûmat son derecede karışık ve tezatlar ile doludur. Binnetice kitâbiyâta âit göstereceğim atıflar ancak çok kısa olabilir; zîra hâlâ mevcut olan ve elde edilebilir bir hâlde bulunan bu yazmaların ekserisinin nüshaları British. Museum'da dir. Râhip D. S. Sassoon, Sâmirîlerden mühim miktarda kıymetli yazmaları, bu eserlerin yeni nüshalarını ve bir de yukarıda zikredilen müellifler'in, Munaco'nın, Şams al-Dîn ve al-'Askarî'nin, son zamanlara kadar Sâmirîlerin elinde bulunan eserlerinin eski nüshalarını te'min etmiştir. Steinschneider Avrupa kütüpbânelerinde bulunan diğer bütün sâmirî yazmaları hakkında tam bilgi vermiştir. Bir de mühim

sayıda müracâat yerleri gösteren A. Cowley (*Jewish Encyclopedia*, X, 67 v.dd.)'in makalelerini, *Samaritan Liturgy* (Oxford, 1909)'sini, busûsiyle II. cildin girişini (s. 17 v.dd.) zikretmek lâzımdır. Bk. bir de W. G. Moulton (*Hasting's Encyclopaedia of Religion and Ethics*, XI, 161 v.dd.); Montgomery (*The Samaritans*, Philadelphia, 1907) kısa bir taslak vermektedir.

Sâmirî edebiyâtı. — Sâmirîlerin arapça tercüme edebiyâtının mümeyyiz vasıflarından biri tercümenin harfiyen olmasıdır. Asıl metin hemen dâimâ kelime-kelime çevrilmiştir; her iki metnin bir sabife üzerinde, muvâzî iki sütunda karşı-karşıya yazılması kaidedendir ve çok zaman ihtimamlı yazmalarda, arapça satırda ibrânî veya sâmirî dillerindeki kelime sayısı kadar kelime bulunur. Arapça sâmirî dilinin yerini almak üzere kullanılmış değildir; burada yalnız duâların aslı dilini artık anlamayanlara mânâyı açıklamak için bulunmaktadır ve aynı mümeyyiz vasıf Kitâb-ı mukaddes'in arapçaya tercümesinde, yeniden ve aynı derecede olmak üzere, kendini göstermektedir. Duâların tercüme edildikleri devir VIII. ve IX. (m.s.) asırlar arasında olabilir; O hâlde Kitâb-ı mukaddesin tercümesi bir az daha muahhar bir devirde yapılmıştır.

Eski yazmaların, bilhassa üç dilli olanların (Avrupa'da bulunan en eski ve tam yazma şimdi British Museum'daki yazmadır) metinleri Vilmar basması ile mukayese edilirse, çok ciddi bir takım ayrılıklar görülür. İhtimâl nev'inin en eskisi olan bir başka yazma (bendeki 1164 numaralı yazma) da tetkik edilirse, ayrılıkların miktârı daha da artar. Babîs mevzuu olan yazma, bildiğime göre, arap harfleri ile yazılmış yegâne yazmadır; fakat ibrânî ilâve metni ihtivâ etmez. Son yapığa bakılacak olursa, bunu 1328 yılında yazmış olan müstensih bir sâmirî değil, fakat pek muhtemel olarak suriyeli bir biristiyan idi. Bu bir güzel yazı üstâdı idi ve sâmirî *kışşim*'lerinin, yâni küçük bölümlerinin başlıklarını çok güzel bir sâmirî yazısı ile yazmış idi. Güvenilebilir bir metin elde etmek istersek, tenkitli bir araştırma için bütün bu yazmaların mukabele edilmesi gerekir.

Bu ayrılıklar nasıl uzlaştırılabilir? Aynı adı taşıyan iki kimsenin aynı eser üzerinde çalışması ve amelî olarak, birbirinin aynı olacak şekilde iki eser getirme'leri az muhtemeldir. Hiç şüphesiz, burada XI. asır ile XII. asır arasında yaşamış olan bir kimsenin eseri babîs mevzuudur. Eser asırlar boyunca, devamlı bir şekilde gözden geçirilmiş ve bozulmuştur. Bu devamlı değiştirme ve tâdillerin

sebebinin *Targûm*'un hâlinde aramak lâzımdır; zîra *Targûm* bu teşebbüse derin bir şekilde te'sir etmiştir; müellif sonunda kendisini duâların tercümesine sevkeden tatbikatı tâkip etmiştir. Güdülen gaye sâmirî dili ile yazılmış olan aslı metinleri balka anlatmağa yardım etmek idi. Burada ilk gaye ibrânî metnin değil, *Targûm*'un yerini alacak bir eser meydana getirmek idi. Arapça bir *Targûm* ârâmî *Targûm*'un yerini almalı idi. Bununla tercümenin bilhassa o devirde henüz mütercim tarafından anlaşılan *Targûm*'un esâs alındığını da kastediyorum. Mütercim sâmirî dilini rebber almış idi ve ibrânî metni muhâfaza ettiğine göre, şüphesiz, bunu da dikkat nazarına almış idi; fakat *Targûm*'a doğrudan-doğruya istinâat ediyordu.

Şimdiye kadar fark edilmemiş olan bir vâkıa *Targûm*'un, biç olmazsa, iki ayrı şeklinin mevcut olmasıdır. Arapça *Targûm*'lar gibi, bunlar esâs itibarı ile birbirlerinden ayrılmaz; fakat bunlar hiç şüphesiz, muhtelif devirlere mensûp âlimlerin birbirini müteâkip eseri gözden geçirmelerinin mahsûlü idi; bunlar şerh kelimeleri ekleyerek yahut kelime veya ibâreleri değiştirerek, tercümeyi değiştirmişlerdir. Bu değişik şekiller başkaları arasında, üç dilli metinlerde ve muhtelif vesilelerle nüsha farklarını sahîflerinin başlıklarına işaret etmiş olan Aron oğlu baş-râhip Yakob'un benim için istinsah ettiği yeni nüshada görülebilir. *Targûm*'un bu iki şeklinin verdiği misâl, arapça tercümenin birbiri arkasından gelen müstensihleri tarafından tâkip edilmiştir. Farklar bundan ileri gelmektedir; bununla berâber bu farklar, Abû Sa'îd'e isnât olunan tercüme gibi, daha eski bir tek tercümenin mevcûdiyeti imkânını bertaraf etmek için kâfi değildir. Bunun tarihini tesbit etmek için, *Tekvin*, bahis X'da tesâdüf edilen muhtelif milletlerin adlarının tercümesinde ve bir de *Tevrat*'ta baştan-başa dağılmış bir şekilde tesâdüf edilen başka millet adlarının ve coğrafi adların tercümesinde bazı imkânlar bulunabilirdi. Arapça tercümede, *Targûm*'da ve ibrânî metinde tesâdüf edilen adlar yerine, başka adlar konulmuştur. Daba o zamanlar unutulmuş veya ne olduklarının tesbiti güç olan eski isimler yerine, muâsırları tarafından daha iyi bilinen, daha yeni adlar koymak âdetine, başkaları arasında, Josephus'ta ve Filistin *Targûm*'inde tesâdüf olunuyordu. Bunlar tercümenin veya daba sonra yapılan gözden geçirmenin tarihini tesbit için yardım edebilecek olan kayıtların bir kaçıdır. Şimdiye kadar arapça tercümeler dâimâ harfiyen yapılmış tercümelerdir. Bunlar arapçanın sâmirî edebiyâtında kullanılması ilk merhalasını temsil ederler. Bununla berâber,

bu edebiyat harfiyen tercümenin istibdâdından çabucak kurtuldu ve arap muharrirlerinin misâllerini tâkip ederek, te'lif eserler için, arap dilini kullandı. Tarih sırası ile bu eserlerin ilki gâlibâ Marğa'nın yazılarının tercümesidir. İbâdet duâlarının bir parçası gibi, *Kinos*'un içine sokulmuş olan manzûmelerinden bazıları, başka ibâdet ilâhîleri ile aynı zamanda, tercüme edilmiştir. Onun ârâmî-sâmirî dilindeki büyük destânî manzûmesinin de aynı şekilde tercüme edilip, daha kolay elde edilebilir bir hâle getirilmiş olması tabî'idir. Bu tercüme mutlak bir sûrette harfiyen yapılmış bir tercümedir. Bu hâlde de arapça sâmirî harfleri ile yazılmıştır ve arap alfabesi ile yazılmış olan her hangi bir nüsha bilmiyorum. Marğa'nın bütün eserlerine sâhip olup-olmadığımızı münâkaşa etmenin yeri burası değildir; zîrâ öyle görünüyor ki, „bârikalar kitabının“ ilk kısmı ayrılmış, ya müstakil bir eser hâline gelmiş veya müstakil bir eserin nüvesini teşkil etmiştir. Marğa Mûsâ'nın hayatını ve ibrânî balkını Mısır'dan götürdüğü zaman göstermiş olduğu mucizeleri yazmağı kararlaştırmış idi ve burada Mûsâ'nın ölümünün şâirâne bir tasviri bulunmaktadır. Bu son kısım da aynı şekilde ayrılmış ve bir nüshası hende bulunan bir vekaynâmenin içine sokulmuştur. Burada bundan bahsetmeğe mecbûr oldum; zîra daba sonra Mûsâ'nın doğumu hakkında arapça bir eserden bahsetmem gerekecektir ki, bu gâlibâ Marğa'nın eserinin kaybolmuş kısmını veya daha ziyâde kaybolmuş sanılan kısmını temsil etmektedir.

Sâmirî edebiyâtının husûsiyeti alâkasının bizat kendi üzerinde temerküz etmiş olmasıdır. Edebiyatları tenkit, hücum veya müdâfaa olmadığı zamanlarda bile, Sâmirîler dâimâ müdâfaa bâlinde bulunurlar. Onlar hemen-hemen başlangıçtan itibaren bu vaziyeti almağa zorlanmışlar ve bunu bugüne kadar muhâfaza etmişlerdir; onların sâmirî dilinde veya husûsiyetle kendilerine âit olan ve Kitâb-ı mukaddes'in ibrânî dilinden açıkça ayrılan bir ibrânî dili ile yazılmış, bu neviden çok mühim bir edebiyatları olmak icâp eder. Bu bâl onu tâkip eden arapça sâmirî edebiyâtının busûsiyetini izâh edebilir. İläbiyâta ve tenkide dâir bir takım eserlerde fevkalâde bir aynılık vardır. Şark muharrirleri kendilerinden önce yazılmış olan eserlerden, ekseriyâ müelliflerini zikretmeden, tam bölümleri aynen almaktan çekinmediklerinden dolayı, burada bir muharririn diğerine te'siri bulunamaz; fakat eserlerin muhtevâları arasında büyük benzerlikler müşâhade olunur. En yeni muharrirlerin nassî tâlimleri ile tenkit delilleri hemen-bemen en

eskilerininkinin aynıdır. Nisbeten yeni toplama eserlerde bulunanlar mâlzemenin büyük bir kısmı eski eserlerde bulunanların bir tekrardan başka bir şey değildir. Mümkün olan yegâne izah müşterek kaynak vazifesini gören ve arapça olmayan bir yığın eserin mevcüdiyetinde aranmalıdır. Bu eski kaynaklar, sık-sık mürâaat edilen cedlerin sultasına dayanıyordu. Bu hâl benzer ibrânî ve sâmirî metinlerin temeli üzerine yapılmış olan arapça genişletmelerin bir çokları için açıkça görünmektedir. Arapça genişletmeler sonraları onların yerini almış ve diğerlerinin kaybolmalarına sebep olmuştur. Sâmirîlere münbasır olmayan çok alâka verici bir hâdise de aynı şekilde izâh olunur: Marka'da bulunan her Kitâb-ı mukaddes parçası veya eski duâlar dâimâ aslî dildedir ve sâmirî harfleri ile yazılmıştır. Bu kitapların yalnız Sâmirîlerin kullanması için yazılmış olduğu münâkaşa edilemez ve bu hâli ile, XVII. ve XVIII. asırlara mensûp, bilhassa Danafî âilesinden bazı muharrirler müstesnâ, arap edebiyatının zenginleşmesine yardım etmemiştir.

Sâmirîlerin yazdıkları arapça eserlerin teferrüatlı bir tasvirine girişmeden önce, tedricî inkişâfı ve bu edebiyatın şu veya bu zamanda aldığı husûsiyeti gösteren tarihî sırayı, mümkün olduğu kadar, tâkip etmeğe çalışacağım.

Sâmirî edebiyâtında ön safta, tabiî olarak, an'ane veya daha ziyâde an'anevî amel ve şeriat ile alakalı eserler işgâl eder. Sâmirîler, akrabaları yahudiler gibi, çok uzun zamanlardan beri gâyesi ahkâm kitabı veya Mûsâ mecmûası ile tahdit edilmiş olan yazılı an'aneyi tamamlamak olan şifâhî bir dinî an'aneye sâhip idiler. Yahudilerde bu an'ane, Kudûs mabedinin tahribinden sonra, uzun müddet devam etti. Bu hâdise ibâdet ve mahallî an'anenin muhafazasında devamlılığın tam bir çözülmesi neticesini verdi. Roma imparatorluğu içinde ve daha uzaklara dağılmış olan yahudiler, bunun sonunda an'anelerini kaybetmek, bunun bozulduğunu veya değiştiğini görmek tehlikesine düştüler; bu da yeni fırkaların doğmasını kolaylaştırdı. Şu hâlde ilk asırlarda şifâhî an'anelerinin esâslarını yazı ile tesbit etmek zarûretini hissettiler. Sâmirîler için durum aynı olmadı; aynı yerde ibâdetin devamlılığı ve mahallî an'anenin muhafazası aslâ kesilmemiş idi; baş-râhipler, devamlı olarak, dinî ahkâma riâyete nezâret ettiler. Bununla beraber yahudiler ile aralarında münâkaşah olan bazı din noktalarının veya ihtimâl kendi şifâhî an'anelerini teşkil eden yaşayış ve günlük ibâdet ile ilgili, dinî amelleri, muhtelif telakkî tarzlarının çok eski bir zamanda yazı ile tesbit edilmiş olması şüphesizdir. Bu temâyül yahudiler

ile Sâmirîlerde müşterek olan Midraşî tefsir denilen ve mukaddes yazının kelimelerine tatbik edilen tefsir ile inkişâf etti. Bu sonra, Mûsâ'nın ahkâmının muhafaza ve tefsirini ve zamanla şifâhî ahkâmı meydana getiren amellerin tesbitini kendilerine tevdi ettiği 70 ceddin şehâdeti ile takviye edildi.

II.

Bu araştırmaya ve zamanın tahribâtı ve diğer ahvâl neticesinde maalesef nisbeten çok az şeye inhisar eden Sâmirîlerin arapça edebiyatlarının çok kısa bir taslağını çizmeğe denemeğe devam etmeden önce, bu edebiyatın menşeleri ve inkişâfı ile ilgili bazı mes'elelere dikkati çekmek zarûrîdir; çünkü bu edebiyat, bugün çok mahdut olmakla beraber, şimdi tamâmiyle kaybolmak tehlikesine mârûz bulunan eski an'anelerin yegâne hakîyelerini temsil eder.

Bunların meydana çıkmasının sebeplerini, bunları yaratan kuvvetleri doğru olarak ayırt etmek, hizi bir çok asırlar geriye götüren bu geçmiş mirasını tamâmiyle anlamak hemen-hemen imkânsız olurdu. İlk önce yahudiler ile Sâmirîler arasında bir m. vâzîlik kurmak lâzımdır. Bu iki halk tamâmiyle aynı te'sirlere mârûz kalıyorlardı ve her ikisi kendilerini çevreleyen ve derin bir sûrette üzerlerinde te'sir yapan yeni rûba karşı cephe almak ve hareket etmek zorunda idiler.

Eski âlemin an'anelerinin o kadar dikkate değer bir kısmını teşkil eden yahudi münâzaraları Sâsânî bukümdarlarının sarayında çok itibârda idi ve sonraları başka dinler ve başka milletler ile ilk şiddetli çarpmadan sonra, islâmiyetin harâreti sükûnet bulunca, halifelelerin sarayları da muhtelif dinî akîde ve fırkalar arasında bir çok kavgalara şahid oldu. Böylece, islâmiyetin indifâi ile meydana gelen tabammür bu yeni hamura sûryânî edebiyâtı vâsıtası ile konulmuş olan yunan felsefesinin mayası ile daha da arttı. Islâmiyetin muhtelif taraftarları yeni mes'eleleri sürdüler ve eski mes'eleleri yeni bir ehemmiyet kazandı. Her taraftan bir aydınlatma arzu ediliyordu; bundan dolayı mezhepler meydana geldi ve her câmi, her kilise veya her havranın mevkîini müdâfaa etmesi ve mensûplarına halk arasında zibinlere o kadar derin bir şekilde te'sir eden müdîl mes'eleleri hakkında tatmin edici cevaplar vermesi gerekiyordu. Başkaları bir tarafta dursun, yahudiler ile Sâmirîler tam bir hareket hâlinde idiler ve yahudiler arasında bir çok mezhepler meydana çıktı; bunların en mübîmî Karaylardır ve yahudiler islâmlara karşı olduğu kadar Karaylara karşı silâblanmak ve mevkîlerini

müdâfaa etmek zorunda kaldılar. Bundan dolayı, yukarıda zikredildiği gibi, ilk işleri Kitâb-ı mukaddesi arapçaya tercüme etmek oldu ve her tercüme kelâmî bir nokta-i nazara göre yapılmış husûsî bir tefsir damgasını taşıyor. Yahudiler arasında en gözde olanı al-Fayyûmî nisbesini taşıyan Mısır'dan gelmiş, fakat sonra Bâbil'de büyük bir yüksek mektebin başında bulunmuş olan Sa'adyâ idi. O Kitâb-ı mukaddesi arapçaya çevirdi ve bil.assa Karaylar ile mücâdele etti; milâdî 940 yılına doğru öldü. Sa'adyâ, başka yazıları dışında, ilk yahudi felsefe kitabı olan *Kitâb al-amânât va'l-ittikâdât* adlı inançlar ve esâslara dâir büyük bir eser bıraktı. Sâmirîlerin Sa'adyâ'nın bütün eserlerini tanıdıkları görülecektir. Bu sûretle yahudiler ile Sâmirîler arasında husûsî bir mânevî temas kurulmuş oldu; fakat yahudiler tenkitlerinde Sâmirîleri bilmemektedirler; zîra, onlara göre, Sâmirîler yahudiliğin dışında idiler; kâfir putperestler gibi, onları hakîr görüyorlardı ve bundan dolayı onları aslâ dikkat nazarına almamışlardı.

Daha sonra Mısır'da „Sapkınların rehberi“ *Môrê han-Nehökîm* adlı büyük eserini yazmış olan İbn Maymûn'u buluyoruz; bu eser yahudi akîdesi naslarının felsefî tefsiri ile Kitâb-ı mukaddes tefsirine dâir en büyük kitaplardan biridir. Burada aynı zamanda, yalnız an'ane ve rivâyetleri sağlamlaştıran, iyi bir şekilde ifâde etmek arzusu değil, fakat çağdaş felsefe yardımı ile, şeriat ve merâsimlerini tefsire tahsis edilmiş bir felsefe sistemi de bulunmaktadır; tenkit yazıları her tarafta bol-bol mevcuttur.

Şimdi, Sâmirîler tarafına dönecek olursak, yahudiler ile Sâmirîlerin fikrî hayatında devirler boyunca bir muvâzilik mevcut olduğunu görürüz. Kendi rivâyet ve an'aneleri dışında, devamlı olarak, yahudilere karşı yönelttikleri tenkitler *Tevrat*'ta hulâsa edilmiş olan eski imânın gerçek mümessillerinin yalnız kendileri olduklarına dâir iddialarını isbâta tahsis edilmiştir; günlük hayatlarında felsefî ve tasavvufî düşünceler de hâsıl olmuş idi. Yalnız islâmiyetteki muahhar felsefî sistemler hakkında bilgi sâhibi olmakla kalmamışlar, fakat belki Marka'nın eserlerinde açık izleri bulunan yunanî devrin yeni-Eflâtuncu tasavvufî düşüncelerinin bâzılarını da muhafaza etmişlerdir. Ne olursa olsun, arapçada Kitâb-ı mukaddesin tercümesi ile başlayan ve hemen arkasından tefsirler gelen edebî çalışmalarının tezâhürünü de görürüz; bazı risâlelerde Kitâb-ı mukaddesin daha kısa kısımları ile meşgûl olunmaktadır ve bunlar Philon'un eski tarzını ve bir de daha muahhar tasavvufî tefsirleri hatırlatan husûsî remzî bir şekilde tefsir edilmiştir. Mi-

lâdî X. asrın ortasından XII. asrın sonuna kadar giden ve ihtimâl daha sonralara kadar devam eden bu çalışmaların merkezi, çok muhtemel olarak, Sichem (Nâblus) idi. Bahsetmiş olduğumuz daha önceki devre âit imiş gibi görünen Kitâb-ı mukaddes tercümesi mes'elesini bir tarafa bırakacak olursak, XI. asrı en iyi temsil eden muharrirler olarak iki isim görünür: bunlar Abu'l-Hasan al-Şûrî ile Joseph ben Şalma al-Askarî'dir. İlki hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. İkincisi bizzat bir az daha iyi tanınmaktadır, fakat yine de bilgilerimiz çok mahduttur. Abu'l-Hasan'ın, yahut ibrânî adı ile Ab Hasda'nın ne zaman, nerede çalıştığı bilinmemektedir; çalışmalarının vüs'ati, eserinin husûsiyeti hakkında kat'î bir şey bilinmiyordu ve kendisinin bir râhip mi veya bir kanûn adamı mı olduğu da söylenemez. Çok ince bir soruşturma şimdi bu mes'eleleri bir az aydınlatılabilmeye imkân vermiştir. Sâmirîler arasında toplanmış bilgilere göre, kendisi büyük eseri olan *al-Tabbâh*'ı a.ş.-y. milâdî 1030 ile 1040 arasında yazmıştır: bu tarih gâlibâ doğrudur. Nisbesi olarak al-Şûrî verilmektedir. Bununla beraber bu nisbenin Şûr ile mi, yoksa daha çok kabûle şâyân gördüğüm üzere, Yûşa' (Josua)'da Sichem yakınında olarak zikredilmiş olan Şûrî veya Şâretân adlı bir yer ile mi ilgili olduğu söylenemez. Yazmalarından birinin tetkikinden açıkça anlaşılmaktadır ki, kendisi bir *kohen* („râhip“) idi ve bir râhip âilesine mensûp bulunuyordu; bu da kendisinin Sichem'de veya çok yakınında yaşadığına dâir faraziye kuvvetlendirmektedir, zîrâ *kohen*'ler, esâret ile uzaklaştırılmadıkça, mukaddes dağdan uzakta yaşamamaları, bir kaide olarak, kabûl ediyorlardı. Şimdi bizzat kitaba geçelim. Gördüğüm yazmaların birinde bu kitabın menşei hakkında tamâmiyle husûsî bir rivâyet verilmektedir. Bildiğim kadarına göre, elde hiç bir eski yazma yoktur ve 1850'ye doğru, o zaman baş-râhip olan ve gâlibâ araştırma zevkine sâhip bulunan 'Amrâm'ın bu kitabın dağıtık yapraklarını topladığı ve akrabası Pînehas ile baş-râhip olarak kendisine hâlef olan yeğeni Jakob'a, birleştirdiği bu parçalardan bir sûret çıkarmalarını emrettiği iddia olunur. Bu rivâyetin hakîkati ne dereceye kadar temsil ettiği söylenemez. Sâmirîler, alel'âde müstensihler olmaları mümkün olan veya eski bir yazmayı sâdece bir az genişletebilen haleflerinin, müstensih değil, fakat şimdi ellerinde kendi adları ile dolaşan kitapların müellifleri olarak göstermek itiyâdındadırlar. Her hâlde kitap, bugünkü hâli ile, tamâmiyle tesâdüfen yazılmış bir kitap gibi gö-

rünmektedir. Büyük bir miktardaki bahisler arasında bağ bulunmadığı gibi, bir sistem, bir tertip, sıralanmalarında bir esâs da yoktur. Bu busûsî mâhiyet bir mânada ayrı bir değere sâhiptir; zîra müellifin daha önceden tesbit edilmiş bir plânı tâkip etmediğini, fakat yalnız dâimî eski riâyet ve an'aneler ile halkın emellerini, Sâmirîlerin *hadis*'ini tesbit etmek ve daba o zamanlar eski Sâmirî dilini unutmış olan kendi halkına bunları tanıtmak arzûsu ile hareket ettiğini gösterir. Bu müellif eski yazmalarda bulunan metinleri sâdik bir tarzda tercüme ve tekrar ediyordu; bu metinler ibtimâl şurada-burada anlaşılabilir bir hâlde idi; fakat bütünü ile, balkın XI. asırdaki düşünüş ve dinî hayatı hakkında doğru bir fikir veriyordu. Bu düşünüş ve hayat o zamandan beri değişmemiştir; bu da bunların Sâmirîlerin bağlı oldukları gerçek an'anayı, hiç bir te'sire mârûz kalmayan, Sâmirîlere en kadim zamanlardan beri nakledilmiş olan an'aneyi temsil ettiğini gösterir. Tabîî bu sebepten dolayı ve bir de göreceğimiz gibi bu kitabın sırf felsefî mâhiyet taşıyan bir çok kısımları bulunduğu için, çağdaş Yusuf al-'Askarî'nin hemen aşağıda bahsedilecek olan eserinin kazanmış olduğu şöhret kazanmamıştır. Büyük ehemmiyeti dolayısı ile, burada tabîî mümkün olduğu kadar kısa olarak, bahis mevzuu eserin muhtevâsını teferrüatlı olarak vermek lâzımdır. Bu eser henüz basılmış değildir. İlk önce adından bahsedelim. *al-Tabbâh* „aşçı“ veya „kökçü-eczacî“ gibi muhtelif şekillerde tercüme edilmiştir; fakat Sâmirîler bunu „gidâ kitabı“ olarak tercüme ederler, zîra kısa bir girişten sonra, müellif aynı zamanda hayvanları kesmenin mufassal bir tasviri ile şeriatın gerektirdiği gibi gidâların hazırlanması ile ilgili her şeyi anlatmaktadır. Bu kısımdan evvel iki bahis vardır ki, burada müellif Aron âilesinin üstünlüğünü ısrar ile gösterir ve bu âile mensûplarının an'änenin meşrû vârisleri olduğunu, bunları anlatacak ve kendilerine güvenilecek yegâne şahısların onlar olduğunu söyler. Burada, bir mânâda, müellif eseri yazmakta ve an'anevî merâsim ve emellere temâs eden kaideleri anlatmakta kendi kendini haklı göstermektedir. Sonra şeriatın yemeğe müsâade ettiği hayvanları, kuşları ve balıkları, bir de bilhassa kuşlar ile yumurtaların temiz olanları ile temiz olmayanlarını ayırt etme vâsıtalarını tasvir eder. Sonra kan ve kan dökmek ile ilgili bütün kaideler, kanın aktığı muhtelif yollara ve *Levîliler*'de necâset ile alâkah olan her şeye temâs eder. Yahudiler ile Sâmirîler bütün bunlarda ekseriyâ birbirlerinden ayrılırlar. Bunu yavrusu olan hayvanları yahudilerin öldürmeleri ve he-

nüz doğmamış olan hayvanlar hakkındaki hareket tarzları aleyhinde bir tenkit tâkip eder. Hiç bir geçiş kısmı olmadan, müellif *sabbat* („cumartesi günü“)’ta riâyet edilecek husûslar ile ilgili her şeyin teferrüatlı bir tasvirine girer; bilhassa yasak edilmiş olan çalışmayı târif eder ve *sabbat* günü ile bayram günlerinde şarap ve alkollü içkiler içmenin yasak olmasına da temâs eder.

Müteâkip fasıllar *şemiſſa* („yedi yıl çalıştıktan sonra işsiz durma“)’dan, 50 senede bir Mûsâ peygamberin şeriatince işsiz durmadan, yedinci ayda çalınan borudan, tövbe gününden bahseder; bir babis de yasak edilmiş izdivaçlara ayrılmıştır.

O zaman muharrir, hiç bir geçiş olmadan, Yûsuf’un sofrasına kardeşlerinin nasıl oturmuş olduklarının güzel bir tasvirini verir; sonra gusûl suları ve abdest alma usûlü hakkında yahudiler aleyhinde bir tenkit ile, Sâmirîlerin Banî İsrâ’îl’den olduğunu reddeden ve sâmirî baş-râhibinin Pînehâs neslinde gelmediğini de ileri süren yahudiler hakkında diğer bir tenkit gelir. Muharrir bamursuz bayramı kurbanı ile ilgili her şeyin inceden-inceye bir tasvirini vermek için en az 25 babis ayırmıştır; kuzunun seçilmesinden, zamanından, kurbanın sebebinden, mayasız ekmek yemek lüzûmundan, Mısır’da koyun kesilmesinden, bamursuz bayramının Garizim dağı üzerinde kutlanması mecbûriyetinden bahseder; bu dağın işâret edilmiş yer olduğunun ve başka bir yer seçmemek gerektiğinin delilini verir. Bütün bunlar, bugüne kadar muhâfaza edilmiş olduğu üzere, bir bayramı gösterir ve bu sebepten dolayı Sâmirîler için son derecede amelî bir ehemmiyet taşır; onlar ile yahudiler arasındaki esâslı farklardan biri burada görülür. Bunlardan sonra şeriat husûsunda sâmirî metinlerinin doğruluğu ve mükemmelliği ile buraya hiç bir şey ilâve edilemeyip, buradan çıkarılamayacağı hakkında bahisler gelir. Kitabın felsefî kısmı burada başlar. Müellif Allahın birliği hakkındaki bazı kelimelerin insana benzetilerek tefsiri aleyhinde, dünyânın bir başlangıcı olmasını inkâr edenler aleyhinde ve „şîa“ aleyhinde fikirler beyân eder. Allahın İbrâhîm’e oğlunu kurban etmesi husûsundaki emrinden, günlük âmâlinden, yahudilerin *kibla* hakkındaki münâkaşalarından bahseder ve bahisler aynı insicamsız şekilde birbirini tâkip eder; bu sûretle İsrâ’îl-oğullarının mev’ud yere giriş tarihi hakkında bir bahis edilir. Yeni ay ve ayın görünüşünün hesap edilmesi mevzuunda yahudiler, Sâmirîler ve Karaylar arasında mevcut fikir ihtilâfını kaydeder ve buna uzun bir bahis ayırır, yahut meleklerden, Allahta bu-

lunması mümkün olmayan sıfatlardan, Peygamber ve resûller gönderilmesinin zarûretinden, sâmirî metnin sıhhatinden, mükemmel bir nüsha yazmanın zarûrî şartlarından da bahseder. Sonra yine necis olan ve olmayan kara ve su hayvanları hakkında bir bahis vardır. Müellif daha sonra peygamberliğin muhtelif derecelerini inceler, hristiyan teslisinin aleyhinde bulunur, *Kur’an*’dan eş’ariyeden ve kadariyeden, kudret helvasından (*mana*) babse der; *Teurat* bütün diğer mablûklardan önce yaratılmış olduğu için, bunun ikinci kısmının Yûşa’, tarafından yazıldığını iddia eden yahudileri reddeder. Sonra baş-râhibin mükemmelliğini ve *sunna* („şifâhî an’ane“)’yi inceleyip, tövbe gününde küçük çocukların oruç tutmalarına müsâade etmeyen yahudileri tenkit eder.

Müellif dünyânın yaradılışı hakkında da yahudiler ile bir münâkaşaya koyulur; râhiplerin yalnız melekler’n huzûrunda tamamlanan takdisinden, evlenmeden, bunun kanûn ve merâsimlerinden ve son olarak, kabilelerin Mûsâ tarafından takdis edilmesinden bahseder.

Son derecede kısa olan bu hulâsadan muhtevânın mütecânis olmadığı açık olarak görülmekte ve metne bu şeklinin ne dereceye kadar müellif tarafından, yahut bunu bugün elimizde bulunduğu hâliyle toplamış olan kimse tarafından verilmiş olduğu mes’alesi ortaya çıkmaktadır. Maalesef yeni nüshaların doğruluğuna mutlak olarak güvenilemez; esâsen bâzı müstensihler bâzı parçaları çıkarmakta veya yeni parçalar ilâve etmekte tereddüt etmiyorlar. Nitekim bâzı nüshalarda geri kalan kısımlardan hiç de ayrılmayan ve müstakil eserler olarak telakkî edilmeyen bâzı bahisler bulunur. Başka yerlerde böyle bahisler müstakil eserler olarak Ab Hâsda’ya isnât olunur. Bundan dolayı, aslında aynı derleme esere âit olmaları, fakat Sâmirîlerin ve diğer halkların mütâd tarzlarına uygun olarak, şu veya bu zamanda aslî eserden ayrılmaları ve müstakil adlar altında elden-elden geçmeleri ihtimâl dışında değildir; tövbe hakkındaki risâle, *al-Tauba* veya kıyâmet günündeki cezâlar hakkındaki risâle, *Kitâb al-ma’âd* böyledir; on emir ve bayramlar hakkındaki bir diğer risâle de, ibtimâl *al-Mi’âd* da bunlar gibidir. *al-Ma’âd* ve *al-Mi’âd* adlarının benzerliği karışıklığa sebep olmuştur; fakat risâleler birbirlerinden ayrı olarak mevcuttur. İki risâle bir arada 12 bahis ihtivâ eder ve müellif burada tövbeyi ve isyânı inceler ve Mûsâ’nın son tegannîsinin (*Tesniye*, XXXII) tam bir tefsirini verir. Sâmirîler çok eski bir devirde bu tefsiri kıyâmet hakkındaki görüşlerinin esâsı olarak kabûl etmişlerdir; daba Marka’da ve ondan da evvel görülür.

Kitapta sonra cezâyâ ve öteki dünyâdaki hayâta geçilir; bütün bunlar bu bahisten temsili ve remzî bir tefsir ile çıkarılmıştır. Risâlede sonra cebennem ateşi, üç temizlerin şefâati ve ölümlerin kıyâmette tekrar dirilmesi ile meşgûl olunur.

Bayramlar hakkındaki *al-Mi’âd* (?) risâlesinde Ab Hâsda yeni ayın ve bayramların besap edilmesi tarzını münâkaşa eder. On-emir hakkındaki da bir tefsir vardır. Yetkili kaynakta bütün bu risâlelerin bir yazmada toplanmış olarak Sâmirîlerde mevcut olduğunu öğrendim.

Yukarıda verilen teferrüatlı hulâsaya nazaran *Tabbâh* müellifi Sâmirîlerin *hadis*’i denilebilecek bütün sâhaları ve bilhassa Sâmirîlerin yahudilerden ve sonraları Karaylardan bilerek ayrıldıkları bütün mes’eleleri toplamak istemiştir. Bu teferrüatlı hulâsanın ehemmiyeti bir de bu eserin bahis mevzuu ettiği her şeyin günümüze kadar fiilen değişmeden kalması ve Sâmirîlerin dinî hayatları ile bâzı amellerinin doğru tasvirinin, küçük bâzı istisnâlar ile, bu eserde ve bir az sonra bahsedeceğim derleme eserde aksettirilmesi vâkiasından ileri gelir. *Tabbâh*’ın muhtevâsına göre, daha önce o kadar değer verdiğim *Enşira*’nın, yâni „imân itirâfının“ esâslı bütün unsurlarının elimizde bulunduğu bedihîdir. Kitabın mevzuu kendileri için yeni olmayan Sâmirîler müellifin bu tercümesi hakkındaki bilgiler husûsunda yeter bir dikkat göstermemektedirler. Onların edebî an’aneleri tamâmiyle karışık ve bulanıktır ve bir taraftan Sâmirîlerin eserlerin bâzı kısımlarını ayırıp, onları müstakil risâleler gibi göstermekten çekinmedikleri ve diğer taraftan bir risâlenin bir müstensih tarafından hafifçe tâdil edilebildiği ve o zaman müstensibin kendinin eserin müellifi olduğunu iddia ettiği yabut da eserin sonraları kendisinden istinsah edilen son müstensihe isnât edildiği hatırlanırsa, bir kitabın veya bir risâlenin müellifinin kim olduğunu doğru bir şekilde tâyin etmenin kolay olmayacağı görülür; o zaman hakikî müellifin izini bulmak imkânsız bir hâle gelir. Hattâ Ab Hâsda adı bu şekilde değiştirilmiş görünmektedir; zîrâ emirler hakkındaki bir risâle Yâpe’ adlı bir kimseye isnât edilmiştir. Elimde bulunan Sâmirî yazmaları cedvelinde benzer bir eser „İbn Capet“, adlı birine isnâd edilmektedir ki, Yâpe’ adı şüphesiz bunun bozulmuş bir şeklidir. Bu kitap hakkında meçhul bir müellife yanlış olarak isnât edildiğinden gayri bir şey bilinmemektedir; hâlbuki diğer taraftan benzer bir eser, yine yanlış olarak, Munaccâ ile aynı gösterilen Şams al-Dîn’e isnât edilmektedir (aş. bk.).

Şimdi müteâkip derleme esere geçiyorum. Bu eser muntazam bir şekilde tertiplenmiş olup, felsefî, temsîlî ve tefsîrî kısımları ihtivâ etmez. Yalnız Sâmirîlerin dinî hayatının ameli tarafı ile meşgûl olur ve onların dinî mecelleleri hâline gelmiştir. Müellifi Yûsuf b. Şalma al-Askarî nisbesini Siehem civârında şimdi hiç bir izi kalmamış olan bir kasabadan almıştır. Kitap, mukaddimesi dâhil, tam olarak muhâfaza edilmiştir. Gerçekten aynı devirde yaşamış olmalarına rağmen, Ab Hasda'yı gâlibâ bilmeyen müellif, kitabını ondan müstakil olarak, fakat aynı dış te'sirler altında yazmış olmalıdır. Müellif sâdece cedât tarafından nakledilen an'aneleri kaydettiğini açıkça söyler. Kendisi için derleyici olmaktan gayri hiç bir meziyeti olmadığını söyler ve kitabı yazdığı tarihi verir (milâdî 1041). Bu kitap, hiç olmazsa bundan önceki kadar mühim olduğundan, *Tabbâh*'ın teferruatlı bir hulâsasını vermemizi gerektiren aynı sebepler bizi bu yeni eserin de benzer bir hulâsasını vermeğe sevk etmektedir. Kitabın adı *Kâfî*'dir; yâni Allahın sözü kendilerine kâfî olanlar için kâfî gıdâdır; bu da şu şekilde tefsir edilebilir: „kendilerine Allahın sözü kâfî olan kimseler için tamam ve binnetice amelleri yerine getirmeğe şerfatî tâkip etmeğe kâfî teferruâtı veren kitap.“ Kitap 36 bahis ihtivâ eder. İlk bahis *Tabbâh*'ın ilk bahsinin ayıdır; râhiplerin üstünlüklerinden, imtiyazlarından ve haklarından bahseder. Bunlar eski an'ane ve eski müesseselerin muhafızlarıdır. Sonra *kinşâ*'da merâsimlere iştirâk vazifesini, bu merâsimlerin nasıl ifâ edilmesi gerektiğini ve takdisin muhtelif şekillerini münâkâşa eder. Sonra yenmesi câiz hayvanların tasviri ile memnû olanlar üzerinde uzun-uzun durur; bu da tıpkı *Tabbâh*'ta bulduğumuz gibidir. Bunu cüzam ve deri hastalıkları ve her türlü necâset, su ve ateş vâsıtası ile tahâret, elbiseler v.b. hakkında bir bahis tâkip eder. Sâmirîlerin bulunmadıkları bir memlekete gitmemegi tavsiye edip, mümkün olduğu kadar Sâmirîler arasında yaşamak zarûretinden bahseder. Müteâkip fasılda mukaddes dağa muntazamen hacca gitmek husûsu incelenir. Sonra nâsırlılara bir bahis tahsis olunur. Nâsırlıların sisteminin Sâmirîler arasında uzun zaman muhâfaza edildiğine ve aralarında kadın, erkek Nâsırlılar bulunduğuna işâret edilebilir. Sonra gelen fasıllarda nişanlanmadan, evlenmeden ve boşanmadan, esir satın alınması ile ilgili nizâmlardan, en geniş mânâsı ile katil suçunun yasak olmasından, çalınmış eşyaları ifâ etmek mecbûriyetinden, fâiz ve murâbahadan alım-satımdan, adaklardan, Allaha nezredilmiş eşyâ ve şabıslardan,

hayvanları kesme tarzını tanzim eden hükümlerden, *sabbat*'a riâyetten ve bununla alâkalı muhtelif an'anevî ahkâmdan, son olarak da, abdest ve akan su ile tahâretten babsolunur.

Burada Sâmirîlerin ameli bütün ihtiyaçlarını karşılayan dinî ve medenî tam bir mecelle bulunmaktadır. Bu, Sâmirîlerin sonraki yazılarında mütemâdiyen mürâcaat ettikleri gerçek bir mecelle hâlinde kalmıştır ve Yûsuf'un *Kâfî*'sini topladığı zamandan şimdiye kadar geçmiş olan 900 yıldan fazla müddet içinde tatbikat da değişmemiştir.

Şeriat hakkındaki bu eserler ile bu tefsir denemeleri dışında Sâmirîlerin edebî faaliyetleri mukaddes yazıların dâima devam edilen bir şerhi üzerinde temerküz etmiş görünmektedir. Bâzı risâleler, müellif adı olmaksızın bize kadar gelmiştir; bunlardan XI. asrın ortasında yazıldığı kabul edilen ve elimizde ancak parçaları bulunan, biri muharririnin arap grameri ile dilcileri hakkında bir dereceye kadar bilgi sâhibi olduğuna isbât eder ve Kitâb-ı mukaddes'in bütün muhtevâsını iyi bildiğini gösterir. Eğer bu tefsir XI. asrın âit ise, bizi bizzat Kitâb-ı mukaddes'in çok daha eski bir arapça tercümesinin mevcut olduğunu farzetmeğe sevkedecektir. Daha önce işâret ettiğimiz gibi, bu tercümenin tarihi bir çok ciddi meseleler arz etmektedir. Adı bu tercümeğe bağlanan Abû Sa'îd, *Tekvin*, XLVI için ayrıca bir tefsir yazmış gibi gösterilir.

Teurat üzerine yazılmış olup, Abû Sa'îd b. Abi'l-Husayn b. Abi Sa'îd adlı birine isnât edilen bir tefsir daha mühimdir. Burada bu adın Kitâb-ı mukaddes tercümesi müellifinin tam adı gibi görüldüğünü kaydedelim. Bilhasa akrabâlar arasında evlenmelerin memnû olması ile alâkalı meselelere müteallik bir fetvâ da ona isnât olunur. Kendisinin ihtimâl Abû'l-Hasan'a isnât edilen eserin aynı olan Mûsâ'nın On-emri hakkındaki şerhin müellifi, bir de Kitâb-ı mukaddesin muhtelif bölümleri hakkında Neubauer tarafından neşredilmiş olan risâlenin muharriri olduğu farz olunur. Sâmirîler bir başka Abû Sa'îd daha zikrederler; fakat onun adı Ben Darta'dır ve hangi devirde yaşadığı bilinmemektedir (bununla Tabya b. Darta arasında bir münâsebet kurulabilse idi, kendisi X. veya XI. asra mensûp olurdu). *Sidrê Maqrâtâ* denilen Sâmirîlerin Kitâb-ı mukaddes işâretleri hakkında bir risâle ona isnât olunur. Bu işâretlerin bir cedveli Kitâb-ı mukaddes'in çok eski bir yazmasının sonunda keşfolunmuştur. Abû Sa'îd b. Darta'nın *Sidrê Maqrâtâ* denilen bu kısa risâlesi bâzan *Teurat*'ın yeni istinsab edilmiş nüshalarının sonunda bulunmaktadır. Hiç olmazsa iki Abû Sa'îd'in mevcut olması

büyük bir karışıklığa sebep olmuştur; bütün metinler neşredilmeden bu karışıklık aydınlatılamayacaktır.

Bundan sonra Sâmirîlerin Siehem'deki edebî faaliyetleri üzerine bir perde çekiliyor ve sabne Şam'a ve Mısır'a naklediliyor. Bunun sebeplerini uzaklarda aramamak lâzımdır. Haçlılar, memleketin üzerinden geçmeleri sebebi ile, Sâmirîlerin edebî çalışmalarına nihâyete erdirmeye mecbûr oldular.

Haçlıların muâsırı olan hiç bir muharririn Nâblus'ta Sâmirîlerden bahsetmemesi alâka vericidir ve bizzat Sâmirîler de çok ıztırap çekmiş olmaları gereken bu karışık devre yalnız çok kısa bir telmibte bulunmuşlardır. Hiç şüphesiz eski edebiyatın kaybolması da bu devrin karışıklığından ileri gelmiştir. Sâmirîlerin yukarıda zikredilen yerlerdeki edebiyatından bahsetmeden önce, daha evvel anılmış olan ve bir çok asırlar boyunca halk fikrinin, busûsiyetle arapça konuşan yahudilerin fikrinin bâkimi olan en çok dikkate değer iki yahudi müellifi sükût ile geçmemek lâzımdır. Biri Bâbil yüksek mektebinin Gaon'u, yâni reisi olan Sa'adyâ ve diğeri İbn Maymûn'dur. Her ikisi de, başka yazıları ile olduğu gibi, felsefî eserleri ile derin te'sirler yapmışlardır: ilki Kitâb-ı mukaddes arapçaya tercümesi ile, arapça yazılmış ilk büyük felsefî eseri ile ve Karaylar ve başka yahudi mezhepleri aleyhindeki tenkitleri ile, ikincisi ise, sonraları, Mısır'da Karaylara karşı mücadelesi sırasında ve yahudi şeriatının mübim esâslarını yazdığı zaman büyük muvaffakiyet kazanmışlardır. İbn Maymûn Sâmirîlerin de görüş tarzlarına te'sir etmiştir. Suriye ve Mısır'da Sâmirîler çok eski zamanlardan beri yaşıyorlardı ve ancak son iki asırda buralardan kaybolmuşlardır. Hattâ, XVI. asrın sonunda, Scaliger zamanında Mısır'da sâmirî cemâatleri vardı ve 1611'de Della Valle Şam'da sâmirî kitâbeleri bulunan güzel bir havra ile kendisine ilk ibrânî-sâmirî Kitâb-ı mukaddesini ve sâmirî *Targûm*'unu göstermiş olan bir miktar Sâmirî bulmuş idi; 1632'de Paris'te yapılmış olan ilk baskı bu nüshalara istinâd etmektedir. Sâmirîlerin, bu memleketlerde her zaman yaşamış olmalarına rağmen, edebî mabsûlleri büyük olmadı ve bu mahsûl Siehem'de Sâmirîlerin meydana getirdikleri eserlerden bir ayrılık veya bunlara nazaran bir ilerileme göstermedi. Aynı devirde memleketin bu kümdarı huzurunda, muhtelif sultan ve halifelerin saraylarında yapıldığı bilinen münâkaşalar gibi, edebî ve dinî münâkaşalar yapmak âdeti daha da inkişâf ediyordu; taraflar böyle münâkaşalar için notlar hazırlamağa mecbûr idiler. Hem tenkit, hem mü-

dâfaa mâhiyetinde olan oldukça mühim mıkardaki benzer yazıları bir dereceye kadar bu durum izâh eder.

Şimdi Şam'a geçelim. Burada bulduğumuz en şâyân-ı dikkat şahsiyet Garub-oğlu Munaccâ b. Şadağa Abû'l-Farac olup, „şâir oğlu“ diye meşhûrdur. Bizzat Sâmirîler tarafından, yanlış olmakla beraber, Şams al-Dîn adı ile ve ibrânî-sâmirî adı olan Mîlt ile de zikredilmiştir. Oğlu Şadağa 1223'ten sonra ölmüş olduğundan, babası olan Munaccâ'nın 1150'ye doğru şöhret devrini idrâk etmiş olması gerekir. Başlıca eseri, „Sâmirîler ile yahudiler arasındaki fark, sual ve cevaplar“, *Masâ'il al-hilâf* olup, büyük bir eserdir ve bilinen en eski yazması XVI. asrın ortasında, baş-râhip Pînehâs zamanında yazılmıştır. Bu eserin bir kısmı tamamdır ve bir çok nüshaları vardır. Öteki kısmı tamam değildir ve son asrın başında büyük râhip 'Amrâm'a âit olan nüshadan başka nüshası maalesef bilinmemektedir. Bu iki kısımda Sâmirîler ile yahudiler arasında farklı olan dinî ameller incelenmektedir. Bunlar daha önce zikredilmiş olan Abû'l-Hasan ile Yûsuf'un eserlerinde mevcut ise de, burada çok büyük miktarda teferruât vardır, çünkü Munaccâ yazılarını çok iyi bilir göündüğü Sa'adyâ'ya karşı bir tenkide girişmiştir. Ona *Teurat* üzerine yazılmış bir tefsir de isnâd olunur ki, bu eser yalnız vekayî-nâmesinde Abû'l-Fatâh'ın ve devri kat'î olarak bilinmeyen, ihtimâl XV. asra mensûp Abû'l-Hasan b. Ganâ'im adlı müellifin telmimleri ile bilinmektedir. Kendisinin ayrı lehvaları hakkında kısa bir risâlenin müellifi olduğu farzedilir. Nâblus Sâmirîlerinin verdiği bir bilgiye göre, ona Ya'qûb'un takdisi, *Tekvin*, XLIX hakkında bir tefsir de isnâd olunur; fakat bu muhtemelen bir batâdır. Bu gâlibâ daha evvelki müelliflerin birine isnât edilmiş olan aynı risâle olacaktır.

Bir az daha sonra yaşamış ise de, daha şimdiden Munaccâ'nın oğlu Şadağa'yı zikrecekim. Kendisi *al-Hakîm* („tabîp“) lakabı ile ve büyük bir arap şâiri olarak tanınmıştır. Şam'da al-Malik al-Aşraf'ın sarayında tabîp idi; bu kümdar onun meziyetlerini şâhâne bir tarzda mükâfatlandırmış idi; 1223'ten az sonra, Harrân'da refah içinde ölmüştür. O hem tabîp, hem kelâmcı olarak faaliyet gösterdi. Kelâmcı olarak Allahın mâhiyet ve birliği hakkında *Teurat*'a bir tefsir, rûh ve ebediyet hakkında bir risâle, bir de yasaklayıcı ahkâm veya memnû şeyler hakkında bir risâle yazmıştır (eğer bu bilgiler yanlış değil ise ve başka bir müellif ile karıştırılmamış ise, aş.-bk.). Tıbbî dâir kitapları arasında şunlar zikrolunur: „Hip-

pokrates'in *Fuṣṣūl*'ü üzerine şerh", „basit ilâçlar hakkında bir risâle“, „tıp hakkında notlar“ ve ibrânî Ya'qûb b. Yîḥyâ adını taşıyan, 1201'de Şam'a bir seyahat yaparak, burada iki yıl kalan ve maballin en ileri gelen tabîpleri ile bazı tıbbî meseleleri münakaşa etmiş olan Kabîre'nin mümtaz tabîbî yabudî As'ad al-Maḥallî'nin kendisine sormuş olduğu tıbbî suallere cevapları ihtivâ eden bir risâle yazmış idi. Bu eserlerin çoğu maalesef kaybolmuştur. Bizat Sâmirîler de bu tıp eserleri hakkında bir şey bilmiyorlardı; bunlar yalnız onun yazmış olduğu şiirleri de zikreden İbn Abî Uṣaybî'a ve Kâtib Çelebî gibi müelliflerin eserlerindeki kayıtlardan bilinmektedir. Son olarak, ibrânîden tercüme edilmesi ve Şadağa b. Munaccâ'ya isnât olunması gereken bir „Hayâl“'den bahsetmek lâzımdır. Bu şimdikiye kadar tamâmiyle meçhûl idi. Bu „Hayâl“'de müellif göçe çıkarıldığını, burada Mûsâ, Yûṣa', Elenzar (El-âzâr) ve Pîneḥâs ile görüşüğünü ve bunların kendisine gelecek vekayii haber verdiklerini anlatır. Bir de adları başka bir yerde bulunmayan bazı çağdaşlarını zikreder. Mevcut yegâne yeni nüshada „Hayâl“, in tarihi 912 (1506) olarak gösterilmiştir; fakat burada son müstensih'in verdiği tarih'in bahis mevzuu olduğu bedihidir. Eğer müellif Şadağa ise, gerçek tarih 603 (1206) olabilir.

Sâmirîlere göre, Marḥib al-Katârî adlı biri, Levîliler'in lânetleri ihtivâ eden kısmı (bahis XXVI) üzerine bir tefsirin meşhûr müellifidir. Bu müellifin 513 (1136)'te yaşadığı söylenir. Sonraları şüphesiz kaybolmuş olan eski yapıtların bir kopyesi Aaron oğlu Jakob tarafından yapılmış olup, bâlâ Nâblus'ta bulunmaktadır.

Dil tetkikleri Kitâb-ı mukaddes tetkikleri ile bir arada gidiyordu ve biz, XII. asrın ortasında, pek muhtemel olarak Şam'da 14 bahislik bir ibrânî grameri yazmış olan Abû İshâk İbrâhîm Abû'l-Farac Şams al-Dîn'i zikredeceğiz; kendisi bununla Kitâb-ı mukaddes ibrânîcesini anlıyordu; zira Sâmirîler bu Kitâb-ı mukaddes ibrânîcesinden bizzat *Tevrat* metninde bulunan ibrânîceden küçük farklar gösteren bir dili çıkarıp, inkişâf ettirmişlerdi. Bu müellif nahvi münakaşa ediyor ve telaffuzu tesbit etmeği de deniyor. Sâmirîlerin, bir kaç işaret müstesnâ, bugüne kadar sesli harfleri olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu nevi bir çalışma, onların ibrânî dilini telaffuzları hakkında bize bilgi vermek bakımından, son derecede mühimdir.

Bu risâle, zamanının büyük râhibi olan 'Amrâm'ın kendisine okuduğu şekilde *Tekvîn* metnini transkripsiyon ile yazıp toplayan Pe-

termann tarafından, ilk defa olarak, yapılan çalışmayı bütün noktaları ile yeniden ele almak bakımından da çok mühimdir. Risâlenin müellifi arap gramerini mükemmel bir şekilde bilmektedir. Bu eserin bir muhtasarı, XIV. asırda, Pîneḥâs oğlu El-âzâr tarafından yapılmıştır ki, sâmirî edebiyatı yeniden doğuşunu mübim miyasta bu şabsa borçludur. Müellif Şams al-Dîn diye anılır. Aynı lekap Munaccâ'ya ve bir de oğlu Şadağa'ya verilmektedir. Bunun neticesi olarak, yukarıda zikredilen yasa-klayıcı abkâma dâir kitabın buna isnât edilmesi gerekip-gerekmediği şüphelidir; „zira ahkâm üzerine tefsir“ (*Tifsûr hamîṣa*) adı verilen iki cild hâlinde eski bir yazma mevcuttur ki, yalnız bir tek eski yazmasının varlığı bilinmesine rağmen, birinci derecede mühimdir. Yûsuf al-'Askarî, kitabının başında, Sâmirîlerin Kitâb-ı mukaddeste 613 emir saydıklarını tesâdüfen söyler. Bu, bir yabudî filozofunun tesâdüfî bir ibtârına göre, ahkâmı saymak için hareket noktası bâline gelmiş olan rakamdır. Bu an'ane ne zamana kadar gider? Bunu kat'î bir şekilde tâyin etmek çok güçtür; fakat muhtemel olarak, VIII. veya IX. asra âit olan *Halâkoṭ Gedolot*'ta iki kısma bölünmüş bir hâlde, 613 emrin bir cedvelinin verilmesi denenmiştir; bu iki kısımda müsbet emirler ile yasaklayıcı emirler, başka tâbir ile, riâyet edilmesi gereken emirleri ihtivâ edenler gösterilmiştir. Emirlerin bu tasnifi o kadar mühim bir hâle gelmiş idi ki, bizzat İbn Maymûn kendini yalnız bu çeşit bir cedvel yapmağa değil, fakat emirlerin aydınlatılması için, „Emirler kitabı“ adı ile bilinen arapça bir şerh yazmağa mecbûr bissetmiş idi. Bu kitap XII. asrın ikinci yarısında yazılmış olabilir. Şu hâlde yukarıda Sa'adyâ münasebeti ile gördüğümüz gibi, yahudilerin faaliyetleri ile temâsı kaybetmemiş olan Sâmirîlerin Yûsuf al-'Askarî'nin *Kâfi*'sindeki kayıtları inkişâf ettirmek mecbûriyetini duymuş olmaları ve gerçekten bu çeşit bir eser meydana getirmeleri imkânsız değildir. Bu kitap İbrâhîm b. Farac'e isnât edilmektedir. Şimdiki Sâmirîler bunun Şams al-Dîn'in eseri olduğunu iddia ve fakat aynı zamanda bununla Munaccâ'yı kasdettiklerini ilâve ederler Kendisinin Şalâḥ al-Dîn Eyyûbî'ye takdim ettiği Mubazzib al-Dîn'in üstâdî olması vâkıası bunu isbât eder. Bu Mubazzib al-Dîn Yûsuf b. Abî Sa'id b. Ḥalaf mümtaz bir tabîp ve devrinin bütün ilimlerinde mâbir büyük bir ilim adamı idi. Baalbek sultanının ve sonra kendisini vezir tâyin eden oğlunun tabîbî idi. 26 kânûn II. 1227'de öldü. Kendisi *Tevrat* üzerine veya *Tevrat*'ın

bâzı kısımları üzerine bir tefsir yazmış gibi görülmektedir; bununla beraber bu eser hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Mubazzib al-Dîn'in ölüm tarihi, Şams al-Dîn'in en geç XII. asrın ikinci yarısında öldüğü ve kahireli İbn Maymûn'un bir çağdaşı olduğu faraziyisini doğru çıkarmaktadır.

Muhtemelen X. veya XIV. asra mensûp olan Gazzal Tabya b. Duvayk veya al-Duvayk *Tevrat*'a bir tefsir yazmıştır. Son zamanlarda İsaac oğlu Pîneḥâs ile talebesi Danafî Absakuh'in eski yapıtlar üzerinde muhâfaza edilmiş olan *Hurûc* hakkında tefsiri istinsah etmiş ve bunu *Hurûc*'un teferruatlı ve mükemmel bir tefsiri hâline gelecek şekilde tâdil edip, genişletmiş oldukları ileri sürülür; fakat Nâblus'ta edinilen bir bilgiye göre, bahis mevzuu eser yalnız *Hurûc*'un hem kısa, hem uzun rivâyetlerini ihtivâ eder. Gazzal Tabya aynı zamanda Bileam'ın takdisleri üzerine bir şerhin müellifidir ki, bu eser kıyamet hakkında da bilgi verir; kendisi aynı zamanda, bir mânada bundan evvelki risâlenin devamı olan „ikinci hükümdarlık“ hakkında bir risâle yazmıştır. Bu iki mevzû, Abû'l-Hasan ve başkaları gibi, bir çok eski müellifler tarafından da ele alınmıştır. Gazzal beş kiralın savaşı ve Lûṭ'un kurtulmasından sonra İbrâhîm'in korkusu ile Mısır'a indiği zaman Ya'qûb'un korkusu (o bunu „ve o kurbanlar kesti“ *vayyizbah zebâḥim* âyetine bağlıyordu) hakkında da bir risâle yazmıştır.

Mısır'a gelinece, orada haklarında çok mahdut bilgi bulunan Surûr âilesini buluruz. Âile mensûplarından birine Tabya da denir ve bu şahıs „vahy sırları ile ilgili şüphenin kaldırılması“ adlı bir tefsir de yazmıştır ki, bundan yalnız *Tevrat*'ın son üç kitabı British Museum'da, XVIII. asra âit yegâne bir yazmada muhâfaza edilmektedir. Sâmirîlerde bunun bir nüsbası yoktur. Noksân olan ilk iki kısım da onlarda mevcut değildir. British Museum yazmasının sonunda söylendiği gibi, Tabya Şam'a gitmiş ve yağlı kuyruğun yenip-yenemeyeceği hakkında Şam halkı ile yapmış olduğu bir münakaşadan dolayı, onlar ile yemek yemeği reddetmiş olan Yûsuf al-Uzzî'nin üçüncü batından torunu ise, kendisinin en geç XIV. asrın başında yaşamış olması lâzımdır. Bir başka Abû Surûr'un yâni Abû Sa'id al-'Afîf b. Abî Surûr'un Kahire'nin en büyük tabîbî olması vâkıası yukarıda zikredilen Abû Surûr'un Mısır asıllı olması gerektiğini isbât eder. İkinciisi XIII. asrın sonunda veya XIV. asrın başında yaşıyordu. Bu Abû Surûr muhtelif hastalıkların çok kısaca gözden geçirilmesi için bir kitap yazmış idi ki, daha eski benzer bir eserin şerhi ve İbn Sî-nâ'nın *al-Kânûn*'ünün bir bülâsasıdır.

Nihâyet Şam'da yaşamış olan başka bir büyük âlimi, Muhazzib'in yeğeni Abû'l-Ḥazzân b. Gazzal (Tabya) b. Abî Sa'id'i zikretmek lâzımdır ki, bilbassa 10.000 cild kadar kitap ihtivâ eden büyük kütüphânesi sebebi ile, geniş bir şöbrete sâhip idi. Talebesi İbn Abî Uṣaybî'a *Târîḥ al-ḥukamâ*'sını ona ithâf etmiştir. O, ihtidâ etti, vezir oldu ve Amîn al-Davla lekabını aldı. 1251'de Şam'da öldürüldü; yazılarından hiç biri bize kadar gelmemiştir.

Barakât adlı biri, XIV. asrın başında, akrabâ arasında memnû evlenmeler hakkında kısa bir eser yazmış gibi gösterilmektedir. Kendisini, çok muhtemel olarak, Abû Sa'id'in arapçaya *Tevrat* tercümesi münasebeti ile zikredilmiş olan Abû'l-Barakât'tan ayırmak için, onun Si-châm sâkinlerinden olduğu bilhassa söylenir. Bu eser ya aynı mâhiyetteki sonraki eserlere temel vazifesini görmüştür veya başkaca bilinmeyen aynı mâhiyette daha eski bir eserden çıkmıştır.

Asâṭîr, yâni Mûsâ'nın sırları adlı bir kitabın genişletilmiş bir şeklinin müellifi de Mısır asıllı gibi görünmektedir. Bu, *Tevrat* üzerine bir *midrâṣ* olup, son derecede eski bir yığın efsânevi hikâyeler ihtivâ eder. Eserin sâmirî aslı muhâfaza edilmektedir. Bu, kitabın bir kısmında Mûsâ'nın doğuşu hakkında efsâneler bulunur ve bu hâl bizi aynı devirde, Şam'da Ramayḥ âilesinden Yîḡmâ'el tarafından yazılmış olan ve *Mavlîd Mûṣâ* adını taşıyan başka bir eserden bahsetmeğe sevketmektedir. Bu Mûsâ'nın doğuşu ile ilgili bir çok efsâneleri ihtivâ eden mufassal bir eser olup, bâzılarının söylediği gibi, müslüman menşeli efsâneler mecmûası değildir ve yukarıda zikredilen *Asâṭîr*'e çok benzer. Bu tercüme tamâmiyle harfîyen yapılmış olduğundan, arapçadaki usûl tâkip edilmiştir ve çok genişletilmiş bir şerhtir; fakat içindekiler, mutlak olarak, sâmirî kaynaktan alınmıştır ve gerçekten çok eskidir. Müellif, Munaccâ'nın bir talebesi olduğundan, eser XIII. asrın başından daha sonra yazılmış olamaz. *Tevrat*'ın şimdi British Museum'a âit olan üç dilli sâmirî yazmasının *Tekvîn* bölümünün sonundaki bir sayfede bu kıymetli yazmanın muhtelif sâhipleri tarafından yazılmış bir çok kayıtlar vardır. Bunlar arasında Munaccâ âilesinden Şadağa'nın neslinden bir kimse vardır ki, bu yazmayı Ramayḥ âilesinden birinden satın almıştır ve bunların Şam halkından oldukları kayıta açıkça söylenmiştir.

Şimdi mâhiyet itibarı ile bunn benzeyen başka bir kitap ile meşgûl olacağız. Bu Yûṣa kitabı denilen mâlûm arapça kitaptır. Juynboll tarafından neşredilmiş olan metin şüpheli

siz daha muahhar olmalıdır; başından kitabın tarihi için mühim olan bir kısmı çıkarılmış ve sonuna 46. babisten itibaren, muahhar tarib ile ilgili parçalar eklenmiştir. Bir müddet önce Sâmirîlerde, kendilerine göre, hiç olmazsa 500 yıl önce'ne âit olan bir başka nüsha bulunuyordu; o da XIV. asra âit idi ve muhtemelen daha eski bir yazmadan istinsah edilmiş idi; bundan kendim için bir nüsha istinsah ettirdim. Bu nüsha British Museum'daki eski nüsbaya tamâmiyle uymaktadır. Metinde, daha önce söylediğimiz gibi, baş tarafta Yûşa'nın gönderdiği öncülerin seferlerini ve bunların o zamanlar Filistin'de oturan muhtelif bukûmdarlar ile karşılaşmalarını anlatan bir takım fasıllar bulunmaktadır.

Kitap büyük râhip 'Amrâm'ın, yanlış olarak, Nâsirahlar tarafından ithâm edilmiş olan kızının hikâyesi ile sona erer. Bu Suzanna efsânesinin sâmirî rivâyeti olup, bunun ingilizce bir tercümesini de verdiğim bir araştırmada göstermiş idim. Bu rivâyette hikâye menfâdan dönüş devrine veya az zaman sonrasına yerleştirilmiştir. Burada da varlığı isbât edilebilecek olan eski henzer metinlerin genişletilmesi karşındayız ve neşrettiğim Yûşa' kitabının ibrânî-sâmirî rivâyeti de bunun gibidir. Bunun Kitâb-ı mukaddes'in tarihi için ehemmiyeti henüz layık ile takdir edilmiş değildir; fakat mevsuk olduğundan şüphe edilemeyeceğini kâfi bir ısrar ile söyleyemeyeceğim. Bu eser, Neubauer'in *Töleḏōs* adı ile neşrettiği değil, fakat Adler ile Seligsohn'un neşrettiği daha çok ibrânîleşmiş metnin eski şekli olan gerçek *Töleḏōs*'u ihtivâ eden sâmirî vekayî-nâmelerinin bir kısmını teşkil eder. Bu gerçek *Töleḏōs*'tur ve sâmirî ibrânî dili ile bu *Töleḏōs*'un Aaron oğlu son büyük râhip Jakob tarafından yazılmış eski bir nüshası Yûşa'nın ibrânîce metnini de ihtivâ eder. Sonra efsânevî bir mâbiyette ise de, arapça yazılmış sâmirî tarib'nin başı elimizdedir. Hiç şüphesiz Yûşa' kitabı Mısır'da da yazılmıştır ve ben Kahire Genîzâ'sındaki parçalar arasında bulunan bu arapça metnin bâzı sahifelerini elde edebildim. İki *Töleḏâ* ve *Bayn* („Zincir“) adlı eser ile meşgûl olurken göreceğimiz gibi, bu devirde daha mufassal bir tarih kitabı mevcut olması gerekir.

Yûsuf b. 'Uzzî'nin Şamlı Sâmirîlerin koyunların yağlı kuyruğu ile ilgili âdetleri aleyhinde kendisine ihtar mektubu yazdığı Şadağa Munaccâ'nın oğlu Şadağa ise, bu zât XIII. asrın başında yaşamış olmalıdır. Burada Şam Sâmirîleri ile Nâblus Sâmirîlerinin gıdâlar ile alâkalı şeriat ahkâmını ayrı bir şekilde tefsir ve tatbik ettiklerinin işareti buluyoruz; bu ayrılık XIII. asrda görülür ve ihtimâl daha

da gerilere gider. Yûsuf bu ayrılık sebebinden Şam'daki aş-yk. iki yıllık ikâmeti sırasında oradaki Sâmirîler ile yemek yemeği kabûl etmediğini söyler. Yazmalardan birinde Nâfis al-Dîn'e atıf var ise de, bu XVI. asrın ortasında yaşayan bir başka Şadağa ile karıştırmadan ileri gelmiş olmalıdır.

Sâmirî yabudiler ile Karaylar arasındaki başlıca farklardan biri t a k v i m olduğundan, Sâmirîlerin nücûm besapları ve yeni ayın, bayramların ve ekleme günler tertibinin hesaplanması için kullandıkları usûle dâir eserleri olması icâp eder ve gerçekten büyük râhip 'Amrâm'ın sâhip olduğu kitaplar arasında nücûma dâir bu çeşit eski bir yazma bulunmaktadır. Sâmirî rivâyetine göre, takvim Adam'e Allah tarafından verilmiş ve bu sûretle Mûsâ'ya kadar, nesilden nesile nakledilmiş idi: Mûsâ, birinci ay olarak, içinde hamursuz hayramının kutlandığı ayı tesbit ederek, takvimi ilân etti; sonraları bu takvim büyük râhip El-'âzâr oğlu Pînehâs tarafından İsrâ'îl-oğullarının mev'ud arza girmelerinden hemen sonra, Sicem tûl dâiresine göre, nücûmî hesaplar ile, tesbit edildi. Daha sonra takvim ile ilgili bütün husûslar çok daha derin bir şekilde tetkik edilmiştir.

Şimdi kendi yazdığı eserlerden ziyâde Kitâb-ı mukaddes'in arapça tercümesinde oynadığı rol sebebi ile mühim bir şahsiyet olarak Am'in al-Dîn Abu'l-Barakât b. Sa'id'i zikretmek lâzımdır. Bir çok müstensihler gibi, o da selefi Abû Sa'id'in eserini kendisine mâl etti ve eski tercümeyi tashih ve tâdil eyledi. Babasının adı Sa'id idi; meydana çıkan karışıklıkta bunun da te'siri olabilir; fakat XII. asrın sonuna ve XIII. asrın başına âit yazmalarda bir arapça tercümenin mevcut oluşu Abu'l-Barakât'ın bu tercümenin sâhihi olarak kabûl edilmesine mâni olmaktadır. Bununla beraber kendisi hâzan Abû Sa'id'e ve bâzan bizzat Abu'l-Barakât'a isnât edilen ve içinde, başka tefsir-cilerin eserlerinde olduğu gibi, sâmirî noktâ-i nazarından Sa'adyâ'ya hücum edilen *Tevrat* üzerine bir tefsirin müellifi olabilir. Abu'l-Barakât'ın 1208'de hayatta olduğu iddia edilir. Paşka bir fikre göre, pek muhtemel olarak, 1260'a doğru Şam'da yaşıyordu. Onun 622 (1225)'de *Tevrat*'ı istinsah eden şahıs ile aynı olduğu tesbit edilebilir; burada sonda geçeresi ve tam tarihleri şöyle gösterilmiştir: Abi Barakata Bar Ab Sabata Bar Ah Nafişa Bar Abrabam Sarafat; nüshayı kendisi Ab Hasda Bar Nefişa Bar İshâk için yazmış ve bunun o zamana kadar yazmış olduğu 50 nüshanın eki olduğunu ilâve etmiştir. İbrânî Sabuta adı arapça Sa'id'i temsil ettiğinden, bu metnin müstensihî ile

arapça tercümenin meşbûr mütercim veya müstensihinin aynı kimse olduğunda bir şüphe kalmamaktadır. Abu'l-Barakât On-emir hakkında da bir tefsir yazmış sayılmaktadır. Eserler müellifi olarak Abû Sa'id adının sık-sık geçmesi vâkıası aynı adı taşıyan, biri XI. asrda, diğeri XIII. asrda yaşayan iki kimsenin mevcûdiyeti faraziyesini telkin etmektedir; böylece ebemmiyeti daha az bir çok eser, ikincisine olduğu gibi, birincisine de isnât olunabilir: Levî kabilesi'nin Mûsâ tarafından takdîsi (*Tesniye*, XXXIII) hakkındaki tefsir böyledir. Diğer taraftan Danafî Absakua'nın XIX. (m.) asır sonunda üstadı İsaak oğlu Pînehâs'ın yazdırması veya yardımı ile bu tefsiri yazdığı veya daha ziyâde istinsah edip, genişlettiği söylenir. Abu'l-Barakât, bir de Kitâb-ı mukaddes'deki tasavvufî kısımlara bâş-yeler yazmış sayılır.

Şam'da Sâmirîlerin geniş bir sâhada edebî ve ilmî faaliyetinde bulunduklarını görüyoruz. 1234'te ölmüş olan Muvaffak al-Dîn Abû Yûsuf Ya'qûb (b. Abî İshâk b. Ganâ'im) seçkin bir tabîp idi ve İbn Sînâ'nın *al-Kânûn*'unun giriş kısmına Sultan al-Malik al-Manşûr'a ithâf edilmiş olan bir şerh yazmış idi. Aynı müellif mantık ve ilâbiyâta dâir bir giriş kitabı da yazmış idi. Bu eserler, yalnız İbn Abî Uşaybi'a ile Kâtib Çelebi'nin eserlerindeki kayıtlar sayesinde bilinmektedir. Sâmirî müellifler, Nâblus halkının haçlı ızgâli ve müstevîlerin müslümanlar önünde geri çekilmeleri sırasında mârûz kalmış oldukları muhâsara ve tahribâtın, yağma ve baskınlardan bahsederek. Bir çok Sâmirîler bu münâsebetle esir düştüler; bunlar arasında büyük râhibin oğlu 'Uzzî de var idi; bu esirler, kurtarılmaları için, Şam'daki kardeşlerine büyük fidye ödetmek maksadı ile, uzak yerlere götürül-müşlerdi; şamlılar 'Uzzî'yi babasına geri göndermekte kusur etmediler. 'Uzzî, sonra çok azalmış olan cemâatin baş-râhibi oldu. Sâmirîler için Sicem y'ne mukaddes şehir ve Garizim dağı da ibâdet merkezi hâlinde kaldı. O zaman, XIV. asrın başında, büyük bir miktarda Sâmirîler Sicem'de yerleşmek üzere, Şam'ı terkettikler; aralarında yüksek mevki ve büyük servet sâhibi şahsiyetler bulunuyordu. Öyle görünüyor ki, baş-râhibin doğrudan-doğruya gelen nesli kesilmiştir; zira 1308'de Şam'dan gelen, fakat muhtemelen aynı âileden olan râhip Yûsuf, baş-râhip tâyin edilmiş, Aaroni silsilesi'nin, XVII. asrın ortasında meydana çıkışına kadar, baş-râhiplerin yeni soyu onunla başlamıştır. Yûsuf ile Şam sâmirî cemâatinin mühim uzuvlarından büyük bir miktarda da gelmiştir. Pînehâs ve sonra oğlu El-'âzâr baş-râhiplik vazifesinde onu tâkip ettiler.

Yukarıda zikredilmiş olan Muvaffak al-Dîn b. Ganâ'im b. Katârî âilesinin mensûpları da onlar ile gelebildiler; zira sonraları bu âilenin sâmirî edebiyâtının inkişâfına hizmet eden mensûplarına tesâdüf ediyoruz. Bu yeni unsurun gelişti Sâmirîlerin hayatına tam bir değişme getirdi. Bir yeniden-doğuş meydana geldi: yeni baş-râhip Pînehâs, oğlu El-'âzâr ve bilhassa bu sonuncunun kardeşi Absihi ibâdeti tamâmiyle yeniden tanzim ettiler ve buna büyük miktarda ilâbiler soktular. Eski sâmirî dili halk kütlesi tarafından unutulmuş idi. Onlardan birisi arapçayı ibâdete sokmayı düşünmedi; bundan dolayı sâmirî dili gibi olan, kendilerine eski zamanların an'aneleri ile gelen ve bir dereceye kadar eski parçalarda veya Yûşa' kitabı, eski şecere kitabı gibi kitaplarda ve Şam sâmirî baskının o kadar iyi bildiği kısa vekayî-nâmelerde mubâfaza edilen eski ibrânî diline mûrâcaat etmeğe mecbûr kaldılar; Bunlardan biri XI. asrda bu neviden kısa bir vekayî-nâmenin ilk kısmını kaleme aldı veya istinsah etti; buna sonraları birbiri ardından gelen muharrirler, bilhassa baş-rahipler tarafından ilâveler yapıldı; bu vekayî-nâmeye *Töleḏâ* denilir; yarı ibrânî, yarı sâmirî dilde yazılmış idi. Sâirler o zaman aynı dilde yazmağa koyuldular ve bu sûretle eski dil ve eski edebiyat ile yeniden ünsiyet peydâ edildi. Aynı zamanda fikrî ufukları daha geniş kimseler yetişti ve böylece, XIV. asırdan itibaren, Sicem yeniden edebî faaliyet merkezi oldu. Sicemli oldukları bilhassa zikredilen muharrir adlarına tesâdüf olunur. Geçmişin taribi için yeniden alâka duyuldu ve baş-râhip Pînehâs'ın idâresi altında Munaccâ'nın *Kâfi* ve *Masâ'il*'i ile benzer mâhiyette başka yazmalar gibi eski yazma eserler yeniden istinsah edildi. Bir de Kitâb-ı mukaddes'in arapça metni, muhakkak sûrette, daha tam bir şekilde, bu devirde tesbit edilmiş olmalıdır; zira muahhar nüshalar, eskilerinden farklı olarak, aralarında daha az ayrılık gösterirler.

İlk önce ve diğerlerinin başında râhipler ile Şam'dan gelmiş ve baş-râhip Pînehâs'ın isteği üzerine, devrinde arapça yazılmış çok mükemmel ve güvenilebilir bir sâmirî vekayî-nâmesi olan eserleri yazan Abu'l-Fatḥ b. Abî'l-Hasan'ı zikretmek lâzımdır. Mukaddimede arapça ve ibrânîce Yûşa' kitabı gibi eski vekayî-nâmelerden, „Zincir“ gibi başka vesikalardan ve *Töleḏâ*'dan istifade ettiğini söyler. Eseri 1355'te yazılmıştır; bu, çok kuru olmasına rağmen, çok dikkatli ve ihtimâmlı bir toplamadır. Bu vekayî-nâme ile Sâmirîlerde bulunan müteâkip vekayî-nâmelerin dikkate değer bir husûsiyeti de, âlim ve şâirleri hakkında pek az bilgi ihtivâ etmeleridir; bununla be-

râber, ibâdetle dâhil ettikleri şiiirleri ile kendilerine şöret te'min etmiş olan bir kaç muharrir istisnâ edilmek gerekir. Abu 'l-Fat'h'ın vekayî-nâmesinin Yûşa' devrine kadar gelen ilk kısmı, yalnız Âdem'den İsrâ'il-oğullarının Filistin'e girişlerine kadar, sıra ile kaydedilmiş bir kaç tarih ihtivâ eder. Yûşa' tarihi gerçekte az çok Kitâb-ı mukaddes'teki hikâyeye uyan arapça Yûşa' kitabı kısmından çıkarılmıştır. Bu kitap Abu 'l-Fat'h'ın Büyük İskender devrine âit istifâde ettiği başlıca bilgi kaynağıdır. Sonra bilgilerini, yukarıda söylediğimiz gibi, Tâlâ'dan bu baş-râhipler tarafından muhafaza edilmiş olan kısa sâl-nâmelerden alır; fakat, Peygamber devrinden başlayarak, daha sonra kendi devrine yaklaştıkça, arap edebiyâtının Sâmirîler arasında inkişâf etmeğe başladığı XI. asırdan itibaren, daha fazla teferrüat verir ve bütün hâlinde bilgilerin hepsi yeter de recede itimâda gâyândır. Bununla berâber, muhtelif mezhepleri anlatışı müphemdir. Kendisinin gerçek mâhiyet ve mânalarını yeter derecede bilmeden eski an'aneleri tekrar attığı bedihidir. Bunlar şüphesiz sonraları ekserisi kaybolmuş eski vekayî-nâmelerin parçalarıdır. Daha sonra, onun vekayî-nâmesi bütün eşki orta çağ vekayî-nâmeleri gibi, bir muâmeleye mâruz kaldı. Eski malzemeler yeniden işlenmedi, fakat, bazı devirlerde, muharrirler Abu 'l-Fat'h'ın devrinden sonra geçmiş olan hâdiseleri ona ilâve ettiler. Son baş-râhip Jakob bunu XIX. asrın sonuna kadar devam ettirmiş idi.

Abu 'l-Fat'h'ın vekayî-nâmesini devam ettiren ve bunu kendi devirlerine kadar getiren muharrirler arasında Katari âilesinden Abu 'l-Farac b. İshâk Nafîs al-Dîn ile XV. asrın ortasında, Mûsâ'nın şeriatı hakkında muhtasar bir risâlenin müellifi olan Ganâ'im zikrolunabilir. 1523 tarihli olup, Paris'te bulunan yalnız bir yazması ile mâlûm olduğundan ve Sâmirîlerde de bir yazması bulunmadığından bu risâlenin mâhiyetini doğru olarak tâyin etmek güçtür; fakat eser Yûsuf al-Askari ile Şams al-Dîn'in eserlerinin yolunu tâkip etmiş gibi görünmektedir. Bununla berâber Yûsuf al-Askari ile karıştırılan başka bir Yûsuf'a isnât edilen ve 1441 tarihinde yazıldığı söylenen benzer bir eserin aynı olabilir.

Burada Katari âilesinden Abu 'l-Farac Nafîs al-Dîn adlı bir kimseye isnât edilen bir kitabı zikredebiliriz; bu kitap 613 emir hakkında bir şerhi ihtivâ eder. Bu emirler iki zümreye ayrılmıştır, 365'i menfi, yâni yasaklayıcı mâhiyettedir ve 248'i de müsbettir. Müellif burada emirleri mantıkî tefsir yolu ile izâh etmeği dener. Yahudiler gibi, bu hükümlerin sıralanabileceği muhtelif sınıfları da gös-

terir: tatbikatı mahallî olan hükümler, tatbikatı muvakkat olan hükümler ve tatbikatı her kese şâmil olanlar gibi. Meydana çıkan yegâne mes'ele bu kitabın Abu 'l-Farac'ın mı olduğu, yoksa yukarıda zikredilen ve Abu 'l-Farac Şams al-Dîn'e isnât edilmiş olan eser mi olduğu mes'alesidir. Sâmirîlerde bulunan eski yazma nüsha Abu 'l-Farac'ın yaşamış olduğu devir olan XIV. asırdan daha evvele âit ise, yine müellif adının diğeri ile değiştirilmesi karşısında bulunmaktayız. Yeni baş-râhiplerin gelmesini müteâkip, tefsir ve gramer sâhalarında yeni çalışmalar görüldü. Pinehâs'ın oğlu El'âzâr bizzat yukarıda zikredilmiş olan eski gramer kitabı *Futya*'nın bir hulâsasını yazdı. Takvimin menşei üzerinde de araştırmalar yapıldı ve *Teurat* üzerine tefsirlerin de sayısı, bu araştırmalar ile mütenasip olarak, çoğaldı. En mühimi gâlibâ Abu 'l-Hasan b. Ganâ'im'e isnât olunağıdır ve bu zat daha önce Abu 'l-Fat'h'ın vekayî-nâmesini devam ettirmiş olan Abu 'l-Farac b. Ganâ'im Katari'nin oğlu ise, XV. asrın sonuna doğru yaşamış olmalıdır. Bu Sâmirîler tarafından verilen aş-yk. 1450 tarihine de uygundur.

Levililer XXVI, lânetler kısmının kısa bir tefsiri Marhib al-Katari adlı bir şahsa isnât olunur. Bu şahıs hakkında başka bir şey bilinmemektedir; fakat adına bakılacak olursa, onun Katari âilesine mensûp olması icâp edar. Binâenaleyh onun, yukarıda gördüğümüz gibi, *Teurat* tetkiklerinin çok ilerlemiş olduğu Şam'da yaşamış olması gerekir.

X. asırdan XIV. asra kadar devam eden devir esnâsında yahudiler ile Karaylar arasında aynı esas temâyül, *Teurat* tetkiki, müşâhade edilebilir. Yahudiler ile Karaylar arasındaki münâkaşa çok defa Kitâb-ı mukaddes'in tefsiri etrafında dönuyordu ve Karaylar eserlerinin hüyük bir miktarını Kitâb-ı mukaddes'in gramer ve taksimi ile kendi görüşlerine uygun olarak tefsirine tahsis ettiler. Bu çalışmaların büyük bir miktârı arapça yazılmış idi ve bu sûretle Sâmirîlerin edebî çalışmaları ile yahudilerinki arasında bir dereceye kadar bir muvâzilik müşâhade edilebilir. Bu hâl birbirlerinin te'siri altında kalmalarından ileri gelmiş değildir; Sâmirîler yahudiler ile Karaylar arasındaki mes'elelerin tamâmiyle dışında idiler; fakat onlar Karayların faaliyetleri ile *Teurat*'ın kendi görüşlerine uygun ve binnetice kendi izâh ve inançlarını takviye eden tam ve tatmin edici bir tefsirini elde etmek için çalışmalarına devam etmeğe teşvik edilmiş olmalıydılar. Yahudilerin faaliyeti ilk önce Mısır'da ve sonra Bâbil'de yaşamış olan Sa'adyâ (ölm. 940) ile başladı. Karaylarinki ise, Filistin'de yaşa-

mış olan Japhet (Yefet) b. 'Alî ile başladı; her ikisi de X. asırda yaşamış idi. Diğer muharrirler onları tâkip ettiler.

Gramer araştırmaları da yahudiler arasında devam etti ve XV. asrın başında Pinehâs b. El'âzâr ibrânice-arapça bir lugatçe yazdı; bunun mevcut en eski yazması 1476 tarihli. Müteâkip muharrirler tarafından tâdil veya ikmâl edilen bu eser içinde ibrânî kelimelerin üçlü kökleri farkedilmeyen ve kelimeleri ekseriyâ 4 veya 5 harf yardımı ile anlatılmış olan çok iptidâî ve basit bir çalışmadır ve *Meliş* veya *Melişâ*, yâni „tercüman“ adını taşımaktadır.

Tanınmış muharrir, şâir, tabîp ve tenkitçi Munaccâ oğlu meşhûr Şadaka al-Hakîm (yâni „tabîp“) 'ın adı ve hâtırası Sâmirîlerin gözünde öyle bir serap te'siri hâsıl etmiştir ki, şüphesiz müellifi olmadığı, fakat gerçek müellifleri unutulmuş ve yazılmış oldukları tarihler bile asırlar boyunca karıştırılmış olan bir çok eserler kendisine isnât edilmiştir. Bazı bilgilere göre, bu Şadaka 1533'te bayatta bulunuyordu ve şu eserlerin müellifi idi: 2. hukûmdarlık hakkında bir eser (Gazzal b. Duwayk gibi, Abu'l-Hasan da benzer bir eserin müellifidir); takvimi tesbit ediş tarzları dolayısıyla yahudiler aleyhinde bir tenkit eseri (kendisinden önce Munaccâ b. Şadaka ile Abu'l-Hasan'a da isnât olunur) ve *Teurat*'ın sâmirî şaklinin doğruluğu hakkında bir risâle. Bütün bu eserler: münâvebe ile, muhtelif müelliflere isnât edilmiştir. 1449 tarihli bir el-yazmasında Tahah hakkında bir risâle de bu Şadaka'ya isnât edilmiştir ve başka bir el-yazması nüshasında Ya'kûb ile Mûsâ'nın takdisleri hakkında 1494 tarihli kısa bir şerh onun adı ile zikredilmiştir. Şu hâlde, isimde bir karıştırma bulunması, icâp eder. Bu karıştırma Şam cemâatinin itibârı bir uzvu olan Şadaka adlı bir kimsenin, XV. asırda, bu cemâat mensûplarından bir zümreyi Sicem'e haccâ götürmüş olmasından ileri gelebilir. Bu devirde Şam cemâatinin Della Valle'nin tasvirinin düşündürebileceği gibi, alçak bir seviyeye henüz düşmüş olamayacağına dikkati çekmek lâzımdır. Bu devirde, şâimlar, az miktarda olmakla berâber, oldukça zengin ve müreffeh bir cemâat teşkil etmiş olmalıydılar; aralarında zengin ve bilgin kimseler var idi ve cemâatin 1616'da bir avuç dilenci hâline gelmesini şaşırtıcı bulmak için, XVI. asrın ortasında yaşamış olan Kabasî'nin eserini hatırlamak kâffidir. Della Valle'nin tasvirinin yarattığı intibâh bir esâsı yoktur. Bu yalnız Sâmirîlerin ne kadar mücerret bir hâlde yaşadıklarını ve yahudiler ile ne kadar az temâsı olduğunu bize gösterir.

Sâmirî edebiyâtının en dikkate değer sîmâlarından birini daha zikretmek lâzımdır: Abraham (İbrâhîm) Kabasî. Kendisi Şam cemâatinin reisi idi ve Şadaka ve diğer cemâat mensûpları ile birlikte, ibâdet etmek üzere, Sicem'e unutulmaz bir haccâ gitmiş olup, bu seyahatte Sâmirîlerin edebî faaliyetleri ile bizzat şehrin mâhiyeti derin bir şekilde değişmiş idi. Devrin baş-râhibi El'âzâr oğlu Pinehâs VII.'ın arzû ve isteği üzerine, iki kitap yazmıştır; birinin adı *Sirr al-kalb*, yâni „kalbin sırrı“ idi ve bunu 1530'da Şam'da yazmış idi. Rivâyete göre, bu âile Peygamberi, peygamberliğin başlangıcında, bulmağa gitmiş ve ondan Sâmirîlerin himâye edileceğine dair yukarıda zikredilen te'minâtı almış olan Kabasî âilesi ile alakalı idi. Bihassa mukaddimesinde arapların üslûbunu taklit eden edebî bir üslûp kullanmış idi. Müellif bahis mevzuu eserde, şeriat'ın tâlimlerine uygun bir hayat geçirdiğini söyleyerek, okuyucular üzerinde te'sir yapmağa çalışır. Kitap 7 bahse bölünmüştür; birinci bahiste Mûsâ'nın kanûnlarının mânevî mükemmelliğini ele alır; Allahın birliğinden, mukaddes dağ'an ve takdisten de bahseder. İkinci bahiste kendi müşâhedeleri veya hikâyeler ile, Allah yolunda yürümenin ne kadar doğru olduğunu isbât eder; üçüncüde Allahın yolunda gidenler ile ilgili ahkâmdan çıkarılmış bir takım misâller verilir, onların bu ve öteki dünyadaki mükâfatları gösterilir; en uzun bahis olan dördüncü bahiste Allahın büyük peygamberlerden her birini, yâni Âdam, İbrâhîm, İshâk, Ya'kûb, Yûsuf, Mûsâ ve Harûn'u tâbî tuttuğu on imtihan ve onların bu imtihanlara tahammülleri, teferrüâtı ile, anlatılır; beşinci de Allahın şeriat ve emirlerine riâyet etmekte bir hizmetçinin efendisine karşı duyduğu korku ve sevgi gibi telakkî edilen Allah korkusu ve sevgisinden bahs olunur; altıncı bahiste fazilet yolunda yürümek isteyen kimseye faydalı öğütler vardır; yedincisinde insanı gûrâna götüren tövbe ile meşgûl olunur.

Kitap yedinci bahis ile sona ermez; zîra hiç olmazsa, bizim yazmamızda kısaca sayılmış olan 613 emrin cedveli ile bu müsbet ve yasaklayıcı emirlerin mahallî, muvakkat veya dâimî mâhiyetlerine bakılarak, izâh edildiği kısa bir giriş kısmı gelir. Başka yazmalarda da bulunan bu cedvel, ihtimâl Şams al-Dîn'in daha mühim olan eserin ten alınmıştır. Kabasî'nin diğer bir eseri „Çünkü Allah adından yardım diledim“ (*Teşniye*, XXXII, 3) âyeti üzerine bir tefsirdir; burada Allahın adının tasavvufî mânası ve mutlak gücü bahis mevzuu edilmektedir. Şam'da Sâmirîlerin durumu ne olursa olsun bütün edebî çalışmalar bu sîma ile kaybol-

Fikrî hayat ile edebî çalışmalar Nâblus'ta temerküz etmiş ve bu şehre gelip yerleşen mübte'lif cemâat mensûpları sâyesinde, nüfus da, mübim bir rakama aslâ ulaşmamakla beraber, çoğalmış idi. XVI. ve XVII. asırlarda geçmişin eserleri yeniden ele alındı ve eski müelliflerin meşgûl oldukları mes'eleler yeni gelenler ile daha önce baş-râhip Joseph ve oğlu Pînehâs zamanında Şam'dan gelmiş olanlar için araştırma mevzuu oldu. Felsefî düşünceler artık günlük mevzûlardan değil idi ve yahudiler ile Karaylar arasındaki münakaşalar, Sâmirîlerin kendi görüşlerini, diğerlerinin görüşlerinin karşısına koyarak, müdâfaa etmeğe çalıştıkları hâller müstesnâ, artık yalnız geçmişin bir hâtırasından ibâret idi. Ne Scaliger'in, ne de haleflerinin muammâsını çözemedikleri takvim, tahî'i olarak, Sâmirîler için bir güçlük göstermiyordu ve XVIII. asrın başında Abrabam b. Yakob (İbrâhîm b. Ya'kûb) takvimin tarih ve inkişafının, bir de tarih hesaplarında temel vazifesini gören esâsların amelî ve nazarî bir beyânını yeniden verdi. Bu eser esâsen XIV. asra âit bir yazmada bulunan eski nücumî hesaplar kitabına dayanır; fakat daha çok inkişâf ettirilmiş, işlenmiştir ve büyük miktarda amelî misâller ihtivâ eder.

Şimdi dikkatimizi Kitâb-ı mukaddes tefsirlerine çevirelim. Midraş unsûrları akli ve felsefî tefsirin yerini alır ve hütûn bu tefsirlerin başında *Tekvîn* ve muhtemelen *Hurûc* üzerine yazılmış mübim bir tefsiri zikretmek lâzımdır; fakat *Hurûc* tefsirinin bu eserin bir kısmı olması şüphelidir; zira başka bir müellife isnât edilmektedir. Son zamanlarda bu eser ile çok meşgûl olunmuştur; fakat yanlış olarak, Ya'kûb oğlu İbrâhîm'e isnât edilmiş idi. Gerçek müellif Ya'kûb b. İbrâhîm olmayıp, Danafî Absakuah oğlu Meşalma'dır. Eseri noksan bırakmış idi ve oğlunun yardımı ile, aynı şekilde Danafî âilesine mensûp olan bu İbrâhîm b. Ya'kûb onu ikmâl etti; o hâlde tefsiri Meşalma'ya isnât etmek lâzımdır. Eser bir bilgi hazinesidir ve devirler boyunca Sâmirîler tarafından muhâfaza edilmiş olan efsâneler ile doludur. Bâzıları hiç şüphesiz *Asâîr*'den diğerleri *Mavlid*'den ve bir kısmı da mechul kaynaklardan gelmektedir. Bu eser sâmirî Kitâb-ı mukaddes tefsirinin tetkiki için çok büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Gerçek müellif olan bu Meşalma 1680'den önce yaşıyordu; zira 1680 tarihine doğru Huntingdon'un Nâblus'tan getirmiş olduğu tefsiri yazan o idi. *Tevrat*'ın şimdi mevcut olan diğer dört kitabını onun yazmış olması muhakkak değildir; çünkü Sâmirîler *Tekvîn* tefsiri kadar hacimli olan *Hurûc* bakındaki tefsirin, muhtemel olarak, 1816'da ta-

mamlanıp, yeniden yazıldığını söylerler; baş-râhip Tabya'nın bu devre doğru istinsah ettiği ve baş-râhip 'Amrâm'ın, sonraları ölmüş olan oğlu Meşalma'nın tasdik ettiği gibi, kütüphânesinde hulumuş olan bir nüshadan ibâret olması mümkündür. Bu te'fîr fiilen Kitâb-ı mukaddes tefsirinde son sözü teşkil eder. Bâzılarının şimdiye kadar ileri sürdükleri faraziyelerde olduğu gibi, XIV. asır ile XVII. asır arasında değil, 1750'ye doğru yaşamış olup, takvim hakkında yukarıda zikredilen kitabın da müellifi bulunan İbrâhîm b. Ya'kûb Mûsâ ve ilk büyük 10 Peygamber hakkında bâzı şiirlerin ve „felsefî delillerin reddi“ adlı bir risâlenin de müellifi idi. Yine Danafî âilesine mensûp olan ve kendisine bir dereceye kadar mütâd akşam âyinleri ile ilgili kayıtlardan farklı bayramların sonundaki dinî âyinlerin tertibi hakkında bir risâle (*İrsâd*) isnât edilen Abraham (İbrâhîm Alaya adlı bir şahıs ile karıştırılmıştır. Bu müellif XIX. asrın sonlarına doğru, evvelki müellif gibi, Nâblus'ta yaşıyordu. XVII. asrın sonunda, Tabya'dan itibâren, 1923'e doğru ölmüş olan Aron oğlu Yakob'a kadar baş-râhipler diğer dinî reisler âilesi mensûpları ile birlikte, böylece toplanmış olan bütün malzemeye dayanarak, eski edebiyâtı yeniden istinsah etmekle meşgûl oldular. Bir çok aski metinler onlar sâyesinde muhâfaza edildi. Bu muharrirlerin en çok eser veren ve en çok dikkate değer olanı Pînehâs (arapça: Hîzr) b. Yişhâk olup, 1898'de ölmüştür. Oğlu Abîsa tarafından hazırlanmış olan cedvelde kendisi tarafından istinsah edilmiş, işlenmiş veya yazılmış 45'ten az olmayan kitap zikredilmiştir. Kendi çalışmalarında derin bir şekilde istifâde ettiği büyük miktardaki el-yazmalarını te'min etmeğe muvaffak olmuş idi. Böylece devirler boyunca nakledilmiş olan her şeyden eserlerinde istifâde edebilecek bir durumda bulunuyordu.

Anılması gereken eserler arasında çok mü kemmel olan bir vekayî-nâme vardır. Bu yalnız Abu'l-Fath'ın eserini içine almakla kalmaz, fakat ondan çok daha geniştir ve Abu'l-Fath'te bulunmayan tarihî mütâların bir yığın efsânevî hikâyelerini ihtivâ eder. Diğer nüshadan veya bu vekayî-nâmeyi kendi devrine kadar devam ettiren ve buraya İbrâhîm Kabaşı'nın ölümü hakkında yukarıda zikredilen risâleyi ekleyen baş-râhip Yakob b. Aaron'un ilâveleri ile Abu'l-Fath'ın eserinden doğrudan doğruya yapılmış hulâsadan ayrılır. Çok hacimli olan ve İshâk oğlu Pînehâs'a isnât edilen vekayî-nâme Yûşa' hikâyesi ile başlar ve XX. asrın başına kadar gelir. Pînehâs *Yarim al-Dîn* („kiyâmet günü“) adlı eserin de müelli-

fidir; bu kitabı eski metinlerin yardımı ile toplamış olduğunu söylemek daha doğru olur; bu hacimli bir eser olup, kıyâmet hakkındaki sâmirî görüşünü, ebediyet, öteki dünya, ba's-ü ba'delmev't, bir kelime ile gelecek hayat ile alakalı bütün mes'eleleri teferriâtı ile ihtivâ eder. *Tekvîn*'in ilk kelimesinden başlayarak, *Tevrat*'ın en sonuna kadar Kitâb-ı mukaddes âyetlerini gözden geçirir ve kıyâmet ile alakalı bir mâna verilebilecek olan her kelimeye ve her satıra an'anevî, temsili ve tasavvulî tefsirlerini verir. Onun yasak edilmiş evlenmeler ile yakın akrabalar arasındaki harâm evlenmeler hakkındaki büyük eserini, *Tifsûr al-'arâgût* unu da zikretmek lâzımdır.

İhtimâl XVI. veya XVII. asırda yazılmış olan bir kitap, sâmirî ahkâm ve rivâyetlerinin tam bir bulâsası, bâlen Ya'kûb-oğulları ile Pînehâs'ın oğulları tarafından kendi babalarına isnât edilmektedir. Bununla beraber, giriş kısmında son iki asırda kaybolmuş olan sâmirî cemâatleri o devirde mevcut imiş gibi gösterilir; binâenaleyh müellifin en geç XVII. asırda yaşamış olması gerektiği bellidir; fakat şüphesiz bu eser Pînehâs ile Ya'kûb'un seleflerinden biri tarafından istinsah edilmiş veya yeniden işlenmiştir ve sonradan da bunlardan her biri tarafından yeniden istinsah edilmiş veya işlenmiş olmalıdır. Bu kitabın adı *Hillâk* veya *Hî-âf*'tır ve Sâmirîlerin menş'elerinden, tarihlenen ve inançlarından bahseden 10 bölüme ayrılmıştır.

Pînehâs'ın bir nevî bir ilm-i hâl (*ma'rif*) tesbit ettiği, yahut daha ziyâda Kitâb-ı mukaddes'teki tarih hakkında, gençlere öğretilmek üzere, bir miktar sual ve cevâbı hîr araya topladığı söylenir. Eserin büyük kısmı efsâneler den meydana getirilmiş olan muhtevâsı eskidir ve hunların alınmış olduğu muhtelif kaynaklara kadar inilebilir. Bu kitap en mühim efsâne dergisidir; maalesef tamamlanmamıştır. Pînehâs Gazzal'ın *A'dad* üzerine tefsiri gibi bâzı eski tefsirleri istinsah etmiş veya işlemiştir ve onun *Asâîr* üzerine arapça bir şerh yazmış olduğu söylenir.

Bir de, de Sacy'nin XIX. asır başında Sâmirîler ile mektuplaşması kısaca zikrolunabilir; o zamandan beri meydana çıkarılmış olan ve o devirde Nâblus dışında haklarında hiç bir şey bilinmeyen büyük miktardaki malzemesi sebebi ile muhtevâ şimdi ehemmiyetsizdir. Bu mektuplaşma münâsebeti ile bir arapça ve Sâmirî dilinde mektup nümüneleri dergisi de zikrolunabilir. Bu mektupların bâzıları çok eski, bâzıları ise çok yeni görünmektedir. Asıl metinlerin çoğu sâmirî dilindedir; arapça olanlar sâdece tercümelerden ibârettir.

Böylece günümüze kadarki arapça sâmirî edebiyâtının gözden geçirilmesini tamamlamış bulunuyoruz ve şimdi Sâmirîlerin edebî çalışmaları tamâmiyle sönmüş gibi görünmektedir.

Sâmirîlerin edebiyâta dâir rivâyetlerinin karışık ve mütenâkız olması dolayısı ile, oldukça ciddi müşküller ile yazılmış olan bu makalenin gayesi yalnız mevcut eserlerin bir cedvelini vermek veya muhtevâlarını hulâsa etmek olmayıp, Sâmirîlerin gerçek mânevî hayatları hakkında şimdiye kadar mevcut olmayan bir bilgiyi vermektir.

Sâmirîlerden Abu'l-Hasan'ın *Tabbâh*'ı, Yûsuf al-'Askarî'nin *Kâfi*'si, bilbassa, İbrânî-sâmirî *Yûşa* kitabı ile mukâyese etmek üzere, arapça *Yûşa* kitabını, iki muhtelif şekli ile, büyük vekayî-nâmeyi, Kabaşı'nın *Sirr al-kalb*'i ile *Ki beşem*'i, „çünkü Allahın adından yardım diledim“ i, *Hillâk* u, *Mavlid Mōşâ* (Ramayh oğlu İsmâ'il)'sini, *Tekvîn* üzerine Meşalma'nın tefsirini, Pînehâs'ın kıyâmet günü hakkındaki kitabını, baş-râhip Ya'kûb rivâyeti ile Abu'l-Fath'ın ve son olarak *Ma'rif* gibi, hîr takım eserleri benim için yalnız kendilerinin kullanabildikleri İbrânî diline çevirmelerini ricâ ettim. Bütün bu tercümeler İbrânî harfleri ile yazıldı; sonra onları İngilizceye çevirdim. Bunlar ilk fırsatta neşredilmeğe hazır bir durumdadır. (M. GASTER.)

[Bu madde, esâs itibarı ile, tâdil edilmiştir.]

SÂMÎT. [Bk. NÂTIK.]

SAMMA. SAMMA, Sind'de küçük bir râcepût kabîlesinin adıdır. Müslümanlığı kabul eden râcepût kabîlesi Sumrâlar, Gazneli devletinin Sind üzerindeki tazyiki gevşediği zaman, 1053'te bu bölgede hâkimiyetlerini te'sis ettiler ve Tûr'u idâre merkezi yaptılar. Bunlar hindû dininde bulunan rakip râcepût kabîlesi Sammâları sıkıştırdılar ve çoğunu Kaçç'a sığınmağa mecbûr ettiler. Sammâlar kendilerini himâye etmiş bulunan emîr Çavada'yi 1320'de buradan kovup, onun tahtını ele geçirdiler. Sammâların, Cādeca, yâni „Cāda-oğulları“ diye şöhrat bulmuş olan bu kolu, son zamanlara kadar Kaçç'taki Rāo ve Navanagar'daki Cām tarafından temsil edilmıştır. Sind'de kalmış olan Sammâlar islâmiyeti kabul ettiler ve Sumrâların Dehli'deki 'Alâ' al-Dîn Kalaçî kuvvetleri tarafından mağlûp edilmesi üzerine, 1333'te takriben iki asır Sind'i idâre eden ve idâre merkezi Thatba olan bir sülâle kurdular. Navanagar devletini ele geçiren kolun hükümdarı Abu'l-Fazl, Firiştâ ve diğer müslüman tarihçilerinin kâfi delillere dayanmayan yarı-efsânevî İran hükümdarı Camşid'in adından istikak ettirdikleri, mânası şüpheli bir kelime olan Cām unvânını aldı.

İlk Câm'ın hindû adı olan Unar, muahhar bir ibtidânın delilidir. Kardeşi ve halefi Cünâ o zamana kadar imparatorluğun eyâletleri içinde bulunan yukarı Sind'de Bakhar'ı ele geçirdi ve Gucarat'tan Dehli hükümdarı Muhammed b. Tuğluk'tan kaçan bir âsîyi bîmayesine aldı. Bunun üzerine Muhammed Sind bölgesini istilâ etti ise de, Cünâ'yı cezâlandırmaya fırsat bulamadan, 1351 martında İndüs sâhillerinde öldü. Hükümdarlarının ölümü ile düzeni bozulmuş bir ordunun isteği üzerine, Muhammed'e yeğeni Firûz Şâh halef oldu. Firûz Şâh hem sindlilerin, hem de onların müttefiklerinin tehdidi altında ric'at ettiği Sind'den ordusunu güçlkle kurtardı. Firûz Şâb sekiz yıl sonra mağlûbiyetinin intikamını almak istedi ise de, tekrar yenildi ve ancak Gucarat'ta, felâketli bir ric'at neticesinde, ordusunun bir kısmını kurtarabildi. Ertesi yıl Sammâları yendi ve Câm, Cünâ ile yeğeni Bâbaniya'yi esir olarak Dehli'ye getirdi; fakat Cünâ'nın oğlu ile onun yeğenlerinden Tamâçî'nin, kendisine tâbî sıfatı ile, eyâleti idâre etme'lerine mü'sâade etti. Müteâkiben Tamâçî isyân etti ve onu itâat altına almak için Dehli'den Cünâ gönderildi. Cünâ onu Dehli'ye getirdi. 1388'de Tuğluk II.'un cülûsundan sonra, Bâbaniya'nın Sind'e dönmesine mü'sâade edildi ise de, yolda öldü. Kardeşi Tamâçî ona halef oldu ve onun hükümdarlığından sonra halefleri muhtemelen şu sırayı tâkip etmişlerdir: 1. Şalâh al-Dîn, 2. Nizâm al-Dîn, 3. Âlî Şîr, 4. Karan, 5. Fath Han, 6. Tuğluk, 7. Râydan, 8. Sancar, 9. Câm Nanda adı ile tanınmış olan Nizâm al-Dîn, 10. Firûz.

„Sammâların, iktidâra geldikten sonraki tarihi; bir çok muhârebelerde imparatorluk kuvvetlerine karşı mevkiilerini muhâfaza etmek bîsûsunda gösterdikleri mahâret ve ayrıca balkın büyük bir kısmını hindû dininden islâm dinine döndürmeleri sebebi ile ilgi çekicidir.“ Timur'un istilâsından sonra, Dehli imparatorluğunun dağılması Sind'e istiklâlini te'min etti ve bu tarihten itibaren Sammâlar, her türlü tâbîlikten kurtulmuş olarak hüküm sürdüler. Onların arasında en büyüğü Câm Nanda adı ile tanınan ve 47 yıllık bir saltanattan sonra 1509'da ölen Nizâm al-Dîn II. idi. Sülâle, Nizâm al-Dîn'in oğlu ve halefi Firûz'un Sind'de Argün sülâlesini kuran Kandahar hükümdarı Şâh Beg Argün tarafından 1520'de mağlûp edilmesi ile sona erdi.

Sammâ kabilesinin Sind'deki nüfusu takriben 1.000.000 olarak besaplanmaktadır.

Bibliyografya: Mîr Muhammed Ma'sûm al-Bakkari, *Tarih al-Sind* (nşr. U. M. Daudpota), Poona, 1938 (Bhandarkar

Institute); Sams-i Sirâc 'Atîf, *Tarih-i Firûz Şâhî* (Kalküte, 1888—1891); Şayh Abû'l-Faiz, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), Kalküte, 1867—1877, 1868—1894 (*Bibliotheca Indica Series*). (T. W. HAIG.)

SAMN. [Bk. SEMEN.]

SAMNÂN. [Bk. SIMNÂN.]

SAMOS. [Bk. SISAM.]

SAMŞAM. [Bk. SAMSÂM.]

SAMŞAMA. [Bk. SAMSÂME.]

SAMSÂME. AL-SAMŞAMA, arap-savaşçı şâiri 'Amr b. Ma'dîkarîb al-Zubaydî [b. bk.]'nin kılıcının adı olup, sağlamlık ve keskinliği ile meşhûrdur. İyî arap kılıçları gibi; onun yapıldığı yer olarak cenûbî Arabistan gösterilir ve ona mevhum bir eskilik atfedilir; bizzat 'Amr, sık-sık zikredilmiş olan beytinde (İbn Durayd, s. 311; *İkd* [1293 tab.], I, 46; II, 70; İbn Badrûn, s. 84; *Tac al-arûs*, VI, 229) bu kılıcın „Âd kavminden“ İbn Zî Kayfân (bir himyari boyunun bu âzası [krş. M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 331, 613] Zü Cadan âilesine mensûp son himyari hükümdarlarından birinin aynı olarak gösterilmiştir; fakat şâirin sâdece kendi kılıcının çok eskiliğine telmihte bulunmuş olması çok daha muhtemeldir) 'a âit olmuş bulunduğunu te'yit eder.

Şamsâma'nın tarihi ve el değiştirmeleri oldukça karışıktır: bizzat şâirin sağlığına kılıç, Peygamberin eşâbından olan ve Emevî âilesinin bir âzası bulunan Hâlid b. Sa'id b. al-Âsî'nin eline geçti. Kılıcın intikal şekli, bazı farklar ile, İbn al-Kalbî (Balâzuri'de), Abû Ubayda (*Agâni*'de), al-Zubri (İbn Hubayş'te; bk. *bibliyografya*), Sayf b. 'Omar (Tabari'de) tarafından anlatılmıştır. Bu sonuncuya göre, Hâlid bu kılıcı, sabte Peygamber al-Asvad al-Ansî [b. bk.]'nin islâmiyete karşı giriştiği isyâna katılmış bulunan 'Amr b. Ma'dîkarîb'i hezîmete uğrattığı zaman, ele geçirdi. İlk üçüne göre ise, bizzat 'Amr onu müsülmanların elinde esir bulunan kız kardeşi (veya zevcesi) Rayhâna için fidye-i necât olarak Hâlid'e vermiştir. 'Amr, bu münâsebetle, bir kaç beyti arap kaynaklarında (İbn Durayd, s. 49; *Lisân*, XV, 240 v. b.) sık-sık zikredilmiş bulunan bir şiir yazmıştır. 'Amr'ın onu halife 'Omar'e bediye ettiğine dair rivâyet (al-Tibrizi, *Hamâsa*, nşr. Freytag, s. 397, 12—15) gerçek olmaktan uzaktır.

Suriye'nin fetbi (hicrî 14) sırasındaki Maro al-Suffar muhârebelerinde, Hâlid b. Sa'id'in ölümünden sonra, Şamsâma onun yeğeni Sa'id b. al-Âsî [bk. SA'ID B. AL-ÂSÎ]'nin eline geçti; o da bunu Medîne'de evinde mahsûr bulunan halife 'Osmân'ı müdâfaa ederken kaybetti (bieri 35). Kılıç Cuhayna kabilesinden bir be-

devî tarafından alındı; lalife Mu'aviya zamanında kılıç bedevinin evinde tekrar bulundu ve eski sâhibine iade edilerek, Bani'l-Âsî âilesinin muhtelif âzâsı arasında el değiştirdi; nihâyet onlardan biri Sa'id'in oğlunun torununun oğlu Ayyûb b. Abî Ayyûb onu takriben 80.000 dirheme, halife al-Mabdi (158—169=775—785) 'ye sattı. O tarihten itibaren, Şamsâma kıymetli eski bir hâtıra olarak, Abbâsîlerin hazinesinde muhâfaza edildi ve şöhreti büyümekte devam etti: Abû'l-Havl al-Himyari (Caîz, *Hayavân*, V, 30) ve Salm al-Hâsir gibi şâirler onun için medhiyeler söylediler.

Mubtelif kaynaklar vâsıtası ile halife al-Hâdi (169—170=785—786), Hârûn al-Raşid (170—193=786—809), al-Vâsîk (227—232=842—847) ve al-Mutavakkil (232—247=847—861)'in bilâfetteri devrinde, Şamsâma hakkında mâlûmat mevcuttur. Bu mâlûmat al-Mutavakkil'den sonra kesilir. Bu meşhûr kılıcın, bu halifeler elinde bulunduğu müddetçe, mükemmeliyeti hakkında nakledilen fıkraların mevsûk olma ibtimâlleri azdır. Bir az doğruya benzeyen bir tasvir, Tabârî, III, 1348, 1—2'de al-Vâsîk'ın onu kullandığına dair olanıdır. al-Vâsîk bizzat 231 (845/846)'de halîfeye karşı bir tertip hazırlamakla ve *Kur'an*'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde, al-Ma'mûn'a muhâlif olmakla itbâm edilen Ahmed b. Naşr al-Huzâ'i'yi onunla katletmiş idi. Burada „bu kabzalı bir kılıç idi, kabzaya çakılmış olan üç çivi kılıç demirini kabzaya raptediyordu“ denilmektedir. Meşhûr Şamsâma'nın değerinin sâdece çok eski olmasıdan ileri geldiği iyice anlaşılmaktadır.

al-Şamsâma adına gelince, bu aynı mânadaki *muşammim* ile müşâbîh olarak, kılıç demirinin iyî vasfı ile ilgili bir sıfattan („kesici“) başka bir şey değildir. Şamsâma çok defa, msl., al-Farazdakî (*Naķāiz*, s. 385, 4) ile bizzat 'Amr b. Ma'dîkarîb (al-Buhturi, *Hamâsa*, nşr. Cheikhô, s. 83, nr. 237; al-Kâli, *Amâlî*, III, 154, 10), kezâ Muslim b. al-Valid (nşr. de Goeje, VI, 18) tarafından şiirlerde c'ns ismi olarak kullanılmıştır; Schwarzlose (aş. bk.) son şiirin şiirinin 'Amr'ın kılıcı hakkında söylendiğini zannetmiş ise de, burada bahsedilen ve Hârûn al-Raşid tarafından kumandanı Yazid b. Maz'ad'e verilmiş olan kılıç, aynı şiirin 25. beytinden ve İbn Hallikân (1299 tab., III, 299; 1310 tab., II, 284; Wüstenfeld, nr. 830)'ın kaydından anlaşılacağı gibi, Peygamberin kılıcı Zü'l-fakâr [b. bk.]'dır.

Bibliyografya: al-Balâzuri, *Futûh* (nşr. de Goeje), s. 119 v. d.; Tabari (nşr. de Goeje), I, 1894, 1907; *Agâni* (I. tab.), XIV, 226 v. d. (2. tab., s. 27); İbn Badrûn (nşr. Dozy), s. 84; *İkd* (1293 tab.) I, 66;

İbn Huzayl al-Andalusî, *La parure des cavaliers et l'enseigne des preux* (nşr. L. Mercier), Paris, 1922, s. 61 v. d.; al-Muhasşas, VI, 19, 28; *Lisân*, XV, 240; *Tac al-arûs*, VIII, 370; Caetani, *Annali dell' Islâm*, II, 783, 787 (bieri 12, § 65, 69; bu sonuncu yerde İbn Hubayş, *Kitâb al-ğazavât*'tan neşredilmemiş bir parçanın tercümesi verilmektedir), III, 322 (bieri 14, § 104'teki not), IV, 632 (b. 21, § 282); Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 36, 93—96, 129, 192—194. (G. LEVI DELLA VIDA.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. SAMŞAM AL-DAVLA, ABÜ KÂLİCÂR AL-MAZRUBÂN, (962—998), Büveyhîlerden [b. bk.] olup, 'Azud al-Davla'nın oğludur. Şevvâl 372 (mart 983)'de 'Azud al-Davla'nın ölümünden sonra, Şamsâm al-Davla lakabı ile amîr al-umara' olarak tanındı. Şamsâm al-Davla, Fârs eyâletini iki kardeşi Abû'l-Husayn Ahmed ve Abû Tâhir Firûz Şâb [b. bk.]'a iktâ olarak verdi ve kendilerini hemen oraya gitmelerini emretti; fakat iki kardeş Aracân'a vardıkları vakit, dördüncü kardeşleri Şaraf al-Davla, daha önce davranarak, Fârs'a sâhip olmuş idi; onlar Ahvâz'a çekilmek zorunda kaldılar. Şaraf al-Davla, Şamsâm al-Davla'nın hükümdarlığını tanımak istemediği için, ona karşı Abû'l-Hasan b. Danşas'ın emrinde bir ordu gönderildi. Bu ordu, Vâsîl ile Basra arasında bulunan Kurkûb'da Abû'l-Ağarr Dubays b. 'Atîf al-Asadî tarafından idâre edilen kuvvetler ile karşılaştı. Şamsâm al-Davla'nın kumandanı Abû'l-Hasan esir edildi ve ordusu kaçtı (rebiülevvel 373=agustos/eylül 983); bu hâdiseyi müteâkip Şaraf al-Davla, kardeşi Abû'l-Husayn'ın, iktâ olarak, Ahvâz üzerinde bâkimiyetine mü'sâade etti. Tam o sırada Şamsâm al-Davla Mervânîlerin [b. bk.] ceddî olan Bâz ile savaşmak zorunda kalmış idi. Bâz, 'Azud al-Davla'nın ölümünden sonra, Diyarbekir'e girmiş, orada Meyyâfârikîn ve Nusaybin [bk. mad. NAŞİBİN] gibi bir çok şehirleri ele geçirmiş bulunuyordu. Şamsâm al-Davla kuvvetleri yenildi ve hattâ Musul bile Bâz'ın eline geçti; fakat Bâz, safer 374 (temmûz 984)'te Bagdad'ı da ele geçirmek isteyince, mağlûp ve Musul'u terke mecbûr oldu; Diyarbekir ile Tûr 'Abdîn'in yarısını muhâfaza edebildi. 375 (985/986)'te deylemli kumandan Asfâr b. Kurdavayh, Bagdad'da Şamsâm al-Davla'ye isyân ile önce Şaraf al-Davla tarafını tuttu; fakat müteâkiben kendisine tâbî olan kuvvetlerin mütâbakati ile, Şaraf al-Davla'nın yerine o sırada 15 yaşında olan kardeşi Abû Naşr b. 'Azud al-Davla'yi Irak vâlisi olarak tanımağa karar verdi ve daha sonra Abû Naşr, Baba' al-Davla [b. bk.] lakabı ile, emîr-ül-ümerâ oldu; fakat Asfâr

yenildi ve Bahâ' al-Davla hapsedildi. O vakit Şaraf al-Davla, Ahvâz'a gitmek üzere, Bahâ' al-Davla'yi serbest bıraktırmak isteyen kardeşi Abu'l-Husayn'e Fârs'ı teslim ederek, oradan ayrıldı. Fakat Ahu'l-Husayn ona itimât etmedi ve kuvvet toplamağa başladı. Bununla berâher, bu kuvvetler Şaraf al-Davla tarafına geçtiler ve Ahu'l-Husayn'e amcası Fahr al-Davla [h. bk.] ile hırleşmekten başka çâre kalmadı. Fakat Fahr al-Davla'nın de ona itimâdı az olduğu için, Ahu'l-Husayn hapsedildi ve daha sonra da öldürüldü. Şamsâm al-Davla, sulhü muhâfaza için Şaraf al-Davla'ye mektup yazdı. Bagdad'ın idâresi ile iktifâ edeceğini söylüyor ve Bahâ' al-Davla'yi serbest hırakmağa ve Irak'ta cuma namazında huthede önce Şaraf al-Davla'nın adının okunmasına hazır görünüyordu. Şaraf al-Davla, bu tekliflerden dolayı, memnûniyetini hildirdi. 376 (986/987)'da Şamsâm al-Davla, onunla hulusmağa geldiği vakit, önce dostça kabul edildi ise de, hemen tevkif ve Şiraz taraflarında bir kalede hapsedildi. Mâlûm kaynaklarda, Şaraf al-Davla'nın hattâ onun gözlerini kör ettiği söylenir. Aynı zamanda Şamsâm al-Davla'yi tutan deylemliler ile Şaraf al-Davla taraftarları olan türkler arasında kavgalar olmuş ve ancak halife al-Tâi'nin Şaraf al-Davla'yi emîr-ül-ümerâ olarak tanıması ile kargaşalık sukûnet hulusmuş idi. Şaraf al-Davla cemâziyelâhır 379 (eylül 989) başında öldü; Bahâ' al-Davla bu makamı tevârûs etti. Şamsâm al-Davla hürriyete kavuştu; fakat hemen yeğeni Ahû 'Alî h. Şaraf al-Davla'ye karşı mücâdeleye girişmek zorunda kaldı ve onu öldürttü. Sonra da, Bahâ' al-Davla'ye karşı savıştı. 383 (993/994)'te veya muhtemelen bir metin değişikliğinden ileri gelen haşka bir mütâyâ göre, 380 (990/991)'den itihâren, Şaraf al-Davla'nın ölümünden sonra, Bahtiyâr [h. bk.]'ın Fârs'ta bir kalede hapsedilmiş olan oğulları, deylemlilerden müteşekkil askerî birliklerin yardımı ile, hürriyetlerini yeniden elde etmeğe ve çok sayıda taraftar edinmeğe muvaffak oldular. Şamsâm al-Davla, bundan haberdar olunca, Ahû 'Alî b. Ustâz Hormuz'un emrinde bir ordu gönderdi. Bu kumandan onları sığındıkları kalede muhâsara etti; onlar itâate mecbûr oldular ve Şamsâm al-Davla'ye teslim edildiler. Şamsâm al-Davla aralarından ikisini öldürttü ve diğer dördünü de hapsedtirdi. Aynı yıl içinde Şamsâm al-Davla ile Bahâ' al-Davla arasında düşmanlık yeniden başladı. Uzun harp yıllarından sonra, zafer kendisine gittikçe yüz gösterdiği sırada, Şamsâm al-Davla zilhicce 388 (998 sonu)'de 36 yaşında iken, katledildi. [Bk. hir de mad. EBÜ KÂLİCAR].

Bibliyografya: İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, tür. yer; Abu'l-Fidâ, *Târih* (nşr. Reiske), II, 555 v. dd.; İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar* (Kahire, 1275), IV, 456 v. dd.; Hamd Allâh Mustavfî-i Kazvinî, *Târih-i guzîda* (nşr. Browne), I, 429 v. d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus dem Geschl. Bujeh nach Mirchond*, hölüm X; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 31—35, 37, 47 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. ŞAMSÂM AL-DAVLA (1700—1758) ŞAHNAVÂZ HÂN ŞAHİD HÂN-İ AVRANGÂBÂDİ, bindli bir devlet adamı ve tarihçi. Asıl adı 'Abd al-Razâk Husaynî olup, imparator Ekber zamanında Hıvâf (Horasan)'tan Hindistan'a göç ederek, orada büyük bir itibâr kazanmış olan bir seyyid âilesine mensûp idi. Kendisi 28 ramazan 1111 (20 mart 1700) tarihinde Lâhûr'da doğmuş ve genç yaşında Avrangâbâd [b. bk.]'a gelip, orada 1145 (1732) yılında ilk müstakil Dakhan nizâmı Âşaf Câh (b. bk. ve HAYDARÂBÂD) tarafından, Berâr *dîvân*'ına tâyin edilmiştir. 1155 (1742) yılında, hükümdarın oğlu Nâşir Cang tarafından, babasına karşı, isyân teşebbüsüne karıştırılmış ve bu bareketin muvaffak nılamaması üzerine, vazîfesinden azledilmiştir. Bunu müteâkip, inzivâda geçirdiği 5 yıl içinde, büyük tarihi eseri olan *Ma'âşir al-umara* üzerinde çalışmıştır. Âşaf Câh tarafından, idâresinin sonlarına doğru tekrar eski vazîfesine tâyin edilmiş (1160=1747) ve Âşaf Câh'ı tâkip eden Nâşir Cang ve Şalâhat Cang devirlerinde de bu mevkiini muhâfaza etmiştir. Basâlat Cang 1170 (1756) yılında tabta geçince, Şamsâm al-Davla'nın muârizi hulunduğu fransız taraftarları onu mevkiinden uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır. Kendisi 3 ramazan 1171 (12 mayıs 1758) tarihinde fransız generali Bussy'nin askerleri tarafından öldürülmüştür. Daha şüpheli haşka bir rivâyete göre, hizzat general onu kurşun ile öldürmüştür.

Ma'âşir al-umara hir bâl tercümesi eseri olup, Ekber devrinden başlayarak, müellifin zamanına kadar, Hind-türk imparatorluğunun bütün meşhûr devlet adamlarını ihtivâ eder. Eser içinde geçen şahıslar, adlarının baş harflerine göre, sıralanmıştır. Elliot'nun „the Peerage of the Mugbal Empire“ („Hind-türk imparatorluğundaki asil-zâdelerin kitabı“) dediği bu eser iki ayrı şekilde yazılmış olup, her ikisinin de bir çok nüshaları vardır. Müellifin katli ve evinin tahribi sırasında ortadan kaybolan, benüz tamamlanmamış ve neşredilecek hâle getirilmemiş olan asıl nüsha, ancak 12 aylık bir aramadan sonra, müellifin dostu ve uzun yıllar kâtihi olan Gûlâm 'Alî Âzâd Balgrâmî'iki

şâirler tezkiresi müellifi: *Hazâna-i 'âmira ve Saru-i âzâd*; krş. H. Ethé, *Grundriss d. Iran. Philol.*, II, 215) tarafından, kısmen eksik olarak, hulusmuştur. Gûlâm 'Alî bu esere bir mukaddime ile Şamsâm al-Davla'nın hâl tercümesini ilâve etmiş (bk. *bibl.*) ve bundan başka daha bir çok kimseleri de eklemiştir. Eser bu ilk şekilde 261 hâl tercümesi ihtivâ etmektedir.

Eser daha sonraları, müellifin oğlu 'Abd al-Hayy Han (ölm. 1196=1781; bk. Morley, *ayn. esr.*, s. 104, bk. *bibl.*) tarafından, çok genişletilmiş bir şekilde, yeniden hazırlanmıştır. 'Abd al-Hayy Han eserin ilk şeklini esas almış ve üzerinde 12 yıl uğraşarak, kaybolan kısımlarından bulunananlar ve mukaddimesinde zikrettiği 30'a yakın tarihi eserden elde edilen mâlzeme ile, tamamlandığı 1194 (1780) yılına kadar, esere bir çok yeni ilâveler yapmıştır. Bu eserin kendi eli ile yazdığı müsveddesi Londra'da India Office kütüphânesinde, nr. 2424 (bk. Ethé, *Catalogue*, nr. 627)'te muhâfaza edilmektedir. Eserin bu ikinci şekli, 'Abd al-Hayy Han'ın hir mukaddimesi ile Şamsâm al-Davla ve Gûlâm 'Alî'nin ön-sözlerini ve Gûlâm 'Alî tarafından kaleme alınan Şamsâm al-Davla'nın hâl tercümesini, eserdeki şahısların bir fihristini ve hir de 'Ahd al-Hayy'in kısa hir hâl tercümesini ihtivâ eder. Eser 731 hâl tercümesini içine almakta ve Hind-türk imparatorluğu tarihi için en mühim kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Şamsâm al-Davla, bu eserinden başka, *Bahâristân-i suhûn* adında bir şâirler tezkiresi de kaleme almıştır.

Bibliyografya: W. H. Morley, *A descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian Languages, preserved in the Library of the Royal Asiatic Society* (1854), s. 101—105; Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* (1879), s. 129, 339 v. dd., 1025; E. Sachau-H. Ethé, *Catalogue of Persian... Manuscripts in the Bodleian Library* (1889), stn. 93; H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, stn. 253 v. dd.; *Quarterly Oriental Magazine* (yukarıdaki fihristlerde bir çok defalar kaydedildiği gibi Q. O. Review değil), Calcutta, 1825, IV, 269 v. dd.; Şamsâm al-Davla'nın Gûlâm 'Alî tarafından yazılmış olan hâl tercümesinin H. H. Wilson tarafından ingilizceye tercümesi; H. Elliot, *History of India* (1877), VIII, 187 v. dd.; daha geniş bilgi ile eserin basma ve diğer dillere tercümeleri için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, 1/2, 1094—1100. (H. H. SCHAEDEER.)

SAMSÂM-ÜS-SALTANA. ŞAMSÂM AL-SALTANA, NACAF KULİ HAN, Bahtiyârî reisi olup, 1846'ya doğru doğmuştur. 1903—1905 yılları arasında il-begi ve müteâkhen il-hamı sıfatları ile idâre ettiği hüyük Haft-Lang bölgesine mensûptur. Meşhûr İsfahan umûmî vâlisi Zill al-Sultân'ın öldürdüğü Husayn Kulî Han'ın oğlu ve Ca'far Kulî Han'ın torunudur. Şamsâm bilhassa İran milliyetçi-ihtilâlei hareketinde gösterdiği faâliyeti ile tanınmıştır.

Vâli İkbâl al-Davla'nın beceriksiz idâresine karşı isyân eden Şamsâm, Bahtiyârilere 1.000 kişinin başında olarak, 5 kânûn II. 1909'da İsfahan'ı işgâl ile eyâlet meclisini (*ancuman*) akdetti. Avrupa'dan dönmüş olan kardeşi Sardâr As'ad ile birlikte, Şamsâm, hükûmete, idâre merkezine yürümek niyetinde olduğunu telgraf ile bildirdi (3 mayıs). Bununla berâher, bu kararını ihtilâl ele-başları olan Sardâr As'ad ve Raşt'te teşkil edilmiş hulunan kuvvetlerin reisi Sipahdâr-i A'zam'ı ileri sürmek suretiyle tathik etti. 1911 yazında Muhammed 'Alî Şâh'ın dönüş haberi Tabrân'a ulaşınca, Şamsâm 5 temmûzda harhlye nâzırı ve pâyi-taht askerî vâlisi olarak, Sipahdâr'ın kurduğu hükûmete dâhil oldu. 26 temmûzda bizzat kendisi bir hükûmet kurdu. Üç gün sonra meclis Muhammed 'Alî Şâh'ın başını getirene mükâfat vaad etti. Bahtiyârilere, agustosta ihtilâlei ermeni Yefrem Han'ın yrdımı ile, sâkit şahın helli-başlı taraftarı Sardâr Arşad'ı bir mağlûbiyete uğrattılar. Eylûlde şehzâde Sâlâr al-Davla'nın serkeşliğine son verdiler. Şamsâm önce İran mâliyesi islahatını üzerine almış olan ve milliyetçi bareketi harîretle desteklemiş hulunan amerikali müşâvir Morgan Shuster'den yardım gördü ise de, bu şahsın daha hareketli davranışları ('Alâ' al-Davla hâdisesi) yüzünden, aralarında çok geçmeden ihtilâflar haş-gösterdi. 29 teşrin I.'de Rusya, kendisini rus himâyesinde gösteren şehzâde Şu'a al-Saltana'nın işlerine jandarmaların müdâhalesinden dolayı M. Shuster'den tarziye talep etti. Bunun üzerine, 11 teşrin II.'de hâriciye vekili Vuşûk al-Davla, rus sefâretine hükûmetin tarziyelerini bildirdi; fakat 16 teşrin II.'de Rusya, İran'a M. Shuster'i geri göndermes'ni ihtâr eden bir muhtıra verdi. Yefrem Han ile bir ihtilâftan sonra tekrar ona yaklaşan hükûmet uzlaştırıcı temâyüller gösterdi. 9 kânûn I.'da Vuşûk al-Davla yeni bir hükûmet kurdu. Bu hükûmet iki gün sonra muhtırayı kahûl etti. M. Shuster, yerini bir belçikalıya (Mornard) bırakarak, İran'ı terketti.

1918 yazında Şamsâm yeniden hükûmet kurmağa dâvet edildi. Rusya hâdiseleri üzerine, milliyetçi bir yasaf taşıyan hükûmet 27 tem-

mûz ictimânda Rusya ile olan bütün anlaşmaları ve ruslara verilmiş olan bütün imtiyazları feshetti. Umûmiyetle yabancıların menfaatlerine te'sir eden tedbir hükümetin düşmesini ve onun yerine sonradan 9 ağustos 1919'da İngiliz-İran mukavele-nâmesini imzâ etmiş olan Vugûk al-Davla hükümetinin gelmesini tâcil etti.

Şamsâm atılğan vasfı ile tanınmıştır; fakat Morgan Shuster, kitabında, bu kabîle reisinin sebatsızlığını belirtir.

Bibliyografya: E. G. Browne, *The Persian Revolution* (1910), s. 266, 298; D. Fraser, *Persia and Turkey in revolt* (1910), s. 87; I. A. Zinoviye, *Rossiya, Angliya i Persiya* (Petersburg, 1912), s. 135; *Englische Dokumente zur Erdrosselung Persiens* (Der neue Orient, Berlin, 1917, s. 22); J. M. Bal-four, *Recent happenings in Persia* (1922), s. 108. (V. MINORSKY.)

SAMSUN. ŞAMSÜN, Türkiye'nin Karadeniz kıyısında en büyük şehri (88.000 nüfus), vilâyet merkezi ve en işlek limanı. 41° 17' şimâl arzı ve 36° 20' şark tûlünde, deniz yolu ile İstanbul'a 374, Trabzon'a 143 mil, Ankara'ya kara yolu ile — Çorum üzerinden — 431, demir yolu ile — Sivas üzerinden — 998 km. mesâfede bulunur.

Pek eski devirlerden beri Samsun yöresinin meşhûr olduğu çok muhtemel görünüyor. Sâkinlerinin ilk büyük merkezlerini şimdiki şehrin yerinde yahut pek yakınında kurmuş olmaları çeşitli coğrafî şartlara dayanır ki, bunların umûmî vâsa sâhip olanları (vâziyet şartları) arasında, deniz yönünden Samsun'un cenûbî Karadeniz kıyılarının orta yerinde, merkezî bir durumda, Kızıl-İrmak ve Yeşil-İrmak munsaplarına müsâvî mesâfede, bir koy kenarında bulunması; kara yönünden de, denizin cenûp kenarı boyunca uzanan dağ sıralarının dâba şarktaki ve dâba garptaki kesimlere göre, bu bölümde bem devamlılıklarını, bem de yüksekliklerini kaybederek, Karadeniz — iç Anadolu arasında münâkaleyi kolaylaştırması başlıca rolü oynamış olmalıdır. Bu umûmî şartların hukûm sürdüğü geniş sâha içinde, şehrin kurulmuş bulunduğu mevkie âit mahallî şartlar (mekî şartları) arasında da, Samsun koyunu garptan sona erdiren Kalyon yahut Fener burnunun bir yandan — batı kara-yel ve kısmen yıldız rüzgârlarının sebep olduğu fırtınaları kesmek sûreti ile, ilk çağ deniz vâsıtalarına bir barınma yeri hazırlamış bulunması; öte yandan da, adı geçen burnun gerisinde dik bir şekilde kıyidan yükselen yamaçlar üzerindeki düz zeminin yerleşmeğe ve tabkîm edilmeğe el-verişli bir durum arzemesi bilhas-sa dikkati çeker. Bu mevkiden itibaren şarka

doğru yer değiştirildikçe, Kalyon burnu sipe-rinin te'sir sâhasından çıktığı gibi, Mert-İrmak (eski adı: Lykastos)'ın getirdiği çamur ve kumların yayılması ile bataklıklar teşekkül ettiği için, bir şehrin yerleşmesine el-verişsiz şartlar belirliyordu. Yukarıda zikredilen coğrafî âmiller, şüpheşiz ki, bütün çağlar boyunca kendilerini aynı derecede kuvvetle bissettirmiş değildir. Samsun koyu ilk çağ deniz nakil vâsıtalarını kısmen fırtınalardan korumak ve gerekirse bunların karaya çekilmesine de imkân vermek sûreti ile, bir barınak rolü oynayabildiği bâide, gemi hacimlerinin büyümesi üzerine, hele XIX. asırdan itibaren, bu husûsiyetlerini kaybederek, açık bir iskele durumuna düşmüş, Samsun ancak son yıllarda zamanın ibtiyâclarına tamâmiyle uygun liman te'sislerine kavuşarak, bu durumdan kurtulabilmiştir. Şehri ard-ülkeye bağlayan yollara gelince, Anadolu yer şekillerinin burada muvâsala bakımından fevkalâde ehemmiyetli bir kolaylık yarattığına işaret etmek icâp eder; şöyle ki, şarkî Anadolu'yu kaplayan, şimâlî Anadolu ve Toroslara âit bütün devamlı ve yüksek dağ sıraları, şimâlî Elcezîre düzlükleri ile orta Karadeniz arasında belli bir mibver etrafında umûmî bir nılçalma göstermekte, böylelikle Diyarbekir — Harput (Elâzığ) — Malatya — Sivas'tan geçerek, Samsun'da denize ulaşan bir yolun, ilk çağdan itibaren, teşekkülüne zemin hazırlamaktadır (bu yolun Karadeniz kıyısında tabîî son noktası Samsun olmakla beraber, daha garpta bulunan ve tabîî bir limana sâhip olan Sinop bâzan başlıca mahrec rolünü oynamıştır). Bununla beraber, bu yolun ehemmiyet derecesi zamanla çok değişmiş, Hitit, Asûr ve İran gibi, kuvvetli kara devletlerinin hâkimiyeti sırasında, Samsun'un te'sir sâhası Anadolu içlerine, hattâ Elcezîre'ye kadar genişlemiş ve fetret devirlerinde ise, yakın çevresine münbasır kalmıştır.

Samsun'un mâzisine dair bilgilerimiz azdır. Klasik tarih, hîze şehrin VI. (m. ö.) asrın ortalarında (562 yılında) milletli denizeci göçmenler tarafından kurulduğunu ve ilk isminin Amisos olduğunu bildirir ise de, bu bilginin bir kaç yönden düzeltilmesi gerekir. Evvelâ, iskân edilmesi tarîh öncesine kadar çıkan bir yörede kurulan ilk merkezin temelinin, buraya eski insanlar için pek elverişsiz şartlar gösteren deniz yolu ile gelenler tarafından değil, kara irtibatının kolaylığına işaret ettiğimiz ard-ülkeden gelenler tarafından, çok daha önce atılmış olması muhtemel görünür. Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında, şark ve garp kesimlerinde görülmeyen yığma tepelerin (bâ-yük, devamlı bir şekilde orta Karadeniz kı-

yısı yakınlarından iç Anadolu'ya doğru tâkip edilebilmesi, bu düşünceyi destekler. Sözü geçen merkezin, Hititler ile çağdaş ve iç Anadolu'dan bu kıyılara inen bir kavim tarafından, sonra Amisos adını alacak şehrin yerinde veya yakınında kurulmuş ve nihâyet Amisos'un bulunduğu mevkide temellenmiş olması mümkündür. Şehrin yunan mitolojisi'nde yer almış bir şahsiyete atfedilen adına gelince, bu adı grekleştiren s(os) ekine rağmen, gerçekte bunun menşei'nin eski yunan öncesi olduğu kuvvetle iddîa edilebilir. Amisos adı, denizden gelenler tarafından verilmiş olmayıp, komşu şehir Amasia gibi, iç Anadolu menşelidir. Diğer taraftan, Fenikelilerin Ege gemicilerinden daha evvel Karadeniz'e çıktıkları ve kıyı halkı ile mübâdele yapmak için muvakkat veya uzunca müddet devam eden ticâret merkezleri kurdukları da biliniyor. Bununla beraber, VI. (m. ö.) asrın ortalarına doğru milletlerin buraya gelip, Amisos'a yerleşmeleri mümkündür. Dâba önce adının Enete olduğu da ileri sürülen (krs. Zenodot, II/II, 852) şehrin klasik tarihi böylece başlamış olur. V. asrın ortalarında, parlak Perikles devrinde Atina, yine bir Millet şehri olan Sinop ile beraber, kadim Amisos'a da hâkim olmuş, bu sonuncu şehre, başında Athenokles'in bulunduğu Atina göçmenleri gönderilmiş ve burası Atina'ya ilhak edilmiştir. Bu sırada burada (m. ö. IV. asır) başlıca para'lar üzerinde Peiraeus (Pire) ismine rastlanır. Strabon (XII. 543, 547) Amisos'u Sinop yakınlarında, Halys (Kızıl-İrmak) ağzının ötesinde, güzel ve verimli bir çevre içinde, ince yünlü koyunların beslendiği bir şehir olarak tasvir eder. 370 (m. ö.) yıllarında Amisos'un İran hâkimiyeti altında ve Dâdamas idâresinde buluyoruz. İskender'in İranlıları yenmesi üzerine, burada muhtar bir idâre kurulmuş, imparatorun ölümünde, burası Anadolu'nun büyük bir kısmı ile birlikte kardeşi Antigonos'un hissesine düşmüş, 315'e doğru rakibi Kasander tarafından kuşatılmış ve III. asrın ortalarında ise, Pont kralığı budutları içine girmiştir. Büyük Mitridat (Mitridates VII. Eupator), Amisos'u, Sinop ile beraber, kendine idâre merkezi olarak seçti ve burada Eupatoria mabalesi ile saray ve mâbedler yaptırdı; fakat 71 (m. ö.) yılında romalı kumandan Lucullus, 18 aylık bir kuşatmadan sonra, Kallimakos'un kabramanca müdâfaa ettiği Amisos'u ele geçirdi. Bu sırada şehir yağma edildi; Mitridat'ın bütün eserleri barâp oldu. Bununla beraber Lucullus, Amisos'u yeniden kalkındırdı; grek mültecilerini memleketlerine yolladı, şehre mübâcirler getirdi. Her ne kadar gâlip kumandanın dönmesinden sonra Mitridat topraklarını geri aldı ise de,

bu sefer Pompeius tarafından yenildi; 64 (m. ö.) yılında Amisos'a gelen Pompeius buraya kendi ismini verdi (Pompeiopolis) ise de, Amisos (Roma hâkimiyeti altında: Amisus) adı bâkî kalmıştır. Ertesi yıl oğlu Pharnake'nin hiyânetine uğrayan Mitridat'ın ölüm haberini Suriye'de alıp, tekrar buraya döndü. Roma müttefiki durumunda bulunan Pharnake 48 (m. ö.) yılında Amisos'u kuşattı; şehri ele geçiremedi ise de, çevresini tahrip etti. Şehrin davranışını takdir eden Cesar Amisos'u vergilerden muaf kıldı; şehir Roma hâkimiyeti altında bir nevi muhtar cümhûriyet hâline konuldu. Bithynia vâilliğinde bulunmuş olan genç Plinius (Epist., X, 93) imparator Traian'a yazdığı mektuplarda Amisos'un idâre şekli hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu muhtariyetin sonradan tedricî şekilde kaldırıldığı anlaşıyor. İmparatorluk devrinde, Amisos'un ticârî ehemmiyeti arttı. Elcezîre ve iç Anadolu'dan gelen yollar önceleri Sinop'ta nihâyetlenirken, faâl bir tâcir sınıfının yerleştiği Amisos şehri Sinop ticaretinin büyük bir kısmını kendine çekti; amisoslular Akdeniz âleminin başlıca ticâret merkezlerinde faaliyetinde bulunmakta idiler. Hristiyanlık da burada erken yayıldı; önceleri hristiyanlar ziyâ-yika uğradılar; daha sonra burası bir piskoposluk merkezi oldu. Amisos önceleri Helenopont eyâletine, Justinianus devrinden itibaren Arméniağ them'ine (idârî bölgesine) dâhil bulunuyordu. Bizans yazılarında şehrin ismi, hafif bir değışme ile, Amisos olmuş idi.

İslâmiyetin doğuşundan sonra çok geçmeden arapların Anadolu'ya yaptıkları büyük akınlar Samsun yöresinde Karadeniz kıyılarına kadar yayıldı. Bu akınların en büyüğü 249 (863) senesinde Malatya emiri 'Omar b. 'Abd Allâh al-Akta' („eli kesik“) tarafından idâre edildi; Amisos zapt ve yağma edildi ise de, Bizans imparatoru Mihail III. 'in başkumandanı Petronas tarafından bozguna uğratıldı (Theophanes cont'n. Bonn tab. s. 179). Bundan sonra şehir, Anadolu türkleri tarafından fethedilinceye kadar, bir ticâret merkezi olarak yaşamaya devam etti. Malazgirt mübârebesinden (1071) sonra, Dânişmendliler, yerleşmiş oldukları topraklardan Canik kıyılarına akınlar yapmakta gecikmediler. 1158'e doğru bunların hukûmdarı Yağı-Basan, Yeşil-İrmak ve Kızıl-İrmak ağzları arasındaki sâhayı istilâ etti ise de, imparator Manuel 'in Selçuklu hukûmdarı Kılıç Arslan II. nezdinde teşebbüsü üzerine, buraları bizanslılara iade etmek zorunda kaldı. Samsun havâlisinin kat'i olarak Selçuklu hâkimiyeti altına girmesi, Kılıç Arslan II. (hukûmdarlığı 1155—1192) saltanatının son devirlerine rastlar. Bu hukûmdar 1185'e doğru topraklarını 11 oğlu

arasında taksim ettiği sırada, Tokat merkez olmak üzere, Karadeniz kıyısına kadar olan yerler Rukn al-Din Sulaymân Şâb'a düşmüş idi. Niketas Choniates (Bonn tab., 689, 699), bu sonuncusunun daha babasının sağlığında, Karadeniz kıyılarında, arâzisini genişlettiğini ve Samsun'u bile elde ettiğini kaydeder. XII. asrın son yıllarına rastlayan bu devreden itibaren, yâni bu havâli kat'i olarak türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, Samsun adı ortaya çıkıyor ve arap kaynaklarında bu ad Samsun (daha sonra, türk eserlerinde bâzan Şamsun; bk. *Cihan-nümâ*, 623) şeklinde geçtiği gibi, garp kaynaklarında da, Sampson şeklini almaktadır (Akropolites, Bonn tab., s. 14; krş. Schiltberger, nşr. Langmantel, s. 14). Bütün bu isimlerin, ileri sürülen temelsiz rivâyetlere (msl. Sâ'm'ın torunları veya *Tevrat*'ta adı geçen kahraman Samsun tarafından kurulmuş olması, bu kelime türkçede „av köpeği“ mânâsına geldiği için, burada köpeğe tapanların bulunması v.b.) rağmen, Amisos (Aminos)'tan türemiş olduğunda şüphe yoktur. Orta çağ Pisa kaynaklı deniz haritalarında şehrin adının Simisso, Katalan baritalarında Sinusso şekillerine rastlanmaktadır. Bununla beraber, Samsun bir türk beldesi olduktan sonra, hristiyan Amisos önce Bizans, XIV. asrın ilk yıllarından itibaren da, Ceneviz müstahkem beldesi olarak, onun yanında 230 seneden fazla yaşayabilmiştir. Türkler bu beldeye (bir zamanlar İzmir'de olduğu gibi) „kâfir Samsun“ veya „kara Samsun“ diyorlardı ki, bu son ad, Amisos barâp olduktan sonra, zamanımıza kadar bâkî kaldı. Küçük bir hristiyan beldesinin bu kadar uzun bir müddet boyunca bağımsız yaşayabilmesi, müşterek menfaat temeline dayanan bir durum ile izâh edilebilir. Tersâne ve gemicilik faaliyetlerini daha ziyâde Akdeniz kıyısında toplamış olan Selçuklular Karadeniz'deki ticâretinde Amisos hristiyanlarının tecrübe ve tavassutlarından faydalanmayı tercih etmişlerdi. Amisos Kalyon burnu gerisindeki sırt üzerinde kurulmuş idi. Selçuklu şehri ise, burnun önünde, deniz kıyısından itibaren, yamaçlara doğru (şimdiki Samsun'un garp ve orta kısımlarında) yerleşmiş idi. Her iki şehrin de surları var idi ve iki şehir arasında „ancak bir sapan atımı“ (İbn 'Arabşâh, *Acâib al-makdûr fi ahbâr Timûr*, Kahire, 1285, s. 141), yahut „bir yarım ok menzili“ (Schiltberger, s. 16) mesâfe var idi. Selçukluların murâkâbesi altında bulunan liman, Kalyon burnundan itibaren şarka doğru uzanan, iri kaya parçalarından meydana gelmiş bir dalga-kıran ile korunuyordu ki, sözü geçen kayalar, suya batık durumda, zamanımıza kadar bâkî kalmıştır. Selçuklular ve halefleri

devrinde Samsun, komşusu Sinop ile beraber, bilhassa Kırım ile ticârette bulunuyordu ve Mas'ud II. (681—696=1282—1296)'dan beri ve daha sonra İlhanlılar devrinde burada darpbâne var idi (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, VI, nr. 704, 705; Mehmed Mübârek, *ayn. esr.*, III; Gâzân, *Hudâbanda* ve Abû Sa'îd 'anlara ait paralar) ki, şehrin canlı bir ticâret merkezi olduğuna delâlet eder. Yine bu devirde islâm coğrafyacıları tarafından ilk defa zikredilen Samsun, meşhûr bir liman olarak bildirilmektedir (Abu 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, nşr. Reinaud, I, 32 v.d., 212, 392; al-Dimaşî, nşr. Mehren, s. 146; Hamd Allâh al-Mustavfi, *Nuzhat al-kulûb*, nşr. G. le Strange, s. 96). Bu uzun süren „berâber yaşama“ devrinde kayda değer bir hâdis, XIII. asrın başında, Bizans'ın latinler tarafından zaptından (1204) sonra, İznik imparatorluğuna sâdik kalan Amisos'un, Anadolu'da geniş sâhaları ele geçiren Trahzon imparatoru Alexios Komnenos'un kardeşi David tarafından, 1206'da kuşatılması ve burada İznik imparatorluğuna sâdik kalan vâli Sabbas'ın şiddetli mukavemeti ile karşılaşmasıdır. Amisos'un muhâsarası yüzünden, Karadeniz kıyısına indirilecek Anadolu ve Irak ticâret eşyasının yolunun kapanmasından müteessir olan Selçuklu hükümdarı Keyhusrev I., Trabzon devletine karşı harekete geçti ve David'i bozguna uğratarak, Amisos'u kurtardı ve ticâret yolunu tekrar açtı.

Selçuklular İlhanlı devletinin veya ona tâbi beyliklerin hâkimiyeti tâkip etti. XIV. asrın başlarında, öteden beri Amisos'ta kuvvetli bir tüccar zümresi bulunduran cenovahlılar şehre tamâmiyle bâkim oldular ve burada bir asırdan fazla tutunabildiler (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 553 v.d.; II, 359 v.d., 372). XIV. asrın son senelerinde, Amisos Ceneviz hâkimiyetinde kalmakla beraber, çevresinin sık-sık el değiştirdiği anlaşıyor. İbn Battûta'nın Anadolu seyâhâti sırasında Samsun'un Kastamonu emîri elinde bulunduğu zikredilmektedir. Kaynaklar, Osmanlı hükümdarı Bayezid I. tarafından, Samsun'un 795 veya 797 (1393 veya 1395)'de bunların elinden alındığını yazarlar (Schiltberger, s. 14 v.d.; Neşri, *ZDMG*, XV, 343; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 336; Sa'd-ed-Din, I, 135 v.d.; krş. *Tevârih-i al-i Osman*, nşr. Giese, s. 34). Hükümdarın muhtelif cephelelerde meşgûl olması yüzünden, Samsun'un bir aralık Kubad-ogullarına geçtiği, Yıldırım Bayezid'in 1398'de burayı Cunayd Bey'in elinden alıp, Ceneviz eûmhûriyeti ile sulh hâlinde bulunması yüzünden, Amisos'a dokunmadığı, Bulgar kırımın oğlu olup, müs-

lûmanlığı kabûl etmiş bulunan Alexandr'a şehrin idâresini verdiği bildirilmektedir; fakat Ankara muhârebelerinden (1402) sonra, Karadeniz kıyıları Timur kuvvetleri tarafından yağma ve tahrip edildi. Bu karışıklık devresinde Samsun elden-elden geçti; 1404'te henüz Bayezid'in büyük oğlu Emîr Süleyman'a âit bulunuyordu (Clavijo, s. 12). Daha sonra 822 (1419)'ye doğru tekrar İsfendiyar-oglu Hızır Bey'in eline geçmiş (Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 474; Sa'd-ed-Din, I, 282 v.d.; krş. İbn 'Arabşâh, *göst. yer.*); fakat az sonra, Osmanlı hükümdarı Mehmed I. (Çelebi) tarafından savaşız olarak, zaptedilmiştir (*Tevârih-i al-i Osman*, nşr. Giese, s. 53; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 464; Aşık Paşa-zâde, s. 89 v.d.; Neşri; Sa'd-ed-Din, *ayn. esr.*). Ceneviz şehri de bu sefer Osmanlı türklerinin eline geçti; 1425'te son hristiyan sâkinleri şehri ateşe verip, gemilere binerek, burayı terkettiler (Leunclavius, *Hist. Musulm.*, stn. 475; Neşri). Çelebi Mehmed'in kumandanı Biçer-oglu Hızır Bey kül yığınlarından başka bir şey bulamadı. Bundan sonra Samsun bir dâba kalkınmadı. Samsun'un ağırlık merkezi tamâmiyle kıyıda ki müslüman şehrine geçti. Kara Samsun ismi verilen Amisos barâbeleri Samsun şehri yapıları için, bir taş ocağı hizmetini gördü. Roma devrinden evvelki şehrin esâsen daha evvelden 72 (m. ö.) yılında tamâmiyle tahrip edilmiş olduğunu biliyoruz. Daha sonraki devre âit eserlerin kalıntıları ilk olarak XIX. asrın ilk yarısında arkeolog Schmidt tarafından tetkik edilmiş, Avrupa müzelerine buradan para, madalyon, yazılı taşlar ve beykel parçaları nakledilmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti altında uzun zaman Samsun az ehemmiyetli bir iskele rolünü oynamış, daha evvel de vakit vakit görüldüğü gibi, Sinop şehrinin gölgesi altında kalmıştır. Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ*'sında Samsun'un dağlar ile çevrili alçak bir yerde kurulmuş, havasının fenâ, bâzı evlerinin bir göl (bataklık) üzerinde inşâ edilmiş „meşhûr kasaba“ olduğunu ve barâp bir kalesi bulunduğunu yazar. 1050 (1640.) yılında İstanbul'dan Trabzon'a giden Evliyâ Çelebi Samsun limanının, açık olmakla beraber, demir atılabilecek durumda bulunduğunu, bağlık bahçelik, evlerin kiremit ile örtüldüğünü, nardenk ve armut turşusunun meşhûr olduğunu (fiğlar ile İstanbul'a sevk edilirdi), gemi palamarları için kendir ipinin çok imâl ve ihrâc edildiğini yazar; fakat Samsun'da gemi inşâsından bahsetmez; yalnız balığın gemici ve halatçı olduğunu söyler. Mehmed III. (1595—1603) devrinde rus kazaklarının tecâvüzüne uğrayan Samsun'un surları bu hâdiseden sonra tâmir edilerek, buraya muhâfızlar

tâyin olunmuştur. 1701'de buradan geçen Tournefort, Samsun'un adını zikretmeden, „... eski Atina kolonisi Amisos'un yerinde kurulmuş bir köyü arkamızda bıraktık“—demekle iktifâ eder. Bununla beraber, XVIII. asrda Samsun ile Karadeniz limanları ve bilhassa Kırım arasında oldukça ebemmiyetli bir deniz ticâreti yapılmıyordu; fakat Kırım'ın terki üzerine bu ticâret çok geriledi ve tabiatıyla, Samsun bundan zarar gördü. Bu sıralarda devletin zarfından Samsun'un da zarar gördüğü anlaşıyor 1779'a doğru isyân eden canikli Ali Paşa'yı tenkile me'mûr edilen Cebbâr-zâde (Çapan-oglu) Mustafa Bey âsi kuvvetleri Kavak'ta mağlûp ettikten sonra, Samsun ile beraber bu havâliyi kurtardı. 1805'te Ali Paşa-zâde Mikdad Paşa'nın oğlu Hüseyin bey ile birleşen Tayyâr Paşa'nın Samsun'da isyân ederek, Çapan-oglu Süleyman Bey'in mütesellimi bulunan Amasya'yı basması üzerine, ona karşı gönderilen Erzurum vâlisi Yusuf Ziya Paşa, Süleyman Bey'den de yardım görerek, Tayyâr Paşa'yı Trabzon'a ve oradan Anapa'ya kaçmak zorunda bıraktı. 1806 senesinde Samsun'dan geçen Joubert yakın bir vâkıa olarak, bu hâdiseden bahsetmekte, hattâ bu sırada karışıklığı önlemek üzere İstanbul'dan Samsun'a donanma gönderildiğini, fakat donanmanın şehri topa tutup, yakmaktan başka bir şey yapmadığını yazmaktadır. 1813/1814 senelerinde Anadolu'da gezen ingiliz seyyahı J. Macdonald Kinneir 4 mil genişliğindeki bir koyun kenarında, nâçâklar içinde kurulmuş olan şehrin şirin manzarasından bahsetmekte, şehrin etrafının türkler tarafından inşâ edilmiş olması lâzım gelen barâp bir sûr ile çevrili bulunduğunu, minâreli beş câmiî, bir hamamı ve tüccarlar için büyük bir bînni mevcûd olduğunu söylemekte, nüfusunu ise ancak 2.000 olarak bildirmektedir. XIX. asrın ilk yarısında cânikli Hazinedar âilesi devamlı şekilde idârenin başında bulundu. Bu sırada Karadeniz'in bubarlı gemi münâkalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin, Bafra çevresinden başlayarak, Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarından, iç Anadolu'dan türkçe konuşan rumlar ve ermeniler, avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeğe başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'dan, başta tütün, bubûbat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihrâcına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda, Diyarbakir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yolcu iskelesi rolünü oynuyor, hattâ İstanbul'a giden Bagdad yolcuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti. J. Brant 1836'ya doğru Samsun

'un nüfusunu 10.000 olarak tahmin eder. 1850'de Samsun'u ziyaret eden A. D. Mordtmann, şehrin havasının fenâ olduğunu, şehrin içinde yalnız türklerin oturduğunu, rum ve ermenilerin yarım saat mesâfede (yüksekte) Kadıköy'de oturduklarını, şehir etrafında iki cins tütün yetiştirilip, çoğunun İstanbul'a gönderildiğini ve bu tütünlerin Rumeli tütünlerine benzemediğini yazar. Şemseddin Sâmî'de asrın sonuna doğru, bu nüfus 11.000 olarak gösterildiği hâlde, Cuinet bunu 16.000 olarak vermektedir (5.000 müslüman, 6.000 rum, 3.000 ermeni, 2.000 muhtelif). XX. asrın ilk yıllarında ise, bu sayı 20.000 (10.000 türk, 8.000 rum, 2.000 ermeni) — 25.000 arasında tahmin edilmekte idi.

1286 (agustos 1869)'da büyük bir yangın, şehrin hemen tamamını kül hâline getirdi ise de, zengin bir ticâret şehri olan Samsun, çabuk kalkındı; belediye tarafından Fransa'dan getirtilen bir mimarın planına göre, şehirde, birbirini dik olarak kesen; fakat umûmiyetle zamanımızın ihtiyâcına göre dar sokak ve caddeleye boyunda, bir kısmı kârgir olmak üzere, evler ve umûmî binalar yapıldı; yangının ortadan kaldırdığı câmilere de, yontma taştan olmak üzere, yeniden inşâ edildi. Eski Samsun'un havası fenâ idi; Fener burnu ve Mert-Irmak ağızı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına meydan veriyordu. Bu yüzden, yamaçlar üzerinde yeni mahalleler kurulurken, bataklıkların da kurutulmasına teşebbüs edildi ki, uzun yıllar süren çalışmalardan sonra, bugünkü Samsun bataklıklarından ve sıtmadan kurtulmuş bulunmaktadır. XIX. asrın sonlarındaki Samsun'da ev sayısı 2.624, XX. asrın başlarında ise 3.600 olarak tesbit edilmektedir. 1893 senesi yazında Samsun'dan geçen V. Flottwell, şehrin nüfusunun türk, firenk ve rumlardan mürekkep olduğunu, frenklerin sâhilde, rumların tepede (Kadıköy), türklerin de ikisi arasında oturduklarını yazar ve inhisar idâresine âit tütün fabrikasında 600 işçi çalıştığını kaydeder.

Birinci cihan harbi yıllarında ticâreti felce uğrayan Samsun çok sıkıntı çekti. 1915 senesi temmûz ve ağustos aylarında rus harp gemileri şehri 4 defa topa tuttu. Harbin son yıllarında ve mütâreke senelerinde Samsun yakınlarında Pontus rum çetelerinin faaliyeti kaydedildi. Mondros müârekesinin imzâ edilmesinden sonra, 4.000 kişilik bir ingiliz-hintli kuvveti Samsun'u işgal etti ki, bu kuvvetler, sonra millî mücadelenin gelişmesi sebebi ile memleketi terketmişlerdir.

19 mayıs 1919 günü sabahı „Bandırma“ ismini taşıyan küçük, eski ve yolsuz bir vapur, Karadeniz'de yağmurlu ve fırtınalı bir havada 3 gün çalkandıktan sonra, Samsun limanına

Mustafa Kemâl Paşa'yı çıkarıyordu [bk. mad. ATATÜRK] ki, bu tarih umûmî barpten parçalanmış bir bâlde çıkan Osmanlı imparatorluğu yerine Türkiye cümhûriyetinin kurulmasını sağlayacak millî mücadelaye başlangıç sayılmaktadır. Bugün Samsun parkında avusturyalı heykeltıraş Krippel tarafından yapılmış atlı Gâzi heykeli yeni Türkiye'nin kaderini tâyin etmiş olan büyük vâkıayı, belîğ bir şekilde canlandırmaktadır.

Millî mücadale nihâyete erdikten sonra, Samsun yöresinin rum nüfusu cenûbî Makedonya ve garbî Trakya türkleri ile mübâdele edildiler. 1927'de yapılan ilk sayımda şehrin nüfusu, hemen bepsi türk-müslüman olmak üzere, 30.372 olarak tesbit edilmiş idi ki, bu sayı, XX. asrın başlarına âit nüfus tahminlerine göre, hafif bir artma ifâde eder. Daha sonraki sayımlarda şehrin nüfusu önceleri yavaş olarak arttı; 1935'te —32.482; 1940'ta —37.216, 1945'te —38.725, 1950'de —44.019 oldu ve daha sonraki devrede büyük bir hızla yükselerek, 1955'te —62.629 ve nihâyet 1960'ta —87.688'e vardı. Bu artış, cümhûriyet devrinde şehir nüfusundaki umûmî gelişme ile berâber, Samsun'un iktisâdî inkişâfı ile de ilgilidir ki, bunların başında Samsun'u ard-ülkeye bağlayan demir-yolunun ve limanın inşâsı gelir. Karadeniz kıyısında merkezi durumu ve gerisindeki avâzın, Trabzon, Sinop ve İnebolu gibi iskelelere nisbetle, çok daha elverişli oluşu, Samsun'dan başlayarak, Sivas üzerinden Elcezire'ye doğru uzatılacak bir demir-yolu inşâsı daha XIX. asrın ortalarından itibaren düşünülmüş idi; bu mevzûda ilk imtiyaz 1891'de belçikalı baron Macar'a verilmiş, Amasya yönünde yola âit tetkikler yapılmaya başlanmış; fakat inşâata girişilememiş idi. Daba sonra bir fransız şirketi bu işi üstüne alarak, 5 km. kadar ray döşemiş ve 30 km.'lik tesviye yapmış iken, birinci cihan harbi işleri durdurmuştur. Cümhûriyet kurulduktan sonra, Samsun-Sivas demir-yolunun inşâsı ilk olarak ele alındı ve hattın ilk 50 km.'lik kısmı 1926'da açıldı; 1932'de demir-yolu Sivas'a ulaştı; 1933 senesinde Samsun-Çarşamba arasında 39 km.'lik dar hatlı bir demir-yolu yapıldı ve daha sonraki yılların demir-yolu inşâatı ile Samsun şark vilâyetlerinin tabîi mahreci durumuna geldi. Bununla berâber Samsun'un bir limana sâhip olmaması, demir-yoluna rağmen, deniz ticâretini esâslî şekilde arttırmıyordu; tabîi olarak, Samsun'a yönelmesi gereken eşyâ ve yolcu münâkalesi, demir-yolu ile İstanbul'a çekiliyordu. Samsun'u mevkiinin ehemmiyetine ynkışan bir limana sâbip kılmak için, evvelce girişilen teşebbüslerden bir netice alınmamış; nihâyet bir şirket 1953'te bu işi üzerine alarak, 1960'ta

başlıca dalga-kıran ve rıhtımların inşâsını başarmıştır. Evvelce şimâl fırtınalarına açık ve sığ bir durumdaki olan ve gemileri 1 mil açıklarda demir atmağa mecbûr eden Samsun, şimdi limanı şimâlden ve şarktan fırtınalara karşı koruyan iki büyük mendirek ve bir tâlî mendirek ile, 10.000 tonluk 4 gemiyi ve daha çok sayıda küçük gemileri yanaştırabilecek rıhtımlara, antrepolara, kuvvetli indirme ve yükleme vâsıtalarına sâbittir.

Bugünkü Samsun, esâs itibarı ile, Kalyon burnundan Mert-Irmak yarmasına doğru uzanan yamaç ile deniz arasında uzanmaktadır. Şimâl-i garbîde Kalyon burnunda mendireğin başladığı yerde yamaç çok dik olduğu için, burası iskân sâhası dışında kalmış ise de, sözü geçen yamaç şarkında bir vâdi bulunması yüzünden, iskân ilerileyememiş olup, fakat Kavak geçidine yönelen Ankara gese yolunun geçtiği kesimde şehir epeyce genişleyebilmekte, yer-yer oldukça düz basamakların ve yokuşlu yolların nöbetleştiği yamaçlar üzerinde iskân sâhası 100 m.'ye kadar çıkabilmektedir. Böylece Samsun, denizden bakılınca, bir dâire kavsi şeklindeki koy etrafında kademe-kademe yükselen göz alıcı bir manzara arz etmektedir. Kıyı boyunca şimâl-i garbîden şarka doğru, sırası ile, yolcu ve yük limanı ile emtia anbarları, ticâret evleri ile bankaların bulunduğu kesim (hilhassa „Sâathâne“ denilen saat kulesi ile münâkale düğüm noktası olan Cümhûriyet meydanı arasında), park ve bukûmet binâsı, demir-yolu istasyonu sıralanmakta, bu kesim ile şark mendireği arasında denizden kazanılmış geniş sâha üzerinde, 1963'ten itibaren, temmûz ayında açılan „19 Mayıs Samsun fuarı“ kurulmaktadır. Kıyı düzlüğünün gerisindeki yamaç kısmında ise, ikamet mahalleleri ve bunlar arasında, okullar, hastahâneler v. b. yer almaktadır.

Tarih öncesine çıkan mâzisine rağmen, bugünkü Samsun'da ayakta duran eski eserler yok gibidir. Şehrin 3 km. cenûb-i şarkisinde, Mert-Irmak kenarında balkın Dünder-Tepe ve Öksürük-Tepe dediği büyükte yapılan kazılar aşağıdan yukarıya doğru: 1. Aligar—Alaca höyük temeline tekabül eden bir kültür, 2. Bakır çağı medeniyeti, 3. asıl Hitit çağı medeniyeti izleri ortaya çıkarmıştır. Samsun civarında tarih-öncesi araştırmalar için bk. Kılıç Kökten, *Samsun vilâyetinde Tekeköy civarında prehistorik araştırmalar (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, V, II, s. 224; Samsun şarkında Tekeköy'de kaya altı sığınakları önünde, 1940/1941 yıllarında paleolitik âletler bulunmuştur); Kökten, Nimet ve Tahsin Özgüç, Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor (Belleten, sayı 35, s. 361—399). — Şehrin şimâl-i garbisinde*

Fener burnu ile nihâyetlenen ve üzerinde Amisos (Kara-Samsun)'un vaktiyle yerleşmiş bulunduğu düzlükten şarkta Samsun koyuna ve garpta Kürtün ırmağı vâdisine doğru inen dik yamaçlar üzerinde „kaya mezarları“ görülmektedir. — Amisos'un bulunduğu düzlükte askerlerin tâlim sırasında siper kazarken buldukları mozaikler, gömülü küpler, sarnıçlar ve bunlara gelen toprak künkler kaydedilebilir (bu sarnıçları hamam zanneden halk, Kara-Samsun'un bulunmuş olduğu yere „Hamam-Düzü“ adını vermiştir); buradan Fener burnuna bakan yamaç üzerinde, kale veya mâbed kalıntısı olarak, Kallem-Kaya vardır. — Müslüman Samsun'un sûrlarından 1869 yangınından sonra hiç bir eser kalmamış olup, yalnız demir-yolu yakınında bazı binaların altında temellere rastlanır. — Daba yakın devirlerde şehri denizden gelecek tecâvüze karşı korumak üzere, Fener burnu ile şarkta Derbent arasında inşâ edilmiş olan tabyalar (top yerleri) da ortadan kalkmış gibidir. — Şehrin iç kalede bulunan eski mezarlığı, yerinde bir umûmî meydan açılmak üzere, evvelce ortadan kaldırılmış olup, yakın yıllara kadar başlıca umûmî müslüman mezarlığı olarak kullanılan Seyyid Kutbeddin mezarlığı (bunun yanında, Abd al-Kâdir al-Gilânî torunlarından Sayyid Kuşb al-Dîn'in tekkesi vardır) 'nın yerini cenûpta yüksek bir düzlükteki „asri mezarlık“ almıştır. — Cümhûriyet devrinin başlarında Samsun'da 14 câmi ve ayrıca minâ-resiz 4 mescit var idi. Büyük câmi (Hızır-Bey veya Hamidiye câmi) XI. XVII. asırda yaptırılmış idi. Hayreddin câmi ile Hazinedar-ogullarının yaptırdıkları câmiler de burada zikredilebilir. — Cümhûriyet devrinde Samsun çeşitli mektep, bastahâne, tütün depoları, otel ve bankalar gibi, büyük binalar ile zenginleşmiştir. Samsun'da sanâyi faaliyeti, şehrin ticârî hareketleri ile müteneşip görünmemektedir. Eski devirden kalma bir tesisin istihl edilmesi ile meydana gelmiş tütün fabrikası dışında bulunanlar orta ve daha ziyâde küçük çapta imâlât-hâneler ölçüsündedir.

Samsun'un yakın çevresi, nebatlar âlemindeki fakirlik ile, Karadeniz kıyılarındaki daha şarkta ve daha garpta, hattâ Samsun gerisindeki dağların yamaçlarındaki yeşil orman örtüsü ile karşılaştırılınca, büyük bir tezat meydana getirmektedir. Bu fakirlik, her şeyden evvel, asırlardan beri vukûa gelen tahripin eseri olup, şehrin çevresindeki avâzın yumuşaklığı yüzünden yükseklerle kadar çıkan kır yerleşmeleri ve hayvancılık bunun başlıca âmîlidir. Ayrıca Samsun ikliminde yağışların, şarkî ve garbî Karadeniz kıyılarına göre, az oluşu, yazların sıcak ve nisbeten az yağışlı geçmesi de,

tabribe uğrayan ormanın yerinde yeniden yeşillik örtüsünün gelişmesine engel olmuş olsa gerektir: 1930—1960 arasında yapılan iklim rasatlarına göre, Samsun'da yıllık ortalama sıcaklık 13° 6', en soğuk ayın şubat) ortalama 6° 8', en sıcak ayınki (agustos) 23° 3' olup, şimdiye kadar kaydedilen en düşük sühünet —8° 1' en yüksek sühünet ise 39°'dir. Yıllık ortalama yağış ise, 731 mm. (Giresun'da 1.319, Zonguldak'ta 1.245 mm.)'dir ve bu yağışlar mevsimler arasında şöyle bölünmektedir (% ile): kışın 31,7, ilk baharda 23,6, yazın 15,3, son baharda 29,4. Yağışlı günler sayısı yüksek (ortalama 132), buna karşılık kar yağışı seyrek (9), karla örtülü günler sayısı azdır (10; *Meteoroloji bülteni*, 1962, s. 61 v.d.).

İdâri bakımdan Samsun, XV. asırda Osmanlı ülkesine katıldığı zaman Amasya, daha sonra Sivas eyâletine bağlanmış idi. Bilâhare Samsun'un, Canik sancığı içinde bir kazâ olarak, Trabzon eyâletine bağlandığı görülmüştür: XIX. asır ortasında Canik sancığının merkezi henüz Sinop idi. Sonraları Samsun gelişerek, bu sancığa merkez oldu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra, uzun zaman Trabzon'a bağlı kalmış olan Canik (Samsun) sancığı, meşrûtiyet devrinde müstakil mutasarrıflık olmuş, Cümhuriyet devrinde de vilâyet bâline konulmuştur. 9.635 km.² arâzisi bulunan Samsun vilâyeti 1960'ta 654.602 nüfusa sâhip bulunuyor ve şu kazâlara ayrılmıştı: Alaçam, Bafra, Çarşamba, Havza, Kavak, Lâdik, Samsun, Terme ve Vezir-Köprü.

Bibliyografi: Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314 h.), II, 77 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 623 v.d.; Ritter, *Kleinasien*, I, 796—816 evvelki seyâhat-nâmelere toplu bir bakış; bunlara ilâveten: Peyssonel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire* (Paris, 1787), II, 92 v.d.; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 247—251; A. D. Mordtmann, *Anatolien* (Hannover, 1925), s. 80 v.d.; Moltke, *Briefe a. d. Türkei*, s. 196 v.d.; van Lennep, *Travels in little known parts of Asia Minor* (London, 1870), I, 38—60; Fallmerayer, *Geschichte der Kaiserthums von Trapezunt*; Şâkir Şevket, *Trabzon tarihi* (İstanbul, 1294), s. 89 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 102 v.d.; v. Flottwell, *Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yрмаq (Halys)*, *Pet.-Mitt., Ergz. H.* 114, s. 17, 48; *Studia Pontica* (Bruxelles, 1906—1909) II, 111 v.d.; III, 1 v.d.; *Trabzon vilâyeti sâl-nâmesi* (1322 h.), s. 150—160; şehrin eski planı için bk. Vincke, F. L. Fischer ve Moltke, *Planatlas von Kleinasien* (Berlin, 1846

—1854), levha 3; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 620; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle* (Paris, 1884), IX, 360; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-âlâm* (İstanbul, 1894), IV, 2931 v.d.; Ahmed Rifat, *Lugat-i târihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1299); Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 22 v.d.d.; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* ..., I, 1839 (1894'te Hirschfeld tarafından yazılmış kısa makale); W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 440; R. Vadala, *Samsoun* (1934); Ali Tanoglu, *Samsun şehri* (IV. Üniversite haftası, 1943, s. 44—71); ayn. mll., *Samsun limanı ve hinterlandı* (ayn. esr., s. 283—296).

(BESİM DARKOT.)

SAMT. [Bk. SEMT.]

SAMÜD. [Bk. SEMÜD.]

SAMUEL. [Bk. UŞMÜL.]

SAMÜM. [Bk. SEMÜM.]

SÂN. SÂN. bugünkü **SÂN AL-HACAR**. aşâğı Mısır'da küçük bir köy olup, Şarkîya eyâletinde, al-Arîn nâhiyesinde, Nil'in eski Tanis kolu olan Bahr al-Mu'izz (yahut Muvîs) civârındaki Manza'a gölünün cenûbunda bulunur. Arapça adı ibrânîce Şo'an, yunanca Távıs ve kiptî dilinde Cani'ye tekabül eder.

Evvelce Çoban kırıllar hânedanı zamanında pâyiht olan bu şehir, arap istilâsı sırasında çok eskiden beri metrûk bir hâlde idi. Eski şehir ve bilhassa mâbetler harâp olmuş idi ve hiç bir arap müellifi burayı zikretmez; buna rağmen, şehrin izleri bugün de deltanın en mühim barâbe sâhasını teşkil eder. Yalnız bir metin Sâ'n'ı „sibirbaz şehirleri“ arasında zikrederek, onun şöbretini hatırlatır.

Nikiu'lu Yohanna'nın vekayî-nâmesindeki bir kayıttan (trc. Zotenberg, s. 540) Sâ'n'ın VII. asırda küçük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır; zira aynı vâli Hârbetâ (Farbayt=Hurbayt), Sâ'n, Bastâ, Balğa (=Tarâbiya=kiptî dilinde **ⲧⲁⲣⲁⲛⲓⲁ**) ve Sanhûr'u idâre etmekte idi. Bu bölge gerçekten 5 komşu kazâ ile çevrilmiştir: **Ⲡⲁⲓⲛⲁⲓⲟⲥ**, Távıs, **Ⲡⲟⲩⲃⲁⲣⲟⲥ**, 'Aqúziâ ve **Ⲡⲉⲃⲁⲣⲟⲥ**. Távıs kazâsı yerine geçen arap kûra'si iki mevkîye göre ad almıştır: Sâ'n ve İblîl; bu sonuncu kiptî dilinde **ⲓⲃⲗⲓⲁ**, şeklinde bulunmaktadır; fakat bunun yeri doğru olarak tesbit edilememektedir. Sâ'n-İblîl kûra'si o zamanlar 46 (al-Dimaşki'ye göre, 40) kasabayı içine almakta ve şimâl-i şarkî istikametinde Suriye budûduna kadar uzanmakta idi; zira Sanhûr (Hephastus)'dan başka al-Faramâ (Pelusium) ve al-Arîş (Rhinocolura) şehirleri de bunlar arasında sayılmakta idi. Cenûp budûdu Hurbayt—Fâkûs hattının şimâlin-

den geçmekte ve sonuncu şehir Tarâbiya kûra'sine âit bulunmakta idi. Garbında Tumayy al-Amdîd kûra'si bulunuyordu ve Sâ'n-İblîl kûra'si, şimâlde Buhayrat Tinnîs (Manzala gölü) kıyılarına kadar varıyordu.

V. (m. s.) asırdan sonra artık zikredilmeyen kiptî piskoposlarından birinin oturduğu yer olan bu şehir hakkında hemen-hemen hiç bir tarihî mâlûmat yoktur. Yalnız Huşayn, Lahm ve Cuzâm kabîle zümrelerinin bu civarda yerleştiği bilinmektedir. Coğrafyacı Yâkût bu şehir hakkında hiç bir şahsî ve teferruatlı bilgi vermediği gibi, İbn Mammâtî, İbn Dukmâk ve İbn al-Cî'an'da da bunların zikredilmemesi şaşılacak bir şeydir. al-Kalkaşandî de eski kûra'leri sayarken, onun mâlûm olmadığını beyân eder. 'Alî Paşa Mubârak'ın verdiği bilgi de sâdece Quatremère'in bir araştırmasının tercümesinden ibârettir. Sâ'n'ın adına ne zaman al-Hacar („taş“) kelimesinin eklendiği de bilinmemektedir. Bu kelime Mısır'da yanlarında ehammiyetli harâbeler bulunan bir çok yer'in adında bulunmaktadır; msl. Bahbîţ al-Hacar (Tseum) ve Şâ' al-Hacar (Saïs).

Bibliyografi: İbn 'Abd al-Hakam (nşr. Torrey), s. 142 v.d.; *Synax. éthiop.* (*Patrol. or.*, VII, s. [212], 228); Yâkût, *Mucam* (nşr. Wüstenfeld), I, 99; III, 364; al-Kalkaşandî, *Subh al-aşâ*, III, 386; al-Makrizî, *Hiftâ* (nşr. Wiet), III, 194; Joanne, *L'Égypte* (seyâhat rehberi), s. 372; Baedeker, *Ägypten*, s. 165; J. Maspero, *L'Organisation milit. de l'Égypte byzantine*, s. 135 v.d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 2 v.d., 107, 116, 119, 137, 174—177, 179 v.d., 183 v.d., 186 (burada tamamlayıcı bibliyografi verilmiştir). (G. WIET.)

SÂN. [Bk. SÂN.]

SÂN'Â. SÂN'Â. Arap yarım-adasının cenûbunda, Yemen'in bu kûmet merkezi olup, şarkî Sarât dağlarında, Cebel 'Aybân'ın bir parçasını teşkil ettiği dağ silsilesine kadar garba doğru açılan, yüksek dağlar arasındaki Şâfiya vâdisinde bulunur; diğer taraftan Cebel Nuğum aş-yk. şehirden 500 m. yükseklikte olup, buraya hâkim vaziyettedir. 15° 23' şimâl arzı ve 44° 11' 9" (Greenwich) tûlündedir. Hatt-ı üstüvâya yakın olması sebebi ile, Sâ'n'â'da kış ve yaz günleri arasındaki gece-gündüz farkı çok azdır. Şehir deniz seviyesinden 2.200 m. yüksekte olduğundan, iklim mütedildir. Yazın gündüzleri muntazam rüzgârlar eser, kışın ise sıfır derece civârına düşen harâret, çok kere geceleri dona sebep olur ise de, gündüzleri buzlar erir. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, bilhassa temmûz ve agustos aylarında, bol yağmur yağar. Çok

kurak yazlar enderdir ve çok felâketli olur. Sâ'n'â'yı Hârid vâdisine doğru inen yağmurların beslediği ve üzerlerinden köprüler ile geçilen iki küçük dere sular ki, bunlardan büyüğünün adı Gayl al-Asvad'dır. İçme suyu Nuğum dağından gelen ve Gayl al-Barmakî denilen bir kanaldan temin edilir. Sâ'n'â'nın, üzerinde kurulduğu yayla volkaniktir; fakat nâdiren zelzele olur. 657 (1259)'de bir zelzele olmuş; fakat mühim bir hasar yapmamıştır. Zenginler evlerini yaptırırken, bu lavlardan meydana gelen taşları kullanırlar. Orta halli kimselerin evleri ve hattâ şehrin surları kerpiçtendir. Yaylanın, küçük demir-hindi, dikenli meşe cinsinden *falha* ile *davm* adı verilen cılız ağaçları Sâ'n'â çarşısında yakacak odun olarak satılmaktan başka bir işe yaramaz. İnce ve şeffâf mermer levhalar, eskiden Cûmdân sarayında olduğu gibi, bugün de zengin evlerinde pencere camı olarak kullanılır. Öte yandan orta çağ sapâyîlerinden gümüş eritilmesi ve eskiden meşhûr olan Yemen kumaşı dokumacılığı bugün son derece gerilemiş durumdadır. Memleketin her tarafında tesâdüf edilen küçük, kavisli ve gümüş ile işlenmiş akik kabızalı Yemen kılıçları hâlâ bu şehirde imâl edilmektedir. Akik Sâ'n'â'nın meşhûr ihrâc maddelerinden biridir. (bk. Nâsir-i Husrav, *Safar-nâma*, s. 114). Bakımlı büyük bahçeler şehrin eskiden daha kalabalık olan iç kısmında yer almıştır. Kayısı, şeftali, elma, ayva, üzüm ve kokulu bitkiler gibi mütedil bölgelere âit her türlü meyve yetiştirilir, Türkler de buraya bir çok sebze çeşidi ile patates getirmişlerdir. Hurma ağaçları, şehrin yüksekliği sebebi ile meyve vermemekte sâdece süs ağacı olarak kullanılmaktadır. Kahve zirâati bilhassa Nuğum dağı yamaçlarında yer almıştır.

Nüfusu 1954 yılında 50.000—60.000 arasında tahmin edilen (krş. *Annuaire du Monde Musulman*, s. 29—33) bugünkü şehir üç mahalleden teşekkül etmektedir: Arap mahallesi: Nuğum dağı etegindeki saraydan garba doğru yayılır; oradan, bir çok bahçeleri, resmî binaları ve halk hizmetine tahsis edilen tesisleri ile eskiden beri bir dış mahalle olan Bîr al-A'zab ile birleşir. Tamâmen garpta bulunan küçük Kâ' al-Yahûd mahallesinde 5.000 kadar yahudi bulunur (1934). Cenûp surlarının dışında kışlalar ve şimâl surlarının hemen karşısında küçük Şa'ûb kasabası yer alır. Surlarda mevcut 12 kapıdan sâdece 4'ü açıktır. „Küçük Ka'be“ adı ile anılan ve muhtemelen eski „Kâlis“ olan çifte minâreli ulu câmi, birbirini tâkip eden muhtelif hükümdar sülâleleri tarafından inşa edilmiş olan bir çok sarayların yer aldığı arap şehrinin aş-yk. ortasında kâindir. Bu kabil-sa-

rayların en mühim âbidesi, arab şehrinin şimali garbis'ndeki imamın ikametgâhı olan Bustân al-Mutavakkil'dir. Şan'â'da, halk hizmetine tahsis edilmiş âbideler olarak büyük bir belediye hastabânesi, bir eczahâne, 12 kadar hamam, biri san'at mektebi olan 3 mektep ve bir matbaa vardır.

Memleketin dağlık olması ulaştırma işlerini güçleştirmiştir. Kızıldeniz'e doğru iniş şimdi Hıdayda'ye ulaşmıştır Msl. Vâdi Şunfur gibi çok kolay inişli vâdiler, nihâyetlerindeki âsâyışsızlık sebebi ile umûmiyetle kullanılmaz. Bunun gibi Cebel Hâzûr Nebi Şu'ayb'in cenûbundaki Kârî Vâl („geyik boynuzu“) 'e uzanan yol da, 2.800 m.'ye kadar çıktıktan sonra, tekrar 1.500 m.'ye iner ve 2.200 m. yüksekliğinde Manâha yakınındaki kahve yetişen dağların Harâz geçidi ile yeniden yükselir ve tekrar Tihâma'deki Bâcil önüne iner. Şan'â'dan kuş uçuşu 170 km. uzakta bulunan Hıdayda'ye, muntazam türk postası Sarât'tan geçmek üzere, deve sırtında iki buçuk üç günde ulaşırdı. Bu yolu Arabistan'ı Suriye'ye bağlayan bir telgraf hattı tâkip eder. Bugün hâlâ Şan'â'ya sevk etmek üzere tuz istihsâl edilen ve şarkı şimali şarkî istikametinde, doğru yol ile, 120 km. mesâfede bulunan eski Ma'rib [b. bk.]'e giden yol, önce bu şehrin şarkında bulunan dağ gerek şimalden, gerek cenûptan dolaştıktan sonra, su bakımından zengin olan Vâdi Zâna'den geçerek, Cavf'e iner. Şimal—cenûp münâsebetleri 'Adan'e doğru Yarim, Zafâr harâbeleri, Canad, al-Hôta üzerinden ve Mekke'ye doğru da Şa'dâ, Bişâ, Turaba üzerinden te'min edilir; krş. /A, I, 473b. Mekke'ye giden tâcir ve hacıların tâkip ettikleri ve Hıdayda'nın aş-yk. 40 km. cenûbunda bulunan ve al-Mahcam'den itibâren kullanılan yol evvelâ Vâdi Surdud istikametinde dağ geçerken, 'Aden'den başlayan Tihâma yolu, Zabîd'den geçerek, şimalde doğru çıkar.

Şan'â, çok eski bir şehir olmasına rağmen, tarihine bugüne kadar keşfedilen Ma'in ve Sebâ devirlerine âit kitâbelerde rastlanmamaktadır; Glasser 424 kitâbesi, str. 13'te zikredilen Şn'u'nun Şan'â olduğu kabul edilecek olursa, ona bugüne kadar Himyeriler devri için, ancak farazi olarak temâs edilmiş olur; bu kitâbe milâdî I. asrın ortalarına âit olmalıdır; zira str. 3'te zikredilen Şan'â'da zafer kazanan veya Şan'â'nın gâlibi Saba ve Zû Raydân hükümdarı İlşarh Yaşîb *Periplus maris Erythraei*, § 26 (bk. F. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika*, 1895, s. 117 v. d.; M. Hartmann, *Der islamische Orient*, 1909, II, 150 v. d.)'daki Elisar ile aynı kimse olmalıdır. Cûmdân [b. bk.] sarayının beybetli

harâbelerinden mülhem efsâneler ve şii'ler bize Şan'â hakkında daha çok şey öğretmektedir. Eski adının Azâl olması muhtemel olan şebri ve sarayı Sâ'm yaptırmış olmalıdır. Bu adın sonraları *Tekvîn*, X, 27'den a'ınmış olması mümkün olduğundan, Şan'â'nın Kitâb-ı mukaddes'teki Üzâl olması faraziyesi, Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, 1875, § 294 'in Şan'â'nın Batlamyus, *Geogr.*, kitap VI, bahis VII, § 38'deki Menambis basile'on olduğu tefsiri yahut Glaser (*agn. esr.*, s. 122 ve *Skizze d. Gesch. u. Geogr. Arabiens*, 1890, II, 427, 310)'in eski adın Taffîz olduğuna ve şimdiki adın da Ma'rib bölgesinden geldiğine dair te'yidi gibi, ihtimâl dışında kalmaktadır.

Ancak habeshîlerin istilasından sonra, Yemen'in Roma ve İran arasındaki cibanşümûl siyâsî ihtilâfa dâhil olmasını müteâkip, Şan'â yukarı-Yemen'de bugüne kadar muhâfaza ettiği mühim rolünü oynamaya başlamış ve bu rolü, fâsılalı olarak, bütün Yemen'de elinde tutmuştur. Bu 14 asır boyunca, Yemen taribinin bu biricik şehrin mukadderâtında in'ikâs eden vak'alarının bazıları ancak kısaca kaydedilebilir. Abraha, 'İsâ'dan sonra 530 sıralarında, biristiyanlara Şan'â'da dahi eziyet eden yahudi kralı Zû Nuvâs'ı mağ'ûp ve kendi rakibi habeshî Aryâ'tı bertaraf ettikten sonra, bu yeri habeshî umûmî vâililere pâyita't yaptı. Şebirde bir hristiyan katedrali, Kâlîs veya Kûlaya (*ekklesia*) yaptırdı. İnşaat malzemesi Ma'rib harâbelerinden alınmış, işçiler ve mozayikler Bizans imparatoru tarafından te'min edilmiş olmalıdır. Yemen'in eski hükümdar âilesinden Zû Yazan tarafından çağırılan Husrav I. Anûşîrvân'ın kumandanı Vahraz, 570 yılına doğru, Abraha'nın oğlu ve ikinci halefi Masrûk'u memlekettten çıkardı ve orada evvelâ bir az evvel zikrettiğimiz yerli hükümdar sülâlesi ile paylaştığı bir iktidar te'sis etti; bilâhare İran idâresini yerleştirdi; ölümünü müteâkip, nakledildiğine göre, oğlu, torunu ve oğlunun torunu bu devleti iranlılar adına idâre ettiler. 10. (631) yılında, başka kaynaklara göre ise, bundan iki sene evvel, beşinci vâli Bâzân islâm dinini kabul etti. Yine bu 10. hicret yılında Muhâcir b. Abî Umeyyâ b. al-Muğîra, Yemen zekât tahsildarı olarak, Şan'â'ya gönderildi. Müteâkip sene şehir, 3 ay müddetle, Cûmdân'a tahassun eden Peygamber aleyh'dârı sahte peygamber 'Abhala b. Ka'b al-Asvad'in elinde kaldı. Onun bu teşebbüsü, Peygamberin ölümü ile, busûsiyle Zû Yazanlardan biri olan 'Amr b. Ma'dî karib'in uğrunda mücâdele ettiği umûmî Yemen istiklâl savaşları ile birleşti. Medine hükûmeti en iyi desteğini araplaşan İran asilleri olan *abna'*

[b. bk.]'da buldu h. 11 (632) yılında Fayrûz Day'amî ve al-Muhâcir Şan'â'da, yukarı-Yemen'de hâkimiyeti yeniden te'sis ettiler. Efsâneyle göre, Himyeriler devrinde kitâbelerden tanıdığımız 'Amr b. Abî Şarh b. Yaşîb tarafından yeniden inşâ edilmiş olduğu anlaşılan Cûmdân sarayı şüphesiz bu şiddetli harpler sırasında tahrip edilmiştir. Fetihden sonra oldukça sağlam bir idâre buküm sürdü; husûsiyle Şan'â ve eivârının yüksek şahsiyetlerine Medine çok itibâr göstererek muâmele ediyordu. 'Omar I.'in al-Muhâcir'in yerine tâyin ettiği Ya'lâ b. Munya, 'Alî iktidâra gelinceye kadar, vazifesine devam etti. al-Ya'kûbî (II, 208 v. d.)'ye göre, Talha'nın Şan'â' gibi bir taşra idâresine gitmek istememesi ve al-Zubayr ile birlikte Ya'lâ'nın Şan'â'dan Medine'ye getirdiği bütün Yemen zekât hâsılâtını eli altında bulundurmak istemesi dolayısıyla, 'Alî Ya'lâ b. Munya'yi vazifesinden aldı ve yerine 'Ubayd Allâh b. 'Abbâs'ı tâyin etti; fakat bazı kaynaklara göre, 40 (660) yılında 'Alî'nin öldürülmesinden önce, 'Ubayd Allâh veya buon yerine geçen kimse, Muâviya I.'nin emri ile, Busr b. Aryâş tarafından Şan'â'dan çıkarılmıştır.

„Şan'â'da daha uzak“ yabut „ber kes, hat-tâ Şan'â'dağlarının çobanları bile“ gibi atasözü kabîlinden terkipler mevcuttur (Tabari, I, 2752; III, 2472). Müslüman devletinin merkezi, Suriye'ye, daha sonra da Irak'a nakledilince, yukarı-Yemen daha çok teorî edilmiş bir duruma düşer ve tarihinde de bu hâl hiss edilir. Birbirleri ile harp eden, fırsat düştüğünde birbirini destekleyen üç nevî ku'ret, bilâfete karşı idi: memleketin yerli hükümdar soyundan gelenleri, istiklâl hırsı taşıyan vâililer, fikirlerini merkezden uzakta yayan ve bunları devletler kurmak sûreti ile tahakkuk ettirmeğe çalışan mezâlep reisleri. Oldukça eski bir râfızî olan 'Abd Allâh b. Sabâ [b. bk.] bize „Şan'â adamlarından biri“ olarak gösterilmiştir. Bu sapa memleket hakkındaki az bilgiler buranın sükûnet içinde bulunduğunu göstermekle beraber, Emevîlerin Şan'â'nın ihtilâfsız bâkimleri olmuş olduklarını ifade eder görülmektedir. Emevîlerin inhitat devirlerinde kumandan İbn A'tîya, 130 (747/748) senesinde Şan'â'da hâriciler halifelğini kurmuş olan 'Abd Allâh İbn Hamza'nın başını Marvân II.'a göndermeğe muvaffak oldu. Abbâsîler devrinde vaziyet daha çok güçleşti; al-Hâdî'ye itâat edilmedi. Hârûn al-Raşîd devrinde, onun beşinci vâlisi Hammâd al-Barbarî, ancak 9 sens mücâdeleden sonra, Hemdânîlerden âsi al-Haşım b. 'Abd al-Macîd'i yakalamaya muvaffak oldu ve onu al-Sarât'tan Şan'â'ya

mahbus olarak getirebildi. 188 (803) yılına doğru, şehir sâdece bir harâbe yığınından ibâret idi. Vaziyet, III. asrın başına, 'Alî âilesinden İbrâhîm b. Mûsâ b. Ca'far al-Cazzâr („kasap“), gerek kendi besâbına çalışan bir sergüzeştçi olarak, gerekse Şan'â'nın resmî vâlisi sıfatı ile, nüfûzunu Mekke'ye kadar genişletinceye kadar düzelmedi. Ona mubâliif olan vâli Hamdavyb b. Mâhân'ın vaziyeti daha az şüpheli değil idi. Binnetice hükûmet türk hassa birliği kumandanlarına mürâcaat etmeğe mecbûr oldu. 256 (869)'ya doğru Hivâililer soyundan gelme Ya'furîler, bir anlaşma ile, Şan'â'ya hâkim oldular; bu anlaşmaya göre, Muhammed b. Ya'fur (bâkimiyeti: 872—892), halife Mu'tamid'in adının *hutba*'lerde zikredilmesini kabul ve Zabîd Zeydîlerine bir cizye vermeği vaadediyordu; fakat onların şehir içindeki hâkimiyetleri bile çok kere sekete uğradı. Muhammed'in oğlu İbrâhîm'in iktidâra geçtiği 279 (892) yılında sarayı rakip Şihâb sülâlesi mensûpları olan yerliler ve evvelce Şihâbların düşmanı olan *abna'* tarafından yakıldı. Bundan sonra, biri şehri ilk defa 288 (901) senesinde takriben 4—5 ay müddetle işgâl eden Zaydîlerden Yahyâ b. Husayn'in idâresinde şimalden Şa'da'den gelen, diğeri al-Muzayhira [b. bk.] istihkâmına istinât ile, 293 (905) başlarında şehri işgâl ve kalede oturmak sûreti ile, burayı 2—3 ay idâre eden Karamatîlerden 'Alî b. al-Fazl idâresinde cenûptan gelen olmak üzere, iki şii zümresi Şan'â üzerine yürüdü. Ya'furîler ile Zaydîler ve Tarîf sülâlesine mensûp olup, Ya'furîlerin âsi himâyegerdeleri olan Karamatîler ile Abbâsî vâlisi ve kumandanları arasında, Yahyâ'nın buraya gelişinden asrın sonuna kadar (milâdî 913) geçen 12 sene zarfında Şan'â, en az 20 defa zaptedildi; müzâkereler sonunda 3 defa geri verildi ve aş-yk. 5 defa da boşu-boşuna muhâsara edildi. al-Mas'ûdî (II, 55)'ye göre, Karamatî'nin ölümünden sonra, Ya'furîlerden As'ad b. İbrâhîm idâresinde Şan'â 303'ten 332'ye kadar (915—943) parlak ve çok sâkin bir devir yaşadı. Bu sonuncunun ölümü ile ortaya çıkan âile kavgaları eski karışıklığı geri getirdi. Zaydîlerden Yahyâ'nın torunu Mahtâr 345 (956)'te şehri zaptetti; fakat aynı senede öldürüldü. Şehrin caddeleri ve mahalleleri, Pavlân ve Hamdân âileleri etrafında birleşen toplulukların muhârebe meydanı hâlini aldı. Hemdânîlerin reisi Zâhâk'ın arkasında iktidarları yeniden kabul edilen Zabîd Zaydîleri saklanıyor ve barekete geçiyorlardı. Bununla beraber, 377 (987 veya 379 (989)'da Şan'â'nın Ya'furîlerin sonuncu mübâhim mümessili 'Abd Allâh b. Kahtân mukabe-

le-i bilimsilde bulunup, Zabîd'i tabrip edebildi 'Abd Allâh daha eyvel sayıları epey kabarık olan Karmatîlerin desteğini te'min etmiş, Fâtîmî bilâfetine resmen tanımış idi. Şulayhîler de aynen bu siyâseti tâkip ettiler. Bunların ilki 'Alî b. Muhammed, Fâtîmîlerin dâ'i'si sıfatı ile, 453 (1061) 'e doğru Şan'â'yı kendisine ikametgâh yaptı ve aş-yk. yarım asırdan fazla bir müddet zaydî imamlarının zaman-zaman Şa'da 'den gelerek, düşman âileler arasına sızıp, onları birbirlerine düşürmeleri ile, gittikçe artan karışıklıklara son verdi. Melike Sayyida Hurra, bukûmet merkezini aşağı Yemen'deki Cubla'ye nakledince, akrabaları olan Yâmilîler Hâtîm b. al-Çaşîm'in istiklâlini ilân ettiği 492 (1098) yılına kadar 10 sene müddetle şehri melike adına muhâfaza ettiler. Hâtîm b. al-Çaşîm'in sülâlesi olan Hamdânîler sülâlesi, Yâmilîlerin ve bilhassa Şa'da ve Nacrân zaydî imamlarından Ahmed b. Sulaymân al-Mutavakkil'in sebebiyet verdikleri saltanat fâsılası ve mütad âile kavgaları ile geçen karışıklıklar arasında, Şalâh al-Dîn Ayyûbî'nin kardeşi Tûrânşâh'ın şehre giriş tarihi olan 569 (1174)'a kadar bukûmranlıklarını devam ettirdiler.

55 sene devam eden Eyyûbî saltanatı Şan'â'nın uzakta bulunan büyük bir devletin hâkimiyeti altında tutulamayacağını isbât etti. Şehre iki saat mesâfedeki dağlar üzerinde inşa edilmiş olan Birâş kalesine istinât eden Hamdânîlerden 'Alî al-Vahîd b. Hâtîm 583 (1187) yılında şehrin sûrlarını, müstahkem sarayı ve evlerin büyük bir kısmını tahrip etti. İmâm 'Abd Allâh al-Manşûr, 595 (1199) 'te ve daha sonra 611 (1214) 'de olmak üzere, çok kısa bir müddet hüküm sürdü. Daha sonra Ta'izz [b. bk.] Resûlîlerinin hâkimiyeti, 626 (1229) tarihinden itibaren, Şan'â'da kuvvetle yerleşti. Bir çoğu emirlerden ve Şan'â askerî reislerinden müteşekkil olan vâililer zorla kendilerini kabûl ettirdiler. Sultanlar da çok kere kendiliklerinden tahta çıkarıldılar. 648 (1250) 'de veya 671 (1271) tarihlerinde olduğu gibi, şehrin imamlar tarafından zaptı, çok kısa fâsıllar ile ve çabuk olmuştur. Zaydîlerin hâkimiyetinin tekrar te'sisi ancak bir asır sonra mümkün oldu. İmâm Şalâh b. 'Alî yalnız Şan'â'da tutunmakla kalmadı; aynı zamanda 777—793 (1375—1391) yılları arasında yaptığı bir çok teşebbüsler ile, Zahîd, 'Aden ve Ta'izz'e doğru ilerleyebildi. Kendisinden sonra yerine geçenler aşağı-Yemen'in yeni Tâhirîler hükümdarlarını başarı ile bertaraf edebildiler. Bu hükümdarların birincisi 'Âmir b. Tâhir b. Mu'avvada 861 (1456) 'de, kısa bir süre için, Şan'â'ya girebildi. Memlûk sultanlarının sondan ikincisi Kânşûh [b. bk.] al-Çavri'nin kaptan-ı deryâsı

al-Husayn şehri 913 (1507) 'te zaptetti ve Kânşûh 922 (1516) 'de buraya Mekke şerifi Barakât II. b. Muhammed b. Barakât I. 'i vâli olarak gönderdi. Fakat Şan'â'ya hemen ertesi yıl tekrar imâm Yahyâ Şaraf al-Dîn'in eline geçti. [Osmanlı] pâdişâhı Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı 1517 yılında Memlûk sultanlarının elinden alınca, kısa bir zaman sonra, onların idâresinde bulunan Yemen de Osmanlı bâkimiyetine girdi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın beylerbeylik, nâvânî ile Yemen vâililiğine tâyin ettiği Solak Ferhad Paşa'nın maiyetinde bir kumandan olan Özdemir Paşa 953 senesinin recep ayı ortalarında (1546 yılı ağustos ortaları) Şan'â'ya girdi. 1038 (1628) 'de Haydar Paşa, 1087 (1676) senesine kadar iktidarda kalan Kâsîmî soyundan İmâm Muhammed karşısında mağlûp oldu. Muteâkîhen muhtelif imamlar arasında kavgalar devam etti. Memleketin büyük emirleri, bedevî âileler ve kökleri bir türlü kazınamayan Karmatîler, bu kavgalar dolayısı ile, yenden büyük bir hareket serbestisi elde ettiler; bu fırsattan istifâde eden yabancı devletler memleketin iç işlerine müdâhalede bulundular. 1233 (1818) 'te her şeyi yıkıp-mahveden bedevîler istilâsı, 1251 (1835) senesinde yeniden başladı. Bu vaziyet, imâm nâihî al-Nâşîr'a, Mısır vâlisi Mehmed 'Alî Paşa ile şehrin satışı mevzuunda müzâkereye girişmek fikrini telkîn etti. İmâm 1265 (1849) 'te osmanlı kumandanı Kıbrıslı Tevfik Paşa'nın şehre girmesine müsaade etti; fakat ikinci günden itibaren, askerî birlikleri yok edildi ve müteâkip sene mücâdeleye karışmış olan Mekke şerifi Muhammed b. 'Avn imâmı azletti; fakat bunun tâyin ettiği başka imâm da şehri muhâfaza etmeğe muktedir değildi. 1267 (1851) ve 1269 (1853) yıllarında yeni istilâlar oldu. [Müşirlik ve vezirlik rûtheleri ile Yemen vâililiğine tâyin edilen Osmanlı kumandanı Ahmed Muhtar Paşa'nın] Şan'â'ya, yeni bir hücum ile, 1288 (1871) senesinde zaptetmesinden sonra, birası Yemen vâilâyetinin merkezi ve yedinci Osmanlı kolordusunun karargâhı oldu; fakat bu vaziyet de Zaydîler ile devam ede-gelen anlaşmazlıklara son veremedi. Osmanlılar, 1905 ilk baharında imâm Mahmûd Yahyâ b. Hamîd al-Dîn'in yaklaşması üzerine, şehri ve civârını boşaltmağa mecbûr oldular. Her ne kadar Osmanlılar, şehri son bahar sıralarında yeniden zaptettiler ise de, tam mânâsı ile olmamakla beraber, burada türk hâkimiyetinin te'sisi için 5 yıl daha geçmesi lâzım geldi. Birinci cihan harbinden sonra, 10 ağustos 1920 tarihinde akdedilen Sevr muâhedesî ile, imâm Mahmûd Yahyâ, Şan'â'ya Yemen bâkimi olarak tanındı [ki 1546'da Osmanlılar tarafından zaptedilen Şan'â, kısa fâ-

sıllalar ile, bir kaç defa tekrar yerli imamlar eline geçmiş olmakla beraber, 1920'ye kadar 3 asırdan fazla bir müddet osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlıların burada te'sis ettikleri dini, adli ve diğer nizam'ları muhâfaza edilememiştir.]

Ücerâlığına ve karışıklığına rağmen, Şan'â'ya islâm ilmine hizmet etmiştir. Orada tarihî hikâyeleri ile 'Abîd b. Şariya meşhûr oldu ve Mu'aviya L.'nin sarayına dâvet edildi. Bu şehir hal-ki onun çok genç meslekdaşı olan ve Kur'an'ı en iyi bilenler arasında bulunan, Şan'â'da ölen Vahb b. Munabbih ile iftihar ediyordu. İkinci asırda hadis toplayanların ekserisi Şan'â'ya geldiler. Bunlar arasında 'Abd al-Razzâk b. Hammâm b. Nâfi' 'in derslerini tâkip eden Ahmed b. Hanbal ve Yahyâ b. Mu'in bulunuyorlardı. Bu 'Abd al-Razzâk b. Hammâm b. Nâfi' 211 (827) 'de Şan'â'da öldü. Şan'â aynı zamanda şâir, dilci, tarihçi ve bilhassa nesep âlimi ve coğrafyacı olan al-Hamdânî [b. bk.] 'nin doğup-öldüğü yerdir. Şan'â' imamlarının çoğu, niç olmazsa mîkdar bakımından, mühim edebî eserlerin yazarlarıdır ve onlar diğer dini cereyanların temsilcilerinin aynı şekilde faaliyette göstermeğe teşvik ediyorlardı. Muhtelif müslüman ve yahudi zümreleri arasında uzun zaman hristiyanlar da tutunmuş veya nestûrî kilisesinin en çok genişlediği devirde hristiyanlar da burada yeniden yerleşmiş idiler. Bu cümleden olarak, 225 (840) 'e doğru, Thomas de Margâ (*The book of governors*, nşr. Budge, I, 238) Mâr Petrus'u bu devrin Yemen ve Şan'â' piskoposu olarak zikretmektedir.

Avrupalılara gelince, italyan Barthema 1508 'te Şan'â'ya bir mahbus olarak girdi. C. Niebuhr ile, hedefi gerek hizzat Şan'â'ya, gerek Şan'â'dan itibaren Ma'rih ülkesi olan bir takım keşifler başladı. Şan'â' ve civârında toplanan kitâbelerin az olmasına rağmen, Glaser, Landberg, Caprotti ve Burchardt çok kıymetli yazma eserler e'de edehildiler.

Bibliyografya: Arap coğrafyacı ve seyyahları Şan'â'dan sık-sık bahsetmişlerdir. Şan'â'nın ve civârının iktisadî vaziyeti hakkında Yâkût ile birlikte mühim kaynak olarak, al-Mukaddasi (BGA, III); İbn Hurdâzbeğ (*ayn. esr.*, VI); İbn Havkâl (*ayn. esr.*, II); Nâşîr-i Husrav, *Sefer-nâme* (trc. 'Abd al-Vahâb, İstanbul, 1950; İbn Battûta (trc. Mehmed Şerif [Çavdaroglu], İstanbul, 1333—1335, s. 270, 274, bilhassa Hamdânî, *Şifât Caîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller, 1824, D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Jüdarabiens* (S. B. Ak. Wien, XCIV ve XCVII). Arap umûmî tarihleri dışında bk. Nöldelke, *Geschichte der Perser und Araber*

z. *Zt. der Sasaniden* (Leiden, 1879); Kay, *Yaman, its early mediaeval history* (London, 1892); al-Fazracî, *The pearl-strings* (giriş ve trc. Redhouse; nşr. Muhammed 'Asal, GMS, III); C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919); Ahmed Reşîd, *Tarih-i Yemen ve San'a* (İstanbul, 1921), I—II; M. Hartmann, *Der islamische Orient* (Leipzig, 1909), II; İbn al-Mucâvir, *Tarih al-mustabşir* (nşr. Oscar Löfgren, Leiden, 1954, I—II, 179 v. dd., 185 v. d., 188 v. dd.; Mehmed Memduh, *Miftâh-i Yemen* (İstanbul, 1330, s. 7 v. d.; Yahyâ b. al-Husayn b. al-Mu'ayyad al-Yamanî, *Anbâ' al-zamân fi ahbâr al-Yaman* (Berlin, 1936), bk. lihris; al-Azrakî, *Ahbâr Makka* (Mekke, 1352), I, 83 v. d., 134, 137; Hasan Kadri, *Yemen ve hayatı* (İstanbul, 1328); Âtîf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326); al-Kihâî, *al-La'îf al-saniya* (Berlin yazm., nr. 9746).—C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien...* (Kopenhagen, 1774), I, 410 v. dd.; U. I. Seetzen, F. von Zach, *Monatliche Correspondenz* (1813), XVII, 180 v. dd.; XVIII, 353 v. dd.; Ch. J. Cruttenden, *Journal of the London Royal Geogr. Soc.* (1838), VIII; Jacob Safir, *Eben Safir* (Lyck, 1866), I (ihrânice); Arnaud ve Halévy (*JA*, 1843 ve 1872, Şan'â' seyahatleri hakkında); Zehe, *Arabien und die Araber seit hundert Jahren* (Halle, 1875), s. 56 v. dd.; Manozzi, *el-Yemen* (Roma, 1884), s. 100 v. dd.; Glaser, *Petermanns Mitteilungen* (1886), XXXII, 1 v. dd.; Hogarth, *The penetration of Arabia* (London, 1905); H. Burchardt, *Z. G. Erdk. Berl.* (1902), s. 593 v. d.; Wavel, *A Modern Pilgrim in Mecca and a siege in Sanaa* (London, 1912), s. 228 v. dd.; Jacqueline Pirenne, *À la découverte de l'Arabie* (Paris, 1958), bk. fihrist; Carl Rathjens, *Jewish domestic Architecture in San'a, Yemen* (Jerusalem, 1957); *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1955), s. 29—33].

(R. STROTSMANN.)

[Bu makale N. ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAN'Â'. [Bk. SAN'Â.]

SANACAT. [Bk. SENEÇAT.]

SANAD. [Bk. İSNÂD.]

SANÂ'Î. [Bk. SENÂÎ.]

SANAM. [Bk. SANEM.]

SANÂR. SANÂR F. şad dînâr'ın bozulmuş şekli), İran'da Fatih 'Alî Şâh 1212—1250=1797—1834 zamanında yarım-abbâsî veya mahmûdî gümüş bir paraya verilen ad. Ağırlığı 36 habbe (2,34 gr.) idi. Fatih 'Alî'nin hükümdarlığının 30. senesinde yaptığı inkılâp

esnâsında, bu para, mürekkebâtı ile birlikte, tedâvülden kaldırılmıştır. (J. ALLAN.)

SANAVİYA. [Bk. SENEVIYE.]

SANC. ŞANC, ŞINC, her türlü zil mânâsına gelen umûmî bir tâbir. Hem al-Cavbarî, hem al-Cavâlîkî bunun arapçalaşmış bir kelime olduğunu söyler. Lâ'nî bunun farsça sanc veya sinc'den müstak olduğunu düşünür ve İbn Hurdâzbih (ölm. 300=912/913 sıraları) bunun İranlılar tarafından icat edildiği kanâatindedir (al-Mas'ûdî, *Murûc*, Paris tab., VIII, 90). Diğer taraftan elimizde âsûrî şanaku („itmek“ veya „birbiri ile çarpıştırmak“) kelimesi vardır ve âlet eski sâmil taraftan çok iyi biliniyordu. Şanc kelimesi eski arap edebiyâtında da zikredilmiştir. al-Kutâmî şanc al-cinn'i zikreder ve İbn Muhriz [b. bk.]'e Şannâc al-arab denilirdi. Bu kelimenin mübâlegâ ifâde etmek üzere kullanılan müennes şekli Şannâcat al-arab lekabı ile tanınan al-A'sâ Maymûn'un unvânında ve Mas-turâd adlı bir şahsın al-Şannâca adında bulunmaktadı. Bununla berâber, bu hâllerde sırf âletin mi veya sâdece bir mecâzın mı kastedilmiş olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar, çenk denilen mûsikî âletini göstermek üzere, çank [bk. mad. M'ZEF] kelimesi kullanılıyor ise de, şanc (> fars. gang) kelimesinin aynı zamanda bâzı arap muharripler tarafından „çeng“ mânâsında olmak üzere kullanılması ile bir başka karışıklık meydana çıkmaktadır.

Şanc veya sinc İslâm ülkelerinin şarkında umûmiyetle zil mânâsında kullanılmıştır; hâl-bukî garpta, orta çağdan itibaren, zinc daha umûmî idi. Bu âlet çift olarak çalınır ve mûsikîde olduğu kadar, raksta da ölçü veya âhengi temin etmek için bundan istifâde olunur. Eski devirde zilin âhenk âleti olarak muayyen bir vazifesi olduğu İbn Zayla (ölm. 440=1048 tarafından. *Kitâb al-kâfi* (var. 235)'sinde tesbit edilmiştir. Âlet muhtelif şekil ve eb'adda olabilirdi. Bugün parmağa takılarak kullanılan ziller umûmiyetle 4 veya 5 cm. kütürlüdür ve baş parmak ile orta parmağa takılır. Resimleri Niebuhr (I, levha XXVI), Villoteau (levha CC, 26), Lane (*Mod. Egypt*, 5. tab., s. 366), Christianowitzeb (nr. 36), Lavignac (s. 2794, 2936) ve Sachsse (levha 8, nr. 36) tarafından verilmiştir. Bunun örnekleri müzelerde, bilhassa Brüksel (nr. 293) 'de ve New York (nr. 383) 'ta bulunmaktadır. Villoteau'ye göre, şanc için diğer adlar şunlardır: zîl (> türkçe zil), kâs (muhtemel olarak menşe'de kâse şeklinde) ve sacca veya sâcca şüphesiz şacca yazılması gereken bir kelime). Suriye'de câri kullanmada fukayşa ve Fas'ta naykşa (nâkûs'un küçültme şekli) tâbirle-

rini buluyoruz; bunların ilki şukayfa [aş. bk.] 'nin sesleri yer değiştirmiş olan şeklidir. Şalâşil (müf. şalşal) tâbiri de tiz perdede ses uzatmağa yarayan bu şekilde mâdenî âletlerin bepsi için kullanılmış idi. Şanc kelimesi zîl veya zill gibi, fiil kökü şall („tınlamak, ses vermek“) olan ses taklidi menşe'li bir kelimedir. Bunlar bütün sâmi dillerde bilinmektedir. Saadia (ölm. 941) arapça kökü ibranî şâlal'a benzetir ve *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır)'da Mazâmîr, CL, 5'in ibranî şelşelim (zîl)'den gelen arapça muşâlşâlât bulunmaktadı. Bir çerçeveye bağlanmış küçük ziller de kullanılmakta idi. Bu âlet çağâna veya şağâna adı ile tanınıyordu [aş. bk.]. Uçlarda birbirinden ayrılan ve her birine küçük bir zil takılı olan iki veya üç kollu mâdenî bir çift kuskaca benziyordu. Bu âlete bugün zilli maşa denilir. Sâsânî san'atında bunun resimleri vardır ve İbn Hallikân (*Biogr. Dict.*, III, 491) ile Anvâr-i Suhaylî'de zikredilmiştir. Bunun türklere gelme iki örneği New York (nr. 353, 1377)'ta bulunmaktadır.

Tabak veya çanak şeklinde el zilleri mevcuttur. Savaş ve rûhânî merâsim-mûsikisinde kullanılır. İskenderiyeli Clement (*Pædagogos*) arapların savaşta ziller (κύμβαλα) kullandıklarını söyler ki, bu ifâdesini, arap lugatçilerinin ayrı fikirlerine rağmen, gâlibâ muâsır olan arapça şannâcat al-cayş tâbiri telkîn etmiştir. al-Cavbarî şahn denilen tas şeklinde bir âleti tasvir eder. Bu tunçtan yapılmış küçük bir tas (fusayt) idi ve aynı nevîden başka bir tasa vuruluyordu. Bu tas, yâni çanak şeklindeki zil, savaş mûsikisinde çok gözde idi ve Badî' al-Zamân al-Cazârî (602=1205'te hayatta idi)'nin kendi kendine hareket eden âletlere dâir eserinde bulunan ve basılmış olan (*The Legacy of Islâm*, resim 91; Schulz, *Die pers.-islam. Miniaturmalerei*, levha II) askerî mûsikîye âit bir çok levhalarda bunun resmi vardır. Bununla berâber bu devirde zile kâs kâsa veya ka's deniliyordu ve Nâşir-i Hüsrev (*Safar-nâma*, s. 43, 46, 47) bunu Fâtımîlerin harp mûsikî âletleri arasında zikretmektedir. *Alf layla va layla* (I, 66, 323; II, 656; III, 150, 271, 274, 298)'de bu tas şeklinde ku'ûs veya kâsât, tubûl („cavul, tırpampetler“) ile birlikte, savaş sahnelelerinde sık-sık zikredilir. Şimdi el zilleri tabak şeklindedir ve şanc, zîl ve kâs adları ile bitirir (Villoteau, *agn. esr.*; Russel, *Aleppo*, I, 151). Villoteau Mısır ziline çapını 24, 4 cm. olarak gösterir. Filistin ziline bir örneği için bk. Sachsse (s. 66, levha 8). Askerî mûsikîde bu âletlerin sayısı için krs. mad. TABL-HÂNA. Bir buçuk asırdan beri, Türkiye zil imâlâtı ile

meşhûr idi ve her yıl İstanbul'dan binlercesi ibrahî edildirdi. Zil için orta çağda kullanılmış iki ad daha vardır ki, bunlar anılmağa değer: şaffâkatân ve musâfi. Birincisi *Kitâb al-agâ-nî* (V, 75)'de bulunmaktadır ve İbn Hacer al-Haytamî (Berlin yazması, nr. 5517, 19b) bunu şanc („zil“) ile mukayese eder. Musâfîk ve musâfîka kelimeleri *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır) ve *Vocabulista in Arabico* (XIII. asır)'da cymbalum („zil")'un karşılığı olarak gösterilmiştir.

Çalpâre. Arapçada elleri birbirine vurmağa şafk, şafk, tasfîk, tasfîk ve tasfîh denilir; bütün bu kelimeler „el çırpma“ mânâsına gelen ve ibranî şapak (*Hezekiyâ*, XXI, 17) ile akrabâ olan fiil köklerinden istikak eder. Ağaçtan veya mâdenden bir levhaya şafîha denilirdi ve gâlibâ „çalpâre, şak-şak“ mânâsına gelen muşaffahât kelimesi bu kökten gelmektedir. Arap şâiri Labîd (b. bk.) ölümlerine ağlamakta olan „anvâh“ kadınların elinde muşaffahât bulunduğunu söyler. Çalpâre veya şak-şak için başka bir keleme Pedro de Alcalá, *Vocabulista Aravigo* (1501)'da bulunmaktadır. Burada maciquif (*chapas para tañer*) ve mabiquif (*tarreñas chapas para tañer*) kaydedilmiştir. Son kelimedeki b, şüphesiz yanlışlık ile, c yerine konulmuştur. Dozy bu iki kelimenin musâfîk'in aynı olduğu, yalnız seslerinin yer değiştirdiği fikrindedir; fakat bunlara tekabül eden kelimenin maşâkîf (müf. mişkîfa) olması dâba çok muhtemeldir; bunun ârâmî dilinde kökü şekaf („el çırpma“) 'tır. Bk. bir de *Glossarium Latino-Arabicum* ile *Vocabulista in Arabico*'da şakf ve şukûf (*testa*). Yeni devirde şukayfât rakkasların kullandığı küçük zillerdir (yâni frans. *castagnettes*). Bu şak-şakların bir tasviri için bk. *Kitâb al-buldân*, Bodleian kütüp., Or. 133, 11b. İran ve Türkiye'de bunlara çarpâre (harfiyen: „dört parça“) veya çalpâre adı verilir (bk. H. G. Farmer, *Turkish Musical Instruments*, J R A S, 1936). Bu küçük ziller İbn Haldûn (*NE*, XVII, 354) tarafından zikredilmiştir ve Villoteau (s. 981) bunlara Mısır'da aklîğ denildiğini söyler. Bunlar kâsatân (ihtimâl frns. *castagnette* ve benzeri kelimeler bundan gelmektedir) adı ile tanındıkları İspanya'nın dışında o kadar itibâr görmemiştir.

Nâkûs adı ile bilinen ve vurularak çalınan levhalar ayrıca incelenmiştir (bk. mad. NÂKÛS).

Vurma değnekleri. Bu eski müslüman mûsikîcilerinin bir çoklarının elinde görülen bir âlet olan kazib „değnek, sopa“ 'dır. Bunun ne olduğunu tesbit etmek mûsikî âlimleri kadar şarkiyatçılar için de uzun zaman bir

mes'ele olmuştur. Bu âlet gerek yer, gerek başka bir şey üzerine vurularak, âhenk temini için kullanılan bir değnek idi. İbn Hacer al-Haytamî (19b)'de „kazib ile yastıklara (vas-â'id) vurma (zarb) işi hakkında“ başlıklı bir bölüm vardır. Bu, *Alf layla va layla*'de „sahte halife hikâyesindeki“ bir hâdiseyi hatırlatmaktadır; burada, uçakları meydana çıkarmak için, bir yastık (*mudavvara*) kullanılır. Burton *mudavvara* için, „yastık“ mânâsını kabûl etmedi ve bunun yerine „tahta veya mâdenden dâire şeklinde bir levha, bir gong“ ibâresini koydu. Peygamberin kazib sesinden (*şak-şak*) hoşlanmaması ve aynı şeyin imâm al-Şâfi'i (*al-Salâhî*, var. 79) bakında da nakledilmesi dolayısı ile, kazib'in sesi bakında az çok bir fikir edilmektedir. İhvân al-Şafâ' (I, 91) ile İbn Zayla (235b) musikîde buna bir yer verirler; bununla berâber kazib son zamanlarda kullanılmaz olmuştur ve yalnız beveskârlar ile halk arasında buna tesâdüf olunur. Filhakîka muhtazab kelimesi gitgide „nizamsız“ veya „irticali“ mânâsını almıştır.

Küçük çan, çingirak. Kâse, çanak veya mahrut şeklinde çingırağa arapçada en ziyâde caras, buna karşılık küre şeklinde olan çingırağa culcul denilir. Diğer taraftan caras büyük bir çan (*campana*) ve culcul küçük bir çan, çingirak (*tintinnabulum*) mânâsında kullanılır; bunun sebebi ihtimâl birinci tâbirin büyük bir âletin çingirakları, ikincinin de küçük bir âletinki için kullanılmasıdır. İslâmiyetten önceki devirde hayvanların boynuna küçük çan ve çingirak takılırdı ve bir hadîse göre, Peygamber kervan çanlarının sesinden hoşlanmazdı ve „yanlarında bir caras bulunan bir topluluğun yapına melekler gelmez“ (bk. ms. Muslim, *Libâs*, hadîs 103) meâlinde bir hadîs rivâyet olunur. Bir levha, bir zincir veya bir ipin üzerinde toplanmış bir takım çanlara tabla denilir. Bu tâbir ihtimal ibranî *tablâ*'dan alınmıştır; bunun da menşe'i, çingiraklar ekseriyâ tahta bir levha üzerine takılı olduğundan, yunanca *τάβλα*'dır. New York'ta (nr. 2659) bir *tabla* örneği vardır; bunda en büyük çingirak 5,8x10 cm.'dir. İbn Zayla (234b)'nin bize öğrettiği üzere, savaş gürültüsünü arttırmak için olduğu gibi, düşmanı korkutmak için kullanılan çanlar da var idi *Alf layla va layla* III, 294)'de, Garîb ile kardeşi 'Acîb'in hikâyesinde, çanlar (*acrâs*), çingiraklar (*calâcîl*) ve bir de yuvarlak çingiraklar (*şalâkîl*) taşıyan develer ile katırların bir muhârebesi görülür. Cervantes'e göre, İspanya Moriskoları bunların savaş mûsikîsi âletleri olarak kullanılmasına tahammül edemiyorlardı.

Çingiraklar (*culcul*) küre biçiminde idi; *salşal, dabbab* v.b. gibi, kelime menş'ini bir ses taklidinden almaktadır. al-Halîl (ölm. 175=791) bir defin (*duff*) kenarına tesbit edilmiş küçük zillerin (*şunûc*) sesini çingirakların (*calâcil*) sesine benzetiyordu (bk. Hivârizmî, *Ma-fâtih al-ulûm*, s. 236). Gerçekten bu küçük çingiraklar bâzan deflerin kenarlarına takılmıştır [bk. mad. DEF]. al-Muzarrid (VI. m. asır) nefesli çalgılara (*mazâmîr*) cevap veren def çingiraklarından (*calâcil*) bahseder (bk. *al-Mufaẓẓaliyât*, I, 165). Bu *calâcil* de, *tabla* şeklinde bayvanların da boğazına asılmakta idi ve Memlûkler zamanında, cânîlerin serpuşlarına da takılıyordu (al-Makrîzî, *Hittat*, I/II, 106). Bunlar seyyar şarkıcıların eşyasının bir kısmını teşkil ediyordu ve bu şarkıcılar da tıpkı Tal-mud yahudiliğindeki deliler gibi (Jastrow, *Dict. Targ.*, s. 518), bunları serpuşları üzerinde taşıyorlardı (Buckingham, *Travels*, I, 100). İran'da çana *zang* veya *darâ* ve çingırağa *zangula* veya *zangulîça* denilir. Türkiye'de bunlara, sıra ile, *çan* ve *çingirak* denilmektedir.

Kampanaların inkişâf ettirilmiş bir şekli araplar tarafından bilinmekte idi; onlar bu fikri yunanlılardan almışlardı. Bu âlet Müris-tus [b. bk.]'un bir eserinde tasvir edilmiştir; bu müellif bunu yazıları hiç olmazsa IV. (X.) asırdan beri (*Fihrist*, s. 270) arapçada mâlûm olan Sâ'âtus veya Sâtus adlı bir mısırlıya med-yündür. Âlete *culcul al-sayyâh* („gürültücü çingirak“) veya *culcul al-siyâh* („oktav çingirak“; krş. *Mach.*, IX, 26) deniliyordu.

Çınlayan müzikî âletlerinden biri de *cağâna* veya *şagâna* (> farsça *çagâna*) idi. Bu âlet bir çok şekillerde bulunurdu. Biri üzerine 100 kadar küçük çingirak takılmış bulunan mâdenî bir tel çenberin takılı olduğu tahtadan bir sap şeklindedir. Bir resmi için bk. Niebuhr (levha XXVIII). Bir başka şekline mâdenî mab-rût biçiminde küçük bir çardak takılmıştır; buna verilen *chapeau chinois* („çinli şapkası“) adı bundan ileri gelmektedir. Bu çardağa ve ufki üç veya dört kola küçük çingirak ve zil-ler asılıyordu. Bu XVIII. asırda Avrupa askerî müziklisine türklere geçmiştir ve İngiltere'de „Jingling Johnny“ adı ile bilinmektedir (bk. Farmer, *Rise and Development of Military Music*, resim 9. Türk âleti için bk. Wittman, *Travels in Turkey* [1803]). Şark hristiyan-ları bunun *mirvâha* (harfiyen „yelpaze“) adı ile bilinen değişik bir şeklini kullanıyorlardı. Bu âlet Bonanni (s. 127, levha LXXXIX), La Bor-de (I, 282) ve Villoteau (s. 1008—1010) tara-fından tasvir edilmiş ve resimleri verilmiştir. Dördüncü bir şeklini tarikat mensuplarıneca kullanılan *dabbûs* teşkil eder. Bu âlet ağaç

bir saptan ibâret olup, tepesine bir mik-dar zincir (*şalâsil*) ile çınlamağa mabsûs olan ve gevşek bir şekilde zincir halkalarına takıl-mış mâdenî parçalar asılmıştır. 69. cm. uzun-luğunda bir örneği New York'ta bulunmak-tadır.

Ş a k ş a k a. Bu âlet umûmiyetle *şahşiha* adı ile bilinmektedir. İran'da ve Türkiye'de buna *kaşık* denilmekte olup, birbirine bağlanmış ve her biri iç çukurunda bir mikdar küçük çanlar ihtivâ eden iki tahta kaşıktan ibârettir. Umû-miyetle buna bir sopa ile vurulur (bk. Advîelle, s. 15 ve Lavignac, s. 3076).

Armonika ve „Glockenspiel“. İb-vân al-Şafâ' (I, 90 ses verici kaplara (*avânî*), çömlek (*şarcarharât*) ve çanaklara (*carâr*) işâret eder. Arapça armonika için umûmi ad *fusût* idi ve İbn Haldûn (ölm. 808=1406) küçük sopalar (*kuzbân*) ile çalınan bu *fusût* 'tan bahseder (NE. XVII. 354). İranlı İbn Gaybî [b. bk.] çömlekten yapılan ve notaları her birinin içine konulan su seviyesi ile tâyin edilen *sâz-i kâsât* (harfiyen: „kâseler sazı“) 'ı tasvir eder (78, 81b); IX (XV.) asır-da yaşamış bir arap müellifi armonikayı *ki-zân* („testiler“) ve *havâbî* („çömlekler“) ad-ları ile zikr ve su muhtevâsını kaydeder (Brit. Mus., Or. 2361, var. 173). İbn Hacer al-Hay-tamî (ölm. 973=1565) sırgalı çanaklar (*şîni*) üzerine kamışlar (*aqlâm*) ile vurulmasını tas-vir eder. „Glockenspiel“ yalnız İbn Gaybî ta-rafından (81b) zikredilmiştir; kendisi bu âlet-ten *sâz-i al-vâh-i fûlâd* („çelik levhalar sazı“) adı ile bahseder. Bu saz her biri ayrı bir ses ve-ren 35 levha ihtivâ ediyordu.

Bibliyografya: Bk. mad. TABL ve bir de Sachsse (ZDPV, 1927); *Alf layla va layla* (Beyrut, 1880—1890); İbn Zayla, *Kitâb al-kâfi*, (yazm Brit. Mus., Or. 2361); Burton, *The Thousand Nights and a Night* (1885—1888); Bonanni, *Gabinetto armoni-co...* (1722); La Borde, *Essai sur la mu-sique ancienne et moderne* (1870); İbn Gay-bî, *Câmî al-alhân* (yazm., Bodleian, Marsh, 282). (H. G. FARMER.)

ŞANC. [Bk. SANC.]

SANCAK. SANCAK, 1. bayrak, san-cak (ar. *livâ*), bilhassa büyük eb'adda (*bay-rak* [ar. *râya* veya 'alam] 'tan daha mühim). Sancak, bir yerde toprağa saplanabildiği gibi, devamlı olarak bir binâya veya bir gemiye de çekilebilir; 2. (denizcilik istilabında) san-cak, ikinci sancak, geminin sağ ta-raftı, sancak tarafı; 3. (eski) aske-rî tımar veya *hâşş* (Osmanlı devletinde muayyen ölçüde); 4. Türkiye'de idarî bölge; 5. sançak tikenî veya dikenî (*Burhân-i*

kâfi, trk. trc., s. 88,25=sincan tikenî (bu nebat için bk. Barbier de Meynard, II, 101, burada kelime farsça olarak kabûl edil-mektedir).

al-Kalkaşandî (*Şubh al-a'sâ*, V, 458)'nin XV. asırda belirttiği gibi, *sancağ* (< *sanc-ağ*) keli-mesi *sanc-* (müellif, yanlış olarak, *sancı-* sek-linde göstermiştir) fiilinden gelmektedir („bir silâhı veya nevi sivri bir şeyi düşmanın vücûduna veya yere saplamak“; krş. Ş. Sâmî, *Kâ-mûs-ı türki*, mad.). Şark türkçesinde (Boudagov) ve hattâ sırpçada eski bir âriyet kelime-de (Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost-europäischen Sprachen*, Wien, 1884, II, 50) görülen *sançak* şekli Orhun kitâbelerin-deki *sanç-* fiilinden gelir (krş. Thomsen, s. 42; Radloff, s. 132). Krş. bir de F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 78,30, 86,48, Kazakçada *şanş-* (Rad-loff, *Wörterbuch*, IV, 949) ve altaycada *şanış-* ve *şanış-* (Katanov, *Opit izsledovania*, s. 429 ve 779) „sançmak, saplamak, dikmek, doğrult-mak“; bk. Mahmud Kâşgarî (XI. asır), *Divân lugât al-türk*, II, 171, 180, 182 ve III, 310.

Sancak kelimesi „sivri uç“ fikrini ihtivâ eden bir kelime âilesine mensup bulunduğun-dan, bunlar (bâzan ses bakımından bir de-ğişikliğe uğramadıkları hâlde), şu mânaları da ifâde edebilir: „zıpkin veya balık oku, çatal, sancı, karın ağrısı“. Bu nevi istikaklar için bk. *sançığ*, *sancih*, *sancık*, *çançık* (Tobol), *şanışkı* (kazak.) *sancığı*, *sancı* (ve bundan Osm. *sancı*-). Buraya bir de Abu'l-Fidâ'da ve Houts-ma tarafından negredilen *Türkisch-arabischen Glossar* (Leiden, 1894, s. 80 ve ar. metin s. 29) 'daki şahıs adı olan *sancar* (*yağ'ana* ile izâh edilmektedir) ilâve edilebilir ki, bu isim sâhi-binin doğum yeri olarak gösterilen *Sincâr* 'dan (krş. *Recueil des Historiens des Croisades*, 1872, I, *Hist. Or.*, krş. *fihrist*, mad. *Sincâr*). ziyâde, *sanc-* kökü ile ilgili olacaktır.

Sancak kelimesi bir çok yabancı dillerde kullanılmaktadır; son zaman'arda Balkan dil-lerine (krş. Miklosich, *ayn. esr.* ve bir de Saineanu, *Influenta Orientalia*), daha önce, arapça (krş. Dozy, *Suppl.*; bk. bir de W. Marçais, *Le dialecte arabe de Tlemcen*, Paris, 1902, s. 270, str. 90 v.dd.) ve farsçaya geç-miş olup, burada *Burhân-i kâfi* 'a göre „nişan, alem ve altın toplu iğne, kuşak“ mânalarına gelmiştir. Yeni farsçada *sancâk* (aynen) sâ-dece bir „toplu iğneye“ („dikiz iğnesine“ mu-kabil; krş. Nicolas, *Dict. français-farsan*, bk. mad. „épingle“) delâlet eder. Freytag, *sancak* kelimesi'nin larsça olduğunu söyler; türklere de bunu kelimenin farsça imlâsı (*s-n-c-â-k*) ile yazarlar; bunun aslını teşkil eden *sanç-* fiili ise, nâdiren *ş-* ile yazılmaktadır. Dikkate şâyân olan

bir husûs da farsçada *direfş* kelimesi'nin „uç“ mânasına kullanılmasıdır (bk. Hindouglo, mad. *pointe* ve *poignon*). *Burhân-i kâfi* 'da *sancâk* 'ın değişik bir şekli olan *sancûk* şekli de gös-terilmektedir. Eğer bu iranlılar tarafından bo-zulmuş bir şekil değilse, burada iranlılar tara-fından kullanıldığından dolayı muhâfaza edil-miş olan eski bir türkçe kelimeyi görmekteyiz. *Sancûk* kelimesinin, türkçe -*uk* (-*ık*) eki ile ya-pılmış bir şekil olarak, izâh edilmesi pek müm-kündür; çünkü bu ek geçişli fiillerden isim-i mef-'ul yapmak için kullanılır; yâni „sancılmış, di-kilmiş“. Fakat -*ak* eki yer adlarına delâlet et-me temâyülü ile („tesbit edilmiş“ veya tesbit edilebilen bayrak mânasına daha çok uyar), çok erkenden kullanışa hâkim olmuş olacaktır.

Yukarıdaki itikak ile ilgili teferrüattan anla-şılacağı gibi, kelimenin „ucu sivri direk üze-rinde olan bayrak“ mânasına kullanılması olma-sı daha çok muhtemeldir; fakat bu *sancâk* 'ın „bayraklı mızrak“ (bu mâna Kalkaşandî'den gelmektedir; orada *rumh* ile karşılanmıştır) şeklinde izâhının imkânsız olduğuna delâlet etmez. Bunun dışında, ilk türk *sancak* 'ının şeklini tesbit etmek güçtür. Bunlar üzerine at kuyruğu (veya yak-kuyruğu, bk. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, X, 365) takılmış bir sırtıktan ibâret mi idi, yoksa eskiden beri doğ-rudan-doğruya bir bayrak mı idi? *Çalış* (veya *şalış*, İbn Haldûn; metni için bk. Dozy, *Suppl.*, mad. *çalış*; burada yanlış olarak: *hâliš*, Cev-det Paşa ve Ahmed Râsim, bk. *bibliyografya*) 'a benziyor mu idi? Belki de bu tâbirlerin mâ-nası, bizim düşündüğümüzden daha az tahdit edilmişti ve yerine ve zamanına göre farklı kullanılıyordu. *Tuğ* [b. bk.] tâbiri umûmiyetle „at kuyruğu“ ı âiasında anlaşılmağa berâber, Kâşgarî (I, 169 ve III, 92; trk. trc. III, 127) 'ye göre, bundan yalnız „turuncu renkte ipek veya kumaştan yapılan bayrak“ değil, hâkimi-yetin diğer bir timsâli olan „kös ve davul“ da anlaşılırdı. İbn Haldûn hükümdarın *citr* 'i, daha doğrusu *çatr* (fars. „hükümdar şemsiyesi“) 'i ile türklere *çatır* (Kâşgarî, I, 340), daha sonra-ları *çadır* 'ı karıştırmaktadır. Türklere farsça kelimeyi daha eski türkçe *çovaç* (türk kâğan-larının ipek şemsiyeleri) tâbirine tercib et-mişlerdir (*çovaç* için bk. Kâşgarî, II, 149,17 ve III, 45,15; krş. Anad. *çoğuş* („güneş ışığının düştüğü yer“) ve Rabûzî'deki *cavaç* (Rad-loff, *Wörterb.*, IV, 59).

İlk şekli ne olursa-olsun, *sancak* her hâlde Selçuklularda bu k ü m d a r l ı k alâmeti ola-rak kullanılmıştır. İbn Bibî'nin türkçe metnin-de (nşr. Houtsma, *Recueil*, III) bu tâbir dâi-mâ *sultan* ile birlikte kullanılır (*sultanın san-cağı*). Burada (s. 135 v.d., 144, 169 v.d., 289.

357) bu tâbir müstabkem mevkîlerin muhâsarası münâsebeti ile geçmektedir ki, kalelerin fethini müteâkip, surlarına sancak dikilmektedir. Bâzan (s. 135 v.d.) muhâsara edilenler teslime râzı oluyorlar ve belki de yağmaya karşı te'minat olarak, kendilerine *sancak* gönderilmesini ricâ ediyorlar. Sultanın sancağı yanında bulunması zarûrî değildir; tarihçi (s. 357) bize *beyler-beyinin* hükümdarın sancağı ile nasıl sefere çıktığını anlatır.

Komşu beyler ve Selçukluların tâbîleri uzun müddet onların imtiyazına hurmeten sancak taşımamışlardır, ancak Musul atabeyi Sayf al-Din Gâzi b. 'Imâd al-Din Zengi (ölm. 1149), başı üzerinde açılmış *sancak* taşıyan *aşhâb al-afrâf*'ın ilki olmuştur (İbn al-Ağır, *Hist. des Atabeks de Mossoul*, bk. *Recueil des hist. or. des Croisades*, II/II, 167).

Eyyûbîler de, selefleri gibi, hareket ettiler. Mısır sultanı al-Malik al-'Azîz 1198 yılında yeğeni al-Malik al-Mu'azzam İsa Şam hâkimi olunca, kendisine „bütün dünyaya açmak üzere, *sancak* ile *livâ'* göndermiştir“ (*Kitâb al-raużatayn*, bk. *Rec. des hist. des Croisades*, *Hist. Or.*, V, 117). Eyyûbî hânedânından bir kız ile evlenmiş olan ve Mısır sultanı ilân edilen türkmen Aybeg 1250 yılında bir sefere iştirâk etmiş ve onun için hükümdar sancakları (*al-sanâcîk al-sultânîya*) açılmıştır (bk. Abu 'l-Fidâ, *Annales*, nşr. Reiske, IV, nictin, s. 516 ve tercüme, s. 515). Memlûklerde bir *sancakdâr* („hükümdarın sancağını taşıyan“) ile her hangi bir *'alamdâr* arasında fark gözetilirdi (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. XCVII). Daha sonra türkler zamanında Cezâyir'deki kullanışta bu iki istilâh aynı mânaya gelmiş olmalıdır; krş. *Mélanges René Basset*, II, 35.

Anadolu'da, Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru *sancak* yeni bir metbû olan ilk Osmanlı hükümdarının temlik alâmetlerinden biri oluyor. 1280 yılında, Karaca-Hisar'ın Osman tarafından zaptından sonra, Aşık Paşazâde'ye göre (İstanbul, 1332, s. 8 v.d.), Sultan 'Alâ al-Din III., Osman'ın yeğeni Ak-Timur vâsıtası ile, ona *sancak* ile takımını „*sancak yarağı*“ göndermiştir; Neşri'de farklı bir ifâde tercih edilmektedir (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XIII, 1859, s. 207 v.dd.). Aşık Paşazâde'nin bu münâsebetle verdiği mâlûmâta göre, Osman böylelikle *sancak-beyi* olmuş ve o günden itibaren *hutba* onun nâmına okunmuştur (Karaca-Hisar'da ilk hutbe Dursun Fâkih tarafından okunmuştur). Aynı müellife göre, sancaklar Ala-Sehir kumâşından yapılmakta idi (s. 56).

Müstakil sultan sıfatı ile Osmanlı hükümdarları kendileri de gittikçe artan bir sayıda

sancak-beyleri nasbetmişlerdir Eski itibârını bir az kaybetmiş olan *sancak*, üzerinde dalgalandığı arâziyi de ifâde eder olmuştur: o zamandan beri merkezî idârenin askerî ve kazâî mûmessilligini üzerinde toplayan bir idârî teşekküle de ad olmuştur. *Sancak* umûmî olarak, bir dirlik (*diri-lik* „hayat, yiyecek, tımar“) veya daha sarîh olarak, bir *hâşş* (yılıda 100.000 akçadan fazla hâsılâtı olan dirlik için kullanılan bir tâbirdir) ihtivâ eder. Üst tabakayı *beyler-beylerinin* büyük hassaları ve daha alt tabakaları *zî'âmet*, *tîmâr* ve *kuluç* gibi, ehemmiyetlerine göre sıralanmış, daha küçük tımarlar teşkil ediyordu.

Sultan bâzan çocuklarını bir sancağın idâresine me'mûr ediyordu (d'Herbelot, *Bibl. Orient.*, V, 122; buna *sancağa çıkmak* denilirdi, Selânikî, s. 286) veya tekaüt edilen beyler-beyi ve vezirlerine *sancak* tahsis ediyordu (msl. bk. Nâimâ, II, 23; III, 336 ve tür. yer.). Tuğlu *sancak-beyi* veya *mîr-livâ'*ların ellerinde bulundukları bölgelerin üzerinde mülkiyet değil, yalnız *taşarruf* hakları vardı ve kendileri bu bölgelerin *mutaşarrıf*'i bulunuyorlardı. XVII. asra kadar çıkan bu tâbir (Nâimâ, II, 23 s, 179 13 ve tür. yer.) sonraları idârede muayyen bir dereceye alem olmuştur (aş. bk.).

Bâzan *sancak-beyi* muayyen bir yıllık maâşî (*ulûfa*) olan bir me'mûrdan ibâret idi ve bunlara sancakların *sâliyâne* şeklinde verildiği tasrih edilirdi. Merkezden uzak olan Bağdad, Basra, Yemen, Habeş, Lahsâ ve Mısır sancakları ile Adalar denizindeki üç deniz sancağı ve, Kıbrıs sancağı böyle idi (Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*, var. 67).

XIX. asrın başlarında 25 eyâlete dâhil 290 *sancak* var idi.

Seferberlik hâlinde *sancak-beyleri*, kumandan sıfatı (*mîr-livâ'*) ile, tâbîleri veya me'mûrları tarafından toplanmış olan bölüklerin başında, muayyen toplanma mahall'ne giderlerdi (msl. Rumeli'de İsakçı ovası). Deniz sancakları bir gemi teçhiz etmek ve deniz seferinde bulunmakla (*deryaya eşmek*); bâzan da aynı zamanda kara harekâtına iştirâk etmekle (*karaya eşmek*) mükellef idiler *Sancak* tâbiri ayrıca türk ve erap deniz kuvvet'eri diline de geçmiş ve muhtelif lugatlerde görüldüğü üzere, geç'li mânalar almıştır. Msl. Ali Seydi, *Resimli kâmûs-ı osmânî* (İstanbul, 1325), I, 55; arapça için krş. Ben Cheneb, *Mots turcs*, s. 48. Brunot, *Notes sur le vocab. marit. de Rabat* (Paris, 1920), s. 80; bk. bir de J A, Kânûn, II, mart 1922, s. 109. Idâre dilinde *sancak* sözü, umûmileşmiş olan „bayrak“ mânası ile değil, fakat eski bir tâbir olarak, „tevcih alâmeti“ mânasına kullanılmaktadır; msl. bir *beyler-be-*

yi için (Vâsîf, *Tarih*, [1219], I, 81, 1175 yılına âit bir fermana).

Mouradja d'Ohsson'a göre (bu mâlûmatın kaynağına işâret edilmemektedir), devletin eyâlet ve livâ'ara taksimi Murad III. (1574—1595) devrinde yapılmıştır: *Tableau général de l'Empire Ottoman*, 1824, VII, 276 v.d.; J. v. Hammer, *Gesch. des Osman. Reiches*, IV, 237 v.d., 31). Bu ıslahat hakkında, gerek Peçevi, gerek Selânikî, hiç bir şey söylememektedir.

Sultan Mahmud II., yeniçerilerin ilgâsını (1826) müteâkip âyânı ortadan kaldırıncaya (bu 1837'de olmuştur), *sancak* veya *livâ'* yahut *mutaşarrıf*lar, kesin olarak, basit birer idârî bölge mâhiyet'ini almıştır. Sancağın mutaşarrıf veya vâlisi o zamandan beri bir sivil me'mûr olup, „livâ paşası“ olan *mîr-livâ'*dan ayrılmıştır.

Sancak veya *livâ'* taksimi 8 teşrin II. 1864 tarihli vilâyetler (eski eyâletler) kanûnu (*sancak*ların idâresi, bâb IV ve V, mad. 29—37) ve 21 kânûn II. 1871 tarihli kanûn (*sancak*ların idâresi, mad. 35—42 ve 90) ile muhâfaza edilmiştir.

Büyük Millet Meclisi hükûmeti 1921'de *sancak* veya *livâ'*ları, ortadan kaldırmıştır. 1924 Teşkilât-ı esâsiye kanûnunun 89. maddesinde bu husûsta şöyle denilmektedir: „Türkiye coğrafî vaziyet ve iktisâdî münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nâhiyelere münkasemdir ve nâhiyeler de kasaba ve köy'lerden terekkep eder“.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), I, 30—33 (Vâsîf'tan naklen; fakat bu tarihçinin eserinin hiç bir neşrinde bu bâb bulunmamaktadır); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326—1328), s. 7; J. v. Hammer, *Des Osm. Reiches Staatsverfassung* (Wien, 1815), II, 277—280; Muhammed al-Sarahsi *Şarh al-Siyar al-kabir* (trk. trc. Mehmed Münib Ayıntâbî, İstanbul, 1241 (=1825), I, 73 v.d.; İbn Fâldûn, *Mukaddima* (nşr. Quatremère, 1866, I/II, 46 v. dd.; trc. de Slane (Paris, 1865), s. 48 v. dd.; Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853—1854), I, 44 v. dd.; Belin, *Le régime des siefs militaires en Turquie* (Paris, 1870; krş. J A, 1878); George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905), I, 36, 40 v.d., 47, 56, 65 (o tarihlerde çıkan yeni kanûnlar için).

SANCAK-I ŞERİF. SANCAK-I ŞARİF. Peygambere âit olduğu söylenen ve bilinen ve bugün İstanbul'da Topkapısarayı'nda mukaddes emânetleri arasında saklanan *sancak bayrak* olup, *alem-i nebevî*, *alem-i şerîf*, *livâ-i saâdet* ve *livâ-i şerîf* adlarıyla da

anılmakta idi. Peygamber zamanında harplerde kullanıldığı sırada ise, bu sancak Kurayş'in büyük bayrağına telmihen ve Kureyşlilerce çok hızlı uçan „tavşancıl“ kuşu demek olan 'Ukâb ismi ile mârûf idi. D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire ottoman*, II, 378 v.d.)'un kaynaklara atfen bildirdiğine göre, Peygamberin beyaz ve siyah renkte bir çok bayrakları var idi ve bunlardan siyah renkte olanı 'A'îşa'nın kapı perdesi vazifesini görüyordu ki, „ukâb tesmiye edilen ve muahharen *sancak* k-ı şerîf diye tanınan işte bu idi. Peygamberin hayatında her kumandan askerî bayrak taşıyor ve her hiri mızrağı elinde olarak, kendi kıt'ası başında harp ediyordu. Bizzat Peygamberin iştirâk ettiği Bedr gazâsında ise, ilk defa Hamza sancak-ı şerîfi taşıdı; daha sonra Mekke'nin fethi günü 'Alî bu şerefe nâil oldu. Peygamberin ölümünden sonra, halife Abû Bakr de islâmiyetin en mühim remizlerinden biri olan bu sancağa karşı büyük tâzim göstermiş idi. İlk dört halife zamanında, kumandanlardan veya yüksek rütbeli emirlerden biri, her tarafta tâzim gösterilen bu sancağı dâimâ ordunun önünde taşırdı. Şam'daki Emevî halifelerine ve daha sonra da Bağdad ve Mısır'daki Abbâsî halifelerine geçen bu sancak, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra, Osmanlılara intikal etti (D'Ohsson, *ayn. esr.*, s. 383 v.d.). Sancak-ı şerîfin Kahire'den İstanbul'a nakli hakkında türlü rivâyet ve kayıtlar vardır. Bunlardan bazılarına göre, Yavuz Sultan Selim, Mısır'dan avdetinde, onu beraberinde getirmiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 248). Ancak daha güvenilir kayıtlara ve kaynaklara göre (Süheylî, *Tarih Mişr al-cadîd*, Müteferrika tab., var. 52 ve bundan naklen J. v. Hammer, trk. trc., V, 38; Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 14), Rodos muhâsarası sırasında Mısır vâlisi Hayır-Bay tarafından Kanûnî Sultan Süleyman'a gönderildiği merkezindedir. Silâhdar tarihinin „ukâb“ ismini tasrih eylediği bu sancağın Hayır-Bay tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderildiği yolundaki kaydında bir zühûl bulunması ve hâdiselerin seyrinden de anlaşılacağı vecihle, Kanûnî Sultan Süleyman yerine, Selim I. yazılmış olması muhakkak gibidir ve tarihî hakikatlere daha uygundur. Buna mukabil, Âlî'nin, kendi devrine âit ve sancak-ı şerîf ile ilgili olarak verdiği bilgiden anlıyoruz ki, Kanûnî Sultan Süleyman Rodos fethinden sonra, sancak-ı şerîfi beraberinde İstanbul'a getirmemiş, berse ne hağlar ve „sürre alay“ ile beraber Mekke'ye kadar gidip-gelmesini te'minen, Şam hazine-nde alıkoymuş ve bu hâl 1593 senesine, yâni

1001 taribindeki Avusturya seferine kadar, devam etmiştir (*Kunh al-ahbâr*, basılmamış nüshadan naklen, Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihte Avusturya seferi münâsebetiyle Şam yenicileri ile birlikte ilk defa teberrüken muhârebe sâhasına gönderilmek üzere, getirtilip, Gelibolu yolu ile orduya, sadrazam ve serdâr-ı ekrem Koca Sinan Paşa'ya gönderilmiş idi ki, İstanbul'a uğratılmadan gönderilmiş olması, ordu mensûplarını gücendirmiş, kendilerine itibâr edilmediğini, aynı zamanda sancak-ı şerife de hurmet gösterilmemiş olduğunu iddia eylemelerine sebep olmuş idi. Bu yüzden ertesi sene sancak-ı şerif İstanbul'a getirtilip, oradan Macaristan'daki harp sâhasına gönderilmiştir. İki sene bu sûretle Şam'dan İstanbul yolu ile cepheye ve kış münâsebeti ile de tekrar aynı yoldan Şam'a gittikten ve gidiş-gelişinde hazinede saklandıktan sonra, 1595 senesinde seferden dönüştü enderûn-ı hümayûnda alıkonulmuş ve bir daha Şam'a gönderilmeyerek, saraydaki emânetler arasında muhâfaza edilmiştir (Âlî ve Selânikî'nin basılmamış kısımlarından naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihten sonra pâdişahlar ile ve onlar sefere gitmedikleri zaman sadrazam ve serdâr-ı ekremler ile berâber, sancak-ı şerifin sefere gönderilmesi âdet oldu. Pâdişah ile berâber ilk defa 1596 senesinde Eğri seferine götürülmüş ve bu esnâda sancak-ı şerifin yanında 300 kadar seyyid ve şerif de berâber bulundurulmuş idi (Selânikî, *göst. yer.*). Sancak-ı şerifin zamanla yıpranmış ve eskimiş bir bâle gelmesi sebebi ile, bu sıralarda yenilendiği, aslen siyah renkte bulunan sancak-ı şerifin bâzı parçalarını da, yeşil ipekli kumaştan yapılan yenisinin üzerine, teberrüken dikildiği anlaşılmaktadır. Silâhdar tarihinin, „mürûr-i zamanla eczâ-i şerife müteferrika olmağa devlet-i aliyyede aslına göre üç sancak-ı şerif işletilip, her birine ikişer üçer kıt'a tâyin olunup, üç sancak etmişlerdir“ kaydı da bunu te'yit etmektedir (Silâhdar, *göst. yer.*). Bu müverrihe göre, bunlardan biri mevkib-i hümayûna ile gidip, hırka-i saâdet yanından ayrılmaz, ikincisi hazîne-i âmirde mahfûz bulunur ve üçüncü vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem olanlara verilir. Sancak-ı şerifin sonradan aldığı yeşil renkten veya kılıfının da yeşil olmasından dolayı, XVIII. asırdan itibaren, yeşil sancak mânâsına, „livâ-i hadrâ“ diye anıldığı da görülmektedir (Subhî, *Tarih*, var. 7, 170, 220).

Seferlerde sancak-ı şerifin vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekremlere teslimi, onun ordu ile birlikte teşyi ve istikbâlî merâsim ile yapılır; pâdişah huzûruna kabûl ettiği vezîr-i âzama sancak-ı bizzat tevdi eder ve avdetinde de yine kendisi alır. Ordunun çadırı ordugâha açık-

masından bir müddet önce de, sandığından çıkarılarak, bir mızrak üzerine takılması kanûn icâbı idi (bu husûstaki tafsîlât için bk. Başbakanlık arşivindeki bir hatt-ı hümayûndan naklen, Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 251). Sancak-ı şerif merâsimlerinde muhtelif asırlarda, usûl ve kaideler bakımından bâzı farklar göze çarpmaktadır ki, Nîmetî efendi kanûn-nâmesindeki „Sancak-ı şerif ihrâcı merâsimi“ maddeleri ve XVIII. asra âit bir vesikadaki „sancak-ı şerif çıkarılırken yapılan merâsim“ kayıtları bunun tafsîlât ve teferriâtını ihtivâ eder (bk. *Tarih vesikaları dergisi*, sayı 4; Uzunçarşılı, *göst. yer.*).

Sancak-ı şerifin hizmetinde ve muhâfazasında bulunanlara „livâ-i şerif takımı“ denilirdi. Tarihlerimizde de, seferlerde sancak-ı şerif çıkarılması münâsebeti ile, bir çok kayıtlara rastlanmaktadır ve bunlardan bâzılarında bu husûstaki kanûn-nâmelerde mevcut olmayan bilgiler elde edilmektedir. Msl. eğer pâdişah ordu ile bir yere kadar gidip, orada vezîr-i âzamı serdâr-ı ekrem yaparak, daha ileriye gönderecekse, o zaman sancak teslimi merâsimi yapılmakta idi. Nitekim 1683 te Mehmed IV.'in, ordu ile Belgrad'a kadar berâber gittikten sonra, vezîr-i âzamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı harp sâhasına gönderdiği esnâda bu merâsim Belgrad'da icrâ olunmuş, şeyhulislâm ile Şeyh Vâni Efendi'nin de hazır bulunduğu bu merâsimde pâdişah, serdâr-ı ekreme: — „Sancak-ı şerifi sana ve seni Allaba emânet eyledim, yardımcın olsun“ diye iyi temennilerde bulunmuş idi (Silâhdar, *göst. yer.*). Diğer taraftan, bu harplerin devamı sırasında, bilâhare Fâzıl Mustafa Paşa'nın muvaffakiyetli harp hareketinde bulunduktan sonra avdetinde, pâdişah-Süleyman II. da sancak-ı şerifi karşılamak üzere, Davud Paşa'ya kadar gitmiş ve sarayda vezîr-i âzaman elinden hurmetle bunu teslim alarak, mahalline göndermiş idi. Sancak-ı şerifi için orduda ayrı bir çadır kurulduğu gibi, muhârebe sâhasından avdetten önce de, Davud Paşa'da buna mabsûs bir çadır kurulur ve pâdişah İstanbul'da ise, bu çadırdaki orduyu istikbâl ederdi. Seferlerde, Eğri seferinde de görüldüğü gibi, sancak-ı şerif ile berâber „sancak-ı şerif şeyhi“ denilen ve seyyidlerden olan bir zât ile, bunun maiyetinde yine bir çok seyyidler bulunurdu. Muhârebe esnâsında ise, sancak-ı şerif serdâr-ı ekremin önünde durur ve seyyidler ile hafızlar bunun etrafında Fetih süresini okurlardı *Vekayi-tarihîye* ve *Zuhdat al-val-âğî*'den naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 256. Bâzı seferlerde sancak-ı şerif ile berâber hırka-i saâdetin de götürüldüğü görülmektedir. Sarayda barem kapı-

olarından 40 kişi, sancakdar unvânı ile, sancak-ı şerifin muhâfazasına me'mûr edilmişlerdi. Sancak-ı şerif ihrâcı yalnız seferlere inhisâr etmez, bâzan İstanbul'da vukûa gelen mühim yenicileri ve kapı-kulu isyânlarında da çıkarılarak, bütün halk âsilere karşı bu sancak-ı şerif altında toplanmağa dâvet olunurdu. Bu sûretle âsilerin mânevîyatı üzerinde mühim bir te'sir yapılarak, isyân bastırılırdı. Msl. 1651'de ocak ağalarının tahakkümlerini ortadan kaldırmak ancak sancak-ı şerif çıkarılması ile mümkün olmuş idi. 1687'de Mehmed IV.'i bal'eden kapı-kulu ocaklarının İstanbul'da yaptıkları taşkınlıklar tahammül edilmez bir hâle gelince, hükümet sancak-ı şerifi çıkarmak ve bir işâret bekleyen halkın yardımını sağlamak sûreti ile, hâdiseyi bertaraf etmiş ve mes'ûlleri cezalandırabilmişti. Kapı-kulu ocaklarını te'dip için, sancak-ı şerifin son defa ihrâcı 1826 (1241) senesindeki „vak'a-i hayriye“ denilen, yenicilerin ilgâsı hâdisesinde olmuştu. Bu gibi isyânlarda yenicilerin: — „Yenicileri olanlar Etmeydanında kazan başına gel'sin“ — diye bağırmaclarına karşılık, pâdişah ve hükümet taraftarları da: — „Ümmet-i Mubammed'den olan sancak-ı şerif altında toplansın!“ — diye bağırılırdı. Hâkim olan inanca göre, 7 yaşından 70 yaşına kadar her müslümanın onun altında toplanarak, cihâda iştirâk etmesi farz idi ve bu cihâd, devletin emniyet ve bekasını tehlikeye sokan iç düşmanlara karşı da icrâ edilebilirdi. Bu defa da pâdişah Mahmud II. kendisine sâdik tebasını, âfî askerine karşı, Topkapı sarayından çıkarılarak, Sultan Ahmed câmiî minberine dikilmiş olan sancak-ı şerif altına çağırıldı, âsilerin kışkırları yıkılarak, bunlar kâmilten te'dip edilmeye kadar, câmide hırakıldı (tafsîlât için bk. Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, s. 73 v.dd., 121 v.dd.). Topkapı sarayının, arz odası karşısındaki kapısı önüne dikilen sancak-ı şerif d'ikildiği yere kimsenin ayak basmaması ve bu sûretle hurmetsizlik gösterilmemesi, ikinci meşrûtiyet inkilâbına kadar sağlanmıştır ve bunu te'min için, bu yerde nöbet bekletilmiş idi. Şimdi burada bu yerin hâtirasını muhâfaza eden bir taş bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunun sancak-ı şeriften en son istifade etmek istediği harp, birinci dünyâ harbi olmuş ve bu seferde sancak-ı şerif çıkarılmak sûreti ile „cihâd-ı ekber“ ilân edilmiş idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Râşid, *Tarih*, I, 302. IV, 172; Vâsîl, *Tarih*, II, 309; Şemdanî zâde, *Mur'at-tavârih*, 1182 senesi vekayii Âsim, *Tarih*, II, 260. I. Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* s. 248-260; Tahsin Öz, *Hırka-i*

saâdet dâiresi ve emânât-i mukaddese (İstanbul, 1953); Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, fas. XIX; Abdullah Uygur, *Siyah sancak-ı şerif* (Resimli tarih mecm., 1950, sayı 4).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SANCAN RAY. [Bk. ŞUCAN RAY.]

SANCAR. SANÇAR (T.), *sanç-ar*; *sanç* („saplamak, sançmak“) kökünden olup, Yaşar (*yaşa-r*), Kacar (*kaç-ar*) v. b. gibi, fiilin bu isim-fiil şekli bas isim olarak da kullanılmıştır. Kelime, ç sesinden dolayı, zamanla incelmış ve ç sesi de sadallaşmıştır. Bundan dolayı büyük Selçuklu hükümdarının adı Sancar sonraları Sencer şeklini almıştır. Bu hükümdar için bk. mad. SENCER.

SANDÂBİL. [Bk. SENDÂBİL.]

SANDAL. SANDAL, *sandal* ağacı. al-Nuvayrî'ye göre, bunun bir çok nevileri vardır. Bunların çoğu, bilhassa ak, sarı ve kırmızı nevileri, hoş kokularından dolayı, kokulu pudraların imâlinde ve tabâbette de kullanılır; diğer nevileri ince tahta işçiliğinde (tavla, şatranç v.b.) kullanılır. Bugün cenûbî Asya'dan, „İndonezya adalarından“ ve Afrika'dan Avrupa'ya idhâl edilen *Pterocarpus* kerestesi ince mobilya için, kalıntıları da renkli parça olarak kullanılmaktadır.

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, II, 220; Abû Maşûr Muvaffak (nşr. Seligmann), s. 164 (trc. Abdul-Chalig Achundow, s. 227); al-Kazvîni, *Acâ'ib al-ma'âli'kât* (nşr. Wüstenfeld), I, 258; İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 383; E. Wiedemann, *Beiträge (SBPMS Erl.)*, 1916, XLIX, 38 [Nuvayrî'den naklen].

(J. RUSKA.)

ŞANEM. ŞANAM (A., cem. *aşnâm*), lugatlere ve tefsirlere göre, „Allahtan başka tapılan şey“ mânâsına gelir; bu kelime umûmiyetle taştan, tahtadan veya mädenden yapılmış olup, bir hacmi bulunan şey mânâsına gelen *vaşan* (cem. *avşân*) kelimesinden ayrılır; hâibuki *vaşan* kelimesi hemen-hemen „levha veya resim, tablonun“ bir müterâdîfidir. İbn al-Kalbî'nin *Kitâb al-aşnâm*'ında verdiği izâh budur. Arap lugatları bunun yabancı asıllı, *şanam* kelimesinden müştak bir kelime olduğunu bildirirler; fakat hangi dilden alınmış olduğunu kaydetmezler. Avrupa dilcilerine göre, bunun ıstikakı ibrânî *şelem* („resim“) kelimesinin ıstikakının aynıdır. Taymâ'da bulunan arâmî kitâbede *ş-l-m* adlı bir ilâh bulunmaktadır. Daha fazla tafsîlât için bk. J. Hehn, *Festschrift-Sachau* (Berlin, 1915), s. 36 v.dd. Bu kelime *Kur'an*'da 5 defa geçer (VI, 74; VII, 134; XIV, 38; XXI, 58 ve XXVI, 71).

ve badislerde, *vaşan* kelimesinden az olsa da, buna sık-sık tesadüf edilir. İslâmiyetten önceki arapların taptıkları ve İbn al-Kalbî tarafından sayılmış olan putların tasvirine bakılacak olursa, *şanam* kelimesi çok çeşitli mâbiyetteki eşyâya verilmiş gibi görünmektedir. Hubal, İsâf ve Nâ'ila gibi bazıları gerçek beykeller idi; Kâbe etrafında dikilmiş olan diğer putlar da böyledir. Peygamberin, muzaffer olarak Mekke'ye girdiği zaman, bunları yıktırıp, ateş ile tahrip etmeden önce, gözlerine yayının ucu ile vurduğu nakledilir. Diğerleri, al-'Uzzâ gibi, ağaçlar ile temsil edilmiştir ve bir çokları da, al-Lât gibi, sâde taşlar idi. Taşların umûmiyetle Sâmi kavimlerin taptıkları nesneler olduğu çok iyi bilinmektedir. Muhaddis al-Dârimî *Musnad*'nin ilk bölümünün başından itibaren, putperestlik devrinde, arapların şekli, rengi veya boyu itibârî ile dikkate değer bir taş bulur-bulmaz, tapılacak bir nesne olarak, bunu dikkatlerini söyler. *Nuşub* (cem. *anşûb*) denilen bu taşlar kurban kanları ile ıslatılıyordu ve husûsî bir ibâdet hareketi olarak, bunların etrafında dönülüyordu. İbn al-Kalbî arapların taşları put olarak dikmek ile yetinmediklerini, fakat seyahatleri sırasında böyle taşları idbal bile ettiklerini kaydeder. Bununla beraber *şanam* kelimesi „Allah“ mânâsına gelmez; gâlibâ bunun dâimâ kötü bir mânâsı var idi. Bu sebepten dolayıdır ki, müşriklik devri şâirlerine isnât olunan şiirlerde bu kelime çok nâdir olarak bulunmaktadır. Bulduğum parçalar o kadar azdır ki, bunları burada sayabilirim. Bunlar Zayd b. 'Amr b. Nufayl (İbn al-Kalbî, *Kitâb al-aşnâm*, s. 22², = İbn Hişâm, *Sîra*, s. 145¹⁰)'ın, Râşid b. 'Abd Allâh al-Sulamî (*Aşnâm*, s. 31¹⁰, = *Hişânâ*, III, 245¹²)'nin beyitleridir; bir de hepsinden daha ziyâde öğretici olan 'Abîd b. al-Abras (*Divân*, nşr. Lyall, II, beyt 6 = *Aşnâm*, s. 63⁴)'ın „ve ilâhları Ya'bûb yerine bir put aldılar“ beyti. İslâmiyetten sonraki şiirde, bu kelime al-Kûtâmî (*Divân*, nşr. Barth, 23, beyt 25) ve İbn Kays al-Ruqayyât (nşr. Rhodokanakis, 61, beyt 27) tarafından mutâd „put“ mânâsında kullanılmıştır. Bibliyografyada zikredilen eserlerde pek çok arap putu adı ile bu husûsta eski arap edebiyatından çıkarılabilecek her şey bulunacaktır. *Kur'an*'da geçmişin putları olarak şunlar zikredilmiştir: Vadd, Suvâ, Yağûs, Ya'ûk ve Nasr. Peygamber zamanında, Hicaz'da hâlâ tapılmakta olan başlıca putlar dişi ülühiyetler olan al-'Uzzâ, al-Lât ve Manât ile gâlibâ başlıca erkek put olan Hubal idi. Bunun heykeli kırmızı granitten idi.

Bu makalede putların sayılması yersiz olacaktır, zîra bunlara delâlet eden açık kelime gâlibâ

nuşub kelimesidir. Muhtelif putların, bir ülühiyyet olmak hasebî ile, bilbassa kendilerine bağlı râhipleri (*sâdin*, cem. *sadana*) var idi; ekserî hâllerde bunların vazifeleri irsî idi ve puta tapanlar tarafından getirilen takdimeleri kabûl ederler, kurbanlar keserler ve kurbanın kanı ile putu sularlardı. İbâdet devamlı değil idi, fakat gâlibâ, ilk ve son baharın başında olmak üzere, yılda iki defa yapılıyordu. O zaman puta tapanlar mutâd dönmeler sırasında, putlardaki iktidârın bir kısmını kendilerine geçirmek için, puta dokunuyorlar veya onu öpüyorlardı. Saygı gösterilen ülühiyyetin yanına hacca gitmek busûsunda Sâmilere baş olan âdetin menşei'nde bu ibâdet bulunmaktadır. İlâhlar, her ne kadar mevzî bir mâbiyete sâbip ve hâzî kabîlelere mahsûs iseler de, başka kabîleler, savaşların kesilmiş ve tâlik edilmiş olduğu „baram aylar“ denilen zamanlarda, bunlara kadar gelmek için, çok uzun mesâfeler katediyorlardı. Bu sûretle, islâmiyetten çok önce, muhtelif arap kabîleleri bir birleri ile dâimî münâsebet hâlinde bulunuyorlardı. Gelişen islâmiyet, başlangıçtan itibaren, müşrik putperestliğin bütün izlerini kaldırmaya çalıştı ve bunda o kadar muvaffak oldu ki, hicrî II. ve III. asırda arapların eski hayatları ile meşgûl olan âlimler ancak çok az teferrûat derleyebilmişlerdir. Bazı putlar başka gayeler için kullanılmıştır; msl. üzerine bir nevi tâc hak edilmiş heyaz bir mermer parçası olan ve Mekke ile Yemen arasındaki Tabâla'de tapılan Zu'l-halâşa putu, İbn al-Kalbî zamanında (b. 200'e doğru), Tabâla câmiinin eşik taşı olmak üzere kullanılmış idi. Put olarak tapılan diğer taşlar Kâbe'nin köşe taşları olarak kullanılmıştır. Makâm-i İbrâhîm böyle idi

Bibliyografya: İbn al-Kalbî, *Kitâb al-aşnâm* (Kahire, 1332=1914); al-Azrakî (Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, Leipzig, 1858, I, 78, 84, 267 v. dd.); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), sık-sık; 'Abd al-Kâdir al-Bağdâdî, *Hişânât al-adab* (Kahire, 1299), III, 242—246; Wlelhausen, *Reste arabischen Heidentums?* (Berlin, 1897); Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*; Marquart ve de Groot (*Festschrift Sachau*, Berlin, 1915, s. 283 v. dd.); W. Robertson Smith, *The Religion of the Semites*.

(F. KRENKOW.)

SANHACA. [Bk. SANHACE.]

SANHACE. **SANHACA.** Berberîlerin büyük kabîleler topluluğunun kollarından biridir. İbn Haldûn kelimesinin telaffuzunun *zanâga*'ya yakın olduğunu tasrih eder. Hâlen iki şekil de bilinmektedir. Diğer yandan Şanhacelerin bölgesine budûd

olan Senegal'in adı bunların adından gelmektedir.

Araplardan ve diğer bütün sâmi kavimlerden ayrı olan Şanhacelerin bunlar ile hiç bir dil, ırk ve menşe' birliği yoktur. Garplı islâm nesep âlimlerinin fikrine göre, Şanhaceler, uzak Magrib *naşmûda* 'leri ve küçük Kabîliya *Ketâma* 'leri gibi, Berr'in oğlu Beraes'li Şanhace'dan inmektedirler. Şimdilik bu topluluğun menşei'ni doğru olarak ortaya çıkarmaya yardım edecek, dil veya başka bir bakımdan, hiç bir isbat vâsıtası mevcut değildir. Aynı şekilde, Şanhacelerin eski devirlerdeki hayat tarzları ve nerede oturdukları da bilinmiyor. Orta çağ boyunca adlarına sık-sık rastlanıyor; yaşadıkları sâha iki Magrib'e, yani orta Magrib ve uzak Magrib'e ve Sahrâ'ya kadar uzanıyordu; bunlar arasında o zaman tam mânâsı ile göçebe hayatı sürenler bulunduğu gibi (bunların bazıları zamanımıza kadar göçebe hâlinde kalmışlardır; bilhassa Hoggar Tuaregleri), eskiden de göçebe hayatı sürdükleri iddia edilemeyen, Telkâtalet gibi, yerleşik hayat sürenler de vardır.

Şanhaceler diğer büyük bir topluluğa, orta çağın ikinci yarısında onların yerine geçecek olan Zenâta'lara [b. bk.] muhâlif idiler. Bu izâhata göre, Şanhacelerin parlak devri, orta çağın ilk yarısı, daha doğrusu IV., V. ve VI. (X., XI., XII.) asırlardır. Bu devir, tarihin aydınlığına çıkan, İbn Haldûn'un birinci ve ikinci soydan Şanhaceler diye mutâale ettiği Şanhacelerin devridir. Tabii burada soy mefhumunun kullanılışı üzerinde son derece ihtiyatlı davranmanın zarûretini söylemeye lüzûm yoktur. Bununla beraber dikkate almak lâzımdır ki, bir çok ahvâlde bu zümrelerden birine mensûp Şanhacelerin, diğer zümreden olan Şanhacelerin yardımını temin etmek istemeleri, aynı soydan gelmiş olmanın gerektirdiği karşılıklı yardımları hatırlatır.

[Şanhaceler, eski devirlerden zamanımıza kadar Magrib'de oturan halkın büyük bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bütün berberî halk hakkında olduğu gibi, bunlardan Şanhaceler hakkında da en geniş ve teferrüatlı bilgiyi veren İbn Haldûn, Magrib'deki her dağda ve ovada bu büyük kabîleye mensûp topluluklardan birinin bulunduğu, Şanhacelerin bütün berberî kabîlelerinin üçte biri kadar olduklarını kaydeder. Şanhacelerden bir kısım olan Telkâtalet İfrikiye ve İspanya'da, ve Mâsufa [Mâsufa] ile Lamtûnalar ise, Magrib'de devletler kurmuşlardır ki, bunların tafsilatını da bize İbn Haldûn vermektedir ('İbar, II, 1—86)].

Birinci soydan olan Telkâtalet X. asırda, Kabîliya bölgesi bârie, bugünkü Kasantîna eyâ-

letine tekabül eden orta Magrib topraklarını işgâl ediyorlardı. Yerleşik olarak oturanlar ve bilhassa Banî Zîrî sülâlesi orada, başlıcası Cezâyir'in cenûbundaki Aşîr [bk. mad. EŞİR] olma merkezler teşis veya tanzim etmişlerdir. Kayravân'da Fâtîmîlerin siyâset'ne bağlı kalarak, bütün X. asır boyunca Kurtuba emevîlerinin garptaki komşuları Zenâtalara karşı mücadele ettiler. Fâtîmîlerin Mısır'a hareketleri onların faaliyetlerini şarka yöneltti. Bundan sonra Zîrîler sülâlesi Kayravân'da Fâtîmîler adına hüküm sürdü. Bir ihtilâf Kâl'a Hamâdîleri [b. bk.] devletin doğmasına yol açmıştır ki, bu devlet XI. asrın ikinci yarısından itibaren son derece zayıflamıştır. Bu iki küçük hükûmet Muvahhidlerin şarkî Berberîye'ye doğru tazyikleri sırasında, XII. asrın ortasında ortadan kalkmıştır. Şanhaca adını taşıyan küçük bir topluluk Cezâyir'in cenûb-ı şarkisinde zamanımıza kadar yaşamaya devam etmiştir.

İkinci Şanhaca soyu, X.—XI. asırlarda Trablus'un cenûbu ile okyanus arasındaki çölde oturan büyük göçebeler tarafından temsil edilmiştir. En mühim kabîleler, Murâbitlar [b. bk.] adı altında, Berberîye'nin ve İspanya'nın siyâsî ve dinî tarihinde ebemmiyetli bir rol oynamış olan ve „İşâm"lı" (İşâm adlı bir nevi yaşamak bağlayan) Lamtûnalar ile Massûfalar'dır. al-Bakrî, bunların çöldeki hayat tarzları, yiyecekleri ve harp usûl'eri hakkında tafsilat vermektedir. Tuareg'ler de bunlara dâhildir.

Fas'ta Atlas dağları civarındaki vâdiler ve Sûs şehrine yerleşmiş olan daha az kudretli topluluklar da aynı Şanhaca soyuna mensûp idi: bunlar Lamta ve Gazzûla göçebeleri ile yerleşik hayat süren Haskûraler'dir. Sonuncular Muvahhidler hareketine iştirâk ettiler.

Nihâyet üçüncü bir Şanhaca soyu, uzak Magrib'de al-Kşar civarında Şâviya ovalarında, Tâzâ muntakalarında ve Rif'te dağınık olarak yaşamış olmalıdır. Bu son yerde, yani Rif'te Boğuyya ve Uryağol Şanhaceleri zamanımıza kadar kalmışlardır. Aralarında şimâlî Fas'lı kabîlelerin dağılmış bulunduğu iki „leff"ten biri de Şanhaca adını taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn Haldûn, *al-'İbar* (kısmî tre. de Slane); ayn. mll., *Histoire des Berbères*, metin I, 194, tre. II, 1 v. dd.; al-Bakrî (Cezâyir, 1911), s. 164 v. dd., tre. (1913), s. 310 v. dd.; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muştağ* (kısmî nşr. ve tre. Dozy ve de Goeje); ayn. mll., *Şifat al-Magrib* (Desc. de l'Afrique et de l'Espagne, metin, s. 57—59, tre. 66—69); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Paris, 1913). [İbn 'İzâri al-Marrâkuşî, *Kitâb al-bayân al-mugrib fi'l-*

ahbār al-Andalus va'l-Mağrib (Leiden, 1948), 228, 249, 292, 296 ve tür. yer.; 'Abd al-Vahid al-Marrākuşî, *al-Mu'cib fî talhîs ahbār al-Mağrib* (Kahire, 1949), bk. fibrist].

(G. MARÇAIS.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÂNİSARİ. [Bk. SÂNİSERİ.]

SÂNİSERİ. **SÂNİSARİ,** MAVLÂNÂ, (? — 1417), asıl adı Ahmed olup, Şayh Nağîr al-Dîn Maḥmūd Çirāğ i Dihlî (ölm. 757=1356)'nin talebesidir. İlim ve takvâda zamanında kimse onun mertebesine erişememiştir. Timur (ölm. 807=1404)'un muvâsalat haberi Dehlî'de yayılınca, ulemânın ekserisi şehri terketti, fakat Sânisari adamları ile, orada kaldı ve Timur tarafından bapsedildi. Çok geçmeden, şöhrati yayılmış olduğundan ve Timur bunu öğrenmiş bulduğundan, kendisini serbest bıraktı ve kızgınlığı geçince, onu refakatine aldı. Sarayda *Hidāya* müellifi 'Ali b. Abî Bakr al-Fargānî al-Mağribî'nin (ölm. 593=1197)'nin neslinden olan Şayh al-islâm ile Sânisari'nin teşrifatta hangisinin takaddüm edeceği hususunda bir mü nâkaşa olmuştur. Timur Şayh al-islâm tarafını tuttu ve *Hidāya* müellifinin kalefi olduğu için, tefevvuk hakkının ona âit olduğunu söyledi. Sânisari bunun hayret edilecek bir şey olmadığını, zira Şayh al-islâm'ın *Hidāya* müellifinin başlamış olduğu hataları devam ettirdiğini söyleyerek, mukabele etti. Bunun üzerine Şeyh al-islâm çok kızdı ve hatâlara bir delil istedi. Sâni-Sari de bu iş için talehelerini tavzih etti. Fakat Timur, teessüfe şâyân hareketlere münceer olabilecek olan münâkaşayı durdurdu. Timur, Hindistan'ı terkedince, Sânisari de Dehlî'den ayrıldı ve ölümüne kadar (820=1417), tedriste bulunduğu Kâlpî'ye yerleşti ve Kâlpî'de defnedildi.

Eserlerinden en meşhûru *Qasida dâliya*'sidir.

Bibliyografya: 'Abd al-Hakk Dihlavi, *Ahbār al-ahyār*, s. 142; Âzâd Bilgramî, *Subḥat al-marçân*, s. 37; Şiddik Hasan, *Abcad al-'ulûm*, s. 892 ve *Hadâ'ik al-ḥanafiya*, s. 313 (M. HİDAYET HOSAYN.)

SANTA MARIAT-ÜL-GARB. **SANTA MARIA DE ALGARVE,** a. **SANTAMARIYA AL-GARB,** şark Santa Maria (arap. Şantamariyat al-şark veya Şantamariyat İbn Razî'nin, bugün Albarracin, krş. *IA*, I, 294, v.d., İspanya'da Feruel eyâletine bağlı şehir)'sından ayırmak için, garp Santa Maria (Meryem)'sı denilen mahal Portekizlilerin Endülü'sün cenûb-i garbisinde arapça ismi olan Algarve (= al-Ġarb, krş. *IA*, I, 299)'yi muhafaza ettikleri kısmında bulunan eski müslüman şehridir. Bu şehir çok defa, Kap Santa-Maria'nın şimâl-i

garbisinde, Lizbon'dan Villareal de São Antonio hudut istasyonuna giden demir-yolu üzerinde, Villareal de São şehrine 56 km. mesâfede bulunan ve küçük bir Portekiz limanı olan Faro'daki Şantamariyat al-Ġarb ile karıştırılır. Santa Maria de Algarve'nin arapça nisbe şekli Şantamari : krş. mad. AL-A'LAM AL-ŞANTAMARI)'dır.

Santa Maria de Algarve müslümanlar devrinde merkezi Silves (a. Şilb) olan eyâlete tâbi idi. Burası Emevi halifesi Sulaymân al-Musta'in'in 407 (1016)'ye doğru idâresini meridali Abû 'Osmân Sa'id b. Hârûn adında aslı meçhul bir kimseye teslim edinceye kadar, orta ehemmiyette, küçük bir şehir idi. Abû 'Osmân Sa'id b. Hârûn, yeni merkezinde müstakil bir emir gibi hareket etti ve 434 veya 435 (1042/1043)'te ölümüne kadar, böylece hüküm sürdü. Ölümünden sonra, yerine oğlu Muhammed geçti ve al-Mu'tasim unvânını aldı; bu zat, 444 (1052)'te Santa Maria küçük emirliğini, İşbiliye (Sevilla) hükümdarlığına ilbâk eden Abbâdilerden Abû Amr al-Mu'tazid tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Şebri güzelleştiren ve ona bir çok âbideler vakfeden iki Abbâdi emir'nin kısa istiklâl devri esnasında, İdrisi, Yâkût ve Kâzvinî'nin tasvirlerine inanınırsa, şehirde diğer bir mabed ile çok güzel sütunları bulunan bir de kiliseden başka bir ulu câmi var idi.

Santa Maria de Algarve, XII. asırdan tibâren, İşbiliye'nin kaderine tâbi oldu ve 1249—1253'te Sancho II. tarafından zaptedilerek, kat'i bir şekilde, portekizlilerin eline geçti.

Bibliyografya: al-İdrisi, *Nuzhat al-muštāk* (kısmen nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, *Şifat al-Mağrib*, trc., s. 179, metin, s. 217); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. hu kelime; al-Kâzvinî, *Acâib al-mahlakât* (nşr. Wüstenfeld), II, 364; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 168; İbn Fazl Allâh al-Omarî, *Masâlik al-abşâr* (trc. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, Cezâyir, 1924, s. 87) Lerchundi ve Simonet, *Crestomatia arabigo-española*, s. 55; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 261; IV, 300 v.dd.; ayn. mll., *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, II, 123 210 v.d.; David Lopes, *Toponymia arabe de Portugal* (*Revue Hispanique*, Paris, 1902, ayrı basım, s. 28 v.dd.), ayn. mll., *Os Arabes nas obras de Alexandre Herculano; Notas marginaes de lingua e historia portuguesa* (Lizbon, 1911), s. 78 v.dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTAREM, arapça **ŞANTARİN** (nisbesi: Şantarîni), Estremadura bölgesinde bir Por-

tekiz şehri olup, Lizbon'un şimâl-şimâl-i şarkisinde, buraya 67 km. mesâfede ve 104 m. râkımında, Ta jo nehrinin sağ kıyısı üzerinde bir tepecğin yamacındadır. Bu şehir Romalıların kadim Scalabis veya Praesidium Iulium'u olup, ycnî adını, nehrin menbâ cihetine 50 km. mesâfede Thomar'da 653'de öldürülüp, nehre atılan azîze İrene (Santa İrene)'den almaktadır. Bu azîzenin cesedi Santarem'in önüne kadar gelip, burada durmuş ve adı bu mahallin adı olmuştur. Bütün müslüman İspanya coğrafyacıları Santarem'i bölgenin merkezi olarak zikrederler. İdrisi'ye göre, buranın tepedeki kalesi zaptedilemezdi; şehrin diğer kısımları Ta jo boyunca yayılmış idi.

Yarım-adanın cenûb-i garbisi ile aynı zamanda fethedilen şehir hâzan Emevi halifeleri hâkimiyetine karşı isyân etti; bu arada al-Nâğir'in emri üzerine, kâ'id Ahmed b. Alyâs tarafından 316/928'de zapt edildi. Birkaç sene daha sonra, 327/938'de şehir, Umayya'nın kardeşi Ahmed'i işgal ettiği vezirlik vazifesinden hemen azletmiş olan halî'e 'Abd al-Rahmân III. 'a karşı Umayya b. İslâk'ın isyânına sahne oldu. Umayya, Leon kralı Ramiro II. ile birleşti ise de, Santarem halife kuvvetleri tarafından ondan kurtarıldı. Muteâk'ip asrın sonunda, şehir ve arâzisi, Evora ve Lizbon ile birlikte, Badajoz'lu Eftasiler (krş. *IA*, IV, 193 v.d.) tarafından kurulmuş olan müstakil hükümdarlığın bir kısmını teşkil ediyordu. Bu hânedânın sukutunda (485 = 1092/1093), Santarem Castilya kralı Alfonso V. tarafından zapt edildi ise de, Murâbit komandanı Sîr b. Abî Bakr b. Tâşî'nin tarafından, Badajoz ve Algar memleketi ile aynı tarihte, 504 (1111)'te, tekrar ele geçirildi. Bu fetih, meşhûr saray münsisi İbn 'Abdûn (krş. *IA*, V, 693 v.d.) tarafından kaleme alınan ve tarihçi al-Marrâkuşî'nin metnini bize intikal ettirdiği bir mektup ile Murâbit hükümdarı 'Alî b. Yûsuf'a bildirildi. Santarem, Murâbitların sukutuna kadar, müslümanların elinde kaldı ve ilk Portekiz hükümdarı Alfonso Henriquez tarafından, 542 (1147)'de, Lizbon, Cintra, Alcacer do Sul ve Evora gibi, diğer Portekiz şehirleri ile birlikte, kat'i olarak zapt edildi.

580 (1184)'de, Santarem'deki hristiyan askeri birliklerinin Aljarafe'ye akını ve kaybedilmiş olan toprakların tekrar ele geçirilmesi için İşbiliye'den gönderilen bir müslüman ordusunun mağlûbiyeti neticesinde, Muvahhid [b. bk.] sultanı Abû Yâkûb Yûsuf b. 'Abd al-Mu'min Portekiz'e karşı bir seferi bizzat idâre etmeğe karar verdi ve bu maksatla geniş hazırlıklarda bulundu. Senenin başında Marrâkuş'tan hareket edip, Cebel-i Târik'tan Algesiras

ve İşbiliye'den geçti. Oradan, c. sırada şâyân-ı dikkat derecede tahkim edilmiş olan ve bir çok askeri birlikler tarafından müdâfaa edilen Santarem üzerine yürüdü. Şehir önündeki kuşatma uzun sürdü ve Muvahhid sultanı, ihtimâl bir ok isabeti ile yaralandı ve yaraya tahammül edemeyerek 18 rebiülâhır 580 (28 temmûz 1184)'de ölünce, muhâsara kaldırıldı. O zamandan beri, şehrin tekrar zaptı için müslümanların hiç bir teşebbüsü tarihçiler tarafından kaydedilmiş değildir.

Santarem'de doğmuş olan meşhûr müslümanlar arasında 542 (1147/1148)'de ölen ve *al-Zahîra* (bunun için bk. F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos árabe-españoles*, Madrid, 1898, s. 208 v.dd., nr. 171) müellifi Abu'l Hasan 'Alî b. Bassâm ve 517/1123—1124)'de ölen (krş. İbn Hallikân, *Vafayât al-'a'yân*, Kahire tab., s. 331 v.d.) şâir Abû Muhammed 'Abd Allâh b. Muhammed b. Şâra al-Bakrî al-Şantarîni zikredilebilir.

Bibliyografya: al-İdrisi, *Nuzhat al-muštāk* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin s. 186; trc. s. 225; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 172; *BGA*, fihristler; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 327 (Kahire, 1324, V, 300; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 92; J. Alemany Bolufer, *La Geografía de la Península Ibérica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 112; İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), II, 211; (trc. Fagnan), II, 327; al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 52, 117 v.dd., 185 v.dd.; (trc. Fagnan), s. 63, 138 v.dd., 222 v.dd.; İbn Abî Zar', *Ravz al-kirfâs* (nşr. Tornberg), s. 105, 139 v.dd.; İbn Haldûn, *Kitâb al-'ibar* (Bulak tab.), VI, 241; (trc. de Slane), *Histoire des Berbères*, II, 205; *al-Hulal al-mavşiya* (Tunus tab., s. 120; İbn al-Ağîr al-Kâmil (nşr. Tornberg), VIII, 268; XI, 70, 332; kısmi tercümesi için bk. Fagnan, *Annales du Maghrib et de l'Espagne*, s. 323, 557, 603; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (nşr. Barbier de Meynard), III, 72; al-Makkarî *Analectes*, I, 440; Florez, *España Sagrada*, XIV, 420, 429 v.dd. (*Choronicon Lusitanum*), XXIII, 331, 333 (*Chronicon Conimbricense*); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 347; III, 56; ayn. mll., *Recherches*, I, 167, II, 443—480; F. Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 11 ve 242 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTIAGO. **ŞANT YÂKUB** (Abu'l-Fidâ'da: Yâkû), isp. Santiago, frns. Saint-

Jaques de Compostelle, biristiyen İspanya'nın en meşhûr bacc mahallî ve bir vakitler Galicia kiralığının hükûmet merkezinin arapça yazılmış şekli. Burası denizden 228 m. yükseklikte, Vigo ile La Corogne arasında ve Finisterre burnunun garbında bulunmaktadır. Efsâneye göre, yarım-adada İncil'i vaaz etmek üzere, buraya yakın olan sâhile ayak bastığı rivâyet olunan, İspanya'nın koruyucusu ve biristiyenliğin öncülerinden kadim Jacobus'un vü-cûdu burada bulunmaktadır. V. (XI.) asırdan önce Santiago'da arap müelliflerinin oldukça mufassal bir şekilde bahsettikleri meşhûr bir kilise vardı. *al-Bayân al-muğrib* müellifi, müslümanlar için Kâbe ne ise, hristiyanlar için bu kilisenin aynı şey olduğunu söyler.

387 (997) yılında Hâcib al-Manşûr b. Abî Âmir Kurtube'den Santiago'ya karşı, Dozy'nin vak'anüvis İbn al-İzârî'ye dayanarak, mufassal bir hikâyesini verdiği mübim bir sefer yaptı. 2 şâbanda (10 ağustos) ahâlisinin boşaltmış olduğu şehir, müslüman ordusu tarafından zapt olunarak, tahrip edildi. Sâdece bu azizin mezarına dokunulmadı. Galicia kralı Bermudo II, XI. asır başında Santiago'yu müslümanların elinden alarak, bu ziyâret mahalline eski vüs'atini iade etti. Bugünkü büyük kilise Alphons VI. zamanında, XI. asrın sonlarında, al-Manşûr tara'ından tahrip edilmiş olan mukaddes mahallin temelleri üzerinde inşâ olunmuştur.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifât al-Mağrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 173, frs. trc., s. 207; Abû'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 182 v.d.; Yâkût, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1922), s. 117 v.d. ve 149 v.d.; E. Saavedra, *La geografia de España del Edrisi* (Madrid, 1881), s. 76; İbn al-İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), II, 316 v.d.; (frns. trc. Fagnan) s. 491 v.d.; al-Mağkârî, *Nafh al-fih, Analectes...*, I, 270; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, III, 228 v.d.; Steven Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge* (München, 1957), I, 87 v.d.; Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*² (Stuttgart, 1955), s. 232, not 133.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANÜS!. [Bk. SENÜS!]

SAPANCA (eski yazılışı: Sabanca), Türkiye'nin Marmara bölgesinde bir göl ve bu gölün cenûp kenarında kaza merkezi bir kasaba.

Sapanca gölü, şark-garp istikametinde uzunluğu 17 km., şimâl-cenûp istikametinde âzamî

genişliği 5,5 km., mesâhası 46,9 km² ve deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 33 m. olan ve fazla suyunu şimâl-i şarkî ucundan çıkan Çark deresi ile Sakarya ırmağına boşaltan bir tatlı su gölüdür. S. Erinc tarafından, 1947/1948 senesinde yapılan ölçüye göre, gölün çanağı garp-şark istikametli bir çukur şeklinde olup, en derin yeri 61 m.'ye varmaktadır. Sapanca gölü, şimâlindeki tepelik arâzi ve cenûbundaki dağlar ile, aynı durumda bulunan İzmit körfezinin devâmı olup, göl ile körfez arasında, oluk şekilli bir çukur ova yer almakta, bu ovanın uzunluğu 17 km.'ye, genişliği ise 8 km.'ye varmakta, fakat gölün garp ucuna yakın Büyük Derbent civârında çok darlaşmaktadır; gölün şarkında ise, sözü geçen çukur sâha Adapazarı ovasına açılmakta, gölün ucu ile Sakarya ırmağı arasında 4,5 km. mesâfe bulunmakla berâber, Sapanca gölünü Sakarya'ya boşaltan Çark suyu doğrudan-doğruya ona kavuşmayıp, şimâle doğru akarak, ancak 31 km. ötede ırmağa dökülmektedir.

Gölün ve yanındaki kasabanın adı üzerinde çeşitli rivâyetler ileri sürülür. Seyyah Evliyâ Çelebî, izmitli bir „koca“nın buradaki orman ve çalılıkları açıp „saban yürüttüğünden“ Sabancı Koca adlı bir köy meydana geldiğini ve Sahanca adının bundan türediğini ileri sürer. Bununla berâber, Sapanca adının çok daha eski devirlere gitmesi muhtemeldir: gölün cenûbunda yükselen dik yamaçlı ve ormanlık dağ kütlesi (Geyve bogazı ile Bozburun arasındaki Samanlı dağlarının en yüksek zirvesi olan Keltepe (1608 m.) buradadır) orta çağ müellifleri tara'ından Siphones (G. Pachymeres, nşr. Bekker, II, 332⁹), Siphon (Anna Komnena, nşr. A. Reifferscheid, II, 72²³), Sophon (Kedrenos, *Hist.*, nşr. Bekker, II, 371, 628; Skylitzes, s. 710; Niceph. Bryenn, s. 77, 79, 82; Michael Att., s. 189; Theophanes, s. 619) adları ile zikrediliyordu ki, bu dağın şimâl eteğindeki gölün ve bu gölün kenarındaki kasabanın adının bundan istikak ettiği kabul edilebilir. Amien Marcellin (XXXVI, 3, 8)'in göle verdiği Lacus Sumoneusis adının, L. Suphonnensis ara şekli ile, yukarıki isimden türediği âş'ikârdır (krş. W. Tomaschek, *SB. Ak. Wien*, 1891, CXXIV, nr. 8, s. 7). Bununla berâber, göle Boane ismi de verilmekte idi (Anna Komnena, *göst. yer.*, Βαάνη λίμνη). Diğer taraftan, eski Osmanlı kaynaklarında göle Ayan gölü ismi verildiği görülür. Gölün garp kıyısına yakın bir yerde Ayan adlı bir kale ve köy bulunduğu bilinmektedir. Leunclavius (*Hist. musulm. turcorum*, s. 47, 15'te Lacus Ivanus şekli görülür. F. Babinger, İyân şeklinin, başa gelen sîç (ç) eki ile, Sabanca adına menşe' ola-

bileceğini ileri sürer. Selânikî taribinde gölün adı Ayaz şeklinde yazılmış olup, bunun Ayân isminin istinsâhı sırasında bozulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Sapanca gölünün şarkta Sakarya nehrine ve garpta İzmit körfezine yakınlığı ve Sakarya'nın geçtiği Adapazarı ovası ile Körfez arasında hiç bir tabîî arızanın bulunmaması, coğrafyacıları adı geçen nehrin evvelce Karadeniz'e değil, Geyve bogazından çıktıktan sonra, garba dönerek, Sapanca gölü çukuru yolu ile, İzmit körfezinde Marmara denizine dökülmüş olabileceği ve daha sonra, cenûptaki dik yamaçlı ve bol yağış alan dağlardan inen sellerin getirdiği molozlar yüzünden, garp mecrâsının Büyük Derbent civârında tıkanıp, nehrin şimdiki Adapazarı ovasına yayıldığı ve şimâle doğru taşarak, nihâyet Karadeniz'e döküldüğü düşüncesine sevk etmiştir [bk. mad. SAKARYA]. Aynı durum, daha ilk çağdan itibaren, Sakarya'yı doğrudan-doğruya Sapanca gölüne ve buradan da İzmit körfezine bağlayacak bir kanal açılması fikrinin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Bilindiğine göre, ilk defa Plinius (*Epist. libri, ad Trajan*, nşr. R. C. Kukul, Leipzig, 1912, 41, 42. ve 61, 62. mektuplar), Bithynia vâlisi iken, eski mecrâ izlerinin bulunduguna dikkat ederek (*ayn. esr.*, s. 290, 28), imparator Trajan'ı göl ile körfez arasında bir kanal açmağa iknâ etmek istemiş idi. Osmanlılar zamanında Sakarya—Sapanca gölü—İzmit körfezi kanallının açılmasına ilk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde mimar Sinan tarafından teşebbüs edilerek, Sapanca gölü ile İzmit körfezi arasında 20.000 zirâ yerin tesviye edildiği, fakat muhârebeler yüzünden, işlerin yarıda kaldığı bildirilmektedir (J. v. Hammer, VII, 164). İkinci teşebbüs Murad III. devrinde 999 (=1591) yılına rastlar (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 666'da bulunan 909 tarihi bir tab'î hatâsıdır). Tersânenin kereste ihtiyâcının aşağı Sakarya ve Sapanca havzasındaki büyük ormanlardan kolayca temin edilmesi, hattâ gemilerin mahallinde yapılmasını sağlayacak böyle bir kanalın açılması için, önce mahalline mimar ve mübendislerden mürekkep bir hey'et gönderilmiş gerekli ölçüler yaptırılmış (krş. *Cihannümâ*, *göst. yer.*), sâbık Budin hazîne defterdarı Ahmed Efendi kanal inşâsı işlerine „emin“, Mustafa Efendi kâtip tâyin edilmiş, işlere nezâret etmek ile de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa vazifelendirilmiş, amele veya ırgat temini için muhtelif beyler-beylere tâimmler gönderilmiş, fakat başlayan işler gıyâ gemi inşâsının o sırada daha mübim olduğu ileri sürülerek, aslında ise bu işi iltizâm eden vezir-i

âzam Sinan Paşa'yı çekemiyenlerin pâdişah nezdindeki telkinleri yüzünden, bu teşebbüsten bir netice alınmamıştır (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 289). Daha sonra Mehmed IV. devri başlarında 1064 (1654) senesinde bu mes'ele tekrar batıra gelerek, Hindî-zâde adlı bir mübendise keşif yaptırılmış, fakat işe başlanamamıştır (Vâsîf, *Tarih*, Kahire, I, 104). Bundan sonra Mahmud I. (1730—1754) devrinde, İstanbul'a kolay zabîre, odun, kereste v.b. te'min edileceği gerekçesi ile Sapanca gölü, İzmit körfezine birleştirilmek istenmiş ise de, mahallî eşrâfın engel olmaları yüzünden, vazgeçilmiştir. Mustafa III. devrinde 1174 (1760) senesinde Sapanca gölü ile körfezi birleştirilmek üzere, yeniden teşebbüse geçildi ise de, kış geldiği ve mülk sâhipleri güçlük çıkarttığı için, bundan da vazgeçildi. Böylece, bir çok defa ele alınmış olan teşebbüslerden bir netice çıkmadı (krş. Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam, 1784, I, 97). Zamanımızın şartları mes'elenin şimdi başka bir yönden ele alınmasını gerektirmektedir. Hızla büyüyen İstanbul'un içme suyu ihtiyâcını yakın bir gelecekte mahallî imkânlar ile temin etmek mümkün olmayacağı ileri sürülerek, Sapanca gölünden, hattâ Sakarya'dan İstanbul'a ve İzmit körfezi kıyısında gelişmekte olan sanâyî bölgesine su getirmek tasavvurları ortaya atılmaktadır. 1943 senesinden beri İzmit selüloz ve kâğıt fabrikalarına Sapanca gölünden borularla su getirilmektedir.

Evliyâ Çelebî, Sapanca gölünün çevresini 24 mil (Kâtib Çelebî'ye göre: 15 mil), derinliğini çok yerde 20 kulaç olarak bildirmekte, göl etrâfında 76 köy bulunduğunu, gölde 70—80 kayık bulunup, bunlar ile karşidan-karşıya insan ve yük taşındığını ve balık tutulduğunu bildirir. Daha eski kaynaklarda da, gölde bol balık bulunduğu zikredilir. Bugün, Sapanca gölünde bir kaç motörlü tekne ile yelkenli kayıklar bulunur ve gölde sazan, kızılkanat ve tatlı su kefalı v.b. balıklar tutularak, İzmit ve İstanbul'a gönderilir. Son yıllarda elektrik işleri etüd idâresi tarafından yapılan ölçmelere göre, gölün kış aylarında yükselerek, en yüksek seviyeye mart-nisan aylarında ulaştığı ve en düşük seviyenin de yaz sonu ve sonbahar başlarına rastladığı (bu'arlaştırmanın da henüz fazla oluşu ve menbâların fakirleşmesi yüzünden) görülmekte, en alçak ve en yüksek seviyeler arasındaki fark 0.75—1.40 m. arasında oynamaktadır.

Sapanca kasabası, aynı adlı gölün cenûp kenarında, gerideki dik yamaçlı ve ormanlık dağ'arın eteğinden göle doğru hafif meyil ile inen satıh üzerinde kurulmuştur. Ka-

sabanın yerinde bulunmuş olması muhtemel eski iskân merkezi hakkında mevsuk bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Osmanlı tarihinin başlangıcında göl yakınlarındaki Ayan kalesinin 723 (1323) 'te (başka bir rivâyete göre 713 'te), Orban Gâzî devrinde, Akça-Koca tarafından fetbedildiği kaydedilir. Sapanca'nın daha sonra Bolu üzerinden Amasya ve Erzurum'a giden yol üzerinde bir konaklama yeri olarak geliştiği anlaşıyor. Kanûni Sultan Süleyman zamanında (962 Rüstem Paşa, mimar Sinan'a burada bir câmi, hamam ve „170 ocaklı bir han“ yaptırdı. 1050 (1640) 'deki Erzurum seyahatinde buradan geçen Evliyâ Çelebi, 1.000 evli, mahsûlî bol bir kasaba olarak tavsif ettiği Sapanca'da Pertev Paşa'nın yaptırdığı hanı da Sinan'ın eseri olarak zikreder. İzmit'ten gelen yol, Sapanca'dan geçtikten sonra, gölün cenûb-i şarkısında doğrudan-doğruya göl üzerine inen yamaçlar yüzünden hemen kıyıda geçiyordu: Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*, s. 666) Bolu yolunun burada yarım mil su içinden geçtiğini (ve suların kabarık olduğu zaman „üzengiye çıktığını“) kaydeder ki, bu târif XIX. asrın ilk yarısında Charles Texier tarafından hemen hemen aynı şekilde („bir saat kadar gölün kumları üzerinde gidilerek sular eğri kolanına kadar çıkar“, *Asie Mineure*, s. 87) tekrarlanmıştır; daha ötede Bolu'ya gitmek için, ya „Ada-nâhiyesi“ — Sakarya köprüsü — Hendek — Düzcüpaşası yolu, yahut da Geyve boğazı — Taraklı — Göynük — Mudurnu yolu (*Cihannümâ*, s. 673) tâkip ediliyordu. 1890 senesinde Sapanca'ya gelen demir-yolu, yukarıda sözü geçen dar kıydan yarma açılmak sûreti ile geçirilmiştir. Demir-yolunun inşasından sonra kara yolları bir müddet ihmal edilmiş ve hemen hemen geçilmez olmuş ise de, Cümhuriyet devrinde, motörlü vâsıtaların gelişmesi sebebi ile, münâkalenin ağırlık merkezi yeniden kara yollarına intikal etmiş ve Bolu yolu gölün dar kıyısından değil, yamaçların gerisinden geçirilmiştir ve kasabanın 7 km şarkında Geyve boğazı vâsıtası ile Bilecik — Eskişehir veya Göynük — Ankara'ya giden yol, Bolu caddesinden ayrılmaktadır. Bununla beraber, İstanbul — Ankara yolu üzerindeki münâkale faaliyetinin pek ziyâde artmış bulunması, Devlet kara-yolları idâresini, bu yola daha kısa, daha dönemeçsiz ve daha az ârızalı bir güzergâh tesbitine zorladığı için, bugünkü İstanbul — Ankara yolu artık Sapanca kasabasına uğramayarak, gölün şimalinden geçirilip, doğrudan Adapazarı'na yöneltilmiş, böylelikle Sapanca gölü cenûbundan ve kasabadan geçen yol üzerinde münâkale kesâfeti eski ehemmiyetini kısmen kaybetmiştir.

Bugünkü Sapanca elma, kiraz, seftâli, ayva v. b. ağaçlarının yayıldığı meyva bahçeleri arasında kurulmuş olup, demir-yolu başhca iskân sâhası ile göl arasından (istasyonun Haydarpaşa'ya uzaklığı 123 km.), yeni kara yolu ise, sözü geçen sâhanın cenûbundan kasabanın İstanbul'a uzaklığı 124 km.) geçmektedir. Millî mücâdele yıllarında Sapanca zarar görmüş. 1921 senesinde, 16 mart — 21 haziran arasında yunan işgâli altında kalmıştır. Sapanca kasabasının nüfusu 1935'te 2.855 iken, 1960'ta 5.788'e yükselmiştir. 1960'ta kasaba 5 mahalleye ayrılan 1034 ev ihtivâ ediyordu.

XVII. asırda Sapanca, Kapudan paşa eyâletine bağlı Kocaali livâsı içinde bir kazâ merkezi idi. O sırada bu kazâ içinde bir Ada köyü ve „Ada nâhiyesi“ (*Cihannümâ*, s. 673) 'nden bahsedilmekte olup, XIX. asır ortalarında kazâ merkezi buraya (Adapazarı) nakledilmiş ve Sapanca buna, nâhiye olarak, bağlanmıştır. Adapazarı'nın Kocaali'nden ayrılan Sakarya vilâyetine merkez olmasından sonra, 1957'de Sapanca yeniden kazâ hâline getirilmiştir. 1960 sayımına göre, Sapanca kazâsının nüfusu 13.114'e varmıştır.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), II, 171 v.d., V, 74; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 666, 673 v.d.; J. Otter, *Voyages*, I, 6; P. Lucas, *Voyage*, I, 204 v.d.; Fr. La Boullaye-Le Gouz, *Voyages et Observations* (Paris, 1653), burada Sacabangi şeklinde yazılmıştır; R. Pöcocke, *Description of the East* (London, 1745), II, 95; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v.d.; J. A. Kramers, *Asia Minor* (Oxford, 1832), I, 138; James Morier, *Journey through Persia...* (London, 1812), s. 408 (Köprülû devrinde açılması düşünülen kanal hakkında); Remi Aucher-Eloy, *Relations de voyages en Orient* (Paris, 1843), II, 376; W. Ainsworth, *Travels and Researches* (London, 1842), II, 25; J. v. Hammer, *Umblick auf einer Reise nach Braussa* (Budapeşte, 1818), s. 128—142 (kanal tasavvuruna dâir bilgiler ile); Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*, I, 51; X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie* (Paris, 1859), I, 23 (bunun için bk *Courier de Constantinople*, 29 mayıs 1847 ve *Das Ausland*, 1885, nr. 18, s. 415—418). — **Resimler:** Leon de Laborde, *Voyage du Syrie...* (Paris, 1838), XVII. cüz, levha. — Kanal tasavvuru hakkında bk. J. Söle, *Mitteilungen des Vereins der Geographen der Univ.* (Leipzig, 1911) I, 36—56; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v.d.; *TOEM*, 1328, III. 948 v.d.; J. B. Tavernier, I, 6; Alberi, *Relazioni*, III. seri, I, 420; Vâsîf, I, 162, sene 1177=1758 (kezâ

Hammer, *ayn. esr.*, s. 177). — Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 277, 282 v. d.; krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, 47, 18; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, 96, 380; VII, 243 (Selânikî den naklen); F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz* (Leipzig, 1924), s. 93 v. d., 245; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 188; E. Lahn, *Türkiye göllerinin jeolojisi ve jeomorfolojisi* (Mâden tetkik arama enstitüsü ngr., B. 12, Ankara, 1948), s. 44—47; Mehmed Cemâl, *Anadolü* (İstanbul, 1337), s. 197; C. Risch, *Der Sabandjasee und seine Umgebung* (Pet. Mitt. Gotha, 1909), LV, tür. yer.; S. Erinc, *Sapanca gölünün derinlik haritası ve morfometresi* (*Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1949, sayı XI—XII, s. 139 v. d., gölün bir derinlik haritası ile beraber); Hâmit İnandık, *Adapazarı bölgesinin hidrolojisine dair bazı notlar* (*IX. coğrafya meslek haftası, 1954. Tebliğler ve konferanslar*, İstanbul, 1955, s. 101—105); ayn. mll., *Adapazarı ovası ve çevresinin jeomorfolojik etüdü* (İstanbul üniv. coğr. enst. dergisi, İstanbul, 1952/1953, sayı 3—4, s. 107—138, resimler ile); İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılması ile Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporu* (*Belleten*, Ankara, 1940, IV, sayı 14/15, s. 149—174).

(BESİM DARKOT.)

SAR. [Bk SER.]

SÂR. ŞÂR, daha doğrusu, hemze ile, ŞA'R (A.), öç, intikam demek olup, arapçada kendisinden öc alınacak katil ve öcü alınacak maktûl mânalarına da gelir. —İslâmiyetten önceki araplarda, bilhassa göçebe hâlinde yaşayanlarda, cezâ vermeğe ve verilen cezâyı infâz etmeğe yetkili bir merci bulunmadığından, her ferd kendi hakkını kendi müdâfaa etmek veya aramak zorunda idi. Bu durumda şahsa, âileye veya topluluğa karşı işlenen cürümler, bilhassa adam öldürme, ancak şahsen veya şa'sın mensûp bulunduğu âile veya topluluk, kabîle tarafından karşılanabilirdi ki, bu da araplar arasında, bâzan ber türlü içtimâî bağların üstünde sayılan v. öyle hissedilen öç (şâr) müessesesinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Çünkü öç alma duygusunun mevcûd olmaması ve bunun gerektirdiği vazifelerin yerine getirilmesinin âile veya kabîlenin dağılması neticesini doğurabilirdi. Umûmiyetle, belki de neticelerini hesâba kattıkları için, adam öldürmekten çok çekinen araplar, ancak şâr bahis mevzûu olduğu zaman, cidden kan dökücü olmaktadırlar.

İslâmiyetten önceki ve kısmen de sonraki araplarda bir kimse öldürürse onun en yakın erkek akrabası, msl. baba ise oğlu, torunu veya bir kimsenin dayısı, kız kardeşinin oğlu v. b. onun öcünü (şâr), öldüreni öldürmek sûretiyle, almakla mükellef idi. Bu şabsa, islâmî kıyas hukûmlerinde de kabûl edildiği üzere, valî veya maktûl (öç, intikam) denilir. Bir yerde katili bilinmeyen bir maktûl bulunursa, oranın sâhibi olan kabîle ferdlerinin cürmü işlemediklerine dâir yemin etmeleri gerekirdi. Maktûl tarafı buna karşılık yemin ederse, o yerin sâhibi olan kabîlenin yemini hükümsüz kahr ve onlar maktûlün öcünü (şâr) ödemeğe mecbûr olurlardı. Öç (şâr), öldürülen bir kimse için, bâzan katilin mensûp olduğu kabîleden, içtimâî mevkî bakımından maktûle müsâvî derecede bulunan bir kimsenin öldürülmesi şeklinde alınmış olurdu. Fakat ekseriyâ, hiç olmazsa mübim hâdiselerde, msl. Şanfarâ [b. bk.] 'nın öcünde olduğu üzere, bir kimseye karşılık yüz kişi öldürülebilir veya öldürülmek istenebilirdi. Hattâ bâzan, babası Kinda meliki Huer'ü öldürenlere karşılık, oğlu büyük şâir İmru' al-Kays [b. bk.] 'ın yaptığı gibi, kalabalık bir kabileyi tamâmiyle mahvetmek isteyenler de olmuştur. bk. msl. *al-Ağâni*³, IX, 88 v. dd.). Bir öcün (şâr) alınması, tabii olarak, karşı tarafta mukabil öç alma duygusunu uyandırıyor. İslâmiyetten önce araplar arasında çıkmış olan savaşlar, bu sebeple, nesiller boyunca devam etmiştir. Çünkü bir savaş, msl. 40 sene devam eden Dâhîs ve Gâbrâ savaşları (bk. I/4, IV, 722b, mad. GATAFÂN, at yarışları muhârebesi), bir öç dâvasından çıkmış olmasa bile, ilk çarpışmadan sonra, hemen bir öç dâvası hâline gelirdi ve her öç de yeni bir öcü gerektirirdi; kabîledaşlık, akrabalık v. b. sebepler ile de, tarafların sayısı gittikçe artardı. Bundan dolayı msl. Durayd b. al-Şimma — „her zaman kanımızı ebediyete kadar öc almağa çalışan öç sâhiplerinde görürsün... Öç almak için bize baskın yapılır ve felâkete uğrarsak, onlar öçlerinden şifâ bulurlar, yahut biz öç almak için baskın yaparız. Böylece sonsuz zamanı (düşmanlarımız ile) aramızda iki bölüme ayırdık, (bizden öç alınan) bölüm geçer-geçmez (biz öç aldığımız) bölümde bulunuruz“ (bk. *Divân al-hamâsa*, şerh al-Tabrizî, ngr. M.M. 'Abd al-Hamîd, Kahire, ts., II, 312 v. d.; şerh al-Marzûkî, ngr. Ahmed Amîn ve 'Abd al-Salâm Hârûn. Kahire 1372=1951, II, 825 v. d.) diyebilmiştir.

Öç (şâr) islâmiyetten önce arapları te'siri altında tutan en kuvvetli ve şiddetli duygu idi. Başka bütün his ve ihtiraslar bunun yanında sönmeğe mahkûm olurdu. Msl. yukarıda anılan İmru' al-Kays, babasının öldürüldüğü haberin

aldığı zaman, kendisi reddedilmiş bir oğul olduğu hâlde, her şeyi unutup, öç almağa koyulmuş idi. Bunun gibi hiç bir akrabalık duygusu da öç (sâr) duygusundan daha kuvvetli olmamıştır. Arap şiirinde öç için yakın akrabalarını öldürmüş olanların acı duygularını anlatanlara tesâdüf olunur. Hattâ azadlı bir kölesi için kardeşini öldürüp, öcünü (sâr) almış olan bir kimse bile vardır. Aradan geçen zamanın uzunluğu öç alma duygusunu unutturmağa کافی gelmez. Bunun gibi, öç vazifesinin sonradan öğrenilmesi de bu duygunun meydana çıkmasına engel ve vazifelerinin terkedilmesine sebep olmaz. Nitekim, msl. meşhûr şâir Kays b. al-Ha'fîm [b. bk.], benüz pek genç iken, annesinin saklamasına rağmen, babasının ve dedesinin öldürüldüklerini ve öçlerinin alınmadığını tesâdüfen öğrenince, her türlü çârelere baş-vurarak, öcünü almağa muvaffak olmuştur (bk. msl. *al-Ağânî*³, III, 2 v.dd.).

Üzerine sâr düşen kimse, bu husûsta nakledilen rivâyetlerden anlaşıldığına göre, öcünü almaya kadar, şarap içmeyeceğine, zevcesi dâhil, kadınlara yaklaşmayacağına, bâzan da başını yıkamayacağına yemin ederdi veya yemin etmeden bu hareketlerden sakınırdı. Bir çok şâirler, öçlerini aldıkları için, artık şarabın kendilerine „helâl“ olduğundan bahsetmişlerdir (bk. msl. İmrü' n-Kays, *Divân*, şerh Hasan al-Sandûbî, Kahire, 1358=1939, s. 152; Ta'bbata-Şarran, *Divân al-hamâsa*, şerh al-Marzûkî, II, 838; III, 24 v.dd.; krs. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *Bulûğ al-arab fî mârifat ahvâl al-arab*, Ka'ire, 1343=1925, III, 24 v.dd.). Burada kullanılan tâbirler araplardaki öç müessesesinin dinî bir mâhiyeti olduğuna da düşündürülebilir.

Araplarda sâr ile ilgili değişmez âdetlerden biri de, maktûl için, intikamı almaya kadar, kadınların mâtem tutmamaları idi. Ancak öç alındıktan sonra, kadınlar maktûl için başlarını açıp, ağlıtar söyleyerek, ağlarlardı. Her hangi bir sebeple, birinin öcü alınmazsa, öç almağa teşvik vazifesi kadınlara düşerdi ki, böyle teşvikler'in güzel nümûneleri al-H'ansâ [b. bk.]'ın bir intikam savaşında yaralanıp ölmüş olan kardeşi Şahr için yazdığı mersiyelerde bulmak mümkündür. Kadınlar, taşvıklarında öçleri almazsa, âdi fâhişeler gibi hareket edeceklerini de söylerlerdi.

Öç (sâr) bâzan bir diyet (diya; b. bk.) ile karşılanabilirdi. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, bir insanın kanının diyeti 100 deve idi; hükümdar ailesine mensûp birinin diyeti ise, 1.000 deve sayılırdı (bk. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *agn. esr.*, III, 20 v.dd.). Bunu katil ödemekle mükellef idi; fakat ekseriyâ bütün kabîle bu diyeti te'min edip, öcün meydana çıkaracağı

güçlüklerden kurtulmak isterdi. Şu var ki, kana karşılık kan istenilirdi, ancak âciz ve haysiyetsiz kimseler diyeti kabûl ederlerdi; fakat bilhassa kabîle içinde öcü gerektiren bir öldürme olursa, ileri gelenler bunu diyetle bastırmak isterlerdi. Diyet kabûl etmemekte isrâr edilirse, o zaman havaya bir ok (*sahm al-ta'kîya*) atılırdı; bu ok kanlı olarak yere düşerse öcün kan dökülerek alınmasına, yoksa diyet kabûl edilmesine karar verilmiş olurdu (bk. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *agn. esr.*, III, 18 v.dd.). İslâmiyette kişâş [b. bk.] ve diyet kabûlünün tercih edilmesinin emredilmesine rağmen, araplarda öç alma ve kan gütme âdeti, tarihte pek çok misâli görüldüğü ve türlü seyyahların müşâhede ettikleri üzere, günümüze kadar devâm etmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. H. Lammens, *L'Arabie occidentale avant l'Hégire* (Beyrut, 1928), s. 181-236; Ahmed Muhammed al-Hüfî *al-Hağât al-arabiya min al-sîr al-câhili*, 2. tab. (Kahire, 1371=1949), s. 210-217 ve bu yerlerde gösterilen kaynaklar. (A. ATEŞ.)

SÂR. [Bk. SÂR.]

SÂRA. [Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.]

SARÂ. [Bk. SARAY.]

SARAGOSA. SARAĞUŞTA, bir İspanya şehri olup, şimdi bu adı taşıyan eyâletin merkezi ve Aragon krallığının eski pâytahtıdır; Ebre nehrinin sağ sâhilinde, 184 m. irtifâda, sulak ve yeşil bir bölgenin (la Huerta) ortasında kâindir. Bugünkü ispanyolca adı olan *Zaragoza* lâtince Caesarea Augusta'ya tekabül eder ki, bu isim a.U.c. 728 yılında, İberlerin kadim Salduba şehri yerinde Augustus tarafından te'sis edilmiş olan askerî bir iskân mahalline verilmiştir. Şehrin adı, ihtimâl Got dilindeki Cesaragosta vâsıtası ile, Saraqusta (nisbesi: Saraqustî) şeklinde arapçaya geçmiştir. Müslümanlar tarafından fethedildiği zamandan, tekrar hristiyanların eline düştüğü zamana kadar, Saragosa dâimâ müslüman Endülüs imparatorluğunun en büyük şehirleri arasında sayılmıştır; coğrafi mevkii onun arap İspanya'sının „yukarı hudutları“ (*al-sağr al-a'lâ*) baş-sehri olmasını te'min etmiştir. İdrîsî devrinde (XII. asrın ortası), nüfusu çok kalabalık idi; beyaz yumuşak yapı taşı ile inşa edilmiş olan burcları sebebi ile, ona „Beyaz şebir“ (*al-Madîna al-Bayzâ*) adı da veriliyordu. Bahçelerinin meyveleri Endülüs'ün en iyi meyveleri olarak meşhûr idi. Orada yapılan kunduz derisinden kürkler bütün islâm âleminde tanınmış idi.

Saragosa, daha 94 (712/713) yılında, Tolaytîla (Toledo)'dan az sonra, arap fâtihlerin eline düştü. Târih'in kendisine iltibâk ettiği Mûsâ b. Nuşayr, bu son şebirden ayrılarak, Sara-

gosa üzerine yürüdü ve etrafını çeviren kasabaları ve *Castillos* („kale" ve müstahkem mevki") ları ile birlikte burayı zaptetti. Beja'lı İsdorre'a göre, şehir yağna edildi ve sâkinleri son derecede şiddetli bir muâmeleye mâruz kaldı. Yûsuf b. 'Abd al-Rahmân al-Fihri'nin emri'gi sırasında, Şumayl b. Fâtîm [b. bk.] buraya vâli tayin edildiği zaman (132=749), burası büyük ve mühim bir müslüman şehri idi; bu vâli arap âsîler tarafından mu'asara edildi ve yerini bunlardan birine bırakmağa mecbûr oldu. Hierî II. asrın ik'nci yarısı boyunca, Saragosa'da hâtırasını tarihçilerin bize naklettiği bir çok isyanlar patlak verdi. Nitekim Charlemagne'in ordusu, 778'de, muhâsara etmeğe geldiği zaman burası mahallî bir reis olan al-Husayn b. Yahyâ al-Hazracî'nin elinde bulunuyordu. Frank kralının bu anda birden-bire Rhein kıyılarına çağırıldığı bilinmektedir. Kendisi muhâsarayı kaldırdı ve az sonra, Baskların ona bir tuzak kurmuş oldukları Roncevaux (Roncesvalles) dar geçidinde hâtırası *Chanson de Roland* tarafından ebedileştirilen kanlı bir felâkete uğradı. İki yıl sonra, 164 (780)'te Emevîlerden 'Abd al-Rahmân I. Saragosa üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi. Fakat şehir halîfelerin elinden çıkmakta gecikmedi ve 175 (791)'te Hişâm kumandanı 'Ubayd Allâh b. 'Ogmân'a burayı muhâsara ve zaptettirmek zorunda kaldı. 181 (797)'de, yeniden bir âsî orada istiklâli ilân etti ve halîfelerin bu birbiri arkasından gelen isyanları muvaffakiyetle veya muvaffakiyetsiz olarak bastırmak için, imparatorluklarının bu „yukarı hududuna" askerî seferler yapmaları gerekti.

Aynı devirde (VIII. asrın sonu) saragosalı bir âilenin, Banî Kasî'lerin, Aragon'da büyük bir nüfuz kazandıkları görülür. Bunlar müslümanlığı kabûl etmişlerdi; bu âilenin mensuplarından biri, Pampalona'nın ilk kralı Iñigo Arista'nın dâmâdı Fortunio oğlu Mûsâ halife Hişâm tarafından tuttu ve Saragosa'yı ona verdi. Daha sonra, IX. asrın ortasında, âilenin reisi Mûsâ II. Tuñîla (Tudela) vâlisi olmuş ve Fransa hudutlarına akınlar yapmağa giden 'Abd al-Rahmân II.'in ordularına kumanda etmiştir. Kendisi Portekiz'e çıkartma yapmış olan Normanları püskürtmek için bu hükümdara yardım etti ve halife Muhammed'in tahta çıkış tarihi olan 852'de Saragosa, Tuñîla (Tudela) ve Vaş'a (Huesca) ile birlikte bütün „yukarı hudut" onun hükümü altında idi. O hükümdar gibi yaşıyor, hırri tiy in kralı, bu arada fransız kralı Dazlak Charles'a hediye gönderip, onlardan hediyeler kabûl ediyordu. Fakat 860'ta Liyûn (Leon) kralı Ordoño I. tarafından mağlûp edildi ve iki yıl sonra Vâdi'l-Hicâra (Gadalağara) vâlisi olan dâmâdı tarafından öldürüldü. Banî Kasî,

onun ölümü üzerine, Kurtube halîfesinin hâkimiyetini reddetti ve halife Muhammed de, onları güç duruma sokmak için, Tucibîler ile ittifak yaptı.

Fetihden beri Aragon'a yerleşmiş olan bu arap âilesi kabîle hukuku ile tanındı ve reis 'Abd al-Rahmân al-Tucibî resmen başa geçirildi. 888'de, 'Abd Allâh halife olunca, Saragosa'da kendi aleyhinde suikast hazırlandığını öğrendiğinden, Tucibî reisinin oğlu Ankar („bir gözü kör") lekâplı Muhammed b. 'Abd al-Rahmân'ı şehrin vâlisini öldürmekle vazifelendirdi. O da 890'da vazifesini yerine getirdi ve sonraları halîfenin az saygılı bir tâbii oldu. Nihâyet son Banî Kasî mensuplarını yok etti, reisleri Muhammed b. Lope 898'de öldürüldü. al-Ankar 924'te öldü. Yerine geçen oğlu Hâşim bütün âileye adını verdi ve 930'da öldü. Oğulları, Banî Hâşim, halife 'Abd al-Rahmân III. tarafından iyi muâmele gördüler, fakat biri, Muhammed, 934'te ona karşı isyan etti. Liyûn kralı Ramiro II. ile ittifak yaptı ve halîfeye bir itâat gösterisi yaptıktan sonra, Navarre krallığı dâhil, bütün şimalî İspanya'da ona karşı bir ittifak kurdu. 'Abd al-Rahmân onu itâat altına almak için sefere çıktı. Kâlat Ayûb (Calatayud)'u zapt, sonra Saragosa'yı muhâsara etti; Muhammed b. Hâşim teslim oldu, halife onu afv ve vâlilikte muhâfazn etti. Oğlu Yahyâ 'Abd al-Rahmân III. ile al-Hakam II.'in İspanya ve Afrika'da kumandanı ve 975'ten itibaren de Saragosa vâlisi oldu.

Da'a sonra, Hâc'b al-Manşûr b. Abî 'Âmir'in hâkimiyeti sırasında, Tucibî âilesinden bir Saragosa vâlisi, 'Abd al-Rahmân b. Mu'arrif b. Muhammed b. Hâşim, ona bir suikast hazırladı, fakat bu suikastın önü alındı ve vâli 989'da idâm edildi.

Emevîlerin sukutu üzer'ne, bunun bir torunu, Yahyâ, „yukarı hudut" vâlisi oldu; onun al-Munzir adlı bir oğlu var idi ki, İslavlar ile İspanya berberilerine karşı mücâdele ettikten sonra, kendini kiral ilân etti ve Barselona ve Kastî'ya kontları ile ittifak yaptı. Onun hâkimiyeti zamanında Saragosa'da sulh ve sükûn kalabalıklaştı. Sarayında İbn Darrâc al-Kaşallî gibi şâirlerin terennüm ettikleri debdebeli bir hayat sürülüyordu. al-Munzir 1023'e kadar hüküm sürdü.

al-Muzaffar lekabı ile yerine geçen oğlu Yahyâ, tahta çıkışından az sonra, öldü ve yerini oğlu Mu'izz al-Davla al-Munzir II. aldı (420=1029). 10 yıl sonra, kendisi halife Hişâm II.'i tanımak istemediği için, akrabalarından biri olan kumandan 'Abd Allâh b. 'Abd al-Hakam tarafından öldürüldü. Bu 'Abd Allâh iktidarı

ele geçirmeyi denedi, fakat Saragosa balkı arasında isyân patlak verdi; o zaman Lârida (Lerida)'nin müstakil vâlisi Abû Ayyûb Sulaymân b. Muhammed b. Hüd, sür'atle gelip, şehirde nizâmı te'sis etti ve eyâlet tabtını ele geçirdi.

Bu şahıs al-Musta'in unvânını aldı ve merkezi Saragosa olmak üzere, Banî Hüd (bk. V/1, 577 v.d., mad. HÜD) kiralığını kurdu; bundan başka Lârida (Lerida), Tuñile ve Qal'at Ayûb (Calatayud) nâhiyelerine sâbip idi. 438 (1046/1047)'de ölümünü müteâkip birbirlerinin oğlu olan şu şahıslar hüküm sürmüşlerdir: Ahmed al-Muktadir Sayf al-Davla, 474 (1081)'e kadar; Yûsuf al-Mu'tamin 478 (1085)'e kadar, Ahmed al-Musta'in II., hristiyanların kazandığı Valtierra savaşında 503 (1110)'te şehit düşmüştür. Oğlu 'Abd al-Malik 'Imâd al-Davla 4 ramazan 512 (19 kânûn II. 1118)'de Saragosa'nın Sobrarbe hristiyanları tarafından kat'î olarak zaptedilmesine kadar hüküm sürdü; o zaman Rueda'ya kaçtı. Bu bukûmdarların zamanına dâir maalesef ancak az teferüatlı bilgiler vardır ve tarihçilerin gösterdikleri yıllar ekseriyâ birbirine uymamaktadır. Saragosa, hristiyanların eline düşmesinden 9 sene önce, Murâbitlar tarafından Sultan 'Alî b. Yûsuf adına, 1 zilkade 503 (31 mayıs 1110)'te zaptedilmiş idi.

Şimdi Saragosa'da müslüman devrinden kalma eserler çok değildir; bunlar şüphesiz asırlar boyunca, şehrin mârûz kaldığı şiddetli muhâsaralar neticesinde, yeniden inşâ edilmiştir. „Seo“, yâni büyük kilise eski ulu câmiin yeri üzerinde inşâ edilmiştir ve hâlâ şimâl-i şarkî cephesinde, muhtemel olarak, arap devrinden kalma tuğlalar ve dört köşe çinilerden (azulejos) bir tezyinat görülür. Bâzı vekâyî-nâmece ve coğrafyacılar tarafından nakledilen bir rivâyete göre, ulu câmi tâbi' [b. bk.] Hanaş b. 'Abd Allâh al-Şan'ânî (ölm. 100=718/719) tarafından inşâ ettirilmiştir; kendisi, arkadaşlarından biri ile, mihrâb karşısında defnedilmiş olmalıdır. Câmi Emevî halîfesi Muhammed b. 'Abd al-Rahmân b. al-Hakam zamanında, 242 (856)'de genişletilmiştir.

Bugün Saragosa'nın en mühim arap âbidesi Aljaferia (şüphesiz arapça al-Ca'farîya'den: bu da Ca'far veya İbn Ca'far adlı bir şahsın adından alınmıştır; bu şahsın hâtırası, halk rivâyeti dışında muhâfaza edilmemiş görünmektedir) adı verilen saraydır. Bir çok mühim tâdilata uğrayan ve bundan başka 1809'da kısmen tahrip edilen bu saray bugün kışla hâline sokulmuştur; şehrin garp nihâyetinde bulunmaktadır. Buranın müslümanlar devrine âit kısmından ancak 22 m² sâhasında olan küçük

bir mescid kalmıştır; bunun 14 m. yüksekliğinde çok güzel bir kubbesi vardır; hâlâ yerinde duran sütun başlıklarına göre hüküm vermek gerekirse, kubbe çok güzel başlıkları bulunan mermer sütunlara dayanıyordu. Mihrâb mavi zemin üzerine kabartma sıvadan bir süs ile süslenmiştir. 25 m. yükseklikte, mescide bitişik olan küçük kule („balk şâiri hüeresi“ denilir) şüphesiz aynı devirden kalmaz. Aljaferia'nın müslümanlara âit kalıntılarının Saragosa'da bir çok sarayları bunlardan yalnız birinin, al-Muktadir b. Hüd tarafından inşâ edilmiş olan Dâr al-Surûr „sevinç evi“ un adını biliyoruz) bulunan Banî Hüd sülâlesi zamanından kalma olması muhtemeldir. Aljaferia hakkında müstakil bir kitap yazılması yerinde olurdu, zira bu saray Kurtube halîfeliğinin güzel devri ile al-Hamrâ asrı arasında bir geçiş devrinin eseridir.

Saragosa'da doğmuş olan meşbûr müslümanlar arasında burada tanınmış badîs âlimi Abû 'Alî Husayn b. Muhammed b. Fierro İbn Hayyûn al-Şadafi'yi zikretmek yerinde olacaktır; kendisi İbn Sukkara adı ile tanınmış olup, 452 (1060)'de doğmuş ve 514 (1120)'te „şehit olarak“ Cutanda savaşında ölmüştür. Müteâkip asırda İbn al-Abbâr onun şâkirleri hakkında alfabe sırası ile tertip edilmiş bir eser (mu'cam) yazmıştır ki, bu kitap F. Codera tarafından, *Bibliotheca Arabico-Hispana*'nın IV cildinde neşredilmiştir (daha fazla bilgi için bk. J.A. CClI, 1923. s. 223 ve not 1).

B i b l i o g r a f y a : İdrîsî, *Description...* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), s. 190/230 (Simonet ve Lerc'undi, *Crestomatie arabigo-española*, s. 53'te aynen tekrar edilmiştir); A'meria'da bulunan müellifi meçhul eser: *Description de l'Espagne* (nşr. ve trc. René Basset, bk. *Homenaje a D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, s. 642 v.d.); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 66, 97, 127; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 78 v. dd., (nşr. Kahire, 1324, V, 71 v. dd.); J. A'emany Bolufer, *La Geografia de la Peninsula Ibérica en los escritores arabes* (Gir-nata, 1921), s. 101 ve sık-sık. İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy, trc. E. Fagnan), c. II, *fihrîst*; c. III (nşr. E. Lévi-Provençal), bk. *fihrîst*; İbn al-Ağir, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg, kısmi trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*), bk. *fihrîst*; al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 41, 50, 85, 148; (trc. Fagnan), s. 50, 61, 104, 180; İbn al-Abbâr, *al-Hullat al-siyarâ* bk. Dozy, *Notices...*, s. 224 v.d.); İbn Haldûn, *Kitâb al-'ibar*, IV, 163 v.d.; İbn Abî

Zar', *Ravz al-kirfâs* (nşr. Tornberg), s. 104, *al-Hulal al-mavsiya* (Tunus tab.), s. 71 v. dd.; Mağkârî, *Nafh al-tib* (kısmi nşr. Dugat v.b.), I, 121, 172, 176, 288, II, 350, 767; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I, III, IV; ayn. mll., *Essai sur l'histoire des Todjibides* (*Recherches*), I, 211—239; F. Codera, *Estudios criticos de historia arabe española* (Zaragoza, 1903), s. 95—110; *Conquista de Aragon y Cataluña por los musulmanes*, s. 323—360; *Los Tohibies en España*, s. 361—372, *Noticias acerca de los Benihud*; ayu. mll., *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 12, 254—259; ayn. mll., *Tesoro de monedas arabes descubierto en Zaragoza* (Museo español de antigüedades, Madrid, 1879, c. XI ve RRAH, 1884, c. IV; Sanpere y Miquel, *La reconquista de Zaragoza* (*Boletín de la R. Academia de Buenas Letras*, Barcelona, 1903/1904, II, 139—157); Domingo y Ginés, *Estudio critico sobre la conquista de Zaragoza por Alfonso I* (Zaragoza, 1888); *El Castillo de la Aljaferia de Zaragoza* (*Breve reseña de las bellezas artisticas y de los recuerdos historicos que encierra*), Zaragoza, ts.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SARAHs. [Bk. SERAHs.]

SARAHsI. [Bk. SERAHsI.]

SARAJEVO. [Bk. SARAYEVO.]

SARANDİB. [Bk. SERENDİB.]

SARASINLER, araplara, aslında bunların az veya çok büyük bir kısmına delâlet eden bir tâbir. Bu ismin tarihi emin bir şekilde tespit edilebilen en eski zikri, milâdî I. asrın ortalarına doğru, Anazarboslu Dioskurides tarafından telif edilmiş olan περὶ Ἰλνχ ιατρικῆς (I, bölüm 67; nşr. Wellman, Leipzig, 1909—1914, s. 60) adlı risâlede geçmektedir. Dioskurides, bu risâlesinde „saras'in ağacının“ (δικορον ἀπὸ δένδρου Σαρασηνικοῦ) bir mahsûlü olarak arap zamkı (arap. mu'kl) reçinesinden bahsetmekte ve Petra tarafından geçerken, idhâl edildiğini ve Hindistan zamkından (bunun için krş. Bretzl, *Botanische Forschungen des Alexanderzuges*, s. 282 v. dd.) daha az elverişli olduğunu ilâve etmektedir. Bu risâlenin en yeni nâşiri, haklı olarak, bütün el-yazmalarının şahâdetine rağmen, sâdece Dioskurides tarafından zikredilmiş bulunan maldakon yerli ismini ibrânî Edolâh ile te'minat altına alınan maldakon'a şekline ve Σαρασηνικοῦ'u da „Aqabuko“ şekline sokuyor. Aynı devirde yaşamış olan kadîm Plinius (*Hist. Nat.*, nşr. Detlefsen, VI, § 157)'de, iç mem'eket'in nabatîlere komşu arap kabileleri

arasında Taveni (Tayy) ve Tamudaei (Şamûd) gibi meşbûr isimler yanında Araceni adını zikreder. Bu son ismin Saraceni olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Batlamyus (II. asrın ortalarına doğru), V, bölüm 17, § 3'te Sarakene ülkesini Arabia Petraea'nın bir kısmını teşkil ediyormuş gibi zikreder ve burayı, kendisine göre, Faran körfezinden „Mısır yakınında“ (παρὰ τὴν Ἀίγυπτον) Judaea'ye kadar uzanan „Kara dağlar“ (ὄρη τὰ καλοῦμενα μέλανα) un garbında gösterir; Sarakenlerden ise aksine, Mes'ud Arabistan'ın içerlerinde yaşayan bir halk olarak bahsetmektedir; şimâle doğru, dağ silsileleri civârında, Skenitler ve 'Oaditai (= 'Ad, nûsha farkı: 'Oaditai), bunların cenûbunda ise, Sarakenler ve Thamydenler (Şamûd) ikamet ediyorlardı. Bizanslı Stephanus'a göre, Saraka kelimesi ile „nabatilerin memleketinin ötesinde bulunan bir ülke (ώρα) kastediliyor ve sâkinlerine de Σαρακηνοί deniliyordu“; ayn. mll. Ταίηνοι, yâni Tayy kelimesi ile de, Sarakenlerin cenûbunda oturanların anlaşıldığı söylenmekte ve bunu te'yit için de Ulpianus ve Uranios'un tarihlerini şâbit olarak göstermektedir. Saraka'ya dâir kayıt, hakikaten hangisinden gelirse-gelsin, Stephanos tarafından kaynak olarak zikredilen Uranios, v. Domaszewski (AR, XI, 239 v. dd.)'nin isbat etmeğe çalıştığı gibi, Büyük İskender'in son halefleri devrine âit ise, bu kayıt Sarasinlere âit en eski şebâdet olmalıdır. Her hâlde zikredilen parçalara dayanarak, Sarasinlerin menşei'nin, Mısır hudûduna Sînâ yarım-adasında ve nabatîlerin civârında aramak zorundayız ve B. Moritz'e göre, hâlen onların soyundan gelenler Pelus'um ile Gazza arasındaki sâbil şeridi üzerinde yaşayan küçük Savârk bedevî kabilesidir. Kelimenin dar mânası ile bu Sarakenler, şüphesiz Dakyanus (Decius)'un saltanatının ilk yılında Mısır hristiyanlarının tâkibine (249/250) dâir İskenderiye piskoposu Dionysios'un muâsırı bulunan Eusebius, *Hist. Eccl.*, VI, 42'un bize kadar muhâfaza edilmiş bulunan mektûbunda kendilerinden bahsedilen kimselerdir: Bir çok hristiyanlar „Arabistan dağlarına“ ilticâ ettiler; burada Sarakenler tarafından esir olarak satıldılar. Daha eski kaynaklara dayanan ve III. (m.) asra âit olan Διμερισμός τῆς γῆς'un muhtelif yazılı şekillerinde, *Liber Generationis Mundi*'de, Barbarus Scal'geri (*Mon Germ. Hist.*, *Auctores antiquissimi*, IX, 107)'de *Chronicon Paschale* (nşr. Dindorf, s. 45)'de, Epiphanius, *Ancoratus* (nşr. Holl, s. 113)'te Saraceni ve Ta'eniler, oldukça mühim kabileler olarak, zikredilmişlerdir. III. asrın başlarında gösterilen Bardesane'nin *Ke'fâbâ de Nâmôsê d'Afravâ'â* (nşr. Cureton, suryanice metin, s. 16 = trc. s.

24)'sında Tayöye ve Saraköye (Eusebius tercümesinde Ταυοί ve Σαράκωνοί) arap mustakil göçebe kabilelerinin mümessilleri idi; gâlibâ, III. asrın ortalarına doğru, o tarihe kadar nâdiren zikredilmiş bulunan Sarasinler temessül ettikleri küçük kabilelerin başına geçmiş ve Roma imparatorluğunun budutlarını tâciz etmişlerdir. IV. asrın rû ânilerinden olan Eusebius ve Hieronymus'ta Sarasinler Kitâb-ı mukaddes'teki İsmâ'il mensupları ile birleştirilmişlerdir: Onlar Farran veya Kızıl-denizin şarkında, içinde Hôrêb tepesinin bulunduğu Midian ülkesinde, Kâdêş civârındaki çölde, Arabistan eyâletinin dışında yaşarlar; önce İsmâ'ilîler, daha sonra Hagariler ve nihâyet Sarakenler diye tesmiye olunmuşlar (336'dan önce te'lif edilmiş bulunan Eusebius *Onomasticon*'da Τεράρα, Κηδούρ, Μαδύρα ve Φαράν; Eus., *Chron.*, ngr. Sehoene, II, 13'te Hieronymus: Ismabel, a quo Ismahelitarum gentes, qui postea Agareni et ad postremum Saraceni dicti = *Chron. Pasch.*, 94¹⁸; ayn. mll. Eş'ya, XLII, 7 ve Hezkiyal, XXVII münâsebeti ile, Epiphanius, *Panarion Haer.*, IV, 1, § 7: „İsmail, çölde Faran'ı kurar; ondan İsmâ'ilîler de denilen Hagariler'in, şimdi Sarasinler adını almış olan kabileleri gelmektedir“. Bu andan itibaren, Sarasinler adı diğer arap kabilelerine de şâmil olmuştur; IV., V. ve VI. asrın müellifleri (Zosimos, Rufius, Festus, Mâdihler, Julianus, Ammianus Marcellinus, son araştırmalara göre, V. asrın başında *Notitia Dignitatum*'u yazan Priscus, Malchus, Nonnosus, Eunapius, Menander Protiktor, Prokopius gibi Scriptores Historiae Augustal ve aralarında Sokrates ve Sozomenos gibi kilise tarihçileri Kitâb-ı mukaddes'te geçen isimleri vermekten sakınmakta ve tercihen sâdece on'arı zaman-zaman Sarasinler ve Araplar olarak tesmiye etmektedirler ve Eua-grius ise, sâdece Σαράκωνοι (krş. Ammianus Marcellinus XXII, 15, 2: Secnitae Arabes quos Saracenosnunc appellamus ve XXIII, 6, 13; Secnitae Arabes quos Saracenos posteritas appellavit; aynı müelliften aynen nakledilen metin için bk. Malchus, *Fragm. Hist. Graec.*, IV, 112) demektedir; Ammian'da Saraceni Assabitae (yâni Gassânîler) ve *Not. Dign. Or.*, bölüm 28'de Saraceni Thamudeni tesmiyelerine de işâret etmek lâzımdır. Nihâyet araplar, şimâide Elcezîre ve İran'ı udûdunda (Marcianus Heracl., *Periplus*, I, § 17^a; *Expositio totius mundi et gentium*, bölüm 20; Julian, Ammian, Prokopius, Menander Prot. v.b.'da sık sık), Sarasinler adı altında da gösterilmişlerdir. Halifeler tarafından arap imparatorluğunun kurulduğundan sonra, Bizanslılar halifelere tâbi islâm

halklarını Sarasinler adı altında göstermişlerdir ve bu ad orta çağın sonuna doğru, hattâ İbn Battûta (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 441)'nın bir fıkrasına göre, Bagdad halifeliğinin sukutuna kadar, muhâfaza edilmiştir; İbn Battûta, İstanbul'da imparator tarafından „Sarâkinö, yâni müslüman“ diye selâmlanmış idi. Aksine Selçuklular ve türkler İranlılar veya bagariler diye tesmiye olunmuşlardı. Sarasinler adı, haçlılar vâsıtası ile, Bizans'tan garp memleketlerine geçmiştir ve yeni zamanlarda da arap halklarını ve şark mahsûllerini göstermek için kullanılmıştır; Roman dilleri lugatleri, bu mevzûda bir çok delil ve misâller vermektedirler.

Sarasinler adının garp memleketlerinde yayılma şekli ile göze çarpar bir tezat olarak; bizzat araplar, bu ismi ne küçük bir kabilenin, ne şimâli Arabistan kabilelerinin topluluk ismi olarak bilirler; *sarak* („çalmak“, vaktiyle Joseph Scaliger'de) veya *şark* („şark“ Relandus), hattâ *şarik* iştikakları, Sprenger'in belirttiği gibi, bir tarafa bırakılmalıdır; bundan başka Filist'in Talmud'unda ve *Targûm Yerûşalmi*'de bulunan ve bir de süryanîlerdeki Şarkî imlâsı, bu imlânın Σαράκωνος, Saracenus'ta istinât etmediği kabûl edildiği takdirde, kök olarak *sarak*'ı gösterir. H. Winckler (*Altorient. Forschungen*, II, seri I, 74 v.dd.), Sargon yıllıklarının iki parçasında „çöl sâkinleri“ mânasında *şarraku* tâbirini bulduğunu iddia ediyor ve bu tâhirden Sarasinler adını çıkarıyordu. Hieronymus'un daha iyi bir izâbı vardır: Hezkiyal tefsirinde şöyle demektedir: „Agareni qui nunc Saraceni appellantur falso sibi assumptere nomen Sarae ut de ingenua et domina videantur generati“; Sozomenos (*Hist. Eccl.*, VI, bölüm 38), Synkellos (ngr. Bonn, I, 187) ve diğerleri Sarasinler adının bu izâhını aynen tekrar etmişlerdir. Bu izâh, antakyalı Macarius (XVII. asır, *Travels*, ngr. Balfour, II, 169)'un seyâbat hikâyesinde de tekrar edilmektedir.

Sarasinlerin, eski müelliflerin bâzılarında, bilhassa Ammianus, Sozomenos, Hieronymus (*Vita Malchi*), Prokopius Gazaeus, Priscianus ve Cassarea'lı Prokopius'ta anlatılmış olan örf ve âdetleri yeniden gözden geçirilmeğe ve izâh edilmeğe değer.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Die alte geogr. Arabiens* (Bern, 1875), § 328; B. Moritz (Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie*, mad. *Saraka* ve *Der Sinaikult in heidnischer Zeit*, *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, XVI/II, 9 v.d. O L Z (1912), s. 206 (Eb. Nestle) ve 310 (F. Perles); *Philologus*, LI, 737 (Th. Nöldeke). (J. H. MORDTMANN.)

SARÂT. [Bk. SERÂT.]

SARATÂN. [Bk. SERATÂN.]

SARAY. SARÂY. SERÂY, SERÂ, eski farsça * *srâda* (<Orâ „korumak“) 'den gelmekte olup, farsçada umûmiyetle „ev, mesken, konak, menzil“ mânasına gelen, türkçede de bu mânalar ile birlikte, daha ziyâde „büyük konak, hükümdarın ikametgâhı“ yâni „saray, kasr, köşk“ mânalarında kullanılan bir kelimedir. Bu kelimenin arapça'aşmış şekli *surâdik* olup, busûsiyle *serâ-perde*'nin karşılığıdır ve „çadır perdesi, barem perdesi ve pâdişah otağı“ mânasına gelmektedir. *Serâ* ve *serây* kelimeleri farsçada mecâzen dünyâ, cihan, âlem mânalarında da kullanılmış ve türlü terkiple de çeşitli mânalar almıştır: *halvet serâ*, *zulmet-serâ*, *harem-serâ*, *miñnet serâ* gibi. Türkçe de ise, bilhassa bu kelime ile teşkil edilmiş iki mürekkep isim, *kervansaray* (kârbân-serâ) ve *sâhil-saray* (sâhil-serâ) çok kullanılmıştır. Bunlardan birincisi kervanların konakladığı büyük han, ikincisi ise, deniz sâhilindeki konak, yâni mânasında Osmanlı türkçesinde bugün de bilinmektedir. Saray kelimesi aynı zamanda, diğer bir çok türk lebecelerinde de mevcut olduğu gibi, şark türk lebecesinde hakiki ve mecâzi mânalarında yâni hem büyük ev, mahfel ve kasrı sultânî, hem de dünyâ ve âhiret mânalarında kullanılmaktadır (krş. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk lügati*; Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı türki*, Şeyh Süleyman efendi, *Lugat-i çagatay*; *Müntehabât-ı lugat-ı osmâniye*; Snlâhî, *Lugat-ı osmâniye*; *Farsça lugat*; *Ferheng-i Şu'ârî*; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmâni*).

Saray, türk medeniyetinin hâkim olduğu bütün ülkelerde öteden-beri hükümdarların, şehzâdelerin, umûmî vâlilerin, ümerânın ikametgâhları için kullanılmış ve bâzan bunların merkezleri etrâfında teşekkül eden şehirler de bu isim ile adlandırılmıştır. Altın-Ordu devletinin merkezi olan İtil (Volga) ne'ri boyundaki Saray ve Anadolu'da bugün de mevcut Aksaray, Hatun-saray şehirleri buna misâl teşkil eder. Kırım hanlığındaki Bahçe-Saray şehri, XV. asırda, Çorum civârında mârûf bir kasaba olarak görünen Saray-katır (bugün İskilip kazasının Ala-göz nâbiyesindeki Saray köyü) da bu eümledendir. Anadolu Selçuklu sultanlarının Kayseri'de, Sivas'ta, Şifâiye medresesi yanında) ve Konya'da sarayları bulunduğu gibi, bu devletin inkırâzından sonra Anadolu'da kurulan türk beylikleri de merkezleri olan şehirlerde saraylar yaptırmışlardır. Kütahya, Manisa, Malatya, Siliçke gibi şehirlerimizde bugün mevcut saray mahalle'eri, vaktiyle buralarda kurulmuş, uzun veya kısa bir müddet yaşamış türk saraylarının nâti'arıdır. XV. asırda kezâ Dulkadirli oğlu

Süleyman Bey'in Maraş'ta, Akkoyunlu hükümdarı Yâkub Bey'in de Tebriz'de sarayları olduğunu biliyoruz. Osmanlılarda ise, başlangıçtan itibaren, hükümet merkezi yaptıkları şehirlerde, müteaddit saraylar inşa edilmiş idi. Orhan Gâzî, İznik'ti zaptedince, gâzîlerin boş olan saray gibi evlerde oturduğunu Neşri kaydetmektedir (*Cihan-nümâ*, ngr. Türk Tarih Kurumu, I, 158). Bu hükümdarın burada da bir saray yaptırmış olması mümkündür. Fakat Orhan Bey'in Bursa'da, Hisar'da, bugün yeri tespit edilememekle beraber, inşa ettirdiği ve Eyy-Sarayı denilen bir saray var idi ki, sonradan Karamanoğlu Mehmed Bey, Bursa'yı bir aralık ele geçince, burayı da tahrip etmiş idi. Rumeli fütûhâtı sır.sında, Murad I. Dimetoka sarayını, Yıldırım Bayezid ise, Edirne'de eski-sarayı yaptırmış idi. Vize'ye tâbi ve bugün kazâ merkezi olan Saray kasabasının da, bu ilk fütûhât sıralarında orada bir hükümdar veya vezir, beylerbeyi gibi, ümerâdan biri tarafından yaptırılan sarayın hâtırasını taşıdığı söylenebilir. Murad II.'nin Edirne'de Eski-saray içinde bir köşk yaptırdığını, Fâtih Sultan Mehmed'in de, yine bu şehirde Yeni-Saray adını alan bir saray yaptırdığını ezvümle XV. asır tarih kaynağı olan Oruc Bey'in kayıtlarından *Tevârih âl-i Osman*, ngr. Babinger, s. 49, 63) türk yerleşme ve iskân tarihî unsurlarından eski türk sarayları hakkında sarıh bir bilgiye sâhip oluyoruz. Balkan lütuhâtı ileriledi kçe. Sofya'da, Selânik'te ve daha başka yerlerde de muhtelif ümerâ ve belki de Pâdişahlar tarafından saraylar yaptırılmıştır. Bosna'da bugünkü Sarajevo'nun adı da burada yaptırılan saraydan alınmış, evvelâ, „Saray ovası“ denilmiş (krş. Âşık paşa-zâde, *Tevârih âl-i Osman*, s. 242; XV. asırda Selânik'teki Saray mahallesi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 153), sonra da Saray-Bosna ismi ile mârûf olmuştur. Edirne'de, daha sonraları, Yeni-saray içinde muhtelif kasırlar ile birlikte, Selim II. tarafından yaptırılan Mamak sarayı (veya Mumuk sarayı), Edirne civârındaki köylerden birinde Akpınar sarayı mevcut idi (tafsilât için bk. Dr. Rifat Osman, *Edirne sarayı*, ngr. Süheyl Ünver, Ankara, 1957). İstanbul'un fethinden sonra, burada da evvelâ Eski-Saray (Sarây-i atîk, bugünkü Üniversite merkez binâsının olduğu yerde), daha sonra da Yeni-Saray (Sarây-i cedid, bk. mad. TOPKAPI SARAYI) yaptırıldı. Bunu tâkiben muhtelif devirlerde vezirlerin adını taşıyan meşhûr saraylar var idi: İbrâhim Paşa sarayı, Silâhdar Mustafa Paşa sarayı, Fazlı Paşa sarayı, Recep Paşa sarayı, Yusuf Paşa sarayı, Siyavuş Paşa sarayı v.b. gibi (tafsilât için bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul sarayları*, İstanbul, 1943; Se-

dat Çetintaş, İbrahim Paşa sarayı, İstanbul, 1939). Mîrî saraylardan Atmeydanı sarayı ve Galata sarayı ile son asırlarda yaptırılan Beşiktaş sarayı (Dolmabahçe sarayı), Çirâğan sarayı, Beylerbeyi sarayı, Yıldız sarayı gibi saraylar da bu arada zikredilmelidir. Bugün Türkiye'de sayısı 30'u bulan köy, mahalle ve muhtarlık gibi meskûn mahal saray tesmiye edildiği gibi, yine bir çok köy de saray kelimesi ile yapılmış muhtelif isimler (Saraycık, Saray-altı, Saray-deresi, Saray-Köy, Saraylar, Saraylı, Saray-Magara, Saray-Önü, Sulu-Saray, Saray-Özü, Saray-Paşa, Saray-Yanı, Saray-Yeri) taşımaktadır (krş Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu, ngr. İç İşleri Bakanlığı, Ankara, 1947, II). Saraya mensûp olanlardan muhtelif kimseler de, „saraylı, saraydar, saray ağası“ gibi lakaplar taşıyorlardı. Saray kelimesinin arapçada *sarāya* şekli görüldüğü gibi, italyanca şekli olan *seraglio* ve fransızcadaki *sérail* kelimeleri bâzan harem mânasına kullanılıyordu. Osmanlı imparatorluğu merkezindeki iktidârı, son asırlarda, sadrazamın idâre ettiği Bâbîâlî (Paşa-Kapısı) ve bunun yanında, çok defa da hâkim ve üstün bir durumda bulunan saray teşkilâtı temsil ediyordu ve bu iki kelime ile de (Bâbîâlî ve saray) Osmanlı devletinin en yüksek iktidar mevkileri ifâde edilmis oluyordu. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SARAY. **SARĀY,** Altın-Ordu'nun pâyitahtı, krş. madd. KIPÇAK ve MOĞULLAR. Kelime farsça *sarāy* („saray“)’dır; bununla beraber, arapça kaynaklarda sık-sık *şarāy* şeklinde yazılmıştır. Bâtı tarafından te'sisi ve Saray Berke tâbiri hakkında bk. /A, II, 351 v.d ve II, 553. Coğrafyacılar ve tarihçiler tarafından bu isimde tek bir şehirden bahsedilir. sik kelerde ise, bir „Yeni-Saray“ (*Sarāy al-cadid*) zikredilir; Yeni-Saray'da darbedilen paraların en eskisi 710 (= 1310) yılına âittir. Şimdiye kadar Yeni-Saray'ın zikredildiği bilinen yegâne kayıt, Şams al-Dîn Şucâ'î al-Mişrî ve ondan naklen İbn Kâzî Şuhba (metin için bk Tiesenhansen, *Sbornik materialov, otnosyashchaya k istorii Zolotoy Ordı*, s. 254 ve 445'deki Özbek Han'ın Yeni-Saray'da ölümüne (muhtemelen 742=1341/1342) dâir olan kayıttır. Sarāy şehrinin kalıntısı olarak, Volga'dan ayrılan Ahtübe („Ak-Tepe“) kenarında iki şehir harâbesi kabûl edilmektedir ki, bunlar bugünkü Tzarev ve Selitrennoye veya Selitrenny Gorodok'tur. Her iki harâbe yerinden hangisi'nin Altın-Ordu'nun pâyitahtı olduğu ve ne zaman harâp olduğu bir veya iki saray mı bulunduğu (yâni „Yeni-Saray“'ın şehrin bir semti mi, yoksa başka bir yerde inşâ edilen yeni bir şehir mi olduğu). XVIII. asırdan beri, ilim âleminde pek sık münâkaşa edilen mevzûlarından biri olup,

bugün dahi bir neticeye varılamamıştır. Kaynaklardaki kayıtlar umûmiyetle müphem ve birbirini nakzeder mâhiyettedir; Abu'l-Fidâ' (ve daha başkaları)'nın verdiği Volga munsabı ve Sarāy arasındaki mesâfe (2 günlük yol) Selitrennoye'ye uyar; buna mukabil aynı kaynaktaki (ngr. Reinaud, s. 217) Abu'l-Fidâ' şehrin bir ovada (*fî mustavîn min al-arâz*) inşâ edildiğini söyler ki, bu da yalnız Tzarev'e uygun düşer (Selitrennoye tepelerde kurulmuştur). Aynı kayıt İbn Battûta (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 447, *fî basîtin mir al-arâz*)'da da bulunur; şehrin ortasında bir gölek bulunduguna dâir Şihâb al-Dîn al-'Omari'nin tasviri de (metin, Tiesenhansen, s. 220) Tzarev'i te'yit eder. A Tereşçenko'nun Tzarev'in için de ve civârında uzun yıllardan beri yaptığı kazılar (1843—1851) orada bir büyük şehir bakiyesi bulunduğunu, itiraza mahal vermeyecek şekilde, isbât eder. Grigoryev tarafından daha 1845'te Saray'ın kalıntılarının ancak Tzarev'de aranması lâzım geldiğine dâir ileri sürülen kanâat bu hatrîyâtın neticelerine istinâat eder. Selitrennoye'de olsa-olsa Bâtı'nun inşâ ettirdiği ve sonra Berke'nin Saray'ının yerini aldığı şehir bulunabilir. Grigoryev'in iddiasının te'siri altında Slovyev'in *Geschichte Russlands* („Rusya tarihi“, ngr. „Obşç. polza“ cem., I, 841)'nda Saray Tzarev'de — Karamzin'in düşündüğü gibi (IV, not 74; alm. terc. Riga, 1823, IV, not 53, s. 263), Selitrennoye'de değil — tesbit edilir. Selitrennoye'deki harâbeler şimdiye kadar ancak sathî bir şekilde araştırılmıştır; o da hemen-hemen tıpkı Tzarev'deki harâbeler büyüklüğünde bir sâha kaplar (her iki harâbe sâhası 11 km. kadar uzunluğunda, Tzarev'deki 3—4, Selitrennoye'deki 2—3 km. kadar genişliğindedir), buna rağmen orada elde edilen buluntular çok daha az ehemmiyetlidir. G. Sablukov tarafından 1844 yılında (*Opçerk vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskago çarstva*, ngr. N. Katanov, Kazan, 1895, s. 28) Selitrennoye'nin Eski-Saray, Tzarev'in Yeni-Saray olduğu hakkında ileri sürülen fikir, daha sonra D. Koheko (*Zap.*, IV, 267—277) tarafından ve yeniden F. Ballod (*Starıy i Novıy Saray stolitsy Zolotoy Ordı*, Kazan, 1923) tarafından tekrar ele alınmıştır. buna karşı A. Spitzın (*Zap.*, XI, 287—290) Eski-Saray'ı, Tzarev'de, Yeni-Sarāy'ı Selitrennoye'de sırar. Abu'l-Fidâ', s. 36'da, bir tüccardan nakledilen izâhata göre, Saray'ın aşığı tarafında Ahtübe kenarında Eski-Yurt denilen bir köy bulunuyordu; bu kayıt belki de Selitrennoye'yi göstermektedir. Bulunan sikkeler gösteriyor ki, Selitrennoye, muhtemelen Tzarev'den önce, fakat ber hâlde ondan çok sonra da meskûn Lu'unuyordu.

Saray, 1395 yılında Timur tarafından tahrip edilmiştir; bu tahribâtın izleri, Tereşçenko tarafından bulunan başsız, ayaksız, kolsuz v.b. iskeletlerde görülebilir. Belki bu yüzden Selitrennoye'deki yer yeniden, daha büyük bir ebemmiyet kazanmıştır. 1472 yılında Saray, rus Vyatka korsanları tarafından sıkıştırıldı, muhtemelen bir rus fırkası tarafından, kırımhlar te müştereken, tahrip edildi. 1554 sıralarında, usların Astırbân [b. bk.]'ı zaptı sırasında (krş /A, I, 680 v. dd.) Tzarev ve Selitrennoye civârındaki şehirler artık harâbe hâlinde bulunuyordu.

Bibliyografya: V. Grigoryev, *O mestopolojenii Saraya, stolitsy Zolotoy Ordı* (1845; *Jurn. Min. vnutr. del*, nr. 2, 3 ve 4; daha sonra buradan 1876, *Rossiya i Aziya* 'da s. 259—321). Tereşçenko tarafından yapılan kazılar ve elde edilen bilgiler hakkında bk. *Zap.*, XIX, s. III ve IV; bunlardan başka bk. A. Tereşçenko, *Okoçatelnnoye izsledovaniye mestnosti Saraya, s oçerkom sledov Deşt-Kıpçakskago çarstva* (*Zap. Akad. Nauk.* 1854, II, 89—105); Fr. M. Schmidt, *Über Rubruk's Reise* (Berlin, 1885; *Z G Erdk. Berl.*, XX, s. 74—81).

(W. BARTHOLD.)

SARAY-BOSNA. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARAYEVO. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARBADAR. [Bk. SARBEDAR.]

SARDAR. [Bk. SERDAR.]

SARDİNYA (arapça kaynaklarde: **SARDĀNİYA**, **ŞARDĀNİYA**). Akdeniz'de, Korsika'nın takriben 13,5 km. cenûbunda, İtalya'da Civita Vecchia şehrinden 220 km. mesâfede bulunan bir adanın ismi olup, mesâhası 24.050 km². dir. Arâzisi dağlık olup, 2.000 m. 'lik bir zirveye mâliktir. Bir ucundan öteki ucuna uzunluğu 300 km. ve genişliği 75 km. 'dir. Ada başlıca granit kayalıklar silsilesi ile yüksek yaylalarından teşekkül etmiştir. Bu kara renkli dağ silsilesi adanın vahşî bir manzara arz etmesine sebep olmuştur. Bu. şüphesiz, hâdiseler bakımından fakir olan adanın tarihini izâh eder.

Adada bulunan 6.000 kadar „nuraghi“ yâni yuvarlak kuleler, buranın tunç devrinde meskûn olduğuna delâlet eder; fakat ancak fenikeliler devrini idrâk ettikten sonradır ki, Sardinya'ya âit mâlûmata sâhibiz. Bu müstevliler hakikaten adayı 500—480 (m. ö.) senelerine doğru fetbettiler ve kendi zahîre ambar'larını doldurmak için, adayı vergiye bağlayan hâkimler zincirinin ilk halkası oldular. Romalıların şgâli de halk için dâba ağır oldu. Serbest şehir hukukuna sâhip olmadıkları için, Roma'nın bırgıdayının büyük bir kısmını te'min etmeğe iebâr

edildiler ve vergi ödemeğe de mecbûr oldular. Adada 180 (m. ö.)'de 80.000 esirin ayaklanmasına hiç şaşmamalıdır. Romalılar adadan bir menfâ yeri olarak faydalanıyorlardı. 355 (m. s.) 'te Constantius'un üç piskoposu, Sardinya'ya nefyettiğini biliyoruz. 440'ta Vandallar, adanın Roma imparatorluğuna erzak te'min ettiğini gö-rerek, oraya hücûma hazırlandılar ve 476'da ada onlara terkedildi. Oraya askerî ve sivil, bütün idâreyi elinde bulunduran bir cermen vâli tâyin edildi. Son olarak Iustinianus adayı zaptetti ve burası X. asra kadar Bizans'ın elinde kaldı.

İbn 'Abd al-Hakam, *Futûh Mişr va'l-Mağrib va'l-Andalus* adlı eserinde, Sardinya'nın 92 (h.)'ye doğru, İspanya'nın fetbedildiği sırada, zaptedildiğini kabûl etmektedir. Sardinyalıların, araplar tarafından servetlerinin yağma edilmesinden kurtulmak için, limanından faydalandıklarına dâir verdiği mâlûmat akla yakındır. Arapların ada üzerine mütâd baskınlarından birini yaptıkları doğru olmakla beraber, orada uzun zaman kalamamışlardır. Araplar buraya 98 (h.) ve 118 (h.)'de tekrar geldiler, fakat orada kalmaya çalışmadılar. Bununla beraber 130 (h.)'de bir adım daha atıldılar ve fakir düşmüş halkı vergi vermeğe iebâr ettiler. 725 (m. s.)'te Luitprand, arapların tekrarlanan baskınlarından korkarak, aziz Augustinus'un nâşını alıp, Pavia'ya nakletmeğe muvaffak oldu. Kilisenin bu büyük hazinesi VI. asırdan beri Cagliari'de bulunuyordu. Sardinya VIII. asrın sonlarına doğru bir defa daha arapların eline geçti (143 h.). Araplar, önceki fâtihler gibi, buğday te'min etmek için adadan faydalanmadılar; fakat 227 (h.)'de Roma'ya karşı cesûrâne hücum ettikleri vakit, son darbeyi indirmeden önce, Sardunya'yı hareket üssü olarak kullandılar. Aynı asırda (X.) 'Ubayd Allâh al-Mahdî'nin 312/313 (924/925)'te Cenova'yı yağma ettiği vakit, Sardinya'ya da uğradığını biliyoruz. Adada arap te'sirin son belirtisi, 393 (1002/1003) 'te İspanya'da Denialı al-Mocâhid'in hükmü altına girmesidir. Bu Akdeniz korsanları Sardunya halkı arasına dehşet saçtılar. Arapların orada kültür, ticâret, din ve san'at eserleri bırakmamış olmaları gariptir.

Arap hâkimiyetinin yerine Pisa hâkimiyet geçti ve onu da Aragon hâkimiyet tâkip etti. Yeni çağlarda ada İspanya'ya, Fransa'ya ve Avusturya'ya tâbi olarak, çok el değiştirdi. Bugünkü sâhibi olan İtalya Sardinya'da yeni bir devir açmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Aşir, *al-Kâmil* (ngr. Tornberg, fbrist; Yâkût, *Mu'cam* (ngr. Wüstenfeld), III, 73; İbn Battûta (ngr.

Defrémery ve Sanguinetti), IV, 331; al-Bakrî (nşr. de Slane), Alger, 1911, fihrist; al-Dimaşkî, *Nuḥbat al-dahr* (nşr. Mehren), fihrist; Ibn al-İzârî, *al-Bayân al-muḡrib*, III (nşr. E. Lévi-Provençal), fihrist; G. Manno, *Storia della Sardegna* (1825); Tyn-dal, *The Island of Sardinia* (London, 1849); O. Martini, *Storia delle invasioni degli Arabi e delle piraterie dei Barbareschi in Sardegna* (Cagliari, 1861); G. Sergi, *La Sardegna* (Torino, 1907); *Cambridge Medi-aeval History*, I, II ve III; Cazana, *Storia della Sardegna*, s. 11, 151.

(T. CROUTHER GORDON.)

SARE. [Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.]

SAREKAT-İSLAM (sarekat, arapça şarîka [„cemiyet“])'nin Cava dilindeki telâffuzu), müslüman İndonezya'da siyâsî bir teşekkül olup, Surakarta (Cava)'da vücûda gelmiş ve eski Holanda Hindistanı'nın yerli nüfusunun gelişmesi tarihinde ve bu asrın ilk çeyreğinde Holanda'nın İ. ulinde'deki müstemeleke siyâsetinde mühim bir rol oynamıştır. [krş. mad. İNDONEZYA]. Teşekkülün bedeli, islâmiyeti muhafaza ederek, yerli unsura içtimâî, siyâsî ve iktisâdî hakîmdan daha mühim bir mevki temin etmek idi, zira eski Holanda Hindistanı (İndonezya)'nda yaşayan halk bütününün büyük bir kısmının muhtelif âzâlarını birleştiren tabii bağ islâmiyettir. Gerçekte Sarekat İslam'ın reislerinin kendileri bu târifî tasvip etmezlerdi ve mahallî ahvâle göre, başka târifler teklif ederler ve teşekküllerinin gâyesi hakkında, ifâde etebildikleri nisbette, başka değerlendirmeler verirlerdi.

Menşeleri. Cava halk kütlesinin kendi efendileri karşısındaki durumu dâimâ en büyük itâatin misâlini vermiş idi; fakat XIX. asırda, holandalıların durmadan genişleyen nüfuzu bu halkın ve aynı zamanda yerli efendilerin istiklâlini git-gide daha çok tahdit ediyordu. Cava hâkimiyetinin Hind diyârı adalarını kucakladığı mâziyi düşünürken duydukları millî gurur yerini yabancılar (holandalılar, araplar, çinliler) karşısında bir aşağılık duygusuna bıraktı; bun'ar, bilhassa holandalılar ve sonra çinliler, yerliler hakkında duydukları küçümseme nâd'ren gizliyorlardı. XIX. asrın sonunda, Cava priyayi („me'mûr asil sınıfı“) leri arasında terakkî taraftarlarından bazıları çocuklarına bir Avrupa terbiyesi vermesi denemeğe başladıkları zaman, teşebbüslerinde bazı holandalılar tarafından desteklendikleri doğrudur. Fakat me'mûrların mühim bir ekseriyeti bu yeniliğe karşı çok açık bir mukavemet gösterdi ve mektep me'zûnu bir kaç gencin cemiyet içinde yeni kabiliyetlerine tekabül edecek bir mevki bulma-

ları çok güç oldu. Her şeye rağmen, yavaş-yavaş tabsil görmüş cavalılardan küçük bir çevre meydana geldi ve bunlar, tabii olarak, yabancı vesâyeti fena bir göz ile gördüler. Buna Holanda Hindistanı'nda akisler uyandıran şarkî Asya bâdiseleri inzîmâm etti. Daha ruslar ile savaştan (1904/1905) önce, japonlar Holanda Hindistanı'nda avrupalılar ile müsâvi bir mevki elde etmiş'lerdi. Çin cümbûriyetinin kurulmasından (1911) sonra, Çin barp gemileri Cava'yı ziyâret etti ve Çin me'mûrları hemşebri-lerinin durumları hakkında bilgi toplamağa geldiler. Holanda Hindistanı'ndaki çinliler bir kaç yıldan beri (1908'den beri) arzû tetikleri Holanda-Çin mekteplerini elde ettiler; hareket bürriyetlerine konulmuş olan tabditler kaldırıldı (1910) ve adâlet tatbikatı daha iyi bir şekilde tanzim edildi (1912). Araplar da „yabancı şarklılar“'a dâir yeni kanûnlar ile kazanç elde etmiş'lerdi; fakat cavahıların durumu aynı kaldı.

1908'de, Batavia'daki „Dokter-cava“ mektebi (yerli tıp mektebi) talebesi Cava gençlerinin birliği olan *Budi-utama* („asil gayret“) 'yı kurdular; bu, hükûmet makamlarından, teşkilâtlanarak, bazı istekleri elde etmek ve bilhassa daha tam ve daha iyi bir tabsili tahakkuk ettirmek için yapılmış çekingen bir deneme idi. Yalnız holandalılar değil, beiki muhafazakâr bir çok cavahılar tarafından da itimatsızlık ile karşılanan bu hareketin teşvik edicisi „Dokter-cava“ Vahidin=Sud'ra-Usada idi. Bu ilk Cava birliği, kendine taraftar bulduğu nisbette, Cava cemiyetinin en yüksek tabakasına mensûp kimselerden müteşekkil idi; halk kütlesi bu, nâkâtılma dı; fakat yavaş-yavaş bu birlik de içtimâî durumun düzeltilmesini harâretle arzû etmeğe başladı ve bu gelişme muhtelif hâdiselerin neticesinde vukua geldi.

a. İctimâî durum çok kifâyetsiz idi. Yabancı şarklılardan farklı olarak, İndonezyalılar avrupalı veya yerli efendilerine mecbûrî bir saygı nişânesi (*hormat*, ar. *hurma*) gösteriyorlardı; doğrusunu söylemek lâzımsa, merkezî hükûmet bu *hormat*'ın yumuşatılması için bir çok defalar hükûm çıkarmıştı; fakat tatbikat hemen dâimâ aynı kaldı. Mubâkeme usûlû avrupalıların lehinde idi; tahkikat sırasında, yalnız sanık'ara değil, ekseriyâ kolaylık olsun diye, şahidlere de tatbik edilen hapis bir sulistimâl idi ve bu asrın ilk yarısında henüz bertaraf edilmemiş idi; mahkeme ve zâbita cezaları her zaman âdil değil idi ve yalnız yerlilere verilirdi. Mesken emniyeti çok zaman teminat altında bulunmuyordu; kendi malının yağma edildiği'n gidip bu kûmete haber vererek, karışık ve faydasız bir rahmeti üzerine almak-tansa, bu husûsta sırrı saklamanın tercib edil-

diği olurdu. Avrupalıların müesseselerinde çalışın'ameleler ağır angaryalara karşılık ancak çok az telâfi edici baklara sâhip idiler ve ücretleri çoğu zaman yetersiz idi. Tahsil tamâmiyle kifâyetsiz idi. En nihâyet, Çin ilerileyip, inkişâf ettikçe, bazı çinlilerin, bilhassa yeni muhâcirlerin cavahılara karşı tavırları o kadar mütecâviz bir hâl aldığı, cavahılar bundan ağır şekilde inciniyorlardı. Çinlilere karşı yapılan taşkın bareketler bunu isbat etmiştir.

b. İktisâdî durum bozulmuş idi. 1830'a doğru, yerli balk bir felâket olan „Cultuurstelsel“, bilhassa kahve için kabûl edilince, yerli iktisadın serbest inkişâfı birden-bire kesildi; 1877'de, bu usûlün kaldırılması üzerine, Holanda idâresi 832.000.000 Holanda florini kazanmış idi ki, bu meblağ devlet masraflarının 21 %'ni teşkil ediyordu. Bunu hemen tâkip eden devirde, Avrupa sanayiî ile nebat dikicilerinin çok sert rekabeti yüzünden, orta sınıf ve köylüler git-gide iktisâdî istiklâllerini kaybettiler, aynı zamanda uzun müddetten beri çinliler ile araplar hemen-hemen münhasıran t'câret için aracı vazifesini görüyorlardı. Yabancıların rekabetine karşı kendilerini müdâ'aa etmek için ne kadar kuvvet gösterirlerse göstetsinler, bilhassa hemen-hemen tamâmiyle milli bir sanayiî olan „batik“ denilen bir nevi basmâcılık sanayiînin (yıl da aş-yk. 90.000.000 florini temsil ediyordu; yerli sanayiînin kısa bir tasviri için bk. *Kolonialaal Verlag van 1920*, stn. 7) yerli iptidâî maddeleri yerine an'lin boyaları ve idhâl edilen dokuma mahsûlleri kullanmasından itibâren, bu düşüşlerinin mühim olmasına mâni olmadı (bu iktisâdî düşüş hakkında daha fazla teferruat için bk. *Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera*, Batavia, 1905—1914, büyük boyda 32 c.; bu husûsta kurulmuş olan heyet'in raporu).

c. Üçüncü olarak hıristiyanlaştırma korkusu zikrolunabilir; bununla beraber bu âmilin daha sonraları te'siri görülür ve müslüman nüfusun hıristiyan din hey'etleri'nin çalışmaları karşısında çıkardıkları kargaşalıklar, devir ve yerlere göre, çok muhtelif olmuştur. Fakat daha canlı bir hıristiyan propagandasının inkişâf ettirilmesi Holanda parlamentosu âzâlarından bir kısmında açık bir tasvip görmesinden ve Mekke'nin buna karşı bazı ihtarlar çekmesinden S.-l.'in reisleri kütle arasında kargaşalıklar çıkarmak husûsunda istifâde ettiler ki, bu da halkın S.-l.'a iltihâkı ile ilâdesini buldu.

Nisbeten ehemmiyetsiz bir hâdis. 1910'da S.-l.'in kurulmasına sebep olmuştur (teşekkülün ilk yılları ile ilgili kesin bilgilerimiz yok-

tur). Bir çin *kongsi* („ticâret şirketi“) 'si tarafından yapılan dürüst olmayan bir t'câret muâmelesi Surakarta civârında, bir çok zengin cavalı tâcirlerin oturduğu ve cavalı tâcirler ile çinli tâcirler arasındaki rekabetin busûf bir şiddetle devam ettirildiği Laweyan (Nglawéyan)'da, cavahılar arasında, öyle bir kızgınlık yarattı ki, esâsen çok gayr-i müsâit durumda bulunan cavahılar Çin mallarına boykot yapmak için anlaştılar. Sarekat-İslam bundan meydana geldi ve ihtimal bir kaç yıl önce bir cavalı ile bir kaç arap tâcir tarafından kurulmuş olan Buitenzorg'daki Sarekat Dagang İslam örneğine göre, teşkilâtlandı; S. Dagang İslam adı her hâlde Surakarta'da da kullanılmıştır. Ne olursa-olsun Surakarta Sarekat-İslam'ı tamâmiyle müstakil bir şekilde inkişâf etmiştir.

Sarekat-İslam çabucak ilk hedefinden ayrıldı. Hareket Çin mallarına boykot edilmesinin muvaffakiyetinden sonra insanılmaz bir sür'atle gelişti. Bununla beraber harekete iltihak edenlerin sayısının çok fazla artması, yalnız o devirde çinlilere karşı tabii olan kin ile izâh edilemez; bu daha ziyâde daha büyük bir hürriyet ve daha dar bir vesâyet isteyen cavahıların, çinlilere karşı kazandığı muvaffakiyetten sonra, birliğin başka yabancılar karşısında da kendilerine daha büyük bir itibâr kazandırabileceğini düşünmeleri keyfiyeti ile izâh edilebilir; yâni bu teşekkül cavahıların, müslüman şîârı altında — sünuf olan Laweyan'da müslümanlar birliği bu şekilde kendiliğinden meydana çıkıyordu — bir zafarinin daha önce mahkûm edilmediğinin bir delilini verince, yukarıda taslak hâlinde gösterilen durumda (a, b, c bölümleri) umûmiyetle duyulan bir boşluğu dolduruyordu ve binnetice çinlilere karşı boykot hareketi ile hiç bir alâkası bulunmayan kimseleri de içine alabiliyordu. Menşeleri ile alâkalı olarak boykot hareketinden daha mühim olan cihet bu teşekkülün bu kadar çabuk olarak kurulup inkişâf etmesidir. Cemiyetin tarihinin sonraki kısımlarında bizi ilgilendiren cihet ayrı ayrı faaliyetlerden çok daha ziyâde, temâyülünün umûmî inkişâfıdır. Diğer taraftan Sarekat-İslam'ın menşei ile inkişâfı arasında büyük bir fark vardır ki, bu fark Cava halkının derin ihtiyaçlarından doğmaktadır, fakat bu, dış hâdiselerin kesin te'siri altında olmuştur: 1914 cihan harbinin ilânı, 1917 rus ihtilâli, savaşın sonunda dünyâ iktisâdî işlerindeki çok büyük gelişme ve bunu tâkip eden Avrupa'nın çözülmesi. Dışarıdan Sarekat-İslam'a yalnız mütevâzî emellerinin gerçekleşmesini ve mahallî ihtiyaçların tatmini isteyen Cava halkına yabancı fikirler so-

kuldu. Sarekat-İslam'ın o kadar çabuk olarak kazanmış olduğu nüfuzu az bir zamanda kaybetmesi neticesini doğuran dâbîli büyük bir zayıflık buradan gelmektedir.

Sarekat-İslam'ın tarihi üç devreye ayrılabilir:

a. Birinci milli kongreye kadar,

b. Milli kongrelerin parlak devri,

c. Radikal Sarekat-Ra'yat'ın kuruluşu sonunda Sarekat-İslam'ın dağılması.

a. İlk devirde mütecânis bir S.-İ.'den güç babsedilebilir. Faal ve zeki bir insan, sürükleyici bir hatîb olan, fakat çabucak budutsuz bir ihtirasla kör bir bâle gelen Raden Usman Sayyid Tjakra Aminata'nın idâresinde olarak, bu hareket doğduğu yerin dışına, bilhassa Cava'nın şarkına yayıldı; Surabaya'da Tjakra'nın idâre ettiği ve uzun zaman Sarekat-İslam'ın en mübim neşir vâsıtası olarak kalan S.-İ.'nin *Utusan Hindia* („Hindistan habercisi“, kânûn I. 1912) adlı gazetesi te'sis edildi. Sonraları Sêmarang, Tjirêbon, Bandung ve Batavia'da Sarekat-İslam şubeleri kuruldu. Sarekat-İslam'a giriş çok kolaydı; kalabalığın merâkı, gizli tam bir merâsim ile çevrili yeminin telkin edici te'siri ve S.-İ.'nin çok çabuk artan halk arasındaki şöhreti ona durmadan yeni âzâlar getirdi. Başlangıcın heyecan devrinde, 9 teşrin II. 1911'de, resmen te'sis sırasında tesbit edilmiş olan nizam-nâmelere her yerde riâyet alundu (âzâların aralarında kardeşlik münâsebetlerini islâh ve müslümanlara yardım etmeleri, kanûn ile müsâade edilmiş olan her türlü vâsıtalarından istifâde ederek, balkın iktisâdî ilerilemesi ve içtimâî kalkınma için çalışmaları gerekiyordu). Fakat az sonra, her Sarekat İslam yalnız mahallî ibtiyâcları için ve mahallî reislerin görüşlerine göre çalıştı. Bunlardan cavalıların rekabet güçlerini arttırmak için msl. kooperatif teşekkülleri kurarak halkın maddî menfaatleri ile meşgûl olanlar da oldu; diğerleri aracılıkları ile, hükûmet ve avrupalı efendiler tarafından yapılan suistimâllere çâre bulmağı denediler; daha başkaları da (msl. Batavia'daki 12.000 âzâsı bulunan S.-İ.) islâmî vazî'e'lerin daha doğru olarak tatbik edilmesini telkin ediyordu. Yerli kadınların durumunun islâh edilmesi isteği de ileri sürüldü; hattâ çocuklar için bir Sarekat İslam (*Sutarsa Mulya*) kuruldu.

İktisâdî sâhada Sarekat-İslam'ın muvaffakiyetlerinin devamı kısa oldu. İlk ânın gayreti soğur-soğumaz kooperatif birlikleri ortadan kayboldu; cavalıların mâliyyeye dâir tahsil ve terbiyelerinin noksan olması bütün iktisâdî çalışmalarda kötü te'sir gösterdi; Sarekat-İslam'ın sermayeleri çok zaman reisler tarafın

dan kazanç gâyeleri ile kullanıldı. İçtimâî sâhada, Sarekat-İslam, yabancılar ile cavalılar arasındaki münâsebetlerde, bu sonuncular lehinde umûmî iyileşme te'min etmiş olmakla gerçekten övünebilir; fakat sonra cemiyette bir düşüş hâsıl olunca, bu kazançların mühim bir kısmı yeniden kaybedildi. Reisler, şüphesiz, din bağının mâni olması icâp eden bir gevşemeden korktukları için, dinî busûslarda alâkayı mubâfaza etmişlerdir. Sarekat-İslam millî kongrelerden önce, siyâsî sâhada ancak ikinci plânda bir rol oynadı.

Sarekat-İslam'ın Holanda idâresi ile ilk temâsı, gâlibâ çinlilere karşı yapılmış olan müfrit hareketler (agustos 1912) sonunda, Surakarta Sarekat-İslam'ının kısa bir zaman için kapanması olmuştur. 14 eylül 1912'de Tjakra bir talepte bulundu. Bununla merkezî hükûmetin Sarekat-İslam'ı tanımaması istiyordu. 30 haziran 1913'te hükûmetin kararını aldı. Hükûmet cevâbını çok bekletmişti. Bizâtihi mütecâviz olmayan nizam-nâmelerin tanınması idârede ve o zamana kadar tâkip edilen müstemleke siyâsetinde, esâs itibâriyle yerli tebeayı vesâyet altına almağa istinât eden siyâsette, bir dereceye kadar tesâdüfî bir alt-üst olma mânâsına geliyordu. Sarekat-İslam'ın reisleri çinlilere karşı taşkınlıkları önleyemeyecek kadar zayıf görünmüşlerdi; vâkialar çabucak güzel vaadler ile tam bir tezat teşkil edebiliyordu. Nizam-nâmelerin Sarekat-İslam'ın meşrûlughunu kabul etmek demek olan resmen tanınması balk kütlesi tarafından Sarekat-İslam'ın bütün temâyüllerinin mutlak sûrette tasvihi şeklinde telakkî edilebilirdi, yahut hiç olmazsa, reisler tarafından böyle tefsir edilebilirdi. 29 mart 1913'te, umûmî vâlî ile Sarekat-İslam murahbasları arasında yapılan bir toplantıda, vâlî Sarekat-İslam için şahsî teveccühünü ifâde etti, fakat yapılan talebin kabul edilmes'ne mâni olan teşekkülün tehlikeli zaafılarına da işâret etti; bu zaafılar arasında mâlî işlerin nefrete şâyân bir tarzda sevk ve idâresi zikrolunabilir (bu husûs dâimâ zayıf nokta olarak kalmıştır). En sonunda, 30 haziran karar-nâmesinde, ameli sebepler dolayısı ile, Sarekat-İslam'ın istemiş olduğu tanınma talebi reddediliyordu; fakat talep sâhib'ne mahallî Sarekat-İslam'ların kanûnen tanınmasının belki reddedilemeyeceği bildiriliyordu; bu mahallî teşekküller kanûnî haklara sâhip ve mahallî şubelerin âzâlarından murekkep olarak merkezî bir birlik hâlinde de birleşebileceklerdi. Mahallî Sarekat-İslam'lar mes'ul olacaklardı, yeminlerine bir tek şekil verilecekti ve bunlar hükûmet tarafından mütecâviz telakkî edilemeyecek şekilde tertip ve tesbit edilecekti. Sare-

kat-İslam bu hükümlere uygun olarak teşkilâtlandı.

Eyâletlerde me'mûrların görüşleri Sarekat-İslam'a umûmiyetle Buitenzorg hükûmetinin görüşünden çok daha düşmanca oldu. Hükûmet ile alt kademeleri arasındaki bu tutum farkı yerli halkın hükûmet hakkında hemen göstermiş olduğu itimatsızlığın nüvesi veya hiç olmazsa en mübim sebeplerinden biri oldu. Başlangıçta, battâ bâzıları resmen tanınmış olmasına rağmen, mahallî Sarekat-İslam'ları yasak eden mahallî idârelerin mubâlefeti ile alâkalı müteaddit şikâyetler sonraki kongrelerde en kuvvetli şekilde ifâde edilmiştir. Bu devrin avrupalı nüfusu bemen münbaşırın Sarekat-İslam'a düşman kimselerden müteşekkildi. Zaman-zaman, bilhassa çinlilere karşı düşmanca gösterişler yapıldığı vakit, bunlar bir sinir buhranına kapılıyorlardı. Avrupalı matbuâtın ifâdesi ilk önce umûmiyetle nefretli idi, sonra düşmanca oldu; oldukça sür'atle inkışaf eden yerli matbuât bu tutuma karşı gittikçe artan bir şiddetle aksülamel gösterdi. Çinliler, tabii olarak, Sarekat-İslam'a düşman idiler; araplar başlangıçta bunlar ile iyi münâsebetler kurdular ve hattâ teşekkülün gelişmesinin ilk kısmında büyük bir rol oynadılar; fakat 1913 başlarında, Sarekat-İslam'ın indonezyalı olmayan âzâları ancak istisnâ olarak kabul edeceği kararlaştırılınca, ve husûsiyetle, Sarekat-İslam ilerilemeye yönelip, bunların mubâfazakâr fikirlerini zedeleyince, araplar çekildiler. Sarekat-İslam ile *Budi Utama* arasındaki münâsebetler iyi, fakat seyrek idi; kongrelerde v.s. mutakabilen birbirlerine mümessiller gönderiyorlardı.

b. Müteâkip devirde siyâsî unsur Sarekat-İslam'da ilk plana çıktı; diğer cereyanlar ve diğer siyâsî fırkalar ile münâsebetler daha sıkı bir hâl aldı. Büyümekte olan Avrupa „radikalizminin“ te'siri kendine gittikçe daha fazla hissettirdi; I. S. D. V. (Holanda Hindistanı sosyal demokrat fırkası) gibi Avrupalıların fırkaları Sarekat-İslam'ı kendilerine çekmeği denediler. Sarekat-İslam'ın resmî temâyülü her yıl daha çok „radikal“ bir hâl aldı, fakat hareketin içinde şiddetli muhâlefetler baş gösterdi. Tjakra meşrû millî-demokrat hareketinin mümessili idi; Sema'un çoğalmakta olan sol ekaşiyetin reisi oldu. I. S. D. V.'nin imanlı bir taraftarı olan bu genç adam, ilk olarak, ilk millî kongrede halkın huzuruna çıktı ve burada hükûmete karşı „persêt“ (Holanda dilinde: verzet=„mukavemet“) 'i tavsiye etti, fakat dinleyicilerin dikkatini kendi üzerine o kadar çekemedi; bununla beraber nutku dikkate şâyân idi, zira halk hareketinin zayıflıklarına, msl. şiddet

noksanına işâret etmek cesâretini gösteren yalnız o idi. Aristokrat sınıftan olan Tjakra'nın aksine, Sema'un alelâde halk sınıfından idi ve çalışmaları Cava âleminde nâdir olan bir dürlüklükte idi ve menfaat ile alâkası yoktu. Avrupa radikalizminin daha çok sayıda taraftarı bulunan ikinci kongrede Sêmarang Sarekat-İslam'ının reisi olarak bulunuyordu; üçüncü kongrede C. S.-İ. (=merkezî Sarekat-İslam)'ın âzâsı olmuştur. Tjakra onu merkezî S.-İ.'a istemeye istemeye kabûl etmişti; halka kendi vaad ettiklerinden fazlasını vaad eden ve balkın ibtiyâclarını kendinden daha iyi anlayan bu adamın işlerin idâresini ele almağa çalışacağından korkuyordu ve merkezî S.-İ. âzâsı olduğu takdirde onu elde tutmanın daha kolay olacağını düşünüyordu. Bununla beraber, halk arasındaki şöhretini kaybetmemek için, yavaş-yavaş ilk mevkiinden uzaklaştı, bu da mubâfazakâr kanadın mubâlefeti artırmaya neticesini verdi. Müteâkip yıllarda S.-İ.'nin gelişmesinde Tjakra ile Sema'un arasındaki mücâdele hâkim olmuştur. Tjakra bir çok defalar S.-İ.'nin içinde bir bölünmeyi, büyük bir mabâretle, önledi; fakat sonunda hâdiseler kendisinden daha kuvvetli çıktı, ve 6. kongre bir terciş yapmak mecbûriyetinde kaldı ve Tjakra'nın giyâbında Sema'un, taraftarları ile birlikte fırkadan hâric bırakıldı; fakat S.-İ. için iş isten geçmiş idi.

Aşağıda muhtelif temâyüllerin ve muhtelif fikirlerin açıkça teressüm etmek fırsatını bulduğu millî kongrelere dâir bir az daha teferruatlı bilgi verilecektir.

İlk millî kongre, 17-24 haziran 1916'da, Bandung'da toplandı. Az zaman önce (18 mart) merkezî Sarekat-İslam kanûnî bâzı haklar kazanmış idi ve Cava'nın garbı ile Sumatra şubelerini merkezî S.-İ.'dan müstakil bir hâle getirmek için yapılmış olan teşebbüs akîm kalmış idi. Aşağıdaki rakamlar S.-İ.'nin genişlemesinin bir levhasını vermektedir; temsil edilen şubeler: 52 Cava şubesi (273.377 âzâ), 15 Sumatra şubesi (aş. yk. 76.000 âzâ), 7 Borneo şubesi (5.574 âzâ); Selebes ve Bali birer şube ile temsil edilmiş idi. Tjakra, devrin en mübim mes'elelerini ele aldığı çok beyecanlı nutkunda, „millî kongre“ adının değeri üzerinde ısrar ediyordu; S.-İ. kendine yeni bir hedef kabûl etmeli idi: memleket bir millet seviyesine yükselmeli idi, S.-İ., (Holanda) Hindistan'ın sür'atle muhtariyet kazanmasına, yahut idâri işlerde yerlilere daha büyük bir nüfûz verilmesine yardım etmeli idi; bununla beraber eski siyâseti filen artık terkeden ve umûmî vâlî'nin yanına avrupalılardan, yerlilerden ve „şarklı yabancılardan“ murekkep bir istişâre hey'eti vermeği vaad ederek, „idâreye iştirâk

ettirme siyaseti" yolu üzerinde ilk adımı atmak isteyen merkezî bukûmeti öğdü (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 291—306). Burada ve müteâkip kongrelerde mümessillerinin ekseriyetinin hiç anlamadığı bir çok sözler söylendi. Bununla beraber „Kur'an sosyalizm için son derecede mühim bir eserdir“, Peygamber (bir *Hindustan Review* muharririnden naklen!) „sosyalizmin babası, demokrasinin müjdecisidir“ gibi beyanlar, Avrupa fırkaları propagandacılarının, hangi tarzların yardımı ile, akidelerine taraftarlar kazanmağı denediklerini göstermektedir. Kongrenin en mühim çalışması mahallî S.-İ.'lar tarafından arz edilmiş olan 86 teklifin, ekserisi mahallî şikâyetlere müteallik olup, 15—16 baziran tarihli *Utusan Hindia*'da, Tjakra'nın düşünceleri ile birlikte, yayınlanmış olan şikâyetler ile ilgili tekliflerin tetkiki oldu. Sâde insanlar olan *désa*'ların, S.-İ. vâsıtası ile, bangi ümitleri gerçekleştirmek istedikleri bu tekliflerde görülmektedir: daha büyük bir hürriyet ve daha büyük bir şahsî istiklâl arzusu bu kongrede, daha sonraki yıllarda olduğu gibi, yeniden ifâde edilmişti; kalabalığı S.-İ.'a cezbeden bâzı reislerin müphem ve karışık siyâsî mefkûreleri değil, fakat kudretli bir teşkilât yardımı ile, dileklerini gerçekleştirmek ümidi idi, sonraları, Sema'un'un fırkası, S.-İ.'ın yaptığından daha iyi bir şekilde, yerlilerin menfaatlerine hizmet etmeği vaad ettiği zaman, S.-İ.'ın neden dolayı bu kadar kolaylıkla terkedildiğini bu durum izâh etmektedir.

İkinci millî kongre (Batavia, 20—27 teşrin I. 1917; 281 mahallî teklif) S.-İ.'ın müstakbel „*Volksraad*“ (Volksraad'ın teşkilât v.s. için bk. *Koloniale Studien*, c. I, teşrin I. 1917, Extra Polit'ek Nummer [husûsî siyâsî sayı], s. 169 v.dd.) karşısında nasıl bir tavır takınacağını tâyin etmekle meşgûl oldu; bu istişâre hey'etinde indonezyalılara verilen yer ve toplantının aqlışının mütemâdiyen geri bırakılması da onları artık memnun etmiyordu. Kongre merkezî S.-İ.'ın hedefini açıklayan bir esâsalar beyânını tesbit etti: burada islâmîyet'in mükemmelliği te'yit edilmiştir; fakat hükûmet makamlarının mutlak bir tarafsızlığı istenilmektedir; yerli nüfusun ekseriyetinin çok fena bir bayat geçirmekte olduğu müşâbadesine istinât edilerek, merkezî S.-İ., „kâfir kapitalizmin“ ber türlü bâkimiyyetine karşı mücâdeleyi kesmeyecektir (bk. *Kol. Studien*, göst. yer., s. 35 v.d.; bu cüz içinde bir şerh ve devre âit siyâsî bilgiler ile birlikte S.-İ.'ın çalışma programı ve siyâsî fırkaların idâreleri tarafından verilmiş programları hakkında teferrûat bulunmaktadır).

Avrupa'daki karışıklıkların neticeleri üçüncü millî kongrede (Surabaya, 20 eylül—6

teşrin I. 1918) açıkça görünmektedir. Volksraad'ın 18 mayıs 1918'de açılması (Tjakra ve bir başka S.-İ. reisi S.-İ.'ın mümessilleri idiler) ile hâsıl olan yeni durum ve bâlâ arzûlanan islabât barâretle münâkaşa edildi. Her şeyden önce yerli nüfusu istilâ etmiş olan endîşe bu kongrede in'ikâs etti. Daha önce iktisâdî güçlükler ve bunun neticesi olarak, „kâfir kapitalizme“ karşı müstakbel mücâdele hakkında o kadar müessir olan telkinler, kızgınlığı arttırmış idi; bunlar felâketli neticelerini meydana koyacaktı: 1917 sonundaki büyük grev ve 1918 sonunda Kudus ve Dëmak'ta yapılmış olan çok ciddi taşkınlıklar, fâsılalar ile, 1924 yılına kadar devam ettirilen ictimâî bir mücâdelenin başlangıcı oldu; yerli halkın iktisâdî zaafı ve bu esâs zaafa çâre olabilecek olan kudretin de bulunmadığı göz önüne alınacak olur ise, mücâdelenin muvakkat olarak nereye gideceğinden şüphe edilemez. Cavahıların *Përsërikatan Ka'um Tani* („zirâat işçileri sendikası“) ve *P.K. Buruh* („işçiler teşekkülü“) adlı teşkilâtları bir kaç yıldan beri mevcûd idi ve müteâkip yıllarda geniş bir şekilde gelişmişti. Burada az sonra Moskova'nın merkezî teşkilâtı tarafından desteklenmiş gibi görünen bu teşekküllerin çalışmalarının teferrûatına girilemez, bunların S.-İ. ve S. Ra'yat (aş. bk.) ile münâsebetlerinden de bahsedilemez; 1919 yılı başında bunlar Sasrakardana tarafından R.S.V. („esnaf teşekkülleri itilâcî sosyalist merkez örgütü“) birliğinde toplandı; bu da 1920'de parçalandı ve Djokyakarta'da mütedil bir merkez örgütü ile Sëmarang'da Sëma'un idâresinde komünist bir örgüt teşkil etti; bu iki örgüt, Sëma'un'un mâcera ile dolu Rusya seyâbatından sonra, Madjün kongresinde (eylül 1922) yeniden birleşti. Çalışmaları hiç de işçilerin işleri ile tahdit edilmiş olmayıp, siyâset sâhasına da yayılmıştır.

Üçüncü kongre ile dördüncü kongre arasındaki devir çok büyük bir bereket devri oldu. Üçüncü kongreden az sonra, Avrupa'da patlak veren itilâl S.-İ.'ın da dâhil olduğu Volksraad'ın muhtelif fırkaları tarafından teşkil edilmiş olan „radikal merkezîleştirme“ denilen teşekkülün teşkilâtlanmasına fırsat verdi (16 teşrin II. 1918). Burada reisleri S.-İ.'ın yeni vechesini beyân ve nizam-nâmelerinde târif edilmiş olan hedefleri geçmek zarûretini müdâfaa ettiler (14 teşrin II, 5 kânûn I.; bk. *Handelingen van den Volksraad*, toplantı 1918—1919, s. 175—185, 518—525). İşlerin gidisini yerli cemiyetin sâlim bir gelişmesi olarak telakkî eden bukûmet (bk. *Kolonial Verslag van 1919*, s. 4—13), merkezî S.-İ.'ın müfrit temâyüller bakındaki tavrını (2 kânûn I.; bk. *Handelingen v.s.*, a. 432 v.dd.) ve busûsiyetle merkezî Sa-

rekat-İslam'ın hükûmetin mahallî S.-İ.'ların bir çok defalar ifâde etmiş oldukları isteklere cevap vermediği takdirde bu teşekküllerin sebep olacakları karışıklıkların mes'ûliyetini üzerine alamayacağı tarzındaki te'yidini dikkatli bir tenkide tâbî tutmadı; hareketin umûmî tavrını tesbit etmek şübelerin değil, merkezî S.-İ.'ın vazifesi idi. Hükûmet, nizam-nâmelerine uygun olarak, merkezî S.-İ. ile çalışmaya hazır olduğunu yeniden beyân ediyordu. —S.-İ. için öldürücü olan bir hâdisë Cava adasının cenûb-i garbisinde Préanger'de, Garut yakınında, Tjimarëmé *désa*'sında vukua gelen hükûmete karşı silâhlı bir mukavemet hâdisesinde; yapılan araştırma sonunda, gizli itilâlcî bir teşkilâtın (S.-İ.'ın gözde B şübesi) meydana çıkarılması oldu (4—7 temmüz 1919; hükûmet komiseri Dr. G. A. J. Hazeu'un bu busûsta yaptığı bir telhis için bk. *Handelingen van den Volksraad*, Tweede gewone Zitting, 1919, Bijlagen, Onderwerp 10, s. 2—21). Bu B şübesi ile merkezî S.-İ. veya S.-İ. arasındaki münâsebet hiç de açık değildir (bk. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1919—1920, Tweede Kamer 22 kânûn I., s. 1158b; Blumberger, *Encyclopaedie van Ned-Indie*, zeyil, s. 15b; *Kolon. Verslag van 1921*, a. 6). Tjakra merkezî Sarekat-İslam'ın ve mahallî S.-İ.'ların B şübesi ile her hâangi bir ilgisi olduğunu inkâr etti (bir de bk. *Handelingen der St.-G. v.a.*, s. 1153b; *Hand. v. d. Volksraad*, 1919/1920, s. 90 v.dd., 94, 96, 106—110, 114, 211). Ne olursa-olsun, nizam-nâmelerden yeminler çıkarılmadığı v.s. takdirde, bir daha başka kanûnî haklar vermemeğe hükûmet karar verdi, (ibtimal bakh olarak) S.-İ.'ın içinde holandahlara karşı bir temâyülün hâkim bulduğunu düşündüğünden (*Kol. Versl. van 1920*, bahis B, s. 5), evvelki yıllarda yaptığının aksine olarak, mahallî hükûmet makamlarına karşı bu cemiyeti mânen desteklememeğe karar verdi. S.-İ., hemen tâkip eden yılda, başka bir takım ciddi güçlükler ile karşılaşmış; bunlar dış çalışmalarını felce uğrattı ve onu içten kendini sağlamlaştırmağa gayrete zorladı.

Dördüncü millî kongre (Surabaya, 26 teşrin I.—2 teşrin II. 1919) bilhassa yakında kurulacak olan R. S. V. (bir az yukarı bk.) münâkaşasına ve S.-İ.'ın onunla kurması gereken münâsebetlere tahsis olundu; şu hâlde bu kongre burada sükûtle geçilebilir.

Güçlükler yığıldı. Beşinci millî kongrenin tarihi merkezî S.-İ.'ın mâlî ve siyâsî idâresi hakkında (*Sinar Hindia*, 6—9 teşrin I., 1920'de komünist Darsana'dan gelmekte olan) şiddetli bir tenkit (bk. *Kol. Versl. van 1921*, stn. 6; *Kol. Versl. van 1922*, stn. 9) sebebi ile, te'hir edildi; şübeler kendileri tarafından mer-

kezî S.-İ.'a havâle edilmiş olan paralar hakkında hesap istediler. Merkezî S.-İ.'ın birinci kâtibi teşrin II. 1920'de, B şübesi işi sebebi ile, tevkif ve mabkûm edildi. Başka teşekküllerin gitikçe artan çalışmaları neticesinde durum gitide daha karışık bir hâl aldı.

Nihâyet 2—6 mart 1921'de Djokyakarta'da toplanan beşinci kongre Tjakra'nın en farklı fikir cereyanları arasında bir uzlaşma yardımı ile ve bir çözüm bulunamayacak en ciddi ve ağır mes'eleleri sonraya atarak, bütün Cava halk hareketinin idâresini merkezî S.-İ.'da temerküz ettirilmiş bir bâlde muhâfaza etmek için yaptığı son teşebbüs oldu. Uzlaşma yeni bir esâsalar programında vücut buldu; bunda (a) yerli nüfusu bir köleler nüfusu bâline getirmiş olan Avrupa sermayesinin öldürücü nüfuzu müşâhade edildi, (b) islâmîyetin emirleri, esâs olmak üzere, kabûl edildi—filhakika islâmîyet, onlarca, şu esâsaları emrediyordu: halk tarafından kurulmuş bir hükûmet, amele şûraları, çalışma mecbûriyeti ve bir başkasının çalışması ile zengin olmanın yasak edilmesi, toprak ve istihşâl vâsıtalarının taksimi—, ve (c) S.-İ.'ın milletler-arası çalışmaya, islâmîyetin verdiği imkân hudutları içinde ve istiklâlini muhâfaza etmek şartı ile, katılmağa hazır olduğu te'yit edildi. Çok ciddi olan „parti disiplini“ mes'eləsi (yâni bir S.-İ. âzâsının başka bir siyâsî fırkânın da âzâsı olabilip-olamayacağı), merkezî S.-İ.'ın menfi olarak halletmek istediği ve komünist fırkası ile çok sıkı şekilde bağlı olan sol kanadının müsbet olarak halletmek istediği mes'ele ta'lik edildi. Programın (a) ve (c) bendeleri komünistlerin arzûlarına tamâmiyle uymakta olduğundan ve üstelik de bunlar (b) bendini kabûl edebildiklerinden, daha o zamandan komünizmin S.-İ. içinde zafer kazandığını iddia etmeleri kolayca anlaşılabilir. S.-İ.'ın içindeki mücâdelenin de hemen yeniden başlaması aynı şekilde kolayca anlaşılabilir, çünkü merkezî S.-İ. uzlaşmanın mânâsının bu şekilde telakkî edilmesine müsâade edemezdi (bk. *Utusan Hindia*, 26 mart 1921). Münâsebetlerin kesilmesi altıncı millî kongrede (Surabaya, 6—10 teşrin I. 1921) vukua geldi. Tjakra hazır bulunmuyordu; ağustos 1921'de tevkif edilmiş idi (çünkü kendisi B şübesi içinde sahte yeminden mes'ûl sanılıyordu; bununla beraber nisan 1922'de serbest bırakıldı ve ağustos 1922'de berâatine karar verildi). Yerini alan reis bir karâra varılmasına mâni olamadı: „parti d'siplini“ kongre âzâlarının ekseriyeti ile kabûl edildi ve Sëma'un ile taraftarları S.-İ.'dan çekildiler (8 teşrin I. 1921); az sonra (1921 sonunda) S.-İ. Përsatuan ve Mërah S.-İ. (kızıl S.-İ.) hâlinde birleştiler; merkezleri Sëmarang idi.

c. Bu karardan sonra, S.-İ. büyük bir za'fa düştü. Radikal fırkanın meydana getirdiği câzibenin kaybolması sebebi ile, âzâların sadakati de kayboldu. Tjakra, serbest bırakılmasından sonra, S.-İ. için propagandaya yeniden başladı; fakat büyük bir muvaffakiyet kazanamadı; bağlangıçtaki nüfuzunun mübim bir kısmını kaybetmişti. Yeni Volksraad'da bir daha S.-İ.'i temsil etmedi. Şimdi mütedil bir ilerileme siyaseti tâkip ediyordu; Yedinci kongre muhafazakâr bir merkez olan Madiun'da toplandı (17—20 şubat 1923). Tjakra din ve ibâdet işleri ile meşgûl olmağa başladı. Son yıllarda müslümanların menfaatleri msl. Muhammediya gibi husûsî teşekküllere bırakılmıştı. Tjakra Hindistan'ın „All India Moslim League“ örneğine göre teşkilâtlanmış olan birinci panislâmizm kongresinin (Tjirebon, 1. teşrin II. 1922) reisi olmuş idi. Bu kongrede milletler arası islâmiyet meseleleri için canlı bir alâka görülmüştü; Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'ya bir saygı telgrafı gönderildi; bilâfet mes'lesinde Cava'nın görüşü münakaşa edildi. Volksraad'da S.-İ. Holanda Hindistanı anayasasının gözden geçirilmesi ile ilgili bir kanun taslağı münasebeti ile, teşekkül eden ikinci radikal merkezleşmeye iltihak etti. Fakat çalışmaları çok mahdud kaldı.

S.-İ.'in çökmesine mukabil, radikal S.-İ. yükselmiştir. Bu radikal S.-İ.'in reisi olan Sema'un Moskova rus sovyet hükûmeti ile münasebetler kurdu. Amele teşekküllerindeki çalışmalarından daha önce bahsedilmiş idi. Onun tevkifi 8 mayıs 1923'te yapılan büyük demiryolları grevine sebep oldu. Kendisi Holanda Hindistanı'ndan dışarı atılınca, Holanda'ya gitti ve orada „İndonezya halk hareketinin mümessili“ olarak, komünist partisi idâresine girdi. 1924 sonunda kendisi Çin'de idi; fırkası, bilhassa Sun-Yat-Sen'in bolşevikliğe iltihâkından sonra, bu memleket ile sıkı münasebetler kurmuştur. —4 mart 1923'te, radikal S.-İ. ile P.K.İ. („İndonezya komünist partisi“) Bandung'da birlikte bir kongre yaptı. Kızıl S.-İ. bu kongrede Sarekat-Ra'yat („halk birliği“) adını aldı. P.K.İ. („İndonezya komünist partisi“) ile sıkı bir münasebet hâlinde propagandaya devam edildi. Sarekat-Ra'yat teşekkülü, P.K.İ. için, bir nevî hazırlayıcı bir mektep olacaktı ve P.K.İ.'ye ancak bir az yetiştirilmiş talebeler kabul edilecekti. S.-R. reislerine tabis olunan mutâle ve araştırma plânları, gazetelerin (bitaraf olarak?) naklettikleri inanılmaz cehâlet misallerine rağmen, mümtaz propagandacılar yetiştirilmiş görünmektedir. S.-R. din ile meşgûl olmamaktadır: bu teşekkül „neutraal kâpada Allah“ („Allah busûsunda bitaraf“) dır; reisler şebir-

lerde ekseriyâ din düşmanındırlar, fakat köylerde müslümandırlar; gâlibâ bir dindar komünistler zümresi de vardır. S.-R. mütemâdiyen bukûmet makamları tarafından tâkip edilmiştir: toplantıları yasak edildi, yayın ve söz suçları cezalandırıldı, komünist matbuât toplatıldı, fırkanın rahatsızlık veren adamları, ibtiyâtî hapislerle, ziyân veremeyecek bir bâle getirildi. 31 ağustos 1924'ten sonra tâkipler daha çok şiddetlendirildi; bunun neticesi şu oldu: mütedil teşekküller (S.-İ. v.b.) hakkındaki görüş daha müsâit bir hâl aldı.

S.-İ.'in Cava adası dışındaki şubeleri Cava şubeleri kadar mübim olmaktan çok uzaktır; şartlar başka idi, toprak S.-İ. tohumunu kabul etmeğe çok daha az bazırlanmış idi. 1914'ten itibaren, en mühim merkezlerde S.-İ. şubeleri te'sis olundu; bunlar, umûmiyetle, daha kesif bir din hayatı te'min etmeğe çalışıyorlardı; bâzı yerlerde ifrâta gidildi. Fakat beyeğin çabuk yatıştı. Cava millî kongrelerine temsil ettikleri memleketin mahallî derhterini kongreye bildiren mümessiller gönderildi. Son olarak S.-İ. ile S.-R. arasında da mücadele başladı; fakat Cava'daki mücadele derecesinde olmadı. Cava dışında kurulmuş olan ilk S.-İ. gâlibâ Palëmbang'daki S.-İ.'dir (14 teşrin II. 1913'te, cavalılar tarafından kurulmuştur). S.-İ.'in te'siri, maballî şartlara göre, çok değişmekte idi. 1921 yıllarına doğru Ateç'te durum güçleşti, zira bu bölgede S.-İ., bir çok gizli teşkilât ile birlikte, Holanda aleybdârı bir propaganda yapmakta idi. S.-İ. Cambi'de 1916 ve müteâkip yılların karışıklıklarında rol oynadı. Minangkabau sâhasında Sumatra adasının birleşmesini hedef tutan temâyül S.-İ.'in Cava te'sirinden daha kuvvetli olmuştur. Ternate ve Ambon adalarındaki faaliyet mübim olmuştur ve bilhassa bu son adada radikal yön kuvvetle temsil edilmiştir. Son olarak, genç S.-İ.'in gelişmesinin Mekke'den büyük bir dikkatle tâkip edilmiş olması vâkıasını sükût ile geçmemek lâzımdır; 1910. ve müteâkip yıllarda Mekke'de bir dereceye kadar telâş hüküm sürüyordu; çünkü Holanda bukûmetinin indonezyalı tebeâsına baccı imkânsız kılmak isteme niyeti isnât edilmişti. Halbuki, „Cava“ hacıların Mekke sâkinlerinin esâsî bir geçim kaynakları olduğu bilinmektedir (bk. Snouck Hurgronje, Mekka, II, babis 4). Gâlibâ Mekke'ulema'sı ile İndonezya'nın müslüman yetkilileri arasında hristiyan bey'etinin çalışması hakkında muhâbereler ve mukaddes câmide indonezyalı din daşlar için husûsî duâlar bile yapılmıştır. Böylece de S.-İ.'dan çok bahsedildi. 1913 sonunda, Mekke'de S.-İ. hakkında yazılmış arapça bir risâle biliniyordu ve bu risâle sonraları Malezya-

diline çevrildi Mekke'de S.-İ.'in bir şubesi kuruldu (şüphesiz bu şehirde oturan İndonezyalılar için); lakat bu şubenin çalışmaları hakkında başkaca bir şey bilinmemektedir. Bu şube Holanda Hindistanı dışında kurulmuş yegâne S.-İ. şubesi olmalıdır.

Hulâsa olarak şunlar söylenebilir: S.-İ. Holanda ile Holanda Hindistanı arasındaki münasebetlerin gelişmesinde mübim bir rol oynamıştır; bu cemiyetin tarihi islâmiyetin uyanışı tarihi için ve şarkî Asya'nın uyanışı için mühimdir. S.-İ., geçen asırların sonlarından beri, İndonezya halkı arasında kendini hissettiren bir ibtiyâcın, yâni daha büyük bir bürriyet ve daha büyük bir istiklâl arzusunun ilk müstakil büyük tezâhürüdür. Reisleri bunu radikal ve bir dereceye kadar millî bir istikamete yöneltmişlerdir; fakat balk kütleli nazariyelerini asla anlamadı ve mahallî ihtiyaçlarına en iyi uyan hareketi destekledi. S.-İ.'in 15 yıllık varlığı sırasında, Cava cemiyetinde dış bakımdan büyük bir değişme busûle geldi; bunun sebeplerini birinci dünyâ savaşı sırasında ve bundan sonra husûle gelen bâdiselerde aramalıdır; iç gelişme bilhassa S.-İ.'in te'siri sayesinde başı. Fakat bunun gidişi, tabii olarak, çok daha yavaş olacaktır.

Bibliyografya: Koloniaal Verslag van 1913 (1914—1923), bölüm C (Holanda Hindistanı idâresinin yıllık telhisleri, Bijlagen van het Verslag der Handelinger van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Bijlage C; ayn. esr., 1919 v.dd., bölüm B Stroomingen onder de inlandsche bevolking); 1923'ten sonra Verslag van Bestuur en Staat van Nederlandsch-Indie... van 1924 v.dd., bölüm C sık-sık; Bijlage A (resmî kaynaklar).

S.-İ. hakkındaki makaleler için bk. Schalker-Muller, Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Kolonien..., 4. tab. (1911—1915), La Haye, 1917, s. 89, 133—142, 146, 299, 302, 309; 5. tab. (1916—1920), La Haye, 1923, s. 128, 164—172, 183, 193, 202, 222 v.d., 257.

Bunlardan başka bk. bir de A. Cabaton, La „Sarekat Islam“ (R M M, 1912, XXI, 348—365); Der „Sarekat Dagang Islam“ und der Aafuhr auf Djambi (Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande, 17 eylül 1916); Bemerkenswerte Strömungen in den Bataklanden. Der S.I. (Rhein. Miss. Ber., 1917, s. 25); G. Simon, Der „Sarikat Islam“ auf Sumatra (Allg. Missionszeitschrift, 1917, XLIV, s. 123—125). Fr. von Mackay, Der Moham-medäner Bund „Sarekat Islam“ (Die Islamische Welt, şubat 1918); krş. J. Tb. P. Blumberger, Der S. I. in „Kriegsbeleuchtung“ (Ko-

loniaal Weekblad, 20 baziran 1918; O. J. A. Collet, L'évolution de l'esprit indigène aux Indes Orientales Néerlandaises (Bull. Soc. Belge d'Et. Col., 1920, XXVII, 461—524; 1921, XXVIII, s. 1—75 [ayrı basm.; Bruxelles, 1921]; krş. Kolon. Weekblad, 12 mayıs 1921 ve Kolon. Tijdschrift, 1921, s. 538; P. H. Fromberg, De inlandsche Beweging op Java de Gids, 1914, nr. 10 ve 11; B. Alkema, De Sarikat Islam, Utrecht, ts.; J. Th. P. Blumberger, De Sarekat Islam, en hare beteekenis voor den bestuursambtenaar (Kol. Tijdschr., 1919, VIII, nr. 2, 3, 4); ayn. mll.; Stemmingen en Stroomingen in de Sarekat Islam (La Haye, 1920); ayn. mll. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie² (La Haye-Leyde, 1919, III, 694—703^a) ve Aanvullingen, 1922, s. 15—21b, 1924, 196—201^a; C. Snouck Hurgronje, Versprei de Geschriften (Bonn-Leipzig, 1924), IV/II, s. 395—402, 405—406, 409—410; ayn. mll., Politique musulmane de la Hollande (Paris, 1911) ve Verspr. Geschr., IV/II, s. 227—316. (C. C. BERG.)

SARF. ŞARF, bir fıkıh tâbiri olarak, fakibler tarafından şöyle târif edilmiştir: mübâdele edilen metâların bir kıymet (şaman) vâhidleri olduğu bir satış (bay) mukavele ve muamelesi [daha açık bir târif ile, sikkeli veya sikkersiz altın veya gümüşü birbirine karşılık satmak, para bozdurmak]. Şarf ilk önce sikkeli para mübâdelesidir, fakat her türlü altın ve gümüş mübâdelesini de içine alır. İsmi gösterdiği gibi (şarf kelimesi şarrâf veya sayrâf isminden yapılmış bir fiilin maşdarıdır), sikkell paranın bozdurulması veya değiştirilmesi âramî menşelidir (bk. Fraenkel, Die aram. Fremdwörter im Arab., s. 182 v.dd.; Lambert, REJ [1906], LII, 29). Şarf tâbiri islâmiyette gâlibâ ancak h. I. asrın sonlarına doğru çok kullanılır bir hâle gelmiştir. Buna muvâzi bir vâkıa olarak, Mâlik b. Anas al-Muvatta'ında ve kendisi ile berâber, mâlikîler sikkeli para bozdurmak (şarf) ile altın ile altın veya gümüş ile gümüşün mübâdelesini (tartılarına göre ise, murâfala, ölçü veya sayılarına göre ise, mubâdala) birbirlerinden ayırırlar, fakat diğer fıkıh mektepleri böyle yapmaz; al-Şâfi'i (Kitâb al-umm, III, 30)'de yalnız bir defa benzer bir adlandırma bulunmaktadır: muvâzana. Murâbaba hakkındaki hükümler ile sıkı bir şekilde münasebetli olan şarf ile ilgili fıkıh hükümleri, bu mevzûda Kur'an'da hiç bir kayıt bulunmadığından, hadise istinât eder. Bu hükümler şunlardır:

1. Aynı eins (cins) için, eşyâ vasıf ve iş bakımından ayrı olsa da, mübâdele yalnız müsâvi

mikdar (*tamâşul*) ile yapılmalıdır. Ayrı olan einsler için (gümüşe karşı altın), bu hüküm müteber değildir. Yarıdan fazla kıymeti düşürülmüş sikkeli paralar metâ telakkî edilmiştir (Talmud hukukunda da böyledir; bk. Lambert, *agn. esr.*, s. 32 v.d.) ve kâr ile (*mutafâzilan*) mübâdele edilebilir. Bunun neticesi olarak, bunların ziynet v.b. eşyası bâline gelmesi için bir ücret verilmesi, murâbaba gibi, yasak edilmiştir; halbuki yeni fakibler şekil değiştirmenin iş kıymetini kabûl ederler ve satışı *şarf* telakkî etmezler (Benali Fekar, s. 80). 2. Karşılıklı olarak mübâdele edilen eşyanın alınması alış veriş yapanların ayrılmasından önce olmalıdır (*al-takâbuş kabîl al-tafarruk*). Başka tâbirler ile, veresiye bütün muâmeleler hâric bırakılarak, ödemnin peşin (*naqd*) olması istenilir (bu husûs Osmanlı-Türk bukkuna geçmiş idi, aş. bk.). Böylece, msl. satın alma bedelinin yalnız yarısı ödenmiş olan bir gümüş çanak müşterek bir maldır, halbuki mâlikî ve şâfiîlerde böyle bir satın alma tamâmiyle itibarsızdır (*bâtîl*). Hat-tâ borcu besaplamak tarzında da fikir ayrılıkları vardır. *Şarf* ile başka bir fıkıh muâmelesinin bir tek mukavelede birleştirilmesinin yasak olduğu, umûmiyetle bir kaide olarak, kabûl edilir. 3. Mübâdele edilen eşyâ, temellük edilmeden önce, kullanılamaz ve bundan istifâde edilemez. 4. Hiç bir muhayyerlik şart koşulamaz (*hiyâr al-şarf*); buna karşılık, kusurlar varsa, *hiyâr al-ayb* („kusur muhayyerliği“) ve msl. ziynet eşyasının satın alınmasında *hiyâr al-ru'ya* („görme muhayyerliği“) kabûl edilir. Fakibler sikkeli paranın bozdurulması veya değiştirilmesi sırasında bir fazlalık elde edilmesine imkân veren şer'î hiyleleri de tesbit etmişlerdir (al-Kudûrî, al-Halabî, buna âit bâb'ın sonunda; al-Mudavvana, VIII, 126 v.d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 281). Ulemânın hakîr gördüğü ve hemen-hemen hepsi yahudi olan sarraflar orta çağdan itibaren bir lonca hâlinde teşkilatlanmışlardı (Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 449; Young, *Corps de droit ottoman*, bölüm 67, madde 6 v. dd.). Yeni islâm devletlerinde paraların bozdurulması veya değiştirilmesi için husûsî kanûnlar vardır (1281=1861'de Türkiye için bk. Young, *göst. ger.*); krş. mad. R18A.

Bibliyografya: Hadis ve fıkıh kitaplarında ilgili bahisler için bk. *al-Mudavvanat al-kubrâ* (Kabire, 1323), VIII, 101—155; al-Sarâhsî, *Kitâb al-mabsûf* (Kabire, 1324), XIV, 1—90; Halil b. İshâk, *al-Muhtasar* (tro. Santillana), Milano, 1919, II, 186 v. dd.; Querry, *Droit musulman*, I, 408 v. dd.; van den Berg, *De contractu „do ut des“* (Leiden, bukku tezi 1868), s. 110—113; Emil Cohn, *Der Wucher* (Heidelberg, 1903, felse-

fe tezi), s. 9—22; Dimitroff (*MSOS As*, 1908, XI, 155); Benali Fekar, *L'usure* (Lyon, hukuk tezi, 1908), s. 45 v. dd., 76 v. dd.; Félix Arin, *Recherches historiques sur les opérations usuraires* (Paris, hukuk tezi, 1909), s. 60 v. dd. (HEFFENING.)

SARI ABDULLAH. SARI 'ABD ALLÂH EFENDİ (1584—1660), XVII. asırda, tasavvufî ve siyâsî telifâtı ile şöhet bulmuş mümtaz bir türk müellifi ve reis-ül-küttâbı. Babası, muhtemelen Tunus veya Cezâyir taraflarından İstanbul'a hicret ederek, burada yerleşen Seyyid Muhammed adında bir Magrib gebzâdesi olup, annesi, vezirlik ve kaputan-ı der-yâlık gibi yüksek mevkilerden sonra, iki defa sadâret makamını işgâl eden Halil Paşa'nın kerdeşi beyler-beyi Mehmed Paşa'nın (ölm. 997) kızıdır. Kendisi eserlerinde künyesini dâimâ Abdullah b. es-Seyyid (veya eş-Şerif) Muhammed b. 'Abd Allâh olarak kaydetmektedir. Bu itibarla, Müstakim-zâde ve onu tekrar eden Hacı Tevfik ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi müelliflerin bunu 'Abd Allâh b. Muhammed b. İbrâhîm sûretinde göstermeleri doğru değildir. *Sicill-i osmânî*'de babasının adı, yanlış olarak, Mahmud gösterilmiştir. Kendisinin Seyyid veya Şerif unvânı ile zikrettiği babasının şerifler sülâlesine mensûp olduğu anlaşıyor. Abdullah Efendi'nin doğumu hakkında mevcut kaynakların hiç bir tarih vermemelerine ve sâdece Müstakim-zâde'nin (*Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye*, Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164, 60a), 991 (1583) tarihini zikretmesine mukabil, Sabîh Ahmed Dede (*Mecmû'at-üt-tevârih-i mevlâviye*, Konya, Mevlânâ müzesi kütüp., nr. 5446, s. 175) bunu 29 safer 992 (12 mart 1584) olarak, gününe varıncaya kadar, tesbit etmiştir. Babinger, A. Gölpınarlı ve Sa'deddin Nüzhet de dâhil olduğu hâlde, müelliflerin ekserisi, Murad III. zamanında doğan Abdullah Efendi'nin babasının Ahmed I. devrinde İstanbul'a gelmiş olduğunu söylemek sûretiyle, bir tarih hatâsına düşerler. Halil Paşa, Abdullah'ı bir az büyüyünce, kendi dâiresine alarak, tahsil ve terbiyesi ile yakından alâkalanmıştır. Kaynaklarda her hangi bir isim verilmeksizin, sâdece, zamanının ileri gelen ulemâsından tahsil gördüğünden bahsedilmektedir. Eserlerinden ve ahfâdından La'li-zâde Abdülbâkî'nin kendisinden yaptığı nakillerden, onun erken yaştan itibaren muhtelif tarikat erbâbı ile temâsa geldiği ve esaslı bir tasavvuf terbiyesi içinde yetiştiği öğrenilmektedir. Henüz bülûğa erişmediği bir rivâyete göre de, 15—16 yaşlarında bulunduğu sırada, babahğı Hacı Hüseyin Efendi'nin rehberliği ile melâmîliğe intisap etmiş ve yine

aynı tarikte İdris-i Muhtefî (Hacı Ali el-Rûmî)'ye bağlanmıştır (La'li-zâde Abdülbâkî, *Menâkib-i melâmiye-i bayramiye*, s. 43 v. dd.; Mustakim-zâde, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye*, 60b v. dd. La'li-zâde'nin bâzı yazma nüsbalarında bu hâdisenin Sarı Abdullah 14 yaşında iken vukua ge'diği kaydedilir). Hacı Tevfik onun İdris-i Muhtefî'den inâbet tarihini 1018 (1609) olarak gösterir; La'li-zâde'nin bahsettiği yaşa göre, bu 1007—1008 yıllarına, battâ daba evvele çıkar. Devrinin Ya'kub Dede (Helvâyi-Dede), Osman Emir Efendi, Ramazan Efendi, Merkez Efendi halifesi Şeyh Necmeddin Hasan Efendi gibi meşhûr tarikat sîmaları ile çocuk denilecek bir yaşta münâsebet kurmuş, hâmisî Halil Paşa'nın şeyhi Aziz Mahmud Hüdâî Efendi'den, paşanın delâleti ile, ayrıca feyz almıştır (*Cavharat al-bidâya*, Üniv. kütüp., nr. TY 3792, 281a, 275a, 276a, 277b, 281b). Müstakim-zâde (*Tuhfa-i hattâîlîn*, s. 281) Sarı Abdullah'ın ilk bi'atinin Aziz Mahmud Efendi'ye olduğunu söylemektedir. Şeyhî de Az'z Mahmud Efendi'den inâbe eylediğini kaydeder. Bizzat kendisi böyle bir inâbeden bahsediyor ise de (*Cavharat al-bidâya*, 277b), zikredilen bi'atlerinden hangisinin daha evvele âit olduğuna dâir bir sarâbat yoktur. Abdullah Efendi, İdris-i Muhtefî'nin vefâtından (1024 rebiülevvel sonu=nisan 1615) sonra, irşâd makamına geçen Hacı Kabaî'ye bi'at etti.

Sarı Abdullah'ın gençlik yıllarında yalnız İstanbul'da kalmayıp, dışarı da çıkmış olduğu kendi ifâdesinden anlaşılmaktadır. Msl. 1011 (1602/1603)'de Erzurum'da bulunmuş, burada mârûf Rûsenî şeybi Hacı Şeyh ile görüşmüş idi (*Cavharat al-bidâya*, 274a—b). Aynı zamanda, Halil paşa'nın divîdârı sıfatı ile, Abdullah Efendi'nin, onunla birlikte, muhtelif yerleri dolaşmış olduğunda şüphe yoktur. Nitekim bu vazife ile, vezir iken paşanın yanında bir ara Edirne'de bulunduğunu ve mürşidi İdris-i Muhtefî'ye âit bir me's'ele husûsunda yardımı dokunduğunu kendisinden naklen bilmekteyiz (La'li-zâde Abdülbâkî, *agn. esr.*, s. 47 v.d.). 1025—1028 (1616—1619)'deki ilk sadrazamlığı ve şark serdarlığı sırasında Halil Paşa'nın maiyetinde bulunduğu mubakkak olan Abdullah Efendi, paşanın ikinci sadâretinde (1036—1037=1626—1628), Abaza Paşa gâilesini bertaraf etmek üzere şark serdarı olduğu vakit, tezkireci olarak, onunla birlikte sefere iştirâk etti. Bundan sonra onun me'mûriyet hayâtı mübim terakkîler kaydeder. Sefer esnâsında ölen Mehmed Efendi yerine safer 1037 (teşrin 1627)'de reis-ül-küttâb oldu. Ancak çok geçmeden, Abaza Paşa'ya karşı seferin muvaffakiyetsiz-

liğe uğraması yüzünden, 1037 şâbanında (nisan 1628) Halil Paşa ile birlikte, kendisi de bu vazifeden azlolundu ve yeni sadrazam Hüseyin Paşa'nın kendilerine zararı dokunmasından çekindikleri için, tebdil-i kıyâfet ederek, gizlice İstanbul'a döndüler. Paşa, Hüdâî dergâhına ilticâ etti, kendisi de evinde gizlendi. Az sonra Halil Paşa Hüdâî'nin, kendisi de Koca Mustafa Paşa dergâhı şeyhinin şefâatleri ile, affolundular (Müstakim-zâde, *Menâkib*, 73a; krş. *Halîfat al-ru'asâ*, s. 32; *Hadîkat al-cavâmî*, II, 203; *Osmanlı müellifleri*, I, 100). İstanbul'dan dönüşü akabinde, seferde bulundukları sırada (1036) ölen Hacı Kabaî yerine irşâd makamına geçmiş bulunan Beşir Ağa'ya bi'at etti (1037=1628). Safâî'nin belirttiğine göre, Beşir Ağa ile münâsebeti, kendisinin bir ara bamzavi-meşrep olduğu zannına yol açmıştır. Halil Paşa'nın ölümü (1040=1630) ile hâmisini kaybeden Abdullah Efendi, uzun bir zaman resmî hizmetten çekilerek, bir uzlet hayâtı geçirdikten sonra, şevval 1047 (şubat 1638)'de, rikâb-ı bumâyûn reis-ül-küttâb kaymakamlığına nasbolundu ve Murad IV.'ün maiyetinde Bagdad seferine iştirâk etti. Fetib esnâsında şehid olan İsmail efendi yerine re's-ül-küttâp tâyin edildi. Fetibten sonra dönüşte, Diyarbekir'de iken, 1048 zilhiccesi başlarında (nisan 1639) vazifesinden azlolundu. 1049 şâbanında (kânûn I. 1639) Sadâret kaymakamı Hüseyin Paşa tarafından reis-ül-küttâb kaymakamlığına getirildi. (Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i âl-i Osman*, Vilyana Millî kütüp., nr. 1053, 520a). 7 cemâziyelâhır 1050 (24 eylül 1640)'de vazifesi Anadoluhâsebeciliğine naklolundu (Topçular-Kâtibi, *agn. esr.*, 527b). Bir ay sonra da mansıbı elzeye muhâsibeciliğine çevrildi. 1060 yılı sonlarında (kânûn II. 1650) piyâde mukabelecisi ve 1065 muharreminde de (teşrin II. 1654) mensub mukataacısı oldu. *Halîfat al-ru'asâ* ise, onun 1060'ta piyâde mukabeleciliğinden, 1065'te de mensub mukataacılığından mâzûl olduğunu beyân etmektedir. Müstakim-zâde, (*Menâkib*, 62b) ile Ali Sâtî' (*Hadîkat al-cavâmî*, II, 203), diğer kaynaklardan farklı olarak, onu mensub mukataacılığına 1069 (1658/1659)'da tâyin edilmiş gösterirler. Mensûh mukataacılığı Abdullah Efendi'nin son resmî vazifesidir. Çok ilerlemiş bir yaşa gelen Sarı Abdullah Efendi, bundan sonra resmî hayattan çekilerek, Koca Mustafa Paşa dergâhı yakınındaki evinde ibâdet ve telifât ile son yıllarını geçirirken, 23 safer 1071 (28 teşrin I. 1660)'de vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye giden yol üzerindeki müstakil sofadadır (Mezar kitabesinin de mukayyet bulunan bu tarihe mukabil, Şeyhî

ve onu nakleden müellifler onun ölümünü 1071 reccinde = mart 1661 gösterirler. Müstakim-zâde (ayn. esr., 62b) ve onu olduğu gibi tekrarlayan Mehmed Ali Aynî'nin onun ölümünü 1072 olarak kaydetmeleri tamamen yanlıştır. 1072'de vefat eden bir başka Sarı Abdullah'tır, bk. Seyhî, *Vakâyi al-fuzalâ*, s. 342). Abdullah Efendi'nin Resmî mahlasını taşıyan Mustafa adında bir şâir oğlu olup, dergâh-ı âli cebeciler kâtibi iken, 1066 (1655/1656)'da Girit'de vefât etmiştir.

Sarı Abdullah, münâsebet kurduğu çeşitli tarikatlere mensûp tasavvuf erbâbından ayrı-ayrı feyiz almış olmakla berâber, ömrü boyunca bayramî'ye bağlı kalmıştır. Başka tarikatlardan münâsebette bulunduğu şabsiyetler arasında *Mesnevî* şârihi İsmail Ankaravî'yi de bilhassa zikretmek gerekir. Kendisi, her hangi bir yanlış zanna vesile vermemek maksadı ile, *Mesnevî* şerhinde tarikatının bayramîlik olduğunu ayrıca belirtmiştir. Yaşlılık devresinde te'lif ettiği bir eserinde kendisinden, aslen bayramî, tarikatçe celvetî ve terbiyece mevlevî olarak bahsettiğini görüyoruz (*Naşihat al-mulûk tarğîban li-husn al-sulûk*, Üniv. kütüp., nr. TY 9625, 263b).

Büyük bir âlim ve mutasavvıf olan Sarı Abdullah Efendi, Abdî mahlası ile, tasavvufî şiirler de yazmıştır. Eserleri içinde ve muhtelif mecmua'arda dağınık olarak rastlanan bu manzumeler arasında en fazla şöhet bulanı *Maslak al-uşşâk* adlı kasidesi olmuştur. Abdullah Efendi hattat olarak da tanınmıştır. Reis-ül-küttâb iken yazdığı Abdülmecid Sıvâsî dergâhının bir vakfiyesi san'atına bir örnek olarak zikrolunur. Sarı Abdullah'ın ayrıca türk çiçekçilik tarihinde husûsî bir yeri vardır. Yedi yeni zerrin lâle çeşidi yetiştirmeğe muvaffak olan Abdullah Efendi, çiçekçilikteki mahâret ve şöhetinden dolayı, İbrahim I. zamanında, hükümdar tarafından verilen bir berat ile, ser-şukûfeci ilân olunmuştur. Mehmed Ubeydî, *Natâğic al-azhâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 3923, 16b—18a; Müstakim-zâde, (ayn. esr., 65a) muhtemelen torunlarındaki evraktan istifade ederek, bunun tarihini 1051 zilkadesi başı (şubat 1642) olarak tesbit eder. Ubeydî'nin eserinde 1051 başı (nisan 1641), bazı nüshalarında ise, 1050 tarihi kaydolunur (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 2760, 16b). Tefvik, *Letâif-i inşâ*, İstanbul, 1284, cüz IV, s. 4—6'da neşredilen bu berat, burada yanlış olarak, Murad IV.'a izâfe olunmuştur. Aynı yanlış muhtelif eserler (msl. *Türk zirâat tarihine bir bakış*, nşr. Zirâat vekâleti, İstanbul, 1938, s. 47 v.d.)'de de devam etmiştir.

Eserleri: Sarı Abdullah Efendi'nin, başta tasavvuf olmak üzere, muhtelif sâhalarda bir çok

eserleri olup, bunlardan başlıcaları şunlardır: 1. *Cevâhir-i bevâhir-i Mesnevî*. Eserlerinin en mühimlerinden biri ve keşis'in asırlar boyunca „şârih-i Mesnevî“ nâmı ile anılmasına sebep olan bu eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin birinci cildinin şerhidir. 1035 (1625)'te başlayıp, 1041 (1631)'de bitirerek, Murad IV.'a takdim ettiği eser, sâdece bir şerhten ibâret kalmayıp, çok geniş bir tasavvufî ansiklopedisi mâhiyetini almıştır. İstanbul'da 1870—1871 yılları içinde, 5 cild hâlinde basılan bu eser, yalnız birinci cildine tahsis edilmiş olmakla *Mesnevî*'ye yapılmış şerhlerin en genişini teşkil etmektedir. 2. *Samarât al-fu'ad fi'l-mabâd' va'l-ma'ad*, *Mesnevî* şârihi İsmail Ankaravî ile bayramîliğe taallûk eden bir sohbet üzerine, bâzı karışık tasavvufî bahisleri izâh maksadı ile, 1033 (1624)'te bir buçuk ay içinde kaleme aldığı bir kitap olup, büyük rağbet görmüş eserlerindendir. Kitap Nakşebendiye, Bayramiye, Halvetiye, Kübreviye ve Kâdiriye silsileleri ile, sahâbe, eimme ve bâzı evliyânın menkıbelerini ihtivâ eder. Gördüğü rağbet sebebi ile, pek çok yazma nüshası olduğu gibi, 1288 (1871) yılında, İstanbul'da bir baskısı da yapılmıştır. 3. *Cavharat al-bidâya va durrat al-nihâya*, Bağdad'ın zaptını tebrik için, 1049 (1639)'da Murad IV.'a ithâfen yazılmıştır; Bağdad fethini anlatan bir başlangıçtan sonra, çeşitli kelâmî ve tasavvufî bahisler üzerinde durur. Eserde ayrıca Nakşebendi, Halveti ve Melâmiye-i bayramiye silsileleri ile Bayramî kutuplarının menkıbelerine yer verilmiştir. Kendi el-yazısı ile, müsvedde hâlinde, bir nüshası Üniv. kütüp., Hâlis Efendi yazmaları arasında, nr. TY 3792'de bulunmaktadır. Üzerinde kızı tarafından torunu olan La'li-zâde Mehmed Efendi'nin istishâp kaydı ve mühürü mevcuttur. 4. *Dustûr al-inşâ*, Feridun Pey münşeâtından sonra, osmanlı siyâsî tarihi için, kıymetli bir kaynak addedilen bir münşeât mecmûası olup, Bayezid II. devrinden başlayarak, Murad IV. devri dâhil olmak üzere, ihtivâ ettiği vesikaların mikdarı 170'i bulmaktadır. Bunlar arasında Bayezid II.'in Hüseyin Baykara ile mürâselâtı, Osmanlı devletinin İran, Hind ve Mâveraünnehr hükümdarları ile siyâsî münâsebetlerini gösteren parçalar bilhassa zikre değer. Eserde mevcut nâme ve vesikaların bir kısmı reis-ül-küttâblığı devresinde hizzat Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca, muhtelif Osmanlı devlet adamlarına âit mülk-nâmeler de kitapta yer almıştır. Eser 1053 (1643) yılında tertip edilmiştir. Üniv. Kütüp. nr. TY 1252 ve 3110'daki nüshaları, muhtevâsı en zengin olanlardandır. Kitabın Es'ad Efendi kütüphanesindeki nüshaya istinâden muhtevâsının geniş ölçüde tavsifi için bk. Adnan Er-

zi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II* (Belleten, XIV, 1950 nr. 56, s. 631—647). Osmanlı hükümdarları ile İran şahları arasındaki mürâselâtın bir kısmı notlar ilâvesi ile neşrolunmuştur: Ch. Schefer, *Chrestomathie Persane* (Paris, 1885, II, 218—259 ve 201—331). 5. *Naşihat al-mulûk tarğîban li-husn al-sulûk*, cûlusunun ilk yılı için de, Mehmed IV. nâmina, 1059 (1649)'da, devlet adamlarını zulûm ve hatâdan korumak gayesi ile te'lif ettiğini söylediği bu eser iki büyük bâbdan müteşekkil olup, birinci bâb tam bir siyâset-nâmedir; ikinci bâb ise, ölüm ve âbiret ile ilgili bahislere tahsis edilmiştir. Osman-zâde Tâib tarafından *Talhiş al-naşâğih* adı ile yapılan hülâsası 1283 (1866)'de, İstanbul'da basılmıştır. 6. *Mir'ât al-aşfiğâ fi şifât al-malâmiyat al-aşfiğâ*, Muhyiddin Arabî'nin *al-Futûhât al-makkiya*'sindeki melâmîlik ile alâkalı parçaların izâhını ve Muhyiddin-i Arabî'nin menkıbelerini ihtivâ eder. Arapça olarak, 1070 (1660)'te te'lif ettiği bu kitap, müellifin son eserlerindendir. 7. *Maslak al-uşşâk*, sülûka dâir 105 beyitlik bir kaside olup, La'li-zâde Abdülhâki tarafından tezyil edilmiştir. 8. *Risâla fi marâtib al-vucûd*, arapça olarak te'lif ettiği tasavvufî bir eserdir. Nuruosmaniye kütüp., nr. 2400 ve Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1834'te birer nüshası mevcuttur.

Te'lifâtı arasında bir çok risâleler de mevcut bulunan Sarı Abdullah'a muhtelif müellifler tarafından isnât edilen bir takım eserler vardır: *Tadbir al-naş'atayn va islâh al-nushatayn*, 15 bâb üzerine tertip olunmuş bir siyâset-nâmedir. Bursalı Tâhir (*Siyâsete müteallik âsar-i islâmiye*, İstanbul, 1332, s. 19 ve *Osmanlı müellifleri*, 1333, I, 101)'in ona âit olarak gösterdiği bu eserin mevcut nüshalarının hiç birinde müellif ismine rastlanmamaktadır (ayrıca bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 32). Bursalı Tâhir'in zikrettiği Şehid Ali Paşa kütüphanesi nüshasının (nr. 1534) kapak sahifesine Sarı Abdullah adının sonradan kaydedilmiş olduğu görülmüyor. Kâtip Çelebi de, bu eserden bahsederken, müellif ismini zikretmez (*Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1310, I, 270; İstanbul, 1941 tab'i, I, 381'de eserin müellifini Sarı Abdullah olarak gösteren bir kayıt var ise de, aslında bu Kâtip Çelebi'ye âit olmayıp, sonradan ilâve olunmuştur). Müstakim-zâde'nin, Abdullah Efendi'nin te'lifâtı arasında zikrettiği *Gülşen-i râz* adlı türkçe manzûm bir eser vardır ki, bunun Abdî mahlaslı başka bir şâire âit olması çok muhtemeldir (nüshaları için bk. Süleymaniye Mihrîşah kütüp., nr. 99; Süleymaniye, Hâşim Paşa kütüp., nr. 43.

Bayezid Umumi kütüp., nr. 3822). Müstakim-zâde onun *Asrâr al-ârifin* adlı bir eseri de olduğundan bahsetmektedir. Sâdeddin Nühhet Ergun'un onun eserlerinden biri olarak saydığı *Mañâlî al-anvâr* (Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., nr. 214), hakikatte Aşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sinden başka bir şey değildir. *Tarcama-i makâşid al-ayniya*, Şeyb Yâr Ali'nin *Makâşid-i naciya*'sinin tercümesi olan ve ön-sözünde mütercim ismi tasrih edilmeksizin, Şeyh Abdülmecid-i Sıvâsî'nin arzûsu ile türkçeye çevrildiği belirtilen bu eserin (Üniv. kütüp., nr. TY 2233), Sıvâsî'ye mi yahut Abdullah Efendi'ye mi âit olduğu tahkike muhtaçtır (krş. *Osmanlı müellifleri*, I, 102, 120 ve 192). Abdullah Efendi'ye isnât edilen ve Muhyiddin-i Arabî'nin *al-Futûhât al-makkiya*'sinde ricâl-ül-gayp hakkındaki parçaların izâb ve tercümesini hâvî *Risâla ricâl al-gayb bi-ta-vîl Şayh Muhyiddin Arabî* adlı risâlenin (Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 2487) üslûbundan ona âit olmadığı anlaşılıyor.

Abdullah Efendi eserlerinin ekserisini şâir Cevrî'ye istinsah ettirmiştir. Eserlerinin Cevrî'nin el-yazısı ile nüshalarına sık-sık rastlanır. Sarı Abdullah'ın te'lifâtının İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının mühim bir kısmı için bk. Tomris Ölmez, *Mesnevî şârihi Sarı Abdullah Efendi, hayâtı ve eserleri*, İstanbul, 1939—1940, Türkiye enstitüsü, tez, nr. 111, s. 13—21.

Bibliyografya: Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 9583, 132a—133b); Seyhî, *Vakâyi al-fuzalâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 81, s. 329—331); La'li-zâde Abdülhâki, *Menâkib-i melâmiye-i bayramiye* (İstanbul, ts.); Ahmed Resmî, *Halîfat al-ru'asâ* (İstanbul, 1269), s. 32 v. dd.; Müstakim-zâde Süleyman, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye* (Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164; ayn. mll., *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 312a); ayn. mll., *Tuhfa-i haftâtin* (İstanbul, 1928), s. 280 v.d.; Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât* (Üniv. kütüp., nr. TY 2464, s. 133 v.d.); ayn. mll., *Hadîkat al-cavâmî* (İstanbul, 1281), II, 202 v.d. (Ali Sâtı tarafından Hüseyin Ayvansarayî'ye ilâve edilen mâlûmat); Hacı Tefvik, *Macmûat al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 47a-b); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2916; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 367 v.d.; Bursalı Tâhir, *Sarı Abdullah Efendi (Sırat-ı müstakim mecm., 1329, c. VI, nr. 154, s. 275 v.d.)*; ayn. mll., *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 100 v. dd.; M. Ali Aynî, *Hacı Bayram-ı*

Velî (İstanbul, 1343), s. 128 v. dd.; Cl. Huart (*EI*, IV, 176 v.d.); Eab'nger, *GO W* (Leipzig, 1927), s. 206 v.d.; Abdülhâki Göl-pınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler* (İstanbul, 1931), s. 137—142; Sâdeddin Nûzbet, *Türk şâirleri* (İstanbul, 1936), I, 194—203; *İstanbul ansiklopedisi* (nşr. R. E. Koçu), İstanbul, 1960, I, 440; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1954), III, 2. kısım, 545 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Aşmâ al-mu'allîfîn* (İstanbul, 1951), I, 477 v.d.

(ÖMER FARUK AKÖN.)

SARI KÜRZ veya **SARI KEREZ** (?—1522?), Osmanlı fakîb ve kazaskeri. Asıl adı Nûr al-Dîn olup, Karasi bölgesinde doğmuş idi. Yûsuf adında birinin oğludur. Aralarında Koca Sinan Paşa da bulunan, sayılı üstadlardan ders okuduktan sonra, fıkıh mesleğine girip, müderris oldu; sonra sahn-ı semân medresesi müderrisliği pâyesini elde etti ve nihâyet 917 (1511)'de İstanbul kadısı oldu. Sultan Bayezid II, onu muhtelif devlet işlerinde istihdam etti ve bu arada onu şehzâde Selim'in nezdine elçi olarak gönderdi (krş. J. v. Hammer, *GOR*, II, 353 ve *Die osm. Chronik des Rustem Pascha*, nşr. von L. Forrer [Leipzig, 1923], s. 28 v. d.; bk. bir de *GOR*, II, 371). 919 (1513)'da, Selim I.'ın devrinde, Anadolu kazaskerliği ve 921 (1515)'de Rumeli kazaskerliğine tâyin edildi ise de, ertesi yıl azledildi. 926—1519'da, tekrar İstanbul kadısı pâyesi ile, yeniden Sahn-ı semân müderrisi oldu (krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 613, 30; F. Giese, *An. Chr.*, s. 130, 29). 928 (1521)'de, diğer nüelliflere göre, 929 (1522)'de İstanbul'da öldü. ve bizzat yaptırdığı ve kendi adını taşıyan mesceidin hazinesine gömüldü (krş. *Hadîkat al-cavâmî*, I, 133 v.d.; *GOR*, IX, 72, nr. 280). İstanbul'da bir mahalleye onun adı verilmiş ve buraya daha sonra, Sarı Kürz'den galat olarak, Sarı Güzel denilmiştir; isim için krş. Sırrî Paşa, *Galatât-ı meşhûre*, İstanbul, 2. tab., mad. SARI-GÜZEL ve J. H. Mordtmann, *İslâm*, XIV, 155). Oğlu Mehmed için bk. Atâî, *Zeyl-i Şakayik*, s. 265; müfessir olarak tanınan dâmadı Sinan al-Dîn Yûsuf hakkında bk. Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, 309; *Hadîkat al-cavâmî* I, 134; *Sicill-i osmânî*, III, 108.

Sarı-Kürz kelâm ve fıkha dair bir çok eser bırakmıştır (bk. Kâtip Çelebi, *Kaşf al-zunûn* nşr. Flügel, nr. 7119).

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şakayik-i nu'mâniye* (trk. trc. Meedî), İstanbul, 1269, s. 314 v.d.; *Sicill-i osmânî*, IV, 581; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-alâm*, s. 2816 v.d. (ism'in şekillerine dâir).

(FRANZ BABINGER.)

SARI SALTİK DEDE, türk dervîşi ve bektaşî velîsi. Hacı Bektaş [b.bk.]'ın muâsırı olup, onun tarafdarlarından idi. Bu devirde Anadolu'daki bir çok dervişler gibi, aslen buhârâlı olan Sarı Saltık'ın bakîkî adı gâlibâ Mehmed (Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* II, 134, 5—6) idi. Hayâtı hakkında pek az şey bilinmektedir. Seyyid Lokman tarafından zapt edilen *Oğuz-nâme*'ye göre, Sarı Saltık Dede 662 (1263/1264) yılında, Dobruca'da Baba-Dağı havâlisinde bulunan 10.000—12.000 kişi kadar olan türkmenleri idâre etmiştir. Hula-gu'nun gelmesi (krş. *Isl.*, XI, 24) ile ilgili olması muhtemel bu mübâceretin sebebi bilinmemektedir. *Oğuz-nâme* (krş. J. J. W. Lagus, *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghuznâme inscribitur excerpta* [Helsingfors, 1854] ve G. Flügel, *Die arab., Pers. und Türk. Handschr. der Wiener Hofbibl.*, II, 225) den başka onun hakkında muâsır hiç bir kayda sâhip değiliz ve aynı asra tekabül eden Bizans kaynaklarında (msl. Pachymeres, Nikephoros Greg., Georg. Akropolita; krş. J. J. W. Lagus, *ayn. esr.*, s. 30 v. dd.) bu ususta hiç bir kayda tesâdüf edilmemektedir. Bununla beraber bâzı rivâyetler mevcut olmalıdır. Msl. Evliyâ Çelebi'ye göre, Yazıcı-oğlu Mehmed Çelebi (ölm. 854=1450) Sarı Saltık hakkında bir risâle ve eski Oczakov vâlisi Kenan Paşa 40 kurrâsa ihtivâ eden bir *Saltık-nâme* yazmıştır (krş. Evliyâ Çelebi, *ayn. esr.*, III, 366, bir de bk. U. D. Smirnov, *Oçerk istorii turetskoy literaturı*, bk. Korş Vseobşçaya istoriya literatur, Petersburg, 1891; burada bir *Saltık-nâme*'den parçalar verilmiştir).

Bu kaybolmuş kaynakların birinden kendi devrinde haberdar olan Evliyâ Çelebi Sarı Saltık'ın, Besarabya'da yerleşmeden önce, Arpa-Çukuru, Sivas ve Tokat'ta kaldığını nakletmektedir. Burada iken, kendisine 'acam' denildiği rivâyet edilir. Sarı Saltık hakkında elimizde bulunan en eski kayıt, İbn Battûta (II, 416) 'da bulunmaktadır. İbn Battûta, Sarı Saltık'tan aş-yk. bir nesil sonra, onun Baba-Dağı'ndaki makamını ziyaretinden ve menkıbelelerinden bahsetmektedir. İbn Battûta 50 yıl kadar önce ölmüş bulunan Sarı Saltık hakkında açık bir şekilde biç bir şey zikretmemiştir. Bu seyyahın Bizans azizlerine dâir menkıbe ve kerâmetler naklettiği ve Sarı Saltık'ı Bizans azizleri ile karıştırdığı görülmektedir. Bununla beraber, Evliyâ Çelebi'nin Sarı Saltık'a dâir naklettiği rivâyet husûsî bir ebemmiyet arzeder. Buna göre, kerâmet gösterme kabiliyetini bâiz bulunan bu velî ölümünden sonra, „cesedinin bulunduğu yerin bilinmemesi, oraların müslümanlar tarafından ziyaret edilmesi ve bu

ziyâretler neticesinde bu memleketlerin islâm hâkimiyetine geçmesi" (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VIII, 354 v. d.; Evliyâ Çelebi, *ayn. esr.*, III, 133 v. d. d.) için birinde nâşi bulunan kapalı altı veya yedi tabutu küffâr diyârındaki şehirlere göndermelerini oğullarına vasiyet etmiştir.

Evliyâ Çelebi'ye göre, bu emir mücibince, tabutlar Baba-Eskisi, Baba-Dağı, Kaliakra, Buzzeu (Romanya) ve hattâ Danzig'e kadar götürülmüştür. Sarı Saltık'a Lipka'daki türklerin islâmlaştırılması isnât edilir. Türk velîsi ile biristiyân velîleri arasındaki karıştırmaya sık-sık rastlanır, fakat bu karıştırma Balkan memleketlerinde daha da sık görülür. Sarı Saltık Kaliakra (Kilgra)'da bir devir elinde esir bulunan biristiyân prensesin kurtarıcısı olarak görülmektedir (krş. Evliyâ Çelebi, II, 137 v. d.; C. J. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien, 1890, s. 536; J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna*, Wien, 1812, s. 27; *Archäol.-epigraphische Mitteilungen*, 1886, X, 188 v. dd.; *ZDMG*, 1922, LXXVI, 155) ve Evliyâ Çelebi bizzat, Sarı Saltık'ı aziz Niko'a (Sveti Nikola, krş. *ayn. esr.*, II, 137) ile münâsebetdar gösterir. Sarı Saltık'ın diğer makam ve türbeleri Kroja (krş. *Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien*, VII, 60; Ippen, *Skutari*, s. 71 v. dd.; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901, s. 223 v. dd., 236 v. dd.). Edirne'de (Evliyâ Çelebi, III, 481 v. d.), aziz Spyridon (Spiridion) ile münâsebetdar görüldüğü Korfu'da (krş. Ş. Sâmî, *Kâmûs al-alâm*, s. 2916), Mostar civârında Blagay'da (krş. Šaćir Sikirić, *Dervisklostorok és szent sirók Bosznia-ban, Túrân*, Budapest, 1918, s. 605 v. dd.; Evliyâ Çelebi, VI, 474 'te bulunduğuna göre, muahhalâren teğekkül etmiş olmalı), Kroja ve Cakova arasında bir yer olan ve türbesinin bulunduğu iddia edilen (krş. F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens*, XXI, 122, nr. 3), aziz Naum (Sveti Naum) yunan manastırında, Ohrida gölünün cenûp sâhilinde (krş. Ş. Sâmî, *göst. yer.*) bulunmaktadır. Sarı Saltık, vaktiyle aziz Georges, sonra aziz Elias, daha sonra aziz Simeon ve nihâyet „Kara Konjolos" (aynen böyle, Evliyâ Çelebi, *Travels*, nşr. J. v. Hammer, I, 161, İstanbul tab'ında bu kayıt yoktur) ile bir tutulmuş idi.

Bununla beraber, Sarı Saltık'ın başlıca ziyâret edilen makamı Baba-Dağı'nda (İbn Battûta *göst. yer.*; Evliyâ Çelebi, III, 368 v. d.) bulunmaktadır. Sultan Bayezid II, burasını bir ziyâret mahalli yaptı; daha sonra Sultan Süleyman burasını ziyâret etti (krş. *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha Zadeh*, nşr. M. Pavet de Courteille, Paris, 1859,

s. 80 v. dd., 177; J. v. Hammer, *GOR*, III, 202). Sarı Saltık, nihâyet „bozacılar" esnafının pîr'i olarak görünmektedir (krş. Evliyâ Çelebi, I, 659; burada Sarı Saltık Ahmed Yesevî'nin *halîfa*'si olarak gösterilmiştir). Al. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes* (Petersburg, 1860), s. 94 v. dd.'da bulunan Sâri Salte'nin Sarı Saltık ile aynı olup-olmadığını tesbit etmek gerekir. Nev'i-zâde Atâî (ölm. 1044=1634; krş. J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*, III, 281)'nin *Ham-sa*'sinde olduğu gibi, muahhar Osmanlı edebiyâtında da Sarı Saltık adına tesâdüf edilir. Sarı Saltık'ın yarı tarihi, yarı efsânevî vaziyeti ciddi bir araştırmaya değer. Doğru olan elbet, Sarı Saltık'ın büyük bir saygıya mazhar olduğu Balkanlar'daki bektaşiler ile sıkı sıkıya alâkâlı olmasıdır. Balkanlar'da 'Alî tarafdarlarının (alevî) tarihi karanlık kaldıkça, Sarı Saltık hakkında ancak şüpheli mütalâra sâhip olabileceğiz.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. bir de I. K. Dimitroff, *Spisane na Bulgarskata Akademiya na naukite* (türkmenler'n Dobruca'ya muhâcereti hakkında), Sofya, 1915; F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens* (1912/1913), XIX, 203 v. dd., XX, 108; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie* (Paris, 1901), s. 236 v. dd. (Sarı Saltık efsânesi); Grenard, *JA* (1900), XV, 5 v. dd.; Küprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyâtında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918[=1922]), s. 23 v. dd., 126, 284, 312 (Evliyâ Çelebi'den naklen); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, II, 44, 6; 'Alî, *Kunh al-ahbâr* (basılmamış kısım); J. v. Hammer, *GOR*, I, 122; II, 143; III, 202, 799; VIII, 354; *ayn. mll.*, *Geschichte der Osm. Dichtkunst*, II, 259, not. 2; J. Deny, *Sary Saltiq et le nom de la ville de Babadağı* (*Mélanges Emile Picot*, s. 11); *ayn. mll.*, *Traditions populaires de Florina* (*Revue des Traditions populaires*, 1919, XXXIV, zeyil).

(FRANZ BABINGER.)

SARIK, müslüman şarkta, erkeklerin külâh, takye veya fes etrafına sarı dâk-ları ince beyaz veya başka renkte kumaş, dülbend. Sarık mânâsına olarak Avrupa dillerinde kullanılan *turban* kelimesi, aynı zamanda külâh (veya fes v. b.) ile bir arada sarık mânâsına da gelmektedir. Bu mânada *turban* kelimesi, bu şekli ile, yalnız Avrupa dillerinde bulunur (alm. *turban*; ingl. *turban*, *turband*, frns. *turban*, *tulban*; ital. ve portekiz ispanyolcasında *turbante*; Holanda dilinde *tulband*; romence *tulipan*; bunlar o ile olan daha eski şekillerden gelmektedir: *tol(l)i-*

ban, tolipan, tolopan, tourbant, tourban, torbante) ve umûmiyetle, türkçenin aracılığı ile, farsça *dulbend* kelimesinden istikak ettirilir; esâsen „lâle“ mânâsına olan fransızca *tulipe* kelimesi de bundan gelmektedir (bk. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1911, s. 682, burada, *Revue des Langues romanes*, LIII, 54'e istinâd edilerek, *mar-teau* [„çekiç“], torbandalo denilen balığın adı ile de bir yaklaştırma yapılır). Bununla berâber, *turban* kelimesinin Avrupa'daki yayılmasına bakılarak, *dülbend* kelimesinin zannedilebileceği kadar şarkta yayılmış olmaktan uzak olduğuna, fakat farsça (ve kısmen türkçe) dil sâhası ile mahdud olduğuna ve buralarda da aynı mânâda başka tâbirlerin kullanıldığına dikkati çekmek yerinde olacaktır. Arapçada „sarık“ mânâsında en umûmî kelime *imâma* 'dır; bu kelime de aslında yalnız türkçedeki sarık mânâsında iken, sonraları bem sarık, hem takye mânâsını, yâni fransızcadaki *turban* kelimesinin mânâsını almıştır. Fakat bu tâbirler dışında, muhtelif müslüman memleketlerinde, avrupalılarca ekseriyâ doğru anlaşılmayan *turban* mefhumuna delâlet eden ve bir de bunun ayrı-ayrı parçalarını gösteren pek çok tâbir vardır; aşağıda bu tâbirlerin muvakkat bir cedveli verilecektir.

Bu şekilde bir baş-örtüsünün menşei şüphesiz eski şarkta aranmalıdır: görüldüğüne göre, daha bâzı âsûrî ve eski Mısır şekillerinde sarıklı takyeye oldukça benzeyen bir külâh bulunmaktadır (bk. Reimpell, *Geschichte der babylonischen und assyrischen Kleidung*, s. 40; Josef von Karabacek, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel*, *Denkschr. Ak. Wien*, 1918, LXII, 87 v.d. ve bir de J. v. Hammer, *G O R*, VII, 268 ve *Staatsverfassung*, s. 441). Arabistan'da, gâlibâ islâmiyetten önceki bedeviler sarıklı takyeler giiyorlardı ve uzun külâhın bu baş-örtüsünün İran'a âit kısmı ve etrafına sarılan sarığın ise, bunun asıl arap unsuru olduğu iddiası ileri sürülmüştür (Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 44, 237).

İslâmiyet devrinde, sarık, zaman ile, üç alâmet hâline geldi: arap için millî alâmet, müslüman için dinî alâmet ve askerî olmayan meslekler için, askerî vazifelere mukabil olmak üzere, meslek (bu da sonraları dinî ve idarî vazife ve me'mûriyetler, *vezâif-i diniye ve divâniye* olarak, daha küçük iki kısma bölünmüştür) alâmeti.

Peygamberin başına giydikleri hakkında bir çok teferruat nakledilmektedir. Fakat bu hadislerde sonraki âdetleri geriye, Peygamberin zamanına götürmek temâyülünü fark etmek kolaydır. Şu hâlde, bunlar Peygamberin devri

için hiç bir şey isbat etmez, aneak muahhar müslümanların temâyüllerini gösterir. Müslümanlar için, bir hadisin hulâsa olarak ifâde ettiği üzere, sarık şunu ifâde ediyordu: „müslüman için vekar, arap için değer“ *vakâr li'l-muslim va'izz li'l-arab* ve yine bunlar için, Peygamber tam mânâsı ile „sarık sâhibi“ (*şâhib al-imâma*) idi. Hattâ sarık yapan türk ustaları (*dulbendciler*), kendilerine pîr olarak; bizzat Peygamberi seçmişlerdi; zîra Peygamberin, peygamber olmadan önce, Suriye'de sarık ticâreti yaptığı ve bunları Mekke'den Bosra'ya kadar gönderdiği rivâyet olunur (Evliyâ Çelebî, I, 590). Doğruluk ve sıhhati şüphesiz olan yegâne badîs menfidir: *muhrim* 'e yalnız *kamış*, *sarâvil* v.b. değil, sarık da men'edilmiştir. Bu hadis n-Buhârî (*Bâb al-amâ'im*, *Libâs*, bâb 15) 'de de bulunur ve ekserisi zayıf olan öteki hadislerle karşılık teşkil eder. Msl. bu zayıf hadislerin birine göre, Âdam, cennetten kovulduktan sonra, Cabrâ'il'in başının etrafına sarmış olduğu bir sarık taşımış olmalıdır; bundan önce o bir tac (*tâc*) giyiyordu. Âdam'den sonra, boynuzlarını gizlemek için, sarık saran İskender Zu'l-Karnayn olmuştur. Ekseriyâ zikredilen bir badîste şöyle denilmektedir: sarıklar arapların tâcüdür (*al-amâ'im tîcân al-arab*); bu da türü şekillerde izâh edilmiştir: diğer kavimlerde tâc ne kadar nâdir ise, sarık da araplarda o kadar nâdir; bedeviler yalnız külâh (*kalânis*) giyerler veya hattâ başlarına hiç bir şey giymezler; veya İranlılar nasıl tâc ile süslenirlerse, araplar da böylece sarık ile süslenirler; böylece tâc nasıl İranlılar için millî bir alâmet ise, sarık da araplar için millî bir alâmettir. Benzer bir hadis şöyle der: sarık sarınız da, böylece sizlerden önceki halklardan ayrılınız (*itammû hâlifâ'l-umam kablakum*).

Sarığı, kâfirler karşısında, müslümanların ayırtıcı bir işareti olarak gösteren hadisler daha sıktır: sarık islâmiyetin alâmetidir (*al-amâ'im sîmâ al-islâm*); sarık iman ile kâfirlik arasında bir ayrılık alâmetidir (*al-imâma hâciza bayn al-kufr va'l-imân* veya *bayn al-muslimîn va'l-müşrikîn*); bizim ile müşrikler arasındaki fark külâh üzerine sarılan sarıktır (*farq mā baynanā va bayn al-müşrikîn al-amâ'im ala'l-kalânis*); yahut da gelecekte haber verme: ümmetim külâh üzerine sarık sardığı müddetçe bozulmayacaktır (*lâ tazâlu ummati ala'l-fiṭra mā labisū'l-amâ'im ala'l-kalânis*) ve kıyâmet gününde insan başının veya külâhının etrafındaki ber sarık bâlâkası (*kavra*) için nûr alacaktır. Bu sâdîle „sarık sarmak“ „islâmiyeti kabûl etmek“ ile aynı mânaya gelmektedir. Bununla berâber, sa-

rik sarmak islâmiyetin mecbûrî esâslarından (*farz*) değildir; fakat bu sünnettir (*mustahabb, sunna, mandûb*) ve sarık sarmak için, umûmî bir dâvet şöyle ifâde edilmiştir: sarık sarınız da, rûh asâletiniz artsın (*itammû tazdâdû hilmân*).

Bilbassa'namaz (*şalât*) zamanında, câmilere gidilirken ve mezarları ziyâret sırasında sarık sarılması tavsiye edilmektedir ve sarık ile iki rek'at (veya bir rek'at veya bir namaz) sarıksız yetmiş namazdan daha iyidir; zîra pâdişâhının önüne süssüz çıkmak uygun değildir, denilmiştir, yahut da Allah ve melekleri cuma günü sarık saranı takdîs eder. Çok sıcak zamanlarda namazdan önce ve sonra sarık ile berâber külâh baştan çıkarılabilir; fakat namaz esnâsında bu yapılamaz; bundan başka sarığın olmaması namaz kılmamak için bir sebep teşkil etmez. Bir de, çok sıcaklarda veya evde veya yıkanıldığı zaman sarık çıkarılabilir ve araplar, umûmî kaide olarak, „Ülker yıldızı doğuncaya kadar“, yâni şiddetli sıcakların başına kadar, sarık taşıyorlardı.

Yeni devirde bile, islâmiyetin ilerlemesi sırasında, msl. Afrika'da, Sudan'da sarık mühim bir rol oynamıştır (bk. A. Brass, *İslâm*, X, 22, 27, 30, 33; bk. bir de *M S O S As*, VI, 191 v.d.).

İslâmiyetin bütün devirlerinde yalnız müs'umanlar sarık taşımamışlardır. Giyecekleri hakkındaki en muahhar emirlerin müslümanların sarık sarmaya bakları olmasını gerektirdiği hâlde, kâfirlerin yalnız bir külâh (*kalansuva*) taşıyabilmeleri doğrudur; lakin daha eski bir devirde, sâdece kâfirlerin başka renkte veya husûsî bir işareti bulunan sarıklar taşımaları isteniliyordu. Kâfirlere karşı yumuşak olmayan hükümdarlar, giyecekler husûsunda, şiddetli hükümler ile temâyüz etmişlerdir; fakat bu rûh hâli değişince, bu buyruklar en gevşek bir tarzda tatbik ediliyordu; öyle ki, sonunda bunları yeniden tatbik etmenin zarûrî olduğu düşünülmüyordu. Sonraları, giyeceklerle dâir, 'Omar I. 'e isnât edilen, fakat muhtemel olarak ondan sonra meydana çıkan bir yenilik olan ve şüphesiz 'Omar II. tarafından onun adına bağlanan sözde bir emir memnûniyetle kabûlleniliyordu; 'Omar I. hristiyanların sarık taşımalarını ve elbise bakımından müslümanlara benzemelerini yasak etmiş olmalıdır (bk. Tritton, *Islam and the protected religions*, *J R A S*, 1927, s. 479-484). Giyecekler ile ilgili diğer kanûnlar Hârûn al-Raşîd zamanından kalmadır; bu halife, Omar II. gibi, hristiyanların umûmiyetle müslümanlar gibi giyinmelerini yasak etmemiştir. al-Mutavakkil sonraları müslüman olmayanlar için sarı rengi

emretmiş olmalıdır; şu bâlde, taşıdıkları zaman, sarıkları için de aynı rengi emretmiş ve Fâtîmîlerden Hâkim siyah rengi emretmiş idi; çünkü bu nefret edilen Abbâsîlerin rengi idi. Hristiyanlara bâzan kırmızı giyinmek yasak edilmiş idi; bâzan da bunlardan beyaz giyenlerin idâm edileceğine ferman edilmiş idi. VIII (h.) asırda, Mısır ve Suriye'de, hristiyanlar mâvi, yahudiler sarı ve Sâmîriler kırmızı elbise giyorlardı ve onlar bu renklerden ipekli giyinmeleri, bir sarık sarmaları ve boyunlarında bir atkı taşımaları (*harîr, imâma, taylasân*) müsâadesine de sâhip idiler (Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, XIII, 364).

Türkiye'de elbiseler ile ilgili bir takım husûsî fermanlar verilmiş idi: en eskisi daha Orban zamanında, 732 (1331) 'de ölmüş olan Alâeddin Paşa [b. bk.] tarafından gerçekleştirilmiş idi; bu şahıs mahrut şeklinde beyaz keçeden bir külâh kabûl etti; fakat bu külâhın yalnız sultanın hizmetinde bulunan vazîfeliler tarafından taşınması icâp ediyordu; diğer tebea gâlibâ istedikleri gibi giyinmek bürriyetine sâhip bulunuyorlardı. Sonraları Fâtîb Sultan Me'med zamanında, me'mûrların derece, unvan ve giyimlerini tanzim etmek için kanûnlar yapıldı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında, muhtelif dereceler ve muhtelif me'mûriyetler arasındaki tertip, çok itinâ ile, tesbit edildi; bu Luḡmân b. Sayyid Husayn'ın aş-yk. 1580 tarihinde yazmış olduğu *Şamâ'il-nâma-i âl-i 'Osmân* 'da görülmektedir (J. v. Hammer, *G O R*, III, 17; Karabacek, s. 4). Kanûnî Süleyman o zamana kadar oldukça keyfi olan sarık taşıma şartlarını da tanzim ve sarık yapanlar (*sarıkcılar*; Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443) esnafı için bir nizam tesbit etti; müslüman olmayanlar kırmızı, sarı ve siyah renkler taşıyorlardı; hâlbuki beyaz türklere tahsis edilmiş renk olarak kalmıştır. 1683'e doğru, Murad IV. zamanında, yalnız İstanbul türklere beyaz sarık sarıyorlardı; Mısır arapları muhtelif renklerde sarık, magribliler de altın işlemeli beyaz sarık taşıyorlardı; bu devirde Filistin'de yahudi ve hristiyanlar mâvi sarık taşıyorlardı (*Voyage d'Horace Vernet en Orient*, ngr. M. Goupil Fesquet, Paris, 1839-1840) ve N'ebuhr (*Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhag 1774) 'a göre, hristiyanlar başlıklarında mâvi bir şer't taşıyorlardı ki, bu cizye tahsildarlarının kendilerini kolayca tanımlarına imkân veriyordu.

Başka yerlerde de, müslümanlar arasında sarık rengi yeknesak olmaktan uzak idi ve her renk için, söz'e Peygamberden gelen ve tabii hepsi de zayıf olan hadislerle istinât

ediliyordu. Peygamberin sarığının şekil ve rengi hakkındaki birbirine zıt rivâyetlerden Kat-tânî gibi dindar bir müslüman şu neticeyi çıkarıyor: Peygamber bu husûsta çok serbest davranmıştır ve kendisi bâzan külâh olmadan sarık, bâzan sarık olmadan külâh, bâzan da, her ikisini birden taşırdı; evde ve bastaları görmeğe gittiği zaman, şüphesiz hem külâh, hem sarığının çıkarırdı; fakat cemaâtine hitap ettiği ve insanlar üzerinde te'sir yapmağı arzûladığı zaman, aslâ böyle yapmazdı.

En sık görülen sarık rengi beyazdır. Bu Peygamberin sevdiği renk sayılır ve bir de cenaet reagi telakkî edilir. Peygamberin sarığının beyaz olduğunu gösteren bir hadîs bulunmadığı doğrudur; fakat şübhesiz bu beyaz rengin tam tabîî bir renk olmasından ileri gelmektedir. Bedr'de müslümanlara yardım eden meleklerin beyaz sarık taşıdıkları söylenir.

Bunu tâkip edecek olan kayıtlar başka renklerdeki sarıklardan bahsederlerse, bunda beyaz ile doğrudan-doğruya bir tezat yoktur; zîra bahis mevzuu renkler bâdiseler ile âlâkalıdır ve böylece varlıklarının bir sebep ve mânası vardır. Bir başka rivâyet msl. Bedr'de meleklerin sarı sarıklar taşıdıklarını bize bildirir ve bu savaşmakta olan müslümanları teşvik içindir. Başka bir hikâyeye göre, yalnız Cab-râ'il'in nûrdan yapılmış sarı bir sarığı, diğer meleklerin beyaz sarıkları var idi ve beyaz, yeşil, siyah, kırmızı v. b. sarıkları muhtelif zümrelere isnât ederek, meleklerle dâir kayıtları uzlaştırmaya çalışan hikâyeler de vardır. Peygamber ilk önce sarı rengi sevmiş, fakat sonraları bunu men'etmiş olmalıdır.

Mekke'ye giriş sırasında ve Ka'be kapısında hutbesi sırasında, bir de minber üzerinde konuşurken, Hudaybiya gününde ve hastalığı esnâsında, Peygamberin siyah bir elbise giydiği bize nakledilir. Siyah renk hükümlanlık (*su'dad*) için, bir telmih ihtivâ eder; aynı zamanda siyah bütün renklerin esâsını teşkil eder. Abbâsîler Peygamberin Mekke'ye girerke taşıdığı olduğu siyah sarığının miras yolu ile yanlarında muhâfaza edildiğini iddia ediyorlardı ve Abbâsîlerin geleceğini önceden haber veren iddialı sözde bir hadîste Peygamber tabîî siyah sarık taşımaktadır. Peygamber gâlibâ ilk önce siyah ipekten (*hazz*) sarığa müsâade etmiş, fakat sonraları bunu yasak etmiştir; *harkânîya* denilen sarıklar (istikakî kat'î olarak belli değildir; Suyûtî'ye göre, < h-r-k „yakmak“) da siyahtır ve Peygamberin seferler esnâsında böyle sarık taşıdığı söylenir. İslâmiyetin bir çok büyüklerinin siyah sarıklar taşıdıkları iddia edilir; msl. Hasan al-Başrî, İbn al-Zubayr,

Mu'aviya v. b.; Suyûtî siyah elbise bakkında bir kitap yazmıştır (*Şalac al-fu'ad fi lubs al-savâd*). Muahhar müellifler, bilhassa *hañib* ve *imâm* için, ekseriyâ siyah sarık talep ederler.

Peygamberin ilk önce mâvi taşımaktan hoşlandığı, fakat sonraları söylendiğine göre, müslüman olmayanlar da aynı rengi taşıdıkları için, bunu men'ettiği rivâyet olunur. Kırmızı lehinde Uhud'da (yahut Hunayn'de) meleklerin kırmızı sarık taşıdıkları söylenir. Başka rivâyetlere göre, Cabrâ'il Bedr'de kırmızı taşıyordu ve bir defa da 'A'îşe'ye kırmızı sarık ile görünmüş idi. Peygamberin taşıdığı *kitriya* denilen sarığın da kırmızı olduğu söylenir. Sarıklar için ekseriyâ yollu kumaşlar da kullanılmıştır; msl., sarı-kırmızı ve yeşil-kırmızı (Fesquet).

Din tarihi nokta-i nazarıdan, Peygamber soyundan gelenlerin çok iyi bilinen âlâmîti olan yeşil sarık mühimdir. Peygamberin yeşil sarık taşımamış olduğunda an'enede ittî-fak vardır ve binnetice, yeşil renk ne fıkhîta, ne de hadîste bir destek bulmaktadır. Muhakkak ki, yeşil cennet rengidir ve Peygamberin tercihi etmiş olduğu renk olarak telakkî edilir; bâzı rivâyetler meleklerin Hunayn'de (veya hattâ Bedr'de) yeşil sarıklar taşımış olduklarını da söylemektedir. Fakat şeriflerin âlâmîti olarak yeşil sarığın çok daha muahhar bir menşei vardır: Abbâsî halîfesi al-Ma'mûn, 201 (h.) yılı ramazanında, sekizinci şif imâmı 'Alî al-Rizâ'yı kendine halef olarak seçtiği zaman, yeşil giydirmiş olmalıdır; fakat 'Alî al-Rizâ, vakitsiz olarak, öldü ve Abbâsîler tekrâr siyah renge döndüler ve hattâ 'Alî soyundan gelenleri siyah giymek için tazyik bile ettiler (bk. İbn 'Abdüs, *Kitâb al-vüzarâ*, nşr. Märk, s. 395 v. d.). Bununla beraber, biç olmazsa bir müddet sarıklarında busûfî bir âlâmêt (*şafîfa*) olmak üzere, yeşil bir kumaş taşımış görünmektedirler ve bilhassa hürriyet devirlerinde memnûniyetle yeşil giyiyorlardı. 773 (h.) yılında, Memlûk sultanı Aşraf Şa'bân 'Alî âilesinden olanların sarıklara taktıkları şeridin (*al-âşûb 'ala 'l-amâ'im*) yeşil olması gerektiği fermanını verdi ve 1004 (b.) yılından itibaren, bu devirde al-Sayyid Muhammed al-Şarîf olan Mısır'ın türk vâlisinin emri üzerine, bütün sarığın yeşil olması icâp etti. Bu âdet Mısır'dan başka müslüman ülkelere yayıldı; fakat bu iş işten geçtikten sonra kabûl edildiği için, muhtelif vesîleler ile, münâkaşa mevzuu olmuştur. Bununla beraber, şimdi umûmiyetle tavsiye edilmektedir. Son zamanlarda 'Alî âilesinden olmayanların bunu taşımaması gerektiği, hattâ Peygamber ile yalnız anne tarafından akrabalığı olanların buna hakları olmadığı bir kanûn

gibi sayılıyordu; fakat bu son noktada ekseriyâ buna riâyet edilmiyordu (yeşil sarık için bk. *Târîh atvâr al-amâ'im*, al-Murşid, aylık mecmua, Bağdad, 1927 temmûz, II, 6; krş. bir de al-Sayyid Hibat al-Dîn al-Şahrastânî, *al-Hazra şî'ar al-Muhammed*, ayn. mecm., mart, 1926, I, 4, 106-108).

Renk dışında, sarık âdâbının diğer kaideleri de dinî hükümler ile tesbit edilmiştir: 1. Genç bir insan, ilk defa olarak, ne zaman sarık sarmalıdır? Sakalı çıkmaya başladığı zaman, büyüğe erince veya aş-yk. 7-10 yaşlarında; bu noktada memleketin âdetlerine uygun olarak hareket edilmesi yerinde olur; bununla beraber sakalı çıkmadan önce sarık taşıyan kimse utanmazlık etmiş olur. 2. Bir sarık nasıl sarılır? Peygamberin sarığını nasıl sarmış olduğuna dâir olaa rivâyetlerde buna cevap bulunmaktadır. Sarık ayakta, sağ el ile, sarılmalı (şalvar ise, bilakis oturarak giyilir), başın etrafında sağdan sola doğru çevrilmelidir; sâdece başın üzerine konulmamalı, çenenin altındaa geçirilmeli (*tañnik*), sivri ucu (*azaba*) ve sarığın büyüklüğü husûsunda *sunna*'ye uymalıdır. Bir elbisenin muhtelif kısmının her giyilişinde olduğu gibi, *basma*la söylenmelidir; hâlbuki *hamdala* yalnız yeni bir elbise kısmı için söylenilir. Yeni bir sarık, mümkün olduğu kadar ilk defa olarak, bir cuma günü sarılmalıdır; bütün bunlar ihtimâmla bir ayna önünde yapılmalı, fakat burada çok fazla zaman geçirilmemelidir. Yüksek mevkî kimseler sarıklarını iki uşağa da sardırırlar. Sayısız miktarda sarık sarma tarzı vardır; bu husûsta 66 rakamı verilir ve bundan da daha fazlası vardır. 3. Sarık üzerinde altından ve gümüşten süsler taşınabilip, taşınamayacağı meselesi hemen dâimâ menfî olarak balledilmiştir. Tarih boyunca, sarık şeklindeki takyelerini böyle süsleyenler bilhassa kadınlar olmuştur. Buna karşılık, bâzı tahditler ile, ipek kabûl edilmiştir. 4. Sarık, bir tevecih âlâmîti olarak, büyük bir dinî ehemmiyet kazanmıştır; çünkü müslüman şarkta tam mânası ile hükümdarlık âlâmîti olarak, ne tâc, ne de tâc giydirme vardır. Bunun en eski örneği yine Peygamberin bir hareketidir; kendisi Humm [b. bk.] su birikintisi yanında 'Alî'nin başına bir sarık koymuş ve 10 (b.) yılı ramazanında, onu Yemen vâlisi tâyin ettiği zaman, yine böyle yapmıştır; sonraları, kendilerine güzel hareket tarzlarını öğretmek ve saygı temin etmek için, her vâlinin başına sarık sarmış olmalıdır. Bu sünnete uygun olarak, Peygamberin balesleri, halîfeler vezirlerine ve sonraları sultanlara sarık giydirmişlerdir. Böylece msl. al-Kalkaşandî (III, 280 v. d.) Mısır Memlûk sultanı Abû Bakr

b. al-Nâsir'in 742 (h.) yılında Mısır Abbâsî halîfesi Hâkim II. tarafından bukümdar tâyini tasvir eder. Bu münâsebetle balife beyaz şeritli (*markûma bi 'l-bayâz*) siyah bir hoyun atkısı (*tarha*) taşımaktadır ve sultana etrafında beyaz şeritler bulunan (*markûmat al-taraf bi 'l-bayâz*) siyah bir sarık (*imâma savdâ*) sarar; daha sonra 801 (h.)'de Nâsir Farac'e al-Mutavakkil tarafından bukümdarlık tevecibi tasvir edilmiştir; bu defa şu ifâde kullanılmıştır: 'imâma savdâ' markûma, *favkahâ tarha savdâ' markûma* („üzerinde şeritli siyah bir atkı bulunan şeritli siyah bir sarık“). Aynı şekilde sarık müslüman bukümdarların vezir ve emirlerine vermek itiyâdında bulundukları hil'atlerin (*hil'a*) de esâsî bir unsurunu teşkil ediyordu (hil'atin bir kısmını teşkil eden bir sarığın şâirâne bir tasviri msl. Mihyâr al-Daylamî [ölm. 428=1037], *Diwân*, I, 242'de bulunmaktadır; Memlûk devrinde sarık ile bir hil'at tasviri için bk. Kalkaşandî, IV, 52 v. d.). Muhtelif meslekler için sarıkların farklı olması bundan ileri gelir; bunlar o kadar inceden-inceye tesbit edilmiştir ki, bunu bilenler sarıktan onu taşıyanın mesleğini hemen anlarlar. Umûmî bir tarzda, en büyük sarığa sâhip olan, bilhassa dinî bakımdan, en yüksek ve en itibârlı meslek idi ve bâzılarına göre, sarığın büyüklük bakımından ayrılıkları renk farklarından daha mühim idi. Mümkün olduğu kadar büyük bir sarığa sâhip olmak arzusu buna hağlıdır ve burada da din bakımından örf ve âdetin te'siri olduğu şübhesizdir: her kes çok büyük sarık sarmamalıdır, çünkü bu bir gasptir. Bununla beraber, bu fikir âlimler için mâteber değildir; bunların muvaffakiyet kazanmaları istenilirse, dış görünüşlerinden tanınabilmeleri icâp eder. Bundan dolayı, âlimlerin husûsî elbiseleri, her ne kadar eski âlimler aynı şekilde elbiseler giymemiş iseler de, bir bid'at (*bid'a*) değildir. Sarığın büyüklüğü bakkındaki bütün diğer kayıtların ve 7 veya 10 arşın olarak tâyin edilen uzunluklarının Peygamberin verdiği örneğe göre tesbit edildiği iddia olunur.

Bâzı husûsî misâller zikretmek için şunlar kaydedilebilir: Kalkaşandî (III, 280)'de, 815 (b.)'te, bir müddet için Mısır sultanı olarak istiklâl kazanmış olan Abbâsîlerden halife al-Musta'in'in sarığının tasviri bulunmaktadır; bu yuvarlak, göze hoş görünen (*lañifa*) yarım arşın uzunluğunda ve üçte bir arşın genişliğinde arkaya sarkan bir ucu (*rafraf*) bulunan bir sarık idi (hristiyan patriği de, diğer râhiplerden daha büyük ve daha muntazam bir sarığa sâhip idi). Fas sultanının elbiseleri de bize msl. Fazl Allâh al-'Omârî'nin *Masâlik*

al-abşûr 'ının kısmi basmasında (*Vaşf İfrîkiya va 'l-Andalus*, nşr. Hasan Husnî 'Abd al-Vahhâb, Tunus, 1923'e doğru, s. 31) tasvir edilmiştir: sarık *tahannuk* ve *'azaba* ile pek fazla büyük değildir; krş. Kalkaşandî, V, 203: uzun ve dar bir sarık ile. Osmanlı pâdisahlarının başlarına giydikleri külâh ve sarık sık-sık tasvir edilmiştir. Ölmüş olan pâdisahların sarıkları Bursa ve İstanbul'daki türbelerinde mubâfaza edilmiştir (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Bâzan da mezar taşları aynen bu başlıklar şeklinde yapılmıştır.

Yukarıda söylenmiş olduğu üzere, sarık umûmiyetle askerî olmayan mesleklerin alâmeti hâline gelmiş idi. Bu suretle sarık taşıyan (*şâhib al-'imâma*: İbn Şîs, *Ma'âlim al-kitâba*, s. 34 veya *rabb al-'imâma*) sâdece asker olmayan demektir ve bir de şöyle bir tâbir vardır: fakihlerin sarığını bıraktı, bunun yerine emîrlerin külâh (*sarbuş*) ve elbisesini aldı (Makrîzî-Bloch, s. 335, ibtar). Kalkaşandî *al-muta'ammimûn* 'u bu mânada kullanır, msl. XI, 114: *al-m. min arbâb al-vaş'if al-dîniya va 'l-dîvâniya* ve *al-m. dûna arbâb al-suyûf*. Eski Türkiye'de me'mûrlar muhtelif hizmetleri biribirinden ayırmak için sarıklarında muhtelif alâmetler, kuş tüyleri ve sorguçlar (*sûpûrge* ve *balıkcıl*) taşırlardı; askerler de cesâretleri sâyesinde kazandıkları imtiyazların alâmetlerini sarıklarında taşırlardı (*sorguç* ve *çelenk*; J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Fesquet kâtip ve âlimlerin çok katlı ve yukarı doğru yükselen bir sarık taşıdıklarına, tâcirlerin ise, gevşek ve yassı, kölelerin de çok küçük bir sarık taşıdıklarına dikkati çeker.

Bundan başka, muhtelif memleketler arasındaki ve bilhassa şark (Suriye, Irak, Mısır, İran) ile garp (İspanya, şimalî Afrika) arasındaki fark sarıkların şekillerinde tamâmiyle görülür. Msl. Kalkaşandî'de ve *Masâlik al-abşûr* 'daki garp elbiselerinin tasvirini ve buna karşılık yeni faslı muharrir Kattânî'nin şark âdetleri hakkında verdiği bilgileri okuyarak, bu husûsta fikir edinilebilir. Müslüman İspanya'da sarık (*tağlasân*; *Masâlik*, s. 42; Kalkaşandî, V, 271) az taşınırdı; fakat atkı ve sarkan uç (*'azaba*) ile çene altından geçen kısım (*tahnîk*), gâlibâ, hiç olmazsa menşe'de, garp âdetleri gibi görünmektedir. Türkler de, 1596'da, İran elçisinin yollu ipekten dar bir serpuş taşıdığını görmekle bayrete düşmüşlerdi (G O R, IV, 275).

Yeni devirde, hemen bütün şarkta sarığı bırakmak için bir temâyül görülür. Arap memleketlerinde bunu taşımaktan çekinilir ve kadınlar ile gençler buna gülererek şöyle derler:

al-daffa hayr min al-laffa („tenesir sarığın katlanmasından daha iyidir“); fakat muhâfazakâr çevreler bu temâyülün delâlet ettiği (*bid'a*'ya karşı şiddetle aksülâmel gösteriyorlar ve sarık sünnetini (*sunna*) bakîr görmeyenin dini terk ve artık inancı kaybetmeğe müsavî olduğu fikrini ileri sürüyorlar. Büyük ve sakalın tıraş edilmesi, eski islâmî saç taranması ve tanzimi tarzının bırakılması da bu *bid'ate* (*bid'a*) bağlanıyordu; bunlar dinden çıkmanın başlıca işâretleri telakkî ediliyor ve bir çokları bunu kıyâmetin yakın olduğuna alâmet (*aşrâf al-sâ'a*) sayıyorlardı. Bilbassa sarığa tahsis edilen çalışmalar arasında tenkit mâbiyetindeki bâzı yazılar, bu arada Kattânî'nin son yazısı, bu yeni inkişâfa karşı cephe almıştır ve bunlara göre, bir memlekete sarık sokmağa muvaffak olan kimse iyi bir sünneti yeniden canlandırmak (*işyâ al-sunna*) faziletine sâhip olacaktır. Bununla beraber, yeni inkişâfı durdurmak çok güç olacaktır; Türkiye'de, 100 seneden fazla bir zamandan beri, resmen sarık yerine fes kabul edilmiştir ve 1925'te fesde yerini Avrupa tarzında şapkaya bırakmıştır (bk. *Oriente Moderno*, V, 630 v.d.), ancak din adamları, yalnız dinî vazifelerini ifâ ederken sarık taşırlar. Yeni İran'da sarığın yerine külâh kabul edilmiştir.

Sarık asıl tahsis edildiği gayeye uymayan muhtelif şekillerde de kullanılmıştır; bir kaç misâl zikredelim: ilk önce iptidâî ictimâî şartlar içinde: Sa'dî, *Büstân*, s. 156'da, çölde susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe içecek veren bir adam görülür; bu şahıs külâhını (*kulâh*), su çekmek için, sarığını (*destâr* veya *mayzar*) ip yerine kullanır. Sarık ekseriyâ cep yerine ve bir de mücrim ve cânileri bağlamak için, bir kimseyi ve bir şeyi egere raptetmek için, boğmak için kullanılmıştır. 1623'te isyân etmiş olan *alemâ*, Ak-Şemseddin'in sarığını bayrak olarak kullanmıştır (G O R, IV, 590). Avrupa armalarında sarık bağı seferlerine gidenlerin işâreti idi (*Papyrus Erzherzog Ruiner, Führer*, s. 272). *Turbo* ve *clanculus* nev'inden bâzı hayvanların sedef gibi kabuklarına da Avrupa dillerinde *turban* („sarık“) denilir: *turban persan* („İran sarığı“) = *turbo cidarus*, *turban de pharaon* („fir'avun sarığı“) = *clanculus pharaonis*, *turban turc* („türk sarığı“) = *balanus tintinnabulum* (*Grande Encyclopédie*) ve *valeurs de turban* („sarık kıymetleri“) ile Osmanlı borçlanmaları = *bons à lots turcs* („ikrâmiyeli türk bonoları“) ve bir de Osmanlı bankasının tahvilleri anlaşıyordu.

Sarık ve parçaları için kullanılan çok sayıdaki adların şimdi bir bütün hâlinde gözden geçirilmesi maksadı ile, her tâbir için bâzı ka-

ytılar ve alfabe sırası ile, bir cedvel verilecektir. Bu neviden bir cedveli, *Dictionnaire des vêtements* 'ı ve *Supplément* 'ında bol mâlzemeyi toplamış olan Dozy hazırlamıştır; aşağıda kaydedilen her husûsta ona mürâcaat etmek uygun olacaktır; daba önce zikredilmiş olan Karabacek, Brunot ve Kattânî'nin muahhar eserlerini de ilâve etmek lâzımdır.

'Akal, esmer deve kılından veya ipekli kumaşlardan kalınca bir ip olup, 'Anezeler ve Türkiye—Suriye hudûdundaki erkekler tarafından, asıl sarık yerine, kullanılır (türkçede buna *'agel*, *egel* denilir) ve *küfiya* (türkçede *kefiye*, *kefiye*) denilen, ekseriyâ ipekli, baş-örtüsü etrafına umûmiyetle iki, bâzan üç defa sarılır.

'Amâma, 'imâma kelimesinin başka bir şeklidir. Lugatlere göre, *a* ile telâffuz yanlıştır, fakat Brunot (s. 121)'ya göre, Cezâyir'de bu şekilde telâffuz edilmektedir. Evlenmek istenilen kadının velisine hediye olarak verilmesi âdet olan, sarılmamış bir sarığa da bu isim verilir.

'Arafiya, ter takyesi, sarığın üzerine sarıldığı külâhın altına, ter çekmesi için, giyilen ve ekseriyâ külâhın kenarlarını aşan bafif kumaştan, küçük takyedir. Türkler buna *sarik arâkiye'si* derler. Bir de *ma'raqa* tâbiri vardır; bir çokları *'arâfiya* yazarlar ve bu kelimeyi Irak ile alâkalı göstermek isterler (Brunot, s. 120; Kattânî, s. 33). Bu kelime halk arapçasında alel'ade bir külâh (*kalansuwa*) ve eskiden Suriye'de kadınların taşıdığı, kelle şeker biçiminde ve gümüşten olup, inciler ile süslü bir külâh mânasına da geliyordu.

'Aşb (a) = *'işâba*, sarık bağı. al-Buhârî (*Libâs*, bâb 16) Peygamberin bir defa siyah *'işâba* taşıdığını nakleder. Memlûklerde *'aşba*, erkek ve kadınlar tarafından taşınan *furûr* (âş. bk.) üzerinde bulunan ve bir deve hörgücünü hatırlatan çift çıkıntı mânasına geliyordu (Karabacek, s. 71) ve son zamanlarda kadınların kullandığı ipekten müstatil şeklinde siyah bir baş-örtüsünü ifâde etmektedir (Lane, *Manners and Customs*, s. 50 v.d.).

'Azaba, umûmiyetle sarık kumaşının dışarıya, „omuzlar arasına“ sarkan ucudur. Sarığın bu şeklinin bangi devirde meydana çıktığını tesbit etmek güçtür; daha sonra bundan bahsetmiş olanlar Bedr'de Peygamberin ve meleklerin bu nevî sarık uçları sarkıttıklarını söylemişlerdir. İbn Taymiyye'ye göre, hattâ Peygamber bu mevzûda bir rüya görmüş ve Allah kendisine bu ucun omuzlar arasındaki yerini göstermiştir; fakat sünnet ehlinde bir çok müellif „teccim“ ile mâlûl olduğu için, bu rüyayı reddetmişlerdir. Bu ucun sarkıtılması tavsiye olunmakta, ucsuz ve *tahnîk* 'siz bir sarık *bid'at*

telakkî edilmektedir. Ucun sarkacağı yer ve uzunluğu husûsunda fikir ayrılığı vardır; fakat en çok tavsiye edileni, omuzlar arasında dört parmak uzunluğunda sarkan uçtur. Süfîler umûmiyetle bu ucu sol tarafta taşırlar; çünkü bu taraf kalp tarafıdır; sağ kulağın arkasında taşınan sarık ucu Hafşî sultanlarının imtiyâzı idi; imâmîye fakihlerinin, biri önde, diğeri arkada, iki uç sarkıtmaları gerekirdi ve „bagdâdî“ denilen sarığın da iki ucu var idi. *'z-b* kökünün VIII. (*ifti'âl*) vezni „uçlu sarık sarmak“ mânasına gelir.

'Azâba (*'işâba* 'nin başka bir şekli?), gâlibâ Fas ve Mısır'da altın ve inciler ile süslenmiş bir serpuştur.

Bayza, asıl mânası demir miğferdir; fakat Kattânî (s. 3)'ye göre, sarık ile külâh mânasına da gelebilir.

Buğtâk, *buğtâk* veya *buhtâk* < *buğlutâk*, sarıklı baş-örtüsü, bilhassa moğul ileri gelenlerinin hanımları ile prenseslerinin yüksek baş-örtüsü mânasına gelebilir; bu baş-örtüsü altın ve inci ile süslenir idi.

Burnus, *barnûs*, eski devirde üste giyilen elbise olmayıp, yüksek bir külâb idi ve al-Buhârî (*Libâs*, bâb 13) bunu bu mânada kullanmaktadır. Muahhar muharrirler, msl. Kalkaşandî (V, 204), hâlâ bunu bu mânada kullanırlar: Fas sultanı yüksek bir beyaz *burnus* taşır. *Tabarnasa* fiili bu kelimeye bağlanmaktadır.

Burûl (la), yüksek külâb, *barfala* telâffuzu ile küçük takye; yeni arap dilinde bu kelime bir piskoposun *tâc* 'ı mânasına gelir. Farsçada kelime *pertele* hâline gelmiştir.

Dannîya (ihtimâl < *danîna*), Türkiye'de vakıtle kadınların taşıdığı „urf denilen „çanak şeklinde bir başlık“.

Destâr (fars.) asıl sarık; *destâr-bendân* („sarıklılar“) âlimler, dervişler v.b. mânasına gelir.

Dalbend (fars.) *turban* kelimesinin aslı olması muhtemeldir; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; G O R, III, 17. Sarıklılara *dalbend-dârân* denilir ve türkçede *dalbend ağası*, pâdisahın sarığını muhâfaza eden kimsedir.

Farûdiya, kadınların müstatil şeklinde olan baş-örtüsüne delâlet eder; kadınlar, bunları *tâfiya* ve *farbûş* ile halka hâlinde sararak, bundan bir çeşit *rabîa* yaparlar. Eskiden iki veya üç çevre kullanılırdı. Böylece kadınlara mahsûs bir çeşit küçük sarık meydana geldi ki, bu erkeklerinkinden oldukça farklı idi. Asıl sarık busûsiyetle erkeklerle mahsûs bir serpuştur; fakat kadınların bir çok defâlar benzer yenilikleri olmuştur. Kelâmcıların, hadislerle istinâd ederek, sarık taşıyan ve erkek elbisesini taklit eden kadınları şiddetle ayıplamaları, bu âdetlerin eskiden mevcut olduğunu yeter

derecede gösterir (bk. Kattānī, s. 42, 112 v. dd.).

Fes [b. bk.], menşe'i Fas'ın Fas şehri olan kırmızı bir külâh olup, 1925'te Türkiye'de, bunun yerine, Avrupa şapkası kabûl edilmiştir. Bununla beraber bu serpuş bugün hâlâ (msl. Mısır) kullanılmaktadır.

Fidām, sarık ve bir de parsilerin ağız peçesi ve hattâ deve ve öküz v.b. için kullanılan bir çeşit burunsahktır.

Fincān, gâlibâ bir devirde Kahire ve Suriye'de kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüdür; aşağısı yaldızlı olup, küçük gümüş levhalar ile süslü idi.

Gifāra, eski devirde kadınların giydikleri bir çeşit takye olup, kırmızı bir kumaştan yapılır ve bununla kadınlar peçelerini saçın yağından muhafaza ederlerdi. Müslüman İspanya'da erkeklerin giydikleri, alelâde bâllerde sarığı bulunmayan, fakat kırmızı veya yeşil yünden (bu yahudiler için sarı idi) *gafāir* olan bir külâha bu isim veriliyordu. Böylece ihtimâl *gifāra* Magrib'de *şāfiya* denilen ve asıl sarığın altına giyilen külâha tekabül ediyordu.

Gulūta (fars. < ar. *kallavta*. [aş. bk.]) çocuk ve kadınların giydikleri takye.

Harfiya, sarığın üzerine sarıldığı külâh mânasına gelir (bk. Brunot, s. 105).

Hen(n)in (frns.) Fransa ve Burgonya'da kadınların giydikleri yüksek takye; şark te'siri altında orada XV. asırda moda olmuş ve Almanya'da XVI. asırda devam etmiştir. Şekli değişmiştir; *hennin* bâzan kelle-şeker veya mahrûti külâh şeklinde, bâzan tomar veya kesik mahrûti şeklinde idi; ekseriyâ Portekiz kraliçesi Isabella'nın çift *hennin*'i gibi, bunun iki sivri ucu var idi (Karabacek, s. 11, 67 v. dd., 84; bu *Bin bir gece* masallarında bir defa geçen arapça *hanîni* „ses veren“ [üzerine takılan mâdenî parçalar sebebi ile?] yardımı ile izâh edilebilir).

Hunūz, Fas'ta kadınların kullandığı bir baş-örtüsünün adıdır; müselles şeklinde olup, bezdendir; uzunluk ve genişliği üç parmak, yüksekliği bir karıştır ve tamâmiyle bir deve hörgücüne benzer (bk. Kattānī, s. 112 v. dd.).

İmāma asıl sarık ve bir de külâh ile beraber sarık mânasında olan umûmî arapça kelimedir. Diğer şekilleri, *amāma*, *imma*, cem. *amā'im* ve *imām*. -m-m fiil kökünün II, V, VIII ve X. vezinleri kullanılır. Renklere ve mesleklerle göre, busüsiyet ve farkları yukarıda zikredilmiştir. Tâli-cinsi olarak, *imāma-i gū-sufi* [b. bk.] ve Fas'taki Sūs ile ilgili olan *imāma-i sūsi* vardır.

Hurāsānī, Türkiye'de eskiden vezirlerin ve artık devlet hizmetinde olmayan ve bundan

dolayı müceveze taşımayan me'mûrların giydiği yuvarlak, sarıklı bir külâhtır (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444). d'Obsson (II, 135) 'a göre, Osman II. *tâc-i hurāsānī* denilen, şimâl türkleri ve çağataylıların giydikleri kırmızı kumaştan bir külâh giyiyordu.

İmma, aslında sarığı düğümlemek tarzı ve düğümün şeklidir; sonra bizzat sarık mânasını almıştır; Kattānī, s. 4: *hasan al-imma* = *hasan al-i'timām*.

İşāba tâbiri, *aşba* gibi, sarığın kumaşı olup, yeni devirde kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüne delâlet eder; *Bin bir gece*'de de böyledir: kadınların *'aşā'ib muzarkaşa*'si ve bir de *'işābat al-huzn*. Eyyûbiler ve memlûkler zamanında (Kalkaşandî, IV, 46; Suyûtî, II, 110) *'aşā'ib al-sultāniya*, Mısır'da debdebeli alaylarda (*mavākib*) sultanın sancığıdır; çünkü sancıklar mızrağın tepesini, bir sarık gibi, çevreler (Kalkaşandî, II, 128; krş. Kattānī, s. 12 v.d., 36).

Kalansuva [b. bk.], yüksek külâh.

Kalevi veya *kall(levi)*, eski Türkiye'de resmî bir sarık idi ki, İstanbul'da sadrazam kapudan-paşa ve harem-ağası (kızlar-ağası) ve eyâletlerde de üç tuğlu paşalar bunu taşırdı; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 440, 444; ayn. mll., *G O R*, III, 17; VII, 268, VIII, 191.

Kalfa (cem. *kalfatāt*), yüksek bir külâh, *kallavta*'nın başka bir şekli.

Kallavta, *kalūta* (cem. *kalāvit*), bir külâh olup, bu kelime ihtimâl frns. *calotte* kelimesi, fars. *gulūta* ve ihtimâl hattâ lâtince *calantica*, *calautica*, *calvatia* kelimeleri ile alakalıdır. süryânî dilinde piskopos tâci, külâhı mânasında bir *kalvā* vardır. Bu isim bilhassa Mısır türk bânedanları zamanında çok kullanılmıştır: Eyyûbiler zamanında sultan, emîrler ve askerler sarığı (*'amā'im*) olmayan sarı, arkaya sarkan *zavā'ib*'i bulunan *kalūtāt* giyiyorlardı (Kalkaşandî, IV, 39; Makrîzî, II, 98). Aşraf Hâlîl b. Kālā'un zamanında altın işlemeli külâhlar (*kalūtāt al-zarkaş*, Makrîzî, ayn. *esr.*) idhâl edildi; başka bir rivâyete göre (Kalkaşandî, ayn. *gr.*), bunlar kırmızı ve *'amā'im*'li idi; Aşraf Şa'bān'dan itibaren, bunların daha büyükleri giyilmeğe başlamıştır. Emîr Yel-Buğa al-'Omari hususî bir şeklini, *kalūtāt galbuğāviya*'yi çıkardı ki, bunlar daha da büyük idi; fakat Zâhir Barkûk zamanında daha da büyük olan *kalūtāt çerkesiye* giyildi (Makrîzî, ayn. *esr.*). Bu devirde bir *kalātāt zarkaş* hil'atin bir kısmını teşkil ediyordu (Kalkaşandî, IV, 52 v.d.).

Kalpak [b. bk.]

Kamfa, mısırlı kadınların *farbûş*'larının etrafına sardıkları kırmızı kumaş olup, inciler ile süslenirdi.

Kavuk [bk. mad. KAVUKLU].

Kaffiya, *kefie*, tâbirleri *kāfiya*'nin balk telâffuz şekilleridir.

Kelle-püş, etrafına sarık sarılabilen beyaz veya kırmızı kumaştan küçük bir takyedir.

Kinā (cem. *aknā'a*) ve *miķna*(a) kadın ve erkeklerin, *'işāba* ve *kūfiya* gibi, başlarının etrafına sardıkları kumaş. Bu kelime ekseriyâ kadınların altın işlenmiş ipekten yüz peçeleri mânasına da gelmiş ve bâzan *şaylasān* ile aynı mânada kullanılmış gibi görünmektedir. (Kattānī, s. 12, 106). İspanyolca *alquinal* kelimesi *al-kinā*'dan gelmektedir. Buḥārî'de bir *bāb al-takannu* vardır.

Kisā, asıl mânası ile, bir giyecek demek olan umûmî bir kelime olup, şimâlî Afrika'da âlimlerin giydikleri ve başları etrafına sardıkları yün bir kumaştır. Eskiden her kes bunu giyerdi ve buna, kadınların peçesi gibi, *hā'ik* denilirdi (bk. Brunot).

Konfil, Cezâyir ve Tunus'ta kadınların başlık veya takyesi.

Kub', cem. *akbā'*, Mısır'da sarığın altına giyilen ve hattâ uyurken asıl sarık çıkarıldığı ve „sarık kürsüsü“ (*kursi al-imāma*) denilen bu işe mahsûs bir sandalye üzerine konulduğu hâlde, başta muhafaza edilebilen bir iç takyesidir; bu takye aş.-yk. bugünkü takye (*şāfiya*) ve *'arakiya*'ye tekabül eder. *Bin bir gece* masallarının Mısır metinlerinde, *şāfiya* yerine, *kub'* kelimesi bulunmaktadır. *Kub' hatā'i azrak* bu neviden mâvi Çin ipeğinden bir takyedir. Makrîzî (II, 105)'ye göre, Kabire'de *sūk al-akbā'iyyin* adlı bir çarşı var idi. *Kubba'a* (kelanî *kōb'a*, süryânî *kāb'a*, ibrânî *kōba'*), söylendiğine göre, bir çeşit takye veya sarık olmalıdır; fakat sütün başlığı mânasına da gelir.

Kūc bir *'işāba* ile giyilen bir kadın baş-örtüsüdür. Bu kelime ihtimâl Mısır'daki şimâl türklerinin giydikleri bir külâh mânasında kullanılan *serağūc*, *serakūc*'dan gelmektedir.

Kāfiya, balk dilinde *keffiye* (cem. *kavāfi*), arapçada, ital. (s) *cuffia*, VI. asır latinesinde *cofea*, ispanyolca (es) *cofia*, portekiz dilinde *coifa*, frns. *coiffe*'dan gelen yabancı menşe'li bir kelimedir; türkçe *uskuflıya* kelimesinin de bu menşe'e bağlanması gerektiği söylenir. Bu kelime Mısır, Arabistan ve Irak'ta bedevilerin ve kadınlarının başlarına giydikleri müstatil şeklinde bir kumaş parçası mânasına gelir; bu kumaş muhtelif renk ve ölçülerde, aş.-yk. bir arşın murabbâ (aş.-yk. 68 cm.²) kadar bez veya ipektir. Bu çapraz bir şekilde katlanır, uçlar sarkar veya çene altında düğümlenir ve üzerine bedeviler ekseriyâ ve şehirli hemer dâimâ bir sarık sararlar. Daha Memlûklar devrinde Mısır'da bulunan ve *Bin bir ge-*

ce'de zikredilen bu baş-örtüsü Vehbâbîlerin baş-örtüsü olarak yeniden meydana çıkmıştır.

Kūka, farsça bir kelime olup, sonraları türkçede Moldavya prenslerinin ve bir de yeniçeri ağalarının giydikleri bir sorguç ile süslü külâh mânasına gelmiştir (bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444).

Kulāh, İran'da sarığın yerini alan ve başa giyilen şeye delâlet eden kelimedir. Bu kelime eskiden Türkiye'de sarayın matbabealarının, regâlecilerinin ve oduncularının kelle-şeker biçiminde olan başlıklarına ve bir de yeniçerilerin giydikleri beyâz keçeden (= *keçe*) bir külâha ve ayrıca bostancaların giydikleri kırmızı kumaştan bir takyeye (= *baretta*) delâlet ediyordu. Türkçe *kızıl-baş*'a tekabül eden *surh kulāhān* tâbiri iranlı şiflere farsçada verilen addır (bk. Babinger, *Isl.*, XI, 83¹).

Kulōta (krş. *kallavta*), farsçada, kadınların taşıdıkları bir peçe veya bir çocuk takyesi (*gulūta*) mânasındadır.

Kumma, *kimma* (cem. *kumām*), başı sıkkan küçük takye (bk. Abu'l-Fidā, IV, 232, 5; Kattānī, s. 40 v.d.).

Kurzīya, *karzīya*, *kursīya*. Bu kelime arapça ve berberilerin diline yabancı olup, farsça asıllı gibi görünmektedir; bu bilhassa Magrib ve İspanya'da bulunur; burada beyaz yünden bir erkek baş-örtüsü veya berberilerin, asıl sarık gibi, başlarının etrafına sardıkları yünden bir şerit mânasına geliyordu. Bugün bu kelime yalnız bir atkı mânasına geliyor gibi görünmektedir; krş. Brunot.

Lāfi'a (ilâve ediniz: *kalansuva*) başı sıkkan (*lāfi'a*) küçük bir takye mânasına gelir, fakat bunun için aslı bir tâbir değildir; bk. Kattānī, s. 37, 40, 43.

Libda, *lubbāda*, Mısır'da alelâde halkın *farbûş* altına giydikleri beyaz veya siyahımsı keçeden (*libd*) bir takyedir; çok fakir olanlar, *farbûş*'suz ve sarıksız olarak, yalnız bunu giyerler.

Lisām [b. bk.], erkeklerin ağız peçesi.

Mandil, *mindil*, yabancı bir kelime olup, lat. *mantile*'den gelmektedir; muhtelif şekillerde kullanılan kumaş parçaları mânasına gelir ise de, bilhassa İran ve Türkiye'de, sarık mânasına da kullanılırdı. Şüphesiz İran te'siri ile, Sa'âlibî ve Makrîzî gibi arapça yazan müelliflerde de bu mânada bulunmaktadır.

Mā'raķa „ter çeken takye“ demek olan *'arakiya* için kullanılan başka bir şekil.

Mayzar farsçada sarık mânasındadır; ihtimâl arapçada „peçe“ demek olan *mi'zar*'den gelmektedir.

Miğfar, miḥfar şeklinde de telâffuz olunur; bappte başı muhafaza etmek için külâh (*kalān-*

suva) altına giyilen demir tellerden dokunmuş başlıktır; Peygamberin Mekke'ye girerken, miğfer giymiş olduğu söylenir. Savaşta, fakat bilhassa sâkin devirlerde, askerler miğferin etrafına bir sarık sarıyorlardı (Fries, *Das Heereswesen der Araber*, s. 59). Bundan dolayıdır ki, türk pâdişâhı Sultan Murad IV. savaşta dâimâ sarığını miğferinin etrafına sarmak âdetinde idi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443). — „Sarığı çözmek“ = „sükûn ve emniyet içinde yaşamak“ (Kattânî, s. 4) tâbirini burada zikrelelim; hâlbuki boyunda sarık (*fî 'unķihi min-dîl* veya *'imāma*) bir itâat âlâmetidir.

Mikna'a (*a*), *ķinā* gibi, bir baş-örtüsüne delâlet eder. Bununla berâber umûmiyetle *mikna'a* daha küçüktür. Kadınların *mikna'a*'sına şüphesiz *ķifāra* da denilirdi.

Mikvar (*a*), *mikvāra* sarık mânasına gelen bir tâbirdir ve binnetice *mukavvir* kelimesi *mutā'ammim* („sarıklı“) ile aynı mânada olup, kelâm âlimi ve umûmiyetle âlim mânalarına gelir ve müslüman İspanya'da da idāre me'mûru ve fakih demektir, çünkü yalnız onlar sarık taşıyorlardı.

Mişmaz, *mişvaz*, *mişvāz*, *mişvaş* sarık mânasında kullanılan oldukça nâdir kelimelerdir.

Mucavvaza arapça bir kelimedir, fakat gâlibâ yalnız türkçe de buna tesâdüf edilmektedir; tomar ve üstüvâne şeklinde bir külâhtır; Kanûnî Süleyman'ın giyecekler ile ilgili fermanından itibâren, sarık ile birlikte saray baş-örtüsü ve resmî baş-örtüsü olarak kullanılmıştır. Rivâyete göre, kendinden önceki pâdişâha muhâlif olarak, Kanûnî Sultan Süleyman bunu bizzat giymiştir. (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; Peçevî, I, 4; m. *surh*). Önceleri mücevveze askerlerin giydiği külâh idi; kırmızı ucu asıl sarıktan dışarı çıkıyordu. Mâmafih daha Fâtîb Sultan Mehmed'in sarığını, âlimlerin mücevvesi gibi, helezonî şekilde bir *tâc* üzerine sardığı ve oğlu Bayezid II.'in sarığının babasınınki gibi âlimlerinkine benzediği söylenir (Karabacek, s. 15; J. v. Hammer, *GOR*, III, 17; VII, 268; VIII, 191).

Mukla, âlimler tarafından taşınan, şekli değişmeyen büyük bir sarık olup, aynı zamanda kıptî râhiplerin uzun, dar bir şerit ile yapılan baş-düğünleri mânasına gelir.

Nuşş ra's („başın yarısı“), Magrib'de babriyelilerin giydikleri küçük bir miğfer veya külâh demek olup, buna Mısır'da da tesâdüf olunur. Fas'ta *ķarbûş*'a da *nişf al-ra's* denilir; çünkü başın yarısını kaplar ve bunu iyice sıkır (bk. Brunot).

Perişānî „buruşuk sarık“, Kanûnî Süleyman zamanında, halkın taşıdığı sarık idi (*GOR*, III, 17).

Pertele, *burçulla* 'nin farsça telaffuzu.

Rabîa, kadınların giydiği bir baş-örtüsü olup, *ķākīya*, *ķarbāş* ve *farādīya* 'den müteşekkildir; hepsi birden, gerçekte erkeklerinkinden çok farklı olan bir kadın sarığı meydana getirmektedir.

Ruzza, Fas'ta gençlerin giydiği küçük bir sarığın adıdır.

Sāc, yeşil veya siyah *ķaylasān* 'dır (Kattânî, s. 106).

Salīmī, *yūsufī* nev'inden bir sarığın busûsî şeklidir: Selim II. gibi, bunu terciib etmiş olan Yavuz Sultan Selim I. 'in adına nisbetle böyle denilmiştir (*GOR*, III, 17; VII, 268).

Sarık ve bir de *ķargı*, başa sarılan şerit olup, türkçe de bu mânada en umûmî tâbirdir. Sarıklı, sarık taşıyan, yeni devirde, *sarıklı hoca*, *sarıklı* („sarık yapan“) gibi, müstaklâri de vardır: buna karşılık, *sarıklı-baş* pâdişâhın sarıklarının muhafızı mânasına gelir. Sarıkçılar ile alâkalı ilk ferman, Kanûnî Süleyman zamanında verilmiştir; onun zamanında sarık mağazaları açıldı ve sarık sarmakla ilgili bütün şartlar tanzim edildi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443).

Sidāra, *mikna'a* ve *'iķāba* altına giyilen, *takye* gibi, koruyucu bir başlık.

Sikka, türk dervişlerinin külâbı mânasındadır (bk. Jacob, *Baktāşīya*, s. 40).

Sudūs, *sadūs*, yeşil bir *ķaylasān* olup, görünüşe göre, kadınlar, kışın soğuktan korunmak için, taşırlardı.

Şadd (b. bk.), sarık ve külâh ile birlikte sarık demek olup, bilhassa şimālî Afrika ve Mısır'da kullanılan bir kelimedir. *Bîn bir gece* 'nin Mısır'da yazılmış olan metinlerinde *'imāma* yerine *şadd* bulunmaktadır. Bâzı devirlerde *şadd* bilhassa kıptîlerin beyaz ve mâvî yollu sarıklarına delâlet etmiştir; o zaman müslümanlarınkine *şāş* deniliyordu; *şadd ba'labakkî* meşhûr idi. Fâtîmî sarayında *şadd tâc al-ķalīfa* Fâtîmî halifelerinin sarığını saran kimsenin vazifesine delâlet ediyordu; *ķalkaşandî*, III, 484.

Şāl, bu kelime „chāle“ v.b. şekillerde Avrupa dillerine geçmiş olup, külâhın etrafına sarılan kumaş veya bilhassa Mısır'da sarık ile berâber külâh, bâzan da msl. Arabistan'da ve Afrika'nın şimalinde kadınların başlarına örtükleri kumaş mânasına gelir.

Şapka, Türkiye'de, 1925 yılında, bir kanûn ile, kabul edilmiştir. Buna göre, din adamları yalnız namaz kıldırmak v.b. gibi, dinî vazifeleri yerine getirirlerken ve resmî merâsimler sırasında sarıklarını başlarına giyerler; bir de di-yânet işleri reisi her zaman sarık taşımak bakına sâhiptir. Bu sırada „şapka mes'olesine“ dâir bir çok yazılar çıkmıştır.

Şarbûş, *ķarbuş* (cem. *şarābîş*, *şarābiş*) şüphesiz farsça *serpûş* 'tan gelmektedir, bu kadın baş-örtüsü mânasındadır. Süryânî dilinde, Bar Hebraeus'ta *sarfûşā* kelimesi bulunmaktadır. *Şarbûş* Mısır'da Memlûkler zamanında, emîrlerin giydiği bir başlıktır; Makrîzî (II, 99)'ye göre, *tâc*'a benziyordu; müselles şeklinde idi, üzerine sarık sarılmazdı ve hil'atlerin bir kısmını teşkil ederdi. Açıkça askerî bir mâhiyeti vardır ve emîrlerin *şarbûş* 'u fakihlerin sarığına mukabil idi (Makrîzî-Blochot, s. 335). Bu devirde Kabire'de *şarbûş* satanlar için ayrı bir çarşı var idi; mâmafih Makrîzî zamanında bu çarşıda yalnız hil'atler satılırdı ve Şam'da *al-Madrasat al-mâlikīyat al-şarābişīya* adlı bir medrese var idi. Çerkes memlûkleri zamanında *şarbûş* kullanılmaz oldu (ve yerine *kalûtât ķerkesīya* kabul edildi).

Şāş, ingilizcede *sash* olan bu kelime, Mısır, Suriye, Arabistan ve İran'da külâhın etrafına sarılan asıl sarık mânasına geliyordu. Eyyûbi-ler zamanında kadınlar ve âlimler büyük sarıklar (*şāşāt*) taşırlardı; bir çokları omuzlarının arasına bir uç (*ķu'āba*) sarkıtırlardı veya bir ense örtüsü (*ķaylasān*) taşırlardı (*ķalkaşandî*, IV, 42; krş. Makrîzî, II, 98 ve Suyûtî, II, 226). Bununla berâber, *şāş* bir külâh (= *şāşīya*) mânasına da gelirdi ve o zaman hil'atin (*ķil'at*) bir kısmını teşkil ederdi; nitekim *ķalkaşandî*, IV, 52 v.d.: *şāş rafî, mavşāl bihi ķarafān min ķarîr abyaz*.—H.780'den itibaren, kadın elbiseleri arasında da *şāş* bulunmaktadır; bu iki kat *ķurķūr* üzerine atılmış, altın ve inciler ile süs-lü bir kumaş idi (bk. Karabacek, s. 67 v. dd.).

Şāşīya, Mısır'da etrafına sarık sarılan bir külâh idi; ipekten idi ve inci veya altın ile süslenmiş olabilirdi. Bundan başka, mücrimlerin hâşına konulan kâğıttan külâha ve bir miğfer tarzında demir takyelere *şāşīya* deniliyordu (*şāşīya* giymek = „müslümanlığı kabul etmek“). Yeni Fas'ta *şāşīya* gençlerin giydikleri *ķarbûş* şeklinde olan takyedir. Bu aynı zamanda *der-ķāva* dervişlerinin giydikleri kelle şeker biçiminde bir başlıktır. Cezâyir'de bir kadın takyesidir (Brunot). Siva vâhasında bu kelime *şāşa* telaffuz olunur. Aslında *şāşīya* gâlibâ muslin *şāş* 'tan yapılmış sarık kumaşdır (bk. *ZDMG*, XXII, 161).

Şemle, Kanûnî Süleyman zamanında, Türkiye'de alel'ade halkın taşıdığı, mühmel bir şekilde katlanmış bir şal idi (*GOR*, III, 17). Şimālî Afrika'da da, bâzan sarık (*'imāma*) gibi sarılan bir şaldır (bk. Brunot).

Şimrîr = ispanyolesa *sombrero*, Fas'ta Avrupa şapkasına verilen ad olup, buna *ķarķūr* da denilir (bk. Brunot).

Tâc (b. bk.) „tâc“ ve aynı zamanda sarık.

Tahnîk (*al-'imāma*) sarığın husûsî bir bağlanış tarzı olup, bunda asıl sarık, sıcaak veya soğuğa karşı korunmak için, çenenin altından geçirilmiştir veya sarığın iki ucu çene altında düğümlenmiştir. Sarığı böyle taşıma tarzı bilhassa Magrib'de bulunur ve sarığı böyle taşıyanlar bütün başka tarzlara, kötü bir yenilik (*bid'a*), şeytanın veya kıptîlerin bir sıfatı veya Lût taraftarlarının taşıdıkları sarıkların izleri telakki ederek, asla müsâmaha göstermezler (Kattânî, s. 70). *Tahnîk* 'in zıddı *ikţî'āf* ve *ķticār* 'dır (uçları sarkık bırakmada *tahnîk* 'in zıddıdır); hâlbuki *talahķhî* veya *iltihā* kelimeleri *tahnîk* 'in müterâdifidir; fakat daha nâdirdir. Görünüşe göre, Fâtîmîler *tahnîk* 'i Magrib'den Mısır'a getirmişlerdir ve *ustāzūn muķan-nakān* Fâtîmîlerin sarayında en yüksek (bâdım) emîrlerdir: bunlar balfînenin şabsî hizmetinde en yüksek vazifeleri ifâ ediyorlardı (*ķalkaşandî*, III, 484; İbn al-Şayrafî, *ķānūn*, ngr. Bahcat, giriş). *Tahnîk*, daha şarkta da mevcûd olmuştur; böylece daha al-Şulî bunu tavsiye etmiş olmalıdır. Msl. İbn Kayyim bunu tavsiye ettiği hâlde, şâfiîlerce sünnet (*sunna*) değildir. *Tâķ*, yeşil *ķaylasān*, oldukça nâdir bir kelime.

Tākīya (cem. *ķavākī*), farsça asıllı bir kelime olup, İran'da üzerine sarık sarılan külâh veya yüksek külâh mânasındadır. Frns. *taque* ve ispan. *toca* kelimelerini ihtimâl buraya bağlamak lazımdır. Bu tâbir, gâlibâ ilk olarak XIV. asırda Memlûkler zamanında Mısır'da meydana çıkmıştır; o zaman muhtelif renklerde, yuvarlak, tepesi yassı ve asıl sarık olmadan giyilen bir külâha delâlet ediyordu. Nâşir Farac zamanında bu külâh 1/6 arşından 2/3 arşına uzatıldı ve kubbe şeklinde kabartıldı (ihtimâl eski Mısır örneklerinin te'siri ile) ve buna *ķerkes takyesi* adı verildi. Mısırlı kadınlar, türlü sebepler ile, bu şekli taklit etmiş olmalıdırlar ve bu sonra garp memleketlerine geçmiştir. *Tākīya*, kâğıt ile, katı ve eğilmez hâlde tutuluyordu ve XI. asra âit bu nevîden bir Fâtîmî *tākīya* 'si içinde yazılar ile kaplı papirus bakiyeleri bulunmuştur. Bu külâhlar iğne ardı dikilirdi. Bu da ona yivli bir görünüş verir. Bunlar sonraları gâlibâ *ķişā* 'ye, mabrûta, tomara ve en nihâyet gergedan boy-nuzuna benzeyen muhtelif şekiller almıştır (Makrîzî, II, 104; Karabacek, s. 73; krş. *ķurķūr*). Yeni zamanlarda *tākīya*, *'arākīya* ile aynı mânada olmak üzere, kullanılmaktadır (bk. Brunot; Kattânî, s. 98).

Tals, *ķaylasān* 'ın bir başka şekli.

ķarbûş, *şarbûş* gibi, şüphesiz farsça *serpûş* 'tan gelmektedir, arapçada ancak XVI. asırdan sonra tesâdüf edilir; Mısır'da umûmiyetle kır-

mızı yünden olup, siyah veya mâvi ipekten düğme gibi bir süsü bulunan ve başa yapışan külâh. İleri gelenler sarığı bu külâh üzerine sararlar ve altına küçük bir takye veya 'ara-
kîya giyerlerdi. Suriye ve Irak'ta *tarbûş*'un bâzan geriye veya yana sarkan ve bir kumaş ile tutturulmuş olan bir ucu bulunur. Eskiden Mısır'da bu külâha *şâşîya* (Fas'ta her iki tâ-
bir yan yana bulunmaktadır) ve İspanya'da *gîfara* denilirdi. Yeni Fas'ta henüz sarık ta-
şımayan genç bir adama *trâbîşî* denilir (Brunot). *Tarbûş* buraya dâimâ Avrupa'dan idhâl olunur; *şâşîya*, aksine, bizzat o memlekette imâl edilmiştir.

Tarha = *taşlasân*.

Tasâhîn de bir nevî *taşlasân*'dır.

Taşlasân [b. bk.], kadınların ense örtüsü.

Turtûr, *turtûr(a)*, *tanfûra*, *tantûra* arapçada yabancı bir kelimedir (menşei meçhûldür, lat. *turrita* „kule biçiminde“ kelimesine yaklaştırılmıştır), etrafına sarık sarılabilen yüksek bir külâh. Daha milâdî VII. asra âit bir papirusta, gâlibâ *tarfûra* kelimesi bulunmaktadır (Karabacek, s. 67) ve hierî IV. asırda Kayrevân'da rağbet gören bir başlıktır (Karabacek, s. 68). Sonraları bedevîler tarafından taşınan bir başlık olması itibarı ile şehirlielerin gözünde kıymetini kaybetmiş görünmektedir (bunlar *va hakki turtûrî* diye yemin ederler; bir de şöyle bir söz vardır: yediği ilk darbeye bedevîlerin *turtûr*'u gibi düştü). Müerimlerin ve yenilmiş düşmanların ve bir de Kahire'de kutlanan ve Barşûk zamanında yasak edilen çok serbest bir halk bayramında, yeni yıl (*navrûz*) melikinin başı üzerine mukavvadan bir *turtûr* koymak âdeti var idi. Uçlu, sarıklı veya sarıksız *turtûr*, XIV. asırda, Mısır'da ve komşu memleketlerde alelâde halkın başlığı idi (Karabacek, s. 68); sonraları mısırlı dervişler kelle şekeri biçiminde ve tepesinde düğme gibi bir süsü bulunan *turtûr* giymişlerdir (Lane, *Manners*). Bir de Türkiye'de serbest („deli“) taburu mensûpları, Cezâyir'de dayıların „çavşe“'leri, Fas'ta zencî millis mensûpları da bunu taşımışlardır. Bu tâbire arapça dil sâhasının her tarafında tesâdüf olunur ve *turtûr*, arapça bir isim olarak, türkçe-farsça *tâc*'a tekabül ediyor gibidir. 780 (h.) yılına doğru, deve hörgücü biçiminde iki ucu olan ve üzerine şâş konulan iki kat *turtûr* Mısır'da kadın modası olarak meydana çıktı ve Avrupa'ya da geçti (Karabacek, s. 71) ve yeni devirde, Lübnan'ın düzî veya marûnî kadınlarında altın levhaları olan veya gergedan boynuzuna benzeyen boynuzlu bir *turtûr* bulunmaktadır; Fas, Cezâyir ve Tunus'ta bâzı kadın baş-örtüleri aynı adı taşıyordu (bk. Brunot, s. 119; Karabacek, s. 80).

Ukrâf, *uhrûf*, Magrib'de kullanılan yüksek külâh; bunun çok sâde ve bâzıları da kıymetli kumaşlardan yapılmış örnekleri mevcûd idi.

'Urf, eski Türkiye'de top veya yastıklı takye şeklinde büyük sarıklı başlık olup, bunu âlimler giyerlerdi; binâenaleyb arapların *dan-nîya*'sine ve iranlıların *kulâh-i kâzî*'sine tekabül eder. Fatih Sultan Mehmed kenarı altın işlemeli bir 'urf'u severek giyerdi; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, 1,444: ayn. mll., G O R, VII, 268, VIII, 191.

Urşûşa, *arsusa*, *rusa* gâlibâ kavun şeklinde bir külâhtır.

Uskûf, bir de *uskûfiya*, ital. *scuffia*'dan gelen arapça *kûfiya*'ye tekabül eder; altın ile süslenmiş bir külâhtır, ucu sivridir; eskiden yeniçeri zâbitleri ve baltacılar gibi, bâzı saray hizmetlileri giyerlerdi; buna *kûka* da denilirdi. Bunun mücidi olarak, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa gösterilir; kendisi bu başlığı Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'ye duyduğu sevgiden dolayı kabûl edip, taşımış olmalıdır. Murad I. zamanında, bunun giyilmesi umûmîleşti ve hükümdar için bir nevî *tâc* hâline geldi; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444 v. dd.; ayn. mll., G O R, III, 17.

Yûsufî, *imâme-i yûsufî*, türk sarığı için kullanılan eski tâbir; rivâyete göre, Yûsuf Peygamber tarafından icât edilmiş ve onun adına nisbetle isimlendirilmiştir. Selim I. ile Selim II. *yûsufî* giyiyorlardı ve ona kendi adlarını vermişler idi; Bunların adından alınarak, ona *Selimî* denilmiştir; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442 v. d.; ayn., mll., G O R, III, 17.

Zu'âba, uç = 'azaba. Bu kelimeye gâlibâ bilhassa mısırlı müelliflerde tesâdüf olunur. Fâtımî halifeleri ile me'mûrlarının giymişlerindeki *tahnîk*'li veya *tahnîk*'siz sarık ucunun sarkmasının bir mânası vardır; bk. Şayratî, *Kânûn* (nşr. Babgat, giriş). Kalkaşandî'ye göre (IV, 43), sûfi şeyhlerinin sol kulakları üzerinde küçük bir *zu'âba* var idi. al-Suyûtî (*Husn al-muhâzara*, II, 226)'ye göre, âlimler ile kadılar omuzları arasında küçük bir sarık ucu ile bir şâş taşırlardı.

Bibliyografya: Sarık hakkında arapça husûsî eserler:

1. Abû 'Abd Allâb M. b. al-Vaddâh al-Andalusî al-Mâlikî (276=889'da ölmüş olan Baği b. Mağlad'ın çağdaşı), *Kitâb faîl libâs al-amâim* (bk. G A L, I, 164); 2. Nâsir al-Dîn M. b. Abî Bakr 'Alî b. Abî Şarîf al-Makdisî al-Şâfi'î (ölm. 906=1500), *Şavb al-ğimâma fi ir-sâl taraf al-imâma*, G A L, II, 98, Berlin. nr. 5453; 3. Calâl al-Dîn al-Suyûtî (ölm. 911=1505), *al-Ahâdîş al-hisân simâ varado fi 'l-şaylasân veya... fi faîl al-şaylasân*, bk.

G A L, II, 143; 4. ayn. mll., *Tayy al-lisân 'an zamm al-şaylasân*; 5. ayn. mll., *Cavâb (fi simat al-malâika va) fi 'l-azaba (va hal yacûz an yuqâl li 'l-ahâdîş kalâm Allâh)*, G A L, II, 150, 118; Berlin, nr. 2509; 6. Muhammed b. Yahyâ al-Buhârî (ölm. 934=1527), *Risâla fi fazîlat al-imâma va sunanihâ*, Berlin, nr. 5459; 7. 'Alvân al-Hamavî (ölm. 936=1530), *Manzûma fi 'l-kalâm 'ala 'l-imâma*, G A L, II, 333; 8. Şibâb al-Dîn Ahmed b. Hâcar al-Haytamî al-Makkî (ölm. 973=1565), *Kitâb darr al-ğimâma fi darr al-şaylasân va 'l-azaba va 'l-imâma*, G A L, II, 388; 9. Muhammed b. Sulţân Muhammed al-Kârî (ölm. 1014=1606), *Risâla fi mas'alat al-imâma va 'l-azaba*, Berlin, nr. 5460; 10. Muhammed Hicâzî b. Muhammed b. 'Abd Allâb „al-Vâ'iz“ (al-Şarâvî, *torikatan*, al-Kalkaşandî, *baladn*, al-Şâfi'î, *mazhabn* (ölm. 1035=1626), *al-Mavârid al-musta'zaba bi-maşâdir al-imâma va 'l-azaba*; 11. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed al-Makkarî (ölm. 1041=1632), *Azhâr al-kumâma fi ah-bâr al-imâma*, bk. G A L, II, 296; 12. Abû 'l-Fazl Muhammed b. Ahmed „İbn al-İmâm“ (ölm. 1062=1652), *Tuhfat al-umma bi-ah-kâm al-imma*, bk. Kâtip Çelebi, nr. 2551; 13. Şihâb al-Dîn Ahmed b. Muhammed al-Hafâeî al-Efendi (Şârih al-Sifâ, ölm. 1069=1659), *al-Simâma fi şifat al-imâma*, bk. G A L, II, 285; 14. al-Sayyid Muhammed b. Mavlâya Ca'far al-Kattânî (yeni bir müellif), *al-Di'ama li-ma'rifa ahkâm sunnat al-imâma*, Şam, 1342 [bk. mad. KATTÂNÎ].

Nr. 14 sarık hakkında mevcûd en teferriatlı müstakîl bir eserdir ve bu maddede ondan geniş bir şekilde istifade edilmiştir. Müellif başka eserler arasında nr. 1, 2, 3, 8, 10, 12 ve 13'ü zikreder; fakat kendisi yalnız nr. 8'i görüp, ondan istifade etmiştir. Bu maddede, nr. 14 ile beraber nr. 2'den, bâzı teferriat için, istifade edilmiştir.

Avrupalıların eserleri olarak, daha önce zikredilmiş olan Dozy, Karabacek ve Brunot'nun eserlerinden başka, elbiseler hakkında bir kaç umûmî eseri kaydetmek yerinde olacaktır: Rosenberg, *Geschichte des Kostüms*, 5 cild, kısa tasvirler ile levhalar, levha 297 sarık hakkındadır, Jacob von Falke, *Kostümgeschichte der Kulturvölker*; Alb. Kretschmer, *Die Trachten der Völker*; *Katalog der Lipperheideschen Kostümbibliothek*.—Fesquet'de 16 sarık resmi bulunmaktadır; Niebuhr 44 muhtelif şekil vermektedir ve Michael Thalman, *Elenchus librorum or. mss.* (Wien, 1702), VI, 29 v. dd. (A I, VI, 142'a göre, Bologna, türkçe yazma VII mü-

nâsebeti ile)'da 286 kadar sarık çeşidi bulunmaktadır; krş. Victor Rosen, *Remarques sur les mss. orientaux de la collection Marsigli à Bologne* (*Atti della Reale Acc. dei Lincei*, 281, 1883—1884), s. 182.

(W. BJÖRKMAN.)

SÂRÎ. SÂRÎ (eski şekli SÂRÛÎ, krş. J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 135, arap. SÂRÎYA), İran'da Taberistan (Mâzenderân)'ın eski merkezi olan bir şehir olup, Hazar denizinden 12, Âmul'den 32 km. mesâfededir. Kuruluşu, Tûsân denilen yer sebebi ile, efsânevi hükümdar Kay-Husrav'ın kumandanı Nûzar'ın oğlu Tûs'a atfedilmektedir; rivâyete göre, Farîburz oraya sığındı; onun orada te'sis ettiği kale Lûman-Dûn denilen yerden görülüyordu. Bizzat şehir, Taberistan *ispahbaz*'i büyük Faruhân zamanında, asillerinden biri olan Bâv tarafından, Avhar köyünün arâzisi üzerine inşâ edildi. Sârî, müteaddit defâlar Tâhirîler (820—872) ve alevî emirler Hâsan b. Zayd (254=868) ile Muhammed b. Zayd (270=884) idâresinde, bütün Taberistan'ın merkezi olmuş idi. Abbâsî halîfesi Hârûn al-Râşid devrinde Yahyâ b. Yahyâ tarafından başlanmış olan büyük câmi, 224 (839)'te ölen Mâyazdayâr b. Kârin tarafından ikmâl edildi. Şehirde Farîdûn'un üç oğlunun İrac, Salm ve Tûr'un türbesi olduğu iddia edilen ve Sêgunbazân („üç kubbe“) denilen bir binâ gösterilmektedir.

Bu bölge az mahsûl verir ve iklimi de gayri-sahlîdir. Burada bilhassa ipek elde edilir. Tâbirîler idâresinde Sârî (Tammîşa'ya kadar uzanır)'nin geliri 1.300.000 dirhem idi.

Bibliyografya: Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (G M S, s. 160=trc. s. 157); Muhammed Macdî, *Zînat al-macâlis* (Tahran, 1276), 197a; Zâhir al-Dîn, *Chronique du Tabaristan* (nşr. Dorn), Petersburg, 1850, I, 28 v. dd.; İbn İsfendiyâr, *Hist. of Tabaristan* (trc. Browne), Leiden, 1905, s. 16, 29, 152; Mukaddasî (B G A, III, 359); İbn Havkâl (B G A, II, 271 v. dd.); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 354, 409 v. dd. (bk. Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 295, 383); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 370, 375. (CL. HUART.)

SÂRÎ. [Bk. SÂRÎ.]

SÂRÎ AL-SAKATÎ. [Bk. SERÎY-ÜS-SEKATÎ.]

SÂRÎ. [Bk. SERÎ.]

SÂRÎ B. MANSÛR. [Bk. SERÎ B. MANSÛR.]

SÂRÎ-I PUL. [Bk. SERPÛL.]

SÂRÎK. SÂRÎK (A.), hırsız, islâm fık-
hında *al-sarîka al-şuğrâ* („küçük hırsızlık“ yâni „hırsızlık, çalma“) ile *al-sarîka al-kubrâ* („büyük hırsızlık“, yâni „yol kesicilik, eşkiyalık“) arasında fark gözetilmektedir,

1. Kur'an, V, 42'ye istinâd olunarak, bîrsızlık (sarıka) el kesilmek sûreti ile, cezâlandırılır. Bu cezâ, peygamberin getirdiği bir yenilik idi; fakat *Avâ'il* edebiyâtına göre, daha müşriklik devrinde Valîd b. Muğîra tarafından, âdet bukûkuna sokulmuş idi (Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorâns*, I, 230). Şüphesiz bu cezâ İran menşeli'dir (krş. *Lettre de Tansar*, nşr. Darmesteter, J A, 9. seri, 1894, III, 220 v.d., 525 v.d., Snd Dar 64,5=*Sacred books of the East*, XXIV, 327). İslâmiyetten önceki Arabistan'da yalnız bir kabîle ferдинin veya bir misâfirin malını çalmak alçaklık sayılırdı, fakat bir cezâ yok idi; malı çalınan bir şahıs, malını geri almak için bizzat çâre düşünmek mecbûriyetinde idi (Jacob, *Beduinenleben*², s. 217 v.d.; krş. Burekhardt, *Bemerkungen über die Beduinen*, Weimar, 1831, s. 127 v. dd., 261 v. dd.) Hieretin I. asrında, anlaşıldığına göre, sağ veya sol eli, fark gözetmeksizin, kesiyorlardı. Kur'an'da bu mes'ele müphemdir ve bir rivâyete göre, Abû Bakr sol eli kestirmiştir. (*Muvaffâ', Sarika*, bâb 4; al-Şâfi'i, *Kitâb al-umm*, VI, 117). İbn Mes'ûd tarafından Kur'an V, 42 için nakledilen *aymânahumâ* kırâati, gâlibâ, bunu göstermektedir.

Fakîhlere göre, bîrsızın sağ eli tam bileğin mafsalından kesilir (tekrarında sol ayak, sonra sol el, sonra sağ ayak kesilir); kanın akmasına mâni olmak için, kesik uzuv çok sıcak yağ içinde veya ateşte tutulur. Fakat hanefîler ile zeydîler üçüncü bîrsızlıktan sonra bîrsız hapse atarlar; şâfiîler ile mâlikîler ise, bunu ancak beşinci bîrsızlık için tatbik ederler. Şîîler üçüncüde bîrsız hapis ile ve dördüncüde ölüm ile cezâlandırırlar. Cezâ alenen infâz edilir; hattâ ekseriyâ bîrsız, kesilmiş uzvu boynuna asılır ve ters olarak bir eşeğe bindirilip, şehirde dolaştırılır (bk. İbn Mâce, *Hudûd*, bâb 23; Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001 Nacht=Isl.* [1919], IX, 68 v. dd.). Cezâ hâmilelik ve ağır bir hastalık hâlinde, sıcak ve soğuk havalarda infâz edilmemelidir. Bu bir cezâ (*hadd*)'dır; çünkü bîrsızlık ile Allahın bir hakkına (*hakık Allâh*) tecâvüz edilmiştir. Bununla berâber II. hicrî asrın başında uzuv kesilmesi, *hadd* cezâsına karşılık tutuluyordu (al-Mas'ûdî, *Murâc*, VI, 28) Malı çalınanın hakkı (*hakık âdamî*) de tecâvüze uğramış olduğundan, bîrsız çaldığı şeyi iade etmeğe mecbûr ediliyordu. Çalınan şey mahv olmuş ise, bundan bîrsız mes'ul idi (Abû Hanîfa'ye göre, böyle değildir). Halife 'Omar bîrsız dâimâ çalınan şeyin iki misli değerini vermeğe mahkûm etmiştir (krş. Roma hukuku, Justinianus, *Instit.*, 4, 1, 5).

Fakîbler *hadd* cezâsını gerektiren bîrsızlığı başka birinin mubâfazaasında (*hîrz*) olan ve asgarî bir değeri (*nişâb*: bânefilerde ve zeydîlerde 10 dirhem, mâlikî, Şâfiî ve şîîlerde 1/4 dinar veya 3 dirhem) bulunan ve bîrsızın, kendi inancına göre de, üzerinde biç bir hakki bulunmayan bir malın (*mâl*) gizlice alınması şeklinde târif ederler. Bu târif *ğaşb* ile hâinlik (*hîyâna*) arasında bir fark gözetmektedir. Muhâfaza (*hîrz*) ile eşyânın gerek bir muhâfız tarafından mubâfazası, gerek muayyen bir yerde (msl. bir evde) muhâfaza edilmesi anlaşılmaktadır. Umûmî bir binâda (msl. gündüzün çarşıda dükkânlarda, bamlarda) yapılan bîrsızlık *hadd* cezâsını gerektiren bîrsızlığın şumûlüne girmez. Bu cezâ yalnız 1. bülûğa eren (*bâlig*, b. bk.), 2. akli melekelerine sâhip (*'âkil*) olan, 3. çalmak niyetinde (*nîya*) bulunan ve kendi ihtiyârı ile hareket eden (*muhtâr*) bir kimseye tatbik edilebilir. Hür bir insan veya bir kölenin, erkek veya kadının bahis mevzuu olması fark etmez. Karı, koca ve yakın akrabâlar arasındaki bîrsızlıklarda, hattâ kölenin efendisinin, misâfirin ev sâhibinin malını çaldığı bâllerde cezâ verilmaz. *Zimmi* ile yabancılar (*mustâ'min*) *hadd* cezâsının veriliş-verilmemesi busûsunda fikirlerde ayrılıklar vardır; suç ortakları ile yardımcılarının ne dereceye kadar cezâyâ müstahak oldukları bahis mevzuu olduğu zaman da durum böyledir; her hâlde bîrsızların he biri için *nişâb* miktarının bulunması lâzımdır. Şu hâller bîrsızlık olarak telakkî edilmaz: az ehemmiyetli şeylerin (odun, su, av hayvanı) yahut çabuk bozulan şeylerin (tâze meyveler, et, süt) veya hür çocuklar, şarap, domuz, köpek, şatranç, mûsiki âletleri, ve altın bağ gibi, *şarî'at*'e göre, bir mülk teşkil etmeyen ve binnetice menkûl bir mal olmayan eşyânın alınması (bâlig bir kölenin çalınması, *ğaşb* telakkî edilmektedir), bunlardan başka, bîrsızın bir kısmında hakka sâhip olduğu şeylerin (ganîmet, devlet hazînesi, *vakf*, hisse miktarı kadar bir şirketin mülkü) alınması; bir de bîrsızın yalnız muhtevâyı elde etmek istediği kabûl edildiğinden, Kur'an ve kitapların (besap kitapları hâric) alınması. Edebî bîrsızlık mef'bûmu *fiğh*'ta meclûldür.

Şikâyet asıl sâhip ve mevrû mutasarrıf (malın kendisine bırakıldığı şahıs v.b.) tarafından yapılabilir; fakat ikinci bir bîrsız tarafından yapılamaz. Adli araştırma eşyâsı çalınmış şahsın huzûrunda devam etmelidir. Bîrsızlık delili olarak iki erkek şahidin şahâdetine bakılır veya itiraf (*ikrâr*, b. bk.) delil vazifesini görür; bununla berâber bu itirafın nükûl edilebilir. Hattâyı mümkün olduğu kadar inkâr etmek tay-

siye edilir [krş. mad. 'AZÂB]. Bununla berâber, bîrsız çalınmış eşyâyı şikâyet vâki olmadan önce iade etmiş ise, cezâyâ çarptılmaz (krş. Kur'an, V, 43).

2. Yol kesme, eşkıyâlık (*muğaraba*, *kağ'al-farik*), bir kimse, hiç bir yardım görmeyen yoleular için tehlikeli olabilir, onlara bûcûm ederse ve mallarını yağma ederse, yahut hattâ bir kimse bîrsızlık yapmak kasdi ile bir eve girse (krş. Roma hukuku: Justinianus *Novelles*, 143, babis 13) vukûa gelir. Şîîler meskûn yerlerde bile, silahlı olrak yapılan her hücumu yol kesme telakkî ediyorlardı. Geri kalan bususlar için, yukarıda kaydedilen bükümler ve her şeyden önce şahıs veya eşyâ ile alâkalı şeylerde *nişâb* müteberdir. Kur'an, V, 37'ye istinâd edilerek, aşağıdaki *hadd* cezâları emredilir: bir kimse *hadd* ile cezâlandırılması gereken şartlar içinde bîrsızlık yapmış ise, sağ eli ile sol kolu (noksan olduğu takdirde sol eli ile sağ ayak) kesilir. Fakat hem bîrsızlık yapmış, hem adam öldürmüş ise, kısas (*kişâs*) kanûnuna göre, idâm edilir ve cesedi bir haç veya benzer bir âlet üzerinde, 3 gün müddet ile, teşhir olunur. Ölüm cezâsı bu halde *hakık Allâh* gibi telakkî edilmektedir; bundan dolayı kan bedeli ödenmesi (*diga*) kabûl edilemez. Cânî, tevkif edilmeden önce, pişmanlık getirirse, *hadd* cezâsı verilmaz. Bununla berâber eşyâsı çalınan şahsın tekrar malına sâhip olma veya tazminat alma hakkı ile *kişâs* hakkı bâki kalır. Bütün suç ortakları aynı şekilde cezâlandırılır; eğer aralarında hareketlerinden mes'ûl olmayan biri var ise, *hadd* cezâsı hiç birine tatbik edilemez.

Bütün bu hükümler, yalnız bütün bu şartlar mevcut olduğu zaman hâkimin (*kâzî*) vermek hakkına sâhip olduğu *hadd* cezâsı için müteberdir. Diğer bütün hâllerde bîrsız *ta'zir* [b.bk.] cezâsı ile cezâlandırılır ve malı geri vermeğe veya bir tazminâta mahkûm edilir. Gizli olarak gelen, fakat her kesin gözü önünde kaçan (*muhtalis*) bir bîrsız yahut bir kimseye imdat alınabilecek bir yerde bûcûm edip, eşyâsını yağmalayn bir eşkıyâ (*muntahib*) için de durum aynıdır. Bundan dolayı müslüman devletlerinde şeriatin hükümlerini tamamlamak için sık-sık busûsî kanunlar kabûl ve ilân edilmiştir. Osmanlı devletinde Fâtih'in (*Mitteilungen zur osman. Geschichte*, 1921, I, 21, 35), Kanûnî Süleyman'ın (Hammer, *Staatsverfassung*, I, 147 v.d.) ve Mehmed IV. ile Abdülmecid'in kanunları böyledir. Bu hükümler gittikçe *hadd* cezâsının yerine nakdi ve bedeni cezâları koymağa çalışmaktadır. 1858 tarihli türk cezâ kanûnu, bîrsızlık için yalnız tazminat ve hapis cezâları vermektedir, mâmafih şeriatin kazâ

hakkı bu vâkıa ile resmen kaldırılmış değildir [bk. mad. MECELLE]. Şeriatin cezâ kanunu son zamanlarda yalnız Yemen ve Suûdî Arabistan'da tatbik edilmekte idi.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında *Kitâb sirka* ve *kağ'al-farik* bahisleri; bunlardan başka: Kresmârik, *Beiträge zur Beleuchtung des islamitischen Strafrechts* (ZDMG, 1904, LVIII, 324 v. dd., 566 v. dd.); Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 305 v. d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 825 v. dd.; van den Berg, *Beginnelen van het Moham. Recht*² (Batavia-la Haye, 1883), s. 189 v. d. (bu bususta krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften* [Bonn, 1923], II, 196 v. d.); Keyzer, *Het Mohammed. Strafrecht* (La Haye, 1857), s. 11 v.d., 101 v.d., 161 v.d.; *Sommario del diritto malechita di Halil* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 724 v. dd.; Querry, *Droit musulman* (1872), II, 514 v. dd.; Tornauw, *Moslem. Recht* (Leipzig, 1855), s. 236; Heffening, *Islam. Fremdenrecht* (Hannover, 1925), s. 15, 28 v.d.; *Das türkische Strafgesetzbuch von 1858 mit Novelle von 1911* (trc. E Nord), Berlin, 1912, mad. 62 v. dd. ve 216 v. dd.; Young, *Corps de droit ottoman* (1906), VII; van den Berg, *Strafrecht der Türkei* (*Die Strafgesetzgebung der gegenwart* (nşr. Fr. v. Liszt), 1894, I, 710 v. dd.); Jaenecke, *Grundprobleme des türk. Strafrechts* (Berlin, 1918) (HEFFENING.)

SÂRIK. [Bk. SÂRIK.]

SÂRLA. [Bk. ZÂBAG.]

SÂRLİYA. [Bk. SÂRLİYE.]

SÂRLİYE. SÂRLİYA (bk. bir de mad. ŞA-BAK) şimâlî Elcezîre'de Musul'un cenûbunda bir mezbebin adı. Bu mezbepe aynı zamanda Sarlîler denilen bir nevi kabîle vücûda getirmiştir. Bu kabîle 6 köyde yerleşmiştir. Bu altı köyün dördü Büyük Zâb'ın sağ ve ikisi de bu nehrin Dicle'ye döküldüğü yerden çok uzak olmayan sol kıyısında bulunmaktadır. Reislerinin oturduğu köye Varsak denilmekte olup, bu köy nehrin sağındadır sol kıyısında ise, en büyük köy Sefîye'dir.

Elcezîre'de bulunan diğer mezhepler (Yezi-dî, Şabak ve Bâcûrân) gibi, Sarlîler de dini amelleri ve inançları izhar etmekten hoşlanmazlar; öyle ki, bu bölgenin diğer sâkinleri, onlara çirkin dinî ameller atfeder ve onların kendilerine has gizli bir dilleri olduğunu ileri sürerler. Râhip Anastas, *al-Masriq* (1902) V, 577 v. dd.'da, Sarlîler (aynı zamanda Bâcûrân ve Şabak'lerin mezhepleri) hakkında musullu bir şabistan elde ettiği mâlûmâtı vermektedir. Anastas'ın makalesine göre, Sarlîlerin dilleri, bir kürtçe, farsça ve türkçe halitasıdır.

Dinlerine gelince, bunlar bir Allah kabûl ederler, bâzı peygamberlere, cennet ve cehennem inanırlar. Onlar ne oruç tutar, ne de namaz kılarlar. Reislerinin cennette arzâi satabileceğine inanırlar. Reisleri, bu maksatla, hasat mevsiminde bütün köyleri dolaşır ve her Sarlı ona bedelini ödeyebildiği kadar *zirâ* („arşın“) yer satınalabilir. Bir *zirâ*’ın kıymeti bir „çeyrek mecidiyeden“ asla aşağı olmaz. Veresiye satış yoktur. Reis makbuz verir, bunun içinde o şahsın kaç *zirâ* yer edindiği işâret edilmiştir. Bu makbuz, cennetin kapıcısı Rîzvân’a gösterilebilmesi için, ölünün cebine konulur. Bundan başka Sarlıların, her kameri yılda bir defa olmak üzere, bir bayramları da vardır; bu bayram, reisin riyâset ettiği, her birinin pirinç veya bulgur pilavlı başlanmış bir horozla katıldığı bir yemek yenilmesinden ibârettir. Cemâatin reisinin yerine, ölümünden sonra, bekâr oğlu geçer; bunun sakal ve bıyığını traş etmesi yasaktır. Sarlılar birden fazla kadınla evlenebilirler. Gâlibâ farsça yazılmış bir mukaddes kitapları vardır.

Bu mâlûmat çok ihtiyat ile kabûl edilmelidir. Bizzât Sarlılar kendilerinin menşei itibâriyle Kerkük civârında bir kaç köyü bulanan Kâke’lere mensup olduklarını söylerler. Fakat Kâke’lerin de esrarlı bir şöreti vardır. Sarlı köylerinden birinde (Sefîye) köyün belli-başlı binâlarının duvarları içinde müselleş şekilli deliklerden meydana gelen süsler bulunur.

Sarlılar iyi zirâatçı olarak tanınmışlardır. Dinî inançları müfrit şifelerin ve eski İran düşüncelerinin te’siri altında kalmış olmalıdır. Tıpkı Yezidîler gibi, onlar da müslüman adları taşırlar. 1925’teki reislerinin adı Tâhâ Koça veya Mulla Tâhâ idi.

Bibliyografya: W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan* (London, 1921), s. 93 94; v.d. Anastas, *Tafkîhat al-aghân fi tarîf salâsatı adyân* (Maşriq, 1902), V, 577 v.d.; Cuinet, *La Turquie d’Asie* (Paris, 1894), II. (J. H. KRAMERS.)

SARPUL-I ZUHÂB. [Bk. SERPÜL-I ZOHÂB.]

SART. ŞART, aslında „tâcir“ mânasına bir kelime olup, bu mânada *Kutadgu bilig* (Radloff’un aldığı parça için bk. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV, 335)’de geçtiği gibi, Mahmûd Kâşgârî (I, 286) tarafından da kaydedilmiştir. Radloff tarafından neşredilen, Saddhar-mapundârîka’nın (çince-den), uygurca tercümesinde, sanskritçe *sârthavâha* veya *sârthalâha* „tâcir, kervan başı“ mânasında olmak üzere *sartpau* kelimesi bulunmaktadır; bu kelime, *sağığçı uluğu* („bezirgân başı“) şeklinde izâh edilmiştir. Bundan dolayı Radloff türkçe *sart*’ı bîndiceden almış

bir kelime olduğu kanâatine varmıştır (*Kuan-si-im Pusar, Bibl. Buddh.*, Petersburg, 1911, XIV, 37. [türk. nşr. için bk. Ş. Tekin, Atatürk üniv. yay., Erzurum, 1961]). İranlılar göçebe kavimler ile ticâreti ellerine geçince, *sart* kelimesi türkler ve moğullar tarafından, *tâcîk* gibi, aynı mânada bir kavim adı olarak kullanılmıştır. Raşîd al-Dîn (nşr. Berezin, *Trudî vost. otd. arh. obşç.*, VII, 171) müslüman Karluk hükümdarı Arslan Han’ın moğullara teslim olunca, kendisine onların *Sartâktây*, yâni *tâcîk* dediklerini izâh ediyor. Buradaki kavim adı *sartâk* şeklindedir; *tây* eki moğullar tarafından kavim adlarında, o kavme mensûp bir erkek ferdi göstermek için kullanılırdı (*ayn. esr.*, s. 65). Bu misâlin gösterdiği gibi, *sartâktây*, moğullar için, belli bir millet veya dile mensûp halk (bilindiği gibi, Karluklar bir türk kavmidir) değil, bir muayyen kültür muhitinin, islâm-fars kültürünün mensûplarıdır. *Sartâktây* moğullara yalnız ticâret erbâbı değil, bil’akis kültür taşıyıcısı olarak, bilhassa sulama mütehasısı olarak, görünüyör; moğul efsânelerinde mucizevî kanallar, köprüler, ve rıhtımlar yapan kabramanlara *sartâktây* denilmesi de bundan dolayıdır (J. N. Potanin, *Očerki severo-zapadnoy Mongolii*, Petersburg, 1881—1883, IV, 285 v. dd.).

„Sartâktây“ yanında aynı mânada, açıkça aynı kökten teşkil edilen „Sartâul“ kelimesi de kullanılır. Msl. Raşîd al-Dîn (nşr. Blochet, s. 541,5 ve Meliorauskiy tarafından neşredilen arap.-moğulca lugatta *sartâul* kelimesi *al-muslimün* şeklinde izâh ediliyor (*Zap.*, XV, 75 aş.). Buna karşı Türkistan’da moğul hâkimiyeti zamanında, yalnız lisanın âlâmetine göre, açıkça, *sart* tâbiri türk’ün zıddı olarak kullanıldı; krş. bilhassa Babur’da Fergana tasviri (nşr. Beveridge, 2b: Andicân hakkında *ili türk-dür* ve 3b Margînân hakkında *ili sârt-tur* [Bâbur’ün türkçe neşri için bk. R. Rahmeti Arat, *Vekayî, Babur’un hâtıratı*, I, II, TTK yayını, Ankara, 1943, 1946]. A. Samoiloviç (*Afganistan*, Moskova, 1924, s. 103 v.d.) Babur’un başka bir yerde (103a-b) *sârt* ile *tâcîk* arasında bir fark bulunduğuna dikkati çekiyor; Kâbil şehri ve bâzı köylerin *sart*’tan müteşekkil olduğu, buna mukabil diğer vilâyet ve köylerde, içlerinde, *tâcîk* de bulunan diğer halkların ikamet ettiği ifâde ediliyor. Bilhassa Mîr ‘Alî Şîr Navâ’i de sık-sık *sart* dili, türk dili ile mukayese de karşı taraf olarak kullanılmıştır; krş. msl. Şayh Sulaymân Efendi lugatındaki *Macâlis al-nafâ’is*’ten alınan kısım, L. Budagov *Sraonitelnyy slovar turetsko-tatarskiy nareçiy*, I, 612 ve bilhassa farsçanın „fârs tili“ veya „sart tili“ olarak, türkçe ile mukayese

edildiği bütün *Muhâkamat al-lugatayn* metni (Hokand tab., ts. msl. s. 19: *Sart türk tili bile nazm aytkandek faşih türkler*).

Türkistan’ın Özbekler tarafından zaptından sonra, bunlar ile yerli halk arasında, türk ile *tâcîk* (veya *sârt*) arasında olduğundan daha kuvvetli olarak, zıt manada kullanılmıştır. Bilhassa Abu’l-Gâzî’de Hîve Özbeklerine mukabil olmak üzere, *sart* sık-sık zikredilir (krş. nşr. Desmaisons, msl. s. 231: *Ürgençning özbeki ve sarti*, s. 256: *Hazârâspning özbekin ve sartın*). Bu tâbir aynı şekilde Hvarizm’de bugüne kadar kullanıla-gelmıştır. Bu zıtlık Buharâ ile Hokand’da da daha açık olarak göze çarpar; ekseriyâ bizzat göçebe Özbekleri değil, fakat göçebe olmaları hasebi ile, kazakları [b. bk.] şehirli ve çiftçi olmaları hasebiyle *sart*’ın zıddı gibi göstermişlerdir. Hokand’da da hükümet emirlerine *sartiya ve kazakiyalarga ma’lum bolsun* kelimeleri ile başlanmıştı; bildiğime göre, bu şekilde şimdiye kadar biç bir vesika neşredilmemiştir. Kazaklar için, türkçe veya farsça konuşsun, ber yerleşik kimse bir *sart* idi; resmî dilde *sart* kelimesi, farsça konuşan tâcıklere mukabil, türkleşmiş halka delâlet eder (krş. *Tarih-i Şahrûhî*, nşr. Pantusov, Kazan, 1885 s. 193: *sartiya ve tâcikiya*, s. 209: *karyahâ-i sartiya ve tâcikiya* s. 279, *ilâtiya ve özbekiye ve sartiya ve tâcikiya*). *Sart* ve Özbek arasındaki farkı ayırt etmenin zor olmasına rağmen, bu tâbir Avrupa neşriyatında da kabûl edilmiştir. Radloff’a göre (*Kuan-si-im Pusar*, göst. yer.), *sart* „şimdi orta Asya’nın, köylüler ve Özbeklere mukabil, türkçe konuşan şehir halkı, demektir. Bâzı mıntakalarda, bilhassa Semerkand civârında köylüler kendilerini Özbek olarak tanımakta ve eski kabile teşkilâtını muhafaza etmektedir; fakat şehir ile köy arasındaki bu ziddiyet bütün Türkistan’a şamil değildir. *Sart* ile Özbek şiveleri arasındaki farkı tespit tecrübesi şimdiye kadar yapılmamıştır. Orta Asya’nın yerleşik halkı ilk önce kendisinin müslüman, ikinci derecede muayyen bir şehir ve civârın sâkini bisseder. Kavmi mensûbiyet fikri onun için ehemmiyetli değildir. Ancak yakın zamanlarda, Avrupa kültürünün te’siri altında, millî birliklere doğru temâyül başlamıştır. Göçebeler tarafından yerleşik halka karşı inkâr edilmez bir aşağı-görme tâbiri olarak kullanılan *sart* kelimesi halk isticakı ile *sari it* („sarı köpek“) şeklinde izâh edilmektedir ve bugün isti’malden tard edilmiştir; şimdi Kazak, Türkmen ve Tâcîk kavimlerine karşılık, yalnız bir Özbek halkı kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: N. Ostroumov, *Sart* (Taşkent, 1908); burada Sartlar ve *sart* kelimesinin isticakını izâh etmek için yapılan

muhtelif araştırmalar hakkında tam bir bibliyografya bulunur. (W. BARTHOLD.)

SART. ŞART, Ege bölgesinde, İzmir—Afyon demir-yolu üzerinde bir istasyon (irtifai 1103 m.) ve bunun yakınında, Manisa vilâyetinin Sâlihli kazâsı dâbilinde bir köy olup, adını harâbeleri yakınında kurulmuş bulunduğu kadim Lidya krallığı pâyitahtı olan Sardes’ten almıştır. İlk çağ şehrinin ismi αἰ Σάρδεις, αἰ Σαρδεις (veya η Σάρδεις) şeklinde geçer. Sardes, Tmolos (Boz-Dağlar) kütesinin şimâl eteklerinde, bu dağdan inen Paktolos (Paktol, şimdiki Sart suyu) çayının Hermos (Gediz) ırmağına döküldüğü noktanın 6 km. kadar cennubunda kurulmuş idi. Boz-Dağlardan ayrılıp, şimâlde ovaya doğru uzanan dik yamaçlı dar bir sırt üzerinde, bugün yeri ancak belli olan iç-kale bulunuyor, sözü geçen sırtın garbinda Paktolos çayı, şarkında da şimdi Tabak deresi adı verilen başka bir akarsu yer alıyordu ki, şehri içme suyu, kemerler ile bu dereden gelirdi.

Sardes’in ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemektedir. Strabo (XIII, 626) bu şehrin Trova’dan sonra kurulduğunu, daha önce burada Hydaia isimli bir şehir bulunduğunu, Homeros’a atfen, zikreder; Plinius (V, 29) ve daha sonra Bizanslı Stephan da bu rivâyeti destekler ise de, bu rivâyetin gerçeklik derecesini tesbit etmek mümkün değildir. Sardes erkenden Lidya’nın baş-şehri oldu ve devletin gelişmesi ile inkişâf etti ve Ege bölgesinin çok ehemmiyetli bir ticâret merkezi hâlini aldı. İşlek yollar Sardes’i bir taraftan Ege kıyısındaki liman şehirlerine, bir taraftan Anadolu içlerine bağlıyor, İran (Susa) ve Mezopotamya kervanları buraya geliyorlardı. Sardes’in zenginliği kendisine felâket de getirdi ve defalarca tahrip edilerek, yeniden kalkındı; 635 (m. ö.)’te kimmerler tarafından tahrip edildi. Daha sonra kiral büyük Alyat’ın oğlu Krösos devrinde, 546 (m. ö.) senesinde İran hükümdarı Kyros tarafından zaptedilerek, büyük bir İran satraplığına merkez oldu. 499 (m. ö.)’da iyonlular şehri ele geçirerek, meşhûr Kybel mâbedini yıktılar. Granikos muhâberesinden sonra, şehir ve kale 330 (m. ö.)’da İskender’e teslim oldu ve İskender burada bir Zeus mâbedi yapılmasını emretti ve Lidyalılara muhtâriyet verdi. Şehir daha sonra Selevkos hânedânına geçti; 218 (m. ö.)’de Antiochos III. tarafından tahrip edildi ise de, yeniden kalkındı. Daha sonra 189 (m. ö.) Bergama krallığı arzâisi içinde yer aldı bu kiralık ile berâber, Roma imparatorluğuna katıldı. 17 (m. s.) senesinde şiddetli bir zelzele ile harap oldu ise de, yeniden gelişti. Strabo (XII, 627) ’nun ifâdesinden,

milâdın ilk senelerinde komşu şehirlerden üstün durumda olduğu anlaşılmaktadır. Hristiyanlık devrinin başında faal bir rol oynayan Sardes'e Asya'nın 7 kilisesinden biri denildi. İmparator Arcadius zamanında Sardes Got'lar tarafından yağmalandı. Bizans devrinde Sardes'in, komşu (Alaşehir Philadelphia) ve Manisa (Magnesia) şehirlerinin inkişafı ile, gölgelendiği anlaşıyor. VII—X. asırlar arasında islâm akınları bu havâliye kadar yayıldı ise de, şehir bizanslılar elinde kaldı. Fakat XI. asrın ikinci yarısında (1075 veya 1076'da) Türkmenlerin yayıldığı Gediz vâdisinin diğer şehirleri gibi, Sardes'in de bir aralık Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş bulunduğu ve bir kaç defa el değiştirdiği tahmin edilmektedir. 1181'de bizanslı kumandan Philakales, türkleri geri çekilmeye mecbûr etti ise de, XIII. asrın sonuna doğru, yeniden bir müddet türklerin eline geçti (Pachymeres, nşr. Niebuhr, Bonn 1835, II, 403); XIV. asrın başında şehir ve kalesi bir Selçuklu emîrine terkedildi ve Saruhan beylerinin elinde kaldı. 793 (1391)'te Bayezid I., Bizans elinde bulunan Ala-Şehir [b. bk.]'i fethederek, hütûn Saruhan ülkesine ve bu arada Sardes'e de sâhip oldu (*Tevârih-i Âli Osman*, nşr. Giese, s. 28; Aşık Paşa-zâde, İstanbul, 1333, s. 65). Ankara muhârebesinden sonra, Timur İzmir üzerine yürüdü ve Sardes'i son bir defa tahrip etti (805=1402). Bundan sonraki asırlarda, Osmanlı imparatorluğu toprakları içinde hudutlardan uzak bulunduğu için, tâmir edilmesine lüzûm görülmeyen kale zamanın te'siri ile harap oldu ve barâbe taşları da başka yerlerde kullanıldı. Türk hâkimiyetinde Sart adı ile anılmağa başlayan kasaba, Anadolu eyâletinin Aydın livâsına bağlı bir merkezi durumunda idi. 1671 senesinde buraya uğramış olan Evliyâ Çelebi bir tepe üzerindeki küçük kalenin içinin o kadar mâmur olmayıp, muhâfızları da bulunmadığını, fakat oldukça mâmur olan aşağı semtin 3 maballeden üstü toprak örtülü 700 ev ihtivâ ettiğini, hanları ve bamamı, bağ ve bahçeleri mevcûd olduğunu kaydeder. Bundan sonraki yıllarda Sart'a âit tasvirler buranın gittikçe daha sönükleştini gösterir ve umûmiyetle yürüklerin oturduğu bir kaç kulübeden bahsedilir; hattâ Texier—„Sardes barâbelerindeki tek mesken Faktol değirmencisinin evidir“—der. Sart böylece gerilerken, 12 km. daha şarkta bulunan bir köy büyümüş, son yıllarda çok gelişen Sâlihli kasabasını (1960'ta nüfusu 24.100) meydana getirmiştir. Sart'ın yerine gelince, bugün burada, birisi harâbeler yakınında 500 kadar nüfuslu ikincisi demir-yolu istasyonu yakınında son zamanlarda gelişmiş ve nüfusu 1.000'den fazla olan iki köy

vardır ki, birincisine Sart Mustafa, ikincisine de Sart Mahmud denilmektedir.

XVIII. asırdan itibaren seyyab ve arkeologlar tarafından çok ziyâret edilmiş olan harâbeler sâhasında, ancak XX. asırda (1909—1911), amerikahlar tarafından kazılara girilmiş, siyâsi hâdiseler dolayısı ile zaman-zaman sekteye uğrayan işlere son yıllarda büyük bir faaliyetle devam edilmiş, son olarak, 1963 senesi yazında, Harvard üniversitesinden David Gordon tarafından Kybele mâbedine ve diğer mâbetlere âit eserler, kitâbeler ve heykeller çıkartılmıştır.

Gediz ırmağı Sart barâbelerinin önünde uzayan geniş ova ortasında, şarktan garba doğru akar; ovanın şimâl yamaçları önünde evvele Mermere ve bugün Marmara ismi verilen az derin bir göl vardır ki, ilk çağda buna Koloe veya Gigaia ismi veriliyordu. Göl cenûb-î şarkîde Gediz vâdisine, şimâl-î garbîde Kum çayı vâdisine açılır; fakat cenûb-î garbîde, ova zemininden 100 m. kadar yükselen geniş ve basık bir yayla ile ayrılır. Üzerinde bulunan ırili-ufaklı höyükler sebebi ile, Bin-Tepe ismini almış olan bu yayla Lidya kırallarının mezarlarının bulunduğu Nekropol olup, burada bulunmuş cilâli taş devrine âit balta v. b. eşyânın delâlet ettiği gibi, burasının aslında Sardes'ten daha eski bir yerleşme sâhasına tekahül etmesi muhtemeldir. Gigaia gölünün, vakit-vakit ovayı kaplayan taşma sularını sevk etmek için, lidyalılar tarafından kazılmış olduğu rivâyet edilir ise de, gerçekte bu gölün, fazla kum ve çamur taşıyarak, mecrâsı yakınlarını fazla yükselten akarsuların yatağında, mecrâyâ uzak yerlerde kalan bir çukur sâhaya tekabül ettiği söylenebilir ve bu takdirde lidyalıların işi, sâdece kanal açmak ve toprak setler inşâ etmeğe inhisar etmiş bulunabilir. Nasıl ki, son senelerde, Gediz mecrâsını göle bağlayan eski kanal islâh edilmiş, Kum çayı ile göl arasında bir kanal açılmış, gerekli görülen yerlere setler yapılarak, Marmara gölü taşma sularının ovaya yayılmasını önleyen ve icâbında bu suları tekrar ırmağa yollayan bir su deposu hâline getirilmiştir ve bundan da anlaşılacağı gibi, gölün suyu, bâzı eserlerde ileri sürüldüğünün aksine, tuzlu değildir.

Bibliyografi: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*..., II. seri, I. sûtûn 2475—2478 (Brüchner tarafından yazılmış Sardes makalesi); Kâtip Çelebi, *Cihan-numâ* (İstanbul, 1145) s. 638; Şemseddin Sâmî, *Kâ-mûs al-a'lâm*, IV, 2477; E. Banse, *Türkei* (Braunschweig, 1919), s. 119, 132 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (tre. M. Atâ), I, 230 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie*

d'Asie (Paris, 1894), III, 532 v.d., 565; *Publications of the American Society for the Excavation of Sardes* (Leiden, 1916), Charles Texier, *Univers. Asie Mineure* s. 236, 245, 252 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*... (London, 1842), I, 146; J. Arundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834), I, 317; R. Candler, *Travels in Asia Minor*, I, 26; II, 168 v.d.; E. Curtius, *Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens* (Abh. Pr. Ak. Wiss., 1872, levha V²); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (Pet.-Mitt. Ergz. H., nr. 172, Gotha, 1911), tür. yer.: Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 55; Kramers (EI, mad. SART). (BESİM DARKOT.)

SARUC. [Bk. SURUC.]

SARUHAN-OĞULLARI, garbî Anadolu'da, merkezi Manisa olmak üzere, Saruhan beyliğini kuran bir sülâlenin adı. Bu beyliğe adını veren Saruhan Bey hakkında ihtilâf vardır. Şikârî (*Karaman-oğulları tarihi*, s. 39 v.d.), Saruhan Beyi Moğul ve Selçuklu hükümdarının kapıcı-başı olarak kabul eder. Bir elçilik dolayısı ile Saruhan'ın Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yanına geldiğini, geri dönmediğini ve onun hizmetine girip, mirabûru olduğunu ileri sürer ise de, verdiği bu bilginin tarihî gerçeğe uymadığı muhakkaktır. Buna karşılık, Celâleddin Hvarizmşâh'ın ölümünden sonra, Selçuklu bîzmetine girenler arasında, Saruhan adlı bir emir vardır. 'Ala' al-Dîn Keykubâd, bu emirleri Selçuklu ülkesinin muhtelif bölgelerine türlü vazifeler ile dağıttı (krş. İbni Bîbî, s. 171). İşte, Saruhan beyliğini kuran emirin bu kumandanlardan birinin (Saruhan) torunu ve Alpâğı'nın oğlu olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 58; ayn mll., *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, II, 73; *Saruhan-oğulları*, II, 43). Saruhan Bey, bir aşiret ve uç beyi idi (krş. Yazıcı-zâde'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 33 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, II, 75 v.d.) Saruhan Bey'i, Germiyan oğluna bağlı bir uç beyi olarak gösterir. Osmanlılar zamanında Saruhanlılar cemâati, Saruhan yürükleri Manisa sancağında yaşıyorlardı (*Saruhan-oğulları*, I, 42, 69, 170). Yine bu zamanda, Saruhan Bey'in bağlı bulunduğu ulusu bildirecek aşiretlerin de adlarını ve nerelerde oturduğunu bilmekteyiz (bk. *Saruhan'da yürük ve türkmenler*; *Saruhan-oğulları*, I, 170—172 v. dd.). Aşiret ve köy adları, Saruhan Bey'in Hvarizm türklerinden olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Osmanlılar zamanında Horzum Barzı ve Güne Barzı bas-

ları, Horzum Barzı yürükleri (*Saruhan-oğulları*, I, 159, 170) ve Ala-Şehir'in bu adlar ile anılan köyleri vardır.

Kıyı ve uç beylerini, hattâ Osmanlıları bile Karaman-Oğullarına bağlayan Şikârî'nin ifâdesinden ise, Karamanlılar ile Osmanlılar arasında Anadolu tahtı için bir rekabet bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ona göre, Karamanlıların her savaşında Saruhan beyleri de onlarla iş-birliği yapmış ve hattâ onlara vergi ve para vermişlerdir (*Karaman-oğulları tarihi*, 50, 64, 71 v. dd.). Saruhan-oğulları bu arada mevlevî tarikatine girmiş ve Manisa'da bir mevlevî-bâne yaptırmışlardır.

Anadolu Selçuklu sultanı Mas'ûd II. 'un ümerâsından olan Saruhan Bey'in, uçtaki ilk faaliyeti, aynı sultanın ikinci defa tahta çıktığı yıla rastlar (1302). Bizans imparatoru Andronikos II., Kıyı ucunda faaliyetin artması üzerine, garbî Anadolu'ya oğlu ve ortağı Michael IX. 'i gönderdi. Bu prens Manisa'ya kadar geldi ise de, türk akıncılarına bir şey yapamadan Kıyı'ya çekildi (Pachymeres'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 41). Bizans'a ya rdıma gelen katalonların müteâkip senelerdeki faaliyetleri esnâsında Saruhan Bey de bunları karşılık, Manisa sınırları içindeki faaliyetini arttırdı ve 1313 yılında Manisa'yı fethetti (*Menteşe beyliği*, s. 19). Bu fethetme kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır. Buna göre Saruhan Bey kendi adı ile anılan beyliği kurmuş, kardeşi Çuğa Bey'e Demirci yöresini, diğer kardeşi Ali Paşa'ya Nif (Mustafa Kemal Paşa)'ın idâresini vermiştir (*Masâlik al-abşâr*'dan naklen *Osmanlı tarihi*, II, 74). Fakat Ali Paşa hakkında, şimdiye kadar hiç bir kayda rastlanmamıştır. Buna mukabil Çuğa Bey Demirci bölgesini idâre etmiş ve bâzı vakıl ve bayırlar yapmıştır (krş. *Saruhan-oğulları*, II, 64; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Bu zâtın adı ile anılan Çuğalar cemâati (bk. *Saruhan'da yürük ve türkmenler*, s. 42, 54) Çuğa, Çuğalu, Çuğaylı köylerinin mevcûd olduğunu biliyoruz (bk. *Tarihte Saruhan köyleri*, s. 37). Çuğa Bey'in ölümünden sonra Demirci'nin idâresi Saruhan Bey'in oğlu Devlethan'a, onun ölümünden sonra da Yakub Çelebi (Han)'ye bırakılmıştır (*Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Evliyâ Çelebi (*Seyâhat-nâme*, IX, 49 v.d.) Demirci'nin Saruhan beylerinden Kara Mustafa Bey tarafından fethedildiğini yazmaktadır Saruhan Bey devrinin ileri gelenlerinden olup, Nif'te bir câmi yaptırdığı bilinen Hacı Emet Bey'in (krş. Evliyâ Çelebi, *ayn. esr.*, IX, 66; *Manisa tarihi*, s. 91) Nif'i fetbettiğine dair Ev-

liyâ Çelebi'nin kaydını ibtiyatla karşılamak lazımdır.

Grigoras, Saruhan Bey'in aldığı yerlerin Ala-Şehir'den İzmir ve Ege denizi kıyılarına kadar uzandığını (*Osmanlı tarihi*², I, 40; Grigoras'tan naklen), Dukas (trc., Mirmiroğlu, s. 5) ise, Bergama'ya kadar Manisa ve bütün Megedon eyâletini içine aldığını yazar. Elimizdeki vesikalara göre, Saruhan-oğullarına âit şehirler şunlardır: Adala, Ak-Hisar, Demirci, Gördes, Gördük, Ilca (Turgutlu), Kayacık, Manisa, Marmara (Tarhaniyat), Menemen, Menemen-Güzelhisarı, Nif, Mende-horya (bk. *Saruhan-oğulları*, II). Câmî' *al-duval*, bu cedvele Karacalar ile Foça'yı ilâve ediyor. Saruhan'ın, gerek beylik, gerek Osmanlılar zamanında, Karacalar adlı bir kazâsı yoktur, Foça ise, Ceneviz cümhûriyetine bağlı bir koloni idi. Foça'da yaşayan rumları ve lâtinleri Saruhan kuvvetleri dâimî sûrette sıkıştırıyorlardı. Bu sebepten Saruban Bey ile anlaşılabilir ve her sene 15.000 gümüş para vermeği taahhüt ettiler. Bu meblağı şehrin beyi her sene Manisa'ya götürüyor ve Saruban Bey'e veriyordu (Dukas, trc., Mirmiroğlu, s. 98; İbn Bat-ışta da [II, 337] bunu te'yit eder). Bu paraya karşılık Saruban-oğullarının Lâtinlere bazı haklar tanıdıkları anlaşılıyor. Saruhan Bey'in, beyliği içindeki memleketleri hangi tarifte aldığı kesin olarak tesbit edilemiyor. Saruban beyliğinin sınırı şarkta Ala-Şehir'in garbindan garpta İzmir körfezine, şimalde Bergama'dan cenûpta Nif, Turgutlu ve Kemâliye'nin cenûbuna kadar uzanıyordu. Beyliğin şarkında Germeyen [b. bk.], şimalinde Karaai [b. bk.], cenûbunda Aydın beyliği var idi. Böylece üç tarafı yeni kurulan beylikler ile çevrilmiş olduğundan, yalnız kıyı tarafı genişlemeğe, gazâ ve sefer yapmağa elverişli idi. Bu sebeple Saruhan-oğulları denizci olmak zorunda kaldılar. XIV. asrın başında Saruhan Bey'in 15 şehri, 20 kalesi, 10.000 askeri, kardeşi Ali Paşa'nın da 8 şehri, 30 kalesi, ok atmada mâhir yaya askeri ve 8.000 suvârîsi bulunuyordu. (*Osmanlı tarihi*², I, 74, *Masâlik al-abşâr*'dan naklen).

Yukarıda gösterilen sebepler ile, denizci bir hükümet kuran Saruhan Bey bir savaş filosuna sâhip idi. Saruhanlıların bu filo ile, Ege denizindeki adalara ve Balkanlara sefer yaptıkları tahmin ediliyorsa da, tarihleri ve kimlere karşı olduğu bilinmemektedir. Ancak Orhan Bey'in Bursa'yı alıp, Bizans'ı iyice hırpalamaya başlaması üzerine, Saruban donanmasının bazı faaliyetlerine şahit olabiliyoruz. Saruhanlılar Osmanlılara karşı, Bizans ve Aydın-oğulları ile bir ittifak yaparak (teferruat için bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, *Medhal*, s. 26 v. dd., Kantakuzenos'den naklen), Gelibolu'ya bücüm

edip, ganimet ve esir ele geçirerek, memleketlerine döndüler (1332; bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 25 v. dd.; *Medhal*, s. 26 v. dd., krs. İbn Batışta, *Seyâhat-nâme*, II, 337). Umur Bey'in hükümdar olduğu 1334 yılında, Aydın ve Saruban-oğulları, 270 gemilik bir filo ile, Yunanistan üzerine bir sefer yapmışlardır. Bu seferde Saruhan gemilerine, Saruban Bey'in oğlu Süleyman Bey kumanda etmiştir. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 36 v. dd.; *Medhal*, s. 34 v. d.). Bu sırada Midilli'yi zapteden Foça vâlisi Dominik Saruban-oğlu Süleyman Bey ile bir çok adamlarını, hiyle ile, esir etti. Andronik III., âsi vâliyi cezalandırmak için, bir donanma ile, Foça önlerine geldi. Şehri denizden kuşattı ise de, bir netice elde edemedi. Bunun üzerine, müttefiki Saruhan Bey'i yardıma çağırdı. Saruhan Bey esir olan oğlu Süleyman ve arkadaşlarının, kendisine teslim edilmesi şartı ile yardımda bulunacağını ileri sürdü; Andronikos III. bu şartları kabul etti. Saruhan Bey getirdiği süvârî ve piyâde kuvvetleri ile Foça'yı karadan kuşattı. Şehir 5 ay dayandı. İmparator o zaman diğer müttefiki Umur Bey'i yardıma çağırdı. Umur Bey bir kısım gemisini, Saruhan Bey 24 gemiyi imparatorun emrine verdi. Müttefik donanması bir deniz savaşı yapmak istedi ise de, Dominik buna yanaşmadı. Bu yüzden kuşatma uzadı. Kantakuzenos'un müdahalesi neticesinde, Foçalılar, Süleyman Bey ve adamlarını serbest bıraktılar (1336 yılında, krs. *Medhal*, a. 37 v. d.).

1341 yılında Andronikos III.'ün ölümü ve Kantakuzenos'un imparatorluk tacını giyerek, mücadeleye girişmesi Saruhan Bey için mübim bir fırsat oldu. Gelibolu ve dolaylarını vurdurmak için, bir filo gönderdi; fakat bir muvaffakiyet kazanamadı, hattâ Bizans donanması Saruhan kıyılarına gelip, bir şebri de zaptetti (bk. *Medhal*, s. 46). Bu felâketi dostu ve müttefiki olan Umur Bey'in haçlıların bücümüne uğraması ve Lâtinlerin İzmir'i almaları tâkip etti. Foça'ya cenevizlilerin, İzmir'e Lâtinlerin hâkim oluşu (1344) Saruhan korsanları ve deniz ticâreti için en büyük bir darbe oldu. Bu sırada Kantakuzenos, dostu Umur Bey'e haber yollayarak, yardım istedi. Umur Bey, 20.000 suvârî ile, karadan gitmeğe karar verdi. Saruban Bey'den topraklarından geçmek için izin istedi ve Saruhan Bey'e aralarında ibtilâflı olan toprakları vermek şartı ile, bu müsaadeyi aldı. Saruhan Bey ayrıca Umur Bey'e oğlu Süleyman Bey'in kumandasında bir miktar asker verdi. Trakya'ya geçen Aydın ve Saruhan kuvvetleri Kantakuzenos ile birleşip, İstanbul'a kadar geldiler ise de, Saruban-oğlu Süleyman Bey burada şiddetli bir hummâ neticesinde öldü (1345, *Düstur-nâme*, s. 66 v. dd.; *Medhal*, a. 62 v. dd.)

İmparatoriçe, Kantakuzenos'un kızını Orhan Bey'e vererek, kuvvetlenmesinden endişeye düştüğünden, Saruhan Bey ile ittifaka karar verdi. Maiyeti büyüklerinden Saruhan Bey'in dostu Tagaris'i Manisa'ya gönderdi. Tagaris Manisa'ya geldiği zaman, Saruban Bey'in öldüğünü öğrendi (1346; M. Halil [Yinanç] Saruhan Bey'in 1346 yılı haziranında öldüğünü kabûl eder, bk. *Medhal*, a. 72). Buna mukabil Tagaris Saruhan Bey'in yerine geçen oğlu Fabreddin İlyas Bey ile bir andlaşma yaptı. Saruhan Bey Manisa'da Kör-Hane adı verilen türbede yatmaktadır (bk. *Manisa tarihi*, a. 118; *Kitâbeler*, II, 61). Saruhan Bey'in Manisa'da Çarşı maballesinde bir meseit, Gediz üzerinde bir tahta köprü, Çapraslar Kebir ve Sagır maballeleri ile Kör-Hane mahallesinde birer çeşme yaptırdığı bilinmekte (*Saruhan-oğulları*, I, 101, 129, 190; diğer vakıf ve temlikleri için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 56, 71; türbesi için bk. s. 81, 92) ise de, bunlardan hiç biri zamanımıza intikal etmemiştir. Saruhan Bey'in oğullarından Temir Han, Orhan, Süleyman Bey, İlyas Bey, Devlet Han ve Budak Paşa'yı biliyoruz. Bunlardan Devlet Han Demirci'yi ve Budak Paşa'nın Gördes'i idare etmiştir (bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176; *Saruhan-oğulları*, II, 60, 64, 69 v. d.).

Ölen Saruhan Bey'in yerine „uluğ bey“ olan İlyas Bey, imparatoriçe ile yaptığı dostluk andlaşmaına sâdik kaldı. Bir miktar kuvvet göndermek için bazırık yaparken, Umur Bey'in de 2.000 kişi göndermeği kararlaştırdığını öğrendi. Umur Bey, Saruhan kuvvetleri karşısında, eski dostu Kantakuzenos'un kötü duruma düşeceğini sanarak, yakut da bu yardımı bir tertip sayarak, birliklerine kumanda edenlere, savaş başlayınca, karşı tarafa geçmelerini emretti. Saruhan ve Aydın birlikleri kumandanları yolda anlaşılar. İlk olarak İstanbul'a gittiler, imparatoriçeden para ve bediyeler aldılar, ondan sonra Trakya'ya geçtiler ve Kantakuzenos'un emrine girdiler. Bulgaristan topraklarından pek çok ganimet ve esir elde ederek, yurtlarına döndüler (1346; *Medhal*, s. 72, 73). Gâlibâ bu sefer Saruhan-oğullarının Rumeli'ye aon seferi oldu. Bundan sonra Osmanlılar, Karasi beyliğini yıkarak, onların şimâllerine yerleştirdiler; daha sonra, Gelibolu'da ve Trakya'da fetihler yaparak, Saruhan-oğullarının gazâ ve korsanlık yaptıkları yolları tıkadılar. Şimâl kıyıları gibi, garp sâhilleri de Saruhanlılara karşı kapandı. İzmir'i almak isteyen Gâzi Umur Bey Lâtinler karşısında şehit düştü (1348). İzmir Lâtinlerin eline geçti. Muhtemel olarak, İzmir'e yerleşen Lâtinler, şark komşuları olan Sarubanlılardan bazı imtiyazlar aldılar, deniz ti-

câretlerine ve korsanlık yapmalarına engel oldular. Artık bundan sonra, Saruhan-oğullarının korsanlık veya gazâ yaptığına dâir bir kayda rastlanmamaktadır.

Orhan Bey'in İzmit körfezinde foçalı cenevizli korsanlar tarafından kaçırılan (1356) oğlu şehzâde Halil'in kurtarılması için Yuannis bir donanma ile Foça'ya gitti ve şebri kuşattı. Fakat cenevizlilerin dayanması üzerine, Saruhan-oğlundan yardım istedi. O da bu talebi kabûl etti ve Foça'yı karadan kuşattı. Fakat Yuannis, onu gemisine çağırdı ve denize açıldı. Saruhan-oğlunun zevcesi fidyeyi necât verdi ise de, istenilen miktarı tamamlanmadığı için çocukları da rebin olarak kaldı (Grigoras, *Şehzâde Halil'in mâceraları*, trc., İskender Hoş, *TOEM*, cüz 4, İstanbul, 1326, cüz 4, s. 249—251). Burada adı geçen Saruhan-oğlu İlyas Bey mi, yoksa onun oğlu İshak Çelebi mi olduğu ayırt edilemiyor. Çünkü 759 (1357) yılında Saruhan-oğulları beyliğinin başında İshak Çelebi'nin bulunduğu mâlûmdur. Buna göre, ya İlyas Bey tabattan vazgeçmiş veya ölmüştür. İlyas Bey'e âit yalnız tek bir vesika vardır, bu da beyliğinden önceki zamana âittir (740 tarihli olan bu vesika için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 39). İlyas Bey Manisa'da bir meseit ile bir çeşme yaptırmıştır (bk. *agn. esr.*, I, 162, 192). Kendisinin nerede gömülü olduğu da belli değildir.

Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen, fakat beylik yaptığı mevcûd kitâbelerden anlaşılan İlyas Bey yerine oğlu Muzaffar al-Dîn İshak Bey (Çelebi) geçmiştir. Menemen'deki Ulu câmiin (Sünbül Paşa câmi) onun zamanında yapıldığı üzerindeki 759 (1358) tarihli kitâbesinden açıkça anlaşılmaktadır (*Saruhan-oğulları*, I, VII). Bundan başka 763 (1361/1362) tarihli vesika (*Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176) ve bundan sonraki kitâbeler ve vesikalar İshak Çelebi'nin 1359 yılında bey olduğunu göstermektedir. Ölüm tarihi (*Düvel-i islâmîye*, s. 277) 1374 veya 1364 olarak gösterilmiştir (*Kitâbeler*, II, 63). İshak Bey zamanında Saruhanlılar, yeni komşuları Osmanlılar ile dostâne bir siyâset tâkip etmek zorunda kalmışlardır. Murad I., oğlu Yâkub Çelebi ile, Yıldırım'ın sünnet düğününe İshak Bey'i çağırdı (bk. *Aydın-oğulları*, a. 57); Germeyan-oğlunun kızı ile Yıldırım Bayezid evlendiği zaman, Saruhan-oğlu da bu düğüne dâvet edilmiş, bediyeler göndermiş idi (Aşık Paşa-zâde, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1949, I, 130; Negri, I, 250). Saruhan-oğlu, bu dostluğunu birinci Kosova [b. bk.] savaşına yardımcı kuvvetler göndermekle devam ettirmiştir (Solak-zâde, a. 52).

Saruhanlılardan İshak Bey, beyliğin zayıf bir zamanında başa geçmesine rağmen, bu âile içinde en çok îmar yapan bir hey olarak tanınır. Kendisi 768 (1366/1367) 'de, Manisa 'da ulu câmiî, 770 (1368/1369) 'te mevlevî-hâneî, 780 (1378) 'de medresesini yaptırdı. Bunlardan başka Karaoğlu civarında Koyun köprüsünü (bk. *Saruhan-oğulları*, s. 138, 176); Çapraslar Sagır ve Kebîr mahallerinde birer çeşme yaptırmıştır (ayn. esr., s. 152). Manisa 'da Yedi-Kızlar türbesi (ayn. esr., s. 17 v. dd.) ile Kara-Hisar, Kara-Köy 'ün Narlıca mahallesindeki çeşmeleri yaptıran Gülgün Hâtun 'un da İshak Bey 'in eşi olduğunu sanıyoruz. Çünkü İshak Bey vakfiyesinde iki bamamdan bahsedilir. Bunlardan birisi Ulu câmie vakfedilen Çukur hamam, diğeri de Yedi-Kızlar türbesine vakfedilen Dere bamamıdır (bk. ayn. esr., s. 34). İshak Çelebi, bir medrese yaptırmakla ilim sever bir insan olduğunu gösterdiği gibi, kaybolan vakfiyesini yeniden tanzim ettiren Fâtih Sultan Mehmed de vakfiyede bunu te'yit ediyor (krş. *Kitâbeler*, II, 63; *Şahâ'if al-ahbâr*, s. 33). İshak Çelebi zamanında, Manisa 'da mevlevîliğin hayli itibâr gördüğü anlaşıyor. Mevlevî-hâneî yaptırması, bu âileden bir kaçının „Çelebi“ unvanını alması bu sevginin bir delili olmalıdır. İshak Çelebi için kitâbeler ve vesikalarda „sultan, emîr, beldeler fâtibi, sultan el-a'zâm“ gibi unvanlar kullanılmaktadır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 29—31). 780 (1378) yılından sonra, kaynaklar İshak Çelebi 'den bahsetmezler. Osmanlı kaynakları kendisinin 1388 veya 1390 yılında öldüğünü yazarlar (bk. Âşık Paşa, I, 135; *Şahâ'if al-ahbâr*, 35). Uzun müddet Manisa 'da beylik yapan Fâtih tanzim ettirdiği vakfiyede İshak Çelebi için sitayişli bir ifâde kullanır. Sağlığında yaptırmış olduğu türbe kitâhesinde ölüm tarihi yazılı değildir.

İshak Çelebi 'nin yerine oğlu Hızır Şah geçmiştir. Hızır Şah 'ın bulunan gümüş ve bakır paraları üzerinde tarih yoktur. Ancak 791 tarihli bir vesika bu tarihte Hızır Şah 'ın bey olduğunu göstermektedir (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 84; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 177). Muhtemel olarak, Hızır Şah 'ın beyliğini diğer kardeşi Orhan kabul etmemiş, beylik tahtı için aralarında mücadele başlamıştır. Bu sırada Murad I. şehit düşmüş, yerine Yıldırım Bayezid geçmiş idi. Bu mühim hâdiseyi fırsat bilen Karaman-oglu Alâeddin Ali Bey, kıyı beyleri ile birleşip, Yâkub Çelebi 'nin öcünü almak için, ayaklanmış, bu birliğe Saruhan-oglu Orhan Bey de katılmış görünüyor (bk. Şikârî, s. 163 v. dd.). Bunun üzerine Yıldırım Bayezid sür'atle Anadolu 'ya geçmiş, Ala-Şehir 'den sonra Saruhan 'a

gelmiş, beyliğin şarkını kendisiui karşılayan Hızır Şah 'a bırakmıştır. Dukas (s. 9) 'ın Hızır Şah 'ın Bursa 'ya gönderilip, öldürüldüğünü yazması yanlıştır. Yıldırım Manisa 'da iken, Orhan oraya gelmiş (bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 88) ve yakalanarak, Bursa (IA, II, 370 mad. BAYEZİD) 'ya veya İznik 'e sürülmüştür (bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, Medhal, 83). Her hâlde Orhan, sonraları buradan kaçıp, Timur 'un yanına gitmiş olmalıdır. İlk Osmanlı kaynakları, Yıldırım Manisa 'yı aldığı zaman, Saruhan beyliğinin adını kaydetmezler (msl. bk. *Osmanlı tarihleri*, I; Ahmedî, s. 52; Şükrullah, s. 56; Âşık Paşa, s. 135). Bu sebepten dolayı muahhar tarihçiler hatâya düşmüş, Hızır ile Orhan 'ı birbirine karıştırmışlardır. Bu hâl bugüne kadar devam etmiştir. Halbuki hâdiseler iyice incelenirse, Hızır Şah 'ın beyliğinde bırakıldığı görülmür. Âşık Paşa-zâde 'nin Aydın ve Saruhan beylerinin, butbe ve para bakı Yıldırım 'a âit olmak suretiyle, bir kısım topraklarının kendilerine verilerek yerlerinde bırakıldığını yazması ve Hızır Şah 'ın yaptırdığı eserler ile bırakmış olduğu vesikalar bu hususu te'yit etmektedir. Hızır Şah babası İshak Çelebi 'den daha çok binâ yaptıran, hayır ve vakıf işlerine temlikler veren bir bey olmuştur. Buna mukabil, Orhan 'a âit —parası hâric— elimizde tek bir kitâbe veya vesika yoktur.

Yıldırım Bayezid Manisa 'yı 792 (1390) yılında aldı (*Osmanlı tarihleri*, I; *Karamânî Mehmed Paşa tarihi*, s. 347). İlk Osmanlı kaynakları Yıldırım 'ın Karası ile Manisa 'yı birleştirip (*Osmanlı tarihleri*, I; Âşık Paşa-zâde, s. 135; Neşri, I, 312), bey sancağı yaptığını, başına da oğlu Ertuğrul 'u geçirdiğini yazarlar. Bir kısım kaynaklar ise, buraya Emîr Süleyman 'ı tâyin ettiğini kaydederler. Bu kayıtların her ikisinin de hakikate uygun olması gerekir. Muhtemel olarak, Ertuğrul 1390—1392 yılları arasında hey idi, fakat Kadı Bürhaneddin ile yaptığı savaşta ölünce, yerine Emîr Süleyman tâyin edilmiştir. Adala, Demirci, Görçük taraflarının Hızır Şah 'a verildiği yapılarından ve vesikalardan anlaşılmaktadır (krş. *Saruhan-oğulları*, II). Yine bu âileden bazı beyler, diğer kazâları idâre ediyorlardı. Saruhan topraklarını garp kısmı ise, Osmanlılara geçmiş idi. Seciye ve yaradılış bakımından birbirine çok benzedikleri sanılan Emîr Süleyman ile Hızır Şah 'ın çok iyi geçindikleri tahmin edilebilir. Hızır Şah devrine âit hiç bir bilimiz yoktur. Yalnız, Yıldırım Bayezid 'in oğlu Ertuğrul vasıtasıyla Menemen çevresinde yaşayan ve tuz yasağına riâyet etmeyen aşiretleri Paşa Yiğit emrine Filibe civârında sürdürmüştür. Ankara meydan savaşına Emîr Süleyman

yanında katılan Saruhan askerleri sonradan eski beyleri Orhan tarafına geçmişlerdir (Dukas, trc., s. 39; IA, mad. BAYEZİD, II, 386). Zaferi kazanan Timur, Saruhan-oglu Orhan Bey 'e tekrar eski beyliğini verdi (Dukas, trc., s. 48). Orhan 17 ağustos 1402 'de Manisa 'ya geldi ve beyliğin başına geçti (bk. *Menteşe beyliği*, s. 89 v. dd.). Beyliğini meşrû göstermek için de, 806 (1403/1404) tarihli parasını bastırdı (İstanbul arkeoloji müzesi para kollk., numarasız sikkesi). Hızır Şah ile Orhan arasında neler olduğunu bilmiyoruz. Bu tarihten sonra Orhan 'ın adına rastlanmıyor. Bundan Orhan 'ın çok az beylik yaptığı, iktidârın tekrar Hızır Şah 'a geçtiği anlaşılabılır (Hızır Şah ile Orhan arasındaki mücadeleye dair rivâyet için bk. *Manisa tarihi*, s. 37). Hızır Şah 'ın, fetret devrinde, eski dostu Emîr Süleyman 'ın tarafını tuttuğu görünüyor. Emîr Süleyman, başta Cüneyd Bey olmak üzere, kıyı beyleri ve Hızır Şah ile işbirliği yapmış ve kardeşi İsa Çelebi 'yi hunların yanına göndermiştir. İttifâka dâhil olan beyler Çelebi Mehmed kuvvetlerine yenildi. Çelebi Mehmed, bu zaferden sonra, Cüneyd Bey 'i affetti, sür'atle Manisa üzerine yürüdü. Adamları, hamamda eğlenmekte iken, Hızır Şah 'ı yakaladılar. Hızır Şah öldürüleceğini anlayınca, Çelebi Mehmed 'den atalarının yanına gömülmesini, vakıflarına dokunulmamasını ricâ etti. Çelebi Mehmed bu ricâlarını kabûl edip, Hızır Şah 'ı öldürttü (aş-yk. 1405—1410). *Câmi' al-duval* ile *Şahâ'if al-ahbâr* 'da Hızır 'ın çok fenâ, zâlim ve ayyaş olduğunu dair kayıtlar vardır. Osmanlı tarihleri, helki de bunu, taht mücadelesine girişen Emîr Süleyman ve İshak Çelebi 'yi, Mehmed Çelebi 'ye karşı desteklemiş olmasından yapmış olabilirler. Hızır Şah da, babası gibi, bir çok yapılar yaptırmış, vakıflar ihdâs etmiştir. Hızır Şah Adala 'da câmi, medrese, imâret, hamam, Ala-şehir 'in Kemâliye köyünde Hızır Paşa câmiî ile hamamını, Manisa 'da Çınar zâviyesini yaptırmıştır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 24; I, 88). Bundan başka Hızır Şah, başta Adala olmak üzere (ayn. esr., s. 37—53) Demirci (ayn. esr., s. 56 v. dd.) Görçük, Ilıca, Manisa ve Menemen (ayn. esr., s. 73, 78, 88, 108) 'de bir çok yerleri ve çiftlikleri hayır sahiplerine temlik etmiştir. Hızır Şah 'ın ölümü ile Saruhanlıların Manisa kolu sona ermiş, fakat Demirci kolu devâm etmiştir. Hızır Şah 'ın ölümünden sonra, Devlet Han 'ın oğlu Yâkub Bey Demirci 'de hüküm sürüyordu. Yâkub Han burada 810 (1406/1407) yılında bir câmi yaptırmış, buna oradaki bir hamamı 816 (1413) yılında vakfetmiştir (krş. *Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60). Budak Paşa-oglu Begce Bey de Gördes 'te bir

câmi ve hamam yaptırmıştır (ayn. esr., s. 70). Bunlardan başka, bu âileden Hayreddin ve Yusuf Çelebi adlı iki kişi daha bilinmekte ise de, haklarında hiç bir mâlûmat yoktur (bk. ayn. esr., s. 106; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176).

Saruhan-oğulları lâtinler ve cenevizliler ile ticâret yaptıklarından, Anjou prenslerinin paralarını örnek alarak, gigliati denilen bir çeşit para bastılar. Bu paralar İshak Bey, Hızır Şah ve Orhan Bey 'e âit gümüş ve bakır paralardır. İkisi üzerinde tarih vardır. Diğerlerinde tarih ve hiç birisinde basıldığı yer yoktur (bk. *Takvim-i meskûkât-ı selçukîye*, s. 284; *Meskûkât-ı kadime-i islâmîye katalogu*, s. 283 v. dd.).

Bâzi tarihçiler Osmanlı beyliğinin sür'atle yayılması sebeplerinden birisinin de gâziyân-ı rum, ahîyân-ı rûm ve abdâlân-ı rûm gibi toplulukların Osmanlı ucuna gelip, kuvvetlerini artırmaları olduğunu ileri sürerler. Halbuki Saruhan-oğulları zamanında da bu birliklerin bu beyliğe de gelip, gazâlarda bulunduğu görülmektedir. Saruhan Bey, sınırдан denize ulaşmaya kadar, bunlardan faydalandığı gibi, deniz gazâları ve seferlerine bu toplulukların katılıp, Saruhanlıların mücadele kudretinî çok arttırdıkları görülmüyor. Saruhan-oğullarının yaptıkları bağışlar, verdikleri mülk-nâmeler gözden geçirilirse, başta abdallar olmak üzere, abîlerin ve gâzilerin bu beyliğin kurulmasında ve yayılmasında nasıl bir rol oynadıkları derhal anlaşılır. Bunların adlarının ve zâviyelerinin bir cedveli yapılmak icâp etse, bu cedvel bir kaç sahifeyi doldurur (bk. *Saruhan-oğulları*, I ve II, 19 v. dd., 24—27; *Saruhan zâviye ve yatırları, Manisa tarihinde vakıflar*, I, II; *Akhisarlı türk büyükleri*).

Bibliyografi: İbn Battûta, *Seyahat-nâme* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333—1335, II; Dukas, *Bizans tarihi* (trc. VI. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956; *Düstur-nâme-i Enveri* (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul, 1928; Mükrimin Halil, *Düstur-nâme-i Enveri*, Medhal (İstanbul, 1930); Şikârî, *Konya tarihi* (Konya halkevi yayınlarından), Konya, 1946; Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX; Münecim-başı, *Şahâ'if al-ahbâr* (İstanbul, 1285), III; İsmail Galib, *Takvim-i meskûkât-ı selçukîye* (İstanbul, 1309); Mehmed Tevid, *Meskûkât-ı kadime-i islâmîye katalogu*, 4. kısım (İstanbul 1321); Necib Asım, Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1335), I; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1929), II; ayn. mll., *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu devleti* (Ankara, 1937); ayn. mll., *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstan-

bul, 1941); ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), 2. baskı, II; St. Lane-Poole *Düvel-i islâmiye* (trc. Halil Edbem), İstanbul, 1927; Paul Wittek *Menteşe beyliği* (trc. Orhan Şayik Gökyay), Ankara, 1944; Zeki Velidî Togan, *Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946); Himmet Akın, *Aydın-oğulları tarihi hakkında bir araştırma* (İstanbul, 1946); H. A. Gibbons *Osmanlı devletinin kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî), İstanbul, 1928; Ahmed Tevhid, *Saruhan ve Aydın-oğulları* (TOEM, cüz 10, İstanbul, 1329); İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Saruhan zâviye ve yatırımları* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Manisa tarihinde vakıflar* (İstanbul, 1946—1950), I; ayn. mll., *Tarihte Saruhan köyleri* (İstanbul, 1950); ayn. mll. ve Çağatay Uluçay, *Manisa tarihi* (İstanbul, 1939); Ç. Uluçay, *Saruhan-oğulları ve eserlerine dair vesikalar* (İstanbul, 1940—1946), I—II; ayn. mll., *IA*, VII, 290—294, mad. MANISA; Mehmed Emin Müderrisoğlu, *Akhisarlı türk büyükleri* (İzmir, 1956). (ÇAĞATAY ULUÇAY.)

SASAK. [Bk. LOMBOK.]
SÂSÂN. SÂSÂN. dilenciler, hokkabazlar, sihirbazlar, hayvanları (teke, eşek ve maymunlar) ile memleketleri dolaşan, bastalıklar ile gerçek veya sahte sakatlıklar gösterenler, çingenele v. b. gibi, ge z i c i k i m s e l e r i n p i r i. Bu gibilere çok defa Banû Sâsân denilmiştir; arap müelliflerinden anlaşılacağına göre, bunlar fenâ şöbret sâhibi insanlardır; aynı zamanda hemen-hemen bütün yalancı ve dolandırıcılara bu ad verilir.

Bu dilenciler esnâfının pîrine âit bir çok rivâyetler vardır. Bunlardan birine göre, Sâsân, Sâsânîler [b. bk.] hânedânının ceddî, yâni Sâsân b. İsfendiyâr veya b. Bahman'dır ki, kendisi, babasının ölümü sırasında, onun tarafından, kız kardeşi Humây lehine tahttan uzaklaştırılmış idi. Sonraları Sâsân çoban ve dilenci oldu. Bu rivâyet ihtimâl İran'da Sâsânîlere muhâlif çevrelerde doğmuştur (Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber*, Leiden, 1879, s. 432); vaktiyle İmru' ul-Kays, bir beyitinde (*Muhtâf al-muhtâf*, II, 1026) de buna telmihte bulunmuş olmalıdır. Sâsân kelimesi farsçada da dilenci mânâsını almıştır.

Diğer taraftan türlü sînâat erbâbı edebiyâtında aynı şekilde, Sâsân ile meşgûl olunmuştur. Bir *tarikat-i Sâsân*'ın mevcûdiyetine, eiddî bir şekilde, asla inanılmamış olması muhtemeldir; Thorning (*Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, Berlin, 1913)'in bahsettiği bir kaç yazmada Şayh Sâsân bir tarikate mensûp addedilmemiştir. Bununla be-

râber, Sâsân, kardeşleri Hamdân ve Rakbân, her üçünün de bütün sînâatlerin pîrleri sayıldığı rivâyetleri vardır (Thorning, s. 39 v. dd.). Mısır'daki sînâat cemâatleri hakkındaki bir yazma (Gotha, Pertsch, nr. 903)'nın müellifi, câhil olduğundan bahsetmekte ve Mısır'da sînâat cemâatlerinin inhitâtına sebep saymak âuretiyle Sâsân'a karşı şiddetle hücum etmekte ve kendisinin, müesseseleri ile, esnaf cemâatlerinin hurmete şâyân eski âdetlerini ihyâ etmeğe çalışacağını anlatmaktadır.

Bibliyografya: al-Cavbarî, *Kitâb al-muhtâr fî kaşf al-asrâr va hatk al-astâr* (burada Banû Sâsân'dan ve onların bilelerinden bahsedilmektedir); de Goeje, *ZDMG*, XX, 485, 493, 500; Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 291; Dozy, *Supplément*, bk. mad. SÂSÂN. (J. H. KRAMERS.)

SÂSÂN. [Bk. SÂSÂN.]
SÂSÂNÎ. [Bk. SÂSÂNİLER.]
SÂSÂNİLER. SÂSÂNİLER. İran hükümdar sülâlesi. Hükümdarların adları, yeni-farsça şekilleri ile, şunlardır:

Ardaşîr I., 226—241 Bahrâm V., 420—438.
Şâpûr I., 241—272. Yazdigird II., 438—457.
Hurmizd I., 272—273. Hurmizd III., 457—459.
Bahrâm I., 273—276. Fîrûz, 459—484.
Bahrâm II., 276—293. Balâş, 484—488.
Bahrâm III., 293. Kavâz I., 488—531.
Narsay, 293—303. Husrav I., 531—579.
Hurmizd II., 303—310. Hurmizd IV., 579—590.
Azarnarsay, 310. Husrav II., 590—628.
Şâpûr II., 310—379. Kavâz II., 628.
Ardaşîr II., 379—383. Ardaşîr III., 628—630.
Şâpûr III., 383—388 Bir çok geçici nâip-
(veya 387?; krş. ler, bu busûsta bk.
Pauly-Wissowa, Justi, *Grundriss der*
Real. 2, 2. kısım *Iran. Philologie*, II,
1, stn. 2355). 545.
Bahrâm IV., 388—399. Yazdigird III., 632—651.
Yazdigird I., 399—420.

Bilhassa Hurmizd I. ve Şâpûr II. arasındaki hükümdarlara âit olan tarihler kat'i olarak bilinmemektedir (bk. Nöldeke *Gesch. d. Perser und Araber*, s. 400 v. dd.). Sülâle Sâsân adlı bir zâtan gelmektedir ki, bunun hakkında tarihî hiç bir şey bilinmemektedir. Şecere sonradan, Dârâ vâsıtası ile, İran efsânevi hükümdar âilesine bağlanıyor. Milâdî III. asrın başlangıcında, İran'da Araakîlerin hâkimiyetleri altında bir çok küçük hükümdarlar hüküm sürüyordu. Bu sülâleler devrine, arap ve İran müellifleri *mulûk al-favâ'if* devri adını vermişlerdir ki, bu tâbire, daha küçük hükümdarlar gibi, Arsakiler (ve Selevkoslar) da dâbil edilmiştir. Böylece İbn Kutayba (*Kitâb al-ma'ârif*, s. 321) bizzat Ardaşîr I.'i *mulûk al-*

favâ'if'ten İştâhîr tâbi hükümdarı olarak sayılmaktadır.

Tabarî'ye göre, aslında Hîr (Şiraz'ın şarkında) hükümdarı olan ve babası Sâsân'da İştâhîr'da dîni vazîfeler ifâ etmiş bulunan Ardaşîr'in babası Bâbak diğer İran küçük hükümdarları zararına hâkimiyet sâhalarını genişletmeğe başladı. Ardaşîr, oğlu Şâpûr'un kısa saltanatından sonra, idâreyi eline almış ve babasının başladığı işe devâm ederek, Araakîlerden Artaban V. (Ardavân)'ı mağlûp edip öldürmüştür (224). Sâsânîlerin idâre merkezi Ktesiphon'u 226'da zaptetmiş olmaları muhtemeldir; bu tarih hânedânın başlangıç yılı sayılır. Fakat bu hükümdarın saltanatı esnâsında İştâhîr âilenin ikamet yeri olarak kalmıştır. Sâsânîler büyük Part kırallarının mirasçısı oldular: Romalılar, sonra da Bizanslılar ile mücâdele ettiler. Sâsânîlerin tarihi husûsunda en emin kaynaklarımız grek ve romalı tarihçiler olduğu için Sâsânî devleti ile garp imparatorlukları arasındaki münâsebetleri tafsilâtli olarak bilmek imkânına sâhibiz. Ardaşîr I. Romalılara karşı taarruza geçti; nisbeten kısa olan sulb devreleri istisnâ edilirse, bu mücâdele hemen-hemen hânedânın sukûtuna kadar devam etti. Eski Sâsânîler genişlemeğe çalışıyorlardı ve Romalılar, bu ilk devir esnâsında şarktaki eyâletleri için uyanık bulunmağa mecbûr oluyorlardı.

Mücâdelenin en mübim mevzûlarından biri Ermenistan idi. Burası, siyâsetini Roma'ya doğru tevehh etmiş bulunan Arsakîlerin bir kolunun hukmü altında olup, erkenden hristiyanlığı kabûl etmiş idi. Ermenistan'a müteallik bir taksim anlaşması aş-yk. 387'de neticelendi. Hristiyanlık şarkî romalılarda devlet dîni olunca, iranlılar ile münâsebetlerde yeni bir unsur zuhûr etti. Şâpûr II., Bahrâm V., Yazdigird II. gibi bir kaç hükümdarın dîni tâkibatı zıddiyetleri kuvvetlendirmeğe vesile oldu. Burada tafsilâtı nakledilmeyecek olan bu muhârebeler, Gibbon'dan Seeck ve Bury (krş. bir de Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der class. Altertumswissenschaft* 2, bk. mad. *Artaxerxes* [Ardaşîr] I.—III., Sapor I.—III., Jezdegerd I. ve II.)'ye kadar, Roma ve Bizans tarihlerine dair yeni eserlerde kâfi derecede yazılmıştır. Bu muhârebelerin en meşhûrları Ardaşîr I. ile Severus Alexander, Şâpûr II. ile Julian arasındaki olup, bu esnâda önce romalılar muvaffakiyetli taarruzlarda bulunmuşlardır; daha sonra Kavâz I. ile Anastasius I. ve Husrav I. ile Justinien arasında da mübim muhârebeler vukû bulmuştur. 50 yıllık bir sulb anlaşması bu son muhârebeyi müteakip aktedildi (562). Hristiyanlar İran imparatorluğunda dîni serbestilerini

elde ettiler ise de, devlet idâresi Ermeni hristiyanlara karşı hemen zecrî tedbirler aldı. Fakat imparator Justin II. iki tarafa âit tasarrufların tahdidinden memnûniyetsizlik duyduğu ve Husrav'e karşı bir takım iddialarda bulunduğu için, düşmanlıklar tekrar alevlendi. Bu muhârebeler devrinin son bölümü o sırada başlar. Husrav müteakip savaşlarda talihsiz çıktı ve aynı şekilde Hurmizd IV.'in zamanında da Bizans orduları muzaffer oldu. Hükümdar tarafından tabkir edilmiş bulunan İran kumandanı Bâhrâm Çübîn, Hurmizd'e isyân etmek için, bu durumdan faydalandı; kendisi aynı zamanda hükümdar olmak istiyordu. Bu karışıklıklar esnâsında Hurmizd iki akrahâsı tarafından katledildi. Fakat oğlu Husrav Bizans ülkesine geçmeğe muvaffak oldu ve kendisine yardım istemek için imparator Maurikios'a baş vurdu. Filbakika, Bizana yardımları sayesinde gâsıbı devirmeğe muvaffak oldu; fakat bu Husrav II. devrinde de, Bizans ile diğer hükümdarlar devrinde olduğu gibi, devamlı bir sulhtan bahsedilemez, zira Phokas tarafından Maurikios'un hal'i ve katlinden sonra, Sâsânîler, kurbanın intikam alıcısı olarak, ortaya çıktılar. Bizanslılar ile yapılan bu son büyük muhârebeye iranlılar önce mühim muvaffakiyetler elde ettiler. Husrav'in orduları, diğerleri arasında, Kudûs ve hattâ Mısır'ı zaptetti. Heraclius zamanında tâlih değişti: babasını, saltanat ve hayâtından mahrûm eden Kavâz II., imparatorun sulb istemeğe mecbûr oldu. Husrav II.'in ölümü ile hâdenan son mühim hükümdarını kaybetti. Kavâz II., kısa ömürlü hükümdarlar (bunlar arasında bir gâsıp: Şahrvarâz ve iki melîke: Bûrân ve Azarmîduht) zümresinin ilki oldu; 632'de, Husrav'in torunu Yazdigird III. tahta çıkınca, ya kadar, bu geçici hükümdarlar, imparatorluğun büyükleri tarafından, çok geçmeden ortadan kaybolmak üzere, birbirleri arkasından tahta çıkarıldılar. Her ne kadar başlangıçta istikrarlı, ve daha iyi bir vaziyetin geleceği sanılmış ise de, Yazdigird III., İran'ın son Sâsânî hükümdarı oldu.

İran hükümdarlığını tehdit eden sâdece Roma ve Bizans'a karşı girişilen harpler değil idi: daha az medenî olan Chionit'ler, Gelan'lar (Şâpûr II. bunlara karşı savaşmak mecbûriyetinde kalmıştı) ve Eftal'ler (Haytâl, doğrusu: Habtâl, bilhassa Bahrâm V. tarafından mağlûp edilmişlerdi) de onun için devamlı bir tehlike olmuşlardır. Fîrûz, bu sonunculara karşı yaptığı savaşta yenilmiş ve hayâtını kaybetmişti; gâlibâ bu hâdiseden sonra, iranlılar Haytâl (Habtâl)'lere bir müddet için haraç vermişlerdir. VI. asrın ortasında Haytâl (Habtâl) tehdidinin yerini türk tehlikesi aldı. Bununla

berâber Sâsânîler hükümdarlığına son veren şimâl göçebe baskıları değil, araplar oldu. Daha hânedânın başlangıcından önce arap kabîleleri Fırat ve Dicle bölgelerine yerleşmiş idiler: Bizans ve İranlılar arasındaki barplar esnâsında her iki taraf da arapların yardımından faydalanıyorlardı. Araplar ile uğraşan ilk hükümdar gâlibâ Şâpür I. olmuştur. Onun Hatra'ya karşı bir savaş yaptığı söylenir. Şüphe-siz Hatra'da aramî bir hânedân buküm sürüyordu; fakat daha o zaman efsâne ile karışan bu hâdise Şâpür'un Kuza'a'lar üzerine yaptığı bir seferin bâtırısı ile karışmıştır. Bunun bepsinin ne kadar karıştırıldığı İbn Kutayba (*Kitâb al-ma'ârif*, s. 322; krş. Eutychius, nşr. Cbeikbo, I, 106)'nin Hatra'ya karşı yapılan bu barbi en iyi bilinen arap-iran rivâyetleri ile tezdad bâlinde olarak, Ardaşîr'in devrine yerleştirmiş olmasından anlaşılmaktadır. Hiç olmazsa Ardaşîr'in Hatra (Dio Cassius, 80, 3) denilen bir şehri muhâsara ettiği tarihi bir bâdisedir. Nihâyet Firdavî (nşr. Macan, s. 1432 v. dd.) bütün tarihi farklı bir şekilde anlatmakta ve bu savaşı Şâpür II. devrinde vukua gelmiş gibi göstermektedir. Hurmizd II. 'in arapları bir mağlûbiyete uğrattığı çok şüphelidir (Nöldeke, *ayn. esr.* [bk. *bibliyografya*], s. 51, nr. 2). Şark rivâyetlerine göre, Şâpür II. arapların amansız bir düşmanı idi. Fakat, Şâpür'un Yamâma'ye ve Medine bölgesine nüfûz etmesi ve esirlere gaddarâne muamele etmesi dolayısı ile Zu'l-Aktâf lakabını alması efsâneneden ibârettir. Hîra arap hükümdarları, Lahmîler, Sâsânî hükümdarlığına tâbi idiler; bunların ebemmiyeti, meselâ Bizanslıların bizmetinde bulunan Ğassânîlerle olan düşmanlıkları dolayısı ile, sâdece Husrav I. ve Bizans arasındaki harpler esnâsında göründü. Onlar öteden beri İran hânedanları ile ilgili bâdiselerde bir rol oynamış idiler. Böylece başlangıçta büyüklerin çoğunun hükümdarlığını tanımadığı Babrâm V. 'in, bilbassa Hîra emîri Nu'mân'ın yardımı sayesinde, bir rakibine galebe çalmış olması muhtemeldir. Husrav I. a.ş.-yk. 570'te, bir İran ordusu ile, habeshîlere karşı Yemen saltanat müddeisi Zî Yazan'ı desteklemek sûreti ile, Arabistan'ın dâhili işlerine de karıştı. Arap rivâyetlerine göre, son Hîra bukümdarı Husrav II. 'e Bahrâm Çübîn'in önünden kaçtığı vakit, yardımda bulunmuş olmalıdır; fakat Husrav II., tabtına yerleşince, Lahmî'yi bapsettirdi ve öldürdü. Rivâyet bu siyasete aykırı olan fiil bu-sûsunda biç bir ciddî sebep verememektedir: Husrav II. 'in kaçışı esnâsında ondan atını esirgemesi veya şahsî bir düşmanın desiseleri, bu hükümdar'ın, Nu'mân'ın mahvına sebep olmuş olmalıdır. Hîra'ya İran hükûmeti vâililer

tâyin etti. Bakr kabîlesinin arap ve İranlılardan tereküp eden Husrav'ın ordusunu. Zü Kâr'da fazla kan dökmeden uğrattığı mağlûbiyet dolayısı ile, Hîra hânedânına son vermenin ne kadar isâbetsiz bir bareket olduğu çok geçmeden anlaşıldı; zira bu yüzden çöl araplarına mâni olan set ortadan kalkmış idi. Lahmîlerin az sonra Sâsânîler devletini deviren büyük islâm fethine karşı İran devletine ne derecede faydalı olup-olamayacağı bakîkaten sorulabilir. Daha 633'te Abû Bakr Irak'a bir ordu göndermiş idi. Bu sefer İran mutlakîyetine karşı bu seri taaruzların (Zincirler harbi, Valaca ve Ullays barpleri, Hîra'nın itâat altına alınması v.b.) başlangıcı bu oldu: bu taaruzlar Kâdisiye (mubtemelen daha 636'da; krş. mad. KADISIYE) mubârebesine münceer oldu. Kâdisiye mubârebesinde İran ordusu imbâ edildi. Bununla berâber İran'ın tamamı ile itâate alınması ancak Nihâvand'da İranlıların bozguna uğradığı tarihte (642) mümkün oldu. Yazdigird III. kaçtı. Bütün gayretlerine rağmen, komşu halklardan müessir bir yardım temin etmeğe muvaffak olamadı. Hükümdarlığın büyüklerinden biri 651'de onu Merv civârında katletti.

Sâsânî devleti derebeyliğe müstenit bir mutlakîyet idâresi idi. Arsakilerden itibaren, Surên'ler, Karên'ler gibi, çok ebemmiyetli bir mevki işgâl eden büyük âileler, kuvvetli bir zâdegân sınıfı teşkil ettiler. Yüksek rubânî sınıfın nüfûzu da aynı şekilde mübim idi. Zerdüştiliğin yeniden bir doğuşu hânedânın doğuşu ile aynı zamana rastlar. Her ne kadar msl. yabudiler ve nestûrîler umûmiyetle rahatsız olmadıysa da, bu din en dar mânâda devlet dini oldu. Bir zerdüştinin başka bir dine girmesi ölümle cezalandırılırdı. Yüksek rubban sınıfının siyâsî nüfûzu, bilhassa Bahrâm V. 'in tabta cûlûsu zamanında, kendini gösterir; rubban sınıfı gâlibâ onun tabt üzerindeki iddîalarını kuvvetle desteklemiş idi. Chr. Bartholomae (*Über ein sasanidisches Rechtsbuch*, *SB Ak. Heid.*, Phil.-bist. kl., 1910; *Zum sasanidischen Recht*, I—IV, *ayn. esr.*, 1918—1922; *Die Frau im sasan. Recht*, Heidelberg, 1924)'nin çalışmaları vâsıtası ile Sâsânîler devrinde medenî hukuk hakkında bir fikre sâbip olabiliyoruz.

Sâsânîlerin tarihi hakkında İranlılar ile Arapların verdikleri mâlûmat bugün kaybolmuş olan orta-farsçada yazılmış kaynaklara istinât etmektedir ki, bunların da gâlibâ en mübimi *Hvatâyname* (yeni fars. *hudâyname*) adını taşıyan eserdir. Taraf tutan bir görüş ile yazılmış olan bu eser, efsânevî kırallar devrini içine aldığı gibi, hâkim hânedânın tarihini de içine almaktadır. Bu eser, bilbassa Ardaşîr'in

ilk faaliyetlerine dâir olmak üzere, tarihi iyi malzeme ihtivâ ediyordu; bundan başka tarihi hikralar burada büyük bir yer tutuyordu. Hükümdarların faaliyetlerine âit rivâyetler çok defa câri efsânevî nşur ile karışıyordu. *Xvatâyname*'in yanında daha az ehemmiyette tarîbî eserler de vardır; bunlar arasında şunlar sayılabilir; bize kadar gelmiş bulunan *Karnâmak-i Artahşatr-i Pâpakân* (trc. Nöldeke [Göttingen, 1878]; metin bir çok defalar basılmıştır, meselâ Bombay, 1896, 1899, 1900), arapça ve yeni-farsça metinlerde bulunan akislerine bakılarak, yeni te'sis edilebilecek olan Babrâm Çübîn bakkındaki hacimli tarîbî bir roman (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 474 v.d.; A. Christensen, *Romanen om Bahrâm Tschöbîn*, 1907). Aynı neviden peblevice eserler, İbn al-Mukaffa' 'nın *Hvatâyname*'i gibi, erkenden arapçaya tercüme edilmiştir; diğer taraftan yeni-farsça ile yeniden işlenmiş eserler de vardır ki, tamâmiyle mutâbık olmamakla berâber, Firdavî ile Sâ'alibî (Nöldeke, *ayn. esr.*, mukaddime, s. XIV v.dd.; *ayn. mll.*, *Das iranische Nationalepos*, s. 5 v.dd.; Sâ'alibî, nşr. Zotenberg, s. XXIII v. dd., XLIII; V. Rosen, *K voprosu ob arabskikh perevodaĥ Hudâyname*—*Hudâyname*'nin arapçaya tercümesi mes'lesine dâir, *Vostochniya zametki* [Petersburg, 1895], s. 153—193; Zotenberg, *ayn. esr.*, s. XLIII, not 3 'nin eserleri bunlara dayanmaktadır. İbn al-Mukaffa' 'nın eski arapça tercümesi de kaybolmuşsa da, Tabarî, Mas'ûdî, Dînavarî gibi arap tarihçilerinin eserlerinin Sâsânîler tarihi ile ilgili parçaları içinde bunun akisleri görülür. Bizzat bu müelliflerin İbn al-Mukaffa' 'nın eserinden ne dereceye kadar faydalandıkları bilinmemektedir. Hânedânın tarihi bakkında İbn Kutayba (*Kitâb al-ma'ârif*) ve Eutychius'da bulunan mâlûmat, diğer tarihçilerin mütalarından farklı olarak, birbirine uymakta ve husûsî bir vasıf arz etmektedir; battâ bu iki müellif çok defa kelime-kelime birbirine uyar. Nöldeke'ye göre, ihtimal her iki müellif de İbn al-Mukaffa' 'nın asıl kendi eserinden faydalanmışlardır (*Gesch. der Perser*, s. XXI); diğer tarihçiler asıl eserin yeniden kaleme alınmış şekillerinden istifâde etmiş olmalıdırlar (krş. Sâ'alibî, nşr. Zotenberg, s. XLIII). Raşîd al-Dîn (*Cami' al-tavâriĥ*) ve Kazvinî (*Tarih-i guzida*) gibi, bir kaç muabhar İranlı tarihçi de Sâsânîler hakkında bir bölüm te'lif etmişlerdir. Her ne kadar bu nev'in bölümleri içinde msl. İbn al-Balâhî'nin *Fârs-nâma* (*Gibb Memorial*, yeni seri I, krş. s. XXIII)'sinde olduğu gibi, başka yerde rastlanmayan tafsîlât bulunabilir ise de, bu nevî çalışmalar amûmiyetle müstakîl bir kıymet taşımaz.

Bu bukümdarlar ile çevrelerine âit *adab* kitaplarında bulunan kıssa ve fıkraların büyük bir kısmı bu tarihi mütalardan çıkmış olmalıdır. Bunlar msl. Mas'ûdî'nin *Murûc*'unda toplanmış olan hikâyeler içinde nâdir değildir. Hattâ aslında bikâye edebiyâtına âit olan *Marzbân-nâma* Husrav I. (Anüşîrvân)'e ve vezîri Buzuremîr'e âit bir çok hikâyeler ihtivâ eder. Manzûm edebiyatta, diğerleri arasında, Nizâmî [b. bk.]'yi zikretmek gerekir; bu şâir güzel eserlerinin malzemesini Sâsânîler devrinden almış ve mutâd olarak kabûl edilen rivâyetlerden ayrılmıştır; nitekim *Haft paykar*'de Bahrâm Gûr (Bahrâm V.)'un mahâretli atışının bikâyesi Firdavî ve Sâ'alibî'den tamâmiyle farklı bir şekilde anlatılmıştır; bu son ikisinde destanın daha kaba ve şüphesiz daha eski şekli bulunmaktadır. Bu mütaların zamanla bir çok değişikliklere uğradığında şüphe yoktur. Bu mütalar, aynı zamanda, İranî esâs yanında, eski şâb-nâmelerde bulunmayan arap unsurlarını da almış olmalıdır. Takribî de olsa, bu malzemeler bütünü içinde bir tefrik ameliyesi yapmak mümkün değildir. Firdavî'de veya Sâ'alibî'de şu veya bu vak'a'nın yokluğu badd-i zâtında bir mîyar teşkil etmez; bu iki müellif de orta farsçada yazılmış asıllardan değil, sonraları yazılmış olan rivâyetlerden faydalanmışlardır. Diğerleri arasında, muhakkak sûrette, eski ve asıl olanlar hânedânın kurucusunun tarihi, canavar bir at tarafından öldürülen Yazdigird'in ölümü hikâyesi, Bahrâm Gûr'un av ve kadın hikâyeleri, Aftal'lara karşı yapılan harpte Fîrûz'un ölümü, Anüşîrvân'a âit hikâyelerin çoğu, Hurmizd IV. 'in sukutu, Babrâm Çübîn'in ayaklanması ve mahv oluşu, oğlu Kavâz (Şîrûya)'ın tahriki ile, katline kadar Husrav II. (Parvîz)'in tarihidir; diğer taraftan aslında Sâsânîler devri tarihi vak'alarının, msl. Fîrûz'un ölümünden sonra cereyan eden hâdiselerden bahsederken, Nöldeke (*Iran. National-epos*, § 9)'nin işaret ettiği gibi, efsânevî devirlere nakledilmiş olan bu çeşit bikâyelerin mevzuunu bazırılmış olmaları mümkündür. Aynı zamanda umûmî olarak tarihlere atfedilen vak'aların efsânevî hükümdarlara âit bikâyeler arasında yer aldıkları vâkîdir; böylece Firdavî (nşr. Macan, s. 1497 v. dd.)'de rastlanan Babrâm Gûr tarafından verilen şarap içme yasağı bakkındaki rivâyet Sâ'alibî (s. 149, krş. s. XXIX) tarafından Kaykubâd'ın devrine nakledilmiştir. Tanınmadan düşman memleketine giden bukümdarlara (Şâpür II., Babrâm Gûr) âit o kadar revağta olan mevzuu gösteren hikâyeler eski zaman rivâyetlerine âittir. Diğer mevzûlar, belki daha sonra, kısmen araplar vâsıtası ile, idbâl edilmişlerdir: Sayf b. Zî Yazan'ın Kaykubâd ile münâsebetinden bahseden rivâyet ile Hatra

mubâsarası efsânesi bu nevidendir. Bahrâm Gûr ve Husrav'e izâfe edilen hikâyeler arasında Hîra hükümdarlarının mühim bir rol oynamaları (Bahrâm Gûr'un cülûsu, Husrav'in Bahrâm Çübîn'in önünden kaçışı) rivâyetleri arap unsurlarından tamâmiyle temizlenmiş değildir ve bu unsur aynı zamanda hükümdarların darbı mesel bâline gelen sözlerine karışmış olabilir. Msl. Sa'âlibî (s. 510)'de bulunan bukûmdar Narsay'ın sözü (*va kâna lâ yarkabu ilâ buyût al-nîrân, fa'izâ kâla lahu fî zârika, kâla: kad şağalanî hîdmatu 'llâhi 'an hîdmat al-nâr*) gibi bir sözde muhakkak sûrette bâl böyledir.

Haklarında rivâyetlerin bize en çok tafsilât bıraktığı bukûmdarlar tarih bakımından en mühim olanlardır: Ardaşîr I., ilk iki Şâpûr, Husrav I. ve II; bununla beraber, Babrâm V. bakıkatte büyük bukûmdarlara dâbil değildir. Şu veya bu hükümdar hakkında söylenecek bir şey olmadığı vakit, gâlibâ eski bukûmdarlar kitabı, hükümdarın cülûsunda söylediği sözleri ve benzer şeyleri tekrar etmekle iktifâ eder. Bilbassa hükümdarların sözleri ve vecizeleri zarif üslûp numûneleri sayılırdı (Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, a. XVIII; Sa'âlibî, nşr. Zotenberg, s. XV. Bu sonuncuda, s. 481'de, Ardaşîr I.'in ayrıca bitâbet kabiliyetine sâhip olduğu görülmektedir). Fakat gâlibâ arap belâgati buraya da sızmıştır: biç olmazsa Dînavarî (*Kitâb al-ağbâr al-tivâl*, s. 77 v. dd.)'de Hurmîz IV.'ün cülûs nutku bir İran kaynağından ziyâde, bir arap kaynağından geldiği intibâhı vermektedir (krş. bir de Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, s. 326 v. dd.).

Bibliyografya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), II, 813 v. dd.; al-Dînavarî, *Kitâb al-ağbâr al-tivâl* (nşr. Guirgass-Kratschkowski), s. 44 v. dd.; al-Sa'âlibî, *Histoire des rois des Perses* (nşr. ve trc. H. Zotenberg), Paris, 1900, s. 473 v. dd.; al-Mas'ûdî, *Murâc al-zahab* (Paris tab.), II, 151 v. dd.; Hamza al-İşfabânî, *Târîh* (nşr. Gottwaldt), s. 14 v. dd., 27 v. dd., 44 v. dd.; İbn Kütayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 321 v. dd.; Eutyehius, *Annales* (nşr. Cbeikho), I, 10 v. dd. (Roma-Bizans hükümdarları tarihi ile birlikte); al-Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Houtsma), bk. *fihrist*.

Yeni eserler (umûmî veya Roma-Bizans tarihi çalışmaları hâric): J. Malcolm, *History of Persia* (1829), I, 69 v. dd.; K. Patkanean, *Opit istorii dinastii Sasandinov po svedeniyam soobşçaennim armjanskimi pisatellyami* (1863, Ermeni müellifleri tarafından verilmiş mâlûmâtâ göre bir Sâsânî hânedânı tarihi denemesi); K. A. İnostran-

tsev, *Sasanidskiye etudi* (Petersburg, 1909); G. Rawlinson, *The seventh great oriental monarchy* (1876); F. Spiegel, *Erânische Altertumskunde* (1878), III, 231 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879); F. Justi, *Geschichte des alten Persiens* (Berlin, 1879), s. 177 v. dd.; ayn. mll., *Grundriss der iran. Philologie* (1896—1904), II, 512 v. dd.; Th. Nöldeke *Aufsätze zur Persischen Geschichte* (Leipzig, 1887), s. 86 v. dd.; J. Darmsteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse* (Paris, 1885), s. 27 v. dd.; P. M. Sykes, *A History of Persia* (London, 1915), I, 422 v. dd.; A. v. Gutschmid, *Geschichte Irans* (Tübingen, 1888), s. 156 v. dd.; G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Hira* (Berlin, 1899), tür. yer.; G. Cbalateanc, *Armjanskje Arşakidi „Istorii Armenii“ Moysesa Horenskago* (Moskova, 1903) bilhassa s. 366 v. dd.; A. D. Mordtmann, *Erklärung der Münzen mit Pehlevi-Legenden* (ZDMG, 1854, VIII, s. 1 v. dd.); E. Thomas, *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins* (London, 1868); ayn. mll., *Numismatic and other antiquarian illustrations of the rule of the Sasanians in Persia* (London, 1873); E. W. West, *Sassanian Inscriptions explained by the Pahlavi of the Parsis* (JRAS, N. S., IV, 357—407); J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire perse sous la dynastie Sasanide* (Paris, 1904); A. Christensen, *L'Empire des Sasanides. Le peuple, l'état, la cour* (Kopenhagen, 1907; *Det Kgl. Danske Vidensk. Selskabs Skrif-ter*, seri 7., Hist. og Filos. Afd I); E. Herzfeld, *Paikuli, Monument and inscription of the early history of the Sassanian Empire* (Berlin, 1924); [en yeni bilgiler ile tam bir bibliyografya için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Paris, 1946)].

(V. F. BÜCHNER.)

SATALYA. SATALIA, bâzı orta çağ garp kaynaklarında (Venedik, Cenova v.b.) Antalya şehrine verilen isim. [Bk. mad. ANTALYA].

SATİH B. REBİA. SATİH B. RABİA, İslâmiyetten önce Arabistan'da efsânevî bir kâbîn (kâhin); an'ane onu İslâmiyetin meydana çıkması ile alâkalı gösterir; gerçekte, bikâyelerin ekserisinde berâber görüldüğü ortadan bölünmüş bir insana (*şikk al-insân*; bk. van Vloten, *WZKM*, 1893, VII 180 v. d.) benzeyen şeytânî bir canavarın insanlaştırılmasından başka bir şey olmayan diğer kâhin Şikk al-Şa'bî gibi, tamâmiyle efsânevî bir şahsiyet babis mevzuudur. Adı „yere basılıp yapılmış ve uzuvlarının zayıflığından dolayı aya-

ğa kalkamaz“ mânasına gelen Saṭīḥ (*Lisân*, III, 312) kemik ve adaleden mahrum, hilkat garibesi gibi bir varlık olarak tasvir edilir; başsız olup, insan yüzü gibi olan yüzü göğsünün ortasında idi; hurma yapraklarından ve dallarından yapılmış bir yatak üzerinde yerde yatıyordu ve yerini değiştirmek istediği zaman „halı gibi“ yerde yuvarlanıyordu; yalnız kızdığı veya kendisine ilhâm geldiği vakit, şişiyor ve ayağa kalkıyordu. Her ikisini de, bir babası olmadan, kâhine Turayfa'nın (sözde, Yemen de Ma'rib [b. bk.] seddi felâketini önceden haber veren ve aynı adı taşıyan kabilenin cediti olan 'Amr al-Muzaykiyâ'nın karısı) ölümünden önceki gecede doğmuş olarak gösteren efsâne ile, Saṭīḥ'in Şikk ile benzerliği daha ziyâde tebârüz ettirilmiştir: Turayfa, son nefesini vermeden önce, sözde yeni doğmuş iki hilkat garibesini yanına getirtmiş ve ağızlarına tükürerek (sihrî kuvvetlerin naklinin mütâd ve mâlûm vetîresi), kâhinlik (*kihâna*) sanatında bunları kendisinin balefi ilân etmiştir.

Bilhassa efsânevî olan bu husûsiyetlere rağmen, arap nesep rivâyeti, ona bir ad ve baba (Rabî'a b. Rabî'a b. Mas'ûd b. Mâzin b. Zî'b) isnât ederek, kendisini nesep cedveline dâbil etmekten vaz geçmemiştir; bu nesep onu Azd kabilesinin Gassânî koluna (nitekim nesepçiler Şikk'i Banî Ba'ila'nın bir kolu olan Banî Şa'b'a bağlamıştır) ve dâba açık olarak, Banî Zî'b'e bağlamaktadır (İbn Durayd, *İstikâk*, s. 286, 10—13; Wüstenfeld, *Genealog, Tabellen*, II, 16; başkalarına göre, Banî Zî'b'in Rabî'a kabile birliğinin bir kısmı olan 'Abd al-Kays kabilesine mensûp olması gerekir); öyle görünüyor ki, tarîbî bir devirde, Saṭīḥ'in neslinden geldiğini iddia eden küçük bir Azd kabilesi bile mevcûd olmuştur (Abû Hâtim al-Sicistânî, *Kitâb al-mu'ammârîn*, s. 3. ve Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, II).

Saṭīḥ'in adının karıştığı efsânevî bikâyeler arasında bâzıları tarih öncesi ile alâkalıdır ve Saṭīḥ'i uydurma da olsa, her türlü tarîb ve zaman çerçevesi dışında, kâhin ve hakem (*hakam*) olarak hareket eder gösterir; bâzan Nizâr'ın oğulları (Mu'zar, Rabî'a, İyâd, Anmâr) arasında babalarının mirâsını taksim eder (*İkd*, I. ve 2. tab., II, 46 = 3. tab., II, 46 v. d. = 4. tab., II, 39); bâzan Şikk ile birlikte, al-Zarîb al-'Advânî (Wüstenfeld, *Gen. Tabellen*, D, 13; tarafından Şakîf'in cediti olan ve al-Zarîb'in kızını kendisine vermeğe mecbûr kaldığı Kaşi'nin gerçek mevkii hakkında fikri sorulur (*Agânî*, I. ve 2. tab., II, 75). Ya'kûbî (nşr. Houtsma, I, 288 v. dd.)'de, Peygamberin dedesi 'Abd al-Muṭṭalib'in al-Ta'îf civârında bulmuş olduğu Zü'l-Hârâ kuyusunun mülkiyeti hakkın-

da, onunla al-Kilâb ve al-Ribâb adlı Kays'in kolu olan kabîleler arasında çıkan ibtilâfta bu-küm veren odur; fakat aynı bikâyenin muvâzî rivâyetleri bakemin adını zikretmez veya ona başka bir kâbinin adını, Salama b. Abî Hayya al-Kudâ'î'yi verir (Maydânî, *Am-sâl*, 1284, tab., I, 36=1310 tab., I, 30; Yâkût, nşr. Wüstenfeld, IV, 629; *Lisân*, XIII, 283).

Başka iki bikâye, bilâkis tamâmiyle İslâmî bir damga taşır: kaynaklarını zikretmeyen İbn İshâk tarafından nakledilen birincisine göre, Lahmî reisi Rabî'a b. Naşr tarafından, kendisini korkutan bir rüyâ hakkında, ber zaman olduğu gibi, Şikk'in yanında fikri sorulan Saṭīḥ, ona cenûbî Arabistan'ın babaşlar tarafından istilâ edileceğini ve bunların dışarı atılmaları ile, kısa bir İran hâkimiyetinden sonra, buranın bir peygamber (Muhammed) tarafından fethedileceğini haber verir. Bu kehânet sonunda Rabî'a b. Naşr oğlu 'Amr'ı kabilenin başında İran bukûmdarının yanına gönderir; o da bunları Hîra'ye yerleştirir; bu rivâyet Lahmî sülâlesinin kurulması hakkındaki „Cenûbî Arabistan“ rivâyetidir (krş. G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Hira*, Berlin, 1899, s. 39). Dâba çok yayılmış olan ikinci rivâyet, sözde 150 yaşına ulaşmış olan ve bakında İslâm tarîbî an'anesinde hiç bir bilgi bulunmayan Hânî al-Mahzûmî adlı bir şabsa (bk. İbn Hâcar, *İşâba*, Kabira tab., VI, 279, nr. 8929 çıkmaktadır; bu rivâyet al-'âm al-nubuvva, yâni Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğunu te'yit eden hârikulâde işâretler zümresinin bir kısmını teşkil eder. Peygamberin doğduğu gece bütün İran bukûmdarlığında fevkalâda hâdiseler olur: bukûmdar (Kisrâ Anûşîrvân) muğ'larından bir açıklama elde edemeyince, Hîra hükümdarı al-Nu'mân b. al-Munzir'den (tarîb yanlışlığı!) bunları izâb edebilecek birini kendisine göndermesini ister; al-Nu'mân 'Abd al-Masih b. Buḳayla al-Gassânî (bunun hakkında bk. *Kitâb al-mu'ammârîn*, s. 38; Caetani, *Annali dell' İslâm*, II, 935 [h. 12 yılı, § 165], IV, 657 [h. 21 yılı, § 328])'yi gönderir; bu şahıs da, hârikalar için bir izâb bulamayınca, çölde oturan dayısı Saṭīḥ'in yanına gider. Onu ölmek üzere bulur ve seslenmesi cevapsız kalır; fakat yeğeni, manzûm olarak kendisi ile konuşunca, kâhin İran imparatorluğunun yakın sukûtunu ve araplar tarafından fethedileceğini v.b. haber verir. Saṭīḥ, kehâneti sona erince, ölür.

Saṭīḥ, gelecek hakkındaki bilgisini kendisine alışık olan bir rûbtan (*ra'i*, bk. *IA*, VI, 72) aldığını tasdik ediyordu; bu rûh, sözde, Allah'ın Sînâ dağı üzerinde Mûsâ ile konuşmasını gizlice dinlemiş ve bunun bir kısmını Saṭīḥ'a

bildirmiştir. Burada ilâhî sözü gizlice dinleyen cinler hakkındaki âyetin (Kur'an, LXXII, 2) te'siri fark edilmektedir.

Arap tarihçilerinin Satîh'in kaç yaşına kadar yaşadığı hakkındaki besapları tahîî sırf bayâl mahsûlûdür; doğumunu Ma'rib seddinin yıkılması zamanına ve ölümünü Peygamberin doğumu zamanına tesâdüf ettirenler ona 600 yıllık bir ömür vermektedirler. Rivâyeti hissedilir bir şekilde haşkalarından ayrılan Abû Hâtim al-Sicistânî (yk. bk.), onun hilkat garîhesi olmasından bahsetmez, yerini Bahrayn'de gösterir v. b.) onu Himyar hükümdarı Zû Nuvâs zamanında ölmüş gösterir ve bunun neticesi olarak, onun Kîsrâ Anûşîrvân için kehânetini bilmemektedir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden haşka, İbn Hişâm, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 9—12; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 911—914, 981—984 (Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 254—257); Lisân, III, 312 v.d. (Tabarî'nin metnine âit nüsha farkları ile); Dînavarî, *Kitâb al-ahbâr al-tivâl* (nşr. Guirgass), s. 56; *al-İkâd al-farîd*, I, ve 2. tab., I, 133 v.d. = 3. tab., I, 100 v.d. = 4. tab., I, 94 v.d.; al-Sarîşî, *Şarh al-Makâmât al-harîriya*, 2. tab., I, 216 v.d. (18. makâm'a'nın şerhi); Diyârîhakrî, *Târîh al-hamîs*, I, 227 v.d.; al-Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 364; Kazvîni, *Acâib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 318 v.dd.; İbn Halkikân, *Vafayât al-a'yân*, 2. tab., I, 303 = 3. tab., I, 370 (nşr. Wüstenfeld, nr. 212); al-Damîrî, *Hayât al-hayavân*, 1. tab., I, 46—49 = 2. tab., I, 43 v.d.; Freytag, *Arabum proverbialia*, I, 160; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 96—97; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, I, 134 v.dd.

(G. LEVI DELLA VIDA.)

SATİH B. RABİA. [Bk. SATİH B. REBİA.]

SAUL. [Bk. TÂLÛT.]

SAVA. [Bk. SÂVE.]

SAVÂD. [Bk. SEVÂD.]

SAVÂKİN. [Bk. SEVÂKİN.]

SAVBÂN B. İBRÂHİM. [Bk. ZU 'L-NÜN.]

SAVC-BULAK. [Bk. SAVUÇ-BULAK.]

SAVCI. SAVCI, Osmanlı hânedânının ilk zamanlarında yaşamış bâzı şehzâde ve şahısların adıdır. Kelimenin aslı ve istikakı hakkında şüphe ve tereddütler izbar edildiği gibi, *Sâve* (*sâva*, *şâva*) kelimesinden yapılmış bir sıfat şeklinde, *Sâvecî* (*sâvacî*, *şâvacî*) olarak okunduğu da vâkidir (krş. Redhouse, Zenker, Barbier de Meynard, Şemseddin Sâmî; *El*, mad. SAWDJ). Ancak *Kutadgu bilig*'de „söz, haşer“ mânâsında kullanılan

türkçe *sav* ve bundan teşkil edilmiş olup, „haşer getiren, müjdecî, peygamber“ mânâsında geçen *savcı* kelimeleri, bu şahıs adının aslı ve menşei hakkında bizi aydınlatmaktadır. Diğer taraftan *sav* kelimesi hu mânâda Turfan metinlerinde de geçmektedir (krş. V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan SPAW*, 1910, XV, 302, 4). *Savcı* kelimesi bir çok türk lehçelerinde kullanıldığı gibi, ez-cümle şark türkçesinde, dâmat tarafından „geline gönderilen haberci“ mânâsına, *savcı hatun* şeklinde görülür (krş. H. Kâzım, III, 30; Süleyman, s. 183). *Savcı*, şabis adı olarak, XIV. asırda, Anadolu'daki moğul aşiretlerinde de geçmektedir. Msl. Murad I.'ın Karamanlılar ile yaptığı savaşta Turgud kuvvetlerinin başında *Savcı Ağa* adında bir kumandan (krş. Neşrî, *Cihân-nümâ*, neşr. Teschner, Leipzig, 1951, s. 62) Yıldırım Bayezid devrinde de „*Savcı oğlu Ali Bey*“ (krş. Bibiştî, *Tarih*, British Museum, nr. 7869, var. 48) görülmektedir. Osmanlı hânedânına mensûp bu isimdeki şeh-zâdeler şunlardır:

I. *Savcı Bey* (Saru-Yatı, Suru-Batı, Saru-Balı, Saru-Tay, Saru-Bay), Ertuğrul Gâzî'nin küçük oğlu ve hânedânın kurucusu Osman Gâzî'nin kardeşi idi. 1288 yılında vefât etmiştir. Adı en eski kaynaklarımızda umûmiyetle Saru-Yatı (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Sâdeddin) olarak geçerse de, yine XV. asır kaynaklarımızdan olan Oruç Bey tarihinde Saruntı ve Saru-Tay (neşr. Franz Bahinger, Oxford nüshası, s. 6, 7 ve Cambridge nüshası, s. 82), *Câm-ı Cemâiyîn*'de de Saru-Tay (Hasan h. Mahmûd Bayâtî, nşr. Ali Emîrî, İstanbul, 1331, s. 43) şeklinde hülunmaktadır. Ancak gerek Oruç Bey tarihi, gerek *Tâc al-tavârih* hunun diğer adının da *Savcı Bey* olduğunu açıklamaktadırlar (Sa'd al-Dîn, I, s. 14; Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 6. Krş. bir de şahıs adı olarak kullanılan Saroltu, bk. Nemeth *A Honfoglaló Magzarság kialakulása*, Budapest, 1930, s. 288). Babası Ertuğrul'un kahilesi ile, yurt tutmak üzere, Anadolu'ya geldiği zaman, kendilerine yer göstermesi ricâsı ile, Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn Kay-kubâd nezdine elçi gönderilmiş olmasından dolayı (krş. İdris Bitlisi, *Hest bihişt*, Topkapı yazmaları, H. nr.: 1655, 28b; Oruç Bey, *göst. yer*, s. 6; Sa'd al-Dîn, *ayn. esr.*, I, 14; *Câm-ı Cemâiyîn*, *göst. yer.*), ona *Savcı Bey* denildiği kuvvetle muhtemeldir. *Savcı Bey*'in Ertuğrul Gâzî devrindeki gazâlarda ve savaşlarda mübim roller oynadığı muhakkak ise de, kaynaklarda buna dâir sarîh bir bilgi yoktur. Babalarının ölümünden sonra ise, büyük kardeşi Osman Bey'in idâresinde Söğüt havâlisindeki savaşlara kat-

ıldı. Aşfretin başına geçmek husûsunda, büyük kardeşine karşı bir iddia ve rekabete giriştiğine de şâbit olmuyoruz [bk. mad. OSMAN], bilâkis, İbn Kemâl'in de kaydettiği gibi, iki kardeşi, Gündüz Bey ve *Savcı Bey*, Osman Gâzî'nin hizmetine girmişlerdir (hk. Necih Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı tarhi*, s. 572). Civar-daki rum tekfurları ile yapılan mücâdeleler es-nâsında, evvelâ 1284'te İnegöl rum hâkimi ile vukû bulan bir savaşta *Savcı Bey*'in oğlu Bay-Hoca (Koca' şehit düştü) (*Hest bihişt*, 50b). Osman Gâzî'nin 70 muhârip ile savaşmak üzere yola çıktığını haber alan İne-Göl tekfuru yol üzerindeki derbende pusus kurarak, kanlı bir çarpışmaya yol açmış ve bu müsâdemede *Savcı Bey*'in oğlu ve Osman Bey'in yeğeni Bay-Hoca şehit olmuştur ki, hunun, yakında hulunan Hamza-Bey köyü arâzisindeki harâp kervansaray civârında medfûn olduğunu, ez-cümle, Âşık Paşa-zâde (s. 5)'den öğreniyoruz. Bu hâdiseden ür-ken İnegöl tekfuru Osman Bey aleyhine Karacabisar tekfuru ile ittifak edip, Flanos adlı bir kumandanın idâresinde, Domanîç derhendine kuvvet sevk etmiş idi ki, daha önce hunu hesaplayan Osman Gâzî bu geçidi tutmuş ve müt-tefik kuvvetleri ile, geçidin ilerisinde, İkizce denilen bir yerde (Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* trk, tre., I, 101'de: Erice ve eski adı ile Agrilum) vukûa gelen muhârehede *Savcı Bey* de bir çam ağacı dihinde şehit düşmüştür (1288). Bu çam ağacında sonradan halk kandil yak-mağı âdet ettiği için, ağaca „kandilli çam“ denildi. *Savcı Bey*, Söğüt'te bahası Ertuğrul Gâ-zî'nin türhesinde defnedilmiştir. Neşrî'nin bu münâsebetle ilâve ettiğine göre, Selçuklu sultanı *Savcı Bey*'in şehâdetini öğrenince, Karacabisara karşı harekete geçilmesini Osman Bey'e hildirmiş ve bu hisarı bunun üzerine feth edilmiştir (*Cihân-nümâ*, s. 86).

II. *Savcı Bey*'in Osman Gâzî'nin diğer bir oğlunun adı olduğunu Âlî, *Kunh al-ahbâr* (V, 26)'da bildirmekte ve onun kahraman bir asker hulundüğünü helirtmekte ise de, diğer kaynaklarımızda Osman Bey'in böyle bir oğlu olduğu hakkında açık kayıtlara rastlanmadığı için, hunun mevcûdiyeti ve tarihî şahsiyeti meşkûktür. Hat-tâ bizzat Âlî'nin diğer bir kaydı da bizi bu busûsta tereddüde düşürecek mâhiyettir. (*Kunh al-ahbâr*, s. 67). *Sicill-i osmânî*, belki de Âlî (I, 37)'ye dayanarak, Osman Gâzî'nin bu nâm-da bir oğlundan ve o devirde ümerâdan olup, bir muhârebeye şehit düştüğünden bahsediyor-sa da, bunun *Savcı Bey*'in oğlu Bay-Hoca ile karıştırılmış olması mümkündür. Diğer taraf-tan, Orhan Gâzî vakfiyesinde (bk. Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19) isimleri sıralanan Osman Gâzî'nin çocukları arasında *Savcı Bey* kayde-

dilmemiştir. Necih Âsım-Mehmed Ârif (s. 596 v.d.)'in, Hayrullah Efendi tarihine (II, 12) atfen, Osman Gâzî'nin, Köprü-Hisar fethini (1302) müteâkip, İlhanlı bukûmdârî Gâzân Mahmûd Han'ın emrine imtisâlen ve diğer Anadolu heyliklerinin yaptığı gibi, Anadolu vâlisi Çohan Bey'in maiyetine bir müfreze ile gönderdiği *Savcı Bey* adındaki oğlundan hahs-ederlerse de, kaynağını hilmedikimiz hu mâlû-mat da tereddüt ve şüphe ile karşılanırsa ye-ridir. Uzunçarşılı'nın, atıf yaparak, son zaman-larda neşrettiği Osmanlı hânedânı şeceresinde de (*Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, I, 2) *Savcı Bey* adında Osman Gâzî'nin bir oğlu gösteril-mişse de, hunu bir zühûl olarak kabûl etmek de mümkündür veya Âlî'nin yahut daha başka bir kaynağın kaydına istinâden, zikredilmiş ol-ması ibtimâlî mevcuttur.

III. *Savcı Bey* (1364?—1385), Murad I.'ın bir oğlunun adıdır. Doğum tarihi hakkında her hangi bir kayda rastlanmadığı gibi, kardeşleri Bayezid ve Yâkuh Çelehî'ler ile aynı anneden doğma kardeş olup-olmadığı da hîlinmemekte-dir. Ancak İdris Bitlisi Yâkuh Çelehî'yi orta-nca oğul ve *Savcı Bey*'i de küçük oğul olarak gösterir (*Hest bihişt*, Topkapı sarayı kütüp. Hazine kütüp., nr. 1655, 166a; Âlî'nin *Kunh al-ahbâr*, V, 67'de *Savcı Bey*'i hüyük oğul olarak göstermesi hakikate ve vâkialara uymamaktadır). En hüyük kardeşi Yıldırım Bayezid'in 761 (1360)'de doğduğu [hk. mad. BAYEZİD I.] ve her 3 kardeşinin de hîrlikte 767 (1365)'de sünnet düğünlerinin Bursa'da yapıldığı (Sa'd al-Dîn, I, 82) hîlindîğine göre, *Savcı Bey*'in Murad I.'ın ilk hükûmdarlık se-nelerinde doğduğu kabûl edilebilir. Filhakika Murad I., Rumeli'de yeni fûtûhâta çıkmadan önce, Bursa'da, Çekirge'deki câmi, medrese ve imâretinin temelini atmış ve aynı zamanda üç oğlunun sünnet düğünlerini debdebeli bir şe-kilde, ulemâ ve meşâyîhe değerli hediyeler ver-mek sûretiyle, ierâ ettirmiş idi. *Savcı Bey* hak-kında eski vekâyî-nâmelerimiz ya hiç bilgi ver-memekte (msl. Âşık Paşa-zâde, Oruç Bey, Neş-rî ve diğerleri) yahut da sâdece, *Savcı Bey* is-yânı ile ilgili olarak, pek az mâlûmat vermek-tedirler (msl. İdris Bitlisi, Sa'd al-Dîn, Âlî gi-bi). Diğer taraftan *Savcı Bey*'den bahseden Bizans kaynaklarında ise, hem hu şeh-zâdenin adı, bem de isyânın tarihi ve yeri üzerinde Os-manlı kaynaklarından çok farklı buluntılar bu-lunmaktadır. Bu arada Franzese, Musa Çelehî adını verir. Dukas da *Savuçio* adını zikretmekle berâber, isyânın Gündüz (Kunduj) tarafından yapıldığını söyler, Chaleocondyle ise, daha sıh-batlı olarak, *Savuz* adını yazar. Kezâ Franzese ve Dukas bu isyân hakkında her hangi bir tğ-

rih vermedikleri gibi, Chalcocondyle de bundan 1374 senesinden evvelki bir vak'a gibi bahseder ki, bu takdirde 10 yaşından küçük bir çocuğun isyanını kabul etmek icâp edecektir. Her hâlde, bu gayr-i tabiiğin farkında olan Hammer, hâdisenin cereyanını, bu 3 Bizans tarihçisine istinâden, anlatmakla berâber, Osmanlı vekayi-nâmelerinin kaydettiği tarihi esâs tutmuş, Zinkeisen ve Babinger de buna tâbî olmuşlardır (krş. Chalcocondyle, *L'histoire de la décadence de l'Empire grec et établissement de celui des Turcs*, frans. tre., Paris, 1863, I, 24 v. dd.; Franz, türk. tre. Mirmiroğlu, s. 47; Ducas, türk. tre. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 26; Hammer, türk. tre. I, 232, EI, mad. SAWDJI; Zinkeisen, GOR, I, 237 v.d.). Diğer ihtilâflı nokta isyân mahallî olarak Bizans tarihçilerinin Rumeli'de şarkî Trakya bölgesini, Osmanlı tarihçilerinin ise, Bursa civârını göstermeleridir. Franz ve Chalcocondyle, Savaş Bey'in babası tarafından Rumeli'deki bölgede muhafız ve kumandan bırakıldığı esnâda (Dukas böyle bir vazifeden de bahsetmiyor), imparatorun oğlu Andronikos ile anlaşmasını ya her ikisinin, babalarının tahtlarını ele geçirmek maksadı ile, isyân ettiklerini, topladıkları taraftarları ile bulundukları mevkîlere hâkim olduklarını, bu durumdan evvelâ haberdâr olan Osmanlı hükümdârının imparatoru âsilere karşı müşterek harekete davet ettiğini, onun da oğlunu en şiddetli cezâlara garptıracağı hakkında kuvvetli vaidlerde bulunarak, tehâlik ile bunu kabul eylediğini, neticede, İstanbul'dan uzak olmayan bir yerde (Appieridium) karargâhlarını kuran Savaş Bey ve Andronikos üzerine pâdisâhın hareket ederek, onları Dîmetoka kalesine kapamağa mecbûr bıraktığını, sonra da her ikisini gözlerine mil çekmek sûretiyle, cezâlandırdığını bildirirler ve ayrıca Chalcocondyle hâdiseyi acıklı bir şekilde bürüyerek, daha bâzı tarafgirâne tafsilât verir ki, tarihî hakikatlere ne derecede uyduğu bilinmeyen bu mâlûmâtı, Hammer de aynen nakletmiştir (Chalcocondyle, *göst. yer.*; Hammer, *göst. yer.*). Hâdisenin bizim kaynaklarımıza göre ve içerisinde çok daha fazla gerçek payı olduğu muhakkak bulunan cereyan şekli ise, şöyledir: Murad I. 787 (1385) 'de Rumeli taraflarında yeni bir sefere çıkacağı sırada, Anadolu muhafazasına 3 oğlunu bırakmış, bunlardan Bayezid'e merkezi Kütahya olan Germeyan ili ve Hamid ili vilâyetlerini, ortanca oğlu Yâkub Çelebi'ye Karesi ilini, küçük oğlu Savaş Bey'e de Bursa'yı, idâre ve muhafaza etmek üzere, tevdi eylemiş idi. Âli'nin bu husûsta, mübâlegaya kapılarak ve diğer şehzâdelerden hiç bahsetmeyerek, pâdi-

şâhın o zamanki bütün Anadolu bölgesini Savaş Bey'in „hıfz ve harâsetine ısmarladığını“ ve onu „vezâret nâmı ile“ Bursa'da bıraktığını söylemesi tarihî ge'niyetlere aykırı görünmektedir. Savaş Bey, hükümet merkezinde yalnız kalınca, gençlik sâikası ile, her hâlde etrâfındaki bâzı fesat ehli tarafından yanlış yola sevk edilerek, istiklâl dâvasına kapılmış, bir rivâyete göre, Rumeli'yi babasına hırakıp, Anadolu'yu kendi almak istemiş, böylece Bursa'da Osmanlı tahtına cülûs eylemiş (*Heşt bihişt*, var. 166; *Tâc al-tavârih*, s. 101; Âli, *Kunh al-ağbâr*, s. 67) ve hazîneyi zaptedip, adamlarına dağıtmış ve kendi adına hutbe okutmuş idi. Bu haberi alan pâdisâh derhâl Edirne'den döndü. Gelibolu'dan geçerek, Anadolu yakasına gelince, oğlunun hareketinden haberi yokmuş gibi davranıp, Savaş Bey'i Biga taraflarında berâberce ava çıkmağa davet ve Bursa'dan hareketle kendisini karşılamasını emretti. Bu meâlde bir menşûru alan Savaş Bey ise, asker toplayıp, savaşa hazırlandı ve Bursa'dan kalkıp, Kite ovasında askerini harp nizâmında tertipleddi. Sultan Murad ordusu ile yaklaşınca, Nilüfer suyu kenârında oğlunun kuvvetlerinin mevzî almış olduğunu gördü. Fakat âsiler dayanamayıp, perişan oldular ve Savaş Bey de ele geçirilerek, babasının huzûruna getirildi. Kendisine yapılan nasihat ve irşâdlara karşı küstahça bir tavır takınıp, itâat ve inkiyâttan uzak olduğu ve pâdisâha karşı hoşça gitmeyen bir şekilde mukabelede bulunduğu görülünce, af ve merhametten uzak tutuldu ve evvelâ gözlerine mil çekilmek, sonra da idâm edilmek sûreti ile cezâlandırıldı (*Heşt bihişt*, var. 167; *Tâc al-tavârih*, *göst. yer.*, Âli bu mes'e-lede tafsilât vermeyerek sâdece „tedâriki görüldü“ demekle iktifâ etmektedir; *Kunh al-ağbâr*, *göst. yer.*). Ancak Feridun Bey Münşâât'ındaki bir vesika, pâdisâhın Rumeli'ye hareketi sırasında, (rebûlevvelin başları 787=niisan ortaları 1385) büyük şehzâde Bayezid'e Edirne'den gönderdiği nâmedeki ifâdesi, Sultan Murad'ın oğlunun hareketlerinden esâsen şüphelenmekte olduğunu ve belki de, onun öteden beri bizans prensi Andronikos ile de dostluk münâsebetlerinde bulunduğunu bilerek, böyle bir isyân hareketine girişeceğini tahmin eylediğini göstermektedir. Nitekim Bayezid bu mektûba verdiği cevapta, Yâkub Bey'in adâlet dâiresinde hareket ettiğini, fakat „Savaş Bey ahvâlicün Bursa kadısı bir kâğıd gönderdiğini“ bildirmek sûreti ile, bu şüphe ve tahminin yerinde olduğunu te'yit etmiş idi (sevval sonları 787=1385 sonları). Pâdisâhın bu münâsebet ile Karaman-oğlu'na yazdığı mektupta ise, Savaş Bey'in Bursa'da „bâzı ehli-

fesad ile ittîfak“ edip, dalâlet yoluna saptığı ve Nilüfer ırmağı kenarında yapılan savaşta da âsilerin mağlûp ve perişan edilerek, oğlunun mahbus ve esir edildiği, sonra da göz nurundan mahrum bırakıldığı anlatılmış idi (Feridun Bey, *Münşâât al-salâtin*, I, 107 v.d.). Savaş Bey Bursa'da Sultan Osman'ın türbesinde medfûndur (*Sicill-i osmânî*, I, 37).

Savaş Bey'in ailesi ve çocuklarının kalıp-kalmadığı, kaldı ise, âkîbetleri hakkında Osmanlı kaynaklarında en küçük bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak, bâzı Bizans ve garp kaynakları ve bunlara dayanan bir kısım muâsir tarihçiler, onun Murad adında bir oğlundan bahsederler ki, belki de babası ile birlikte, gözlerinin kör edilmiş bulunması sebebi ile, eski kaynaklarda Caecus imperator Turcorum diye zikredildiği, evvelâ sırp despotunun yanına kaçmağa muvaffak olduğu ve despot Stefan Lazareviç'in 1411 'de Mûsâ Çelebi'ye karşı yaptığı mücadelede onu Osmanlı saltanatı müddeisi sıfatı ile öne sürmüş bulunduğu, Murad Bey'in bilâhare macar kralı Sigismund'a ilticâ ederek (1429-1432), Macaristan'da yerleşip evlendiği, bunun da Dâvud Çelebi adında bir oğlu olduğu iddia olunmuştur. Hattâ Sigismund'un, Osmanlılara karşı bir haçlı ittîfakı kurmak isterken, elindeki bu fırsattan faydalanmağa da düğüdüğü söylenir. Kör şeh-zâde Murad'ın, diğer oğlu Orhan Çelebi'nin her hangi bir faaliyetini görülmezse de, Dâvud Çelebi'nin 1448 II. Kosova muharebesinde büyük amcası Murad II.'a karşı ve Hunyadi János ile birlikte harp ettiği macar kaynaklarında bildirilir. Mâmafih Uzunçarşılı, yukarıda bahis konusunu ettiğimiz Osmanlıların soy cedvelinde, Murad'dan hiç bahsetmeyerek, Dâvud Çelebi'yi Savaş Bey'in oğlu olarak göstermiştir. Tafsilât için bk. F. Babinger, *Dâvud Çelebi, ein Osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts* (Südost-Forschungen, 1957, XVI, 297-311). (M. TAYYIB GÖKBİLGİN.)

SAVDA'. [Bk. SEVDE.]

SAVDA'. [Bk. SEVDA.]

SAVDA'. [Bk. SEVDA'.]

SÂVE. SÂVA (eski Sâvac), merkezi İran'da bir şehir ve idâri bölge. Kazvin — Kum (Kazvin—Sâva: 22 fersah; Sâva—Kum: 9 fersah) ana yolu üzerinde bulunur. Bu yol hemen-hemen Mustavfî tarafından tasvir edilmiş olan büyük yola (şâhrâh; Sümğân (?))—Sagzâbâd—Sâva—İsfahân) tevafuk eder ve moğullardan Argün ve Uleaytü zamanında, Sultânî-ya, İran'ın idâre merkezi olunca, mühim bir rol oynamıştır. Kazvin—Sâva yolu, şimdi de şimâlî İran ile cenûp eyâletleri arasında ticâret için ehemmiyet kazanabilir. Şimdilik pâyi-

taht üzerinden geçen yeni kara yolları sebebi ile terk edilmiştir: Kazvin—Tahran (22 fersah) ve Tahran — Kum (22 fersah). Diğer taraftan Sâva arap coğrafyacılarının Hamazân — Rey (Tahran) muvâsala hattı üzerinde 61 fersahta gösterdikleri menzil olma ehemmiyetini de kat'i sûrette kaybetmiştir. Hamazân ve pâyi-taht arasında seyr-ü sefer yolu şimdi, Navbarân — Zarand veya, bir sapma ile, Tahran — Kazvin — Hamazân (takriben 54 fersah) üzerinden yapılmaktadır.

Bu coğrafi mülâhazalar, şehrin ehemmiyetini kaybetmesini izâh etmektedir. Sulama tesislerinin bozulması neticesinde çöl tedricen Sâva'nın bulunduğu yerleri istilâ etmiştir.

Sâva, şarka doğru açılan bir ovanın (takriben 50 km.X45 km.) şimâl-i garbî köşesinde yer almakta olup, bu ovanın alt kısımları yavaş-yavaş tuzlu bataklıklar ile kaplanmıştır. Bölge üç su akıntısından teşekkül etmiş bulunan Kara-Su (Mustavfî'de: Gâvmâhâ veya Gâvmâsâ) ile sulanmaktadır; bu üç su akıntısından en cenûpta ve en mühim olanı (Dö-âb) Bahtiyârî dağlarının (Câpelâh) şimâl yamaçından gelmektedir; garpta bulunan, Hamazân Alvand (Orontes)'ından inmekte ve şimâlde bulunan ise, Harrakân dağlarından çıkmaktadır. Kara-Çay, Sâva ovasını kat'ederek, tuzlu sularını merkezi gölde sürükler ve burada kaybolur. Bu idâri bölgeyi sulayan ikinci ırmak Mazdakân-çay (halk dilinde: Mazlagân-çay) olup, Dargazîn (Hamazân'ın şarkında)'ın yakınından çıkar, Kara-Çay'a muvâzi olarak akar ve soldan (şimâlde) onunla birleşmeden önce, Sâva ovasının şimâl-i garbî kısmındaki bir çok sulama kanallarında kaybolur.

Sâva islâm devrinden önce mechûldür. Tomaschek bu ad ile Avesta dilindeki sava, pehl. savaka „menfaat, fayda“ (?) kelimesi arasında bir yakınlık kurar. Farsça lugatlar sâva için „altın parçası“ mânasını verir. Tomaschek'e göre, Sâva Tabula Peutingeriana'daki Sevavina veya Sevakina'ya tekabül eder.

İbn Havkal'a göre, Sâva deve ve deveçileri ile tanınmıştır. Muqaddasî onun tahkimatını, hamamlarını ve pazardan bir az uzaktaki büyük yol civârında bulunan bir ulu câmiî zikreder. Sâva'nın sâkinleri (Ulüsçird 'inkiler gibi) şâfi'i idi ve on iki imâm taraftarı mutaasip şî'iler olan Âva'li komşuları ile dâimî sûrette düşman vaziyetinde bulunuyorlardı. Moğullar şehri 617 (1220) 'de tahrip etti ve aynı zamanda hey'ete âit âletleri de ihtivâ eden (Kazvinî) güzel kütüphânesini yaktdılar (Yâkût). Hamd Allâh Mustavfî (nşr. Le Strange, s. 62), Sâva'nın dört pâhiyesinin adını vermektedir: Sâva, Âva, Cahrûd ve Bûsîn (?); bunların sırası

ile, 46, 17, 25 ve 42 olmak üzere, 130 köyü var idi. Hvāca Zahir al-Din Savaci, Mustavfi'nin zamanına doğru (VIII.—XIV. asır), muhiti 6.200 arşın (zar') olan şehrin surlarını yeniden yaptırdı ve oğlu Hvāca Şams al-Din şehre Rüdābān civar köyünü ilhāk etti.

Mustavfi, Sava'nın meyvelerini övüyor, fakat hububatı için farsça şu darb-ı meseli zikrediyor: „Kum'un samanı Sava'nın buğdayından daha iyidir“ Sava'nın narları bugün de bütün İran'da meşhurdur.

Avrupalı seyyahlar arasında, Marco Polo, Sava („Saba“) 'yi üç mecûsî, hükümdarın Beytullahm'e gitmek üzere, yola çıktıkları şehir olarak zikretmekte ve üç hükümdarın Beytullahm'de dört köşeli bir binâda gömülmüş olduklarını söylemektedir. Bu irânî-hiristiyânî menkabe „reges Arabum et Saba dona adducunt“ (Mezâmîr, LXXII, 10) metinlerinin mahallî halk ızahına dayanmış olmalıdır. M. Polo tarafından nakledilen diğer bir hikâyeye göre ise, üç hükümdar, sıra ile, Sava, Āva ve Tomasehek'in Diz-i Gabrân (Kāsân yolu üzerinde, Kum'un bir konak ötesinde) ile aynı kabûl ettiği hâlde, Yule'ün Sava ile Ahhar arasında aradığı Kâl'a-i Ātāspārastān'da gömülmüş olmalıdırlar.

Sava, Giosafa Barbaro (1474), Figueroa (1618) v.b. tarafından zikredilmiştir. Chardin Sava'nın kısır toprağından ve sıcağından şikâyet etmektedir. 1849'da, İngiliz konsolosu K. E. Ahbot'a göre, 1.000 nüfusa sâhip olan sava'de 300—400 ev bulunmaktadır; toprak kavir ile karışmadığı her yerde, fevkalâdedir; fakat şehrin şarkında 9 İngiliz mili bir mesâfede vaktiyle tuzlu çöle tesâdüf ediliyordu.

Sava'nın cenûbunda, 4 fersah bir mesâfede eski bir şî'i merkezi ve pazar yeri olan Āva kâin idi ve bu pazar yeri, Sava ovasını Farāhān (Irak-ı Acem) ovasından ayıran Tafrîş'in tepelerinden gelen bir su akıntısı ile sulanıyordu. Tomasehek'e göre, Āva Batlamyus'un 'A-βaxava'sına tekabül etmelidir. Mükaddasî'de Āva, Yâkût'ta Āba olarak geçmektedir. Āva ve Kum arasında tuzdan teşekkül etmiş ve toprağının yumuşaklığından dolayı yanına yaklaşılamayan Kûh-i Namak bulunmaktadır; Haussknecht ona türkçe olarak *Giden-gelmez* adının verildiğini kaydediyor. Mustavfi zamanında Āva'nın çevresi 5.000 adım idi. Houtum-Schindler eski şehrin harâbelerinin yeni köyün (100 evli) yanında bulunduğunu, Şam'un (Simoon?)'un türbesinin orada gösterildiğini söylemektedir. Mustavfi, İsmâ'il (Samuel) peygambere atfedilen türbeden bahsetmekte, fakat onu Sava'nın şimalinde, 4 fersah mesâfede göstermektedir.

Sava bölgesinin bütün halkı şî'idir. Nüfus iranlılardan ve türklerden terekkep etmektedir. Türkler Şah-Seven mahallî zümresine mensûpturlar; bunlar arasında Halac kabilesi bakileri zikre değer. Sava bölgesine, oldukça sık bir şekilde, Halacistan ismi de verilir. Şah-Sevenler Sava'nın şimal-i şarkî ve cenûbunda bulunmaktadırlar. Halaclar bilhassa Kum—Sultānābād (Râhgird, Tâc-Hâtûn, Cahrûd, Tafrîş) yolunun şimalinde yaşıyorlar. Köylerinin çoğunda (Kundurûd, Maveân, Sift, Foveird, Kârdcân) farklı bir türk lehcesi konuşulmaktadır: *va rorom bâğka* „bağa gidiyorum“, *hissi-ri* „hava sıcağı“, *hev-çe* „evde“, *yol havul dağ-arttı* „yol iyi değildir“ v.b. Lebee türkîyatçıların dikkatini çekecek değerdedir. (krş. mad. ŞAH-SEVEN)

Sava X. (h.) asırda (İbn Faķîh) Kum eyâletinin bir kısmını teşkil ediyordu. Şimdi değişik idârî teşkilât içine girmektedir. Bâzan cenûpta bulunan idârî bölgeler (*maḥallât, kazzâz*), bâzan Zarand (Sava'nın şimal-i şarkisinde) ve Haraķān (halk dilinde: Kāragān) ile birlikte idâre edilmektedir. Haraķān idârî dağlık bölgesi Kazvin ile Hamazân arasındaki kısımda bulunur. Üç bölük'ten teşekkül eder: Afşâr-i Bakışlu, Afşâr-i Kutulu ve Karagöz; Karagöz'de, geçidin dibinde, Haraķān'ın merkezi Āva bulunmaktadır ki, bunu ses bakımından benzeri olan Sava ile karıştırmamak lazımdır. 1890'a doğru Sava İran hizmetindeki avusturyalı bir zâbit (von Taufenstein) tarafından idâre edildi. Burası XX. asrın başına doğru, Tahrân'daki süvarî livâsına bir nevî iktâ olarak verilmiş idi. Bu askerî teşkilâtın yüksek zâbitlerinden biri, livânın başlıca efrâdını te'min eden türk nüfusunu murâkabe etmek için, Sava vâlisi vazifesini görüyordu.

Sava'nın eski eserleri. 1. Kara-Çay su bendi (şehrin cenûp-cenûb-i garbisine aş.-yk. 20 km. mesâfede) VII. (XIII.) asırda, bir çok moğul hükümdarına vezirlik etmiş olan Şams al-Din Cuvaynî [b. bk.] tarafından yaptırıldığı söylenir (krş. *Nuzhat al-kulûb*, nşr. Le Strange, s. 221). Bu su bendi Safevîler devrinde yeniden inşa edilmiş olup, *Band-i Şâh 'Abbâs* adı ile tanınmıştır. Su bendi iki tepe arasındaki geçidi kapar ve ölçüleri şöyledir: yükseklik aş.-yk. 20 m., uzunluk 30 m., üst kısmının kalınlığı 14 m., Yandan sol kıyı üzerinde bir nevî ku le içinde belezon biçiminde yükselen yol vardır; kervanlar böylece kendilerine köprü vazifesini gören su seddi üzerine çıkabilir ve garp tarafından hafif bir meyil ile, sağ kıyıya inebilirler. Su bendinin altında nehrin açtığı su yolunu tıkmamak sûretiyle, bu mühim te'sisi tâmir etmek için girilen teşebbüsler şimdiye kadar semeresiz kalmıştır. Bu hâl, idârî bölgeyi harâbiyete sürükle-

mektedir. 2. Kız-Kale, kademeli tepeler ortasındaki bir kayalık üzerinde olup, su bendinden uzak değildir. 3. Sava'de iki câmi vardır; biri şehirde olup, Houtum-Schindler'e göre, 1518'de inşa edilmiştir; diğeri şehrin dışında, cenûp tarafındaki eski harâbeler arasında bulunmaktadır. Gâlibâbu *Mascid-i cum'a*, Mükaddasî tarafından zikredilmiş bulunan câminin yerini işgal etmektedir. Houtum-Schindler'e göre, şimdiki câmi 1516 tarihini taşımakta ise de, Dieulafoy onun „ihyasını“ Şâh Ta'mâsp (930—984=1524—1576)'a atfetmektedir. 4. Bu câminin yanında, 16 kadem yüksekliğinde, çok daha eski bir minâre yükselmekte olup, üst-üste bendesî süsler teşkil eden pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. J. Dieulafoy bunu gazneliler devrine bağlamakta ise de, 505 (1111) tarihini taşıyan Husravgird (Hörâsân)'daki benzer bir minâre ile kıyas edilmek sûreti ile, bu minârenin de câmi ile aynı devreye atfedilmesi daha uygun olacaktır (krş. Sarre, *Denk. pers. Baukunst*, Berlin, 1910, II, 112 v.d. ve Herzfeld, *Khorâsân, Isl.*, XI, 170). 5. Büyük kapılı bir cephesi bulunan su deposu (*âb-anbâr*) XIII. asra âit olalıdır (Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 171).

Sava asıllı meşhûr kimseler arasında Yâkût, şâfi'î imamlarının ileri gelenlerinden biri olup, 484'te ölmüş olan Abû Tâbir 'Abd al-Rahmân b. Ahmed'i zikretmektedir. Mustavfi Şayh Osmân Savaci'nin şehrin yakınında bulunan türbesinden bahseder. Şâir Salmân-i Savaci (700—778=1300—1376) hakkında bk. E. G. Browne, *A Hist. of Pers. Litt. under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), 260—271 v.b. ve mad. SALMÂN.

Bibliyografya: W. Tomasehek, *Zur hist. Topographie von Persien*, I, (SB Ak. Wien, CII, 154—157); W. Barthold, *Is-tor-geog. obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 88 v.d.; Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate*, s. 210 v.dd., 228 v.d. Bu üç müellif bütün arap kaynaklarını verirler. Bk. bir de Mustavfi (nşr. Le Strange, *Gibb Memorial Series*, XXIII/1, 62); Zayn al-'Abidin al-Şirvânî, *Bustân al-siyâhat* (Tahrân, 1310), s. 304; Yule-Cordier, *The Book of Ser Marco Polo* (London, 1903), I, 78—81; Keitb E. Abbot, *Geogr. Notes* JRG S, 1855, s. 4—10; Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak* (London, 1903), s. 129 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan* (Paris, 1887), s. 380 (*âb-anbâr*'ın fotoğrafı ile); J. Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s. 165—173 (su bendi, câmi ve minârenin fotoğrafları ile).

Haritalar. Houtum-Schindler, *ayn. esr.*; A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, ilâve cüz. nr. 118, levha I; Th. Strauss, *Peterm. Mitt.* (1905),

levha 21; H. Kiepert, *Vorbericht über Prof. C. Haussknecht's Orientalische Reisen* (Berlin, 1882), levha IV. (V. MINORSKY.)

Bu şehir Peygamberin siresinde mühim bir rol oynar. Çok sık zikredilen bir rivâyete (bk. A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 134 v.dd. ve Tb. Nöl-deke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 253 v.dd.) göre, Peygamberin doğduğu gece Sava civârındaki arâzide bulunan bir göl (*buhayra*) kaybolmuştur. Bunun yeri XIII. asırda Kazvini'ye de gösterilmiş idi. Nakledildiği şekli ile, rivâyet İran ile ilgili husûslar hakkında bir bilgi gösterdiği için, bu vak'ada muayyen bir İran inancına bir telmih bulunduğu düşünülebilir. Zerdüştinindeki kıyâmet telakkisinde Kansava (Kasaoya-) gölü mühim bir rol oynar. Yeni Avesta, bu gölü, şarkî İran'da gösterir ve bu göl, Siciistân'da Hâmûn gölüne tekâbüller. Zerdüştinin tohumu burada muhâlaza edilmiş olup, zamanın sonunda kurtarıcı Saosyant bu tohumdan çıkacaktır. İran'da bir gölün kuruması efsânesi, Peygamberin doğumu ile ilgili ise, hu hiç şüphesiz, bu efsânevî göle telmih ile olmuştur. Efsâne zerdüşti kurtarıcının heklemesinin sonunu remizler ile ifâde etmektedir. Nitekim aynı rivâyette, Ctesiphon sarayını tahrip eden zelzele İran hükümdarlığının ve mukaddes ateşin sönmesinin de Zerdüştinin sonunu, remizler ile ifâde etmektedir. (H. H. SCHAEDEER.)

SAVİK. [Bk. SEVİK.]

SAVM. [Bk. ORUÇ.]

SAVR. [Bk. SEVİR.]

SAVUÇ-BULAK. SÂVUC-BULÂK, türk. so'uk-bulak („soğuk pınar“) terkininin farsçada tahrif edilmiş şekli. *Sâvuc* şekli daha *Nuzhat al-kulûb* (740=1340)'da teshit edilmiştir. Bu adı taşıyan iki yer vardır:

1. Tahrân'a bağlı olup, büyük Tahrân—Kazvin yolunun iki tarafında, garpta Karac ırmağına kadar uzanan bereketli bölge. Şimalde bir sıra tepeler onu Tâlaķān'dan ayırır. Bu tepelerin cenûp yamacı üzerinde, pâyitahta kömürünü te'min eden Feşand kömür mâdenleri bulunmaktadır. Bu yüksek yerlerden gelen Kordân ırmağı Savuç-bulak idârî bölgesini sular. Hamd Allâh Mustavfi köyleri arasında hâlen mevcûd olan Sunķur-âbâd ve Nacm-âbâd adlarını zikretmektedir. Bölgenin merkezi Yaḡgi-İmâm (bir türbe ile sun'î bir tepe) denilen yerdir. Bölgenin cenûb-i garbî nihâyetinde, sâkinleri İran *tâtî* lehcesi ile konuşan İştihârd kasabası bulunmaktadır. Aynı lehceyi konuşan diğer köyler (Kazvin istikametinde) şunlardır: Sagzî-âbâd, Şadmân, İspîavarîn, Çâl,

Siâhdabân. İstihârd halkının çoğu bahâidir. Haritası için bk. A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, fasc. suppl., nr. 118 (1896), levha I ve *Umgegend von Teheran* (Gotha, 1892).

2. Azerbaycan eyâletinin merkezi Savuç-Bulak olan cenûp kısmı, Savuç-Bulak vâli-leri Tebriz'den tâyin edilirler. Savuç-Bulak vilâyeti, şimâlde Urmiye gölü, şimâl-i garbide Gâdir-Çay'ın suladığı Suldüz ve Uşni idâri bölgeleri ile ve garpta Türkiye—İran hudûdunu teşkil eden yüksek Qandîl silsilesi; cenûpta Şîler idâri bölgesini Bâna'dan ayıran Sür-kêv silsilesi; şarkta Tatavû ile Çağatû (yalnız Sak-kiz idâri bölgesi bu son ırmağın havzası üzerinde yayılır) arasında suların bölüm hattı; şimâl-i şarkide, sağ kıyısı üzerinde kâin, Mi-yân-du-âb („iki su arası“)’dan tecrit edilmiş idâri bölge bulunan Tatavû'nun kolları ile sınırlandırılmıştır. Tatavû, aynı zamanda, bu son bölgenin türkleri ile Savuç-Bulak Mukrîleri arasında budut teşkil eder.

Bu hudutlar içinde Savuç-Bulak'ın takriben 130×100 km. 'lik sathı 12.500—13.000 km². civârında tahmin edilebilir.

Suları. Mukrîlerin oturduğu yer, Urmiye gölü ve Küçük Zâb (Diele'nin kolu) havzaları olmak üzere, iki havza üzerinde bulunmaktadır: birinci havzada üç ırmak vardır: 1. Çağatû ırmağı, nihâyette yükselen Çihil-Çagma dağından inerek, Bâna (şimâlde) ile Marî-vân arasındaki İran toprakları içine doğru uzanan Şîler türk arâzisinde akar; 2. Tatavû (Mustavî: Tağatû) ırmağı ki, kaynakları Kurtak'ın cenûb-i şarkî ucunda bulunur; 3. Savuç-bulak ırmağı Maydân geçidinin (Pasva ile Savuç-bulak şebri arasında) şark yamacından inmektedir. Küçük Zâb (*al-Zâb al-asfal*) havzasında Küçük Zâb ırmağı Basra körfezi havzasına bağı olup, yukarı mecrası Lâhicân yüksek yaylalarından teşekkül eder: şimâl-i garbî kolunun (Lâvên) kaynağı Qandîl'in şark sathı üzerindeki Kelişin tepesinin tam cenûbundadır; şimâl kolu (Bârdi-mêşe) Uşnû yolu üzerinde Cal-diân'dan gelir; şimâl-i şarkî kolu (Âva-žurû), Maydân geçidinin garp tarafından çıkar. Küçük Zâb sağ taraftan Badînâvâ, Âva-Prdânân, Hî-dirâvâ, Tâlestân ve Qâzân sür'atli akar sularını sağ taraftan ve Kurtak boğazlarından çağla-yarak dökülen ve Zey veya Kialû adı altında toplanan büyük suları sol taraftan alarak, cenûba yönelir; fakat Sardâşt'ın altında bir-den garbe döner ve Alân boğazından Diele-ye yol açar. Tam bu kıvrımda, güzel manzara-lı Alôt köyü civârında, Kialû sol taraftan Bâna (sularını Alôt'un yukarısında Kialû'ya boşaltan Nemaşîr bölgesi müstesnâ) yatağını yaran mühim bir kol alır. Bâna ırmağı (Âva-

Kîverô) Alân boğazı istikametinde hemen-he-men müstakîm bir hat teşkil ederek uzanır. Bâna'nın Dunês altındaki sol kıyısı (Alân-i-Girgaşa) Türkiye'ye âit idi. Hudut burada önce Kîrerô mecrâsını, sonra da Qandîl'e yönelmek üzere, Bêtüş'u İran'a ve Qandöl'u da Türkiye'ye bırakarak, Kialû mecrâsını tâkip eder.

Alân büyük yarıntısı dolayısıyla istikamet değiştiren sâdece küçük Vazna ırmağıdır. Bu ırmak, Qandîl dağının büyük mahrutunun cenûb-i şarkisinde, aynı adı taşıyan hol çayır-lı yayladan çıkar. Kialû'nun garbında yarım bir dâire teşkil eder ve derin bir boğaz vâsıtasıyla Elcezîre düzlüğü (Pişdar)'ne çıkar ve nihâ-yet orada, sağ tarafta Küçük Zâb ile birleşir.

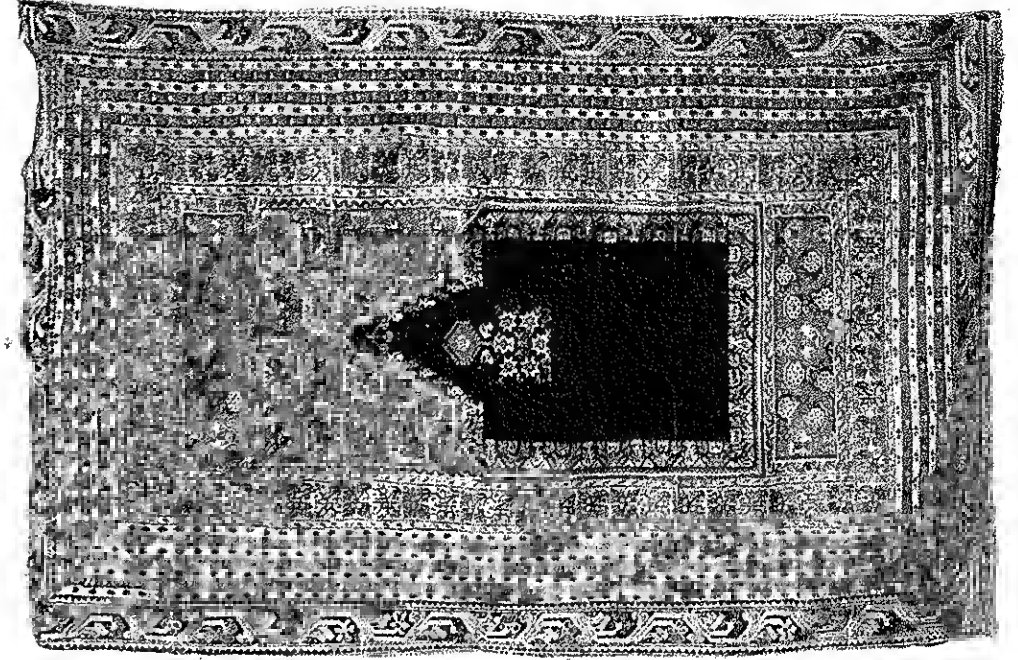
Dağlar. Büyük Qandîl silsilesi, Savuç-Bulak ile Ravânduz ve Köy-sancak arasında du-var gibi yükselir. Qandîl'e araplar Sa'rân, iranlılar Taht-i Şîröye (Yâkût, nşr. Wüsten-feld, III, 298) ve ermeniler Zarasp (Hoffmann, *Auszüge*, s. 249, 266) adını verirler. Uşnû ve Sidakân arasında kâin meşhûr Keli-Şin boğazı (takriben 2.800 m.) Savuç-Bulak'ın şimâlinde ve bölgenin hudutları dışında bulunmaktadır. Savuç-Bulak ile Elcezîre arasındaki muvâsalayı Vazna ve Alân boğazları ile daha az irtifâlî (1800 m.) ve geçişi daha kolay olan Lâhicân ve Bâlak (Râyât) arasındaki Garüşinka geçidi sağ-lar. Mâmafih budûdun iki tarafındaki kavgacı kabîlelerin mevcûdiyeti yüzünden her türlü munâkale ehemmiyetli şekilde kösteklenmiş idi.

Qandîl'in cenûp ucundan ayrılan ve Alân boğazının şimâl yamacını teşkil eden heybetli sırta da işaret etmek yerinde olur. Bu sırta Dârû ve geçidine de Havmil adı verilir.

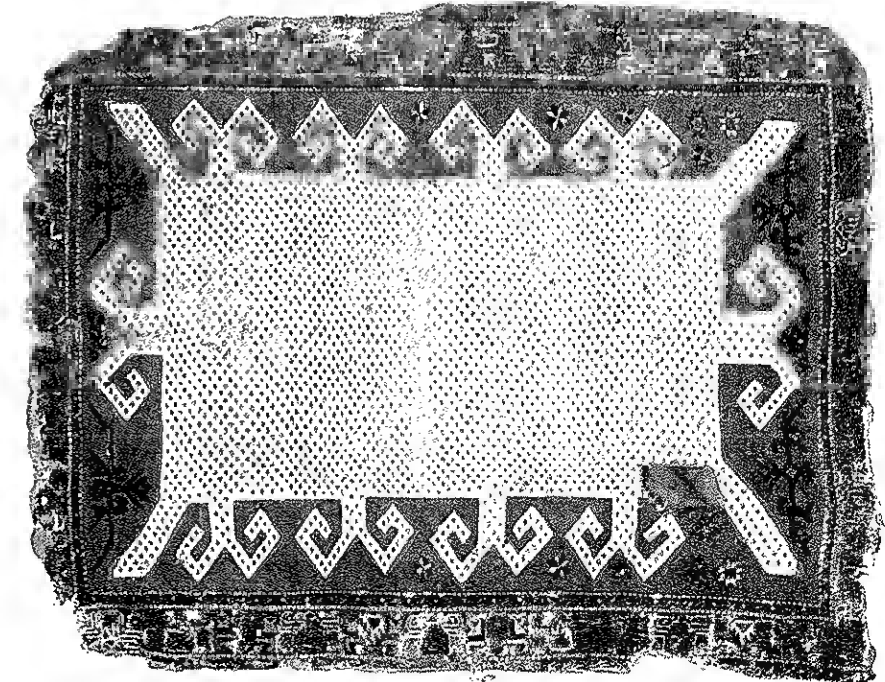
Lâhicân ve Gâdir havzası arasındaki uzun-lamasına tepeler, pek azı (Biçâra Çoğantû) bâ-ric, ehemmiyetsizdir. Bu yükseklikler silsilesi Tatavû'ya kadar devam eder. Bu tepeler bu-rada Savuç-Bulak şehrini şimâlde Şâri-vêrân idâri bölgesinden ayırır; bununla berâber, Sa-vuç-Bulak ırmağına bir geçit verir.

Kurtak tûlânî merkez kitlesi (en yüksek noktası 2.280 m.) Kialû sularını Urmiye gölü havzası sularından ayırır; şimâlde Çoğantû zirvesi ile birleşir.

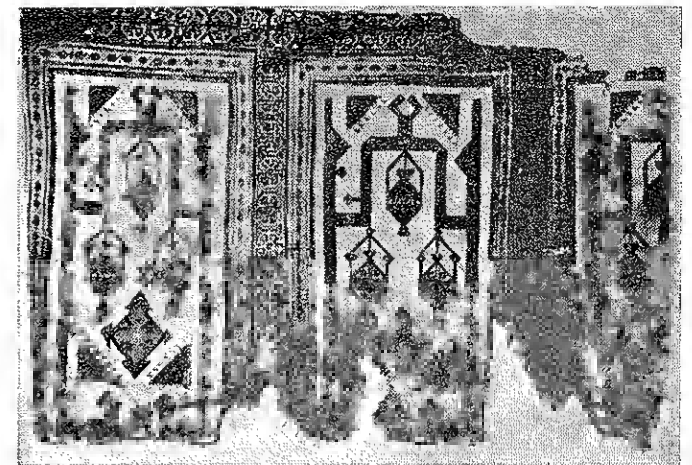
Mukrîlerin oturduğu yerin şarkî kenarları aşağıda gösterilen bir murabbâ şeklindedir: şimâlde tepeler silsilesi, garpta Kurtak, cenûp-ta, bir taraftan Tatavû'nun, diğer taraftan Na-maşîr ile Sakkız'ın sularının taksim hattı olan tepeler ki, bunlar Kurtak'ın cenup ucuna birleşirler ve en yüksek tepesi Bârdi-sür („kızıl taş“)’dır. Nihâyet şarkta Tatavû ve Çağatû'nun sularının taksim hattı yükseklik-leri gelmektedir. Savuç-bulak çayı ve Tatavû suları şebekeleri ile yarılmış olan murabbâ-

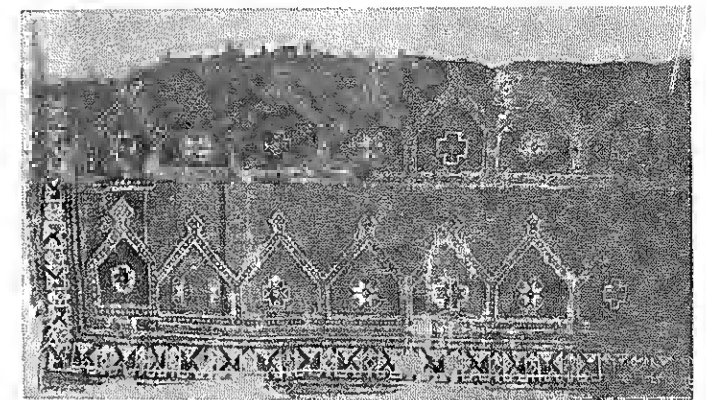
I. SECCADE.
(XVII. asır).

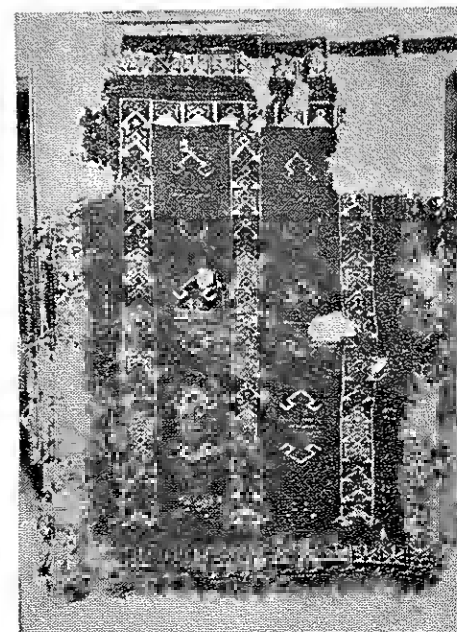
II. SECCADE. Gördes işi.
(XVII. asır).

1. SECCÂDE. (XV. asır).

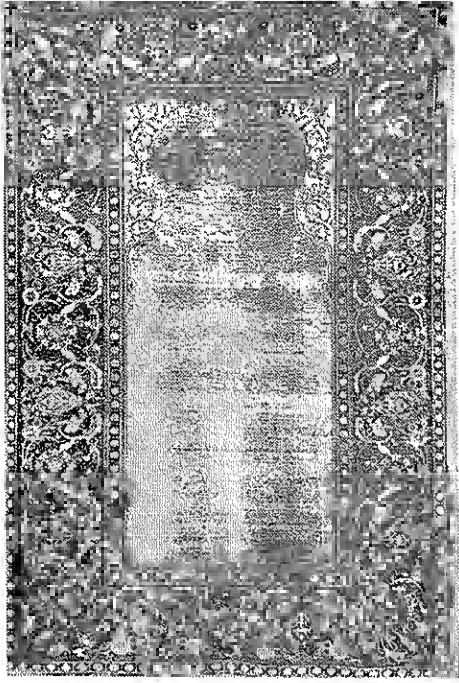
2. SECCÂDE. (XV. asır).

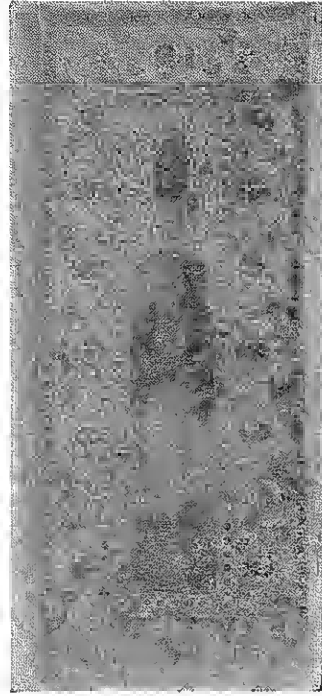
3. SECCADE. (XV. asır).

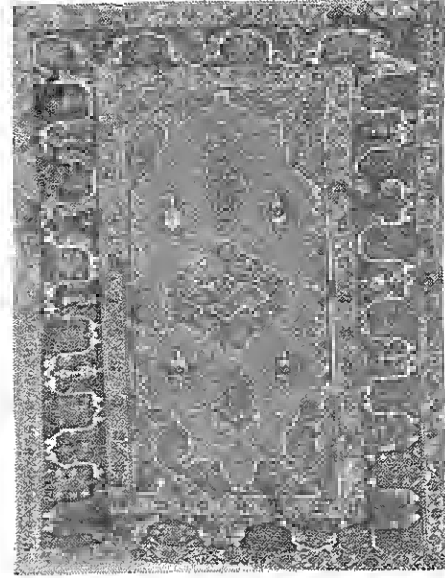
4. SECCÂDE (XV. asır).

5. SECCADE. Osmanlı saray seccâdesi.
(XVI. asır).

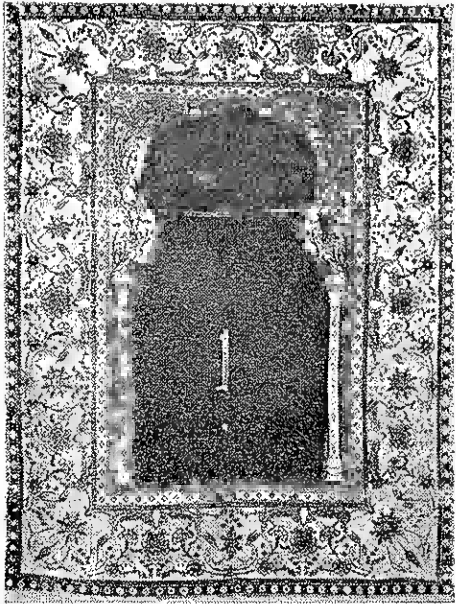
6. SECCADE. Osmanlı saray seccâdesi
(XVI. asır).

9. SECCADE Uşak seccâdesi.
(XVI asır).

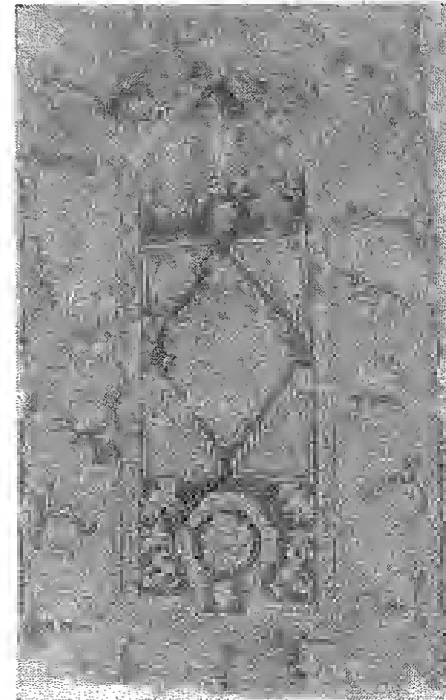
10. SECCADE Uşak seccâdesi
(XVI asır).

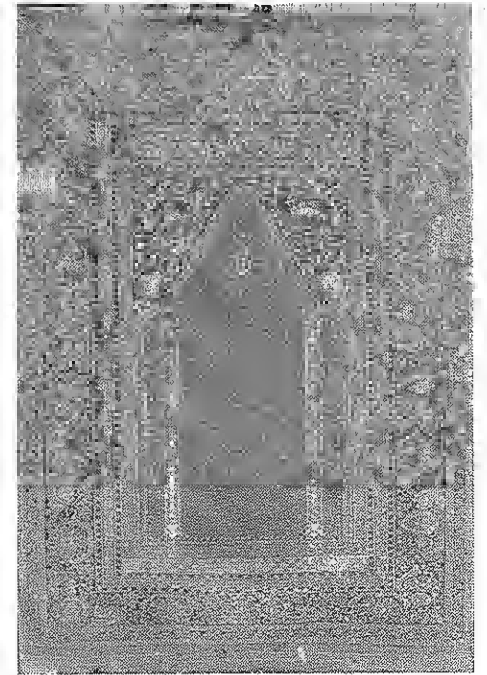
7. SECCADE Osmanlı saray seccâdesi
(XVII. asır).

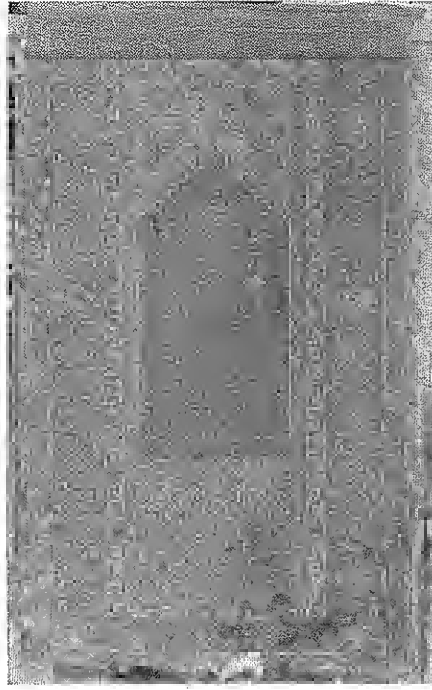
8. SECCÂDE Osmanlı saray seccâdesi.
(XVII. asır).

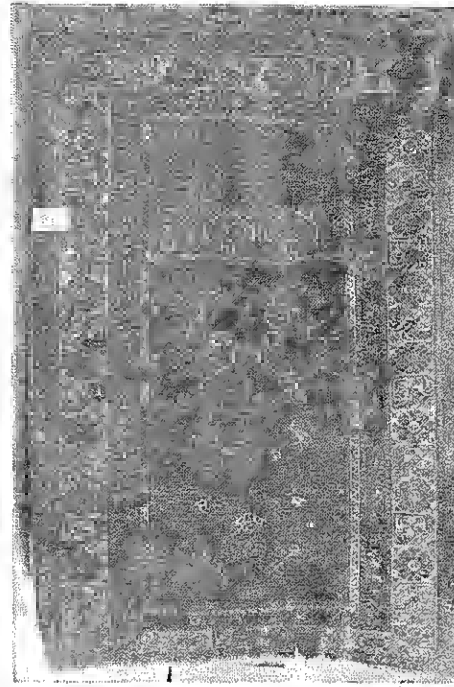
11. SECCÂDE Konya işi.
(XVII. asır).

12. SECCADE Gördes işi
(XVII. asır).

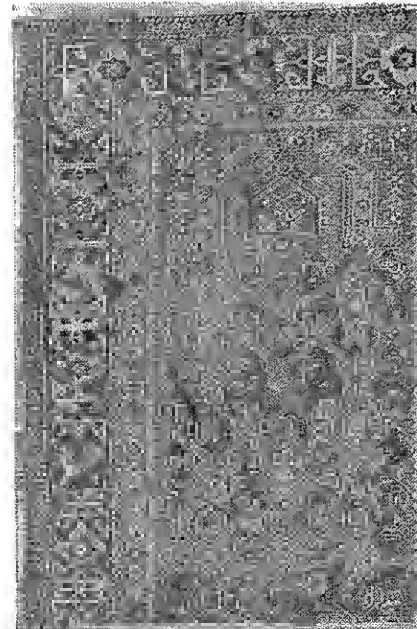
13. SECCÂDE. Lâdik seccâdesi
(XVII asır).

14. SECCADE Ladik işi.
(XVII asır).

15. SECCADE Mlas işi.
(XVII. asır).

16. SECCÂDE Kafkas seccâdesi.
(XVII. asır).

İçî son derecede ârizalıdır: burada münferit sarp dağlar, küçük tepeler ve bereketli vâdiler vardır.

Cenûpta ve murabbain dışında Sakkız [b. bk.] ile Bâna idârî bölgeleri bulunmaktadır. Birinci bölge cenûb-i garbiden şimâl-i şarkîye uzanmaktadır. Burası Çağatü'nün şimâl cihetinde bulunan kaynakları ile sulanmış olup, Savuç-Bulak murabbai ve Bâna toprakları arasındaki köşeye düşer. Bâna bölgesi, şark-garp istikametinde K'ialü havzasına doğru inen bir havza teşkil eder. Cenûpta Sür-kév („kızıl dağ“) üzerinde kendi hudûdunu teşkil eder. Şarkta Şive-gvêzan tepeleri bu bölgeyi Çağatü (Şâhib ırmağı) 'nın cenûpta bulunan kaynaklarından ayırır. Şimâl-i şarkide Keli-Hân geçidinin yükseklikleri sed gibi, Bâna ormanları ve Sakkız çıplak tepeleri arasında yükselmektedir. Şimâlde kayalık Balü („meşe“) kısmı Bâna'nın başlıca havzasını hudutlandırır. Fakat Balü'nün şimâlinde doğrudan-doğruya K'ialü'ya sol tarafından dökülen Nemaşir ırmağı akar. Böylece Balü, K'ialü'nün sağ kıyısı üzerinde Dârü'nün karşısında münferit bir tepeler zümresi teşkil eder. Şu hâlde Bâna'nın şimâlde bulunan bakîki hudûdu, Dağ-İtâl ile Nemaşir kasabalarının şimâlinde bulunan Bârdi-Sür dağı ile teessüs etmiştir.

İdârî (ve kavmî) bakımdan Snuvç-Bulak vilâyeti şu kısımlardan teşekkül etmiştir:

I. Asıl Mukrî sâhasında göçebe olamayan Mukrî ve Debokrî aşiretleri sâkindir. İdâre merkezi, Rawlinson'a göre, XVIII. asrın başında kurulmuş olan Savuç-Bulak şehridir. Kurulduğundan 100 sene sonra, bu şehir 1.200 eve bâlig olmuş olup, bunun da 100 evi yahudi ve 30 evi de süryânîlere âit idi. Şehir büyüklüğünü birinci dünyâ harbine kadar muhafaza etti. H. Schindler'e göre, şehrin mevkii şöyledir: 36° 45' 48" arızında ve 45° 47' tûlünde. Deniz seviyesinden irtifâi 1.300 m.'dir. Şu nâhiyeler (mahall) Mukrî sâhasının bu kısmını teşkil eder: 1. idâre merkezinin civârı, 36 köy, 2. Şâ-r-i vērân— („viran şehir“). Çok zengin olan bu nâhiye idâre merkezinin şimâlinde kâin olup, Debokrîlere âit 68 köyü ihtivâ eder. 3. Ahtacı („seyisler“). Savuç-Bulak Mi-yân-du-âb yolu üzerinde, Tatavü vâdisinde; başlıca yeri Burhân olan 90 köyü vardır. 4. Behi, Tatavü üzerinde, Savuç-Bulak—Sakkız ve Marâğa—Sakkız yolları kavşağında; 65 köyü olup, başlıca yeri, Mukrîlerin irsi „sardâr“'larının güzel bir ikametgâhının bulunduğu Bökân'dır. 5. Turcân, Bâbi'nin cenûbunda olup, 38 köyü vardır. 6. Govruk-i Mukrî, Kurtak'ın cenûb-i şarkisinde, Tatavü'nün kaynakları civârında; 24 köyü vardır.

II. Mukrîlere akrabâ ve aynı dili konuşan Bilbâs aşiretinin arâzisi. Eski göçebe olan Bilbâslar şimdi kışları köyde geçirir, yazları ikametgâhlarının yakınlarındaki yüksek yerlere (sarân) çıkarlar. Dâimî olarak İran arâzisinde kalan aşiretler şunlardır: a. büyük kısmı yerleşik bulunan kuvvetli ve cesûr bir kabîle olan Mangurlar: Savuç-Bulak çayı üzerinde ve El-Tamûr (Govruk'ların munsabı cihetinde) ve Na'layn-i Mangur („at nalı“, Kurtak'ın garp yüzü üzerindeki dağlar kademesi), nâhiyelerinde, fakat Mangurların ağa'larının oturduğu merkez Lâbicân ile Sardâşt arasında K'ialü'nün sağ kıyısında bulunan Mergân (Tırkaş) 'dadır. Cem'an 148 köy Mangurlara âittir. b. Pîrânlar. Eski Lâhicân'da, Lâvên üzerinde, Mergân'ın şimâlinde yaşarlar. 30 köyden ibâret olup, bunlar arasında tam Garûşinka tepesinin karşısında Mutâva-tepe kaleciği bulunmaktadır. c. Mamaşlar. Merkezi bâlen harâp olup, dâba Yâkût tarafından zikredilen eski Pasva kalesi olan Yeni Lâbicân'da otururlar. Mamaşlar Berd-i mēşe (Caldîân) vâdisini ve Eski Lâhicân nvasına açılan ağzı ynkarısında Lâvên nebrinin bütün yukarı kısmını kaplarlar. Suldüz ve Uşnû'da Mamaşlar vardır. Cem'an yüzden fazla köyde otururlar. d. Ocâh-k-a-Hîdri şûbesi yazın Vazna'nın zengin otlaklarına gider, kışın da Köy-Sancak acak nvalarının inerler; fakat bu şûbe de İran'da yerleşmeğe başlamış idi.

III. Sardâşt arâzisi; şu şûbelerden teşekkül eder:

a. K'ialü'nün sağ kıyısında, bir kaymakamlık merkezi olan fakir Sardâşt köyü. b. Govruk (Gavrik) aşireti, önce zikredilen köylerden başka, K'ialü'nün sol kıyısı üzerinde, Kurtak'ın ormanlık yerlerinde oturmakta olup, 100'den fazla köyü vardır. c. Süesnîler, Vazna, Sardâşt ve K'ialü'nün kıvrıldığı yer ile Qandîl arasındaki 68 köyde otururlar. Süesnîlerin kolları (Baryacı, Milkârî, Darmaî, Harz-Alân ve Alân) müsterek reisleri olmaksızın, dağınık bir şekilde yaşarlar. Alân'ın merkezi olan Bêtüş'ta güzel bahçeler ile çevrili 70 ev vardır. Burası Marâğa—Savuç-Bulak—Sardâşt ve Süleymaniye ile Kerkük yolları üzerinde bulunmak hasebiyle, dikkate değer bir rol oynamış olmalıdır. Bêtüş'un nebir aşağısında bulunan Teyyet'te K'ialü üzerinde 7 tuğla kemerli eski bir köprünün harâbeleri görülmektedir.

IV. Mukrî sâhasının diğer iki idârî bölgesi Sakkız ve Bâna'dır. Her ikisi de vaktiyle Sinâ vâlilerine tâbi idi, fakat coğrafi, kavmî ve siyâsî mulâhazalar, bilhassa 1906 türk ıggâlin-den beri) onların Savuç-Bulak'a bağlanmalarını izâh etmektedir.

Bāna 145 köy ve takriben 3.500 âileden müteşekkil 8 kasabayı (Döla-Huriāva, Balvāv Bnaḥ-vē, Şvē, Namaşir, Daşt-i tāl, Kiverō, Tazān, Paş-Arbēbā) içine alan çok mübim bir idārî bölgedir. Arbēbā dağının eteğinde kâin Bāna şebri, 80'ı yabudi evi olmak üzere, 800 eve sâbip olup, çok işlek bir pazar yarıdır. Pencvîn yolu üzerinde Pāş-Arbēbā („arka A.“) nâhiyesinde, Sūr-kāv silsilesinin cenûbunda kâin isa de, Bāna'ye âit olan Çamparōv köyünü zikratmek lâzımdır.

Rawlinson, Mukrîlerin âile sayısını 12.000 olarak tabmin etmektedir ki, bu da takriben 100.000 nüfusa muâdildir. Bu rakam gâlibâ Bilbās, Bāna, Sakkız v.b.'lerini içine almaktadır. Savuç-Bulak *hukûmat*'inin I. ciban harbinden sonraki nüfusu 200.000'den aşağı olmalıdır. Yerli olmayanlar: küçük sayıda iranlı vazîfeliler, Savuç-Bulak'ta, Bāna, Sar-daşt va battâ köylerde bir kaç yüz yahudi âile; Süryânîlerin kaybolmasının aksine Savuç-Bulak'ta bir düzine ermeni âilesi (1 kilise ile).

D. i. e. Mukrîler sünî şâfi'dirler. Din işle-rinde oldukçn lâkayddırlar. Nakşbendî ve Ka-dirî tarikatlerine mensûp şeyhler (*şayḥ*) bun-ların üzerinde şabsen büyük hîr te'sir icrâ et-mişlerdir.

Tarih. 1890'a kadar Tatavû'nun aşağı kolu üzerinde Taştepe'de keldanî dilinde çivi yazılı bir kitâbe var idi ki, soeraları kaybol-muştur. Balck (*Das Reich der Mannäer, Ver-handl. Berl. Ges. f. Anthropologie*, 1894, s. 479—487)'a göre, bu kitâbe 812 ve 778 (m. ö.) ta-rihleri arasında hüküm sürmüş olan (C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, 1910, I, 632) Van (Kalde, Urartu) hükümdarı İşpuini'nin oğlu Menua tarafından dikilmiş idi. Bu âbide (çivi yazısı ile bilinen bütün kitâ-beler arasında en şarkta olanıdır) Menua ta-rafindan fetbolunan Manneler (Minni) mem-leketinde Meştâ şehrinin yerini göstermiş ol-malıdır. Keldanî te'sirinin izleri, aynı zamanda, Rawlinson (*JRGS*, X)'un Şaytân-âbâd ve Savuç-Bulak ırmağının sol kıyısı üzerinde keşf ettiği su te'sislerine, yer altı geçitlerinde ka-yaya oyulmuş merdivenlerde de görülebilir. Âsûr hükümdarı Sargon, 714 (m. ö.)'teki meşhûr seferi esnâsında, Urmiye gölünün cenûbunda, Manneler arâzisini Allahria, Parsuaş, Zikirtu v. b. nâhiyelerini zikreder (Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sar-gon*, Paris, 1912). Bununla beraber Parsuaş adının Persler (Pârsa) adı ile yaklaştırılması ve Gâdir'in aşağı mecrâsında gösterilmesi he-nüz sâdece faraziyyeden ibârettir.

Dikkate şâyân diğer bir âbide de Savuç-Bulak'ın şimalinde İndirkaş köyü civarındaki

Fakrakça kaya mezarıdır. Bu mezarın ahemenî-lerin mezarları ile benzerlikleri vardır (de Mor-gan); E. Herzfeld bu mezarı Medyalılara âit kabul ettiği âbideler zümresine bağlıyor (Sar-re-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, 1910, s. 184; Herzfeld, *Chorāsān, Islām*, 1921, XI, 131). Batlamyus (VI, 2) tarafından sayılmış olan Medya şehirları arasında, aynı arz dâiresi (38° 30') üzerinde iki yer vardır: Δαγαύσα (tâlû 87° 30') ve onun yanında Σίγχαρ (tâlû 88°); Rawlinson bu sonuncu yeri, Uşnû idrî bölge-sindeki Singân ile aynı kabul etmekte ve bi-rincisi (Dārayavauşa?) ile *Şaraf-nāma* (nşr. Veliâminov-Zernof, I, 268)'de zikredilmiş olan Daryās arasında bir yakınlık kurmaktadır. Bu-nunla beraber o Daryās'ın yerini bilmiyordu. Buna göre, bu tam yanında, bölgenin eski mer-kezi olarak tanınan bütün Şâr-i Vērân bölge-sine adını veren „metrûk şebir“in harâheleri-nin bulunduğu bir köyün (İndirkaş'ın şimâl-i garbisinde, 3 km. mesâfede) ismidir.

Da Morgae (IV, 283 yukarı Kialû üzerinde büyük sayıda sun'î höyüklerle işâret etmiştir. Lâhicân'da hunlardan 24 tâne vardır. Garû-Şinkn geçidinin cenûb-i şarkisinde bu bölge-nin eski şehriâie harâheleri görülmektedir. Daba aşağıda höyükler kaybolursa da, Gölga-tepe'da Mukrî ülkesinin merkezinde, çevre-ai 150 adım olan büyük bir tepe vardır. Mor-gan (*Miss. scient. IV, Recherches archéol.*, I, 9) onun tam yanında, Halîl-dalîl'de demir çağına âit mezarlar buldu. Seyyâh Harris Bāna bölge-sinde, Siāvma'nın civârında, höyükler („tepe-cikler“) bulunduğunu, Siāvma balkının kendi-sine eski kıymetli mühürler, üstüvâee şekline mübûrlar v.b. sattığını kaydetmektedir. Bun-ların bepsî, Mukrî bölgesinin uzak bir devir-den beri meskûn olduğunu ispat etmektedir.

İmparator Heraclius, 624'te Husrav Parvêz'i tâkibi esnâsında, buradan geçmiş olmalıdır; Ker Porter Kereftû (Sayın-kale [b. bk.] civâ-rında) mağaralarında grekçe bir kitâbe (Kai-bel, *Epigr. Graeca*, Berlin, 1878, s. 512) bul-du.

Nesturî patriği Mâr Yabalâhâ (1282—1317)'nın tarihi moğullar devrinde Savuç-Bulak arâzisindeki ticâretin ehemmiyetine şahâdet et-mektedir. Bölgenin şimdiki yer adları şimâl-i şarkîden gelen türkler ile garpten gelen diğer kavimlerin çarpışmasını aksettirmektedir. Şar-kî nâhiyelerde (Ahtaçı, Bâhî, Turcân, Sakkız) türkçe isimler taşıyan köyler bulunmaktadır. Aynı şekilde bir kaç ta moğulca isme 'şâret edilebilir: Tarağa, Tatavû (Mustavî'de: Ta-gatû), Mâr Yabalâhâ tarihine (trc. Cbabot, 1895, s. 151) göre, farsça Vākya (?)—rûd veya Ra-şid al-Dîn (nşr. Quatremère, 197b)'e göre,

Zarîna-rûd denilen Çağatû. Buna mukabil, Ta-tavû ile Marâğa arasındaki vaktiyle Mukrîlere tâbi olan türk bölgeler bunların elinden çık-mıştır. Kurtak'ın garbında seyrek olarak sâmi (arâmî) isimler de bulunmaktadır: Dribka, Kō-ka, Nalōsa, Şmōla.

Kabile asil-zâdeleri dâimâ garpten gelmiş ol-duklarını iddia ederler. Mukrîlerin başlıca kabilesi hakkında *Şaraf-nāma*'de kayıtlar var-dır. Mukrî reisleri Şahrizûr'da yerleşmiş olan Mukrîya kabilesinden çıkmış ve Bâhân aşireti idârecilerinden ayrılmış olmalıdırlar. Türkmen-ler hânedanı devrinde (h. IX. asır) Sayf al-Dîn adında biri Çabuklu (türk kabilesi?)'lar-dan Daryās'ı aldı ve mâlikânesini şu nâhiya-lerin ilbâkı ile genişletti: Dölî-Bîrîk (Döl Urmiye gölünün cenûb-i garbisinde küçük bir nâbiyedir; Bârik ise, hâlen Tatavû'nun ağzı civârında dağınık bir şekilde yaşayan bir ka-biledir), Ahtaçı, Êl-Tamûr ve Suldûz. Bu zât-ın hâkimiyeti altında birleşen kabileler Muk-rî adını aldılar. Oğlu ve halefi Şârim Şâh İs-mâ'il-i Şafavî'ye kafa tuttu ve 912'de İran kuvvetlerini mağlûp etti. Mûteâkibon (918?) Sultan Selim'den bîmâye ve tîmar tevcihi ta-lebinde bulundu. Şârim'in ölümü üzerine, em-lâki Şâh Tahmasp'ın idâresini tanıyan yegeni Rustam'ın üç oğlu arasında taksim edildi. Al-kâş Mîrzâ'nın isyânı esnâsında, Sultan Süley-man onlara karşı, kendisine tâbi 'Amâdiya, Hakkârî ve Brâdöst beyliklerini harekete ge-çirdi, bunlar da Rustam'ın oğullarını mağlûp va katlettiler. Şârim'in torunu Amîra Beg I. Sultan Sulaymân'ın tevcihi ile onlara halef ol-du ve 30 yıl kabilesini ve Daryās mâlikâne-sini idâre etti. Rustam'ın torunu olan diğer bir Amîra, Safevîlerin yardımı ile, Amîra I. 'nin halefi oldu. Şâh Muhammed Hüdâbanda'nın saltanatında vuku bulan karışıklıklar sırasında, Amîra Beg II. 991'de Sultan Murad III. 'in yanına geldi; Sultan Murad Bâbân (Şahrizûr) vilâyetini ve Musul sancağını onun mâlikâne-sine ilâve etti; Erbil ve Merâğa'ya tâbi bazı yerler de çocuklarına verildi. Van mîr-i mîrân'ına yardımcıları ile Merâğa'da bulunan İran vâlisini mağlûp ve sultanın, kendisini paşa un-vânı ile beyler-beyi tâyin ettiği bu bölgeyi yağma etti. Bununla beraber, irsî Daryās mâ-lîkânesi, kendisinden önce Bâbâli ile anlaşmış olan yegeni Hasan'a verildi. Amîra Paşa ile Hasan arasında bir harp patlak verdi, Hasan katledildi ve Sultan Mehmed III. (1003—1012) Dih-i-Ĥvârkân (Merâğa'nın şimalinde D. Ĥar-akân) kazâsını kardeşi Ulug Bey'e verdi. Bu arada türkler Tebriz'i almış idiler ve eyâletin umûmî vâlisi olarak tâyin edilmiş olan Ca'far Paşa, Amîra Paşa'yı kendi nüfuzu altına al-

mak istedi. Amîra Paşa istemiyerek kabûl et-ti. Sonra Ca'far Paşa onu İstanbul'a şikâyet atti ve Bâbân, Musul ve Erbil sancakları Amî-ra'den alındı. Merâğa, Amîra'nın yılda 15 *ḥarvâr* („yük“) altın verme mecbûriyeti ile Tebriz'e tâbi kılındı. Sonradan tasarruf altın-da bulunan yerlar sâdaca Daryās'a inhisar et-ti. Bununla beraber, oğlu Şayḥ Ḥaydâr, yeni-den kendisi tarafından inşâ edilmiş olan eski Saru-Kurgan kalesinde hâlâ mevkiini muhafaza ediyordu. Merâğa halkı, bu komşuluktan hâsıl olan baskıları ilari sürerek, Tebriz umûmî vâ-lisi Hızır Paşa'dan Saru-Kurgan'ı Mahmûdî aşiretine veran bir emir alde etti. Kale etrâ-fında harp başladı ve Amîra Paşa, düşman-lıklara son verdirmek için müdâbele etmek mecbûriyetinde kaldı. 1005'e doğru baba ve oğul bâlâ şn kazâları ellarında tutuyorlardı: Daryās, (Miyân)-du-âb, Acarî ve Leylân (bu aon ikisi Çağatû'nun sağ kıyısı üzerindedir); bir de bölgeleri ile birlikte şu kaleler: Tarağa ve Saru-Kurgan.

Muabhar devir hakkındaki mûtalar az iti-mâda şâyandır. *Târîḥ-i 'âlam-ârâ* müellifi İs-kandar Munşî Şâb 'Abbās'ın Mukrî ve Brâ-döstlara karşı yaptığı seferin şahidi olmuştur. Daha yeni bâdiseler arasında şunlar anılabılır: 1880'de, bir emârat kurmak isteyen Şamdi-nânî 'Uhaydullâh bureyı istilâ etti. Bu vesîle ile Savuç-Bulak sünîlerinin dinî reisi, şî'ile karşı harp ilân etti ki, bu bâdise bilhasaa Me-râğa etrâfında korkunç bir katli-âma azebibi-yet verdi. 1905'te Türkiye, türk-iran hudut hattını tanımayarak, Lâhicân'ı işgâl etti. Mah-med Fâzıl Paşa'nın erkân-ı barbiyesi önce Pas-va'da yerleşmiş idi. 1914'te ingiliz ve rus tem-silelerinin de iştirâki ile budut tesbit adıldı; Kandıll boyunca devam eden eski budut yeniden te'sis edildi. Birinci cihan harbi sırasında bü-tün bölge türkler ile ruslar arasında askerî harekâta sahne oldu.

Rawlinson Savuç-Bulak'ın arâzi teşkilâtıe anlatmaktadır. Ona göre, Bâbâ-mîrî âileleri, çiftçilerin gelirinin 1/15'ini alıyorlardı. 1/10'ı mültezimlere (*âğâ*) gidiyor; 1/5'i de çiftçi-lere kalıyordu. Gelirin arta kalanı, işletme mas-raflarını ödemeğe yaramakta idi. Mâmafib bu usul tedricen kaybolmaktadır.

Bibliyogrfya: Kar Porter, *Tra-vels in Georgia, Persia etc.* (London, 1822), II, 453—498; Monteith, *Journal of a tour through Azerbaidjan* (*JRGS*, 1833, III, 5—6); H. Rawlinson, *Notes on a Journey from Tabriz in 1833* (*JRGS*, 1840, X, son darecede mühim bir makale); Ritter, *Erd-kunde* (1838), VIII, 393; (1840), IX, 586, 597, 603 v.d., 631, 807, 822, 940, 944, 1014,

1036; *Şaraf-nâma* (nşr. Véliaminof Zernof) Petersbourg, 1860, I, 279—296; (trc. F. B. Charmoy), Petersbourg, 1873, II, 135—153; Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus* (Berlin, 1875), a. 321; Hurşid Efendi, *Seyâhat-nâme-i hudûd* (rus. tre. Gamazov), Petersburg, 1877; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten pers. Märtyrer* (Abh. f. d. Kunde der Morgenlandes, 1880, VII/3, 208—216); H. Schindler, *Reisen im nordwestlichen Persien* (Z. G. Erd. Berl., 1883, XVIII, 341 v. dd.); de Morgan, *Miss. scient. en Perse, Études géogr.* (Paris, 1895), II, 1—44 (fotograf ve haritalar); W. B. Harria, *From Batum to Baghdad* (London, 1896), a. 162—233; S. G. Wilson, *Persian Life and Customs*, 2. tab. (London, 1896), 99—122; A. Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898); A. Iyas, *Savuc-Bulak* (Donesenija ross. konsul. predstav., izd. Minist. Torgovli, 1914, nr. 38); E. Herzfeld, *Päiküli, Monuments and Inscriptions of the Early History of the Sasanian Empire* (Berlin, 1924).

(V. MINORSKY.)

SA'Y. SA'Y (A.), lugat mânası, „yürümek, çahuk yürümek, koşmak“ olup, hacıların Mekke'de yerine getirdikleri dinî hir menâsikin adıdır. 'Umra veya hacc'ı ifâ eden hacı, Kâbe etrafındaki dönmelerini (tavâf) tamamlayıp, son bir defa olarak, Hacer-i esved'i öperek, Zemzem kuyusundan su içince, Kâbe hareminden Bâb al-Şafâ'dan, aol ayağı ile, çıkar; hu esnâda Kâbe için aelâm aözleri söyler, sonra sa'y menâsikinini yerine getireceğine dâir niyetini (niya) gösteren aözler söyler. Kapıdan aş-yk. 50 m. mesâfede bulunan ve al-Şafâ'denilen yüksekliğe çıkar ve ayakta Kâbe'ye dönerek, elleri omuzları hizasına kadar kaldırılmış, avuçları göğe doğru çevrilmiş bir hâlde, burada duâ eder, al-Şafâ ile küçük bir tepe olan al-Marva arasında, iki tarafında evler ve dükkânlar bulunan geniş bir sokak, al-mas'â, uzanır; hacı menâsikin gerektirdiği yürüyüşü burada ifâ eder. Hacı eski dere dibine (mas'il) kadar, tabii adımlar ile, iner; ikisi solda, Kâbe haremî boyunca, diğer ikisi karşıda bulunan dört sınır taşı buranın hudutlarını tabdit eder; burayı harval veya habab denilen, tavâf'taki ramal'e benzeyen daha sür'atli bir gidiş ile, geniş adımlar ile, geçer. Sonra, tabii adımlar ile, al-Şafâ gibi taş bir takın yerini gösterdiği al-Marva'ya varır ve aynı şekilde burada duâ eder. Böylece hacı dinî merâsimin yedi kısımdan birini yerine getirmiş olur, zira yalnız bir yürüyüşün kâfi olduğunu kabûl eden bir fikir istisnâ edilir ise, müellifler sa'y'in yedi yürüyüşten mürekkep olduğunu ileri sürerler.

Bundan sonra umûmiyetle saçların tamâmiyle kesilmesi veya kısaltılması ile, ehramdan çıkış gelir ki, bu da mas'â üzerindeki herber dükkânlarının çokluğunu izâh eder.

Sa'y'in, 'umra veya hacc hâricinde ifâ edilmesi mü'minin iyi, aevaplı hareketlerinden sayılan Kâbe etrafında dönüşler (tavâf) gibi, mustakil bir dinî merâsim değeri yoktur. Sa'y, 'umra'de veya gelişte (ku'düm) veya toplu bir hâlde gidişte (al-ifâza) yapılan tavâfa bir ilâvedir; fıkıh âlimleri bunun aslî ehemmiyeti, farz veya sünnet oluşu huâsında ittîfak etmiş değillerdir. Akîde bunu ifâ eden mü'minden tavâf için istenilen dinî tam bir temizlik (tahâra) mecbûriyetini istememektedir.

Sa'y, sür'atli hareketli bir âni ile, tavâf'a ve 'Arafa ile Muzdalifa v. b.'ya benzeyen hareket hâlinde ifâ edilen bir ibâdettir. Şüphesiz eskiden ayrı bir ibâdet iken ifâza'nın 'Arafa ve Muzdalifa merâsimleri ile birleşmesi gibi, Kâbe'de yapılan ibâdetler ile birleşmiştir. İsâf ile Nâ'ila adlı iki ulûhiyete ibâdetin hâtırası rivayetlerde mubâfaza edilmiştir; bu da yalnız bir erkek ile bir kadının haram'de zinâ işlediklerini, ilâhî gazab ile taş hâline getirildiklerini, sonra orada kendilerine tapıldığını hikâye eder. Sonra müâlüman an'aneleri bunları, bir az dinlenmek için her biri bir tepeliğin üzerine oturmuş olan Âdam ile Havvâ hâline getirmiştir. Fakat ayrıca bu ibâdetin İbrâhîm ile ilgili ibâdetler balkasına sokulması için, bir az tereddüt ile, gayretler sarfedilmiştir: İbrâhîm'in terk ettiği ve lamâ'il'in susuzluktan helâk olacağını gören Hâcar, çılgın gihî, bir tepeden diğerine yedi defa koşmuştur; yahut Allaha ibâdet için sa'y'ı İbrâhîm çıkarmıştır ve sel çukurunun dibinde pusu kurmuş olan şeytanın elinden kurtulmak için, harval yürüyüşü ile yürümüşür.

Bibliyografya: Bk. madd. HACC ve KÂBEL, buna ilâve olarak: Gaudefroy-Demombynes, *Le Pèlerinage de la Mekke*, a. 225—234, bilbassa Azrakî, Kuṭb al-Dîn, İbn Cübayr, Nâşir-i Hüsrev, Muhammed Şâdik, Batanûnî, Burkhardt v. b.'den naklen.

(GAUDEFROY-DEMOMBYNES.)

SA'Y. [Bk. SA'Y.]

SAYÂBİCA. [Bk. SEYÂBİCE.]

SAYDA. SAYDA, SİDÖN, Akdeniz kıyısında, Lübnan cümhûriyetinin cenûp bölgesinin merkezi olan şehir (45.000 nüfus). Eski adı Sidon olup, garp memleketlerinde de şehir bu isim ile tanınır.

Fenike'nin meşhûr ticâret şehri olan Sidon'un adı Tell Amarna mukavelelerinde geçer. Bununla beraber, arapların Sayda'dedikleri bu şehir islâm âleminde ehemmiyetli rol oynama-

mıştır. Balâzurî'ye göre, Yazîd b. Abî Sufyân tarafından kolaylıkla zaptedilmiştir. Rivâyete göre, bu fetihde öncü kuvvetlerini anradan halife olan Mu'âviye aevk ve idâre etmiş idi. Bu bâdisenin 637 senesine doğru vukûa geldiği tabmin edilir. Arap coğrafyacıları Sayda hakkında az bilgi verirler. Burası idâri bakımdan Şam'a bağlı arâzi içinde zikredilir. Kudâma'ye göre, burası sözü geçen bölgenin askeri limanı idi. Muḳaddasî buranın müstahkem bir mevki olduğunu da aöyler. İbn Hürdâzbeh Antakya'dan Gazze'ye giden yolun bu şehirden geçtiğini kaydeder. İbn al-Fakîh'e göre, Sayda en fazla takdire lâayık şehirler, en asil eyâletler içinde sayılıyordu. Muhtemel olarak, bu hüküm sâdece edebî bir an'aneye dayanır, Muḳaddasî balkın konuştuğu dilio pek „çirkin“ olduğunu söyler.

Ancak haçlılar devrinde Sayda daha fazla göze çarpan bir durum arzetti. Haçlılar arapların Sayda adını Sagitta (Sagette, Sayette)'ya çevirdiler. Yâkût'a göre, şehre İrbil de denilmiş olmalıdır. Haçlı vekâyî-nâmelerioe göre, şehir 1107'de kuşatmadan ancak bir miktar para ödemekle kurtuldu. Bir arap kaydına göre, Baudouin 501 (1107/1108) senesinde, donanması Mısır gemileri tarafından mağlûp edilip, Şam'dan gelen bir müslüman ordusu da muhâsaradâkilerin yardımına koştuğu zaman, geri çekilmiştir. Frank rivâyetlerine göre, Sayda 19 kânûn l. 1111 (İbn al-Ağîr'e göre, 20 cemâziyelevvel 504 = 4 kânûn l. 1110'a tekabül eder) tarihinde haçlıların eline geçti. Kuşatma 47 gün sürmüş idi. Deniz tarafında 60 Norman ve Venedik gemisi şehri kuşatmış, kara tarafından da Kudûa'ten gelen Baudouin Sayda üzerine yürümüş idi. Şehir, müsâit şartlar ile, teslim oldu. Bu şartlara önce riâyet edildi ise de, daha sonra Baudouin halka 20.000 dinar vergi yükledi. Bu vergi şehrin refâhını mahvetti. 1187'de Şalâh al-Dîn şehri geri aldı (İbn al-Ağîr'e göre, 21 cemâziyelevvel 583, yâni 30 temmûz 1187). Haçlılar döğüşmeden şehri terketmişlerdi; Şalâh al-Dîn, istihkâmıların büyük bir kısmını yıktırdı. Sayda'da müslümanlar ile haçlılar arasında teğrin l. 1197 (zilbice 593)'de şiddetli bir savaş oldu ve geceye kadar aurdü iae de, kat'i bir netice vermedi. Daha sonra al-Malik al-Âdil geri kalan tahkimâtı da yıktırdı. 625 (1228)'te Sayda haçlılar tarafından yeniden işgâl ve tahkim edildi. Daha sonra, 1249'da, Ayyûb tarafından geri alındı. 1253'te Fransa kralı Louia IX. bu şehri zaptederek, tahkim etti. 1260'ta moğullar burada tabribat yaptılar; aynı sene Templier şovalyeleri şehri ele geçirip, 1291'e kadar, burada kalışlar. Nihâyet 1291'de müslümanlar bu-

rayı zaptettiler ve al-Aşraf bütün tahkimâtı yerle bir etti. XVII. asır başlarında dîrzi emîri Fahr al-Dîn (1595—1634) şehri büyük ölçüde imâr etti. Yaptırdığı müstahkem saray harap olmuşsa da, avrupalı tâcirler için inşâ ettirdiği çarşı „Hân fransâvî“ adı ile hâlâ mevcuttur. Aynı şahıs, Sayda limanının türk donanmasına üs hizmetini göreceğinden korkarak, Mısır limanı denilen cenûp limanını kullanılmaz hâle getirdi. 1791'de Cezzâr Ahmed Paşa fransız tâcirlerini şehirden kovdu. 1840'ta ingiliz ve Avusturya harp gemileri, mısırlılara karşı, Sayda'yı topa tuttular.

Bugünkü şehir, eski Sidon'un yerinde bulunmakla beraber, son yıllara kadar, içeriye doğru eskisi kadar yayılmamıştır. Kıyı önünde bir yarım-ada uzanır ki, şimdi kullanılmaz hâlde hulunan büyük cenûp limanı ile daha küçük olmakla beraber, ufak gemiler tarafından hâlâ kullanılan şimâl limanını bu yarım-ada korur. Bu liman dalgalara karşı kaya çıkıntıları ile de korunur. Medhali yakınında karaya bir taş köprü ile bağlı küçük bir ada (Kal'at al-hahr), daha ötede, şimâl-i garbîde daha büyük bir ada (el-Cezire) hulunur. Şehrin cenûbunda, aun'î bir tepe üzerinde de, Kal'at al-Mu'ezze vardır. Şehrin ulu câmii evvelce Saint-Jean şovalyelerinin kilisesi idi. Abû Nahla câmii de Saint Michel kilisesi idi. Küçük ada üzerinde Saint Louis şatosunun harâbesi bulunur ki, 1840 bombardımanı ile kısmen tahrip edilmiştir. Birinci cihan harbinde, Sayda teğrin l. 1918 başlarında, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl, daha sonra fraosızlara terkedildi ve Lübnan cümhûriyeti hudutları içine girdi. O sırada 12.000 kadar tahmin edilen nüfusunun 7.000 kadarı müslüman ve metâvaliler, 2.000'i rum katolik kilisesi mensûbu hristiyan ve marûnî idi ve 600 kadar da müaevî var idi. Bu şehirde Roma katolik kilisesi, Amerikan dinî hey'eti ve müsevî teşekküllerinin burada tahail ve terbiye müesseseleri var idi. Şehir, kara tarafından, içinde portakal, limon, nar, incir, bâdem ve armut ağaçları bulunan büyük bahçeler ile kuşatılmıştır. Ticâreti mahdut olup, ipeği az makbuldür. Üzüm, hububât, pamuk ve mazî ihrâc edilir.

1921'de al-Fârâbî'nin *Kitâb ihşâ al-ulûm* adlı kitabının ilk defa Sayda'da *İrfân* adlı mecmûa tarafından basılmış olması buranın fikir seviyesini gösterebilir.

al-Nâbîgât al-Zubyânî (nşr. Ahlwardt, I, 6) tarafından zikredilen Sayda şehrinin Havrân'da aramak icâp eder.

Bibliyografya: al-Balâzurî, *Fatâh* (nşr. de Goeje), a. 126; de Goeje, *BGA bk. fihrist*, mad *Şayda*; İbn al-Ağîr, *Kuṭb*

(nşr. Tornberg), *fihris*; Yâkût (nşr. Wüstenfeld), III, 439 v. dd.; Gildemeister (*ZDPV*, VIII, 23 v. d.); Baedeker, *Palästina and Syria*; Lortet, *La Syrie d'aujourd'hui* (1884), s. 94 v. dd.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), bk. *fihris*; [Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ* (İstanbul, 1145), s. 587; müellif Şam eyâletine bağlı bir sancak olan Şayda' livâsının o sırada iltizâm ile bir paşa elinde bulunduğunu, Akkâ ve Beyrut'un da buraya tâbi olduğunu, Şam'dan iki menzil mesâfede olan Şayda' da ipek v.b. ticâreti ile meşgûl bir kaç frenk tâciri bulunduğunu kaydeder; Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 425—428; *Sâlnâme-i vilâyet-i Beyrut*, 1310 (kasabanın nüfusunu 10.735 olarak verir; 8.287 müslüman, 2.448 gayr-i müslim); *Beyrut vilâyeti*, I, *Cenûp kısmı* (Beyrut, 1335), s. 311—328 (Osmanlı idâresinin aon senelerinde Şayda' hakkında geniş mâlûmat verilir; şehrin nüfusu: 14.167 ve bunun 11.398'i müslümandır)] (P. SCHWARZ.)

[Bu madde METİN TUNCEL tarafından tamamlanmıştır.]

SAYF. [Bk. SEYF.]

SAYF AL-DAVLA. [Bk. SEYF-ÜD-DEVLE.]

SAYF AL-DİN. [Bk. SEYF-ÜD-DİN.]

SAYFİ. [Bk. SEYFİ.]

SAYHÂN. [Bk. SEYHAN.]

SAYHÜN. [Bk. SİR-DERYA.]

SAYIN-KALE. SAYIN-KAL'A, cenûbî Azerbaycan'da, Çağatü nehrinin sağ sâhilinde, küçük bir şehir ve bir idâre bölgesi. İdâri bölge cenûpta Çağatü'nün kollarından biri olan Sâruk nehrinin bir az ötesine geçmektedir. Şimâlde Âcarî bölgesi, şarkta Hamsa eyâleti ile hudutlanır. Bu ismin ilk kısmı *say-* ile ilgilidir. Bu bölge bir türk kabilei olan Afşarlar ile meşkûndur; fakat bunların bir kısmı, Fat'h-Alî Şâh'ın XIX. asrın başında Şiraz'dan getirttiği Lür menşeli Çardavri (Çardovli) kabilesine yer vermek için, Urmiye'ye hicret etmek zorunda kalmıştır (Çardavri bölgesi Şedmere veya Seymerre civârındadır). Çardovli'lerin reisi Mahmûdîk'ta oturmakta olup, yanında 5.000 kişilik bir kuvveti var idi. Sayın-Kal'a şehrinin 2.500—3.000 nüfusu ve küçük bir pazarı var idi. Şehir 1830 yılında Şayh 'Ubayd Allâh idâresindeki kürtlerin bücümü ile tahrip edilmiştir. Şehirde eskiden İran askerî birliği bulunuyor ve Çağatü vâdisinden Azerbaycan'a giden yolu mubâfaza altında tutuyordu. Sayın-Kal'a'nın Afşar bölgesinde Ker Porter (*Travels*, II, 538—552; Ritter, IX, 816) tarafından tasvir edilen ve içinde yunanca kitâbe bulunan Kereftü mağaraları ile

Tabt-i Sulaymân (eski Gazaka, arap. al-Şîz; krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 108) bulunmaktadır. İçinde yüzen adası ile Çamlı-göl de buradadır (Bâderlî köyü yanında). Afşarların bir kısmı *Ahl-i Hakk* [bk. mad. 'ALİ [LÂHÎ] mezbebine dâhildir; bunların mahallî reisleri Th. Bent zamanında Nazar-Bâbâ ile Gencâbâd'da oturlardı (krş. V. Minoraky, *Notes sur la secte des Ahli Hakk*, RMM, XL—XLI, 1920, s. 53, 76).]

Bu Sayın-Kal'a şebri Sultânîya'nın şarkında ve Abbar ırmağı yanındaki aynı ismi taşıyan ve XIV. asırda Mustavî tarafından zikredilen başka bir kale ile karıştırılmamalıdır; bk. G. le Strange, *The Lands of the East. Caliph.*, s. 222.

Bibliyografiya: H. Rawlinson, (*JRGS*, 1841, X 40); H. Seindler (*ZG Erdk. Berl.* 1883, XVIII, 327); Th. Bent, *Scotch Geogr. Magazine*, 1890, s. 91; A. F. Stabl (*Petermanns Mitteilungen*, 1905, s. 33; bölgenin bir haritası ve yer-altı servetleri hakkında kayıtlar ile); Jackson, *Persia Past and Present*, a. 121 v. dd.

(V. MINORSKY.)

SAY'ÜN. [Bk. SEY'ÜN.]

SAYYİD. [Bk. SEYİD.]

SAYYİDA NAFİSA. [Bk. NEFİSE.]

SEÂLİBİ. AL-SA'ÂLİBİ, üç müellifin nisbesi.

1. ABÜ MANŞÜR 'ABD AL-MALİK B. MUHAMMED B. İSMÂ'İL, V. (XI.) asrın en velûd müelliflerinden biridir. Hayâtı hakkında Nişâpûr'da 350 (961)'de doğduğu ve 429 (1038) tarihinde öldüğünden başka bir şey bilmiyoruz („Tilki derilerinden kürk diken kürkçü“ mânâsına gelen nisbesi izâh edilirken, onun kürkçülük yaptığı için, bu nisbeyi aldığı aöylenir (bk. msl. İbn Hallikân, *Vafayât*, Kahire, 1948, II, 352). İlim ve edebiyatın bîmâye ve teşvik gördüğü bir devir ve muhitte yetişen al-Sa'âlibî, muâarları Abû Bakr al-Hvârizmî [b. bk.] ve Badî' al-Zamân al-Hamadânî [b. bk.] yanında, zamanın en ebemmiyetli sîmâlarından biridir. Easlerinde bir âlim olduğu kadar bir öğretici ve bir edebiyat muallimi hüviyeti aksettiren müellifin muhitinde bulunduğunu bildiğimiz emîr ve vezirlerin çocuklarına bocalık ve bilbasaa Nişâpûr medreâelerinden birinde müderislik yaptığı düşünülebilir. Easlerinden bazılarını ithâf ettiği şahsiyetler arasında Me'mûnîlerden Hvârizmşâb Abû'l-'Abbâs Ma'mûn (bukûmet yılları: 309—407=1008—1017, bk. *IA*, V/1, 264; VII, 701), gazneli Sultan Mahmud'un kardeşi emîr Şâhib al-Cayş Abû'l-Mnâzaffar Naşr b. Nâsir al-Dîn Sebûktigin (ölm. 411), Nişâpûr reisliğini devamlı olarak ellerinde tutan Mîkalîler (bu âile için bk. H. Ritter,

Die Geheimnisse der Wortkunst (Asrûr al-balâğa) des 'Abdalqâhir al-Curcânî, s. 27—32; Bayhaqî, *Târîh-i Mas'ûdî*, nşr. Sa'îd Nafîsî, Tahran, 1332 ş., III, 969—1009'den Amîr Abû'l-Fazl 'Ubayd Allâh b. Ahmed al-Mîkalî (ölm. 436=1045) vardır. Ayrıca eserlerinde bunlar ve devrin başka ileri gelenleri ile münâsebetlerine dâir pek çok kayda tesâdüf olunur].

Seleflerinden intikal eden bilgileri işâret etmekte titizlik göstermeden ve çok defa kendi bilgilerini alk-sık tekrarlayarak, iktitaf aûretiyile vücûda getirdiği çok aaydaki eserleri bilbassa kendi devrindeki şiiirden ve belâgat-babâeder.

En tanınmış ve bizim için en mübim eseri (zeyilleri ile birlikte) al-Sa'âlibî'nin kendi nesli ve bir evvelki neslin edip ve şâirlerine dâir en mübim kaynaklardan biri olan *Yatîmat al-dahr fî mahâsin ahl al-'aşr*'dir. [Müellif bu eacirini b. 384'te bitirmiş ve sonra 402—407 yılları arasında ona aon şeklini vermiş olmalıdır (bk. 'A. İkbâl, *Tatimma* neşri mukaddimesi, I, 4)]. Eserde bahsedilen şahıslar memleketlerine göre tasnif edilmişlerdir. *Yatîma*, esâs itibâriyle, çoğu zaman hâl tercümesine dâir kısa bilgiler ihtivâ eden bir şiiir dergisidir. Bu tarz eserlerin çoğunda olduğu gibi, al-Sa'âlibî'nin eseri de farklı şekillerde yayılmıştır; bu busus Yâkût (*İrsâd*, II, 320)'tan anlaşılmaktadır. Yâkût, Kahire'de bizzat müelliften Ya'kûb b. Ahmed b. Muhammed'e intikal etmiş bir nüsbada okuduğu bir fıkradan bahseder ki, bu umûmiyetle yayılmış bulunan metinde bulunmadığı hâlde, Şam baskısında (III, 33) bulunmaktadır. Eserin Pertsch, *Verz. der ar. Hands. zu Gotha*, nr. 2127; *GAL*, I, 284; *Suppl.*, I, 499'da zikredilen yazma nüsbalarına Üniv. kütüp., nr. AY 662, 742 (2. kısım), Lâleli kütüp., nr. 1959 (569'da istinsâh edilmiştir), Kara Çelebi-zâde kütüp., nr. 316 (589'da istinsâh edilmiştir, noksan), Pertev Paşa kütüp., nr. 449, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1222 nüsbalarını ilâve etmek lâzımdır. *Yatîma* iki defa basılmıştır (Şam, 1304; Kahire, 1934); ayrıca Mavlavi Abû Mûsâ Ahmed al-Hakk tarafından bir fibristi neşredilmiştir: *Fâ'idat al-'aşr, a comprehensive Index of Persons, Places, Books... referred to in the Yatîman al-Dahr, the famous Anthology of Thâ'âlibî*, Kalküte, 1915 (*Bibl. Ind.*, NS, nr. 1215). Bizzat müellif, bu eserine aş-yk aynı tertip ile, *Tatimmat al-Yatîma* adlı bir zeyil yazmıştır. Paris, Bibl. Nat. nr. 3308 nüshaana istinâden neşredilen (nşr. 'A. İkbâl, Tabran, 1353 ş.) bu eserin mübte'lif nübaları bazı kataloglarda *Zayl al-Yatîma*, *al-Badr* gibi adlar ile zikredilir (bk. *GAL*,

Suppl., I, 499 v. d.). Bununla beraber eacirin adı *Tatimmat al-Yatîma* şeklinde eaki müelliflerden bazıları tarafından kaydedildiği gibi (bk. *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.), bu müellifin ön sözünde de açıkça geçmektedir (*Tatimma*, I, 2). Eserin yazmaları *GAL*, *Suppl.*, göst. yer'de zikredilmiştir. Ayrıca bir nüsbası Esad Efendi kütüp., nr. 2952/2'de bulunmaktadır. *Yatîmat al-dahr*'in verdiği malzeme itibâriyle kısmen *Tatimma* ile birleşen diğer bir zeyli al-Bâharzî (b. bk.; ölm. 467=1076)'nin *Dumyat al-kaşr*'idir. [Kısmen basılmış olan (Halep, 1349) bu eserin yazmaları için *GAL*, I, 252; *Suppl.*, I, 446'dan başka bk. H. Ritter, *ayn. eser.*, s. 4]. Şiiirleri mevzûlara göre ayrılmış bölümlerde toplanan bir başka dergisi *K. Ahsan mâ samî'tu*'dür ki, bunun Köprülü kütüphanesindeki nüshası (nr. 1197, bk. O. Rescher, *MS OS As.*, IV, 164), Kahire'de Hidiyîye kütüphanesinde bulunan bir yazmasına iatinâden baailan (Muhammed Efendi Şâdîk 'Anhar'ın tashih ve açıklamaları ile, Kahire 1324) nüshadan daha geniş olup, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir (*et-Ta'âlibî*, cüz 3, Leipzig, 1916). Bu kitabın zeyli mâbiyetinde yazılmış bulunan *K. Man gâba 'anhu 'l-mu'trib*'in müellif battı ile yazılmış nüshası Lâleli kütüphanesindedir (nr. 1946, bk. Rescher, *MO*, VII, 105, bundan istinsâh edildiği kayıtlı bir nüsha için bk. Üniv. kütüp., nr. AY 1327). Bu eser *al-Tuhfat al-bahiya* (İstanbul, 1302, s. 230—294) içinde ve Beyrut'ta (1309) neşredilmiş, O. Rescher tarafından almancaya çevrilmiştir (*MO*, XVII, 31—198; XVIII, 81—109). Yine bunlar gibi, şiiir dergisi hâlinde, fakat çok defa şâirlerin adlarını zikretmeden *K. Hâşş al-hâşş* (Kahire, 1326; Tunus, 1293) ve *K. Tarâ'if al-turâf* (yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 502) elimizdedir. Yine bu tarz eserlerinden olan *K. al-Muntaḥal* veya *Kanz al-kuttâb*'da husûsiyetle kâtipler için 250 şâirden seçilmiş 2.500 parça toplamıştır (bk. Flügel, *Die ar... Hdss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, nr. 242, diğer yazmaları için bk. *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 4123). Bu kitaba türk şâiri Lâmiî (ölm. 938=1532) bir şerb yazmıştır (bk. Toderini, *Lit. Turch.*, II, app. XXXIV). Burada, onun meşbul bir müellifin *Mu'nis al-udabâ*' adlı dergisindeki şiiirleri nesre çevirmek şiiiretiyle Hvârizm şâb Abû'l-'Abbâs'ın emri ile te'lif ettiği *Naşr al-naşm va ḥall al-'ikd min muḥtâr al-şîr allâzî yaştamîl 'alayhi 'l-kitâb al-mutarcam bi-Mu'nis al-udabâ* adlı kitabı da zikredilmelidir (yazmalar için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 501; ayrıca Yeni-câmi, nr. 1188, 634 b. tarihli; başmaları Şam 130n, Kahire 1317).

Eserlerinin ikinci bir kısmı kolayca okunmak için yazılmış kitaplardır. Aynı zamanda bunlarda her türlü faydalı bilgiler ve tarihi fıkralar bulunmaktadır. Bunlardan *K. Laṭā'if al-ma'ārif* (nşr. P. de Jong, Leiden, 1867 ve İbrâhîm al-İbyârî, Hasan Kâmil al-Şayrafî, Kahire, 1379/1960), *K. al-Farâ'id va 'l-kalâ'id* veya *K. al-İḥd al-nafis va nuzhat al-calîs* (Kahire, 1317, *Nagr al-naẓm*'ın kenarında; 1324, 1327; eserin oldukça eski bir yazması, Üniv. kütüp., nr. AY 76'dır; yine aynı kütüphânedeki nr. AY 2629 ve Hamidiye, nr. 1447/34'te birer nüshası vardır); *K. al-Mubhic* (veya *al-Mubahhic*, Kahire, 1324; eserden seçilmiş bazı parçalar hâlinde ve *Arba' rasâ'il muntahaba min mu'allafât... al-Sa'âlibî* içerisinde İstanbul, 1301; eserin *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen yazmalarına Esad Efendi kütüp., nr. 3630/4 ve Yeni-câmi kütüp., nr. 1188 nüshalarını ilâve etmelidir) ve mekteplere mahsûs *adab*'ın eski mevzûlarından olan eşyanın medib ve zammî hakkındaki Hıvârlzmsâh Abu 'l-Abbâs Ma'mûn'a ithâf ettiği *K. al-Laṭā'if va 'l-zarā'if* (veya *al-Zarā'if va 'l-laṭā'if*) *fi madh mahâsin al-aşyâ va az-dâdihâ* ile *Yavâkîl al-mavâkîl al-şay' va zam-mih* adlı iki eseri vardır (bunların yazmaları ve basmaları için bk. *Cat. codd. ar. bibl. ac. Lugd. Bataviae*, nr. 455, *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, ikinci eserin bazı yazma nüshaları Üniv. kütüp., nr. AY 608, Şebid Ali Paşa kütüp., nr. 2025, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3628/11, Reis-ül-küttâb, nr. 1161/1, Yeni-câmi kütüp., nr. 990/2'de bulunmaktadır). Bu iki eser mecbul bir müellif (Leiden, nr. 456) ve aynı şekilde Abû Naşr Ahmed b. 'Abd al-Razzâk al-Maḥdî-âi tarafından birbirine ilâve edilmek sûretiyle birleştirilmiştir ki, bu eser birincisinin adı altında 1282'de, Bağdad'da, taş-basması sûretiyle neşredilmiş, *Camâ'a fî mâ bayna kitâbay al-Sa'âlibî...* adı ile, Bulak (1296)'ta, Kahire (1275, 1300, 1307, 1310)'de basılmıştır (yazmaları *GAL*, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen bu eserin bir nüshası da Es'ad Efendi kütüp., nr. 3630/1'de bulunmaktadır). Nibâyet *Ġurar al-balâğa va durar al-faşâha* veya *Ġurar al-balâğa fî 'l-naẓm va 'l-naşr* veya *K. al-La'âlî va 'l-durar* (iaminde görülen başka küçük farklar ve yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500)'i zikretmek gerekir.

Bunlardan başka o bir çok darb-ı mesel, vecize ve mesel hukmüne girmiş beyitlerden vücuda getirilmiş dergiler tertip etti ki, bunlardan önce *K. al-Tamâ'il* (veya *al-Tamâşul va 'l-muḥâzara fî 'l-hikam va 'l-munâzara* veya *Hilyat al-muḥâzara va 'unvân al-muzâkara va maydân al-musâmarâ*, Paris, nr. 5914, veya

K. al-maḥâsin va l-azdâd, Selim Ağa kütüp., nr. 989; yazmaları *GAL*, I, 286; *Suppl.*, I, 501'de gösterilmiştir; ayrıca Es'ad Efendi, nr. 2550/1, Kara Çelebi-zâde, nr. 312, Üniv. kütüp., nr. AY 1319 ve Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4902, 587 tarihli nüshaları vardır; *Arba' rasâ'il...*'de bazı parçaları neşredilmiştir, İstanbul, 1301)'yı, ayrıca *K. Ahâsin kalim al-nabî va 'l-şahâba va 'l-tâbi'in vn mulûk al-câhiliya va mulûk al-islâm va 'l-vuzarâ va 'l-kuttâb va 'l-bulağâ va 'l-hukamâ va 'l-ulamâ* (yazmaları için bk. *GAL*, I, 286; *Suppl.*, 501; J. J. Pb. Valetton tarafından kısmen neşredilmiştir: *Ta'âlibîi syntagma dictorum brevium et acutorum*, Leiden, 1844)'yı yazdı; sonra bunu daha hacimli bir eserin *K. al-'câz va 'l-icâz* (*Hams rasâ'il*, İstanbul, 1301 içinde basılmış, İskandar Âşaf tarafından neşredilmiştir: Kahire, 1897)'ın içine aldı. Bu nevî eserleri arasında *K. Laṭā'if al-şahâba va 'l-tâbi'in* (nşr. P. Cool; *Selecta e Thaalebi libro facetiarum*, bk. Roorda, *Grammatica arabica*, Leiden, 1835)'i ve Cheikho tarafından *al-Maṣriḥ* (V, 831—834)'te neşredilen bir başka darb-ı meseller mecmûası vardır. *al-Sa'âlibî* bir de *Mu'nis al-vaḥîd* adlı bir *adab* kitabı te'lif etmiştir (bk. *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.), Flügel'in *Der vertraute Gefährte des Einsamen* (*Muḥtasar min K. Mu'nis al-vaḥîd fî 'l-muḥâzarât li 'l-Sa'âlibî*, Wien, 1829)'de neşrettiği eser Râgib al-İşfabânî'nin *Muḥâzarât*'ının bir parçasından başka bir şey değildir (bk. Gildemeister, *ZDMG*, XXXIV, 171). Ahlâk ve siyâsete dâir *Sîrat al-mulûk* veya *Kitâb al-mulûki* adlı bir eser kaleme almıştır (bk. *Kaşf al-zunûn*, nşr. Flügel, nr. 7343, krş. *Sîrâc al-mulûk*, British Museum, Or. 6368=DI. 64, *Âdâb al-mulûk*, Es'ad Efendi, nr. 1808). Buna benzer bir kitabı da *Tuḥfat al-vuzarâ* (bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 501; krş. *Kitâb al-vuzarâ*, Gotba, nr. 1886)'sıdır. *Adab*'e dâir daha az ehemmiyetli eserleri arasında *K. Mir'ât al-murâ'at va a'mâl al-ḥasanât* (Kabire, 1898, 1318, yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500) ve *K. Bard al-akbâd fî 'l-a'dâd* (*Hams rasâ'il* içinde, İstanbul, 1301; yazmaları için bk. *Suppl.*, I, 501, ayrıca Es'ad Efendi, nr. 3630/3)'ı vardır.

Eserlerinin üçüncü bir kısmı da, dar mânâsı ile, *liaâniyâta dâir* çalışmalarını ihtivâ eder. Bunlardan en meşhûru genç yaşında kaleme aldığı ve önce *Şams al-adab fî 'stimâ al-a'râb* adını verdiği müterâdif kelimelere dâir eseridir. Bu eser *Asrâr al-luğat al-'arabiya va ḥaşâ'ishihâ* adını taşıyan ve dar mânâsı ile, müterâdif kelimelere tahsis edilmiş bir bölüm ile *Macârî kalâm al-'arab bi rasû-mihâ va sunanihâ va mâ gata'llaḥu bi 'l-naḥv*

va 'l-irâb minhâ va 'l-istinsâd bi 'l-Kur'an 'alâ akşarihâ veya *Sirr al-adab fî macârî kalâm al-'arab* adlı ikinci bir kısmı ihtivâ ediyordu. Bu ikinci kısım Ahmed b. Fâria'in *K. Fikh al-luğa*'sından ekseriyâ kelimesi kelimesine aynen alınmıştır (eserin bu eski şeklinin yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500). *al-Sa'âlibî*, daha sonra, bunun birinci kısmını *Fikh al-luğa* adı ile ayrı bir kitap hâline getirmiştir ki, eaer asıl şöret ve rağbetini bu şekli ile kazanmıştır (bk. *Prooemium et specimen lexicæ synonymici arabici Atthalibi*, notlar ve açıklamalar ile nşr. J. Seligmann, Upsala, 1863; Fleischer, *Kleine Schriften*, III, 152—166 ve Paris, 1861, nşr. R. Dahdâh, Kahire, 1357/1938, nşr. Muḥtafa al-Şakḥâ, İbrâhîm al-İbyârî ve 'Abd al-Ḥâfiẓ Şalâtî; eserin başka baskıları ve yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, burada gösterilen yazmalardan başka İstanbul kütüphânelelerinde pek çok nüshası vardır). *Fikh al-luğa*'nın Kahire, 1284 ve 1325 baskılarında eserin ilk şeklinin ikinci kısmı da *Sirr al-'arabiya fî macârî kalâm al-'arab va şilatihâ va 'l-istihâd bi 'l-Kur'an 'alâ akşarihâ* adı ile neşredilmiş, ayrıca taş-basması sûretiyle, al-Maydânî'nin *al-Samî fî 'l-asâmî*'si ile birlikte, Tahran'da basılmıştır. Yine bu kısmın, ayrı olarak, nüshalarına çok tesâdüf edilmektedir. *Fikh al-luğa* mecbul bir müellif tarafından, 742 (1341)'ye doğru, *Naẓm Fikh al-luğa* adı ile manzûm hâle getirilmiştir (Leiden, nr. 67; bk. Weijers, *Orient.*, I, 360 v.d.). Müellifin *Lubâb al-âdâb* adlı ve üç kısımdan ibâret bir başka eserinin (bk. *Suppl.*, I, 502'de gösterilen nüshalar ve ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 6900, bu nüsha h. 679'da 500 tarihli eski bir nüsbadan istinsâh edilmiştir) *Asrâr al-luğa va cavâmi'uha va ḥaşâ'ishihâ* başlığını taşıyan birinci kısmı da yine *Fikh al-luğa*'dan başka bir şey değildir.

H. 400'de *al-Sa'âlibî*, Nişâpûr'da, bilhassa mecâzî nazar-ı itibâra alarak, belâga te dâir bir el kitabı te'lif etmiştir ki, bu Hıvârlzmsâb Ma'mûn b. Ma'mûn'a ithâf ettiği *K. al-Nihâya fî 'l-târiẓ va 'l-kinâya*'dır (bazı nüshalarda *al-Kifâya fî 'l-kinâya*, *al-Kinâya va 'l-târiẓ* v.b. adı ile, mevcûd yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Es'ad Efendi kütüp., nr. 3342; bu eser, son adı ile, Mekke'de 1301'de, al-Cureânî'nin *al-Muntaḥab min kinâyât al-udabâ va işrât al-bulağâ*'sı ile birlikte ve müntehabât sûreti ile *Arba' rasâ'il*, İstanbul, 1301'de basılmıştır). Bu tarz eserlerinden biri de Abu 'l-Muzaḥfar Nâşr b. Nâşir al-Dîn Sebûktigin'e ithâf ettiği *K. Aenûs al-tacnîs* (*GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500'de zikredilen nüshalarından başka Üniv. kütüp.,

nr. AY 742/2, Yeni-câmi, 1188/4)'dır. Eserlerinden *K. Sihr al-balâğa va sirr al-barâ'a* arapça zarif ibârelerden müteşekkil bir mecmuadır (yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 753; Reis-ül-küttâb, nr. 815; Şebid Ali Paşa, nr. 218; Es'ad Efendi, nr. 3542/34: *Muḥtâr min Sihr al-balâğa*; eser basılmıştır: Kahire, Şam, 1350; ayrıca eserden seçilmiş parçalar *Arba' rasâ'il*, İstanbul, 1301'de bulunmaktadır). Kendisi, bir de muayyen izâfet terkipleri hâlindeki tâbirleri toplamak sûreti ile, *Simâr* (veya *Şamar*) *al-ḥulûb fî 'l-muzâf va 'l-mansûb* adlı bir eser yazmış ve pek tanınmış olan bu eserini emir Abu 'l-Fazl 'Ubayd Allâh b. Ahmed al-Mikâlî 'ye ithâf etmiştir (yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500; bu eserlerde gösterilenlerden başka Üniv. kütüp., nr. AY 1298, 1398; Şebid Ali Paşa, nr. 2615; Köprülü kütüp., nr. 1331/4; Bursa, Haraçcioğlu, nr. 948; Râgib Paşa, nr. 1097; Kabire'de 1326'da basılmıştır). Meşhûr kimselerin adlarının bir listesini veren *al-Tazyîl al-marḡûb min Şamar al-ḥulûb* adlı eseri öncekinin bir zeylidir (Paris, nr. 6029). *Simâr al-ḥulûb*'ün *'Imâd al-balâğa* adlı bir hulâsası 'Abd al-Ra'ûf al-Munâvî (ölm. 1031/1622) tarafından yapılmıştır (bk. *Suppl.*, I, 500). Bir başkn hulâsası *Nafḥât al-macîb min Simâr al-ḥulûb* adını taşır (yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500; ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 1329, 265—120a). Muḥammed Amîn al-Muḥibbî (ölm. 1111/1699) tarafından *Kitâb mâ yu'vval 'alayh fî 'l-muzâf vn 'l-muzâf ilayh* adı ile barf sırasına göre tertip edilmiştir (bk. *GAL*, II, 294, *Suppl.*, II, 404). *al-Anvâr al-bahîya fî târîf maḥmât fuṣḥâ' al-bnriyn* adlı eserinde halife, hükümdar, emir, vazir v.b. yanında âlim, şâir ve ediplerin kazandığı mevkîe dâir rivâyetler ve tarihi fıkralar toplamıştır (bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 502. Ayrıca bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 3326/1).

[Çok yazdığı kadar da ekseriyâ aynı mâlzemeyi birbirine yakın adlar ve tertipler ile tekrarladığı görülen müellifin sayılanlardan başka kitab ve risâleleri de vardır ki, bunlardan *GAL*, I, 286; *Suppl.*, I, 502'de tesbit edilmiş olanlarının belli-başlıları şunlardır: *al-Sakvâ va 'l-itâb va ma vaḥ'a bi 'l-hullân va 'l-aşâb*, *K. al-Ġilmân*, *K. al-Tavfîk bi 'l-taflîk*, *al-Anvâr fî âyât al-nabî*, *Nasîm al-şabâ*, *K. al-Mutaşâbih*, *Luṭf al-laṭā'if*, *Sac' al-manşâr*, *K. al-İktibâs min al-Kur'an*, *Durar al-hikam*, *Ḳurâzat al-zahab va ma'din al-adab*, *Mârifat al-ruṭab fî mâ varada min kalâm al-'arab*, *Makârim al-aḥlâk*, *Mavâsim al-'omr*, *Sirr al-ḥaḳîka*, *'Uşrat al-muḥtârâ*. Ayrıca müellifin, al-Şafadî'nin zikrettikleri esâs alınmak sûreti ile, hâl tercü-

meaine dâir kaynaklarda geçen eserlerinin harf arasına göre tertip edilmiş tafsillatlı bir cedveli için bk. *Latâif al-ma'ârif*, Kahire, 1379/1960 nesrinde nâşirlerin ön sözü, s. 14 v. dd.]

Bibliyografya: al-Huşri, *Zahr al-âdâb* (Kahire, 1353), I, 168 v. dd.; İbn Hallikân, *Vafayât* (Bulak, 1299), nr. 354; al-Damîrî, *Kitâb al-hayavân*, I, 163; İbn al-İmâd, *Şazarât al-zahab* (Kahire, 1350/1351), III, 246; Wüstenfeld, *GGA* (1837), s. 1103, nr. 15; ayn. mll., *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 191; *GAL*, I, 284 v.d.; *Suppl.*, I, 499 v.d. (C. BROCKELMANN.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

2. ABÜ MANŞÜR AL-HUSAYN B. MUHAMMED AL-MARĠANÎ (Efganistan'da Gür'da, MarĠan'a nisbetle) bir arap tarihçisi olup, hakkında bildiğimiz tek şey *Ġurar al-siyar* adlı eserini Gazneli Mahmud (ölm. 412=1021)'un kardeşi Naşr'a ithâf etmiş olmasıdır. Eserinde Âdem'den Sebüktigin'e kadar beşeriyet tarihini nakleder. Eserin birinci kısmı İstanbul'da, İbrahim Paşa kütüphanesi, nr. 916 ve Paris, nr. 5053 yazmaları ile muhafaza edilmiştir. Bu birinci kısımdan Zotenberg İranlılar tarihini neşretti (*Histoire des rois des Perses*, Paris, 1900). Naşr eserin giriş kısmında bu tarihin, kat'i deliller vermeden, aynı nisbe ile pek tanınmış olan edibin (bk. burada nr. 1) eseri olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Eserin bu kısmı bilhassa değerlidir; çünkü bu, hattâ Tabarî'nin de göstermediği bir dikkat ve doğruluk ile, Firdavsi'nin *Şah-nâme*'sinde istifade ettiği kaynaklardan yapılmış iktibasları ihtivâ eder. Anlaşıldığına göre müellif, Tâs emîri Abû Manşûr Muhammed b. 'Abd al-Razzâk'ın emri üzerine, 95n'ye doğru dört müellif tarafından yeni farsçaya nakledilmiş olan hükümdarlar tarihini hemen-hemen aynen tercüme etmiştir. Aynı zamanda Tabarî'den, Cavâlikî'den ve diğer arap müverriplerinden de, tenkidî bir endişe göstermeden, istifade etmiştir. Kâtib Çelebi (nşr. Flügel, IV, 319, nr. 8592, burada, yanlış olarak, al-Marâşî deniliyor)'ye göre, dört cildi ihtivâ eden caerin bugün yalnız bir cildi daha Oxford'da Bodleian kütüphanesinde (D'Orv., X, 2) bulunmaktadır. Bu cildi h. 74'ten 158 yılına kadar olan devreden bahseder (bk. Houtsma, *WZKM*, III, 30—37). Bu eser arap vekayi-nâmelerinde olduğu gibi, sâdece tarih sırası ile bir şema olmaktan kurtulması ve tarihi rûhiyat yardımı ile arz etmesi bakımından, dikkate değer bir tecrübedir.

Bibliyografya: Tb. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 41 v. dd.; Caetani, *Un manoscritto arabo non identificato della*

Bodleiana in Oxford, il „Ghurur al-Siyar“, Centenario della nascita di Michele Amari, Palermo, 1910, II, 364—372; eserin münderecâtının Gabrieli tarafından verilen tam fibristi için bk. *RRA L*, V. seri, XXV, 1138 v. dd.; burada *al-Himâr* adının Marvân II. olarak izâhının *Ġurar* ve *Şimâr al-kulâb* (aynı şekilde *Latâif al-ma'ârif*, s. 30; bk. V. Mzik, *WZKM*, XX, 310)'daki mutâbakatı bu madde 2. ve 1. şabısların aynı oluşuna delil olarak zikredilir.

3. 'ABD AL-RAHMÂN B. MUHAMMED B. MAHLUF AL-CA'FARÎ AL-CAZÂİRÎ, şimâli afrikalı kelâm âlimi; 788 (1386)'de Cezâyir'de doğdu; 802 (1399)'den itibaren Bicăya'da, Tunus'ta ve Kahire'de tahsil etti; Kahire'de iken baccagitti ve sonra Tunus'a dönerek, orada 873 (1468)'te öldü (mezarındaki kitâbeye göre; fakat Ahmed Bâbâ, ölüm tarihi olarak, 875 yılını vermektedir). Onun en belli başlı eseri 25 rebiülevvel 833 (23 kânûn I. 1429)'te bitirdiği *al-Cavâhir al-hisân fi tafsîr al-Kur'ân* adlı tefsiridir (yazmaları için bk. *GAL*, II, 249, 51; *Suppl.*, II, 351). Bütün eserlerinden bugüne kadar sâdece âhiret ahvâlin-den bahseden *al-'Ulâm al-fâhira fi 'l-naẓar fi umûr al-âhira* (Kahire, 1317/1318)'si ile *Nubẓa min al-Câmi' al-kabîr* (Kahire, 1911) adı altında ablâka dâir *Câmi' al-ummahât fi ahkâm al-'ibâdât*'ının bir parçası basılmıştır. Daha az ehemmiyetli olan diğer eserleri *GAL* ve *Suppl.*'de zikredilmiştir.

Bibliyografya: Ahmed Bâbâ *al-Timbuktî, Nayl al-ibtihâc fi taṭrîz al-Dibâc* (Fas, 1317, taş-basm.), s. 148—151; Muhammed al-Hifnâvî, *Ta'rif al-halaf bi-ricâl al-salaf* (Kahire, 1324/1906), s. 63—68; A. Devoux, *Les édifices religieux de l'ancien Alger* (Cezâyir, 1870), s. 37—48; Barges, *Complément à l'histoire des Beni Zeïgan*, a. 394—396; Cberbonneau, *Essai sur la littérature arabe au Soudan (Annuaire de la Société archéologique de Constantine, 1855, II, 45 v.d.)*; R. Basset, *Giorn. d. Soc. As. It.*, X, 54.

(C. BROCKELMANN.)

SEB'A. SAB'A, SAB', yedi sayısı olup, başka kavimler — ister sâmi olsun, ister olmasın — için olduğu gibi, müslüman balklar içinde husûsî bir mânası vardır. Türlü tasavvur ve bareketlerde bu sayıya atfedilen tercih, kısmen yabudî, biristiyân ve başka balklardan muktebes olup, kısmen de bunlar daha islâmîyetten önceki araplarda mevcûd bulunuyordu. Kâbe etrafında yedi defa tekrar edilen tavâf, Şafâ ile Marva arasında yedi defa tekrarlanan koşma [bk. mad. SA'Y], hacce sırasında yedi defa tekrarlanan taş atılması [bk. mad. CAMRA'

şüphesiz bu eski temele ircâ edilmelidir. Bu tercih kısmen de hassaten müslüman âdet ve tasavvurlarına bağlanır. Daha *Kur'an* (XV, 87)'da yedi *Maşânî* bahis mevzuu olmaktadır; bu ifâde umûmiyetle yedi âyetten müteşekkil olan Fâtîha sûresine delâlet eder (bk. A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?*, s. 28). Cemâatin mukaddes metninin türlü okunuşları (*ķir'â'a*) karşısındaki bürriyeti *Kur'an*'ın yedi âhruf üzerine vaby edilmiş olduğuna dâir hadîsin (bir çok izâhları arasında) bir izâhına dayanır (al-Buhârî, *Huşâmât*, bâb 4; *Fazâ'il al-Kur'ân*, bâb 4, 27; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 270—274; Abû Dâ'ud, *Viṭr*, bâb 22; Nasâ'î, *iftitâh*, bâb 37 v.b.; krg. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koran-auslegung*, Leyden, 1920, s. 37 v.dd.).

Din bakımından temizlik (*ṭahâra*) sâbasında, mûtat olarak, üç sayısı tercih edilir (bk. mad. SALÂŞ). Fakat kirlenmiş eşyanın yedi defa yıkanması lâzım geldiği söylenir (msl. Muslim, *Ṭahâra*, badîs 89—93; Abû Dâ'ud, *Ṭahâra*, bâb 37). Namazda secdenin vücudun yedi kısmı üzerinde yapılması gerekir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 133, 134, 137, 138; Muslim, *Şalât*, hadîs 227; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 150 v.b.).

Başka bir hâlde yedi sayısı dört sayısı ile, münâvebe ile, yer değiştirir, nitekim emir ve nehiyerin cetvelinde böyledir (al-Buhârî, *al-Mazâlim val-ğazab*, bâb 5; Muslim, *Libâs*, badîs 3 v.s.; krg. Buhârî, *Ṭahâra*, bâb 40; *Hayz*, bâb 25 v.s.). Kadir gecesinde (*Laylat al-Kadr*) tarihinin tesbitinde, bu husûsî hâlde, yedi sayısı, daha çok gelen on sayısı ile, tenâvüp eder (Buhârî, *Laylat al-Kadr*, bâb 2).

Hristiyanlıkta olduğu gibi, esâsî günahlar yedi ile tahdit edilmiştir (Buhârî, *Vaşâyâ*, bâb 23; *Hudûd*, bâb 44; Muslim, *İmân*, badîs 144); fakat başka şekilde zümrelere ayırmalar da vardır.

Kâinât ile ilgili ilimde de yedi sayısı, aynı şekilde, bir tercihe mazhar olmuştur; bu şüphesiz kısmen başka dinlerdeki tasavvurların aynıdır. Yedi kat gök ve yedi kat yer vardır (*Kur'an*, II, 27; Buhârî, *Bad' al-halk*, bâb 2). Cehennem yedi kapısı vardır (*Kur'an*, XV, 44); Medine'nin de, aynı şekilde, zamanın sonunda yedi kapısı olacaktır (Buhârî, *Fitan*, bâb 26). Krg. ile ride mad. SAB'İYA.

Tıp ve aibirde yedi sayısı bilhassa sık görülür. Peygamber bastalanınca, üzerine yedi tulumun suyu dökülmüştür (Buhârî, *Vuzâ*, bâb 145); vücûdun yaralı olan veya ağrıyan yerleri yedi defa dağlanır (Buhârî, *Tamannî*, bâb 6); Douṭtê (*Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, Cezâyir, 1909)'de (s. 154) 7×7 murab-bâdan meydana gelen ve üst sırası „yedi mü-

hür“ü ihtivâ eden bir cedvelin resmi bulunmaktadır. Aynı eserde, *sab'a 'uhûd* denilen muskanın bir metni bulunmaktadır (s. 112). Bunlardan başka bk. *agn. esr.*, s. 91, 100, 118.

Aynı şekilde yetmiş (*sab'ûna*), yedi yü z v.s. gibi sayılara da husûsî mânalar izâfe edilir. Bu dünyadaki ateşin kuvveti cehennem ateşinin kuvvetinin yetmişte biri kadar olmak üzere, tasvir edilir (al-Buhârî, *Bad' al-halk*, bâb 10).

İnsan teri, kıyâmet gününde, yerin yetmiş arşın derinliğine inecektir (Buhârî, *Rikâk*, bâb 47). Yedi defa tekrar edilen bir *istiğfâr*, zikrolununca (*Kur'an*, IX, 81), Ahd-i cedid ile benzerliği hatıra gelir. Peygamberin ümmetinden (*umma*) yetmiş bin kişi sorgusuz-sualsiz cennete girecektir (al-Buhârî, *Bad' al-halk*, bâb 8; Muslim, *İmân*, badîs 316; Tirmizî, *Ḳiyâma*, bâb 12, 16); yetmiş bin kişi de cennete parlayan bir yüz ile girecektir (Buhârî, *Libâs*, bâb 18; *Rikâk*, bâb 50, 51; Muslim, *Canna*, badîs 14—17); yetmiş bin kişi de cemâatten bir kişinin şefâatı ile (Dârimî, *Rikâk*, bâb 87) girecektir; yetmiş bin kişi cennette balık kara ciğerinin ek kısmını (*zâ'ida*) yiyecektir (Buhârî, *Rikâk*, bâb 44; Muslim, *Şifât al-munnâfikîn*, badîs 30). *al-Bayt al-ma'mûr*'a her gün yetmiş bin melek girer ve bunlar bir daha buraya geri gelmezler (Buhârî, *Manâķib al-anşâr*, bâb 42).

Yedi sayısının tam bir bütün olarak telakkî edildiği düşünülebilir; fakat bu fikirden hareket ederek, Hehn gibi, s-b' kökünü ve diğer sâmi dillerde bunun muâdillerini s-b' kökünden istikak ettirmek istemek (*agn. esr.*, s. 91 v.d.) çok ileri gitmek olur.

Bibliyografya: J. Hehn, *Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament* (Leipzig. Semit. Studien., II, 5), Leipzig, 1907. (A. J. WENSINCK.)

SEBA. SABA', Arabistan'ın cenûbî garbîsinde, Ahd-i atik'te, Yunan, Roma ve Arap edebiyâtında, bilbassa cenûbî Arabistan kitâbelerinde sık sık zikredilen bir kavmin ve devletin adı; ilk arap kaynakları, başlıca kitâbeler ve bâzan da yunan kaynakları, milâdın ilk asırlarından Peygamberin zamanına kadar, bize Saba' tarihi hakkında bilgi verir. Çivi yazısı ile olan kitâbelerin şahâdet ettiği üzere, her ne kadar nisbeten muahhar ise de, hiyeroglif ile yazılmış metinlerdeki *Şabi(a)t* veya *Şabt(i)*, *Şaba* gibi, âsûrî dilinde *Sab'u* bir memleket adı idi. Kitâb-ı Mukaddes'te *Şebâ* kavmin ve memleketin adıdır ve cenûbî Arabistan kitâbelerinde de *Saba'* memleket veya devlet ve kavim (bu da Saba' devleti ile münâsebetlidir) mânasına gelir.

Saba' hakkında elimizde bulunan en eski şabâdetler, tabii olarak, sâmiîlerin şahâdetleri,

ber şeyden önce çivi yazısı ile olan kitâbelerdir. En eski zikrin, ancak VIII. (m. ö.) asra çıktığı doğrudur; bununla beraber, çok daha eski devir Ön-Asya'sı tarihi vesikaları Saba'ya işaretler ihtivâ ediyor gibi görünmektedir. Nitekim Ur'un son kralının muâsırı, üçüncü binin ikinci yarısında (m. ö.) Lagaş „patesi“si, Arad-nannar'ın Sümer dilindeki bir kitâbesi üzerinde bulunan Sabu ibtimâl „Saba'lılar memleketi“ demektir. Hommel (*Explorations in Bible Lands*, Philadelphia, 1903, s. 739), Ur kraları zamanında (m. ö. 2500'den sonra) Sâbum'undan Abd-i atik'in Seba'sı („merkezî Arabistan'da“; bu büsusta bir de bk. *Die altisraelitische Überlieferung*, München, 1897, s. 37) gibi bahseder. Tiglat-Pileser III. (745—727)'in cenûbî Arabistan'a karşı savaşını anlatan kitâbelerinde, Saba'lılar itaatlerini sunan kavimler arasında zikredilmiştir: bu kitâbe bu balk bakında en eski kat'î vesikadır. Sargon II. (722—705) sal-nâmelerinde (715 yılında) zengin vergiler (altın, günlük, kıymetli taş v.b.) getirmiş olanlar arasında uzak çöllerde oturan arapları, daha Tiglat-Pileser'in işaret edilen vesikasında zikredilmiş olan Aribi kralıçesi Samsi'yi ve Saba'lı İt'amra'yl zikreder. Daha Lenormant bu son ismi kitâbelerin Saba'nın en eski devrinin bir kaç hükümdarına verdikleri İş'amar adına yaklaştırmış idi. Schrader (*Die Keilinschriften und das Alte Testament* [bu isim bundan böyle KAT şeklinde kısaltılacaktır], s. 55'in ve Kiepert (*Lehrb. d. alten Geogr.*, Berlin, 1878, s. 187)'in şimdiki hâlde Arabistan'ın cenûbundaki Saba'yı düşünmemek lâzım geldiği fikrine karşı D. H. Müller (*Burgen und Schlösser Südarabiens*, 1881, II, 989; bk. ayn. mll., *Sabäische Denkmäler*, 1883, s. 108, Sargon'un Sab'u'sunu Arabistan'ın şimalinde arayan Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, Leipzig, [1881], s. 303'e karşı; krş. Winckler, *MVAG*, 1898, s. 18; bununla beraber bk. W. M. Müller, *Studien z. Vorderasiatischen Geschichte*, ayn. yer., s. 36) çıkmıştır; Glaser, *Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 263 (Grimme, *Mohammed*, München, 1904, s. 18 tarafından takip edilmiştir) de bu vergilerin tamâmiyle araplara âit mahsûllerden müteşkil olması vâkiasından, Tiglat-Pileser ve Sargon zamanından itibaren Saba'lıların cenûp arapları olduğu neticesini çıkarmıştır. son zamanlarda, diğer muharrirler İt'amra'nın oturduğu yeri şimalî Arabistan'da aramak hatâsına düşmüşlerdir.

Arabistan'ın sâmilinin ilk oturma yerleri olduğunu şüphesiz gösteren Sprenger tarafından ileri sürülen (*Leben u. Lehre des Mohammed*,

Berlin, 1869, I, 241 v.d., ve *Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 293 v.d. ve onu tâkiben Schrader, *ZDMG*, XXVII, 421 ve diğer mühim müellifler) ve bugün çok yayılmış bir görüş bâline gelen (bk. E. Meyer, *Gesch. d. Altertums*, I³/II, 386 v.d.) faraziye, kendisinin Saba'lıların ve Ma'inlilerin Hazramavt'tan geldiği ve Saba' krallığının „von Šabwat aus“ kurulmuş olduğu (*Geogr.*, a. 162, 230, 246, 248, 301) hakkındaki isbâtı güç görüşe dayanmaktadır. Daha sonra, Winckler (msl. KAT³, 1903, s. 7, 11, 136 v.d., 156; *Die Völker Vorderasiens, Alten Orient*, I², 1, 10) ve Weber (*Arabien vor dem Islam*, s. 3 v.d.; *Westasien*, Helmolt'un *Weltgeschichte*'sinde, II, 3, 5, 220, 225) Arabistan'ın sâmi ırkını beşiği olduğunu açıkça beyân etmişlerdir. Hommel (*Grundr. der Geogr. u. Geschichte des alten Orients*, München, 1904, I², 10 v.d., 24, 80, 132), daha ibtiyâtlı, hiç olmazsa şarkî Arabistan'da (Kalde eyâleti dâhil) arap sâmilinin son hareket noktasını görmektedir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 93 v.d.) kavimlerin beşiği nazariyesine karşı açıkça cephe almıştır. Arabistan'ı bütün sâmi kavimlerin beşiği görmek fikrine karşı da haklı şüpheler uyanmaktadır. Buna istinât eden bir arap göçü (bk., son olarak, *Westasien*, s. 226 ve bir de bununla beraber, *ayn. esr.*, a. 242) faraziyesi ve iddiaları Arabistan ile Bâbil ülkesi arasındaki münâsebetleri, her hangi bir itiraz olmaksızın, izâh etmek imkânını vermez. Bil'akis, Fırat'ın münbit mntakalarında, nüfus çoğalmasının önce Arabistan'ın sâmililer için dâimâ tabii bir dönüş yolunun mevcûd bulunduğunu, garptan Bâbil ülkesini çevreleyen otlak mntakalarına doğru bir göç hareketini tâyin etmesi çok daha muhtemeldir. Aynı şekilde, Nöldeke (*Die semitischen Sprachen*², Leipzig, 1899, s. 11 v.d.)'nin görüşüne rağmen, şimalî Afrika'nın sâmilinin vatani olması (Grimme, *ayn. esr.*, s. 6 v.d., 9 ve başka müellifler tarafından yeniden ele alınan faraziye) ibtimâlî vârit değildir; aynı şekilde Saba'lıların göçünün cenûp-şimal istikametinde vukua geldiği hakkındaki faraziye de kabûl edilemez. Bil'akis bazı işaretler, Guidi (*Della sede primitiva dei popoli semitici, Atti della R. Acad. dei Lincei*, 1879)'nin Jacob (*Altarab. Bedünenleben*², Berlin, 1897, s. 28 v.d.) tarafından da iştirâk edilen fikrine göre, asırlar boyunca garba ve cenûba doğru göçlerin vukua geldiği Fırat bölgesinin cenûbunun sâmilinin en eski oturma yeri olarak düşünmeğe imkân vermektedir. Buradan hareket ederek, Arabistan'ı iskân eden göçlerin yolu, tabii olarak, açık bir tarzda gösterilemez. Sâmilinin buraya bir tek yoldan değil, fakat başlıca iki yoldan gelmiş

olmaları muhtemeldir: biri, başkaları arasında tarih zamanlarının Ma'inlileri ile Saba'lılarının çıkmış oldukları kabileler tarafından seçilmiş olması mümkün olan biri garp kıyı bölgesi boyunca, aş-yk. müstakbel kervan yolunu tâkip ederek, zirâate müsâit sâhalar arasından cenûba doğru giden yol gibi görünmektedir; diğeri Basra körfezinin garp sâbili boyunca 'Omân ve Hazramavt'a doğru ilerleyen ve aş-yk. günlük ticâretinin müstakbel şark yoluna tekabül eden yoldur. Saba'lılar, veya bunları meydana getiren kabile toprağının ve sulamanın müsâit şartlarının mntakayı yerleşmek için en uygun hâle getirdiği şark ve cenûp kıyılarında tabii olarak durmuş olabilir. Hommel'e göre, Saba'lıların şimalî Arabistan'da Cöf'tan yarım-adanın cenûbuna doğru ilerlemeleri ancak VIII. (m. ö.) asırda muhtemeldir (bk. *Grundriss*, s. 142).

Abd-i atik cenûp arapları memleketine ve balkının ceddine Şebâ adını verir, *Tekvîn*, X, 7 (I. *Tarihler*, I, 9) onu Ra'mâ'nın oğlu, binâenaleyh Küşîlerden gösterir; buna karşılık *Tekvîn*, X, 28 (I. *Tarihler*, I, 22) bunu Yokşân'ın bir oğlu; *Tekvîn*, XXV, 3 (I. *Tarihler*, I, 32.), Abraham oğlu Yokşân'ın bir oğlu olarak gösterir. Fakat bu her şeye rağmen 3 ayrı Şebâ'ya delâlet etmez; ticâri münâsebetleri o kadar geniş olan ve deniz sâhillerinde ve kervan yolları üzerinde müteaddit ticâret şubeleri hulunan bir balk tabii olarak komşularına karıştıyordu ve nesep seceresi kolayca başka şebâ killerde tesbit ediliyordu (Dillmann, *Tekvîn*, X, 7 münâsebeti ile). Bazı müelliflere göre, Şebâ aslında Şebâ'nın aynı olup, ancak lebec nokta-i nazarından değişik olan bu şekil (msl. B. Kremer, *Die sudarab. Sage*, Leipzig, 1866, s. 110 v.d.; D. H. Müller, bk. Gesenius, *Hebr. Wörterb.*, 10. tab.) Afrika Saba'lılarını gösterir. — Saba' adının istikakı kat'i değildir (en çok tanınmış izâh denemeleri, Kremer'in, Hommel'in, D. H. Müller'in, Glaser'in denemeleri ile bir çok busüsiyetler için bk. benim daha geniş araştırmam: Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencycl. der klass. Altertumswiss.*, mad. Saba, stn. 1499 [bundan böyle RE ilk harfleri ile zikredilecektir]). — Kitâb-ı mukaddes şebâdetleri bize Saba'lıların Suriye ve Mısır'a güzel kokulu nebatlar ve bilbassa günlük te'min ve buralara altın ve kıymetli taşlar da ibrac ettiklerini göstermektedir (bk. *Mezâmîr*, LXXII, 15; *Hezekiyah*, XXVII, 22; *Eş'ya*, LX, 6; *Ermiya*, VI, 20); ve yunan ve Roma vesikaları bunu te'yit etmektedir (aş. bk.). Kitâb-ı mukaddes'te Saba'lı'arı zengin tüccar kavim — Kitâb-ı mukaddes'e göre Saba'nın başlıca husûsiyeti — olarak gösteren başka parçaları da vardır: *Hez. XXXVIII*,

13; *Mezâmîr*, LXXII, 10; *Egyûb*, VI, 19 (Saba' kervanları hakkında), I, 153 burada Saba'lılar, D. H. Müller, *Encyclopaedia Britannica*³, 1889, mad. *Yemen*, s. 738'e göre, Arabistan'ın şimalinde yağmacılar olarak, ber hâlde, iyi bir kaynağa göre (KAT, s. 150 ve W. M. Müller, *Studien*, s. 36, not 1'e göre değil, bu şâirâne cür'etli bir uydurmadır], fıraat düşünce haydutluğu ticâret ile birleştiren, dışarıdan gelen insanlar veya kervanlar olarak görünürler; Winckler, *ayn. esr.* [krş. Hommel, *Explorations*, s. 748]'e göre, *Egyûb*, ayn. yer.'de Saba'lılar şimalî Arabistan çölünün bedevileri olarak gösterilmiştir.) Yu'ıl, 3, 8'de Saba'lılar Sur ve sayda'nın kız ve oğullarının juda tarafından kendilerine satılması gereken uzak bir kavim olarak zikredilmiştir (krş. msl. cenûbî arap kitâbelerinde Gaza'dan [„Gazzeli“] mâbed bâdimlerinin zikri; krş. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 421). — Sulaymân peygamberi ziyâret etmiş olan Saba' melikesi hikâyesinin (*Mülûk* I., X, 1, 4, 10, 13; krş. *Tarihler* II., IX, 1—2, 9, 12) sık sık işlenmiş olan tarîbî değerine gelince, bir vâkıa kat'î netice vermektedir: bu da Saba' ve Ma'in hakkında bildiğimiz her şeyin burada bir melike mevcûd bulunmuş olması farzîyesinin aksini söylemesidir (KAT, s. 237). Her bâlde tarihte Glaser (*ayn. esr.*, s. 380, 384 v.d., 403), aynı şekilde E. Meyer (*Gesch. des Altertums*, I/II, 23)'in hâlâ inandığı üzere Saba'da kadın bir hükümdarın mevcûdiyetinden bahseden bir şebâdet bulunamaz; eski Saba' kitâbelerinin IX. veya X. (m. ö.) asra âit olduğu ve hattâ Sulaymân'ın zamanında şimalde doğru uzaklara uzanan büyük bir Saba' devletinin bulunduğu farzîyesini ileri sürmeğe imkân verecek bir şebâdet de yoktur (Glaser, *ayn. esr.*, s. 403). Saba' kralıçesi şahsiyetinde, Saba'lıların sözde aslı memleketi olan Yareb'in bir melikesini görmemiz mümkün değildir (Hommel, *Aufsätze und Abhandlungen* [bundan böyle, bu eser AA ilk harfleri ile gösterilecektir], s. 231, not 1, s. 235, not 1, s. 272, 312 v.d. ve Weber, *Studien*, I, 32), fakat bu, sâdece, muhtemel olarak, bir uydurma kılığında, msl. aralarından Aribi kralıçeleri tarihen bilinen şimalî Arabistan melikelerinin mevcûdiyetinin bir hâtırası olabilir. Bu mevzû araplar tarafından da yeniden ele alınmış (krş. *Kur'an*, XXVII, 16 v.d.) ve Saba' melikesi Belkis [b. bk.] efsânesi inkışâf etmiştir.

Zamanlar boyunca ilerlenince, Saba'nın bu zikirlerine yunan ve Roma edebiyâtında bulunan zikirler zincirlenir. Birinciler arasında en eskisi Theophrast (*Hist. Plant.*, IX, bahis 4, § 2)'inki olup, medeniyet tarîbî ve coğrafya için çok mühimdir ve sık-sık münâkaşa

edilir; bunda (emin kaynaklardan alınarak ve ihtimal Androsthenes'e dayanılarak) Saba' ve diğer üç cenûbî Arabistan krallığı kokulu nebatların menşei yeri olarak gösterilmiştir. γίνεται ὁ λίβανος καὶ ἡ σμύρνα καὶ κασία καὶ ἔτι τὸ χινάμωμον ἐν τῇ τῶν Ἀράβων ἡγεμονίᾳ περὶ τὰ Σαβὰ καὶ Ἀδραμύτα καὶ Κιτίβαινα (nüsha farkı: Κατάβαινα) καὶ Μαμάλι (nüsha farkı: Μάλι) cümlesinde Σαβὰ, bir çoklarının düşündüğü gibi, bir şehre (yâni, Σάβαι, Saba'lıların başlıca şehri) delâlet etmez, fakat Ἀδραμύτα Ḥazramavt memleketi (Th. Bent, *Expedition to the Hadramut, Proc. R. Geogr. Soc.*, 1895, s. 316 ve *Southern Arabia*, 1900, s. 71 v.d.'da muahhar yunanca yazılış şekli yanlış tefsir edilen ismin şekli hakkında bk. *RE*, st. 1300) ve Κιτίβαινα Katabân [bk. mad. KATABÂN] memleketi gibi, Saba' memleketine delâlet eder. περὶ Σαβὰ tâbiri, bu parçada msl. D. H. Müller'in Hartmann (*agn. esr.*, s. 420) ve daha son zamanlarda başka bir çoklarının tercüme ettikleri gibi, „Sabs' etrafında“ değil, fakat „Saba'da“ yâni, „Saba' memleketinde“ mânâsına gelir. Theophraste burada cenûbî Arabistan'ın mâlûm üç bölgesi ile bir de daha az bilinen dördüncü bir bölgesini, Mamali'yi günlük (λίβανος, bu şâca ve reçinesine dalâlet eder, reçinenin adı olan λίβανωτός buradan gelir, arapça *lubân*; sâmi dillerdeki diğer muâdilleri için bk. *RE*, stn. 1301), mürri-sâfi (σμύρνα, μύρον v.b., arapçası *murr*, kitâbelerde bulunan tâbirin komşusu), frenk üzümü ve tarçın (*zimt*; ihtimâl gayr-i sâmi) istihsâl eden memleket olarak vasıflandırmaktadır. Bu parça ile Herodot'un uygun muhtevâlî parçasının, III, 107, yeni yanlış tercüme, bilhassa Theophrast'ta ΣΑΒΑ yerine ΣΑΡΑ (sözde Şahr, Şehrât) ve bir de Plinius, *Hist. Nat.*, XII, § 52'de Saba yerine Sara okumak husûsunda tamâmiyle baksız teklife karşı, nihâyet Theophrast'ın cenûbî Arabistan kiralıkları hakkındaki mütâlarının bütün genişliği ile Somali'ye müteallik olduğu hakkında Glaser (*agn. esr.*, s. 41 v.d.)'in tamâmiyle garip düşüncesi hakkında bk. *RE*, stn. 1302 v.d.—Theophrast'ın şu teferrûât hakkındaki kayıtlarını da hesâba katmalıdır: IX, bahis 4, § 2—4, 7—10 günlük ve mürri-sâfi (Theophrast'ın parçasının bir az önce görmüş olduğumuz sahte tefsirleri [yukarıda anılmış olan *Grundriss d. Geographie*, s. 137'de ve daha sonraki zamanlar yeniden] bu müellifin mezkûr maddelerin istihsâl memleketleri hakkındaki kayıtlarını haksız olarak Ḥazramavt'a tatbik ettirmiştir) hakkında; IX, 4, 5 v.d.; günlük ve mürri-sâfi istihsâl eden dağlık memleket sâhipleri olarak ve bu malları ihrâc edenler ola-

rak verilen Saba'lılar hakkında; Saba'lıların karşılıklı münâsebetlerinde, köklerin gözetlenmesini ve muhafazasını lüzumsuz kılan namuslulukları hakkında (krş. *Periplus maris Erythraei*, § 32); Saba' ülkesinin en mukaddes mâbedi olan ve bütün günlük ve mürri-sâfi mahsûlû için anbar vazifesini gören Helios mâbedi hakkında; bu kayıt cenûp araplarında güneş ibâdetinin mevcûdiyetine dâir kıymetli bir vesikâdır (bu köklerin cenûbî Arabistan'da istisbâli hakkında olduğu gibi, bu nokta hakkında daha derinleştirilmiş bir araştırma için bk. *RE*, stn. 1307 v.d.; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, Wien, 1922, s. 128 v.d., 136 v.d.'da bulunan seyyahlar tarafından varılan mütâların geliştirilmesi ve zümrelere ayrılması, nihâyet Saba'yi günlük istisbâl eden Punt memleketi ile ilgili gösterme denemesi için bir teşebbüs hakkında bk. *RE*, stn. 1312 v.d.).

Saba' hakkındaki yunan şahâdetlerinin, tarih bakımından, ikincisi Strabo, XVI, bahis 4, § 2'de nakledilmiş bulunan Eratosthenes'in verdiği çok daha zengin ve bugün bile Saba' tarihi için çok ehemmiyetli olan kayıtlardan müteşekkildir; Theophrast'ın parçası ile birleştirilirse, bunlar yunanlıların ve, daha umûmî bir tarzda, avrupalıların Eratosthenes zamanına kadar bilebilmiş oldukları nisbette cenûbî Arabistan'da kiralıkların en eski durumları bakımından oldukça açık bir fikir verir. Theophrast gibi Büyük İskender'in savaşlarının coğrafi mabsûllerinden ve bir de deniz ve kervan yolları bilgisinden istifâde edebilmiş olan bu muharrir göre, Arabistan'ın cenûbunda başlıca dört halk oturmaktadır: M(e)ivaioi Kızıl deniz üzerinde, merkezi Kâqva; onlara bitişik olarak, merkezleri Μαρίαβα olan Σαβαῖοι; sonra kiral şehri Τάμνα ile boğaza ve Arap körfezinin geçildiği yere kadar Καταβαεῖς ve daha uzakta şarka doğru (başlıca) şebri (πόλις) Σάβατα ile Χάτταμωῖται. Bütün bu şehirler müstebit bukümdarlar (kiralılar) idâresinde bulunuyordu ve zengin idi. Bu şahâdet (Strabo'nun diğer kayıtları ile birlikte), başlıca dört halkının ve merkezlerinin sayılması ile, cenûbî Arabistan devletlerinin, yer bakımından, birbirleri ile müteakib olarak mevkîleri hakkında bildiğimiz en eski tasavvuru ihtivâ eder. Eratosthenes'e göre, Saba'lılar Μα'înlilerin [bk. mad. MA'İN] komşusu idiler. Bunların Kızıl deniz boyunca uzanan bölgede oldukları hakkında verdiği bilgiden, Glaser (*Skizze*, s. 16)'in yaptığı ve Weber'in yapmak teşebbüsünde bulunduğu gibi (esâs metinde, I, 9), Saba'lıların da deniz kenarında oturduklarını onun kabûl etmediği neticesi çık-

maz. Doğru tefsir arap kaynaklarının şahâdeti ve bir de yunan ve lâtîn muharrirleri tarafından te'yit edilmektedir: nitekim Agatharchides (Diodor, III, § 46) ve Plinius (VI, 154)'in Saba'lıların Kızıl denize yerleşmeleri hakkında, ve Saba'nın denize kadar uzadığının doğruluğunu bir defa daha te'yit eden Strabo'nun tam Μαρίαβα μητρόπολις Σαβαίων πρὸς τῇ Ἐρυθρῇ θαλάσσει parçasına tatbik edilen Bizanslı Stephanus'un kaydı böyledir. Tabii olarak, şimâlden başlayan Eratosthenes'in tasvirine göre (W. M. Müller, *Studien...*, s. 36, not 2'nin şüphesi böylece ortadan kalkar), Saba'nın o zamanlar hudutları şimâlde Μα'în krallığı, cenûpta (ve cenûb-i garbide) Katabân ve şarkta Ḥazramavt idi. Bu devirde Saba'lılar, Plinius (*ad utraque maria porrectis gentibus*: VI, 154) devrinde olduğu gibi, garp ve cenûp tarafından denize ulaşıyorlardı; fakat hakkında D. H. Müller (*Burgen*, II, 987)'in fikrini oldukça müphem olarak ifâde ettiği cenûp tarafında yerleşmeleri daha ehemmiyetli idi. Bu kısım şüphesiz 'Aden ile Ḥavar arasında (Glaser, s. 20'ye göre) Raydân kıyısını da ihtivâ ediyordu. Glaser tamâmiyle esassız olarak, Saba'lıların günlük sâhilinin bir kısmına da sâhip oldukları hakkında Theophrast'ın vermiş olduğu hilgiye itiraz ve nazariyasına uygun olarak, Theophrast'ın metnini de iki yerde değiştirmeyi teklif ediyordu: Σαβαῖοι yerine Σαγαῖοι (Glaser, *Punt*, s. 45 v.d.; yk. bk.) ve Plinius (XII, 52, Glaser'in Sprenger'e göre, aynı şekilde değiştirmek istediği parça) da Saba'lıların günlük bölgesinde mülkleri bulunduğunu te'yit eder; bunu bizzat Sprenger (*Bemerkungen...*, *ZDMG*, XLIV, s. 505)'da fark etmiş idi. Eratosthenes ile Artemidor'a göre, Saba'lıların merkezinin adı olan Μαρίαβα a eki ile, arapça adı (kitâbelerde Mârib, Maryab, muharrirlerde Ma'rib), mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde, ifâde etmektedir.

Saba'nın cenûbunda kâin garp kıyı kısmı ve cenûp kıyısının daha garpteki kısımları Eratosthenes zamanında Καταβαεῖς'ler ile meskûn idi; Saba'lıların şark komşuları son olarak zikredilen Χάτταμωῖται idi (krş. *RE*, stn. 1324 v.d. ve mad. KATABÂN).

Strabo'nun parçasının Theophrast tarafından verilmiş olan (yk. bk.) cenûbî arap kavimleri husûsundaki kayıt ile mukayesesini, her iki müellifin bunlardan üçünün Saba', Ḥazramavt ve Katabân kavimlerinin adı husûsunda ittifak ettiklerini gösterir; bunlar bilâkis dördüncü kavmin adında birbirlerinden ayrılırlar; Theophrast Μαμάλι (nüsha farkı Μάλι)'yi, Strabo ise, Μεῖβατοῖ'yi vermektedir. Bir metin bozulması faraziyesi her ikisini kolayca ve tam bir şekilde

uzlaştırabilirdi. Nitekim Mordtman, *ZDMG* (XXX, 323)'de Μαμάλι'yi Μεῖβατοῖ'nin bozulmuş bir şekli olarak izâh etmiştir ve aynı şekilde D. H. Müller (*RE*, mad. *Arabia*, II, 348 ve *Chatramis*, burada Eratosthenes Plinius ile karıştırılmıştır ve *Anzeiger, Ak. Wien* (1909, s.) 4 de Theophrast'ın metninde ΜΑΜΑΛΙ yerine ΜΑΙΝΑΙΑ okunmasının mutlak bir kat'iyetle te'sis edilmesi gerektiğini ileri sürmüş idi; ve böylece her iki müellif Μα'înlilerin adını zikretmekte ittifak etmiş oluyorlar. Ehemmiyeti yunanlılardaki Minalılar hakkındaki en eski zikri Büyük İskender devrine çıkarmasından ileri gelen bu taklif edilen düzeltmenin zarûrî telâkki edilmesi kabil değildir (Hommel de bunun aleyhinde olduğunu söylemiş idi, bk. *Grundriss*, s. 138). İki yunan muharririnin maksatları başkadır: cenûbî Arabistan'ın kiralıklarını saymak coğrafyacı kadar nebâtatçıya o kadar zarûrî görünmez; buna günlük istihsâl eden bölgeleri göstermek kâfi gelir. Mamali okuyuş şekli Batlamyus (VI, 7,5)'taki Μάμαλα κώμη ile daha fazla kuvvetlenmiş bulunmaktadır. Μάλι lehinde olan Sprenger (*agn. esr.*, s. 92, 263, 266), hiç bir delil göstermeden, bunu Mahra ile aynı gösterir (Hommel, *agn. esr.*, s. 137'da de böyledir: „mubtemel olarak Mahra sâhilî“). Hartmann (*agn. esr.*, s. 420) da, en küçük bir delil getirmeden, sâdece Mali'yi Minalıların (Ma'înlilerin) memleketi olarak izâh etmiştir.

Strabo (XVI, bahis 4, § 5)'da Eratosthenes'den çıkarılan parçayı daha çok muahhar bir müellifin, Artemidor'un Saba'lılar hakkındaki nisbete kısa rivâyeti tâkip eder. Bilhassa mes'ut (bk. Agatharchides, Photius, § 97; K. Müller, *Geogr. Graec. Minores*, I, 186) olan bu halk için „çok kudretli bir halk“—denilmektedir; memleketlerinde mürri-sâfi, günlük ve tarçın yetişir ve sâhilde—yeni seyyahların verdikleri bilgilerin de te'yit ettiği üzere—pelesenk ağacı (bk. Theophrast, IV, bahis 4, § 14 ὁ ποβόλασμον) ve diğer kokulu nebat ve ağaçlar yetişir. Bunları memlekette meyvaların son derecede bol olması hakkında, idâre merkezi Mariaba hakkında, hükümdarın hakları ve vazifeleri hakkında, bunun Saba'lılara te'min etmiş olduğu ticâret ve zenginlik hakkında, başka teferrûât için olduğu gibi, zirâatleri hakkında bilgiler tâkip eder; bunları Diodor (III, bahis 47) da, hemen aynı ifâdeler ile, nakleder ve bunu şüphesiz Artemidor'un da bir kaynağı olan Agatharchides'ten almıştır—bu son vâkıa Artemidor'u aslı bir kaynak yapan yeni araştırmalar da dikkat nazarına alınmamış görünmektedir.—Saba'lılarda günlük istihsâl hakkında yukarıda verilmiş olan kayıt Strabo'nun (XVI, bahis 4, § 2) Eratosthenes'e dayanan Φέρειος'de

λίπανον μὲν ἢ Κατταβανία σιούσαν δὲ ἢ Χατταμωίτις parçası ile tezat hâlinde imiş gibi görünmektedir. Bu tezadı halletmek için bâzan Eratosthenes'in yanlış yaptığı, bâzan da günlük bölgelerinde Katabân'ın mülkleri bulunduğu, sonra, bir hâkimiyet değişmesi ile, bunların hiç olmazsa kısmen Saba'lının allerine düştüğü ileri sürüldü. Hâdise bizâtihi ne kadar mümkün ve kabûl edilmesi kolay olursa olsun, bununla berâber, Strabo'nun bu ibâresinin siyakından ayrılamıyacağı ve *exsilentio* 'dan başka bir şey veremeyeceği gâlibâ göz önünde bulundurulmalıdır. Katabân memleketinin günlük istihsâl ettiği ifâdesinden yalnız bu yerin bunu istihsâl ettiği ve günlükün cenûbî Arabistan'dan başka bir yerde yetişmediği neticesi çıkmaz. Bundan başka Eratosthenes'in burada bahis mevzû olan düşüncesi, bize ancak Strabo'nun rivâyeti vâsıtası ile, gelmiştir.

Strabo, müteâkip parçada (XVI, bahis 4, § 23.), bize Aelius Gallus'un 24 yılında cenûbî Arabistan'a karşı yaptığı seferden bahseder; istinât ettiği en eski kaynakları doğrudan-doğruya şehâdetlerdir (bk. bir de II, bahis 5, § 12, XVII, bahis 1, § 53; Plinius, VI, § 160 va Cassius, Dio, LIII, bahis 29 [= Zonaras, X, bahis 33]). Roma ile uzak Saba' arasında ilk va en mühim doğrudan-doğruya temâsı olan ve, daha Strabo'nun gösterdiği üzere, arapların ve ilk yerde Saba'lının servetlerini ele geçirmek ümidi ile Augustus tarafından teşebbüs edilen bu seferin tamâmiyle muvaffakiyetsizliğe uğramasının sebebi, Strabo'nun beyânına rağmen, daha önce Glaser (*agn. esr.*, s. 45 v.d.)'in aydınlattığı gibi, romalıların memleket ve insanlar hakkında içinde bulundukları cehâlet va yeter hazırlığın yapılmaması idi (bu mes'ele ile ilgili husûsî bibliyografya hakkında, Flügel, Mommsen, Winckler, Glaser, Weber, Hartmann gibi yeni tarihçilerin Augustus'un şark siyâseti için vermiş oldukları hükümler hakkında, Strabo ve Plinius tarafından verilmiş olan sefer haberlerine dâir, Gallus'un yolu hakkında, —msl. Sprenger bunu batâlî bir şekilde tâyin atmıştır— romalıların elde etmiş oldukları ve kadim müalliflerin üzerinde ittifak etmedikleri kısmî askerî neticeler için, bk. *RE*, st. 1334 v.d., 1380 v.d.). Burada ben yalnız (hemen bütün yeni müelliflerin, Kiepert, Mommsen, Zehme, Mordtmann, Dillmann, Aug. Müller, D. H. Müller, Winckler, Weber'in tâkip ettikleri Anville, Gibbon, Karl Müller'in) mütâd mütâlarına karşı şuna işâret edeceğim: Roma saferinin Strabo (XVI, bahis 4, § 24)'nın İlasaros'un hâkimiyeti altında bulunan 'Ραμ(μ)ανίται'nin şehri Μαροσαβα adını verdiği va *Monumentum Ancyranum*, V, 22 ile Plinius (VI, § 160)'un Mariba şeklinde adlan-

dırdıkları varmış olduğu en uzak nokta Saba'lının merkezi Mâ'rib değil idi; bunn, en son olarak, Vincent, Forbigier ve Ritter'in misâline uyarak, Glaser (*agn. esr.*, s. 57 v.d.) ile kayıtlarına nazaran (*Arabica*, V, 82) Strabo'nun Μαροσαβα'sı (temelsiz olmakla berâber, metinde bulunan Μαροσαβα yerine, Kremer'den beri nmûmiyetle kabûl edilen imlâ) şüpheşiz Bayhân al-Kaşâb memleketinde, Vâdî Bayhân üzerinde (Mâ'rib'in cenûb-i şarkisinde; tasviri için bk. Landberg, *agn. esr.*, s. 21 v.d.; *agn. esr.*, s. 3—63'te bu memleket hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; Grimme, *Muhammed*, s. 20'de hâlâ aksi olan eski görüşü desteklemektedir)'nın harâbeleri bulunan Maryama olması gerektiğini ileri süren Landberg de tasdik etmektedir. Bununla berâber, Glaser bu şehri doğru olarak tesbit etmek istediği zaman aldanmaktadır, zîrâ bu isimde Plinius, VI, § 160'taki, daha Fresnel'in farketdiği gibi, arapça *hariba* („harâbe“)yi hatırlatan Caripeta'nın ya istinât ederek, Saba'lının muabhar merkezleri olan Şirvâh (Mâ'rib'in garbinda)'ı görüyordu; fakat Caripeta Hariba'ye değil, fakat bir yer adı olan Harîb'e tekabül eder. Landberg'in „Ramani“'lerin şehri—adını, yanlış olarak, Mariaba okuduğu doğrudur ve bunu Plinius, VI, § 157'deki Mariba Baramalacum ile aynı saymakta haksızdır — ile arapça Maryama, Batlamyus, VI, bahis 7, § 37'in Μαροσαβα'sı, bir de kitâbelerdeki *Mariammat* arasında yaptığı yaklaştırma çok câziptir; — ihtimal Hâzramavt'taki bugünkü Maryama olan — Batlamyus, VI, 7, 38'deki Μαρομαδα, Mordtmann-Müller, *Sabäische Denkmäler*, s. 104'in düşünmüş oldukları gibi, burası ile aynı tutulmamalıdır. Bununla berâber kandise bunu, haksız olarak, *Mavritat*'nın, arap Ma'nların bir şebri olarak nazar-ı itibâra almaktadır (s. 24). Landberg, aynı zamanda Cassius Dio tarafından Roma seferinin varmış olduğu en son nokta olarak verilen ve adını (Glaser'den sonra) yanlış olarak Adula okuduğu yeri (Bayhân al-Kaşâb cenûbunda bir yer olan Bayhân al-Davla'da) tesbit edarken aldanmıştır. Bu adın daha ziyâde doğru şekli olan Ἀδουλα, D. H. Müller'in faraziyesine nazaran, Mina kitâbelerindeki (mütâd olarak Yeşil okunan) *YSL* 'dir. — Mommsen, haksız olarak, *Monumentum Ancyranum*, V, 22 münâsebeti ile, Auguste'un saferin varmış olduğu nokta olarak gösterdiği yar (*usque in Sabaeorum fines*) ile Strabo ve Plinius'un verdikleri yer arasında bir tezat gördüğünü sanmış va Augustus'un „Saba'lılar ülkesi“ ile, cenûbî Arabistan'ı kasdetmek için, umûmî, fakat yanlış bir ifâde kullanmış olduğunu söyleyerek, bu mes'elayı ballet-

meğe çalışır. Bu son nokta, gerçekte, Augustus'un baklı olarak göstermiş olduğu gibi, Saba'lılar memleketinde, ve hattâ, Strabo'ya göre, Ramanitai, Radmânlar, yâni Plinius'taki Rhadamei sâhasında bulunuyordu; bu da *Monumentum* 'a uymaktadır. Adı ve şahsiyeti yanlış olarak izâh edilmiş olan İlasaros kitâbeler sayesinde çok iyi bilinen İlsarh Yahzib'dir; bunun Roma seferi devrinde, Saba'daki siyâsî şartlar içinde oynadığı rol hakkında Hartmann (s. 153 v.d., 173 v.d. v.b.) hatâlı uzlaştırmalar ileri sürmüştür (bk. *RE*, snt. 1371 v.d.).

Sprenger, Dilmann ve Fabricius'un Saba tarihi bakımından askerî ve siyâsî ehemmiyetini ölçüsüz gekilde mübâlega etmiş oldukları bu seferin hikâyeleri Roma âlemine cenûbî Arabistan memleket ve kavimlerini daha iyi tanımak için fırsat verdi; başka'arı arasında Arabistan'ın ihrâc etmekte olduğu kokulu nebatlar hakkında o zamana kadar yunanlılara medyûn olunan mütalar, bu sâyede, tahkik edilmiş bulunmaktadır. Gallus tarafından nakledilmiş olan bilgiler temeli üzerinde, Strabo (XVI, bahis 4, § 24), daha önce (§ 2) Eratosthenes'e istinâden vermiş olduğu siyâsî taksimâta zıt olarak, cenûbî Arabistan'ın hâkim faaliyetlerine ve kavimlerinin vasıflarına göre, şu hâlde iktisâdî görüşlerin da katıldığı ve bu gün bile Arabistan'da canlı bir hâlde olan kabilelere göre, zümrelere ayrılmasını dikkat nazarına alan bölgelere taksimini verir; Gallus'a istinât eden Plinius da, VI, § 161 böyle yapmaktadır. Bundan sonra Strabo cenûp araplarında âile bağlarından, Hartmann (*agn. esr.*, s. 7) tarafından haksız olarak itiraz edilmiş olan Saba'da çok kocahılığın varlığını isbât etmek için kitâbelerinde verdiği şahâdet ile yaklaştırılmış bir şahâdet olan kadınlar cemâatinde bahseder; bununla berâber, mâkul bir tarzda tefsir edilen pek çok kitâbelerin bu deliller ile uyumadığını kabûl ve teslim etmek lâzımdır.

Agatharchides'in 132/1 yılı civârında tamamlanmış, Photius'un kütüphânesinde ve esâs itibâriyle aş-yk. bunun aynı olarak Diodor (III, 38—48)'da muhâfaza edilmiş olan περὶ τῆς Ἐρυθρῆς θαλάττης, B. 5'ten alınmış iki parçada Saba'lının memleketi, merkezi, âdetleri, yaşama tarzları, teşkilâtı hakkında ve umûmî bir tarzda, cenûbî Arabistan hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; bu Artemidor'un da kaynağıdır. Bütün memleketi tabii bir koku ile dolduran kökolu nebatlar hakkında verdiği bilgiler Herodot (III, 113)'un Plinius (XII, § 86)'un bilgileri ve Wrede (*Reisen*, s. 80, Vâdî Muntîş hakkında, s. 77, Cebel Şidâra hakkında, s. 82, Vâdî Hilâfat hakkında)

'nin nakilleri ile mukayese edilebilir. Kırıl şehri Σάβα, idâre, makamı muayyen bir âilede irs yolu ile intikal eden (cenûp-arap kitâbeleri bu husûsu te'yit eder) kıralların bak ve vazifeleri, cesûr savaşçılar, çalışkan zirâatçı ve mâhir denizciler olarak kabûl edilen halkın âdet ve meşgûliyetleri, Mısır, Suriye ve Fenike ile ticâret, bunun kendilerine te'min ettiği zenginlik ve Saba'lıları bütün araplardan ayıran lüks hakkında verdiği bilgilere büyük bir ehemmiyet vermek lâzımdır (bk. yukarıda anılan Strabo'nun, Artemidor'a dayanarak verdiği bilgiler). Strabo (XVI, bahis IV, § 2 [Eratosthenes'ten naklen], § 19 [Artemidora'dan naklen])'nua ve bizanslı Stephanus (bu maddede)'un Σάβα ve Μαροσαβα'sı, Plinius, VI, 155 (bunu Glaser, *agn. esr.*, s. 58, 62, 153, 287 fark etmemiştir)'un Marelibata (Mordtmann'a göre, Mareiaba'nın bozulmuş şeklidir)'sı gibi, aynı şehri, Saba'nın merkezi olan Mâ'rib (yk.-bk.)'i göstermek için kullanılmış muhtelif kelimelerden başka bir şey değildir. Saba'lının merkezine bâzan Saba' adını veren bizzat arap muharrirlerinde de Σάβα tesmiyesinin benzeri bulunmaktadır; al-İdrîsî, Abu'l-Fidâ, İbn Hurdâzbeh ve türklere böyledir (bk. Mordtmann, *Sabäische Denkm.*, s. 3, not 1). Merkez şehrinin az yüksek bir tepe üzerinde bulunduğuna dâir Photius'un verdiği bilgi, Kremer (*agn. esr.*, s. 9) tarafından itirâza uğramış isa de, muahhar seyyahlar, Arnaud, Halévy, Glaser tarafından bil'akis te'yit edilmiştir (Strabo'nun „ağaçlar ile örtülü bir dağ üzerinde“ ifâdesi nebatların gerilmesinin bir işâreti olabilir). Ritter (*Erdkunde*, XII, 249), Kremer (*agn. esr.*, s. 9) ve Glaser (*agn. esr.*, s. 10) Photius (§ 101 M)'un rivâyetinden, haksız olarak, Saba'lının yabancı memleketlere ve husûsiyetle Hindistan'a toplu hâlde insanlar veya, hiç olmazsa, ticâret mümessilleri gönderdikleri neticesini çıkarmışlardır; πρέλλειν (geçişsiz) ἀν' οὐκίας ile, daha ziyâde deniz yolu ile ticârî seyâhatleri anlamak lâzımdır.

Saba' ve umûmiyetle Arabistan hakkında bir az önce sayılan yazılı vesikalar ve bunun gibi tâcir ve seyyahların nakilleri yunan ve romalıların I. asırdan (m. ö.) sonraki edebiyatları üzerinde te'sirlerini göstermiştir. Gallus'un seferine tekaddüm eden devrede, bilhassa şâirler arasında, uzak bir altın ülkesinde („Eldorado“) zengin ve mes'ûd Saba'lının dikkate değer tasviri bunlardan gelmektedir. Şiirlerden alınmış olan bu şehâdetleri burada sür'atle geçeceğim, zîra bunların aslî kaynak olmak değeri yoktur ve yalnız şuna işâret edeceğim ki, Arabistan'ın başlıca memleketi olan

bu Saba' (*Sabaeus*)'nın, şiir dilinin tetkikinden farkedileceği üzere, yavaş-yavaş yalnız dar bir mânada Saba' 'yı göstermek değil, fakat tamâmiyle umûmî bir mânada „arab“ 'ı göstermek için kullanıldığı farkedilebilir; öyle ki hattâ Vergilius, *Georgica*, I, 57, *molles sua tura Sabaei* (mittunt) veya II, 117, *solis est turea virga Sabaeis*, v.s., cenûbî Arabistan'da günlük istihsâl eden memleketin tâyini mes'elesinde meydana çıkan ayrılıkları uzlaştırmak için mühim deliller olamayacaktır; ve bütün hâllerde, bunlardan Vergilius'un günlük ağacına sâhip olmağı başka cenûbî araplar bertaraf edilip, yalnız saba'lılara isnât ettiği neticesi çıkarılamayacaktır.

Daha Plinius'un beyânında, Roma seferinin getirmiş olduğu mevsûk bilgiler sâyesinde, Saba' memleketi hakkında o zamana kadar sâhip olunan bilginin zenginleşmesinin izleri fark edilebilir; filhakika Plinius, bâzan intizamsız ve müphem tarzda olsa da, eski yunan nakillerinde mubâfaza edilmiş olan parçaları, bir çok teferriât ile, tamamlamaktadır. Onun VI, § 160'da adlarını verdiği ve sözde Gallus'un tabir ettiği şehirlerin ekserisi cenûp-arap kitâbelerinde ve Plinius'ten sonra bunları anan ilk müellif olan al-Hamdânî'de veya arâzi üzerinde bulunmaktadır. Plinius'un araplar ile ilgili ve Gallus'tan gelen veya başka nakiller ile tesâdüfen Roma'ya varmış olan yeni mûtalara istinâd eden beyânı, daha Strabo ve Agatharchides'in zikretmedikleri ve Saba' 'nın siyâsî durumunda devamlı bir değişme hâsıl eden bir halkın adını vermesi ile de çok mühimdir. VI, § 158 parçasında, arap baltaları arasında, Minaei (Ma'in) ve Rhadamaei (Radman)'den sonra, (Juba'dan naklen) Homeritae'ye işaret ettikten sonra, açık bir şekilde Gallus'un getirdiği baberlere atıf yaparak, himyarîlerin (Homeritae, yunanlıların 'Ομηριται' si) gelişinin Saba' tarihinde bir dönüm noktası olması vâkiasına *numerissimos esse Homeritas* kelimeleri ile dikketi çeker. Bu parça bize Himyarîlerden ve kuvvetlerinden bahseden en eski şahâdetlerdir. Gallus zamanında, Arabistan'ın cenûbunda siyâsî üstünlük artık eski „Saba' kırılları“ hânedânî idâresi altında Saba'lılara âit değil idi, fakat „Saba' ve Zü Raydân kırılları“ unvânını taşıyan hükümdarların idâresinde himyarîlerin elinde idi. Himyarîlerin Arabistan'ın cenûbunda hâkim kavim olduğuna dâir olup, daha devrinde bunların üstünlük elde ettikleri neticesini doğrulayan Gallus'un açık ifâdesi „miladdan önce II. veya en geç I. asırda, Himyarîlerin hâkimiyetinin başlangıcına âit kitâbelere dayanan Glaser (bk. *Die Abessinier*, s. 31 v.d.)'in yaptığı tesbit ile tamâmiyle uyuş-

maktadır. Bu hâl (Mordtmann, Mommsen, Hartmann v.b. larının) Himyarîler devrinin başlangıcını miladdan sonraki zamanlara çıkarmak için yaptıkları teşebbüse mubâlefet etmektedir; fakat bu, bu başlangıcı miladdan önce ilk asrın sonuna doğru yerleştirmeyi deneyen Kremer, D. H. Müller gibi muharrirlerin cehdleri için müsâit değildir. Glaser (*ayn. esr.*, s. 38) bile miladdan önce aş-yk. 70 yılını kabûl edemiyordu; fakat yalnız „milâddan önce 175 yılından sonra, her hâlde 'İsâ'nın doğumundan sonra olmayan her hangi bir yere yerleştirilmiş“ en erken 115 (m. ö.) tarihini kabûl edebiliyordu (s. 31 v.d.; Hommel, *Geschichte des alten Morgenlandes* [Sammlung Göschel], 1908, s. 148 ve I A, mad. ARABİSTAN, I, 488 v.b.). Sprenger (*ayn. esr.*, s. 76 v.d., 225), Dilmann (*ayn. esr.*, s. 204) ve Hartmann (*ayn. esr.*, s. 496, not 1)'ın Himyarî hâkimiyetinin kurulması ile Roma seferi arasındaki bir zaman ve illiyet münâsebetinin mevcûdiyetine dayanan tertipler de aynı tarife düşmektedir.

Himyarîlerin hâkimiyeti ile ilgili bir başka şahâdet bize Plinius, VI, § 104'te verilmektedir: *intus oppidum, regia eius, oppellatur Sapphar*, yâni Zafâr, Himyarîlerin pâyitahtı. Bununla beraber, yine Plinius vâsıtası ile, saba'lıların, daha Juba zamanında, artık cenûbî Arabistan hâkimiyetine sâhip değil idilerse de, her şeye rağmen, ehemmiyetli bir mevki tuttuğunu ve memleketlerinin hudutlarının Erathosthenes devrindeki kadar dar olmadığını biliyoruz. Diğer bûsûsiyetler arasında, Plinius'un onların iktisadî hayat ve zenginliğine tahsis edilen VI, § 161 parçasında kullandığı *agrorum rigua* ifâdesi, cenûbî Arabistan'da sulama te'sislerinin (kuyular, kanallar, sedler, sarnıçlar) tertip ve tanziminden bahseden kitâbelerin şahâdetleri ile, sun'î sulama hakkında al-Hamdânî'nin rivâyetleri ile (aş. bk.) te'yit edildiğini ve hemen arkasından gelen *mellis ceraeque proven-tus* (krş. Strabo, XVI, bahis IV, § 2) zikrinin Arabistan'ın cenûbunun hemen-hemen bütün dağlık bölgelerinin bal bakımından zengin olması vâkiası ile (bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 249; Glaser, *ayn. esr.*, s. 69, Raydân memleketinde bal ve bal mumu hakkında kayıt ve Landberg, *Arabica*, V, 238; Bent, *Expedition*, s. 330; *Southern Arabia*, s. 117; Harris, *A Journey*, s. 22 ve başka seyâhat haberleri; bk. bir de al-Hamdânî, *Cazîrat al-arab*, s. 103, 105, 123, 194'teki kayıtlar) te'yit edilmiş bulunduğunu da kaydedelim. Plinius'un bundan önceki şu sözleri *sil-varum fertilitas odorifera* (krş. Photius, § 95'te Agatharchides ve Diodor) saba'lıların günlük bölgelerindeki mâlikânelerine (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 250), *auri metalla* sözleri bilhassa sâ-

hilde altın istihsâline (bk. Agatharchides, § 95, altınca zengin Debai memleketi hakkında; Strabo, XVI, bahis IV, § 18; Plinius, VI, § 150, *litus Hamaeum* 'un *auri metalla*'sı hakkında; ve bilhassa al-Hamdânî, s. 153, 177 v.b., cenûbî Arabistan'da altın yatakları hakkında ve bir de Halévy ve Glaser gibi yeni seyyahların haberleri) telmih eder; Glaser (*ayn. esr.*, s. 69; Punt, s. 77) altını yalnız 'Asir'de veya Saso (şarkî Somâlî memleketi)'ta aramak istiyordu; fakat Plinius'un parçasında şarkî Afrika babis mevzuu olamaz. Sprenger (*ayn. esr.*, s. 249) memleketin dâhilinde bulunan mâdenleri düşünüyordu (daha ileride bunlar bahis mevzuu olacaktı). Plinius, XII, § 58 'in günlük istihsâli hakkındaki işâreti Yâkût (*Mu'cam*, III, 577)'un mûtalaları ile mukayese edilebilir. Onun XII, § 54 'te naklettiği günlük hasadının dinî bir amel gibi sayılması, günlük memleketinin sâhip ve esfendileri olarak yalnız saba'lıların ve onlar ile birlikte ma'inîlerin günlük ağacını (ince muâmelelerinde) görebildiklerini, günlük ağaçlarına yalnız kendileri ve soyları için, yalnız olarak irsî sâhip olma hakkı bulunduğunu söyleyen 3.000 'den fazla âile bulunmadığı vâkiası bu medeniyetin tarihi için çok mühimdir: *sacros vocari ob id nec ullo congressu feminarum funerumque, cum incidant eas arbores aut metant, pollui*; Sprenger (*ayn. esr.*, s. 92) ile Glaser (*ayn. esr.*, s. 3; Punt, s. 44) bu parça üzerinde, haksız olarak, metin tâdilleri teklif etmişlerdir. *Congressus feminarum funerumque* bugün islâmîyette bir canâba (dinî kirlilik; bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 219) sebebidir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 415) Plinius'un parçasının müslümanların cenâze merâsimlerinde günlük yakmaktan boşlanmaları (de Goeje bununla meşgûl olmuştur, bk. *L'encensement des morts chez les anciens Arabes, Actes du XIVème Congrès des Orientalistes*, III/1) hususunda bir az aydınlık getirdiğine dikkati çeker ve Arabistan'ın cenûbunda ölümler bayramında günlük kullanılması men'edilmiş olduğu, hâlbuki şimâlde bu tedbirin bilinmediği neticesini çıkarır; bununla beraber, daha Plinius, XII, § 82, mes'ut Arabistan'da *hominum etiam in morte luxuria* 'dan bahseder ve yeni seyyahlar defin merâsimlerinde günlük kullandığını te'yit ederler.

Cenûbî Arabistan'ın eski tarihi ile alakalı olarak, Plinius'un daha Juba ve Gallus devrinde, Eratosthenes'in bir tek mutlak teşkilâtâ tâbî başlıca kavimler olarak gösterdiği aynı dört kavmin adını vermesi öğretici bir vâkiadır: Sabaei yanında, Minaei, Catabanes ve Atramitae (*Chatramotitae*); bk. madd. KATABÂN ve MA'İN. Saba'lıların zikrinin yanında bulunan aşağıdaki kelimeler, VI, § 154 *pars eorum* (*Sabaeorum*)

Atramitae quorum caput Sabota v.b., ve XII, § 52, *Atramitae pagus Sabaeorum in monte excelso, a quo octo mansionibus distat regio eorum turifera* (ve Solin, s. 710'da aynı: *Atramitae pagus Sabaeorum*, bu Plinius'ten gelmektedir ki, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 296 ve Glaser, *Punt*, s. 47 bunun farkında olmamışlardır) Hazramavt 'ın Juba devrinde (Glaser, *Punt*, s. 46 'nın düşündüğü gibi, yalnız milâdî I. asırda değil) Saba' 'nın bir eyâleti olduğunu, Saba' 'nın ise, şu hâlde, şarka doğru daha uzaklara uzandığını isbat eder; şu hâlde Saba' 'nın genişleme cehdleri sonunda, cenûbî Arabistan'da kudretlerin münâsebetlerinde bir değişme vukûa gelmiş idi (Bent, *Southern Arabia*, s. 49, 240, 265, 269, Mîrbâtı yakınında, Zafâr 'ın kıyı bölgesinde kadim saba'lılardan kalma harâbelerden bahseder). *Su regia tamen omnium Marelibata* (*Marelibata*, bk.) sözleri Saba' 'nın Hazramavt üzerindeki üstünlüğünü ve bütün devletin merkezi olan Ma'rib 'in hâkimiyetini daha fazla tebârüz ettirmektedir (Plinius ile Solin 'in metnin yanlış olarak tâdili için bk.). Günlüğün bir yerden başka yere nakli husûsundaki başlıca parça XII, § 63 'tür (*tus collectum Sabotam... convehitur... ibi decumas deo quem vocant Sabim mensura non pondere sacerdotes capiunt nec ante mercari licet*). Şu hâlde günlük nakli, mecbûrî olarak, Hazramût 'un merkezinden, Sabota (kitâbelerdeki Şabvat, al-Hamdânî tarafından da zikrolunmuştur, bugün Bayhân ile Şibâm arasında harâbe sâhası)'dan geçmek şartına bağlı idi. Bu mecbûrî gümrüğün, daha son zamanlara kadar, bir çok kabilelerde mevcûd olduğunu Glaser (*ayn. esr.*, s. 27) te'yit etmektedir. Kitâbeler de kendi taraflarından kokulu nebatlardan mâbet menfâatine alınan bir verginin mevcûdiyetini te'yit eder, nitekim daha D. H. Müller, *Burgen*, II, 1024, not 3 (Halévy 187 kitâbesi münâsebeti ile) bunu gösterir, bk. bir de Rhodokanakis, *Studien*, I, 6 (Glaser 480 = Arnaud 53 münâsebeti ile); Theophrast, IX, § 4 'ün verdiği (yukarıda mezkûr) günlüğün bir kısmının saba'lıların Helios mâbedinin râbiple-rine bırakıldığına dâir (ve Landberg, *Dathina*, s. 457, basat üzerinden bir mîkdarın *maşâ'ih* 'e teslim edilmesine dâir) bilgi bununla yaklaştırılmalıdır. Mordtmann (*Sabäische Denkmäler*, s. 57) ilâh Sabis'i Sîn, ay ilâhî telakkî ediyordu; sonraları da (*ZDMG*, XLIV, 186) doğrudan-doğruya Sabis adının „Sîn“ ile aynı olduğunu ileri sürüyordu. Böylece, daha son zamanlarda da, Plinius'un parçası bâzan ihtiyatlı bir şüphe ile, bâzan hiç bir tahdit olmaksızın, ay ilâhına tatbik edilmiştir. Hâlbuki aralarında müşterek hiçbir şey bulunmadığı gibi, Plinius'un kelimelerinin yaklaştırılması Sabis ile Sabota

arasında bir münasebet bulunduğunu meydana çıkarır; bundan başka, Theophrast güneş ilâhından bahseder; tabiidir ki, bu Ritter, Sprenger, Glaser v.b. ile birlikte, Sabis'i güneş ilâhı ile birleştirmek hakkını kazandırmaz. Şu hâlde isim izâh edilmeden kalsın. Yanlış bir anlamadan veya bir imlâ hatâsından mütevellit değilmiş gibi görünen bu Sabis şekli „Sabota (Şabat)“nın [ilâhı] efendisi“nden başka bir şey değildir (yâni Zü Şabat, yâni doğrudan doğruya „şab(a)vî“; bk. *RE, Sabis* kelimesinde).

Yukarıda gösterilmiş olan Plinius'ta Homeritaenin zikri müelliflerin Hımyarîler hakkında bize bıraktıkları en eski şahâdet olarak telâkî edilmemelidir; en eski kayıt *Periplus Maris Erythraei*'dedir; bu eser Plinius'un eserinden daha eski ise de, onun başlıca yazılı kaynaklarından daha yenidir. Ben şimdiye kadar yapılmış zaman takdirlerinden (Dilmann, Mommsen Hartmann, Glaser v.b.) farklı olarak, bunu *RE*, stn. 1462 v.d.'da tesbite çalıştığım gibi, en geç milâdî 40 ile 51 arasında, pek muhtemel olarak 40 ile 45 arasında kaleme alınmış gibi görünmektedir. O zaman Saba'nın siyâsî durumunun ne olduğu hakkında *Periplus*, § 23'te şu kaydı buluyoruz: o zaman idâre merkezi olan Saphar'da iki halkın, Homeritae ile komşuları Sabai'nin, yâni Saba'lıların meşrû kralı Charibaël hüküm sürüyordu. Bu metnin yazıldığı devirde, Saba' şu hâlde hımyarîlerin hâkimiyeti altında idi. Saphar „Saba' ve Zü Raydân kırılları“nın merkezi Zafâr (Yarım yakınında)'dır; Landberg, *Arabica*, V, 50, bu teşhisi sarsmağa muvaffak olamamıştır. Ma'rib artık devletin merkezi değil idi. Saßatog'un Mısır şekli olan Saßastros Axum kitâbesinde de görünmekte ve bu yazmalardaki Saßastrov şeklini, nâşirin teklif etmiş olduğu tâdile karşı, te'yit etmektedir (Fabricius, s. 60, Salmasius'a istinâden). Hımyarîlerin kralı Charibaël, muhtemel olarak, kitâbeler vâsıtası ile bilinen Saba' ve Zü Raydân kralı Kariba'il Vatar Yuban'im'dir. Hartmann (*agn. esr.*, s. 154 v.d., 173 v.d.)'ın teşhis tegebbüsü, sıhhat-siz faraziyeleri ile birlikte, düşmektedir.

Sonraları, aşağı yukarı milâdî II. asrın ilk üçte birinde, 127 yılına doğru konulmuş olan Adulis kitâbesinin (*Corpus Inscr. Graec.*, III, 5127 B) yazılışı ile IV. asır ortasında (356'dan önce) konulmuş olan Axum iki-dilli kitâbesinin yazılması arasındaki zamanda, Saba' tarihinde çok mühim bir değişme vukua geldi. Birincide axumluların kralı Δευχί κόμη (el-Havra)'dan cenûba doğru, Saba'lıların memleketine kadar bir sefer yaptığını nakleder. Kendisi seferleri Saba'ın şimal hudûdunda durmağa mecbûr olduysada, Aizanas (‘Ēzānā) daha o zaman-

dan kendine „Axum, Hımyar, Saba' kralı“ v.b. unvânını vermektedir. Şu hâlde, milâdî II. asrın başlangıcından itibaren, Arabistan'ın cenûb-i garbisinin en mühim kısımları axumlular tarafından zaptedilmiş idi. Buna göre, bu zaptın gerçekliği hususunda Dilmann, Hartmann v. b. 'larının şüphesi temelsizdir. Bunun kitâbe delillerine *ad gentem Axumitarum et Homeritarum* (Cod. Theod., bib. XII, tit. 12, 2) elçilerin zikri ilâve olunmaktadır. Unvanlar sayılırken Hımyar'ın Saba'dan önce gelmesinden, birincinin gerçek devlet olduğu, bunun yanında, henüz bütün ehemmiyetini kaybetmemiş olan Saba'nın ikinci sıraya geçtiği neticesi çıkarılabilir. Kitâbelerin resmi unvanları *Periplus*'ta Hımyarî kırılların çift unvanları ile mukayese edilebilir.

Habeş kitâbelerinin getirdiği A'zanas'ın Hımyar ve Saba' kralı olduğu hakkındaki bilgi, Glaser (*Die Abessinier*, s. 5 v.d.)'ın tebârüz ettirdiği gibi, II. asrın sonundan itibaren, IV. asrın son çeyreğine kadar, cenûbî arap kitâbelerinde artık yemenli hükümdarlar bulunmaması vâkıası ile uyumaktadır; bunlar ancak 378'de tekrar ve habeşliler yeniden Arabistan'ın cenûb-i garbisini boyunduruk altına aldıkları zaman (525'te) olan VI. asrın ilk çeyreğine kadar, fâsılasız bir şekilde, yeniden görünürler. Axum krallığı iktidarının birleşmesi cenûbî Arabistan krallığının son devrindeki devamlılığın çözümlmesine işâret eder; bunun başlarından itibaren, 300 yılı civarlarında, kırıllar o zaman taşımış oldukları „Saba' ve Zü Raydân“ kırılları unvânı yerine, uzun „Saba', Zü Raydân, Hażramot ve Yemnat“ kırılları unvânını alırlar.

Ehemmiyetsiz bir kaç zikir bir tarafa bırakılacak olursa, Saba' hakkında *Monumentum Adulitanum*'u tarih sırası bakımından çok yakından tâkip eden yunan yazılı vesikaları olan Batlamyus (Ptolemaeus)'un haberleri bize şunu müşâhede etmek imkânını verir: haritasında saba'lılar (VI, bahis 7, § 23) Strabo ile Plinius'un verdikleri bilgilerin müteber olduğu devirdeki kadar artık mühim bir sâha işgâl etmemekte, fakat ancak eski sâbalarının aş-yk. şimal yarısı ile tahdit edilmiş görünmektedirler; hâlbuki hımyarîler cenûbî sâhilin mühim bir kısmına sâhiptirler ve bir de milâdî en geç II. asrın sonlarına doğru Saba'lıların iktidarı altında olması gereken cenûbî Arabistan bölgesinde yerleşmiş gibi gösterilen daha küçük başka kavimler görülmektedir. Son zamanlarda Batlamyus'un Κοτταβαοι μέλλων Ἀσσην ὁρῶν ὅψ' οὗς ἡ λυβανωτοφάκος Ζάφα kelimeleri günlük yetiştiren bölgenin Katabânîler idâresi altında bulunduğu istintâc edilerek, fenâ tef-

sir edilmiştir; her ne kadar o zaman müstakil bir Katabân devleti yok idi ise de, Katabânlıların orada yerleşmiş oldukları işâreti daha geniş telâkîlerin hareket noktası olmuştur. Akkuzatif ile gelen ὁπὸ „cenûbunda“, „...’ın aşağısında“ mânasına gelmesini gerektiren Batlamyus'un açık nahiv ve kullanışı, aksinin doğru olduğunu isbât eder. Batlamyus günlük bölgesi ile Katabânlıların oturdukları yerleri, coğrafya bakımından, birbirinden ayırmıştır. Sprenger (s. 264 v. d.) aynı şekilde yanlış bir nokta-i nazardan hareket ederek, „Katabânlıların Batlamyus devrinde,“ bu mülkten kovulmuş olduklarını tasdik ederek, kendi kendine güçlük çıkarmıştır [bk. mad. KATABÂN].

Batlamyus, arap kaynakları ile uygun olarak, bizi Saba'nın gittikçe artan bir gerileme devresine getirmektedir. Milattan sonraki yunan seyyah-coğrafyacılarının eserlerinde Saba'nın tesâdüfî olarak zikirleri gerçek hiç bir değer taşımaz. M. IV. asrın sonundan itibaren Saba' adı Yunan ve Roma eserlerinde kaybolur. Bu devirde artık adları aş-yk. bütün cenûbî Arabistan'a tatbik edilen Homaritae'nin münferid zikirleri bulunur.

Daha geçen asrın sonlarında Sprenger (*agn. esr.*, s. 246) saba'lılar hakkında bize bilgiler veren yegâne kaynakların yunanlılar ile Plinius olduğunu söylüyordu. O zamanlara kadar yalnız Kitâb-ı mukaddes'in ve tarihî hiç bir tarafı olmadığı için tamâmiyle kifâyetsiz olan arap rivâyetlerinin parçalar hâlinde bulunan mütâları ile tamamlanabilen cenûbî Arabistan'ın kadim tarihi hakkındaki bilgi, Arabistan'ın cenûbunda çok sayıda kitâbelerin keşfi ile, fevkalâde genişlemiş bulunmaktadır ve kadim şarkın tarihi hakkındaki bilgilerimizin genişlemesi de Saba' tarihi üzerine yeni ışıklar saçmıştır.

Bununla beraber kitâbe keşiflerinin meşhûr ettiği kâşif Glaser (*agn. esr.*, s. 159) klâsik muharrirlerin bırakmış oldukları az miktardaki bilgilerin tefsirinin Saba' kitâbelerinin izâhından daha az ehemmiyetli olmadığını ve bunlar ile klâsik muharrirlerin verdiği bilgilerin birbirlerini tamamlamaları ve aydınlatmaları gerektiğini tasdik etmekten çekinmiyordu. Her hâlde bu memleketlerin tarih ve medeniyetinin tetkikinde doğrudan doğruya yegâne tarihî kaynağımız olduğundan, Saba' ve cenûbî Arabistan'ın mâzisini tetkik etmek için en iyi vâsıtalarımızı teşkil eden kitâbelerin tefsirinin arzettiği ehemmiyeti tam ve doğru olarak değerlendirmemiz gerekir. Henüz tükenmemiş bulunan bu zengin tevsik kaynağının tarihi az miktardaki isim ile tahdit edilmiştir. Danimar-

ka hükûmeti tarafından 1763'te gönderilmiş olan ilmi sefer hey'eti âzâsından olan Carsten Niebuhr Lohayya'den Mohâ, Ta'izz ve Şan'a'ya kadar bütün Arabistan'ın cenûbunu do-laştı; coğrafya, etnografya ve tabii ilimler mevzuunda mükemmel müşâhedeler ile meşgûl olarak, ilk önce, aldığı haberlere istinâd ederek Zafâr (Yarım'ın cenûb-i garbisinde) harâbelerinde kadim kitâbelerin mevcûdiyetine işâret etti; kendisi bir holandalının göndermiş olduğu, bir kopya müstesnâ, metinleri görmemiş idi; fakat Avrupa, Oldenburglu Seetzen sâyesinde, ilk defa olarak, cenûbî Arabistan kitâbelerini tanımıştır. Bu şahıs, Niebuhr'dan mühem olarak, Şan'a'dan 'Aden'e dönüş seyahati sırasında (1810) Zafâr'da ve bunun yakınında kitâbelerin sûretini çıkardı. Çok kısa ve muhtevâsî fakir olan, 1811'de nesredilen beş Saba' metnini Avrupa'ya gönderdi; bunlar ilk önce anlaşılamamış ise de, müstakil Saba' ilminin mütevâzî başlangıcını teşkil etmiştir. Şu şahıslar sâyesinde yeni terakkiler te'min edilmiştir: ingiliz Wellsted (1834/1835, Hażramavt sâhilinde Hışn Ğurâb ve Nakb al-Hacar kitâbesinin keşfi), Cruttenden (1836, Şan'a'da beş küçük Saba' parçası) ve bir de Wrede (1843, fakat Hażramavt'taki seyahatinin haberleri ve 'Obne Hażramavt kitâbesinin sûreti ancak 1870'te, onun yazılarına istinâden, Maltzan tarafından nesredildi) v. b., bilhassa 1843'te Ma'rib'e varan ilk avrupalı—ve kendinden daha da talihli olan sonraki araştırmacıların müjdecisi (Glaser, *Petermanns Mitteil.*, 1887, s. 27) olan Arnaud; kendisi orada ve Şan'a' ile Şirvâh'ta hepsi 56 tane olan ekserisi kısa kitâbenin sûretini çıkardı. Coghlan tarafından kitâbeli taşların ve 'Amrân tunç levhalarının elde edilmesi malzemelerimizin ehemmiyetli bir şekilde çoğalmasını te'min etti (1860). Bulunan vesikaların çözümlü okunması ile ilmi izâhını ilk başta Gesenius (1841), Rüdiger (1841, 1842) ve Oslander (1856, 1863/1864)'e borçluyuz. Seyyah Jacob Saphir'in ib-rânî dili ile yazılmış seyahat hikâyeleri olan *Eben Safir* (I, 1866; II, 1874)'i yalnız Yemen'in tasviri olarak dikkat nazarına alınmalıdır; bunu D. H. Müller (*Burgen*, I, 388 v.d.)'ın işâretleri daha geniş bir çevrede tanıtmıştır; kendisi al-Hudayda'den 'Amrân'a Şan'a' yolu ile gitmiş ve 'Aden'e dönmüş idi; bu, Halévy için bir nevi rehber oldu. Joseph Halévy'nin unutulmaz seyahatinin zengin mahsûlleri kitâbeler keşfi tarihinde yeni bir devre meydana getirdi; Şan'a'dan hareket ederek (1869), Aelius Gallus'dan beri Vâdî Nacrân'a kadar girmeye ve eski Ma'inîliler sâhasının merkezi olan cenûbî Arabistan Cof'u toprakları üzerinde do

laşmağa ve en eski araplardan kalma kitâbeler bakımından zengin bir çok yerlere ulaşmağa muvaffak olan yegâne avrupalının o olduğu söylenebilir; bunları kendisinden sonra hiç bir avrupalı bir daha görmemiştir. Kendisinin yakın çağdaşlarının tam mânâsıyla değerini takdir edemedikleri bu keşif seyahatinin müşahhas ilmi neticesi, aş.-yk. 50 tânesi (bunların 30 tânesi Ma'in kitâbesidir) oldukça mühim bir uzunlukta olan 686 kitâbe sûreti ile temsil edilmiştir (1872'de J.A'de neşredilmiştir); bunlar o zamana kadar vukua gelmiş olan kitâbe vesikalarının en mühim artışını teşkil eder ve bu, başlangıçtakilere nazaran, büyük bir terakkî olduğundan, Saba' tetkiklerinin ve cenûbî Arabistan'ın eski tarihini gerçek ilmi temellerinin konulmasına imkân vermiştir. Kapitan Miles'in (ve Werner Munzinger'in) Vâdî Mayfa'at'a seyahati (1870) bâzı yeni kitâbeler tanıtmıştır. Heinrich von Maltzan (1870/1871, Yemen ve Hazramavt'ın kıyı mıntakalarında), Millingen (1873, al-Hudayda'den Şan'a'ya), R. Manzoni (1877—1880, 'Aden, Şan'a' ve al-Hudayda arasında) ve Schapira'nın (1879, 'Aden'den Şan'a'ya ve civarlarına ve dönüşte al-Hudayda'ye kadar) seyahat haberleri ve Harris'in *Journey through the Yeman* (London, 1893)'i kitâbeler bakımından bir şey getirememiştir. Fakat coğrafya bakımından bir çok şeyler kazandırmıştır ve Manzoni'nin eseri, Maltzan'ın sonraki araştırmaları gibi, lehee tetkikleri bakımından çok mühimdir. İlk önce al-Hudayda'den Şan'a'ya, sonra 'Aden'e doğru kitâbe aramağa tahsis edilen seyahatlere teşebbüs eden ve kendisinden önce Seetzen ve kendisinden sonra Huber gibi, kâşiflik gayretini hayatı ile ödeyen avusturyalı S. Langer, 22 kitâbenin sûretini tanıttı (nr. 19—22, mücerret harflerden ibârettir). Keşiflerin tarihi üzerine başka teferrûât şu müstakil eserlerde bulunacaktır; Veber, *Arabien vor dem Islam*, s. 10 v. dd. (burada kitâbelerde görülen medeniyet, din, muhtevâ, yazı ve dil de ele alınmıştır ve bilhassa *Forschungsreisen in Südarabien bis zum Auftreten Eduard Glasers* (*Der alte Orient*, 1907, VIII, 4) ve umûmî görünüş: Hommel (*Hilprecht, Explorations*, s. 693 v. dd., ve bir de onun *Chrestomathie*, s. 63 v. dd., metinler ile). Glaser'in Arabistan'a seyahatleri bu busûsî araştırmalar taribinde yeni bir devir açar; keşfettiği kitâbeler (hepsi 2.000 kitâbeden fazla) o zamana kadar bu sâhada ulaşılmış olan neticeleri çok geniş bir şekilde geçmiştir. D. H. Müller (*Burgen*, I, 340)'in şu kehânetini ümit edilmeyecek bir şekilde gerçekleştirmiştir: „kendilerini ilmin hizmetine vakfedecek ve memleketin keşfine

teşebbüs edecek ve kitâbeler toplayacak cesûr adamlar daha bulunacaktır“. Henüz ilk seyahatlerinin (1882—1884, al-Hudayda'den Şan'a'ya ve buradan civarlarda şimâlde ve garpta üç keşif seyahati; 1885—1886, al-Hudayda'den Şan'a'ya ve buradan cenûb-i şarkî ve cenûba 'Aden'e kadar; Zafâr harâbelerinin keşfi; 1887—1888, 'Aden'den Şan'a'ya buradan Ma'rib'e; burada yalnız başına 400 kadar kitâbe sûreti çıkarmıştı; hâlbuki Arnaud ile Halévy, bir arada, ancak ekserisi kısa parçalar olan 44 sûret çıkarmışlardı) neticesi bütün hâlinde 1032 kitâbe, barita taslakları, lisaniyata âit bilgiler getirmek olmuş ve aş.-yk. 616 arapça el-yazma satın alınmasını te'min etmiş idi. Kitâbelerin bir kısmı Paris akademisi tarafından neşredildi (C.I.S, IV, VI—III) üzerinde kitâbe bulunan bir çok taşlar (ekserisi Ma'inli'lere âittir) Londra'da, bir kısmı da Berlin'de (1893'te Mortdmann tarafından neşredilmiştir) bulunmaktadır. Yazmaların ekserisi Berlin ve British Museum'da toplanmıştır. Kitâbe keşifleri arasında en çok dikkate değer olanları Hadaqân kitâbesi, cenûbî Arabistan'ın en mühim tarihî vesikalarından biri olan büyük Şirvâh kitâbesi (dördüncü seyahatinde bunun tam bir estampajını da getirmiştir) ve seddin (Ma'rib seddinin) yıkılmasına dâir iki büyük kitâbedir. Dördüncü seyahati daha da semereli oldu (1892—1894, 'Aden'den Şan'a'ya, burada daha uzak kitâbelerin estampajını almak işini yerlilere bıraktı; yeni kitâbeler arasında aş.-yk. 100 Katabân kitâbesi vardır; dil tetkikleri; 251 arapça el-yazmasının satın alınması). Viyana için satın alınmış hazîne değerindeki eserlerin bir kısmı 39 kitâbelik kıymetli bir koleksiyon, sikkeler, müteaddit heykeller ve başka eski eşyâ D. H. Müller tarafından neşredildi. Weber, *Eduard Glasers Forschungsreisen in Südarabien* (*Der alte Orient*, 1909, X, cüz. 2)'de daha geniş tafsîlât vermektedir (bk. Hommel *Explorations*, 717 v. d., 720 v. dd.). Glaser çıkan yeni seyahatler ve yeni keşifler fırsatından istifade edemedi, zîra yetkili vekalette ilmi çalışmalar için zarûrî olan anlayışı bulamadı. Böylece sonsuz bazîneler, ilim için bir daha bulunmamak üzere, kayboldu.

Halévy'den beri artan bir şekilde birikmiş olan kitâbe vesikaları üzerinde, bunların dil ve muhtevâsının tefsiri için Halévy, Praetorius, Mordtmann, D. H. Müller, Hommel, Glaser v.b. tarafından mühim araştırmalar yapıldı (teferrûât için bk. *bibliyografya*). Arabistan'ın cenûbundaki muahhar keşifler husûsuna gelince, A. Defflers'in 1887'de Yemen'de seyahatinin gâyesi yalnız nebatlar idi. 1893'te, bildiğimiz kadarına göre, Hazramavt'ın yeni pâyitahtı olan Şibûm'

ve Tarîm'i ilk ziyâret eden avrupalı olan L. Hirsch'in de gâyesi tabii ilimlere ve bir de topografya ile etnografyaya âit müşâhedeler getirmek idi. Bundan az sonra, 1893/1894'te J. Th. Bent karısı ile birlikte Hazramavt'ı (Şibâm'a kadar) ve (1895'te) günlük memleketini (Zafâr'dan Mirbât'a kadar) dolaştı; o da kitâbeler üzerinde araştırmalar yapmağı düşünmemişti. Carlo Landberg 1896'da daha önce bilinen Hişn al-Gurâb kitâbesinin estampajını yaptı ve fotoğrafını çekti. 'Aden'de 1895—1897'de, asıl Yemen ile Hazramavt arasında uzanan az tanınmış bölgeler hakkındaki, busûsiyetle Daşina, 'Avâlik, al-Hâzina hakkındaki, sonra Bayhân, Maryama, Raydân, Harîb, Timna' ve battâ Şabva bakkındaki araştırmaları kıymetli *Arabica* (IV ve V)'larında toplanmıştır. İsveç kiralı hesabına Viyana akademisinin cenûbî Arabistan'a gönderdiği ilmi sefer hey'eti, 1898/1899'da Şabva'ya kadar varamadan, yalnız 'Azzân'a kadar ulaşmağa muvaffak oldu. Bu muvaffakiyetsizlik sebebi ile, kitâbeler bakımından elde edilen neticeler beklenene tekebül etmediği hâlde, hey'et 1899'da Soğotrâ adasında dil ve tabii ilimler araştırmaları yapmak fırsatını buldu (bk. mad. SOĞOTRÂ). Hey'et tarafından vazifeli olarak Bayhân'a kadar giden G. W. Bury Koşlân (Katabân)'dan kitâbe estampajları ile fotoğraflar getirdi. 1902'de Viyana akademisi tarafından gönderilen W. Hein, Gışin'de ve Hazramavt'ta dil malzemesi topladı ve Viyana'ya dönüşünden sonra olduğu gibi, yerinde de Hazramavt'ın yerlisi olan kimselerden kendi memleketleri hakkında bilgi aldı. 1914'te ölümünden sonra hiç bir tertibe sokulmaksızın, kalan notlarına dayanılarak verilmiş olan bu araştırma'ların bütünü yeni ve mühim miktarda teferrûât ihtivâ eder. Paris akademisi tarafından alınmış olan el ile çizilmiş resimler sayesinde Hartwig Derenbourg küçük miktarda Yemen metinlerini tanıtmaya muvaffak oldu: *Nouveaux textes yéménites inédits* (*Rev. d'Assyr. et d'Arch. Or.*, V, 117 v. dd.).

Bu sâhada devir açan Glaser'in keşifleri bâlâ tamâmiyle neşredilmiş değildir (Hommel; *Chrestomathie*, s. 59—62, zamanı için Glaser tarafından keşfedilen kitâbelerin bir bütün bâninde görünüşünü vermiştir; bk. Glaser, *Altjemenische Nachrichten*, 1908, I, I A v. d.). Saba' hakkında hazırlamış olduğu büyük çalışma (msl. Hommel, *Explorations*, s. 722, ve Weber, *Glaser's Forschungsreisen*, s. 15, Glaser'in kendisinin verdiği bilgiden naklen de haber verilmiştir) henüz basılmamıştır. Saba' tetkikleri bakımından büyük ehemmiyet arzeden notları (aş.-yk. 1.000 kitâbenin sûretinden, coğrafi ve ar-

keolojik kayıtlardan, günlük yol hatıralarından, taslaklardan ve haritalardan mürekkeptir), usûlû dâiresinde tertip edilip ilmi bir neşrinin yapılması gâyesi ile vasıflandırılabilir olan bırakmış olduğu zengin kâğıtlar D. H. Müller'e emânet edilmiş idi. Fakat o bu vesikaları eser hâline getiremedi; ölümünden (1911) sonra bu vazîfeyi N. Rhodokanakis (Graz'lı) üzerine aldı. Bu da „Corpus Glaserianum“—Viyana akademisinin ihtimamı ile neşredilmektedir—'a birinci giriş araştırması olarak *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVII, 2. cüz, 1915, Glaser 890=Halévy 49, Gl. 904=H. 51, Gl. 1548/1549 (Saba'ya âit), Gl. 1606 (Katabânî) ve Osiander 4 kitâbelerinin, bu kitâbelerin esâsında bulunan cürüm, vergiler, mülkiyet, kanun mes'elelerinin tertipli bir tetkiki ile tefsiri)'i-ni, ikinci giriş tetkiki olarak, *Studien zur Lexicographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVIII, 4. cüz., 1915, Habes kitâbesinin, Glaser 1076 ve Gl. 480 (yk. bk.) parçalarının izâhı ve bilhassa cenûp arapçasının tufeyli h'sı denilen ve kendisinin Ma'in-Saba'dilinde iki zirveli bir vurgunun varlığı ile fonetik kaideleri ile izâh ettiği husûsun gramer bakımından tetkiki; zeyilde, daha başka münferit kitâbelerin tefsiri bulunacaktır)'inin ikinci kısmını bizzat göstermiştir. Bunu şu eseri takip etti: *Die Bodenvirtschaft im alten Südarabien* (*Anz. Wien*, yıl 1916, nr. XXVI, 2. cüz; *S. B. Ak. Wien*, CLXXXV, 3. cüz, 1917, yapıları, budutlara ve sulamağa âit kitâbelerin tetkiki ve yerin değerlendirilmesi ile ilgili kitâbe metinleri, binâların te'sisi hakkında, sular hakkındaki kanunlar ve toprak mülkiyeti kayıtları hakkında, vergi ve idâre tarzı hakkında izâh notları ile). Rhodokanakis'in şu müteâkip 3 eserinde o zamana kadar neşredilmeden kalan Katabân kitâbeleri yayımlandı: *Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft* (*S. B. Ak. Wien*, CXCV 1919, 2. cüz, Glaser'in topladıklarından 5 kitâbe: mîrî toprakların değerlendirilmesi için Katabân kırıllarının fermanları Katabân'ın iktisat ve idâresi hakkında derin bir şerh ve izâh ile) ve *Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft*, 2. takım (*S. B. Ak. Wien*, CXCVIII, 1922, 2. cüz, bilhassa üçüncüsü, Glaser 1693 hakkında geniş araştırmalar ile birlikte 3 kitâbe, Hamdâniler ve kadim cenûbî Arabistan'da sülâle münâsebetleri hakkında kayıtlar ile), nihâyet *Die Inschriften an der Mauer von Koşlân-Timna'* (*S. B. Ak. Wien*, CC, 2. cüz, 1924, Glaser 1404 [bir yol inşası talimat-nâmesinin kâhntıları], 1397/1398 [ceza ve vergileri tanımlayan kanun] ve Katabânilerde *mukarrib* unvânını aydınlatmaya yarayan daha başka

metinler); Glaser 1605/1606 kitabesi için bk. *WZKM*, XXXI, 22 v.d. — *Katab. Texte*, nr. 3'te, Glaser tarafından bırakılmış olan „kitâbeler ile ilgili eserler“ in kısaltılmış bir neşrinin O. Weber tarafından hazırlanmakta olduğu bildirilmiştir.

Cenûbî Arabistan kitâbelerinin içinde yukarıdaki neşriyatın da zikredildiği bütün hâlinde, daha küçük dergisi Paris'te yayınlanan *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, Pars IV (*Inscriptiones Himyariticas et Sabaeas continens*, Tomus I, 4 cüz hâlinde, 1889, 1892, 1900, 1908; II. cildten ilk iki cüz çıkmıştır, 1911, 1914; H. Derenbourg'un ölümünden sonra Mayer] L[ambert] neşri yeniden ele almıştır; cild III, Mina ve Katabân kitâbelerini ihtivâ edecektir. Ma'inî ve Saba'i olmak üzere, başlıca iki lehceye ayrılan kitâbeler arasındaki dil münâsebetleri Hommel tarafından *Grundriss*, s. 133 v.d. 'da tetkik edilmiştir; bu eser asıl Ma'in kiralıklarına âit kitâbeler yanında, Ma'in metinleri arasında Katabân ve Hazramavt kitâbelerini de ihtivâ etmektedir (ayn. mll., *Explorations*, s. 728 v.d.). Birbirini tâkip eden metinler bilinen „garp sâmi dilinin arap kolu“ olarak saydığı *Grundriss*, s. 78 v.d. Ma'in—Saba' dilinin grameri hakkında onun *Chrestomathie*'sinde s. 9 v.d. (dil bakkkında bk. D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, bk. mad. *Yemen*, s. 740'taki bir az daha eski incelemesi; Weber, *Arabien*, s. 15 v.d., halkın anlayabileceği şekle sokulmuş) verdiği esaslî bilgilere mürâcaat edilecektir; yazı hakkında bk. Osiander (*ZDMG*, XX, 205 v.d.); D. H. Müller, *Sab. Denkm.*, s. 105 v.d.; Hommel, *Chrestom.*, s. 3 v.d.; *Explorations*, s. 730; *Grundriss*, s. 145 v.d. (Weber, *Arabien*, s. 13 v.d.; *Westasien*, s. 235) v.s.; din için bk. Osiander (*ZDMG*, VII, 463 v.d.); D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, mad. *Yemen*, s. 741 (*Burgen*, II, 1032); Hommel, *Explor.*, s. 733 v.d.; *Grundriss*, s. 85 v.d., 143; bk. *IA*, I, 490 v.d.; D. Nielsen, *MVAG*, 1909, 4; (sâdeleştirilmiş şekilleri: Weber, *Arabien*, s. 18 v.d.; Grimme, *Mohammed*, s. 29 v.d.); âbidelerdeki ilâh remizleri için bk. Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere*... (*Denkschr. Ak. Wien*, LVIII, 1914).

Arabistan'ın şimal-i garbisinde bulunan ve 1876—1878'de Doughty tarafından keşfedilen Ma'inî, Lihyânî, Naba'i ve Samüdi (eski arapça) kitâbeler şâyesinde ve bir de 1883/1884'te Euting tarafından yapılmış daba önce Doughty ile Huber tarafından haber verilmiş olan ve al-Ölâ'daki Ma'in ve Lihyân kitâbelerinin sûretlerinde (D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, 1889'da neşredilmiştir, ve Ma'in kitâbeleri Mordtmann, *Beiträge*, 1897

'de yeniden basılmıştır), mübim miktarda malzemeye sâhip bulunmaktayız.

Kaynakların kadim Saba' tarihi ile ilgili olarak ortaya çıkardığı başlıca mes'elelerden biri Ma'in mes'alesidir, yâni Ma'in ve Saba' hükümdar kitâbeleri arasındaki tarib tertibi münâsebetleri mes'alesidir. Glaser'in seyâhatlerinden hemen önceki devirde mevcut olan malzemeye dayanarak, D. H. Müller (*Burgen*, II, 955 v.d., 981 v. dd., 985 v. dd.) ilk olarak, Saba' hükümdarlarının bir cetvelini yapmağı denemiş (bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 133 v.d., 137 v.d.) ve Saba' tarihini üç devreye ayırmış idi (*Enc. Brit.*'nin *Yemen* maddesinde bunu kısaltılmış olarak tekrar etmiş idi): mukarrîb'ler (kat'i olarak arekelerinin gösterilmesi mümkün olmayan MKRB—râbîp-bukümdarların adı—kelimesinin onun seçtiği ve sonraları muhafaza ettiği mukrab telâffuzu üzerinde durmağa lüzum yoktur; başkaları mukarrab, makrub, makrib, cem. makârib de okumaktadırlar; bk. Mordtmann, *Anzeige*, *ZDMG*, XLIV, 189; Glaser, *Abessinier*, s. 65; Hommel, *AA*, s. 134, krş. yukarıda I, 382; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 132, 599 v.b.) devri; Saba' kiralıkları devri; ve Saba' ve Raydân kiralıkları devri. Ona göre, Saba' kralığının başlangıcı aynı zamanda Sargon'un kitâbelerinde zikrini bulduğumuz saba'lı İti'amr'in taribi olan VIII. (m. ö.) asırdadır. Sonu ise, milâdî I. asırdadır. Saba' kralığının ve sülâlelerinin tarihi tertibi daba tatmin edici bir tarzda tesbît edilebilirse de, Ma'in devletin eskiliğinin tâyini çok daha şüphelidir, zira Ma'in kiralıklarının kitâbelerini kat'i bir tarzda tariblendirmemize imkân verecek hiç bir vâsitamız yoktur. Bu kiralıkların da bir cetvelini tanzim etmek için yapılmış olan teşebbüslere gelince, msl. Mordtmann, *ZDMG*, XLVII, 407 v.d.; Weber, *Studien*, s. 44 v.d.; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 126 v. dd. (krş. bir de Hommel, *AA*, s. 26, *Chrestomathie*, s. 90, *Grundriss*, s. 136), kendilerinden önce D. H. Müller, *ayn. esr.*, II, 1021 v.d.'in varmış olduğu neticelerden esâs itibâriyle farklı neticelere vâsıl olmuşlardır. Bundan başka D. H. Müller Saba' ve Ma'in kiralıklarının çağdaş ve rakibi olduklarını te'min eder (s. 1031). Tam aksine, Glaser, *Skizze*'sinin ilk kısmında (1889'da), Ma'in kralığının Saba' kralığından önce olduğu ve bu kralılık tarafından ortadan kaldırıldığı ve o zaman Saba' nın Arabistan'ın bütün cenûbunda iktidarı ele geçirdiği iddiasını müdâfaa eder. O zamana kadar bulunmuş olan Ma'in kiralıklarının adlarının sayısı (aş.-yk. 29) sebebi ile, ve onların hâkimiyetine toptan hemen-hemen 750 yıllık bir müddet verdiğinden, Ma'in bâkimiye-

tinin başlangıcını 1500 (m. ö.) yılına kadar gerilere götürmek mecbûriyetinde kaldı ve battâ 2000 (m. ö.) yılına kadar gitti (I, 55). Kendisi *Skizze*'lerinin ikinci cildinde ve sonraki neşriyatta bir çok defâlar Ma'in nazariyesine geri dönmüştür. Ma'in kitâbelerinin milâddan önceki ikinci, ve muhtemel olarak, üçüncü bine indiğini göstermiş olduğunu düşünüyordu (II, 110; krş. 330); Ma'in kralığı ile birlikte Hyksoslar devrinin başlangıcına, şu hâlde XXII. asra kadar, inmemiz gerektiğini söylemekte tereddüt etmiyordu Hommel, Glaser'in nazariyesini müdâfaa etti (ilk önce *Beilage zur Münchener Allgem. Zeitung*, 1889, nr. 291'de ve daha sonraki eserlerinde, bk. *AA*, s. 2 v.d., 10, 40, 235; *Altisrael. Überlieferung*, s. 77; *Chrestomathie*, s. 2 [geniş bibliyografya ile]; *Explorations*'da, *Grundriss*, s. 134, 150; *Gesch. des alten Morgenl.*, s. 69, 106, 123, 148; *IA*, I, 382) ve onunla birlikte bilhassa Winckler (*Mitt. VAG*, 1898, s. 19, 43 v.d., 1906, s. 84 v.d.; *Geschichte Israels, Altorientalischen Forschungen*; *KAT*, s. 140 v.d., 150 ve Helmolt [*Westasien*, III¹, 244 v.d.]) ve Weber (daba önce işâret edilmiş olan *Alt. Orient* adlı eserinde; Winckler, *Westasien* neşrinde, s. 235 v.d.), Grimme (*ayn. esr.*, s. 16 v.d.) ve Benzinger (*Geschichte Israels*, 1912, s. 16) aynı şeyi müdâfaa etmişlerdir. H. Derenbourg da *Nouveau mémoire sur l'épigraphie minéenne*, Paris, 1895, s. 7'de Ma'inlileri Sabn'lıların selefleri olarak tasavvur eder.

Weber, *Studien*, I, Glaser'in cesûrâne tekliflerinin ortaya çıkardığı şiddetli itirâzın esâsî husûsiyetlerinin bir bulâsasını verdi ve aynı zamanda Glaser lehinde gibi görünen her şeyi topladı. *Skizze*'sinin ilk kısmının çıkmasından hemen sonra, Halévy onun Ma'in nazariyesine karşı şüpheler serdetti; sonra D. H. Müller kendi telakkilerini müdâfaa etti (*Beilage zur Münchener Allgem. Ztg.*, 1890, 24 ve 3/teşrin II, *WZKM*, VIII, 6, 161); Mordtmann (*Anzeige*, s. 182 v.d.; *ZDMG*, XLVII, 400; *Beiträge*, s. 105 v.d., 115); Sprenger, *Bemerkungen*, s. 502 v.d.; E. Meyer, *Geschichte d. Altertums*, II, 382; Lagrange (*Rev. bibl.*, 1902, XI, 256 v.d.); Lidzbarski, *Ephemeris f. semit. Epigraphik*, II, 101 v.d.; Hartmann, *ZA*, X, 25 v.d. ve başlıca eserinde, s. 4, 131 v.d.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 46 v.d.'da Glaser'e karşı olduklarını gösterdiler. Meyer bundan başka Glaser'in Ma'in kitâbelerini ikinci bine çıkarmakla yaptığı zaman takdirlerinin sâmi yazısı tarihi hakkında o zamana kadar kabul edilmiş olan her şeyin alt-üst olduğu itirâzını ileri sürüyordu. Fenike yazısının 1000 (m. ö.) yılından evvel meydana çıktığı güçlkle kabul edilebilir;

fakat san'atın bütün kaidelerine uygun hendesi şekilleri muntazam resmî ile temâyüz eden Ma'in yazısının doğuşu, şüphesiz, daha eski değildir. Daba bununla Glaser'in nazariyesinin yersiz olduğu görülmektedir. Şu son zamanlarda ibrânî alfabesinin en eski şekli hakkında yayınlanan her şeye rağmen, alfabe yazısının eskiliğinin milâddan önce aş.-yk. 2000 yılı olarak (Hommel, *Grundriss*, s. 104, 146; Weber, *Westasien*, s. 163; krş. Hommel, *Explorations*, s. 730) veya „üçüncü bin yılı civarında“ (Weber, *Arabien*, s. 15) olarak tesbîti tamâmiyle gayri muhtemel telakkî etmemiz gerekir. Sînâ'da „kenî“ denilen kitâbelerin keşfinden sonra yeniden ele alınan cenûp-arap taş yazıları hakkındaki nazariyeler de hiç bir neticeye varmamıştır. Hommel, Weber, Winckler ve başkalarına karşı Huart da alfabe yazısının muhtemel başlangıcına dayanarak, Ma'inlilerin bâkimiye devri olarak verilen 1500 tarihinin muhakkak sûrette çok yüksek olduğunu isbât edebilmiştir.

Yunan-Roma kaynakları da Ma'in mes'alesi için deliller vermektedir: hepsinden önce Eratosthenes (bk. Strabo, XVI, bahis 4, § 2)'in yukarıda nakledilmiş olan şahâdeti; daha Halévy, D. H. Müller v.b., Glaser aleybine, ona istinât etmişlerdi ve Mordtmann onun şahâdetini bilmemenin nasıl kabil olacağını bilmediğini söylüyordu. Weber (*ayn. esr.*, a. 9) delilsiz olarak Eratosthenes'in „aldanmış“ olmasını, yâni beyânında doğru ile yanlışın, geçmiş ve çağdaş şartların birbirine karıştığını ileri sürmekle tereddütlerini meydana koyuyor. Daba Glaser (*ayn. esr.*, s. 15), kendi teritipleri ile Eratosthenes'in kat'i şahâdeti arasındaki tezdâd kısmen bafilletmek için, delilsiz olarak, bu şahsın iyi haber alamamış olduğunu ileri sürmek mecbûriyetinde kalmıştır. Karşısında ne Glaser'in, ne Weber'in en küçük bir delil veya ihtimal ileri süremedikleri ve sürmeleri de mümkün olmayan bu şahâdetin tefsiri için bir vâkıa kat'idir: bu da, ona göre, cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkı müstebit hükümdarlara (μοναρχοὺνται) tâbî olmuşlardır, şu hâlde bunlar arasında ilk yerde zikredilen Ma'inliler, tıpkı saba'lılar v.b. gibi, bulunuyorlardı. Eratosthenes kaynağının devri için, münâkaşa edilmez bir şekilde, saba'lılarda olduğu gibi, ma'inlilerde aynı idâre şeklini, yâni istibdâd göstermektedir; bu husûs hiç bir tedbir ile bertaraf edilemez. Glaser'in „klâsik muharripler biç bir yerde bir Ma'in kralığından bahsetmemişler, fakat bir Ma'in memleketinden bahsetmişlerdir“ (Weber, *ayn. esr.*, s. 7 v.d.) bukmünden ve bir de Winckler (*ayn. esr.*, s. 45)'in „500 (m. ö.) ile 200 (m. ö.) yılları

arasında Arabistan'ın şimalinde Ma'inliler yok idi; çünkü orada bunlar hiç bulunmamıştır" sözünden ne netice çıkarmak lâzım geldiği de bununla görülmektedir. Kendi kendine yunanlıların „minalıları“ ile kitâbelerin esrarlı halkının aynı olup-olmadığını soran Grimme (*ayn. esr.*, s. 17)'nin şüphesi de temelsizdir.

Glaser'in nazariyesine karşı, kat'î başka bir vâkıa daha vardır (krş. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 131 v.d., 136): bu da, kitâbelerin bize gösterdikleri aynı zamanda mevcûd kiral ve kiralıkların zikirlerinden bütün kat'iyeti ile istintâc edebileceğimiz gibi, aynı zamanda Ma'in kiralaları ve Saba' kiralaları var idi. Glaser'in iki halkın kitâbelerinde birbirlerini zikretmedikleri şeklindeki delilinin aksine, daha Weber (*ayn. esr.*, s. 18) „Ma'inlilerin bir veya iki defa esrarlı sükûtu bozmağa karar vermiş olduklarını“ ve Saba'lıların da aynı şeyi yaptıklarını kabul ve teslim etmeğe mecbûr kalıyordu. Fakat bununla, bu nazariyenin sağlamlıktan mahrum olduğu açıkça meydana çıkmaktadır.

Glaser'in Hykaoslar devrinden sonra başlayarak, Ma'inlilerin yavaş-yavaş inhitâta düşükleri (*ayn. esr.*, s. 451) ve I. (m.ö.) asrın sonuna doğru vahşete dalmış bulundukları (a. 22, 69, 93, 232) veya ölmüş bir kavim hâline geldikleri (Weber, *Arabien*, s. 31) fikri de aynı şekilde Ma'inlilerin ticarî faaliyetleri ve zenginlikleri hususunda Artemidor (Strabo, XVI, bahis 4, § 18) tarafından verilen bilgi ve Agatharchides'in diğer parçaları (Müller, *Geogr. Gr. Min.*, I, 177, 186 v.d.) karşısında, Saba' yanında müstakil durumları ve Saba'lıların günlük ticareti ile rekabet eden günlük ticaretleri (yk. bk.) hakkında Plinius'un verdiği bilgiler karşısında, ve daha bedihî olarak, Batlamyus'un bütün cenûbî Arabistan halkları arasında yalnız Ma'inlileri „çok büyük bir halk“ olarak zikretmesi vâkıası karşısında müdâfaa edilemez.

Batlamyuslar zamanında Ma'inlilerin Mısır mâbedlerine kokulu nebatlar te'min ettiklerini gösteren Gize Ma'in lahdi kitâbesi, ve Ma'in ilâhları şerefine bir mihrap dikildiğini anlatan II. (m.ö.) asırdan kalma Delos'taki Ma'in-Yunan kitâbesi de, Praetorius'un doğru olarak işâret ettiği (*ZDMG*, LXIII, 220) gibi, Glaser'in nazariyesine müsâit olmayıp, Yunan ve Roma şahâdetlerine uyar. Bunlar Ma'in baltının, dilinin ve dininin II. (m.ö.) asra kadar ve muhakkak da'a sonra da kendini muhâfaza ettiğini isbat eden bir delildir.

Kitâbelerin gramer ve paleografyası da Ma'in nazariyesi lehinde bir şey getirmemektedir. D. H. Müller, ilk olarak göstermiştir ki, Saba' kitâbeleri arasında iki taraflı yazılan yazılar Saba' tarihinin en eski devrine âittir ve aynı za-

manda Saba' harflerinin en eski şekillerini temsil eder. Hommel (*AA*, s. 22 v. d.; *Chrestomathie*, s. 2, 6)'in Ma'in kitâbelerinin gramer ve yazı münâsebeti bakımından Saba' kitâbelerinden daha eski olduğuna dâir bundan çıkardığı delille zıt olarak, Mordtmann (*Beiträge*, s. 107) göstermiştir ki, bize kadar gelmiş olan Ma'in kitâbelerinin en eski Saba' kitâbelerinden daha sonra ve sonraki devirden kalma Saba' metinlerinden daha eskidir (bk. *ayn. esr.*, XI, not 2), ve Ma'in kitâbelerinin yazı eskiliğinden çıkarılmış olan Hommel'in istintaçları gâyesini aşmıştır.

Kendisi aynı zamanda (*ayn. esr.*, s. 106, *ZDMG*, XLVII, 400) muhâfaza edilmiş olan (yâni bu zamana kadar bilinen) Ma'in kitâbelerinden yalnız bir tânesinin iki taraflı yazılmış olması vâkıasının bu kitâbelerin Saba' kitâbelerine nisbetle daha çok eski olmasını tasdik için o kadar müsâit olmadığı hususunda da isrâr ediyordu. Muhakkak ki, bâzı iki taraflı yazıların, tabii olarak, sağdan sola yazılan metinlerden daha yeni olduğunu göz önünde bulundurmak icâp eder. Fakat Ma'in yazısının harfleri, birer hirer alınırsa, daha eski, daha az tamamlanmış husûsiyetleri gösterebilirse de, bununla berâber Ma'in harflerinin, umûmî olarak, en eski devir Saba' harflerine tam bir şekilde tekabül ettiği (msl. Weber, *ayn. esr.*, s. 11 tarafından) kabul ve teslim edilmiştir. Bir de, Saba' harfleri ile mukâyese edilince, Ma'in harflerinin eski busûsiyetlerine rağmen (bu ikisi arasındaki lehce farkları için bk. D. H. Müller, *Burgen*, s. 1009; ve bilhassa kelime bakımından husûsiyetle devrin bir tarzda, Mordtmann, *ayn. esr.*, s. 107 v.d.; *ZDMG*, LII, 400; Hommel, *Grundriss*, s. 133, not 3), Hommel, *AA*, s. 23 Ma'in kitâbelerinin Saba' kitâbelerinden daha genç veya onların çağdaşı olabileceğini, zîra en geç devirlere kadar eski şekillerin bunda kendini muhâfaza edebilmiş olacağını (bk. aynı şekilde Mordtmann, s. 115, Ma'inlilerde „eski dilin muhâfazacılığı ve [s. XI] yazının eski şekilleri hakkında), öyle ki, bir tek ve aynı metinde eski ve yeni menşeli şekillerin karışmasını tecrit edebileceğimizi söylemiştir.

Glaser'in nazariyesini üzerlerine istinât ettirdiği (Weber, *ayn. esr.*, s. 70 tarafından sayılan) esâslardan hiç biri sağlam değildir. Eğer Saba'lılar Ma'in kitâbelerinde o kadar az ve Ma'inliler de Saba' kitâbelerinde daha az zikredilmişlerse — Glaser ve taraftarları bu vâkıaya çok ehemmiyet veriyorlardı —, bu kısmen iki rakip arasındaki münâsebetlerin mâhiyeti ile (D. H. Müller, *Burgen*, s. 1031; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 135), kısmen de „ve-

kayı-nâme olmayan kitâbelerin muhtevâsının bizâtîbî böyle zikirler için az vesile teşkil etmesi (Mordtmann, *ayn. esr.*, s. 115, not 1) ile izâh edilebilir; zîra bu devirden elimizde bulunan kitâbeler bir vesile ile yazılmış kitâbelerdir veya içinde yabancılar ile münâsebetleri nâdir olarak araya karışan inşâattan ve dinî işlerden bahseden husûsî mâhiyette kitâbelerdir (Lidzbarski, *ayn. esr.*, s. 102). Bununla berâber, bu bir kaç zikir esâs mes'ele için kâfidir. Her ne kadar Grimme (*ayn. esr.*, s. 17) Glaser'in en eski Ma'in kiralaları için vermiş olduğu tarihi 1500 (m.ö.)'den daha da uzaklara götürmek fikrinde ise de, bu nazariyenin diğer taraftarlarının Ma'in kiralığının başlangıçlarının tarihi ile alakalı hesaplarında bil'akis, Glaser'in takdirlerinin altında olarak, çok yeni zamanlara gelmeleri vâkıası pek dikkate değer. Winckler, Helmolt'un *Westasien*'inin ilk baskısında (s. 244), Ma'in devrinin 1500 (m.ö.) yılından sonra benüz başlamamış olduğunu (krş. s. 245) kabûl ettiği bâlde, Weber, ikinci baskıda, aynı yerde (s. 235) açıkça „daha 1200 (m.ö.)'den sonra (krş. s. 237: aşağı-yukarı 1200'den beri)“ diye yazıyordu. Ve daha sonra Hommel (*AA*, I, 486) de, dâimâ Ma'in devletinin yıkılmasını 650 sıralarına yerleştirmekle (*AA*, I, 488 v.d.) ve cenûp-arap kitâbelerini „hiç olmazsa milattan önce 800 yılı civârına ve, pek muhtemel olarak, bir kaç asır daha önceye“ (s. 487) indirmekle berâber, Glaser'in faraziyelerinin Ma'in kiralığı için asgarî tarîh olarak 1200 (m.ö.) — 700 yıllarını verdiğini (*Explorations*, s. 729'da: „milattan önce 1400—700“) ve „kabûl edilmesi mümkün olan şeyin en eski Saba' kitâbelerinin Ma'in imparatorluğunun en son kitâbeleri ile aynı devirden kalma olduğunu“ (krş. *AA*, I, 488) söyler. Weber'in mâhir müdâfaası hakkında Lidzbarski (s. 101) Ma'in nazariyesine artık taraftar kazanamayacağını söyleyebilmiş ve bizzat Weber de „Glaser'in tasavvurlarının münâkaşa edilemez delillerinin şimdiye kadar verilmemiş olduğunu“ kabûl etmek zorunda kalmıştır (*Glaser's Forschungsreisen*, s. 30).

Bu telakkilere karşı, bu busûsta birbirlerine tamâmiyle uyan Yunan — Roma kaynakları ve cenûp-arap kaynakları ile tam ittifak hâlinde olarak ve D. H. Müller'e iltihâk ederek, Ma'in kiralığının Saba' kiralığı ile aynı devirde mevcûd olduğunu ve en erken VIII. asırda başladığını kabûl etmemiz gerekir (bk. msl. Mordtmann, *WZKM*, VIII, 371; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 132 v.s.). Sonu (Hartmann, *ayn. esr.* ve bir de Mordtmann, *ZDMG*, XLIV, 184 ve *Beiträge*, s. 106: Eratosthenes'ten az sonra) 230 (m.ö.) ciyalarına değil, fakat milad-

dan önce en geç II. asra yerleştirilmelidir. Saba'nın ilk önce Ma'in (ve Katabân) ile, sonra Hîmyarîler ile rekabeti cenûbî Arabistan tarihi için kat'î bir ehemmiyet taşımıştır. Büyük Şirvâh kitâbesi (Glaser, nr. 1000) en eski Mukarrib devri denilen devir, yâni râbip-kiralılar devri ile Ma'rib'de oturan, Katabân ve Hazramavt kiralalarının çağdaşı olan bukûmdarları „Saba' kiralaları“ (bu tâbir kendilerinin râhiplikten kurtulmuş olduklarını gösterir) unvânını taşıdıkları ve başlangıcı takriben 500 (m.ö.) yıllarında olması gereken müteâkip devir arasındaki tarîh sırası hudûdunu gösterir. Bunu tâkip eden (Hîmyari) devri, „Saba' ve Zû Raydân (asıllarının geldiği dağ ve müstahkem sarayın adından: Raydân) kiralaları“ devri; ve son devir (aş-yk. 300 (m.ö.) yılından beri, Hazramavt'un istiklâlinin sonundan sonra), yâni „Saba', Zû Raydân, Hazramöt ve Yemat“ devri hakkında yukarıda bir kaç kelime söylemiştik.

İslâmiyetin başlangıçlarında, Saba' arapların bâtirasından silinmeğe başlamış idi. Memlekette yeni savaşlar çıkaran ve eski kiralıkların habeshîler ile iranlılar tarafından başlanmış olan yıkılmasını tamamlayan islâmiyet için, Saha' çahucak tarihe mâzinin ancak bir hâtırası, daha ziyâde islâmiyetten önceki devletin yalnız aydınların ilgilenebildikleri müşahhas bir şekli hâlinde geçti. Yeni mü'minlerin henüz tahîi tahrirlerden — bunlar yeni binâlar yapmak için kireç ve taşlarından istifâde etmek yahut da gâyesiz olarak tahrir arzûsu ile yıkılmış olahil — kurtulmuş bulunan taş âbidelerdeki değil, fakat aynı zamanda edebiyattaki müşriklik hâtıralarını yok etmekte, eski dili unutulmağa terketmekte çok kazancı var idi. Sprenger'in daha önce haklı olarak gösterdiği gibi (*ayn. esr.*, s. 224), arap kaynaklarında Saba'lılar hakkında bir az bilgi aramanın faydasız bir zahmetten ibâret olması böylece kendiliğinden izâh olunur. En çok kitâbe toplamış olan âlim, şu muhâkemeyi yürüterek (Glaser, *Skizze*, II, 159), Saba' tarihi hakkında elimizde bulunan muhtelif kaynakların ehemmiyet ve değerini doğru olarak takdir etmiştir: mâzi hakkında bize doğru bir tasavvur veren arapların hemen-hemen muhtevâdan mabrum ve ekseriyâ aldatıcı olan efsânevî rivâyetleri ve Peygambere tekaddüm eden ve ondan sonra devrin şiiiri değil, fakat yalnız eski kitâbeler ve bir kaç klâsik muharririn verdiği bir az bilgidir. Arap müelliflerin nisbeten fakir haberleri başlıca iki zümreye ayrılır. Bâzıları eski Saba' yapılarının kalıntıları ile Saba' kalıntıları hakkında, ve Saba'nın kadîm tarihinin busûsiyetlerine dâir esaslî tarihî, coğrafi ve hattâ arkeolojik bilgiler verir-

ler; diğerleri çok az değerinde olan Saba' kiralığının sukûtundan sonraki rivâyetlerde muhâfaza edilmiş bulunan efsânevi unsurlar ve bir de daba yakın Hımyarî devletine müteallik hâdiseler hakkında tarihî gibi görünen haberler nakleder. Bu zümrelerin birincisinde, bize Saba' hakkında en çok ve en sağlam malzemeyi veren müslüman müellifler arasında, başlıca güvenilir kaynak al-Hamdânî'dir; onun „*Arap yarım-adasının tasviri*“ adlı eseri Arabistan coğrafyası hakkında başlıca yazılı kaynağımızdır; Şan'â'da doğmuş bir yemenli olan al-Hamdânî, mahallî bir vatan perverlik te'siri altında, benüz yaşamakta olan eski binâlar ve bunlara bağlanan diğer cenûp-arap eski eserleri ile ilgilenerek, *İklîl* — Yemen taribi ve burada bulunan eski eserlerin tasviri —'de ekseriyâ daha o zaman efsâne ile kaplanmış hâtıraları topladı. *İklîl*'in elimizde bulunan VIII. kitabında müstahkem saraylar ile ilgili kısım, ilk olarak, arapça metin, almanca tercümesi ve izâhlar ile, D. H. Müller tarafından neşredilmiştir: *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî* (S B Ak. Wien, 1879, XCIV, 335 v.dd. ve 1881, XCVII, 955 v.dd.); nâşir aynı zamanda Hamdânîlerin nesep şecerelerinden bahseden X. kitabından ilâve bilgiler ve *Şifât Cazîrat al-'Arab*'dan metni aydınlatmağa yarayacak parçalar çıkarmıştır. İlk kısım ilk önce al-Hamdânî'nin Cûmdân ve Şan'â hakkındaki hikâyesini nakleder. al-Hamdânî Cûmdân hakkında şiirler nakleder, sonra binânın Sâ'm tarafından te'sis edilmesinin efsânesini ve Şan'â hakkında cenûp-arap rivâyetlerini hikâye eder; memleketin havası, gıdâların muhâfazası, Şan'â topografyasının husûsiyetleri ve Cûmdân müstahkem sarayının harâbeleri hakkında bilgiler verir ve son münâsebetle bu sarayı bir mimârî hârikası olarak gösteren ve bununla alâkalı efsâneleri aksettiren şiirler zikreder. Sonra Şibâm-Yaşûm'u, Şibâm'ın eski âbidelerini ve büyük müstahkem saraylarını, Şibâm Bayt Akyân'ı (krş. *Cazîra* ve Yâkût, *Mu'cam*, IV, 437, III, 248 v.d.'da bulunan tasvir), sonra Zahr memleketini, Bayt Hanbaş'ı (krş. al-Bakrî, ngr. Wüstenfeld, s. 198 ve *al-Cazîra*), Hadaqân, al-Radâ'yı, yemenlilerin meşhûr müstahkem saraylarından biri olan Sirvâh'ı (bu münâsebetle şiirler zikreder), Gaymân'ı (As'ad Tubba' hakkındaki Hımyarî rivâyetini nakleder, bu Kremer, *ayn. esr.*, s. 86 v.d.'da teferûâtı ile verilmiştir), Damiğ, Zafar ve başka müstahkem sarayları tetkik eder; bunu Sarv (yüksek Hımyar memleketi) ve Hazramavt müstahkem saraylarının kısa kısa sayılması tâkip eder. al-Hamdânî'nin Ma'rib ve Saba' hakkında verdiği tasvirler çok

ehemmiyetlidir; Müller (ikinci kısımda), bunu hareket noktası alarak, Saba' eski eserleri üzerine daha kuvvetli bir aydınlık sağlamak ve bilhassa Saba' kiralığının cedveli yeniden tanzim etmek istenilirse. arap rivâyetlerinin mütâlarının değil, kitâbe şâhâdetlerinin temel olarak alınması gerektiğini göstermeğe çalıştı. Eser bundan sonra sed barâbelerinin durumunu, seddi yıkan seli, Ma'rib'in müstahkem saraylarını (bu münâsebetle şiirler zikreder) inceler. al-Hamdânî'nin seddin yapıtıcısı (ustûrevî bir şahıs olan Luqmân b. 'Ad) bakındaki tarihî olmayan mütâları gerçek yapıtıcı olarak İğ'amar Bayyin'i veren kitâbe şâhâdetleri ile düzeltilmiştir. Sed barâbesinin Arnaud tarafından yapılan tasvirinin ve Halévy'nin anlattıklarının, mühim teferûâtta al-Hamdânî'nin verdiği tasvire tekabül etmesi dikkate değer. — al-Hamdânî sonra Yemen Ravşân müstahkem sarayının (Cof ile Ma'rib arasında) eskiden Naşğ ırkına (bundan X. kitapta bahsetmektedir; bk. bir de Naşvân, *Şams al-'ulûm*; Müller, *ayn. esr.*, II, 1001, not 3) âit olmuş olduğunu nakleder. Ma'rib sâhasında da Barâkiş ve Ma'rib müstahkem saraylarının adını verir (bu münâsebetle şiirler zikreder).

Cazîra bir de Saba' sâbası hakkında coğrafi mütâları ihtivâ eder; bununla beraber, muahhar arap coğrafyacılarının dağınık kayıtları gibi, mütecânis bir bütüne varmağa imkân vermez; zîra bemen yalnızca ayrı-ayrı isimlerden ibarettir; bundan dolayı bütünü tasavvur etmekte zahmet çekilir. Metnin tab'ı (D. H. Müller, 2 cilt, Leiden, 1884 — 1891) fevkalâde güçlüklerin bertaraf edilmesini icâp ettiriyordu. al-Hamdânî'nin mütâlarının çok büyük bir kısmından istifade etmiş olan Glaser, kendinden önce Sprenger gibi, sonraları bizzat kendi müşâhedeleri ile ve yerlilerin verdikleri bilgiler ile, ulaşabildiği mıntakalara âit parçaların okunuşunu tahkik etmek fırsatını bulmuştur.

Burada arapların manzûm veya mensûr rivâyetlerinde saklı kalabilmiş olan Saba' devri ile ilgili tarihî hâtıralara her bangi bir ehemmiyet veremeyiz; zîra bunlar az veya çok efsânevi bir şekil almıştır. A. v. Kremer, *ayn. esr.*, bunların esâsılarını toplamıştır (bk. bir de yine onun *Altarabische Gedichte über die Volkssage von Jemen*, Leipzig, 1867). Rivâyet yunan mütâları ile benzerlikler de gösterir (bk. msl. Kremer, s. 150, Zû Fâ'îş bakında). Ma'rib seddinin inşası veya biçimlenmesi tâmiri, melike Belkis'e isnât edilmektedir (yk. bk.) ve bunun tahribi de efsâne hâline gelmiştir Arap müverrihlerinde bulunduğu üzere, Yemen'in islâmiyetten önceki taribinin üç

devreye ayrılması (birincisi Tubba' Abû Karib'e kadar, ikincisi Zû Nuvâs'a kadar, üçüncüsü islâmiyete kadar) karşısında, gerçek taksim şöyledir: Saba' devri, Hımyarî devri ve Habes-İran devri (Müller, *Burgen*, I, 338). Bu müverrihler tarafından muhâfaza edilmiş olan Hımyar kırılları cetvelinin bile biç bir ilmi değeri yoktur, olsa-olsa nesep şecerelerinden alınmış olan, fakat mevsûk oldukları husûsun bir şey söylemeğe imkân bulunmayan bir kaç eski isim fark edilebilir. Umûmiyetle bu cetveler Hımyarî tarihinin son zamanlarına mütealliktir (*ayn. esr.*, II, 981, 997).

Kadîm Saba' 'nın ve onu tâkip eden devrin medeniyetine ve iktisâdî hayatına dâir islâmî eserlerde bulduğumuz kitâbeler ve Yunan-Roma kaynakları sâyesinde bildiklerimize uyan haberler bizim için daba mühimdir. Saba'lıları islâmiyetten önce bütün arap baltıklarının ve bilhassa yunanlıların tanıdığı cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkının en mühimi olarak bize göstermekte ittifak eden bu yazılı muhtelif şâhâdetleri te'yiden, yerinde yapılan buluşlar Saba' 'ın başlıca tarihî ehemmiyetini medyûn olduğu çok eskiden inkişâf etmiş kültürün hâlâ göz ile görülebilen delillerini vermektedir: Arnaud 'nun keşiflerinden beri mâlûm olan âbideler, kitâbeler, heykeller, sütunlu yollar kalıntıları, saraylar, mâbedler, hisarlar, kuleler, memleketi değerlendirmek ve bilhassa sudan istifade v.b. ile ilgili inşâat böyledir; bunlar Agatharchides 'in ve sonraki muharrirlerin (yk. bk.) bu medeniyet için verdikleri çok canlı tasvirleri tamâmı ile te'yit eder ve aynı zamanda Hımyarî kiralığının eski parlaklığından bahseden islâmî rivâyetlerin tarihî bir temele istinât ettiği neticesini çıkarmamıza bile imkân verir. Arap edebiyâtı, al-Hamdânî'deki (yukarıda bahis mevzuu olan) Cûmdân'ın tasviri ve o kadar hayran kalınan bu müstahkem sarayın ilhâm ettiği şiirler (bk. Müller, *Burgen*, I, 345 v.dd.) ile ve bir de Salhîn ve Baynûn gibi başka Saba' sarayları ile alâkalı bilgiler ile bunun bâriz bir misâlini verir. Saba' 'nın kiralara âit ve husûsî binâlarının ibtişâmı bakında Agatharchides 'in ihtarları ve araplarda Saba' müstahkem saraylarının tasvirleri büyük miktarda ev (müstahkem saray) ve müdâfaa yapılarının inşâsını ebedileştiren kitâbelerde mevsûk bir te'yit bulunmaktadır. Sed ve su bendi gibi toprağı değerlendirmeye yarayan umûmî menfaat çalışmaları arasında en meşhûr Ma'rib seddi idi. Bütün zırrâi iktisâdiyatı sun'î sulamaya bağlı olan eski cenûp arapları çok mübim sulama te'sisleri yapmağa mecbûr olmuşlardır. Kitâbelerde böylelerinin zikri sık-sık görülür (bunlar için bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 398 v.d. ve Rhodokanakis in

araştırması, *Studien*, II [msl. s. 78 v.d., v.b.]). Bugün hâlâ cenûbî Arabistan'da hımyarîler devrinden kalma sarnıçları görmek kabildir.

Hakkında Arnaud'dan itibâren, Halévy ve bilhassa Glaser 'in buluş ve müşâbedelerinin yeni mütâlar getirdiği bu medeniyet terakkisini başlıca sınaî çalışmaya ve Saba' 'lıların dünyâya yayılan ticâretine ve birinci yerde de günlük zirâatine medyûn idi. al-Hamdânî (*Cazîra*, s. 51, 8) 'ye göre Yemen'e, ağaç, meyve ve hubûbât zenginliği sebebi ile, *al-Hazra* adı verilmiştir (krş. İbn al-Fakîh, *Kitâb al-buldân*, BGA, V, 34), Hattâ Agatharchides 'in Saba' nebatlarının zenginliği husûsunda verdiği tasvir memleketin tabii şartları ile çok tatmin edici bir şekilde izâb olunur. Yemen ile Hazramavt 'un sağlam ve mütedil havalı iç kısımları dağların yamaçlarında ve vâdilerde zengin bir nebat topluluğuna sâhiptir. Yeni seyahat babeleri Yemen topraklarının verimliliği ile aynı zamanda orman zenginliğinin gerilemesini de göstermektedir. Saba' memleketinin zenginliği hakkında Agatharchides 'in verdiği medhiye, al-Mas'ûdî'nin daha eski mütâlara dayanan ifâdelerine tamâmen uymaktadır; al-Mas'ûdî Saba' 'yı „Yemen'in en bolluk ve münbit, bahçe, ağaçlar ve mer'alarca zengin“, „fevkalâde bir iklimi“ olan kısmı olarak tasvir eder (bu husûsta bk. Kremer, *ayn. esr.*, s. 10, not 1.). al-Hamdânî Şan'â bölgesinde sıcaklığın müsâvilğini belirtir (Müller, *Burgen*, I, 343). Glaser ve başka seyyahlar Yemen'in yüksek bölgelelerinde nebatlar üzerine müsâit bir te'sir yapan mütedil bir iklim bulunduğunu te'min ederler.

Saba'lıların Batlamyuslara ve Surlyelilere altın verdikleri ve Fenikelilere her çeşit kıymetli ticâret eşyası te'min ettikleri busûsundaki Agatharchides 'in beyânı Kitâb-ı mukaddes'in yukarıda zikredilmiş olan Saba' 'nın Mısır ve Suriye 'ye günlük, altın ve kıymetli taşlar ihrâc ettiğine dâir şâhâdetlerine uymaktadır. Cenûbî Arabistan her zaman günlük memleketi olmuştur ve husûsiyetle Yemen'in cenûp yarısının en münbit kısmının sâkinleri ve günlük yetiştirilen bölgelerin hâkimleri olan saba'lılar, durumları sebebi ile, mukadder olarak, kokulu nebatlar ticâreti ile meşgûl olmuşlardır. Bu maddeler üzerindeki ticâretin Saba' zenginliğinin kaynağı olduğuna dâir Strabo (XVI, bahis 4, § 20, 23) 'nın ifâde ettiği fikir daha *Mülûk*, I, X, 1 v.d.'da bulunmaktadır. Adana Hind-Mısır ticâretinin başlıca anbarı idi (Eûdâlpov 'Agaθia, *Periplus*, § 26; Ptolemaeus, VI, bahis 7, § 9; Mela, III, bahis 8, § 6; Plinius, VI, § 159; Philostorgius, *Hist. eccl.*, III, bahis 5) ve bugün de 'Adan [b. bk.] „Afrika-Arabistan-Küçük Asya-Hind memleketler zümresinin tabii merkezidir“ (Waldemar

Schmidt, *Das Südwestl. Arabien*, Frankfurt, 1913, s. 101; bu müellif, şüphesiz haksız olarak, Mommsen, *Römische Geschichte*, V³, 611 gibi, 'Adana'nın milâdî I. asırda romalılar tarafından tahrip edildiğinden bahseder. Saba' evlerinin kapılarını, divarlarını, çatılarını ve sütunlarını altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü olarak gösteren Strabo (Agatharchides'e istinâden) 'dan naklen Diodor tarafından muhafaza edilmiş olan tasvir, gümüş ve altın vazolar ve diğer kıymetli maddelerden ev kap ve kacakları tasviri (yukarıda zikredilmiş olan Yunan, Roma ve Arap müelliflerinin tabii hâlis altın (ve gümüş, al-Hamdânî'ye göre [krş. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 58, 283 v.d.] ve yeni haberlerde olduğu üzere [bk. *ayn. esr.*, s. 158], başka madenler) istihşâli, kitâbelerde altın ve gümüş takdimelerin zikri ile, orta çağda altın bulunması ile (al-Hamdânî, *Gazîra*, s. 79; krş. Müller, *Burgen*, II, 1008; *Südarabische Studien*, s. 135 v.d.; Sprenger, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.) ile, Halêvy ve Glaser'in baklarında bize bilgi verdikleri altın yıkayıp temizleyecek yerler ile, nihâyet Saba' gümüş paralarının ve mücevherlerinin (kıymetli taşlar için krş. al-Hamdânî, *ayn. esr.*; Müller, *Burgen*, I, 366, 374; Glaser, *ayn. esr.*, s. 367; Landberg, *Arabica*, V, 128) bulunması ile bağdaşmaktadır.

Son araştırmalarda eskî cenûbî Arabistan'ın iktisâdî hayâtı üzerinde de durulmuştur. İlk olarak Rhodokanakis, kitâbelere dayanarak, iktisâdî mes'eleleri ve bunlar ile ilgili hukukî mes'eleleri muntazam bir şekilde incelemiştir (*Die Bodenwirtschaft, Studien*, II ve yukarıda mezkûr daha sonraki muhtıralarında). Bu incelemelere göre, kadim cenûbî Arabistan'da toprağın değerlendirilmesinin devlet menfaatlerine uygun olarak tâyin edilmiş ve sıkı bir tâlimâtının mevcûd olduğu, bir idârenin, ve husûsiyetle suyun taksimi ve bundan istifade için ince bir adli teşkilâtın varlığı ve sıkı bir şekilde tâlimâta bağlanmış çalışma teşkilâtına, mülkiyet durumuna, bu kuka, devlet ve mâbedlerin iktisâdî teşkilâtına müteallik doğru ve mâkul görüşlerin tatbikatının bulunduğu fark edilmektedir. Bütün cenûbî Arabistan kiralıklarında toprağın değerlendirilmesi idâresinin ve kaidelerinin, hiç olmazsa esas bakımından, benzer olması mühim bir târibî vâkidir.

Rhodokanakis'in zirâî iktisat hakkındaki araştırmaları A. Grohmann'ı daha önce işaret edilen kitabında neticelerini verdiği incelemelere sevk etmiştir (kendisi daha o zamanlarda *Die altorientalische Agrarwirtschaft, Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient*, Wien, 1918, II, 34 v.d.'da bir umûmî bakış neşretmiş idi). Burada memleketi

(arziyat, iklim, sular), nüfus, eski mahsûlleri (başlıca kokulu nebatları), maden kaynaklarını, avı, hayvan yetiştiriciliğini, zirâî iktisâdî ele almaktadır. Kitâbelerin ve müelliflerin şâhâdetlerine ve bütün seyâbat haberlerine (hattâ Glaser'in henüz yayınlanmamış el-yazmalarına) yaptığı pek çok atıflar bilhassa değerlidir. Grohmann, bilhassa iktisâdî coğrafyaya bağlanan ve yeni ticâret ve seyr-u-sefer bakındaki illiyet esaslarına dayanan W. Schmidt'ten daha büyük bir gayeyi kendine hedef almıştır.

Bibliyografya: Bibliyografya üç geşit kaynak ve eserleri ihtivâ eder: —Kaynaklar, başlıca kitâbeler'dir (esâslı dergi *Corp. Inscr. Semit.*, Paris, IV); başlıca târibî, coğrafî ve lisânî çalışmalar şunlardır: Sprenger, *Geographie*; D. H. Müller, *Burgen und Schlösser*; Hommel, 1. *Aufsätze und Abhandlungen* (3 cüz, 1892—1901), 2. *Ghrestomathie*, 3. *Explorations in Arabia*, 4. *Grundriss*; Glaser, *Skizze*, II (1889 tarihli I. kısım satışa çıkarılmamıştır); J. H. Mordtmann—D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Wien, 1883); J. H. Mordtmann, *Beiträge zur minäischen Epigraphik* (*Semitist. Studien*, nşr. C. Bezold, cüz 12, Weimar, 1897); M. Hartmann, *Die arabische Frage*; Otto Weber'in Arabistan ve keşifler hakkında müstakil yazıları için bk. *Alten Orient ve Studien zur südarabischen Altertumskunde* (I—III, *Mitt. VAG*, 1901—1907); Rhodokanakis, *Abhandlungen*, bir de Kremer'in iki çalışması ve Landberg, *Arabica* (Leiden, 1897, 1898); arapça eserler arasında daha önce makalede zikredilmiş olan al-Hamdânî, *İklîl ve Şifat Gazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller). —Hommel, *Ghrestomathie* (s. 63—88)'sinde, 1774'ten 1892'ye kadar (Soğotrâ'yı da dâhil ederek) cenûbî Arabistan'ın kadim eserlerine dâir aş.-yk. tam bir bibliyografya vermiştir; Weber, *Studien*, III'ünde, 1907 yılına kadar, bunun bir devâmını vermiştir (burada, s. 70, Hommel'e zeyiller yapılacağı da vaad edilmiştir; bâzıları müteâkip cildlerde bulunacaktır). Burada Saba' halkı ve memleketi hakkındaki bilgilerimizde merhaleler teşkil eden cildler ve muhtıralar ile ve daha sonraki (1908'den itibaren) bibliyografya ile iktifâ etmeğe mecbûruz ve bilhassa lisâniyâta âit yüzlerce münferit makale, bir de aynı şekilde münferit kitâbelerin neşri ve izâhı için yukarıda zikredilen bütün hâlindeki iki cedvele ve (1908'den itibaren) *ZDMG*'de verilen bilgilere havâle edeceğiz. Seyâbat haberleri ve keşifler arasında husûsiyetle

şunları zikredeceğiz: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772); *Auszug aus einem Briefe ... Seetzen's an Herrn v. Hammer* (bir levha ile, *Fundgruben des Orients*, Wien, 1811, II, 275 v.dd.); J. R. Wellsted, 1. *Account of some Inscriptions ...* (bir levha, *JASB*, 1834, III, s. 554 v.dd.); 2. *Narrative of a Journey ... to the Ruins of Nakab al-Hajar* (bir levha, *J. R. Geogr. Soc.*, 1837, VII, 20 v.dd.); ayn. mill., *Travels in Arabia* (London, 1838); Wellsted, *Reisen in Arabien* (alm. trc. E. Rödiger, Halle, 1842); Carter, *Transactions of the AS Bengal*, 1834; C. J. Cruttenden, 1. *Narrative of a Journey from Mokhá to Şan'a* (bir levha, *JR Geogr. Soc.*, 1838, VIII, 267 v.dd.); 2. *Journal of an Excursion to Şan'a ... Proceed. of Bomb. Geogr. Soc.*, 1838; P. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yemen* (Paris, 1841); Th. S. Arnaud, *Relation d'un voyage à Mareb* (*JA*, 4. seri, 1845, V, 211 v.dd., 309 v.dd., nşr. Mohl; bk. aşağıda Fresnel); *Mission dans l'Yemen* (*Rev. d'Egypte*, 1894, I, 1895, II); F. Fresnel, *Notice sur le voyage de M. de Wrède dans la vallée de Doân* (*JA*, 4. seri, 1845, VI, 386 v.dd.); *Lettre de M.... de Wrède ... sur son voyage en Arabie* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 3. seri, 1845, III, 41 v.d., onun ölümünden sonra neşredilen şu eserine istinâden: H. v. Maltzan, *A. v. Wrede's Reise in Hadhrumaut*, Braunschweig, 1876, levha ile); K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1847), VIII (o zamana kadar Arabistan hakkında bilinen bütün bilgileri içine alan bulâsa); R. L. Playfair, *History of Arabia Felix* (Bombay, 1859); *Eben Safir* (yk. bk.); J. Halêvy, 1. *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*JA*, 6. seri, 1872, XIX, *Itinéraire*, s. 8 v.dd., *Glasement des inscriptions*, s. 60 v.dd., *Inscriptions Sabéennes*, s. 129 v.dd., *Traduction*, s. 489 v.dd.); 2. *Voyage au Nedjran* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 6. seri, 1873, VI, 1877 XIII,); S. B. Miles-W. Munzinger, *Account of an Excursion into the Interior of Southern Arabia* (*J. R. Geogr. Soc.*, 1871, XLI); H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873); Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen* (*J. R. Geogr. Soc.*, 1874, XLIV); R. Manzoni, *El Yémen, Tre anni nell' Arabia Felice* (Roma, 1884); H. Kiepert, *Schapias Reise in Yemen* (*Globus*, 1880, XXXVIII, 183 v.dd.); S. Langer, *Reiseberichte aus Syrien und Arabien* (Wien, 1883); E. Glaser, 1. *Meine Reise durch Arhab und Hâschid* (*Petermanns Geogr. Mitt.*, 1884, XXX, 170 v.dd., 204 v.

dd.), 2. *Von Hodeida nach Şan'a* (*ayn. esr.*, (1886) XXXII, 1 v.dd., 33 v.dd.), 3. *Über meine Reisen in Arabien* (*MGGW*, 1887, s. 18 v.dd., 77 v.dd.), 4. *E. Glaser's Reise nach Marib* (F. Hommel, *Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1888, nr. 293, 294), 5. *Bericht über die vierte Reise* (*Mittel. der Ges. z. Förderung deutscher Wissensch. in Böhmen*, teğrin II, 1894), 6. *Bericht über einen Vortrag Glaser's über seine vierte Reise* (*Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1894, nr. 97), 7. *E. Glaser's Reise nach Marib* (nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913; *Sammlung E. Glaser I*); A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1887); F. T. Haig, *A Journey through Yemen* (*Proc. R. Geogr. Soc.*, 1887, IX); Harris, *yk. bk.*; L. Hirsch, 1. *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramüt* (Leiden, 1896); krş. Glaser (*Peterm. Mitt.*, XLIII, 1897, *Litteraturber.*, s. 37 v.d.), 2. *Neue Wanderungen in Yemen* (*Globus*, LXXIV, 1898, II, 204 v.dd., 221 v.dd.); C. Landberg, *Die südarab. Expedition der Akad. der Wissensch. in Wien* (München, 1899); D. H. Müller, 1. *Die südarab. Expedition der Akad. in Wien* (Wien, 1899), 2. *Zur Geschichte der südarab. Expedition* (Wien, 1907); P. Charnay, *Une excursion au Yemen* (*Bull. Soc. Géogr. Anvers*, 1899, XXIII, 79 v.d.); A. Bardey, *Rapport sur El-Yemen* (*Bull. de Géogr. hist.*, 1899); Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900); H. Burchardt, *Reisekizzen aus dem Yemen* (*ZGEB*, 1902, s. 593 v.dd.); W. Hein, 1. *Vorläufiger Bericht über die Reise nach Aden und Gischin* (*Anz. Akad. Wien*, 1902, XXXIX, 107 v.d.), 2. *Südarabische Itinerarien* (*MGGW*, 1914, LIV, 32 v.dd.); A. Beneyton, *Mission d'études au Yémen* (*La Géographie*, 1913, XXVIII). —Glaser'in henüz neşredilmemiş evrâkı arasında, Grohmann onun günlük notlarını çok sık zikreder, „buna aynı şekilde G. W. Bury, 1899'daki Bayhân seyâhatinin tasvirinde atıflar yapar“ (*ayn. esr.*, s. IX, 56, not 1: *Expedition to Bêhân*, el-yazması; aynı şekilde s. 4, not 1 v.b.; Bury, *Arabia Infelix*, London, 1915, sık-sık: *The Land of Uz*, London, 1911 ve *Notes*); bir de Glaser'in el-yazması hâlinde hâatları: *Ostjemen und Nordhadramaut*, s. 139 v.b. —Aş.-yk. bugünkü Yemen'e tekabül eden (Cebel Tağlîş'ten aş.-yk. 19° şimal arzı ile, cenûp kıyısına kadar ve şarkta aş.-yk. Hava'ya kadar) kadim Saba'-Himyar devletinin bugünkü durumu hakkında bilhassa bk. Zwemer, *Arabia* (Chicago, 1901); Raif Fuad Bey, *Land und Leute im heutigen Jemen* (*Peterm.*

Mitt., 1912, LVIII, 11); E. Behn, *Jemen, Grundzüge der Bodenplastik und ihr Einfluss auf Klima und Lebewelt* (Marburg, 1910), tez (meteoroloji, hey'et ve tabiat ilimleri bir tarafa bırakılırsa, Glaser, Bent ve başkalarının bir çok müstakil eserleri). W. Schmidt ve A. Grohmann'ın kitapları daha önce anılmıştı. Cenûp sâhilindeki şimdiki ticârî bereket için şu eserde bilgiler bulunmaktadır: *Report of the Aden Chamber of Commerce* (Aden, 1898'den beri).

Yukarıda gösterilmiş olan eserlere şunları da ilâve edeceğiz: Halévy, *Études Sabéennes* (J A, 7. seri, 1873, I, II); A. Zebme, *Arabien und die Araber seit 100 Jahren* (Halle, 1875); D. H. Müller, 1. *Südarabische Studien* (S B Ak. Wien, 1877, LXXXVI, 103 v. dd.), 2. *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, *Denkschr. Ak. Wien* (1894), XLIII; E. Glaser, 1. *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Märib* (M V A G, 1897), 2. *Altjemenische Nachrichten* (München, 1906), 3. *Die Abessinier in Arabien* (München, 1895), 4. *Punt und die südarabischen Reiche* (M V A G, 1899, s. 51 v. dd.); H. Grimme, *Mohammed* (München, 1904); Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905); J. Tkač, *Saba* (R E, mad. Saba, stn. 1298 — 1511, burada bu mevzuu husûsiyetle Yunan ve Roma eserlerini gözönünde bulundurarak ele aldım).

Eski kitâbe neşirleri (Bird, Fresnel, [R E, stn. 1400'ü tamamlamak için, *agn. esr.*, stn. 1402'ye atfı yapacağım; Mohl'a mektuplar, s. 194 v. d. 'da lisânî ihtar ile, kitâbe çevri yazıları gibi sûretleri Fresnel'den gelmektedir. Prideaux, Rehatsek, Langer [nşr. D. H. Müller, ZDMG, 1883, XXXVII, 319 v. d.], Mordtmann, Derenbourg v. s.) Paris *Corpus*'unda (yk. bk.) ve daha sonraki eserlerde kâfi derecede gösterilmiştir. Sonraki eserlerden en geniş olanlarının adlarını vereceğiz: J. H. Mordtmann, 1. *Himjarische Inschriften und Altertümer in den Königl. Museen zu Berlin* (Berlin, 1893), 2. *Musée Imperial Ottoman, Antiquités Himjarites...* (Constantinople, 1898); D. H. Müller, *Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Wien, 1899); H. Derenbourg, 1. *Les monuments sabéens et himjarites du Musée... de Marseille* (Rev. Archéol., 3. seri, 1899, XXXV), 2. *Répert. d'Epigraphie sémit.* (1901 v. d.), I, 1907, II. *Inschriften der südarabischen Expedition der Akademie in Wien* (1899'da toplanmıştır) arasında yalnız bir kaçı şimdiye kadar incelenmiştir (Rhodokanakis'in neşriyatı arasında). — Ce-

nûp-arap lehceleri üzerinde yapılan tetkikler Saba' mes'lesi için mübimdir. H. v. Maltzen (ZDMG, 1873, XXVII), buna bız vermiş ve başkaları onu tâkip etmişti. Landberg'in çalışmaları çok kıymetlidir: *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, I, *Hndramoût*, II, *Dağinah* (Leiden, 1901 — 1913). Viyana akademisinin *Schriften der südarabischen Expedition* (1900 — 1910), I — X (Somâlî, Mahrî, Hazramî, Soğotrî, Zfâr lehceleri, L. Reinisch, D. H. Müller, A. Jahn, N. Rhodokanakis tarafından tetkik edilmiştir) 'inde ve nihâyet M. Bittner'in *Studien* 'inde Mahrî, Soğotrî ve Şhavrî için (S B Ak. Wien, 1901 — 1910, CLXII 'de) çok mebzûl malzemeler bulunmaktadır. (J. TKATSCH.)

SEBASTİYA. [Bk. SEBASTİYE.]

SEBASTİYE. SABASTİYA, 1. Herodes'in Augustos şerefine Σεβαστή'ye tabvil ettiği eski Samaria şehir adının arapça şekli (bâzan Sabastîya şeklinde de yazılmış olan) arapça adın tahmin ettirebileceği üzere, bu adı taşıyan diğer şehirlerde olduğu gibi, berhâlde Σεβαστήya şekli de mevcut olmuş olmalıdır. Daha geç kadim çağda komşusu Neapolis (S chem, arapça Nâbulus) 'in büyümesi ile gölgede kalarak, küçük şehir (πολίχμιον) derecesine düşmüş olup, arap devrinde sâdece ehemmiyetsiz bir rol oynamıştır. Şehir, daha Abû Bekr'in halifeliği sırasında, 'Amr İbn al-Âş tarafından zapt edildi; abâlisinin can ve malı, baş ve arâzi vergisi ödemeleri şartı ile, emniyet altına alındı (al-Balâzuri, nşr. de Goeje, s. 138; İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, II, 388). Arap coğrafyacıları arasında al-Battânî burayı ilk zikreden müellif olmakla berâber, coğrafi mevkiini tâyin bakımından, Batlamyus'a nazaran daha az isâbetli rakamlar vermektedir. Sabastîya, daha muahhar arap coğrafyacılarında Cund Filastîn'in merkezi olarak görünüyor. Daha Hieronymus ve diğerlerinde mevcut rivâyete göre, burada vaftizci Yahya'nın mezarı bulunmaktadır (İbn al-Ağır, *agn. yer*; Yahyâ b. Zakariyâ, XI, 333'te, yanlış olarak, sâdece Zakariyâ); bunun yerinde geç kadim çağda bir basilika ve haclı seferleri devrinde (XII. asrın ikinci yarısında) bir Yohanna kilisesi inşa olundu; bu sonuncusundan hâlâ kalıntılar mevcuttur. Garp kaynaklarına nazaran Sabastîya devre içinde tekrar piskoposluk merkezi oldu (Lequien, *Oriens christ.*, III, 650 v. dd.). Usâma b. Munğiz, 1140 civârında, şebri ve 'nukad-des mahallinî ziyâret etmiş idi. Şalâh al-Dîn, 1184 yılında, Sabastîya'ya bir sefer yaptı. Şebri'nin piskoposu, 80 müslüman esirini serbest bırakmak sûreti ile, Nâbulus'un uğradığı âkıbetten Sabastîya'yı korumuş oldu (İbn al-Ağır,

agn. esr., XI, 333; Abu'l-Fidâ, *Annal.*, *Recueil des hist. orient d. croisad*, I, 53; İbn Şaddâd, *agn. esr.*, III, 82; *Epistola Balduini*, bk. Röbriht, *Regesta regni Hierosol.*, nr. 683). 1187 yılında şehir Husâm al-Dîn 'Omar b. Laçın tarafından, kat'i olarak, haclıların elinden alındı; Yubanna kilisesi câmie tabvil olundu ve piskopos 'Akkâ'ya götürüldü (İbn al-Ağır, *agn. esr.*, XI, 357).

Bibliyografiya: al-Battânî, *Kitâb zic al-Sâbi* (nşr. Nallino, *Pubblicazioni d. Reale Osservat. di Brera in Milano*, nr. XL/II, 39, nr. 114); BGA, V, 103; VI, 79; VII, 329; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 33; Derenbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 188 v. d., 486; arab. metin, s. 528, 617; Cuinet, *La Syrie*, s. 192; Thomsen, *Loca Sancta*, I, 102; Şehûrer, *Geschichte d. jüd. Volkes im Zeitalter Christi*, II, 4. tab., s. 195 — 198; R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern* (*Das Land der Bibel*, I/IV), s. 14; Baedeker, *Paläst. u. Syrien* (1904), s. 195. Sâdece araplardan önceki devreyi alâkadar eden amerikan hafriyatının sonuçları üzerine bk. G. A. Reisner, C. S. Fisher, D. G. Lyon, *Harvard excavations at Samaria 1908 — 1910*, I (metin), II (plân ve levha'ar), Cambridge, 1924 (*Harvard Semitic Series*).

2. Sugûr al-şamîya'de bir mabal. İbn Hurdâzbeh (BGA, VI, 117)'e göre, Kilikya sâhilinde, Kurâsiya (Κοράσιον)'den 12 mil uzaklıkta kâin başka kaynaklara bilinmeyen İskandariya'den 4 mil mesâfede bulunur. Burası eski Ἐλαιούσσα veya Σεβαστή, yâni bugünkü Ayaş'tır.

Bibliyografiya: Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, V, stn. 2228, mad. *Elayussa*; II, A, stn. 952, mad. *Sebaste*, nr. 5; Tomascsek, *S B Ak. Wien*, 1891, *Abh.* VIII, 65; E. Herzfeld (*Peterm. Geogr. Mitteil.*, 1909, LV, 29, stn. 2).

3. Mevkileri mechûl al-Marzubânayn ve Tûs (? Tarsûs okunmamalı!) adlı yerler ile birlikte, 93 (711/712) yılında, al-'Abbâs b. al-Valîd tarafından zapt olunan bir Anadolu şebri. al-Tabarî ve Abu'l-Mahâsin'in bâzı elyazmalarında buranın adı, yanlış olarak, Samastîya (veya buna benzer) şekilde yazılmıştır ki, buna dayanılarak, Brooks'ın tahmin ettiği gibi, Firikiya'daki Bizans Μίσσα'asının kasdolunduğunu düşünmek güçtür. Bu dağa ziyâde Firikyadaki Σεβαστή (Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, II A, stn. 951, nr. 1) ile ilgilidir.

Bibliyografiya: İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, IV, 457; al-Tabarî (nşr. de Goeje), II, 1236 ve not b; Abu'l-Mahâsin, I, 251;

Brooks (*Jou n. of Hellenic Studies*, 1898, XVIII, s. 193, not 3).

4. Bu isimde, gûyâ Sumaysât'tan pek uzak olmayan bir yukarı Fırat şehrini Yâkût (*agn. esr.*, III, 33) zikrediyor. Bununla, Augustus'a izâfetle Iuliopolis adını taşıyan ve belki de Sebasteia olarak da tesmiye edilen Kapadokya'daki bir şebir hatıra gelebilir; fakat hunun daha ziyâde yukarı Nahr Âlis (Halys) 'deki Sivas ile bir karıştırma olduğunu kabûl etmek daha doğru olacaktır.

(HONIGMANN.)

SEBBİH. SABBIH, *Kur'an*'ın LXXXVII. sûresinin adı. Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir; *sabbih* („tesbîh et, tenzih ve takdîs et“) adını ilk âyetinden almıştır; yine aynı âyetin son kelimesine göre, *al-a'lâ* („en yüce, en yüksek“) adı ile de anılır. Fâsılası -â'dır. Peygambere Allahı — veya onun yüce adını — tesbîh ile şükranını edâ etmesini bildirerek başlayan sûrede onun kudretine lûtf ve ihsanlarına işâret edilir. Peygambere işlerinde kolaylığa, başarıya ulaştırılacağı müjdenilir. İnsanlara öğüt vermesi istenilir; bundan faydalanacakların bulunup, bunların kurtulacağı, imân etmeyenlerin karşılaşacağı azâp hatırlatılarak, âhiretin dünyâdan daha hayırlı olduğu, bunun önceki peygamberlere gönderilen kitaplarda da zikredilmiş bulunduğu bildirilir.

Bibliyografiya: al-Tabarî, *Tafsir* (Bulak, 1322 — 1330), XXX, 96; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzîl* (nşr. Fleischer), Leipzig, 1846, II, 398; al-Nasafî, *Madârik al-tanzîl* (Kahire, 1344), IV, 260; al-Râzî, *Mafâtih al-ğayb* (Kahire, 1321), VIII, 377; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947 — 1950), II, 32; M. Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935 — 1939), VII, 5736 — 5769.

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

SEBEB. SABAB (A., cem. *asbâb*), meşşâî felsefesi taraftarlarınınca, 'illa (cem. 'ilal)'nin yanında, sebebe delâlet eden umûmî tâbir. Bu iki tâbir, tamâmiyle âvâz ve âvâz veya âvâz gibi Aristotâda umûmiyetle müterâdif olarak kullanılmıştır. İbn Ruşd (*Mâ ba'd al-fabî'a*, Kahire tabı, s. 15) *sabab* ile 'illa'nın müterâdif olduğunu bildirir. Ondan önce Abû Şalt (ölm. 1134) mantıkında (Madrid tabı, s. 50, arapça metin) bunları aynı mânada kullanır. Aynı şekilde bu iki kelimenin müterâdif olarak kullanılışlarına dâir şark islâm âleminin en eski metinlerinden alınmış pek çok misâl gösterilebilir. Her ne kadar Allah, feylesoflarca mutâd şekilde, ilk 'illa diye adlandırılırsa da, *sabab* veya ilk *sabab* ile de aynı mâna ifâde edilir (bk. İhvân al-Şafâ, *Ri-*

sāla 41, Bombay tabı, s. 142; Fārābī, *Abhadlungen*, nşr. Dieterici, s. 57 v.d.; İbn Sînā, *Tis' rasā'il*, İstanbul tabı, s. 86, yukarda; Gazzālî, *Tahāfut*, nşr. Bouyges, s. 258²³). Bundan dolayı lugatlerin 'illa'yi ilk *sabab*'e, *sabab*'i de ikinci *sabab*'e delâlet ettiğini kabûl edişlerini her hâlde düzeltmek gerekir. „Aristo'nun *Uşûlûciyâ* (nşr. Dieterici, s. 13, altta) 'sı ulvî âlemin ilk 'illa'leri ile süflî âlemin ikinci 'illa'lerini birbirinden ayırır: böylece her ikisine de 'ilal denilmiştir. Eski devirde, muhtemelen, ekseriyetle 'illa'nın kullanıldığını ve 'illa ve *sabab* tâbirlerinin „illet (ratio) ve sebep (causa)“ olarak tercüme edilebileceği ileri sürülebilir. Fakat o zamanki felsefede *sabab* ve 'illa arasında pek açık bir fark gözetilmiyordu. Şu husûs da ilâve edilmelidir ki, illiyet münâsebetleri hakkında yazılan ayrı eserlere *fi'l-illa va'l-mâlûl* adı verilmiştir.

Başlangıçta işaret edilmelidir ki, Aristo felsefesinin illiyet nazariyesi dinamik olmaktan çok statiktir [krş. mad. KUVVA], yâni her şeyden önce mevcûdun esaslarına (ἀρχαί) veya unsurlarına *sabab* denir. Bundan dolayı 'ilal ve *asbâb*'ın müterâdifi olarak, aynı şekilde *avâ'il*, *mabâdî*, *uşûl* ve *istukisât*'a tesâdüf edilir. Böylece msl. Tavhîdî'nin *Mukâbasât* (Kahire, 1929, s. 156)'ında *mabâdî* veya *avâ'il* şöyle sayılmıştır: cevher makûlesi için şekil ve madde, kemiyet için nokta ve vahdet, keyfiyet için sükûn ve hareket.

Fakat Aristo'nun Fizik ve Metafizik'inin dört *sabab* (bâzen *asbâb* yerine 'ilal de bulunur)'inin (Phys., II, 3 ve 7; Met., I, 3—7 ve VIII v.dd.) hudutları içinde kalalım. Bunun netice itibâriyle tarihî bir girişten ibâret olduğu görülür (Met., I, 3 v.dd.) ki, buna göre, Aristo'nun illetler nazariyesi, kendisinden önce izâh edilmiş esasların bir terkibi olmalıdır. Eski tabiatî feylesofların canlı maddesi, Aristo felsefesinde aldığı şekil ile Eflâtûn felsefesinin hareket esâsı ve „idea“ ları olarak, Anaxagoras'ın *nous*'u, bir araya gelişlerinde mevcûdun esaslarının tam ve imtizaçlı bir terkinini vermiş olmalıydılar. Maalesef okuduğumuz metnin (husûsiyle Met., VIII v.dd.) bir nizâm içinde beyânı oldukça müphemdir ve „kuvve“ ve „fiil“ nazariyesi ile karışmıştır. Bir husûs ber hâlde vazıhtır ki, bu da illetlerin, zamanın tevâlisi içindeki şartlarını değil, fakat daba çok mevcûdu teşkil eden unsurları ifâde ettiği husûsudur. Fizikte en mühim yeri işgâl eden madde (ὕλη), metafizikte ise, hâkim vaziyette bulunan şey sùrettir (εἶδος veya μορφή). Bunların her ikisi, madde ve sùret, muhtemelen, cisimleri teşkil eden unsurlar mânâsına alınmışlardır. Madde münfail unsur, sùret fâil unsur-

dur; bu sonuncu asıl mevcûd veyn eşyanın tasavvurudur (bk. Met., XII, 4, 1070^b). Buna zâbirî illetler olarak hareket (τὸ κινεῖν ἢ κίνησις, τὸ κινεῖν) ve gâye (τὸ οὐ ἐνεκα, τὸ τέλος, τὰ γὰρ οὐκ ἐνεκα) esasları ilâve edilir. Fakat mevcûdâtın bütün nevîleri bu dört illet içinde tasnif edilemez. Allah mutlak sùrette gayr-ı maddîdir. O kendisine doğru arzû ile hareket eden âlemin nihâf illetidir. Uzvî âlemde (bk. Phys., II, 7 ve De Anima, II, 4, s. 415) rûh mevcûdun sùretinin fâil ve gâf illetlerinin vahdetidir. Buna karşılık, msl. bir evin yapılmasında dört illet ayrılabilir: bunda maddeye, inşâ edenin tasavvurundaki şekil, inşâ işinin yerine getirilmesi ve gâye olarak ikamet eklenir.

İşte Aristo'da bulunan budur. Fakat onun, bilbassa mevcûdun sùretine ehemmiyet veren dört illet nazariyesi, revâkilere ve yeni-eflâtunculara âit unsurlar bunlara ilâve edilmemiş olsa idi, müslümanlarda güçlükle bir akis bulacaktı. Revâkilerin harekete getirici kuvvetleri (λόγοι, *kalimât*) hakkındaki telakkisi ve bilhassa Allahın her mevcûdun ve vâkıanın ilk mubarrık illeti olarak (*Uşûlûciyâ*'ya ve *Liber de causis*'e göre) telâkki edilişi, meşşâflerin illiyet nazariyesinin müslüman feylesoflar tarafından kabûl edilmesini kolaylaştırmıştır. Bir az önce zikredilen eserlere göre, Allah kelimenin bütün mânâsı ile, ilk illettir ki, her şeyi bizzat ve icâbında da kısmen alt kademedeki *akl*'lar vâsıtası ile yerine getirir. Tamâmiyle saf olmayan, yâni az veya çok te'sirlenme ve alma kabiliyetine sâhip bulunan bu akıllar ('uqûl)'dan süflî âlem icrâ edilmiş fiiller şeklinde yaratıcı kuvvetler çıkar. Fakat illetler zinciri sonsuza kadar uzayıp gitmez, bu dizi, aynı zamanda, hem başlangıcını, hem sonunu Allâhta bulur. O (*Liber de causis*, nşr. Bardenhewer, s. 105) yalnız kendisi ile vardır, aynı zamanda 'illa ve mâlûl yâni *causa sui* 'dir.

Yeni-eflâtuncuların görüş noktalarının değişmesi neticesi olarak, müslüman feylesoflarında dört illet ekseriya şu sıraya konulmuş olarak bulunur (bk. msl. İhvan al-Şafâ', *Risâla* 40 [seçmeler Dieterici], s. 554 ve Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, s. 367 v.dd.): 1. fâil, muharrik illet (*fâ'il*, *mabda' al-haraka*) 2. madde (*hayûlâ*, *mâdda*, *unsur*), 3. sùret (*şûra*), 4. gâye (*gâya*, *garaz*, *tamâm*).

Her mevcûd ve vâkıanın illeti ilk ve son illet olan Allâhtır; bu husûsta kelâmîcılar ve feylesoflar mütefekkirliler; fakat teferrûâtta farklı bir ifâde kullanırlar Feylesoflara göre, illet ve netice dâimâ hemzamandır, kâmil bir illet hiç bir vakit neticesiz olamaz. Zaman bakımından değil, fakat kemâl bakımından ve

aira yönünden Allah âleme tekaddüm eder. Allah âlemi düşünür, aynı anda âlem var olur. Onun Allahın düşüncesi ile hem-zaman bulunan oluşu hiç bir mukavemetle karşılaşmaz, ne müblet kabûl eder, ne kesilmeye (*ta'fil*) uğrar. Buna karşılık kelâmîcılar, bir çok farklı şekiller ile, Allahın dileyen ve hür olarak yapan bir illet (daba doğrusu bir müsebbip) olduğunu iddia ediyorlardı: o, dilediğini, dilediği gibi ve dilediği zaman yaratır. Gazzālî'nin *Tahāfut*'te müdâfaa ettiği görüş budur. Zâten o, zaman içinde sebepler ve neticelerin tabîi teselsülünü (*talâzum al-asbâb = tavallud*) ifâde eden bâzı mu'tezilîlerin akidesini itizâl telâkki etmiyordu (bk. *Tahāfut*, nşr. Bouyges, s. 377).

İhvan al-Şafâ' islâmın aşırı meşşâfi feylesoflardan muhtelif görüş farkları ve bu cümleden olarak maddeden ziyâde, mevcûdun sùretini temyiz edici zâtî sıfat (*principium individuationis*) telâkki etmiş olmaları ile ayrılırlar.

Fārābî'nin eserlerinden bugün elde bulunan ve istifade edilebilenler arasında dört illet hakkında müstakil kitaplar yoktur. Onun gayretleri, esâs itibâriyle, bütün illetleri ilk ve son illet telâkki edilen Allaha götürmeğe yönelmiştir. Allah âlemi düşüncesi ile yaratır, bu yüzden biz zat müsebbibi olmak hasebî ile, umûmî olarak, her şeyi bilir.

Fārābî'nin balefleri, sonradan onun dört illet akidesini geliştirdiler; fakat bu kuvve ve fiil tasavvuru ve sudûr nazariyesi ile kaplanmış bulunmaktadırlar.

İbn Sînâ illiyet nazariyesini farklı bir tarzda ele alır, *Şifâ* (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI, 367—441)'sında, bunu çok tafsilatlı olarak bahis mevzûu eder. Dayandığı umûmî faraziyeler ve verdiği târif ve tâyinler aş-yk. şunlardır: 1. illet mâlûl ile dâima hemzamandır; illetin kayboluşu ile mâlûl de kaybolur; 2. illet mâlûlden, eserden, daha yüksek, ebemmiyetli, bir mevki işgâl eder; 3. ilk illet ve her şey için vücûdu vâcip olan Allah, mutlak olarak, basittir ve ancak ilâhî varlığın dışında bir illetler çokluğu tefrik edilebilir; 4. Allâhtan başka her varlıkta—Fārābî'de daha önce, bunu söylüyordu—bir mâhiyet (*mâhiya* veya *hakika*) ve bir varlık (*vücûd*) tefrik edilmelidir; 5. bir şeyin mâhiyetinin iki illeti, madde ve sùret, aynı şeyin varlığının iki illeti fâil illet ve gâyedir; 6. nihâf gâye fâil illeti tâyin eder ve böylece o fâil illetin de fâil illetidir (bk. İbn Sînâ, *İşârât*, nşr. Forget, s. 139 v. dd.).

Şifâ (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI)'sında o önce fâil illeti, sonra madde, sùret ve gâyeyi ele alır; madde ve sùretten nispeten muhtasar olarak fâil illet ve bilhassa gâf illetten tafsilât ile bahseder. Böylece onun

illiyet nazariyesi ilâhiyâtında en yüksek noktasına erer. Aristo'nun tâlim ettiği gibi, her şey varlığının kemâline doğru gider. Böylece kudretin fiile doğru gelişmesi her şeyin gayesine doğru yönelişi ile aynı zamanda olur.—Burada bilhassa Aristo ve şârihlerinden alınmış olan gelişmenin busûsiyetlerini bir tarafa bırakmak gerekir.

İbn Ruşd, tâlî noktalar hakkındaki tenkitlerini ifâde ederek, şarkî seleflerinin belli-başlı akidelerine iştirâk eder; dört sebebi (*asbâb*) sayar ve hemen dâima fâil (*al-fâ'il*) illeti başta zikreder. Âlemde Allah, zaman itibâriyle değil, fakat *sababîya* (bu mücerret şekli iştirakî İbn Ruşd'den mi geliyor? bk. *Tahāfut al-Tahāfut*, nşr. Bouyges, s. 64, 17 v.d.)'sı ile tekaddüm eder. Onun illiyet nazariyesi için bir de bk. *Epitome* (trc. S. v. d. Bergh), s. 25 v.d., 98 v.dd., 171 v.d., 232 v.dd.

Nihâyet şunları da zikrederim: milâdî XI. asırdan itibâren, nasçı kelâmîcılar *asbâb al-ilm* (krş. *uşûl*)'i hilg'inin umûmî kaynaklarını ifâde için kullanmışlardır ki, bunlar da şunlardır: his ile idrâk, nakil ve rivâyet ki, buna imân da ilâve edilebilir ve akla dayanan araştırma (bk. J. Wensinek, *The Muslim Creed*, s. 253, 263). Sûfîler ise, *asbâb* tâbirinden geçim ve maişet vâsıtalarını anlamışlar, Allaha olan mutlak itimatlarından dolayı, bunlara pek az değer vermişlerdir (bk. R. Hartmann, *Kuschairis Darstellung des Sûfismus*, s. 28—30).

Bibliyografi: Metinde gösterilenlerden başka bk. mad. 'ALAM, AŞAR, ve FAYZ, MÂDDA, NÜR ve ŞARF. (T. J. DE BOER.)

SEBHA. SEBHA, sığ tuzlu göl. Sebha, şimalî Afrika ve Sahrâ'ya mahsûs bir hidrografiya teşekkülü olup, yüksek ovalarda çok rastlanır; denizle irtibatı yoktur. Sebha, aynı zamanda, satıh ve yer-altı akar-sular şebekesinin toplandığı, kıyıları vâzih sùrette çevrilmiş, bâzan dik yamaçlar ile sınırlanmış sığ bir su çanağı manzarası gösterir. Yağmurlardan sonra, suların taşıdığı mâdenî maddeler bu çanağın dibinde birikir. Kurak mevsimde sular tamâmiyle veya kısmen buharlaşır ve zemin kuru olarak meydana çıkar. Bu zemin bâzan düz ve tuz tabakaları ile kaplıdır, bâzan da tuz billurlarının biriktiği çatlaklar hâlinindedir. Tuz tabakası altında bâzan çamur bâzan rüzgârla uçan kum veya tehlikeli bataklıklar bulunur.

Bu târif ve anlatılan vasıflar, bir *soff* [b. bk.] teşekkülüne de uyar. Sebha ve *soff*'ları birbirinden ayırmak için, evvelkilerin zemini-ber zaman az veya çok nemli kaldığı ve ikincilerde ise, buharlaşmanın yeraltı-suları ile beslenmeyi aştığı veya zeminin ufuklara kadar uzanan bir ova manzarası arzettiği (garbi

Amerika *playa* 'ları gibi) ileri sürülmüş ise de, bu ayırma hiç bir esâsa dayanmaz. Aynı kelimde iki tâbir de, arada fark gözetilmeksizin kullanılmaktadır. Msl. Oran bölgesinde Oran sebha'sı ile *garbî ve şarkî soff* 'larına, Büyük Sabra'da Timimün (Gurara) *sabha'sına*, Cenûbî Tunus *soff* 'larına ve Vargla, Sîva v.s. *sabha* 'larına rastlanmaktadır.

Bibliyografiya: Sahra maddesinde gösterilmiştir. (GEORGES YVER.)

SEBİL. SABİL (A.), y o l demek olup, *Kur'an* 'da da kullanılmıştır: 1. lugat mânası ile, msl. *man istaf'a ilayhi sabilan* (III, 91) „oraya yol bulabilen kimse“; 2. *sabil Allâh* „Allah yolunda“ tâbirinde olduğu gibi, mecâzî mânada kullanılışı için bk. mad. CİHÂD; 3. mecâzen bakikî yol, Peygamberin yolu mânasında *ya laytani'ttahağıt ma'al-l-rasûli sabilan* (XXV, 29) „kâşki Peygamber ile birlikte bir yol tutaydım“ (yâni onun yolunu, bakikat yolunu tâkip etmiş olsaydım), ibâresinde olduğu gibi; 4. mecâzen, bir şeye erişme, onu elde etme vâsıtası veya güçlüklerden, sıkıntılardan masun yol mânasında, *nu yac'ala'llâhu lakunna sabilan* (IV, 14) „yahut Allah onlar için bir yol açar“; 5. *ibn al-sabil* „yol oğlu“, yâni yolcu yeshut yurduna dönmekten âciz, yollarda kalmış biçâre ki, merhamet ve yardım mevzûdudur. —Kelime bugün hayrat çeşmeler için kullanılır. Şark dinlerinin çoğu gibi, islâm da, tabiatıyla çorak bölgelerde ve iklimi kurak yerlerde, susuz kalmış yolcular için kuyular, sarnıçlar, çeşmeler tanzimine büyük bir değer ve ehemmiyet vermiştir; *sabil* 'in bu son mânada kullanılışının, Allah rızâsı için yapılan eserler hakkında kullanılan *sabil Allâh* tâbirinden çıkmış olması mümkündür.

Bibliyografiya: Bk. lugalarda bu kelime [son mânasında *sabil* ve bundan türemiş olup, türkçede kullanılan başka tâbirler için bk. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1947—1956), III, 135 v.d.; C. Esad Arseven, *Sanat ansiklopedisi* (İstanbul, 1952), IV, 1772 v.d.). (T. W. HAIG)

SEBİLULLAH. [Bk. CİHÂD.]

SEB'İYE. SAB'İYA, y e d i (imâm) taraftarları, y e d i - i m â m e c l a r ; görülebilen imâmların sayısını yedi ile tahdit eden şifî zümrelerine işâret eden bir tâbirdir—imâmlığın babadan oğula, ilâhî bir takdir ile nakledildiğine inanan meşû halifelik taraftarı şî'a'da, 145 (762) yılına değru altıncı imâm Ca'far al-Şâdik [b. bk.]'ın (en büyük?) oğlu İsmâ'il, babasından önce ölünce, karışıklık baş gösterdi. Ekseriyet İsmâ'il'in yerine Ca'far'ın bir başka oğlunu, on iki imâm taraftarlarının (İsnâ'aşariya [b. bk.]) on iki imâm dizisinde

yedinci olan Mûsa'l-Kâzîm', diğerleri daha az dikkate çarpan oğulları Muhammed, 'Abd Allâh ve 'Alî'yi koydukları hâlde, en dar meşrûluk taraftarları İsmâ'il'e sâdik kalıyorlardı. Bunlar onun babasından önce öldüğünü inkâr ediyorlardı. Bu gâye ile getirdikleri sözde deliller bizzat rakipleri üzerinde de te'sir yapmış görünmektedir; bunlar İsmâ'il'i bertaraf etmek için, onun ahlâkına hücum etmek mecbûriyetinde kaldılar: babası, önceleri ken disine tahsis etmiş olduğu halifelîği, kötü hareketleri sebebi ile, ondan almış olmalıdır. Fakat bu ayıplama'lar, bilhassa şarap içme tenkidi, imâma karşı tevcih edilmiş bir hücum olarak değil, fakat yedi imâm taraftarlarınca şeriat bukûmlerinin gevşetilmesiine karşı olmakla izâh edilebilir.

Yedi-imâmîlar bareketi, menşeden itibâren, yeknesak değil idi. M u b â r a k i y e İsmâ'il'de „durdu“; İsmâ'il onun için son imâm ve mehdî [b. bk.] oldu. Fakat ekserisi oğlu Muhammed'in şahsında imamlığı devam ettirir ki, bu da resmî al-Tâmm („tamamlayan“) ismi ile *kâ'im al-zamân* [b. bk.] olmuştur. Fakat bu te'akkî, gerçekte, yalnız mezhebe sülûk edenlerin bildikleri görünmez başka imâmların kendisine halef olmaları vak'ası ile, bâzı tâlî fırkalarda değerini kaybetmektedir. Muhammed al-Tâmm'in mevkîine rağmen, asıl zümreler İsmâ'il'in adına bağlı kaldılar. Kendi mertebesi silsilesi telakkilerine nazaran, yedi-imâmîlar, binnetice V â k i f i y a 'n'ın („duranların“) pek çok zümrelerinden birini teşkil ederler. Bu kısmen devrin siyâsî şartları ile izâh olunabilir. Abbâsî halifesi al-Manşûr, 145 (762/763) yılında, Medine'de al-Nafs al-Zakiya Muhammed b. 'Abd Allâh b. al-Hasan b. 'Alî'nin isyânını bastırmış idi, müteâkip yılda hunun kardeşi İbrâhîm al-Başrî de aynı şekilde mağlûp edildi. 'Alî soyu taraftarları mes'elesi böylece muvakkaten hallesilmiş idi, elde edilen netice şu oldu: imâmlarını gerçekten kılıçları ellerinde yaşayan 'Alî soyundan gelen o cesûr kimseler arasından seçen hareket taraftarı çevreler arasında bile, bir „Cârûdiya“ fırkası gizli mebdî saydığı al-Nafs al-Zakiya'de „durdu“. Nassî telakkîleri itibârî ile muayyen şahsiyetlere bağlı butunan ve gerçekte hiç bir şeye tekabül etmeyen gerçek bir imamlığı tarihte kendileri ile birlikte sürüklemekten yorulmuş olmaları gereken meşrûluk taraftarları arasında da yeneden görünme („*zühûr*“) üm'idi dâba da kuvvetlendi.

Böylece İsmâ'il'in her kardeşi kendisinde „duran“ taraftarlara sâbip oldu; alay ile kendilerine M a m t ũ r a („yağmur ile sulanmış“) ve daha sık olarak V â k i f i y a denilen M ũ

s â v i y a oldukça mühim bir fırka teşkil etti. Gerçekte bu zümreler de yedi-imâmîlar adının şumûlüne girerler. Fakat umûmî kullanımda Sab'îya tâbiri İsmâ'ilîya [b. bk.]'nıu aynıdır. Bunlara göre—ancak bir asır sonra bu husûsun hesâba katılabilmiş olduğu doğrudur—, „durma“ her türlü siyâsî hedefi terketmeğe sevkmez. bu daha ziyâde o kadar te'sirli olan doğuştan mukaddes bir imâm fikrini muhafaza etmek ve 'Alî ile Husayn'ın soyundan, ekseriyâ kabiliyetsiz olan ilk doğan çocukların tesâdüfî şahsiyetlerinden kurtulmak için, en mâhirâne bulunmuş bir vâsıta idi. Böylece gizli yedinci imâm Muhammed b. İsmâ'il'in inzivâsından çıkmış balefi olarak Hamdân Karmat gibi onun bizzat „yeniden zühûru“ olarak Fâtımî Sa'id b. 'Abd Allâh b. Maymûn gibi (krş. Tabarî, III, 2218, Yahyâ b. Zikravayh'in muammâh şahsiyeti husûsunda) kendilerini bu imâmın *dâ'î* [b. bk.]'si gibi gösteren insanlar tarafınca sevk ve idâre edilen yedi-imâmîlar hareketi tarihin dışı gidişi için de büyük bir ehemmiyet kazandı. Karmatîler, Fâtımîler, Haşşâşin ve Hindistan, İran ve Orta-Asya İsmâ'ilîleri öyle bir takım zümrelerdir ki, yedi-imâmîlar hareketi tarihe bunların kisvesi altında girmiştir, fakat Dürziler de ve bâzı görüşlere göre Matâvîla [bk. mad. MOTEVÂLİ, ve Nuşayrîler köklerini eski Sab'îya'den alırlar.

Fakat Sab'îya, siyâsî bir hâdise olduğu kadar, aslî dinî bir bâdisedir. Aynı anda imâmların sayısını Ca'far'ın muhtelif çocuklarında tamamlayarak, yedide durdurulmasındaki şaşırtıcı durum, yukarıda sayılmış o'an siyâsî sebeplerin esâsen kâinatın ve tarihin bütün bâdiselerini mukaddes sayıya, yediye göre taksim eden bir dünyâ görüşü ile desteklendiği kabûl edilirse, daha da kolay olarak izâh edilmiş olur ve İsmâ'il'in babası Ca'far'ı Allah gibi telakkî eden Fâtîbiya'nın misâli, Sab'îya'nın teşekkül ettiği zamanda imâmların ilâileştirilmesinde istisnâî hiç bir şey bulunmadığını bize gösterir. Tabîî olarak yedi-imâmîların kelâmlarından bahsedemeyiz. Biz yalnız münferit, ayrı sistemlerin parçalarını tanımaktayız ve bunlar da ekseriyâ düşman beyânlar ile karandıklaştırılmıştır. Kelâmda tam olarak yedi-imâmîlara âit gibi bakılabilecek şey ırfânî bir kâinat telakkisi olup, doğrusunu söylemek lâzım ise, bunda adlar ve eşyâ hiç de sâbit değildir. İlâhî sudûr dereceleri şöyledir: 1. Allah, 2. küllî akıl („*aql*“) 3. küllî rûh („*nafs*“), 4. ilk madde, 5. mekân, yâni *pleroma*, 6. ilk zaman, yâni *kenoma*, 7. yer yüzü âlemi ve insan. Süflî âlemde, kurtuluş tarihinin 7 peygamberi, yâni *nâfîk* („konuşan“) yanında

bu yedi sayısı yine bulunur: Adem ilk *nâfîk* 'tır, fakat umûmiyetle ilk insan değildir; sonra Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, 'İsâ, Muhammed ve Muhammed al-Tâmm gelir. Bu *nâfîk* 'ların ikisi arasında 7 *şâmit* („sessiz“) bulunur; bunların her devrede birincileri *nâfîk* 'ın yarımcıları olarak mübimdirler; *fâtîk* („çözen, kurtaran“) veya *asâs* („temel“) unvanına sâbip tirler; ve ancak *şâmit* 'lere varan bâtinî bir te'vil sâyesinde kazandığından *nâfîk* 'ların din ve şeriatleri gerçek mânasını veya onların unsurları ile balledildiğinden, *şâmit* 'ler mübimdirler. Bu *fâtîk* 'lar şunlardır: Şîs—Şîs taraftarlarının ırfânî mezhebi batırlansın—, Sâim, İsmâ'il (Hâcer'in oğlu), Hârûn, Petrus, 'Alî ve yedi-imâmîlar zümrelerinden her birinin kucusu, msl. 'Abd Allâh b. Maymûn. *Şâmit* 'ler yanında 7 veya 12'lik zümreler bâlinde daha aşağı bir başka mertebeler silsilesi vardır ki her şeyden önce *hucca* [b. bk.]'ler ve *dâ'î* 'ler bunlardandır. Fakat yedinci imâmı Allahın aynı tutan bir teesit akidesi vak'ası ile bâzı değişiklikler yapılmıştır; İbn Tâhîr al-Bagdâdî (s. 288)'nin bir müddet İsmâ'ilî propagandası te'sirine mârûz kalmış olan bir şâhitten naklettiğine göre, ondan Mûsâ'ya görünmüş olan Muhammed al-Tâmm'ı görmesi istenilmiştir. Bir çok zümrelerde, msl. Hindistan İsmâ'ilîlerinde, kâinat görüşü ve bununla berâber kudsi 7 sayısına istinât eden devrî hareket tamâmiyle arka plâna geçmiş ve 'Alî, birinci imâm vasfı ile, Allah hâline gelmiştir. Burada yol yedi-imâmîları 'Alî-ilâhî [b. bk.]'lere sevkeder. Hindistan İsmâ'ilîleri, 'Alî'den itibâren Ağa Han Muhammed Şâh devrine kadar, 47 imâm sayarlar. İmâmın hemen yanında, tarihte ekseriyâ ehemmiyetçe bunları geçen huccetler (*hucca*) yer alır. Peygamber 'Alî'nin *hucca*'si olarak görünür. Fakat Peygamber buraya, asıl kasdedilmek istenilen Salmân al-Fârisî'nin yerine ve makamına, siyâsî ihtiyat sâiki ile konulmuştur.

Rûhun kurtuluşu için, yalnız sülûk etmiş olanların bildiği sırlar mefhûmu mutlak şekilde za'ûrî olduğundan, bunların öğretilmesi artan bir ehemmiyet kazanmaktadır; bundan dolayı buna t a l i m i y a de derler. Bâtinîliğe sülûk 7 veya 9 sülûk derecesi ile olur. Abd al-Kâbir b. Tâhîr (*ayn. esr.*, s. 282 v. dd.) bunlara şu adları verir: 1. *tafarrus* („arayış“), kazanmak istenilen kimsenin rûhuna girmek ve sonra onun ile aynı sâha üzerinde mevkî almak için, fevkalâde mâhîrâne ve hemen-hemen teknik bâline gelmiş rûhî usûl; sonra 2. *ta'nîs*, şakirde o zamana kadar sâhip olduğu inancın „bütün güzelliği“, yeni inancın önceden hissettigiinden çok daha güzel olduğu telkin edilerek, gösterilir;

bundan sonra, 3. *taşhik* 'de o zamana kadar inancını derinleştirmiş olduğu tarz hususunda „şüphe ile sarsılır“; böyle bir akli melekeler yolu ile sülûkten sonra, gerçek bilginin yalnız esrâr ve örgütlerinde bulunduğu kaidesine göre, talebenin 4. *rabf* ve 5. *ta'lik* ile, esrarlı kuvvete „raptedilip, bağlandı“ zaman gelmiştir, 6. *tadlis* mertebesinde, gerçek derin mâna, tarihi bütün kehânetlerin ve şeriatların içinde gizlenmiş olduğu dış ve harf zarfından, remzi bir izâh vâsıtası ile, meydana çıkarılır; o zaman 7. *ta'sis* („sağlamaştırma“) oldukça uzun bir acemilik devri ile başlayabilir; bunun tamamlanmasında, genç adam, „yeminli âhidler“ (*ma'vâşik bi'l-aymân*) ile vücut ve rûhunu bu ittihâda verir, buna karşılık da, taahhütleri dışında, 8. *hal'* 'de ve 9. *sulh* 'ta daha önceki bütün nassı mecbûriyetlerden ve başka bütün dış kanunlardan „dışarı çıkarılmış“ olur.

Bütün sistem görünüşte kasten *Kur'an* âyetleri ile desteklenmiş; bu da muğlak telmihler ile başlayan mübârek kitabın bu husûsiyeti ile kolay olmuştur. Bundan dolayı şâkird kat'î bilgiye sâhip oluncaya kadar, „efendine ibâdet et“ (*Kur'an*, XV, 99) âyetinin zikri ile, şimdiye kadarki Allaha ibâdetinin yalnız bir ilk derece olduğunu öğrenince, bununla alâkalıdır. İçinde *bâtin* („iç“) kelimesinin geçtiği âyetler son derecede garip, çok az aslî bir husûsiyeti bulunan remzler, te'viller sisteminin en kesin delillerini (*dicta probantia*) te'min eder, bu te'vilde sûrelerin başında bulunan ayrı-ayrı harfler ve imâmların adları veya nassî tabirler ile mabud olmayan harf değerleri üzerine mu'esses geniş isrâil te'vili işe karışır. — Bir tek zümrenin ayrıncı bir çok işâretler ile gösterilmesi, msl. yedi-imâmîlerin Hurremiler [bk. mad. HURRAMÎYA] hareketi ve Mezdekiler hareketi gibi tamâmiyle ayrı hareketler ile karıştırılması, bunların Bâtinîler [bk. mad. BÂTİNÎYA] arasında sayılması, hattâ ekseriyâ onlara Bâtinîler denilmesi, ve bu sebepten dolayı, hasımlarının kendilerine Mu'a'ttîla („boşaltanlar, biç bir şey kabul etmeyenler“) 'ya tekabül eden küfürler etmeleri, bütün bunlar islâm mezheplerinin durum ve münâsebetlerini aydınlatmağa yardım etmemektedir.

Şimdiye kadar, yedi-imâmîlerin fikirlerinin gerçek menşei, hükümleri ihtiyat ile karşılanması gereken muharrirler kadar, bizzat mâlûm idi. Sünnî mezhepten firkalara dâir eser yazarlar bu fikirlerin yahudi, hristiyan ve hattâ sâbiî ve bilhassa parsî menşei'ni tasdik etmek itiyâdındadırlar, fakat esâsen onların yunan felsefesi ve Hermes yazıları ile münâsebetlerinden şüphe ettikleri doğrudur. Yeni-eflâtuncu tefekkürlerin, parsî esrârın ve hristiyanların „bazı-

neler mağarası“ 'nda bulunan ustûreler gibi ustûrelerin bir dereceye kadar *kur'anî* bir örtü alıp, müslüman irfânı oluncaya kadar geçtiği yolun daha teferrûâtı ile keşfedilmesine ihtiyac vardır. *İhvân al-Safâ* [b. bk.] 'nın vâsıta olarak oynadığı rol üzerinde de araştırmalar yapmak gerekir.

Yedi-imâmîlerin hütün zümreleri müslümanlar, hattâ şî'îler tarafından çok gayr-i müsâit bir tarzda karşılanmıştır. Bunlar *fulât* [b. bk.] („en sona kadar gidenler“) ve ekseriyâ hattâ islâmiyet dışında gibi telakkî edilirler; öyle ki, bazı mezheplere dâir eser yazarlar onları zikir bile etmezler. Bunun başlıca sebebi onların Allahın ülûhiyetini ve Muhammed 'in peygamberliğinin kat'î mâhiyetini haleldâr etmeleridir. Fakat bunları dehrîler [b. bk.] olarak göstermek ve böylece kendilerine tamâmiyle yabancı olan „materyalistler“ ile karıştırmak için âfâkî olmaktan ziyâde tenkitçi bir muhâkemeye sâhip olmak lâzımdır. Onlar hakkında kötü hüküm verilmesine yardım eden şey yalnız ihtilâlcî temâyüllerinin, yedinci imâm adına yec-altı siyâsî çalışmalarının sebep olduğu kızgınlık değil, fakat sıkı şeriatı gevşetmeleridir ki, bu hâlleri sırf ve tamâmiyle dine karşı saygısızlık ve lâubâllilik gibi, görülmektedir. Gizli mezhepler için yapılan tâkip ve tenkitler onlara karşı da tevecih edilmiştir: livâta, kadınlar ile yapılan şaraplı gece işret âlemleri, onlar hakkında ileri sürülen kâfirlik, siyâsî ve ahlâkî „nihilizm“ Avrupa eserlerine kadar geçmiştir. Kablî olarak iktidafı reddetmeyen, bilâkis her dinî sistemin, maddî bir şekil almaz, çok dallı-budaklı iktidafî bir bütünün temsil ettiğini bilen yeni araştırmalar, yedi-imâmîlerin ilâhiyâtının, veya ilâbî felsefesinin bazılarıncı insandan o kadar uzak olan islâmî Allah fikrine karşı tabii bir aksülâmeli temsil ettiğini gösterecektir; bundan başka umûmî olduğu iddia edilen ve bazılarında muhakkak olarak mevcûd olan dine karşı kayıtsızlığın (msl. Nâgîr-i Husrav 'in *Rüşanâ'î-nâma* 'sinin 373 v.dd. beyitlerinde yedi esâs günâh ile sekiz aslî fazilet husûsunda tâlim ettiği gibi), şerfatin mücerret ve irtibatsız hükümleri mecmûasına gerçek bir ahlâkî karşı-koyma denemesini temsil ettiğini de gösterecektir. Bu bakımdan, *Rüşanâ'î-nâma* 'nın şâirin, İsmâ'îlîlerin bir *hacca* 'sı sıfatı ile, yedi-imâmîlerin mertebelerinde mühim bir mevkî kazanmış olup-olmaması, yahut eserin kendisini bu emâate girmeye sevkeden iç durumunu açıklayacak şekilde onun bu mezhebe bağlanmasından önce yazılmış olup-olmaması mühim değildir, ve muhakkak ki Haşşâşin [b. bk.] ve Kar-matîler gibi bazı yedi-imâmîler zümreleri öte-

ki müslümanlara karşı son derecede musâmahasız davranmışlardır; fakat Mısır 'da Fâtîmîlerden bir çoğunun musâmahalı ve akıllıca idâresi bunlara karşı tutulabilir. Bâzan, umûmî bir vasıf olmamakla herâber, bâzı zümrelere iştirâkçilik isnât olunur. H. IV. ve V. asırlarda, müslüman müellifler bütün müslüman ülkelerde bunların genişlemesini ve dinî gayretlerini müşâhede ettikleri hâlde, bu eski zümreleşmeler çoktan beri sâbit ve donmuş bir hâle gelmiş idi. Fakat fikirleri harekete devam etmiş ve İran 'dan uzağa şimâle doğru ve Hindistan 'dan bilhassa şarkî Afrika 'ya doğru yol almıştır. Gerçekte onları eski yedi-imâmîlere bağlayan bağın suûruna sâhip oldukları hâlde, var-oluş tarzları mühim bir şekilde yenileşmiş idi. Siyâsî unsur çıkarılmış, dinî unsur hafifletilmiştir. Müslüman tesânüdü duygusunun bilhassa bu yeniciler arasında kendini devam ettirdiğine dikkati çekmek zahmete değer.

Bibliyografya: 'Abd al-Kâbir b. Tâhir al-Bagdadî, *al-Farq bayn al-firak* (Kahire, 1328), s. 265 v.dd.; İbn Hâzım, *al-milal va'l-nihal* (Kahire, 1321), II, 116; Şahrastânî nşr. Cureton), s. 16, 126 v.dd., 145 v.dd.; krg. bir de trc. Haarbrücker, II, 415; Şuhur b. Tâhir al İsfarâ'înî (el-yazm., Berlin 2801), *İmâmîya* kelimesinde, 8. bölümde: İsmâ'îliya, Mubârakîya... ve 13. bölümde: Bâtinîya; al-İcî, *al-Mavâkıf* (nşr. Soerensen), s. 348 v. d.; Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis* (NE, 1874, XXII, 177 v.dd.); Ivanov, *Ismaelitica* (*Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 1922, VIII, 1—76); al-Çazzâlî, *Fazâ'ih al-bâtinîya* (I. Goldziher, *Streifschrift des Gazâlî gegen die Bâtinîja-Sekte*, Leiden, 1916); I. Goldziher, *Le dogme et la loi de 'l-Islam*, s. 201 v. d.; de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, s. 76 v. dd.; krg. bir de de Sacy, *Exposé de la religion des Dru-ses*, I, LXIII v.dd. ve bir de metinde zikredilen maddelerdeki kitâbiyât.

(R. STROTHMANN.)

SEBT, ibrânî dil'indeki *şabbât* kelimesinin arapça mukabilî olup, isrâîlîlerin dinlenme günü olan cumartesi gününü ifade eder. *Kur'an* (III, 153) 'a göre, *sabt* yahudilere Sînâ 'da, bir farza olarak, emredilmiş idi. *Kur'an*, XVI, 124 'e göre, *sabt* „bugün hakkında ihtilâfa düşenlere“ farz edilmiştir ki, bunlar, müfessirlerce, ya yahudiler, vabut da, daha kuvvetli bir ihtimal ile, yahudiler ve hristiyanlardır. *Kur'an*, VII, 162—165, II, 65; IV. 46 'da *sabt* 'in icâplarını ihlâl ettikleri için, maymun (veya domuz) şekline sokulmak sûreti ile cezâlandırılmış olan yahu-

diler kıssasına telmihler vardır. Bu istihâlenin Ayla (Kızıl deniz sâhilinde) 'de, Dâvûd zamanında vâkî olduğu söylenir.

İslâmiyet *sabt* vefibesini almamış, hattâ onu açıkça reddetmiştir. *Sabt* 'in emri hakkında Kitab-ı mukaddesin gösterdiği mücîp sebep, yâni yaradılışın yedinci günü Allahın dinlenmiş olması, islâmiyette hoş karşılanmamıştır. Buna *Kur'an* (L, 38) 'da işâret edilmiş, hadîste de, üzerinde ehemmiyetle durularak, izâh edilmiştir. Goldziher bu husûsu aşağıda zikredilen eserinde gösterir. Allahı insan sûretinde tasvirlerinden dolayı yahudilere ısrarla yapılan muâhezeler ekseriyâ doğrudan-doğruya bu sözde „Allahın dinlenmesi“ mes'elesine dayanır.

Yahudiğe karşı yapılan ve tam bu noktada gittikçe acı bir hâl alan tenkidin neticesinde, *sabt*, yedinci gün, bir çok hadîste zararlı bir mâhiyet almış ve „bir ihânet ve hiyle günü“ veya kötü şeylere tahsis edilmiş bir gün olarak telakkî edilmiştir.

Diğer taraftan yahudi *sabt* 'inin cuma ibâdetine nümüne teşkil ettiği düşünülebilir. Hadîste bu hususta deliller bulunabilir (Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 111 v. d.). Sonraları gelişerek, cuma günü, yahudilerin *sabt* 'inden gelen veya her hâlde, onu hatırlatan bir çok husûsiyet aldı. Bununla beraber cuma aslâ bir dinlenme günü vasfını almadı. Bu mevzûa dâir tafsilât için bk. mad. CUM'Â.

Bibliyografya: *Kur'an* 'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsirlerinden başka, bk. bilhassa I. Goldziher, *Die Sabbathstitution im Islam* (*Gedenkbuch zur Erinnerung an D. Kaufmann*), Breslau, 1900, s. 86—105; ayn. mll., *Islamisme et Parsisme*, (RHR, 1901, XLIII, 27 v.d.); Becker, *Zur Geschichte des islamischen Kultus* (*Der Islam*, 1912), III, 378 v. dd. (= *Islamstudien*, Leipzig, 1924, I, 477 v. dd.); W. Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum und Christentum* (Stuttgart, 1922), s. 55 v.d. (J. L. PALACHE.)

SEBTE. SABTA (garp dillerinde CEUTA, bugünkü türkçede SEPT), Afrika 'nın şimâlî garbisinde, kendi adı ile de tanınan Cebel-i Târik boğazı kıyısında, 35° 52' şimâl arzında ve 5° 18' garp tûlünde bir şehir olup, Fas ülkesinin Akdeniz kıyısında İspanya 'nın henüz muhâfaza ettiği 5 mevkîden birini teşkil etmektedir ve 19 km² arâzi üzerinde 1960 yılı sonunda 73.000 nüfusa sâhip bulunmakta idi.

Sebte şehri şark-garp istikametinde uzanan ve Cebel al-Mîna adlı bir kaya kütlesi (üstünde bir deniz feneri bulunur) ile nihâyetle-

nen bir yarım-ada üzerinde kurulmuştur. Yarım-ada ortasında da 194 m. irtifanda, Monte del Hacho yükselir. Yarım-adanın berzah kısmında yer alan eski şehir „Ciudad Antigua“ ise Monte del Hacho'nun yamaçlarında basamaklı yükselen yeni şehir Almina'dan meydana gelir. Berzabın ötesinde memleket yükselerek, vâdiler ile yarılan ve şimalde deniz üzerinde dik yarlar ile sona eren geniş bir yayla bâlini alır. Serallo yaylası adı verilen bu yayla, ispanyolların Sierra Bullones ve faslıların Cebel Bū Yūnus veya Bū Yūnaş ismini verdikleri Ancera dağ kütesine yaslanır ki bu da Rif Atlaslarının bir cüz'ünü teşkil etmektedir. Yarım-adanın şimal ve cenubunda iki koy bulunur ki, birincisi oldukça geniş fakat az muhafazalı, ikincisi daha küçük fakat iyi korunmuş durumda olup, gemiler için emniyetli bir demirleme yeridir. Bu tabii imtiyazlarına rağmen şehir, Tanca ve hattâ Melilla'ya nisbetle çok geri iktisadî bir ehemmiyet arzeder. Buna karşılık Sebte, Cebel-i Târik'a muâdil ve belki ona üstün birinci derecede bir askerî mevki teşkil etmektedir.

Şehir arap tarihî ve coğrafyacıları tarafından Sabta (سبتة) ismi ile zikredilir. Bu ismin nereden geldiği pek bilinmemektedir. Bayân (I, 210) müellifine göre, Sabta ismi Nūh'un oğlu Sām neslinden Sabt'in adından türemiştir; al-İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje, s. 199), şehrin garp ciheti müstesnâ olmak üzere, her tarafı deniz ile kuşatılmış bir yarım-ada üzerinde bulunması dolayısı ile, bu adı lâtince *saep-tum* kelimesi ile karşılaştırır. Bununla beraber akla en yakın gelen izâh tarzı, Sabta adını, şehrin kurulmuş olduğu tepelere romalılar tarafından verilmiş bulunan *Septem (fratres)*= kardeşler adına bağlamaktadır.

Sabta yarım-adasının Akdeniz ağzındaki mevki pek erkenden fenikelilerin dikkatini çekmiş, onlar tarafından burada Abyla müstahkem ticâret merkezi kurulmuştu. Kartacalılar ve onların vârisi olan romalılar da buraya yerleştiler ve bu sonuncular burada Julia Trajecta kolonisini kurdular. Milâdın V. asrında bu şehir Vandallar eline geçti ve bizanslılar tarafından geri alındı. Bunlar Justinianus devrinde şehri tahkim ederek, ona Septa ismini verdiler. Arap istilâsı sırasında Sebte, burada hemen-hemen istiklâl sâhip durumda olan kont Julien elinde idi. 'Okba b. Nâfi' bütün magrib'i geçip, Sebte'ye yaklaşıncâ, kont kaleden çıkarak, kendisine bir çok hediyeler getirdi ve tâbiyetini kabul etmek sûretiyle, arap emîrine hâkimiyetini tasdik ettirdi (al-Bakrî, *Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 236). Aynı müellife göre, Târik ve kuvvetlerine

İspanya'ya geçmek üzere vâsıtalar te'min eden yine kont Julien oldu. Bir kaç yıl sonra araplar şehre girip-yerleşmek müsaadesini aldılar.

II. (VIII.) asır ortasında „hâricî“ isyânı az kalsın şehri harâbeye çeviriyordu. Tanca berberileri şehri istilâ ederek, arapları buradan uzaklaştırdılar. al-Bakrî: — „Sebte, vahşî hayvanlardan başka sâkinleri olmayan, terk edilmiş ve harap bir şehir bâlinde kaldı“ — demektedir. Bakdûra'nın bârabesinden sonra, buraya sığınmış olan Bale ve arkadaşları burada berberiler tarafından sıkı bir sûrette kuşatıldılar. Daha sonra Sabta İdrîsî devleti idâresine geçti. İdrîs II.'in oğlu ve balefi Muhammed tarafından kardeşi al-Kâsim'a Tanca, Tetuân ve Basra ile beraber, terk edildi; sonra al-Kâsim'in kardeşi 'Omar'e, nibâyet onun oğlu olan ve bütün İdrîsî devletinde buküm süren 'Alî'ye geçti. III. ve IV. hicrî asırlarda Sebte, ismen bu devlete bağlı görünmekle beraber, kurucusu Macâkis (al-Bakrî'ye göre: Mâksen) adlı birisi olan bir berberî hânedan tarafından idâre edildi. Cumâra aşiretinden olan bu şahıs, müslümanlığı kabul edip, Sebte şehrine yerleşerek, Fas sultanı tarafından bu şehrin idâresini kendine verdirtili ve bundan sonra şehre bir müddet Macâkisa ismi verildi. Bir asır boyunca burası onun balesleri 'İlâm, nihâyet Rîzâ b. Muebir tarafından idâre edildi. Bu sırada Xeres civârından gelen ispanyol göçmenlerinin yerleştirilmesi yüzünden, şehrin nüfusu arttı; fakat Kurtuba halîfesi 'Abd al-Rahmân al-Nâsir Sebte'yi e'le geçirdiğinden (319=931), al-Rîzâ mevkîini terketmek zorunda kaldı.

Bu devirden itibaren Sebte Magrib sultanları ile İspanya hükümdarları arasında çekişme konusu oldu. Kendilerine Afrika yolunu açan bu mevki ele geçiren Kurtuba Emevîleri burayı ellerinden çıkarmamak için büyük gayret aarfettiler. 'Abd al-Rahmân al-Nâsir, şehri çok sağlam bir taş aûr ile kuşattı; bir başka hükümdar al-Mîna yaylası üzerinde istikbâmlar yaptırdı ve şehrin nüfusunu buraya nakletmek için boşuna emek barcadı. Kalelere çok sayıda muhafız konuldu. Bu tedbir boşuna olmadı: 371 (979)'de Bulukkîn b. Zîrî Sebte üzerine yürüdüysen de, Emevîlerin buraya yaptıkları büyük bazırılıkları görerek, şehri kuşatmaktan vazgeçti. Hammâdilerden olup, kardeşi Yahyâ adına Tanca şehrinde vâli bulunan İdrîs, daha talihli çıktı ve kaleyi zaptetti. Emevîler tarafından geri alınan Sebte, nibâyet Murâbitlar tarafından kat'i olarak ele geçirildi. Yūsuf b. Tāşfîn'in oğlu al-Mu'izz tarafından kuşatılan Sebte, şiddetli bir mukavemetten

sonra teslim oldu ve kale kumandanı Zîyâ al-Dayla idâm edildi (476=1083/1084).

Muvahhidler çok geçmeden Murâbitların yerini aldılar. Daba 1140'ta, 'Abd al-Mu'min burayı ele geçirmek istemiş, fakat Kâzî 'İyâz tarafından geri çekilmek zorunda bırakılmış idi. 1146'da şehir halkı kendiliklerinden itâat ettiklerinden buraya muvahhidî bir vâli gönderildi. Fakat 1147'de yeni bâkimlerine karşı taş ka'dırarak, vâliyi öldürdüler ve kendilerine Murâbit hânedanından Yahyâ b. Gâniyâ'yi başbuğ seçtiler. Bu isyân çabuk bastırıldı. 'Abd al-Mu'min Sebte'yi geri alarak, buranın idâresi başına en aekîn kumandanlarından Sîd 'Abū Sa'id'i geçirdi. Daha sonra balife Abū Ya'kûb bu ehemmiyetli mevki kendi kardeşi Abū 'Alî al-Hasan'ı getirdi. Sebte halkının akerşilikleri, Muvahhidlere karşı bir kaç isyân hareketi ile devam etti. al-Maşûr devrinde, kardeşi Abū Mîsâ Sebte'de kendini al-Mu'ayyad unvanı ile hâfî ilân ettirdi ve daha sonra Murcia emîri İbn al-Hüd ile ittifak etti ve bu sonuncunun müdahalesi üzerine meşrû halife, Sebte muhâşarasına son vermek zorunda kaldı (1234). Halife al-Raşîd, âsîlerin hakkından gelmek için, birstiyanlar ile ittifak etti. 70 gemiden mürekkep bir Ceneviz filosu Sebte'yi kuşattı ise de, ele geçiremedi. Sebte'nin tekrar Muvahhidlerin eline geçmesi, halkının vefâsızlığı yüzünden oldu; bunlar İbn al-Hüd'a karşı ayaklanarak, mümessilini şehirlerinden koğdular ve şehrin kapılarını eski sâhibine açtılar.

Bütün bu hâdiselere rağmen, Sebte'nin XI. ve XII. (m. s.) asırlar boyunca mâmur bir şehir olduğu tahmin ediliyor. Asıl şehir yarım-adanın ancak bir kısmını ıssal ediyor, geri kalan sâha bahçeler, bağlar ve şeker kamışı tarlaları ile kaplanmış bulunuyordu (al-İdrîsî, *göst. yer.*). Sûrlar içinde, al-Bakrî'ye göre, antik yapıların izlerini, bu arada kilise ve hamamların bânâlerini seçmek hâlâ mümkün idi. Şehir halkı Syâd aşiretine mensûp araplardan Basra'ya Azîlâ nâbiyelerinden gelme Berberîlerden mürekkep bulunuyordu. Bunlar meyva ticâretinden ve balıkçılıktan çok kazanıyorlardı. al-Bakrî: „Gerçekten hiç bir kıyı bu derece zengin değildir, aş-yk, yüz kadar balık cinsi sayılır... Bu arada orkinos balığı da avlanır“ demektedir. Aynı coğrafyacıya göre, bu kıyıda mercan da çok bulunur ve Sebte şehri çarşılarında işlenerek, Gâna'ya ve başka Sûdan şehirlerine kadar ibrâç edilirdi. Bu ticâri menfaatler balığın ilim tahsil etme hevesini kesmiyordu. Yine al-Bakrî'ye göre, „Sebte her zaman ilim merkezlerinden biri“ idi.

Muvahhidî devletin parçalanması, Sebte için yeniden karışıklıklar devrini açtı. Şehir

balık bir müddet Hafsilere tâbî kaldıktan sonra Merînilere itâat etti; fakat bu itâatleri de pek kararsız oldu. Çünkü vakit-vakit Fas hükümdarlarının hâkimiyetlerinden sıyrılıp çıkıyorlardı. Msl. Merîni Abū Yūsuf zamanında kendilerine al-'Azefî'yi reis seçtiler. al-'Azefî Sultana vergi vermek şartı ile burayı elinde tutabildi (1273) ise de, çok geçmeden Gîrnata hükümdarı İbn al-Ahmar tarafından mağlûp edildi. Kaleye sâhip olan bu ispanyalı hükümdarın desteklediği Merîni bir saltanat dâvacısı olan Oğmân Abū 'l-'Alâ sultan Abū Şâbit'e karşı harekete geçti ise de, bozguna uğrayıp, Sebte'ye sığındı (1308). Bunun üzerine Abū Şâbit şehri kuşatmaya teşebbüs ettiyse de, muhâsara sırasında öldü ve Sebte onun balefi Abū Rabî' tarafından zapt edildi. Bu hükümdar Don Jayme von Aragon'un gönderdiği 50 gemi ve 1.000 süvariden yardım görmüş idi. 1316'da sebteliler iktidarı 'Azefilere vermek üzere tekrar ayaklandılar ise de bu teşebbüs sultan Abū Sa'id tarafından şiddetle bastırıldı ve bu hükümdar, halkı inzibat altında tutmak için yarım-adanın en yüksek yerinde 'Afrag' adı verilen bir kale yaptırdı. Bununla beraber Abū 'İnân'ın Mûsâ adlı bir oğlu Sebte'de karaya çıkarak buradan Fas üzerine yürüdü ve orada hükümdarlığını ilân etti. Bu saltanat dâvacısını desteklemiş olan Gîrnata hükümdarı, durumdan faydalanarak, Sebte kalesine muhafızlar yerleştirdi. Merînilerin bir ordusu şehri kuşattı ise de, Abū 'l-'Abbâs adlı başka bir saltanat dâvacısı tarafından dağıtıldı. Bu sonuncusu nihâyet gâlip gelerek, Fas'a hâkim olunca, Sebte'yi Gîrnata hükümdarına geri vermedi (1387).

Merînîler İspanya müslümanlarından geri aldıkları Sebte'yi uzun zaman ellerinde tutamadılar: çok geçmeden onların yerine hristiyanlar geçti. 1415'te Portekiz kralı João I. Sebte'ye karşı bir sefer açtı. Önce fırtına yüzünden dağılan hristiyan donanması limanın ağzını 14 ağustosta zorlamayı başardı. Portekizliler, Kâ'id Şalâh'ın şiddetli mukavemetine rağmen şehri ele geçirecek, buraya don Pedro de Meneses kumandasında muhafız kuvveti yerleştirdiler. 1431'de burada bir piskoposluk kurdular. Bununla beraber Tanca önündeki başarısızlıkları (1437) üzerine, Sebte'nin müslümanlara geri verilmesini kabul eden bir muâhede imzaladılar. Bu anlaşma Cortes'ler tarafından tasdik edilmediği için gerçekte, rehin olarak müslümanlar nezdinde bırakılan ve eşârette ölen don Ferdinand'ın hürriyeti karşılığı olarak portekizlilerin elinde kaldı.

Portekiz'in Philipp II. tarafından ilhâkı (1580) üzerine Sebte İspanya bâkimiyetine geçti ve Portekiz'in tekrar istiklâlini kazanmasından

sonra da ispanyolların elinde kaldı ve bu durum Lizbon muâhede ile kabul edildi (1668). Bununla beraber ispanyollar burada pek büyük güçlükler bahasına tutunabildiler. Hristiyanları Fas kıyılarında işgal ettikleri bütün noktalardan koğmağa niyet etmiş olan Mülây İsmâ'il'in hücumlarına karşı korunmak zorunda kaldılar. Vâli don Francisco Varino'ya Sebte'yi geri almak kararını bildirdikten sonra, şerif 30.000 kişilik bir ordu ile şehri kuşattı. Müstahkem bir karargâh inşa ederek kaleyi yakından abluka etti. Kale 600 piyâde, 80 süvârî, 60 topçu ve 120 din adamı tarafından müdâfaa ediliyordu. Muhâsara 27 sene (1693—1721) sürdü. İspanya verâset muhârebeleri ile uğraşan ispanyollar Afrika hâdiselerinden alâkalarını kestiler ve kuşatılanlara biç bir yardımda bulunmadılar. Bu arada, Cebel-i Târik'a 1705'ten beri hâkim olmuş bulunan ingilizler, başarı elde edememekle beraber, Sebte'ye yerleşmek istemişlerdi: böylelikle, boğazın çifte anahtarını ellerinde bulundurmaya düşünüyordular. Nihâyet 1721'de yardım kuvvetleri ile Afrika'ya gönderilen Lèves markisi fashıları siperlerinden çıkararak, onları Sierra Bullonea'e kadar tâkip etti. Bir kaç sene sonra Şarîf Mülây 'Abd Allâh, Mülây İsmâ'il'in teşebbüsünü tekrarlardı. Dönme Ripperda'nın tavsiyesi üzerine gönderildiği rivâyet edilen ordu bozguna uğradı.

İspanyollar böylelikle kaleyi muâfaza edebildiler ise de, bütün XVIII. asır boyunca komşu aşiretlerin tecâvüzlerine hedef olmakta devam ettiler. Bu duruma bir son vermek üzere 1782 ve 1799'da İspanya ile Fas arasında varılan anlaşmalar ile ispanyollara şehir etrafında bir arâzi şeridi verilmesi kabul ediliyordu. Bununla beraber bu tedbir kabîlelerin tecâvüzünü önlemiyor ve esasen bu hareketler Fas bukûmeti tarafından durdurulmuyor veya durdurulmıyordu. Napoleon Bonaparte'ın İspanya'yı iatılâa, az kalsın Sebte'nin İspanya elinden çıkmasına sebep olacak idi. İngilizler Fas hükûdarının, durumdan faydalanarak, Sebte'yi ele geçirmek istemesinden endişe duyarak ve bu şehrin olduğu gibi kalması gerektiği neticeine vararak, burayı 1810—1814 arasında işgal ettiler ve burayı pek isteksiz şekilde geri verdiler. Sebte'ye yeniden sâhip olan ispanyollar, aşiretlerin ve bilhassa Anceraların tecâvüzünden kurtulamıyorlardı. Larache muâhede (1845) bu durumu düzeltmiş olmadı. Çarpışmalar devam etti ve Anceraların şehir civârında ispanyollar tarafından yaptırılan tahkimâtı tahrip etmeleri 1859—1869 Fas-İspanya harbine yol açtı. İspanya ordusu Sebte'de toplanarak buradan Tetuân üzerine yürüdü ve

ilk çarpışmalar Sebte etrafında Serallo yaylası üzerinde vukua geldi (ağustos—teşrin II. 1859). Vâd Râs ve Tetuân muâbedeleri ile Sebte arâzisi deniz kıyısı ile Sierra Bullones'te Ancera vâdisi arasında uzanmak üzere 10 km. kadar genişletildi. [İspanyollar 1904 anlaşması ile kendisine bu nüfûz muntakasını te'min etmişlerdi. Buna dayanarak 1908—1909 senelerinde ve daha sonra 1911'de işgal sâhalarını genişlettiler (bk. mad. FAS) ise de, bu sâha 1921—1924 yılları arasında Rif mücâhidi Muhammed b. 'Abd al-Karîm'in taarruzuna uğradı ve nihâyet ikinci cihan harbinden sonra 1956'da Fas'ın istiklâlî tahakkuk etti 1956 senesi nisanında şimâlî Fas'taki ispanyol himâye bölgesi Fas sultanlığına iade edildi. İspanya şimâlî Fas sâhillerinde şimdi yalnız Ceuta (Sebte), Melilla şehirleri ile diğer 3 küçük mevki muâfaza etmektedir.]

Bibliyografya: Eannes de Azurara, *Chronica d' El Rei D. Joao* (Lizbon, 1644), I, kısım 3; Matthaeus de Pisano, *De Bello Septensi (Ineditos de Historia portuguesa)* (Lizbon, 1790), I, 7—57; Elie de la Primandale, *Villes maritimes du Maroc* (*Revue Africaine*, 1872); Yriarte, *Sous la tente* (Paris, 1853), s. 5—24; Budgett Meakin, *The Lond of the Moors*, a. 357 v. dd.; Moulieras, *Le Maroc inconnu* (Paris, 1899), II, 701—733. ayrıca bk. mad. FAS.

(G. YVER.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

SEBTİ. AL-SABTİ, AHMED B. CA'FAR AL-HAZRACİ, ABU'L-'ABBÂS AL-SABTİ, fazilet ve kerâmetleri ile tanınmış bir velî olup, 540 (1145/1146)'da Sebte'de doğmuş ve 6 cemâziyelâhîr 601 (31 kânûn II. 1205)'de Merâkeş'te ölmüş ve Tâzrût kapısı civârına defnedilmiştir. Tahsilini sebteli meşhûr kadı 'Iyâz'ın talebesi olan Abû 'Abd Allâh al-Fahhâr'ın yanında yaptı. Dinleyicilerini kolayca iknâ eden bir hatîp, *Kur'on*'ı gece-gündüz okuyan çok dindar bir kişi idi; sadaka vermesi tavsiye ediyordu. Bizzat kendisi, kendisine gelen sayısız hediyelerden ancak bir gün için kendisinin ve âilesinin muhtac olduğu kadarını alırdı. Kötülüğe karşı iyilik eder, yetim ve dullara karşı şefkat ve merhamet gösterirdi. Meslek hayatının ilk çağında bir funduk („ban“) 'ta oturuyor, orada ders veriyor ve ücretinden muhtaç yabancılara talebenin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehrin sokaklarında dolaşır, balka tocalık eder ve şalât'ı edâ etmeyenleri bizzat döverdi.

Bu velînin hâtırası, bir çok menkıbeler bâlinde, halkın hâfızasında çok canlı olarak yaşamıştır. Onun, hakkındaki kötü muâmelelerinden

dolayı vatandaşlarını cezalandırmak için, hiriatiyanlar tarafından Sebte'nin zaptedileceğini önceden haber verdiği rivâyet olunur. Menkıbeye göre, bu şehirden hareketinden sonra, Merâkeş velîleri tarafından çok kötü bir şekilde karşılandı; bu velîler, bir gün ona gösterilen saygının kendilerine gösterilen saygıyı gölgede bırakacağından endişe ediyorlardı. Nitekim hakikaten Sabtî şehrin başlıca hâmisî oldu. Fakat kudreti uzaklara da yayıldı. Fas halkı inancı onun rüzgârlara da hukm eden bir kimse olarak görüyor ve deniz üzerinde fırtınayı hafifletmek harman savurma zamanında lüzumlu rüzgârı estirmek için kendisine başvuruluyordu. Fas'ta olduğu gibi, Cezâyir'in bir çok yerlerinde de, yeni buğday mahsûlünün ilk ölçeği, onun burmetine, fakirlere verilirdi.

Bibliyografya: Ahmed Bâbâ, *Nayl ol-ibithâc* (Fas, 1317), s. 31; al-Makkarî, *Noḥḥ al-tib* (Leiden, 1858—1861), II, 68, (Kahire, 1302), IV, 355—361; al-Zohîrat al-sonyô (Cezâyir, 1921), s. 42; Ahmed b. Hâlid al-Nâsirî al-Salâvî, *ol-İstikṣâ*, Kahire, 1312), I, 209; İbn al-Muvakkîṭ al-Misfivî, *To'fir al-anfâs fi'l-to'rif bi-sayḥ Abi'l-'Abbâs* (Fas, 1336); ayn. mll., *ol-So'âdat al-abodîya fi'l-to'rif bi-maṣāḥîr al-hazret al-Morrokūşîyo* (Kahire, 1341), s. 115.

(MOH. BEN CHENEB.)

SEBÜ. AL-SABÜ, (A), kelime olarak yirtıcı hayvan ve arslan demek olup, *Şûrat ol-sobü*, kurt burcu ve *Şûrat Kıṭus sabu' ol-bohr*, kitus burcu, Kṭos (krş. al-Birünî, *al-Kānūn ol-Maṣ'ûdî*, Berl. yazm., Or. 8°, 275, 207b ve 220a—b). *Şûrat ol-sobü*, tıpkı Batlamyus'ta olduğu gibi, araplarda da 19 münferit yıldızdan teşekkül etmektedir; bu 19 yıldızın hiç biri, cesâmet itibâriyle, üçüncü büyüklük derecesini geçmez (yeni yıldızlar kataloğuna göre, en parlakları, büyüklük itibâriyle 2.8 ve 2.9 dur). Yunanlılar bu burca (gayri muayyen şekilde) *τὸ Ὠρόον* (=hayvan) adını verirdiler; fakat daha önce, eski Bâbîlîler de gâlibâ yirtıcı hayvan fikri, müphem olarak, mevcûd idi. Bâbîl dilinde ismi (mul)UR.BE (=mul)Ur-idim'dir, fakat sümercece (kakkeḥ) kalbu şegü olup, *ozgün köpek* (şüphesiz kurt=lupus+şimâl-i şarkî centaurus'u), krş. F.X. Kugler, *Sternkunde und Sternendienst in Babel*, ek (Münster, 1913/1914, s. 28, 32, 223); Arslan burcunu ifâde için de kullanılmış olan *al-sabu'*, hiç şüphesiz, arapçaya doğrudan doğruya yunanca *τὸ Ὠρόον*'dan alınmıştır. Hakikaten J. J. Scaliger kendisine âit bir türk müşattah küresi üzerinde *al-Asada* („dişi arslan“) kaydını bulmuş olmalıdır.

Bu hayvan eskiden Centaurus ile sıkı bir birlik hâlinde tasavvur edilirdi. Centaurus hayvanı

bir ön ayağından tutuyordu. Araplar her iki burcun yıldızlarına, birbirleri ile girift olmaları sebebi ile, *ol-samâriḥ* („salkımı ile burma dalı, üzüm salkımı“) adını vermişlerdir.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 278—280; Fr. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 138 (bu eserden ibtiyatla faydalanmak lâzımdır). (C. SCHÖY.)

SEBZVAR. SEBZEVÂR, Herat yakınında Sicistân'a bağlı Asfizâr veya Asfuzâr (Ahmed Râzî, *Hoft iklim*, Sebzâr)'ın bugünkü adı. Herat'ın cenûbunda kâin olup, Farâ'nın şimalinde 3 günlük mesâfededir. Rehberlerde Hâstan veya Câşân denmektedir. IV. (X.) asırda bu bölgede, merkez olan Asfizâr'dan başka dört mühim şehir vardı. Sebzevâr orata büyüklükte, meyve bahçeleri ve üzüm bağları ile çevrili bir şehir olup, halkı sünnidir, mezhep bakımından ise, İmam Şâfiî [b. bk.]'ye menâüptur. Vaktiyle, civârında bir dağın tepesinde taştan Muzaḥḥâr küh denilen bir kale bulunuyordu. Bu mevkîde ve civârında toprak o kadar yumuşaktır ki, su elde etmek için yeri bir kaç kadem kazmak kâfi gelir. İştâhri (BGA, I, 264)'ye göre, Sebzevâr şehrin değil, nâhiyesinin adıdır.

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 248=Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 35; BGA, I, 249, 264, 267; II, 305, 318 v.d.; III, 298, 308; Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhot al-kulûb* (nşr. Le Strange) *Gibb. Mem. Ser.*, metin, s. 152, 178; tre. s. 151, 171; G. le Strange, *The Lands of the Eastern coliphote* (Cambridge, 1905), s. 340, 351, 412, 431. (CL. HUART.)

SEBZVAR. SEBZEVÂR, Horasan'da bir şehir olup, Nişâpûr'un garbında 103 km. mesâfede bulunmaktadır; bunu garbi Efganistan'da Herat'ın cenubündaki aynı adı taşıyan şehir [b. bk.] ile karıştırmamalıdır. İran'ın kahramanlık çağının bir çok efsâneleri Sebzevâr'da toplanır ve şehrin merkezinde bulunan meydan uzun zaman Rustam ile Suhrâb'ın savaşı sahne olarak vasıflandırılmış ve *Moydôn-i div-i sofîd* („Beyaz dev meydanı“) diye adlanmıştır. Sebzevâr, Bayhaḥ [b. bk.] idârî bölgesinin oldukça ehemmiyetli bir şehri idi ve sonraları Bayhaḥ'ın yerine bölge merkezi oldu. Sultan Şâh ağabeyi Tekiş tarafından Hvârizm'den sürülünce, babasının hüküm sürdüğü arâziden hisse olarak Horasan'ı aldı ve 1186'da Sebzevâr'ı muhâsara ve zaptetti. Şehirlerinin zaptından dolayı kendisinin ağır hakaret etmek sûretiyle meydan okuması

olan Sebzevâr balkını onun katl etmesine mâni olmak güç olmuştur. Sebzevâr, moğul taarruzunda tahrip edildi ise de, yeniden refâba kavuştu. Baştın köyünde doğup, orada İranlı İlhan Abû Sa'îd (1316 — 1335) 'in hizmetinde bulunmuş olan 'Abd al-Razzâk 1337 'de mahallî vâlinin zulmüne karşı bir isyân hareketine girişti ve Sebzevâr ile mülhakatını ele geçirdi ve Serbedârlar bânedânını kurup, Timur tarafından 1381 'de devrilinece kadar, bemen hemen yarım asır buküm sürdü. Bu bânedânın erkek vârisi Mahmûd, Timur 'un torunu Bay-sungur 'un bîmâyesi ile, cedlerinin mirâsının bir kısmını elde edebildi. Harâbe hâline gelmiş olan şehir ilk Safevî bukûmdarları tarafından imâr edildi ve 40 şehre şâmil bir idârî bölgenin merkezi oldu ve o tarihten beri Horasan 'ın ehemmiyetli bir şebri olarak kaldı. Halkı asırlardan beri şî'liğe bağlılığı ile tanınmıştır ve *Anvâr-i Suhaylî* müellifi olup, bu mezhebe bağlılığından şüphe edilen Husayn Vâ'iz kendisini öldürmek isteyen şehrin müteassiplarının elinden canını zor kurtarmış idi.

Bibliyografya: C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse* (Paris, 1861); al-Cu-vaynî, *Târîh-i cihân guşây* (nşr. Mîrzâ Muhammed), *Gibb Mem. Ser.*, XVI, 1912; Stanley Lane-Poole, *The Mohammudun Dynasties* (Westminster, 1894). (T. W. HAIG.)

SECÂH. SACÂH BINT AL-HÂRİŞ B. SU-VAYD B. 'UKFÂN AL-TAMİMÎYA veya **UMM ŞÂDIR SACÂH BINT AVS B. HİKŞ B. USÂMA**, Arabistan'da Ridda (=Peygamber 'in ölümünden sonra islâmiyetten dönüş) hareketleri sırasında ortaya çıkan, bâzı kabîlelerin başına geçen ve peygamberlik taslayan kimselerden biri olarak tanınır. Baba tarafından Banî Tamîm kabîlesine, ana tarafından ise, büyük bir kısmı hristiyan olan Banî Taglib kabîlesine mensûp olup, kendisi ya hristiyan idi veya ebeveyninden hristiyanlığa dâir çok şey öğrenmiş idi.

Sacâh Peygamber 'in ölümünden hemen sonra, 11. hicret yılında peygamberlik iddiası ile ortaya atılmıştır. Arabistan ve civâr bölgelerdeki Sebâ melikesi Belkis, Palmir melikesi Zaynab, nabatilerin kadın hükümdarları ve Sa'd ve Huzaym kâhinesi gibi misâller dolayısı ile kadın kâhin veya rehber ananesi araplar arasında eskiden beri mevcûd olduğundan, Sacâh da evvelâ kâhine, daha sonra dinî rehber sıfatı ile taraftarlar bulmakta güçlük çekmemiş, mensûp bulunduğu Tamîm kabîlesinin büyük ve bir çok kollara ayrılmış olması bu hususta onun işini kolaylaştırmıştır.

Banî Tamîm kabîleleri bu sırada Elcezîre ile Yamâma arasındaki bölgelerde yayılmış bulun-

makta idi. Hattâ 9. hicret yılında Tamîmlerin küçük bir kolu bayvanlarını otlata-otlata cenûba inerek, Peygamber 'e tâbi havâliye kadar gelmişler, müslümanlar ile aralarında çıkan bir mücâdelede bunlardan bir kaç kişi esir edildiğinden bir Tamîmli sefâret hey'eti Peygambere gelmiş idi. Medine ile bu sûretle başlayan temâs islâmiyetin bunlar arasında yayılmasına vesile olmuş ve Peygamber bunlara kendi kabîle reisleri arasından zekât tahsildarları bile tâyin etmiş idi.

Aralarında islâm din'in bir hayli yayıldığı Tamîmliler Peygamber 'in ölümünde: 1. islâmiyete sâdık kalanlar, 2. mütereddît olanlar ve zekât vermemekte direnenler, 3. açıktan açığa Medine ile alâkasını kesenler olmak üzere, üç fırkaya ayrıldı. İşte Sacâh, Tamîmlerin, ittihat-tan mahrum bir durumda bulundukları bu anda, Taglib, Rahî'a, Huzayl, Namr, İyâd, Şaybân kabîlelerine mensûp bir taraftarlar zümresinin başında Elcezîre 'den cenûba doğru hareket etti. Arabistana 'a girerek Hazn 'a kadar geldi. Yarbû'ların reisi Mâlik b. Nuwayra 'yı, kendisinin Yarbû'lar ile akrabalığını hatırlatarak, birleşmeğe dâvet eden ve Medine 'ye, halife Abû Bakr üzerine birlikte yürümeği teklif eden bir mektup yazdı. Mâlik birleşmeği derbâl kabûl etti ise de, Medine 'ye hücumdan önce Sacâh 'ın Tamîmleri itâat altına almak lüzûmunda isrâr etti; çünkü bu yol ile kendi kabîlesi Yarbû'ların Tamîmler üzerinde hâkimiyet kurabileceğini umuyordu.

Sacâh, Mâlik 'in bu teklifini kabûl etti ve diğer akrabâ bir kol olan ve Vakî' b. Mâlik 'in riyâseti altında toplanmış bulunan Banî Mâlik 'in de kendisine katılmasını te'min etti. Böylece Hanzalaların iki kolu yâni Banî Mâlik ile Yarbû'lar Sacâh 'ın kuvvetleri ile birleşmiş oldu. Sacâh, vahyler'inden birine dayanarak, yeni müttetikleri ile birlikte diğer Banî Tamîm kollarına saldırmağa karar verdi. Bu planını tatbik için ilk hedef olarak islâm dinine sâdık kalmış olan Banî Ribâb 'ı seçti. Vaziyeti öğrenen Ribâb-lar kuvvetlerini bir araya toplayıp, Sacâh 'ı ağır bir mağlûbiyete uğrattılar ve bir çok esir aldılar ki, Banî Mâlik 'in reisi Vakî' de bunlar arasında idi. Sacâh gâlipler ile yaptığı muâbede ile esirleri kurtardı ve Basra 'dan 10 merhale mesâfede bulunan, Yamâma 'daki Nibâc 'a çekildi. Orada Avs b. Hâzîma kumandasındaki, Tamîmlerin Banî 'Amr kolu ile harbe tutuştu. Bu defa da ağır mağlûbiyete uğradı ve Tamîmlerin memleketini tamâmen terketmek üzere onlar ile anlaşmağa mecbûr oldu. Bunun üzerine Mâlik b. Nuwayra ve Vakî' b. Mâlik kendisinden ayrıldılar. Böylece bâzı müttetiklerinden mahrum kalan Sacâh, yanındakiler ile bir-

likte dâvâsını, o sırada büyük bir kuvvet kazanmakta olan diğer sabte peygamber Musaylima 'nın dâvâsı ile birleştirmek ümidi ile Yamâma 'ye hareket etti.

O Yamâma 'daki Banî Hanîfa 'nın reisi Musaylima üzerine yürürken, bir vaby uydurdu; bu vabyde taraftarlarına:—, Yamâma ahâlisi çok kuvvetli ve şevketlidir, Musaylima kuvvetlenmiştir... siz Yamâma üzerine yürüyünüz. Güvercin yürüyüşü gibi yavaş-yavaş ilerleyiniz. Bu kat'î bir savaştır, bundan sonra azar işitemeyeceksiniz— diyordu. Sacâh, Banî Hanîfa ile savaşmak üzere harekete geçti. İki ordu Hacer veya al-Amvâh adlı yerde karşı-karşıya geldi.

Bir yandan islâm orduları tarafından tehdit edilen, öte yandan komşu kabîle tarafından hâkimiyeti sarsılmağa başlayan Musaylima mağlûp, ümitleri kırılmış, fakat şöhret peşinde koşan bir meslekdaşının böyle bir anda silâhlı olarak birbiri'nin peygamberliklerinde karşısına çıkmasından son derece korktu; hemen hediyeeler göndererek, kendisi ile buluşma ve anlaşma teşebbüsleri'ne girişti. Sacâh buluşmağı kabûl etti.

Onların bu buluşmalarına dâir itimat edilebilecek hiç bir bilgi yoktur. Rivâyetler birbirinden çok farklıdır. Bunlardan biri onların anlaşmalarını nakl eder; buna göre, karşılıklı olarak birbirin'in peygamberliklerini tasdik ederler, dinî ve dünyevî men'aatlerini birleştirmeye karar verirler; evlenmeler ve sabte kadın peygamber, Musaylima 'nın fecî şekilde ölümüne kadar, onunla berâber bulunur. al-Tabarî hadîzâtında birbirinden ayrı olarak gâyelerinin tahakkukuna çalışmış, sonunda hâdiselerin sevkî ve zorlu ile siyâsî bir ittifak yapmış olan bu iki şahsın birleşmeleri hakkında, şüphesiz çoğu sonradan uydurulmuş, şehvet ve zevk-safa tasvirlerini ihtivâ eden edebe mugâyir açık saçık ifâdelerden mürekkep tafsilât vermektedir. Diğer bir rivâyete göre Musaylima Sacâh 'ı, evlenmelerinden bir müddet sonra, terketmiş ve o kendi kabîlesi Tagliblere, kardeşlerinin yanına dönmüştür. Bir üçüncü rivâyette ise, evlenmeden bahsedilmez; buna göre, Musaylima evvelâ Sacâh 'ı müslümanlara karşı birlikte hareket etmeğe iknâa çalışmış, bunda muvaffak olamayınca, Muhammed 'in Hendağ mubârebesinde Gatafânîlar ile yapmak istediği anlaşmaya benzer bir anlaşma yaparak, Sacâh kuvvetlerinden yâni Tamîmlerden gelecek tehlikeyi uzaklaştırmıştır. Bu son rivâyette Musaylima 'nın, rakibini kandırıp, onunla ittifak akdederek, müslümanlara taarruz etmeğe çalıştığı; Sacâh 'ın bunu reddetmesi üzerine, mintikasından çekilip-gitmesi şartı ile, Yamâma 'n' yıllık mahsûlünün yarısını vermeği teklif ettiği, Sacâh 'ın, ancak gelecek yıl mahsûlünün yarısını da verir-

se, bunu kabûl edeceğini söylediği nakledilmektedir ki, neticede Musaylima gelecek yıl mahsûlünün yarısını vermeği de kabûl etmiş; Sacâh, o yıla âit hissesini alıp, gelecek yıla âit bisseyi getirmek üzere, adamlarından bir kaç kişiyi orada bırakıp, şimâle, kendi yurduna çekilmiştir. Musaylima kısa bir müddet sonra Hâlid b. Valîd kumandasındaki islâm ordusu tarafından oğlu Şurahbîl ve adamlarının çoğu ile birlikte öldürüldüğünden, ertesi yıla âit mahsûlün gönderilmesi hiç bir zaman mümkün olmamıştır.

Aslında bir kâine olan ve sonradan peygamberlik idd'â eden Sacâh vahy dediği seclî, kaifiyeli ifâdelerini bir minberin üzerinden taraftarlarına bildirmiş. Kendisinin Şabs b. Rabîi adında bir müezzini ve bir de hâcibi varmış. O dinî biç bir kaide vaz'etmemiştir. Musaylima ile olan münâsebetleri ve onun ölümünden sonra Kûfe 'de veya Basra 'da geçirdiği münzevî bayâtı hakkında hiç bir malûmâtâ sâhip değiliz. Yamâma 'den ayrılışından sonraya âit bilgilere göre o, Mu'aviya zamanında âilesi ile birlikte Tamîmlerin bir merkezi hâline gelmiş olan Basra 'ya yerleştirilmiş ve islâm dinine girerek, hayatının sonuna kadar burada yaşamış, ölümünde cenâze namazını o sırada balifenin Basra vâlisi bulunan Samra b. Cundub b. Hilâl al-Fazârî kıldırmasıdır.

Bibliyografya: Tabarî, *Târîh* (Kahire, 1939), II, 499 v.d. 504 v.d.; Balâzûrî, *Futûh* (Kahire, 1932), s. 97 v.d., 108 v.d.; Abu 'l-Farac, *Agûnî* (Kahire, 1323), XVIII, 165; Mas'ûdî, *al-Tanbih va'l-İsrâf* (Irak, 1357), s. 247; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1349), II, 239—241; İbn Hacer, *İşâbn* (Kahire, 1939), IV, 331, nr. 610; İbn Haldûn, *Kitâb al-İbnr Takmila* (Kahire, 1284), II, 72 v.d.; J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1899), IV, 115; VII, 110, 326; VIII, 328 v.d.; Caetani, *Islam tarihi* (trc. Hüseyin Câbid Yalçın), IX, 28 v.d.; X, 46.

(NEŞ'ET ÇAĞATAY.)

SECÂVENDÎ. AL-SACÂVANDÎ ABU 'L-FAZL (bâzılarına göre, ABÜ 'ABD ALLÂH veya ABÜ CA'FAR), MUHAMMED B. TAYFÜR AL-ĞAZNAVÎ, kırâat âlimi olup, takriben 560 (1164/1165) yılında ölmüştür. Aynı zamanda tefsir ve nahiv ile de meşgûl olmuş, fakat bilbassa kırâate dâir çalışmaları ile tanınmıştır. Çok geçmeden, Kur'an 'ın kırâatinde farklı vakf 'ların tesbitine başlanmış idi [ayrıca bk. mad. KIRÂAT]. al-Sacâvendî *Kitâb al-izâh fi'l-vakf va'l-ibtidâ* adlı eserinde bu mes'uleyi ele alarak, onun usûlünü tevsiyan te'sis etti. Kabûlü mümkün olan vakıfları 5 kısma ayırdı ve bunları birer kısaltma ile göstermek için de her birine bir harf tâyin etti: 1. *vakf lâzim* (m), 2.

vâkf muṭlaq (t), 3. *vâkf cā'iz* (c) 4. *vâkf mucavvaz livachin* (z), 5. *vâkf muraḥḥaş za-rûrat* (ş veya z). Onun usûlü, bir az geliştirilmiş olarak, çok sürmeden, umum tarafından kabul edildi, *Kur'an*'ın al-Sacāvandî'den sonraki şark nüshalarında (Magrib nüsbaları hâric), onun usûlüne uyan veya biç değilse, ona bağlı olan işâretler kullanılmaktadır.

[Yeni türk edebiyatında, garp te'siri ile, im-lâya noktalama işâretlerinin kabûlü istenildiği zaman, bunun lüzûmünü izâh edenler *secâvend* denilen kırâat işâretlerinin ehemmiyetini münâkaşalarında bir delil olarak kullanmışlardır (bk. Muallim Nâci, *İstilahât-ı edebîye*, İstanbul, 1307, s. 272)].

Bibliyografya: Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 326, IV, 284, V, 170, VII, 858; Camâl al-Dîn 'Ali b. Yûsuf al-Kiftî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1369, 1374, III, 153 ve nâşirin gösterdiği yerler; al-Suyûtî, *Ṭabaḳât al-mufasssîrîn* (nşr. A. Meursinge), Leiden, 1839, nr. 98; ayn. mll., *al-İtkân fi 'ulûm al-Kur'ân* (Kahire, 1287), I, 105 v.d.; S. de Sacy, *Notice d'un traité des pauses dans la lecture de l'Alcoran* (N.E., IX, 111—116); Hayr al-Dîn al-Zarkalî, *al-A'lâm* (Kabire, 1375), VII, 48; Th. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*; Brockelmann, *GAL*, I, 408; *Suppl.*, I, 724.

(R. PARET.)

SECÂVENDÎ. AL-SACÂVANDÎ, SIRÂC AL-DİN ABŪ ṬÂHIR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAŞİD, hanefî mezhebî fakîble-rinden olup, aş.-yk. 1200 (m.) yılına doğru hayatta idi. *al-Farâ'iz al-sirâciya* veya kısa olarak, *al-Sirâciya* adı ile tanınan ve verâset mevzûunu işleyen *Kitâb al-farâ'iz*'i meşhûrdur. *al-Sirâciya* çok yayılmış ve bu mevzûda en belli-başlı eser kabûl edilmiştir. Müellifi tarafından da bir şerhi yapılmış olan *al-Sirâciya* son zamanlara kadar bir çok büyük âlim tarafından ele alınmış ve şerhedilmiştir ki, bun-ların bir kısmı da türkçe ve farscadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), I, 248, II, 207 v.d., 562, III, 325, 376, 384, 482, IV, 309—406; G. Flügel, *İbn Kuṭlûbugâ's ṭabaḳât der Hanefiten* (Abhandlungen der D M G, II, nr. 3), nr. 166; R. Basset, *Les manuscrits arabes de la Zaouyah d'El Hamel*, nr. 31 (Giornale della Società Asiatica Italiana, X, 58—64); G. Flügel, *Die Classen der hanefitischen Rechtsgelehrten* (Abhandlungen der phil.-hist. Classe der kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. 1887), III, 318; Brockelmann, *GAL*, I, 378.

(R. PARET.)

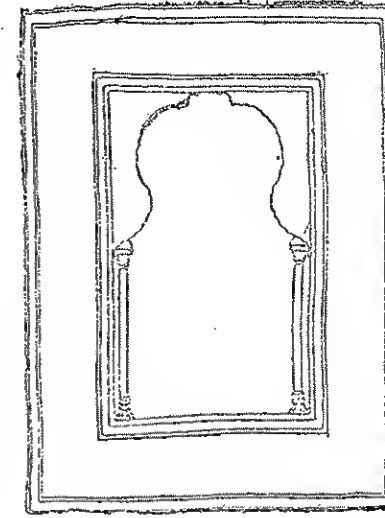
SECCÂDE. SACCÂDA (A., cem. *sacâcid*, *sacâcid* ve *savâcid*), üzerinde namaz kılınan küçük hâli. *Kur'an*'da ve *al-Kutub al-sitta* denilen badîs dergilerinde bu kelimeye tesâdüf edilmez. Buna karşılık, seccâde aşağıda zikredilecek olan bir takım hadislerden anlaşılacağı gibi, daba çok erken zamanlarda tanınmış olmalıdır. Hadislerde çok defa Peygamberin sahâbelerinin şiddetli sağnaklardan sonra Medine câmiinde toprak üzerinde namaz kıldıkları, burun ve başlarının çamura dokunduğu anlatılır (bk. msl. al-Buḥârî, *Azân*, bâb 135, 151; Muslim, *Şiyâm*, hadis 214 v.d., v.b.). Bundan anlaşıldığına göre, seccâdenin kullanılması, Peygamber zamanına kadar eski değildir. Peygamberden rivâyet edilen bir takım hadislerle göre, kendisi için dünyânın *mascid va tahûr* olması onun diğer peygamberlere nazaran imtiyazları arasındadır (bk. msl. al-Buḥârî, *Tayammum*, bâb 1; *Şalât*, bâb 56 v.d.). al-Tirmizî (*Şalât*, bâb 130) ayrıca bâzı fakîblerin çıplak toprak üzerinde namaz kılmağı ter-cib ettiklerini de söyler ki, bugünkü Mısır'da ve Fas'ta basit insanların seccâde kullanmaması âdeti buna uygundur.

Mevsûk sayılan hadislerin birinde aşağıdaki rivâyet vardır: Peygamber namazda, seccâde ederken, kızgın toprağa karşı, kollarını elbise kolları ile, dizlerini eteği ile, alnını 'imâma veya *kalansua* ile korurdu (al-Buḥârî, *Şalât*, bâb 22, 23; Muslim, *Masâcid*, hadis 191; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, I, 320). Muslim'de zikredilen bu husûs için al-Navavî, imâm al-Sâfi'î'ye göre, giyilen elbise üzerine seccâde etmenin yasak olduğuna işâret eder. — al-Buḥârî de (*Şalât*, bâb 22) Peygamberin yatak (*firâş*) üzerinde namaz kıldığını bildirir.

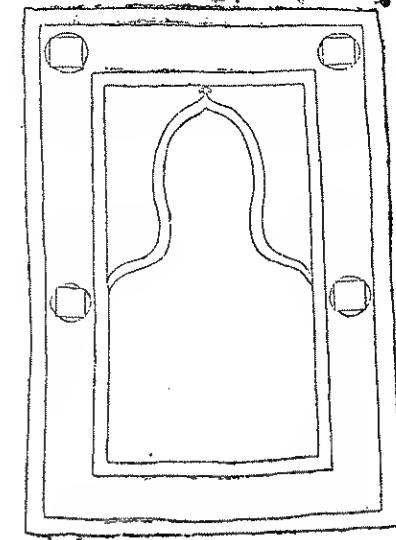
Bundan başka hadis basır üzerinde namaz kılmanın bahseder: msl. al-Tirmizî, *Şalât*, bâb 131'de bir *bisât* zikredilir; İbn Mâca, *İkâmat al-salavât*, bâb 63; Ahmed b. Hanbal, I, 232, 273; III, 160, 171, 184, 212; sonuncu yerde bu *bisât*'ın hurma yapraklarından *carîd al-naḥl* yapılmış olduğuna işâret edilir. al-Tirmizî bir çok ulemanın *tunfusa* veya *bisât* üzerinde namaz kılmağı cevâz verdiklerini ilâve eder.

Üzerinde namaz kılınan ve hurma yapraklarından yapılmış benzer diğer örtüyü *ḥaşîr* adı verilir (bk. msl. Buḥârî, *Şalât*, bâb 20; Ahmed b. Hanbal, III, 53, 59, 130 v.d., 145, 149, 164, 179, 184 v.d., 190, 226, 291). Bu badîs Muslim (*Masâcid*, hadis 226'da)'da de vardır. al-Navavî bu husûs için fakîblerin umûmiyetle topraktan biten her şey üzerinde namaz kılınması câizdir dediklerine işâret eder.

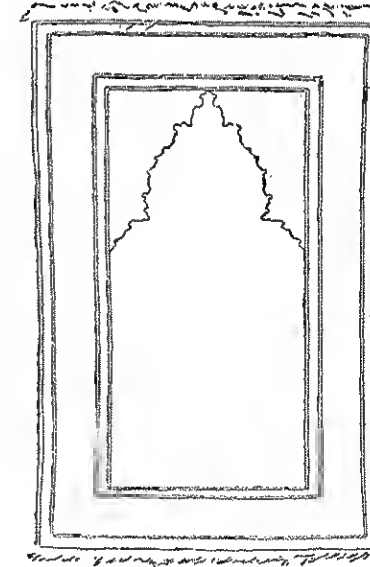
Bununla beraber Abû Dâ'ûd, *Şalât*, bâb 91'den III. (IX.) asrın sonunda boyanmış hayvan

1 Türk seccâdesi.
(eb'âdî 1,72×1,27 m., Anadolu XVI. asır)

2 İran seccâdesi.
(eb'âdî 1,58×1,10 m., İran, XVI. asır)

3. Hind seccâdesi.
(eb'âdî 1,56×1,06 m., Hindistan, XVII. asır)

(Bu şekiller seccâdelerin başlıca husûsiyetlerini göstermek üzere F. Sarre ve F. R. Martin, *Die Ausstellung von Meisterwerken Muhammedanischer Kunst in München 1910* (Münih, 1912)'dan iktibas edilmiştir).

postlarının (*farva maşbūga*) da seccâde yerine kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Bunun yanında çok defa Peygamberin bir *humra* üzerinde namaz kıldığı tekrarlanır (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 21; Muslim, *Masâcid*, hadis 270; al-Tirmizî, *Şalât*, bâb 129; Ahmed b. Hanbal, I, 269, 308 v.d., 320, 358; II, 91 v.d., 98; al-Nasâ'î, *Masâcid*, bâb 43; İbn Sa'd, I/II, 160). *humra* ile *haşîr* arasındaki fark bunların yapıldığı malzemeden değil, büyüklüklerinden ileri gelmiş gibi görünüyor. Muhammed b. Abd Allâh al-'Alavî'nin İbn Mâce, *İkâma*, bâh 63 üzerine hâşîyesine göre, *humra* ancak secde etmeğe yetecek ölçüde, buna karşılık *haşîr* bir insan boyunda olsa gerektir.

Bütün hadîs kitaplarının tamamlanmasından bir asır sonra *saccâda* kelimesi tanınmıştır. al-Cavharî, *Şahâh*, seccâdeyi *humra* ile aynı mânâda görür. Dozy *Supplement*'inde *Bir bir gece*'den ve İbn Battûta'dan parçalar nakleder. İbn Battûta (Paris tab., I, 73, krs. 72) Kahire'de bir *zâviya*'nın dervişlerinin âdetleri arasında şunu zikreder: bunlar toplu olarak, cuma namazına gittikleri zaman, câmide kayyum daha önceden ber birinin seccâdesini sermekte idi. Aynı seyyah Mâllî ile ilgili buna benzer bir haberinde, orada her kesin önceden, bir adam ile, *saccâda*'sini câmie gönderip, kendi yerine aerdirdiğini kaydeder ve bunun hurma einsinden bir ağacın yspraklarından yapılmış olduğunu ilâve eder (IV, 422).

Bugünkü Mekke'de büyük câmide her kes umûmiyetle ancak secde etmeğe (*sucûd*) yetecek kadar küçük bir halı olan seccâde üzerinde namaz kılar. Namazdan sonra seccâde katlanarak, omuza alınıp, götürülür. Halk arasında namazdan sonra seccâdenin katlanmadan serili kalmasının münâsib olmayacağı, zira bu hâlde İblîs'in, fırsattan istifâde ederek, aynı seccâde üzerinde namaz kılabilceği düşünülür. Yüksek tabaka mensuplarının çoğu seccâdelerini kayyum tarafından câmide muhafaza ettirirler. Halı yerine bir havlu da olabilir; msl. abdestten (*vazû*) sonra kurulanmada kullanılan havlu gibi. Seccâde olarak yapılan halılarda hatlar mütenazir olmayıp, kibleye [b. bk.] doğru çevrilen dar bir uç hâlinde devam eder.

Fas'ta halk seccâde kullanmaz. Orta sınıf bellemeye benzer küçük bir keçe seccâde kullanılır. Buna *labda* („keçe“) denilir. Bu ancak üstünde secde edilebilecek ölçüde olup, bilhassa fakihler tarafından kullanılır ve böylece bir dereceye kadar onların alâmeti sayılır. Fakihler bunu her zaman kollarının altında, gösterişli bir şekilde, taşır ve tercihan hristiyanları ziyâret ettikleri zaman üzerine oturlar. Hattâ ileri gelen bazı fâşî fakihlerin, Cezâyir'de seyyâhat

ederken, bundan başka bir şey üzerine oturmaktan kaçınmaları oranın halkını çok kızdırır.—Cezâyir'de tarikatların ve çeşitli Murâbitların şeyhlerinin umûmiyetle bir koyun veya ceylan postunu seccâde olarak kullanmaları istisnâ edilir ise, nâdiren seccâde kullanılır. Halk bu seccâdelere sihirli kuvvetler atfeder; bir çok efsâneler göre, Murâbitlar seccâdeleri üzerinde Mekke'ye giderler veya dalgalar üzerinde geçerler.—Bâzan hacılar Mekke'den (hiç değilse, bugün çoğu Avrupa'da yapılmış olan) seccâdeler alıp, getirmektedirler. Bununla beraber bunlara husûsî bir ehemmiyet verilmemiş anlaşıyor. Lane'e göre (XIX. asır), seccâdeler Anadolu'dan Mısır'a itbâl edilirdi ve yalnız zengin halk tarafından hem namaz kılmakta, hem de belleme olarak kullanılmakta idi. Bunlar büyük bir „hearth-rug“ („ocak önüne serilen yaygı“) kadardır. Bunlar üzerinde bir mihrap şekli işlenmiş olup, bunun uç tarafı, namaz kılar-ken, kibleye gelecek şekilde serilir. Halk tabakası, çok defa yaygısız yerde namaz kılar; sonra alın ve burundaki tozları da pek seyrek olarak yıkar (krs. *sucûd*'dan hasıl olan izler takındaki hadîs). Üzerinde bir hırkası veya buna benzer fazla bir giyimi olan bunu yere serer.

İndonezya'da âdet olan usûlü Snouek Hurgronje bize anlatmaktadır. Bir çok uzun hasır ve halılar, namazdan önce, enine câmie serilir. Namazdan sonra, bunlar tomar halinde yuvarlanarak, bir kenara konur (*De Islam in Nederlandsch-Indië*, Baarn, 1913, s. 10; *Verspreide Geschriften*, V, 366). Maamâlih burada da câmie gelirken, seccâde getirmek âdettir.

Kramers'in bana anlattığına göre, Ayasofya'da zem'ni örten halı, seccâde şeklinde bölümlere ayrılmış, idi fakat namaz kılar-ken cemâat bunlara göre sıralanmazdı.

İstanbul Topkapı sarayı Hırka-i saâdet dâiresinde halife Abû Bakr'e âit olduğu kabul edilen bir seccâde vardır. (d'Ohsson, *Tableau de l'Empire Othoman*, Paris, 1787-1820, I, 267). Barbier de Meynard, *Dict. turc-français*'de seccâdenin geçtiği bir çok ata sözleri bulunmaktadır. Dinî cemâat teşkilatlarında ve târikatlarda seccâdenin husûsî bir ehemmiyeti vardır. Târikatlarda, hiç değilse, Mısır'da, bir tarikatın başı mânâsına gelen *şayh al-saccâda* tâbirinde bu kelime tarikat ile aynı mânaya gelmiştir.

Dinî cemâat teşkilatı tâbirlerinde seccâde *bisât* (yk. bk.) ve diğer dillerden alınmış tâbirler ile değişmektedir. Dinî efsâneler göre, Cabrâ'il Âdâm'e cennet koyunu postundan bir seccâde getirmiş, *sadd* merâsiminde Âdam bunun üzerinde diz çökmüş idi. Bu *saccâdat al-hilâfa* daha sonraki nesillerin hepsinde aynı merâsimde kullanılmıştır; bu münâsebetle bilhassa Peygam-

ber, Abû Bakr, 'Omar, 'Osmân ve 'Alî zikredilir. 'Alî'den sonra, bu, günümüze kadar tarikat şeyhlerine geçmiştir. *Şedd* merâsimi esnâında da şeyh bu seccâde üzerinde yer alır ve *bisât al-farîk(a)* tâbiri seccâdeyi aynı zamanda bütün tarikatın tahtı olarak vasıflandırır. *Şedd* merâsiminin başlamasından önce, seccâde bu işle görevlendirilmiş olan *naķib* tarafından yere serilir, şeyh merâsimle üzerine oturur. Buna karşılık kendisi için merâsim yapılan namzet *bisât al-cam'* üzerinde ayakta durur.

Bir sürü sihirli mânalar *saccâda* veya *bisât*'a bağlanmaktadır. Bu eşyâya canlı bir mahlûk gibi baş ve ayaklar v.s. izâfe edilir; bu kelimenin dört barfî dört unsur ile münâsebetlidir. Bâzıları selâmet yolu seccâdesinden bahsederler; imamın seccâdesi tâbirinden *tavhîd* anlaşılmaktadır. Bir çok kimselere âit seccâdelerin hangi maddeden yapıldığı ve bunların rengi hakkında tefsirler bulunmaktadır. Krs. *Der Islam*, 1916, IV, 170.

Bibliyografya: Madde içerisinde gösterilenlerden başka bk. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, bk. fihrist; J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1868), a. 196; H. Thorning, *Beitr. zur Kenntnis des islam. Vereinswesens* (Türk. Bibl., Berlin, 1913, XVI), Reg.; P. Kahle, *Zur Organisation der Derwischorden in Egypten* (*Der Islam*, 1916, VI, 149 v.dd.); F. Taeschner, *Aufnahme in eine Zunft* (ayn. esr., a. 169). (A. J. WENSINCK.)

Başından sonuna kadar sıkı-sıkıya türklere bağlı olarak gelişip, şarkî Türkistan'dan Anadolu'ya kadar yayılan halı san'atı, seccâdeleri de içine almaktadır. Fakat zamanımıza kadar gelmiş en eski seccâdeler XV. asırdan daha öncesine gitmez. Dünyanın en eski 3 seccâdesi hâlen İstanbul türk ve islâm eserleri müzesinde aaklanmakta olup, Konya Alâeddin câmiinden getirilmiştir. Bunlardan birinci seccâdenin (bk. şekil 1) zemini beyaz olup, 5 mihrap bölümlüne ayrılmıştır. Mihrap şekilleri koyu mâvi, bir tânesi yeşildir. Murabbâ biçimli mihrabın ortasına ve köşelere birer kandil asılmıştır. Kenarlar yan-yanaya sıralanmış mâvi ve sarı yuvarlak şekillerden meydana getirilmiştir. Burada kırmızı, mor ve koyu kahve renkleri de kullanılmıştır İkinci seccâdenin (şekil 2) zemini koyu mâvi olup, altta ve üstte sekizden 16 mihrap şekli vardır. Mihraplar kırmızı, sarı ve mor renklidir. Bâzi mihrap şekillerinin ortasına bir yıldız yerleştirilmiştir. Kenarlar küffî yazı ile süslenmiştir. Üçüncü seccâdenin (şekil 3) zemini mor renklidir. Yukarıdan aşağı üç sıra sarı marpuç (serit) ve bunlar arasında iki sıra mâvi renkte çifte mihrap şekilleri gösteren birbiri üzerine üç şekilden ibâret dolgular uzanmaktadır. Kenarları küffî yazı ile süslenmiştir. XV. asırdan kalan bu üç seccâdenin ber birinin ayrı bir tertip ve torkipte yapıldığı düşünülürse, selçuklu halılarında olduğu gibi, seccâdelerde de yaratma kuvvetinin devâmı açıkça belli olmaktadır (krs. K. Erdmann, *Der orientalische Knüpsteppich*, Tübingen, 1955 O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1961).

XV. asrın diğer seccâde çeşitlerini italyan Renaissance ressamlarının tablolarında görülen seccâdelerde buluruz. Bunların en tanınmış olanları Gentile Bellini'nin London Nat. Gall.'de bulunan 1469 tarihli Meryem ve çocuk İsa tablosu ile V. Carpaccio'nun Venedik akademisinde hulunan Ursula'nın Vedâi tablosudur. Giovanni Bellini'nin Münih'te bulunan 1507 tarihli Venedik doğu Loredan tablosunda, masanın ayakları altında, böyle bir seccâde serilidir. Berlin müzesinde bunlara benzeyen 3 hakiki seccâde (şekil 4) yer almaktadır. Bu tahlolardan bu çeşit seccâdelerin daha XV. asrın sonunda İtalya'da tanınmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim son araştırmalara göre, bu çeşit seccâdeler açıkça XV. asrın sonlarına doğru başlamakta ve XVI. asrın sonlarına kadar uzanarak, oldukça zengin değişimler göstermektedir (J. Zick, *Eine Gruppe von Gebetsteppichen und ihre Datierung*, Berliner Museen, Heft 1, 1961, s. 6—14).

Berlin müzesindeki seccâdelerden biri (şekil 5) Osmanlı saray halıları adı ile tanınan zümreye girmektedir. XVI. asrın ortasından itibaren ortaya çıkan Osmanlı saray seccâdeleri saray için yapılmış lüks seccâdelerdir. Bunlar hediye olarak Avrupa'ya da gönderilmiştir. Osmanlı saray halıları ve seccâdeleri 1517'de, Mısır'ın fethinden sonra, Memlûk halıları ile, teknik, malzeme ve renk bakımından imtizac etmiştir. Bu zengin çiçek ve nebat süsleri için yarım düğüm (İran düğümü), uçları birbirine yakın olduğundan, dâba elverişli idi. Bu çeşit seccâdelerde mihrabın içi, bâzan boş olarak, tek renkli kalıyor, bâzan zengin bir tezyinat ile dolduruluyordu (şekil 6). Osmanlı saray halıları zümresinin en başarılı ve tatmin edici şekilleri bu saray seccâdeleridir. Bunların zengin çeşitleri XVII. asırda yep-yeni desen ve şekillerin çıkmasında rol oynamış ve seccâdelerin parlak devri bunu tâkip etmiştir (şekil 7—8; K. Erdmann, *Neuere Untersuchungen zur Frage der Kairener Teppiche*, *Ars Orientalis*, 1961, IV).

Daha XVI. asırda Uşak bölgesi seccâdeleri ayrı bir zümre meydana getirmiştir. Bunlardan altta ve üstte çifte mihraplı ve bir yuvarlak sütun köşe dolgularından meydana ge-

len mihrap şekli ile, ortasında yuvarlak bir süs bulunan seccâdeler en yayılmış çeşitlerdir (şekil 9). Bu uşak seccâdelerinden biri (şekil 10) Çin bulutları ile iri hurma yaprağı biçimindeki değişik terkipli bir mihrap şekli göstermektedir.

XVII. asırdan itibaren ortaya çıkan post biçimli seccâdeler de ayrı bir zümre teşkil eder. Bunlar gerilmiş bir pars postunun mihrap biçiminde üslûplanmasından meydana gelmiştir (bk. renkli resim I) XVII. asırdan sonra halı san'atında seccâdeler önde gelir. Bu sırada seccâdeler gittikçe çoğalmağa ve çeşitli bölgelere göre, değişik tertipler hâline gelmeğe başlamıştır.

Konya ve Bergama bölgeleri seccâdeleri Selçuklu an'anelerini devam ettirir. Nitekim alt kenarda sekiz kenarlı girinti meydana getiren sivri uçlu müselles mihrap şekilleri bunlarda sık-sık görülür. Küfi yazı dekorlu kenar süsleri de bunların hasıca husûsiyetleridir (şekil 11). Bundan başka Gördes, Kula, Lâdik, Kırşehir, Mucur, Milâs bölgeleri farklı çeşitler meydana getirmiştir. Saray seccâdeleri zümresinden gelişen Gördes seccâdeleri en yüksek vasıfta olanlardır. Mihrap şekilleri yüksek kemerli, ince kademelidir. Süs sütuncukları yerine marpuç konulan marpuçlu „gördesler“ de vardır. Bunlardan biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süsü bulunur. Saf seccâde şeklinde olanları da vardır. Bâzan Kula ile karışarak melez tertiplerde yapılmıştır (şekil 12, renkli ream II).

Kula seccâdelerinde kenar süsleri ince bir çok şeritler hâlinde uzanır. Bâzan üslûplaştırılmış deve şekilleri de görülür. Ortada küçük ev ve ağaçların sıralandığı manzaralı Kula denilen cinsleri vardır. Bunlarda saf seccâde yoktur. Lâdik seccâdeleri vasıfça Gördes ve Kula'dan sonra gelir. Mihrap bir veya üç girintilidir. Mihrap şeklinin üstünde veya altında yatık mustatîl sâhalara, yan-yanaya sıralanmış uzun saplı üslûplaştırılmış lâleler doldurulmuştur. Biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süslüdür (şekil 13—14). Kırşehir seccâdeleri çengelli mihrap şekilleri ile dikkati çeker. Kalan örnekler XVIII. asrın sonuna ve XIX. asra âit olup, şekil ve seccâde plânı bozulmağa yüz tutmuştur. Düğümler kaba, renkler soluktur. İlk örnekleri XVII. asrın sonuna kadar uzanan Mucur seccâdeleri Lâdik'in devamı ve kolu gibidir; Kırşehir seccâdeleri ile yakın bir benzerlik gösterir. Canlı, parlak renkleri ile göze çarpan Milâs seccâdelerinde mihrap, üst kısmında boğumlu olup, bir baklava şekli meydana getirir (şekil 15).

XVIII. asırda esâs zümreler yanında melez çeşitler gösteren Kırşehir seccâdeleri Gördes

ve Lâdik şemasına göre yapılmış gibidir. Mucur seccâdeleri de Lâdik ile benzerlik gösterir. Milâs seccâdelerinde Gördes şekilleri, Uşak ve Bergama'dan gelen tesirler ile, karışmıştır. Daha sonra XIX. asırda seccâdeler arasındaki benzerlikler artarak, bölge husûsiyetleri kaybolmuştur. Çabuk aolan kimyevî renkler ve kaba düğümler seccâdelerin aslı şekillerinin bozulmasına yol açmıştır.

İran'da seccâde çeşitleri çok azdır, eskiden kalanları da pek mahduttur. En eski İran seccâdesi 1436 tarihli bir minyatür üzerinde reami görülen seccâdedir (bk. Paris, Bib. Nat., Suppl. Turc 190, türkçe *Mî'râc-nâma*) XVI. ve XVII. asırlardan itibaren asılları kalan bu seccâdeler XVIII. asırda bozulmağa başlamıştır. İran halı san'atında seccâdeler hiç bir zaman mühim bir yer almamıştır. Mihrap şekli çok değişmez, türlü çeşitleri yoktur. Tabii ve girift kıvrık dallar, çiçekler, bulut şekilleri ve diğer şekiller bütün zemini kaplar. Kenarlarda çok defa tâlik veya nesih yazı ile âyetler yazılır.

Kafkas seccâdeleri mihrap, şekil ve kenar süsleri bakımından hendesi bir husûsiyet gösterir. Bunlar, Dağıstan, Kazak ve Şirvan olarak, çeşitlere ayrılır. Anadolu'nun tesiri kuvvetlidir. Dağıstan bölgesi seccâdeleri en mühimleridir. İççilik ve vasıfça üstün olan Dağıstan seccâdeleri çok defa tarihlidir. Mihrap şekli kademeli olup, çok defa Bergama seccâdelerine benzer. Karşılıklı çifte mihrap şeklinde olanları da vardır (şekil 16).

Semerkand eu önemli merkez olmak üzere, Türkistan, Buhârâ, Afganistan ile Belûcistan halı ve seccâde yapılan diğer yerlerdir. Bunların mihrap şekilleri oldukça basit, havları uzun, düğümleri siktir, sıcak ve parlak renkleri ile, dikkati çeker. Her çeşit kırmızı, diğer renkler ile, tezat hâlinde kullanılmıştır ve bu renk hâkim renktir. Zamanımıza kadar gelmiş olanları XVIII. asrın sonu ile XIX. asra âittir.

XVII. yüz yıldan başlayan Hind-Türk halı ve seccâdelerinin merkezleri bilbassa Agra, Fethpur ve Lâhûr'dur. Bu seccâdelerde çiçeğe karşı ilgi çok kuvvetlidir. Mihrap kırmızı zemin üzerine çeşitli renkte yüzlerce küçük çiçek ile tamâmen doldurulmuştur. Mihrap kemeri dilimlidir. (OKTAY ASLANAPA.)

SECDE. SACDA (A.), namazda yere kapama [bk. mad. SUCUD]. Bu kelime, mecâz olarak, tapma, ibâdet, kulluk gösterme mânâsındadır. Sacda iki sürenin (XXXII ve XLI) adı olarak kullanılmıştır. Bu iki al-Sacda süresini birbirinden ayırmak için, birincisine (XXXII) „Lokman secdesi“, diğerine (XLI) „Hâmîm secdesi“ denilir. İkincisine h-m harfle-

ri ile başladığı için h-m al-sacda de denilmiştir. Bu iki âfrede fikirler ve hareket birbirine müşâbihdir: Vahy edilen kitap takdim edilir; imân eden, zekât veren ve namâz kılan insanlar övülür; kâfirler tehdit edilir ve onlara tabiatte Tanrının âlâmetleri gösterilir. Nöldeke bu iki süreyi üçüncü Mekke devresine koyar. İkincisinin Mekke eşrafından 'Utba b. Rabî'a'nın islâmiyeti kabul etmesine sebep olduğu rivâyet edilir. XXXII. sûre al-Mazâcî („yataklar“) ve al-Cürûz („kısır toprak“) diye de adlandırılmıştır. XLI. sürenin en çok kullanılan adı *Fuṣṣilat* 'tır. „Ancak âyetlerimiz kendilerine hatırlatıldıkta secde ederek, yere kapananlar ve rabblarının hamdı ile tesbih edip, tâat ve ibâdetten böbürlenmeyenler âyetlerimize imân ederler. Yanlarını yataklarından ayırıp, korku ve ümit ile, rabblarına duâ eder ve kendilerine rızık ettiğimiz şeyden infak ederler“ (XXXII, 15—16). Dinî metinler okunması ve gece duâları daha bu sûrelerin nâzil olduğu devirde zâhidler arasında âdet idi.

Bibliyografya: Kur'an ve tefsirleri; Th. Nöldeke Schwally, Geschichte des Qorâns (Leipzig, 1909), s. 144.

(B. CARRA DE VAUX.)

SECESTÂN. (Bk. SİSTÂN.)

SECİ'. SAC' (A.), bir edebiyat ıstılâhı olup, umûmiyetle nesirde kullanılan kafiye demektir. Arapçada bu kelimenin, yine ıstılâh olarak, bir kaç mânâsı daha vardır: 1. bir nesir parçasında, birbiri arkasından gelen iki cümlelerin veya cümle parçasının (*fıkra*), ses bakımından birbirine uygun olan, yâni birbirini ile bir çeşit kafiye teşkil eden son kelimeleri; buna *karîna* de denilmektedir. Bu mânâda seci' nesre mahsûs olup, şiirdeki kafiyece tekabül eder. Bununla beraber şiirde kafiyece başka bir de *sac'* in bulunabileceği kabul edilmektedir. 2. Yukarıda gösterilen şekilde iki veya daha çok *fıkra* 'nın son kelimelerinin birbirleri ile kafiyelemesi; 3. içinde *sac'* bulunan *musacca'* söz. Bundan dolayı seci'li bir sözde veya yazıda bir *fıkra* 'nın bütününe *sac'a* veya *uscâ'a* (cem. *asâcî'*) ve seci'li söz söyleyen veya yazana *saccâ'*, *sacî'* ve, mubâlega edâtı ile, *sâcî'a* denilmektedir. Seci' mânâsında olmak üzere *tascî'* tâbirinin de kullanıldığı görülür.

Seci' hâzî müellifler tarafından alelâde nesir ile nazım arasında bir geçiş merbalesi olarak görülür. Fakat nazım nesirden sonra meydana geldiği telakkîsine dayanan bu görüş, tabiidir ki, esassızdır ve aslında seci' belki nazım ile birlikte, her hâlde edebî nesirden önce, teşekkül etmiş olmalıdır. En eski menşei ne olursa olsun, seci' Kur'an'da da mevcûd olduğundan —

fakat bunun için ayrıca *fâsıla* [b. bk.] tâbiri kullanılır— ve Kur'an üslûbunun bâriz husûsiyetlerinden birini teşkil ettiğinden, edebiyat nazariyecileri bunu inceden inceye tahlil etmişlerdir. Bunlara göre, şekil bakımından seci' şu kısımlara ayrılır: A. *muṭarraf*, *fıkra* 'ların sonlarında bulunan kelimeler (= *sac'*, *fâsıla*) ayrı kalıplarda bulunur, yalnız son harfleri, kafiye gibi, birbirine benzer; iki *fıkra* sonunda bulunan *vaḳârâ* ve *aṭvârâ* gibi; B. *tarṣî'*, iki *fıkra* 'da bulunan kelimelerin hepsi, vezin veya kafiye bakımından, birbirlerine uyar: *inna 'l-abrâr la-fi na'im va inna 'l-fuccâr la-fi caḥîm* (Kur'an, LXXXII, 13) gibi; C. *mutavâzî*, iki *fıkra* 'da son kelimeler, vezin ve kafiye bakımından, birbirlerine uygun olmakla beraber, *fıkra* 'yı teşkil eden diğer kelimeler birbirlerine tekabül eder, fakat vezin ve kafiye bakımından birbirlerine uymaz. Bunda türlü hâllere tesâdüf olunur. a. *surur marfî'a va akvâb mavzâ'a* (Kur'an, LXXXVIII, 14) misâlinde olduğu gibi, seci'den evvelki kelimeler vezin ve kafiye bakımından birbirinden ayrıdır; b. *al-mursalâtî 'urfân va 'l-âşifâtî 'aşfan* (Kur'an, LXXVII, 1 v.d.) misâlinde olduğu gibi, bu kelimeler vezince ayrı, fakat birbirleri ile kafiyeledir; c. *ḥaşala 'l-nâfiḳa va 'l-şâmit va halaka 'l-ḥâsîdu va 'l-şâmit* misâlinde olduğu gibi, seci'den önceki kelimeler, vezin bakımından birbirlerinin aynı ise da, son sesleri bakımından birbirlerine uymaz ve nihâyet d. *innâ a'taynâka 'l-kavşar fa-şallî li rabbika va 'nḥar* (Kur'an, CVIII, 1 v.d.)'da olduğu gibi, her iki fıkradaki kelimeler birbirlerine karşılık teşkil etmez.

Şu kadar var ki, burada kaydedilen ıstılâhlar bütün edebiyat nazariyecileri tarafından kabul edilmiş değildir. Bâzan yalnız seci' teşkil eden kelimelere bakılarak, seci' içinde bulunduğu cümle veya cümle parçaları dikkat nazırına alınmadan, *sacî'* (= *tascî'*) şöyle târif olunmuştur: mensûr bir sözde, *fıkra* sonundaki kelimelerin son'arında bulunan ses (*harf*) bakımından veya bunların vezin bakımından veya her iki bakımdan birden benzer olmasıdır. Bu târife göre, seci' in çeşitleri şunlardır: 1. *muṭarraf*, bunda yalnız seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sesler birbirinin aynıdır (= A); 2. *mutavâzî*, bunda aynı zamanda vezinler aynıdır (= C); 3. *mutavâzin*, yalnız vezinler aynıdır (iki *fıkra* sonunda bulunan *maşfûfa* ile *maḥşûşa* gibi; bk. al-Mu'ayyad bi 'ilâh, *al-Tirâz li-asrâr al-balâğa*..., Kahire, 1332, II, 18—22). Seci' böylece yalnız *fıkra* 'ların sonlarındaki kelimeler ile tahdit edenler, *tarṣî'* nev'ini nesirde ve şiirde bulunan bûa-bütün müstakil bir edebî san'at sayarlar ki

(bk. *al-Tirâz*, II, 373 v. dd.), türk ve İran edebiyatlarında böyledir. *al-Suyûtî*, *al-Itkân fî 'ulâm al-Kur'an* (Kahire, 1287, II, 110 v.d.)'nda şu istilâbları kullanır: *mutarrafa* = A; *mutavâzi* = Ca; *mutavâzin*, *fikra* 'lardaki kelimeler, kafiyeleleri bakımından değil, yalnız vezin bakımından birbirlerinin aynıdır; msl. *na-mârika maşfâfa va zarâbi mabûşa* (*Kur'an*, LXXXVIII, 15 v.d.) gibi; *muraşsa* (= B); *mutamâsîl*, iki fıkradaki kelimeler, vezin bakımından, birbirine benzer, kafiyeleleri bakımından da birbirlerine yakındır, *âtayna huma 'l-kitâba 'l-mustabîn va hadaynâ huma 'l-şirâta 'l-mustakîm* (*Kur'an*, XXXVII, 116 v.d.)'de olduğu gibi.

Seci'nin şiirde de mevcûd olduğunu iddia edenler, bir şiirde bir beytin iki mısraının kafiyeleli olmasını seci' olarak kabûl ederler. Türk ve İran edebiyatlarında bütün kasîde ve gazellerin ilk beyitleri, tabîi olarak, bu şekildedir; arap edebiyatında ise, bâzan bu şekilde olur, bâzan da şiirin her hangi bir beytinde, tesâdüfen bu şekilde seci'ler görülür. Buna *taşri'* ve böyle beyitlere *muşarra'* da denilir.

Burada sn'e ile ilgili bir kaç tâbiri daha kaydetmek yerinde olacaktır: *musacca'*, seci'li söz mânasına geldiği gibi, beyitleri birbirine mûsâvi dört kısma bölünmüş, ilk üç kısmı kendi aralarında, dördüncüsü de şiirin asıl kafiyesi ile kafiyelelenmiş olan şiir demektir. Buna Türk ve İran edebiyatlarında daha çok *musamma'* adı verilir (bk. *al-Tahânavî*, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 673, 667 v.d.). Buna benzeyen *taşîr* bir beyiti dört kısma bölüp, ilk mısradaki iki kısmı kendi aralarında, ikinci mısradakileri de kendi aralarında kafiyelelendirmektedir (bk. *al-Tahânavî*, *ayn. esr.*, I, 744). *Sac'*, bundan başka kısa (*kaşîr*) ve uzun (*tavîl*) olmak üzere, iki kısma ayrılmaktadır. Kısa seci' her bölümü (*fikra*), umûmiyetle kabûl edildiğine göre, 2—10 kelimeden, uzun seci' ise, her bölümü 11—22 kelimeden meydana gelen seci'dir. Bölümler (*fikra*) bunlardan daha çok kelimeden meydana gelmiş olursa, seci' artık te'sirini yapmaz olur.

Sac''in bir husûsiyeti de cümle içinde dâimâ *vakf* [b. bk.] hâlinde bulunmasıdır; yâni seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sarf ve nabiv bakımından bulunması gerekli olan sesliler ve tenvin düşer; msl. *mâ ab'ada mâ fât va mâ akraba mâ ât* misâlinde, seci' teşkil eden *fât* ve *ât* kelimeleri aslında *fâta* ve *âtin* olduğu bâlde, *vakf* sebebi ile, bu şekilleri almışlardır.

Edebiyat nazariyecileri *sac'*'i te'sir bakımından da incelemişlerdir. Onların isâbetle tesbit ettiklerine göre, seci'nin en te'sirli olanı kısa olanı, bunların da her bölümü (*fikra*) iki kelime

zerliği çok yakın olarak duyulur. Böyle kısa seci'lerin en güzel ve te'sirli iki bölümü mûsâvi sayıda kelimeden meydana gelendir. Birinci bölümü ikinciden kısa olan seci'ler, güzelliği ve te'sir bakımından, ikinci derecededir. En az te'sirli olan, hattâ bir kusur sayılması gereken seci' birinci bölümü uzun, ikincisi kısa olandır. Çünkü *Ziyâ* al-Dîn İbn al-Aşîr'e göre (bk. *al-Maş'al al-sâ'ir fî adab al-katib va 'l-şâ'ir*, Kahire, 1358, I, 240), böyle bir seci' okuyan veya dinleyen, ikinci bölümde daha uzak bir hedefe gitmeğe başlanırken, oraya varmadan, ayağı sürçüp, beride kalan bir kimse gibi olur. Bütün bu husûsiyetler seci'nin yâni seci'li bir sözün güzel ve te'sirli olması için kâfi değildir. Seci'nin başarılı olması için şu şartlar lâzımdır: 1. kelimelerin iyi seçilmiş olması, 2. terkiplerin doğru (*jaşîh*) olması, 3. mânânın sec'e değil, seci'nin mânaya tâbi olması ve nihâyet 4. seci'li iki bölümden (*fikra*) birincide ifâde edilen mânânın ikincide tekrar edilmemesi. Bir de seci'lerde kafiye gibi olan benzer seslerin sık-sık değişmesi şartı ileri sürülür. Esâsen, bu şekil çok güç olduğundan, ancak bâzı butbe ve vaazlar böyle bir tek seci' ile tertip edilmiştir. Seci'li bir söz veya yazı, yukarıda sayılan şartları yerine getiriyorsa, güzelliğin son derecesine varmış kabûl edilir. Misâllerinin incelenmesi ile tahlil edilip, bütün husûsiyet ve şartları tesbit edilen seci'nin en mükemmel misâllerinin *Kur'an*'da bulunduğu muhakkaktır. Burada *Sûrat al-Rahmân* (LV), *Sûrat al-Kamar* (LIV) v.b. gibi bir takım sûreler baştan-başta seci'li olduğu gibi, içinde seci' bulunmayan hiç bir sûre yoktur. Esâsen edebiyat nazariyecileri de misâllerinin çoğunu *Kur'an*'dan almışlardır. Bununla beraber, seci' tâbirinin *Kur'an*'ın âyetleri hakkında kullanılmasının câiz olup-omadığı münâkaşa edilmiştir. Bilhassa bir kısım kelâm âlimleri—bunların başında bütün Eş'arîler ile Mâtürîdîler vardır—*Kur'an* için *sac'* değil, *fâsıla* tâbirini kullanırlar. Onlara göre, *sac'* ile *fâsıla* arasında şu fark vardır: *sac'*'in kendisi bir gâyedir, hâlbuki *fâsıla* gâye olma yıp, mânâyı tâkip eder. Bundan başka *sac'* „kumru ve güvercinin ötüşü“ demektir; bu mânâda olan bir kelimenin de Tanrının sözü hakkında kullanılması doğru değildir. Bu husûstaki münâkaşaların teferrûatı için bk. al-Bâkîlânî, *l'câz al-Kur'an*, nşr. Ahmed Şakar, Kahire, 1374 1954, s. 86—95, 98 v.dd.). Buna karşılık, diğer mezheplerde *Kur'an* hakkında da *sac'* tâbiri kabûl edildiği gibi, *Kur'an*'da sırf şekil sebebi ile kullanılmış seci'ler bulunduğu isbât edilmeğe çalışılmıştır. Nitekim *Kur'an*'da dâimâ „Mûsâ va Hârûn“ geçtiği hâlde bk. msl. VI, 84; VII, 112 142 X, 75; XXVI, 48 v.b.; bir yerde (*Kur'an*, XX, 70), sırf seci' sebebi ile

„Hârûn va Mûsâ“ geçmektedir (krş. al-Bâkîlânî, *ayn. esr.*, s. 86, 93 v.d.). Yine bunlara göre, Peygamberden rivâyet edilen ve seci' aleyhinde imiş gibi gösterilen „a saca'an ka-sac' al-kuhân“ „kâhin [b. bk.]'lerin seci' gibi seci' mi kullanıyorsunuz“ hadisi (bk. *Ziyâ* al-Dîn İbn al-Aşîr, *ayn. esr.*, I, 194 v.d.) yanlış izâh edilmiş olup, asıl mânası „kâhinlerin hükümleri gibi hükümler mi veriyorsunuz“ demektir ve hadiste bu türlü hükümler kötülenmiştir; yoksa, Peygamberin sözleri arasında çok mükemmel seci' örnekleri bulunduğu gibi, sırf sec'e riâyet edilmek için, bâzan kelimelerin şekillerinin de değiştirildiği vâkidir (bk. al-Hafâci, *Sirr al-fasâha*, Kahire, 1350/1935, s. 168 v.d.).

Araplar, islâmiyetten önceki devirde, bu şekli sık-sık kullanmış olmalıydılar. Bilhassa müşriklik devrinin kâhinleri ile hatiplerinin konuşma ve nutuklarında böyle seci'ler kullandıkları muhakkak sayılabilir. Şu kadar var ki, msl. şâir al-Nâbîğa al-Zubaynî [b. bk.]'nin Gassânîlerden al-Hârîş al-A'rac hakkındaki mensûr parçasının (bk. *al-Ağânî*¹, XIV, 3 v.d.), Şâih [b. bk.]'in ve Şikîk'in kehânetlerinin (bk. msl. İbn Hişâm, *al-Sira*, Kahire, 1355/1936, I, 16 v. dd., 72 v.d.; Ahmed Zaki Şafvat, *Camharat hutab al-'arab*, Kahire, 1352, I, 329 v. dd., diğer kâhinlerin sözleri için bk. *ayn. esr.*, I, 316—338), bütün hâlinde, bugüne kadar oldukları gibi, intikal ettirilmiş olduğu kabûl edilemez. Bundan başka yine seci'li sözler hâlinde rivâyet edilen eski üstünlük münâkaşalarının (bk. al-Âlûsî, *Bulâğ al-arab fî ma'rifat ahvâl nl-'arab*², 1342/1924, I, 88 v. dd.) Zâmrâ b. Zâmrâ, al-Akrâ b. Hâbis v.b. gibi hakemlerin verdikleri hükümlerin (bk. *Camharat hutab nl-'arab*, I) ve bilgili kadınların sözlerinin (bk. al-Âlûsî, *ayn. esr.*, I, 339 v. dd.) veya kocalarını tavsif eden kadınların söyledikleri seci'lerin (bk. al-Âlûsî, *ayn. esr.*, II, 28 v. dd., 35 v. dd.) de tamâmiyle mevsûk oldukları kabûl edilemez. Esâsen, başka şahâdetler yanında, İbn al-Kalbî (*Kitâb al-nşnâm*, Kahire, 1332, s. 12, 3)'nin de söylediği gibi, araplar islâmiyetten az önce meydana getirmiş oldukları hâric, eski şiirlerinden hiç bir şey hatırlayamamaktadırlar. Bundan onların çok eski seci'lerinden hiç bir şey muhafaza edilmemiş olduğu neticesi çıkarılmalıdır. Bununla beraber, bir takım *talbiya* 'lerin, yâni müşrik hacıların muhtelif haremle hitâben söyledikleri sözlerin, İbn al-Kalbî (*Kitâb al-nşnâm*, s. 8) ve başkaları tarafından kaydedilmiş oldukları şekilde, doğru olarak, nakledildiği muhakkak sayılmalıdır. Zira islâmiyetin ilk zamanlarında bunların hatıralarının henüz canlı olması icâb eder. Bu *talbiya* 'ler, hiç şüphesiz, kahilelerin eski bir dinî husûsiye-

ti idi ve Kuss b. Sâ'ida ile islâmiyetten önceki diğer batıplarin seci'li nutuklarından (bk. Ahmed Zaki Şafvat, *ayn. esr.*, I, 35 ve tür. yer.) daha eski bir zamana âit olmaları gerekir. Peygamberin seci' kullanan bir şabısı azarladığı rivâyet edilirse de, bu hadisi nasıl anlamak gerektiği yukarıda gösterilmiş idi. İbn 'Abbâs da duâlarda seci'den sakınmak gerektiğini, çünkü Peygamberin bundan dâimâ sakındığını söylemiştir (bk. Buḥârî, *Şâih*, nşr. Juynboll, IV, 194, 2). Bununla herâber onun söz ve nutuklarında seci'li parçalara tesâdüf edildiği de yukarıda gösterilmiştir. Seci'nin en mükemmel misâlleri, muhakkak ki, arapçanın belâgat üslûp ve kaideleriue uygun olarak vahyedilmiş olan *Kur'an*'da bulunmaktadır (bk. *Ziyâ* al-Dîn İbn al-Aşîr, *ayn. esr.*, II, 194, 204; al-Mu'ayyad, *al-Tirâz*, III, 25 v.d., 28 v. dd.). Bu sırada sahte peygamber Musaylama'nın de, *Kur'an*'a benzetmek üzere, seci'li sözler söylediği rivâyet olunur (bk. msl. İbn Hişâm, *Sira*, IV, 223, 15).

I. (VII.) asırda, eskiden olduğu gibi, heyecanlı konuşmalarda, nutuklarda, hakemlerin hükümlerinde seci'nin kullanıldığı görülür. Bilhassa Kûfe'de bir şî'i hareketi meydana getiren al-Muhtâr al-Şakafi (ölm. 67=687, bk. mad. MUHTAR), bir tarafa müphem ve muğlak ifâdeleri ile eski kâhinlerin sözlerini, bir tarafa da kelimelerinin âhengi ile *Kur'an*'ı hatırlatan seci'li sözler söylüyordu (*kâna yusacî*, bk. Balâzuri, *Ansâb al-aşraf*, nşr. Goitein, Jerusalem, 1936, V, 214, 273, bilhassa 218 v.d., 228, 235, 13; krş. Ahmed Zaki Şafvat, *Camharat hutab al-'arab*, Kahire, 1352, II). Islâmî arap edebiyatının ilk devirlerinde, I.—III. (VII.—IX.) asırlarda yetişmiş olan büyük nâsirlerin, bu arada 'Abd al-Hamid al-Katib, İbn al-Mukaffa', al-Câhiz v.b. 'larının yazılarında seci' hemen-hemen hiç kullanmadıkları görülür. Bununla beraber, bu üslûp zamanla resmî ve husûsî mektuplaşmalara girdi ve mektuplar çok az mânâ ifâde eden seci'li cümlelerin bolluğu ile temâyüz etti. Seci' ile yazmak, IV. (X.) asırda, bir kâtip için, en büyük kabiliyet alâmeti telakkî ediliyordu. Bu üslûba *mamzûc* adı verilirse de, bu seci'nin tamâmiyle aynıdır. Bu tarzın en büyük mümessilleri al-Şâbî (ölm. 384=994) ile İran'da yaşamış olan Abû Bakr al-Hârîzmî (ölm. 393=1002)'dir.

IV. (X.) asırdan itibaren seci'nin arapçada bütün edebiyat sâhalarına yayıldığı görülür (bk. Zaki Mubarak, *La prose arabe au IVe siècle de l'Hégire [Xe siècle]*, Paris, 1931). İbn Nubâta (ölm. 374=984)'de hutbeler, yâni dinî nutuklar sâhasında en başarılı örneklerini veren seci'li nesir, *bu'urayd* (ölm. 321=

933) ile başlayan ve Badî' al-Zamân al-Ham-dânî (ölm. 398=1007) ile devam ettirilir, al-Harîrî (ölm. 516=1122) ile erişilemeyen bir dereceye yükseltilmiş Makâma [b. bk.] edebiyatının esâsını teşkil eder. Seci'li nesrin fevkalâde başarılı mahsûlleri arasında Abu 'l-'Alâ al-Ma'arri (ölm. 449=1057) 'nin, başta *Risâlat al-gufrân* 'ı olmak üzere, mensûr eserleri zikrolunabilir. al-'Utbi (ölm. a.ş.-y. 427=1036) 'nin *Târîh al-Yamîni* 'si ve 'Imâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî (ölm. 597=1201) 'nin eserleri ile seci'li nesir tarih sâhasına da sokuldu. Fakat bu tarz, arap edebiyat nazariyecilerinin ibtarlarına rağmen, ekseriyâ mânâyı tamâmiyle ibmâl eden bir takım âhenkli sözler yığını hâlini almakta gecikmedi. Fakat seci'li yazmak, bununla beraber, son devirlere kadar, nâsir ve şâirler için, büyük bir meziyet olarak telakkî edilmekte devam etti.

Arapça yazan büyük seci' üstâdlarının bir kısmını yetiştirmiş olan İran sâhasında yeni farsça ile yeni İran edebiyatı doğarken, arap edebiyatında itibârı gittikçe artan sec'in bu edebiyata te'sir etmemesi imkânsız idi. Fakat bizzat farsça aittik bir edebî san'at telakkî edilen bu şekle o kadar uygun değildi ve dile girmiş olan arapça kelimeler henüz bunu mümkün kılmak kadar ulaşmamış idi. Bundan dolayı ilk farsça mensûr eserlerde ancak bâzan tesâdüfî sec'iler bulmak kabildir. Fakat bu dile yeter miktarda arapça kelime girince, aeci'de kullanımağa başladı. Faraçada sec'i ilk olarak ve güphesiz en mükemmel şekilleri ile kullanan büyük sâfî 'Abd Allâh al-Anşârî (ölm. 481=1088) olmuştur. Arapça eserlerinde gâyet âde ve hemen-bemen seci'siz bir dil kullanan bu sâfî başta *Munâcât* 'ı olmak üzere, *Kanz al-sâlikin* (bk. nşr. Tahsin Yazıcı, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956-1963, I, III-V) 'ini ve daha bâzı risâlelerini baştan-başta musacca' olarak yazmıştır. Belki *Kur'an* te'siri ve etrâfindakilere te'sir etmek gâyesi ile bu şekilde meydana getirilen bu eserler İran edebiyatında her bakımdan eşsiz kalmıştır. Daha sonraki devirde yazılan Naşr Allâb (VI=XII asır) 'ın *Kalîla va dimna* tercümesi, Hamîd al-Dîn (ölm. 559=1164) 'in *Makâmât* 'ı, Zâhiri-i Samarkandî (VI=XII. asrın ortaları) 'nin *Sind-bâdnâme* 'si ve *Âgrâz al-siyâsa* (bir misâl için bk. A. Ateş, *Farsça grameri*³, İstanbul, 1963, s. 121-127) 'si, Raşid al-Dîn Vatvât (ölm. 579=1183) 'in mektupları ve farsça mensûr eserleri, Muhammed b. Gâzî al-Malatıyavi (VI=XII. asrın sonu) 'nin *Ravzat al-ukûl* ve *Barîd al-sâ'ada* (bundan bir misâl için bk. A. Ateş, *ayn. esr.*, s. 138-141) 'si ve Varâvinî (VII=XIII. asrın başı) 'nin *Marzubân-nâme* 'si gibi

eserler bir dereceye kadar muvaffakiyetli bir seci'li üslûp ile yazılmıştır. Fakat daha sonra seci' o kadar çoğalmıştır ki, âdetâ nesirde eâs olması gereken mânâ kaybolmuş, yerini sec'in âhenkli kelimelerine bırakmıştır. Sa'dî (ölm. 691=1292) 'nin *Gulistan* 'ı ve diğer mensûr yazıları bir tarafa bırakılırsa, bu hâl son zamanlara kadar, İran edebiyatının bütün sâbâlarında — Vagşâf (VIII=XIV. asır) 'ın *Tacziyat al-amşâr va tazciyat al-a'sâr* adlı tarihi ile tarihte de olmak üzere — hâkim bir durumda kalmıştır.

Seci' Osmanlı-türk edebiyatında da çok sevilen bir tarz olmuştur. Ancak türkçenin bünyesi, faraça gibi, arapçaya kıyasla, çok farklı olduğundan bâzı misalleri Cevdet Paşa (b. bk.) 'nın *Kıssa-ı enbiyâ* 'sında görülen ve tîller ile teşkil edilmiş olan seci'ler müstesnâ, diğerleri cümlelerin aonunda bulunmamaktadır (krş. Sa'd Paşa, *Mizân ul-adab*, İstanbul, 1305, s. 389). Bundan dolayı türk edebiyatında sec'in târif ve taksiminde ekseriyâ arap edebiyatının kaidelerine dayanılraa da, sec'in neveleri çok azaltılmıştır. Seci'de umûmiyetle *mu'tarraf* ve *mutavâzi* neveleri gösterilir (msl. bk. Ahmed Cevdeti Paşa, *Belâgat-i osmâniye*, İstanbul, 1299, s. 173 v.d.); mütasaa aeci' iae, ayrıca tetkik edilir. Fakat daha sonraları, müatakil cümle aonlarındaki sec'e *sac'-i mu'tlak*, bir cümle veya cümle bölümünde bulunan ve birbirlerine ekseriyâ bir atıf edâtı ile bağlanan kelimelerdeki sec'e *sac'-i mu'ayyad* veya *sac'-i rab'î* denilmiştir (Recâi-zâde Mahmud Ekrem, *Tâlim-i edebiyat*, İstanbul, 1299, s. 351 v.d.); bundan başka bir de *sac'-i mafrûk* (*ayn. esr.*, s. 354) gösterilmektedir. Ne olursa olsun, türk edebiyatında Sinan Paşa (ölm. 891=1486) 'nin yukarıda anılan 'Abd Allâh al-Anşârî 'nin farsça eserlerindeki üslûba benzer bir üslûp ile kaleme aldığı *Tezarru'-nâme* 'si bunun muvaffakiyetli bir mahsûlüdür. X.=XVI. asırda, Fuzûlî (b. bk.) 'nin *Şikâyet-nâme* 'si ile *Ravzat al-şuhadâ* 'sı aeci'li nesrin en muvaffakiyetli örnekleri olarak gösterilebilir. Fakat bu san'at türk nesrinde lüzûmundan fazla ve ekseriyâ yersiz kullanılmış, belki türkçeye yabancı kelimelerin gittikçe daha çok miktarda girmesinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Resmi veya busûsî mektuplardan başlayarak, edebî nesrin her sâbasında, tarib, ablâk ve siyâsete müteallik fikri eserlerde ve nibâyet hikâyelerde, bu üslûbun—âenk bir tarafa bırakılacak olursa—en kötü şekliyle, yâni maksadı lüzûmundan fazla kelimeler ile anlatan bir üslûp ile, yazılmıştır. Bunun neticesi olarak, bu üslûbun en muvaffakiyetli eseri sayılan msl. *Nargisi* (ölm. 1044=1634/1635) 'nin mensûr *Hamisa* 'si, bugünkü okuyucu için, okunmaz ve ele alınamaz

bir eserdir. Bununla beraber, türk edebiyatında kültür yönü değiştikten sonra bile, seci' câzibesini kaybetmemiştir. Yeni türk edebiyatının kurucularından olan Nâmik Kemâl (b. bk.) 'in yazılarında sec'e rastlandığı gibi, Yakub Kadri Karaosmanoğlu da *Erenlerin bağından* adlı eserinde (1922 'de basılmıştır) de seci'li bir nesir kullanmıştır. Fakat türkçecilik cereyanının kuvvetlenmesi ile, türkçedeki arapça kelimeler ile birlikte, seci' — daha doğrusu arapça kelimelere dayanan zorlama seci' — de türk edebiyatından çıkmış bulunmaktadır.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Câhiz, *al-Bayân va 'l-tabayîn* (nşr. Hasan al-Sandûbî), Kabire, 1345 1926, I, bilhasaa a. 192 v dd, 198 v.dd.; Abû Hilâl al-'Askarî, *Kitâb al-şin'atayn al-kitâba va 'l-şîr* (İstanbul, 1320), s. 199-203; 'Abd al-Kâhîr al-Curcânî, *Asrâr al-balâğa* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954, s. 10, 11 v.dd.; Ziyâ al-Dîn İbn al-Ağîr, *al-Maşal al-sâir fî adab al-kâtib va 'l-şâir* (nşr. M. M. 'Abd al-Hamîd), Kahire, 1358/1939, I, 193-240; al-Taftâzânî, *al-Mutavval* (İstanbul, 1260), s. 412 v.dd.; 'İzz al-Dîn al-Tanûhî, *Tahzîb al-İzâh... allâzî al-tafahu... al-Kazvinî* (Şam, 1367/1948), I, 277-299; al-Tabanavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 670 v.d. — İran edebiyatı için bk. Muhammed b. 'Omar al-Râdüyânî, *Kitâb al-tarcamân al-balâğa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949 (*Şarkiyat enstitüsü yayınlarından*), metin, s. 136 v.d.; Malik al-Şu'erâ' Babâr, *Sabk-şinâsî yâ târih-i ta'avvur-i naşr-i fârisî* (Tahran, 1319 ş.). II, III, bilbassa II, 231-244. — Türk edebiyatı için bk. Menemeli-zâde Tâbir, *Osmanlı edebiyatı* (İstanbul, 1314), s. 134 v. dd.; Süleyman Fehmî, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 353-360; Reşid, *Nazariyat-ı edebiye* (İstanbul, 1328), s. 122-126; Muallim Nâcî, *İstilahât-ı edebiye* (İstanbul, 1307), s. 208.

(AHMED ATEŞ.)

SE'ERD. [Bk. SİIRD.]

SEFFÂH. [Bk. EBU-L-ABBAS.]

SEFİD-KÖH. [Bk. SEFİD-KÖH.]

SEFİD-KÖH, SEFİD-KÖH (SAFİD-KÜH) („Ak-Dağ“), Efganistan 'ın şimalindeki belli-başlı dağ silsilesinin adı. 34° şimal arzında ve 69° 30' şark tülündeki bir noktadan başlar, bu noktaya doğru Indus'ta Âtak (takriben 33° 15' şimal arzında ve 72° 10' şark tülünde) 'in civarında, deniz seviyesinden 5.076 m. yüksekliğinde bulunan Sıkârâm zirvesi yükselir. Sefid-Köh, Kâbul ımağı vâdisini, Korram vâdisinden ve Afridî Tirâh vâdisinden ayırır; dağ silsilesi cenûb-i garbiye doğru yönelen ve Paeyn Dâğ ve Toba adları ile tanınan bir

takım tepeler ile, takriben 31° 15' şimal arzı ve 67° şark tülüne kadar devam eder. Bu son silsile cenûbî Efganistan 'ın su bölümü çizgisini vücûda getirir ve bu memleket ile Hindistan arasında tabii hudud teşkil eder. Asıl Sefid-Köh'un şimal ve şark uçları üzerinde Peşâvar ve Calâlâbâd arasında Haybar [b. bk.] geçidi ve 1841/1842 harbi esnâsında Calâlâbâd ile Kâbul arasında ingiliz ve hintli kuvvetlerin çok sıkıntı çektikleri sarp boğazlar bulunmaktadır. Taribin başlangıcından beri, Hindistan 'ı istilâ eden bir çok kuvvetler bu silsilenin boğazlarından geçtiler ve bunlardan bâzıları, kat'ettikleri silsilenin bâzı kısımlarına dâir kısa tasvirler kaleme almışlardır. Silsilenin şimal uçları çıplaktır; fakat üst yamaçlar çam, sedir ve diğer ağaçlar ile örtülüdür ve cenûp uçlarının çoğu çam ve yabanî zeytin ağaçları ile kaplıdır. Vâdiler, tarlalar ve içinde bol miktarda meyve ağaçları bulunan bahçeler manzûmesi bâlini arzeder. Nehir kıyıları çimen ve yabanî çiçekler ile örtülü olup, söğüt ağaçları ile çevrilmiştir.

Bibliyografiya: Şayh Abu 'l-Fazl, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), Calcutta, 1877, s. 1873-1894; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908).

(T. W. HAIG.)

SEFİD-RÜD. [Bk. KIZIL-ÖZEN.]

SEFİNE. AL-SAFİNA (A.), umûmiyetle „gemi“ için en çok kullanılan kelime olup, en geniş mânada taşıt demek olan *markab* 'den daha ziyâde husûsilemiş bir mânada kullanılır. Arapça muhtelif gemi neveleri için pek çok tâbir vardır, fakat bunlar ekseriyâ yabancı kelimelerdir ve bu hususta şunu da kaydetmek yerinde olur ki, her hangi bir cinsten bir gemiyi göstermek için, umûmiyetle asıl mefhûma delâlet eden kelime yabancıdır (krş. Kindermann, *ayn. esr.*, s. 112 v.d.). Hattâ *markab* („gemi“) kelimesinin aksine olarak en çok kullanılan *safîna* kelimesi de arapça değildir (bk. *ayn. esr.*, s. 108), fakat „gemi“ için bu tâbirin kullanılması, diğer taraftan Fraenkel (*Die aram. Fremdwr.*, s. 215) 'in tebârüz ettirdiği gibi, karada seyâhatlerin daha rahatlığına isbât eder.

Lisânî kullanılışı nokta-i nazarından gemiciliğin araplar için aslında yabancı farzedilmesi, benzeri bütün hâllerde olduğu üzere (bk. msl. sük), ancak safîna kelimesinin kabûl edildiği oldukça eski devir için müteber olabilir. Çok sürmeden bu kelimenin yabancılığı unutuldu. Binâenaleyh bu durumda buna bağlı olan „gemi“ mefhûmu uzun müddet araplara yabancı bir tasavvur olarak telakkî edilemez. Çok münakaşa edilen islâmiyetin başlangıcında,

arapların denize ve gemiciliğe gerçekten alışmış olup-olmadığı keyfiyeti bağladır. Bu mes'eleye henüz kat'i bir hâl tarzı bulunmamıştır ve ekseriyâ leh ve aleyhte deliller zikr etmekle iktifâ edilmiştir. Her şeyden önce Kur'an'da bulunan deniz tasvirleri münâkaşalara aebep olmuştur. W. Barthold (ZDMG, NF, 1929, VIII, 37—43) haklı olarak, Peygamberin deniz ve fırtınaları hakkında—ki bunlar Kur'an'ın en vâzib tasvirlerini teşkil eder—bu kadar açık tasvirleri nereden ve nasıl elde etmiş olabileceğini araştırmaktadır ve bu mes'ele, „umûmiyetle deniz tasvirinin arap şîrine, bilbassa ıalâmiyetten önceki şîre, yabancı olması dolayısı ile şâyân-ı dikkattir. Siyer-i nebevide Peygamberin her bangi bir deniz üzerinde, hattâ kıyılarında seyâhatinden bahsedilmez“ demektir. Hattâ o vakitler mevcut olan Cidda, Şu'ayba ve Gazza [b. bk.] gibi limanlara gittiğinden de bahsedilmez. Nöldeke de Kureyslilerin Habeşistan ile ticâretlerinden bahsettiği yerde (Isl., 1914, V, 163, not 3), Peygamberin „belki bir defa bizzat oraya gittiği, çünkü Kur'an, X, 23, XXIX, 65, XXIV, 40'ın kendisinin deniz üzerinde seyâhatin dehşetlerini bizzat tatmış gibi bir ifâdesi bulunduğunu“ faraziyesini ileri sürer. Fraenkel (ayn. esr., s. 211) Kur'an'dan şu neticeyi çıkarır: „Eski arapların muhtemel olarak memleketlerinin üç taraftan deniz ile çevrili olduğunu takdir etmeleri gerekirdi. Hiç olmazsa kendini ticârete vermiş olan çevreler, Peygamberin mensup olduğu çevreler için, denizde gidip-gelmeler çok mübim olmuştur“; aksi takdirde, ona göre, Kur'an'ın hiç olmazsa 40 âyetinde denizi inaanlar için istifâde edilebilir bir hâle getiren Allahın lutfundan bahsedilemezdi. Fraenkel Habeşistan'a muntazam deniz seferlerini düşünecek kadar ileri gider; bir çok rivâyetler (o zamanki Arabistan'da habes câriyelerin bulunması gibi) arasında, biç olmazsa ikisi, bu gemi seferlerine açıkça delâlet eder gibidir; bunların birine göre, Şu'ayba'de karaya oturmuş bir geminin taşıdığı kereste Kâbe'nin inşâsı için kullanılmıştır (Tabari, I, 1135), diğerine göre ise, ilk Muhâcirûn Habeşistan'a giden iki ticâret gemisine binerek, oraya göçmüşlerdir (Tabari, I, 1182). Fakat karaya oturmuş geminin açıkça bir Bizans gemisi olduğu hususunda sarâhat mevcut ve ikinci bir yerde gemilerin arap gemileri olduğu bilhassa söylenmemiştir (Lammens, La Mecque, s. 284=380'de yabancı gemileri düşünmektedir). Görünüşe göre, Arabistan ile karşı sâhil arasındaki bu irtibat habeslerin elinde idi; Barthold (ayn. esr., s. 43) başka mutâlealar ile aynı faraziye varmaktadır.

Lammens (La Mecque, s. 289=385) —bâzi tezatlar ile karşılaşmakla berâber— habeslerin bir deniz hâkimiyetinden bile bahseder ve Mekke vekayı-nâmelerinde hiç bir yerde Aksum ülkesi ile alış-verişte ber bangi bir arap gemisinin zikrini bulamaz (ayn. mll., L'Arabie occidentale, a. 15). Diğer taraftan Kur'an'da ve Sira'de gemiciliğe âit çok sayıdaki telmihlerin geniş vukûfu istilzâm ettiğini kâbûl etmek mecbûriyetinde kalır; fakat Peygamberin biç bir bemshehrisi ve hiç bir Tihâma bedevisi denizeci olarak zikredilmez; araplar bu zaâtı Kızıl denizin yabancı sâkinlerine bırakmışlardı (ayn. mll., La Mecque, s. 283=379).

Eski şîrde deniz yolculuğunun zikirleri mayânında Anır b. Kulgüm'un Mu'allağa'sının 102. beyiti bilhassa dikkate değer. Burada Tağlibleri denizin sırtını gemiler ile doldurmakla över. Fraenkel'in görüşünü destekleyen Goldziher (ZDMG, 1890, XLIV, 165 v.d.) bu beyte muhakkak çok fazla bir ehemmiyet verdiği hâlde, Nöldeke (Fünf Mo'allaqât, I, 49) Tağliblerin „muhakkak deniz üzerinde gerçek bir gemicilik yapmaları biç bir şekilde bahis mevzuu olamayacağına“ göre, „Tağliblerin bâzan Fırat'ı kayıklar üzerinde geçmekte olduklarını“ kâbûl etmeğe temâyül eder. Şu hâlde o bahr kalimesinden Fırat'ın muazzam su kütesini anlamaktadır. İfâdenin gelişine göre, burada şüphesiz su üzerinde bu navî faaliyetin başka kabîlelerce bilinmemesi ve bunların bundan bir dereceye kadar korkmaları (aş. bk.) dolayısı ile daha çok te'sir yapması icâp eden şâirin övünmesi ve mubalağası bahis mevzuudur (Jacob da böyle düşünmektedir, bk. Beduinenleben, s. 149). Bu münferit beyit bir tarafa bırakılacak olursa, Goldziher, ayn. esr., eski şîrde deniz ile deniz afezinin muhtelif anlarının, teşbih yolu ile, sık sık kullanıldığına işâret eder: hareket hâlinde bulunan kervan msl. çok defa yüzen gemilere benzetilmiştir. Fakat ekseri hâllerde bayh renksiz olan bu levhalar sâhillerde meydana gelmiş ve sonraları tamamıyla kalıplaşmış bir şekilde başka yerlere geçmiş olabilir, şâirin şansı bir tecrübesini düşünmeğe de lüzum yoktur. Yalnız nasîb [b. bk.]'in kalıplaşmış tarzını hatırlatalım.

Bununla berâber, deniz seferlerinin bilvesile zikirlerinin bir esâsa dayanması gerektiğine, fakat diğer taraftan hiç bir yerde deniz üzerinde mühim teşebbüsler bahis mevzuu olmadığına göre, Wüstenfeld'in daha NGW Gött., 1880, s. 134'te kâbûl ettiği gibi, „Peygamberden önce arapların Kızıl deniz ile Basra körfezi kıyıları boyunca fazla deniz seferleri yapmamış oldukları“ faraziyesi ileri sürülmüştür. Lammens de, La Mecque, s. 285=381, yalnız sâhil yakın-

larında mütevâzi bir balık avcılığına ve karaya oturmış gemilerin tesâdüfî olarak yağma edilmelerine ihtimal verir Arabistan'da daha o zamanlarda görülen „deniz aşırı idbâlât“a gelince, Jacob, ayn. esr., s. 149, „ber hâlde tersine çok defa yabancı (husûsiyetle Habes ve Hind) gemilerinin daha çok arap limanlarına yanaştıklarını“ farzetmektedir. İdhâlât çok büyük miktardaki yabancı ticâret mallarının mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. Hâlbuki Arabistan, Freytag, Einleitung, s. 276 v.d. 'da işâret ettiği gibi, gemiler ile uzak memleketlere nakiledecek mâhiyette az mahsûle sâhip idi.

Bununla herâber bu mülâhazalar birinci derecede Hicaz ve ona komşu mntakalar hakkında câridir, ve bunu bemen Arabistan'ın bütününe teşmil etmek mümkün değildir. Husûsiyetle bu mntaka için gemi seferlerinin inkişafını diğer unsurları da az müâit idi. Karaya oturmuş gemi rivâyeti (yk. bk.) Mekke civarlarında kereste bulunmamasının açık bir delilidir. Kıyıda ne büyük, ne iyi limanlar vardır; Leukekome, al-Câr [b. bk.] ve Şu'ayba gibi bâzi eski demir atma yerleri sonraları tamâm-yle terk edilmiştir [bk. mad. HICAZ]. Bizzat Kızıl denizden, fırtınaları ve bilbassa şimâl kısmında deniz seviyesindeki kayaları sebebi ile, çok korkuluyordu [bk. mad. BAHR AL-KULZUM ve Mez, Renaissance, s. 476]. Bundan başka Arabistan'ın, gemi seferleri için azırlayıcı mektep vazîfesini görebilecek gemiciliğe müâit hiç bir nehri yoktur.

Binâenaleyh hâlis bedevî'ler tabîî olarak kendilerini uzun zaman mâyi unsura güvenmekten alıkoyan bir su korkusuna sâhip idiler. Bu hâl işlâmiyet devrindeki gemi seferlerinin başlangıcı üzerinde köstekleyici te'sir yapmış olmalıdır, aynı hâl bugün de müşâhade olunabilir (bk. L. Brunot, La mer dans les traditions... à Rabat et Salé, Paris, 1920, I, 3). Nitekim Kur'an'da „dağlar gibi yüksek dalgalar“, „geniş, derin denizde üstünden kat-kat karanlık bulutların geçtiği kuleler gibi yüksek dalgaları kaplayan zulmetler“ v.b. (Kur'an, XI, 44; XXIV, 40; bundan başka X, 23; XI, 45; XXXI, 31; kırs. bir de Nöldeke, Delectus, s. 62'deki mizabi şîir) bahis mevzuu olduğu zaman da bu dehşet ifâde edilmektedir. İhtimal yine bu sebeptendir ki, mekkeliler gemi seferi işlerini yabancılara bırakmışlardır (yk. bk.); buna umûmiyetle bâzi mesleklerle karşı gösterilen hakir görme de inzimam etmiştir (bk. Goldziher, Globus, 1894, LXVI, 203 v.d.). Azdiler, 'Omân'da gemicilik ve balık avcılığı ile meşgul olduklarından, Tamim kabilesi menâupları tarafından hakaret yolu „gemiciler“ diye vasıflandırılırdı (bk. mad. ARABISTAN, b ve Wellhausen, Skizzen, VI, 25). Bir de nabatî

gemicilerden ve münferit bir şekilde de yahudi gemicilerden bahsedildiğini işitiyoruz (bk. Lyall, The Diwâns of 'Abid v. b., GMS, 1913, XXI, VIII, 5, 6).

Sonraları deniz üzerindeki seferlerin dostça ve düşmanca gâyeler için değeri nihâyet anlaşılmıştır ve Peygamberin ağzından deniz ticâretine sarâhatle müsaade eden ve denizdeki şehidlerin meziyetini yükselten hadîslerin rivâyet edilmesinde hayrete düşecek bir şey yoktur (bk. Wensinck, Handbook, Barter ve Martyr(s) kelimelerinde; bundan başka Lammens, L'Arabie occ., s. 15 v.d.). Fakat bu mes'elenin hakkiyle kavranması için daha uzun bir zaman geçti. Hattâ Peygamberin Kureyslilere şimâldeki pazarlarına gidış yolunu kapadığı zaman, bunlar deniz yolunu seçecek yerde, çölde çok dolambaçlı bir yolu tercih ettiler (Lammens, La Mecque, s. 285=381). İlk halifeler hâlâ deniz üzerindeki her türlü teşebbüslere muhâlif idiler. Halife 'Omar, Akdeniz ve Kızıl denizdeki bir sıra muvaffakiyetsizliğin tamâmiyle te'siri altında idi (Tabari, I, 2595, 2820; gemi seferlerini [veya sırf dünyevî gâyelere yarayan gemi seferlerini?] men'etmiş imiş, bk. Goldziher, ZDMG, XLIV, 165 v.d.). Hattâ 'Omân'a bir hücum yapmasını emrettiği Ba'ila kabilesi reisi 'Arfaca b. Hargama al-Azdi al-Bâriki'yi haşarıya rağmen, hu hücumu denizden yaptığı için, cezalandırmıştı (İbn Haldûn, 'Ibar, I, 211). Bununla berâber, Peygamberin ölümünden heş yıl sonra (15=637), bir arap filosu, 'Omân'dan hareket ederek, Bombay yanında Tânah'a çıkarma yaptı ve Daybul körfezine doğru da bir sefer yapıldı (Balâzurî, Futûh, s. 431 v.d.). Fakat arap denizciliğinin ilk kurucusu Mu'aviya olmuştur. Şimâli Suriye'yi tehdit eden bizanslılara karşı savaşlarında, bir filo teşkili günden-güne daha zarûrî bir hâl alıyordu. Fakat bunun için, vâli mevkiinde olduğundan, halife 'Osmân'ın müsaade ettiği güne kadar, halifelerin mukavemeti ile mücâdele etmek zorunda kalmış idi. Gemi ve denizeileri bilhassa İskenderiye sağlıyordu. Mu'aviya'nın Filistin kıyılarında filo için konak yerleri te'sis etmesi de ancak sonraları mümkün oldu (Balâzurî, s. 117, fakat diğer rivâyetler bunun aksini söyler; bk. bir de madd. AKKÂ ve BEYRUT). Sudan çok çekimelerine rağmen, „araplar çöl ve deveden, deniz ve gemiye hayret verecek kadar çabuk geçtiler“ (bk. Wellhausen, NGW Gött., 1901, s. 418). Aralarında cesur amiraller, bunlar meyanında hassaten Busr [b. bk.] ve Abu 'l-A' var [b. bk.] bulunmaktadır.

Arap gemiciliğinin muahhar inkişafını göstermek, ana hatları ile de olsa, bizi bu mak-

lenin çerçevesinden dışarı çıkaracaktır. Yukarıda zikredilmiş olan islâmiyetin başlangıcında arapların gemi seferlerine iyice alışmış olup-olmadıkları busûsunda bâzı mülâbazalar ilâve edelim. Goldziher (ZDMG, XLIV, 165 v.d.)'in „eski araplar her hâlde deniz seferlerine alışmışlardı“, mutâleasına karşı „sonraları muayyen ölçüde denizden çekinme kendini gösterdi“ fikri pek tutunamaz (tabiatıyla, daha ziyâde aksi muhtemeldir). Bu iki hâlin bir arada yan-yanâ mevcut bulunmuş olması daha ziyâde akla yatar. Anlaşılan denizden çekinme keyfiyeti, Hicaz araplarına hâs bir vasıftır. Islâmiyet sayesinde, bu eyâletin ahvâli ve telakkileri, söylemek eâizse, örnek bir değer kazandırdığından, *bedevî* 'lerin deniz korkuları da öyle bir şekilde tezâhür etmiştir ki, bu, Arabistan yarım-adasının bütün sâkinlerinin husûsî bir vasfı sayılmıştır. Fakat dâbâ Arabistan'ın coğralî vaziyeti dikkate alınır, her zaman için az veya çok inkişâf etmiş bir kıyı deniz seferlerinin mevcûdiyeti hemen farzedilebilir. Hattâ şarkta islâmiyetin zuhûruna kadar deniz üzerinde büyük teşebbüsler an'anesinin canlı kaldığını görürüz. Mas'ûdî (*Murûc*, I, 308) bize eski bir rivâyet nakletmektedir ki, buna göre, eski zamanlarda Çin gemileri 'Omân, Bahrayn, Ubulla ve Basra'ya gelmişlerdir; bunun aksine olarak, buraların gemileri de Çin ile münâsebetler kurarlardı. Bundan başka Azdî 'lerin gemi seferlerinden (yk. bk.) ve daha sonra da 'Omân tâcirlerinin deniz üzerinde cür'etli seferlerinden [bk. mad. VAQVÂK] bahsedildiğini duyuyoruz. O hâlde, ileriyi gören bir vâlinin bir islâm filozofunun kurulmasına şiddetle muhâlefet eden balîfelerin mukavemeti ile mücâdele ettiği bir sırada, müslümanların ilk deniz seferlerinin buradan Hindistan'a doğru yapılmasında (yk. bk.) şaşılacak bir şey yoktur.

Araplar, görünüşe göre, gemiciliklerinin tarihini yazmamışlardır. Tabii olarak yalnız büyük tarîh kitaplarında değil, fakat geri kalan edebiyatta da deniz seferleri hakkında bol miktarda kayıtlar bulunmaktadır. Burada yalnız alâka çekici bir kaç *avâ'il* zikrederim: arap dilcilerinin telakkilerine göre, denizde ilk seyâhat eden arap kadını Peygamberin sahâbesinden Yazîd b. al-Hakam 'ın annesi Bakra olmuştur (*Kitâb al-Ağânî*, XI, 100, str. 3, aşağıda). Makrîzî (*Hikâyet*, II, 189, 17 v.d.)'ye göre, islâmiyet devrinde, deniz üzerinde ilk savaş seferi yapan ve Bahrayn'den hareket ederek İştâhr [b. bk.]'ı fetbetme teşebbüs eden al-'Alâ' b. al-Hazramî olmuştur; fakat bu teşebbüs tamâmiyle boşa gitmiştir (bu bâdise, iddiaya göre, 19=640 yılında, binâenaleyh Bombay'a asker çıkarmadan sonra vukua gelmiştir. (yk. bk.). Emevî vâlisi Hae-

eac'ın katranlanmış ve parçaları çiviler ile tuturulmuş olan daha önceleri yalnız iplerle tutulurdu, keresteden yapılan gemileri denize indiren ilk şahıs olduğu rivâyet olunur (Cahiz, *Hayavân*, s. 41, 10 v.d.). „Dikilmiş“ denilen bu gemiler, sonraları, biç olmazsa VII. (XIII.) asra kadar, Kızıl deniz ile Hind Okyanusu'nun bir busûsiyeti olarak gösterilmiştir. Bu gemilerin bu şekilde inşâ edilmelerinin sebebi türlü şekillerde izâh edilmiştir. Miknatîs dağları efsânesi buna bağlanmalıdır (bk. mad. MIKNATIS, bundan başka Mez, *ayn. esr.*, s. 472 v.d. ve Reinaud, *Relation des voyages...*, Paris, 1845, I, 91, 136). Bugün bile bâzı yerlerde asırlar boyunca değişmemiş olan iptidâî gemiler kullanılmaktadır [bk. mad. KELEK].

Bibliyografya: „Gemi“ için muhtelif arapça tâbirlerin mânâsı ve meydana çıkması hakkında bir araştırma için bk. Hans Kindermann, „*Schiff*“ im Arabischen (Bonn, 1934, tez).—Hâlâ bir arap gemiciliği tarihi mevcut değildir. Bizi burada ilgilendiren bibliyografya için, esâs olarak, bu makalede verilmiş olan kayıtlara ve muhtelif parçalarda zikredilen kaynaklara mürâcaat etmek lâzımdır. /A'inde sık-sık, oldukça teferrüatlı bir şekilde, gemicilikten bahsedilmiştir. Bundan dolayı burada toptan husûsî olarak aşağıdaki maddelere ve bu maddelerin sonunda zikredilen bu araştırmalara devam etmek imkânını verecek olan bibliyografyaya atıf yapılacaktır: ÇİN I, DÂR AL-ŞİNÂ'A, FULK, HİT, HURMUZ, AL-İSKANDARİYA, KAYS, KAVSARA, AL-HÂLİDÂT, HÂNFÜ, AL-HAŞABÂT, AL-KULZUM, KUŞAYR, MADAGASKAR, MAHRA, MAY-SÂN, SALÂ, ŞİHÂB AL-DİN, SOFÂLA, SULAYMÂN AL-MAHRÎ, ŞÜR, TARÂBULUS, ZÂBAG, ZAFÂR 4.—Şu eserde arap gemiciliğinin inkişâfı hakkında, kaynaklar gösterilmeksizin, umûmî mâlûmat bulunmaktadır: E. Speck, *Seehandel und Seemacht, eine handelsgeschichtliche Skizze* (Leipzig, 1900), s. 32 v.d.; A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), 27. ve 29. bahislerde IV. (X.) asırda arap nehir ve deniz gemiciliğinden bahseder.—Urdu dilinde Syed Sulayman Nadwi, *Arabon ki Jahaz-rani (Arab Navigation), Islamic Research Association*, nr. 5, Bombay, 1935.—Diğer müslüman kavimlerinin gemiciliği busûsunda ise, Hâdî Hasan İran gemiciliği hakkında şu eseri yazmıştır: *A History of Persian Navigation*, (London, 1928), (bunun hakkında bir tanıtma yazısı için bk. J R A S, 1929, s. 407—410). Bu eser Radhakumud Mookerji, *Indian Ship-ping* (London-New York, 1912) ile karşılaştırılabilir.—Türk gemiciliği hakkında, hazırlık

mâhiyetinde iyi çalışmalar mevcut ise de, henüz toplu bir eser yoktur. Burada yalnız /A'nın aşağıdaki maddelerine ve oralarda bulunan bibliyografya kayıtlarına havâle edeceğiz: COĞRAFYA, HAYREDDİN, KAPTAN PAŞA, KÂTİB ÇELEBİ, KEMÂL REİS, KENAN PAŞA, LEPANTO, MEZZOMORTO, NASÂD, ORUÇ, PİRİ REİS, PİYÂLE PAŞA ve RİYÂLE.

(H. KINDERMANN.)

SEGBÂN. [Bk. SEKBÂN.]

SEGESTAN. [Bk. SİSTÂN.]

SEGOVYA (isp. Segovia, ar. Şakûbiya), eski mühim bir İspanya şehri olup, bugün aynı adı taşıyan vilâyetin merkezi-dir. Şehir, Eski-Kastilya'da, Madrid'in 101 km. şimâl-i garbisinde, deniz seviyesinden 998 m. yükseklikte, Sierra de Guadarrama'nın kenarında, münferit bir kayalık üzerinde bulunur. Roma (su kemeri) ve hristiyan (aleazar) mimârî âbideleri ile tanınmış olan şehir uzun müddet islâm hâkimiyetinde kalmamıştır. 140 (757/758) yılında Kastilya kralı Alfonso I. veya oğlu Fruela I. tarafından, Zamora, Salamanka [b. bk.] ve Avila ile aynı zamanda, geri alınmıştır. Segovya, adı geçen bu son şehirler ile birlikte, kısa bir müddet için, hâcib al-Manşûr b. Abî 'Âmir tarafından tekrar fethedilmiştir (X. asrın ikinci yarısı).

Bibliyografya: İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), V, 382; trc. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 104; İbn Haldûn, *Kitâb al-İbar* (Bulak tab.), IV, 122; al-Makkarî, *Nafh al-tib*, I, 213; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 120.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SEGU. SĒGU, [eski Fransız Sudani'nda kurulan Mali cümhûriyetinde bir şehir. Nüfusu 21.000 kadardır. Niger nehrinin sağ sâhilî üzerinde, cüm'ûriyetin idâre merkezi olan Bamako'nun 230 km. kadar şimâl-i şarkisinde bulunmaktadır. Şehir en ehemmiyetlisine Sikoro denilen dört yerleşme mahallinden terekkip etmiştir.]

SĒgu şehri Kulubâli âilesine mensup bir reis tarafından kurulmuş olan Bambâra devletinin merkezi idi. Bu devlet evvelâ Manding veya Mali imparatorluğunun az-çok tâbîî durumunda bulunuyordu. 1670 senesine doğru, kiral Biton Kulubâli, devletin malı olan esirlerden (Bambâra lisanında bunlara *ton-dyon* denilir) kurmuş olduğu askerliği meslek edinmiş bir nevî dâimî bir ordunun yardımı ile, SĒgu'yu Manding vesâyâtinden kurtardı ve ona hakikî bir kuvvet te'min etti. Hükûmdarlığı esnâsında putperest olan SĒgu Bambâraları, tabeasının ekserisi müslüman olan Mâsîna Pul [b. bk.] ki-

rallığının ve sözde Faslı bir paşa tarafından idâre edilmekte olan hemen tamâmen müslüman olmuş bulunan Timbaktu şehrinin nüfûzu altına girdiler. Kiral Biton'un, Fas hâkimi Hasanîlerden sultan al-Râşid'in düşmanı olan Sûs'a mensûp bir d'in adamının ilticâsını kabûl ettiği iddia edilir. Biton askeri birliklerini firariyi isteyen Fas hâkimine karşı sevketti ve al-Râşid, Timbaktu'nun cenûbunda Bambâra ordusu ile karşılaştığı hâlde, muhârebeye cür'et edemeden, Fas yolunu tuttu.

Biton'un ölümü ile (1710), *ton-dyon* 'lar kiralının tahta çıkmalarına müdâhaleye ve istemediklerini tahttan indirmeğe başladılar ve en nihâyet, Kulubâli sülâlesini devirerek, bunu inkırazı uğrattılar ve iktidarı ele geçirdiler. Fakat hâkimiyetleri esnâsında karışıklık hüküm sürdü ve bu iktidar, 1750'ye doğru, halkın isyanı ile, nihâyete erdi. Bir Bambâra âilesi olan Dyâra'lara mensûp Ngolo veya Molo adı birisi kiralılığını ilân etti ve 1754'ten 1861'e kadar hüküm süren yeni bir kiralîyet sülâlesi kurmuş oldu. Bu kiralî bilhassa SĒgu'nun garbında kurulmuş olan Kaarta isimli bir diğer Bambâra kiralığı ile yaptığı savaşlar ile temâyüz etti.

Aslen Senegal'deki Fûta'dan olan ve 1854'ten beri Kaarta'nın merkezi Nyoro'nun hâkimi bulunan istilâci Tukulör al-Hâce 'Omar, 1860 senesinde, SĒgu kralı 'Alî Dyâra'ya karşı yürüyüşe geçti. Bambâralar müdâfaalarını, 1810 senesinde emîr SĒku (Şayhu) Ahamdû tarafından SĒgu hâkimiyetinden kurtarılmış olan komşuları Mâsîna Fulbe veya Pul'ları ile takviye ettiler. SĒgu'ya yaptığı seferi haklı göstermek için, onu bir mukaddes barp olarak vasıflandıran müslüman bir istilâciye karşı, tamâmen putperest bir devlet ile müslüman bir kiralığın bu ittîfâkı Sudan din tarihindeki en garip vak'alardan birisini teşkil eder. Mâsîna'nın o vakitki emîri Ahamdû-Ahamdû bu hareket tarzının sebeplerini al-Hâce 'Omar'e yazdığı bir takım mektuplarda izâh etti. Bu mektuplar muhâfaza edilmiştir. Tarafların anudâce döğüştüğü bir muhârebeden sonra, al-Hâce 'Omar, 1861'de SĒgu'yu ve 1862'de de Mâsîna'nın merkezi olan Hamdallâhî'yi zaptetti, hükûmdar 'Alî Dyâra ile Ahamdû-Ahamdû'yu esir ederek, öldürttü. Mağûp Bambâra ve Pul'lar, çete barpleri ile mukavemete devam ettiler. Bu meyanda, 1864'te kendilerini mağlûbiyete uğratan al-Hâce 'Omar ölmüş idi. al-Hâce 'Omar'ın istilâ ettiği vilâyetleri kavgalar ile paylaşan bir çok oğul yeğen ve gözdeleleri var idi. SĒgu'da vekil tâyin ettiği en büyük oğlu Ahamdû Tal, 1862'den 1884'e kadar, memleket ve ahâlî üzerinde zâlimâne bir

idâre sistemi kurdu ise de, Bambâralara islâmîyeti kabûl ettirmeğe muvaffak olamadığı gibi, Dyâra sülâlesinden bakîye kalanların mütefikleri Pulların yardımı ile, askerî birliklerin fâsîlasız bîrpalamalarına ve pâyitahtın yakınlarına kadar sokularak, bizzat kendisini tehdit etmelerine mâni olamadı. Babriye yüzbaşısı Mage, doktor Quintin ile birlikte, Senegal'deki fransız makamları tarafından Ahmâdû Tal'ın nezdine vazife ile gönderildi. Mage iki sene Sêgu'da bu hükûmdar tarafından alıkonuldu (1864—1866) ve kendisi, hâdiselerin hakiki şeklini görerek, bunları kaleme almağa imkân buldu (Mage, *Voyage dans le Soudan occidental*, Paris, 1868). 1884 senesinde, bizzat bütün Tukulörlerin de nefret ettiği Ahmâdû Tal, Sêgu'da artık hayatını emniyette hissetmeyerek, idâreyi oğlu Madanî'ye bırakıp, Nyoro'da ikamete başladı.

1888'de Fransız bukûmeti halkın mübim bir kısmının köle mertebesine indirilmiş bulunduğunu ve devamlı katliamların icrâ edilmekte olduğunu, bu hususların memleketin inkişafını felce uğrattığını görerek, bu vaziyeti ıslahakat'i karar verdi. Miralay Archinard kumandasında bir sefer tertip edildi, 6 nisan 1890'de Sêgu ve 1 kânûn II. 1891'de Nyoro zapt edildi. Madanî, Mâsîna'de bulunan Mopti şehrine, Ahmâdû Tal ise, Bandyagara şehrine kaçtı. Archinard, nisan 1893'te Mopti ve Bandyagara'yı aldı ise de, Ahmâdû Tal yine kaçmağa muvaffak oldu. Bir kaç taraftarı ile birlikte, bütün Niger kavsini kaçak olarak, dolaştı, hemşehrisi Sokoto sultanından ilticâ talep etti ve bu memlekette, 1898 yılında öldü.

Sêgu'da eski Bambâra kiralığının ihyâsı tecrübesi neticesiz kaldı (evvelâ Mâri Dyâra, sonra da Bodyan Kulubâlî isimli biri idâresinde). Bunun üzerine Fransız hükûmeti mes'eleyi ele aldı, mart 1893'te, Sêgu şehri ve civarı yeni kurulan fransız Sudanı müstemlekesine ilhâk edildi.

(Sêgu, 1958 senesine kadar, bir müstemleke şehri olarak kaldı. 1958 senesinde ise, fransız câmiyasına bağlı bir âzâ devlet olan Mali'nin hudutları dâhilinde bulunuyordu. Mali devleti, kânun II. 1959'dan 22 eylül 1960'a kadar, Senegal ile birlikte, Mali federasyonunu teşkil etti. 22 eylül 1960'ta Mali müstakil bir cümhuriyet hâline inkılâb etti.)

Sêgu'da, al-Hâce Omar ve oğlu Ahmâdû zamanında buraya gelmiş olan az miktarda Tukulör ikamet etmektedir; bunlar tamâmen islâmîyete bağlıdır ve Ticâniya tarikatine mensûpturlar ki, al-Hâce Omar bunun mo'kadem'i idi. Asıl nüfusun bütünü Bambâralardan müteşekkil olup, bunlar ruhlarla taparlar.

Bibliyografya: E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental* (Paris, 1868); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Soudan Français): *le pays, les peuples, les langues, les civilisations* (Paris, 1912), II; Ch. Monteil, *Les Bambara du Ségou et du Kaarta* (Paris, 1924); [*Géographie universelle* (Paris, 1959), II; *The Statesman's Yearbook* (London, 1961)]. (M. DELAFOSSE.)

[Bu makale AJUN KURTER tarafından ikmâl edilmiştir.]

SEHİ BEY (?—1548), türk şâiri ve tezkire müellifi. Fâtib Sultan Mehmed zamanında doğmuştur. Asıl ismi mâlûm olmayan Sehî, Âşık Çelebi'den bu yana hâl tercümesinden babseden kaynakların ittifaqla kabûl ettiklerine göre Edirne'lidir. Buna mukabil Latîfî onun doğum yerinden bahsetmediği gibi, müverrih Âlî de Sehî'yi „Abdullah oğludur“ diye zikr ile menş'e'ni devşirme olarak gösterir. Tezkire müelliflerinin müştereken belirttikleri üzere, Sehî, şâir Necâtî Bey yanında yetişmiş, ve ölümüne kadar üstâdının çevresinden ayrılmamıştır (Âlî, *Kunh al-ahbâr*, 171b). Kendisi ile Necâtî Bey arasındaki bu münâsebetin nerede, hangi tarihte ve nasıl başladığına dâir elde her hangi bir kayıt yoktur. Yalnız, bunun Necâtî'nin nişancı olarak maiyetinde bulunduğu Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mahmud'un Manisa vâililiğine tâyininden (914=1504) daha evvele âit olduğu kolayca söylenebilir. Çünkü, Sehî Bey'in orada kendisi ile berâber bulunduğu mâlûmdur. Evliyâ Çelebî (*Segahat-nâme* I, 347) Sehî'nin Necâtî Bey'in dâmâdı olduğundan habseder ki, bunun mehâzı olan Âlî'nin (Meşkûre Eren, *Evliyâ Çelebî Segahat-nâme'sinin birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma*, İstanbul, 1960, s. 75 v. dd.) iltibasa müsâit muğlak bir ifâdesinin iyi anlaşılmasından ileri geldiği belli olmaktadır. Evliyâ Çelebî, buna bir de Sehî'nin evrâkını ele geçirip bunlardaki şiirleri kendine mâl etmek gâyesine Necâtî'nin kızı ile evlendiği rivâyetini ekler (*Segahat-nâme*, I, 343). Evliyâ Çelebî'nin bu rivâyetinin asılsızlığını sâdece, Necâtî Bey'in şiirlerinin, daha bayatta iken, kazandığı şöret ve bizzat Sehî'nin onun divanına ne derece yaygın olduğunu anlatan ifâdesi (*Tezkire*, s. 76) isbat etmeğe kâfidir (Bu dâmatlık hikâyesinin yaş itibâriyle de mümkün olmayacağı hakkında bk. Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142 v.d.). Vezîr-i âzam Hersek-zâde Ahmed Paşa hakkındaki bir kasidesi Sehî'yi daha 901/902 (1497/1498) tarihinde şâir hüviyetini kazanmış bir simâ olarak karşınıza çıkarır (*Divân*, 33a v.d.). Bayezid II.'in dâmâdı Davud Bey'e yazdığı bir kasideden Sebî Bey

'in 911 (1505)'den önceki tarihlerde bir ara Mora'da bulunduğunu öğreniyoruz (*Divân*, 50a v.dd.). Şâir bu manzûmesinde Mora'nın ikliminin kötülüğünden ve balkından şikâyet etmekte ve oradan kurtuluş ümidini Agriboz'da aramaktadır. Onun, tezkirelerden (Âşık ve Hasan Çelebîler) anlaşıldığına göre, ilk resmî hizmeti şehzâde Mahmud'un yanındaki vazîfesidir. Kendisinin şehzâdenin maiyetine dâhil olup Manisa'ya gitmesinde (910=1504) Necâtî ile yakın münâsebetinin büyük bir âmil olduğunda şüphedir. Burada Sehî'nin mûhitinde şehzâde Mahmud'un divan kâtibi Şevki-i Atik, Sun'î ve hazîne kâtibi Tâli'î gibi şâirler de bulunmakta idi. Babinger (*EI*, mad. *Sehî Çelebi*)'in *Sicill-i osmânî* ve *Âmûs al-â'lâm*'ı tekrarlayarak, Sehî'nin Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mehmed'in divan kâtibi olduğundan bahsetmesi ve bundan da şehzâdenin vâli olduğu Kefe şehrine gittiği neticesini çıkarması tamâmen yanlıştır. 913 (1507)'te şehzâde Mahmud'un vefât etmesi ile, Necâtî Bey gibi Sehî Bey de İstanbul'a döndü. Âşık Çelebî (ve ondan naklen Hasan Çelebî) onun dönüştü İstanbul'da divan kâtibi olduğunu bildirir. Necâtî 914 (1508)'te İstanbul'da öldüğü vakit, Sehî'nin Şeyb Vefâ tekkesi civârında bir mezar inşa ettirdiğini ve kitâbesine üstâdının vefâtına söylediği tarihi yazdırıldığını biliyoruz (Sehî, *Tezkire*, s. 76; Âşık Çelebî, *Tezkire*, 90a; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, 172a; bu mezarın yeri için krş. Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikat al-cavâmî*, I, 218; Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142; ayn. mll., *Tarih-i edebiyat-ı osmânîye*, s. 189; Mehmed Hâlid, *Necâtî'nin ölümü*, *Dergâh mecmuası*, 1337, nr. 4, s. 59).

Sehî Bey'i daha sonraları, Latîfî ve Âlî'de kayıtlı olduğu üzere, şehzâdeliğinde, vâililiği esnâsında Kanunî'nin divan kâtibi olarak buluruz.

Sehî Kanunî'nâmina yazdığı kasidelerinde sık sık kendisinin onun uzun yıllar kapısında bulunmuş eski bir bendesi olduğundan bahseder. Bunlardan bir tânesinde ise, bu sıfat ile şöret bulduğunu söylemektedir (*Divân*, 21b). Divan kâtipliği dolayısı ile onun, vâililiğinden tahta cülûsuna (926=1520) kadar Kanunî ile birlikte Manisa'da kaldığı bu arada 920/921. 1514/1515 ve 922—924 (1516—1519) yıllarında da Selim I.'in İran ve Mısır seferleri esnâsında Şehzâdenin mubâfızı tâyin edildiği Edirne'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Latîfî Sebî Bey'in Kanunî Süleyman pâdişah olduktan (1520) sonra, divan kâtipliğinden ayrılıp, tevliyet bîzmetini seçtiğini söylüyor. Âşık Çelebî ise, onun divan kâtipliğinden önce kapı kulu suvârî bölüğüne çıktığını, tevliyete geçişinin bundan sonra olduğunu kaydeder. Muhtelif manzûmeleri, Latîfî'nin beyânı aksine, şâirin Kanunî'nin kapısından ken-

di arzâsu ile ayrılmamış olduğunu gösteriyor. Atâ Bey'in, onun „hazîneli sır kâtibi“ olduğuna dâir kaydı, Sehî'nin enderûn hazîne koğuşuna müntesip olup, sır kâtipliğine kadar yükselmiş olduğu mes'elesini ortaya çıkarmaktadır. (*Tarih-i Atâ*, İstanbul, 1293, IV, 121). Bir yolculuk sırasında Kara-Ferye'de iken ölen atı yerine almak zorunda kaldığı kötü bir binek hayvanından duyduğu hicâbı nakl ile, Kanunî'den kendisine bir at ibsân etmesini dileyen bir kasidesi onun hükûmdar ile olan münâsebetinin derecesi hakkında kâfi bir fikir verir (*Divân*, 29b v. dd.). Sehî'nin hükûmdarlığı devresinde yazdığı kasidelerde Kanunî'den, dâimâ onun eski bir kulu olduğundan bahs ile alâka ve yardım dilediği dikkati çekmektedir. Daba onu, Rodos fethi münâsebeti ile, 929 (1523)'da yazıldığı anlaşılan bir kasidesinde, hükûmdardan içinde bulunduğu üzüntülü vaziyetten kendisini kurtarmasını ricâ etmektedir (*Divân*, 16a v. dd.). 945 (1538)'te Kanunî'ye hitâben, mesnevî şeklinde kaleme alınmış olan medhiyesinde Sebî, onun kapısından yaşlılık çağında günâhsız yere uzaklaştırılmış olduğunu söylemektedir (*Tezkire*, s. 6). Sebî, Edirne'de Ergene ve diğer bazı imâretlerin mütevellilğini tâkiben, son olarak, Dâr-ül-hadis mütevellisi oldu (Âşık Çelebî, *Tezkire*, 190b). Şâir Refikî'nin Dâr-ül-hadis medresesi mütevellisi iken 939 (1532/1533)'da vefât ettiği mâlûm olduğuna göre, kaynaklarca sonuncu olduğu kabûl edilen bu vazîfesinin mezkûr tarihten sonraya âit bulunduğuna hukmedebiliriz. Sehî, Kanunî'den oaşka, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'ya 929—942 (1523—1536) ve defterdar İskender Çelebî'ye 932—941 (1525—1534) tarihleri arasında yazdıkları belli olan iki kasidesinde de onlardan kendisini sıkıntılı durumdan kurtarmalarını ricâ etmektedir (*Divân*, 18a v. dd., 33a v. dd.). Sehî, Dâr-ül-hadis mütevellisi iken, 945 (1538)'te tezkiresini tamamlayarak, Kanunî'ye — muhtemelen Kara-Bogdan seferi dönüşü Edirne'deki ikameti esnâsında — sunar ve ihtiyarlık çağında onun kapısından sebepsiz yere uzak kalışından şikâyet eder. Âşık Çelebî, eserini takdimi münâsebeti ile, onun Kanunî'den nişancılık ve defterdarlık gibi yüksek bir mansıb istediğini kaydediyor. Şâirin şikâyetlerinin bundan sonra da devam etmekte olduğu Lutfi Paşa'ya sadrazamlığı (946—948=1539—1541) esnâsında yazdığı kasidede görülür (*Divân*, 47a). Artık çok yaşlanmış bulunan şâirin istediği yüksek bir mansıba nâil olamadığı anlaşılmaktadır. Latîfî tezkiresinin matbuu ile birlikte bir kısım nüshalarında 80 yaşlarında olduğundan bahsedilen Sehî her hâlde 955 (1548)'te 80 ve ya-

hut 80'i aşmış olduğu hâlde Edirne'de vefât etmiştir. Latîfî'deki kayda dayanarak, şâirin doğum tarihinin takriben 873 — 875 (1466 — 1468) yılları civârında olduğu tabmin olunabilir. Hemen hemen bütün müelliflerce kabûl olunan bilâfına, Âlî onun vefât tarîhini 950, Evliyâ Çelebî de 951 olarak gösterir.

Bir *Divân* sâhibi olan Sehi devrinde ve sonra alâka ve takdir uyandırmış bir şâir hüviyetine sâhip değildir. XVI. asır ile XVII. asrın ilk yarısına âit bâzî nazîre ve şiir mecmûlalarında (msl. Üniversite kütüp., nr. TY 1547; Edirneli Nazmî, *Macma' al-naẓâ'ir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4222; Pervâne Bey, *Câmî' al-naẓâ'ir*, Topkapı Bagdad köşkü kütüp., nr. 406) adına rastlanabilen Sehi'nin şiiri, sonraları, tezkirelerdeki bâzî örnekler hâric, unutulmuş gibidir. Gördüğümüz bu ragbetsizlik dolayısı ile divânının nüshası yok denecek kadar azdır. Âşık Çelebî ile Âlî onun divânını görmüşlerdir (ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ğunûn*, İstanbul, 1941, I, 793). Bugün bu divânın bir nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale, Mss. Turcs, Supplement, nr. 360'ta bulunmaktadır (tavsîfi için bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 325 v.d.). Eserin başına dercettiği medhiye mâhiyetindeki dibâceden Sehi'nin vaktiyle yazdığı şiirleri, kazasker Muhiddin Fenârî Çelebî'nin isteği üzerine, toplayarak, divânını tertip etmiş olduğunu öğreniyoruz (*Divân*, 46 — 52). İçindeki tarih manzûmelerinin en muahharı İbrahim Paşa'nın 942'de idâmı hâdisesine âit ve Muhiddin Fenârî Çelebî'nin Rumeli kazaskerliğinin 944 (1547)'e kadar devam ettiği mâlûm bulunduğu (Meccî, *Şakayık tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 388 göre, elimizdeki divânın 942 — 944 yılları içinde tanzim edilmiş olduğu anlaşılır. Divânındaki kasideler şu şahsiyetler nâmıuadır: Bayezid II (1), Selim I. (1, farsça) Kanûnî Süleyman (10, biri farsça), Bayezid II. 'in dâmadı Dâvud Bey (1), sadrâzam Hersek-zâde Ahmed Paşa (1), Piri Paşa (1, farsça), İbrahim Paşa 2, Lûtfî Paşa (1), Ferbad Paşa (1), defterdar İskender Çelebî (1), Tevkiî Mustafa Çelebî (1). Ayrıca divânın başında Hz. Ali ile Ak-Yazılı Dede ve Hacı Dede adlı iki mutasavvîf nâmıua, „na't“ adını verdiği üç manzûme bulunmaktadır. Bundan başka Necâtî'ye dâir dibâce mâhiyetinde nazım ve nesir karışık bir parça dercedilmiştir (36 — 42). Sehi'nin Yakînî mahlûs bir şâir de yetiştirdiğinden bahsedilmektedir (Riyâzî, *Tezkire*, 138b, krş. Sehi, *Tezkire*, s. 114).

Şiirde bir mevki kazanamamasına mukabil, Sehi'nin nâmını zamanımıza kadar devam ettiren eseri, tezkiresi olmuştur *Heşt bihişt* adı ile

kaleme aldığı bu şâirler tezkiresi, kendisine Osmanlı edebiyâtı sâhasında bu nevide ilk eseri yazmış müellif addolunmak pâyesini kazandırmıştır. Eser, bu nevin en eski mabsûlü olnak vasfını el'an muhâfaza etmektedir. Ancak, Sehi'den evvel böyle bir eser yazılmamış olduğunu kat'iyetle iddia etmek de mümkün değildir. Anadolu'da beylikler ve Osmanlı devleti devresinde, türk şiirinin gittikçe inkişâf etmesi neticesinde, sayısı pek çok artan şiir mabsûllerini ve bunların şâirlerini toplu ve umûmî bir sûrette ihâta etmek ihtiyâcının daba evvel doğmuş olduğunda şüphe yoktur. Murad II. devrinde (840 Ömer İbn Mezîd, Selim I. zamanında (918) Eğridirli Hacı Kemâl ve nihâyet Kanûnî devrinde de (940) Edirneli Nazmî'nin nazîre mecmûlaları ile yaptıkları toplamalar bu ihtiyâcın ilk tezâhürleridir. Bunlarda kendisinden öncek alınan şâirlerin bâzan mevki ve mesleklerine dâir kısa kayıtların da konulduğu görülmektedir. Tahîdî ki, şâirleri şöhret bularak mecmûadan mecmûaya geçen şâirlerin hayatlarını, kim olduklarını öğrenmek lüzumu hissolunmaya başlamış idi. Diğer yandan da İran şâirleri için tertip edilmiş hâl tercümesi eserleri bir örnek olarak ortada durmakta idi. Üstelik Ali Şîr Nevâî'nin Bayezid II. çağında (896 = 1491) kaleme aldığı *Macâlis al-naẓâ'is* ile şark türk edebiyâtı sâhasında da böyle bir eser meydana konmuş bulunuyordu. İşte, Sehi Bey. tezkiresi ile daha zengin mabsûller vermiş ve mümessiller yetiştirmiş bulunan garp sâhası türk edebiyâtı için kendisini daba çok hissettiren bu ihtiyâca cevap vermeğe çalışır. Sehi Bey gibi aynı ihtiyâc, ondan önce veya onunla birlikte duyarak teşebbüse geçen, fakat eserleri sonraki devirlere intikal edememiş başka müelliflerin mevcût olduğuna kaniyiz.

Sehi Bey, eserinin ilk suarâ tezkiresi olduğu hususunda bizzat bir şey söylemiş değildir. Sâdece, tettebbû ettiği esnâda, Câmî'nin *Bahâris-tân* (*Haşt ravza*)'ının şâirlere tahsis olunmuş taslı ile Devletşâh tezkiresi ve Ali Şîr Nevâî'nin *Macâlis al-naẓâ'is* 'nin kendisine Osmanlı ülkesinde yetişmiş şâirler için de, bunların zamanla unutulmalarını te'min gâyesi ile, böyle bir eser yazmak fikrini verdiğini ifâde eder (Sehi, *Tezkire*, s. 4). Uzun müddet bu düşüncesini tatbik mevkîine koymadığını belirten müellif eserini nihâyet 945 1538'te meydana getiriyor (*Tezkire*, s. 4 v.d. ve 140). Harf sırası tertibi yerine, İran tezkirelerinin şâirleri yaş, zaman, muhit ve mevki gibi busûslara göre sınıflandıran tabaka tarzını esâa olan *Heşt bihişt*, *Macâlis al-naẓâ'is*'i takliden 8 fasla ayrılmış olup, şu tasnifi ihtivâ etmektedir: 1. devrin hükümdarı (Kanûnî Süleyman),

II. şâir Osmanlı pâdişahları ve şebzâdeleri, III. vezir, kazasker, defterdar, nişancı ve sancak beyi gibi devlet ricâlerinden şiir yazarlar, IV. şiir ile uğraşan ülemâ, V. kendisinin zamanlarını idrâk edemediği eski şâirler, VI. gençliğinde kendilerine yetişebilip, münâsebet kurduğu evvelki nesillere mensûp şâirler, VII. muâsır olan şâirler, VIII. yeni nesillerden yetişen genç şâirler.

Eserini nasıl bir çalışma ile ve nelerden istifade ederek meydana getirdiğini açıklayan müellif tezkiresi için belirli bir mehzazıkr etmemiştir. Yalnız kendilerine yetişemediği eski şâirler hakkındaki bilgileri çok yaşlı kimselerden dinleyerek, topladığını belirtmektedir (*Tezkire*, s. 7 ve 52). Ahmed Paşa, Ak-Şemseddin-zâde Hamdi ve nihâyet Necâtî gibi Fâtih devri şâirlerin bir kısmının hayatta bulundukları devreden gelen bir şahsiyet olması da müellife diğer tezkirecilerin yetismeleri mümkün olmayan bir çok eski şâiri bizzat görüp tanımak imkânını te'min etmiştir. Sehi'nin sâhasında ilk deneme teşkil eden eseri ihtivâ ettiği bilgiler bakımından tatmin edici olmaksızın uzaktır. Müellifin eserinde çerçevesini mümkün olduğu kadar kısa tutmak isteyen bir zihniyet hâkimdir. Kendisinin eserinden dâimâ „muhtasar“ ve „risâle“ tahîrleri ile bahsetmesi de bunu gösterir. Esâsen kendisine örnek olan İran tezkireleri de tafsilâtli bilgi veren eserler değildir. Eseri yazmasındaki gâyesinin şâirlerin unutulmalarına çalışmak olduğunu söylemekle beraber, Sehi'nin 70'ini aşmış bir yaşın mabsûlü olan tezkiresini aynı zamanda bir mansıp te'mini maksadı ile, acele bir sûrette te'lif ettiği itibâî hâsıl olmaktadır. Nitekim kendisinin Necâtî gibi, gâyet yakın bir münâsebeti olduğu ve bu sebeple hakkında en fazla bilgiye sâhip bulunduğu şâir için verdiği bilgi bu yüzden satbî kalır. Bir iki istisnâ hâric, tezkirede şâirlerin vefat tarîhlerinin dahi tesbitine çalışılmamıştır. Bu husûsta divan, şiir mecmûaları ve tarîb kitapları gibi en başta gelen menbâlara mürâcaat lüzumunu duymamış olan Sehi'de, Latîfî ve bilhassa Âşık Çelebî'de gördüğümüz tahkik zihniyetini bulmak mümkün değildir. Bundan başka Sehi'nin şâirlerin edebî hüviyet ve değerlerini tâinde başarı gösteremediği de Âşık Çelebî'den beri dâimâ ele alınmış bir husûstur. Onun her şâiri, aralarında bir fark gözetmeksiz, hep aynı vasıflar ile değerlendirmesi kendisine tevcih olunan tenkidlerin başında gelir.

Sehi Fâtih devri öncesi, bilhassa Bayezid I. ve şebzâde Süleyman devri ile Anadolu beylikleri sâhasında yetişmiş şâirlerden bir kısmını tesbite ve yahut baklarında mâlûmat toplamağa

muvaffak olamamıştır. Msl. Âşık Paşa, Nesimî, Süleyman Çelebî, Gülşehrî, Niyâzî i Kadîm gibi eski şöhretler tezkirede yer bulamamışlardır. Tezkirecimiz Anadolu ve Rumeli sâhası dışındaki sâbalarda yetişmiş Osmanlı devri türk şâirleri ile de meşgûl olmamıştır. Bu sebeple Azerî sâbasının Bagdad havâlisinde Fuzûlî gibi en belirli simâları tezkirenin dışında kalır. Bunda busûfî bir zibniyetten ziyâde, Sehi'nin, Latîfî ve Âşık Çelebî kadar, imparatorluğun çeşitli köşelerinde dolaşmak imkânını bulamamasının te'sirini de düşünmek gerekir. Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmî' al-naẓâ'ir* 'i ile kendisinin tanıdığını bildiğimiz (*Tezkire*, s. 133) Edirneli Nazmî'nin *Macma' al-naẓâ'ir* 'i gibi şiir mecmûalarında yer almış olan şâirlerden bir kısmı tezkireye dâbil olamamışlardır. Ancak sayı bakımından mütâlea edilirse, Sehi'nin tezkiresine giren şâir mevcûdu ile ondan evvel nazîre mecmûalarında teninan şâirlerin mîkdarı arasında fazla bir fark yoktur. Tesbit olunan şâir mevcûdunun Eğridirli Hacı Kemal'de 266, Edirneli Nazmî'de 243, Sehi'de ise, 229 olduğu görüldür.

Müellifin ismine rastladığı her şâiri eserine almadığı anlaşılmaktadır. Sehi, Osmanlı ülkesinde sayılarının ölçülemeyecek derecede çok olduğunu işâret ettiği şâirler içinde ancak mârûf olanlarını eserine aldığını ifâde etmek sûretiyle, bir kısım şâirleri tasfiyeye tâbî tutmuş olduğunu bize haber vermektedir (*Tezkire*, s. 140). Şâirler arasında yapmağa çalıştığı tercih ve tasfiyeyi onun zaman zaman açıkça belirttiğine şahit oluyoruz (msl. bk. Niyâzî, s. 92; Yakînî, s. 113 v.d.). Bundan başka, bâzı şâirler hakkındaki ifâdeleri göz önünde bulundurulursa, onun iddia edildiği kadar tenkit ve temyiz fikrinden mahrum olmadığını da teslim etmek gerekir (msl. bk. *Tezkire*, s. 85, Sâkî; s. 87, Gazâlî; s. 88, Sadrî; s. 90, Visâlî).

Sehi tezkiresinin gördüğü en mübim hizmet Osmanlı sâhasında yetişmiş şâirlerin bir çerçevesini ilk defa tesbit ve te'sis etmiş olmasıdır. Onun meydana getirdiği bu hazır çerçeveyi, kendisinden sonra gelen tezkire müellifleri daha çok geliştirip, zenginleştirmek imkânını buldular. Sehi Bey'in ortaya çıktığı yıllarda uyandırdığı alâka ile birlikte tenkide uğrayan eseri — kifâetsiz oluşunun da te'airi ile — başka müelliflerde bu çerçeveyi yeniden ve daha mükemmel işleyerek, bir tezkire hazırlamak ihtiyâc ve hevesini uyandırmıştır. *Heşt bihişt* 'in te'lifinden henüz 5 sene geçmemişken, 950 1543'de Latîfî ve Âşık Çelebî yeni birer tezkire yazmak üzere, faaliyeteye geçmişlerdir. (Âşık Çelebî, *Tezkire*, 130b—131a; krş. Üniv. kütüp, nr. TY 2406, 132b). 953 (1546)

'te bitirdiği eserinde Latîfî (*Tezkire*, s. 301) 'nin 10'dan fazla şabısın suara tezkiresi te'lifine teşebbüs etmiş bulunduğunu haber vermesi Sehi'nin yaptığı denemenin ne kuvvetli bir ihtiyâca tercüman olduğunu ve nasıl bir çığır açtığını gösterir. Latîfî'nin eseri, 7 senelik bir zaman farkı ile, Sebi'deki şâir mevcudunu bir bamlade 300'ün üstüne çıkarmış, Âşık Çelebi'nin tezkiresinde ise, aradan geçen 30 senenin getirdikleri ile birlikte, bu mevcüt 400'ü aşmış idi. Latîfî, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi gibi aynı çerçeveyi daha zengin ve tafsillatlı bir sûrette ele alan tezkirelerin meydana gelişini *Hest bihişt*'e fazla ihtiyâc hissettirmemiş ve nüshalarının çoğaltmamasına âmil olmuştur. 974 (1566) 'te Âşık Çelebi'nin „meşhûr-ı devrân-ı dîr“ dediği eserin Riyâzî 1018 (1609) 'de nâm ve nişânı kalmadığından bahseder.

Sonraki tezkirelerin bugün *Hest bihişt* 'e artık lüzum bırakmadığını düşünmek bir gaflet olur. Sehi'nin eseri, haklarında ihtiyar şahsiyetlerden bilgi edinebildiği ve kısmen de kendisinin yaşlılık devrelerine yettiği Fâtib devri şâirleri ile bizzat idrâk ettiği Bayezid II. devri şâirleri için en yakın bir kaynak olmak sıfatı ile, husûsî bir değeri hâizdir. Eser, sâdece bu devreler için değil, bâzan daha evvelki devrelerin şâirleri hakkında bile diğer tezkirelerde bulunmayan bilgiler sağlamaktadır. Msl. başka tezkirecilere meçhul olup, nüshası zamanımızda keşf olunabilen Ahmedî'nin *Cemşid ü Hurşid* mesnevisini (Nihad Sâmî Benarlı, *Dâsitân-ı tevârih-i mülûk-i ül-i Osman ve Cemşid ü Hurşid mesnevisi*, İstanbul, 1930, s. 88 v.d.) bize baher veren yalnız odur. Kezâ, Ahmedî Dâî'nin eserleri ve şahsiyeti hakkında tezkireler içinde en sağlam bilgiyi veren yine Sehi Bey'in eseridir. Onun tesbit ettiği hâl tercümelerinin bir kısmına Latîfî ve Âşık Çelebi de fazla bir şey ilâve edememişlerdir. Bâzı şâir ve eserlerin ise, mevcûdiyetlerini ancak Sehi Bey vâsitasi ile öğrenmek kabil olmaktadır.

50—60 yıl öncesine kadar bulunması çok güç bir eser addedilen, *Hest bihişt* 'in zamanla, bâzı husûsî kütüphanelerin umumî kütüphanelere intikali neticesinde, muhtelif nüshaları ortaya çıkmış bulunmaktadır. *İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, 7. fasikül, *Şâirler tezkireleri* (İstanbul, 1947), s. 611 v.d. 'nda bunlardan yalnız Millet, Ali Emîrî kütübânesindeki XIX. asırdan istinsâh edilmiş bir nüsha gösterilmiştir. Eserin, diğer İstanbul kütüphanelerinde daha şu nüshaları mevcuttur: Aya-sofiya, nr. 3547; Üniv. kütüp. nr. TY 733, 2540, 3732; Belediye kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. B. 10 (1902) 'de istinsâh edilmiş bir nüshadır. Üniv. kütüp., nr. TY 3732 nüshası, 229

şâirin bâl tercümesini ihtivâ etmek itibarıyla, nüshaların en tamamı teşkil eder *Hest bihişt*, *Asâr-ı eslâfdan tezkire-i Sehi* adı ile basılmıştır (İstanbul, 1907/1325). Bu nüsho, Kanûnî dahil, 217 şâiri ihtivâ eder. Tezkire, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir: *Türkische Dichterbiographien I: Sehi's Tezkere* (Tübingen, 1941). Aşağıdaki mezûniyet vazifelerinde Sehi tezkiresinin Ayasofya nüsbası hâric, muhtelif nüshalarına göre, şâirlerin mukayeseli birer cetveli yapılmıştır: Şerif Oktürk, *İstanbul kütüphanelerinde bulunan Osmanlı suarâ tezkireleri* (İstanbul, 1945), *Türkiyat enstitüsü*, tez. nr. 16—24. Feriha Coşkun, *Tezkire-i Sehi'nin tetkiki* (İstanbul, 1947/1948), *Türkiyat enstitüsü*, tez. nr. 291, a. 30—37.

Bibliyografya: Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 196; Âşık Çelebi *Maşâir al-su'arâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 4201, 1900—b, 130b—131a, 34b—35a); Hasan Çelebi, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2579, 94a—b); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568, 44a—b); Âlî, *Kunh al-aşbâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 5959, 209b v.d., 171b v.d., 489a—); Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 761, 77a—b); Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Nuruosmaniye kütüp., nr., 3722, 29a). Abdurrahman Hibri, *Anîs al-musâmirin* (Üniv. kütüp. nr. TY 451, 70b); Müstakim-zâde, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, s. 262); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2707; M. Süreyya, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 115; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne* (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 10392, s. 496; Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehi* (İstanbul, 1325), s. 141—144; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 225; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifin* (İstanbul, 1951), I, 413; Babinger, *Sehi Çelebi* (EI, IV, 213); ayn. mll., *G O W*, s. 76; Mehmed Hâlid [Bayrî], *Sehi ve eseri* (Millî muvzuu, 1928, nr. 110, s. 1777—1779); Tahsin Banguoğlu, *Türk suarâ tezkireleri* (İstanbul, 1930), *Türkiyat enstitüsü* kütüp., Tez. nr. 29, s. 73—88; Osman Nuri Peremeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1940), s. 192—194 (Ahmed Bâdî'nin bir hulâsasıdır). (ÖMER FÂRUK AKON.)

SEHİ ÇELEBİ. [Bk. SEHİ BEY.]

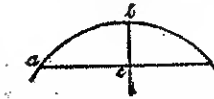
SEHİM. AL-SAHM (A), ok, *Şurât al-râmî* („ok burcu“) ve aynı zamanda *al-kavs* („ok yayı“) denilen Batlamyus ve araplara göre, çoğu cenûp arzında medâr-ı şemsinin cenûbunda bulunan 31 yıldızdan teşekkül edip, hemen-bemen hepsi 3.—6. büyüklükte olan yıldızlar kümesinin meydana getirdiği burc. Bat-

lamyus sâdece Kavs burcunun 24. yıldızına (arab. *rukbat al-yad al-yusrâ* „sol kol dirseği“) 2.—3. büyüklük vermektedir; halbuki Bîrûnî (*al-Kanûn al-mas'ûdî*, Berlin yazm. nr. 275, 205b) 'ye göre, Kavs burcunun 24. yıldızı gibi, 23. yıldızı (*ka'b al-yad al-yusrâ* „sol el aşık kemigi“) da 2. büyüklükte bulunmaktadır; fakat Ulug Bey 'de Kavs burcunun 3. yıldızı dışında (*'ala 'l-cânib al-canûbî min al-kavs* „Kavsın cenûbunda bulunan“) yalnız 2.—3. ve müteakip büyüklükte yıldızlar bulunmaktadır. Kavs burcunun 20 s. yıldızı bakıktate 1,9 büyüklükte (*'urkâb al-râmî* mevzuunda bk. C. A. Nallino, *Opus astronomicum*, II, 163). Kavs burcu yıldızları: *naşl al-sahm* („ok ucu“) ve ok atışının gözü adı verilen *'ayn al-râmî* veya Bîrûnî (*mez. esr.*) 'ye göre, *al-sahâib al-muza'af 'ala 'l-'ayn* („gözde bulunan iki kat bulutlar“) da dikkate şâyandır. Ne Bîrûnî 'de, ne Ulug Bey 'de L. Ideler (ağ. bk.) 'in zikrettiği su içmeğe giden ve bundan gelen deve kuşlarının bahsi geçmektedir.

Kavs burcuna yunanlılar δ τοῦ ὄντος, romalılar Sagittarius, Sagittifer ve Arcitenens derler. Ne mısırlılarda, ne bâbillilerde Kavs burcu mânası ile *kavs* 'e rastlanır. Bâbillilerin asıl Kavs burcu yay şeklindeki $\epsilon \delta \tau$ Canis majoris + $\kappa \lambda$ Puppis yıldız kümesidir.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 183—191; F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnamen* (Leipzig, 1796), a. 83; al-Şufî, *Description des étoiles fixes composées au milieu du dixième siècle de notre ère par Abd al-Rahman al-Sâfi* (tra. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 30; E. B. Knobel, *Ulagh Beg's Catalogue of Stars* (Washington, 1917), s. 40, 105. (C. SCHOY.)

SEHİM. AL-SAHM (A), ok, Hendesede bir kavsın veteri ortasından bu kavse kadar bir amut (c-b) çıkarılırsa, bu amut *al-sahm* 'dir ve kavsın maklup ceybidir (*al-cayb al-makûs*). Sinusa teka-büleden müstevî ceyb (*al-cayb al-mustavi*) a c 'dir (diğer bir çok yerlerden başka bk.

Ma'âtih al-ulûm, nşr. v. Vloten, s. 205). Maklup ceyb, bîndilerden itibâren, eski riyâziyecilerde, yenilerdekenden daha çok rol oynamıştır (msl. kş. A. Von Braunmühl, *Geschichte der Trigonometrie*). Müstevî ve maklup ceyb mısıf ktrun dâire kit'ası yardımı ile ölçülmüş olup, bu takdirde mısıf kutur = 60 parça veya = 1 'dir.

İbn al-Kiftî (bk. *ayn. esr.*, s. 327, 338, 410) *sahm al-ğayb* („geleceğin sırrını bildirme oku“)

tâbirini nücûm ilmine âit bir tâbir olarak gösterir. (E. WIEDEMANN.)

SEHL B. HÂRÜN. SAHL B. HÂRÜN. a r a p muharrir ve şâiri olup, II. (VIII.) asrın aonu ile III. asrın başında (IX. asrın başları) yetiştirilmiştir. *al-Fihrist* 'e göre, İran asıllı idi ve Basra ile Vâsiş arasındaki Dastmaysân 'da doğmuştur. al-Huşri 'ye göre, kendisi hudutları bu mntakadan geçen Maysân dan olup, künyesi Abû 'Amr 'dir (*'İkd*, II, 190 hâşiyesinde). Büyük babasının adı muhtelif şekillerde kaydedilmiştir; Râmnûy, Râhyûn (bu iki şekil *al-Fihrist* 'tedir) veya Râbiyûnî (al-Câhiz, *Kitâb al-bayân*, I, 24; kş. bir de van Vloten 'in al-Câhiz, *Kitâb al-buhâlâ* ' neğrinde, a. 10 'daki not). Sahl sonraları Basra 'ya yerleşti ve nâbesini buradan almış olmalıdır (al-Huşri); bununla berâber, *al-Fihrist* ona al-Dastmaysânî demektedir. Hayatı hakkında elimizde kat'i mâlûmat yoktur; bu husûsta ekseriyâ hikâye mâhiyetindeki mütalar ile iktifâ etmek mecbûriyetindeyiz. Halifenin sarayındaki divanda yüksek mevkiler işgâl etti. Daha Hârûn al-Raşid 'in halifelîği zamanında, kendisini Ber-mekilerden Yahyâ b. Hâlid 'in kâtibi olarak buluyoruz; kendisi *şâhib al-davvîn* sıfatı ile Yahyâ 'ya halef olmuştur (İbn Badrûn). al-Amîn 'in hilâfeti zamanında bu yüksek makamı muhâfaza edip-etmediğini bilmiyoruz, fakat al-Ma'mûn zamanında, bu halife her ne kadar ilk önce kendisine az itibâr göstermiş ise de, o yine parlak bir mevkide bulunuyordu. Taşındığı şa'ubî duyguları kendisine halifenin teveccühünü te'min etmiş idi. Sa'îd b. Hârûn ve Salm (veya Salmâ, bk. *al-Fihrist*) gibi başka edipler ile birlikte, al-Ma'mûn onu Hikmet evi veya bazînesine (*Hizânât al-hikma*, *Dâr al-hikma*) me'mûr etti.

Sahl b. Hârûn *ş'ar' bîyâ* [b. bk.] 'nin mu-taassıp bir tarafdarı idi ve bu vasfı ile, Ber-mekilerden pek çok defa zikredilen bir kaç beyit ile kanaatkârlığını övdüğü Yahyâ 'nın teveccühünü kazanmış idi ve aynı temâyüller sonraları onun al-Ma'mûn 'un teveccühünü kazanmasını te'min etmiştir (bk. al-Huşri tarafından nakledilen fıkra, *ayn. esr.*). Sahl, İbn al-Mukaffa' [b. bk.] ve başkaları ile birlikte, İran 'ın eski edebî an'anesini devam ettiren mühim muharrirler zümresine mensuptur. İki nevî edebî mahsûl Sahl 'i kendi devrinde şö-rete ulaştırmıştır. Kendisi bir *Kitâb Sa'la va 'Afrâ* (*al-Fihrist* 'te böyle kaydedilmiştir; diğer kaynaklar bu kelimeleri çok farklı olarak kaydeder) yazmıştır; bu eserde meşhûr hayvan hikâyeleri dergisi olan *Kalila va Dimna* [b. bk.] 'yi taklit etmiş, hayvanları konuşturmuş, aynı bölüm taksimâtını muhâfaza etmiş-

tir. al-Huşrî (agn. esr.), bu eserden bir kaç cümle nakleder. Sabl ikinci olarak, basîslik ve hasisleri övmesiyle meşhûr olmuştur. On- dan bize kalan yegâne eser *Risâlat al-buhalâ* 'dır. Bu eser, 'İkd (III, 335 v.d.)'de aynen iktibâs edilmiştir ve Cāhiz'in *Kitâb al-buhalâ* 'sının başlangıcını teşkil eder. Sahl, bu risâle- de, hasîsliğin, dâba dağruau akıllıca kanaat- kârlığın ve tasarrufun, Cāhiz'in dediği gibi, hasîsliğin akıllıca şeklinin medhiyesini yapar. Bu eser Sahl'in basîsliğin medhiyesi hususun- daki bazı konuşmalarını tenkit etmiş olan ye- genlerine hitâben yazılmıştır; bu konuşma- ların, al-Huşrî'nin yukarıda anılmış olan par- çasından anlaşıldığı üzere, *Kitâb Şa'la va 'Afrâ* 'da ifade edilmiş olması çok muhtemel- dir. Sahl, 'Abd al-Rahmân al-Savri ile, basîs- liğe ayrı bir kitap tahsis eden al-Cāhiz, al- Buhalâ, s. 114'e göre) ilk müelliftir; sonra- ları bu nevi bir çokları, bu arada da bizzat Cāhiz tarafından takip edilmiştir. Goldziher onun basîsliği medhiyasinde arapların milli hasletleri olan cömertliğe karşı bir şu'ûbî hü- cûmu görmektedir. Bundan başka, Sabl bu mavzû üzerine bir çok *Rasâ'il* yazmış olmalı- dır ve al-Huşrî onun bu suretle edebî kudre- tinin göstermek istediğini söyler. Bir fıkrada şöyle anlatılır: vezir al-Hasan b. Sahl (b. bk.), kendisine ithâf edilen hasislikten bahis bir risâleyi alınca, kendine verilmiş olan tavsiye- leri memnûniyetle kabûl ettiği cevabını vermiş ve binnetice Sahl'in ümit ettiği ihsâmı ken- disine göndermemiştir.

Sahl'in diğer eserlerinin cetveli *al-Fihrist* 'te verilmektedir; al-Cāhiz (*Kitâb al-bayân*, I, 24) bunlardan üçünün adını veriyor: *Kitâb al-ihvân* (*al-Fihrist* 'te *Kitâb asbâsiyâs fi'ttihâd al-ihvân*), *Kitâb al-masâ'il* (ihtimâl *al-Fihrist* 'teki *Kitâb divân al-rasâ'il* 'in aynı) ve *Kitâb al-mahzûmî va 'l-huzalîya* (*al-Fihrist* 'te aynı kitap adı). Eserlerinin büyük kısmı her hâlde edebî yazılara âit idi; bununla beraber *al-Fihrist* 'in en son yerde zikrettiği *Kitâb tadbîr al-mulk va 'l-siyâsa* 'sı Sahl'in aiyâset san'atı ile de meşgûl olduğunu gösterir. Muhtelif mu- barrirler tarafından zikredilen bazı parçaları- nın gösterdiği üzere, kendisi şâir olarak da itibâr görüyordu; bununla beraber, *al-Fihrist* 'e göre, aş-yk. 50 yaprakdan fazla şiir bırak- mıştır. Bundan başka, gâlibâ ince zekâlı bir insan olarak şöhretine ilâveten bir de ince zevk sâbibi olmak şöhretine sâhip idi (İbn Hallikân 'ın naklettiği fıkra); arap edebiyatın- da *buhalâ* ile *akala* arasında bir münâsebet de var idi.

Sahl b. Hârûn'un başlıca hayranı ve halefi. bir az daha genç olmakla beraber, muâsırı

olan Cāhiz [b. bk.] olmuştur; Cāhiz hattâ eserlerinden bazılarına üstâdının verdiği ad ile yayınlamış ve *Kitâb al-buhalâ* 'ında ha- sisliği edebî bir mevzû olarak ele almakla onu taklit etmiştir. Kendisi Sabl'i bütün edebî ne- vilerin yükksek bir mümessili sayar (*Kitâb al-bayân*, ayn. yer.); onu şahsen tanıdığı söyle- nemez. Sonraları *Bin bir gece hikâyeleri* Sabl 'in adının hâtırasını ebedileştirmeye yardım etmiştir.

Bibliyagrafiya: *al-Fihrist* (nşr. Flü- gel), s. 120 v.b.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al- zunân* (nşr. Flügel), V, 238 v.d.; al-Cāhiz, *al-Bayân va 'l-tabyîn* (Bulak, 1313), I, 30; II, 15n; ayn. mll., *Kitâb al-buhalâ* (nşr. van Vloten), Leiden, 1900; İbn 'Abd Rabbîbî, *al-'İkd al-farîd* (Bulak, 1293), III, 335 v.d.; al-Huşrî, *Zahr al-âdâb va samr al-albâb* (*al-'İkd* 'in hâşiyesinde), II, 190 v.d.; III, 142; İbn Badrûn *Şarh kaşîdat İbn 'Abdân* (nşr. Dozy), Leiden, 1846, s. 243 v.d.; İbn Halli- kân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), cüz III, s. 29 v.d., nr. 226; al-Mas'ûdî, *Mu- rûc al-zahab* (Paris, 1861—1877), I, 159; al- Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr. Wright), Leipzig, 1864, s. 523; Goldziher, *Mahammedanische Studien*, I, 14, 161; Silvestre de Sacy (*NE*, X, 139, 160, 173 v.d., 267); Brockelmann, *GAL*, I, 516; *Suppl.*, I, 213; M. Inaistrantsev, *Iranian influence on Moslem Literature*, transl. from the Russian (tre. G. K. Nari- man), Bombay, 1918, s. 32, 169 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

SEHL-OT-TÜSTERİ. SAHL AL-TUSTARİ (815?—896?), ABÜ MUHAMMED SAHL B. 'ABD ALLÂH B. YÛNUS B. 'İSÂ B. 'ABD ALLÂH B. RAFL', III. (IX.) asırda yetişmiş İslâm âlemi- nin meşhûr sâffilerinden biri. İran 'ın Ahvâz bölgesindeki Tustar şehrinde doğ- muştur. Kaynaklar (bk. İbn al-Ağır, *al-Kâmil fi 'l-târîh*, VII 334; İbn Hallikân, II, 15a) onun do- ğum yılı olarak 200 ve 201 h. tarihlerini zikr- etmektedirler. al-Tustarî'nin benüz çok küçük yaşta iken tahvil hayatına başladığı anlaşı- lıyor (bk. İbn al-Mavşillî, *Manâkıb al-abrâr* 81a; al-Habrî, *Dalâlat al-mustanhic*, 32a). 6—7 yaş- larında iken *Kur'an* 'ı ezberlemiş (bk. İbn al-Mavşillî, *agn. esr.*, 82a; Yâfi'î, *Mir'ât*, II, 201), daha bu yaşlardan itibaren, zâhidâne bir hayatı tatbîke koyulmuş idi (al-Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 19). 13 yaşlarında iken, an'ayama- dığı bir mes'elenin halli için (al-Habrî, *Dalâlat*, 32a). Basra'ya gitmiş, tatminkâr bir cevap el- de edemeyince, buradan 'Abbâdân'a geçmiş ve orada Abû Hamza b. 'Abd Allâh al-'Ab- bâdânî'den iknâ edici mâlûmat te'min etmiş idi (al-Kuşayrî, s. 19). Bu şehirde bir müd-

det kalarak (İbn Hallikân, II, 15n), doğduğu şebire, Tustar'e dönmüş ve 20 sene, pek de sâkin almayan (bk. 'Atfâr, *Tazkirat al-av- liyâ*, I, 253), fakat zâhidâne bir şekilde ya- şamış ve sonunda, hütûn mallarını dağıtarak, Hicaz'a doğru hacc maksadı ile sefere çık- mıştır. Bu sırada Küfe'ye de uğramış, bacta Zu'l-Nûn al-Misrî ile tanışmış ve sonra yine Tustar'e dönmüştür (*Tazkirat al-avliyâ*, I, 254; *Dalâlat*, 33a). al-Tustarî'nin, halk tara- fından iyi karşılanmamış bir sözü üzerine. Bas- ra'ya gitmek mecbûriyetinde kalmasını nakl- eden İbn al-Cavzî'nin (bk. *Talbîs İblîs*, s. 167) bu mâlûmatı nereden aldığı tesbit edile- memektedir. al-Tustarî'nin ölüm yılı hakkında muhtelif rivâyetler vardır. al-Sulamî (*Taba- kât*, s. 209) rivâyet edilen 283 ve 293 tarih- lerinden 283 (= 896) 'ün daha doğru olacağı- nı söyler ki, İbn al-Cavzî (*Şifat al-safva*, IV, 48), İbn al-Ağır (*al-Kâmil*, VII, 334) ve al- Yâfi'î (*Mir'ât*, II, 200) de aynı fikirdedirler. Vefat tarihi olarak gösterilen 273 (= 886/887) yılı (bk. *Vafayât*, I, 150; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb*, 106a; C. Brockelmann, *GAL*, I, 204; *Suppl.*, I, 333), al-Sam'ânî (*Tabakât*, I, 102) 'nin onun Zu'l-Nûn ile tanıştıklarını söylediği hacc seferinin tarihidir ki, o müteâkiben döndüğü Tustar'da daha bir müddet yaşamış idi (al- Kuşayrî, s. 19).

Sahl al-Tustarî'nin dayısı İbn Savvâr'ın ve onun vâsıtası ile hocaları olan Savrî, Abû 'Amr, Mâlik b. Dînâr ve Ma'rûf al-Karhî'nin (L. Massignon, *Lexique technique*, s. 295) ne derece te'siri altında kaldığını tesbite elimizde bulunan malzeme kifâyet etmemektedir. Yine tanıştığı Abû Muhammed al-Carîrî (bk. al- Sulamî, *Tabakât*, s. 259; al-Huevîrî, *Kaşf al- mahcûb*, nşr. Jukovskiy, s. 187) ve Abû 'l-Has- san al-Muzayyin (bk. al-Sulamî, *Tabakât*, s. 382) ile fikrî münâsebeti de aynı durumdadır. Hallâc, 16 yaşında iken, Ahvâz'da iki sene müddetle onun müridi olmuş idi (*Kitâb al-Ta- vâsin*, nşr. L. Massignon, s. IV). al-Tustarî'nin bazı fikirleri, kendisinin ölümünden sonra ta- lebesinden İbn Sâlim tarafından kurulan Sâli- miya [b. bk.] tarikatının fikirleri arasında za- manımıza kadar gelmiştir. al-Tustarî'nin bir çok eser er yazdığı anlaşılmaktadır. İbn al- Nadîm (*al-Fihrist*, I, 186) onun hâlen elimizde mevcûd olmayan *Dağâ'ik al-muhibbîn*, *Mavâiz al-'arifîn*, *Cavâbât ahl al-yakîn*; ayrıca bk. *Mu- cam al-mu'allifîn*, IV, 284; *al-'Alâm*, III, 210) adlı eserlerini kaydeder. *Kışâş al-anbiyâ* ve *al-'Āya li-ahl al-nihāya* adlı eserleri de (bk. *Kaşf al-zunûn*, II, 1193 ve 1328) kaybolmuş görülmektedir. al-Tustarî'den nakledilen ve- ya ona sorulmuş muhtelif tasavvufî mes'elelere

dâir cevapların kaydı ile meydana gelmiş bu- lunan ve h. VII. asırda istisnâh edilmiş oldu- ğu anlaşılan bir mecmua Köprülü kütüphâne- sinde nr. 727) bulunmaktadır. 1044 (b.) de Üa- küp 'te kadı olan Nevî-zâde Atâî [b. bk.] 'nin mülkiyetinde bulunan bu mecmuanın baş ta- rafı eksiktir. Baştan 153a'ya kadar birbirinden ayrı 6 kıyam yer alır. Bunlar, yukarıda da zikr- edildiği üzere, onun toplanmış sözlerinden meydana gelmiştir. Aynı mecmuanın 153a— 205b varakları arasında, al-Tustarî'nin bazı sözleri, Abû 'l-Kâsim al-Şakâlî (ölm. 423= 1032) tarafından *al-Şarh va 'l-bayân li-mâ aş- kala min kalâm Sahl al-Tustarî* adı ile şerh edilmiştir. Mecmuanın son bölümünü (205b—242b) teşkil eden *Kitâb al-mu'araza va 'l- raidd 'alâ ahl al-firâk va ahl al-da'âvi* adı al- tındaki risâle de al-Tustarî'nin sözlerinden ve onun hakkındaki rivâyetlerden meydana gelmekle beraber, bunun Abû 'l-Kâsim al-Şa- kalî tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. al- Tustarî'nin bir de tefsîri vardır (bk. İbn Hal- likân, II, 150; Gotba kütüp., nr. 529; *Dâr al-kutub*, I, 38) ve al-Na'sânî tarafından baas- tırılmıştır (Kahire, 1326). Bu eserin başka- ları tarafından meydana getirilmiş ve toplama mâhiyetinde bir eser olduğu da iddia edilmek- tedir (bk. msl. *EI*, mad. SAHL AL-TUSTARİ, L. Massignon tarafından yazılmıştır).

al-Tustarî her şeyden önce mütedil ve sün- nî bir sâffidir. Nitekim mârifet, yakîn, ruh ve hayat hakkındaki izahlarında (bk. *Kitâb al- şarh va 'l-bayân li-mâ aşkala min kalâm Sahl*, var. 156a) İslâmî imân methûmundan bareket ederek, târifler vermesi bunu te'yit etmekte- dir. Ona göre, „Allaha ibâdetin toprağı mâri- fet, çekirdeği yakîn, ayyu ilimdir“ (*agn. esr.*, 224b). „Hayat ilimdir, kimin ilmi yoksa, o ölüdür“ (*agn. esr.*, 166a). Rûh ve nefsin vücut ile öleceklerine inanan Mubarrad'e kar- şı, sâdece yemek ve içmeği arzulayan nefse üstünlüğünü savunduğu, zikr ile meşgûl rûbun gittikçe tecerrüt ve istiklâlînin arttığı nazari- yesi bir nevi ölümün üç hâlini göstermektedir (L. Massignon, *La Passion*, s. 847; *Lex. tech.*, s. 295; *La Pensée de l'Islam*, s. 220). Bizzat hayatında çeşitli hâdiseler ile örneklerini ver- diği nefis terbiyesi onun üzerinde ihtimam ile durduğu mevzûlardan biridir. Ona göre, „edep, tevbe, nefsin şehevâtın men'edilmesi, sükûn ve yalnızlık sayesinde gerçekleşebilir“ (*agn. esr.*, 213b). „Edebin en âdisi cehâlette kalman, en sonuncusu ise, şüphede durmandır“ (Sula- mî, *Tabakât*, s. 207). „Mübeddinin yapmaı ge- rekli şeyler tevbe, pişmanlık (kitap ve sünnete göre) kötü hareketlerden iyi hareketlere doğ- ru yöneliş olmalıdır“. al-Tustarî'nin nazarında,

namaz, zekât ve oruç kadar ebemmiyetli olan tevbe (bk. *Rasâ'il*, 53^a) de ancak helâl şey yemek ile, helâl şey yemek ise, Allahın emirlerini yerine getirmek ile olabilir (agn. esr., 223^a). Ferdî ahlâkta geçirilmesi şart olan riyâzetten, yâni bir nevi nefis terbiyesinden sonra, elde edilebilecek „müslümanlık, insân, yâni nefsin için istediği şeyi (bir diğer) müslüman için de istemendir“ (agn. esr., 224^b), „zîrâ islâm dininin esasları dörttür: sıdk, yakîn, rizâ, sevgi“ (agn. esr., 236^a).

al-Tustarî'nin *kasb* hakkındaki görüşü, Horasan mektebinin *inkâr al-kasb*'inden farklıdır; „kasb, tevekkül sâhipleri için, ancak sünnete uyularak bereket edilirse, diğerleri için ise, Allahın, — günab ve düşmanlık üzerine değil, iyilik ve takvâ üzerine yardımlaşınız — (Kur'an V, 2) âyetindeki emrine itaat için doğru olabilir“ (agn. esr., 34^a, 109^a). al-Tustarî'ye göre, kâinâtın başlangıcında yalnız Allah var idi. „O, tek idi, hildi, istedi, yerine getirdi ve takdir etti“ (agn. esr., 208^b). „Eşyanın asılları dörttür; (onlar) büyüklük nûrundan (nûr al-'izza), büyüklük ateşinden (nâr al-'izza), büyüklük rûhundan (rûh al-'izza) ve büyüklük çamurundan (tîn al-'izza) yaratılmıştır“ (agn. esr., 222^b). Ona göre, insanın yaratılışı da bir gâye uğrunda, bu da ibâdettir (agn. esr., 112^b v.d.; krş. Kur'an, LI, 56). Rûhun şahsın ölümden sonraki devamlılığı hakkındaki fikrinin İbn Karrâm'ınki ile olan uygunluğunu (Lex. tech., s. 295; G. C. Anavati ve Louia Gardet, *Mystique musulmane*, Paris, 1961, s. 34) aralarında yuku muhtemel te'sir ile izâh etmek için, vakit henüz erkendir. Sahl al-Tustarî'ye göre, âyetlerinin zâhiri, bâtını, ahlâkî ve tasavvufî mânaları (Tafsîr, a. 46, 116, 121; Lex. tech., s. 295) ile Kur'an mahlûk değildir. „Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden Allahın ilminin de mahlûk olduğunu iddia etmiş olur, bunu söyleyen kâfirdir“ (agn. esr., 217^b, 210^a). al-Muhâsibî'nin ileri sürdüğü şekilde Kur'an'ın lafızlarının yaratılmış oluşu (Passions, s. 29) fikrine karşı iddia edilen müşâbâhâ tutumu sözleri ile te'yit edilmiyor. Hâlbuki al-Muhâsibî (bk. *Ri'âya*, s. 244) de Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere bûcûmda bulunmuştur. al-Tustarî'nin kader ve kazâ mevzuunda da ehl-i sünnet fikrinde olduğu görülüyor. „Kazâ — te'kit edilmiş hüküm ve kader de — onun balk arasında izâhidir“ (bk. *Rasâ'il*, 211^b). „Kadere inanmayanın imânı yoktur“ (agn. esr., 17^a). Bununla berâber kendisine sorulan *isti'fâ'a*'yı fiilden önce, fiil ile birlikte ve fiilden sonra diye cevaplandırmış; fiil ile birlikte (*ma'a 'l-fi'l*) ve fiilden önceyi (*kabl al-fi'l*) şöyle izâh etmiş idi: „fiil-

den önce, yâni Allahın — Ben sizin rabbiniz değil miyim? — sorusuna, — Evet — dedikleri zaman ruhûiyetin kendisi ile sâhit olduğu mârifettir; fiil ile birlikte (*ma'a 'l-fi'l*) Allahın isteği, fiilden sonra (*bâ'd al-fi'l*) ise, şükrün mârifetidir“ (agn. esr., var. 209^b). Görülüyor ki, al-Tustarî ezeli inâyeti sâdece fiilin zübûrunda işe karıştırmıyor, ona fiilden önce ve sonra da yer vermektedir (L. Mass'ignon, *La Passions*, s. 614; Lex. tech., s. 296).

Bibliyografi: 'Abd al-Rahmân al-Sulamî, *Tabakât al-sâfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1953, s. 206—12; Abû Nu'aym, *Hilyat al-avliyâ* (Kahire, 1932), X, 189—212; al-Kuşayrî, *al-Risâla* (Bulak, 1287), s. 19; al-Hucvîrî, *Kaşf al-mahfûh* (nşr. Jukovskiy), Leningrad, 1926, s. 175—177; 'Abd Allâh al-Anşârî, *Tabakât al-sâfiya* (nşr. 'Ahd al-Hayy Hâbibî-i Kândahârî), Kâbul, 1340 ş., s. 113—118; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), I, 847—850; İbn al-İmâd, *Şezerât al-zahab* (Kahire, 1350), II, 183 v.d.; İbn al-Cavzi, *Şifat al-safva* (Haydarâbâd, 1356), IV, 46 v.d.; Fahr al-Dîn Abû 'Abd Allâh Habrî, *Dalâlat al-mustahic fi'l-manhac* (Ayasofya kütüp., nr. 1785, 31^b—33^a); İbn al-Mavşili, *Manâkib al-abrâr va mahâsin al-aşyâr* (Velîyüddin Ef. Kütüp., nr. 1618, var. 81^a, 93^a); Abû 'l-Hasan al-Daylâmî, *Sirat İbn al-Hafîf al-Şirâzî* (nşr. Annemarie Schimmel Târî, Ankara, 1955, a. 152, 156, 166; Farîd al-Dîn 'Atfâr, *Tazkirat al-avliyâ* (nşr. Nicholson), 1907, I, 253; Yâfi'î, *Mir'ât al-cinân*, II, 200 v.d.; Câmî, *Nafahât al-uns* (trc. Lâmiî Çelebî), s. 119 v.d.; al-Şarânî, *Tabakât* (Kahire, 1299), I, 101—104; Abû 'l-Kâsım Cunnayd Şirâzî, *Şadd al-izâr fi haft al-avzâr* (nşr. Muş. Kâzvinî ve 'Abbâs İkbâl), s. 151, 137 v.d., 285; 'Omar Rizâ Kaşhâla, *Mu'cam al-mu'allifin* (Şam, 1957—1959); Nicholson, *al-Sâfiya fi'l-islâm* (trc. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1371/1951, tür. yer.; L. Mass'ignon, *la Passion d'al-Hosayn İbn Mansour al-Hallaj* (Paris, 1922), a. 28—32; ayn. mll., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1954), s. 294—297; ayn. mll. *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam* (Paris, 1929), s. 39—42; A. J. Arberry, *The Doctrine of the Sufis* (Cambridge, 1935), tür. yer.; G. C. Anavati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane* (Paris, 1961), a. 34.

(A SUBHİ FURAT.)
SEHÖL. SAHÖL, cenûbî Arabiatan 'da bir yer olup, Yemen'de Bilâd al-Kalâ'da, Zafâr'dan yarım günlük mesâfede bulun-

maktadır. Hubûbat bakımından zenginliğinden dolayı *Mısr al-Yaman* denilen Sahöl burada beyaz pamukludan yapılan elbiselikler (*sâhûliya*) ile de tanınmış idi. E. Glaser 'Amrân civârında, Rû' köyünün şimâl-i şarkisinde Sahöl adlı bir harâbe zikretmektedir.

Bibliyografi: al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 107; al-Mukaddasî, *BGA*, III, 98; al-Mas'ûdî, *BGA*, VIII, 281; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 50; *Marâşid al-ihtilâ* (nşr. T. G. J. Junjoll), Leyden, 1853, II, 15; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 767; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes, Leipzig, 1864, III/3, 109, 147, 154) ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 73, 184; E. Glaser, *Geographische Forschungen in Jemen 1883*, el-yazması, 77^b.

(ADOLF GROHMANN.)

SEKBÂN. SAGBÂN (diğer şekilleri: SEGBÂN, SEGMEN, SEYMEN), Osmanlı askeri teşkilâtında bir asker sınıfının adı. Bu tâbir muhtelif zamanlarda türlü ve farklı mânalarda kullanılmıştır. Farsça *sag* („köpek“) ile *bân* („muhâfız“) 'dan mürekkep bir isim olarak gösterilen bu kelimenin böylece „köpek çobanı“, „it çobanı“ (*Türk lügati*, III, 91) mânasına geldiği umûmiyetle kabûl olunursa da (ezcümle bk. Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı türki*, I, 728; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*, s. 1169; Selâhi, *Lugat*, IV, 29), *sekbân* sözünü, türkçede mevcûd ve *Divân-ı lügât al-türk* (nşr. Kilisli Rifat, I, 370; nşr. T. D. K. I, 444) 'te „yeğitlere verilen bir san“ ve „savagta safları yaran, söken kişi“ (= *kâsir şaff al-harb*) " mânasındaki *sökmen* kelimesi ile münâsebettar bulunlar da vardır (krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapı kulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 162; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, III, 145); ancak bu kelimenin balk arasında *seymen* şeklinde söylenmesine rağmen, *sekbân* bölüklerinde tâze beslendiği ve av köpekleri için *sekbân* fırınında ekmek pişirildiği dikkate alınrsa, Osmanlı devletinde kapı kulu ocakları arasındaki *sekbân* askeri sınıfının köpek muhafızlığı ve köpek beslemek gibi vazifeleri bulunduğu ve bu sebeple bu sınıfın adının ilk iştikakının daha doğru olması kuvvetle muhtemeldir. Zâten yeniçeri bölükleri içinde zağarcı, seksoncı (aamsoncu) gibi, orta adları bulunması da *sekbân*ların, av maksadı ile, teşkil olunduklarını ve bu yüzden bu adı taşıdıklarını gösterecek mâhiyettedir. *Sekbân* adını taşıyan askeri sı-

nıfların Osmanlı taribi boyunca teşkilleri, kuruluşları ve vazifeleri incelendiği zaman, bunların sonradan yeniçeri ocağı içerisine alınan kısımlarından (yaya-beyler veya cemâat, ağabölükleri veya *sekbân-bölükleri*) birine bu adın verildiği görülmektedir. Yeniçeri ocağını teşkil eden orta ve bölüklerden 65. orta olan *sekbânlar* 34 orta veya bölüğü teşkil ediyorlardı.

1. *Sekbân* askeri sınıfının kuruluşunun Murad I. devrinde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hammer, Osman ve Orban zamanlarında da yaya adını taşıyan askere, avcılıktan iktibâs olunarak, „muhâfız-ı kilâb“ mânasına *sekbân* denildiğini, zîra, umûmiyetle şarkta, snyd ve şikârin savaşın bir timsâli ve mukaddemesi makamında sayıldığını ve avcılık işlerine âit bu ismin bir meziyet ve şeref ifâde ettiği için kullanıldığını bildirirse de, Cevad Paşa (*Tarih-i askerî-i osmânî*, kitâb-ı evvel, s. 6), haklı olarak, bu mutâleayı tenkit etmekte ve Osman Gâzî devrinde askerin tamûmen atlı olduğunu, Orhan Gâzî devrinde ise, buna ilâveten, sâdece yaya sınıfının teşkil edildiğini açıklamaktadır.

XIV. asrın ikinci yarısında ve Murad I. devrinde *sekbân* teşkilâtının mevcûdiyetini, Osmanlı pâdişabının Bulgar kralı Şişman'ı te'dibe gönderdiği kuvvetin kumandanları arasında, *sekbân-başı* olarak, Müstecâb adında birinin bulunmasından öğreniyoruz (krş. Neşri, *Cihan-nümâ*, I, 242; Hammer, *türk trc.*, I, 342). Ancak bu teşkilâtın Yıldırım Bayezid devrinde, epeyce geliştirilerek, taazzuv ettiği söylenebilir. Bu pâdişah Niğbolu savaşında esir aldığı asil fransız esirlerini serbest bırakmadan önce, bir av tertip etmiş ve bu esnâda maiyetinde 6.000 kadar *sekbân* bulundurmıştı ki, bu rakam bu sınıf askerinin kapı kulu ocakları içinde bu devirde oldukça kalabalık bir sayıya yükseldiklerini göstermektedir (Chalcocondylas ve Şaraf al-Din Yazdî'ye atfen Hammer, *agn. esr.*, s. 354). Diğer taraftan, *Kavânin-i yeniçeriyân* adlı risâlede *sekbân*ların Fâtih Sultan Mehmed'in „şikâre mâil olmağla... yeniçeri yoldaşlardan bir bölüğü tâze beslemek için... *sekbânlar* tâyin“ eylediği hakkındaki kaydını da (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 162), yukarıda zikredilmiş olan bilgilerin ışığı altında, gerçek olarak, kabûl etmeğe imkân yoktur.

Sekbân ortaları, 1451 senesine kadar, yeniçeri ocağından ayrı olarak, bağımsız bir ocak hâlinde idiler ve Karaman seferinden dönen Fâtih Sultan Mehmed'in kendisinden sefer bahşişi isteyen yeniçerilere kızarak ve onların ağaları ile yaya-başlılarını te'dip ettikten son-

1. Goldziher, *Über den Ausdruck „Sakina“* (*Abhandlungen zur arabischen Philologie*, Leiden 1896). ayn. mll., *La notion de la sukina chez les Mohammétans* (RHR, XXVIII, 1—13). (B. JOEL.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil edilmiştir.]

SEKKÂKİ. SAKKÂKİ, şark türk edebiyatı şâirlerinden olup, VIII. (XIV.) asrın son çeyreğinde doğmuş ve IX. asrın ilk yarısında Mâverâünnehr'de Timurlular sarayında meşhûr olmuştur. Ölüm tarihi gibi doğum tarihini de bilmediğimiz bu şâir hakkında sâdece Navâ'i'nin *Macâlis al-nafâ'is* 'inde mâlûmat bulunmaktadır. Sakkâki, aslen mâverâünnehrli'dir; kendisi bilhassa Semerkand'da meşhûr olmuştur. Kendisinin bu şehrin civârında gömüldüğü zannolunmaktadır. Navâ'i *Macâlis* 'inde, Sakkâki'nin şiirlerinin şöhreti ile mütenâsip olmadığını iddia etmektedir; aynı müellif kendi *Huṭba-i davâ'in* mukaddimesinde, Sakkâki'nin tam bir *divân* telif ettiğini ve bu divânın Türkiâtan'da meşhûr olduğunu kaydetmektedir. Diğer taraftan *Muhâkamât al-lugâtayn* 'inde Sakkâki'nin — msl. bir türkçe *divân* ile yine türkçe bir *Gul u navvâz* müellifi olan Luṭfî gibi — tamâmiyle Çağatay edebiyatının nâşirlerinden biri olarak, İran şâirleri ile mukayese edilemeyeceğini beyan etmektedir. Hayatı ve yaşadığı devir ile ilgili vuzuhsuzluk bâzı yeni müellifleri (bk. msl. Necib Âsım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1335, s. 275) onu meşhûr âlim Abû Ya'kûb Yûsuf al-Sakkâki [b. bk.] ile karıştırmaya sürüklemiştir. Sakkâki'nin *Divân* 'ının eksik bir nüshası British Museum 'da bulunmaktadır; bu divânın ihtivâ ettiği ve Timurlulardan Halîl Sultân (ölm. 812=1408), büyük sûfi Hvâca Pârsâ (ölm. 822=1418), Ulug Bey (814—850=1410—1445) 'e ve Ulug Bey 'in kumandanı olup, gâlihâ şâirin başlıca hâmisî bulunan emîr Arslan Hvâca Tarhan 'a ithâf edilmiş olan *kasîde* 'ler ve diğer türkçe bir kaç şiir (Necib Âsım, *Hibat al-hakâik*, İstanbul, 1334, s. 92—94) şâirin devri ve muhitinin oldukça sâdık bir tasvirini verir. Muhtelif türk lugatlerinde Sakkâki 'den nakledilmiş parçalara rastlanır; aynı şekilde, Ayasofya kütüp., nr. 4757 'deki uygur basıfları ile yazılmış olan ve diğer eserler mnyânında *Atabat al-hakâik* 'ı de ihtivâ eden yazmada Sakkâki'nin üç gazeli bulunmaktadır. Navâ'i'nin Semerkand 'ı ziyâreti sırasında (870—873=1465—1468) nenüz unutulmamış olan bu şâir, Luṭfî veya Haydar Hvarizmi değerinde kuvvetli bir san'atkâr olmamasına rağmen, türk şiiri tarihinde (krş. madd. TÜRK [dil ve ede-

biyat]) mübim bir rol oynamıştır. Bk. bir de madd. ÇAĞATAY edebiyatı).

Bibliyografya: Navâ'i, *Macâlis al-nafâ'is*, 2. meclis (mubtelif yazmaları). ayn. mll., *Huṭba-i davâ'in* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3880). ayn. mll., *Muhâkamât al-lugâtayn* (İstanbul, 1315), s. 64; Rieu, *Catalogue of the Turkish Mss. in the Brit. Mus.*, s. 284; Köprülü-zâde Fuad, *İlk mu tasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 189. (KÖPROLU-ZADE FUAD.)

SEKKÂKİ. AL-SAKKÂKİ. ABÜ YA'KÛB YÛSUF B. ABİ BEKR B. MUHAMMED SİRÂC AL-DİN AL-HVÂRİZMÎ (1160—1299), tanınmış bir dil ve belâgat âlimi olup, 2 cemâziyelevvel 555 (10 mayıs 1160) 'te Hvarizm 'de doğdu. Önce mâden oyma işçiliği yaptı. Son derecede güzel hakkâklık eşyası yapıyordu; al-Sakkâki nisbesini bu san'atından almıştır. Ayrıca pek girift kilitler yapmakta büyük bir hüner sâhibi idi. Bir gün her şeyi ile ağırlığı bir kırattan fazla çekmeyen ve kilidi bulunan bir bokka yaptı ve bunu memleketin hâl tercümecilerinin adını bildirmedikleri emrine takdim etti. al-Sakkâki emir tarafından iyi bir şekilde mükâfatlandırılmış idi; fakat bir az sonra buzûra bir haşkası geldi ve daha büyük bir hurmet ve itibâr ile karşılandı. al-Sakkâki buna hayret etti; sonra bu şahsın bir âlim olduğunu öğrendi. Kendisi, ilmin sînâattan daha itibârlı olduğunu görerek, bir âlim olmağa karar verdi. İlk çalışmaları başarılmaktan uzak idi; bu başarısızlık onun cesâretini kırdı. Aralıksız düşen su damlalarının kayada nasıl bir delik oyduğunu dikkatini çekince, çalışmalarına tekrar başladı. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Hocalarının veya talebelerinin kim oldukları meçhûldür. Bu hâl şüphesiz hayatının sonuna doğru memleketinin moğul istilâsına uğramasından ileri gelmiştir.

al-Sakkâki Hanefî takihleri arasında yer alır ve bu sâhada iki bocası, Sadîd al-Hayyâti ve Mahmûd b. Sa'îd b. Mahmûd al-Hârîşi ile talebelerinden biri, Hanefî fıkhına dâir *al-Kınya* adlı bir eserin müellifi olan Mahmûd al-Zahîdî zikredilir. Fergana 'da, Almâliğ (coğrafya-cılara göre, Almâliğ) şehri yakınında, Karyat al-Kindî 'de 626 (1299) yılında öldü.

Asıl şöhretini, zamanına kadar belâgat mevzuunda kaleme alınmış en şümullü telif olan arapça eseri, *Miftâh al-ulûm* te'min etmiştir. Büyük şöhretine rağmen, *Miftâh* 'ın el-yazmaları Avrupa kütüphanelerinde nâdirdir ve al-Kazvini tarafından üçüncü kısmının *Talhiş al-Miftâh* adı ile yapılan hulâsa v. şerhi eslini geride bırakmıştır. Bu hulâsa belâgat bak-

kında örnek eser oldu ve bugüne kadar sayısız şerhleri vücûda getirildi. *Miftâh al-ulûm* 'un gölgede kalmasının bir başka sebebi de, şüphesiz, arapçada pek az kullanılan, belki de yunan' bir te'sir gibi tefsir edilebilen uzun bâreleri yüzünden, bâzan ifâdesinin çok güç anlaşılmasından ileri gelmektedir. Meşhûr Naşîr al-Din al-Tûsi'nin muâsırı olan al-Sakkâki'nin yunan felsefesinden tercüme edilmiş eserleri okumuş olması da mümkündür. Salâhiyetli bir hangi bir âlimi pek nâdir olarak zikrettiği bâlde, onun ekseriyâ gramme mevzuunda felsefi nazariyeleri tercüme ettiği söylenen al-Rummâni 'den deliller serdetmesi belki de mânâsız değildir. Eserinin iki neşri (Kabire, 1317, 1318) istifade edebilmek için elimizde bulunmakta ve bu nevî eserler için pek lüzumlu olmasına rağmen, tamâmen barekesiz basılmış olmakla beraber, yine de onu tetkik etmemeye imkân vermektedir. Müellifin ilk tasavvuru eseri sarf, nabiv ve belâgat olmak üzere, 3 kısma ayırmıştır; bunlara mevzû ile yakından alakalı başka babisler de ilâve etmiştir: sarf hakkındaki kısmın başına arap birflerinin mahreçleri hakkında olup, arapçadaki eserlere mahsûs telâffuzları nazari olarak tanıtan bir bahis konulmuş, beyan ve maâniden bahsedilen kısımda ise, *badî* 'in bahisleri hulâsa edilmiştir. Her ne kadar al-Sakkâki eserinde maddelerin ilmî bir tasnifini yapmağı denemiş ise de, taksimi bunları sayarken başka, izah için numaralarken başkadır. İlk kısım 3 *fasl* 'a bölünmüştür, hâlbuki ikincisi bir çok *fasl* ve *bâb* 'lara ayrılmış, sonuncusunun bölümleri ise, numaralanmamıştır. Maânî kısmı *kânûn* 'lara, tekrar bunlar da *fann* 'lere bölünmüştür. Beyândan (*bayân*) bahseden bölüm iki *aşl* 'a, beş *fasl* 'a ve ayrıca numaralanmamış bir çok bahislere ayrılmıştır. Üçüncü *fasl* mecâz ve istiâreye dâir olup, 6 *kısım* 'a ayrılır ve sonunda belâgat ve fesâbat hakkında numaralanmamış bâzı bahisler ihtivâ eder. Müellif sonra bize kitabını burada bitirmesi gerektiğini, müteâkiben verilen bahislerin de bakikatte belâgate âit olduğunu, böylece *istidlâl* veya eserden müessire gitme yolu ile kıyas hakkında uzun babisler ile arûz v.b. gibi, tabii tafsîlatı ile birlikte, şiir san'atına dâir uzunca bir tetkik ilâve ettiğini söyler. Eser, bir el kitabı olarak, kullanılabilmek için çok geniş tutulmuş ve kötü tertip edilmiştir. Bu yüzden bir ki, al-Kazvini'nin *Talhiş al-Miftâh* adı ile yaptığı hulâsa ve şerhi eserin yerini almış ve onu geride bırakmıştır. al-Kazvini'nin eseri, pnk çok şerhleri ve bilhassa al-Taitâzânî'nin *al-Muṭavval* ve *al-Muṭṭaşar* adlı eserleri ile birlikte, arap edebiyatında gü-

nümüze kadar nufûz ve itibârını muhâfaza etmiştir. *Miftâh al-ulûm* hir çok şerbe mevzû olmuştur. Bunlardan yukarıda zikredilenlerden başka, Mahmûd b. Mas'ûd al-Şirâzi (ölm. 726=1326) 'nin yalnız üçüncü kısma yaptığı şerhi ile al-Curcânî'nin h. 803 (=1400/1401) yılında tamamladığı yine üçüncü kısmın şerhi zikredilebilir.

Bibliyografya: al-Kuraşî, *al-Cavâhir al-muzî'a* (Haydarâbâd), II, 225; İbn Kutluboga, s. 250; al-Suyûtî, *Buğyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s. 425; Muhammed Bâkir, *Ravzat al-cinân* (Tahran, 1304), sabîfeleri numarasızdır; Taşköprü-zâde Ahmed (trc. Kemâleddin Mehmed), *Mavzû'at al-ulûm* (İstanbul, 1313), I, 232 v.d.; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-gunûn* (İstanbul, 1941—1943), II, 1762—1768; Brockelmann, *GA L*, I, 294; *Suppl.*, I, 515 v.d.; Mebren, *Rhetorik der Araber* (Wien, 1853). (F. KRENKOW.)

SELÂ. [Bk. SALÂ.]

SELÂM. SALÂM (A.), *salîma* („sağlam, dokunulmamış, sâlim olmak“) fiilinden yapılmış bir isim; sonra, isim olarak, „selâm, selâmlama, selâmet, kurtuluş“ mânâsında; eski arap lugatçilerinin verdikleri bilgiler bakımında bk. *Lisân al-'arab*, XV, 181 v.d.d., aık-sık.

Bu kelimeye *Kur'an* 'da, busûsiyetle Mekkn 'de nâzil olmuş ikinci ve üçüncü vahy devrelerine isnât olunan sûrelerde ekseriyâ tesâdüf olunur. Bu kelimeyi ihtivâ eden en eski âyet *Kur'an*, XCVII, 5 olup, burada *laylat al-kadr* münâsebeti ile, — o şafağın sökme vaktine kadar selâmettir — denilmektedir. *Salâm* kelimesinin bu aynı mânası *Kur'an*, L, 33; XV, 46; XXI, 69; XI, 50 'de de bulunmaktadır. *Salâm* dünyevî kurtuluş ve selâmete olduğu gibi, ebedî kurtuluş ve selâmete de delâlet eder. Bu soa mânada kelime cennete delâlet eden (*Kur'an*, X, 26; VI, 127) *dâr al-salâm* („selâmet evi“) tâbirinde kullanılmıştır. *Ahl al-kitâb* [b. bk.] 'a hitap eden *Kur'an*, V, 18 âyeti (Medine 'de nâzil olmuştur) *subul al-salâm* („selâmet yolları“) tâbirini ihtivâ eder (krş. *Eş'iyâ*, LIX, 8: *dârâk şâlôm*).

Bununla beraber, *salâm* kelimesi, *Kur'an* 'da ekseriyâ selâmlama ibâresi olarak kullanılmıştır. Nitekim *Kur'an*, LVI, 90 (Mekke 'de, ilk devirde nâzil olmuştur) 'da sağ tarafta hulanlar, saâdetlerine katılanlar tarafından *salâmun laka* („sana selâm olsun!“) sözleri ile selâmlanmıştır (al-Bayzâvi 'ye göre; *Lisân al-'arab*, XV, 184, s. v.d. 'da başka izahlar). *Salâman* (*Kur'an*, XXXVI, 58; XIV, 28; X, 10; XXXIII, 143) veya *salâman* 'alaykum (XVI, 34; XXXIX, 73; XIII, 24) saâdete ermiş olanlara cennette veya buraya girerlerken söyleni-

len selâm tâbiridir. *Kur'an*, LVI, 25 âyetindeki *salâman salâman* (diğer kırâat şekli: *salâman salâman*, krş. *Kur'an*, XIX, 63), muhtemel olarak duâ mânâsına bir nidâ olarak da kabûl edilebilir. Aynı şekilde A'râf [b. bk.]'da bulunanlar cennet sâkinlerine *salâman* 'alaykum' diye bağırırlar (*Kur'an*, VII, 44). İbrâhîm'in misafirleri de kendisine selâm vermişler ve o da selâmlarını almıştır (*Kur'an*, LI, 25; XI, 72; krş. XV, 52). İbrâhîm *salâm* 'alayka' diyerek, kendisini tehdit eden babasından izin alır (XIX, 48). Mûsâ'nın Fir'avn'a yaptığı ihtar (XX, 49) *al-salâman* 'alâ man ittaba'a 'l-hudâ' („doğru yolu tâkip edene selâm") tâbirini ihtivâ eder; al-Bayzâvî'nin verdiği ilk tefsire göre, *salâm* burada melekler ve cennet mubâfızlarının verdiği selâmdır; fakat bu kelimeler, hitâbın başında bulunmadığı için, başka bir tefsir bunun bir tasdik cümlesi olarak telakkî edilmesini ve *salâm*'ı Allahın cezâ ve gazabından muâf olma mânâsında alınmasını tercih eder (bk. al-Bayzâvî, bu âyetin tefsiri ve *Lisân al-'arab*, XV, 183, 7—8). *Salâman* 'alaykum' („selâm size"), *Kur'an*, VI, 54'te, Peygamberin imân edenlere götürmesi gereken haberin başlangıcını teşkil eder ve, *Kur'an*, XXVII, 60'ta *salâm* Allahın seçkin kullarına söylenmiştir. *Salâm* kelimesi bir de XXXVII. âfrede, duâ ve takdis olarak, bir çok defa kullanılmıştır; burada her peygambere tahsis edilmiş olan âyetler bunlar hakkında söylenmiş bir *salâm* ile sona erer (âyet 77, 109, 120, 130, 181; krş. bir de XIX, 15, 34). *Salâm* (*Kur'an*, XLIII, 89)'a ve *salâman* 'alaykum' (*Kur'an*, XXVIII, 55)'e kâfirler ile münâsebeti kesmeyi ifâde etmek için, istihzalı bir mâna da isnat olunabilir (başka tefsirler için bk. al-Bayzâvî). Rahîm Allahın kulları bununla câhillere (câhilûn) cevap olarak söyledikleri *salaman* (*Kur'an*, XXV, 64) da aynı mânaya gelebilir. Fakat müfessirler bunu *tasalluman* veya *barâ'atan* mânâsına almaktadırlar. — *Kur'an*, LIX, 23 (Medine'de nâzil olmuştur)'te *al-salâm* Allahın adlarından biri olarak bulunmaktadır; al-Bayzâvî'ye göre, bu „hataaz" mânâsında sıfat (şifa) olarak kullanılmış bir *maşdar*'dır (bk. bir de *Lisân al-'arab*, XV, 182, 7 v.dd., 20 v.dd. ve mad. ALLAH, I, 363^a). Bundan dolayı *dâr al-salâm* ve *subul al-salâm* tâbirlerinde bulunan *al-salâm* Allahın adı olarak tefsir edilmiştir (bk. al-Bayzâvî, *Kur'an*, VI, 127; X, 26; V, 18 tefsirleri; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 2—3). Hattâ bu kelime *al-salâm* 'alaykum ibâresinde de Allah mânâsına alınmak istenmiştir (Fahr al-Dîn al-Râzî, *Mafâtiḥ al-ğayb*, *Kur'an*, VI, 54 tefsiri, Kabire, 1378, III, 54, 21—22; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 1—9). — *Alkâ 'l-salâma* (*Kur'an*,

IV, 96) tâbirine „selâm" mânâsının verilmesi ihtimal dışıdır; başka bir kırâat tarzı ile *Kur'an*, IV, 92, 93; XVI, 30, 89 da aynı tâbirde bulunan *al-salama* şeklini vermektedir.

İsmiden yapılmış *sallama* fiili yalnız Medine'de nâzil olan sûrelerde, yâni Peygambere *şalât* ve *salâm* söylemenin tavsiye edildiği âyetlerde (*Kur'an*, XXXIII, 56) ve *Kur'an*, XXIV, 27, 61'de tesâdüf olunur (ağ. bk.).

Müslümanlar arasında *salâm* kelimesi ile selâmlamanın islâmî bir müessesesi olduğu fikr çok erken olarak yayılmış idi. Bu yalnız Mekke'de son devirde nâzil olan bir âyet ile Medine'de vahyedilmiş olan iki âyetle bu şekilde selâmlamanın emredilmiş olması it-bârıyla doğrudur. *Kur'an*, VI, 54'te Peygambere şu şekilde bitâp edilir: „âyetlerimize (âyet) inanlar sana gelince, aöyle: — aize selâm olsun (*salâman* 'alaykum' l Tanrınız acımağ, kendi üzerine borç yazmıştır" v.b. — XXV, 27; „Ey imân edenler, aize âit olmayan meskenlere önce haber vermeden ve orada oturanlara selâm vermeden (va tusallimû) girmeyiniz v.b.: buna muvâzî olarak, XXIV, 61 „evlere girdiğiniz zaman, birbirinize selâm veriniz (fa-sallimû) v.b. (benzer bir hüküm için bk. *Metta*, X, 12; *Luka*, X, 5). — Bundan başka içinde „selâmlama" için daha geniş *hayyâ* tâbirinin kullanılmış olduğu *Kur'an*, IV, 88 de *salâm* ile alâkalı bir selâmlama olarak telakkî edilmektedir. Bununla berâber, Goldziher bâzı eski beyitleri şâbit olarak getirip (*ZDMG*, XLVI, 22 v.d.), selâmlama ibâresi olarak *salâm* kelimesinin kullanıldığını islâmiyetten daha önce mevcut olduğu vâkiasına işaret etmiştir. İbrânî ve ârâmî dilinde buna tekabül eden ve Abd-i atik'teki kullanılışa dayanan ibâreler, *šālôm lēkâ*, *šēlām lāk* (*lēkōn*), *šēlāmā 'alāk* (bk. *Hâkimler*, XIX, 20; *II. Mülûk*, XVIII, 28. *Dânyâl*, X, 19; *I. Tarihler*, XII, 19) yahudi ve hristiyanlar tarafından selâmlama için kullanılıyordu (bk. G Dalman, *Gramm. d. jüd.-paläst. Aramäisch*², Leipzig, 1905, a. 244); *Talmûd Yeruşalmi şebi't*, IV, 35b'ye göre, *šālôm 'alēkām* İsrâil'in selâmı idi. Krş. bir de *Pegitta Math.*, X, 12; XXVI, 49, *Luka*, X, 5; XXIV, 36; *Yuhanna*, XX, 19, 21, 26, ve Payne Sm'tb, *Thes. Syriacus*, stn. 4189 v.d. Ayrıca, çok büyük miktarda nabatî kitâbeleri şimâlî garbî arapları arasında ve Sinâ yarımadasında *š-l-m*'nin duâ, takdis tâbiri olarak kullanıldığını te'yit eder (*C.I.S. II, Inscriptions aramæae*, I, nr. 288 v.dd., nr. 244, 339'da tekrar edilmiş, nr. 304'de üç defa kullanılmıştır) ve arapça *š-l-m* şekline, duâ tâbiri olarak, Şafâ kitâbelerinde ekseriyâ tesâdüf olunur (krş. E. Littmann, *Zur Entzifferung*

der Şafâ Inschriften. Leipzig, 1901, a. 47, 52 v.d., 55, 56, 57, 59, 61, 64, 66, 67, 70; ayn. mll., *Semitic Inscriptions*, New York-London, 1905, Şafâ'te Inser., nr. 5, 8, 12, 15, 69, 128, 134'.

Şâyet *Lisân al-'arab* XV, 183, s. aşağıdan) da zikredilen *salâma* *Rabbanâ fi kulli facr'in* misrâi mevsûk ise ve gerçekten Umayya'nın Abi'l-Şalt tarafından söylenmiş ise, ihtimâl nandan şimâlî Arabistan'ın bir Allaha inanan bâzı muh'terinde, sabah ibâdetlerinde, *salâm* kelimesini ihtivâ eden bir ibârenin duâ tâbiri olarak kullanıldığı neticesi çıkarılabilir. Muh'temelen vahidi ve hristiyan düşünüş tarzının tesiri ile ârâmî kültür çevresinde bu kelime husûsî bir mâna almıştır. *Salâm* in σωτηρία'nın fâde ettiği fikri karşıladığı bakındaki Lidzbarski *Zeitschr. f. Semistik*, I, 85 v.dd.)nin taraziyesi bir tarafa bırakılabilir, fakat onun *islâm* kelimesini *salâm*-σωτηρία („*salâm* vâline girmek" mânâsında) 'dan yapılmış isimden müştak bir fiilin masdarı olarak izâh etmesi *aslama vachahu li'llâh, aslama li-rabb al-âlamîn* ve başka benzerleri gibi, sık-sık geçen kur'anî tâbirler ile bağdaşmaz.

Peygamber *salâm* tâbirine büyük bir dinî değer izâfe etmiş olmalıdır; çünkü bunu meleklerin cennetliklere söylediği selâm olarak telakkî etmektedir ve kendinden önce gelmiş olan peygamberler hakkında duâ tâbiri olarak bunu kullanmaktadır. *Taşahhud* (ağ. bk.)'de aöylenen ve *şalât*'ın sonunda bulunan ve yahudî *tefilla*'sında benzeri olan bk. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgesch. des islam. Geistes u. Kultus*, Abh. Pr. Ak. W., phil.-hist. Cl., 1913, nr. 2, s. 18) selâmlama gibi bir selâm, ihtimâl başlangıçtan itibaren, namazın bir kısmını teşkil etmiştir. Bir hadîse göre (al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 3, *al-Azân*, bâb 148, 150, ilk önce namazın (*şalât*) sonunda, Allaha, Cabrâ'il'e, Mikâ'il'e ve diğer meleklerle *şlâm* söyleniyordu. Allahın kendisinin *salâm* olduğunu (bk. *Kur'an*, LIX, 23) farkederek, Peygamber bu kullanışı reddetti ve sonra *taşahhud*'de nasıl söylenmesi gerektiğini bildirdi; buna göre, *salâm* sözü aşağıda gösterilen şekilde olacaktı. *Taşahhud* hakkındaki teâmulden ayrı tarz hakkında bk. al-Şâfi'i, *Kitâb al-umm*, Kabire, 1321, I, 103 v.d; krş. Goldziher, *Über die Eulogien* *ZDMG*, L, 102).

Şeriat tarafından tesbit edilmiş olan namaz *şalât*'ı ibâdetinde Allahı takdis ve Peygambere, ibâdet edene ve Allahın dindar kullarına *salâm* (*al-salâmu* 'alayka, ayyuha 'l-nabiyyu, va rahmatu 'llâhi va barakâtuhu, *al-salâmu* alaynâ va 'alâ ibâdi 'llâhi 'l-şâliḥina) kelimesi şâbâdetten önce gelir. *Şalât*'ın mecbûrî hareketleri sonda söylenen *taslîmat al-âulâ*'yı

ihtivâ eder; bunun daha tam şekli, oturulmuş olduğu hâlde, başı sağa ve solâ çevirip, ber defasında, *al-salâmu* 'alaykum va rahmatu 'llâh demekten ibârettir. Bk. al-Bâcûrî, *Hâşiya 'alâ Şarḥ Ibn Kâsim al-Gazzî 'alâ matn Abi Şucâ*, Kabire, 1321, I, 168, 170.

Kur'an'da *salâm*'dan teşkil edilen tâbirlerin tereiben ve ibâdetle bulunması ve bunun ibâdetle kullanılması *salâm*'ın münbasıran islâmî bir selâm (*taḥiyat al-islâm*) olarak gösterilmesine husûsiyetle yardım etmiş olmalıdır. Daba yukarıda söylenilmiş olduğu üzere, *Kur'an*'da Peygambere *taşliya*'nın akabinde *salâm* söylenmesi emredilmektedir. An'ane Peygamberin bu *salâm*'ı kabûl ettirmekte tebâlûk gösterdiğini nakleder. „Umayr b. Vahb, önüne getirilince ve onu müşrik selâmı (in'imn şabâḥan) ile selâmlayınca, Peygamber ona — „Allah bize seninkinden daha iyi bir selâm, yâni cennet eblinin selâmı olan *al-salâm*'ı verdi" — demiştir. (İbn Hişâm, nşr. Wüstenfeld, s. 472, aşağıda v.d.; al-Tabarî, nşr. de Goeje, I, 1353, 10 v.dd.). Peygamberin etrafında olanlar da bu selâmlama tâbirini içten benimsiyorlardı. al-Vâkidî, „Urva b. Mas'ûd'un islâmiyeti kabûl etmesinden hemen sonra, Tâifli hemşehrilerinin de islâmiyete kazanmak isterken, kendini müşrikler tarzında selâmlayan Şakîflerin dikkatini cennet ehlinin selâmına, *al-salâm*'a çekmiş olduğunu anlatır (İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 369; Sprenger, *Das Leben... des Moḥammad*, III, 482; Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 264). İbn İshâk'a göre, Muğîra b. Şu'ba Şakîf'in Peygamberin yanına gelen mümessillerine, Peygamberi nasıl selâmlamaları gerektiğini göstermiş idi. Fakat onlar yalnız „câbiliye" devrinin selâmını kullanmak istiyorlardı (İbn Hişâm, s. 916, s v.dd.; al-Tabarî, I, 1290, 9 v.dd.; Sprenger, ayn. esr., III, 485; Goldziher, ayn. yer.). — Yahudiler, bir müddet için, Peygamber hakkında, bu selâmı *al-sâm* 'alaykum („üzünüze ölüm") şeklinde bozmuşlar; Peygamber de buna va 'alaykum („sizin de üzerinize") diye cevap vermiş olmalıdır (al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 22; *Lisân al-'arab*, XV, 206). — İbn Sa'd'a göre (ayn. esr., IV/1, 163, 15), Abû Zarr, Peygambere bitâben, müslüman selâmını kullanan ilk şahıs olmuştur. Aynı müellife göre (ayn. esr., IV/1, 83, 2), Mu'âviya'nın Abû Mûsâ al-Aş'ari'ye yazdığı bir mektubun başında *salâm* 'alaykum bulunmaktadır.

Kullanılabilecek ifâdeler *salâm* veya *salâm* 'alaykum(-ka) veya *al-salâm* 'alaykum idi. Umm Ayman Peygambere: *al-salâm* demekle yetinirdi (İbn Sa'd, ayn. esr., VIII, 163, 7 v.dd.). *Kur'an*'da *salâm* 'alaykum kullanılması ekseriyeti teşkil eder. Fahr al-Dîn al-Râzî, harfi-

târihsiz şeklin üstün olduğunu ve mükemmel selâm fikrini ifade ettiğini isbât etmeğe çalışır (ayn. esr., II, 500. 35 v.dd., III, 512, 11 v.dd.). Bundan dolayı al-Şâfi'i, buna uyarak, *taşahhud*'da *salâman* 'alayka'yi kullanmağı tercih etmiş olmalıdır (ayn. esr., III, 512, 35; mâmafiş şâfi'i mezbebi bu yerde harf-i târifli şekli de kabûl eder (al-Bâcûrî, ayn. esr., I, 168; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 12—13). Bununla beraber, selâmlamak için *al-salâm* 'alaykum ibaresi sık-sık kullanılmakta idi. Bu harf-i târifli şekil *taslîma*'da kaide bâlindedir (Fahr al-Dîn al-Râzî, ayn. esr., II, 501, 5; al-Bâcûrî, ayn. esr., I, 170; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 13 v.dd.). Selâma cevap vermek için *va 'alaykum al-salâm* demek âdet olmuştur (kelimelerin bu yer değiştirmesi için bk. Fahr al-Dîn al-Râzî, II, 500, 29 v. dd., III, 512, 21 v. dd.). İbn Sa'd (ayn. esr., IV/1, 115, 19—20)'e göre, 'Abd Allâh b. 'Omar selâma *salâm* 'alaykum diyerek cevap verirdi.

Bâzı hadislerle göre, Peygamber 'alayk al-salâm ifâdesini ölümlere verilen selâm olarak vasıflandırmış ve kendisine *al-salâm* 'alayk ile selâm verilmesi husûsunda ısrar etmiştir (al-Tabarî, III, 2395; İbn al-Aşîr, *al-Nihâya fi garîb al-hadîs va 'l-aşar*, Kahire, 1311, II, 176 aşağıda). Yukarıda ilk olarak zikredilen selâm ibâresine gerçekten mersiyelerde tesâdüf olunur (ayn. esr., II, 177; *Lisân al-'arab*, XV, 182). Fakat Peygamberin, mezarlıkta, ölümleri, (*al-salâm* ile başlayan bir ibâre kullanarak selâmladığı rivâyetleri de vardır (al-Tabarî, III, 2402, 10 v.dd.; İbn al-Aşîr ve *Lisân al-'arab*, ayn. yer.). Aynı şekilde, 'Abd Allâh b. 'Omar, bir seyahatten dönüşünde, Peygamberin Abû Bakr'in ve babasının mezarlarını, *al-salâm* 'alayka diyerek selâmlıyordu (İbn Sa'd, ayn. esr., IV/1, 115, 5 v. dd.).

Daha çok erkenden *salâm* ifâdesine *va rahmatu 'llâhi* veya *va rahmatu 'llâhi va barakâtuhu* sözleri ek di; birinci genişletme *taslîma*'da, ikincisi *taşahhud*'da (bk. bk.) kullanılır oldu. *Kur'an*, IV, 88: „Size selâm verilince, buna daha güzel bir karşılık (selâm veriniz veya onu tekrar ediniz“ emri ile münâsebetli olarak, karşılıkta lutf ve rahmet dileğini veya bâzan sâde bir *salâm* 'a yalnız birincisini ilâve ederek, karşılık vermek sünnet (*sunna*) olarak gösterilmektedir. bk. al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 16, 18, 19. Üç parçadan müteşekkil bir ifade ile selâmlanan bir kimse aynı ile selâma karşılık vermelidir. Fahr al-Dîn al-Râzî, *Kur'an*, IV, 88 tefsiri, ayn. esr., II, 502, 14 v. dd.; al-Bayzâvî, *Kur'an*, IV, 88 tefsiri. — Lane (*Manners and Customs of the modern Egyptians*³, London, 1842, I, 229, not 1)'e göre, üç ki-

sımlı ifade selâm karşılığı olarak Mısır'da çok kullanılmakta idi; krş. Nallino, *L'arabo parlato in Egitto*² (Milano, 1913), a. 121. Mekke'de bunun kullanılışı oldukça nâdirdir; burada âdet olan karşılık *ve 'alêkum es-salâm va 'r-rahma* (veya *ve rahmatu 'llâh* veya *va 'l-ikrâm* 'dir; bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter u. Redensarten* (La Haye, 1886), s. 118. — Landberg (*Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, II, 788, not 1) genişletilmiş selâma ifâdesinin *Snylar*, VI, 24—26'daki râbiplere âit takdîsi garip şekilde batırlatır bulunmaktadır. — Bir tek şahıs hakkında 'alaykum 'ün kullanılması cemî birleşik zamirin iki mubâfız meleşî de veya o şahsa bağlı mânevi varlıkları da içine almaktadır tarzında izâh edilmiştir (Fahr al-Dîn al-Râzî, ayn. esr., II, 501, 19 v. dd., krş. III, 513, 17 v. dd.).

Bir mektubun sonunda ekseriyâ *va 'l-salâma* ('alayka, -kum) ifâdesi bulunur, msl. İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 27, 11, 27, 28, 2. s. 23, 29, 13, 21. al-Harîrî (*Durrat al-gavvâs*, nşr. Thorbecke, s. 208, 9 v. dd.), bu yerde, en doğru istimalin yalnız başta kabûl ettiği harf-i târihsiz şekli (*salâman*) reddetmektedir. — *Va 'l-salâm*, arada-sırada, „işte bu kadar“ mânasını almıştır (bk. Snouck Hurgronje, ayn. esr., s. 92).

Kur'an XX, 49'da, ihtiyac hâlinde, müslüman olmayanlar için kullanılması âdet olan bir ifadeyi, yâni *al-salâma* 'alâ man ittâbâ 'l-hudâ'yi vermiştir (bk. Fahr al-Dîn al-Râzî, ayn. esr., II, 501, 26 v. dd., IV, 706, 19—20). Buna msl. Peygamberin mektuplarında tesâdüf olunur (al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 24. İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 28, 10—11, krş. str. 6. mektubun başında: *salâman* 'alâ man âmann) 91 (710) yılına âit papirus üzerine yazılmış vesikalar bunun erkenden kullanıldığını göstermektedir (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, nşr. C. H. Becker, Heidelberg, 1906, nr. I, 29, II, 40 v. d., III, 87 v. d., X, 11, XI, 7, XVIII, 9). Bununla beraber Peygamberin Maknâ yabudilerine gönderdiği bir mektup *va 'l-salâm* ile sona erer. İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 28, 23; Ayla hristiyanlarına hitâben yazılmış bir mektup da böyledir (ayn. esr., s. 29, 12—13). Yine hadîste, hiç olmazsa karşılık olarak, *salâm* ile selâmlamanın kâfirler ile kitap ehlinde esirgenmediği yolunda bir temâyül fark edilmektedir (bk. al-Tabarî, *Tafsîr*², V, 111 v. d.; Fahr al-Dîn al-Râzî, ayn. ger.).

Selâm ile alakalı kaide ve tahditler bakımında bk. bir de mad. TASLİM

Salâm bir de „her cuma günü, öğle namazı ezânından aş-yk. yarım saat önce, minârelerde okunan *salâvat* mânasına kullanılır. İhâdetin bu kısmı, tam mânası ile farz olan namazın başlamasından önce, câmiin içinde

sesleri güzel olan ve bir *dikka* üzerine oturan şahıslar tarafından tekrar edilir“ (Goldziher, *Über die Eulogien* v. b., Z D M G, L, 103 v. d.; krş. Lane, ayn. esr., I, 117) Mısır'da aynı tâbir, ramazan ayında, gece yarısından yarım saat kadar sonra, minârelerden Peygambere okunan *şalavât* hakkında dahi kullanılır (Lane, ayn. esr., II, 264).

'Alayhi 'l-salâm duâ ifâdesi, sıkı aünnet ehli telakkisine göre, yalnız Peygamberin adından sonra kullanılmaktadır; fakat daha eski muharrerattan bunun ekaeriyâ dâba aerbest, olarak kullanıldığı neticesi çıkmaktadır (bk. bir de al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 43; *Fâtîma 'alayha 'l-salâm*). Bununla beraber, şîirler hiç bir tahdit gözetmeden, 'Alî va onun soyundan olanları anırken, bu ifadeyi kullanırlar (Goldziher, ayn. esr., Z D M G, L, 121 v. dd.; Fahr al-Dîn al-Râzî, ayn. esr., III, 511 aşağıda v. d.).

Hindistan'da „yedi *salâm*“ denilen *Kur'an*, XXXVI, 58, XXXVII, 77, 109, 120, 130, XXXIX, 73, XCVII, 5 âyetleri sihr için kullanılır. Âhîr-i çahâr-şamba [bk. mad. ÂHİR] bayramında bunlar safran suyu, gül suyu veya mürrekkep ile bir Hind kirazı veya kutsal frek inciri veya çınar yaprağı üzerine yazılır, sonra yazı suda yıkanır ve bu su, saâdet ve uğur ümidi ile, içilir (Ca'far Şerîf Herklots, *Islam in India or the Qânûn-i Islâm*, W. Crooke'un yeni tabı, London, 1921, a. 186 v. d.).

Sikkeler üzerinde, *salâm* kelimesi (bâzan yalnız s. şekline kısaltılır) aikenin „tam ayağı“ olduğuna delâlet eder (I. G. Stickel, *Handb. d. Morgenl. Münzkunde, Das grossherz. orient. Münzcabinet zu Iena*, Leipzig, 1845, I, 43 v. d.; O. Codrington, *A Manual of Muslim Numismatics*, London, 1904, s. 9, 10).

Bibliyografiya: Makalede zikredilen eserler dışında bk. İbn 'Abd Rahbihi, *al-İkd al-farid* (Bulak, 1293), I, 276 v. d.; Lane, ayn. esr., I, 798 v. dd.; Landberg *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901—1913), II, 776—781, 786—789.

(C. VAN ARENDONK.)

SELÂME. SALÂMA B. CANDAL, islâmiyetten önce yetişmiş şâirlerdendir. Salâma Tamim kabilesinin büyük şubelerinden Sa'd al-Fizr'in al-Hâriş kolundandır. Kendisi şîirlerinden pek azı bugüne kadar gelmiş olan câhilîye devrinin temâyüz etmiş şâirlerinden biri sayılmaktadır. Milâdî VI. asrın ikinci yarısı içinde kudretinin zirvesine ulaşmış olmalıdır. Bu görüşü teyit eden türlü sebepler vardır: 1 — Tağlib kabilesi reisi 'Amr b. Ku'âüm, cenûba yağma akını yaptığında, Salâma'nın kardeşi Ahmar (bâzan yanlış olarak, Ahmed yazılır) 'Amr tara-

findan esir alınmış, ancak Salâma'nın ricası üzerine, fidiye-i necât alınmaksızın, serbest bırakılmıştır (Amr, *Divân*, şîir 2, giriş; *Agânî*¹, IX, 183, 18). Ahmar'ın esir alınışının, Salâma'nın divânındaki 8. şîirin şerhinde (nşr. Şayho), Şa'ş'a b. Maḥmūd b. 'Amr b. Marsad'e atfedilmesi belki de arap rivâyetlerinden birindeki bir yanlışlıktan ileri gelmektedir. Bu sonuncu şahıs, müttelikleri (*ḥulafâ*) sıfatı ile, Şaybanlıların yanında bulunan Kayslıların bir kolu olan 'Amr'e mensup olması muhtemel olduğu gibi, tanınmış Yemenli Margad'den de olabilir, 2 Salâma, İran bukindarı Parvîz'in emri ile, fillere çığnetilen Hîra bukindarı al-Nu'mân'ın ölümünü en uzun şîirinde zikretmektedir (*Divân*, nr. 3, beyit 39; *Aşma'îyât*, nr. 53, beyit 39). 3. Bundan başka Carîr ve Farazdak'ın *Naḳḳ'iz*'inde Salâma'nın *Divân*'ında bulunmayan iki şîirine rastlanmaktadır. Salâma bu şîirlerinde Sa'd al-Fizr'e mensup Minḳarlıların Bakr b. Vâl'i kabilesini de mağlup ettikleri ve zafer dolu Cadüd mubarebesine temas etmektedir. Bilhassa bahis konusu son iki hâdiseden Salâma'nın VI. asrın sonlarına doğru yaşamış olduğu neticesini çıkarabiliriz. Ölüm tarihinin tesbitine imkân yoktur; islâmiyete yetişememiştir ve ilk müslümanların hâl tercümelere arasında onun soyundan bir kimsenin adına rastlanmamaktadır.

Şayh Salâma'nın tanınmış kabile reisi Salma b. Candal b. Nabhal ile aynı şahıs olduğunu kabûl etmekle yanlışlıktır; çünkü bunların sonuncusu Nabhal b. Dârim'e mensup olup, şâir Farazdak'ın ceddî Mucâşî'in akrabası idi. Salâma atların tasvirinde üstat olmakla tanınmıştır. Derlenmiş şîirleri iki yazma hâlinde bize kadar gelmiş olup, 1910'da Şayh tarafından neşredilmiştir. Bu *Divân* 9 şîir veya şîir parçası ihtivâ etmektedir ki, hepsi 135 beyte bâliğ olur ve nâşir bunlara muhtelif kaynaklardan derlediği 36 beyit daha eklemiştir. Ben de bunlara yalnız *Kitâb al-'ayn* (nşr. Bağdad, s. 108)'de bulunan bir beyti kendi namıma ekleyebilirim. Beyitlerinin çoğunun gerçekliğinden şüphe etmek için bir sebep görmüyoruz. Bunlarda şâir kaybolan gençliğinden bahsediyor ve maalesef Salâma'nın yaşı ile ilgili bir sonuca varacak bir ip ucuna rastlanmıyor; çünkü bu gibi ifâdeler, benzeri şîirlerdeki mütâat ifade şekilleri zümresindendir. Allahı zikretmesini (nr. 1, beyit 12) dâba sonraki devirlerde vuku bulmuş tabirlerin bir delili olarak görmüyorum, çünkü muhtemelen daha önceki devirler için al-ilâb tâbirinin daha yerinde bir tâbir olmasına rağmen, bir çeşit tektanrı mefhûmunu Muhammed'den önce, hristiyanlığın ve musevilğin te'siri ile, Arabistan'da

yayılmış olduğunu zannediyorum. Şiirlerinde Buṣrâ ve al-Madâ'in menş'li kılıçları zikretmektedir; bu gibi kılıçlar daha sonraları artık oralardan getirilmediği için, daba muahhar devirlerde yazılmış şiirlerde onlardan pek ender olarak bahsedilmekte veya hiç bahsedilmemektedir. Yazıyı ve hattâ yazı âletleri ile parşömeni zikretmesine (nr. 3, beyit 2) asla şaşmamalıdır. çünkü umûmiyetle bu gibi şeyler zannedildiğinden daba çok yayılmış idi. Şiirleri bedevî şiiri denen damgayı taşımakla berâber, bu tâbir oldukça isâbetsizdir, çünkü, bu yanlış bir intibâ uyandırır (krş. mad. ŞÂİR I. *Divân*'ın metni Başra (al-Aşma'i) ve Kûfe (Abû 'Amr al-Şaybânî) dil mekteplerinin muhassasıdır. İkinci mektep umûmiyetle daba çok itimâda şâyândır ve burada maalesef rivâyetler bir fark gözetilmesini mümkün kılacak kadar birbirinden ayrı tutulmamıştır. Bunlar gibi divan tertip edenleri „şiir toplayıcı“ kabul etmek yanlış olur; onların işi eski alimlerden intikal eden metinleri şerh etmektir. Cl. Huart'ın neşrini (JA, 1910) tedâvülden çıkaran Şayhō'nun (Beyrut, 1910 neşri, Salâma bakkında bildiklerimizden bepsini bir araya getirmektedir.

Bibliyografya: al-Mufazzzaliyât (nşr. Lynll), nr. 22 (metin ve tercümesi (= Kahire tab. I, 54; nşr. Thorbecke, nr. 20); al-Aşma'iyyât (nşr. Ahlwardt), nr. 53; (Kahire, 1955) nr. 42; İbn Sallâm al-Cumahi (nşr. Hell), Leiden, 1916, s. 36; Nakiz (nşr. Bevan), s. 147 v.d.; İbn Kutayba *Kitâb al-şîr* (nşr. de Goeje), a. 147; Şayhō Şu'arâ' al-naşrânîya, a. 486—491. Ayrıca bk. GAL, Suppl., I, 59; [R. Geyer, *Zum Divân des Salâmat ibn Jandal* (Festschrift Eduard Sachau zum siebzigsten Geburtstag), Berlin, 1915, s. 345—367; Kratschkowskî, *Über Arabische Handschriften Gebeugt* (Leipzig, 1949), s. 39—45. Salâma'nın şiirlerine arap dil ve edebiyâtı ile ilgili eserlerin bir kısmında rastlanır; bunlar arasında bk. İbn Manzûr, *Lisân al-'arab*; İbn Kutayba, *Divân al-ma'ânî 'l-kabîr*; al-Bakrî, *Simt al-la'âlî*; ayn. mll., *Mu'cam ma'sta'cam*; Abû 'Ubayda, *Macâz al-Kur'ân*; Ahmed b. Fâris b. Zakariyâ, *Mu'cam ma'âyis al-luğa*; İbn Durayd, *Camharat al-luğa* v.b.].

(F. KRENKOW.)

SELÂMLIK, (A.-T.), misafirlerin kabul edildikleri oda ve pâdişahların cuma namazlarına gidişlerinde yapılan merâ'î mi ifâde eder.

1. Bir islâm-türk an'ane ve âdeti olarak. Osmanlı imparatorluğu zamanında, eski türk saray ve konaklarında, yabancıların girmesi haram sayılan ve yasak bulunan ve yalnız

kadınların bulunduğu harem, yahut harem dâiresi tâbir edilen kısımdan ayrı diğer bir kısım daha var idi ki buraya selâmlık denilirdi. Selâmlık yalnız erkeklerin bulunduğu kısıma teşkil ederdi. Konak veya evin erkekleri resmi ve husûsî iş ve güçlerinin dışında kalan vakitlerini gündüzleri selâmlıkta geçirirlerdi. XVII. asrın ortalarına kadar büyük konakların selâmlıkları bu konak sâhibinin bir nevi resmi çalışma dâiresi vazifesini görürdü. 1636'da Bâbü'lî başlıbaşına resmi bir devlet dâiresi hâline gelmeden evvel bk. Z. Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri... sözlüğü*. Bâbü'lî sadrazamlar, vezirler, şeyhülislâm ve reis-ül küttâblar öğleden evvel yapılan pâdşah sarayındaki divan-ı hümayun toplantısında bulunurlar ve öğleden sonra kendi konaklarına çekilerek, me'mûriyetlerine âit vazifelerin bir kısmını selâmlık dâirelerinde görürlerdi. XVI. asırdaki bazıları pâdişah sarayları kadar ihtisamlı olan (bk. Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314, I, 322) ve itina ve zevk ile süslenmiş bulunan sadrazam ve vezir konaklarındaki selâmlıkların bir nevi resmi dâire vazifesini görmesi, bâzı değişiklikler ile birlikte, XIX. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Kanûn-ı esâsi ve meşrûtiyetin ilânı mes'elelerini görüşmek üzere toplanan bey'et 1876'da Mithat Paşa konağının selâmlık kısmında müzâkarelerin yapıldığı idi (bk. Osman Nuri, *Abdülhamîd ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 39 v.d.). Osmanlı imparatorluğu zamanında, eyâletlerin merkezlerinde bulunan paşa konakları yine böyle iki kısımdan ibâret idi ve selâmlık kısmı eyâlet paşasının resmi dâiresi vazifesini görürdü. Selâmlıkların gerek merkezde, gerek eyâletlerde böyle resmi dâire vazifesini görmemesinden dolayıdır ki, Tanzimat devrinde vilâyet makamları doğrudan doğruya resmi bir dâire olarak teşkilâtlandırıldığı vakit, eski itibar icabı, bu dâirelere „konak“ yahut „vilâyet konağı“ adı verilmiş idi.

Selâmlıklar, aynı zamanda erkek misâfir ve yabancı ziyaretçilerin kabul olundukları bir yer olduğundan, bugünkü mânası ile, misâfir kabul olunan oda, salon veya dâire vazifesini de görürdü.

Selâmlıklar, konak veya ev sâhibinin aervet, kudret ve zevkine göre, muhtelif tarzda tertip ve inşa olunurdu. Bir veya bir kaç odadan ibâret bulunan basit selâmlıklar olduğu gibi, büyük konak ve saraylarda büyük dâire bâninde olanlar da var idi. Bunlar bir veya daha fazla katlı olabilir idi. Bu selâmlıklarda türk usulüne göre döşenmiş istirahat veya misâfir kabul odaları bulunurdu. Bu neviden selâmlıkların münasip bir kısmında ve ekseriyâ alt bölümlerinde bir de kahve ocağı var idi. Kahve ocağı konak sâhibinin uşaklarının oturduğu kısım idi. Bunlar efendilerinin şahsî hizmetlerinden başka, konağa gelen misâfirlere kahve, çay pıdır ve misâfirlerin ağırlanması için gerekli hizmetleri görürlerdi. Misâfirlere yemekler buradan hazırlanmazdı. Umûmiyetle yemekler harem dâiresinin mutfak kısmında yapılır ve selâmlığa gönderilirdi. Büyük selâmlıklar dar ve uzun bir sofa yahut bir babçe ile barem dâiresinden ayrılırdı. Harem ile selâmlık kısımlarını birbirinden ayıran bu uzun aofaya „mâbeyn“ denilirdi. Harem ile selâmlık arasındaki hizmet ihtibâtı „dönme dolap“ adı verilen bir dolap vasıtası ile sağlanırdı. Eski konaklarda ziyaretler, iftarlar, bayram tebrikleri bep selâmlıklarda yapılırdı. Kadın misâfirler konağın harem kısmında kabul olunurlardı. Hatta bâzı konaklarda barem ve selâmlık dâirelerinin sokaklara açılan kapıları da ayrı-ayrı idi. Selâmlığa gelenler selâmlık kapısından, bareme geçecek ziyaretçi veya misâfirler de harem kapısından konağa kabul olunurlardı. Türkiye cumhuriyetinin kuruluşundan sonra, barem ve selâmlık da maziye mal olmuş ve kadın ve erkeklerin ayrı-ayrı oturumları âdeti de terk edilmiştir.

2. Cuma günleri, Osmanlı pâdişahlarının cuma namazını kılmak üzere, câmie gidiş ve dönüşlerinde yapılan merâsime de selâmlık tâbir olunur. Buna cuma alayı yahut cuma selâmlığı adları da verilir. Cuma selâmlığı Osmanlı devletinin kanûnları ile (bk. *Millî tettebbâlar mecmuası*, İstanbul, 1331, I, 528—535) tesbit ettiği arife, leylel kadir, birkaç-ı şerifi ziyaret, ramazan, kurban bayramları ve kılıc alayı gibi bir merâsimdir. Selâmlığın hangi pâdişah devrinden itibaren yapılmaya başlandığı kesin olarak tesbit edilmiş değildir. Fakat muhtelif tarihî kayıtlar gösteriyor ki, pâdişahların cuma namazlarına merâsim ile gidişleri Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren başlamıştır. Yalnız bâzı garp müellifleri cuma alaylarının Osmanlı devletinde pâdişahların balile unvanını aldıktan, yani Yavuz Sultan Selim'den sonra başladığını ve yahut bu merâsimin Bizans imparatorlarının mâbetleri ziyaret maksadı ile yaptıkları saray âdetlerinin bir taklidi olarak, Osmanlı saraylarında da devam ettğini ileri sürmüşlerdir (bk. EI, mad. SELÂMLIK). Hâlbuki pâdişahların cuma selâmlıklarına gidişlerinin Bizans saray âdetleri ile hiç bir alakası yoktur. Çünkü cuma namazını cemâat ile kılmak selâmiyetin esâslarına göre terkotunması asla câiz bulunmayan bir farzdır. Zira Peygamberden itibaren bütün islâm devletlerinde hükümdarların cuma

namazına gitmeleri ve verilen hutbeleri dinlemeleri dinin bir icâbı idi. Hatta bâzı devletlerde hutbeleri bizzat balifeler ve bukûmdarlar verirdi (bk. Kasım Kürevî, *IA, mad. CUMA*). İstanbul'un fethinden çok daha evvel, Bursa'nın pâyitaht olduğu sıralarda, inşa edilen câmilerin bemen bepsinde pâdişahlara mabsus bir mahfil vardır. Pâdişahlar cuma ve bayramlarda namazlarını bu hünkâr mahfillerinde edâ ederlerdi. Yıldırım Bayezid (1389—1402) devrinde ibdas olunan ailâbdarların, diğer hizmetleri yanında „cuma günleri teşrif buyurulacak câmi-i şerif ile saltanat binislerinde“ pâdşaba refakat etmesi vazifesi de var idi (bk. Atâ, *Tarih*, s. 201 v.d.). Böylece pâdişahın câmie gidişinin İstanbul'un fetbinden evvel de bir merâsime tâbi olduğu açıkça görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra, Fâtih ilk cuma namazının Aya-sofya'da kılınmasını emretmiş, bunun için derbâl bir mihrap, minber ve mahfil yapılmış ve Fâtih ilk cuma namazına muazzam bir alay ile gitmiştir (bk. Ahmed Muhtar, *Feth-i celîl-i Kostantiniye*, İstanbul, 1320, a. 270 v.d.). Bu da cuma selâmlıklarının Bizans saray âdetleri ile hiç bir ilgisi olmadığını gösterir.

Cuma selâmlıklarının tertipli mevzuu üzerinde şimdiye kadar pek az durulmuştur. Osmanlı müellifleri, bayram, kılıc alayı ve diğer merâsimlerin tertip ve teşrifâtına âit mufassal bir sûrette mâlûmat verdikleri hâlde, cuma selâmlığı üzerinde o kadar durmamışlardır. Abdürrahman Paşa kanûn-nâmesinde „alay kanûnu“ başlığını taşıyan bölümde *MTM*, s. 521), cuma alayını da, bayram ve diğer alaylar arasında, hulâsaten zikreder. *Teşrifât-ı kadime* müellifi Es'ad Efendi, eserinde „mevlid-i şerif kıraati“, „arefe alayı“ „bayram selâmlıkları“ hakkında tafsilen mâlûmat verdiği hâlde, cuma selâmlığını sükût ile geçer. Atâ tarihinde cuma selâmlıklarından muhtelif bölümlerde bulâsa olarak mâlûmat verilmiştir. Yalnız bu müellif bir bayram merasimini, kısmen Es'ad Efendi'den aldığı mâlûmâta dayanarak, tafailen anlattıktan sonra diyor ki, — „bundan başka olan resimler merâsim-i id-i adbâdan farksızdır“ — (*Tarih*, I, 232). Anlaşıyor ki, cuma selâmlıkları bayram selâmlıklarında yapılan merâsime az çok benzemektedir ve nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 65) da „evvelleri cuma namazlarına çıkışları devlet erkânı ile berâber bayram namazı gibi olurdu“ diyerek, bu fikri te'yit eder. Bununla berâber cuma alaylarının XVII. asrın yarısından evvel çok daha debdebeli olduğu Mehmed IV. 1648—1687 zamanında sonra, bu merâsimlerin daha basit bir şekilde yapılmaya başlandığını ve yeniçeri ocağının ilgasından sonra ise

(1826), tamâmiyle değiştiğini kabûl etmek lâ-zımdır.

Cuma selâmlıklarının tertip şekli kısaca şöyledir: Pâdişah cuma namazı kılacağı câmiî intihap ettikten sonra, nöbetçi avadancı pâdişahın emrini silâhdar ağaya bildirirdi. Silâhdar ağa gidilecek câmiin semt ve mahallini, me'murları vâsıtası ile, enderûnda mevkib-i hümayûna katılmağa mecbur olanlara ilân eder; bundan sonra baş çavuş ağa, başında paşalı kavuşu, arkasında kontuş kürkü ve geniş kollu kaftanı, belinde gümüş paftalı sırma kolanlı kuşağı ve bunun üstünde altın köstekli mürasâa bıçağı bulunan merâsim elbisesini giyer ve maiyetine 40 nefer has odalılarından ve 15 kişi mülâzimlerden alıp, süslü atlara binerek, pâdişahın yarım saat evvel câmie hareket ederdi. Bunlara ayrıca 40—50 kadar da haseki katılırdı. Mülâzimlerde ikisinin başlarında sorgucu var idi; bunlar sıra ile pâdişahın iki adet „destâr-ı hümayûnunu“, yâni sarığını taşımak ile mükellef idiler. Yolda has odalı ağa elindeki pâdişah sarığını iki tarafında bulunanlara gösterir ve halk bunu selâmlardı; bunlar hunkâr mahfilinde, pâdişahın namaz kılacağı yerin nizamına göre hazırlanmış ve temiz bulunmasına dikkat ederler ve pâdişah câmie geldiğinde saf hâlinde, onu selâm'arlardı. Selâmlığın bu kısmına „sarık alayı“ denilirdi. Pâdişahın câmiden ayrılmasından sonra, sarık alayı da, esas selâmlık alayının arkasından, saraya avdet ederdi (bk. Atâ, *Tarih*, s. 190).

Selâmlık alayına sadrazam ve diğer devlet erkânı da dâhil olurdu. Sadrazam Cuma günleri câmie götürmek de yine çavuş başının vazifelerinden idi (Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, s. 44). Alayın geçeceği yollar daha önceden yeniçeriler tarafından emniyet altına alınmıştı. Alaya iştirâk edecek kimseler enderunda husûsî bir nizamnâme ile tesbit olunmuş idi. Buna göre enderun mensûplarından bîzebanlar, peykerler, çukadarlar, divan çavuşları ve diğerleri iştirâk ederlerdi. Baş-çukadar pâdişahın sağ tarafında yürür, sol tarafında yürüyen ikinci çukadar, kırmızı atlas kesa içinde, pâdişaha âit pabuçları belindeki gümüş paftalı kuşağının yan tarafına asardı. Çizmecî denilen üçüncü çukadar ise, pâdişahın yedek çizmesini, yine bir kese içinde, belindeki kuşağına bağlayarak, geriden ve bunu tâkiben de dördüncü çukadar ve ağalar rikâb-ı hümayûna yakın olarak, solakların iç taraflarında yürürlerdi (Atâ, *Tarih*, s. 203). Pâdişahlar cuma selâmlıklarına at üzerinde giderlerdi. Mevkib-i hümayûna solaklar da dâhil olurdu; bunlar resmî gün'lerde alaylara katılan bir nevi askerî merâsim sınıfı idi. Solaklar alt tarafı kırmızı çuha ve üstü dört

parmak sırmalı bir külâh ve süslü elbiseler giyerlerdi. Ayaklarına sarı çizme giyer, bellerine sırmalı poşu kuşanır, omuzlarına muntazam birer yeşil şal atıp, ayaklarına doğru sarkıtırlardı. Peyker başlarına gümüşten yapılmış bir nevi miğfer ve ayaklarına sarı çizme giyerler, bellerine mevlevî kemerlerine benzer gümüşten mâmûl bir kemer bağlarlar ve bunun üzerine yine gümüş kabızalı bir hançer takarlardı. Bunlar, rikâb-ı hümayûna yakın olarak, çukadar ağalarının yanında yürüyen solakların dış kısmında giderlerdi. Rikâb-ı hümayûnun ilerisinde haseki ağaları yürürdü. Bunların başlarında, iki karış uzunluğunda ve mahrutî şekilde sivri külâhları vardı. Elbiseleri süslü olup, ayaklarına sarı çizme giyerler ve ellerinde birer asâ taşırldı. Rikâb-ı hümayûnun arkasında dâr-üs-saade ağası, silâhdar ağa, rikâbdar ağa, sır kâtibi, baş kapıcı, zülüflü baltacı ket üdâsı ve diğerleri, atlı olarak, giderlerdi (bk. Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1328—1330, s. 561 v.d.). Pâdişahın geçtiği yollara dizilen halk onu alkışlardı, yâni, hep bir ağızdan, „uğurun açık olsun, ikbâl-i füzun, pâdişahım devletin ile bin yaşa“ yahut, „pâdişahım mağrur olma, senden büyük Allah var“ veyahut, „çok yaşa pâdişahım“ gibi sözleri ahenkle ve yüksek ses ile söylerlerdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 212). Pâdişah câmie geldiğinde, orada hekleyenler tarafından yine alkışlanırdı. Yeniçeri ağası ve câmi mütevellisi pâdişahı karşılarlardı. Yeniçeri ağası pâdişahın çizmelerini çıkarır ve pabuçlarını giydirdi. Pâdişah kendisine ayrılan mahfilde namazını kılar, hutbeyi dinler ve yine büyük merâsim ile câmiden ayrılarak, selâmlık alayı ile, saraya dönerdi.

Cuma selâmlıklarında yeniçeri ağaları pâdişaha mâruzatta bulunmak selâhiyet'ne haiz idiler. Pâdişahlar, cuma selâmlığında, halktan kendisine dilekçe verenler de olurdu. Bu dilekçeleri sır kâtipleri alır ve hulasalarını çıkararak, asılları ile berâber silâhdar ağaya teslim ederlerdi.

Selâmlıklara yabancı devletlerin mümessillerinin de dâvet olundukları çok kere vaki idi. Cuma veya bayram selâmlıklarında yeniçeriler silâh taşımazlardı (Antoni Golland, *İstanbul'a âit günlük hatıralar*, t.c. Nahid Sırrı Öruk, İstanbul, 1949, s. 91).

Yeniçeri ocaklarının 1826'da ilgası ile, selâmlıklara iştirâk eden enderun halkından bir kısmı da, yeniçeriler gibi, ortadan kaldırıldığından, bundan sonra yapılan selâmlıklar başka teşrifâta tâbi olmuştur. Ma mud II. (1808—1839) zamanında Tophâne'deki Nusretiye câmiinin inşası ikmâl edildikten sonra, 1241 (h.) senesinin şaban ayının 21 gününe tesâdüf eden

cuma gününde burada bir selâmlık alayı yapılmış idi (bk. Hızır İlyas, *Tarih-i enderûn*, İstanbul, 1276, s. 358). Abdülhamid II. (1876—1909) cuma selâmlıklarına çok ehemmiyet vermiş idi. Zira kendisini halka sevdirmek için bu bir propaganda vâsıtası olmuş idi. Selâmlıklara şehzâdeler, bütün mülki ve askerî erkân ve kendi yâverleri, muhtelif askerî teşekküllerden de bir miktar askerî kuvvetler katılırlardı. O zamana kadar pâdişahlar cuma namazlarını ekseriya selâtin câmilerinden birinde kılar ve selâmlık da buralarda yapılırdı. Fakat Abdülhamid I. zamanında yapılan selâmlıkların ekserisi Yıldız köşkü yakınındaki Hamîdiye câmiinde olurdu. Bundan başka, ötedenberi pâdişahların at üstünde selâmlıklara iştirâki âdet iken, bu devirde pâdişahlar dört atlı saltanat arabası ile selâmlığa gitmeğe başladılar. Devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i vekayi*'de her selâmlık hakkında tafsilen mâlûmat verilir. 1906 senesinde, bir cuma selâmlığı esnasında, bir süikast tertip edilmiş idi. Ermeniler tarafından yapılan bu süikastte pâdişaha bir şey olmadı, fakat bu hareket selâmlık alaylarında bir pâdişaha yapılan ilk süikast olarak tarihe geçti (Osman Nuri, *Abdülhamid ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 1127 v.d.). Selâmlıklar Osmanlı imparatorluğunun son günlerine kadar devam etmiştir. Cümhuriyet devrinde, saltanat ve hilâfet kaldırıldıktan sonra, selâmlıklar da maziye karışmıştır.

Bibliyografi: Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanûn-nâmeleri (Millî tettebbûlar mecmuası)*, İstanbul, 1331, I, sayı 3; Osman Nuri Ergin, *Türkiye madris tarihi* (İstanbul, 1941), III, 860 v. d.; *Resimli tarih mecmuası* (İstanbul, 1951), II, sayı 20; Esad Efendi, *Teşrifât-ı kadime*; Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve ötesi* (İstanbul, 1942); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* (Ankara, 1962); Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı sarayı* (İstanbul); Fuad Ezgü, *Yıldız sarayı tarihçesi* (İstanbul, 1962); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1328—1330), I; Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), I; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1790), II; M. Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1946), madd. selâmlık ve cuma selâmlığı. (A. CEVAD EREN.)

SELÂNİK (Thessalonike, Θεσσαλονίκη, bu isim Polybius, Strabon ve o devir meskûkâtında türlü şekillerde, Θεσσαλονικη, Θεσσαλονικια geçmektedir), kuruluşundan bugüne kadar Makedonya kıtasının en mühim şehri ve limanı.

Coğrafya. Selânîk, mayıs 1961 sayımına göre, 377.000 nüfuslu olup, kendi ismini taşıyan körfez kenarında, Vardar nehri ağzının 16 km. şarkında, 40° 38' şimal arzı ve 22° 56' şark tölünde yer alır. Selânîk'in son derecede ehemmiyetli olan coğrafi mevkii, dağlık Balkan [b. bk.] yarım-adasını boydan-boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları işlek deniz münâkalesine bağlayan muhâfazalı bir limana sâhip olması gibi hususiyetler arzeder. Sözü geçen yollardan biri, Vardar vâdisini tâkip ederek, şimalde doğru uzanır ve geçilmesi kolay bir eğimi aşarak, şimal istikametinde devam edip, Morava vâdisi üzerinden orta Tuna ovalarına (Macaristan ovası) gider. Diğer bir yol ise (aş. bk.), Adriya denizi kıyısında Draç'tan başlayarak, Makedonya gölleri havzasından Selânîk'e gelir (Egnatia yolu) ve şarka doğru devam ile, Boğazlar bölgesine ulaşır.

Tarih. Selânîk, Therme (Selânîk) körfezinin en müsâit ve gerisindeki arâzinin deniz ile münâkalesini sağlamaya elverişli bir noktasında, IV. asrın başlarında (m. ö. 315—316) Makedonya kralı Kassandros tarafından, bir liman ve Makedonya'nın yeni baş-şehri hâline getirilmek üzere, kurulmuş ve büyük İskender'in hemşiresi olan zevcesinin adı verilmiştir. Şehrin Thessalonike isminin Makedonya kralı Filip II.'nin tesalyalıları üzerine yaptığı bir seferin ve kazandığı bir zaferin hatırası olduğu hakkında bir görüş var ise de, bunun şahsî bir buluş telakkî edilebileceği kanaati hâkimdir (krş. O. Tafrnli, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, s. 1). Kassandros, berzah üzerinde bulunduğu için, deniz münâkalesine çok elverişli, fakat kara kıtası ile irtibatı az olan eski Poteidaia mevkiinde Kassandreia'yı kurduktan sonra, Selânîk şehrine de civardaki 26 küçük şehirden sürgün yolu ile topladığı halkı yerleştirmiş idi. Selânîk'in daha önceleri Therme adını taşıdığını Strabon yazar ise de, son tetkiklere göre, Therme 10—12 km. daha cenûpta idi. Mâmafih yeni kurulan bu şehrin kaplıcalar Afrodit'i sayılan Venus Thermae ilâhesinin himâyesine verildiği ve bunun nâmına bir mâbed te'ss olunduğu—ki, sonradan kiliseye ve türk bâkimiyeti devrinde de câmie çevrilmiş ve Eski-câmi adını taşımıştır — bilinmektedir (krş. *Realanzyl. klassisch. Altertumswiss.*, XI, 143 v. dd.). Diğer yandan, bâzı kaynakların bu şehrin evvelce Αλια adını taşıdığını söylemeleri de yanlış olmalıdır. Şehrin adı XI. asra doğru halkın dilinde Σαλονίκιον şeklini almış ve bundan da arap coğrafyacısı İdrîsî de Şalûnik veya Şalûnik, sırpça ve bulgarca şekli Solun

ve garp dillerinde k Salonica, Salnicke ve nihayet türkçe Selânik şekilleri türemiştir.

Selânik, Makedonya krallığı zamanında, o zamanlar Egnatia yolu denilen ve Draç (Adriyatik)'dan Bizans'a giden yol üzerindeki ehemmiyetli bir liman ve ticâret şehri idi ve, denizden çok içerde bulunan Makedonya krallığı haş-gebrî olan Pella'dan sonra, ikinci şehir idi. Selânik'in bu devletin merkezi olup olmadığı meçhuldür. Selânik Makedonya'nın romalıların hâkimiyeti altına girdiği ve Aemilius Paulus tarafından diğer şehirler ile berâber zaptolunduğu esnâda, dört bölgeye ayrılan memleketin ikinci parçasının merkezi oldu. Daha sonra Roma imparatorluğunun iç mücadelelerinde de rol oynadı. Ezcümle Caesar ile Pompeius arasındaki mücadelede ikincinin tarafını tutmuş, bilâhare Antonius ve Octavius tarafına geçmiş idi ki, bu sebepten Brutus'un ordusu tarafından yağma edilmiş idi. Selânik şahrinin yeni bâkimleri buraya bazı imtiyazlar vermişler idi; msl. kendi husûsî hâkimlerini muhafaza edecekleri. Selânik serbest şehir (liberae conditionis) ilân edildi; sonraları da colonis sayıldı. Roma imparatorları bir çok b'nâ ve müessese ile şehri âilemişler idi. Mal. Neron, iki sıra heykeller ile süslenmiş ve Korent mimârî tarzında bir sütunlu „galeri“ inşâ ettirmiş idi. Trajanus'ta Panteon'u örnek alarak, müdevver ve „Rotonda“ adı verilen bir bina yaptırmış idi. Kezâ şehirde muhtelif zamanlarda ve türlü vesileler ile, zafer taklari (Konstantinus, Marc-Aurelius, Octavius) yaptırılmış idi. Selânik hristiyanlığın menşei tarihinde de müim bir mevki işgal eder. Zira milâdın 50. senesinde de havâri Paulus ikinci seyahatinde Selânik'e gelmiş ve „burada dinî mevzilerde bulunmuş, şehir halkı arasında kendisine bir hayli tarafdâr toplamış idi. Daha sonraları başka hristiyan büyükleri tarafından da ziyâret edilen Selânik, bazı yazarların kanaatine göre, 732 senesine kadar, gark Roma kilisesinin başlıca merkezi kalmış idi. Milâdın ilk iki asrında Selânik uzun bir sulb devresi yaşadı. Fakat III asırda (250, 253 ve 262'de) Gotların hücumuna uğradı. İmparator Konstantinus zamanında ilk liman te'sisleri yapıldı. Daha sonraları da bir kaç defa Ostrogotların Selânik'e karşı hücumları vâki oldu. IV. asırda, Selânik büyük bir faciaya mâruz kaldı. İmparator Theodosios I. zamanında, bir isyan bâdiseai vesilesi ile, bütün Selânik halkı At-meydanına toplandı ve imparatorun emri ile, katl edildi. Bu hareket imparatoru tarih nazarinde lekelemektedir (Hammer, türk. trc., II, 195). Müteâkiben slav hücumları başladı. Hunların 551'de slavların, tazyikına mâruz kalan Selâ-

nik 582'da Avarların idâresine geçti, 5.000 kişilik bir slav ordusu tarafından, ânî olarak hücumla uğradı, fakat bundan kurtuldu. 597'de Avarlar büyük bir kuvvat ile Selânik'i muhâsara ettiler ise de, balk, açlık ve baştağa rağmen, kuvvetli bir mukavemet gösterdi ve muhâsara akim kaldı. 617—619'da, Heraclius devrinde, Strymon (Kara-Su) vâdai boyunca yerleşen Slav kabileleri bu şehre karşı yeni bir teşebbüste bulunarak, Selânik'i karadan ve denizden muhâsara ettiler; şehri alamadılar ise de, civârındaki arâzilerinde yerleşmeğe muvaffak oldular. Bizans tarihçilerinin bu mevzûda meskût geçtikleri boşluklar, kısmen Selânik'in hâmisî olan Demetrius'a izâfe edilen harikulâde menkıbeler ile tamamlanmaktadır.

Aynı sûretle Bizans imparatoru Konstant II. da 657'de Selânik'i tehdit eden slavlara karşı Trakya kuvvetlerinden mürekkep bir orduyu göndermeğe mecbur oldu ki, bu sefer kat'i bir hezime uğrayan bu halklardan bir çoğu Selânik şehrine sığındılar. Bu yüzden, bu ve bunu tâkiben şimalden gelen muhâceret bareketinin şahrin grek sâkinleri hesabına meş'ûm neticeler doğurduğu ileri sürülebilir ve bu aralarda bazı ailekâstlere de şâbit n olunmaktadır. Slavların Selânik'e karşı bitmez-tükenmez tecâvüzlerinden bîzâr olan imparator Justinianos II. (Rhinotmetos) 688'de onları Selânik surları altına kadar püskürttü. Bu tarihten itibaren. Selânik komşuları tarafından artık rahatsız edilmedi ve oldukça uzun bir devre sulh ve sükûn gördü ki, bu müddet zarfında şehrin san'at ve ticâret hayâtı inkişal etti; zirâat hayâtına, ilim ve edebiyata karşı alâka oldukça arttı. Ancak Balkanlara gelmiş olan Bulgarlar 755 ve 837'de bu şehri ele geçirmek istediler. Bulgarlara göre, Selânik'teki ticâret anırsrlarından bu şehrin civârında yaşayan bütün halk, ezcümle kendileri de faydalanmalı idi. Selânik gümrükleri Bulgar tâcirlerinden, haksız olarak, fazla vergi talep ediyorlar idi. Bunu veaile yapan Bulgar çarı Symeon (893—927) Bizans'a karşı harp ilân etmiş idi.

Diğer taraftan Selânik slavlarca mukâddes bir şehir sayılmakta idi; zira onları hristiyan yapan bu şehir idi (860'tan annra). Kyrillos ile Methodios kardeşler selânikli idiler.

Zenginliği ve ticâreti artan Selânik bu esnâda islâm memleketleri ile de ticâret münâsebetleri kurmağa başladı. Bunun diğer bir tezâhürü de bu devirde Akdeniz de ve Ege denizinde faaliyetleri görülen ve umûmîyetle garplılara Sarrasins (Saracenes) tâbir edilen arap fâtihleri tarafından 904'te yağma edilmesi oldu. Bir Bizans tarihçisinin bildirdiğine göre, Trabluşam'dan hareket eden bir bi-

zanslı mühtedi tarafından idâre olunan bir arap donanması, bu yağma neticesinde, şehirden 22.000 kişiyi esir alarak götürmüş idi (Johannes Cameniata'nın tasviri için bk. *De ex-cidio Thessalonices*, Bonn tah. *Script. post Theoph.*, s. 487 v.dd.). Bununla berâber Selânik kendisini çabucak topladı (krş. Tafrali, *Thessalonique au XIVième siècle*, Paris, 1913, s. 7).

X. ve XI. asırlar boyunca, Selânik Bulgarlar ve Balkanlara yeni gelen diğer kavimler tarafından hücumla mâruz kaldı. 990'da imparator Başilelos II. Bulgarlara karşı Selânik'ten bareket etmiş idi. Şehir 1135'te Peçenekler, 1040'ta tekrar Bulgarlar tarafından hücumla uğramış tır. 1160'da Tudela'lı Benjamin Selânik'i ziyâret ettiği vakit, şehirde ipekli dokumacılığı ile meşgûl 500 kişilik bir yahudi cemâati görmüş idi (krş. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*).

1185'de Sicilya Normand kralı Wilhelm II., Bizans devletine karşı barbe girdiği esnâda, Makedonya'yı ve kısa bir muhâsaradan sonra da Selânik'i almağa muvaffak olmuş ise de, burada uzun müddet kalamamıştır. 1204'te Montferrat kontu Bonifacius, IV. haçlı seferine iştirâk eden lâtin orduları kumandanı olarak, Makedonys ve Selânik'i zapt ve Selânik'te krallığını ilân etti. Bu krallığa Makedonya, Tesaly ve Yunanistan'ın bir kısmı dâhil idi. 1205'te Selânik'e imparatorluk müddeisi Kalo-Johannes'in müttefiki sıfatı ile, Bulgarlar hücum ettiler. 2 sene sonra (1207), Bonifacius Bulgarlara karşı harpte öldü ve yerine oğlu Demetrius kral oldu. Ertesi sene Bizans-lâtin kralı Heinrich Selânik'te öldü. 1223'de Epir despotu Theodoros Angelos, Selânik'i zaptederken, imparator unvanını aldı. Fakat 1230'da Bulgar çarı İvan Assen II. tarafından mağlûbiyete uğratıldı, kendisi esir ve gözleri kör edildi. Savaş meydanından kaçıp kurtulan küçük kardeşi Manuel ise, Selânik'e girmeğe ve burada kendisini imparator ilân ettirmeğe muvaffak oldu. 1240'ta Theodoros Angelos, Bulgar çarı Assen II.'in kayın pederi olunca, onun yardımı ile, Selânik'e döndü ve bu defa oğlu Johann'ı impsrator yaptı. Bu esnâda İznik imparatoru Ducas Vatatses, Bizans imparatorluğunu tekrar ibys etmek için fırsat kolluyor ve Selânik'e sâhip olmağı istiyor idi. Vuku bulan bir anlaşma neticesinde, Johann imparator unvanından ferâgat etti ve İznik imparatoruna bağlı Selânik despotu oldu. Bu sûretle şehrin inkişâfı için gayr-i müsâit görünen lâtin devri sona ermiş bulunuyor idi. Tafrali (*ayn. esr.*) bundan sonraki devri iktisâdî, içtimâî ve harsî cepbeleri ile mufassalan tasvir etmektedir. Bu tetkiklere ve izahlara göre,

şehrin asıl sekenasını yine yunanlılar teşkil ediyor, yabudiler ise dâimâ küçük bir azınlık vücûda getiriyorlar idi. 1204'ten sonra frenkler de buraya gelip, yerleşmişlerdi. Bunların rumlar ile karışmasından Gasmul (Vasmul) denilen bir tarafı grek, diğer tarafı lâtin olan bir topluluk ortaya çıkmış idi. Şehrin yakınlarında ise, slavlara, Aromun denilen Makedonya romenleri ve IX. asırdan beri hristiyanlaşmış türkler otururlar idi. Bu sonunculara Vardar ovasında oturdukları veya menşeleri addolunan Konya'ya nisbet ile, Konyarlar deniliyor idi (bu husûsta tafsîlât için bk. Tayyip Gökbilgin, *Rumelinde Yörükler, Tatarlar ve evlâd-ı fâtihân*, s. 9 v. dd.). Esâsen kavmî bakımdan türk olan bu Konyarların hüyük bir kısmı itibârî ile, 1065'den itibaren, şimal yolu ile Selânik bölgesine gelen Oğuz türklerinden terekkep ettikleri anlaşılmaktadır (Oberhammer, *Die Türken u. d. Osmanen Reich*, Leipzig, 1917, s. 14). Bunlardan başka ermenilerin de bu sıralarda Selânik'ta cemâatleri ve metropolitleri var idi. Romalılar davrından Bizans'a aon günlerine kadarki Selânik'in büyüklüğü, ihtigam ve zenginliği bir çok müellifler tarafından kaydolunmuştur ki, bu husûats bir hülâsayı Tafel'in eacerinde (*De Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839, s. 28—32) görmek mümkündür (krş. Ch. Diehl, *Salonique*, Paris, 1920, s. 15; Oberhammer, *Realenz.*, göst. yer.).

Selânik XIV. asır boyunca yine bir çok bâdiselere sşhne oldu; iç ve dış teblike ve karışıklıklar bu şehri aarstı. Vaktiyle türklerle karşı yardımcı kuvvet olarak celledilmiş bulunan Katalan askerlerinin 1308'de yaptıkları hücum tardedildi. İmparatorluk tâci kavgaları ve Kantakuzenos'un kendini imparator ilân etmesi hâdisesi ise, Bizans'ın diğer taraflarında olduğu gibi, Selânik'te de te'sir icrâ etmiş, asiller ile halkın ve esirlerin arasındaki ziddiyet ve münâferet dolayısı ile, 1342—1349 seneleri arasında earlerin bir iayarı görülmüş ve sonra bastırılmış idi (Tafrali, *ayn. esr.*, s. 225—254). Bu esnâda Sırların Makedonya'yı ele geçirmeleri üzerine, bu şehrin imparatorluk merkezi ile karadan irtibatı kesiliyor idi (1345—1355). Buna rağmen Ioannes V. Paleologos ve Kantakuzenos arasındaki mücadeleler devam etmekte, Selânik'i bir yandan kendi taraflarına celledmek, diğer yandan da sırlara kaptırmamak için, türlü teşebbüsler ve tertipler yapılmakta idi (tafsîlât için bk. Tafrali, *ayn. esr.*, s. 274 v. dd.).

Bu asrın ikinci yarısında Osmanlıların Rumeli fûtûhâtı ve bunun neticeleri Selânik ile de alâkadardır. Murâd II.'in ilk zamanlarında, Trakya ve Makedonya'nın bir kısmı türk hâkimiyeti altına girmiş idi. Ezcümle Siroz kalesi

ilk fetbedilen yerlerden idi. O sırada Selânik vâilîliğini yapan imparatorun küçük oğlu Manuel, Siroz ahâlisini tahrik ederek, kalede bulunan Osmanlı muhâfız kıt'ası ile buradaki türk halkını katle ve binnetice Siroz'u Osmanlı hâkimiyetinden ayırmağa teğbbüs etti. Fakat bu tasav. urdan vaktinde haberdar olan Murad I., Çandarlı Hayreddin Paşa'yı bir ordu ile Siroz'a gönderdi, fesâda dâhil olan rumlar eezâlandırıldı ve muteâkiben Hayreddin Paşa da Selânik üzerine yürüdü ki, Osmanlı ordusunun şehre yaklaştığını ve tehlikeyi gören Manuel bir gemiye binerek, İstanbul'a kaçtı (1380). 1381'de de Rumeli beylerbeyi Timurtaş Paşa Selânik'e hücum etti (N. Iorga, *G. O. R.*, I, 255). Bu şehrin Osmanlılar tarafından ilk muhâsaratı ve zaptı hakkında muhtelif tarihler verilmiştir. Birbirini tutmayan bu kayıtları Tafralı (*ayn. esr.*, s. 284 v.d.) şöyle te'lif ve izâha çalışmaktadır: Selânik, ilk defa Siroz hâdisesi vesilesi ile, Hayreddin Paşa tarafından 1380 tarihine doğru zaptolunmuştur. Fakat pâdişahın Manuel'i affetmesi üzerine, Osmanlı askeri buradan çekilmiştir. İki sene sonra, yeni bir emir üzerine, tekrar Hayreddin Paşa kumandasında gelen kuvvete karşı bu defa şehir ahâlisi müdâfaa ve mukavemette bulunmuş ve bu yüzden muhâsara 4 sene sürmüştür. Nihâyet 1387'de türklerin eline tekrar geçen Selânik'e pâdişah tarafından muhâfâzet verilmiş, Bizans idâresi ibka edilmiş, sâdece kalede bir türk kıt'ası bulundurulmakla iktilâ olunmuştur (krşl. Oberhumer, *ayn. esr.*, göst. yer.). Buna benzer ikinci bir işgâl Bayezid I. zamanında oldu. Yıldırım Bayezid'in saltanatının ilk senelerinde, Anadolu'da bir takım askerî hareket yaptıran sırada, Rumeli'deki akıncı beyi Evrenos Bey de kuvvetleri ile Selânik üzerine yürümüş ve bu şehir 25 Mayıs 1391'de ikinci defa Osmanlılar tarafından zaptolunmuş. Selânik vâilîi olan Andronikos ise, yine denizden İstanbul'a kaçmış idi (N. Iorga, *G. O. R.*, s. 282). Yıldırım Bayezid'in 1394 ilk-baharında, frenklerin Rumeli sâhillerini tahrip etmelerine karşılık, Selânik üzerine yürüdüğünü kaydeden Neşri (*Cihan-nümâ*, nşr: Taeschner, 1951, s. 88), bu husustaki bilgileri münâkaşa ile, doğru rivâyeti belirtmekte ve Selânik vilâyetinin 19 cemâziyelâhır 796 (21 nisan 1394)'da fethedildiğini, fakat Selânik kalesinin onun vefâtından sonra yine bizanslılara geçtiğini anlatmaktadır.

Bâzi eserlerin Gazi Evrenos Bey'in Selânik'i 1403'te tekrar zaptettiğini bildirmelerine rağmen (bk. mal. Oberhumer ve Iorga, s. 328, öyle görünüyor ki, Selânik 1391'den sonra, Ankara savaşına kadar, Osmanlılarda kalmış,

aneak 1402 mağlûbiyetinden sonra, Emîr Süleyman'ın imparator, Venedik ve cenevizliler ile anlaşması üzerine (Gelibolu muâhadesi, 1403), bir çok yerler (Kartal, Pendik, Gebze, Silivri, Tesalya) ile birlikte, Selânik de Evrenos Bey'in itirazına rağmen, Manuel'e geri verilmiş idi. Bundan sonra, 1415'te Manuel'in oğlu Andronikos'un Selânik'e vâilî tayin edildiğini görüyoruz (Oberhumer, *göst. yer.*).

Fetret devrinde Selânik ile ilgili bazı vak'alar cereyan etmiştir. Musa Çelebi İstanbul'u muhâsara ettiği vakit (1411), imparator da buna mukabele olmak üzere, kendi nezdinde rehine bulunan Emîr Süleyman'ın oğlu şehzâde Orban'ı Rumeli'ye göndermiş, o da Selânik taraflarında hükümdarlık iddiasına kalkmış idi ki, neticede muvaffak olamayınca, Selânik kalesine kaçmış ve bu yüzden Selânik bir defa da Musa Çelebi tarafından muhâsara olunmuş idi. Bundan sonra, Osmanlı hükümdarı Çelebi Sultan Mehmed'i kötü bir duruma sokmak isteyen imparator Manuel 1419'da Yıldırım'ın şehzâdesi Mustafa (Düzmece)'yı serbest bırakmış, bu taht müddeisi de Tesalya ve Selânik taraflarında faaliyete başlamıştır. Mustafa Çelebi, bir muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, Selânik kalesine ilticâyı düşünüyordu. Nitekim bu hareketi haber alan pâdişah, onu Selânik bölgesinde mağlûp edince, bir miktar kuvvet ve malîyetinde Cüneyd Bey olduğu hâlde, Selânik'e sığınmış idi. Osmanlı hükümdarının, Selânik vâilîi Laskaris Leontarius'tan, Mustafa Çelebi'nin kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine, vâilî, imparatorun müsaadesini almadan, bir şey yapamayacağını ve onun emrine göre hareket edeceğini bildirerek, özür diletti. Muteâkiben Manuel ile yapılan anlaşma üzerine, Mustafa Çelebi Selânik'ten İstanbul'a gönderildi; pâdişah da bununla iktifa ederek, Selânik muhâsarasını kaldırttı (krş. Dukas'tan naklen Uzunçarşılı, I, 369 v.d.). Murad II. devrinde, Mustafa Çelebi tekrar isyan ettiği ve Bizanslılar tarafından da desteklendiği zaman, Osmanlı kuvvetleri, Turahan Bey kumandasında olarak, Selânik'i tekrar muhâsara etti (1423). Düzmece Mustafa mes'alesi bertaraf edildikten sonra da, Bizans üzerine Osmanlı baskısı devam ediyordu. Venedik, Bizans'ın ümitsiz durumundan istifade ederek, Mora despotluğunun ve Selânik'in kendisine bırakılması için, müzâkerelere girişti. Selânik ahâlîi, şehirlerinin Bizans devleti tarafından müdâfaa edilemediğini anlayarak, Venedik hâkimiyetini tercih ediyorlar, icâbında venediklilerin buraya kuvvetli donanma göndererek, kendilerini türklerle karşı koruyacağını umuyorlar idi. Nihâyet bir anlaşma ile, Selânik şehri Venedik idâre-

sine bırakıldı. Bizans vâilîi Andronikos bunun karşılığında Venedik'ten 50.000 duka alıyor idi. O zaman 40.000 nüfuslu olan bu şehir Osmanlılara senede 100.000 akçe harac ödüyor idi.

Venedik, 1261'den beri, Cenova gibi, Selânik'te bir konsolos bulundurmuş ve ticâret münâsebetlerini, muâhadelere uygun olarak, yürütmüş idi. Bu defa Osmanlı memleketlerinin yanı başında böyle mühim bir ticâret merkezine sâhip oluyorlar idi. Osmanlı devleti bu aon durumu kendi topraklarına bir tecâvüz saydı ve hiç bir zaman Selânik'teki Venedik hâkimiyetini tanımadı. Pâdişahın 1423'ten sonra Venedik elçisini kabul etmemesi ve onlara dâimâ şöyle cevap vermesi bu yüzden idi: — „Selânik, dedem Bayezid'in hükümrânlığı altında bulunmuş bir şehir olduğundan, burayı mevrua ülkem addederim. Bu memleket Bizans'ın elinde kalsa idi, bunu kabul edebilir idim; fakat latinlerin, venediklilerin idâre etmesine asla müsaade edemem. Kendiliklerinden çekilip-gitmekleri takdirde, ben bizzat gelerek, onları çıkarırım“ (Dukas'tan naklen Hammer, II, 188). Böylece 7 seneden fazla süren ve Selânik'in Osmanlılar tarafından kat'i ilbakı ile neticelenen Selânik buhranı başladı (bk. Hnlil İnalıcık, mad. MURAD II.). Venedik, Osmanlılara Selânik'teki hâkimiyetlerini tanıtmak için, bir taraftan senede 1.500—2.000 duka tutarında bir harac vermesi teklif ediyor, diğer taraftan da donanmasını Gelibolu karşısına göndererek, baskı yapmak istiyor idi ki, bu durum uzun bir Osmanlı-Venedik mücadelesine ve bu arada Macarlar ile de muharebelere sebep olmuş idi. Selânik işi de askıda kaldı. Nihâyet Venedik'in Selânik işini hal için, şarkta da müttelikler araması, ezcümle Şabruh'un Osmanlılara taarruz edeceği tehdidini bir silâh olarak kullanması, Murad II.'a bu mes'eleyi kökünden halletmek kararını verdi ve bütün kışı hazırlık ile geçirdikten sonra, 1430 senesi şubatında ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Anadolu kuvvetleri de, beyler-beyi Hamza Bey kumandasında, bu sefere katılıyorlardı. Venedik donanması yetişmeden fetih tamamlanmak istenmiş ve ona göre tedbirler alınmış idi. Şubat ortalarında Osmanlı ordusu Selânik surları önünde görünerek, muhâsaraya başladı. Venedikliler de mukavemete hazırlanarak, kalenin müdâfaası vazifesini aralarında taksim ettiler. Bu sırada 26 şubat gecesi şiddetli bir zelzele vuku buldu ve şehir ahâlîsi arasında heyecana sebep oldu (Ioannes Anagnos'un *Excidio Thessalonicensi* adlı eserinden naklen, Hammer, türk. terc. II, 189). Anadolu beylerbeyi Hamza Bey hücum ile zapt etmeden önce, şehre girerek, rumları iknâ etmek için, ordu-

sundan bâzi fedâiler göndermek üzere bir plan tasarladı. Kendisi kale müdâfaasını venedikliler ile rumların birlikte yaptıklarını düşünüyordu, aralarında geçimsizlik ve nifak bulunduğunu da seziyor ve bu tedbirin iyi netice vereceğini umuyordu. Fakat venedikliler de bunun farkına vardılar ve mukabil tedbirler aldılar: her hangi bir ihânetin vukuuna meydan vermemek için, her rum askerinin yanına mubtelif memleketlerden ücretli olarak topladıkları askerlerden (yağmacı) birini koymuşlar idi. Hamza Bey'in okların ucuna mektuplar sarak, rumları şehir kapılarını açmağa teşvik etmesi, bu yüzden fayda vermedi. Aynı suretle venediklilere teslim olmaları ve aksi takdirde hepsinin kılıçtan geçirileceği yolundaki tehdit de beyhüde oldu. Muhâsara ordusunda top kullanılması henüz müessir bir silâh derecesinde değildi. 1 mart gecesi (1430) Osmanlı ordusu tarafından umûmî bir hücum yapılacağı hakkında şehirde bir şâyia dolaşmağa başladı. Halk, toplu bir hâlde, kiliselere, ezcümle şehrin hâmisî sayılan Demetrius'un kilisesine koşuyor idi.

Venedikliler, Osmanlıların o gün limana vâsil olan ve iskelede yatan 3 kadirgalarını yakmalarından endişelenerek, 1500 kişilik bir muhâfaza kuvvetini istibkâmlardan çekip, limana koymayı muvâfık buldular. Ertesi günü hücum başladı. Osmanlı ordusu merdivenler, kalkanlar ve bir çok hücum aletleri ile ilerliyor idi. Bir müddet bir netice alınmadı (*Tâc al-fevârih*, I, 344). Sonra orduda yağmaya müsaade edilmesi askerî sevkini arttırdı, pâdişaha sâdece şehrin toprağı ve binâları kalacağı ilân ediliyor idi. Tekrar hücum başladığı vakit, Murad II. Trigonon denilen kuleden Chortaitis manastırına (Hortaç eâmîi) kadar olan bütün cepheyi bizzat gezerek, askerî teşci ediyor, ihşanlarda bulunuyor, surlarda yararlık gösterenlere ve esir alanlara para dağıtıyor ve yüksek rütbeler veriyor idi. Selânik kalesine ilk tırmanan gâziler püskürtüldüler ise de, muteâkiben gâziler kulelere tırmandılar, burayı ve Samara adı verilen diğer kuleyi zapt ettiler. Bunun üzerine, müdâfaa ordusu, daha fazla mukavemetten âciz olduklarını anlayarak, mevkilerini terk ettiler ve kurtuluş çâresini kaçmakta gördüler. Rumların bu bozgunu venediklilerin de mânevîyatını kırdı; onlar da kadirgalarına çekildiler. Selânik hücum ile alınmış olduğundan ve esâsen ganimet de gâzilere vaad edildiğinden, yağma başladı, esirler alındı. Bunların sayısı 7.000 olarak zikredilir (tafsilat için bk. Hammer, *ayn. esr.*). Şehrin türklerin eline geçmesi, Bizans kaynaklarına göre, 25 martta, Venedik kaynaklarına göre ise, 13 marttadır (bk. Ober-

hummer, ayn. esr; krş. Neşri, Cihan-nümâ, a. 162 v.d.

Pâdişah, Selânîk'in zaptından sonra surların yanından geçen Gallikus (Galik) nehri yanına gitti ve Selânîk'i tekrar iskân etmek çârelerini düşündü. Aynı zamanda, esir olarak götürülmeyen ve âileleri ile dostları tarafından fidye verilerek kurtulmuş olanların şehirde evlerinde oturmalarına müsaade etti. Ancak Selânîk hayli boşalmış idi ve türk-müslüman halkın da burada bulunması gerekiyor idi. Bu sebeple Murad II, Yenice-i Vardar'dan bir kısım ahâliyi buraya iskân ettiği gibi, civar kasabalardan buraya gelmek isteyenlere de bu müsaadeyi verdi. Bâzı kiliseler ve manastırlar câmie tabvil olundu; diğer bâzı manastırlar kervansaray bâline getirildi. Latinlerin kiliseleri kendilerine bırakıldığı gibi, 4 rum kilisesi de bâli ile terkölundu. Selânîk kısa bir zamanda bir türk-müslüman şehri hüviyeti aldı. Murad II. bu başarıyı Mısır sultanına bildiren fetih-nâmesinde (Feridun Bey, Münşe'ât, I, 198), Selânîk'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, islâm-lara zarar vermekte helki İstanbul'dan da ileri gittiğini yazmıştır. Müttefikben Venedik, bir aralık Selânîk'i geri almak ümidine kapılarak, oraya taarruz emri göndermiş ise de, çok geçmeden, Hamza Bey'in Lapseki'de Venedik amirali ile yaptığı anlaşma neticesinde, Venedik Selânîk ve havâlisî üzerindeki Osmanlı bâkimiyyetini tanımağa mecbur kaldı ve Selânîk buhranı böylece sona ermiş oldu.

Murad II. burayı ertesi senelerde de ziyâret etti; şehrin imâr ve iskânı husûsunda yeni tedbirler aldı; orada bir câmi ve bir saray yaptırdı. Fâtih Sultan Mehmed devrinde de Selânîk mübim bir helde ve pâdişahın o taraflara sefer yapıldıkça uğradığı, her vesile ile imâr ve iskânına çalıştığı bir merkez oldu. Msl. Fâtih, 1455 Sırbistan seferinden dönerken, Kosova'da büyük ceddinin türbesini ziyâretten sonra, doğrudan Selânîk'e gelmiş, burada bir müddet kalmış ve daha sonra Edirne'ye dönmüş idi. Bir sancak bâline getirilen Selânîk'in Rumeli'deki askerî harekâtta da ehemmiyeti büyüktür. Selânîk livâsı, Rumeli eyâletinde sol kolu (cânib-i yesâr) teşkil eden livâlardan biri idi ve bir tahrir kaydına (1530) göre de, Paşa livâsının sol kolundaki 10 kadılık (Gümülcine, Drama, Siroz, Kavala, Timur-Hisar, Sidrekapsi v.b.) arasında sayılıyor idi. Diğer taraftan bu koldaki kaleler sâdece Kavala ve Selânik kaleleri olmalıdır (krş. T. Gökbilgin, ayn. esr., s. 11 v. dd.). Bu sancağın bâzı zamanlarda bir vezîre tekaütlük ile verildiği de görülmektedir ki, Bayezid II. 1483'te, vezîr-i âzam İshak Paşa'yı cezâlandırmak mak-

sadı ile, Selânîk sancağını tekaüt bassı olarak vermiş idi. 1530 sıralarında yine „ber vech-i tekaüt“ verilen Selânîk mirlivâsı başları 5 köy ve 2 çiftlik olup, mecmûu 82.000 akçe idi. Aynı Ali Efendi risâlesinden (Kavânin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divan, s. 12.41) öğrendiğimize göre, XVII. asrın başlarında Selânîk sancağının ümerâ ve vazîfeliler başlarının mecmûu 280.836 akçe ve cebelîlerin sayısı da 56 idi. Bu esnâda Selânîk sancağında 35 zeâmet ile 262 timar kaydedilmiş idi. Mâmafiş Selânîk livâsında, dâbâ Fâtih devrinden itibaren, pâdişah başları ebemmiyetli bir yekûn tutuyor idi. Ezcümle 1530 tahrir defteri, bu başların Selânîk ile birlikte civârındaki 5 kasaba ve şehrin (Siroz, Kavala, Sidrekapsi, Timur-Hisar, Avret-Hisar) 150 köy, 14 mezraa, 23 çiftlik ve bir gölünden elde edilen geliri cemmân 8.059.108 akçeye bâlig oluyor idi (bk. Edirne ve Paşa Livâsı, a. 73). Buna mukabil aynı tarihte, Selânîk bölgesindeki zammâ ve erbâb-ı timar tasarrufunda 588 köyün bâsilatı bulunduğu görülmektedir. Selânîk gelirlerinin pâdişah başlarını teşkil eden bir kısmı „gebrân nûkatası“ diye anılan biriatıyan reayânın cizye ve iapengelerinden Selânîk memlehalardan yine şehrin âmiller elinde bulunan pazar-başı, dizdar resmi, bahçe ve bostanlar, hamamlar ödemeleri, dükân, bedestan ve kervan-saray, baş-bâne, meyhâne icarları gibi vâridâtın sağlanıyor idi. (krş. Edirne ve Paşa Livâsı, s. 89) Bu vâridâtın mübim bir kısmının da Selânîk'teki Murad II. câmiinin ve Bayezid II. 'in İstanbul'daki te'sislerinin masraflarına vakıf ve tahsis edildiği görülmektedir. Kezâ İshak Paşa'nın, Fâik Paşa ve Kasım Paşa gibi diğer vezirlerin Selânîk'teki imâretleri ve bir çok te'sisleri de bu şehirde veya bölgedeki vazîfeleri ve ikametleri hâtırası olarak kalmıştır. Aynı sûretle Yakup Paşa, Koca Mustafa Paşa, Piri Mehmed Paşa ve Çoban (Gâzî) Mustafa Paşa nâmına Selânîk'te XV. ve XVI. asırlarda bir çok imâr bareketleri yapılmış ve zengin evkat ve emlak meydana gelmiş idi. Msl. Koca Mustafa Paşa Rumeli beyler-beyliği devresinde bu şehirde büyük ve küçük kervan-sarayları ile Gelincik pazarı denilen yerdeki dükânları ve değirmenleri ile mübim bir rol ifâ etmiş idi (tafsilât için bk. ayn. esr., s. 446; Piri Paşa, Gâzî Mustafa Paşa için bk. fihrist). Bu devirde Selânîk şehrinin nüfusu hakkında bir tahrir kaydı bizi yeter derecede aydınlatmaktadır. 925 (1519) taribinde Selânîk'de 1.374 müslüman hânesi (282 müccerredî ile) 1.087 hristiyan hânesi (55 müccerred ve 300 bîvesi ile), 3.174 yahudi hânesi (930 müccerredî ile) bulunuyor idi; bunların

vergilerinin yekûnu 3.506.762 akçe idi (Başvekalet arşivi, Tahrir defteri, nr. 70). Görüldüğü üzere, Yavuz Sultan Sel'm devrinde Selânîk şehri sâkinlerinin yarısından fazlası yahudi idi. Evliyâ Çelebi, „müverribân-ı rum Selânîk'e dâr-ı yahûd der'er“ diyerek, bu şehirde yahudilerin çok eskiden beri mevcut olduğunu, bir aralık yahudilerin Selânîk'e hukmettiklerini ve dâimâ „bizim Selânîk“ diye bahsettiklerini kaydeder (Seyâhat-nâme, VIII, 143 v.d.). Selânîk'in fethinden önce de burada mübim sayıda yahudi cemâati bulunduğu anlaşılmaktadır. Hattâ İstanbul'un fethinden sonra, yeni pâyihtin şenlendirilmesi için, her taraftan muhâcîr getirilip, iskân edildiği sırada, bir kısım Selânîk yahudileri de İstanbul'a yerleştirilmiş idi. Ancak bilhassa 1492'de İspanya'dan, 1496'da Portekiz'den aürülen yahudilerden büyük bir kısmı 1500 taribinde Osmanlı devletinin âtîfetine sığınmış ve bunların büyük bir kısmı Osmanlı ülkesine yerleştirildiği sırada, 20.000 yahudi de Selânîk şehrine gelmiş idi. Mobaç muhârebesinde ve Budin alındıktan sonra, aman dileyen yahudilerden bir kısmı da Selânîk'e iskân edilmişler idi (bk. Peçevi, I, 99). Selânîk yahudileri ticâret ve maârif sâhalarında süratli hamleler yapmakta idiler. O kadar ki, İstanbul yahudilerinin 1494'te te'sis ettikleri matbaayı Selânîk yahudileri 1510'da kurabilmişler idi (bir de bk. Fekete Lajos, Budapest Törökkorban, Budapest, 1944, s. 149, 163 v.b.). XVI. asırda Selânîk'teki yahudi cemâatleri için bk. Başvekalet arşivi, Tapu defteri, nr. 403.

Aynı tahrir kayıtları Selânîk şehrindeki müslüman ve hristiyan ahâlinin ise, fetihten itibaren bütün avâz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf ve müsellemler olmaları husûsunda ellerinde müteaddit bukûmler olduğunu tesbit etmekte ve bu hükümlerden sonuncusunun Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, zilkâde 972 (1564)'de verildiğini anlatmaktadır. Bu muâfiyete karşılık, onlar, aynı kayıtlardan öğrendiğimize göre, şehrin deniz kıyısındaki 24 maballinde, her gece 45 kişi nöbet tutmak sûreti ile, bekleyecekler idi (tafsilât için bk. 1022 tarihli ve 723 numaralı mufassal Selânîk defteri). Yine Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Selânîk şehrinde elliye yakın müslüman mahallesî mevcut idi (tafsilât için bk. 403 numaralı tapu defteri). Selânîk kalesi başlıca şu kısımlardan mürekkep idi: yukarı iç-kale veya kal'a-i atik-i Selânîk („Evliyâ Çelebi buna“ büyük şehir kalesi demektir), Kalamerye kalesi, Vardar kalesi (Kal'a-i Vardar-ı cedîd, bk. 736 nr. ve b. 1228 numaralı Selânîk kaleleri yoklamasını bâvi tabir defteri), Yedi-Kule kalesi, Kuşaklı-Kule hisarı, Tophâne kalesi. Bu kısım-

ları anlatan Evliyâ Çelebi, kaç kat ve bölme hisarlar olduğu hakkında da bilgi vermekte, kale kapılarını da Tophâne kapısı, Yeni-Kapı (Mevlevihâne kapısı), Kalamerye kapısı, İskele kapısı, Vardar kalesi kapısı olarak saymakta ve ayrıca Yedi-Kule'den şehre incek yerde iki demir-kapı bulunduğunu da ilâve etmektedir. Ona göre, Selânîk kalesi 952-953 senelerinde Kanûnî Sultan Süleyman tarafından tâmir ettirilmiş ve kitâbesi de kalenin şimâle bakan tarafındaki kapının üzerine konulmuş idi. Kalamerye kalesini de aynı pâdişah 942 (1535)'de Mimar Koca Sinan'a tâmir ettirmiş idi. Yedi-Kule'nin iç kapısı üzerindeki kitâbe ise, 1056'da Sultan İbrahim tarafından tâmir ettirildiğini göstermektedir. Seyyahımız bu kule kapısını dışında ve önünde şebre ve denize nâzir, devrin münevver kimselerinin toplandığı bir „kasr-ı âli den“ bahsetmektedir ki, burada karadan ve denizden gelen bütün seyyahlar ile âşıklar toplanır ve sohbet ederler idi (Seyâhat-nâme, VIII, 151). Bir de Selânik kalesinin, kethudâları ile birlikte, zemberekçileri var idi. Sayıları ve nizamları tahrir defterlerinde tesbit edilen bu cemâat Selânîk kalesinde zemberekçilik hizmetini ifâ ederler ve bunuu karşılığında avâzıdan ve tekâlif-i divâniyeden muâf ve müsellemler olurlar idi (tafsilât için bk. Başvekalet arşivi, tapu defteri nr. 403, 736). Kalen'n barut-bânesi de anbarları, mahzenleri ve cebhânesinden ayrı olarak çok mübim idi. Baruthâne emini, kethudâsı ve kâtipleri ile 300 barut-bâne neferi var idi. Öteden beri barut yapılması Gelibolu ve İzmir ile birlikte, Selânîk barut-bânesine münbasır idi. Ancak şiddetli lüzum üzerine, 1110 taribinde, bunlardan fazla olarak, İstanbul'da da bir baruthâne inşâ olunmuştur (krş. Râşid, Tarih, IV, 441).

Selânîk limanına gelince, Piri Reis bu limanı, kalenin önünde 300 parça geminin kalmasına müsâit bir yatak olarak, vasıflandırır bk. Kitâb-ı bahriye, nşr. TTK s. 116 v. dd.). Bu münâsebetle ayrıca Kum-Burnu ve Altın-Oğlu yaylası hakkında da bilgi vermektedir. Selânîk limanından uzun-uzadıya bahseden Evliyâ Çelebi de, bütün Akdeniz, Karadeniz ve Umman denizi gemilerinin, yâni Mısır, Süveyş, Cezâyir, Trablus, Efrence, Portekiz, Danimarka, İngiltere, Felemenk ve Ceneviz gemilerinin gelip, rahatça yattıkları bir „limân-ı dâr-ı amân“ olarak tavsif eder. Şehirdeki câmilerin sayısını, irili-ufaklı ve sultanlar, vezirler ile hayır sâhipleri tarafından yapılmış olmak üzere, 150 tâne gösteren Evliyâ Çelebi bilhassa Ayasofya (câmie çevrilmesi 993 = 1585), Eski câmi, Hortac Sultan câmii, Cezeri (Koca) Kasım-Paşa câmii (kitâbesi h. 897 tarihli) ve diğer ismi ile Kası-

miye câmii — evvelce şebirin hâmisî Demetrios kilisesi idi — Alaca imâret câmii (İshak Paşa tarafından yaptırılmış, 889 h.), Süleyman Paşa câmii, Sinan Paşa câmii, Davud Paşa câmii, Hamza Bey câmii gibi câimleri saymaktadır ki, bunların nâmına mahalleler kurulmuş bulunduğunu da tahrir kayıtlarından anlamaktayız. Kezâ müteaddit medrese, dâr-ül-kurrâ, dâr-ül-hadis, mektep ve tekye mevcut idi (bk. *Seyâhat-nâme*, VIII, 159). Bunlar arasında, kitâbesi bu gün hâlâ mevcut olan, fakat kiliseye çevrilmiş bulunan tek türk eseri Hortac câmii, yani Hagios Giorgios kilisesidir. Ashında bir Roma mâbedi iken, sonradan kilise itti haz edilerek, büyük bir kubbe ilâve edilmiş ve Selânik'in fethinden sonra da bir müddet daha hristiyanlara terk edilerek, o hâlde kalmış idi. Bilâhare XVI. asrın sonlarında, Selânik yakınındaki Hortac köyü halkından ve mutasavvıflardan Şeyh Süleyman Efendi nâmında bir zat bu kilisenin yanında bir zâviye'te'sis etmiş, Koca Sinan Paşa tarafından da 998 (1590) sıralarında câme'tahvil ve bu şeyhin adına izâfe olunmuştur. Evliyâ Çelebi, bunun câmie çevrilmesini, bu şeyhin bir gün bütün dervişlerini toplayarak ve elinde pâdişahın fermânı olduğu hâlde, tevhid ve tekbirle hücum ettiği ve kiliseyi ruhbanlar elinden aldığı şeklinde anlatmaktadır. Mâmafih seyyahımızın kaydettiği câmi kapısındaki kitâbe, bizim gördüğümüzden (1953) bir az farklıdır. Câminin yanında kitâbesiz iki büyük mezar vardır ki, bunların Hortac Sultan ile halifesine âit bulunduğu rivâyet edilmektedir. Türk hâkimiyeti devrinden kalma bir çok mezar taşları burada toplanmış idi (bir tânesi XVIII. asrda Selânik kadılığı yapmış olan şeyh-ül-islâm İshak Efendi-zâde Ali Efendi'ye âit idi). Selânik'te bâlen mevcut diğer bir türk eseri de Abdülhamid II. tarafından yaptırılan, minâresi yıkılmış Yeni câmidir; şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Şehirde eski devirden kalma sûrlar pek azdır, cenûp-kısmı ve rihim civârı yıkılmıştır, cenûb-i şarkî köşede yükselen tek „beyaz kule“ venedikliler zamanından kalmadır. Şimâl-i şarkî köşede yükselen ve İstanbul'daki Yedi-Kule'ye benzeyen kale şehrin en yüksek yeri olarak gösterilir (krş. Tafralı, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, 30—114 ve bu eserde Montferrat'lı Bonifacius'un bir mührü üzerinde bulunan şehrin en eski sûrlarına âit bir tasvir; bk. bir de Skylitzes'teki bir minyatürün sûreti ve bk. Pauly-Wissowa, *göst. yer.*).

Selânik orta çağdaki sınıî ve ticârî faaliyet ve ehemmiyetini, türk idâresine geçtikten sonra, geniş mikyasta arttırmış idi. Bunun en büyük âmilleri meyânında şehirde ve bölgede yaşayan kavmi unsurlar arasında tam bir gü-

ven ve âhengin teessüs etmiş olması, bir de Selânik yahudilerinin kumaş (Selânik çubası, Selânik keçesi) imalatında büyük iş görmeleri idi. Yahudilerin XVI. ve XVII. asırlarda iki büyük merkezinden biri —Selânik ve diğeri— İstanbul idi. XVII. asrda yeniçeri ocağı (80.000 yeniçeri) için lâzım olan Selânik çubası buradan te'min ediliyor idi. Bu kumaşlar Selânik'teki çuha anbarı idâresinde saklanır idi (bk. Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, I, 276). Kalın Selânik çubasından dolama yapılır ve bunlar saraydaki vazifeliilere verilir idi. Bu devirde Selânî ticâreti İstanbul'dan fazla idi. Yabancı tüccarlar, İskenderiye ve İzmir'den başka, bilhassa Selânik'te birleşiyorlar idi. İstanbul'a kendir, halı, tersâneye demir Selânik'ten gelir idi. Fransızların şark ticâreti, XVII. asrın sonlarında, burada bir konsolosluk ve bir ticâret iskelesi ihdâsı ile, çok faal bir hâl almış idi (bk. Robert Montran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, bk. fihrist; N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956). Evliyâ Çelebi, Selânik'in ticârî ve sınıî faaliyetinden bahsederken, bir kale misâli, mükemmel kurşun kubbeleri, demir kapıları ile kârgir bina olarak vasıflandırdığı bedestenini „nice Mısır hazinesine mâlik“ bezirgânların ve tüccarların merkezi olarak bildirir ve Selânik çarşısı ve pazarlarını Taht-el-Kale pazarı, kaleden dışarıdaki Mısır çarşısı, bahçeler pazarı, kavvaflar pazarı, hayyatlar çarşısı, takyeciler ve kavukçular çarşısı v.b. olarak sıralamaktadır. Ayrıca kahve-hâneleri, mey-hâneleri, dâr-üz-ziyâfe ve me'kel-hâneleri bimar hâne ve dâr-üş-şifâları, değirmenleri v.b. hakkında, bâzı mubâlegalı rakamlar ileri sürmekle beraber, geniş bilgi vermektedir (krş. VIII, 161 v. dd.). Paul Lucas (*Voyages*, Amsterdam, I, 203 v. dd.), da XVIII. asrın başlarında (1715), Selânik'i ziyaret etmiş ve bu şehirden büyük ve muhteşem bir şehir olarak bahsetmiştir. Selânik'in iktisâdî bakımdan gelişmesinde, civârındaki Sidrekapsi demir mâdenleri işletilmesinin ve bir de Kalamerye tuzlasının gelirlerinin büyük bir tesiri bulunduğu düşünülebilir. Selânik kezâsındaki bu Sidrekapsi mâdenlerinin işletilmesinden bazîneye büyük gelir sağlıyor idi ki, bir aralık, XVII. asrın sonlarındaki Avusturya harpleri esnasında, bâzı düşünceler ile, mâden kuyu ve ocakları iptâl edilmiş, fakat 1114 (1702) senesinde Selânik gümrüğü emini Hüseyin Ağa tekrar nâzir tâyin olunarak, bu mâdenlerin ihyâsı cihetine gidilmiş, üç kuyu kazılması ve üç çarh yapılması emrolunmuş, burasının deniz kıyısında bulunması sebebi ile, hristiyan kor-san ve haydutların tecâvüzlerinden korunmak

üzere de, yevmiye 15 akçe ulûfe ile 40 sekbân yazılması ve ağaçtan bir palanka inşa ettirilmesi uygun görülmüş idi (krş. Râşid, *Tarih*, II, 537). Diğer taraftan Selânik bölgesinin münâbit ve bereketli arâzisi, dâba fetihten itibaren, kesif türk ve Türkmen küteleri ile iskân edilmiş ve bunlar Selânik ve çevresinin zirâi ve iktisâdî hayatında ve gelişmesinde büyük rol oynamışlar idi. XVI. asrda, Üsküp ile birlikte, Selânik sancığının da tahririne me'mûr olan Ebüssu'ud Efendi bu bölge için tanzim ettiği defterin başına yazdığı „kanûn-nâmeye“ Selânik bölgesini „bu diyâr-ı bereket-giârin arâzisi“ diyerek, vasıflandırmakta ve burasının da imparatorluğun diğer bir çok yerlerinde olduğu gibi, arz-ı memleket, yâni arz-ı mirî olduğunu belirtmektedir (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve mâli esâsları*, İstanbul, 1943, s. 297 v. dd.). Kezâ Rumeli'de Yürüklerin en kesif bir hâlde bulundukları yerin Selânik ve havâlisi olduğu, hattâ Anadolu Yürükleri beyi İstanbul'da oturduğu hâlde, Rumeli Yürükleri beylerinin, bilhassa evlâd-ı fâtiham adını almalarından sonra, Selânik'te oturdukları bilinmektedir. Fetbedildikten itibaren, Makedonya ve Tesalya'nın göçebe bayat tarzına müsâit yaylak ve kışlaklara göçen Yürük kabîleleri. XVI. asrın birinci yarısında bile, diğer mıntakalarda bulunanlardan daha kalabalık bir kütte teşkil ediyorlar ve böyle büyük bir merkeze izâfetle, Selânik Yürükleri olarak bir teşkilâta bağlandıktan sonra da, bütün Rumeli Yürük zümreleri içinde, kemiyet ve keyfiyet bakımından, en mühimleri sayılıyorlar idi. Selânik Yürükleri kesif miktarda bütün Makedonya ve Tesalya'da dağınık bir hâlde, az miktarda da şimdiki Bulgaristan ve Dobruca'da bulunmakta idiler (bk. T. Gökbilgin, *Rumeli'nde Yürükler...*, İstanbul, 1957, s. 74 v. dd.). Bu türk unsuru arasından Selânik civârındaki köylere ve çiftliklere yerleşenler bavâss-ı hümayûn arâzisinde „yerli Yürük“ nâmı ile ekip-biçen, çift, bennâk ve mücurret vergilerini, ekinliklerinin öşrünü ve sâlâriyesini verenler de çok idi (krş. tapu defteri, nr. 403). Bunların bâzan zubûr eden karışıklıklara iştirâk ettikleri oluyor idi ki, Kanunî Sultan Süleyman devrinde maktûl şehzâde Mustafa olduğunu iddia ederek, ortaya çıkan nesebî mecbul bir kimsenin etrafına toplanan 10.000 kadar köylü arasında bunların da bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Peçevi, I, 341).

Diğer taraftan, XVII. asrda imparatorluğun garp taraflarında cereyan eden savaşlarda Selânik ehemmiyetli bir deniz ve kara üssü teşkil etmiş idi. Meselâ Osman II. devrinde Lehistan'a karşı açılan harpte, Selânik sarcaak beyi

Abdullah Paşa'nın fevkalâde hizmeti görülmüş idi (bk. Naimâ, II, 169). Girid seferi başladığı zaman da (1645), bütün Rumeli ümerasının kendi kuvvetleri ile birlikte ve beyler-beylerinin kumandasında, Selânik'te toplanmaları emrolunmuş idi. Bu tarihlere İstanbul—Edirne—Selânik—Yenişehir arasında muntazam bir arabayolu mevcut idi. Gönderilen kuvvetler kısmen Rumeli bey'erbeyi Küçük Hasan Paşa kumandasında Benefşe (Monemvasia) sâhiline kapudan paşa emrine sevk olunuyorlar, kısmen de Selânik limanından Rodos beyi, Kara Hoca lekabı ile anılan, İbrahim Bey idâresine sekiz mükemmel kadırga ile Kızıl-Hisar limanına (Egriboz adasında Kariso) gönderiliyorlar idi (krş. Naimâ, IV, 117, 121). Bu harplerin son safhasında ise, bizzat Mehmed IV., Musâhib Mustafa Paşa refâkatinde olduğu hâlde, bir aralık Selânik kışlağına gelmiş idi (1079=1669); Râşid, *Tarih*, I, 245 v. dd.). Daha sonra, ikinci Viyana mubâsarası ile başlayan savaşlarda da Selânik ile ilgili hâdiselere tesâdüf edilir. 1692 (1103) 'de büyük bir Venedik donanması evvelâ İnebahtı limanına gelip, demirlemiş ve müteâkıben bunlardan bir kısmı, diğer bâzı sâhilliler ile birlikte Selânik kıyılarına tecâvüz etmiş idi ki, kapudan paşanın buna karşı üç tane „Selânik fırkatesi“ denilen gemi gönderdiği görülmektedir. Bu sıralarda Selânik idârecileri saraya ve vezir-i âzama yakın kimseler arasından seçilmekte idi. Msl. silâhdar-ağasına, mevkiini muhâfaza şartı ile, Selânik sancığının tevcih edildiği ve Selânik alay beyliğine sadrazamın vâdâcısının tâyin olduğu görülmektedir. Bâzan da Agriboz ve Selânik muhafızlığı bir adamın uhdesine verildiği oluyor idi. Mâmafih bunlardan halka zulm eden ve şikâyetçileri görülenler de derhâl idâm edilmekte idiler 1693'te Selânik sancığı idâresine gönderilen vezir voyvoda Hâtil Paşa ile 1704'te Selânik cizyedarı Arnavud Hüseyin Ağa'nın te'dipleri buna birer misâl teşkil eder (krş. Silâhdar, *Tarih*, II, 24, 62, 138, 266, 289, 636, 672, 696, 726; Râşid, III, 109, 178). Selânik kadıları, Galata, Üsküdar, Havâss-ı Kostantaniye (Eyûb), İzmir ve Bagdad kadılıkları ile aynı derecede ve İstanbul, Edirne, Bursa ve Mekke kadılarında daha aşağı pâyede addedilmekte idi (krş. D'Ohsson, *Tableaux général de l'Empire Ottoman*, II, 271). Evliyâ Çelebi 500 akçe mevleviyet pâyesi demekte, mollasının niyâbetlerinin Kessendie, Sidrekapsi ve Aynaroz kazâlarında olduğunu, Selânik şehri içinde ise, dört yerde (çarşı, Kalamerye, Mısır çarşısı, Muhtesib Ağa niyâbeti) bulunduğunu bildirilmektedir ve ayrıca örfî hâkimleri olarak da sipah kethuda yerî, yeniçeri sevdârî, yeniçeri ocağından çuha

için tabsile gelen Selânik ağası, baş-çavuş, divan efendisi, küçük çavuş, cebeci-başı ve topçu-başını saymaktadır (tafsilât için bk. *Seyâhat-nâme*, VIII, 145). 1110 (1699) 'da şeybülislâmîktan ma'zûl Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi 'nin selânik kazâsını, arpalık tarîkı ile, bizzat zapt ettiği de görülmüştür (krş. Râşid, *Tarih*, II, s. 443).

XVII. asrın ikinci yarısında İzmir yahudileri arasında türeyen Şabbetay Sebi adında birinin ortaya attığı yeni mezheb cereyanı, onun ölümünden sonra, karısı ve müridleri tarafından Selânik 'te yayılmış ve bir kısım Selânik yahudilerinden başka, bâzı makedonyalı unsurların da iltibakı ile, sayıları artmıştır ki, bunlar sonradan „avdeti“ veya „dönme“ adları ile tanınmışlardır [bk. mad. DÖNME]. Selânik 'te 1759 yaz aylarında zelzele vukû buldu (krş. A. Perrey, *Mém. s. l. Ac. R. Belg., Mém. Cour.*, 1848, XXIII, 30); bu esnâda şebir halkı kale dışına çadırlara çıkmış ve 50 gün kadar süren sarsıntılar sonunda sâri bir hastalık da çıkarak, epēyca telefata sebebiyet vermiş idi (Selânik 'teki fransız konsolosu T. d'Evant 'ın raporu). 1772 'de Abbé Belley Selânik şehrine âit ilk ilmi bir eser olan *Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique* (*Hist. Ac. R. d. Inscr.*, 1777, XXXVIII, 121—146) 'i neşretmiştir. Tafel (*Des Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839) eserinde buna istinat eylemiştir. Buna göre, o zaman Selânik 'te 65—75.000 nüfus var idi. Bunlardan 35.000 'i türk-müslüman, 3.000 'i hristiyan, 27.000 yahudi ve sâdece 100 'ü frenk idi.

XIX. asrın başında Selânik yine bir sancaktı; fakat eyâletler gibi, bir vezir uhdesindedir. Msl. 1803 'te yapılan tevehler arasında Selânik sancakının, vezâreti ibkâsı ile, Vâni Seyyid Mehmed Paşa 'ya verildiğini görüyoruz. Bu sıralarda devlet Rumeli 'nde eşkiya te'dibi ile meşgûl idi ve bu harekâta Selânik mutasarrıfı vezir Osman Paşa da, maiyetine nizâm-ı cedid askerlerinden bir miktar mu'allem piyâde vermek sūreti ile, iştirâk ettirilmiş idi (krş. Cevdet, *Tarih*, VII, 175, 256). Yine Selim III. devrinde, ingiliz donanmasının İstanbul 'dan çekilmesinden sonra, bir aralık Selânik 'te bir çıkartma yapmağa teşebbüs ettiği (1827) görülmektedir (krş. Zinkeisen, *GOR*, VII, 454), 1837 'de Selânik 'te büyük bir veba salgınının geniş mikyasta telefata sebebiyet verdiği ve nüfusunun 40.000 'e düştüğü anlaşılmaktadır (krş. Zacharia, *Reise in der Orient*, Heidelberg, 1840, s. 191).

Tanzimat hareketinden sonra, Selânik ticâret ve kültür sâhalarında daha fazla inkişaf etti. Garp fikir cereyanlarına olduğu gibi, Bal-

kanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açık idi. Yunanistan istiklâlini aldığından itibaren, diğer rum azınlıklarının bulunduğu yerlere olduğu gibi, Selânik taraflarına da tabrikçiler gönderiyor, Bâbîâlî aleyhinde isyanlar bazırlamağa çalışıyor idi. Şehrin ticârî faaliyeti arttıkça, yabancılar ve Avrupa devletleri konsoloslukları da çoğalmakta idi. 1856 'da kurulan Osmanlı bankasının ilk şubelerinden biri de Selânik 'te açılmıştır. Bu bankanın tavassutu ile, 1872 'de bazîne cshâmı çıkarıldığı vakit, bilbassa Selânik vilâyeti gelirleri karışık gösterilmiş idi. 1864 'te, ilk vilâyetler kanunu çıkarılınca, Selânik vilâyeti, Selân 'k sancağı ile Tırbala, Siroz ve Dırma sancaklarına ayrılmış idi. Bundan başka zaman-zaman Manastır, Debre, Elbasan ve Üsküp cihetlerini de şâmil bulunmuş, Manastır, bir—iki defa sancaktan vilâyete ve vilâyetten sancağa çevrilerek, nihâyet büsbütün ayrıldığı gibi, Üsküp de Kosova vilâyetine ilhak ve sonra bu vilâyetin merkezi olmuş ve böylece Selânik vilâyeti Selânik sancağı ile Drama ve Siroz 'a münhasır kalmış idi. 1876 'da, Bosna-Hersek ve Bulgar isyanları olduğu sırada, Selânik 'de de neticeleri devletler arasındaki münâsebetlere te'sir eden bir hâdis vukû buldu: Selânik civârındaki bir bulgar kızının müslüman olması ve Selânik 'e geldiği sırada, amerikan fabri konsolosunun silâhlı adamları tarafından jandarmaların elinden kaçırılması ve bu işi yatıştırmağa çalışan Selânik 'teki fransız ve alman konsoloslarının galeyana gelen halk tarafından öldürülmesi Avrupa 'da büyük akisler uyandırdı, Fransa ve Almanya ve müteâkiben Rusya, Avusturya ve İtalya Selânik limanına harp gemileri göndererek, Bâbîâlî 'yi tazyik ettiler ki, Osmanlı hükümetinin cezrî tedbirler almasına rağmen, Selânik hâdisesi genişledi ve diğer gayr-i müsâit vak'aların da inzımanı ile Berlin „memorandumuna“ ve nihâyet İstanbul konferansına yol açtı (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, VII, 98 v. dd.; K. Braun, *Türk. Reise*, s. 251 v. dd.).

Abdülhamid II. devrinde Selânik, imparatorluğun diğer yerlerine kıyasla, bir çok bakımlardan gelişmeler kaydetti. 1871 'de Selânik 'ten Vardar vâdisi boyunca demir-yolu döşenmesine başlanmış idi. 1888 'de bu bat Üsküp 'e bağlandı; 1894 'te Manastır 'a kadar uzatıldı. 1897—1903 seneleri arasında yeni liman tesisleri yapıldı. 1885 (1301) 'te yapılan bir tahrirde Selânik vilâyetinin (Siroz ve Drama sancakları dâhil), umûmî nüfusu bir milyona (996.298) yaklaşmış idi ve bunun 494.656 nüfusu müslüman, 243.991 'i rum, 222.316 'sı bulgar ve 37.174 'ü yahudi idi ki, yüzde itibârı ile türk-

müslüman nüfusu 51 % rum ise, ancak vilâyet umûmî nüfusunun 23 % (bulgar 22 %) teşkil ediyor idi. Türklerin en fazla bulunduğ u yer Drama ve Siroz sancakları idi. Rumlar Kesendre, Karaferye ve Yenice kazâlarında, bulgarlar da en çok Köprülü, Tikveş, Avret-Hisarı kazâlarında bulunuyorlar idi. Bu tarifte Selânik vilâyetinin taksimatı şöyle idi. 1. Selânik sancağı 14 kazâdan mürekkep idi: 1. Selânik kazâsı, Vardar ve Kalameriye nâbiyeleri ile, 103 parça köy ve çiftlikten müteşekkil idi; 2. Yenice kazâsı Karaca-Âbâd nâbiyesi ile 92 köy ve çiftliği hâvi idi; 3. Karaferye kazâsı, Ağustos nâbiyesi ile, 46 köy ve çiftlik idi. 4. Katrin kazâsı, 72 köy ve çiftlik; 5. Vodine kazâsı, Vodine, Karaca-Âbâd ve Ostrova nâbiyeleri ile, 75 köy; 6. Tikveş kazâsı, 90 köy ve çiftlik; 7. Köprülü kazâsı, Bugonil nâbiyesi ile, 110 köy ve çiftlik; 8. Ustrumca kazâsı, 47 köy ve çiftlik; 9. Toyran kazâsı, 68 köy ve çiftlik; 10. Avret-Hisarı kazâsı, Kara-Dağ nâbiyesi ile, 143 köy ve çiftlik; 11. Lankaza kazâsı, 140 köy ve çiftlik; 12. Kesendre kazâsı, Halkidik yarımadası üzerinde, 88 köy ve çiftlik; 13. Göğili kazâsı, 33 köy ve çiftlik; 14. Aynaroz kazâsı, 30 manastır. Siroz sancağı: Zibne, Timur-Hisarı Petric, Menlik, Nevrekop, Razlık, Cum'a-i Bâlâ kazâlarına, Drama sancağı ise, Sarı Şaban, Kavalâ kazâlarına ayrılmış idi. Bu tahrirde Selânik şehrinde, 46 türk mahallesinde, 30.000, 16 yahudi mahallesinde 45.000, 12 rum ve bir de frenk mahallesinde 13.000 nüfus kaydolunmuş idi (bk. *Selânik vilâyet sâl-nâmesi*, 10. tab., 1307—1889/1890). Selânik vilâyetinin 1311 ağustosunda (1895) yapılan tahririnde ise, vilâyetin umûmî nüfusu 1.043.715 kişi idi ve vilâyetin umûmî islâm nüfusu 456.227 ve rum nüfusu 295.660, bulgar nüfusu 237.396 ve yabancılar ise, sâdece 2.036 kişidir. Selânik şehrinde de 24.528 müslüman, 11.706 rum, 1.111 bulgar, 39.495 yahudi bulunmakta, diğer azınlıklarla birlikte şehrın nüfusu 78.202 'yi bulmakta idi (bk. *Selânik vilâyetinin 1311 senesi nüfus-ı mevcûdesi cedveli*, Üniv. kütüp., T Y 952).

Bu sıralarda vukû bulan yangınların (1870 ve 1894) şehrın inkişafını engellediği de muhakkaktır. Bu devirde Selânik 'in ve civârının imâr ve inkişafı için tedbirler alındığı da olmuş, msl. 1308 (1890/1891) senesinde, Vardar nehrinin Han-Köprüsü mevkiinden başlamak üzere, bir kapalı açılarak, danize uzatılması ve bu nehrin Yenice gölünde olan cereyanı tamâmı ile men'edilmek ve bu kanalın iki tarafında sedler inşası ile, arâziyi zarardan korumak ve aynı zamanda küçük kanallar vâ-aitası ile sulamak hususunda nâfia nezâretinin

bâzı müteşebbisler ile mukaveleler yaptığı görülmüştür (bk. Üniv. kütüp., T Y 1081).

Makedonya mes'eleli 1897 türk-yunan muharebesinden sonra, daha karışık bir bâl alıp, Bulgarların ayrı bir komiteyi Selânik 'te faaliyetine geçirmesinden sonra, 1902 ve 1903 senelerinde vücûda getirilen teşkilât vâsitâsı ile, müteaddit isyan ve ihtilâller oldu. Selânik 'te suikastlar yapıldı ve artık Makedonya mes'eleli Avrupa mes'eleleri arasında girdi. Bulgar komitecileri Selânik bölgesinde Osmanlı askerleri üzerine taarruzlar yapıp, köyleri basarak, islâm abâliyi katlettikleri sırada, Tesalya 'da teşkil edilen rum çeteleri de Makedonya 'ya giriyor, bem meşrû bukûmete, bem de diğer unsurların teşkil ettikleri çetelere karşı mücadeleye girişiyor idi. Devletlerin Bâbîâlden Makedonya 'da islâhât icrâsını talep-etmeleri karşısında, Abdülhamid II. bu hâli düzeltmek üzere, üç Makedonya vilâyetine (Selânik, Manastır, Kosova) bir umûmî müfettiş tayin etti ve bu bölgede tatbik edilmek üzere bir tâlimat-nâme yayınladı. Hüseyin Hilmi Paşa umûmî müfettiş oldu (1902), Selânik 'te her türlü vâsitadan mahrum bir hâlde, gece-gündüz çalıştı ve vaziyeti kurtarmağa gayret etti; devletler ile yapılan bir anlaşma neticesinde büyük devletler tarafından tayin olunan me'murlar da Selânik 'e geldiler. Her teltiş esnâsında Hüseyin Hilmi Paşa 'ya refâkat ettiler, onunla dâimâ müzâkerelerde bulundular. Ancak mütemâdiyen kaynayan bir kazan manzârasını gösteren Makedonya 'da baskı neticesinde yeni tedbirler alındı. 1904 ilk baharında yabancı zâbitler Makedonya 'ya geldi. Avusturyalıların Üsküp 'e, italyanların Manastır 'a, fransızların Siroz 'a ve ingilizlerin Drama 'ya me'mur oldukları sırada, ruslar da Selânik 'te vazife görmeğe başladılar. Buna sonradan bir de mâliye hey'eti eklendi. Bu çalışmalar Selânik 'te ve Makedonya 'da nisbî bir sükûn hâsıl etti; Selânik 'te te'sis edilen bir jandarma mektebinin müdürlüğüne de bir alman binbaşı getirildi. Müteâkiben Selânik demir-yolunun ikmâli, Avusturya, Rusya ve Balkan devletleri arasında bir sürü anlaşmazlıklar ve mes'eleler doğurdu. Bilhassa Makedonya mes'eleli Abdülhamid 'in son senelerine kadar bütün vehâmetini muhâfaza etti. Memlekette hürriyeti ve meşrûtiyeti bâkim kılmak arzusu ile teşekkül eden İttihad ve Terakki cemiyeti erkânının merkezi Selânik 'te idi ve bu cemiyet mensupları orduda gittikçe çoğalıyordu. Bu cemiyet mensupları arasında bilhassa kol-ağası Mustafa Kemâl Bey [bk. mad. ATATÜRK] 'in büyük hizmet ve faaliyetleri olmuştur. Bunu haber alan hükûmet, Selânik 'e husûsî bir hey'et

gönderdi ve bir istihbarat şebekesi kurdu. Bunun üzerine, harp mücâhitleri çeteler ile dağlara çıktılar; bunlarla mücâdeleye çalışan ve Pâdişaha sadâkati bilinen ordu kumandanı Şemsî Paşa Selânîk'te öldürüldü ve nihâyet bu cemiyetin Selânîk merkezi 23 temmûz 1908'de Abdülhamîd'e bir telgraf göndererek, kanûn-ı esâsinin fiilen tatbikının gerekli olduğunu bildirdi ve onu meşrûtiyet ilânına zorladı. Selânîk bundan sonra da, Balkan muhârebelerine kadar, münevver türklerin ve heyecanlı türk gençliğinin belli-başlı merkezi oldu. 1910'da *Genc kalemler* mecmuası neşredilmeğe başlandı; ertesi sene Ziya Gökalp'ın başında bulunduğu *Yeni felsefe mecmuası* adlı dergi memlekete yeni fikirler, yeni bir zihniyet aşılamaya çalıştı ve İttihatçılar tarafından „Kâbe-i hürriyet, mehdî hürriyet“ sayıldı. 1912'de, Balkan harbi sırasında, Selânîk garp cephesinde bulunuyor idi. Sırplıların ve yunanlıların taarruzları neticesinde Selânîk şehri teslim oldu. Bu keyfiyet, kısmen şehirde yaşayan kozmopolit halkın talepleri, kısmen de kol-ordu kumandanı Hasan Tahsin Paşa'nın gafleti neticesinde vukû bulmuştur (8 teşrin II. 1912). Bu sırada, hal'inden sonra Selânîk'te ikamete me'mur edilen (27 nisan 1909) Abdülhamîd II.'de oradan alınarak, İstanbul'a getiriliyor idi (1 teşrin II. 1912). Selânîk 10 ağustos 1913 Bükreş muâhede-nâmesi ile Yunanistan'a bırakıldı. 1914 cihan harbi çıktıktan sonra, müttefikler 12 teşrin I. 1915'te Selânîk'e asker çıkardılar ve burayı bulgarlara karşı bir üs olarak kullanmak istediler. Aynı zamanda Çanak-Kale muhârebeleri de devam ettiği eibetle, Anafartalar cephesinden Selânîk'e, bâzan da Selânîk'ten tekrar türk sâhillerine kuvvet nakledildiği oluyor idi (krş. Mustafa Kemâl, *Anafartalar muhârebâtına âit tarihçe*, nşr. U. İğdemir, Ankara, 1962, s. 73). 1916'da Selânîk demiryolu hattı Larissa-Atina hattına bağlandı, yunan hükûmeti 1925'te Selânîk'te bir serbest liman bölgesi te'sis etti. 1928'deki nüfus sayımında şehrin nüfusu 245.000 idi. Selânîk bugün şimalî Yunanistan umûmî vâilîliğinin merkezidir. Atatürk'ün doğduğu evin orada bir müze hâlinde bulunması, diğer bir çok hâtıralara ilâveten, Selânîk'in türk tarihi ile yakın ilgisini daha da arttırmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden ve Ducas ile Chalcocondyles tariblerinden başka, bk. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (nşr. Bury), London, 1898; Diehl, Le Tourneau et Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* (Paris, 1918); Lukas Friedrich Tafel, *Historia Thessalonicae* (Tübingen, 1835); Egnatia (Paul-

Wissowa, V, 1991). Eustathios (1175—1104 seneleri arasında Selânîk metropoliti ve aynı zamanda tarihçi ve edib), *Opuscula* (Frankfurt, 1832); *Kommenen und Normannen*, Ulm, 1852 (2. baskı), Stuttgart, 1870; J. Ph. Fallmerajer, *Fragmenta aus dem Orient* (1877), s. 227—264; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien* (Göttingen, 1841); L. Henzey-H. Daumet, *Mission archéol. de Macédoine* (Paris, 1876), s. 272—280; Duchesne Bayet, *Mission au Mont Athos*, Arch. Miss. Scient., III. seri, 1876, III, 203—265; D'ehl-Le Tourneau, *Les mosaiques de Saint-Démétrius de Salonique* (Monuments Piot, 1911, XVIII); Diehl, *La basiliques d'Eski-djouma à Salonique* (Revue de l'art ancien et moderne, 1914); ayn. mll., *La cité de Saint-Démétrius* (l'Orient Byzantin, Paris, 1916); Kingh, *Larc de triomphe de Thessalonique* Paris, 1890); Kondakof, *Makedonia* (Petersburg, 1909); Laurent, *Sur la date des églises de Saint-Démétrius et de Sainte-Sophie à Salonique* (Byz. Zt. 1895), IV; W. Miller, *Salonica* (Engl. hist. Review, 1917); Smirnof, *Sur la date des mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique* (Viz. Vremennik, 1898, V ve VII, 1900); Strzygowski, *Die Sophienkirche in Saloniki* (Oriens christianus, I); Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV. siècle* (Paris, 1919); Diehl, *Salonique* (Paris, 1920); Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Leipzig, 1885—1886), I—II; R. Pococke, *Deescrip. of the East* (London, 1745), II, 2, s. 148—151 (bk. levha LXIV); F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce* (Paris, 1800), II; W. M. Leake, *Trav. in North Greece* (1806), III, 235—257; E. D. Clarke, *Travels* (1802), IV, 348; E. M. Cousinéry, *Voyages dans la Macédoine* (Paris, 1831), II, 23—56; A. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten u. Erinne. a. d. Orient*, III, 636—662.

Türkçe kaynaklar. Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (bk. fihrist); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, I, tür. yer.; Âli, *Kunh al-ahbâr*, V, tür. yer.; Kâtib Çelebi, *Takvîm al-tavârih* (İstanbul, 1146); Neşri, *Cihan-nümâ*, II (nşr., TTK); Lûtfî Paşa, *Tarih*; Bağvekkâlet arşivi, mühimme defterleri (bk. fihristler): nr. 143, h. 934 tarihli Selânîk, Drama ve Serez kazâları ile Selânîk müstaşfazlarını timar ve evkafını gösterir; nr. 959, h. 1273 tarihli Selânîk, Drama... köyleri ile vakıf köylerini ihtivâ eder; nr. 424, XVI. asır Selânîk mufasssal defteri; Musa Kâzım, *Aynoroz tarihçesi* (TOEM, sene IV); *Hortâş câmiî* (Servet-i fûnân, 1309, V, 20); *Selânîk Mek-*

teb-i idâdî-i mülkîsi (Servet-i fûnân, V, 33); Selânîk askerî dâiresi (albüm, Üniv. kütüp., TY 91016); *Selânîk haritası* (Üniv. kütüp., TY 91016, 92974); Selânîk limanı haritası (Üniv. kütüp., TY 93485, 93489); Kasi-miye câmiî (Şehbâl, 1328, III, s. 349); 1322 hicri senesi Selânîk sâl-nâmesi (18. tab.); Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lûgati* (İstanbul, 1313), s. 439—447; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-'alâm* (mad. Selânîk).

Bk. bir de Karl Braun, *Türk Reise* (Wiesbaden, 1875), II, 129—302; Rupprecht von Bayern, *Reiseerin. a. d. Südosten* (München, 1923), 125—136; Oberhammer, *Griechenland, Handb. der geogr. Wissensch.* (Südostu Südeuropa, s. 250); L. Schultze, *Makedonien* (Jena, 1927), s. 104, 218—223; A. Ischirkov, *Grad Solum* (Sofia, 1911); *Sbornik Solum* (Sofia, 1934); *Mitt. Geogr. Ges. Wien* (1931), 72 v.dd.; C. Loesch, *Volk und Reich* (1931), s. 289—308; Kl. Nikolaides, *Griechenland Anteil an den Balkankriegen* (Wien, 1914).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SELÂNİKİ. SELÂNİKİ. MUSTAFA (?—1600), değerli bir Osmanlı tarihçisi olup, hayâtı hakkında bildiklerimiz XVI. asrın ikinci yarısına âit kıymetli bir vekayi-nâme olan eserindeki kayıtlara dayanmaktadır. Selânîkî olmadığina dair G. Elezoviç (*Selânîkî Mustafa Efendi'ni njegova istorija*, s. 78 v.d.)'in mütâleaları esassızdır. Nitekim 1565 haziranında, babasının Selânîk'te ölümünü öğrenince, vezîr-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın konağında Fetih süresi okumakta iken, „sıla-i rahm“ babânesi ile izin alması, eserinde kendisini „Selânîkî Mustafa“ ve „Selânîkî“ (Selânîkî Mustafa, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. TY 6027, 21b, 1914) diye zikretmesi Selânîk'e olan nisbeti hakkında şüphe bırakmamaktadır. 1566 Sigetvar seferine vazifeli olarak katıldığına dair eserinde bir işaret yoktur. Ancak ilerideki mesleği ve eserinin mütevâsı göz önüne alınırsa, onun dâima divan-ı hü-mâyn kâtipleri arasında bulunduğu tahmin edilebilir. Selânîkî'nin tasrih ettiği ilk devlet hizmeti Haremeyn mukataaahlığı olup, hangi tarihte tayin olduğu bilinmeyen bu hizmetinden 988 rebiülevvelinde (nisan/mayıs 1580) azledilmiştir (Selânîkî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 159). Daha sonra, 4 sene müddet ile, Nişancı Mehmed Paşa'nın divitdarlığını yaptı (*ayn. esr.*, s. 161). Özdemir-oğlu Osman Paşa sadârete geçtiği sırada bu hizmetle bulunuyordu. Bu sıfat ile, Safevî elçisi İbrahim Han'ın divâna kabûlünü görmüş (s. 181), Üsküdar'da Tebriz seferine hazırlanan vezîr-i âza-

ma nişancı ile tuğralı ahkâm kâğıdı götürdüğü zaman, Özdemir-oğlu kendisine ihsanda bulunmuş ve kaymakam Mesih Paşa'ya Selânîkî'ye iyi bir vazife vermesi için „sipariş-nâme“ göndermiştir (992 şevvâl sonları=teşrin I./teşrin II. 1584, *ayn. esr.*, 64b ve s. 185 v.d.). Ancak bu tavsiyenin tahakkuk edip-etmediği ne dair bir kayıt yoktur. 22 zilhicce 995 (23 teşrin II. 1587)'te selânîkî'ye Silâhdar kâtipliği verildi (s. 235). Bu hizmet ile 996 cemâziyelâhırında (nisan/mayıs 1588) Gence seferine me'mur edilen müverrih, aynı yılın 10 şâbanında (5 temmûz) Erzurum'da serdar Ferhad Paşa'nın çağırında bulunuyordu (s. 243). Bu seferde, husûsiyle Gence kalesi inşaatındaki hizmetine karşılık olmak üzere, ulûfesi üç akçe arttırılarak, kendisine dergâh-ı âlî müteferrikahlığı verilmesi serdar rûsunda yazılmış idi (s. 313). Gence seferi sonunda sipâhî oğlanları kâtipliğine nakledildiği anlaşılan Selânîkî, Erzurum'da Ferhad Paşa'nın maiyetinde iken, sipâhîlerin tamamen İstanbul'a gelmesi sebebi ile, kendisinin de dönmesi husûsunda emir alarak, 997 ramazanında, temmuz/ağustos 1589) merkeze gelmiş, sipâhiye ulûfelerini dağıtmış, fakat çok geçmeden, 25 şevvâlde (6 eylül) se-bepsiz olarak, azledilmiştir. Bir ömür sonunda elde ettiği mansıbının henüz yeni çıkmış bir talebeye verilmesinden müteessir olmuş idi. (s. 258). Bir buçuk sene kadar sonra, halefinin azil ve nefyedildiğinden bahsederken, vaktiyle kendisine baksız isnatlarda bulunmuş olmasının cezâsını çektiğini ifâde etmesi (s. 273 v.d.) üzüntüsünün hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir. 988 saferinde (kânûn II. 1590), vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa vazifesi bulunmayan Selânîkî'yi çağırması, gelmek üzere olan Safevî sefâret ey'eti ve Haydar Mirzâ'nın misâfir edileceği sarayı hazırlatması ve misâfirler için yapılacak masrafin sarfını deruhte etmesini ona tenbih etmiş idi (s. 261). Selânîkî, bu hizmeti dolayısı ile, elçilerin ve şehzâdelerin karşılanması ve ağırlanması canlı bir şekilde tasvir eder. Ferhad Paşa, vezîr-i âzam olunca, 13 şevvâl 999 (6 ağustos 1591)'da Selânîkî'yi isteyip, onu kendi tarafından rûz-nâme yazmağa me'mur etmiş (s. 295), daha sonra uhdesine Anadolu muhâsebeciliğini de vermiş idi. Fakat Ferhad Paşa'nın sadâretten azli, diğer yakınları gibi, Selânîkî'nin de mevkiini kaybetmesine sebep oldu (4 receb 1000=16 nisan 1592, *ayn. esr.*, s. 312 v.d.). Selânîkî, 17. recepte (29 nisan) yeni vezîr-i âzam Siyavuş Paşa'nın bir arzuhal vererek, Gence seferinde istihkak keshettiği yeri istemesi üzerine, 45 akçe yevmiye ile, dergâh-ı âlî müteferrikahlığına dâhil edildi (s. 313).

Ülkesine Safevî kuvvetlerinin girmesi karşısında Osmanlı devletine ilticâya mecbur kalarak, İstanbul'a gelen Gılân hâkimi Han Ahmed'in mihmandarlığı Selânîkî'ye verilmiş idi (s. 345). Müverrih, huzûra kabûlünden bir gün önce (8 rebiülâbır 1001=12 kânûn II. 1593) Han Ahmed'e pâdişah tarafından verilmiş olan iki hil'atı götürmeğe me'mur edildiği gibi (s. 349), ilmini ve fazlını takdir ettiği misâfir hükümdarın yakınlığını kazanarak, ona kendisinin „mütetebbî kişi“ olduğunu kabûl ettirdi (s. 346, 348 v.d.). Vezir-i âzam Selânîkî'nin mihmandarlığından memnûn kaldığını ifâde eden Han Ahmed (ayn. esr., 126a) hükümetten umduğu alâkayı göremediğinden dolayı, me'ysus olarak, Kerbelâ'yı ziyaret arzusu ile, İstanbul'dan ayrılmak isteyince, Koca Sinan Paşa Selânîkî'yi çağırarak, dostluğunu kazandığı misâfir hükümdarı bu niyetinden vazgeçirmeğe çalışmasını tenbib etmiş; ancak müverrihin tavassutu fayda vermemiş ve Han Ahmed, Bagdad hazinesinden ta'sisat tâyin olunarak, gönderilmiş idi (127a v.d.). Daha sonra Bagdad'dan da Şirvan'a gitmek istemekle devlet erkânının vehmini tahrik eden Han Ahmed, Gence'de tevkif edilince, Selânîkî'ye mektup yazıp, uğradığı muâmeleden dolayı şikâyet etmiş, nitekim müverrihin vezir-i âzam nezdindeki şefâatı de semere vermiş idi (zilkâde 1002=temmûz 1594, 156b).

1002 zilhicesinde (eylül 1594) matbah-ı âmire kâtipliği ihlâl edilince, geçimini kolaylaştıracağı ümidi ile, bu hizmete tâyinini istedi ise de, kazasker Sun'ullah Efendi'nin tavsiyesine ve vezirlerin Selânîkî'nin liyâkatini teslim etmelerine rağmen, bu hizmet başkasına verildi. Selânîkî, bu vazife ile, ebliyetsizler elinde matbah-ı âmire masrafının arttığını devlet erkânına izâh eder (158a).

Ahmed III.'ün cülûsu üzerine, İstanbul'da kalan, serbatten kıslamağa gelen ve yeni çıkan sipâbiye cülûs bahşişi dağıtılmasına Selânîkî nezâret etmiş idi (cemâziyelevvel/receb 1003=şubat/nisan 1595, 179a, 182a, 186a). Ancak Yanık seferinden gelen sipâhiden 150'si ulûfelerini almayıp, nasıbat eden vüzerâyı taşladıklarından, bunlar yeniçeriler tarafından dağıtılmış. Selânîkî'ye emânet edilen ulûfeleri, yine onun nezâreti ve vezir İbrahim Paşa'nın huzûru ile, sonradan dağıtılmıştır (şaban 1003=nisan/mayıs 1595, var. 188 v.d., 190b). Bir hizmet ümit ederken, 1003 ramazanının ilk günü (10 mayıs 1595) sipâhî oğlanları kâtipliğinin başkasına verilmesi karşısında, Selânîkî, kendi tâbirî ile, „baka kaldı“ (191b). Ancak bir sene sonra, 6 ramazan 1004 (4 mayıs 1596)'te, vezir-i âzam İbrahim Paşa tarafından

nakle me'mur olduğu rûznâme-i hümayun hizmetine ek olarak, evkaf muhâsebecisi tâyin edildi (235a). İki sene çalıştığı bu hizmeti yanında, 1005 rebiülâhırında (teşrin II./kânûn I. 1596) sadâret kaymakamı tarafından, Haçova muhârebesinden önce ordudan kaçanların İstanbul'daki mülklerinin müsâderesine me'mur edildi (257b v.d.). 25 ramazan 1006 (1 mayıs 1598)'da evkaf muhâsebeciliğinden azledilen Selânîkî (293b), 1007 şabanında seferden gelen kula ulûfe dağıtılmasına nezâret etmiş (314a), aynı yılın 14 ramazanında (14 nisan 1599) ise, ikinci defa Anadolu muhâsebecisi tâyin edilmiştir (316a). Zikredilen ramazan ayı sonlarında, seferden gelen sipâhînin altı aylık ulûfesi, yine Selânîkî'nin eli ile, dağıtılmıştır (316b). Eserinin birden bire kesildiği 1008 şevvalinden (nisan/mayıs 1600) sonra Selânîkî'nin fazla yaşamadığı tabmin edilmektedir. En küçük hâdiseleri bile günü gününe kaydettiği eserine devam edememiş olması eserinde naklettiği en son hâdiselerin tarihi ile ölümü tarih'nin aynıyetinin veya birbirini hemen tâkip etmiş olmasının delili sayılmıştır (Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, s. 49). Mezarının Tesalya Yenişebiri (Larissa)'nde bulunduğu dâir rivâyetin (M. Tabir, *Osmanlı müellifleri*, III, 68) doğruluğu şüphelidir; muhtemelen İstanbul'da ölmüştür.

Selânîkî'nin şahsî kıymeti şüphesiz deruhte ettiği hizmetlerden ziyâde, çok yakından müşâhede ve tâkip ettiği bir devrenin tarihini, büyük bir dikkat ve titizlikle, en ince teferriâtına kadar yazmış olması ile ölçülmelidir. Elimizdeki mevcut şekli ile eseri 1 safer 971 (20 eylül 1563)'den 1008 şevval ortalarına (nisan/mayıs 1600) kadar cereyan eden vekayii ihtivâ eden bir „rûz-nâme“, bir muhtıra mâbiyetindedir. Bizzat iştirâk ettiği Sigetvar seferinin hikâyesi ve bâzı müteferrik vak'alar istisnâ edilirse, *Tarih*'i, husûsiyle Murad III.'ün cülûsundan itibaren, Osmanlı hükümeti merkezini işgâl eden hâdiseleri tafsilâtı ile anlatmaktadır. Ancak katıldığı Gence seferi dolayısı ile, 1588—1589 İstanbul vekayii, rivâyete dayanarak, kaydetmiştir. Bilhassa saray teşrifâtı, tâyinler ve aziller, mâli sıkıntılar, kapı-kulu askerlerinin isyan ve muhâlefeti büyük bir vukuf ve kudretle tasvir edilmiştir. Müverrih, deruhte ettiği hizmetlerin imkânlarından faydalanarak, divan-ı hümayunda saklanan veya muâmele gören vesikaları görmüş, intisap ettiği mes'ul devlet adamları (msl. Feridun Bey ve dolayısı ile Sokullu Mehmed Paşa, Bâkî, Sun'ullah Efendi v.b.) sayes'inde, pek çok vak'anın cereyan şekline ve içyüzüne nüfuz etmiş ve vekayii günü gününe yazmıştır. Her

hangi bir te'lifi kaynak olarak kullanmış olmasına ihtimâl verilemediği gibi, zikredilen vasıfları dolayısı ile, onun eserini muayyen bir devre hakkında kaleme alınmış vekayî-nâmeler ile mukayese imkânı da yoktur. Selânîkî bizzat gördüğü, işittiği veya vesikalar delâleti ile nüfuz ettiği hâdiseleri sâdece nakil ve tasvir etmekle iktifa etmemiş, husûsiyle eserinin „has-bihâl“, „şikâyet-i rûzgâr“ başlığını taşıyan müteaddit bablarında devrinin vekayii'nin tenkidini yapmış, hırs ve rüşvet ile devletin sürüklendiği ahlâkî ve iktisâdî çöküntüyü belirtmiş, muhtelif vesileler ile zamanının rub bâletini aksettirmiştir.

Bütün bu husûsiyetlerine rağmen Selânîkî'nin *Tarih*'i uzun zaman alâka görmemiş,—bugün için bilindiğine göre, Üniversite kütüp., nr. TY 2608'deki 1084=1673 istinsah tarihli eksik nüsha istisnâ edilirse,—ne istinsah edilmiş, ne de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak, sadrazam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa, eline geçen bir nüshasını takdir ederek, önce Ahmed III., sonra kendisi ve yakınları için müteaddit nüshalar istinsah ettirmiştir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3132 ve Üniversite kütüp., nr. TY 2385 nüshalarının sonundaki, müstensih Mehmed Avfi'nin „hâtimesi“). Bu suretle istinsah edilmeğe başlayan *Tarih-i Selânîkî*'nin müteaddit kütüphânelerde muhtelif nüshaları bulunmaktadır (bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 256—259, 11 nüsha; F.-E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphânesi türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, I, 242 v. dd., 5 nüsha; Üniversite kütüp., nr. TY 2608, 2380, 6027; Türk tarih kurumu kütüp., nr. 59, Ankara dil ve tarih-coğrafya fakültesi, İsmâil Sâib Sencer kütüp., I/1614; Uppsala, Un. Bibl., nr. 284, bk. Tornberg, *Codices*..., s. 196 v. d.; Wien, Nat. Bibl., nr. 1030, bk. Flügel, *Kat.*, II, 246 v. d.; Paris, Bibl. Nat., suppl. Turc., nr. 1060, bk. Blochet, *Cat.*, II, 149 v. d.; Rouen, bk. Babinger, *GOW*, s. 414).

Tarih-i Selânîkî'nin üçte birinden bir az fazlasını teşkil eden ve 13 rebiülâhır 1001 (17 kânûn II. 1593) vekayii'ne kadar olan kısmı basılmış (İstanbul, 1281) ve eserin sonunda, *Tarih-i Naimâ*'da tafsil edildiği mütâleası ile, geri kalan kısmının tab'ından sarf-ı nazar olunduğu kaydedilmiştir. Ancak eserin bu kısmı da, basılan kısmı gibi, sonraki iltikâti eserlerde bulunmayan tafsilât ihtiva etmektedir.

Bibliyografya: Cemâleddin, *Ayine-i zurefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 36; Hilmi-zâde İbrahim Rif'at, *Müverrih-ini Osmâniye: Selânîkî (Mâlâmat, 1314, IV, 821)*; Ahmed Refik, *Müverrih*

Selânîkî Mustafa Efendi (Yeni mecm., 1917, sayı 5, s. 89—92; sayı 6, s. 109—112)=*Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 34—58; ayn. mll., *Selânîkî* (İstanbul, 1933); Bursalı Mehmed Tâbir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 68; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 136 v. d.; ayn. mll., *SELÂNİKİ (EI)*; Gliša Elezović *Selânîkî Mustafa Efendi ja njegova istorija* (GLAS, Srpska Akademije Nauka, CXIII, Odeljenje društvenih nauka, 96), Belgrad, 1949, s. 73—103. (T. H.)

SELÂVÎ. AL-SALÂVÎ (veya AL-SLÂVÎ), ŞİHÂB AL-DİN ABU 'L-'ABBÂS AHMED B. HÂLID B. HAMMÂD AL-NÂŞİRÎ (1835—1897), faal bir tarihçi olup, 22 zilbice 1250 (20 nisan 1835)'de Sale (Slâ)'de doğmuş, 16 cemâziyelevvel 1315 (13 teşrin I. 1897)'de aynı şehirde ölmüştür. Müellifin seçeresi doğrudan doğruya Fas'taki Nâşiriya tarikatının kurucusu olup, Vâdî Dar'a (Drâ) boğazında Tâmg-rût adlı türbesinde (zâviya) gömülü olan Ahmed b. Nâşir'a kadar çıkar. Kendisi bir dereceye kadar âlimler şehri olarak şöhrete sâhip olan ve memleketin ilim merkezi Fas'ın bir küçük şubesi intibâhını uyandıran doğduğu şehirde tahsil etti. Başlıca hocaları Muhammed b. 'Abd al-'Azîz Maşbûba ile kadî Abû Bakr b. Muhammed 'Avvâd idi. Din ve fıkıh sâbasındaki tahsilini ihmâl etmeden, mufassal olarak, lâdîni ârıp edebiyatını tetkik etti. Ahmed al-Nâşirî al-Slâvî, takriben kırk yaşlarında iken, devlet çiftliklerinin idârecisi veya kâtib-i adlî olarak, şerifliğin adlî idâresine intisap etti. Burada, fâsılalı olarak, az-çok mühim vazifelerde bulundu. Önce, 1292'den 1293 (1875—1876)'e kadar, Dâr al-Bayzâ' (Casablanca)'da yaşad, sonra hükümdar âilesi emvâlinin idâresi için, iki defa Marrâkuş'ta bulundu. Bir müddet al-Cadîda (Mazagan)'da gümrük me'mûru olarak kaldı. Daha sonra bir müddet Tanea ve Fas'ta ikamet etti ve ömrünün son senelerinde kendisini tedris hasrettği baba ocağına, Sale'ye döndü. Öldüğü zaman Sale mezarlığında Bâb Ma'allâ denilen kapının dış tarafına gömüldü. Görüldüğü gibi, al-Nâşirî al-Slâvî bey'et-i umûmiyesi ile sâdece şerifliğin küçük bir me'mûru, bunun yanında edip ve tarih müellifidir. Fas dışında da kendisine büyük bir şöbret te'min eden tarih eserinden başka, kendini tanıtmaya ve ona zamanının mağripli müellifleri arasında mümtaz bir mevki verdirmeğe yeteceğinden şüphe edilmeyen bir çok eserler bırakmıştır. Bunlar benim *Historiens des Chorfa* (s. 353, not 1)'da ba-

his mevzuu ettiğim 6 küçük yazısı hâriç, şunlardır: 1. İbn al-Vannân'ın bir şiiri olan *Şamâkma'hiya*'nin şerhi ki, bunu *Zahr al-afnân min hadikat İbn al-Vannân* diye adlandırmıştır (taş-basm., Fas, 1314, 2 cilt); 2. *Ta'zîm al-minna bi-nuşrat al-sunna* (Rabat, yazm., nr. 66, bk benim *Catalogue*, I, 23), islâmî fırkalara toplu çok bir bakış; 3. *Ta'at al-mustarî fi'l-nasab al-Câfarî* (taş basm., Fas, 2 cilt, fransızca hulâsası için bk. M. Bodin, *La Zaouia de Tamegrout, Archives Berbères*, 1918). Kendis'nin de mensûp olduğu Nâşirîya şerif âilesi hakkında müstakil bir eser olup, yazarın 1309 (1881)'da bitirdiği bu eser, verdiği bir çok alâka çekici mâlûmat ile, Tâmgrüt zâviyesinin iyi bir tarihidir. Tarihçi, az müteber delillerin yardımı ile, âile seçeresinin mevsûkiyetini ortaya koymağı denemiş, böylelikle bütün münâkaşaları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Ahmed al-Nâşirî al-Slâvî'nin esâs eseri *Kitâb al-istikşâ li-ahbâr duval al-Mağrib al-akşâ*'dır. Bu eserin nesri Magrip tarih yazıcılığında misli görülmemiş bir hâdise olmuştur. Müellif sâdece mahdut bir tarihî eser değil bilâkis, üstelik şarkta basılmış, memleketinin tam bir tarihini takdim etmektedir. Avrupalı şarkiyatçılar tarafından mevcûdiyetine işâret olunmasından itibâren, bu eser kısa zamanda şimâli Afrikalı tarih yazarlarının dikkatini çekti. Eserin dördüncü kısmının (Alevîler hânedânı tarihi) fransızca tercümesinin *Archives Marocaines*'de yayınlanarak, arapça bilmeyenlerin de istifâdesi sağlanınca, eser onların da çalışmalarında sık-sık mürâcaat ettikleri bir kitap oldu.

Bu tarihî eser ile Magrip tarih yazıcılığının diğer mahsulleri arasındaki benzerlik çabuk fark olundu: kitap öteden beri yazılmış olanların iltikâti olup, onun takdire değer hizmeti, evvelce memleketinde yazılan tarihî eserlerde ve tercüme-i hâl kitaplarında dağınık olarak bulunan siyâsî tarihe âit mâlûmatı müteselsil bir metin içinde takdim etmesidir. Bununla berâber, al-Slâvî'nin vatandaşları arasında, kendisinden öncekilerin kısmen ele aldıkları mevzuu, çekinmeden, nisbeten tam olarak sunan ilk zât olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Buna rağmen esâs maksadı bu değil idi. *Kitâb al-istikşâ* terkiibî eseri için başlangıç noktasının Fas'ta Marîni hânedânı bakkında hayli mufassal bir tetkik olduğunu diğer bir yazımda (*ayn. yer.*, s. 357-360) ortaya koymuştum. O *Kaşf al-arîin fi luyûs Banî Marîn* adını verdiği bu kısım için bilhassa İbn Abî Zar'ın ve İbn Haldûn'un eserlerinden faydalanmıştır. Fas'ın muhtelif pâyitahtlarına tâyini ona diğer Fas hânedanları hakkındaki

kaynakları tanımak fırsatını verdiğinden, tam bir Fas tarihi yazmayı düşünmüş idi. Eserini 15 cemâziyelâbir 1298 (15 mayıs 1881)'de, Alevî sultanı Mavlây al-Hasan'ın saltanatı sona ermeden bitirdi. Eserini buna itbaf etti fakat kendisine hiç bir ihsanda bulunulmadı. Bu hükümdarın ölümünden sonra, müellif eserini sultan Mavlây Abd al-'Azîz'in tabta cûlusu senesine kadar devam ettirerek, Kahire'de bastırmağı kararlaştırdı. Böylece *istikşâ* 1312 (1894) yılında Kahire'de 4. cilt olarak yayımlandı.

al-Nâşirî al-Slâvî tarafından faydalanılan, onun bir çok kısımlarını meâlen veya aynen aldığı arapça kaynaklar için yukarıda işâret edilen çalışmayı göstermeğe mecbûrum. Tarihçimiz arapça kaynakların dışında, Avrupa kaynaklarından da istifâdeyi düşünen ilk faslı müelliftir; yalnız tesâdüf bunları ona tanıtmıştır. Bu eserler Portekiz hâkimiyetinde Mazagan (ar.: al-Cadîda) tarihinden bahseden Luis Maria do Couto de Albuquerque da Cunha'nın *Memorias para historia da praça de Mazagão* (Lizbon, 1864) ve Manuel P. Castellanos'un *Descripción histórica de Marruecos y breve reseña de sus dinastías* (Santiago, 1878; Orihuela, 1884; Tanco, 1898)'tir.

Mes'eleleri ele alış tarzında al-Nâşirî al-Slâvî tarihinde tıpkı memleketin tarih yazarları gibi hareket etmektedir. Lâkin arada-sırada tenkidî bir görüşe sahip olduğunu belli etmektedir. Bilhassa onun tesâdüfen tarih yazarı, fitraten edip olduğu farkedilir. Bâzan o bayli büyük bir fikri istiklâl ve ileri görüşlülük gösterir. Üslûbu açık ve düzgündür, ancak nâdiren mecazın ve sec'îli nesrin müsannâ ifâde tarzını kullanır. Yazar belki de faslı yazarların lisanını en kolay ve en zarif bir şekilde kullanamıdır.

istikşâ'nın arapça baskısının IV. cildi *Chronique de la dynastie alaouie au Maroc* adı altında E. Fumey tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir (*Archives Marocaines*, Paris, 1906-1907, IX ve X). I. cildi de A. Granle ve G. S. Colin tarafından fransızcaya tercüme olunmuş, aynı neçmüde yayınlanmıştır (Paris, 1923, 1925, XXX ve XXXI).

Bibliyagrafya: al-Nâşirî al-Slâvî'nin hayatının ve eserlerinin umûmî bir tasviri. E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Charfa: essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIème au XXème siècle* (Paris, 1923), s. 350-368'de bulunur. Oradaki notlarda bu yazar hakkındaki bütün neşriyat vardır.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SELÇUKLULAR, XI. asırda orta-şarkta kurdıkları büyük imparatorluk ve bunu tâkip eden devletler ile türk-islâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı tesirler yapmış olan bir türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyet'ini Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli türk kütelerinin meydana getirdiği bu topluluğun, bidâyette Oğuz baş-buğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hânedan, İran ve Irak'ta, Kırmân'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir.

- I. Siyâsî tarih. 1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları, 2. Selçukluların Horasan'a gelişleri ve ilk Selçuklu devleti, 3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûhâtı, 4. Büyük Selçuklu imparatorluğu.
- II. Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanması. 1. Irak ve Horasan Selçukluları, 2. Kırmân Selçukluları, 3. Suriye Selçukluları, 4. Anadolu Selçukluları.
- III. Selçuklu imparatorluğunun yıkılışı sebepleri. 1. Horasan'da yerleşme, 2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi, 3. Kavmî husûsiyetler, 4. Hükümdarlık telakkisi, 5. Amme hukuku anlayışında değişiklik, 6. Cihan hâkimiyeti fikri, 7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti, 8. Türkmen göçleri ve neticeleri.
- IV. Selçuklu hâkimiyetinin yıkılışı sebepleri. 1. Verâset mes'alesi, 2. Halife-sultanlar müâdelesi, 3. Atahaylerin tabakkümü, 4. Dış müdâhale.
- V. Selçuklularda teşkilât. 1. Hükümdar, 2. Saray teşkilâtı, 3. Hükümet teşkilâtı, 4. Askerî teşkilât, 5. Adli teşkilât.
- VI. İctimâî ve fikrî hayat. 1. İctimâî durum, 2. İktisâdî-ticârî durum, 3. Dinî hayat, 4. İlim, edebiyat ve san'at.
- VII. Dünya tarihi ve Selçuklular.

I. SIYÂSÎ TARİH.

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları. Hânedanın cediti olan Selçuk'un adı, telâffuz bakımından, münâkaşalara mevzû olmuştur. İlk defa türkçedeki âhenk kaidesi üzerine dikkati çeken Marquart adın Selçuk şeklinde telâffuz edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği XIII. asır ermeni tarihçisi Kiragos'un eserini misâl göstermiştir (bk. J. Marquart, *Über das Volkstam der Komanen*, Berlin, 1914, s. 187). Sonra W. Barthold, XI. asırda meşhûr türk âlimi Kâşgarî Mabmud tarafından tesbit edilen Selçuk şeklinin bk. *Divân lugât al-türk*, trc. Besim Aka-

lay, TDK, I, 478) en doğru telâffuz olduğunu belirterek, muahbar türk kaynaklarından da bunu te'yit edecek misâller vermiştir (Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakk. dersler*, İstanbul, 1927, s. 91). Daha sonra bu mes'ele üzerinde duran L. Râsonyi (*Selçuk adının menşei'ne dâir, Belleten*, sayı 10, 1939, s. 377-384), çeşitli delillere dayanarak, adın Selçuk (Selcük) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu telâffuz şekli XII. asır arap müellifi al-'Azîmî (nşr. Cl. Cahen, *J.A.*, 1938, s. 360) ve farsça *Anis al-kulûb* müellifi Kadî Burhân al-Dîn al-Anavî tarafından da açıkça kaydedilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, sayı 27, 1943, s. 474, metin s. 501 v.d.). Buna rağmen, İranlı ve arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, arap imlâsı ile, Salcûk olarak zapt edilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu türkçede umûmî hâl almıştır.

Selçuk şeklinin „küçük sel“ mânâsına geldiğini ileri süren Râsonyi (*ayn. esr.*, s. 380 v.d.) 'ye göre, Oğuz baş-buğu Selçuk'un orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz-) Tag denilen Sel-Tag civârında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kelimenin Salcûğ şekli ile türkçede „mücadeleci“ mânâsında olduğu belirtilmiştir (*Oeuvres posthumes de P. Pelliot, Paris*, 1950, II, 176, not 2).

Selçuk'un âilesi, gerek tarihi kaynaklardan, gerek sikke ve damgalardan açıkça görüldüğü üzere, Oğuzların Kınık oymağına mensûp idi (*Ahbâr al-davlat al-salcûkiya*, trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943, s. 2; *Divân lugât al-türk*, I, 55; *Unvân al-siyar*'den naklen al-'Aynî, *İkd al-cumân*, türk. trc., Topkapı, Bagdad köşkü, nr. 277, s. 360b; Yazıcıoğlu, *Tevârih-i al-i Selçuk*, Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391, 18a v.b.; Barhebraeus, türk. trc. Ö. R. Doğrul, TTK, 1945, I, 298; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 146) ve babası Dokak veya Tokak (telâffuzu için bk. İbn Hallikân, *Vafayât al-ayân, Tuğrul Beg maddesi*) adını taşıyordu (bk. *Malik-nâma*'den naklen, İbn al-Adîm, *Tarih Halab*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2923, III, 268b; *Ahbâr*, s. 1 v.d.; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, 423 senesi vekayii v.b.). Bâzı kaynaklarda, msl. Râvandî, *Râhat al-şudûr*, nşr. M. İkbâl, *GMS, N.S.*, II, 1921, s. 88; türk. trc., A. Ateş, TTK, 1957, I, 86; *Anis al-kulûb, Belleten*, sayı 27, s. 475, 501; Yazıcıoğlu, *ayn. esr.*, s. 18a; Câmî *al-tavârih-i Hasani*, Fâtih kütüp., nr. 4307, 171a v.h.'de görülen Luğmân şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında Temir-Yalıg

(„demir yaylı“) lekabı ile anılmakta idi ki, bu lekap, onun işgâl ettiği yüksek mevkiî göstermesi itibârı ile, ehemmiyetlidir (eski türk ananesinde yay hâkimiyet alâmeti olup, metbûlûğu temsil ederdi; bk. Osman Turan, *Eski türklerde hukukî sembol olarak ok*, *Belleten*, sayı 35, 1945, s. 305—318). Kaynaklarımıza göre de, o bu lekabı ile bütün Deşt-i Hazar türk oymakları tarafından tanınmış olup (*Malik-nâme*'den naklen, *Ravzat al-şafâ*, Luknov, 1308, IV, 85), türklerin reisi ve her hususta onların merdî idi (İbn al-Ağır, *göst. yer.*; burada müellif tarafından lekap arapçaya *al-kavus al-hadid* şeklinde tercüme edilmiştir. Dokak adının Yakak şeklinde kaydedildiği *Ahbâr al-davlat al-salcûkiya*, s. 1'de „demir yaylı“ tâbiri Dokak adının tercümesi olduğu sanılmıştır) ve kuvvetli olduğu için, kendisine böyle denmişti (Barhebraeus, I, 292). Aral gölü eivârındaki Oğuz devletinde (krş. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu*, F. Köprülü armağanı, İstanbul, 1953, s. 397—410; Mehmed A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, *DTÇF dergisi*, Ankara, 1957, XV, 1—3, s. 97 v.dd.) vazifeli olduğunu (*Malik-nâme* ve bundan naklen *Ahbâr...*, İbn al-Ağır, Barhebraeus, *ayn. yer.*) gösteren kısaca bilgi dışında (İbn Hassûl, *Tafzîl al-atrak*, nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, sayı 14—15, 1940, s. 265'te Hazar melikinin yanında bulunduğu söylenir) mâlûmat sâhibi olmadığımız Dokak, türklerde kudretli hânedanlara bağlılık hâlet-i rûhiyesi ile birlikte adı geçen bölgedeki türklerce üst tanınan kudretli bir baş-buğ olmasından da anlaşılacağı üzere, eskiden beri riyâset mevkiîni elinde tutan bir âileye mensup idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihi kaynaklar Dokak neslinin asâletini belirtmekte müttefikler. Tuğrul Bey'in inşâ divanı reisi İbn Hassûl, bugün kaybolmuş bulunan tarihî eserinde, Selçuklu âilesini efsânevi türk hükümdarı Atrasyâb (Alp Er Tunga)'a bağlamakta (bk. Hamd Allâh Kazvîni, *Târîh-i guzîda*, GMS, 1911, I, 434) ve *Tafzîl al-atrak* adlı eserinde de (*göst. yer.*), âilenin şerefli bir nesebe sâhip bulunduğunu tasrih etmektedir. Selçuklu vezîri neşhûr Nizâm al-Mulk ise, hânedau mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş (*Sigâsat-nâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 7, nşr. Halhâli, Tahran, 1310 ş., s. 6) ve Tuğrul Bey'ü 435 (1043) yılında kalifeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Barhebraeus (*ayn. esr.*, s. 299) sultanın bu meptupta kendisinin neslen hükümdar âilesine mensup olduğunu yazdığını belirtmiştir. Âilenin bu asâleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir (msl.

Muntacib al-Dîn Badî, *Atabat al-katab*, nşr. 'A. İkbâl, Tahran, 1329 ş., s. 33; *Râhat*, s. 91; türk. trc., s. 90 v.b.). Böylece eski türk hanları veya türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını, *Câmî' al-tavârih*'teki temelsiz bir rivâyeti (bk. Topkapı, Hazîne, nr. 1653, 302b) nakleden bir XVI. asır müellifine (Sayyid Luqmân, bk. F. Babinger, *GOW*, s. 164 v.d.) istinâden, Kerâkuci adlı bir çadırçıya (*hargâh tirâş*) bağlamak teşebbüsünün (Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 175 v.dd.) yersizliğini ayrıca belirtmeğe lüzûm yoktur.

Dokak ile kendisine tâbî kütölelerin, Aral gölü şimalindeki yurtlarında iken, Hazarlara mı, yoksa Oğuz yabgu devletine mi tâbî bulundukları meselesi henüz münâkaşa mevzuudur. X. asırda Hazar devletinin kuvvetine işaret eden bazı tetkikçiler yukarıda zikredilen İbn Hassûl'ün kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler (O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 400; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 258 v.d.) ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin olunan sıralarda Hazar devletinin hayli zayıf durumda bulunduğu (Hazarların 965, 969 yıllarındaki mağlûbiyetleri hakkında bk. Akdes N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 90 v.d.) ve Peçeneklerin tazyiki sebebi ile de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines seljukides*, *Oriens*, 1949, III, 42). Kıpçak çölündeki Oğuzların reisi bulunan Dokak (*Malik-nâmâ*, *göst. yer.*)'ın bu iki kaynaktan ifade edildiği gibi, Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir baş-buğ olduğu (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 103) veya aynı devlette „federatif“ bir kuvveti temsil ettiği ihtimâli umûmiyetle kabûl edilmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu âilesinin menşei hakkında*, İstanbul, 1955, s. 21—25; F. Sümer, *X. yüzyıl Oğuzlar*, *DTÇF dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3—4 149 v.d.). Nitekim Oğuz devletinde yabgudan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idâresindeki mes'ûl mevkiînden anlaşılan Dokak, yabgunun bir türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu yahyuyu atından düşürmüştür (*Malik-nâmâ*'den naklen *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*). İbn Hassûl'ün Dokak ile oğlu Selçuk'u birbirine karıştırdığı bu mücâdeleyi bahis mevzuu eden bazı kaynaklar Dokak'ın islâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere mâni olduğunu kaydetmekle (*Ahbâr*,

s. 1; İbn al-Asîr, 432 yılı vekayii), bu Oğuz baş-buğunu islâm müdâfîi olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875—885 yılları arasında vukubulduğu tahmin edilen bu hâdise (Mehmed A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102) sıralarında islâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimâlden uzak bulunmakla berâber, o tarihlerde diğer Oğuzlar ile birlikte Kınık oymağının ve Dokak âilesinin dinî durumu sarâhatle aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu âilesindeki İsrâ'îl ve Mikâ'îl gibi adlara istinâden, bu âilenin hristiyan olduğu (W. Barthold, *Orta Asya'da Moğul fütûhâtına kadar hristiyanlık*, *TM*, I, 78) veya musevilîği kabûl ettiği (D. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 261) ileri sürülmüş ise de, bu husûsları te'yit edecek başkaca delil bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan istidlâller olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. asrın ikinci yarısından itibaren müslüman olmağa başlamaları (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 145) ve Dokak soyundan ilk müslüman şabıs olarak Selçuk'un gösterilmesi (*Ahbâr*, s. 2; İbn al-Ağır, *göst. yer.*) sebebi ile, Dokak'ın da islâmiyet ile alâkasının mevcûdiyetini kabûle imkân yok gibidir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nâmeh* s. 42). O sıralarda Selçuklu âilesinin henüz kamlık (şamanlık) inancında bulunduğuna bukmekmek yanlış olmaz.

X. asrın başlarında doğan Selçuk, babası Dokak öldüğü zaman, 17—18 yaşlarında idi (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102). Yabgunun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek mevkiîni işgâl ederek, Yabgu Oğuzlarına sü-başı („ordu kumandanı“) olmuştu. Hükümdar âilesinin ilâhî menşe'li olduğu inancına dayanan eski türk ananesi gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah...*, s. 141 v.d.), türklerin tarih boyunca eski ve asil hânedanlara karşı duydukları meclûbiyetten dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz kütöleleri başında bulunduğu muhakkak olan ve bu defa sü-başı sıfatı ile devletin askerî kudretini elinde tutan Selçuk'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücâdele rol oynamış görünmekte ise de, hatunun (Yabgu'nun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dâir olan rivâyet (*Ahbâr*, s. 2; İbn al-Ağır, *göst. yer.*; Barhebraeus, I, 292; *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*) ve buna istinâden Selçuk'un memleketten 100 atlı ile kaçtığı hükmü (M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 106, 110) sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk'un cenûba doğru hareketi ile başlayan ve Barthold tarafından şimalden Kıpçakların Oğuzları sıkıştırmaları ile izah edilmeğe çalışılan (bk. *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 102; bu büyük Oğuz

göçünün daba ciddi sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak kıfâyetisizliği olduğu anlaşıyor. Orta Asya'dan garp ve yakın-şark istikametindeki göçlerin umûmiyetle yer darlığından vukua geldiği Şaraf al-Zamân-i Marvazî (*Tabâi' al-hayavân*, nşr. V. Minorsky, 1942, s. 29 v.dd., 95; metin s. 18) tarafından belirtilmiş. Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı ise, Selçuk'un emri altındaki oymakların, kalabalık olmaları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehr'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir (*Râhat al-şudûr*, s. 86; türk. trc. s. 85; Camâl al-Dîn Karşî, *Mulha-kât al-Şurâh*, nşr. W. Barthold, *Turkestan*, I, 135; Hamd Allâh Mustavfi, *Târîh-i guzîda*, I, 434). Selçukluların Mâverâünnehr'de ve Horasan'da iken de, çok kalabalık oldukları mâlûmdur. Oğuz devletinin kışlık merkezi, Hazar ile Aral arasındaki Yeni-Kent şehriden (bugün Can-Kent deniliyor ve harâbeleri vardır, bk. Barthold, *Dersler*, s. 53) ayrılırken de Selçuk'un berâberinde, başta Kınık oymağı mensûpları olmak üzere, diğer Oğuz kütöleleri ile birlikte, külliyyetli miktarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları da bunu te'yit eder (*Malik-nâmâ*'den naklen Barhebraeus, I, 292).

Selçuk Sır Derya (Seyhun)'nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimal 960'ı takip eden yıllarda). Yeni-Kent'ten uzak olmayan ve Barthold'ün belirttiği üzere (bk. *Dersler*, *ayn. yer.*), Mâverâünnehr'den gelen mübâcîr müslümanların oturduğu, türklerle islâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Zâten bir çok türk kütölelerinin kalabalık şekilde islâmiyete girdikleri bu devirde, dinî telakkilerine yabancı olmadığı ve esasen sâkinlerinin bir kısmı türk olan (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, III, 149) bir müslüman muhit'inde yaşamak için zarûretten başka, siyâsî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü islâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni muhitin siyâsî ve ictimâî şartlarını kavramakta büyük bir mahâret göstermek sûretiyle, devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Hvarizm gibi, civar islâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu (Barhebraeus, I, 293; *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*). Bundan sonra, kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, Selçuklular (Salcûkiyân, Salâ-

ciha) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir türk zümresinin adı olmayıp, önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, islâmiyete girmekten evvel dahi siyâsi bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen (bk. İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti*, J. Dery armağanı, TDK yayını, Ankara, 1958, s. 121—133, frns. trc. için bk. *Oriens*, 1958, XI, 146—150) adı ile de zikredilen bu türk kütlesi, böylece siyâsi ve ictimâî yönden, yeni bir hüviyet kazanmış oldu. Oğuz yabgununun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere, Cend'e gelen me'mûrlarına, kâfirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran (İbn al-Aşir, göst. yer.; *Ravzat al-şafâ*, IV, 72) Selçuk, islâmiyet için cihâda hazır gâzî sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücadeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine bilâhare al-Malik al-Gâzi Selçuk (İbn Funduk, *Tarih-i Bayhaq*, nşr. Ahmed Bahmanyâr, Tahran, 1317, s. 71) denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda te'min etti: evvelâ bir kısım müslümanların yardımlarını ve muhârebeler katılmak isteyen türklerin kendisine iltihaklarını sağladı. sonra da Cend'de ve havâlisinde, Yabgu hâkimiyetini kırarak, müstakil bir idâre kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu müstakil hüviyet altında komşu devletler (msl. Sâmâniler) tarafından tanınmak sûretiyle, milletler-arası siyâset sâhasında aldığı mevkin büyük ehemmiyatını, Mâverâünne'r'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsrâ'il) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile, bu devlete Karahanlılara karşı gâlibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Bubârâ-Semerikand arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınırda, Nûr kasabası civârında, yeni topraklar (yurt) verilmiş idi. Hamd Allâh Mustavî (*Tarih-i guzida*, I, 434) Selçukluların Mâverâünnehr'e gelişleri şeklinde vassıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat her bâlde Karahanlılar hükümdarı Bugra Han'ın 382 (992)'de, Semerikand'dan dönerken, o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından al-'Utbi, *Tarih al-Yamini*=Ma'ini, Kahire, 1286, I, 176; Barthold, *Turkestan*, s. 260) da anlaşıldığına göre, hâdisen son tarihten, yâni 992/993'ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenler idi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde karşılaştıkları ve Mâverâünnehr için mücadele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmâniler gibi, biri türk, diğeri iranlı büyük ve teşkilâtli iki devlet arasında, siyâsi meharret ve cesâretleri ile, muvaffakiyetler sağlamağı başardılar. 992

'de Sâmânî pâyitahtı Buhârâ'yı zaptetmiş olan Karahanlı Bugra Han Hârûn'un hastalığına ilâveten Türkmen baskısı dolayısı ile, buradan çekilmesini müteâkip, Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehr'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nûh II. b. Mansûr'un ölümünden (997) sonra da Sâmânî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Abû 'Alî Simcûr, *Bektûzün mücadeleleri*) ve Nûh II.'un oğlu Mansûr II.'un öldürülerek, yerine kardeşi 'Abd al-Malik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler ile daha cenûpta yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmâniler aleyhine Horasan işlerine müdâbaleleri Selçukluların Mâverâünnehr bölgesine olan alâkalarını arttırmıştır. Karahanlı Naşr İlig-Han'ın Buhârâ'yı tekrar zaptederek (teşrin I. 999), 'Abd al-Malik ile hânedan âzasını kendi pâyitahtı Özkend'e göndermesinden sonra, Sâmânî devleti ililen yıkılmış olmakla beraber, 'Abd al-Malik'in kaçmağa muvaffak olan akrabası Abû İbrâhîm al-Muntaşir, Horasan'daki mücadelelerden netice alamayınca, yardım aaglamak üzere, Oğuzlara ilticâ etmiş ve Selçuklular, yanlarında al-Muntaşir olduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sü-başı Tigin'i ve müteâkiben Semerikand civârında, bir gece baskını ile, Naşr İlig-Han'ı meğlûp etmişler (agustos 1003), daha sonra da kendilerinden bir müddet ayrılmış olan al-Muntaşir ile beraber, Uşrûşana'de haziran 1004'te Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa bozguna uğratmışlardır (al-'Utbi, *Manini*, I, 176; İbn al-Aşir, göst. yer.; Gardîzi, *Zayn al-ahbâr*, nşr. Muhammed Mirzâ Kazvinî, Tahran, 1315 s. 49 v.d.d.; Barthold, *ayn. esr.*, s. 259—270, M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 126—140). Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmânî mümessilinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenler idi. Burada hânedan âzasından bir birinin kendine bağlı kuvvetler ve oymaklara sâhip olması şeklindeki eski türk an'anesinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu âilesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu bânedanı mensuplarının taşıdıkları yabgu, yınal, inanç, bey v.b. gibi unvanlar da Selçuk'un idâresinde kurulan yeni bukûmette eski Oğuz devlet teşkilâtının aynen tatbik edildiğini gösterir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya taribinde sürekli te'airler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük türk-islâm devletinin kurulduğu yer ve ayrıca bir hudut şehri olarak da siyâsi ve tarihî ehemmiyeti dâimâ takdir edilen (bk. I. Kafes-

oğlu, *Harezmşahlar devleti tarihi*, T. T. K. yayını, Ankara, 1956, s. 91 v.d.) Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında olduğu hâlde, öldü (*Ahbâr*, s. 2; İbn al-Aşir, göst. yer.; Cl. Cahen, *Le Malik-nâme*, s. 44 v.d.).

Türkmen hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivâyet edilen Selçuk (Aybek al-Davâdâri, *Kanz al-durar*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2932, IV, 99b'den naklen M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 118, not 3)'un 4 oğlu olmuş idi: Mikâ'il, Arslan (İsrâ'il), Yûsuf, Musa. En büyük oğlu olan Mikâ'il, bahası hayatta iken, bir savaş esnasında ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir (*Malik-nâme*'den naklen *Ravzat al-şafâ*, göst. yer.). Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idâre başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf, Inal unvanı ile ve Inanç unvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare Yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda mevkî almış, o sırada en çok 14—15 yaşlarında bulunmaları gereken Çağrı ve Tuğrul kardeşler ise, „bey“ olarak idâredeki yerlerini almışlardır (çok karışık olan Selçuk'un oğulları meselesi hakkında son bir tetkik için bk. I. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, T. M., XIII, 1958, 117—130). Selçuklu âilesi mensuplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla beraber, eski devlet nizamı icabı, her biri kendine bağlı Türkmen kütlelerinin başında olarak, Mâverâünnehr'e indikleri zaman, „müttefikleri“ Sâmânî devleti ortadan kalkmış ve Buhârâ—Semerikand bölgesi üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğu Karahanlılar ile doğrudan-doğruyn karşılaşma mevkîinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Naşr Han Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa, kuvvetlerinden faydalanmak maksadı ile, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber, karşılıklı itimatsızlık bavası yüzünden, aralarında mücadele başlamış idi. Bu esnâda Tuğrul ve Çağrı Bey'ler diğer Karahanlı hükümdarı Bugra Han'a mürâacaata karar vererek, onun arzusu üzerine, Talas havâlisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskında Bugra Han'ın kuvvetlerini meğlûp ve bir kısım kumandanlarını esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçuklular yanına dönmüş idi (*Ravzat al-şafâ*, göst. yer.). Bu hâdisen Mikâ'il-oğullarına bağlı kütle-

lerin içinde bulunduğuları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehr'e döndükleri zaman ise, Naşr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhârâ'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı âilesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Fahr al-Din Râzi'ye göre (*Câmi' al-ulûm*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, 75a), bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile Naşab sahrâlarında bulunan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin „Türkistan melik ve sultanlarına“ mektuplar yazarak, yardım istemiş (Abarâkühî'den naklen Hasan-i Yazdi, *Câmi' al-tavârih*, Fâtih kütüp., nr. 4507, 171b) idi ki, siyâsi tazyik ve yer sıkıntısı altında bulunan Selçukluların Çağrı Bey idâresindeki şarkî Anadolu'ya meşbûr akını (1016—1021) bu sebeple olmuştur.

2. Selçukluların Horasan'a gelişleri ve ilk Selçuklu devleti. Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak, Mâverâünnehr'a galdığında Arslan Yabgu ile birlikte Buhârâ'yı zaptedip (411=1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin [bk. mad. KARAHANLILAR], yine onun yardımları sayesinde, kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şubelerine nazaran daha üstün bir durum kazanmağa çalışıyordu (İbn al-Aşir, göst. yer.; Sibî İbn al-Cavzi, *Mir'ât al-zamân*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907, XII, 91b; *Ravzat al-şafâ*, göst. yer.). Selçuklulardan bir kısmının böylece Karahanlılar ile müttefik olması o zaman Selçuklulardaki federatif teşkilâtın tabii neticelerinden biridir. Çünkü ileride görüleceği üzere, hânedan âzası kendi menfaatlarına göre hareket serbestliğine sâhip idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun kudret ve nüfuzu artmış ve o bir taraftan Karahanlıların, diğertaraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehr bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde şimaldeki Hvarizm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud da (ölm. 1030) hâkimiyetini Mâverâünnehr'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin 1024'te mevkîinden ferâgat eden Karahanlı „büyük kaganı“ Mansûr yerine geçen Yusuf Kadir Han'ı „büyük kagan“ tanınamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmud da Mâverâünnehr ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar alıyordu. Her iki hükümdar Buhârâ bölgesini bu huzûr kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir hirliliği hâlinde iseler de, onları Arslan Yabgu ve Türk-

menleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihî Mâverâünnehr mülakatı vuku buldu (1025). Gardîzî (*Zayn al-ahbâr*, s. 65—67) 'de tafsilâtiyle anlatılan ve bütün „İran ve Turan mes'elelerinin“ görüşüldüğü (Cüceânî, *Taba-kât-i Nâşiri*, nşr. 'Abd al-Hayy Habîbî, Kande-har, I, 209) bu tantanalı mülakatta, Kadir Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, bu kümdarlık peşinde kostuklarını bahis mevzuu ettikten sonra, onların hatta Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehr'den alınıp-götürülmelerini sultandan rica etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve Balhan dağları mıntakasında on binlerce suvâriye sâhip olduğu meşhûr ok gönderme bîkâyesinden (bk. *Râhat al-sudûr*, s. 89; türk. trc., I, 88 ve buradan naklen diğer kaynaklar) anlaşılan ve „merdliğı, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısı ile kendisinden bütün Türkistan bu kümdar ve Efrasyabluların korktuğu Selçuk oğlu“ Aralan'ı (Cüceânî, *göst. yer.*), kurnazlık ve biyle ile yanına Semerkand'a getirterek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlincâr kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihâyet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi bâdîsesi mübim neticeler vermiştir: önce, zikredilen yerlerde Selçuklu idâresi nihâyete ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya-buraya dağılmış, yersiz kalmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mikâ'il oğullarının tazyikî da inzîmam edince (Gardîzî, s. 67), beyleri tarafından Sultan Mahmud'a yapılan mürâcaat sonunda, 4.000 hâne kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tus vâlisî Arslan Câzib'in şiddetli mümânaatına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nasâ, Bâvard, Farâva havâlisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). Sonra, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu taribinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yolu ile, imparatorluk bânedanı Mikâ'il nesline intikal etmiştir (bk. mad. MAHMUD GAZNEVî; M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 145—164).

Mâverâünnehr'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Bey'ler, kendileri için daha elverişli sâhalar bulmak üzere, bir keşif seferi yapmak husûsunda anlaşılar ve Tuğrul Bey taarruzdan masûn sahrâlara çekilirken, ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik suvâri kuv-

veti başında, garp istikametinde, Anadolu'ya doğru bareket etti. Bizans sınırları cakiden beri onlarca mâlûm idi. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine gazâ için kalabalık gövüllüler gelmişlerdi (İbn al-Aşîr, 353 ve 355 seneleri vekayii; İbn Fındîk, *Tarih-i Bayhak*, s. 124). Bunların arasında türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan bavalisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek, 1018'de „rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı“ Türkmenleri ile, Van gölü etrafında ermeni Vaspuragan kralığı topraklarında görüldü (Arisdages'ten naklen J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, s. 16, not 6; E. Dulaury, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris, 1856, s. 41; türk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfa-lı Mateos vekayî-nâmesi*, T. T. K. Ankara, 1902, s. 48 v. dd.). Çağrı Bey karşısına çıkan ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak, ülkenin garp kısmını bâkimiyetine aldıktan sonra, şimâle, Şaddâdiler arâzisine doğru yöneldi. Mütcâkiben Naheivan havâlisinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesâret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelanlarda bulundu ve daha şimâlde kendisini durdurmak isteyen Ani ermeni kralığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği boz-kır harp tabyesi sayesinde mağlûp etti; savaştan Vasak telef oldu (Vardan, *Türk fütûhât tarihi*, 889—1269, türk. trc. H. D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I/2, 166; Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1875, II, 901, 904; Vasak'ın muharebede ölmü hakkında 1029 yılından kalma kitâbe için bk. L. Alichan, *Chirag*, Venedik, 1881, s. 148). Bu ağır türk tazyikından dolayı Varpuragan kralı Senekherim idâresinde ermenilerin yurtlarını terkederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde, Çağrı Bey bütün ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehr'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri mâni olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük seferinin neticelerini, Barbe-raeus (I. 293)'ta açıkça kaydedildiği üzere, Selçukluların, keşfettiği Ermeniyeye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı şeklinde kardeşine bildiriyordu (bk. I. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akımı ve tarihi ehemmiyeti*, *Fuad Köprülü armağanı*, s. 259—274. ayn. mll., *J. A.*, 1954, s. 129—134 ayn. mll., *Selçuklu tarihinin mes'eleleri*, *Belleten*, 1955, sayı 76, 480—485).

Çağrı Bey'in bem askerî kudretini göstermek, bem de ganimet elde etmek bakımından başı, ile nihâyetlenen şarkî Anadolu seferinden sonra, Mâverâünnehr'de iki kardeşin nüfûz ve itibarları artmış, kendilerine olan yeni iltihaklar, bilbassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra, çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fi'li reisleri olmakla berâber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdir. Gazneli Mahmud meşhûr Mâverâünnehr mülakatına geldiği sırada Bubârâ'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteâkip tekrar yerine dönerek, bâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere elçiler göndererek, onların da, vaktiyle Arslan gibi, Karahanlı devletine iştirâk etmelerini teklif etmişti (*Ravzat al-safâ*, IV, 73). Fakat teklif, bunun bir biyleden ibâret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince, kendi bakımından endişelenen Ali Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki tesânüdü bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münâsebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa Yabgu'nun oğlu) Yusuf'u, geniş iktâlar mukabilinde, Türklerin yabgusu („İnanç Yabgu“) tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere karşı harekete geçirmek istemiştir. Yusuf buna tarafdar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır bareketin intikamını Mûaa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek, Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (muharrem 420=kânûn II. 1029). Bu hâdiseler Tuğrul ve Çağrı Bey'ler idâresindeki Selçukluların reis âilesi arasındaki iç tesânüdü göstermesi itibarı ile mübimdir (İbn al-Aşîr, 432 yılı vekayii; *Ravzat al-safâ*, *göst. yer.*; Barthold, *Turkestan*, s. 297 v. d.; I. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*, s. 124). Ancak Ali Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek, verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde, Selçuklular Hıvârizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin vâlisî bulunan Hıvârizmşâh Altun-Taş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü (421=1030) ve yerine oğlu Mas'ûd'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyâsetinde vukua gelen değişiklik, yâni Mas'ûd'un Ali Tigin'e karşı, Hıvârizmşâh Altun-Taş'ı Buhârâ seferine me'mûr etmesi ve Altun-Taş'ın o sırada ölümlü ile yerine sultan tarafından Hıvâ-

rizm'i idâreye me'mûr edilen onun oğlu Hârûn'un 425 (1034 ilk baharı)'ten itibaren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunu tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü pâyitahtı tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecbûriyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan türkmenlerin dostu Hârûn da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuş idi. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletler-arası münâsebetlerde Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin. Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınâliyan, yâni Yınal'a bağlı Türkmenler) birlik hâlinde bulundukları Bubârâ-Hıvârizm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sâhip olmaları demek idi (İbn al-Aşîr, *göst. yer.*; Abu'l-Fazl Baybakî, *Tarih-i Bayhakî*, nşr. Gani-Fayyâz, Tahran, 1324 s. s. 445, 471, 680 v. dd.; Barthold, *agn. esr.*, s. 296 v. d.). Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini tâkip eden iki hâdiseler Selçukluları bir kere daha çok müşkil duruma düşürdü. Bunlardan biri eskiden beri Selçukluların başdüşmanı olan ve aralarında „kadim bir kin ve kan“ düşmanlığının bu küm sürdüğü (Baybakî, s. 682) Oğuzların Baranlı (Koyunlu) oymağının (İbn Fındîk, s. 51), Yeni-Kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi Abu'l-Favâria Şâh-Malik (bk. O. Pritsak, *agn. esr.*, s. 407) tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım-adım tâkip eden Şâh-Malik gizlice çöl yolundan geçerek, gâfil avladığı Türkmenlerden 7—8.000 kişi öldürmüş (425 kurban bayramının son günü = teşrin II. 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almış idi. Perişan hâle gelen Selçuklular, Hıvârizm'deki yurtlarını terkederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar ise de, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hârûn'un ricâ ve te'minatı üzerine, yerlerine döndüler. Şâh-Malik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Hârûn'un 30.000 kişilik kuvveti karşısında onları tâkip ten çekinmiş idi. İkinci hâdiseler de, 1035 yılı başında Ali Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsî Hârûn işini balletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl mes'elenin Şâh-Malik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali Tigin oğullarının da tazyikına uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu Gazneli vezîri Abmed b. 'Abd al-Şamad'ın sözlerinden anlaşılmaktadır (Baybakî, s. 445). Çünkü Horasan'daki „Irak Türkmenlerinin“ (İbn al-Aşîr, *göst. yer.*) durumu meydanda idi. Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nasâ, Bâvard ve Farâva taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz

Nâvekî (yabgulu?) denilen bu türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Kök-Taş adlı reislerinin idâresinde (Bayhaqî, s. 68, 266, 445; Cüz-cânî, I, 291) idiler ve kısa bir müddet huzûr içinde yaşadıkları ve bu esnâda Türkistan'dan gelen yeni kütelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin (Kasravi Tabrizî, *Şahri-yârân-i gumnâm*, Tahran, II, s. 57) kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, âsâyışı bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge baskının bu husustaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile, Tûs vâlisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de, boyun eğmeyen Türkmenler, zaman-zaman Dibistan ve Balhan dağlarına çekilmek ve tekrar mukabil darbeler indirmek sûreti ile Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebeplerdir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (418=1028) ve onları Ribât-i Farâva'da ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızılılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrinde olanlar) Balhan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmishlerdir (Gardîzi, s. 70 v. d.; İbn al-Ağîr, *göst. yer.*; Bayhaqî, s. 88, 521 ve bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, II, D T C F dergisi, Ankara, 1957, XV/4, 29 v. dd.). Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla berâber, kat'i itâate alamadığı Türkmenleri dâimâ tehlikeli addettiği, kendi devlet sınırları dışında dahi onları tâkip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın Büveyhî hâkiminin 1028'de ölümü üzerine, İsfahan'a geçerek, 'Alâ' al-Davla Kâkiya'ye ilticâ etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyâsî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden müşkilâtla kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen küteleri ile birlikte garp istikametinde harekete geçmişlerdir. Bunlar Boğa ve Kök-Taş ile diğer iki reis idi. Bununla berâber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey vâlisi Mas'ûd, kuvvete olan ihtiyâcından dolayı, yine Oğuzlara mürâcaat ettiğinden, Balhan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Kök-Taş'ı tekrar Horasan'a dâvet etmiş idi. Bu Türkmenlerden bir kısmı, teşrin II. 1030'da, Gazneli ordusunda Mekkân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhur'da faydalı hizmetler görmüşlerdir (Bayhaqî s. 68, 404; İbn al-Ağîr, *göst. yer.*). Fakat Oğuzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mas'ûd'un, vezirin bahlı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandan-

larından Hâcib Humâr-Taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu husûsta Irak baş kumandanı Taş-Ferrâş'a verdiği emir ile, onları tazyika başlaması ve nibâyet, Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlardan 50 kadar reisin Taş tarafından öldürülmesi (424=1033 baharı, bk. İbn al-Ağîr, *göst. yer.*; Begbars al-Manşûrî, *Zubdat al-fikra*, Fayzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 57a) Mâverâünnebr'den mütemâdiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdgîs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu riyâsetinde, Horasan'ın garbında, Gazneliler ile mücâdele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceybun ötesindeki üçlü ittifakın te'sirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de baş vurmak zorunda kalan Sultan Mas'ûd veziri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu mînakaya sevkettiği ve kendisi de yola çıktığı hâlde, tutamadığı Türkmenler Rey, Dâmgân bavâlisini alt-üst ettiler ve filler ile mücehhez Gazneli ordusunu bozgun'a uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanları öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar (Cüz-cânî, I, s. 292 v. d. ayrıca bk. M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 34, 36-40).

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardım ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hıvârizmşâb Hârûn'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (426 cemâziyelâhır-nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mesele olarak düşünmek mecbûriyetinde kaldığı en mühim husûsun Selçuklu-Türkmen meselesi olduğu, Selçuklular bakkında Gazneli vezirinin düşüncesinde bahlı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Hârûn'un ölümü dolayısı ile bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda bir yandan Şâh-Malik'in, bir yandan da Alî-Tigin oğullarının tazyikleri altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamış idi (Bayhaqî, s. 687 v. d.; Cüz-cânî, I, 292). Tuğrul ve Çağrı beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınalılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana-bir-kardeşi İbrâhim Yınal ve kuvvetleri) olduğu bâlde, 1035 mayıs ayında Ceybun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları az idi, fakat Merv ve Nasâ'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı (Bayhaqî, *göst. yer.* ve s. 470). Horasan'da kalmış

olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Hıvârizmliler eski Selçuklu reis âilesinin bu iki namılı mensûbu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim bâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zira biri cesâret ve şecâati, diğeri bâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyâsetteki zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki türk-islâm siyâsî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu imparatorluğunun temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nasâ'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkil durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultan nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler (Bayhaqî, s. 470 v. d.). Bu haberdan büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının, derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mas'ûd'un sür'atle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir suvari ordusuna sâhip oldukları bilinen ve esâsen gelişmeleri hâzırıklı olarak ve dikkatle tâkip edilen Selçuklular mes'elesini daha doğru tablil eden Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nasâ'ya değil de, şimdilik Nişâpûr'a giden sultan, orada kendi fikrinin tatbikatına girişti ve „bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı (Bayhaqî, s. 482, 488). Fakat Hâcib Beg-Teğdi kumandasında harekete geçen ve filler ile takviye edilen bu ordu Nasâ sahrasında Selçuklular tarafından müthiş bir mağlûbiyete uğradı (426 şâban=1035 haziranının son haftası; Bayhaqî, s. 483; Gardîzi, s. 80 v. d.; *Ah-şâr*, s. 3 v. d.). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimat sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu onlara gösteren ilk âlâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında „elçiler" teâtî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevî muhtâriyet tanınmıştır: Nasâ, Farâva ve Dihistan vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşûr ve sancak gönderiliyordu (agustos 1035, Bayhaqî, s. 492; Cüz-cânî, I, 294). Fakat Selçukluların bununla iktifâ etmedikleri muâbedeye riâyet-sizliklerinden ve akınlarını Belh ile Sistan'a kadar genişletmelerinden ve Hıvârizmşâh İsmâ'il ile siyâsî münâsebetler kurlmalarından, Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşıyor. Bunun üzerine Mas'ûd, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamâmiyle çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdye kadar da belirtildiği üzere, siyâsî gö-

rüşten uzak ve üstelik de zevk ve safâya düşkün bir adam olan Sultan Mas'ûd, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük teblike karşısında dahi muhârebenin idâresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütûhâtının gidiyordu. Nişâpûr'da bulunan Gazneli ordusu baş kumandanı büyük Hâcib Sü-bâşî, Hindistan'daki sultandan aldığı kat'i emir üzerine, Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hezîmete uğradı (Bayhaqî, s. 536-545; M. A. Köymen, II, 67-88). Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıtasını doğrudan-doğruya Selçuklu hükûmranlığına sokan bir istiklâl savaşı mâbiyeti taşımaktadır. Eski türk devlet an'anesi gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmüşler, Çağrı Bey Merv'e, Musa Yabgu Serahs'a sâhip olmuş, „âdil pâdişah" Tuğrul Bey Bayhaqî, s. 552 ise, Horasan'ı baş şebri Nişâpûr'u almış idi. İbrâhim Yınal'ın öncü ve temsileci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri tarafından terk edilmiş olan Nişâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu reislerinin öteden beri ısrarla gerçekleştirmeli istedikleri devlet kurma bedefi ve bu devleti başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği sarâbatla anlaşılmaktadır. Merv'de „malik al-mulûk" unvânı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken (İbn al-Ağîr, 432 senesi vekayii), İbrâhim Yınal'ın „al-sultân al-mu'azzam" Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (mayıs 1038) Nişâpûr'ı haziran ayında parlak bir merâsim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı var idi. Kolunda, türk hâkimiyet âlâmeti olarak, yay taşıyordu. Sultan Mas'ûd'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadî Şâ'î kendisine „efendimiz!" diye hitap etmişti (Bayhaqî, s. 553). Derbâl yeni Selçuklu devletinin teşkilâtlandırmağa geçildi ve etrafa me'mûrlarla tâyin ve eski türk an'anesi gereğince zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından, diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbâsî halîfes al-Kâ'im bi-amr Allâb tarafından Nişâpûr'ı elçi gönderilmesi Selçukluları, bahlı olarak memnûn etti; zira bu, halîfenin Horasan bahlîmi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (*Zubdat al-naşra*, s. 4 v. d.; Barhebraeus, I, 296; Bayhaqî, s. 550-554; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 100).

3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûbat. Horasan bâdiselerini haber alan Sultan Mas'ûd'un sür'atle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Tâlağan ve Fâryâb taraflarını zapta uğraşüyor, suvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 sa-
vaş fili ile mücehhez 50.000 suvari ve piyâde-

den mürekkep bir ordu hasında Belh'e geldi ve sür'atle Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında olan ve bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve tecrübeli olan bu ordu (Bayhaqi, s. 554, 569) etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nişapur'dan hareketle oraya gelmiş ve 20.000 suvâri ile Merv'den gelerek, onlara iltihak etmiş olan Mûsâ Yahgu ile Selçuklu rejimleri bir araya toplanmışlardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan, bilhassa, Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular mukavemet edemediler ve yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda tâkip edilmeleri imkânsız idi. Bu esnâda Sultan Mas'ud Nişapur'a girdi (safer 431=teşrin II. 1039). Selçukluların yer-yer ve devamlı tâciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mas'ud'u karşılamaya karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden tedricen Serahs'tan şimâle, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sâhada hütün kuyuları hozuyor, arkalarından gelen ve fâsılasız ara hücum ve baskınlar ile mâneviyatlarını sarstıkları, aş.-yk. 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlar idi. Nihâyet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânağân (Yâkût, Mu'cam, II, 477) hisarı önünde savaşı kahûl ettiler ve 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimetle uğratarak büyük kısmını imhâ ettiler (7-9 ramazan 431=22-24 mayıs 1040) hazineleri ve sayılamıyacak kadar çok miktarda aیلâh, mâlze-me ele geçirdiler. Sultan Mas'ud, 100 kadar maiyeti ile, kaçabildi ise de, Hindiatan'a giderken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü (Bayhaqi, s. 571 v. dd., 616-626; Gardizi, 85 v. d.; Ahbâr..., s. 8 v. d.; Zubdat al-nuşra, s. 5; İbn al-Ağır, göst. yer.; Cüzcâni, I, 296 v. d.; Râhat al-sudûr, 100 v. d.; tafsîlât için bk. M. A. Köymen, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu, III, D T C F dergisi, Ankara, 1958, XVI/3-4, s. 1-53). Bu, Selçuklu istiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süre-gelen çetin mücâdelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Muhârehenin aon günü, cuma namazını müteâkip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu devletinin sul t a n ı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, oivar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de

akdettikleri ve Tuğrul Bey'in bir konuşması ile açılan hüyük kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçiai Abû İshâk al-Fuqqâ'i ile, Bagdad'a gönderildi. Halifeye bitap eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adâletin ikame edildiği, hak yolundan ayrılmayacağı, amir al-mu'minin'e olan sadâkat belirtiliyordu (Bayhaqi, s. 628; Zubdat al-nuşra, türk. trc. Kıvamüddin Buralan, T T K yayını, İstanbul, 1943, s. 5; Barhebraeus, I, 299; Râhat al-sudûr, s. 103 v. d., türk. trc., s. 102). Cihanın fethi ile ilgili türk fütûhat anlayışına müstenit alınan karar tathikatından olmak üzere, eski türk devlet an'anesi gereğince, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hânedanına mensûp üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhan ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, malik al-mulûk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sistan havâlisi Mûsâ Yahgu'ya verildi ve aultan sıfatı ile pâyi-taht Nişapur'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve garp bölgesini kendine aldı. Hânedanın ikinci derecedeki diğer âzasından İbrahim Yınal Kûhistân'a, Kutalmış (Aralan Yahgu'nun oğlu) Gurgân ve Damğân'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havâlisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler (Zubdat al-nuşra, s. 7; Râhat al-sudûr, s. 102, 104, türk. trc., s. 101 v. d.; M. A. Köymen, agn. esr., s. 57 v. dd.). Selçuklu fütûhâtı bu esâs üzerinde devam etti: Yabgu Kalân („büyük yabgu“) diye de anılan Mûsâ (bk. Râhat al-sudûr, s. 104), 5.000 suvâri ile gittiği Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi aonunda Sistan'a giden ve orada teşrin II. 1040'ta hâkimiyetini kurarak, Yahgu adına hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Taş ve Selçuklulara tâhiyetini arz eden Sistan hâkimi Ahu'l-Fazl ile hirlükte, bölgeye ve Buat havâlisine tamâmiyle hâkim oldu. Er-Taş 440 (1048/1049)'ta öldü. Umûmiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibi Tuğrul'un eline geçen Sistan baş-şehri Zerene'i geri almak üzere, oğlu Kara Aralan Bôri ile hirlükte geldi ise de, haskına uğrayarak, çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sistan yine Musa'ya intikal etti. 446 recehinde (=1054 teşrin I.) Sistan'a gelerek, Hind denizi sâhilindeki Mekkân bölgesini de Selçuklulara bağlayan, Çağrı Bey'in oğlu, Yâkûti'nin bu mînakada hutbeyi habası adına okutması teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile, durduruldu (Tarih-i Sistan, ngr. Bahâr, Tahran, 1314 ş., s. 371-375, 381

v. d.). Mu'izz al-Davla ve Fahr al-Mulk lekapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için, sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzûrına getirildi. Alp Arslan bu hüyük amcasını affetmiş ve onu sâdece yanında alıkoymakla iktifâ (İbn al-Ağır, 456 yılı vekayii) ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir (İ. Kafesoğlu, Selçuk'un oğulları, s. 119 v. d.). Sistan'da babasına vekâlet eden Bôri, Ahu'l-Fazl ile hirlükte, bölgeyi muhafaza etmiştir. Bunun hakkında son haber 1056 âgustos ayında kendisinin Zerene'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dâirdir (Tarih-i Sistan, s. 382). Bir ara Muas Yahgu ile arası hozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Er-Taş, Gazneli Sultan Mas'ud'un oğlu Mavdud'un Kaymaz adındaki kumandanı vâsıtası ile, Sistan'ı Selçuklulardan istirdada teşebbüs ettiği zaman, Ahu'l-Fazl tarafından habere gönderilmesi üzerine, temmüz 1042'de ansızın Sistan'a gelerek, hozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Bey'in Hvarizm seferi esnasında, Kirman'a kaçan Cend emiri meşhûr Selçuklu düşmanı Şâh-Malik, Er-Taş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir (İbn al-Ağır, 437 vekayii). Sistan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde hüyük gayretler sarfeden Er-Taş Tahes'te bir suikast neticesinde öldürüldü (440=1048/1049; Tarih-i Sistan, s. 367-369; Selçuk'un oğulları, s. 128 v. d.).

Kirmau'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (Barhebraeus, I, 326'da Kaurath, Karut, ihtimâl türkçe kurt kelimesinin başka bir telâffuzu, Tarih-i Salcuhiyan-i Kirmân'da Houtama'nın ön sözü, s. XII, not I; krş. Gy. Moravesik, Byzantino-turcica, Budapest, 1943, II, 144, 1041'den itibaren huralarda Büveyhîlere [h. bk.] karşı faaliyete geçmiş ve emrindeki Türkmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, hizmet kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik suvâri kuvveti ile Kirman'ın şimâl bölgesi Sard-sîr'e girmiş (şâban 442=1051 başları) ve nihâyet haş-şehre kapanan Büveyhî Abû Kâlicâr'ın nâibinden şerri teslim almış, Kirman'ın cenûp bölgesi olan dağlık Garmsîr'i de, eşkiya Kûfa ve Kûfae reislerini bir haskında kılıçtan geçirmek sûreti ile, kurtarmış (Afzal al-Din Kirmânî, Badâ'i al-azmân, ngr. Mahdi Bayânî, Tahran, 1326 ş., s. 5-8 ve buradan naklen Muhammed h. İbrâhîm, Tarih-i Salcuhiyan-i Kirmân, ngr. Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides, Leiden, 1886, I, 5 v. dd.), böylece bütün Kirman'ı

Selçuklu hâkimiyeti altına almış idi. Kendiliğinden tâbiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarım-adasındaki Omân'ı Selçuklu hâkimiyetine bağlamakla büyük bir ülkeyi ele geçirmiş hulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın tahta cülûsu üzerine, saltanata hak iddiası ile isyân etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, sür'atle Kirman'da görünmesi neticesinde, aultandan af ricâsında hulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyân etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahd sıfatı ile adını huthede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine amân diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan aonra Fazlûya Şabankâra'yi mağlûp ederek, Fars'a da bâkim olan (Tarih-i guzida, I, 433, 442) Kavurd'un ve elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da var idi (Barhebraeus, I, 325 v. d.). Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve vezir Nizâm al-Mulk'ün idâresindeki kuvvetler ile yaptığı Hemedan civârındaki savaşta (4 şâhan 465=16 mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu (Badâ'i al-azmân, s. 13; Zubdat al-nuşra, s. 49; İbn al-Ağır, 465 vekayii; İbn Hallikân, Vafayât al-a'yân, Mısır, 1299, II, 587). Kavurd Kirman Selçuklularının (ağ. bk.) kurucusudur [tafsilen bk. mad. KAVURD]. Melik Çağrı Bey (Zubdat al-nuşra, 3 v. dd. 'da: Çakır) de Selçuklu devletinin şarkında kendisine ayrılan ülkelerin fütûhâtına geçti. 1040 son baharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek sûreti ile, aldı. Müteâkiben Cüzcân, Bâdgis, Huttalân ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 434 (1043) yılında, Tuğrul Bey ile birlikte, müstereken Hvarizm seferini yaptılar. Daha evvel Selçuklular ile işbirliği yapmış olan Harzemşah İsmâ'il Handân Sultan Mas'ud tarafından Hvarizm hâkimiyeti kendine verilen Şâh-Melik tarafından mağlûp edilmiş (cemâziyelevvel 432=şubat 1041) ve Hvarizm'e hâkim olan Şâh-Melik Gaznelilerin en hüyük müttefiki hâline gelmiş idi. Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Hvarizm'in merkezi Gurganc'i (Curcâniya) muhâsara ve Şâh-Melik'i perişan ettiler. Hvarizm böylece Selçuklulara intikal ederken. Gaznelilere ilticâ etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Er-Taş tarafından yakalanıp, Çağrı Bey'e gönderilen Şâh-Melik hapishânedede ölmüştür (Bayhaqi, s. 686-690; İbn al-Ağır, 434 vekayii). Çağrı Bey 435 (1043/

1044'te vassal olduğu zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuş idi. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın ilk zaferi idi. Müteâkiben Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idâresini Alp Arslan'a tevdi etti (Ahhâr, s. 19). Alp Arslan idâresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı, Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümlarlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücadelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 son baharında Fars bölgesini alarak, buradan Büveyhîleri uzaklaştırmıştır (İbn al-Aşîr, 442 yılı vekayii). Nihâyet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh akdedilmiştir (Cüzcanî, I, 282) ki, iki devlet arasında Hindukûş dağlarını sınır çizen bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrete şâyân cesâreti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyâsî ihâtasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisi olmasına rızâ gösterecek kadar mahiyet sâhibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde, Serahs şehrinde vefat etti (safer 452=mart 1060). Naaşı bilâhare Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu âilesi dışında kalan bütün Selçuklu hânedanlarının atası olan Çağrı Bey'in kızlarından biri halife al-Kâ'im bi-amr Allâh ile evli idi (bk. mad. ÇAĞRI BEY). Selçuklu devletin hâkimiyeti böylece şark, şimâl ve cenûp istikametlerinde yayılırken, garpta da Tuğrul Bey'in idâresinde, geniş ölçüde fütûhât gelişmekte idi.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcân havâlisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgîrî) hânedanlarını tâbiyetine alırken (433=1041/1042; bk. İbn al-Aşîr, 433 yılı vekayii; İbn İsfendiyâr, Târih-i Tabaristân, nşr 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1320 ş., II, 26), İbrahim Yinal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptetmiş, burayı bereket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl mıntakasının başlıca şehri Hemedan'ı Kâkûyelerden almış idi. Burası 437 (1045/1046)'de kat'i olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 434 (1042)'te Rey'e geldiği zaman İbrahim Yinal tarafından merâsim ile karşılanan Tuğrul Bey, Nîşâpûr'u bırakarak, fütûhât sâ asına daha yakın olan Rey'i pâyitaht yaptı ve şehrin imâr

edilmesini emretti (İbn al-Aşîr, 434 yılı vekayii); müteâkiben Taberek, Kazvin, İsfahan, Dihistan ve havâlisini, buraların mahallî hâkimlerinden bâzılarını tâbiyetine kabûl etmek, bâzılarını yerlerinden çıkarmak sûretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yinal ve Kutalmış idâresinde sevkettiği ordular Dînevcr, Karmîsîn ve Hulvân'ı zaptettiler. 433-439=1042-1048). Büveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yinal adlarına hutbe okundu (bk. I. Kafesoğlu, Selçuk'un oğulları..., s. 125 v.d.). İbrahim Yinal Kinkiver, Sermac kalesi ve müteâkiben Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki tahribâtı sebebi ile bunların önlenmesi için, halife al-Kâ'im bi-Amr Allâh tanınmış islâm bukuk âlimlerinden meşhûr al-Ahkâm al-sultânîya müellifi kâzî kuzât al-Mâvârdî (bk. İbn Hallikân, I, 586, II 440)'yi Tuğrul Bey nezdine göndermiş idi Elçiyi 4 fersah mesâfeden hürmetle karşılayarak Tuğrul Bey ona „askerlerinin“ pek kalabalık olduğunu ve mevcut toprakların onlara kâil gelmediğini söylemiş idi (İbn al-Aşîr, 435 yılı vekayii, Barhebraeus, I, 302).

Yukarıda „İrak Türkmenleri“ olarak zikredilen ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa Kök Taş, Mansur, Nasoğlu (Urfalı Mateos, s. 82 Anazugli) gibi kumandanların idâresinde bulunan bu Oğuzlardan bir kısmı Van bölgesine (Vasपुरagan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sâhada „kartal gibi sür'atli“ atlar üzerinde dolaştılar (Aristages, frns. trc. Ev. Prud'home, Histoire d'Arménie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjucides, Paris, 1864, s. 72). Diğer Oğuz kütleri ise, Diyarbekir istikametinde Mervânîler arâzisine, Mey-yâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler: bir kısmı da Sincâr, Nusaybin ve Hulvân havâlisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukaylîler tarafından durduruldular ağır zâyîât verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneildiler; Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerleyerek, Arrâz bölgesine girip, Şeddâdîler ile birlikte, ermeni topraklarına akımlar yaptılar, gürcüler ile savaştılar (İbn al-Aşîr 432, 434, 437-440 seneleri vekayii; Barhebraeus, I, 303; Urfalı Mateos, s. 82 v.d.; M. H. Yinanç, Türkiye tarihi, Anadolu'nun fethi, I, İstanbul, 1944, s. 38-44; Cl. Caben, La première pénétration turque en Asie-Mineur, seconde moi-

tié du XIème s., Byzantion, 1948, XVIII, s. 52 v. dd.). Bizans tarihinin meşhûr şahsiyetlerinden Bulgarokton nâmı ile tanınan imparator Basil II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun şarkta tâkip ettiği ilhak politikası (bk. I. Kafesoğlu, Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını, s. 264 v. dd.) daha sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042-1052) ermenileri ve gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdîlerin pâyitahtı Dovin'e kadar ordu sevk etmiş idi. Bizans'ın bu sûretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yinal ile birlikte Irak-ı Acem fütûhâtında bulunan Kutalmış'ı, büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Mûsa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmış idi. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu hezimete uğrattı (438=1046) ve müteâkiben Pasinlerin fethine girişen Hasan, oradan cenûba indiği zaman, Vasपुरagan'da gürcü prensi Liparit kumandasındaki bizanslı-ermenî-gürcüler tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi (1047; Zonaras, frns. trc. M. de S. Amour, Cronique ou annales de Jean Zonare, Lyon, 1560, 97^a; Arisdages, s. 72 v.d.; M. H. Yinanç, ayn. esr., s. 46). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhâsarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yinal'ı, Azerbaycan vâilîği ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu seîzâdeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emri ile, Liparit idâresindeki bütün Gürcistan ve Ahhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasan-Kale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezimetini neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında gürcü Liparit de var idi 18 Eylül 1048. bk. V Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, s. 61, not 2; binlerce araba tutarında ganimet alındı (Arisdages s. 106; Zonaras, s. 97b, Mateos, s. 86 v.d.; Vardan, s. 175; İbn al-Aşîr, 440 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306; J. Laurent, s. 22; M. H. Yinanç, ayn. esr., s. 46 v.d.). Erzurum işgal edildi İbrahim Yinal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Bey'e götürürken, türkler Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sâhada yayılmışlardı (Arisdages, s. 73 v.d.;

İbn al-Aşîr, göst. yer.). Selçukluların bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbûr oldu Mervânî Naşr al-Davla'nın aracılığı ile, Tuğrul Bey'e zengin hediyeler götüren Bizans elçisi, fideye karşılığında, Liparit'i kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fideye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte sulh müzâkerelerini yapmak üzere, Bizans pâyitahtına kendi elçisi Şarîf Nâşir al-Dîn b. İsmâ'il (bk. İbn Hallikân, II, 441)'i gönderdi (441=1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan câmiî tâmir ettirerek, içine kandiller astırmış, halifenin göndereceği imâm tarafından beş vakit namaz kılınmasına müsaade etmiş ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Ancak yıllık vergiyi kabûl etmeyen imparator endişe içinde şark şehirlerinin surlarını ve kalelerini takviyeye başlamıştır (Arisdages, s. 103; Zonaras, 97^b; İbn al-Aşîr, 441 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 304 v.d.; V. Minorsky ayn. esr., s. 68).

Şimdiye kadar Selçuklu devletin kuruluş ve gelişmesinde büyük rolünü gördüğümüz İbrahim Yinal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezire ve Azerbaycan'ın en kudretli siması hâline gelmiş idi. İsyanı hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultan karşısında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı; aff edildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan kıtalarının başına getirildi (Zubdat al-nuşra, s. 6; İbn al-Aşîr, 441 yılı vekayii). Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, burayı Bağdad Büveyhîlerine meyleden Kâkûya oğlundan, hır yıl süren muhâsaradan sonra almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgâle başlamışlar idi Şi'i Büveyhî hâkimiyeti, al-Malik al-Rahîm Husrav Firûz'un idâresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irak-ı Acem'den sonra Fars, Ebvâz, Hûzistan ve Elcezire Selçuklu hâkimiyetine girmekte idi. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukaylîlerin elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş idi. (İbn al-Aşîr, 442-446 yılları vekayii). Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden şarkı Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeği reddeden imparator, gürcü kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmış idi (M. Brosset, Histoire de la Géorgie Petersburg, 1849, I, 323). Kutalmış'ın bilâha-

re Kars'a hücum ettiği sıralarda, 446 (1054) 'da, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz'de ve Gence'de nâmina hutbe okutmak sûreti ile, Ravvâdî Manşûr ve Vahsûzân ile Şaddâdî Abu'l Asvâr'ı itâate aldıktan sonra, Bargiri'yi zapt edip, „ateş fışkıran kara bulut“ gibi (Urfah Mateos, s. 100), Erciş'e gelerek, şehri aldı ve Vasil tarafından müdâfaa edilen müstahkem Malazgird kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiyeti altındaki Diyarbekir Mervânî kuvvetleri ile Erzurum'a kadar ileriledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vâdilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından muhâsarasına devam edilen Malazgird'e döndü. Şiddetli bücümle fayda vermedi. Selçukluların mancınklarının rûmlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey Rey'e avdet etti (Arisdages, s. 90—101; Urfah Mateos, s. 100 v.dd.; İbn al-Asîr, 446 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306; Anilî Samoel, tra. M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens*, Petersburg, 1876, II, 449). Tuğrul Bey Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'yi me'mûr ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkûtî ve maiyetindeki Türkmen reialeri, imparatorun bu bölgeye tâyin ettiği şöhranlı general Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler (M. Halil Yinanç, *ayn. esr.*, a. 51).

Sultan Tuğrul Bey, şî'i Büveyhîlerin tazyiklerini arttırmaları, Husrav Firûz'un Şiraz'da alevî hutbeaini ikame etmesi, hilâfet merkezinde dâimâ Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen baş-kumandan Arslan al-Basâsîrî'nin Selçuklu taraftarlarını tâkibe başlaması dolayısı ile ve hâlife al-Kâ'im bi-amr Allâh'ın dâveti üzerine, Bagdad'a yöneldi. Halifenin, elçisi Hibat Allâh b. Muhammed al-Ma'mûn vâsıtası ile, gönderdiği mektupta sultanın sür'atle hilâfet merkezine gelmesi ricâ ediliyordu (*Zubdat al-nuşra*, s. 7; *Râhat al-sudûr*, s. 105; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd tab., 1359, VIII, 163). Sultan, yanında vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kundurî olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bagdad'a yaklaştıkça, Basâsîrî'nin buzûrsuzluğu arttı ve nihâyet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bagdad'dan şimâle doğru çekildi. Büveyhî hükümdarı al-Malik al-Rahîm Tuğrul Bey'e itâatini bildirmiş idi. Bagdad'da ve sünîî islâm dünyasında hutbenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden al-Kâ'im bi-amr Allâb parlak bir merâsim ile karşılamaya hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine girmesi için izin ricâsını hâvî bir nezâket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (17 kânûn II. 1055

'de Bagdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalıkta Karh mahallesinde oturan şî'ilerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsiler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından, al-Malik al-Rahîm Husrav Firûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şî'i Büveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-Tigin'i Bagdad'a şihne tâyin etti, para bastırdı ve hazineye el koydu. Halîfeye, eskisinden 50.000 dinar ve 500 „kor“ buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Bilâhare Bagdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halifenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bagdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbâsî halifesini himâye etmek yolu ile, sünîî islâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'un al-Kâ'im bi-amr Allâh ile evlenmesi sayesinde hilâfet âilesi ile Selçuklu hânedanı arasında râbitayı kuvvetlendiren bir sibrîyet kurulmuş oluyordu (*Zubdat al-nuşra*, s. 8 v.d.; *Ahbâr*, s. 13; İbn al-Asîr, 447—448 yılları vekayii; *Râhat al-sudûr*, s. 105; Barhebraeus, I, 307 v.d.).

4. Büyük Selçuklu imparatorluğu. Arslan al-Basâsîrî'nin Fâtımîlerden aldığı yardımlar ile Rahba'de kuvvet toplaması üzerine, onlara karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (448 şevvâl sonu=1057 kânûn II.) Tuğrul Bey'i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrâhîm Yinal ve Yâkûtî ile birlikte Sultan Musul'a yönelince, Basâsîrî Suriye'ye kaçtı, Sincâr ve Cizre bücüm ile alındı, Mervânî hükümdarı ile Hilla bâkimi bir kere daha itâatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincâr bavâlisini İbrâhîm Yinal'a tevdi ederek, Bagdad'a gelişinde hilâfet vezîri tarafından büyük merâsim ile karşılandı. Halife tarafından hilâfet sarayına dâvet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey'in icalâm âleminin müdâfaasını deruhde edişini meşrûlaştıran bir merâsim yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricâlinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu merâsimde Tuğrul Bey, yaptığı bîzmetlerden dolayı kendisine teşekkür eden ve kendisini hilâfet tahtının yanında husûsî sûrette hazırlanmış tahta oturtan halîfeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra al-Kâ'im bi-amr Allâh, sancaklar, hilâfetler verdiği Tuğrul Bey'e tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak, onu „garbın ve şarkın hükümdarı“ ilân etmiş (25 zilâkade 449=25 kânûn II. 1058) ve ona Abû Tâlib künyesi ile Rukn al-Dunyâ va'l-Dîn lakabı ve Ya-

mîn Amir al-Mu'mînîn unvanını vermiştir (*Zubdat al-nuşra*, s. 10 v.dd. *Ahbâr*, s. 12 v.d.; İbn al-Asîr, 449 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 311 v.d.; *Râhat al-sudûr*, s. 105; *Muḥmal al-tavârih*, va'l-kişâş, nşr. Malik al-Şu'arâ Bahâr, Tahran, 1318 ş., s. 429; İbn al-Cavzî, VIII, 181 v.dd.). Böylece islâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey aynı zamanda dünya hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şî'iliği kaldırmak, bir yandan da garba doğru fütûhâta devam etmek busûsunda Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan düşünce ve siyasetini tamâmiyle takviye etmekte idi. Bu sebeple Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tigin'in Hûzistan'daki isyânının bastırılmasından sonra, İbrahim Yinal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedan'a gitmesi üzerine, Musul bölgesi Basâsîrî'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği zaman, vaz'fesinden izinsiz ayrılması balifenin tavassutu ile cezâlandırılmayan İbrahim Yinal'ın Fâtımîler ve Basâsîrî'nin de te'airi ile açıktan-açığa isyân eylediğini öğrenince, sür'atle döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını vezîri 'Amîd al-Mulk ile Bagdad'da bırakarak, kendisi âsî şehzâdeyi tâkibe başıladı. Fakat tutulduğu bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-Taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yinal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bagdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı, Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hudûdundan da Yâkûtî'yi sür'atle yanına çağırarak ve Rey civârındaki şiddetli savaşta âsî orduyu mağlûp etti (9 cemâziyelâhîr 451=22 temmûz 1059). Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yinal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*..., s. 127 v.d.). Tuğrul Bey'in meşgûliyeti sırasında yenden harekete geçen Arslan al-Basâsîrî, Bagdad'a kadar ilerlemiş, halîfeyi Bagdad'dan çıkararak, hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şî'î tarzında okutmuş, Basra ve havâlisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzaferen Bagdad'a gelmekte olduğunu öğrenince, kaçmış idi. Bagdad'a ulaşan Tuğrul Bey, esâretten dönen halîfeyi karşılayarak ve katırının dizgininden bizzat tutarak, onu sarayına götürdü ve makamına oturttu ve Sav-Tigin, Humar-Tigin, Kümüş-Tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dâhil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Basâsîrî'yi tâkibe çıktı Hilla'de yakalanan Basâsîrî kuvvetleri mağ'ûp edildi ve kendisi öldürüldü

(zilhicce 451=kânûn II. 1060). Bu hâdisa Bagdad'da ve sünîî islâm âleminde büyük bir sevinç yarattı (*Zubdat al-nuşra*, s. 12—17; *Ahbâr*, s. 15; İbn al-Cavzî, VIII, 202 v.dd., 194 v.dd.; İbn al-Asîr, 450 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 313 v.dd.). Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzlu olan zevcesi (Barhebraeus, I, 315) öldü ve Tuğrul Bey halife al-Kâ'im bi-amr Allâh'ın kızı ile evlenmek istedi. al-Kâ'im bi-amr Allâh, hilâfet âilesinden hârice kız vermeğe pek taraftar görünmedi ise de, neticede muvafakat etti ve nikâh şâban 454 (agustos 1062) 'te kıyıldı; fakat evlenme işi ile pek fazla meşgûl olunamadı. Esâsen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyân eden Kutalmış ile uğraşmak mecbûriyetinde kalmış idi. İbrahim Yinal ile işbirliği yapmış olan Kutalmış, onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resûl Tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-Küh kalesine çekilmiş idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürtmüş ise de, vezîr 'Amîd al-Mulk tarafından kuşatılmış idi. Bu sıralarda Bagdad'a giden Tuğrul Bey'in büyük şenlikler ile düğünü yapıldı. Zevcesi ile birlikte Rey'e dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir daha kalmadı. Nihâyet 8 ramazan 455 (4 eylül 1063) 'te, 70 yaşında olduğu hâlde, vefat etti ve Rey'deki türhesine gömüldü (*Zubdat al-nuşra*, s. 24 v.d.; *Ahbâr*, s. 16; İbn al-Asîr, 454, 455 yılları vekayii; *Râhat al-sudûr*, s. 111 v.d.; Barhebraeus, I, 316; İbn Halkikân, II, 438—442). Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda mütefakan belirtilen Sultan Tuğrul Bey, zekâsı ve siyâsî görüşlerindeki isâbet ile, Selçuklu âilesi âzaları arasında temâyüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnâsında temelini attığı Büyük Selçuklu imparatorluğunun yakın şarkta dinî ayrılıkları giderici, âsâyişi tanzim edici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak inkişafını te'min etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey türk ve islâm tarihinde mümtaz bir mevkî işgâl etmektedir.

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd göstermişti. Vefâtı üzerine, Kutalmış'ı muhâsarayı bırakarak, acele pâ-yitahta dönen vezîr 'Amîd al-Mulk al-Kundurî, buna uyarak, Süleyman'ın sultanlığını ilân etti ise de, Merv'den sür'atle yetigemeyen Alp Arslan, kendi namına Kazvin'de hutbe okutan Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi Er-Sigun (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*..., s. 129 v.d.)'un ve Erdem'in yardımları ile, duruma hâkim olmağa çalıştı. Diğer taraftan kalabalık bir ordu başında Rey'e ge-

lerak, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dâmgân civârında karşılaştı, mağlûp oldu; kaçarken, atından düşüp öldü ve Tuğrul Bey'in yanına gömüldü. Kardeşi Resûl-Tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 nisan 1064)'da tabta çıktı, 36 yaşında idi (İbn al-Ağîr, 420, 455 yılları vekayii; *Zubdat al-nuşra*, s. 26 v.d.; Cl. Caben, *Qutulmûch et ses fils, Der Islam*, 1964, XXXIX). Sultan Alp Arslan 'Amîd al-Mulk'ü azlederek, yerine Merv'de iken kendi veziri bulunan Nizâm al-Mulk [b. bk.]'ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Mûsa Yabgu'nun Herat'ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak sûreti ile bastırdıktan ve Kirman'da kardeşi Kavurd [b. bk.]'un saltanat dâvasını bununla af-dilmesi ile neticelendirdikten sonra, fütûhâta devam etti. Esâsen Alp Arslan Kirman'a Kafkasya'dan gelmiş idi. Oradaki türk kütelleri dâimî şekilde Bizans'a karşı hareket hâlinde idi: Tuğrul Bey'in Bizans pâyitahtına elçi gönderip, imparatoriçe Theodora'dan hayli hediye ve para nîlmesinden (Arisdages, s. 103, 107) sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar sokulmuşlar (Barhebraeus, I, 312), Malatya ile şarkî Kara-Hisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızıl ırmak sâhasına kadar ilerleyerek, Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061'de mağlûp etmişler idi (Urfalı Mateos, s. 107 v.dd.). Dinar, Kapar, Cemeç, Tuğ-Tigin, Sâlâr-i Horasan ve diğer reislerin idâresinde bareket eden bütün bu kuvvetler Yâkûti'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlar idi (J. Laurent, s. 24; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, 53 v. dd.).

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a bareket etti, kendisi Arran'da Lori küçük ermeni krallığını itâate aldıktan sonra Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Nizâm al-Mulk de Aras nehri boyunca Sürmari (Sürmeli-Çukuru)'yı ve kiliseleri ile meşhûr müstahkem Meryemnişin kalelerini ve civarlarını zaptettiler (*Ahbâr*, s. 24 v. dd.; İbn al-Ağîr, 456 yılı vekayii). Oğlunun muvaffakiyetinden çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sapıdsabr'ı bûcûm ile ele geçirip, müteâkiben Bagrat hânedanının pâyitahtı olup, Bizans'a bağlı bulunan ve rumlar tarafından müdâfaa edilen, surları ile meşhûr, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 ağustos 1064; bk. M. Brosset, *Coll. hist. arm.*, II, 449 v.d.). Sonra huzûra gelip, tâbiyet arzeden prens

Gagik ile birlikte Kars'a girdi (Urfalı Mateos, s. 119—122; *Ahbâr*, s. 26 v. dd.; İbn al-Ağîr, 456 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 316 v.d.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 58 v.d.). Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış ber tarafa fetih-nâmeler yazılmış, bizzat halife Alp Arslan'ın muvaffakiyetini belirten, ona ve mücâhidlerine teşekkür eden bir beyan-nâme neşretmiş, sultana Abu'l-Fath unvânını vermiş ve „yirmi dört eyâletin fethi“ (Vardan, s. 177), bir çok ganîmet ve binlerce esir alınmakla neticelenen bu büyük sefer Bizans imparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbûr etmiştir (Sibt İbn al-Cavzi, *Mir'ât al-zamân*, Topkapı, Ahmed, III, nr. 2907, XII, 222^a).

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd mes'elesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı, sonraları Terken Hatun (Celâliye) diye meşhûr ve Melikşah üzerinde çok nüfûzlu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi (İbn al-Ağîr, 456 yılı vekayii), müteâkiben oğulları ile akrabalarını ülkesinin muhtelif yerlerine „melik“ tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi Arslan Argun Hârezm'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Sagâniyân'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Togan-şah Herat'a gönderilmiş, Er-Taş'ın iki oğlundan Mas'ûd Bağşûr'a ve Mevdûd İsfizâr'a tâyin edilmiş idi. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye de, Bôri Bars Herat'ta, Arslan Argun Hemedan ve Sâve'de bulunmuşlardır (İbn al-Ağîr, 458 yılı vekayii; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, not 16). Sultan Alp Arslan şark seferine çıktı, 457 (1065)'de Ceyhun'u geçerek, Türkistan'a girdi; Hazar denizi kenarındaki Mankıslak'ta Kıpçak re'si ile savaşarak, onu itâate mecbûr etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyeler ile karşıladı, Ziyâretten sonra Hıvârizm'in, merkezi Gurganc üzerinden Merv'e dönen (cemâziyelâbir 458=mayıs 1066) sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâverâünnehr'e komşu tarafları kâmil olarak Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nizâm-şah'ın yakınlarında „cennet-i âlâdan bir örnek olan Râdgân“ (*Ravzat al-şafâ*, IV, 83) 'a gelerek, oğlu Melikşah'ın veliahdlık merâsimini yaptırdı ve aynı yıl ramazan ortasında temmûz 1066) Nizâm-şah'a gitti. Müteâkiben Kirman meliki Kavurd'un son isyânını da bastıran (459=1067) ve Kirman'dan Şiraz'a doğ-

ru bareketle İstâhr kalesini tâbiyete alan Alp Arslan (*Ahbâr*, s. 28 v. dd.), artık bundan sonraki bütün gayretlerini garp cephasına, yani Türkmen kuvvetlerinin fâsılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve orta Asya'dan mütemâdiyen kalabalık küteller bâlinde buralara gelen türkler sebebi ile zaptedilmesi zarûret bâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti. Sultandan aldıkları emirlere uygun olarak Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed-şah, Sâlâr-ı Horasan, Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Âmid, Meyyâfârikin, Urfa, Adı-Yaman, Harran, Nizib, Surûc, Delûk, Ra'bân ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065—1066), yer-yer kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar, mücâdele ediyorlar, zaferler kazanıyorlar, geriliyorlar, fakat muntazaman vazifelerini yapıyorlar idi. Reisler arasında bilhassa dikkati çeken Afşin Malatya civârında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, civârı istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067), oradan Kilikya'ya inmiş idi ki, bu sıralarda orta ve şarkî Anadolu türk kütellerinin kaynaştığı yerler hâline gelmiş ve akınlar şiddet kazanmış idi (Mateos, s. 123 v. dd.; 133 v. dd.; Barhebraeus, I, 317 v. d.; J. Laurent, a. 24; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, 61 v. d.). Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine, imparatoriçe Anadolu'da türkleri durdurmak ve mümkün olduğu takdirde uzaklaştırmak için, imparatorluğun başına kuvvetli bir general getirmek maksadı ile, Balkanlarda Peçenek türklerine karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. Böylece 1068 senesi başında imparator ilân edilen Diogenes türkleri Anadolu'dan çıkarmak kararı ile barekete geçti. Fakat onun kalabalık ordusu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerlemesine ve Malatya'da Filaretos, Sivas'ta Manuel Komnenos gibi yeni tâyin edilen Bizans kumandanlarına rağmen, ne Niksar'ın türkler tarafından tabiribine, ne de Ablat'taki üssünden bareket eden Afşin'in tâ Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşbûr Amorion (Amûriye) şehrini zapt ve tahrip etmesine mâni olunamamış idi (Zonaras, s. 104^b; İbn al-Ağîr, 499 yılı vekayii arasında; Barhebraeus, I, 319). Diogenes'in 1069'da orta Anadolu'daki ikinci barekâtı esnâsında da türkler Konya'yı ele geçirmiş ve yağmalamışlar idi (Zonaras, s. 105^a). Diğer taraltan Afşin, Kavurd ile birlikte saltanat dâvası ile isyân ederek, Anadolu'ya yönelen İbrahim Yinal'ın kardeşi Er-Sıgun'ı Alp Arslan'ın emri ile tâkip ederken, bu Selçuklu şehzâdesinin Sivas'ta mağlûp ettiği Bizans kuvvetleri kumandanı Manuel Komnenos'a teslim olarak, İstanbul'a gitmesi üzerine, yoluna devam ile garbi Anadolu'ya gir-

miş, Denizli yakınındaki Honaz (Kbonae) şehrini zaptedip, yağmalamış ve oradan Marmara sâhillerine kadar uzanmış idi (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, s. 58). Nibâyet türkleri Anadolu'dan attıktan başka, gerekirse Selçuklu imparatorluğunun pâyitahtına kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlığı müteâkib, muazzam bir ordu başında Diogenes 13 mart 1071'de İstanbul'dan hareket ile, Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra, Malazgird'e geldi. Burası, 40 seneden beri türk kuvvetlerinin Bizans kapılarını zorladıktan ve fâsılasız bir şekilde, fakat Selçuklu hükümdarlarının planları ve vecheleri dâiresinde şarkî ve orta Anadolu'nun muhafız kıt'alarını, askeri yığınakları vurmak, şehir ve kasabaları tabrip etmek sûreti ile, müdâfaa şebekesini parçaladıktan sonra, fütûhât için olgunlaştırma gayesine ulaştığını anlayan Selçuklu türk imparatorluğunun Bizans imparatorluğu ile kat'i şekilde hesaplaşacağı yer idi. Sultan Alp Arslan Şirvan'daki karışıklıkları tanzim ve önünden kaçan Er-Sıgun'ı tâkip maksadı ile, 1068 senesinde ikinci Kafkas seferini tertipleyerek, yanında vezir Nizâm al-Mulk ve öncü kuvvetlerinin başında büyük kumandanlardan Sav-Tigin olduğu hâlde, Kafkaslara ilerlemiş. Şeki bölgesini almış, Tiflis'e girmiş (*Ahbâr*, a. 30 v.d.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 63 v. dd.; V. Minoraky, *ayn. esr.*, s. 65). Karahanlı bu kumandanının öldüğünü haber alınca, geri dönmüş, fakat ertesi sene Kafkasya kuvvetlerinin başına Sav-Tigin'i tâyin ederek, kendisi Selçuklu devlet siyâseti olan ve Suriya'nın Atsız kumandanında Türkmenler tarafından işgâle bağlandığı o sıralarda Selçuklu taraftarı vezir ile baş-kumandan Badr al-Camâlî [b. bk.] arasında mücâdeleler içinde bulunan Mısır'daki Fâtîmî bilâfetini yıkmak üzere, Azerbaycan yolu ile, harekete geçmiş (temmûz 1070 ve Malazgird'i zaptettikten sonra, Urfa muhâsarasını yarıda bırakarak, Haleb önüne varmış idi; burada Bizans ordusunun şarkî Anadolu'da ilerlediğini öğrenince, sür'atle geri döndü (3 receb 463=7 nisan 1071). Cebri yürüyüş ile Malazgird'e yetişerek Bizans ordusunu tamâmi ile imhâ (26 ağustos 1071) ve imparator Romanos Diogenes'i esir etti (tafsîlat için bk. mad MALAZGIRD MUHÂREBESİ). Bizans'ın türklerle karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgird ovasında imhâ edilmesi ile Bizans müdâfaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve garp dünyasında büyük akisler uyandıran emsâlsiz zaferi ile türk yurdu bâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderâtını tâyin etmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu tarihinin mes'eleleri*, *Belleten*, 1956, sayı 76, s. 475—480).

Zaferi müteâkip, Sultan Alp Arslan Karshanlı bukmudarı Şams al-Mulk Naşr Hsn ile o sırada Hvarizm'de hulunan Melik İlyas arasındaki savaş dolayısı ile tertiplendiği Mâverâünnehr seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece geçişi ile meşhûr ve türk ve islâm tarihinin en mümtaz simâlarından biri olan bu büyük sultan 25 teğrin II. 1072 (10 rebiyülevvel 466) 'de vefat etti. 45 yaşında idi ve Abû Şucâ' künyesini, 'Azud al-Davla İlekabını ve *Burhân Amîr al-Mu'minin* unvanını taşıyor idi [bk. mad. ALP ARSLAN].

Alp Arslan'ın türklerdeki mâlûm hâkimiyet telakkisi neticesinde zuhûru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, veliahdliğini müteaddit kereler te'yit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Hârizm, Hûzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 suvarilik bir kuvvetin başında hulunan Melikşah sultan ilân edildi (25 teğrin II. 1072; *Zubdat al-nuşra*, s. 47; *Ahbâr*, a. 38; İbn al-Aşir, 465 yılı vekayii; *Râhat al-sudûr*, s. 123). Tuhta çıkışı sırasında hışlıca te'siri yapmış olan Nizâm al-Mulk vezirlikte ipka edildi. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında hudutları müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalar ile uğraştı. Karahanlılar ve Gıznelilerin hudutlara tecâvüz ettikleri 1072—1073 kışında amcası Kırman meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyân etmiş idi. Sultan, Nizâm al-Mulk'un tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (4 şâban 465=10 mayıs 1073). Bu muvaffakiyet Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra şarka sefer yaparak, Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Ssv-Tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerlediği zaman, Şams al-Mulk Naşr af diledi (*Ahbâr*, s. 42 v.d.; İbn al-Aşir, 466 vekayii). Diğer taraftan üzerine, Harizmşahların atası Anuş-Tigin ile Gümüş-Tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahir al-Davla İbrâhîm'i sulhe mecbûr etti (*Ahbâr*, s. 73). İki hânedan arasında sihrîyet münâsebetleri kuruldu.

Bu gâileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk pâytahtını İsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüdeki fütûhâtı başlamıştır. Malazgird savaşından sonra bir türk müfrezesinin himâyesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael VII. tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir (Arisdages, s. 147; Mateos, s.

144; Zonarss, s. 108a) tathik ediliyor idi. Kutsalmiş'in oğulları Süleyman-şah, Mnsûr, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru bareket bâlinde idiler. İmparator Mikhael'in türklere karşı teşkil ettiği „ölmezler“ adlı husûsî kütâlara (Anna Komnena, *Alexiade*, frn. trc. B. Leih, Paris, 1937, I, 18) ve bu askerlerin dâhil bulunduğu şrk orduları kumandanı İsak Komnenos emrinde ücretli franklar ile tskviyeli Bizans orduları yer-yer mağlûp ediliyor, Sapanca civârında bozguna uğrattılıyor, tâ İzmit havâlisinde türkmen kuvvetleri ile karşılaşıyor idi (N. Bryennios, frns. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, 531 v.d.). Bu esnâda Birecik'i karargâh hâline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın vâlisini esir slıp, müteâkiben Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbûr olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Ala-Şehir'i zapt eden türkler Adalar denizi sâhilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, a. 93). General N. Botaniates'in isyân ederek, türklere yardımcı ile, imparatorluk tâcını giydği günlerde (3 nisan 1078) İzmit ve hütün Koen-Eli türk hâkimiyetine geçmiş ve o zaman hiç bir Bizans muksvemeti görülmeyen Anadolu'da Attaleiates'ten naklen J. Laurent, *agn. yer.*) aâhil hâlgeleri dışında kalsın her yeri türkler itilâ eylemişlerdi. Riyâset dâvası yüzünden bozutuğu kardeşi Mansûr'u Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk kumandasındaki ordunun yardımı ile ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu hükümdarlığı mensûrunu balifenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askerî kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora isyân eden general N. Melissenos'un yardımcıı sıfatı ile, garbi Anadolü'nün bir çok kisle ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek 1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar'a kdsr ilerlemeğe ve Boğaz'çı'ni murâkahe etmeğe imkân buldu (N. Bryennios, s. 593; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, 81). Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081'de Çin'e gönderdiği bir elçilik bey'eti ile, hâkimiyeti Türkistan'a kadar uzanmış hulunan Selçuklu imparatorluğunun şarkta tazyik altına alınmasını te'mine çalışmıştır (bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, 146. 1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında, Âmid Diyarbekir), Meyyâfârîkîn Silvan başta olmak üzere, Mardin, Hism-Keyfâ, Cizre'yi ve daha 30 kadar kaleyi ihtivâ eden Mervânî ülkesi, buranın vezîri Fahr al-Davla Muhammed b. Cebâr'in yardımı ve Bagdad şihneliğinden İrakı-

Acem umûmî vâililiğine getirilen Sa'd al-Davls Gevherşayn, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuğ Böri, Çökürmiş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleri ile, Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kâsım al-Davla Ak-Sungur ile diğer Türkmen reislerinin Musut'a girmesi ile, bu havâlideki Uçaylı toprakları da Selçuklu imparatorluğuna bağlandı (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 40—56; İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb*, nşr. Şayyâl, Kahire, 1953, I, 11 v. dd.). „Dâimâ muzaffer“ büyük Türkmen heyi Artuk Bey şî'i inançlı Karmatiler [b. bk.]'in bulunduğu al-Ahsâ' ve Bahrayn adalarını itâste almış idi. (Sibt İbn al-Cavzi, *Mir'ât al-zamân*, Yun'ni nüsbası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32). Şî'ilik ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu için, islâm dünyasında ikilik ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu skidenin yayılmasında oesk vazîtesini gören Mısır Fâtımî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Dimaşk'ın zaptına me'mûr edilen (mayıs 1071 Bsgdad şihnesi Ay-Tigin'den başka Suriye'ye gönderildiğini gördüğümüz Türkmen heylelerinden Atsız, daha önce hşş-buğları idâresinde bu havâliye gelen Nâvakiya Türkmenleri (Irak Oğuzları) tarafından işgâl edilmiş olsa Filistin sâhasını (Sibt, *agn. esr.*, 4a—5) almış, Kudüs'ü zaptetmiş, Akkâ kalesinde Badr al-Camâli ile mücâdeleye girişmiş (1072) ve Dimsşk'ı üçüncü muhâsarasında ele geçirmiş 10 haziran 1076 ve şî'i ezânını kaldırarak, Abbâsî halîfesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuş idi. Fakat Atsız ın 469 = 1077'daki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması (İbn Kâlanisi, *Zayl Tarih Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Égypte*, Kahire, 1919, s. 25; İbn al-Aşir, 469 yılı vekayii) üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc al-Davla Tutuş [b. bk.] Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı muhâsara etmiş olan Mısır ordusunu ric'ate mecbûr ettikten sonra, Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sâbihi oldu (rebiyülevvel 471=eylül 1078; bk. İ. Kafesoğlu, *agn. esr.*, s. 31—38).

Sultan Melikşah, Şaddâdîler ülkesindeki münâzaalar ve Gürcü kralı Giorgi II. nin itâatsizlik emâreleri üzerine, oraya bir sefer yaparak, bütün Kafkasya'yı Sav-Tigin'e tevdi ettikten (1076) sonra, dönmüş, fakat Gürcü kralının tekrar bşş-kaldırması ve eski Ani kralı Gagik'in yeniden kral olmak teğebbüsü sultanı ik-nce Kafkasya barekâtına zorlamış idi (Çamiç-

yan, *agn. esr.*, II, 996). Arss yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Ssv-Tigin'in durumunu takviye etti ise de (471—1078/1079), 1080'de sevk etmek zorunda kaldığı Ahmed, Ahû Ya'kûb ve İsa Böri kumandalarındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan istirdat ettikleri gibi, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini, Çoruh vâdisini ve Karadeniz sâhiline kadar olan yerleri tamâmen işgâl ettiler (Brosset, I, 359) ki, bu münâsebetle Trabzon da türklere intikal etmiş (Anna Komnena, frn. trc. Cousin, 1685, IV, 247 v. d.) ve 1084'te Kakhet krallığı tâbiyete alınmış, 1087'den itibaren bütün Ermeniyeye imparatorluğa bağlanmış idi (Mateos, a. 171). Sultan Melikşah Kafkasya ve Arrân'daki tâbi bölgeleri âmeası Yâkûti'nin oğlu Azerbsyean umûmî vâlisi Kutb al-Din İsmâ'il'e verdi. Bizans imparatoru Alexios Komnenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolü yakasındaki Dragos çayını hudut tâyin eden bir anlaşma imzalayan Anadolu fâtibi Abu'l-Favâris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası olan bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 kânûn II. 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şah'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzâdesini savaşa götürmüş, 'Ayn Salm mevkiinde vukua gelen muhârebeye nrdusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir 18 ssfer 479=5 haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah, hssss kumsandanlarından Porsuk, Mucahid al-Davla Bozan, Kâsım al-Davla Ak-Sungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir ordu ile, İsfahan dan hareket ile Musul ve Harrân üzerinden, Bozan'ı Urfa muhâsarasında hırakarak ileriledi; Ca'bar ve Manbic kalelerini aldıktan sonra, Haleb'e geldi (ramazan 479=kânûn I. 1086), Antakya vâililiğine Yağrı-Sıyan'ı, Hsleb bölgesi vâililiğine Ak-Sungur'u tâyin etti ve kendisi Suvaydiya'ya kdsr giderek, Akdeniz'in dalgaları kırsısında Allahın kendisine nasip ettiği muazzam fütûhâtın dolayısı şükretti (İbn Kâlanisi, s. 119. İbn Vâsil, I, 19. *Râhat al-sudûr*, s. 129, türk. trc. s. 126 v.d.; Mateos, s. 172, Barhebraeus, I, 334). Bu sırada Lazkiye, Şayzar ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan da oraya vâli tâyin edilmiştir. Bu havâlideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sinâ çölüne kadar hütün Suriye kıtası Dimaşk'ta bulunan Tutuş'a bağlı Şam melikiği şeklini almıştır. Süleyman-şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civârına sâhip hulunuyor idi.

Haleb'den ayrılan Sultan Melikşah Bağdad'a gitti ve baskın coşkunu tezâhürâtı arasında bilâfer erkânı tarafından karşılandı; Dâr al-Hilâfa'de tertiplenen büyük merâsimde balife al-Muhtadî bi'llâh yine „şarkın ve garbın büyükümdarı“ sıfatı ile, Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (17 muharrem 480=25 nisan 1088). Bu esnâda İsfahan'dan büyük kumandanlar refâkatinde, Terken Hatun ile birlikte, Bağdad'a gelen Melikşah'ın kızı balife al-Muhtadî ile evlendirildi. Bu münâsebetle Mehmelek'in hayret verici kıymetli cibazı ile yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu imparatorluğunun azamet ve aatvetini göstermek bakımından, dikkate şâyandır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 86—98).

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Abu'l-Kâsim Gemlik körfezinde bir türk donanması inşâasına girişmiş iken, imparator Alexios Komnenos tarafından kandırılarak, İstanbul'a götürülüp, sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk [bk. mad. BURSUK] ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından bertaraf edildi (Anna Komnena, frn. trc. Causin, a. 184, 189; Lebau, XV, 192—197). Abu'l-Kâsim'den sonra yerine geçen kardeşi Abu'l-Gâzî, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. gelinceye kadar, İznik'i muhafaza etti.

Vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddi tehlikeye sokan diğer bir türk kuvvetini de İzmir beyi Çakan teşkil ediyordu. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve müteaddit defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek, Bizans imparatoru olmağı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden şarkî Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek türkleri ile ittifak ederek, Marmara kıyılarındaki Selçuklular ile birlikte, Üsküdar—Edirne—Çanakkale arasına sıkıştırılmak sûreti ile, üçlü türk kıskacı içine alınmış olan Bizans imparatorluğunu çökertmek istiyor idi. Bizans'ı bu buhranlı durumdan ancak en seçkin Bizans imparatorlarından biri olan Alexios Komnenos, Peçenekler ile Kuman türkleri arasındaki Meriç kenarında vuku bulan korkunç Lebonium muhârebesi (29 nisan 1091) neticesinde, kurtarabildi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 107—112).

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehr seferinde mayıs 1087 yolu üzerine düşen kaleleri ve müstabkem mevkileri birer-birer aldıktan sonra, Buhârâ'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak, Ahmed Han'ı esir almak sûreti ile, Karahanlıların garp

kolunu Selçuklu imparatorluğuna bağladı. Müteâkiben Taraz (Talas) hâkimini tâbiyetine aldı (*Zubdat al-nuşra*, a. 89; *Ahbâr*, a. 50). Balasagun ve İspicâb hâkimleri vergi taabbüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Hârûn Bugra Han huzûra gelerek, tâbiyetini arzetti (*Ahbâr*, s. 50; İbn al-Aşîr, 480 yılı vekayii). Böylece Karahanlıların şark kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutları Çin seddine kadar uzandı (482=1090). 1091 yılında, Türkiatan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere, oraya ikinci bir sefer yapan Sultan Melikşah aynı yılın son baharında Bağdad'ı ikinci ziyâretinde (ramazan 484=teşrin II. 1091) akdettiği harp meclisinde Tâc al-Davla Tutuş refâkatinde olarak, Sa'd al-Davla Gevherâyîn, Kâsim al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı Suriye'nin sâhil bölgelerini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin halline ve Yemen ile Aden havâlisinin fethine me'mûr etti. Bu münâsebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idâresindeki Selçuklu ordusu. Hicaz kıt'asını tamâmen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havâlisi de türk bâkimiyetine ilhak edildi (*Zubda*, a. 69; İbn al-Aşîr, 485 yılı vekayii).

Sünnîlik-şî'îlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgûl olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Hasan Şabbâh'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtinî faaliyetleri idi (bk. 'Atâ-Malik Cuvaynî, *Târih-i cihânguşâ*, nşr. Mirzâ Muhammed Kazvinî, 1937, GMS, III, 146 v.d., bk. mad. BATINİYE). Bilhassa Alamut [b. bk.]'u ele geçirdikten (eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfîzî yuvasını yıkmak üzere, Melikşah Yorum-Taş, Kızıl-Sarıg, Kol-Taş gibi kumandanları sevketti ise de, bu barekât devam edemedi (*Târih-i Sîstân*, s. 386; İbn al-Aşîr, 485 yılı vekayii; *Târih-i cihânguşâ*, I, 19, III, 202 v.d.); çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şebzâde Berkjaruk [b. bk.] yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen muhteris Terken Hatun ile, Melikşah'a muğber bulunan balife al-Muhtadî bi'llâh'ın iş-birliği neticesinde zehirlenerek, öldürüldü (16 şevvâl 485=20 teşrin II. 1092; *Zubda*, s. 83, 235; *Ahbâr*, s. 49; İbn al-Aşîr, 485 yılı vekayii; İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, Haydarâbâd. 1359. IX, 64; *Mucmal al-tavârih va'l-kışaş*, s. 408; *Târih-i Bayhaq*, s. 76; Vardan, s. 184 Kiragos. *Vekayi-nâme*, Venedik. 1863, s. 60; Mateos. s. 178, 226; Barhebraeus, I, 334). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e,

Kafkaslardan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmek sûreti ile dünyaya en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin hudutlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Magrib'i zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük türk imparatorlarından biri olan Melikşah bir çok sultan ve meliklerin metbuu bulunduğu için al-sultân al-a'zam, sultân al-âlam diye anılır ve aynı zamanda al-sultân al-âdil ve Abu'l-Fatîh lekâplarını taşır idi. Halife tarafından kendisine „calâl al-dunyâ va'l-din“ lekâbı ile birlikte Kâsim Amîr al-Mu'minin („halifenin ortağı“) unvanı verilmiş idi. Adâleti ve şefkati ile imparatorluğu dâhilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı, vefatı türkler ve islâm dünyası için olduğu kadar, ermeniler, süryanîler, diğer biristiyânlar ve sair din mensupları arasında da teessürü mâcip olmuş ve her tarafta mâtem havası yaratmış idi. tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 211 v. dd.; ayrıca bk. mad. MELİKŞAH).

II. BÜYÜK SELÇUKLU IMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI.

Büyük sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, aş-yk. 30 yıldan beri Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Nizâm al-Mulk [b. bk.]'ün de aultandan bir ay kadar önce bâtinîler tarafından katledilmesi dolayısı ile, önü alınamayan tabî mücâdeleleri yüzünden, imparatorluk karışıklık içine düştü ve dört kısma bölündü: 1. Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı), 1194'e kadar; 2. Kirman Selçukluları, 1092—1187, 3. Suriye Selçukluları, 1092—1117; 4. Anadolu Selçukluları, 1092—1308. Sultan Melikşah'tan sonra arka-arkaya hükümdar olan dört oğlu zamanında ve daha başlangıçta Anadolu imparatorluğundan ayrılmış olup, Suriye'de Selçuklu âilesinin iktidardan düştüğü 1116 senesine kadar şeklen merkeze bağlı kalmış ve son „büyük sultan“ Sencer'den (ölm. 1157) sonra ise, geri kalan üç Selçuklu devleti ayrı mukadderâta sâhip olmuştur.

1. Irak ve Horasan Selçukluları devletinin umûmî tarihi, Sultan Sencer istisnâ edilirse, cesûr, fakat atalarına lâyık olmayan, aiyâsî zekâdan mahrum, kifâyetsiz hükümdarlar, haris ve hiylekâr devlet adamları ve bâtinî cinâyatlarından ibârettir. Terken Hatun, kumandanları celp için, büyük mâlî fedâkârlıklar karşılığında, henüz 5 yaşında bulunan oğlu Mahmud'u aultân ilân edip, nâmına hutbe okuturken, Nizâm al-Mulk taraftarlarınınca tutulan veliahd Berkjaruk Rey'de sultan

ilân edildi. Berûcird'deki savaşta kuvvetleri bozguna uğrayan Terken Hatun, Azerbaycan meliki Kuşb al-Din İsmâ'il ile evlenmek sûreti ile, onu iktidara getirmeğe çalıştı, fakat İsmâ'il de mağlûp oldu. Bu esnâda Şam'da kendisini Selçuklu sultanı ilân etmiş bulunan ve ülkesinde kendi adına hutbe okutan Tâc al-Davla Tutuş, Berkjaruk taraftarı Haleb vâlisi Kâsim al-Davla Ak-Sungur'u, bunun ölümü ile neticelenen mağlûbiyete uğrattıktan ve Urfa vâlisi Bozan'ı da aynı sebepten öldürdükten sonra (İbn Vâsil, I, 22—27), ordularının başında El-ezîre ve Diyarbekir'e doğru ilerliyordu. Oğlu adına yaptığı mücâdelede Berkjaruk'a mağlûp ve esir olan, sonra da 1094'te bir suikast ile öldürülen Terken ortadan kalktı, Azerbaycan üzerinden Rey'e kadar gelmiş olan Tutuş ile Berkjaruk arasındaki aavaştaki Tutuş mağlûp ve telef oldu (7 asfer 488=26 şubat 1095). Fakat onun Suriye'deki oğulları Fahr al-Mulûk Rîzván ve Şams al-Mulûk Dokak, atabey Tuğ-Tigin'in teşviki ile, merkezi tanımayaarak, kendi adlarına hutbe okutmaya devam ettiler. Vaktiyle Sultan Melikşah'a iki kere isyân edip (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 57 v. dd.), hapse atılan amcası Tekiş, Tutuş ile iş-birliği yaparak, Belh'te yerleşmek üzere ayaklandığı için, mart 1094'te Berkjaruk tarafından yakalanarak, boğdurulmuş idi. Kirman'da da Kavurd oğullarının merkezden ayrıldıkları bu buhranlı zamanlarda Horasan'da bulunan Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. [b. bk.], kalabalık Oğuz Yıva oymağının başında, İznik'e gelerek (1092), Anadolu Selçuklularının 2. sultanı sıfatı ile, idâreyi Abu'l-Gâzî'den devralırken, bunu da önleyememiş olan Berkjaruk, Mahmud hastalanarak öldüğü için, hâkimiyetini kısmen sağlamaya muvaffak olduğu bir sırada, Horasan'da, bütün şark ülkelerine şâmil olmak üzere, istiklâl ilân eden amcası Arslan Argun ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı ve ona karşı küçük kardeşi Sancer (veya Sencer) [bk. mad. SENCER]'ı, ata-beyi Kamaş ile birlikte, Horasan'a gönderdi, kendisi de oraya yürüdü. Arslan Argun bir suikast ile öldürüldü (1097). Berkjaruk, Sencer'i Horasan meliki tâyin ederek, Belh havâlisini Gazne sınırına kadar ona tevdi etti. Hâvizm'de vâli bulunan Kıpçak türklerinden Koçkar-oğlu Ekinci bu sene Arslan Argun'un taraftarları tarafından öldürülmüş (1097) ve yerine „taştdâr“ Anuş-Tigin-oğlu Muhammed Hârizmşah tâyin edilmiş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşahlar devleti tarihi*, TTK yayını, Ankara, 1956, s. 37 v.d.). Berkjaruk'a 1099'da diğer kardeşi Azerbaycan meliki Mubammed Tapar isyân etmiş ve Melik Sencer, Artuk-oğlu İl-Gâzî, Kür-Buga [b.

bk.], Gevberâyin ve diğer büyük kumandan ve beyleri etrafına toplayarak, imparatorluk pâyitahtı İsfahan'ı zapta muvaffak olmuş, fakat 1100'de mağlûp ettiği Berkjaruk tarafından Hemedan civârında bozguna uğratılmış, iki ordu, teğrin II. 1101'de 3. defa karşı-karşıya geldiği zaman, baliffenin tavaasutu ile iki kardeş, devleti taksim etmek üzere, uzlaşmışlardı. Buna göre, Mubammed Tapar „melik“ olarak Azerbaycan, Elcezîre ve Diyarbekir'i alıyor. Sencer yerinde kalıyor ve Berkjaruk'un aultanlığı kabûl ediliyor idi. Ancak bu bir şekilden ibâret idi Nitekim Muhammed tekrar kendisini sultan ilân etti Fakat muvaffak olamadı; çekildiği Azerbaycan'da yeni kuvvetler toplayarak, Berkjaruk'un karşısına çıktı iae de, Hoy önünde tekrar mağlûp oldu. Bu defa Erzurum'da İmâd al-Din 'Alî, Ahlat'ta Sökmen gibi, şarkî Anadolu türk beyleri ile işbirliği yapınca, Sultan Berkjaruk devleti resmen taksime mecbûr oldu Azerbaycan'da Sefid-Rûd sınır olmak üzere, Kafkaslar ve Suriye'ye kadar bütün memleket Muhammed'e verildi ve buralarda yeni sultan adına hutbe okundu (1104 İbn al-Cavzi. IX. 104 v.d. *Zubdat al-nuşra*, s. 83—88; *Ahbar*, s. 52—55; İbn Kalâmisi, s. 137. *Râhat al-sudûr*, a. 139—151; İbn al-Aşir, 485—494 vilları vekayii Barhebraeus, I, 334 v.d.; II. 340—343. Dara çocukluk çağında mücâdeleye atılmak zorunda kalan Rukn al-Din Abu'l-Muzaffer Berkjaruk meşakkatler içinde bastalandı ve henüz 26-27 yaşlarında iken öldü kânûn I. 1104) Yerine geçen oğlu Melikşah II.'i sūr'atle iktidardan düşüren Muhammed Tapar Selçuklu sultanı oldu 1105).

Dağılmağa yüz tutan büyük Selçuklu imparatorluğunu toplamak için Berkjaruk'un gayret sarfettiği o dubranlı günlerde bir yandan memleket içinde yer-altı faaliyetinde hâtinilik yayılırken (bk. M. G. S. Hodgson *The Order of Assassins*, Hague 1955 s. 72—98), diğer taraftan da orta çağın mutaassıp birstiyan dünyası müslüman türk ülkelerine sel gibi akıyordu Her ne kadar papa Urbanus II. şarkta islâmların tazyikına uğradığını iddia ettiği hristiyanları kurtarmak üzere garp dünyasını silâh başına çağırmış ise de (27 teğrin II. 1095), haçlı seferlerinin çıkışında aam sebebini Anadolu'yu kaybettikten sonra pâyitahtını da tehlikede gören Bizana imparatoru Alexios Komnenos'un avrupalıların dinî duygularını tahrik yolu ile memleketini kurtarmak olduğu ve Han oğlu İbn Hân al-Turki ve Karalı veya Kurlu gibi baş-bugların idaresindeki türk kuvvetlerinin Haleb'den itibaren tâ Taberiye'ye kadar uzanan sâhada görüldükleri ve bir kısım Türkmenleri Filistin'de ve

Trablus-Şam civârlarında verleştiirmeğe başladıkları sıralarda (İbn al-Adim, *Zubdat al-halab*, I, 294—296; İbn Kalâmisi, a. 92), Avrupa'dan bir çok hristiyan zâbidleri ve kontlar idâresinde birstiyan kabilelerinin Kudûs'e kadar gelerek, bac ifâ edebilmelerinden (krş. M. Michaud, *Histoire des Croisades*, Tours, 1853, a. 16) de anlaşılacağı üzere, Kudûa mevzuunun ikinci planda yer aldığı, battâ daha sonraki bâdiselerde de görülmüştür. İki keşiş tarafından sevk edilen pek kalabalık, inzibatâz hâçlılar Bizans tarafından Anadolu yakasına geçirildikten sonra, dâba Kocaeli yarım-adasında iken, imbâ edilince, 1096 son baharı), kontlar ve dükler tarafından bazırılan ve idâre edilen bakikî 1 baçlı ordusu İznik'i, Anadolu Selçuklularından alarak haziran 1097), öncü kumandanı Bohemond Suriye'ye yönelip, Kudûa yolunun kapısı Antakya'yı kuşattığı zaman, bu müstabkem gebir vâli Yağı-Sıyan tarafından müdâfaa edilirken, Sultan Berkjaruk'un gönderdiği Musul hâkimi Kür-Buga, Dimaşk meliki Dokak ve atabeyi Tuğ-Tigin, Kudûa ve Elcezîre sâhibi Artuk oğlu Sökmen ve diğerlerinin kuvvetleri ile takviye edilmiş olmakla beraber, yolda açlılar tarafından zaptolunarak, bir kontluk te'sis edilmiş bulunan Urfa'yı iatirdada çalışması dolayısı ile geciktirilen denizden yardım gören haçlıları kuşatmaına ve onları teslim olmağa hazır bir duruma düşürmesine rağmen 5 haziran 1098), başarı kazanamadı ve Antakya'yı ele geçiren haçlılara Suriye'ye hâkimiyet yolu açılmış oldu (*Histoire anonyme de la Première Croisade*, ngr ve frans. trc. L. Breier, Paris, 1924, s. 97 v.d., 110 v.d., Urfa'lı Mateos, s. 192—198; Barhebraeus, II. 339 v.d. *Râhat al-sudûr*, s. 140; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1948, I, 71 v.d., 88—108. Türklerin Antakya'da meşgûl olmasından faydalanan Fâtımîlerin işgal ettikleri Kudûs 15 temmûz 1099'da haçlılar tarafından zaptedildi ve bu muvaffakiyet neticesinde islâm-türk ülkesinde Urfa kontluğundan 1098—1144 başka Antakya prensliği, 1098—1268), Kudûs kiralılığı, 1100—1187 Kudûs'te, 1187—1291 Akkâ'da), Trablus kontluğu 1109—1289) adlarında frank devletleri kuran haçlıları yerlerinden aöküp atarak, islâm topraklarını kurtarmak için türklerin aarılarca mücâdele etmeleri ve kan dökmeleı icap etti.

Sultan Muhammed Nihâvend'de isyân eden amca-zâdesi Mengü-Bars'ı yakalayıp, onunla işbirliği yapan amcası Tekiş'in oğullarını hapsedtikten sonra, Musul üzerinde bâkimiyet dâvasından dolayı Çavlı, Çökürmüş Ak-Sungur Porsuki (b. bk.), Hille arap emiri Sayı al-Davla Şadağa (b. bk.) ve Anadolu Selçuklu sulta-

nı Kılıç Aralan I. ile meşgûl bulunurken (1105—1108), bir yandan da büyük vezir Nizâm al-Mulk'ten itibâren tanınmış devlet adamı ve kumandanları aukaştılar ile öldürmeği âdet edindikleri bilinen bâtinîlere karşı şiddetle mücâdeleye girişmiş, en meşhûr ismâ'îlî dâîlerinden biri olan Ahmed b. 'Abd al-Malik al-'Atîş'i mağlûp ederek, ağındığı kaleyi ele geçirmiş ve oradaki bâtinîleri itlâf etmiş idi (1107). Sultan Muhammed 1108'de, yanında vezir Ziyâ' al-Mulk ve Çavlı olduğu hâlde, Alamut üzerine yürüyerek, baylı zâyîât verirdi. Bu aralarda Gence'ye taarruz eden güreüle-re karşı sevkettiği kuvvetler ile onları uzaklaştırdı (1108). Taarruza geçen güreü kuvvetlerinin bir kısmı, Kafkasların şimalindeki düzlüklerde oturan ve Gürcüstan kralı David II. (ölm. 1125) 'in teşebbüsü ile hristiyan dinine döndürülerek, Kafkaslara celb edilen Kıpçak (Kuman) türkleri idi ve David, baş-bugları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğlunu evlendirecek, akrabalık kurmuş idi. Kafkaslarda daha önceki güreü bücümalarında rol oynayanlar da bu Kıpçaklar idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 362 v.d.).

Sultan Muhammed Bngdad'a giderek, kız kardeşinin halife al-Mustazbir bi'llâh ile olan düğününde bulundu; ülkesinde niabî bir sükûnete ulaşınca, haçlılar ile mücâdeleye girişti ve 1111'de Ablat şabı Sâkmen al-Kutbî ve Porsuk'un iki oğlu ile birlikte, Musul atabeyi Kür-Buga'nın yeğeni Mevdûd'un kumandasında gönderdiği ordular frank kontluk merkezi Urfa'yı mubâsaradan sonra, Haleb'e ulaştı ve orada atabey Tuğ-Tigin de Mevdûd'a iltihak etti. İkinci ordu yine Mevdûd'un kumandasında idi (1113) ve Mardin Artuklu kuvvetlerinin de kendine iltihakı ile ordusu çoğalan Mevdûd, Hama'ya kadar ileriledi, orada Tuğ-Tigin ile birleşerek, Taberiye'yi muhâsara etti. Fakat türk ordusunun idârecileri arasında tam bir itimat mevcut değil idi. Birinci aeferde Rizvân Haleb'i Mevdûd'a karşı kapamış ve Mevdûd ikinci aefere eanâasında Dimaşk câmiinde bâtinîler tarafından öldürülmüş idi (teğrin I, 1113). Sultan Muhammed'in sevkettiği ve Ak-Sungur Porsuki kumandasında olan üçüncü ordu ise, Mardin hükümdarı Artuk oğlu İl-Gâzî, Haleb nâibi Lu'lu' ve Tuğ-Tigin taraflarından desteklenmekle beraber, yine anlaşmazlık yüzünden, franklar karşısında bir netice alamadı (1115). Bu muvaffakiyetsizlikler haçlıların Suriye sâbil bölgeaine tamâmiyle yarleşmelerine asebep olduğu gibi, 1118'de Anuş-Tigin Şirgîr kumandasında Alamut üzerine yeni kuvvetler aevkedip, orayı muhâsara ettiren Gîyâs al-Din Abû Şucâ' Muhammed

Tapar'ın ölümü (nisan 1118) dolayısı ile, bu başarılı harekât da yarıda kaldı (*Zubda*, s. 90—115; *Ahbar*, s. 55 v.d., İbn al-Aşir, 499—511 yılları vekayii; Mateos, a. 221 v.d., 227 v.d., 231 v.d., 236 v.d., 241 v.d., 246—254; Vardan, s. 191; Barhebraeus, II, 345—355; R. Grousset, *agn. esr.*, a. 265—280; bk. mad. MUHAMMED B. MELİKŞAH). 36 yaşında iken ölen Sultan Muhammed'in yerine geçen oğlu vellahd Muğîs al-Din Mahmûd, kardeşi Tuğrul'un isyânı ile uğraşırken, Horasan meliki Sencer, kendisini sultan ilân ederek, yeğeni Mahmud üzerine yürüdü ve onu şiddetli Sâve muhârebesinde (2 cemâziyelevvel 513=11 ağustos 1119) mağlûp ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere, imparatorluğun garp tarafları, sultan unvanını taşımakla beraber, Sencer'e tâbi olmak şartı ile, Mahmud'a verilecek idi. Böylece merkezi önce İsfahan, bilânare Hemedan olan Irak Selçukluları devleti meydana geliyor, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan tabt kavgaları arasında Selçuklu bâkimiyetinden ayrılmış ve tecâvüzlerde bulunmuş olan devletleri (Semerkand'e sefer yaparak, Karnhanlıları 1113'te, Gazne'ye girerek, Gazneli devletini 1114'te, yâni melik olduğu tarihlerde) ve Gurluları kendisine bağlamak sûreti ile aynı zamanda Irak, Azerbaycan, Taberistan, İran, Sistan, Kirman ve Hvârizm ile Gazne aultanlığı bölgesinde, Esganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehr'de, babası devrininkine yakın hâkimiyet kurmuş olan, Sencer „büyük sultan“ (*al-sultân al-a'zam*) unvanını alıyor idi (İbn al-Aşir, 513 yılı vekayii; *Ahbar*, a. 61—64; *Zubda*, s. 117, 121—124; İbn al-Cavzî, IX, 141, 144, 205, 216; *Râhat al-sudûr*, 167—171). Sencer'in eski merkezi Merv imparatorluğun pâyitahtı olmuştur.

Kendisi zâten 14 yaşında bir çocuk olan Sultan Mahmud daha da küçük kardeşleri Tuğrul ve Mas'ûd ile, daha doğrusu bunların atabeyleri ile, karşı-karşıya kalmış ve karışıklıktan faydalanan güreü kuvvetleri de 1121'de Tiflis'i işgal etmişler idi (M. Brosset, *agn. esr.*, I, 365 v.d.). Sultanın halife al-Mustazid ile arası iyi olmadığı için, Bagdad'da Selçuklu kuvvetleri ile araplar arasında kanlı çarpışmalar olmuş idi. Bütün bu hâdiseler karşısında kifâyetsiz kalan Sultan Mahmud avelik ve eglence ile vakit geçiriyor idi. 10 eylül 1131'de öldüğü zaman, 31 yaşında idi. Kardeşi Malik Rukn al-Din Tuğrul'u tahta geçirmek üzere gelen Sultan Sencer, buna cepbe alan Malik Mas'ûd ve müttefik kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Tuğrul'u Hemedan'da mart 1132'de tahta çıkardı (*Zubda*, s. 148 v.d.; *Ahbar*, s. 71; İbn al-Cavzî, X, 25 v.d.; İbn

Vâsîl, I, 49 v. d.). Sultan Tuğrul kardeşi Mas'ûd'u ve Mahmud'un veliahd göstermiş olduğu Davud'u zararsız hâle getirip (*Ahbâr*, a. 71—74), saltanatını sağlamlaştırdığı bir sırada ansızın öldü (teşrin I. 1134) ve daha evvel Bagdad'da adına hutbe okunmuş olan Ğiyâş al-Dîn Mas'ûd, Sultan Sencer'in muvâfakati ile, Irak Selçuklu hükümdarı oldu (1134—1152). Burada tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri meşgaleleri yalnız dînî husûslara münbasır kalan ve dünyevî mes'eeler ile alâkalı kesilen halifelerin yavaş-yavaş devlet işlerine karışmağa başladıklarını belirtmek yerinde olur. Bunlardan ilki, adı geçen al-Mustarşîd bi'llâh (1118—1135)'dır ki, Hemedan hükûmetini iyi karışılmayan bu halife Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını tahrik etmiş ve son olarak Sultan Tuğrul'a karşı, Irak'ı Arab'ı hilâfet devleti şeklinde doğrudan doğruya kendi idâresine almak mukabilinde (anlaşma tarihi 1132), Mas'ûd'u tutmuş ve hattâ kendisine destek te'min etmek üzere, Hârizmşâh Atsız'a bilât göndermeğe teşebbüs etmiş idi (İbn al-Amîd, *al-Ma'mûr al-mubârak*, Lâleli kütüp, nr. 2002, 1814).

Babası Muhammed Tapar tarafından melik olarak Musul'a gönderilen ve orada haçlılara karşı sevk edildiğini gördüğümüz Mevdûd'un kendisine atabey tâyin edilmiş olduğu, bilâhare berâberinde olan atabey Ay-Aba Çavuş Bey ile saltanat mücadelelerine karışmış bulunan Ğiyâş al-Dîn Mas'ûd'un ayaklanan Kızıl Sungur, Çavlı v. b. kumandanlar ile meşgûl olmasından faydalanarak, Musul'u muhâsara etmek sûreti ile (temmûz 1133) cismânî iktidarını takviyeye girişen balıfeyi sultan Bagdad'ı terke mecbûr etti (mayıs 1135). al-Mustarşîd, etrâfına toplanan kuvvetlerin yardımı ile, sultan Mas'ûd ile savaştı ise de (24 bazar 1135), "türklerin türklere meyletmeleri" sebebi ile, ordusundaki türk askerlerinin sultan tarafına geçmeleri neticesinde (*Zubda*, a. 164), Mas'ûd tarafından esir edildi. Merâğa'da aralarında bir anlaşmaya varıldı ise de, halife bâtinîler tarafından öldürülmüş, Bagdad ve civârı tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmış ve onun yerine halife olan al-Râşîd bi'llâh, sultanın Bagdad'ı muhâsarası esnâsında 'İmâd al-Dîn Zangî ile iş-birliği yaparak, Musul'a gittiği için, Sultan Mas'ûd tarafından hal' edilmiş, yerine al-Muktafi'li Amr Allâb (1136—1160) hilâfet makamına geçirilmiş idi (İbn al-Azrak, *Târîh Mayyâfârikîn*, British Mus. Or., 5803, 1654). Saltanat dâvacısı Davud ile uğraşırken, ona karşı gönderdiği ve hizmetlerini gördüğü, aynı zamanda Arrân ve Azerbaycan'ı gürcü taarruzlarına karşı korumuş olan Kara-Sungur'u, bâzı telkinlere kapılarak, bertaraf

etmek teşebbüsü ve bunda muvaffak olamayışı sultanın itibârını kırmış ve kendisini tabakkım altına düşürmüştü. (1139). 1143'te Davud bâtinîler tarafından öldürüldü. Kara-Sungur da 1141'de öldükten sonra, isyân eden kumandanlardan Boz-Aba ile Hemedan civârında şiddetli bir savaşa tutulan sultan onu mağlûp ederek (1147, *Zubda*, s. 200), tabakkımdan kurtulmuş, fakat bu sefer devletin idâresini Bey-Arslan (Haa Bey)'a vermiş idi. Sultan Sencer tarafından dâvet edildiği Rey'e giderek, büyük sultanın iltifatlarına mazhar olan Mas'ûd oradan Bagdad'a geldi (nisan 1150), ve Rey den Haleb'e ve Erzurum'a kadar hâkim olduğu bu sıralarda hastalanarak, öldü (1 reccab 547=2 teşrin I. 1152) ve orada gömüldü [bk. mad. MAS'ÛD B. MUHAMMED TAPAR]. Mas'ûd'un ölümü ile Irak Selçuklu hânedanının ikhâlî sona ermiş sayılır. Zira gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gâzî'nin ve şarkî Anadolu beylerinin aavaşlara katılması (1121—1124) ve Şam ata-beyi Tuğ-Tigin'in Suriye'de hâkimiyet için Sultan Muhammed'den menşûr alması ve Tâc al-Dîn Börî'nin, baçlılar ile ilgili olarak, 1128'de bâzı müsâadeler isti'zânı için, Sultan Mahmud'a mürâcaatı (İbn Kâlanîsî, s. 193, 219) gibi, sırf dış düşmanlar ile müşterek mücadele zarûretinden dolayı, itibârî bile olsa, Irak hükûmetine gösterilen bağlılık emâreleri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul (Zengî-oğulları), Azerbaycan (İl-Deniz-oğulları) ve Fara Salgurlular) atabeylerine intikal etmiş bulunuyor idi bk. madd.).

Irak Selçuklu devleti hâdiselerini dikkatle tâkip ettiğini ve gerek hânedan mensupları arasındaki münâzaaları halletmek, gerek Abbâsî halifelerinin bu hükümdarlara karşı olan tutumlarını tanzim etmek üzere, bir kaç kere ordusu başında Rey'e geldiğini gördüğümüz Sultan Sencer, imparatorluğun şarkında baş kaldıran Gurluları itâate almak (1121), bâtinîlere karşı vaktiyle Sultan Muhammed'in açtığı şiddetli mücadeleyi devam ettirmek, Semerkand'da bilhassa Karluklar (b. bk.)'ın meydana getirdikleri karışıklıkları bertaraf ederek (1130), Mâverâünnehr'e kendi kız kardeşinin oğlu Mahmud Han'ı yerleştirmek, Hârizmşâh Kuşb al-Dîn Muhammed (1097—1128) ve oğlu Atsız Hârizmşâh vâsıtası ile, boz-kırlardan gelecek tehlikelere karşı imparatorluğunu emniyet altına almak sûreti ile, bütün kaynakların ittifakla kaydettikleri gibi, sükûn ve âsâ-yiş âmilli, şark-islâm âleminin büyük bir kısmında bukmü yürüyen, her tarafta hutbelerde ismi okunan yegâne büyük hükümdar olarak kendisini göstermiş idi. Sultan Sencer tarafından balıfe al-Mustarşîd'in vezîrine, bn vezîrin

bir mektubuna cevap olarak, fakat balıfeye hitâben gönderilen ramazan 527 (temmûz 1133) tarihli, tarihi bilgi bakımından olduğu kadar, diplomatik yönünden de mühim vesika teşkil eden bir ferman (bk. *Macalla-i Yâdgâr*, sayı 9-10, s. 134—155, kısmî nşr. Barthold, *Turkestan I*, 35, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar I*, D T C F dergisi, 1951, VIII/4, 577) bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, *Mu'izz al-Dunyâ va'l-Dîn, Abu'l-Hâris, Burhân Amîr al-Mu'minin* lekaları ile anılan Sencer, "Çin ve Maçin'e, Ye'cûc-Me'cûc seddine, Kandebar ve Somnat hudutlarına kadar, bütün Türkistan ve diğer vilâyetleri, melik ve sultanları itâatine almış", "Bagdad, Mekke ve Medine, Rum, Hind, Arap ve Yemen diyarları ve kabîleleri" ber gün daha fazla onun kudretini arttırmış, babasından (Sultan Melikşâh) aldığı eibangirlik vasfı ile, ulu tanrının lufu sâyesinde, "cihan pâdişahlığına" yükselmiş, dâimâ tebeası hakkında iyilik düşünmüş, zulmü kaldırmış, dîn ulularına şefkat göstermiştir (tafsîlat için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu II*, T T K, Ankara, 1954, s. 219—236). Fakat orta Asya'da Kara Hitaylar (b. bk.)'ın zuhûru durumu değiştirdi. Asya içlerine doğru türk hâkimiyeti yolu ile ilerilemekte olan islâmîyet karşısında ilk mân'ayı kuran ve bir islâm siyâsî teşekkülünü ilk dela hukmü altına alan moğul menşeli Kara-Hitay devletinin (W. Barthold, *La découverte de l'Asie*, frns trc. B. Nikitin, Paris, 1947, s. 87) 80 yıl kadar Mâverâünnehr'de hâkimiyeti, sonra Nayanların ve daha geriden moğulların islâm-türk dünyasına akmaclarını çok kolaylaştırmış olması itibârı ile, türk-islâm tarihinde büyük ehemmiyet taşır. 1128 yılında Kâşgar havâlisinde, Karahanlı hükümdarı Ahmed Han tarafından, mağlûbiyete uğratılarak, püskürtülen, fakat Mâverâünnehr'deki Karluklar ile iş-birliği yaparak, 1137'de Semerkand hanını mağlûp eden Kara-Hitaylar karşısında Sultan Sencer Kaşavân (bk. Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, IV, 139) mevkiindeki savaşı, ordusu imhâ edilerek, kaybetti (5 sa'fer 536=9 eylül 1141) ve Mâverâünnehr tamâmiyle elinden çıktı. Önceden de müstakil bir devlet kurmak emeli ile isyan eden Hârizmşâh Atsız (1128—1156)'ı, yaptığı birinci Hârezm seferi ile 1138'de mağlûp ve itâate mecbur etmiş olan Sencer, 1140'ta Buâârâ'yı zapteden Atsız'ı yemin ile sadâkate zorlamış ise de Kaşavân mağlûbiyetinden sonra Hârizmşâh'ın Horasan'ı istilâ ederek, Serahs ve Nîşâpûr'u ele geçirmesine 1141/1142 mânî olamamış ve ancak ikinci Hârizm seferinde Gürgene'e kadar dayanarak, Atsız'ı

Horasan'dan çıkarabilmişti. Buna rağmen Hârem'e üçüncü bir sefer yapmak mecbûriyetinde kalan Sencer (1147) Atsız'ı tekrar mağlûp etti. Sultan Sencer'in arka-arkaya isyan eden Hârizmşâh'ı ber mağlûp edişinde affedip, ülkesine göndermesi, onun Selçuklu imparatorluğunun Cend, Mankışlak v. b. gibi, şimâl budutlarını cesûr bir Hârizmşâh'ın muhâfazası yolu ile emniyet altında bulundurmak arzûsundan ileri geliyor idi. Nitekim boz-kırlardan islâm-türk ülkesine doğru mütemâdiyen artan tazyikler ağır netice vermekte gecikmedi. Tâbi Gazne sultanı Behrâm-Şab'ın Gurlu Sayf al-Dîn Sürî'yi mağlûp etmesi, Sencer'in üçüncü defa Rey'e gelmesi ile Irak sultanı Mas'ûd'un itâatini tekrarlaması ve "Cihânsûz" nâmı ile mârûf Gûr hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Husayn'i mağlûp ve esir etmesi (haziran 1152) gibi muvaffakiyetlerini, kendisinin Dinar, Tûfî, Korkud, Arslan v. b. reislerin idâresindeki yakın soydaşları Oğuzlar karşısında, Belh civârında bezimete uğratarak, esir düşmesi (muharrem 548=nisan 1153) hâdisesi bir anda silip-süpürdü. İhtiyarlık çağında üç sene Oğuzlar elinde esir kalan sultan, 1156'da kurtuldu ise de, ağır Oğuz darbesi altında çöken Selçuklu imparatorluğunu toparlamaya muvaffak olamadı ve bir sene sonra, 9 mayıs 1157 (26 rebiülevvel 552)'de, 73 yaşında olduğu hâlde, vefat etti (M. A. Köymen, *göst. ger.*; ayn. mll., *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı*, D T C F dergisi, Ankara, 1947, V/2, 159—173; İ. Kafes-oğlu, *Hârezmşâhlar*, s. 44—72) ve Merv'de daha evvel inşâ ettirdiği san'at şâh eserlerinden biri olan meşhûr türbesine (bk. Yâkût, IV, 144) gömüldü. Sultan Sencer'in oğlu yok idi. 'Alâ' al-Dîn Cihânsûz'un 1155'te kendisini sultan ilan etmesi ile Gurlular devleti istiklâl'e ulaşmış (bk. mad. GURLULAR), Atsız'ın oğlu İl-Arslan zamanından itibâren, Hârizmşâhlar da istiklâl yolunda gelişmeğe başlamış (bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR) ve Sencer'in asıl ülkesi olan ve artık tarihi ehemmiyetini kaybetmiş bulunan Horasan Oğuzlar tarafından işgâl edilmiştir (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz istilâsı*, D T C F dergisi, Ankara, 1947, V/5, 546—616).

Irak Selçukluları devletinde Mas'ûd'un oğlu Melikşâh (1152) ile amcası Muhammed arasındaki mücadeleyi kazanan Ğiyâş al-Dîn Muhammed (1153—1159) bir yandan Hârizmşâhlar tarafından desteklenerek Hemedan'a giren Sultan Sencer'in yeğeni Süleymanşâh, bir yandanda Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit'i zaptedip, hilâfet devleti kuran (1154) halife al-Muktafi ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı. Bagdad muhâsarasında muvaffak olamayan Muhammed (1155)

'e karşı balifenin teşviki ile, Sultan Tuğrul'un dul zevcesi ile evlenmiş olan Azerbaycan atabeyi İl-Deniz, üvey oğlu, yani Tuğrul'un oğlu, Arslan-şah'ı Hemedan'da tabta çıkardı (1161). Gıyâs al-Dîn Mubammed 1159'da, balife 1160'ta ölerək, Melikşah zehirlenerek, Süleymanşah da 1161'de öldürülerek, ortadan kalktıklarıından, Şams al-Dîn İl-Deniz hâkimiyeti yalnız Irak-ı Acem'e münbasır kalan Irak Selçuklu devletine fiilen bâkim olmak imkânını buldu. 1161'de Ani'yi kuşatmış olan Ablat bâkimi Sökmen II. ile Erzurum bâkimi İzz al-Dîn Saltuk'u, Irak'taki karışıklıklardan faydalanarak, geri püskürten ve ıggâl ettikleri Do-vin'de katliâm yapan gürcülere şarkî Anadolu'nun bâzı bayleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (kânûn II. 1163), kaçan gürcü kralı Giorgi III.'nin hazinelerini zapteden Şams al-Dîn İl-Deniz (İbn al-Ağır, 557 yılı vekayii; Mateos, *Grigos zeyli*, a. 329—332, 335) 'in Sultan Arslan-şah'ı pâyitahta vazîfeli bulunan oğulları Cihan-Peblevan ve Kızıl-Arslan ile idâre ettirmesinden ve hükümdara tahakkümünden memnun olmayan vâliler ve beyler İl-Aralan'ın yardımına mürâcaat ediyorlar idi ki, bu da Irak işlerine Hârezmşahlrın müdâhalesine yol açmış idi. İl-Deniz'in 1174'te ölümü üzerine, „atabey-i âzam“ Muhammed Cihan-Peblevan, Arslan-şah (ölm. 1175)'tan sonra, tahta çıkardığı onun 7 yaşında bir çocuk olan oğlu Rukn al-Dîn Tuğrul zamanında mutlak hâkim oldu ve o, kendisinden „hakan-ı Acem“ diye bahseden çağdaş tarihçi Râvândî'ye göre (*Râhat al-sudâr*, s. 332 v. dd.), ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecâvüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi inzibat ve emniyet içinde idâre etmiş idi. Fakat onun 1185'te ölümü üzerine, Irak ahvâli bir daha düzelmek üzere, karıştı. Sultan Tuğrul ile Cihan Peblevan'ın kardeşi Kızıl-Aralan Osman arasında iktidar mücadelesi başladı ve bu rekabet bilâfet devletini genişletmek maksadı ile Halife al-Nâsir li-Dîn Allâh (1179—1225) tarafından şiddetle körüklendi. 1187'de Bağdad'daki aultan sarayını yıktıran halife, 1188'de kendi vezîri kumandasında bir orduyu, Kızıl-Aralan'ı desteklemek üzere, Sultan Tuğrul'a karşı gönderiyor idi. Bunlara ilâveten atabey Peblevan'ın „bendeleri“ (*Râhat al-sudâr*, s. 335 v.d.) her yerde birer derebeyi olmuşlar idi. Atabey ile mücadelesi esnasında kendine bağlı, Ay-Aba, Boz-Aba gibi, büyük kumandanları anlaşılabilir bir gâflet ile öldürten Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında âciz duruma düşünce, Hemedan'a giren Kızıl-Aralan bali'eden „melik-i muazzam, Nâsir amîr al-mu'minin“ gibi unvanlar alıyor ve halka zulüm yapıyor idi (Sibt İbn al-Cavzî, nşr.

Jewett, Chicago, 1907, s. 181). Böylece Irak Selçuklu tabtına oturmuş olan Kızıl-Arslan teşrin I. 1191'de bir suikast ile öldürüldü ise de, Sultan Tuğrul'un mübâliflerinden Kutluğ İnanc'ın Hârizmşah Sultan 'Alâ' al-Dîn Tekiş'ten yardım istemesi üzerine, esâsen bütün Horasan'ı hâkimiyetine almış olan Tekiş Irak'a doğru ileriledi ve Hârizm ordusu Rey yakınındaki savaşta Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı ve son anlarda bütün adamları tarafından terkedilerek, tek başına kalmasına rağmen, büyük bir gecaât ile çarpışan Sultan Tuğrul öldürüldü (29 rebiülevvel 590=25 mart 1194). Bu suretle Irak Selçuklu devleti ortadan kalktı ve bölge Hârizmşahlara intikal etti (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar...*, s. 63 v.d., 75 v.d., 79 v.d., 108—112, 116—119, 123—126).

2. Kirman Selçukluları. Çağrı Bey'in oğlu Kara-Arslan Kavurd'un Kirman ve havâlisindeki fütûhâtı zikredilmiş idi. Sultan Melikşah'a karşı son isyanında mağlûp edilerek, esir alınıp, öldürülen Kavurd'un ülkesinde yerinde bırakılan âilesi Kirman Selçuk'uları bânedenini teşkil etmiştir. 1074 eylülünde Sav-Tigin'in murâkibesine verdiği Kirman'a yaptığı seferinde Kavurd'un oğlu —Hüseyn ve Miranşah'tan sonraki— Sultan-şah'ı itâate almış olan Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, imparatorluğun parçalanması zamanında, Kirman tahtında bulunan Kavurd'un diğer oğlu Turan-şah (1085—1097) Fars'ı ıggâl etmiş, kendisinden sonra İran-şah'ı müteâkip gelen ve Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan-şah (1101—1141) devrinde Kirman Selçuklu devleti parlak bir çağ yaşamış ve onun yeğeni Muğis al-Dîn Muhammed (1141—1156) ve müteâkiben oğlu Muhy al-Dîn Tuğrul-şah (1156—1169) devirleri sâkin geçmiş, sonuncunun kızı Irak Selçuklu sultanı Gıyâs al-Dîn Muhammed ile evlenmiştir (zil-bicce 554=kânûn I. 1159). Fakat atabeylerin ve kumandanların tahrikleri ile, Irak Selçuklu devletinin tam bir karışıklığa düştüğü zamanda, Kirman melikleri de birbirleri ile münâzaalara başlamışlar ve Tuğrul-şah'ın üç oğlu —Arslan-şah II., Bebram-şah ve Turan-şah II.— arasındaki rekabet ve mücadeleler ile zayıf düşen ve bir aralık Gurlu devletine tâbî olan (1175'ten sonra) Kirman ülkesi yukarıda Horasan'ı istilâ ettiklerini gördüğümüz Oğuz reislerinden Dinar Bey tarafından, son Selçuklu meliki Muhammed-şah II.'dan alınarak, ıggâl edilmiş ve Kirman Selçukluları bânedeni sona ermiştir. Oldukça uzun ömürlü olmasına rağmen, bu âilede fazla bir bereket görülmemiştir (bk. Afzal al-Dîn Kirmânî, *Badâ'i' al-nz-*

mân fi tarih Kirmân; ayn. mll., *İkd al-'ulâ li'l-mavki' al-dlâ*, nşr. 'Ali Muhammed 'Amîrî, Tahran, 1311 ş., s. 7—16; Nâsir al-Dîn Munşî Kirmânî, *Simt al-'ulâ li'l-hazrat al-'ul-yâ*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran, 1328 ş., s. 17—21 *Zubdat al-nuşra*, s. 287; *Râhat al-sudâr*, s. 270, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, a. 24 v. dd., ayn. mll., *Hârezmşahlar*, a. 87, 97, 107).

3. Suriye Selçukluları. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Berkıyruk'a karşı kendisini sultan ilân eden ve Irak-ı Acem'e kadar gelen Tac al-Davîa Tutuş 24 şubat 1095'te mağlûp olup, öldüğü zaman, onun oğullarından Fahr al-Mulûk Rîzvân Haleb'de ve Şams al-Mulûk Dokak Dimaşk'ta bulunuyor idi, Rîzvân Kinnasrın'de mağlûp ettiği kardeşi ve kumandanlarını etrafına toplayarak, Haleb'de kendi adına butbe okuttu ve Antakya'nın Selçuklu vâlisı Yağı-Sıyan ile işbirliği yaptı. Fakat araları açılınca, Yağı-Sıyan'ın Dokak'ı tutması üzerine, iki kardeş arasında başlayan mücadele yeniden savaşa münceş oldu ve neticede, birı Şam'da ve diğeri Haleb'de olmak üzere, Suriye'de Selçuklu devleti ikiye ayrıldı. Yağı-Sıyan'ın kabrmanca müdâfaasına rağmen, Kür-buga'nın başarısızlığı sonunda, Selçuklu topraklarını takım bususunda Fâtîmîler ile anlaşılan başlıklar Antakya'yı zaptedip (1098), Rîzvân'ı da yendikten sonra, cenûp istikametine ilerlediği zaman, asıl idâre Dokak'ın ata-beyi ve üvey babası Tuğ-Tigin'in elinde idi. Dokak'ın baziran 1104'te ölümü üzerine, yerine atabey tarâtından, Tutuş'un diğer oğlu 10 yaşındaki Bek-laş çıkarılmış idi. Dokak'ın Canâh al-Davîa ile birlikte Beaudouin ve St. Gilles'e karşı, Rîzvân'ın St. Gilles ve Tancrete (Kinnasrın ve Akkâ da) ile mücadelelerine ve Tuğ-Tigin'in Eleezire hâkimi Artuk-oğlu Sökmen ve Musul atabey. Mevdûd ile birlikte çapışmalarına rağmen, aradaki itimatsızlık havası ve Rîzvân ile Tuğ-Tigin'in katî bir anlaşmaya varamamaları yüzünden, koyu bir taassup duygusu ile, bir an evvel Kudüs'e ulaşmak isteyen haçlılar dur urmak mümkün olamamış idi. Bu arada Kîzvân Haleb'de öldü (1113); yerine geçen oğlu Alp Aralan da az sonra öldürüldüğünden, yerine getirilen kardeşi Sultan-şah 1114—1117, zamanında idâre babasının kölelerinden Lu'lu ün ehade idi. Dimaşk'ta da Tuğ-Tigin'in bâkim olduğundan Selçuklu âilesi artık ıktıarda değî idi. Lu'lu, kendi adamları tarafından öldürülünce, Haleb'e, gahir balkının arzusu ile, başlıklar ile fâsîlasız ve muvâzâk-yetli mücadeleler de bulunan Artuk-oğlu il-Gâzî hâkim oldu (1117 [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI]). Dimaşk'ta ise, 1128'de öldürülen Tuğ-Tigin'in oğlu Tac al-Dîn Börî ile

Börî-oğulları kolu teşekkûl etti (İbn al-Ağır, 490, 494—499, 502, 507—508, 511, 522 yılları vekayii; Urfalı Mateos, s. 185 v.d., 192 v.d., 250 v. dd., 257 v.d., 281—284, 287; İbn Vâsil, I, 9, 40 v.d., 53; İbn al-'Adim, *Zubdat al-halab fi tarih Halab*, nşr. Sâmi al-Dahhân, Dimaşk, 1954, II, 100—180; İbn Kâlânisi, s. 175—192; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 250 v. dd., 257 v. dd., 265—280, 281—284, 287, 545—553, 565—573, 579, 614—618, 633 v. dd., 658).

4. Anadolu Selçukluları. Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlüsü ve en mühimi olan bu kol Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman-şah tarafından kurulmuş ve aynı âile tarafından devam ettirilmiştir. İznik'te 1078'de kendisine pâyitaht yapan Süleyman-şah'ın, Antakya'ya gittiği zaman Tutuş ile yaptığı mücadelede, ölümünden (1086) sonra, Anadolu Selçuklu devleti, Abu'l-Gâzî'den, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İznik'e gelen Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından devr alınmış idi. Kılıç Arslan, I. Anadolu sultanı olmakla beraber, babasının vefâtından 1092'ye kadar geçen zaman içinde hükümdarsız kalan bu kıt'ada şarkî Anadolu'nun çeşitli bölgele- rindeki beyler —Sivas'ta Dânişmendîler, Er-zincan'da Mengüçük-oğulları, Erzurum'da Saltuklular [bk. madd.] ve garbî Anadolu'da, İzmir'de Çakan, Efes'te Tınrı-Bermiş Bey'ler ve daha sonra Artuk-oğulları, Ahlat şahları [bk. madd.]—bîrer müstakîl devlet olma yoluna girdiklerinden, Anadolu'da Selçuklu devlet birliği mevcut bulunmuyor, buna mukabil Bizans'ta İznik'e karşı taarruzlara geçmiş bulunuyor idi. Önce kuvvetli donanması ile İstanbul'u tebdit ettiğini gördüğümüz Çakan Bey bertaraf edildi (1094) ki, buna imparator Alexios Komnenos kadar, Kılıç Arslan da memnun olmuş idi. Zira aynı zamanda damadı olan Çakan Anadolu sultanı için tehlike teşkil edecek bir kudrette idi. Bundan sonra Anadolu'ya hareket eden sultan bir ermeni prensinin eline geçmiş bulunan Malatya'yı kuşattığı zaman (1096), bağı ordularının gelmekte olduğunu öğrenince, geri döndü. Keşişlerin idâresindeki başı-bozuk çapulcu haçlı küteleri sultanın kardeşi Davud tarafından İznik havâlisinde imhâ edilmiş idi. Fakat kontların, düklerin ve şövalyelerin sevk ve idâresindeki bu kalabalık haçlı ordusu İznik'e doğru ileriledi ve o civâra yetişen Kılıç Arslan tarafından durdurulamadı ve haçlılara teslim olan İznik Bizans idâresine terkedildi. 26 haziran 1097 Yıprma muharebesine karar veren sultan, Dânişmend Gâzî'nin ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleri ile takviyeli olarak, Suriye'ye doğru yol almakta olan haçlılara Eskişehir önünde hayli telefat ver-

dirdikten sonra, kalabalık olduktan haşka, türk silâhlarının te'sir edemeyeceği kadar zırhlara hürünmüş olan düşmanın önünden yolları tahrip ve iâşe imkânlarını imhâ ederek, savaşa-savaşa çekildi. Türkler tarafından meskûn yerler tahliye edildi. Eskişehir—Akşehir—Konya—Ereğli istikametinde ilerleyen haçlı ordusunun Kayseri'ye yönelen bir kısmı ile Hasan Bey şecâatle çarpıştı. Bu kol Maraş üzerinden Antakya'ya yönelirken, çekilme yüzünden Anadolu Selçuklu hudutları Antakya—Eskişehir hattına kadar gerilemiş oluyor idi. Durumdan faydalanan Toroslardaki ermeniler de Kilikya'da bir kiralık kurmağa muvaffak olmuşlar idi. Dânişmend Gâzi tarafından haçlıların Antakya prensi Bohemond'un esir alınması üzerine, intikam seferine çıkarak, Ankara'yı tahrip ve müslüman ahâliyi katlettikten sonra, Kızıl-Irmak hoyunca ilerleyen 100.000'in üstünde bir haçlı ordusu Amasya yakınlarında, diğer bir haçlı ordusu da Konya-Ereğlisi civârında Kılıç Arslan tarafından imhâ edildi (1102).

Kılıç Arslan bu sıralarda kendisi haçlılar ile meşgûl iken Dânişmendîlere geçmiş olan Malatya'yı zaptetti (1102). Böylece bir yandan da Anadolu'da Dânişmendîlerin artan kudretini kırmış oluyor idi. Bunun neticesinde Haran'ı ve o zamana kadar Suriye meliki Dokak'a bağlı olan Meyyâfârikîn'i topraklarına idhâl ettiği gibi, Diyarbekir'deki emirleri tâbiyetine aldı; nihâyet Musul ve civârının da hâkim oldu. Fakat Çökrümüş'ü öldürerek, Musul'a hâkim olan ve sonra da Haleb'e kaçan Çavlı ve müttelikleri Artuk-oğlu İ-Gâzi ve Suriye meliki Rîzân kuvvetleri ile Hâhûr ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek, bu ırmakta boğulmak sûreti ile öldü (1107) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN I.]. Yakın şark türk tarihinin en huhranlı zamanında iş başına gelmiş ve mutaassıp açlı ordularına ilk hedef teşkil etmiş olan Sultan Kılıç Arslan I. tutmağa muvaffak olduğu Anadolu'da birliği kurmak emelinde idi.

Kılıç Arslan'ın, Çavlı tarafından yakalanarak, Irak sultanının yanına gönderilen oğlu Şehinşah (veya Melikşah), iki sene sonra serbest bırakıldı ve Malatya'ya gelerek, sultan oldu. Ancak saltanat dâvâsına kalktığı için, uzun seneler kendisi ile mücadeleye mecbûr kaldığı küçük kardeşi Mas'ûd nihâyet Dânişmendî beyliğinden gördüğü destek sayesinde, kayın-birâderi olan Emîr Gâzi'nin yardımı ile, hizanslılardan geri alınan Konya'da tahta çıktı (1116). Sultan Mas'ûd I. uzun süren saltanatı zamanında Malatya'yı zapteden 1124'te, kendi kardeşlerine âit Kayseri, Ankara, Çankırı ve

Kastamonu hölgelerini ele geçiren, Bizans imparatoru Ioannes Komnenos'un tahta hak iddiası âsi kardeşi İsaak'ı mültecî sıfatı ile kabûl ederek, onun arzusu üzerine Karadeniz sâbillerine doğru harekete geçen, buna mukabil Kastamonu taraflarına sevk olunmuş istilâcî Bizans kuvvetlerini tard eden ve böylece kazandığı büyük muvaffakiyetler ile, ülkesini Anadolu'nun en kuvvetli devleti hâline getirmiş olan Dânişmend Ahmed Gâzi (ölm. 1134) ile dâimî işbirliği hâlinde idi. Ancak Sultan Mas'ûd, Dânişmend Gâzi'nin oğlu olup, garbî Anadolu'da Bizans kuvvetlerini bir kaç defa bezimete uğratan Mehmed Bey'in ölümünden 1142) sonradır ki, 1143'te Ankara, Çankırı, Kastamonu ve havâlisini geri alarak, memleketinde birlik kurmağa çalışmış, 1144'te zapt ettiği Elhistan'a hüyük oğlu yeliabd Kılıç Arslan'ı tâyin etmiş, haçlı işgâlindeki Gök-Su, Maraş hölgelerine akınlara haşladığı sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya'ya yaptığı kanlı bir hücumu, hayli esir almak sûreti ile, püskürtmüş, Musul ve Haleb atabeyi 'İmâd al-Din Zangî ile oğlu Nûr al-Din Mahmûd taraflarından 1144—1146 yıllarında Urfa'daki haçlı devletinin (Frank kontluğu) ortadan kaldırılması dolayısı ile, harekete gelen II. haçlı seferinde (1147) Mukaddes Roma-Germen imparatoru Konrad III. idâresindeki haçlı ordusunun büyük kısmını Ceyhan yakınlarında müthiş bir hezimete uğratmış (teşrin I. 1147), Konrad perişan vaziyette İznik'e doğru çekilirken, Fransa kralı St. Louis kumandasındaki diğer haçlı ordusu da Yalvaç civârında mağlûp edildiğinden, bu ordu ancak deniz yolu ile Akkâ'ya çıkabilmiş idi. Ermeni kralı Stephan'ı ve 1149'da Maraş ve civârını tâhiyete aldıktan bir yıl sonra da Urfa kontu Jocelin'i kendine tâhî olmağa mecbûr eden ve Dânişmendî heyi Yağı-Basan'ı da kendisine hağlayan Sultan Mas'ûd I. ölümünden (1156) bir az önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmiş idi.

Pâyitaht Konya ile havâlisini alan ve kardeşleri meliklerin methuu durumunda olan Sultan Kılıç Arslan II. (1156—1192)'in, taht münâzaalarını önlemek üzere, ortanca kardeşini hoşdurması küçük kardeşi Şehinşah'ın esâsen ona âit olan Ankara—Çankırı taraflarına kaçmasına ve öteden beri Selçuklular ile rekâhet eden Yağı-Sıyan ile işbirliği yapmasına sebep oldu. Bundan dolayı Dânişmendî-Selçuklu karşılaşmalarını fırsat sayarak ayaklanan ermeni prensi Stephan, Kılıç Arslan II. tarafından te'dip edildi ve sınırlara tecâvüz eden Nûr al-Din Mahmûd uzaklaştırıldı. Aynı zamanda Eskişehir yakınlarındaki imparator Manuel'in kuvvetleri de püskürtüldü (1159). 1162'de,

çevirdiği desiseler ile. Anadolu'da türkleri birbirlerine kırdırmak siyâsetinde Kılıç Arslan'ı hasım kuvvetler çemberine almak isteyen imparator Manuel ile anlaşmak üzere, sultan İstanbul'a gitti ve fevkalâde itibâr gördü. Karşılıklı yardımlaşma muâhdesi imzalandı. Türkmen kuvvetlerinin Bizans topraklarına akınlarını durduran bu anlaşma ile Kılıç Arslan kendi aleyhinde gelişmekte olan ittifakı bozmuş oluyor idi. Garp hudutlarını böylece te'minat altına aldıktan sonra, sultan Anadolu'da birliği kurmağa girişti: Dânişmendîlerden Elbistan, Dârende ve havâlisini, Kayseri ile Zamanlı bölgesini ve Malatya'yı aldı. Bu arada Ankara ve Çankırı'yı da kardeşi Şehinşah'tan alan Kılıç Arslan Dânişmendîlerin Anadolu Selçuklularına karşı dâimî müttelikleri olan Musul ve Haleb atabeyi Nûr al-Din Mahmûd'un ölümünden (1174) sonra, Sivas, Niksar ve Tokat'ı zaptederek, bütün Dânişmendî arâzisini işgâl etmek sûreti ile, bu heyliğe nihâyet verdi (1178). Sultanın kudreti arttıkça, Eskişehir havâlisinde yığınak yapmış olan Türkmen kuvvetleri huralardaki istihkâmları yıkarak, Bizans topraklarına akınlara haşlamışlar idi. Bunlar Denizli, Kırk-Ağaç, Bergama ve Edremid'e kadar sokuluyorlar, tıpkı Malazgird savaşının arifesinde olduğu gibi, tahrip ve yıpratma faaliyetlerinde hulumuyorlar idi. Gerek Manuel'in teblikeyi sezmeye, gerek kendisine ilticâ eden Dânişmendî Zu'l-Nûn'u Amasya taraflarında sultana karşı kullanmak teşebbüsleri türklerle hizanslıları kat'i bir hesaplasmaya sevketti. Kılıç Arslan'ın sulh isteklerini reddeden imparatorun muntazam Bizans kuvvetlerinden başka, Frank, Sırp, Macar ve Peçeneklerden kurulu 100.000'i aşan ordusu ile, yine Romanos Diogenes gibi, her ne pahasına olursa olsun Selçuklu devletini yıkmak kararında olduğu anlaşılıyor idi. Kılıç Arslan, Türkmen kuvvetlerinin mahâretle tatbik ettiği sahte ric'at harekâtı sayesinde, Denizli civârında Hoyran gölü yakınındaki dar ve sarp Myriokephalon vâdisine sokmağa muvaffak olduğu Bizans ordusunu tamamen imhâ etti (eylül 1176). İmparator garbî Anadolu'daki Bizans istihkâmlarını kaldırmak ve ağır bir tazminat vermek şartı ile İstanbul'a döndü. Ayrıca türklerle 5.000 araba dolusu silâh, mâlzeme ve erzaktan başka, mücevher v.b. gibi kıymetli ganimet bırakan ve aynı zamanda I. haçlı seferinin yarattığı bunramı oldukça bertaraf eden bu zafer, Bizans'ın Malazgird savaşından heri bir asır müddetle beslediği Anadolu'yu geri almak ümidini tamâmi ile kırmış, o zamana kadar hristiyan dünyasında bir nevi „türklerin işgâli altında memleket“ gibi telakkî edilen

Anadolu'nun hakikî türk yurdu olduğunu ishat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan böyle artık türklerle her hangi bir taarruza cesâret edememiştir. Bu zaferin fiilî neticesi olarak, Ulu-Borlu, Eskişehir, Kütahya ve civarları zapt edilmiş (1182) ve Selçuklu sınırları Denizli'ye yaklaşmıştır. 1184'te türk kuvvetleri Adalar denizine ulaşmış ve huralarda 70 kadar kale zaptetmiş idi. Bir yıl sonra da Bizans imparatoru İsaak yıllık vergi ödemeğe mecbur tutulmuştur. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya'da Ermeni kiralığını tamâmi ile istilâ ederek, Silifke'yi Kılıç Arslan adına zaptedip, oradan Suriye ve Elcezeire'ye doğru yayılıyorlar idi.

Uzun ve başarılı bir mücadele hayatından sonra yaşlanan ve yorulan Sultan Kılıç Arslan II. 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında taksim etti. Kendisi, hu meliklerin metbuu sıfatı ile, Konya'da oturuyor ve devleti vezîri İhtiyâr al-Din Hasan'a idâre ettiriyor idi. Fakat taksim melik kardeşlerin hâkimiyet hislerini şiddetlendirmiş, hattâ bâzan yaşı sultana karşı hile haşlayan silâhlı mücadeleler ile, devletin başına büyük gâileler açmıştır. 1187 yılında, Kudüs'ün Şalâh al-Din Ayyûhî [b. bk.] tarafından zaptı üzerine, Avrupa'da tekrar harekete geçen Alman imparatoru ile İngiltere ve Fransa kiralıklarının idâresindeki III. haçlı ordusu Selçuklu devletini bu müşkil durumda yakalamış ve sultan Friedrich Barbaros ile dostluk kurmak ve onların Suriye'ya inmelerine müsâit davranmak sûreti ile, haçlıları mümkün mertebe zararsız kılmağa çalışmış, fakat Akşehir'de Türkmenlerin mağlûbiyeti ile neticelenen şiddetli savaştan sonra, haçlıların Konya'ya girip, pek çok tahrihat ve kıtal yapmalarını önleyememiş idi. Bu felâket sırasında pâyitahtında oğlu Kutb al-Din Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan 80 yaşındaki hastalıklı sultan, evlatlarının birbirlerine düşükleri bir zamanda, ilticâ etmek zorunda kaldığı diğer oğlu veliahd Gıyâs al-Din Keyhusrev'in yanında vefat etti (1192) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN II.].

Ulu-Borlu meliki ve veliahd Gıyâs al-Din Keybusrev I., Melikşah'tan Konya'yı zaptettikten sonra, babasının ölümünü müteâkip, Selçuklu sultanı oldu (1192—1211). Beş yıl kadar süren birinci sultanlığı zamanında kardeşleri ile uğraşan Keyhusrev aynı zamanda Bizans imparatoru Alexios III. 'un kuvvetlerini mağlûp ederek, garha doğru lûtûhâtta bulundu. Fakat askerî kudretini ortaya koymuş, bu arada Samsun civârını ve bâzi sâhil bölgelerini zaptetmiş olan kardeşi Tokat meliki Rukn al-Din Süleyman-şah'ın baskısı karşısında, Kon-

ya'yı terkederek, İstanbul'a gitti ve imparator tarafından iyi karşılandı: hattâ bir Komnenos prensesi ile evlendi, lâkin ümit ettiği desteği sağlayamadı. Yerine Selçuklu sultanı olan Süleyman-şah [b. bk.] da, ölünceye kadar (1204) onunla ve diğer kardeşleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı takip eden oğlu Sultan Kılıç Arslan III. [b. bk.] henüz çocuk bulduğundan, uçlardaki Türkmen beyleri tarafından davet edilen Keyhusrev I., IV. haçlı ordusunun İstanbul'u işgâli (1204) dolayısı ile, imparator Trabzon'da yeni bir devlet (Pontus) te'sis ederken, İznik'te diğer bir Bizans devleti kurmağa çalışan Theodor Laskaris ile anlaşarak, Anadolu'ya döndü ve yeğenini hapsederek, tekrar Selçuklu devletinin başına geçti (1205). Süleyman-şah tarafından Anadolu'da kurulmuş olan birliği takviyeye çalışan Keyhusrev I. şimâlde Alexios III. Komnenos'u mağlûp ve cenûpta Antalya'yı zaptetti (1207) ve venedikliler ile ticaret merkezi olan bu şehre sü-başı („vâli-kumandan") olarak, Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş'u tayin etti; müteâkiben ermeni kralı Leon II.'a karşı yürüyerek, bâzı arzâi aldığı ve onun oğlunu mağlûp ve esir ettiği (1209) gibi, Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-'Adil [b. bk.]'in şimâlî Suriye ve şarkî Anadolu'yu istilâsını önledi ve nihâyet Keyhusrev, kendisine sığınan Bizans imparatoru Alexios Komnenos'u himâye ettiği için, aralarının açıldığı İznik kralı Laskaris'e karşı yaptığı seferde, Alaşehir civârında şehit düştü (1211) [bk. mad. KEYHUSREV I.].

Yerine meliklik hayatını Malatya'da geçiren 'İzz al-Dîn Keykâvus, Selçuklu devlet erkânının kararı ile, sultan ilân edildi ise de, küçük kardeşi Tokat meliki Keykubâd'ın tahta hak iddia ederek, cülûs merâsiminin yapıldığı Kayseri'ye yürümesi, fakat muvaffak olamaması dolayısı ile, durum Keykâvus lehine neticelendi (1211—1219). Laskaris ile müsâit bir anlaşma imzalandıktan ve ermeni kralının hediyelerini kabûl ettikten sonra, 'İzz al-Dîn Keykâvus I., babasının Anadolu'daki iktisâdî siyâsetine devamla, Kıbrıs kralı ile olan anlaşmayı yeniledi ve şimâl ticâretini emniyete almak için, Sivas'a yürüyerek, oradan Sinop yolu üzerinde Trabzon rum kralı Alexios'u esir etti; müteâkiben Sinp'a hâkim oldu (1214) ve Alexios'u tâbiyetine aldı. Diğer taraftan halkı Kıbrıs'taki lâtinlerin tahriki ile isyân etmiş olan Antalya'yı, karadan ve denizden baskı altına alarak, zaptetti (1216) ve vaktiyle kardeşi ile aresindeki mücâdele sırasında Karaman, Ereğli ve Ulu-Kışla'yı ele geçirmiş olan ermeni kralına karşı harekete geçerek, çetin savaş ve muhâseralar ile ermenileri mağlûp ve adları

geçen yerlerden haşka bâzı ermeni müstahkem kalelerini tahrip etti Böylece yıllık vergi ve icâbında askerî yardım taahhüdüne mecbûr tutulan ermeni kralı Selçuklu tâbiyetine girmiş oldu (1218) ve her iki tarafca tâcirlere serbestlik verildiği hakkında uçlardaki Türkmen beylerine tebliğler yapıldı. Bundan sonra Suriye'deki Eyyûbîlerin dâhilî işlerine karışan Keykâvus I., ermeni seferinden önce tâbiyetini bildirmiş olan Haleb Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Zâhir [b. bk.]'in ölümünü müteâkıp, yeni Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-'Aziz'e karşı al-Malik al-Afzal ile birlikte, Haleb topraklarına girdi; Menbic'i zaptetti, fakat al-Afzal'ın biyâneti yüzünden, Elbistan'a dönmeğe mecbûr oldu (1218) ve geriden gelen Urfa ve Harran Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Aşraf Selçuklulara geçen kaleleri istirdat etti. Derhâl sefere hazırlanan ve Artuklu hükümdarı Nâsir al-Dîn Mahmûd ile Erbil hükümdarı Muzafer al-Dîn Kök-Böri [b. bk.]'yi tâbiyetine alan Keykâvus I., al-Aşraf'a karşı ordusu başında Malatya'ya geldiği zaman, hastalandı ve uğradığı Suriye hezimetinin ağır te'siri altında öldü (1220) [bk. mad. KEYKÂVUS I.].

Keykâvus I.'e karşı başarısız Kayseri muhâsarasını gördüğümüz ve sonra Ankara'ya sığınmış, bir müddet de Malatya civârında bir kaleye hapsedilmiş olan 'Alâ' al-Dîn Keykubâd I. (1220—1237)'in sultan olması ile, Anadolu Selçuklu devletinde büyük bir gelişme vukû bulmuş idi. Kendisine saltanat menşûru halife al-Nâsir li-Dîn Allâh tarafından meşhûr sâfi Şihâh al-Dîn Abû Hafş 'Omar Suhrevardî [b. bk.] eli ile gönderilen Keykubâd Mısır Eyyûbîleri ile rekahatte olduğu için, bir dosta muhtâc bulunan al-Malik al-Aşraf ile ittifak etti; zîra şarkta en büyük türk-islâm siyâsî teşekkülü Hârizmşâhlar imparatorluğunu bir hamlede çökerterek, sür'atle garba ilerleyen Moğul istilâsının (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar...*, s. 229—285) yakın şarkı kasıp kavurduğu bu yıllarda memleketi dâhilden ve hâricden düzenlemek lâzım idi. Kale ve şehirleri tahkim ettikten sonra, Antalya yanındaki askerî ve ticarî ehemmiyeti büyük Kolonoros kalesini karadan ve inşâ ettirdiği ilk Selçuklu donanması ile denizden kuşatarak, Antakya sü-başı Er-Tokuş'un da tavassutu ile rum hâkiminden aldı (1223). Şehir ve kalesinin yeniden inşâsından (1226) sonra, sultanın edine izâfetle, Alâiye ismi verilen bu kale Keykubâd ve halefleri zamanında sultanların kışık merkezi oldu. Keykubâd kendine muhâlif bir tavır takınan hüyük kumandanlardan Sayf al-Dîn Ay-Aha, Zayn al-Dîn Beşâre, Mubâriz al-Dîn Bahrâm-şah ve Bahâ' al-Dîn Kutlûğca

'yı idâm ve diğerlerini sürgün ederek, devleti takviye ettikten sonra, Kıpçak sâhasına ve Kırım'a moğul akınları dolayısı ile, âsâyışı bozulmuş, Karadeniz'de seyreden ticâret gemilerinin emniyetini tehlikeye düşürmüş olan, Selçuklulara tâbi, Trabzon rum krallığına bağlı olmakla berâber, Moğulların Karadeniz şimâlinde çekilmeleri üzerine, sâhipsiz kalan Kırım'daki ticâret limanı Suğdak'ı almak maksadı ile, Kastamonu'daki uc beyi Hüsâmeddin Çoban'ı, Sinop'ta kurdurmuş olduğu tersâne-lerde inşâ edilen gemiler ile, sefere me'mûr etti (1226). Bu münâsebetle Selçuklular, Suğdak'ı aldıktan başka, bir çok rus ve Kıpçak beylerini de iltihâka mecbur ettiler. Diğer taraftan kara kuvvetleri ile Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş ve deniz kuvvetleri ile Mubâriz al-Dîn Çavlı aynı zamanda ilerleyerek, Anamur'u ve Silifke'ye kadar bütün kaleleri, Maraş istikametinden gelen kuvvetler de bir çok kaleleri zaptettiler (1225) ve ermeni kralı Hetum'u sultana asker göndermek, yıllık vergiyi iki misline çıkarmak ve parayı Keykubâd adına basmak şartları ile, sulha mecbûr ettiler. Buralara Türkmenler yerleştirildi ve idâresi Çamar al-Dîn'e verildi (Çamar al-Dîn ili) ki, burası bilâhare Karaman-oğulları zamanında İç-İl adını almıştır.

Selçuklulara tâbi bulunan Diyarbekir Artuklu hükûmetinin, kendisince dahe az tehlikeli görülen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Kâmil [b. bk.]'e haşlanması ve moğulların önünden kaçarak, geldiği Selçukluların şark budutlarında laâliyet gösteren Calâl al-Dîn Hârizmşâh [b. bk.] ile ittifak etmesi Sultan Keykubâd'ı şark seferine zorladı (1226). Kâhta, Hısn-Mansur (Adi-Yaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşatıp zaptederken, üzerine gelen müttelik kuvvetleri meğlûp eden Keykubâd, Artuklu meliki Mas'ûd'un tâbiyetine kalma ricâsını kabûl etti ve daha sonra Eyyûbîler ile uzlaşmak yoluna girdi; zîra moğul tehlikesi yaklaşmakta idi. al-Malik al-'Adil'in kızı ile evlendi ve müteâkiben devletin şark sınırlarını emniyete almak için, Mengüçük-oğullarındaki Erzincan ve Kemah ile Şebîn-Karahisar'ı ilhak etti (1228) ve oğlu Keyhusrev'i oraya melik ve Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş'u ona atabey tayin etti. Calâl al-Dîn Hârizmşâh'ın Selçuklu hudutlarında belirmesi ve Erzurum meliki Cihan-şah'ın Ahlat Eyyûbîleri ile anlaşması, Trabzon kralı Andronikos'un tâbiyetten çıkma temâyülünü göstererek, Samsun ve Sinop limanlarına hücum etmesi, Sultan 'Alâ' al-Dîn Keykubâd'ı bir Karadeniz seferi tertibine mecbur etti. Er-Tokuş idâresindeki Erzincan meliki Keyhusrev'in kuvvetleri ile

takviyeli ordu, denizden sevk edilen denanmayı desteklemek üzere, Bayburt—Maçka yolu ile ulaştığı Trabzon'u muhâsara etti ise de, şiddetli fırtına yüzünden, bu teşebbüs neticesiz kalmış ve Andronikos, ancak Hârizmşah'ın 1230'daki mağlûbiyetinden sonra, tekrar tâbiyete alınmıştır.

Moğullar ile mücâdele eden Calâl al-Dîn ile hristiyanlar ile dövüşen Keykubâd arasında başlayan iyi münâsebetler, Hârizmşâh'ın Eyyûbîlerin elindeki Ahlat şehrini uzun bir kuşetmadan sonra alıp, ağır şekilde tahrip etmesi ve halkını kıtale mârûz bırakması üzerine, bozuldu. Cesur, fakat siyâsî ibâdadan mehrum Hârizmşâh, himâyesine aldığı Erzurum melikinin tahriklerine kapılarak, Keykubâd'a cephe aldı. İki ordunun karşılaştığı Erzincan'da, Yassı-Çemen muharebesinde (agustos 1230), Hârizmşâh'ın ordusu bezimete uğradı, Cihan-şah esir edildi ve Erzurum tealim elindi.

Calâl al-Dîn'in 1231'de ölümünden sonra, Selçuklu devleti zaman-zaman tâ Malatya havâlisine kadar çapul hareketleri görülen moğullar ile komşu olmuş idi. İhtiyatlı bir hükümdar olan Keykubâd moğul kağanı Ogodai'ye elçi göndererek, enlaşma arzusunı bildirdi; fakat kağan bir yılrik ile birlikte gönderdiği 1236 tarihli cevâbî mektubunda Selçuklu sultanlığının moğul tâbiyetine girmesini, her yıl elçi ve hediyeler göndermesini istiyor idi. Bunu iki hükümdar arasında mütad elçi ve hediye teâtisi şeklinde telakkî ederek, münâsebetlerin bozulmamasına dikkat sarfeden Keykubâd müstahkem tehlikeye karşı tedbirler de alıyordu. Kamâl al-Dîn Kâmyâr'a Van gölü çevresini ve şimâlde Tiflis'e kadar bütün beldeleri zaptetmesini emretti. Fetihler ilerledikçe, kalelere ve yeni inşâ edilen müstahkem mevkiilere askerler yerleştiriliyor, nüfûsu azalmış olan bu bölgelere türkler iskân ediliyor idi. Calâl al-Dîn'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine nânan hârezmli beylerin kuvvetleri de buralara gönderilmiş idi. 1232'de askerî ebemmiyeti büyük Ahlat şehrinin Selçuklular tarafından işgâli dolayısı ile harekete geçen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Kâmil'in Anadolu'yu istilâye gönderdiği kuvvetler, başta Kamâl al-Dîn Kâmyâr olmak üzere, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı (1234). Bu münâsebet ile Keykubâd tarafından Harput işgâl edildi (agustos 1234) ve Artukluların Harput şubesi taribe karıştı. Müteâkiben Urfa, Haran ve Rakka tarafları Selçuklu hâkimiyetine geçti; fakat al-Kâmil'in, Mardin'e kadar yürüyerek, tahrip ve kıtalar ile korkunç bir intikam alması üzerine, büyük bir sefer yapmak maksadı ile, 'Alâ' al-Dîn Keykubâd ordusunu Kayse-

ri yakınındaki Meşbed ovasında topladı. Bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin Diyarbekr'i muhasara etmekte olduğu bu sırada akdedilen bu toplantıda istikbale râci mühim kararlar verildi; tâyinler yapıldı ve Rukn al-Din Kılıç Arslan'ın veliahdlık merâsimi icrâ edildi. Bu esnâda halife al-Mustansîr bi'llâh'tan, al-Malik al-Kâmil'den ve hristiyan hükümdarlardan gelen elçiler Musul'a kadar kesif akınlarını ilerletmiş olan moğullara karşı işbirliği kurmanın zarûretini beyân ettiler. Keykubâd da aynı fikirde idi. Fakat sultan, orada bu elçilere verdiği ziyâfette zebirlenerek, öldü (1237) ve büyük ittifak gerçekleşemedi. Orta, cenûp ve şarkî Anadolu'da siyâsî birliği yaratmağa, bu sebeple nüfus çoğunluğunu türklerin teşkil ettiği şimâlî Suriye ve Haleb'i Türkiye topraklarına ilhâk etmek sûreti ile, türk bütünlüğünü ve memleketin siyâsî, coğrafi ve iktisâdî şartlarını tamamlamağa çalışan, komşu atabeyler ve Eyyûbîleri tâbiyetine alan Anadolu Türk devletinin bu en mümtaz simasının daha 45 yaşlarında iken vefatı, Selçuklular için pek ağır neticeler husûle getirmiştir [bk. mad. KEYKUBÂD I.].

Keykubâd'dan sonra, veliahd Kılıç Arslan yerine, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında Erzincan meliki Gıyâs al-Din Keyhusrev II. tahta çıktı (1237—1246). Bu kifâyetli hükümdar derhal Sa'd al-Din Köpek [b. bk.]'in tabakkümü altına girdi ve onun telkinleri ile, büyük Hârizm beyi Kayır Han'ı öldürterek, isyan eden hârizmli kuvvetlerin uzun müddet devletin başına gâile açmasına sebep oldu [bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR, D.]. Kendisine rakip saydığı devlet büyüklerini, bu arada atabey meşbûr Şams al-Din Altun-Aba'yı da sultana öldürten Köpek, Selçuklu tahtını işgâl emellerini besliyor ve her fırsattan faydalanarak, Kamâl al-Din Kâmyâr'i ve 'Alâ' al-Din Keykubâd devrinin diğer büyük kumandanlarını birer birer ortadan kaldırıyor idi. Fakat bütün bu desiseleri meydana çıktığı zaman, kendisi öldürüldü (1239). Bu mes'eleda rol oynayan Mubazzib al-Din 'Alî, Şams al-Din İsfahânî ve Calâl al-Din Karatay gibi, devlet adamlarının iş başına gelmesi ile, durum kısmen düzelmiş, hattâ Diyarbekir bölgesi Eyyûbîlerden alınarak, Selçuklu devletine ilhâk edilmiş (1241) ise de, siyâsî ve dinî zaafı bertaraf etmek mümkün olamamış idi. Baba İshak adlı bir Türkmen şeyhinin idâre ettiği ve bin müşkilât ile bastırılan „Babâiler“ isyanını moğul istilâsı tâkip etti. Baycu Noyan idâresindeki moğul ordusu Sivas'ın şarkında Köse-Dağ mevkiinde Selçuklu ordusunu korkunç bir hezime uğrattı (temmûz 1243). Bu mağlûbiyet memleke-

ti esârete sürükledi. Yağmalayıp, kılıçtan geçirdikleri Anadolu'yu moğullar yarım asırdan fazla bir müddet sömürdüler. Gıyâs al-Din Keyhusrev'den sonraki Selçuklu sultanları 'İzz al-Din Keykâvus II. (1246—1249), Rukn al-Din Kılıç Arslan IV. (1248—1249), Keykâvus II., Kılıç Arslan IV. ve 'Alâ' al-Din Keykubâd II. (öl. 1254; müstereken 1249—1257), Keykâvus II. (ikinci defa, 1257—1259) ile müsterek Kılıç Arslan IV. (1257—1266), Gıyâs al-Din Keyhusrev III. (1266—1283), Gıyâs al-Din Mas'ûd II. (1283—1298), 'Alâ' al-Din Keykubâd III. (1298—1302) ve Gıyâs al-Din Mas'ûd II. (ikinci defa, 1303—1308) [bk. madd.] artık bür ve müstakil değil idiler.

Köse-Dağ muhârebesinden itibaren, son Selçuklu devletinin tarihe gömüldüğü 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzâdelerin birbirleri ile mücâdeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastlar, moğullara karşı isyanlar, Bizans'a ilticâlar, moğulların intikam seferleri, kitâller, mâlî müzâyaka, suistimâller, iktisâdî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Anadolu Selçuklu devleti'nin bu devresinde, mühim olarak, şu bâdiseler zikredilebilir: Sayt al-Din Torumtay, Caca-oğlu 'Alâ' al-Din, Hüsâm al-Din Biçer ve diğer ileri gelen beylerin müdâhaleleri ile kardeş kavgalarının körüklenmesi, Anadolu'da moğul işgâl kuvvetleri kumandanı Baycu Noyan'ın bir te'dip hareketinde Selçuklu kuvvetlerini hoozguna uğratması (1256), muhteris vezir Mu'in al-Din Süleyman Pervâne [b. bk.]'nin faaliyetleri neticesinde, devletin Kızıl-ırmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması (1259), Karamanlıların [b. bk.] isyân ederek, Konya üzerine yürümeleri (1262), Karaman-oğlu Mehmed Bey ve Gıyâs al-Din Siyâvuş (Cimri) hâdisesi (1277), moğullara karşı Hatîr-oğlu isyânı (1276) ve Mısır türk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip, Kayseri'ye kadar gelmesi (1277) v. b.

Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Anadolu'da, XIII. asrın sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan moğul tahakkümü karşısında, türk beyleri ve halkının yer-yer direnmeleri görülmüş ve bundan tedricen yıkılmakta olan Selçuklu devletinin enkazı üzerinde yavaş-yavaş Anadolu beylikleri (Pervâne-oğulları, Sâhib Ata-oğulları, Karasi-oğulları, Ger-miyan-oğulları, Saruhan-oğulları, Aydın-oğulları, Menteşe-oğulları, Hamîd-oğulları, Eşref-oğulları, İnanc-oğulları,, Candar-oğulları, Karaman-oğulları [bk. madd.] v. b.) teşekkül etmiştir. Anadolu Selçuklu devletinin garb uc-larında 1299'dan itibaren gelişen Osmanlı beyliği de bunlardan biridir ki, mânevî yapısı ve

teşkilâtı bakımlarından, Selçuklu türklüğünden bir çok kıymetler devr alan bu beylik, yalnız Anadolu'yu türk vatani olarak tutmakla kalmamış, aynı zamanda dünyanın büyük imparatorluklarından birini kurmağa muvaffak olmuştur.

III. SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÖKSELİŞ SEBEPLERİ.

Buraya kadar siyâsî tarîhini ana çizgileri içinde tanıtmaya çalıştığımız Selçukluların yakın-şark sâhasında büyük bir siyâsî teşkilât te'sis etmeleri, Anadolu'yu bir türk yurdu bâline getirmeleri ve böylece türk tarîbine yeni bir veebe verebilmeleri, ayrıca aşağıda vereceğimiz izâbattan da anlaşılacağı üzere, orta çağ çerçevesinde islâm dünyasına yeni bir zihniyet kazandırmaları ve nihâyet garp üzerinde te'sirleri ile dünya tarîbinde mühim bir mevki almaları gibi, muazzam başarılarının başlıca âmil-leri olarak, şu noktalar üzerinde durulabilir:

1. Horasan'da yerleşme. Selçuk'un kendine bağlı küteler ile Oğuz ülkesini terk etmeğe karar verdiği zaman, önce türk göçlerinin an'anevî istikameti ve X. asır boyunca Oğuzlardan bir kısmının (Uzlar, bk. mad. OĞUZ-LAR), Peçenek ve Kuman türklerinin zâten hicret ettikleri memleketler olan garba gitmeği de düşünmüş olması mümkündür. Fakat basım mevkiindeki Hazarların [b. bk.] hâkimiyeti cidi bir engel teşkil ettiğinden, o kendisine açık bulunan cenûp istikametini seçmiş idi (krş. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, 106 v.d.). Yöneldiği Mâverâünnebr bölgesi esâsen Selçuklulara yabancı değil idi. Sır-Derya kenarlarından Buhârâ yakınlarına kadar uzanan mîntaka sâkinleri kısmen türklerden müteşekkîl idi. XI. asrın mühim müelliflerinden Kâşgarlı Mahmûd (*Divân lügât al-türk*, nşr. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1941, III, 149 v.d.)'a göre burası türk ülkelerinden olup, bilâbâre iranlıların çoğalması ile, „acem mülkü“ bâline gelmiş idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Sır-Derya kenarında türk şehirlerinin mevcut olması da bu kaydı te'yit eder mâhi-yettir. Selçuklu türkleri için yeni yurtlarında karşılaşılan islâmîyet de büyük bir mânâ teşkil etmiyordu. Nitekim daha X. asrın başlarında Oğuzların şimâlindeki İtil (Volga) Bulgarları arasında tanınmış ve kabûl edilmiş olan islâm dinî (bk. İbn Fazlân, *Rihla*, nşr. Z. V. Togan, Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht, Acta Orientalia*, 1951, I, 1—2, s. 217—260), şüphesiz, sonraları „Selçuklu“ diye anılan zümrenin de dâbil bulunduğu Oğuzlar arasında meçhûl değil idi. Bu itibarla Selçuk'un Cend

bölgesinde yurd kurması ve maiyetindeki kuvvetler ile birlikte islâm dinine girmesi tabii kabûl edilmek gerekir ki, bundan sonra bu kütte baş-buglarının birer islâm mücâbidi olarak görünmelerinin mânâsı, muhitin şartları ve devrin dinî telakkileri zâviyesinden bakıldığı takdirde, daha kolay anlaşılır. Ancak Selçuklular geldiği zaman, ilk islâm-türk devleti olan Karahanlılar ile Sâmanîler arasındaki Mâverâünnebr'de bâkimiyet mücâdelesini bayli şiddetlenmiş bulunuyor ve savaşlarda Selçuklu küteleri, bilhassa kendine bağlı Türkmenleri ile Arslan Yabgu Sâmanîler tarafında yer alıyordu. Rakiplerine yardım etmelerinden de anlaşılacağı üzere, aynı soydan, fakat çok kuvvetli ve büyük Karahanlı devletinin bâkimiyeti altına girmek istemeyen Selçukluların, Sâmanî devletinin yıkılmasını intac eden ve daha sonra Semerkand hükümdarının tatbik ettiği Karahanlı tazyiki karşısında Mâverâünnebr'de kalmaları bahis mevzuu olamazdı. Buna göre, ya çok uzaklara giderek, elverişli yerleşme sâhaları bulmak (Çağrı Bey'in keşif seferi), yahut bemen yakında kâin Horasan mîntakasında mekân tutmak gerekiyordu. Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultanı Mahmud'dan Horasan'da yurt sâhası vermesi ricâsında bulunmaları buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir. Gerçekten Nîşâpûr, Serabs, Tâs, Merv ve Belh gibi, büyük iskân yerlerini ihtivâ eden geniş Horasan kıt'ası, coğrafi şartları ve iklimi itibarı ile, boz-kır kültürü hayatını yaşayan türkleri en iyi şekilde barındırabilecek bir ülke idi. Daha ziyâde sahrâlarda oturan türklerin büyük koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri mahsûlât, şehir ve köylü ihtiyâclarını karşılaması ve yerli sanâyi için ham madde teşkil etmesi sebebi ile, yerleşik iktisâdîyatı itmam edecek mâhi-yette idi ve böylece Selçuklu kütelerinin, yer darlığını ortadan kaldırdıktan başka, geçim sıkıntısını da bertaraf etmeleri mümkün idi. Fakat Horasan kıt'ası, arzettiğimiz husûsiyetlerinden dolayı, yalnız türkler için değil, orta çağ dünya ticaretinin belli-başı noktalarından biri olarak da büyük ehemmiyeti bâiz bulunuyordu. Bağdad başta olmak üzere, Irak ve umûmiyetle yakın şarktan orta Asya'ya, uzak şarka ve Volga üzerinden garba ve İskandinav-ya'ya doğru uzanan ana ticâret yolları buradan geçiyor ve bilhassa Horasan'ın baş-gebri Nîşâpûr çeşitli istikametlerden gelen bu yolların kavşağında, şark-garp-cenûp ülkeleri emtiasını taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı mühim menzillerden birini teşkil ediyor; bölgeye canlı ticârî faaliyet ve iktisâdî refah getiren bu duruma ilâveten, askerî sevkîyat

için, fevkalâde müsâit yollar dolayısı ile, kîta sevkulceysi yünden hüyük ehemmiyet arzeder idi (bk. C. E. Bosworth, *The Chaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994—1040*, Edinburgh, 1963, s. 149 v.d.). Bilâhare Selçuklular zamanında şarkın en hüyük aiyâset, idâre, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren bu muntaka, belirttiğimiz busûsiyetler sebebi ile, islâm dünyasının ilim merkezlerinden biri idi (Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1940, s. 82 v.d., 87). Karabanlılar ile Sâmanîler ve Karabanlılar-Sâmanîler-Gazneliler arasında en büyük aiyâsi rekabet âbâsî olan bu kîtanın, bu devletler arasındaki savaşların başlıca bed'ini teşkil etmesi de, iktisâdî, askerî ve barsî ehemmiyetini ortaya koyar.

Bu bakımdan Selçukluların da, her ne bahâsına olursa-olsun, aynı bedefe ulaşma gayretlerini tahîf saymak icâp eder. Horasan'a nazaran ikinci derecede kalmakla berâber, aş-yk, aynı busûsiyetleri hâiz Hârizm'den ayrılmak mecbûriyetinde kalan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler doğrudan-doğruya Horasan'da devlet kurma işine girişmişlerdir. Sayıca pek mahdud oldukları kaynaklara da ââbit bulunmasına rağmen, Selçukluları bu teşebbüsleriude baklı çıkarmak başka şartlar da mevcut idi. İklimi ve tabîî durumunun türkler için ne kadar müsâit olduğunu belirttiğimiz bu kîtada esâsen Gazneli Mahmud tarafından buraya nakledilen Arslan Yabgu Türkmenleri dışında da türkler bulunuyordu. Selçuklulardan önceki zamanlarda şarkî ve şimâlî şarkî İran sâbalarında türklerin yaşamakta oldukları bakındaki görüşleri kuvvetle destekleyecek delillerden birini umûmî telakkî ve yaşayış bakımından türkler ile Horasan ahâlisi arasında büyük bir ayrılık olmadığını, söyleyen Câhiz (ölm. 869) [b. bk.] vermektedir. Onun şehâdetine göre, türk ile borasanlı arasındaki fark ancak medinelî arap ile mekkeli arap arasındaki farktan ibâret olduğu gibi, al-Bîrûnî (ölm. 1051) [b. bk.]'nin tasrib ettiğine göre de, İran ile „Turan“ arasında nihâyet Meşbed'den bir sınır çizmek mümkündür. (C. E. Bosworth, *agn. esr.*, s. 205 v. dd.). İşte böyle iktisâdî, askerî ve kavmî yönlerden Horasan kîtası Selçuklu devletinin kurulmasını teşvik ve sağlamlaşmasını teşmin eden başlıca âmil olmuştur.

2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi. Yukarıda anlatılan husûslara rağmen, Horasan, ictimâî ve fikrî hayat bakımından, yerleşik yaşayış tarzının mevcut olduğu şehirlerinde ve kasabalarında Abbâsî hilâfetince temsil edilen şark-islâm kültürünün bâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebi ile, bu kültürün geliştiği bir âbâ-

olduğu için, burada devlet mefhumu ve bukuk anlayışı tabiatıyla Tâhîrîler (821—873; b. bk.) ve Sâmanîler tarafından da devam ettirilmiş olan Abbâsî-islâm an'anelerine dayanıyordu. Boz-kır telakkîlerini hâmil Selçuklu türklerinin böyle bir muhitte devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve maballî busûsiyetlerin gerektirdiği yeni şartlara uymakla kabil idi. Selçuklu haşbuğlarının hü mevzûda fevkalâde bir mahâret gösterdikleri müşâhede edilmektedir ki, Horasan'a indikleri tarihlerde, birer mâcerâperest ve birer türedî değil, fakat eski türk hanlar veya beyler sülâlesine mensûbiyetleri dolayısı ile, dâimâ bir hâkimiyet şûuru taşıdıkları düşünülecek olursa, devlet kuruculuk an'anesine sâhip Selçuklu idâreçilerinin yeni şartlara intibak edebilmelerindeki sûr'ate şaşmamak lâzım gelir. En müşkil zamanlarında dahî onların bu şûuru kaybetmediklerini ve müstakil bir devlet meydana getirme gayesinin mefkûrevî bir bâl aldığını gösteren tarihî kayıtlar vardır. Karabanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmud arasındaki meşbûr Mâverâünnehr mülâkatında Kadır Han Selçukluların taşıdıkları bu fikre bilbassa işâret etmiş idi. Gazneli Mahmud tarafından tevkifinden sonra, Arslan Yabgu çok perişan bir duruma düşen diğer Selçuklu haşbuğlarına gönderdiği haberde Sultan Mahmud'un bir köle oğlu (*mavla-zâda*) olduğunu batırlatarak, devletin böyle adamlara kalamayacağını belirttikten sonra, „birâderlerinin“ ümitsizliğe kapılmadan, „taleb-i mülke“ devam etmelerini istemiş idi (*Râhat al-sudûr*, s. 91; türk. trc., a. 89 v.d.). Çağrı Bey'in şarkî Anadolu seferi bu maksatla yapıldığı gibi, Sultan Tuğrul Bey tarafından halife al-Kâ'im bî Amr Allâh'a gönderilen ve sultanın Gazne hükümdarlarından üstün bulunduğu helirtilen, 435 (1043) tarihli mektupta „kendisine yapılacak hizmetin daha yüksek olması icap ettiği“ kaydedilmek sûreti ile (Barbebraeus, I; 299) aynı busûste tekrarlanmış olmaktadır. Selçuklulardaki devlet mefhumu ve ona verdikleri yüksek değer 1038 yılında Tuğrul Bey'in elçisi ve öncüsü sıfatı ile Nişâpûr'a gelen İbrahim Yinal'ın yaptığı konuşmalardan da sarâbatla anlaşılmaktadır. Yinal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen âşâyışsızlık ve nizamsızlık „küçük adamlardan“ sâdir olan şeyler idi; bâlbuki şimdi „âdil pâdişah“ Tuğrul Bey'in idâresinde devlet kurulmuştur; artık kimse işleri ihlâl etmeğe, nizâmı bozmağa cesaret edemeyecektir (Bayhaqî, a. 551 v.d.; bir de bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devletinin kuruluşu*, II, 94—97). Daha sonra Nişâpûr'a gelen Tuğrul Bey bürmetle karşıladığı meşbûr kadı Şâ'id'in nas-

batlerini d'ilemiş ve kendisi yerli âdetlerini bilmediği için, kadî'nın tavsiyelerini esirgememesini ricâ etmiş ve işlerin tedvirini Bûzgân sâları Abn'l-Kâsim al-Kavhânî'ye tevdi etmiştir (Bayhaqî, s. 553 v.d.; M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 96 v. dd.). Abu'l-Kâsim'in Sultan Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak gösterilmesi (*Râhat al-sudûr*, s. 98, türk. trc., s. 96; İbn al-Ağır, 436 yılı vekayii) ve onu müteâkip, „Amîd al-Mulk al-Kundurî“ye kadar diğer iki İranlı vezir (Bk. H. Bowen, *Notes on some early Seljuqid Viziers, BSOAS*, 1957 XX, 105—110) Selçuklu devletinin kuruluş ve ilk gelişmesi sırasında nasıl bir hüviyet kazandığını işâhâta kâfidir. Horasan'da bütün tarihleri boyunca Selçuklu imparatorluğu ve devletlerinin bâkim vasıflarından biri olacak olan, şeriatî, telakkîleri ve teşkilâtı ile, bir islâm devleti kurulmakta idi. Fakat bu devlet, sırf hilâfet merkezinden uzaklığı dolayısı ile, aynı bölgelerde teşekkül eden, Tâhîrîler, Saffârîler ve Sâmanîler gibi müsüman-İranlı devletlerden çok farklı bulunuyordu. Boz-kırlardan gelen ve yeni islâmiyete girmiş olan Selçukluların kendilerine pek yabancı olmadığını belirttiğimiz bu muhitteki devletlerinde atalarının asırlardan beri izinde yürüdükleri türk hâkimiyet telakkîlerini yaşatacakları, eski kavmi an'anelerini devam ettirecekleri tabîi idi. Daha aşağıda açıklanacağı üzere, örf ve âdet, adâlet anlayışında, bukûmdarlık telakkisinde, hilâfet mevzuunda, dinî müsâmahe ve verâset mes'elelerinde görülen ve devletin diğer bir hâkim vasfı olarak uzun müddet kendisini hissettiren bu busûsiyetler Selçuklu devletini türk ve islâm tefekkür, an'ane ve teşkilâtının imtizâcından doğan bir siyâsî teşekkül hâline getirmiştir. Bu iki ayrı unsur, an'anevî devlet kuruculuk kabiliyetleri sayesinde, birbirleri ile âhenkli şekilde uzlaştırmalarını bilen ilk Selçuklu idâreçileri, devleti o kadar sağlam temellere istinat ettirmişler idi ki, böylece orta çağ islâm âleminde Selçuklu imparatorluğu ile meydana gelen yeni devlet fikri, hâkimiyet anlayışı ve dünya görüşündeki yeni zihniyet, bütün cepbeleri ile, daha sonraları da islâm dünyasında asırlar boyunca yürürlükte kalmıştır. Daha ziyâde eski türk telakkî ve an'aneleri mer'iyette bulunduğu için Karahanlılar, islâm ülkelerinin şark hudûdunda kurulmuş ve daha çok Hindistan'a yönelmiş olduğu için Gazneliler, Selçuklulardan sonra teşekkül etmesine rağmen, hâkim zümre ile yerli tehea arasında samimî bir bağ teş'is edememiş olduğu için Hârizmşâhlar gibi, türk-islâm devletlerinin başaramadıkları ve bu sebeple tarikte fazla bir te'âr bırakmadan silindikleri bir çev-

rede, en bâriz vasfı islâm ve türk busûsiyetlerinin birbiri ile kaynaşması olan ve nüvesi Horasan'da teşekkül eden Selçuklu imparatorluğunun islâm dünyasının ortasında kurulması, siyâsetinin islâm âleminin içine, onun maddî-mânevî mes'elelerine teveccüh etmesi ve âdil bir idâre yolu ile halkın devlete bağlanması Selçuklu devletinin büyük siyâsî muvaffakiyetinde ve ictimâî-fikrî sâhada muazzam bir gelişmeye ulaşmasında kat'î âmiller olarak görünmektedir. Bununla birlikte, Selçuklu devleti bünye itibârî ile, eski Sâsânî veya Abbâsî imparatorlukları gibi, merkeziyetçi bir teşekkül olmamıştır. En kudretli çağı olan imparatorluk devrinde hile, Selçuklu âilesine mensûp melikler, Türkmen beyleri, mahallî bânedan reisleri ve tâbî hükümdarlar iktidarlarının büyük sultanın doğrudan-doğruya şabsına bağlanmasından meydana gelen, fakat pâyitahttaki büyük divânın vâsıtasız sultanı altında birleşemeyen bu tarz idâre, boz-kır kültürünün karakterinden doğan eski türk devlet an'anesinin (msl. Asya Hun, Avrupa Hun, Köktürk imparatorlukları) devamından ibâret olup, türk bukûmdarlık telakkîsi ve dünya hâkimiyeti fikrine uygun düşmektedir. Bu sebeple Selçuklu imparatorluğunu, sırf İran sâhasında kurulmuş olduğu için, alışılmış, fakat türk devlet sistemine tatbiki işâbetsiz olan yerleşik devlet telakkîsî zâviyesinden mutâlea etmek gibi yanlış bir tutum ile, onun bir aşiret ittihadı olmaktan kurtulmadığı, merkeziyetçi bir idâre usulü kuramadığı şeklinde âdetâ suçlanması imparatorluğun türk gerçeği cephesinin gözden kaçırıldığına delâlet eder. Nizâm al-Mulk başta olmak üzere, yerli vezirler, türlü teşebbüsler ile bu devleti Sâsânî ve Abbâsî örneklerine benzetmeğe çalışmışlar ise de, Selçuklu sultanları ve türk idâreçileri bu gibi, eihan-gümûl türk hâkimiyet fikrini tahdit edici vasıftaki gayretler ile pek alâkalanmamışlardır. Sultan Tuğrul Bey'in bâzı Türkmen birliklerini tâkip etmesi (msl. İbrahim Yinal vâsıtası ile) merkeziyetçi bir fikir taşıdığından dolayı değil, onları itâat altına almak sûreti ile, âşâyış sağlamak ve zararları önlemek düşüncesinden ileri gelmiştir. Orta çağlar boyunca bütün türk-islâm devletlerinde câri olan adem-i merkeziyetçilik, Fâtih Sultan Mehmed'in cezrî tedbirleri ile, ancak Osmanlı imparatorluğunda değişme yoluna girmiştir (krş. Halil İnalcık, *Osmanlı hukukuna giriş, Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, 1958, XIII/2, 102—107).

3. Kavmî huaûsiyetler. Nüfusun ekseriyetini İranlı, arap v. b. gibi türk olmayan ahâlinin teşkil ettiği Selçuklu imparatorluğunda kavmî bir unsur olarak türklerin kendilerini

dâimâ koruyabilmelerini sağlamış olan türk-
lere mabsus devlet an'aneleri, örf ve âdetler
ve nihâyet türk kütellerinin büyük bir kıskanç-
lık ile sarıldığı ana-dil türkçe, islâm dünya-
sında kurulan ve gelişen bu imparatorluğun
bâkim zümresinin yabancı mubî ve kültürler
içinde tereddide uğramak sûreti ile idâre mev-
kiinden ayrılarak, i'tilâsını durdurmasına mâni
teşkil etmiş ve dolayısı ile bu busûsiyetler,
devleti tutmak ve ileriletmek bakımından, türk
şuûrunun dâimâ uyanık bulunmasına yardımcı
olmuştur. Bu şuûr başta hükümdar âilesi olan
Selçuklu hânedanında yaşıyordu. Çeşitli ül-
kelere bâkim imparatorluklarda umûmiyetle
görülüşü üzere, iç idâre teşkilâtının yerli
devlet adamları tarafından tedvir edildiği bu
türk devletinde de, halkı sevk ve idâre etmek
için bukûmet ile tebea arasındaki yazılardan
kısmen farsça ve arapça kullanılması zarûrî ol-
masına mukabil, türkçe bukûmdar ve âilelerinin
saraylarda, türk nüfusunun ve imparatorluğun
ber tarafına dağılmış ve muazzam bir yekûna
bâliğ olan türk askerî kuvvetlerinin her yerde
konuştuğu dil idi. Türklerin daha önceleri ken-
dilerine mahsus yazıları ve gelişmiş bir edebî
dilleri olduğu hâlde, islâm dininin te'siri ile,
o çağda Kur'an dili olduğu için yaygın bulu-
nan arapçanın ve esâsen türk sultanlarının
bimâyesinde gelişen farsçanın yanında, türk
dilinin umûmîleşmemiş olması, imparatorluğun
zâtî mâhiyetinden doğduğu için, tabii karşılan-
mak gerekir. Ayrıca bu durum, türkçenin bir
az önce bahsettiğimiz bâkim zümre türk un-
surunu tutmak ve birbirine yaklaştırmaktan
ibâret tarihî vazifesini ifâya hâlel getirmemiş
ve msl. Selçuklu türklüğü, dillerini unutarak,
Çin'de Tabgaçların, hristiyan muhitinde Ma-
earların ve Tuna Bulgarlarının âkıbetine uğra-
mamıştır. Aksine, bilhassa Selçuklu impara-
torluğunun garp sınırlarına sevk edilen kesif
Türkmen kütelleri sayesinde, türkçe tedricen,
Anadolu'da tek bâkim konuşma ve edebiyat
dili olmuştur (aş. bk.).

Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da
türkçenin ehemmiyetini gösteren vesikalar var-
dır. Bunlardan biri 1074 yılında Bagdad'da türk
dileisi Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dî-
vân lügât al-türk* tür (bk. M. F. Köprülü, *Türk
dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul,
1934, s. 33—44; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*...,
s. 188) ki, müellif bu kitabını türk olmayanların
türkçeyi öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak üze-
re yazdığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud'un
Buhârâlı ve Nişâpûrlu iki hadîs âliminden du-
yarak, zaptettiği „türk dilini öğreniniz, günkü
onların uzun saltanatı var“ meâlindeki hadîs
de ayrıca devrin dikkate şâyân bir telakkisini

ifşâ etmektedir (*Dîvân*, I, 4). Türk sözünün
„olgunluk çağı“ mânasına geldiğini ifâde eden
Kâşgarlı Mahmud (*Dîvân*, I, 363) 'un hunları
yazarken, bir türk olarak duyduğu üstünlük,
yabancıardan İbn Hassûl gibi devlet adamları,
Sa'âlibî ve Gazî [bk. mdd.] gibi şâirler tara-
findan da ifâde edildiğine göre, o zamanki
türk toplumuna bâkim bulunan hamleci ruh
iyice anlaşılır.

Bunun dışında eski türk an'aneleri, örf ve
âdetlerinden çoğu Selçuklular arasında devam
ediyor idi. Msl. Anadolu'ya gelen türklerle kö-
pege benzer bir hayvanın rehberlik yaptığı şek-
lindeki rivâyet (Süryânî Mihael, frns. trc. J.-B.
Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris,
1905, III, 153, 155) Oğuz ve Köktürk bozkurt
efsânesinin Türkmenler arasında yaşamasından
ibâret olduğu gibi, Selçuklu resmî tahrirâtında
sultanın tuğrası [bk. mad. TUĞRA] ve Sel-
çuklu hânedan âilesinde müşterek bâkimiyet
alâmeti olarak kullanılan (*Râhat al-sudûr*, s.
98; Barhebraeus, I, 298), paralar üzerinde tas-
vir edilen (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâ-
miye kataloğu*, İstanbul, 1321, kısım 4, s. 58
v.d.; *Monnaies antiques et orientales* [husûsî
koleksiyon], Amsterdam, 1913, nr. 1054—1057;
G. G. Miles, *The numismatic History of Ragg*,
Numismatic Studies, 2, New-York, 1938, nr.
239—244; D. Sourdel, *Inventaire des mon-
naies musulmanes anciennes du Musée de Ca-
boul*, Damas, 1953, s. 85 v.dd.), ayrıca, bâkimi-
yet alâmeti olan *çetr* [b. bk.]'e tersim edilen
ok ve yay (bk. O. Turan, *Türklerde hukukî
sembol olarak ok*, s. 315) mâzisi Köktürklerle,
hattâ Tabgaç türklerine kadar geri giden ve
Oğuz Han destanında akisler bulan eski hir
an'enenin devamını gösterir. Bilhassa dâimâ
elinde bir yay ve iki ok ile oynamayı seven
Tuğrul Bey (Barhebraeus, *göst. yer.*) 'in remzi
olarak, onun talebi üzerine, Bizans pâyitahtın-
da imparatorun tâmir ettirdiği câmiin mihrabı-
na bâk edilmiş olan (İbn al-Aşîr, 455 yılı
vekayii, bk. bir de mad. BAYRAK) ok ve yay
işâretlerinin, daha ziyâde Selçukluların impara-
torluk devirlerinde kullanılmış gibi görünmekle
berâber, Anadolu Selçuklularında da tâbiyet-
metbûiyet alâmeti olarak mevcûdiyetine dâir
kayıtlar bulunmaktadır (O. Turan, *göst. yer.*).
Selçuklu imparatorluğu teşkilâtında mübim bir
yer işgâl eden atabeylik müessesesi de eski
türk an'anesinden gelir (aş. bk.). Orhun kitâbe-
lerinde ifâde edildiği üzere (H. N. Orhun, *Eski
türk yazıtları*, T D K, 1936, I, 34, 44, 50, 110).
kökleri eski türk illerinde saklı olan, ka'ına itî-
bar edilmesi, ona erkekten farksız olarak, cemi-
yette mevkî ve devlet işlerinde rol verilmesi de
Selçuklu türkleri tarafından şark-islâm dünyası

na getirilen ictimâî yeniliklerden idi. Eski türk-
lerde batun kiralıçe, imparatoriçe mânasına gelir
idi. Tuğrul Bey 'in zevcesinin bu büyük Selçuklu
sultanı üzerindeki nüfuzu ve devlet işlerindeki
te'siri kaynaklarda belirtilmiştir (Barhebraeus,
I, 315). Sultan Melikşah 'ın zevcesi meşhûr Ter-
ken Hatun (bk. O. Turan, *Türkân değil, Ter-
ken*; *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I,
67—73) imparatorlukta nüfuz itibârı ile bü-
yük sultandan sonra ikinci mevkii işgâl ediyor
idi ve onun, imparatorluk vezîri Nizâm al-Mulk
'ün rakiplerinden Tâc al-Mulk Abu 'l-Çanâ'im
'in vezir bulunduğu, ayrı bir divânı var idi. Bir
çok siyâsî işlerde kendisine mürâcaat edilen bu
hatun sonunda, bâkimiyet hırsı ile, Sultan Me-
likşah 'ın ölümünü hazırlayanlardan biri olmuş
idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 52
v.d., 96 v.d., 98, 121, 149, 182, 201 v.dd.,
205—210). Cemiyet ve devlet hayatında ka-
dınların bu derece nüfuz ve sultasını tasvip
etmeyen iranlı vezir Nizâm al-Mulk 'ün mu-
kabil tavsiyelerine (bk. *Siyâsat-nâme*, fasıl
43) rağmen, türk saraylarında hatunlar söz-
sâhibi olmuş, cemiyetlerde türk kadınları yine
görölmüş ve bilhassa Türkmen kadınları, er-
kekler ile birlikte, seferlere çıkmış ve savaşa-
lara katılmışlardır (msl. bk. Sibt İbn al-Gavzî,
İbn Kalânîsi neşrinde, s. 109).

Orduda kalabalık şekilde süvari sınıfının
teşkilî, sağ ve sol taksimatı, büyük savaşlarda
(Dandanakan, Malazgird, Çağrı Bey 'in Kafkas
seferi) müşâbede edilen boz-kır savaş tâbi-
yesi („Turan taktiği“, bk. J. Darkó, *Turâni
hatâsok'a görög-Római hadügy fejlödésében*,
Hadüörténelmi közlemények, Budapeşte, 1934,
XXXV, 3—40; ayn. mll., *Influences tourani-
ennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs*,
des Romains et des Byzantins, Byzantion, 1935,
X, 443—463) hep eski türk boz-kır kültürünün
Selçuklular zamanında yaşayan kıymetleridir
ki, bunlar, bâzı farklar ile, fakat esasta aynı
kalmak üzere, tâ Osmanlılar devrinde bile gö-
rülür. Yine eski türk örf ve âdetlerinin deva-
mı olarak *yoğ* (*Dîvân*, III, 143; *Eski türk ya-
zıtları*, 1, 70; *Zubdat al-nuşra*, s. 24), ölen karde-
şin karısı ile veya dul kalan genç üvey ana ile
evlenme (msl. Çağrı Bey 'in dul zevcesi ile
Tuğrul Bey 'in evlenmesi. Bu sebeple o kadın-
dan doğan Çağrı Bey 'in oğlu Süleyman 'ı Sul-
tan Tuğrul Bey veliahd göstermiş idi; bk. İbn
al-Aşîr, 455 yılı vekayii; Kavurd Bey 'in Sul-
tan Alp Arslan 'ın dul zevcesi ile evlenmesi,
bk. Barhebraeus, I, 325 v.b.), hânedana men-
sûp olanların, kanlarını akıtmamak için, yay
kirişi ile boğdurulması (M. F. Köprülü, *Türk
ve Moğul sülâlelerinde hânedan âzasının ida-
mında kan dökme memnûiyeti*, *Türk hukuk*

ve iktisat tarihi mecm., 1944, I, 1—9) Selçuk-
lularda mevcut idi. Sultanların devlet ileri ge-
lenlerine ve halka umûmî ziyâfetler verme-
si (*toy, şölen*) ve bu ziyâfetler sonunda ye-
meklerde kullanılan tabak, kaşık v.b. eşya-
nın yağmalanması da (farsça *hvân-i yağmâ*;
bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 137
v.d.) eski türk bâkimiyet telakkisi ile ilgi-
li idi. Orhun kitâbelerinde ifâde edildiği
gibi, türk hükümdarının halkını doyurması va-
zifesi icâbı idi (*Eski türk yazıtları*, I, 26, 42,
66, 102). Şölenlere gelenlerin oturacakları yer-
ler ve yiyecekleri yemekler muayyen idi ve
merâtip silsilesine göre tâyin olunurdu (bk.
Abdülkadir İnan, *Orun ve ülüs mes'elesi*, *Türk
hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 121—133).
çünkü resmî mâhiyetteki bu ziyâfetler tâbîlik-
metbûluk münâsebetlerini ifâde ederdi. Sultan
Tuğrul Bey her sabah sofrasını açık bulundur-
dur, sabrâlarda da toy verirdi (*Siyâsat-nâme*,
Paris tab., fasıl 35, Tahrân tab., fasıl 36). Sul-
tan Melikşah 482 (1090) Mâverâünnehr sefe-
rinde orada bulunan Çigillere toy vermediği
için, bu türk oymağı kendilerine hakaret edil-
diği gerekçesi ile, şikâyetle bulunmuşlardı (İbn
al-Aşîr, 482 yılı vekayii). Ünlü eseri *Siyâsat-
nâme*'de tebea için sofrâ hazırlatmanın hu-
kûmdarlık zarûretlerinden olduğunu ve pâdi-
şnh yemeğine sultana bağlılıkları mâlûm olan
devlet ricâli ve ileri gelenlerin katılmamasında
mahzûr bulunmadığını kaydeden vezir Nizâm
al-Mulk (*Siyâsat-nâme*, *göst. yer.*; ayrıca bk.
İ. Kafesoğlu, *Selçuklu vezîri Nizâm al-Mulk
'ün eseri Siyâsetnâme ve türkçe tercümesi*,
T M, 1955, XII, 250) bu sûretle, dâvete gel-
meyen balk veya oymak beylerinin itâati red
etmiş sayılacağını belirtmiştir. Tuğ (*Dîvân*,
III, 127; bk. mad. BAYRAK), aslında birer as-
kerî tatbikat olan büyük süreklilikli avları, top
(*kurra, güy*) ve çögen oyunu (*Siyâsat-nâme*,
fasıl 17), Sultan Tuğrul Bey 'in, son evlenişi
münâsebeti ile, Bagdad'da yapılan düğünde
türk şarkıları söylenirken oynadığı (Barhe-
braeus, I, 315) ve Barthold'a göre (*Orta Asya
türk tarihi hakkında dersler*, s. 97), ruslara
da intikal etmiş olan türk rakısı ve emsâli, as-
kerî kıyâfet ve bunlardan başka bütün türk
unsur arasında mevcut olup, töre hükümleri-
ne göre yürütülen örfî hukuk (R. Giraud,
L'Empire des Turcs cèleste, Paris, 1960, s. 71)
hep orta Asya'dan Selçuklu imparatorluğuna
intikal etmiş ve daha sonra türk-islâm dünya-
sında asırlarca mevcûdiyeti görülen husûslar-
dır (Türk hukuk an'aneleri için daha bk. M. F.
Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*.
*İslâm âmme hukukundan ayr. bir türk âmme
hukuku yok mudur? İkinci Türk tarih kon-*

gresi zabıtları, İstanbul, 1943, c. 387—396, 411).

4. Hükümdarlık telekküsü. Hâkimiyet anlayışı bakımından, kayıtsız-şartsız bir irâdeyi temsil eden msl. eski İran imparatoru ve, Allahın sözcüsü olan Peygamberin vekili islâm halîfesi telakkisinden farklı bulunan türk devletinde hükümdar ile tebea arasında bir nevi zımnî mukavele mevcut idi. Halkın itâat ve sadâkatle bağlılığına karşılık, hükümdarın da idâresi altındakileri doyurması, giydirmesi ve zengin etmesi töre icaplarından idi (bk. *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1941, IV, fibrist). Karahanlılar ülkesinde yazılmakla beraber, umûmiyetle türk telakkisini aksettiren ve yazıldığı devir (462=1069/1070) itibarı ile de Selçuklularda hâkim görüşleri ihtivâ edeceği şüphesiz bulunan *Kutadgu bilig* (tr. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, s. 55)'in „bey“ (hükümdar) olmak için, bizmet etmek lâzım geldiğini belirtmesi türk hükümdarı ile tebeası arasındaki münâsebeti en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Hükümdarı „kanun“ ile temil eden ve beyliğin temelleri olarak iyilik ve doğruluğu gösteren yine bu mübim esere göre (s. 36, 68 v.dd., 112 v.d., 126), kısaca iyilik beşkelarına yadirmek ve onları doyurmaktan, doğruluk isâ, edâlet tatbik etmekten ibârettir. Böyle bir felsefî siyâset kitabında ayrıca „dünya beyleri arasında en iyileri türk beyleridir“ (s. 31) diye tasrib edilmesi husûsî bir ehemmiyet teşir ki, bunun delilini Selçuklularda bulmak mümkündür. Selçuklular gelmezden önceki şerk-islâm dünyesinde: Mâverâünnehr ve Horasan'ın bir kısmında Sâmanîler, Sistan'da Saffâriler, Fars bölgesinde Şebankâre, Horesan'ın diğer perçası ile Cürcân bevâlisinde Sîmcûriler, Mâzenderen'da Bâvendiler, Rüstendar'da Pâdûspâniler, Taberistan'da Aleviler, Cürcân'da Ziyâfîler, Nibâvend'de Hasanveybiler, İsfahan ve Hemedan'de Kâkûyiler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran'da Şeddâdiler, Derbend'de Hâgimiler, şimâlî Suriye'de Hamdanîler, Musul'da Ukeyliler, Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de Mervâniler, Haleb'de Mirdâsiler, Hille'de Mezeydiler ve bizzat Bagdad ile Irak-ı Arab'da Büveybiler v.b. gibi birbirine cephe almış 20 kadar mahallî hâkimiyetini yarattığı siyâsî ayrılık ve karışıklık, ayrıca aynı siyâsî tefrikanın barâbeye çevirdiği yakın şarkta müdâfaa zarûretinden dolayı birer müstabkem mevki bâline gelen şehir ve kasabaların içine düştükleri sıkıntı, âsâysızlık, yol kesicilik, münâkalenin imkânsızlaşması, can ve mel emniyetinin ortadan kalkmış olması, köylü ve kasabaların bu zursuzluk yüzünden işini gücünü bırakıp, kendi başının çâresini aramak zorunda kılması

ve, bütün bunlara ilâveten, çeşitli mezhepler ve râhizî telakkîler yüzünden, balkın birbirine karşı münâfereti (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Selçuklular Horasan'a indikleri zaman islâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu*, Belleten, 1943, sayı 25, s. 59—101) ile Selçuklu devletinin kurulduğu ve imparatorluğun geliştiği sıralardaki siyâsî birlik, dinî tefrikaların izâlesi, balkın refâbı ve iktisâdî kalkınma, âsâysız ve sükûn *Kutadgu bilig*'deki „türk hükümdarı“ bakkındaki tavsifi açık şekilde tevsik edecek bir mâhiyet arz etmektedir. İmparatorluk ahâlisini buzûr ve güvene kavuşturmak sûreti ile, „hükümdar tâbîlerinin hizmetindedir“ şeklindeki türk devlet anlayışını islâm dünyasında fiilen ortaya koyan, bu âbeple sultanlarının çoğu „al-sultân al-âdil“ diye anılan ve müşfik, mülayim, merhametli kimseler oldukları belirtilen Selçuklu idârecileri, aynı zamanda eski devlet bünyesi icâbı, bu ülkede saydığımız maballî bâkimleri, ancak karşı koyanları şiddet göstererek, itâati kebûl edenleri yerlerinde bırakarak, Selçuklu devlet sultasına bağlamakla iktifâ etmişler, fakat onların iç işlerine müdâbalede bulunmamışlardır. Çünkü maksat belki tazyik altına alıp, eömürmek değil, sâdece adâlet ve „kanûnu“ mer'iyette tutmak idi. Böylece şerhî meşgalelerine, dinlerine, örf ve an'anelerine karışılmakla, tem serbestlik ve emniyet içinde yeniden günlük hayatına atılan, türlü din ve telekkîye mensûp, türlü dil konuşan kütelerin Selçuklu sultanlarının reberliğinde yürütülen yeni devlete bağlanmaları te'min edilmiş idi. İmparatorluk dâhilinde vâkı bâzı askerî barekât ise, bilindiği üzere, ictimâî veya iktisâdî sebeplerin değil, siyâsî ihtirasların neticesidir ve balk, büyük bir ekseriyetle, bu gibi mes'eleler ile yakından ilgilenmemiştir. Anadolu'da görülen kısmen ictimâî-dinî Babâiler isyânı bakkında aş. bk.).

5. Âme hukuku anlayışında değişiklik. Tarib sabnesine çıktıkları anlardan beri devlet kurucu olarak, yâni âme bukuku vaz'etme vasıfları ile tanınmış olan türklerin daha evvelki devirlerinde, bilhassa, Köktürklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak prensibi islâm âleminde Selçuklular ile birlikte ortaya çıkan yeni bir bukukî devlet telakkîsi tarzıdır ki, imparatorluğun yükselmesini sağlayan başlıca âmillerden sayılmak lâzım gelir. Vâkıa Selçuklular İran sâhasına geldikleri zaman o civarda bir takım islâm devletleri müstakil birer teşekkül olarak mevcut idi ve Karahanlılar, Gazneliler gibi müslüman-türk devletleri de ekseriyetle türk örflerini mübâfaza ve türk an'ene-

lerini tâkip ediyorlardı. Fakat hükümdarları „halîfeye tâbî müslüman emîri“ (Bartbold, *Dersler*, s. 95) vasfında bulunan bu teşekküller dâimâ balîfenin yüksek sultasını tanımak ve her çeşit ierâ tta dinî bukûmlar çerçevesinde kalmak, mes'elelerini mümkün olduğu kadar şeriate bağlamak gayretinde idiler ve islâmiyetin uzak sınırlarında gelişen bu devletler lâiklik mefhumu ile alâkalı bir fikrî esâsa da aâbip değil idiler. Halbuki islâm şarkın merkezinde kurulan ve Abbâsî bilâfet merkezi Bagdad'ı kendi bâkimiyet sâbası içine alan Selçuklu devleti, hilâfet pâyitahtına türk imparatorluğunun bir vilâyeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve aultanlar dâimâ saygı gösterdikleri halîfeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdir. İlk defa Bartbold tarafından işaret edilen (bk. *Dersler*, s. 95, 98) Selçuklu devletindeki bu lâiklik fikri 1055'te Bagdad'a giren Tuğrul Bey'in âadece halife al-Kâ'im'in yıllık pera ve erzak tehsisâtını arttırmakla iktifâ etmesi ve dünyevî mes'eleleri kendi üzerine alması şeklinde tetbik sâbasına konmuştur (Büveybiler zamanında balîfenin dünya işlerinden uzak tutulmuş olmasının, şer'î bir idârenin tahakkümü altında aunnî ahkâmın zâten yürütülemeyeceği düşünlür ise, lâiklik prensibi ile alâkesi olmedığı anlaşılır). Dabe sonra helîfeler Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen arâziden geçim ve vâridatını seğlamışlardır (İbn al-Cavzî, VIII, 284; Sibî İbn el-Cevzî, XII, 14b). Bu durum islâm devletine âme bukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile balife, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sâbesının birbirine denk başları bâline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık „halîfeye tâbî bir müslüman emîri“ değil, fakat sultanın bakikî sâbibî ve dünya mes'elelerinden tek mes'ul şâbis idi. O kadar ki, zaman-zaman balîfenin bizzat sultan tarafından tanınması icâp ediyor idi. Bundan dolayı Büyük Sultan Melikşah, imparatorluk medenî hukuku sünî mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütümekte iken, büyük bir bukukçular hey'eti toplayarak, medenî hukuka âit yeni ahkâmı tesbit eden kanunlar çıkarabiliyor (nl-Masâ'il al-malikşahiya'den 6 maddelik bir kısım için bk. Muhammed b. Nizem al-Husaynî, nl-Urâza fi hikâyet nl-salçukîya, ngr. K. Süssebein, Mısır, 1326, s. 69 v. dd.; MTM, İstanbul, 1331, II/5, 249 v. dd.; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, c. 410) ve meselâ Süleymanşah'a Anadolu kıtası bukûmdarlığı menşurunu verebiliyor ve balife de buna, sırf islâmî usûl bakımından, seltanetî tesdik busûsun-

da iştirâk ediyordu. Melikşah kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da vaziyet bundan farklı değil idi (bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 60, 74 v.d., 88, 286 v.d., 300—303). Tuğrul Bey'den beri devam eden bu durum, yâni Bagdad'ın askerî ve mülkî idâresinin saltanat pâyitahtından gönderilen şihna'ler ve 'amîd'lere tevdi olunarak, balîfenin vazife ve salâhiyetlerinin yalnız şer'î mes'elelerin halli ile, ziyâretleri kabûl ve bukûmetleri tasdik etmek, sultana ve tâbî bukûmdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet bukûmunda olan merâsime inbisar ettirilmesi ve islâm dininin bu en yüksek temsileisinin dünya işleri ile alâkasının kesilmesi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 153 v.d.), bir yandan ilim, fikir, edebiyat âhâllarında serbest gelişmeye zemin hazırlamak sûreti ile Selçuklu devrinin, bilhassa imparatorluk zamanında, parlak bir çağ idrâk etmesini mümkün kılmış, diğer taraftan islâm ülkelerinde yaşıyan gayr-i müslim unsurların (zimmi) islâmî bukuk kaidelerine tâbî olmaları mecbûriyetini bafifleterek, emniyete kevuşmalarını te'min etmiş ve lâiklik prensibinden kaynak alen dinî müsâmehenin, geniş imparatorluk sınırları içine ehnmiş bulunan nüfusunun ekseriyeti hristiyan (Gürcü, Ermeni, Süryânî v.b.) olan memleketlerde buzûr ve itimadın sağlanmasına ve çeşitli dinlerdeki kelabalık tebeenın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yordımı olmuştur. Bu sebeple meselâ bir Sultan Melikşah'ın, bir Sultan Kılıç Arslan II.'nin ölümünün geyr-i müslim küteleri ne için derinden üzüntüye sevkettiğini izab artık güç değildir. Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasını intaç eden kardeş mücâdeleleri zamanında devletin zâfiyetinden bilistifâde eski dünyevî iktidârı tekrar te'sie etmek isteyen halîfelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında, bilhassa al-Nâşir li-Dîn Allâh'ın Hârizmşahlar devletinin çöküşü ve islâm ülkelerinin Moğul istilâi ve esâreti altına düşüşünde oynadıkları menfî rol mâlûmdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların islâm âleminde getirdikleri lâiklik prensibi, yâni dinî islâm hukukunun, nüfûzu altında bulundurduğu devlete serbest faaliyet imkânları tanımayan, mabdut ve çok kere tatbikî değerdan mahrum nazariyelerine karşılık, âme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet sultasının her şeyden üstün olduğu düşüncesi bayatietini devam ettirmiş, bundan sonra Bagdad ve Mısır balîfeleri artık dünya işlerine karıştırmamış, nibâyet XVI. asırda, Osmanlı pâdişahı Yavuz Selim'in bilâfet vazife ve aelâhiyetlerini de kendi üzerine alması ile, bu mes'ele fiilen kapamıştır.

6. Cihan hâkimiyati fikri. Eski türk fütûhâtının felsefî temelini teşkil eden dünyayı tek hükümdarın idâresinde birleştirmek hedefine mâtuf cihan hâkimiyeti fikri (krş. *Oğuz Kagan destanı*, ngr. ve trc. W. Bang-G. R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1936, s. 17, 31; *Eski türk yazıtları*, I, 29; Priskos'tan naklen Szász Béla, *A Hânok története, Attila nagykirály*, Budapeşte, 1943, s. 238 v. d.) XI. asır türk cemiyetlerinde yaşıyor (bk. *Kudatgu bilig*, s. 31) ve şüphesiz mensûbiyetlerini ve türk hâkimiyet an'anesine vukuf ve hağlıklarını gördüğümüz Selçuklu sultnları muhitinde de gerçekleştirilmesi gereken bir ana fikir hâlinde mevcut bulunuyordu. Cihan hükümdarlığı için lüzumlu olan asâlet ve hu asâlete kaynak teşkil eden, hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi (*Kudatgu bilig*, s. 147 v. d.; *Eski türk yazıtları*, I, 34 v. d., 41, 43, 56, 58, 64; M. Weher, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 124, 140; L. Ferenc, *A Kagan és családja, KCs A*, III-1, s. 9-12; J. Deér, *Magyar Művelődés története*, Budapeşte, 1940, s. 30-50) Selçuklu âilesinde de hâkim idi (aş. hk.). O devrin hâlet-i rûhiyasını aksettiren Kâşgarlı Mâhîmud „Tanrı devlat güneşini türklerin hurelarından doğdurmuş, göklerdeki dâirelere benzayan devletleri onların saltanatları çavresinde döndürmüş ve türkleri yer yüzünde hâkim yapmıştır“ (*Divân*, I, 3; M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 36) diyerek ve, sahîh olmamakla harâber, devre hâkim görüşü ihtivâ etmesi itibârı ile mühim olan „benim bir ordum vardır, ona türk adını verdim; bir kavme kızdığım zaman, üzerlerine türkleri gönderirim“ (*Divân*, I, 351) meâlinde bir badis zikrederek, Allah tarafından Selçuklu hükümdarlarının ve türk kaviminin yer yüzünü tanzime me'mur edildiği telakkisini kayıt ve tesbit etmiştir. Bu ışık altında Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad hilâfet sarayında „şarkın ve garbın hükümdarı“ olarak kılıç kuşanması ve kezâ Sultan Melikşah'ın dârül-hilâfeyi birinci ziyâretinde (1087) halîfe tarafından kendisine „şarkın ve garbın hükümdarı“ sıfatı ile iki kılıç kuşatılması (*Zubda*, s. 81 v. d.) daba vâzıh bir mâna kazanmaktadır. Sultan Melikşah, Bagdad'a son gelişinde büyük kumandanların katıldığı bir harp meclisinde, Mısır'ın (İbn Kâlanîsi, s. 121) ve Magrib kıt'asının (*Ahbâr*., s. 65) zaptını planlamış, böylece dünya hâkimiyetini te'sise çalışmıştır. „Cihandârlığının“ babasından intikal ettiğini söyleyen imparator Sencer'e göre de, bahsettiği makam ve mertebeler ile ve dünyayı onun hâkimiyetine sokmakla, Allah „cihan pâdişahlığını“ kendisine tevdi etmiştir

(bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 219, 222). Osmanlı sultanlarına kadar (msl. Yavuz Selim, b. bk.), tarihte bütün büyük türk hükümdarları için bir mefkûre olan cihan hâkimiyeti telakkîsinin, ynkârıda belirttiğimiz hâkimiyet anlayışı ve dinî müsâmaha prensipleri ile bir arada mütâleâ edilir ise, tatbikî hüviyetten pek de mahrûm olmadığı takdir olunur. Esâsen böyle bir tasavvurun gerçekleşme yoluna girmesi için Selçuklu imparatorluğunda gerekli şartlar mevcut idi ki, bu da Selçuklu siyâsetinde bilhassa tehâruz etmektedir.

7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti. Selçuklu idârecileri, daha Horasan'a geldikleri anlarda, İran sâhasında bir devlet te'sis edebilmek için hangi yolları tâkip edeceklerini anlmakta gecikmemişlerdi. Bunların başında, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız üzere, mevcûdiyetleri ile bütün ülkeyi huzursuz hırakan mahallî küçük hükûmetleri ortadan kaldırmak sûreti ile siyâsî ayrılıklara nihâyet vermek geliyor idi ki, bu yapıldı. Fakat Selçuklu siyâseti, hemen her devletin hâkim olduğu yerde siyâsî birliği kurmak mecbûriyeti dolsıysa ila bir husûsiyet taşımayan bu icrâat dışında, kendine hâs bir hüviyet ile ortaya çıksın iki ana iatîkemet tâkip etmiştir ki, imparatorluğun sür'atle gelişmesi ve yükselmesi bakımından, şimdîye kadar saydıklarımız ile synî derecede ehemmiyeti hâiz bu aiyâsî istikametlerden biri şî'lik ile mücâdele, diğeri Türkmen göçlerinin aevk ve idâresi olmuştur. Önce, şî'liğe cephe almanın Selçuklu devletindeki lâiklik anlayışına zıt bir tutum olmadığını belirtmek lâzımdır. Çünkü dinî ve kısmen icimâî olmakla berâber, daha zuhûr ettiği zamanlardan beri, siyâsî bir vasıf kazanmış olan bu cereyan, XI. asırda Mısır Fâtîmîleri tarafından, bu şî'î devletin idâresi ve mâlî desteği ile, sünnî müslüman ülkeleri igtîşâslara düşürerek, tahrip etmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Daha Selçuklulardan çok önceleri, Irak ve cenûbî İran'da devlet kuran şî'î Büveyhîler (932-1055) Bagdad'ı idârelerine ve Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına almışlar, halifeleri azl ve nasb etmişlerdi ki, bu durum pek büyük çoğunluğu sünnî olan şark islâm ahâlisini huzursuz bırakmış, Abbâsî halifelerine hissen bağlı kalabalık müslüman kütlelerini müteessir etmiş idi. Buna ilâvete, iktidardan biliatîfâde aynı ülkelerde şî'î'nin in-tişarı için kesif faâliyetle bulunulması, akîde itibârı ile şî'îler ile uzlaşması imkânsız sünnî çevrelerde, zâten mevcut endişeyi gittikçe artırıyordu. Büveyhîlerin meşhur kumandanı Aralan al-Baa'sîrî, baş tarafta gördüğümüz gibi,

her zaman Fâtîmîler ile iş-hirliği yapabilen aşırı bir şî'î idi. Bunun yanında hemen-hemen İran'ın ber tarafında, çeşitli isimler altında, bir çok râfizîler de faâliyet hâlinde idiler ki, XI. asrın ikinci çeyreği müelliflerinden 'Abd al-Kâhîr (ölm. 1038)'e göre, bu nevi mezheplerin sayısı 70'ten fazla idi (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Belleten*, sayı 25, s. 79). Bu sebeptendir ki, yeni girdikleri dinin heyecanını taşıyan ve samimî birer sünnî müslüman olsın Selçuklu reislerinin Horssan'a gelişlerini Abbâsî halifesi alâka ile karşılamış ve onlar ile sür'atle temas kurmak imkânlarını aramış idi. Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a ilk girdiği sene (1038), Selçuklu istiklâl savaşından evvel, Selçuklular nezdine giden al-Kâ'im'in elçisi, kaynaklara göre, Selçuklulara tahribat yapmamalarını tenbih vazifesini almış ise de, tahribâtın bütün memlekette esâsen devam etmekte bulunduğu bir sırada halifenin isticâlindeki maksat âşikâr olup, Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin, halifenin temsilcisi sıfatı ile bu elçiye götardikleri hüyük aaygıdan dolayı, al-Kâ'im'in memnun kaldığı muhakkaktır. Nitekim Selçuklu fütûhâtı ilerileyip, yeni devletin kudreti bütün İran sâhasında kendini gösterdiği ve buna muvâzi olarak, endişeye kapılın Büveyhîler tazyikî artırdıkları zaman, bizzat al-Kâ'im Selçuklu sultanını Bagdad'a dâvette tereddüt atmemiş idi. Tuğrul Bey'in, ordusu başında Bagdad'a girmesi, şî'î Büveyhîleri tarihten silmesi ve Arslan al-Basâsîrî'yi, bunun ölümü ile neticeleşen ağır mağlûbiyetlere uğratması, Suriye hudutlarına kadar gerilemeye mecbur ettiği ve tamamen ortadan kaldırmağı düşündüğü (İbn al-Ağîr, 447 yılı vekayii 'Barhebraeus, I, 306) Fâtîmîler şark islâm dünyasından el çekmesi sünnîliğin tam zaferi idi. Selçuklular böylece şimâlî Afrika dışında kalan ve ahâlisini sünnîlik etrafında topladıkları bütün ülkelerde islâm birliğini meydana getirmişler idi ki, bu islâm âlemine yeniden can vermek demektir. Tuğrul Bey'den sonra, imparatorluk çağında, bu Selçuklu siyâseti kuvvetle yürütüldü. Islâm âleminde nifak yaratan, şark müslüman cemiyetini tefrikalar içinde boğan şî'î propaganda-sının ocağını söndürmek sureti ile, kılıcı ile müdâfaa ettiği islâm ülkelerini sükûn ve retâha kavuşturmağı şî'âr edinen Sultan Alp Arslan, bir taraftan Mekke'de Fâtîmî ezanı ve hutbesini kal-ırtıp, kendi ve al-Kâ'im adına hutbe okutur (461=1069; İbn al-Ağîr, 462 yılı vekayii) ve bir taraftan da Bagdad ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu nizâmîye medreseleri (aş. ek.) yolu ile, ilim ve fikir yönünden sünnî âlemi takviye ederken, diğer taraftan Fâtîmîleri yıkmaya hazırlanıyordu.

Nitekim o, hüyük Malazgird savaşının arifesinde, Mısır'a gitmek üzere, Haleb önünde bulunmakta idi. Sultan Melikşah da Suriye'deki Türkmen kuvvetlerinin ileri harekâta devam etmelerini emretmiş; bu defa, yine Fâtîmî propagandasına bağlı olmak üzere „dâvet-i cedîde“ akîdesi ile te'sis ettiği bâtinîlik [b. bk.] vâsıtası ile Kazvin, Cürcan, Kuhistan ve havâlisinde korkunç bir yer-altı faâliyetine geçerek, Selçuklu imparatorluğunu içinden parçalamaya çalışan Hasan-ı Şabbâh ile şiddetli bir ümcâdeleye ahtmî) şCuvaynî, *Târîh-i Cihân-guşâ*, III, 190 v. d., 194, 196-199, 201 v. dd.; Hâmid Allâh Mustavfî, *Târîh-i guzida*, I, 514, 517 v. dd.; *Târîh-i Tabaristân*, s. 240; *Târîh-i Sîstân*, s. 386; İ. Kafesoglu, *Sultan Melikşah*..., s. 128-135, hem Mekke'de, hem Medine'de kendi ve Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuş (468=1076; Sibî İbn al-Cavzî, XII, 28*) ve önceki fasılda gördüğümüz üzere, ilü-münden az evvel Mısır'ın Selçuklu imparatorluğuna ilhakını planlamış idi. Islâm âlemi için olduğu kadar Selçuklu imparatorluğu için de hayati ehemmiyeti bâiz olan, şî'îliğin ve mün-tesipleri bir katiller şebekeainden ibâret hulan bâtinîliğin yok edilmesine mâtuf bu Selçuklu siyâseti, düşünce, teşkilât ve siyâsî gâye bakımlarından Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olan Eyyûbîler tarafından da tâkip edilerek, muvaffakiyete ulaştırılmış ve Şalâh al-Dîn Ayyûbî [b. bk.], müstevlî hüçlular karışındski yurt müdâfaasında yıpranan müslümanlar ile kat'iyen ilgilenmemiş olan Fâtîmî devletini yıkarak (1171), yerine kendi sünnî devletini kurmuştur.

8. Türkmen göçleri ve nâticale-ri. Selçuklu siyâsetinde ikinci ana çizginin Türkmen göçlerini sevk ve idâre olduğunu söylemiştik. Oğuzların diğeri bir adı da Türkmen olduğuna göre, Selçuk ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Kutalmış ve İbrahim Yinal'lar aslında birer Türkmen beyi idiler. Fakat fütûhâtın artması ile devlet sınırlarının genişlediği ve müslüman muhitinde mülki idârenin başında bulunan ranlı vezirlerin delâleti ile, Selçuklu imparatorluğu idârî, mâlî, askeri teşkilât bakımından, islâmî hüviyet kazanarak, bir Oğuz devletinden ziyâde bir islâm-türk imparatorluğu şeklinde gelişmeğe başladığı sıralarda, Selçuklu hükümdarları da, birer türk başbuğu olmaktan çıkıp, türlü anâsıra istinât eden „islâm sultanları“ hâline gelmeleri dolayısı ile, önceleri kendileri için yegâne dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecbûriyetinde kalmışlardı. O kadar ki, imparatorluk pâyitahtında sultana bizzetle mükellef, çeşitli kavim mensuplarından

seçilmiş kuvvetler arasında, Türkmenlerden bir zümrenin bulunmayışı vezir Nizâm al-Mulk'un nazarı dikkatini çekmiş ve o, devlete karşı müşkilât çıkarmış olmalarına rağmen başlangıçtaki büyük hizmetleri ve hânedana olan nisbetleri göz önünde tutularak Türkmenlerden 5—10.000 kişinin saray hizmetine alınmasını tavsiyeye zarûret hissetmiştir. (Sigûsat-nâma, fasıl 26). Aslında, Dandanakan muzaferiyetinden itibaren imparatorluğun en geniş hudutlarına ulaştığı zamana kadar, yukarıda adlarını saydığımız beyleri ve reislerinin idâresi altında, sonsuz fedâkârlıklar ile, İran Kirman, Oman, Sistan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan, şarkî Anadolu, Elcezire, Bahreyn, Hicaz, Yemen, Suriye ve nihâyet orta ve garbî Anadolu'yu zapt ve fethetmek sûreti ile, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşunda ve azamet kazanmasında en büyük pay sâhibi olan Türkmenlerin „devlete çıkardıkları müşkilât“, ardı-arkası kesilmeksizin, orta Asya'dan, Selçuklular için insan gücü deposu vazifesini gören Oğuz boz-kırlarından, küteler hâlinde göç ettikleri bu soydaş devlet topraklarında kendilerine yurt, yaylak ve kışlak aramalarından ibâret idi. Yeni gelenler de, pek kuvvetli bir ihtimal ile, tıpkı Mâverâünnehr ve İran'a inmiş olan Selçuklular gibi, asıl yurtlarında nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı yüzünden düştükleri sıkıntıyı gidermek maksadını güdüyorlardı. Bunun için müslüman oluyorlar ve garp istikametinde harekete geçiyorlar, üstelik Selçuklu sâhasında mevcut devlet nizamının bimâyesinde kendi emniyetlerini de sağlamış bulunuyorlardı. Bu sebeple orta Asya'da, Mâverâünnehr'de yeni-yeni islâmiyeti kabûl eden kütelerin Horasan'a doğru göç ettikleri ve oradan İran içlerine ilerledikleri bu sâhsuna zaman-zaman kaynaklarda işâret edilmiştir (İbn al-Acîr, 435, 440, 447 yılları; Barhebraeus, I, 300, 302). Mütemâdiyen imparatorluğun kendileri için elverişli bölgelerini dolduran ve büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği bu kalabalık türk kütelerini Selçuklu idâresi, pek isâbetli bir görüş ile, Anadolu'ya doğru Bizans sınırlarına sevk etmiştir ki, böylece bir yandan İran'ın muhtelif bölgelerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararlar ve âsâyışsızlık önlenmiş, bir yandan da boz-kırlı türkler bakımından fevkalâde câzip tabîî coğrafya ve iklim şartlarını hâiz Anadolu'nun istikbâlde kolayca zaptedilebilecek bir derecede yıpratılmasına zemin hazırlanmış aynı zamanda islâm âleminin mağlûp edilmez kadim düşmanı Bizans imparatorluğu, âileleri ve eşyaları ile birlikte bir daha dönmek üzere gelecek, yerleşme mecbûriyeti ve yurt kurma beye-

canı ile çarpışan cesur Türkmen kütelerinin fâsılasız darbeleri altında çöktürmek için en mübim fırsat elde edilmiş oluyordu. Azerbaycan'da toplanıp, Malazgird zaferini müteâkip, Van gölünden Gürcistan'a kadar açılan Bizans müdâfaa gediginden, yelpâze gibi, Anadolu içlerine yayılan Türkmenlerin bu kıt'adaki sür'atli başarılarını kolaylaştıran başka şartlar da vardı. Evvelâ tâ Abbâsî imparatorluğu zamanından beri, Bizans-islâm mücâdeleleri devamınca çok tabribâta uğramış olan Anadolu, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden, hayli ihmâl edilmiş, XI. asrın ikinci yarısında büyük feodal beylerin tabakkümü ve soygunculugu nbâliyi bîzâr etmiş, devamlı savaşlardan usanmış olan ve üstelik ağır vergiler ödemeğe mecbur tutulan köylü (bk. N. Eryennios, s. 531—537) taktaiz düşmüş ve nüfus seyrekleşmiş idi. Bizans kuvvetleri büyük şehir garnizonlarında oturuyor, halk ile alâkalanmayıp, her fırsatta kendini imparator ilân eden generallerin (bk. J. Laurent, s. 61 v. dd.) emrinde bulunuyor, buna mukabil Bizans imparatorları türk akınlarını daha çok ücretli Frank askerleri ile durdurmağa çalışıyorlardı. Bundan başka bilhassa şarkî Anadolu bölgesinde sâkin ermeni, auryânî ve Pavlikyan nüfus da Bizans'tan boşnut değil idi. Bizans'ın, şarktaki mâlûm ilbâk siyâseti yanında, gregoryen ermeniler ile râfîzî hristiyan pavlikyanları ve süryanîleri dinî baskı altına alması, ortodoks mezhebini bu zümrelere zorla kabûl ettirmek için, şiddet kullanması (bk. Süryani Mikhael, III, 163, 169; Urfalı Mateos, s. 72 v. d., 80 v. d., 85 v. d., 98 v. d., 111 v. d., 123 v. d., 128 v. dd., 141; J. Laurent, s. 67 v. d., 70 v. dd., 74 v. d., 78) din ve mezhep serbestliği tanıyan türklerin işgâl harekâtını kolaylaştırmış ve nihâyet aynı zamanda Balkanlarda meşgul bulunan Bizans imparatorluğu (A. N. Kurat, Peçenek tarihi, s. 143—160) Selçuklu tazyiki karşısında âciz duruma düşerek Malazgird'de bütün mukavemet kırılınca, imparator Mikhael VII. zâten ahâlisi azalmış olan Anadolu'da geri kalan rûm nüfusun mübim bir kısmını Balkanlara nakletmiş idi (Süryani Mikhael, III, 172). Bu sûretle, müstakkem kalelere, surlar ile çevrili kasabalara sığınmış olan rûmlar ve kısmen de ermeniler dışında, hemea bemen nüfustan bâlî bulunan Anadolu'ya yönelen kalabalık türk göçleri, Süleyman-şah tarafından Selçuklu devleti kurulduktan sonra, daha da artmış ve bu küteler hâlindeki muhâceret; garpta Irak Selçuklularının bulunması dolayısı ile, boz-kırlardan Anadolu istikametindeki Oğuz akınlarını, Cend bölgesi-Hârizm-Man-kışlak arasında hudutları kapamak sûreti ile durdurmak isteyip de muvaffak olamayan Sel-

tan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esâretini müteâkip tekrarlanmıştı. Anadolu'ya büyük ölçüde bir muhâceret dalgası da, XIII. asrın ilk çeyreğinde, Moğulların şark islâm ülkelerini istilâsı üzerine gelmiştir. İşte Selçuklu imparatorluğunun bir teboir ve iskân siyâseti olarak tatbika başladığı Türkmen göçleri, böylece daha sonra da devam ederek, Azerbaycan, Elcezire, Şinâî Suriye ve bilhassa Anadolu'nun türkleşmesini sağlamış ve haçlı seferleri tabribâtından faydalanmak üzere harekete geçtiğini gördüğümüz Bizans imparatoru Manuel'in Myriokepbalon 1176'da, yine Anadolu Selçuklu ordusunu meydanagetiren Türkmen kuvvetleri sayesinde, Sultan Kılıç Arslan II tarafından kat'i mağlûbiyete uğratılması bu kıt'ayı tamâmı ile bir türk yurdu hâline getirmiş ve Anadolu, daha o zamanlardan itibaren, Türkiye (Türkiye) adını almıştır (Lebeau, XV, 185; De Guignes, t. H. Cahid, Türklerin... tarih-i umûmisi, 1924, IV, 9; L. Râsonyi, Dünya tarihinde türklük, İstanbul, 1942, s. 185; Moravcsik, Byzantinoturciçen, II, 269). Cüz'î bir kısmı bugünkü Türkmenistan topraklarında kalıp, büyük ekseriyeti Selçuklu imparatorluğuna göçtükleri için Anadolu'ya sevk ve iskân edilen türk zümreleri, Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği Oğuz oymakları cetveline göre (bk. Divân, I, 55 v. dd.): Selçuklu hânedanının mensûp bulunduğu Kınıklar (F. Sümer, Anadolu'da Üç-oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller, İstanbul iktisat fakültesi mecmuası, 1950, XI, 1—4, 474—479, 505—508), Kayılar (b. bk.; ayrıca M. F. Köprülü, Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri, Belleten, 1943, sayı 28, s. 246—254, 284—303; F. Demirtaş [Sümer], Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar, Belleten, 1948, sayı 47, s. 575—615), Bayındırlılar (F. Sümer, Bayındır, Peçenek ve Yüreğir'ler, DTCF dergisi, 1953, XI/2—4, 317—322, 335—340), Bayındır oymağının bir kolu olduğu rivâyet edilen, Baraklar (bk. Cahid Tanyol, Baraklar'da örf ve âdet araştırmaları, Sosyoloji dergisi, İstanbul, 1952, VII, 71—108), Yıvalar (F. Sümer, Yıva Oğuz boyuna dair, TM, İstanbul, 1951, IX, 151—166), Salurlar (b. bk.), Avşarlar (b. bk.; bir de F. Sümer, Avşarlar'a dair, Köprülü armağanı, s. 453—478), Beğdililer (ayn. mll., Boz-Oklu Oğuz boylarına dair, DTCF dergisi, 1953, XI/2, 78—86, 95—105), Bügdüzler (ayn. mll., İktisat fakültesi mecmuası, XI, 473 v. d., 505), Bayatlar (M. F. Köprülü, TM, 1925, I, 198—205), Yazırlar (İ. Ka-fesoğlu, Hârezmşahlara, s. 171, 270 F. Sümer, Boz-Oklu oğuz boyları..., s. 68 v. dd., 90), Kara-Bölükler (F. Sümer, ayn. esr., s. 67 v. d.),

Alka-Bölükler (ayn. mll., ayn. esr., s. 66), Yüreğirler (ayn. mll., DTCF dergisi, XI/2—4, 329—334, 344), Döğurgalar (ayn. mll., Boz-Oklu Oğuz boyları, s. 71 v. dd., 91—94), Alayundlular (ayn. mll., Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları..., s. 466—469, 500 v. dd.), Döğerler (ayn. mll., Döğerlere dair, TM, 1953, X, 149—158), İğdirler (ayn. mll., İktisat fakültesi mecmuası, s. 469—473, 502 v. dd.), Peçenekler (ayn. mll., DTCF dergisi, XI/2—4, s. 322—329, 341—344), Çavuldurlar (Çavdurlar, İzmir be-yi Çakan'ın oymağı) (bk. ayn. mll., Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları..., s. 438—480), Çepniler (M. F. Köprülü, TM, I, 206—209; F. Sümer, İktisat fak. mecm. XI, 441—453, 480—485), Çaruklular (ayn. mll., Boz-Oklu Oğuz boyları, s. 77 v. dd.) ve diğer Oğuz oymakları yâni Karkınlar (ayn. mll., ayn. esr., s. 86—89, 101 v. dd.), Kızıklar (ayn. mll., ayn. esr., s. 74—77, 94 v. dd.), Yaparlılar (ayn. mll., ayn. esr., s. 73 v. d.), Eymirliiler (ayn. mll., İktisat fakültesi mecmuası, XI, 459—466, 492—500) ve bunlardan başka, Kıpçaklardan bir kısım ile Karluklardan bir kısım [bk. madd.] ve Hârizmlilerdir. (bk. mad. HÂRİZMŞAHLAR). Anadolu'nun dili, örf ve âdeti, an'aneleri ile türkleşmesini tahakkuk ettiren bu oymaklardan bazı parçalar Balkanlara da geçmiştir ki, Türkmen şeyhi Sarı Saltık Dede ile Dohruca'ya gidenler bunlardandır ve ayrıca, bâlâ aynı bölgelerde yaşayan ve türkçe konuşan hristiyan Gagauzların, Bizans'a sığınan Selçuklu sultanı Kaykâvus II ile birlikte, Rumeli'ye gönderilen türklerin torunları oldukları tabmin edilmektedir (P. Wittek, Les Gagauzes „les gens de Kaykaş“, RO, Kriakow, 1951—1952, XVII, 12—24).

Anadolu'ya geldikleri zamanlarda önce ovaları, vâdileri ve yaylaları işgal eden türk oymakları tedricen kaleleri almışlar ve surlar ile çevrili şehirlere, askeri ve iktisadî bakımlardan ehemmiyetli merkezlere de nüfûz ederek, oralarda müstakil beylikler kurmuşlardır. Malazgird zaferini tâkip eden yıllarda şarkî Anadolu'da kurulup da, yeni vatanda türk siyâsî hîrliğini teşise çalışan Anadolu Selçuklu sultanlarını uzun müddet uğraştıran bu Türkmen devletleri bunlardır: Oğuzların Kayı [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI] veya Döğer oymağından (bk. F. Sümer, TM, X, 149) Kudüs, Hısn-Keyfâ, Mardin ve Harput'ta Artuklular (1098—1234), Sivas ve Malatya'da Dânişmendliler (1092—1178) [b. bk.], Erzincan, Kemah ve Divrigi'de Mengüeklülük (1118—1252) [b. bk.], Erzurum'da Saltuklular (1092—1202) [b. bk.], Alâit şahları (1100—1207), Diyarbekir'de İnal ve Nisan-oğulları (1103—1183) [bk. mad. DI-

YARBEKİR, İzmir beyliği (1081—1097) ve Efes beyliği (1081?—1097) (bk. A. N. Kurad, *Çaka, İzmir ve yakınlarındaki adaların ilk türk hükümi*, İstanbul, 1936). XIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Anadolu Selçuklu devleti Moğul tabakkümü altında inkırâza doğru sürüklenildiği sırada, yine çeşitli Türkmen kütüphanelerinin desteği ile orta, şimal ve garbi Anadolu'da müteaddit beylikler kurulmuştur: Sinop'ta Pervâne-oğulları (1265—1322) [bk. mad. SÖLEYMAN PERVÂNE], Afyon-Karabıaır'da Sâhip Ata-oğulları (1277—1341), Balıkesir'de Dânişmendli âilesi tarafından kurulan Karasi-oğulları (1293—1359) [b. bk.], Kütahya'da Garmıyan-oğulları (1302—1429) [b. bk.], Aydın'da Aydın-oğulları (1308—1425) (b. bk.; ayrıca Himmet Akın, *Aydın-oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1946), Manisa'da Hârizmî Türkmenler tarafından kurulduğu tabmin edilen Saruhan-oğulları (1313—1410) [b. bk.], Muğla'da Menteşe-oğulları (1282—1424) (b. bk.; ayrıca P. Wittak, türk. trc. O. Ş. Gökyay, *Menteşe beyliği*, TTK, Ankara, 1944), Egridir ve Antalya'da Hamid-oğulları (1300—1423) (b. bk.; bir de Bahriye Üçok, *Hamid-oğulları beyliği, ilâhiyat fakültesi dergisi*, 1—II, Ankara, 1955, s. 73—80), Beyşehir'de Eşref-oğulları (1284—1325) (bk. Halil Edhem, *Beyşehir'de Eşref-oğulları kitâbeleri*, TOEM, aene 5; Yusuf Akyurt, *Beyşehir, Eşref-oğlu câmiî, Türk tarih, arkeologiya, etnografya dergisi*, 1944, IV, 104—112), Denizli'de İnanç-oğulları (1277—1390) (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu beylikleri tarihine ait notlar*, TM, 1928, II, 13 v.d.), Kastamonu [b. bk.]'da Candar-oğulları (1309—1462) (M. Şâkir, *Sinop'ta Candar-oğulları zamanına ait eserler*, İstanbul, 1934), Maraş'ta Dulkadir-oğulları (1337—1351) [b. bk.], Adana'da Ramazan-oğulları (1353—1608) (b. bk.; bir de F. Sümer, *Çukurova tarihine dair araştırmalar*, DTCF Tarih araştırmaları dergisi, Ankara, 1963, I/1, 1—98), Kayseri'de Eretna veya Ertana (1343—1381) ve Sivas'ta Salur oymağında Kadı Burhân al-Din tarafından kurulan (1381—1398) beylikler (bk. Aziz b. Ardaşir Astrâbâdî, *Bazm u razm*, ngr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1928), Karaman ve Konya'da Avşar oymağında Karamanlı Türkmenlerinin kurduğu Karaman-oğulları (1256—1483) (b. bk.; bir de M. F. Köprülü, TM, II, 14—32), Bayındır oymağı beylerinin kurdukları Akkoyunlu [b. bk.] ve kucularının Yiva oymağına mensûp oldukları tabmin edilen (V. Minorsky, *The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers, Köprülü armağanı*, s. 391—395) Karakoyunlu devletleri (bu beylik ve devletlerin tarihi ve bıraktıkları eserler

hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, TTK, Ankara, 1937; ayn. mll., *Anadolu türk tarihi vesikalarından kitâbeler*, İstanbul, 1927—1929 I—II; Kastamonu, Sinop, Çankırı ve civârı aserleri hakkında bk. Ahmed Gökçöğlü, *Paflagonya gayr-i menkul eserleri ve arkeolojisi*, I, Kastamonu, 1952).

Selçuklu imparatorluğunun genişleyerek, azametli bir bâl kazanmasında dâimâ anır boy-larında (uc) bulunmak, gerekince devlêti korumak, fakat daba ziyâde türk hâkimiyetine yeni ülkeler açmak üzere mübim olduğun kadar tehlikeli vazifeyi cêsâretle taahhüt ve ifâ etmek sûreti ile, başta rol oynadığını gördüğümüz Türkmen kütüphanelerinin garp sınırlarına doğru muntazaman sevk edilmesinde beliren Selçuklu siyâseti ikinci mümeyyiz vasfının, neticeleri itibârı ile bu imparatorluğun en te'sirli ve en devamlı, bundan dolayı da tarihî hakımdan en ehemmiyetli busûsiyetini teşkil ettiği böylece anlaşılmaktadır. Nihâyet bu büyük tarihî netice yine Türkmen Kayı oymağına mensûp Osmanlı hânedanı tarafından Anadolu'daki aaydığımız beylik ve devletler birer birer ortadan kaldırılarak ve toprakları merkeze bağlanarak, fevkalâde mâhirâne bir aiyâset ile, değerlendirilmiş [bk. mad. OSMANLILAR] ve Anadolu ile Oguzların ve diğer türklerin yayıldığı sâbalar âna vatan olmak üzere, cihan tarihinin en büyük imparatorluklarından biri kurulmuştur (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, TTK, Ankara, 1953). Türkiye'nin her tarafında Oguz ve başka türk adlarını taşıyan köy, kasaba, arâzi v.b. yer isimlerinin de gösterdiği üzere (bk. Köylerimiz, dâbiliye vekâleti, İstanbul, 1928), bugünkü Anadolu halkı bu Türkmenlerin ve oulur ile birlikte gelen diğer türk boylarının ahfâdı olduğu gibi, Selçukluların kuruluşu ile başlayan ve daba sonraları tekrarlanan göçlerin yayıldığı garp ve cenûbî İran, Kafkaslar, Elcezîre, Irak ve Suriye topraklarında da bu türk ve Türkmen nesilleri bâlen yaşamakta devam etmektedirler (F. Sümer'in zikredilen makalelerinde ve ayn. mll., XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan türk aşiretlerine umûmî bir bakış, İstanbul İktisat fakültesi mecmuası, XI, 509—522'de adları geçen Türkmen oymaklarının Osmanlı imparatorluğu devrinde bulundukları yerler, katıldıkları birlikler, yeni teşkil ettikleri oymaklar husûsunda tafsilât verilmiştir).

IV. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ.

İslâm dünyasına getirdiği yeni telakkiler, kıymet bukmüleri ve teşkilât ile, orta çağlar-

da müslüman şark dünyasına verd'ği yeni vec-hanın esirlerle yaşamasına karşılık, Selçuklu bânedanının nisbeten kısa ömürlü oluşu dikkate değer bir bâdisedir. Selçuklu hâkimiyetinin erken yıkılışının daba ziyâde dâhili sebeplerden ileri geldiği görülmektedir ki, bunları bir kaç noktada toplamak mümkündür.

1. Verâset meselesi. Selçuklularda da, tıpkı eski Türk İmparatorluklarında olduğu gibi, devlet hânedanın müşterek malı sayılıyor idi. Hükümdarın ilâhî menş'li olduğu düşüncesine dayanan bu hâkimiyet telakkisine göre, Tanrı tarafından verilen hükümdarlık iktidârı (ebarisma, bk. M. Weber göst. yer.) ve idâre kabiliyeti (*Kutadgu bilig*, s. 147 v.d.), kan vâsıtası ile evlatlarına da intikal ettiğinden, bütün bânedan mensupları bu hükümdar olmak hak ve salâbiyetine sâhip idi. Saltanat makamında inhlâl vuku bulduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve bakka dayanarak, tabîi işgal mücâdelesine girişirler ve türk çevrelerinde, muvafak olanın daba yüksek ilâbî kudretle mücebbez bulunduğu kabul olunur ve o hükümdar tanınırdı. Vezir Nizâm al-Mulk 'ün bu türk hâkimiyet anlayışından farklı olarak, „devlet ve tebea sultanındır“ (*Siyâsat-nâma*, fasıl 5) ve „sultan ketbûdâ-yi cihândır, halk kâmilin onun âilesi ve hendesidir“ (*Siyâsat-nâma*, fasıl 29) şeklinde ifâde ettiği eski şark ve islâm telakkisi busûsundaki telkîn ve tavsiyelerine ve Selçuklu sultanlarının meşrû veliahdler tayin etmek ve battâ bu veliahdler için, dahn sağlıklarında devlet ricâlî ve kumandanlardan yemin ile bi'at almak gibi gayretlerine rağmen, bânedanın devamı boyunca itibârını kaybetmeyen türk varâset usûlü, sebep olduğu fâsılasız münâzaalar dolayısı ile, Selçuklu imparatorluk ve devletlerini zaafa düşürmüştür. Yalnız, ileride fetbi kararlaştırılan memleketlerin ânedan âznası arasında taksimi değil, Anadolu Selçuklularında olduğu üzere, elde bulunan toprakların bile şehzâdeler arasında bölüştürülmesi, hânedan mensuplarının ve şehzâdelerin kendi emirleri altındaki kuvvetler ile hissesine düşen ülke, eyâlet veya vilâyetlerde hareket serbestliği içinde yaşamaları Selçuklu devletlerinin tabî mücâdeleleri içinde parçalanmalarına en büyük sebep teşkil etmiştir (krş. Halik İnalcık, *Osmanlılarda saltanat verâseti usûlü ve türk hâkimiyet telakkisi ile ilgili, Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, Ankara, 1959, XIV/1, 69—94). Denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran bâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.

2. Halife-sultanlar mücâdeles i. Sultan Tuğrul Bey zamanından beri, dünya işleri ile âlâkalarının kasıldığını gördüğümüz ha-

lifelerin, verâset mücâdeleleri içinde kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, dünyevî iktidar te'sisine girişmeleri Selçuklu devletini yıkan şiddetli dâhili ihtilâfların ikincisi olmuştur. Birbirleri ile uğraşırken, bir de etrafına kuvvetler toplayıp, ordular kurup memleket zaptına çıkan, milyonlarca müslümanın derin saygı hisleri ile bağlı bulunduğu halife ile aavaş meydanlarında karşılaşmak mecbûriyeti (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 91—113, 255—300), sultanlar ve devletin istikbâlî bakımından, tabiatıyla mâkûs neticeler vermiştir. Sünî islâm dünyasının garp bölgei korkunç hac-lı istilâsının iztirapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu mütevlîleri durdurmak maksadı ile, ordular tec-biz va sevk ederlerken, müslüman ülkelerini bağılardan kurtarmayı düşünmeyen balfeler, Bagdad'da, Selçuklu idâresini parçalamak için plân bazırlamadıkları takdirde, saraylarında büsün ü hat meşk ediyorlar veya şiir yazıyorlardı (al-Muztazhîr ve al-Mustarsîd için bk. İbn al-Ağîr, 512 yılı vekayii; İbn Vâşil, *Mufarri al-kurâb*, I, 51). Bu arada Irak sultanı Mas'ûd 'ün ölümünü müteâkip, Irak kıtasını ele geçiren halife al-Muktafi 'yi, „Abbâsî devletinin baş-meti yükseldi“ diyerek, alkışlayan İbn Vâşil (*göst. yer.*) 'in rub bâleti de dikkati çeker. Abbâsî halifelerinin dünya devleti kurma ibtiras-larının doğurduğu ağır neticelere yukarıda to-mas edilmiş idi, (yk. bk.).

3. Atabeylerin tahakkümü. Kuvvetli sultanlar zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olup, merkezde „veliahd“ veya eyâletlerde „melik“ şehzâdelerin yetiştirilmesinde ve imparatorluğun müdâfasasında birinci derecede hizmet eden atabeylerin, hânedanın zaafa düştüğü tariblerden itibaren, Selçuklu âilesi mensuplarına tahakküm etmek ve daha sonraları kendi âile hâkimiyetlerini te'sis etmek yolu ile, mahallî hükümetler vücûda getirmeleri imparatorluğun parçalanma ve çöküş sebeplerinin üçüncüsüdür. Bilindiği gibi Fars'ta Salgur atabeyleri (1147—1286, bk. mad.), Şam'da Tuğtiginliler veya Böri-oğulları (1104—1154), Musul (1127—1233), Haleb (1146—1181) ve Sincâr (1170—1220) atabeyleri veya Zengi-oğulları [bk. madd.], Cezîre atabeyleri (1180—1227), Erbil'de Beytigin-oğulları (1144—1233; bk. mad. KÖK-BÖRİ), Azerbaycan atabeyleri veya İlden'z-oğulları (1146—1225) [bk. mad.] bu sûretle kurulmuşlar idi (bunlar hakkında kısa bilgi için bk. Hâliil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 230—236, 247—250).

4. Dış müdâhaleler. Selçuklu imparatorluğunu aaraan Kara-Hitay savaşı ile Selçuk-

lu imparatorluğu çevresinde fazla bir ayyâfî te'siri babis mevzuu olmayan Hille arap emâretin'in (Şadaka [b. bk.] ve oğlu Dubays, bk. M.A. Köymen; göst. yer., 28 v. dd., 35—40, 49—63, 75—85, 116—148) baş kaldırması istisnâ edilir ise, Selçuklu imparatorluğunu göktüren Oğuz istilâsı ile, Hârizmşahlık imparatorluğu tarafından Irak Selçuklu devletinin ortadan kaldırılması dıştan, fakat yine türkler tarafından yapılan müdahalelerdir. Haşlı acaferleri Adadolu Selçuklu devletini yıkamadığı gibi, bu kit'aya Moğul istilâsı da Selçuklu bânedanının yalnız Anadolu'ya inhisar ettiği devre tesâdüf etmiş, buna rağmen, gördüğümüz gibi, Selçukluların aon zamanlarında Türkmen ve beyleri, Moğul tabakkümünü bertaraf ederek, çeşitli devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

V. SELÇUKLULARDA TEŞKİLAT.

Horasan'da kurulan ve teşkilâtı bu müslüman mubitte iranlı vezirler tarafından tanzim edilen Selçuklu devletinin askerî, idârî, malî teşkilâtının islâmî an'aneleri tâkip edeceği tabîî idi. Me'mûriyet, makam ve rütbe adlarından ve Nizâm al-Mulk'ün devlet teşkilâtına âit *Siyâsat-nâmâ*'sinin münderecâtından, Selçuklulara bu aâbada eaki İran ve Abbâsî usûlî; rini devam ettirmiş olan siyâsî teşekküllerden bilhassa Gaznelî türk imparatorluğunun örnek olduğu görülmektedir. Yerli tebeanın şart, imkân ve ihtiyadlarına uymak zarûretinden doğan ve Selçuklu idâresinin, yukarıda sıra ile belirtmeğe çalıştığımız rubu bakımından mütâleâ edildiği takdirde, daba ziyâde bir dış kalıp mâhiyetinde kalan bu teşkilât Nizâm al-Mulk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu teşkilâtında da ağacı (hâcib, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 209, not 3), çavuş (sarhang), tuğra, ulağ ve cufğa (*Divân*, I, 122, 424), atabey, sü-başı v.b. gibi acaferî, idârî teşkilât ve devlet posta idâresinde türk istilâhlarının yaşadığını ortaya koyan örnekler olduğu gibi, türk vezirler de var idi (msl. bk. *Râhat al-şudûr*, s. 167).

1. Hukûmdar. Melikşah zamanında, teşkilâtın en mütakâmil aeviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tâbî buketmelerin, beylerin ve bu arada başlarında sultan unvânını hâiz kimselerin bulunduğu Gaznelî ve Anadolu Selçuklu devletlerinin metbuu sıfatı ile al-sultân al-a'zâm (bk. *Siyâsat-nâma*, Paris tab., a. 7.) unvânını taşıyan Selçuklu imparatoru devletin sâhibi olup, bütün ülkelerinde nâmına butbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlarda, büyük divânın kararlarına, imza makamında olmak

üzere, büyük sultanın isminden ibâret tuğrası çekilir, tevkîi [b. bk.] yazılır ve emir bundan sonra mer'î olurdu. Türkçe adları yanında birer müslüman adı alan Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Dâvûd, Alp Arslan Muhammed, Sencer Ahmed v.b.) ve tahta cülûslarını müteâkip, saltanatlarının tasdikî sırasında, bâlîfe tarafından kendilerine verilen künye ve lekabları (Tuğrul Bey: Abû Talib Rukn al-Dîn Yamîn Amîr al-Mu'minîn; Alp Arslan: Abû Şucâ' Azûd al-Davla Burhân Amîr al-Mu'minîn; Melikşah: Mu'izz al-Dîn Abu'l-Fatîh Kasım Amîr al-Mu'minîn; Sencer: Abû'l-Hâris Mu'izz al-Dîn Burhân Amîr al-Mu'minîn v.b.) kullanan sultanların (*Mucmal al-tavârih*, s. 429 v.d.; *Râhat al-şudûr*, 85 v.d. Bunların arasında yalnız Büyük Sultan Melikşah'ın taşıdığı Kasım Amîr al-Mu'minîn en büyük unvân olup, „her husûsta balifenin ortağı“ mânâsına gelmektedir. Bk. al-Kalkaşandî, *Subh al-a'sâ*, Kahire, 1915, VI, 113) mubârebelerde ve maiyet erkânı ile gezilerinde, bâkimiyet alâmeti olarak, başlarının üstünde atlaatan veya altın sırmalı kadifeden mamûl bir şemâye (çetr) tutulur, dâimâ refâkatinde bulunan askerî muzika takımı (navbat) günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen „melik“ unvânını hâiz bânedan mensuplarının günde 3 nöbet çaldırmağa hakları var idi. Sultanlar, haftanın muayyen günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzûra kabûl eder, müşâverelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinler (bâr dâdan-i hâşş u 'âm, *Siyâsat-nâmâ*, fasıl 28), iktâları tevzî, kadıları tâyin tâbî devlet reislerinin hükümdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümler ile meşgûl yüksek mabkemeye riyâset ederlerdi.

2. Saray teşkilâtı. Dergâh, bârgâh gibi istilâhlar ile de anılan saray, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, şöyle teşkilâtlanmış idi: hâcibler (hâcib al-buccâb veya hâcib-i buzurg), şûbdarlar („değnekçiler“), silâbdarlar (zered-hâne denilen silâh-hâne muhafızları, reisleri hükümdarın silâhını taşıyıcı), amîr-i 'alam (bk. mad BAYRAK), câmedâr, şarâbdâr, taştâr (veya âbdâr), emîr-i çavuş, emîr-i âbûr, vekil-i bâs (sultanın dâire-i halkının nâzırı), serheng ve nedimler, mü-sâbibler. Sultanın en güvenilir adamları arasından seçilen bu vazifelilerin her birinin emrinde askerî kit'alar bulunurdu (*Siyâsat-nâmâ*, fasıl 16, 17, 29).

3. Hukûmet (divân-ı saltanat), beş divândan („nezâret“) kurulu idi: Başında „sâhib divân-ı saltanat“ veya „hâcib-i buzurg“ (başvekil) denilen ve hükümdarın mutlak ve

kili durumunda olan (vezâret-i tefvîz, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 186—190; Abbâsî, İqbâl, Vizârat dar 'abd-i Selçukî-yân-i buzurg, Tabran, 1327 ş.) vezirin bulunduğu divân-ı vezâret ile, buna bağlı olmak üzere, divân-ı tuğra (reisi, tuğrâî, bâri-ciye-nezâreti ki, bu Selçuklular ile ortaya çıkmış, bk. Barhebraeus, I, 305, ve Gaznelîler v.b. işlâm devletlerinde mevcut olup, bilâhare Selçuklularda da gelişen ve aq-yk. aynı vazifeyi gören „divân-ı risâletten“ üstün sayılmıştır; bk. M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, s. 408; Cl. Caben, *La Tuğra Seljukide*, J A, 1943—1945, s. 167—172), haa, iktâ ve harâcî olmak üzere, üçe ayrılmış bulunan imparatorluk arâzisinden, büyük kasabalardan köylere kadar vergi alınacak nüfus ile her kisinin vergiye matrah teşkil eden varlığını kayıt ve tesbit ederek (bk. M. F. Köprülü, *Belleten*, sayı 27, s. 406, 408), şer'î ve örfî vergiler bâlînde, „âmilleri“ vâsıtası ile vergileri taksit edip, bare („masraf“) bazinesi ile, baalardan ve tâbî devletlerden alınan vergilere mabsus asıl (ibtîyat) hazinayı idâre eden divân-ı istîfa (reisi, müstevfi, mâliye nezâreti), divân-ı arz-ül-ceyyş (reisi, âriz, barbiye nezâreti) ve divân-ı işrâf (reisi, müşrif, umûmî teftiş nezâreti). Burada askerî ve adli işler dışında imparatorluğun bütün me'mûrlarının ve muâmelâtının, bunların bağlı bulundukları nezâretlerden tamâmı ile müstakil bir „işrâf“ müessesesi ile teftişe tâbî tutulmuş olması ayrıca kayda değer bir busustur (*Siyâsat-nâma*, fasıl 9, 21, 48, 50). Taşrada ise, ayrı renklerde bayrakları, çetleri bulunan ve müsaadeye bağlı olmak üzere, para bastıran melikler ile şibnelerin, umûmî vâlilerin ayrı ayrı vezirleri ve merkezdekenden küçük ölçüde olmak üzere, birer divânları var idi (msl. Nizâm al-Mulk önceleri, Melik Alp Arslan'ın veziri idi. Süleyman Şah'ın veziri Hasan b. Tâhir Şabristânî idi, Kirman'da Mukarram b. al-'Alâ Turan-şah'ın veziri idi, Kasım al-Davla Aksungûr'un Zarrin-Kamar adında bir veziri var idi). Şehzâdelerin ve meliklerin yanında, onların askerî, idârî, siyâsî bakımlardan yetiştirilmeleri ile vazifeli atabeyler bulunurdu (Nizâm al-Mulk; şehzâde Melikşah'ın atabeyliğini yapmış idi). Kökleri Göktürklerle kadar geri giden bu müessese de (bk. N. Kozmin, trk. trc., A. Çaferoğlu, *Orhun âbideleri muharriri Atın İkaplı Yolluğ Tigin*, T M, 1936, V, 367 v.dd.) teşkilât ve devlet idâresinde bir türk yeniliği idi. İmparatorluk göktüğün sırada, atabeylerden bir çok devletler kuranlar olduğunı görmüş idik. Büyük divâna bağlı eyâlet merkezlerinde „şihne“ denilen askerî kumandanlardan başka, mülkî idâreden mes'ûl „amîd-

ler“ ve ayrıca halktan seçilmiş „reialer“ ve beledi işlere bakan „muhteaibler“ bulunur idi. Hülâsaten zikrettiğimiz bu nezâret ve me'mûriyetlere bağlı olarak, bütün imparatorluk aatbına yayılmış olan nâibler, vekiller, kâtipler, taksildarlar v.b. baylı kaharık bir yekûn tutardı.

4. Askerî teşkilât. Selçukluların müteşem devirleri olan sultan Melikşah zamanında orta çağın en büyük askerî kuvveti meydana getirilmiş idi ki, da'a sonraları türk-islâm devletlerine örnek teşkil eden bu ordular, çeşitli kavimlerden seçme sûreti ile alınarak buânî saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, merâsim ve teşrifat usûllerine vâkıf ve doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan „gulâmân-ı aaray“, en güzide kumandanların tâlim ve terbiyesi altında her an emre hazır bekleyen baa-sa ordusu, meliklerin, gulâm vâlilerin ve vezir v.b. ileri gelen devlet ricâlinin askerleri ve tâbî hükûmetlerin kuvvetlerinden müteşekkil idi. Adları divân defterlerinde kayıtlı bulunan gulâmân-ı saray efrâdı yılda dört defa maaş (bistgâni) alırdı. Kumandanları sultanlar ile birlikte büyük seferlere katılan veya ağır te'dip darbeleri indiren, şibneliklere tâyin edilen ve umûmî vâlilikler yapan hassa ordusu da maaşlı idi. Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan iktâ arâzilerinden geçimini sağlayan, fakat her an sefere hazır vaziyette bulunan kalabalık süvâri kuvvetleri de mevcut idi. Ancak bunlar kendi iktâlarında yaşayan reâyâdan („çiftçi, köylü“) büyük divanca tesbit edilen muayyen miktarda vergiden (mâl-i hak) fazla bir şey alamazlardı. Aksi hâlde ve kezâ köylü, iktâ sâhibi tarafından emlakine dokunulduğu, aile masunluğuna tecâvüz edildiği takdirde büyük divâna, battâ doğrudan doğruya dergâha giderek, sultana şikâyet edebilir ve muktadan memnun olmayanlar başka bölgelere bicret edebilirler idi (*Siyâsat-nâma*, fasıl 5, 6, 33).

Askerî teşkilâtta Selçuklu imparatorluğunda yapılan çok mühim yeniliklerden biri de bu askerî iktâ (bk. mad İKTÂ) idi. Bir yandan pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesini mümkün kılan, bir yandan da memleketin mamûr bir hâle gelmesine yardım eden bu usûlün, şimdide kadar sanıldığı gibi, doğrudan doğruya vezir Nizâm al-Mulk'ün bir eseri değil, fakat eaki türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmuş şekilde tatbikatından ibâret olduğu anlaşılmaktadır (M. F. Köprülü, *Türk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 240, not 1; O. Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, *Belleten*, 1948, sayı 47, s. 549, 466—571). Bu usûl imparatorluğun askerî olduğu

kadar idâri ve bukuki en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu devletinde, Moğul istilâsı neticesinde nizam bozulunca, verimli iktâ arâzilerinin yurtluk („mülk“) bâline getirilmesi, böylece mîrî toprak usûlünün soysuzlaşması, Selçuklu ordusunun dağılmasını intâc etmiş ve Moğul baskısına inzîmâm eden bu iktâsız sipâhilerin isyânları devletin yıkılmasına başlıca sebep olmuş idi (O. Turan, *ayn. esr.*, s. 554; bir de bk. mad. KILIÇ ARSLAN IV.).

Ayrıca lüzûmü âında halktan ücretli asker („kaşer“) de toplanırdı. Orduda birliklerin çeşitli bayrakları var idi. Selçuklu ordusunda seyyar hastabâne ve Anadolu ordularında seyyar hamamlar („çerge“) bulunuyordu. Selçuklu ordularına, devletin başından sonuna kadar bilhassa uclarda kendi beyleri idâresinde, asıl vurucu kuvvet olarak büyük hizmetler görmüş olan Türkmenleri de ilâve edersek, askerî teşkilât ve ordu bakımında açık fikir edinmiş oluruz.

5. Adlî teşkilât. Selçuklu adliyesi şer'î kazâ ve örfî kazâ olmak üzere ikiye ayrılmış idi. Şer'î dâvalara her memlekette bulunan kadılar bakarlardı. Bağdad'da fıkıh âlimi bir baş-kadı (kâzî l-kuzât) bulunur, ve o, merkezde mahkeme reisliği yaptığı gibi, diğer kadıları da murâkabe ederdi. Halk arasındaki şeriat ile ilgili dâvâların hallinden başka, tereke, hayrât işleri, orta çağ Türk-İslâm devletlerinde mühim bir içtimâî yardım müessesesi olan vakıfların (bk. M. F. Köprülü, *Vakıf müesseseleri ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, 1-6) idâresi de kadıların âit idi. Daha çok türklerin mensûp bulundukları hanefî fıkına, fakat kısmen de şâfi'î fıkına göre amel eden kadıların verdikleri hüküm mutlak olup, müdâbalede masun idi. Ancak bir kadının kasd-i mabsûs ile yanlış verdiği bir hüküm, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak, sultana arz edilebilirdi, *Siyâsat-nâme*'de „müslümanların kanı ve malı kendilerine tevdi edilmiş“ olan kadıların tahail ve ahlâkî durumları üzerinde ehemmiyetle durulmaktadır (fâsil 6). Şer'î mahkemeler dışında, örfî ve kanûnî meseleleri bal ile vazifeli ayrı mahkemeler var idi ki, inzibatsızlık, devlet emirlerine itaatsizlik, siyâsî mâhiyetteki suçlar v.b. ile meşgul olan bu teşkilâtın başında emîr-i dâd bulunur ve bunun taşradaki me'murları aynı busûsları tâkip ederler idi. Orduya mensûp kimseler ile alâkalı şer'î dâvalara da „kadî-akerler“ bakardı. Burada bilhassa belirtilmesi gereken nokta Selçuklu teşkilâtında adliyeden mes'ul şâhısların büyük divan ve eyâlet divanları ile, yâni hükûmet ile, ilgili bulunmamalarıdır.

rıdır. Böylece her hangi bir siyâsî veya idâri te'sire mârûz kalmaksızın, hürriyet içinde, adâleti yürütmek mümkün olmuştur.

Selçuklularda peykler ve perendelerden mürekkep serî haber alma teşkilâtı, muntazam bir posta ve, sevkülceys ve ticârî bakımlardan mühim büyük yollar üzerinde karakollar ve dâimî murâkabe sarfî yerlerde ribât (bk. bk.); (bir de bk. M. F. Köprülü, *Ribatların tarihi ehemmiyeti, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II) teşkilâtı ve „münhiler“ diye anılan gizli istihbarât teşkilâtı var idi (tafsilât için bk. I. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 143-166; A. K. S. Lambton, *The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the 'Atabat al-kataba, BSOAS*, 1957, XX, 367-388).

Buraya kadar kısaca tanıtmaya çalıştığımız Selçuklu saray, divân, ordu, mâliye ve adliye teşkilâtı, ufak-tefek farklar ve bazı isim değişiklikleri ile (msl. divân-ı âli, nâib-ül-bazra, divân-ı mezâlim, hisbe, şurta, beyler-beyi, sü başı v. b. gibi) atabey devletlerinde, Hârizmşahlar imparatorluğunda, Eyyûbîlerde, Mısır-Suriye türk ve çerkes kölemen devletlerinde. Artuklular, Dânişmendîler ve kısmen diğer Anadolu beyliklerinde; XII. asrın ikinci yarısındaki Abbâsî devlet teşkilâtında ve nihâyet Osmanlı imparatorluğunda devam etmiş, böylece 800 yıla yakın bir zaman lââm şark dünyasında idâre kadrosunun tanziminde örnek teşkil etmiştir. (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 165-309; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, TTK, İstanbul, 1941).

VI. İCTİMÂİ VE FİKRÎ HAYAT.

1. İctimâî durum. Bütün orta çağ müslüman-türk devletleri için de müşterek olmak üzere, Selçuklular zamanında ictimâî durum, memleketi elinde tutan saray erkânı ve yardımcıları, kumandanlar ve askerî kuvvet gibi türk unsuru dışı, abâlinin hayat ve meşgûliyetlerine doğrudan-doğruya müdâhaleler vuku bulmaması dolayısı ile, umûmiyetle daha önceki devir manzarasını muhafaza etmiştir. Devlet me'mûriyetleri bir nevi irsîlik arz etmekte olup (msl. Nizâm al-Mulk âilesi için bk. H. Vâhidmîr, *Düstûr al-vuzarâ*, nşr. S. Nafisi, Tahran, 1317 ş., s. 149-167, 178-188; iktidar değişimlerinde dahi umûmiyetle aynı âile içinde kalıyor, mâlî bakımdan çeşitli eyâletler ve merkezler arasında daha çok mahallî şartlar ve an'aneler dikkate alınıyordu. Şehirlerde idâri sultaya intisabın veya ik'isâdî zeng'nliğin sağladığı imkânlar ile ortaya çıkmış olan büyük

nütuz sâhibi âileler devam ediyordu (msl. Beyhak şebri için bk. İbn Fındık, *Tarih-i Bayhak*). Köylerde „dibkanlar“ da bu neviden idi. Halk üzerinde nüfuz sâhibi diğer kalabalık bir zümre de din adamları idi ki, bunlar ve seyyidler ve şerifler ülkenin her tarafına dağılmış vaziyette bulunan hanefî, şâfi'î mezhepleri mensupları ile, bilbassa Bağdad, Easra, Bahreyn bölgelerindeki şî'îlik müntesiplerinin üzerinde müessir idiler. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük ölçüde alış-veriş yapan tüccarlar, çeşitli esnaf, dükkâncılar, küçük san'at erbâbı ayrı ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Ahâlî umûmiyetle baneftî, şâfi'î „reislerin“, şî'îler „nakiblerin“ etrafına toplanmış olup, yine büyük şehirlerde serseri takımı da aralarında teşkilât kurmuşlardı. Vaktiyle Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinde kendilerinden gönüllü ordular vücuda getirdiği, süfiyâne bir hayat yaşayan bu zümreler, rindler, ayyârlar, settârlar v. b. gibi türlü isimler ile anılıyorlardı (geniş tafsilât için bk. Cl. Caben, *Mouvements populaires et autonomisme dans l'Asie musulmane du Moyen-Age, Arabica*, Leiden, 1959, IV-V'ten ayrı basım). Ovalar ve aahrârlarda, tarlalarda, bağ ve bahçelerde çalışan köylü ise, yukarıda söylediğimiz üzere, topraklarının has veya iktâ durumuna göre, hükûmetin bimâyesi altında geçimini sağlamakta ve vergi vermekte idi. Bunlar hukukî yönden şebir abâlisine kadar hür olup, ellerindeki topraklara işleyebildikleri müddetçe, verâset şüreti ile, sâbip olduklarından, karın tokluğuna çalışan amele durumunda değil idiler. Gelişme itibarı ile bu umûmî vaziyetten bir az farklı bulunan ve nüfusunun büyük çoğunluğunu esâsen yerleşik türklerin teşkil ettiği Anadolu'da (bk. F. Sümer, *Anadolu'ya yalnız göçebe türkler mi geldi?*, *Belleten*, 1960, sayı 96, s. 567-594) halk, işçi, esnaf, san'atkâr ve nakliyatçı olarak, aşağıda bahsedeceğimiz bütün ticârî ve iktisâdî hayata katılmış, böylece refah, emniyet ve sükûnun te'min ettiği buzûr dolayısı ile, vaktiyle aş-yk. birer kaleden ibâret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Erzinan, Harput, Amasya, Tokat, Aksaray, Ankara, sâbillerde Sinop, Samsun, Antalya ve Alâiye merkezî hüviyette birer türk şebri hâlinde yükselmişlerdi ki, bunlardan Aksaray, (M. Zeki Oral, *Aksaray'ın tarihi önemi, Vakıflar dergisi*, 1962, V, 223-240), Kırşehir (bk. A. Saim Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, I, 253-261), Alâiye, Kubâdiye, Kubâd-âbâd (bk. M. Zeki Oral, *Kayseri'de Kubbâdiye şehri, Belleten*, 1953, sayı 68, 501-517; ayn. mll., *Kubâd-âbâd nasıl bulundu?*, *İlahiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1953, II/2, 171-179) gibi bâzıları ve türkçe adlar taşıyan diğerleri türkler tarafından te'sis edilmiş idi.

2. İktisâdî-ticârî durum. Selçuklu devletin kurulduğu Horasan kıt'asının iktisâdî ve ticârî bakımdan seçkin mevkiini belirtmiş idik. Selçukluların İran ve Irak sâhasında vücuda getirdikleri siyâsî birlik ve kudretli ordunun nezâretinde teessüs eden muntazam teşkilât ve mükemmel âsâyiş, ticâret yollarının dâimî murâkabe altında tutulması v. b. husûslar dolayısı ile, yakın şark ile orta Asya ve şarkı Avrupa arasında ve uzak şark, Hindistan ile Suriye sâhillerindeki Akdeniz limanlarının muavassat rolünü oynadığı, Avrupa arasında mevcut ticârî faaliyet (bk. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, I, 164-168; Jean Aubin, *La ruine de Sirâf et les routes du Golf persique, Chiers de civilisation médiévale II*, 1959), bûs-bütün artmış ve Selçuklu devletlerine mâlî yönden sağlam bir temel vazifesini görmüştür ki, Selçuklu idâreai ve teşkilâtının o kadar devamlı olmasını te'min eden âmillerden biri de bu iktisâdî refah olmuştur. İmparatorluk devrinde, giyim, malzeme, techizat ve muhârebe vâsıtaları bakımından, orta çağın en büyük ordusunun çıkarılması ve sultanların ziyâfetlerinde, bayramlarda, şenlik günlerinde, zaferlerin kutulmasında, düğünlerde kaynaklarımızın şahâdet ettiği ihtisam ve muazzam masraf refâhı, zenginliği; aynı zamanda tebea arasında geçim darlığından doğan herhangi bir hareket görülmemesi de iktisâdî muvâzenenin mevcûdiyetini gösteren delillerdir. Bu husûsta, bastırıldığı paralardan elimize geçen 22 tanesinden 16'sı altına, gerisi gümüş olan, Sultan Melikşah (bk. I. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 146) devri hakkında kıymetli bilgi veren Hamd Allâh Mustavfî Kâzvinî'ye göre (bk. Melikşah zamanında yazılmış *Risâle-i Malikşahiya*'den naklen *Tarih-i guzîda*, I, 449; ayn. mll., *Nuzhat al-kulûb*, nşr. Le Strange, 1915, s. 226*), Selçuklu ülkelerinin yıllık geliri 21.500 tûmen kırmızı altın (zer-i surh) ve harac olarak alınan senelik vergi 20.000 miskal altın (talâ) idi (müellif zamanındaki tûmen, dinar ve dirhem besâbı hakkında bk. W. Barthold, *İlhanlılar devrinde mâlî vaziyet, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 143 v. d.) ki, yekûnu, bugünkü besap ile, ortalama 225 milyar liraya bâliğ olur ve aradaki râyic ve iştirâ farkı da dikkate alınır ise, bunun takriben 500 milyar lirahak bir kıymet ifade ettiği anlaşılır. Melikşah'dan başka Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan, Sencer ve diğerleri altın para bastırmışlardır (D. Sourdel, *ayn. esr.*, s. XVI, 82-94; İbrahim Artuk, *Selçuklu sultanı Mahmud*

b. Melikşah'a *ait bir dinar, Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, sayı 9, s. 141—144). Kirman Selçuklularında da iktisadî durum gelişmiş olup, bilhassa Kavurd zamanında bastırılmış olan paralar uzun müddet değerini muhafaza etmiş ve Afzal al-Din Kirmânî'nin şahâdetine göre (*Badâyi' al-azmân*, s. 4), bir buçuk asır sonra da hi „naqd-i Kāvurdî“ büyük kıymet taşımıştır. Anadolu Selçuklularında ise, ticâret mevzuu devletin ana siyâsetini tâyin eden başlıca mes'elelerden biri idi. Başlangıçta, haçlı seferleri dolayısı ile, yakın şarkta, bilhassa Suriye'de husûle gelen siyâsî karışıklık ve papanın teşviki ile, Mısır ticâretini çöktürmek için, denizlerde tatbik olunan iktisadî abluka harâretli ticârî faaliyeti felce uğratmış ve Moğul istilâsı orta Asya ve şimalî Karadeniz sâhasının Akdeniz ile olan eşya mübâdelesi hareketine darbe vurmuş ve böylece dünya ticâreti pek sıkıntılı bir duruma düşmüş iken, Anadolu'nun mevki itibârı ile bu bakımdan taşıdığı büyük ehemmiyeti kavrayan Selçuklu sultanları, bilhassa Kılıç Arslan II.'nin son yıllarından itibaren, Selçuklu Türkiyesi'ni kıt'alar-arası bir transit merkezi hâline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Selçukluların ticâret mevzuunda milletler-arası münâsebetlere girdiği bu sıralarda inşâ edilen yollarda her türlü âşâyış tedbirleri tatbik edilmiş, yabancı tüccarların canı ve malı devlet tarafından te'minat altına alınmış, ülkede muhtemel eşkiya baskınlarına ve denizlerde korsan hücumlarına uğrayan veya gemileri batan tâcirlerin zararları tazmin edilmek maksadı ile, emtia üzerinden bir nevi devlet sigortası vaz'edilmiş idi. Büyük konak yerleri ve pazar mahalleri olan mühim merkezlerde hanlar, kapalı çarşılar kurulmuş ve yukarıda söylediğimiz gibi, sırf ticârî ve iktisadî maksatlar ile, Karadeniz ve Akdeniz sâbillerinde fetihler yapılmış idi. Ticâret erbâbının istirâhat'lerini te'min ve mallarının korunması için ilk defa inşâsına Kılıç Arslan II. tarafından başlanan ve bazıları san'at bakımından birer mimârî şâhseri olan (msl. sultan hanları kervansaraylar, diğer sultanlar zamanında çoğalarak, ana yolları boyunca sıralanmış idi. Anadolu Selçuklu hükümdarları arasında ilk defa altın para Kılıç Arslan II. tarafından bastırılmış idi (bk. I. Artuk, *Abbâsî ve Anadolu selçuklularına ait iki eşsiz dinar, İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, 1958, sayı 8, s. 45 v.d.; Anadolu Selçuklularına *ait altın ve gümüş paralar hakkında* bk. A. Tevhid *Meskûkât-ı kadime-i islâmiye*, İstanbul, 1321, IV; Behzad Butak *XI—XIII. yüzyıllarda resimli türk paraları. Ek. 1—2*, İstanbul, 1950; ayn. mll., *Çiyâs al-Din Kayhusrav II.'nin görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul,

1950; Ş. Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 4—8). Bu sûretle tarih boyunca, en müreffeh çağını yaşayan Anadolu'nun zenginliği Avrupa'da efsânevi bir mâhiyet almıştır.

Anadolu'da iş bayatı, orta çağın diğer belgelerinde olduğu gibi, işlenen eşyanın einsine göre, sıkı kaidelere bağlı loncalar üzerine kurulmuş idi. Bu müesseseler her zanâat şubesinde çalışan kimseleri, birer „pîrin“ mânevî kudsiyetine inandırarak, mesleğin icaplarına sâdik ve bütün kaidelerine tamâmı ile bağlı „müridler“ hâline getiriyordu. Loncalarda meslekler inhisar altında tutulur, belirli dükkân veya imâlât-hâne adedine göre, adları ve künyeleri kayıtlı muayyen sayıda usta ve işçi bulundurulur, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyen'ler, diğer ustalar huzûrunda husûsî bir imtihandan geçirilerek, başarı gösterenlere merâsim ile „ustalık“ pâyesi verilir. Müessesenin en usta ve hürmete şâyân mensûbu loncanın reisi olup, „ahî“ unvanını taşıyordu. Te'sir ve nüfuz itibârı ile tam bir tarikat şeyhi durumunda olan abiden başka onun em'irlerini ierâ ile vazifeli „yigit-başı“ veya „server“ denilen ikinci bir idâre âmiri mevcut idi. Loncaya mensûp işçi ve çıraklara „fityân“ denilirdi. Ayrıca bir şehirdeki ahîlerin reisine de „ahî baba“ adı verilir. Böylece bir çok ahîler (ihvân), yigit-başlar (serverân ve gençlerin „fityân“) bulunduğu şehirlerde, bun'ar, memleket iktisadîyatına hâkim kütle oldukları için, idârî ve siyâsî mes'elelerde söz sâhibi idiler. O kadar ki, Selçuklu devleti parçalandığı zaman, yukarıda zikrettiğimiz başlıca merkezlerde, kendi teşebbüsleri ile, bir nevi cumhûrî idâre kurmak sûreti ile, cemiyeti inhilâlden kurtararak, Osmanlı imparatorluğunun teessüsüne kadar, durumu muhafazaya muvaffak olmuşlardı. Anadolu beyliklerinde de dinî-askerî bir tarikat sıfatı ile pek mühim bir mevki işgal ettiğini seyyah İbn Battûta [b. bk.]'dan öğrendiğimiz bu teşkilâtın esâsı, Abbâsî halîfesi al-Nâsır li-Din Allâb (1180—1225)'in islâm ülkelerinde mânevî birliği sağlamak maksadı ile ortaya attığı *fütûvva* („gençlik“) tarikatine dayanıyordu. al-Nâsır bu tarikate bütün islâm hükümdarlarını idhal etmeğe muvaffak olmuş ve onlara *ramy al-bunduk* imtiyâzını tevcih etmiş ve Gıyâs al-Din Kayhusrav I., Mısır türk sultanı Beybars v.b. hükümdarlar husûsî fütûvva libâsını, merâsim ile, giymişlerdir. Bu dinî-askerî tarikat, daha sonra, mensupları arasında bir çok meslek ve san'at erbâbının da bulunması dolayısı ile, gâyesine de uygun olarak, iktisadî sâhaya intikal ettirilmek sûreti ile meydana gelen ahîlik teşkilâtı, çeşitli zamanlarda yazılmış fütûvet-nâmelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı

imparatorluğu devâmınca da mevcûdiyetini muhafaza ederek, esnaf mes'eleleri ve dâvaları ile meşgul olmuş ve loncalar kalktıktan sonra da, onun yerleştirmiş olduğu karşılıklı saygı an'anesi esnaf birlikleri arasındaki tesânüt duygusunu devam ettirmiştir (A. Tevhid, *Ankara ahîleri, T O E M*, 1329, s. 1200 v.dd.; M. Cevdet, *Zayl'alâ fasl al-ahîyat al-fityân al-türkiya...*, İstanbul, 1932; F. Taeschner, *Beit-raege zur Geschichte der Achis in Anatolien XIV.—XV. Jhdt, Islamica*, 1929, IV; ayn. mll., *Die Futtuwabünde in der Türkei und ihre Literatur, Islamica*, 1930, V; ayn. mll., *Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futtuwai-deals, Der Islam*, 1937, XXIV; ayn. mll., *İslâm orta çağında fütûvvet teşkilâtı (İktisat fakültesi mecmuası*, 1954, XV, 1—4, s. 1—32; A. Gölpınarlı, *İslâm ve türk illerinde fütûvve teşkilâtı ve kaynakları, İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI/1—4, 3—354; M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 89—93; Cl. Cahen, *Sur les traces des premiers akhis, Köprülü armağanı*, s. 81—92; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, Ankara, 1959, I, 1—18). Ahî teşkilâtının mühim bir busûsiyeti olarak şunu belirtmek lâzımdır ki, dinî temele istinâd eden ve her loncanın muayyen günlerde toplanarak, kendi mes'elelerini müzâkere ettiği busûsî tekyeleri olan bu müesseseye biristiyen unsurun kabul edilmemesi keyfiyeti, müslüman-türk meslek erbâbına cemiyette imtiyazlı bir mevki sağlamakta olduğundan, hem san'atın ve mesleğin müslümanlar tarafından icrâsını mümkün kılmış, bu sûretle Türkler tedricen gebir iktisadîyatına bâkim olmuş, hem de muhtelif meslek ve san'atlarda çalışan, fakat loncaya dâhil bulunmadığı için türlü zorluklar ile karşılaşacağı tabii olan gayr-i müslim unsurun, islâm dinine girme yolu ile, Türkiye'nin büyük ölçüde islâmlaşmasını te'min etmiştir (krş. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 304). Çünkü Anadolu'nun türkleşmesinde nasıl tâkip, tazyik ve katli âm gibi hâdiseler mevcut değil ise, islâmlaşmasında da gayr-i müslim unsura siyâsî ve idârî baskı yapıldığı ve bu yüzden kütleler bâlinde bunların islâm dinine girdikleri vâkıası görülmemektedir (bk. O. Turan, *Les souverains seldjoukides et leur sujets nonmusulmans, Studia Islamica*, 1953, I, 65—100; ayn. mll., *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-Âge, Studia Islamica*, 1959, X, s. 137—152).

3. Dinî hayat. Selçuklular sünniliğin dört mezhebinden bilhassa hanefilik ile kısmen de şâfi'liğe sülûk etmişlerdi. Çünkü, aslen türk olması muhtemel Semerkandlı Abû Manşûr al-Mâturîdî (ölm. 944) (b. bk.; bir de M. Tancı,

Abû Manşûr al-Mâturîdî, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, 1958, I—II, s. 1—12) tarafından, insanda irâdeyi vaz'etmek sûreti ile, Mâverâünnebr muhitinde geliştirilen hanefîlik, ilâhî emri akıl ve deliller ile isbat yoluna girilerek şeriat akli plana intikal ettirilmiş ve bukukî muhtevâsı da daha ziyâde türk örf ve âdetlerinden alınmış olduğu için, tefekkür tarzı itibârı ile gerçekçi olan türk çevrelerinde en çok yayılan mezhep olmuş (bk. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 68, 92 v.d.); ayrıca durum ve ihtiyâca göre yeni bukûmler vermeği câiz addederek, türk devletlerince islâmî hukuk nizâmını zaman ve şartların icâbına uydurmağı mümkün kılması sebebi ile de, başta Selçuklular olmak üzere, diğer türk siyâsî teşekküllerinin resmî mezhepleri vaziyetine yükselmiştir. Abbâsî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri iki iktidar arasındaki râbitayı bûshûtûn kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra islâmî akidelere sıkı-sıkıya bağlı olan Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri ile Hanefîliği te'lif eden daha mütedil Şâfi'î mezhebi, bilhassa Sultan Tuğrul Bey'in vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kunduri'nin Eş'arileri tel'in ve şâfi'î mensuplarını tâkip siyâsetine son veren ve memleketi terketmek zorunda kalmış hüyük şâfi'î âlim ve fakihlerinin avdetini te'min eden vezir Nizâm al-Mulk (M. Şerefeddin, *Selçuklular devrinde mezâhib, T M*, 1925, I, 101—118)'ün gayretleri dolayısı ile, Selçuklu imparatorluğunda ve türkler arasında revaç bulmuş idi. Sünniliğin bayrakdarlığını yapan Selçuklu idâresi, islâmiyetin gazâ fikri ile türkün fütûhât telâkîsini birleştiren bir siyâsî teşekkül olduğu için, müslüman ülkelerde hâkimiyet sağlandık-tan başka, Fâtımîler ile mücâdele mâna kazanmış ve haçlı seferlerinde muvaffakiyetle karşı koymak mümkün olmuştur.

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve badîşçilerinden çoğu Selçuklu imparatorluğu çağında yetişmiştir: aynı zamanda türkçeye de tercüme edilen *al-Risâlat al-Kuşayri-ya'nın* müellifi büyük sûfi Abû'l-Kâsim Kuşayrî (ölm. 1072) ve oğlu, *al-Taysîr* adlı tefsirinin müellifi, Abû Naşr 'Abd al-Rahîm, şâfi'î fakihlerinden ve Bagdad nizâmiyesi bocalarından Abû İshâk Şîrâzî (ölm. 1083), bir çok eser sâhibi Abû'l-Ma'âlî Cuvaynî (ölm. 1085), islâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bagdad nizâmiyesinin rektörlüğünü yapmış olan kelâmcî Gazzâlî (ölm. 1111), ikinci Şâfi'î diye anılan, Âmul nizâmiyesi bocası, Fahr al-İslâm 'Abd al-Vâhid (ölm. 1108), büyük hanefî fakih ve Kâzî'l-kuzât al-Hatîbî (ölm. 1079), hanbelî fakih, badîsoi ve ünlü sûfi 'Ahd Allâb al-Anşârî (ölm. 1108), eserleri medreselerde el

kitabı olarak okunan büyük tefsirci ve gramerci 'Alî al-Vahidî (ölm. 1076), Mâverâünnahr'ın büyük hanefî fakihî ve tefsircisi, meşhûr *Uşûl* müellifi Pazdâvî (ölm. 1089), *al-Mabsûṭ* adlı eseri ile hanefîler arasında büyük şöhret yapan türk asıllı Sarahsî (ölm. 1090), fakih, feylesof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı türkçeye de tercüme edilen 'Ayn al-Kuzât al-Hamadânî ölm. 1130, Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi mütehasısı, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* müellifi Muhammed al-Şabrastânî (ölm. 1153), *Maşâbih al-sanna* müellifi Bağavî (ölm. 1116) hep kendi zamanlarından sonra islâm ilim ve fikir hayatında asırlarca müessir olmuş simâlardır [bk. madd.].

Haçlı seferleri ile Moğul istilâsı dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirmiş ise de, XIII. asrın sonlarında, yine Anadolu'da kıymetli eserler yazan bilginler yetişmiş, msl. *Anvâr al-Tanzîl* müellifi ünlü tefsirci Kâzî 'l-Bayzâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantığa, bir kısmı da kelâma dâir olan *Maṭālî al-anvâr* adlı eserin müellifi Sirâc al-Dîn Urmavî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda heyet-şinas Kuṭb al-Dîn Şîrâzî (ölm. 1310) bu an'aneyi müstakhel nesillere intikal ettirmişlerdir. Burada, sünîliği bu derece himâyeye adan ve kendileri samimî birer dindar müslüman olan Selçuklu'ların an'aneyi tarbiye ve telakkîleri icâbı kat'iyen mutassıp olmadıklarını da ayrıca belirtmek lâzımdır. Sultan Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı olan „pederâna“ tutumu görülmüş idi. Sultan Sencer de huzûrunda dinî-felsefî sohbetler yaptırır. Süryânîlere ve ermenilere karşı dâimâ müsâmahakâr davranan Kılıç Arslan I., hristiyanlara karşı âlicenâbâne hareket eden ve Malatya'nın süryânî patriği ile Kitâb-ı mukaddes üzerinde münâkaşaya girecek ve Konya'da bâzı evlerin bahçelerini mermer heykeller ile süsletecek kadar geniş fikirli olan Kılıç Arslan II. saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın erkek resimleri, inşâ ettirdiği Konya surlarını heykeller ile süsleyen 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I. Bk. Mehmed Önder, *Mevlânâ şehri Konya*, Konya, 1962, s. 58—66) ve tasvirli paralar bastıran Keyhusrev II. her türlü dinî tasassuptan âzâde, hür düşünceli kimseler idi. Selçuklular devrinde kitâbî din baskısı yapan medreselerin büyük nüfuzu altındaki bâzı şehirler dışında umûmiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa türk köylü ahâlisi hattâ hanefî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu. Bunlar daha ziyâde tasavvuf ile ilgili râfîzî inançlara sâhip bulunuyorlardı ki, bu, başta Selçuklu olmak üzere, islam-türk tarihinin mühim mevzûlarından biridir.

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan siyâsî, iktisâdî, idârî yönlerden olduğu gibi, dinî bakımdan da kat'î te'sirli rol oynamıştır denebilir. Buranın eski grek ilim ve felsefesine âşinâ olan garptan, yâni Basra, Kûfe, Bagdad Abbâsî sâhasından, aynı zamanda aslında vahdet-i vücûdeu telakkîleri ihtivâ eden Hindistan sâhasından gelen fikir cereyanlarının telakkî merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin, islâm mütefekkirleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte, oturdıkları bölgenin örf ve âdetlerine uygun şekilde imtizac ettirilmesi neticesinde doğan islâm tasavvufunun, türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı hesâba katılır ise, vaziyetin ehemmiyeti takdir olunur. Islâmiyette türlü tarikatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. asırda bu fikirler ile kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli „tezkir muhiti“ [bk. mad. GAZZÂLÎ] ve zâviyeler ve bankahlarda etraflarında müridleri ve dervişleri ile ruhânî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin, kitaptan (*Kur'an*) değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden ve bu sebeple medrese müntesiplerine cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve müsikiyi ön plânda tutan şeyhler, şimâl boz-kırlarından şâmânî akîdeler ile beslenmiş vaziyette gelerek, islâmiyetin nassî kaidelerine pek itibak edemeyen Türkmen kitleleri üzerinde tabiatıyla fazlası ile müessir olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu, yukarıda söyledğimiz gibi, aynı zamanda sûfî idi. Meşhûr kâlamcı Gazzâlî açıktan-açığa grek felsefesine cephe almış ve onun, ince zekâsı ve derin ihâtası ile kelâm ilmini sûfî görüş ile uzlaştırarak ortaya koyduğu yeni islâm tasavvufu asırlarca hukmünü yürütmüş idi. Diğer taraftan islâm dünyasının büyük tarikatları olan, 'Abd al-Kâdîr Gîlânî (ölm. 1166) tarafından kurulup, Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan kadîrlilik [b. bk.], Hârizmî şey'î Nâem al-Dîn Kubrâ (ölm. 1221) tarafından kurulan kübrevîlik [b. bk.], XIII. asırda kurulan ekberîlik [b. bk.] arasında, bilhassa kübrevîlik, eski türk „alpk“ [bk. mad. ALP] vasıflarını muhtevî melâmîlik [b. bk.] fikirleri ile, telakkî, merâsim ve âyin bakımlarından, türk rûhiyâtına uygun sâdelik, ahlâkî ve bedîî esâslar ihtivâ ediyor ve türk dinî kamlıktan mülhem olan „semâ“ vaz' ve şartlarını tâyin etmekle Anadolu'daki mevlevîliğe [b. bk.] temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat yesevîlik ise bizzat türk olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166; bk. mad.) tarafından kurulmuş idi. Bilhassa sonuncusu, islâmiyetî türkler arasında yaymak maksadı ile, bayli türk örf ve âdetleri ile bezenmiş olup, tarikatın di-

li türkçe idi (Yesevî'nin „Hikmetleri“). Doğrudan-doğruya halk tasavvufu vasfında olması itibârı ile de diğer tarikatlerden ayrılan yesevîlik bir yandan Türkistan, Efganistan, Altın-Ordu sâhası, şimâlî İran'a yayılırken, bir yandan da orta Asya'da nakşbendîlik (XIV. asır) ve pek elverişli bir muhit olarak bulduğu Anadolu'da beктаşîlik [b. bk.] ve emsâlî tarikatlerin zühûruna da zemin hazırlamış idi ki, bu muvaffakiyeti İran ve Türk sūfilik anlayışları arasındaki farkta aramak doğru olur. Bu fark bilhassa gâyesi daha ziyâde san'at olup, tasavvufî hâlet-i rûhiyeyi san'atkarâne bir dünyaya görüşüne vâsıta sayan ve onu kavimler, devirler üstü bir düşünceye yöneltmiş olan İran telakkîsine karşılık, Türk telakkîsinin doğrudan doğruya ahlâkî, ruh temizliğini gâye saymasında ve onu, eski türk tefekkürü ile irtibatından dolayı, vatan ve ülke fikirleri ile mezc etmesinde belirir ve bu sebeple türk tasavvufu mensuplarının Anadolu'ya geldiklerinde, bu görüşü telkin etmeleri neticesinde, taraftarlarının sınır boylarında büyük hizmetlerde bulunmaları mümkün olmuştur. Böylece, aslında birer orta Asya eski türk „alpk“ olan cenğaverler, „babalar“, „abdallar“ diye adlandırılan türk şeyhlerinin rehberliğinde, Horasan'ın ruhânî havasında „alp-erenler“, savaş ülkesi Anadolu'da ise, „gâziler“ sıfatı ile vatanî vazifelerini ifâ etmişler, Osmanlı imparatorluğu devrinde de Rûmeli uclarında aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir. Yesevîlikten doğan beктаşîliğin aynı zamanda muhârib sınıfın resmî tarikatî hâline gelmesi de bundan dolayıdır (Bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 83—102; P. Wittek, *Les ghazis dans l'histoire Ottomane, Byzantion*, 1936, XI, 197—202; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 104—108, 175—181, 185).

Diğer taraftan, islâm-türk tarikatlerinin doğuşunda türklerin islâm olmazdan önce taşıdıkları dinî telakkîlerin müessir olacağı ve türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabîî ise, aslında bir iktidar mücadelesi mevzuu iken, İran sâhasında islâmî cîlâyâ bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan şî'îlik cereyanının da, Peygamber âilesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akîdelerinin müsâmaha tanımaz sertliğine cephe almak v.b. gibi hususlarda aynı görüşü taşıyan ve müşterek kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dolayısı ile, türk efkârında yer etmesi de o kadar tabîî idi. Nitekim XI. asırdan itibaren belirmeğe başlayan halk velîleri Türkmen „babalarında“ da aynı temâ-

yül şiddetle hissediliyordu. Eski türk kam-ozan (halk şâiri—efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfîzî telakkî sâhipleri, biç bir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir muhabbet ile sevilir ve sayılıyorlardı. Hattâ yalnız geniş halk kitleleri değil, birer sūnnî müslüman olarak islâmiyetin korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şî'îlik ve kolları gibi râfîzî cereyanlara karşı amansız mücadelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları) bile şî'î telakkîler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sūfilere karşı hürmetkarâne davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarının ünlü mutasavvıfları Bâba Tâhir 'Uryân [bk. mad. BABA], Abû Sa'îd Abû 'l-Hayr (bk. *Asrâr al-tavhîd*, nşr. Z. Şafâ, Tahran, 1332 ş.) v.b. pek müteber şahsiyetlerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sūfiler, bir yandan da münevverlere hitap eden, yukarıda adlarını zikrettiğimiz, büyük sūfiler iki cephele sūfilik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile, Anadolu'ya intikal etmiştir.

Anadolu tasavvuf bakımından hüyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sūfiler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, badîî duygu, adebî kabiliyet yönlerinden müstasna kimselerdi. Esâsen Selçuklu Türkiye'sinde msl. Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 1240) [b. bk.] gibi nâdir yetişen sistemci bir din faylesofunun çalışmasına müsâit zemin bulunuşu mamleketin mânevî ve rûhî vasfını ortaya koynaya kifâyet eder. Aslen Endülüslü olan Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî islâmî ilimleri öğrendikten sonra, muhitinin tasavvuf ve felsefî havasına girerek, „keşiflere“ başlamış ve hac maksadı ile geldiği Mekke'de 'Abd Allâh al-Anşârî (b. bk.; ayrıca bk. Tahsin Yazıcı, *'Abd Allâh al-Anşârî'nin Kanî al-sâlikîn'i*, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956, I, 59—88; Ahmed Ateş, *'Abd Allâh al-Anşârî'nin Zam al-kalâm va ahlîh adlı eseri*, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1964, V, 45—60) 'nin ve Gazzâlî'nin eserlerinden faydalanmış, sonra Anadolu'ya geldiği zaman hürmetle karşılanmış, sultanların lütuf ve ihsanlarına nâil olmuş ve Konya'da yerleşmiş idi. İçlerinde en mübimleri al-Fatuhât al-makkiya, *Fuṣûṣ al-hikam*, *İşârât al-Kur'an*, *Cavâhir al-Nuşûṣ* v.b. olmak üzere, 250'ye yakın kitap ve risâle yazarak, bu bakımdan da erişilmez bir dereceye ulaşan Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'ye göre, en yüksek ve gerçek bilgi, akıl yolu ile idrâk olunan değil, fakat Allahın ancak derin ve samimî sūfî terbiyesinden geçmiş kimselere (insân-ı kâmil; b. bk.) bahşettiği „mârifet“ idi. İbn al-'Arabî'nin asıl büyüklüğü, ayrı

ayrı kaynaklardan gelen ve o zamana kadar balline muvaffak olunamayan çeşitli ve birbirine zıt metafizik görüşleri, ortaya koyduğu kendi varlık birliği (vahdet-i vücûd) nazariyesi ile, geniş ölçüde, bir birlikçi düşünce içinde uzlaştırmış olmasıdır ki, buna göre, gerçek varlık tektir ve o da Allaktan ibârettir. Dünya ve kâinat onun geçici tecelli ve gölgesinden, insanlar da onun dış görünüşünden başka bir şey değildir. Yâni her şey, her mevcut ayrı ayrı cephelerden Allahı temsil ve ifâde etmektedir. Yine bu telakkî ile ilgili olarak İbn al-'Arabî'nin meşhûr hażarât-i hamsa (beş kat) nazariyesinden tabassül eden „insan-ı kâmil“ Allahı kendinde aksettiren bir varlık olduğu için, onun „ilmi“ Allahın „ilmi“ demek olur ki, esâsen tasavvuf tatbikatında çeşitli merhaleleri aşmak ve nihâyet nefsinden tamâmiyle sıyrılıp, kendinin aynı olan gerçek varlıkta erimек sûreti ile, Allahta mütecellî „gayb“ mertebesine yükselen „insan-ı kâmil“ için ezelde ve ebedde artık meçbul bir şey kalmamıştır. O, istikbâli keşfeder, insanlara gâihden haber verir, eşyâyı da sibir yolu ile kendi hukmü altına alır [bk. mad. MUHY AL-DİN İBN AL-'ARABÎ].

Bunları burada bir az teferrüatlı bir şekilde belirtmemizin sebebi, bu Selçuklu devri büyük sūfîsinin islâm âleminde ve ayrıca Türkiye'de son zamanlara kadar devam eden muazzam te'sirini açıklamaktır. Arap edebiyatının birinci sınıf üslûbularından biri olarak onun kaleme aldığı fikirleri, aorun talebesi ve mânevî evlâdı, ünlü sūfî Şadr al-Dîn Konaî (ölm. 1274) (b. bk.; ayrıca bk. Osman Ergin, *Şadr al-Dîn al-Konaî ve eserleri*, *Şarkiyat mecmuası*, 1958, II, 63—90) tarafından devam ettirilmiş ve hattâ o, üstadının Şeyh-i ekber „en büyük şeyh“ unvanına nisbetle Ekberîlik adlı bir tarikat kurmuş ve kendisi „ehl-i kitâb“ olan kadılar tarafından küfürle itham edilmesine rağmen, Fahr al-Dîn 'İrâkî (ölm. 1287), Mu'ayyad al-Candî (ölm. 1291), Sa'd al-Dîn Farğânî (ölm. 1299) v.b. gibi, büyük eserler yazan, sūfîler yetiştirmiş ve ekberîlik İran'da, Yemen'e kadar Arabistan'da, Hindistan'da yayılmış ve XIV.—XVIII. asırların en şöhretli sūfîleri: Dâvûd-ı Kaysarî, Kuṭb al-Dîn İznîkî, Yazıcıoğlu Mehmed, Câmî, İbrabim Gülşenî, Şa'rânî, 'Abd al-Ganî al-Nâblusî v.b. hep onun izinde yürümüşlerdir. İslâm dünyasının hemen her tarafında eserlerine şerhler yazılan ve hakkında mütenâkız bir çok şeyler söylenen Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'nin Türkiye'de hâlâ te'sirleri sezilmektedir (ms. M. Ali Aynî, *Şeyh-i ekberi niçin severim?*, İstanbul, 1926; *Muhyiddin Arabî tâhîr-nâmesi tercümesi*, İstanbul, 1932). Bu son

eser sabte o'makla, yâni ünlü sūfînin böyle bir eseri mevcut bulunmamakla berâber, bu vesile ile şu bakıkat ortaya çıkmaktadır ki, gerek ekberîlik, gerek ondan şiddetle mütâhem melâmîlik, bektâşîlik gibi tasavvuf cereyanları ve balt tarikatlerinde gerçek felâefi görüş yerine, onun tatbikî tarafları revaç bulmuş, her yerde ber şeyb veya dervîş için kerâmetler tasavvur edilmiş, basit halkın zihninde kolaylıkla yer eden kehânetler, istikbâli keşf, esrar perdesini açmak iddiaları, müsbet düşünce melekelerinden mabrum bıraktığı, aynı zamanda dinî terbiyede menfi te'sirler yaptığı baltı müşâbade ve teerübeye dayanan ilim zihniyetinden ve baltikatlardan uzaklaştırmıştır.

Anadolu'nun diğer büyük sūfîsi Mavlânâ Calâl al-Dîn (ölm. 1273) [b. bk.] tarafından kurulan mevlevîliğe [b. bk.] gelince; bu, mâhiyet itibârı ile san'at, ahlâk ve ilmin üstünde olup, mukaddes kitapları bile çok kere vâsıta sayan ekberîlikten ayrılmakta ve Horasan'ın melâmî [b. bk.] telakkilerine dayanmaktadır: „Vahdet-i vücûdu“ olmakla berâber, düşüncede doğruluğu ve bereketinde edebî şîâr edinip, kıyâfet, şekil ve merâsime ehemmiyet vermeyen melâmîlik, Selçuklular geldiği sıralarda Mâverâünnebr ve Horasan'da çok yayılmış, Gazâlî'nin bürmetle bahsettiği Muhammed Ma'sûkî gibi Türkmen melâmî şeyhleri yetişmiş bulunuyordu. Melâmîliğin riyâdan, kibirden, övünmekten ve ibtirastan sakınmak, Allaha iman ve Peygamberi taklitte samimî olmak, kerâmetlere inanmamak gibi umdeleri ile, şekle taallük eden namaz ve zikir kabilinden merâsimlere bağlı kalmamak gibi insanı tekel-lüften uzak tutan fikirleri, kendi „alplık“ telakkisine, sâdelikten hoşlanan gerçekçi rubuna uygun düştüğü için türkler tarafından büyük alâka ile karşılanmış, bu samimî ve inanan duygulara aavaş-severlik rubu ve şamanlık inancından bir kaç unsur ilâve etmek sûreti ile aşk ve cezbeyle birinci plana çıkaran, böylece şeriate uygun veya bâtinî bir takım tarikatlerin doğuş ve gelişmesinde âmil olan türk melâmîleri „Horasan erenleri“ tâbiri ile anılmış ve bu tâbir, sonraları, Horasanlı olsun-olmasın melâmî fikirlerini taşıyan her şeyh ve dervîş için de kullanılmıştır. XIII. asır başlarında kübre-vîlik tarikatının esâslarını vaz'ederken şeyb Nacm al-Dîn Kubrâ, tatbikî sâhâdn „semâ“ denilen mûsikilî rakı ve „mücâhede“yi, yâni savaş-severlik ve mücâdelecilik gibi muhitinin âdet ve temâyüllerini ibnâletmemiş idi. Onun yetiştirdiği talebelerden bir kısmı, Moğol istilâsı dolayısı ile, Anadolu'ya gelmiştir ki, bunların başlıcalarından biri, Sultân 'Alâ al-Dîn Kaykubâd I. adına *Mirşâd al-'ibâd* adlı eseri

te'lif eden Nacm al-Dîn Dâya (ölm. 1256), diğeri de Mavlânâ'nın babası Bahâ' al-Dîn Valad idi. Bu itibarla babası ile birlikte, Anadolu'ya gelerek, Konya'da yerleşen Mavlânâ'nın mürşidliğini yaptığı mevlevîlik telakkilerinde melâmetî fikirlerin ve estetikte eski türk âyinlerinin izleri bulunması tabii idi. Kuvvetli bir medrese tabsiline sâhip olarak yetişmiş olan Mavlânâ, dâba ziyâde bir gönül adamı, fevkalâde bir şâir olması sebebi ile, ko'ayca „ilim ehli“ vasfından „hâl ehli“ vasfına kaymış ve bilbassa sūfî-melâmî fikirler ile dolu bir şekilde Tebriz'den Anadolu'ya gelen Şams-i Tabrizî ile sohbetlerinden sonra, kendini hüsbütün mâna âlemine atarak, kuvvetli edebî kabiliyeti ile, telkinlerine başlamış, meşhûr *Divân-i kabîr*'i, bilbassa edebiyatta yüksek bir değer taşıyan büyük *Maşnavî*'si, şiirin sihri kuvveti ile insanların doğrudan-doğruya hislerine hitap husûsunda ona mükemmel yardımcı olmuştur. Mavlânâ'nın insanîyetçilik tâbiri ile hulâsa edilebilecek olan ana fikri din, mezbepe, soy farkı gözetmeyen âlem-şümûl bir hüviyet taşır. Sultân Keyhusrev III.'ün kumandanlarından 'Alam al-Dîn'in söylediği „her peygamberi ümmeti sever, fakat Mavlânâ'yı bütün din ve devlet sâhipleri sever“ sözünde mânâsını bulan bu düşünüş, umûmiyetle türklerin, busûsiyetle Selçuklu idârecilerinin geniş müsâmba vasfının ifâdesi olarak, rûm, ermeni, yabudî v.b. türk ve müslüman olmayan unsurlar için mukavemeti imkânsız bir câzibe teşkil etmiş, bu sebeple bu büyük türkün ölümü Anadolu Selçuklu ülkesinde islâm—hristiyan ber çeşit halk için hakiki bir mâtem yaratmış, onun insanîyetçi fikri insanları selâmete ve müsâvata götürcek bir telakkî olarak yaşamakta devam etmiş ve bu mefhumu ihtivâ eden *Maşnavî*'si bir çok muhitlerde „ikinci Kur'an“ addolunmuştur. Mavlânâ karşılıksız bir Allah sevgisinden ibâret saydığı sūfiyâne aşka, ulu varlığa, Tanrıya doğru, bir mâneviyat bütünü bâline getirdiği insan ruhunun tam bir cezbe ve teslimiyet içinde koşmasını güzel san'atların üç mühim kolu olan şiir, mûsikî ve rakı fevkalâde bir âhenkle mezceden semâ'nın rehberliğinde te'mine muvaffak olmuş idi. Ancak, anlaşılacağı üzere, Mavlânâ'nın telakkilerinde mücâhede ve mücâdeleye fazla yer verilmiyordu. İbn al-'Arabî bile, kâfirlere karşı islâmîyetin silâh ile müdâfaasını tavsiye ettiği hâlde, sulh ve sükûne Mavlânâ siyâsî ve idârî mes'elelere karışmamış, Moğullar ile dahi boş geçinme yollarını aramış ve müstevililer ile işbirliği yapan Mu'in al-Dîn Parvâna [b. bk.] ile iyi münâsebetler kurmuş, telkinleri dâba çok münevver, yüksek tabakaya hitap ettiği için, başta Türkmenler olmak üzere,

re, balt kütleleri ile fazla ilgilenmemiştir ki, daha sonraki asırlarda mevlevîliğin dâimâ iktidarla işbirliği yaparak, geleceğini te'minat altına alma vasfı böylece kendini göstermiştir. Bütün usûl ve kaideleri ancak XV. asırda tesbit edilen mevlevîliğin her cihette geniş küt-leler seviyesinin üstünde bulunması, dilinin bile faraça olması, onun son zamanlara kadar sultanlara, vezirlere ve yüksek âilelere mahsus bir zümre tarikatı hüviyetini çizmiştir. Mavlânâ'dan sonraki ilk iki halîfeyi tâkiben posta geçerek *Divân*, *İbtidâ-nâma*, *Valad-nâma*, *Rabâb-nâma* gibi eserleri ile mevlevîlik sūfîliğini kalıplaştıran ve halîfelîği kendi âilesine inhisar ettirmekle bir çelebi hânedanı kurulmasını sağlayan, Mavlânâ'nın oğlu, Sultân Veled (ölm. 1312) dahi ana dili olan türkçeyi ince tâbirleri ifâde kîfâyetisizliği ile itham ediyordu. Hâlbuki Anadolu türk muhitinin hakiki temâileisi olan Yunus Emre o kîfâyetisiz denilen dilde en ince mazmunları, dinî, tasavvufî mefhumları büyük kolaylıkla söyleyebilmiş ve türk edebiyatının ölümsüz şâheserleri olan şiirlerini yaratmış idi. Çünkü Yunus geniş türk kütlesini biliyor, halkı temsil ediyordu.

Filhakika Anadolu Selçuklu devletinde mevlevîlik ve ekberîliğin dışında da cereyanlar vardı. Bu sebeple ta Horasan'da başlayan ikilik buralarda devam etmekte idi. Daha ilk göçer sırasında „dâr-ül-cihâd“ sayılan Anadolu'ya Türkmen oymakları ile birlikte bir çok Türkmen bahaları gelmiş, yesevî dervîşleri, Horasan erenleri, yavaş yavaş islâmlaşmağa başlayan merkezlerde yerleşmişlerdi. Bunlar arasında dinî bakımdan en mühim rolü oynayanlar elbette İranî kültüre mütemâyil saraylarda, hükümdarların ve devlet ricâlinin himâyesinde arap ve fars dillerinde şiirler, şerhler yazan sūfîler değil, eski kam ve ozanlardan intikal eden bir kudsiyet ile çevrili, garip kıyâfetleri, cezbe halinde yaşayışları ile eski şamanî lâtîrâları islâmî şekil altında devam ettiren ve Oğuz boylarına kendi dilleri ile hitap eden babalar idi ki, bunlar islâmîyetin, eski türk ananelerine uygun düşen sūfiyâne, fakat halk tarafından anlaşılacak derecede basitleştirilmiş, dolayısı ile oldukça bozulmuş ve Selçuklu devletlerinin resmen kabûl ve müdâfaa ettikleri sūnnî akîdelerden çok farklı bir şeklini telkin ediyorlardı. Moğol istilâsının sebep olduğu büyük muhâceret, bu zümrelerden olup, orta Asya telakkilerine ve melâmîliğe bağlı, sâbit meskenleri, belirli yaşayış tarzları olmayan, dinin şekli merâsimine ve devrin ictimâî itiyatlarına ehemmiyet vermeyen kalenderîlik [b. bk.] mensupları ile, XII. asır sonlarında ünlü türk şeyhi Kuṭb al-Dîn Haydar'ın kurduğu, yesevîlikten

mülhem haydarlık [b. bk.] sâlikleri tarafından Anadolu'nun doldurulmasına âmil olmuş idi. Böylece üzerlerinde çok müessir oldukları kesif Türkmen kütelleri arasında şî'î akideleri ve bâtinî fikirleri yaygın msl. Şeyh Arslan, Baba Merendî gibi, kalenderî, hayderî Türkmen babaları, nihâyet Sultan Gıyâs al-Dîn Kayhusrav II. zamanında, Moğul istilâsından hemen önceki yıllarda, Selçuklu idâresinde bozukluk baş-gösterdiği ve Hârizmlilerin âsâyışsızlık unsuru oldukları sırada, devleti temellerinden sarıyan meşbûr Babailer isyânının (1239) çıkmasına zemin hazırladılar.

Harekâtın başında Amasya civarındaki mağaraların birinde bir velî gibi yaşayan ve Türkmenlerce Peygamber olarak tanınan (Baba Rasûl Allâh) Baba İshâk adında bir şeyb bulunuyordu. Etrafındaki kalabalık Türkmen kütelleri, kadınları ve çocukları ile birlikte, veed içinde karşıyarak, devlet kuvvetlerini üst-üste mağlûp ettikten sonra Amasya, Tokat, Malatya taraflarında bâkim oldular ve ancak büyük zorlukla, Baba İshâk ve ileri gelen müritlerinin yakalanıp, idam edilmeleri ile bastırılabilirdiler. Bu dinî-siyâsî mâhiyetteki ilk Türkmen isyânını müteâkip her tarafa dağılan Baba taraftarı Türkmenler arasında bâtinî akideli daha bir çok velîler, dervişler yetişmiş ve bunlar Anadolu'da müteaddit ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Selçuklulara karşı cephe alan Karaman-oğulları [b. bk.]'nın atası Nûra Şîfî babalara intisap etmiş olduğu gibi, Karaman-oglu Mehmed Bey'in Konya'da tahta çıkardığı Cimri de, hiç olmazsa dış görünüş itibârı ile, kendisine kudsîyet atfedilen bir bahalar şeyhi tutumunda idi. Bir kısım bahâî Türkmenlerini maiyetine alıp, ta Balkanlara, Dobruca'ya kadar giden (1264) Sarı Saltık Dede ile Kılıç Arslan IV. 'in şeyhi olduğu söylenen Buzağı Baba, ayrıca Geyikli Baba, Sarı Saltık'ın müritlerinden Barak Baba (ölm. 1307) bunların meşhurlarından olduğu gibi, Osmanlıların ilk devirlerinde görülen Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin Simâvî [b. bk.] ayaklanmaları ve bunlara ilâveten, İran Safevî hükümdarı Şah İsmail'in [bk. mad. SAFEVÎLER] Osmanlılara karşı siyâsî propagandada kazandığı başarılar da [bk. mad. KIZIL-BASLIK] bap babalıklı ile ilgili bulunmaktadır ve nihâyet bu telakkî „tahtacılar“, Çepniler'de ve Anadolu'nun bir çok yerlerindeki kızıl-baş zümrelerinde devam edip gelmiştir.

Bektaşîlik tarikatının de babalıklı ile yakın münâsebeti vardır. Sünnîliğe ve medrese isko-lastığına karşı açıkça cephe alan, şî'î-bâtinî fikirlerin taşıyıcısı tarikatların en büyüğü olan Bektaşîliğin kurucusu, Horasan erenleri men-

suplarından Hacı Bektaş, Baba İshâk'ın XIV. asırdaki halifelerinden idi ve şî'îliğin 12 imam kolu esâslarına bağlı bulunduğu için, tarikatı derhâl baydariler, kalenderiler, abdallar v.b. gibi aynı düşünceye sâhip küteller arasında yayılmış ve Horasan erenlerinin savaşı vasfı dolayısı ile, mücâhidler ve askerî tâfeler arasında tutunmuş ve böylece garpta türklerin ulaştığı yerlere kadar nüfûz etmiş idi. Esâsında ana vasfı icâbı te'villere istinat etmesi ve bütün bektâşî edebiyatında görüldüğü üzere, müsâmahekâr bir rûha mâlik olması sebebi ile, halk arasında kalabalık taraftarlar bulan bektâşîlik, zamanla hurûfîlik [b. bk.], nok-tavîlik, hattâ sünnî bir tarikat olan nakşben-dilik ile de karışarak, bir nevi tarikatlar birliği arzemiş ve XV. asırda Hacı Bektaş kasahasındaki post-nişin babalar tarafından, bilhassa XVI. asır başlarında Bahm Sultan (ölm. 1516) tarafından usûl ve erkânı teshit edilerek, aon zamanlara kadar yaşamıştır.

Bununla berâber, Selçuklular zamanında bilhassa garhî Anadolu bölgesi oldukça başka bir manzara arz ediyordu. Horasan erenlerinden Anadolu'ya gelip, fütûhât sâhası olan uclarda mânevî destek olarak vazife alan din adamları ve tasavvuf erbâbı da savaflara katılıyor-lar ve bunlar Âşık Paşa'nın ifâdesi ile „alp-erenler“ diye anılıyorlardı. Toprak sâhibi sipâbiler olan ve uclara kadar yayıldığını gördüğümüz ahîlik teşkilâtı ile de alâkaları hulu-nan alp-erenler, orta çağın diğer islâm gâzî-lerinden farklı olarak, türk kavmi „anelerini“ muhâfaza ediyorlar ve XIII.—XIV. asırlarda uclarda ve garbî Anadolu beyliklerinde asıl askerî kuvveti meydana getirerek, emsâlsiz bîz-metlerde bulunuyorlardı. Zamanla, şebir telakkîlerinin çoğalması ve sünnî islâm nüfûzu-nun artması neticesinde, vazifelerinde bir de-ğişiklik olmamakla berâber, bunlar „gâzîler“ diye anılmağa bağlanmışlar ve bu ad bütün Os-manlı tarihi boyunca devam etmiştir (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet, Edebi-yat fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1922, II, 281—311, 385—420, 456—486; ayn. mll., *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, 1943, sayı 27, s. 445—456; ayn. mll., *Osmanlı dev-letinin kuruluşu*, s. 93—102; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmiler*, İstanbul, 1931; Cl. Cahen, *Notes pour l'histoire des Turcomans au XIIIe siècle*, J A, 1951, sayı 239, s. 335—354; A. İnönü, *Müslüman türklerde şamanizm kalıntıları, İla-hiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, V, 19—30; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve ictimâî tarihi*, I, s. 54—65; İ. Kafesoğlu, *Sultan Me-lîkşah*, s. 172—185).

4. İlim, edebiyat ve san'at. İslâm dünyasında dinî bilgiler öğretimi bakımından Selçuklu imparatorluk çağının bir dönüm nok-tası teşkil ettiği mâlumdur. Daba önceleri şu-rada-burada dağınık ve gayr-i muntazam şekil-de ve tamâmen husûsî mâhiyette yapılmakta olan, devrin ilim telakkî ettiği dinî tedrisat, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında nizâma, programa bağlanmış ve devlet bîmâyesi altına alınmıştır. Selçuklu imparatorluğunu, mülkî idâ-re-den mes'ul bulunan vezir Nizâm al-Mulk'un nezâretinde, bu büyük kültür faaliyetine sev-keden sebeplerin başında, ana siyâset icâbı şî'î-lik ve diğer râfîzî telakkîler ile mücâdele zarûretî geliyordu. Başlangıçta devrin sünnî fakihleri ve hukuk âlimleri için tabsîsat ayırmak, zâhidler için imâretler açmak sûreti ile devle-te bağlı bir mânevî kuvvet cephesi teşkiline çalışırken, nihâyet büyük ilim ocakları medrese-lerin te'sisi ile, imparatorluk ölçüsünde kadro-lanan bir öğretim nizâmına girilmiş oldu. Daha önce bir kaç misâli bilinen ve sâdece „ders ya-pılan yer“ mânasını ifâde eden medrese (bk. Tâc al-Dîn Subkî, *Tabaqât al-şâfi'îyn*, Mısır, 1299, III, 136; İbn Hâllikân, I, 6, 35) değil; fakat devrin en tanınmış âlim, fakih ve fikir adam-larını, hoca ve vâiz olarak, sinesinde toplayan maaşlı müderrisleri, her birine aylık ve erzak tahsis edilen taleheleri ile, meccanî öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zen-gin kütüphane ile mücehhez en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese İslâm dünyasın-da Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066). Bagdad'da, Diele kenarında, bütün teş-kilât ve mülhakatı ile, o devrin parası ile 60.000 dinara (altın) inşâ edildiği rivâyet olu-nan ve cepbesine Nizâm al-Mulk ismi yazıldığı için Nizâmiye adı ile şöret bulan bu medre-seye karşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfe-dilmiş idi. Dinî bakımdan hanefî ve şâfi'î fıkıh-larını tedris eden Bagdad nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında muazzam bir rol oynamış, yük-aek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorlu-ğun her tarafına kadılar, din adamları ekse-riyetle buradan gönderilmiş, Nizâmiye me'zun-u gençler memleketin en salâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek mevkîler işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpûr, Belh, Herat, Bas-ra, Âmul gibi merkezlerde birer örneği te'sis edilen Bagdad Nizâmiyesinin ders mevzûları ve programları, esâs itibârı ile, bütün islâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâbil, islâm-türk devletlerinde asırlarca tâkip ve tatbik edil-miştir (bk. Asad Talas, *L'enseignement chez les Arabes, La Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939; bir de bk. mad. MESÇİD).

Nizâmiye medreselerinde yalnız dinî bilgiler değil, aynı zamanda riyâziye, hey'et v.b. gibi müsbet ilimler de tedris edildiği için ve Av-rupa'da benzer müesseselerin daba muahhar tariblerde kurulmuş olmasından dolayı, Bagdad Nizâmiyesi yer yüzünde ilk üniversite sayıl-maktadır (krş. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 357). Daba sonra bütün Selçuklu imparator-luk ve devletlerinde sultanlar, devlet ricâli, hatunlar tarafından, aynı esâsta yürümek üze-re kurulan medreseler, bildiği gibi, sayılamı-yacak kadar çoktur. Medreselerin devletin mül-kî ve adlî kadrosuna me'mûr yetiştirmesi itibâ-rı ile de büyük ehemmiyeti vardır.

Selçuklu devrinde riya'ziye ilmi yüksek bir seviyeye ulaşmış ve Melîkşah zamanında, daha ziyâde edebî cephesi ile tanınan, meşbûr 'Omar Hayyâm (ölm. 1131) [b. bk.], Muhammed Bay-bakî gibi, kuvvetli temsilciler bulmuştur. Bun-lar cehir, mabrutât, bendese ve zîc babislerin-de mühim eserler yazmışlardır. Bundan başka 476 (1074/1075) senesinde, hîr rasad-hâne ku-rularak, tetkikler yapılmış [bk. mad. ASTRO-NOMI], 'Omar Hayyâm, Abu'l-Muza'ffer İsfizârî, Maymûn b. Nae'ib al-Vâsi'î gibi yüksek bey'etçilerden müteşekkil hîr ilim heyeti tarih-i melikî veya tarih-i celâli veya takvim-i Melîk-şâhî denilen yeni bir takvim tanzim etmişler idi ki, yüksek fizik ve ısk hilglsine dayanılarak tertiplenen bu takvim bâlen kullanmakta ol-duğumuz milâdî (gregorien) takvimden daba sahih hesaplara istinat ettirilmiş idi [bk. mad. CELÂLİ]. Kimyada boya sanayii pek gelişmiş, kâğıt imalâtı ilerlemiş, hüyük tabieler, arapça için dilciler, belâgatçiler yetiştirmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melîkşah*, s. 185—189). Bil-bassa Anadolu'da gelişen tabâhet ve sağlık işleri için yeni te'sisler vücûda getirilmiş, bu arada Kayseri (1205), Sivas (1217), Konya, Alâiye, Divriği (1228), Çankırı (1235) ve Kas-tamonu (1273) hastahâneleri inşâ edilmiş (A. S. Ünver, *Büyük Selçuklu imparatorluğu za-manında vakıf hasta-hânelerinin bir kısmına dâir, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, 17—23) ve hiç olmazsa ustalık-çıraklık tarzında bekim-ler yetiştirmiştir. Selçuklular devrinde taribçi-likte de eski arap siyer ve megâzî kitapların-dan çok farklı bir hamle yapıldığı görülmek-tedir. Bütün türk bukûmdarları gibi tarih sev-gisi taşıyan Selçuklu sultanları da bu şûbenin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçukluların menşe'inden babseden *Malik-nâma* (1058 yıllarında), İbn Hâssûl'un tarihi, *Risâ-la-i Malikşâhiya* adlı mübim eser, şâir Abû Tâhir-i Hâtûnî'nin *Tarih-i Âl-i Selçuk*'u, şâir Mu'izzî'nin *Siyar u futûh-i Sulţân Sencer*'i, Hamadânî'nin *Unvân ul-siyr*'i, İbn Fındîk

Bayhaği'nin *Maşarib al-tacārib*'i, aynı müellifin *Zinat al-kuttāb*'ı, Sultan Sencer adına 'Alī Kā'inī tarafından yazılan *Kitāb mafāhīr al-atrāk* ve bunlardan başka bizim de kaynak olarak kullandığımız 'Imād al-Dīn İsfahānī, İbn al-Cavzī, Sibṭ İbn al-Cavzī, Rāvandī v.b. müelliflerin eserleri hep Selçuklu çağının mahsulleridir. Fakat Moğul istilâsı tahribâtı arasında bunlardan pek çoğu maalesef kaybolmuştur. Irak sultanı Tuğrul III. zamanında Ahmed Tūsi tarafından *'Acāib al-maḥlākāt* adlı bir coğrafya kitabı yazılmış, Rāvandī, *Rahat al-şudūr* adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Çiyās al-Dīn Keyhusrev I.'e ithaf etmiş (1207), tıpkı Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış gibi (İbn al-Ağır, 456 yılı vekayii) nücum ilmi ile alâkalanan Sultan 'Alā' al-Dīn Kaykubād I. taribi başta olmak üzere, 1192—1280 yılları arası vekayii ihtivâ eden, İbn Bībī tarafından, *al-Avāmīr al-'alā'iya* adlı Selçuklu tarihi yazılmış (nşr. TTK, 1956; bk. mad. İBN BİBİ) ve daha sonra Moğullar zamanında Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından olan *Musāmarat al-aḥbār* (te'lif 1323) (nşr. O. Turan, TTK, 1944) Karīm al-Dīn Aḫsarāyī tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka manzum olarak şâir Ahmed Kānī'nin büyük Selçuklu şeh-nâmesi ve horasanlı türk şâiri Hvāca Dahhānī'nin yazdığı 20.000 beyitlik „Selçuklular şeh-nâmesi“ ve şüphesiz daha bir çok eser elimize geçmemiştir.

Selçuklular zamanındaki edebiyata gelince, şimdiye kadar gördüğümüz üzere, her sâhada olduğu gibi, şiir ve edebiyat sâhasında da pek büyük terakkiler kaydedilmiş ve bundan bilbassa, imparatorluk devrinde, fars edebiyatı müsteft olmuştur. Türk sultanlarının maddi-mânevi himâyeleri sayesinde, İran edebiyatının seçkin simâları bu çağda yetişmişlerdir: Lâmi-î-i Cüreânî, Abu 'l-Ma'ālî Nahhās, Abū Tâbir Hâtūnî, Abıvirdî, meşhūr hiciv şâiri İbn al-Habbāriya [bk. madd.] den başka, bilbassa Amīr Mu'izzî, 'Omar Hayyām, ünlü kasîde şâiri Anvarî [bk. madd.], Melik Togan-sah'ın himâye ettiği Azrakî, Selçuklu an'anelerini devam ettiren İl-Deniz atabeyleri ülkesinde Nizâmî ve Fars atabeyleri nezdinde Sa'dî-i Şirâzî gibi.

Selçuklular zamanında böyle üstün bir seviyeye yükselen farsça Anadolu'da da te'sirlerini göstermiş ve orada kaleme alındıklarını yukarıda bahsettığımız eserler bu dil ile yazılmıştır. Bununla beraber bir yandan Kur'an dili olduğu için, medrese vâsıtası ile, durumunu muhâfaza eden ve yayılan arapça, diğer taraftan işlenmiş bir edebiyat dili olarak farsça ile türk dili arasında bu kıt'ada cereyan eden

mücâdeleyi, nihâyet arapçayı medrese duvarları içine sıkıştıran ve farsçayı günlük dil olmaktan uzaklaştıran türkçe kazanmış ve dolayısı ile, arap-fars-türk harşları arasındaki savas, bilhassa türkçe adlar yerine eski İran isimleri almaya başlayan, şeh-nâmeler yazdıran, farsça ve arapça unvanlar alan saray mubîtine mukabil, an'anelerine çok bağlı kalabalık türkmen kütleri sayesinde türk kültürünün zafiri ile neticelenmiştir. Siyâsi sâhadaki ilk işâretini Çiyās al-Dīn Siyāvuş (Cimrî)'ü Selçuklu hâudanı yerine Konya tahtına oturtan Karaman-oglu Mehmed Bey'in „bugünden sonra divanda, dergâhda, bârgâhta, mecliste ve meydanda türkçeden başka dil konuşulmayacaktır“ (1277) şeklindeki fermanında gördüğümüz türk barsının ve türk edebiyatının Anadolu'da bis-sedilir derecede kalabalık temsilcileri bulundu-yordu. Bunlar Malazgird muharebesini tâkip eden yıllardan beri, eski Oğuz menkıbelerini, boz-kırların destanı temeller ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerini, ellerindeki kopuzlarını çalarak söyleyen Türkmen halk şâirleri idi ki, hikâyelerin mevzûlarını, XII.—XIII. asır Anadolu'su'nun gazâ ruh hâletine tamâmı ile uygun Horasanlı Abū Muslim, Hâzrat-i Hamza ve Hâzrat-i 'Alî etrafında vücûda gelen efsâneler teşkil ediyordu. Türklerin de katılmış olduğu büyük Abbâsî ihtilâlden beri hâtırası unutulmayan ve menkıbeleri Sultan Sencer'in sarayında, türkçe olarak, tesbit edildiği bilinen Abū Muslim'in ve bunun yanında *Şalşal-nâme*, Ahmed Hâramî destanı, Battal Gâzî menkıbesi gibi coşkunluk verici türkçe manzum hikâyelerin Anadolu'nun savas havasında yaşayan türklere pek cazip geleceği şüphesiz idi. Nihâyet masal unsuru daha az olup, İzmir beyi Çakan ile Sultan Kılıç Arslan I.'ın ve orta Anadolu'da Hasan Bey'in haçlılara karşı kahramanlıklarını ihtivâ eden Dânişmendî Gâzî Ahmed'in kahramanlık hikâyesi *Dânişmend-nâme* (Bk. I. Melikoff, *Danishmendnameh*, Paris, 1960, I) türk destan edebiyatının başlıca eserlerinden biri idi ve daha XII. asırda Anadolu'da yazıya geçirildiği anlaşılan bu menkıbe Osmanlı sultanı Murad II. zamanındaki son şekilden evvel, Sultan 'İzz al-Din Kaykâ'ūs II.'un arzusu ile, 1244'te yeniden tanzim edilerek, yazılmış idi. Anadolu türk edebiyatı mahsulü olarak buna Babai şeyhi Sarı Saltuk menkıbesi eklenmiştir ki, bu da Fâtib zamanında son şekli ile tesbit edilmiştir. Bunlardan başka Anadolu'da XIII.—XIV. asırlarda büyük şöhrat kazanmış olan Baba İlyas, Hacı Bektaş Velî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Hacı İbrahim Sultan, Hâcîm Sultan, Abî Evren, Seyyid Hârûn v.b. şahsiyetler hakkında yazılan

bir çok menâkıb-nâmeler halk tarafından büyük alâka ile okunmuştur.

Anadolu türk edebiyatının diğer cephesini teşkil eden tasavvufi türk şiiri Abmed Yesevî ve diğer yesevî türk şâirlerinin bikmet ve ilâhilerinin te'siri ile, daha önceki tarihlerde başlamış idi. Mevlânâ zamanında yaşayan, süfi-yâne, ahlâkî *Çarḥ-nâme* adlı eserin müellifi, Ahmed Fakih ile onu tâkip eden Şeyyâd Hamza bu tarz türk şiirinin öncüleri idiler. Mevlânâ'nın eserlerinde nâdiren rastlanan türkçe söz ve ibâreler bir yana bırakılırsa, türkçeyi kifayetsiz bulduğunu söylemesine rağmen, gittikçe baskısını arttıran türk barsı karşısında türkçe şiirler de yazmak lüzumunu hisseden Sultan Veled'in manzûmeleri de Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir ve Sultan Veled şüphesiz Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi klâsik türk şiirinin temsilcilerini bazırlamıştır. Fakat bu sâbada türkçe büyük Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) ile daha XIV. asırda şâhî-kasına ulaşmıştır denebilir. Türkçeyi kolaylığı ve sâdeliği içinde tarih boyunca gelip-geçmiş hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek derecede bir kabiliyetle söylemeğe ve yazmağa muvaffak olmuş olan Yunus samimiyet, vecd, cezbe içinde, bir kudret ırmağı gibi, asırları aşarak ölümsüz istikbâllere doğru yönelttiği ve kendisinden hiç tükenmemek üzere feyz alan türk tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmış ve şiirleri, bir yandan âşık edebiyatına, diğer yandan Osmanlı devrinin meşhûr divan edebiyatına kaynak teşkil etmiş, bundan sonra türk edebiyatının bu iki cephesinde Yunus'un açık te'sirleri görülmüştür. Böylece Selçuklu sultan, kumandan ve Türkmen beylerinin kılıç ile aldığı Anadolu, türk bars mucâdelesinin büyük mümessilleri sayesinde, hakikaten fetbedilmiş ve gerçek bir türk yurdu bâline getirilmiştir. Esâs itibârı ile Oğuz-Türkmen lehcesine dayanan ve sonraları Anadolu-Osmanlı türkçesinden bir az farklı bir istikamet tâkip eden âzerî edebiyatının [b. bk.] da, Selçuklu türklüğünün, dolayısı ile ortaya koyduğu ebedî taribi hâdiselerden biri olduğunu da belirtmeliyiz (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928, s. 141—154, 178 v.d., 212—220, 226—232, 243—252, 281—322; ayn. mll., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 162—173; ayn. mll., *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, a. 386—389, 421—458; M. Şerefeddin, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, T M, 1934, IV, s. 111—168; A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, İstanbul, 1931; ayn. mll., *Yunus Emre, hayatı*, İstanbul, 1936; ayn. mll., *Yunus Emre dîvânı*, İstanbul, 1943

M. Mansuroğlu, *Anadolu metinleri: XIII. asır, Şeyyâd Hamza, Dehhânî, İbtidâ-nâme*, T M, VII—VIII, 1942, s. 95—104; Ş. Akkaya, *Kitab-i Melik Danischmend Gâzî, Ein türkische historischer Heldenroman...*, Ankara, 1954).

Selçuklular devri san'at ve imâr faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şâheser vasfını taşıyan mimârî, kitâbe, hat, tezhip, süsleme, minyatür, çini, balı ve kilim v.b. san'at eserlerini burâda birer-birer saymaya imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve ayrıca Nâgîrî Hüsrev (ölm. 1061; b. bk.)'den son zamanlara kadar yerli, yabancı bir çok seyyahların şahâdet ettikleri gibi, Diyarbekir'in Sultan Melikşah devrinden kalma sûr bedenlerinde ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinde bol miktarda tesâdüf edilen eski boz-kır san'atı mahsulü bayvan tasvirleri dışında, Selçuklu hâkimiyeti devrinde, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Mısır'a ve İstanbul boğazına, Oğuz hoz-kırlarından ve Kafkaslardan Hind hudutlarına ve Yemen'e kadar uzanan muazzâm sâha üzerinde binlerce saray, câmi, mescid, imâret, han, bamam, dâr-üş-şifâ, medrese, hankah, türbe, kümbet, çeşme, sebîl, kervan-saray, kale, sûr, rihat, mezar sandukası yapılmış idi ki, cepheleri, kapıları, pencere kenarları en güzel ve renkli yazılar ile süslenmiş, dâhilen ince tezyinat ile bezenmiş, bâzıları türk çinileri ile kaplı, kuhhe kenarları, minber ve mihrapları, şadırvanları türk mermer taş-ışığıllığının, kapıları ve pencere kapakları türk kakmacılık ve oymacılığının en güzel örneklerini veren, Selçuklu çağının her hususta üstünlüğü ile mütenâsîp vasıftaki, bu eserleri yakından tanımak için yalnız Anadolu'yu, hatâ yalnız Konya şehrini görmek kâfidir kanaatindeyiz. Bu mevzûda kitâbiyat da esâsen çok zengindir. Onun için biz burada Selçuklu türklüğünün san'at dünyasına getirdiği yeniliklerden kısaca bahsetmekle iktifâ edeceğiz: İran sâhasına geldiklerinde karşılaştıkları yüzlerce yıllık an'aneyle sâbip mimârîye Selçuklular kendi şahsiyetlerinin damgasını vurdukları gibi, yeni yapı şekilleri de meydana getirmişlerdi. XI asrın sonlarından itibaren her tarafa yayılan ve üç büyük Selçuklu devlet medresesinde, Bağdad, Nîşâpûr, Tûs Nizâmîyelerinde, ilk şeklini alan medrese mimârîsi yeni türk yapı san'atının numûneleri olarak türk-islâm âleminde hâkim bir mevki almış, İran ve Türkistan'da yeni bir câmi yapı şekli olan girintili duvarlar ile çevrili büyük avlusu ile medrese câmiî inşâatı ortaya konmuştur. Bu yapı şekli Irak, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bugün İsfahan'da kubbesi ile avlusundan bir kısmı hâlen mevcut Sultan Melikşah'ın Mescid-i Câmîinin ana planı İran, Türkistan ve Irak'taki büyük câmilerde

tatbik edilmiş, böylece İran câmi şeklini türk mimârîsi vermiştir. Esâsları itibârı ile muazzam otağları andıran tuğ'a künbedler de türklerin islâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biridir. Künbedler mahrutî veya çok köşeli çatılı olup, ekseriyetle çini ile kaplı bulunurdu. Üzerlerinde kumaş tezyinatı ihtivâ eden bu künbedler İran'da Selçuklu mimârîsinin müstesnâ eserleridir. Türkler ayrıca kubbeli türbe inşaatında da değişiklik yapmışlar, kubbe külahı üzerine, üstüvânî hir tambur vâsıtası ile, ikinci bir kubbe oturtmak sûreti ile kubbeyi yükselterek, çok uzaklardan görülebilen birer âbidevî yapı bâline getirmişlerdir (msl. Merv'de Sultan Sencer türbesi) ve bu yapı şekilli kubbeler Mâverâünnehr, Kirman, İran, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır ki, msl. Kabire şehrine esâs husûsiyetini veren de bu yapı şeklinden mülhem yapılar olmuştur. Nihâyet eski dört veya çok köşeli kule biçimi minâre yerine, üstüvânî, bâzan yivli, yüksek, ince minâre şekli de islâm âlemine türk mimârîsinin hediye-sidir. Türklerin san'at bahsinde de dinî taassuba kapılmadıklarını Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da tâc giymesi ve kılıç kuşanması münâsebeti ile, bu merâsimin bâtırısı olarak hazırlatılan, hem san'at taribi, hem de tarih bakımından mühim olan altın madalyadaki sultanı ve etrafındakileri gösteren tasvirler (bk. I. Artuk, *Abbâsîler devrinde sikke, Belleten*, 1960, sayı 93, s. 36—43) den başka, türk yapıları üzerinde yer alan kuş, boğa, ejderha, çift başlı kartal v. b. kabartmaları ile (Bk. M. Önder, göst. yer.), Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları üzerinde insan şekilleri bulunan paralar da ortaya koymuş idi. Bunun gibi, İran (Rey)'da saray hayatını tasvir eden „stuk pano“ da, Selçuklu devri kabartma heykel san'atının bize kadar gelen nâdir örneklerindendir. Ayrıca Selçuklular yakın şarkta Grek-Roma ve Bizans sütununa, „demet sütun“ tâbir edilen yapı şeklini, eski sütun başlıklarına da „istalak-tit“ ve „baklavah“ diye anılan iki ayrı yapı şeklini ilâve etmişler ve bu türk yapı şekilleri Anadolu'da zengin bir çeşitlilik kazanmış, bilhassa XVI. asırda Mimar Sinan devrinde, büyük gelişme göstermiştir. Eski islâm mimârîsindeki „yuvarkak“ ve „kırık“ kemer yerine Selçuklular „sivri kemeri“ getirmişler, bu son tarz da Osmanlılarda dâba da çeşitlenmiştir. Câmilerde ve diğer yapılarda pencerelerin katlar bâlinde sıralanması türk mimârî mahsûlü olup, başka islâm ülkelerinde tanınmamıştır. Kubbe inşaatında Selçukluların ortaya koydukları mühim yeniliklerden biri de, ana duvarlardan kubbeğe geçişin „müselles“ sâhalar ile te'minidir ki, mimârî tarihinde „türk üçgenleri“ adı ile anılan bu tarz Os-

manlılarda türlü şekiller alarak, inkişâf etmiştir. Islâm san'atı mihrap inşasında türk yapı şekli, bunun mustatil veya beş köşeli olması ve üst kısmın basamaklı bir kemer ile nihâyetlenmesidir. Selçuklu üslûbunda dâba ziyâde basık olan bu mihraplar Osmanlı devrinde câmilerin azameti ile muvâzî olarak, yükselmiş ve incelmıştır. Minberler bakımından tezyinat için yeni sâhaların hulunması, çeşitli nakışların meydana konması ve türlü tekniklerin kullanılması hususlarında türk san'atının yaratma kudreti sonsuz olmuştur. Orta çağ türk mimârî eserlerinde muhtelif yerlere serpiştirilen âyet ve duâların yazı şekillerinde de türk zevki kendini göstermiş, bu sûretle Selçuklu üslûbunda tegekkül eden „selçuklu sülûsü“ ve „selçuklu neshi“ âbidelerin haşmet ve zarâfetini arttırmıştır. Burada, eski, uygur-türk san'atının devamı olarak, kitap resmi ve minyatür busûslarında birer Selçuklu mektebi teessüs etmiş olduğunu da belirtelim. Böylece yakın şarkta Selçuklular ile birlikte başlayan ve diğer türk-islâm devletlerinde taklit edilip bilhassa Anadolu beylikleri kanalı ile Osmanlı imparatorluğu devrinde en muhteşem şeklini alan mimârî üslûp ve tezyinî san'atlar türkleri, yer yüzünde mevcut üç orijinal mimâriden (Grek, Roma ve Türk) birine sâhip olmak pâyesine yükseltmiştir (umûmî olarak bk. J. Strzygowski, *Türkler ve orta Asya san'atı meselesi*, *T M*, 1935, III, 1—80; H. Gluck, *Türk san'atının dünya-daki mevki, ayn. esr.*, s. 119—129; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, München, 1915; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1955; S. K. Yetkin, *Islâm mimârîsi*, Ankara, 1959; ayn. mll., *L'Architecture turque en Turquie*, 1962; Emel Esin, *Belleten*, sayı 102, s. 375—381; E. Kühnel, *Türkische und islamische Kunst*, Halil Edhem hâtıra kitabı, I, 1947, TTK, Ankara, s. 201—209).

Uygur-türk musikîsi ile sıkı alâkası belirtilen Oğuz musikîsinin (bk. Mahmud Râgıp Gâzîmihal, *Musikî sözlüğü*, İstanbul, 1961, s. 285) esas teşkil ettiği Selçuklu devri musikîsi, meşhûr musikî nazariyatçısı, *Kitâb al-advâr* müellifi, Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min (ölm. 1294) [b. bk.] tarafından tedvin edilmiştir ki, daha sonra Mâverâünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişen ve türklerin nüfûz ettiği yerlere kadar yayılan bu musikînin nazariyatı hakkında bir çok eser yazılmıştır (tafsilât için bk. H. Sadeddin Arel, *Türk musikîsi kimindir? Türklük*, İstanbul, 1939, sayı 2, s. 150—155 ve müteâkip sayılar).

VII. Dünya taribi ve Selçuklular. Buraya kadarki izahatımız ile türk tarihinin akışına yeni bir iştiyakmet verdiğini, iş-

lâm medeniyeti taribinde yeni bir devir açtığı ve türk-islâm devletleri ve islâm kavimleri tarihinde 800 yıldan fazla bir müddet devlet telakkisi, idâre fikri, her cephesi ile teşkilât, edebiyat ve san'at sâhalarında derin te'sirlerini bissettirdiğini belirtmeğe çalıştığımız Selçuklu türklerinin dünya tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti vardır. Dil, edebiyat ve güzel san'atların muhtelif şubelerinde gürcüler ve ermeniler, battâ, teşkilât bakımından, İznik rûm devleti üzerinde te'sirleri bulunan Selçuklular (bk. Barthold-Köprülü, *Islâm medeniyeti tarihi*, s. 176; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, s. 410), bilhassa Gâzân Han zamanında, Melikşah kanunlarını tatbik ettikleri bilinen İlhanî moğulları (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklu tarihini yerli kaynakları*, s. 407 v.d.) ve bilvâsita Hindistan türk devletleri, şimâlî Afrika islâm devletleri üzerinde te'sir icrâ etmişlerdir (M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 408 v.d.) ki, bu son yerlerde daha çok türk amme hukukunun esâsları dikkati çeker. Fakat Moskova knezliği zamanında, Moğul devletleri ve Altın-Ordu vâsıtası ile, bâkimiyet telakkisi, askerî nizam, vergi usûlleri, posta ve diğer idâre unsurları sâhasında rusların aldıkları te'sirler daha çok şümüllü görünmektedir (L. Râsonyi, *Contribution à l'histoire des premières cristallisations des Roumains*, *Archivum Europae centro-orientalis*, Budapeşte, 1936, I, 242; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 416). Selçuklu tarihinin en büyük te'siri Avrupa üzerine olmuş ve bunda bilhassa türklerin Anadolu'da görünmelerinin sebebiyet verdiği Haçlı seferleri dolayısı ile şark-garp arasında kurulan münâsebet mühim rol oynamıştır. Orta çağın durgunluk devresinde bulunan Avrupa, bu sebep ile Selçuklu idâresinde parlak bir çağ yaşayan şarkı yakından tanımış ve ilmi, fikri, ticarî, sınaî sâhalarda ondan büyük faydalar sağlamış ve garba geçen bu değerler Renaissance ve sonra cibân-şümûl Avrupa medeniyetinin doğmasına yardım etmiştir (tafsilât için bk. *The Legacy of Islam*, Oxford, son tab., 1952; S. Runciman, *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerinde islâmî te'sirler*, *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 1—12; İ. Kafesoglu, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun dünya tarihindeki rolü*, *V. Türk tarih kongresi zabıtları*, Ankara, 1960, s. 267—278). Riyâziye, hey'et, fizik, kimya, tıp ilimleri, bunların şarkta ilmi neticeleri ve kitapları ile, Avrupa'ya intikal etmiş, aynı zamanda gotik mimârîsi, itriyat, cam, kâğıt, çini, balı v. h. sanâyîi garpta imâl ve istimal sâhası hulmuş (tafsilât için bk. J. C. Risler, *La civilisation arabe*, Paris, 1955), Avru-

pa'da üniversiteler islâm-türk muhitleri ile temaslardan sonra kurulmuş, biristiyân tarikatlar aynı te'sirler ile teessüs etmiş ve garbın fikrî gelişmesinde rol oynayan P. Abaelardus (ölm. 1142), Albertus Magnus (ölm. 1280), Thomas Aquinas (ölm. 1274), R. Bacon (ölm. 1292), Duns Scotus (ölm. 1308), Ockham'ın Guillaume (ölm. 1347) v. b. büyük şahsiyetler de islâm-türk tefekkür ve ilminin Avrupa'ya aktarıcısı olmuşlardır. Böylece bir yandan, bilâhâre ana kaynaklarına inmeğe imkân bulacakları eski grek ilim ve fikir hayatına, islâm-türk ilim ve fikir adamları vâsıtası ile, âgâh olurken, bir yandan da, evvelce ne bir sanâyîin, ne bir tüccar sınıfının, battâ ne de bir açık deniz seferinin mevcûdiyeti bahis mevzuu olmadığı Avrupa (H. Pirenne, *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle*, Bruxelles, 1917, s. 149 v.d.) dünya ticâretinde hamle yaparak, hayrete şâyân bir biz ile, gelişmeğe başlamıştır. Garba sür'atle zenginleşmek ve medenî merhalceler aşmak talibini bahgeden bu teşebbüste mübim âmil, Avrupa'nın islâm-türk dünyasını tanıması olmuştur (bk. H. S. Nyberg, *Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti*, türk. trc., R. R. Arat, *T M*, 1955, XII, 8). Büyük ölçüdeki ticarî faaliyet ve denizler aşırı seyahatlerin sağladığı iktisâdî refah Avrupa'da ortaya çıkardığı burjuvazi vâsıtası ile orta çağ derebeylik rejiminin yıkılıp, yerine çağdaş devletler nizâmının kurulmasına doğru başlayan inkişâfta başlıca sebep teşkil etmiştir (bk. H. v. Loon, *Histoire de l'humanité*, Paris, 1949, s. 138—163). Bunun yanında edebî te'sir olarak da Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî tarafından *al-Futûhât al-Makkîya*'da ileri sürülen bâzı fikrîlerin meşhûr italyan şâiri Dante (ölm. 1321)'nin ünlü *Divina Comedia* adlı kitabında yer aldığı zikredilebilir (bk. *İlâhî Komedî*, trk. trc. Hamdi Varoğlu, İstanbul, 1938, a'raf bölümü, bir de mad. Muhyi-d-Dîn 'Arabî).

Bibliyografi: Selçuklular taribi-ne âit bu bibliyografyada münhasıran kaynak mâhiyetinde olan eserler gösterilmiştir; büyük bir yekûn tutan araştırmalar, gerekli yerlerde kaydedilmiş olduğundan, burada ayrıca zikredilmemiştir.

Münşeât mecmuaları: Muntacib al-Dîn Badî, *Atabat al-kataba* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1329 ş.; *Leningrad münşeât mecmuası*, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, I. *Büyük Selçuklu devrine âit münşeât mecmuaları* (*D T C F dergisi*, Ankara, 1951, VIII/4, 537—634); Bahâ al-Dîn Muhammed b. Mu'ayyad al-Bağdâdî, *al-Tavassul ila'l-tarassul* (nşr. A. Ba'manyâr), Tahran, 1315 ş.; Raşid al-

Dîn Vavât, *Abkâr al-afkâr fi 'l-rasâ'il va 'l-asâr* (Üniv. kütüp., nr. FY 424).

Umûmî vekayî-nâmeler, husûsî tarihler ve bölge tarihleri: Abu 'l-Fazl Bayhakî, *Târîh-i Bayhakî* (nşr. Ğanî-Fayyâz), Tahran, 1324 ş.; al-'Utbi, *Târîh al-Yamîni* (Kahire, 1286); Gardizî, *Zayn al-aḥbâr* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvinî), Tahran, 1315 ş.; İbn Hâssûl, *Tafzîl al-atrak* (nşr. ve trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, 1940, sayı 14—15); Şaraf al-Zamân Marvazî, *Tabâ'ir al-hayavân* (nşr. V. Minorsky), 1942; 'İmâd al-Dîn al-İsfahânî, *Zubdat al-nuşra* (trk. trc. Kivâmüddin Burslan, *Irak ve Harasan Selçukluları tarihi*, TTK, İstanbul, 1943); Şadr al-Dîn al-Husaynî, *Aḥbâr al-davlat al-Salçûkiya* (trk. trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943); *Râhat al-şudûr* (nşr. M. İkbâl, GMS, N. S., II, 1921; trc. A. Ateş, TTK, 1957—1960, I—II); Nasavî, *Sîrat al-Sultân Calâl al-Dîn* (nşr. ve frns. trc. O. Houdas, Paris, 1891—1895, I—II); Zâbir al-Dîn Nişâbûrî, *Salçuk-nâma*—Abû Hâmid Muhammed b. İbrâhîm, *Zayl-i Salçuk-nâma* (nşr. İsmâ'il Han Afşâr), Tahran, 1332 ş.; Muhammed b. Nizâm al-Husaynî, *al-'Urâza fî hikâyât al-Salçûkiya* (nşr. K. Süsseim), Mısır, 1326; *Târîh-i Âl-i Salçuk* (fotokopi nşr. ve trk. trc. F. N. Uzluç), Ankara, 1952; Kâzî Burbân al-Dîn al-Anavî, *Anîs al-kulûb* (nşr. M. F. Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 475—501); İbn al-Sâ'î, *Câmi' al-muḥtaşar* (nşr. M. Djawad-Anastase-Marie), Bağdad, 1934; İbn Bîbî, *al-Avâmîr al-'alâ'îya*, I, Ankara, 1957 (fotokopi, TTK, 1956), alm. trc. H. W. Duda, *Die Seldschukengeschichte des İbn Bibi*, 1959; Karîm al-Dîn Aḫsarâyî, *Musamarat al-aḥbâr* (nşr. Osman Turan), TTK, 1944; Kadî Ahmed Nagîdî, *al-Valad al-şafîk* (Fâtih kütüp., nr. 4519); Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391); Münecim-başı, *Câmi' al-duval* (trk. trc. Şahâ'îf al-aḥbâr, III, İstanbul, 1285; trk. trc. H. F. Turgal, *Anadolu Selçukluları* kısmı, İstanbul, 1939; trk. trc. N. Lugal, *Karahanlılar* kısmı, İstanbul, 1940); Afzal al-Dîn Kirmânî, *Badâ'ir al-azmân fî târîh Kirmân* (nşr. Mahdî Bayânî), Tahran, 1326 ş.; ayn. mll., *'İkd al-'ulâ li 'l-mavkıf al-'alâ'* (nşr. A. M. 'Amirî), Tahran, 1311 ş.; Nâşîr al-Dîn Munşî Kirmânî, *Simḡ al-'ulâ li 'l-hazrat al-'ulyâ* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tabran, 1328 ş.; Muhammed b. İbrâhîm, *Târîh-i Salçûkiyân-i Kirmân* (nşr. Houtsma; *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoukides*, Leiden, 1886, I); İbn al-'Adîm, *Zubdat al-halab min târîh Halab* (nşr. Sâmi l-Dab-

bân), Dimaşk, 1954, II; ayn. mll., *Buḡyat al-talab fî târîh Halab* (Topkapı, Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III); al-'Azîmî (nşr. Cl. Caben, J.A, 1938); İbn Kalânîsî, *Zayl Târîh Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908; İbn Muyassar (nşr. H. Massé, *Annales d'Egypte*, Kabire, 1919); İbn Vâsîl, *Mufarric al-kurûb* (nşr. C. Şayyâl), Kabire, 1953, I; Beybars Mansûrî, *Zubdat al-fikra* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1459); Fahr al-Dîn Râzî, *Câmi' al-'ulûm* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760); Narşahî, *Târîh-i Buḡarâ* (nşr. Cb. Sebefer), Paris, 1892; İbn Findîk, *Târîh-i Bayhak* (nşr. A. Bahmanyâr), Tahran, 1317 ş.; *Târîh-i Sîstân* (nşr. M. Bahâr), Tabran, 1314 ş.; İbn İsfandi-yâr, *Târîh-i Tabaristân* (nşr. 'A. İkbâl), Tahran, 1320 ş., I—II; Zâbir al-Dîn Mar'aşî, *Târîh-i Tabaristân va Rüyân va Mâzandarân* (nşr. B. Dorn), Petersburg, 1850; İbn al-Azrak, *Târîh May-yâfârikin* (British. Mus. Or. 5803, P. 23, P. 23694); 'Alâ' al-Dîn 'Aṭâ Malik Cuvaynî, *Târîh-i Cihānguşâ* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvinî), GMS, XVI, 1—3, 1911—1937; İbn al-Cavzî, *al-Muntazâm* (Haydarâbâd, 1359), VIII—IX; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân* (Topkapı, nr. 2907, XII) (kısmen nşr. Jewett, Chicago, 1907); ayn. mll., *Mir'ât al-zamân* (Yünîni nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII); İbn al-Aḡîr, *Târîh al-kâmil*, VIII—IX (Kahire, 1357); Cûzcanî, *Tabakât-i Nâsirî* (nşr. 'Abd al-Hayy Ḥabîbî Kāndabârî), Kâbil, 1949, I; Raḡîd al-Dîn Faḡ Allâb, *Câmi' al-tavâriḡ* Selçuklular kısmı, nşr. A. Ateş, TTK, Ankara, 1960); Ḥamd Allâh Mustavfî Kazvinî, *Târîh-i gu-zîda*, I (CMS, 1910, XIV); ayn. mll., *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), CMS, 1915, XXIII; İbn al-Fîḡḡakâ, *Munyat al-fuzalâ* (*Kitâb al-Fahrî*) (frns. trc. E. Amar, *Al-Fakhrî, Histoire des dynasties musulmans 632—1258 de J. C.*, *Archives Marocaines*, XVI, Paris, 1910); Ḥâfîz-i Âbrû, *Zubdat al-tavâriḡ*, (Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919); Şams al-Dîn Muhammed al-Zababî, *Târîh duval al-islâm* (Köprülü kütüp., nr. 1079); Ḥasan Yazdî, *Câmi' al-tavâriḡ* (Fâtih kütüp., nr. 4507); İbn al-'Amîd, *al-Macma' al-mubârak* (Süleymaniye, Lâleli kütüp., nr. 2002); Mîrhvând, *Ravzat al-şafâ* (Bombay, 1270, Luknov, 1308), Ḥvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tabran, 1333 ş., II—III); Badr al-Dîn al-'Aynî, *'İkd al-cumân* (Velî-yüddin Efendi, kütüp., nr. 2374—2396, trk. trc. Topkapı, Bağdad köşkü, nr. 278).

Latin kaynakları: *Histoire anonyme de la Première Croisade* (nşr. ve frns.

tre. L. Brehier), Paris, 1924; Albert d'Aix, Foucher de Chartres, G. de Tyr v. b., *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, Paris, 1844—1895, I—V.

Bizans kaynakları: N. Bryennios (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (Paris, 1685), III; Anna Komnene (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (1685), IV; ayn. mll (frns. trc. B. Leib), *Alexiade* (Paris, 1937, 1940), I—II; M. Psellos (nşr. ve frns. trc. E. Renauld) *Chronographie au Histoire d'un siècle de Byzance* (976—1077), Paris, 1928, I—II; Ioannes Zonaras (frns. trc. M. de S. Amaur), *Chronique ou annales de Jean Zanare* (Lyon, 1560); G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, I. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, *Epistolae Turcicae* (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Budapeşte, 1943, s. 143 v.d., 180 v.d., 193 v.d., 258 v. dd., 270—275 ve bk. fihrist; B. Lobmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgias Akropolites und Pachymeres über die Seljuken in der Zeit von 1180 bis 1280* (Leipzig, 1939).

Ermeni kaynakları: Aristages (frns. trc. Ev. Prudhome), *Histoire d'Arménie, Comrenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides* (Paris, 1864); Mateos (frns. trc. E. Dulaurier), *Chronique de Matthieu d'Edesse* (Paris, 1856); trk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayinâmesi* (Grigor zeyli ile birlikte), TTK, Ankara, 1962; Ani'li Samoel, frns. trc. M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens* (Petersburg, 1876), II; Vardan (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Türk fütühât tarihi, Tarih semineri dergisi*, I/2, İstanbul, 1937; Kiragos, *Vekayinâme* (Venedik, 1863); Aknerli Grigor (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Mogal tarihi*, İstanbul, 1954; Stepbanos Orbelian (frns. trc. M. Brosset, S. Orbelian, *Histoire de la Siouni*, Petersburg, 1864).

Süryânî kaynakları: Barhebraeus (trk. trc. Ö. R. Doğrul), Gregory Abû 'l-Farac, *Abû 'l-Farac tarihi* (TTK, 1945—1950), I—II; Süryânî Mikhael (frns. trc. J.-B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien* (Paris, 1905), III.

Gürcü kaynakları: bk. M. Brosset, *Histoire de Géorgie* (Petersburg, 1849—1858), I—V.

Seyahatnâmeler ve hâtıralar: İbn Fazlân (nşr. ve alm. trc. Z. V. Togan), Leipzig, 1939; K. Czeglédý, *Zur meschheder*

Handschrift van Ibn Fadlan's Reisebericht (*Acta Orientalia*), Budapeşte, 1951, I, 1—2; Nâşîr Hüsrev, *Safar-nâme* (nşr. M. Ğanî-zâda), Berlin, 1341 (trk. trc. Abdülvahab Tarzi, *Şark-İslâm klâsikleri*, 22), İstanbul, 1950; Camâl al-Dîn Karşî, *Mulḥakât al-Şurâḡ* (nşr. W. Barthold), *Turkestan*, 1900, I; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1942; Zakariyâ Kazvinî, *Âḡâr al-bilâd* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1848.

İdârî ve ictimâî hayata dâir eserler: H. N. Orbun, *Eski türk yazıtları* (TDK, İstanbul, 1936—1941), I—IV; Yûsuf Ḥâss Ḥâcib, *Kutadgu bilig* (trc., R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959); Kâşgarlı Mahmud, *Divân lügât al-türk* (nşr. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1939—1943), I—IV; *Siyâsat-nâma* (nşr. ve frns. trc. Cb. Schefer), Paris, 1891—1893, I—II; (nşr. 'A. Ḥalḡâlî), Tahran, 1310 ş.; *Oğuz Kagan destanı* (nşr. ve trc. W. Bang—G. R. Rahmeti Arat), İstanbul, 1936; *Mucmal al-tavâriḡ va 'l-ki-şâş* (nşr. M. Bahâr), Tahran, 1318 ş.; al-Kal-kaşandî, *Şubḡ al-a'şâ* (Kahire, 1915), VI; *Asrâr al-tavḡîd fî maḡâmât al-şayḡ Abî Sa'îd* (nşr. Z. Şafâ), Tahran, 1332 ş.; Abû 'Alî İbn al-Bannâ, *„Muḥṡira defteri“* (nşr. ve ingl. trc. G. Makdisi), *BSOAS*, XIX/1—3, 1957; Şams al-Dîn Ahmed al-Aflâkî, *Manâḡib al-'arîfin* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara, TTK, 1959—1961, I—II (trk. trc. Tahsin Yazıcı), *Ariflerin menkıbeleri*, İstanbul (*Şark-İslâm klâsikleri*, 26), 1953—1954, I—II.

Tabakat ve bâl tercümeleri: Tâc al-Dîn Subkî, *Tabakât al-şafî'iya* (Mısır, 1299), III; 'Abd al-Kâbir Kuraşî, *al-Cavâhir al-muḡî'a fî tabakât al-ḡanafiya* (Süleymaniye, Turhan Sultan, nr. 232); İbn Abî Uşaybi'a, *'Uyûn al-anbâ fî tabakât al-aḡibbâ* (Mısır, 1299); İbn Ḥallikân, *Vafayât al-'ayân* (Mısır, 1299), I—III; İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât al-Vafayât* (Mısır, 1299), I—II; 'Abd al-Hayy İbn al-'İmâd, *Şazarât al-ḡahab* (Kahire, 1345), I—X; Hindûşâh Naḡivânî, *Tacârib al-salaf* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tabran, 1314 ş.; Ḥvândmîr, *Dustûr al-vuzarâ* (nşr. S. Nafîsî), Tahran, 1317 ş.

Edebiyata dâir eserler: Nizâmî 'Arûzî, *Çahâr maḡâla* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvinî, GMS, XI, 1910); Muhammed 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1903, II; ayn. mll., ayn. esr. (nşr. Browne—Mîrzâ Muhammed Kazvinî), Leiden, 1906, I; ayn. mll., *Cavâmî al-hikâ-yât* (Üniv. kütüp., nr. FY 595, bulâsaten ingl. trc. M. Nizâm 'ud-Din, *Introduction to*

the Jawami 'ul-hikayat (GMNS, 1929, VIII); Davlatşah, Tazkirat al-sh'arā' (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1901; İbn Zarkūb Şirāzī, Şirāz-nāma (nşr. Babman Karīmī), Tahran, 1310 ş.; Amin Ahmed Rāzī, Haft iqlīm (Kalküte, 1918).

Kitâbeler, meskûkât ve arkeoloji: Et. Comble — J. Sauvaget — G. Wiet, Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (Kabire, 1936—1937, VII—IX); İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], Anadolu Türk tarihi vesikalarından: Kitâbeler (İstanbul, 1927—1929), I—II; Ahmed Tevbid, Meskûkât-ı islâmiye katalogu, 4. kısım (İstanbul, 1321); St. Lans-Poole, Catalogue of oriental coins in the British Museum (1875—1890), III, IX; Monnaies antiques et orientales (busûsi koleksiyonlar), Amsterdam, 1913; Ahmed Ziya, Meskûkât-ı islâmiye takvimi (İstanbul, 1328); G. G. Miles, The numismatic History of Rayy (Numismatic Studies, New-York, 1938, II, nr. 239—244); D. Soudet, Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul (Damas, 1953); İbrahim Artuk, Selçuklu sultanı Mahmud b. Melikşah'a ait bir dinar (Tarih dergisi, sayı 9, İstanbul, 1954); ayn mll., Abbâsî ve Anadolu Selçuklularına ait iki eşsiz dinar (İstanbul arkeoloji müzesi yillığı, sayı 8, 1958); ayn. mll., Abbâsîler devrinde sikke (Belleten, sayı 93, 1960); Behzat Butak, XI.—XIII. yüzyıllarda resimli türk paraları (Ek, 1—2), İstanbul, 1950; ayn. mll., Ğiyâs al-Din Kayhırsav II.'in görülmemiş iki sikkesi (İstanbul, 1950); Şerefeddin Erel, Nâdir bir kaç sikke (İstanbul, 1963); A. Gabriel, Monuments turcs d'Anatolie (Paris, 1931—1934), I—II; ayn. mll., Voyages archéologiques dans la Turquie orientale (kitâbeler A. Sauvaget tarafından hazırlanmıştır), Paris, 1940. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

SELEBES ADASI. CELEBES, Büyük Sunda adalarının büyüklük itibarıyla üçüncüsü olup, sathı 186.795 km². 'dir. Halmabeira adası gibi dağlık bir merkeze bağlı ve her biri şimal-i şarkî, şark, cenûb-i şarkî ve cenup istikametlerine uzanan dört büyük yarım adadan müteşekkil, garip bir şekil göstermektedir. Etrâfındaki müteaddit takım adalar coğrafi ve jeolojik bakımdan Selebes'in devâmı olup, onu Filipinler, Moluklar ve Küçük Sunda adaları ile birleştirir. Çok dağlık olan ada (3.450 rakıma kadar) ancak az ve küçük düzlüklere sâhip olduğundan seyrüsefere elverişli nebirlerden mahrumdur; fakat 2.208 m. derinliğinde Bone ve 3.755 m. derinliğinde Tomini gibi geniş ve derin koylar ile çevrilidir. Dağlar

umûmiyetle silsileler teşkil eder ve merkezde şimalden cenûba, yarım adalar da bunların mibveri istikametinde uzanır. Merkezde orta silsileler granit, gneys ve billurî arduvaz taşından müteşekkildir. Şarkta rusubî tabakalardan mürekkep daha yeni dağlık arâzi yükselmektedir. Garpta ise, eski indifai kayalar ve üçüncü devre âit killi arâzi vardır. Minabasa'da ve cenûpta mühim indifai merkezler mevcuttur. Şimdiye kadar kurumuş olanları da dabil olmak üzere müteaddit göller bu adaya kendine mahsus bir busûsiyet verir. Bunlar ya Posso (300 m. derinlikte, 500 m. rakımlı), Towuti (50 km. uzunluğunda ve 20—30 km genişliğinde) ve Matano (590 m. derinliğinde) gölleri gibi birinci devir arâzisine âit olup, leğen şeklinde veya Minabasa'daki Tondano gölü gibi, yine aynı şekilde olup, indifai menşelidir.

Selebes, insan, hayvan ve nebat bakımından, takım adalarda husûsî bir mevki işgal etmektedir. Nebat bakımından Malezya adalarının Asya ve Avusturalya mıntakaları arasında bir intikal sâbası arzeder. Hayvanlardan garbî Asya'nın büyük memelileri bulunmaz; ancak bir cins maymun ile dört cins bakikî tatlı su balığı vardır; buna mukabil, diğer yerlerde nesli kaybolmuş iki hayvan cinsi bulunmaktadır ki, bunlar bir nevi „anoa depressicornis“ („manda-dağ keçisi“) ile bir nevi „porcus babiloussa“ („teke-geyik“) 'den ibârettir. Takım adaların Selebes'e kadar olan cenûp bölgesinde iki cins karnî torbalılar yayılır.

Vaktiyle Hollandaya bağlı Selebes adaları, 1950'den itibaren müstakil İndonezya devletine dâhil hulunmaktadır.

Selebes diğer Sunda adalarına nisbeten daha uzun müddet meşgul kalmıştır; nitekim Çin tarihleri bu adadan bahsetmezler. Malezyalıların 1512'de ve portekizlilerin 1532'de ilk defa olarak Gowa sahilinde yerleştikleri anlaşıyor. XVI. asır zarfında Gowa ve Tello'dan ibâret çift Makassar prensleri Se'ebes'in bütün cenûp kısmı ile merkezî kısmın bir parçasını ve Küçük Sunda adalarını zaptetmeğe muvaffak oldular. Tunicallo zamanında (1565—1590) Ternateli Bâbullâb isimdeki müslüman hükümdar onunla bir muabede akdetti ve dinini Gowa'ya yaymağa teşebbüs etti. Fakat ancak Datu ri Bandang isimli Mëaangkabaul (Sumatra'da) bir malezyalı tarafından ibtida ettirilen Tunicallo'nun oğlu müslüman oldu (1603) ve Sultan 'Alâ' al-Dîn ismi ile, 1639 senesine kadar, buküm sürdü; nâibi Karaeng Matowaya onun yolunu tâkip etti ve o zamandan beri islâmiyet Selebes'in cenûbundaki bir çok Bugines ve Makassar kavimleri arasında

sûr'atle yayıldı; çünkü o sırada bu devletin kudreti çok artmış bulunuyordu.

Hollandalılar (1607'den), ingilizler (1605'ten), danimarkalılar (1618'den itibaren) ve diğer avrupalılar, bu devirde Makassar pâyi-tahtında görünmeğe başladıkları zaman, burada çoktan beri yerleşmiş olan portekizliler ile ticârî rekabete başladıkları gibi, kendi aralarında da mücâdeleye giriştiler ve ticârî imtiyazlar elde etmek için bukümdarlar ile ittifaklar akdettiler. Bilhassa „Moluk“ babaratı ticâretinde imtiyazlar aldılar. Hollandalılar bu devirde Makassar'dan baharat ibracatına mâni olamadılar. XVII. asrın ikinci yarısı nihâyetine kadar mukaveleler sık-sık iblâl edildi ve bâzan Makassarlar tarafından avrupalılar katledildi. Şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyası kumandanı Speelman, 1667 ve 1669 senelerinde Bone ve Ternate ile birlikte, Makassar hükûmetinin merkezini zaptetmeğe ve hükümdarını daha sonraları Selebes'in cenûbundaki bütün devletlere teşmil edilen ve Hollanda'ya itâatleri şartını ihtiva eden Bangaja muabedesini imzaya icbâr etti. Tarihî bakımdan daha mühim diğer bir mıntaka da büyük bir inkişafa mazbar olan Minabasa'dır. İspanyollar adanın iç taraflarının putperest ahalisi ile fazla münâsebette hulunmamakla berâber daha XVI. asırda burada ticarethanelere sehip bulunuyorlardı. Yerliler şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyasının yardımı ile İspanyol tazyikinden kurtulmağa muvaffak oldular.

Selebes adasının nüfusu, 1959 senesi tahminlerine göre, 6.700.000 'dir. Fakat nüfus, kesâfet ve inkişaf bakımından, menş'e nisbetle, daha büyük bir ayrılık arz etmektedir. Burada „Papua“ unsurları mevcut değil gibi görünüyor, P. ve F. Sarasin ile berâber, adanın büyük bir kısmında mevcûdiyetini düşündükleri bir Toala unsuru kabul edilmek istenmediği takdirde, bütün bu ahâlinin Malezya-Polonezyalı kavimlerden addolunması icâbeder. Her bâlde adanın merkezî kısmında oturan putperest ve henüz kendileri ile az temasta bulunmuş olan Toraca kabîleleri bu balkın nümunelerini teşkil etmektedirler. Cenûp yarım-adasındaki akrabaları, hintliler ve bintli-cavahıların te'siri ile ve daha sonraları malezyalıların ile karışmaları neticesinde, nisbeten daha gelişmiş olan Makassar ve Bugines kavimlerine inkilâp etmişlerdir. Şarkî ve cenûb-i şarkî yarım-adaları kabîleleri, cismanî evsaf ve muhakeme kabiliyeti itibarıyla pek az inkişaf etmiş olan Toala kabîleleri ile sıkı bir şekilde karışmış görünmektedirler. Bu bakımdan Minabasa ve civarı ahalisi husûsî bir mevki işgal etmektedir; çünkü dilleri ve diğer bazı busûsiyetleri Filipin, Formosa ve Japon

ya'daki malezyalı ahalî ile daha yakın bir akrabalık göstermektedir. Abalisi yerli, avrupalı, çinli ve araplardan mürekkep olan Makassar Donggala, Menado, Gorontalo, Sinecaiz, Bontbain v.b. gibi ticâret sehirlerinde ekseriyetini „Bugines“ lerin teşkil ettikleri mütat abalı çok karışmış bir vaziyettedir: Avrupalılar, araplar ve bir bayli çinli ancak büyük şehirlerde yaşarlar.

Avcılık ve balıkçılık da yapmakla berâber yerleşmiş çiftçi olan Toracalar kendilerine has sanayilerinde çok mahirdirler. Bunlar bir çok kabîlelerden mürekkeptir ve Selebes'in merkezî kısmını kaplayan vâsî ormanlarda, dâimî harp vaziyeti dolayısı ile, iyice tabkim edilmiş uzak ve münferit meskûn mahallerde yaşarlar. Bu ahâlinin kesafetinin kilometre murabası başına 3—6 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bugineslerin sahil arâzisi civârındaki Toracalar islâmiyeti kabûl etmişlerdir; şimal-i şarkide birstiyanlık üstün durumdadır; mâmafib büyük kütile putperesttir.

İki ikiz kardeş müslüman kavim olan Makassar ve Buginesler aslen cenup yarım adasında oturmakta iken, tâcir ve cesur denizci olarak bütün Selebes sabiline ve şarktan garba kadar adaların büyük bir kısmına yayılmışlardır. Bu hâl bilhassa Buginesler için vârittir. Makassarların vatanı cenûp yarım-adasının garp kısmında, Gowa da dâhil olmak üzere, aş-yk. Maros'dan Bulukomba'ya kadar uzanır. Buginesler yarım adanın bu köşesinin şarkî kısmında ve daha şimâle doğru yarım-adanın bütün genişliği boyunca otururlar.

Vaktiyle Bugines beyliklerinin en mühimleri Bone, Wadjo, Luwu ve Sopeng; Makassarlarınki ise, Gowa, Tanette ve cenûbî Saleyer adaları gurupu idi. Bunların yanında, aralarında konfederasyonlar teşkil eden ve bâzan daha nüfûzlu idârelere tâbi olan bir çok küçük teşekküller var idi. Beyliklerin başında hânedana mensup bir prens veya prenses bulunur; bunun yanında bir naip ve büyük arâzi sabibi beyler ile bukümdarın en nüfûzlu akrabalarından müteşekkil bir meclis olan hadat var idi. Bir prensin kudreti bilhassa şahsiyetine ve bukümdarlara has bazı âlâmetlere mâlikiyetine bağlı idi. Hânedan arasında, çok evlilik dolayısı ile bu sınıftan neş'et eden bir zâdegân sınıfı, hür insanlar sınıfı ve azad edilmiş köleler ile rebineler sınıfı var idi. Bu rehinelere umûmiyetle iyi muamele edilmekle berâber, bunlara ve hürlerin en fakirlerine yüksek sınıflar tarafından ağır vergi ve hizmetler tabmil olunuyordu. Takım-adaların her tarafında olduğu gibi Selebes'in cenûbundaki balkın gündelik hayatı da, bindü dini ve islâm dini

tarafından biraz değiştirilmiş olan animizm itikatlarına göre tanzim olunuyordu. Fakat bu ahâli arasında âile ve verâset hukukuna müteallik eski âdetler adalardaki diğer müslümanlara nazaran daha ziyâde muhafaza edilmiş idi. Evlenme, müslüman hukukuna göre akdolunmakla berâber, bunu takibeden ve bâzan günlerce devam eden merâsime putperest rahipler (bissu) riyaset ederlerdi. Bundan başka prensler ve kabîle reisleri evlenme ve boşanma işlerinde oldukça geniş bir hukukî selâhiyete sahip idiler. Evli kadının vaziyeti çok şayanı hürmet olup, bu hâl, miras ve boşanma meselelerinde kadına bahşedilen müsâit vaziyetlerde olduğu gibi ahâlinin ekseriyetle maderşâbî olan âdetlerine istinat etmektedir. Müslüman miras bukuku ancak orta büyüklükteki şehirlerde gittikçe daha çok tatbik olunmaktadır. İktisâdî bakımdan Bugines ve Makassarlar bu adaların en ileri gelen abalisindendir; yalnız muvaffakiyetli bir şekilde zirâat ve hayvancılık ile iştigal etmekle kalmayıp, sanayi (dokumacılık), maden işleri, gemi inşaatı, ticâret ve bilhassa gemicilik ve balıkçılık aabalarında da büyük bir mabâret sahibidirlere.

Makassar ve Bugines dili menşei hintçe olan husûsî bir alfabe ile yazılmaktadır. Edebiyatları niabeten gelişmiştir; mensur eserler arasında bilhassa makassarca *rapang*, buginesce *lato-wa* denilen bir kukuk bilgisi ve kanunlar mecmuası zikre şâyandır.

Borneo adasının şark „Kutei“ ve garp „Kapuas ve Sambas ağız“ sabillerinde Riouw ve Küçük Sunda adalarında, Lombok adasının şarkında ve Sumatra'nın şimalinde olmak üzere mühim Bugines müesseselerine rastlanır.

Bugün hristiyan olan Minabasallılar, hristiyan misyonerlerin te'siri ile, az çok değişmiş olan pederşâbî üsûle göre teşkilatlanmış kabîlelere ayrılmışlardır. Bu ahali bir çok noktalardan avrupai tarza yaklaşan bir medeniyet seviyesine yükselmiştir; nüfus kesâfeti oldukça kabarık olup, nisbet Tondano merkez muntakası gölü etrafında çok yükselir. Başlıca geçim vasıtaları zirâat, bayvan yetiştirme, balıkçılık, ticâret ve bir az da sanayidir. İhracat maddeleri kahve, bindistan cevizi, hind canfesi, sedef, at, altun v.s.'dir.

Bibliyografiya: N. Gervaise, *Description historique du Royaume de Macassar* (Paris, 1688); T. F. Ehrmann, *Kapt. D. Woodard's Geschichte seiner Schicksale und seines Aufenthalts auf der Insel Celebes* (Weimar, 1805); Th. Thomsen, *Code of Bugis Maritime Law* (Singapore, 1832); J. C. van Rijneveld, *Celebes* (Breda, 1840); J. Brooke, *Narrative of events in Borneo and*

Celebes (London, 1848); C. van der Hart, *Reize rondom het eiland Celeb* ('s Gravenhage, 1853); B. F. Matthes, *Makassaarsch-Hollandsch Woordenb.* (etnografiya atlasını muhtevi.) (Amsterdam, 1859); ayn. mll., *Makass. Spraakk.* (Amsterdam, 1858); ayn. mll., *Over de Wadjoreezen met han handel-sen scheepswetten* (Makassar, 1869) ayn. mll., *Boegineesch-Hollandsch Woordenb.* (etnografiya atlası ile) ('s Gravenhage, 1874); ayn. mll., *Boegin. Spraakk.* ('s Gravenhage, 1875); ayn. mll., *Makass. en Boegin. Hss* (Amsterdam, 1875—1881); ayn. mll., *Eenige proeven van Boegin. en Makass. Poëzië* ('s Gravenhage, 1883); ayn. mll., *Over de Bis-soe's van Zuid-Celebes*; Verh. Kon. Akad. v. Wetensch., Dl. VII; C. B. H. van Rosenberg, *Reistochten in de afdeeling Corontalo* (Amsterdam, 1865); N. Graafland, *De Minahassa* (Rotterdam, 1867, 1869, yeni tab., Harlem, 1898); M. T. H. Perelaer, *De Bonische Expeditiën* (Leiden, 1872); F. Lahure, *Les Indes Orientales Néerlandaises, l'Île de Célèbes* (Bruxelles—Rotterdam, 1880); P. B. van Staden van den Brink, *Zuid-Celebes* (Utrecht, 1884); J. Kohler, *Das Handels- und Seerecht von Celebes* (Stuttgart, 1886); A. B. Meyer, *Die Minahassa auf Celebes* (Berlin, 1876); ayn. mll., *Album von Celebestypen* (Dresden, 1889); A. Bastian, *Indonesien* (Berlin, 1894); J. G. F. Riedel, *Das Toubulusche Pantheon* (Berlin, 1894); S. J. A. Hickson, *A Naturalist in North-Celebes* (London, 1889); W. Foy, *Schwerter von der Celebessee* (Dresden, 1899); P. ve F. Sarasin, *Entwurf einer Geogr.-geol. Beschreibung der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1901, tam bibliyografiya ile); ayn. mll., *Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1905 ve 1906, tam bibliyografiya ile); A. Wichmann, *Der Vulkan der Insel Una Una* (Zeitschr. d. Deutsch. Geol. Cesellsch., Berlin, 1902); O. Richter, *Unsere jetzigen Kenntnisse der Ethnographie von Celebes* (Globus, 1905). Mecmualarda muhtelif makaleler: *Tijdschrift v. h. Bat. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen*; *Bijdrogen t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. d. N.I. Archipel*; *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Cen.*; *Medeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap.* (A. W. NIEUWENHUIS.)

[Bu madde METİN TUNCEL tarafından tâdil edilmiştir.]

SELEF. SALAF (A.) veya SALAM (A.), peşin bir para veya bir mal ile, veresiye bir mal satın almak olup, şerfiata

göre câiz sayılan bir satın alıştır (bay). Satın alıcı alacağı malın hedelini peşin olarak öder; satıcı ise, aksine bir mühlet geçtikten sonra, malı teslim etmelidir. Satılan şey münferit olarak tâyin edilmemeli, fakat mukavelede doğru olarak tavsif edilen, binâenaleyh benzeri yerine ikame edilebilen bir şey olmalıdır. Teslimâtın yapılması icâp eden yer de, açık olarak, tâyin edilmelidir. Şâfi mezhebine göre, mukavelede teslim taribinin açıkça gösterilmesine ihtiyâc yoktur; eğer tarih zikredilmiş değil ise, teslimâtın derhâl yapılması istenebilir. Diğer mezheplerin kanâatına göre ise, biç olmazsa, kısa bir müddetin tesbiti mutlaka lâzımdır. Hicâz fakihleri çoğu zaman bu satışa *salam* derlerdi; Irak'ta ise, buna verilen ad *salaf* idi.

Bibliyografiya: al-Bâcürî, *Hâşiya 'alâ Şarh İbn Kâsim al-Gazzî* (Bulak, 1307), I, 365 v. dd. ve diğer fikh kitapları; al-Dimaşkî, *Rahmat al-umma fi'ttâlif al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 74 v. dd.; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafii'tischer Lehre*, s. 301 v. dd.; [Ö. Nasuhî Bilmen, *Hukukî islâmiye ve istilâhatî fıkhiye kamusu*, İstanbul, 1952, V, 121]. (TH. W. JUYNBOLL.)

SELEFKE. [Bk. SİLİFKE.]

SELEME B. RECÂ. SALAMA B. RACÂ', zilhice 161 (30 ağustos—27 eylül 778)'den mubarem 162 (teşrin I 778)'ye kadar Mısır vâilîi.

Bibliyografiya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), III, 492 v.d.; İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, VI, 38 v.d.; *Corpus Papyrorum Raineri*, III, Series Arabica (nşr. A. Grohmann), I/II, 119 v.d.). (ADOLF GROHMANN.)

SELEMİYE. SALAMİYA, Suriye'de Âsi (Orontes) nehrinin şarkında, Hamâ'nın aş.-yk. 40 km. cenûb-i şarkisinde ve Hims'in 55 km. şimal-i şarkisinde küçük şehir (mekîinin daha yakından tâyini için bk. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 305 ve II, 401, Kiepert'in haritası). Şehir Cabal al-A'la'nın cenûbunda ve Suriye boz-kırının kenarında, deniz seviyesinden 459 m. yükseklikte olan münbit bir ovada kâindir. Şehrin adının daha eski ve daha doğru telaffuzu Salamiya (al-İştâbrî, *BGA*, I, 61; İbn al-Fakih, *BGA*, V, 110) olup, Salamiya şeklinde de çok erkenden tesâdüf edilmekte (al-Mukaddasi, *BGA*, III, 190; İbn Hurdazbeh, *BGA*, VI, 76, 98) ve bu telaffuz şekli şimdi umûmîleşmiş bulunmaktadır (krş. Yâkût, *Mu'cam*; nşr. Wüstenfeld, III, 123 ve Littmann, *Semitic Inscriptions*, s. 169 v.d.). Nisba'sı al-Salamî'dir. Şehrin hristiyan devrinde parlak bir inkişâf göstermiş olan eski Salamias

veya Salaminias olması muhtemeldir; fakat eski kaynaklarda bu mahal hakkında verilen mâlûmat sarib degildir. Yâkût (III, 123)'ta şehrin adı hakkında şu halk iştikakı verilmektedir: şehrin adı aslında *Salam m'a* olup, bu isim ona al-Mu'tafika şehrinin tahribi esnasında bayatta kalan 100 kişiye izâfetle verilmiş olmalıdır.

Şehrin ehemmiyeti, boz-kır (Palmyra) ile Irak'tan gelen büyük yol kavşagında Suriye'nin en ileri bir müstahkem mevkii olmasından ileri gelmiştir; fakat burası, askerî bakımdan, hiç bir zaman büyük bir rol oynamamıştır. Şehir araplar tarafından bicretin 15. yılında zaptedilmiş ve o zamandan itibaren Cund Hims şehirleri arasına idhâl edilmiştir; ancak 1500'de Memlûkler zamanında, idârî bakımdan, Hamâ bölgesine bağlanmıştır. II. (h.) asırda, Abbâsîlerin zaferinden sonra, Şâlih b. 'Alî b. 'Abd Allâh b. 'Abbâs al-'Abbâsî'nin soyundan gelenler Salamiya'de yerleşmişlerdir. Şâlih'in oğlu 'Abd Allâh tarafından şehir yeniden imâr edilmiş ve civârının sulanması için lâzım gelen te'sisler meydana getirilmiştir. Bu 'Abd Allâh amca-zâdeleri olan halifeler nezdinde büyük bir itibâr kazanmış; al-Mahdî'nin kız kardeşi ile evlenerek, Irak vâilisi tâyin edilmiştir. Mezkûr halife kendisini Salamiya'de ziyaret etmiş ve 'Abd Allâh'ın oradaki sarayı hakkında bayretini gizleyememiştir (al-Tabarî, III, 500). Bundan başka, bir çok „Hâşimîlerin“ de Salamiya'de yaşamış oldukları zikredilmektedir. Fakat bu devirden şehirde hiç bir eser kalmamıştır. İç-kalenin kapısında, bir taş üzerine (asıl yerinde değil) yazılmış bir câmiin inşasına dâir bir kitâbe bulunmaktadır. 150 (767) taribini taşıyan bu kitâbenin Hâşimîler tarafından yapılan bir câmie âit olması ve bunun da aş.-yk. 290 (902/903) yılında Karmatîler tarafından tahrip edilmiş bulunması muhtemeldir. Bundan başka iç-kalede bir de Abbâsîler devrine âit bir kitâbe bulunmuştur ki, Littmann'ın tahminine göre, bunun, daha iki diğer kitâbe ile birlikte, aş.-yk. 280 (893) tarihine âit olması mümkündür (fakat bk. bir de M. Hartmann, *ZDPV*, XXIV, 55). Salamiya'nın Hâşimîlerin mübim kollarından birinin merkezi olması ve şehrin diğer mahallerden ayrı düşen mevkii belki de aş.-yk. 250 (864) yılında ismâilî propagandasının gizli bir merkezi hâline gelmesine sebep olmuştur. Salamiya'de yerleşen ismâiliyenin ilk reisinin kim olduğunu tesbit etmek güçtür; her hâlde bunun 'Abd Allâh b. Maymûn olması muhtemel değildir (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, giriş s. 71, 166'da böyle kabul edilmektedir);

günkü bu zât, de Goeje (*Mémoire sur les Carmathes du Bahrain*, Leiden, 1886, s. 19) 'nin muhtemel olarak tesbit ettiği gibi, Salamiya'de hiç bulunmamıştır. Buraya gönderilen ilk reis Hısayn b. 'Abd Allāh b. Maymūn olması muhtemeldir (de Goeje, *agn. esr.*, s. 21); bunun oğlu olup, sonraları ilk Fâtımî halifesi olan Sa'îd 'Ubayd Allāh Salamiya'de 259 veya 260 (873/874) yılında doğmuştur (İbn Hallikān, *Vafayāt al-a'yān*, nşr. Wüstenfeld, nr. 365); İbn al-Ağır (VIII, 22)'de verilen başka bir bilgiye göre, 'Ubayd Allāh Salamiya'de bir demircinin oğlu olup, onun dul karısı sonradan Hısayn ile evlenmiştir. Hısayn 'in 270 (883/884) yılına değün ölümü üzerine, kardeşi Ahmed b. 'Abd Allāh b. Maymūn (İbn Şalāğāğ adı ile de bilinmektedir), ölümüne kadar (aş.-yk. 280=893/894), reis ve yeğeni 'Ubayd Allāh 'ın velisi olmuştur. Sonuncusu 289 (902) yılına kadar Salamiya'de ikamet etmiş, aynı yılda şimali Afrika'da yaptığı muvaffakiyetli seyahatine çıkmıştır (de Goeje, *agn. esr.*, s. 64). Ertesi sene Mahdî unvânını almış olan Hısayn tarafından sevk ve idare edilen Irak karmatileri şehri çok şiddet ile tahrip etmişlerdir. Önce fırka arkadaşları ve aonraları karmatilerin uzlaşmaz düşmanlarının meskeni olması dolayısı ile Salamiya Suriye şehirleri arasında en çok tahribata uğrayan bir şehir olmuştur (de Goeje, *agn. esr.*, s. 50). Çok geçmeden Suriye şehirleri halife kuvvetleri tarafından tekrar geri alınmıştır. Şebri ortasındaki dört-köşeli iç-kalenin ismâililere âit olması ihtimal dâhilindedir; van Berchem'e göre, iç-kale, mimârîsi bakımından, nisbeten eski bir zamanda yapılmıştır.

IV. (X.) asırda Salamiya bedeviler ile meskûn bir sâhanın içinde bulunmuş olmalıdır (Sayf al-Davla'nın seferi; krş. Hartmann, *ZDPV*, XXII, 175 v.d.). V. (XI.) asrın sonunda burası Fâtımîlerin himâyesinde olan Halaf b. Mulâ'ab (M. Hartmann'da: Malâ'ib) adlı bir eşkiyâ reisinin elinde bulunuyordu. 481 (1088) yılında inşa edilen bir câmiin kapaşı üstündeki küfi yazısı ile yazılı kitâbe buna delâlet etmektedir. İbn al-Ağır (X, 84)'e göre, Halaf Salamiya'yi 476 (1083) yılında zaptetmiştir. Kendisi o zaman artık Hıms'ın hâkimi bulunuyordu. Fakat Hıms ile ona bağlı bölgeyi 485 yılında Selçuklulardan Malikşah 'ın kardeşi Tutuş'a bırakmak zorunda kalmıştır. Halaf, kitâbesinde kendisini onun hizmetkârı (şânî) olarak gösterdiği, Abu 'l-Hasan 'Alî b. Carû'nun mezarı üzerine bir *maşhad* yaptırdığını ifade etmektedir (Halaf hakkında geniş bilgi için bk. M. Hartmann, *ZDPV*, XXIV, 58—65).

Haçlı seferleri esnâsında Salamiya, hiç bir zaman, bir kale olarak geçmemekte, fakat islâm ordularının buluşma mahalli sıfatıyla sık sık zikredilmektedir; siyâsî bakımdan, dâimâ Hıms [b. bk.] 'ın kaderini paylaşmıştır. Şebri 496 (1102/1103)'da Tutuş'un oğlu Riżvân 'ın idâresine geçmiştir. 532 (1137/1138) yılında atabey Zangî, Hıms'ı muhâsara ederken, Salamiya'dan Şayzar yakınındaki rumlar üzerine bir sefer yapmış (İbn al-Ağır, XI, 36 v.d.) ve 570 (1174/1175)'te Şalâh al-Dîn, Hıms ve Hamâ ile birlikte, Salamiya'yi de emîr Fahr al-Dîn al-Za'farânî'nin elinden almıştır (İbn al-Ağır, XI, 276). 626 (1229) yılında al-Malik al-Kâmil, Irak üzerine yürümek için, Salamiya 'ye gelmiş ve orada iken, Hamâ hâkimi, tâbiyetini bildirmek üzere, kendisini ziyâret etmiştir. İki yıl sonra al-Kâmil şebri Asad al-Dîn Şirküb'a bırakmış ve bu sonuncusu da şehrin şimalinde Cabal al-A'lâ'nın zirvelerinin biri üzerinde Şumaymiş kalesini inşa ettirmiştir (İbn al-Ağır, XII, 318, 329) ki, bu kale 1157 yılında bir zelzelede yıkılmıştır (Kamâl al-Dîn, *Zubdat al-halab fî târîh Halab*, frns. trc. Blochet, Paris, 1900, s. 21).

1299 yılında Salamiya yakınında Mısır ordusu Gâzân idâresindeki libanlı kuvvetleri tarafından hezîmete uğratılmıştır; bu zafer neticesinde Şam şehri, kısa bir müddet için, İlhanlıların eline geçmiştir.

VIII. (XIV.) asırda Salamiya, Dimaşk ve havâlisinin al-Şarkîya ismini taşıyan mühim hudut sâhalarına dâhil bulunuyordu. Memlûkler zamanında Hamâ hâkimleri elinde bulunan bu bölgede Abu 'l-Fidâ Salamiya ile Hamâ arasında yapılan su kanalını zikreder; 726 (1326) yılında kendisi, askerî kuvvetleri ile birlikte, bu kanalı temizlemek için barekete geçmiştir (bk. *Rec. des Hist. des Crois.*, *Hist. Orient.*, I, 168, 185; Abu 'l-Fidâ'nın hâl tercümesi). Bu su yolu bugün mevcut değildir; bu yol belki de, al-Dimaşkî (s. 207)'ye göre, Hıms ile Salamiya arasında bulunan ve Abbâsîlerden 'Abd Allāh b. Şâlih tarafından yapılan su yolunun aynıdır. Bu devir için Yâkût (III, 123) Salamiya yakınındaki yedi *mihrâb* 'dan bahsetmektedir ki, bunların altında bâzı tâbi'ün 'un mezarları bulunmaktadır; kendisi bir de Peygamberin sabâbesinden al-Nu'mân b. Başîr 'in mezarını zikreder.

Türk hâkimiyeti devrinde şebri mühim bir rol oynamamıştır. XIX. asrın ortalarında, belki de bedevilere karşı iyi korunamamış olmasından dolayı, şebri tamamen boşalmış idi. Sonradan buraya Nuşayrî dağlarından inen bir ismâilî şeyhi yerleşmiş ve şebri kendi müridleri ile iskân etmeğe muvaffak olmuştur. 1895 yı-

linda van Berchem 'in karşılaştığı şeyh, o zaman henüz genç bir adam idi ve şeceresini 'Abd Allāh b. Maymūn'a bağlıyordu. Bu ismâilîler kısa bir zamanda şebri parlak bir meskûn mabal hâline getirdiler ve bundan dolayı türk hükûmeti 1892 yılında, Beyrut vilâyetine bağlı Hamâ sancağında ayrı bir Salamiya kazâsı ibdas etti. Kazânın nüfûsu Cuinet (1896)'ye göre, 53.084 olup, yarı-yarıya müslüman ve biristiyânlardan teşekkül ediyordu. Aynı müellife göre, asıl şebirde ise, düzlerden (bunlar ile ismâilîler kastedilmiş olacaktır) başka, 6.000 nüfus bulunuyordu. Sulama tertibatı mükemmel olup, bölgenin mabsûlünü umûmiyetle hububat ve sebze teşkil eder.

Şumaymiş kalesi için bk. van Berchem ve Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 171 v.d.

Bibliyografya: Arap coğrafyacıları (BGA) metinde zikredilmiştir. Bunlardan başka bk. bir de R. Hartmann, *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Halil az-Zâhiris „Zubdat kaşf al-mamâlik“* (tez, Tübingen, 1907), s. 42 v.d., 60; Gaudesfroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 75; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 510, 528; E. Saebau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 66; M. Hartmann, *Beiträge zur Kenntnis der syrischen Steppe* (ZDPV, XXII, 151 v.d., XXIII, 108 v.d.); M. van Berchem ve E. Fatio, *Voyage en Syrie* (Kabire, 1914), I, 167—171; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 298 (İbn Şaddâd), 546 (*Mir'ât al-zamân*), 592 (Kamâl al-Dîn), V, 180 v.d. (Abû Şâma); M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899), I, 124 v.d., 305; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896), s. 436, 453 v.d.; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-âlam*, IV, 2609. Kitâbeler için bk. Rey, *Rapport sur une mission scientifique accomplie en 1864—1865 dans le Nord de la Syrie* (Archives des Missions scientifiques et littéraires, 2 seri), III, 345; M. Hartmann, *Die arabischen Inschriften in Salamja* (ZDPV, XXIV, 49—68); E. Littmann, *Semitic Inscriptions* (New-York, 1905), s. 169—178; M. v. Berchem, *Arabische Inschriften* (Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesamm. v. M. von Oppenheim, I=Beitr. z. Ass. u. sem. Sprachw. VII/1, Leipzig, 1909), s. 32 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

SELHİN. SALHİN SİLHİN Mârib [b. bk.]'de Saba' kırıllarının oturma yeri, cenûbî Arabistan'da Saba' kırı-

ralığının merkezi. Bu mustabkem sarayın adı eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikredilmektedir. Sonraki nesiller tarafından Hâram Bilkîs denilen ve tam cenûb-i şarkide yükselen ve bugünkü Mârib kasabasından 50 dakikalık mesafede bulunan Almağah mâbedine isnât edilen Glaser 482/483 kitâbesinde Saba' kralı Kariba'il Vâtir Yuban'im ve oğlu Halik'amar Salhîn (*Slhn*) müstahkem sarayının ve Mârib (*Maryab*) 'in kurtulması için bu mâbette yapılmış ve teşebbüs edilmiş olan tâmirlerden bahsederler. Osiander 31,³ kitâbesi bunu koyduranların yararına yapılmış bir vakıftan bahseder; bunda müstahkem saray ile Salhîn müstahkem sarayının sabiplerinin açıkça fark edilebileceği düşünülebilir. Hukûmdar İlşarâh Yâzîb 'in kitâbesinde (Bibl. Nat., nr. 2) Salhîn eski Gumdân ve Şîrvâh müstahkem sarayları yanında sayılmıştır. Bir tarafta Saba' bukûmdarı 'Alhân Nahfân ve oğulları ile diğer tarafta Habaşât bukûmdarı Gadarat arasında yapılmış bir dostluk muahedesinin te'kidî olan Glaser 828—30,¹², 870, 872,⁵, 1076,¹³, v.d., 1082,¹³ kitâbeleri çok alâka vericidir. Burada bizi alâkadar eden parça şudur: „... ve Salhîn ve Zurarân ve 'Alhân ve Gadarat doğruluk ve sadakat içinde birleşmelidir“. D. H. Müller (*Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, s. 76; *Südarab. Altertümer*, s. 9), J. H. Mordtmann ve M. Hartmann'a karşı, haklı olarak, bu muhalefetten Salhîn ile Zurarân 'ın Saba' ve Habaşât hükûmdarlarının beşigini temsil ettiğini müdafaa etmiştir. M. Hartmann 'ın ifade etmiş olduğu Salhîn 'in şimdiki Hâram Bilkîs olduğu fikri (*Arabische Frage*, s. 158) zâten bu sonuncusunun kadim Almağah mâbedi olarak görülmesi ve kitâbelerde 'Avm adını taşıması ve binnetice Salhîn ile müsterek hiç bir şeyi olmaması vâkâsı ile kıymetten düşmektedir (N. Rhodokanakis, *Studien*, II, 7).

Saba' bukûmdarlarının bu eski mustahkem sarayının ehemmiyeti Habesistan bukûmdarı 'Ezânâ (Αἰζαναῖς) 'nın takriben milâttan sonra 350 yılında konulmuş olan büyük Aksûm kitâbesinde (nr. 4,³, 6,², 7,², 8,³, 9,², 10, 3/⁴, 11,³) Salhîn 'in adını kendi resmî unvanları içinde. Avusturya imparatorlarının Habsburg kontu unvanını taşıması gibi, kaydedilmesi ile de te'yt edilmektedir. Salhîn adı bu kitâbenin yunanca metninde Σαλην (Σαλην yerine) şeklinde, habesce metinde Salhên şeklinde, Saba' dili ile olan metinde *Slhn* ve *Slh* şeklinde görünür. Şu hâlde bu eski şekillerinde temelinde çift *Silhn* ve *Salhn* telâffuzları fark edilmektedir. E. Osiander, parlak muhtırasında (ZDMG, 1856 X, s. 22), diğer taraftan şehir adının ilk şeklini Juda kabilesi içinde ישרה ile yaklaş-

tırmıştır. *Slh* şeklinin verdiği alâka şundan ileri gelmektedir: aynı isim hiç kusursuz bir şekilde muhafaza edilmiş olup, 1000'den fazla kelime ibtiva eden (Glaser 1000 B, 5 g) ve, muhtemel olarak, yine Mârib bukümdar mustahkem sarayı ile ilgili olan büyük Şirvâhî kitâbesinde de bulunmaktadır.

Bu kadim müstahkem sarayın etrafında, başka âbidelerin etrafında olduğu gibi, şiir ve rivâyetlerde bir çok efsâneler meydana gelmiştir. Eski Saba'lıların haleflerine bu müstahkem saray şeytan veya cinlerin eseri gibi göründü; bunlar Sulaymân'ın emri üzerine, Bilqis ile evlendiği zaman, Hamdanîlerin hükümdarı Zü Bata' için binayı 70 senede yapmışlardı. Fakat bu rivâyetlerin yalnız biridir. Diğerlerine göre, Salhîn Hîmyarî bukümdarlarından (*tubba'*) birinin emri ile 80 yılda yapılmıştır. Daha öncekiler Hîmyarî hükümdarlarına âit olan Mârib'de hükümdarların oturma yeri olan Salhîn'de Saba' melikesi Hazâd'ın kızı Bilqis'in yaptırmış olduğu ve içinde *Kur'ân*, XXVII, 23'de bahis mevzuu olan barikûlade tahtının bulunduğu bir saray yükseldiğini bîkâye ederler. Sulaymân'ın sarayı Bilqis için yaptırmış olduğunda anlatılır. Naşvân al-Hîmyarî gibi al-Hamdanî'nin açıkça Salhîn'i Mârib'in hükümdarın oturma yeri veya başlıca sarayı olarak gösterdiklerini kaydetmek zahmete değer.

İslâmiyetin meydana çıktığı devirden itibaren, bu müstahkem saraydan hiç bir şey kalmamış idi. Habeş istilâsı dalgaları (m. 525) idâre merkezinin Mârib'ten Zafâr'a nakledilmesi ile eski ehemmiyetini çok kaybetmiş olan bu kadim hükümdarların oturma yerinin üzerinden geçmiş idi. Salhîn, Baynûn gibi, İbn Hişâm'ın naklettiği üzere, habeş kumandanı Aryât tarafından tahrip edilmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Glaser, 482/483 kitâbeleri için bk. N. Rhodokanakis, *Studien zur Lexikographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (SBAK, Wien, CLXXXV/3, 1917, II, 25); Glaser, 828—830, 870—872, 1076, 1082 için bk. D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien* (Denkschriften Akad. Wien, 1894, XLIII, 27, 75 v.dd.); ayn. mll., *Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Wien, 1899), s. 2—11; E. Glaser, *Altjemenische Studien* (M V A G, 1923, XXVIII, 61 v. dd.); Aksüm kitâbeleri nr. 4—11 için bk. E. Littmann, *Deutsche Aksum-Expedition* (Berlin, 1913), IV, 4—42; Osiander 31 kitâbesi için bk. E. Osiander, *Zur himyarischen Altertumskunde* (ZDMG, 1865, XIX, 261, 266); Bibl. Nat. 2 için bk. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (München, 1895), s. 108; al-Ham-

dânî, *Şifat Gazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens* (SBAK, Wien, 1881, XCVII), II, 959, 960, 970, 1038—1043; 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naşvân's im Şams al-'ulûm* (GMS, XXIV), s. 50; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), I, 26; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 535, III, 115, 812; *Marâşid al-ihtilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 43; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 502, 780; E. Osiander, *Zur himjarischen Altertums- und Sprachkunde* (ZDMG, 1856, X, 20 v. dd., 27, 69, 70); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 76, not 1; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (München, 1889), 35, 36, 88, 89, 95, (Berlin, 1890), I, II 500 v. dd.; ayn. mll., *Bemerkungen zur Geschichte alt-Abessiniens* (Graz, 1894), s. 21, 23; ayn. mll., *Reise nach Mârib* (Collection Eduard Glaser, I, nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913), s. 138, 139; M V A G, 1923, XXVIII, 97, 98; C. Conti Rossini, *Sugli Habasât* (RRAI, 1906, XV, 49); M. Hartmann, *Der islamische Orient*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, II, 654, 666 ve not. I. (ADOLF GROHMANN.)

SELİH. SALİH. Arap tarihçileri ve nesep âlimlerinin müttetifikan bildirdiklerine göre, Salîh kabîle veya kabîle kolu, Suriye'de bir kiralık kuran ilk araplardır. Bu tarihçi ve nesep âlimleri tarafından zikredilen 3 emîre ne kitâbelerde, ne de Bizanslı ve süryani müelliflerin eserlerinde rastlanır. Salîh'in secceresini diğer kabîlelere bağlayan bağlar da şüphelidir. Bâzıları bunların Kuza'aların bir şubesi olması lâzım geldiğini söylediği hâlde, başkaları Gassânîlere bağlarlar. İlk hükümdarlarının Nu'mân b. 'Amr b. Mâlik adını taşıdığı söylenir. Oğlu Mâlik onun halefi oldu ve silsilesinin sonuncusu olan oğlu 'Amr da buna halef oldu. Şurası muhakkaktır ki, bunlar cenûbî Arabistan menş'eli ve hristiyan idiler. Hristiyan oldukları hükümdarlık tâîninin Bizans imparatorları tarafından yapılmasından çıkarılmaktadır. Arap tarihçileri müttetifikan Salîhlerin bütün tebeasından nüfus başına iki dinar vergi aldıklarını nakletmektedir. Onların me'mûrlarından Sabta adlı biri, Gassân kabîlesinden Ciz' adlı birinden bu vergiyi tahsil etmeğe gelmiş idi. Ciz' vergiyi ödeyeceği yerde, onu öldürmüştü. Bu hâdise Salîh ile Gassânîler arasında uzun süren savaşlara sebep oldu, bu savaşlar neticesinde Gassânîler Suriye arap-

ları üzerinde hâkimiyet te'sis ettiler; Gassânîlerin ilk hükümdarı al-Muharrik [krş. mad. GASSÂN] lakabını alan al-Hâris b. 'Amr idi. Her ne kadar kabîle kiralık iktidârından mahrum kalmış ise de, uzun zaman Suriye'de ikamet etmiş gibi görünüyor. Zira 13 (h.) yılında bunları müslüman ordusunun istilâsına karşı Bizanslılar ile birlikte mücâdele eden kabîleler arasında görüyoruz. Nakledildiğine göre, onlar efsânevi melike al-Zabbâ'ın ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir. Zayzan veya Sâfirün adını taşıyan Hâfra (al-Hâzr) muhtemelen Salîhlerin son hükümdarı idi; bu hükümdar, ancak kendi kızının hiyâneti ile, zaptedilen idâre merkezini uzun müddet müdâfaadan sonra, Sâbûr tarafından öldürüldü. Hamzat al-İşbahânî Elcezeire'de Ziyâd b. al-Hayûla (veya Habûla' adlı ve Kindî hükümdarı Huer b. Âkil al-Murâr'ın muâsırı olan diğer bir hükümdarı zikretmektedir. Bu kabîleye mensup Elcezeire hükümdarları al-Zacâ'im adı altında da zikredilmişlerdir; Nöldeke'ye göre, bu ad Bizans müelliflerinin bize kendisinden bahsettikleri Toxon'un soyundan gelenlere tekabül etmelidir. Bütün bunlara göre, gâlibâ Salîh hükümdarları devrini milâttan sonra 400'e doğru yerleştirmeliyiz. Arap kaynakları bize tam ve inanılabilir mâlûmat verememektedir: bunlarda tarihi bir esâs mevcut olmakla beraber, efsâne gerçek vak'aları son derecede karartmaktadır.

Bibliyografya: *Kitâb al-Ağânî*, XI, 161; İbn Kutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 51 (tab. Kahire), s. 35 ve 215; İbn Raşîk, *al-Umda fi mahâsin al-şîr*, II, 177; İbn Haldûn, *al-'Ibar* (tab. Kabire), II, 278; İbn Durayd, *Kitâb al-istîkâk*, s. 314; al-Maydânî, *Macma' al-amşâl* (Kahire, 1310), I, 156; al-Kalkaşandî, *Nihâyat al-arab* (tab. Bagdad), s. 243; Hamzat al-İşbahânî, *Tarih* (nşr. Gottwaldt), s. 115 v.d.; Abu'l-Fidâ, *Tarih* (tab. İstanbul), I, 76; Wüstenfeld, *Genealogische tabellen*, Register, s. 405; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber* (Leiden, 1879), s. 35; ayn. mll., *Die Ghassânischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (Abh. Pr. Ak. Wiss., 1887), tür. yer. (F. KRENKOW.)

SELİM I. YAVUZ, Osmanlı bânedanından 9. bukümdar olup, babası Bayezid II., annesi Dulkadir oğlu 'Alâ' al-Davla'nın kızı Ayşe Hatun'dur. Babasının sancak-beyi olarak bulunduğu Amasya'da dünyaya gelmiş olup, doğum tarihi hakkında verilen kayıtlar, h. 871, 872 ve 875 yılları olmak üzere, çok muhtelifdir (krş. *Sicill-i asmânî*, I, 38; *Cavâhir al-ahbâr*, İsparta, Halil Hamid Paşa kütüp., nr. 219, 367b).

Bayezid II.'in son günlerinde, tariben sâbit Korkut, Abdullah, Ahmed, Şebîn-şah, Selim, Mahmud, Âlemşah ve Mehmed adlarındaki 8 oğlundan, Korkut, Ahmed ve Selim olmak üzere, yalnız üçü bayatta idi. Bunlardan Korkut Saruhan (Manisa), Ahmed Amasya, Selim ise, Trabzon sancak-beyi bulunuyordu. Şehzâde çocuklarından muhtelif yerlerde sancak-beyi bulunanlardan biri de Selim'in oğlu Süleyman olup, önce Şarkî-Karahisar'a tâînin edilmiş iken, Ahmed'in itirâzı üzerine, Bolu'ya nakl olunmuş, fakat, Ahmed'in bunu da kabûl etmeyişi nazar-ı itibâra alınarak, Kefe sancak beyliğine tâînin edilmiş idi.

Korkut [b. bk.] büyük babasının yanında büyümiş, âlim, fâzıl, şâir ve musîkî-şinas olarak yetişmiş, önce Antalya'ya tâînin ve oradan da Manisa'ya nakledilmiş ise de, Bayezid II.'in Ahmed'i saltanata getirmek istemesi ve vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa'nın Mehmed'in lebine, Korkut'u mâlî bakımdan zayıf düşürmek ve muhakkak sûrette yapacağı itirazlara karşı aleyhinde harekete geçmek gâyesi ile, bâzı dirliklerine el konması neticesi olarak, hacc bahânesi ile, 5 gemi ve oldukça kalabalık bir maiyet ile Mısır'a gitmiştir (muharrem 915 = nisan 1509). Korkut İskenderiye'de çok iyi karşılandı. Fakat Osmanlılar ile yeni bir ihtilâfın düşmemek için, Memlûkler onun daha ileriye gitmesine izin vermediler. Bir taraftan Osmanlı ricâli, Cem vak'ası gibi yeni bir hâdise ile karşılaştıklarından, büyük bir endişeye düşerken, Korkut da pişman olmuş ve Hadım Ali Paşa ile anlaşarak, geri dönmeğe karar vermiş idi. Yolda Rodos şövalyelerinin bir hücumundan kurtulduktan sonra, sağ-salim Anadolu'ya gelen Korkut izin almadan Manisa'ya, oradan da, Selim — Ahmed rekabeti başladığı sırada, tâlîh'ini denemek üzere, İstanbul'a gelmiş, ancak bir şey elde edemeyerek, yenîçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi.

Ahmed, babası tarafından çok sevilmekte olduktan başka, vezîr-i âzam ve bir çok devlet ricâli tarafından da tutulmakta idi. Hattâ bir rivâyete göre, Hadım Ali Paşa, Şah-Kulu'nun tenkilinde saltanata geçeceği hususunda babası adına kendisine te'minat vermiş idi. Ancak Ali Paşa'nın şehâdeti ve Ahmed'in, tenkil hareketine devam etmeyerek, geri dönmesi, onun yenîçeriler indindeki nüfûzunu büsbütün kırmıştır.

Mütedil ve mülayim hareketleri dolayısı ile, devlet ricâlini kendi tarafına çeken Ahmed'in aksine, şiddetli ve sert tabiatlı olan Selim Anadolu'da Şah İsmail tarafından desteklenen şî'i nüfûzunun tehlikesini anlamış ve Erzincan taraflarında şiddetli tedbirler ittihâz etmiş idi,

O habasının son yıllarında hasarısız idâresi dolayısı ile saltanatı terk ve Ahmed'i tercih edeceğini anlayınca, daha cezâri tedbirler almak ihtiyacı ile, Kefe'ye gitmiş (1510), Trabzon'a geri dönmesi hususunda verilen emirlere ve kendisine nasihat için gönderilen İstanbul kadısı Mevlânâ Nureddin Sarı Kürz'ün [b. bk.] tavsiyelerine rağmen fikir ve azminden geri dönmemiştir. Sarı Kürz'ün Selim ile yaptığı temaslardan, onun Ahmed'e verilen miktarda dirlik istediği, aksi hâlde Rus hudûdunda bulunan Çerkes-Kerman ve Man-Kerman hisarlarını zapt ve bu havâlide kendisine bir beylik kurmağı düşündüğü anlaşılmaktadır. Selim I.'in bu kat'i tavrı karşısında, devlet ricâli fevkalâde ürkümüş ve kendisine Mentеше sancağının verilmesi düşünülmüş ise de, ihtimâl Selim bu bölgeyi emellerini tahakkuk ettirmek hususunda emin görmediğinden, Rumeli'de Silistre sancağını istemiştir. Fakat kendisine bunun kanûn-ı osmâniye muğayir olduğu için is'âfının mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Bundan sonra Selim I.'e Kara-Hisar'ın tevcihi şâyiası çıkmış ise de, bu da Ahmed'in çok şiddetli itirazları karşısında akim kalmış görünmektedir. Böylece sarfedilen hütün gayretlere rağmen, azminden dönmeyen Selim I.: maiyeti ve kayın pederi olan Kırım hanı Mengli Giray'dan aldığı 1.000 kadar asker ile, Kefe'den Kili'ye geçmiş (mart 1511); fakat burada uzun müddet kalmamış ve kendisine isnât edilen isyân hareketini reddederek, gâyesinin buralarda kalmak olmadığını, Tuna'nın öte tarafına geçmek niyetinde bulunmadığını, babasının elini öperek, onunla anlaşmak istediğini bildirmiş ve yoluna devam etmiştir. Osmanlı şehzâdelerine kanûnen Rûmeli'de sancak tevcih edilemeyeceğinden, kendisine Kefe ile bâzı sâliyânelere ilâveten, Kili ve Akkerman'ın verildiği hakkındaki hukm-i hümayûna rağmen, ilerilemeğe devam ettiğinden, onu geri çevirmeğe Rûmeli beyler-heyi Hasan Paşa me'mur edilmiş ise de, Hasan Paşa ona karşı bir tedbir almadığından, Selim I. neticede Edirne civârında Çukur-Çayır mevkiinde ordugâhını kurmuştur. Ahmed taraftarı devlet ricâlinin desiseleri yüzünden, Selim I. ile babası arasında bir mülâkat vuku bulmamakla beraber, Mevlânâ Nureddin'in aracılığı ile, kanûn hilâfına, kendisine Semendire sancağı ve, diğer bir rivâyete göre de, Vidin ve Niğbolu sancakları verilmek, Macaristan'a sefer yapmak hususunda me'zûn kılınmak ve pâdişahın sağlığında hiç bir oğlunu tahta geçirmemek şartları ile, bir anlaşmaya varıldı. Ancak bir taraftan Şah-Kulu isyânının büyük bir tehlike hâline gelmesi, diğer taraftan Bayezid II.'in, devlet ricâlinin te'siri ile, şehzâde Ahmed'i iktidara getirmek istemesi, Selim I.

'i Eski-Zagra'da, sözde Macaristan'a yapılacak sefer için topladığı 40.000 asker ile yeniden barekete geçirmiş, fakat Çorlu'ya yakın Uğraş köyü civârında babasının kuvvetlerine karşı yaptığı muhârebeyi kaybederek (8 cemâziyelevvel 917=3 ağustos 1511), Rumeli'deki taraftarlarının yardımı ile, Ah-Yolu (İğne-Ada)'da bekleyen gemilerine binerek, Kırım hanının yanına gitmeğe muvaffak olmuştur. Bu hâdiseler dolayısı ile bir taraftan şehzâde Ahmed'in İstanbul üzerine yürümesi, diğer taraftan şehzâde Korkut'un pâyitahta gelecekte, saltanat için yeniçerileri elde etmeğe çalışması neticesinde yeniçerilerin Selim'in lehine tezâhüratta bulunmaları, Ahmed'i geri çekilmek (21 eylül 1511), Korkut'u da yeniçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde bıraktığı gibi, Selim'e karşı bilhassa asker arasında olan temâyülü bir kat daha arttırmıştır. Bundan cesâret alan Selim I. yeniden barekete geçmek imkân ve fırsatını bulmuş (kânûn II. 1512) ve yeniçeriler de ayaklanarak, pâyitahtı büyük bir kargaşalık içinde bıraktıkları gibi, Selim I.'e dâvet-nâme göndermişlerdir (6 mart 1512). Anadolu'nun bir hercümerci içinde olması ve Ahmed'in keyfi bir bareket ile Konya'yı zaptetmesi, yeniçerilerin Selim I.'i dâvet ederek, serdarlığa tâyini hususunda Bayezid II.'e karşı yapmakta oldukları tazyiki arttırmalarına sebep olmuştur. Bayezid II., bu tazyik karşısında Rumeli'ye geçmiş ve Selim I.'i bir az daha tatmin edebilmek gâyesi ile, kendisine Silistre sancağının da tevcihini kabul etmiş ise de, Selim I. yine de memnun edilememiş ve sonunda onu, şehzâde Ahmed'in keyfi hareketlerine nibâyet vermek ve Anadolu'da âsâyişi te'min etmek üzere, serdarlığa getirmek zorunda kalmıştır (9 muharrem 918=27 mart 1512). Bu sûretle serdarlık fermanına nâil olan Selim I. Rumeli kuvvetleri ve merkezden gönderilen 3.000 yeniçeri ile İstanbul kapılarına varmış (19 nisan), aralarında Korkut'un da bulunduğu devlet ricâli tarafından karşılanmış ve Yeni-Bahçe'de karargâhını kurmuştur. Yeniçerilerin ısrarla kendisini tutmaları sebebi ile, Bayezid II., 'in Selim I. ile bir anlaşmaya varmak için yaptığı son teşebbüs de boşa gitmiş ve askerler ile kendisini tercih eden devlet ricâli tarafından, Selim I. Osmanlı tahtına çıkarılmıştır (7 safer 918=24 nisan 1512; tafsîlât için bk. Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu?*, *Tarih dergisi*, sayı 9, s. 59-90, sayı 10, a. 117-122). Bu şekilde habasını zorla ve arzusu hilâfına tahtından indirip, saltanatı ele geçirmeğe muvaffak olan Selim I.'in bu hareketi, bilâhare torunlarının da onu taklit ederek, isyân etmelerinde müessir olmuştur.

Tabattan indirilen pâdişah Bayezid II.'e yılda 2 milyon akçe tahsisat bağlanarak, kendisinin Dimetoka'ya gitmesine müsâade edilmiştir. Selim I. babasını bizzat uğurlamış ve maiyetine Rumeli beyler-beyi Hasan Paşa, defterdar Kasım Çelebi ve tabip Ahî Çelebi nâmı ile anılan Mehmed b. Kemâl verilmiş idi. Fakat Bayezid Dimetoka'ya varmadan, Çorlu civârında, ansızın ölmüştür (26 mayıs 1512). Osmanlı müverrihlerinin çoğu, onun eceli ile, ihtiyarlığına inzımam eden keder yüzünden öldüğünü kaydederler ise de, zehirlendiğini yazanlar da vardır [krş. mad. BAYEZİD II.].

Selim I., cülûsunda başlıca âmil olan kapukullarını memnûn etmek için, sayıları 35.000'i bulan bu ocak mensuplarının her hîrine ikişer bin akçe cülûs bahşisi ve ayrıca süvârilere 5'er, piyâdelere de 3'er akçe terakkî vermek sûreti ile işe başladı (İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX, defter, Millet kütüp., Ali Emiri kısmı, nr. 29, var. 25^a) ve saltanatının ilk yılını kardeşlerini ve yeğenlerini ortadan kaldırmakla geçirdi. Yeni pâdişahın en kuvvetli rakibi şehzâde Ahmed, ikincisi Korkut idi. Bununla beraber Selim I., kendi aleyhine bir barekete tevessül etmedikleri müddetçe, kardeşlerinin hayatlarına dokunmayacağı hususunda bahasına söz vermiş olduğundan (krş. Kaşfi, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Efendi, kütüp., nr. 2147, var. 17^b), İstanbul'da bulunan Korkut'un Saruhan sancak beyliğine dönmeye müsâade etmiş idi. Bununla beraber Selim I., çok geçmeden, Ahmed gâilesini bertaraf etmek üzere, hazırlanmak zorunda kaldı. Çünkü Ahmed Konya'da pâdişahlığını ilân etmiş ve oğlu Alâeddin'i göndererek, Bursa'yı da ele geçirmiş (19 haziran 1512), aynı zamanda yardım talebinde bulunmak üzere, iki oğlunu Şâh İsmâ'il'e göndermiş idi. Selim I., bu vaziyet karşısında oğlu Süleyman'ı Kefe'den çağırması ve ordusunun başında olduğu hâlde, Bursa üzerine yürümüştür (15 cemâziyelevvel 918=29 temmûz 1512). Halk tarafından şehri terketmeğe icbar edilen Alâeddin çekilmek zorunda kalmış ve Ankara'da bulunan Ahmed de Amasya'ya geri dönmüş ise de, Amasya sancak beyi Mustafa Paşa şehrin kapılarını açmadığından ve Ankara'ya kadar ilerileyen Selim I.'in kuvvetleri tarafından tâkip edildiğinden, Dârende'den Selim I.'e gönderdiği bir mektup ile, ecnebi bir devlete ilticasının Osmanlı devleti için bir âr olacağını bildirerek, anlaşma teklifinde bulunmuş, fakat Selim I., Ankara'dan verdiği cevap ile, bu teklifi red ve ancak islâm devletlerinden birinde kalması şartı ile, her türlü ihtiyacının te'min edilebileceğini bildirmiş (şâhan başları 918=teşrin I. ortaları 1512) ve kış mevsimi yakla-

tığından, Bursa'ya dönmüştür (14 ramazan=23 teşrin II. 1512). Bu sıralarda Amasya'yı zapteden Ahmed'i bir baskın ile ele geçirmek için yapılan teşebbüs muvaffak olamamış ise de, Selim I. diğer rakiplerini ortadan kaldırmaya devam etmiştir. Vezir-i âzam Koca Mustafa Paşa, Ahmed'e olan meyli yüzünden ve bir rivâyete göre, Ahmed ile muhâbere hâlinde olduğu anlaşıldığından dolayı, Bursa'da idâm edilmiş ve yerine Hersek-zâde Ahmed Paşa, dördüncü defa olarak, sadârete getirilmiştir. Bu arada, şehzâde Mahmud'un oğulları Kastamonu beyi Musa ile Orhan ve Emirhan, Âlemşah'ın oğlu Çankırı heyi Osman ve Şehinşah'ın oğlu Niğde beyi Mehmed de ortadan kaldırılmıştır (27 teşrin II. 1512). Korkut'a da, saltanat hususunda fikrini anlamak için, devlet ricâli ağzından mektuplar yazılmış ve hâlâ saltanat sürmek aızusunda olduğu anlaşıncaya, Selim I., Bursa'dan hareketle Saruhan üzerine yürümüştür. Korkut, Rodos şovalyelerine veya Avrupa devletlerinden birine ilticâ etmek gâyesi ile, Antalya'ya doğru kaçmaya muvaffak olmuş ve bir müddet için bir mağarada gizlenmiş ise de, ihbar üzerine yakalanarak, Bursa'ya getirilirken, yolda Kapucubaşı Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (teşrin II. 1512). Selim I., bundan sonra, Ahmed'e karşı kat'i bir barekete geçmiş, devlet ricâli ağzından ona da mektuplar göndermiş, geldiği takdirde bu ricâlin kendisine iltihak edecekleri bildirilmiştir (Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 7994). Bundan cesâret alan Ahmed, topladığı kuvvetler ile, Bursa üzerine yürümüş, iki kardeş Yeni-Şehir ovasında karşılaşıncaya, Ahmed kendisine gönderilen mektupların uydurma olduğunu anlamış ise de, artık muhârebeyi kabul etmekten başka çâre bulamamıştır. Bu muhârebeye mağlûp olan Ahmed kaçarken, atından düşerek, yakalanmış ve Selim I.'in emri üzerine, o da Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (8 safer 919=5 nisan 1513; Bursa şer'iye sicilleri, nr. A. 23/24, var. 48^b).

Bu hâdiseler cereyan ederken, Avrupa ile dostâne münâsebetlere devam edildi; çünkü Selim I.'in faâliyeti, umûmî siyâsî vaziyet dolayısı ile, tamâmiyle şarka teveccüh etmek mecbûriyetinde idi. Şâh İsmail [bk. ISMAIL I.] İran'da kısa bir zaman içinde fevkalâde kuvvetlenen Safevî [b. bk.] devletini kurdu; burada zâten yaygın şî'i mezhebini devletin resmî dini hâline getirdi; siyâsî ve dinî başbuğluğu nefsinde topladı ve şî'i telkinlerini yaymak hususunda Anadolu'da çok müsâit bir zemin buldu; hattâ Safevî hânedanının muvaffakiyetinde Anadolu kızıl-başlarının da rolü oldu. Şahın dâî ve halîfeleri tarafından halk arasına soku-

lan emirleri büyük bir kutsiyeti bâiz telakkî ediliyor, Osmanlı bânedenına gâsıp nazarı ile bakan bir cereyan günden-güne büyüyordu. Anadolu'da Osmanlı devletinin vaziyeti de bisedilir derecede sarsılmış idi. Osmanlı devleti Memlûklere [b. bk.] mağlûp olmuş, bâzi bölgelerini bunlara terketmek zorunda kalmış ve bu bususta Cem hâdisesinin de büyük siyâsi te'sirleri olmuş idi. Bu meyanda devlet sultasî zayıf düşmüştü, timar usulü bozulmuş, Anadolu'da muhtelif isimler altında bulunan şî'î tarikatları, bundan istifâde ederek, menfi, devlet ve millet bünyesinde parçalayıcı faaliyetlerini arttırmış idi. Böylece Anadolu bir harp vukuunda yavaş-yavaş içten çökecek bir hâle gelmeğe başlamış idi. Bu dâî ve halifelerin telkin ve te'sirinden şebzâdeler bile kurtulamamış, bunlar Amasya'da Ahmed'in, Çorum'da oğlu Murad'ın etrafında toplanmış; bilbassa Antalya ve bavalisi baskının çoğu bu kızıl-başî cereyanlarının bizzat önderleri Kara-Bıyık-oğlu, Şeytan-Kulu da denilen Şab-Kulu [b. bk.]'nın emri altında oldukları hâlde, memlekete maddî ve mânevî tahribâta başlamışlar idi. Şab-Kulu'nun Anadolu'daki nüfuzu o kadar artmış idi ki, taraftarları kendisini mebdî, peygamber, hattâ Allah mertebesine çıkarıyor; şahın öldüğü ve Şah-Kulu'nun onun yerine geçtiği şâyiası yayılmış bulunuyor, memleketi ancak onun kurtarabileceğine inanılıyor, fakir köylüler, gayr-ı memnûn sipâhiler büyük küteller bâlînde etrafında toplanıyorlardı. Şab-Kulu bundan âzamî derecede istifâde etmesini bilmiş, Anadolu'da şî'î—İran nüfuzunun yayılması ve artması için, bütün kuvveti ile çalışmaya başlamış idi. Bu sebeple Şah-Kulu isyânı hedefi mâlûm, Osmanlı devletine korkunç neticeler getirecek bir mâbiyet almış idi.

Şehzâdelerin, babalarının ibtiyarlığından ve hastalığından endişeye düşerek, saltanat mücâdesine girişmelerini fırsat bilen Şah-Kulu ayaklanarak, kısa bir zaman içinde Anadolu'nun Antalya'dan İran hududuna kadar bir çok mintakalarını kan ve ateş içinde bırakan hareketine başladı. Korkut'un kuvvetleri kâfi gelmeyince, âsinin tenkilî için, Anadolu beylerbeyi Karagöz Mehmed Paşa ile Amasya sancakbeyi şebzâde Ahmed ve Niğde sancak beyi şehzâde Şehinşâh'ın oğlu Mehmed tâyin edildiler. Bir müddet Antalya'yı muhâsara ettikten sonra, Orta Anadolu'ya geçen Şah-Kulu, uğradığı köy ve kasabaları yakıp-yıkarak ve kendisine katılmayanları katlederek, Bodrum'a yaklaştı; Karagöz Paşa'nın kuvvetlerini perişan etti ve muzaffer bir devlet reisi gibi, Bodrum'a girdi (16 nisan 1511). Sandıklı önünde vuku bulan ikinci müsâdemede de

Karagöz Paşa esir ve idâm edildi (22 nisan 1511).

Hükûmet erkânı arasında büyük te'sirler yapan bu baber üzerine isyan hareketinin bastırılmasına vezîr-i âzam Ali Paşa me'mûr edildi; fakat bu sıralarda Selim I., oğlu Süleyman'ın yanına Kefe'ye gittiği gibi, Ahmed de lâkayd bir bâlde yerinden ayrılmış, oğlu Murad ise, âsileri destekler bir vaziyet takınmağa başlamış idi. Diğer taraftan Şehinşâh'ı da elde eden âsiler Karaman eyâletini de nüfuzları altına almış bulunuyorlardı. Şab-Kulu, Karagöz Paşa'nın kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Korkut'a saldırmış, bir çok beylerin maktûl düştüğü Alaşehir ovasında yapılan muharebede kuvvetlerini de perişan etmiş ve Korkut güçlük ile bayatını kurtarabilmiş idi. Şah-Kulu, Korkut'u tâkip etmeyerek, Bursa üzerine yürüdü; halk bu bavalide de büyük bir bozguna uğradı; fakat pâdişahın, ordusunun başında olduğu bâlde, barekete geçtiği baberi üzerine, o Konya istikametinde geri çekildi. Diğer taraftan Ali Paşa'nın kuvvetleri, şehzâde Ahmed'in kuvvetleri ile Kütahya önlerinde, Altıntaş mevkiinde birleşerek, Beyşehir civârında ordugâhlarını kurdular (17 baziran 1511). Ahmed burada vezîr-i âzamdan pâdişahlık müjdesini aldı; fakat yeniçerileri kendisine imâle etmeğe muvaffak olamayan Ahmed, bundan muğber olarak, tenkil hareketine katılmadı. Ali Paşa, yalnız süvari birlikleri ve 500 kadar yeniçeriye at te'min ederek, âsinin tâkibine çıktı ve 14 günlük bir kovalamadan sonra, Sivas yakınlarında Çubuk mevkiinde âsiye ulaştı. Vuku bulan muharebede askerinin çoğu tarafından terk edilen Ali Paşa şehit düştü (2 temmûz 1511). Ancak Şah-Kulu da bundan sonra Anadolu'da tutunamayacağını anladı. Erzincan üzerinden yoluna devam ile, güzergâhı üzerinde bir tüccar kervanını da vurarak, İran'a sığındı. Şah İsmail bunlara bir müttefik mülteci muâmelesi yapmak şöyle dursun, tam mânasî ile esir muâmelesi yaptı; ileri gelenlerini fecî işkenceler ile öldürttüğü gibi, geri kalanları da ordu birlikleri arasına dağıttı. Selim I. tehlikeyi büyük bir ferâset ile vaktinde sezdi ve esash bir şekilde şî'îlerin tâkibine başladı. Anadolu'da 40.000 kadar şî'î, idâm veya tevkif edilmek suretiyle, zararsız bir bâle getirildi. İran ile olan ticarî münâsebetleri de keserek, aksi barekette bulunan tâcirlerin mallarını müsâdere etti. Böylece harp kaçınılmaz bir bâle geldi. Hazırlıklarını tamamlayan Selim I., bu gâye ile, Edirne'den bareketle (20 mart 1514). 10 gününde İstanbul önlerine vardı. Fil çayınında akdettiği ve ulemânın da katıldığı bir divanda Şab İsmail'in Osmanlı devletine karşı tutu-

mu incelendi; şî'î telakkî ve telkinlerinin Anadolu'yu nasıl bir teblike ve tefrikaya düşürdüğüne temas edilerek, kızıl-başlara karşı barp açılmasının eibaddan da „ehemm ve akdem“ olduğu hakkında fetvâ alındı. Selim I., bundan sonra, şabı ağır bir lisan ile harp meydanına dâvet ederek (edebî bir üslûp ile yazılmış olmakla berâber, tahkîrâmîz bir mâbiyet taşıyan bu nâmeler için bk. Feridûn Bey, *Münşeat*, I, 374 v.dd.), İstanbul'dan ordu toplanma mahalli olan Yenişehir'e (safer 20=nisan 16) ve buradan da Konya'ya mütevecciben hareket etti. Seyyidgâzi'de kapı-kullarına 1.000'er akçe bahşış, Anadolu ve Rumeli timar erbâbına da binde 50 terakkî verildi (İbn Kemâl; krş. Fındıklı Süleyman, s. 492).

Şab İsmail, Venedik'i askerî bir ittifaka dâvet ederken, Selim de Özbekleri onun aleyhine kışkırtmaktan hâlî kalmamış ve ordu buradan Kayseri istikametine doğru barekete geçmiştir. Dulkadir-oğlu 'Alâ' al-Davla'nın Selim I.'i bu dâvasında desteklemek istemediği anlaşılıyor; filbakika Dulkadir-oğlu pâdişah tarafından sefere dâvet edildiği bâlde, çok yaşlı olduğunu bahâne ederek, icâbet etmemiş idi. Diğer taraftan donanma da, erzak ve mühimmat ile, Trabzon'a hareket etmiş idi. Ancak Erzincan ovasından itibaren yeniçeriler seferin uzamasından ve yiyecek fıkdanından homurdanmaya başlamışlar ise de, Selim I.'in cesâret ve sert hareketi ordunun nizam ve intizamını iâde etmiştir. Böylece dâba ileriye gidilerek, Urmiye gölü ile Tebriz arasında bulunan Çaldıran [b. bk.] mevkiinde şahın ordusu ile karşılaştı. Vuku bulan meydan muharebesinde İran ordusu, osmanlıların kabir topçu ateşi sayesinde, tamâmiyle mağlûp ve perişan edildi (2 reeb 920=23 ağustos 1514). Şah İsmail, zeveesi Taçlı Hanım'ı bile terkederek, güçlükle bayatını kurtarabilmiştir. Selim, bu büyük zaferden sonra, yürüyüşüne devam ederek, 5 eylûlde Tebriz'e geldi; fakat 13 eylûlde, muazzam bir servet ve bir kaç yüz san'atkârı berâberine alarak, dönmek üzere yola çıktı. Kış Karabağ'da geçirmek istedi ise de, yeniçerilerin baş kaldırmaları yüzünden, Kars ve Bayburt üzerinden ilerlemeğe devam etti. Fakat ayaklanmanın sebebi adettiği Hersek-zâde Ahmed Paşa ile ikinci vezîr Dukakin-zâde'yi azletti. Bayburt'ta, Bıyıklı Mehmed Bey'i bir mîddar asker ile bırakarak, yürüyüşe devam edildi ve 4 kânûn I.'da Amasya'ya varıldı. Selim I. burada kışlamak istedi ise de, yeniçerilerin yiyecek yokluğu yüzünden, yeniden baş kaldırmaları neticesi olarak, Dukakin-zâde sadârete getirilmiş; fakat yeniçerilerin yeniden ayaklanması üzerine (22 şubat 1515), Selim I.

hunu vezîr-i âzâmın tedbirde kusur ettiğine bamlederek, Dukakin-zâde'yi bizzat bançeri ile yaraladıktan sonra, yanında bulunan ak hadımlara öldürtmüştü ve yerine Rumeli beylerbeyi Hadım Sinan Paşa'yı tâyin etmiştir. Avrupa ile sulb ve müsâlemet bâlînde yaşandığı, komşu devletler ile yapılmış olan muâhedeler yenilemiş olduğu hâlde, aynı yıl içinde Sema-dere sancak beyi siyâsi vaziyetten istifâde etmek isteyen Macarların Belgrad üzerine yaptıkları bir akımı defetmek mecbûriyetinde kalmıştır.

1515 senesinde şarkî Anadolu'nun fethi tamamlanmış, basılan paralara göre, iranlıların mağlûbiyetinden sonra şab unvânını alan Selim I., bizzat Kemah üzerine yürüyerek, burasını zapt (5 rebiulâbır 921=19 mayıs 1515) ve vezîr-i âzam Sinan Paşa'yı çok yaşlı olan 'Alâ' al-Davla [bk. mad. DULKADIRLILAR] üzerine göndermiştir. Zâten ibtilâflar daha önce başlamış idi. Daha 1514 son babarında 'Alâ' al-Davla'nın yeğeni Ali Bey'e Kayseri tevcih edilmiş, bu da Dulkadir-oğullarına karşı yaptığı savaşta 'Alâ' al-Davla'nın oğlu Süleyman Bey'i mağlûp ederek, öldürmüştü. Sinan Paşa da bu seferinde Dulkadir-oğlu kuvvetlerini Gök-sun ovasında perişan etmiş, 'Alâ' al-Davla 4 oğlundan bâzıları ile maktûl düşmüş, diğerleri de tutularak, idâm edilmişlerdir (29 rebiulâbır 921=12 haziran 1515). Dulkadir-oğulları ülkesinin fethi, bu arada Elbistan ve Maraş'ın zaptı Osmanlı-Kölemen münâsebetlerindeki gergin havayı bir kat daha bozmuş, Osmanlılar ile kendilerini bu beyliğin metbuu addeden Mısır sultanları arasında bir harbin vukunu zarûrî bir bâle getirmiş idi. Bundan sonra İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan Selim I. 17 temmuz 1515'te buraya gelmiş ve yeniçeri ayaklanmalarının teşvikçileri addettiği bâzi ileri gelenleri idâm ettirmiş idi ki, bunların arasında kazasker şâir Câfer Çelebi [b. bk.] de var idi. Bu sıralarda (ağustos) büyük bir yangın neticesinde İstanbul'un mühim bir kısmı kül olmuş ve bu fâciayı yeni idamlar tâkip etmiştir.

Çaldıran meydan muharebesinden sonra, baskının en büyük kısmı sünî olan şarkî Anadolu beyleri Selim I. tarafını tutmuş, başta Diyarbakir olmak üzere, bir çok şebir kapılarını Osmanlılara açmıştır. Ancak bâzi şebirler, bu arada Mardin, İran kuvvetlerinin elinde kalmış idi. Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakir beylerbeyliğine getirilerek, bu bölgelerin idâresi ubdesine verilmiş ve meşhûr müverrib İdrîs-i Bitlisi memleketin idâresi busûsunda, baş-müşâvir olarak, yanına verilmiştir; fakat eski Diyarbakir vâlisi olup, Çaldıran'da maktûl düşen Ustaclu-oğlunun kardeşi Karaban, bir İran or-

dusunun başında olduğu hâlde, buralarını istirdat etmeğe gönderilmiş (1515 yılı başları), hattâ Diyarbekir bunun tarafından mubâsara altına alınmış ise de, Biyıklı-oğlu tarafından geri çekilmeğe mecbûr edilmiştir (teşrin I.). Koçhisar civârında (Urfa—Nusaybin arası) Karahan, Biyıklı Mehmed Paşa ve şarkî Anadolu beyleri tarafından bir daba mağlûp edilmiş; Karahan bu muhârebeye maktûl düşmüştür. Böylece Harput, Meyyâfârikîn, Bitlis, Hısnkeyfâ, Diyarbekir, Urfa, Mardin, Cezîre, tâ Rakka'ya kadar olan cenûb-i şarkî bölgeleri ile Musul bavâlisi Osmanlı idâresi altına girmiş, bilâbâre Kanûnî devrinde bu bavâlideki fütûhâta devam edilerek, bu yerlerin ilhakı ikmâl edilmiştir.

Selim I., bundan sonra, merkezde kaldığı müddet zarfında, Pîri Paşa'nın idâre ve nezâreti altında, yeni bir donanma ve bir tersâne inşâ ettirdiği gibi, yeniçeri hîrliklerini de ocağın yüksek mevkilerini daha kolay bir sûrette murâkabe edecek bir şekilde düzenlemiştir. Bu tedbirlerin İran'a karşı yapılacak yeni bir seferin hazırlıkları olduğu işâa edilmiş ise de, hakikatte Selim I. yukarıda temas edilen hudud ihtikâklarından başka, büyük bir ehemmiyet atfettiği şark ticâretini, Kızıldeniz'in cenûp kapısını (Bah al-Mandah) dahi kapayan Portekiz'a karşı korumak husûsunda aciz gösteren Memlûk devleti aleyhine harekete geçmiş bulunuyordu. Bu düşünce ile, Çaldıran zaferinden sonra, Haleh nâibi Hâ'ir Bey ile temasa geçilerek, kendisinden bâzı vaadler elde edildiği gibi, Mısır ile olan ticârî münâsebetler de kesilmiş, Mısır'a gidiş-geliş men'edilmiş idi. Anlaşılan Selim I. Kansu Gavri (b. bk.)'yı gâfil avlamak istiyor, onu kıymetli hediyeler ve güzel sözler ile oyalıyordu (bk. Halil Edbem TTEM, nr. 19, s. 30—36; Feridun Bey, Münşedât, I, 424 v.d.). Mamafih Selim I. Merc Dâbık meydan muhârebelerinin kazanılmasını müteâkip, tâmim edilmesini emrettiği „heşâret-nâmede“ „din-i mülhid-i bîdine takviyet etmek için —yâni Kansu'nun Şah İsmail'e yardım etmek gayesi ile— Haleb'e inüp, cümle askeri ile yolumuza gelüp“... denildikten sonra, bilmecebûriye harbe girildiği ve memâlik-i arabin zahmetsizce fethedildiği, hacc yolunun müslümanlara açıldığı bildiriliyordu (Bursa şer'îye sicilleri, nr., eski, 801, var. 291b).

Nihâyet pâdişah, 1516 yılı baharında, 40.000 kişilik bir öncü kuvvetini, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın kumandası altında olduğu hâlde, Maraş üzerine yollamış, kendisi de 2 haziran 1516 (cemaziyelâhır başı 922, Keşfi, 73a) tarihinde İstanbul'dan hareket etmiştir. Vezîr-i âzamanın Diyarbekir'e gitmek üzere Fırat'ı geçmek için Kölemen hudut beylerinden müsâade

istememesi, Dulkadırlılar ülkesinin Osmanlılar tarafından istilâ edilmesi, Selim I.'in büyük bir harp için büyük hazırlıklarda bulunduğunun bilinmesi neticesi olarak, endişeye düşen Kansu (Kansuh) al-Gavri 18 mayıs tarihinde, refâkatinde Ahmed'in oğlu Kasım da olduğu hâlde, belki de Maraş'ı istirdat ve Şah İsmail'e yardımda bulunmak için, büyük bir ordu ile zâten Mısır'dan ayrılmış bulunuyordu. Bununla beraber Selim I., Kansu'nun Haleb'e muvâsalat haberini alır-almaz, kendisine Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rükneddin ve ümerâdan Karaca Ahmed Paşa'dan müteşekkîl bir elçilik hey'eti gönderdi. Bu hey'et önce iyi bir kabûl görmedi ise de, sonra Şah İsmail'e karşı olan gerginlikte mutavassıt bir rol oynamak teklifi ile geri döndü. Selim I. bu hareketten çok alındı; Kansu al-Gavri'ye gönderdiği bir mektup ile, onu harbe dâvet ederek (11 recep 922=10 ağustos 1516; bk. Feridun Bey, Münşedât, I, 426 v.d.), elçilerden birini hakaretâmiz bir şekilde geri gönderdi, diğerlerini öldürttü ve Ayıntab istikametinde harekete geçti. Yol üzerinde bulunan şehir ve kasabaları, bu arada Malatya'yı zaptetti. Nihâyet Mısır kuvvetleri ile Haleb'in şimalinde, Merc Dâbık (b. bk.) ovasında, Tall al-Gar mevkiinde karşılaştı. Vuku bulan meydana muhârebesinde (25 recep 922=24 ağustos 1516; tarih için bk. İslam, VI, 389, not 4) Kölemenler tamâmiyle mağlûp edildi. Bu muhârebeye de Osmanlı topçusu mühim bir rol oynamış idi. Kansu muhârebeden sonra ölü bulundu. Yunus Paşa Haleb vâlisi (malik al-umarâ) bulunan Hâ'ir (Hâ'ir, Hayr)'in tâkibine me'mûr edildi. Haleb Osmanlılara kılıç çekmeden teslim oldu. Selim I., 18 gün kadar Halep civârında (Kök Meydan) kurduğu ordugâhında kaldıktan sonra, Hamâ ve Hıms üzerinden, Şam'a doğru ilerledi. Kölemen beyleri tarafından terk edilmiş hulunan Şam ileri gelenler ve meşâyih tarafından Osmanlılara teslim edildi (29 şâban 922=27 eylül 1516). 13 ramazan (10 teşrin I.) taribinde de Selim I. Şam'a girdi; burada 2 ay kadar kaldı. Bu müddet zarfında memleketin ihtiyacları ile alâkadar oldu. Yaptırdığı bir çok işler arasında Muhyi'l-Din İbn al-Arabî'nin kabri yanına bir de câmi inşâ ettirmiştir. Bu arada Kölemenler de Kahire'de Selim I.'in yanında hulunan halife al-Mutavakkil 'ala'llah yerine, babası hal'edilmiş balife al-Mustamsik bi'llah mârifeti ile, Tumanbay II. (b. bk.)'ı iktidar mevkiine getirdiler (14 ramazan 922=11 teşrin I. 1516). Selim I., bu haber üzerine, kendisine iki elçi gönderdi. Bunlar Tumanbay II.'in, Selim I.'in hâkimiyetini tanımak şartı ile, sulh teklifinde bulunacaklardı; fakat her iki elçi de, Tumanbay II.

'ın arzûsu hilâfına, öldürüldü. Bu bareket harbi sakınlmaz bir bâle getirdi. Böylece Kölemenler yeniden harbe hazırlandılar ve Canberdi Gazâlî kumandası altında bir ordu Suriye'ye gönderildi. Gazze'de Sinan Paşa'nın kuvvetleri ile karşılaşan bu ordu da mağlûp ve perişan edildi (26 zilkade 922=31 eylül 1516; tarih için bk. Jansky, s. 237 v.dd.).

Selim I. de, bu sırada Şam'dan ayrılarak (19 zilkade 922=14 eylül 1516), Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra, Gazze'deki orduya mülâkî olmuş, çölü 13 gün zarfında katederek, Kahire civârında Raydânîya mevkiine varmış, vuku bulan meydan muhârebesinde Kölemen ordusunu bir daha perişan etmiştir (29 zilhicce 922=22 kânûn II. 1517; tarih için bk. Weil, II, 423 ve not 1). Memlûklerin kat'i mağlûbiyetinde Hâ'ir Bey ile anlaşılan Canberdi Gazâlî'nin de rolü olduğu anlaşılıyor. Raydânîya meydan muhârebesinde her iki hükümdar da katıldı. Savaşın çok bararetli bir ânında hüyük bir cesâret ve küçük bir maiyet ile ileri atılan Tumanbay II., Selim I. zannı ile, Sinan Paşa'yı öldürdü. Sinan Paşa'nın yerine Yunus Paşa getirildi. Raydânîya meydan muhârebeleri ile Kahire'nin ve bütün Mısır'ın mukadderatı taayyün etmiş idi. Tumanbay II. savaştan 5 gün sonra, Kahire'nin mühim bir kısmını istirdat etmeğe muvaffak olmuş ise de, çok şiddetli sokak savaşlarından sonra Kahire tamâmiyle ele geçirildi (30 kânûn II. 1517). Selim I. Bulak adasında ordugâhını kurdu ve Delta hölgesine kaçmış bulunan Tumanbay II.'in tâkibini emretti. Şehsuvar-oğlu Ali Bey bu iş ile vazifelenirdi. Tumanbay II., Delta bölgesinde, bedevîlerin yardımı ile, son bir mukavemete tevessül etti ise de, neticede yine bir muvaffakiyet sağlayamamış ve mütteliklerinin ihânetine uğrayarak, Osmanlılara teslim edilmiştir. Selim I. önceleri kendisine bürmet ve itibarda bulunmuş ise de, Hâ'ir Bey'in ve Canberdi Gazâlî'nin ısrarları neticesi olarak, idâmını emretmiştir (12 yahut 3 nisan 1517). İhtimâl bu idâm kararında Ali Bey'in de rolü olmuştur.

Selim I. bundan sonra bir ay kadar daha Mısır'da kalmış, Mısır'a itaatlerini arz etmeğe gelen hey'etleri kabûl etmiştir. Bu hey'etlerin içinde en mühimi Mekke şerifinin gönderdiği hey'et idi. Mekke şerifi, bu hey'et ile birlikte, oğlu Muhammed Abû Numayy'i de göndermiş idi. Pâdişah mayıs sonlarında bu hey'eti kabûl etmiş idi. Mekke şerifi Memlûk sultanlarına karşı duyduğu memnûniyetsizlik ve Selim I.'in Suriye'de mukaddes mahallere karşı göstermiş olduğu büyük alâka ve ihtimam dolayısı ile, onu severek Osmanlı idâresine girmiş Selim I.'in adını huthede zikretmeğe âmâde

bulunduğunu izbâr etmiştir. Ahû Numayy, zengin hediyeler ile, geri dönmüş (zilhicce 923=kânûn II. 1517); hacc kervanı, ilk defa olarak, Selim I.'in Şam'dan Kâbe için gönderdiği bir halıyı hâmilan (şurra-i humâyûn) Hicaz'a hareket etmiştir. Bu tarihten itibaren, Osmanlı sultanları „hâdim al-Haramayn al-şarîfayn“ unvânını almışlardır. Bu unvan Osmanlı imparatorlarına hem islâm, hem de hristiyan âleminde büyük bir itibâr te'min etmiştir. Selim I., göstermiş olduğu bütün bu iyi niyetlere rağmen, bâzı ileri gelen bicazlıları İstanbul'a göndermeği uygun görmüş idi.

Diğer mühim bir elçilik hey'eti de Venedik'ten gelmiş idi. Hey'etin vazifesi o âna kadar Memlûklere Kıbrıs için vermekte olduğu vergiyi, Memlûklerden sağlamış olduğu imtiyazlar bâkî kalmak üzere, Osmanlılara vermek husûsunda müzâkerelerde bulunmak idi. Hey'et aynı zamanda, Venediklilerin Osmanlılara karşı Kölemenlere yardımda bulunduğu töhmetini reddederken, cumhuriyeti bu hususta müdâfaa edecek idi. Böylece eski imtiyazlar, 8 eylül 1517 tarihinde verilen bir ferman ile, tasdik edildi; fakat mevcut arapça bir vesikaya göre, Selim I.'in 16 şubat tarihinde İskenderiye'de hulunan Venedik konsolosuna verdiği bir ferman ile bu imtiyazları tasdik etmiş olduğu mâlûmdur; bu sebeple bu yeni fermanın, daha tafsilâtlı olarak, birinci fermanın tevidi mâhiyetinde bulunduğu kabûl edilebilir (bk. B. Moritz, Ein firman des Sultan Selim I. für die Venetianer, Festschrift Sachau, s. 422 v. dd.).

Selim I. Kahire Nil mikyasına (mikyâs al-Nîl) büyük bir ehemmiyet atfetmiş idi. (bk. mad. KAHIRE). Selim I., burada bir köşk inşâ ettirerek, Kahire'de kaldığı müddetçe, hunu tercihan ikametine tahsis etmiştir. Mayıs sonlarında Pîri Paşa kumandasında gelen Osmanlı donanmasını teftiş etmek üzere, İskenderiye'ye bir seyhâatta bulunmuş olan Selim I., 12 haziranda Kahire'ye dönerek, burada 3 ay kaldıktan sonra, 10 eylülde Hâ'ir Bey'i vâli bırakarak, Mısır'ı terketmiş; fakat bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, Hâ'ir Bey'in zevcesini ve çocuklarını, rebine olarak, Filibe'ye göndermiştir. 7 teşrin I. 1517 (21 ramazan 923) çarşamba günü Şam'a vâsil olan Selim I. (Muhammed b. Tûlûn, s. 223), tam mânâsı ile iyi bir düzen kuramadan, Mısır'ı terk etmiş idi. Her ne kadar Osmanlı tarihçileri hak ve adâletin kurulduğunu yazıyorlarsa da, bir çok kötülükler olduğu gibi kalmış idi. Bu husûsu pâdişaha hatırlatmak isteyen İdrîs-i Bitlîsî donanma ile geri gönderilmiş, vezîr-i âzam Yunus Paşa da, bu seferden memnûn kalmadığını izbâr edince, bir rivâyete göre, Hâ'ir Bey'in

tabriki ile, Gazza civarında (al-Hağara mevkiinde) idâm edilmiş, Pîrî Paşa sadârete getirilmiştir. Selim I. kış Suriye'de geçirdi. Memleketin âsâyişi, vergi mes'eleleri, bir çok binânın tâmiri ve hacc işi ile alâkadar oldu. Şam vâililiğine Canbardi Gazâlî'yi tâyin ederek (5 safer 924=16 şubat 1518), Şam'dan ayrıldı (10 safer=21 şubat). Bu arada Kızılbaşlar aleyhine, Pîrî Paşa mârifeti ile, bir seferde bulunuldu. Selim I., Halep'te de bir müddet kaldıktan sonra, İstanbul'a döndü (25 temmûz). 4 ağustos taribinde de Edirne'ye müteveccihen yola çıktı. Selim I.'in gaybûbeti esnâsında kendisine vekâlet etmiş bulunan oğlu Süleyman (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, nr. 21/24, var. 128^b) sancak beyliğine gönderildi.

Selim I.'in rehine olarak aldığı şahsiyetler arasında son Mısır Abbâsî balifesi al-Mutavakkil 'ala'llâh da var idi. Bu halife, diğer üç kâzî'l-kuzât ile birlikte, Kansu Gavri'ye son seferinde refâkat etmiş ve Merc Dâbık meydan mubârebesinde esir düşmüş idi; Selim I. tarafından büyük bir itibâra mazhar olmuş ve onun Mısır üzerine yürüyüşünde o da berâber bulunmuştur. Selim I., Tumanbay II. ile giriştiği münâsebetlerde, halifenin nüfûzundan faydalanmak istemiş ise de, bundan müsbet bir netice elde edilememiştir. Halife al-Mutavakkil, deniz yolu ile, İstanbul'a gönderilmiş (temmûz 1517), bir müddet sonra pâdişâh tarafından Yedikule'de hapsedilmiştir. Halife burada Selim I.'in ölümüne kadar kalmış ve ölümünden sonra kendisinin Mısır'a gitmesine izin verilmiştir (tarihi kat'î olarak belli değildir). Halife hakkında tafsilâtı bilgi yalnız mısırlı tarihçi İbn İyâs tarafından verilmiştir; ancak bu tarihçi Mısır seferi esnâsında halifenin rolünü had-dinden fazla mübâlagalandırılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı vekâyi-nâmeleri bu husûsa bir tek kelime ile dahi işâret etmemişlerdir. Bundan Selim I. devrinde Mısır Abbâsî halifelığının ebemmiyetinin ve bu makama sâbip bulunan şahsın değerinin çok azalmış olduğunu istintac etmek mümkündür. Eski ve bemen-hemen muâsir diyebileceğimiz kaynaklarda iki buçuk asır sonra ortaya çıkan ve al-Mutavakkil'in Selim I. lehine bilâfet makamından ferâgat ettiğine dâir hiç bir rivâyet yoktur ve bu rivâyet hiç bir zaman tevsik edilmiş bir keyfiyet değildir. Bu husus ilk defa d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788, I, 232, 270) adlı eserinde ortaya atılmış, bundan sonra da bir çok Osmanlı tarihçileri tarafından kabûl edilmiş bulunmaktadır. Tabîî, siyâsî cepheden mutâlea edildiği takdirde, bu rivâyetin bir gâyesi var idi; bu da, hilâfetin Osmanlılarda olduğunu meşrû göstermek

istegidir; fakat bu rivâyetin doğrudan-doğruya d'Obsson tarafından uydurulmuş olması da kabûl edilmemelidir. Barthold'un da beyân ettiği gibi, bu rivâyetin ruhu büyük Fâtih'in şahsiyetinde mevcut idi ve türk milletinin içinde yaşıyordu. Bundan başka Selim I., Mısır'ın zaptından önce, halife unvânını kullanmış, bir çok müverribin kaydettiğine göre, muhtelif mahallerde hutbeyi kendi adına okutmuştur [bk. mad. HILAFET]. Selim I.'in muazzam muvaffakiyetleri hristiyan âleminde büyük akisler yaptı. Leon X., papalık mevkiine geçemez, büyük bir azm ile çalışmaya, bir başlı zihniyeti ile bütün Avrupa'yı bu gaye etrafında toplamak için büyük bir gayret sarfetmeğe başladı. Ancak Osmanlı tehlikesine en yakın olan Venedik ve Macaristan, Selim I. tahta çıkınca, mevcut ahidnâmeleri yenilemiş idiler. Venedik bu sırada şarkta menfaatlerini korumak için Osmanlılar ile iyi geçinmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple İran ve Mısır seferinde dostane münâsebetleri değiştirecek bir adım atmadı; bilâkis Selim I.'in zaferlerini hemen tebrik etmeği uygun buldu. Mısır'ın zaptından sonra da ilk iş olarak, buralarda daha önce elde etmiş bulunduğu imtiyazları emniyet altına almak için uğraştı. Yukarıda temas edildiği gibi, 1517 yılı kışında, henüz Selim I. Şam'da iken, bir Venedik elçi hey'eti gelerek, Venedik'in bu bölgelerde nâil olduğu hak ve hürriyetlerin devamını rica ve Kıbrıs için ve regeldikleri 8.000 dukayı, bu andan itibâren, Osmanlı devletine ödemeği taahhüt etmiş idi. Macaristan ile olan siyâsî münâsebetleri ihlâl edecek bazı küçük hudut münazaaları devam edegelirdi ise de, barbe münecer olacak büyük bir bâdise zuhûr etmedi. Mamafih Macaristan bûsbütün bahrîksız kalmak da istemeyordu. Papadan para ve Osmanlılara karşı bütün Avrupa devletlerinin müsterek bir barekette bulunmalarının te'mini için ricada bulundu. Papa zâten bütün kuvveti ile bu işin peşinde idi. Kardinalleri vâsıtası ile yaptığı başlı propagandası bilhassa Macaristan'da te'sirini gösterdi. Binlerce çiftçi büyük guruplar halinde toplandı; fakat bunlar ciddî bir sevk ve idâreden mahrum olduklarından, aşağı ruhban sınıfının teşvik ve tahriki ile, etrafa ölüm ve dehşet saçarak, kendi vatanlarında bir çok şato, köy ve bölgeleri harâbeye çevirdiler.

Papa Venedik'i tabrik etmek, biç olmazsa, yaptırmakta olduğu donanma için top elde etmek hususunda çok uğraştı; fakat şarkın siyâsî durumunu daha iyi kavramış bulunan Venedik bütün teşvik ve vaadlere mukavemet etti. Papa da, sonunda ümidini keserek, Fransa'ya döndü. 1515 yılı başı Avrupa'nın şark mes'e-

lesi hakkındaki tutumu bakımından çok mühimdir. Fransa kralı Louis XII. ölmüş, yerine François I. geçmiş idi. Yeni kral Milano'da hak iddia ederek, Marignano meydan mubârebesi ile (13, 14 eylül 1515), yalnız Milano ve Cenova'yı elde etmekle kalmamış, bütün İtalya'nın mukadderâtını ele geçirmiş idi. Kânûn I.'de papa ve Fransa kralı buluştular. Buluşmanın esas gâyesi İtalya işlerini bir düzene koymak olmakla berâber, yapılan gizli içtimâ-larda Osmanlılara karşı girişilecek harp hususunda da müzâkereler cereyan etmiş idi. Genç kralın bu hislerin te'siri altında Navarro kralı Ferdinand'a yazdığı bir mektupta (14 teşrin I.) emellerinin çok büyük olduğunu, mukaddes makamları ele geçirmeğe kadar ileri gittiğini görüyoruz. Fakat bütün bunlar sözde kalmış ve neticede papa François'yı Macaristan'a harp hazırlığı için para yardımında bulunmaya bile iknâ edememiş idi. Nihâyet Lateran'da toplanan (16 mart 1517) ruhânî mecliste (concilium) mübim kararlar alınarak, Osmanlı imparatorluğunun istilâsı en teferruatlı noktalarına kadar tesbit edilmiş idi. Ancak bu kümdarlardan gelen müsbet cevaplara rağmen, bundan da bir netice elde edilememiştir.

Avrupa'nın durumuna iyice vâkıf olan Selim I. bundan faydalanmasını bilmiş, komşu devletler ile iyi geçinerek, şarkın karışık işlerini endişesiz bir şekilde biletmeğe muvaffak olmuş idi. Ragusa (Dubrovnik)'ya karşı bile mü-lâyim davranılmış, bir ara gümrük resmi 5 %'e çıkarılmış ise de, bilâbare eskiden olduğu gibi 2 %'ye indirilmiş idi (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, nr. 20-23, var. 389^b; krş. Zinkeisen, II, 606). Kırım hanı Mengli Giray'ın tavassutu ile başlamış bulunan (1499) rus ticâret münâsebetleri bu devirde, teşebbüslere rağmen, inkişâf edememiş ise de, bu bususta mevcut olan eski anlaşmalar yeniden tasdik edilmiş idi.

Bu sırada şarkta pek mübim bir hâdise cereyan etmemiş, yalnız vezir-i âzam budutları korumak gâyesi ile şarka gönderilmiş ve bu arada iki şî'i iayânı daha bastırılmış idi. Bunlardan birincisi 1517'de Suriye'de İbn Hanuş ayaklanması olup, Gazâlî ile Hama ve Trablus beyleri tarafından dağıtılmış idi. Diğer Tokat civarında Furhal kasabası bakiından ve aslen Bozok Türkmenlerinden Calâl (Şab Veli) adında bir timarlıının isyânı idi. Calâl etrafına topladığı 20.000 kadar kızıl-baş ile Tokat'a gelmiş, Şah İsmail'den yardım göreceğini ümit ettiğinden veyahut doğrudan-doğruya teşvik gördüğünden, daba büyük bir teblike olmadan, tenkiline Rumeli beyler-beyi Ferbad Paşa, vezirlik pâyesi ile gönderildiği gibi, El-

bistan vâlisi Şebusuvar-oğlu Ali Bey de bu iş ile vazifelendirilmiştir. Sonunda Şebusuvar-oğlu, İran'a kaçmakta olan Calâl'i şiddetle tâkip ederek, Erzincan Akşehir'inde âsinin kuvvetlerini bûs-bütün perişan ve kendisini yakalayarak, idam etmiştir (1518). Celâlî tâbiri, bundan sonra, bu kabil isyanlara âlem olmuştur.

Selim I. Mısır'dan avdetinden sonra, yeniçeri ocağını mazbut bir bâle getirmek ve bilhassa donanmayı kuvvetlendirmek için bütün kuvveti ile çalıştı. Selim I.'in muazzam fütuhâtı ile, şarkî Akdeniz tamâmiyle Osmanlı bâkimiyetinin altına girmiş idi. Şark ticâretine de büyük bir ehemmiyet atfeden Selim I. tabiatıyla Suriye, Filistin ve Mısır sâbillerini ana vatana deniz yolu ile bağlamağı ve birer korsan yuvası bâlindeki Akdeniz ve Ege denizi adalarını mura-kabesi altına almağı düşünecek idi. Nitekim daba Mısır'da iken Memlûk deniz kumandanı Sal-mân reisi İstanbul'a göndererek (29 rebiül-âbr 924=10 mayıs 1518), Pîrî Mehmed Paşa'ya İstanbul'da Haliç'te eski Bizans tersânesi yerine yeni bir tersâne inşâsını emretmiş, Suriye ve Mısır'dan arap kürekçiler te'min edilmiş idi. Bu büyük bazırlığın bir hedefi Rodos adası idi; bununla berâber bazırlığın, Kıbrıs adasını da istihdaf ettiğini veya Sicilya'ya bir ibrac maksadını güttüğünü ileri sürenler olduğu gibi, papa Leon X.'un Avrupa devletleri nezdinde Osmanlılar aleyhine yaptığı teşebbüslere karşı bir tedbir olduğuna inananlar da var idi. Hakikat olarak bilinen şey, Selim I.'in İstanbul'a giderek (1519), donanmanın hazırlanmasını ve vezir-i âzam Pîrî Paşa'nın kapı-kulu askeri ile Edirne'ye gitmesini emretmiş olmasıdır. Kendisi de kısa bir müddet sonra, Edirne'ye müteveccihen yola çıkmış (2 şaban 926=18 temmûz 1520); fakat hareketinden bir kaç gün evvel, sırtında çıkan bir çibandan (şirpençe, bâzılarına göre, kanser) muzdarip olduğundan, gayet yavaş gidilmiş, nihâyet Çorlu'da tevakkuf edilmesi zarûreti bâsıl olmuştur. Burada kendisini hekim başı, Ahmed Çelebi tedavi etmiş ise de, bir fayda göremeyen ve öleceğini anlayan Selim I., vezir-i âzam Pîrî Paşa, vezir Mustafa Paşa ve Rumeli beyler-beyi Ahmed Paşa (Hâin Ahmed Paşa)'yı çağırarak, vasiyetini yapmış ve oğlu Süleyman'a gelmesi için haber göndermiştir; fakat Süleyman yetişmeden 22 eylül 1520 (9 şevval 926) tarihinde Çorlu civarında, karargâhın bulunduğu Sirt köyünde vefat etmiştir. Şeyhülislâmîğe kadar yükselen meşhûr tarihçi Sa'd al-Dîn [b. bk.]'in babası Hasan Can ölüm döşeginde yanında bulunmuştur. Ölümü, şebzâde Süleyman'ın İstanbul'a, vusûl baberi gelinceye kadar, gizli tutulmuş,

nâsi İstanbul'a getirilerek, şehrin şimal-i garbisinde bulunan tepeye defnedilmiştir ki, burada Selim I. tarafından bir câmiin temeli atılmış bulunuyordu. Süleyman bilâhare câmiin inşasını itmâm ve buraya bir de türbe ilâve etmiştir (muharrem 929=teşrin II. 1522).

Selim I., hristiyan âleminin korku ve şüphelerine rağmen, yukarıda temas edildiği vecbile, Avrupa devletleri ile sulb hâlinde yaşamak siyâsetini güttü. Her şeyden evvel, İran'da kurulan Safevî devletini yıkmak zorunda idi. Şah İsmail, fevkalâde tehlikeli bir din propagandası ve Anadolu'da bulunan sayıca çok şiî tarafdârlarına dayanarak, uzun bir zamandan beri Osmanlı devleti aleyhine harekete geçmiş idi. Anadolu elden çıktığı takdirde, Osmanlı devletinin Balkan topraklarının siyâsi bakımdan kıymeti kalmayacaktı. Sonra, Memlûklerin koruyamadığı şark (Levant) ticâreti Portekizlilerin eline geçmek üzere idi. Selim I. gibi bir hükümdarın bu hayatî, iktisâdî kaynağı dikkate alması tabîî idi. Böylece şarka teveccüb eden Osmanlı siyâseti bir taraftan Asya ve Afrika'da yapılan muazzam fütuhât ile Osmanlı devletini, şiî İran karşısında bir cihan imparatorluğu hâline getirirken (krş. msl. Hıvâca İsfahânî'nin kasidesi, Browne, *A Literary History of Persia in Modern Times*, Cambridge, 1942, s. 78), İran şiî te'sirleri de tamâmiyle gerilemiş (bk. Babinger, *ZDMG*, LXXVI, 143), diğer taraftan mübarek makamların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi hilâfetin Osmanlılara intikal ettiği şâyasını meydana getirdiği gibi, Selim I.'ın bütün islâm ülkelerini bir araya getirmek sûretiyle ittihad-ı islâm mefkûresini gerçekleştirmek istediği zannını uyandırmış idi (msl. bk. Yusuf Kenan, *Yavuz Selim ve ittihad-ı islâm siyâseti*, İstanbul). Bu suretle Osmanlı cihan imparatorluğu daha sıkı bir surette şarka bağlanmış ve onun siyâsî, dinî ve iktisâdî bakımdan şark ile daha fazla alâkadar olmasını intac etmiştir. Bir müddet sonra, Rodos, Kıbrıs ve Yemen'in zaptı bu yeni durum ile meydana gelen alâkanın tabîî bir neticesi olarak mütâle edilmelidir. Mâmafih XVI. asrın bağlarından itibaren fethedilen bütün bu ülkelerde iktisâdî bir gerileme başlamış idi; nüfus bile git-gide azalıyordu. Bunun başlıca sebebi şark ticâret yollarının istikametini değiştirmiş ve başka ellere geçmiş olması idi (krş. G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Illinois, 1942, s. 15). Selim I. kısa ikametleri esnâsında, bu memleketlerin imârından ve iktisâdî engellerine çâre aramaktan hâlî kalmamış, ezcümle Suriye'de bir çok vergileri kaldırarak, memleketin iktisâdî

şartlarına uygun olanlarını vaz'etmiştir (bk. Şinasi Altundağ, *Osmanlı imparatorluğunun vergi sistemi hakkında kısa bir araştırma*, *DTGF dergisi*, V, sayı 2, 1947, s. 187 v.dd.; *Trablus Şam tahrir defteri*, Başbakanlık arşivi, krş. Robert Mantran ve J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans les Provinces syriens*, Beyrouth, 1951, s. 80). Bu arada bu ülkelere Osmanlılardan kılık, kıyafet, serpuş (Selimî sarığının pâdişahın buluşu olduğu rivâyet edilir, bk. *IA*, X, 230^b) sakalı tıraş gibi bir çok âdet geçmiştir.

Büyük ve sürekli harplerin sağladığı muvafakiyetler yanında iktisâdî bir müzâyakanın hissedilir bir dereceye geldiği söylenebilir. Bir çok kalpazanların türemesi, o devirde mükeyyefattan addedilen bozanın ragbetten düşmesi, mîrî bozahanelerin iltizamına talip çıkmaması veya güçlük ve düşük bedel ile iltizama verilmesi gibi hususlar bunu te'yit eder mâhiyettedir (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, eski nr. 810, var. 259^b; yeni nr. A 30/34, var. 180^b; A 23/35, var. 216^b; A 21/27, var. 250^a).

Selim I.'ın her bakımdan yüksek şahsiyetinin hükümdarlığı esnâsında geçen bütün bu büyük hâdiseler üzerinde birinci derecede müessir olduğu muhakkaktır. Cesareti yanında, eğilmeyen sertliği kendisine Yavuz lekabının verilmesine sebep olmuştur. Bu hem korku, hem de hayranlık ifâde eden bir unvandır ki, ikinci mânası ile daha fazla benimsenmiştir. Kendisi hakkındaki *Şeh-nâme* şeklinde bir çok *Selim-nâme*'ler yazılmış olduğu (bk. Hammer, *Osmanlı tarihi*, trc. Atâ, III, 3 v.dd.; Babinger, *GO W*, fihrist; Âgâh Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler*, Ankara, 1956, s. 22-38) gibi, birinci cihan harbi arifesinde Almanlardan satın alınan iki büyük harp gemisinden birine (Göben) „Yavuz Sultan Selim“ adı verilmiştir.

Selim I. uzuna yakın orta boylu, çatık kaşlı, sert bakışlı, matruş ve pala bıyıklı, asabî mizaclı, fevkalâde cesur, çok mâhir bir avcı, harp san'atında emsalsiz bir kumandan idi. Devlet işlerinin tasarlanmış bir program dâhilinde tedvirini ve her mes'eledede devlet ricâlinin görüş ve düşüncülerinden faydalanmayı isterdi; günlerce düşünür, kararını verdikten sonra, büyük bir azim ve irâde ile, durmadan, dinlenmeden tatbikat ve icrâata geçerdi. Bundan sonra, böyle bir kararın aleyhinde bulunacak olanları, eski teveccüh ve takdîrine bakmadan, derhal idam ettirirdi. Selim I. uyşuk bir hâle gelmiş olan devlet faâliyetine, bu mesaisi ile, yeniden bir canlılık ve cevvaliyet getirmişti. Çok iyi işleyen bir casus şebekesi var idi; cihan siyâsetine tamâmiyle vâkıf bulunuyordu. Bundan dolayı cülûsundan evvel İran ve Ara-

bistan'ı mütenekkiren gezmiş olduğu şâyi olmuş idi. Devlet hazinesini dâima dolu tutmak ister, debdebe ve ihtişamdan boşlanmazdı, sâdeliği severdi. Milletleri idâre etmek hususunda büyük bir kabiliyet göstermiş idi. Ülkesinin her tarafında yalnız adaletin bâkim olmasını isterdi. Boş vakitlerini âlim ve ediblerin meclislerinde geçirmekten hoşlanırdı. İlmi sever, ulemâya bürmet ederdi. Bilhassa tarîb, felsefe ve tasavvuf sâhalarında geniş bir bilgisi var idi. Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'ye ve Calâl al-Dîn Rûmî'ye karşı göstermiş olduğu hürmet ve alâka onun vahdet-i vücûd felsefesine mâil olduğunu gösterir. Şark dillerine ve bilhassa farsçaya tam mânâsı ile vâkıf idi. Sultan Selim I. aynı zamanda bir şâir olarak da şöret kazanmıştır. Farsça olan *Dîvân*'ı, 1306'da, İstanbul'da basılmış olup, 1904 taribinde, Wilhelm II.'in emri ile, P. Horn tarafından yeniden neşredilmiştir. Kendisine atfedilen türkçe şiirlerin yalnız bir kısmın doğruluğu tevsik edilebilmektedir (bk. *Tezkire-i Latîfî*, İstanbul, 1314, s. 67 v.dd.; *Yavuz Sultan Selim divanı*, trc. Ali Nibad Tarlan, İstanbul, 1946). Selim I., Trabzon'da ikametinden beri, şâirleri meclisinde bulundurmayı itiyat edinmiş idi: Câfer Çelebi, Ahî ve Revânî, onun meclisinin müdâvimlerinden idi. Bunlardan Câfer Çelebi Çaldıran meydan muharebesinde Osmanlıların eline düşen Şah İsmâ'il'in zeveesi Taclu Hanım ile evlendirilmiştir. Devrinin diğer nüfuzlu şahsiyetleri arasında Kemal Paşa-zâde [b. bk.] ve müftî Ali Cemâlî Efendî [b. bk.] zikre değer. Bu zat verdiği bir fetvâ ile Mısır sultanı aleyhine açılacak barbin meşrû olduğunu beyan etmiş ve Selim I.'ın emirlerine karşı gelen sayıları az devlet ricâlinden biri olmuştur. Yavuz tarihe de büyük bir ehemmiyet verirdi. Bilhassa Vagşâf taribini gözden geçirirdi. Mısır'ın fethinde müverrih İbn Tağribirdî [b. bk.]'nin *al-Nucûm al-zâhira* adlı eserinin türkçeye çevrilmesi husûsunda Kemal Paşa-zâde'ye emir verdiği rivâyet edilir.

Büyük binalar yaptırmaya ömrü vefâ etmedi. Şam'da, Şâlihîya'de Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî için yaptırdığı câmi, imâret ve türbe ile Konya'da Mevlânâ dergâhına yaptırdığı su te'sisi zikre değer.

Kısaca büyük kabiliyet ve faziletleri yanında çok sert ve şiddetli tabiatına rağmen, Selim I.'e tarihte geçen en büyük hükümdarlar arasında yer vermek doğru ve baklı bir hareket olur.

Bibliyografi: Metinde zikredilenlerin dışında, Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârih* (İstanbul, 1279), II, 138-162, 199-204, 221-600; ayn. mll., *Selim-nâme*, göst. ger, 609-619; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli-*

Osman, IX. defter (Millet kütüp. Ali Emîrî, nr. 29); Şükrî, *Selim-nâme*, Topkapı, Hazine kütüp., nr. 1597; Keşfi, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Ef. kütüp., nr. 2147; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı, Revan köşkü kütüp., nr. 1274; Yusuf, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esat Ef. kütüp., nr. 2146; Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âli-i Osman* (İstanbul, 1241), tür. yer.; Ramazan-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1279), s. 205-220; Ali, *Kunh al-ahbâr*, yazma, Selim devri vekayî'i; Münecimbaşı Ahmed, *Şahâ'if al-ahbâr*, türk. trc. (İstanbul, 1285), III, 447-475; *Dâsitan-i hazret-i Sultan Selim*, DTCF kütüp., M. Ozak kitapları, nr. 4/17; Ahmed Feridun, *Munş'ât al-salâhîn* (İstanbul, 1274), I, tür. yer. ve s. 396-407; Haydar Çelebi'nin Mısır seferi ruz-nâmesi; Silâşor, *Fetih-nâme-i diyâr-ı Arab* (nşr. Selâhaddin Tansel, *Tarih vesikaları*, sayı 2 (17), a. 294-320, 3 (18), s. 430-454); Hüseyin Ayvan-sarâyî, *Hadîkat al-cavâmî*, I, 14 v.d.; Halil Edhem, *Mısır fethi mukaddematına âit mühim bir vesika* (TTEM, sayı 19 (96), a. 30-36); ayn. mll., *Mısırın son Memlûk sultanı melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1945); Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), a. 67; İsmail Gâlip, *Takvim-i meskûkât-ı osmâniye* (İstanbul, 1307), a. 71-82; M. Arif, *Edirne şehrine dâir Sultan Selim Han-ı evvel ile İbn Kemal'in bir musâhabesi* (TOEM, sayı 22, s. 1411 v.d.); Yusuf Kenan, *Yavuz Sultan Selim ve ittihad-ı islâm siyâseti* (İstanbul); E. Ziya Karal, *Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzâde Süleyman'a Manisa sancağını idâre etmesi için gönderdiği siyâset-nâme* (Belle-ten, sayı 21-22, s. 37-44); Fahri Dalsar, *Selim I.'ın Dobrobnik cumhuriyeti ile yaptığı muahede* (Tarih vesikaları, sayı 12, s. 410-414); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc. (İstanbul, 1330), IV, 73-86, 95-256; İbn İyâs, *Badâ'î al-zuhûr fi vakâ'i' al-duhûr* (Bulak, 1312), III, tür. yer.; Bitlisî, *Şaraf-nâme* (nşr. V. Zernov), Petersburg, 1860, II, 157 v. dd.; Paulo Giovio, *Commentarii delle cose de Turchi* (Venedik, 1541), s. 18-26; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1791), I, 232, 270; Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1854), II, 544-610; N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha, 1909), II, 308-341; Weil, *Geschichte des Abbasidenkalifats in Egypten* (Stuttgart, 1862), II, 384-440; C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan* (Islam, VI, 386-412); Heyd,

Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge (Leipzig, 1886), bk. fihrist; C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888), I, 102 v. d.; B. Moritz, *Ein Firman des Sultans Selim I. für die Venetianer* (Festschrift Sachau, s. 422 v. d.); Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1902), I, bk. fihrist; H. Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim* (M Z O G, II, 173—241); G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511—1574* (Illinois, 1942); Mahmud R. Salim, *‘Aşr salâh al-mamâlik* (Kahire, 1947), I; ‘Ahd al-Karîm Garâyiba, *al-‘Arab va ‘l-atrak* (Şam, 1961); Muhammed b. Tülün, *‘Ilâm al-varâ’ bi man vulliya nâ’ibin min al-atrak bi Dimaşk al-Şam al-kubrâ* (nşr. Ahmed Muhammed Duhman), Şam, 1964.

(ŞİNASI ALTUNDAĞ.)

SELİM II, SARI SELİM (1524—1574), Osmanlı pâdişâhı. Kanûnî Sultan Süleyman’ın Hürrem Sultan’dan doğan ikinci oğlu olup, sadrâzam İbrahim Paşa’nın Hatice Sultan ile izdivâcî dolayısı ile yapılan düğün şenlikleri sırasında, 26 receb 930 (30 mayıs 1524)’da, dünyaya geldi (Solak-zâde, *Tarih*, 590; krş. Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 316). 6 yaşını doldurduğunda, ağabeyleri şehzâde Mustafa ve Mehmed ile birlikte, Atmeydanı’nda, bir hafta süren parlak bir merâsim ile, sünneti icrâ edildi (şevvâl 936= haziran 1530). Sarayda iyi bir tahsil gördükten ve 18 yaşını ıdrâk ettikten sonra, 1542’de Konya sancak-beyliğine tâyin ve şehzâde Mehmed’in ölümü üzerine de, 1544 ağustosunda Manisa’ya naklolundu (Manisa şer’iye sicillerinden naklen M. Çağatay Uluçay, *Selim-Bayezid mücâdelesi, Tarih vesikaları*, 3 [18], s. 379).

Saltanat mücâdelesi. Kanûnî Süleyman’ın çok sevdiği ve veliahd yapmak istediği şehzâdesi Mehmed’in ölümü, „ekber-i evlâd“ ananesine dayanan ve ordu mensupları ile ülemâ tarafından da tutulan Gölbağ Hatun’dan doğma büyük oğlu Mustafa’ya babasının halefi gözü ile bakılmasına yol açmış, buna karşı Hürrem Sultan’ın tahtı kendi öz oğullarından birine te’min etmek hususunda faâliyete geçmesi kardeşler arasında bir saltanat mücâdelesinin başlamasına sebep olmuş idi. Başta bizzat Kanûnî Süleyman ile Hürrem’in ve sadrâzam Rüstem Paşa’nın bulundukları kuvvetli saray zümresi, 1546’da Konya sancığına tâyin edilen şehzâde Bayezid’e meyyal bulunuyor (*Tarih-i Âl-i Osman*, Bursa, Ulu câmiî kütüp., nr. 40/2021, 52^a), hastalıklı Cihangir saray halkı tarafından seviliyor, buna mukabil zevk ve eğlenceye dalmış olan ve kendisini

sevdirecek hiç bir hasleti bulunmayan Selim’in (*Relazione anonima*; E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, seri III, I, 215) tahtın vârisleri arasında adı bile anılmıyordu. Bununla beraber, onun pâyitahta daha yakın olan Manisa’ya nakledilmesi lebine bir hareket olup, Kanûnî 1548 İran selerine giderken de, Seyyid-Gazi’de kendisini istikbal eden Selim’i Rumeli’nin muhafazası için Edirne’ye göndererek, tahtı ona emânet etti. Ancak Hürrem Sultan ile Rüstem Paşa’nın giriştikleri tertipler karşısında nefsinin korumak ve saltanatı te’min etmek için bâzı tedbirler alan şehzâde Mustafa’nın pâdişâh tarafından katl ettirilmesi (6 teşrin I. 1553, tafsîlât için bk. Şerafeddin Turan, *Kanûnî’nin oğlu şehzâde Bayezid vak’ası*, Ankara, 1961, s. 15 v. dd.) ve bunu tâkiben Cihangir’in ölümü, tahta ve râset mes’clesinde Selim ile Bayezid’i iki rakip olarak karşı-karşıya getirdi. Mert, cesûr, zeki ve iyilik severliği dolayısı ile, vaktiyle şehzâde Mustafa’yı isteyen ülemâ ve timarlı sipâhiler tarafından tutulan, bu itibarla da kendisini babasının tabîi halefi addeden Bayezid’in Düzme Mustafa hâdisesinde menfî tutumu yüzünden, Kanûnî Süleyman’ın itimâdını kaybetmesine ve ancak annesinin tavassutu ile katilden kurtulup, Kütahya’ya nakledilmesine mukabil, artık „ekberiyetin“ kendisine intikal ettiği Selim, nysal ve mütevekkil hâli ile, Nablûvan seferinde birlikte bulunduğu babasının teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu.

1556’da Selim’e lala tâyin edilen ve ona tahtı, kendisine de sadâret mevkiini te’min etmek için, Bayezid’i babasına karşı isyana sürükleyip, bertaraf etmek siyâsetini güden Kara Mustafa Paşa’nın teşvik, tertip ve tevizleri ile, kardeşler arasındaki rekabet gittikçe artmağa başladı ve oğullarını teskin etmeğe çalışan Hürrem’in ölümü (16 mart 1558), Mustafa vak’asında mütehem bulunan Rüstem Paşa’nın da çekingen davranması bu mücâdeleyi daha da alevlendirdi. Bu durumda Kanûnî, oğulları arasında her hangi bir çatışmaya mâni olmak için, onları birbirinden uzaklaştırmaya karar vererek, 6 eylül 1558’de, 300.000’er akçe terakkî ile, Bayezid’i Kütahya’dan Amasya’ya, Selim’i de Manisa’dan Konya’ya nakletti. Bu nakli bir nefyi telakkî eden Bayezid, pâdişâha mütemâdiyen itiraz ederken, bir taraftan kardeşini tamâmiyle gözden düşürmek için boyuna ondan şikâyet eden, diğer taraftan da babasının emirlerine tam bir inkiyât göstererek, onun itimâdını arttırmağa gayret eden Selim II., Amasya’ya nazaran İstanbul’a daha yakın olan Konya’ya tâyin edilmesinin tevhit ettiği memnûniyet içinde, 27 teş-

rin I. 1558’de büyük bir merâsim ile Manisa’da çıkararak, hayli kalabalık olan askerleri ve maiyeti ile birlikte, Balıkesir—Ulubat üzerinden Bursa’ya geldi. Oğulları arasında bitaraf görünmek isteyen Kanûnî, Eskişehir’den ileriye gitmek istemeyen Bayezid’i yoluna devam hususunda iknâ etmek için, dördüncü vezir Pertev Paşa’yı gönderirken, üçüncü vezir Sokullu Mehmed Paşa’yı da Selim’in yanına göndermeği uygun bulduğundan, Bursa’da kalıp, Sokullu’yu kabul eden ve Bayezid’in Ankara’dan öteye geçmesini bekleyen Selim II., 2 kânûn I. 1558’de oradan ayrıldı ve 1559 senesi başlarında Konya’ya vararak, Mevlânâ Celâleddin Râmî’nin türbesini ziyâret ettikten sonra, sarayına girdi. Fakat bir takım vaatler ile Amasya’ya gönderildikten sonra, bunların tahakkuk etmediğini ve babasının gittikçe Selim II.’e meyl ettiğini görerek, daha da hırçınlaşan Bayezid’in icâbında tahtı zorla ele geçirmek gâyesi ile büyük bir hazırlığa girişmesi ve Kanûnî’nin de, Selim II.’e ileride kapu-kulu ocaklarına alınacakları vaadi ile ulûfeli adam toplamasını emretmesi, hattâ bunun masraflarını karşılamak üzere, ona yeniden 600.000 akçelik terakkî vermesi ve Selim kâfi miktarda asker yamazınca da, Karaman, Anadolu ve Dulkadiye beyler-beyleri ile Adana vâlisini kendi eyâlet kuvvetleri ile onun hizmetine göndermesi, şehzâdelerin sancakları değiştirilirken umulanın aksine, iki kardeş arasında silâhlı bir çatışmayı, yâni bir dâhili harbi daha da tâcil etti. Bu kardeş kavgasında artık kat’î sûrette Selim’in safında mevki alan pâdişâh, Bayezid’in Amasya’dan hareket ettiğini öğrenince, Sokullu Mehmed Paşa ile Rumeli Beyler-beyi Mustafa Paşa’yı bir miktar kuvvet ile alalecele Selim’in yanına gönderdiği gibi, âsi telakkî ettiği Bayezid ve taraftarlarının katillerinin vâcip olduğu hakkında fetvâlar da aldı. Selim otağını Konya dışındaki Cem-bağında kurarak, harp nizâmına geçerken, Bayezid Ankara’dan hareketle, 29 mayıs 1559’da Keykûş mevkiine vardı ve ertesi 30 mayıs salı günü, iki kardeş arasında 2 gün süren kanlı bir muhârebe başladı. İlk gün Selim kuvvetleri arasında baş-gösteren bozgun güçlük ile önlenildi ve ikinci gün, bilhassa Lala Mustafa’nın şecâati sayesinde, Bayezid ric’ate mecbur bırakılarak, galebe te’min edildi. Kardeş’ni ele geçirip, saltanata giden yolu tamâmiyle temizlemek için, yanında Sokullu Mehmed Paşa olduğu hâlde, onun tâkibine koyulan Selim Sivas-Koyul-Hisar—Çermik yolu ile Hınıs’a kadar ilerledi, sonra kapu-kullarını alıp, Diyarbakir’e, oradan da Halep’e gitti ve Bayezid’in İran’a ilticâ ettiği kat’iyetle anlaşılınca, 4 kâ-

nûn I. 1559’da Konya’ya döndü. Bayezid ve oğullarının teslimi, Kanûnî ile Şah Tahmasp arasında uzun muhâbere ve müzâkerelere yol açtığından, Selim de şâha nâmeler ve elçiler göndermek sûretiyle, bu müzâkerelere katıldı ve Bayezid ile 4 oğlunun katledilmelerinde (23 temmûz 1562) müessir oldu. Hattâ bunu te’min etmek için, Osmanlı tahtına cülûs ettikten sonra, iranlılara dâimâ dost kalacağına dair Tahmasp’a yazılı bir ahid-nâme vermekten çekinmedi ve Bayezid’in katlinin mükâfatı olarak da, babasının şâha gönderdiği 400.000 altına ilâveten, o da kendi nâmına 100.000 altın verdi (tafsîlât için bk. Şerafeddin Turan, *ayn. esr.*, fihrist). Bu arada Selim Konya’dan Kütahya’ya nakledildi (1562 senesi başları) ve artık, Osmanlı tahtının yegâne vârisi olarak, cülûs edeceği günü bekledi.

Cülûsu, dâhili hâdiseler ve Yemen mes’eles i. Selim, babasının Sigetvar önlerinde vefat ettiğini bildiren sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa’nın mektubunu aldığı günün üçüncü günü, yanında hocası Atâullah, lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa ve musâhibi Celâl Bey olduğu hâlde, Kütahya’dan hareketle 9 rebîul-evvel 974 (24 eylül 1566)’da İstanbul’a vardı ve derhâl tahta oturdu ve pâyitahta bulunan devlet erkânı kendisine biat etti. İstanbul’da 2 gün kalıp, Eyyûb Ensârî’nin ve dedelerinin türbelerini ziyâret ettikten sonra, orduya mülâki olmak üzere, yola çıktı; fakat Sokullu’nun yeni bir arızasını alınca, Belgrad’da kaldı ve babasının cenâzesini, siyahlara bürünmüş olduğu hâlde, burada karşılayıp, namazını kıldırdı. Ancak sadrâzamin ikazlarına rağmen, cülûs bahşışı olarak, altı bölük efrâdına 1.000’er, yeniçerilere de 2.000’er akçe verdiğiyse de, daha fazla bahşış ve terakkî talep eden yeniçeriler, 5 kânûn I. 1566’da İstanbul’a girildiğinde (J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trc. M. Atâ, VI, 188), yolları kesip, pâdişâhı at üzerinde bekletmekten ve kendilerine nasihat etmek isteyen vezirlere hakaret etmekten çekinmediler. Neticede Selim II. yeniçerilerin istedikleri bütün „bahşış ve terakkîleri“ kabul etmek zorunda kaldı (tafsîlât için bk. Selânikî, *Tarih*, s. 64 v. dd.). Böylece on’ara yeniden 1.000’er akçe tevzi edildiği gibi, ülemâya da „cülûs bahşışı“ verildi. Diğer taraftan Selim’in Konya muhârebelerinden önce kapu-kulluğu vâdi ile ulûfeye yazmış olduğu „eski yevmilülerden“ 8.000 kadarı Anadolu’dan İstanbul’a akın ederek, o hizmetlerinin mükâfatını istemeğe başladılar ve arzularının tahakkuku için sadrâzama tecâvüz edecek dede ileri gittiler. Bunların çıkardıkları karışıklığı yatıştırabilmek için de elebaşlarını idam ettirmek ve

geri kalanına da ifrâz olunan timarlar tevcih etmek mecbûriyeti hâsıl oldu (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 76 v.d.).

Saltanatı karışıklıklar içinde başlayan ve musâhiplerinin telkinlerinden doğan beceriksiz hareketleri yüzünden, ilk hamlede kapukulları üzerinde nüfûz te'sis edemeyen, aksine onların inzibatlarını daha da kaybederek, birer nifak unsuru hâline gelmelerine âmil olan Selim, devlet hazinesini tüketircesine dağıttığı bahşış ve terakkîler sâyesinde, nisbî bir sükûnet te'min ettikten sonra, imparatorluğun idâresini başta Sokullu, müftü Ebüssuûd ve nişancı Celâl-zâde Mustafa olmak üzere, babasından kalan ricâle emânet ederek, sarayına çekildi ve nedimleri arasında zevk ve safâ âlemine daldı. Bunda yeni pâdişâhın mizâcının ve kardeşi Bayezid ile mücâdelesinde ona hizmet eden Sokullu Mehmed Paşa'nın kızı İsmihan Sultan ile sonradan evlenip, kendisine dâmad oluşunun hissesi olmakla berâber, Selim'in sadrazamını „pâdişâh-ı mânevî“ (bk. Peçevî, *Tarih*, I, 25) denilecek derecede devlet umûrunda serbest bırakmak kıyâsetini göstermesi, bem kendisinin sarayda huzur içinde yaşamasını, hem de Osmanlı aatvetinin devam ettirilerek, yeni ülkelerin fethi ve ehemmiyetli teşebbüslere girişilmesi imkânını te'min etti.

Bununla berâber, iktisadî sıkıntıların arttığı ve şehzâdeler mücâdelesinin tevliht ettiği karışıklıklardan âsâyişin iyice bozulduğu Anadolu'da yer-yer hâdiseler zuhur ettiği gibi, Arabistan yarım-adasında da isyan hareketleri baş gösterdi. Beyler-beylerin ağır tekâliflerini bâhâne ederek, Basra taraflarında isyan eden 'Alayyân-oglu (975=1567), merkezden gönderilen yeniçerilerin de yardımı ile, te'dip edilip, tekrar itâat altına alındı ise de, Yemen'de başlayan hareket devleti daha uzun müddet meşgûl etti. Yemen daha Yavuz Selim zamanında hâkimiyet altına alınmış olduğu hâlde, yerli Zeydiye âilesinin faaliyetleri dolayısı ile, istikrar te'min edilememiş ve 1550'de bu âileden imam Muṭahhar'a bâzı imtiyazlar verilmek mecbûriyeti hasıl olmuş, Kanûnî Süleyman'ın son yıllarında da burası, Zabîd ve Şan'a olmak üzere, iki beyler-beyliğe ayrılmış idi. Fakat yeni Şan'a beyler-beyi Rıdvan Paşa'nın Muṭahhar'ın imtiyazlarını geri almağa teşebbüs etmesi üzerine, Muṭahhar isyan ederek, civârındaki şebir ve kasabaları istilâya başladı (1566). İmâm Muṭahhar'ın ilerleyişini durduramayan Rıdvan Paşa, Şan'a ve Ta'izz bârie olmak üzere, Cibâl mıntakasını büyük bir kısmını ona terketmek sûretiyle, bir anlaşma yaptı ise de, Bâbâlı bunu kabûl etmediği gibi, kendisini azil ve yerine Hasan Paşa'yı tâyin etti. Bu arada Zabîd

beyler-beyi Murad Paşa'yı esir alan Muṭahhar, Şan'a'yı da ele geçirerek (3 safer 975=9 ağustos 1567), kendi adına hutbe okuttu. Mes'elenin böylece vehâmet kesbetmesi üzerine, Selim II.'nin tensibi ile, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa, vezâret pâyesi ile, Yemen serdarlığına tâyin edildi (31 kânûn I. 1567). Lâkin Lala Mustafa, tabsis edilen kuvvetlerin ve paranın azlığını ileri sürerek, Şam'dan bareket etmekte aylarca geciktiği ve Kahire'ye vardığı zaman da, eskiden beri araları iyi olmayan Mısır beyler-beyi Koca Sinan Paşa ile ihtilâfa düştüğü için, azlolunarak, Yemen serdarlığı Sinan Paşa'ya verildi (15 ağustos 1568; tafsîlât için bk. Şerâfeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar, Belleten*, XXII, sayı 88, s. 557 v dd.). Haleb'den Şan'a beyler-beyliğine nakledilen Özdemir-oglu Osman Paşa'nın Ta'izz kalesini geri almasından sonra Yemen'e varan Sinan Paşa, İskenderiye kapudanı Kurd-oglu Hızır'ı Aden üzerine göndererek, burasını zaptettirdiği gibi, Şan'a (26 temmûz 1569) ve Kavkabân (18 mayıs 1570) kalelerini de ele geçirmek sûretiyle, imam Muṭahhar'ı itâate mecbûr bıraktı. Muṭahhar'a bir arpalık verilip, ikiye ayrılmış olan beyler-beylik tekrar birleştirildi ve bütün bedevî arap reislerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşularak, Yemen ikinci defa fethedilmiş oldu.

Şimâl siyâseti ve Don-Volga (İdil) kanalı teşebbüsü. Fâtih Sultan Mehmed'den sonra, Karadeniz hâkimiyeti bususunda muayyen bir siyâset tâkip edemeyip, hâdiselerin seyrine göre tedbirler almakla iktifâ eden Osmanlı imparatorluğu, Selim II. devrinde, Sokullu Mehmed Paşa'nın ileriye görmesinin bir neticesi olarak, yeni bir hamleye girişti. Daha Kanûnî Süleyman zamanında, bir taraftan Safevîler ile mücâdelede ordunun ikmâlîni kolaylıkla yapmak, şark budutlarında zaptedilen yerleri muhafaza etmek ve orta Asya türk devletleri ile doğrudan-doğruya temâsa gelmek sûretiyle, İran'ı bir kıskaç içine almak, diğer taraftan Kazan ve Astırbân (Ejderban)'ın rus çarlığının eline düşmesi ile, şimâlde Osmanlılar aleyhine bozulan muvâzeneyi yeniden te'sis etmek, rusların Karadeniz'e ve Kafkaslara inmelerine mâni olmak gayeleri ile, Astırbân'a bir ordu sevkine ve Don ile Volga nehirleri arasında açılacak bir kanal vâsıtası ile, Karadeniz'i Hazar denizi ile birleştirmeye karar verilmiş (1563), ancak bu tasavvur kuvveden fiile çıkarılamamış idi. Hive hanı Hacı Muhammed'in, İranlıların hacca gitmek isteyen müslümanları tevkif ettiğini ve rusların da bir sürü müşkilât çıkardıklarını teahhüz ettirerek,

Astırbân'ın fetbedilip, bu yolun açılması ricâsı ile Selim II.'e gönderdiği mektup bu eski kararın tatbik mevkiine konulmasını tâcil etti. Bu sûretle, ticâret bakımından çok mübim olan orta Asya—Astırbân—Kırım yolu da Osmanlılar lehine ihyâ edilmiş olacaktı. Şarkta İran ile sulh hukûm sürmekte olup (Selim II.'nin cülûsundan sonra, Şah Tahmasp ile teâti edilen samimî mektuplar için bk. A. Feridûn, *Munşâât al-salâfin*, İstanbul, 1275, II, 87—95), 1568'de evvelki esâslar üzerinde, bir ahid-nâme yapılmış idi. Garba gelince, uzun müzâkerelerden sonra, Ayusturya imparatoru Maximilian ile, senede 30.000 dukalık verginin ibkâsı şartı ile, 8 yıllık bir muâhede imzalanarak (17 şubat 1568), iki devlet arasındaki harp hâline son verilmiş (*Macmua-i muâhedât*, III, 60 v. d.; A. Feridûn, *ayn. esr.*, II, 96 v. d.). Lehistan ile eski musâleha te'cid edilmiş, Fransa elçisi de yeni bir anlaşma ve imtiyazlar için Osmanlı pâyitahtında kesif bir faaliyet sarfediyordu. İşte bu müsâit durumdan faydalanan Sokullu, kanal hafriyatı ve Astırbân'ın fetbi için bazırlanan kuvvetleri 1569 baharında Kefe'ye çıkarttı. Kırım hanı Devlet Giray'ın da iltihâkı ile ağustos başlarında mahallene varan Kefe beyi defterdar Kasım Paşa kumandasındaki ordu ve amele kanal hafriyatına başladıkları ve 6 deniz mili olarak hesap edilen mesâfenin üçte biri kazıldığı hâlde, mevsimin ilerlemesi, yiyecek sıkıntısının başlaması ve burada kışlamak istemeyen Kırım kuvvetlerinin muhâlefeti yüzünden, hafriyattan vazgeçilerek Astırbân üzerine hareket edildi. Lâkin orduda baş gösteren huzûrsuzluk sebebi ile, pâdişâhın fermanına rağmen, geri döndü (Halil İnalcık, *Osmanlı-rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü, Belleten* XII, sayı 46, s. 371 v. dd.; Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer—Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi, TOEM*, 43, s. 1—14). Böylece şimâlde Osmanlı hâkimiyetini te'sis edecek olan bu teşebbüs akamete uğradı ve Azak'taki mâlzeme depolarının yanması ve Yemen hâdiselerinin ciddiyet kesbetmesi yeniden harekete geçmek imkânlarını da ortadan kaldırdı. Kazan ve Astırbân'da hâkimiyetinin devamı için Osmanlılar ile anlaşmak isteyen İvan IV., gıyâ Selim II.'nin cülûsunu tebrik maksadı ile, 1570 baharında elçisi ile gönderdiği mektupta, aradaki dostluğun ifâdesi için neler yapması icâp ettiğini sorunca da (metin için bk. A. Feridûn II, 555 v. d.), Selim II., şart olarak, sâdece Astırbân yolunun açılmasını, Kabartay'da ruslar tarafından inşa edilen kalenin yıkılmasını, Osmanlı ülkelerine geçen yolcuların emniyetle gidip-gelmelerinin te'minini ve nihâyet Moskova

'da alıkonulan Kırım elçisinin serbest bırakılmasını istedi (bk. Feridûn, II, 552 v. d.). Bu cevap, Kıbrıs'ın fethi ile uğraşan Osmanlıların şimâlde faâl bir siyâsetten vazgeçerek, orayı şimdilik kendi hâline ve Kırım hanının aklına terkettiklerinin ifâdesi idi. Nitekim Kıbrıs'ın zaptından sonra, Selim II.'e yeni bir elçi gönderen İvan IV. pâdişâhın bütün şartlarını kabûl ettiğini bildirdiği ve hattâ garbî Avrupa kiralalarına karşı ittifak teklif ettiği (Halil İnalcık, *ayn. esr.*, 389 v. d.) zaman, yeni fetihden cesâretlenmiş olan pâdişâh, Astırbân'ın Osmanlılara ve Kazan'ın da Kırım hanlığına terkini talep ettiğinden (17 cemâziyelevvel 979=7 teşrin I. 1571) ve esâsen Fransa dostluğu ile Avusturya sulhundan ayrılmak istemediğinden dolayı, bu ittifak gerçekleşemedi; Osmanlılar da, taleplerini tahakkuk ettirmek için, yeni bir harekete girişmediler.

Diğer taraftan Selim II. devrinde Osmanlı hükûmeti Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve Lehistan'ın buralara müdâhale etmesine mâni olmak siyâsetini ciddiyetle tâkip etti. Bunun için, Boğdan voyvodası Ioan cel Cumplit (1572—1574)'e karşı yaptığı gibi, icâbında kuvvet sevketmekten çekinmedi; hattâ şimâldeki muvazenenin dâba da bozulmamasını te'min ve rusların cenûba inmelerine mâni olmak için, Sigismund II.'un ölümünden (1572) sonra, Lehistan'da kiral intihâbı ile de faâl sûrette meşgûl oldu (bk. Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı, TOEM*, nr. 35).

Akdeniz hâkimiyeti, Kıbrıs ve Tunus'un zaptı. Selim II.'in Belgrad'dan İstanbul'a dönüşünde Kanûnî Süleyman'ın, Sigetvar seferine çıkarken, Sakız'ın zaptına me'mûr etmiş olduğu kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa, Puglia sâhillerine kadar uzayan deniz seferinden dönerek, adanın anahtarları ile birlikte cülûs bahşışında kullanılan zengin ganimetlerini takdim etti. Fakat Mısır ve Hicaz'ın alınmasından sonra, Akdeniz ticâret yollarında emniyetin te'mini ve cenûbî Asya'daki müslüman memleketlerin bu bölgede faaliyetlerini gittikçe arttıran portekizlilere karşı müdâfaası vazifesi de Osmanlı imparatorluğuna terettüp ediyordu. Kanûnî Süleyman son seferine giderken, Sumatra adasının şimâline hâkim bulunan müslüman Açe [b. bk.] devletinin hükümdarı 'Alâ' al-Dîn al-Kahhâr, vezîri Husayn vâsıtası ile, pâdişâha bir mektup göndererek, her taraftan portekizliler ile sarıldığını bahisle, yardım talebinde bulunmuş, ayrıca Seylân ve Kalikut hükümdarlarının da Osmanlılara itâate hazır olduklarını ve o tarafa do-

nanma gönderilecek olursa, buraların kolaylıkla fethedileceğini de tebârüz ettirmiş idi. Selim II, cülûsunu tâkip eden karışıklıkların yatıştırılmasını bekledikten sonra, İskenderiye kapudanı Kızır'ın serdarlığında 15 kadirga ve 2 barça ile topçu başının-emrinde 7 nefer topçu, Mısır kullarından kifâyet miktarda asker, top, tüfenk v.b. mühimmatın gönderilmesini emretti (Açe sultanına gönderilen 16 rebiülevvel, 975=20 eylül 1567 tarihli mektup için bk. Safvet, *Bir Osmanlı filusunun Sumatra seferi*, *TOEM*, 10, s. 606 v.dd.). Ancak Yemen hâdiseleri yüzünden, bu kuvvetin sevki tebir edilerek (Sultan 'Alâ' al-Din'e yazılan ikinci mektup için bk. A. Feridün, *agn. esr.*, II, 554 v.d.), ertesi yıl bir miktar asker ve mâlzeme gönderildi ise de, imparatorluk bakımından müsbet bir netice alınmadı ve gidenler orada yerleşip kaldılar (bk. Safvet, *agn. esr.*, *TOEM*, 11, s. 678 v.dd.).

Yine bu sıralarda Sokullu'nun yerinde bir görüşü ile, donanmanın icâbında Kızıldeniz'e nakli ve portekizlilerin Hindistan'dan geri atılmalarını te'min etmek için, Süveyş kanalının açılmasına karar verilerek, Mısır beyler-beyine de muktezi besapları yaptırtması emredildiği hâlde (12 receb 975=12 kânûn II. 1568 tarihli hüküm için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1. kısım, s. 32, nr. 4), Akdeniz ticâretinde mühim değişiklikler yapacak mâhiyetle olan bu teşebbüs de akim kaldı.

Diğer taraftan şarkî Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin kat'iyetle teessüsü ve bu bölgede emniyetin sağlanarak, imparatorluğun muhtelif ülkeleri arasında muvâsalanın kolaylaştırılması için, venediklilerin elinde bulunan Kıbrıs adasının fethi zarûrî idi. Üçüncü vezir Piyâle Paşa ile altıncı vezir Lala Mustafa Paşa'nın böyle bir barbe tarafdar olmaları da, görünüşte, Sokullu aleyhdarlığı gibi, şahsî mes'elelerin altında esâs itibârıyla bu zarûretî ifâde ediyordu. Kaldı ki, Kıbrıs halkından pek çoğu, „emniyet-i islâmı“ tercih ile, türk idâresine geçmek için mürâcaat ediyorlardı (bk. Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar*, *TOEM*, 19, 1181 v.d.). Bunlara Selim II.'in nedimlerini arasında bulunan ve kendisine Nakşe (Naxos) dukalığı tevcih edilmiş olan Joseph Nassi (Michel, Miguez Nasi; bk. Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna, 1932, s. 101 v.d.; Safvet, *Yusuf Nâsi*, *TOEM*, sayı 16)'nin pâdişah üzerindeki teşvik ve telkinleri ile, müfti Ebûs-su'ûd'un barp tarafdarlarına iltibak ederek, fetvâ vermesi de eklenince, Avrupa devletlerinin Osmanlılar aleybine ittifaklarından çekinen sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefe-

tine rağmen Kıbrıs'ın fetbine karar verilip, Venedik'e barp ilân edildi ve İstanbul'daki balyosu Marcantonio Barbor'a seleflerine yapıldığı gibi, Rumeli-Hisarı'na bapsedilmeyip, sâdece kendi ikametgâhında nezâret altına alındı (bk. Ch. Yriarte, *Vie d'un patricien de Venise au XVIe siècle*, Paris, 1874).

Selim II., Kıbrıs seferi serdarlığına Lala Mustafa Paşa'yı ve donanma baş-komandanlığına da Piyâle Paşa'yı tâyin etti ve Lala Mustafa Paşa donanmanın son kısmı ile Beşiktaş'taki Hayreddin iskelesinden hareket ettiği günde (10 zilhicce 977=16 mayıs 1570) kendi bassa gemilerinden birini serdara tabsis edip, onu Yedi-Kule açıklarına kadar teşvî eyledi (Şayh Mar'î b. Yûsuf al-Mukaddasî, *Fazâ'il-i Âl-i 'Osmân*, trk. trc. Şâbân Şifâ'i, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3404, var. 102b).

Lefkoşe'nin zaptından (9 eylül 1570) sonra, uzun zaman mukavemet eden Magosa (Famagusta)'nın zaptı (1 ağustos 1571) ile, Kıbrıs 13 ayda fethedilerek, Anadolu'dan İçel, Tarsus ve Kozan (Sis) sancaklarının ilâvesi ile bir beyler-beylik hâline getirildi. Aynı zamanda adamın sür'atle tahirine başlandı ve iktisâdî durumları sarsılmış olan yerli halkın eskiden verdikleri bir kısım vergiler ref-edildiği gibi (cemâziyelâhır başları 980=teşrin I. 1572 tarihli kanun-nâme için bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, I, 348 v.dd.), burayı imar etmek ve türk nüfûzunu arttırmak için de, başta Karaman eyâleti olmak üzere, Antalya, Alâiye, Manavgat, Adana ve Bozok gibi, muhtelif sancaklardan getirilen ahâlî ile iskân edildi.

Bununla berâber Kıbrıs seferi, Sokullu'nun tahmin ettiği şekilde, papa Pius V.'un hristiyan âlemini türklere karşı bir haçlı seferine dâvet etmesine, papalık ile Venedik ve İspanya arasında üçlü bir ittifaka sebep oldu (20 mayıs 1571); sonunda İspanya'ya tâbî bâzı prenslikler ile Malta şövalyeleri de bu ittifaka iltihâk ettiler. Karl V.'ın gayr-i meşrû oğlu Don Juan kumandasındaki müttefik kuvvetler, serdar Pertev Paşa ile kapudan-ı deryâ Müezzinzâde Ali Paşa emrindeki Osmanlı donanmasını İnebahtı (Lepanto)'da yenmeğe muvaffak oldular ise de (7 teşrin I. 1571), kendileri de ağır zâyîata uğradıklarından, her hangi bir istirdat veya istilâyâ teşebbüs edemeyip, üslerine çekilmek zorunda kaldılar (bk. mad. LEPANTO). Bozgun haberini Cezâyir-i Garb beyler-beyi Uluç Ali Paşa'nın Edirne'ye gönderdiği bir adamından haber alan (3 cemâziyelâhır 979=23 teşrin I. 1571) Sultan Selim II., bundan son derecede müteessir olarak, yemekten-içmekten

kesildi ve kendisini ibâdete verdi. Bununla berâber paşanın unvanı olan Uluç'u Kılıç'a tebdil edip, onu kapdan-ı deryalığa tâyin ettikten sonra, derhâl İstanbul'a avdet ile, yeni bir donanma inşâsına koyulan Sokullu'yu teşvik etmediği kalmayıp, kendisi de tersâne civârındaki hassa bahçesinden bir kısmını ifrâz ederek, burada 8 kemerli bir tersâne ihdâs ettirdi (bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*, nşr. Müteferrika, s. 95). Filbakika 1572 baharında Kılıç Ali Paşa kumandasında Akdeniz'e açılan bu yeni Osmanlı donanması karşısında müttefikler Navarin'e taarruz edemediler; üstelik ispanyollar venediklileri yalnız haşlarına bırakıp, memleketlerine döndüler. Müttefikleri tarafından terk edilen Venedik ise, İstanbul'daki fransız elçisinin tavassutu ile, sulha temâyül etti. Esâsen Venedik cumhuriyeti, daha Magosa mubâsarası devam ederken, Osmanlılar ile sulha tâlip olarak, Jacopo Ragazzoni'yi fevkalâde elçi sıfatı ile İstanbul'a göndermiş, fakat 1571 nisânnından haziranına kadar devam eden müzâkerelerden bir netice alınmamış idi (J. Ragazzoni'nin *Relazione*'si için bk. E. Alberi, *agn. esr.*, 3. seri, II, 78 v.dd.). Bu defa sulh akdine Marcantonio Barbaro me'mûr edildi ve 5 ay süren müzâkerelerden sonra, 7 mart 1573'te bir sulh muâbedesi imzalandı. Bununla Venedik, Kıbrıs'ın türk hâkimiyetine geçişini, henüz elinde bulunan Sopoto kalesini iâdeyi, Kanûnî Süleyman zamanında Osmanlılara te'diye olunan miktara muâdil olmak üzere, 300.000 duka tazminat ödemeği ve Zanta adası senelik vergisinin 500 dukadan 1.500 dukaya çıkarılmasını kabûl ediyordu (sulhun akdinden sonra verilen 14 zilkâde 980=18 mart 1573 tarihli ahid-nâme için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 24, nr. 4; krş. J. v. Hammer, *agn. esr.*, VI, 275 v.d.). Muâbede metni Barbaro'nun oğlu Francesco tarafından Venedik'e götürüldü ve sulha susamış olan senato tarafından derhâl tasdik edilerek, fevkalâde elçi Andrea Badoer vâsıtası ile, Bâbâliye takdim edildi. Aynı zamanda Venedik, M. Barbaro'nun yerine, Antonio Tiepolo'yu gönderdi (bk. Tommaso Bertelè, *agn. esr.*, s. 110).

Venedik ile Osmanlılar arasında dostluk ibyâ edilirken, garbî Akdeniz'de ispanyollar ile mücâdele devam ediyordu. Kıbrıs seferi sırasında, Gırnata müslümanları gittikçe artan ispanyol tahakkümüne karşı İstanbul'a murahbaslar göndererek, yardım istemişler ve bunun üzerine kendilerine fetihden sonra o tarafa donanma sevkedileceği vaad edilmişti. Ancak Osmanlı devleti Lepanto'da donanmasını kaybettiğinden, bu imkânâ sâhip olamadı ve gırnatahlar da yeni bir talepte bulunmadılar. Fa-

kat Tunus'taki Halkulvad (Goletta) kal'sini ellerinde bulunduran ispanyolların iki yıl önce Uluç Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrine hücum etmeleri türk-ispanyol mücâdelesini alevlendirdi 7 teşrin I. 1572'de 90 kadirga ile Sicilya'dan bareket eden Don Juan beyler-beyi Haydar Paşa'nın tabliye etmek zorunda kaldığı Tunus'u zaptederek, hükümdarlığını Mavlay Hasan'ın oğlu Mehmed'e verdi ve burada yeni bir kale yaptırtıp, içine 8.000 mübâfız bıraktıktan sonra, avdet etti. Selim II., bu mübim mevkiin istirdadı için, Venedik sulbu yapıldıktan sonra, kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya „azîm donanma tedârîkini“ ferman ettiği gibi (bk. Zârif Orgun, *Selim II.'in kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya emirleri*, *Tarih vasikaları*, 11, s. 325 v.dd.), Yemen fâtibi vezir Sinan Paşa'yı da gönderilecek kara kuvvetlerine serdar tâyin etti. 23 muharrem 982 (15 mayıs 1574)'de Kaley-i Sultaniye'den hareket eden Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa, Tunus'u Halkulvad'ı (6 cemâziyelevvel=24 ağustos) ve ispanyolların elinde bulunan diğer küçük kaleleri zaptettiler. Tunus, yeni bir beyler-beylik hâline getirilerek, Ramazan Paşa'ya verildi (Kâtib Çelebi, *agn. esr.*, 97 v.d.). Cezâyir ve Trablusgarb'dan sonra, Tunus'un da bir eyâlet yapılması ile, şimâlî Afrika'da Osmanlı idâresi kat'iyetle yerleşmiş ve dolayısı ile, garbî Akdeniz'de türk hâkimiyeti kuvvetlendirilmiş oldu.

Vefatı ve şahsiyeti. Serdar Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa Tunus'un fethinden İstanbul'a avdet ettikten (receb başları 982=1574 teşrin I. ortaları) ve Avusturya ile 8 yıl için akdedilmiş olan 1568 sulhu teccid edildikten bir müddet sonra, haremdeki hamamda ayağı mermere takılıp, bir yanı üzerine düşen Sultan Selim, hekim-başı Garsüddin-zâde tarafından yakı tedâvisine tâbî tutulmasına rağmen, hummaya yakalandı; arkasından da mide ağrıları başladı ve bundan kurtulamayarak, 28 şâbân 982 (13 kânûn I. 1574) pazartesi günü, zevâl vakti vefat etti (bk. Mehmed b. Mehmed, *Nuhat al-tavârih*, s. 128). Cenâze namazı, oğlu Murad III.'in cülûsunu tâkip eden 9 ramazan (23 kânûn I. 1574) perşembe günü sarayda, serviler arasında, müfti Hamid Efendi tarafından, kıldırılarak, Ayasofya câmiî avlusunda inşâsını emretmiş olduğu, fakat henüz tamamlanmamış bulunan türbesine defnedildi. Saltanatı 8 yıl, 2 ay, 19 gün sürmüş olup, İstanbul'da vefat eden ilk Osmanlı pâdişahıdır.

Bacak kısmı gövdesinden uzun, orta boylu, tıknaz, açık ahnlı, ince kaşlı, sarıya mâil elâ gözlü olup, lisanında bir az pelteklik bulunan Selim II., sarışnılığından dolayı, „Sarı“ unvanı

ile mâruftur, Gençliğinde içki kullanıyordu Selim II, saltanatının sonlarında, Halvetî şeyhi Âmidî Süleyman Efendi'yi çağırarak, hütun nehiylerden töybe ve hastalığında şarap içmesi tavsiye edildiği hâlde, bunu reddetmiştir. Aynı zamanda ava da meraklı olup, avlanmak için sık-sık Edirne'ye giderdi. Bundan dolayı devlet işleri ile pek uğraşamamış, saltanatı devâmınca bir sefere iştirak etmeyerek, ordunun başında harbe gitmek an'anesini terkeden ilk Osmanlı pâdişâhı olmuştur. Esâsen harbî sevmeyişinden, sulhu tercihi ile, şehzâdeliğinde Şâh Tahmâsp'a verdiği ahid-nâmeye sâdik kalarak, İran ile dostâne münâsebetler idâme ettirmiş ve Sokullu'nun da telkini ile, Fransa dostluğuna ebemmiyet atfetmiştir. Ancak Fransa'ya verdiği 7 cemâziyelevvel 977 (18 teşrin I. 1569) tarihli ahid-nâmede, Ceneviz, Sicilya ve Ancona gemilerinin türk sularında fransız bayrağı altında dolaşabilecekleri gibi, yeni ve geniş imtiyazlardan başka, ahid-nâmenin iki taraf hükümdarlarının hayatları ile mukayyet olmayacağı hakkında bir buküm de bulunması (bk. Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, I, 91 v. dd.), ileride Osmanlı imparatorluğu aleyhine işleyecek olan kapitülasyonların dâimîlik vasfını kazanmasına sebep olmuştur.

Selim II. imparatorluğun idâresini devlet ricâline bırakmakla berâber, zihnine takılan fikirlerden kolay-kolay caymayan bir yaradılıştaki bulunduğundan, icbânda müdâhalede geri kalmamış, Sokullu'ya aleyhdar olan Lala Mustafa ile Koca Sinan Paşa'ları nezâret ile divân-ı hümayûna soktuğu gibi, yine sadrâzamının muhâlefetine rağmen, Kıbrıs seferine karar vermiş idi. Şehzâdeliğinde kendisine hizmet edenlere mansıplar tevcih etmiş, ağabeyi şehzâde Mustafa'nın katili Zâl Mahmud'u vezârete kadar yükselttiği gibi, kızlarından birini tezeviz ederek, onu damad da edinmiştir. Aynı zamanda âlimlere şâirlere karşı himâyekâr davranmış, daha şehzâdeliğinde, başta müverrih Âlî olmak üzere, Sâmî, Hâtemî, Fırâkî, Ferdî, Nigârî ve Nihâzî gibi, bir çok âlim, şâir, ressam ve musikişinası etrafına toplamış, pâdişahlığında müftî Ebussu'ûd'a büyük bir bürmet göstermiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa olarak ulemâyâ cülûs bahşisi dağıtmıştır. Kendisi de devrinin meşhûr şâirlerine ayak uydurarak, „Selimî“ mahlası ile, bir çok şiirler yazmıştır ki, mürettep divânı olmamakla berâber, bazı beyitleri divan edebiyatının güzel nümûnelerinden kabul edilir (bk. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman poetry*, III, 167 v. d.; burada 2 gazelinin ingilizce tercümesi de bulunmaktadır).

Selim II., kız kardeşi Mihr-mâh ile zevcelelerinden şehzâde Murad'ın annesi Nûrbânû Sultan'ın te'sirleri altında bulunduğundan, zamanında sarayda kadın nüfûzu artmış, haremini dolduran kadınların çokluğu yüzünden, sarayda bir çok yabancı diller konuşulur olmuştur (S. Takats, *Macaristan türk âleminden çizgiler*, trc. S. Karatay, Ankara, 1958, s. 23).

Onun cülûsundan sonra Osmanlı şehzâdelerinin sancığa çıkarılmaları usûlünde değişiklik yapılarak, yalnız en büyük şehzâdeye sancak verilmesine başlanmış ve büyük oğlu Murad'ın 1562'den beri bulunduğu Manisa sancığı, veliahd-shêzâde sancığı olarak seçilmiştir ki, Ahmed I.'e kadar sonraki Osmanlı pâdişahları hep bu sancaktan gelip, tahta cülûs etmişlerdir.

Selim II.'in muhtelif zevcelerinden 7 oğlu ve 5 kızı dünyaya gelmiş idi (J. v. Hammer, VI, 287; krg. Jacopo Ragazzoni, *Relazione*, göst. yer., s. 97). Oğullarından Osman kendisinden 2 yıl evvel ölmüş, Mehmed, Süleyman, Mustafa, Cibangîr ve Abdullah adlarındaki 5 oğlu ise, ağa-beyleri Murad III.'in cülûs ettiği gün katledilerek, babalarının türbesine defnedilmişlerdir. Kızlarından İsmihan'ı Sokullu Mehmed, Gevherhan'ı Piyâle ve Şah Sultan'ı da Zâl Mahmud Paşa ile evlendirmiş, Fatma adındaki diğer bir kızı da Murad III. zamanında Siyavuş Paşa'ya tezeviz edilmiştir.

Selim II., zevk u sefâyâ düşkün olmasına rağmen, imar ve hayır faaliyetlerinden de geri kalmamış, Mekke'de harâp olan su yollarını tâmir, Mescid-i Harâm'ı mermer kubbeler ile tezyin, İstanbul'da Ayasofya câmiinin etrafındaki pâyendeler ile birlikte, iki medrese inşâ ve câmie iki minâre daha ilâve ettirmiş, ayrıca Lefkoşe'de adını taşıyan Selimîye câmiî ile Aziz Efendi tekkesini, Bergos ve Payas'ta câmi, ban ve hamamlar, Navarin'de bir kule yaptırmış ve Eski-İl kazâsına tâbî Sultânîye kasahasını inşâ ettirmiştir. Fakat muhakkak ki, en büyük inşâatı, Mimar Sinan'ın eseri ve Osmanlı mimarisinin en zarîf nümûnelerinden olan Edirne'deki Selimiye câmiî ve külliyesidir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âlî, *Kunh al-ahbâr* (yazma nüshalar, Selim devri vekayii); ayn. mll., *Nâdirat al-mahârib* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1290; *Konya muhârebesi*); Mustafa Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), 53—125; Vusûlî Mehmed Çelebî, *Selim-nâme* (Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 321); *Tevârih-i Âl-i Osman* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1106, tür. yer.); *İhtat-nâme* (Husrev Paşa kütüp., nr. 341; şehzâdeliği sırasında Selim II.'in maiye-

tinde bulunan biri tarafından yazılmış olup, saltanat mücadelesine âit kıymetli mâlûmatı ihtivâ eder); Paçaylı İbrahim, *Tarih*, I, 18, 153, 270, 302, 306, 384—409, 438—504; Münecim-başı Ahmed, *Şahâ'if al-ahbâr*, türk trc., İstanbul, 1285, III, 475, 487, 498, 502, 510 v. dd., 517, 520—535; Mehmed b. Mehmed, *Nuḥbat al-tavâriḥ va 'l-ahbâr* (İstanbul, 1276), 65, 77, 82, 96—101, 106—129; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), 446 v. d., 475—478, 509, 523, 545—567, 575—584, 590—596; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 39 v. d.; Hüseyin Ayyansarâyî, *Ḥadîkat al-cavâmî*, I, 6; Bernardo Navagero, *Relazione* (E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al-Senato durante il secolo decimosesto*, 3. seri, I, Firenze, 1840, s. 76 v. dd.); Domenico Trevisano, *Relazione* (göst. yer., 116, 174 v. d.); Marcantonio Barbaro, *Relazione* (göst. yer., 318); Busbecq, *Türk mektupları* (trc. Hüseyin Câhid Yalçın), İstanbul, 1939, fibrîst; Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Buch* (Frankfurt-sur-le Main, 1674), s. 21—71; Demetrie Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs* (Hamburg, 1745), 329—374; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), VI, 39, 78 v. d., 180—288; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1855), III, fibrîst.

(ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SELİM III., Osmanlı hânedanının 28. hükümdarı olup, Mustafa III.'ün oğludur ve 27 cemâziyelevvel 1175 (24 kânûn I. 1761)'te İstanbul'da doğmuştur (Vâsîf, *Tarih*, I, 206). Annesinin adı Mihrişah Sultan'dır. Fransız inkılâbı zamanına teşâdüf eden bu pâdişahın saltanat devri, türk kültür ve medeniyet tarihinde, bir dönüm noktası teşkil eder. Mustafa III.'ün ilk erkek evlâdı olduğu için, saray âdetleri gereğince, Selim III.'in doğumu İstanbul'da yedi gün-yedi gece şenlikler ile kutlanmıştır (Vâsîf, *Tarih*, I, 206). Mustafa III. oğlu Selim III.'in iyi bir tavsîl görmesine itina etmiştir. XVIII. asrın başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunda ıslahat teşebbüsüne girişildiği mâlûmdur. Bilâssa Selim III.'in babası askerî ve mülkî sâbalarda ıslahat yapmak için gayret göstermiş ve Avrupa'dan mütebassıslar getirterek, tophâneyi ıslah etmiş; mühendis hâne-i berri-i hümayûnu kurmuştur. Bir çok türk müelliflerinin kanaatine göre, Selim'de ıslahat fikirlerinin daha genç yaşlarında yerleşmiş bulunmasında, babasının büyük te'siri olmuştur (Enver Ziya Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümayûnları*, Ankara, 1942, s. 7).

Mustafa III.'ün vefâtı üzerine, 1774'te tahta geçen Abdülhamid I., veliahd-shêzâdelerin ka-

fes arkasında yaşamağa mecbûr oldukları hâlis hayatının ağır şartlarını Selim'e tatbik etmedi ve Selim oldukça serbest bir hayat yaşadı (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa*, *T.M.*, İstanbul, 1936, V, 255). Selim'in musiki ve edebiyata karşı kabiliyeti var idi. Genç olmasına rağmen, bu sâhalarda başarılar elde etmeğe muvaffak olmuş idi. Aynı zamanda memleket işleri ile de alâkadar olmağa başlamış ve hattâ Avrupa devletlerinin siyâsetini ve onların idârî, askerî teşkilâtını öğrenmek için, Fransa kralı Louis XVI. ile gizlice mübâbere etmek imkânını bulmuş idi. Fakat Selim'in 28 yıl süren şehzâdelik devri hep aynı müsâit şartlar içinde geçmemiştir. Onun 1785'ten sonra kafes arkasında üzüntülü günler geçirmesinin sebebi sadrâzam Halil Hâmid Paşa mes'elesi ile ilgili gösterilir.

1774 Kaynarca muâhede-i ile son bu'ân Osmanlı-rus harpleri neticesinde imparatorluğun mâlî, iktisâdî ve idârî durumu sarsılmış, bir çok eyâletlerde mütegalibe bir sınıf türemiş, emniyet ve âsâyiş bozulmuş idi. Bu karışık durumdan faydalanan Rusya ise, 1783'te Kırım'ı işgal ve daha sonra da ilhâk etmiş ve Avusturya imparatorluğu ile de ittifak yaparak, Osmanlı devletini tehdide başlamış idi. Abdülhamid I. bu duruma bir son vermek için en müessir vâsitânın Mustafa III. zamanında başlanan ıslahat hareketlerine devam edilmesi olduğu kanaati ile, 25 muharrem 1197 (1782)'de ıslahat taraftarı ve tecrübeli bir vezir olan Halil Hâmid Paşa'yı sadâret makamına getirmiş ve ıslahata devam olunmasını emretmiş idi. (Cevdet, *Tarih*, II, 235 ve 355). İleri görüşlü bir sadrâzam olan Halil Hâmid Paşa planlar hazırladı ve Avrupa'dan mütebassıslar getirtti (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa*, *T.M.*, İstanbul, 1936, V, 213); bunları daha kolaylıkla tatbik edebilmek için, yaşlanmış pâdişahı hal'e ederek, yerine veliahd Selim'i geçirmeği düşünüyordu. Bu hedefe varmak için şeyhulislâm Dürri-zâde Atâullah Efendi, vüzerâdan Râif Paşa, eski yeniçeri-ağası Yahya Ağa ve daha bazı Selim taraftarları ile anlaşmış idi. Kapudan-ı derya Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa bu teşebbüsten haberdar olup, keyfiyeti pâdişaha bildirince, Halil Hâmid Paşa azledildi ve diğer mütebassıslar da tezeviz olundular. Selim'in bu mes'eleda şahsan ne derece ilgisi bulunduğu mâlûm değildir. Yalnız onun bâzan devlet işlerinin ağır yürümesini tenkit ederek, „Bâz şimdî saltanatda olsam, işler başka türlü olurdu“ dediği bir çok müellifler tarafından zikredilmiştir. Mühim olan nokta Selim'in bu hâdiseden sonra sarayda çok daha sıkı bir nezâret altında yaşamağa mecbur kalmış olmasıdır.

(tafsilât için bk. Câbi Said, *Tarih*, yazma, İ. Ü. Edebiyat fakültesi tarib semineri kitaplığı, s. 8).

Selim, kafes hayatının verdiği ıstırap ve kasveti şiirlerinde belirtmeğe çalışmıştır. Onun mûsikî ile en fazla meşgûl olduğu zaman şehzâdelik devri olmuştur. En güzel parçalarını bu devirde bestelemiştir. Ahmed Râsim (*Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1327—1329, III, 1426 v.d.), Rauf Yektâ Bey'den naklen, Selim'in türk mûsikisinde yetişen dehâlardan biri olduğunu kaydeder. Bâzı besteleri bugün bile zevkle dinlenmektedir. Selim'in edebiyat sâhasında vücuda getirmiş olduğu divanı zikre değer. Şiirlerinde İlhamî mahlasını kullanmıştır (Necâtî Elgin, *Selim III.-İlhamî*, Konya, 1959). Selim III. çok cepheli bir insan idi. Avrupa'nın teknik üstünlüğünden faydalanarak, Osmanlı devletine zarûrî görülen ıslahatı yapmak emeli onda şehzâdelik devrinde kendini göstermiş idi. Rivâyete göre, bu devirde Selim „topçuluk tekniğine dâir“ bir risâle kaleme almıştır (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mühendîs-hâne-i berri-i hümayân*, İstanbul, 1312, s. 30). Fransa kralı Louis XVI. ile mektuplaşarak, ondan Fransa'nın askerî ve idarî teşkilâtı hakkında mâlûmat istemiş ve aynı zamanda Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı imparatorluğu topraklarında tâkip ettikleri fütûhât siyâsetine karşı Fransa'nın Osmanlı devletine müzâheretini elde etmeğe çalışmış idi. Selim'in bu gizli mubâberesini kendi adınlarından İshak Bey ile Fransa'nın İstanbul sefiri Choiseul Gouffier'nin yardımı ile te'min ettiği anlaşılmaktadır (bk. T. Vallé, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1855, s. 418; İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, Ankara, 1938, sayı 5/6, s. 191—246). İshak Bey'in Fransa'ya gönderilmesi hakkında Fransa hükûmeti tarafından Selim III.'e yazılan bir cevapta, Fransa devletinin İshak Bey'i misâfir olarak kabul edeceği ve kendisine lâzım gelen her türlü fen ve maârifin ona tâlim ve telkîn olunacağı, Fransa'nın en müteber kale, topbâne ve işyerlerinin gezdirileceği bildirilmiş idi. Selim'in Fransa'ya gönderdiği mektupları, kendi yakınlarından olup, devrin siyâset ve ilim sâhasında tanınmış bir şahsiyet olan Ebûbekir Râtıb Efendi tarafından kaleme alınmıştı. Selim bunları gözden geçirir, tashih ve ilâveler yapardı.

Abdülhamid I. 1789 ocagında, Özi kalesinin düşmesi üzerine, pek müteessir olarak, hastalanmış ve 20/11 receb 1203 (6/7 nisan 1789) gecesi vefat etmiş idi. Durum Darüsseâde-ağası İdris Ağa ve Silâhdar ağası Yahya Ağa tarafından Şimşirlik'teki harem dâiresinde bulunan Selim III.'e bildirilmiş ve Selim III. Hırka-ı şerif odasında, 11 receb 1203 (7 nisan 1789)'te,

muhteşem bir merâsim ile, Osmanlı tahtına cûlûs etmiştir (Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 110—117; bir de Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, IV, 234). Selim'in tahta geçmesi İstanbul'da ve bütün imparatorluk topraklarında sevinçle karşılandı, her tarafta şenlikler yapıldı (bk. Tayyâr-zâde Mehmed Atâ, *Tarih*, IV, 57). 1774 Kaynarca muâhedesinden beri memlekette artan huzursuzluk ve 1788'den beri Avusturya-Rusya'ya karşı savaşlardaki başarısızlığın sebepleri yağlanmış pâdişahın idâresizliğine haml olunmakta idi. Selim'in tahta cûlûsu yabancı dost memleketlerde de ilgi ile karşılanmıştır (Prusya kiralığının İstanbul'daki sefiri Dietz'in Selim III.'in şahsiyeti ve âtide muhtâc olacağı zamanı ve karşılaşıcağı zorlukları belirten raporu için bk. K. Zinkeisen, VI, 722 not).

Selim III.'in inkılâpçı bir ruh taşıdığı daha ilk günlerde belli olmuş idi. Saray geleneklerine göre, Osmanlı pâdişahları kılınc kuşanmadan evvel Cuma selâmlığına çıkmazlarken, Selim III. bu an'aneyle riâyet etmeyerek, büyük bir selâmlık alayı ile, ilk cuma namazını kılmak üzere, Ayasofya câmiine gelmiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, a. 200). 17 receb 1203 (13 nisan 1789) tarihine rastlayan pazartesi günü büyük bir merâsim alayı ile Topkapısarayı'ndan hareket eden Selim III., Fâtih câmiine gelmiş ve burada ecdâdının mezarını ziyaret ettikten sonra, Eyyûb câmiine giderek, kılınc kuşanmıştır. Cûlûsundan dört gün sonra annesi Mihrişah Sultan'ı Yeni-Saray'dan Topkapıya naklettirmiş idi. Selim III.'in, Şah-Sultan, Hadice Sultan ve Bek'ian Sultan adlarında, üç kız kardeşi var idi. Selim III. her cuma selâmlığından sonra, üç hafta zarfında bu kız kardeşlerinden her birini kendi saraylarında ayrı-ayrı ziyaret ederdi. Planlarını lâıykı ile tatbik etmek için, sarayın, battâ annesinin bile te'sirinden uzak bulunmağa başlangıçta pek riâyet eden Selim III. en küçük devlet işleri ile şahsan ilgilenecek, büyük bir gayretle işe başladı. Büyük bir cesâretle Rusya ve Avusturya harplerine devam olunmasına karar verdi. Bu husustaki ilk fermanında „düşmandan intikam alınmadıkça, kılınc kınına girmeyecektir“ denilmekte ve farbe lüzumlu her tedbirin alınması emredilmekte idi. Aynı meâlde diğer bir ferman da Rusçuk'ta Osmanlı orduları karargâh merkezinde bulunan sadrâzam Koca Yusuf Paşa'ya gönderildi (Cevdet, *Tarih*, IV, 280).

Pâdişah devlet idâresinin iyi işlemesi için, şehzâdelik zamanından beri kendisine sadâkatleri ile tanınanlara yeni vazifeler verdiği gibi, ulemâyı ve askerleri taltif etmekte de kusur

etmedi. Devlet idâresi başına benüz geçtiği sıralarda Tersâne emîni Selim Ağa ile oğlu Nazif'in idam olunmaları dolayısı ile, bâzı müverrihler onun zulüm ve istibdat ile işe başladığını ileri sürmüşlerdir. Selim III. her bakımdan örnek bir pâdişah idi, hilhassa halim mizacı olması dolayısı ile adâlete riâyet ederdi. Gerek Câbi Saîd, gerek Cevdet Paşa'nın verdikleri mâlûmattan açıkça belli olmaktadır ki, bu idam bâdisesi devlet işlerini insafsızca baltalamaktan çekinmeyen bozgunculuk zihniyetine karşı bir cevap idi. Tersâne emîni Selim Ağa'ya donanmanın noksanlarının sür'atle ikmâlî husûsunda emir ve tâlimat göndermiş olan pâdişah, bunun yerine getirilip-getirilmediğini mahallinde görmek istemiş idi. Bu teftişlerinin birinde Selim Ağa'nın işçilerin ücretlerini vermeyerek, onları işlerinden uzaklaştırdığını anlamış idi. Tersâne emîninin bu hiyânetine bizzat Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın sadrâzama daha evvel yazmış olduğu bir mektupta da işâret olunmuştur (Cevdet, IV, 273; Câbi Saîd, s. 7—8).

Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın azli de pâdişahın kendisine iğbirârı ile izah edilmek istenilmiş ise de, bu doğru değil idi. Gâzî Hasan Paşa'nın azli mes'elesi Abdülhamid I.'in son saltanat yılı esnâsında karar altına alınmış, fakat kapudan-ı deryânın devlete yaptığı büyük hizmetler göz önüne alınarak, azli keyfiyeti bir müddet için geri bırakılmış idi. Selim III. de onu azletmemiş, ancak İsmâilî seraskerliğine tâyin edilmesini uygun görmüştür. Onun yerine kapudan-ı deryâlığa Giritli Hüseyin Paşa tâyin olundu (Mustafa Nûrî, *Natâ'ic al-vukû'ât*, İstanbul, 1219, IV, 24). Hüseyin Paşa Selim III.'in çocukluk arkadaşı idi; vefâtına kadar Selim III.'in yanında mühim hizmetlerde bulunmuştur.

Selim III. saltanatının ilk günlerinden itibaren, 1788 baharından beri Kafkasya ve Rumeli'de Rusya ile Avusturya'ya karşı savaşan ordularının gücünü arttırmaya gayret etti. Tahta çıktığı sıralarda Özi ve Hotin gibi, mühim kaleler düşmanın eline geçmiş, avusturyalılar da bir koldan Belgrad'ı tehdit ve bir koldan da rus orduları ile birleşerek, Osmanlı kuvvetlerini Kalas civârında tazyika başlamışlardı. Bir çok kafeler müdâfaa ve mubâfazasız bırakılmış idi. Yeniçeriler intizamsız hareket etmekte idiler. Para sıkıntısı yüzünden ulûfelerin ve askerî masrafların zamanında karşılanamaması asker arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiş idi. Cevdet Paşa (*Tarih*, IV, 282 v.d.) 1789 ilkbaharında bu yüzden bir kısım Arnavut askerlerinin Avusturya ve Rusya hizmetine geçtiklerini kaydeder. Cepbedeki ordunun bu acı

durumuna bir de pâyitahttaki bayatın düzensizlikleri ile mücâdele mecbûriyeti var idi. Devlet ricâlî, birbirleri ile rekabet edecek derecede, bir ihtişam içinde yaşıyordu. Gösteriş âdetâ bir meziyet sayılmakta idi. Bir çok kimselerin vâridâtı masraflarını karşılayamadığından, gayr-ı mevrû servet peşinden koşmak bir bastalık hâline gelmiş idi. Bir çok ilmi manâsıplar ehliyetli kimselerin eline geçmiş ve bu durum balkın zararına yol açmış bulunuyordu. Bu nizamsızlık eyâletlere de sirâyet etmiş idi. Selim III. buna karşı mücâdeleye başlamış, saltanata geçtiği ilk aylarda Bâbüliye gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda tedbir alınmasını istemiş idi. Selim III.'in şahsiyeti ve memleket bakımındaki iyi düşüncelerini gösteren bir çok kıymetli hatt-ı hümayûnları onun bu uğurda ne kadar büyük bir gayret gösterdiğine şahâdet etmektedir (*Hadîka-i vakâ'iyi*, Üniv. kütüp., nr. TY. 6037). Genç pâdişah kaymakamına gönderdiği diğer bir hatt-ı hümayûnunda: „Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe râzı ol deseniz, ben râzıyım... Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez; ben bildiğimi size beyan eyledim, siz de devletten hissemendsiniz“— diyerek, devlet ileri gelenlerini millete hizmet etmeleri için teşvik ediyordu. Nihâyet 20 şâban 1203 (16 mayıs 1789) tarihinde devletin içinde bulunduğu durumu görüşmek ve bir nizam vermek için, büyük bir meclis toplanmasını emretti. Revan köşkünde yapılan bu toplantıya pâyitahttaki ve taşradaki bütün devlet ricâlî, ordu-i hümayûn mümessilleri de katılmışlardı. Selim III. hazır bulunan şeyhulislâmdan nâiplerin zulmüne ve kaymakam paşadan vüzerânın fenalıklarına nihâyet verilmesini, sekban-başidan askerî işlerin düzeltilmesine gayret etmesini istemiş, her birine ayrı-ayrı tâlimat vermiş idi. Selim III. pâyitahtta içki ve sefâhat ile mücâdele edilmesine, meyhanelerin kapatılmasına, kibar sınıfın ve devlet ileri gelenlerinin hâl ve zamana göre hareket etmelerine, fuzûlî masraflardan korunulup, irtikâp ve irtişa yollarının kapanmasına dâir bâzı nizamlar vaz'etti. Devletin mâlî durumu endişe verici idi. Bunun için Selim III. sarayda mevcut altın ve gümüş eşyadan mühim kısmını darphâneye sevk ederek, paraya tahvilini emretti. Şehzâde, kadın efendiler ve diğer bütün câriyelere varınca kadar, her kes kıymetli eşyaların bir kısmını hazine emrine bediye etmişler idi. Adedleri binleri aşan bu eşyaların tam bir listesinden yapılan fedâkârlığına büyüklüğü iyice anlaşılmaktadır (İsmail Baykal, *Selim III. devrinde imdâd-ı sefer için para basılmak üzere saraydan verilen altın ve gümüş eşya hakkında, Tarih vesikaları*,

Ankara, 1944, III, sayı 13, s. 36—50). Sarayın bu bareketi balka örnek oldu. Gerek İstanbul'dan, gerekse eyâletlerden bir çok altın ve gümüş eşya bazineye teslim edildi. Baş-şehirde orduya yardım için bütün gayretle çalışılırken, mayıs 1789 sonlarına doğru düşmanın Kalas'ı eline geçirdiği haberi İstanbul'a geldi. Bu mağlûbiyet üzerine sadrâzam Yusuf Paşa azlolunarak, yerine kethuda Hasan Paşa tâyin olundu.

Fransa ve İspanya'nın Bâbîâli nezdindeki sefirleri Selim III.'e sulh yapmasını tavsiye etmekte, Prusya ise, Kırım'ın kurtarılması için, ittifak teklifinde bulunmakta idi ve İsveç de Osmanlı devleti ile yapacağı bir anlaşmaya göre, harbe hazır olduğunu bildirmiş idi. Ordugâhta bulunan devlet erkânı ise, harbin devamına tarafdar değil idi. Selim III. harbe devam olunmasında ısrar etti. Hattâ 16 mayıs 1789 tarihinde toplanan meclis-i meşverette sulb maddesinin de görüşülmesi rûnâmede varken, Selim III. bu maddenin rûnâmeden çıkarılmasını emretmiştir. 11 temmûz 1789'da İsveç ile müşterek düşman Rusya'ya karşı bir ittifak imzalandı. Yalnız Osmanlı devleti bu ittifaktan büyük bir fayda elde edemedi. 1 ağustos 1789'da Osmanlı orduları Fokşan'da yeni bir mağlûbiyete uğradı. Selim III. cesâretini kaybetmedi, orduya vatanperverâne söz ve nasihatlerini ihtiva eden fermanlar gönderdi. Yeniçerilerin bu harplerde nizamsız hareket etmelerine son vermelerini istedi (*Hadîka-i vakâyi*, s. 45). Sadrâzam Hasan Paşa mukabil bir taarruzda bulunmak için, Osmanlı ordusunu pek yanlış bir şekilde Bozo suyu civârına toplamış idi, 3 muharrem 1204 (23 eylül 1789) tarihinde cereyan eden savaşlarda ordu harbin kaderi üzerine te'sir eden bir mağlûbiyete uğradı. Avusturyalılar Bükreş'e girdiler ve Belgrad muhâfızı Osman Paşa da Belgrad'ı teslim etti.

Prusya kralığı 1780 senesinden beri Osmanlı devleti ile bir ittifak için tekliflerde bulunmakta idi. Fakat Osmanlı imparatorluğunun bir hristiyan devlet ile tedâfüi ve tecâvüzi ittifak yapması şimdiye kadar şeriate aykırı görülerek, kabûl edilmemiş idi. Selim III. aydın düşünceli bir padişah olduğundan, Prusya kralığı ile ittifak yapmağa karar verdi. Bu maksat için, kendi fikirlerini anlayan ve zamanın düşüncelerini kavrayan din adamı Hâmidî-zâde Mustafa Efendi'yi şeyhulislâmîğe tâyin etti. Hâmidî-zâde bir hristiyan düşmana karşı diğer bir hristiyan devlet ile ittifak akdetmenin din ve şeriate aykırı olamayacağına dâir fetva verdi. Bunun üzerine Prusya ittifakı imkân dâhiline girdi ve beş maddeden ibaret bulunan bu anlaşma 16 cemâziyelevvel 1204 (31 kânûn II, 1790) tarihinde imzalandı (Nihat

Erim, *Devletler-arası hukuk ve siyâsi tarih*, Ankara, 1953, s. 157). Bu ittifakın mühim tarafı, Osmanlı devletinin şimdiye kadar Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler hakkında yanlış bilgiye sahip olmasının meydana çıkmasıdır. Zira, bundan sonra Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin usulleri ile aralarındaki münâsebetleri daha iyi anlamaya başlamıştır ki, bu yeni siyâsi görüşü getiren ve tatbik eden yine Selim III. olmuştur.

1790 senesi baharında, Fransız ihtilâlinin sür'atle gelişmesi dolayısı ile, garpte siyâsi durum birdenbire değişmiş idi. Osmanlı-rus baplelerinin başlamasında Katerina II. (1762—1796) 'ya müzâberet eden Avusturya imparatoru Joseph II. 1790 senesinde vefat etmiş ve yerine Leopold imparator olmuş idi. Prusya kralı Wilhelm II. (1785—1797) Avusturya ile Reichenbach anlaşmasını yapmış ve bu anlaşmada Prusya Avusturya'nın, Osmanlı devleti ile mütâreke yaparak, harbe son vermesini şart koşmuş idi. Avusturyalılar hem fransız ihtilâlinin duydukları endişe sebebi ile, hem de Prusya ile yaptıkları anlaşmaya uymak için, Osmanlı devleti ile 9 muharrem 1205 (28 eylül 1790) 'te evvelâ dokuz aylık bir mütâreke ve daha sonra, 3 zilhicce 1205 (4 ağustos 1791) 'te, Zığtovi barış anlaşmasını imzaladılar. Buna göre, Avusturya, Belgrad da dâhil olmak üzere, harp esnâsında işgal ettiği toprakları Osmanlı devletine iade etti. Yalnız Orsova Avusturya'ya terk olundu ve Tuna nehri civârında bazı hudut tashihleri yapıldı (Nihat Erim, *ayn. esr.*, s. 167). Bu anlaşmanın Zığtovi'de yapılması bizzat Selim III.'ün arzusu ile olmuş idi. Avusturyalıların müzâkere yeri olarak Bükreş'i istemelerine karşılık, Selim III. „Bükreş şimdi Avusturya'dadır, oraya gitmek Nemçelinin ayağına varmak demek olur, bu hâl devlete yakışmaz“ demiş idi (L. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV, kısım I, s. 570). Selim III.'ün bu arzusu onun devlet şerclini dâimâ üstün tuttuğunu göstermektedir.

Prusya ile ittifak müzâkereleri başladığı sırada, general Potemkin de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem ordu karargâhına bir murahhas göndererek, Osmanlı devleti ile sulb yapılması için tekliflerde bulunmuş idi (Cevdet, *Tarih*, V, 12). Bu sırada Kethuda Hasan Paşa azledilmiş ve Cezayirli Gâzî Hasan Paşa, rebiülevvel 1204 (tegrin II, 1789) 'te, geniş sâlahiyetler ile, sadârete tâyin olunmuş idi. Gâzî Hasan Paşa Prusya ile ittifakın harbi uzatmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanâatinde idi. Bundan dolayı bir an evvel Rusya ile harbe son verilmesini faydalı buluyordu. Fakat kendisinin bastalıktan kurtulamayarak

vefat etmesi üzerine, Rusya ile barış müzâkereleri açılması husûsunda general Potemkin'in yaptığı teşebbüs de bir neticeye ulaşamadı. Esâsen Selim III., orduya gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda harbe devam olunacağı kanâatini belirtmiş idi. Selim III., büyük bir gayret ile, Ruslara karşı muvaffakiyet kazanmak için çalışıyordu; Akdeniz ve Karadeniz'de Osmanlı donanması gâlibiyetler elde etmeğe muvaffak oldu ise de, karada savaşlar Osmanlı devletinin aleyhinde gelişmekte idi. 1790 senesi sonbaharında Kili, İsmâili, Tolcu, İshakçı gibi mühim müstahkem mevkiiler ruslara geçti. Bu harplerde yeni sadrâzam Şerif Hasan Paşa 'nın tedbirsizlikleri görüldüğünden, yerine Koça Yusuf Paşa cemâziyelevvel 1205 (şubat 1791) 'te sadrâzam tâyin edildi. Filvâki Selim III. Rusya ile sulh yapılmasına tarafdar idi. Ancak muvaffakiyetli bir harisin silâhın şeref ve şan ile elden bırakılması hâlinde mümkün olacağını iyi biliyordu. Talihsiz padişahın bir çok gayretlerine rağmen, dört seneden beri devam eden harplerin yüklediği mâlî müzâyaka ve bilhassa orduda görülen nizamsızlık bir zafer elde edilmesine imkân vermedi. Kafkasya'da Canikli Ali Paşa, bir derebeyi zihniyeti ile, devletin emirlerine riâyet etmeyip, Rusya'ya teslim olmuş; halbuki Kafkas cephesinde türkler ve Kafkaslılar mem'ketlerini istilâya çalışan ruslara karşı şiddetle müdâfaa etmişlerdi. Balkanlardaki cephede ise, Maçin mubârebesinden sonra (9 nisan 1791), artık yeni bir zafer beklemek ümidi kalmamış idi. İngiltere, Prusya ve İspanya'nın tavassutları üzerine, Selim III. Rusya ile barış yapılmasına râzı oldu (Tahsin Öz, *Selim III.'ün sır kâtibi tarafından tutulan ruznâme. Tarih vesikaları*, 1944, sayı 14, s. 103—105).

17 zilhicce 1205 (18 ağustos 1791) 'te Rusya ile 8 aylık bir mütâreke akdedildi; Yaş şehrinde sulh görüşmelerine başlandı ve 15 cemâziyelevvel 1206 (10 kânûn II, 1792) 'da Yaş muâhede-i imzalandı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında Avrupa'da Dnester, Kafkasya'da Kuban nehirleri hudut olarak kabûl edildi; Kırım Osmanlı devletinin elinden tamamı ile çıktı (Nihat Erim, *ayn. esr.*, s. 186). Dnestr nehrinin hudut olarak kabûl olunmasına padişah râzı değildi, bu sebepten Bâbîâliye gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda barış görüşmelerine memûr edilen Vasîf Efendi'ye beceriksizliğinden dolayı biddetlenmiş idi. Rusya'nın Kuban bölgesine bağımsızlık verilmesi için yaptığı teklife de Selim III. yine râzı olmamış idi Zira Kaynarca muâhede-i ile, evvelce Kırım'a tanınan bağımsızlık yüzünden, bu eyâletin sür'atle elden çıkmasına yol açıldığını iyi bilen pâ-

dîşah, ancak Kuban nehrinin iki devlet arasında hudut olmasına müsaade etmiş ve bu suretle Selim III. Kuban bölgesinin mühim bir kısmının bir müddet daha Osmanlı devleti idâresi altında kalmasını sağlamış idi (Tahsin Öz, *Ruznâme, ayn. esr.*, sayı 15, s. 183). Harplerin bu suretle sona ermesinden sonra, ordu 10 şaban 1206 (3 nisan 1792) pazartesi günü İstanbul'a döndü. Selim III., hiç bir fedâkârlıktan çekinmeyerek techiz ettiği ordunun uğramış olduğu başarısızlık yüzünden kimseye iğbîrar göstermemiş ve sadrâzam, vezirler ve kumandanları samimiyetle karşılamış, herkese münâsip hediyeler verdikten sonra, sancak-ı şerifi teslim almış idi (*Ruznâme, ayn. esr.*, s. 187—188).

Bundan sonra Osmanlı devleti, Napoléon'un Mısır'a hücumuna kadar, Avrupa devletlerinin fransız ihtilâlinin doğan harpler ile meşgul olmalarından dolayı, bir sulh devrine girmiş oluyordu. Bu sulb devrinden faydalanan Selim III., şebzâdelik zamanından beri Osmanlı devletinde yapmayı tasavvur ettiği hüyük islahat hareketine başladı. XVIII. asır başlarından itibaren, padişahların hemen hepsi Osmanlı devletinin müesseselerinin bozulduğunu görmüşler ve islahat yapmak arzusunu göstermişlerdi. Fakat bunun ağırlık noktasını askerî sâhadaki islahat teşkil etmiş idi. Selim III. 'e göre, yalnız askerî sâba değil, devletin bütün müesseseleri haştan-başa islahat muhtac idi. Onun yapmak istediği islahat tarihte nizâm-ı cedîd adı altında toplanmıştır. Her ne kadar, yeniçeri ocağı yanında Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre bu devirde kurulmuş bulunan yeni bir askerî teşkilâta da nizâm-ı cedîd adı verilmiş ise de, esas nizâm-ı cedîd tâbiri Avrupa'nın ilim, teknik ve tecrübe-lerinden faydalanmak sureti ile Osmanlı devletinin idârî, mülkî, askerî, ticarî, sinâî, zirâî, ilmî v. b. sâhalarda yapılması zarûrî görülen bütün islahatı ifâde etmektedir (E. Z. Karal, *Selim III. hattı hümayunları*, Ankara, 1946, s. 39 v. d.; T. Gökbilgin, bk. mad. NİZÂM-I CEDİD). Böyle bir islahatın, bir islâm devleti olarak kurulmuş olan ve kendine has bir kültür ve medeniyeti bulunan Osmanlı imparatorluğunda tatbiki büyük zorluklar arz ediyordu. Osman II. (1618—1622) ve daha sonra Ahmed III. (1703—1730) devirlerindeki teşebbüslerin büyük ihtilâllerin doğmasına sebep ve padişahların bayat ve saltanatlarına mâl olduğu bilinmekte idi. Islahat için incelemeler yapılmamış ve bir program hazırlanmamış idi. Selim III., herşeye rağmen, islahat bareketinin tatbikine büyük bir cesâret ile girişmeden evvel de, tecrübe, ilim ve teknikinden faydalan-

mak istenen Avrupa'yı daha iyi tanımak zarûretini duymuş idi. Bu sebeple, Zîştovi muâhedeşinin imzalanmasından sonra, kendi taraftarlarından ve devrin ilim adamı Ebubekir Râtîb Efendi'yi, elçi olarak, Viyana'ya gönderdi (Cevdet, *Tarih*, V, 232). 8 ay Viyana'da kalan Râtîb Efendi burada yaptığı araştırmalarını yazdığı *Sefâret-nâme* (Süleymaniye, Esat Efendi kütüp., nr. 2235) 'sinde toplamış ve İstanbul'a avdetinde pâdişaha takdim etmiş idi. Râtîb Efendi bu *Sefâret-nâme* 'sinde Avrupa devletlerinin askerî teşkilâtı ve diğer müesseseleri hakkında bilgi verdikten sonra, Avrupa devletlerinin ilerilemelerini sağlayan şartlar üzerinde de durmuş ve ayrıca Osmanlı devletinin de ilerileme ve gelişmesi için bu şartları yerine getirmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Selim III., kendi düşüncelerini de ilâve ederek, büyük bir ıslahat programı hazırladı ve ayrıca devlet ricâlinin de fikirlerine mürâcaat etmeği uygun buldu. Bu sûretle, başta sadrâzam Koca Yusuf Paşa olmak üzere, devletin ileri gelenleri ve tanınmış kimselerinden 22 kişiye ıslahat için lâyiha vermeleri bildirildi ki, bunlar arasında o devirde Osmanlı ordusunda hizmet gören fransız asıllı Bertranaud ile meşhur İsveçli M. d'Ohsson da bulunuyordu (Cevdet, *Tarih*, VI, 7; E. Z. Karal, *agn. esr.*, s. 36).

Selim III.'e takdim edilen ve „nizâmât-ı devlete dâir lâyihalar“ tâbir olunan bu raporlardaki mütâlealarda bir fikir birliği yok idi ve ağırlık noktasını yine askerî ıslahat teşkil ediyordu. Pâdişah, bu mütâleaları aldıktan sonra, on kişiden müteşekkil, başkanlığına Zîştovi muâhedeşine murahhas olarak giden devrin ilim adamlarından İsmail Paşa-zâde İbrâhîm İsmet Bey'i getirdiği bir hey'et kurarak, ıslahat programı hazırlanmasını emretti.

Dikkate şayanıdır ki, ıslahatın pâdişahın şahsî gayreti ile mümkün olacağı, bu lâyihaların verilmesinden sonra kendisini göstermişti. Zira İbrâhîm İsmet Bey de karşılaşılabilecek zorlukları görmüş ve keyfiyeti Selim III.'e arz etmiş idi. Fakat pâdişah azimli ve kararlı idi. Hey'etin hazırladığı program, elde mevcut kaynaklardan anlaşıldığına göre, 72 maddeden ibâret idi. Plânı askerî sâhada olduğu gibi, idârî, ticarî, ictimâî ve siyâsî sâhalarda da yapılacak ıslahatı ihtiva ediyordu (*Yayla imâmî risalesi*, Velîyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 73/3370). Askerî müesseselerin ıslahı ile işe başlandı. Nizâm-ı cedîd adı altında yeni bir askerî teşkilât kurulması, harp sanâiyinin baştan tanzimi, askerî sâhada yapılacak ıslahatın başlıca gâyesini teşkil ediyordu. Bunun için bir çok karar ve nizam-nâmeler yayımlandı 20 zilkade 1206 (10 temmuz 1792) 'da „Tecdîd-i ka-

nun-ı tîmar ve zeâmet“ adı ile çıkarılan kanunda, tîmar ve zeâmet erbâbından da harplere iştirâk etmemiş olanların tîmar hakları alınıyor ve bu hakkın, merkez ve sancaklarda, vazifelerini lâyıki ile yerine getirenlere verilmesi mecbûriyeti konuluyordu. Osmanlı ordusunun teknik sınıfını teşkil edea humbaracı, lağımçı, topçu ocakları için de, 15 receb 1207 (26 şubat 1793) 'de, ayrı kanunlar çıkarıldı. Bütün humbaracı sınıfına mensup olanların bundan sonra, İstanbul'da oturmaları, muntazam tâlim-terbiye görmeleri ve bu sınıfa alınacak askerlerin mesleklerinde kabiliyetli bulunmaları gibi, yeni nizamlar vaz' edildi. Humbaracı ocakları için Hasköy'de yeni kışlalar yapılması emrolundu ve başına ricâli devletten doğru, dindar ve askerî nizam ve inzibâtı sağlamağa muktedir bir zâtın humbaracıbaşı adı altında tâyin olunması, subay ve erlerin yeni nizamlara göre maaşlarının verilmesi sağlandı. Lağımçılar için bir nizam-nâme yapıldı ve bunların da yapılacak humbaracı kışlalarında oturmaları mecbûriyeti konuldu (Cevdet, V, 287 v. dd.). Topçu sınıfı için de yeni nizam-nâmeler çıkarıldı. 1207 şabanında (mart 1793) Tophâne ctrafındaki dükkân ve meskenler istimlak edildi ve buraya topçu ve arabacı kışlaları yaptırılması emrolundu. Topculuk için Avrupa'dan mühendisler getirildi; büyük topların dökülmesi için Tophâne ıslah edildiği gibi, İstanbul ve taşrada bulunan barut-hânelere de yeni bir düzen verildi. Aynı zamanda Yeniçeri ocağının da ıslah edilmesi için tedbirlere baş vuruldu. Bir çoğu esnafılık, ticâret veya daha başka işlerle uğraşan yeniçerilerin askerî inzibât ve terbiyeden uzak kalmamaları için, bahtanın muayyen günlerinde tâlim ve terbiye ile meşgul olmalarına dikkat edilmesi emrolundu. ıslahat babriyeye de teşmil edildi. 1792'de „Tersâne nizâmı“ kanunu ile büyük ve küçük gemilerde vazife gören kaptanlardan ancak ehliyetli olanların süvâri nasp olunması, açıkta kalanların da, mülâzimlik rûthesi ile, süvâri maiyetine verilmesi, kaptanların gemilerini temiz tutmaları ve bunların harap olmamalarına dikkat etmeleri, vazifelerinde kusur görülen subay ve erlerin tecziye edilmeleri emrolunmakta idi. Selim III. tersâne ve babriye işlerinin başına çocukluktan beri arkadaşı olan kapudan-ı derya Hüseyin Paşayı getirmiş idi. Tersâne baştan tanzim edildi, gemi inşaatına ehemmiyet verildi. Kara ve deniz kuvvetleri için yetiştirilecek zâbitlerin Avrupa teknik ilminden faydalanmaları için yeni mektepler açıldı. Selim III. babası zamanında, 1773'de Haliç'teki Sütlüce civârında açılmış bulunan „Mühendishâne-i bahri-i hümâyûnu“ tevsi ettiği gibi, bunun yanında „Mühendishâne-i berri-i

hümâyûnu“ 1207 (1794) tarihinde kurarak, ilk türk teknik okulunu açmış oldu (Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i berri-i hümâyûn*, İstanbul, 1312). Bu yüksek okullarda Avrupa'dan getirilen mütebassıslardan başka, türk bocalar da var idi. Kırımı Es'ad Efendi, İshak Efendi ve diğer türk bilg'inleri riyâziye, hendese, istihkâmçılık gibi fen bilgilerine âit dersler vermekte idiler. Ayrıca garp dillerinden terecümeler yaptırılmış ve bir kütüphâne de vücûde getirilmiş idi (Mehmed Esad, *agn. esr.*, s. 33).

Pâdişahın üzerinde ehemmiyetle durduğu mesele yeni bir askerî teşkilâtın kurulması idi. Hattâ, daha ıslahat programının hazırlanmasından evvel, bu hususta harekete geçmiş ve sadrâzam Yusuf Paşa ordu ile İstanbul'a avdet ettiği vakit, askerlerden bir kısmının Davutpaşa'da bırakılmasını emretmiş idi. Sonra bu askerler Aga-yerî diye adlandırılan (bugünkü Arkeoloji müzesinin bulunduğu yer) tâlim-gâba nakl olunmuş ve Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre yetiştirilmelerine başlanmış idi (Tahsin Öz, *Rużnâme, Tarih vesikaları*, sayı 15). Bu küçük birlik daha sonra, nizâm-ı cedîd nâmı altında kurulan yeni askerî teşkilâtın nüvesini teşkil etti. Pâdişahın asıl arzusu yeniçeri ocağından yaşları müsâit olanların buraya alınması yolu ile bu teşkilâtı geliştirerek, yeni bir askerî müessese kurmak idi. Fakat, yeniçerilerden buraya tâlip çıkmadı. Ocaklılar, yeni talim ve terbiye usûlünü kendi ananelerine uygun bulmadıkları gibi, bu teşkilâtın kurulmasına da esâsen tarafdar değil idiler. Bundan başka, yeniçeri ocağını iltizam eden devlet ricâli ve ulemâdan bir kısmı da, Osmanlı kanunlarının yeniçeri ocağından başka bir askerî teşkilât kurulmasına müsâit olmadığını ileri sürüyorlardı. Pâdişah, bu muhâlefet yüzünden, yapılan tavsiyelere uyarak, nizâm-ı cedîd adı ile kurulacak yeni askerî teşkilâtın bostancı-tüfenkçi ocağına bağlı olarak kurulmasına râzı olmak mecbûriyetinde kaldı. 1793'de nizâm-ı cedîd için de ayrı kanun çıkarıldı ve bu askerlerin Levent çiftliğindeki kışlalarda yetiştirilmeleri münâsip görüldü. Yeni çıkarılan kanuna da „Levent çiftliği kanun nâmesi“ adı verildi (Cevdet, *Tarih*, VI, 366). Başlangıçta bu yeni teşkilâtın mevcûdunun 1200 erden mürekkep olması kabul edilmiş idi. 1796'da yayınlanan ek nizam-nâmelere nizâm-ı cedîdin, Anadolu ve Rumeli'de de tatbik edilmek sûreti ile geliştirilmesi düşünüldü. Konya, Ankara, Kayseri gibi büyük şehirlerde bu yeni askerî teşkilât kuruldu ve başına Karaman vâlisi Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Bundan sonra nizâm-ı cedîdin mevcûdu çoğalmağa başladı. Selim III. fırsat

buldukça, Levent çiftliğine gider, askerlerin tâlim ve terbiyelerini yakinen tâkip ile, er ve subayların teşvik ederdi. Fakat, Rumeli'de bu teşkilâtı kurmak imkânı hâsıl olmadı.

Selim III. bu müesseselerin yaşaması için, enderun ve darp-hâne-i âmire hazinelerinden ayrı olmak üzere, „îrâd-ı cedîd“ adı altında yeni bir hazine ihdas etti. Tütün, kahve, şarap vergileri, her yıl yenilenmesi icâp eden ferman ve beratlardan alınan gelirler ile, 10 keseden fazla fâizi bulunan mahlûl mukataattan gelen vâridat bu yeni hazineye bağlandı. İrâd-ı cedîd hazinesinin 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılmış idi (bu hazinenin teşkilâtı ve kanunları için bk. E. Z. Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümâyunları*, s. 86).

Nizâm-ı cedîd tâbir edilen Selim III.'in bu ıslahat hareketi ile pâdişah, idârî, mâlî, iktisadî, ticarî, ictimâî, siyâsî sâhalardaki müesseselerini de ıslaha çalıştı. Selim III. bu hususlara dâir de lâyiha verenlerden fikir heyân etmelerini ve sadrâzamdan tedbirler alınmasını istemiş idi (E. Z. Karal, *agn. esr.*, s. 113). Selim III., 1207 (1793) yılında „der beyân-ı nizâm-ı hâl ve vüzerây-ı izâm ve mirmirân-ı kirâm“ adı altında bir kanun çıkararak, eyâletlerin durumlarını ele aldı (Şerif Mehmed, *Sultan Selim hân-ı sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında mütâleat*, TTEM, sene 8, nr. 43, s. 15). Bu kanun ile, eyâlet paşalarının liyâkutli kimseler arasından seçilmesi ve eyâletlerde devlet nüfûzunun kuvvetlenmesi, halkın huzur ve refâhının temin olunması sağlanmak istenmiş idi. Bu sırada yapılan yeni mülki tak-simat ile Anadolu ve Rumeli toprakları 28 eyâlete ayrıldı. Eyâlet paşalarının gittikleri yerlerde haksız mal iktisap etmemeleri, üç sene geçmeden değiştirilmemeleri, bilhassa âyânların eskiden olduğu gibi, yine halk tarafından seçilmesi hakkında nizam-nâmeye maddeler konulmuş idi.

Selim III. Osmanlı devletini içinden kemiren irtikâp ve irtişâ ile de mücâdele etmek için, „ref'-i hîdiye ve hediye ve rüşvet ve şûru'-i nizâm“ adı altında yeni bir kanun çıkardı. (Mehmed Galib, *Selim-i sâlis'in bâzı evâmîr-i mühimmesi*, TOEM, sene 2, cüz 8, s. 500). Selim III.'in yaptığı hayırlı işlerden biri de yetimlerin mallarının muhafazasının temini idi. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yetimlerin malları müstakil bir hazineye 7 yıl muhafaza edilir, bu müddet zarfında vâris zuhûr etmediği takdirde, ancak o'âhâd uğruna sarf olunurken, sonraları bu mallar şahıslara intikal eder olmuş idi (Cevdet, VI, 152). Selim III., hem cülûstan sonra, mirâsın hakkaniyet üzere verilmesine, küçük yaşta vârislere devlet

ricâlerinden bir zâtın vasfı tayin edilmesine ve hiç bir sûretle yetim mallarına dokunulmamasına dair emirler çıkardı. Ayrıca halkın devlet kapılarındaki işlerinin sür'atle görülmesi, dâirelerde çalışan me'mûrların yazdıkları evraklarda tâbirleri yerinde kullanmaları, resmî yazılarda dile itina etmeleri, yanlış mâna ve tâbirler yüzünden baltın zararını mücip olunmaması tenbih olunmuş idi (Cevdet, VI, 236).

Selim III. devlet işleri ve umûmî etkâr üzerinde nüfûz sâhibi bulunan ilmiye sınıfının da içinde bulunduğu bubenî görmüş ve çıkardığı kanunlar arasında „derbeyân-ı tarik-i ulemâ ve müderrisîn ve kuzât“ adlı bir nizam-nâme ile bu sınıfın ıslah edilmesini istemiş idi. Umûmî kalkınmaya rehberlik etmesi lâzım gelen bu sınıf içten ve dıştan gelen cereyanlar karşısında alâkasız davranmakta ve Sırbistan'da, Mora'da, Karadağ'da gayr-i müslim tebea arasında zuhûr eden ihtilâl hareketlerinin sebeplerini araştırmak şöyle dursun, bizzat müslümanlar arasında görülen fikir hareketlerini bile tetkik edecek ve devlete yardımcı olacak durumda değil idi, 1730 senesinden beri, Vahhâbîlik cereyanı bütün Arabistan'ı baştan başa ibâta ettiği halde, aradan 60 yıl geçmesine rağmen, Vahhâbîliğin gâye ve emellerini tetkike lüzum görmemişlerdi. Selim III. zamanında, Mekke ve Medine Vahhâbîlerin hücumuna mâruz kaldığı zaman, ilmiye sınıfı ancak pâdişahın ikazı üzerine bu mes'eleyi tetkike başlamış idi (Cevdet, VII, 194 v.d.). Selim III., ilmiye sınıfına da yeni bir nizam vermek için, büyük gayret sarf etti ise de, mühim bir başarı elde edemedi, ancak kendisinin müsbet ilimlere dayanarak te'sis ettiği mekteplerin daha sonrakî türk ilminin gelişmesine yardımları büyük olmuştur. Onun devrinde birçok kitaplar tercüme ve bâzı mühim eserler te'lif edilmiştir (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, V, 70).

Ticârî, iktisâdî sâbâlarda da bâzı yenilikler yapıldı. İstanbul'da bir zahire nâzırlığı ihdas edilerek, zahire toplama ve dağıtma işi muhterir tüccarların ellerinden kurtarılıp, bu nezârete bağlandı. Devlet parasının korunması hususunda da yeni tedbirlere baş-vuruldu. Bilhassa, İstanbul'da sarraflık ile meşgul olan gayr-i müslim tebedadan bir kısmı, devlete vergi vermemek için, kapitülasyonlardan faydalanarak, yabancı devletlerin tebeası oluyor, bu sûretle hazineye âit vergilerini ödemekten kurtuluyor ve paranın hârice çıkmasına sebebiyet veriyordu. Selim III. hunlar hakkında da tedbirler aldı.

Selim III.'ün büyük hizmetlerinden biri de, Avrupa'da dâimî elçilikler ihdas etmiş olmasıdır. O zamana kadar Osmanlı imparatorluğu-

nun Avrupa devletleri ve bunların kendi aralarındaki siyâsî münâsebetleri hakkındaki görüşleri ekseriya İstanbul'da bulunan yabancı devletler dâimî elçiliklerinden divân-ı bümâyûn tercümanları vâsıtası ile alınan mâlûmatta dayanmakta idi. Selim III. zamanında ise, ekserisi Fener beylerinin adamları olan bu tercümanların devlete sadâkatle hizmet etmemelerinden-dolayı, devletin dış siyâseti haleldar olmakta ve bir çok devlet sırları düşmanlara geçmekte idi. Devlet teşkilâtındaki bu noksanlığı gören Selim III., 1207 (1793) senesinde Avrupa'da dâimî elçiliklerin kurulmasına âit gerekli münâmeleleri ikmâl ettirdi. Bundan sonra, ilk olarak Âgâb Efendi Londra'ya, Esseyid Ali Efendi Fransa'ya, Münib Efendi Avusturya'ya, Aziz Efendi Prusya'ya, dâimî elçi olarak, gönderildiler. Bu elçiler gittikleri memleketlerin yalnız siyâseti ve diğer devletler ile olan münâsebetleri hakkında hilgiler toplamakla kalmadılar; aynı zamanda, oraların kültürleri ile ilerleme ve gelişmeleri hususunda da incelemeler yaptılar. Böylece Selim III. zamanında, türk siyâsî tarihi için mühim birer kaynak olan sefâret nâmeler vücuda gelmiş oldu (*İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1949, cüz 9). Bu elçilikler sayesinde, Osmanlı imparatorluğu Avrupa câmiyasına fiilen dâhil olmuş bulunuyordu. Selim III. zamanına kadar Osmanlı siyâsetinde bütün hristiyan dünyasındaki devletler-arası münâsebetlerde siyâsî farkların mevcut olabileceği, pek bilinmiyordu. Selim III. bu yeni teşkilât ile Avrupa devletlerinin siyâsî görüşlerine oldukça vâkıf olmuş ve Avrupa muvâzene siyâsetinden faydalanarak, kendi devrinde başarılı sayılabilecek bir bâricî siyâset tâkip etmiştir.

1792'den Mısır seferinin zuhûruna kadar Selim III., bir taraftan ıslahat hareketlerini geliştirmeye gayret ederken, diğer taraftan da Rumeli ve Anadolu'daki eyâletlerde zuhûr eden ihtilâlleri bastırmağa çalışmış idi. Bilhassa Rumeli'de mahallî mütegalibe âyân ve paşalar idâreyi ellerine geçirmişler ve keyfi harekete başlamışlardı. Bunlar arasında eski nüfûz ve itibâr sâhibi âilelere mensup kimseler olduğu gibi, doğrudan doğruya zorbalık ve eşkiyalıktan gelenler de var idi. İşkodra'da Mahmud Paşa, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin'de Pazvand-oğlu, Rusçuk'ta Tirsinkli-oğlu İsmâil Ağa, Silistre'de Yılık-oğlu Süleyman Ağa, Hasköy'de Emin Ağa v.b. dan başka, hristiyan derebeyler de var idi. Osmanlı tariblerinde „dağlı eşkiyası“, veya „kırcalı“ adı verilen bu âsî derebeyler ile devletin mücâdelesi uzun yıllar sürmüştür (İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara, 1947, s. 3 v.d.). Bu derebeyleri-

nî, ailah gücü ile, ortalardan kaldırmak büyük zorluklar arz ediyordu. Zira her birinin pâyitahtta nüfûzlu kimselerden bâmileri var idi. Selim III.'ün ıslahat hareketlerine mubâlif olanlar, eyâletlerde de ocak mensuplarını ve bu âsî zümreyi devlet aleyhine tabrik etmekten geri durmamışlardı. Bu devirde Rumeli'deki âyân ve mütegalibeler arasında büyük bir şöhret kazanmış olan Pazvand-oğlu Oaman Paşa 1796'dan sonra hâkim olduğu Vidin'i âsîlerin merkezi hâline getirmiş idi. Selim III. kapudan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa'yı 1797'de Vidin isyanını bastırmağa me'mûr etti. Fakat Vidin'i aylarca muhâsara eden Hüseyin Paşa Pazvand-oğlu'nu te'dibe muvaffak olamamış idi. 1798'de, Mısır seferinin çıkması üzerine, Pazvand-oğluna vezâret tevehh edilmiş ve kendisine, devlete sadâkatle hizmet etmesi tenbih olunarak, Vidin isyanı muvakkaten yatıştırılmış idi [bk. mad. PAZVAND-OĞLU]. Bu derebeylerin ayaklanmaları yanında, Balkanlar'da sırp, karadağlılar ve rumlar itiklâl dâvası ile silaha sarılmışlardı. Mısır'da Mehmed Ali Paşa, Arabistan'da vahhâbîler ve Anadolu'nun muhtelif eyâletlerinde görülen ayaklanmalar, Selim III.'ün en büyük talihsizliğini teşkil eden cesur ve sâdık bir kumandanı mahrum olması dolayısı ile, tamâmiyle bastırılmadı. Esâsen Napoléon'un Mısır'a hücum etmesi ile Selim III. bütün dikkatini dıştan gelen tehlikeye çevirmek zorunda kaldı. Mısır'ın sür'atle istilâsı Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah müverrih Vâsıf Efendi'ye Mısır eyâletinin bangi sebepler yüzünden böyle âni bir istilâyâ mâruz kaldığına dair mâlûmat vermesini emretti. Vâsıf Efendi Mısır hakkında pâdişaha takdim ettiği risâlede, bu eyâletin durumunu anlatırken, Kölemenlerin devlet kanunlarına riâyet etmediklerini ve bu yüzden idârenin ve bazinenin zararlarını mücip olduklarını, kale ve müstabkem mevkiileri ihmal ederek, eyâletin müdâfaasını zayıf duruma düşürdüklerini sebep olarak göstermiş idi (Cevdet, VII, 7).

Selim III.'ün tahta geçmesinden bir kaç ay sonra Fransa'da büyük fransız ihtilâli patlak vermiş idi. Başlangıçta, Avrupa devletleri arasında olduğu gibi, Osmanlı devleti de fransız ihtilâlini Fransa'nın bir iç mes'elesi gibi mütâlece etmiş idi. Fakat ihtilâlin sür'atle Avrupa'ya nüfûz etmesi üzerine, Avrupa devletlerinin Fransa'ya karşı cephe almalarına mukabil, Selim III. Fransa'yı Osmanlı devletinin eski bir dostu saydığından ihtilâl Fransa'sına karşı dâbi dostâne ve tarafsız bir siyâset takip etmeye devam etti. Her ne kadar Selim III., şehzâdeliğinde muhâbere ettiği ve şahsî dostu saydığı İslâm Ansiklopedisi

Louis XVI.'nin 1793'de idam edilmesini boş karşılamadı iae de, Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın ısrarlarına rağmen Fransa ile münâsebetini bozmak cihetine gitmedi. İhtilâl bukûmeti 1794'de De Crocbe'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Selim III. yeni elçiyi resmen tanımadı ise de, elçiliğini de reddetmedi. Bu sûretle yeni Fransa'nın Osmanlı devleti tarafından resmen tanınması bir müddet daha gecikti. Basel (1795) anlaşmasından sonra Prusya resmen Fransa'yı tanıyınca, Selim III. de ihtilâl Fransa'sını tanımağa karar verdi. Directoire bukûmeti başa geçtikten sonra, Osmanlı bukûmeti ile Fransa hükûmeti arasındaki münâsebetlerin gelişmesi için, 1795'te Verninac İstanbul'a gönderildi. Yeni elçi Avrupa'daki fransız cumhuriyeti aleyhtarlarına karşı Osmanlı devletine ittifak teklifinde bulunmuş idi (Yusuf Akçora, *Osmanlı imparatorluğunun dağılma devri*, İstanbul, 1940, s. 54 v.d.). Fakat Selim III. Fransa ile bir ittifaka yanaşmadı ve bu sûretle diğer Avrupa devletleri ile de dostâne münâsebetlerini devam ettirerek, Osmanlı İmparatorluğunun tarafsızlığını sağlamağa muvaffak oldu.

1797'de, Campo-Formio muâhede ile, Napoléon Dalmasya kıyılarında eski Venedik topraklarına sâhip olunca, Fransa Osmanlı imparatorluğuna karşı siyâsetini değiştirdi. Osmanlı devleti ile komşu olan Fransa'nın Dalmasya'da tâkip ettiği siyâseti Selim III., Viyana'daki türk elçisi Afif Efendi vâsıtası ile, öğreniyor ve Napoléon'un Arnavutluk, Bosna taraflarında hücumu geçmesi ihtimali karşısında endişe duyuyordu. Napoléon Dalmasya'ya yerleşince, Fransız ihtilâlinin te'sirleri Osmanlı topraklarına da nüfûz etmeye başladı. Sırp, hırvat ve rumlar arasında ihtilâl fikirleri gittikçe kuvvetlendi (E. Homman, *La Formation de la Yougoslavie*, Paris, 1931). Fransızlar gayr-i müslim tebeayı Osmanlı devleti aleyhine teşvik ettiler; hattâ hırvat yahudileri de Filistin'de bir yahudi hükûmeti te'sis etmeye davet ettiler (Cevdet, VI, 282).

Bir taraftan milletleri hürriyet ve istiklâl teşvik eden Fransa diğer taraftan da müstemlekecilik siyâsetinden vazgeçmemekte idi. Napoléon Fransa'nın en büyük düşmanı olarak tanıdığı İngiltere'yi Ak-denizden çıkarmak ve onun Uzak-doğu'daki müstemlekelerini ele geçirmek emelinde idi. Bunun için, Hind'e giden yolların en kıyası olan Mısır'ı ele geçirmek ve bu arada mümkün olur ise, Osmanlı imparatorluğunun pâyitahtını da zabtedip, bir şark fâtibi olarak, Fransa'ya avdet etmek bülyâsına düşmüş idi (Yusuf Akçora, *ayn. esr.*, s. 57). Napoléon'un bu siyâseti Direktoire hükûmeti ta-

rafından da teşvik gördü. Selim III. bir taraftan eyâletlerdeki ayaklanmalar ile, diğer taraftan ıslahat bareketlerini geliştirmekle meşgul olduğu sırada, Napoléon, 19 Mayıs 1798 tarihinde, Osmanlı devletine harp ilânına lüzum görmeden, Mısır'ı feth için Toulon'dan, büyük bir barp filosu ve 35 bin kişi kadar kuvvet ile, ayrıldı. Malta'yı sür'atle fethettikten sonra, 2 Temmuzda İskenderiye civârında Abûkîr mevkiine asker çıkardı ve Mısır'ı istilâya başladı. 25 Temmuzda Napoléon, Ebramlar muhârebesini kazanarak, Kabire'ye girdi. Fransa'nın milletler-arası hukuk kaidelerine riayet etmeyerek, Osmanlı topraklarına yaptığı bu bücüm, Selim III. ve Bâbîâlî tarafından hayretle karşılanmış idi. Fakat pâdişah, devletin içinde bulunduğu güçlükleri, ordu ve donanmanın durumunu iyi bildiğinden ve Fransa'ya karşı tek başına mücadeleden bir başarı elde edilemeyeceğini anladığından, derhal Fransa'ya harp ilân etmekten çekindi. Selim III. Napoléon'a karşı kendisine Avrupa devletleri arasında müttelikler aradı; onun düşmanlarından faydalanmasını bildi. Mısır eyâletinin bir düşman tarafından istilâya uğraması ve bu ıslâm ülkesinin bîmâyesiz bırakılarak, derhal cihad ilân edilmemiş olması pâyihtabta ve umûmî efkârda pâdişaha karşı bir infial uyandırmış idi. Fakat Selim III., tedhiri elden bırakmıyarak, iyi bir siyâset adamı olarak hareket etti ve vakit kazanıp, hazırlanmağa başladı.

1 Ağustos 1798'de İngiliz amirali Nelson Abûkîr'de bulunan Fransız donanmasını, âni bir bücüm ile, tahrir etti ve böylece Napoléon'un Fransa ile irtibatı kesildi. Nelson'un zaferi İngiltere ile Osmanlı devletinin işbirliği yapmalarına âmil oldu. Selim III., Ak-denizde dolaşan İngiliz donanmasının Osmanlı limanlarından bîngisine uğrayacak olursa, her türlü yardımda bulunulması için Ak-denizdeki bütün Osmanlı limanlarına emirler gönderdi. Napoléon'un Mısır'a bücümü ve Dalmaçya'da yerleşmesi Rusya'yı da endişeye düşürmüştü ve bu sûretle Rusya İngiliz-Osmanlı siyâsetine meyli etmiş idi. Böylece Selim III., Fransa'ya harp ilân etmeden evvel, kendisine Avrupa'da iki kuvvetli müttelik buldu. 4 Eylül 1798 tarihinde Fransa'ya resmen harp ilân edildi. Bundan bir gün sonra, 24 Rebiülevvel 1213 (5 Eylül 1798) tarihinde, bir Rus filosu Kara-denizden gelerek, Büyükdere önlerinde demirledi. Osmanlı donanması da iki kısma ayrıldı; bir kısmının, amiral Nelson'a yardım maksadı ile, İskenderiye'ye ve diğer kısmının da Rus filosu ile beraber, Yedi-ada üzerine gönderilmesi uygun görüldü. İskenderiye'ye gidecek filonun kumandanlığına Rodoslu Murâbit-zâde Hasan Kaptan ve diğer

filonun kaptanlığına da Kadri Bey tâyin olundular. 30 kadar küçük ve büyük gemiden mürekkep Osmanlı donanması, 20 Eylül 1798'de, yâni Rusların Ak-denize açılmalarından bir gün sonra, İstanbul'dan Yedi-ada'ya müteveccihen hareket etti. Bundan önce Arnavutluk âbillerinin korunması ve Fransa'ya geçen yerlerin istirdâdî için de Tepedelenli Ali Paşa'ya emir gönderilmiş idi. Ali Paşa Fransızları Preveze'de mağlûbiyete uğrattı. Osmanlı-Rus donanması da Zanta, Kefalonya adaları sâbillerinde başarılar elde etti ve içlerinde Fransız askerleri bulunan gemiler zaptetti. Parga, Preveze ve bu civarda bulunan bazı yerler Osmanlı devletine geçti. Böylece denizlerde Napoléon'a karşı yapılan ilk savaşlar başarı ile neticelendi. 23 Receb 1213 (31 Kânûn I. 1798)'te Ruslar ile ve bir hafta sonra da, 28 Receb 1213 (5 Kânûn II. 1799)'te, İngiltere ile resmen ittifak muâhedeleri yapıldı ki, bir müddet sonra Osmanlıların „Küçük İspanya“ adını verdikleri İki-Sicilya devleti de bu ittifaklara dâhil oldu (Nihat Erim, *ayn. esr.*, s. 194).

Bu sıralarda, İstanbul'da halk arasında, bilbassa Rusya ile ittifaktan dolayı, pâdişah'a aleyhine propagandalar yapılmıyordu. Selim III.'in Osmanlı pâyihtabında serbestçe dolaşmalarına müsaade ettiği Fransız ibtilâl taraftarları ve Fransa'nın daha önceden İstanbul'a gönderdiği gizli me'mûrlar, para gücü ile, halkı tahrik etmekte idiler (Zinkeisen, VI, 849). Bazı zorluklara rağmen, Selim III. iki Britanyan devlet ile yapmak zarûretini gördüğü bu ittifakların meşrûfiyetini sağlamış ve bu hususta 1791'de Prusya ile yapılan ittifakta olduğu gibi, fetva almağa muvaffak olmuş idi. 15 Cemâziyevvel 1213 (25 Teşrin I. 1798)'te sadâret makamına da Yusuf Ziya Paşa tâyin olunmuş, harp hazırlıklarının ikmâli ve Mısır eyâletinin düşman istilâsından kurtarılması vazifesi de yeni sadrâzama verilmiş idi. Selim III. bu harpler eanâsında iş başına tâyin olunacak kimselerin şahsiyetleri üzerinde bizzat meşgûl olarak, yapılan tâyinlere müessir olmuş idi. Sayda vâlisi Cezzâr Ahmed Paşa, isyânından dolayı hukuken devlet nazarında âsî ve suçlu durumda bulunmasına rağmen, Selim III. bu mücadeleden yılmaz ve tecrübeli vezirden faydalanmakta bir mahzur görmemiş ve onu devlete hizmet için gayrete getirmiş idi. Cezzâr Ahmed Paşa Mısır seraskerliğine tâyin olundu. Bundan başka Tırhala mutasarrıfı Köse Mustafa Paşa'nın da, deniz yolu ile, İstanbul'dan Mısır'a hareket etmesi emredildi. Ana vatan ile irtibatı kesilmiş bulunan Napoléon, Mısır'daki mahsur durumundan kurtulmak maksadı ile, Suriye'yi ele geçirmeğe çalıştı. 23 Kânûn

I. 1798'de Mısır'dan bareket eden Napoléon, al-Ariş, Çazza ve Yâfa'yı sür'atle zaptettikten sonra, 24 Mart 1799'da, Akkâ kalesi önlerine geldi. Napoléon Akkâ kaleini müdâfaa eden Cezzâr Ahmed Paşa'nın şöbretini, aavaştaki mahâretini öğrenmiş ve, bu kaleyi bile ele geçirmek için, Türk kumandanına çeşitli teklifler yaparak, onu teslim almağa çalışmış idi. Fakat Türk kumandanı Akkâ'yı şiddetle müdâfaa etti. Napoléon Akkâ'da bir başarı kazanamadı. Selim III.'in yetiştirdiği nizâmı cedîd askerlerinden bazı birlikler de Akkâ'nın yardımına gönderildi. 21 Mayıs 1799'da Napoléon muhâsarayı kaldırmaya ve mağlûben Mısır'a dönmeğe mecbûr oldu [krş. mad. CEZZÂR AHMED PAŞA].

Mısır'ın düşmandan tamâmiyle kurtarılması işi 5 Nisan 1799'da, aadrâzam, kapudan-ı deryâ ve bütün devlet büyüklerinin iştirâki ile, Selim III.'in buzdûnda bir kere daha görüldü. 15 Mayıs 1799'da sadrâzam Yusuf Paşa, ordu ile, kara yolundan Mısır'a hareket etti. Bundan bir kaç gün sonra da Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akkâ zaferi haberi İstanbul'a geldi. Pâdişah pek sevinmiş, Cezzâr Ahmed Paşa'yı takdir ederek, ona münâsip hediyeler yollamış idi. Selim III.'in Napoléon ile mücadelesi her tarafta aynı başarı ile neticelenmedi. Deniz yolu ile Mısır'a gönderilen Köse Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 5 Safer 1214 (9 Temmuz 1799)'te Abûkîr'de karaya çıktı. 25 Temmuzda vuku bulan savaşlarda Napoléon, bir bayli zâiyât vermekle beraber, Mustafa Paşa'yı mağlûp etti.

Abûkîr mağlûbiyeti üzerine, Selim III.'in Mısır seferinden ümit ettiği başarı, serdar-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa idâresinde ve mevcûdu 80.000 kişiyi bulan Osmanlı ordusunun elde edeceği zafere bağli görünüyordu. Osmanlı ordusu 20 Kânûn I. 1799'da al-Ariş'i kolaylıkla zaptetti. Napoléon'un Mısır'da yerine bıraktığı general Kléber, bunu haber alınca, ona Mısır'ı tâbliye etmek için tekliflerde bulundu. Bu teklifler pâdişaha arz edildi. Selim III., her ne sûretle olursa-olsun, bir an evvel Mısır'dan düşman kuvvetlerinin çekilmesi için, serdar-ı ekreme salâbiyet verdiğini bildirdi. Bunun üzerine 29 Kânûn II. 1800 tarihinde Kléber ile Ziya Paşa arasında bir anlaşma imzalandı ve bir an için Mısır mes'alesi böylece sona ermiş gibi görüldü. Fakat Fransızların Mısır'dan serbestçe çekilip-gitmelerine İngilizler râzı olmadıklarından, bu anlaşma tatbik mevkiine konulamadı. 20 Mart 1800'de Heliopolis civârında yapılan savaşlarda Kléber gâlip geldi. Selim III., bu ikinci mağlûbiyetin öcünü almak için, her türlü fedâkârlığa katlanıp, 1800 yılı yaz

aylarında yeniden bazırlığa başladı; Anadolu ve Rumeli'den asker getirildi. Ertesi yıl ilk babarda kapudan-ı deryâ Hüseyin Paşa kumandasında, 70 kadar barp gemisi ile, Mısır'a 6.000 kişilik yeni bir kuvvet sevk edildi ki, bunlar arasında 3.000 kadar da nizâm-ı cedîd askeri var idi. İngilizler de İskenderiye'ye 5.000 kişi kadar bir kuvvet çıkardılar. 25 Zilhicce 1215 (9 Mayıs 1801)'te kapudan-ı deryâ Hüseyin Paşa ve kethudası Husrev Aga Rahmânî'ya'de Fransızları mağlûp ettiler. Fransız orduları serdar-ı ekrem, kapudan-ı deryâ ve İngiliz orduları tarafından kuşatıldı, mukavemet edemeyeceklerini anlayan Fransızlar teslim oldular. 16 Safer 1216 (28 Baziran 1801)'da yapılan anlaşma ile, Fransızlar Mısır'ı tahliye ettiler. Osmanlı orduları muzafteren tekrar Kabire'ye girdi. Bunun üzerine Selim III.'e gâzilik unvânı verildi.

Mısır savaşları esnâsında Bâbîâlî, Rusya ile yaptığı 21 Mart 1800 tarihli anlaşma ile, Parga ve Preveze'nin Osmanlı devletine iâdesi ve Yedi-ada'da Osmanlı devleti bîmâyesinde bir cumhuriyet kurulması kabûl edilmiş idi. Fakat bu cumhuriyet ne Fransa ve ne de İngiltere tarafından tanındı. 21 Teşrin I. 1801'de, Amiens barışının imzalanmasından evvel, yapılan görüşmelere, ilgisi olmasına rağmen, Osmanlı devleti dâvet edilmemiş idi. Selim III. Prusya kiralından Fransa'nın Yedi-ada'da kurulan cumhuriyeti tanımaması ve Mısır'da yapılan anlaşmanın tasdikı için de Fransa nezdinde tavassutta bulunmasını şabsen istemiş idi (Iorga, trk. trc. B. S. Baykal, *Osmanlı tarihi*, V, 140). Bunun üzerine, Paris'te bulunan Türk elçisi Esseyid Ali Efendi Mısır'ın tahliyesi, Osmanlı devletinin tamâmı mülkiyeti ve Yedi-ada'da kurulan cumhuriyetin tasdikı ve daha bazı maddeler üzerinde Fransa ile 9 Teşrin I. 1801'de bir anlaşmaya vardı. İngiltere Osmanlı devletinin Fransa ile münferiden yapmış olduğu bu anlaşmaya muhâlefet etti. Napoléon, bu durumdan faydalanarak, Selim III.'den eski Osmanlı-Fransız dostluğunun devamını istemiş idi. Bu münâsebetle, Galib Efendi, fevkalâde elçi olarak, Paris'e gönderildi. 24 Safer 1217 (25 Baziran 1802)'de Fransa ile bir barış anlaşması imzalandı ki, böylece Fransa ile Mısır mes'alesinden dolayı çıkan anlaşmazlıkların mühim bir kısmı sona ermiş oldu (Y. Akçora, *ayn. esr.*, s. 104).

Fransa'nın Mısır'dan çekilmesi ile İngiltere İskenderiye'de bulunan askerî kuvvetlerini geri çekmedi ve, Kölemenleri himâye ederek, Mısır'ın iç işlerine müdâbaleye başladı. Selim III., bu sebepten dolayı, sadrâzam ve kapudan-ı deryânın bir müddet daha Mısır'da kalmasını

uygun bulmuş idi. İki yıl kadar Mısır'da Osmanlı devletinin başına yeni bir gâile çıkaran İngiltere, 1803'te Fransa ile yeniden mücadeleye başlamasından dolayı, 9 kânûn II. 1803'te Osmanlı devleti ile İstanbul'da bir anlaşma yaparak, Mısır'ı tahliye etti. Selim III., Mısır meselesi dolayısıyla karşılaştığı hâricî tehlikeleri, başarılı sayılacak bir siyâset neticesinde, sona erdirdikten sonra, mümkün olduğu kadar Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'da Napoléon'a karşı harplerde tarafsız kalmasını sağlamaya çalıştı. 18 mart 1804'te Napoléon imparator ilân edilince, Rusya, İngiltere, Avusturya onun imparatorluğunu tanımadılar ve ona karşı yeni bir ittifak kurdular. Osmanlı imparatorluğu için de bu siyâsî gelişme yeni bir mes'elenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın ısrarlarına rağmen, Selim III. Napoléon'a karşı kurulan üçüncü ittifaka dâhil olmadı; tarafsızlık siyâsetini devam ettirdi; fakat İngiltere ve Rusya'yı da gücendirmemek için, Napoléon'un imparatorluğunu derhâl tamınamış idi. Napoléon'un Osterlitz'de müttefiklere karşı kazandığı zafer Bâbiâli'nin hâricî siyâseti üzerine de müessir oldu ve Selim III., Napoléon'un imparatorluğunu tebrik maksadı ile, Muhib Efendi'yi, fevkalâde elçî sıfatı ile, Paris'e gönderdi (Elçiyeye verilen tâlimât için bk. Cevdet, VIII, 47). Bu fırsattan faydalanmak isteyen Napoléon Osmanlı devletini, müttefiklerinden ayırarak, Fransa siyâsetine bağlamağa çalıştı ve general Sébastiani'yi elçî olarak İstanbul'a gönderdi. 18 ağustos 1806'da İstanbul'a gelen ve bediyeler arasında Napoléon'un bir resmini de getiren Sébastiani İstanbul'da büyük itibâr gördü. Selim III., Napoléon'a karşı ihtiyatlı hareket etmekle berâber, Rusya ve Avusturya'nın Balkanlarda Osmanlı devleti aleyhine tâkip ettikleri siyâsetten dolayı, Fransa ile dostluk te'sisine daha çok ehemmiyet vermeğe başladı.

Mısır seferinden sonra, devletin iç durumunda görülen karışıklıkların hâricî siyâset üzerinde büyük te'sirleri olmuş idi. Selim III., tabta cülûsundan beri, 14 yıl geçtiği bâlde, uğrunda büyük gayretler sarfettiği ıslahat hareketlerini arzu edilen şekilde geliştirmeye muvaffak olamamış idi. Başta ordunun, Mısır seferindeki tecrübelerden sonra, düzenlenmesi mecbûriyeti kendini bir kere daha göstermiş idi. Selim III., bu maksatla, 1801'de, Levent gıftlığı tâlimgâhlarından ayrı olarak, Üsküdar'da inşa olunan kışlada nizâm-ı cedîd için yeni bir "orta" daha kurdu. Gerek Üsküdar, gerek Levent gıftlığındaki ortalarda süvârî birliklerinin de yetiştirilmesine başlandı. Fakat Selim III. ıslahat hareketlerinin gelişmesine

gayret sarfettikçe, pâyitahtta ve eyâletlerde yeni idâreye karşı muhâlefet çoğaldı. Eyâletlerdeki ayaklanmalar arasında, 1803 yılına doğru bütün Arabistan'ı baştan-başa tehdit eden vabhâbîlik hareketi başta gelmekte idi. Bütün islâm âlemi'nin saygı duyduğu Mekke ve Medine'nin vabhâbîler tarafından yağma ve tahrip edilmesi Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah 1804 yılında Mehmed Ali Paşa'yı Mısır vâililiğine tâyin ve vabhâbîlerin bastırılmasını ona havâle etti. Mehmed Ali Paşa'nın vabhâbîlerin bastırılmasında büyük yardımları dokundu ve Selim III. zamanında, geçici dahi olsa, bir müddet için, Mısır ve Arabistan'da bu sûretle emniyet ve âsâyiş sağlanması mümkün olmuş idi. Buna mukabil, imparatorluğun Balkanlardaki durumu daha karışık idi. Romen, sırıp, birvat ve rumlar arasında istiklâl cereyanları kuvvetlenmiş, Eflâk-Bogdan, Semendire sancığı, Karadağ ve Mora'da yabancı devletlerin himâye ettikleri teşkilatlı ayaklanmalar baş göstermiş idi. Bu bareketlere karşı devletin aldığı tedbirlerin başarıya ulaşamaması müslüman tebaanın da zararını mücip oluyor ve halk arasında devletin güveni sarsılıyordu. Hattâ birçok yerlerde müslümanlar müdâfaasız bırakılmış ve balk, kendi aldığı tedbirler ile, mal, mülk ve canlarını müdâfaa çâresine baş vurmuş ve âsî derebeylerin etrafında toplanmışlardı. Bu durum mahalli âyân ve beylerin nüfuz ve kudretinin artmasına ve devlet nüfûzunun büsbütün sarsılmasına yol açtı. Henüz bir çok yönlere aydınlanmağa muhtaç bulunan Balkan veya diğer ülkelerde görülen bu isyanların bastırılarak, emniyet ve huzûrun sağlanması için Selim III. zamanında yapılan ıcrâatta, Mahmud II. devrinde baş vurulan şiddetli bir tenkil siyâsetinden ziyâde, mülayim ve uzlaştırıcı bir usûlün tâkip edildiği görülmektedir. Bu tutum, eyâletlerde emniyet ve âsâyişin sağlanmasında yardımcı az oldu ise de, mabâhî âyân ve müslim veya gayr-ı müslim derebeylerin kuvvetlerini arttırmalarına ve müslümanların zulüm ve gadre uğramalarına engel olmuş ve eyâletlerin sür'atle elden çıkmasını önemiştir. Bu isyanların sebepleri arasında, daha ziyâde memleketin idâresinde büyük te'sirleri olan devlet ricâlinin ıcrâatından memnun kalmadığı ileri sürülmekte idi. Cezzâr Ahmed Paşa ve Küçük Ali-oğlu Halil Paşa gibi mütegalibinin dahi Selim III.'in şahsına karşı büyük bir bağlılığı var idi (bk. Râsim, *Osmanlı tarihi*, III, 1486). Vidin'de büyük bir şöhrat kazanan Pazvandoğlu Osman Paşa 1802'de Belgrad'da isyan eden yamakları müdâfaaya kalkışarak, yeniden devlet aleyhine isyâna cesâret etti ise de, 1804

yılında Sırp isyanlarının şiddetlenmesi üzerine, kendisine yapılan nasihat ve Selim III.'e karşı duyduğu saygıdan dolayı, devlete sadâkat ile hizmet eden bir âyân oldu ve Sırp'ların Vidin'e yaptıkları hücumlara karşı burayı başarı ile müdâfaa ettiği gibi, 1807'de ölümünden evvel de, rusların Vidin'e yaptıkları hücumları tard ederek, onların sırp'lar ile birleşmelerine mâni olmuş idi. Yine Rumeli'nin şöhratlı âyânlarından Tepedelenli Ali Paşa, 1802 yılında, Rumeli vâililiğine getirilmiş ve kendisine dağıtılmış ve âsî âyânın te'dibi vazifesi verilmiş ise de, onun âsîler ile münâsebeti tesbit edildiğinden, kendisi Rumeli vâililiğinden azl olunmuş idi. Ali Paşa bu sebepten devlete isyâna kalkışmamış, bilâkis rus-türk harplerinin zuhûrunda oğulları Muhtar ve Veli paşaları, kâfi derecede kuvvet ile, Tuna cephesine göndermiş ve böylece devlete sadâkatini isbat etmiş idi. Ayrıca Ali Paşa'nın Solyotların isyanlarını da bastırmakta büyük hizmetleri olmuş idi. Anadolu'da Cebbâr-zâdeler ve diğer âyânlar Selim III.'e itâat ile bağlı idiler ve Anadolu'da nizâm-ı cedîd teşkilâtının kurulmasında bu âyânların yardımları olmuş idi. Daba sonraki hadiselerden de sâbit olduğu üzere, âyân ve derebeyler arasında Selim III.'e karşı duyulan sevgi ve saygı devam etmiş idi.

1806 aenesi Selim III.'in hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Napoléon'un imparatorluğunun tanınması ve bununla ilgili hâricî meselelerin çözülmesi, rusların Osmanlı devletine harp ilân etmesi ve diğer hâricî bâdiseler yanında, Balkanlarda slavların çıkardıkları isyanların genişlemesi, nizâm-ı cedîdin Rumeli'ye de teşmil edilmesi, Edirne vak'asının zuhûru ve Selim III.'e karşı büyük bir ihtilâlin hazırlanması gibi dış ve iç bâdiselerin hemen hepsi bu yılda patlak vermiş idi. Bunlar arasında Selim III.'in nüfûzunun azalmasına en çok müessir olan bâdisi Edirne vak'ası oldu. Selim III. Anadolu'da kısmen başarı ile gelişmekte olan nizâm-ı cedîd teşkilâtının Rumeli'deki eyâletlerde de tatbik olunmasını faydalı bulmuş ve 1806'da devlet ileri gelenlerinin fikirlerine mürâcaat etmiş idi. Pâdişaha takdim olunan raporlar arasında bilbassa sadâret kethüdâsı İbrahim Nesim Efendi'nin mutâleaları ve Rumeli'de nizâm-ı cedîdin tatbiki için hazırladığı plan uygun bulunmuş idi. Buna göre, içlerinde nizâm-ı cedîd taburlarının da bulunduğu 40.—50.000 kişilik bir ordu hazırlanacak, Kadı Abdurrahman Paşa'nın kumandasında Rumeli'ye gönderilecek ve ilk olarak Edirne'de nizâm-ı cedîdin tatbikine başlanacak idi. 1221 rebiülevvel ortalarında (1806 haziran başları) kuvvetler İstanbul'dan hareket etti

(Cevdet, VIII, 61). Fakat teşebbüs, ıslahat aleyhdarları tarafından mürettep bir hüyanet yüzünden, başarı elde edemedi. Ulemâ, esnaf, tüccar, sarraf ve fenerlilerin büyük bir kısmı yeniçeri ocağı tarafını iltizam ederek, nizâm-ı cedîd ve pâdişaha karşı cephe almışlardı. Bizat sadrazam Hâfız İsmail Paşa isyancı zümrenin başında idi. İsmail Paşa, Rumeli âyânlarına gizlice haber göndererek, nizâm-ı cedîd aleyhdarlarının hepsinin kılıçtan geçirileceğini bildirdi ve onları isyâna teşvik etti. Her ne kadar Rumeli âyânları, pâdişahın şahsına saygı beslemekte iseler de, bunlar bir çok sebeplerden dolayı, nizâm-ı cedîdin Rumeli'de tatbikine şiddetle muhâlif bulunuyorlardı. Hattâ bu sıralarda Selim III.'in hal'edileceği şâyiaları çıkarılmış ve şebzâde Mustafa'nın tarafdarları, şehzâdenin ağzından nizâm-ı cedîdin ve diğer ıslahatın kaldırılacağına dair vaadlerde bulunan mektuplar yazarak, âyânlara göndermişlerdi. Kadı Abdurrahman Paşa henüz Siliyri civârına gelmiş bulunuyordu ki, balk ile birlik olan âsîler, paşanın daha ileriye gitmesine mâni olmak için, mücadeleye başladılar. Bu esnâda, İstanbul'da da yeniçeriler ve tarafdarları harekete geçmişlerdi. Keyfiyet Selim III.'e arz olundu. Abdurrahman Paşa, âsîleri sür'atle te'dip etmeğe tarafdar idi ise de, Selim III., ihtilâlin büyümesinden ve kan dökülmesinden endişe ederek, Abdurrahman Paşa'ya İstanbul'a dönmesi için emir gönderdi ve böylece, Rumeli'de nizâm-ı cedîdin tatbikinden vazgeçildi.

Selim III.'in bu kararı senelerden beri uğrunda gayret sarfettiği ıslahatın yıkılmasına ve netice itibâriyle kendisinin hal'ine ve daha sonra da hayatına mâl oldu. İkinci Edirne vak'ası diye adlandırılan bu hâdisi, Osmanlı müellifleri tarafından, Selim III.'in balım, selim ve merbametli olmasından dolayı devlet nizamlarını yerine getirmekte cesâret göstere-medigine haml olunmaktadır. Fakat bunda onun şahsî cesâretsizliğinden ziyâde, daha başka sebeplerin bulunduğunu düşünmek zarûridir. Zira pâdişah bu sırada memlekete karşı içten ve dıştan yöneltilmiş bulunan teblikelere vâkıf idi ve senelerden beri devlet nüfûzunu sağlamak için yegâne ıcrâ vâsıtası olan askerî teşkilâtı içinde bulunduğu düzensizlik ve ihtilâl bareketlerinden kurtararak, devletin nizamının yerine getirilmesi busûsunda bu mühim müesseseyi bile düzeltmeğe muvaffak olamamış idi. „Enderun ve birunda“ ihtilâiller ile işbirliği yapanların bir çoğu pâdişahın etrafını çevirmişlerdi. Selim III., Osmanlı tarihine vâkıf olduğundan, ihtilâlden dâimâ çekinmiş idi. Bilbassa bu sırada vuku bulacak büyük bir ihtilâlde Osmanlı hânedanının sona ermesi teh-

likesi de var idi. Kendisinin evlâdı olmadığının, Âl-i Osman'ın devamı için, şehzâde Mustafa ve Mahmud'a büyük bir şefkatle muâmele etmiş idi (Câbî Said, *Tarih*, s. 144). Nitekim 1808'de çıkan ibtilâlde Selim III. katledilmiş ve şehzâde Mahmud'un hayatına son verilmesine teşebbüs olunmuş idi. Bu aeebeple, Selim III.'i böyle mühim bir karara aevkeden âmiller yanında Osmanlı hânedanının bir anda yıkılması ve devletin daha büyük teblikelere mâruz kalması ihtimallerini de düşünmek icâp eder.

Edirne vak'asından sonra, nizâm-ı cedîd aleyhdarları daha büyük bir kuvvet hâline geldi. Selim III.'e karşı cephe alanlar bir kaç hafta pâdişahın adını hutbeden çıkarmışlardı. Hattâ Üsküdar'da Selimiye câmiinin inşâsı tamam olduğu ve açılması için pâdişahın cuma alayı ile buraya gitmesi kararlaştırıldığı hâlde, Selim III. bir kaç hafta bu câminin açılış törenini geri bırakmak mecbûriyetinde kalmış idi. Sadrâzam İsmail Paşa'nın, biyânetinden dolayı, kanûnen, şer'an idâmı lâzım gelirken, Selim III. onu ancak azletmekle iktifâ etmiş idi. Bu arada ıslahat hareketlerinde hizmetleri görülen bir çok kimseler vazifelerinden uzaklaştırıldılar; yahut bunlar, kendi arzuları ile, makamlarından çekildiler. Ashında yenîçeri ağası olan İbrahim Hilmi Paşa sadârete, dinî ve ilimî mezîyetlerden uzak olan Şerif-zâde Mehmed Atâullah Efendi makam-ı meşîhata getirildi. Diğer bir çok askeri ve mülkî yüksek makamlar da Selim III. aleyhdarlarının eline geçti.

Bu iç karışıklık hâricî siyâset üzerine de tesîr etti. Eflak-Bogdan beylerinin değiştirilmesini bahâne eden Rusya, 16 teşrin I. 1806'da resmen ilân-ı harbe lüzum görmeden, Osmanlı devletinin topraklarına saldırarak, bu beylikleri işgâle başladı. 10 şevval 1221 (22 kânûn I. 1806)'de Bâbîâlî Rusya'ya harp ilân etti. Selim III.'in bu harp ilânı fermanı onun Avrupa siyâsetini ve Osmanlı devletine karşı yöneltilen tehlikeleri iyi anladığını gösteren tarihî vesikalardan biridir (Cevdet, VIII, vesikalar, nr. 4). Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa, Vidin'de Pazvand-oglu ve diğer âyan rusların ilerlemelerine karşı Tuna kalelerini müdâfaa ettiler. 22 muharrem 1222 (31 mart 1807)'de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem, ordu ile İstanbul'dan cepheye hareketinde, Selim III., eski âdet üzere, orduyu Davudpaşa'ya kadar gidip, uğurlayamamış ve sancağ-ı şerîfi Topkapısarayı'nda aadrâzama teslim etmiş idi. Sadâret kaymakamlığına Selânik mutasarrıfı Köse Musa Paşa tâyin olundu. Selim III.'in felâketine ve netice itibârıyla, onun açtığı ıslahat kapısının kapanmasına sebep olan ve eski sadrâzamlardan Pandol Topal Osman Paşa'nın torunu bulunan

Köse Musa Paşa, eline geçirdiği makamlarda devlet nüfuzundan faydalanarak, gayr-i meşrû servet sâhibi olmuş haris bir zat idi (Mustafa Nuri, *Natâyic al-vuqû'ât*, IV, 53; Cevdet, VIII, 153; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, III, 81).

Harbin ilân edilmesinden sonra, general Sébastiani'nin pâyitahta nüfuz ve itibârı bir kat daha arttı. Selim III. Napoléon'un bu elçisi ile husûf görüşmelerde bulunur ve bu hâl diğer devlet elçilerinin de dikkat nazarından kaçmazdı. Rusya'ya barp ilân edilmemesini tavsiye eden İngiltere, Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki münâsebetlerin gelişmesine mâni olmak maksadı ile, general Sébastiani'nin İstanbul'dan çıkarılmasını ve İngiltere donanmasının boğazlardan serbestçe geçmesine müsaade edilmesini v.h. şartlar ileri sürerek, Bâbîâlî'ye bir nota verdi. İstanbul'daki İngiliz elçisi, bu şartlar yerine getirilmediği takdirde, İngiliz donanmasının İstanbul'a geleceğini ve şehri bombardıman edeceğini bildirerek, Bâbîâlî'yi de tehdide başladı. Selim III., bu durum karşısında, bir müddet mütereddit kalmış idi. Devlet erkânından bir kısmı İngiltere, diğer kısmı da Fransa tarafını iltizâm etmekte idi. Müzâkerelerden sonra, Sébastiani'nin teşviki ile, İngiliz notasına red cevâbı verildi. Bundan sonra, 10 zilhicce 1222 (19 şubat 1807)'de bir İngiliz filosu, Çanakkale'den geçerek, kurban bayramının üçüncü günü Barutbâne karşısında demir attı ve Topkapısarayı ve İstanbul'u tehdide başladı. Bir düşman filosunun pâyitahtı tehdide kalkışması karşısında halkın heyecanı devlet ricâline bir cesâret verdi ve şehrin müdâfaası için karar alındı. Bir kaç gün içinde sâhillere 1200 kadar t.p yerleştirildi ve civar yerlerden imdat kuvvetleri getirildi. İngilizler İstanbul'u terk etmek mecbûriyetinde kaldılar. İngilizler İskenderiye'ye hücum ettiler; Mehmed Ali Paşa şehri şiddetle müdâfaa etti. İngilizlerin Mısır'a hücumları haberi İstanbul'a gelince Bâbîâlî İngiltere'ye harp ilân etti. Mısır'a yardım için, Selim III. Sayda vâlisine emirler gönderdi. Fakat Mehmed Ali Paşa, İstanbul'dan yardım gelmeden evvel, İngilizleri Mısır'dan çıkarmış idi. Selim III. bundan pek memnûn kalmış ve İstanbul'da rehine bulundurulmuş Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in babasının yanına gitmesine müsaade etmiş idi.

Selim III. Osmanlı devletini Avrupa'da zühür eden harplerde mümkün olduğu kadar bîtaraf tutmağa gayret göstermiş idi. Fakat hâdiselerin gelişmesi üzerine, 1806'dan sonra, İngiltere ve Rusya'ya barp ilân etmek mecbûriyetinde kalmış idi. Diğer taraftan da Selim III. pâyitahta ayaklanan faassup ve irticâ

ile mücâdele etmekte idi. Nizâm-ı cedîd taraftarı olup da iş başında bulunanlar İstanbul'da muhteşem saraylar yaptırarak, zevk ve sefâyâ dalmışlardı. Selim III.'in en yakınları olan sır kâtihi Ahmed Efendi, vâlide ketbudası Yusuf Ağa, İbrahim Kethuda ve diğerlerinin servetleri tahminlerin üstünde idi. Bunlar şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmemekte idiler. Devletin en ciddî meseleleri bile halkın ağızına düşmekte ve yabancı devletlere ifşâ olunmakta idi. Cevdet Paşa'nın da kaydettiğine göre, sarayda yapılan gizli bir toplantıya kaymakam paşa bile davet olunmamış ve alınan kararların çok gizli tutulmasına itina gösterilmesine rağmen, bu meclisin kararlarının Paris'te çıkau bir gazetede yayınlanması hayreti mucip olmuş idi. Enderun ricâlinin ve Selim III.'in yakınlarının bu durumu onun yeniliklerinin düşmanlarına fırsat veriyor ve halk da bu hamiyetsizlik karşısında dâimâ şikâyetçi bulunuyordu. Pâyitahta mâlî, idârî sıkıntılardan şikâyetçi olan balkın irticâ memleketin idâresinde bulunan bu gibi zevâta bildirildikçe, —, nizâm-ı cedîd kanunları hakkında şikâyet kabul olunmaz, İstanbul zengin yeridir, burayn fukara yakışmaz — diyerek, hiç bir tedbire bağvurmazlardı. „Enderun ve birunu“ sarmış olan nüfuz sâbiplerinin haberi olmadan, pâdişaha hiç bir şey söylenemez ve bunların müsaadesi olmadıkça, hiç bir işe teşebbüs olunamazdı. Devlet idâresini işlemez hâle getiren menfaat düşkünlü bu idâreciler halk nazarında pâdişahın şahsî nüfuzunu sarmış ve Selim III.'in ıslahat hareketlerinin teşirleri ile İstanbul'da avrupai yaşama tarzının başlaması, taassup ve cebâlet yüzünden, pâdişaha karşı âdetâ nefret uyandırmış idi. İlimiye sınıfı da milletin ve devletin içine düşmüş olduğu bu büyük buhrandan faydalanarak, devleti ve pâdişahı balk pazarında küçük düşürmekten çekinmiyor ve yapılan ıslahatı tenkitten geri durmuyordu. Avrupa'dan alınan yeni şeyler bep küfür ile itham olunmakta idi. Bu bareketin gelişmesinde yabancı devletlerin pâyitahttaki menfî teşirleri benüz aydın bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Sébastiani gibi türk devletine dost görünen bir elçinin bile propaganda yapmaktan ve hattâ yenîçerileri tahrik etmekten geri kalmadığı bilinmektedir (Cevdet, VIII, 152).

İslahat aleyhdarları şehzâde Mustafa taraftarları ile birleştiler. Sadâret kaymakamı Musa Paşa, şeyhülislâm Atâullah Efendi, Selim III. ve nizâm-ı cedîdi ortadan kaldırmak için, büyük bir ihtilâl hazırladılar. Selim III., bu planlardan habersiz, el'an nizâm-ı cedîdin gelişmesini düşünüyordu. Bu maksat ile, 17 rebiülevvel 1222 (25 mayıs 1807) tarihinde,

Rumeli-Kavağı'nda bulunan yamaklara da nizâm-ı cedîd elbiseleri giydirmek ve bunları da yeni askeri teşkilâta bağlamak için teşebbüse geçildi. Yamaklar yeni elbiseleri giymediler; kendilerine gönderilen me'mûrları öldürdüler. Kabakçı Mustafa ibtilâli bu sûretle başladı. İsyan mürettep idi. Bâbîâlî'de yamakların isyanı ve devlet me'mûrlarını katlettikleri müzâkere edildiği sırada, sadâret kaymakamı Musa Paşa —, „bir kazadır olmuş, bu işin arkasına o kadar düşmemeli —“ diyerek, tedbir alınmasına mâni oldu. Pâdişahın yakınları da ayaklanmanın mâhiyetini anlayamadılar. Ayaklanma bir gün sonra 18 rebiülevvel 1222 (26 mayıs 1807)'de şehre intikal etti. Harplere iştirâk etmeyen yenîçeriler ile halk da isyâna katıldı; Atmeydanı'nda toplanarak, evvelâ nizâm-ı cedîdin kaldırılmasını istediler. Selim III., Edirne vak'asında olduğu gibi, bu meselede de âsilerin arzûsuna boyun eğmek mecbûriyetinde kaldı ve nizâm-ı cedîdin kaldırıldığına dair Bâbîâlî'ye ferman gönderdi. Musa Paşa ve taraftarları artık saray ve şebre bâkim bir durumda idiler. Sadâret kaymakamı kendine aleyhdar olan devlet ricâlinin 10 kişinin ismini yazarak, âsilerin reisine gönderdi. Âsiler bu defa da pâdişahın bu zevâtın kendilerine teslim edilmesini istediler. Kimsenin hayatına dokunmak istemeyen ve sarayda bar türlü himâyeden mahrum bulunan Selim III. âsilerin bu arzûsuna da yerine getirmek zorunda kaldı. Âsiler bunlardan ellerine geçirebildiklerini derhal katlettiler. Selim III. zamanında servet sâhibi olmuş bu kimselerin mal ve mülklerini ve bütün servetlerini, âdet üzere, hazineye vermeleri lâzım gelirken, Musa Paşa taraftarları bunları aralarında paylaştılar. Bundan bir az sonra da, irâd-ı cedîd hazinesinin kaldırıldığına dair ferman çıktı. Âsiler şehzâde Mustafa ve Mahmud'un kendi himâyelerine verilmesini istediler. Selim III. evlâdı gibi bakmış olduğu bu şehzâdelerin âsiler tarafından bimâyeye edilmek üzere istenmesine çok müteessir olmuş idi. Bâbîâlî'ye gönderdiği fermanla, âsilerin bu arzûsuna müsaade edildiğini bildirirken, acıklı bir dil kullanmış, ferman okunduğu vakit, hazır bulunanlardan bazıları ağlamışlardı. Selim III.'in elinde artık hiç bir icrâ kuvveti kalmamış idi. Âsiler — „Sultan Selim'de istiklâl kalmadı, devleti bir takım zâlimlerin eline teslim etti, böyle pâdişah olamaz —“ diye, isyâna devam ederek, Selim III.'in hal'i husûsunda fetva aldılar. Bir din adamı olmasına rağmen, Selim III.'in yakınlarının katlinden ve mallarının paylaşıldığı sırada hissedar olmaktan bir utanç duymayan şeyhülislâm Atâullah Efendi, âsilerin başında, saraya geldi ve keyfiyeti pâdişaha

bildirdi. 21 rebiülevvel 1222 (29 mayıs 1807) tarihinde Selim III. tahttan indirildi ve Mustafa tahta cülûs ettirildi.

Selim III.'in böylece tahttan uzaklaştırılması ile devlet nüfûzu bûs-bütün sarsıldı. Selim III.'in tarafdarları, her tarafta tâkip olunarak, idâm edildiler veya vazifelerinden uzaklaştırıldılar. Nizâm-ı cedîde âit ne varsa ortadan kaldırılmasına başlandı. Bütün memleket büyük bir bubran içine düştü. Harp içinde bulunan devletin şimdi en ziyâde muhtaç olduğu şey devleti bu bâdirenden kurtaracak kimselerin iş başına getirilmesi idi. Halbuki ihtilâl Selim III.'in yetiştirdiği devlet ricâlini de ortadan kaldırmış idi. Bütün devlet idâresi âsîlerin eline geçti. Yeniçeriler cepheye, — „İstanbul'da ricâ-i devletten bâinler katlolundu, biz de orudaki ricâ-i devleti katledelim“— diye, isyan ettiler. Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın tedbirleri sâyesinde yeniçerilerin ayaklanmaları te'sirsiz kaldı. Sadâret makamına yeniçeri ocagından yetişme Çelebî Mustafa Paşa tâyin olunarak, ordu karargâbının gönderildi. Yeni sadrazam cephedeki düzensizliklere son verecek liyakatte değil idi. Devletin içinde bulunduğu bubranı görenler Rusçuk âyanı Mustafa Paşa'nın yanında toplandılar. Selim III. 14 ay daha sarayda bir mahbus hayatı geçirdi. Sıhbatlı yerinde idi (Cevdet, VIII, 280). Onun hapiste bulunduğu bu sırada, devlet idâresi o derece sarsıldı ki, bizzat pâdişah Mustafa bile, memleketin bu bâbinden endişeye düşmüş idi.

Memleketin kökünden sarsılan idâresine yeni bir nizam vermek için Selim III.'i tekrar tahta geçirmek fikrini müdâfaa edenler çoğaldı. Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa etrafında toplanan Râmîz, Refik, Galib, Behic ve Tahsin Efendiler gibi aydın görüşlü kimseler, Selim III.'i tahta geçirmek için, teşebbüse geçtiler. Bu esnâda Rusya ile Slobozi mütârekkesi akt olunmuş idi. Ordunun İstanbul'a dönmesinden faydalanan Alemdar Mustafa Paşa ve tarafdarları gizlice tertibat aldılar. Alemdar Mustafa Paşa, maiyeti ile birlikte, İstanbul'a hareket etmeden önce, kendi adamlarından Hacı Ali Ağa'yı bir mikdar asker ile berâber, Boğazlar muhafızlığını eline geçirmiş bulunan Kabakçı Mustafa'yı te'dip için gönderdi. Kabakçı Mustafa yakalanarak, katledildi. 25 cemâziyevvel 1223 (19 temmûz 1808) salı günü Alemdar Mustafa Paşa da ordu ile berâber İstanbul'a geldi. Sultan Mustafa, orduyu istikbal ettiği sırada, Alemdar Mustafa Paşa da kendisine arz-ı tâziminde bulunmuş idi. Alemdar Mustafa Paşa, daha önce sadrazam Çelebî Mustafa Paşa ile vardığı bir anlaşmaya göre, İstanbul'da halkı tâciz eden Kabakçı ve şeyhulislâm Topal

Atâullah Efendi'nin tarafdarlarını te'dip etti. Şehirde umûmî bir sükân ve buzûr meydana gelmiş idi. 27 cemâziyevvel 1223 (21 temmûz 1808) perşembe günü, Alemdar Mustafa Paşa, maiyetindeki 6.000 kişilik bir kuvvet ile, Bâbiâli'ye geldi. Arab-zâde Ârif Efendi şeyhulislâm tâyin ettirildi ve Topal Atâullah Efendi azlolundu. Alemdar Mustafa Paşa Sultan Mustafa'nın tarafdarlarından esâs gayesini gizli tutmuş idi. Gerek enderun ve gerek birun halkı Alemdar'ın bu icrâatını sâdece şeyhulislâm Atâullah Efendi tarafdarları ile bâzi mütegalibeye karşı olduğu zannında idiler. Sadrazam Çelebî Mustafa Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın Selim III.'i tahta geçirmek istediğini öğrenerek, keyfiyeti Sultan Mustafa'ya bildirdi ve pâdişabtan, İstanbul'da bulunan yeniçerilerin yardımı ile, Alemdar Mustafa tarafdarlarının bertaraf edilmesine müsaade edilmesini istedi. Sadrazamın bu teşebbüsünden haberdar olan Alemdar Mustafa Paşa, Çırpıcı'daki karargâhından, yanında 15.000 kadar seçkin askeri bulunduğu hâlde, 4 cemâziyelâhır 1223 (28 temmûz 1808)'te alelacele İstanbul'a geldi ve doğrudan Bâbiâli'ye giderek, sadrazamdan mührü teslim aldı ve şeyhulislâm Arab-zâde Ârif Efendi'yi yanına alarak, saraya geldi. Dârüssaâde âgasını çağırarak, — „ulemâ, devlet ricâli, Rumeli ağaları ve Anadolu hânedanları Sultan Selim efendimizin cülûsunu istiyorlar, bunun için buraya geldik“— diyerek, Selim III.'in tahta çıkarılması için, şeyhulislâmı pâdişaha gönderdi. Mustafa IV. hiddetlenerek, şeyhulislâma hakaret etti. Alemdar Mustafa Paşa, pâdişahın bu hareketinden haberdar olunca, ak-ağalar kapısını zorla kırarak, içeri girmeğe çalıştığı bir sırada, aklen zayıf bir pâdişah olan Mustafa IV. amcazâdesi ve kardeşinin öldürülmesine müsaade etti. Gürcü kölelerinden baş-çuhadâr Abdülfettah, sırp kölelerinden hazine kethudası Ebe Selim, dârüssaâde âgası Nezir Ağa ve bir kaç bostancı, celadları ile berâber, Selim III.'in mahbus bulunduğu harem dâiresine giderek, onu katlettiler (14 cemâziyelâhır 1223=29 temmûz 1808, perşembe). Şehzâde Mahmud bir tesâdüf neticesi ölümünden kurtuldu. Alemdar Mustafa Paşa, sarayın kapılarını kırıp, içeri girdi, fakat artık geç kalmış idi. Mustafa bal'edildi ve Mahmud Osmanlı tahtına cülûs etti. O gün vakit geç olduğundan, Selim III.'in defni ertesi güne bırakıldı. Ertesi gün Selim III.'in cenâzesi, büyük bir tören ile kaldırıldı ve babasının inşa ettirdiği Lâleli câmiî yanındaki türbesine defnolundu.

Selim III.'ün ölümü bütün memlekette büyük teessür yarattı (Cevdet, VIII, 318). Şe

lim III.'in bayatına kasd edenler adâletin kılından kurtulamadılar. Birer birer yakalanarak, teziye edildiler. Gayri meşrû sûrette ele geçirdikleri servetler bazîne mal edildi. Osmanlı pâdişahları arasında Selim III. ihtilâl sonunda öldürülen ikinci pâdişah idi. Şâir, edip, müsiķinas, Avrupa medeniyetini takdir eden vatan-sever ve devletin yükselmesinde büyük gayretler sarfeden bu pâdişahın ölümü devlet ve memleketin büyük bir bubran içinde kalmasına yol açtı. Onun zamanında, bir çok dâbîlî ihtilâl ve igtisâslara rağmen, Selim III.'in şahsî nüfûzu imparatorluğun birliğini kısmen de olsun muhafaza etmiş idi. Yaş muâhadesi ile Rusya'ya bırakılan bazı küçük topraklardan başka, Selim III.'in zamanında Osmanlı devleti toprak bakımından hiç bir kayba uğramadı. Rumeli âyanı, Anadolu hânedanı Selim III.'i sever ve sayarlar (Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, III, 93). Selim III.'in Avrupa medeniyetine kavuşmak için açtığı yol türk milletine hayır ve saâdet getiren yolun başı oldu. Selim III. memleketin imârına da ehemmiyet vermiş idi; bir çok yeni binâlar yaptırdığı gibi, eski eserleri de tâmir ettirmiş idi. Bunlar arasında Üsküdar'da Selimiye kışlası, Selimiye câmiî, Levent çiftliğinde nizâm-ı cedîd için yapılan kışlalar, Topbâne kışlası, Haliç'te Humbaracı ve Lâğımci kışlaları, mühendishâne-i bahri-i hümayûn ve diğer askeri binâlardan başka, İsaîci ve Üsküdar'da zabire anbarları inşa ettirmiş, Eyüb câmiini yeniden tâmir ettirdiği gibi, türbenin kapılarını gümüşten yaptırmış, Konya'da Mevlânâ türbesinin kubbesini ve Anape kalesini tâmir ettirmiş idi. Zamanında harp sanayii ve deniz ticâreti gelişmiş, Osmanlı habriyesi inkişâf etmiştir (tafsilât için bk. Atâ, *Tarih*, III, 84—93).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âsım, *Tarih* (İstanbul, ts.), I—II; Muhib Efendi, *Sefâret-nâme*...; Vâsif, *Tarih* (İstanbul, 1219), I—II; Ahmed Refik, *Moralî Ali Efendi'nin Paris sefâret-nâmesi* (TOEM, cüz 18, s. 1120); E. Z. Karal, *Nizâm-ı cedîde dâir lâyhahar* (*Tarih vesikaları*, 1942, 1943, sayı 6, 8, 11, 12); Halil Nuri, *Vak'a-i Selimiye* (Velîyüddin Efendi kütüp, Cevdet Paşa kitapları, nr. 72/3369); Cemal Tukin, *Boğazlar meselesi* (İstanbul, 1949); İ. H. Uzunçarşılı, *Âmedî Galib Efendi'nin murahhaslığı* (*Belleten*, Ankara, 1937), II; E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris büyük elçiliği* (İstanbul, 1940); Halil İnalcık, *Rasih Efendi ve general Ktozof elçilikleri* (*DTCF dergisi*, Ankara, IV/2); *Muhâberât-ı siyâsiye* (Üniv. kütüp., nr. TY 2754); Edvard Driault, *Selim-i sâlis ve Napolyon*

(tre. Köprülü-zâde M. Fuad, İstanbul, 1331; *Selim-i sâlis* (*Mecmua-i Ebûzzîya*, sene 1330, nr. 142 v.d.); M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788); Thornton, *Etat actuel de la Turquie* (Paris, 1812); Jucherau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844); Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956). (A. CEVAT EREN).

SELMÂN. [Bk. ECE.]

SELMÂN. SALMÂN AL-FÂRİSÎ (?—656?) sahâbeden ve islâm menkıbelerinin en tanınmış şahsiyetlerinden biridir. Mevcut bir çok rivâyetler arasında en mükemmeli olan ve Muhammed b. İshâk'ın derlediği rivâyete göre, İshâh'ın yakınında Cayy (veya Cayyân; krş. Yâkût, II, 170) adlı İran köyünden bir ağanın (*dihkân*) oğludur. Diğer rivâyetlere göre ise, Râmihurmuz havâlisindendir ve asıl adı Mâhbêb (Mâyêb) veya Rûzbêb'tir (krş. Justî, *Iran. Namenbuch*, s. 217, 277). Daha çocuk iken, hristiyanlığı kabûl etmiş ve bir biristî-yin keşişinin arkasından giderek, âile yuvasını terk etmiş ve bir çok defa hocalarını değiştirdikten sonra, Suriye'ye kadar gelmiş, orndan da, kendisine, son hocasının, ölüm döşğinde iken, zubûr edeceğini önceden haber verdiği bazret-i İbrâhîm'in dinini ihyâ edecek olan Peygamberi ziyâret etmek için, ta Vâdi'l-Kurâ'ya kadar Orta Arabistan'ı kat'etmiştir. Çölde kendisine rehber olarak hizmet eden Kalb kabîlesine mensup bedevîlerin ibânetine uğramış, esir olarak bir yahudiye satılmış, böylelikle Yaşrib'e gitmek fırsatını bulmuştur. Burnya gelişinden az sonra da Peygamberin bicreti vuku bulmuştur. Salmân keşiş tarafından kendisine tasvir edilen peygamberlik âlâmetlerini gördüğünden, islâm din'ne girmiş ve, âzad olması için, gereken meblâğın tedârîki hususunda bizzat Peygamberin mucizeli himâyesine mazbar olup, yabudi efendîsinden hürriyetini satın almıştır.

Salmân adı dâimâ Medîne'nin Mekkeliler tarafından kuşatılması ile bir arada hatıra gelir; zîrâ o, bu vesile ile, müslümanların düşmana karşı savunmaları için hendek (*handak*) kazmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Lâkin Horovitz (bk. *bibliyografya*)'in işaret ettiği gibi, Yavm al-Handak hakkındaki en eski haberlerde Salmân'ın bu tavsiyesinden bahis yoktur. Muhtemelen, bu müdâfaa tarzının kabûl ettirilmesini bir iranlıya mal etmek için, İran menşeli bir isim icat olunmuştur. Kezâ hakkındaki diğer mâlûmat gibi, Salmân'ın hâl tereümesi ile ilgili kayıtlar (Irak'ın, Fars bölgesinin fethine, Madâ'in şehrinin idâresine katılma v. b.) da az muhtemeldir ve hemen hep-

si tarafgirliği berkesçe mâlûm olan taribçi Sayf b. 'Omar' e istinat eder. Hakikatte Salmân şöhretini sâdece İranlı oluşuna borçludur: O, islâmîyetin gelişmesinde pek çok bisseye sâhip olan İranlı yeni müslümanların ilk örneğini temsil eder (tıpkı Habeşlerin ve greklerin, sırası ile, Bilâl [bk. *IA*, II, 610] ve Şuhayb tarafından temsil olundukları gibi). Böylelikle o islâmîyeti kabûl eden İranlıların millî kabramanı ve şa'ubîya'nın gözdesi olmuştur (krş. Goldziber, *Muh. Studien*¹, I, 117, 136, 153, 212). Salmân ile ilgili hadislerin büyük bir kısmından anlaşıldığına göre, Peygamber ona İranlıların müslüman câmianın en iyi unsurunu teşkil ettiklerini söylemiş, onu kendi âilesi (*ahl al-bayt*) üyesinden saydığını ilân etmiştir; maası Peygamberin torunları Hasan ve Husayn'inkilere eşittir v.s. Hakikatte Salmân'ın tarihî şahsiyeti son derece müphemdir ve İran menşeli Medinelî bir esirin müslüman olması gerçek durumuna dayanan menkibenin kabûl edilmesi oldukça zordur.

Salmân'ın simâsı fevkalâde büyük bir gelişmeye mazhar olmuştur. O, sâdece aşhâb al-şuffa ile birlikte sâfilliğin kurucularından (*Kitâb al-luma'*, nşr. Nicholson, s. 134 v.d.) biri olarak kalmamış, ayrıca onun sözde mezar yarı çok erkenden dinî ihtirâmın merkezi olmuştur (an geç IV. asırdan beri, krş. al-Ya'kûbî, *Kitâb al-buldân*, BGA, VII, 321): bu mezar bugüne kadar aski Madâ'in civârında, eski bir kanar mahalle olan Ashbândur yakınında, kendisi sminden alınarak, Salmân Pâk („temiz Salmân") denilen yerde gösterilmektedir. 1617 yılında Pietro Della Valle'nin eski hâlini gördüğü (*Viaggi*, nşr. Gancia, Brighton, 1843, I, 394) onun mezarı vazifesini gören câmi Sultan Murad IV. (1623—1640) tarafından yeniden inşa olunmuş ve 1322 (1904/1905) senesinde de tâmir edilmiş idi (Herzfeld ve Sarre, *Archäol. Reise in Euphrat-und Tigrisgebiet*, II, 262, not. 1, Iraklı âlim ve gazeteci Kâzım al-Ducaylî'nin muhtırasına göre, krş. *ayn. eser.*, s. 51 [topografya taslağı] ve s. 58). Burası bir çok bacc ziyâretlerinin son noktasıdır, bilhassa Kerbelâ'yı ziyâretten dönerken, şî'îlar tarafından biç ihmâl edilmez (bk. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui*, Paris, 1908, s. 426—428). Diğer rivâyetlere göre, Salmân'ın mezarı İşbahân civârında (VI. asırda ziyâret edilmekte idi, bk. Yakût, II, 170) veya başka yerlerde (Filistin'de Lydda mevkiî için krş. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, II, 108) bulunmaktadır.

Salmân fütüvvet (*futūva*) ve esnaf lonca larının gelişmesinde dikkate şâyân bir rol oynar. O berberlerin pîri olarak ihtirâm

görür; bu yüzden onun Peygamberin barberliğini yapmış olduğu rivâyeti doğmuştur ki, bu rivâyet eski badîs dergilerinde yoktur (H. Thörning, *Studien zu Basî Madad et-Toufîq*, doktora tezi, Kiel, 1913, s. 33—37 ve 85—90 = *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, *Türkische Bibliothek*, XVI; Goldziber, *Abhandl. z. arab. Philol.*, II, LXVI, LXXXIII). O kezâ çeşitli dinî tarikatlerin silsilelerinde en başta gelen şahsiyetlerden biridir (Depont ve Coppolani, *Les Confréries musulmanes*, s. 91). Tabii olarak, sünîler indinde de mevcut olan Salmân'a karşı ibtirâm şî'îlerde bâyli yüksek bir dereceye varır: şî'îler ona izâfeten 'Alî'nin ve âilesinin lehine bir sürü badîs yazmakla kalmazlar; üstelik aşırı fırkalarda, o ilâbî südür sırasında, 'Alî'nin bemen arkasından gelir. Nuşayrîler onu üç sırlı harften, *ayn* ('Alî'), *mîm* (Muhammed) ve *sîn* (Salmân); teşekkül eden teslis nazariyelerinde üçüncü badd olarak kabûl ederler ve Salmân onun kâpısını (*bâb*) teşkil eder (krş. Dussaud, *La religion des Nasâiris*, s. 62; Goldziber, *ARW*, XII, 88). Salmân'ın ölümü b. 35 (655/656) veya 36 (656/657) yıllarında kabûl edilir; bu nibâyet şunu gösterir ki, vak'anüvisler 'Alî'nin bilâfate geçişinden (35 b. yılı sonu=656) sonra, Salmân'ın faaliyetine dâir biç bir bâtrays mâlik değildiler. Diğer taraftan, diğer dinleri uzun müddet denedikten sonra, islâmîyeti benimsemiş olan diğer şahsiyetler gibi ona, 200, 300, 350 ve hattâ 553 yıl gibi, mütad dışı uzun bir ömür izâfe olunmuştur (Goldziber, *Abhandl.*, II, LXVI).

Bibliyografya: Metinde zikrolunanlardan başka, İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), I, 136—142 (= İbn Sa'd, IV 1, 53—57); İbn Hanbal, *Musnad*, V, 441—444; sözde Balhî, *Kitâb al-bad'va'l-târîh* (nşr. Huart), V, 110—113, 345, 673, 677; İbn Sa'd, IV/1, 53—67; al-Tabarî (nşr. de Goeje), bk. *fihrist*; İbn al-Ağır, *Usd al-gâba*, II, 328—332 ve sabâbe bâl tercümelerine âit diğer eserler; L. Caetani, *Annali dell'İslâm*, V, 399—419 (35 h., § 541—598) ve I—II, III—V. ciltlerin fihristleri; *ayn. mll.*, *Chronographia islamica*, I, 383 (35 b., § 73); C. Huart, *Salmân du Fârs* (*Mélanges H. Derenbourg*, Paris, 1909) s. 297—310; *ayn. mll.*, *Nouvelles recherches sur la légende de Salmân du Fârs* (*Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, dinî ilimler bölümü, 1913); J. Horovitz, *Islâm*, XII (1922), 178—183.

(G. LEVI DELLA VIDA.)

SELMÂN. SALMÂN-İ SAVACI (1309—1376) CAMÂL AL-DİN MUHAMMED B. 'ALÂ' AL-DİN MUHAMMED, bir İran şâiri olup.

Sâva [b. bk.] şehrinde doğmuştur. Doğum taribi kat'i olarsak belli değildir. Muhtelif müellifler (Maulsvi Abdul Muqtadir, *Catalogue of ... the Oriental Public Library at Bankipore*, I, 219 v. d. ve ondan naklen Browne, *A Literary History of Persia*, III, 261) tarafından 700 (1300) ve devrindeki bâzı kimselerin sözlerinden (Raşid Yâsimî, *Tatabbu' u intikâd-i ahoâl u âşâr-i Salmân-i Savacı*, Tahran, ts., s. 3 v. d.) çıkarılan neticelere göre, 690 (1291) 'da doğduğu ileri sürülmekte ise de, şâirin 770 (h.)'ten bemen sonra veya aynı yılda (Browne, *ayn. esr.* e göre, 661 (h.)'de yazdığı, *Firâk-nâma* adlı mesnevisinde 61 yaşında olduğundan bahsetmesi, kendisinin 709 veya 710 (1309 veya 1310) tariblerinde doğmuş olması ihtimâlini kuvvetlendirir. Babası 'Alâ' al-Dîn Muhammed İlhanlılar idâresinde mâliye işleri ile meşgul bir zât idi (Davlatşâb, *Tağkira*, s. 260). İhtimal babasının yanında yetişen ve eserlerinden devrin edebiyat bilgilerine bakkiyla vâkıf olduğu anlaşılan Salmân'ın tahsili hakkında daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bâzı eserlerinde efsâne sûretiyle intikal atmış tarihî bilgilerdeki batâlarına bakılarak, bu âbâda kuvvetli olmadığı anlaşılmaktadır (bk. Raşid Yâsimî, *ayn. esr.*, a. 103). Salmân genç sayılabilecek bir yaşta, babasının şöbretinden de faydalanarak, meşhur vezir Raşid al-Dîn'in oğlu Gîyâs al-Dîn (ölm. 736=1335) 'in hizmetine girdi; onun hakkındaki madhiyeler yazdı ve onun vâsıtası ile, İlhanlı bukûmdarlarından Abû Sa'îd Han ve zevcesi Dilşâd Hatun'un teveccühlerini kazanmak imkânını buldu. Abû Sa'îd Han'ın ölümünü (13 rabi'ülâhır 736=31 teşrin I. 1335) müteâkip, âile efrâdı arasında baş-gösteren ibtilaflar yüzünden, İlhanlı devleti münkariz oldu. Bu arada 21 ramazan 736 (2 baziran 1335) 'da Azerbaycan'da vuku bulan bir muharebede vezir Gîyâs al-Dîn ile aon İlhanlı bukûmdarı Arpa Han'ın ölümü üzerine, memleketin karışıklığa düşmesi yüzünden, Bagdad'a gidip, orada Celâyirli devletini kuran Şayh Hasan-i Buzurg'un hizmetine girmeğe karar verdi. Kendisini buraya gitmeğe zorlayan sebeplerden biri de o sıralarda Hasan-i Buzurg ile evlenen Dilşâd Hatun'un teşviki olmuş idi. 750 tarihli kasidelerinden birinde (*Kulliyât*'ından naklen Raşid Yâsimî, *ayn. esr.*, a. 11), altı yıldan beri Hasan-i Buzurg'un hizmetinde olduğunu söylediğine bakılırsa, onun 744 (1343) tariblerinde Bagdad'a gittiği anlaşılır. Esâsen Bagdad onun için tamâmiyle yabancı bir yer de değil idi. Nitekim Abû Sa'îd Han zamanında orada 5 ay kalmış idi. Hasan-i Buzurg'den çok Dilşâd Hatun'un teveccühüne mazhar olan Salmân'ın Bagdad'daki günleri,

bukûmdar ile birlikte, zevk ve safâ içinde geçmekte idiyse de, âilesinden uzak oluşu yüzünden, tsm bir buzur içinde değil idi. İsrarı üzerine, âilesini ziyâret etmek için, kendisine 2 ay izin verilmiş, fakat memleketine döndükten sonra muhtelif mâzeretler beyân ederek, ancak 9 ay sonra, âilesi efrâdını da yanına alarak, Bagdad'a gelebilmiştir. Kendisine saray şâirliğinden başka, bilâbâre aultan olan Uvays'ın yetiştirilmesi vazifesi de verilmiş idi. Hasan-i Buzurg (ölm. 757=1356) ile Dilşâd Hatun (ölm. 754=1353) 'ten önce 'un, kısa fâsılalar ile, vefatları Salmân'ın refah ve saâdet içinde geçen hayatını sarsmadı; bilâkis kendi talebesi olan Uvays'ın tabta cûlûsu ile, bir kat daha iyileşti. Güzel san'atlara meraklı ve aynı zamanda san'atkâr olan bu bukûmdar, onu yanından ayırmıyordu. Yazları, 759 (1357) 'da ele geçirdiği Tebriz 'de, kışları ise, Bagdad'da birlikte geçiriyorlardı. Ancak yaşının ilerilemei ve bu arada, sıtma, göz ve ayak ağrıları gibi, çeşitli hastalıklara müptelâ olması (bk. Raşid Yâsimî, *ayn. esr.*, a. 51) uzun zaman bu genç bukûmdarın yanında kalmasına imkân vermediği için, Salmân inzivâyâ çekilmek üzere, bukûmdardan müteaddit defalar izin istemiş ise de, bu arzusu yerine getirilmemiş idi. Sultan Uvays'ın ölümünden (27 rebi'ülevvel 776=6 eylül 1374) sonra yerine geçen oğlu Sultan Husayn, bilhassa araları açık bulunan Muzaferilerden Şâh Şucâ'ı hakkında yazdığı bir medhiye yüzünden, Salmân'a gereken iltifâtı göstermedi. Böylece bütün ömrü Sâva, Bagdad ve Tebriz şehirleri arasında geçmişi bulunan şâir az sonra vefat etti. Hâl tercümesi kaynaklarının müphem ifâdelerine göre, vefat tarihi 777 (1375) 'den sonraya tesâdüf etmektedir. *Divân*'ının 791 (h.) 'de istinsab edilmiş olan bir nüsbasının sonundaki bir kayda göre ise, Salmân 12 safer 778 (1 temmuz 1376) 'de vefat etmiştir (bk. Şibli Nümânî, *Şîr al-acam* 'den naklen Raşid Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 68) ki, bu tarihin doğruluğunu yukarıdaki kaynakların ifâdesi de az-çok te'yit etmektedir.

Eserleri. Salmân'ın eserlerinin hâlen mevcut nüshalarına göre, *Kulliyât* 'ı, *Divân* ve mesnevileri olmak üzere, sâdece manzûm eserlerini ihtivâ etmekte olup, takriben 21.500 beyitten ibârettir. 1. *Divân*, kaside, gazel, tereci ve terkib-i bendler, *sâkî-nâma*, kit'a ve rubâilerden teşekkül etmektedir. Kasidelerin pek azında İlhanlı bânedanına mensûp kimseler ile vezirleri ve Muzaferilerden Şâh Şucâ'ı medhedilmektedir; geri kalan kasideleri hizmetinde bulunduğu Celâyirli Hasan-i Buzurg ve zevcesi Dilşâd Hatun ile çocukları için söylenmiş olup, bundan başka mersiyeler de vardır. Bu ka-

şîdeler bölümü hemen-bemen *Dîvân*'ın yarısını işgal eder. Bilhassa yaşadığı devrin tarihi için mühim olan bu kasidelerde şâir, umûmiyetle mutâd olduğu üzere, önce mâsuktan bahsedip, sonra memdûha geçmek âdeti bilâfına, teşbih ve tagazzülde her ikisini birleştirmek suretiyle, bir yenilik yapmıştır. Musannâ kaside yazmakta kendisine tekaddüm eden meselâ Zu 'l-Fikar-i Şîrvânî gibi şâirleri geçmiştir. Bütün gayretine rağmen, kasidelerinde Minûçihri, Anvarî ve Zahirî Faryâbî [bk. madd.] gibi eski şâirlerin te'sirleri hissedilir. *Dîvân*'ının oldukça büyük bir kısmını işgal eden gazelleri ise, vasat derecededir ve İran şiirine bir yenilik getirmez. Tercî ve terkîb-i bendlerinde Sa'dî [b. bk.]'nin te'siri göze çarpar. Küçük sayıdaki kît'aları da daha çok bir isteğin yerine getirilmesi veya medih için yazılmıştır. Aynı şekilde küçük sayıdaki rubâîlerinde ise, Hayyâm [b. bk.]'ın te'siri görülür. *Sâki-nâma*'si ise, ihtimal İran edebiyatında bir divân içinde yer alan ilk sâki-nâma'dır.

2. *Camîd u Hursîd*, Sultan Uvays'ın arzusu üzerine yazılmış, takrihen 2.700 beyitten ibâret bir mesnevî olup, 763 (1361)'te ikmâl edilmiştir. Müellif bu eserine bir busûsiyeti kazandırmak için, kendisinden önce yazılmış olan mesnevîlerin (*Şah-nâma*, Nizâmî'nin *Husrav u Şîrin* ve *Haft paykar*'), Zahirî Faryâbî'nin *Manûhar u Dunlât*'ı gibi) muhtelif kısımlarından alınmış mevzûları bir az değiştirerek, bir araya getirmiştir (krş. Raşîd Yâsimî, *agn. esr.*, s. 117—121). Eser son derecede musannâ bir üslûp ile yazılmış olup, bundan dolayı bâzı şâirlerin bile şikâyetini mücip olmuştur (bk. Câmî, *Bahâristân*, Nevalkişor, ts., s. 103). Salmân'ın bu mesnevisinde, anlatılan hikâyeler ile ilgili ve başka vezinde gazeller, rubâî ve kît'alar da yer almaktadır. Bu eser, XIV. asır türk şâirlerinden Ahmedî (ölm. 815=1412) [b. bk.] tarafından, müellifi zikredilmeden, âdeta tercüme edilmesine, aynı ad ile, yeniden kaleme alınmıştır. Nitekim Salmân'ın eserinin Raşîd Yâsimî (*agn. esr.*, s. 119 v.d.) tarafından yapılan bulâsası ile, Ahmedî'nin eserinin Nihad Samî Banarlı tarafından yapılan bulâsasının (*Ahmedî ve Dâstân-ı tevârih-i mülûk-i Al-i Osman*, T M, VI, 142—156) karşılaştırılması bu hususta açık bir fikir vermektedir.

3. *Firâk-nâma*, takrihen 1.000 beyitten ibâret olan bu mesnevî tamâmiyle tarihî bir vak'aya istinât etmektedir: Sultan Uvays'ın çok sevdiği dostlarından biri olan Bayram-şâb 761 (1359)'de ansızın Bagdad'a gider; 7—8 yıl sonra dönüp, Gîlân harbine katılır ve ölür (769=1367). Sultan çok sevdiği bu dostunun ölümünü karşısında duyduğu acıları terennüm

eden bir eser yazmasını Salmân'dan rica eder. O da, hükümdarın bu arzusunu yerine getirmek için, bu eserini yazar (takriben 770 veya en geç 771 h., krş. Raşîd Yâsimî, *agn. esr.*, s. 120). Oldukça samimî bir ifade ile kaleme alınmış olan bu mesnevinin vezni mütekarip tir.

Salmân'ın muhtelif dünya kütüphanelerinde (aş. bk.) ve bu arada İstanbul kütüphanelerinde oldukça bol ve güzel nüshaları bulunan eserlerinin tam bir ilmi negri yapılmamıştır. *Kulliyât-i Salmân-i Sâvacî* (Bombay, ts., taş-basması) aslında Salmân'ın sâdece *Dîvân*'ının eksik bir nüshasından ibârettir. Aynı baskı, adı ve bir az tertibi değiştirilmek suretiyle yeniden basılmıştır. *Dîvân-i Salmân-i Sâvacî*, şâmil: *gazaliyât, tarci'ât, kaşîd, rubâ'iyât* (nşr. Mansûr Muşfik), Tahran, 1336 ş. Son zamanlarda Âvastâ tarafından yayınlanan *Kulliyât-i Salmân-i Sâvacî* (Tabran, ts. [1958 ?]) oldukça iyi nüshalara istinât eden bir neşir ise de, nüsha farkları gösterilmemiştir. Bununla beraber bu neşrin Salmân'ın bütün eserlerini tam olarak ihtivâ ettiği söylenebilir.

Kendinden önceki şâirlerden Firdavsi, Minûçihri, Sanâ'î, Anvarî, Zahirî Faryâbî ve Kamâl al-Din İsmâ'il-i İsfahânî [bk. madd.] gibi şâirlerin te'siri altında bulunduğu anlaşılan Salmân gazellerinde İran edebiyatında Sa'dî, Mavlûnâ ve Hâfiz'dan sonra bir yer işgal eder (Raşîd Yâsimî, *agn. esr.*, a. 118). Hemen-hemen bütün mazmûnlarını adları geçen bu şâirlerden almakla beraber, bunları yeni ve daha güzel bir şekilde kullanabilmiştir (bk. Câmî, *Bahâristân*, s. 103). Onun en büyük kusuru çok defa mânâyı edebî sanatlılara fedâ etmiş olmasıdır. Bununla beraber zamanında şiirlerinin büyük bir rağbet gördüğü anlaşılmaktadır (bk. Davlatşâh, *Tazkira*, s. 162). Eserlerindeki fikirleri ile davranışları arasında dâimâ bir tezat müşâhade edilir. Bunu bizat kendisi devrin icaplarına nymak zarûreti ile izâha çalışmaktadır.

Bibliyografya: Davlatşâh, *Tazkira* (London, 1901), s. 257—263; Luţf-'Alî Bek Âzar, *Âtaşkada* (Bombay, 1299), a. 223—226; Amîn Ahmed Râzî, *Haft-iklîm*, Tahran, ts., II, 522—525; Rizâ-Kulî Han Hidâyat, *Macma' al-fuşâhâ* (Tabran, 1295), s. 19 v.d.; Câmî, *Bahâristân* (Nevalkişor, ts.), s. 103 v.d.; Raşîd Yâsimî, *Tat-tabbu' u intikâd-i aḥval u âḡâr-i Salmân-i Sâvacî* (Tahran, ts.); E. G. Browne, *A Literary History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 260 v.dd., 296 v.d.; ZDMG, XV, 758—774; Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, II, 629b. ayn. mll., *Supplement*, bk. fihrist; Flügel, *Die arab.*

pers. und türk. Hss... Wien, bk. fihrist; Browne, *A Suppl. Handlist... of Cambridge; Cat of Pers., türk., Hindustani and Pushtu manuscripts in Bodleian Library*, I, 575 v.dd.; *Catalogue of the Persian manuscripts in the Bâhâr library* (Calcutta, 1921), s. 244—245; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans*, bk. fihrist; F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi farsça gazmalar kataloğu* (İstanbul, 1962), bk. fihrist. (TAHSİN YAZICI)

SELMÂNİYE. SALMÂNİYA, bu ad bir takım müfrit (*gûlât*) şi'i fırkalarının göstermek için Abû Hâtim Râzî (ölm. 322=934)'de geçmektedir; bunlar gerek risâletini vârislerine bırakmış veya bırakmamış olan bir peygamber olarak, gerek bâzı kimşeler tarafından 'Alî'nin fevkindé telakkî edilmiş ilâhî bir sudûr olarak şahâbeden (*şahâbî*) olan Salmân-î Fârisî [b. bk.]'ye husûsî bir saygı gösterirler (Abû Hâtim Râzî, *Kitâb al-zîna*, var. 907), 220 (835) yıllarında, Carâḡîni bunlara karşı husûsî bir reddiye yazdı.

Bu tâbir şi'i irfanî akidesinin kendi hakiki ismi olan Sîniya (veya Salsaliya) adını verdiği bir zünrenin „zâhiri“ isimlendirilmesi olup, Mîmiya ve 'Ayniya'nın zıddıdır; burada Sîn harfi Salmân'a, Mîm Muhammed'e, 'Ayn da 'Alî'ye delâlet eder; burada bunların tarihî rollerinden ziyâde, devamlı mânevî rolleri göz önünde bulundurulmuştur. *Nâtîk* peygambere bir üstünlük veren Mîmiye ve „sâmit“ imâmı tercih eden 'Ayniya'nın aksine, Sîniya Ruh-ül-kudûsün murahhası olan bâb'ı ilk sıraya geçirirler. Bu irfanî nazariyeler, bâzı tafsilât ile birlikte, L. Massignon'un *Salmân Pâk* (*Publ. Soc. Études Iranienues*, Paris, 1934, nr. 7, s. 35—39) eserinde anlatılmıştır. Bu eserde Salmân'a karşı dinî bağlılıkları bakımından eskiden Hattâbiya (krş. *Umm. al-Kitâb*, tre. Ivanow, *REL*, 1932, s. 419—482)'nin, şimdi Nuḡayri [b. bk.]'ler ve 'Alî ilâhî [b. bk., bir de AHL-İ HAḠḠ]'lerin, muhtelif derecede, Sîniya ile irtibatları gösterilmiştir.

Bibliyografya: Salmân Pâk hakkında yukarıda anılan araştırma, s. 47—52.

(LOUIS MASSIGNON)

SELMAS. SALMAS, İran Azerbaycanı'nda bir idârî bölge olup, Urmiye gölünün şimali garbisinde kâindir (genişliği şimalden cenûba 40 km. ve uzunluğu garptan şarka 60 km.). Cenupta Avgân (Afgân)-dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği: 1.999 m.) Salmâs'ı Urmiya (Urūmî) idârî bölgesinden ayırır. Avgân-dağ'ın şark kısmını yüksek, göle doğru uzanan ve ucunda Güvercin-kale'nin bulunduğu Kara-bağ [b. bk.] teşkil eder. Garpta

Harâvîl (türkçe Ara'ul) silsilesi Salmâs'ı Türkiye'den ayırır; buradaki Fânâsûr geçidinin yüksekliği 2.567 m.'dir. Şimalde Salmâs Høy ile hudutlanır; şimali şarkide Güney („güneşe karşı“; eski idârî adı Arvanak ve Anzâb) idârî bölgesi gölün şimali sâhilini teşkil eder (merkezi: Tâsûc). Salmâs Zola çayı'nın suladığı münbit bir ova ile Çahrîk, Şinetâl ve Şepirân dağlık bölgelerini içine alır.

Salmâs bölgesinin pek eski zamanlardan beri meskûn olduğu baldî (vannî) mimârî eserlerinin kalıntılarından istidlâl edilebilmektedir. Daha sonraları burası Persarmenia eyâletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Eyâlet bâzan Atropatone'ye, bâzan da Armenia'ya dâhil bulunmuştur. Faustus Byzantinus Salmâs bölgesini Kortçekb eyâletine dâhil gösterir. Constantine Porphyrogenetos Xeqr (bugün Høy) ile birlikte Σαλαμὰς'ı zikreder. Salmâs 1653 yılına âit süryânî piskoposlarının cetvellerinde de bulunmaktadır (Hoffman, *Auszüge aus syrischen Akten Persischer Märtyrer*, s. 204).

al-Mukaddasî Salmâs'ı iyi pazar yerleri, taştan bir câmiî bulunan güzel bir şehir olarak tasvir eder. Yâḡût'un zamanında şehir harâbe hâlinde idi; burada yetişen meşhûr şahıslardan, 380 (h.) yılında vefât eden âlim Mûsâ b. 'Imrân zikredilir. Hamd Allâh Muatavfî'ye göre, şehrin sûrları 8.000 adım uzunluğunda olup, Cazan zamanında, vezir Hvâca Tâc al-Din 'Alî Şâh tarafından tâmir edilmiştir. Salmâs'ın vergi hâsılâtı VIII. (XIV.) asırda 39.000 *dînâr*'a varıyordu. Bugün Salmâs adını taşıyan bir şehir rastlanmaz. İslâm müelliflerinin verdikleri mâlûmat, bu bölgenin şimali garbisinde, Albak ve Kötür'a giden yol üzerinde bir pazar yeri olan Kuhna-Şahr („eski şehir“)’e âit olmalıdır. Kuhna-Şahr'de aş-yk. 1.000 bâne mevcûd olup, abâlisî âzerî-türkçesi konuşur; bunlardan başka şehirde 100 kadar ermeni âile ve bir de yahudi topluluğu bulunmaktadır ki, bunlar buranın İran'a ait eski bir yerleşme sâhası olduğuna açık bir delil teşkil edebilir. Mîri-Hatun kulesinin Kuhna-Şahr yakınında bulunması da aynı şekilde mânalıdır.

Bölgenin bugünkü merkezi Dîlmân (yazılışı Dîlmâḡân) olup, adı Gîlân deylemleri [bk. mad. DAYLEM] ile bâzı münasebetlere delâlet edebilir; bunların inşâ ettikleri bâzı küçük kaleler, hattâ Şerizür'da v.b. bilinmektedir (krş. Yâḡût, mad. *Daylamastân*). Dîlmân'da 1.400 ev (1852'de yalnız 300) mevcûd olup, nüfûsu (hemen-hemen hepsi şi'i) 8.000'dir. Şehrin mevkii çok müsâit olup, ovanın ortasında ve yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehir toprak sûr ile çevrilmiş

olup, 5 kapısı vardır. Şehirde 11 cāmi (Āgā, Şayh al-İslām, Hācī 'Alī Rizā, Hācī Şadiq Āgā, Kanlı, Şirli v.b.), Rüşan Efendi (mührü 1251 h. tarihini taşımaktadır) tarafından te'sis edilmiş bir tekke vardır (bk. al-Bidlīsī, *Şaraf-nāma*, nşr. Veliaminof-Zernof, Petersburg, 1860, I, 18).

Salmās ovasında 1850 yılında 51 köyde 3.310 ev bulunuyordu. 1900'de köylerin sayısı 108'e ve nüfusu da 50.000'e çıkmıştır. Bunların % 63,2'si şii, % 13'ü sünni, % 22,5'i biristiyen ve % 1,3'ü müsevî idi. Halkı tamâmen müslüman veya karışık olan köyler yanında biristiyen köyler de var idi: Ermeniler (Kal'asar, Haftuvān, Peryāoik) veya süryaniler (Hosrova, Patāvur v. b.) Katolik süryaniler („Kel-dāniler“) 500 ev ve iki kilise (bunlardan birisi 1844'te inşâ edilmiştir), piskopos evi ve bir „Lazâr“ misyoner bey'etinden müteşekkil küçük ve zengin bir köy olan Hosrova'da toplu balde bulunuyorlardı. 1281'de bir Salmās piskoposu Bagdad'da nasturi patriği Yalabaha'nın *Zeğorovca*'sında bazı bulunmuş idi (Assemāni, *Bibl. Or.*, II, 456) Hosrova halkı XVIII. asırda katolik mezhebine girdi. Müslüman abâli arasında, kendilerinin İsfahan'dan gelip yerleştiklerini söyledikleri Lek kabilesine mensûp kimseler de vardır. Muhtelif ırk ve dinlere mensûp bulunan bu cemaatlar kendi aralarında çok iyi anlaşmışlardır. Salmās'ın ticareti çok inkişâf etmiş idi. Başlıca ihrâcat maddelerini bal-mumu, bâdem, deri ve bayvan teşkil ediyordu. İlk cihan harbi sırasındaki rus-türk muhârebeler ve onu müteâkib 1918'deki huzursuzluk Salmās'ın iktisâdî durumuna darbe indirmiştir.

Bölgenin dağlık kısmının idâre merkezi Çabriğ'tir. Burası Zola çayının geçtiği boğaz içinde, bir kaya üzerine kurulmuş, küçük bir istihkâmdan ibârettir (resimler için bk. Hācī Mîrzâ Cānî, *Nuḳtat al-kāf*, nşr. Browne, *GMS*, XV, 122). Çabriğ 1828 yılında ruslar tarafından zaptedilmiştir. 1848'de Bâb [b. bk.], Tebriz'de idâm edilmeden önce, buraya hapsedilmiş idi. O zaman Muhammed Şah'ın karısının kardeşi Yahyâ Han Çabriğ'ta vâli bulunuyordu. Oğlu Tîmûr Han'ın öldürülmesinden sonra, Çabriğ 'Avdoylular tarafından işgâl edilmiştir. Kendi rivâyetlerine göre, 'Avdoyluların cedleri XVII. asrın ortalarında Diyarbakir'den Urmiye'ye gelmişlerdir. Reisleri olan İsmâ'il Āgā'nın türbesinde (Nâzlu çayı yanında) 1231 (1816) yılı kayıtlıdır. Onun oğlu 'Alî Han Çabriğ kalesini 1864'te eline geçirmiştir. 'Alî Han'ın çok faâl bir eşkiya olan oğlu Ca'far Āgā, umûmî vâlinin emri ile 1905 yılında Tebriz'de idâm edilmiştir. Onun küçük kar-

deşi İsmâ'il (Simko adı ile tanınır) bu hudut bölgesinin karışık siyâsî hayatında mübim bir rol oynamıştır. 1918'de Simko'nun adamlarının Kuhna-Şahr'de çıkardıkları bir karışıklıkta nastûrilerin patriği öldürülmüştür. 1922'de Simko, İran silâhlı kuvvetleri tarafından Türkiye topraklarına ilticâya mecbûr edilmiştir.

Salmās'ın eski eserleri arasında bilhassa şunlar dikkate değer: 1. Haldâilere (urartu) âit eserler (Ker Porter [*Travels*, II, 60] tarafından Tamar köyü yakınında Zincirkale tepesinde keşfedilmiştir). — 2. Sâsânilere âit eserler; Pîr Çavuş kayasındaki Galerius, Narses ve Tiridates (Ker Porter, *göst. ger.*; Flandin ve Coste, IV, levha 204 v.d.) veya başka bir izâha göre, Ardaşîr-i Pâpakân ve onun oğlu Şâpûr'u temsil eden yarım kapartma (Jackson, *Persia Past and Present*, s. 81; Sarre, *Iran. Felsreliefs*, s. 246). — 3. Güvercin-kale istihkâmlarının üzerinde bulunan kaya bâzan Urmiye gölü içerilerine doğru uzanır, bâzan da gölde bir ada teşkil eder. Güvercin-kale'nin bazı kısımlarının Haldâiler devrine kadar çıkması muhtemeldir. N. Hanykov 1852'de orada Abû Nâsir Husayn Bahâdur Han adında birine âit bir kitâbe parçası keşfetmiştir (krş. *Caucase mecm.*, Tiflis, 1852, nr. 22 v.d.). — 4. Kuhna-Şahr yakınındaki tuğladan yapılmış kule aş.-yk. 700 (7??) yılına âit ve M. van Berchem tarafından okunmuş olan kitâbesinde, eserin bânisi olarak Argûn Ākā'nın kızı Mîrî Hatun zikredilmektedir. Argûn Ākā, Hulağû ve Abaka zamanlarında Horasan vâlisi bulunuyordu (bk. Lehmann-Haupt, *Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens*, Abh. G. W. Gött. N. F., IX, 158 v.d.; resim için bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, s. 320).

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, IX/II, 956—962; Marquart, *Erânşahr*, bk. mad., s. 110; Adonts, *Armenia v epohu Iustiniana* (Petersburg, 1908), s. 223; Col. Çirikov, *Putevoy jurnal 1849—1852* (Petersburg, 1875), s. 489; E. Boré, *Correspondance et memoires d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840), II, 255; O. Blau, *Vom Urmia-See nach dem Wan-See*, Peterm. Mitt., 1863, s. 201—210; H. Hyvernat ve P. Müller—Simonis, *Du Caucase au Golf Persique* (Paris-Lyon, 1892), s. 118, 156; Maksimoviç-Vasilkovskiy, *Otčet o poyezdke po zapad Persii* (Tiflis, 1903), II, 17—29; V. Minorsky, *Naselenie pograniçnih okrugov (Materialy po Vostoku, Petrograd, 1915, s. 474 v.dd.)*; ayn. mll., *Kela-Şin...* (*Zap.*, 1917, XXIV, 190 v.dd.). (V. MINORSKY.)

SELSEBİL. SALSABIL, Cennetin bir pınarının adı olup, Kur'an'da (LXXVI,

17—18) yalnız bir defa geçmektedir. Bu ibâre şudur: „Ve orada (cennette) onlara (iyi insanlara) bir kâseden içirilir ki, içindeki zencefil ve cennette adı Salsabil olan pınar (ın suyu) ile karıştırılmıştır.“

Grâmer âlimleri kelimenin istikakında aynı fikirde değildiler. Bâzıları onu üçlü s-b-l köküne bağladıkları hâlde, bâzıları beşli bir kökten türetirler ki, buna göre, müennes şekli hâriç, bu kökten türemiş tek kelime budur. Bir takım dilciler, aslı harfleri yalnız s ve l imiş gibi, ona „kesilmeksizin akan veya boğazdan kolayca kayan“ mânâsını verirler. İstikakının „sal Rabbaka Sabilan ilâ hâzihi'l-ayn“ („Rabb'inden bu pınara giden bir yol iste“) takdîri ile, *sal sabilan* şeklindeki istikakı yanlış kabul edilerek, reddedilmiştir. Kelime, bir içecekten bahsedilirken, „içimi kolay“ veya „tadlı“ „sert ve kekre olmayan“, „boğazdan kolayca geçen“ mânâsına alınan süt, su veya şarap için, sıfat olarak, kullanılmıştır; fakat Kur'an'da müslümanların cennette içmelerine müsaade edilen şarap bakımında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bâzi grâmerciler, bu kelimayı, has isim ve bunun neticesi olarak da, çekimi iki halli ve *tanvîn* siz kabul eder; zikredilen âyetle ise, kelimedeki *tanvîn* 'in kafiye bakımından, *tanvîn* 'e uygun düşmesi için, verildiğini kabul ederler; fakat diğer bâzıları onu pınara bir sıfat olarak verilmiş ve netice itibariyle de *tanvîn* almış olan tam çekimli (munşarîf) bir kelime sayarlar. Muslim'in naklettiği bir hadis (*Hayz*, 37) kelimenin islâm câmiasında, her kes tarafından has isim olarak telakkî edildiğini göstermektedir; nitekim bu hadiste mü'minlerin suyundan içecekleri cennet pınarının *Salsabil* adını taşıdığı ifade olunmaktadır.

Bibliyografya: Belli başlı lugat kitapları ve Kur'an tefsirleri. (T. W. HAIG.)

SELÜK. SALÜK (al-Hamdānî'de Haribat Salûk; cenûbî Arabistan'da, Yemen'in Hadir bölgesinde eski bir şehir olup, al-Hamdānî zamanında yerinde Habîl al-Riyya adlı bir köy bulunuyordu. Büyük Salûk şehrinin harâbelerinde eski para ve ziynet eşyası bulunduğu gibi, altın ve gümüş parçaları ile demir cürûfu da bulunmuştur. Şehir, orada imal edilen, mükemmel, çift ilmekli zırlı gömlekleri ile meşhûr idi. Kezâ, rivâyete göre, köpek ile çakahn birleşmesinden meydana gelen, bilbassa ceylan avı için yetiştirilmiş köpek cinsi (*salûkî*) buradan gelmektedir. Alois Musil'in bana naklettiği üzere, bugün de, Şammar bedevîleri arasında şöyle denir: —*Hu drûkî, la çalb wa lâ slûkî*— „O bir kırmadır, ne köpek, ne de salûkî (tazı)“.

Bibliyografya: al-Hamdānî, *Şifat Gazîrat al-Arab*, nşr. D. H. Müller (Leiden, 1884—1891), s. 78 v.d.; 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naswân's im Şams al-'Ulûm* (E. J. W. Gibb Memorial Series, XXIV, Leiden, 1916), s. 51, 62; al-Kazvîni, *Acâib al-mahlûkât*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1848), II, 29; Yâkût, *Mu'câm*, nşr. Wüstenfeld, III, 125 v.d.; *Marâsid al-iḫḫilâ*, nşr. T. G. J. Juynboll (Leiden, 1853), II 47; al-Bakrî, *Mu'câm*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1876), II, 780 v.d.; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 185; F. W. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 200, 334; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, II (Berlin, 1890), s. 19; G. Jacob, *Alt-arabisches Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 26, 84, 245. (ADOLF GROHMANN.)

SELÜL. SALÜL, bu adı taşıyan iki kabîle mevcut olup, biri cenûbî Arabistan'da ve Huzâ'a kabilesinin bir koludur; diğeri şimâlî Arabistan'dandır ve Havâzin topluluk ismi ile tanınan kabîleler birliğine bağlıdır. Az itibarlı olduğu görülen bu iki kabîle gerçekte bir tek kabîle olmalıdır, zirâ mensuplarının bâzıları bâzan Huzâ'a'dan, bâzan Havâzin'den sayılmaktadır.

1) Huzâ'a kolu erkenden gelip, Hicaz'da yerleşmiş idi; arap nesep âlimlerinin bildirdiklerine göre, bu göçüş Mârib seddinin yıkılmasını tâkip eden zamanda olmuştur. Bu kabîle mensupları Kâbe'nin muhafızları oldular. Kabilenin bir mensubu, Abû Gâbsân al-Muhtarîş b. Hu'ayl b. Salûl, bir tulum şarap karşılığında, mâbedin anabtarını Kuşay b. Kināna'ye sattı ve bunun vâsıtası ile muâfızlık vazifesi Kurayş kabilesine geçti. Salûl kabilesi başlıca üç kola ayrılmış idi: Hüşşîya, 'Adî ve Hîrmîz; bu sonuncu gâliba çok az sayıda idi, çünkü buna mensup olan biç bir mühim şahsiyetin zikredildiğine tesâdüf etmiyoruz. Hüşşîya bir çok âilelere ayrılmış idi: Hûlayl, Kumayr, Zâfir, Kulayb ve Gâzira. Yukarıda anılan al-Muhtarîş ile Peygamberi, Mekke'den Medine'ye hicretinde sığındığı mağaranın giriş yerinde bir örümcek ağı bulup, yolunu kaybedinceye kadar tâkip etmiş olan Kurz b. 'Alkama de birinci âileye mensupturlar. Bu şahıs Mu'aviya zamanına kadar yaşamış ve memleketin topografyası hakkındaki bilgisi sayesinde mukaddes sâhanın, Haram'ın, hudutlarını tesbit etmiş ve bu budutlar bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Peygamber bayatta iken doğmuş ve 86 (705) yılında Suriye'de ölmüş olan Kabisa b. Zu'ayb ile Abbâsîlerin başlıca taraftarlarından ve ba-

life al-Manşûr'u görmeğe gittiği ve katledildiği zaman orduyu kendisine teslim eden Abû Muslim'in dostlarından olan Mâlik b. al-Hayşam b. 'Avf-ı Kumayr âilesine mensup idi.

2) Havâzin'e mensup olan kabile adını anneleri Zuhl b. Şaybân'ın kızı Salûl'den alıyordu; baba tarafından cedleri Murra b. Şa'sa'a b. Mu'aviya b. Bekr b. Havâzin idi. Mekke'nin şarkında yerleşmişlerdi. 10. küçük kabileye ayrılmış idiler; 'Amr, Zübay'a, Nahâr, Suhaym, Gâzira, Udayya, Câbir, Mu'aviya, Cinnî ve Duhayy. Peygamberin sahâbesinden olup, 'Omar I. tarafından Basra'ya kadı olarak gönderilen 'İmrân b. Husayn ile şâir Kugayyir 'Azza [b. bk.] Gâzira kabilesine mensup idi. 'Abd Allâb b. Hammâm ve al-'Ucayr adlı şâirler 'Amr kabilesine mensupturlar. Salûl kabilesinin muhtelif mensuplarının şecereleri mukayese edilince, mühim yanlışlıklara tesâdüf olunur: msl. Gâzira ber iki kabilede de bulunmaktadır; bundan bu kabilelerin bütünü bilmekle berâber, bir çok bâllerde doğru akrabâhklar hakkında kanâatlerin sâbit olmadığı ve, nesep âlimlerinin bütün mahâretlerine rağmen, bir tek cetvel te'sis etmeğe muvaffak olamadıkları neticesi çıkarılabilir. Başlıca güçlük hiç şüphesiz Salûl adının, nesep âlimlerinin „İbn“lerine rağmen, bir erkek adı olmayıp, bir kadın adı olmasından ileri gelmektedir ve burada, arap kabilelerinin şecerelerinde arada-sırada bulunduğu üzere, bir mâdersâbî âile ile karşılaşırız.

Bibliyografi: İbn Durayd, *Kitâb al-istikâf* (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Nuvayrî, *Nihâyat al-arab* (Kabire tab.), II, 318 v. d. ve 336; al-Kalkaşandî, *Nihâyat al-arab* (Bagdad tab.), s. 199, 242, 260, 312, 326; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'İkd al-farîd* (Kabire, 1316), II, 53; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (nşr. Margoliouth, GMS, XX, var. 304^a); *al-Ağânî*, IX, 93, XV, 53; *Usd al-gâba* (Kahire, 1286), sık-sık; İbn Hacer, *Tahzîb* (Haydarâbâd tab.), sık-sık; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen ve Register*.

(F. KRENKOW.)

SEMÂ'. SAMA' (A.) aslında *s m'* kökünden, *sa m'* ve *sim'* gibi, bir masdar olup, „i ş i t m e k, duymak, dinlemek, işitilen söz, iyi şöhrat ve iyi anılma“ (*Kâmûs tercümesi*, III, 292 v. d.). „şarkı dinleme“ (Südi, *Şarh-i Divân-i Hâfiz*, İskenderiye, 1250, I, 41, II, 383) ve mecâzen „şarkı, nağme, raks, vecd“ (*Çiyâs al-luğat*, Kanpur, ts., s. 232), „üns meclisi“ (Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 675) ve nihâyet yarı dinî mâbiyetle „çalgılı ve şarkılı ziyâfet“ gibi türlü mânalara gelmektedir. Bu çeşitli mânalardan bir kaçî hâric, diğerlerinin keli-

menin eski arapçadaki „şarkı söyleme veya çalgı çalma“ (bk. Lane, s. 1429b) mânası ile yakından ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Sonradan kazanmış olduğu anlaşılan *rağs* mânası da, aynı şekilde, musikinin tabîî bir neticesidir. Dinî mâbiyetle olmak üzere, güzel ses dinleme ve onun tabîî neticesi olan *rağs*, daha başlangıçtan itibaren, bir taraftan mutasavvıflar arasında büyük bir rağbete mazbar olurken, diğer taraftan da, bunun islâm dini ile bağdaşıp bağdaşmayacağı mes'elesi (aş. bk.) üzerinde durulmuştur. *Samâ'*dan bahseden kaynaklarda, *samâ'*ın şekil ve muhtevâsından çok bu ikinci mes'eleye yer almıştır. Bu bakımdan, bilbassa Mavlânâ (ölm. 672=1273)'dan sonra gittikçe geliştiği ve başlı-başına bir âyin balını aldığı anlaşılan şekli ile ondan önceki şeklinden teferruâtı bir tarzda bahseden bir esere rastlanmaz. Nitekim doğrudan-doğruya veya dolayısı ile *samâ'*dan bahseden eserlerde (msl. Abû Naşr al-Sarrâc, *Kitâb al-lumâ'* ve al-Gazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn* v.b.) *samâ'*ın kendisinden ziyâde, dinî bukümlere uyuyamadığı üzerinde durulmuştur. Bununla beraber ilk devirlerde çalınan veya söylenen musikinin makamı ile değişebilen hareketlerden ibâret olduğu gibi, bir âyin hâline geldiği zaman da, ibtimal tarif edilmekten ziyâde, ancak tatbikat ile elde edilebileceği düşünüldükçe, *samâ'*ın ne şekilde yapılacağına anlatılmasından vaz geçilmiştir. Bunun yerine çeşitli seslerin ve bu arada bilhassa güzel sesin tarifi ile bu seslerin husule geldikleri yerler ve ta'sirleri ile *samâ'* âdâbından bahsedilmiştir (krş. al-Gazzâlî, *ayn. esr.*, II, 229—231; al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 269).

Başlangıçta sadece güzel ses dinleme ile rakstan ibaret olan *semâ'*ın türlü mahzurları görüldüğü veya yanlış anlaşıldığı için bir takım esaslar kabûl edilmiştir. Bu esasları tespit için de önce dinî bakımdan musiki âletlerinin üzerinde durulmuş ve bunlar arasında bangilerinin dinlenmesinin câiz olacağı, bangilerini dinlemenin günâb sayılabileceği gösterilmeğe çalışılmıştır (krş. al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 277). Buna göre, telli sazlar ve nefesli sazların dinlenmesi haram sayılmıştır. Bu arada mübah sayılan *semâ'*da şu asaslara dikkat edilmiştir; zaman, mekân, *ihvân* („dostlar“). Yemek hazır olduğu zaman, namaz vakti, düşmanca bir davranış, sıkıntı duyulduğu zamanlarda *semâ'* yapılmamalıdır; aynı şekilde, işlek bir caddede, pis bir yerde veya insanın kalbini Tanrıdan başka bir şeyle meşgul eden eşya bulunan bir yerde de *semâ'* câiz değildir. Bunun gibi *semâ'*aleybinde bulunan meclîse ağırlık veren, mütekebbir kimselerin ve sahte vcd-

bâlleri gösteren sâffilerin ve *semâ'*ın değerini takdir edemeyenlerin buzûrunda da *semâ'* etmek doğru değildir. *Semâ'* esnasında bütün dikkat ile *kavvâl* („şarkıcı“)e kulak vermeli ve gelen vecdin te'sirine tabammül edilebilindiği müddetçe, her hangi bir bareketten sakınmalıdır. Bununla beraber, *semâ'* topluluğundan her hangi birisi harekete geçtiği vakit, ona nymak lâzımdır. Daha çok şerîate bağlı sâffilerin *semâ'*ının belli-başlı busûsiyetleri hakkında verilen bu bilgiler yanında, X./XI. asrın ilk yarısında onun yarı dinî bir ziyâfet bâline geldiği görülmektedir. Filhakika bu devrin ileri gelen sâffilerinden olup, bir çok bakımlardan Mavlânâ'yı andıran Abû Sa'id b. Abi 'l-Hayr (357—440=967—1049) zamanında bu şekilde tertip edilmiş *semâ'* toplantılarından bahsedilmektedir (bk. Muhammed b. Munavvar, *Asrâr al-tavhîd fî makâmât al-Sayh Abi Sa'id*, nşr. Zâbiğ Allâb Şafâ, Tahrir, 1332 ş., s. 16 v. d., 103 v. d., 77 v. d.). Ancak umûmiyetle yemekten sonra (bk. Tabsin Yazıcı, *Mavlânâ devrinde semâ'*, *Şarkiyat mecmuası*, V, 140 v. d.) yapılan bu *semâ'*ın teferruâtı hakkında da yeter derecede bilgi verilmemiştir. Yine bu devirde, toplu bâlde icra edilen bu *semâ'* yanında, münferiden yapılan *semâ'*da devam etmiştir (bk. Muhammed b. Munavvar, *ayn. esr.*, s. 77, 103). Çalınan musikinin ahêngine uyularak yapılan hareketler arasında, bilbassa mevlevîlerde olduğu gibi, uzun müddet bir dönmenin mevcûdiyeti kat'i olarak bilinmemektedir, zirâ Mavlânâ'dan bahseden eserlerde sık-sık rastlanılan *şarh zadan* („dönmek“) tâbiri, Abû Sa'id b. Abi 'l-Hayr'dan bahseden eserlerde hemen-bemen hiç bulunmamaktadır. Bununla beraber, Mavlânâ ve etrafındakilere bas gibi görünen dönme da aslında daha önce mevcut idi (Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 40). Ayrıca Şams al-Dîn-i Tabrizî'nin yaşadığı devirde ve muhitte *semâ'*ın daba çok rağbet gördüğü ve sonraki devirlere intikal eden bazı husûsiyetlerini kazandığı söylenebilir. Nitekim Mavlânâ'nın *semâ'*ı ve *semâ'*daki bareketlerinin bir çoğunu daba önce Irak-ı Acem'de aemâ' yapan (bk. Aflâkî, *Manâkıb al-ârifin*, nşr. T. Yazıcı, I, 89, II, 624) Şams'ten aldığı mâlûmdur (bk. Sultan Valad, *İntihâ-nâma*, Üniversite kütüp, nr. FY 1009, var. 61^a; krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevî âdâb ve erkânı*, s. 63). Bu arada bazı sâffiler arasında *semâ'* için güzel musiki ile birlikte çalan veya söyleyenin güzel olmasını ve güzel koku bulunmasını şart koşanlar da vardır (Rûzbihân al-Bakî, *Kitâb al-anvâr*'dan naklen *Nafahât al-uns*, trc. Lâmi'î Çelebî, İstanbul, 1289, s. 268 v. d.). Mavlânâ'nın *semâ'*ı ise, çok defa tesadüflere bağ-

lıdır. Filhakika kulağına gelen ve hoşuna giden güzel ve mânalı bir ses, bir söz veya but beyecanlı bir bâdise onu harekete getirmeğe, daba doğrusu dönmesine kâfi geliyordu (krş. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 151, 412, 457). Bu devirde, muhtelif hâdiselerin te'siri ile yapılan bu münferit aemâ' yanında, bir musiki beyetinin de refâkatı ile, toplu bâlde cereyan eden ve çok defa tesadüflere bağlı olan *semâ'*da vardı. Kaynaklarda bu şekildeki *semâ'*ın teferruâtı bir tasvirine rastlanmaz. Ancak bazı kayıtlardan (bk. Tabsin Yazıcı, *ayn. esr.*, a. 142—150, krş. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 63 v. dd.), bilbassa Mavlânâ'nın medresesinde yapılan *semâ'*da, musiki bey'etine ayrılan yüksekçe bir yer (*taht*) bulunduğuna (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 222) ve musiki bey'etinin de umûmiyetle şarkıcı, tefçi ve neyzenlerden te-rekküp ettiği, bunlar ile birlikte, rebâb, zurna, nakkare ve mâbiyeti meçbul, fakat bir çalgı olduğundan şüphe edilmeyen *başûrat* çalıcılarına da rağbet edildiği anlaşılmaktadır. Mavlânâ'nın tamâmiyle erkeklerden ibâret olan bu musiki hey'eti önünde *semâ'* ettiği gibi, kadınlardan müteşekkil bir musiki bey'eti önünde de *semâ'* ettiği olmuştur (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 179 v. d.). Yine bu arada *semâ'*ın sonraki şeklinde görülen selâm verma âdetinin izlerine de rastlanmaktadır (krş. Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 220).

Yukarıda ana hatları ile açıklandığı üzere, Mavlânâ devrinde ve onu tâkip eden devirde daba önceleri *semâ'* âdâbından sayılan „*zmân*, *makân* ve *ihvân*“a çok defa ebemmiyet verilmediği görülmektedir. Filhakika Mavlânâ'nın *semâ'*ı zamandan ziyâde, kendisine gelen vecdle bağlı kaldığı gibi, hemen-hemen ber yer (medreseler, evler, bağlar, sokaklar v.b.) onun *semâ'*ına sahne olmuş ve *semâ'*a katılanlar ile *semâ'*ı seyredenlerin husûsiyetlerine de dikkat edilmemiştir (krş. *ayn. esr.*, I, 182). Kendisinin vefâtından (672=1273) sonra, balefi Hüsâm al-Dîn Çelebî tarafından, cuma namazını müteâkip, *Kur'an* okunduktan sonra, toplu bir hâlde *semâ'* yapılması bir kanun bâline getirildi (*ayn. esr.*, II, 777, 967). Bununla beraber, belirli bir zaman ve mekâna bağlı kalınmaksızın, muhtelif vesîleler ile *semâ'* yapıldığı da anlaşılmaktadır (bk. *ayn. esr.*, II, 780 v. b.).

*Semâ'*ın bilbassa mevlevî tekkelerinde âdâb ve erkânı ile dört-başî mâmur bir âyin hâline bangi tarihte geldiği kat'i olarak bilinmemektedir. Bazı kayıtlardan (bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 75), bugünkü *semâ'* şeklinin Sultan Veled'in torunlarından Pîr Âdil Çelebî (ölm. 865=1460) tarafından te'sis edilmiş olduğu tabmin edilebilir. Bir âyin bâline gel-

dikten sonra da, Mevlevî mukabelesi adı altında, semâ'ın ber yerde ve ber tekkede aynı şekilde icra edilmesi çeşitlilik makamı tarafından te'min edilmiştir. Bu âyine mukâbala („karşılaşma“) adının verilmesine sebep de, âyinin bir parçası sayılan „davr-i Valadî“de, âyine iştirak edenlerin birbirlerine doğru „baş kesip“, karşılındakilere bakmalarıdır. Bilbassa İstanbul'daki mevlevî tekkelerinde mukabele zamanları başlangıçta bir vecdin gelişine, bir beyecanın zuhûruna bağlı olduğu hâlde, sonraları, bazı sebepler (krş. Abdülhakî Gölpinarlı, *agn. esr.*, s. 99 v.d.) ile, tekkelerin ber birinde haftanın bir veya bir kaç gününde icra edilmeğe başlamıştır. İstanbul'un dışında ise, fevkalâde zamanlar müstesnâ, cuma namazından sonra âyin icra ediliyordu ki, bu, bundan önce de işâret edildiği gibi, Husâm al-Dîn Çelebî tarafından tespit edilmiş olan zamana uymaktadır (mukabelelerin icra şekli hakkında bk. A. Gölpinarlı, *agn. esr.*, s. 77—94; Hellmut Ritter, *Die Mevlânâ feier in Konya vom 17—17 Dezember 1960, Oriens*, 1962, XV, 249—270). Mevlevîler arasında, mukabele tâbiri yanında, bir de „garipler semâ'ı“ vardır ki, bu da ihyâ gecelerinde, yâni sahaha kadar ibâdet ile uyanık kalınan gecelerde, yapılan semâ', âyinine doymayanların asıl âyin bittikten ve herkes semâ'-bânedan çıktıktan sonra, devam ettirdikleri âyinden ibârettir (bk. A. Gölpinarlı, *agn. esr.*, s. 95). Aynı şekilde muayyen bir nezir karşılığında mukabelelerin sonu olan dördüncü devrenin uzatılmasından ihâret olan bir de niyâz âyini vardır.

Hemen-hemen hütûn sülflerce benimsenen ve bir vecdin neticesi olan semâ'ın mübtelif tarikatlerde ne şekilde yapıldığına dâir benüz tam bir tetkik yapılmamış ise de, bunlardan balvetî tarikatının bir kolu olan gülşenî tarikatı gibi bazılarında mevlevî semâ'ının benimsendiği görülmektedir (krş. Şemleli-zâde Ahmed Gülşenî, *Tarik-i şîve-i Gülşenîye*, Millet kütüp., şer'iyye, nr. 990, 10. madde; *Manâkıb-i avliyâ-yi Mîşr*, türk. trc. Sâlib, Bulak, 1262, s. 143 v.d.). Aynı şekilde Mavlânâ zamanından başlayarak, ber bangî bir vesile ile dâvet edilen veya semâ'ı seyreden diğer tarikat mensuplarının semâ'a iştirak ettiklerine sık-sık rastlanmaktadır. Nitekim Ulu Ârif Çelebî (ölm. 719/1319) zamanında böyle bir semâ'ı seyreden rûfâî dervişlerinin, ellerinde boş kabaklar olduğu bâlde, şarkî söyleyerek ve heyecan göstererek, semâ'a katıldıkları bilinmektedir (bk. Aflakî, *agn. esr.*, II, 915; krş. A. Gölpinarlı, *agn. esr.*, s. 100 v.d.; krş. İbn Battûta, Paris tab., II, 5—7). Tekkelerin kapanması üzerine, yakın zamana kadar

yapılmayan mevlevî semâ'ına, 1950'den sonra, Mavlânâ'nın ölüm yıldönümü münâsebeti ile ber yıl tertip edilen anma merâsimlerinde mü-sâade edilmiştir. Umûmiyetle Konya'da icra edilen ve 11—17 aralık târibleri arasında bir hafta devam eden bu semâ'ın, bir gösteri mahiyetinde olmak üzere, İstanbul'da da tekrar edildiği olur.

Esâsı musiki ve raksa dayanan semâ'ın din ile bağdaşıp bağdaşmadığı mes'elesi uzun müddet münâkaşa mevzuu olmuştur. *Kur'an*'da *semâ'* kelimesi geçmediği için, onun mübah olup olmadığı mes'elesi daha ziyâde Peygamberden nakledilen badîsler ile izâb edilmeğe çalışılmıştır. *Samâ'*ın mübah olduğunu ifâde edenler (bk. al-Sarrâc, *Kitâb al-lum'a*, s. 269), güzel sesin *Kur'an*'da övüldüğünü, kötü sesin ise yerildiğini (krş. *Kur'an*, XXXI, 19), Peygamberin bizzat seyrettiği bir kaç rakı hoş karşıladığını ifâde ettikten sonra, tamâmiyle mantukî ve mâkul deliller ileri sürmüşlerdir. Bu arada telîli sazlari şeriate uygun görmeyenler mes'eleyi bu bakımdan da incelemişlerdir (krş. Taşköprülüzâde Abmed Efendi, *Mavzû'ât al-ulûm*, tre. Kemaleddin Efendi, İstanbul, 1312, II, 549). Netice olarak, dinlenen ses ve yapılan raks nefsanî duygularını harekete getiriyorsa, bu gibi kimselerin semâ' yapmaları haramdır. Bununla beraber, sırf gösteriş için yapılan semâ'da faydadan bâli değildir; bu şekildeki semâ'da insanda gerçek vecd hâllerinin doğmasına ve semâ'daki samîmiyetinin artmasına sebep olur. Sûfilere göre, semâ'ın insan rubu üzerinde türlü te'sirleri vardır: insanın Allaha olan aşkını kuvvetlendirir, kendisinde türlü hâller husule gelir ve bu bâller kalbteki kötülükleri temizler ve nîbâyet insanı müşâhada ve mukâşafa mertebesine ulaştırır (bk. Gazzâlî, *agn. esr.*, s. 239).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. al-Sarrâc, *Kitâb al-lum'a fi'l-ta'avvuf*, nşr. R. A. Nicholson. (Leiden, 1914, s. 267—302); Kuşayrî, *al-Risâla*, Kabire, 1287, s. 40; al-Gazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn* (Kabire, ts.), II, 229—264; İsmâ'îl al-Ankaravî, *Risâla huccat al-samâ'*, ayn. mll., *Minhâc al-fukarâ* (İstanbul, 1286), sonunda. (TAHSİN YAZICI.)

SEMÂ'-HÂNE. SAMÂ'-HÂNA, semâ' evi, semâ' edilen yer. 1) Mevlevî tekkelerinde semâ' için müstakil bir yer ayrılmıştır ki, buna semâ'-hâne denilir. Dört duvara istinat eden bu tekkelerde semâ'-bâne kubbenin altında bulunmakta olup, dâire şeklinde veya beyzîdir. Döğemesi tahtadan olup, yapılan semâ'dan bu tahtalar âdeta eilâlî bir hâl almıştır. Semâ'-hânenin etrafı parmaklık ile çevril-

miş olup, bunun dış tarafında semâ' âyini (mukabele) 'ni seyredenlere tahsis edilen kısım bulunmaktadır. Kibleye karşı olan cümle kapısından içeri giren bir kimse sağa sapmak sûretiyle semâ'ı seyredenlerin bulunduğu yere; doğru gitmek sûretiyle de parmaklıklarda semâ'-hâneye açılan alçak bir kapıya gelir ve buradan semâ'-hâneye girer. Cümle kapısının iç kısmında ayakkabıların konulması için raflar vardır; tam karşısında, semâ'-bânede şeyhin makamı sayılan yere koyu kırmızı bir post serilir. Şeyb postunun ucundan semâ'-hâneye girilen kapının ortasına kadar uzanan ve hatt-ı isti'vâ denilen mevhum bir çizgi vardır ki, şeybin postu, ucu kapıya gelmek üzere tam bu çizginin ortasına serilir ve bu çizgiye basılmaz. Post ile aynı bizâda, seyircilere tahsis edilen yerde, bir mihrap ile mihrabın sağında bir minber bulunur. Semâ'-hânenin iç kısmında, sağ köşede, dıştaki minberin bizâsında, şeyhin üzerinde *Mag-nâvî* okuttuğu bir kürsü yer alır. Şeybin makamının karşısında, kapının üzerinde, dışarıdan merdiven ile çıkılan ve *mutrib-hânn* veya sâdece *mutrib* denilen bir mahfil vardır. Burada ney-zen, kudüm-zen, âyin-bân ve na't-bânlardan müteşekkil musiki heyeti bulunur. Ziyâretçiler (*zuovâr*), çok olduğu takdirde, bir kısım da mutrib-hânenin altı ile, ona bitişik olan kısma alınırlar. Erkek ziyâretçilere ayrılan kısmın üstünde de kapısı dışarıda bulunan ve semâ'-hâneye bakan cephesi tavana kadar ka'eslenmiş kadın ziyâretçilere mahsus yer bulunmaktadır. Semâ'-hânenin sol tarafında, tavana yaklaşan bir parmaklık ile ayrılmış bulunan yerde, dergâhta şeyblik etmiş kimselerin türbeleri bulunur.

2) Semâ'-bâne umûmiyetle tekkelerde zikir ve mukâbala yapılan yer mânâsında da kullanılır. Bu mânâda olmak üzere, bektaşî tekkelerinde de semâ'-bâne vardır. K. Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens (Beiträger zur Bauwissenschaft, Berlin, 1913, kısım 21, s. 32 ve plan.)*

Bibliyografya: A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik* (İstanbul, 1953), s. 341 v.d.; ayn. mll., *Mevlevî âdâb ve erkânı* (İstanbul, 1963), s. 77 v.d.

(TAHSİN YAZICI.)

SEMA'-HANE. [Bk. SEMÂ'-HÂNE.]

SEMEK. AL-SAMAK (A.), balık. Eskilere göre, pek çok cinsi vardır ve bir bakışta bembeyaz, hem kuyruğu görülemez kadar uzun olanları mevcuttur — bir gemi böyle bir dev bahçin geçmesi için dört ay beklemek zorunda kalmış —, fakat güçlüğüle görülebilecek kaor küçük olanları da vardır. Balıklar gal-samaları ile su alıp verirlir; yaşamak için ha-

vaya ibtiyâçları yoktur. Uçan balıklar hâric, diğer balıklar için bava zararlıdır. Soguk-kanlı bayvanlardan olduklarından ve mideleri ağızlarına yakın bulundugundan çok oburdurlar. Hareketleri yılanlarınki gibi, büyük bir kuvvet taşır; gıdaları vücutlarının müteaddit uzuvlarına dağılmaz. Balıkların bir çoğu çiftleşir, diğ-gerleri deniz kumundan, nehir çamurundan ve yabut da çürümüş maddelerden hâsıl olur. al-Câhiz'e göre, aneak senenin bâzı devrelerinde tesâdüf edilen, tıpkı kuşlar gibi, göçmen balıklar da vardır. al-Kazvinî (*Acâ'ib al-mahlâ-kât*, II, 119) Menzaleb gölünde bulunan 79 balık ve 130 kuş çeşidi sayar. Şeriat balığın yeumesine müsaade etmiştir. Bunun için balığın şu veya bu şekilde ölmüş veya öldürülmüş olması pek ehemmiyetli değildir; sadece diri olarak pişirmemek ve yememek icap eder. Soguk ve râtip sayılan balık eti, bu husûsiy-tinin neticesi olarak sıcak-kanlı kimselere faydalıdır ve umûmiyetle şişmanlatıcıdır. Tatlı su balıkları çok kılçıklı, fakat lezzetlidir. Balıklarda beslenen balıkların etlerinin yenmesi men'edilmiştir. Balık kokusu teneffüs eden bir sarhoş sarboşlugundan ayılır. Balık yemek insanı susatır. al-Râzî halık yemeklerinin hazırlanması ve iyi te'sirleri hakkında tafsilâtî bilgi verir. *Bir bir gece*'de bu mevzûdan son derece güzel hikâyeler vardır; aynı şekilde al-Damîri'de de böyle hikâyeler bulmaktayız.

Bibliyografya: al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlâkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 137; alm. trc. H. Ethé, s. 282; al-Damîri, *Hayât al-hayavân* (Kabire, 1275), II, 32 v. dd.; trc. Jayakar, II, 66 v.d.; İbn al-Baytâr, frns. trc. Leclerc, II, 285. (J. RUSKA.)

SEMEKETÂN. AL-SAMAKATÂN, iki halık, Burçlar mıntakasının ekseriyâ *al-Hâr* („Bahk“) denilen en son bureunun da ha sahîn adı. Hüt, 34'ü burca âit olmak üzere, 38 yıldızdan müteşekkildir. Geri kalan dört yıldız bureun dışındadır (*hâricuhâ*, İdeler ve Etbé'ye göre, „şekilsiz“). Bu bure, mûtat olarak, kuyruklarından bir şerit ile birbirlerine bağlı iki balık (*ovvdeuqos ovvdeuqos*) şeklinde tasvir edilmektedir. Bu şeride *al-rnşâ* denilir; bâzan da iki balığın birbirlerine bir iplik (*hayt*) ile bağlanmış olduğu görülmektedir ve bu iplik arap tarzında türlü süsler (*alö ta'ric*) meydana getirir.

Bibliyografya: al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlâkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 38; alm. trc. H. Ethé, s. 79; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 202 v. dd. (J. RUSKA.)

SEMEN. AL-SAMN (A.), inek, keçi veya koyun sütünden yapılmış tereyağı, bilbassa

kaynatılmış ve süzölmüş, içerisindeki yabancı maddelerden teerit olunmuş, tuz ve emsâli ilâ ve edilerek uzun zaman dayanması sağlanmış yağdır. Taze tereyağı ve kaymağa *zubda* denir. Her ikisi de yalnız mutfakta değil, aynı zamanda tabâbette dâhili ve bâricî ilâç olarak kullanılır; bâricî olarak yaraların, kabarcıkların ve çibanların tedâvisinde, dâbilen yılan ısırmasına ve zebirlenmeye karşı panzehir olarak ve mesane tikanıklığına karşı istimal olunur.

Bibliyografya: İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 290. (J. RUSKA.)

SEMENNÜD. SEMENNÜD, Mısır deltasında, Nil'in (Dimyat kolunun) garp sâhilinde yer alan Garbiya vilâyetinde bir kasaba ve Tança-Dimyat hattı üzerinde bir tren istasyonudur (nüfusu 1884'de 11.550 idi). Arapça ismi yunanca Σεβέννυτος (bu Nil'in kollarından birinin de adıdır)'e yakın kalmıştır, kiptice Camnuti ve eski mısır dilinde „Zab nutir“'dir. Muhtemelen eski kasaba, ırmağın iki sâbilinde de yer almakta idi; bugün ise, Dimyat kolunun şark sâhilinde, Semennüd'un karşısında, hiç değilse hicrî VI. asırdan beri bilinen ve Dağahliya vilâyetinin merkezi olan Mit (Minya) Semennüd adlı küçük bir kasaba yer almaktadır (nüfusu 1884'te 4.372 idi).

Sebenntos'un mülki ve idârî nizamı bir şabın elinde bulunan bir idâre şekli (pagarchie)'nden sonra Semennüd'un *kūra*'leri, bâzı, komşu *kūra*'ların tesbitindeki güçlükten dolayı, tâ-yini mümkün olmayan bir sâhayı da ihtivâ eder. Burası şarktan Nil, cenuptan (bugün de mevcut olan yerler) Banâ ve Buşir *kūra*'leri, garpten, iki kelime arasında savtî bir alâka kabul edilmemekle beraber, eski Βουκόλια'ya tekabül eder gibi görünen al-Bucüm *kūra*'si; şimâlden de, a-Ya'kûbî nin, Semennüd'dan takriben 25 km. mesâfedeki al-Damîra ile aynı ad-dettiği al-Avisiya *kūra*'si ile budutlanmıştır. Fâtımiler ve Eyyûbîlerin eski *kūra*'den fazla büyük olmayan (129 köye karşılık 108 köy) Semennüddiya adlı ayrı bir vilâyetleri var idi.

İbn Doqmâk tarafından rivâyet edilen bir efsâneye göre, Semennüd'u, Lud'un neslinden, Sem'in oğlu olup şehre adını veren bir sibirbaz kurmuştur. Semennüd'un kendine âit bir tapınağı mevcut olup, burası arapların idâresi sırasında bir müddet erzak anbarı olarak kullanıldıktan sonra, takriben 350 (961)'de yıkılmıştır. Ya'kubîlerin dinî metinlerindeki (Synaxarium) bir kısımdan bu tapınağın islâmiyetten önce dahi tahribâta uğradığı anlaşılıyor. Arap menkıbeleri bu tapınakta bir bâmî melek olarak koyu renkli, uzun saçlı ve kısa sakallı bir ihtiyarın bulunduğunu kaydediyor ki, Maspero bununla arapların, yüzü mâvi veya

yeşile boyanmış Osiris veya Phtah'ın beykelini tarif ettikleri fikrindedir.

Kıptî rivâyetleri Meryem ve âilesinin Mısır'a kaçışında Semennüd'dan geçtiğini ve bir miktar din şehidinin burada medfun olduğunu kaydeder. Bu kasaba IX. (m. s.) asırda dahi bir piskoposluk makamı idi. Bu kasabada bir kıptî topluluğu yaşamış ve Mısır'a bir kaç Yakubî patriği yetiştirmiştir. Bununla beraber al-Makrizî, bavârilere ithaf edilen baş kilisenin bnsûsî bir evde bulunduğunu söylüyor.

Semennüd al-Faramâ'dan Bilbis yolu ile ilerleyen arap istilâ ordusunun geçtiği yer üzerinde olmadığından, Mısır'ın istilâsından bahseden arap müellifler burayı zikretmezler. Yalnız Nikiulu Yuhannis, mahallî askerî kuvvetlerin müslümanlar ile barp etmeği reddettiklerini zikrediyor. Semennüd'dan 132 (750)'de, sonradan yakalanarak idâm edilen Yuhannis adlı biri tarafından idâre edilen mahallî bir isyân dolayısı ile de bahsediliyor.

Savary burasını kalabalık ve halkı ticâret ile uğraşan orta büyüklükte bir kasaba olarak vasıflandırır. 'Alî Paşa Mubârak'de Semennüd'daki câmilelerin, asrî veya son zamanda tâmir edilmiş bütün binaların cedvelini vermektedir.

Bibliyografya: Nikiulu Yuhannis (trc. Zotenberg), s. 245, 366, 560 (= NE, XXVI, 1883); *Hist. des Patriarches* (Patrol. or., V, [460] 206; X, [547], 433); *Synaxaire* (Patrol. or., I [76 v.d.], 290 v.d.; XVI, [973, 1050], 331, 408; XVII [1218], 676); Abû Şâma (Kahire, 1288), I, 269; al-Kalâşandî, *Şubh al-a'sâ* (Kahire, 1331—1338), III, 327; İbn Doqmâk (Kahire, 1314), V, 77, 91; al-Makrizî, *Hîtaf* (nşr. Wiet), III, 223 v.d.; IV, 101 (Bulak tab., II, 519); İbn al-Cî'ân (Kahire, 1898), s. 60, 80; Carré de Vaux, *Abrégé des Merveilles*, s. 217; G. Maspero, *Journ. des Savants* (1899), s. 79; 'Alî Paşa Mubârak, *Hîtaf cadîda*, XII, 46—50, XVI, 65 v.d.; Baedeker, *Ägypten*, 7. tab. (Leipzig, 1913), s. 166 v.d.; Guide Joanne, *Égypte*, s. 361, 366; J. Maspero, *Organis. milit. de l'Égypte byzantine*, s. 131, 139; ayn. mll., *Hist. des Patr. d'Alexandrie*, s. 371—373; Caetani, *Chronogr. islamica*, s. 1707 ve J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux p. servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 29, 31 v.d., 106, 187 v.d. (G. WIET.)

SEMERKAND. SAMARKAND, Buhârâ [b. bk.] ile birlikte, Mâverâünnebr (Sogdiana, Sogd [b. bk.], Mâvarâ' al-Nahr) 'ın b. s. l. i. c. a. ş. e. b. r. i. olup, garbî Türkistan'da Sogd (vâdî'l-Sogd, Zarafşân) ırmağının cenup kıyısında aynı adı taşıyan eyâletin merkezidir; şehir, gerek şarklı seyyahlar, gerek garplı seyyahlar tarafın-

dan cennet telakkî edilen bir mevkide bulunmaktadır. Şehrin adı, ikinci unsur olarak, şarkî İran dilinde şehir mânasına gelen ve şarkî İran bölgesi yer adlarında sık-sık geçen *kand* (krş. buddh. Sogd *knd-*, biristiyân sogd. *kaş, kanş*)'i almaktadır; buna karşılık birinci kısım için tatminkâr bir mâna ve izah bulunamamıştır (krş. *Centralasiatische Studien*, I, 133 v.d., Tomaschek'in izah teşebbüsleri). Şehrin adı önce Maracand, Μαράκανδα şeklinde, İskender'in şark seferi hakkındaki rivâyetlerde görülmektedir. Arrian (III, 30) onu βασιλεία τῆς Σογδιανῶν χώρας şeklinde adlandırmaktadır. İskender, Spitameneslere karşı yaptığı savaşlarda şebri bir çok defalar ele geçirdi ve Strabo (XI, 11, 4)'ya göre, tmâmîyle tahrip etti (hâlbuki arap efsânesi İskender'i şehrin kurucusu olarak gösterir). Şehir Diadokhların idâresinde — 323 taksiminden sonra —, Sogdiana'nın merkezi olarak, Baktria satraplığına tâbi oldu, Diodotos'un istiklâlini ilânından ve Antiokhos II. Theos'un saltanatı devrinde Grek-Baktria kıralığının kuruluşundan sonra, Baktria gibi, burası da Selevkosların eline geçti. Bu tarihten itibaren şehir, şimâllî yabancı kavimlerin taarruzlarına mâruz kaldı. Bu devirden müslümanların fethine kadar, ber ne kadar garbî İran ile bir medeniyet bağı devam etti ise de, tarih ve iktisadî hayat bakımından, İran'dan ayrı kaldı (Maniheizmin Semerkand'da yerleşmesi hakkında bk. J. Marquart, *WZKM*, XII, 163 v.d.; huristiyânlar hakkında da bk. W. Barthold, bk. *bibliyografya*. E. West'in, *Bundahisn* ve *Bahmanyast*'da Çin ve Çinistan'ın Semerkand'a kadar çıkarma teşebbüsü tamâmîyle şüpheli bir netice vermiştir). Müşbet mâlûmâtı ancak çin imparatorluk vekayinâmelerinde ve seyahat bikâyelerinde bulmaktayız. Han devrinden itibaren devlet K'hang-kü adını almıştır; devletin idâre merkezi K'hang T'hang sâl-nâmelerindeki Sa-mo-kian = Samarkand ile açıkça aynı gösterilmiştir. (krş. C. Ritter, *Erdkunde*, VII², 657 v.d., umûmî levha). Wei'in 437 (m.)'de telif edilmiş (krş. F. Hirth, J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 65 v.d.'dan naklen) sâl-nâmeler'ne göre, Yüe-çi (Küşân)'lerin akrabası olan Çau-vu hânedanı milâddan önceki zamanlardan beri orada hüküm sürmekte idi. Hüan-Çvang Sa-mo-kian'ı 630'da ziyâret ile, burasını kısaca tasvir etti (St. Julien, *Mémoires sur les Contrées Occidentales* [1857], I, 18 v.d.; Sam. Beal, *Si-yu-ki, Buddhist Records* [1884], I, 32 v.d., kıymetli bibliyografya kayıtları ile birlikte, s. 101).

Kutayba b. Muslim'in Horasan vâililiğine tâ-yininden itibaren, Mâverâünnehr'de muntazam

bir şekilde ilerleyen araplar, Semerkand'ı bir Tarhûn (çince To-hoen)'un idâresinde buldular. al-Bîrûnî, *Âşâr*, nşr. Sachau, s. 101, 20 (krş. İbn Hordâzbihi, *BGA*, VI, 40, 5)'ye inandırılrsa, Semerkand'ın yerli hükümdarları türkçe meşhur *tarhûn* (Orhun kitâbelerinde: *tar-kan*) unvânını taşıyorlardı; bu kelime arap kaynaklarına bakılarak, zannedildiği gibi bir has isim değil, bir ünvan olmalıdır. Burada islâmiyete tekaddüm eden son asırlarda, Mâverâünnebr'de Eftalitler hâkimiyetini bertaraf eden mahallî türk bânedanlarından birinin bir mümessili bahis mevzuudur. Tarhûn, bir vergi ve rehinler vermek (al-Tabari, II, 1204) sûreti ile, 91 (709)'de Kutayba ile sulh yaptı; fakat Tarhûn, bu anlaşmaya kızan tebeası tarafından devrildi. Yerine İhşez Gûrak (çince U-le-kia) geçirildi (al-Tabari, II, 1229); Kutayba, uzun bir muhâsaradan sonra, 93 (712)'de şehri teslim olmağa mecbûr etti (*agn. esr.*, s. 1247). Eski bukûmdar mubâfaza edildi ise de, şehre bir arap vâli ile kuvvetli bir askerî birlik yerleştirildi ve burası, Buhârâ ile birlikte, sonraki fetibler ve bölgenin islâmlaştırılması için bir üss oldu; bununla beraber, şebri vâlilerin zâlimâne idârelerinin sebebiyat verdiği ve Emevîler devrinin son senelerinde Mâverâünnebr'i harekete getiren isyanlar ile sarsıldı. Semerkand'ı Himyarîlerin efsânevî hükümdarları ile münasebette gösteren, Çin'e yaptığı sefer esnâsında Şimar tarafından tahrip edildiğine („Şimar-kand“=„Şimar [onu] tahrip etti“) ve İskender tarafından yeniden yapıldığına (krş. J. Marquart, *Eransahr*, 1901, s. 261) dair efsâne bakkındaki Yakût'un kayıtlarına al-Tabari, I, 890 v.d. ile al-Kazvîni, *Âşâr* (nşr. Wüstenfeld, s. 360) v. b. 'inkileri de ilâve etmek lâzımdır. Bu efsâne bütünü ile tetkike muhtaçtır.

Abbâsî balifesi Ma'mûn, 204 (819)'ten itibaren, Mâverâünnehr ve husûsiyle Semerkand vâililiğini Asad b. Sâman'ın oğullarına tevdi etti ve bu tarihten itibaren şehir, Tahirîlerin ve Şaffârîlerin yükselmelerinden her hangi bir değişikliğe uğramaksızın, İsmâ'il b. Ahmed'in Şaffârî hâkimiyetini devirerek Sâmanî [bk. mad. SÂMANÎLER] hükümdarlığını kurduğu 287 (900) tarihine kadar Sâmanî ailesinin elinde kaldı. Bu hükümdarlığın kurulması ile, Mâverâünnehr ancak 500 yıl sonra Timur ve halefleri zamanında erişeceği devirde olduğu gibi, çok parlak bir devir yaşamıştır. Hakkatte idâre merkezi Buhârâ'ya nakledilmekle beraber, Semerkand bir medeniyet merkezi olduğu kadar iktisadî sâhada ve ayrıca islâm dünyasının umûmî itibârı içinde birinci derecedeki mevkiini muhafaza etti.

İştahî ile İbn Havkal'ın ve al-Makdisî'nin tasvirleri bu devre aittir. Bunların şahadetlerinden Semerkand'ın İran şehirlerinin kendilerine has (krş. Barthold, I, 810) üç kısımlı takaim tarzını temsil ettiği anlaşılmaktadır: Kale (*kuhandiz*, arapçalaşmış şekli *kuhandiz* ve bir de *kal'a*), asıl şehir (*şahrîstân*, *şaris-tân*, *madîna*) ve kenar mahalleler (*raba*). Üç kısım burada cenûptan şimâle doğru aralanmıştır. Kale, şehrin cenûbunda yüksekçe bir yerde olup, idârî binalar (*dâr al-imâra*)'ı ve hapishane (*habs*)'yı içine alır. Yakın zamanlara kadar evleri kerpiç, toprak ve ahşaptan yapılmış (krş. E. Herzfeld, *Isl.*, XI, 162 ve bir de bk. E. Diez, *Persien*, I [Kulturen der Erde, Hagen-Darmstadt, XX, 1923], s. 20) olan şehir de yüksekçe bir yerde bulunmaktadır; her tarafında, toprağı şebri çevreleyen sûrun inşâsında kullanılmış olan derin bir hendek (*handak*) kazılmıştır. Şehrin her yerinde akar su vardır. Şehrin auyu tamâmiyle bir set üzerinde ve kurşun ile kaplı bir kanal (veya tamâmiyle kurşun borular) ile cenûpta *Ra's al-Tâk* denilen yüksekçe yerden getirilen bir akar su ile te'min edilmiştir. Bu kanal, gâliba islâmdan önceki devre aittir, zirâ açıkça rivâyet edildiğine göre, bu kanalın nezâretçiliği, bu hizmet karşılığında, cizyeden muaf tutulan Zerdüştilere tevdi olunmuş idi. Bu kanal tertibatı şehirde bulunan geniş ve bol bahçelerin sulanmasını sağlıyordu. Şehrin başlıca 4 kapısı vardır: Şarkta *Bâb al-Şîn* — Çinliler ile ipek ticâretine istinât eden eski münâsebetlerin hâ-tırası olarak —; şimâlde *Bâb Buḥārâ*; garpta, *Bâb al-Navbahâr* — bu kapının isminden, Buḥārâ ve Balḥ'ta olduğu gibi, bir budist manastırının meveküdiyeti istidlal edilebilir —; cenûpta, *Bâb al-Kabîr* veya *Bâb Kışş* (*bâb*'ın yerini sonradan farsça *darvâza* almıştır). Şehre, Soğd istikametine doğru yayılan daha alçak bir arazi üzerinde, 8 kapılı bir sûr ile çevrili kenar mahalleler bağlanmaktadır. Asıl şehirde daha nâdir bulunan başlıca pazarlar, kervansaraylar, anbarlar buradadır. Sâmanîlere âit resmî yapılar ve cuma namazı kılınan büyük câmi de burada bulunmaktadır. Semerkand'ın en büyük imar devri Timurîlular aaltanatı ile başlar. Yerli mâmulât arasında imâlî çinlilerden öğrenilen kâğıt, Babur'un da işâret ettiği gibi, husûfî bir şöhrate mazhar olmuş idi. Şehrin en meşhûr mukaddes mahalli, Babur'un da bilhassa işâret ettiği ve bugün de çok saygı gösterilen Kâaim b. 'Ahhâs'ın medfun bulunduğu câmidir ki, denildiğine göre, bu zat 'Og-mân zamanında şebri islâmîyete kazandırmıştır (krş. Goldziher, *Vorlesungen über das Islam*, s. 218; frans. trc. *Le dogme et la loi*

de l'Islam, a. 183). Bu devirde Semerkand'ın meşhurları arasında hiç olmazsa birini, Abū Mansûr al-Mâturîdî [b. bk.]'yi zikretmek lâ-zımdır. Bu zat, şark sünni akidesinin gelişmesi üzerinde kat'î bir te'air icra etmiştir (Mâturîdî, 333=944'te Semerkand'da ölmüştür; Mâturîd veya Mâturît Semerkand'ın bir mahallesidir; krş. Sam'ânî, *Ansâb*, 498a).

Sâmanîlerin sukutundan sonra, Semerkand Karahanîlular [b. bk.]'ın hâkimiyeti altına girdi. 495 (1102)'de Karahanîlulardan Arslan Han Selçuklu sultanı Sencer'e tâbi oldu. Arslan Han'ın halefleri de hükümdarlıklarını muhâfaza ettiler; 40 yıl sonra 536 (1141)'da Karabitayluların Kaṭvân'da Sencer'i yenmeleri üzerine Gurhanlar Mâverâünnehr'in aâbibi oldular. 1170'e doğru Semerkand'dan geçen Tudele'li Benjamin bu şehirde 50.000 yahudi olduğunu kaydetmektedir (M. N. Adler, *The Itinerary of B. of T.*, London, 1907, s. 59). Gurhanlar, 606 (1209)'da Hvârizmşâh Muḥammed b. Tekiş tarafından devrildiler. Muḥammed'in müthiş hasmı Cengiz han [b. bk.], bir kaç ay sonra, tamâmiyle tahrip ettiği Buḥārâ'dan Sirderya'yı geçtikten sonra, Semerkand önüne geldi. Şehir rehîulevvel 617 (mayıs 1220)'de kendiliğinden teslim oldu; gerçi tam mânâsı ile yağma edildi ve sâkinlerinden bir çoğu şehirden sürüldü, fakat halkın bir kısmı Moğul vâlinin idâresi altında, yerlerinde kalabildi. Bu tarihten itibaren, şehir bir buçuk asır kadar bir müddet sönük kaldı. İbn Battûta (III, 52 v. dd.) 1350 tarihinde burada harâbeler arasında ancak az miktarda meskûn ev bulmuş idi.

Semerkand'ın yeniden imarı takriben 771 (1369)'den sonra başlar, bu tarihte Timur Mâverâünnebr'de hâkimiyetini te'sia etti ve Semerkand'ı devamlı sûrette büyüyen bir devletin idâre merkezi yaptı. İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, şehri 808 (1405), deki yeni şa'saası içinde gördü (krş. I. Srezniewskiy tarafından yayınlanan seyahat-nâmesinin, kıymetli fransızca bir fihristi ile birlikte, ispanyolca-rusça tabı, *Sbornik otd. russk. yaz.*, 1881, XXVIII, 325 v. dd. ile başka yerler). Bu seyyâh, şehre, mahalli bir ad olarak, *aldea gruesa* „büyük (barfiyyen yağlı) köy“ diye izab ettiği *Cimesquiente* adını vermektedir ki, burada bu ismin, türkçe *semiz* („yağlı, besili“) kelimesi ile karışması sûreti ile, halk istikakına dayanan bir istihâlesi görünmektedir. Timur'un torunu Ulug Bey (ölm. 853=1449), Çihil-sutûn adlı aarayı inşâ ettirmek ve ayrıca meşhur rasad-hânesini te'ais etmek sûreti ile, şehri tezyin etti; bu buâsta krş. W. Barthold, *Ulugbeg i yego vremya* (Ross. Akad. Nauk, 1918, trk. trc. A. N. Kurat, İstanbul, 1930). Son-

ra Babur'un hâtıratı (*Bâbur-nâma*, nşr. İlmînski, s. 55 v. dd.; nşr. Beveridge, s. 54b v. dd.; trc. v. Pavet de Courteil, I, 96 v. dd.; trc. R. R. Arat, *TTK* yayınlarından, bk. *fihrist*)'nda Timur'un şehrin etrafı ve örnek teşkil edebilecek bir tasviri bulunmaktadır. Babur, ilk defa olarak, 903 (1497)'de, bir kaç ay için şehri ele geçirdi. Şehir 906 (1500)'da hasmı Özbek hanı Şaybânî tarafından işgal edildi. Bu sonuncunun ölümünden sonra, Babur, Safevîlerden Şah İsmail'in mütefiki olarak, 916 (1510)'da muzafferâne Mâverâünnebr'e döndü ve Semerkand'ı yeniden ele geçirdi; fakat ertesi yıldan itibaren, tamâmiyle Hind'deki imparatorluğuna çekilmek ve meydana Özbeklere bırakmak mecbûriyetinde kaldı. Semerkand Özbeklerin idâresinde sâdece ismen pâyitaht hâlini aldı ve Buḥārâ'dan çok geride kaldı. Sır-Derya üzerine rus ileilmesi ile Semerkand için yeni bir durum bâsıl oldu. 14 mayıs 1868'de general Kaulmann, Timurîluların eski idâre merkezine girdi ve Buḥārâ emiri Muzaffar al-Dîn (1860—1885) için, şehir bu tarihten itibaren, kat'î sûrette kaybedilmiş oldu. 1871'den beri şehrin garbında yeni bir şehir yükselmiştir; burası daha sonra Hezar-denizi-ötesi demir yoluna bağlandı. 1882'de kale yeni hâle getirildi. 1900'de şehrin bütün nüfusu 58.000 kişi idi. Şehrin, 1917'den beri istihâleleri hakkında ve mimârî eserlerine dair doğru ve tam bir tarihî araştırma da yoktur (krş. W. Barthold, *Die geogr. u. hist. Erforschung d. Orients*, s. 173, 179). Şehrin V. Hugues Kraftt, *A travers le Turkestan russe* (Paris, 1902)'de bol miktarda nefis fotoğrafları bulunmaktadır.

[Semerkand bugün Özbekistan Sovyet cumhuriyetine bağlı bir eyâlet ve bu cumhuriyetin merkezidir. Şehir hakkında son bilgiyi veren 1939 sayımına göre, nüfusu 134 350 kişidir. Semerkand eyâleti 35.007 km²'dir. Eyâletin en çok meskûn kısmı Zarafşân vâdisi olup, burada kilometre kareye 68 kişi düşmektedir. Eyâlet bilhassa hubûhât ve pamuk yetiştirir. Burada bağcılık ve hayvançılık da çok gelişmiştir. Semerkand şehrinde Ali Şîr Nevâî [bk. mad. ALİ ŞİR] adını taşıyan bir üniversite bulunmaktadır.

Şehrin eski mimârî eserlerinden şunları zikretmek kâbilidir: Şah-Zinde türbesi (XIV.—XV. asır), Çoban Ata türbesi (XV. asır), Bibi Hanım câmiî, Registan meydanında Ulug Bey medresesi (XV. asır), Tilla Kari medresesi v.b.].

Bibliyografiya: W. Tomasehek, *Centralasiatische Studien*, I; *Sogdiana* (S. B. Ak. Wien, 1877, LXXXVII, 79 v. d., 120 v. d., 125—143); J. Marquart, *Die Chrono-*

logie der alttürkischen Inschriften (1898), s. 7 v. d., 33 v. d., 56 v. d.; J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (1902), a. 268 v. dd., 284 v. dd.; G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe* (Werh. Ak. Amst., I, nr. 3, 1894); W. Barthold, *Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien* (1901), s. 8, 11 v. d., 21 not 1, 22, 30, 51 v. d.; BGA, I (al-İştahî), 316 v. dd.; II (İbn Havkal), 365 v. dd.; III (al-Makdisî), 278 v. dd.; Yakût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 133 v. dd.; al-Kazvinî, *Âsâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), s. 359 v. dd.; İbn Battûta (nşr. Defrémery-Sanguinetti), III, 52 v. dd.; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 460, 463 v. dd.; bunlardan başka tarih kitapları arasında al-Nasafî'nin husûfî tarihi (*Târîḥ Samarkand*) henüz neşredilmemiştir. Muahhar devir için, Buḥārâ maddesinde zikredilenlerden başka, bk. Henry Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, I, 191 v. dd.; Val. Lagmantel, *Hans Schiltbergers Reisebuch* (Bibl. des litterar. Vereins in Stuttgart, 1885, CLXXII), s. 61; H. Vâmbéry, *Geschichte Bocharas oder Transoxaniens*, I/II (1872, A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, III'deki tenkit ile birlikte); W. Radloff, *Das mittlere Serafschantal* (*Z G Erdk. Berl.*, 1871, VI, 401 v. d.; 497 v. dd.); Henry Lansdell, *Russisch-Central-Asien* (alm. trc. v. Wobeser, 1885, s. 455 v. dd.; V. Masal'skiy'nin ruqa Brockhaus (*Enciklopedičeskiy slovar*, XXVIII, 181 v. dd., mad. *Samarkand*); von Schubert-Soldern, *Die Baudenkmäler von Samarkand* (Wien, 1898/1899); *Les Mosquées de Samarcande* (Petersburg, 1905 v. dd.). W. Barthold, *Die geogr. u. histor. Erforschung des Orients* (1913), s. 217, 220 v. d.'da rusça eserler için, daha mufassal ve esaa itibâriyle daha yeni bibliyografya bulunmaktadır.

(H. H. SCHAEDE.)

SEMERKANDÎ. [Bk. CEHM.]

SEMERKANDÎ. [Bk. EBO'L-LEYS.]

SEMERKANDÎ. [Bk. NİZÂMÎ ARÜZİ.]

SEMEV'EL B. ÂDIYÂ. AL-SAMAV'AL

B. 'ÂDIYÂ veya, daha doğru olarak, al-Samav'al b. Garîz b. 'Âdiyâ, yahudi arap şâiri, Taymâ' yakınında al-Ablağ [b. bk.] denilen bisarda yaşıyordu İmrû' al-Kays [b. bk.]'ın muâsırı olup milâdî VI. asrın ortasına doğru hayatta idi; torunların'an biri islâmîyeti kabûl etmiş ve uzun bir ömür ile Mu'aviya'nin halîfelîğine ulaşmış olmalıdır. Rivâyetlerde, adından başka, onun yahudilere mensup olduğunu isbat edecek hiç bir ize rastlanmaz. Yahudi aslından olduğu bile muhakkak değildir.

al-Samav'al'e isnât edilen bütün şiirler divanının Şayhü tarafından yapılan neşrinde toplanmıştır. Esâsen yazmış olduğu iddia edilen az miktardaki parçalar arasından büyük bir kısmı gayr-i mevsûk telakkî edilmelidir ve yabudi bir müellifin yazdığı neticesini çıkarmaya daha emin bir şekilde imkân veren parçalar bu zümreye âittir. Geriye kalan mevsûk oldukları aleyhinde hiç bir delil bulunmayan bir kaç kasîde al-Samav'al'in yabudi dinine mensup olduğuna dair hiç bir işaret ihtivâ etmez. Bu şiirler daha ziyâde eski arap şiiri bavasını taşır ve şekil ve muhtevâsı ile, müellifin dindarları gibi, dış bakımından, aralarında yaşadığı araplara temessül ettiğini ve arap şiirinin kaidelerine uyduğunu açıkça gösterir. al-Samav'al'in bir oğlunun ve bir torununun da şiirleri elimizde bulunmaktadır.

al-Samav'al, şöhretini şâirlik kabiliyetinden ziyâde kendisine ilticâ etmiş olan İmru' al-Kays'e karşı vecibelerine dikkat ve itina ile riâyet etmesine medyundur; bu keyfiyet kendisini „al-Samav'al'den daha sâdik“ sûretinde darb-ı mesellik bir şabsiyet bâline getirmiştir. Esâs itibâriyle, itimada değer bir bîkâyenin bize naklettiği gibi, İmru' al-Kays b. Hucr, babasının öcünü almak için giriştiği mücâdeleler sırasında, kararsız ve mâceralar ile dolu bir hayata atılınca ve taraftarlarından çoğunu kaybedince, Hîra bukûmdarı al-Munzir'den kaçarken, yardım dileyerek al-Samav'al'in sarayına geldi; berâberindeki bâzı kimseler ile birlikte burada misafir edildi. Bir müddet sonra, Bizans sarayına gitmek üzere, buradan bereket edince, kızı ve yeğeninden başka, kıymetli zırhlarını ve babasının mirasından arta kalanını al-Samav'al'in yanında bıraktı ve bunları onun mübâfazasına tevdi etti. İmru' al-Kays'in yokluğunda, al-Samav'al, ber bâlde al-Munzir tarafından gönderilmiş olan bir ordu tarafından bisarında muhâsara edildi; çünkü misafirinin mallarını vermesi husûsundaki talebe itâat etmemiş idi. Tesâdüfen al-Samav'al'in bir oğlu düşman ordusunun reisinin eline düştü ve bu kimse, İmru' al-Kays'in eşyasını al-Samav'al kendisine vermediği takdirde, onu öldürmekle tehdit etti ve al-Samav'al, himâye ettiği kimseye ihânet etmeği şiddetle reddettiğinden, oğlunun gözleri önünde öldürüldüğünü görmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, kaleyi muhâsara edenler, maksatlarına ulaşmadan, geri çekilmeye mecbûr kaldılar.

Bibliyografya: L. Cheikho, *Diwan d'as-Samaou'al d'après la récénsion de Niftawahi* (Beyrut, 1909); *Kitâb al-Ağânî* (Bulak, 1285), VI, 87—89, VIII, 82 v. d., XIX,

98 yukarıda 101'e kadar; G. W. Freytag, *Arabum Proverbia*, II, 828 v. dd.; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 94 v. dd. [bk. mad. al-ABLAĞ]; *Hamâsa*, (nşr. Freytag), I, 49—54, II, 94—104; Fr. Delitzsch, *Jüdisch-arabische Poesien aus vormnhammedanischer Zeit* (Leipzig, 1874); H. Hirschfeld (*JQR*, nisan 1905); *JRAS*, 1906, s. 701 v. dd.; D. S. Margoliouth (*JRAS*, 1906, s. 363 v. dd., 1001 v. d.); Th. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber* (Hannover, 1864), s. 52—86; C. Brockelmann, *GAL*, I, 28 v. d.; *Suppl.*, I, 60; M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden* (Frankfurt, 1902), s. 4 v d; R. Geyer, *al-Samav'al Ibn 'Adiyâ* (*ZA*, 1912, XXVI, 305—318); Th. Nöldeke, *Samaual* (*ZA*, 1912, XXVII, 173—183); D. S. Margoliouth, *The Relations between Arabs and Israelites prior to the Rise of Islam* (London, 1924). (R. PARET.)

SEMHUDÎ. AL-SAMHÜDÎ (1440—1506), NÜR AL-DİN ABU'L-ĦASAN 'ALÎ B. 'ABD AL-LÂH B. AĦMED, İbn Fahd'ın tespit etmiş olduğu bir nesep şeceresine göre, al-Ħasan b. 'Alî'nin ahfâdından idi. Kendisi Yukarı Mısır (al-Şa'îd)'da babasının meşhûr bir kadı olduğu Sambûd gehrinde 844 (h.) safer ayında (temmûz 1440) doğdu. Babası onu ilk olarak 853 yılında (1449/1450) Kabire'ye götürdü; fakat sonraları gerek yalnız olarak, gerek babası ile, bir çok vesilelerle, bu şebre gitmiştir; bu hâl kendisine zamanın en tanınmış kimseleri yanında tabsil ve tetkiklerine devam etme imkânını vermiş ve sūfî velîlerden al-'İrâkî kendisine tasavvuf hırkasını giydirmiştir. 870 (1465/1466)'te ilk defa olarak hacca gitti ve Medine'de yerleşti. İlk önce Peygamber'in mescidi yanında bir hücreye sâhip olmuş idi; fakat bir takım desiseler yüzünden, burasını terketmeye mecbûr kaldı ve o zaman Bâb al-Rahma yanında, Tamîm al-Dârî'nin evi olarak bilinen bir evi kiraladı. Oraya gelişinde Peygamber'in mescidinin 654 (1256)'te yanmış olmasından beri uygun bir şekilde tâmir edilmemiş olduğunu gördü; burası aş.-yk. 200 yıllık fâsıla içinde, ancak çok sathî ve yetersiz bir tarzda tâmir edilmiş idi. İçinde âbidenin aslî hâli bakında yapabildiği araştırmaya istinâden, aslına uygun bir şekilde, yeniden inşâsını tavsiye eden bir risâle yazdı. 881 (1476/1477)'de bace farîzesini yeniden ifâ etmek için Mekke'ye gitti ve kendisi yok iken, mescit yakınındaki hücrede toplamış olduğu mühim kütüphâne mescidi de tahrîp eden yangında kül oldu. Cesaretini kaybederek, Mısır'a döndü ve Sambûd da ibtiyar annesini ziyaret etti. Annesi bu ziyaretten 10 gün sonra öldü.

Annesinin cenâze merâsiminden sonra, Kabire'ye gitti ve Sultan al-Aşraf Kayıtbay [b. bk.]'ın maiyetine katıldı; hükümdar kendisine maaş bağladı ve nezareti kendisine tevdi edilen Medine kütüphanelerini ikmâl etmek üzere mühim bir miktar kıymetli kitap verdi. Filistin'i ziyaret ettikten sonra, 850 yılı sonlarına doğru (1485/1486) Medine'ye döndü. Tamîm al-Dârî'nin evinin satılığa çıkarılmış olduğunu gördü; bunu satın aldı ve iyice tamir ettirdi. Burada muhtelif kadınlar ile evlendi. Fakat sonraları, kendini halkın refahına ve tedrisine hasredekcek daha çok vakit bulmak için, bundan vaz geçip, müstefreşeler ile iktifâ etti. Hierî 911 yılının 18 zilkâdesinde (12 nisan 1506) öldü ve Bakî [bk. mad. BAĞÎ AL-ĞARKAD] mezarlığında, Sayyid İbrâhîm'in mezarı ile İmâm Mâlik'in mezarı arasına, defn olundu.

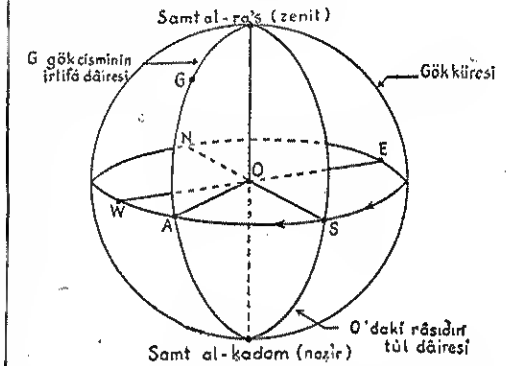
Medine'de oturduğu zaman yazdığı pek çok sayıdaki eserlerin başlıcası bu şehrin tashihidir. Bunu ilk önce geniş bir plana göre, *al-İktifâ bi-ahbâr dâr al-Muştafâ* adı altında kaleme almış idi. Bir hâminin isteği üzerine, bu kitabın bir bulâsasını bazırlayıp, buna *Vafâ al-vâfi* adını verdi. Bu hulâsa 24 cemâziyelâhır 886 (20 ağustos 1481)'da bitti. Medine'deki kütüphânesi yandığı zaman, bu eser Mekke'de yanında idi. Bu sâyede eserinin başlıca muhtevâsı kurtulmuş oldu. Daha sonra bu hulâsanın daha yeni bir şeklini vücûda getirdi ki, bu bâzı yazmalarına ve matbu nushalarına (Bulak 1285 ve Mekke 1316) göre 893 (1488)'te tamamlamış ve *Hulâşat al-Vafâ* adı verilmiştir. Bu eser şehrin tarhi ve topografyası ile Peygamberin mezarını ziyârette tâkip edilen menâsik husûsunda, başlıca bilgi kaynağını oluşturmuştur. Bundan başka kendisi bir çok eserler yazmıştır ki, bunların 9'u Brockelmann tarafından *GAL* 'inde zikredilmiştir (*Suppl.*'da 21 eseri anılmaktadır); arap hâl tercemecileri bunlara kaybolmuş olmaları ihtimâli bulunan daha bir kaç eser ilâve ederler. Bunlar sarf, nahiv, hadis, kelâm, fıkıh ve hacc menâsiki kitaplarından müteşekkildir. Bir cilt hâlinde, bizzat kendisi tarafından toplanmış olan fıkıh ilminin bütün dallarına dair *Fatvâ mecmuası*, husûsiyetle zikredilmektedir. Bu eser zamanındaki arap müelliflerin gözde mevzûlarını teşkil eden faydasız ve neticesiz münâkaşaları ihtivâ eder.

Bibliyografya: *al-Sanâ al-bâhir* (Brit. Mus. Add. 16648, var. 193); *Hulâşat al-vafâ* (Bulak, 1285 ve Mekke, 1316; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina nach Samhudi* (Göttingen, 1860), *Hulâşa*'nın kısaltılarak tercümesi; ayn. mll., *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, s. 507;

Brockelmann, *GAL*, II, 173; *Suppl.*, II, 223 v. d. (F. KRENKOW.)

SEMÂN. [Bk. SIMNÂN.]

SEMT. AL-SAMT, taraf veya istikamet mânâsına gelen bey'et ilmine mahsûs bir ıstılah. Hey'etçiler tarafından semt, bendesi olarak, muayyen bir istikamete âit irtifâ dâiresi ile ufuk dâiresinin ara-kesit doğrusu ve şark-garp doğrusunun ufuk çemberi üzerinde tâyin ettikleri yayın uzunluğu, yâni açısız uzaklık olarak târif ediliyordu. *Munharifât* denilen eğik güneş saatlerini bâmil dik duvarlar için olduğu kadar, kiblenin (*kibla*), tam olarak, tâyini için de semtin tesbiti büyük bir ehemmiyeti haiz olup, bu, müslümanların pek çok şekilde halline muvaffak olmuş oldukları bir kürevî bey'et mes'alesidir.

Eski hey'et ilmine göre al-samt (azimut): ESA, Yeni hey'et ilmine göre, azimut: SA.

al-Samt'in cem'i, en büyük müslüman bey'etçilerinden biri olan İbn Yûnus (ölm. Kabire, 1009)'un kullandığı ıstılahların gösterdiği üzere, *al-Sumût*'tur. Bunun meşhûr Hâkimî cedvellerinin 24. bölümü: *Fi ihrac hattı nisf al-nahâr bi'l-irtifâ allâzi samtuha şalâşûn va gayruhu min al-irtifâ'ât allâti sumûtuhâ ma'lûma* (el-yazm., Oxford, Hunt. 331, var. 43a) başlığını taşımaktadır. Görüldüğü üzere, *ma'lûma* sıfatı, arap grameri kaidelerine uygun olarak, müfred müennes şeklindedir. Acemi bir mütercim, cemî hâlindeki *sumût* kelimesini bir müfret olarak alabilir ve bunu „taraf“ yerine sâdece „taraf“ kelimesi ile tercüme edebilirdi. Nalino'ya göre (*RSO*, VIII, 390 v. d.) *simût* kelimesi *sumât*'un bir lehçe şeklidir ve fransızca ile ispanyolcada *al-simût*, kaynaşma yolu ile, *azimut* olmuştur. Müfret telakkî olunan bu şekli ile kelime artık garbin ilmi ıstılahları arasına intikal etmiş bulunmaktadır.

Samt (yahut *semt*) *al-ra's* ifâdesi başın tepesi istikametine delâlet etmektedir. Sonradan Avrupa'da *al-ra's* düşmüş ve böylece Fransız ve İspanyol imlâsında sâdece *zemt* kelimesi

kalmıştır. Bir istinsab batâsı neticesinde bu, tıpkı Farğânî (Alfraganus)'nin hey'ete dâir kitabını latinceye tercüme edenlerin Hîmş, Hems (= Emesa)'dau Henis ve sonra da Henit yapımları gibi, *zenit* şeklini almıştır. Bu değışmeyi ilk olarak Golius farketmiştir.

Önceden de aöylenmiş olduğu gibi, müslümanlar *al-samt*'i şark-garp çizgisinden itibâren ölçtüklerinden tûl (*hattı nişf al-nahâr*)'da 90° lik bir *samt*'i hâiz oluyordu. Bunun bilinmesi, istikameti tâyin için hareket noktası olduğundan, bu arapça her *zîc*'de bulunur; hattâ sırf buna tahsis edilmiş *rasâ'il* dahi vardır. İbn al-Haygam'in buna dâir yazıları (*Mémoire sur l'azimut* ve *Mémoire sur la détermination de la méridienne avec la dernière exactitude*; bk. F. Woepeke, *L'algebre d'Omar Alkhayyami*, Paris, 1851, s. 74 v.d.) muhtemelen kaybolmuş bulunmaktadır.

Bulunulan yerin coğrafi arz derecesi ile güneşin meyli verildiğinde, güneşin irtifâi ile *al-samt*'i arasındaki riyazî münâsebet *al-samt* c at v e l l e r i ile (*cadâvil al-sumût*) verilmiş olup, bunlar muhtelif müslüman hey'etçiler tarafından kendi bulundukları yerler için hesaplanmıştır. (bk. İbn Yûnus, *Kitâb al-samt va 'l-zîl li İbn Yûnus mahtûl dağıkatan dağıkatan*, yazm. Escorial, 924).

[Bugünkü ilimde bir gök cisminin veya bir istikametın azimutu isâ, râsıda tekabül eden, gök meridyeni düzlemi ile göz önüne alınan gök cismi veya istikamet, *zenith* (*samt al-ra's*) ve nadirden (*samt al-kadam*) geçen irtifâ dâiresi arasında kalan açının ufuk çemberi üzerinde ve saat yönünde ölçülen değeri olarak târif olunmakta ve bu 0° ile 360° arasında değerler alabilmektedir. Azimut gemicilikte şimâlden, astronomi ve jeodezide de cenûptan itibâren ölçülmektedir].

Bibliyografya: G. W. S. Beigel, *Bemerkungen über die Gnomik der Araber* (*Fundgruben des Orients*, 1809, I, 429); C. A. Nallino, *Etimologia araba e significato di „asub“e di „azimut“ con una postilla su „almucantarat“*, (R S O, 1919, VIII, 389); C. Schoy, *Das 20. Kapitel der grossen Hâkemittischen Tafeln des Ibn Jânîs: Über die Berechnung des Azimuts ans der Höhe und der Höhe aus dem Azimut* (*Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie*, Hamburg, 1920), s. 97-112; ayn. mll, *Über die Ziehung der Mittagslinie, dem Buche über das Analemma entnommen, samt dem Beweis dazu von Abû'l-Sa'îd-ad-Darîr* (*Ann. d. Hydrogr. u. maritim. Meteorol.*, 1922, s. 265-272); [al-Bîrûnî, *Tahdîd nihâyât al-amâkin* (nşr. M. T. Taneî, Ankara, 1992)]. (C. SCHOY.)

[Bu madde A. Y. ÖZEMRE tarafından ikmâl edilmiştir.]

Semt-ür-re'a (*samt al-ra's* „baş istikameti“ veya *samt al-ru'ûs*) yunancada τὸ κατὰ κορυφὴν σημεῖον'da bulunan κορυφὴ'a tekabül etmektedir. Plato Tiburtinus latince tercümelerinde *samt al-ra's*'e karşılık olarak *zenith capitis* veya *zenith caput* kelimelerini kullanmıştır; al-Battânî'nin iapanyolca tercümesinde ise, aynı tâbir *el zonte* (*el zont*) *de la cnbçen* ile karşılanmıştır (bk. *Opus astronomicum*, nşr. Nallino, II, 337, mad. *samt*). — *Libros del saber de astronomia*'da, *samt* ekseriyâ zonte olarak ve *samt al-ra's* de „cenit“ olarak tercüme edilmiştir).

Ufkun, râsıdan şakulî olarak tam altında bulunan (görülmeyen) kutbuna, yâni *samt al-ra's*'e mukabil olan kutba *nadir* (ar. nazîr) [bk. mad. NAZİR] denir. *Samt al-ra's* ve *nazîr*'den geçen büyük dâirelere şakulî dâireler denir. Bunlardan ikisi bilhassa çok tanınır. Bir tânesi, müstevisinde arzın mihveri bulunan ve ufku şimâl ve cenûp noktalarında kesen tûl dâiresi (*falak nişf al-nahâr*, ὁ μεσημβρινός), diğeri ise, nişf al-nahâr müstevisine amut olan ve ufku şark ve garp noktalarında kesen birinci şakulî dâire'dir. Şark ve garp noktaları nişf al-nahâr ve şimâl ve cenûp noktaları ise birinci şakulî dâirenin kutuplarıdır.

Arap hey'et âlimleri (bunu bilhassa hatırlamak lâzımdır) mebd'e dâiresi olarak birinci şakulî dâireyi almışlar ve *samt*'i şark veya garp noktalarından itibâren ölçmüşlerdir. Bir yıldızın irtifâi yıldız ile ufuk arasındaki kavsın uzunluğudur ve yıldızdan geçen şakulî dâire üzerinde ölçülür. 0° (ufukta)'den + 90° (*samt al-ra's*'de)'ye veya -90° (*nazîr*'de)'ye kadar ayılır. Menfî irtifâlara ekseriyâ inhitât denir. İrtifâ yerine ekseriyâ, tamâmı olan ve aynı şakulî dâire üzerinde, semt-ür-re'sden itibâren ölçülen kavsın uzunluğunu temâil eden semt-ür-re's mesâfesi kullanılır. Kutbun semt-ür-re's mesâfesi hatt-ı istivâ ile nisf un-nebârin (tûl dâiresi) tekatus ettikleri noktanın irtifâına ve kutbun irtifâi tamâmı ile maballin arzının φ tamâmına müsâvidir, yâni Z=90°-φ'dir.

Ufka muvâzi olan bir müstevi, gök küresinin görülen kısmını, bütün müsâvi irtifâları birleştiren bir dâire boyunca kat'eder. Böyle bir dâireye bey'et ilminde *ufkî dâire* veya arapçadan geçme bir kelime olan *almukantarât* (yâni *al-mukantara*) [b. bk.] denir.

(WILLY HARTNER.)

SEMT-İ KADEM. [Bk. NAZİR.]

SEMT-ÜR-RE'S. [Bk. SEMT.]

SEMÜD. SAMÜD, eski arap kavimlerinden biri olup, 'Ad, İram Aram) ve Vi-

b. (Jobaritae?) gibi Peygamber'den uzun zaman önce ortadan kalkmıştır. Arap menş'li olmayan bir takım vesika bu ismin tarihî vasfını ve Samüd kavminin mevcûdiyetini te'yit eder. Bu cümleden olarak, 715 (m. ö.) tarihli Sargon kitâbesi Samüd'u Âsûrîlerin hâkimiyetleri altına aldıkları şarkî ve merkezî Arabistan kavimleri arasında zikreder. Ariston, Batlamyus ve Plinius'un eserlerinde de Tbamudaei yâni Samüd'lar kelimesini bulmaktayız. Plinius Samüd'un oturduğu yerin Domatha ve Hegra olduğunu kaydeder ki, bu yerin Cöf'taki bugünkü Dumat al-Candal ve Hicaz bududu üzerinde al-'Elâ'nın şimâlindeki al-Hicr ile aynı yer olduğunu kabûl etmek şüpheazı muvafık olur. Eski bir arap rivâyeti de al-Hicr'i, Samüd'un oturduğu yer olarak gösterir. Eski şâirler, msl. çok tafsilâtli esânevi bilgileri nakleden al-A'sâ ve Umayya b. Abi'l-Salt, 'Ad ve Samüd'u insanların yaptıkları şeylerin fânîliğine misâl olarak zikretmişlerdir. Kur'an'da Tevrât ve İncil'de nakledilenlere uyan rivâyetler arasında yerli bir rivâyet olarak, insanları korkutmak ve uyarmak için, 'Ad'ın ve Samüd'un başına gelenlerden, bilhassa VII, 71-77; XI, 64-71; XV, 80-86; LIV, 23-31'de, bahsedilir. Kur'an'daki imâlara göre en eski müfessirler tarafından genişletilen Samüd'un âkibeti bakkındaki arap rivâyeti şu umûmî hatları ihtivâ eder: 'Ad arasında Hüd adlı bir peygamber çıktığı gibi, Samüd'un da Şâlih (b. Ubayd b. 'Amir b. Sâim) adlı bir peygamberi var idi [bk. mad. HÜD, ŞÂLİH]. Denildiğine göre reisleri Cunda' b. 'Amr olan Şâlih'in rakiplerinin nübüvvetine dâir bir delil göstermesini istemeleri üzerine, o bir kayadan on aylık bâmile bir dişi deve çıkardı. Fakat haamları „Tanrının devesi“ sıfatı ile, mukaddes ve dokunulmaz sayılan bu hayvanın ayaklarının sinirlerini keserek, onu sakatladılar. Yavrusuna da aynı şeyi yaptılar.

Bu cürümden dolayıdır ki, bütün Samüd kavmi yok olmağa mabkûm edildi. Kur'an, VII, 78'e göre, onlar bir zelzele (*racfa*) ile, XLI, 12, 16'ya göre, yıldırım (*şâ'ika*) ile belâk olmuşlardır. Bu ifâdeler Samüd'un ortadan kalkmasına dâir rivâyeti Arabistan'da *harra* denilen oldukça geniş bir çok lav sâbaları vücûda getirmiş bulunan yanardağ indifâlarının hatırasına bağlayan nazariyeyi destekler. Bu *harra* ların en genişlerinden biri al-Hicr'in garbinda bulunmaktadır (bk. B. Moritz, *Arabien*, Hannover, 1923, a. 28), E. Glaser, Samüd ile Lihyân [b. bk.], yâni Plinius'taki Leebieni arasında pek yakın bir münâsebet kurmaktadır. Samüd bu balkın en eski, Lihyân ise, Huzayl'lerin iki Lihyânî kabilesinde de mevcut olan

en yeni adı olmalıdır; Samüd'ların nihâyeti 400-600 (m. s.) tarihleri arasında, Lihyân krallığının nihâyetine tesâdüf etmiş bulunmaktadır. Huber, Euting ve başkaları tarafından al-'Elâ'da, al-Hicr ve civârında bulunan kayalara kazılmış kitâbelerin, kitâbe tetkiki ilmince, Lihyân'a veya Samüd'a âit olduğu kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: Kur'an'ın metinde zikredilen âyetlerine dâir tefsirler; al-Ta-barî, *Tarih*, I, 219 v.dd., 244 v.dd.; al-Makdisî, *Livre de la création* (nşr. ve trc. Hn-art), III, 39 v.dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 84 v. dd.; al-Sa'âlibî, *Kitâb al-anbiyâ* (Kahire, 1920), a. 58 v.dd.; Abu'l-Fidâ, *Historia antislamica* (nşr. Fleischer), bk. fihrist; Caussin de Perceval, *Histoire des Arabes*, I, 24 v. dd.; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*; E. Glaser, *Skizze zur Geschichte und Geographie Arabien*, II. (H. H. BRÄU.)

SEMÜM. SAMÜM, arapça konuşulan muhtelif memleketlerde sam yeli denilen a c a k r ü z g â r ın adıdır. Bu kelime Kur'an'da üç yerde geçer; fakat bu üç yerde de husûsiyetle rüzgârın bahis mevzuu olduğu söylenemez. Kur'an, XV, 27'de cinlerin (*cânn*) samüm ateşinden yaratılmış oldukları ifâde edilir. Kur'an, LII, 27'de „...ve bizi samüm azâbından korudu“ denilmektedir. Kur'an, LVI, 41'ye göre, „şimâl (sol) ashâbı“ *samüm* va *hamîm* içindedirler. Bu yerlerde kelime, açıkça, cebennemin sıcaklığı mânâsına gelmektedir.

Hadîste de kelime bu mânâda kullanılmakta, fakat başka bir mânâsı daha ortaya çıkmaktadır. Cebennemden bahsedilirken, onun ekseriyâ yılda iki defa nefes aldığı söylenir: „ve onun yazın aldığı nefes samüm'dur“ (al-Tirmizî, *Cahannam*, bâb. 9; krs. İbn Mâce, *Zuhd*, bâb 38). al-Buhârî'de ileri sürülen görüşe nazaran, gecenin sıcak bavasına *harûr*, gündüzünküne *samüm* denir (*Bad' al-halk*, bâb 4).

Eski ve yeni bemen-hemen bütün seyahatnâmelerde, ekseriyâ *sinum* şeklinde, *samüm*'un rüzgâr mânâsına zikredildiği görülür. Babis mevzuu olan pek çok yerden burada ancak birkaçını zikredebileceğiz. C. M. Dougby, Madâ'in Şâlih civârından bahsederken, *samüm*'u „cenûptan esen şiddetlice rüzgâr“ diye zikreder; buna karşı bedeviler yüzlerini ve gözlerini bir peçe ile örterler. Aynı seyyah al-Kaşîm ve Mekke arasında da *samüm* estiğinden bahseder ve ayrıca bedevilerden naklederek, çok mukavim olmayan develerin *samüm* ile boğulup ölebildiklerini kaydeder (*Travels in Arabia Deserta*, Cambridge, 1888, I, 100, 188).

Mekke'de cenûp rûzgârına değil, şimâl, şimâl-i şarkî ve şark rûzgârına samûm denilmektedir. Bu rûzgâr „sokağa çıkanlara, pek büyük bir körük vâsıtası ile, sıcaklığı kendi üzerlerine ulaşan korkunç bir ateşin önünde hulundukları intibâhını verir“ (Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, nr. 76). „Güneşin aünbûle hurcuna girdiği devrede (agustos) Mekka'nın kötü bir şöreti vardır. Çünkü hâkim kanâate göre, bu mevsimde *hôm*, *vamd*, *samûm* ve *azyab* birhîri arkasından aralıksız olarak eser“ (agn. *esr.*).

Mısır hakkında ise, Lane (*Manners and Customs*, giriş) şöyle der: „Mısır, hir da hil-hassa ilkbahar ve yaz aylarında, hamsîn rûzgârlarından daha kavurucu olan, fakat pek az devam eden, nâdire 15 veya 20 dakikadan fazla süren samoom adlı sıcak rûzgârın hükmüne girer. Bu rûzgâr umûmiyetle cenûb-i şarkî veya cenûb-cenûb-i şarkîden eser; toz ve kum bulutları kaldırır“.

Hamd Allâh Mustavî (*Nuzhat al-kulûb*, trc. Le Strange, Gibb Memorial Fund, XXX/II, s. 50), Kaşîrî Şîrîn hakkında şöyle der: „İklimi sıhhatte elverişsizdir, zira sıcak mevsimde ek-sariya (sıcak) solum eser“.

al-Mas'ûdî'nin *Murâc al-zahab* (tab., Paris, III, 320 v.d.)'inde *Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyatının (XV, 27) menkıbevi bir izâhı vardır ki, buna göre, Allâh'ın cinleri (*cânn*) samûm'un ateşinden yaratmıştır (krş. R. Basset, *Mille et un contes, récits et légendes arabes*, Paris, 1924, s. 57); krş. hir da A. Musil, *Arabia Petraea* (Viyana, 1907—1908), III, 3—4. İslâm dünyasının diğer memleketlerinde samûm için haşka kelimeler kullanılır. Avrupa'da bu rûzgâra *sirocco* denilir.

Şimâlî Afrika'da bu kelime hemen-hemen hiç kullanılmaz ve burada sıcak rûzgâr geldiği tarafa nazaran târif edilir: hölgelere göre, *kebli* veya *şarkî* (H. Basset'in verdiği hilgi).

(A. J. WENSINCK.)

SENÂ'Î. SANÂ'Î (1072?—1131), HAKÎM ABU 'L-MACD MACDÜD B. ÂDAM AL-SANÂ'Î AL-GAZNAVÎ, İran edebiyatının büyük şâirlerinden biri olup, farsça tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu ve 'Atfâr ile Mavlânâ'nın müheşşiridir.

I. Hayatı. Sanâ'î'nin hayatı hakkında kaynaklar birbirini tutmayan ve en küçük bir tenkide tahammülü olmayan hilgiller verir. Sanâ'î'nin eserlerinden çıkarılabilecek olan hilgiller de, devrin tarihi hakkındaki hilgillerin çok noksan olması sebebi ile, son derecede müphem kalmaktadır. Bu hususlarda yapılan araştırmalarda henüz kesin neticelere varılmış değildir. Bunlar için bk. Halîl Allâh Halîlî, *Ahvâl u*

âşâr-i Hakîm Sanâ'î, Kâbul, 1315 ş.; M. Muşaffâ, *Divân-i Sanâ'î*, Tahran, 1336 ş., önsöz; Mudarris-i Razavî, *Divân-i... Sanâ'î-i Gaznavî*, Tahran, 1341 ş. (önsöz. burada *MR* kısaltması ile gösterilecektir); Nazîr Ahmed, *Makâtib-i Sanâ'î*, Rampur, 1962 (*Aligarh Muslim University Publ.*, nr. 3; önsöz ile eklemeler burada *NA* kısaltması ile gösterilecektir).

Sanâ'î'nin tam adı kendisi tarafından da yukarıda gösterilen şekilde kaydedilmiştir (bk. *Divân*, nşr. M. Razavî, a. 3; *Hadîka*, nşr. M. Razavî, Tahran, 1329 ş., s. 717; burada yalnız bu hasma zikredilmiştir). Binâenaleyh hunların kaynaklarda görülen muhtelif şekillerinin istinsah yanlışlarından ileri geldiğini kahûl etmek icâp eder. Ancak Sanâ'î'nin bâzı şiirlerinden (hk. *Divân*, mezkûr basma, s. 544, son satır ve 522,7) adının Hasan olduğu açıkça anlaşılmaktadır (hk. Furûzânfar, *Suḥan u suḥanvarân*², Tahran, 1318 ş., I, 267; krş. Halîlî, *agn. eser.*, s. 6 v.d.; *MR*, s. 3). Bundan dolayı asıl adının Hasan olduğu, sonraları *Hadîka* (bk. *göst. yer.*)'daki ifâdesinin de isbat edebileceği gibi, Macdûd kelimesini bir çeşit lekap olarak kullandığı ve bu lekâhın asıl adın yerini aldığı düşünülebilir (Macdûd adının Sanâ'î'nin hahasının adı olduğuna dâir Hamîd Kalandar'ın 756 h.'de yazdığı *Hayr al-macâlîs*, Aligarh, 1959, s. 72 v.d.'da Naşîr al-Dîn Çarâğ-i Dahlî'den naklettiği rivâyet, bu rivâyetin diğer kısımları gibi, bk. *NA*, s. 247 v.dd., tamâmiyle menkıhe sâhasına âit olup, tarihi bir değere sâhip değildir). Sanâ'î, „parlaklık“ mânâsına gelen *sanâ* kelimesinden alınmış olan (hk. msl. *Divân*, s. 344,3, 607,9) mahlâsından haşka, hir de şiirlerinin nâhesini göstermek üzere, İlâhî adını almıştır (bk. *Divân*, s. 115).

Sanâ'î şiirlerinde iyi bir âileden geldiğini söyler (bk. *Divân*, s. 361, 15, 745, 2 v.h.); masnevî şeklinde ilk eseri olan *Kâr-nâma-i Balh*'inde de „kerîmlerin soyundan Âdam adlı bir hüyükün oğlu olduğunu“ kaydeder. Câmî'ye göre (bk. *Nafahât*, trc. Lâmi'î, İstanbul, 1279, s. 492) tanınmış sûfilerden Gaznelî Razî al-Dîn 'Alî Lâlâ (ölm. 642=1245) Sanâ'î'nin amcasının torunudur. Sanâ'î'nin Gazne'de doğduğu muhakkaktır (bk. *Hadîka*, s. 707, 16—17; *Divân*, 528, 6). Kaynaklarda bu hususta hâzan Balh şehri verilirse, bu iddiânın hiç bir mesnedi yoktur. Onun doğum yılına gelince, Faşîh-i Hvâfî'nin *Mucmal-i Faşîhî* (nşr. M. Farruh, Meşhed, 1340 ş., II, 166)'sinde ve her hâlde buradan naklen diğer bâzı muahhar kaynaklarda, 437 (1045/1046) tarihi verilmektedir (bu eserde 473 h. yılı bulunduğ, bk. M. Muşaffâ, s. 18; *MR*, s. 34, yanlışdır). Fakat Sanâ'î *Hadîka* (s. 719 ve 720)

'sına başladığı 524 (1129)'te 60 yaşında olduğunu söylediğine göre, 464 (1071/1072) yılında doğmuş olması gerekir (*Hadîka*'nın 534 h.'de tamamlandığını ve Sanâ'î'nin 62 yaşında öldüğünü kabûl edenler, onun 473 h. yılında doğduğunu söylerler; bk. *NA*, s. 5; *MR*, s. 14, aş. bk.). Sanâ'î'nin babası her bâlde Gazne hükümdarı Mas'ûd III. (492—508=1099—1114)'un vezîri Şîkat al-Mulk Tâhir b. 'Alî (ölm. 500—510=1106—1116 arasında, *MR*, s. 97 v.d.)'nin hizmetinde hulunmuş olan bir me'mûr gibi görünmektedir. Aş.-yk. 495 (1101/1102) yıllarında yazılmış olan *Kâr-nâma-i Balh*'te, adı geçen vezîrdan ona yardım etmesi rica edildiğinden, onun bu sırada henüz bayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Sanâ'î'nin çocukluk ve gençlik devirleri hakkında her hangi bir hilgimiz yoktur. Onun muntazam ve ciddî bir tahsil gördüğü muhakkaktır. Bundan sonra şâirlik kabiliyetinin kendisine bir array şâirliği mevkiini te'min etmesi heklenebilirdi. Fakat bu devirde hüküm süren Sultan İbrâhîm (451—492=1059—1099) için biç bir medbiyesi yoktur. Bu durum onun hayatının bir safhasında büyük bir ruhi değişikliğe uğrayıp, medbiye yazmamağa ve yazdıklarını imhâ etmeğe karar vermesi ile izah edilmek istenilmiştir (hk. Halîlî, s. 17 v.d.; *MR*, s. 38; burada ancak bu değişikliğin daha sonra, Balh'te vukua geldiği düşünülmektedir). Bir hikâyeye göre (msl. bk. *Nafahât*, s. 666 v.d.; krş. *MR*, s. 70 v.dd.), Sultan İbrâhîm (*Nafahât*'ta: Mahmûd Gaznavî I)'ın Hind seferi dolayısı ile, Sanâ'î onun medhinde bir kasîde yazmış, bunu saraya götürürken, Lâyhvâr („sarap tortusu için“) denilen bir meczûha rastlamış ve onun sözleri üzerine, medbiye şâirliğini bırakmıştır (*Macâlîs al-uşşâk*'ta ve haşka kaynaklarda görülen haşka bir bikâyeye için bk. *MR*, s. 71 v.d.). Halbuki Sanâ'î hayatının sonlarına kadar pek çok medbiye aöylemiştir (aş. hk.). Bundan dolayı Sanâ'î'nin bütün gayretlerine rağmen, bilmediğimiz sebepler ile, msl. dostu Muhtârî-i Gaznavî (ölm. aş.-yk. 535=1140/1141) gibi bir saray şâiri olamamış olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Şâirîn hir takım güçlülere ve yokalluklara uğradığını gösteren bâzı şiirleri bu devirden kalma olabilir. Bunlardan hirine göre (*Divân*, 501 v.dd.; 517 v.dd.), evi barkı nekealer elinde yıkılmış, haklarında iyi duyular bealediği kimselerden tekemeler yemiştir (*Divân*, s. 521, 5—6). Belki yine bu sıralarda Ahu 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed-i Gaznavî adlı bir tahîbin yardımlarını görmüştür (*Divân*, s. 125 v.d., hilhassa 128, 9—10). Sanâ'î'nin bu tahihe yazdığı haşka bir medbiye kendisinin gerçek bir ruh hastalığı geçir-

diğini göstermektedir (*Divân*, s. 355 v.dd.): kendisine hir „melâl“, „sevdâ“ ve çekingenlik gelmiş, afyon yutmuş hir insan bâline düğmüş, en küçük hir ses ona çok fazla te'sir eder olmuş ve nihâyet kendisi Gazne'de bulunduğu hâlde, fikri bâzan Çin, hâzan Musul hududunda imiş. Bu tahîhin verdiği hir „müshil“ sâyesinde, zihni açılmış ve hâfızası aydınlanmıştır (*Divân*, s. 357, 3). Bu ruhi hastalık ve buhran, o zaman için geçmiş olsa hile, te'siri Sanâ'î'nin hütûn hayatı boyunca devam etmiş olmalıdır. Başka hiç bir şâirde görülmeyen hir şekilde ölümü temenni etmesi (*Divân*, s. 371; *Hadîka*, s. 722, 12—13, bilbassa s. 723 v.d.) de hunu ishat eder. Sanâ'î'nin eserlerinde görülen düşünce ve görüş tezatlarını da belki bir şeyden önce bu ruhi durumu ile izah etmek yerinde olacaktır.

Sultan İbrâhîm'in oğlu Mas'ûd III. hükümdar olduğu zaman (492=1099) Sanâ'î olgun hir insan idi. Saraya intisap etmiş olup, aş.-yk. yaşdaşı olan, fakat kendisinin üstad tanıdığı Muhtârî ile sıkı hir dostluk kurmuş idi (*Divân*, s. 279, 3, 281 v.dd.; *Kâr-nâma*'da bir çok şâirleri hievettiği hâlde, onu değerli genç hir şâir olarak gösterir, krş. H. Farruh, *Hakîm Muhtârî-i Gaznavî*, Tahran, 1336 ş., önsöz, s. 34 v.d.). Muhtârî, Sultan Mas'ûd III.'a yazdığı hir kasidede (hk. *Divân-i Muhtârî*, anılan hasma, s. 181 v.d.), Sanâ'î'yi ona tavsiye etmektedir. Bu tavsiyeden na netice çıktığı mâlûm değilse de, az sonra onun çok müşkil şartlar içinde, Belh şehrine geldiği görülmektedir. Sanâ'î aş.-yk. 495 (1101/1102) yılında yazdığı *Kâr-nâma-i Balh*'te adı geçen hükümdar ile vezîri Şîkat al-Mulk Tâhir b. 'Alî'yi öger ise de, onlar ile her hangi başka hir ilgisi görülmemektedir.

Hayatının mühim hir merhalesini teşkil eden bu Belh seyahatinde, Sanâ'î hahasının tavsiyesi üzerine, hu şâirde bulunan As'ad-i Haravî'ye haş-vurup, onun bimâyesini te'min etti. *Divân* (s. 543 v.dd.)'ındaki hir medhiyeye göre, hu şâbistan kendisini küçük hir „çocuk“ (*pusarak*) saymamasını ve oğlu Hasan'ın hizmetine almasını iatedi. Sanâ'î şiire meraklı olan ve şiir de söyleyen Hasan'ın hizmetine alınmıştır, çünkü *Divân* (s. 786 v.dd.)'da hu genç övülür ve şiirinin 'Ascadî'nin şiirine henzediği söyleyerek, bir divan tertibine teşvik edilir (s. 788, 1, 4, 16). Böylece rahat hir geçim imkânına kavuşmuş görünen şâir oldukça devam etmesi gereken hu Belh ikametinde, medhiyelerden başka, asıl onun hüyüküğünü meydana getiren tevîd, dünyanın geçiciliği, zühd ve uzlet mevzûlarında ve dehrîler aleybinde kasîde şeklinde hir çok büyük şiirler kaleme almıştır

(*Dîvân*, sıra ile, s. 103 v. dd., 173 v. dd., 179 v. dd., 238 v. dd., 372 v. dd. v.b.). Bundan dolayı onun yukarıda babis konusu edilen ruhî değişmeye bu şebirde uğrayıp, hacca gittiği ve tekrar buraya döndüğü; haksız olarak, kabul edilir (bk. *MR*, s. 46). Gerçi *Dîvân* (bk. s. 414 v. dd.)'nda Belh'ten hareket ile, hacca gitme arzusunun gösteren bir şiir vardır. Fakat onun bu arzusunun gerçekleştirmediği muhakkaktır, yoksa, msl. *Hâkânî* gibi (bk. *IA*, IV, 88b v.d., 91a), mübarek yerlerde bir çok şiirler yazması veya diğer eserlerinde bu yolculuktan bahsetmesi gerekirdi (krş. *Dîvân*, s. 608 v.d., Belh'ten hacca gitmek isteyen, fakat yolda dönmek zorunda kalan birine hitâben yazılmış teselli şiiri). Bir çok kaynaklarda (msl. bk. *Davlatşâh*, *Tazkirat al-şu'arâ*, ngr. E. G. Browne, s. 95; *Nafahât*, göst. yer., krş. *Halîlî*, s. 16 v.d.; *MR*, a. 121) şâirin hacce dönüşünde, Horasan'da büyük sûfi Şeyh Yûsuf-i Hamadânî (ölm. 535=1140)'ye intisap ettiği kaydedilir ise de, onun eserlerinde buna dâir en küçük bir emâre bile yoktur. Yine umûmiyetle kabul edildiğine göre, Sanâ'î Belh'te uzunca bir müddet kaldıktan sonra, Serabs'a gitmiştir (bk. *MR*, s. 38). Fakat, onun arada bir daha Gazne'ye dönüp, orada uzunca bir müddet kaldığını kabul etmek gerekir; zîrâ *Dîvân*'nda ancak bu sırada ve Gazne'de söylenmiş olması gereken bir çok kasideler vardır (bk. s. 341 v.d., 1068 v.d., 268 v.d., 91 v. dd., 209 v.d., 421 v.d., 1095, 1167, 641). Bu arada da Sanâ'î Gazne'ye gelmiş olan ve saray kütüphânesine me'mûr tâyin edilen Mas'ûd-i Sa'd (ölm. aş.-yk. 515=1221; b. bk.)'in şiirlerini toplayıp, bir divan bâline getirmiştir (bk. *Dîvân*, s. 1060, ilk beyit ve krş. *IA*, VII, 142b ve 143a).

Yine bilmediğimiz bir tarikte Belh'e dönen Sanâ'î, buradan Serabs'a gitmek zorunda kalmıştır. Kaynakların hakkında hiç bir bilgi vermediği bu gidişin sebepleri belki Sanâ'î'nin şiirleri ile bir dereceye kadar izah edilebilir: Daha *Kâr-nâma-i Balh*'te bâzı mürâî bilgileri ve sözde şâirleri şaka yoluyla bievden şâirin burada bir takım düşmanlar edinmiş olması tabiidir. Şebir balkı aleybinde yazdığı müstebeben bir bievyenin (*Dîvân*, s. 1056, nr. 32) de aleyhinde bir asabiyet yarattığına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Böylece, Belhlilerin mübim bir kısmını aleybine çeviren Sanâ'î bir hareketi ile asıl bâmisini çileden çıkarmıştır. Zâhidâne ve münzevî bir hayat geçirdiğini de anlattığı, fakat *Dîvân*'ından nasıl çıkarmamış olduğuna şaşılacak kadar müstebeben kısımları ibtîvâ eden şiirlerinden (bk. *Dîvân*, s. 378—382) anlaşılıyor ki, bâmisi As'ad-i Haravî'nin mahremiyetine girmiş, onun yeminler ile te'yit ettiği çirkin bâl-

lerine şahit olmuş ve bu hususta dedikodular yapmıştır. Bunu duyan bâmisi As'ad-i Haravî, adamları (Sanâ'î'ye göre, kendisi gibi ahlâksız zorbalar „*rind*“) vâsıtası ile, sarığı dâhil, her şeyini aldırdıktan sonra, onu şebirden koğdurmuş, o da „belâ, zahmet, hasret ve endişe içinde, Belh'ten Serabs'a gitmiştir“ (*Dîvân*, a. 382, 13 v.d.). Bu hâdisenin, 505 (1111/1112) yılı civârında vukua geldiği emniyetle söylenebilir.

Sanâ'î'nin hayatında 2. Horasan devri diyebileceğimiz yeni bir devrin haşladığı bu sırada, Büyük Selçuklu hükümdar, vezir veya emirlerinden birine intisap etmek imkânını araması beklenirken, yine onun bir kadıya intisap ettiği görülür. Bu da, devrinde Horasan'ın en büyük kadısı sayılan Muhammed b. Mansûr al-Sarâhsî'dir (bk. Râvandî, *Râhat al-sudûr*, trc. Abmed Ateş, s. 30, 433, 434). Çok uzun iki terki-bi bend (bk. *Dîvân*, s. 717—733 ve 747—760) ile överek, arada kendisinden elbise (*hil'at*) istediği bu kadı ber bâlde ona ümit ettiği ber şeyi te'min etmiştir (esâsen onun durumu da buna müsâit idi. Nitekim bir hankab yaptırmış, buna bir kütüphane ve eczabâne eklemiş idi ki, burada fakirlere parasız ilâç veriliyordu, bk. *Dîvân*, s. 1074). Sanâ'î *Sayr al-ibâd* adlı mesnevisini de ona itbâf etmiş ve sonuna, bâzı münekkittlere göre, eserin değerini azaltan (bk. Furûzânfar, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.) uzun ve mubâlâgalı bir medhiye eklemiştir.

Sanâ'î aş.-yk. 505 (1111/1112) yılından tekrar Gazne'ye döneceği aş.-yk. 521 (1127) yılına kadar, böyle değerli bir bâmi bulduğu Serabs şebirinde kalmış değildir; Herat'a, Nişâpûr'a ve belki Merv'e (bk. *Dîvân*, s. 710, 4) gitmiş ve Meşbed'de imâm 'Alî al-Rizâ'nın türbesini ziyaret etmiştir (krş. *Dîvân*, s. 451 v.d.). Bu zamanlarda umûmiyetle bir taraftan ekserisi kadı olan kimselere (bu arada, Herat'ta Yahyâ b. Şâ'id ile oğlu Faiz b. Yahyâ'yı anmak gerekir, bk. *Dîvân* s. 39 v. dd., 157 v.d., 715 v. dd.) medhiyeler yazıyor, diğer taraftan da dinî-ahlâkî mevzûlarda, son derecede yüksek duygular ile, şiirler kaleme alıyordu (bk. msl. *Dîvân*, s. 51 v. dd., 286 v. dd., 307 v. dd., 555 v. dd., 654 v. dd., bepsi Serabs'ta yazılmıştır; bir de s. 457 v. dd., 704 v. dd., Nişâpûr'da yazılmıştır). Bu sırada talihsizlik yine Sanâ'î'yi tâkip ediyordu: Nişâpûr'a bir gelişinde, bir talebesi (*tilmîz*) ile, Serabs banına (hân-i Sarahs) inmiş idi, burada bir tâcirin mübim bir meblağı ile kumaşları çalınmış (teferrûât için bk. *NA*, s. 7, 29 v.d., 205—209), şupbe-lenilen biri, akıştırılınca, bunları Sanâ'î'nin talebesinin aldığı söylemiş. Bu sırada duruma üzülen ve hayatına kıyacak bir bâlde gelen Sanâ'î Herat'a gitmiş, mektupla parayı iste-

yen tâcir, onun cevabı üzerine, Herat'a kadar gelip, ondan özür dilemiştir. Bu münasebetle, Sanâ'î ümitsiz durumda iken, Nişâpûr'da halk arasında itibârlı bir şahsiyet olarak görünen 'Omar Hayyâm (b. bk.)'a mektup yazarak (metni için bk. *NA*, s. 70—77), ondan hâdiseye müdâbale etmesini ve kendisini bu töhmetten kurtarmasını istemiştir ki, bu mektup Hayyâm hakkında elde bulunan en eski kayıttır. Sanâ'î'nin bu sıralarda Hıvârizm'e kadar bir seyahat yaptığı söylenir ise de (bk. *Macâlis al-üşşâk*'tan naklen, *MR*, s. 72), bunu te'yit edecek her bangi bir emâre mevcut değildir.

Sanâ'î'nin Horasan'da bulunduğu son yıllarda, farsça konuşan bütün ülkelerde, büyük bir şöhrat ve itibâr kazanmış olduğu görülmektedir. Nitekim *Dîvân*'ındaki bir kayıttan (s. 545 v. d.), 518 (1124) yılında Horasan ve Irak-ı Acem şâirlerinden bir zümrenin ona medih yolu kasîde, rubâî ve kıt'alar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Yine aynı yılın rebîül-evvelinde (nisan/mayıs, 1124) Irak Selçuklularından Sultan Mahmûd'un veziri Kıvâm al-Dîn Dargazînî (bk. 'A. İkbâl, *Vizârat dar'ahd-i salâtin-i buzurg-i Salçûkî*, Tabran, 1338 ş., *İntişârât-i Dânişgâh*, nr. 520, s. 265 v. dd.), Serabs'tan geçerken, onu görmek istemiş, fakat Sanâ'î bir mektup ve şiir ile özür dileyerek, bu dâveti kabul etmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 123 v. dd.; *Makâtib-i Sanâ'î*, s. 40—42, *NA*, s. 142—185). Aynı vezir, Serabs'a bir başka gelişinde, yine onu görmek istemiş, bu dâveti de kabul edilmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 561 v. dd. ve krş. *NA*, göst. yer.). Bununla beraber, bir köşede münzevî bir bâlde yaşadığını tasrib eden Sanâ'î, 518 (1124)'de Sencer'e vezir olan Mu'in al-Dîn Kâşânî'ye (bk. 'A. İkbâl, *ayn. esr.*, s. 254—260) bir medhiye göndermiştir (*Dîvân*, s. 474 v. dd.). 518—521 (1124—1127) yılları arasında ölmüş olan Mu'izzî (b. bk. ve bir de 'A. İkbâl, *ayn. esr.*, s. 234—242, 361 v.d.) için Sanâ'î'nin söylediği mersiye kıt'aları da (*Dîvân*, s. 1051, 1057, 1099) bu sâhada ve bu yıllar içinde kaleme alınmış olmalıdır.

Yukarıdan beri anlatılan hâdiselerden sonra Sanâ'î'nin Horasan'da kaldığını gösteren hiç bir delil yoktur. Binâenaleyh onun en geç 521 (1127) yılına doğru asıl vatanına, Gazne'ye döndüğü kabul edilebilir. O kadar uzun ve acı bir gurbetten sonra, büyük şâirliğinin ve yüksek dinî ve ahlâkî düşüncelerinin bütün islâm âleminde kendisine kazandırdığı şeref ve itibâr bâlesi içinde, onun doğum yerinde âsûde bir bayat geçirerek, ömrünü tamamlaması beklenebilmirdi. Fakat elde bulunan bilgiler duru-

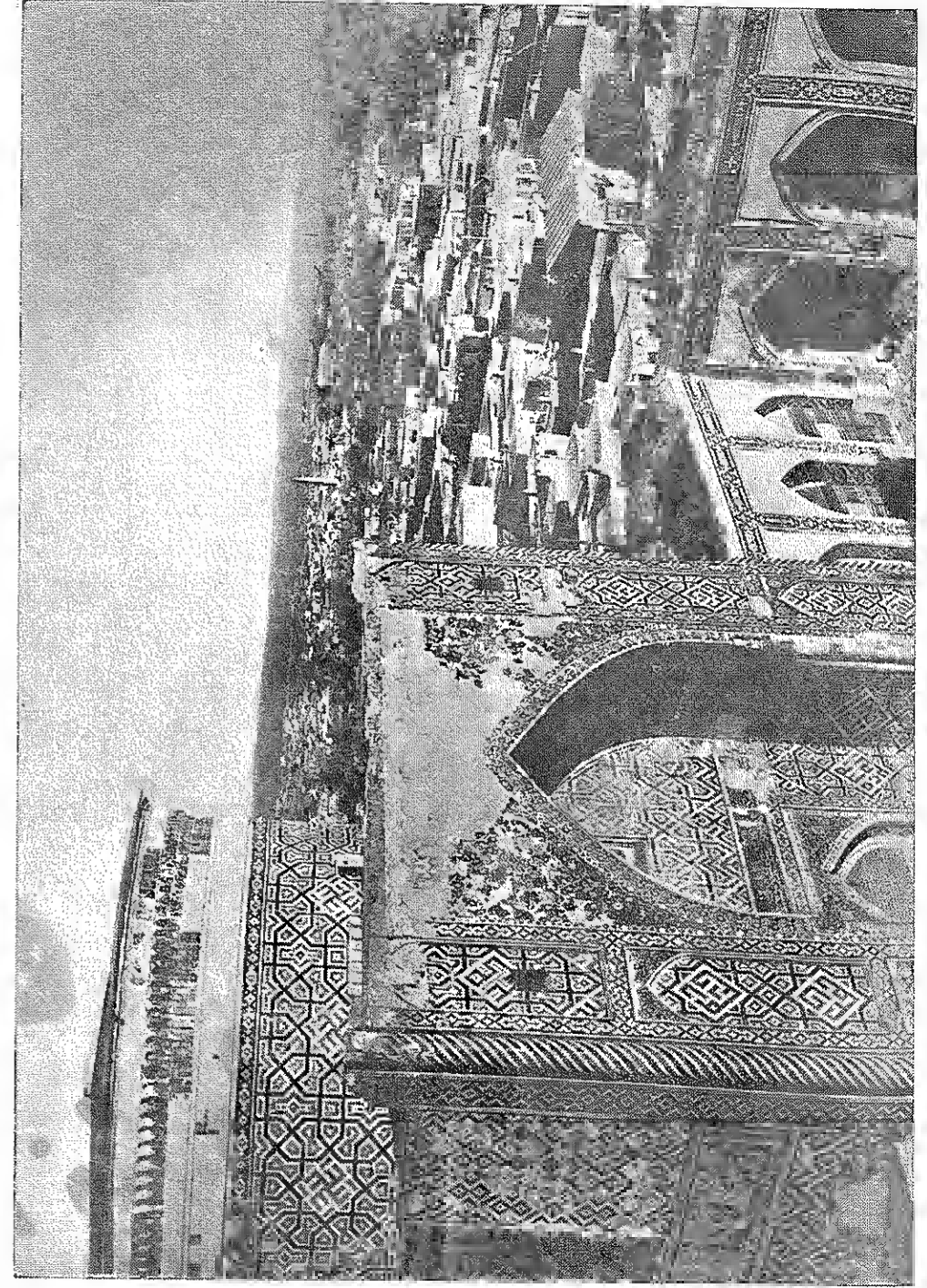
mun böyle olmadığını göstermektedir. Bununla beraber bu bilgilere dayanarak, onun son yıllarının muntazam, tertipli ve mantikî bir tasvirini vermek de imkânsızdır. Kaynaklara göre (bk. msl. *Davlatşâh*, a. 96), Sanâ'î Gazne'de tam bir inzivâ içinde yaşamış, yalın ayak dolaşmış ve bunu gören akraba ve dostları ağlarlarmış (krş. *MR*, s. 74 v.d.; burada Kâzvinî, *Âşâr al-bilâd*'dan da aynı meâlde bir fıkra nakledilmiştir). Yine aynı müellife göre, Bahrâmşâh ona kız kardeşini vermek istemiştir, battâ *Hadîka*'da bununla ilgili beyitler vardır. Umûmiyetle vukua gelmiş gibi kabul edilen bu hâdis tamâmiyle imkânsızdır; çünkü Sanâ'î çok ibtiyarlarmış, „dolun ay gibi iken, hilâl hâline gelmiş, âlem gözünde kararmış“ (*Hadîka*, s. 719, 14—15) idi ve bu kümdar onu bir defa bile yanına kabul etmemiş idi (aş. bk.). Bununla beraber *Dîvân* (bk. msl. 24 v.d., 66 v.d., 93 v.d., 106 v.d., 136 v.d. v.b.)'nda Bahrâmşâh için söylenmiş 21 kasîde vardır. Ancak çok gariptir ki, bu şiirlerin hemen hiç biri tam değildir; bunlar hükümdarın adının anıldığı beyitten sonra kesilmektedir ki, bunun nasıl izah edileceği anlaşılamamaktadır. *Hadîka*'nın mensûr önsözüne göre (bk. s. 12), Bahrâmşâh bir gün (eski bir nüsbada tarih de gösterilmiştir: 529=1134/1135, bk. *MR*, a. 53 ve aş. bk.), „bâtın gözü ile onun avâlini anlaması üzerine, zâhir gözü ile de onu görmek istemiş... ve adının havâss cetveline yazılmasını emretmiş“, fakat Sanâ'î bunu kabul etmeyerek, bu kümdarın lekabına nisbetle *Fahri-nâma* adını verdiği *Hadîka*'sını ona göndermek istemiştir (s. 16). Böylece hükümdar ile münasebetleri müphem kalan Sanâ'î'nin asıl muhitini yine kadılar teşkil etmiştir (bk. *Dîvân*, s. 216 v. dd., 421 v. dd. ve krş. *Hadîka*, s. 619 v. dd.). Burada bilhassa bir dostunu anmamız gerekir ki, o da eserlerinin toplanmasını te'min eden Hıvâca 'Amîd Ahmed b. Mas'ûd-i Tîşâ'dır. Sanâ'î'nin babası bakkında bir mersiye yazdığı (*Dîvân*, s. 235 v. dd.) ve kendisine de Gazne'de bulunmadığı bir sırada, bu şebirden iki mektup (bk. *Makâtib*, s. 18—36 ve krş. *NA*, a. 130—142) gönderdiği bu şabis (bk. bir de *Dîvân*, s. 4—15; *Hadîka*, s. 33, 55 v.d., 726 v.d.) ona kendisini kışın soğuktan koruyacak, yazın sıcağıdan saklayacak bir sâyebanı bulunan bir ev yaptırmış (*Dîvân*, s. 13) ve bundan başka „feleğin üzerine alamadığı“ geçim masraflarını üzerine almıştır. Böylece refah ve sükûna kavuşan Sanâ'î, şiirlerini toplayıp, daha tam bir *Dîvân* veya *Kulliyât* tertip ettiği gibi, diğer eserlerini de tanzim etmiş olmalıdır. Bu arada bir çok parçalarını belki çok önceden yazmış olduğu *Hadîka*'sını da tamamlamaya başlamıştır. Fakat „360 damarında 360 şeytan

evi bulunan gözsüz ve kısa görüşlü kimseler" (bk. *Kulliyât*'ın önsözü, *MR*, s. 155) bu eserin müsveddelerini ele geçirip, kıskançlıklarından onun ehl-i sünnet akîdelerine aykırı, hattâ Sanâ'î'nin kâfir ve mülhid olduğunu ileri sürdüler. Sanâ'î, Gazne seyyidlerinden Muhammed b. Tâbir al-Husaynî'nin yardımı ile (bk. *MR*, s. 159), müsveddelerini bu kötü niyetli kimselerin elinden kurtarmış ise de, isnât ve dedikoduların önüne geçememiştir. Bunun üzerine, Bağdad'da bulunan Buryāngar diye tanınan meşhûr bilgin Burhān al-Dīn Aḥn al-Ḥasan 'Alī al-Gaznavî'ye manzûm bir mektup ile eserini gönderip (*Hadîka*, s. 744 v. dd.), Bağdad ulemâsından fetvâ aldı (fetvânın mevzûkiyet derecesi tayin edilemeyen metni bâzı *Hadîka* nüsbalarının sonunda bulunmaktadır, msl. bk. Sachau-Etbé, *Catal. of Persian MSS in the Bodleian Library*, nr. 528, 531; Etbé, *Cat.*, I, 575, nr. 923), aynı zamanda Bahrâmşâh'a tenkidlerin cevabını ihtivâ eden bir mektup gönderdi (bk. *Makâtib*, s. 118—121 ve krs. *NA*, s. 234—245). Çok ihtiyarlanmış olan Sanâ'î bu sırada hastalandı ve yazı yazamayacak bir bâle düştü. Bununla beraber *Hadîka*'sının veya *Kulliyât*'ının önsözünü Fazl Allâh b. Tâbir al-Husaynî'ye imlâ ediyordu (bk. *Hadîka*, s. 26, al-Raffâ'ın önsözünde; krs. *MR*, s. 159 v.d.). Sanâ'î bu bâle iken, bir gün ateşi yükselmiş ve akşam namazından sonra, Gazne'de, Navâbâd mahallesinde ölmüştür.

Kaynaklarda, Sanâ'î'nin ölüm yılı olarak 499 (bk. *Mucmal-i Faşihî*, II, 204), 520, 525, 529, 530, 535, 545, 546, 576 ve 590 (b.) yılları verilmektedir (bk. Halîlî, s. 68 v.d.; *NA*, s. 9 v. dd.). Yukarıki hâdiseleri bildiren al-Raffâ'ın şâbân 525 (8 mayıs 1131) pazartesi tarihini verir. Bu tarihler içinde şüphesiz, al-Raffâ'ın verdiği tarihin en doğru olması gerekirdi. Fakat onun verdiği tarih, bâzılarına göre, muhakkak yanlıştır; çünkü a. 11 şâbân pazartesi değil, perşembedir; b. Sanâ'î'nin *Tarîk al-tahkîk*'inin bâzı nüsbalarında 528 (h.) yılında yazıldığı kaydı vardır; c. bâzı *Hadîka* nüsbalarında, eserin 525 (b.)'de başladığı ve 534 (h.)'de tamamlandığı ifade edilmektedir (Mudarrisî-Razavî basmasında, bk. s. 747, 17, bu şekil kabul edilmiştir). Bu tarihlerin bepsinin münakaşasından sonra (teferrûât için bk. *MR*, s. 45—54), mümkün gibi görünen tarihlerden 535 (h.) yılı umûmiyetle kabul edilmeğe başlanmış gibidir (*MR* de, bu tarihi kabul etmektedir). Fakat bu takdirde Sanâ'î'nin ölümü üzerine, bukûmdarın emri ile, onun eserlerini veya *Hadîka*'yı toplayan ve bu işini ber bâlde kısa bir zamanda bitirmiş olan al-Raffâ'ın nasıl olup da, 525

(b.) yılını göstererek, böyle 10 yıllık bir yanlış yaptığını izab meselesi kahr ki, bu bize imkân-sızdır. Buna karşılık bu tarih aleyhindeki deliller kolayca bertaraf edilebilir: a. al-Raffâ'ın verdiği tarihte ay ve yıl müstesna, gün ile günün adının yanlış olması, yâni bu şâbis tarafından yanlış hatırlanıp, kaydedilmesi veya bir istinsab hatâsi neticesinde yanlış olması mümkündür; b. *Tarîk al-tahkîk*'in Sanâ'î'ye âit olduğu mubakkaktır (aş. bk.); bu eser Sanâ'î'nin olaa bile, sonundaki tarih beyti sonradan eklenmiş olabilir; c. *Hadîka*'nın sonunda tarih gösteren beyit *MR*'in sözü (bk. s. 50) bilâfına, en eski ve müteber nüsbalarında (bk. msl. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2627, *Kulliyât-i Sanâ'î*'nin en eski yazmalarından biri, 684 (b.) tarihli, var. 106a, sondan bir evvelki satır) 534 değil, 525 (h.)'dir. Binâenaleyh Sanâ'î'nin ölüm tarihi olarak kabul edilebilecek yegâne tarih bu 525 (b.) tarihidir. Sanâ'î'nin bugün Gazne'de bulunan ve bir ziyaret yeri olan türbesinde eski mezar kitabesi muhafaza edilmiştir (bk. Halîlî, s. 24 ve 48'den sonra gelen levhalar ve s. 70 v.d.), fakat maalesef burada tarih yoktur.

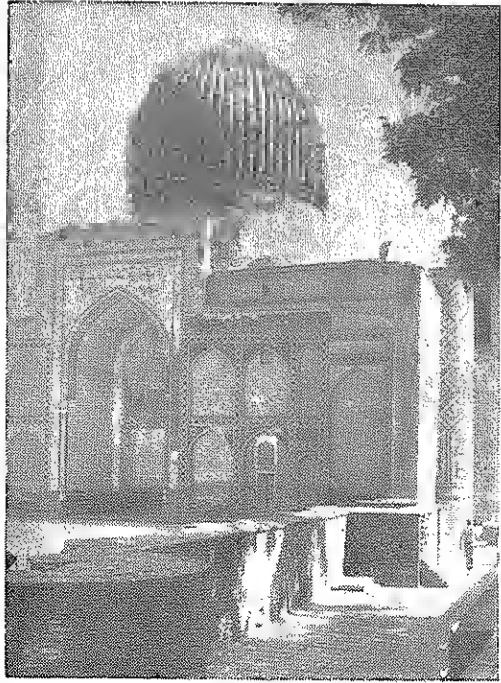
II. Eserleri. Sanâ'î'nin *Divân*'ını toplamış olduğu, sonra Ahmed b. Mas'ûd-i Tîga'nın isteği üzerine, belki yeni tertipler meydana getirdiği (krs. *Makâtib*, s. 35) görülmüş idi. Bu arada Sanâ'î belki *Hadîka*'yı da içine alan bir *Kulliyât* da tertip etmiş olmalıdır. Fakat gerek yalnız *Hadîka*, gerek bu *Kulliyât* tam son şeklini almadan, Sanâ'î ölmüş olduğundan, kendisinden sonra doat ve talebeleri, elde edebildikleri kadar malzeme ile, belki nokaan kalan önsözünü de tamamlayarak, yeni *Divân*, *Hadîka* ve *Kulliyât* nüsbaları tertip etmişlerdir. Onun büyük eserlerinin tertibinde ve muhtevâsında görülen mühim farklar bu sûretle izab edilebilir. Sanâ'î'nin *Kulliyât*'ının, dış görünüşlerine göre, bu eski tertiplerini temsil eden ve başka hemen hiç bir şâirin eserleri için benzerleri gösterilemeyecek olan eski ve değerli nüsbalarına sâhip bulunuyoruz ki, bunlar şunlardır: 1. 552 (h.) yılında, Konya'da istinsah edilmiş olan Bağdadlı Vebî kütüp., nr. 1672 nüsbası; 2. noksan olmakla beraber, fibristi elde bulunan Tabran Millî kütüphanesi nüsbası; bu nüsha 'A. Munzavî'nin kanâatine göre (bk. *Fihrist-i kitâbhâna-i ihdâ'i-... Mişkât ba Kitâbhâna-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tabran, 1332 s., *İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân*, nr. 168, s. 55, not 5), 512—525 (h.) yılları arasında *MR*'e göre (bk. s. 194) 582 (b.)'den önce istinsah edilmiştir (içindekiler aynı olan yeni bir nüshası için bk. Rieu, *Suppl.*, s. 145, nr. 214); 3. 637 (b.) tarihli India Office nüsbası (oldukça

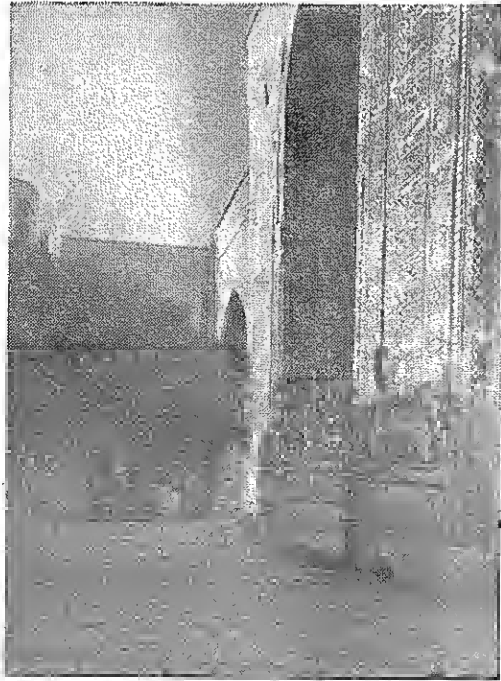
1. SEMERKAND. Tala-kau medresesinden (yapılışı: 1640—1660) şehrin umûmî görüntüsü.

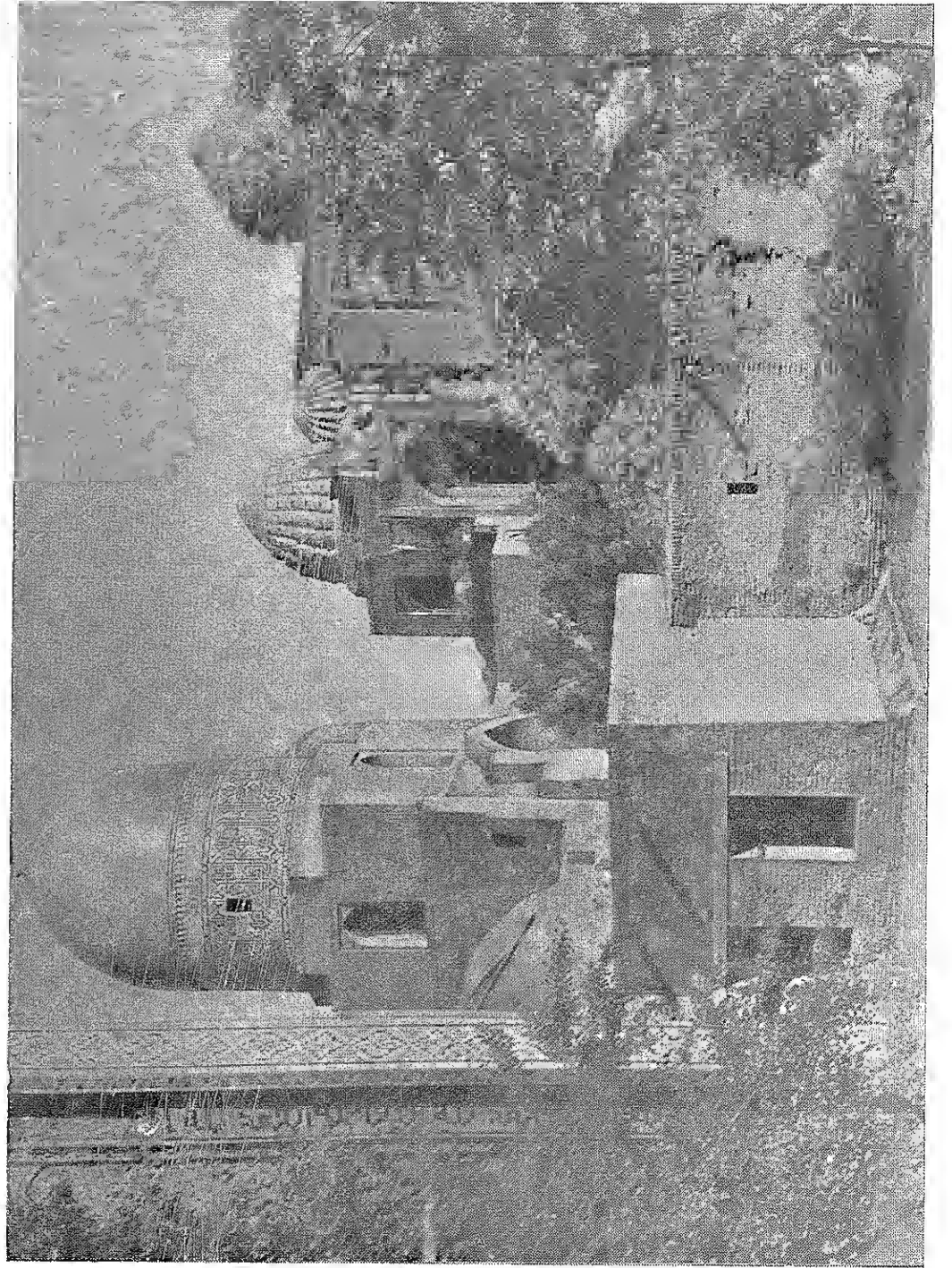
2. SEMERKAND. Bibi Hanım cāmii. kapı (1339—1404)

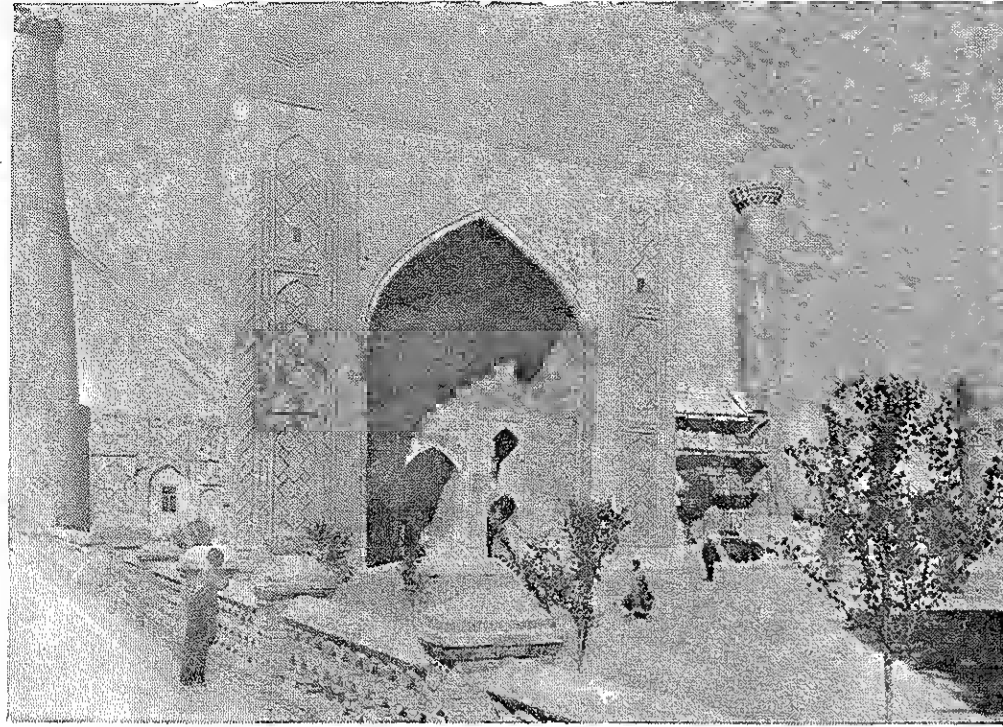
3. SEMERKAND. Timur'un türbesi
(Gör-i Mir) (1404)

4. SEMERKAND. Şah-Zinda türbesi.
çıkış kapılarından biri (XIV.—XV. asır).

5. SEMERKAND. Şah Zinda türbesi. Solda görülen kümbet Kâzi-zâda-î
Rûmî'nin türbesidir (XIV.—XV. asır).

6. SEMERKAND. Ulug Bey medresesi (1420).

7. SEMERKAND. Hıca 'Abdî türbe-i mescidinin içi (XV. asır).
(*Aşâr al-islâm al-târihiya*, Taşkent. ts. [196] adlı eserden).

noksan olan bu nüsha için bk. Etbé, *Cat.*, nr. 916, bundan önce anılan nüshanın aynı gibi görünmektedir; 4 nihâyet 684 (h.) tarihli, daha tam, fakat diğer nüshalara uymayan Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2627 nüsbası (benzer yeni iki nüsha: Fatib kütüp., nr. 3734 ve Hâlet Efendi kütüp., nr. 894; bu İstanbul nüsbaları için bk. H. Ritter, *Philologica VIII, Der Islam*, 1935, XXII, 102). Sanâ'î'nin *Kulliyât* 'ı şu eserlerden meydana gelmiştir:

1. *Divân*. Sanâ'î'nin *kalandariyât* dâhil, kasîde, kîta'a, terki-i bend ve terci-i bend, gazel ve rubâî şeklindeki şiirlerini içine alan eseri olup, eski *Kulliyât* nüsbalarında (yk. bk.) muhtevâsı mevzûlarına göre bölünmüş bulunmaktadır. Davlatşâh (bk. s. 98) 'a göre, bu *Divân* 30.000 beyit ihtivâ etmekte imiş (krş. *MR*, s. 142). Şimdi elde bulunan ve en mühim yazmalardan istifâde edilerek basılmış olan *MR* basmasında 13.780 beyit vardır. Mâmafiş bu basmada ve M. Muşâfâ basmasında *Kulliyât-ı Sanâ'î* 'nin önsözünde (bk. *MR*, s. 164) bizzat Sanâ'î tarafından verilen miktarlardan çok fazla şiir mevcuttur. Msl. Sanâ'î'nin *Kulliyât* 'ında—yekûn olarak—137 kasîde, 206 gazel, 443 rubâî bulunduğunu söyleyor; basmada ise, 300'den fazla kasîde, 408 gazel ve 537 rubâî bulunmaktadır. *Divân* 'ın Hindistan ve Londra 'da bulunan yazma nüshalarında şiir sayısı bu kadar fazla olan basmada da bulunmayan şiirlere tesâdüf edilmektedir (bk. *NA*, s. 15, not 2). Ne olursa olsun, Davlatşâh 'ın verdiği miktarın yanlış veya mübâlagalı olduğunu kabûl etmek gerekir. Bu fazla şiirler Sanâ'î'nin evvelce yazmış olduğu ve *Kulliyât* 'ını tertip ederken elinde bulunmayan veya batırına gelmemiş olan şiirler olabileceği gibi, Sanâ'î 'ye ianât edilmiş şiirler de olabilir. Binâenaleyh Sanâ'î *Divân* 'ının bu meseleyi halleden veya etmeğe çalışan ilmî tenkitli bir neşri henüz ele alınmamış bir çalışma olarak durmaktadır. Bu eserin yukarıda anılan *Kulliyât* nüshaları ve *MR*, s. 146 v. dd., 150—164 'te sayılan el-yazmaları dışında şu nüshaları da zikredilebilir: Etbé, *Cat.*, I, 578 (nr. 927, 1000 (h.) tarihli olmakla beraber, çok eski bir tertibi gösterir) ve burada gösterilen diğer yazmalar; bk. bir de Abdül Muqtadir, *Cat.* ... Bankipore, Kalküte, 1908, I, 29 v. d. Semenov, *Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasının şark kulyazmaları toplamı*, Taşkent, 1954. II, 35 v. d. 'A. Munzavi, *göst. yer.*; Sultanov-Arashi, *Elyazmaları kataloga*, Bakü, 1963. I, 142 v. d.; Nuruosmaniye kütüp., nr. 3809 (h. XI. asır) v. b. *Divân* 'ın başlıca basmaları için bk. yukarıda anılan eserler ve *MR*, s. 153.

2. *Kâr-nâma-i Balh*, sâdece *Kâr-nâma* 'de denilen hafif bahrinde küçük bir mesnevî olup,

497 beyitten ibârettir. Yukarıda anılan eski *Kulliyât* nüshalarında mevcut ve Sanâ'î'nin bâl tercümesi bakımından da mühim olan bu mesnevî, fena bir yazmaya istinâden ve yetersiz vâsıtalar ile, ilk defa olarak, Çulâm-i Cilanî Calâlî tarafından (*Macmû'a-i çahâr kitâb-i nâyâb*: 'İşk-nâma, 'Akl-nâma, Bahrâm u Bihrûz, Kâr-nâma-i Balh az muşâ'ât-ı Sanâ'î-i Gâznâvî, bâ muqaddima va taşhîh, Gazne, 1332 ş.) basılmıştır; bundan sonra M. Rażavî tarafından yayımlanmıştır: *Farhang-i İrân-zamîn*, 1334 ş., III, 297—366. Daha önce *Kâr-nâma-i Balh-i 'arf-i rabbânî...* Sanâ'î (Şiraz, 1318) adlı bir eser basılmıştır, fakat bunun (bk. S. Nâfisi, *Lubâb hâşiyeleri*, s. 721) 'İşk-nâma (bk. nr. 6) olduğu söylenmiş ise de, bu Sanâ'î ile hiç bir ilgisi olmayan bir eserdir. *Kâr-nâma* adı, lugat olarak, iş kitabı demek olup, bunun msl. *Kâr-nâma-i Artahşîr-i Pâpakân* 'da olduğu gibi, bir şahsın başardığı mühim işleri anlatan kitap mânâsına gelir. Burada devrin bâzı ileri gelenlerinin işlerinden, alaylı bir tarzda bahsedildiğinden, esere bu ad verilmiştir ve bundan dolayı esere *Muğayabânâma* de denilir.

3. *Sayr al-ibâd* (veya *al-ubbâd*) ile 'l-ma'âd, Sanâ'î'nin Saraḥs 'ta yazdığı 770 beyit tutan bir mesnevî olup, Muhammed b. Maḥsûr al-Saraḥsî 'ye ithâf edilmiştir (yk. bk.). *Kâr-nâma* ile aynı vezindedir, en eski *Kulliyât* nüshalarında bulunur ve Sa'îd Nâfisi tarafından çok fena bir şekilde basılmıştır: Tahran, 1316 ş., Rîzâ-Kulî Han Hîdâyat bunun tamamını meşhûr *Macmû' al-fuşahâ* (I, 262—274) 'sına almıştır. Bâzı nüshalarda adına *Kanz al-rumûz* ve *Kunûz al-rumûz* şeklinde de tesâdüf edilen bu eserde ruhun türlü merhalelerde, varlıklar içinde, doluşmasından bahsedilir. Bundan dolayı bu eser Dante 'nin *Divina commedia* 'sını hatırlatmaktadır ve onun bir mübeşşiri sayılmıştır, bk. R. A. Nieolson, *A Persian forerunner of Dante* (*Journal of the Bombay Branch of the RAS*, yeni seri, 1943, XIX, 1—5, bunun farsça tercümesi *Yâdgâr*, yıl 1, sayı 4, s. 48—57). Avḥad al-Dîn Ṭabîb-i Râzî adlı bir şahıs buna bir *Zayl* yazmış olduğu gibi (bk. Üniv. kütüp., FY 538; bu yegâne nüsha 'Abbâs İqbâl tarafından yayımlanmıştır: *Zayl-i Sayr al-ibâd, Maçalla-i Dânişkâda-i adabiyât*, Tahran, 1334 ş., yıl 2, sayı 3, s. 8—16), kim olduğu bilinmeyen bir müellif tarafından da, derin bir vukuf ile, şerb edilmiştir (yazmaları: Nâfiz Paşa kütüp., nr. 410, Ayasofya kütüp. nr. 3241, 4803; bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 104).

4. *Hadîkat al-hakîka va tarîkat al-şarî'a*, Bahrâmşâh 'a ithâf edildiği için, *Fâḥrî-nâma* veya *Kitâb al-Fâḥrî* denilen bu eser bafif

bahrinde, 10.000 beyit kadar tutan büyük tasavvufi-ablâkî bir mesnevî olup, İran edebiyatında tasavvufî mesnevîlerin ilkidir. Mavlânâ çok beğendiği, âdetâ mühim mevzû'arını tamâmiyle *Maşnavî*'ye aldığı (bk. 'Abd al-Laîf al-'Abbâsî, *Şarh-i Hadîka*) bu esere *Maşnavî*'de ve başka vesileler ile *İlâhî-nâma* adını vermektedir (krş. Aflâkî, *Manâkib al-'arifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, s. 222, 740). Bu eser, esâs olarak tevhîd, Kur'an, na't v.b., akl, ilmin fazîleti, küllî nefis, insan, Bahrâmşâh'ın, sarayının ve Gazne ileri gelenlerinin medhi, saâdet yolu ve kendi ahvâlî olma' üzere, 10 baba ayrılmış ve her bapta düşünceler bir takım hikâyeler ile genişletilmiştir. Sanâ'î hayatının son yıllarında bu eserini tamamlamaya çalışmış, fakat buna imkân bulamadan ölmüş idi (yk. bk.). Eserin sonunda (bk. nşr. M. Râzavî, Tahran, 1329 ş., s. 718 v.d. ve önsöz, s. 24) şâir ihtiyarlığından şikâyet edip, eserin noksan kaldığını, fırsat bulursa, bunu genişleteceğini söyler. Sanâ'î esere, bâzı nüshalarda ayrıca görülen mensur bir önsöz de yazmış bulunuyordu ki, bunu sonraları al-Raffâ' kendi önsözünün içine almıştır. Eser, böylece bir dereceye kadar noksan kalmış olduğundan, yazma nüshaları arasında çok büyük farklar vardır; msl. yukarıda anılan 552 (h.) tarihli Bağdadlı Vehbî kütüp. nüshasında önsöz olmadığı gibi, diğer nüshalarda görülen 10 bâba bölme de yoktur, 10 bâba bölünmüş nüshalarda, 8. bâbin sonunda bk. nşr. M. Râzavî, s. 642 v.dd. eserin sona erdiğine dair kayıtlar bulunur. Eserin bu durumu çok eskiden beri göze çarpmış, Hindistan'da Mavlânâ'nın *Maşnavî*'si üzerindeki çalışmaları ile tanınmış olan 'Abd al-Laîf al-'Abbâsî (ölm. 1048=1638 veya 1049=1639; bk. Ethé, *Cat.*, I, 575 v.d.), biri Gazne'den getirilmiş çok eski nüshalara dayanarak, 1038 (1628/1629)'de bunun bir nevi tenkitli bir metnini hazırlamış (bir nüshası için bk. Üniv. kütüp., FY 1775), sonra buna bir şerh de ilâve ederek, esere *Latâif al-Hadîka* (veya *al-Hadâ'ik*)... adını vermiştir ki, (bk. Ethé, *Cat.*, I, 575 ve Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 25 v.dd.). Bu şerh Laknav'da, 1887'de basılmıştır. Asıl eserin en eski yazmalara dayanılarak, hazırlanmış olan, fakat ilmi ihtiyaçları karşılamaktan uzak bulunan basması M. Râzavî tarafından yayınlanmıştır: 2 tabı Tahran, 1329 ş. (diğer basma ve şerhler için bk. *MR*, 84 v.d.). *Hadîka*'dan yapılmış bir çok seçmeler de vardır ki, bâzıları birbirlerine benzemez (bk. msl. Üniv. kütüp., FY 538, var 554b—560b ve FY 1008). Bunlardan biri çok tanınmış olup, *Muntahab* (veya *Intihâb*)-i *Hadîka* adı ile veya benzer adlarda bir çok

nüsbalarına tesâdüf olunur (bk. msl. Univ. kütüp., FY 302, 498). Bu eser bir çok yazmalarında (bk. msl. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 24 v.d.; Sachau-Ethé, *Cat. Badl.*, I, 476 v.b.) tanınmış sâfî Farîd al-Dîn 'Attâr'a isnât edilmektedir. *MR* (s. 89) de bunun Sanâ'î tarafından yapılmış bir seçme olması ihtimalini ileri sürmüştür. Fakat daha evvelki seçmesine istinâden bu seçmeyi yapan şahıs bütün nüsbalarda mahlasını açıkça Dâ'î olarak zikretmiştir ki, bu şahıs X. (XVI.) asır sûfilerinden olup, Mavlânâ'nın *Maşnavî*'si ile *Galşan-i râz*'a şerhler yazmış olan ve Dâ'î-i Şîrâzî diye tanınan Nizâm al-Dîn Mahmûd-i Şîrâzî (bk. Hayyâmpür, *Farhang-i şuharvarân*, Tahran, 1340 ş., s. 202 ve orada gösterilen kaynaklar) olması ihtimâli, vardır. Bu eser *Latâif al-irfân* adı ile basılmıştır (Tahran, ts.).

5. *Tahrîmat* (veya *Tacribat*) *al-kalam, Hadîka* vezninde, 202 beyit tutan küçük bir mesnevî olup, M. Minovî tarafından basılmıştır. (*Farhang-i İran-zamîn*, 1336 ş., V, 5—15).

6. *İşk-nâma*, yine *Hadîka* vezninde 576 heylilik küçük bir mesnevî olup, bu da G. Calâlî tarafından, yukarıda anılan dergi içinde, basılmıştır (Gazne, 1332 ş., bk. nr. 2). Bu eserde aşk felsefi-tasavvufî bir zâviyeden ele alınmıştır ki, ilk kısımlarda görüş ve düşünceler, hattâ mevzûun ele alınışı ve kullanılan tâbirler bile, İbn Sînâ'nın *Risâla fî mâhiyât al-îşk* (bk. nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1953, I. Ü. Edebiyat fakültesi yayınlarından, nr. 552)'nda bulunabilir. Sonunda ise, mevzû daha ziyade tasavvuf ve ruhiyat bakımından işlenmiştir.

7. *Akl-nâma*, hafîl bahrinde, 195 beyitlik bir mesnevî olup, Gazne'de, 1332 ş. de yukarıda anılan dergide, G. Calâlî tarafından basılmıştır.

8. *Sanâ'î-âbâd*, al-Raffâ'ın *Kulliyât* önsözünde ayrı bir eser gibi geçer. Ethé (*Cat.*, nr. 927) bunun *Akl-nâma* (*ayn. esr.*, nr. 914) ile aynı olduğunu söyleyor, fakat *MR* (s. 87) bundan 596 beyitlik ayrı bir eser olarak bahsediyor.

9. (*Makâtib*), Sanâ'î'nin yazmış olduğu ve yukarıda hâl tercümesinde sık-sık anılmış olan mektuplardır ki, hepsi 17 tane; toplu veya dağınık bir hâlde bir çok nüshalarına tesâdüf edilir. Bütün bunlara dair teferruât ve ayrı ayrı basmaları için bk. *NA*, s. 21—35.

Bunlardan başka Sanâ'î'nin *Kanz al-rumûz* adlı bir eseri olduğu söylenir. Bu ad bâzan *Sayr al-ibâd*'a verilmektedir (bk. nr. 3). Aşlında ise, bu onun *Divân*'ında bulunan (s. 196—204), bir çok büyük şâirler tarafından tanzîr edilmiş olan ve *Kunûz al-hikma* de denilen uzun bir kasidesine verilen addır

bk. Câmî, *Nafahât*, tra. Lâmi'î, s. 668). Sanâ'î'ye isnat edilmiş bir takım eserler de vardır ki, bunlar şunlardır:

1. *Bâğ-i İram* veya *Bahrâm u Bihruz*, G. Calâlî tarafından Sanâ'î'nin eseri olarak basılmış. Gazne, 1332 ş.) ise de, Hâlî mahlasını kullanmış olan Kamâl al-Dîn Bannâ'î (ölm. 918=1512/1513)'nin eseridir (bk. *Cat. Bodl.*, nr. 987); eserin tamamı asıl müellifi Bannâ'î'nin adı ile, 1336'da, Taşkent'te, taşbasması hâlinde, yayınlanmıştır. 2. *Garib-nâma* (bâzan *Garib-nâma*) eski *Kulliyât* yazmalarında zikri yoktur; adı ilk defa olarak Ahmed Amîn-i Râzî'nin *Haft iklim* (nşr. C. Fâzil, III, 514)'inde geçer ve burada Bulgar şehrinden olmakla beraber, Gazne'de oturan Hâce Ahmed adında biri için kaleme alındığı kaydedilir. Fakat bu eserden bugün hiç bir iz mevcut olmadığından, *Haft iklim*'in bu kaydında bir yanlışın bulunması veya *Garib-nâma*'nin bu şahsa itba' edilmiş uzunca bir şiirin adı olması çok muhtemeldir. Şunu kaydetmek gerekir ki, Ethé (*Cat.*, nr. 914/3)'nin *Garib-nâma*'nin başı olması ihtimali ile kaydettiği beyit Sanâ'î'ye isnat olunan *Bahrâm u Bihruz*'un ilk beytidir (krş. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 20) ve 3. *Tarîk* (veya *Tarîkat*) *al-tahkîk*. Bizâtihi çok mühim ve değerli bir edebî eser olan ve bâzı nüshalarının sonundaki 528 (h.) telif tarihi ile, Sanâ'î'nin hâl tercümesinde büyük zorluklar çıkaran *Tarîk al-tahkîk*, Tahrân (1309) ve Şîraz'da (1318 ş.), Sanâ'î'nin eseri olarak basılmıştır, bir de *Zâd al-sâlikîn* adı ile, yine Sanâ'î'nin eseri olarak, 1318'de, Bombay'da basılmıştır, fakat (krş. *MR*, s. 85; *NA*, s. 19) bütün müellifler üslûbunun Sanâ'î'nin üslûbundan çok farklı olduğunu (bk. msl. Furûzânfâr, *ayn. esr.*, I, 272) kabûl ederler; bununla beraber yalnız M. M. Kazvinî (bk. *Çahâr makâla*, haşyeler, s. 135), Sanâ'î'nin ölüm tarihini tesbite çalışırken, bu eserin Sanâ'î'ye âit olduğunun isbat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Eserin el-yazması nüshalarına bakılınca, bunun yukarıda kaydedilen eski ve mühim hiç bir *Kulliyât-i Sanâ'î* içinde bulunmadığı görülür. Mevcut yazmaları yenidir (India Office kütüphanesinde bulunan iki nüsha da, bk. Ethé *Cat.*, nr. 914/2 ve 926 böyledir). Eser bir nüshada (Üniversite Kütüp., nr. FY 474/6, 898 h. tarihli) tanınmış sâfî Avhad al-Dîn Kirmânî'ye, bir başkasında ise (Üniversite kütüp., nr. FY 593/4, 890 h. tarihli) başında *Mişbâh al-arvâh*, sonunda *Tarîkat al-muhakkikîn* adı ile, Câmî diye tanınan Ahmed b. al-Hasan b. Muhammed al-Nağcuvânî'ye isnat edilmiştir. Sanâ'î gibi

tanınmış bir sâffinin böyle büyük bir eserinin hiç tanınmayan bir kimseye isnat edilmesinin mümkün olamayacağı, buna karşılık tanınmış bir kimsenin değerli bir eserinin tanınmış bir kimseye kolayca isnat edilebileceği düşünlürse, *Tarîk al-tahkîk*'in Sanâ'î'nin eseri olmadığı kesin olarak kabûl edilebilir. Bu eser her hâlde haşkaca bilinmeyen, fakat IX. (= XV.) asırda yaşamış olması gereken Ahmed al-Nağcuvânî'ye âit olmalıdır.

III. Şahsiyeti, san'atı ve te'sirleri. Sanâ'î'nin şahsiyetinin kısaca tahliline girmeden önce, mezhabinî, yâni sünî mi, yoksa şî'î mi olduğunu tesbit etmek yerinde olacaktır. Çünkü bu mes'elenin cevabı verilmeden, onun şahsiyeti, ve fikirleri hakkında bir hüküm vermek, her hâlde güç ve az isâbetli olur. Sanâ'î'nin son eseri ve aynı zamanda tasavvufî-dinî İran edebiyatının şâheseri olan *Hadîkat al-hakîka*'nın, daha tamamlanmadan önce, şiddetli hücumlara mâruz kaldığı yukarıda kaydedilmiş idi. Teferruâtına girişilmesine imkân olmayan bu mevzûda, burada şunu belirtmek gerekir ki, ona karşı serdedilen tenkitlerin belki ağırlık noktasını Sanâ'î'nin bu eserinde sünnet ehli akîdelerinden uzaklaşmış olması teşkil etmektedir. Daha Gazneli Mahmûd [b. bk.] zamanından beri koyu sünî olan Gazneliler devleti sâhasında ve bilhassa bunun merkezi olan Gazne'de, Sanâ'î, başka fikirler arasında, bilhassa şî'î olmakla itham edilince, bunun şiddetli bir tepki uyandırması tabiidir. Gerçekten onun bu hücumlar ile ilgili olarak Bahrâmşâh'a yazdığı mektupta (bk. *Makâtib*, s. 118—121, teferruât için bk. *NA*, s. 232—245) bilhassa bu husûsa temas edilmekte ve bütün müslümanların Peygamber ve âilesine bağlılıkları üzerinde durulmaktadır. *Hadîka*'da, Peygamberden sonra, ehli sünnet telâkkilerine uygun olarak, üstünlük sırası ile, Abû Bakr (s. 226—234), 'Omar (s. 234—239), 'Osman (s. 239—244) ve 'Alî (s. 244—259) öğülmekte. bundan sonra da Hasan, Husayn ve Kerbelâ vak'asından bahsedilmektedir. 'Alî'yi medhederken çok mübâlagalı bir ifade kullanması Sanâ'î'nin şî'îliğini isbat için bir mesnet sayılmıştır. Bilhassa bu medhiye başlamadan önce (*Hadîka*, s. 244, 3), „onu öğerken medihlerin mutlak olduğunu, hak gelip, batılın kaybolduğunu“ söylemesi, sonraki şî'î müellifler tarafından onun şî'î olduğu hâlde, asıl akîdesini gizlediği, yâni *tafiya* [b. bk.] yaptığı şeklinde izah edilmiştir (her şeyden önce dikkat etmek gerekir ki, bu beyit *Hadîka*'nın eski yazmalarında mevcut değildir, bk. *göst. yer.*, not 5). Yine aynı müelliflere göre, bu eserde Abû Hanîfa ile İmâm Şâfi'î medhedilir ise de (bk.

s. 275 v. dd.), bunlar da *tañîya*'ye hamledilmektedir. Fakat Sanâ'î'nin hükümdarların adâleti münâsebeti ile, dâimâ 'Omar'î anarak, ona çok yüksek bir mevkî verdiği, hattâ onu açıkça cennetlik saydığı görülmektedir (bk. msl. *Hadîka*, s. 544) ve böyle yerlerin *tañîya* ile izah edilmesi imkânsızdır. Bütün bunlar Sanâ'î'nin sünî olduğunu göstermeğe kâfi gelir. Bunlara rağmen, çağdaşı olan Gaznelilerin onu tenkit etmeleri kolayca izah edilebilir. Sanâ'î, *Divân*'ından başka, bilhassa *Hadîka*'sında, kifâetsiz, dirâetsiz, ve iki yüzlü âlimlere, hattâ bâzan müstehecn kelimeler kullanarak (bk. *Hadîka*, s. 641 v. d.), hücum etmektedir. Bundan sonra değersiz şâirleri, ilk önce umûmî olarak, aonra isimler söyleyerek, hicveder (*Hadîka*, s. 647 v. dd.). Dindar gürünen kimseler ile „dervişler“ de onun bu çok şiddetli tenkit ve hücumlarından kurtulamazlar (bk. *agn. esr.*, s. 676 v. dd.). Bu durumda adı anılanlar ile bu tenkit ve hücumlardan alınanların Sanâ'î aleyhinde bâzı teşebbüslerde bulunmaları, bâzı görüşlerini zorlayarak, kendisini şî'îlik ile itham etmeleri tabiidir.

Ne olursa-olsun, Sanâ'î asıl şî'îler arasında, çok erken zamanlardan başlayarak, bir şî'î büyüğü sayılmıştır. Msl. 'Abd al-Calîl al-Râzî 560 (1164/1165) yılı civârında yazmış olduğu *al-Nakş* adlı eserinde (bk. nşr. Calâl al-Dîn Muḥaddig, Tahran, 1331 ş., s. 252), Sanâ'î'yi böyle kimseler arasında göstermiştir. Kadî Nûr Allâh Şûstârî de meşhûr *Macâlis al-mu'minin* (Tahran, 1376, II, 77—98)'inde Sanâ'î'ye büyük bir bahis tahsis ederek, onun meziyetlerini saydığı gibi, sünîliğini gösteren husûsları mufasalan, fakat dâimâ metinleri zorlayarak, te'vil etmiştir. Son olarak *MR* (s. 62—70, bilhassa s. 67) Sanâ'î'nin gençliğinde, muhakkak olarak, sünî ve hanefî mezhebinden olmakla berâber, hayatının sonlarına doğru şî'î olduğunu söylemekte ve bu hususta da *Hadîka* (s. 639, 9—11)'da bulunan „re'y“ ve „kıyas“ (bk. madd.) aleyhindeki sözlerine dayanmaktadır. Halbuki Sanâ'î'nin bu fikirleri sünîliğin asla kabûl etmediği fikirler değildir. Nitekim msl. 'Abd Allâh al-Anşârî (b. bk.) re'y ve kıyasın şiddetle aleyhinde olduğu hâlde (bk. msl. Ahmed Ateş, 'Abd Allâh Anşârî'nin *Kitâb Zamm al-kalâm va ahlîh* adlı eseri, *Sarkiyat mecmuası*, 1964. V. 51, bilhassa 54 v. d.), sünî ve koyu mutaassıp bir hanbelîdir. Yine Sanâ'î'nin şî'îliğe mütemâyil olduğunu gösterdiği ve Sultan Sencer'in mezhep hakkındaki bir suâlîne cevap olarak yazdığı iddia edilen kasidenin (bk. *MR*, s. 68 v. d., *Divân*, s. 467 v. dd.) ona âit olamayacağı yukarıda gösterilmiş idi. Şu hâlde son olarak

denilebilir ki, Sanâ'î muhakkak sünî ve hanefî idi; her hâlde bütün sünîler gibi, o da Peygambere ve âilesine karşı derin bir sevgi ve saygı duymakta idi; ancak mabdut miktardaki bâzı sünîler gibi, 'Alî'nin ve ngûllarının düşmanlarına karşı da büyük bir kin duyuyordu.

Sanâ'î her hâlde ilk önce geniş bilgili bir devlet me'mûru veya din adamı olarak yetişmiş ve sonra, şâirlik kabiliyeti sebebi ile, bir medhiye şâiri olmak istemiş idi. Fakat izah edilemeyen sebepler ile, asıl mevkîinde kalamamış, *Hadîka*'sındaki ve *Divân*'ındaki medhiyelerin isbât ettiği üzere, hayatının sonuna kadar, ikinci mesleğinde kalmış iae de, büyük bir hükümdar veya vezîrin sarayına intisap edememiş ve tam bir medhiye şâiri olamamıştır. Bu hâl onun eserlerinde görülen tezatları izah eden en uygun sebep olabilir. Sanâ'î, medhetmeğe imkân bulduğu ve belki geçimini te'min eden kimseler için, hayatının her devrinde, alelâde medhiye şâirleri gibi şîirler yazmıştır. Bunlarda Sanâ'î bâzı medhiye şâirlerinin, msl. Farruḥî (b. bk.) ve Minûcihrî (b. bk.)'nin muvaffakiyetsiz bir mukallidi gibi kalmaktadır. Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân (b. bk.)'ın te'sirinde kalarak, yazdığı medhiyeler hakkında da aynı şeyi söylemek kabildir. Bu şîirlerinde Sanâ'î dalkavuk ve bayağı bir şekilde dilenci bir şâir gibi görünür.

Sanâ'î bir takım şîirlerinde, bilhassa gazellerinde, hattâ ahlaksızca denilebilecek bir tarzda yaşamış bir takım mâceraları Rûdâkî gibi, sâde, fakat çok kuvvetli beyitler ile ifade etmektedir (bk. msl. *Divân*, s. 1010). Son derece parlak ve mükemmel bir şekilde ifade edilmiş olan içki ve eğlence meclisleri tasvirleri de bu zümreden şîirler olarak gösterilebilir. Bunların mühim bir kısmına dinî unsurlar da karıştırılır, msl. „bir kadehteki şarabın parlaklığından, hacımın Medine'den Mekke'yi görebileceğini“ (*Divân*, s. 1012) veya, „içki içerek, yazdâniler gibi kıdem sahrâında koşmak istediğini“ (*Divân*, s. 409) veya, „aevdîğinin iki gözü sebebi ile, sarhoş ve kâfir kaldığını“ (*Divân*, s. 358) söyler. Dinî naas ve telakkilere karşı, Türk edebiyatında bektaşî şâirlerde görülen böyle lâubâlî bir tavır ile yazılmış olan ve *kalandariyât* („kalender şîirleri“) denilen bu şîirler, İran edebiyatında gâliba ilk defa olarak, Sanâ'î ile meydana çıkmaktadır (bunun dinî ve tasavvufî bakımlardan izabı için bk. H. Ritter, *Das Meer des Seele, Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Fariduddîn 'Attâr*. Leiden, 1955, s. 487—491, Sanâ'î için s. 489). Sanâ'î *Divân*'ında oldukça büyük bir sayıya varan bu şîirlerde (bk. msl. s. 73 v. dd.,

80 v. d., 88 v. dd., 108 v. dd. v. b.), *MR*, eski bir yazma nüsbaya istinat ederek, bu türlü şîirlerin başına *k=kalandariyât* kısaltmasını koymuştur), bir taraftan da dinî emirlere isyân ve halktan utanmanın bırakılması ifade edilmektedir (bk. s. 89, 2). Bunun neticesi olarak, Sanâ'î „sevgilimin kiblesi meyhaneye, ihramı kumardır, ben de aynı mezhebe girdim“ (*Divân*, s. 995) diyebilmektedir. Böyle şîirler, görünüşte dinî emirlere karşı ise de, samimî ve temiz bir dindarlık duygusunun bir çeşit ifâde şekli sayılmaktadır. Ne olursa olsun, Sanâ'î bahis mevzû olunca, bunların hiç olmazsa bazılarında yaşamış mâceraların ifâdesini görmek ihtimali vardır.

Nihâyet Sanâ'î'nin bir takım şîirlerinde dünyanın geçiciliği, dünyayı terketmek, dünya metâına ehemmiyet vermemek gerektiği ve insanlığın yüksek değeri anlatılır. Eski *Divân* nüshalarında bâzan *zuhdiyyât* („zühd şîirleri“) diye ayrı bir bölümde toplanan şîirler (M. Râzavî basmasında, böyle şîirlerin başına, yine nüsha'lara dayanarak, z kısaltması konulmuştur) ile bütün *Hadîka* bu bölüm içinde mütâale edilebilir. Sanâ'î'nin asıl yüksek şahsiyeti, büyük insanlık vasfı bu şîirlerde görülür ve kendisi, böyle şîirlerde nevinin ilk büyük şahsiyeti ve aynı zamanda en büyük üstadlarından biridir (*Divân*'ından bir kaç örnek için bk. s. 16 v. dd., 48 v. dd., 51 v. dd., 57 v. dd. v. b.). Bu zamanlarında Sanâ'î büyük bir din adamı, insan ruhundan başlayarak, cemiyeti küçeltmek isteyen bir islâhatçı, bütün kusur ve küçüklüklerden arınmış bir mürşid şahsiyeti kazanır; ruhunda ilâhî aşkın meşâlesini taşıy ve herkesi buna dâvet eder; o zaman insanın küçüklüklerini, türlü hayvânî ve beşerî ihtiraslarını tenkit ederek, insanları doğru bildiği yola sevk etmek ister. Bu hâlinde yazdığı medhiyelerde bile (bk. msl. *Hadîka*, s. 541 v. d., 571, Bahrâmşâh için), daha ziyâde samimiyetle ve şefkatle dolu bir insanlık büyüğü bâlinde, memdûhuna öğütler verir.

Sanâ'î bu ruh hâlinde yazdığı şîirlerde edebiyat bakımından büyük bir üstâdlık gösterir. Dinî duyguların ve tasavvufun çok ince mes'elelerini en mükemmel ve veciz, aynı zamanda duygulu ifâdeler ile — fakat bu zamanlarda da, Mavlânâ gibi, yine müstehecn kelimeleri kullanmaktan sakınmaz, bk. msl. *Hadîka*, s. 647, 1662, 5, 663, 14—15) — anlatmağa muvaffak olur. O zamana kadar 'Abd Allâh al-Anşârî (b. bk.) ve belki bir az Abû Sa'd-i Abî'l-Hayr ve Ahmed Câmî tarafından şîire sokulmuş olan tasavvufî mevzûları gerçekten büyük bir mahâret ile ve tam birer şîir bâlinde ifâde etmeğe muvaffak olmuştur. Böyle şîirlerin güzelliği, kendisinin

söylediği gibi (bk. *Hadîka*, s. 715), her türlü ölçülerin üstüne çıkmakta ve bunlarda söz kemâle ermektedir. Öyle ki, Sanâ'î'nin „inciler ile dolu bir gösülden zamanının eteklerini inciler ile doldurduğu“ (*Hadîka*, s. 716, 1) tereddütsüzce kabûl edilebilir. İran edebiyatında tasavvufî mevzûlarda bir mesnevî, manzum büyük bir eser meydana getirmeğe muvaffak olan ilk şâir, *Hadîka*'sı ile, Sanâ'î'dir.

Şu hâlde 'Alî-i Daştî (bk. *Kalamrav-i Sa'dî*, Tahran, 1339 ş., s. 154—173)'nin de, geniş bir görüş ve derin bir tahlil ile teshit ettiği gibi — ancak burada Sanâ'î'nin hayatında birbirinden ayrı iki devir bulunduğu tasavvur edilmektedir ki, bunun doğru olmadığı gösterilmiş idi —, Sanâ'î'nin şîirlerinde, zaman ile ilgili olmadan, yâni her hangi bir gelişme neticesi olmayan çeşitli üslûplara tesâdüf olunur ki, bunlar dört büyük şâirin nüvesi olmuştur ve bu dört büyük şâirin hepsinde de Sanâ'î'nin şîirlerine yazılmış nazîrelere, onlardan yapılmış iktibaslara ve yine bunlardan alınmış mazmunlara sık-sık tesâdüf olunur: 'Attâr, Mavlânâ, Sa'dî ve Hâfîz. Tabiidir ki, bu dört şâirde düşünceler daha çok herraklaşmış, ifâde daha saf ve temiz bir hâlde gelmiştir. 'Attâr (b. bk.) ile Mavlânâ (bk. mad. CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ)'nin her ikisi tasavvufî, irfanî düşünceleri, gerek mesnevî, gerek gazel veya kasîde şeklinde şîire sokmakta, *kalandariyât* yazmakta Sanâ'î'nin yolundan gitmişler ve ondan çok şeyler almışlardır. Eâsen Mavlânâ samimî olarak „Attâr ruh idi, Sanâ'î onun iki gözü; biz Sanâ'î ile 'Attâr'ın arkasından geldik“ demiş idi. Sa'dî'de görülen aşk duygularını sâde ve tekellüfsüz günlük konuşma dili ile ifâde etme tarzı da Sanâ'î'den başlar, „gazelci Sanâ'î akılcılığı ve olgunluğu kemâl derecesine henüz ulaşmamış genç bir Sa'dî'dir“ ('Alî-i Daştî, *agn. esr.*, s. 154 v. d.), bu bakımdan iki şâir birbirlerine bu kadar benzerler. Hür bir ruh, „küfr ile din Tanrı yolunda koşmaktadır“ (*Hadîka*) diyebilecek kadar geniş bir görüş ve tasavvuf çevresinin bile dışına çıkan yüksek fikir Sanâ'î ile Hâfîz'ı birleştiren husûsiyetlerdir ve son şâirin *Divân*'ı, bu bakımdan incelenirse, Sanâ'î'den neler aldığı kolayca görülür (bk. 'Alî-i Daştî, *agn. esr.*, s. 161 v. d.).

Sanâ'î'nin İran edebiyatındaki te'sirlerini ve mevkîini göstermek için yalnız yukarıda verilen izahlar kâfi gelebilirdi. Bununla berâber başka vak'alar da kolayca zikrolunabilir. Msl. kendini çok beğenmiş olan Hâkânî (b. bk.) onu çok takdir ettiği gibi, bir takım şîirlerinde ve *Tuhfat al-'Irâkayn*'inde Sanâ'î te'sirlerini gösterir. Bunun gibi büyük Nizâmî (b. bk.) de onu takdir ettiği gibi, *Maḥzar al-asrâr*'ında

Sanâî'nin *Hadîka*'sını örnek almıştır. Bunlardan başka Husrav-i Dihlavi ile Câmî (bk. madd.) de ciddi sûrette Sanâî'yi okumuşlar ve bazı şiirlerini tanzir etmişlerdir. Bu en büyük üstadlar dışında, başka bir takım mühim şâirlerin de Sanâî'nin te'sirinde kaldığı görülmür. Bunlar arasında *Câm-i Cam'i Hadîka*'nın bir çeşit taklidi olan Avhadî-i Marâgî (ölm. 738 = 1337/1338), kasidelerinde Sanâî'yi anan ve onun kasidelerine nazîreler yazan Salmân-i Sâvacî [b. bk.]'yi, nihâyet en son devirlerde kasideleri Sanâî'ninkilerin muvâzisi sayılabilecek olan Kâ'ânî (ölm. 1270 = 1853/1854)'yi burada anmak mümkündür (bu hususta teferüât için bk. Halîlî, s. 116—127; MR, s. 54 v.dd.). Bu misâller Sanâî'nin İran edebiyatında çok geniş ve son zamanlara kadar devam eden bir te'siri bulunan büyük bir şâir olduğunu isbat eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahâr mîkâlâ* (nşr. M. Mu'în), Tahran, 1339 ş., s. 44 ve M. M. Kazvinî'nin v.b.'nin başlıyeleri, s. 128—137, 226; 'Avfî, *Lubâb nl-nlbâb* (nşr. Sa'îd Nafîsî), Tabran, 1335 ş., s. 448 v.d. (metin), s. 719—722 (başlıyeleri); Hâvâdmîr, *Hnbîb nl-siyr* (Tabran, 1333 ş.), II, 399 v.d.; Ahmed Amin-i Râzî, *Huft iklîm* (nşr. Cavâd Fâzîl), Tabran, ta, I, 307 v. dd.; Âzar, *Ataş-kadn* (Bombay, 1299), s. 108—118; Rîzâ-Kutî Han Hidâyat, *Riyâz nl-'ûrifîn* (Tahran, 1316 ş.), 333 v. dd.; E. Bertels, *Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des Sâfischen Lehrgedichts in Persian (Islamica, 1927, 15 v. dd.)*; H. Ethé, *G I Ph.*, II, 282 v.d. (farsça trc. R. Şafak, Tabran, 1337 ş., s. 151—153); E. G. Browne, *A Literary History of Persia, from Firdausi to Sa'dî* (London, 1920), s. 317—322; Şiblî Nu'mânî (trc. Fahr Dâ'î-i Gîlânî), *Şîr al-'acam* (Tabran, 1316 ş.), I, 155—166; E. Bertels, *Avicenna i persidskaya literatura (Izvestiya Ak. Nauk, 1938, s. 94 v. dd.)*; J. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 179, 225 v.d. ve bk. fibrîst; Z. Şafâ, *Târîh-i adabiyât dar Îrân* (Tahran, 1339 ş.), II, 552—586; E. Bertels, *İstoriya persidsko-tacikskoy literatury* (Moskova, 1960), s. 402—455 ve bk. fibrîst. (AHMED ATEŞ.)

SENÂR. [Bk. SANÂR.]

SENCAN RÂY. [Bk. SUCÂN RÂY.]

SENCER. SANCAR, Mu'izz AL-DUNYÂ VA 'L-DÎN ABU 'L-HÂRİS (1086—1157), son Büyük Selçuklu hükümdarı. Melikşah'ın oğlu olup, babasının bir seferi esnâsında Sincâr [b. bk.]'da doğduğu için (5 teşrin II 1086), bundan ilham alınarak, Türkçe „sap'ayan“ mâ-

nasına gelen Sencer (bk. mad. SANCAR ve C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig, 1928, s. 170) adı verilmiştir (bir de bk. İbn al-Azrak, *Târîh Magyâfârîkîn*, nşr. 'Abd al-Latif 'Ivâz, Kahire, 1959, s. 287). Kaynaklarda umûmiyetle „سَنَجَر“ şekline geçmektedir.

Sencer'in çocukluk devresi hakkında pek az bilgimiz vardır; küçük iken çok yakışıklı olduğunu biliyoruz (bk. Zakariyâ' al-Kazvinî, *Âşâr al-bilâd*, Beyrut, 1960, s. 415). Fakat sonradan tutulduğu çiçek hastalığını tedavi eden 'Omar Hayyam'ın, „korkunç“ kelimesini kullanmasına bakılır ise (bk. Zâbir al-Dîn al-Baybakî, *Tatimmat Sivân al-hikma*, Lâhur, 1351, s. 114; Şams al-Dîn al-Şabrizûrî, *Nuzhat ol-arvâh va ravzat ol-afrâh fi tavârih al-hukamâ*; Muhammed Kazvinî-Muhammed Mu'în, *Çnhâr makâlâ başlıyeleri*, s. 312), eski yakışıklılığından epey kaybettiği muhakkaktır. Sencer'in, hayatı boyunca yüzünde bu hastalığın izlerini taşıdığını başka kaynaklar da kaydederler (bk. Râvandî, *Rûhat al-şudûr*, s. 167, türk. trc., s. 163; Raşîd al-Dîn Fazl Allâh, *Câmî al-tavârih*, II/5, *Zikr-i târih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, s. 103). Buna rağmen diğer bazı kaynaklar, onun yüz güzelliğinden bahsederler bk. Şerefeddin [Yaltkaya], *Sencer ve Gazzâlî, İlâhiyat fakültesi mecmuası*, 1925, I, 49).

Çocukluğu Selçukluların fetret devrine rastladığı için, tâlim ve terbiyesi ile fazla meşgûl olunamamış, bu yüzden kendi ifâdesine göre, iyi bir tahsil yapmak imkânını da pek bulamamıştır ('Abbâs İkbâl, *Vizârat dar 'ahd-i Salâfiz-i buzurg-i Sincârî*, a. 316; Sencer'in halîfelik vezirine fermanı, türk. trc. Mehmed Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, s. 218 v.d.). Mâmafih küçük yaştan itibaren devlet idâresinde edindiği tecrübelerin, Sencer'in bu eksikliğini pek aratmadığı söylenebilir. Meşhûr Muhammed Gazzâlî, da'îa melik iken onun için yazdığı *Naşihat al-mulûk* adlı kitabında (bk. Kasım Kürevî, I A, mad. Gazzâlî) genç hükümdara devlet işlerinde yol göstermek istemiştir.

Meliklik zamanı. Berkyaruk, Horasan'da iatîklâlini ilân eden ve kendisine karşı mücadeleye me'mûr ettiği Börü-Pars'ı bertaraf eden amcası Arslan-Argun'a karşı, bu de'a da, kardeşi Sencer'i gönderdi; fakat Arslan-Argun'un kendi kölesi tarafından öldürüldüğünü öğrenen Berkyaruk, yeni durum karşısında, Sencer'i Dâmğân'da durdurdu ve bizzat şarka bareket etti (1097). Berkyaruk, Sencer'in şahsında yeni bir rakip ile karşılaşabileceğini düşünmüş olmalıdır. Fakat imparatorluğun şark tarafını düzene koymak, bu

arada Karahanlılar devletini yeniden tâbi bir devlet hâline getirmek hususunda berâber çalıştıkları esnâda itimat uyandırdığı anlaşılan Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan'da melik, yani kendisine tâbi bir hükümdar olarak ibka edildi. İki Selçuklu kumandanının (Kavdan ve Yarnktas) Berkyaruk tarafından Hvarizm vâililiğine tayin edilen Ekinci ile mücadeleleri, onu öldürmeleri ve Hvarizm'i ele geçirmeleri karşısında Sencer'in seyirci kılması, görünüşe göre, Berkyaruk'u Horasan'a Amîrdâd Habaşî'yi göndermeğe mecbûr etmiştir. Bu duruma göre, Horasan'ın iki bâkimi var demektir. Kendisine sığınan âsi kumandanlardan Kavdan'a iyi kabûl göstermesi ve onu hizmetine alması Sencer'in bu yeni tayin karşısındaki tutumunu, bir az dâba vâzib olarak ortaya koymaktadır. Nitekim Berkyaruk'un bu mümessili ile Sencer arasında imparatorluğun şarkına bâkim olmak hususunda pufüz mücadelesi olduğu ve neticede Horasan'ın bir kısmını muhafaza etmekle kalmayan Sencer'in Hvarizm'i de bâkimiyeti altına aldığı (1098) mâlûmdur.

Kardeşi Muhammed Tapar ile yaptığı taht mücadelesinde mağlûp olan Berkyaruk, kuvvet te'mini için, Horasan'a geldiği zaman, vâlisi Amîrdâd Habaşî yardımı şarta bağlamış, Sencer meselesini ön plana almış ve yapılan savaşta mağlûp olmuştur. Bu sûretle Sencer hükümdarlık yolunda ilk ciddi imtihanı vermekle kalmamış, savaşta Amîrdâd Habaşî'yi öldürmek aûretiyle şarkta rakipsiz duruma gelmiştir (1100). Kazandığı bu zafer ile itibârı yükselen Sencer taht mücadelelerine karışmış ve öz kardeşi Muhammed Tapar'ın yanında Berkyaruk'a karşı mücadeleye devam etmiştir (Bagdad'a girişi, teşrin I 1101). Böylece Sencer Muhammed Tapar'ın, kısa bir müddet için de olsa, Berkyaruk'a karşı üstün duruma geçmesinde âmil olmuştur.

Sencer'in uzakta bulunmasından ve bilhassa taht mücadeleleri dolayısı ile Selçuklu imparatorluğunun içinde bulunduğu şartlardan istifade eden şarkî Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın Horasan'a kadar Selçuklu ülkelerini istilâya girişmesi üzerine, bâkimiyet sâbasına dönen Sencer, bütün melikliği boyunca, bir daha garp işlerine karışmadı. Kadir Han'ı yenen ve öldüren (haziran 1102) Sencer, aynı bâneden başka birini hükümdar yapmak sûretiyle, garbî Karahanlı devletini bu defa kendisinin tâbi hâline getirdi. Karahanlılar devleti Sencer'i meşgûl etmekte devam etti ise de (1109 ve 1113), her defasında tâbi duruma getirildi. Bunu Sîstân (Nîmrûz) mahallî devletinin tâbi duruma sokulması ve Gur'un bâkimiyet altına alınması tâkip etti.

Meliklik devrinin en mühim hâdisesi şüphe-siz, Gazneliler devletinin tâbi duruma sokulmasıdır. Selçuklular tarafından Gaznelilerin Horasan ve Mâverâünnehr'deki bâkimiyetlerine son verilmesi ile biten bir safhadan sonra, uzun müddet sulh içinde yaşayan bu iki komşu türk devletinin münâsebetlerinde Sencer devri ile, Gazneliler bakımından, yeni bir safhanın—tâbi bir devlet hâline gelme safhasının (1118)—başladığı söylenebilir. Müzâkereler ile tesbit edilen tâbîlik hükümlerinde Gazne'de hutbenin sıra ile, balife, Sultan Muhammed Tapar, Melik Sencer ve nihâyet Bahrâmşâh adına okunması da yer almaktadır. Buna göre, Gazneliler devleti ilk defa tâbi duruma, hem de tâbiin tâbii durumuna getirilmiş demektir. Sultan unvânını taşıyan bir hükümdarı, melik unvânını taşıyan Sencer'in tâbii olması, kaynaklarda da garip karşılanmıştır. Böylece Sencer, daha meliklik zamanında Selçuklu imparatorluğunun şarkını, muhtar bir umûmî vâli ile idâre edilen Hvarizm müstesnâ, tâbi devletlerden mürekkep bir emniyet çemberi ile çevirmekten ibâret olan Melikşah siyâsetini devam ettirdi ve tamamladı.

Meliklik devrinde Sencer'in metbuu Sultan Muhammed Tapar ile olan gösterişsiz, fakat içten ve biç bir engel karşısında sarsılmayan münâsebetleri dikkati çekmektedir. Hattâ Sencer'in yönünün şarka, metbuu Sultan Muhammed'in yönünün ise, daha fazla garba ve kendi imparatorluğu içine çevrilmiş olması itibâriyle, bir bakıma siyâsetleri birbirini tamamlamaktadır. Sencer'in meliklik devrinde oynadığı roller şöyle hulâsa edilebilir: o, Horasan'dan itibaren, imparatorluğun şarkında Selçuklu düzenini yeniden kurdu, Garpta taht müddeleri, şarkdan emin olarak, mücadelelerine devam ettiler. Berkyaruk'un ölümü üzerine, sultan olan Muhammed Tapar da, yine imparatorluğun şarkından emin olarak, fetret devri dolayısı ile bozulan Selçuklu nizamını yeniden kurmak hususundaki siyâsetini serbestçe gerçekleştirmeye çalıştı.

Sultanlık zamanı. Büyük kardeşi ve metbuu Muhammed Tapar'ın ölümü (9 nisan 1118) üzerine, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Mahmud, devlet erkânı tarafından, Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer de Horasan'da kendisini sultan ilân etti (14 haziran 1118) ve görünüşe göre, sultanlığını Abbâsî halifesine de tasdik ettirdi. Tek başına Büyük Selçuklu imparatoru olabilmek için, Sencer'in, yeğeniye karşı savaş yapıp, kazanması gerekmiştir (Sâve savaşı: 14 ağustos 1119). Sencer'in sultan olması ile imparatorluk merkezi Irak-ı Acem'den Ho-

rasan'a nakledilmiştir, daha doğrusu Sencer, Selçuklu imparatorluğu tahtını yeğenin elinden aldıktan sonra da, daha önceki hâkimiyet sâhasında kalmıştır. İmparatorluk siklet merkezinin Selçuklu devletinin kuruluş sâhasına intikal etmesi ile, imparatorluk tarihinde, kuruluşta Melikşah'ın ölümüne kadar devam eden „ilk imparatorluk devrinden“ farklı, „ikinci imparatorluk devri“ adını verdiğimiz bir safhanın başladığı söylenebilir.

Bu devir, tâbi devletler nizâmı bakımından da, yenilik arzeder: Sencer savaş sonunda Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtından indirildiği yeğeni Mahmud'u bu defa Irak Selçukluları devleti adını alan siyâsi teşekkülün başına geçirmiş, kendisi „en büyük sultan“ („sultân-i a'zam“) unvânını alırken, onun taşıdığı sultan unvânını mubâfaza etmesine müsaade etmiştir. Bunda erkek evlâdı olmayışının te'siri olduğu muhakkaktır. Nitekim onu kendisine veliahd ve damad edinmiş olduğunu görüyoruz. Başlangıçta Anadolu Selçukluları dâhil, garptaki bütün devletler, böylece teşekkül eden tâbi Irak Selçukluları devletin tâbiliğine terk edilmek sûreti ile, tâbin tâbli durumuna getirilmişlerdir. Bununla beraber Sencer, devleti yeniden tanzim ederken, Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunan Rey, Mâzenderân ve Kûmis gibi şehir ve eyâletleri kendi hâkimiyet sâhasına kattığı gibi, Irak-ı Acem eyâletinin şark yarısı ile Gilân bölgesini şehzâde Tuğrul'a, Fars eyâletini, İsfahan ve Hûzistan'ın yarısını Selçukşah'a tevcih etmiştir. Bu sûretle Sencer, başında bulunduğu imparatorluk ile, tâbi Irak Selçukluları devleti arasında iki tâbi devlet daha kurmuştur (bunlar hânedan olarak devam edememişlerdir). Bundan başka Sencer, yeğenine geri kalan toprakları üzerinde metbûluk-tâbîlik münâsebetleri çerçevesi içinde istediği gibi saltanat sürmek imkânını vermemiş, kendisi ile savaşmış olan kumandanları tasfiye ederken, yeni kurulan devleti idâre edecek ricâli de birer menşur ile re'sen tâyin etmiştir. Görülüyor ki, metbû hükümdar, tâbi hükümdarlığın umumî idâresinin kendi siyâsetine uygun şekilde yürütülmesini te'min edecek tedbirleri almıştır. Buna rağmen, Sultan Mahmud, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında, Abbâsî halifeliği ile yapılan bir anlaşma ile, Selçuklu devletine devredilen dünyevî salâhiyetlerini tekrar elde etmek için, ortaya çıkan halife al-Mustarşid ile, Sencer'e karşı, ittifak etmekten çekinmemiştir. Ancak Mahmud, metbuu Sencer'in emri üzerine, ittifakı bozmakla kalmamış, halifenin siyâsi emellerine mâni olmak ve ona Selçuklular ile arasında mevcut an'ane

bâline gelmiş olan hukukî durumu tekrar kabûl ettirmek için mücâdeleye girişmiştir. Böylece, garptaki papa—imparatorlar mücâdelesine gibi, şarkta da halife—sultanlar mücâdelesine adını verdiğimiz, muhtelif safhalar arzeden hâdiseler silsilesi başlamıştır. Mahmud'un halife'yi yenmesine ve onu silâhlı kuvvetlerinden tekrar mahrum etmesine rağmen, halifelüğün siyâsi bûviyetini kabûl edecek şekilde, yâni hiç olmazsa, Irak-ı Arab bölgesinde hâkimiyetini tanıyacak tarzda onunla anlaşacağını gören Sencer, garp işlerinin, uzaktan emir ve tâlimat vermek veya tâbi devleti, metbû devlet siyâsetine uygun olarak, sevk ve idâre edecek ricâli, bilhassa veziri, re'sen tâyin etmekle halledilemeyeceğini anlamış; işleri yerinde düzenlemek üzere, garba bizzat sefer tertibine mecbûr olmuştur.

Mahmud'un, ordusu ile, Rey şehrine gelmiş olan metbuunun dâvetine kayıtsız-şartsız hemen icâbet etmesi ile, Sencer'in tatmin edilmiş olduğunu görüyoruz. Uzun süren Rey mülakatında Sencer bilhassa halifenin emellerine sed çekecek tedbirleri almasını Mahmud'a emretmiştir. Mahmud'un balife al-Mustarşid'i azle hazırlanırken ölmesi (eylül 1131) Sencer'i, görüleceği üzere, şarkın tanziminden sonra, garpta yeni meseleler ile karşı-karşıya getirdi: metbû hükümdarın muvâfakatini almaksızın, Mahmud'un küçük yaştaki oğlu Davud'un ümerâ tarafından Irak Selçukluları devleti tabîna geçirilmesi, önce amcası Mes'ud'un, daha sonra da Selçukşah'ın taht müddeileri olarak ortaya çıkmaları, fırsattan istifade eden halifenin Selçukşah ile ittifak ederek, Davud'un elinden tahtı alan Mes'ud ile mücâdeleye girişi garp işlerinin ne kadar karışık bir bâl aldığını göstermeğe kâfidir. İşleri tekrar düzene koymak maksadı ile, Irak'a yeni bir sefer tertibine karar veren Sencer, görünüşe göre, Irak Selçukluları devleti tahtı için namzedi olan yeğeni Tuğrul'u da berâherinde bulunduruyordu. Sencer'in Rey şehrine geldiğini öğrenen Mes'ud, mücâdele hâlinde bulunduğu halife ile, Selçuklu imparatoruna karşı ittifak etti. Buna Selçukşah da katıldı. Gaye, Sencer'in Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem üzerindeki metbûluk haklarına son vermek idi. Mütteliklere karşı Dinever savaşını (26 mayıs 1132) kazanan Sencer affettiği Mes'ud'a Azerbaycan'ı iktâ etmek, Irak Selçukluları tahtına da Tuğrul'u geçirmek ve vezirini yine re'sen tâyin etmek sûreti ile, tanzim faâliyetine girişti. Yeni hükümdara memleketini ve eski görevini muhâfaza etmesi, kendi rızasına muvâfık barekette bulunması ve muhâlefetten sakınması tâlimatını verdi. Metbû hükümdarın halifelik me-

selesinin halîni yeni tâbi hükümdara bıraktığı bu tâlimattan anlaşılıyor.

Tuğrul'un hükümdarlığına ilk itiraz, tahta geçişinden 3 ay sonra, yeğeni Davud'dan geldi (temmûz/âgustos 1132), fakat Davud mağlûp oldu. Bu Tuğrul'un başında bulunduğu devlet'in geçirdiği ilk imtihandır. Halife hükümdarlığını tanımadığı Tuğrul'a karşı Mes'ud ve Davud ile ittifak ve Mes'ud'un başına taç koymak sûreti ile, hükümdarlığını resmen tasdik etti. İttifakın gayesi Sencer'in hükümdar yaptığı Tuğrul'u tabattan indirmek idi. Hemedan civârında vuku bu'an savaş (25 mayıs 1133), mütteliklerin zaferi ile neticelendi. Mes'ud Irak Selçukluları devletinin pâyitahtı olan Hemedan'ı işgal etti (haziran 1133). Tuğrul kendisini tahta oturtan Sencer'in hâkimiyetinde bulunan Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı. Bir kaç savaştan sonra, Tuğrul nihâyet Mes'ud'u mağlûp edip (haziran 1134), Hemedan'a girerek, tahtına tekrar kavuştu; fakat ölümü (teşrin I. 1134) üzerine, Mes'ud Irak Selçukluları hükümdarı oldu. Tedbirlerin her çeşidini denedikten sonra, Irak Selçuklularına âit meselelerin tanzim edilmesine imkân olmadığına kanaat getiren Sultan Sencer Mes'ud'un kendi rızasını almadan tahta çıkışını kabûl etti ve mütteliklerinin gerektirdiği zaman şahıslarına bağlı kuvvetler ile sal değiştirdikleri için, Irak Selçukluları devletin nizam ve tertibe sokulamasından mes'ul saydığı bazı kumandanların öldürülmesini emreyledi; bu sûretle o Mes'ud'u kendisinin tâbîi telakki ettiğini gösterdi. Mes'ud bu emri yerine getirmedi, üstelik meseleden kumandanları haberdar etti. O da kendisini Sencer'in tâbîi saymadığını göstermiş oldu. Diğer taraftan halife, Mes'ud'a karşı savaşa çıkmadan önce, onun adını hutbelerden kaldırarak, yerine Sencer'in ve şehzâde Davud'un adlarını koydu. O bununla Mes'ud'a karşı savaşa çıkarken, müşterek cephe karşısında kalmamak gayesini tâkip ediyordu. Filhakika halifenin Mes'ud'un şahsında bütün Selçuklu hânedanına savaş ilân ettiği söylenebilir. Msl. adına hutbe okuttuğu Davud'un Mes'ud'a karşı yardım teklifini reddetmesi buna delildir. Fakat yapılan savaşta halifelik ordusu bozguna uğradığı gibi, halife de esir edildi (haziran 1131). Müzâkereler neticesinde varılan anlaşmada, halife bütün siyâsi emellerinden vazgeçmek ve ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in zamanındaki hukukî durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bunun neticesi olarak, Irak-ı Arab tekrar Selçuklu hâkimiyetine geçti. Bu defa balife'ye yapılan muâmele ve onunla olan münâsebetlerin tanzimi metbû Sencer'in emir ve tâlimatı dâiresinde oldu.

Halife al-Mustarşid, Bağdad'a dönmek bahrında bulunurken, bâtinîler tarafından öldürüldü (âgustos 1135). Onu Selçuklu hükümdarlarının, bilhassa Sencer'in öldürttüğünü, Abbâsî hânedanı mensupları dâima iddia edegelmislerdir. Yerine halife olan al-Râşid (eylül 1135) babasının Irak Selçukluları hükümdarı Mes'ud ile anlaşmayı kabûl etmedi; üstelik babasının intikamını almak için, ordu toplamağa başladı; hutbelerden Sencer'in ve Mes'ud'un adını çıkardı. Fakat Mes'ud, üzerine yürüyünce, balife al-Râşid Bağdad'ı terketti. Mes'ud ise, yine metbû Sencer'in tâlimatı gereğince, Abbâsî hânedanından olan al-Muktafi'yi balife ilân etti (âgustos 1136). Hutbede Sencer'in ve Mes'ud'un adları zikredildi. Eski balife al-Râşid, müttelik şehzâde Davud ile birlikte, Azerbaycan'da Mes'ud'u mağlûp etti. Fakat müttelikler arasında ihtilâf çıktığı için, al-Râşid zaferin neticesinden istifade edemedi. Mücâdeleye hazırlanırken, İsfahan'da maiyetindeki askerler tarafından öldürüldü (temmûz 1138). Böylece halifelüğün siyâsi nüfuzu, uzun mücâdelelerden sonra, kırıldı. Buna mukabil bu neticenin istih-sâlinde başlıca rolü oynayan kumandanlar Irak Selçukluları devletinde nüfuzlarını te'sis ettiler.

Mes'ud, Sencer'in metbûluğundan kurtulmak isterken, kumandanların nüfuzu altına düştü. Sencer'in, aşağıda görüleceği üzere, şark ile meşgul olması Irak Selçukluları devletini bu hâle getirmiş idi. Kaşgân mağlûbiyetinden sonra dahi, Sencer'in talebi üzerine, Mes'ud'un, ihtiyaç hâlinde yardım etmek için, ordusunun başında Rey şehrine gelmesi Irak Selçukluları devletinin tâbiliğini devam ettirdiğini gösterir.

Sencer'in garba son seferini yapması yine kumandanlar ile ilgilidir. Has-bey Balangari, devlette nüfuz ve iktidarı eline geçirdiği zaman, Sencer'in metbûluk haklarını kullanarak, tâbi Irak Selçukluları devletin iç işlerine müdâhale ettiğini görüyoruz. Bu yüzden metbû sultan ile tâbi hükümdar arasında müteaddit elçiler teâtî edildi. Sencer Mes'ud'u bu kumandanın aşırı nüfuz ve iktidar kazanmasına meydan vermekle itham ediyor ve onu uzaklaştırmasını istiyordu. Sencer'e göre, memleketin harap olmasının ve tebeaya yapılan zulmün mes'ûlü bu kumandan idi. Mes'ud ise, metbuu Sencer'i oyalıyor ve emrini yerine getir-meyordu. Bunun üzerine Sencer garba sefer tertibine mecbûr oldu. Metbuunun Rey şehrine vâsıl olduğunu haber alan Mes'ud onun nezdine geldi (1150). Mülâkattan sonra, bilâhare mübîn rol oynayacak olan Has-bey'in adı, Mes'ud ölünceye kadar (teşrin II. 1152), bir daha duyulmadı.

Sultan Sencer'in şark siyasetine gelince, da-ba tâbi bir hükümdar iken imparatorluğun şark umûmî istikametinde kâin bölgelerdeki devletler manzûmesi üzerinde tâbîlik-metbûluk esâsları dâhilinde kurduğu hâkimiyetine karşı, kolayca bastırılan Gur meselesi istisnâ edilecek olur ise, ilk ciddi itiraz tâbi hâline getirilişinden 28 yıl sonra, Mâverâünnehr'deki Karabanhlar devletinden gelmiştir (1030). Ordu-sunun başında harekete geçen Selçuklu sultanı, Arslan Han'ın yerine, aynı hânedandan Hasan Tegin'i hükümdar tâyin etmek sûretiyle, bu devleti tekrar tâbi duruma sokmuştur. Sencer, Mâverâünnehr seferinden (1130) beş garba yaptığı üçüncü seferden (1132) üç yıl sonra, yıllık vergiyi vermemek sûreti ile, isyan eden tâbi Gazne hükümdarı Bahrâmşâh üzerine yürüdü ve onu tekrar itâat altına aldı (temmûz 1136).

Bunu birinci Hvarizm seferi tâkip etti. Kendisinin müsaadesini almadan şarka doğru fetihlere girişen Hvarizm-şâh Atsız'ı mağlûp ve ülkesini istilâ eden Sencer Hvarizm'i yeğeni Süleyman-şah'a tevcih eyledi. Fakat Atsız onu buradan kovmakta müşkilât çekmedi, hattâ mukabil bücûma geçti. Mâmafih çok geçmeden, Atsız Sencer'e itâatini arzetti (mayıs 1141). Sencer, şimâlden başlayarak, cenûba doğru imparatorluğun şarkını çevreleyen tâbi devletler manzûmesinin her birine birer defa sefer yapmak sûreti ile, devrî tamamladı. Sencer, son seferini, 30 yıl süren bir hâkimiyet devresinden sonra, melik olarak Horasan'a geldiği tarihten itibaren ilk defa bâkimiyet altına almış olduğu Hvarizm'e karşı yapmıştır. Böylece o, ilk defa üst-üste iki kere, imparatorluğun şark umûmî istikametinde sefere çıkmıştır (teşrin II. 1138).

Tâbi olan Karahanlılar devletinin yardım talebi üzerine, harekete geçen Sencer'in Semerkand yakınlarındaki Kaşavân sahrasında Kara-Hitaylara mağlûp olması (9 eylül 1141) onun uzun süren saltanatında bir dönüm noktasıdır. İmparatorluğun hütûn' taribi boyunca, şarktan, islâm ülkeleri dışından, gayr-i müslim bir türk-moğul kütlesinin istilâsı ile ilk defa karşı-karşıya kaldığını görüyoruz. Böylece Sencer Amu-Derya'nın ötesinde kalan arzisini ve Belh'i kaybetti. Bu mağlûbiyet o zamana kadar yenilmez aayılan Sencer'i son derece telâşa düşürdü. O, Kara-Hitayların istilâlarına devam edecekleri endişesi ile, ciddi müdâfaa tedbirleri aldı. Onun bu mağlûbiyeti gerek islâm, gerek hristiyan dünyasında geniş akisler yaptı. Fırsattan istifade eden Hvarizm-şâh Atsız Horasan'ı ve imparatorluk pâyitahtı Merv'i istilâ etti, hazineleri alıp-götürdü. Fakat aradan bir yıl geçmeden, Sencer'in Hvarizm'e sefer tertip

edecek kadar kuvvetlenmesi imparatorluğun bayâtiyetini ve kalkınma gücünü gösterir. Atsız Sencer'e karşı meydan savaşı vermek cesâretini gösterememiştir. Bununla berâber, itâatini uzaktan arzetmesi Sultan Sencer'i tatmin etmiş ve Atsız gasbetmiş olduğu hazineleri iadeye mecbur kalmıştır. Çok geçmeden, bu uzlaşmanın bir şeyi hallëtmemiş olduğunu ve Atsız'ın âdeti gereğince, muhâlefet ve isyân hâlinde kaldığını anlayan Sencer, onu bir nevi murâkabe altında bulundurmak üzere, meşhûr şâir Adib Şâbir'i, elçilik vazifesi ile, Hvarizm'e gönderdi. Atsız, kendinin Sencer'e karşı iki bâtinî vâsıtası ile tertip ettiği bir suikast teşebbüsünü haber vermiş olan Adib Şâbir'i öldürtünce, Selçuklu hükümdarı Hvarizm'e üçüncü defa olarak sefer tertip etmeğe mecbur oldu (teşrin II. 1147). Sencer pâyitaht kapılarına dayanınca, Atsız af dilemek üzere, elçi gönderdi. Sultan onu ister-istemez yine affetti.

Sultan, son seferini yaparken, kumandanlarından Kamac da. Kaşavân mağlûbiyetinden istifade ederek, Herat'ı alan Gurlular ile savaşıyordu. Saltanatı boyunca Sencer, böylece iki cephede birden çarpışmak zorunda kalmış, görüldüğü üzere, kendisi gâlip geldiği hâlde, Kamac Gurlulara mağlûp olmuştur. O, Gurlulara karşı sefer hazırlığına girişirken, Selçuklu imparatorluğuna tâbi iki siyâsî teşekkül olan Gazneliler devleti ile Gurlular devleti amansız bir mücâdeleye başlamış bulunuyorlardı. Neticede bunlardan Gazneliler kat'i mağlûbiyete uğramış, Bahrâmşâh Hindistan'a kaçmış, pâyitahtı Gur hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Husayn (Cibânsüz) tarafından yerle bir edilmiştir. Devletler arası kuvvetler muvâzenesini sarsacak şekilde gelişmesine, üstelik yıllık vergiyi vermemek, sultan unvânını almak sûreti ile, istiklâlini ilân etmesine ve hasmâne tavır takınmasına rağmen, Gur hükümdarı, Hvarizm-şâh Atsız'ın yaptığı gibi, itâatini arzettiği takdirde, Sencer onunla uzlaşmağa hazır idi. Zirâ o Gurlulardan çekiniyordu. Bu sefere karar veren Sencer'in yollarda oyalanarak ilerlemesinden de anlaşılıyor. Mâmafih, yapılan savaşta (bahiran 1152), Gur ordusu mağlûp ve hükümdarı esir edildi. Böylece Sencer, Kaşavân mağlûbiyetinden beri, ilk defa kat'i neticeli büyük bir zafer kazandı. Onun bu zafer dolayısıyla itibârını yeniden te'sise muvaffak olduğu söylenebilir.

Sencer elde ettiği eski haşmetini uzun müddet muhafaza edemedi: vergi tabsili esnâsında yapılan zulüm yüzünden, kendi aoyundan Oğuzlar ile ümerâ arasında baş-gösteren ibtilâf büyüdüyü ve bu hükümdar, bilbassa Oğuzlar tarafından öldürülen emir Kamac'ın torunu Mu'ayyad

Ay-Aba başta olmak üzere, bir kısım ümerânın ısrarı ile, bu göçebeler ile, Belb vilâyeti budutları içinde savaşa mecbûr oldu (mart-nisan 1153). Savaş Selçuklu ordusunun mağlûp olması ve sultanın esir düşmesi ile neticelendi. Varlıklarını korumak için meşrû sultana karşı savaşılmak zorunda kalmış olan Oğuzlar, âsi durumda iken, beklemedikleri bu neticeden sonra, birden-bire kendilerini imparatorluğun başında buldular. Filhakika esirlik hayatında, kendisine karşı, zâhiri de olsa, hareket ve muâmelelerinden (tahta oturtmaları, önünde yer öpmeleri v.s.) Oğuz reislerinin Sencer'in şabsında Selçuklu imparatorluğunun devam ettiği fikrini taşıdıkları görülüyor. İçlerinden birini bu hükümdar yapmayarak, esir bu hükümdarı tahta oturtmaları, zâhiren de olsa, ta'zimde bulunmaları Oğuzların, onun şekli hâkimiyeti altında, büyük Selçuklu imparatorluğunu devam ettirmek istediklerinin delilidir. Onlara göre, sultan, Selçuklu kumandanlarının te'sir ve nüfuzları yerine, kendi te'sir ve nüfuzları altına girmiştir. Fakat onların bu telakkileri ve meydana gelen yeni durum gerek Büyük Selçuklu imparatorluğunun askerî ve mülkî teşkilâtı mensupları, gerek tâbi devletler ve gerekse İran balkı tarafından kabûl edilmemiştir. Hattâ Oğuzlara karşı savaş açılmasında başlıca âmil olan Mu'nyad Ay-Aba ilk mukavemat cephesini kurmuştur. Hvarizm-şâh Atsız'ın bu defa, esir bu hükümdarın müdâfî rolünü oynamış, Oğuzlara karşı diğer tâbi devletler ile bir ittifak manzûmei meydana getirmeğe çalışmıştır.

İhtiyar hükümdarın başlangıçta esirliğinin mânasını, içinde bulunduğu hakikî durumu pek idrâk edemediği görülüyor. Payitaht Merv şehrine geldikleri zaman, Oğuz reislerinden Bahtiyâr, kendisine payitaht çevresinden iktâda bulunmasını esir sultandan istedi. Sencer'in, bu arzî gelirin "hazine-i hassa" adına tahsil edildiği, bu sebeple başkasına iktâ edilemeyeceği cevabını vermesi, Oğuz reisleri tarafından istihza ile karşılandı. Hakikî durumunu, büyük bir teessür ile, nihâyet idrâk eden ihtiyar bu hükümdar, tahtından indi, saltanat sürmeğe tövbe ederek, Merv bankabına kapandı. Bu andan itibaren, Büyük Selçuklu imparatorluğunu kendi hâkimiyetleri altında devam ettirmek isteyen Oğuzların iddialarına, nâmına saltanat sürmek istedikleri bu hükümdar tarafından da, fiilen itiraz edilmiş bulunuyordu.

Sencer 3 yıl süren esirlik hayatında ölümünü isteyecek kadar sıkıntılar çekmiştir. Oğuzların onu geceleri demir kafese koyduklarını söylemek bu hususta bir fikir verebilir. Onlar gündüzleri Sencer'i, şüphesiz arzusu hilâfına,

yine tahtına oturtuyorlardı. Onun esirlik hayatında çektiği ızdıraplar, Bagdad'da, büyük işkencelere mârûz kalan bir insan için darbı mesele hâlinde söyleniyor ve halifelere yaptıklarının cezasını çektiği ifade ediliyordu. Hvarizm-şâh Atsız'ın, Oğuzlara karşı bir ittifak manzûmesi meydana getirmek için, tâbi devletler ile müzâkerelerde bulunduğu sırada, Sencer Kamac'ın torunu Mu'ayyad Ay-Aba tarafından muhafızlarına sultan adına ihsanlar vaad etmek sûreti ile, esirlikten kurtarıldı (nisan 1156). Bütün tâbi devletler, kurtuluşundan dolayı Sencer'i tebrik ve ona itâatlerini arzetmişler ise de, etrafında toplanan kumandanlar arasında, eskisinden daha şiddetli bir nüfûz mücâdelesinin mevcûdiyeti yüzünden, ihtiyar hükümdarın bir yıl süren bu saltanatı esnâsında, bu defa kendi kumandanlarının elinde bir nevi esir bayatı yaşadığı söylenebilir (ölm. 22 veya 29 nisan 1157).

Sencer'in, 40 yıl süren sultanlık zamanında, şarkta ve garpta tâkip ettiği siyâset hakkında verdiğimiz bu izahattan çıkan umûmî neticeler şunlardır: 1. Sencer'in tâkip ettiği siyâset, şarka ve garba âit olmak üzere, iki cephelidir. O, sultanlığının başlangıcında, garp ile daha fazla meşgûl olmuştur. Garbı tanzim etmek, burada mütnd Selçuklu nizâmını kurmak başlıca bedefidir. Şarkı da melik iken tanzim eden Sencer, garp ile daha fazla meşgûl olmak imkânını bulmuştur. Sultan, bütün gayretlerine rağmen, garbı tamâmiyle tanzim edememiştir. Daha sonra hâdiseler, Sultan Sencer'in şarka ehemmiyet vermesini icap ettirdiği zamanlarda ise, garp hüs-bütün ibmal edilmiştir. Şu hâlde sultan için birinci derecede mübim olan bölge şarktır. Şarkı tanzim bususunda ne kadar titiz davrandığı görülmüş idi: o, en ufak bahaneler ile, bu tarafa seferler tertip etti. İmparatorluğu sarsan (Kaşavân savaşı) ve yıkan (Oğuz isyânı) hâdiselerin şarka baş göstermesi Sultan Sencer'in tâkip ettiği siyâsetin isâbetine delildir. 2. İmparatorluğun şarkında cereyan eden hâdiseler ile garbında vuku bulan hâdiseler, mâhiyet bakımından, birbirlerinden farklıdır: şarkta baş gösteren hâdiseler müesses bir nizâma karşı girişilmiş siyâsî hareketlerdir; bâlbuki garpta böyle bir nizâm zâten mevcut değildi ve yukarıda ifade edildiği şekilde, Selçuklu nizâmı bir türlü kurulamadı. 3. Bu iki coğrafi bölgede cereyan eden hâdiseler, şekil bakımından da, başkâlık arzeder. Şarktaki hâdiseler basittir, tek cephelidir: tâbi devletler Selçuklu bâkimiyetinden çıkmak gayesini tâkip ederler. Garptakiler ise, bir çok unsurların iç-içe girdiği karışık hâdiseler aibilesi teşkil eder (tâbîlik meselesi, balife-sultan-

lar mücadelesi, taht mücadeleleri, menfaatlerinin gerektirdiği şekilde saf değiştiren kumandanlar meselesi, daha önce yalnız taht müdeisi Selçuklu şehzâdeleri arasında saf değiştiren kumandanların, siyâsî kuvvet olarak, ortaya çıkan ve daha câzip menfaatler gösteren halifelik hizmetine de girmeleri; halife ile tâbi hükümdarların bâzan birbirleri ile mücadeleleri, bâzan da metbû hükümdara karşı müşterek cepbe almaları. 4. Kaşavân mağlûbiyetinden önce hâkimiyet haklarına taalluk eden meselelerde, bâzan en ufak sebeplerden dolayı, tâbi devletlere karşı seferler tertip edip, kat'i neticelere bağlamağa çalışan Sencer, Kaşavân'ı müteâkip, en hayatî sebepler ile yaptığı savaşlardan sonra bile, içinde bulunduğu nâzik şartlardan dolayı, çok defa pek hafif neticeler ile iktifâyâ mecbûr oluyordu. Bu hususta Gurlulara karşı kazandığı zafer bir istisnâ teşkil eder: seferi icap ettiren sebepler ile elde edilen netice arasında muvâzene vardır.

Sencer zamanında Büyük Selçuklu imparatorluğunun iç durumuna gelince, halkın müesses Selçuklu nizâmı altında, nisbî bir refah ve sükûn içinde yaşadığı söylenebilir. Müesses siyâsî ve içtimâî nizâmı bozmak gayesini tâkip eden, bu maksat ile ehl-i sünnet mezhebine aykırı yeni bir hareket hâlinde ortaya çıkıp, teşkilâtlanan bâtinîlik-ismâîlîlik [bk. madd.] cereyanı, devlet tarafından alınan bütün tedbirlere rağmen, inkişâf etmiş, kalelerden kalelere sıyrarak, bir taraftan Suriye'ye, diğer taraftan imparatorluğun bel kemliğini teşkil eden Horasan'a doğru yayılmıştır.

Cemiyette tabakalar şöyle sıralanıyordu: sultan, vâliler ve yüksek memurları; türk ordu mensupları, şehirlerde aydın kütleyi temsil eden âlimler, din adamları ve tarikat şeyhleri, tüccarlar, işçiler, köylüler ve oduncular. nihâyet dilenciler ve divâneler (en alt tabaka bk. H. Ritter, *Das Meer der Seele*, Leiden, 1955, s. 106 v.d.). Siyâsî hâkimiyeti elinde tutanların aynı zamanda en yüksek içtimâî tabakayı teşkil ettikleri görülmüyor. Esâsen o zamanın içtimâî hayatında asâlet, muhafazakârlık, memûriyet ve zenaatte irsiyet hâkim esaslar idi. Sonra hemen-hemen her ferd bir tarikate, loncaya veya bir müesseseye mensup idi. Böylece teşkilâtî bir cemiyet ile karşı karşıya bulunduğu görülmektedir. Sencer, tabîî, daha ziyâde yüksek içtimâî tabakalara mensup olanlar ile münâsebet hâlinde idi. Onun devlet erkânı dışında, msl. Gazzâlî (M. Şerefeddin: Yaltıkaya, *Sencer ve Gazzâlî, Dâr-ül-fünûn İlahiyat fakültesi mecmuası*, II, sayı 8, s. 39—57; *Makâtib-i fârsî-i Gazzâlî*, ngr. 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1333 ş., s. 3 v.d.) ve Ahmed-i Câm

(H. Moayyad, *Die Maqâmât des Gaznavi*, Frankfurt, 1958, bk. fihrist; Ahmed-i Câm, *Maqâmât*, ngr. H. Mu'ayyad, Tahran, 1340 ş., bk. fihrist) ile münâsebetleri meşhurdur. Sencer, devrin hükümdarlık an'anesi icabı (bk. Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahâr maqâla*, ngr. Muhammed Kazvinî-Muhammed Mu'in, 3. tab., Tahran, 1333 ş., s. 65 v.d., 69; ayrıca bk. fihrist), sarayında dâimâ şâirler ve âlimler bulunduruldu. Bunun neticesi olarak, uzun süren saltauatı zamanında, Alvarî, Mu'izzî [bk. madd.] gibi şâirler, 'Omar b. Sahlân al-Sâvî, Hakîm Abu 'l-Fath 'Abd al-Rahmân al-Hâzinî, Hakîm 'Alî al-Kâyinî, 'Azîz al-Dîn al-Fukhâ'î al-Rayhânî gibi feylesof ve âlimler (bk. msl. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *Tatimmat Şivân al-hikma*, Lâhur, 1351, s. 99—101, 134, 156, 161), Bahâ' al-Dîn İbn al-Ah al-Badî gibi tabipler (bk. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *agn. esr.*, s. 156), Husâm al-Dîn İbn Mâza (bk. Brockelmann, I, 379; *Suppl.*, I, 639 v.d.) gibi fakihler yetişmiş ve onun teveccühüne nâil olmuşlardı. Meşhûr Muhammed al-Sahrastânî onun en yakınlarından biri idi (bk. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *agn. esr.*, s. 177 v.d.). Bu ilim adamlarından 'Omar b. Sahlân al-Sâvî, sultan adına, *Risâla-i Sancariya fi nikâyat al-unşuriya* (Fâtih kütüp., nr. 5426, var. 197^a—215^b; ayrıca bk. H. Ritter, *Philologica*, IX, *Der Islam*, 1938, XXIV, 65 v.d.), 'Abd al-Rahmân al-Hâzinî *al-Zîc al-Sancari* (bk. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 902) 'yi, al-Kâyinî de türklerin mefâhîrine dâir bir kitap yazmıştır. Kendisine güvenen her şâir veya âlim Sencer'in saray muhitinde bulunmağı tahayyül ederdi (Ahmed Ateş, *I. A. V*, 87, stn 2 v.d.).

Sencer din adamlarının ve zâbitlerin, kendisine nasihatte bulunmalarını ister, on'arın şiddetli tenkitlerini sabırla dinlerdi (bk. H. Ritter, *agn. esr.*, s. 110, 117, 308, 'Atfâr'ın *İlâhî-nâma*, *Muşibat-nâma* ve *Manîk al-fayr* adlı eserlerine istinâden). Hükümdar cemiyetin alt tabakalarına mensup olanların da şikâyetlerini dikkate alır ve adâleti yerine getirdi (bk. H. Ritter, *agn. esr.*, s. 132, Nizâmî'nin *Mahzan al-asrâr*'ına istinâden). Bu sebeple Horasan bütün islâm dünyasına, bu arada Anadolu'ya, dâimî şekilde din ve ilim adamı sevkeden bir merkez hâline gelmiş idi. Sencer zamanında Selçuklu devlet teşkilâtının da en müttekâmil bir hâle geldiği muhakkaktır. Zâten teşkilâta dâir en kıymetli resmî vesikaları ihtivâ eden münşâat mecmualarının pek çoğu bu devre âittir (bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, I: *Büyük Selçuklu imparatorluğu devrine âit münşâat mecmuaları, Dil ve tarih-coğrafya fakül-*

tesi dergisi, 1951, VIII, 537—648; K. S. Lambton, *The Administration of Sanjar's Empire*, *BSOAS*, XX, 367—388; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Hôrasmşahs*, Wiesbaden, 1964; 'Abbâs İkbâl, *Vizârat dar 'ahd-i salâtin-i buzurg-i salçukî*, Tahran, 1338 ş., s. 22—32 ve 195—279; Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *Âşâr al-vuzarâ*, ngr. Calâl al-Dîn Urmavî, Tahran, 1337 ş., s. 233—261).

Sencer, daha sağlığında, babası Melikşah kadar büyük bir hükümdar sayılmıştır (bk. Hâkânî, *Divân*, ngr. 'Abd al-Rasûlî, fihrist). Ölümünden sonra da, kaynaklarda yine Melikşah ile birlikte, örnek hükümdar olarak gösterilmiştir (msl. bk. İbn Bîbî, *tıpkı basım*, s. 64, 379; Calâl al-Dîn Rûmî, *Kulliyât-i Şams yâ Divân-i kabîr*, ngr. Badî al-Zamân Furûzânfar, Tahran, 1336 ş., I, 90, 292; Tahran, 1338 ş., III, 168; Tahran, 1339 ş., IV, 26; ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, sayı 27, s. 479 v.d.). „Nevbet-i Sencerî“ bütün islâm dünyasında meşhûr idi. Diyarbekir bölgesi halkının kendilerini mâruz kaldıkları bir Bizans istilasından kurtarması için Sencer'e gönderdikleri bir „feryâdnâme“ ve Selçuklu hükümdarının, Bizans imparatoruna hitâben yazdığı tehdidâmîz mektup elimizdedir (Muhammed Kazvinî, 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, ngr. E. G. Browne, hâşiyeler, London-Leiden, I, 309 v.d.; Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *agn. esr.*, s. 239—248). İmparatorluk câmiası içinde tâbiin tâbî olan devletlerde bile, halkın sâhip olduğu şöhrat dolayısı ile, kurtuluşunu Sencer'den beklediği ve böyle bir inancın her tarafta yerleştiği görünüyor Sencer'in türkçeye ehemmiyet verdiği mâlumdur. Bundan dolayı Nizâm al-Dîn Muhammed Kâşgarî adlı bir türkü vezirliğe tâyin etmiş idi (bk. Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *agn. esr.*, s. 236). Mülkî teşkilât mevkilerini umûmiyetle iranlıların işgâl ettikleri mâlûm olduğundan, bu tâyin çok mânâlıdır. Devletin resmî dilî farsça ise de, sarayda ve orduda türkçe konuşulduğu bilinmektedir. Bununla beraber Sencer'in farsça şiirler yazdığı (bk. *Macmû'a-i rasâ'il*, Ayasofya kütüp., nr. 1670, var. 64^a) ve hadis râvileri arasında bulunduğu mâlumdur. Merv'de daha sağlığında yaptırdığı türbesi büyük bir san'at eseri olup, devrin medeniyet mahsulleri hakkında bir fikir vermeğe kâfidir (bu hususta msl. bk. E. Diez, *Iranische Kunst*, W en, 1944, a. 89 v.d.).

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka, Sencer'in meliklik zamanı için bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun tarihi çerçevesi içinde Sencer'in meliklik devri* (tez, basılmamıştır); sultanlık zamanı için bk. M. A.

Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi II, ikinci imparatorluk devri* (Ankara, 1954), gerekli bibliyografiya burada gösterilmiştir; bir de bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period, Historians of the Middle East* (ngr. B. Lewis ve P. M. Holt), London, 1962, a. 59—78; M. A. Köymen, *Selçuklu devri türk tarihi* (Ankara, 1963); İbrahim Kafesoğlu, *I. A. mad. SELÇUKLULAR*. (MEHMET A. KÖYMEN.)

SENDÂBİL. SANDÂBİL, sözde Çin pâyitahtı; şehrin isim ve tasviri Yâkût (*Mu'cam*, III, 451, s) ile Zakariyâ al-Kazvinî (*'Acâib al-mahlûkât*, II, 30 v.d.) tarafından Abû Dulaf Mis'ar b. Muhallil [bk. mad. MIS'AR] 'in tamâmiyle hayâl mahsûlü olan nakillerinden alınmıştır. Abû Dulaf güya Çin hükümdarı Kâilîn b. al-Şahîr 'in Sâmanî hükümdarı Naşr b. Ahmed (ölm. 331=943)'e gönderdiği bir sefâret hey'etine, bu hey'etin Horasan'dan Çin'e dönüşünde, refâkat etmiştir. J. Marquart (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 84 v.d., bilhassa s. 89) Sandâbil ile Kan-Çou [bk. mad. KANSU] 'nun aynı olduğunu göstermeğe ve sefâret heyetini gönderen şahsın, „T'ang'ların sukutundan sonra iş başına gelen geçici sülâlelerden birinin hükümdarını değil, fakat Kan-Çou uyguluları hakani olduğunu“, bu hakani „Kitan'ların mütemâdiyen artan kudreti karşısında kendini tehdit edilmiş hissederek“, „kudretli Sâmanî hükümdarı nezdinde bir destek ve ittifak“ aramış olabileceğini göstermeğe çalışır. Kan-Çou yerine kullanılan Sandâbil şeklinin menş'ine gelince, Marquart bu hususta yalnız de Goeje'nin kendisine teklif ettiği faraziyeyle nakletmekle iktifâ eder. Buna göre, Abû Dulaf Kan-Çou'yu ayrı bir âilenin fiilen hüküm sürdüğü Sz'çvan eyâletinin mâlûm pâyitahtı olan Ç'ing-tufu (Marco Polo'da Sindafu) ile karıştırmış olmalıdır. Marquart'a göre, bu son şehir dönüş yolculuğunun hareket noktası olmalıdır; bu ise, bizâtihi mümkün değildir, çünkü dönüş yolculuğu bize bir deniz seyahati olarak tasvir edilmiştir. Abû Dulaf 'in hikâyeleri başka bir kaynak tarafından te'yit edilmediği müddetçe, seyahatinin ve bunun içinde vukua geldiği şeyhlerin hikâyesindeki tarihî unsurların neler olduğu müphem kalacaktır. Başka hiç bir yerde Çin'den Horasan'a veya aksi cihete gönderilen elçilik hey'etleri ve kurulmuş olduğu iddia edilen evlenme münâsebetleri (bk. Yâkût, *Mu'cam*, III, 451, 22) hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

(W. BARTHOLD.)

SENECÂT. SANACÂT, tartı ağırlıkları (tamâmı *sanâcât al-mizân* „terazi ağırlıkları“);

terazilerde ve kantarlarda da kullanılır; aynı şekilde çalar saat rakkas ağırlığı; müfredi *sanca*'dır. Bu kelimenin *şād* ile (*şanacât* ve *şanca*) şekilleri de bulunmaktadır. Fakat *s* ile olan şekli daba doğrudur (bk. Lane, *mad. snc*). Cemi için bilinen iki şekil vardır: *sanacât* ve *sinâc* (yeni Mısır arapçasında *sinag*, müfredi *singa*). Kelimenin aslı farsçadır, zira bu kelime aynı zamanda ağırlık ve taş mânasına gelen *sang* kelimesi ile akrabadır, esasen kadîm çağda ağırlıklar mādenden değil idi (krş. *Tevrat*, *Tesniye*, XXV, 13). İslâmî rivâyete göre, 75 (694) yılında, Haccâc b. Yûsuf [b. bk.] devrinde, sâbit ağırlıklar kullanılarak, yapılan para ıslabatı ile yeni *dirham*'leri yeknasak bâle getirmeği ilk defa teklif eden Sumayr adlı bir yahudi olmuştur (İbn al-Ağîr, IV, 337). Bundan önce, âdet şüpheşiz bir parayı bir terazi kefesine koyup, diğer kefeye iyi vasıfta bir para koyarak, tartmak idi. Bu âdetle büyük bir miktarda para tartılınca, bu kıymet aynı miktarda para ile tartılır, eğer arada fazla var ise, o fazla çıkarılırdı. Müslümanların ilk para tartıları tunçtan yapılmış idi ve bunlar son derecede nâdir idi. Demirden yapılmış tartıların mevcûdiyetine dâir kayıtlar var ise de, böyle tartılar ele geçmemiştir. Emevîlerden 'Abd al-Malik'in hilâfeti sırasında (65—89) artma veya aksilme gibi hiç bir değişikliğe müstait olmayan eamdan ağırlıklar kullanılması tavsiye olunmuştur (Damîrî, *Hayât al-hayavân*, I, 59). Bu sûretle Batlamyuslar ve Bizans devri tabikâtı tâkip edilmiştir. Bununla beraber, bu cam tartılar ancak Mısır'da Emevîler devrinde Memlûkler devrine kadar kullanılmıştır. Bunların cam paralar, *nummi vitrei* olduğu hakkındaki eski görüşün yanlış olduğu ilk defa 1847'de Castiglioni tarafından ortaya atılmış, fakat bilâbâre, bu husus gözden kaçtığı için, 1873'te E. T. Rogers tarafından yeniden gösterilmiştir. Bu *sanacât*'tan muhtelif koleksiyonlar yayımlanmıştır. Bunlar umûmiyetle halîfelerin veya vâlilerin veya pazarları teftiş eden me'mûrların adlarından başka, ağırlık işaretlerini taşıdıklarından, yalnız islâmî devir ölçüler bilgisi bakımından değil, fakat aynı zamanda arap yazı bilgisi yönünden de büyük bir ehemmiyet taşır.

Bibliyografya: Lane, *Arabic-English Dict.*, *mad. snc*; Dozy, *Suppl.*, *ayn. mad.*, C. O. Castiglioni, *Dell'uso cui erano i vetri con epigrafi cufiche* (Milano, 1847); E. T. Rogers, *Class as a material for Standard Coin Weights* (*Numismatic Chronicle*, 1873, s. 60—88); *ayn. mll.*, *Unpublished Class Weights and Measures* (*JRAS*, 1872, s. 98—112); S. Lane Poole, *Arabic Class Coins*

(*Num. Chron.*, 1872, s. 199—211); *ayn. mll.*, *Cat. of Arabic Glass Weights in the British Museum* (London, 1891); P. Casanova, *Étude sur les inscriptions arabes des poids et mesures en verre* (Kabire, 1891); *ayn. mll.*, *Dénéaux en verre arabes* (*Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924, s. 296—300); *ayn. mll.*, *Cat. des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la Collection Fouquet* (*MMAF*, 1893, s. 337—414); J. B. Nies, *Kufic Glass Weights and Bottle Stamps* (*Proc. of American Num. and Arch. Soc.*, New York, 1902, s. 48—55); W. M. F. Petrie, *Class Weights* (*Num. Chron.*, 1918, s. 111—116); *ayn. mll.*, *Glass Stamps and Weights* (*University College of London Collection*), London, 1926; A. Grobman, *Arab. Eichungsstempel, Glasgewichte und Amulette aus Wiener Sammlungen* (*Islamica*, Leipzig, 1925, s. 145—226); R. Vasmer (*F. v. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930, *mad. sanc*); H. Sauvage, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes* (Paris, 1882), s. 19 v. d.; Lavoix, *Cat. des Monnaies Musulmanes* (Paris, 1887), I, XLV v. d.; E. v. Zambaur (*Num. Zeitschrift*, Vienne, 1903, s. 317 v. dd.); M. Jungfleisch, *Un Poids fatimite en plomb* (*BIE*, 1926—1927, s. 115—128); *ayn. mll.*, *Poids fatimites en verre polychrome* (*ayn. esr.*, s. 19—31); *ayn. mll.*, *Les rattes discoïdes en verre* (*ayn. esr.*, 1927—1928, s. 61—71); J. Farrugia de Candia, *Dénéaux en verre arabes* (*RT*, 1935, s. 165—170); W. Airy, *On the Arabic Glass Weights* (London, 1920); *Rev. Numismatique*, (Paris, 1906), s. 225; Damîrî, *Hayât al-hayavân*, I, 80 (ingl. trc. Jayakar, I, 128, *sanacât*'ı yanlış olarak „scales“ diye çevirmiştir); J. Walker (*Numismatic Chronicle*, 1935, s. 246—248). (J. WALKER.)

SENED. [Bk. ISNÂD.]

SENEGAL, [Afrika'nın garbında, 14°—18° şimal arzında bulunan bir cumhuriyetin ve buradan geçen nehrin adı.] Senegal kelimesinin aslı, kesin bir şekilde, tesbit edilmiş değildir. Muâsir müelliflerin çoğu, oldukça yakın zamanlardan beri, Senegal (nehri)'nin aşağı kısmının şimalinde bir bölgeyi işgal eden Berberî asıllı Şanhâca veya Zenâga kabileleri mensupları ile Senegal arasında münasebet kurar. Onlara göre, Senegal nehri tâbiri Şanhâca nehri mânasına olmalıdır. Bu izah çeşitli mânalara gelen iki kelimenin tesâdüfen bir benzerlik taşımasına istinat eder görünmektedir. Gerek birisiyan, gerek müslüman eski seyyah ve coğrafî-yacıların verdikleri bilgilerden anlaşıldığına gö-

re, nehrin aşağı vâdisinde, o zaman Sanagâna veya Sangâna (al-Bakrî, XI. asır) veya Senegany (Medici'nin 1351 liman kayıtları) veya Sanaga (Deniz Fernandez, 1446) veya Senega (Ca da Mosto, Thevet, Maimol) veya *S.n.g.l.* (harekelenmemiştir, *Târîh al-fettâş*, müellifi Mahmûd Kötî XVI. asır) adında bir zenci krallığı bulunuyordu. Aynı müellifler ve vesikalar şimal kısmında gösterdikleri Şanhâca'yi tamâmen başka isimler ile zikrederler (Şanhâca, Assenages, Azanaghes, Zanhaga, Sênégues v.b.). Bugün de Şanhâca neslinden olan Mavritayalılar Isongân nehrinin aşağı kısmındaki bölgeye bu adı verirler. Bu eyâletin adı mütemelen Senegal kelimesine dayanmaktadır. Bundan başka, Marmol, Lancelot du Lac'ın 1447'de burayı ziyâret ettiğini ve onun bu nebrin döküldüğü yerdeki krallığın adını bu nebre vermiş olabileceğini nakletmektedir. Her ne hâl ise, bu isim XVII. asırdan beri Senegal şeklinde aş-yk. Yeşil-Burun'un 200 km. şimalinde Atlas okyanusuna dökülen nebrin adı olduğu gibi, fransızlar tarafından, Afrika'nın bu kısmında te'sis edilen müstemleke için de kullanılmıştır. Merkezi St. Louis (Senegal nehrinin munsabına yakın bir yerde) olan ve topraklarında fransız garp Afrikasının pâyitahtı Dakar'ın bulunduğu bu müstemleke, yaklaşık olarak, 192.000 km². büyüklüğünde ve (1921 sayımına göre) 5.287'si Avrupalı, 1.220.236'sı yerli olmak üzere, 1.225.523 nüfusa sâhip idi. Yerlilerin 1.021.791'i siyah ırka, 191.351'i Fulbe [b. bk.] veya Pul [b. bk.] melezi, 7.094'ü beyaz ırka (Mavritanyalı) mensuptur. Senegal şöyle hudutlanırdı: şimalde Senegal nehri, St. Louis civârından ileriye doğru Faleme nehrinin munsabından aş-yk. 12° 40' şimal arzına kadar Faleme nehri ile cenûpta Faleme nehrinin yukarı kısmından Kap Roxo'ya kadar uzanan bir hat ile, Casamance balcinin cenûb bududu Senegal'in içinde dar ve uzun bir şerit hâlinde yabancı bir memleket, yâni ingiliz müstemlekesi Gambia bulunurdu ve bu memleket, Yarbutenda'nın kendisi hâriç olmak üzere buradan Gambia nehrin her iki sabit şeridinde denize kadar uzanır. Coğrafî bakımdan, bâzan her iki memleket Senegambia adı altında birleştirilir.

Senegal belki de siyahî Afrika ülkelerinden islâmiyet ile ilk temas edenidir. Aşağı Senegal'de bir adada, 1040 senelerine doğru inşa edilen bir zâviyede Murâbitların [b. bk.] bir dinî bareketi vuku bulmuş idi. Bunlar 1050 sıralarında zenci krallığı Takrûr veya Tokorôr'un bukümdarlarını ve en ileri gelenlerini islâmiyete kazandılar. Bu krallık bugünkü Senegal vilâyeti Fûta'da bulunuyordu; adı

kolayca Tukulör şekline inkılâp etmiştir ve bu gün de fransızlar tarafından bu eyâletin siyâhileri için de bu tâbir kullanılır. İslâmiyetin bir müddet sonra, XI. asrın sonuna doğru, Galam eyâleti (Fûta'nın yukarı yarısı) Soninke veya Sarakolle'de yayıldığına şüphe yoktur. Çok daha sonra, 1770 sıralarında, Törözbe'nin Tukulör boyu, Fûta'nın o zamanki siyâsî bâkimleri, putperest Fulbe yahut Pullere karşı mukaddes cihad telkin ediyorlardı. Bu harp 1776'da sonuncuların bezîmeti ile sona erdi ve büyük bir kısmı zorla ibtidâ ettirildi ve Tukulör'ler tarafından Fûta'da seçim ile bir islâm bukümeti te'sis edildi. Bu bukümet, Fûta'da, Senegal fransız müstemlekesi olarak tamâmen birleştirilinceye kadar (1890), devam etti. Törözbe tarafından Senegal Fûtasında vücuda getirilen dinî merkez tarafından kuvvetli hamleler ile, bilbassa 1800 senelerinde, 'Osmân Födye tarafından Havsa [b. bk.] memleketlerinin fetbi ve islâmî Şokoto krallığının te'sisi ve 1845 sıralarında al-Hâcc 'Omar denilen 'Omar Tal'in Bambara krallığı Kaarta, Sêgu ve Pulların krallığı Mâsina'nın alınması (1854—1862) gibi bir çok büyük fetihlere ve islâmlaştırma hareketine girişildi. Bu arada islâmiyet yukarı Faleme, yukarı Gambia ve yukarı Casamance, Mandingo [b. bk.] kabilesinin mühim bir kısmına nüfuz etti. Son zamanlarda aşağı Senegal nehri ve cenûpta Yeşil-Burun'a kadar uzanan bölgenin Voloflarına aş-yk. tamâmen hâkim oldu. Müstemlekenin diğer yerlileri (Serer, Non, Banyun, Balant, Dyola, Basari v.b.) atalarından mevrus bulundukları animizm'e sâdik kaldılar ve islâmlaşmaya mukavemet ettiler.

1934'ten önceye âit istatistikler Senegal müstemlekesinin yerlilerini 719 000 müslüman, 469.500 animist ve 4.700 biriatıyan olarak gösterir.

[Senegal, diğer bâzı Afrika müstemlekeleri gibi, 1958 yılında kısmen istiklâlini elde etmiş olup, Fransız milletler topluluğuna dâhil, muhtar bir cumhuriyet olmuştur. Senegal cumhuriyeti, 1959 yılında, komşu Mali devleti ile bir federasyon (Mali federasyonu) teşkil etmiştir. Böylece her ikisi de, kendi arzuları ile, 1960 yılında Fransız birliğinden ayrılmışlardır. Son istatistiklere göre, Senegal, 197.161 km². araziye ve 2.269.000 nüfusa sâhiptir. Km². 'ye 11 kişi düşmekte olup, pâyitahtı Dakar şehridir.]

(M. DELAFOSSE.)

SENEVIYE. ŞANAVIYA, yaratıcı iki esas olarak telakkî edilen ve ikisi de aynı derecede ebedî sayılan nûr ile zulmet akîdesi mânasına gelir. Tam mânası ile *şanaviya* 'den olan bir müslüman mektebi veya mezhebi

yoktur. Bu tâbir, zümreleşmelere delâlet ettiği nisbette, yalnız müslüman olmayan üç şahsiyetin ve taraftarlarının akidesi için de kullanılır. Bunlar da İbn Dayşân, Mânî ve Mazdak [b. bk.]'tir.

İslâmiyet içinde islâm akidesini senevîliğe doğru yöneltmek tebdidini hâvi tebliğler, msl. Abbâsiler devri başlarında, endişe yaratan İbn al-Mukaffa' [b. bk.] meydana çıktığı zaman görüldüğü gibi, Farsların kütle bâninde islâmiyeti kabul etmeleri ile kendisini göstermiştir; bir çokları arasında zeydî-mu'tezilî al-Şâsim b. İbrâhîm Tâbâtâbâ onunla mücadele etti; al-Radd 'ala'l-zindîk al-la'în İbn al-Mukaffa' (nşr. M. Guidi, Roma, 1927). Sonraları, kelâm ilminin inkişâfı sırasında, aynı zamanda iki başın farksız olarak, birbirlerini senevîlik ile itham ettiklerine binlerce defa tesâdüf olunur. III. (IX.) asırda bir çok müfrit şî'îler bununla itham olundu: Abû Hafş al-Haddâd, İbn Zarr al-Şayrafî ve Abû 'İsâ al-Varrâk; bu son şahıs râfizilere dâir yazdığı eseri ile daha iyi tanınır ve aslen zerdüşti olduğundan, islâmiyeti kabul ettikten sonra, yazıları ile şanaviya mensuplarını desteklediği ileri sürülür. Bununla beraber onu Manî taraftarlarından göstermek için, meselâ öldürmeği men'etmek gibi diğer Manî taraftarları ile uygunluk gösteren, fakat metafizik biç bir husûsiyeti olmayan bir esasa dayanır. Nisbesini bir şanaviya zümresinden alan râfizî Abû Şâkir al-Daysânî, bugün hüküm verebildiğimiz kadarki göre, Allaha cismânî bir mâbiyet attığından, şu hâlde bizâtîbî benüz şanavi olmayan bir telakkisinden dolayı bu unvanı almış idi; Fihrist (nşr. Flügel, s. 338, s) onu umûmî bir tarzda gizli zindıklar arasında saymaktadır; filvâki Abû Şâkir de, ayırıcı husûsiyeti cisimleri siyah unsur ile beyaz unsurdan çıkarmış olan Deysancılık (bk. Aş'arî, Makâlât al-islâmîgîn, nşr. H. Ritter, s. 349) emin bir şekilde bulunulabilecek gibi görünmemektedir; bundan başka râfizîliğe karşı mücadelede müslümanlar bir hasmı, ekseriyâ tâlî derecede olan sırt „tertium comparationis“ sebebi ile, bir fırkaya yer'etirmek itiyadındadırlar ve bu itiyat ekseriyâ bir karışıklığın kaynağı olmaktadır.

Abû Hafş al-Haddâd, İbn Zarr al-Şayrafî ve Abû 'İsâ al-Varrâk'a karşı yukarıda anılan ithamlar al-Hayyât'ın Kitâb al-intişâr (nşr. Nyberg, Kahire, 1344, s. 150, 4, 149, 9, 155, 14, 41; krş. bir de fihrist, bu adlar ve daha sonra zikredilenler) 'ından alınmıştır. al-Hayyât'ın hükümlerini değerlendirmek için, bu bukümlelerin Kitâb faîhat al-mu'tazila adlı eserinde, mu'tezilî fıkasının bir çok re'islerini şanavi olmakla itham etmiş olan İbn al-Ravandî'nin

bücumlarına cevaplardan ibâret olduğunu unutmamak lâzımdır. Gerçeği söylemek gerekirse, bu dinî çevrelerden şanaviya, Manî taraftarları ve Daysânî'ler aleyhinde pek çok tenkitler çıkmaktadır; fakat İbn al-Ravandî mu'tezilenin Allah'ı kötülüğün (şarr) sebebi yapmaması temâyülünü bahâne olarak ele almış idi. O, bizzat al-Câhiz'in „cisimlerin“ tabiatları icâbı hareket ettiklerini ve „Allahın onları yok edemeyeceğini“ te'yit etmekle vahdaniyetçiliği tehlikeye soktuğunu söylüyordu (agn. esr., s. 168). İbn Ravandî hılbassa al-Câhiz'in bocaşı İbrâhîm al-Nazzâm [b. bk.]'ı şanaviya'ye karşı bir kitap yazmış olmasına rağmen (agn. esr., s. 17, 12), tereddütsüzce bir Manî taraftarı ve bir şanaviya mensûbu Daysânî olmakla itham ediyordu (agn. esr., s. 38, 3, 40, 6, 17 v.d., 43, 17 v.d.); bu hususta o, esas itibâriyle, İbrâhîm al-Nazzâm'ın yalnız iyilik (hayr) ile kötülüğü değil, fakat unsurlarda bafiflik ile ağırlığı da mutlak zıtlar olarak telakkî etmesine istinat ediyordu. Aslı eserler elimizde bulunmadığı müddetçe, İbn Ravandî'nin mânaları bozarak aksettirdiklerini olduğu kadar, al-Hayyât'ın bu mânaları yeniden tanzim etmek gayesi ile verdiği izâhı ihtiyatla karşılamak gerekir. Kendileri gerçek vahdaniyet mümessilleri (ahl al-tavhîd) olmakla övünen mu'tezileler üzerine şüphe atan yegâne hasımlar onlar olmadığı gibi, şüpheye düşürülenler de yalnız anılmış olan mu'tezileler değildir; 'Alî al-Asvârî ve Abû Bakr al-Aşamm gibi daha çok sayıda başkaları da vardır (bk. bir de de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam; Stuttgart, 1901, s. 47; Horten, Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam, Bonn, 1912, ve başka yazıları, fihristte Dualismus kelimesi). Mu'tezilenin cevap olarak bücumu sünnilerin Kur'an'ın menş'eden itibâren Allahın yanında mevcut olduğu telakkîlerini reddetmeğe kadar ileri gitti.

Şanaviya'nın al-Nazzâm'ın talebelerinden bazıları tarafından açıkça tâlim edildiği söylenmektedir. Onun şî'î temâyülleri, nasıl müfrit bir şî'îlik meydana getirecek kadar kuvvetlendirilmiş ise, aynı şekilde Logos bakkındaki bir dereceye kadar biristiyahlık ile ilgili nazariyesi iki yaratıcı, yâni Allah ile Allahın kelâmını, kabul edecek kadar ileri götürülmüştür. Bununla beraber Mesîh ile aynı görülen Allah vahdaniyetçiliği tamâmiyle bozmaz, zira o yaratılmış bir yaratıcıdan, bir aracıdan başka bir şey değildir. Doğruyu söylemek lâzım gelirse, bu râfizilerin adları-bizce mâlûm değildir. Bizzat İbn al-Ravandî'ye dayanan Şahrastânî (nşr. Cureton, s. 42, 6) 'de bunların adları Fazl al-Hadagî ve Ahmed b. Hâ'it'tir; bu a-

nuncusunun adı Mas'ûdî (Murûc, nşr. Barbier de Meynard, III, 266) 'de bulunmaktadır; fakat burada başka bir düşünce gelişmesi içindedir; İbn Hazm (Faşl, Kabire, 1331, IV, 197, 20 v. dd.) 'da Ahmed b. Hâ'it ve Fazl al-Harbî adları bulunmaktadır (bk. Hayyât, s. 148 dolayısı ile Nyberg, a. 222 v. dd. ve Friedländer, The Heterodoxies of the Shiites, JAOS, 1909, XXIX, 10 ve fihrist). Müfrit şî'î al-Bayân b. Sim'an al-Tamîmî'nin Kur'an, XLIII 'ün 84. âyetini şu şekilde tefsir ettiği söylenir: gerçekte göklerin bir Allahı vardır ve bir de birine'nin dönünde olan bir yer-yüzü Allahı olmalıdır; Abu'l-Hattâb Bazîğ ve al-Surri adlı biri bu fikre katılıyorlarmış (al-Kaşşî, Ma'rifat ahhâr al-ricâl, Bombay, 1317, s. 196, s v. dd.). Bu bizi, 'Alî'yi bir cesede girmiş Allahın zâtı olarak değil, yaratıcı akıl olarak, yüce Allahın üstün gören bu gûlât [bk. bir de mad. NUSAYRİYE] 'a doğru yöneltmektedir. Kelâm âlimleri ve feylesoflar, tâlî kuvvetler olarak, yıldızların kâinatın idâresinde Allahın yanında iş-birliği yapmalarının, şanaviya'ye mensup bir telakkî olması dolayısı ile, mutlak bir nücum ilminin müşrik ve gerçekten Allahı inkâr edici telakkîsinden daha az bir imân yanlışlığı olmadığını bir çok defalar te'yit ederler (bk. İbn Hazm, Faşl, IV, 37; krş. bir de Schreiner, ZDMG, 1928, LII, 479 v. dd. ve Nallino, Encyclopaedia of Religion and Ethics, II, 91 v. dd.).

İslâmiyet vahdaniyetçi bir din olduğundan şanaviilik bizâtîbî Allah telakkîsini'n bir inkârını temsil eder (Kur'an, XVI, 53 için bk. al-Râzî, Mafâtih al-gayb, Kahire, 1308, V, 327, 24. 36; al-Bayzâvî, Anvâr al-Tanzîl, nşr. Fleischer, s. 517, 12; al-Naysabûrî, Tafsîr, al-Tabarî, Tafsîr, Bulak, 1323 v. dd., XIV, 74 hâşiyesinde). Bu sûretle şanaviya gerçekten bir çok mânası bulunan bir sövme kelimesi oldu ve râfizî bir fırkanın daha sık geçen ve daha geniş olan adı ile, zindîk [b. bk.] ile, bir çok noktalarda birbirine karıştı; bundan dolayı herkes kendisinden şanaviya şüphesini uzaklaştırmaya çalışıyordu. Felsefî sistemler arasında, meşşâlik müslüman kelâm ilmine aslı iki esas tanıyan bir metafizik sokmuştur. al-Cazzâlî, bir tarafta doğru imân, tavhîd ile, diğer tarafta gerçekte sahte bir tabiatçılık olan, fakat düşünce şekillerine çarpmayan dehiyenin [b. bk.] tâlim ettiği gibi, tam bir imânsızlık arasında kalâm'ın mütenakız kararsızlığını çok açık bir şekilde tebârüz ettirir: „feylesoflar âlemin ebedî olduğunu söylerler ve sonra onun için bir yaratıcı kabul ederler; bu akide kendi kendini yıkan bir tezattır ve reddedilmesine ihtiyaç yoktur“; meşşâî tecrübeciliği Saf-Kardeşler

[bk. mad. İHVÂN AL-ŞAFÂ'] tarzında yeni-Eflâtuncu sudûr nazariyesinde ilâhî-maddî varlıklar arayınca, bu al-Cazzâlî'ye göre, tezadı ancak perdelemiş, fakat onu balledememiştir: „ilk sebep yanında bir sebep (yaratıcı aracı-varlık), bu iki yaratıcı, hattâ ebedî iki yaratıcı eder“ (krş. Tahâfut al-falâsifa [İbn Ruşd ile İhvâcâzâde'nin aynı adlı eserleri ile bir arada tabı Kabire, 1319], s. 33, 27 ve bu hususta bk. J. Obermann, Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ghazâlîs, Viyana-Leipzig, 1921, s. 43 v. d., 57 v. dd., 63 v. dd.). Bu münâsebetle Fârâbî ile İbn Sînâ'nın Aristocu-yeni-Eflâtuncu görüşlerinden bir tevhid delili çıkarmanın imkânsız olduğu açıkça meydana konulur. Şu hâlde al-Cazzâlî, İbn Sînâ'nın bizzat şûruna sâhip bulunduğu ikinci bir zarûrî varlık tehlikesini bertaraf etmek için sarfettiği gayretlerin biç bir şekilde te'sirinde kalmamıştır (bk. Horten, Die metaphysik Avicennas, Halle, 1907, s. 542 v. dd.; hılbassa İbn Sînâ, Kitâb al-şifâ, IV, risâle 9 münâsebeti ile, s. 551). İbn Sînâ'nın Kitâb al-na'ât (Kahire, 1331, s. 327 v. dd.; 356 v. dd., 374 v. dd., v. b.) 'nda, daha dar budutlar içinde, vahdaniyetçi tasdikleri, yaratmanın heyulâ cevherine verilen istiklâl bakımından, iki esas kabul eden insan bilgisinde de in'ikâs ettiği gibi daha az emin bir te'sir yapmaktadır.

Msl. 'Abd al-Kâbir al-Baghdâdî, sünî eş'arî bakımından, islâm vahdaniyetçiliğinin islâmiyete yabancı olan iki esas kabul ile bu lekelenmesinin manzarasını bize gös'ermektedir. al-Fark bayn al-firağ (Kahire, 1328) 'ta, açıkça şanavi görüşleri ile birlikte (al-Fark, s. 120, 121: tahkîk [bi'aynihi] kavul al-şanaviya) şanaviya ve Manî taraftarları aleyhinde eser yazanın (s. 117, 5, 120, 12, 123, son satır, 124, 8) al-Nazzâm olmasına İbn al-Ravandî (bk. Hayyât, s. 30, 1) 'nin istihzâl hayreti gibi, battâ daha ziyâde şaşmaktadır. Yine al-Baghdâdî, Uşûl al-dîn (İstanbul, 1928, s. 54) 'inde al-Nazzâm'ı doğrudan-doğruya islâmiyet dışı olan şanaviya'ye bağlamakta ve müslüman fırkalarına dâir eser yazan başka müelliflerin aksine, ihmal ile, Markoniye'yi de buraya dâbil etmektedir. Bütün bâtınîleri [b. bk.] şanavi olarak gösterir (s. 323): „onlar aslında mecûsî ve senevî idiler; sonra al-Ma'mûn zamanında, 'Abd Allâh b. Maymûn al-Kaddâh [bk. mad. KADDÂH] ile Hamdân b. Karmat... gibi ileri gelenleri ilk ve ikinci adını verdikleri iki yaratıcı akidesini va'z ettirler; fakat bu, şanaviya'nın nûr ve zulmet akidesinin mânasıdır ve yine bu mecûsîlerin Yazdân ve Ahraman akidesinin mânasıdır“. Onun kısa ve çok umûmî işâretinden „iki yaratıcı“ ile ne

kast ettiği açıkca meydana çıkmamaktadır. al-Bağdâdî'nin bu akidenin mecûsî mâbiyetini te'yit etmek için *nûr şa'ş'ânî* ile *nûr zûlmânî* [bk. mad. KARMATİLER]'yi sudûr silsilesi içinde bir az indî olarak ayırmış olabileceği düşünülebilir. Bâtînî Nâşir-i Husrav (bk. *Zâd al-musâfirîn*, Berlin, 1923, s. 74 v. dd., 150 v. dd., 160 v. dd.) gerçek olarak tesbit edebileceğimiz vahdaniyetçi temâyül böyle bir seneviligi te'yit etmemektedir (bir de bk. Sebaeder, *Die islamische Lehre vom Völkernommen Menschen*, ZDMG, N F, IV, 1925, 222 v. dd., husûsiyetle s. 231). İkinci Allahın ikinci sıraya konulması al-Bağdâdî'nin mecûsîler ile gösterdiği kaynaşma ile çok iyi uyusabilirdi; fakat bu o zaman müslüman fırkalarına dâir eserler yazan müelliflerin umûmiyetle anladıkları şekilde, tam mânâsı ile bir senevilik olmazdı. Bunlar makalenin başında anılmış olan bu üç zümreden onları ayırmak için, mecûsîleri *şana-vîya*'den bâriş bırakırlar, çünkü bunların kudretli tek iktidar telakkisine göre, Ahrimanzulmet Yazdân-nur tarafından ikinci olarak yaratılmıştır veya, zerdüşti zümresinin tâlim ettiği üzere, bunlar kendi aralarında birbirlerine müsâvidirler; bununla beraber kendilerini ilk olarak yaratmış olan yüce bir Allaha bağlıdırlar.

Bibliyografiya: Makalenin metninde zikredilmiş olan eserlerden başka bk. bir de metinde mürâaat edilmesiöylenilen maddelerin bibliyografyalari.

(R. STROTHMANN.)

SENKERE, aşağı Fırat üzerinde bir köy olup, Tell Sifr tepesindeki Varkâ [bk. bk]'dan şark-şimâl-i şark istikametinde 15 mil mesâfede bulunmaktadır; eski bir Keldânî şehri olan ilâh Şamaş'ın yeri, Larsam'ın barâbeleri üzerinde binâ edilmiştir; hâlen Samâva kazâsı içindedir.

Bibliyografiya: Razzûk 'Isâ, *Kitâb coğrafiyat al-'Irâk* (Bagdad, 1340), s. 216; Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 244 v. d.; Trelawney Saunders, *Surveys of ancient Babylon* (London, 1885), levha VI.

(L. MASSIGNON.)

SENNA. [Bk. SINNE.]

SENNÂR. SENNÂR, hâlen Harţûm'un takriben 170 mil cenûbunda Mavi Nil üzerinde bulunan bir köydür. Burası bir bölge idârecisinin ikametgâhı ve Mavi Nil eyâletinin bir idârî bölgesinin merkezidir. 1934'ten önce bölgenin takriben 50.000 olan nüfusu, Sudan kabîleleri ile garbî Afrika'dan hicret etmiş Fellata kabîlelerinin karışmasından meydana gelmiştir. Pamuk ekilen geniş

bir sâhayı sulamağa imkân veren Sennâr bendi, Sennâr köyünün takriben 6 mil cenûbunda bulunan Makvar'dadır.

Sennâr isminin, Mavi Nil ile Beyaz Nil arasında üçgen şeklindeki araziye kadar olan ve cenup budutları meçbul sâbayı ifâde eden eski kullanış şekli bugün kaybolmuştur. Bahis mevzuu olan bölge, Mavi Nil ile İngiliz-Mısır Sudan'ının Fung eyâletlerini teşkil etmiş idi.

Cebel Moya'daki tarih öncesine âit kalıntıları ile bizzat Sennâr civârındaki Meroe devrine âit kalıntıların keşfi, bu bölgenin çok eski devirlerden beri meskûn olduğunu göstermektedir; fakat Sennâr tarihinde ancak XVI. asırdan XIX. asrın başlarına kadar şarkî Sudan'ın en mühim siyâsî teşkilâtını vücûda getiren Fung [bk. bk.] saltanatının merkezi olduğu vakit, zikredilmeğe başlar ve Sennâr'ın kuruluşu, yerli vak'a-nüvisler tarafından bu bukûmdarlığın 1504'te te'sisi ile ilgili gösterilmiştir. Yerlilerin Siyab saltanat (al-saltanat al-zarkâ) diye tanıdıkları bu iptidâî hânedan, Kızıl denizden Kordofân [bk. bk.] ve Habeshistan hudutlarından üçüncü şelâleye kadar uzanan sâba üzerinde hüküm sürdüğünü iddia ediyor idi ise de, onun iktidarı yalnız Sennâr civârına inbisar etmekte olup memleketin mütebâkî kısmı, oldukça gevşek bir feodal teşkilât ile hükümdara bağlı kabîle reisleri ve bir miktar küçük hükümdarlar arasında taksim edilmiş idi. Mac Michael'in *History of the Arabs in the Sudan*'ında Sennâr hükümdarlarının iç savaşları ve zâlimâne idârelerinin bazın kayıtlarından ibâret olan vekayi-nâmesi okunabilir. Bu kiralığın teşkilâtı ve kanunlarının bâzı ilgi çekici bususları vardır; zira bir taraftan putperest ve afrikalı, diğer taraftan da arap ve müslüman olan unsurların halâtesidir. J. Bruce'un Mavi Nil'i keşfettiği devirde de „daha uzun zaman saltanatta bırakılmasının devletin menfaatine olmayacağına karar verildiği takdirde“ hükümdarın öldürülmesi gerektiğine dair bir kanun mevcut idi ve devletin *Sîd al-göm* (*Sayyid al-kavm*) adı verilmiş olan yüksek bir me'muru bu karara icra etmekle mükellef idi. III. (m. ö.) asırdaki Meroe âdeti, bu kanun ile muvâzilik gösterir ve benzeri bir âdet hâlâ Nil Şilluk ve Dinkalarında mevcuttur. Hükümdarlar ile tâbî reisler arasındaki münâsebetler itina ile tanzim edilmiş bir merâsime tabi idi. Tâbî reislerin en mühimmi *Mangil* (menşe'i mecbuldür) unvanını taşıyor ve *kakar* ve *taqiya*, yâni bir tabt kullanma ve boğa boynuz şeklinde bir serpuş giyme haklarına sâhip oluyordular.

Diğer taraftan arap ve müslüman te'sirleri pek erken kendini göstermiş idi. Hükümdar-

lar rivâyete göre, Abbâsî hânedanının bilâfete yükselmesinden sonra iltica ettikleri Habeshistan'dan gelerek bu memlekete giren Banî Umayya'nın soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı; bu rivâyet, yerli bir kabîle ile karışan, fakat yerli kabîlenin kavmî seciyelerine dokunmaksızın aralarında müslümanlığı yayan küçük arap zümrelerinin göçleri ile ilgili olabilir (krş. Mac Michael, *ayn. esr.*, I, 138'de zikredilmiş olan İbn Haldûn rivâyetindeki Cubayna araplarının Nuhye kırıllarının kızları ile evlenmeleri). Fungların, hükümdarlıklarının te'sisi sırasında, ismen müslüman oldukları ve Aloa bukûmdarlığının yıkılmasına ve Sennâr'da hristiyanlığın kaybolmasına, zenci Funglar ile Nubye hristiyan bukûmdarlarının mâruz kaldıkları inhitat devrinde Sudan'a göçetmiş olan arap kabîleleri arasındaki ittifakının sebep olduğu muhakkaktır. Memleketin islâmlaştırılması, Fung sultaplığında gelişen ve Vad al-Zayf Allâh'ın benüz neşredilmemiş *Tabaqât*'ında hayatları anlatılan bir miktar ulema ve velinin faâliyetine sıkı-sıkıya bağldır. Fakat memleketin sapa oluşu dolayısı ile Sennâr islâmiyetin medenî bayatına ciddî olarak katılmamış ve Azhar'da Sennâr talebesinin *riwâk* (yurt)'ı, Mehmed Ali tarafından Sudan'ın fetihinden sonra Mısır hükümetinin bir te'sisidir.

Sennâr çabuk bir inhitattan sonra, Mehmed Ali'nin 1821'deki seferi neticesinde Mısır'ın bir tâbîi bâline geldi. Bu şehir Mısır bâkimiyyetinde ticârî bir merkez ve bir *mudîriya*'nin merkezi oldu, bu *mudîriya*'nin binaları 1885'te mehdiler tarafından tabrip edildi. Fung hükümdarları tarafından inşa edilmiş bulunan saray ve câmi, Caillaud'un seyahat ettiği zaman artık harabe hâlinde idi.

Yeni Sennâr şehri, eski şehrin harabelerinden takriben bir buçuk mil mesâfede bulunmaktadır. Şimdi burası nispeten az ehemmiyetli bir yer olup, onun ticârî ve idârî merkez olma mevkiini Vad Medani almıştır.

Bibliyografiya: Fung maddesinde verilmiş bulunan bibliyografiya şunlar da ilâve edilebilir: H. Weld-Blundell, *Tarih en Nubah, A history of the Fungs of Sennar* (Oriental Translation Fund, yeni seri; nr. 30); H. A. Mac Michael, *A History of the Arabs in the Sudan*, (Cambridge, 1922), II (izah notları ve tam bir bibliyografiya ile Sennâr vekayi-nâmesinin tercümesini ihtiva etmektedir); S. Hillelson, *Tabaqât Wad Dayf Allâh* (*Studies the lives of the scholars and saints, in Sudan Notes and Records*, 1923, VI.).

(S. HILLELSON.)

SENÜSİ. SANÜSİ, ABÜ 'ABD ALLÂH MAHAMMED (Muhammed yerine) b. Yûsuf b. 'Omar

b. Şu'ayb (1429?—1490) Tlemsen'li bir eş'arî aka'id âlimi olup, bu şehirde doğmuş ve 18 cemâziyelâhîr 895 (9 mayıs 1490) pazar günü, takriben 63 yaşında olduğu hâlde, yine burada ölmüştür; bununla beraber mezar taşında öldüğü günün hangi gün olduğu ve tarihi yazılı değildir.

Doğduğu şehirde babası Abü Ya'kûb Yûsuf, anne tarafından kardeşi olan 'Alî al-Talûtî, Abü 'Abd Allâh al-Habbâk, Abü 'l-Hassan al-Kalasâdî, büyük İbn Marzûk, Kâsim al-'Ukbânî v. b. gibi âlimlerden islâmî ilimler ile riyâziye ve hey'et ilmi tahsil etti. Onun Cezâyir'e geldiği, orada 'Abd al-Rahmân al-Sa'alibî'nin derslerini tâkip ettiği ileri sürülmektedir.

Mağrip âlimleri, IX. (h) asrın başlangıcında bir islâm müceddidi olarak gördükleri al-Sanûsî'nin, liyâkatini, mâlûmatını, bilbassa aka'id ile ilgili mâlûmatını, takva ve dinî gayretini övmekte mütefektirler. Talebeleri arasında İbn al-Hâce al-Yabdarî, İbn al-'Abbâs al-Sağîr, İbn Şa'd, Abü 'l-Kâsim al-Zavâvî zikre değer. Afrika'nın şimalinde büyük bir itibar kazanmış olan eserlerinden bâzıları şunlardır:

1. *'Aqîda ahl al-tavhîd al-muhrîca min zulumât al-cahl va ribkât al-taklîd* veya *al-'Aqîdat al-kubrâ*; 2. *'Umdat ahl al-tavfiğ va 'l-tasdid*; 3. *'Aqîdat ahl al-tavhîd al-suğrâ* veya *Umm al-barâhîn* ve daha kısacası *al-Sanûsiya*, Kabire ve Fas'ta müteaddit defalar basılmış olup, Ph. Wolff tarafından almanca (El Senusi's Begriffsentwicklung des moham medanischen Glaubensbekenntnisses, arabisch, u. deutsch mit Amn., Leipzig, 1848), Luciani tarafından fransızca (*Petit traité de théologie musulmana*, Cezayir, 1896) tercüme edilmiştir; krş. Delphin, *La philosophie du Cheikh Senousi d'après son aqida es-sor'ra*, J A, 9. seri, X, 356; Luciani, *A propos de la trad. de la Senoussiya* (*Revue Afr.*, 1898, XLII, nr. 231); 4. *Umm al-barâhîn* şerhi, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 653—662 v. b.; 5. *al-'Aqîdat al-vusû'a* veya *al-Sanûsiyat al-vusû'a* ve 6. tefsiri, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 632 (7°), Tunus, nr. 1387—1393; 7. *al-Minhâc al-sadîd fî şarh Kifâyat al-murîd*, Abü 'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abd Allâh al-Cazâ'irî'nin *al-Kaşîd fî 'ilm al-tavhîd* (metni 1311'de, Tunus'ta basılmıştır) adlı tâlimî mâhiyetteki manzûmesinin şerhi. Nüshaları için bk. Brit. Mus., nr. 628. 901, 1617 (3), Paris, nr. 1268, Hidiv kütüp., II, 35; Bodl., I, 66, 67; Fâs, nr. 1571, 1575, 1579 ve şahsî el-yazmam; 8. *Şuğra 'l-Suğrâ* ve 9. şerhi (Kahire, 1304, 1322); 10. *al-Mukaddimât*, al-Bannânî'nin şerhi ile birlikte, bundan önceki

eserin kenarında neşredilmiştir; bk. Luciani, *Les Prolegomènes théologiques de Senoussi* (Cezâyir, 1908); 11. *al-Mukaddimât* 'ın şerhi, Cezâyir, nr. 632 (8°), 638 v. b.; 12. *al-Mukarrib al-mustavfi fi şarh Farâiz al-Havâfi*, Cezâyir, nr. 1450 (2°), J A (1854), I, 175; 13. *Muhtaşar fi 'ilm al-manâfik* ve 14 bu eserin şerhi, İbrâbîm al-Bâcûrî'nin izahları ile Kahire (1321) 'de neşredilmiştir; 15. *Şarh Mukmil Kamâl al-lkmâl*, Müslim'in *Şahîh* 'inin şerhi, Kahire 'de al-Ubbî'nin şerhinin kenarında basılmıştır; 16. *Nuşrat al-fakîr*, Hidiv. kütüp, II, 172, Tlem-sen (Med.), nr. 81, Cezâyir (Ulu câmi), nr. 88 (27°); 17. *Şarh asmâ Allâh al-ḥusnâ*, Tunus, nr. 1434 (5°); 18. *Kitâb al-ḥakâ'ik*, Hidiv. kütüp, VII, 620; 19. *al-Mucarrabât*, Bulak (1279) 'ta, Kahire (1316) 'de *Mucarrabât al-Dirîbî* 'nin kenarında basılmıştır; 20. *al-Tibb al-nabavî*, Brit. Mus., 460, 461, Leiden, 1375, Hidiv. kütüp, VII, 145; 21. *Ḥafîza*, Brit. Mus., 119 (2°); 22. *Umdat zavi 'l-albâb şarh Buḡyat al-tullâb fi 'ilm al-uşûlâb* (al-Ḥabbâk, *Buḡyat al-tullâb* 'ın şerhi), Cezâyir, 1458 (2°); 23. *Şarh Vasiât al-sulûk* (al-Ḥavzî'nin eserinin şerhi), Fas, nr. 1583, 1585; 24. *Şalavât*, Hidiv. kütüp, VII, 168; 25. *Şarh İsâgûci* (al-Bî-kâ'î rivâyetinin şerhi), Cezâyir, 1307 (3°), 1382 (1°); 26. *Şarh Şahîh al-Buhârî*, bitmemiş (ben-deki nüsha)

Bibliyografya: al-Mallâlî Muham-med b. 'Omar al-Tilimsânî, *al-Mavâkıb al-kaddûsiya fi 'l-manâkib al-Sanûsiya* (Cezâyir, nr. 1706); İbn 'Askar, *Davḥat al-nâsir* (Fas, 1309), s. 89; Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1309), s. 346, al-Ḥafnâvî ta-rafından yeniden ele alınmış makale, *Ta'rif al-ḥalaf bi-ricâl al-salaf* (Cezâyir, 1907), I, 176; ayn. mll., *Kifâyat al-muhtâc* (Cezâyir Medresesi yazması), var. 181b; İbn Mar-yam, *al-Bustân* (Cezâyir, 1910), s. 270; Bros-selard, *Tombeau de Cid Mohammed es-Senouci et de son frère le Cid et Tallouti* (Rev. Afr., 1858, III, 245); ayn. mll., *Retour à Sidi Senouci* (Rev. Afr., 1861, V, 241); Abbé Bargès, *Compl. de l'Histoire des Beni-Ze-yan* (Paris, 1887), s. 366; Cherbonneau, *Documents inédits sur El-Senouci, son caractè-re et ses écrits* (J A, 1854, s. 175, 442 v. d.); Brockelmann, *GAL*, II, 250—252; *Suppl.*, II, 352—356; Mob. Ben Cbeneb, *Étude sur les pers. mentionnées dans l'Idjaza du Cheikh 'Abd el-Qadir el-Fasy* (Paris, 1907), nr. 55. (MOH. BEN CHENEb.)

SENÜSİ. SANÜSİ. SİDİ MUHAMMED B. 'ALİ AL-SANÜSİ AL-MUCÂHIRİ AL-ḤASANİ AL-İDRİSİ (1791—1859), Mustagânem civârında Ḥaṭṭâṭiba (Ülâd Sîdî Yûsuf) 'nin muvakkat bir köyü olan

Turş 'ta 1206 (1791) 'da doğmuş olup, aslen Zaynî Berberilerdendir; 1276 (1859) 'da Caḡbûh (Sirena'ka) 'da öldü. Sanûsiya denilen meş-hur yeni mücâhitler tarikatının ku-rucusudur.

Önce memleketinde Abû Râs (ölm. 1823) ve Belganduz (ölm. 1829) 'un talebesi olan Sa-nûsî, 1821 'den 1828 'e kadar Fas 'ta yaşadı, ora-da tefsîr, hadîs ve usûl-i fıkıh ile fıkıh tahsil etti. Hac farızasını o sırada edâ etti; Tunus 'un cenûbundan ve Kabire 'den Mekke 'ye gitti, 1830 'dan 1843 'e kadar (Sabia 'daki bir ika-meti hâriç) orada kaldı; orada 1837 'de tarikatının ilk zâviyesini (Abû Kûbays üzerinde) te'sis etti.

Garbe dönerken, Kabire 'de kalamadı, Bin-gazi 'de karar kıldı; burada Rafâ'a zâviyesini, sonra sıra ile, Derne (Cabal Ahzâr) civârında al-Bayzâ, Temessa ve nihâyet serbest bırakılan esirleri yerleştirdiği Caḡbûb (1855) 'ta zâviye-lerini te'sis etti. Burada öldü ve buradaki tür-besine defnedildi.

İki oğlu balefi olan Sîdî Muhammed al-Mah-dî (1844 'te doğdu, 1901 'de Guro 'da öldü) ve Sîdî Muhammed al-Şarîf (1846 'da doğdu, 1896 'da öldü) 'tir. Bunlardan büyüğü iki oğul bıraktı: 1. Sîdî Muhammed İdris (1883 'te doğdu, 1909 'da kendisine tabsiyat olarak garpta bir mülk verildi; İtalyan himâyesi altın-da 1916 'dan 1923 'e kadar „emîr“ oldu) ve 2. Sîdî al-Rizâ. — Bunlardan küçüğü 6 çocuk bıraktı: Sîdî Ahmed Şarîf (1880 'de doğdu, 1901 'den 1925 'e kadar tarikatın en mühim rei-si olup, Almanya ile anlaşp, Türkiye 'ye geçti ve Ankara 'da 1921 'den itibaren bir islâm bir-liği mücadelesine girişti), Sîdî Muhammed al-'Abid (1909 'dan itibaren cenûpta Fizan [Fez-zân] kendisine tabsiş edilmiş olup, 1916 'dan 1918 'e kadar fransızlara karşı Sahara 'daki ayak-lanmayı idâre etti), Sîdî 'Alî al-Ḥaṭṭâbî, Sîdî Şafî al-Dîn (1921 'de Bingazi 'deki İtalyan par-lamentosunun reisi), Sîdî al-Ḥallâl ve Sîdî al-Rizâ.

Tarikat merkezi Caḡbûb olduktan (1855—1895) sonra, Kufra 'ya (1895), Guro 'ya (1899), sonra tekrar Kufra 'ya (1902) nakledildi; zâ-viyelerin sayısı 22 'den (1859) 100 'e (1884) çıkmış idi.

Sîdî Muhammed b. 'Alî al-Sanûsî, tarikati-ne giriş hakkındaki ameli mâlûmât (vird şekil-leri; *sirr*: „yâ Laṭîf“, 1.000 kere tekrarlanır) dışında 4 risâle bıraktı: biri *usûl* 'e dair; biri *Kur'an* ile *hadîs* 'ler arasındaki mutâbakat bak-kındadır; bu son eseri dört mezhepten biç birini nazar-ı itibâra almayarak yazılmıştır; her ne kadar o mâlikî olduğun söylüyorsa, da, *ittihâd* 'ı kendisine mal eder. Ayrıca tasavvuf ile ilgili

iki risâlesi vardır: tarikatının sünnet ebli akî-desine uygunluğunu göstermek maksadı ile, ta-rikat silsilelerinin sayılmasıdan ibâret *Fahra-sa* (64 'ü sîfî olmak üzere, 150 kişi); kendi tarikatının zübdesi olduğu daha eski 40 tari-katın (burada TARİKÂ [b. bk.] maddesinde sa-yılmıştır) zikir şekillerini ihtivâ eden *Salsabil al-mâ'in fi 'l-tarâ'ik al-arba'in*. Bu son risâle çok ilgi çekicidir; her ne kadar mu'talar sü-lûk yolu ile şifâhî olarak alınmış gibi göste-rilmiş ise de müellifin itiraf ettiği gibi, bun-lar Sîdî Murtaẓâ al-Zabîdî (ölm. 1206=1790) 'nin *İkd al-cumân* 'ında taklit edilmiş olan Ḥa-san al-'Ucaymî (ölm. 1113=1702) 'nin *Risâla* 'sinden iktibaslardır; bundan başka *Ḥallâciya* [b. bk.] 'nin *zikr* 'i hakkındaki bölüm, barfiyen Abû Sa'îd al-Kâdiri 'nin 1097 (1686) 'de Hind 'de yazılmış olan *Adab al-zikr* (Kalküte yaz-ması, nr. 1280, bk. Iwanow, *Cat.*) 'inde bulun-maktadır. Bu eser müsterek bir kaynağın bu-lunduğunu ve bunun Ahmedî mezhebine men-sup olan al-Sinnâvî (ölm. 1028=1619) 'nin *Id-râkât* 'ı olduğu ihtimalini ortaya çıkarmak-tadır.

al-Sanûsî 'nin fıkıh mes'elelerinde *ittihâd* sâ-hibi olduğu iddiası 1843 'te Kahire 'de mâlikî ulemâsından Muhammed al-'Ays tarafından reddedildi (*kufr*); al-Sanûsî 'nin müridleri mâlikilerdeki *isbâl* 'e riâyet etmezler.

Mustagânem (Kâdiriya) 'de ve Fas 'ta (Tî-cânîya, Taybîya) tasavvufa intisab etmiş olan al-Sanûsî Mekke 'de, üstâdı Ahmed b. İdris al-Fâsî (ölm. 1837 'de, Sabia 'da) 'nin yanında kemâle erişti; bu son şahıs, yakın zamanda 'Asîr 'de hüküm süren hânedanın ceddî ve Ḥa-zîriya-İdrisiya tarikatlerinin kurucusu olup, diğer yeni iki tarikatın (Raşîdiya, Amîrgani-ya) kurucusunun şeyhidir.

Bibliyografya: Tarikat için bk. H. Duveyrier, *La confrérie musulmane de Sidi Mohammed ben 'Alî es-Senoussi* (Bull. de la Soc. de Géogr. de Paris, 7. seri, 1884, V, 145—226); L. Rinn, *Marabouts et Khouans* (Cezâyir, 1884), s. 481—515. Tarikat kuru-cusun ve âilesi hakkında bk. Mohammed ben-Otsmane el Hachaichi, *Voyages au pays des Senoussia* (Paris, 1912); A. Le Chatelier, *Les confréries musulmanes du Hedjaz* (Pa-ri, 1887), s. 257 v. d.; E. Insabato, *Rassegna contemporanea* (Roma, 1913), VI/II; E. Grae-fe, *Isl.* (Berlin), III, 141—150, 312 v. d.; D. B. Macdonald, *Encycl. of Religion and E-thics* [bk. mad. SANÜSİ], s. 194—196.

SEPOY. SEPOY. farsça *sipâh* „ordu“ keli-mesinin nisbe hâli olan *sipâhî* 'nin İngilizce bozulmuş bir şeklidir. *Sipâhî* [bk. mad. SİPÂHİ] „bir ordunun uzvuna, askere“ delâlet etmek

üzere, isim gibi kullanılmıştır ve her ne kadar şimdiki farsçada kullanılmamakta ise de, İran edebiyatında rastlanmaktadır. Türkler ve fransızlar kelimeyi iktibas etmişlerdir, kelime fransızlarda *spahi* şeklindedir ve bu dillerde, farsçada olduğu gibi, değişmez bir şekilde sü-vari asker için kullanılmıştır; nitekim İngiliz seyyahı Hedges (1682, *Diary*, nşr. Hakluyt Society, I, 55) 'de de aynı mânadadır. Hin-distan 'da fransızlar ve İngilizler, gâliba porte-kizliler vâsıtası ile, kelimeyi aldılar. Fran-sızlar bu kelimeyi *cipaye* veya *cipai*, İngiliz-le *sepoi*, *sepoi*, *sepoi*, *sepoi*, *cephoy*, *sipoy* v. b. şekillerinde yazmaktadırlar; fakat her iki millet de, onu, XVIII. asrın başlangıcından iti-bâren, Avrupa usulüne göre nizâmî piyâde as-kerler olarak giydirmiş, silâhlendirmiş ve ye-tiştirilmiş yerli hind askerleri için kullandılar. Sepoy alayları ilk olarak fransızlar tarafından kuruldu ve kendilerinden istifade edildi. Dup-leix, 1748 'de Avrupa tarzında silâhlendirilmiş müteaddit müslüman piyâde taburları teşkil etti ve Lally, 1759 'da Pondicherry vâlisine „onbeş bin *cipaye* 'den mürekkep olduğu zannedilen ordudan Pondicherry yolu üzerinde takriben sekiz yüz kişi sayıyorum“ diye yazıyordu. Mü-teakiben Lawrence, Madras 'ta, muntazaman sepoi taburları teşkil etmek sûreti ile, Dup-leix 'i taklit etti ve 1757 'de bu askerlerden mürekkep bir kuvvet, Kalküte 'yi tekrar al-mak için, Madras 'tan hareket ettiği zaman, Lord Clive 'e refâkat etmiş idi. Bengal askeri teşkilâtı, Avrupalı bir topçu bölüğü, dört veya beş piyâde bölüğü ile, mahallî tarzda silâhlan-dırılmış bir kaç yüz yerliyi ihtiva ediyordu; fakat Kalküte 'nin Navvâb Sirâc al-Davla 'den alınmasından sonra, bir Madras sepoi kuvveti Bengal ordusunun çekirdeğini teşkil etmeğe yaradı ve 2.000 sepoi 1757 haziranında vuku bulan Plassey muharebesine iştirak etti. Tak-riben aynı sıralarda Bombay 'da sepoylar teş-kil edilip, yetiştirilmiş ve yerli devletlerde kurulan sepoi bölüklerinde Avrupalı mâcerape-restler muallim olarak kullanılmıştır. 1795 'te, Hindistan 'da üç büyük eyâletin üç ordusu-nun piyâde kît'aları iki taburlu alaylardan teşekkül etmiş idi; her tabur sekiz bölük ve iki kumbaracı bölüğünden ibâret idi. Bu alaylardan Bengal on iki, Madras on bir ve Bom-bay ise, dört alay ile bir bahriye taburuna sâ-hip idi. Sonraları üç ordu tamâmiyle farklı esas-lara göre gelişti ve farklı teşkilatlara sâbip ol-du. Sepoyların 1857 'deki isyanı Bengal 'in eski ordusunu sarstı ve Bombay ordusu üzerine cîd-dî te'sir yaptı ise de, her ikisi de yeni esasla-ra göre teşkil edildiler. Ancak XX. asrda hind-ülere başkumandan olan Lord Kitchener üç

eyâlet'in ordusunu tek bir Hind ordusu hâline getirdi. Aynca bk. mad. SİPÂHİ.

Bibliyografya: J. Willams, *A Historical Account of the Rise and Progress of the Bengal Native Infantry*, London, 1817; A. C. Lovett ve G. F. Ne'unn, *The Armies of India*, London, 1911; Henry Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (ikinci tab., nşr. William Crooke, London, 1903); *The Imperial Gazetteer of India*, 1907, II; *The Quarterly Indian Army List*, resmî neşriyat. (T. W. HAIG.)

SEPTE. [Bk. SEBTE.]

SER. SAR (F.), baş, her şeyin ucu; mecâzen fikir ve düşünce. Bilbassa sar ile yapılmış mürekkep kelimelerdeki „reis“ (lat. *caput* > frns. *chef*) kelimenin yalnız „baş“ mânâsından gelmektedir. Osmanlılarda ser-„asker“, baş-kumandan, harbiye nâzırı“ tâbiri Tunus arapçasında sâri-„asker“ şekline sokulmuştur. — *Sar-dâr* [bk. mad. SARDAR], İngiliz imlâsı ile *sirdar*, paşa; *sar-dârî*, İranlıların yüksek sınıfa mensup olanları ve me'murlarının çoğu tarafından giyilen bir çeşit elbisedir (R M M, 1914, XXVIII, 225, not. 2; Bricteux, *Au pays du Lion at du Soleil*, s. 360). — *Sar-bâz*, „baş ile oynayan“ Fatih 'Alî şâh'ın islahatından (Polak, *Parsien*, Leipzig, 1865, I, 40) beri askerlere verilen bir addır. — *Sar-kâr*, „gözcü, nezâretçi“; daha çok „efendi“ mânâsına nâzikâne hitap olarak kullanılır, Fırat bölgesinde tahsildârlara verilen unvan (R M M, 1911, XIV, 256). — *Sar-kâtib*, başkâtip. — *Ser-den geçti* (T.) mümtaz küt'a askeri, büyük ve tehlikeli bir savaşta öcülük hizmeti gören asker, öncü (Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc*, II, 77). — *Sar-lavha* el-yazmalarının süslü başlığı, kitap unvanı. — *Sar-andâz*, odanın bir ucundaki yün halılar üzerine konulan keçeden küçük balı (Chodzko, *Popular poetry of Persia*, London, 1862, s. 99, not.). [Türkçede ser ile teşkil olunmuş pek çok tâbir ve istilâh var idi (msl. bk. Şemseddin Sami, *Kamûs-i tûrkî*, İstanbul 1317, II, 713; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 955, III, 175—196). Bu çeşit tâbirlerde, bugün, ser'in yerini „baş“ almıştır (msl. ser-tabip = baş-hekim, ser-muharrir = baş-yazar v. b.) (CL. HUART.)

SE'R. [Bk. SÂR.]

SERÂ. [Bk. SARAY.]

SERAHS. SERAHSİ, Meşhed ile Merv arasında eski bir şehir olup, bulunduğu yerde İran ile Rusya arasındaki şimdiki hudut şarktan cenûba meyleder ve burası senenin yalnız bir mevsiminde suyu bulunan, sonra Sarahs'ın şimalinde Tecân vâhasında kaybolan Harîrûd

'un aşağı mecrâsı üzerindedir. Teke Türkmenleri bölgesine âit Kara-Kum çölünün bir kısmı Sarahs ile Merv arasında uzanır. Arap-İran coğrafyacıları gebrin te'sisini Kay-Kâ'ûs, Afrâs-yâb veya Zu 'l-Karnayn'e atfederler. Toprak iyi ise de, kuraklık sebebi ile, yalnız otlaklar vardır ve civarda meskûn yer az bulunur. Sâkinlerinin başlıca meşgûliyeti deve yetiştirmek idi ve vaktiyle pamuk, ipek v. b. kumaş dokuması ileride idi. Şehir içinde mühim umûmî binâlar bulunmayan kerpiç veya tuğladan yapılmış evlerden ibârettir. Burası halife al-Ma'mûn'un meşbûr vezîri al-Fazl b. Sahl'in doğum yeri idi ki, bu vezîr bir rivâyete göre, 190 (805/806)'da müslümanlığı kabul etmiş idi ve İranlılık rubunun en nüfuzlu mümesâillerinden biri idi. 203 (818/819)'te Sarahs'ta kendi hamamında öldürülmüş idi; kardeşi al-Hasan 236 (850/851)'da orada öldü al-Kindî'nin tilmizi ve daha sonra halife al-Mu'tazid'in mu'temedi tabip ve riyâziyeci Ahmed b. al-Tayyib de Sarahs'ta doğmuş idi [bk. bir de mad. SERAHSİ].

Bibliyografya: İbn Havkal, *Kitâb al-masâlik ve'l-mamâlik* (BGA, I, 323); al-Mukaddasî (BGA, III, 312); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 71; B. de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 307; C. Ritter, *Asien*, 2. tab., VIII, 277; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, s. 396; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, II, 50—53; İbn Hallikân (trc. de Slane), I, 408, II, 472. (J. RUSKA.)

SERAHSİ. AL-SARAHSİ, ABÜ BAKR MUHAMMED B. ABİ SAHL AHMED (1009?—1090), büyük İslâm fakihlerinden biri. Adı kitaplarında yukarıda kaydedilen şekilde geçmektedir; bundan dolayı Heffening'in (bk. EI, mad. SARAHSİ, görünüşe göre, az vukufu bâzı hâl tercümesi müelliflerine dayanarak) zikrettiği Muhammed b. Ahmed b. Abî Sahl seçeresini bertaraf etmek lâzımdır. Kendisi ikinci Şams al-A'imma ünvânı ile tanınırdı; bu ünvânı taşıyan ilk kimse hocası Halvânî (Heffening'in dediği gibi Halvânî değil) idi Eserlerinin miktarı bakımından o şüphesiz en büyük müslüman fakihidir (eserlerinden biri, *al-Mabsûf*, basmada hiç olmazsa büyük boyda 30 cilt tutar). Keyfiyet bakımından, Kemal Paşa-zâde (*Bayân şabâkât al-muctahidîn ve'l-mukallidîn*, Ankara, Genel kitaplık yazm., var. 62b) onu Abû Hanîfa ve al-Şaybânî'den hemen sonra, al-Hasşâf, al-Taşâvî, al-Karhî ve al-Halvânî ile birlikte, üçüncü sıraya koymaktadır.

al-Sarahsi, nisbesinin gösterdiği gibi, şüphesiz Sarahs veya civârında doğmuştur. Eskiden

çok sayıda âlim, tabip, devlet adamı v. b. 'nın vatani olan bu şehir, Meşhed ile Merv arasında, bugün İran — Rus hududu üzerinde bulunmakta ve Harîrûd ırmağı şehri ikiye ayırmaktadır. al-Sarahsî'nin türk soyundan olduğuna dâir müsbet bir delil yok ise de, Buhârâ'da tahsil görmüş, sonra dera vermiş olduğuna, eserlerini Özkent (Üzeand) hapishanesinde yazdığına ve hayatının son yıllarını Fergana'da, Margînân'da geçirdiğine bakılırsa, kendisi Karabahlılar devleti âlimleri arasında yer almalıdır. Yazılarında yalnız arapçayı kullanır; bâzı fıkıh meselelerini izah etmek için, arada bir arapça istilâhların farsça müterâdiflerini vermesi, kendisinin, zarûrî olarak, fars olduğunu isbat etmez. Bir çok defalar türklerden, onların bulûğ çağları v. b. münasebetleri ile, bahsetmiştir ki, bu da onu bir fars olmaktan ziyâde, bir türk saymağa hak kazandırır. En eski hâl tercümesi müellifleri doğum yılını zikretmezler. Nisbeten yeni olan müellifler, 'Abd al-Hayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidâya*, s. 18) ve Fakîr Muhammed Cehlâmî (*Hadâik al-hanafîya*, s. 205), kaynaklarını göstermeden, al-Sarahsî'nin „400 (b.) yılında doğduğunu ve 10 yaşında, ticârî bir maksat ile, Bsgdad'a gitmiş olan babasına refâkat ettiğini“ söylerler. 'Abd al-Hayy al-Laknavî daha çok tanınmış bir hâl tercümeleri lügatı olan *al-Favâ'id al-bahîya*'sinde, onun bayatı hakkında başka tafsilât verir; fakat doğum tarihini açıkça bilmez; bununla beraber hâl tercümesine âit başka mütâlar için okuyucuyu daha eski yazılarına havâle eder ki, bu da vermiş olduğu doğum tarihini te'yit ettiğini tazammun eder. Aksi bâlde önceleri kendisi tarafından yapılmış bir yanlış düzeltilebilirdi. Bu 400 (h.) tarihi başlıca hocası Halvânî'nin 448 (h.)'de ölmüş olması ve al-Sarahsî'nin, en değerli talebesi olarak, Buhârâ'da yalnız onun tedris hâlsı üzerinde yerini alması değil, fakat halk efkârının hocasının unvanını, yâni Şams al-A'imma („imamların güneşi“) unvânını, miras olarak, ona isnât etmesi vâkıası ile, bilvâsıta te'yit edilmiş olmaktadır. Böyle bir itibâr da'a genç bir kimseye gösterilemezdi.

Ölüm tarihine gelince, hâl tercümesi müellifleri umûmiyetle 483 (1090/1091) yılını zikrederler, bâzıları takribî ve daha müphem *hudûd al-tis'in* („[4]90 yılına doğru“) ve hattâ *hudûd al-hams mî'a* („500 yılına doğru“) ifâdelerini kullanırlar; bunlar açık olan tarihi nakzetmez. Yalnız 'Abd al-Hayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidâya*, s. 18), kaynağını zikretmeden, ayını da açıkça gösterir. „494 cemâziyelevvelinde öldü; fakat 483 (h.) yılında öldüğü de söylenir“. Bu ihtilâf İstanbul küliûphânelerindeki eser-

lerinin yazmaları üzerinde de in'ikâs eder; bunların bâzıları bir tarihi, diğer bâzıları da öteki tarihi te'yit eder. Fakat hâl tercümesini yazanlar arasında İbn Kutluboğa ve al-Kaffavî, diğerleri meyânında „kendisi hapishânen çıkarıldığı zaman, hayatının sonuna doğru, Fergana'ya gitmiştir“ demiş olmaları 483 (b.) tarihini desteklemektedir. İmdi, göreceğimiz üzere, *Şarh al-Siyar al-kabîr*'inde al-Sarahsî bizat Mes'ut hâdisenin 480 (b.) yılında vukua geldiğini ve kendisinin hemen Margînân'a (Fergana'da) gittiğini ve bapishanede başlamış olduğu eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını söyler.

Üstâdî al-Halvânî derslerini Buhârâ'da veriyordu. Kaynaklara göre, al-Sarahsî, sonraları bu meşbûr fakihin parlak bir halefi olmak için, uzun yıllar bu derslerde bulunmuştur. al-Sarahsî, *Şarh al-Siyar al-kabîr*'inin ön-sözünde, şeybulislâm Abû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. al-Husayn b. Muhammed al-Şuğdî (ölm. 461 = 1068/1069) ile Ahû Hafş 'Omar b. Mansûr al-Bazzâz'dan da ders gördüğünü açıkça söylemektedir; bu iki fakih devletler hukukunda üstâd ve bu mevzûda al-Şaybânî tarafından yazılmış olan eserde mütehasşis idiler. Söz arasında al-Şuğdî'nin, daha al-Sarahsî'nin aklına gelmeden çok önce, bir *Şarh al-Siyar al-kabîr* kalome almış olduğunu hatırlatalım. Gençlik çağından bir vak'a batırılmaktadır: al-Sarahsî, derslerini imlâ ettiği kuyu-bapishânede, bir gün bir talebesinin mevcut olmadığını fark etti. Sorması üzerine, bir başka talebe arkadaşının abdest almağa gittiği ve bizzat kendisinin de, o gün hüküm sürmekte olan şiddetli soğuk sebebi ile, bundan vazgeçtiği cevâbını verdi. O zaman al-Sarahsî şöyle demiştir: — „Allah seni affetsin. Bu kadar soğuk yüzünden abdestten vazgeçmekten utanmıyorum mu? Hâlâ hatırımdadır, ben Buhârâ'da talebe iken, bir gün ishalden muztarip idim ve günde 40 defa kadar helâya gitmeğe mecbûr kalıyordum. Her defasında abdesti tazelemek için ırmağa gidiyordum. Öyle soğuk idi ki, odama geld'imde mürekkebi donmuş buluyordum; sonra bir müddet onu göğsüme sürüyordum ve göğsümün harâreti onu eritince, notlarımı yazmağa devam ediyordum.“

Onun talebelik çağında yazdığı *Şifât aşrâf al-sâ'a va makâmât al-kiyâma* elimizde bulunmaktadır. Bu Halvânî'nin imlâ ettirdiği ve al-Sarahsî'nin tertip ve tanzim ettiği bir eserdir. Bildiğim yegâne nüsha Paris'te Bibliothèque Nationale (nr. arabe 2800, var. 442b—465b, büyük boyda, her sahifede 31 satır bulunan bir dergi içinde) de bulunmaktadır. Başlangıcı şöyledir: „Şeyh, imâm, imamların güneşi (Halvânî)

'ye—Allah ona rahmet etsin!—kıyâmetin makamları ve ha's ba'd-el-mevtin cereyan tarzı hakkında, yâni bu husûsta Peygan berden gelen mevsûk her hangi bir rivâyet olup-olmadığı soruldu.—Evet, vardır. . . ve şu münferit hadîs bu mevzû hakkındaki hadîslerin en sahib olanıdır ve fakih Abû Bakr Muhammed b. 'Alî'nin 405 yılında, bana rivâyet etmiş olduğu (had-dâşa) hadîs işte budur. . . şeklinde cevap verdi. . . "Bu tarih zikretme merakı al-Sarahsî'nin de zihnine girmiş olup, sonraları o kendi yazılarında bunu devam ettirecektir.

Onun hâl tercümesini yazan en eski müellif Fazl Allâh al-'Omârî'dir. Bu müellif *Masâlik al-abşâr* (yaz., Ayasofya, nr. 3419, V, 282b)'unda al-Sarahsî'nin büyük bir „kelâm âlimi, fakih, usûl el-fıkıh mütehassısı ve münâzaracı" olduğunu tasdik etmektedir. Fıkıh ve usûl'e âit eserleri basılmış bulunmaktadır. *Şifât aşrâf al-sâ'a'sı* ihtimal müslüman isko-lastik ilminin „yâni İslâm ilm-i kelâmının" bir mahsûlü gibi telakkî edilebilir. Çağdaşları ile münâkaşaları bir iz bırakmamış ve her hangi bir şekilde hize kadar gelmemiştir. Fakat onun uzun yıllar hapse atılmasının hükûmetin zıddına giden bukûkî-siyâsî mes'elelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi olmadığını düşünmek yerinde olacaktır. Bu husûsa tekrar dönülecektir.

Mahbusluk devrine âit bir hâl tercümesi kuydında (*al-Mabsûf*, XII, 108 şöyle der: „Âile-sinden ve çocuklarından ve hattâ hizzat toplamış olduğu kitaptan, uzaklaştırılmış olan kimsenin imlâ ettirdiği. . . " Hâl tercümesini yazanlar bundan, hapisten kurtulmasından sonra da, bahsetmezler. Sonraları yalnız Özkent hisarında hapsedilmesinden, sebepleri hakkında, hiç bir tafsilât vermeden, bahsedilir. al-Sarahsî yazdığı eserlerin hemen hepsini bu devirde kaleme almıştır. Filhakika muhtelif eserlerinin ön-sözleri veya bâtimelerinde ve hattâ bâzılarının içinde, Özkent hisarında mahpus bulunurken imlâ ettiğini ve nihâyet buradan çıkarılınca, Margînân'da yerleştiğini tasrih eder (bk *Şarh al-Siyar al-kabîr*, hâtıme).

Heffening, *E I*'ın ilk Avrupa basmasında, *Sarahsî* maddesinde, bir efsâne yaymıştır: „sonra, Üzcad'de Karahanlı sarayına gitti. Gâlibâ 'idda'ye riâyet etmeden azadlı *umm al-valad*'lerini başkaları ile evlendirmiş olan emîrin bu hareketini ulemâ arasında yalnız kendisi, şeriate aykırı, yâni gayr-i meşru gösterdi". Bu efsâne tarîbî bir gerçek olarak alınıp, kaynaklara haş vurulmadan, tekrar edilmektedir. Filhakika Heffening'in bildikleri ile onun elde edemediği kaynaklar bahis mevzuu hâdisenin al-Sarahsî'nin hapisten çıkarılmasından sonra

vukua geldiğini, şebirin emîri (vâlisi?) babis mevzû olduğunu ve bu şausın al-Sarahsî'ye kızmak şöyle dursun, onun geniş hilgisine hayran kaldığını tasrih etmekte mütefiktirler. Bundan başka emîr başkasının bir câriyesi ile bizzat evlenmek iatemiş idi ki, fakihimizin aksi kanâat'ine gücümüş olsun. Bilâkis emîr câriye'lerini âzâd etmeği ve bunları zevce olarak isteyen kimselere vermeği arzu ediyordu. Bâzi yeni âlimler, onun hapse atılmasının sebebi olarak, çağdaşı ve kötü ruhlu bir devlet adamı olan Abû Naşr Ahmed b. Sulaymân a. Kâsânî—ilk önce kâzî 'l-kuzât idi, sonra vezîr oldu, sonra hükümdar tarafından idam edilmiştir —'yi düşünmüşlerdir. Fakat al-Kâsânî garp Karahanlılarının vezîri idi, bu devirde Sarahsî'nin hapsedildiği yer olan ve şark Karahanlılarının pâyitahtı bulunan Özkent'in bu hükümdarların garp kollarının işgâli altında bulunduğunu gösteren mâtalar yoktur. Şihâb al-Dîn al-Marçânî, *'Urfat al-havvâkin fi gurfat al-havâkin* (Kazan, 1281, s. 27 v. d.)'inde Şâms al-Mulk Naşr (460—473)'ın 461 (h.)'de fakih İsmâ'il b. Ahmed al-Şaffâr'ı öldürdüğünü ve Sarahsî'yi hapse atanın da o olduğunu söyler. Göreceğimiz üzere, Sarahsî ancak 480 (h.) tarihinde hapisten çıkmıştır. Bu zamana kadar Hîzr Han (473—474) ve Ahmed (474—487) adlı iki başka hükümdar tah-ta çıkmış idi. Üç hükümdarın zamanında devam eden bir hapis için bir câriye ile yeniden evlenmekten daha ciddi bir sebep lâzımdır. Bundan başka al-Marçânî de kaynağını zikretmemektedir. Heffening'e göre, onu hapse atanın hakan Hasan olduğu yukarıda kaydedilmiş idi; Heffening, aynı makalede, daha ileride, nihâyet serbest bırakılınca, „eserini Margînân'da, emîr Hasan'ın sarayında tamamladığını" söyler. Hakan Hasan ile emîr Hasan aynı şahıs mıdır? Hakanın, iki pâyitaht olduğuna göre, Margînân gibi bir eyâlet şebirinde değil, Kâşgar veya Özkent'te bulunması gerekir. Gerçekten bu devirde garp Karahanlıları hânedeninden bir hakan Hasan (467—495?) var idi (hunun hakkında bk. *B S O S*, III, 151—158) fakat bütün bu faraziyeler, Özkent hapis-hanesinden çıkınca, fakih, imâm Sayf al-Dîn İbrâhîm b. İshâk — ve bâzı yazmalara göre, Sayf al-Dîn Abû İbrâhîm İshâk b. İsmâ'il —'in misâfirperverliğinden istifâde etmek için, Margînân'a gittiğini ve *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in imlâsının geri kalan kısmını bu aynı şahsın evinde tamamladığını söyleyen bizzat Sarahsî'nin kendi hâl tercümesi busûsunda verdiği bilgi karşısında bertaraf edilmek lâzımdır. Emîr Hasan'ın Margînân vâlisinin adı olması ve meşhûr câriyeler bâdisesinin bununla ilgili

bulunması mümkündür. Hâl tercümesini yazan en eski müellifin, al-'Omârî (*Masâlik al-abşâr*, Ayasofya, nr. 3419, V, 29a)'nın bu hususta söyledikleri şunlardır: „Sarahsî hakkında rivâyet olunur ki, hapis-haneden çıktığı zaman, şehrin vâlisi çocuk sâhibi câriyelerini (*umm al-valad*) bür kimselerden olan hizmetindeki erkekler ile evlendirmiş idi. Emîr orada bulunan ulemâdan bu husustaki fikirlerini sordu. Hepsi bunu tasvip edip, — iyi bereket etmişsin — dediler. Fakat Sarahsî şu husûsa dikkati çekti: — bir hatâ işledin, zirâ bunların (câriyelerin kocalarının) her biri daha önce hür bir kadın ile evlenmiş idi ve bu hür bir zevcenin yanına bir câriyeyi kuma vermektir — (hattâ Sarahsî bir *umm al-valad*'in evlenmesi müteber değildir, demeli idi). Emîr cevap verdi: — O hâlde onları boşarım. — Bunun üzerine nikâhları yeniledi, sonra âlimlerin fikrini sordu. Hepsi — iyi hareket ettin, — dedi; fakat Sarahsî, — hayır, bir hatâ işledin, zirâ bir *umm al-valad* boşanınca, evlenmeden önce, şeriatın tesbit ettiği bir müddet (*'idda*) beklemesi gerekir; bu hâlde *'idda*'si henüz tamamlanmamış olan kadınların nikâbı bahis mevzuudur ve böyle bir nikâh müteher, değildir. Şu bâlde, Allah, Sarahsî'nin öteki âlimlere üstünlüğünü göstermek için, aynı durumda iki defa ulemânın cevabını şaşırtmıştır". Burada hakanın habîs mevzuu olması çok az muhtemeldir. Burada geçen *amîr al-balad* tâbiri daha ziyâde bir vâli için kullanılır. al-'Omârî, Sarahsî'nin adını Muhammed b. Ahmed yerine al-Hasan b. Ahmed şeklinde vermektedir (bu şüphesiz bir yazma müstensihinin hatâsı olmalıdır).

Prof. Manâzîr Ahsan Gilânî (Haydarâbâd), İslâm âleminin Haçlılar tarafından tehdit edildiği bu devirde, büyük Karahanlılar imparatorluğunda da karışıklıkların daha az olduğunu düşündüğü zaman daha çok haklı olması ihtimâli vardır. Filhakika bu devlette en dindar fakihlerden bâzılarını idâm ettirmiş olan hükûmet ile ulemâ arasında bir gerginlik müşâhede edilmektedir. Her gün, Sarahsî'nin şikâyet ettiği (msl. *al-Mabsûf*, X, 21) yeni vergiler konmakta idi ve o, bu haksız vergilerin ödenmesine karşı gelehilenlerin bu hareketlerini doğru bulup, methetmekte ve bunun o kimseler için daha değerli olduğunu belirtmektedir. Onun hâl tercümesini yazmış olan al-Kaffavî (*Katâib*, yaz., Es'ad Efendi kütüp., nr. 548, var. 91a) de bu bususu göstermektedir. Vergilerin ödenmemesi için, halk hareketinin sevkedicisi olarak Sarahsî'nin devrin istibdadının başlıca kurbanlarından biri olması kolayca anlaşılabilir. Cehlâmî (*ayn. esr.*) „hükümdar onu tevkif edip, Özkent'e ulaştırın-

ca", diye hikâye etmektedir; bu ihtimâl onun Buhârâ'da, kendi mekteb'inin merkezi olan yerde tevkif edildiğini ve uzak Özkent'e gönderildiğini gösterir.

Hapis-hanede çalışmaları. Özkent'deki zâhit ve askerler muhakkak hükûmetlerine sâdik idiler; fakat vaktini, sızlanmadan, şikâyet etmeden, ihâdet içinde geçirdiğini gördükleri meşhûr âlim için gittikçe artan bir saygı duymamaları mümkün değil idi. İhtimâl ona verilen „Zâhid" lakabının telkin ettiği gibi, gündüz oruç tutuyor ve geceleyin uzun nâfile namazları kılıyordu. İlk sarsıntı geçince ve hapisten yakın bir kurtuluş inkânını görmediğinden, bir çalışma mevzuu bulmak lâzım idi. Bizzat kendisinin söylediği gibi (*al-Mabsûf*, I, 4) al-Şaybânî'nin şâheseri olan al-Aşl'ı bulâsa eden bir kitap olan al-Marvazî'nin *al-Muhtasar al-kâfi*'sini şerh etmeği uzun zamandan beri arzu ediyordu. Fırsat müsâade etti. Sarahsî'yl „teselli etmeğe çalışan hâzî dostların telkinleri" gerisini tamamladı. Atîf Efendi kütüphanesindeki *al-Aşl* yazması 1.404 varaktır ve Feyzullah Efendi kütüphanesindeki *al-Muhtasar al-Kâfi*'nin yazması ise, 601 varaktır. Sarahsî'nin şerhinin, *al-Mabsûf* adı ile, Kahire'de mecmu'u 6.335 sahife tutan büyük boyda, 30 cilt hâlinde, basılmış olduğunu kaydedelim.

Hepsi al-Şaybânî'nin eseri olan *Ziyâdât*, *Ziyâdât al-Ziyâdât*, *Câmî' şağîr* ve *Câmî' kabîr*'in şerhleri de onun bu mahbusluk devrinde yazılmıştır (*Ziyâdât al-Ziyâdât* basılmıştır; *Câmî' kabîr*'in bir parçasının Kahire'de olduğu bildirilmektedir). Sonraları ve dâimâ hapis-hanede olmak üzere, al-Şaybânî'nin eserleri üzerindeki şerhlerin esaslarını izah etmek üzere, aslı bir kitap olan *Uşûl al-fikh* hakkında bir eser imlâ etti. Şimdi bunun bir basması vardır. Mahbusluğun son aylarında — ve memleket iç savaşlar ile kaplanmış olduğu bir sırada — al-Şaybânî'nin devletler umûmî hukukuna dâir bir kitap olan *al-Siyar al-kabîr*'inin şerhini imlâ etmeğe başladı; bunun 1.408 sahifesinin son 328 sahifesini, hapiaten çıkışından sonra, Margînân'da ve yalnız 10 gün içinde tamamlayacaktır. Hâl tercümesini yazan İbn Kutluboga onun *Şarh Muhtasar al-Taḥāwî*'sinin bir parçasını gördüğünü söylemektedir. al-Afgânî, al-Şadr al-Şahîd'in, al-Ḥaşşâf'ın eserleri üzerindeki şerhi içinde, aynı müellifin *Adab al-kāzî*'sinin ve *al-Nafakāt*'ının Sarahsî tarafından yapılmış şerhlerinden zikirler bulmuştur. *Kaşf al-qunûn* „Sarahsî ile al-Ḥalvânî'nin eseri" olan bir *al-Favā'id*'den bahseder. Bu acaba al-Ḥalvânî'nin Sarahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiş olan bir imlâsı mıdır? Sarahsî *al-Mabsûf* (XX, 7 v.d.)'unda eserlerinin bir'nden mûp-

hem bir şekilde bahseder ve „müşterek kefil-lerin mütenâsîp mes'uliyetleri münâsebeti ile, hukukî riyâziye mes'elelerinin en karışığını“ zikrederek, şöyle der: — „bu üstadların bu hususta zikrettikleri her şeyi ben de bir eserde toplamış bulunmaktayım, fakat kitaplarımdan hiç biri burada, yanımda yoktur...“

Sarahsî'nin başka bâzı eserleri *al-Kasb*, *al-Hayz* v.b. zikrolunur, fakat bunlar onun büyük *al-Mabsûf*'unun muhtelif bâblarından başka birşey değildir.

Hapishane müddeti. Heffening (ayn. yer.) „*al-Mabsûf*“un muhtelif kısımları, hapishanede, olmak üzere 466 (h.) ve 477 (h.) tariblerini taşır“ demiş ve bundan şu neticeyi çıkarmıştır: „hapishanede 10 yıldan fazla kalmıştır“. Fakat bu ciddî değildir; zîrâ 466 (h.) yılı kaydı XXVII. cilttedir ve 477 (h.) tarihi de XXX. cilttedir; yâni yalnız 3 cilt 11 yıl almıştır. *al-Mabsûf*'un 30 cildi 110 yıl mı alacaktır? Bundan başka, bir tek el-yazması (*Dâr al-kutub al-mişriya*, nr. fikh hanafî, 490, ihtimâl *al-Mabsûf* basmasının esâsı) müstesnâ, bütün başka yazmalar (Türkiye'de 15 yazmasına baktım, bir de Dâr al-kutub al-mişriya, nr. fikh hanafî, 493; Şam, Zâhiriya, nr. 8295) 479 (h.) tarihini taşır. *al-Mabsûf*'un 3 cildi 13 yıl almış ise, tamâmı 130 yıl ister. Sarahsî, *al-Mabsûf*'un imlâsından sonra, daha bir yıl bapiste kalmıştır. Halbuki onun 400 (h.)'de doğup, 483 (b.)'te öldüğünü görmüştük. Benim bir deneme mâhiyetinde telkinim şudur ki, 466 (h.) tarihi asıl eserin başında bulunacakken, her hangi bir sebeple, XXVII. cildin başına konulmuştur; *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesinin tasrih ettiği üzere, 20 rebiülevvel 480'de bapishaneden çıkarılmıştır. Buna göre, ilim için bu kadar „mes'ut“ olan bu mahbusluk 15 yıl kadar devam etmiştir. Bu başka vâkıalar ile de te'vit edilmektedir. Sarahsî, *al-Mabsûf* (VIII, 80)'unda, bizzat verdiği bir kayıta, iki yıldan beri bapiste olduğunu söyler. Eserin dörtte birinin bahis konusu olduğunu söyleyelim. *al-Mabsûf* (XXVII, 124)'ta çarşamba 14 rebiülevvel 466 tarihi ve bir başka defa da (*al-Mabsûf*, XXX, 287) perşembe, cemâziyelâhır 477 (veya daha önce işaret edildiği üzere, başka yazmalarda 479) tarib'ini sarâhatle zikreder. *Uşûl al-fikh*'in ön-sözü imlâyâ şevvâlin sonu 479'da başladığını söyler. Hatırlatalım ki, burada basmasında 800 sahife tutan bir eser bahis mevzuudur. *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesi ise, daha çok teferüâtlıdır: bâzı yazmalara göre, bu esere 1 zilkade 479'da başlanmıştır (fakat bu gayr-i muhtemeldir; çünkü *Uşûl*'e başlanması yalnız bir gün sonradır; bunun münâkaşası için bk. Aynâtî, *Taysîr al-masîr*

fî şarh al-Siyar al-kabîr, müellifin el-yazması, son sayfalar, Hüsrev Paşa kütüp., nr. 382).

Hapisten kurtulma: 20 rebiülevvel 480, cuma, bapishanenin bulunduğu yer olan Özkent'ten bareket: rebiülevvel sonu, pazar,

Margînân'a varış: 10 rebiülâhır, çarşamba, imlâyı tamamlamak için yeniden başlama: 24 rebiülâhır, çarşamba,

Şarh al-Siyar al-kabîr'in imlâsının sonu: 3 cemâziyelevvel, cuma.

Hapishane bayatı. Sarahsî'nin bâl tercümesini yazanlar onun bir kuyu (*cubb*) içine atıldığını, derslerini bu kuyu içinden imlâ ettiğini ve talebelerinin kuyunun ağzında (*min 'alâ 'l-cubb*) notlarını aldıklarını söylerler. Sarahsî kendi hayatına dâir bir kaydında (*al-Mabsûf*, *Vikâla* habsinin sonunda, basmaça yoktur, fakat yazmaların çoğunda mevcuttur) şöyle der: — „Çok yorucu bir yer olan bapishaneden çıkarak, af ve ferahlığın tamamlanmasını bekleyerek...“ — *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in bir takım yazmalarında şu hâtime bulunmaktadır: „İmlâsı Özkent'te 1 zilkade 479'da Amîr Gün lekablı, sabırlı ve zekî Şayh'in, yâni Abû 'Alî al-Husayn b. Abî 'l-Kâsim'in evinde başladı. Bu imlâ Amân babsine kadar devam etti. Sonra bize Özkent hisarında yazmamız emri verildi; bu da *Şurûf* bahs'ine kadardır. Hapisten çıkarılma 20 rebiülevvel 480'de vukua geldi...“. Bütün bunlara göre, Sarahsî'nin ilk önce bisarın bir kuyusuna (*cubb*) atılmış olması, sonra kendisine dersler vermesi imkânının tanınması, daha sonra da *Uşûl*'ünün ön-sözünde zikredilen hisarın bir *zâviya*'sine nakledilmesi, sonra yüksek bir me'mûrun yuvarıda zikredilen Amîr Gün'ün evinde, nezâret altında, oturtulması, sonra hisara nakledilmesi ve nihayet serbest bırakılması mümkündür. Hâl tercümesini yazanlar kendisinin al-Şaybânî'nin eserlerinden şerhettiklerini ezbere bildiği hususunda ısrâr ederler. Sarahsî, muhakkak ki, kütüphanesinden mahrum idi; fakat dinleyicilerin kendi busûsî nüshalarını getirmeleri yasak edilmiş değil idi. Her iki istikamette de mesâfeler aynı olduğundan, dinleyiciler bocalarını duydukları gibi, o da bunların okuduklarını işitebilirdi. Buna göre, talebelerin önce metni okumaları, sonra bocanın bunu şerb etmesi mümkündür. *Şarh al-Siyar al-kabîr*'de bâzan „bir başka el yazması“, „eski bir el-yazması“ ve hattâ „bâzı yazmalar“ bahis mevzuu olmaktadır.

Sarahsî'nin gösterdiği ilmi faâliyetin husûsiyetleri. Sarahsî siyâsî sebepler ile hapsedilmiş idi. O bâlde kendisi tarihî bâdiselerin arka planında mevcut siyâsî maksatlar hakkında nâfiz müşâhâdeler serd-

edince, buna şaşmamalıyız. Msl. Peygamberin Mekke müşrikleri ile 6 (h.) yılında yapmış olduğu Hudaibiya musâlahası, müslümanların çok aleyhinde idi. Bununla beraber müslümanlar düşmanlarının sebep olduğu biç bir felâkete mâruz kalmamışlardı. Hiç bir taribçi veya Peygamberin hayatını yazan müellif, 'Omar gibi ileri gelen sabâbenin muhâlefetine rağmen, Peygamberin bu tarz bareketinin iknâ edici bir izâbını vermemiştir. Sarahsî *Şarh al-Siyar al-kabîr* (Haydarâbâd. I, 201)'inde bunu şöyle izâh eder: „Peygamber bu şartı müslümanların menfaatine uygun olduğu için kabûl etti. Filhakika, Peygamber bu iki halktan (Mekke, Hayber) biri üzerine yürüdüğü takdirde, ötekisinin Mekke ile Hayber arasındaki yolun ortasında bulunan Medine'yi istilâ etmesi hususunda mekkeliler ile Hayber (yabudileri) arasında gizli bir anlaşma var idi“.

Hukuk eserleri bir halkın hayatını aksettirir. Sarahsî'nin devrinin iktisâdî, iğtimâî v.b. mes'eleleri hakkındaki atıfları pek çoktur ve bunlar muntazam bir şekilde devşirilip, incelen mege değer.

Büyük bir üstâdın, al-Şaybânî'nin yazılarını şerhettiğinden, Şaybânî'nin ileri sürdüğü kaidelerin ve bunları istinat ettirdiği temelleri ve bunların sebeplerini meydana çıkarmaya mecbûr idi. Sarahsî her adımı bunları aramağa çalışırdı ve nitekim kendisinin bu vazifeyi hayrete şâyân bir şekilde iyi olarak başardığı söylenebilir.

Sarahsî'nin derslerinde ne kadar talebe bulunduğu bilinmemektedir. al-Kaffavî onun talebelerinden en ileri gelenlerini kaydetmektedir: Burhân al-A'imma 'Abd al-'Aziz b. Mâza, Mahmûd b. 'Abd al-'Azîz al-Üzeandî, Rukn al-Dîn Mas'ûd b. al-Hasan al-Kâşânî, 'Osmân b. 'Alî al-Baykandî ve nibayet *Şarh al-Siyar al-kabîr*'i bize nakletmiş olan al-Haşirî'yi de anmak gerekir. Sarahsî'nin eserlerinin, muazam *al-Mabsûf* dâhil, şimdi elimizde bulunan eski yazmaları VII. (h.) asrın başında bir başka al-Haşirî tarafından istinsah edilmiştir.

Son olarak işaret edelim ki, Orta Asya'nın müslüman el yazmaları Taşkend'de toplanmıştır. Burada bir şeyler bulunması beklenirse de, son yayınlanan katalog ümitleri boşa çıkarmıştır; zîrâ burada yalnız bir tane *al-Mabsûf* yazması gözükmektedir. al-Sarahsî'nin başka hiç bir eseri burada yoktur.

İlavê edelim ki, 1964 milâdî senesinde (h. 1384) Ankara İlahiyat Fakültesinde al-Sarahsî'nin ölümünün 900. yıl dönümü dolayısıyla bir anma toplantısı tertip edilmiş idi. Bu münâsebetle verilen konferansların metinlerini ve İstanbul'da, Süleymaniye Kütüphanesinde dü-

zenlenen al-Sarahsî'nin eserlerinden müteşekkil bir serginin ve burada teşhir edilen yazma eserlerin tavsifini bâvi bir „hatıra kitabı“, hâlen Ankara'da İlahiyat Fakültesi tarafından bastırılmakta idi.

Bibliyografiya: Abu 'l-Vafâ' al-Af-gânî, al-Sarahsî, *Uşûl ve Nukat Ziyâdât al-Ziyâdât* basmalarının ön-sözleri; al-'Aynâtî, *Taysîr al-masîr fî Şarh al-Siyar al-kabîr* (Hüsrev Paşa, Üniv. kütüp. ve Medine'de Ârif Hükmet kütüphanesindeki yazmalar); Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn*; İbn Kutluboga, *Tâc al-tarâcîm*, nr. 38; Fakîr Muhammed Cehlâmî, *Hadâîk al-hanafiya* (Laknav), s. 205 — 207; al-Kaffavî, *Katâib al-âlam al-ahyâr* (Es'ad Efendi kütüp., yaz.); al-Kav-garî, *Bulâğ al-amânî fî sirat al-imâm Muhammed b. al-Hasan al-Şaybânî*; 'Abd al-Kâdir al-Kuraşî, *al-Cavâhir al-mu'î'a*, II, 29; 'Abd al-Hayy al-Laknavî, *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 158 v.d.; ayn. mll., *al-Si'âya şarh Şarh al-Hidâya*, s. 32; ayn. mll., *'Umdat al-rî'âyâ fî hall Şarh al-Vikâya*, s. 41; ayn. mll., *Mukaddima al-Hidâya*, s. 18; al-Munaceed, *Şarh al-Siyar al-kabîr* başması, ön-söz; al-Tamîmî al-Gazzî, *al-Taşâkât al-sanîya* (el-yaz, Köprülü ve Süleymaniye kütüphaneleri); Taşköprü-zâde, *Miftâh al-sâ'ada*, II, 55 v.d.; 32; ayn. mll., *Masâlik al-abşâr* (el-yaz, Ayasofya, V, 28b, Topkapı sn-rayı, Ahmed III. kütüp., III, 529 v.d.); Flü-gel, *Klassen d. hanefitischen Rechtsgelehrten*, s. 275, 301 v.d., 303 v.d.; 305 v.dd.; 320, 322; Hamidullah, *Contribution de l'Iran à la botanique et à la science juridique* (*Pensée Chiite*, Paris, I, 13—18); Heffening, *El*, mad. *Sarakhsî*; ayn. mll., *Das islamische Fremdenrecht*, zeyil; Sebacht, *Sur la transmission de la doctrine dans les écoles juridique de l'Islam* (*Annales de l'Inst. d'Etudes Orient.*, Cezayir, 1952, X, 399 — 419); ayn. mll., *Aus den Bibliotheken* (3. cüz.).

(M. HAMİDULLAH.)

SERÂT. SARAT, Arabistan yaylasını garp hudûduna uzanan dağın adı. Arap yarımadasını İslâm coğrafyacıları arasında en iyi tanıyan al-Hamdânî, yaylayı (Naod) alçak memleketten (Çavr, Tihâma) ayıran ve bu sebeple araplar tarafından Hicâz adı verilen dağın bir yanda Yemen'in cenûp ucundan, öte yanda Suriye'ye kadar uzandığını ileri sürmektedir; al-Aşma'î hattâ bu dağ Ermeniyeye kadar uzatmaktadır. Vaktile al-Hamdânî'nin bile yeknesak bir dağ silsilesi saymayarak, birbirinin bemen ardından gelen dağlardan mürekkep bir takım gibi telakkî ettiği bu dağlar dizisinin genişliği ortalama olarak dört

günlük yola tekabül etmekte, fakat bu genişliğin bâzı yerlerde bir günlük veya daha aza indiği de görülmektedir. al-Hamdânî'nin tasvirinde zirve (zâhir), daha sonra, zirve derecesine varmayan yüksek kısımlar (a'la 'l-Sarât) ve garp yamaçları (avşat, gaur, asfal al-Sarât) olarak ayrılmaktadır. Sa'id b. al-Musayyab'a çıkan bir rivâyetten anlaşıldığı gibi, araplarca Allah tarafından halk edilmiş toprakların bel kemiği telakkî edilen bu heybetli dağ dizisinin ortalama irtifâ 2.600 m. 'ye varmaktadır. Şimâl-i garbide, en yüksek zirve Cabal Dîbâğ (2.200 m.)'dır; cenûb-i garbide ise, bir takım tepeler 3.000 m. 'ye varmakta, hattâ kışın bâzan kar ile kaplanan ve Maşâna'a kütlesinde yer alan Cabal Nabî Şu'ayb'de (3.150 m.) bunu geçmektedir. Dağlar granit ve gneiss gibi billûrî kayalar üzerine yerleşen rusûbî tabakalardan ve yer yer beliren volkan mahrutlarından teşekkül etmiş olup, aralarında da çok yerde siyah renkli indifâî kayaların yaygın bulunduğu geniş ovalar yer almaktadır. Bu ovalara yarım adanın şimâl kısmında harra, cenûp kısmında da fayş ismi verilmektedir. Dağların garp yamacı dik bir şekilde Tihâma 'ye doğru inmekte, bu sonuncusu 700 m. irtifâdan başlayarak, denize doğru alçalan bir ova meydana getirmekte, düzlükler üzerinde yer yer yeni volkan teşekkülâtından meydana gelmiş tepelere rastlanmaktadır. Şarka doğru ise, dağlar Basra körfezine doğru tedricen alçalmaktadır. Heyet-i umûmiyesi ile Sarât'ın belli bir istikameti bulunmamakla beraber, her istikamette birbirine karışan az-çok büyük sıralar görülmektedir. Umûmiyetle bu dağlar, ağaçsız, hasın görünüşlü, karanlık boğazlar ile kesilmiş, çıplak yamaçlı, kayalık, sarp zirveli, çeşitli şekiller almış, erişilmesi güç, sarp yamaçlarında dağ köyleri bulunan sıralar hâlidir. Köyleri meydana getiren evlerin hepsi de taştan yapılmış. bâzıları dört köşeli, bâzıları yuvarlak, 2—5 katlı olup, her taraftan uçurumlar ile çevrili, çok defa garip görünüşlü olan bu köyler kapalı bir hisara benzer. Üzerinde yürünmesi güç olan patikalar ve katır yolları kayalar arasında belli belirsiz çizgiler meydana getirmekte ve köyün içine açılan dar boğazlara yönelmektedir. Yamaçlar boyunca ve vâdiler zemininde iyi ekilmiş tarlalar görülür. Yamaçlarda bin zahmet bahâsına kuru taş duvarlar ile tutturulmuş ve gerisinde toprak yığılmış taraçalar vâdiye doğru basamak hâlinde iner. Bu taraçalar sayesinde, kıymetli nebatî toprak korunduğu gibi, yağmur suyu zâyî olmadan kullanılır ve üst basamaktan alttakine akar. Ağaçların gölgesi ile güneşin kavurucu şua'larından korunan bu tarla-

larda en iyi cinsten kahve ile üzüm bağları ve şeker kamışı yetişir. Bu uzun dağ sırası yer yer geniş ovalar ile kesintiye uğrar: bunlardan Şan'a ovası cenûba doğru 23, şimâle doğru 11 km. uzanır. Nakîl al-Yaslağ ile inkıtaa uğrayan bu ovanın cenup ucundan Yemen'in en münbit ve su bakımından en zengin ovası olan Zamâr ovasına geçilir.

Sarât teşekkülünü Eritre ovasında üçüncü zamanda yeni inhidamlar busûle getiren kuvvetli indifâî badiselere borçlu olup, kendisi, şimdiye kadar değişmeyen ufki arazi tabakaları ile, çöl Arabistan yaylasının indiği kuvvetli çatlak battı meydana getirmiştir. Yaylanın çöküntü sâhasına bakan yamaçları akar sular ve hava te'sirleri ile şiddetli aşınmaya uğrayarak tepelere bölünmüştür. Bu dağlık memleket, birisi içerde, diğeri dışarıda olmak üzere, iki vâdi mıntakasına ayrılır ve bu vâdiler garp mâilesinde şark ve şimâl-i şarkiden garba ve cenup mâilesinde şimâlden cenûba ve cenûb-i şarkîye yönelir. Dağlar bu vâdiler ile delik-deşik olmuştur. Bu yüzden dağlar çok çeşitli sûrette şekillenmiş. volkanik kayalar da bu çeşitliliğe yeni unsurlar katmıştır. Bu fer'i vâdiler Sarât yarım-adasını aşınma dağlarına veya tepeler silsilesine çevirmiştir ki, bu hâl dağların muhtelif şekil almasına, kısmen çok defalar belirdiği üzere indifâî unsurların meydana gelmesine âmil olmuştur.

Sarât'ın garp mâilesi üzerinde yazın sıcaklık farkları az olup, termometre haziranda 31° ve ağustosta 37° 'ye varabilir; kışın âzamî sıcaklık 25° 'ye yükselir. Bununla beraber geceleyin +2° veya 3° 'ye iner; hattâ yüksek dağ yamaçlarında —5° 'ye kadar düşer. Bu yüzden, dağ zirvelerinin kışın kar ile kaplanması nâdir değildir. Haziran ortasından eylül sonuna kadar yağmur mevsimi hüküm sürer. İlk bahar yağmurları nisanda yağar; başlıca yağmur mevsimlerinde fırtınalar nâdir değildir; kışın zirve düzlüklerinde, bilhassa sert şark rüzgârı estiği sırada, su donar. Sarât ikliminin başka bir busûsiyeti Tihâma sisleri olup, arapların umma veya suhaymâni dedikleri bu sisler ancak sıcaklık derecesi âzamî seviyesine ulaştığı zaman kesilmekte ve nebatlar âlemi için gayet elverişli bir serinliğe sebep olmaktadır. Sarât'ın şark mâilesinde ise, bunun aksine, iklimin başlıca busûsiyeti son derecede kuru oluşudur. Daha Şan'a'ı bavâlisinde nisbî rutûbet % 20 'ye düşer. Burada da iki yağmur mevsimi vardır (mart, temmûz — eylül arası). Bütün sene yalnız hububat değil, meyve ve sebzeler de yetştirilir ve her mevsimde bunların bir çok çeşitleri kemâle erer. Msl. üzüm, Arabistan'ın bütün dağlık bölgesinde yetişir ise de, yalnız

vâdilerde gelişir. Sarât'ın şark mâilesi, zirâat bakımından, gerçekten avrupalı bir vasıf arzeder. Bununla beraber münbit toprak ancak sun'î sûrette sulanan sun'î taraçalarda bulunur. Bütün yıl suyu eksilmeyen vâdiler, meyve ve hububat bakımından, al-Hamdânî'nin hayranlıkla bahsetmiş olduğu inanılmaz bir bolluğa sâhiptir. Sarât'ın çöl manzarası arzeden şark mâilesinde, ılgın ve akasya ağaçları ile mimozalar nebat âleminin başlıca unsurlarını meydana getirir; 'yeb („hurma ağaçları“) yanında çeşitli meyveler, pamuk ve bir çok tıbbî nebatlar, bahçe bitkileri, bunlar arasında güzel kokulu nebatlar kadim Mesut Arabistan (Arabia Felix)'ın zemini üzerinde ehemmiyetle rol oynar. Meşhûr günlük ağacının reçinesine bugün ancak Yemen'in bâzı kesimlerinde rastlanmaktadır. Buna karşılık kaktüs şekilli euphorbia'lar, belsem ve iunnap ağaçları, 'Aden çalı, dâv-m-hurma ağacı, demirbendi ağacı, râk, reçine ve lastik usâresi veren daha bir çok ağaçlar, sabır nebatı ve acanthaceae'ler kokulu nebat ve çalılar pek yaygındır. Arahistan'ın yukarıda zikredilen kahve, üzüm, hurma ve çeşitli meyve gibi en zengin mahsûlâtı yanında, Sarât bölgesinde çavdar, buğday, arpa, darı, mısır, şeker kamışı, tütün, kâ, patates, labana, bezelye ve incir de yetişmektedir. Bununla beraber meyvelerin devşirilmesi güçlüğüle yapılır; manzara güzelliği bakımından Alpler ile boy ölçüşebilecek olan bu ülke binlerce yıllık çalışmadan sonra, bugünkü şeklini almış ve bugünkü mahsûllerini yetiştirir hâle gelmiştir.

Bibliyografi: al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-arab* (nşr. D. H. Müller), Le'den, 1884—1891, s. 48, 193; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 8, 10, 58, II, 772; Yâ-kût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 77, 151, 206, III, 65, 66, 556, IV, 1020; *Marâşid al-ittilâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 20—22; E. Glaser, *Ostjemen und Nord-hadramaut* (el-yazması); *Von Hodeida nach Şan'a vom 24. April bis 1. Mai 1885*; *Peiermanns Mitteilungen*, 1886, XXXII, 43; ayn. mll., *Über meine Reisen in Arabien* (*Mitteilungen d. K. K. geograph. Ges. in Wien*, 1887, XXX, 24, 25, 83, 84); ayn. mll., *Meine Reise durch Arhab und Hâschid*, (*Petermanns Mitteilungen*, 1884, XXX, 174); A. Dellers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 53, 57; Mehmed Raif Fuad-Bey, *Land und Leute in heutigen Jemen* (*Petermanns Mitteilungen*, 1912, LVIII, 116, 117); W. Se. midt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, seri IV, kısım 8, Frankfurt, 1913, s. 8—16, 25—28, 31, 30, 40, 44—48; A.

Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 8—17, 24—30, 41, 43; B. Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen und historischen Geographie des Landes* (Hannover, 1923), s. 5, 6.

(ADOLF GROHMANN.)

SERAY. [Bk. SARAY.]

SERBEDÂRİLER. SERBEDÂR, Horasan'ın büyük bir kısmını zapteden bâzı mâceracı elebaşlıların lekabı olup, kendilerine tâbî olanlar da Serbedâriler diye adlandırılmışlardır. Bunların devleti yalnız askerî te'sirler değil, şî'i dervişlerin te'sirlerinin de kendini gösterdiği hakikî bir baydutlar devleti idi; İlhan Abû Sa'id'in ölümünü tâkip eden karışıklıklar esnasında teşekkül etmiş olan bu devlet Timur tarafından yıkıldı. „Asılması gereken adam“ daha doğrusu „gözü kızmış haydut“ diye tercüme edilebilen Serbedâr adı tarihçi Hivândmîr'e göre, bunların ilk reisi olan 'Abd al-Razzâk'ın bir sözüne dayanmaktadır: „ba mardî sar-i head bar dâr dâdan hazâr bâr bihtar ki ba nâ-mardî ba katil rasîdan“ yâni „erkekçe başını darağacına vermek, alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir“ (Davlatşâh, *Tazkira*, nşr. Browne, s. 278'de bu adın aslına dâir farklı bir izab vermektedir). İbn Baştî'ya göre, Irak'ta Serbedârilere şaffâr („hırsızlar“), Magrib'de ise şukûra („avcı kuşlar, doğanlar“) adı veriliyordu. İdare merkezleri Bayhağ bölgesinde Sebzevâr şehri idi. İlk serbedârî emir 'Abd al-Razzâk Cuvayn'de şahın me'mûrlarından Şihâb (veya Tâc) al-Dîn Fazl Allâh Bâştî'nin adı bir alevinin oğlu idi. 'Abd al-Razzâk, kendisine resmî bir me'mûriyet veren İlhan Abû Sa'id'in teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu. Kirman'da kendisine vergi tahsilâtı verilmiş olan 'Abd al-Razzâk, bu vergi gelirinin hepsini harcıyordu; fakat Moğul hükümdarının ölümü kendisini tam vaktinde zor durumdan kurtarmış idi. 'Abd al-Razzâk, eski ika-metgâhı olan Bâştî'nin (Bayhağ idârî bölgesinde bir köy)'e geldi, Horasan'ın bir bölgesinde hükümdar olmak gayesi ile orada etrafına mâceracıları ve gayri memnunları topladı ve önce bu memlekette bütün iktidarı elinde bulunduran vezir 'Alâ' al-Dîn Muhammed Faryumadî ile savaşmak mecbûriyetinde kaldı. 'Alâ' al-Dîn mağlûp oldu ve öldürüldü. 'Alâ' al-Dîn'in 737 (1336/1337)'de ölümünden sonra 'Abd al-Razzâk, Sebzevâr'ı zaptetti (738=1337/1338) ve burası onun haydutlarının karargâhı oldu. Davlatşâh'a göre, 'Abd al-Razzâk Cuvayn'î, Asfarâ'n'î, Câcarm'î, Biyâr ve Hocan'î' de zaptetti. 'Abd al-Razzâk safer (bâzılarına göre zilbice 738 1337/1338)'de kendisine halef olan

kardeşi Vacîh al-Dîn Mas'ûd tarafından katledilmek sûreti ile telef oldu. İbn Battûta gibi şî'î Serbedâriler aleyhinde bulunan müellifler, 'Abd al-Razzâk'ı kardeşi Mas'ûd'un aksine zâlim ve müstebit bir emir gibi gösterirler. Onlara göre, Mas'ûd onu ancak meşrû müdâfaa dolayısı ile öldürdü. İlk serbedârî emirin ölümü hakkında verilen hayalî tafsîlât inanılmayacak bir mahiyet taşır. Tarihçilerin Mas'ûd'un kardeşini katletmesini mâzur göstermek için 'Abd al-Razzâk'ın seciyesini kötülemeleri mümkündür. Serbedârilerin ikinci reisi olan Mas'ûd *sultân* unvânını aldı (İbn Battûta, ngr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 65 v.d.) ve harpçi bir emir gibi hâkimiyetini daha uzaklara teşmil etmeği düşündü. İbn Battûta Serbedârilerin o sırada sünnîlerin Horasan'dan köklerini kazımak niyetinde olduklarını nakletmektedir. Bir ateşli şî'î olan Mas'ûd siyâsî Sebepler dolayısı ile Nîşâpûr emiri tarafından bapse atılmış olan derviş Hasan Cürî'yi kendisine bağladı. Derviş Mas'ûd'un intikam duygusundan sıyrılmasını bildi. Mas'ûd'un onun hapishaneden kaçmasına yardım edip-etmediği bilinmiyor. Davlatşâh Mas'ûd'un bizzat Cürî'nin müridi olduğunu iddia etmektedir.

Yeni serbedârî reisin ilk savaşı Nîşâpûr hâkimi olan Arğûn Şâh Cânî Kurbânî'ye karşı oldu. Bu seferin 738 yılında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Arğûn ordusu bozguna uğrayarak ric'at etti: Nîşâpûr ile Câm Mas'ûd'un eline geçti. Mağlûp hükümdar Curcân emiri Toğa Tîmür Hân'a ilticâ etti. Gâliba Mas'ûd ile Cürî hâkimiyetlerini bütün Horasan'a yayma imkânını mülâhaza ediyorlardı. Görünüşe göre, serbedârî kuvvetleri ilk önce Toğa Tîmür ile çarpıştılar. O hâlde Davlatşâh tarafından Mas'ûd'un Heratlı Husayn Kert'e karşı savaşından önce vuku hulmuş gibi zikredilmiş olan Hân'ın Atrak kıyıları üzerinde, mağlûbiyet hâdisesinin Serbedârilerin Curcân'a karşı giriştikleri bu ilk savaş esnâsında vuku bulmuş olmasını kabûl etmek lâzım gelecektir. Filhakika Mas'ûd ve Cürî kendi tasavvurlarını gerçekleştirmek için zikri geçen Herat hükümdarına yöneldiler (743=1342/1343) ve bu yılın saferinin 13'ünde Zâva dolaylarında savaşa tutuştular. Bu savaşta Hasan Cürî ya düşman eli ile veya serbedârî reisin emri ile öldürülmüştür. Mas'ûd Şayh'in artmakta olan nüfuzundan korktuğundan bu işi yapmış olabilir. Zira bu zamanda, tarihçi Zabîr al-Dîn (ngr. Dorn, s. 328)'e göre, *zimâm-i ihtiyâr-i ân vilâyat dar akşar-i umûr ba dast-i şuyûh bûd* („o vilâyetin idâresi ekserî işlerde şeyhlerin elinde idi“). Her ne kadar başlangıçta Serbedâr ordusu gâlibiyet sağlar gibi göründü ise de,

Zâva savaşı Herat emirinin lehine neticelendi. Mas'ûd çekilmek zorunda kaldı; Sebzevâr'a döndü. Hivândîr, bu hâdiselerden sonra Curcân'a karşı Toğa Tîmür'un bir kardeşinin mağlûbiyet ve ölümü ile neticelenen bir savaşta bahsetmektedir; o, han kendi idâre merkezine kaçtığı (743 sonu) hâlde, bu savaşın neticesinde Mas'ûd'un Astarâbâd'a sâhip olduğunu nakletmektedir. Bununla beraber başka bir müellif, bu hâdiseleri 742'de vuku hulmuş gibi anlatmaktadır (bk. B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir*, s. 165, not 5). O hâlde bu vak'a Husayn Kert ile yapılan savaştan önce olmalıdır; bu rivâyet doğru ise, Mas'ûd'un Toğa Tîmür'un kardeşine karşı kazandığı zafer Atrak üzerindeki savaşın aynıdır. Serbedâr Curcân'ı bir defa tasarrufuna geçirince, hırsı dolu nazarlarını Mazenderân üzerine çevirdi ve burada işi bitmiş oldu. Rustamdâr arâzisi'nde ansızın hücumu uğradı: kendisi ve bemen-hemen bütün ordusu telef oldu (rebiülâhır 745=agustos/eylül 1344).

Mas'ûd aerbedârî emirlerin en büyüğü idi; Davlatşâh'a göre hükümdarlığı Câm'dan Dâmgân'a ve Habûşân'dan Turşîz'e kadar uzanıyordu. Kendisi hânedanın *şâhib-kirân*'ı idi. Ondan sonra iktidar 'Abd al-Razzâk âilesinin me'mûrları olan kimselerin eline geçti: yâni devlet en yüksek noktasına vardikten sonra bir daha dirilmemek üzere askerlerin (dervişler dâhil) hükmü altına girdi.

Şark hânedanlarının tarihinin tabii aeyri budur. Mas'ûd Luţf Allâh adında küçük yaşta bir oğul bıraktı; Curcân savaşı esnâsında Sebzevâr'da müteveffâ emirin *nâib*'i bulunan ve devletin ileri gelenlerinden biri olan Muhammed Aytîmür o sırada iktidarı ele geçirdi. İki yıl ve bir kaç ay saltanat sürdü ve 747 (1346/1347) veya 748 (1347/1348)'de Cürî'nin, *murîd*'lerinden olan dervişler topluluğu tarafından hazırlanmış bir tertibin kurbanı olarak telef oldu. Bu tertibin müsevviki olan Hivâca 'Alî Şams al-Dîn duruma bâkim oldu; Kalvâ (veya Kulû) İsfendiyâr adında birini hükümdar olarak teklif etti ve bu zat takriben bir yıl saltanat sürdü; 'Alî Şams al-Dîn 748 veya 749'da onu katletti; o vakit, Mas'ûd'un küçük yaşta bulunan oğlunu İsfendiyâr'a halef yapmak bahis mevzuu oldu. 'Alî Şams al-Dîn, Mas'ûd'un bir kardeşini *nâib* tayin etti ki, bu zatın da adı Şams al-Dîn idi. O da uzun zaman kalmadı; Davlatşâh'a göre, yedi ay sonra zilbice 749'da iktidarı terk etti. 'Alî Şams al-Dîn bizzat hükümdarlığını zâbirî unvanlarını da aldı. Tarihçiler, zâlim ve dinsiz olmasına rağmen, umûmiyetle onun idâre tar-

zını medhederler. 500 fâhişeyi diri-diri gömdüğü rivâyet olunur; me'mûrları ile kumandanları huzûruna çıkmak mecbûriyetinde kaldıkları zaman ilk önce vasiyetnâmelerini yazarlardı. Şams al-Dîn Sebzevâr'da *Mas'ûd-i câmi*'i yaptırdı veya tâmir ettirdi. Aynı zamanda aynı şehirde büyük bir depo (*anbâr*) inşa ettirdi. Toğa Tîmür ile, vaktiyle Mas'ûd tarafından idâre edilmiş bulunan bütün yerlerin mülkiyetini kendisine sağlayan bir muâhede yaptı; buna mukabil Serbedârilerin bir vergi tekeffül etmiş olmaları muhtemeldir. Davlatşâh (s. 236) serbedârilerin Toğa Tîmür'a itâat ettiklerini (*muî' va munâd şudund*) kaydetmektedir ki, bu ancak Mas'ûd'un ölümünü tâkip eden zamanda olabilir.

Daha önce cimriligi ve gaddarlığından dolayı kâfi derecede nefret duyulan 'Alî Şams al-Dîn, kendisinden büyük bir meblağ sızdırmak istediği tahsil me'mûrlarından biri olan Haydar Kaşşâb'ı ağır bir şekilde tahkir etti. Kaşşâb, Mas'ûd'un eski zâhiti olan Yahyâ Karrâbî ile birleşerek, Şams al-Dîn'i bizzat kendi eli ile öldürdü (753'e doğru veya 754 başında). Karrâbî 754'ten önce hüküm sürüyor, çünkü onun emri ile Toğa Tîmür'un katli, Davlatşâh (s. 237)'da kaydedilen şiirin de gösterdiği gibi, 16 zilkade 754 = 14 kânûn I. 1353'te vuku hulmuştur. Kaşşâb *sipâh-sâlâr* rütbesini aldığı hâlde, Karrâbî Serbedârilerin reisi oldu. Yeni emir, zâhid bir kişi olmakla beraber aynı zamanda hunhar ve zâlim idi. Kendisinde cinnet alâmeti görüldüğü sanılıyordu. Serbedâr ile Toğa Tîmür arasında ihtilâflar çok çabuk baş gösterdi. Zira Karrâbî Hân'ın hükümdarlığına karşı koyuyordu. Bir karşılaşma vesilesi ile Karrâbî, kendi naiyet zâbiti vâsıtası ile Toğa Tîmür'u Sultan Duvîn'de katletti. Bu suikastin, ancak Tîmür hükümdarlığının büyükleri arasında Serbedârilerin tarafdarlarının bulunması ile muvaffak olabildiği tasavvur edilmektedir. Toğa Tîmür'un ölümü ile, bu yerlerde Çingiz Hân'ın soyundan gelenlerin saltanatı sona erdi. Hân'ın ülkesi Serbedâriler, Cânî Kurbâniler ve Herat Kertleri tarafından taksim edildi; Karrâbî, Cânî Kurbânilerden Tûs'u aldı; Maşhad'da olduğu gibi bu şehirde de suların tanzimine itina gösterdi. O tarihlerde mutâd olduğu üzere Karrâbî de tabii bir ölüm ile ölmedi. Eniştesi 'Alâ' al-Davla'nın bir suikasti onun ölümüne sebep oldu. O vakit Kaşşâb, ölen hükümdarın kardeşi (veya yeğeni) âciz Zâhîr al-Dîn'i tahta oturttu. Tabii *sipâh-sâlâr* o tarihten itibaren iktidarın sâhibi oldu ve Zâhîr al-Dîn hükümdarlıktan ferâgat ettiği vakit (recep 760 = mayıs/baziran 1359) bir şey değişmedi. Kaşşâb bizzat devletin diz-

ginlerini eline aldı ise de, bu uzun sürmedi: âsî Naşr Allâb Bâstînî (belki Mas'ûd'un bir kardeşi)'yi Astarâbâd'da muhâsara ettiği vakit, kendi has *sipâh-sâlâr*'ı olan Hasan Dâmgânî'nin tahrîki ile bir tertibin kurbanı olarak öldü (rebiülâhır 761 = şubat/mart 1360). Hasan Dâmgânî, Naşr Allâh ile bir sulh akdetti ve tahta tevârûs için ilk hânedana döndü. Dâmgânî ve Naşr Allâb gerçek iktidarın sâhipleri oldukları hâlde Luţf Allâh b. Mas'ûd, bukûmdar ilân edildi ve Naşr Allâh kendini bukûmdarın atabeyi tayin etti. Göğe hükümdar Luţf Allâh ancak *sipâh-sâlâr* muvafakat ettiği müddetçe tahtında durabildi. Mas'ûd'un oğlu ile Atabey arasında ehemmiyetsiz bir ihtilâf hâsıl olur-olmaz, Atabey hükümdarı hapse attı ve az sonra da öldürülmesini emretti (recep 762 = mayıs/haziran 1361). Bundan sonra Hasan Dâmgânî bizzat kendi adına hüküm sürdü. Karışıklıklar gecikmedi. Cürî'nin müridi olan derviş 'Azîz, Dâmgânî'nin bastırmağa muvaffak olduğu, bir karışıklığa sebebiyet verdi. 'Azîz Tûs'u almış idi; fakat Serbedârî hükümdarı onu geri aldı. 'Azîz'i sürgün etti. O da İsfahan'a geldi. Dâmgânî, dinî ââikler ile dervişin hayatına kıymamakla fâhiş bir hatâ işlemiş idi. Bundan başka, Serbedâr'a bağlı bulunan Toğa Tîmür'un ülkesinin bu kısmında ahvâl gittikçe fenalaştı. Toğa Tîmür'un bir zâbitinin oğlu olan Amîr Valî, serbedârî vâliyi Astarâbâd'dan kovdu ve Dâmgânî tarafından gönderilmiş olan yardımcı kıt'ayı hezîmete uğrattı. Serbedârilerin bu sırada Tûs'u kaybetmiş oldukları anlaşılıyor. Mas'ûd'un eski me'mûrlarından biri olan Nacm al-Dîn 'Alî Mu'ayyad bu karışıklıklardan faydalanmakta gecikmedi. Dâmgân şehrinin zaptı ve âsî 'Azîz'i, İsfahan'dan getirtti. Amîr Valî tarafından mağlûp edilmiş olan Serbedâr ordusunun bir kısmı ona iltibak etti. Bu hâdiseler Dâmgânî'nin Sebzevâr'da bulunduğu bir zamanda cereyan ediyordu, çünkü Dâmgânî Şakkan müstahkem mevkiini muhâsara ediyordu. Böylece Mu'ayyad ve 'Azîz Sebzevâr'a girebildiler ve orada Dâmgânî'nin veziri Yunus Samnânî'yi öldürdüler ve Luţf Allâh b. Mas'ûd için bir *tâziyette* bulundular. Aynı zamanda, tehdit ve vaidler ihtivâ eden tahriratlar ile ordunun zâbitleri Dâmgânî'yi terketmeğe teşvik edildi. Ordu Şakkan önünde böyle bir baberi alınca, askerler Mu'ayyad tarafını tuttular: Dâmgânî'nin başı hemen Sebzevâr'a gönderildi (766=1364/1365). Dâmgânî'nin yerine tahta geçen Mu'ayyad Serbedârî hükümdarların sonuncusu oldu. Tarihçilere göre, Mu'ayyad âlicenap, dindâr ve ateşli bir şî'î idi (bu keyfiyet kendi tarafından darbedilmiş paraların yazılarında da görül-

mektedir, bk. Frähn, *Recensio nummorum muhammedanorum*, s. 632 v.d.). Fakat onun sofuluğu hukûmdarının bir emrine itaat etmeyecek kadar cesâret göstermiş olan derviş 'Aziz'den kurtulmasına aslâ mâni olmadı. Mu'ayyad bundan başka Cürî tarikatı dervişlerinden nefret ediyordu. Cürî'nin müşidi olan Halîfa'nın ve bizzat Hasan Cürî'nin türbelerine karşı saygısızlık gösterdi. Dış siyasetine gelince, son serbedârî hâkimiyet sâhasını genişletmeği düşünmüş idi. Zaptettiği yerler arasında Turşiz ve Kûbistân fetihleri zikredilir. Herath Malik Gîyâs al-Dîn (bk. J A, 5. seri, 1861, XVII, 515 v.d.)'e karşı yaptığı savaşta Nişâpûr'u kaybetti. Serbedâr ile eski Toğa Timur devletinin hukûmdarı olan Amîr Valî arasındaki münâsebetler umûmiyetle dostâne değil idi. Bu düşmanlıklar esnâsında Mu'ayyad, bir müddet için, Astarâbâd'ı tasarrufunda bulundurmuş olmalıdır, çünkü 775 (1373/1374)'te bu şehirde basılmış bir sikkesi bilinmektedir (krş. Howorth, *History of the Mongols*, III, 737). Diğer taraftan Valî, Fârs emirinden yardımcı kuvvetler temin etmiş olan âsî derviş Rukn al-Dîn tarafından Sebzevâr'dan çıkarılan Serbedârî hukûmdarın hukûmetini tekrar elde etmesine yardım etti (780=1378/1379).

Daha sonra ihtilâflar yeniden patlak verdi. Valî kuvvetleri tarafından Sebzevâr'ın muhâsarası vesilesi ile Mu'ayyad büyük Timur'dan yardım istirbamında bulundu (h 783 yabut 781; krş. Dorn, *Gesch. Tabaristans*, s. 186, not 2). Bunu tekrara lüzum yoktur ki, serbedârî hukûmdar her türlü istiklâl fikrini terketmek mecbûriyetinde kaldı ve ülkesi Timur imparatorluğunun bir parçası hâline geldi. Mu'ayyad Timur'un sarayında bir müddet daha yaşadı; 788 (1386/1387)'de katledilmek sûreti ile öldürüldü. Cesedi Sebzevâr'a nakledildi ve bu şehirde gömüldü.

Her ne kadar 807 (1404/1405)'de Mas'ûd'un oğlu Sulţân 'Alî Timur'un oğlu Şâhrûh'a karşı ayaklanmış ise de, Serbedârîlerin tarihi burada sona erer. Bu ayaklanma, usûlüne göre, tenkil edilmiş idi. Davlatşâh, Serbedârîlerin mâdihi olarak şâir Mahmûd İbn Yamîn al-Dîn Faryumadî [bk. mad. İBN YAMÎN]'yi zikreder.

Bibliyografya: B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir-Persisch und Deutsch* (Petersburg, 1850); orada (s. 142) bu mevzû hakkında 1850'den önce Avrupa'da yapılan tetkiklere âit bibliyografyanın çoğu bulunmaktadır; Mîrhvând, *Ravzat al-şafâ* (Bombay, 1266), V, 179 v.dd.; Davlatşâh, *Tazkirat al-şu'arâ* (nşr. Browne), s. 229, 236, v.d., 269, 275 — 288, 307, 398 v.d., 399, 426, 462;

B. Dorn, *Sehir Eddins Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan* (Muh. Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres (Petersburg, 1850), I, 103 — 112, 353 v.d.; İbn Battûta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, s. III v.d., 64 v.dd.; C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 737—740; J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, II, 324—326, 335, 340, 342; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, III, 726 v.dd.; *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 571, 575.

(V. F. BÜCHNER.)

SERDÂB. SARDÂB (F. serd-âb, „soğuk su“, *Şâmûs*'ta, yanlış olarak, *sirdâb*, ar. cem. *sarâ-dîb*), Bağdad'da, evlerde oldukça geniş, kubbeli, az-çok tezyinatlı, zeminden dört-beş ayak aşağıda bulunan izbe ve mahzenlerdir ki, evin odalarında sıcaklık 34°—35° iken, burada 25°—26°'dir. Sardâb'ın, şimâle doğru, ocak şeklinde ve binanın ön üst kısmında nihâyetlenen, bir hava menfezi vardır; içi ayrıca sabahları ve akşamları bir kaç küçük pencere vâsıtası ile havalandırılır. [Soğutulmak için su küpü konulan] serdâblarda yazın sabahın erken saatlerinden güneş batıncaya kadar oturulur.

Sardâb İran'ın cenup bölgelerinde de vardır; buralarda ona *zîr-zamîn* („yer-altı“), hava menfezine de *bâd-gîr* („rüzgâr alan“) denir. Kelime, mânâsı genişleyerek, her çeşit yer altı tesisleri ve yer altı yolu için de kullanılmıştır (İbn Battûta, Paris, 1853, I, 264; Dozy, *Suppl.*, I, 647; [Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1952, IV, 1782)]).

Bibliyografya: Olivier, *Voyage dans l'empire othoman* (Paris, 1804), II, 381; Niebubr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1780), II, 239; Buckingham, *Travels* (London, 1837), II, 192, 210, Ker-Porter, *Travels*, II, 261. (CL. HUART.)

SERDÂR. SARDÂR, farsça bir kelime olup, istikakî mânâsı „baş tutan“, baş mevkiî işgal eden demektir ve umûmiyetle kabîle reîsî, rehber ve kumandan mânâlarında kullanılmıştır. Bu son mânâda türkler tarafından iktibas edilmiş olan kelime, yine türkler tarafından bâzan yanlış olarak, *sirr-dâr* kelimesinden istikak ettirilmiştir. Türkler vâsıtası ile bu kelime araplara geçmiş ve 1581'de Yemen'deki arap emirlerinden birinin yazdığı bir mektupta kullanılmıştır: „*va'ayyana... sardâran 'ala 'l-asâkir*“ („ve orduya bir kumandan tâyin etti“). Rutgers (*Historia Jemanae sub Hasano Pascha*, Leiden, 1838, s. 133 ve 166) bu kelimenin farsça olduğuna da işaret etmiştir. Kezâ, mücerret bir mefhum olarak, bir ordu kumandanının

makamı karşılığında *sardârîya* kelimesine de rastlanır. Sardâr kelimesi, Mısır'da arapça konuşan halkın diline çoktan beri girmiş olup, Mısır ve Sudan'ın ingiliz idâresinde bulunduğu davirde bu iki memleketteki ordunun ingiliz başkumandanının da resmî unvânını ifâde etmiştir (ingilizce yazılışı *sirdar*, bk. [E. Cromer, *Modern Egypt*, London, 1908, II, 283; *sirdâr* kelimesinin Mısır'da başkumandan mânâsına geldiği hakkında bk. H. Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, s. 370]). İran'da bu kelime yakın zamanlara kadar daha ziyade *sardâr-i zafar*, *sardâr-i cang* gibi şeref unvânlarının teşkilinde kullanılırdı.

Hindistan'da [XVIII. asrın ikinci yarısında, Lâhur'u zapt eden Sikblerin bu muntakada kurdukları küçük devletlerin hukûmdarlarına *sardâr* denilmekle berâber (bk. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi*, Ankara, 1950, III, 125)] umûmî olarak ingiliz idâresi zamanında, Hind ordusunun zâbit sınıfının âlâmeti olarak kullanılırdı. *Sardâr-log* bir birliğin veya alayın hindli zâbitleri mânâsına gelirdi. Bir zamanlar, bu kelime tabtirevan taşıyanların öneüsünü ifâde etmek üzere de kullanılmış, aonraları şimâli Hindistan'da avrupalıların busûsî uçaklarına verilen bir ad olmuştur. Bunlar aynı zamanda avdeki bütün hizmetkârların da reîsî idiler. *Sardâr bahâdur*, vaktiyle ingiliz Hind ordusunda, tamâmen hindli zâbitler için ihdâs edilmiş bulunan bir liyâkat nişanının birinci rütbesini hâmil zâta verilen bir şeref unvânı da olmuştur.

(Türkçede bu kelimenin *Fâtih kanun-nâmesi* (nşr. M. Ârif, *T O E M* ilâvesi, İstanbul, 1330), s. 10'daki „muallim-i sultan... sardâr-i ulerâdir“ ibâresinde olduğu gibi, reis mânâsına da kullanılmakla berâber, bilhassa küçük askerî müfreze kumandanı (İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, VII. defter, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1959, 281) veya ordu kumandanı karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Bu mânâsında, bu tâbir Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında ordu veya eyâlet askerî kumandanı mânâsına gelen *sipah-sâlâr*; *sar-laşkar* ve *sar-'askar* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, bk. fibrist) mukabildir.

Osmanlı imparatorluğunda sefer yapılması gereken yerlere vezirlerden, beyler-beylerden veya sancak beylerinden birinin serdâr tâyin edilmesi âdet idi (*Das Asaf-nâme des Lutfi Pascha*, nşr. R. Tschudi, Leipzig, 1910, metin a. 25). Bununla berâber kapudan paşalara da serdârlik verildiği (Feridun Bey, *Münşaat*, İstanbul, 1275, II, 562 v.d.), pâdişahın katılmadığı seferlerde başkumandan olan sadrâ-

zamlara serdâr-ı ekrem denildiği görülmektedir. Serdârlar sefer bazırlıkları ile bizzat meşgûl olmakla mükellef idiler, azil ve nasb, zeâmet ve timar tevcipleri gibi vezîr salâhiyetleri vardı. XVII. asra kadar vezîr olan serdârlara, yanlarında bulunan tuğralı, fakat boş ahkâm kâğıtları yetmediği zaman, tuğra çekmek hakkı bile verilmiş idi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri* VII, 289). Serdârların berâberlerinde bir miktar yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari, mâlî işlerini görmek üzere, bir defterdar veya onun yerini tutmak üzere bir bazarîna kâtibi bulunurdu. Vezîrin kendi tezkirecisi de reis-ül-küttâb vazifesini göürdü (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 193). Serdârlar yaptıkları masraflardan dolayı mes'ul addedilmezlerdi. Onlar, nüfûzlarını arttırmak üzere, pâdişah tarafından kabûl olunurlar, kendilerine ihsanlarda bulunulur (Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanun-nâmeleri*, M T M, İstanbul, 1331, I, 500; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, â. 160, 192, 193) ve kendilerine serdârlik berâtı verilir (bk. Feridun Bey, *nşn. esr.*, fibrist). Serdârların maiyetinde bulunanlara karşı âdil davranmaları, zaptolunan yerlerdeki halkın da affı kabil olanlarına karşı merhametli olmaları, gururdan kaçınmaları arzû olunan hususlardan idi (R. Anhegger, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilâtına dair mülâhazaları*, T M, 1953, X, 382; Âli, *Mavâ'id al-nafâ'is fî kavâ'id al-macâlis*, İstanbul, 1956, s. 123 v. dd.). Ayrıca Osmanlı imparatorluğunda şehirler arasındaki yolların emniyetine me'mûr edilenlere de kır-serdârî, yeniçeri âğası tarafından küçük yerlere, askerî teşkilâtın inzibat altında bulundurulması için gönderilen kimselelere de serdâr denilirdi.

Serdâr kelimesi türkçeden romenceye geçmiş ve askerî kumandan, süvari paşası ve boyarlar arasında bir rütbe olarak kullanılmıştır (M. Tamer, *Le parole di origine turca in rumeno*, Palermo, 1963, tez, basılmamış).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka farsça, türkçe ve ordu dillerindeki başlıca lugatlar; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden, 1881); A. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha* (Leiden, 1838); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, William Crooke tarafından yapılan 2. baskı (London, 1903).

(T. W. HAIG.)

[Bu madde Nejat Göyünç tarafından ikmal edilmiştir.]

SERDESÎR. [Bk. SERDSÎR.]

SERDSÎR. SERDSÎR, serin yer veya yükseklerde bulunan yazlık ev. Farsça lugatlar

(msl. *Farhang-i Şu'arî*) içinde bu kelimenin bulunduğu beyitler nakledir. Bu kelimenin zıddı *garmsîr* [b. bk.]'dir.

Bugün bu iki kelime, arap coğrafyacılarının *Surûd ve Curûm* 'una (Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 249) tekabül eden Fars eyâletinin şimâl ve cenûp kısmını göstermek için kullanılır.

SERENDİB. **SARANDİB.** **SEYLAN** yarım adasının cenûp ucunda 5° 55' — 9° 50' şimâl arzları ve 79° 41' — 81° 52' şark tûlleri (Greenw) arasında bulunan bir ada olup, sathı 65.996 km.² ve 1953 sayımına göre, nüfusu 8.098.637'dir, nüfusun 541.812'si müslümandır. Bu müslümanların çoğuna Morlar (*Moors, Moormen, Maures*) denilmektedir; bunlar ya bu memleketin kadınları ile evlenerek, yerli halk arasında müslümanlığı yayan muhâcir araplardan gelmektedir veya kıt'adan adayı ziyârete gelen hindli tâcirlerdir; diğerleri ise, bolandahların Cava ve Sumatra'dan getirdikleri asker ve işçilerin çoğunun soyundan gelen malezyalılardır; bundan başka bir az efğanlı ve diğer müslüman göçmen de bulunmaktadır.

Seylan, inci avcılığı, kıymetli taşları ve bahârâtı sebebi ile, araplar tarafından eskiden beri tanınıyordu; arap tâcirler islâmiyetten asırlarca önce Seylan'da ticârî teşisler kurmuşlardı. Mahallî rivâyette, ilk yerleşmeyi, Peygamber'in Uhud savaşında korkaklıklarından dolayı sürdüğü bir kaç araba atfeder. Bu rivâyet, tarihî bir esâsa dayanmamakta ise de, Seylan'ın ticârî ehemmiyeti bu adayı islâm dünyasında çok erken bir zamanda tanıtmış olduğunu göstermektedir. Seylan III. (h.) asırdan itibaren coğrafya eserlerinde sık-sık zikredilmektedir: İbn Hürdâzib (h. 230'a doğru)'ın elimizde bulunan en eski coğrafya eseri olan *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (Bibl. Geogr. Arab., VI, 63—70) adlı eserinde, Seylan'dan ekseriyâ sanskritçe adı olan *Sinhaladvîpa*'nın tahrif edilmiş şekli bulunan *Sarandîb* adı altında bahsedilmektedir. *Sarandîb* dar mânası ile Âdem dağına çevreleyen bölgenin ismi olup, bütün adaya *Siyalân* denilmektedir (al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlûkât*, nşr. Wüstenfeld, I, 112; İbn Battûta, IV, 165 ve 179). Sahilân adına *Acâ'ib al-Hind*'de rastlanmaktadır ve İbn Rusta *Bibl. Geogr. Arab.*, VII, 84 ve 132) *Sarandîb* adı yanında adanın *Tabrûbânî* şeklinde yazdığı grekçe adını (*ταπροβάνη*) da bilmektedir.

2.262 m. irtifânda olan Âdem dağı, Âdem'in cennetten kovulduğu vakit ayağını bastığı ilk nokta olarak, islâm âleminde iyi bilinir (al-Tabarî, I, 121); adada yetişen bahârât nebatlarının menşei Âdem'in cennetten getirdiği

dalların yaprakları imiş (agn. esr., I, 125 v. d.). Âdem'in dağın tepesindeki bir kaya üzerinde bulunan ayağının izi, hristiyanlar ve budistler tarafından olduğu gibi, müslümanlar tarafından da ziyâret edilir (İbn Battûta, IV, 181 v. d.).

Arap tâcirler, portekizlilerin XVI. asrın başında Hind denizlerine gelmelerine kadar, adanın ticâretine mutlak bir şekilde hâkim idiler. O tarihten beri devam edegelen Morlar adını onlara ilk defa verenler portekizliler oldu. Arap tâcirlerin ve onların soyundan gelenlerin büyüyen bâkimiyetleri portekizliler ve bunların adadaki hakimiyetleri de 1658'de bollandahlar tarafından ortadan kaldırıldı; arâzi elde etmek araplara yasak edildi ve hattâ serbestçe ibâdet etmelerine bile mâni olunmağa çalışıldı. 1796'dan itibaren Seylan'a sâhip olan İngilizler, yavaş-yavaş kendilerinden öncekiler tarafından tâkip edilmiş olan tahditleri kaldırdı ve 1832'de Morların Colombo'da arâzi sâhibi olmalarına müsaade ettiler.

Britanya müstemlekesi olarak Seylan, icrâî ve teşriî kudreti hâiz bir meclisi bulunan bir vâli tarafından idâre edilmekte idi. Bu teşriî meclisin bir üyesi Morların temsilcisi idi. Morlar, ekseriyâ küçük ticaretle meşgul olurlar, dükkân işletir veya ayak satıcılığı ederler; aynı zamanda kayıkçılık; balıkçılık veya balmalık yaparlar, pek azı zirâat ile uğraşır. Morlar arapça kelimeler ile karışık bir Tamil dili konuşurlar. Seylan'da müslüman hukukunun mer'iyette kalmış olan kısımları sâdece 5 agustos 1806 toplantısında vâli tarafından kabul edilmiş bulunan kanun-nâmeden ibârettir. Bu, ister hususî surette çıkarılan kanunlar şeklinde olsun, ister uzun zamandan beri yerleşmiş âdetler hâlinde olsun, adaya idhâl edildiği şekli ile, müslüman hukukunu ihtivâ eder; 1806 kanununun karşılamadığı hususlarda Seylan'da tatbik edilen umûmî kanun câridir. [İkinci dünya savaşından sonra, 1947 yılında kendisine istiklâl verilen Seylan, 4 şubat 1948'den beri, İngiliz milletler topluluğunun üyesi bulunmaktadır.]

Bibliyografiya: *Biblioth. Geogr. Arab.*, bk. fibrist, mad. *Sarandîb*; *Acâ'ib al-Hind* (nşr. P. A. van der Lith), bk. fibrist, *Sarandîb*, *Sabilân* v. b., ek C, s. 265 v. dd.; Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IXe siècle*, s. 5 ve 127 v. d.; İbn Battûta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 165 v. dd.; Sir James E. Tennent, *Ceylon* (1860), I, 629 v. dd.; II, 53; G. Ferguson, *Mohammedanism in Ceylon* (Colombo, 1897); *Globus*, 1901, LXXIX, 292; *Revue du monde musulman*, I, 577, IV, 114;

J. C. W. Pereira, *Institutes of the Laws of Ceylon* (Colombo, 1901), I, 18 v. d.; *The Ceylon Manual* (1910); *Ceylon Sessional Papers* (Colombo, 1911), XVII.

(T. W. ARNOLD.)

SERES. [Bk. SEREZ.]

SERETÂN. **AL-SARATÂN** (A.), yengeç; deniz yengeline (*saratân bahri*) olduğu kadar, tatlı su yengeline (*saratân nhrî*) de bu isim verilir. al-Damîrî yangeci şu şekilde tasvir etmektedir: „çok bızlı yürüyebilir, iki çenesi, kısıkları, bir çok dişi ve taş gibi sert bir sırtı vardır; başının ve kuyruğunun olmadığı sanılır. Omuzları üzerinde iki gözü vardır, ağzı göğsünde, çeneleri yan taraftadır. 8 ayağı vardır ve bir tarafa doğru yürür. Hem karada, hem suda teneffüs eder. Senede 6 defa kabuk değiştirir. Kendisine iki kapısı bulunan bir yuva yapar; iki kapıdan biri suya, diğeri ise karaya açılır. Kabuk değiştireceği zaman, yirtici balıkların korkusundan, su tarafına olan kapıyı kapar; rüzgârın gelebilmesi ve yeni kabuğunun kuruyabilmesi için, kara tarafına olan kapısını açar“. al-Kazvinî de, deniz hayvanları arasında, onun hakkında aynı tavsifi verir. Bu hayvanın sihir ve tıpta kullanılığı sayısızdır.

Kanser hastalığına da *al-sarnfân* denilmiştir (greklerde kullanılan kelime de aynı mânaya gelir). *Kâmûs*'a göre, kanser siyah safra ile dolu bir ur olup, başlangıçta bir bâdemden daha büyük değildir; büyüyünce, üzerinde, yengeç ayakları gibi, yeşil ve kırmızı kan damarları görünür. Bu hastalık tedâvi edilemez, olsa-olsa, yalnız seyri uzatılabilir; bu hastalık hem insana, hem hayvana musallat olur.

Bibliyografiya: al-Damîrî, *Hayât al-hayavân* (Kahire, 1319), II, 16; (trc. Jayakar), II, 43; al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mnh-lûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 135 (trc. H. Ethé), s. 277; İbn al-Bayfâr (trc. Leclerc), II, 244. (J. RUSKA.)

SERETÂN. **AL-SARATÂN**, Yengeç burcu. Saratân hey'et ilminde, güneş medârında, güneşin yaz başlangıcına girdiği yerdeki en şimâlde bulunan burcun adıdır. Araplarca, (tamâmen Batlamyus'un *Almagest*'ine uygun olarak, *şurat al-saratân* (grekçe Ζαχρῑνος, lâtince: Cancer) burcu dokuz yıldızdan müteşekkildir; buna asıl şekli dışında olan başka dört yıldız daha ilâve edilmiştir. Burçtaki en parlak olan yıldızlar ancak dördüncü derecede büyüklüğe ulaşır. Bunların dördü hafifçe eğri ve dik duran bir yay meydana getirir; yengecin dışında bulunan ikisi, iki kısıkağın (*al-zabânî 'l-canûbî* ve *al-zabânî 'l-şimâlî*) yakınında bulunur; bu-

na mukabil içerideki iki tanesi yengeç şeklinin gözlerinin yanındadır; bu sonunculara iki eşek (*al-himârân, asini, aselli*) adı verilir; gözlerin arasında, çıplak göz ile küçük bir bulut gibi görünen, fakat teleskop ile bakıldığı zaman, takriben 40 kadar olduğu anlaşılan abır (*al-ma-laf, praesepe*) denilen yıldız kümesi vardır. Yengecin arka ayakları üzerinde, mukabil bir yayın merkezinde meşhûr ve çok tetkik edilmiş olan ζ Cancri bulunmaktadır.

Güneş Saratân şeklinin başına girince, şark güneş medârının meylinin inhirâfına müsâvi olan en büyük şimâlî inhirâfına (*al-mayl al-n'zam*) ulaşır. Fakat bu (şimdi=23° 27') sâbit değildir; zaman ile az bir miktarda değişir. Hey'et besapları bu değişikliğin şu formül ile bulunabileceğini göstermiştir:

$$E=23^{\circ} 27' 8''. 26-46''. 845 T-0''. 0059 T^2 + 0''. 00181 T^3$$

Bu formülde T harfi 1900.0 yılının başlangıcından hesaplanan 100 medâr yılı vâhid-i kıyasını temsil eder. Böylece msl. milâdî 1000 yılı için $E=23^{\circ} 34' 8''$. 07 elde edilir (krş. S. Newcomb, *Elements of the four inner Planets and the fundamental Constants of Astronomy*, Vaşington, 1895, s. 196). Şimdiki küçülmeden tekrar büyümeğe geçecek olan E'deki bu değişiklik müslüman hey'etçiler tarafından pek iyi biliniyordu. Fâtîmî bey'etçi İbn Yûnus (ölm. Kahire, 1009), *al-Zic al-kabîr nî-Hâkimî* (yaz. Leiden, 1057, bölüm XI, var. 222)'sinde hize müslüman hey'etçilerin bulduğu güneş medârının inhirâfına dâir mûtalar vermiştir ki, aşağıdaki mâlûmat ondan alınmıştır. Batlamyus'a göre, Eratosthenes ile Hipparchus güneş medârının inhirâfını 23° 51' 20" dâire muhiti'nin $\frac{1}{4}$ 'üne müsâvi itibâr etmişlerdir. „Ben 16 (h.) yılında (yani milâdî 776'dan sonra), Batlamyus ile „tahkik edilmiş cetveller“ müellifleri (*aşhâb al-mumtañan*) arasında âzamî in-firaf için yapılmış her hangi bir rasad bilmiyorum. Râsîd âzamî inhirâfın 23° 31' olduğunu söyler“.

al-Ma'mûn'un hey'et âlimleri al-Şammâsiya (Bagdad'da bir maballe ve kapı)'deki rasadlarından $E=23^{\circ} 33'$ buldular ve aynı rakam Muhammed b. Mûsâ 'l-Hvârizmî tarafından kendi zîc'inde ve Muhammed b. Kaşîr al-Fargânî'nin „Usturlab'ın kullanılması hakkında“ adlı kitabında verilmiştir. Yahyâ b. Abî Mansûr'un ölümünden sonra, al-Ma'mûn'un bizanslılara karşı sefere çıkacağı zaman, kendilerine kullanılmalarını emrettiği âlet ile rasadlar yapan Şam hey'et âlimleri Hâlid b. 'Abd al-Malik al-Marvarrûzî, Abu 'l-Sanad b. Tayyib 'Alî ve 'Alî b. 'Isâ al-Asturlâbî v. b. $E=23^{\circ} 33' 52''$ buldular. Onların bu hesapları Yaz-

dagird takviminin 201 (832/833 m. s.) yılında yapılmış idi. Mūsā b. Şâkir oğulları Bağdad sûrunun kemerli kapısı yanında, aynı takvimin 237 (868/869) yılında, E = 23° 35' olduğunu bulduklarını söylemektedirler. *al-Taķvīm* cedvelleğinde, Ahmed b. 'Abd Allāh Habaş güneş medârının inbirâfı busûsunda şu iki değeri vermektedir: 23° 35' ve 23° ve 33', „fakat bununla berâber her iki rakamın bir olması gerekirdi.“ *al-Māhānī*, Yazdagird takvimine göre 226 (243 = 857/858) 'da E = 23° 35' 30" olarak tespit etmiştir. „Abu 'l-Hasan Şâbit b. Kurra şöyle demektedir: Ben Batlamyus'tan önceki zamanlardaki eski usûllerin âzâmî inbirâfı 23° 35' olarak gösterdiğini buldum; nitekim Muhammed b. Câbir b. Sinān al-Battānî de bizzat kendi ölçmelerinden, E'yi 23° 35' bulduğunu söylemektedir.“ İbn al-'Alam diye tanınan Şarîf al-Fâzil Abu 'l-Kâsim 'Alî b. al-Husayn Muhammed b. Abî 'Isâ ve Abu 'l-Hasan al-Şûfî 'Abd al-Rahmān b. 'Omar E'nin değeri'nin 23° 34' 2" ve 23° 34' 45" olduğunu buldular. Sonra İbn Yûnus, büyük ölçüde dakik olan usûlleri ile elde ettiği kendi hesabını E = 23° 35' olarak verir. Ayrıca al-Bîrûnî'nin de E = 23° 35' bulduğu (*al-Kānûn al-Mas'ûdî*, Berlin yazl., Or. 8° 275, var. 85°) kaydedilmelidir. İbn al-Şâtir aş.-yk. 765 (1363/1364) 'te E = 23° 31' ve Ulug bey 1437 'de, Semerkand 'da E = 23° 30' 17" bulmuşlardı.

Güneşin Yengeç burcuna (*al-saraṭān al-avval*) girdiği gün, Koç ve Oğlak burçlarına girdiği günler gibi, güneşin gökte çizebileceği âzâmî mahrek olması (şimâl tûl muntakalarında en uzun gün) dolayısı ile, büyük bir ehemmiyet taşır. Bu sebeptendir ki, güneş kadrânları üzerinde bu üç dâirenin temsili ve saatlerinin gösterilmesi mühim bir yer tutar. Yengeç sûreti mahrûfî bir kıt'adır ki, bunun teferrûâtı mevkiî tûl derecesine ve bir de kadrânı duruşuna tâbidir.

Cancer (χαγγίλος) adı, şüphe, yok ki, grek menşelidir. L. Ideler'e (bk. *bibliyografya*) göre Lernaüs adı da bununla ilgili olmalıdır, çünkü efsâne, Lernaon canavarı ile savaş yapan Herkules'in ayağını yaralamak için, Lerna bataklığından çıkan yengeçten bahseder. Bu ad, Dendera (Mısır) 'da, meşhûr burçlar muntakası şekli üzerinde de bulunur; bununla berâber bu şeklin Mısır'ın son devrine âit olması gerekir ve grek tesiri ile meydana gelmiştir. Bâbil 'de bu burca (β Cancri olmaksızın) Mul) AL. LUL. = (Kakkab) Şittu denilmektedir ki, bu kelime ihtimal bir bayvan ismidir; fakat yengeç ismi değildir. Selevkus devrine âit muahhar metinlerde AL LUL. yerine dâima marangoz için kullanılan ideogramı buluyoruz (krş. F. X. Kugler, *Stern-*

kunde und Sterndienst in Babel, Münster, 1913, s. 5, 54, 209, 210).

Bibliyografya: L. Ideler, *Über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 158 v. dd.; F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 75. Bu eserde, Yengeç burcunun farsça, türkçe ve auryan'ce adları verilmiştir. İbn Yûnus'taki güneş medârının inbirâfı hakkındaki kısmı C. Seboy. *Die Bestimmung der geographischen Breite eines Ortes durch Beobachtung der Meridianhöhe der Sonne oder mittels der Kenntnis zweier anderer Sonnenhöhen und den zugehörigen Azimuten nach dem arabischen Text der Hükimistischen Tafeln des Ibn Yûnus* (*Annalen der Hydrographie und maritim. Meteorologie*, Hamburg, 1922, s. 10 v. dd.) 'ta tercüme etmiştir. E hakkında daha eski asırlarda yapılmış rasadların cedveli C. A. Nallino, *Al-Battānî sive Albatennî Opus Astronomicum* (Milano, 1903), I, 160 'da verilmiştir. Yengeç, Koç ve Yay burcunun güneş saati ile ilgili resmi için krş. C. Seboy, *Gnomonik der Araber* (Berlin, 1923), s. 26 ve ayn. mll. *Sonnenuhren der spätarabischen Astronomie* (Isis, 1924, nr. 18, s. 354)

(C. SCHOY.)

SERETZ, Osmanlı türkçesinde resmi yazılışı SİRÖZ, yun. SERRAI (SERRE). Osmanlı imparatorluğunda Selânik vilâyetine bağlı bir sancağın merkezi olan şehir. Şimdi Yunanistan Makedonyası 'nda bulunan idârî bölgelerden (*nomoi*) birinin merkezi (1961 'de nüfusu 39.800). Şehir Strimon (Struma Kara-Su) ırmağının geçtiği toprağı verimli (vaktiyle az-çok sıtmalık) bir ovanın şimâl-i şarkî kenarında. türklere zamanında Ahmed Paşa çayı adı verilen bir akar su boyunda Despot (Rodop) dağlarına tâbi Çayırli Balkan'ın cenûp eteklerinde, deniz seviyesine göre, 50 m. irtifâda kurulmuş olup, Selânik-Dedeağaç (Aleksandropolis) demir-yolu üzerindedir.

Serez 'in mâzisi ilk çağa çıkar: Siris, Sirra veya Sirrhai adı verilen şehir Sirioptones'in başlıca merkezi idi. Hristiyanlık devrinde de oldukça önemli bir rol oynadı (ilk ve orta çağlara âit bilgi için bk. Pauly-Wissowa *Realencyclopaedie der klass. Altertumswissen*. 1927. 2. seri, III., 313 v. d., Oberbumber tarafından yazılmış makale). Bizans vekayi-nâmeleri Serez 'in 19 eylül 1383 'te Osmanlı bâkimiyeti altına girdiğini kaydederler. (Miklosisch-Müller, *Acta et Diplomata*, I, 77 v. dd.; Spir. P. Lambros, *Néog 'Ελληνισμός*, Atina 1912; VIII, 403, 407, krş. P. N. Papageorgiou: *Byz. Zeitschr.*, 1894, III, 292). Türk vekayi-

nâmelerinde ileri sürülen tarihler 776 (1374/1375) — 787 (1385/1386) arasında değişir (Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, Neşri'den naklen, I, 92: 776 = 1374/1375; J. v. Hammer, *GOR*, I, 180: aynı yıl; Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 243, 53 v. d.; 787 = 1385/1386 (Codex Verantianus) ve kezâ müellifi bilinmeyen *Tevarih-i Al-i Osmân*, nşr. Giese, s. 26, 11, 12; Aşık Paşa Zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 61: 783 — 787 arası; Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna*, nşr. J. v. Hammer, Wien, 1812, s. 73 v. d.: 784 = 1382/1383; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, VIII, s. 128: ilk olarak, Murad Hudâvendigâr devrinde: 777, ikinci defa: 786 'da Evrenos Bey eli ile). Rivâyetler arasındaki fark, belki de, şehrin türklere eline geçmesinden sonra kalenin daha bir müddet dayanmış bulunmaından ileri gelmiş olabilir. Serez kalesi Lala Şahin Paşa'nın desteklediği Deli Balaban Bey eli ile fethedildi ve şehir ile bavâlisi, zeamet olarak, Evrenos Bey'e verildi. Cîvâra da Saruhan'dan getirilen yö-rükler yerleştirildi (krş. Leunclavius, s. 244, 25 v. d.; Giese, *agn. esr.*, 26, 26). Serez 'in fetbinden kısa bir müddet sonra, imparator Joannis V. Paleologos'un Selânik vilâyetine tâyin ederek, kendisine büyük salâhiyetler verdiği oğlu Manuel, Osmanlıların sırp asıllı prensler elinden aldığı Serez 'in eski bir bizans mülkü olması düşüncesi ile, şehirdeki rumları osmanlı muhafızlarına karşı isyana teşvik etmiş ise de, vaktinde bu teşebbüsü haber alan Murad I., buraya bir kuvvet göndererek, fesatçıları tenkil etmiştir. Bu kuvvetlerin başında vezir-i âzam Çandarlı Hayreddin Paşa bulunuyordu. Hayreddin Paşa'nın 789 (1387) tarihinde Serez 'de eceli ile öldüğü rivâyet edilir. Yerine geçen oğlu Çandarlı Ali Paşa'nın teşebbüsü ile 797 (1395) senesinde bizans ve sırp asıllı bazı prensler, Rumeli 'de sükûnun temini maksadı ile, Serez 'de bir umûmî toplantıya çağırıldılar. Daha sonra Serez Şeyh Bedreddin (bk. bk.) Simâvî bareketinin son safhasına sahne oldu; kuvvetlerinin dağılması üzerine Bayezid Paşa eline esir düşen şeyh, o sırada Serez 'de bulunan Çelebî Sultan Mehmed huzûruna getirildi ve muhâkeme edilerek, Serez çarşısında idam olundu (823 = 1420).

Civârında gümüş madenleri bulunan Serez erkenden Osmanlıların ebemmiyetli bir darbhânesi oldu: bilinen ilk para basımı 816 = 1413/1414 tarihine rastlar. Sîröz basımı paralar arasında, şehzâde (Düzmece) Mustafa'nın bastırıldığı sikkeler de bilinmektedir. Serez 'in adı, daha sonra Trabzon'un Fatih Sultan Mehmed tarafından zaptedilmesinden (865 = 1461) sonra, imparator David'in âilesi ile berâber buraya gönderilmesi münâsebeti ile, geçmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altında Serez busûsî bir ehemmiyet arz etmemiş bulunmakla berâber, burası varlıklı bir merkez olarak zikredilir. XVI. asrın başlarında fransız tabiat bilgini Pierre Belon, Serez nüfusunun çoğunluğunu rumların teşkil ettiğini, yerlilerin rumca ve bulgarca konuştuklarını, burada ispanyolca ve almanca konuşan yahudiler de bulunduğunu kaydeder. Kâtib Çelebî (*Rumeli und Bosna*, s. 73 v. d.), çok yerde Mehmed Aşık (*Manâzîr al-'avâlim*, Viyana yazl., 240b, ortada, Berlin yazl., 246b — 247a) metnini tekrarlamak sûreti ile, Serez 'in XVII. asra âit bir tasvirini verir; şehrin 10 câmi, 7 — 8 hamam, bir bedeaten, güzel hanlar ve bahçeler ibtiva ettiğini söyler. 1078 (1667/1668) senesinde, İstanbul 'dan Girid'e giderken, Serez'e uğrayan Evliya Çelebî buranın mükemmel bir tasvirini verir. Bu tasvire göre, şehrin şark tarafında yalnız barâbeleri bulunan metruk bir kalesi var idi. Bunun eteğinde dört kapılı surlar ile çevrilmis 10 maballede kiremit örtülü mâmur 2.000 evde yahudi, rum, bulgar, sırp, v. b. gayr-i müslim nüfus oturuyordu. Nihayet bu kale dışında, etrafı sursuz, bağ ve bahçeler içinde 30 mahalleye ayrılmış, yine üstü kiremit örtülü ve kârgir 4.000 evden mürekkep müslüman şehri yer alıyordu. Seyyah'a göre, Serez 'de, 12 si cuma namazı kılınan câmi olmak üzere, 91 câmi ve mescit (bunlardan eski câmi b. 787 tarihli idi), müteaddit medrese, tekke, çeşme ve sebiller, 5 bamam, 17 han, bedestan'da 2.000 dükkân var idi. Civârında ekilen buğday, arpa, ve pamuğu ile burada yetiştirilen mandaları meşhurdur. Şehrin sokakları iri taş kaldırım ile döşenmiş olup, üzüm asmaları ile gölgelenir, sağından solundan sular akardı. Yaz mevsiminde şehir halkı serin yaylalara çıkardı. Seyyah bunlardan Ana-Yaylağı'nı bilhassa medheder. Şehrin dışındaki Kale-Ardı mesiresi, Kâtib Çelebî gibi, Evliya Çelebî tarafından da hayranlıkla zikredilmektedir. Edirne tarifi bakımından mühim bir eser olan *Anis al-musâmirin* müellifi Abdürrahman b. Hasan burada görmüş idi.

XVIII. — XIX. asırlarda Serez havâliinde, memleketin başka yerlerinde de görüldüğü gibi, eşkiyalık bâdiselerine rastlanır. Buraya yerleşmiş derebeyler arasında, eşkiyanın tenkilinde rol oynamış bulunan ve Alemdar Mustafa Paşa ile İstanbul'a gelen Serez âyanı İsmail beyin ismi bilbassa zikredilir (krş. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris, 1831, I, 157 [130] — 166). Önceleri Rumeli eyâletinin Selânik sancağına bağlı bir kazâ merkezi olan Sîröz, XIX. asrın ikinci yarısında Selânik vilâ-

rada 'Alî tarafdarlığına devam eden küfeliye, in dâveti üzerine, burayı elde etmek isteyen İbn Tabâtabâ (Muhammed b. İbrâhîm)'nin bu bedevî sergerdesi ile işbirliği yaptığını görüyoruz. Kendi menfaatini de göz önünde bulundurmak sûretiyle, 'Alî neslinden gelen bu zât ile birleşen Abu 'l-Sarâyâ, Kûfe'ye girerek, 'Abbâs b. Mûsâ b. İsâ'nın sarayında bulunan hazîneye el koydu (199 = 815). İbn Tabâtabâ, 10 cemâziyelâhır 199 (26 kânûn I. 815)'da Kûfe'de bilâfetini ilân edince, şehrin civârı ona itâat etmekte gecikmedi (Ya'kûbî, *Târîh*, nşr. Houtsma, II, 540; Tabarî, III, 977; İbn al-Ağîr, VI, 213). Abu 'l-Sarâyâ'nın bu son muvaffakiyeti üzerine, büyük bir telâşa kapılan Irak ve Arabistan vâlisi al-Hasan b. Sahl, Zuhayr b. al-Musayyib al-Zabbî kumandasında, 10.000 kişiden mürekkep bir ordu gönderdi ise de, İbn Tabâtabâ ile müştereken hareket eden Abu 'l-Sarâyâ bu kuvvetleri Kariya Şâhî'de mağlup etti (14 şubat 815). Ancak bu zaferi müteâkip, İbn Tabâtabâ'nın ölümü bir takım rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleri sürülen kuvvetli bir ihtimale göre, Abu 'l-Sarâyâ halkın ona karşı olan teveccühünü kiskanarak, İbn Tabâtabâ'yı zehirlemiştir (Tabarî, III, 979). Nitekim İbn Tabâtabâ'nın yerine aynı âileden genç bir çocuk olan Muhammed b. Muhammed b. Zayd'i halife ilân eden Abu 'l-Sarâyâ'nın bütün bu kum ve nüfûzu eline aldığı görülmektedir.

Bunun üzerine, Kûfe'de müstakil bir sûrette hareket eden Abu 'l-Sarâyâ, al-Hasan b. Sahl'in yeniden 4.000 süvârî ile üzerine gönderdiği Abdûs b. Muhammed b. Abî Hâlid al-Marvarûzî'yi Bağdad ile Kûfe arasındaki al-Câmi' mevkiinde (Ya'kûbî, II, 543) mağlup ettiği gibi, Kûfe'de nâmina para („dirham“) bastırdı. Tabarî (III, 979) basılan paralar üzerindeki yazıları kaydetmektedir. 'Alî âilesi nâmina hareket ettiği anlaşılan Abu 'l-Sarâyâ, askerlerini Basra ve Vâsî'ta gönderdiği gibi, bu âileye mensup kimselerden bir kısmını da Mekke, Yemen, Fars ve Ahvaz'a sevk etmiş, kendisi de bizzat Basra'ya zaptetmiştir (İbn al-Ağîr, VI, 214). Ancak onun hareketlerini dikkatle tâkip eden al-Hasan b. Sahl, 'Alî âilesinden Muhammed b. Sulaymân b. Dâvûd b. 'Alî'nin Madâ'in'e gelip, Bağdad'ı tehdide başladığını görünce, tecrübeli bir kumandan olan Hargama b. A'yan'a mürâaat etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, yanında Mansûr b. al-Mahdî olduğu hâlde, Şarşar'a gelen Hargama, bu nehir civârında Abu 'l-Sarâyâ'yı mağlup etmeğe muvaffak olup, Madâ'in'e girdi (İbn al-Ağîr, VI, 215). Abu 'l-Sarâyâ Kûfe'ye kaçtı; fakat Hargama onu burada da muhâsara edince, ge-

celeyn yanında 800 atlı olduğu hâlde, evvelâ Kâdisiyya'ya, sonra Vâsî'ta, nihâyet Sûs'a çekildi. Niyetinin Ra's al-Ayn'e sığınmak olduğu anlaşılan Abu 'l-Sarâyâ, buraya yakın bir yerde, Hammâd al-Kandûş (Tabarî'de: al-Hasan b. 'Alî al-Bâzğîsî)'un bücâmuna mâruz kalarak, mağlûp ve yaralı bir hâlde, bu emîr tarafından Nahr-vân'da bulunan al-Hasan b. Sah'e yollandı. O da rakibini öldürüp, başını al-Ma'mûn'a gönderdi; cesedi Bağdad köprüsüne asılıp, halka teşbîr edildi (10 rebiülevvel 200 = 18 teşrin I. 815; al-Tamîmî'nin bu büstaki şiiri için bk. Tabarî, III, 986; bk. bir de Ya'kûbî, II, 543; İbn al-Ağîr, VI, 217).

Bibliyografya: al-Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Houtsma), 1883, II, 539—543; Tabarî, *Târîh al-rusûl va 'l-mulûk* (nşr. de Geoe), 1881, III, 976—986; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), 1871, VI, 212—217; İbn Tîktağa (nşr. Derenbourg), Paris, 1895, s. 303 (= frans. tre. Amar, Paris, 1910, s. 381); İbn Haldûn, *al-'İbar* (Bulak, 1284), III, 242 v. dd. (M. ŞAHÂBEDDİN TEKİNDİAÇ.)

SERİ-ÖS-SAKATİ. SARİ AL-SAKATİ, ABU 'L-HASAN SARİ B. MUĞALLIS AL-SAKATİ (776?—871?) bir iâlâm sâffisi olup, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak belli değildir. 98 yaşında öldüğüne (bk. Anşârî, *Risâla-i mufaşşala bar fuşûl-i cihl u dîn dar tasavvuf*, var. 41b) göre, 153—159 (770—776) tarihleri arasında doğmuş olduğu tahmin edilebilir. Ölüm tarihi olarak muhtelif kaynaklarda 251 (865; bk. al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya*, s. 48; Câmî, *Nafahât al-uns*, tre. Lâmi'î Çelebî, s. 106) 3 ramazan 253 (6 eylül 867; bk. Anşârî, *Tabakât al-şūfiya*, s. 81), 257 (870/871; bk. Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 12), 3 ramazan 257 (25 temmuz 871; Anşârî, *Risâla-i mufaşşala*, var. 40b) yılları verilmektedir. İsmi ve nisbesi, yanlış okunup (Sirri al-Sikîti, Sarî al-Sakatî, v.b., bk. M. S. Vicedani, *Tomar-i turuk-i aliğeden halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 4) anlaşıldığı için, bazı kaynaklarda (msl. al-Sam'ânî, *Ansâb*, var. 299b) bunların izahına lüzum görülmüştür. Filhakika Sarî, „şeref, asâlet ve kerem sâhibi“ veya „burmalığa giden ark snyu“ (bk. *Kâmûs tercümesi*, IV, 1005 v.d.; krş. *Kur'an*, XIX, 24); nisbesi olan al-Sakatî ise, „eski elbise satıcısı, bitpazarı esnafı“ (bk. al-Sam'ânî, *Ansâb*, 299b; *Kâmûs tercümesi*, III, 69) mânalarına gelmektedir. Nitekim kendisi tasavvufa intisap etmeden önce, elbise satıcılığı (*bazzâz*, krş. Anşârî, *Risâla-i mufaşşala*, var. 41a) ile meşgûl idi. Tasavvufa intisâbına da bu mesleği sebep olmuştur. Sarî al-Sakatî meşhûr sâffilerden Cunayd al-Bagdâdî [b. bk.]'nin dayısı ve tasavvufta boçası idi. Kendisi işe, tasavvufta Ma'rûf

al-Karhî [b. bk.]'nin talebesi sayılır (bk. Anşârî, *agn. esr.*, 41a). Rivâyete göre, bir gün Ma'rûf al-Karhî Sarî al-Sakatî'nin dükkânına, giydirilmek üzere, bir yetim çocuk getirmiş ve kendisinden bu çocuğu giydirmesini ricâ etmiş. Çocuk giydirildikten sonra, Ma'rûf al-Karhî'nin bir duâsı üzerine, Sarî al-Sakatî mesleğini terk ile tasavvufa intisap etmiştir. Tasavvufa hangi tarihte veya kaç yaşında intisap ettiğine dair kaynaklarda bir kayda rastlanmaz. Bir çokları gibi, hâl tercümesi kaynaklarında nakledilen söz ve hareketlerinden başka, zamanımıza kadar intikal eden yazılı bir eser bırakmamıştır. Yukarıda işaret edilen tarihlerden birinde ölen Sarî al-Sakatî Bağdad'da, sonradan yeğeni Cunayd al-Bagdâdî'nin de kendi yanına gömüldüğü Şünîziyya mezarlığına defnedilmiştir.

Sarî al-Sakatî Bağdad'da tevhîd ve tasavvufî bâllerden ilk bahseden sâffilerden sayılır (bk. al-Sulamî, *agn. esr.*, s. 48). Ayrıca sünnet eblî akîdelerine bağlılığı, ibâdetteki titizliği, riyâzeti ve dünya ile dünya malına karşı duyduğu nefret ile tanınır (Anşârî, *agn. esr.*, var. 39b, 41a, Kuşayrî, *agn. esr.*, a. 12). Akîde bakımından Hâris al-Muhasibî'nin tilmizi olan ve ilâhî aşka çok değer veren Sarî al-Sakatî öteki dünyada muhibbûn'un daha üstün bir mevkie sâhip olacağını ileri sürer. *Kur'an*'ın harflerinin mahlûk olduğunu kabul ettiği için, İbn Hanbal tarafından tenkit edilmiştir. Kendisi cennete giden en kısa yolun kimseden bir şey istememek ve almamak ve kimseye verecek bir şey bulunmamak olduğunu kabul etmektedir (bk. al-Sarâc, *Kitâb al-luma'*, s. 152; al-Sulamî, *Tabakât*, s. 49). Kulun yükselmesinin ise, ilim, terbiye, emniyet, ve namusluluk ile mümkün olacağını ileri sürmüştü (al-Sulamî, *agn. esr.*, s. 51). Bunun gibi beşerî zaatlar ile beşerî faziletlere dâir daha bir çok sözleri de vardır ki bugün bile takdir ile anılmağa değer.

Bibliyografya: Abû Nu'aym al-İşbahânî, *Hilyat al-avliyâ' va tabakât al-aşfiyâ* (Kahire, 1351), I, 116—126; al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kabire, 1372=1953, s. 49—55; Anşârî, *Tabakât al-şūfiya* (nşr. 'Abd al-Hayy Hâbibî-i Kandaharî), Kâbul, 1341 ş., s. 81 v. dd.; ayn. mll., *Risâla-i mufaşşala* (Murad Molla kütüp., nr. 1796, var. 38b, 40b—43b); al-Kuşayrî, *al-Risâla* (Kahire, 1287), s. 11 v. d.; İbn al-Cavzî, *Şifât al-sâfva* (Haydarâbâd, 1355), II, 209; ayn. mll., *Talbîs İblîs* (Kahire, 1340) s. 180; al-Sam'ânî, *Kitâb al-anşâb*, var. 299b; al-Hatîb al-Bagdâdî, *Târîh Bağdâd* (Kahire, 1349), IX, 187; İbn al-İmâd, *Şazarât al-zahab fî ahhâr man zahab* (Kahire, 1350), II, 127; İbn Kaşîr, *al-Bidâya*

va 'l-nihâya (Kabire, 1351), XI, 13; al-Yâfi'î, *Mirât al-canân* (Haydarâbâd, 1338), II, 158 v. d.; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yan* (Bulak, 1275), I, 251; Aştâr, *Tazkirat al-avliyâ* (nşr. Nicholson), I, 274—284; Câmî, *Nafahât al-uns* (tre. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289, s. 106 v. d.; al-Şa'rânî, *Lavâkiḥ al-ânvâr fî tabakât al-aḥyâr* (Bulak, 1276), I, 86 v. d.; *E I*, mad. SARİ. (TAHSİN YAZICI.)

SERPÜL. SARİ PUL („köprü başı“), arap coğrafyacılarının Ra's al-Kanğara dedikleri Efganistan Türkistanı'nında bir şehir olup, 36° 20' şimalî arzında, 65° 40' şark tülünde, Abî Safid ırmağı kenarında bulunmaktadır. Adını yanında bulunan köprüye izâfetle almıştır. Burası aynı adı taşıyan Semerkand'daki köy ve Nişâpûr'un bir mabalesi ile karıştırılmamalıdır. Bunların her ikisi de, tarihî bakımdan, Efganistan şebri kadar mühimdir. Burası Hindukuş dağlarının şimal çıkıntıları ile Amu-Deryâ'nın cenûbundaki kum düzlüğü arasında bereketli bir bölgedir; dağlardan inen ırmaklar ile sulandığı hâlde, bölge darb-ı mesel bâline gelecek kadar gayr-i sıhîdîr. Burada dört Özbek hanlığı, küçük beylikler vardır: Akça, Şibar-gân, Maymana ve Andhûy (Andhud) ile Sarî Pul. Bunların istiklâline Efganistan Durrânî ve Bârazzây emîrleri tarafından son verilmiştir. Bunlardan Sarî Pul Kâbil hükümdarlarına boyun eğen son banlık idi. 1865'te burada bulunan birlikler, emîr Şîr 'Alî'ye karşı ayaklanarak, çok kan dökmüşler ise de, 'Abd al-Rahmân Han tarafından bastırılmış ve sonunda da kendisi emîr olmuş idi. Bu bâdiseden sonra, çok geçmeden, Sarî Pul istiklâlini tamamiyle kaybetmiştir; fakat beyliklerin eski coğrafi ve siyâsî taksimatı muhâfaza edilmiş ve bu bölgenin Özbek sekencesi askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur.

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), IV, 190 v. d.; Ş. Yazdî, *Zafar-nâma* (Bibliotheca Indica, Kalküte, 1888); H. Keane (nşr. Temple), *Asia* (London, 1882). (T. W. HAIG.)

SERPÜL-İ ZUHÂB. SARPUL-İ ZOHÂB („Zohâb köprü başı“), Bağdad—Kırmanşah yolu üzerinde, Zagros dağlarının ön kısımlarında bir mahal. Bu ad Diyâla nehrinin sol kolunu teşkil eden Alvand ırmağının üzerinde bulunan iki kemerli taş köprü dolayısı ile verilmiştir. Sarpul bugün küçük bir kale (*kür-hâna* = „cephanelik“) olup, Zobâb vâlisi burada oturur (bu mevki kâidetden Gûrân kabilesinin reisi tarafından işgâl olunur). Burada bir de kervansaray ile bir servi bahçesi ve 40 kadar ev bulunmaktadır. Aş. yk. dört saat mesâfede şimalde bulunan eski Zobâb

şehri hâlen bir harâbedir. Şarka doğru Hazâr-Carib kayalarının arkasında, Zagros eteği etrafını koridor yolu çevreleyen küçük Beşîve kasabası bulunur. Buradan, tepesinde Sâsânî eseri olan Tâk-i Gîrrâ'nın bulunduğu meşbûr Pâ-Tâk geçidine varılır. Garpta Mâl-i Ya'kûb tepesi yeşil Sarpul ovasını Kaşr-i Şîrîn'den ayırır. Sarpul 'atabât'a (yâni Kerbelâ ile diğer şî'i mukaddes makamlarına) gitmek isteyen binlerce İran hacısının tabii konak yeridir. Hacîların en çok geçtiği zamanlarda (güzün ve ve kışın) köprü civârında yüzlerce çadır kurulu. Bu çadırlar Süzmânî (Fiüc) aşiretine âit olup, bunların kadınları meslekten rakkase, mu gannîdirler ve süflî ablâkları ile tanınmışlardır.

Sarpul'un yeri, eski âsûrî Halmanu'ya, arapların Hulvân [b. bk.]'ına tekabül eder. Eski ismi Alvand Halavân telaffuz şeklinde varlığını muhafaza etmiştir. Eski şehrin izleri bilbassa ırmağın sol sâhilinde (Pây-pul), arâzinin güzel bir düzlük teşkil ettiği yerde bulunmaktadı.

Sarpul eski eserleri ile meşhûrdur: 1. Alvand 'in sağ sâbilinde bir kaya üzerinde kabartma ve pehlevi kitâbe; 2. (sol sâhilde) Hazâr-Carib kayalığındaki üç sütun, bunlardan ikisi Sâsânîlere (Partlara?) âit olup, üçüncüsü Lulubilerin kralı Anu-Banini'yi temsil eder; 3. Hazâr Carib'den 3 km. mesâfede, kayalara oyulmuş olan Abamenî devrine âit mezar, bugün burası knyanın eteğinde bir mezarlıkları bulunan Abl-i Hakk [bk. mad. 'ALÎ ILÂHÎ] denilen zümre tarafından Dukkân-i Dâ'ud adı ile ta'zîm edilir.

Bibliyografi: H. Rawlinson, *JRGS* (1839), IX, 39; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 460; J. F. Jones, *Memoirs (Selections from the records of the Bombay Government, yeni seri, XLIII, 150; Çirikov, Putevoy Jurnal* (Petersburg, 1875), s. 313 ve tür. yer.; J. P. Ferrier, *Voyages en Perse* (Paris, 1860), I, 29; de Morgan, *Miss. scient.*, II, *Études géogr.* (Paris, 1895), s. 106; IV, *Recherches archéol.* (Paris, 1896), I. kısım, 149—171 (VII. ve XII. levhalar bu yeri teferüatlı resimler ile göstermektedir); E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (Paris, 1908), s. 348; Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (Berlin, 1910), s. 61; Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920). (V. MINORSKY.)

SERRÂC. ABENCERAGEN (ABENCER-RAGEN şekli de vardır), Gîrnata'nın son zamanlarına dâir efsânevî taribinde zikri geçen, asil bir arap âilesi olup, rivâyete göre Elbamra'da Boabdil tarafından bîyanet sûretiyle katliâma uğramıştır. Efsâne muhtemelen Abu'l-Hasan 'Alî devrindeki (1461—1482) idamları ile

alâkalıdır; krş. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, II, 672, 676; bu müellif, Sebâck (*Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, 2. tabi, II, 135; İbn al-Sarrâc) ile birlikte bu ismi İbn al-Sarrâc (ibtimal eski bir vezîrin ismi)'dan getirmektedir; hâlbuki benim fikrime göre, kelime, Kurtuba asıllı olup, muhtemelen Gîrnata'ya göç etmiş Banî Sirâc'tan gelmektedir ki, bu, kelimenin ispanyolca telaffuzuna da uygun düşmektedir: Abencer(r)aje (fransızca: Abencérage); al-Makkarî ve *Bibliotheca Hispano-Arabica*'da Sirâc b. Sirâc gibi adlar ile krş. Gayangos, *History*, I, 315; II, 26, 403, 370, 541.

(C. F. SEYBOLD.)

SERREZ. [Bk. SEREZ.]

SERT. [Bk. SIRD.]

SERÜC. [Bk. SURÜC.]

SERVET. [Bk. TÂHIR BEY.]

SETH. [Bk. ŞİS.]

SEVÂD. SAVÂD, Irak [b. bk.]'a verilen başka bir ad. Irak kelimesi orta İran dillerinden geldiği (Êrag „asağı memleket, cenûp memleketi“ kelimesi, mâna bakımından buna yakın 'rk kökü ile benzeşmiş olarak, Turfan metinlerinde mevcuttur; krş. A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arab.*, s. 69; H. H. Schaefer, *Isl.*, XIV, 8 v.d.; J. J. Hess, *Zeitschr. f. Semiotistik*, II, 200; bunnla berâber bk. Nöldeke, *Isl.*, XIV, 380 v. d.) bâlde, *Savâd* („siyah memleket“) Dicle ile Fırat arasındaki aluvyon bölgenin en eski adıdır; bu ad buranın arap çölü ile tezat teşkil eden görünüşüne istinat etmektedir (Yâkût, *Mu'cam*, III, 174, 14 v. dd.). Mâna üç istikamette gelişmiştir: 1. aiyasî olarak, Irak'ın aynı sayılmıştır ve bunun neticesi olarak, Sâsânîlerin Süristân (*Dil-i Êrânşahr*)'ına tekabül eder. Savâd bu mânâda arap fethini yazan tarihçiler (msl. al-Balâzurî, *Futûh*, s. 241, 1) ve husûsiyetle vergilerin teşkilâtı hakkında müstakil eser veya idâre bakımında el kitapları yazan müellifler tarafından Irak yerine kullanılmıştır (bk. Abû Yûsuf, Yahyâ b. Adam, Kudâma, al-Mâvârdî ve İbn Haldûn). Bunun sebebi şudur: 'Omar I. tarafından yapılan kadastro ve vergi teşkilâtında Savâd kelimesi resmî olarak kullanılmış idi. 2. Bu isim bir ülkenin iç kısımlarında ziraat yapılan bölge mânasına da gelir: *Savâd al-İrâk*, *Savâd Hûzistân*, *Savâd al-Urdunn*. 3. Şehir adlarının önünde, bunu çevreleyen muntazam bir şekilde sulanan ve ziraat yapılan ova demektir (Basra, Kûfe, Vâsî, Bağdad, Tustar, Bubârâ v. b. Savâd'ı).

Bibliyografi: Esas eser şudur: H. Wagner, *Die Überschätzung der An-*

baufäche Babyloniens und ihr Ursprung (NGW Göt., Phil.-hist. Kl., 1902, s. 224—298). Dil bakımından bk. Lane, *Ar. Engl. Lexicon*, I, 4. 1462^b. Vergi işleri için bk. A. von Kremer, *Über das Budget der Einnahmen nter der Regierung des Hârân al-Raşid* (*Verh. d. VII. Internat. Orient. Kongr.*, II, 1888) ve M. van Berchem, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes*, Leipzig, 1886.

(H. H. SCHAEFER.)

SEVÂKIN. SAVÂKIN, Kızıldeniz'in garp aâhilinde bir liman olup, 19° 5' şimâl arzında bulunmaktadır. Şehir aş-yk. 250 m. uzunluğunda ve bir ingiliz mili çevresinde kat'ı nakış şeklinde ve güzel manzaralı küçük bir ada üzerinde yükselir; nüfusu 4.228 (1956) dir. Bu ada sâhilin tam karşısında, derin bir körfez içinde kâindir. Dar ve 5—6 km. uzunluğunda, mercan resifleri ile dolu bir kanal adayı Afrika kıtasından ayırır; bununla berâber Savâkin aş-yk. 50 m. uzunluğunda, müstakem bir idâre mevkii bulunan bir sed ile kıtaya bağlanmıştır. Seddin medbalinde, kara cihetinde kâin al-Kayf dış maballesine giden yolun başında kırma kemerli, icâbında kapanabilen güzel bir kapı yükselir. Gümrük ve hükümet binaları ada şehrinin başlıca yapılarıdır; en güzel meskenler Cidde'ninkileri batırlatan üç katlı beyaz zarif evlerdir. Yeni binalar arasında bilhassa yarı arap üslûbunda yapılmış güzel bir bina olan Kit-chener's Gate'i zikretmek gerekir. Bu büyük binalar yerlilerin sâde ve şekilsiz kulûbeleri ile göze batar şekilde bir tezat teşkil eder. Rumların elinde olan meyhaneleri ile kahveleri ve dükkânları bulunan küçük bir sokak, pazarı meydana getirir. Savâkin'de bir avrupalı mahallesi yoktur Buraya yerleşmiş olan az sayıda avrupalı, kısmen yerli kulûbeleri ortasında, oturulmağa pek müsâit olmayan evlerde ikamet eder. Şehrin yalnız bir mektebi var idi, fakat bu mektep Sudan'ın en iyi mektepleri arasında sayılırdı. al-Kayf kenar mahallesi bir sür ile çevrilidir, bunun yanlarına da aş-yk. yarım düzine kadar münferit istihkâm binâ edilmiş ve böylece bir dış müdâfaa hattının bimâyesine alınmıştır. Nüfusu ada şehriniinkinden çok daha fazla kalabalıktır; içinde iş hayatının temerküz ettiği büyük bir pazarı ve gayr-i muntazam sokakları vardır; burada mızrak ucu ve bıçak imâl eden demirciler ile, bilhassa muska ticâreti yapan dericiler ve bir de erkek berberleri bulunur. Fakir kadınlar için kol, ayak, burun ve kulak halkaları yapan bir kaç da kuyumcu vardır. Şehrin tuzla gölleri ve çöl boz-kırları ile çevrili uzun

bir vâha teşkil eden dışında, babçe ve hurmalıklar arasında kuyular vardır ki, şebre gerekli suyu te'min eder. Savâkin'in iklimine avrupalılar güçlükle tahammül edebilirler. Harâret, kışın bile 30° R'nin altına düşmez; burada haziran ve ağustos aylarında sık-sık kum fırtınaları koparan değişik rüzgârlar hâkimdir.

Savâkin, limanının mühim olmamasına rağmen—dar geçidi ve mercan kayaları sebebi ile yalnız gündüz girilebilir—, eski devirlerde kurulmuştur. Şüphesiz baklı olarak Plinius'taki müstakem Succhae şehri'nin burası olduğu söylenir. Orta çağlarda bölge şimdiki Hadendoa, Ababde ve Bişarin'lerin mensup oldukları Becâ (*Blemmyes*)'lara âit idi. Mekkelilerin Kızıl denizin Afrika sâhilleri ile eski ticârî münâsebetleri Burada Becâ'lar ile karışan arap tâcirlerinin yerleşmesini kolaylaştırdı. Becâ'ların mâderşâbi teşkilâtı melezlerin artmasını kolaylaştırdı. İbn Battûta milâdî 1330 senesinde burayı ziyaret ettiği zaman, Becâ'ların vâlisi olarak, bir Mekke emirinin oğlunu buldu. Halkın yüksek sınıfı yavaş-yavaş müslümanlığı kâbul etti; al-Makrizî bu müslümanlara Hadârib adını verir. O zamanlar daha şimâldaki 'Ayzâb limanı Savâkin'in teblikeli bir rakibi idi; Halnyb'in 12 ingiliz mili şimâlindeki şimdiki Savâkin Qadim denilen yer Th. Bent'e göre burasıdır. Bugün barâbe bâlinde olan bu liman 450—760 (h.) yıllarında Hindistan ve Arabistan ticârî egyptası için depo olarak mühim bir rol oynamıştır; burası Yemen tâcirlerinin bir karşılaşma yeri ve Mısır ile Afrika'nın geri kalan yerlerinden gelen ve buradan Cidde'ye gitmek üzere gemilere binen bacıların toplanma noktası idi. 'Ayzâb'ın cenûbunda 7 günlük bir mesâfede bulunan Savâkin de, Cidde'den gelen gemilerin muntehî noktası olduğundan, iki liman şiddetli rekabet hâlinde bulunuyordu; nibâyet üstünlüğü, al-Hamdânî (ölm. 945 milâdî)'nin orta Habeşistan'a (*al-Habaş al-vustâ*) âit olarak gösterdiği Savâkin kazandı. Türkler, Selim I zamanında, bu limanı da zaptettiler. Şehir Cidde paşasının idâresine verildi, paşalar da burayı bir ağa'nın idâresine tevdi ediyorlardı; bu durum 1865'te Türkiye'nin burayı Mısır'a bırakmasına kadar devam etti. Mabdi devri (1883—1898) Savâkin için felâketli oldu. Zira Savâkin-Berber arasındaki mühim kervan yolu üzerindeki ticâret, bu yolun kapanması neticesinde, tamâmiyle kesildi. İngiltere ile Mısır arasındaki 16 temmuz 1899 muâhede ile, Savâkin, Sudan gibi, İngiliz-Mısır müşterek idâresi altına alındı; bu şehir 1934 sıralarında bütün Sudan'ın en münbit kıyı bölgesi olan Red Sea Province'e dâhil idi.

Savâkin'in o zamanlar a.ş.-y.k. 10.000 nüfusu var idi. Şehir oldukça ibmal edilmiş intibâhını uyandırıyor ve binaların bemen yarısı harâbe hâlinde idi, çünkü balk ekseriyâ bunların bakımı için gerekli parayı te'min edemeyecek bir hâlde idi. Yeni kurulan Port-Sudan'da Savâk'n için teblikeyi bir rakip idi ve eskiden bu şehir vâsıtası ile yapılan ticâret ve münâ-kalenin mübim bir kısmını kendine çekmiş bulunuyordu. Bu rekabete rağmen, Savâkin mühim bir ticâret mevkii olmak vasfını bir müddet için mubâfaza edebildi ve bâzı çevrelerde Port-Sudan'ın bütün ticâreti inbisarı altına alacağına dâir ümitler gerçekleşmedi. Savâkin'de büyük-küçük ticâret-hânelar Port-Sudan'ın kurulmasından önceki canlı çalışmaları göstermiyor idi ise de, bâlâ ticâretten kazanç te'min edebilmekte ve ancak bâzı yerli ticâret-hânelar bu durumdan ziyân görmekte idi. Savâkin, sırf yerli ticâretin buraya kuvvetli bir şekilde bağlı olması ve balkın burayı Kızıldeniz eyâletinin başlıca pazar yeri olarak görmesi sebebi ile, mevcûdiyetini mubâfaza edecektir. Savâkin eskisi gibi, bacıların Cidde'ye gitmek üzere gemilere bindikleri başlıca yerlerden biridir. Geçen asrın sonlarında bu yol üzerinde köle ticâreti bâlâ devam ediyordu ve a.ş.-y.k. 3.000 köle buradan Cidde pazarına sevkedilirdi; yalnız İngiltere bukûmeti, büyük zabmetler ile, bu ticârete son verebildi. Savâkin, Atbara'da ayrılan tâli bir bat ile Port-Sudan'a bağlıdır; bu hat 1905'te yapılmıştır. Savâkin-Tokar hattının (56 İngiliz mili) inşâsı ticâreti arttırmıştır. Bu asrın ilk yarısında, Savâkin'in 56 mil cenûb-i şarkisinde bulunan Tokar'ın mükemmel pamukları deve sırtında Trinktât limanına sevkediliyor ve buradan gemi ile bir buçuk, iki günlük bir seyahat ile Savâkin'e getiriliyordu. Demir yolundan başka buharlı gemi seferleri Savâkin ile Port-Sudan arasındaki irtibâtı te'min etmektedir. Ayrıca Cidde'ye de vapur seferleri vardır. Başlıca ticâret ve ihrâcat maddeleri pamuk, susam yağı, tereyağı, deri, bal-mumu, zamk, sinâmeki ve fild'sidir.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden 1884—1891, s. 41; J. M. Hartmann, *Edrisii Africa* (Göttingen, 1796), s. 81; d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, Halle, IV, bk. mad. Suaquem; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüsténfeld), III, 182; *Marâşid al-i'ttilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 64; G. Schweinfurth, *Reise von Chartum über Berber nach Suakin* (Z G Erd. Berl., 1867, II, 33 v. dd.; H. v. Maltzan, *Reise nach Süd-arâbiyen* (Braunschweig 1873), s. 83, 89, 91,

114; *Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1962), XXI, 490; A. Defflers, *Voyage au Yémen* (Paris, 1889), s. 21 v. d.; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 300 v. d.; *Handbooks prepared under the Direction of the historical Section of the Foreign office*, nr. 98, *Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1920), s. 12, 20, 67, 81, 84, 87, 100 v. d.; Percy F. Martin, *The Sudan in Evolution* (London, 1921), a. 498-505.

(ADOLF GROHMANN.)

SEVBÂN B. İBRAHİM. [Bk. ZU 'L-NÜN.] **SEVDÂ.** AL-SAVDÂ' veya HÂRİBAT AL-SAVDÂ', cenûbî Arabistan'da, eski Ma'in krallığı mintakasında, Cavi havâlisinde, bir şehir harâbesidir. Harâbeyi ziyaret eden J. Halévy buraya *es-Soud* adını verir ve onu aynı şekilde ehemmiyetli bir şehir olan al-Bayzâ'ya bir saat uzaklıkta, onun şimâl-i şarkisinde, gâyet geniş bir barâbeler mecmuası olarak tasvir eder. al-Savdâ' bir tepenin üzerindedir. Eski şehir, ber hâlde, bir yangın neticesinde harap olmuş, muhtemelen ebemmiyetli bir sanâiînin, bilbassa mâden sanâiînin merkezi idi; zîra bâlâ bugün camlaşmış olan zemin mâden cürûfu ile örtülmüştür. Zamanının ibtişâmından bugüne intikal eden şeylerin hepsi şehir surlarının küçük bir bakiyesi ve ayakta kalmış olan bir kaç sütundan ibarettir. D. H. Müller bu barâbenin eski Ma'in şehri Qarnâ'nınki olduğunu tahmin etmektedir. F. Hommel bunun Ma'in kitâbelerinde görülen Naşân şehri ile aynı olduğunu kabul eder. al-Hamdânî al-Savdâ'yı Naşq kabîlesinin bir kalesi olarak tavsif eder. „Kara-Hisar“ ismi, muhtemel olarak, inşâ malzemesinin siyah volkan lavları veya bazalt taşından oluşu ile izâh olunabilir. Eski Ma'in şehri geç zamanlara kadar itibarlı bir ânedenin merkezi olarak varlığını korumuştur.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 167; *İktîl*, VIII (bk. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem İktîl des Hamdânî*, II, S. B. Ak. Wien, XC VII/III [1881], s. 1001, 1003, 1007, 1010, 1011 ve not 2); J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (J A, VI. seri, 1872, XIX, 29, 83); *Voyage au Nedjran* (*Bulletin de la Société de Géographie*, VI. seri, 1873, VI, 602); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, (Leipzig, 1904), II, 677, not 3, 689, 690, 695, 696. (ADOLF GROHMANN.)

SEVDÂ. SAVDÂ MİRZÂ MUHAMMED RAÏ' (1713—1781), ordu dilinde eser eser vermiş

olan şâir ve bîciveci olup, 1125 (1713)'te Delhi'de doğmuştur. Babası Mîrzâ Şafî' (Kâbilli) bir tâcir olup, Hindistan'a yerleşmiş idi. Savdâ Delhi'de tahsil gördü, şiir san'atındaki üstadları Sulaymân-Kulî Hân Vidâd ve Şâh Zuhûr al-Dîn Hâtim idi. Çağdaşları Mîrzâ Mazhar Cân-i Cânân, Mîr Taqî Mîr ve Hvâca Mîr. Dard gibi, o da yüksek İranlı edip ve şâir Sirâc al-Dîn 'Alî Hân Ârzû'dan edebiyat bakımından çok faydalandı. Savdâ'yı farsçaya tercihan kendi ana dili olan orducada yazmağa ikna eden oldu. Savdâ'nın Ordu dilindeki şâirliği çok çabuk yüksek bir seviyeye ulaştı ve kendisi ordu şiirinin üstadlarından biri olarak tanındı. Takriben 60 yaşında Delhi'yi terk etti ve Farruhâbâd'da kısa bir ikametten sonra, Laknav'a geldi ve ömrünün arta kalan kısmını orada geçirdi. Laknav bukûmdarı Âşaf al-Davla onu *Malik nl-su'arâ'* makamına yükseltti. Savdâ 1195 (1781)'te Laknav'da öldü. Eserleri Hâkîm Aşlah al-Dîn Hân tarafından bir araya getirildi ve XIX. asrın başında Kalkûte'de ilk defa neşredildi ve bunu bir çok taş-basmaları tâkip etti.

Savdâ ordu dilinde yazan şâirlerin haklı olarak, en büyüklerinden biri telakkî edilmiştir. Kendisi kasîde ve gazelde temâyüz etmiş olup, hicivleri zarîf ve keskindir. Musikide de çok mehâreti var idi. Dr. Fallon'un onun şiiri bakiındaki tenkidleri kabûle şâyân değildir.

Bibliyografya: Mîr Taqî Mîr, *Nikât nl-su'arâ'-i urdû* (Bodl., Elliot yazl., nr. 394); Mîr Hasan, *Tazkira-i su'arâ'-i urdû* (ber ikisi de Ancuman-i Taraqqî-i Urdû tarafından Avrangâbâd'da neşredilmiştir); Şefta, *Gulşan-i Bêhâr* (1252), s. 147—149; Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindoue et hindoustanie* (2. tab.), II, 66; S. W. Fallon, *A New Hindustani-English Dictionary*, (Benares, 1879), s. XI; Muhammed Husayn Âzâd, *Âb-i hayât* (Lâhôr, 1907), s. 141—172, kezâ s. 22, 43 v. d., 76, 126 v. dd., 188, 199, 208. (A. SİDDÎQİ.)

SEVDE. SAVDÂ BİNT ZAM'A B. 'KAYS B. 'ABD ŞAMS (?—643?) Peygamber'in ikinci zevcesi olup, Kurayş'in Banî 'Amir kolundandır. Annesi al-Şamûs bint Kays b. Zayd b. 'Amr olup, islâmiyeti ilk kabûl eden kadınlardandır. Sevde, ikinci Habeş muhâceretine katılan müslümanlar arasında, kocası Sakrân ve kendi kardeşi Mâlik b. Zam'a ile birlikte Habeşistan'a gitti. Kendisi evvelâ amcazâdesi Sakrân b. 'Amr ile evlendi ki, bu zât Peygamber ile mekkeliler arasında imzalanan Hudaibîya barışında müşrik kureysîlerin mu-rabbası ve meşbûr hatip Suhayl b. 'Amr'ın

kardeşidir. Habeş muhâceretinde biristiyân dine döndüğü söylenen Sakrân, karısı ile, oradan Mekke'ye dönmüş ve Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce ölmüştür. Sevde'nin Sakrân'dan İranlılar ile yapılan Calûla harbinde şehit düşmüş olan 'Abd al-Rahmân adında bir oğlu olmuştur. Peygamber'in Sevde ile evlenmesi, onun ilk karısı Hâdîca'nın ölümünden bir ay kadar sonra, kendisini teselli etmek isteyen 'Osman b. Maz'un'un karısı Havla bint Hâkîm'in aracılığı ile oldu ve Peygamber Tâ'if ziyaretinden önce ve nübüvvetinin onuncu yılı ramazan ayında, 400 dirhem mebr ile, Sevde ile evlendi.

Sevde hicretin ilk senesinde, Peygamber'in Hâdîca'den doğma dört kızından o sırada evli olmayan Umm Kulsum Âmina ve Fâtîma ile birlikte, Medine'ye kocasının yanına gitti ki, Peygamber Medine'de Mescid-i nebevî arsasına ilk olarak Sevde ve bir az sonra evlendigi 'Âişa bint Abî Bakr için evler yaptırdı. Sevde, Peygamber ile evlendiği sırada genç değil idi. Kendisi zâten uzun boylu ve iri yapılı olduğundan, yaşı ilerledikçe, o kadar şişmanlamış ve ağır canlı olmuş idi ki, vedâ baccında, veya ondan önceki baccada, halkın izdihâmından evvel Minâ'ya varmak için, Muzdalifa'de gecelememek husûsunda Peygamber'den iz'n almış idi. Yaşlılığından dolayı hizmetinden memnun olmayan ve Badr savaşında kardeşi 'Abd b. Zam'a'nın müslümanlar tarafından öldürülmesi, eski akrabalarından bazılarının esir olarak Medine'ye getirilmeleri sebebi ile, müşrik kureysî şâirlerin söylemiş oldukları mersiyeleri okuyup, ağladığını gören Peygamber tarafından kendisine bir talâk-ı r'c'î verilmiş veya boşanmış iken, Sevde'nin sık-sık onun önüne çıkıp, sırf mahşer gününde Peygamber'in zevcesi olarak haşr edilmek arzusunda olduğunu söylemesi üzerine, Peygamber onun bu ricâsını kabûl etmiştir ki, al-Nisâ' sûresinin 127. âyeti bu münâsebetle nâzil olmuştur.

Peygamber'in ölümünden sonra geride bıraktığı zevcelelerinden biri olan Sevde yoksulları sever, şefkatli, cömert ve çok iyi buylu bir kadındı. Peygamber'in butbelerinden birinde, zevceleleri arasında Allaba en yakın olanının en cömerti olduğu bakiındaki imâsının Sevde'ye âit bulunduğu rivâyet edilir. 'Âişa—„huy bakımından yalnız Sevde'ye benzemek isterdim“ derdi. Sevde'nin Peygamberin ölümünden sonraki hayatı hakkında fazla bir şey bilmeyoruz. Ancak, Halîfe 'Omar zamanında Peygamber'in zevcelelerine ayrılan tabsisattan maaşını ve Haybar hâsîlatından hissesini almıştır. Kendisi iyi geliri olmasına rağmen, mütevâzî bir hayat geçirmiş görünüyor.

Sevde'nin ölüm tarihi hakkında kaynaklar iki rivâyet üzerinde durmaktadır: 22 (643) senesinde halife 'Omar'ın bilâfetine sonlarında veya 54 (674) 'te Mu'âviya'nın halîfelîği sırasında. Peygamber ile evlendiği zaman zâten oldukça yaşlı olduğuna nazaran, birinci rivâyet daha doğru olmalıdır. İkinci rivâyet, Mu'âviya'nın, Sevde ile Şafiya'nın Mescid-i nebevîye bitişik evlerini 180.000 dirbeme satın almış olmasından çıkmıştır. Mu'âviya bunu, Şafiya [b. bk.]'nin gibi, Sevde'nin vârislerinden almış olabilir. Sevde Medine'de vefat edip, oradaki Bakî' mezarlığına gömüldü. Kendisinin Peygamber'den çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sıra* (Kahire, 1955), I, 329, 368, 369, 644 v. d.; II, 6, 8, 36, 643 v. d.; İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), Leiden, 1917, I/II, s. 2; VIII (Leiden, 1904) s. 22, 35—39, 43, 118, 149, 151, 157, 199; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 1767, 1769; III, 2437—2440; *Agâni*, IV, 31 v. d.; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trc. Hüseyin Cabid [Yalçın]), İstanbul, 1924, s. 325, not 2, s. 335; *al-İşâba* (Kahire, 1939), IV, 330, (nr. 606); *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), IV, 317; Buhârî (Leiden, 1862), s. 422 v. d.; İbn Kâşîr, *al-Bidâya ve'l-nihâya* (Kahire, 1932), III, 131 v. d. (NEŞET ÇAĞATAY.)

SEVİK, SAVİK (A.), önce kavut denen kavrulmuş arpa veya sair bububut unu, sonra kurutulmuş peynir ve meyve kuru suunu, daha sonra da bu un ile yapılmış çorba gibi bir nevi yiyecek mânalarına gelir. *Savik* bedevilerin ekseriya dağarcıklarına basıp, yolculuklarında yedikleri azıktırlar. Ayrıca içine bal, yağ, nar suyu ve daha başka maddeler katılan bir hamur tatlısını ifade eder. al-Râzî yiyecekleri sağlık bakımından habîs mevzuu ettiği eserinde, bu cins yiyeceğin te'airlerinden bahseder.—Abû Sufyân, Badr gazâsının öcünü almak için, 2 (b.) yılının zilhiccesinde, bir âvârî birliği ile, Medine üzerine yürümüş idi. Abû Sufyân önce şebir yakınlarında hasarlı bir kaç küçük çarşımada bulundu ve Peygamber'in kuvvetleri ile yaklaşması üzerine ise, sür'atle kaçıp kurtuldu. Bu kaçış arasında mekkeliler bilbassa *savik*'ten yapılmış olan yiyeceklerini atmışlar ve müslümanlar bunu ele geçirmişlerdi. Bu vak'a *Sıra*'da *Gazvat al-savik* diye anılmıştır (krş. Caetani, *Annali dell' İslâm*, 2. yıl, § 99).

Bibliyografya: İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 308; belli-başlı lugatlerde *savik* maddesi. (J. RUSKA.)

SEVİLLA. [Bk. İŞBİLİYE.]

SEVİR. AL-SAVR, Boğa bureau, burelar mıntakasının ikincisi. Bu adın veril-

mesine sebep olan şekil başı, boynuzları şarka doğru gelecek şekilde, yana sarkmış olan bir boğanın ön yarısını göstermektedir. Bu bure, hakikaten kendisine âit 3 ve şeklin dışında bulunan 11 yıldızdan terekkep etmiştir. Şekil 4 yıldız ile işaretlenmiş olan sözde düz bir bat ile kesilmiştir (kesme=*kaṭ*, ἀποτομή); bakikatte f s 3 o yıldızları çok yaası bir yay teşkil eder. Şimâl boynuzun ucundaki 3 parlak yıldız aynı zamanda „Araba sürücüsü“ (Auriga) yıldız kümesine âittir. Greklerin Hyades dedikleri daha küçük yıldızlardan kesif bir küme ortasında, kırmızı parıltılı birinci büyüklükte α bir yıldız olan Boğanın gözü (*Ayn al-savir*) araplar tarafından bir çok isimler ile ifade edilmiştir. *al-Fanik* („büyük deve“) adı galiba tamâmiyle arapçadır: diğer yıldızlar *al-Fanik*'in etrafında toplanmışlardır; *al-Kilâs* („küçük develer“) adı da böyledir. α'nın diğer adları ñlker yıldızları ile ilgilidir. Bu yıldızlar kümesine araplar tarafından *al-Nacm* („yıldızlar kümesi“) adı verilmiş olduğundan, α'ya *Hâdi 'l-Nacm* („yıldızları önünde süren“) veya *Tâli 'l-Nacm* ve *al-Dabarân* („yıldızları takip eden“) adı verilir. Bu son isim garp semâ haritalarına Aldebaran şeklinde geçmiştir. Boğanın kulağına yakın olan v ve x yıldızları *al-Kalbain* („iki köpek, yıldızları sürenin köpekleri“) adını alır.

Bibliyografya: al-Kazvîni, *Acâib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 35; (trc. H. Etbé, *Kosmographie*, s. 74); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 136.

(J. RUSKA.)

SEYÂBİCİ. SAYÂBİCİ, سَابِجِي, SAYÂBİGA, bir kavmin adı. Arapça سَابِجِي şekli, ismin istikakının delâlet ettiği üzere, girtlak sesi karşılığı olarak kullanılan ج ile okunmalıdır.

De Goeje, *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* (nr. 3, Leiden, 1903, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie*, s. 18 ve 86—91) adlı eserinde, Sayâbiga'ya kısa bir kayıt tahsis etmiştir ki, burada ondan faydalanılmıştır; bir de bk. ayn. mll., *Contribution* (Kon. Ak. v. Wet, Amsterdam, 1875, ingil. nşr. D. Mac Ritchie, *Accounts of the Cipsies of India*, London, 1886).

al-Balâzuri (nşr. de Goeje, s. 373, 2) 'ye göre, Sayâbiga kavmi İslâmiyetten önce, Basra körfezi sâhillerinde yaşardı (va *kānū kabîl al-İslâm bi'l-savâhil*). Halife Abû Bakr zamanında (632—634) Bahrayn'de, al-Haṭṭ'a Sayâbiga ve Zoṭṭ'un bir askerî birliği var idi — bu iki kavim, müşterek hiç bir busûsiyetleri olmadığı hâlde [krş. mad. ZOṬṬ], sık-sık birlikte zikredilmiştir — (bk. al-Tabarî, nşr. Zotenberg, s. 838—

923; nşr. de Goeje, I, 1961, 4; Abu'l-Farac al-İşbâbî, *Kitâb al-agâni*, XIV, 46). 17 (638) yılında, İran bukümdarının hizmetinde bulunan yabancı asıllı süvârî Osvarî'ler İslâm kumandanı ile bir muâhede aktetmiş ve bu muâhede-yi balife 'Omar tasdik eylemiştir. Buna göre, onlar İslâmiyeti kabûl edecekler ve en yüksek ücret alan askerlerinkine müsâvi bir ücret almak, tercih ettikleri her hangi bir arap kabilesine intisap etmek hususunda serbest olmak ve yalnız arap olmayanlara karşı aavaşmak şartı ile, arapların hizmetine gireceklerdi (*al-Tabarî*, I, 2562 v. dd.). Bunların verdiği örnek Sayâbiga ve Zoṭṭ'lar tarafından tâkip edilmiş ve her ikisi de arapların Tamîm kabilesine intisap etmiş idiler (al-Balâzuri, s. 373 v. d.). 36 (656) 'da Sayâbiga'ye Basra bazinesinin muhâfızlığı tevdi olundu. 'Alî'ye yardım etmeğe gelen Kûfeliilerden müteşekkil ordu Zoṭṭ ve Sayâbiga'den bir birliği de ibtîvâ ediyordu (krş. al-Balâzuri, s. 376; al-Mas'ûdî, *Les prairies d'or*, nşr. ve trc. Barbier de Meynard, IV, 307, burada سَابِجِي yerine, yanlış olarak سَابِجِي basılmıştır; al-Tabarî, I, 3125, 3134 ve 3181). Yazîd b. al-Mufarrağ al-Hîmyarî'nin takriben 59 (677/678) 'da yazılmış olan şiirinde „sabahleyin bana zincir vuran vahşî Sayâbig...“ (İbn Kutayba, *Kitâb al-şu'arâ*, s. 212) beyti vardır ki, galiba Sayâbiga'nın zindancı vazifesini yaptığına delâlet etmektedir. 160 (775/776) 'da Sayâbiga al-Narbadâ kasabasına karşı girişilen deniz seferine iştirâk etti (krş. al-Tabarî, III, 460 v. dd.) ki, bu şehir Hind'in garp kıyısı üzerinde bulunan şimdiki Broach'tır. Bu Sayâbiga Sind'den gelmiştir. al-Balâzuri „Sayâbiga, Zoṭṭ ve Andagâr İran ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir; onlar Sind baskından idiler. İranlılar onları esir edip, kendilerine bu hizmeti yüklediler“ demektedir (s. 375, 6—7). al-Cavâlikî (*al-Mu'arrab*, nşr. E. Sachau, Leipzig, 1867, s. 82) aynı şeyi aöylemektedir: „al-Lays“ diyor... Bunlar *İstiyâm* (استياع, cem. استياع, al-Mukaddaî², nşr. de Goeje, a. 10, 17) 'a refâkat eden Sind baskındandılar; bu kelimenin menşei meçhuldür; gemilerdeki denizcilerin reisi mânâsına gelmektedir“; sonra, diğer bir kaynağa göre, „Sayâbiga, Basra'da polis ve bapishane muhâfızı olan sindlilerdir“. *Lisân al-'arab* (III, 118 v. d.) 'da zikredilen İbn al-Sikkî (ölm. 857) aynı mâlûmatı vermektedir: „Sayâbiga, muhârebe etmek için, ücretli olarak tutulmuş olan Sind halkıdır ve muhâfızlık vazifesi yaparlar“. Aynı izâhat *Tâc al-nurûs* (II, 56) 'ta verilmiştir. Birbirine mutâbik olan bütün bu baberlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Sayâbiga yara-

lıştan savaşı, inzibath, denize alışkın ve sâdik kimseler idi ve bu vasıflar onları gerek kara, gerek deniz kuvvetlerine katılmağa, muhâfız kuvvet, asker, polis me'muru, zindancı ve hazine muhâfızı hizmetlerini görmeğe müstait kılıyordu. Yukarıda anılan arapça metinlerin el-yazmalarının bütün nüsha farkları doğru olan *Sayâbiga* şeklinden gelmektedirler (bk. bir de al-Mubarrad, *Kâmil*, nşr. W. Wright, Leipzig, 1864, s. 41, 3 ve 82, 17). Sibavayh (nşr. Derenbourg, II, 209, 5—6) 'ın de verdiği şekil bu olup, „netice itibârî ile, *Saybagi'ân* cemi

şekline muâdil olan ج'li bir nisbet şekli ve yabancı bir kelime olmak gibi iki husûsiyeti birleştirdiğinden, *Sayâbiga* denmektedir“ diye ilâve eder. al-Cavâlikî (*göst. yer.*) 'ye göre, müfredi *Saybagi* 'dir. Şimdi de Goeje (*ayn. esr.*, s. 88) Irak halkının ā seslisini e şeklinde telâffuz ettiklerini ve bu müşâhadenin arap lehçelerinde mucerret bir hâdisi olmadığını göstermiştir. William Marçais de aynı dil bâdisesinin Tunus arapçasında bulunduğu dikkati çekmiştir. Bu aşağıdaki muâdeletî tespit etmemize imkân vermektedir: سَابِجِي *Sayâbiga*

< müfred سَابِجِي *Saybagi* = سَابِجِي *Sābagi* < سَابِجِي

Sābag. *Lisân al-'arab* (*ayn. yer.*), diğer taraftan „bâzan *Sābag* denilir“ diye kaydeder.

Eski *Sābag* şekli de Goeje 'ye Hendrik Kern tarafından gösterilmiş idi. H. Kern tarafından istifade edilememiş olan vealkalar sayesinde kelimenin ses değişmelerini tesbit etmek kolaydır. *Sābag* < *Cāvaka* = Sumatra, arap coğrafyacılarındaki جَابَا *Zābag* (yanlış olarak, *Zābec* şeklinde transkripsiyonu yapılmıştır) tebâdülü böylece tabakkuk eder: Sumatra adasının bu ad ile en eaki zikri, milâdî III. asırda Wan Çen'in *Nan çov yi vu çe'inde* ve K'ân Tai 'ın *Fu-nan t'u sn çuan* 'ında 社薄 *Sō-po*

(eski telâffuz *Ca-bak = *Cāvaka* > arap. *Zābag*) şeklinde bulunmaktadır. Çok daha sonra onu *Mahāvamsa* (LXXXIII, 36—48 ve LXXXVIII, 62—75) 'da aali şekil olan *Jāvaka* (telâffuz. *Cāvaka*; bu metinler için krş. G. Ferrand, *L'empire sumatranais de Çrivijaya*, J A, seri 11, XX, 170—173) meydana çıkmaktadır. XIII. asırda, 1264 tarihli bir Tamil kitâbesinde, yukarıdaki okunuşların dravîçe şekli olan *Šāvaka* (*ayn. esr.*, 1922, s. 48) vardır. Tamil dilinde kelimenin ilk barfi, farksız olarak, c, ç, ş ve battâ s, yâni ünlü ve ünsüz damak sesleri ve ıslıklı damak ve dişle arasında çıkan sesleri gösteren j ile kaydedilmiş olup, bu harf, başka bir alfabeye naklinde, umûmiyetle damak sesi ile nakledilir; bun-

dan cā>sa olmuştur. Hintçe s'nin s'ye, yâni ıslıklı damak sesinin ıslıklı diş aesine geçmesi eldeki misâle göre, Şavaka'nın arapça Sâbag şekline girmesi tamâmiyle kaideye uygundur: Sankritçede शङ्ख şāka („tik ağacı“, *Tectona grandis*) kelimesinde buna muvâzi bir misâl vardır ki, bu kelimenin çok defa, yanlış bir şekilde, sâc yazılan ج- sâg olduğu görülmektedir.

Şu bâlde Sayâbiga Hindiatan'a, sonra Irak'a ve Basra körfezine göçmüş olan eski sumatralı muhâcirlerin soyundan gelmekte olup, bu son yerlerde islâmiyetten önce mevcut oldukları bilinmektedir. Bu durum biç de şaşırtıcı bir şey değildir; çünkü esâsen sumatralıların çok eski tarihlerde Madagaskar'da iskân toplulukları kurduklarını [bk. mad. ZÂBAG] ve şarka doğru giden yolun onlarca mâlûm olduğunu biliyoruz. (GABRIEL FERRAND.)

SEYDİ ALİ REİS. SAYDİ 'ALİ RA'İS, 'ALİ B. HUSAYN (? — 1562), mâceralı Hindistan seyahatî ve deniz coğrafyasına âlt eserleri ile şöbret kazanmış bir türk denizcisi. Galata'daki Dâr-ül-sinâ-i âmire kethudası olan Hüseyin'in oğlu olup, XVI. asrın başlarında doğmuştur. Aslen Sinoplu olan büyük babası da, Fâtib Mehmed zamanında, Galata tersânesi kethudalığı yapmıştır. Seydî Ali, bu âile mesleğini devam ettirerek, küçük yaşta tersane hizmetine girmiş, Rodos'un zaptından (1522) başlayarak, donanmanın Akdeniz'deki bütün bareketlerine, Farbaros Hayreddin'in maiyetinde savaflara katılmış. Preveze mubârebesinde, Osmanlı donanmasının sol cenab kumandanı olarak, temâyüz etmiş ve daha sonra, kapudan-ı deryâ Sinan Paşa ile birlikte, Trablus garb'in fetbinde (1551) bulunmuştur. Bu seferlere muvâzi olarak, babriye teşkilâtı içindeki mevkii de yükselmiş, önce azaplar kâtipliğine, sonra Galata tersanesi kethudalığına tâyin edilmiş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* III, 498 v.d.), nihâyet hassa reisi, yâni dev'ete âit barp gemisi kumandanı olmuştur.

Seydî Ali Reis, Trablus-garp seferinde iken, Cidde'ye saldıran, hattâ Süveyş tersanesini tehdit eden portekizlileri, Bâb al-Mandeb ve Basra körfezinden çıkarmak için, 30 kadirga-lık bir donanma ile, 'Umân denizine açılan Mısır kapudanı Piri Reis [b. bk.]'in Maska'tı zapt ve Hürmüz'ü muhâsara etmesine rağmen, donanmanın büyük kısmını Basra'da bırakarak, 3 kadirga ile geri dönmek zorunda kalmış ve gemilerden birisi de yolda parçalandığından, ancak 2 kadirga ile Mısır'a avdet edebilmiş idi (1552). Piri Reis bu muvaffakiyetsizliğin cezâsını hayatı ile ödemiş, Süveyş kapudanlığı Ka'tif sancak beyliğinden mâzul Murad Reis'e

tevcih edilmiş ve kendisine Basra'daki donanmadan 8 gemiyi orada bırakarak, diğerlerini alıp, Süveyş'e getirmei emrolunmuş idi. Bu sırada Kanûnî Süleyman Nabeivan seferine bareket ettiğinden (18 ramazan 960 = 28 ağustos 1553), Seydî Ali Reis de, afe-i bümâyûn hizmeti için ordu ile birlikte, yola çıktı. Halep kışlağına varıldıktan bir müddet sonra, 15 kadirga ve 2 barça (*bargie*) ile Basra'dan çıkan Murad Reis'in, Hürmüz açıklarında bir Portekiz donanması ile giriştiği muhârebeyi kaybetmişti, barçalardan birinin düşmanın eline geçtiği ve baylı basâra uğrayan Osmanlı gemilerinin tekrar Basra'ya sığındığı haberi alındı. Bunun üzerine Kanûnî Süleyman, 960 zilhiccesi sonlarında (kânûn I. başları 1553) Seydî Ali Reis'i „150 akçe yevmiye ile“ (Başvekelet arşivi, *Mühimme*, IV, 26) Süveyş kapudanlığına tâyin ve onu, Basra'daki donanmayı alıp, Mısır'a getirmeğe me'mûr etti (*Mir'ât al mamâlik*, İstanbul, 1313, s. 14). 1 muharrem 961 (7 kânûn I. 1553)'de Halep'den bareket eden Seydî Ali Reis, Urfa — Nusaybin — Musul — Bagdad üzerinden safer ayı sonunda (3 şubat 1554) Basra'ya vardı ve beylerbeyi Mustafa Paşa'dan mevcut 15 kadirgayı teslim aldı ise de, gemilerden bir kısmını tâmir ettirmek gerektiği ve denize açılmak için, „der-yâ mevaliminin“ geçip, Portekiz donanmasının üslerine çekilmesini beklemek daha münâsip görüldüğü için, 5 ay Basra'da kalmak mecbûriyeti hâsıl oldu. Bu arada, beylerbeyi Mustafa Paşa, Basra önündeki adaların bâkimi kesilen âsi Olayyân-oglu'nun muhtemel bir hareketine karşı, Seydî Ali Reis'i 5 kadirga ile muhâfaza-yâ me'mûr etmiş ve kendisi de Havîza kalesi üzerine yürürken, kadirgalardaki Mısır askerlerini de alıp-götürmüştü. Ancak kale alınmadığı gibi, donanma tüfenk endazları hayli zâyîât vermişlerdi.

Nihâyet mevsim ilerlemiş ve Hürmüz taraflarına keşfe gönderilen bir gemici portekizlilerin yol üzerinde 4 barçadan başka gemileri bulunmadığı haberini getirmiş idi. Bunun üzerine, Seydî Ali Reis hazırlıklarını tamamlayarak, 1 şâbân 961 (2 temmûz 1554)'de, 15 kadirga ile, Basra'dan bareket etti. Abadan'dan sonra Katiff'e ve Bahreyn'e uğrayıp, Hürmüz adasını geçti ve 10 ramazan (9 ağustos) sabahı Horfağan şebri civârına geldiğinde, 4 barça, 3 kalyon, 6 karavola ve 12 grabdan müteşekkil 25 parçalık bir Portekiz donanması ile karşılaştı. Her iki taraf da derha' barp nizâmına geçti ve yatsiya kadar devam eden şiddetli bir muhârebe sonunda, Portekiz kalyonlarından biri top ateşi ile batırıldığından, düşman donanması geri çekilmek zorunda kal-

dı. Böylece bu ilk savaşı kazanan Seydî Ali Reis, yoluna devam ederek, Uman'ı geçti ve 26 ramazanda (25 ağustos) Maska't kalesi ile Ka'hât civârına geldiğinde, Maska't limanından çıkan 12 barça ve 22 grabdan mürekkep 34 gemilik yeni bir Portekiz donanmasının bücümüne mâruz kaldı. Başlayan muhârebeye Portekiz barçalarından 6'sı batırıldı ise de, Osmanlı kadirgalarından biri kumbara ile tutuşup yandığı gibi, 5 kadirga da battı ve bunların reisleri güçlkle kurtarılabildi. Üstelik çıkan şiddetli bir fırtına yüzünden de gemiler demir taramağa başladı. Bu sebeple Seydî Ali Reis, geriye kalan 9 kadirgayı kurtarmak için, Arap yarım-adası sâhilllerinden uzaklaşmağa mecbûr kaldı ve o gece Uman denizine doğru yelken açtırdı (tâfîlât için bk. *Mir'ât al-mamâlik*, s. 17 — 21). Bu da üç buçuk yıl sürececek olan uzun ve mâceralar ile dolu bir seya-bâtın başlangıcı oldu.

Seydî Ali Reis, emrindeki kadirgalar ile, Kirmân sâbillerini tâkiben, Câş (Jask)'a ve Bender-Şahbâr'a uğradıktan sonra, Gvâdar'a gelmiş ve Mısır'a varmak için, oradan Yemen istikametine tevaccüb etmiş idi. Fakat bir kaç gün sonra Uman'a yaklaşıldığı vakit, Zafâr ile Şabr açıklarında „fil tufanına“ tutulmuş ve yelken açılmadığından, gemiler fırtına istikametine Hindiatan'a doğru sürüklenmeğe başlamış idi. Böylece Belûcistan açıklarından Diu önlerine gelinmiş, fakat burası portekizliler elinde bulunduğu için, oradan uzaklaşmış ve yolda bir girdap güçlkle atlatılarak, Gucarat'a tâbi Daman (Damaun) limanına girilmiş idi. Ancak bu sırada kadirgalardan 3'ü batmış idi. Osmanlı donanması efrâdî Daman'da iyi karşılanmış, lâkin kendilerini tâkip eden bir Portekiz donanmasının yaklaştığı haberi alınınca, Seydî Ali Reis batan kadirgaların toplarını ve techizatını şebri bâkimi Esed'e emânet bırakarak, geriye kalan 6 kadirga ile, daha emin bir liman olan şimâldeki Sûrat'a bareket etmeği uygun bulmuş idi. Bununla beraber kadirgalar efrâdının bir kısmı, sonu mâlûm olmayan yeni bir yolculuğa çıkmaktan ise, müslüman Daman bâkiminin hizmetine girmeyi tercih etmişlerdir.

Seydî Ali Reis, Basra'dan çıkışından tam 3 ay sonra, Sûrat'a vardığı vakit (1 zilkade 961 = 28 eylül 1554), Broc kalesi üzerine yürümekte olan Gucarat sultanı Ahmed, kendisine baberi gönderip, 200 tüfenkî istedi ve bu kalenin fetbinde Osmanlı askerlerinden geniş ölçüde faydalandı. Diğer taraftan Osmanlı kadirgalarını tâkip eden bir Portekiz donanması Sûrat limanına saldırmış ise de, gemiler efrâdının karaya çıkıp, mukavemet et-

meleri karşısında, bir netice elde edememiş idi. Lâkin bütün olup-bitenler, mevcûdu 6 kadirgaya inmiş bulunan Süveyş donanmasının Portekiz gemilerinden yol hulup, Mısır'a dönmek için imkânsız olduğunu göstermiş idi. Bu yüzden Osmanlı askerleri arasında da inzibatsızlık baş-göstermiş ve içlerinden bir çoğu, Gucarat'ta yerleşmek kararı ile, gemilerini terk etmişlerdi. Bu vaziyette yurda kara yolu ile dönmek icâp ettiğine kanaât getiren Seydî Ali Reis, kadirgaları, ailâb ve mühimmatı ile birlikte, Sûrat bâkimi Hudâvand Han'a teslim edip, bedellerinin İstanbul'a gönderilmesi için sened aldıktan sonra, kendisine sâdik kalan Mısır yeniçerileri kethudası Mustafa, tüfenkiler serdari Ali Ağa, Turnacı-başî zâde Yetim Ali Çelebî ve 50 kadar asker ile, 962 mubaremi başlarında (teşrin II. sonları 1554) Gucarat'ın merkezi Ahmedâbâd'a müteveccihen yola çıktı. Sûrat bâkimi de İstanbul'a mektup göndererek, Seydî Ali Reis'in bareketini ve kadirgaların bozulup, toplarının kalede bîz olunduğunu bildirince, kendisine ve Gucarat sultanı Ahmed Han'a yazılan nâme-i bümâyûnlarda, imkân bulunursa, topların Mısır'a gönderilmesi, bu mümkün olmadığı takdirde, külfâr üzerine yeniden donanma sevkedileceği için orada muhâfaza edilmesi istendi (bk. metin A. Feridun, *Munşâ'ât al-salâfin*, I, 617 v. dd.).

Türk amiralini çok iyi bir şekilde kabûl etmiş olan Ahmed Han, Seydî Ali Reis'in teslimini talep için gelen bir Portekiz elçisinin isteğini reddettiği gibi, Seydî Ali Reis'e, Gucarat'ta kalacak olursa, Broc vilâyetini tevcih ve ayrıca zengin dirlikler tabsia edeceğini bildirdi. Fakat Seydî Ali Reis, bu teklifleri reddederek, safer ayı ortalarında (kânûn II. başları 1555) Ahmedâbâd'dan ayrıldı ve Radhanpur yolu ile Sind'e vardı (rebiülâhır başları = 1555 şubat sonları). Buranın bukümdarı Şah Hasan Mirzâ'nın, kendi hizmetine girmesi için yaptığı teklifi kabûl etmemekle beraber, âsi 'Isâ Tarban'a karşı giriştiği savaşa kuvvetleri ile ona yardım etmek zorunda kaldıktan sonra, arkadaşları ile birlikte, Sind'den hareketle Sultanpur-Multan üzerinden şevval başlarında (ağustos sonları) Lâbur'a ulaştı ve Humâyûn Şah'dan geçiş müâadesi almak için oradan da Deblî (Delhi)'ye gitmek zorunda kaldı. 962 zilkadesi sonunda (16 teşrin I. 1555) Deblî'ye varan Seydî Ali Reis kafilesi büyük bir merâsim ile karşılandı ve Humâyûn'un taliflerine ve bediyelerine nâil oldu. Hattâ Humâyûn Şah, Seydî Ali Reis'e yevmi 100 akçe, arkadaşlarına da 100.000'er akçelik birer dirlik teklif ederek, onları kendi hizmetine almak

istedi ise de, onlar bunu kabûl etmediler ve âdece yağmur mevsimi geçinceye kadar beklemeye râzî oldular. Bu arada Humâyûn'un vefatına da şahit olan Seydî Ali Reis, 17 rebiülevvel 963 (30 kânûn II. 1556) 'te Dehli'den ayrılarak Lâbur'a döndü ve yeni bukümdar Akbar Şah'dan gerekli yol ruhsatını aldıktan sonra Efganistan-Türkistan-Hazer üzerinden Anadolu'ya ulaşmak gayesi ile rebiülâhır ortalarında (şubat sonları 1556) Kâbil'e doğru bareket etti. Kâbil'de Humâyûn'un oğulları Mehmed Hâkim Mirzâ ve Farrûb-Fâl Mirzâ ile de görüşen Seydî Ali Reis, cemâziyelâhır sonlarında (mayıs başları) oradan yola çıkarak, Karabağ-Mervan-Keş üzerinden şâban başlarında (baziran ortaları) Semerkand'a vâsl oldu ve oranın hükümdarı Barak Han'ın vilâyet teklifini de kabûl etmeyecek, 5 ramazanda (13 temmûz) Samerkand'dan ayrıldı.

Buhârâ civârına gelindiğinde, kafilâ özbeklerin hücumuna uğramış, bu arada Seydî Ali Reis yaralanmış ve arkadaşlarından birisi de öldürülmüş idi. Bundan dolayı kandilerinden af dileyen Seyyid Burhan Han'ın misâfiri olarak 15 gün Buhârâ'da kalan Seydî Ali Reis ve yol arkadaşları, Ceyhun'u gemiler ile geçerek, Horasan-Hive üzerinden Hârizm'e gelmişler ve oradan da Deşt-i Kıpçak'a dalmışlardı. Fakat bir ay kadar yol alındıktan sonra, rusların müslümanlara yol müsâadesi vermedikleri öğrenilince, İran üzerinden yola devam etmek için, tekrar Hârizm'e dönmek mecbûriyetinde kalmış ve Bâverd-Tûş yolu ile Meşhed'e gelmiş idi (1 muharrem 964 = 4 teşrin II. 1556). Silâhlı bir Osmanlı kafilâsinin seyahatinden güphelenen ve bunların Anadolu'dan Semerkand hükümdarı Barak Han'a gönderilen rûmîler olabileceğini düşünen Meşhed bâkimi, Seydî Ali Reis ve arkadaşlarını tevkif ettirmiş ise de, bir müddet sonra serbest bırakarak, Şah Tahmasb I.'a göndermeği uygun bulmuş idi. Nişâpûr-Damgan üzerinden Rey'e gelen Seydî Ali Reis, burada şahın oğlu Muhammed Hudâbanda tarafından kabûl edilmiş, fakat Kazvin'e vardığında (safer sonu = 1 kânûn II. 1557) şebre sokulmayarak, göz hapsine alınmış idi. Nihâyet şâha takdim ettiği bir murabbâ sayesinde serbest bırakılan ve hil'at ile taltif edilen Seydî Ali Reis, Tahmasb I.'ın Kanûnî Süleyman'a hitâben yazdığı bir nâmeyi de hâmil olarak (bk. metin: A. Feridun, II, 71 v.d.), 964 rebiülâhır başlarında (şubat başları 1557) Kazvin'den ayrıldı ve Dergezin-Hemedân-Kasr-ı Şirin ve Şehrbân yolunu tâkiben aynı ayın sonlarında Bagdad'a vardı. Bu süreyle Seydî Ali Reis, Basra'dan çıkışından 3 yıl, 7 ay sonra ve Sûrat'tan hareketinden iti-

bâren da 2 sene 3 ay süren uzun ve çetin bir yolculuğun sonunda tekrar Osmanlı topraklarına dönmüş oluyordu.

Bir an önce pâdişahın huzûrına varıp, Süveyş donanmasının uğradığı kayıptan dolayı affını istirham etmek isteyen Seydî Ali Reis, arkadaşları ile birlikte, cemâziyelevvel başlarında (mart başları 1557) Bagdad'dan hareketle 2 ay sonra (receb başları = mayıs başları) İstanbul'a geldi ve Kanûnî Süleyman'ın Edirne'de bulunduğunu öğrenince, beimen oraya hareket etti. Huzûra kabûl edildiğinde, aergüzeğini nakl ve görüştüğü muhtelif müslüman bukümdar ve beylerinden getirdiği 18 mektubu takdim edince, pâdişahın ve sadrazâm Rüstem Paşa'nın iltifat ve ihsanlarına nâil oldu. Ancak öldüğü rivâyetleri üzerine Mısır kapudanlığı Kurd-oğlu Hızır Reia'e verilmiş olduğu için, Seydî Ali Reis'e yevmi 80 akçe ile dergâh-ı âlî müteferrikalığı tevcih edildi ve birleşmiş olan 4 yıllık ulûfesi de ödendi. Bu kadar mâceradan sonra artık kendisi de donanma hizmetinden ayrılmak istemiş olacak ki, çok geçmeden Diyarbekir timar defterdarlığına tâyin olundu (receb sonları 964 = mayıs sonları 1557) ve bu vazifede iken, 970 cemâziyelevvelinde (27 kânûn I. 1562—25 kânûn II. 1563) vefat etti. Onun mâceralı seyahati kısa zamanda her tarafa yayılmış ve „başına Seydî Ali bâlleri geldi“ sözü türkçede bir mesel olarak yerleşmiştir.

Eserleri: Bir denizci olarak kendisine haklı bir şöret te'min etmiş olan Seydî Ali Reis te'lif ettiği gemi aevk ve idâresine, deniz coğrafyasına ve hey'ete dâir eserleri ile de bir ilim adamı hüviyetini hâiz bulunduğunu göstermiştir. O kadar ki, Kâtip Çelebi'ye göre, Seydî Ali Reis'ten sonra tersane ocağına onunla mukayese edilebilecek bir başkası gelmemiştir (bk. *Tuhfent-ül-kibür*, İstanbul, 1141, a. 62).

1. *Mir'ât-ı kâ'inî*. Usturlabın imâl ve istimalinden, güneşin irtifâından, yıldızların uzaklığından, kıblenin ve öğle vaktinin tayininden, nehirlerin genişliğinin tesbitinden ve rub'î müceyyipten bahseden bu eser 5 makale hâlinde tertiplenmiş 120 bâhtan müteşekkildir. Seydî Ali Reis esas itibâriyle bahriyeye âit olan bu eserine ilm-i nücûmdan bazı bahisler de ilâve etmiştir (yazma nüsha: İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 1824).

2. *Hulâsât-ül-hay'a*. Haleb'te bulunurken, hey'et ve riyâziyât dersleri alan Seydî Ali Reis, bocası Hamd Allâh b. Şayh Camâl al-Dîn'in bu ilim sâhalarında türkçede de bir eserini bulunması lüzumunu belirtmesi üzerine, Ali Kuşçu [b. bk.]'nın hey'ete âit *Fathîya*'sini

tercûme etmiş, ancak bununla iktifâ etmeyecek, Mahmûd b. 'Omar al-Çağmîni'den ve Kadî-zâde-i Rûmî Mûsâ Paşa'nın eserlerinden de faydalanarak, tercûmesine birçok ilâveler yapmıştır (yazl. Ayasofya kütüp., nr. 2591, Nuruosmaniye, nr. 2911).

3. *Kitâb-ül-muhtâf fî 'ilm al-nflâk ve 'l-nbâh*. Seydî Ali Reis, kısaca *Muhtâf* adı ile tanınmış olan bu meşhûr eserini, 1554'te Haydarâbâd'da bulunurken, kaleme almıştır. Geçirdiği tecrübelerden sonra, kaptanlara ve gemicilere, kılavuz almadan Hind denizlerinde kolaylıkla seyrü sefer imkânını verecek bir kitap hazırlamak isteyen müellif, eserini te'lif ederken, bu hususta evvelce yazılmış olan bir çok kitaplardan istifade ettiği gibi, bunlara şahsî müşâhedelerini de katmıştır. 10 bâb ve 50 fasla ayrılmış olan eser eibet tâyini, zaman hesabı, takvimler, pusla taksimatı, denizcilikte ehemmiyetli bâzı yıldızların tutu' ve gurupları, meşhûr limanlar, Hindistan'ın rüzgâr-altı ve rüzgâr-üstü sâhilleri ile Hind denizindeki adalar, rüzgârlar, tayfunlar ve seyr-ü sefer yolları hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmekte, ayrıca dördüncü bâbına, Yeni Dünya (Amerika)'ya âit bir fasıl da ilâve edilmiş bulunmaktadır. Kâtip Çelebi *Cihannûma*'sında Seylan, Cava, Sumatra ve diğer adalar hakkında verdiği bilgiyi aynen *Muhtâf*'ten nakletmiş, diğer taraftan eserin Hind Okyanusu'na, deniz astronomisine ve fizikî coğrafyaya âit kısımları, geçen asırdan itibaren bir çok Avrupa dillerine tercûme edilmiştir. J. v. Hammer, eserin deniz astronomisine âit kısımlarını ingilizceye (*Extracts from the Mohit, Journal of the Asiatic Society of Bengal*, III, V-VII, 1834—1838), Luigi Bonelli, 4' ve 6. bâblar ile 7. bâbın bir kısmını italyanca (*Rendconti della renle nndemin dei Lincei*, 1894) tercûme ettikleri gibi, Hind Okyanusu'ndaki adalar, limanlar ve Yeni Dünya fash da M. Bittner tarafından almanca tercûme edilerek, Seydî Ali Reis'in târiflerine göre yapılmış 30 barita ile birlikte, neşredilmiştir (*Die topographischen Kapitel des indischen Seespiegels, Mohit, Festschrift*, 1897).

4. *Mir'ât-ül-mnmâlik*. Seydî Ali Reis'in Hindistan'dan Bagdad'a dönüşünde yol arkadaşlarının, görülen şehirleri, seyr olunan acâyip ve garâyibi, ziyâret olunan türbeleri ve çekilen meşakkati anlatan bir kitap yazmasını istemeleri üzerine kaleme almağa başladığı bu eseri, 965 aaferi ortalarında (kânûn I. başları 1557) İstanbul'da tamamlamıştır. Süveyş kapudanlığına tayininden itibaren sergüzeştinin bir hikâyesi olan bu eserde Seydî Ali Reis geçtiği memlakotler, tanıştığı hükümdarlar ve şahidi olduğu vak'alar hakkında da mâlûmat vermek-

tedir. Aynı zamanda bir seyahat-name vasfını hâiz olan *Mir'ât-ül-mnmâlik*'in türkçe metni, Necip Âsım'ın bir mukaddimesi ile birlikte, Ahmed Cevdet tarafından neşredilmiş (İkdam kütüp., İstanbul, 1313) ve Hayrullah Ors-Mustafa Nibât Özön tarafından da bâzı seçmeler yapılmıştır (*Hindistan'dan İstanbul'a*, Ankara, 1935). Bunlardan başka eser H. Friedrich Diez tarafından almanca (*Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1815, II, 133—267), M. Morris tarafından kısmen fransızca (*Journal Asiatique*, 1826 IX, X), A. Vambéry tarafından ingilizceye (*The travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London, 1899) ve nihâyet Ş. Zurnunab tarafından da rusçaya (*Memleketter Küzgüsü*, Taşkent, 1963) tercûme edilmiştir.

Seydî Ali Reis aynı zamanda şâir olup, şiirlerinde „Kâtibi“ mahlasını kullanmış ve „Kâtibi-i Rûmî“ diye de tanınmıştır. Mürettep divânı olmayıp, eserlerinde, bilhassa *Mir'ât-ül-mnmâlik*'te, şiirlerinden örnekler mevcuttur. Seyahati esnasında hükümdarlara takdim ettiği gazelleri sayesinde iltifat ve ihsanlara nâil olmuş, battâ, Meşhed'de ve Kazvin'de olduğu gibi, gene, şiirleri sayesinde bapisten kurtulabilmiştir. Hindistan'da çağatayca öğrenen Seydî Ali Reis bu dilde de şiirler yazmıştır. Çağatayca gazellerini beğonen Humâyûn Şah, doğu türkçesini kullanmada gösterdiği muvafakiyetten dolayı, onu Ali Şir Nevâî ile mukayese ederek, kendisine „Mir Ali Şir-i Sâni“ unvanını vermiştir (bk. *Mir'ât-ül-mnmâlik*, a. 49).

Bibliyografya: Metinda zikredilenlerden başka bk. Âli, *Kunh al-ahbâr*, yazma nüsbalar, Kanûnî devri vekayii, 51. vak'a; İbrahim Peçevi, *Tarih* (İstanbul, 1281), I, 367—384; Münecimbâşı Ahmed, *Şahîrîf al-ahbâr* (İstanbul, 1284), T. trc. III, 506 v.d.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1286), 534—539; Mehmed b. Mehmed, *Nuhat-ül-tavârih ve 'l-nbâh* (İstanbul, 1276), 86—90; Mehmed Şükrü, *Esfâr-ı bahriye-i Osmâniye* (İstanbul, 1306), 443—454; Mehmed Tahir, *Osmânî müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 270—272; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmânî tîrîhi* (Ankara, 1949), II, fihrist; A. Adnan Adıvar, *Osmânî türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), 68—73. (ŞERAFETTİN TORAN.)

SEYF B. ÖMER. SAYF B. 'OMAR AL-ASADİ (USAYDİ) AL-TAMİMİ (?—816?) Kûfa asıllı bir tarihçi olup, Harûn al-Râşid devrinde Bagdad'da yaşamış ve 180 (796/797) veya 200 (815/816)'de (Bagdadi İsmail Paşa *Hadiyat al-'arîfin asmâ' al-mu'allîfin ve âsâr al-mu'nnîfîn*, I, İstanbul, 1951, aütun 413) vefat etmiştir. İbn al-Nadîm'in *al-Fihrist*

(nşr. Flügel, s. 94)'inde kaleme aldığını bildirdiği *Kitāb al-futūḥ al-kabīr va 'l-Ridda* ve *Kitāb al-Camal va masīr 'Ā'īša va 'Alī* adlı eserleri zamanımıza kadar intikal etmemiştir. Ancak islām tarihinin en büyük müverrihlerinden al-Tabarī'nin bilhassa *Ridda* bādiseleri ve ilk islām fütūḥâtının tasvirinde tercihan kullandığı mufasssal rivâyetlerin sâhibi bulunması bu devre ile uğraşan garplı müelliflerin haklı-haksız bir çok târizine bedel olmasına sebep olmuştur. Bu cümleden olarak Wellhausen ve onu tâkiben Caetani, Sayf'ın rivâyetlerinde, bilhassa tarih sırası cihetinden, sık-sık rastlanan ve ilki, zarurî olarak, diğerlerini tevliit etmiş hulunan batâlara dayanarak, onn rivâyetlerinin bütünü ile çürütmeğe çalışmışlar ve daha sonraki garplı tetkikçilerin Sayf'ın değeri hakkında tek taraflı ve menfî hükümlere varmalarında müessir olmuşlardır. Sayf'ın, yaşadığı zaman ve muhitin temâyüllerine uygun olarak, Irak hadîs mektebinin ve mensup olduğu Tamîm kahilesinin görüşünü temsil ettiği muhakkaktır. Bununla berâher muâsir kaynak hilgisi ile aydınlanması mümkün olmayan ilk islâmî devre hakkında en canlı ve en renkli tasvirler onun kaleminden çıkmadır. İlk islâm fetihlerinin istikameti bakımından Sayf'ın rivâyetleri coğrafi izâhi en kolaylıkla mümkün olanlardır. Bu bakımdan msl. M.J. de Goeje'nin ilim âlemince Suriye'nin müslümanlar tarafından fethi hakkındaki son söz olarak kahûl olunan *Mémoire sur la conquête de la Syrie*² (Leiden, 1900) adlı eserinde Aenâdîn ve Yarmuk savaşlarının sırası hakkında varılmış olan hükmün de, Sayf rivâyetlerinin iyice tetkik süzgeçinden geçirildikten sonra, hassaten bölgenin coğrafi husûsiyetleri göz önüne alınarak, bir gözden geçirmeğe tâbi tutulması belki de gerekecektir.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 213; J. Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams (Skizzen und Vorarbeiten, Heft 6)*, Berlin, 1899, s. 3 v.dd. (türkçe trc. Fikret İşıltan, *İslâmın en eski tarihine girişi*, İstanbul, 1960), bk. fihrist; L. Caetani, *Annali*, bk. fihrist; W. Hoenerbach, *Waṭimas Kitāb ar-ridda (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang, 1951, nr. 4)*, s. 212 (10), 224 (12) v.d., 236 (34); F. İşıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), bk. fihrist.

(FİKRET İŞILTAN.)

SEYF B. Zİ YEZEN. SAYF B. Zİ YAZAN, Himyarî hükümdar hânedanına mensup, cenûbî arabistanlı bir arap serger-

desi. Zü Nuvās zamanından beri hüküm sürdükleri cenûbî Arabistan'dan habeshîlerin kovulması hâdisesi ile arap tarîbinde bir rol oynamıştır. Yerli rivâyet onun, habeshîlerin yabancı bâkimiyetine karşı, önce Bizana sarayından, daha sonra Sâsânî bukûmdarı Husrav'den yardım istemiş olduğunu bildirir. Husrav, bu kadar ümitsiz bir iş için hiç bir şey fedâ etmek istemediğinden, sâdece bapibanelerde bulunan bir mikdar mücrimi, Vahriz adında bir reisin idâresinde oldukları hâlde, yardımcı kuvvet olarak, Sayf'ın yanına katmış imiş. İşte bunlar ve Sayf'ın yabancı bâkimiyetine karşı ayaklanan vatandaşları tarafından habeshîler, Masrûk'un kumandası altında bulundukları hâlde, mağlûp edilip, memleketten çıkarılmışlar ve bunun üzerine de Sayf, iranlılar tarafından, kiralığa tâyin olunmuş imiş. Bu rivâyetten ve bunn müteallik bir kaç arap gürinden, inanılacak kesin bir tarihi vak'a olarak, Sayf b. Zî Yazan'ın, İran bukûmdarı Husrav Anûşîrvân'ın yardımı ile, habeshîleri yenerek, bunların Yemen üzerindeki bâkimiyetlerini ortadan kaldırdığı ve İran himâyesinde eski yurdunda hüküm sürdüğü neticesi ortaya çıkmaktadır. Onun habeshîler üzerindeki zaferi milâdî 570 yılı civârına isâbet eder. Bu zaferin bizzat Sayf'e değil de, onun oğlu Ma'dîkarîh'e izâfe olunması baksızdır.

Cenûbî Arabistan tarihinin ve bu arada Sayf b. Zî Yazan'ın hikâyesinin müslümanlar tarafından birer tarihî başından beri itina ile işlendiği ve ahlâfa intikal ettirildiği, çok taraflı şahâdetler ile, bilinmektedir. Bu mânada Sayf b. Zî Yazan'ın, hele bilhassa islâmî devirde Arabistan'dan çıkan kabîleler hareketinin tehlikeli ve sürekli düşmanları olmuş hulunan habeshîlere karşı başarılı mücadelesi sebebi ile, arap efsânesinde kıymetlenirilmiş olması şaşılacak bir şey değildir. Onun ismi ile adlandırılmış olan balk romanı *Sîra Sayf b. Zî Yazan*'de müslüman arapların putperest siyâhîler ve habeshîlere karşı mücadelesi büyük bir yer kaplamaktadır. Sayf b. Zî Yazan tarafından kendisine karşı yapılan mücadele romanın bemen-hemen sonuna kadar devam eder ve kitabın muhtevâsının ehemmiyetli bir kısmını teşkil eden Habes kralı, bize *Sîra*'nın meydana geldiği zaman hakkında ip ucu verebilir; bu zâtın adı Sayf Ar'ad olup, Habesistan'da 1344 — 1372 yılları arasında buküm sürmüş olan tarîben mazbûr Habes kralı Sayfa Ar'ad'a tekabül etmektedir. Bnnndan, büyük bir ihtimal ile, *Sîra*'nın önümüzde bulunan şekillerinin takriben XV. asra âit oldukları, biç bir sûretle XIV. asrın sonundan önceki bir zaman vaz'edilemeyecekleri neticesi

tezâhür ediyor. Bununla, tek-tek oldukça müphem ve mânasız olup, sâdece bir bütün bâlinde bâzı isbat değerini hâiz olan diğer müsbet ve menfî emâreler, bunlar içinde ve diğerleri arasında, *Bin bir gece* masalları dâiresinde toplanmış olan bikâyelerden yapılmış oldukları vâzıb olarak müşâhede olunabilen bir kaç iktibas da tevâfuk etmektedir. Tabiatıyla bununla bütün romanın mezkûr zamanda vücûda getirilmiş olduğu iddia edilemez; münferit parçalar pek âlâ daha önceki bir devirde teşekkül edip, şâyi olmuş olabilir. *Sîra*'nın vücûda getirildiği yer Mısır ve daha dar sınırı ile, Kahire'dir. Bu husus, her şeyden önce Mısır'da bulunan yerlere işâret eden ve kısmen de oldukça tam bir topografik bilgiye sâhip bulunulmasını gerektiren bir çok yer ve şahıs adlarından istihrac olunmaktadır. Bu vâkıa, Dimaşk ve civârına âit yakın bilgiye müstenit bir iki yer adı verilmiş olması ile ortadan kalkamaz. Muhtevâ bakımından da, romanın menşe' yeri olarak Mısır daha münâsip gibi görülmektedir; battâ romanın çok kuvvetli olan bâtil itikada ve mucizelere dayanan temeli belki de Afrika menşe'ine delâlet etmektedir.

Romanın muhtevâsı, onun halk tarafından olmasa bile, halk için vücûda getirilmiş ve hikâye edilmiş olması vâkiasına uygundur. Hakikî islâmî temel havası yanında sâdece güçlülük ve sathî bir şekilde islâmî kaideler ile bağdaştırılabilecek putperestliğe âit olarak kabûl edilmesi gereken bir çok tasavvurlara rastlamamızın sebebi bundan dolayı kolaylıkla kabîl-i izahıdır. Geniş kütile içinde bu yeni islâmî dinî fikrî gıdası, büyük kısmı ile, islâmî taraftan büyük ölçüde işbâ hâline getirilmiş ilim ve edebiyattan ibâret olan aydın çevrelere de olduğu kadar çabuk ve köklü olarak yerleşmemiş idi; büyük kütile nazarında eski görüşler ve âdetler, islâmın tesiri ile sökülüp-atılamayacak kadar büyük bir mukabil ağırlık teşkil etmekte idi. Evvelce de yukarıda zikredildiği gibi *Sîra Sayf*'te müslüman arapların putperest habeshîler ve zencilere karşı mücadelesi büyük bir rol oynamaktadır. Bu mücadelenin kahramanı olan Sayf b. Zî Yazan'ın islâmîden önceki devirde yaşadığının bilindiği peşin olarak kabûl edildiğine göre, onun evvelâ Peygamber'in savaşı bir mübeşşiri ve islâmî kabûl eden bir kimse hâline ifrâğı gerekir. Sihirli kehânetler, rüyâ v.b. gibi şeyler ile ve dindar şeyhlerin irşâd ile geleceğe vukuf peydâ etmek hnsûsundaki umûmiyetin kabûl ettiği imkân, güçlüğü bertaraf etmektedir: Sayf, daha önce babası Zü Yazan gibi, daha Peygamber'in ortaya atılmasından evvel, islâm inancının doğ-

ruluguna kanî olur ve yeni dine kazanılır. Artık onun her şeyden önce babesli ve zencilere karşı olan mücadelesinde ırk ziddiyeti, din zıtlığı arkasında, ikinci plana düşer. O ins ü cin diyarlarına yaptığı bir çok seyahat ve seferlerde, silâh kuvveti ile, çoğu zaman „hud-damların“ desteği ile, islâm dinini yayar. Peygamber henüz ortaya çıkmadığı için, onun yerine *kelime-i şahâdet* içine İbrâhîm'in, Hâlîl Allâh'ın adı konulur. Böylece savaş seferleri artık Sayf'ın ve arapların kudret isteklerini tatmin için yapılmış olmaktan çıkar; bilâkis Allahın birliğini ve onun İbrâhîm ile „dostluğunu“ kabûl ettirmek gayesine hizmet eder. Önceki düşmanlar kelime-i şehâdeti tekrar etmek sûretiyle bu talebe uyar-uyamaz, hemen müslüman cemâatine kabûl olunurlar. Bununla berâber, sâmi ırkın hâmilere karşı üstünlüğü tabiatıyla ortadan kalkmaz. Hassaten cenûp arapları ve hunların şahsında muahhar müslüman mısırlıların sözde edâdî, habeshîler ve siyâhîler kısmen eski putperestliklerinde ısrar ve bu sûretle islâm dinine lâıyk olmadıklarını ishat eder veya kısmen islâmî kabûl ile dinî harekette fa'âl olmaktan ziyâde, lakayt kalırlarken, en son ve en hüyük Peygamber'in yolunu hazırlamak gibi, şeref dolu bir vazîfeye mâliktirler. Ayrıca bütün roman içinde habeshîlerin hıristiyanlıklarına dâir hiç bir iz bulunmaması da dikkate şâyandır. Bunlara Zuhâl yıldızına ibâdet izâfe edilirken, diğer islâm dışı dinler ateşe, put tasvirlerine, Allah gibi kendilerine ibâdet edilmesini talep eden hükümdarlara ve muhtelif hayvanlara (koç, deve-kuşu, inek, tahta-kurusu ve tavuklara) tapınmaya ırcâ olunmaktadır. Bu tasavvurlardan bâzıları, her ne kadar hikâyecilerin hudsuz hayallerinden neş'et etmiş iseler de yine de kısmen eski Mısır ilâhlarına âit bulanık hâtıraların bunlarda aksetmiş olması gerekir. Ateşe ibâdetin zikri eski İran dinine delâlet eder. Hıristiyanlık ile âşinalık sâdece ibâdet olunan ve yanlarında and içilen kısmen taştan bağların zikri ile fark edilmektedir. *Sîra*'nın mevzû unsurları islâmın yayılmasına âit hikâyelerden ibâret değildir. Halkın ladinî tarîbe ve mümkün olduğu kadar hareketli hâdiseler hakkındaki haberlere de alâkası vardır. Böylece romanda mâruf şehir, mahal ve binaların inşâsı, Nil nehrinin Mısır ülkesine yöneltilmesi v. b. hikâye edilir. Bundan başka Sayf b. Zî Yazan'ın, oğullarının, diğer kabraman ve cinlerin yaptıkları seyahatler ve geçirdikleri mâcerâlar, Sayf ve diğerlerinin başından geçen ve mütemâdiyen yeni değişmeler ile tekerür eden sevdâ hikâyeleri, dinleyicilerin gözleri önünde canlandırılan muhteşem binâ-

lar, yerler, insanlar ve daha birçok şeyler anlatılır. Dinleyicinin bayret bizzini tabrik etmek için arzedilen tabayyül kuvveti, *Sîra*'nın sonuna doğru, olağan dışı bir şey, zaman ile artık tesirini kaybettiği ve mübâlagalandırılması gerektiği için, ölçüsüz bir dereceye ulaşır. Ayrıca, yukarıda da telmih olunduğu gibi büyük, bâtıl inanç ve bunlar ile bağlı ber türlü şey geniş bir yer alır. Ekseriyetle, meçbul geçmiş, hâl ve geleceği keşf için remilden bahsolunur. Sayf'ın ilk karısı Şâma ile izdivâcından babesliler ve zenciler için felâket doğacağı ve bunların bu sebeple bu izdivâca ne bahâsına olursa-olsun mâni olmaya çalışmaları hakkında sık-sık tekrar edilen unsur tamâmiyle büyüye ve sihre mütealliktir. Hikâye boyunca zikredilen ve ancak mucizevi kabiliyetler veya kudretli cin ve „buddâm“ üzerinde hâkimiyet yolu ile elde edilmesi mümkün büyüleri bazıneler sayısızdır. Teblikeli sibirbazlar islâmın yayılması karşısında en büyük mâniyi teşkil ederler. Bunların kudreti inkâr olunmaz ise de, bu kudret müslümanlar tarafından bulunan meslekdaşlarınınkinden daha zayıftır ve bunun böyle olmadığı hâllerde de, müslümanların müşkil durumlarında yardımcı olan al-Hizir [bk. mad. HIZIR] mahmillerinin yardımına gelerek, kudretli sibirbazları mağlûp eder. Bunlar ibtidâ ettikleri takdirde, faaliyetleri hiç bir sûretle durmaz; bilâkis bilgileri ve kabiliyetleri ile, kendilerini yeni dinin emrine tabis ederler. Hayâletlere, cinlere inanmak da *Sîra*'da çok büyük ölçüde temsil edilmektedir. Her sınıftan sonsuz cin orduları islâm için veya islâma karşı mücadele ederler. Bunlar Peygamber'in zuhûrundan sonraki devreye nazaran, insanlar ile çok daha sıkı bir münâsebet hâlinde olup, Sayf'ın maiyetinin en büyük olmasa da, mühim bir kısmını teşkil ederler. Cinlerden ve sihirde bahseden veya bunlar ile alâkalı bulunan kısımlar *Sîra*'den çıkarılsalardı, eserin baemi yarıya inerdi.

Hulâsa, *Sîra Sayf b. Zî Yazan*, bütünü ile, orta çağ sonlarında müslüman Mısır balk rûbiyatının sâdik bir tasvirini vermekte olup, geniş mânası ile, islâm tarihi için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bibliyografya: V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 138 v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 146—156; A. v. Kremer, *Über die Sûdarabische Sage* (Leipzig, 1866), a. 22 v. dd., 130 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 220—234, 249 v. d.; *Sîra Sayf b. Zî Yazan*, 4 cilt içinde 17 kısım (Kahire, 1322); W. Ahlwardt, *Die Handschriftenver-*

zeichnisse der Kgl. Bibliothek zu Berlin, XX. c. (= *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, VIII, 73 v. dd.); R. Paret, *Sîrat Saif ibn Dhî Yazan, ein arabischer Volksroman* (Hannover, 1924). (R. PARET.) SEYF-ED-DİN. [Bk. GAZÎ.]

SEYF-ED-DİN BÂHERZÎ. SAYF AL-DİN BÂHARZÎ (1190—1261) ABÜ'L-MA'ÂNÎ SAYF AL-DİN SA'İD B. MU'AHHAR B. SA'İD B. 'ALİ AL-ŞUFÎ, Kübrevîye tarikatine mensup tanınmış bir sâffî ve şeyh olup, 9 şâban 586 (11 Eylül 1190)'da, Horasan'da Herat ile Nîşâpûr arasında ve Câm şebirinin cenûbunda bulunan Bâharz'da doğmuştur. Zamanında Şayh-i Âlam veya Şayh al-Âlam unvânı ile de tanındığı gibi, sonraları yerleşmiş bulunduğu Bubârâ'nın Fathâbâd adlı dış maballesine nisbetle, kendisine Hıvâca-i Fathâbâdî de denilir. Doğum yılı olarak 576 (1180/1181) tarifi de verilmektedir; fakat güvenilir kaynakların verdiği ve yukarıda kaydedilmiş olan 586 (1190) tarifi daha doğru olmalıdır. İlk tabsilini doğduğu yerde, belki âilesi içinde yapan Sayf al-Dîn Bâharzî, sonra Herat ve Nîşâpûr gibi şehirlerin tanınmış üstatlarından tefsir, badîs, fıkıh ve benzeri ilimleri okumuştur. Belki Herat'ta Tâc al-Dîn Maḥmûd al-Aḡnubî adlı şeyhten (bk. Mu'în al-Dîn Şîrâzî, *Şadd al-izâr...*, nşr. M. Kâzvinî ve 'A. İkbâl, Tabran, 1328 ş., s. 307, 357) *hîrka* giydikten sonra, Hive'ye giderek, tanınmış Şayh Naem al-Dîn Kubrâ (ölm. 618 = 1221)'ya intisap etmiş ve ona çok candan ve samimiyetle hizmet ederek, teveccühünü kazanmış ve onun elinden de *hîrka* giymiştir. Naem al-Dîn Kubrâ kendisinin *halîfa*'sı olarak, tarikatını yaymak üzere, onu Buhârâ'ya gönderdi. Sayf al-Dîn Bâharzî, çok nadir olarak, moğul idârecilerinin sert muâmelelerine mâruz kalmış ise de, halk arasında büyük bir saygı ve itibar kazanmağa muvaffak olmuştur. Hattâ zamanla en ileri gelen moğul idârecileri de onun takdîrkârları arasına girmiş ve kendisine teveccüb ve bürmet göstermişlerdir. Nitekim Tuşî (Coğî)'nin oğlu Berke Han Buhârâ'ya geldiği zaman, onu ziyaret etmiştir. Bunun gibi moğul imparatoru Mangû (Mongka) Kâ'ân'ın annesini Sirkûtay Bîgî (veya Bloebet'ye göre, Siyurhoḡatay Beygî) Buhârâ'da bir medrese yaptırmak için, 1.000 bâlîş gümüş vermiş, bir kaç köyü de bu medreseye vakfetmiş ve bunun idâresini Sayf al-Dîn Bâharzî'ye tevdi etmiştir (bk. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1876, I, 188; 648=1250/1251 yılında bundan bahseden Faşîhî-i Hıvâfî, *Mucmal*, nşr. M. Farruh, Meşbed, ts. II, 317, bu parayı Sayf al-Dîn Bâharzî'ye bir hankah yaptırılmak üzere verilmiş gibi göstermektedir). Öyle

görünüyör ki, Bâharzî'nin şöhreti kendi memleketinin budutlarını da aşmış bulunuyordu. Kirman'da hüküm süren Kutlug hanlar veya Âl-i Burak'a mensup Terken Hatûn (buküm yılları 655—681=1257—1282), Bâharzî'ye mühim miktarda hediyeler yollayarak, ondan oğullarından birini Kirman'a göndermesini istemiş, o da ikinci oğlu Burhân al-Dîn Ahmed'i buraya göndermiş idi. Böylece büyük bir itibar içinde yaşayarak, vaktini irşad ile geçiren Sayf al-Dîn Bâharzî, 25 zilkâde 659 (21 teğrin I. 1261)'da Fathâbâd'daki bankâhında, bir hafta devam eden bir hastalıktan sonra ölmüştür.

Sayf al-Dîn Bâharzî büyük bir sâffî ve şeyh olduğu gibi, arapça ve farsça eserleri de bulunan değerli bir müellif ve şâirdir. Bilinen eserleri şunlardır: 1. *Rûz-nâma*, bundan yalnız torunu Abu'l-Mafâhîr Yahyâ (ölm. 736=1335/1336) bahseder. Ona göre, dedesi bâdiseleri günü-gününe buraya kaydetmiştir ve gizli olan bu defter veya kitap, ölümünden sonra bulunmuştur. Burada kendisine verilen büyük-küçük her türlü hediyeler, bunlara veya başka şeylere karşılık olmak üzere kıldığı namazlar ve âilevi işleri de kayıtlı imiş. Bunlardan anlaşıldığına göre, devrin içtimâî durumu ile balk ve din hayatı bakımından pek kıymetli olması gereken *Rûz-nâma* bugün mevcut değildir. 2. *Şarḥ al-asmâ' al-ḡusnâ*, adının da gösterdiği gibi, Allahın Esmâ-i busnâsinin şerhi olan bu eserinin bir tek nüshası mevcuttur ki, o da Fâtih kütüpbânesinde bulunmaktadır (nr. 5341/1, varak 1—42, b. 845 yılında istinsah edilmiştir.). 3. *Vak'î al-ḡalva*, balvette vukua gelen ruhî hâllerden bahseden arapça bir eser olup, bir nüshası Leiden'de bulunmaktadır (*GAL, Suppl.*, I, 810). 4. *Risâla vaşîyat al-safar*, yukarıda adı geçen torunu tarafından zikredilmiştir. 5. *Risâla dar 'işk*, farsça olup, 667 (b.) tarihli bir mecmua içindeki yegâne nüshasına istinat edilerek, İrac Afşâr tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkade-i adabîyât*, Tabran, 1340 ş., yıl 8, sayı 4, s. 11—24). 6. *Rubâ'iyât*, türlü mecmualarda tesâdüf edilen ve ekseriya Abû Sa'îd Abû'l-Hayr, Hayyâm ve Bâbâ Afzal gibi mühim şahsiyetlerin rubâileri ile karıştırılan farsça rubâilerdir. Bunlardan 51 tane S. Khuda Bakhs tarafından yayınlanmıştır (*ZDMG*, 1905, LIX, 345—354). Daha sonra türlü menbâlardan toplanan 90 rubâi Sa'îd Nafîsî tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkade-i adabîyât*, Tabran, 1334 ş., yıl 2, sayı 4, a. 1—51); bk. bir de Hidayat Hosain, *Saif-ud-din Bakharzi and his Rubâ'iyat* (*Islamic culture*, 1927, I, 165—188). Bunlardan başka türlü mecmualarda Sayf al-Dîn Bâharzî'nin bazı münferit küçük yazıla-

rına da tesâdüf olunur. Bunlar arasında *Avrâd* (şehid Ali Paşa kütüpbânesi, nr. 1384/6, varak 34—38) ve büyük sâffî Sa'd al-Dîn al-Hamavî (ölm. 650=1252, bk. mad. HAMAVÎ)'ye yazdığı bir mektup (Bagdadi Vehbî kütüp. nr. 2023/11, varak 80—82) burada anılabilir.

Sayf al-Dîn Bâharzî'nin ilk zamanlarda kendi âilesinden gelen kimseler tarafından idâre edilen Fathâbâd'taki türbe ve bankâbı son zamanlara kadar bir takım sâffîlerin ve geniş halk kütlesinin saygı ile ziyaret ettikleri yer olmuştur. VII. (XIII.) asırda Buhârâ'yı ziyaret etmiş olan İbn Battûṭa (bk. nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti, III, 27, türk. trc. Şerif, I, 416) Bâharzî'nin torunu Yahyâ tarafından burada misâfir edilmiş idi. İbn Battûṭa'nın sözüne göre, verilen dâvette şebirin ileri gelenleri bazar bulunmuşlar, *Kur'ân* v.s. okunmuş, bundan başka türkçe ve farsça şarkılar söylenmiştir. İbn Battûṭa bankâhın pek büyük vakıfları bulunduğunu da söylemektedir. 1316 (1898/1899) yılında burayı ziyaret etmiş olan Hâcî Mirzâ Ma'sûm (bk. *Ṭarâîḡ al-ḡakâ'îḡ*, Tabran, 1316, II, 153)'a göre, Sayf al-Dîn Bâharzî'nin türbesi ile tekke-i Buhârâ'dan, Karşı kapusundan şarka doğru yarım fersab mesâfede bulunmaktadır, bunlar 788 (1385) yılında Timur tarafından yaptırılmış ve güzel çiniler ile kaplatılmıştır ki, aonraları bu çiniler çalınarak, atılmıştır; şeyhin abfâdî ile battâ Mîr 'Alî burada medfundurlar.

Sayf al-Dîn Bâharzî'nin soyundan gelenler arasındaki mühim şahsiyetlerden bazıları şunlardır: 1. büyük oğlu Calâl al-Dîn Muhammed (ölm. 16 cemâziyelevvel 661=27 mart 1262; bk. al-Kuraşî, *al-Cavâhîr al-muḡî'a*, Haydarâbâd, 1332, I, 249); 2. Terken Hatûn'un isteği üzerine, babası tarafından Kirman'a yollanan [yk. bk.] ve Şayh-zâde-i Sa'îd diye tanınan ortanca oğlu Burhân al-Dîn Ahmed (ölm. 696=1296/1297; bk. Nâsir al-Dîn Munşî, *Simṭ al-'ulâ li'l-ḡazrat al-'ulyâ*, nşr. 'A. İkbâl, Tabran, 1328 ş., s. 43 v.d., 58; *Mucmal-i Faşîhî*, II, 377; Mihrâbî-i Kirmânî, *Tazkirat al-avliyâ*, *Mazârât-i Kirmân*, nşr. M. Hâşimî, Tabran, 1330 ş., s. 78—81, 89); 3. Konya'ya gelerek, Mevlâna ile görüşmüş olan üçüncü oğlu Muḡbir al-Dîn Muṭahhar (bk. Afşâkî, *Manâḡib al-'arifîn*, nşr. Tabsin Yazıcı, s. 143 v.dd., 267); 4. Sayf al-Dîn Bâharzî'nin bâl tercemesi v.b. bakımlarından mühim mâlûmatı ihtiva eden *Avrâd al-aḡbâb va fuṣūṣ al-'adâb* adlı eserin (el-yazması nüshaları: Nafiz Paşa kütüpbânesi, nr. 355, 797 h. tarihli nüsha ve Ayasofya 4792) müellifi olan büyük sâffî ve badîs âlimi Abû'l-Mafâhîr Yahyâ b. Burhân al-Dîn (ölm. Bubârâ'da, 736

= 1335/1336, bk. *Muamal-i Faşîhi*, III, 49); 5. Burhân al-Dîn Ahmed'in soyundan geldiğini söyleyen *Tazkirat al-avliyâ* (*Mazârât-i Kirmân*) müellifi Sa'îd Mihrâbî-i Kirmânî (eserini 938=1531/1532'de yazmıştır).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Hamd Allâh Mustavfî, *Tarih-i gnzida* (nşr. E.G. Browne, GMS, XIV, Leiden—London, 1910, s. 791); Hvândmîr, *Ha-bîb al-siyar* (Tahran, 1333 ş.), III, 63 v.d.; Mu'in al-Fuğarâ, *Tarih-i Molla-zâda, Mazârât-i Buhârâ* (nşr. A. Gulçin-i Ma'ânî), Tahran, 1339, s. 40 v.dd., 68; Ahmed Amîn Râzî, *Haft iklim* (Tabran, ts.), II, 165; Gûlâm Sarvar Lâhûrî, *Hâzinat al-aşfiyâ* (Laknav, 1290), II, 273 v.d.; Câmî, *Nafahât al-uns* (türk. trc. Lâmil), İstanbul, 1287, s. 489; Kâşîfî, *Raşahât ngn al-hayât* (Kunpur, 1912), s. 30 (türk. trc. s. 37 v.d.); Rizâ-Kulî Han Hidâyat, *Macma' al-fuşahâ* (Tahran, 1295), I, 244; M. Fuad [Köprülü], *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), bk. fibriyat; ayn. mll., *EJ*, mad. SAYF AL-DİN BÂHERZÎ; F. Meier, *Die Fawâ'id al-gamâl wa fawâ'id al-galâl des Nağm al-Dîn al-Kubrâ* (Wiesbaden, 1957), s. 42 v.d. (*Ak. d. Wiss. und d. Lit., Veröffentlichungen der orient. Kommission, IX*); Z. Şafâ, *Tarih-i adabiyât dar ırân* (Tahran, 1336 ş.), II, 856 v.dd.; İrac Afşâr, *Sayf al-Dîn Bâharzî* (*Macalla-i Dânişkade-i adabiyât*, Tahran, 1341=1962, yıl 9, sayı 4, s. 28—74). (AHMED ATEŞ.)

SEYFÎ. SAYFÎ, Mavlânâ (?—1504) buhârâlı olup, *Arûz-i Sayfî* adlı eserinden dolayı *Arûzî* diye de tanınmıştır. Hayatı hakkında az şey bilinmekte ise de, uzun müddet Herat'ta Timurîlulardan, Timur'un torununun oğlu ve Babur'un dedesi Sultan Abû Sa'îd (1459—1469) ve Timur'un ikinci oğlu olan Omar Şayh Mirzâ'nın torununun oğlu Abu'l-Gâzî Sultan Husayn Mirzâ (1473—1506)'nın aarayında yaşadı. Bir şâir olarak az ehemmiyeti vardır ve şiirleri değersizdir. Onun şöhreti, *Arûz-i kâfiya* diye de tanınan *Arûz-i Sayfî* (nşr. Blochmann, Kalkütte, 1876) adlı eseri ile bnhsettğine göre, kendisi ile dostları arasındaki bir münâkaşanın çok sevilen bir mevzuu olan bir san'at hakkında bir eser yazması iateği üzerine kaleme aldığı *Mizân al-aş'âr* adlı bir başka eserinden gelmektedir. Şâir Câmî evvelce bu mevzûda bir eser yazmış ise de, Sayfî'nin eseri daha şümûllü ve daha tafailâtlıdır ve İran arûzu hakkında elimizde mevcut en iyi eserlerden biridir. Sayfî 1504'te ölmüştür.

Sayfî bir de Hvârizmşâh Tekiş Hân'ı medh eden nişâpûrlu bir şâirin mablası (*tahalluş*) idi.

Bibliyografya: Davlatşâb, *Tazkirat al-su'arâ* (nşr. E. G. Browne), London, 1901; Luftî-Alî Beg Âzar Bekdîlî, *Ataşkada* (Tabran, 1337 ş.), s. 329, 141; Kâtip Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 419; Rieu, *Cat. of the Persian Manuscript. in the Brit. Museum*, II, 525b. (T. W. HAIG.)

SEYF-ÖD-DEVLE. SAYF AL-DAVLA, ABU'L-HASAN 'ALÎ B. 'ABD ALLÂH ABU 'L-HAYCÂ' B. HAMDÂN B. HAMDÛN (916?—967), IV. (X.) aarda, Abbâsî devletinin zevâlî devresinde, ortaya çıkan mustakil hânedanların en mühimlerinden birisi olan Hamdânîlerin (b. bk.) kudretli rûknü ve bu hânedânın Haleb kolunun knrucuudur. Savaşçılığı ve bilhassa bu asırda yeniden bir yükseliş devri yaşayan Bizans'ı karşı mücâdelesi ile, islâm dünyasının kahramanlık destanlarına mevzû olmuş, edip, şâir ve âlimlerin koruyucusu sıfatı ile, büyük şöhret kazanmıştır.

Abu'l-Hasan 'Alî'nin 17 zilhicce 303 (22 haziran 916)'te veya 301 (913/914) yılında doğduğu rivâyet olunmaktadır. Bu tarihlerin birincisi onun 52 yıl, 2 ay ve 8 gün yaşamış olduğunu kaydeden Camâl al-Dîn İbn Zâfir (*Kitâb Ahbâr al-zamân fi tarih Bani'l-'Abbâs = Kitâb al-duval al-munka'if*, yaz. British Museum Or. 3685, var. 16a; ayrıca bk. İbn Halîkûn, *Vafayât*, Kahire, 1299, I, 463)'e göre hesaplanmıştır. Abu'l-Hasan 'Alî, babası 'Abd Allâh Abu 'L-Haycâ' (b. bk.)'ın Bagdad'da çıkan ve halife al-Kâhîr'in düşürülmesi ile neticelenen karışıklıklar içinde, 17 mubarem 317 (2 mart 929)'de maktûl düşmesinden sonra, Hamdânî âilesinin başına geçen ağabeyi Nâsîr al-Davla Hasan (b. bk.)'ın yanında kalmış ve onun hareketli geçen hayatının değişik safhalarına iştirâk etmiştir. İslâm devletinin bütün kuvvet ve kudretinin emîr-ül-ümerâlar elinde bulunduğu ve her eyâlet vâlisinin iatîklâl kazanmak için bitmez-tükenmez mücâdeleler ile meşgûl olduğu al-Muktedir, al-Kâhîr ve al-Râzî (b. bk. madd.)'nin hilâfetleri devrinde, mütemâdiyen cephe ve taraf değiştirerek, bâdisata karışan iki kardeş Musul ve civârında hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeğe çalışmışlardır. Bu gayretleri sırasında Abu'l-Hasan 'Alî, ağabeyine isyân etmiş olan Hamdânîlere tâbi Diyarbekir bölgesi vâlisi deylemlî 'Alî b. Ca'far'ı tahkim ve tahaasûn etmiş bulunduğu Erzen'de kuşatarak, mağlûp etmeğe muvaffak olmuş (324=935/936) ve genç yaşında üstün kumandanlık vasfını ortaya koymuştur. Bu sûrette Diyarbekir bölgesinin idâresini üzerine alan Abu'l-Hasan 'Alî 326 (937/938) yılında, yukarı Fırat bölgesinde, Hişn Ziyâd (Harput) kalesi yakınında, 923 senesinden beri Bizans imparatoru

Romanos I. Lekapenos (920—944)'un şark kuvvetleri *domestikos*'u bulunan meşhûr bizanslı kumandan Johannes Kurkuas'ı büyük bir bozguna uğratarak, meşhûr Bizans savaşlarına başlamıştır. Abu'l-Hasan 'Alî bu muvaffakiyeti tâkiben, Ermeniyeye bölgesine girerek, burada bir çok ermeni ve gürcü reisini itâat altına almış ve 940 yılında Bizans arâzisine dâhil olarak, Koloneia (şimdiki Şebinkarahisar) civârını tahrip etmiştir.

15 rebiülevvel 329 (18 kânûn I. 940)'da, halife al-Râzî'nin ölümünü müteâkip, emîr-ül-ümerâ Beckem (b. bk.)'ın emri ile, hilâfete getirilen al-Muttaî (b. bk.) mezkûr türk emîrinin öldürülmesi üzerine, Bagdad üzerine yürüyen Beridîlere (b. bk.) karşı gerek Suriye'de bulunan İbn Râ'îk (b. bk.)'ten ve gerekse Hamdân-oğullarından yardım rica etti. Hamdân-oğlu Hasan bu iş ile kardeşi Abu'l-Hasan 'Alî'yi vazifelendirdi. Genç Hamdânî emîri halifeye Tekrit'te iltihâk etmiş, İbn Râ'îk ile birleşerek, Bagdad'ı korumağa çalışmış, fakat Abû 'Abd Allâh al-Baridî karşısında tutunamayarak, halife ve İbn Râ'îk ile birlikte, Musul'a dönmek zorunda kalmıştır. Bu durumun Hamdân-oğullarını emîr-ül-ümerâlık makamını elde ederek, Bagdad'a ve bütün Abbâsî devletine hâkim olmak husûsunda tahrik ve teşvik ettiği anlaşıyor; zira Hasan, her hâlde kardeşi ile iştirâk hâlinde olarak, emîr-ül-ümerâ İbn Râ'îk'i öldürttü (21 receb 331=11 nisan 942). Hamdân-oğlunun elinde bulunan balife ister-istemez bu hâince işlenmiş cinâyete göz yummak zorunda kaldığı gibi, Hasan'a emîr-ül-ümerâlık makamını ve Nâsîr al-Davla lekabını, Abu'l-Hasan 'Alî'ye de Sayf al-Davla lekabını verdi. Nâsîr al-Davla, bundan sonra halife ve kendisine iltihâk eden türk kumandanı Tüzûn (b. bk.) ile birlikte, Bagdad'a yürüdü. al-Baridî şehri terketmek zorunda kaldı. Nâsîr al-Davla bundan sonra kardeşi Sayf al-Davla'yı Vâsî'ta, al-Baridî üzerine göndermiştir. Sayf al-Davla, al-Baridî'yi mağlûp etmekle berâber, maiyetinde bulunan türk askerini tatmin edemediği cihetle, ordusunu bırakıp, Bagdad'a kaçmak zorunda kaldı. Bu durumda kendilerini Bagdad'da emniyette hissetmeyen Hamdânî kardeşlerden Nâsîr al-Davla, halifenin ısrarlı ricâlarına rağmen, asıl hâkimiyet bölgesi olan Musul'a dönmüş. Sayf al-Davla de türk birliklerinin başında bulunan Tüzûn'e mukavemet etmeği beyhude yere denedikten sonra, Bagdad'ı terketmiştir.

Emîr-ül-ümerâlığa getirilen Tüzûn'un tahakkümüne dayanamayan al-Muttaî, bir müddet sonra bu zâtın al-Baridîler ile mücâdele etmek üzere, Vâsî'ta gitmesinden faydalanarak, Nâsîr al-Davla'ya haber gönderip, kendisini

Musul'a aldırmasını ricâ etti ve onun gönderdiği refâkat birliğinin himâyesinde, âilesi ve çocukları yanında olduğu hâlde, Tekrit'e gitti; burada Sayf al-Davla tarafından karşılandı (rebiülâhır 331=kânûn I. 942/kânûn II. 943). Halife, buradan Musul'a ve müteâkiben Sayf al-Davla'nın refâkatinde Rakka'ya gidip, burada Mısır hâkimi al-İşîd (b. bk. mad. İŞİDİLER) ile, onu Bagdad'a gelmeğe iknâ gayesi ile, müzâkerelere girişmiş, arada bir anlaşmaya varılamadığı için, Sayf al-Davla'nın ikazlarına rağmen, Tüzûn'un vaadlerine ve sadâkat yeminlerine nldanarak, Bagdad'a doğru yola çıkmış ve fakat yolda Tüzûn tarafından gözlerine mil çekilerek, hilâfetten düşürülmüştür (20 safer 333=12 teşrin I. 944).

Sayf al-Davla aynı yıl içinde Haleb'i Mısır hâkimi İşîd'in vâlisi 'Ogmân b. Sa'îd al-Kilâbî'nin elinden aldı (8 rebiülevvel 333=29 teşrin I. 944). Bu tarihten sonra Sayf al-Davla önce İşîd ve onun halefleri ile uğraşmış, şimâli Suriye'de istikrarı sağlayan adımları attıktan sonra da, bütün dikkat ve gayretini Bizans ile mücâdeleye haarettiğinden, ağabeyinin Büveyh-oğulları ile yaptığı mücâdeleye ancak pek mabdut mikyasta iştirâk etmiş, harp talihî Nâsîr al-Davla aleyhine döndüğü zamanlarda, onu kendi hâkimiyet merkezi olan Haleb'de bürmetle kabûl etmek ve kendi planlarını aksatmayacak ölçüde desteklemekle yetinmiştir. Filvâkî Haleb'in Sayf al-Davla eline geçmesini kabûl edemeyen İşîd, sonradan oğulları nâmina devleti idâre edecek ve hattâ bir müddet de tamâmiyle müstakil bir hâle gelecek olan siyâhî hadım Kâfûr (b. bk.)'u Hamdân-oğlunun üzerine sevketti ise de, Sayf al-Davla bu orduyu Hims yakınında al-Rastan mevkiinde bozguna uğrattı. Hims'a ve oradan Dimaşk'a kaçan Kâfûr durumu İşîd'e bildirdi. Sayf al-Davla bu savaştan kan dökülmemesi için çok büyük bir gayret göstermiş, aldığı esirleri de hemen serbest bırakmış idi (İbn al-Adîm, *Zubdat*, I, 113). Sayf al-Davla, bundan sonra Dimaşk üzerine yürüyerek, 333 ramazanında (nisan/mayıs 945) şehre girdi. İşîd 25 şaban 333 (12 nisan 945)'te, ordusu ile, Mısır'dan hareket etti. Sayf al-Davla'nın Dimaşk'ı işgâl ettiğini Filistin'de baber alınınca, ona elçiler göndererek, Dimaşk'ı iade ve buna mukabil bütün diğer işgâl ettiği yerleri muhafaza etmei şartı ile, sulh teklifinde bulundu. Sayf al-Davla'nın buna—„cevabımı inşallah Mısır'a girdiğimde veririm“—mukabelesinde bulunduğu rivâyet olunur (İbn Zâfir, var. 4b). Bunun üzerine, İşîd Dimaşk ahâlisini Sayf al-Davla aleyhinde kıskırtmış ve Hamdânî emîri, yağmacı bazı arap kabilelerini tenkil gayesi ile, şehri

terkedince, balk surların kapılarını kapayarak, dönüşünde onun şebre girmesine mâni olmuştur. Sayf al-Davla bunun üzerine Hima'a doğru geri çekilmiş ve İhsid ile aralarında 333 sevvâlinde (mayıs/baziran 945) Kinnarin yakınında vuku bulan savaşta mağlûp olarak, hattâ Haleb'i boşaltmak zorunda kalmıştır. İhsid Haleb'i eline geçirdi; fakat Sayf al-Davla ile anlaşarak ve kardeşinin —bir rivâyete göre bizzat kendisinin— kızını onunla evlendirerek, tekrar Dimaşk'a dönmeği uygun buldu. Haleb, Hima ve Antakya Sayf al-Davla'ya bırakıldı (rebiülevvel 334=teşrin I./II. 945). İhsid, aynı yılın zilbicesinde veya 335 muharreminde (agustos 946) vefat edince, Sayf al-Davla Dimaşk üzerine yürümüş ve şebri zaptetmiştir. Bu muvaffakiyetten ümitlenen Sayf al-Davla müteâkiben Mısır üzerine yürümüş ise da, İhsid-oğullarının ordusu tarafından Ramla yanında mağlûp edilmiştir (24 cemâziyelevvel 335=21 kânûn I. 946). Sayf al-Davla bunu tâkip eden devrede, Kâfûr ile nibâi olarak anlaşmaya kadar, ekseriyâ mağlûbâne savaşmak zorunda kaldı. İhsidîlerin Sayf al-Davla'ya karşı hemen hütün aavaşları kszanmalarına rağmen, Haleb ve şimâlî Suriye'yi onun elinde bırakmağa râzı olmalarını, Bizans'a karşı bu sülâlenin tâkip ettği aulheu siyâset sehabi ile, Anadolu'ya akın için bir çeşit çıkış noktası teşkil eden bölgenin onlar için bir yükten başka bir şey teşkil etmemiş olması ile izah etmek mümkündür. Sayf al-Davla'nın Haleb'de kesin olarak yerleşmesi ve mısırlılar ile anlaşması rebiülâhır 336 (teşrin I./II. 947)'da vâki olmuştur.

336 (947/948)'dan itibaren, Hamdânî bu kumdarı Bizans ile devamlı aavaşa başladı. Bunun ilk safhası muvaffakiyetli olmadı. 944 yılında, Romanos I. Lekapenos'un düşürülmesinden sonra, şark *domestikos*'luğuna getirilen Bardas Pbokas'ın oğlu ve Kapadokya tema'sının kumandanı bulunan Leon Pbokas 949 yılında Maraş'ı ve Hadaş'ı aldı. Tarsus'taki askerî birlikler de bizanslılar tarafından mağlûp edildi. 338 (949/950)'de, Leon Pbokas, Antakya önüne kadar gelerek, etrafı yağmaladı. 950 yazında, Sayf al-Davla Bizans'a büyük bir akın tertip etti. Kapadokya bölgeine ve daha şimâlde Harşana'ya kadar uzanan akın muvaffakiyetli oldu. Ancak dönüşte Leon Pbokas'ın dağlık arâzide geçidi tikayarak, kurmuş olduğu tuzaga düşen Hamdânî ordusu bemen tamâmiyle imbâ olundu. Sayf al-Davla, efsâneye göre, atı ile uçuruma atılarak, bu tuzaktan kurtulmuştur. Bu akın araplarca *Gazvat al-Muşîba* tesmiya edilmiştir. Ertesi yıl da bizanslılar için muvaffakiyetli geçti. Ancak

953'te harp talibi değişti. Sayf al-Davla, Maraş'ı geri aldığı gibi, Bardas Pbokas'ın diğer oğlu ve Seleukeia tema'ı kumandanı olan Konstantinos Phokas'ı esir etti. Haleb'e götürülen Konstantinos esâreti sırasında vefat etmiş ve Sayf al-Davla'nın emri ile, kendisine yerli biristiyenlerce müteşem bir cenâze merâsimi yapılmıştır. Sayf'in zaferleri 954 yılına kadar sürdü. Aneak bu taribta babasının yerine şark *domestikos*'u olan müstakil Bizans imparatoru Nikephoros Pbokas kumandasında bizanslılar mukabil taarruza geçtiler. 957'de, Hadaş bizanslılara teslim olduğu gibi, bunu tâkip eden yıl içinde loannes Çimişkes, şiddetli bir savaştan sonra, Samsât'ı aldı. 961 yılı müalümanlar için dâba da felâketli oldu. Nikephoros Phokas Girid adasını zaptetti. Bu suretle Bizans imparatorluğunun bağrına doğru ilerlemiş, en ileri iâlâm karakolu ortadan kaldırılmış ve burada meşgûl olan kuvvetlerin Anadolu cephasına nakli mümkün kılınmış oluyordu. Büyük bir kuvvet ile Hamdânî ülkesine yönelen Nikephoros 'Ayn Zarbâ, Ra'bân ve Dulûk'u almış (961) ya ertesi yıl da Sayf al-Davla pâyitahtı Haleb'in düşmanının eline geçtiğini görmek felâketine uğramıştır.

Bizanslıların müslüman arâzisini bu işgalatları filvâki benüz fetib mâbiyeti taşımamakta ve geçici kalmakta idi. Ancak bunlar üstünlüğün artık Bizans'a geçtiğini göstermekte idi. 15 mart 963'te, Romanos II. öldü. Aynı yılın agustosunda ise, Sayf al-Davla'nın büyük rakibi Nikephoros Pbokas Bizans imparatoru oldu. İmparatorluğun şark kuvvetleri kumandanlığına (*domestikos*) ormanî menşeli ve devrinin büyük askerlerinden loannes Çimişkes getirildi. Sıhhatinin bozulmasına, ilk fele alâmetlerinin belirmesine rağmen, Sayf al-Davla 963 yılının ilk bahar ve yaz aylarında Haleb'in tabirinin intikamını almak için, büyük gayret sarfetti. Tarasus'tan başlayan bir akın Konya'ya kadar uzandı. Ancak yıl sonuna doğru Çimişkes yeniden barekete geçti. Zilbice 354 (kânûn I. 963/kânûn II. 964)'de Adana önüne geldi. Tarsus'tan Adana'ya yarıma kadar gelen bir müslüman birliği imbâ olunduktan sonra, Çimişkes Maşşîsa (bugünkü Misis)'yi mubâsaraya başladı. Ancak Hamdânîlerin uğradığı devamlı bozgunlar ve bilbassa Haleb'in geçici de olsa kayıp va tabrihi iâlâm dünyasını barekete getirmiş ve her taraftan Sayf al-Davla'ya takviye kuvvetleri gönderilmeğe başlanmış idi. Bilhassa Horasan'dan gelen gönüllüler ile barekete geçen Sayf al-Davla, Misis'e geldiğinde, bizanslıların etrafı tahrip ederek, çekilmiş olduklarını gördü. 353 (964) yılı sonunda Nikephoros Pbokas, bizzat

birliklerinin başında olduğu hâlde, Kilikya'ya girdi. Uzun bir kuşatmadan sonra Miais (recep 354=temmûz 965) ve Tarsus'u (15 şâban 354=16 agustos 965) zaptetti. Sayf al-Davla bu arada, bastalığından faydalanarak, istiklallerini elde etmek için isyân etmiş bulunan kumandanları ile uğraştığı cihetle, islâmın bu en önemli'uc şehirlerinin kaybını önlemek üzere müdâhale edememiş idi. İslâm dünyasında Bizans'ın bu saldırmasına karşı barekete geçen sâdece İhsid-oğulları devletine hâkim bulunan Kâfûr oldu. Ancak onun gönderdiği erzak yüklü donanma da Tarsus'un sukutundan üç gün sonra vâsil olabildi. Kilikya şehirlerinin düşmesi ile bizanslılara Suriye yolu açılmış bulunuyordu. 966 yılı içinde Sayf al-Davla ile Nikephoros anlaşarak, büyük ölçüde ve iki defada olmak üzere, eair mübâdelesinde bulundular. Bu mübâdele artık Bizans sınırları içinde kalmış bulunan eski ve mutâd yerde, Kızıl-ırmak kenarında değil, Fırat kıyılarında yapılmış idi (kânûn II. ve haziran 966).

Nikephoros bundan sonra bir kere dâba Hamdânî ülkesine yürüdü. Teşrin I. 966 (şavval 355)'da Bâlis'i zaptettiği gibi, Manbic yakınına kadar geldi. Ancak burda kendisine İsa ile ilgili bazı eşyâ teslim edildiği için, şehre dokunmaktan vazgeçti. Bundan sonra Haleb civarını tahrip etti. Sayf al-Davla bu arada Kinnasrin'e ve oradan Şayzar'e çekilmiş bulunuyordu. Bizans imparatoru, Antakya'ya da bir hafta kadar muhâsara ettikten sonra, kendi arâzisine döndü. Muvaffakiyetli bir başlangıçtan sonra uğradığı sürekli mağlûbiyetler ve buna inzimâm eden kendi adamlarının isyanları Sayf al-Davla'ya tüketmişti. İslâm taribinin bu meşhûr kabramanı 24 veya 10 safer 356 (8 şubat veya 25 kânûn II. 967), bk İbn al-'Adîm, *Zubdat*, I, 151)'da Haleb'de vefat etti. Na'şî Meyyâfârikîn'e götürülerek, şehir dışında bulunan annesinin türbesinde defnolundu. Seferlerinden dönerken, üstüne yapışmış tozlardan yoğurulmuş bir kerpicin mezarında başı altına konulmasını vasiyet etmiş idi.

Sayf al-Davla Bizans ile yaptığı savaşlar kadar Haleb'de etrafına topladığı güzde şâir ve âlimler hâlele ile şöret kazanmıştır. Bu edipler topluluğunun çekirdeğini şüphesiz babasının hizmetinde yaşamış olanlar teşkil ediyordu. Haleb'de yerleştikten sonra ise, savaşçılığının, cömertliğinin, cezbettiği büyük isimler, al-Mutanabbî, Abû Firâs, al-Fârâbî, Abû'l-Farac İsfabânî, Haleb'i bütün orta çağ boyunca hâtıralarda canlı kalan bir edebiyat merkezi hâline getirmiştir. Onun adını taribte ebedileştirenler de hiç şüphesiz bu büyük şahsiyetlerdir.

Bibliyografya: Fu'âd Afrâm al-Buâtânî, *Abû Firâs, muntahabât ş'rîya* (Beyrut, 1928, *Ravâ'i*, nr. 16, s. 25—32, 45, 47 v.d., 104, 135—138); İbn al-Ağîr, *Târîh al-kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 103, 144, 164, 171 v.d., 175, 179 v.d. 183, 189, 173 v.d., 186; İbn al-Azrak al-Fârikî, *Târîh Mayyâfârikîn, yaz.*, Brit. Mua., Or. 5803, var. 111 v.d., 113 v.d., 115 v.dd.; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yan* (Bulak, 1299), I, 350—357, 197 v.d., II, 100—102, I, 252 v.d., 46 v.d., 370 v.dd., 374 v.d., 158 v.d., 44 v.dd., 421, 462; İbn Havkal, *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (BGA, IV, 108—127, 137—155, 245—248; İbn Mişkavayb, *Tacârib al-umam* (nşr. ve tre. Amedroz-Margoliouth), Oxford, 1920/1921, II, 26—29, 39, 43 v.d., 190 v.d., 192 v.dd., 199—209, 213 v.d.; İbn al-Şihna, *al-Durr al-muntahab fî târîh mamlakat Halab* (Beyrut, 1909), a. 191 v.d., 32, 49, 60 v.d., 85 v.d.; İbn Şaddâd, *al-A'lak al-hâfira fî zikr umar' al-Şam va'l-Cazira* (tre. J. Sauvaget), Beyrut, 1933, I, 259; İbn Zâfir, *Kitâb ahhâr al-zamân fî târîh Bani'l-'Abbâs* (*Kitâb al-duval al-munkati'a*), yaz. Brit. Mus., Or. 3685, var. 2 v.dd., 8 v.dd.; İbn Nubâta, *Divân hutab İbn Nubâta* (Beyrut, 1311), s. 187—190, 191—195, 202—207, 238—240; 277—278, 279—280, 283—286; al-Mutanabbî, *Divân* (Beyrut, 1926), s. 216 v.d., 306 v.d., 310 v.dd., 320—323, 332—338, 353—359, 370—373; Yahyâ h. Sa'id al-Antâkî, *Annales* (nşr. Cheikhô), Beyrut—Paris, 1909, 69 v.d., 76—82, 107 v.d.; (nşr. Kratchkovski-Vasiliev), Paris, 1924, s. 767 v.d., 774—780, 792—795, 797—809; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866—1870, I, 152, III, 526 v.d.; Şa'âlibî, *Yatimat al-dahr fî ş'arâ' ahl al-aşr* (Dimaşk, 1303), I, 8—11, 12, 13, 19—21, 83, 174, 205, 453, 507 v.dd. Hamdânîler ve Sayf al-Davla devrine âit bütün bibliyografya şu iki eserde toplanmıştır: M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, I (II. cilt çıkmamıştır), Paris, 1953, a. 15 v.dd.; ayn. mll., *Sayf al-Davla, Recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al-Davla le Hamdanide avec annotations, cartes et plans* (*Bibliotheca Arabica publiée par la Faculté des Lettres d'Alger*, VIII), Alger, 1934, a. 434 v.dd.; ayrıca krş. Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Zubdat al-halab min târîh Halab* nşr. Sâmi Dabbân, Dimaşk, 1951, I, 109 v.dd.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1963), a. 230, 235 v.d., 238, 240; (FKRET İŞILTAN.) SEYF-ÖD-DEVLE. [Bk. SAKA B. MANSUR.]

SEYHAN. SAYHÂN, cenûbî Anadolu'nun, Ceyhan ile berâber, iki büyük nehrinden biri ve en uzun olup, Adana şehri önünden geçerek, Akdeniz'e dökülür. Nehrin eski adı Saros = Sarus (ὁ Σάρος; Xenophon, *Anabasis*, I, 4, 1: Σάρος) olup, islâm kaynaklarında, Turan ülkesinin iki nehrine verilen Seyhun ve Ceyhun adları Anadolu'nun bu iki komşu akar-suyuna da teşmil olunmuş (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XXIV, 700), bununla beraber aşağıda görüleceği gibi, Seyhan ile Ceyhan çok defa birbiri ile karıştırılmış, karıştırılmadığı hâllerde ise, Adana'dan geçen nehrin Seyhân ve bâzan Sayhûn denilmesine karşılık, ötekine çok defa Cihân denilmiş, bu değişik şekiller garp kaynaklarında zamanımıza kadar intikal edebilmiştir (krş. msl. P. de Tchibatcheff, *Asie Mineure*, I, 292 — 298: Séhoun veya Seihoun ile Djéihoun; F. X. Schaffer, *göst. yer.*: Seihun ve Dsebihân; R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*: Seihun ve Djihan). al-Mas'ûdî (*BGA*, VIII, 587, 1837 v.d.), Seyhan nehrinin — „Seyhan şebri yakınında... Malatya'dan uzak olmayan bir yerde“ doğduğunu kaydeder, Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*, s. 601) Seyhan'ın Ceyhan'dan daha küçük olduğunu söyler. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, III, 41 ve 333 — 340) Seyhan adını zikretmekle beraber, bâzan bunu Ceyhan (Cibân) ile karıştırır. Emevîler zamanında islâm ülke'lerinin hududu üzerinde bulunan Seyhan kıyısında esirler mübâdele edilmekte idi.

Ashında nehir Seyhan adını İç Anadolu'nun cenûb-i şarkî hudutları yakınından doğan iki kolunun birleşmesinden sonra alır: sözü geçen kolların garpta bulunana Samantı (Zamantı) suyu, şarktaki ise, Göksu olup, bunlardan birincisi daha uzun olduğu için, Seyhan nehrinin uzunluğu hesaplanırken, Samantı'nın kaynak noktasından başlamak uygun olur. Bununla beraber eski çağda Saros adı Seyhan'ın şarktaki koluna (şimdiki Göksu) veriliyor, Samantı suyu ise, Karmalas adı ile onun bir tâbiî sayılıyordu: Tchibatcheff de bu fikirde olup, „Zamanta“nın Saran suyu adını verdiği şarktaki kolun „hemen yarısı kadar“ uzun olduğunu kaydetmekte, Samantı'nın kaynağını Kayseri şarkındaki Kale dağında olarak göstermektedir. Gerçekte Samantı Erciyes volkan kütlesinin şark yamaçlarından, Koramaz dağından (burası Babinger'in makalesinde, bk. *EI*, mad., Seyhan'ın kaynağı olarak gösterilmiştir) inen kolların meydana gelmiş El-başı suyunu almakta ise de, kendisi şimâl-i şarkide, daha uzaklardan, Uzun-yayla yöresinden çıkmaktadır. Filbakika Samantı suyu burada, fazla ârizah olmayan ve irtifâ 2.000 m.'ye varmayan bir sâhada, Viran şehir ile Tonus arasında do-

ğan bir kaç derenin birleşmesi ile meydana gelmektedir. Şurası kaydedilmeye değer ki, Ainsworth'a uyarak, Tchibatcheff'in Seyhan kaynağı diye kabul ettiği Pazar-su ve Baş-gökçe (Kiepert bharitasında Taşlı veya Başlı-gökçe) dereleri, onun ifade ettiği gibi, öteki kolun (Saran = Göksu) kaynağı değil, Samantı'nın, yâni doğrudan-doğruya Seyhan'ın kaynağıdır ve Tchibatcheff Samantı ve Göksu kaynaklarını birbirine karıştırmıştır.

Samantı suyu Uzun-yayla'dan itibaren, cenûb-i garbîye doğru Toros dağlarının belirmesi ile tedricen daha ârizalı bir hâl alan arâzi içinde akışına devam ederek, Pınarbaşı (Azîziye) kasabası ve daha sonra Pazarören nâhiye merkezi (burada büyük bir öğretmen okulu vardır) önünden geçer ve yukarıda sözü geçen ve Tchibatcheff tarafından Samantı kaynağı olarak zikredilen El-başı suyunu alır. Meccrâsının bundan sonraki kıyısına Yenice ırmağı ismi verilen (ayrıca Kiepert haritalarında bu kesim için Afşar ırmağı adı da görülmektedir) Samantı suyu Orta Torosların en ehemmiyetli iki sırası olan Ala dağlar ile Tahtalı dağlar (Anti Toros'un garp kolu) arasında dar, ormanlık ve çalılık, geçilmesi güç bir boğaza girer ve burada yatağının meylli fazla, nehrin akışı da hızlıdır. Bu kesimde vaktiyle demir mâdeni işletilen Faraşa köyü bulunur ki, Tchibatcheff burada nehir yatağının irtifâını — gerçeğe nazaran az bir fark ile — 1018 m. olarak kaydetmekte ve „Faraş köyünün rum halkı arasında müslümanlarda görmemiş olduğu bir taassuba şâhit olduğunu, bunların her ecnebinin üzerine tehlikeli bir düşman gibi atılmağa hazır bulunduklarını“ söylemekte idi. Burasının, eski kaynakların Ariaramnea adı ile zikredilen mevki olması muhtemeldir. Bundan sonra, Samantı ırmağı dar bir vâdi içinde akmaya devam ederek, ağaçlık-çalılık bir sâhada, Karsantı dağlık kesiminde, Seyhan'ın şarktaki kolu olan Göksu ile birleşir.

Umûmî akış iatikameti şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî olan ve meccrâsı Anti Toros'un şark (Binboğa) ve garp (Tahtalı dağları) sıraları arasındaki tabiî alçalma sâhasında yer alan Göksu, Sarız kasabası şimâlindeki Şarlık köyü yakınından çıkar ve meccrâsının bu ilk kısmında Sarız suyu adını taşır: şimdi Kayseri vilâyetinde bir kazâ merkezi olan Sarız kasabası önünden geçen bu akar suya verilen ad ile Seyhan'ın eski ismi (Saros = Sarus) arasındaki benzerlik, bu derenin neden Seyhan'a esas kaynak telakkî edilmiş olduğu busûsunda bizi aydınlatılabilir. Göksu, çok ârizalı arâzide derin boğazlardan geçer. Bu kısımda küçük bir ova kenarında deniz seviyesinden 1.350 m.

irtifâda bulunan Şar adlı köy dağlık Kataonya bölümünün ehemmiyetli merkezi olan Komana'nın yer olarak gösterilmektedir (Garstang, *The Land of the Hittites*, 1910, s. 376). Buradaki barâbeler 1835'te Texier tarafından görülmüş idi (*Asie Mineure*, s. 584); bundan sonra Göksu, çok ârizalı arâzide, derin boğazlardan geçerek, Saimbeyli (eski adı Haçin) den gelen Çatak suyunu ve Feke kasabası önünde Yağlık çayını alıp, nihâyet Samantı suyu ile birleşir: Seyhan nehrinin iki kolunun birleşme noktası deniz seviyesinden 450 m. kadar bir irtifâdadır. Bundan sonra nehir uzun bir mesâfa üzerinde çalılar ile kaplı tepelik ve geçilmesi güç bir aabadan geçerek, nihâyet Çatalan nâhiye merkezi aşağısında Adana ovasına varır ve burada sağdan en ehemmiyetli kolu olan Çakıt suyunu alır ki, bu akar suyun kaynakları Torosların heybetli kütlesinin arkasında, hemen-hemen İç Anadolu düzlükleri kenarında, Ulukışla yakınında bulunmakta, Pozantı deresi adı ile aynı isimdeki mevkîye kadar İç Anadolu'yu Adana ovasına bağlayan mühim kara yolu ve bu mevkiden sonra da meşbûr demir-yolu tünelleri ile boylanmaktadır [bk. mad. KÜLEK]. Çakıt suyu, Seyhan'a kavuşmadan önce, Görgün suyunu katılmakta olup, bu akar suyun yukarı çıkışı heybetli Aladağ kütlesini garptan tâkip eden tabiî bir oluk içinden geçer (Ecemiş koridoru, krş. Maurice M. Blumenthal, *Nigde ve Adana vilâyetleri dâhilindeki Toroslar*..., M. T. A. enstitüsü yayını, B b, Ankara, 1941).

Seyhan'ın Adana ovasına girdiği alanda, son zamanlarda ehemmiyetli inşaat ile, büyük bir takım değişiklikler olmuştur: önce Adana şebri'nin hemen şimâlinde taşma sularını toplayan ve sulama kanallarını besleyen bir bent yapılmış, bundan sonra ise, daha yukarıda büyük Seyhan toprak barajı inşâ edilerek hem Seyhan hem de Çakıt-Görgün vâdilerinde suların birikmesi ile büyük bir göl teşekkül etmiştir ki, bu baraj şimdi hem Adana'yı büyük feyzanlardan korumakta, hem de Çukurova'ya enerji sağlayan büyük bir elektrik santralini beslemekte, sulama kanallarına başlangıç noktası olmaktadır.

Adana şehri önünde demir-yolu ve kara yolu köprüleri ile geçilen Seyhan'ın deniz seviyesine göre yüksekliği 20 metreyi bulmaz. Nehir bundan sonra Çukur Ova üzerinde cenûb-i garbîye doğru akarak, bir çok bükümler çizer ki, bunlardan bazıları terkedilmiş „menderesler“ bâlindedir meccrâ yakınında yay şekilli gölcükler meydana getirmektedir. Nihâyet nehir Tarsus çayı ağzının 3 km. kadar şarkında Deli-burnu adı verilen bir çıkıntı teşkil ederek, denize dökülür.

Seyhan nehrinin uzunluğu, yatağı zemininde meydana getirdiği küçük ve kararsız bükümler hesaba katılmamak üzere, Samantı ırmağı'nın Uzun-yayla'daki kaynağı ile Akdeniz arasında 543 km. kadardır. Nehrin iki kolunun, menbalarından birleşme noktalarına kadar olan uzunlukları ise, Samantı için 326, Göksu için de 205 km.'dir. Bu uzunluklar *İstatistik yillığı* 'nda verilen değerlerden (Seyhan 516, Samantı 296, Göksu 188 km.) fazla, fakat İ. H. Akyol (*Türkiye'de okar-su sistemleri ve rejimleri, Türk coğrafya dergisi*, IX — X, 1947, XI—XII, 1949) 'un 1947'de yapmış olduğu ölçme sonuçlarından (Seyhan 550 km.) az farklıdır; bu aon kaynaktaki Seyhan nehrinin havzası 20.600 km² olarak verilmiştir. Adana ölçme istasyonunda, 25 yıllık bir süre içinde yapılmış ölçülere göre, nehrin en yüksek su seviyesi yağmurların bol olduğu ve dağlık sâhada karların eridiği ilk babar mevsimine (âzamî: nisan), en düşük su seviyesi de ağustos-teşrin II. arasına (asgarî: eylül) düşmektedir. Rasad devreai içinde kaydedilen en yüksek akım sâniyede 1.690 m³, en düşük akım ise 44 m³ 'tür (*Elektrik işleri etüd idârest yillık bültenleri*).

Adana şebri aşağısında denize kadar uzanan ovanın teşekkülünde, Ceyhan ile beraber, Seyhan nehrinin de rol oynamış bulunduğundan şüphe yoktur. Ovanın bir çok yerlerinde, bugünkü meccrâdan ayrılmış menderes yaylarından başka, bir takım eski meccrâlara tesâdüf edilmesi adı geçen nehirlerin, delta ovalarında mütad olduğu gibi, sık-sık yer değiştirdiklerini ve her değişme sırasında başka bir sâbaya aluvyon serdiklerini anlatmaktadır. Son devrelerde, toprak setler inşâ edilerek, feyzan sularının ovaya yayılması önlenmeden evvel vukua gelen şiddetli taşmalar sırasında, Seyhan nehrinin sularının bâzan Ceyhan'a doğru akmış bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan ovanın Akdeniz'e doğru en fazla ilerlemiş görüldüğü kesimde, Ceyhan nehrinin Akyatan kıyı gölüne doğru akmış olduğunu gösteren müteaddit eski meccrâlar tesbit edildiği gibi, daha garpta Seyhan'ı da aynı göle akıtan bir eski meccrâ parçası seçilmiştir. Böyle bir durum, tarîbî vesikaların bir çoğunda, Kilikya kıyısından bahsedilirken, neden yalnız Kydnos (Tarsus çayı) ve Pyramos (Ceyhan) ağzlarının zikredilip, Saros (Seyhan) ağzının söylenmemiş olmasını izah edebilir. Seyhan ile Ceyhan'ın tarîb devirleri boyunca bâzan birleşik, bâzan ayrı ağızlar ile denize dökülmüş olmaları keyfiyeti XIX. asır ortalarında P. de Tchibatcheff, V. Langlois ve daha yakın bir zamanda da W. M. Ramsay tarafından münâkaşa edilmiştir. Ne olursa olsun, daha yakın bir devrede Ceyhan, Bebeli mev-

kiindeki basık eşliği aşarak, şarka doğru akmağa başlamış; Seyban ise, Akyatan gölü ile Tarsus çayı ağzı arasında, bir kaç defa munsap değiştirerek, şimdiki ağzında denize dökülmeye başlamıştır. Munaabın burada bafif bir çıkıntı teşkil etmesi Seyban aluvyonlarının, bafif de olsa, denizden yer kazanmağa devam ettiğini gösterir.

Seyban nebrî havzası, esâa itibâriyle, Adana vilâyeti bududları içinde yer almakta; yalnız yukarı kısımlarında Kayseri ve bir az da Niğde (Çakıt ve Görgün suları) vilâyetleri arâzisi içine yayılmaktadır.

Bibliyografya: A.) *EL*, mad. SAYHAN: al-Mas'ûdî (Paris tab.), II, 358 v. d.; *BGA*, VIII, 295; Yâkût, I, 179; II, 82; III, 209 v. d.; IV, 558, 579; al-İstahri, *BGA*, I, 63 v. d.; İbn Havkal, *BGA*, II, 122; al-Balâzûrî (nşr. de Goeje), s. 165 v. d., 168; Abu 'l-Fidâ, *Takvîm ul-buldân* (nşr. Reinaud), s. 50; al-Dimaşkî, *Nuhat ul-dahr* (nşr. Mehren), s. 107, 214; İbn Rosteb, *BGA*, VII, 91 v. d.; İbn Hurdâzbeh, *BGA*, VI, 176; al-Hamâzânî, *BGA*, V, 63, 64, 95, 116; Mehmed Âşık, *Manâzîr al-avâlim* (Viyana ynz., 314, s. 172b, 13 v. d., 70b); Âli, *Kunh al-ahbâr*, I, 109; Cedrenus (Bonn tab.), II, 362; Procopius, *De Bello Persico*, I, § 17 (Bonn tabı, I, 84); ayn. mll., *De Aedificiis*, V, § 5 (Bonn tabı, III, 319); Theophanes (nşr. Classan), Bonn, 1839—1841, I, 482; *Stadiasmoris magni* (nşr. C. Müller), a. 481; G. Tafel ve C. M. Thomas, *Zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Urkundes Republik Venedig* (Wien, 1856), I, 376; W. Ainsworth (JRG S, X, 513); Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), a. 266, 278 (nebrin munsabı hakkında bk. ayrıca *Geogr. Journal*, 1903, s. 410); Chesney, (JRG S, 1837, VII, 414); kezâ W. Ainsworth, (JRG S, VIII, 185 v. d.); Chesney, *The expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), I, 288—299; Ch. Texier, I, 15, 16, 62, II, 133 (*Die Erdkunde*, XVIII, XIX); E. Chantre, *Mission en Cappadoce* (Paris, 1898); tür. yer.; M. F. O. Beyrouth, 1908, III/1, 459, (1911), V, 285; H. Grothe, *Meine Vorderasiens Expedition* (Leipzig, 1911/1912), II, 105 v. d. ve bk. fibrist; ayn. mll., *Geogr. Charakterbilder* (Leipzig, 1909), nr. 4—44; A. v. Kremer, *Beiträge zur Geographie des nördl. Syrien* (Wien, 1852), V, 18 v. d.; F. X. Sebafter, *Gilicia* (Gotba, 1903); *Pet.-Mitt. Ergzh.*, nr. 141; Eskilerin Sarus'u için bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie* (Ruge), II/3, s. 34 (1921) ki, burada klâsik müellifler zikredil-

miştir. — B.) Bunlara ilâve edilmek üzere: metin içinde zikredilenlerden başka bk. P. de Tehibatcheff, *Asie Mineure, I. Géographie physique comparée* (Paris, 1853), a. 292—298; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie...* (Paris, 1863), tür. yer.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fibrist; Mehmed Cemal, *Anadolu'nun aluvyal morfolojisi hakkında* (İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. dergisi, 1952/1953, III—IV, 147—159); Richard J. Russell, *Alluvial morphology of Anatolian Rivers*, (*Annals of the Association of American Geographers*, 1954, XLIV/4, a. 363—391). (BESİM DARKOT.)

SEYHUN. [Bk. SİR DERYA.]

SEYLAN. [Bk. SERENDİB.]

SEYÜN. SAYÜN (SEÜN, SEVÜN, SEYÖN, SEÖN), Arabistan'ın cenûbunda, Hadramût'ta bir şehir olup, aynı addaki dağın eteği üzerinde, Şibâm'dan 4 saat mesâfede, Vâdi Masîla'nın sağ tarafındadır. Şehir bol ve çeşitli bir nebat ââbasında bulunmaktadır; oldukça geniş hurmalıkların ve iyi ekilmiş tîm ve buğday tarlalarının uzaklara kadar yayıldığı görülür. Şehir toplu bir hâledir ve bir sîr ile çevrilidir. Vaktiyle 4.500 kadar nüfusa sâhip idi. Sokaklar geniş ve temizdir. Sûrların içinde, ekserisi câmilere âit vakıflar olan tarla ve burmalıklar vardır; şehirde câmilerin sayısı galiba 300'den az değildir. En güzelleri adlarını aldığı Seyyid âileleri tarafından yaptırılmıştır. Güzel bir kubbesi, ihtimamla sıvanmış bir minâresi bulunan, duvar ile çevrili bir mezarlık, ve bir burma bahçesi ile kuşatılmış Hâbib 'Abd Allâb Saqqâf câmiî bunlardan biridir. Yine bir bahçesi bulunan Tâbâ câmiî de büyledir. Başka câmiler arasında delikli bir minâresi bulunan Maşbûr adlı, câmi ile Hâbib 'Alî al-Habşî Bâ 'Alavî'nin al-Riyâz'ı denilen câmiî de zikretmek lâzımdır. Bu velî aynı zamanda çok misâfirperver olup, yılda 6.000 kişi kadar insanı misâfir ederdi. O bir de burada islâmî ilimler için Tarîm'in eski ve meşhûr mektebini gölgede bırakmış olan bir yer yaptırmıştır; burada fakir talebeler parasız yatar ve yerler. 'Alî'nin kendi besabına yaptırdığı ve sonraları kendi imkânları ile yaşamaya muvafak olan bu mektebin bakımı için bemen ber taraftan, bilbassaa Cava ve Hindistan'dan yardımlar gelir. Bu mektebin büyük şöhreti çok uzaklara kadar yayılmıştır. Sultanın aarayı bir tepe üzerinde olup, çıkıntılı kûb ve sînalû bir aûr ile çevrilidir ve bunların yanında yuvarlak kuleler bulunmaktadır; çatısında üç gözetleme ve nöbet yeri vardır. Sarayın hemen yanında Ulu câmi yükselir ve pazar bulunur.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 288; J. R. Wellsted, *Reisen in Arabien* (Halle, 1842), II, 338; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 618; M. J. de Goeje, *Hadhramaut dans la Rev. Colon. Intern.*, II (1886), 110; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahrn-Land und Hadramût* (Leiden, 1897), a. 211, 212; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901), I, 9n, 451; C. Snouek Hurgronje, *Zur Dichtkunst der Bâ Atwah in Hadhramût* (Nöldeke-Festschrift, I, 97, note). (ADOLF GROHMANN.)

SEYYİD. SAYYİD (A. cem. sâda), emîr, bey, reia veya efendi; şahsî hususiyetleri, veya serveti sebebi ile yabut snyu dolayısıyla temâyüz eden kimse. Bu sonuncu mânasında islâm dünyasının her yerinde Peygamberin soyundan gelenler için kullanılır. [bk. mad. ŞARİF]. Kelime Kur'an'da sâdece iki defa geçer; bir defa (III, 34) Yusuf peygamber münâsebeti ile ve bir defa da (XII, 25) Züleyhâ'nın kocasından bahs olunurken kullanılmıştır. Araplar tarafından bu kelime sâdece insanlar için değil, ayrıca cinler, bayvanlar ve cansız şeyler için de kullanılır. Bir boyut geceleri uyanan ve efendilerini (sayyid) çağıran cinlerden habse der; yabânî eşek dişisinin „seyyidi“ diye isimlendirilir ve al-Zaccâe Kur'an'a sayyid ul-kalâm „kelâmın seyyidi“ der. Seyyid kelimesinin gayr-i müslimler tarafından kullanılmamasına Rodrigo Diaz „El Cid Campeador“ en tanınmış miâldir. *Sîd*, *seyyid* den neş'et etmiştir [bk. mad. SİD].

Bibliyografya: E. W. Lane, *Lexicon, Sîd, Sîdî, Seyyid* kelimeleri.

(T. W. HAIG.)

SEYYİD HİMYERİ. AL-SAYYİD AL-HİMYARİ (723—789), ABÜ HÂŞİM, İSMÂİL B. MUHAMMED B. YAZİD B. RABİA B. MUFARRİĞ (başkalarına göre, Rabîa Mufarrig), bir arap şâiri olup, 105 (723) yılında Basra'da doğmuştur. İbâziya [b. bk.] mezbebine mensup olan bir âileden geliyordu; fakat genç yaşlarında „Allahın lutfu“ diye övündüğü şi'i akidesine dönmüştür. Kendisi Kaysâniya [b. bk.] fırkasından idi; fakat, bu fırka mensupları gibi, yalnız imâmları Muhammed b. al-Hanafîya'nın geri dönmelerini beklemeyordu; Umûmî bir tarzda tenasüb v.b. akidesine iki şekil altında bağlı bulunuyordu: *rac'a'ya*, (insan şeklinde geri dönme) ve *tanûsuh'a*, bayvan vücutları içinde tecessüde inanm. O bizzat kendisini Yunus peygamberin bir tecessüdü gibi gösteriyordu. Siyâsî-dinî inancı onu Basra'yı terkedip, Kûfe'ye yerleşmeğe mecbûr etti, fakat bu bâl

kendisini, Abbâsiler iktidara geldiği zaman, onlara medhiyeler yazmaktan alkoymadı; o bilbassa al-Manşûr'un teveccühünü kazandı. Bununla beraber aân'atını eyâlet vâllilerinin, msl. Abû Bucayr al-Abvâzî'nin bizmetine de vakfetti. Şâirlik kabiliyeti âilesinde irâf idi; dedesi Yazîd korkulan bir biev şâiri olmuş ve vâli Ziyâd'ı alayları ile tâkip etmiş idi. Biz-zat kendisi de yalnız çok miktarda eser vermek (Bânî Hâşim arasında 1.000'den fazla kasidesinin dolaşmakta olduğu söyleniyordu) ile değil, fakat üslûbunun zarâfeti ile de temâyüz ediyordu; o, Abu 'l-'Atâbiya gibi, şiirlerini garip kelimeler ile süslemekten aaktınmıştır; daba ziyâde berkes tarafından anlaşılmaya çalışıyordu. O Abu 'l-'Atâbiya ile al-Başşâr'ın yanında, islâmiyetten sonraki en büyük şâirler arasında sayılıyordu; yalnız aiyââ-dinî telakkilerinin buâsiyetlerini taşıması, şiirlerinin daha geniş bir şekilde yayılmasının engel olmuştur ve *Divân*'ı bize kadar gelmemiştir. Vâsî'ta, 173 (789) yılında ölmüştür.

Bibliyografya: Abu 'l-Farac al-İşfabânî, *Kitâb al-agânî*, VIII, 1. tab., 1—31, 2. tab., 2—29; İbn Şakir al-Kutubî, *Fuvât al-vafayât* (Kahire, 1299), s. 119; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal ve'l-nihal* (nşr. Cureton), s. 111; 'Abd al-Kâbir al-Bağdâdî, *al-Fark baynn 'l-firak* (Kahire, 1328), s. 30; Barbiar de Meynard, *JA*, 7. seri, IV, 159—258; H. Banning, *Muhammed İbn al-Hanafiyyin* (Erlangen, 1909), s. 50; I. Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (New Haven, 1909), s. 179. (BROCKELMANN.)

SEYYİD VEHBİ. SAYYİD VAHBİ (1674?—1736), XVIII. aarın tanınmış Osmanlı edibi.

Hayatı. Vehbî'nin adı Hüseyin, nisbesi Hüseyinî'dir. Babası mevâlidin İmâm-zâde Mehmed Efendi'nin ketbudası Haçî Abmed Efendi'dir. Doğum yeri İstanbul'dur; fakat doğum tarihi belli değildir (bk. Safâî, *Tezkire*, Üniv. Kütüp., nr. TY 3215, s. 360; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 710; Haçî Tevfik, *Macmû'at al-tarâcim*, Üniv. kütüp., TY 192, var. 89a; Mustakim-zâde Sadeddin, *Tuhfa-i hattâtin*, İstanbul, 1928, a. 657 v.b.). Az aşığıda görüleceği üzere, mülâzım olduğu tarîb düşünülerek ve o sırada biç olmazsa 20—23 yaşlarında olması gerektiği hesaplanarak, 1085 (1674) hudutlarında doğmuş olduğu söylenebilir. Ecdâdî Ebl-i beytten şeyh-ül-şuyûh Hüsameddin Efendi'ye muntehî olduğu için, ilk gençliğinde şiir yazmaya başlayınca, ona nisbetle Hüsâmî tahallus etmiştir. Sonraları yeni bir mab-laa aramış ve bu bususta üzerinde görüştüğü boea-zâdesi ve üstâdî şâir Mîrzâ-zâde Abmed

Neylî (ölm. 1161=1748) de Vebbî'yi uygun görmüş ve o da bu mablası devamlı sûrette kullanmağa başlamıştır (krş. Safâî, Sâlim, Hacı Tevfik v.b.). Muallim Nâci (*Eslâf*, İstanbul, 1312, s. 100 v.d.) ve kaynak göstermeden onun ifâdesini bemen aynen nakleden Fâik Reşad (krş. *Osmanlı şâirleri*, s. 70), bu mablas değişirme bakımında Neylî ile Vebbî arasında geçen bir konuşmadan bahsederler ki, böyle bir konuşmanın aynen yazıldığı gibi vukuuna ihtimal vermek kolay değildir. Bunun Sâlim'deki (*Tezkire*, s. 710 v.d.) bir kaydı bir az da hayal kudreti ile süslemek ihtiyâcından doğduğu söylenebilir. Müstakim-zâde (*Tuhfa-i hattâîn*, s. 657)'de Vebbî'nin Hüsâmî mablasına dâir bir tasrib vardır ki — Ali Cânib [Yöntem] de (*Seyyid Vehbî, Hayatı mecmuası*, I, sayı 16, s. 305), buna temas etmiştir —, buna göre şâirin seyyidliği sâdece ana tarafından Hasan Hüsameddin Efendi'ye vâsil olmak dolayısıyledir.

Vehbî, devrine göre gayet iyi bir tahsil ve terbiye görmüştür. Zamanının şöbretli âlimlerinden ve bu arada bilhassa Mirzâ-zâde Şeyb Mehmed Efendi'den ders görmüştü. Ayrıca Müstakim-zâde'ye göre, kazasker Ahdülhâkî Ârif Efendi'den „hat“ dersi almıştır. Vebbî, daba erginlik çağında iken, akranı arasında temâyüz etmiş ve nakîb-ül-eshraf olan Hoca-zâde Seyyid Osman Efendi'nin Anadolu kazaskerliğinde, 1108=1696 tarihinde, mülâzim olmuştur. Böylece ilmiye mesleğinde hizmete başlamış, bir müddet çalıştıktan sonra, 40 akçelik medreseden ayrılmış ve 1123 (= 1711) tarihinde, Rus seferinde, güzel kaside ve tarihler kaleme alması üzerine, Ahmed III.'in (1703—1730) takdîrini kazanmış ve bu tarihten itibaren pâdişah kendisi ile ilgilenmiştir. Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi'nin ikinci şeyh-ül-islâmlığında (1122—1148) bâriç medresesi pâyesi ferman olunmuş ve bunun üzerine, girdiği imtihanı dn muvaffakiyetle verdiğinden, bâriç 50 akçe ile Hoca Hâtin medresesine müderris tâyin edilmiştir (1123=1711/1712). Bu taribtan 4 sene sonra (1127=1715), Sâlim'in ifâdesine göre, kıymeti takdir olunarak, Mirzâ Mustafa Efendi'nin—ki Sâlim'in babasıdır.— meşîbatı sırasında, Şerife Hâtin medresesine nakl ile, makamı bir derece yükseltiştir. Gerek Safâî ve gerek Sâlim eserlerini onun 40—50 yaşları arasında olduğu ve mesleğinin orta kademelerinde bulunduğu sıralarda yazmışlardır. Her ikisi de, anlaşıldığına göre, onun yakın dostlarıdır. Vebbî birinin tezkiresine takriz yazmış, ötekisinin ise, bahasından icâzet almıştır. Safâî *Tezkire*'sinin yazılış sırasında (1132=1719/1720), „kat“ı pâye-i medâris etmekte ve sudûr-i kirâm bazerâ-

tına mektupçu ve tezkireci ve kassâm-i askerî olmakta“ idi. Sâlim *Tezkire*'sinin telifi tarihinde (1134=1721/1722) de Husrev ketbudâ medresesinde müderris bulunuyordu.

Vehbî'nin kendi şiirlerinden anlaşıldığına göre, o uzunca bir müddet sıradan bir müderris olarak kalmış ve bu sebepten bir bayli de sıkılmıştır. 1132 (1720)'de terfilerinin ne kadar yavaş yapıldığını, o sırada yazdığı bir kasidede anlatmaktadır (bk. *Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 1607, var. 15^a). Ancak gerek bu gibi kasidelerde belirttiği arzûnun ve gerekse 1135 (1723)'te Kemerler'de yeniden inşa edilen büyük sedde söylenen tarih şiiri gibi tarihlerin müsbet te'siri olacak ki, bu sıralarda meslek hayatında oldukça sür'atli ilerlemeler kaydederek, „kibâr-ı müderrisin“ sınıfına yükseldiğini ve „mevleviyetlere“ tâyin edildiğini bilmekteyiz. Şûpbesiz 1132'de icrâ edilen sünnet düğünü için ferman üzerine yazdığı *Sûr-nâme*'nin de bu ilerlemelerde te'sirini düşünmek yerinde olacaktır. 1137 (1725)'de Tebriz ikinci defa fatbedilince, oranın ilk kadısı olarak vazife gören Sayyid Vehbî, Ahmed III. ve Damad İbrahim Paşa'nın himâyeleri sayesinde, sırası ile, Kayseri, Manisa ve Halep mevliviyetlerinde de bulunmuştur. Onun bilhassa Manisa'yı ve Halep'i savdığını gösteren şiirleri de vardır. Seyyid Vehbî Halep'de bulunduğu sırada azledilmekten korkuyordu. Bu sebeple Âsım Efendi, Vehbî'nin ağzından, onun kayın birâdari olan şeyh-ül-islâm İsbak Efendi'ye bir mektup yazarak, seleflerinden daha az bir müddet içinde azil ile me'yus edilmemesini rica eylemiştir. Seyyid Vehbî öteden beri hacc farizesini edâ etmek arzûsunda idi. Hattâ Osman-zâde Tâib [b. bk.]'in meşhûr kasidesinde şâirler bakımında kendisine tevdi ettiği vazifeyi ifâ zımında yazdığı vekâlet-nâmede dahi pâdişahın hacc gitmek için izin ve yardım istirmesinde bulunmaktadı (bk. *Divân*, göst. yer.). Nihâyet buna da muvaffak olmuş ve Halep'den ayrılırken mezûnen Hicaz'a gitmek ve hacc farizesini edâ etmek fırsat ve imkânına kavuşmuştur. Bu hacc seferi 1147 (1735) babarına rastlamaktadır. Vehbî Hicaz'dan döndükten ve İstanbul'a avdet ettikten sonra hastalanmıştır. Aksaray'daki evinde kısa bir müddet yatmış ve 1149 (1736) tarihinde ölmüş (Hacı Tevfik'e göre ölümü rebiulâbır/âgustos ayındadır), cenâze namazı Sümbülî Seyyid Nûreddin tarafından kılınmış ve Cerrab Mehmed Paşa câmiî yakınında, kendi evi bitişiğinde bulunan Cambâziye mescidi baziresine defnolunmuştur (Ayvansarayî, *Hadiqat al-cavâmî*, İstanbul, 1281, I, 79 v.d.).

Vehbî'nin âilesi efradı arasında kaynakların kaydettiği sâdece oğlu Münif'tir ki bu da müderrislikte bulunmuş ve 1153 (1740) tarihinde ölmüştür.

Eserleri. Seyyid Vehbî'yi, eserlerinin kemiyeti itibâriyle olduğu gibi, keyfiyeti bakımından da, eski edebiyatımızın ikinci derecedeki şâir ve münşilerimizden biri olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Manzûm ve mensûr belli-başlı eserleri şunlardır:

1. *Divân*. Bu eserin İstanbul kütüphanelerinde, 8 tanesi İstanbul üniversitesi kütüphanesinde olmak üzere, 14 nüsbası bilinmektedir. Ayrıca Kahire'de de 6 nüsbası vardır (*Dâr al-kutub al-mişiya* nda türkî 27-m, şâirin bayatında yazılmıştır, 58-m, 59-m, 154, 361; adab türkî-Tal'at 76). Divânlardaki şiir sayısı değişiktir. Bunlardan sâdece birini — şâirinin ölümü üzerinden benüz 20 yıl bile geçmemiş iken, Mehmed Nazif battı ile istinsab edilen iyi bir nüshayı — seçerek, manzûmelerin mikdarını gösteren rakamlar vereceğiz (krş. Üniv. kütüp., nr. TY 1607): 24 münâcaat, 38 na't, 75 kaside, 1 marsiye, *Şihhat-nâma*, *Şulhiya*, *Sûr-nâma* mukaddimesi, otağ-ı hümayûn metbinda mesnevîler, 237 gazel, 2 müseddes, 16 tabmîs, 13 lûgaz, 4 manzûm arz-i hâl, 46 kıt'a (ve kıt'a-i kebir), 45 ruhâî, 78 tarih ve 74 beyit... (bu nüsha içinde *Sûr-nâma*'nın tamamı ile, Vehbî'nin 3 tezkiresinin sûreti de yer almış bulunmaktadır).

2. *Hadis-i erba'in tercümesi*. Kaynaklarda belirtilmemiş olmakla berâber, Seyyid Vehbî'nin görebildiğimiz biricik yazması Üniversite kütüphanesinde (nr. TY 1370, var. 3^b—6^a) bulunan bir kırk hadis tercümesi de vardır. İslâm-türk edebiyatında geniş bir yer tutan bu dinî edebiyat (krş. A. Karahan, *İslâm-türk edebiyatında kırk hadis*, İstanbul, 1954) örnekleri arasında orta derecede başarılı sayılabilecek olan bu risâlede, her badis metni, manzûm dört mısralık bir kıt'a içinde iktibâs edilmiş olup, burada umûmiyetle Peygamber'in veciz ve geniş mânalı sözleri intibap edilmiştir. Şâir kendi adını iki defa (18. hadis tercümesi ile, sonundaki 5 beyitlik bâtime) zikretmektedir.

3. *Sûr-nâma*. 1132 (1720) tarihinde yapılan ve Sultan Ahmed III.'in dört şebzâdesinin sünnet düğünü ile üç kızının ve diğer hanım sultanların evlenme merâsimini, günü-gününe tâkip ederek, fasıl fasıl bütün teferrûatı ile belirten bu eser, o günlerdeki İstanbul'un mahallî busûsiyetleri, örf ve âdetleri bakımından da tarîbi bir vesika değerinde olan taraflara da aâiptir. Bilbassa ön planda şehzâdelerin (Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid) sünnet

İslâm Ansiklopedisi

düğünlerini tasvir eden ve benzeri sur-nâmeler arasında, inşâsı bakımından üstün bir değer taşıdığı söylenebilecek olan bu eserin İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 7 (nr. TY 11, 3035, 3974, 6098, 6099, 6124) ve Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde 6 nüsbası (bk. F. E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüp., türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, I, 280 v.d., sıra nr. 871—876) mevcuttur. *Sûr-nâma*'nın diğer kütüpbanelerde de yazma nüsbalarına tesâdüf edilir. Mevcut nüshalar arasında Ahmed III. kütüphanesindeki nüsha (nr. 3593) 137 minyatürü ihtivâ etmekte olup, bunlardan bazılarının altında Levnî'nin imzası bulunmaktadır. Eserin esâsı ve ağırlık noktası mensûr olmakla berâber, yer-yer manzûm parçalar da vardır.

Sûr-nâma bir münâcaat ile başlamakta, onu na't, hükümdar (Ahmed III.), sadrazam (Damad İbrahim Paşa) medbiyesi gibi kaside şeklinde şiirler tâkip etmektedir. Düğünün bâzı kısımlarının tasvirini içine alan mesnevî şeklinde uzunca bir parça da vardır. Belirtildiğine göre, eserin mensur olarak yazılmasını İbrahim Paşa istemiştir. Bu kitapta düğün davet-nâmelerinden Okmeydanı'na kurulan otağlara, başta ulemâ sınıfı olmak üzere, çeşitli meslek erhabından seçilen zevâta verilen ziyâfetlere, esnaf alaylarının geçitlerine, sünnet türünün yapılsı şekline, battâ düğünün 11. günü yağan yağmura, para serpmelere kadar çeşit-çeşit vak'alar etraflı sûrette anlatılmıştır. Asıl lâle devri diya ndlandırılan zevk ve aefâ yıllarının bu muhteşem düğün ile açıldığını söyleyenler de olmuştur.

4. *Şulhiya*. 1130 (1718)'da aktedilen Pasaro'fça antlaşmasına dâir ynzılan bu küçük ve ehemmiyetli sayılamıyacak olan risâlenin sadrazam İbrahim Paşa'nın emri ile kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Yazma bir nüshası Üniversite kütüphanesinde (nr. TY 2711, var. 220b—229b).

5. *Leylâ ve Mecnûn*. Vebbî'nin, Kaf-zâde Fâizî tarafından (ölm. 1031=1622) yazılmağa başlanıp, eksik kalan *Leylâ ve Mecnûn*'u tamamladığına dâir Sâlim (*Tezkire*, s. 717)'de bir kayıt mevcuttur ki, bunu Bursalı Tâbir de (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 234). tekrarlamıştır. Ancak bugüne kadar bu mesnevinin bir nüsbasına tesâdüf edilmemiştir. Sâlim'in naklettiği 9 beyitlik parça da bu mevzûda bir mutâlea beyânı için kâfi değildir.

Şahsiyeti ve edebî değeri. Seyyid Vehbî nesep itibâriyle, seyyid sıfatını hâiz bulunmasına rağmen, davranışları ile ve bilhassa kasidelerindeki mânevî şahsiyetini zedeleyecek derecede mevkî ve paraya düşkünlüğü.

nü belirten ifâdesi ile, okuyucudan temâyül ve zaafırlarını gizleyememektedir. Hacı Tevfik'in v. b. „mükemmel ve müdevven“ dedikleri *Divan*'ı onun pâdişahı, sadrazamdan, her fırsat zuhûrunda, hemen mutlaka bir şey istediğinin, bir şey beklediğinin delilleri ile doludur Kendisi için hayat, bir az da saray ve çevresinin etrafında döner gibidir. O, birinci derecede bu çevrelerin teveccüh ve iltifâtını aramış; buna dayanarak, yükselmek, rahata kavuşmak, iyi geçinmek istemiştir. Eski türk edebiyatında böyle davranışlara sık-sık tesâdüf etmek usûlden olmakla beraber, bu Seyyid Vehbî'de daha bâriz bir şekil almış gözük-mektedir. Burada şahsiyetini ilgilendiren iki hâdiseye temas edilecektir: bunlardan biri Osman-zâde Tâib [b. bk.]'in 1133'te, Ahmed III. tarafından „reis-i şâirân“ sıfatını iktisap eylediği zaman, yazdığı manzûm teşekkür-nâme ile alakalıdır. Bilindiği gibi Tâib, devrin bir çok şâirlerinden bu manzûmede bahsetmiş, fakat nedense Nedim (ölm. 1730)'ın adını bile anmamıştır. Ancak Osman-zâde diğer şâirlerden bahsetmek vazifesini bu kasidesinde, vekâleten Vehbî'ye bıraktığını da açıkladığından, yine sadrazam İbrahim Paşa'nın isteği üzerine, Vehbî de „vekâlet-nâme“ sini uzun bir kasîde şeklinde kaleme almıştır. Bunda ilk önce „Nedim-i nükteperdâz“a yer verilmiş ve daha bir çok şâire temas edilmiştir. Bu ve buna benzer olaylar gösterir ki, Seyyid Vehbî, kendi çağdaşları arasında, birinci sınıf bir şâir gibi telakkî edilmiş, yahut da saray muhiti onu öyle görmüş, ancak sonradan zaman, haklı olarak, onu daha arka plandaki gerçek yerine oturtmuştur.

Öteki hâdiseler de Ahmed III. çeşmesi üzerindeki tarih kasidesinin bir bikâyesinden ibârettir. Rivâyete göre, pâdişah meydan çeşmelerinden birincisi telakkî edilen Ayasofya'da Bâb-ı hümayûn karşısındaki meşhûr sebîl ve çeşme 1141 (1723) tarihinde tamamlanmış (krş. İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, I, 134), „Besmeleyle iç suyu Han Ahmed'e eyle duâ“ tarih mısraını yazmış, fakat bu 4 yıl eksik düğmüştür. Vehbî, başına bir „ağ“ kelimesi ilâve ederek bu eksikliği tamamlamış ve bir de aynı vezin ve kafiye bir medhiye yazmıştır. Hâlbuki „besmele ile“ kelimelerinin arapça imlâsı, „ile“ kelimesini birleştirmeden yazmağı gerektirirdi. Pâdişahın bu iki kelimeyi birleştirip yazması dolayısıyla ebced hesabına vurulunca, dört eksik çıkmıştır. Yoksa aslında besmelenin sonundaki „b“ harfi de beş rakamına karşılık olduğundan, 1 sayı fazladır. Bunun Vehbî tarafından bilinmemiş olması çok zayıf bir ihtimaldir.

Ancak pâdişaha yeni bir hulûl vesilesi doğmuşken, bundan faydalanmamak, fırsatı kaçırmak olacağından, böyle yaptığına başkaları da işâret etmişlerdir (bk. Tâhir Olgun, *Tasnif komisyonundaki divan katalogları işleri*). Bütün bunlar gösterir ki, Vehbî, zekâsı ve yüksek muhitlere karşı yumuşak ve sevimli davranışları ile menfaatlerini korumasını bilen bir san'atkârdır. Devamlı sûrette pâdişahın ve sadrazamın teveccühü ve iltifâtını muhafaza edebilmek ve bimâyelerinde bulunmakla da nisbî bir refah içinde yaşamıştır. Vehbî'de kanâat ve istîgnadan eser görülmez. Sâdece gülşenî tarîkatî şeyhlerinden şâir Sezâî Efendi'ye yazdığı bir mektuptan o tarîkate intisâbı olduğu istidlâl olunmaktadır. Bununla beraber bu tarîkat ile ciddi bağları hakkında kuvvetli bir mu-tâleada bulunmak güçtür.

Tezkirelerini onun henüz ikbal imkânlarına sâhip bulunduğu zamanlarda yazan Safâî ve Sâlim Seyyid Vehbî'nin şûr ve san'at kabiliyetinden sitâyîşle bahsetmektedirler. Safâî (s. 360) onun hakkında „elhak, elbine-i selâse nazım ve nesre kadir, bedîhe-gulûkta misli nâdir şâir-i zûr-âzmâ ve münşî-i tâze-edâdir“ demektedir. Kazasker Sâlim (s. 713) de ona dâir kanâatini şöyle belirtmiştir: „Elhâsıl, zât-i pür-maârifi nevâdir-i rûzîgârdan bir şâir-i âlî-mikdar olup, her ne rûthe ikrâm olursa, şâyeste ve vücûd-i âlî-mikdârı ile şuarây-i ulû'l-ih-tirâm iftihar eylese bâyestedir“. Gerçek şudur ki, çağdaşları ve busûsiyetle arkadaşları olan bu zevâtın kanâatleri hilâfına, Seyyid Vehbî XVIII. asır türk edebiyatında hiç bir zaman ilk derecede yer işgal etmeğe hakkı olan bir san'atkâr olamamıştır. Seyyid Vehbî üzerinde en çok te'siri görülen ve kendisinin de örnek şâir saydığı şahsiyet Urfalı Yusuf Nâbî (1642—1712; krş. A. Karahan, *Nâbî*, İstanbul, 1953, s. 19)'dır. Vehbî, kendisini, edebî mekteplerimizden birinin sâhibi olan Nâbî'nin en kudretli muakkibi saymıştır. Nâbî'den başka, o Nefî (ölm. 1635)'den. Nâfî (ölm. 1666)'den ve kendi devrine yakın diğer şâirlerden de müteessir olmuştur. Bilhassa Nedim'in şâirlerine karşı geniş bir takdir hissi ile dolu olduğunu defalarca ifâde etmekten geri kalmamıştır. Kasidelerinde daha çok Nefî'nin edâsını taklit eden bir durum hissolunmaktadır (bk. A. Karahan, *Nefî*, İstanbul, 1954 s. 25 v.d.). Vehbî, bir çok şâirlerin gazellerini de tanzir veya tahmis eylemiştir. Bunlar arasında, başta Fuzûlî (krş. A. Karahan, *Fuzûlî, muhiti, hayatı ve şahsiyeti*, İstanbul, 1949) olmak üzere, Bâkî, Nefî, Neylî, Râşid v.b. gibi, ya kendinden önce gelen, yahut da çağdaşı olan şâirler zikredilebilir.

Seyyid Vehbî, ne Nâbî, ne Nedim gibi bir edebî mektep kurabilmiş, ne de türk edebiyatına dil, üslûp, ifâde ve buluş bakımından esaslı bir yenilik getirebilmiştir. Müstesnâ ve belirli bir edebî büviyeti de vardır demek güçtür. Bununla beraber değişik mevzûlarda hayli başarılı kasîdeler ve gazeller yazabilmiş, bilhassa nesir vâdisinde, sağlam bir beyân üslûbunda, fikirlerini güzelce ifâdeye muvaffak olmuş, kalemine tamâniyle hâkim bir san'atkâr. Şüphesiz eski türk edebiyatında, ikinci derecede gelen şâirler ve nâsirler kâfilesinin ön sıralarında edebiyat tarihinin kendisine uygun gördüğü yeri ve değeri hakkı ile almıştır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Müstakim zâde Sâdeddin, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 628, var. 438); Belîğ, *Nuhbat al-âşûr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, müellif battı), s. 116; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), V, 404, 421, 425; Ârif Hikmet, *Tezkire* (Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 789), s. 65; Fatin, *Hâtimat al-aşûr* (İstanbul, 1271), s. 443; Gıhb, *HOP*, IV, 101—107; Ziya Paşa, *Harâbât*, I, medhal, s. 17; II, 5, 64, 116, 155; Nâci, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 177—179; ayn. mll., *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307), s. 70—74; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 100—104; Ali Cânib [Yöntem], *Seyyid Vehbî* (*Hayat mecmuası*, Ankara, 1926, sayı 16, s. 305); Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Eski şâirlerimiz, Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 455; Bülend Olcay, *XVIII. asır şâirlerinden Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1754); Sâliha Baykent, *Sür-nâme-i Seyyid Vehbî* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1385).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

SEYYİDE NEFİSE. [Bk. NEFİSE]

SEZÂÎ. SAZÂÎ, HASAN B. ALİ GÜLŞENİ (1669—1737), bir türk sâfisi ve şâiri olup, kendi mahlasına izâfe edilen ve gülşeniye'nin bir kolu sayılan sezâî'ye tarîkatinin de kurucusudur (bk. S. Vicedani, *Tomar-i turuk-i aliyeden halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 50). Mahlasını (Sezâî) Niyâzî-i Mîsrî'den alan (ayn. esr., s. 51) Hasan Sezâî, Mora yarımadasında Osmanlılar idâresinde Gördes adı verilen şebirde (bugün Korent), 1080 (1669)'de doğmuştur. Babası Ali bu şehrin ileri gelenlerinden Kurtbey-zâde Hasan isminde bir zâtın oğlu idi (bk. *Mektubât-i Sezâî*, İstanbul, 1289, s. 2; *Menâkib-i Şeyh Sezâî'yi Gülşenî*, Üniv. kütüp., nr. TY 424, var. 1b). W. Björkman tarafından Sezâî'nin aslen rum olduğuna (bk. *EI*, mad. SEZAY) dâir verilen mâlûmatın doğru-

lugunu te'yit eden bir kayda kaynaklarda rastlanmamaktadır (bu iddia olsa-olsa *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2562'deki „an asl Moralı“ ibâresinin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş olmalıdır). Sezâî'nin çocukluk ve gençliğinin ilk çağını nasıl geçirdiği açık olarak bilinmemekte ise de, eserlerinden kendisinin bu devirde oldukça iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Sezâî 18 yaşında iken, Venedik devletinin ramazan 1098 (temmûz 1687) (İ. Hamî Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, III, 460'ta 1097 = 1685)'de Mora'yı işgali üzerine Gördes'ten ayrılmak mecbûriyetinde kaldı (*Menâkib*, var. 2a; *Mektubât*, s. 2) ve bir gemiye binip, İstanbul'a geldi. Oradan Avusturya ve Venedik devletinin imparatorluğa karşı giriştikleri hücumları önlemek maksadı ile, Edirne'de bulunan Mehmed IV.'in yanına gitti. Edirne'de, piyâde mukabelecisi Ali Efendi adında bir zâtın tavassutu ile, mukabele kalemine alındı. Sezâî, İstanbul'a gelirken, gemide halvetî tarîkatî şeyhlerinden biri ile tanışmış ve onun te'siri altında kalmış idi. Bu sebeple resmî vazifesi dışında kalan zamanlarını tasavvufî bilgilerini arttırmaya hasrediyordu. Nibâyet gördüğü bir rüya üzerine, bir mürşid aramağa başlayan Sezâî İbrahim Gülşenî [b. bk.]'nin halifelerinden Şeyh Âşık Mûsâ'nın hankahında şeyhlik makamını işgal eden Mehmed Sırrı'nın müridi oldu. İki yıl kadar yanında hizmet edip, tarîkat âdâb ve erkânını öğrenip, çile çıkardıktan sonra, şeyhi Mehmed Sırrı öldü ve onun yerine Mehmed La'î Fenâî Efendi post-nişîn oldu; Sezâî bi'at ve inâbesini bu şeyhin yanında yenilemek mecbûriyetinde kaldı. Mehmed La'î Fenâî Efendi, Sezâî'yi ayrıca dergâhın vakıflarının icarlarını toplamaya me'mur etti. Bu me'mûriyetinden dolayı da kendisine Câbî Dede Efendi lekâbı verildi. Sezâî'nin Mehmed La'î Fenâî Efendi'yi kendisine büyük bir rehber olarak kabûl ettiği anlaşılmaktadır (bk. Sezâî, *Divan*, s. 68 v. d.). Mehmed La'î Fenâî Efendi 1112 (1700/1701)'de vefat etti. Bu sırada Sezâî Edirne'de, Lâî câmii karşısında Şeyb Velî Dede Efendi dergâhında post-nişîn idi. Mehmed La'î Fenâî Efendi'nin yerine geçen Şeyh Mahmud Hamdi Efendi'nin bu makamı işgalden 6 ay sonra vefatı üzerine, Sezâî kendi damadı ve halîfesi olan Şeyh Müsellim Efendi'yi bulunduğu dergâha post-nişîn tâyin ederek, kendisi Mehmed La'î Fenâî'nin hankahına şeyh oldu. Süleymaniye Küçük-pazarı'nda bulunan bu hankah kendi adına izâfeten Sezâî tekkesi diye şöhret bulmuş ve sonradan harap bir hâl'e geldiği için satılmıştır (bk. Rıfkı Melûl Meriç, *Edirne'nin tarihî ve mimârî eserleri hakkında*,

Türk san'atı tarihi araştırma ve incelemeleri, İstanbul, 1963, I, 477). Sezâ'î bu bankahta 38 yıllık bir şeyhlikten sonra, 71 yaşında olduğu bâlde, 18 ramazan 1151 (30 kânûn l. 1738)'de vefat etti ve vasiyeti üzerine, bulunduğu han-kabın cümle kapısının sağ tarafında, kendinden önceki şeyhlerin türbesine bitişik bir sebze ci dükkânına defnedildi. Kabri üzerine yapılmış olan türbe bâlen Meydan maballesinde Süleymaniye Küçük-pazarı caddesindeki dergâh-ıdır (bk. *ayn. esr.*, s. 482, not 68). Sezâ'î'nin çocuklarından şimdilik bir oğlu ile bir kızının adı bilinmektedir. Oğlu Mehmed Sâdık, babasının ölümünden sonra, onun yerine geçmiş, bir müddet Edirne'de kalmış, 1175 (1761/1762) senesinde mevkîini oğlu Çelebi Hasan Efendi'ye bırakarak, Mora'daki ana vatanına gitmiştir. Kızı Zebra ise, şeyh Ahmed Müsel-lim ile evli idi (bk. *Mektubât-ı Sezâ'î*, s. 6, 8—15). Ayrıca Gördes'teki akrabaları ara-sında İbrahim Efendi adında bir zâtin bulun-duğu anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, s. 18).

Eserleri. Tekke ve divan edebiyatları busûsiyetlerine vâkıf olan ve gazelleri ile bü-yük şöhrat kazanmış bulunan, hattâ bâzılarınca Osmanlıların Hâfîz-i Şîrâzî'si sayılan (bk. Sâlim, *Tezkire*, s. 350; *Osmanlı müellifleri*, I, 84) Hasan Sezâ'î'nin manzûm ve mensûr eser-leri şunlardır: 1. *Divan*, büyük bir kısmı ta-aavvufî mâbiyetle olmak üzere, şâirin mutâd divanlardaki gibi, kasîde, gazel, mubammas, tah-mis, müseddes, tesdîs, tarih kit'aları, rubâî ve müfredâtını içine alır. Muhtelif kütüphanelerde el-yazmaları bulunan (bk. msl. F. Edhem Ka-ratay, *Topkapı Sarayı müzesi kitaplığı türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, s. 189 v.d. nr. 2518/2519; Üniv. kütüp., nr. TY 2931; bu nüsha Sezâ'î-i Gülşenî'nin hayatında 1145—1150 h. tarihleri arasında istinsah ve ikmâl edilmiştir) bu *Divan*, Niyâzî-i Mîsrî'nin bir ga-zeline yazmış olduğu küçük bir şerh ve mürşidi La'î Fenâ'î Efendi'nin *Divânçe*'si ile bir-likte, basılmıştır (Bulak, 1256). İçinde şâirin bir kaç da farsça gazeli vardır (bk. matbû nü-sa, s. 65; Üniv. kütüp., nr. TY 2931, var. 78b). 2. *Mektubât*, devrinin tarikat hayatı, tarihî hâ-diseleri ve şahsiyetleri ile ilgili oldukça mühim mâlûmatı ihtivâ eden bu eser, müellifin başta oğlu, halife ve müridleri olmak üzere, bâzı dev-let ricâline, kendi müridleri oldukları anlaşılan kadınlara (*bacılara*, *Mektubât*, s. 133—137) ve diğer kimselere yazmış olduğu mektupların son-radan bir araya getirilmesinden ibârettir. Se-zâ'î oğlu ile halife ve müridlerine yazdığı mek-tuplarda onların hâl ve hareketleri ile yakından alâkadar olmakta, tarikat faaliyetleri hakkında onları aydınlatmakta ve kendilerine nasihatte

bulunmakta, bu vesile ile muhtelif dinî ve fel-sefî meselelere dâir fikirlerini de açıklamakta-dır. Kendilerine mektup yazılan devlet me'mûr ve ricâlerinden bâzıları şunlardır: sadrâzam Ye-gen Mehmed Paşa (*Mektubât*, s. 107), Sadr-i Rûm Neylî Efendi (s. 100), kazasker şâir İbra-bim Nazîr (s. 102), İnebolu sol-kolâçası Hüseyin Ağa (s. 20), tezkireci Habeshî-zâde Rabmi Bey (s. 24 v.d.), hekim-başı Nub Efendi (s. 26), Mekke kadısı Evliyâ Yusuf Efendi (s. 26), ka-zasker Hutvan-zâde Efendi (s. 29), Erpa rûz-nâmçecisi Sâlih Efendi (s. 30), Filibe âyânın-dan Filibeli Mehmed Efendi (s. 31), âmedci Sü-leyman Efendi (s. 33), ser-etibba Hayâtî-zâde (s. 106), Arap-zâde Abdurrahman (s. 140). ayrıca devrin âlimlerinden Abdullah Efendi-zâde Mehmed Sâdık Efendi ile Seyyid Vehbî (s. 137) [b. bk.]. Sezâ'î'nin bu mektupları, La'î Mehmed Fenâ'î'nin *Şerh-i Mânevî-i şer-if* adlı eseri ile birlikte, *Mektubât-ı hazret-i Sezâ'î* adı altında basılmıştır (İstanbul, 1289). Ancak bu matbû nüsbada, Sezâ'î'nin bütün mektupları bulunmadığı gibi, bulunanların bir kısmı da kısaltılarak alınmıştır (msl. bk. s. 66—70). Nitekim kendisi ile ilgili eserlere veya kendi eserlerine her hangi bir vesile ile kaydedilmiş bâzı mektupların bu matbû nüsbada yer almadığı görülmektedir (krş. *Menâkib*, Üniv. kütüp., nr. TY 424; *Divan-ı Sezâ'î*, Üniv. kütüp., nr. TY 2931). 3. Niyâzî-i Mîsrî'nin *Halk içre bir âyineyim herkes bakar bir an görür* mısra ile başlayan altı beyitlik gazelinin şerhi. *Divan*'ının sonunda (s. 132—135) basılmış olan bu küçük şerh aslında tamâmiyle tasavvufî bir şiir olan bu gazelin oldukça açık ve âade bir dil ile, yine tasavvufî bir şekilde, izâbından ibâ-rettir.

Oldukça başarılı bir şâir olduğu anlaşılan Se-zâ'î'nin şiirleri, üslûp ve ifâde bakımından, ku-sursuz denecek derecededir. Şâir divan edebi-yatının mazmunlarına ve diğer busûsiyetlerine vâkıf olduğu gibi, tekke edebiyatının incelikle-rini de iyice bilmekte ve tasavvufî bilgiler ile mazmunlardan şiirlerinde ustalıkla faydalan-maktadır. Hiç şüphe yok ki, o da bir çokları gibi gerek kendinden önceki, gerekse devrin-deki (msl. mürşidi Mehmed La'î Fenâ'î) gibi şâirlerden faydalanmış, fakat biç bir zaman tam bir mukallid mevkîine düşmemiştir. Sezâ'î'nin, iyi bir şâir olduğu kadar, iyi bir nâsir de ol-duğu anlaşılmaktadır. Filhakika tarihî değe-rleri yanında, devrinin nesir üslûbu bakımın-dan da müb'im olan mektupları, pek sıkılmadan okunacak mâbiyettedir. Mektuplardaki üslûp ve ifâde, yazıldıkları şahıslara göre, nisbeten farklı bir mâhiyet arz etmektedir: Devlet ricâli ile âlim ve tarikat şeyhlerine yazılan mektuplarda-

ki dili ve üslûbu oğluna, diğer halife ve mürid-lerine yazdığı mektuplardakinden daha ağırdır. Nitekim bu sonunculara yazdığı mektuplarda oldukça dâba sâde ve samimî bir dil ve üslûp kullanılmış. Halk arasındaki ifâde ve atasözle-rine sık-sık yer verilmiştir.

Tarîkati. Sezâ'î'ye nisbet ile sezâ'îye adı verilen bu tarikat, balvetiyeden Mısır'da geli-miş olan gülşenîyenin bir koludur (bk. S. Vic-dânî, *ayn. esr.*, s. 50). Esâsen halvetiyeden ay-rılan asıl ve tâlî kollar birbirlerinden sâdece muayyen devir ve yerlerdeki meşbûr olmuş şeyh-lerin adlarına izâfe edilmiş olmaktan başka bü-yük bir fark göstermezler. Ancak sezâ'îyenin, balvetîyenin esâsını teşkil eden halvet ve zikri muhâfaza etmekle beraber, bağlı bulunduğu gülşenîye gibi (bk. *Eİ²*, mad. GÜLSHÂNÎ), az da olsa diğer tarikatların tesiri altında kaldığı gö-rülmektedir. Nitekim nakşibendî tarikatının esaslarını bildiği ve mevlevîlere karşı saygı ve yakınlık duyduğu mektuplarından (*Mektubât*, s. 12, 28) anlaşıldığı gibi, devrin bir çok büyük şeyhlerinden icâzet almış (*mucâz*) olan mürşidi (*Menâkib*, var. 3b. gibi diğer tarikatlere karşı da ilgi duyduğu ve bunların tesiri altında kaldığı tahmin edilebilir.

Merkezi Edirne'de bulunan bu tarikatın Se-zâ'î'nin ifâdesine (*Mektubât*, s. 11) göre, bu vilâyet içinde ve civârında 500.000'e yakın evli dervisi var idi. Sezâ'î'nin ölümünden sonra, tarikatın şeyhliğine oğlu Mehmed Sâdık gel-miş, 1175 (1761/1762)'te, onun bu vazîfeden uzaklaşması üzerine, yerine oğlu Çelebi Hasan Efendi geçmiştir. Ondan sonra, sırası ile, Çe-lebî Hasan Efendi'nin kız tarafından torun-ları olan Mahmud Efendi ile Ahmed Efendi, Mahmud Efendi'nin oğlu şeyh Mehmed Efen-di ve Çelebî Hasan Efendi'nin kız tarafın-dan torunu Şeyb Mehmed Efendi post-nişin olmuşlardır. Bu sonuncusu 1289 (1872:1873)'da bu mevkîi işgal etmekte idi (bk. *Mek-tubât*, s. 6 v.d.). Sezâ'î'nin Edirne dışında Gördes'te doğup-büyüdüğü evini bir zâviye bâline getirdiği (*Mektubât*, s. 62) ve ayrıca seyâhat ettiği anlaşılan Eğriboz, Yeni şehir ve Edirne'deki dergâha bağlı başka zâviye-ler de kurduğu anlaşılmaktadır (*Mektubât*, s. 35, 42).

Bibliyografya: *Menâkib-i Şeyh Sezâ'î-i Gülşenî*. Üniv. kütüp., nr. TY 424, Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 350 v.d.; *Tercüme-i hâl-i hazret-i Sezâ'î* (*Mektubât-ı Sezâ'î*, İstanbul, 1289, s. 2—7); Râmiz, *Tez-kire*. Üniv. kütüp., nr. TY 91, s. 150; Safâ'î, *Tezkire*. Üniv. kütüp., nr. TY 3215, s. 157; Fatîm *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 192; Ah-med Bâdi Efendi *Riyâz-i belde-i Edirne*, Ba-

yezid umûmî kütüphane, nr. 10391—93, s. 490; *Sicill-i Osmanî*, III, 15; *Osmanlı mü-ellifleri*, I, 84; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-'alâm*, IV, 2562. (TAHSİN YAZICI.)

SFÂKES. SFAX (SFÂKES veya SFÂKEŞ), Tunus'un şark sâhilinde, Gabes körfezi-nin şimâlinde, kadim Taparura'nın yerin-de bir kıyı şehri. Yanında Avrupalılar ma-hallesinin gelişmiş bulunduğu, yerlilerin otur-duğu şehir düz bir arâzi üzerinde kurulmuş olup, ender rastlanan bir intizam arz etmektedir. Şehir açıkça müğâhede olunabilen bir mustatil (400×600 m.) şeklindedir. Sokaklar birbiri ile amudî olarak kesişir. Şehrin ortasında 275 (849)'te inşâ edilmiş olan Ulu câmi yükselmektedir. Bu câmi, X. asrın sonunda yeniden inşâ ve o zamandan beri de muhtelif zamanlarda tâmir edilmiştir. Aglebîler zamanında inşâ olunan ilk sûrlar kerpiç ve pişirilmemiş tuğladan yapılmı idi. Harap olan yerlerin tâmirinde taşlar kullanılmıştır. al-Bakrî'nin tasvirine göre, sûr taş ve pişirilmemiş tuğladan inşâ olunmuş idi. Müteâkip devrede sûr bir çok kere hükümdar-lar veya evkaf gelirinden, busûfî yoldan tâmir edilmiştir. Bu sûrda dört köşe kuleler var idi. al-Ticânî'ye göre, (XIII. asır başları) bu bir çiftte sûr idi. Bir kaç *ribât* civar sâhili koru-makta idi.

Banî Hilâl'in istilâsını tâkip eden anarşi devresinde Sfâkes araplar tarafından bimâye edilen küçük ve müstakil bir beyliğin idâre merkezi oldu (1095—1099). Şehir 1148 yılında Sicilya kralı Roger tarafından zapt edilmiş ve 1159'da Abd al-Mu'min tarafından kurtarılmıştır. Bu zamanda şehir artık eski parlak-lığının büyük bir kısmını kaybetmiş bulun-u-yordu. Araplar civardaki mezrâ arâziyi he-men tamâmiyle tabrip etmişlerdi. İstilâdan ön-ce Sfâkes iktisâdî bakımdan hakikaten mübim-ce bir rol oynamakta idi. Zeytinliğin ana merkezlerinden birisi idi. Müslüman ve hris-tiyan ticâret gemileri burada istihsal olunan zeytin-yagını ibrac maddesi olarak, bilhassa İtalya'ya götürülürlerdi. X. asırdan beri Pisa'lı-ların burada bir funduk [bk. mad. FUNDUK] la-rı var idi. Sfâkes bez imalâtı ile de meşhur idi. Bezler burada, İskenderiye'ye mahsus bir usûl ile ve fakat mükemmel bir şekilde döğülürdü. Nihâyet balıkçılık da mühim bir gelir kaynağı teşkil etmekte idi.

1881 yılında Sfâkes fransız işgâline mukave-met eden pek az yerden birisi idi. Bir donan-ma birliği şehri bombardıman etti. Şehrin nü-fûsu, 1956'da, 52.707'si müslüman olmak üze-re, 65.635 idi. Gabes körfezinden çıkarılan aün-gerler buradan ihrâc olunur. Şehrin çevresini bahçe ve zeytinliklerin teşkil ettiği iki kuşak

sarmaktadır. XIX. asırda islâm edilen usûllerle te'sis edilen bu zirâat sâhası takrihen 50 kilometre derinliğindedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), 2. tab. (Cezayir, 1911), s. 19; trc. de Slane (Cezayir, 1913), s. 46 v.d.; al-İdrîsî, *Description de l'Afrique* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, s. 107; trc. s. 125 v.d.; *Kitâb al-İstibşâr*, trc. Fagnan (=Rec. des not. et mém. de la Soc. arch. Constantine [1900], XXXIII, 13); al-Ticânî, *Rihla* (Cezayir, Üniv. kütüp., yaz. var. 38, 53); *JA* (1852), II, 127—137; İbn al-İzârî, *Bayân* (nşr. Dozy), I, 308, 311 (frans. trc. Fagnan), I, 445, 451; İbn al-Ağîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), X, 10, 19; frans. trc. Fagnan (*Annales*), s. 470 v.d.; İbn Haldûn, *Histoire des Berbères*, I, 205, 216; frans. trc. II, 22, 38; İbn Makdîs, *Nuzhat*, s. 55, 72—75; al-Vazîr, *Hulal Sundusîya*, s. 136; N. Luciani, *Inscriptions, R. Afr.* (1890), s. 68 v.dd., (1891) s. 238; E. Mercier, *agn. ger* (1890), s. 248 v.dd.; G. Marçais, *Arabes en Berbérie*, s. 124 v.d.; C. A. Nallino, *Venezia e Sfax nel Secolo XVIII (Centenario della nascita di M. Amari)*, I, 306 v.dd. (G. MARÇAIS.)

SFÂKES. [Bk. SFÂKES.]

SFAX. [Bk. SFÂKES.]

SİBT. [Bk. İBNÜLCEVZİ.]

SİDDİK. AL-ŞİDDİK (ihtimal arâmî şaddîk kelimesi ile ilgili), ilk halîfe Abû Bakr'in lekâbı olup, „çok doğru sözlü“ ve „bakikati kabûl ve te'yid eden kimse“ mânasına gelir.

İbn İshâk'a göre, Abû Bakr bu lekâbı şu sebepten dolayı almıştır: Peygamberin *mî'râc*'ı hakkında anlattıkları ile, bâzı müslümanların ona karşı inançları sarsılınca, Abû Bakr Peygamberin verdiği Kudûs tasvirinin tamâmîyle doğru olduğunu beyân etti ve bu sûretle müslümanların Peygambere inançlarını yeniden te'min etti. Bir başka rivâyete göre, Peygamber Cibrâil'e baki'nin kendine inanmadığından şikâyet etmiş, bu Allaha yakın melek de — „Abû Bakr sana inanıyor ve seni tasdik ediyor (*yusaddikuka*)“, çünkü o al-şiddîk'tir“ cevâbını vermiştir.

„Doğruyu getiren ve bunu tasdik eden kimse“ meâlinde tefsir edilen *Kur'an*, XXXIX, 35 âyetindeki *va'llazî cû'a bi'l-şidki va'saddaka bihi* ibâresi 'Alî b. Abî Tâlib'e isnât edilen bir rivâyette, sırası ile, Peygamber ve Abû Bakr ile münâsebetli görülmüştür; bu izah sonuncusunun lekâbı ile ilgilidir.

Kur'an'da al-şiddîk sıfatı çok doğru sözlü mânasında olmak üzere yalnız Yûsuf'a verilmiştir (XII, 46). *Nabî* kelimesine bağlı olarak,

İdrîs (XIX, 57) ve İbrâhîm (XIX, 42) peygamberler için de kullanılmış bulunmaktadır; Meryem'e şiddîka (V, 79) denilmektedir ve gerçek mü'minlere umûmiyetle al-şiddîkân denilir (*Kur'an*, LVIII, 18 ve IV, 71).

Abû Bakr'in soyundan geldiklerini iddia edenler umûmiyetle al-Bakrî al-Şiddîkî nisbesini kullanırlar; bir kısaltma sebebi ile, bu nisbelerden (*ansâb*) yalnız biri kullanılınca, al-Şiddîkî nisbesi tercib edilir.

Bibliyografya: İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 264; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 2133; İbn Sa'd, *Tabakât*, III/I, 120; Lane, *Lexicon*, IV, 1667 a ve 1668 b, c; Barbier de Meynard, *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe* (*JA*, 10. seri, X, 62); J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 49; Fränkel, *De Vocabulis in ant. carm. arab. et in Corano peregrinis* (Leiden, 1880), s. 20.

(V. VACCA.)

SİDDİK HASAN HAN. SİDDİK HASAN HÂN AL-KANNAVCİ, SAYYİD, ABU 'L-TAYYİB, Navvâb Amir al-Mulk Vâlâ Câh Bahâdur, Hindli bir âlim olup, 19 cemaziyelevvel 1248 (14 teşrin I, 1832) pazar günü Barêlî (Barêilly) birleşik eyâletlerinde doğmuştur; kendisi Sayyid Avlâd Hasan Han'ın ve onun karısı Barêlî Nach al-Nisâ'ın oğludur. Şiddîk Hasan Hân, büyük babası 653 (1255)'te Buhârâ'dan Hindistan'a gelmiş olan Calâl al-Dîn Cabâniyân Cahângâst (ölm. 785=1384) soyundandır. Hasan Hân başlıca Dehli'de tavsîl gördü. Genç yaşında Bhöpal devletinin mülkiye me'mûrluğuna girdi ve sonra Bhöpal devletinin vezîri Camâl al-Dîn Han'ın kızı ile evlendi (1861); Bhöpal'in karısı Bëgum'un ikinci kocası oldu (1870) ve devletin idâresine iştirâk etti. Arapça ve islâm tedkiklerinin geliştirilmesinde çok faaliyet gösterdi ve çok sayıda eser neşretti. Oğlu Navvâb Sayyid 'Alî Hasan Hân *Ma'âsir-i Şiddîkî* adında, babasının tafsîlatlı hâl tercümesini neşretti ki, orada (kısm IV, zeyl) 222 eserinin (74'ü arapça, 45'i farsça ve 103'ü de orduca) cedvelini vermektedir; bunlar arasında 25 eser henüz neşredilmemiştir. Van Dyke'in ona hücumları baksızdır. Şiddîk Hasan 20 şubat 1890'da Bhöpal'da öldü.

Bibliyografya: Ed. van Dyke ve Muhammed 'Alî al-Biblâvî, *İktifâ al-ku-nâ' bi-mâ huva matbû'* (Kabire, 1896), s. 106, 118, 313, 496, 497; Broekelmann, *GAL*, II, 503 ve 418; Clément Huart, *History of arabic Literature* (London, 1903), s. 432—433. v.d.; 'Alî Hasan Hân, *Ma'âsir-i Şiddîkî* (Lakbnâ'ü, 1924—1925); Rahmân 'Alî,

*Tazkira-i 'ulamâ-i Hind*² (Lakbnâ'ü, 1914).

(A. SİDDİKİ.)

SİFAT. ŞİFA (A.), sıfat demek olup, bu kelimeye *Kur'an*'da tesâdüf edilmez, fakat masdar olan *vaşf* burada bir defa ve birinci vezin mâzîsi, dâimâ bir sabetlik fikrini mutazammın olarak, „bir *vaşf*, bir tasvir vermek; „nât etmek“ tâbirlerinin muhtelif mânalarında 3 defa kullanılmıştır. *Kur'an*, VI, 100; XXIII, 1; XXXVII, 159, 180; XLIII, 82'de Allah'ın, benzer ve sâbit ifâdeler içinde, kullanılmıştır; Râğîb al-İşfabânî'nin *Mufradât* (s. 346, bk. bu kelime)'nda kullanılmış olan bu leğışmez tazammun Allah için verilen bütün tasvirlerin batâl olduğu fikrini hatıra getirir. a. Gramerde, *şifa* haber-sıfat mânasına gelir (isim-sıfatın karşılığı olarak haber-sıfat için bk. Lumsden, *Arabic Grammar*, s. 266 v.dd.) ve al-*Alfiya* (nşr. Dieterici, s. 225, 3) „bir cevap veya zât (*zât*) ile birlikte bir mâna (*ma'nâ*) gösteren bir şey“ olarak ve al-*Mufaşşal*² (nşr. Broch. s. 46, 9)'da „bir zâtın (*zât*) durumlarını (*ahvâl*) gösteren bir isim“ olarak târif edilmiştir. Bu tâbir en geniş kullanılışında isim-i fâilî, isim-i mef'ûlû ve bunlara benzeyen sıfatları (al-*şifât al-muşabbaha*; Wright³, I, 133 v.dd.; al-*Mufaşşal*², 101, 5 v.d.), mukayese gösteren *af'alu*'yu ve biraz şüpheli olarak, *nisba*'yi içine alır; bu sonuncusu için bk. al-*Mufaşşal*², s. 46, 17. İsm-i fâil zaman ile ilgili mahiyetini kaybedip, bir isim hâline gelirse, bir *şifa gâliba* (bk. al-Bayzâvî, *Kur'an*, XXVII, 77 dolayısıyla; nşr. Fleischer, II, 74, 9) olur. Nabî'de bağlı bulunduğu kelime nekre olan ve yanıda bir ism-i mevsul kullanılmayan tavsif edici bir cümle parçası arap dilcileri tarafın dan bir *şila* değil, bir *şifa* telakkî edilir.

b. Keyfiyet ve sıfatların felsefe ve kelâm ilmindeki mantıkî tabihli bakında *Kaş-şâ' işlâhât al-funûn*, s. 1489—1496 (*vaşf* kelimesinde)'da çok ibtimam ile yapılmış bir tetkik vardır ki, burada, aünnî ve râfizî muhtelif mekteplere göre, tasnifler verilmektedir.

c. Allahın *şifât*'ları adlarından (*asmâ'*) ayrılmalıdır. Allahın adları *şifât* ile birlikte bulunan bir takım haber-sıfatlardır, bu *şifât*'lar eski şiirdeki çok geniş kullanılışa uygun şekilde, *Kur'an*'da tavsif edici unsur olarak, adlara ilâve olunmuştur. Bu adlar hakkında bilhassa bk. al-Ğazzâlî, al-*Maqşad al-asnâ*. Fakat *şifât*'ları münhasıran *kâdir*'in arkasında *ku'dra* ve *âlim*'in arkasında *ilm* gibi bu haber-sıfatların arkasında bulunan mücerret vasıflardır. Kelâm ilminde çok mühim bir mesele vardır: *Şifât*'lar ile *zât* arasındaki münâsebetlerin aranması. Uzun bir münâkaşadan sonra, bundan çıkarılan ehl-i sünnet kanâatine göre, *şifât*

'lar ebedidir, Allahın zâtında mevcuttur ve bunlar *zât*'ın aynı değildir ve ondan başka bir şey de değildir (*lâ huva va lâ gayruhu*; krş. Taftazânî, Nasafî, *'Akâ'id* şerhi, bâsiyeler ile, Kahire, 1321, s. 67 v.dd. ve Cürçânî'nin al-İcî'nin *Mavâkıf*'ine şerhi, Bulak, 1266, s. 479 v.dd.). Mücadele kısmen Allahın şahsiyetinin iç birliğini mubâfaza etmek, kısmen *Kur'an*'da Allah için verilmiş olan tavsif edici kelimeleri baki göstermek, kısmen de, bunların aslı ve zarûrî olanları ile, bunların sırf madde âlemi ile münâsebetleri veya bağlılıkları olarak telakkî edilebileceklerini tâyin etmek idi. Bu mücadele mü'min olmayan feylesoflar ile Mu'tezileye karşı ve sünni islâmiyet çevresi içinde, Eş'ariler ve Mâtürîdiler ile yapılmıştır; bk. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, s. 568, 571 ve bilhassa 645 v.dd. ve Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 309, 319 v.dd. 'da Nasafî ve Fuzâlî'den tercümeler; krş. bir de Sanûsî, *Prolegomènes Théologique* (nşr. ve trc. Luciani), s. 162—216. Bütün bu eserde *Mufradât*'taki (yk. bk.) şu esâs telakkî bulunmaktadır: Allah hakkında verilen tasvirler, en müsâit yönlerinden alınırsa dahi, gayr-i kâfidir ve insanı yalnızca düşürür ve en gayr-i müsâit yönlerinden alınırsa, imkânsızdır. Bizzat Allahın *şifât*'ları vâsıtası ile tecellisi hakkında bk. Massignon, s. 514 ve R. A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 90, 98.

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SİFFİN. ŞİFFİN, Theophanes, *Chronographia* (nşr. de Boor), I, 347'de *Zanqliv*; IX. asrın başlarına âit bir süryânî kitâbesinde *şf* Chabot, *JA*, 1900, s. 285), Fırat'ın sağ kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka'nın garbında, bu şehir ile Balis arasında bir mahaldir. Burası Nehirden bir ok atımı genişlikte (*BGA*, VII, 22 15'e göre, 500 arşın), 2 fersah uzunlukta, su çukurları ile dolu, söğüt ve Fırat hurma ağaçlarından müteşekkil sık ağaçlıklı ve arasından Fırat'a doğru sâdece bir tek döşeme yolun geçtiği bataklık arazi ile ayrılmıştır. Bu yer 37 (657) yılında 'Alî ile Mu'âviya arasında cereyân eden büyük savaş ile şöhet kazanmıştır. 'Alî Kûfe'den başlamış olduğu sefer esnâsında buraya vardığı zaman suriyeliler orada Roma devrinden kalan şehrin bakiyeleri civârında ordugâh kurmuş ve Abu 'l-A'var kumandasında bir birlik Fırat yolunu işgal etmiş bulunuyordu. 'Alî'nin yaptığı bütün mürâcaatlara, buraya savaşmak için değil, Mu'âviya ile anlaşmak üzere gelmiş bulunduğuna işâret etmesine ve tedbirli müşâviri 'Amr b. al-'Âsî [b. bk.]'nin anlaşma tavsiyesine rağmen Mu'âviya tutumunda ısrâr etti. 'Alî bunun

üzerine birliklerini taarruza geçirdi ve bu kuvvet ile suriyelileri, takviye almış olmalarına rağmen, geri atmağa ve nebîr yoluna bâkim olmağa muvaffak oldu. 'Alî, bundan sonra Suriye ordusu sakalarının, kendi adamlarının yanında, nehirde su almalarına müâade ederek, civanmertliğine yeni bir örnek kattı ki, bu da kendi adamları ile suriyalilerin birbirleri ile dostluk kurlmaları neticesini verdi. Bir müddet, Mu'âviye'nin baltıfeden 'Osmân'ın katillerini teslim etmesi talebinde inatla ısrar etmesi yüzünden, akîm kalan müzâkereler ile geçti. 'Alî bu talebi yerine getirmek istemediği gibi, zâten bunu bem arzû etmiyordu hem de, yapamazdı. Buna rağmen müzâkereler devam etti ve arada savaş çıkması teblikei belirince, her iki ordu da bulunan aulb taraflıları bunu önlemediği başardılar. Bu durum Dînavarî (s. 180 v.d.)'ye göre 36 yılının rebülâhır ve camâziyel-evvel ayları boynuca aürüp gitmiştir. Fakat bu, Ya'kûbî'ye göre (Tanbîh, s. 295; Tarih, II, 219) safer başında başlayan savaşın ön safhaları için pek uzun bir müddet olmak icabeder ve Ya'kûbî'nin, su yolunu elde etmek için yapılan çarpışmanın zılbicece ayına rastladığı şeklindeki ifâdesi ile tashib olunmaktadır. Her bâlda Tabarî (I, 3272) 'de hikâye edilen, 'Alî ve Mu'âviye'nin bu ay içinde müteaddit kereler, battâ bâzan günde iki defa, piyâde ve süvârilere refâkatında üstün vasıflı muhâripler göndererek, bunların birbirleri ile baş-baş savaşışıkları, fakat, her iki tarafın da meş'ûm neticelerinden ürkmeleri sebebi ile, bu çarpışmaların umûmî bir-aavaşa münceer olmaması husûsu da doğru olmasa gerektir. Burada bar bâlda, Wellhausen'in tabmin ettiği gibi, aonradan yapılan baş-baş vuruşmaların tekrürü bahis mevzuu olmalıdır. Bir anlaşma için her türlü imkânı açık tutmak gayesi ile taraflar, 37 yılının, eskiden beri mukaddes olan barış ayında, mubarreminde (19 baziran — 18 temmûz 657) mütârekeye riâyet edilmesi husûsunda anlaşılar. Fakat bu çâre de netice vermeyince, nihâyet safer başında savaş ilân olundu ve Şıffîn savaşı başladı. Râviler, umûmî bir görüşe, müâade etmeyen ve sâdece münferit kabîlelerin medb ve senâsına yarayan bir yığın baş-baş vuruşma olduğunu rivâyet ettikleri cibetle, savaşın cereyan tarzını açık olarak tesbit etmek kolay değildir. Râviler bundan başka, orduların büyüklüğü ve birliklerin barp nizâmı ve bunların kumandanları hakkında da birbirlerinden tamâmîyle ayrı bilgi vermektedirler. Savaş eakiden beri âdet olduğu tarzda, her kabîlenin kendi başına, kapalı bir birlik bâlinde barp etmesi şeklinde vuku bulduğu cibetle, 'Alî'nin her kabîleyi karşı tarafta bu-

lunan kabîledeşlerinin karşısına gelecek sûrette tâbiye etmiş bulunması akıllıca bir tedbir idi. Durup-durup yeniden başlayan ve gittikçe her tarafa sirâyet eden çarpışmalar, rivâyetlerin ittifaqla belirttiğine göre, kanlı olmuş ve msl. 'Alî'nin tarafından 'Ammâr b. Yâsir ve Hâşim b. 'Utba, Mu'âviye tarafından 'Omar'ın oğlu 'Ubayd Allâb (hakkındaki mersiye için bk. Yâkût, III, 403) gibi muhtelif şöbretli kimae-ler bu arada ölmüşlerdir. 'Alî, ıraklılara önce su yolunu açmış olan ve şimdi de bir çok baş-baş vuruşmada temâyüz etmiş bulunan secî ve savaş tecrübesi fazla al-Astar [b. bk.]'in şahsında mühim bir destek bulmuş idi.

Savaşın sonu aşağıdaki şekilde hikâye edilmektedir: Bir süre her iki tarafın da üstünlük sağlayamadığı bir şekilde savaşıldıktan sonra al-Astar, mâruf tâbiri ile, Laylat al-harir (harra, bomurdamaktan, krş. Yâkût, IV, 970) yâni 10 safer perşembeyi cumaya bağlayan gece=28 temmûz; bk. Ahlwardt, Anonyme Chronik, s. 349, 3; Tabarî, II, 727, 11'e göre, çarşambayı perşembeye bağlayan gece ve bunu tâkip eden sabah suriyalileri o kadar sıkıştırmaya muvaffak oldu ki, Mu'âviye cesâretini kaybedip, kaçmağı düşündü ve onu bundan ancak İbn al-İtnâba'nın bir kaç mîrâmı batırlaması alıkoymdu (Kâmîl, nşr. Wright, s. 53, 753; Tabarî, I, 3300, 12). Bu teblikei anda kurnaz 'Amr b. al-Âşî ona, Allahın iki taraf arasında verdiği bukmü mücâdelenin neticesinde arayan 'Alî'ye mukabil, mücâdeleden vazgeçilmesini ve kararın Allahın kitabına bırakılması lâzımı geldiğini remzî bir şekilde ifâde etmek üzere, bir kaç musbafı mızrakların ucuna bağlamağı tavsiye etti (Tabarî, I, 3322 v.d.). 'Amr'ın bu teklifinin 'Alî'nin adamları arasında ikilik yaratacağı busûsundaki hesabının doğruluğu tezâbü etti. 'Alî'nin taraftarlarından büyük bir kısmı, Allahın bukmüne yapılan böyle bir mürâaatın redd edilmemesi gerektiğini ileri sürdü. Bu sûretle zaferi kazandığına inanmış bulunan 'Alî, şiddetle itiraz eden al-Astar'ı geri çağırmağa mecbûr oldu ve böylece savaş sona erdi. Aynı şekilde 'Alî'nin ordusunun çoğunluğu, Mu'âviye'nin, bir-biri ile münâzaa eden her iki tarafın, sonradan Kur'an'ın âozlerine göre, bir karar vermek için bir araya gelmek üzere, birer bakem tâyini hakkındaki teklifini de kabûl etti. Halîfeye, hakem olarak, kendisine pek tarafdar olmayan Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.] zorla kabûl attırılırken, tabmin olunacağı gibi, suriyeliler 'Amr'ı bakem seçtiler. Anlaşma, Tabarî (I, 3340) 'ye göre, 13 safer 37 (31 temmûz 657; Dînavarî, s. 210, 5'e göre ise, ancak 17 saferde) taribinde imzalandı; bu arada 'Alî, Muhammed

'in Hûdaybiya 'deki müsâhamasını kâdine nûmüne edinerek, imzasını balife olarak atmaktan ferâgat etti. Bundan sonra ordular ayrılarak, yurtlarına döndüler; 'Alî'nin birlikleri kötü bir rub hâleti içinde idiler; öyle ki, mağlûp olmadıkları hâlde, bozguna uğramış intibâını veriyorlardı.

Bütün can-alıcı noktaları ve sabneye çıkan şahısların keskin çizgili tasvirleri ile ne kadar eâzip olursa-olsun, bu rivâyetin hiç düşünmeden tarihî olarak kabûl edilip-edilmeyeceği şüpheli bir busustur. Elimizde bulunan bütün tasvirler 'Alî'ye karşı teveccüh, Mu'âviye ve bilhasaa bütün kötülüklerin şabına izâfe edilmesinden boşlanılan 'Amr'a karşı da münâferet hislerini belli etmektedir. Bu sebeple, belki de tasbib edici bir vazife görebi'acek olan karşı tarafa âit bir rivâyetin yokluğunu acıacı hissetmekteyiz. Fakat böyle bir tasvire mâlik olmadan da, burada, hiç münâkaşasız Agrûh [b. bk.]'deki hakem vak'asının hikâyesinde mevcut olduğu gibi, bilhasaa Mu'âviye'nin habîs rubu olan 'Amr'a, bak ettiğinden fazla, müessir bir rol izâfe edilmiş bulunmasında tarafgirâne bir tagyirin varlığını muhtemel gösterecek bâzı noktalara işâret edebiliriz. Hattâ Kur'an ile bileli bir oyuna baş-vurmaya teklif edenin o olduğu ve bu iş için kâfi sayıda Kur'an nüshasının Suriye ordusunda mevcut bulunduğu — Dînavarî, a. 201'e göre, battâ Sam'da muhâfaza olunan nûmüne Kur'an [bu hususta bk. mad KUR'AN] da bunlar arasında idi ve beş mızrağın ucuna bağlanmış olarak 5 kişi tarafından taşınıyordu — kabûl olursa bile, bu çârebin, ancak, onda bunu besaba katacak bir rub hâletinin varlığı şartı ile te'sir edebileceği açıktır, öyle ki, bu sâdece vicdanları neyin barekete geçirdiğini gösterir ve bunun böyle olduğu da bir çok imâlar ile te'bârüz etmektedir. Mü'minlerin birbirileri ile mücâdele edecekleri ve aynı kabîleye mensup kimselerin, battâ haba ve oğul gibi (Dînavarî, s. 184) en yakın akrabasının birbiri karşısında vaziyet alacağı bu meş'ûm savaştan kaçınmağa uğraşan sâdece 'Alî değil idi; birliklerin çoğunluğu da bunun gayrî tabîlîğini ve uğursuzluğunu hissetmekte idiler. Bunun içindir ki, sıkı savaş başlamadan bu kadar zaman geçirilmiş, bunun içindir ki, mubarreminde son bir teşebbüs olarak mütâreke aktolunmuş idi. Bu bakımdan Dînavarî, Abû Miḥnaf'ın Tabarî'deki tasvirini oldukça ikmâl eden bâzı çizgiler ibtîvâ etmektedir. Abû Miḥnaf'e göre, kurrâ ayrı reisleri bulunan ve şevk ve gayretle savaştan bir birlik teşkil ederler (Tabarî, I, 3273, 2, 3283, 11, 3289, 5 ve 3 2 92, 16. 3298, 5, 3304, 10, 3323, 3) ve Suriye ordusundaki kurrâ'dan sâdece nâdi-

ren habsedilir iken (3312, 15), Dînavarî'de bunlar bir keresinde başlamak üzere bulunan bir savaşı önlemeğe muvaffak olan (Dînavarî, a. 181, v. dd.) dindar (krş. Goldziher, Vorlesungen über den Islam, s. 189) ve gayretli sulh taraftarlarıdır. Bunlar bir defa Kur'an'ın hukmüne dâveti derbal kabûl busûsunda bazar idiler ve savaşın bu kadar kısa zamanda kesilmesi de bunların te'siri ile mümkün olmuş idi (Dînavarî, a. 204) ve dâvet husûsunda fikir birleşmesine varıldıktan sonra bunlar saflar arasında Suriye kurrâ'ı ile müzâkerede bulunarak, iki hakem seçilmesini tavsiye etmişlerdi. (ayn. esr., s. 205). Şu bâlde eğer hakikâten 'Amr bu sabne tertibini (Kur'an'la rın mızrak ucuna takılmasını) teklif etmiş ise (Kur'an'ın Cemel vak'asında buna benzer bir şekilde kullanılmasından Tabarî, I, 3186'da ve 3188 v.d.'de habsetmektedir), o bu teklifi ile sâdece, bir çoklarının paylaştığı ve bu yüzden kolaylıkla kabûl edilen bir düşünceyi muşahhas bir şekle sokmuş demektir. 'Amr'ın şeytânî tavsiyesi ile koparıp aldığı zaferi, 'Alî'nin kazanmış durumda bulunduğu şeklindeki rivâyetin en can alacak noktasının da, 'Alî hayranlarının sonradan, savaşın meş'ûm neticesini aklamak için, uydurdukları, işi süsleyici te'villerden olması pek âlâ mümkündür. Fakat diğer taraftan da Kur'an'ın bukmüne dâvetten bütün menfaati sağlayanın Mu'âviye olduğu, bunun 'Alî için ağır bir darbe teşkil ettiği; öyle ki Mu'âviye ve 'Amr gibi akıllı kimselerin, bele savaşın kendileri için gayr-i müsâit bir şekle girmesinden korktukları zaman, bütün güçleri ile bu teklifi desteklemelerinin şaşılaacak bir şey olmadığı gayet açıktır. Her şeyden önce göz önünde tutulması gereken husûs, mücâdelenin biç bir sûretle iki hasımdan hangisinin halife olacağı meselesi ile ilgili bulunmadığıdır. Mu'âviye'nin çok geniş ölçüde barîsâne plânlar kurmuş olması pek-âlâ mümkündür, ama o, bunları daha o zamandan belli etmeyecek kadar akıllı idi. Mu'âviye 'Osmân'ın intikamcısı rolüne ısrarla sarılıyor ve halîfenin katillerini teslim rızâ gösterdiği takdirde 'Alî'ye bi'at etmeğe râzı olduğunu ilân ediyordu. Bu bir taraftan, 'Alî'nin, bu talebi yerine getirmemesi müvâcehesinde, bir sulh akdine mânî olurken, diğer taraftan ona ablâkî bir destek teşkil ediyordu. 'Alî için Kur'an'ın hukmüne dâvet öldürücü bir darbe idi; çünkü 'Osmân'ın katlindeki tutumunun onu balife olmağa lâıyk olmayacak bâle getirip-getirmemiş olduğu bir kere Kur'an'a baş-vurularak inceleneceğine göre, o, fi'len, biç olmazsa şimdilik azledilmiş olurken, Mu'âviye'nin durumu hakemlerin vereceği karardan biç bir sûretle müteessir ola-

cak değil idi. Nihâyet şu da göz önüne alınmalıdır ki, bir çok belirtiyeye göre, 'Alî'nin durumu, kendi taraftarları arasında, ona karşı duyulan bütün şahsî teveccühe rağmen, ağır it-hamların onun hakkında müsâit düşünen şahsiyetler üzerinde de müessir olması ve bunların nihâyet dâba büyük bir salâhiyet sâhibinin hukmünü arzulamaları sebebi ile, oldukça zayıflamış idi. Eğer bahlık ve baksızlık, işin hikâyesinin ilhâm ettiği gibi, bu kadar basit ve açık olarak iki hasım arasında taksim olunsaydı, Abû Bakr ve 'Omar'ın oğulları Mu'âviya'nın tarafını her hâlde pek tutmazlardı.

Burada arzedilen nokta-i nazar, İbn Sa'd'da mevcut (IV/II, 3), al-Zuhri'ye ulaşan çok itidallı bir rivâyet ile te'yt olunmaktadır. Burada her iki ordunun savaş yorgunluğundan, kan dökmeye devam etmek hususundaki isteksizliğinden ve hunun 'Amr'ı Mu'âviya'ye, aralarında ikilik doğurmak gayesi ile, ıraklıları Allahın Kitabına dâvet etmek üzere musbafaları yaymak (aynen) hususunda teklifte bulunmağa sevkettiğinden bahsedilmektedir. 'Alî, kendi adamlarının gevşekliğini fark edince, Mu'âviya'nın talebini kabul ve Kur'an'a göre kimin karar vereceğini sorması üzerine, iki hakemin seçilmesini Mu'âviya teklif etmiş imiş. Görülüyor ki, burada mutâd hikâyenin fâciâlı örgüsü tamâmiyle asılsızdır.

'Amr'e izâfe edilen rol yanında, savaşın 'Alî aleyhine dönmesini izah bakımından, bir ibânet iddiasının ortaya atılması beklenir bir keyfiyet idi. İtham mâzisi böyle bir iddiayı muhtemel kılabilen mâhiyette olan al-Aş'as [b. bk.]'a tevcih olundu. Onun kudretli bir şekilde dâvetin lehinde çalıştığını bütün kaynaklar nakleder. Dînavarî (s. 201)'ye göre, o mücâdeleye devamın, Arap devletine düşmanları tarafından akınlar yapılmasına sebebiyet vermesinden korkuyordu ki, bu husus Mu'âviya'ye anlatıldığı zaman, o da tasdik etmiş idi. Tabarî (I, 3332 v.d.)'ye göre, o, mütebâkî tekliflerini öğrenmek üzere, Mu'âviya'nın yanına gönderilmesini istemiş, 'Alî de bunu kabul etmiş idi. Buna mukabil Ya'kûbî (II, 220) Mu'âviya'nın, kendi tarafına çekmek gayesi ile, onunla muhâberede bulunduğunu ve al-Aş'as'ın 'Alî'yi, dâveti kabul etmediği takdirde, kendisini terketmek ile tehdit ettiğini ve al-Aş'as'ın yemenli kabiledaşları onu tâkip edeceklerini beyan ettiklerinden, 'Alî'nin dâveti kabul zorunda kaldığını anlatmaktadır. Yukarıda verilen izahlarımızdan sonra, vukuatın bu şekilde izahının lüzumsuzluğu bellidir ve al-Aş'as'ın da devamlı olarak, 'Alî'nin hizmetinde kalmış olması da bu izah şekline aykırıdır.

Diğerlerinin savaşın 'Alî'yi küçük düşüren neticesini izah hususundaki gayretlerinde ne kadar ileri gittiklerini Tabarî (I, 3346 v.d.)'deki parça göstermektedir; buna göre, 'Alî savaşı kesmeği, Peygamberin her iki torununun da hayatlarını tehlikeye sokmağa cesâret edememiş olması ile izah etmektedir.

Bibliyografya: BGA, I, 23, 76. Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 402 v.d.; *Anonyme arabische Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 349, 3; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 3265 — 3333; al-Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Houtsma), II, 218 v.d.; Dînavarî (nşr. Guirgas), s. 178 — 205; Mas'ûdî, *Tanbih* (nşr. de Goeje), s. 295; ayn. mll., *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 333 v.d., 345 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), IV/II, 3 v.d.; İbn 'Abd Rabbih, *al-'İkd al-farid* (Kahire, 1317), II, 202; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande*, I, 319 — 324; Muir, *Annals of the early Caliphate* (1883), s. 376 v.d.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 48 — 52; ayn. mll., *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (Ahh. Ges. Wiss. Gött., N F, V, nr. 2), a. 5 v.d. (FR. BUHL.)

SIFIR. SIFR (A.) boşluk, sansk. *sunya*'nın tercümesi olup, Hind-arap besapilinde s i f i r'a verilen addır. Aynı zamanda garp dillerindeki *cifra*, *ziffer*, *cipher*, *chiffre* ve *zero*'nun ve bunların müstaklârlarının (déchifrer, entziffern v.b.) menşei'dir. Rakamlar ile sıfırın hesaba sokulması veya keşfedilmesi meselesi, yazı ve riyâziye tarihleri ile ilgili bütün araştırmalara rağmen, henüz yeter derecede aydınlanmış değildir. Bildiğimiz en eski vesîkalarda araplar, aayıları yazı ile yazmadıkları zaman, rakamları gösteren grek harflerini kullanırlardı; arapların alfabe harfleri ile rakamları ifâde etmeleri ancak sonraları görülmektedir. al-Ma'mûn zamanında, arap riyâziyecileri Hind rakam'arını ve hindliler tarzında besap yapmağı Muhammed b. Müsa 'l-Hvârizmî [b. bk.] vâsıtası ile öğrendiler; en eski arap *sifr*'i papirus üzerine yazılmış bir mukavele-nâmede 260 yılını (milâdî 873/874) gösteren rakamda bulunmaktadır. F. Nau Süryânî Severus Sabokbt (662'ye doğru)'un eserlerinde dokuz işâreti ile Hind hesabına dâir en eski bilgiyi itiraz edilmez bir şekilde keşfetmiştir. Bundan sayıların gösterilmesinde esaslı bir terakkîye işâret eden sıfırın bu devirde henüz kullanılmadığı neticesini çıkarmak doğru değildir; zîra daha sonraları bile şimdi rakamlar dediğimiz dokuz işâret boş kalan yerleri göstermeğe yarayan husûsî bir işâret ile tefrik edilmekte idi; bundan başka, 598'de doğmuş olan

Hindü hey'et âlimi Brahmagupta'nın sıfır ile hesap yapmak için sarib kaideler tesbit ettiğini biliyoruz. Hesap âleti ve hu âlet ile hesap yapma taraftarları ile al-Hvârizmîler arasında ki münâsebetler için bk. bibliyografya. Hindlilerde ve garp araplarında sıfırın şekli bir dâiredir, şark araplarında ise, sıfırın şekli bir noktadır, buna göre Hind-İran an'anesinde de ihtimal bu şekilde idi. *al-Fihrist*, I, 18'de harflerin altına hareketler gibi konulmuş olan sıfırlar çok alâka çekicidir.

Bibliyografya: M. Cantor, *Vorlesungen über Gesch. d. Mathematik*, I³, 511, 603, 609, 711 v.b.; J. Ruska, *Zur ältesten arab. Algebra und Rechenkunst* (S.B. Heid. Ak. 1917, risâle 2), s. 36 v.d.; G. Jacob, *Der Einfluss d. Morgenl. auf das Abendland* (Hannover, 1924), s. 16—24; G.R. Kaye, *Indian Mathematics* (London, 1915); H. Weileitner (*Unterrichtsb. für Math. u. Natw.* 1919, s. 56—61); J. Tropke, *Geschichte der Elementar-Mathematik*, I, 15 v.d. ve bu eserlerde anılmış olan daha teferruâtı bibliyografya. (J. RUSKA.)

SHIYEVN. ŞİHYAVN, 1. Sion (İbranice Sîyôn)'un arapça adı; arâmî Şehyôn kelimesinin arapçalaşmış şekli. Yâkût Şihyavn hakkında şöyle demektedir: „bu Kudüs'te tanınmış bir mevki, bir mahalle olup, Şihyavn kiliyesi bu mahallede bulunmaktadır“. İslâm menkbesinde „Şihyavn tepesi üzerinde bulunan câmi“ İsa'nın annesi Meryem ile Yusuf'un gençliklerinde bizzet ettikleri Beytül Mukaddesin en mukaddes mahalli sayılır. Şihyavn, daha önce, şâir al-A'sâ (Maymûn b. Kaşy) tarafından, araplara karşı bir ordu meydana getirebilen bir devlet olarak zikredilmiştir; şâirler bu sözleri kısmen Bizans ile ilgili olarak şerh etmektedirler. — Bakrî'ye göre, Şahyûn bir kabilenin ismi olmalı ise de, İbn Durayd onu zikretmemektedir.

2. Suriye'nin şimâlinde bulunan hir kalenin adı. Yâkût'a göre, bu, Akdeüz civârında, fakat tam deniz kıyısında değildir, H-Ş-N (barfi tarifsiz, belki Hims olabilir) idâri bölgesinde müstahkem bir kaledir. İbn al-Ağîr ve Yâkût'a göre, kale her taraftan derin uçurumlar ile çevrili idi, ancak şimâle doğru takriben 70 m genişliğinde dar bir medhalî var idi ve bir taarruza karşı derin bir hendek ile korunmuş idi. Bu müstahkem mevkii üç aûr çevreliyordu; ikisi dış maballeri, biri de kaleyi mubâfaza ediyordu. İbn al-Ağîr beş sûrdan bahseder. Haçlı seferleri esnâsında kale uzun zaman Frankların elinde kaldı. 584 (1188) yılında 27 cemâziyelevvel'den biraz sonra Şalâh al-Dîn buraya şiddetli hücumlarda bu-

lundu ve 2 cemâziyelâhırdan biraz sonra (24 ve 29 temmûz) kaleyi zaptetti. Haçlıların Şahîun dedikleri bu kale Lâzîkiya'nın kuş uçuşu 22 km. şarkında bulunan bugünkü Şahyûn'dur.

Bibliyografya: 1. için bk. Tabarî (nşr. de Goeje), I, 725; al-Bakrî, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), s. 612; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 438; Sa'alibî, *Kışaş al-anbiyâ* (Kabire, 1324), s. 215.

2. için bk. Yâkût, III, 438; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, (nşr. Toruberg), XII, 5.

(P. SCHWARZ.)

SINIF. SINF (A.), cem. *asnâf* — müterâdifleri: *hîrfa*; *kâr*, cem. *kârât*; Fas'ta *hanfa*.

Tarih: İş teşkilâtı ve loncalarda işçilerin birleşmesi İslâm şehirlerinde III. (IX.) asra kadar çıkar ve Karmatîlerin aynı mâhiyetteki teşebbüsünün yarı dinî, yarı icimâî bir cereyanı ile sıkı-sıkıya bağlıdır. O zaman, Abbâsî halifelîği devrinde, hakikatte, sinâî gelişme ve insanların git-gide şehirlerde toplanması ilk icimâî buhranlara sebep oldu: Basra'da Zinci [b. bk.] köleler savaşı, IV. (X.) asrın ilk otuz yılı içerisinde Bağdad'daki ayaklanmalar ve nihâyet vilâyetlerde arap aleyhdarı aksülâmeler (*şu'ûbiyya*) gibi.

Karmat menşei'li loncaya dayanan teşkilât, onların taraftarlarının propagandaları neticesinde doğmuş olan Fâtımî balifeler idâresindeki Kabire (IV. — VI. — X. — XII. asırlar)'ye bağlı İslâm memleketlerinde, tam gelişmesini buldu. Lâkin 567 (1171) senesinde Mısır'ın mubâfaza-kâr sünûnler tarafından geri alınması neticesinde, esnaf teşekkülleri ağır kayıplara uğradı. Sıkı bir polis murâkabe altına alınan esnaf loncaları birbirini 'ardınca bütün imtiyazlarını kaybetti. Esnaf teşkilâtları çok mütevâzi bir şekilde bilhassa Osmanlı İmparatorluğunda, Pencâb'da, İran'da ve Türkistan'da (Kudsi 1883 yılında, Şam'da henüz mevcut bulunan esnaf teşkilâtlarından bahseder) XIX. yüzyılın son senelerine kadar devam etti. Moskova, 1917 senesinden beri, bu eski İslâm esnaf teşekküllerinden faydalanma yoluna girmiş görünmektedir.

Âdetler: İslâmî esnaf loncaları hakkındaki en eski mâlûmat bâzı Bizans müesseselerini de ihtivâ ettiği intibahı veren hellenistik fikirler ile karışık olarak, maalesef çok mücerret bir şekilde *Rasâ'il İhvân al-Şafâ* (IV. — X. asır)'nın sekizinci *Risâla*'sinde bulunmaktadır.

XV. yüzyıldan itibaren, esnaf teşekküllerine girmek için gerekli kaideleri gösterir *kutub al-futuuvva* (türkçe *fütüvvet-nâme*, farsça *Kash-nâme*) adını taşıyan pek çok yazma, âdâb kıta-

hi mevcuttur. Bunlar bize derecelerin sırasını tanımak imkânını verir: *Naķib* (müterâdifi *pîr*, 'arîf, amîn) ve loncaya kabul merasimini [bk. mad.-ŞADD] izah eder; fakat esnaf teşekkülünün haysiyet divanının faaliyeti ve salâhiyeti hakkında hiç mâlûmat vermez. Biz bu husustaki teferrûâtı tarihî ve bukûkî metinlerden, İbn Cubayr ve İbn Battûta gibi seyyahların eserlerinden elde edebiliyoruz.

Ustaya *mu'allim*, vekiline *halîfa*, çırağa *mu'ta'allim*, işçiye de *şânî* denir. Her loncanın âzası imâlât sırrını muhâfaza ve tesbit edilen bir fiat üzerinden iyi bir iş teslim etmekle mükelleftir. Şifâhî olarak naklolunan âdetlerin bütününe *dustûr* denir ki, bu kelime 1908'den beri „kanunlar mecmuası“ mânâsında meşhur olmuştur; dâba önceleri benüz el san'atkarları arasında kullanılmakta idi.

Arap fâtihler ile onların ücretli askerleri ve köleleri hâric, müslüman tebea (*mavâlî*), azatlılar ve mühtediler III. (IX.) asırdan beri lonca kurmuşlardır. Mevâlînin yanında ve himâyesi altında, yahudiler ve hristiyanlar da loncalar kurmuşlardır, çünkü müslüman devletler kıymetli mâdenleri ve ilâç ticâret ve sanâiyini sâdece onlara inhisar ettirmişlerdi.

On asır boyunca, islâm el san'atında hiç bir teknik değişme olmadığından, Fas ve Bagdad, Şam veya Kahire gibi müslüman şehirlerinde çeşitli loncaların mahallî dağılışı hakkındaki araştırmalar, umûmî kaide olarak belirli bir islâm şehrinde esnaf loncalarının yerleri bakımından dağılımlarında muayyeniyet olduğunu gösterir. En mühim sâbit noktalar darphânelerin yanında sarraf dükkânları, bedestan ve muhtesip mahkemesi idi; aynı zamanda *kaşgarîya* [b. bk.] yâni umûmî mağazalar, kumaş emtia borsası, iplik pazarı ve nihâyet menşei karmatî propagandası olan bir lonca içinde kurulmuş bir yüksek mektep bulunur. Kezâ menşei iktisâdî olan diğer merkezler, memlekete ithal edilen emtianın veya yabancı menşeli malların satışı için husûsî pazarlar, büyük kervansaraylar (*hân, okâla*) görülür.

Bilbassa menşei islâmî olan şartların bir kısmı, işletmenin faaliyetini, âlet ve edevât ile techiz ve işçilerin te'minini güçleştirir. Bu meydana, evvelâ su kanalları, değirmenler, hamamlar, bahçeler, köprüler, lağım gibi, başkalarına intikal etmeyen hayır müesseselerinin bağlı bulunduğu *hubûs* (veya *avkâf*) müessesesi gelir. *Hubûs*'un idâresi, hemen hepsi vakt edilmiş gayr-ı menkul olan dükkânlar hususunda esnaf teşekkülleri için ağır bir yük teşkil eder. Sonra, bir *muhtasib*'in uhdesine verilmiş olan *hisba* veya „pazar murâkabe“ müessesesi gelir. İslâmiyetin ilk asırların-

da tamâmen meşru olan bu müessese, esnaf teşekküllerinin büyük gelişme devri bulunan IV. (X.) asırdan VI. (XII.) asra kadarki devrede ortadan kalkmış ise de, VI. (XII.) asırda siyâsî sebepler ile bilbassa Mısır'da Suriye ve Türkiye'de, ibtilâle ve Karmatlara tarafdarlık ithamı altında bulunan loncaları sıkı bir nezâret altına alabilmek için, devlet tarafından tekrar te'sis edilmiştir. Nibrâvî'nin ve başkalarının yazdıkları *hisba* el-kitapları bunu te'yit eder; msl. Fas'ta muhtasip mecbûrî bir fiyat cedveli tesbit edecek kadar ileri gitmiş idi. Hâlbuki ilk islâm bukuku, bunun aksine, loncaların yiyecek maddeleri üzerine narh koymaları (*tas'îr*) nı yasak etmekte idi.

Loncalar husûsunda çok karışık ahlâkî meseleler mevcuttur, islâm edebiyatı hilekârlar ile sabtekârların loncaları, gayr-ı ahlâkî ve cinâf ticârî şirketler hakkında vesika bakımından zengindir. Kelâm ve fıkıh âlimleri de bize, helâl, haram ve şer'î hileler (*hiyal*) hakkında Sebacht'ın ehemmiyetine kısaca işâret ettiği mecmualar bırakmışlardır.

Bibliyografya: „İslâm âlemindeki çalışma tarihine dâir umûmî bibliyografya“ için bk. *RMM*, LVIII, kısım 3, kısa bir tarîhçe için bk. *ayn. esr.*, LIII, 19 v.dd.

Üçüncü Enternasyonal ile olan münâsebetler için bk. *RMM*, LI, LII ve LVIII.

Bibliyografyanın tamâmı *Şadd* maddesinde bulunmaktadır. (LOUIS MASSIGNON.)

SİRBİSTAN (sırp-bırvat dilinde SRBIJA), Yugoslavya'nın birinci cihan harhinden önceki Sırbistan kiralığına işgal ettiği hemen hemen merkez kısmı olup, aynı zamanda, büyüklüğü sık-sık değişen orta çağdaki sırp kiralığının en eski tarihî devirde illiryalı ve trakyalı çoban kavimlerle meskûn bölgesidir. Milâddan önce 280 senesine doğru, Morava mıntakasına Kelt kabilesi Skordiskler yerleşti ve bugünkü Belgrad'ın yerinde Singidunum kalesini inşâ etti. Birbirleri ile mütemâdiyen harp eden trakyalı ve illiryalı kavimler, helenler gibi, romalıların III. asırda başlayan istilâ politikasına boyun eğmeğe mecbur oldular. İmparator Augustus Roma imparatorluğunu bütün Balkan yarım-adası üzerinden tâ Tuna nehrine kadar genişletti. Daha sonraları sırp-ların ülkeleri olan yerler, o zamanlar Dalmaçya (merkezi Salona), Pannonia (merkezi Sirmium, bugünkü Mitrovica) ve sonraları (m. s. 86'da) bilhassa Tuna, Drina ve Morava arasında uzanan ve cenûpta yukarı Vardar vâdisine kadar genişleyen Moesia superior (merkezi Viminacium, bugün Pojarevac'da Kostolac köyü) vilâyetlerinin kısımları idi. Bu vilâyetler müteâkip devirlerde küçük idârî bölümlere

ayrıldı ve diğer bölgeler ile birlikte yeni adlar taşıyan yeni vilâyetler teşkil etti. Diokletianus zamanında, artık Margensis diye isimlendirilen Moesia superior parçalanarak, cenûp kısmı (Kosova, Üsküp ile birlikte yukarı Vardar vâdisi) Dardania adını, şarkî Tuna mıntakası Aquae (Brza Palanka)'dan İsker ağzına kadar olan ve merkezi Ratiaria (Vidin civârındaki Arçer [türkçede Akçar]) ile birlikte hütün Timok vâdisini ihtiva eden bölge, Dacia ripensis vilâyetleri adını aldı. Sonra Trakya'dan yukarı Moesia kısımları ile birlikte (Naissus-Niş ve Remesiana Bela Palanka) Dacia mediterranea vilâyeti teşkil edildi. Pannonia bir çok vilâyetlere bölündü ve Dalmatia Praevalis (Doclea ve Scodra)'den müstakil bir bölge olarak ayrıldı.

Roma hâkimiyeti zamanında trakyalı ve illiryalı kavimlerin asıl tabakaları romalılaştırıldı; fakat aynı zamanda git-gide dâba fazla tereddide uğramış olan romalıların harp kudreti, kuvvetli ve zinde çoban unsurları ile karışması neticesi, yeniden canlandı; böylece onlar bir müddet Sarmatların, Dakların ve Germenlerin muhâceret dalgalarının haskısını durdurmağa muvaffak oldular. Bu istilâlar sonraları romalıların cihan imparatorluğunda değişikliklere sebep oldu ve Roma'nın, biri garbî ve diğeri şarkî olmak üzere, iki imparatorluğa ayrılmasını kaçınılmaz hâle getirdi. 395'te ikiye bölünüşten sonra Roma'ya sâdece Dalmatia ve Pannonia vilâyetleri kaldı; geri kalanları Moesia margensis ve Dardania ile birlikte Şarkî Roma imparatorluğunun hissesine düştü. Bu imparatorluk bin sene devam eden varlığını coğrafi vaziyetinin gayet elverişli oluşuna, harsına ve Balkan yarım-adasında devletler kuran yabancı kavimlerin dâima onun hükûmranlığını tanımasına sebep olan ortodoksluğa medyundur.

III. asırdan beri Roma imparatorluğunu tehdit eden Gotlar, Hunlar ve Avarlar gibi kavimlerden hiç biri Balkan yarım-adasında Roma imparatorluğunun enkazı üzerinde devamlı bir devlet kuramadı. Bunlar Roma vilâyetlerini harap ederek, Balkanlarda kendileri ile veya daha sonra gelen çok sayıdaki slav kavimlerine (Sloveni) halkı kaçmış veya azalmış yerlerde yerleşme imkânı hazırladılar.

Slavlar, VI. asrın ikinci yarısından itibaren, Bulgarların ve Avarların hücumlarına iştirâk etmekle, dâima Tuna'nın cenûbunda daha fazla ülkeyi kendi tasarruflarına almağa ve buraya devamlı olarak ve küteller hâlinde yerleşmeğe başladılar. Herakleios (610-641) zamanında slavların yerleşme hareketi nihâyete erdi; VIII. asır boyunca, pek az da olsa, henüz burada yaşayan eski illiryalı ve trakyalı halk ve

romalı sâkinler muhâcir slavlar ile kaynaşarak, erimeğe başladı ve neticede Karadeniz ile Sava nehri arasında tamâmen slavya konuşan kapalı bir mıntaka meydana geldi. Garpta ve şimalde olduğu gibi, cenûpta da slavlar, Balkan yarım-adasında, âile ve kabile teşkilâtları üzerinde (kabile reisi = jupan) çok belirli olan ferdiyetçilik anlayışlarını uzun müddet muhâfaza ettiler. Burada da yabancı iktidar, yâni hâkim kavimlerin teşkilât kabiliyeti o zamana kadar münferiden birbirleri ile mücâdele eden slav kavimlerinin kaynaşmasına ve böylelikle bir büyük slav birliği teşkiline imkân verdi; yâni yarım-adanın şarkında Asparuh'un kurduğu Bulgar devletinin teessüsüne yol açtı. Tehlikeler, yarım-adanın garbında, çok daha sonra, ancak IX. asırda, birlik şuurunu uyandırdı; Şarlıman'ın Pannonia'daki teşebbüsleri, Dalmaçya'ya Venedik-Frank müşterek bücûmu gibi, yabancı istilâlar, şarktan bulgarların taarruzları çeşitli slav kabilelerini birleşmeğe mecbûr etti. Önce karşılıklı olarak, kesin hudutlanma olmaksızın, siyâsî müdâfaa merkezleri ortaya çıktı: Drava ile Sava arasında hırvatların, Kalubara ve İber arasındaki dağlık bölgede, tâ Drina nehrine kadar uzanan sâhada sirpların, bunların şimal-i garbisinde de Vrhas ile Bosna arasında boşnakların müdâfaa merkezleri husûle geldi. İlk zamanlarda bir müddet, ehemmiyetli bir rol oynayan diğer kavimler Narentanlar, Zachlumiler, Travuniler ve Dioklîtiler idi; bunların oturdukları yerler Hersek'te, Karadağ'da ve şimali Arnavutluk'ta idi.

Üç cenûp slav kavminin, hırvatların, sirpların ve bosnalıların müstesnâ inkişâfında ve garbî Roma imparatorluğu toprakları üzerinde bunların siyâsî teşkilâtlanmalarında, yâni orta çağdaki Hırvat, Bosna kiralıklarının ve Sırp devletinin kurulmasında dinî ve harsî te'sirler büyük rol oynadı. Hırvatlar önceden latınların yaydığı biristiyaniği kabul ettiler, garba ve onun kaderine bağlandılar. Bosnalılar bogomillik inançlarını kabul ettiler, bu mezhep bu devletin kendine has husûsî durumuna te'sir etti ve daha sonraki devirlerde Bosna sâkinlerinin islâmlaşmasını kolaylaştırdı. Sirplar ortodoks mezhebini kabul ederek, ehemmiyetli bir rol oynadılar; Balkan yarım-adasının garbında Bizanslıların harsî nüfûzuna giren bütün islav kabilelerini bölünmez kavmi bir devlet içerisinde birleştirdiler. Fakat mütecânis sırp devletinin teessüsüne ancak XII. asırda muvaffak olunabildi. O vakte kadar her mıntakanın veya kabilenin reisi (jupan) memleketi ve iktidarı elde etmek için, Balkan yarım-adası üzerindeki üç büyük rakibin Bizanslılar, Franklar ve Bulgarların müttefikleri olarak,

birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Daha IX. asrın başlangıcında bir birleşme tecrübesi muvaffak olamadı. Bu bakımdan kısmî bir muvaffakiyete 850'ye doğru sırp prensi Vlastimir kavuşabildi ve cenûb-i şarkî Bosna ile şimâl-i şarkî Hersek'i bâkimiyeti altında birleştirdi. Trebinye kabîle reisi jupan Bela cenûb-i garbîde buna mümâsil bir başarıya erişti ve oğlunu Vlastimir'in kızı ile evlendirmek sûretiyle, sırp memleketlerinin birleştirilmesi yolunda diğer bir adım attı. Lâkin bu hareket, Bizans imparatoru Basileios I. (867 — 886) 'u endişeye düşürdü, birvatları ve sırpı kendi yüksek bukmüranlığını tanımağa mecbûr etti. IX. asrın sonunda Bulgar çarı Symeon sırp memleketlerini zaptetti ve burada metbû olarak kendine sadâkat ve telkîn ettikleri itimâda göre kabîle reislerini (*jupanlar*) azl veya nasbetti. Eger Symeon'un ölümünden (927) sonra, Bulgar devletinin sür'atlı inhitatı başlamsa idi, sırp memleketlerinin tamâmen Bulgar kiralığı ile birleşmesi vuku bulacaktı.

Diğer sırp kabîle reislerinin (*jupan*) fevkalâde gayretlerini baskı altına almak ve sâde Bulgar bâkimiyetinden kurtuluş değil, ayrıca Bosna'da, Hersek'te, eski Sırbistan'da ve Karadağ'da, yâni bemen „sırp“ müşterek adı altında, bir çok akraba kabîleleri yeniden birleştirmeye sebep olan bir hareketin başına geçmek Çaslav veya Çeslav adlı prense nasip oldu. Buna rağmen bu ilk sırp devleti uzun ömürlü olmadı, Balkan memleketlerini tehdit etmeye başlayan macarlara karşı mücadelede birliğin müessisinin maktûl düşmesi (960) üzerine, bemen dağıldı; zîrâ, ortada Çaslav gibi mütecânis olmayan bütün unsurları bir araya getirmeyi, küçük prensleri bu zarûrete inandırmağı, kabîleye ve bânedana âit menfaatleri bütün devletin menfaatlerine göre ayarlamayı anlayacak bir kimse yok idi. Bu arada tekrar Bizanslıların tâbiyeti altına girmek mukadder idi. İmparator Çimiskes, Ras (bugün eski Sırbistan'da Yeni-Pazar civârında) havâlisinde, merkezî mıntakadaki, Raşka'yı. Sırp devletinin temerkûz noktası olabileceğini sezerek, önce kendisine karşı en şiddetli mukavemeti gösteren bu ana sâbayı bâkimiyeti altına girmeğe mecbûr etti ve sonra da diğer kabîleleri kolayca mağlûp etti. X. asrın sonunda yeni kuvvetli Bulgar devletinin kurucusu çar Samuel sırp memleketlerini bizanslılardan aldı, bununla beraber, sırpıların istiklâl gayretleri yüzünden, devletini tehlikeye düşürmekten korkarak, Sırbistan'ın tamâmen ilbâkından sarf-ı nazar etti ve onlara Karadağ (Zeta)'da, İvan Vladimir idâresinde, Trebinye ve Çbulm (Hersek)'da Dragomir

idâresinde bir dereceye kadar muhtariyet baskı tanıdı.

Basileios Bulgaroktonos (1018) tarafından Bulgaristan'ın işgâlinde sonra, bütün sırp memleketleri ancak izâfi olarak, tekrar Bizans hükümrânlığı altına girdi. Müteâkip devir sırpıların metbûlarına karşı muhârebeleri ile dolu ve sırp prenslerinin birbirlerine karşı bitip-tükenez düşmanlıkları ile karma karışıktır. Basileios II. 'un ölümünden sonra Bizans imparatorluğunda bâneden arasında karışıklıklar patlak verdiğinden, daha sonraları da olduğu gibi, dâima mukavemet düşüncesinin yaşadığı Zeta'da, bu dağlık ülkenin prensi Vojislav'ın reberliğinde yeni bir sırp birliği hareketi ortaya çıktı. Vojislav'ın oğlu Mihael daha sonra ilk büyük müstakil Sırp devletini kurdu, papa Gregoir VII., kiralıyet tacı vermek sûretiyle, bu devletin bukmüranını tanıdı (1077). Mihael'in ölümünden sonra (1081), taht kavgalarından onun becerikli oğlu Bodin muzaffer çıktı, o merkezi İşkodra (Skutari)'dan bugünkü Karadağ'ın Bosna'nın ve Hersek'in bütün bölgelerini, kezâ eski Sırbistan'ın şimâlini (Raşka) ihtivâ eden bir devlete hukmediyordu. 1101'de, Bodin öldüğünde, mirâsı üç kısma bölündü (Zeta, Raşka ve Bosna) ve Raşka ile Zeta hâkimleri arasında, üstünlük elde etmek için, şiddetli bir mücadele patlak verdi. Neticede Zeta kralı Georg Bodinoviç ile Raşka hâkimi (*jupan*) Uroş Bizans'ın ber ikisi içi de en teblikeleli düşman olduğuna idrâk hususunda birleştiler; bununla birlikte onlar artık memleketlerinin Iohannes Komnenos tarafından yeniden boyunduruk altına alınmasına mâni olamayacak kadar zayıf düşmüşlerdi. Çeşitli kurtuluş teşebbüslerine rağmen, sırpıların bizanslılar tarafından beslenen rekabetleri yüzünden, imparator Manuel zamanında da yabancı hâkimiyetine düşmeğe mecbûr oldular. Ancak kudretli ve zekî Raşka jupanı Stephan Nemanya (takriben 1171—1196) bizanslıları memlekettan atmağa ve Sırp devletinin kurucusu olmağa muvaffak oldu ve orta çağda Balkan yarım-adası üzerinde çok mühim bir rol oynadı. Nemanya, önce Zeta'yı kendi memleketi ile birleştirmek sûretiyle uzun yıllardan beri memlekete hâkim olmak için devam eden harbe, kendi lehine olmak üzere, son verdi. Memleketin muhtelif kısımlarında bukmüran olan çok sayıdaki kardeşlerini, büyük jupan olarak, kendi bâkimiyetini tanımağa mecbûr etti. Manuel'in ölümünden sonra (1180) Bizans imparatorluğundaki çok karışık vaziyetten, önce macarlar ile ve sonra Bulgarlar ile (Peter ve Assen) birlikte, muvaffakiyetli fetihler için faydalandı ve kiralığını o kadar

genişletti ki, bu kiralık sonraki Dalmaçya, Karadağ ve Sırbistan arâzisinde bulunan bütün Sırp vilâyetlerini ihtivâ ediyordu.

Nemanya dâbilde de müşterek bir inanışı, ortodoks mezhebinin, devlet dîni olarak, müesses kılmak ve maârif yaymak sûreti ile, devletini kuvvetlendirmeye gayret etti. Müteâkip bir bukmürdar, Ras'ın şimâlinde muhtemem Studenica manzumesi ve Atbos'ta Chilandar gibi bir kısmı bugün bâlâ mevcut olan bir çok manastırların kurucusu ve onlara vakıflar tahsis eden bir kimse olan bu zat tahtını ortanca oğlu Stephan lehine terketti ve en küçük oğlu Rastko (Atbos'daki Vatopedi manastırında râhip Sava) misâlini tâkip ederek, bir manastırda râhip Symeon adı ile bayata gözlerini yumdu. Sava Sırbistan'ın ilk büyük dîn âlimi, metropoliti ve sırp millî kilisesinin teşkilâtçısı oldu. Onun resmî makamı olan Jiça manastırını, sırp kiralıklarının taç giydikleri kilise ile birlikte, kardeşi hüyük jupan Stephan yaptırdı. Daha sonra „ilk taç giyen“ lekabı ile anılan bu şabis (1196—1227) hükümdarlık kabiliyeti ne mâlik idi, bilhassa babasının siyâsî kabiliyetini tevârüs ve her bakımdan onun misâlini tâkip etmiş idi. Tabî, ağabeyi Vikan'a rağmen, Bulgar çarı Kaloyan'ın yardımı ile, ele geçirdi ve Balkanlardaki buhrandan ve Venedik doğu ile olan akrabalık münâsebetlerinden mabâret ile faydalanarak, papa tarafından kendisine kiralık tacı verilmesini te'min etti (1217). Birbirlerini tâkiben hükümdar olan üç oğlundan, Stephan Radoslav, Stephan Vladislav ve Stephan Uroş, sonuncusu habasının ve büyük babasının siyâsetini tâkip etmek lüzumunu idrâk etti ve büyük ölçüde sırp devlet teşkilâtının gelişmesine ve kuvvetlenmesine yardımcı bulundu. Nemanya hânedanının genişleme gayretleri oğlu Stephan Uroş II. Milutin zamanında (1282—1321) yüksek bir dereceye erişti. Kendisi Sırp devletini Makedonya'da Debra, Kiçevo ve Poreç gibi geniş sâhaları, kezâ Durazzo (Draç) ile birlikte Arnavutluk'un şimâl yarısını tamâmen işgal ederek, tevsi etti. İttâatsizliğinden dolayı kör etmek sûreti ile cezâlandırdığı oğlu Deçani'li (inşâ ettirdiği manastıra ve oradaki mezarına nisbet ile verilen lekap) Stephan Uroş III. onun ölümünü tâkip eden taht kavgalarından galip çıktı ve cenûb-i şarkide yeni ülkeler (Velbuđ, Köstendil, Ştip ve Veles) zaptetti. Fakat asillerin ayaklanması neticesinde, Sırbistan'ı genişlemesinin en son derecesine ulaştırarak olan oğlu Duşan lehine tabtından ferâgate mecbûr oldu.

Tarihte haklı olarak Kuvvetli („Silni“) lekabı ile anılan Stephan Duşan (1331—1355), iktidara geldiği zaman, benüz 22 yaşında idi; bu-

nunla beraber cesâreti ve siyâsî kabiliyeti ile, başlangıçtan itibaren Sırbistan'ı Balkan yarım-adasında en kudretli devlet durumuna yükseltmek gayesini tâkibe koyulmuş idi. Komşularının rekabetlerinden mahâretle faydalanması, bilhassa Komnenos ve Paleologos taraftarları arasında 14 yıl süren Bizans'taki dâbilî harp onun büyük fetihlerini mümkün kıldı. Duşan daha 1346'da kendini Balkan yarım-adasındaki yeni bir imparatorluğun hükümdarı add ediyordu ve bu sebeple, 16 nisan 1346'da, ortodoks çar sıfatı ile, sırpıların, yunanlıların, Bulgarların ve arnavutların yegâne hükümdarı olarak, kendisine taç giydirilmiş idi. Bulgaristan'ın şimâl-i garbî kısmı, şimâlî Yunanistan'ın cenûb-i şarkî bölgeleri, kezâ aynı zamanda kuvvetlerini arttıran macarların işgaline mâni oldukları Bosna istisnâ edilirse, cenûpta Korent körfezine kadar, bütün Balkan memleketlerini ihtivâ eden büyük imparatorluğunu Duşan, dâbilî nizâmın sağlamlaştırılması ile, sıkı-sıkıya kaynaştırmağı denedi. Onun 1349 mayısında ilân edilen meşhûr kanûn-nâmesi ve sırp patrikliğinin te'sisi ber şeyden evvel bu maksada hizmet edecek idi. Duşan devletini içten ve dıştan takviye etmeye bütün ibtimâmını ve gücünü hasretmesine, devletini, harsın yükselmesi sûretiyle, muâsır büyük devletler ile aynı seviyeye getirerek, ona devamlı bir varlık te'min etmek istemesine rağmen, bunu yapabilecek imkânlarla sâhip olamamıştır. Az yetişen şabsiyetlerden biri olan, bu sebeple hakkında menkıbeler uydurulan bu hükümdarın ölümü ile, devletin dev yapısını rap-teden demir çember koptu, böylece devlet tekrar parçalandı. Duşan'ın genç ve kabiliyetsiz oğlu ve halefi Stephan Uroş (1355—1371), âşikâr olarak, merkezî bukmürare karşı ayaklanan bir çok beylerin ve vâlilerin fevkalâde faaliyetlerini bastırmayacak, yabancı kavimler, bilhassa yunanlılar ile meskûn mıntakaların devletten ayrılmalarına mâni olamayacak kadar zayıf idi. Daha başlangıçtan itibaren, babasının üvey kardeşi olup, Epirus'ta vâli bulunan Symeon ona muhâlefet etmiş ve kendisini, Kastoria'da „yunanlıların, sırpıların ve bütün Arnavutluk'un imparatoru“ ilân etmiş idi. Garbî Makedonya'da da Vukaşin kendini „Sırp memleketinin, yunanlıların ve garptaki memleketlerin kralı“ ilân etti. Sâhil kısmında ve Zeta'da üç kardeş, Stracimir, Georg ve Balşa, Vardar'ın sol kıyısında da Deyanoviçler, despot Dragoş ve kardeşi Konstantin idâreyi ele geçirdiler; Vukaşin'in kardeşi Uglyeş şarkî Makedonya'da, Sturma ve Rodop arasında, despot oldu. Rudnik ve Konavlya arasında, Drina bölgesinde, jupan Nikola Altamoviç hüküm sürüyordu ve komşusu Rudnik

bâkimi knez Lazar idi. Sırp devletinin parçalanması, memleketin muhtelif kısımlarındaki beyler arasında birlik olmaması türklerin istilâsını kolaylaştırdı. Kral Vukaşin ve kardeşi Uglyeşa, büyük tehlikeyi bisederek, aslında sırp rakipleri ile harp etmek için topladıkları kuvvetli bir ordu ile, Edirne üzerine yürüdüler. Lâkin Meriç nehri sâhilinde bulunan Çirmen (Çrnomen) mevkiindeki muharebede mağlûp oldular ve her ikisi de maktul düştü (26 eylül 1371). Osmanlılar bunun üzerine Şardag'ın cenûbundaki bütün havâliyi istilâ ettiler ve sırp kat'î bir muharebeye zorladılar. Makedonya'daki sırp prensleri ve Vukaşin'in oğlu olup, rivâyetlerde ve kabramanlık şîirlerinde tebeil edilen Kralyevic Marko derbal türk sultanının yüksek bukmuranlığını kabûl etmeğe, yardımcı kuvvet göndermeğe ve vergi vermeğe mecbûr oldular.

Müşterek düşman tarafından gelen bütün teblkelere rağmen, müstakil kalan sırp prensleri arasında memleketi ve iktidarı ele geçirmeğe mâtuf mücadele yeniden patlak verdi. Tuna nebrinden Novo Brdo'ya kadar bütün Morava mıntakasına bukmenden ve sırp prenslerinin en kudretlisi olan knez Lazar, Bosna ban'ı Tvrtko ile ittifak yaparak, komşusu Altamanoviç'in ülkesini zaptetti ve burayı Bosna hükümdarı ile aralarında paylaştılar. Üatelik knez Lazar Duşan'ın torunu olan Bosna ban'ı Tvrtko'ya arp kralı tacını taşımak hakkını terketti. Tvrtko kendisini yeni birleşik bir Sırp devletinin kurucusu, islâm fetihlerine karşı koyacak yeni bir kuvvetin öncüsü olarak görüyordu. Lâkin Vidovdan gününde, 15 haziran 1389'da, Kosova sabrâsında, bakında pek çok türküler ve ağıtlar söylenmiş olan meydan muharebesinde Osmanlılar kralı Tvrtko'nun, prens Lazar'ın ve dâmadı Vuk Brankoviç'in kuvvetli birleşik ordusunu mağlûp ettiler. Başlangıçta sırp asilzâdesi Obiliç (daba doğrusu: Kobiliç) tarafından Sultan Murad I.'in katlinin türk saflarında yarattığı kargaşalığa rağmen, sultanın oğlu Bayezid kumandayı ele alıp, biristiyenleri mutlak bir mağlûbiyete uğrattı. Bu zafer Sırp devleti için ölüm darbesi idi, fakat buna rağmen bu devlet 70 yıl daha varlığını idâmeye muvaffak oldu.

Bidâyette Bayezid I.'in tâbii olarak onun seferlerine iştirâk eden, hattâ Timur'a karşı muharebeye katılan Lazar'ın oğlu ve halefi Stephan Lazareviç türklerin Ankara'daki mağlûbiyetinden (1402) sonra, kendisine arazi kazançları sağlayan macar kralı Sigismund'un yüksek hâkimiyetini Osmanlı tâbiliğine tercih etti. Bizans imparatoru Iobannes ona despot unvanını verdi. Kendisi, Mehmed I.'in kardeşi

Musa Çelebi ile mücadelesinde, Samokov ile İbtiman arasındaki Çamurlu zaferinde Mehmed I.'e yardım etti ve böylece, Sırbistan aleybinde olarak, Avrupa topraklarında Osmanlı birliğinin sağlamlaşmasına sebep oldu. Stepban kendi devletini genişletmeğe muvaffak oldu. Balşiç'in mirâsı için Venedik ile yaptığı harpte Zeta'yı da aldı, böylelikle devleti Tuna nebrinden Adrya denizine kadar yayıldı. Vârisiz olarak ölünce (1427), yerine yeğeni Sırbistan'ın son büyük hükümdarı olan Georg Vlkoviç veya Brankoviç (1427—1456) geçti. Küçük kızı Katbarina'yı Sigismund'un kudretli kayınbiraderi Cilli kontu Ulrich ile, büyük kızı Mara'yı Sultan Murad II. ile evlendirmek sûretiyle tâkip ettiği âile siyaseti sâyesinde, devletini garpta ve şarkta emniyet altına almağı teerûbe etti. Buna rağmen, türklerin istilâ tehditlerine karşı, bu teminat çok zayıf idi. Sigismund'un ölümünden sonra, türkler aynı zamanda Macaristan'a ve Sırbistan'a taarruza geçtikleri zaman, onun kısa bir müddet önce yaptırıp, tabkim ettirdiği merkezi Semendire (Smederevo)'yi yağma ettiler (agustos 1439). 1439'dan 1444'e kadar Sırbistan yeniden türklerin yüksek hâkimiyetine girmeye mecbur oldu. Hunyadi'nin Osmanlılara karşı giriştiği büyük sefere Georg'un katılması, onun Segedin mütârekesinde (temmûz 1444) yıllık vergi vermesi karşılığında despotluğuna âit memleketleri yeniden kazanması neticesini tevhit etti. Georg Brankoviç, macarların türklerle karşı yeni seferlerine katılmaktan ietnap etmekle, bilhassa 1446'da, Hunyadi'nin Kosova'da feci bir şekilde sona eren intikam seferine katılmamakla ancak yeni Sultan Mehmed II. ile kısa ve zâbirî bir sulhe erişebildi; zira kudretli türk bukmendarı ertesi sene, şarkî Roma'nın sukutunu ve Asya ile Avrupa arasındaki bu son mânianın ortadan kalkmasından sonra da, bütün Balkan yarımadasının tamâmen istilâsını, binnetice sırp devletinin çökmesini intac etmesi melhuz, zorlu darbesine teşebbüs etti.

İstanbul'un fethinden henüz bir yıl geçtikten sonra, Mehmed II. büyük bir kuvvet ile, Sırbistan'a taarruz etti. Despot tarafından yardıma çağırılan Hunyadi Alacahisar (Kruşevac)'da âni bir mukabil taarruz ile, türkleri mağlûp etti. Lâkin Georg Brankoviç'in alelacele topladığı iki ordusundan Skobaliç tarafından sevkedileni yok edildi ve türklerin şiddetli istilâ hareketleri bütün Avrupa'yı beyecana düşürdü. Fakat biristiyenler arasındaki ihtilâflar müslümanlara karşı bir haçlı seferi teşkiline mâni oldu; müttefikler arasındaki geçimsizlik türklerin zaferini kolaylaştırdı. Brdo, Priştina

na ve Prizren'de darbe darbeyi tâkip etti. Sultan Mehmed, Hunyadi tarafından müdâfaa edilen kuvvetli hrıstıyan müstabkem mevkii Belgrad'a karşı serbestçe barekete geçmeği te'min etmek için, Georg ile sulb akdetti ve despotluğun şimâl kısmını, şimâlde Alacabisar (Kruşevac)'dan, garpta Morava'ya kadar uzanan mıntakayı ona terk etti; fakat 24 kânûn I. 1456'da 81 yaşındaki despot öldü. Kendisi Osmanlı orduları ortasında bir ada gibi kalan devletini, hütün kudreti ve zekâsı ile, mubâfazaya gayret eden son sırp hükümdarı idi. En küçük oğlu Lazar türkler ile aulb yaptı, buna rağmen, iki sene sonra, ölümü vaziyeti yeniden değiştirdi. Oğlu olmadığı için, tabt kavgaları patlak verdi: Macarlar, bosnalılar ve türkler yeni bir namzedin tahta oturtulması busûsunda te'sir icrâ etmeği denediler. Neticece, Osmanlı istilâsına, Bosna ile Sırbistan'ı birleştirerek, sed çekmek ümidi ile, macarlar Bosna prensi Stepban Tomaşevic'i Lazar'ın kızı Helena ile evlendirip ona despotluğu te'mine muvaffak oldular (1459); fakat Sultan Mehmed II. bu planı akim bıraktı; büyük bir ordu ile Sırbistan'a girdi, Semendire'yi mubârebesiz aldı (20 haziran 1459) ve despotluğu bir türk eyâleti (paşalık) hâline getirerek, Sırp devletine son verdi.

Sırp memleketleri bir çok türk idârî bölgelerine ayrıldı ve merkezi Sofya'da olan Rumeli heyler-beyliğinin sancakları hâline geldi. Bütün türk eyâletlerinde olduğu gibi, Sırbistan sancaklarında da arzî zeâmet ve tımar olarak, sipâhîlere ve diğer müstahak kimselere dağıtıldı. Türk devlet teşkilâtı, imparatorluğun diğer fetbolunan memleketlerindeki gayr-i müslimler gibi, sırpı reâyâ telakkî etti. Bununla beraber bu ülkede her şeyden önce Osmanlı idâresinde biristiyen kavimleri tamâmen yok olmaktan korunmakla kalmayıp, aksine onların asırlarca sonra tekrar bürriyetlerine kavuşmalarına yol açan ve hrıstıyan Balkan kavimlerinin minnettar oldukları dinî müsâma mevcut idi. Kiliseler ve manastırlar kavmi şûurun uyanık bulundurulmasına, dilin himâyesine ve balkâdetlerinin muhafazasına fevkalâde çok hizmet ediyordu. Türklerin sâdece harp sanatı sâbasında iddia sâbibi olmaları, biristiyenlere giftçi, san'atkâr ve mâden işçisi olarak ihtiyâç duyulması keyfiyeti de Balkan milletlerini yok olmaktan korudu. Bu sebeple, türkler bemen hemen tamâmen sevk ül-ceyş bakımından mühim noktalarda, şehirlerde, çok nâdir olarak da, köylerde yerleştiler, türk hâkimiyeti zamanında gelişen veya türkler tarafından kurulan bir çok cenûbî islav şebirleri, uzun müddet, türk husûsiyetlerini muhafaza

etti, çünkü bu şehirlerde biristiyen unsurlara müsâade edilmiyor veya bunlar türkler tarafından tasfiye edilmişlerdi. O zamanlar sırp çok büyük ölçüde muhâcerete başladılar; bu muhâceret Balkan memleketlerinin iskân durumunda ehemmiyetli değişikliklere sebebiyet verdi. Cenûbî Macaristan'a, cenûbî garbî Bosna'ya, kezâ Hırvatistan istikametinde askeri hudutlara muhâceret kesif idi. XVI. asırda türk kudretinin zayıflamağa başlaması neticesi Balkan biristiyenlerinin vaziyeti büyük ölçüde kötüleşince, muhâceret daba da arttı. Türk hudutlarının ardında silâhlı çeteler teessüs etti ve Uskok'lar, Predave'lar veya Pribeg'ler adı altında, ekseriya Avusturya hizmetinde, durup-dinlenmeksizin Osmanlılara karşı savaştılar. Bir çok defa kendi gayretleri ile istiklâle kavuşma teerûbeleri muvaffakiyetsizlikle neticelendi, fakat bu bâl sırpı silâh kullanmağa ünsiyet kazanmak imkânını verdi. Bir de Avusturya orduları saflarında türklerle karşı girişilen barplere dâimâ daha fazla iştirâk etmeleri de bu hususta rol oynadı. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önünde mağlûbiyetini (1683) Osmanlılara karşı, büyük ölçüde gönüllü olarak, sırpıların da katıldıkları mukaddes birliğin taarruzu tâkip etti. İmparatorun kuvvetleri Niş'i zaptetti (1689) ve kont Piccolomini cenûbî Sırbistan'ın içlerine kadar girerek, Prizren ve Peç'i işgal etti. Louis XIV.'nin harp ilânı ve Avusturya ordusunda salgın hastalıkların çıkması onu geri çekilmeğe icbar etti. Büyük bir sırp kütlesi (takriben 200.000 kadar), türklerin intikamından korkarak, patrik Arseniye III. Crnoyevic'in kumandasında, geri çekilen kuvvetlere iltibak etti ve bunlar cenûbî macaristan'daki Maros, Tisa ve Tuna civârında az meskûn mıntakada iskân edildiler. Karlofça muâbedesinden (1699) sonra, Avusturya'ya ikinci bir büyük muhâceret dalgası vuku buldu. Bu muâbede ile türkler Macaristan'ı kaybetmişlerdi; ellerinde ancak Küçük-Banat ve Sirmiyen'in cenûbundaki kısım kalıyordu. Venedikliler tarafında savaşan Charles VI.'in giriştiği müteâkip harpte prens Eugène Belgrad'ı zaptetti (18 agustos 1717) ve Pasarofça anlaşması (1718) ile Küçük-Banat ve Sırbistan paşalığı Avusturya'ya intikal etti. Sırbistan'daki Avusturya idâresi (1718—1739) zamanında, mâliye me'murlarının bâzı batâlarına rağmen, memleket daha yüksek bir hars ve medeniyetin nimetlerinden faydalanmıştır. Avusturya'nın Rusya ile müttefiklik yaptığı 1737—1739 muharebesinden sonra, Belgrad sulhü ile, Sırbistan paşalığı tekrar türklerle geri verildiği zaman, sırpıların bunu tanımağa mecbur kaldılar. Tuna üzerindeki bu mutlak kiralılığın,

yâni Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun komşuluğu şüphesiz sırlar için büyük ehemmiyeti hâiz idi. Avusturyalıların aracılığı ile sırlar Avrupa harsı ile temas ettiler; Avusturya topraklarında sırp muhâcirleri bir fikrî merkez (Neusatz) vücûde getirdiler.

Yeni sırp edebiyatının bahası Dositey Ohra doviç, Avusturya'da, halkın akıl hocası olarak, faaliyetini genişletti; kezâ sırp-hırvat yazı dilinin büyük ıslâhatçısı Vuk Karadjiç ancak Voyvodina istikametindeki sapa yolda (Sirmiya, Banat ve Bačka) ıslahatını muvaffakiyete eristirebildi. Lâkin Avusturya sırların sâdece fikrî inkişafı üzerinde te'sir icrâ etmedi, Bâbiâli'ye karşı devamlı mücâdele yolu ile, yavaş-yavaş bu Balkan kavminin siyâsî istiklâlini de hazırladı; zirâ sırlar gittikçe artan bir sayıda Avusturya ordularına girmişlerdi. Bunlar 1787'de sırp zâbitler idâresinde müstakil birlikler teşkil ettiler ve askerî sevk ve idârede muvaffakiyetlere de eriştiler. Albay Michalyeviç höylelikle 1790 yılında Yagodina, Çupriya ve Alaca-hisar'da mühim zaferler kazandı. 1789'da Belgrad kalesini tekrar zapteden general Laudon sancığın büyük bir kısmını da işgal etti. Zığtovi sulhu (1791) sırları yeniden boyunduruk altına girmeye mecbur etti. Baskı dâimâ daha şiddetleniyordu. Bilhassa Yaş anlaşmasından sonra, terbis edilen ücretli asker kütelleri ile dağı eşkiyasının („tağlı eşkiyası“) zulmü ve muhtelif sancak beylerinin ayaklanması ile, tam bir karışıklığa düşen Osmanlı devletinde sırlar müdâfaasız kalmış ve çığrından çıkmış yeniçerilerin arzularına kurban olmuşlardı. Öyle ki dört *dahi* („gasıp“, türk. *dayı* kelimesinden) 'nin idâreyi ele geçirdiği ve korkunç bir idârenin başladığı Belgrad'da türkler bile sultan nezdinde durumdan şikâyetle bulunmağa mecbur kalmışlardı. İktidarsız sultan hristiyanları silâhlandırmak istedi ve böylece ateşi sâdece körüklemiş oldu. *Dahi* 'lerin („*dayı* 'ların“) cevabı 72 sırp ilesi geleninin katli oldu.

Bu bâdise sırların 1804'te doğrudan-doğruya isyan etmelerine sebep yet verdi, kânûn II. sonunda, tamâmen kapunî olarak, sultana sadık halkın Bâbiâli'ye karşı gelenler ile mücâdelesini başladı. Ayaklanmanın reisiğine (urb-ovni vojd) umûmî olarak, cildinin koyu renkli oluşundan dolayı, Kara Yorgi adı verilen Georg Petroviç seçildi. Okuma-yazması olmayan bu adam, „hayduk“ (haydut), Topolalı bir domuz tâciri ve Avusturya ordusunun eski bir çavuşu olan Kara Yorgi hayrete şayan istidatlarını ortaya koydu. Vatandaşlarını zaferden-zaferden koşturdu ve yaza kadar bütün paşahı türklerden aldı. Sonra çok müstahkem olan Belgrad

ölerinde göründü. Selim III. hidâyette sırp hareketini müsâit karşıladı ve hattâ Bosna vâlisi Bekir Paşa'yı, büyük bir ordu ile, yardıma gönderdi. Bu bareket isyâna meşrû bir mâhiyet kazandı. Belgrad alındı ve „*dayı* 'ların“ idâresi sona erdirildi. Bununla beraber sultanın halkın intikamına terkettiği „*dayı* 'ların her taraf edilmelerinden sonra da, paşalıkta sükûnet teessüs etmedi. Zâten teslim olmak için, gizlice morahhaslar göndermek yolu ile, Avusturya ve Rusya ile müzâkereye girişmiş bulunan sırlar, halka yeniden zulm edilmesi üzerine, itâatten vazgeçtiler. Bir yüksek *knez* makamının ihdâsı husûsundaki istekleri Bâbiâli tarafından reddedildiğinden, yeniden ayaklandılar. Artık sultana karşı da teveih edilen ihtilâlin hedefi öncekinden farklı idi: tam bir istiklâl ve sırp devletinin yeniden kurulması, Türklerin, bilhassa Hafız Paşa'nın İvankovaç'daki mağlûbiyeti (ağustos 1805) ihtilâlciler ile Osmanlı devleti arasında hemen bir sulh akdini tâcil etti. Çünkü sırların muhtariyetlerini korumaları ve Sırbistan'daki kalelerin tahliyesi şartları kabul edilmiş idi. Sırlardan sadece yıllık bir vergi ve Belgrad kalesinde, bir muhassıl idâresinde, 150 kişilik bir kuvvetin hırakılması talep olunuyordu.

Lâkin Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesi (1806) sulbû baltaladı, çünkü Rusya, ihtilâlciler sayesinde yükünü hafifletmeği ümit ederek, gizli memur kurnaz Rodofinikin vâsıtası ile, sırları tam istiklâle teşvik etmiş ve çok müsâit şartların reddine sebebiyet vermiş idi. Askerî bir yardım anlaşmasını ancak kendi menfaatleri dâhilinde akteden ruslar sırlara hiç yardım etmediler ise de, hunlar yine de muvaffakiyetler kazandılar. Yorulmak hilmeyen Rodofinikin, Kara Yorgi'nin hüyük kudretini kıskanan *knez* 'ler ve voyvodalar sayesinde, Sırbistan'da Rusya'ya hüyük bir nüfuz kazandırmaya muvaffak oldu. O kadar ki, Avusturya taraftarı olan en yüksek reis, Kara Yorgi, sukutunu hazırlayan düşmanlarının r'ânlarına karşı koymak maksadı ile, rus himâyesine tahammül etmeye mecbur kaldı.

Garbî Avrupa'daki hâdiseler Balkan yarımadası üzerinde de siyâsî vaziyeti çahucak değiştirdi. Tilsit anlaşması Rusya ile Osmanlı devleti arasında Slobodziya mütârekesini (ağustos 1807) intac etti, bu vesile ile sırlar Rusya'dan ilk büyük hayal kırıklığına uğradılar; zirâ ruslar sırp meselesinin hallinin yalnız kendilerine taallük ettiği şeklindeki Osmanlı görüşünü kabul etmişlerdi. Erfurt'ta Osmanlı devletinin tamâmiyeti te'minat altına alınmış idi (madde 16), Sırbistan türk hâkimiyetinde kaldı. 1809 ilk baharında Rusya

ile Osmanlı devleti arasında yeniden harp patlak verdi. 1809 senesinde rus ve sırların ngradıkları muvaffakiyetsizlikler ve voyvodalar arasındaki geçimsizlikler sebebi ile, Sırbistan paşahının hüyük bir kısmının yeniden türkler tarafından zaptından sonra, âsiler nibâyet ruslar tarafından çok fazla yardım görerek, 1810. senesi son baharında bütün Sırbistan'ı tekrar hâkimiyetleri altına aldılar. Rus birliklerinin Sırbistan'daki dört aylık ikameti rus taraftarlarını o kadar kuvvetlendirdi ki, artık Kara Yorgi ve Mladen Milovanoviç hariç, bütün voyvodalar bu zümreye katılmışlardı. Bu durum Belgrad'da devamlı olarak rus işgaline sebep oldu. Bu kuvvetlerin kumandanı Sırbistan'da idârî bir teşkilât kuracaktı. Rusların, Napoléon'un Moskova seferi dolayısı ile, sür'atle akdetmeye mecbur oldukları Bükreş muâhdesinde (28 mayıs 1812) sırlar türklerle bırakıldı; zirâ (8. maddede) sırlara dâhilî muhtariyet tanınmasına rağmen, memlekette her türlü emniyeti yok edecek olan yeni inşa edilmiş bütün istihkâmların yıkılması ve eski müstahkem mevkiilerin türklerle teslimi isteniyordu. Türkler, bundan sonra bütün Avrupa'nın Napoléon ile meşgul olmasından faydalanarak, Sırbistan'da hâkimiyetlerini yeniden te'sis etmek tecrübesine giriştiler ve çabuk bir za'fere ulaştılar; zirâ voyvodalar arasındaki anlaşmazlık, âsî Kara Yorgi saflarında itimat ve harp şevkinin azalması âsileri hükümet kuvvetlerine teslim olmağa zorladı. Kara Yorgi, bir çok asilzâde ile beraber, Sırbistan'ı terketti ve Semlin'de Avusturya makamları tarafından tevkif edildi. Diğer voyvodalar birliklerini dağıttılar ve Belgrad, Şabac ve Valjevo'yu yeniden ellerine geçiren türklerle teslim oldular.

Sırbistan'da sâdece zamanın zihniyetine ve siyâsî kahliliyetine malik bir halk reisi kalmış idi: Ujice voyvodası Miloş Obrenoviç. Bu şabıs kanunî yollardan türklerin itimadını kazandırmak ve bir müddet memlekette sükûneti muhâfaza etmek gerektiğini anladı. Sırlardan türk müttefikine itâat isteyen rusların teşei ettiği yeni tahrir'ler Miloş'u 1815 senesi paskalyasına rastlayan pazar günü yeniden isyan bayrağını açmağa zorladı. Buna rağmen Miloş neticeye vâsıl olmak için, askerî muvaffakiyetlerin bimâyesinde, siyâsî yolları daha fazla tercih ediyordu. Türk ordu kumandanları Hürşid Paşa ile Maraşlı Ali Paşa'yı birbirine düşürerek, neticede Ali Paşa ile Çupriya'da Sırbistan'ın muhtariyetinin tasdikî ile sona eren bir mutabakata varmağa muvaffak oldu. İstanbul bu kümetinin en yüksek *knez* tanıdığı Miloş rakiplerinden ve Sırbistan'a geri dönen Kara Yorgi'den, 27 temmüz 1817, katil sûretiyle) kendini

tamâmiyle kurtardı ve 6 teğrin II. 1817'de kendini Sırbistan kralı seçti. Miloş mâliye ve budut mes'eleleri husûsunda şüphesiz hiç bir birlik te'min edemedi. Akkerman muâhdesinde (teğrin I. 1826) Bükreş anlaşmasının 8. maddesinin bütün esasları tasdik edildi; buna rağmen bu hükümlerin icrâsı, 1830 senesi kânûn I. 'unda, sultanın yüksek hâkimiyeti altında, Sırbistan'ı muhtar bir beylik olarak tanıyan *hatt-ı şarîf* 'e kadar sürüncemede kaldı.

Miloş idâresinde Sırbistan'da idârî hayatta bir değişme, hakiki türk idâresinden millî sırp idâresine intikal devresi hüküm sürdü. Buna rağmen ilk prens bir türk paşasından dâba mütebit davrandı ve kısa zamanda halkın o kadar nefretini kazandı ki, kuvvetli bir muhâlefet onun sukutu veya kudretinin tahdidi için çalışmaya başladı. Miloş'un çok geniş istiklâlîni hoş karşılamayan Rusya ve Osmanlı imparatorluğu tarafından desteklenen muhâlefet, neticede, 1838'de, bir anayasa (ustav) kabulüne mecbur oldu. Buna göre, devlette bütün iktidarı hükümdar tarafından seçilen, fakat azledilmeyen 17 âzadan mürekkep senato üzerine alıyordu. Miloş kendini oğlu Milan'ın lehine tahttan ferâgate mecbur hissetti (1 haziran 1839). Fakat Milan ölüm yatağında idi ve 25 gün sonra, tahta geçirildiği haberini almadan, öldü. Bunun üzerine, 16 yaşındaki kardeşi Michael hükümdar oldu ve Rusya ile senato âzalarının kinini tevârüs etti. Taraftarları ile kendilerine anayasa müdâffileri (ustavobraniteli) denenler arasındaki mücâdaleye Rusya ve Osmanlı devleti müdâhale etti. Rusya yeni hükümdar tarafından sürgüne gönderilen muhâlefet reisi Vuçiç'in geri dönmesi için baskı yaptı. Vuçiç balkı ayaklandırdı ve Michael Semlin'e firâra mecbur oldu (ağustos sonu 1842). 14 eylül 1842'de hükümdar, bütün Obrenoviç ailesi ile beraber, taht meclisi (şkupština) tarafından tahttan düşürülmüş ilân edildi. Halefi Aleksander Karayorgeviç (1842—1858)'in saltanatı esnasında Avrupa harsı ve medeniyeti, bu arada liberalizm de Sırbistan'a nüfuz imkânını buldu. Kırım harbinde Aleksander, rus panslavistlerinin hoşnutsuzluğuna rağmen, tarafsız kaldı. Her ne kadar Paris sulhu Sırbistan'ı rus himâyesinden kurtardı ve onun yerine bütün büyük devletlerin te'minatı kaim oldu ise de, Belgrad'da Rusya'nın hükümdara aleyhdar te'sirinin devam ettiği hissediliyordu. Kargaşalıkla, sarayda hükümdara müessir fırkalar ile senatoda Vuçiç, Garaşanin ve Anastasiyeviç arasındaki çatışmalar, hayatına sui-kast, Aleksander'in kovduğu St. Andreas meclisinin toplanmasına yol açtı, fakat yukarıda anılan üç şahsın arzusu

bilâfına, ibtiyar Miloş Obrenoviç ikinci defa tahta dâvet edildi. Ancak kısa ve öç alma ile geçen bir saltanatı müteâkip, 80 yaşındaki hükümdar 26 eylül 1860'da öldü ve onu ikinci defa oğlu Michael istibâf etti. Michael, babasının içinde giderek, en yüksek iktidarı nefsinde topladı; bununla beraber münevver bir müstebit oldu. Kendisi, o zamanlar millî gençlik teşkilâtının (Omladina) te'siri ile, sırp hâkimiyeti altında, bütün cenûp islâvlarının birleştirilmesi hususunda büyük bir plan ortaya attı. Plan önce türklerin memleketten çıkarılmasını gerektiriyordu. Kanlı mücâdelelerden sonra, 1866'da, rus yardımı sayesinde, bu bedefe erişildi. Zîrâ türkler bütün kalelerin tahliyesi busûsunda mutâbakatlarını beyan etmişlerdi; ancak istikbalde de Sırbistan'da türk yüksek hâkimiyetinin bir işareti olarak sultanın bayraklarının sırp bayrakları yanında dalgalanmasını şart koşmuşlardı. Michael, haklı olarak, Balkan birliği fikrinin babası telakkî edilir, zîrâ o 1867 ilkbaharında Bulgar mubâcirleri, yunanlılar ve rumenler ile, türklerle karşı müsterek bir büyük savaşa girmek için, müzâkereye girişmiş idi. Onun 10 haziran 1868'de Topçider parkında katli ile, bütün planları akim kaldı. Onları Karayorgeviç taraftarları da bedefe ulaştıramadılar. General Blaznavaç (yâni Milivoje Petroviç, muhtemelen hükümdar Miloş'un gayri-meşrû oğlu), Belgrad askerî birliklerinin yardımı ile, Michael'in 14 yaşındaki yeğeni Milan Obrenoviç'i tahta oturttu. Nâip-lerin (Blaznavaç, Ristiç ve Gavriloviç) dört yıl süren istibdat idâresinden sonra, 1872'de Milan idâreyi eline aldı. Bununla beraber, münevverlerin yaşlılar zümresini teşkil eden liberallerin rus dostu öncüsü Ristiç'in nüfuzu ile, önce rus siyâsetine uygun bir idâre takibine başladı. Rus dostluğu himâyesinde, 1875/1876'da Bosna ve Bulgar ihtilâllerine katıldı ve 30 haziran 1876'da, Karadağ ile birlikte, Bâbiâli'ye karşı barp açtı. Bidâyetteki rus generali Çernayev kumandasındaki muvaffakiyetlerden sonra, sırp- Deligrad'da ilk, teşrin I.'de, Cunis'te ikinci mağlûbiyete uğradılar. Milan'ın ricâsı üzerine, Rusya 19 teşrin II. 1876'da Osmanlı devleti nezdinde mütâreke talebinde bulundu. İngiliz aracılığı ile, *statu quo* esası üzerine, 28 şubat 1877'de sulh yapıldı. Sırbistan 1877/1878 Osmanlı-rus barbine, ancak Plevne'nin sukutundan sonra, iştirâke karar verdiğî Ayastafonos'ta Bulgaristan'ın Rusya tarafından büyük bir bimâyeye mazhar olması rus dostu Ristiç'in Avusturya'ya teveccüh etmesine sebep oldu, zîrâ onlar 1883'te tamamlanmak üzere, Sırbistan'da Belgrad—Vranya—Piot demir-yolu şebekesini kurmağı

vaad etmişlerdi. Berlin kongresinde de Piro, Niş, Vranya, Leskovats ve Toplitsa vâdisine kadar bu şebekeyi uzatmağı teklif ettiler. Bosna ve Hersek vilâyetlerinin Avusturya'ya bırakılması meselesi Sırbistan'da çok büyük bir hoşnutsuzluk tevhit ettiğinden, Ristiç'in 1878 teşrin I.'de kurduğu hükümet eski rus taraftarlığı siyâsetine döndü. Avusturya'nın kendisine karşı taahhüt edilen vecibelerin yerine getirilmemesi sebebi ile verdiği ültimatom Sırbistan'ı harbe sebebiyet vermekle tebdit ediyordu. O zaman 1870'i tâkip eden 10 yıl zarfında kurulmuş olan Terakki fırkası (Naprednyaken, sırp genç münevverler zümresi) kudretli devlet adamına, Ristiç'e, muhâlefet etti ve benüz rûşte ermediği zamanlardan beri Ristiç'in hırslı vesâyetinden usanmış olan Milan hükümet kurma vazifesini en güvenilir adamlarından Piroçanac'a verdi (teşrin II. 1880). O zaman Avusturya ile sulh yapıldı ve battâ gizli bir anlaşma da aktedildi (28 bazar 1881). Buna göre, Viyana hükümeti Sırbistan'a bütün balk azınlıkları ile ilgili planlarından vaz-geçmesi karşılığı, Vardar vâdisinden ve garbî Makedonya'dan bisse vermediği vaad etti. Piroçanac hükümeti ve 1870—1880 seneleri arasında kurulan genç mübendis Nikola Paşiç tarafından sevk edilen radikal fırkanın kuvvetli ve anayasada ıslahat isteyen muhâlefeti ile mücâdeleye mecbur oldu. Memlekette, Milan'ın kiral ilân edilmesine (6 mart 1882) rağmen, bilhassa demir-yolu inşaatı vesilesi ile, tahaddüs eden mâlî burban dolayısıyla, artan bir memnûniyetsizlik hüküm sürüyordu. Huzursuzluk Milan'a yapılan su-ikast ve Zayçar'daki büyük isyan (teşrin I. 1883) ile zirvesine erişti. İsyân nâzırlardan Hristiç tarafından feci bir şekilde bastırıldı. Garasanin'in 1884'te teşkil ettiği Avusturya taraftarı hükümet sâdece ağır iç mücâdelelerle uğraşmadı, ayrıca Bulgaristan ile de harbe mecbur oldu. Bu harbî kiral Milan, Bulgaristan'ın şarkî Rumeli'yi ilhakını Balkan yarım-adasındaki kuvvetler muvâzenesini bozduğu şeklinde tavsif ederek, 13 teşrin II. 1885'de ilân etmiş idi. Bununla beraber sırp birlikleri daha 19 teşrin II.'de Slivnica'da tamamen imbâ edildi. Ancak Avusturya'nın müdâhalesi Sırbistan'ı büyük bir felâketten korudu. Bükreş muâbedesinde (3 mart 1886) Sırbistan arâzi bütünlüğünü mubâfaza etti. Bu başarısızlık ve büyüyen devlet borçları köklü mubâlefeti kuvvetlendirdi. Milan, liberal bir anayasayı mer'iyete koyarak (22 kânûn I. 1888—3 kânûn I. 1889), mevkiini tahkim etmeğe teşebbüs etmiş ise de, bunda muvaffak olamayınca, 6 mart 1889'da 12 yaşındaki oğlu Aleksander lebine tabattan ferâgat etti.

Son Obrenoviç'in saltanatı (1889—1903) iç ve dış siyâsette zorluklarla doludur, tekrar hükümdar olmak isteyen Milan'ın bunda mes'uliyeti büyüktür. Milan fırkalar, saltanat naip-leri, hükümetler ve meclis (Skupština) arasındaki çirkin mücâdelelerin tahrikçisi oldu ve 13 nisan 1893'teki hükümet darbesine sebebiyet verdi. Bu darbe sonunda, o henüz 17 yaşında olan Aleksander'e hükümetin dizginlerini teslim etti. Bitip tükenmeyen nâzır ve mâliye burbanları ve saray rezâletleri, Milan'ın ve ana kraliçe Natalya'nın memleketten tardı, Aleksander'in dâimâ suçlandırdığı bir mübendis'in dol karısı Draga Maşin ile evlenmesi, iki meclis idâre tarzı ve 1869 anayasasının tekrar tatbik mevkîine konulması gibi anayasa tecrübeleri, başı-bozuk iktisâdî nizam, nihâyet kraliçenin kardeşi teğmen Nikodem Lunyevica'nın velâhd tây'ni planı vaziyeti o kadar berbatlaştırdı ki, zâbitler, ayaklanarak, meseleyi kuvvet ile halletmeğe mecbûr oldular. 11 haziran 1903 gecesi, kralın ve kraliçenin katli ile, Obrenoviç hânedanı ortadan kaldırıldı.

Tahttan indirilen Aleksander'in oğlu olup, 15 'aziran 1903'te Skupština tarafından Peter I adı ile kiral intibap edilen, 1844 doğumlu ve balk idâresi terbiyesi ile yetiştirilmiş olan Peter Karayorgeviç idâreyi meclis ekseriyetine terketti; böylece en kuvvetli fırka olan radikal fırka reisi Nikola Paşiç sırp devletinin idâresini eline aldı; hayatının sonuna kadar, kısa fâs-lalar ile öyle kaldı. Hükümdar Michael'in küçük azınlıkları ana vatana bağlama ve büyük Sırbistan kurma planlarını siyâsî programına aldığından, hânedan değişikliği aynı zamanda dış siyâsette köklü bir siyâsî değişiklik mânâsını kazandı: Avusturya'dan tamamen ayrılma ve panslavist Rusya'ya sıkı sıkıya bağlanma. Belgrad hükümetinin büyük Sırbistan siyâsetinin merkez noktasında Bosna ve Hersek vilâyetleri bulunuyordu. Sırbistan'da umûmî gösterilerde Avusturya "menda" idâresinin şekli ve Bosna'da bakî hâkimin sultan olduğu izâh ediliyordu Avusturya bunun üzerine her iki memleketi ilhak husûsunda acele etti (7 teşrin I. 1908). Sırbistan'ın it'razı ve mesele-nin halledilmesini istemeleri büyük devletler tarafından, Avrupa sulhü bakımından, reddedildi. Panslavistlerin tahrikleri ve bilhassa Belgrad'daki rus elçisi Nikolaus von Hartwig'in Avusturya aleyhdarı faâliyeti Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasındaki münâsebetleri git-gide daha fazla kötüleştirdi.

Hartwig, bir de önceleri Osmanlı devletine karşı olmaktan ziyâde, Tuna mutlak idâresine karşı yöneltilen Balkan birliğinin teşkilâtçısı, ilk safhasında sırp-ların bir çok zaferler kazana-

rak (Kumanovo, Prilep, Bitolya = Manastır 'da), bir yandan Selânik'e, diğer yandan Adriya denizi kıyısına kadar uzanan eski Duşan devleti-nin geniş arazisini zaptettikleri Balkan barp-lerinin âmili olmuş idi. Müttefikler arasında, sonradan ganimetin taksimi yüzünden alevlenen ihtilâfta, sırp-lar, Arnavutluk teşkilî esnasında kendilerine bu ülkedeki mukavele ile bağlı arâziyi ve denize açılan koridoru kaybetmelerine karşılık olarak, Makedonya'nın evvelce uyuştukları şekilde taksiminin değiştirilmesini talep ettiler. Bulgarların bu isteği reddetmesi üzerine, ikinci Balkan harbi başladı (nisan 1913). Sırp-lar ile Bulgarlar arasında Bregalnica'da, 30 hazirandan 5 temmûza kadar (1913) devam eden ve cihan tarihinin en kanlı harbi olarak vasıflandırılan muhârebe sırp-ların galebesi ile sona erdi. Bükreş muâbedesinde (10 ağustos 1913) sırp kiralığı eski Sırbistan, Üsküp ile birlikte Makedonya ve Manastır'ın ilâvesi ile, bemen-hemen iki misli büyüdü; 48.303 km²'lik 2.957.207 nüfuslu bir devletten 90.303 km²'lik, hemen-hemen 4 milyon nüfuslu bir devlet oldu. Bu muvaffakiyet büyük sırp hareketinin kuvvetlenmesine son derecede hizmet etti ve artık Sırbistan'da açıkca Sava ve Drina nehirlerinin öte tarafındaki sırp kardeş-lerin kurtuluşundan bahsedilmeğe başlandı. Bu millî bedefe ulaşmağı büyük Sırbistan'ı gâye edinen bir çok ihtilâlcî teşekküller kendilerine vazife edindiler. Bu cemiyetlerden en başta geleni „Kara el“ („Crna ruka“) veya diğer adı ile „Birlik veya ölüm“ idi ki, bu cemiyet Vi-dovdan gününde, Kosova meydan muhârebesinin yıl dönümünde, 28 haziran 1914'te, tatbik olunan ve birinci cihan harbine sebebiyet veren Sarayevo su-ikastını bazırlamış idi. Bu harpte, bidâyette sırp-lar avusturyalıları karşı başarı kazandılar (kânûn I. 1914'te, Arangyelovac ve Ripany'de) ise de, 1915 senesi teşrin I.'de üç taraftan Avusturya, alman ve Bulgar tümenlerinin taarruzuna uğrayınca, çok cesûrâne müdâfaalarına rağmen, mağlûp oldular (kânûn I. 1915). Bakîyeleri, takriben 50.000 kişi, Arnavutluk dağlarındaki buz ve karlar arasında çok zahmetli ve ıstırap dolu yürüyüşten sonra, kıyıya vardılar ve italyan gemileri tarafından Korfu adasına götürüldüler. Burada dinlendiler ve ertesi sene yeniden silâhlanmış ve Selânik'te toplanmış olan 60.000 kişilik başka bir sırp birliği ile beraber, Selânik cephesine sevk edildiler. Cesur bir hücum (30 eylül 1916) ve müstahkem Kaymakçalan'ın hücumla zaptı ile, Sarrail ordusuna karşı Bul-gar taarruzunu durdurdular. Bunun hemen akabinde de Manastır'ı zaptettiler. İki yıl sonra, 17 eylül 1918'de, sırp kuvvetleri Dobropolye

'de Bulgar cepbesini yardı, 29 eylülde Üsküp'ü işgal etti ve aynı gün Bulgarlar Selânik mü-târekisini akde mecbur oldular. Sırları şimâle yürümekten kimse abkoyamadı. 12 teğrin I. 'de Niş'i aldılar, üç hafta sonra, 4 teğrin II. 'de, nâip hükümdar Aleksander Belgrad'a girdi. Tuna mutlak idâresinin dağılması Avusturya-Macaristan imparatorluğundaki cenûp slavlarının Sırbistan ile birleşmesine imkân verdi ve 1 kânûn I. 'da yeni Sırp-Hırvat-Sloven krallığı ilân olundu.

Bibliyografiya: L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka* (Belgrad, 1898—1899), I—II; M. Bogbićević, *Die Aussenpolitik Serbiens 1903—1914*, (1928—1931), I—III; ayn. mll., *Kriegsursachen* (Zürich, 1919); Budilović, *Očerki iz serbskoj istorii* (*Slavjanskij Sbornik*, II), Petersburg, 1877; E. Denis, *La grande Serbie* (Paris, 1915); M. P. Djordjović, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata* (Belgrad, 1922); Florinskij, *Južnyje Slavjane i Vizantija v otoroj četverti XIV. veka* (Petersburg, 1882); VI. Gjorgjević, *Das Ende der Obrenowitsch* (Leipzig, 1905); ayn. mll., *Die serbische Frage* (Stuttgart, 1909); Sp. Gopčević, *Serbien und die Serben* (Leipzig, 1888); A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925); E. Haumaut, *La formation de la Yougoslavie (XVème — XXème siècle)*, Paris, 1930; Hilferding, *Pisjma ob istorii Serbov i Bolgar. Ges. Werke* (Petersburg, 1868), I/II; G. Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije* (Belgrad, 1927); C. Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1911—1918), I, II/1 (1537'ye kadar); ayn. mll., *Srbsko* (*Ottav Slovnik naučný*, XXIII, 966 v.dd.); ayn. mll., *Das Gesetzbuch des serb. Caren Stephan Dušan* (*Arch. f. slav. Phil.*, XXII, 144—214); S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila* (Belgrad, 1923); ayn. mll., *Vlada Milana Obrenovića* (Belgrad, 1926—1927), I—II; ayn. mll., *Vlada Aleksandra Obrenovića* (Belgrad, 1929); B. Kállay, *Geschichte der Serben* (Budapest, 1878); F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk* (Leipzig, 1914); P. A. Lavrov, *Serbo-bolgarskij spor za obladienie Makedonij* (Petersburg, 1915); D. Lončarević, *Jugoslawiens Entstehung* (Wien, 1928); Č. Mijatović, *Despot Gjuragj Branković* (Belgrad, 1882), I—II (iyi bir hâl tercümesi); S. Novaković, *Die Wiedergeburt des serbischen Staates* (Sarajevo, 1912); ayn. mll., *Srbi i Turci XIV. i XV. veka* (Belgrad, 1893); P. Popović, *Serbian Macedonia* (1916); G. In der Maur, *Die Jugoslawen*

einst und jetzt (Leipzig—Wien, 1936), I; L. Bittner ve H. Übersberger, *Österreichs Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*; N. Popov, *Srbija i Russija* (Belgrad, 1870), I—II; ayn. mll., *Srbija posle pariškago mira* (Moskova, 1871); C. Patsch (bk. mad. KARADAČ, I A, VI, 221—230); F. Przibram, *Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914* (Wien, 1926); J. Radonić, *Zapadna Evropa i Balkanski narod prema Turcima u prvaj polovini 15 veka* (Belgrad, 1905); L. v. Ranke, *Serbien und die Türkei im XIX. Jahrh.* (Leipzig, 1879); J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije 1875—1878* (Belgrad, 1898—1901), I—III; St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda* (Belgrad, 1926); Spalajković, *La Bosnie et l'Herzégovine* (Paris, 1899); L. v. Südlund (Ivo Pilar), *Die süd-slavische Frage und der Weltkrieg* (Wien, 1918); H. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit* (Frankfurt, 1925); W. Müller, *The Ottoman Empire and its Successors* (Cambridge, 1936), krs. madd. KOSOVA ve BELGRAD. (A. HAJEK.)

SIR-DERYA. SIR-DARYÄ, Orta Asya 'da büyük bir nehir olup, kardeşi Amu-Derya [b. bk.] gibi, Aral gölüne [b. bk.] akar. Avrupalı coğrafyacılar şimdi Ceti-Su (rusça: Semireçye) arâzisi ile Farğâna [b. bk.]'nın şimâl-i şarkî kısmından akan Narın'ın onun kaynağı telakkî ederler. Yerli halk dâimâ (orta zamanda ve şimdi) Farğâna'nın cenûb-i şarkî kısmındaki Kara-Derya'yı Sir-Derya'nın yukarı kolu telakkî etmiştir. Kendisini meydana getiren Kara-Kulca ve Tar nehirlerinin birleşmesinden sonra, Kara-Derya Özkent şehrini (şimdi sâdece bir köy) sular; bu sebepten nehre bâzan „Özkent nehri“ adı da verilmiştir. Kara-Derya ile Narın arasındaki bölgeye farsçada Miyân-Rüdân ve türkçede İki-Su-Arası denilmiştir. Sir-Derya'nın, Kara-Derya ile Narın'ın kavşak noktasından itibaren munsabına kadar olan uzunluğu 2800 km. 'den fazladır. Sir-Derya Farğâna'da önce cenûb-i garbiye, sonra daha çok şimâl-i garbiye akar; hem şarktan, hem garptan (Farğâna'da şimâl ve cenûptan) civar dağlardan, yukarı ve orta kısmında müteaddit kollar Sir-Derya'ya doğru akar ki, bunların ancak üçü (Çirçik, Keles, Aris) ona ulaşabilmektedir. İslâm coğrafyacıları Farğâna'da daha başka kollar zikrederler ki, şimdi bunların çoğu Sir-Derya'nın cenûbuna akan Şabr-i Hân büyük kanalına dökülür. Bu kanal, Narın'dan faydalanılarak yapılan Yangı-Arık gibi, Kara-Derya'nın akıntısından faydalanılarak, XIX. asırda açılmıştır. Orta

zamanlarda msl. „açlık bozkırı“ denilen Çinaz ile Cızak arasındaki yerlerde bizzat Sir-Derya'dan her hangi bir büyüklükte bir kanalın açıldığı isbat edilemez. Muqaddasî (yalnız İstanbul el-yazmasında, BGA, III, 22, m) 'nin Hocand ve Ustrûşana arasında, 140 fersah uzunluğunda olan sözde bir nehir koluna veya kanala (halic) dâir kaydî diğer ber bangi bir kaynak ile te'yit edilmemektedir. Sir-Derya kollarının, sulama hususunda, asıl nehirde dâimâ kıyas kabul etmez şekilde daha büyük bir ebemmiyeti olmuştur; Amu-Derya'nın aksine, Sir-Derya, hiç olmazsa tarihi devirde, deltasında mühim bir münbit arâziye sâhip olmamıştır.

Sir-Derya'yn garbî Avrupa'da bâlâ sık-sık eski grekçe adı ile Yaxartes denilmektedir; bu adın peblevî Yahşart olduğu düşünülmüştür ki, bu kelime de J. Marquart (*Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 6) tarafından yahşa arta (= „hakikî, gerçek inci“) olarak izah edilmiştir. Bu izâba karşılı „arta“ ile teşkil edilmiş müteaddit şabis ve yer adlarında, „arta“ sıfatının dâimâ kelimenin başında bulunması vâkıası ileri sürülebilir. Bununla beraber yahşa („inci“) kelimesi hakikaten bu ismin içinde mevcut bulunuyor gibi görünmektedir; nehrin hem çince adı (Çin-çu -ho), hem eski türkçe adı (Yinçü-ligüz) bu aynı mânâyı ibtîvâ etmektedir. Yerli ismin çin alfabesi ile yazılışı Yao şa (E. Bretschneider, *Med. Resear. from Eastern As. Sources*, London, 1888, I, 75), Yau-şa (F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 81, bk. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II. seri, Petersburg, 1899) veya Yo-şa (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903) şeklinde verilmektedir. İslâm devrinde bizzat bu memleketlerde de baştaki y kaybolmuş görünmektedir; arapça yazmalarda (Birünî, *Kânûn Mas'ûdî*, bk. A. Sprenger, *Post-und Reiserouten...*, Leipzig, 1864, s. 32) ve farsça yazmalarda (*Hadâd al-'âlam*, Asya müzesi, var. 24b) *Haşart* kelimesi vardır, Marquart'ın farzettığı gibi (*Die Chronologie...* s. 5), *Yahşart* değil; bu şekil şüphesiz İbn Hordâzibî, BGA, VI, metin, s. 178, 2'de bulunuyordu. Plinius, 6, 16, 18 (krs. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie* 2, Hamburg, 1877, II, 77) tarafından zikredilen *Silis* adı XVI. asırdan önce tesbit edilemeyen muahhar türkçe *Str* adı ile ilgili gösterilmektedir. İbn Hordâzibî (BGA, VI, 178, 4) *Kankar* adını zikretmektedir ki, bu ad da çince yazılışında (*K'an k'it*) gözükmekte ve muhtemelen yalnız nehrin orta kısmı için kullanılmakta idi; krs. *GIPH*, II, 445'te, Firdavsi'den naklen, *Daryâ-i Gang*.

Araplar, Amu-Derya'ya Cayhûn dedikleri gibi, Sir-Derya'ya da Sayhûn adını vermişlerdir (krs. Anadolu'da *Ceyhan* ve *Seyhan*). Hâmd Allâb Kâzvinî (*Nuzhat al-kulûb*, nşr. Le Strange, s. 217, 16, trc. ve not, ayn. esr., II, 210) 'de *Gul Zaryûn* adı geçmektedir ki, gâliba buna başka hiç bir yerde rastlanmamaktadır; Blochet'nin bu ismi (Le Strange, *göst. yer.*) muğulca *Gul serikûn* (= „soğuk nehir“) 'den geldiği şeklindeki izâbı şüphesiz yanlışdır, zirâ kelimelerin yerleri tam aksi olmak gerekirdi. Nebir, arapça ve farsça kaynaklarda, umûmiyetle, suladığı şehir veya bölgelerin isimleri ile gösterilmiştir; ekseriyâ buna „Hocand nehri“ (Hocand, bâlen, Sir-Derya kıyısında bulunan tek şehirdir) denilir; bu ad, Moğullar tarafından da benimsenmiş idi (E. Bretschneider, *Med. Researches*, *göst. yer.*, çince yazılış ile *Ho-şan-mu-lien*, muğulca *mürân* = „nehir“ kelimesini ibtîvâ eder). Nebre verilen diğer isimler: Angren'in kavşak yerine yakın sağ kıyı üzerinde bulunan ve rivâyet edildiğine göre, Cengiz Han tarafından tabrip edilen (bu tahrip muâsır müellifler tarafından kaydedilmemiştir) şehrin adına izâfeten Banâket veya Fanâket (Yâkût, *Mu'cam*, I, 740: Banâkit) nebri; tahrip edilmiş olan Banâket'in bulunduğu yer üzerinde, 794 (1392) 'te Timur tarafından inşa edilmiş olan şehrin (*Zafar-nâma*, Kalkûte tab., 1888, II, 636) ndına izâfeten Şâhrûhiya nehri; Ahsîkat (ayn. esr., I, 441) veya Ahsîkaş [b. bk.] nehri; Çirçik büyük vabasına izâfeten Çâç veya Şâş nehri. Sir-Derya üzerinde kurulmuş son şebir arapça al-Karyat al-Hadîga, farsça Dih-i Nav (Gardizi'den naklen, Barthold, *Ötçet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu*, s. 83) muahhar tarihî eserlerde (*Târîh-i Cihân-guşâ*, I, 69 aşağıda) türkçe Yengi-Kent ve bâzan da sikkeler üzerinde Şahr-Kent diye anılmış olup, nehrin kıyısından iki fersah ve nehrin ağızından iki günlük mesâfede idi (şimdi Can-Kent harâbeleri). Harâbelerde 1867'de P. Lerch tarafından hafriyat yapılmış ve orada hicrî VIII. (XIV) asra âit sikkeler bulunmuştur. Denildiğine göre, nehir mecrasını aş-yk. bu devirde değiştirmiş ve artık Aral gölüne dökülmemiş, fakat bâzısına göre, çöde kaybolmuş, bâzılarına göre de, Amu-Derya ile birleşmiştir. Bu hususlar hakkında krs. *EI*, frns. tab., I, 347. Buna mukabil A'u 'l-Gâzî XI. (XVII.) asırda Aral gölüne „Sir Denizi“ (Sir Teñizi) diyor ve nehrin göle dökülüp-dökülmediği hususunda hiç bir şey bilmiyor.

IV. (X.) asırda Sir-Derya'nın, Amu-Derya ile birlikte, gemiciliğe müsâit olduğu zikredilmiştir (BGA, III, 323, 1); „hazer ve sefer

zamanlarında" Karyat al-Hadîsa'ye su yolu ile erzak getirilmiş idi (ayn. esr., II, 393, 4). Hakikatte gemicilik Hocand'den akıntı aşağı 25 km. mesâfede bulunan Koş-Tegermen köyü ile başlayan Begovat'taki sür'atli akıntılar ile kesilmekte idi. Gâliba nehr'in akışının hızlı olduğu yerler islâm kaynaklarında, hiç bir yerde, zikredilmemiştir; Cuvayni (Tarih-i Cahân-guşâ, I, 71 v.d.)'nin Hocand'ın 1220'de Moğullar tarafından muhâsarasına ve Timur Melik'in mâcerahı firar hareketine dâir çok iyi bilinen nakilleri arasında, Hocand'den Sir-Derya'nın aşağı mecrası üzerindeki kasabalara kadar, gemi nakliyatının kesik olduğu tahmin edilir (krş. msl. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 225 v.d.). Sir-Derya'nın aşağı kısmı üzerinde rus idâresinin kurulmasından (1847'den beri) sonra buharlı gemiler işletme teşebbüsüne girişilmiştir; Aral gölü donanması gemileri Sir-Derya'nın yukarı kısımlarına da gidiyordu ve en mühim demirleme yeri Kazalinsk kasabası idi. Bu donanmanın 1882'de lâgvından sonra, müferrit tasavvurlara rağmen, bu çeşit teşebbüslerden vazgeçildi. Sir-Derya üzerindeki ulaştırma yerli kısıklar ile yapılmaktadır.

Bibliyografiya: W. Barthold, *Turkestan v epohu mongolskago nasestviya* (Petersburg, 1898—1900), II, 155 v.d.; ayn. mll., *Kistorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 129 v.dd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 476 v.dd.; L. Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, 230 v.dd.; V. Masalskiy, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 131 v.dd., 568 v.dd.; L. Berg, *Aralskoye more* (Petersburg, 1908), s. 122 v.dd., 213 v.dd.; N. P. Puzirevskiy, *Sir-Darya, yega fiziçeskiya svoystva i sudohodnost* (Izv. Geogr. Obşç., 38, 1902, s. 503 v.dd.); D. N. Lyuşin, *Ot Çinaza do Perovsko po Sir-Darye* (Izv. Turkest. Otd. Geogr. Obşç., 9, 1913, s. 84 v.dd.).

(W. BARTHOLD.)

SIRVÂH. ŞIRVÂH. cenûbî Arabistan'da barâbe hâlinde iki şehrin adı. 1. Mârib'in garbında, Vâdî Vâkifa'de. bu şehirden bir günlük mesâfede, Benî Cebr'de (Havlân) sâhasında bulunan bir şehrin mühim barâheleri. E. Glaser'in Sabâhlar tarafından kurulmuş en eski şehir olarak vasıflandırdığı bu şehrin harâbe hâlindeki müstahkem kasrı Bibliothéque Nationale'deki 2 numaralı Şaba' kitabesinde, iki eski müstahkem kasr olan Salhân ile Gundân yanında zikredilmektedir. Şirvâh şehri (*hagarân Şirvâh*; Glaser, 904, 13, 1571, 4 kitabelerinde de zikredilmiştir; hir sed-din yıkılması hakkındaki Mârib kitabesinde, yâ-

ni Şaba'nın son devirlerinden kalan kitabede (Glaser 618, 30' de bundan bahs olunur; şu bâlde m'lâdi V. asırda, şehir bu devirde Mârib ile rekabet etmesi bahis mevzuu olamazsa da, bir dereceye kadar ehemmiyete sâhip bulunmuştur. Şimdi tamâmiyle harâbe hâlinde olan en mühim âbidesi râhip Yada'il Zârih'in yaptırdığı ve Mârib'deki gibi, kat'ı nakış şeklinde olan büyük mâbeddir. Bu mâbedin ortasında taştan bir menşur bulunmakatadır ki, uzunluğu 5,2 m., yüksekliği 86 cm. ve genişliği 44 cm.'dir; iki büyük yüzü eski Şaba zamanından kalma ve 1000'den fazla kelime ihtivâ eden meşhûr Glaser 1000 kitabesi ile kaplıdır. Bu harâbeleri ziyaret etmiş olan J. Halévy bir kısmı ayakta, diğerleri yıkılmış bulunan ve uzun kitâbeler taşıyan çok miktarda tek taştan sütunlar da görmüş idi. En mühim sütunlar bütünü bugün Mârib'de bulunanlar gibi, 'Arş Bilki' („Bilki's'in tahtı") adını taşır. Mâbed harâbesi karşısında, bir tepe üzerinde, al-Hamdânî zamanında henüz kısmen iyi durumda olan eski Şirvâh müstahkem kasrı bulunmakta idi. Bir takım efsâneler bu kasr ile ilgilidir. Bunun sözde cinler tarafından Zû Bata' için inşâ edilmiş olduğu söylenir, başkaları bunun Sulaymân'ın emri ile, Şaba' melikesi Bilki's için, şeytanlar tarafından inşâ edildiğini hikâye ediyorlardı. Cenûbî Arabistan âlimi Naşvân al-Himyari'ye göre, bunu yaptırmış olan sekiz seçici hükümdardan biri olan 'Amr Zû Şirvâh al-Malik b. al-Hâris b. Malik b. Zayd b. Sadad b. Himyar al-Aşğar olmalıdır. Fakat bunlar cenûbî Arabistan neseb âlimlerinin tertipleridir. Arap dilcileri daha önce Şirvâh adını şarh („yüksek, hâkim yapı") ile izah ve bunu „müstahkem sray, kasr" ile tefsir etmişlerdi. E. Oslander ve ona dayanarak A. v. Kremer bu kelimeyi habesçe şerh („müstahkem saray")'a haklı olarak yaklaştırmışlardır. Şirvâh yakınında Halévy'nin tam çalışma hâlinde gördüğü bir altın yıkama yeri var idi. al-Hamdânî'de bu yerde altın bulunduğunu biliyordu.

2. Banî Arhâb sâhasında, Medr yakınında Nâ'it'in şimâl-i şarkis'inde, Cebel Etva'nın garbında harâbe hâlinde bir şehir. Bugün mes-eid („câmi") adı ile gösterilen eski mâbed en iyi şekilde muhafaza edilmiştir ve çok geniş bir harâbe sâhası ortasında, 27 adım uzunluğunda ve 19 adım genişliğinde olmak üzere, yükselir. Mâbedin duvarları cenûb-i şarkiden şimâl-i şarkîye ve buna amûdî istikamette gider, bu 1—2 m. genişliğindedir; fakat dış duvar kısmen çökmüş ve ancak 1—1,5 m. yüksekliğinde kalmıştır. Taşlar çok ihtıamlı yontulmuştur. Bu sür duvarında iki kapı açılmıştır; biri garp tarafındadır ve 1 m. genişliğindedir,

öteki şark taraftadır ve 1,45 m. genişliğindedir. Cenûp tarafında duvarda 1,45 m. genişliğinde bir yuva kazılmıştır, şimâl duvarında bir az daha küçük bir başka yuva buna tekabül eder. Sâr duvarının içinde bulunan sâhanın daha yüksek olan kısmında, sütunlar ile çevrili bir ibâdet yeri vardır; yine sütunlar ile çevrili bir havuz bu ibâdet yerinin karşısında bulunmak-tadır. 2.'si müstesnâ, ibâdet yerinin sütunları tabrip edilmiştir. 16 köşeli olan bu iki sütun 2,50 m. yüksekliğindedir ve bunlar yukarı doğru genişlerler, bu sütunlara istinat eden sütun başlığının 6 bölümü vardır ve sütunlar gibi yuvarlaklaştırılmış ve üzerinde çep-çevre yivler açılmıştır. Havuzu çevreleyen sütunlar 8'er köşelidir, fakat bunlar da tahrip olunmuştur. Mâbedin garbında, pek muhtemel olarak, eski şehir yayılmakta idi. Şimdiki hâlde bu yerde 6—8 m. yüksekliğinde harâbe yığınları yükselmektedir ve bunlarda salonlara delâlet eden çok muazzam duvarlar hâkim bir durumda bulunmaktadır. Bedu'lar tarafından *Hacar Arhâb* adı ile gösterilen harâheler, mühim hâdiseler sırasında, münâkaşa etmek ve kararlar vermek için, bütün Arhâb kabilesinin toplandığı yerdir. Bu âdet şüphesiz eski zamanların mâbedin ibtimal halkın dinî ve hukukî hayatında mühim bir rol oynadığı devrin bir hâtırasıdır.

Bibliyografiya: 1. için. Kitâbeler. Glaser 618 için bk. E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib* (M V A G, 1897, VI, 45); ayn. mll., *Samm-lung Eduard Glaser I, Eduard Glasers Reise nach Mârib* (nşr. D. H. v. Müller ve N. Rhodokanakis), Viyana, 1913, s. 149; Glaser 904 için bk. N. Rhodokanakis, *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (S B Ak. Wien, 1915, CLXXVII/2, 16); Glaser 1571 için bk. N. Rhodokanakis, *Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft*, I (S B Ak. Wien, 1919, CXCV/2, 77—81); Bibl. Nat., nr. 2 için bk. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (Münih, 1895), s. 108; krş. M. Hartmann, *Der islamische Orient II, Die Arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158, 392; kitâbelerin bir cedveli için bk. J. H. Müldner ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Denkschr. d. K. Akad. d. Wissensch. in Wien, 1883, XXXIII, 98, 99). Diğer eserler: al-Hamdânî, *Şifa Cazirat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 102, 110, 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iktil des Hamdânî*, I (S B Ak. Wien, 1879, XCIV, 364, 397—399), II (S B Ak. Wien, 1881, XCVII, 959, 967); 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien*

bezüglichen Angaben Naşvân's im *Sams al-'ulûm* (G M S, XXIV), s. 5, 60, 76; Yâ-kût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 383; *Marâşid al-i'ttilâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 154; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 601; *Le tufat al-albâb de Abû Hâmid al-Andalusî al-Ġarnâî édité d'après les Mss. 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et le Ms. d'Alger* (nşr. G. Ferrand, J A, 1925, CCVII, 220); R. Brünnow, *Chrestomathie aus arabischen Prosaschriftstellern* (Berlin, 1895), s. 21; E. Oslander, *Zur himjarischen Altertums- und Sprachkunde*, (Z D M G, 1856, X 71); A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 112, ihtar 1; J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (J A, VI, seri, 1872, XIX, 52, 54, 57, 67, 68); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 55, 56, 283; E. Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens* (Münih, 1889), I, 67, 68, 83; (Berlin, 1890), II, 58, 59, 63; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 81, 82; E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 76, 110; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Viyans, 1922), I, 174; F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, II (Handbuch der Altertumswissenschaft, nşr. Iwan v. Müller, seri III, kısım I, c. I, Münih, 1926, s. 668, 669).

2. için J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen*, s. 17; E. Glaser, *Meine Reise durch Arhâb und Hâschid* (Petersmanns Mittheilungen, 1884, XXX, 172, 182); ayn. mll., *Geographische Forschungen im Yemen 1884* (el-yazması), var. 103. (ADOLF GROHMANN.)

SIVAS. SIVÂS. iç Anadolu'nun şark kısmını teşkil eden yukarı Kızıl-Irmak bölümünde, aynı isimdeki vilâyetin merkezi olan şehir (nüfusu 93.000, 39° 45' şimâl arzı, 37° 2' şark tûlünde. Kızıl-Irmak vâdisinin şimâl kenarında, nehrin sağ kıyısına 3 km. mesâfede olup, deniz seviyesinden 1.275 m. irtifâda bulunur. Kızıl-Irmak vâdisine dik yamaçlar ile bâkim yaylalar (Merâkûm yaylası) arasından gelen iki akar su (şarktaki Mismil = „Temiz" ırmak suyu, garptaki Kale-Irmağı ve Murdar-Irmak süretinde ikiye ayrılan Tavra deresi = „Tavra çayı" veya Murdar-Su) şehrin cenûbunda Kızıl-Irmak'a dökülür. Sivas'ın Karadeniz'de iskelesi olan Samsun'a kara yolu ile uzaklığı, 347 km., Ankara'ya 448 km. olup, bu uzaklıklar demir-yolu ile, 397 km. ve 600 km.'ye varır.

Tarih. Sivas tarih sahnesine erken çıkmış ve nisbî ehemmiyetini zamanımıza kadar ars-

lıksız muhâfaza etmiştir. Şehrin coğrafi vaziyet ve mevki şartları burada yerleşmeğe cazibet ve tesbit edici rol oynamış olsa gerektir. Sivas, her şeyden önce, ehemmiyetli yolların düğüm noktasında başlıca konak yerini teşkil ediyordu. Bu yollardan biri Fars ve Mesopotamya'nın kadim merkezlerini Karadeniz kıyılarına (Sinop veya Samsun) bağlıyor ve Anadolu'da şarktan garha doğru uzanan bütün dağ sıralarının cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametli bir mihver boyunda gösterdikleri umûmî alçalmadan faydalanarak, Âmid (Diyarbakir)—Harput—Malatya üzerinden ve nihâyet Tecer dağı geçitlerinden (1.750 m.) geçip, Kızıl-ırmak'ı Eğri-Köprü'de aşarak, Sivas'a varıyor; buradan da Kalın-Suyu vâdisi ile, Çamlı-Bel geçidine (1.800 m.) tırmanıp, oradan Yeşil-ırmak havzasına ve Karadeniz kıyısına iniyordu. Cenûb-i garbîde ikinci bir yol, Akdeniz kıyıları ile Konya ve Kayseri tarafından gelerek, Kızıl-ırmak'ı Kesik-Köprü'de aşıyor ve Sivas'tan sonra Kızıl-ırmak'ı boylayıp, Zara'da ikiye ayrılıyor; kollarından biri Karahayır geçidi üzerinden Kelkit vâdisine (Koyulhisar) ve oradan Karadeniz kıyısına (Ordu) iniyor; ötekisi de Erz'nean ve Erzurum'a yöneliyordu. Garha doğru uzanan bir yol, Yıldız-Eli'nde Samsun caddesinden ayrılarak, Ak-Dağ Madeni ve Yozgat üzerinden Ankara'ya gidiyordu. Ayrıca şimâlde dağlık bölgelerden geçen bir yol da Niksar'a doğru uzanmakta ve oradan da Karadeniz kıyısına inmekte idi. Sonuncusu bir tarafta hırakılacak olursa, zamanımızda da ehemmiyetli caddeler durumunda olan bu yollar Sivas'ı bir münâkale düğüm noktası hâline koymakta idi. Burada yerleşmeye ve müdâfaaya elverişli mevki şartlarının hulunması şehir teşekkülünü kolaylaştırmış olmalıdır. Tabiatıyla şehir Kızıl-ırmak'ın feyzan ovasında kaharan suların istilâsına açık bir yere değil, bu istilâdan korunmuş daha yüksek ve meyilli bir zemin üstünde, bir iç-kale te'sisine elverişli bir mevkiide kurulmuştur. Bazı garp kaynaklarında şehrin ilk defa şimdi bulunduğu yerde değil de, 18 km. kadar daha şarkta ve Kızıl-ırmak'a daha yakın bir mevkiide, Gavraz köyünün yerinde kurulmuş olduğu ileri sürülüyor ise de, A. Gahriel'in de işaret ettiği gibi, bunu kabûl ettirecek hiç bir ciddi sebep yoktur. Olsa-olsa, Gavraz'ın yerinde tâlî bir iskân noktası kurulmuş olması düşünülebilir. Buna karşılık şehrin şimdiki yeri bir eski çağ şehrinin kurulmak ve gelişmek için aradığı şartlara sâhip görünmektedir. Sivas'ın bu günkü adı, Σεβαστεία (Sebasteia)'dan türemiş olup, bu isim ona Roma devletinin imparatorluk devri başında, rivâyete göre, Pontos kralı Polemon'un dul zevcesi kraliçe Pythodoris tarafından Ro-

ma imparatoru Augustus şerefine verilmiş ise de, burada bahsi geçen şehrin Sivas değil, Niksar olması da mümkündür. Daha evvel mevcut olduğu muhakkak bulunan şehrin eski adları kat'i olarak bilinmiyor. Bu hususta ileri sürülen Talaura, Megalopolis ve Karana gibi isimler esastan mahrum görüldüğü gibi, Pompeius tarafından Dîopolis diye adlandırılmış olan Kaheira (Cabira)'nın da Sivas ile ilgisi hulunmamaktadır. Diğer taraftan Sebasteia'nın kuruluşundan asırlarca evvel bu havâlide uzun müddet kök salmış olan Hititlerin Sivas yerinde bir yerleşme noktaları hulunup-hulunmadığı henüz bilinmemektedir.

Sebasteia şehri eski-çağ müellifleri tarafından Pontos Polemoniakos (Ptolemaeus, V, 6, 9) ve Kappadokia (Plinius, VI, 8) hudutları içinde gösterilmiş, hristiyanlık devrinde metropollik merkezi olmuş, Roma imparatorluğu zamanında askerî ve ticarî bakımdan gelişme göstermiş olmakla herâher, bugün bu çağa âit pek az kalıntı ve kitâhe kalmıştır ki, böyle bir durum Sivas'ın devamlı bir iskân merkezi olması ve eskî hînâlara âit malzemenin daha sonraki devirlerde de kullanılmış hulunması ile izâh edilir. Şehrin şimâlindeki yaylaların yamacında rastlanan kaya mezarları burada zikredilebilir (bk. Cumont, *Studia Pontica*, 1906, II, 217). Şarkî Roma imparatorluğunda Sebasteia ehemmiyetini muhâfaza etti. Iustinien yeni sûrlar ile tabkim ettiği şebri Armenia I. eyâletine merkez seçti, hurası daha sonra da Armenia II.'ya merkez oldu. Bununla herâber şehir dev'let kudretinin zaafa uğradığı uzun asırlar boyunca bir çok sarsıntılar geçirdi. VII. asrın ilk yarısında İran Sâsânî orduları tarafından istilâ edildi, İran hâkimiyeti kayser Heraklius tarafından sona erdirildi ise de, çok geçmeden, daha hicretin 36 (656/657) yılında Malatya'yı ele geçirmiş olan islâm ordularının akın ve istilâlarına uğradı ve muvakkat olarak, zaptedildi; daha sonra, kısa devreler zarfında, mahallî prenslikler elinde kaldı ve kudretli bir devlet hâkimiyeti altında kazanmış olduğu ehemmiyeti o sırada kaybettiler. 1021 (m.s.) senesinde, Armenia prenslerinden Johan Senekerim, Van gölü garbında Selçuklular tarafından taarruza uğrayan topraklarını Bizans imparatoru Basileios II.'a terkederek, onun yerine Sivas ve civârına yerleşti. Urfalı Mateos, 1059 yılına doğru, Sivas'ın Selçuklu türkleri tarafından hücumu uğradığını, sûrları hulunmayan şehre giren istilâcıların Sivas'ı yağmalayıp, halkı kılıçtan geçirdiklerini yazmakta, fakat Sivas'ın yalnız müslümanlar değil, hristiyanlar tarafından da zarar gördüğünü söylemektedir: Alp Arslan ile savaşı giden imparator R. Diogenes Sivas'a gelince,

kendilerini karşılayan ermeni prenslerine önce iyi muâmele etmiş, fakat sonra maiyetinin tahriki ile, şehri yağmalatmış ve halktan bir kısmını kılıçtan geçirmiştir (trc. Dulaurier, s. 166).

Anadolu ülkesinin büyük kısmı gibi, Sivas'ın da türk-islâm hâkimiyeti altına kat'i olarak girmesi Malazgirt savaşını (1071) tâkip eden yıllara rastlar. Aksarayî (*Musâmarat al ahbâr*, nşr. O. Turan, s. 17 v.d.)'ye ve ondan naklen bir çok islâm kaynaklarındaki bilgilere göre, Sivas bölgesi Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Elbistan havâlisi ile berâber, emîr Dânişmend tarafından fethedilmiş olmalıdır; bununla berâber M. H. Yınanç [bk. mad. DÂNİŞMENDLİLER], çağdaş Bizans müverrihlerinin kayıtlarına da dayanarak, bütün bu havâlinin Selçuklu sultanı Melikşah'ın maiyeti erkânından emîr Tutak ve emîr Artuk tarafından fethedildiğini, emîr Dânişmend'e isnat edilen fütûhât mıntakasının büyük kısmının bu sonuncu kumandan tarafından açıldığını ve ancak emîr Artuk, Irak'a gittikten sonra, helki onun yerine emîr Dânişmend'in gönderilmiş olabileceğini ve bunun neticesi olarak, anılan fütûhâtın ona isnat edildiğini söyler. Her ne olursa olsun, emîr Dânişmend, kısa bir zaman sonra, iç Anadolu'nun şimâl-i şarkî kısmına hâkim olmuş ve Sivas, Anadolu'daki türk hâkimiyetinin ilk safhasında, Dânişmendîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Emîr Dânişmend'in halefleri Selçuklu hükümdarları ile sık-sık ihtilâf hâlinde hulunuyorlardı. 1172 senesinde Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II., emîr Zu'l-Nûn üzerine yürüyüp, pâyi-tahtı olan Sivas'ı zaptetti ise de, daha sonra sultan, Sivas ve Tokat havâlisini Zu'l-Nûn'a geri verdi ki, bunda Suriye hükümdarı Nûr al-Dîn Mahmûd'un bu sonuncuyu himâye etmesi ve kendisine yardım etmek üzere, Sivas'a asker göndermiş olması rol oynamış hulunmalıdır. Fakat 1174'te, Nûr al-Dîn'in vefâtı üzerine yardımdan mahrum kalan Zu'l-Nûn Kılıç Arslan II.'a karşı mukavemet edemedi ve Sivas sultanın eline geçti (570=1174/1175). Böylelikle Sivas kat'i olarak, Selçuklu devleti hâkimiyetine girdi.

Kılıç Arslan II., topraklarını 11 oğlu arasında paylaştırdığı sırada (1185), Sivas ve Aksara'yı büyük oğlu Kuşbuğ al-Dîn Malikşah'a vermiş idi. Bunun Tokat emîri olan kardeşi Rukn al-Dîn Sulaymân, ondan sonra Sivas ve Konya'yı ele geçirerek, Selçuklu devletinin bütünlüğünü yeniden sağladı ve Sivas devletin en mübim şehirlerinden biri hâlini aldı. 607 (1210)'de 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs I. tahta çıkınca, amcası olan Erzurum hâkimi Muğis al-Dîn Tuğrulşah bunu tanımayarak, 'İzz al-Dîn'i Sivas'ta muhâsara etti ve ancak Harrân ve Ruhâ meliki Aşraf h.

'Âdil'in yardım göndermesi üzerine, çekilmek zorunda kaldı. 618 (=1221) senesinde şehrin sûrlarını esaslı şekilde yeniden elden geçirten 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd zamanında Sivas nüfusunun 120.000'e vardığı rivâyet edilir. Bu rivâyet belki bir az mübâlagalıdır, bele türklerin eline geçtiği sırada, yâni uzun kargaşalık devrelerinden sonra, şehrin 100.000'den fazla nüfuslu olduğu rivâyetini (Hammer, *G O R*, trc. Atâ, II, 43) kabûl etmek büsbütün güçtür. Kazvinî'nin *Âşâr al-bilâd*'ındaki tasviri bu devre âittir; ona göre, Sivas'ın hanefî mezbepli türkmenlerden meydana gelen nüfusu ticâret ile meşgul ve zevk ve safâya düşkün olup, kışın huraya çok kar yağmakta, bu sırada şehre sığınan kuşları beslemek için te'sis edilmiş bir vakıf hulunmakta idi.

Fakat çok geçmeden Moğulların Anadolu'ya tecâvüzleri ile, durum değişti. İlk olarak 629 (=1231/1232)'da Çermagon Noyın kumandasında, Sivas'a kadar uzanan Moğullar şehrin sûr dışı mahallelerini tahrip ettiler ve bir çok ganimet götürdüler. Bunları Erzurum'a kadar tâkip eden emîr Kamâl al-Dîn onlara yetemedi (İbn Bîbî, nşr. Houtsma, s. 182 v.d.). Kat'i istilâ 1243 senesinde oldu. Moğullar Baycu Noyın kumandasında, Sivas'ın 80 km. kadar şimâl-i şarkisinde, Köse-Dağı'nda Kaykubâd II.'in ordusunu dağıttıktan (6 muharrem 641=26 haziran 1243) sonra, şehrin üzerine yürüdüler. Sivas kadısı Kırşehirli Necmeddin, Baycu Noyın'a mürâcaat ederek, şehri tahrip etme ve halkı da kılıçtan geçirilmeden kurtardı ise de, Sivas Moğul askerleri tarafından 3 gün süre ile yağma edildi. Muzaffer kumandanın emri üzerine, bu sırada, şehrin bütün kapıları kapatılarak, yalnız Erzincan kapısı açık hırakılmış; daha sonra Moğullar bu kapıdan çıkıp, gittimşlerdi (İbn Bîbî, *ayn. eser.*, s. 241).

İlhanlı nüfuzu altında sözde Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiği VII. (XIII.) asrın ikinci yarısında, Sivas siyâsî kararsızlıktan sıkıntı çekti. Bununla herâber bugüne kalan en değerli âbidelerin bu sırada inşâ edilmiş olması da dikkati çeker. 698 (1298)'de İlhan'a karşı isyan eden Süleymiş önceleri muvaffak oldu, hattâ Sivas'ı bir ay muhâsara ederek, zaptetti ise de, sonunda mağlup oldu. VIII. (XIV.) asr başından itibaren, Anadolu İlhanlıları gönderdikleri vâliler tarafından idâre edilmeğe başlandı (703=1303/1304); bunlar Selçuklu pâyi-tahtı Konya'yı değil, daha merkezî durumda ve pâyi-tahtı ile temâsi daha kolay olan Sivas'ı (hâzan Kayseri'yi) kendilerine merkez seçtiler ve müstakil gibi yaşadılar. Bu sırada Sivas'ın çok ehemmiyet kazandığı anlaşılıyor. Abu'l-Fida' (nşr. Reynaud, II, 39), XIV. asrın ilk ya-

rısında, Sivas'ı pek çok tüccar bulunan meşhur bir şehir olarak tavsif eder. Hamd Allâh al-Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb*'unda, Sivas'ın zahire, meyve ve pamuğunun bol, sofunun meşhur olduğunu söyler (Sivaa'ta pamuk yetiştirildiği hatâlı ifâdesi *Cihân-numâ*'ya kadar, daha başka bir takım kaynaklarda da tekrarlanmıştır). Heyd (*Histoire du commerce du Levant*, 1923, I, 298, 457; II, 79, 93, 113), XIII. asırda Konya, Suriye ve Irak tâcirlerinin burada toplandıklarını, XIV. asırda Sivas'ın Avrupa ile devamlı bağlilik hâlinde olduğunu ve burada bir Ceneviz konaosulu bulunduğunu kaydeder. Yine XIV. asrın ilk yarısında, burayı ziyâret etmiş olan İbn Battûta (*Seyâhat-nâme*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333=1917, s. 326 v.d.), Sivas'ı „Irak melikin'in Anadolu'daki şehirleri içinde, en büyük olanı“ diye anlatır, şehrin inşâ tarzının güzel, sokaklarının geniş, çarşılarının kalabalık olduğunu söyler. Bu arada Sivas, İlhanlı hükümdarı Abû Sa'îd Bahâdur Han'ın nâibi olarak Anadolu'nun büyük bir kısmını idâre eden emir 'Alâ' al-Dîn Eretna (Ertana) bâkimiyyetinde bulunuyordu. Eretna daha sonra Memlük hükümdarlarının himâyesine geçmiş ve Sivas ile Erzincan arasında, Karanbük'te Timurtaş'ın oğlu küçük Şeyb Hasan'ı bozguna uğratarak (1343), istiklâlini ilân etmiş, devletine merkez olarak Sivas'ı seçmiş (krş. *Şubh al-â'sâ*, III, 364), fakat daha sonra pâyitahtını Kayseri'ye nakletmiştir.

Eretna'nın 1352'de ölümlünden sonra, devleti sarsıntıya uğramış, Kadı Burhân al-Dîn [b. bk.] Ahmed onun yerini almış ve 1381 senesinde saltanatını ilân etmiştir. Kadı Burhân al-Dîn, 800 (1398) yazında, eski müttefik Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman üzerine açtığı bir seferde öldürülünce, Sivas önünde görünen Osman Bey şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Sivas'taki hükümet erkânı, kadının oğlunu hükümdar seçerek, şehri müdâfaaya teşebbüs etti ise de, yardımlarına gelen Kara Tatarların Osman Bey tarafından yenilmesi üzerine, memleketi Osmanlı hükümdarı Bayezid I.'e vermesi kararlaştırıp, kendisine haber gönderdiler. Bayezid I., önce oğullarından birini (muhtemel olarak Süleyman Çelebi) gönderip, Osman Bey'i Sivas önlerinden çekilmeğe mecbur etti, sonra kendisi daha büyük bir kuvvet ile gelerek, şehre girdi ve Kadı Burhân al-Dîn'in bütün toprakları ile berâber Sivas'ı da Osmanlı mülküne kattı. Fakat Sivas'taki ilk Osmanlı bâkimiyyeti kısa sürdü. 802 senesi zilhicce ayında (ağustos 1400), Timur Osmanlı topraklarına girerek, Sivas önüne geldi ve şehri kuşattı. Sivas vâlisi hulunan

şehzâde Süleyman Çelebi, bir müddet evvel buradan ayrılarak, yerinde Malkoç Mustafa Bey'i bırakmış idi. Timur'un kuşatması 18 gün sürdü. Kalenin bendeckler ile çevrili olmayan kısmında lağım kazılarak, sûr temellerinin yıkılmasına ve ayrıca şiddetli hücumlara dayanamayan Sivas, muhâfızlarının canına ve baltın malına dokunulmamak şartlarının Timur tarafından kabul edilmesi üzerine, müstevliye teslim oldu ise de, Timur sözünü te'vil ederek, 4.000 muhâfızı, diri olarak, gömdürdü ve kendi *Tüzükât*'ında yazdığına göre, halkı da kılıçtan geçirtti, yalnız mâbedlere dokunmadı; şehir yağma edildi, sûrlar yıktırıldı. Timur kale baş muhâfızının canını, durumu Bayezid I.'e anlatması için, bağışladı (Lutfi Paşa, *Tarih*, s. 53 v.d.; Hayrullah Efendi, *Tarih*, V, 17). Sivas Timur'un eline geçen Anadolu şehirleri içinde en fazla zarara uğramış hulunanı oldu ki, kendisinin böyle bir bereket ile, bir müddet sonra üzerine yürüyeceği Bayezid I.'i ve Osmanlıları korkutmak istemiş olduğuna hükmedilebilir.

Bu fâcia kahraman Bayezid I. üzerinde müstevlinin umduğu te'siri yapmamış olsa da, halkın bâtırasında asırlarca derin izler bırakmış, Evliya Çelebi'nin kaydettiği—„sana bir iş ideyim ki, Timurlenk Sivas'a itmemiş ola“—sözünü sık-sık tekrarlamıştır; bu arada Timur'un teslim olan şehirden çıkarak, ellerinde *Kur'an* olduğu hâlde, kendisini karşılamaya gelen küçük yaşta mektep çocuklarını süvarilerinin atlarına ezdirdiği hikâyesi de sık-sık tekrarlanmıştır. Bayezid I.'in büyük oğlu şehzâde Ertuğrul'un kuşatma sırasında Sivas vâlisi bulunduğunu ve Timur'un eline esir düşerek, öldürüldüğü rivâyet edilir ise de, gerçekte Saruban vâlisi olan şehzâde Ertuğrul bir müddet evvel Bayezid I.'in Kadı Burhân al-Dîn ile giriştiği Çorumlu muhârebesinde ölmüş idi. Her ne olursa olsun, Timur istilâsından evvel pek mâmur bir şehir olarak tasvir edilen Sivas (krş. İbn 'Arabşâh, *Acâib al-makdûr fî ahbâr Timûr*), bundan sonra fâciyanın ağır te'sirinden kolayca kurtulamadı. Her ne kadar, Osmanlı devletinin parlak devrinde, iç Anadolu şarkında, münâkale merkezi olan büyük bir şehir durumunu muhafaza etti ise de, nüfusu bir hayli eksilmiş bulunuyordu. Bununla berâber bizanslı tarihçi Chalkokondyle (1,47)'in ifâde ettiği gibi, Timur'un istilâsı sırasında bu nüfusun 120.000'i hulumakta olması çok mübâlagalı sayılmalıdır.

Timur'un Anadolu'yu istilâsını tâkip eden yıllarda, Sivas Kadı Burhân al-Dîn'in damadı olması muhtemel Mezid Bey'in elinde bulunuyordu. Mezid Bey, topraklarını genişletmek maksadı ile hareket edince, Amasya'da bul-

nan Mehmed Çelebi, kendi kumandanlarından Bayezid I.'aşa'yı onun üzerine göndermiş, Mezid Bey Sivas'ta şiddetli bir müdâfaa savaşıdan sonra, teslim olarak, Amasya'ya getirilmiş ve hayatı bağışlandıktan sonra, uzun yıllar boyunca devlet hizmetinde bulunmuştur (krş. Âli, *Tarih*, V, 150 v.d.; *Tâc al-tavârih*, I, 204 v.d.). Sivas'ın bu ikinci fethinin 805 (=1402/1403) senesine rastladığı ileri sürülmekte ise de, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*'nde, Mezid Bey'in Sivas emâretinin 810 (=1407/1408) senesine kadar sürdüğünü kaydetmektedir. Sivas'ın harap olmuş bulunan kalesi Çelebi Sultan Mehmed tarafından 821 (1418) tarihinde, Ak Bey eli ile tâmir ve ihyâ edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı-Akkoyunlu karşılaşması sırasında, başında Yusufca Mirza hulunan bir ordu 877 (1472) senesinde, Sivas ve Tokat'ı yağmalamış ise de, ertesi yıl Otluk-Beli zaferinden sonra, Sivas şarktan gelecek tehlikelerden hemen-hemen kat'i olarak kurtulmuş idi. Ancak Bayezid II. devrinin sonunda, şehzâdeler isyanı sırasında vaziyetin kararsızlığından istifade ederek, Anadolu'da geniş sâhâlara yayılan Şahkulu hareketini bastırmak üzere me'mur edilen vezir-i âzam Hadım Ali Paşa Sivas hâlisinde, Gök Çay mevkiinde, çarpışma sırasında öldü; şakiller de, şark hudutlarına çekilerek, Şah İsmâ'îl ile birleştiler.

Bundan sonraki asırlar boyunca Sivas vakit-vakit mütegalibe ve derebeylerinin devlete karşı başkaldırma hareketlerinden zarar gördü. XVIII. asrın ikinci yarısında, vakit-vakit Çapan-oğulları'nın te'siri altında kaldı İktisâdî ehemmiyeti ile berâber nüfusu da azaldı. XVII. asrın ortalarında (1059=1649'da) buradan geçen seyyah Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*'sinde Sivas hakkında etraflı mâlûmat verir. Ona göre, sûrların kuşattığı sâhada 44 mahalleye ayrılmış (biri ermeni ve rûm mahallesi de var idi) 4.600 ev bulunuyordu. Yukarı-Kale ve Paşa-Kalesi isminde hulunanlar ve sûr dışındakiler ile berâber ev sayısı 6.060'a varıyordu. Câmileri arasında 7'sinin, medreselerden 1'inin ve hamamlardan 6'sının adlarını veren seyyah, şehirde 18 han bulunduğunu, Ulu câmi civârındaki bedestende 1.000 dükkân olduğunu da söyler. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler daha kısa ve müphemdir. Daha sonraki asırlarda Avrupalı seyyahların verdikleri bilgiler burayı küçük veya orta ehemmiyette bir şehir gibi göstermekte, nüfusu hakkında ileri sürülen mâlûmat ise, birbirini tutmamaktadır. Nüfus sayısını birbirine yakın senelerde 40.000 Fontanier, 1826; Boré, 1838; Ubicini, 1855; battâ 50.000 (F. de Beaujour,

1829)'e karşılık 6.000—8.000 (Dally, 1844), yahut 15.000 veya 16.000 (Sestini, 1781; Poujoulat, 1837; J. de St. Denys, 1844) olarak gösteren kaynaklar buluyoruz. Daba yakın yıllarda vilâyet sânamelerinde 12.000 (1287=1870)—16.000 (1288=1871 ve 1292=1875) nüfus sayılarına rastlanır (bu sayılarda kadın nüfusun tam olarak kaydedilmediğine işâret olunmalıdır). V. Cuinet, 1892'de yayınlanan eserinde, Sivas şehri nüfusunun 43.000 (22.000 aunnî, 10.000 şî'i müslüman; 9.000 ermeni, 1.500 rum) gösterdiği hâlde, *Kâmûs al-â'lâm* (basılış tarihi 1894)'da bu sayı 30.000 (4.500'er ermeni) olarak veriliyor. Birinci cihan harbi yıllarında, Anadolu şehirlerinin çoğunda olduğu gibi, Sivas'ta da nüfus daha azalmış olmalıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) Sivas'ın nüfusu 29.700 olarak tespit edilmiş idi.

XIX. asrın ikinci yarısına ve XX. asrın ilk yarısına âit tasvirler şehirdeki evlerin çoğunu kerpiçten yapılmış düz damlı, sokak'arı dar ve çamurlu, şehrin umûmî manzarasını da „kasvetli“ olarak çizer (Evliya Çelebi de *Seyâhat-nâme*'sinde Paşa kalesindeki „bağsız, bahçesiz, toprak damlı“, „mâmur“ evler için „mukassı“ sıfatını kullanmaktadır). Seyyahların kalemine sık sık takılan bu sıfatın bilhassa o sıralarda üzerleri kireç ile badanalanmayan evlerin çirkin ve perişan görünüşü ile ilgili olsa gerektir. Eski tarihî eserlerin umûmî haraflığı da bu kasveti arttırmakta idi. H. v. Moltke şehri münbit fakat ağaçsız bir ova içinde, evleri toprak örtülü olarak târif ettikten sonra, çamurunun çokluğu üzerinde durmaktadır. İmparatorluğun son devirlerinde hükümet konağı, kışla, mektep... gibi taştan inşâ edilen büyük binalar ile bazı vâlilerin himmeti neticesinde açılmış bir iki cadde, şehrin manzarasını az-çok değiştirmekte idi.

Millî mücadelenin hazırlık safhasında Sivas'ın imtiyazlı bir mevkiî olmuş. Sivas, Erzurum'da başlayan, Ankara'da gelişen ve İzmir'de zafer ile net'ce'lenen millî mücadelenin şarktan garba doğru ilerlemesinin ikinci merhalesini işâret etmiştir. 19 mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a giderken, 27 haziranda Sivas'a gelerek, burada bir iki gün kalmış ve bir kaç ay sonra toplanacak kongreye dair tâlimat vermiştir. Sivas kongresi 4 eylül 1919 günü, lise binâsının bir salonunda (bu salon ictimâ günündeki durumu ile muhafaza edilmektedir) toplandı [bk. mad. ATATCRK]. Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşları ile berâber, Ankara'ya gitmek üzere, buradan ayrıldığı 18 kânûn I. taribine kadar Sivas Müdâfaa-yı hukuk

cemiyetinin temsil bey'etine fiili merkez rolünü oynadı.

Cumhuriyet kurulduktan sonra, Sivas demiryoluna kavuşan ilk büyük şehirlerimizden biri oldu. 1925'te inşasına başlanan Ankara-Sivas demir-yolu 30 ağustos 1930'da tamamlandı. 1926'da Karadeniz kıyılarından başlayan Samsun-Sivas demir-yolu da iki sene sonra Sivas'a ulaşıyordu (Samsun ile Sivas arasında bir demir-yolu inşası birinci cihan harbinden evvel bir fransız şirketine verilmiş ve inşâata da başlanmış iken, barbin çıkması ile, işler durmuş idi) ve daha sonraki yıllarda demir-yolu Malatya ve Erzincan'a doğru uzatıldı. İkinci cihan harbinden sonraki yıllarda da muntazam kara yolları ıslab edildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Sivas büyük bir eyâlete merkez olmuş idi. XVI. asır ortalarında Eyâlet-i rum da denilen Sivas eyâleti, paşa sancağı olan Sivas'tan başka, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir livâlerini ihtiva etmek üzere, orta Fırat havâlisinden orta Karadeniz hölümüne kadar uzanıyordu. *Kanûn-nâme-i Süleymânî* üzere, vezîrinin hasası 900 000 akçe olup, eyalette 48 zeâmet, 928 timar bulunuyordu ve eyâlet tehzîâtı ile 9 000 asker çıkartıyordu. Eyâlet teşkilâtı, bazı küçük-değişiklikler ile, XIX. asır ortalarına kadar devam etmiş, 1280 (1863)'de tatbiki başlanılan vilâyetler teşkilâtı içinde kurulan Sivas vilâyeti Sivas, Amasya, Tokat ve Şebinkarahisar sancaklarına ayrılmış idi. Cumhuriyet devrinin başında, sancakların vilâyet hâline getirilmesi üzerine, yalnız merkez sancağı topraklarını içine alan Sivas vilâyeti şimdi 28.488 km² arazi üzerinde, 1960 sayımına göre, 669.922 nüfusa sâhip bulunmakta ve 12 kazâyâ ayrılmaktadır: Sivas, Divriği, Gemerek, Gürün, Hafik, İmranlı, Kangal, Koyulhisar, Suşehri, Şarkışla (Tonus), Yıldızeli (Yenihan) ve Zara (daha evvel Sivas, vilâyetine bağlı olan Azîziye = Pınarbaşı Kayseri vilâyetine, Darende kazâsı ise, Malatya'ya ilbak edilmiştir).

Sivas vilâyet toprakları iç Anadolu'nun şarkî Anadolu'ya geçiş sâhasında yer almakta, bu bakımdan iklimi, nebatî örtüsü ve mahsul-leri bulunduğu sâhanın şartlarına uymaktadır. Sivas şehrindeki meteoroloji istasyonunda yapılan kayıtlara göre, yazlar oldukça sıcak (vasatî suhûnet temmuz ayında 19°5) ve az yağışlı (yillik yağışların ancak % 10'u yaz mevsimine düşer), kışlar çok soğuk (kânûn II. 'da -4°2) ve karlıdır (kar yağışlı günler sayısı, vasatî olarak, 30; kar ile örtülü günler sayısı 65). Yıllık yağış yekûnû 413 mm. olup, en fazla yağış ilk-bahar (% 38) ve kış aylarında (% 31) düşmekte, sonbahara nisbeten daha az yağış

bissesi (% 21) düşmektedir. 30 senelik rasad süresi zarfında Sivas'ta kaydedilen en düşük sıcaklık -34°4, en yüksek sıcaklık ise 38°0'dır. Bu iklim şartları altında Sivas ve çevresinde ormanlar az yer tutar, buna karşılık başlıca geçim kaynağını teşkil eden küçük baş hayvanların otlatıldığı mer'alar geniştir. Zirâî mahsüller arasında da hububat (buğday ve arpa) başta gelmektedir.

Şehrin topografyası ve âbideleri. Zamanımızda Sivas Kızıl-Irmak'ın geniş vâdisine şimalden hâkim yaylaların eteginden itibaren, hafif bir meyil ile, alçalan zemin üzerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Şehri son yıllarda muhtelif istikametlerde genişleten yeni mahalleler bir tarafa bırakılacak olursa, esas iskân kütesinin bu kümet konağının bulunduğu yüksek kısım etrafına yayıldığı söylenebilir. B. kısma nazaran daha cenûpta ise, etrafına göre 40 m. yükseklikte ve 100 m. uzunlukta, Toprak-Tepe adı verilen, şehrin eski ve yeni mahallelerine tamâmiyle hâkim bir durum arzeden bir tepe yer alır. Buradan bakıldığı zaman, Sivas sayısı gittikçe azalmakta olan kerpiç damlı ve gittikçe artan kiremit örtülü evlerin yayıldığı, kavak ağacı dizilerinin geniş şeritler hâlinde uzandığı bir iskân sâhası gibi görünür ve şehrin başlıca tarihî eserleri bu iki yüksek kısım arasında veya yakınlığında bulunur. Yukarıda adı geçen Toprak-Tepe, Evliya Çelebi'nin Yukarı-Kale dediği iç kaleye tekabül eder; hükûmet konağının bulunduğu yüksek alan ise, yine Evliya Çelebi'nin tâbiri ile, Paşa-Hisarı'nın yerini işaret eder. Her iki sâhadaki tahkimattan—Toprak-Tepe'de bazı duvar kalıntıları ve Paşa-Hisarı'nda bazı duvar temelleri dışında— eser kalmadığı gibi, orta çağ şehrinin kuşatan. Timur tarafından tahrip ve Osmanlı hükümdarları tarafından tâmir edilen surlar da artık mevcut değildir.

Sivas'ın tarihî eserleri hakkında geniş mâlûmatı, ilk olarak, Evliya Çelebi verir. Bundan sonra Sandreezki, Boré, Moltke, Mac Donnal Kinneir, Fontanier, Dupré, Mordtmann gibi, XIX. asırda Sivas'tan geçen seyyahlarda kısa kayıtlara rastlanır. Daha esaslı tetkikler ise, Van Berchem ve Halil Edhem (*Kitâbeler*), G. de Jerphanion (Selçuklu eserleri hakkında bilgi verir), İsmail Hakkı [Uzunçarşılı] ve Rıdvan Nâfiz tarafından negredilmiştir. Nihâyet 1928'den itibaren, Sivas'ta Albert Gabriel tarafından esaslı incelemeler yapılmış ve âbidelerin plânları çizilerek, geniş tasvirleri negredilmiştir. Orta çağ şehri'nin kuşatan ve bugün mevcut olmayan surların inşâsı, an'aneye göre, 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd'a atfedilir ise de, bunun bap- rap olmuş ve daha eski surları Selçuklu hüküm-

darının tâmir ettirmesi şeklinde tefsir etmek mümkündür. Nitekim seyyah Fontanier (*Voyages en Orient*, II, 178) bu surların Bizans imparatorluğu devrinde inşâ edilmiş olduğunu söyler. Böyle olmakla beraber, Justinien tarafından yaptırılmış olan surların yerinin Timurlenk tarafından tahrip edilen surlarinkine tamâmına tekabül ettiği de kat'iyetle iddia edilemez. Timur'un müverrihi olan Şaraf al-Dîn Yazdî gayet muhkem olarak tasvir ettiği bu surların şarktan, şimalden ve cenûptan bende- kler ile kuşatılmış olduğunu ve 7 kapısı bulunduğunu kaydeder. A. Gabriel, Timur'un Sivas surlarını baştan-başta yıkmayıp, kale bedenlerini yalnız kapılar yanında tahrip etmekle yetindiğine hükmeder. Gerçekten, Evliya Çelebi'nin tasviri bu hükmü desteklemektedir. Ovada bulunan bu kalenin çevresi, seyyaba göre, 10 500 adım olup, kale harap olmasına rağmen, gayet sağlam idi ve isimlerini verdiği 5 kapısı (daba doğrusu kapı yerleri) var idi. Sözü geçen şehir surlarının nereden geçtiğine dair bilgimiz bulunmamakla beraber, A. Gabriel, Şaraf al-Dîn'in şarktan başka bütün cihetlerinde hendekler ile çevrili olduğunu söylemesine ve Şalâh al-Mîtrâkî (*İrâkayn seferi*, Üniv. kütüp., var. 24^a)'nin Mismil suyunun şarktaki duvar önünden geçtiğini göstermesine dayanarak, bunların muhtemel plânını eserinde gösteriyor.

Sivas'ın iç-kalesi şehre hâkim durumda olan Toprak-Tepe üzerinde olup, bu tepe esasında eski bir yığma tepeye (höyük) tekabül etmektedir. A. Gabriel iç kale duvarlarının Selçuklu eseri olduğunu, fakat bunların temeli'nin Halep, Diyarbekir ve Hama kalelerinde olduğu gibi, çok eski bir çağa çıktığını muhtemel görür. Bugün bu duvarların ancak bazı kalıntıları mevcuttur ve tepenin üstü şehrin ve civârının umûmî manzarasına hâkim güzel bir bahçe ve park ile işgal edilmiştir. Evliya Çelebi, biri cenûpta işlek, öteki şarkta kapalı olmak üzere, bu yüksek kalenin iki kapısı olduğunu, içinde mubâfiz evleri, bir câmi, anbar ve sarnıçlar ile, 40 kadar top bulunduğunu söyler ki, şimdi hiç birine rastlanmamaktadır. Paşa-Kalesi'ne gelince, buna nazaran, şimalde, bir ok menzili mesâfede bulunuyordu. Evliya Çelebi çevresini 1.500 adım olarak tesbit ettiği bu kı- sımında, 300 kadar toprak damlı ev, paşa sarayı ve bir câmi ile medrese mevcut olduğunu kaydeder ki, A. Gabriel burada sözü geçen câmiî Kale-i âtik câmiî olarak teşhis ettiği gibi, yakınındaki medresenin de Muzaffar Burûirdî medresesi olabileceğini söylemekte, şimdiki lise binâsı civârında, yakın zamana kadar duran duvar temellerinin bu Paşa-Kalesi'ne âit bulunduğunu muhtemel görmektedir.

Sivas'ın başlıca eski eserleri Selçuklu ve İlhanlı devirlerine âit bulunmakta, Osmanlı devri eserleri umûmiyetle büyük bir mimarî değer taşımamaktadır. Sivas câmilerinin en eskisi şehrin orta kısmında yükselen Ulu câmi olup, V. (XI.) asırda yapılmış olması muhtemel olan 31×54 m. eb'adında, mustatil bir binâ meydana getirir. Kitâbesi bulunmadığı için, hangi tarihte inşâ edildiğini tahmin etmek güçtür. A. Gabriel, plânına ve inşâ tarzına göre, eski olan bu eserin Dânişmendîler devrine âit olduğu tahminini ileri sürer. Evliya Çelebi bu câmiin Kılıç Arslan tarafından yaptırılmış olduğunu kaydetmekte ise de, söz konusu olan Kılıç Arslan'ın hangisi olduğunu zikretmemekte ve bir delil de vermemektedir. Bazı kayıtlarda da buna Sulţân 'Alâ' al-Dîn câmiî denilmektedir. Binâ 932 (1525)'de ve daha sonra Mahmud Paşa tarafından da (1006=1597) tâmir edilmiştir. Ulu câmiin sekiz köşe bir temel üzer-ne oturan ve orta kısmında küfi kitâbeli bir çini kuşağı sâhip olan tuğla minâresi VII. (XIII.) asır yapısı g'ibi görünmektedir. Câmiin avlusu-nda Sivas vâlisi Zaralı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı şadırvan bulunur.

Sivas'taki diğer câmiler arasında şunlar sayılabilir: Kale câmi'i, tek kubbeli, içi dört köşe olup, Murad III.'ün vezirlerinden Sivas vâlisi Mahmud Paşa tarafından 988 (1580) tarihinde yaptırılmıştır. Bu câmi, A. Gabriel'e göre, Paşa-Kalesi içinde, belki daha eski bir câmiin yerinde inşâ edilmiş olmalıdır. Meydan câmiî Kanunî Süleyman'ın vezirlerinden Hasan Paşa tarafından 972 (1564/1565)'de yaptırılmış olup, sâhibinin ayrıca medrese ve banî da vardır. Câmiin hazîresinde Sivaslı Şeyh Kara Şemseddin Ahmed türbesi (ölm. 1006=1597/1598, kitâbe 1009) bulunur. Ali Ağa câmiî aslında Behram Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır (998=1589/1590). Sürgün olarak gönderildiği Sivas'ta, 1314 (h)'da vefat eden şâir İsmail Safa'nın mezarı bu câmiin hazîresine nakledilmiş bulunmaktadır. Yeni câmi (Makheme câmiî), inşâsı 1184 (=1770/1771)'te Paşa câmiî (1220=1805/1806), İzzet Paşa câmiî (1232=1816/1817, 1275'te tâmir), Said Paşa câmiî (1235=1819)'de bu arada sayılabilir. XIX. asır sonunda, Sivas şehrinde 44 (*Kâmûs al-âlâm*) veya 30 (Cuinet) câmi bulunuyordu.

Sivas'ın başlıca eski medreseleri umûmiyetle mustatil bir avlu etrafında 4 binâ kanadından meydana gelir. Giriş tara'ında, avluya yol veren âbidevî cümle kapıları bulunur; kapının karşı tarafında geniş bir ayvan açılır; yanlarında hücreler yer alır. Umûmiyetle tek katlı olmakla beraber, Gök medresenin muhtemelen bir katı daha var idi. Büyük medreselerin sayısı

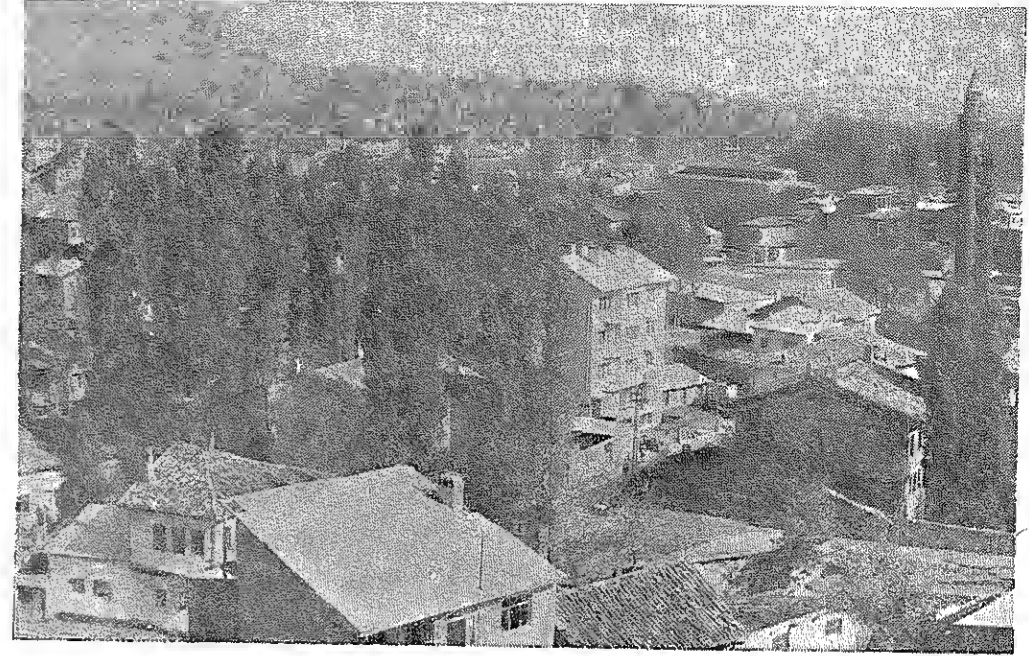
4 olup, bunlardan Kaykâ'üs hastahânesi denilen Şifâ'îye medresesi 614 (1217/1218) tarihinde taş ve tuğladan inşa edilmiş, zaman ile kısmen harap olmuş ve büyük ayvanında odalar inşa edilmiştir; bânisi 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs (ölm. 616=1219)'un türbesi binânın cenûp tarafında bulunur. Hastahâne olarak inşa ettirilen bu binâ tâmir edilerek, 1182 (1768/1769) 'de medrese olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra adı geçen diğer 3 medrese umûmiyetle 670 (1271/1272) tarihlerini taşımaktadır. Şifâ'îye medresesi karşısında bulunan Çifte-Minâre adlı medreseden yalnız cephe duvarı ile iç duvarlarının bazı kısımları kalmış olup, A. Gabriel, cephenin eb'âdına, tezyinâtının zenginliğine ve inşa mahâretine bakılır ise, bu âbidenin Selçuklu devrine âit en muhteşem eser olması lâzım geldiğini söylemektedir. Çifte-Minâre adı giriş kapısının yanında yükselen ve kısmen muhâfaza edilmiş bulunan iki tuğla minâreden ileri gelir. Kapı üzerindeki kitâbeye göre, bu medrese İlhanlı hükümdarının vezîr-i âzamı Şams al-Dîn Muhammed Cuvaynî tarafından yaptırılmıştır. Yine bu kesimde, Muzaf'ar b. Hibat Allâh Burûcîrdî tarafından inşa edilmiş olan ve bugün halk arasında Bütüciye (veya Hacı Mes'ud veya Maksud) medresesi denilen binâ bulunur. Bazı yerleri harap olmuş olan bu âbide hakkında van Berchem ve Halil Edhem (II, s. 28)—, „halk arasında bir ferdin böyle bir medrese inşa ettirebilmesi, Selçuklular zamanında, Sivas'ın nasıl bir ümrân derecesine vardığını göstermeğe yeter“—demektedirler. Nibâyet Gök Medrese'ye gelince, bu âbide, evvelkilere nazaran ayrı bir kesimde, iç-kalenin kapalı şark kapısı karşısında yükselir. Bu medrese de adını — Amasya ve Tokat'takiler gibi — mavi çini kaplamalarına borçludur. Gök-Medrese (veya Sâhibiye medresesi) Sivas âbidelerinin en iyi muhâfaza edilenlerinden biri olup, bugün de câmi olarak kullanılır (1239=1824'te tâmir gördüğüne dâir bir kitâbesi vardır). A. Gabriel, Evliya Çelebi'nin hayranlık ile bahsettiği Kızıl medresenin bu Gök-Medrese olabileceğini söyler. Bununla beraber medresenin kitâbesini yanlış okuyan Evliya Çelebi bunun Kılıç Arslan II. tarafından yapıldığını kaydeder. Ona göre, medresenin altı-üstü 80 hücreli olup, kışın aşağıdakiler, yazın yukarıdakiler kullanılırdı. A. Gabriel (J.A. 9. seri, 1900, XVI, 453), XIX. asır sonunda Grenand'ın Gök-Medrese'de kışın 200 misâfir bulunduğunu kaydına bakarak, o sırada orta katın hâlâ mevcut olması lâzım geldiğini ileri sürmektedir. Gök-Medrese'nin bânisi Şâhib-'Atâ' lakabı ile mâruf Selçuklu vezîr-i âzamı Fahr al-Dîn 'Alî b. Husayn'dır.

Şebirde mevcut türbelerin sayısı az olup, bunlardan en ehemmiyetlisi Sivas'ın orta şark kesiminde halkın Gûdük-Minâre dediği 748 (1347/1348) tarihli yapıdır. Yapının bugünkü adı şeklinin bir minârenin alt kısmına benzetmesinden ileri gelmektedir. İçinde bulunan bir tek mezarın sâhibi Şayh Hasan b. Sultân Sayf al-Dîn Eretna'dır. Şebirin yakınında, bir tepo üzerinde bulunan Abdülvehhâp Gâzî türbesi sonradan tâmir edilmiştir. Vaktiyle bunun yanında bir de tekke bulunuyordu. Kadı Burhân al-Dîn, şehrin cenûb-i garbisinde, Kayseri kapısı civârında, üstü açık ve harap bir türbe içinde (burada beş kabir vardır) medfundur. Kanunî Süleyman'ın oğlu Bayezid, 4 erkek çocuğu ile beraber, öldürüldükten sonra, Sivas'a getirilip defnedilmiştir. Sivas'ın diğer eski binâları arasında dikkat çekici olanlara rastlanmaz Evliya Çelebi 18 han bulunduğunu söyler ve 6 hamam adını verir. Hanlardan bugün kalmış bulunanlar, sağlam yapıli olmakla beraber, san'at eseri sayılamaz. Evliya Çelebi ayrıca Ulu câmi civârında 1000 dükkân ihtiva eden bir bedestenden de bahsetmektedir.

Bugünkü Sivas. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında, Sivas, nüfûsu 30.000'i bulmayan (yk. bk.) harap ve sapa kalmış bir büyük kasabadan ibâret idi. İlk gelişme demir-yollarının buraya erişmesi ile kaydedildi ve bu sayede Sivas kendisine günlerce süren yorucu bir yolculuktan sonra varılan şehir olmaktan kurtuldu 1935 sayımında 33.890'a varan nüfûsu, 1940'da, 41.730, 1945'de 44.856, 1950'de 52.234'e yükseldi ve bundan sonraki sayımlarda, daha büyük bir hız ile artarak, 1955'te 66.843'e ve 1960'ta ise, bir evvelkine göre, üçte birine yaklaşan bir çoğalma ile, 93.368'e yetti ve Türkiye şehirleri arasında nüfus bakımından onuncu şehir sırasına yükseldi.

Evvelce yalnız zirâî ve hayvanî mahsuller (buğday, arpa, yün v.b.) ve canlı hayvan ticâreti ile geçinen Sivas, cumhuriyet devrinde büyük san'î tesisler ile donanmış olup, bunlar arasında başta gelenleri şehrin garbında kurulmuş olan çimento fabrikası ile demir-yolu tâmirhâneleridir. Sivas çevresinde birinci sınıf İran bahılları ile rekabet eden husûsî vasıflara sâhip hahlar dokunmaktadır.

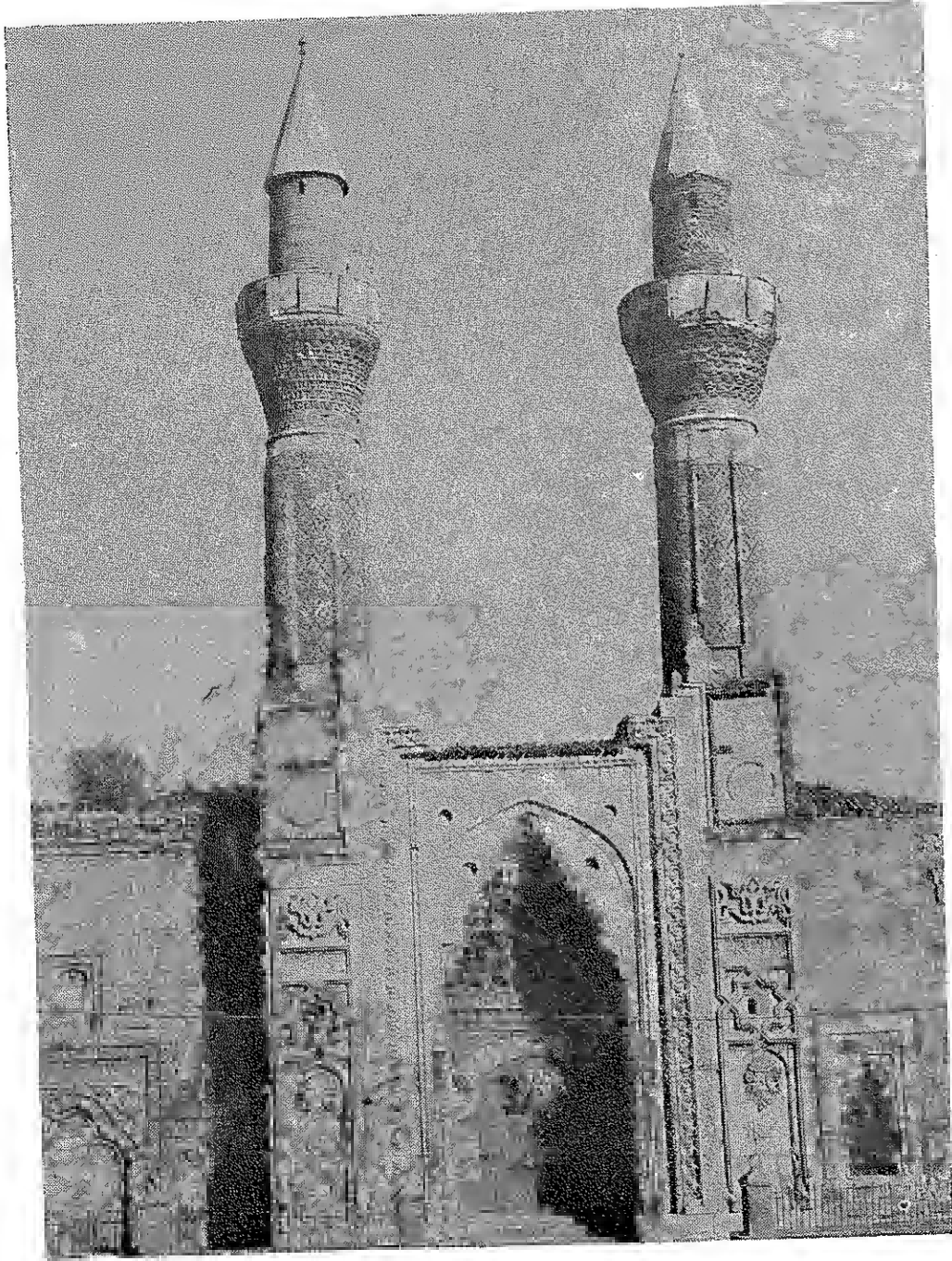
Bibliyografya: Ruge, mad. *Sebastia* (Pauly-Wissowa, *Realencyclopædie der classischen Altertumswissenschaft*, 2. seri, 1921, II, 952 v.d.); Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II [*Amasya-Tokat-Sivas*] (Paris, 1934), s. 131—164 ve levbalar; Kâtip Çelebi, *Cihân-numâ* (İbrahim Müteferrika tab.), s. 622; Evliya Çelebi, *Seyahât-nâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314,

1. SİVAS. Umûmî görünüş.

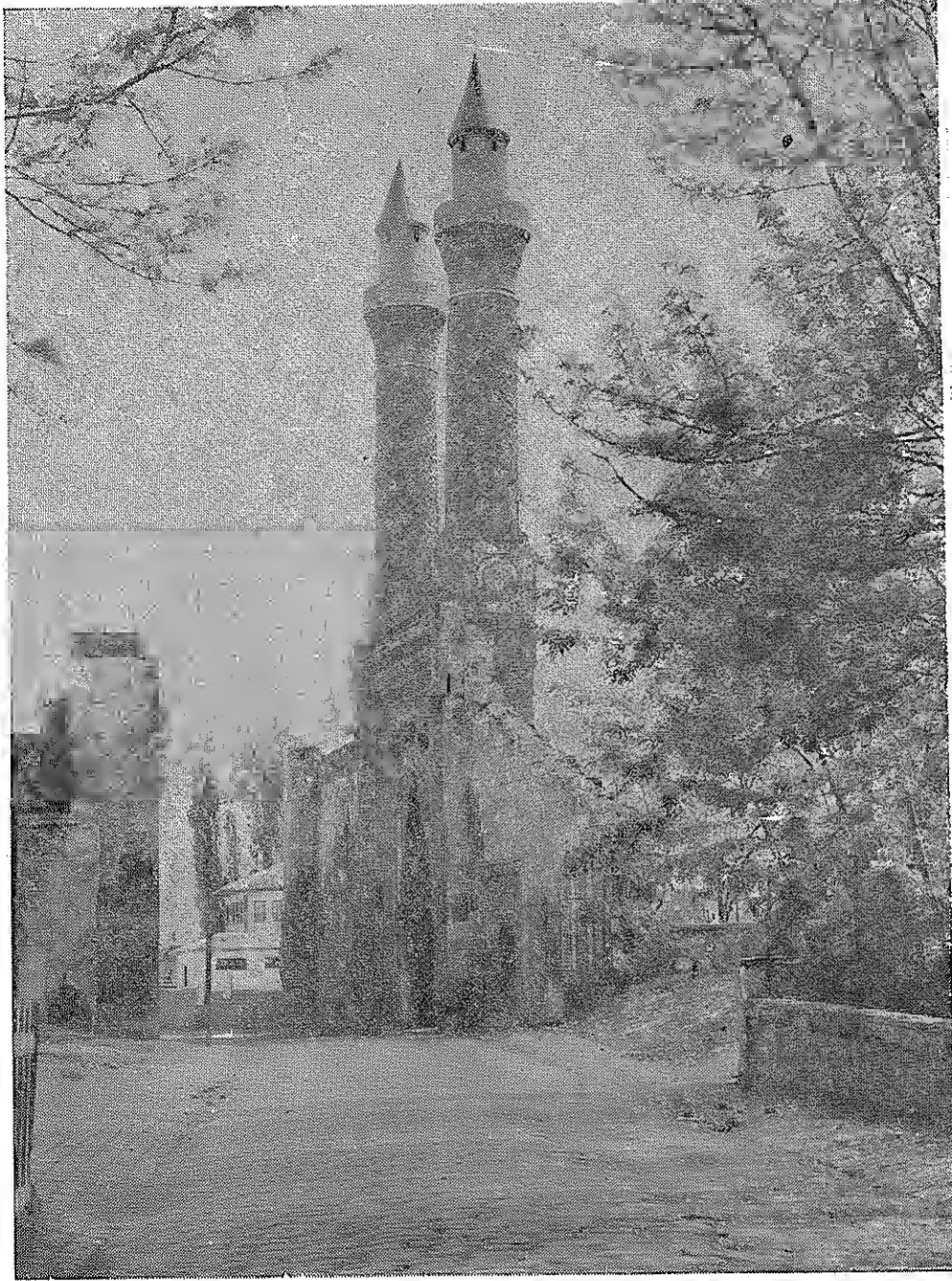
2. SİVAS. Bir cadde.

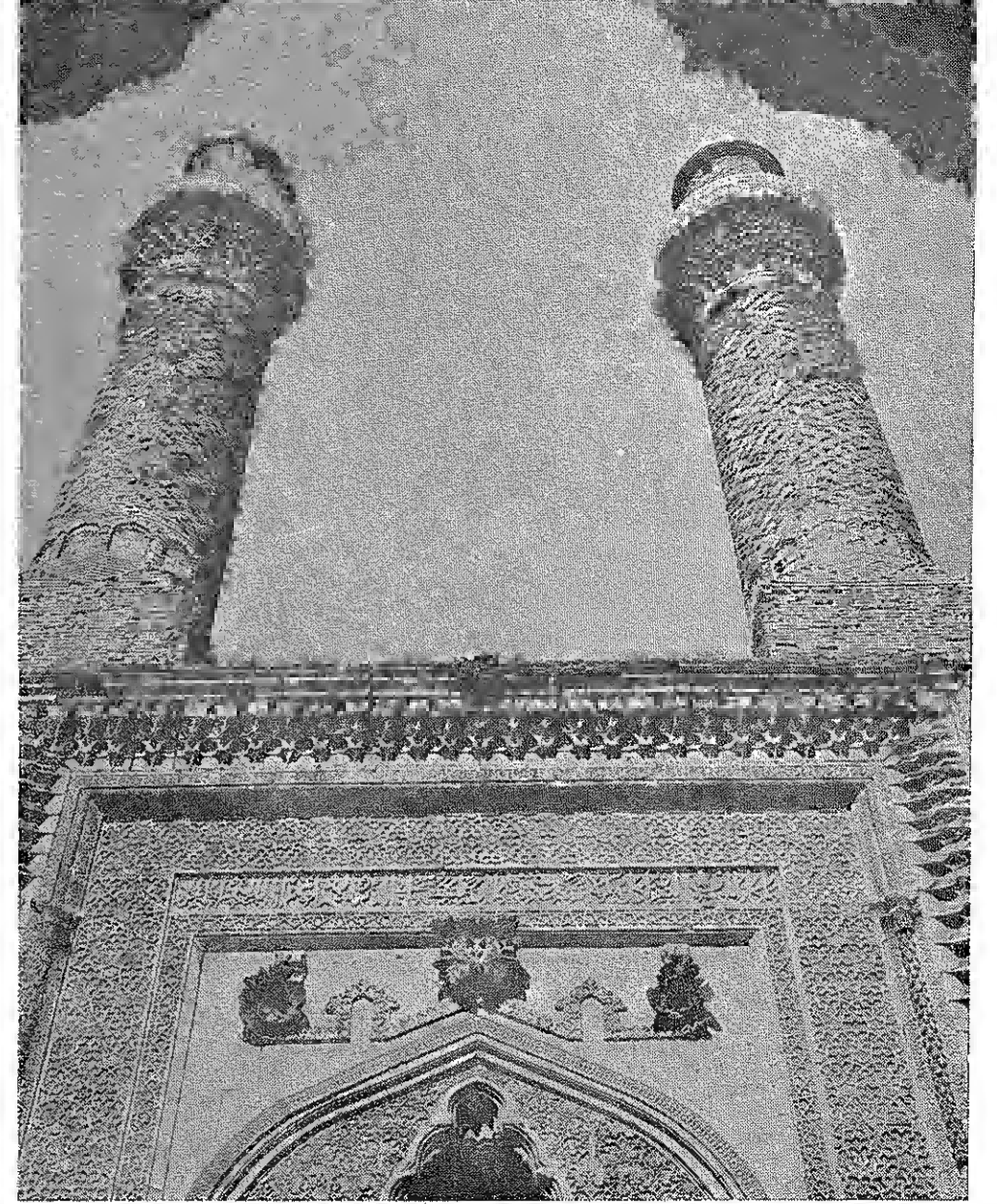
3. SİVAS. Gök-medrese.

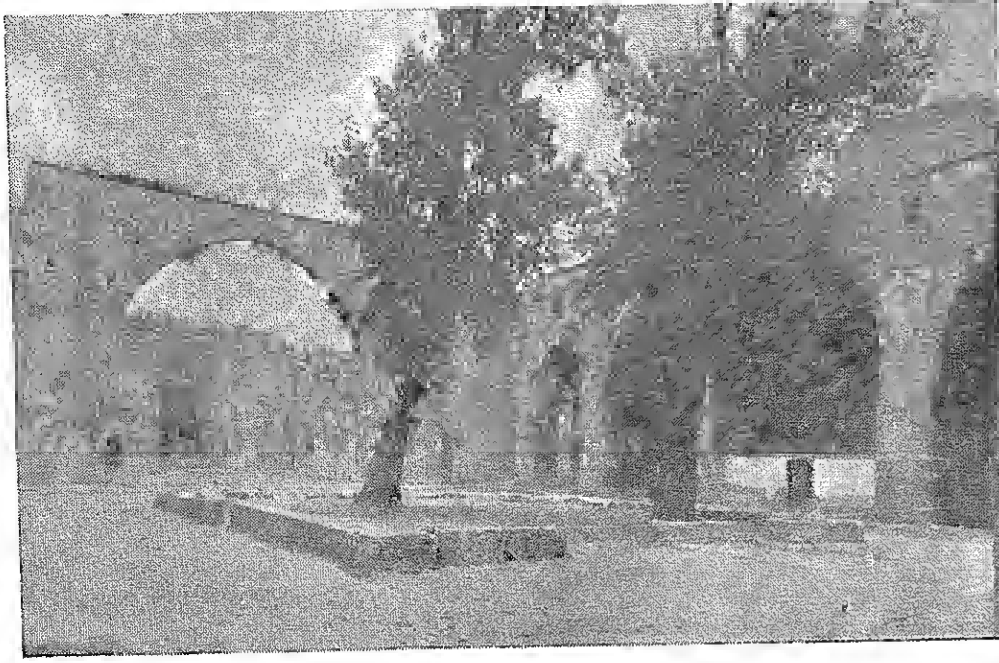
4. SİVAS. Gök-medrese.
Giriş kapısının yakından görünüşü.

5. SİVAS. Çifte-minâre.

6. SİVAS. Çifte-minâre.
Giriş kapısının üst kısmı.

7. SİVAS. Dâr-üş-şifâ.

8. SİVAS. Dâr-üş-şifâ'nın kapısı.

(Bu iki resim A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* Paris, 1934 II'den alınmıştır.)

9. SİVAS. Muzaffer Barûcirdî medresesi.

III, 197 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fibrst; Max van Berchem ve Halil Edhem Bey, *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (Kahire, 1916-1917), III. kısım; G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne* (Beirut, 1928), fasıl VIII, s. 76-92 ve atlas: leyha XXVIII-XXXVI; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, sene VI=1798), s. 63; Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor...* (London, 1818), II; A. Dupré, *Voyage en Perse dans les années 1807, 1808, 1809...* (Paris, 1819), VII; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1829), a. 169, 178; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris, 1829), II, 197; F. C. Belfour, *The travels of Macarius* (London, 1836), II; M. B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure...* (Paris, 1840), I, 315; E. Boré, *Correspondances et mémoires d'un voyage en Orient*, I, 363; Juchereau de Saint-Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 195; M. Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572; M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853), I, 47; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835-1839* (nşr. Hirschfeld), s. 218 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859* (Hannover, 1925), s. 154 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, bk. fibrst; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-yı kebir* (İstanbul, 1292), s. 329; Ahmed Rif'at, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1299), IV, 111 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (1311=1894), IV, 2793; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 663-671; *Sivas vilâyeti sal-nâmesi* (1287=1870'ten itibaren, birinci dünya harbine kadar, aralıklı olarak, neşredilmiştir). (BESİM DARKOT.)

SIAK SRI İNDRAPURA. SIAK SRI İNDRAPURA, merkezi Sumatra'nın şark kıyası üzerinde olup, başlıca bemen bemen Siak nebri vâdisini içine alan „Ooskust van Sumatra“ vilâyetinde Bêngkalıs idâri sâhasına âit muhtar bir bölge idi; kıyı karşısındaki bir kaç ada da ona âittir (sultanın arâzisinin hudutları, 1916'da Felemenk şarki Hind adaları idâresi ile Siak Sri İndrapura hükûmeti arasında aktedilmiş olan anlaşmada tam bir şekilde tâyin edilmiş idi, bu anlaşma „Kroniek 1917 von het Oostkust van Sumatra-Instituut“ta neşredilmiştir). Bu bölge büyük ve küçük ırmaklar tarafından kesilmiş yerlerde bataklık bulunan bol aluvi-

yonlu ve bereketli çok geniş bir kıyı şeridinden ibârettir; arâzi yalnız garba doğru kademe-kademe yükselir ve büyük bir kısmı balâ orman ile kaplıdır. En mühim nehri olan Siak (sultanın yeni büyük sarayı ile Siak Sri İndrapura merkezi bunun kıyısında idi) memleketin içerilerine kadar çok derin olup, her mevsimde seyr ü sefere müsâittir ve bundan dolayı, Singapur'dan Sumatra'nın garp kıyısına seyr ü sefer (umûmiyetle çinlilerin elindedir) için çok ehemmiyetlidir. Memleket yalnız seyrek bir şekilde meskûndur ve sâkinleri çalışkan ve müreffeh değildir. Halk, umûmiyetle balık ile (bununla beraber bu balıklar da çinliler tarafından çıkarılır) yaşar ve orman mabsullerini (bu mabsullerin en mübimi çatı malzemesi olarak kullanılan *nipah* denilen bürme ağacının yapraklarıdır) toplamak ile geçinirler; bemen-bemen münhasıran kuru tarlalarda pirinç yetiştirirler, fakat mabsul battâ kendilerinin ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzaktır. Mühim miktarda Singapur'dan pirinç ve Malaka'dan Hindistan cevizi ithâl edilir; sebze-yi yalnız çinliler yetiştirir. Halkta başlıca iki unsur açık bir şekilde tefrik edilebilir: a. Sumatra'nın şark kıyası aslı sâkinlerinin soyundan gelenler nazarı ile bakılan bir kaç kabîle; b. umûmiyetle Malaylar adı verilen diğer kısım. Birinci zümreye şunlar mensuptur: 1. Mandau nehri üzerinde ve Siak ile Kampar arasındaki ormanlık bölgede bulunan Orang Talang; bunlar dört zümreye ayrılmışlardır ve rivâyet edildiğine göre, bir vakit kudretli Gasip kiralığı'nın tebeası soyundan gelenlerdir; bu kiralık, Gasip adını taşıyan nehrin kenarlarında kâin idi ve rivâyete göre, Ağeler tarafından ortadan kaldırılmıştır; 2. yukarı Mandau'da ve Rokan arâzisine bitişik bölgedeki Orang Sakai; 3. yine Mandau kıyılarında bulunan ve tedricen nesli bitmekte olan Orang Akitt; 4. Siak ve Kampar nehirleri ağzındaki adalarda bulunan Orang Utan ve Orang Rava. Bu kabîleler hâlâ çok iptidâdîler. Beden yapısı bakımından, Malaylardan farklıdır ve bilhassa Orang Akittlerin zenci tipine sâbip olup, göze çarpacak şekilde Malaya yarım-adasının Sémang'ına bir benzerlik gösterdikleri söylenir. Bazıları hâlâ az-çok göçebe hayatı sürer. Ziraat azdır veya hiç yapılmamaktadır. Balık avlamak ile ve ormandan temin ettikleri şeyler ile yaşarlar. Orang Talang ve Sakai'lerin isâmîyeti kabul etmiş oldukları söylenir, fakat onların bu dine dâir mâlûmatı çok zayıftır ve yukarıda zikredilmiş olan diğer kabîleler gibi balâ putperest âdetlerine kuvvetle bağlıdır. Aile ve miras hukukunda Minangkabau'daki mâdersâbi *adat* 'i tâkip ederler. Nüfusun diğer kısmı olan

Malaylar şimdi terkip itibarıyla çok karışıktır. Malaylar garp kıyısından ve Cohor'dan (memleketin büyük kısmındaki dil Minangkabau sâkinlerinin dilidir), bir de Malakka boğazının diğer sâbilinden göç ederek, gelenlerin neslindendirler. Şüphe yok ki, islâmiyet bu bölgeye bunlar vâsıtası ile girmiştir. Siak ile Minangkabau arasında çok eskiden beri irtibat vardır; XVII. asrın başında Siak Minangkabau mihraceliğine tâbi idi; bununla berâber bu bu-kümdarlık Siak'ı bir mâlikâne olarak Cohor sultanına vermiş idi. 1689'da şarkî Felemenk Hindistan kumpanyası bu bölgede ilk defa bir ticâret şubesi açtı; bunu Cobor sultanı ile yaptığı bir muâhedeye dayanarak yapmış idi. Siak'ın Raca Keti'l (bir vekayi-nâm'ye göre, bir Cobor sultanı Mahmûd'un oğlu, diğer bir vekayi-nâm'ye göre ise, bir Minangkabau mâceraperesti) 'in Siak'tan gelip, Cobor sultanını tahtından uzaklaştırmaya muvaffak olduğu, sonra Siak'a kaçmağı zorlandığı, fakat burada Cohor'a karşı mukavemet edebildiği, 1721 yılında istiklâl kavuştuğu söylenebilir. Felemenk şark Hindistan kumpanyası hâkimiyeti altında memleketi (1915'ten itibaren) idâre etmiş olan Jangdipertuan Bessar Şarîf Kâsim 'Abd al-Calîl Sayf al-Dîn Raca Keti'l'in abfâdından idi.

Bibliyografya: E. Netscher, *De Nederlanders in Djohor en Siak (1602—1865) (Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1870, XXXV)*; E. Netscher, *Aanteekeningen omtrent Midden-Sumatra (Verh. Bat. Gen., 1880, XXXIX)*; J. S. G. Gramberg, *Geographische aanteekeningen betreffende de residentie Snnatra's Oostkust (Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch., 1882, VI, 100, 183)*; I. A. van Rijn van Alkemade, *Verslag eener reis van Siak naar Paja Kombo (Tijdschrift Aardrijksk. Genootsch., 1885, 2. seri, II, 202)*; H. A. Hijmans van Anrooij, *Nota omtrent het Rijk van Siak (TB GK W, 1885, XXX, 259)*; I. A. van Rijn van Alkemade, *Reis van Siak naar Poelau Lawan (Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch., 1887, 2. seri, III, 100)*; Max Moszkowski, *Auf neuen Wegen durch Sumatra (1909)*; *Kroniek van het Oostkust van Sumatra-Instituut, 1916 ve 1917.*

(W. H. RASSERS.)

ŞİBAVAYHİ. [Bk. ŞİBEVEYHİ.]

ŞİBEVEYHİ. ŞİBAVAYHİ ABÜ BİŞR 'AMR B. 'OSMÂN B. KANBAR (757?—796?), II. (VIII.) asrın ikinci yarısında Basra dil mektebinin en mühim nahiv âlimi. Meşhûr künyesi 'Abû Bîşr olup, bundan başka Abu'l-Hasan (veya Abu'l-Hasan) ve Abû 'Osmân da rivâyet edilir (İbn al-Nadîm, *al-Fihrist*, s. 51;

al-Muhtâr min Muktabas al-Ma'zûbânî, var. 129a; Şams al-Dîn Yûsuf b. Ahmed al-Hâfîz, *Nûr al-kabas*, s. 95; al-Hatîb al-Bagdâdî, *Târîh Bagdâd*, XII, 195; al-Kiftî, *İnbâh nl-ruvât*, II, 346, 354; Yâkût, *İrşâd*, XVI, 114; Abû 'l-Tayyib al-Luğavî, *Marâtib al-naḥvîyîn*, s. 65). Bani'l-Hâris b. Ka'b b. 'Amr'ın veya bunun bir kolu olan Âl Rabî' b. Ziyâd'ın mevlâsı idi (gösterilen yerlerden başka bk. al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66). Şibavayhî onun lekabı olup, eski arap dilecilerinin izâbına göre, *sîb-bûy* („elma kokusu“) veya *sî-bûy* „otuz koku“) mânasına gelen farsça bir terkiptir (al-Sîrâfî, *Aḥbâr al-naḥvîyîn*, s. 48; *Tabnakât*, s. 73 v. d.; *Nûr nl-kabas*, s. 95; *Târîh Bagdâd*, XII, 195; *İnbâh*, II, 346, 349, 354, 355, 360; *İrşâd*, XVI, 114 v. d.). Terkinin bu izahlarından birincisi, bütün eski yazmalarda b'le-rin muttariden şeddesiz yazılmış olmasına bakılarak, redd edilmiş, -âz tasvir eki ile nihâyetlenen daha başka farsça adlar ile mukayese edilerek, *sêbêz* şeklinde telâffuz edilen ve „elmac.k“ mânasına gelen bir lekap olduğu ileri sürülmüştür [bk. *El*, mad. ŞİBAVAYHİ]. Nitekim kelimenin 'Amr'a sevgi ifâde etmek üzere, lekap olarak verilmesini nakleden rivâyetler de bunu te'yit etmektedir: 'Amr'ın çocukluğunda yanakları elma gibi pembe imiş; annesi onu sever, oynatırken, güzel kokusundan veya yanaklarının elmaya benzemesinden dolayı, ona bu kelime ile bitap edermiş. Yine aynı vesile ile, fakat annesinin değil de, bir başka kadının ona bu kelime ile hitap ettiği ve İekabının bundan kaldığı veya kendisinin çok boşlandığı için elma koklamak itiyadında olduğu v.b. rivâyet edilmiştir. Kelimenin okunuşu ve i'râbına dâir bizzat Şibavayhî'ye kadar çıkan bâzî tereddüt ve ihtilâflar varsa da, kelime umûmiyetle arapçada Şibavayhî ve farsça da Sîböya şeklinde telâffuz edilmiştir (bk. *İnbâh*, II, 352 v. d.; İbn Hâlikân, *Vafayât*, III, 134).

Şibavayhî'nin hayatı hakkında, tercüme-i hâle dâir eserlerde nakledilen ve bir kısmı uzun isnadlar ile onun çağdaşlarına kadar çıkarılan oldukça bol bir takım rivâyetler var ise de, bunlar çok defa birbirini te'yitten uzak olup, hattâ bâzan bir çok hususların izâbını tamâmiyle güç bir hâle getirmektedir. Bu rivâyetlere göre, Şibavayhî İranlı olup, Abvâz'da doğmuş idi (bk. al-Anbarî, *Tahzîb al-luğa*, s. 18; ayrıca *Marâtib al-naḥvîyîn*, s. 76'da nakledildiğine göre, Abû 'Ubayda, bir münâsebet ile, *Kitâb Şibavayhî için Kitâb al-Hüzzâ* demiştir; Abvâz Hûzistân'ın merkezi olduğuna göre, Şibavayhî hakkında yalnız burada tesâdüf edilen bu nisbe Ahvâzlı oluşu ile te'lif edilebilmektedir). Fakat onun Fars bölgesinde, Şi-

raz'a yakın Bayzâ' veya Arracân'da doğduğu hakkındaki rivâyetler dâba kuvvetli ve daha yaygındır (bk. *Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66; *Nûr al-kabas*, s. 95; *Târîh Bagdâd*, XII, 195; İbn al-Anbarî, *Nuzha*, s. 38; *İnbâh*, II, 355; *İrşâd*, XVI, 115). Anlaşıldığına göre, Şibavayhî Şiraz'a yakın bir kasabada doğmuş idi. İranlı oluşu Bağsâr b. Burd'un onun hakkında söylediği bir hicivde babia mevzuu edilmiştir (bk. *al-Muhtâr min al-Muktabas*, var. 130a v. d.; *Nûr al-kabas*, s. 96, burada „İbn al-fârisîya“ sözünün, o zaman Basra'da mütedâvil bir hakaret sıfatı olduğu izah edilir ise de, bu sözün Şibavayhî hakkında kullanılmasında onun menş'e'nin de, tevriye yolu ile, ifâde edildiği anlaşılmaktadır).

Şibavayhî'nin doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yaşı ve ölüm yılı hakkında ileri sürülen bâzî mülâhazalara (aş. bk.) dayanarak, 140 (757) yılına doğru doğduğu istidlâl edilebilir. Şibavayhî, küçük yaşında badîs ve fıkıh tahsil etmek için, Basra'ya gelmiş idi (*Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66; *al-Muhtâr*, var. 135b; *Târîh Bagdâd*, XII, 195; *Nuzha*, s. 38; *İnbâh*, II, 354). İlk hocaları 'İsâ b. 'Omar al-Sakâtî, Hammâd b. Salama (ölm. 156=772) ve Abû Zayd al-Ansârî (ölm. 215=830)'dir. Bu sonuncunun derslerine devam ettiği sırada başının iki tarafında iki uzun kâkülü (*zu'âbatân*) bulunan güzel bir çocuk idi (*Marâtib*, s. 42; *Tabnakât*, s. 67). Bir gün, Hammâd'ın buzûrunda bir badîs okurken, bir kelimede hatâ yapmış, bundan duyduğu utanç ve üzüntü üzerine, her şeyden önce nahiv tahsil etmeğe karar vererek, al-Halîl b. Ahmed'in derslerine devamı başlamıştır (*Aḥbâr al-naḥvîyîn*, s. 43 v. d.; *Tabakât*, s. 66; *Târîh Bagdâd*, XII, 195, 196 v. d.; İbn al-Anbarî, *Nuzha*, s. 26 v. d.; *İnbâh*, II, 66, 350, 355). Zekâsı ve çalışkanlığı, yaşına rağmen geniş bilgisi, güzelliği ve temizliği ile, etrafının alâka ve takdirini kazanan (*Tabakât*, s. 67 v. d.; *al-Muhtâr*, var. 135a, 136a; *Târîh Bagdâd*, XII, 197; *İnbâh*, II, 352) Şibavayhî'nin asıl bocası al-Halîl olmuştur. Bununla berâber kendilerinden nahiv okuduğu hocaları arasında yukarıda zikredilenlerden başka Yûnus b. Habîb (ölm. 183=799/800) de vardır. Ayrıca Abû 'l-Hatîb al-Aḥfâş (ölm. 177=793)'ten de bilhassa lugat okumuştur (*Aḥbâr*, s. 33 v. d., 48; *nl-Fihrist*, s. 51; *Tabakât*, s. 67; *al-Muhtâr*, var. 129a; *Nûr al-kabas*, s. 95; *İnbâh*, II, 346, 349). Hammâd'ın sağlığında al-Halîl'in derslerine başladığı göz-önüne alınır ise, en az 15 senâ ona talebelik yaptığı söylenilebilir. Bu müddet zarfında hocasının derslerine aralıksız devam etmiş, onun daha ziyâde lugatte şöhret sâhibi olan al-Nâzr b. Şumayl al-Mâz'nî (ölm.

203=818/819), badîsteki vukufu ile tanınan 'Alî b. Naşr al-Cahzamî (ölm. 187=803), şiir ve lugatteki bilgisi ile meşhûr olan Mu'arri b. 'Amr al-Sadûsî (ölm. 195=811) gibi mü-bim talebesi arasında, bilbassa nahiv sâhasında en kuvvetli ve en güvenilir sîma olmuştur (*Marâtib*, s. 65; *Aḥbâr*, s. 49; *Tabakât*, s. 67, 78; *al-Muhtâr*, var. 65b, 129b; *Nûr al-kabas*, s. 58; *Târîh Bagdâd*, XII, 196, *Nuzha*, s. 29; *İnbâh*, II, 355, III, 328). al-Halîl bu bilmek, usanmak bilmeyen genç talebesine husûsî bir alâka göstermiştir (*Tabakât*, s. 68; *al-Muhtâr*, var. 136a; *İnbâh*, II, 352).

Hocasının ölümünden sonra, Şibavayhî nahivde zamanının en salâbiyetli bilgini olmuştur. Kendisinden istifâde edenlerin başında Abu'l-Hasan al-Aḥfâş (ölm. 215=830) ve Kuṭrub (ölm. 206=821/822) vardır. Bunlardan ikincisi olan Muhammed b. al-Mustanîr Şibavayhî'nin kapısının önünden ayrılmaz, Şibavayhî sabahları ne zaman kapısını açsa, onu karşısında bulurdu. Hattâ bu yüzden Şibavayhî'nin bir latifesi üzerine Kuṭrub lekabını almış idi (*Aḥbâr*, s. 49; *Nûr al-kabas*, s. 174; *Nuzha*, s. 61; *İnbâh*, III, 219; *Kâmûs*, mad. *k t r b*). Yaşça kendisinden büyük olduğu rivâyet edilen al-Aḥfâş'e gelince, aşağıda izâh edileceği gibi, Basra ilim muhitinde sonraları Şibavayhî'nin yerini almış ve *al-Kitâb*'ı ilk defa o okumuştur.

Hıyatının sonlarına doğru, Şibavayhî Bagdad'a giderek, al-Kisâ'i ile münâzarada bulunmak istedi. Hârûn al Raşîd'in hilâfeti (170—193=786—809) esnâsında cereyan eden bu ilmi münâzara için bizzat halîfeye veya vezîri Yahyâ b. Hâlid b. Barmak (ölm. 190=806)'e başvurduğu söylenir. Bu busustaki ısrârı üzerine, Yahyâ b. Hâlid'in buzûrunda karşılaştırılmaları için, tertip edilen toplantıda al-Kisâ'i'nin talebesi olan tanınmış âlimlerden al-Farrâ' (ölm. 207=822/823), Muhammed b. Sa'dân (ölm. 231=845/846), Hişâm b. Mu'aviya (ölm. 209=824), Cûlâm al-Kisâ'i diye tanınan Abu'l-Hasan 'Alî b. Mubârak al-Aḥmar (ölm. 194=810) v.b. de bulunmuş. Şibavayhî önce bunların, sonra da al-Kisâ'i'nin sorularına cevap vermiş, *al-zunburiya* diye meşhûr meseledeki ihtilâfları üzerine, bakem olarak fikirlerine baş vurulan bir kaç bedevî al-Kisâ'i'yi haklı göstermişlerdir. Bu ihtilâflı mesele daha sonraları da münâkaşa mevzuu olmuş, Şibavayhî'yi ve al-Kisâ'i'yi baklı bularak, meseleyi bu yönden izâb edenler, bunun her iki âlimin dilin esaslarını tesbitte güvendikleri ve dayandıkları kâbîlelerin lehceleri arasındaki ayrılıklardan ileri geldiğini söyleyenler bulunmuş, hattâ münâzaranın seyrinin önceden tertip edildiği ve ha-

kem olarak mürâcaat edilen şahısların hazırlanmış oldukları da ileri sürülmüştür. Filhalka bu bâdiseyi anlatan ve bir taraftan al-Farrâ' gibi toplantıya iştirâk edenlere, diğer taraftan bizzat Sîbavayhi'nin ifâdesine kadar çıkan müteaddit rivâyetlerden açıkça anlaşıldığına göre, ilmi nüfûzunun bâkim olduğu kendi muhitinde bulunan rakibinin karşısında esâsen münâkaşa etmesini pek beceremeyen Sîbavayhi pek yalnız kalmış, üstelik balifenin oğulları al-Amîn ve al-Ma'mûn'un hocası olan al-Kisâ'î'nin itibârının korunması için gayret sarfedilmiştir (münâzararın cereyan tarzı ve mâhiyeti hakkında bk. *al-Fihrist*, s. 51; *Tabakât*, s. 68—73; *al-Muhtâr*, var. 131b, 132b, 134b; *Nûr al-kabas*, s. 287 v.d.; *Tarih Bağdâd*, XII, 124 v.d., 197 v.d.; İbn al-Anbârî, *Kitâb al-inşâf fi masâ'il al-hilâf*, s. 292—295, 99. meale; *İrşâd*, XIII, 185—188, XVI, 119 v. dd.; *İnbâh*, II, 37, 314, 348, 357 v. dd.). Bu hâdiseden sonra Yahyâ b. Hâlid, rivâyete göre, al-Kisâ'î'nin tavsiyesi üzerine, Sîbavayhi'ye 10.000 dirbem vermiştir. Bağdad'dan çok müteessir dönen âlim, talebesi ve arkadaşı al-Ahşâ ile görüşmüş, olup bitenleri ona anlatarak, vedâlaşmış, Fars'a mütevecciben, Basra'dan ayrılarak, al-Ahşâ'nın ifâdesine göre, Ehvâz'a gitmiştir (*Tabakât*, a. 73, 81; *al-Muhtâr*, var. 134b; *İnbâh*, II, 359). Bu pek meşhûr münâzararın tarihini de kesin olarak tâyin etmek maalesef mümkün değildir. Ancak o zaman Sîbavayhi'nin Basra ilmi muhitinin en mühim simâsı olduğu söylendiğine göre, bu hâdisa al-Halîl'in ölümünden sonra cereyan etmiş olmalıdır. al-Halîl'in ölümü için zikredilen tarihlerin en sonuncusu ise 175 (h.)'dir. Diğer taraftan münâzaraya adı karışanların ölüm tarihlerinden en eskisi al-Kisâ'î hakkında verilen müteaddit tariblerden biri olan 179 (h.) yılıdır. Şu hâlde Sîbavayhi Bağdad'a muhtemelen bu iki tarib (175—179 b.) arasında gitmiş olmalıdır. Bu sırada onun 32 yaşında olduğu söylenir ise de (*al-Fihrist*, s. 51; *İnbâh*, II, 348), berhâlde o 35—40 yaşları arasında bulunuyordu. Böylece memleketinden küçük yaşta Basra'ya gelen bu müstesna insan Hammâd'ın huzûrunda yaptığı bir dil hatası (*lahn*) yüzünden duyduğu utanç ve üzüntü ile kendisini gramer çalışmalarına vermiş, bocalarının ve daha evvelki neslin bilgilerine kendi araştırmalarını da katarak, arap dilinin esaslarını tesbit etmiş ve sonra ilmi bir mübâhasede yaptığı ileri sürülen sözde bir hatâdan duyduğu derin üzüntü ile, yurduna mütevecciben, Basra'yı terk etmiş ve bir daha oraya dönmemiştir.

Öldüğü yer ve yıl hakkında mu'telif rivâyetler vardır. Bunlardan en güvenilir olanları-

na göre, Fars'a, Ahvâz veya Şîrâz'a gitmiş ve muhtemelen 180 (796) 'de, veya biraz sonra, orada ölmüştür. Abû Hâtim ve İbn Durayd'e nazaran, kabri Şîrâz'dadır (*Tahzîb*, s. 18; *Marâtib*, s. 65; *Ahbâr al-nahviyîn*, s. 50; *Tabakât al-nahviyîn*, s. 49, 74; *al-Muhtâr*, var. 136b; *Nûr al-kabas*, s. 97; *Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 348, 353; *İrşâd*, XVI, 115 v. d.; *Vafayât*, III, 134). Abû Sa'îd al-Tivâl'in şabâdetine dayanılarak nakledildiğine göre, Şîrâz'daki kabrinde Sulaymân b. Yazîd al-Adavî'ye âit 3 beyit yazılı idi (beyitler için bk. *Tabakât al-nahviyîn*, s. 73; *al-Muhtâr*, var. 135b; *İnbâh*, II 360; Abû Sa'îd al-Tivâl yerine *İrşâd*, XVI, 115 'te al-Aşma'î zikredilir ise de, bunun al-Aşma'î'nin de künyesinin Abû Sa'îd olmasından doğmuş bir batâ olduğu düşünülebilir). Ayrıca, 'Abd al-Bakî b. Kâni' 'in 161 'de Basra'da öldüğüne dair rivâyeti daha al-Marzubânî tarafından tenkid ve reddedilmiştir (bk. *al-Muhtâr*, var. 136a; *Nûr al-kabas*, a. 99; ve al-Marzubânî'den naklen *Tarih Bağdâd* ve *İrşâd*'da tekrarlanmıştır). Bağdad'dan ayrıldıktan sonra, nahive değer veren bir malik aorşturup, bu hususta kendisine tavsiye edilen Talha b. al-Tâhir'in yanına giderken, Sâve'de öldüğüne dair rivâyete (*Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İrşâd*, XVI, 121; *İnbâh*, II, 357) gelince, Talha b. al-Tâhir'in 207—213 (b.) yılları arasında vâli olduğu göz önüne alınır ise, bu rivâyette esâsen bir karışıklık bulunduğu görülür (bütün bunlardan başka, Sîbavayhi'nin ölüm tarihi olarak 177, 179, 188, 194 (b.) v. b. yılları da verilir, bk. *al-Fihrist*, a. 51; *İnbâh*, II, 348; *Vafayât*, III, 134; *al-Muhtâr*, II, 461). Ölümü sırasında 32, 33, 38 veya 40 küsür yaşında bulunduğu söylenir. Bunlardan en doğrusunun sonuncusu olması mümkündür. Aksi takdirde, yalnız al-Azhârî'nin işaret ettiği gibi (*Tahzîb*, s. 18), onun 'İsâ b. 'Omar (ölm. 149, 150 veya 154 b.) 'den okuduğuna dair rivâyetleri—çocukluğunda müstesnâ bir zekâsı olduğu kabul edilse bile—33 yaşında ölmüş olması ile bağdaştırmak mümkün değildir. Ölüm sebebi olarak umûmiyetle, kederinden tutulduğu onulmaz bir hastalıktan bahsedilir ve son nefesini başını kardeşinin göğsüne yaslayarak verdiği söylenir. Yalnız al-Marzubânî, bir gece geç vakit evine dönüşünde, yüksek bir duvardan içeri atlamak isterken, başının üzerine düşüp öldüğüne dair bir fıkra nakleder (*Tabakât*, s. 73; *al-Muhtâr*, var. 136a, *Nûr al-kabas*, s. 96 v. d.; *Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 357, v. dd.; *İrşâd*, XVI, 122).

Sîbavayhi'nin âilesi ve yakınları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Sâdece ölümüne

dâir rivâyetlerden bir kardeşinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Abû Bîşr künyesinin ona küçük yaşında verildiği, ancak diğer künyelerinin oğlu veya oğullarından geldiği düşünülebilir.

Sîbavayhi'nin dilinde tutukluk (*hubsâ*) var idi (*Tabakât*, s. 67; *İnbâh*, II, 349); bunu yabancı olmaktan ileri gelen bir telaffuz bozukluğu [bk. *EL*, mad. SİBAWAYHI] şeklinde anlamak doğru olmaz. Nitekim onun rahat ve kolay konuşmadığı, fikirlerini talâkat ile ifâde edememesi yüzünden, haklı olduğu hâlde, muhâtabına gâlip gelemediği söylenir (*Tabakât*, s. 68, 185; *al-Muhtâr*, var. 135a; *Nuzha*, s. 83). al-Riyâşî'den naklen bildirildiğine göre, sünni idi (*Tabakât*, s. 68).

Sîbavayhi her bâlde hocası al-Halîl'iu ölümünden önce eserinin malzemesini toplamış idi. Bu malzeme hemen-bemen sâdece tasnife bazı vaziyette bulunuyordu. „al-Halîl'in ilmini ibyâ etmek“ husûsundaki teşebbüsü (*Tabakât*, s. 78) onun *al-Kitâb*'i te'lifindeki hareket noktasını gösterebilir. Ayrıca bu teşebbüs Halîl'in ölümünden (175 h.) hemen sonra olmalıdır. Eseri münâsebeti ile Yûnus b. Habîb veya Abû Zayd'in Sîbavayhi'den *gûlâm* diye bahsetmesi, bu arada onun çok genç olduğunu ifâde eder gibi görünür ise de, bu ifâdeden daha ziyâde onun akrası arasında yazının küçük bulunduğunu, bilhassa bocasının nazarındaki mevkîini, ilminin ve eserinin gerçekten yaşının üstünde olduğunu anlamak gerekir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu sırada o muhtemelen 35 yaşını biraz geçmiş bulunuyordu.

al-Kitâb bugün arap dili nahvi husûsunda yazılmış olup, günümüze kadar muhâfaza edilmiş ilk büyük te'liftir. Sîbavayhi'nin muâsırlarından Halaf al-Ahmar (ölm. 175—791) 'e isnat edilen *Mukaddima fi'l-nahv* (nşr. 'İzz al-Dîn al-Tanûhî, Şam, 1961) adlı diğer bir eser var ise de, esâsen pek muhtasar bir kitap olan *Mukaddima*'nın Halaf'e âidiyeti kesin olarak söylenemez (bk. Nihad Çetin, *Arap dili sarf ve nahvine dair üç eser, Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 165 v. d.).

al-Kitâb'tan daha önce yazılmış eserler hakkında fazla bir şey bilinmiyor ise de, aşağıda izah edilmeğe çalışılacağı gibi, bu eserin kaynakları ve intikaline dair olup, küçük ve dağınık rivâyetlerden çıkarılan bilgiler, bemen-hemen bir-birbuçuk asırlık çalışmaların tedvin ve intikalinin tarihçesi gibidir. Nitekim, ilk teşebbüs ve çalışmalar hakkındaki muhtelif rivâyetlere dayanan bilgileri te'yid eden vesikalar mevcut değildir (bu hususta bk. mad. NAHLV; bir de bk. Henri Fleisch, *Esquisse d'une historique de la grammaire arabe, Arabica*,

1957, IV, 1—21). Bununla beraber arapçanın esaslarını çok defa pek küçük noktalarına kadar tesbit etmiş olan *al-Kitâb*'tan önce bu mevzûda yapılmış denemelerin bulunduğu muhakkaktır. Hâl tercümesine ve kitâbiyata dair eserlerde verilen kayıtlardan açıkça tesbit edilebilen en eski eserler, 'İsâ b. Omar al-Sakafî'nin *al-Câmî* ve *al-İkmâl* 'i ile Abû 'Amr b. al-'Alâ'nın eseridir. Günümüze kadar gelememiş olan bu eserlerin muhtevası, hiç olmazsa ana hatları ile, Sîbavayhi'nin kitabına dere-edilmiş olmalıdır. Sîbavayhi, 'İsâ b. 'Omar'ın *al-Câmî* 'ini, al-Halîl'e getirerek, ondan bu eserin güç noktalarının izahını istemiş idi. Sonra onun *al-Câmî* 'i kendi eserinde esas kabul ettiği, ancak muhtevasını al-Halîl'in ve başkalarının bilgileri ile zengileştirdiği söylenir (*İnbâh*, II, 347, 375). Diğer taraftan Sîbavayhi, Abû 'Amr b. al-'Alâ'nın eserini de Yûnus b. Habîb vâsıtası ile rivâyet etmiştir (*Ahbâr*, s. 33 v. d.). Yine bahsedilen kayıtlara göre, *al-Kitâb* 'ın ana malzemesini, *uşûl ve masâ'il* 'ini al-Halîl'in bilgileri teşkil etmiştir (*Marâtib*, s. 65; *Nûr al-kabas*, s. 58; *Nuzha*, s. 29; *İnbâh*, II, 347). Eserde, „kâla 'l-Küffî“ kayıtları ile verilen bilgiler de al-Ru'âsî'ye âittir (*Nûr al-kabas*, s. 279). Abû Zayd, müellifin „güvendiğim kimse“ diye bahsettiği şahsın kendisi olduğunu iftihar ile söylerdi. Bu sonraları başkaları tarafından da kabul edilmiş idi (*Marâtib*, s. 42, 46; *Ahbâr*, s. 49; *Tabakât*, s. 67; *al-Muhtâr*, var. 130a; *Nûr al-kabas*, s. 95; *Nuzha*, s. 85; *İnbâh*, II, 350). Yûnus b. Habîb, Sîbavayhi'nin 1.000 varaklık bir eserde al-Halîl'in nahive dair bilgisini topladığını işitince, eserin sıhhatinden şüphe etmiş, fakat sonra kendisinden yapılan rivâyetlerin doğruluğunu görünce, diğer kısımların da doğru olması gerektiğini kabul etmek zorunda kalmış idi (*Ahbâr*, s. 48; *Tabakât*, s. 49; *al-Muhtâr*, var. 130b; *İrşâd*, XVI, 117; *Marâtib*, s. 76). Biraz farklı rivâyetleri bulunan bu fıkra bâzan Yûnus'un yerine Abû Zayd da zikredilir. Bu rivâyetlerde, her türlü ihtimallere rağmen, bir takım hakikatlerin bulunduğu kabul edilmelidir. Nitekim doğrudan-doğruya *al-Kitâb* 'a dayanılarak yapılan bir çalışma da bunları te'yid eden neticeler vermiştir (bk. M. İbrahim Mustafa, *Le premier grammairien arabe, Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris, 1949, s. 278 v. d., burada gösterildiğine göre, *al-Kitâb* 'da 376 yerde al-Halîl, 155 yerde Yûnus b. Habîb, 39 yerde Abû 'Amr b. al-'Alâ, 18 yerde 'İsâ b. 'Omar v. b. zikredilmiştir). Bütün bunlar göz önüne alınarak, denilebilir ki, Sîbavayhi, nahiv mevzuunda yazılmış daha eski eserlerin muhteviyatını yetiştirdiği âlimlerin

ve bunlar arasında bilhassa al-Halîl'in rivâyet yolu ile veya bizzat dili fasib bedevilerden derlenen malzemeye istinat eden bilgileri ile genişletmiş, aynı tarzda kendi çalışmalarını da bunlara katarak, hepsini eserinde tertip ve tasnif etmiş idi. Böylece o, başlangıcından II. (b.) asrın üçüncü yarısına kadar geçen devrede arap dili gramerine dâir çalışmaları eserinde toplayarak, bu bilgilerin intikalini sağlamıştır. *al-Kitâb*'ın Sîbavayhi de dâhil, bir kaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda takarrür eden bilgilerin ve itibar edilen fikirlerin insicamlı bir hâle getirilmesine çalışılmış bir muhassalası olması icâbeder.

Böylece telif edilen *al-Kitâb*'ın zamanına kadar yazılan nabîve dâir eserlerin en büyüğü olduğu ittifakla söylenir. Bu eser daha sonraki çalışmalarda ve yüksek seviyeli nahiv tedrisatında esas kabûl edilmiştir. al-Mubarrad (ölm. 285=898)'ın *al-Makṭab*'i gibi büyük bacimdeki bazı eserlerin neşri ve Sîbavayhi'nin eseri ile mukayesesi yapılmadan kesin bir şey söylemek mümkün değil ise de, III. (=IX.) asrından itibaren nabîvin mukaddes kitabı sayılacak kadar büyük bir takdir kazanan bu eser, aralarında al-Mâzinî, al-Câhîz ve al-Mubarrad gibi sîmaların da bulunduğu âlimlerin kanaatine göre, mevzuunda rakipsiz kalmış, bu aserî gölgada bırakacak ve ondan müstağni kalacak kitap yazılmamış, nahîve dâir bu büyüklükte bir eser yazmağa kalkışmak sonu utanç ile bitecek bir cür'et sayılmıştır (*Marâtib*, s. 65; *Aḥbâr*, s. 48, 50; *al-Fihrist*, s. 51 v.d.; *al-Muḥtâr*, var. 129; *Nûr al-kabas*, s. 58; *İnbâh*, II, 347 v.d.). Bu şöhret ve takdirin neticesi olarak, sâdece *al-Kitâb* denilince, Sîbavayhi'nin *Kitâb al-naḥv*'i anlaşılabilir (*Aḥbâr*, s. 50; *İnbâh*, II, 351) ve al-Halîl'in *K. al-Ayn*'i Abû Hâtîm'in *K. al-Kirâat*'i ve al-Câhîz'in *K. al-Hayavân*'i ile birlikte, basralıların ilim âleminde karşı dâima iftihar ile ileri sürdükleri 4 eserden biri olmuştur (*Nûr ol-kabas*, s. 226; Batlamyus ve Aristo'nun hey'et ve mantıkta klâsik kitaplar sayılan eserlerine benzetiliş için bk. *İrşâd*, XVI, 117; *al-Kitâb*'i ezberleyen, on beş günde bir batmedenler var idi: *İnbâh*, I, 332, II, 128).

Kâfe ilim muhiti de *al-Kitâb*'dan müstağni kalamamıştır (*İnbâh*, II, 350: al-Câhîz'in sözleri). Nitekim Sîbavayhi'nin en büyük rakibi olan al-Kisâ'i bu eseri al-Aḥfaş'ten okumuş (*Marâtib*, s. 74; *Nûr al-kabas*, s. 95; *İnbâh*, II, 36, 37, 40, 273, 350; *İrşâd*, XVI, 122); al-Farrâ' öldüğü zaman yastığının altında Sîbavayhi'nin eseri bulunmuş idi (*Marâtib*, s. 87; *Tabakât*, s. 73; bizzat al-Farrâ'nın yazısı ile yazılmış ve al-Kisâ'i'nin mukabele kayıtlarını taşıyan bu nüshayı al-Câhîz al-Farrâ'nın ve

resesinden satın almış ve Muhammed b. 'Abd al-Malik al-Zayyâd'a bediye etmiştir, bk. *İnbâh*, II, 351; *Tarih Bağdâd*, XII, 196, krş. *İrşâd*, XVI, 123).

al-Kitâb'ın kırâat ve rivâyetine gelince, Sîbavayhi eserini hayatının sonlarına doğru yazmış ve her hâlde kimseye okutmamıştır. Abû İshâk İbrâhîm h. Sufyân al-Ziyâdî (ölm. 249=863)'nin eseri müellifinden yarısına kadar okuduğuna dâir *İrşâd*, I, 158'de bir kayıt var ise de, buna eski kaynaklarda rastlanmadığı gibi, al-Ziyâdî'nin eseri al-Carmî'den okuduğu da bilinmektedir (bk. msl. *Tabakât*, s. 99; N. M. Çetin, *agn. esr.*, s. 163, not 5). Telifi esnasında, yazdıkça kısım-kısım gösterdiği (*Marâtib*, s. 69; *Tabakât*, s. 67; *İnbâh*, II, 250) eseri kendi-kendine okuyup, güç noktalarda müellife baş-vuran ve istifade için onunla sık-sık münâkaşa eden (*Aḥbâr*, s. 50; *al-Muḥtâr*, var. 19b; *İnbâh*, II, 40, 353), yaşca büyük olmasına rağmen onun yetiştirdiği âlimler arasında sayılan (yk. bk.) Abû Sa'îd al-Aḥfaş al-Avsatî (ölm. 215=830), Sîbavayhi'nin ölümünden veya Irak'tan ayrılmasından sonra, Basra'nın en mühim dil âlimi sıfatı ile, *al-Kitâb*'i okutmuş, şerh ve izah etmiştir (*Marâtib*, s. 68; *Aḥbâr*, a. 47, 50; *al-Muḥtâr*, var. 129b; *Tarih Bağdâd*, XII, 196; *Nuzha*, s. 92; *İnbâh*, II, 39, 355 v.d.).

Eseri al-Aḥfaş'ten okuyanlar arasında, yukarıda zikredilen al-Kisâ'i'den başka, Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=830), Abû 'Osmân al-Mâzinî (249=863), Abû Hâtîm al-Sicistânî (255=868) gibi âlimler vardır (*Aḥbâr*, s. 50, 72, 93; *Tabakât*, s. 74, 92, 100; *Nûr al-kabas*, s. 95, 129, 220; *İnbâh*, II, 40, 58, 80 v.d.; N. M. Çetin, *agn. esr.*, s. 163, not 4). Bunlardan bilhassa al-Carmî ve al-Mâzinî'den okuyanlar çoktur. Fakat eseri her ikisinden de okuyan al-Mubarrad (ölm. 285=898) onun tedris ve rivâyetinde bir dönüm noktası teşkil eder. O bu husustaki salâhiyetini pek küçük yaşında etrâfına kabûl ettirmiş bulunuyordu [bk. mad. MUBARRAD]. Aralarında İbn al-Sarrâc, Mabramân, al-Zaccâc, al-Dînavarî, İbn Durustavayhi v.b. gibi sîmalar bulunan bir nesle *al-Kitâb*'ı al-Mubarrad rivâyet etmiştir.

Eserin rivâyet yolu hakkında tarîni kaynaklarda bulunan müteferrik bilgiler ile bazı yazmalardaki rivâyet ve kırâat kayıtları birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. Bu yol, Basra mektebi âlimlerinden başlayarak, Mısır ve Endülüs'de gelişen lisâniyat çalışmalarının en belli-başlı sîmalarına uğrayarak, uyanır. Metni büyük bir titizlik ile tesbit ve rivâyet edilen *al-Kitâb*'ın eski ve mühim nüshaları hakkında bu kayıtlarda bilgîler vardır (msl. bk. *Tabakât*,

s. 236; *İnbâh*, III, 224 v.d.). Hattâ bazı yazmalarda mübim âlimlerin rivâyetleri arasındaki farklar dikkat ile tesbit edilmiştir. Bir kısmı muhtemelen eseri okutan âlimlerin izah mâbiyetindeki ilâvelerinden gelmiş olan bu farklar, en eskisi al-Mubarrad olmak üzere bazı büyük dilcilerin tedrislerine esâs olan nüsbalarının farklarını göstermek bakımından olduğu kadar, esere verilen ehemmiyeti aksettirmeleri yönünden de dikkate şâyandır. Msl. al-Zamahşarî'nin nüsbasında *mā* (al-Mubarrad'ın nüshası), *h* (al-Zaccâc'ın nüshası), *s* (İbn al-Sarrâc'ın nüshası), *fā* (Abû 'Alî al-Fârîsî'nin nüshası) v.b. gibi, 10'dan ziyâde nüshanın farkları bâsiyede tesbit edilmiş bulunmakta idi. Nitekim H. Derenbourg, *al-Kitâb*'ın neşrinde bu nüshadan gelen bir yazmadan istifade etmiş (I, s. V v.d.) hattâ hazırladığı metinde bu farkları aynı kısaltmalar ile vermiştir (643 tarihli bir nüsha ile al-Zamahşarî'nin nüshasına bağlanan, gerek bu kayıtları, gerek metin farklarını ihtivâ eden bir yazma da Süleymaniye kütüp., Reisülkütâb kısmı, nr. 1062'dedir). Eserin bir çok yazmalarında adı geçen kısaltmaların izabı verilmeden, bâsiyede bu remizler ile farkların tam veya kısmen nakledilmiş olması eskiden *al-Kitâb* ile meşgûl olanlar arasında bunların bilinen bir mesele olduğuna delâlet eder.

al-Kitâb, Basra mektebi mensupları için, gramer çalışmalarında esâs teşkil etmiş, uzun zaman şerh, izab, ihtisar, ikmâl veya tenkid şeklinde hareket noktası ve çalışmalarda çerçeve olmuştur. Bu arada *al-Farḥ* (= *Farḥ Kitâb Sîbavayhi*)'nda *al-Kitâb*'ı ihtisar sûreti ile esâs alan Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=830), *K. Tafsîr ḡarîb Sîbavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*al-Fihrist*, s. 57; *İnbâh*, II, 82; H. Fleisch, *agn. esr.*, s. 9). Eseri „tefsir“ ettiğinden ba'sedilen al-Mâzinî (ölm. 248=863)'n'de bu hususta bir eserin olması gerekir (*Buḡya*, s. 203; *Kaşf*, II, 1428; H. Fleisch, *agn. ger.*). Eserin en eski şârihlerinden birisi de Abû İshâk İbrâhîm al-Ziyâdî olup, *İhrâc* (veya *Şarḥ*) *nukat Kitâb Sîbavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*Aḥbâr*, s. 88; *İnbâh*, I, 166 v.d.; *Nuzha*, s. 141; *İrşâd*, I, 161; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *Le Commentaire d'al-Sîrâfî sur le chapitre 565 du Kitâb de Sîbavayhi*, Arabica, 1958, V, 169). Bu eserlerin şimdilik yalnız isimleri bilinmektedir. Bu mâhiyetteki eserlerden günümüze kadar mubâfaza edilmiş bulunanların en eskisi Abû Hâtîm al-Sicistânî (ölm. 255=868)'ye âit *K. Tafsîr ḡarîb mā fi Kitâb Sîbavayhi min abniya* adlı bir risâledir (Süleymaniye kütüp., Şehid Ali Paşa kısmı, nr. 2358. 1b—25b, bk. N. M. Çetin, *agn. esr.*, 162 v.dd.). *al-Kitâb*'ı,

bütün gramer münâkaşalarının temeli yaparak, bu esere istinâden Basra mektebinin an'anesini kuran al-Mubarrad olmuştur (bk. H. Fleisch, *agn. ger.*). Onun *al-Kitâb* hakkında en az 7 eseri var idi: *K. al-Mudḥal ilâ Sîbavayhi*, *K. Ma'nâ Kitâb Sîbavayhi*, *Şarḥ şavâhid Kitâb Sîbavayhi*, *K. mas'ûl al-ğalaṭ*, *K. al-Radd alâ Kitâb Sîbavayhi*, *K. al-Ziyâdat al-muntazî'a min Kitâb Sîbavayhi*, *K. Fakr Kitâb Sîbavayhi* (*al-Fihrist*, s. 59; *İnbâh*, III, 251 v.d.; *İrşâd*, XIX, 121 v.d.; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *agn. ger.*). al-Mubarrad'ın bu eserlerinden yalnız biri, *K. al-Ziyâdat al-muntazî'a min Sîbavayhi*, bugün mevcuttur (Sîbavayhi'nin izah etmediği bazı meseleleri yine onun görüşüne uygun olarak açıklayan bu eserin bir nüshası Konya Yusuf Aga kütüphanesinde, nr. 4941/4942'dedir, bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulunan bazı mühim eserler*, Belleten, 1952, XVI, 59 v.d., nr. 14). al-Mubarrad'ın zikredilen faaliyeti sonradan bir IV. asırda gramer çalışmaları *al-Kitâb* üzerine bilhassa teksif edilmiştir (bk. H. Fleisch, *agn. esr.*, s. 11). Bu arada Abû İshâk al-Zaccâc (ölm. 311=923)'ın *Şarḥ abḡat Sîbavayhi* (*İrşâd*, I, 151; *İnbâh*, I, 165, *Kaşf*, II, 1428), 'Alî b. Sulaymân al-Aḥfaş al-Aşğar (ölm. 315=927)'ın *Şarḥ Kitâb Sîbavayhi* (*İrşâd*, XIII, 248; *Kaşf*, II, 1427), İbn al-Sarrâc (ölm. 316=928)'ın *Şarḥ Kitâb Sîbavayhi* (*İnbâh*, III, 149; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *agn. esr.*, s. 169) adlı eserleri var idi. İbn al-Sarrâc nahvi felsefi bir görüş ile ele almış, tamâmiyle *al-Kitâb*'dan çıkardığı malzemeyi mantıkçaların tasnifine göre tertip ederek (*İnbâh*, III, 149), telif ettiği *al-Uşûl*'ü ile al-Mubarrad'ın an'aneleştirdiği kıyas usûlüne daha kat'î bir istikamet vermiştir. Abû Bakr Mabramân (ölm. 326=938) *al-Kitâb*'ı yarısına kadar şerhetmiştir. onun bir de *Şarḥ şavâhid Kitâb Sîbavayhi* adlı eseri vardır (*İnbâh*, III, 190; *İrşâd*, XVIII, 257; *Kaşf*, II, 1428; G. Troupeau, s. 169). Bu asrın dilcilerinden Abu 'l-'Abbâs İbn Vallâd (ölm. 332=943/944) *K. al-Intişâr li-Sîbavayhi min al-Mubarrad* (*İnbâh*, I, 99), Abû Ca'far al-Naḥḥâs (ölm. 338=950) *Şarḥ* (veya *Tafsîr*) *şavâhid* (veya *abḡat*) *Kitâb Sîbavayhi* (*İrşâd*, IV, 228; *İnbâh*, I, 101, 103; *Kaşf*, II, 1427; Topkapı sarayı müzesi kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 2635), İbn Durustavayhi (ölm. 347=958) *K. al-Nuṣra li-Sîbavayhi 'alâ cam'at al-naḥviyyîn* (*İnbâh*, III, 113) adlı eserler yazmışlardır. Endülüs'te lisâniyat çalışmalarının kurucusu sayılan Abû 'Alî al-Kalî de *al-Kitâb*'ı şerh ve tefsir etmiştir (*Tabakât*, s. 132; *İnbâh*, I, 205). Gene bu asır âlimlerinden Abû Sa'îd al-Sîrâfî (ölm. 368=978) ile yukarıda işaret edilen ve

al-Mubarrad ve İbn al-Sarrâc tarafından geliştirilen kıyas usulü son şeklini almış, gramer meselelerinin izahında arapçanın mutlak mantıki nizâmı gösterilmeğe çalışılmıştır (Fleisch, *ayn. esr.*, s. 11). al-Sîrâfî'nin *al-Kitâb*'a dair üç eseri vardır: *K. al-mudhal ilâ Kitâb Sîbavayhi*, *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi* ve *Şarh Kitâb Sîbavayhi* (*Tabakât*, s. 77, 129; *İrşâd*, VIII, 147, 149, 150, 153, 158, 181; *Nuzha*, s. 212; *İnbâh*, III, 353; *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 160). al-Sîrâfî'nin şerhi *al-Kitâb*'ın Bulak tab'ının hâşiyesinde ihtisâren neşredilmiştir. Ayrıca H. Derenbourg eserin neşrinde bu şerhten istifade etmiş, G. Jahn tercümesinin notlarında bâzı parçalarını, tercümeleri ile berâber, neşretmiştir. al-Sîrâfî'nin şerhi daha sonraki gramer çalışmalarının belli-başlı kaynaklarından olmuştur. Nitekim G. Troupeau, eserin bir bâbı üzerinde yaptığı değerli bir çalışması ile (*ayn. esr.*), İbn Ya'îş'in *Şarh al-Mufaşşal*'ında ve al-Astarâbâdî'nin *Şarh Şafiyat İbn al-Hâcib*'inde bundan geniş ölçüde istifade edildiğini göstermiştir. al-Sîrâfî'den sonra *al-Kitâb*'a dair eser verenler arasında şunlar vardır: al-Zubaydî (ölm. 379=989, eseri: *K. Abnîya K. Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XVIII, 180; *Kaşf*, II, 1428; ayrıca *Sîbavayhi*'nin eserinde bulunmayan bâzı meseleleri toplamak üzere *al-İstidrâk*'ini yazmıştır, nşr. Guidi, Roma, 1890), Ahmed b. Abân al-Andalusî (ölm. 382=992, bk. *Kaşf*, II, 1428), al-Rummânî (ölm. 384=994, eserleri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, *K. al-Hilâf bayna Sîbavayhi va 'l-Mubarrad*, *K. Nukat Sîbavayhi*, *K. Agrâz Sîbavayhi*, *al-Masâ'il va 'l-cavâb min Kitâb Sîbavayhi*, *Tahzib abvâb Kitâb Sîbavayhi*, *al-Mabsûṭ fî Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, II, 295; *GAL*, *Suppl.*, I, 175; G. Troupeau, *ayn. esr.*, s. 196), Yûsuf b. al-Hasan al-Sîrâfî (ölm. 385=995, *Şarh K. Sîbavayhi*, *Şarh abyât Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XX, 60; *Vafayât*, VI, 70; *Kaşf*, II, 1427), Abû Muhammed al-Kaşrî (eseri: *al-İntişâr li-Sîbavayhi 'ala 'l-Mubarrad*, bk. *İrşâd*, XII, 59; *Buğya*, s. 320), Abû Naşr Hârûn b. Mûsâ al-Kurtubî (ölm. 401=1011, eseri: *Şarh 'uyûn Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, III, 362; *GAL*, I, 102), Abû İshâk al-Şaffâr (eseri: *K. al-Mudhal ilâ Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, VI, 69; *Buğya*, s. 191), Abû 'l-Hasan al-Rabâ'î (ölm. 420=1029, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *Nuzha*, s. 233; *İrşâd*, XIV, 29), Abû 'Abdallâh al-İskâfî (ölm. 421=1030, eseri: *Şarh şavâhid veya Abyât Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XVIII, 215; *Kaşf*, II, 1428), Abû 'l-'Alâ al-Ma'arrî (ölm. 449=1057, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, III, 160; *İnbâh*, I, 66; *Kaşf*, II, 1428), al-'Alam al-Şantamarî (ölm. 476=1083, eseri: *al-Kitâb*'ın şevâhidî şerbine dair *Tahşîl 'ayn al-zahab*'an

ma'din cawhar al-adab fî 'ilm mucâzât al-'arab; *al-Kitâb*'ın Bulak tab'ında, metin ile berâber, neşredilmiştir, *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 160, 542), İbn al-Bâzîşî (ölm. 528, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *Kaşf*, *ayn. yer.*), al-Zamahşarî (ölm. 538=1144, eserleri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XIX, 134; *Kaşf*, II, 1427; *GAL*, *Suppl.*, I, 160), İbn Abî 'l-Ruqab al-Andalusî (ölm. 544=1149), eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XIX, 55), Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-İşbilî (ölm. 609=1212, eseri: *Tan-kîh al-albâb fî şarh şavâhid al-Kitâb*, bk. *Kaşf*, II, 1427), Tuķî al-Dîn al-Dakîķî al-Miķrî (ölm. 613=1216, eseri: *Lubâb al-albâb fî şarh al-Kitâb*, bk. *İrşâd*, XI, 245 v.d.), Abû 'l-Bakâ al-'Ukbarî (ölm. 616=1219, eserleri: *Şarh abyât Kitâb Sîbavayhi*, *Lubâb al-Kitâb*, bk. *Kaşf*, II, 1428), al-Batalyusî al-Şaffâr (ölm. 630=1232, *Şarh Kitâb Sîbavayhi* adlı eseri için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 160), Abû 'Alî 'Omar b. Muhammed al-Andalusî (ölm. 645, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, II, 333; *Kaşf*, II, 1428), İbn Hâcib (ölm. 646=1248) Abû 'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed al-İşbilî (ölm. 651=1253), Abû Bakr b. Yahyâ al-Malakî (ölm. 657=1259), Muhammed b. 'Alî al-Şalavbînî (ölm. 660=1262), İbn Şânî al-İşbilî (ölm. 680=1281, bu sonuncuların eserleri için bk. *Kaşf*, II, 1427 v.d.), 'Afîf al-Dîn Rabî' b. Muhammed al-İşbilî (ölm. 682=1283, *Şarh abyât Sîbavayhi va 'l-Mufaşşal* adlı eseri için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 160), İbn Rabî' al-'Osmânî al-İşbilî (ölm. 688), Ahmed b. İbrâhîm al-Ġirnâķî (ölm. 708), Muhammed b. 'Alî al-Malakî (ölm. 703, bu sonuncular için bk. *Kaşf*, *ayn. yer.*) v.b. *al-Kitâb*'ın müellifi meķhûl bir şerhi Amasya Bayezid umûmî kütüp., nr. 622'de bulunmaktadı (628 b.'de istinsâh edilmiş olan bu şerh için bk. Ahmed Ateş, *Anadolu kütüphanelerinden mühim yazma eserler* (Amasya), *Tarih vesikaları*, yeni seri, I/1 1955 ağustos, nr. 4).

Böylece arapçanın nahvine dair çalışmaların devamlı ve semereli bir akışının ana kaynağını teşkil eden bu eser arapçanın ve islâmîyetin hâkim olduğu yerlerde, asırlarca değerini muhafaza etmiştir. Şarkta yerini yeni ve muhtasar eserlerin almağa başlamasından sonra bile, Magrib'de, bilhassa Fas'ta, çok yakın zamanlara kadar okutulmakta devam ettiği anlaşılmaktadır (Krenkow, *El*, mad. SİBAWAYHİ). Eserin yukarıda da işaret edildiği gibi, mevzuu, küçük, müteferrik meseleler hâlinde kısa bölümlere ayırmasındaki tasnif iptidâîliğinin, bilbassa tenkid edilen misâller ve şevâhid ile fazla tafsilâtli ve yorucu bir üslûp ile yazılmış olmasının sebeplerini müellifinin bu ilmin ku-

ruş devrinde bulunması ve zamanında henüz kararlı bir gramer dil ve üslûbunun teşekkül etmemiş olması yüzünden, bir takım yeni meseleler anlatma ve açıklamada bizzat kendisinin güçlükler ile karşılaşmasında aramak lâzımdır. Bu arada eserin şevâhid olarak ihtivâ ettiği beyitler bakımından taşıdığı ehemmiyete ve misâl olarak verdiği kelimelerin lûgat itibâriyle öteden beri dikkati çeken değerine (msl. bk. *Tabakât*, s. 73; *İnbâh*, II, 358, al-Zaccâc'ın sözleri) işaret etmek gerekir. Nitekim lûgate dair eski ve mühim eserlerde *al-Kitâb*'dan bu bakımdan da daimâ istifade edilmiştir.

al-Kitâb üç defa neşredilmiştir: Kalküte, 1887 tab'ından sonra, Hartwig Derenbourg tarafından tenkidli neşri verilmiştir (Paris, 1881—1889, 2 cild). al-Şantamarî'nin eserde misâl olarak geçen beyitlerin şerhi olan *Tahşîl 'ayn al-zahab*... ile birlikte ve kenarında al-Sîrâfî'nin şerhinden bâzı parçalar ile yapılmış esen diğer tab'ı (Bulak, 1316) bunların en doğrusu kabul edilir. Eser ayrıca G. Jahn tarafından almanca tercüme edilmiştir (Berlin, 1895—1900).

Sîbavaybi lekabı ile anılmış başka şahıslar da vardır: Muhammed b. Mûsâ b. 'Abd al-'Azîz al-Miķrî (ölm. 358 h., bk. *Buğya*, s. 108); Abû Naşr Muhammed b. 'Abd al-'Azîz b. Muhammed al-İşbahânî al-Nahvî (bk. *Buğya*, s. 67; *İnbâh*, III, 169), Sîbavayhi 'l-Sineârî (ölm. 606 h. 'ya doğru, bk. *İnbâh*, II, 71), 'Alî b. 'Abdallâh b. İbrâhîm al-Kûfî al-Mağribî (bk. *Buğya*, s. 329) bunlardandır. Her bâlde bunlar, nâbiydeki bilgileri ile kezandıkları takdir ve şöhretin neticesi olarak, meşhur *İbir-Sibir*'ye benzetilme sûretiyle, bu lekabı almışlardır.

Bibliyografya: Abû 'l-Tayyib al-Luğavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1375 (= 1955), s. 65; al-Sîrâfî, *Aḥbâr al-naḥvîyîn al-baḥrîyîn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut, 1936, s. 48; al-Azhârî, *Tahzib al-luğa* (nşr. K. V. Zetterstéen), *MO*, 1920, XIV, 18; İbn al-Nadîm, *K. al-Fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig, 1874, s. 51; v.d. al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1373, s. 38—45; *al-Muhtâr min Muktabas al-Marzubânî*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1215, var. 129a—136b; Abû 'l-Mahâsin Yûsuf b. Ahmed al-Yağmurî, *Nûr al-kabas al-muhtasâr min al-Muktabas* (nşr. R. Sellheim), Beyrut, 1964, s. 95—97; al-Haṭîb al-Bağdâdî, *Târîḥ Bağdâd* (Kahire, 1949, v. d.), XII, 195—199; Kamâl al-Dîn İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ* (nşr. İbrâhîm al-Samarra'î), Bağdad, 1955, s. 38—42; ayn. mil., *K. al-İnşâf fî ma-*

sa'il al-hilâf (nşr. G. Weil), Leiden, 1913, s. 292 v. d.; Yâķût, *İrşâd al-arib* (nşr. Farîd Rifâ'î), Kahire, 1936, XVI, 114—127; al-Kiftî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1369—1374, II, 346—360; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Muḥ-yî 'l-Dîn 'Abd al-Hamîd), Kahire, 1367, III, 133 v. d., nr. 477; al-Suyûtî, *Buğyat al-vu-âṭ* (Kahire, 1326), s. 366 v. d.; ayn. mll., *al-Muzhir* (nşr. M. A. Cād al-Mavlâ, M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm, 'A. M. al-Buḥârî), Kahire, ts., II, 405, 426, 454, 461 v. d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (İstanbul, 1941—1943), II, 1426 v. dd.; İbn 'Imâd, *Şazarât al-zahab* (Kahire, 1350/1351), I, 252—255; Sarkis, *Mu'cam al-maḥbû'ât al-'arabîya* (Kahire 1347—1349), s. 1070, 975; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 42—45; Ḥayr al-Dîn al-Ziriklî, *al-'Alâm* (Kahire, 1373—1378), V, 252; 'Omar Rîzâ Kaḥḥîla, *Mu'cam al-mn'allîfîn* (Şam, 1376 v. dd.), VIII, 10; Brockelmann, *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 169; Johan Fück, *'Arabîya, Recherches sur l'histoire de la langue et du style arabe* (frns. tre. C. Denizeau), Paris, 1955, bk. fihrist.

(NİHAD M. ÇETİN.)

SİBİR VE İBİR. SİBİR VA İBİR, Moğullar devrinde Sibirya (Sibir)'ya verilen isim; Şihâb al-Dîn al-'Omârî (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 141)'da bu şekilde geçer, metin için bk. W. Tiesenhansen, *Sbornik materiyalov, otnosyâşçihya k istorii Zolotoy Ordi*, s. 217 yukarıda; aynı kaynaktan *Bilâd Sibir yahut al-Sibir* (*ayn. esr.*, str. 6 ve s. 221, aşağıda); çok defa *İbir-Sibir*; meselâ Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavâriḥ* (nşr. Berezin, *Trudi Vost. Otd. Arheolog. Obşp.*, VII, 168; burada *İbir Sibir* Kırkız kavmi ve Angara nehri münasebeti ile anılmıştır) ve Çin. Yüan-şî (*l-bi-rh Si-bi-rh*, Bretschneider, *Med. researches* v.s., II, 88'de zikredilmiştir; krş. kezâ *ayn. esr.*, s. 37)'de. XV. asır başında, Johann Schiltberger'de bu kelimeyi duymuş ve bunu Bissibur yahut *İbissibur* şeklinde kaydetmiştir (Schiltberger, *Reise in den Orient*, Münich, 1814, s. 73 v. dd., 99. Quatremère tarafından zikredilmiştir). Quatremère bu metinler'n tamamını vermiş, burada aynı tâbiri kullanmış (*Histoire des Mongols de la Perse par Raschid-eldin*, s. 413 v. dd.) ve bu tâbir de, şüphesiz yanlış olarak, Abar (Avarlar) ve Sabir (Mas'ûdî, *Tanbih*, nşr. de Goeje, s. 83, 16: Sabir; Hazarlar kendilerine böyle derlermiş) kavimlerinin eski adının bir hâtırasını görmüştür.

(W. BARTHOLD.)

SİBT. [Bk. İBNOLCEVZİ.]

SİCCİL. **SİCCİL,** *Kur'an*'da, XI, 84; XV, 74; CV, 4'te bulunan ve mâhiyeti iyi bilinmeyen bir kelime olup, farsça سنگ („taş“) ile کيل („kil“)'den müştaktır ve pişirilmiş veya kurutulmuş kil parçalarına benzeyen taş mânasına gelir; bu mâna *Kur'an*, LI, 33—34 („onların üzerlerine, Allahın indinde damgalanmış balçıktan taşlar göndermek için“) âyetleri ile te'yit ve takviye edilmektedir. Tefsirler taşların cebennem ateşinde pişirilmiş olduğunu ilâve eder ve „Allahın indinde“ (*Kur'an*, XI, 84 ve LI, 34) tâbiri, onlara göre, taşların üzerinde, kimselere tabsis edilmiş ise, onların adları yazılmıştır mânasına gelmektedir.

Siccil'in umûmiyetle kabul edilmemiş olan başka tefsirleri de vardır: Yazılmış ve önceden kararlaştırılmış (açık bir şekilde *sicill* [b. bk.] ile benzerlikten dolayı verilen bir iştikak), cebennem veya en alçak gök (kelime bu takdirde *siccil* [b. bk.]'in başka bir şekli sayılmaktadır). Bu kelimenin *s c l* kökünden müştak âfatlar ile de alakası olduğu ileri sürülmüştür.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), XII, 57; al-Suyûtî, *K. al-İtkân* (Kahire, 1318), I, 139; A. Sidd'qi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arabisch* (Göttingen, 1919), s. 73; J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 11. — *Kur'an*, CV'te bu taşların sâri bir çiçek bastalığını temsil ettiğine dair faraziye için bk. Caetani, *Annali dell' Islâm*, I, s. 147 ve Fernandez y Gonzalez, *La aparición de la viruela en Arabia* (*Revista de ciencias históricas*, 1887, V, 201—216.) (V. VACCA)

SİCCİN. **SİCCİN,** *Kur'an* (LXXXIII, 7 ve 8: Elhette fâcirlerin kitabı *siccîn*'dedir. *Siccîn*'in ne olduğunu sana ne anlatıyor? Bu yazılı bir kitaptır) 'da geçen, mâhiyeti iyi bilinmeyen kelimelerden biri. Bu kelime müfessirler tarafından kötü insanların amellerinin yazılı bulunduğu bir kitabın saklı olduğu bir yer ve bir de bizzat bu kitabın kendisi olarak tefsir edilmiştir. Burası cebennemde bir vâdi olup, İblîs'in zincir ile bağlı bulunduğu yedinci ve en alçak kat; yer altında bir kaya veya yedinci kat yer yüzü; içinde kötü insanların rubrlarının bulunduğu İblîs'in altında bulunan bir yer; kötülerin, cinlerin ve insanların yahut şeytan ve kâililerin yaptıklarının kaydını ibtîvâ eden bir defter telakkî edilmektedir. Harf-i tarîfsiz olarak *siccîn* cebennem ateşi mânasına gelen bir has isimdir. Meşakkatli, şiddetli, sert, devamlı, ebedî bir şey mânasında olmak üzere de kullanılır (bu tefsirler bu kelimenin yanlışlık ile *s-c-l* kökü-

ne bağlanan *siccil* [b. bk.]'e benzerliğinin tesiri ile ileri sürülmüştür).

al-İtkân bu kelimeyi arapça olmayan kelimeler arasında sayarsa da, bunun için kabûle şayan hiç bir iştikak vermemektedir ve Dvorák bunu yabancı kelimeler arasına almamıştır; diğer taraftan lugatçiler bunu *sicn* („hapis-hane“) 'in bir müterâdifi olarak gösterirler ve şüphesiz bu son kelime *siccîn*'i kötü insanların yaptıklarının yazılı olduğu kitaptan ziyâde, kitabın saklı olduğu yer şeklinde anlayan müfessirlerin en çok yaygın olan tefsirleri üzerinde müessir olmuştur. *Kur'an* metni iki tefsire müsâittir ve avrupalı mütercimlerin çoğu son tefsiri kabul etmişlerdir.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), XXX, 60; al-Suyûtî, *Kitâb al-İtkân* (Kahire, 1318), I, 139; Marracci, *Refutatio Alcorani* (1698), s. 787. (V. VACCA)

SİCİLL. *Kur'an* (XX, 104: *sicill*'in kitapların katlanması gibi gökleri katlayacağımız günde...) 'da geçen ve ne olduğu iyi bilinmeyen kelimelerden biri. σύλλων vâsıtası ile, *sigillum* 'dan müştak olan bu kelime arapçada yazılı olarak tesbit edilen mukavele kayıtları, bir *kâzî* 'nin vermiş olduğu bükümlerin yazıldığı defterler ve umûmiyetle, bir yazı tomarı yâni üzerine yazı yazılacak yahut yazılmış olan kâğıt yaprakları mânasında kullanılır. Lugatçiler ve *Kur'an* tefsircileri bu kelimenin yabancı menşeli olduğunu kabul ederek, bunu ya habesçe, ya da farsça sayarlar; esâsen bunlar yabancı menşeli kelimeleri bu iki dilden birine veya her ikisine bağlarlar; onlar *Kur'an* 'daki ibârenin gelişine bakarak da, bunun mânasını istidlâl etmeği denemişler ve bunu insanların amellerinin kayıtlarının içinde bulunduğu kitapları katlayan bir meleşin veya Peygamberin bir kâtibinin adı saymışlardır; habes dil'inde bunun umûmiyetle „insan“ mânasına geldiği de ileri sürülür. al-Tabarî bir kâtip veya böyle bir meleşin hiç bir yerde zikredilmiş olmadığını, hâlbuki yazılı vesîka mânasında *sicill* 'in arapçada çok iyi bilindiğini kaydeder. al-Tabarî'ye göre, ondan sonra gelen *li'l-kutub* kelimesi *ala'l-kutub* yerinde kullanılmıştır.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), I, tab., XVII, 78; al-Suyûtî, *Kitâb al-İtkân* (Kahire, 1318), I, tab., I, 139; Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, bak. mad. *SIGILLUM*; Fränkel, *De vocabulîs in ant. carm. nrnb. et in Carano peregrinis* (Leyde, 1880), s. 17. (V. VACCA)

SİCİLMĀSA. [Bk. **SİCİLMĀSE.**]

SİCİLMĀSE. **SİCİLMĀSA** (Sagal- ve -mâsa şeklinde de yazılabilir), önceleri Tâfilâlat 'ın baş-şehri iken, bugün harâbe hâlinde bulunan eski bir Fas şehridir. Fas'ın takriben 315 km. cenûb-i şarkisinde, Büyük Sahrâ 'nın kenarında, Vâdî Zîz 'in sol kıyısında, 31° 8' arzında ve 4° 11' tûlündedir.

Sicilmâsa belki de eski çağda te'sis olunmuştur. Şehrin, ordusunun hasta ve sakatlarını burada iskân etmek gayesi ile, İskender (= Zu'l-Karnayn) tarafından kurulmuş olduğuna dair Leo Africanus'un kaydettiği mahallî rivâyeti kabûle, hiç şüphesiz, sebep yoktur. Bununla beraber aynı müellif bize başka ve şehrin kuruluşunu, Mavritanya'dan itibâren bütün Numidya'yı zaptedip, Atlas okyanusu aşılndaki Sûs bölgesinin Mâssa adlı bir mevkiine kadar ilerleyen bir Roma generaline atfeden diğer bir rivâyeti de intikal ettirmiştir. Bu general, gûyâ o zamanlarda zaferinin mührünü teşkil ettiği cihet ile bu şekilde adlandırıldığı *Sigillum mese* (= Massae) şehrini kurmuş imiş. Bu efsânede romalıların Suetonius Paulinus ve Geta Hasidius kumandasında (41 yılında), Fas bölgesi Atlaslarının cenûbuna yaptıkları seferlere uzaktan bir telmib bulunmaktadır.

Ne olursa olsun, eğer şehir daha eski çağlarda mevcut olmuş olsa bile, o müslümanların huraya varışları sırasında tamâmiyle tahrip edilmiş olmalıdır; zîra al-Bakrî, Sicilmâsa'nın 140 (757/758) yılında te'sis olduğunu ve mütemâdi gelişme ve genişlemenin civârındaki Tudğa ve Zîz şehirlerinin çökmelerini intac ettiğini bildirmektedir. Şehir, râfîzî Şufriya mezhebini kabûl ederek, Kayravân'daki arap vâlilerinin itâatından çıkan âsi Miknâsa Berberîleri tarafından kurulmuştur.

155 (771/772) yılından itibaren, şehir ve ona tâbi olan arâzi Miknâsa'li berberî hânedanı Banî Midrâr 'ın hâkimiyetine girmiştir; şehir en parlak devrini sünnilige avdet edip, *Amîr al-mu'minîn* unvanını alan ve kendi adına sikke darp ettiren (bk. H. Lavoix, *Cat. d. monn. mus. de la Bibl. Nat.*, 1891, s. 401 v. d.) al-Şakir li'llâh lekâbi Muhammed b. al-Fatḥ b. Maymûn b. Midrâr devrinde idrâk etmiştir. Bu zât 347 (958/959) 'de 'Ubaydî kumandanı Cavar 'ın şehri mubâsara ve zaptı sırasında esir düşmüştür. Bunu tâkip eden devrede Banî Midrâr hânedanının diğer âzası şehrin hâkimiyetini tekrar ele geçirdi; fakat 366 (976/977) 'da, bu hânedan Zanâta berberîlerinin başında olduğu bâlde, Kurtuba Emevî hükümdarları nâmına savaştan Hazrûn b. Falfal al-Magrâvî tarafından kesin olarak iktidardan düşürüldü.

Hazrûn ve balefleri önceleri sâdece Kurtuba Emevîlerinin Sicilmâsa vâilileri idiler; bunların sukutu sırasında, bağımsızlıklarını ilân ederek, Banî Hazrûn bânedanını kurdular. Bununla beraber şehir abâlisi, bunların zulümleri ve vicdansızca hareketleri yüzünden, Murâbiṭîn hareketini meydana getiren 'Abd Allâh b. Yâsîn 'i kendilerine yardıma çağırarak zorunda kaldı; 'Abd Allâh b. Yâsîn 445 (1053/1054) veya 447 (1055/1056) 'de Sicilmâsa şehrini işgal ederek, eline geçirdiği bütün Magrâvîleri öldürttü.

Bu Sicilmâsa bağımsızlığının sonu demek idi; bu tarihten itibaren şehir ve ona bağlı olan arâzi, hiç olmaz ise nazari olarak, Fas devletine tâbi oldu; fakat çöl kenarındaki sapa durumu yüzünden, bu şehir dâimâ ya bağımsızlıklarını elde etmek isteyen mahallî vâililerin, ya civardaki sükûnetsiz arap kabilelerinin, yahut da merkezî idârenin bitmez-tükenmez taleplerinden bıkararak, her zaman devletin düşmanları olan Tlemsen hükümdarlarını veya hüküm aüren bânedan mensuplarının taht müddeilerini desteklemeğe hazır bulunan şehir ahâlisinin çıkardığı isyanların ve ayaklanmaların ocağı olarak kaldı. 541 (1146/1147) yılında, al-Murâbiṭîn hânedanının inkırazından sonra, Sicilmâsa ahâlisi bemen bu sırada Sûs ve Dar'a 'nın isyanına sebep olmuş olan tabriki Muhammed b. Hüd al-Hâdî 'nin tarafını tuttu; fakat bu şabis al-Muvahḥidîn 'in reisi Abû Hâfş tarafından imha edilircesine bozguna uğratıldı ve Abû Hâfş şehre bâkim oldu. 640 (1242/1243) yılında Sicilmâsa 'nın Muvahḥidîn sülâlesine mensûp vâlisi 'Abd Allâh b. Zakariyâ al-Hazracî şehri hemen bu sırada Tlemsen şehrini ele geçirmiş bulunan Hâfşî hükümdarı Abû Zakariyâ 'ya teslim etti; fakat Muvahḥidîn sultanı 'Alî al-Sa'îd şehri geri aldı.

653 (1255/1256) yılında Marînî hükümdarı Abû Yahyâ b. 'Abd al-Hakḥ Sicilmâsa 'yi işgal etti. Bununla beraber 655 (1257/1258) 'ten sonra halkının bir kısmı Tlemsen 'Abd al-Vâdî 'lerinden Yağmurâsan 'den şehri idâresine almasını ricâ etti; fakat Abû Yahyâ, daha önce davranarak, şehri işgal etti. Yağmurâsan burayı boğu-boşuna kuşatmış olmakla yetinmek zorunda kaldı. 657 (1258/1259) yılında, Marînî vâlisi al-Kiṭrânî burada bağımsızlığını ilân etti ise de, baki ona karşı ayaklanarak, Muvahḥidleri dâvet etti. 660 (1261/1262) yılında Marînî birlikleri Sicilmâsa 'yi beybûde yere kuşattılar. Sonraları, Munabbât adlı arap kabilesinin tazyiki ile, şehir abâlisi Yağmurâsan 'ın yüksek bâkimiyetini kabûle mecbur oldu. Fakat Marînî sultanı Ya'kûb b. 'Abd al-Hakḥ bütün Magrîb 'i itâat altına aldıktan sonra

Sicilmâsa'ye taarruz etti. Onun kuşatması esnâsında, Fas'ta ilk defa olarak, topçu kullanılmıştır; şebir 673 saferinde (agustos/eylül 1274) zaptedildi. 'Ahd al-Vâdî'lerden olan vâliler, şebirin askeri birlikleri ve Munabbât reisleri kılıçtan geçirilerek, halk köle hâline getirildi.

Sicilmâsa'nın inkırazı bu hâdise ile başladı. Bununla berâher adına Fas'ın iç savaşları tarihinde arada sırada tesâdüf olunmaktadır; şehir civarındaki arap kabîlelerinin, bilhassa Ahlâf kahilesinin tazyığı altında, çok ızdırıp çekmiş benziyor. Sicilmâsa'yi 752 (1351/1352) yılında ziyaret eden İbn Battûta burasının en güzel şehirler arasında bulunduğunu söylemektedir. Fakat XVI. asrın ilk yarısında, 6 ayını bu civarda geçirmiş olan Leo Africanus, şehrin, hâkimini öldüren ahâlinin bir isyanı yüzünden, tamâmiyle tahrip edildiğini ve ahâlinin köylere veya kalelere (kşûr) çekilerek, kısmen bağımsız, kısmen de araplara haraç vererek, yaşadıkları hâşerini vermektedir. Bu sebep ile, Sicilmâsa'yi ekseriyetle „Sicilmâsa bölgesi“ veya „Tâfilâlat“ mânâsında kullanan yeni Fas tarihçilerinin ifâdelerini kabûl etmek doğru olmaz. Tarihte Sicilmâsa adını, aon olarak, XVII. asrın ilk yarısında bu şehir şurafâ'sının, Sa'dî şeriflerinin inkıraz sebebi ile, bağımsızlarını elde edip, şimdiki 'Alavî yâni Filâla hânedanını [krş madd. FİLÂLA, ŞORFÂ] te'sis etmeleri müâsehetleyle duyulmaktadır.

Arap coğrafyacıları hize orta çağ Sicilmâsa'sinden parlak bir tasvir intikal ettirmişlerdir. Çok iyi sulanmış ve bu sehpale münbit h'ir ovanın ortasında bulunan Sicilmâsa, şehirden 4 fersahtan daha fazla bir mesâfede, Zîz vâdisi boyunca uzanan bahçeler ve meyvelikler ile çevrilmiş idi. Burada halkın başlıca gıdasını teşkil eden üzüm ve hurmanın en kıymetli çeşitleri büyük ölçüde istihsal olunmakta idi; hububat da burada gayet güzel yetişiyordu; ekmek zahmetine katlanmadan, ardı ardına 3 yıl mahsulü idrâk etmek mümkün idi. Cıvarda bundan başka pamuk, kimyon, herri kimyon ve kına istihsal oluparak, bütün Magrib'e ihrac ediliyordu. Arap müellifleri, bu şehrin hüsâsiyetleri ve acâyiplikleri olarak, burada sinek bulunmadığını, ahâlinin köpekleri ve bir nevi hüyük kertenkeleyi (hırzavın) yediklerini ve halkın ekserisinin gözlerinin hasta olduğunu belirtmektedirler. Kayda değer yegâne sanayi, şehir kadınlarının pek mükemmel bir şekilde örmesini bildikleri çok ince yünden yapılmış fevkalâde kumaşların imâli idi. Çok nüfuslu ve yaygın olan şehir müstakem kısımlardan, her birisi bir bahçe ortasında bulunan muhteşem binâlardan ve evlerden müteşekkil idi.

Büyük Sahra'nın kapısında bulunması Sicilmâsa'yi zenciler ülkesine, bilhassa Gâna'ya giden veya oradan dönen kervanlar için fevkalâde bir birleşme merkezi hâline getirmiş idi. İhrac maddelerinin en mühimmini hıma teşkil ediyordu; Sudan'dan ise, buraya köle, altın tozu, fil dişi, abanoz ve deri gelmekte idi. Şehir ahâlisi şehir içindeki kârlı ticâret ile iktifa etmezdi; bunlar bizzat Sudan'a giderler ve seyahatlarında büyük cesâret ve soğukkanlılık gösterirlerdi. Sicilmâsa'den bir çok yol şimâlî Afrika'nın büyük merkezlerine, Dar'a, Ağmât, Varîka, Fas, Tâbahrit (Nadrûma hölgesinin limanı), Ueda, Tlemsen'e ve hattâ çöl içinden, Kahire ve Babnâsa'ye kadar gitmekte idi. Sicilmâsa, Fas şehri ile birlikte, Faslı Mekke hacılarının büyük toplanma merkezleri olan iki yerden birini teşkil etmekte olup, amîr rikâb al-hacc ekseriya bu şehir ahâlisinden biri olurdu. Böylece bunlardan biri Marîni devri başlarında, bir kaç defa bu emîrlik ile, Hicaz'a gitmek fırsatını bulmuş ve orada, Yanbû' al-Nahîl'de, Hasanî'lerden Sayyid al-Hasan b. Kâsim ile tanışarak, bereketi ile, şehir hurmalarının olgunlaştırılması için, kendisinden Sicilmâsa'ye kadar gelmesini ricâ etmiş idi. Şerif hunu kabûl ederek, 664 (1265/1266)'te Sicilmâsa'ye geldi ve Fas'ta 1075 (1664)'ten beri hüküm sürmekte olan Şurafâ' (h. bk.) Sicilmâsiyân hânedanının ceddî oldu.

1828'de René Caillié, sonra 1864'te Rohifs ve 1893—1894'te W. Harris tarafından ziyaret edilen Sicilmâsa harâbelerine bugün yerliler al-mîna 'l-'âmra („meskûn şehir“) adını vermektedirler; harâbeler Vâdî Zîz'in şark kıyısından takriben 7 km mesâfede bulunmaktadır; burada ancak bir minâre, Zîz üzerinde bir köprü ve her tarafta muazzam kerpiç yığınları görülebilmektedir.

Bibliyografiya: al-Bakrî, al-İdrîsî, Abu 'l-Fidâ, al-Dimaşkî, al-Mas'ûdî, İbn Battûta; İbn al-Ahmar, *Ravzat al-nisrin* (nşr. Marçais, Cezayir, 1917); al-Zahîrat al-saniya (nşr. Ben Cheneb); al-Zayânî (nşr. Houdas), al-lfrânî (nşr. Houdas), Ahmed al-Nâsirî, *Kitâb al-İstikşâ* (kısmen tre. için bk. *Archives Maroc.*, X, XXX, XXXI)'nın fihristleri; Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Paris, 1924); Wâsîf Şâb, *Ab-régé*, s. 104, Yâkût, *Mu'cam*, bk. mad.; İbn Haldûn, *İbar* (tre. De Slane), fihrist; Leo Africanus (nşr. Sebefer), III, 221, 223, 227—230; Gerhard Rohifs, *Reise durch Marokko* (Bremen, 1868), s. 61; W. B. Harris, *Tafilet* (London, 1895), s. 229, 261—267, 273—275, 283—285. (GEORGE S. COLIN.)

SİCİLYA. ŞİKİLLİYA, SİKİLLİYA ŞAKİLLİYA, Ak-deniz'in en büyük adası olup, bu denizin tam ortasına isâbet eden mevkii ile, en eski tarihi devirlerden beri, dünya tarihinin hemen bütün büyük hâdiselerinden nasibini almış, Finikeliler, grekler, romalılar ve müslümanların savaş sâhası olmuştur. Adanın en eski adı Σικαρία olmuş olmalıdır (Herodotos, VII, 170). Bu adın, Afrika menşeli oldukları umûmiyetle kabûl edilen, adanın ilk sekenesi Σικαγος'lardan geldiği şüphesizdir. Bunların İlyria menşeli olup, buraya sonradan (takriben m. ö. 1270—1050 yıllarında) muhâceret eden Σικελος'lar tarafından mağlup edilerek, adanın garbine ve cenûbuna çekildikleri, şark kısmını ise, adanın bugünkü adını (Sicilia= Σικελία) medyun bulunduğu bu göçmenlere terk ettikleri rivâyetler cümlesindendir. Oldukça karanlık olan bu tarihi devre içinde, m. ö. II. bin sonlarında, buraya Finikelilerin de gelerek, sâbil hölgelerinde muhtelif ticârî koloniler te'sis ettikleri ve Sikelos'lar ile iyi geçindikleri bilinmektedir. Sicilya tarihi VIII. (m. ö.) asır içinde, grek şehir devletlerinin İon denizinin garp kıyısına el uzatmağa başlamaları ile, yeni bir devreye girer. Grek müstemlekeçiler, bilhassa Halkia, Megara ve Korinthos şehirlerinden hareket ile, Sicilya'ya varmışlar ve burada önce Naxos (741—731 m. ö.) bemen bunu müteâkip Syrakusai (740—730 m. ö.), Leontinoi ve Katane şehirlerini te'sis etmişlerdir. Yeni muhâcirler muvâcehesinde askeri ve harsi hakımdan çok aşağı seviyede bulunan Sikelos'lar adanın iç taraflarına çekilmiş ve V. (m. ö.) asır içinde, adaya hâkim olmak üzere, yaptıkları bir-iki teşebbüs sonunda, grekler tarafından itâat altına alınmaya kadar, bağımsızlıklarını muhafaza edebilmişlerdir. Greklerin adaya el uzatışları ile Finikelilerin de ticârî müstemlekelerinden bir çoğunu terk ederek, adanın şimâl-i garbisine çekildikleri ve Motye, Solus ve Panormus (Palermo)'da yerleşerek, buralarını greklere karşı şiddet ve başarı ile müdâfaa ettikleri biliniyor. VI. (m. ö.) asır içinde grekler, Finikelilerin eliinde bulunan bölgeyi ele geçirmek için, biri Pentathios idâresinde (580 m. ö.), diğeri Doreus kumandasında iki beybûde teşebbüste bulundular. Bu zamana kadar geçen 1,5—2 asır içinde grek müstemlekeçiliği başarı ile devam etmiş idi. Bu devre zarfında inşâ edilen muazzam mâbedlerin zamanımıza intikal etmiş olan bakiyeleri Sicilya greklerinin kudret ve servet bakımından çok ileri bir durumda bulunduklarının şâhididirler.

Bu arada Finike müstemlekeleri de kardeş büyük şebir Kartaca'nın bukmüne girmiş hu-

lunuyordu. Filvâki Finikeliler, İran hükümdarı Kyros'un emrinde, şarkî Ak-deniz'de grek rakiplerinin imhâsı için harekete geçtiklerinde, Kartacalılar da hatı Ak-denizi bâkimiyetleri altına almak zamanının geldiğini düşünmüş olmalıydılar. Bunlar Mazeus kumandasında Sicilya'nın Finikeliler elinde bulunan kısmını itâat altına almışlardı. Hattâ adayı bütün ile zaptetmek için harekete geçmiş bulunan Doreus'un Kartacalılar tarafından mağlup edildiği de tahmin olunmaktadır. 480 (m. ö.)'de, Kserkes'in seferine muvâzi olarak, Kartacalılar da Sicilya'da taarruza geçtiler. Syrakusai „tiran“i Gelon ile Akragas (şimdi Girgenti) „tiran“i Theron birleşerek, Kartacalıların taarruzunu püskürtmeğe muvaffak oldular. Gelon'un halefi ve kardeşi Hieron kudretini sâdece İtalya bâdiselerine müdâhale ederek göstermek ile kalmadı, sarayını hüyük bir grek hars merkezi hâline de getirdi. Bu asrın ortalarında Duketios adındaki reislerinin idâresinde Sikeloj isyanı, adaya yalnızca hâkim olmak isteyen Dorların İonlara ve diğer yerli sekeneye karşı mücâdeleleri ve bu yüzden Atina'nın Sicilya işlerine müdâhalesi Kartaca'nın işine yaradı. Kartacalı Himilkon'un kuvvetleri, kanlı bir mücâdeleden sonra, Selinus, Himera, Akragas, Gela ve Kamarina'yı zaptettiler. Himilkon ancak Syrakusai önünde, orduunda vebâ salgını haş-gösterince, sulha râzı oldu. Bu sıralarda Syrakusai tiranlığına yükselmiş bulunan Dionysios, 367 (m. ö.) yılındaki ölümüne kadar, 40 yıl süren hâkimiyet devresinde bütün grek dünyasında ün salmış bir kişidir. İdâresinin ilk yıllarında Kartacalılar ile savaşan Dionysios, hüün gayretlerine rağmen, hunları adanın garbindeki üslerinden söküp atamamış, müstahken Motye mevkiini zaptetmesine mukabil, Kartacalıların yeni inşâ ettikleri Lilyhaion (sonraları Lilyhaeum) önünde başarısızlığa uğramıştır. Onun ölümünden sonra halefi genç Dionysios zamanında Kartacalılar yeniden harekete geçtiler. Syrakusai şehrinin mürâcaatı üzerine, ana Korinthos şehrinin gönderdiği yardımcı kuvvetler, Timoleon kumandasında, adada hasarlı hareketlerde bulunmuş, Kartacalıları kendi garp bölgelerinde mağlup etmiştir. Timoleon'un 336 (m. ö.)'da ölümünden sonra adada onun ortadan kaldırmış olduğu tiranlık yeniden hortlamış, 317 (m. ö.)'de Syrakusai de iktidara ulaşan Sicilya tarihinin en meşhur sîmalarından Agathokles devrinde Kartaca'ya karşı mücâdele devam etmiştir. 289 (m. ö.)'da ölen Agathokles kiral unvanını almış ve devrinde grek dünyasının garpteki en büyük hükümdarı olmuş idi. Agathokles'in ölümü Sicilya'yı karıştırdı. Kartacalılar şarkî Sicilya

'ya müdâbalede bulundular. Bunun üzerine Pyrrhos yardımı çağrıldı. Tarentum'un mütefiki sıfatı ile Roma'ya karşı savaşında ölü bir noktaya varmış olan Pyrrhos Sicilya işlerine müdâbaleyi bir fırsat addetti; 278 (m. ö.) 'de Sicilya'ya geçerek, Lilybaion bâric, adadaki bütün Kartaca şehirlerini zaptetti. Fakat bu durmak dinlenmek bilmez büyük mâcerape-restin emrinde savaşmak Sicilyalı greklere güç gelmiş idi. Kendisinden yüz çevrildiğini anlayan Pyrrhos İtalya'ya döndü. Bunu tâkip eden devrede Syrakusai bâkimi Hieron ile mücâdele eden Messana şehrinin İtalya menşeli Mamertinleri, kendilerine yardım eden Kartacalıların, şehirlerinde yerleşmeleri üzerine, artık bütün İtalya'yı itâat altına almış bulunan romalılardan yardım talep etmiş ve bununla tarihin meşhur Pun harpleri doğmuştur. Savaşı ilk salbasında romalılar sür'atle başarı elde ettiler. Önceleri Kartacalıları ile işbirliği yapan Syrakusai hâkimi Hieron da romalılar tarafına geçti. Sonuna kadar Roma'ya sâdik kaldı ve bu sebeple, Syrakusai başta olmak üzere, Heloros, Neoton, Akrai, Megara, Leontinoi ve Tbaouromenion şehirlerini 215 (m. ö.) yılında vuku bulan ölümüne kadar hâkimiyetinde bulundurmasına müsaade olundu. Aegates adları yanındaki kesin deniz zaferi nihâyet adayı romalıların eline geçirdi. Ada, Hieron'da bırakılan şerh kıyı bölgesi bâric olmak üzere ilk Roma eyâleti oldu.

İkinci Pun savaşında da Hieron romalıları sâdik kaldı. Ancak halefi olan torunu Hieronymus siyâsi bâzi oyunlar ile Kartacalıları tarafına geçti. Bu zâtın öldürülmesinden sonra, Syrakusai cumhûriyeti Kartacalıların teşvik ve tahriki ile, Roma'ya harp ilân etti. Roma kumandanı Marcellus'un Syrakusai'ye ilk taarruzu, Archimedes'in üstün mühendislik tekniği sayesinde, akamete uğradı. Kartacalıları Sicilya'ya büyük kuvvetler çıkardılar, mühim Akragas şehrini aldılar. İç bölgelerdeki bir çok şehir de onlara katıldı. Fakat nihâyet, uzun mücâdelelerden sonra, 212 (m. ö.)'de Syrakusai (bundan sonra Syracusae), 210 (m. ö.)'da da Akragas (bundan sonra Agrigentum) nihâi olarak romalıların eline düştü ve Sicilya bütünü ile Roma hâkimiyetine girdi.

II. (m. ö.) asrın son yarısı Sicilya'da büyük köle isyanları ile geçti. 136 (m. ö.) yılında Enna'da patlak verip, bütün adaya yayılan isyan, ancak büyük ordular gönderilip, 132 (m. ö.) yılında Enna ve Tauromenium şehirlerinin zaptedilmesi ile bastırılabilirdi. 104 (m. ö.) yılında, bu sefer adanın garbında başlayan köleler ayaklanması da ancak 99 yılında teskin olunabilirdi. Adada bundan sonra uzun bir müd-

det sükûnet bâkim olmuş ve ancak imparator Gallienus devrinde (253 — 268 m. s.) yeni ve büyük bir köle isyanı daha vuku bulmuştur.

Kavimler muhâcereti devrinde Germanler Sicilya'ya geldi. Her ne kadar Vizigot kralı Alarib'in 410 yılında İtalya'dan Sicilya'ya geçmek teşebbüsü akim kaldı ise de, ada müteâkip on yıllar içinde müteaddit Vizigot kitlelerinin yağma akınlarına tahammül zorunda kaldı. 440 yılından itibaren, bu çapulcuların yerini Vandallar aldı. Bu tarihten bir yıl önce Kartaca'yı zapt etmiş olan Vandal kralı Gayzerih Sicilya'ya akınlarına başladı. Adanın garp kısmında yuvalanan Vandallar garbi ve şarkî Roma imparatorluklarının üzerlerine gönderdikleri donanmalar ile başarılı savaşlar yaptılar. 474'te şarkî Roma imparatoru Zenâ, yapılan bir müâbede mucibince, adanın hâkimiyetini Vandallara bıraktı. Gayzerih, kısa bir müddet sonra, bütün adayı, devletin baş şehri o'lan Kartaca'ya karşı en tebliheli çıkış noktası olan müstahkem Lilybaeum hâric olmak üzere, yıllık barac mukabilinde, bu sırada İtalya'ya bâkim olmuş bulunan Odovakor'a terketti. 491 yılında ada, bir mücâdelesiz, Ostrogot kralı büyük Theodrih'e intikal etti. Bu arada Lilybaeum şehrinin de Ostrogotlara geçmiş olduğu, Theodrih'in kız kardeşi Amalafida'yı Vandal kralı Thrasamund ile evlendirirken, bu şehri cihaz olarak vermiş olmasından anlaşılmaktadır. Ostrogotlar hâkimiyeti altında adanın, bunlara „aryanist“ olmaları dolayısı ile, yerli ahâli ile din bakımından anlaşamamaları hâric, lazla sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. 533'te Ostrogotlar Sicilya'yı Vandallara karşı üss olarak bizanslıların emrine verdiler. Belisarius Vandalları imbasından sonra, az bir gayret ile ve kısa zamanda adayı Gotların elinden aldı. Sicilya bundan sonra şarkî Roma imparatoru Justinianus'un eski büyük Roma imparatorluğunu ihyâ çabaları içinde, İtalya'nın zaptı için, bir sıçrama tahatası hâline geldi. 549 — 551 yılları arasında ada bir savaş sahnesi hâlini aldı ve kızgın Ostrogotların tahribâtına mâruz kaldı. Totila'nın İtalya'ya dönmesinden ve adada kalan Got askerî birliklerinin teslim olmasından sonra ada uzun bir müddet şarkî Roma'nın bir eyâleti olarak kaldı. Papa Büyük Gregoryus'un mektupları sayesinde, 600 tarihlerinde, Sicilya'nın harsî, d'ni ve iktisâdî durumu hakkında oldukça geniş bilgiye sâhip bulunuyoruz.

VII. asır ortalarında Sicilya'ya ilk arap akınları başladı. Suriye ve Mısır'ın zaptı ile Akdeniz kıyılarına varmış olan araplar için deniz kuvveti te'sis etmek bir zarûret bâlini almış idi. Bizans'a karşı mücâdelenin donanma deş-

teği olmadan yürütülemeyeceğini anlayan ilk arap devlet adamı Mu'aviya b. Abî Sufyân oldu. İslâm mücâhidlerinin hayatını denize emniyet edemeyen halife 'Omar'ın vefâtını müteâkip, Şam vâililiğini 'Osmân devrinde de muhâfaza eden Mu'aviya derhal donanma inşâsına başladı. Müslüman donanması, 655 yılında Antalya açıklarında, bizzat imparator Konstans II.'nin kumanda ettiği büyük Bizans donanmasını perişan etmeden evvel, daha 649'dan itibaren, deniz gazâlarına başlamış bulunuyordu. Bu ilk müslüman deniz akınlarından Sicilya da hissesini aldı. Sicilya'ya ilk gazâ, Tbeophanes (*Chronographia*, nşr. Boor, s. 340) 'in bildirdiğine göre, 652 yılında yapılmıştır. İlk Sicilya akıncılarının başında, sonradan şimâlî Afrika vukuatında mühim rol oynayacak olan Mu'aviya b. Hüdâye al-Kindî al-Sakûnî'nin bulunduğu kabûl edilmektedir (Balâzurî, *Futûh al-buldân*, nşr. de Goeje, Leiden, 1866, s. 235; ayrıca krş. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I; *La Dynastie d'Amorium*, Bruxelles, 1935, s. 62 v.d.). Arapları adada, 649'da imparatora isyan ederek Sicilya'ya geçmiş bulunan Ravenna „exarh“'ı Olympios karşıladı. Müslümanlar, kâli derecede kuvvete sâhip bulunmadıkları için, müstahkem kalelere taarruz edemediler. Sâhil bölgesinde elde ettikleri ganimet ile iktifa edip, Olympios'un da ordusunda çıkau salgın bir hastalık neticesinde öldüğünü görerek, çekilmeğe tercih ettiler ve Suriye'ye döndüler. Gerek dinî siyâseti ve gerek kardeşinin Bizans tahtı üzerindeki hakkını elinden almak için yaptığı zulümler yüzünden pâyitah-tının sevgisini yitirmiş bulunan imparator Konstans II., 663 yılı sonunda Sicilya'ya gelerek, Lombardların tehdidi altında bulunan İtalya ile arapların mütemâdi taarruzlarına bedef olan şimâlî Afrika arasında mükemmel bir kilit mevki teşkil eden adanın merkezi Sirakuza'da yerleşmiş idi. İnâtçı istibdâdi, saray ve ordu masrafları ile imparatorluğun bütün garp eyâletlerini yıldırmış olan bu zâtın 668 eylülünde bir su-ikast neticesinde öldürülmesi üzerine çıkan karışıklıklardan araplar istifade ettiler. Halife 'Omar zamanından beri sâhil emiri bulunduğu kaydedilen (Tabarî, nşr. de Goeje, I, 2824 v.d., 3058; İbn al-Ağîr, nşr. Tornberg, II, 417, 439, III, 149) 'Abd Allâh b. Kays b. Maḥlad al-Fazârî kumandasında Sicilya'ya çıkartma yapan araplar burada epeyce ganimet elde ettiler. Bunlar arasında bulunup, devlet bisinesi olarak Mu'aviya'ya gönderilen mücevherler ile süslü bir çok altın ve gümüş putun („beykelek“) halife tarafından, daha yüksek fiyat ile satış te'min etmek gayesi ile, Hindistan'a gönderildiği Vâ-

kidi'ye atfen Balâzurî (*ayn. yer.*) tarafından kaydedilmiştir.

Emevî devri vekayii içinde deniz gazâları da mühim yer tutmaktadır. Ancak kaynaklar bunların tafsilatına girişmemekte, muhtelif yıllarda denizde gazâ yapan kumandanların adlarını kaydetmekle yetinmektedir. Bu akınlardan bir kısmının Sicilya'ya müteveccib olduğu muhakkaktır. Bu cümleden olarak, 700 yılına doğru, arapların Cossyra (bugünkü Pantellaria) adasını zapt ettikleri ve Mûsâ b. Nuşayr'ın şimâlî Afrika vâililiği devrinden itibaren, arap ve berberi korsanlarının Sicilya, Sardinya ve Korsika ndalarını zaman-zaman yağmaladıkları bilinmektedir. Abbâsî hilâfetinin te'essüsü devresinde, 752/753 yılında, İfrîkîya'de son Emevî vâlisi olup, 'Abd Allâh al-Şaffâh tarafından da makamunda ihka edilmiş olan 'Abd al-Rahmân b. Hâbib al-Fibrî ve kardeşi 'Abd Allâb Sicilya ve Sardinya adalarını kat'i olarak ele geçirmeğe tasarladılar. Bunu, bir az da, emniyette görmedikleri istikballerini te'min için düşünmekte idiler. Fakat önce şimâlî Afrika'da kopmuş bulunan hâricî isyanları ve sonra da hilâfetin Abbâsîler'e intikalinin doğurduğu karışıklıklar bizanslılara, bilbassa Sicilya'yı iyice tahkim etmek imkânını bahşetmiş idi (İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, V, 349). Netice adanın uzun bir müddet araplarca rahat bırakılması şeklinde tezâhür etti.

Şimâlî Afrika'da hâkimiyetlerini te'sis eden Ağlab-ogulları, 805 (m. s.)'te ve 813 (m. s.)'de Sicilya „patricileri“ ile onar yıllık sulh anlaşmaları yaptılar. Bu anlaşmalar gereğince iki taraf arasında esir mübâdelesi yapılacak ve müslüman ve Bizans tâcirleri, mütekabilen emniyet içinde, ticâretlerini yürüteceklerdi. İki taraf arasındaki bu sulh devresi pek uzun sürmedi ve bizzat bizanslıların bazırıldığı bir fırsat adanın müslümanlar tarafından fethi neticesini doğurdu. Bizans imparatoru Mihail II., 826 yılında, Konstantin Souda adında bir zâtı Sicilya vâililiğine tâyin ve ona, adanın deniz kuvvetleri'ne kumanda eden Euphemios'u, bir râbibeyi kendisi ile evlenmeğe zorladığından dolayı, tevkif ve işkenceye tâbi tutmasını emretmiş idi. Euphemios, bunu baber olarak, isyan etti; fakat Sirakuza'yı ele geçirip, Bizans vâlisini öldürdüğü hâlde, kendi adamlarından arap kaynaklarının Balâşa şeklinde kaydettikleri bir kumandanın ihâneti yüzünden, müşkül duruma düşüp, Sirakuza'da kuşatılınca, Ağlab-ogullarından Ziyâdat Allâh'a baş vurup, ondan yardım istedi. Sicilya ile sulh içinde yavaşlayan Ağlab-ogulları bu yardım teklifini Kayravân eşrafı arasında münâkaşaya va'zettiler. Meclise iştirâk edenlerin çoğu 813 musâlabala-

sının bozulmasına muhâlif idiler. Deyrin büyük âlim ve kadısı Abû 'Abd Allâh Asad b. al-Furât b. Sinân ise, asıl olanın kâfirlere gazâ olduğu mutâleasiyle berkesi sefere ikna etti. Ziyâdat Allâh bu seferin başına bizzat Kadı Asad'ı geçirdi. Kadı Asad 10.000 piyâde, 700 süvârî, 100 veya 70 gemi ile ve Euphemios'un donanması ile birlikte, 14 baziran 827'de bareket etti. Bu kuvvetler, 17 baziranda adanın Tunus'a en yakın noktası olan Mazara'ya vararak, buradaki Euphemios taraftarları ile birleşti. Müslümanlar önce yukarıda zikrolunan Balâta'nın üzerlerine gelen kuvvetleri ile, temmuz ayı içinde savaştılar. Bizanslılar bozguna uğradı. Balâta İtalya'ya kaçarak, burada öldü. Asad bu zaferden sonra Abû Zakî al-Kinânî'yi Mazara'da bırakarak, ordusu ile Sirakuza'ya yürüdü. Burası, uzun müddet kuşatılmasına rağmen, teslim olmadı. Zirâ Afrika'dan müslümanlara yardım gelmesine mukabil, gerek imparatorun takviye kuvvetleri, gerekse Venedik *doge*'u Guistiniano'nun gönderdiği gemiler müdâfilerin gayretini artırmakta idi. 828 yılında müslüman ordusunda çıkan salgın hastalığın kurbanı olan Asad b. al-Furât ta ölünce, müslümanlar muhâsarayı kaldırmağa karar verdiler. Başlarına Muhammed b. Abi 'l-Cavârî'yi geçirdiler. Ancak limandan çıkma-larına Bizans ve Venedik donanmaları mâni olunca, memleketin iç taraflarına daldılar. Sirakuza'dan bir günlük mesâfede bulunan Mineo'ya varıp, orada dinlendiler. Salgın hastalık kırılmış idi. Buradan, Euphemios'un reberliği ile, adanın merkezinde bulunan Enna (= Castrum Ennae = Castrogiovanni = Kaşır Yâna)'ya yürüyüp, burayı kuşattılar. Gâyet müstabkem olan bu kale ahâlisi, teslim olacıkları ve Euphemios'u imparator olarak kabûl edecekleri vaadi ile arapları oyalayıp, Euphemios'u arkadan vurup öldürdüler, muhâsara uzadı. Muhammed b. Abi 'l-Cavârî ölerək, yerine Zuhayr b. Gavg geçirdi. Enna surları önünde bozguna uğrayan araplar, Mineo'ya kaçıp, orada tahassün ettiler. Bu sûretle bütün sefer akamete uğramış bulunuyordu.

830 yılının kış aylarında durum müslümanların lehine değişti. Adaya bir taraftan kuvvetli bir Endülüslü donanması, bir taraftan da Afrika'dan Ziyâdat Allâh'ın gönderdiği bir donanma çıkartma yaptı. Her iki donanmanın mecmuu 300 gemiyi buluyor, taşıdığı muhârip sayısı ise, 20—30.000 civârında bulunuyordu. Endülüslü'ten gelen kuvvetlerin başında Huvvâra berberilerinden Aşbağ b. Vakîl adında bir zât bulunmaktâ idi. Sicilya'daki bütün müslüman kuvvetler Aşbağ'ın emrine girdiler. 830 ağustosunda Mineo'da muhâsara edilen

kuvvetleri kurtarmak için yapılan savaş başa-rılı oldu. Aşbağ bundan sonra arapların G.l.-vali.y.a şeklinde yazdıkları, muhtemelen bu günkü Caltanissetta'ya tekabül eden bir gebir üzerine yürüdü. Ancak bu gebirin muhâsarası sırasında çıkan yeni bir salgın hastalık bem Aşbağ'ı, bem de mühim bir kaç kumandanı öldürdü. Bunun üzerine, kuşatmanın kaldırıl-masına karar verildi. Ancak bizanslılar, bu anda tasarruza geçtiklerinden, müslümanlar boz-guna uğrayıp, Mazara veya Girgenti (= Ag-rigentum = Akragas)'den gemilerine binip, Endülüslü'e döndüler. Afrika arapları ise, Aş-bağ'ın Mineo'yu kuşatmadan kurtarmağa bareket ettiği sırada, 830 ağustosunda, Palermo (eski Panormos)'yu muhâsaraya başlamışlar-dı. İyi tabkîm edilmiş olan Palermo, büyük insan kayıplarına rağmen, kendisini başarı ile korumakta idi; nihâyet 216 recebinde (ağus-tos/eylül 831) Bizans kumandanı gebri müs-lümanlara teslim etti. Bu sıralarda Ağlab-oglu Ziyâdat Allâh Sicilya emirliğine kardeşinin oğlu Abû Fihri Muhammed b. 'Abd Allâh'ı tayin etti. 832 yılında buraya gelen yeni emir emir ve kumandayı eline aldı. Palermo'nun elo geçmesi adanın geri kalan kısmını itâat altına almak için müslümanlara mühim bir üse te'min etmiş oluyordu. Bu sıralarda Anadolu'da ha-life Ma'mûn sürekli sefer hâlinde idi. Bizans im-paratoru Theophilos ise, Sicilya'ya kurtaracak kuvvetleri serbest bırakmak için, mütemâdiyen arap halifesine sulh teklifinde bulunmaktâ idi. Ancak Ma'mûn'un bunu anlamış ve durumdan istifâde etmiş olduğu muhakkaktır.

Palermo'da, müslümanların zaferine rağmen, müteâkip iki yılda mübim bir vak'a olmadı. Müslümanlar yeni elde ettikleri ülkeyi teşkilâtlandırmak ile meşgul idiler. Askerî harekât sâdece Castrogiovanni etrafında cereyan etti. 219 (= 834) başında Abû Fibr, Costrogiovanni bölgesinde bulunan biristiyancılara karşı sefere çıkarak, şiddetli bir savaşı müteâkip, bunları surların gerisine çekilmeğe zorladı. 835'te yeniden büyükçe bir zafer kazanan ve bir çok esir alan Abû Fibr, Palermo'ya döndükten sonra, Muhammed b. Sâlim adında bir kuman-danını, Taormina yolu ile, adanın şark sabiline sevketti. Her tarafa dağıtılan akıncılar adanın bizanslılar elinde kalmış olan kısımlarını tab-rip ederek, yağmaladılar. Fakat bu başarı anın-da, Sicilya ordusunda patlak veren bir isyan neticesinde, Abû Fihri öldürüldü; katilleri Bi-zans ordusuna iltica ettiler. Aynı 835 yılı için-de Afrika'dan gönderilen yeni emir al-Fazl b. Ya'kûb, bir Sirakuza, diğeri Castrogiovanni önünde vuku bulan iki çarpışmada temâyüz etti; fakat Sicilya'daki bütün faaliyeti de

bundan ibâret kaldı. 835 eylülünde buraya maktûl Abû Fihri'nin kardeşi Abû Ağlab İbrâ-hîm emir olarak gönderildi. Karada ve deniz-de büyük faaliyet gösteren İbrâhîm, Aetna yanar-dağı istikametinde yaptığı bir seferde, o kadar çok esir elde etti ki, bunlar pazar-larda yok bahasına satıldılar. 837 yılında hâlâ ele geçirilememiş olan Castrogiovanni üzerine Abd al-Salâm b. 'Abd al-Vabbâb kumanda-sında gönderilen bir kuvvet ise mağlûp oldu. Gönderilen takviye kuvvetleri şehri ele geçir-diler ise de, iç kalede kapanan bizanslı kuv-vetler ile anlaşılarak, çekilip gitmeği terci'h et-tiler. Bu sırada araplar adanın şimal sâbilinde Cefalû (eski Cephaloedium)'yu kuşatmış idiler.

14 receb 223 (11 baziran 838)'te Afrika'da Ağlab-oglu Ziyâdat Allâh vefat etti. Bu haber Sicilya'da büyük heyecan uyandırdı. Af-rika'da yeniden karışıklıklar çıkacağından ve Cefalû'yu muhâsara için lüzumlu takviye kuv-vetlerinin geleceğinden korkuluyordu. Fakat Afrika'daki buhran sanıldığından daha kolay atlatıldı. Yeni Ağlabî emiri Abû 'İkâsî Ağlab b. İbrâhîm kardeşi Ziyâdat Allâh'ın mevkini kolayca aldı ve Sicilya'ya takviye göndermeğe muvaffak oldu. 839'da müslüman-lar başarılı bir sefere çıkarak, zengin ganimet-ler ile, Palermo'ya döndüler; fakat Cefalû önündeki askerî harekât bir netice vermekten uzak kaldı. Müslümanların Cefalû önünden ric'atleri ve Ziyâdat Allâh'ın ölümü Sicilya'da Bizans'a bir az nefes aldırırken, şarkta Amorion felâketi Theophilos'un bütün ümit-lerini kırmış bulunuyordu. 840 yılı içinde arap-lar adada Platani (İblâtanû), Caltabellotta (Hışn al-Ballût), Corleone (Kurlûn) ve daha bir kaç yeri zaptettiler. 226 (= 841) yılında, bir arap birliği Castrogiovanni üzerinden, Hışn al-Kirân denilen ve bir çok mağaraları bâvi bir kaleye kadar sarkarak, burasını tahrip ve yağma ettiler. Bu sûretle adanın garp kısmı artık tamâmiyle müslümanların elinde bulun-u-yordu.

842 sonu ve 843 (228 b.) başında araplar askerî barekâtı adanın şark kısmına tevecib ederek, Messina'ya muhâsaraya karar verdiler. Napoli şehri de bu işte yardımcı oldu. Arap ordusunun kumandanı al-Fazl b. Ca'far al-Ham-dânî idi. Şehir araplara teslim oldu. 845'te Bizans imparatoriçesi Theodora'nın Anadolu'daki Harsianon tema'sından Sicilya'ya sevk-et-tiği birlikler, adanın cenûbundaki Licata yakı-nında, araplar tarafından bozguna uğratıldı. 846/847'de Leontini sukut etti. 234 (848/849) yılında Ragusa şehri müslümanlara teslim oldu. Bununla beraber gebirin nihâs fetbi bu tarifte değildir. 10 receb 236 (17 kânûn II. 851)'da

Sicilya emiri Abu 'l-Ağlab İbrâhîm öldü. Müs-lümanlar Ağlab-oglunun rızâsını almadan al-'Abbâs b. al-Fazl b. Ya'kûb'u kendilerine emir seçtiler. Kayrevan sarayı bu emri vâki' kabûl zorunda kaldı. al-'Abbâs büyük bir başarı ile askerî barekâtı devam ederek, 852 ve 853'te adanın bütün cenûb-i şarkî kısmını tahrip et-tikten sonra nihâyet Castrogiovanni'yi düşür-dü (23 kânûn II. 859). Adaya yardımı gön-derilen büyükçe bir Bizans donanması da arap-lar tarafından bozguna uğratıldı (859 son baharı). al-'Abbâs Sirakuza civârına yaptığı bir akından dönerken 14 ağustos 861'de öldü. Yerini amcası Ahmed b. Ya'kûb aldı ise de, 862 şubatında düşürülerek, yerine al-'Abbâs'ın oğlu 'Abd Allâh geçti. Ancak Afrika bunu ka-bûl etmemiş ve Sicilya emirliğine aynı yıl içinde Ağlab-ogulları hânedanından Hafâca b. Sufyân'ı tayin etmiştir. Yeni emir 862 temmü-zunda Palermo'ya geldi.

Hafâca b. Sufyân 1 receb 255 (15 nisan 869)'te kendi askerlerinden birisi tarafından öldürülünceye kadar adanın şarkına mütemâdi seferler yapmış, Sirakuza'ya müteaddit defalar kuşatmış ise de, alamamıştır. Ölümünden sonra bu seferlerde temâyüz etmiş olan oğlu Muham-med Sicilya emirliğine getirilmiş ve Ağlab-ogullarından Abu 'l-Garânîk Muhammed b. Ahmed tarafından makamında tasdik olun-muştur. Gerek bu zâtın ve gerekse onun 257 (870/871)'de öldürülmesinden sonra Ağlab-ogulları tarafından buraya tayin edilen Ahmed b. Ya'kûb b. al-Muza' b. Salama'nın (ölm. 258=871/872) emirlikleri hep adanın şark kıs-mına yapılan, fakat pek başarılı olmayan sefer-ler ile geçmiştir.

14 ramazan 264 (20 mayıs 878)'te, 258 (871/872) yılından beri Sicilya emiri bulunan, Ca'far b. Muhammed b. Hafâca 9 aylık bir muhâsradan sonra Sirakuza'ya zapt ve tahrip ettikten sonra Palermo'ya döndü. Sirakuza'nın tahrip ve yağmasına Spoleta ve Toskana'nın dukleri de iştirâk etmişlerdi. Ancak Sira-kuza'nın müslümanlar tarafından zaptı Bizans'ta derin skisler uyandırmış idi. Adaya gönderi-len takviye kuvvetleri ve bizans donanması 879—881 yıllarında müslümanlara oldukça büyük zararlar verdi. Bu devre içinde birbiri arkasına Sicilya emirliğinde bulunan al-Husayn b. Rabâh ve al-Hasan b. al-'Abbâs başarısızlıklar ile karşılaştılar. 268 (881/882) yılında Abu 'l-Savir kumandasındaki ordunun bizanslılara yenilmesi üzerine al-Hasan azledilerek yerine Muhammed b. al-Fazl geçirildi; durumu düzelterek, Bizans kuvvetlerini bir kaç mağlûbiyete uğrattı. Bizzat Katana üzerine yürüyüp, civârını tabrip etti. (883) Ancak bu zâtın da aynı yıl sonlarında

azledilerek, yerine al-Hasan b. Ahmed'in geçtiği anlaşılmaktadır. al-Hasan'ın ertesi yıl ölümü üzerine emirliğe tayin olunan Savâda b. Muhammed b. Hafâca Katana ve Taormina civârını yağmaladıktan sonra, bizanslılar ile mütâreke ve esir mübâdelesini busûsunda anlaştı. Savâda 272 (885/886)'de adanın bizanslılar elinde bulunan kısmına yeniden saldırmış ise de, İstanbul'dan gönderilen Bizans kumandanı Nikephoros Phokas kuvvetli bir ordu ile, müslümanların hâkimiyetinde bulunan Santa Severina ve Amantea şehirlerini zaptetmiş, bundan sonra da uzunca bir müddet Bizans'ın başarıları ile geçmiştir.

274 — 287 (887 — 900) arasında Sicilya'da hüküm süren vâliler, ezcümle Ahmed b. Omar b. 'Abd Allâh ve Muhammed b. al-Fazl (2. defa) bizanslılara karşı başarı elde edemediler. Bunun üzerine Ağlabî bukümdarı İbrâhîm buraya oğlu Abu'l-'Abbâs 'Abd Allâh b. İbrâhîm'i emir tayin etti. Önceki emirlerin kifâyetliliği yüzünden adanın müslüman ahâlisi birbirine düşmüş, isyân hâlinde idiler. 1 şâban 287 (1 ağustos 900) tarihinde adaya çıkan Abu'l-'Abbâs bu karışıklıkları ortadan kaldırdı; isyân etmiş bulunan Palermo'yu zaptederek, isyânın teşvikçilerini Afrika'ya, babasının yanına gönderdi. Abu'l-'Abbâs Katana'yı muhâsara etmiş ise de, alamamış; fakat 901 ilk baharında, Messina boğazından İtalya'ya geçip, Kalabriya bölgesini yağmalamış ve Palermo'ya dönmüştür. 902 yılında habasından Afrika'ya dönmek emrini alan Abu'l-'Abbâs adada oğulları Ahû Muzar ve Abû Ma'add'ı bırakarak, geri döndü. Babası İbrâhîm hacca gitmezden önce Sicilya'da gazâ etmek kararına varmış bulunuyordu. Aynı zamanda şahsî nüfûzu ile Sicilya müslümanları içinde doğmuş bulunan ayrılıkları ortadan kaldırmak istemekte idi.

Abû İshâk İbrâhîm II. 289 recebinde (haziran/temmûz 902) Sicilya'ya vardı. Aynı yıl içinde Taormina'yı bücümle zaptettikten ve adada hâlâ bizanslılar elinde bulunmakta olan Rametta ile Aci'yi aldıktan sonra Cosenza üzerine yürüdü, ancak bu son şehrin muhâsarası sırasında 19 zilkade 289 (25 teşrin I. 902)'da vefat etti. Ordu erkânı onun yerine Abû Muzar b. Abi'l-'Abbâs 'Abd Allâh'ı kendilerine emir seçtiler.

Ağlab-ogullarını ortadan kaldıran ilk Fâtîmî halifesi Ubayd Allâh al-Mahdî hâkimiyetini Sicilya'ya da kabûl ettirerek, oraya al-Hasan b. Ahmed b. Abi Hinzîr'i emir tayin etti (297 = 909/910). Aynı yıl içinde (20 ağustos 910) Mazara'ya varan yeni vâli kardeşi 'Alî'yi Agrigentum (Circant)'a vâli yaptı. A'âliye yaptığı zulümler yüzünden mevkiinde ancak

bir yıl tutunabilen al-Hasan düşürülerek dönüm 'Ubayd Allâh'a bildirilince, Fâtîmî halifesi buraya 912 yılında 'Alî b. 'Omar al-Balavi'yi tayin etti. Ancak Sicilya müslümanları yeni idâreye bir türlü alışmıyor, mütemâdî iyyân hâlinde bulunuyorlardı. Zâten ibtiyâr bir zât olan 'Omar sükûneti te'sis edememekte idi. Sicilyalıları onu başlarından atıp, yerine Ahmed b. Kurbub adında birisini seçtiler. Ahmed Fâtîmîler ile bağlantısını kesip, bir müddetten beri onlar nâmına okunan hutheyi Abbâsî halifesi al-Muktadir adına okuttu. Bu suretle Sicilya kendisini fethetmiş olan İfrîkiya ile savaş hâline girdi. Mâmafih bu durum çok devam etmemiş ve Sicilya ahâlisi tarafından hapsedilip, 'Ubayd Allâh al-Mahdî'ye teslim edilen İbn Kurbub'un idâmından sonra buraya tayin edilen yeni vâli Abû Sa'îd Mûsâ b. Ahmed bütün Sicilya'yı Fâtîmî halifesi nâmına eline geçirmişti. Mâmafih 313 (925/926) yılından itibaren emir olan Sâlim b. Râşid ve Hâilîl b. İshâk Sicilya'da mütemâdiyen patlak veren isyanlar ile uğraşmak zorunda kaldılar.

336 (947/948)'da alevî halifesi al-Manşûr Bi'llâh Sicilya'ya al-Hasan b. 'Alî b. Abi'l-Hasan al-Kalbî'yi vâli tayin etti. Afrika'da büyük karışıklık çıkarmış olan hâricî Abû Yazîd'e karşı kazandığı başarı ile halifenin gözüne girmiş bulunan al-Hasan'ın emirliği ile Sicilya tarihinin yeni bir devresi başlar. Filvâkî bu zât Sicilya'da, Banû Kalb adı ile tanınan bir hanedanın müessisidir. al-Hasan çok karışık bir durumda bulunan Sicilya'da nihâyet hâkimiyetini te'sis edince, hristiyanlar bir kaç yıldan beri müslümanların zaafından istifade ederek, ödemekten imtinâ ettikleri haraclarını teslim ettiler. Bizans imparatoru Konstantin VII. İtalya ve Sicilya'daki bizanslılara yardım için büyük kuvvetler gönderince, al-Hasan halife al-Manşûr'a yazarak, imdat istedi. Afrika'dan gönderilen büyükçe bir donanma ve 7000 süvârî ile 3500 yaya askeri de kendi kuvvetlerine katan al-Hasan İtalya'ya geçti. Kalabriya'da 340 zilhâccesinin 9'unda (7 mayıs 952) cereyan eden büyük bir savaşta bizanslılar mağlûp oldular. al-Hasan Sicilya'da al-Manşûr'un 19 mart 953'te vuku bulan ölümüne kadar kaldı. Sonra yerine oğlu Abu'l-Husayn Ahmed'i bırakarak, yeni balife al-Mu'izz'in yanına döndü. 351 (962) yılında Ahmed yeniden rumların eline geçmiş bulunan Taormina'yı yedi buçuk aylık bir muhâsaradan sonra zaptetti (kânûn I. 962). Buraya bir müslüman askerî birliği bırakarak, şehre Fâtîmî halifesinin adına nisbetle al-Mu'izziya adını verdi. al-Hasan b. 'Ammâr kumandasında ikinci bir müslüman ordusu da Rametta'yı tazyike

başladı. Bizanslıların Ramettahlara, al-Mu'izz'in ise, müslümanlara gönderdiği büyük kuvvetler 964 teşrin I. ve II. ayında Rametta civârında karşılaştılar. Bizans ordusu büyük bir mağlûbiyete uğradı, bunun üzerine bu şehir fetbolundu. Denizde de emir Ahmed Bizans donanmasını mağlûp etti. Bu suretle artık bütün Sicilya müslüman hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. 359 (969/970) yılında halife adaya al-Hasan b. 'Alî'nin azadlısı Ya'îş'i tayin etti. Bu yıl içinde Sirakuza'da ve müslümanların elinde bulunan diğer yerlerde berberiler arasında isyânlar çıktı. Ya'îş bunlara bâkim olamadı. Bunun üzerine al-Mu'izz onu azl ederek yerine kardeşi Ahmed'e niyâbeten Abu'l-Kâsim b. al-Hasan b. 'Alî'yi gönderdi. Abu'l-Kâsim Sicilya'ya gelince halk ferahladı ve ihtilâflar yatıştı.

Abu'l-Kâsim bir taraftan Sicilya'da âsâyişi te'min ederken, diğer taraftan da gözlerini İtalya'ya dikti. 366 (976/977)'da İtalya'ya geçerek, Taranto'ya kadar ilerledi ve bu şehri zapt ve tahrip ettikten sonra geri döndü. Bu sıralarda bizans-müslüman mücâdelesine alman imparatoru Otto II. da katıldı. 13 temmûz 982'de Abu'l-Kâsim ile Otto II. arasında Stilo mevkiinde kanlı bir savaş cereyan etti. Alman ve İtalyan asilzâdelerinin müslüman kılıçları ile biçildiği bu savaşta, Abu'l-Kâsim'in şehit düşmesine rağmen, müslümanlar galip geldiler. Abu'l-Kâsim'in ölümü üzerine yerini oğlu Câbir aldı. Bunu tâkip eden devrede Banû Kalb âilesine mensup Sicilya emirleri, ezcümle Abu'l-Futûh Yûsuf b. 'Abd Allâh, onun oğulları Ca'far, al-Akhal İekabî ile mâruf Ahmed ve Hasan al-Şamsâm devri Sicilya'da hep iç mücâdeleler ile geçti. Afrika'dan adaya sığınan sünîî-gî'î mücâdelesinin tohumları adada kolaylık ile yeşerdi. İfrîkiya eyâletini ellerine geçirmiş bulunan Zirî'ler de bu mücâdeleye karıştılar; fakat her hangi bir başarı elde edemeyerek Kayravân'a dönmek zorunda kaldılar. Artık Sicilya'nın her şehrinde bir emir türemiş, kendi başına buyruk hareket eder olmuştu. İnkıraz âlâmetlerinin iyice belirdiği bu devrede nihâyet Sirakuza ve Katania emiri olan İbn al-Şimna kendi dindaşlarına karşı, İtalya cenubunda küçük bir devlet kurmuş bulunana Normanlardan yardım istedi. 444 receb ayında (teşrin II. 1052) Norman hükümdarı Roger de Hauteville adaya çıktı. Castrogiovanni emiri bir müddet mukavemet etti ise de, şehri bırakıp iç kaleye çekilmek zorunda kaldı. Normanlar bundan sonra adanın her tarafını zaptetmeğe başladılar. Sicilya'nın ileri gelenleri İfrîkiya'ya Zirî emiri al-Mu'izz b. Bâdis'in yanına gidip yardım istediler. Bu zâtın

büyük bir gemi ile gönderdiği yardım Pantelaria adası yanında fırtınada battı. 1061'de al-Mu'izz'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Tamîm'in oğlu Ayyûb'u adaya göndermesi de faydasız kaldı. 461 (1068/1069)'de bu da geri döndü. Artık adada Normanlara mukavemet edecek kimse yoktu. Müslümanların elinde sadece Kaşryâna (Castrogiovanni) ve Circant (Agrigentum) kalmış idi. 481 (1089)'de Circant düştü, Kaşryâna 3 yıl daha dayandı. 484 (1091)'te bütün ada Normanların eline düşmüş bulunuyordu.

İki buçuk asra yakın adaya bâkim olmuş bulunan müslümanların getirdiği bars unsurları, grek ve roma barsı ile yoğurulmuş bulunan adada tamâmiyle nev-i şahsına münhasır bir medeniyet yaratmış idi. Şarkın tasavvufu, greklerden intikal eden güzellik duygusu, romalılardan mevrûs kudretli canlılık burada bir-biri içinde erimiş idi. Yeni Sicilya hükümdarı, bârbâr Norman, Sicilya'nın füsûnuna kapıldı. Mücâdele güçlerini yitirmiş bulunan araplara ilim ve san'at sâhasında serbestçe büyük eserler vermek imkânını bahşetti. Müslümanların idâre usûlünü devam ettirdi. Müslüman me'mûrlar makamlarında bırakıldı. Bütün harsî ve ticarî hayata araplar hâkim idi. Hattâ arapça resmî dil olarak muhafaza olundu. Abû Muhammed 'Abd al-Cabbâr... İbn Hâmdîs al-Azdî al-Sîrakûsî al-Şikillî (ölm. 1132) çapında şâirler (bk. Brockelmann, G A L, I, 269, Suppl., I, 474) yetiştiren, K. 'Umda fî mahâsin al-şîr va âdâbihi ile *Kurâzat al-gahab fî nakd aş'âr al-'arab* müellifi Abû 'Alî al-Husayn b. 'Alî İbn Râşîk al-Azdî al-Kayravânî (ölm. 1064), K. *al-'Arûz al-bârî* müellifi Abu'l-Kâsim 'Alî b. Ca'far İbn al-Ka'şî al-Şikillî (ölm. 1120) ve Abu'l-Husayn 'Alî b. 'Abd al-Rahmân al-Şikillî al-Kâtib al-Ballauvî al-Nahvî (ölm. XI. asır sonları, kırs. Brockelmann, G A L, I, 268 v.d., Suppl., I, 474 v.d.) gibi dilcilere melce' olan Sicilya müslümanları, din'lerine, harslarına bu kadar itibâr ve mûsâmaha gösteren Norman kırallarından bilhassa Roger II. 'yi, meşhur arap coğrafyacısı al-İdrisî'nin *Nuzhat al-mustâk fî 'hîrâk al-âfâk* adlı değerli eserini (te'lifi 1154) ona ithaf ve takdim vesilesi ile ve bunun ilim âleminde daha ziyâde *Kitâb Rucâr* adı ile iştihârı dolayısıyla, ebedileştirmişlerdir.

Sicilya'da Normanları 1194'te alman Staufen hanedanı istihlâf etti. Bunlardan bilhassa imparator Friedrich II. (1212—1250) zamanı Sicilya'da islâm harsının en yüksek bir seviyeye ulaştığı bir devre oldu. Aynı zamanda bu bukümdarın muhtelif islâm ülkelerindeki hükümdarlara gönderdiği felsefî sualler, İbn

Sab'in'in al-Acvibāt al-şikilliya adlı eserinin yazılmasına vesile oldu (bk. M. Şerefeddin [Yaltkaya], *Sicilya Cevapları, İbni Sebin'in Sicilya kralı 2. Fredrik'in felsefi sorgularına verdiği cevapların tercümesidir, Felsefe yillığı*, İstanbul, 1934, II, 1—175; İbn Sab'in, *al-Kalām 'ala 'l-masā'il al-şikilliya*, ngr. M. Ş. Yaltkaya, Beyrut-Paris, 1943, Et., *Orient. Publ. par l'Inst. Français d'Arch. de Stomboul*, VIII). Staufen'ler 1268'de Napoli kralı Anjou hanedanından Charles'a mağlup oldular. Ancak 30 mart 1282'de Sicilyalılar bu idareye kanlı bir isyan sonunda nibayet verdiler. Aragon hanedanından Pedro III. Sicilya kralı oldu. Bu hanedandan Alfonso V. 1442'de Sicilya'nın Napoli krallığı ile birleşmesini sağladı. Adanın yeni ve son çağlardaki tarihi islâmdan ziyâde Avrupa taribini alâkadar eder. 1861'den itibaren ada İtalya krallığının ve müteakiben de İtalyan cumhuriyetinin bir parçası olmuştur.

Bibliyografya: Sicilya'nın ilk çağına âit toplu bilgi için bk. Pauly-Wissova, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, II A, 2 (Stuttgart, 1923), sütun 2461, v.dd. (mad. Συκελία). Müslüman istilâsı hakkında bütün kaynakların verdiği bilgi şu eserlerde toplanmıştır: M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 3 c. ve *Bibliotheca arabo-sicula ossia raccolta di testi arabici che toccano la geografia, storia, biografia e la bibliografia della Sicilia* (Lipsia, 1857); A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Bruxelles, 1935—1950), I, II. Ayrıca krş. Balâzurî, *Futūh al-buldân* (nşr. de Goeje), Leiden, 1866, s. 235; *Riyâz al-nufûs*'un Sicilya'ya âit kısımların fransızcaya tercümesi için bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 340 v.dd.; Cambridge vekayi-nâmesi (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 342 v.dd., II, 99 v.dd.); İbn al-Ağır, *al-Kâmil* (ngr. Tornberg), VI, 100, 235 v.dd.; VII, 3 v.d., 40 v.d., 68 v.d., 173, 183, 195 v.dd., 222, 232, 252, 258, 279, 292, 295, 349 v.dd.; VIII, 38 v.d., 41, 54, 116 v.d., 252 v.d., 354 v.dd., 371, 384 v.d., 388, 403 v.d., 411 v.dd., 449, 490; v.d., IX, 10 v.d., 245 v.d., X, 129 v.dd.; İbn al-İzârî (ngr. Dozy, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayano 'l-Mogrib*), Leyde, 1848—1851, I, 95 v.dd., 108 v.d.; II, 229 v.d.; al-Nuvayrî, *Nihoyat al-arab fi funûn al-odab* (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 378 v.d.; II, 229 v.d.); E. W. Brooks, *The Sicilian expedition of Constantine IV.* (*Byzantinische Zeitschrift*, 1908, XVII, 455—459); E. Sachau, *Sicilien noch dem türkischen Geographen Piri Reis* (*Centenario Amari*, II, 1910, s. 205—215); Abdul Wahab, *Contribution à l'histoire de l'Afrique du*

Nord et de la Sicile (*Centenario Amari*, 1910, II, 427—494); M. Ben Cheneb, *Additions à la „Bibliotheca Arabo-Sicula“, tirées des recueils biographiques d'Abon l'Arab et d'El Khochany, suivies d'une notice sur un manuscrit des „Medarik“ du Qâdî 'Iyâd* (*Cent. Amari*, 1910, I, 241—276); E. Fagnan, *Nouveaux textes historiques relatifs à l'Afrique du Nord et à la Sicile* (*Cent. Amari*, II, 35—114); C. A. Garufi, *Gli Aleramici e i Normanni in Sicilia e nelle Puglie* (*Cent. Amari*, I, 47—83); J. Gay, *Notes sur l'hellénisme sicilien de l'occupation arabe à la conquête normande* (*Académie roumaine, Bulletin de la section historique*, 1924, XI, 127—135); H. Kruse, *A note on the badges for Sicilian Christians under the Muslim rule* (*Journal of the Pakistan Historical Society*, 1953, I, 263 v.d.); R. H. Dolley, *The Lord High Admiral Eustathios Arguros and the betrayal of Toorminn to the African Arabs in 902* (*Atti VIII. Congr. int. studi. bizantini*, 1953, I, 340—353); E. Lévi-Provençal, *Une héroïne de la résistance musulmane en Sicile au début du XIIIe siècle* (*Oriente Moderno*, 1954, XXXIV, 283—288); F. Gabrieli, *Arabi di Sicilia e Arabi di Spagna* (*And.* 1950, XV, 27—45); *ayn. mll.*, *Storia e cultura della Sicilia araba* (*Libia*, 1953, II, 3—15); *ayn. mll.*, *Un secolo di studi arabo-siculi* (*Studia Islamica*, 1954, II, 89—102); *ayn. mll.*, *Frederick II. and Moslem Culture* (*East and West*, 1958, s. 53—61); *ayn. mll.*, *La politique arabe des Normands de Sicile* (*Studia Islamica*, 1958, IX, 83—96); B. Lavagnini, *Siracusa occupata dagli Arabi l'epistola di Teodosio Monaco* (*Byzantion*, 1959—1960, XXIX—XXX, 267—279); G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1963), bk. fihrist. (FİKRET İŞILTAN.)

SİCİSTÂN. (Bk. SİSTAN.)

SİD. AL-SİD, İspanyol el Cid, frns. le Cid, bir isim olup, Kastilya şövalyeliğinin en meşhur ve balka mnl. olmuş olan kahramanına delâlet eder. Bu şahıs, V. (XI.) asrın ikinci yarısında, İspanya'nın müslümanlar ile meskûn bölgelerinde, mühim bir rol oynamıştır ve bugün onun şahsiyeti, hayatı ve faaliyetleri, bunları süsleyen efsâneler bertaraf edilerek, gayet iyi tâyin edilebilmektedir. Bunun şerefi hollandalı âlim R. Dozy'ye âittir; 1844'te İbn Bassâm'ın *Zohîra*'sinin Gota el-yazmasını incelemiş ve şuhusları tesbit etmiştir; şimdiye kadar uydurma telakkî edilen Bilgin Alfonso'nun *Crónica general*'de Cid hakkında verdiği mâlûmat,

arapçadan, muhtemelen Valencalı Muhammed b. Halaf b. 'Alkama (428—509 = 1036/1037—1116)'nin *al-Bagûn ol-vâzîh fi 'l-milamm al-fâzîh* (krş. F. Ponds Boigues, *Ensayo bibliográfico...*, s. 176, v. d., nr. 140) adlı eserinden tercüme olmuştur ve bu mâlûmat Sîd zamanından kalma değildir. Böylelikle bu tarib araştırması, sağlam ve mevsuk temellere dayanarak, Sîd'in hâl tercümesini, tekrar tertiplemiş ve bir sıra itiraz kabûl etmez istidlaller ile, Sîd'in şahsiyeti hakkındaki uzun zaman doğru kabûl edilen bütün romanvârî değişikliklerin nasıl teessüs etmiş ve şiir ile tiyatroyun efsânevi Sîd'ini doğurmuş olduğunu göstermiştir.

Asıl adı Rodrigo Díaz de Vivar olan şövalye kastilyalı asıl bir âilenin soyundandır ve XI. asrın ilk yarısında Burgos'ta doğmuştur. Dünyaya geliş taribi hakkında kat'i bir şey söylenemez; bir rivâyete göre, 1026'da, bir diğerine göre 1040'ta doğmuştur. 1064 tarihinde kastilyalı prens Sancho II.'nin safında, bu zâtın navarralı Sancho'ya karşı giriştiği bir harbe katıldığı bilinmektedir. Bu devirde o, navarralı bir şövalyeyi teke-teke döğüşte mağlup etmiş, bu başarı kendisine başkumandanı (veya kralın bayrakdarı) bulduğu Kastilya ordusu tarafından *compeador* (latince *campeator*, araplar الكامطور *al-kam-begafor* şeklinde kullanılır, İspanya arapçasında *mubâriz* veya *barrâz*, yâni iki ordu karşı-karşıya geldiğinde, teke-teke döğüşecek bir rakibin ortaya çıkmasını istemek için sıralardan çıkan döğüşçü) unvanını kazandırmıştır. Kısa bir zaman sonra, Sancho II., Rodrigo Díaz'ı tavsiyeleri ile, öz kardeşi kiral Alfonso'yu Burgos'ta hapsederek, kendini Léon kiralığı hükümdarı ilân etti. Alfonso Toledo'daki müslüman hükümdar Banî Zî'l-Nûn hanedanından al-Ma'mûn'un yanına kaçabildi, 7. teşrin I. 1072'de kastilyalı Sancho II. muhâsara ettiği Zamora şehri önünde öldürüldü. Bunun üzerine Kastilya'nın en ileri gelen şövalyeleri, Burgos'ta, yeni bir hükümdar seçmek için toplandılar. Seçim, arzularına rağmen, Toledoda'ki mülteci kiral Leonlu Alfonso lebine sonuçlandı; fakat Sancho II.'nin öldürülmesinde rolü olmadığı busûsunda yemin etmesini istemeği kararlaştırmışlardı. Rodrigo Díaz bu yemini Burgos'ta Santa Agueda veya Gadea kilisesinde Alfonso VI.'dan aldı. Yeni Kastilya kralı, bu yemin sebebi ile, kendisini hakarete uğramış hissettiğinden, ona karşı dâimâ gizli bir kin besledi; lâkin o zamanlar çok nüfuzlu olan şövalyeyi kendisine bağlamak için, yeğeni, Oviêdo kontunun kızı Jimena Díaz ile evlendirdi (1074). Bir kaç yıl sonra, Alfonso VI. onu İşbiliye'deki Abbâdî hükümdarı al-Mu'ta-

mîd'e, bu müslüman emirin Kastilya ile lafzî ittifakı karşılığı vermekle mükellef olduğu haracı tahsile gönderdi. Rodrigo Díaz, 'Abbâdî kuvvetleri ile, Granada'da Zirîlerin emiri olan 'Abd Allâh b. Bâdî kuvvetleri arasındaki bir çatışmayı önleyemedi; muhârebe Cabra'de vuku buldu. Rodrigo bu muhârebeye filî olarak katıldı ve Zirî emirliği ile müttefik olan bir çok hristiyan şövalyeleri esir etti; bunlar arasında hânedana mensup olan kont Garcia Ordoñez de varidi. Rodrigo ona derbâl hürriyetini bağışladı. al-Mu'tamid'e gönderilmesinin hakikî gayesini başarı ile sonuçlandırdıktan sonra, kendiliğinden Kastilya'ya döndü. Muhtemelen, Garcia'nın tahriki ile, Alfonso VI. Rodrigo Díaz'ı, kendisine İşbiliye'de krala takdim olunmak üzere verilen hediyelerden bir kısmını zimmetine geçirmek ile suçladı. Onu nekbete düşürmek ve memleketten sürmek için ilk fırsatı kolladı; kendi muvâfakatı olmadan, Toledo müslümanlarına karşı sefer yaptı (1081).

Bu taribi andan itibaren „condottiere“ (= ücretli asker) olarak, tâlihî cilvesi ile, müslümanlara veya kendi dindaşlarına karşı bir üçüncünün besabına veya kendisi nâmına savaşılan kastilyalı şövalyenin hayatı başladı.

Barcelona kontu nezdinde başarısız bir teşebbûsten sonra, Rodrigo Díaz Saragossa (b. bk.)'daki Hüdi emiri Ahmed b. Sulaymân al-Muktadir'e hizmetini arzetti. Emîr, onu ücretli askerleri ile beraber, ordusuna kabûl etti ve aynı yılda öldü; Saragossa'da bukûmdarlığa oğlu Yûsuf al-Mu'tamin geçti. Buna mukabil diğer oğlu al-Munzir Denia, Tortosa ve Lerida'yı elinde bulunduruyordu. Çok sürmeden, iki kardeş birbirleri ile barbe başladı. Rodrigo Díaz al-Mu'tamin'in hizmetinde kaldı. Munzir ise, Aragon kralı Sancho Ramirez ve Barcelona kontu Ramon Berenguer II. ile müttefik idi. Rodrigo Díaz, bir müddet sonra, sayıca üstünlüklerine rağmen, Lerida'nın şimâl-i garbisinde, Almenar kalesi civârında, bukûmdarının düşmanlarına karşı parlak bir zafer kazandı ve mübim ganimet aldı. Hattâ Barcelona kontunu da esir etmiş idi; fakat büyüklük gösterip, onu hemen serbest bıraktı. Muzaffer olarak, Saragossa'ya döndü; orada Hüdilerin hükümdarı kendisini hediyelere ve ikramlara boğdu. Böylelikle o müslüman askerler arasında görülmemiş bir hürmet ve nüfûz kazandı; bu andan itibaren, ona *sayyidî* („efendim“ İspanya balk arapçasında *sîdî*) diye hitap edildi; bu kelime İspanyolcada *mio cid* tâbiri ile ifâde ediliyordu (meşhûr *Cid şiiri* aslında *El Cantar de mio Cid* adını taşıyordu) ve çok geçmeden bu lekap (mülkiyet zamiri ile veya mülkiyet zamiri ol-

madan) asıl adın yerini aldı. Rodrigo Diaz, askerî kabiliyeti sayesinde, İspanya müslümanlarının gözünde yenilmez bir muhârip ve şövalye, el cîd Campeador oldu.

1084 senesinde, Alfonso VI. ile, muvakkat bir barıştan sonra, Sîd Aragon'da al-Mu'tamin hesabına yeniden şöhret kazandı. Ertesi sene bu emîr ölünce, oğlu ve halefi Ahmed al-Musta'in II. 'in hizmetine girdi ve bundan sonra, var kuvveti ile, Valencia müslüman kiralılığını zaptetmeği tasarladı.

Kurtuba Emevî halifeliğinin yıkılışı üzerine, meşhûr bâcîh al-Manşûr 'un bir torunu, 'Abd al-'Azîz al-'Âmirî tarafından kurulan bu müstakil kiralılık, 1065 senesinde Tulaytula kiralılığı ile birleşmiş idi. 1074 'te Z u 'l-Nûn hânedanından Yahyâ b. İsmâ'il al-Kâdir, dedesi al-Ma'mûn 'un halefi olarak, Tulaytula tahtına çıkınca, Abû Bakr b. 'Abd al-'Azîz 'i Valencia vâlisî tayin etti. Çok geçmeden, Abû Bakr b. 'Abd al-'Azîz bağımsızlığını ilân ederek, Kastilya kralı Alfonso VI. ile ittifak yaptı. Fakat 1085 'te Alfonso VI. Valenciya 'yı, bu şebri 10 sene evvel kaybeden ve mübâdelede karşılık olarak kendi pâyitahtı Tulaytula 'yı hristiyan hükümdara teslim eden al-Kâdir 'e sattı. General Alvar Fañez kumandasındaki bir Kastilya ordusu tarafından desteklenen islâm emîri, kan dökülmeksizin, Valenciya 'ya girebildi; fakat bamen-bemen bütün şehir halkının nefretini kazandı. Murâbitların sultanı Yûsuf b. Tâştî'n, hristiyanlar ile savaşmak için, İspanya 'ya mütevecciben gemiler ile yolsı çıktığı ve Zallâka (23 teğrin l. 1086) 'de onları kaçırdığı zaman, Alfonso VI. Alvar Fañez 'i Valencia 'dan geri çağırды. al-Kâdir, Tortosa emîri al-Munzir 'in mükerrerr hücumları karşısında, aynı zamanda hem Kastilya kiralından, hem de Saragossa emîri al-Musta'in 'den yardım talep etti. al-Musta'in, al-Kâdir 'in kiralılığını ele geçirmek için, iyi bir fırsat çıktığını gördü ve şehri zaptetmek için gizlice Sîd ile anlaştı. Bu meydana bütün ganimet ücretli kumandanın, yâni Sîd 'in hissesine düşecekti. Fakat Sîd, al-Kâdir 'in kendisine verdiği hediyelerin te'siri ile, şehri almağı reddetti; böylece Alfonso VI. 'ya bağlılığının yeni bir delilini gösterdi. Sonra ordusu ile bütün Valencia bölgesine bir akın yaptı ve 1089 'da tekrar Kastilya kiralının emrine girdi, orada metbûu tarafından ihtirâm ile karşılandı. Daha sonra, o zamanlar 7.000 kişi kuvvetindeki ordusu ile, Endülü's 'ün doğu sâhillerini geri aldı. Saragossa emîri al-Musta'in, Sîd 'in yokluğundan faydalanarak, Valencia 'yı kuşatmış olan Barcelona hükümdarı Berenguer ile ittifak yaptı. Lâkin Barcelona kontu, al-Kâdir 'e ayda 1.000 dinarlık bir ücret karşılığı olarak, pây-

tahtını her hangi bir düşman taarruzuna karşı müdâfaayı vaad eden Sîd 'in önünden geri çekildi. Bir müddet sonra, Alfonso VI. Sîd 'den Yûsuf b. Tâştî'n 'e karşı kendine yardım etmesini istedi; onun Yûsuf 'a hücum için acele etmediğini görünce, tekrar bozuştular. Bunun üzerine, Sîd hakikatte tamâmen müstakil bir haydut zümresinin reisi olarak, 1091 yılında Orihuela 'dan Jâtiva 'ya kadar bütün şark bölgesini ateş ve kılıç ile harâbeye çevirdi; Tortosa üzerine yürüdü, Barcelona kontunu mağlûp etti ve onunla bir anlaşma yaptı. Akabinde, Tortosa 'daki müslüman emîrler dahi, onun himâyesini istediler. Sîd onlara muntazam bir haraç karşılığı muvâfakat etti. Bu devirde Sîd, Barcelona kontundan, Tortosa ve Valencia 'daki müslüman emîrlerden aldığı meblâğlar dışında, bir de Albarracin (al-Sahla), Alpuente (al-Bünt), Murviedro (Murbaytar, bugün Sagunto), Segorbe (Şubrub), Jerica (Şârika) ve Almenara arap emîrlerini de haraca bağlamış idi.

Bunun üzerine Sîd ile Alfonso VI. arasındaki anlaşmazlık derinleşti ve Kastilya kralı, haddinden fazla kudretli tâbiinin büyüyen nüfûzuna bir son vermek için, Valencia 'yı almağı kararlaştırdı. Sîd 'in Saragossa islâm emîrini hristiyan Aragon kiralına karşı korumakla meşgûl bulunduğu bir sırada, Pisa ve Genua ittifakları ile kuvvetlenerek, şehri denizden ve karadan kuşattı. Sîd, hâdiseleri işitince, ordusu ile Saragossa 'yı terk ederek, Najera kontluğunu ve amansız düşmanı Garcia Ordoñez 'in timarı olan Calahorra 'yı tahrip etti. Rioja 'daki Logroño şehri baştan başa yıkıldı, neticede Alfonso VI., Valencia kuşatmasını başarısız bir şekilde, kaldırmaya mecbûr oldu.

Kendi yokluğu esnâsında, Sîd müslüman zâbiti İbn al-Farac 'i Valencia 'da al-Kâdir nezdinde bırakmış idi. Bu zat 1092 teğrin II. 'de bir halk ayaklanması esnâsında öldürüldü. Bu işyânı Kadî İbn Cahhâf hazırlamış idi ve Valencia baskının (camâ'a) başkanı olarak, kendi tarafındaki Murâbit devletinin lafzî bir temsilcisi ile birlikte, halkın başına geçmiş idi. Bir kaç ay sonra, 1093 temmûzunda, Sîd bütün ordusu ile, pâyitaht üzerine yürüdü, zahmetsizce Villanueva ve al-Kudya dış mahallelerini zaptetti. Şehri kuvvetli bir muhâsara altında bulundururken İbn Cahhâf ile de müzâkereye muvâfakat etmiş idi, fakat asıl şehir önünde sıkı muhâsara devam etti. Bu seheple Valencia çok kötü mâhrûmiyetlere düçar oldu, açlık halk arasında telefât verdirmeğe başladı. Bu bâdiselerin baskısı altında, Valencia baskı reisi 15 baziran 1094 'te şebri Sîd 'e teslim etti. Campeador, yâni Sîd, şehir halkına hiç bir fenalıkta bu-

lunmadı. Halk kendilerine gösterilen iyi muamelelere karşı şükranlarını izhar etti ve yeni efendilerine karşı gerçek bir bürmet duydu. Sîd, bununla birlikte, bâdisenin akabinde eski başkan İbn Cahhâf 'ı ceza olarak diri-diri yakmaktan çekinmedi.

Bu tarihten itibaren Sîd Valencia 'nın mutlak hâkimi idi. Bir Murâbit ordusunun muhâsara teşebbüsüne, kat'î neticeli bir çıkış hareketi ile, son verdikten sonra, bukümranlık sâbâsını genişletmeği düşündü. 1098 'de Almenara ve Murviedro 'yu zapt etti. Buna rağmen, yaşlanmış idi ve âkibetinin yaklaştığını seziyordu. Artık hemen bir şeye ihtiyaç duymuyordu. Valencia 'daki ulu câmil kiliseye tâ'vil ettirdi ve şehirde tekrar bir piskoposluk te'sis ederek, hunu Perigord 'lu Hieronymus 'un uhdesine tevdi etti. Nihâyet metbûu Kastilya kralı Alfonso VI ile samimî olarak barıştı ve kızı Maria 'yı Ramon Berenguer III. ile, Christina 'yı Navarra veliahdı Ramiro ile evlendirerek, yarım-adanın iki kiral hânedanı ile akrabalık kurdu. Jâtiva (Şâtiha, b. bk.) 'yı Murâbitlardan almak istedi, fakat ordusu geri püskürtüldü. Bunun üzerine 1099 senesi ortalarında, biddet ve ızdırap içinde öldü.

Sîd 'in ölümünden sonra, karısı Jimena Murâbitların bitip-tükenmeyen taarruzlarına takriben 2 yıl karşı koydu. Valencia, 1101 senesi sonunda, Lamtûna 'lı general al-Mazdalî tarafından kuşatıldı. Jimena 7 ay muhâsaraya dayandı, lâkin kendisini kurtarmak üzere oraya gelen Alfonso VI. 'nun tavsiyesi ile, Valencia 'yı tabliye karar verdi ve şehri terkederken, ateşe verdi. 5 mayıs 1102 'de, Murâbit kuvvetleri şehre girdikleri zaman, sâdece harâbeler ile karşılaştılar. Jimena Sîd 'in cesedini birlikte Kastilya 'ya götürdü ve ceset Burgos yakınında Gardeña 'da San Pedro manastırına defnedildi. Jimena da, 5 sene sonra 1104 'te ölünce, aynı yere gömüldü.

Bibliyografiya: Sîd 'in hayatı ve tarihî rolü hakkında başlıca eser R. Dozy, *Le Cid d'après de nouveaux documents* (Leiden, 1860); yeni baskı için bk. *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge*. 3. tab. (Paris-Leiden, 1881), II, 233. Sîd 'den az veya çok bahseden arapça kaynaklar: İbn Bassâm, *Zahîra* (Gotba yazm., arap. metin ve tercüme için bk. R. Dozy, *agn. esr.*, s. 8—28 ve III—XVIII); İbn Kardabûs, *K. al-İktifâ* (*agn. yer.*, s. XVIII—XXVII); İbn al-Abbâr, *al-Hullat al-siyarâ* (*agn. yer.*, s. XXVII—XXXI); al-Makkarî, *Nafh al-ğib, Analectes*, II, 754 ve *agn. yer.*, s. XXXI—XXXIII; İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-mugrib* (nşr. ve tcr.

E. Lévi-Provençal), III, ilâve I (İbn al-Cahhâf hakkındaki kısım); *Revue Hispanique*, 1909, XX, 316—428; 1910, XXIII, 424—476; *Bulletin Hispanique*, 1914, XVI, 80—86. Sîd hakkındaki Avrupa eserlerinin tam bir bibliyografyası için bk. B. Sanchez Alonso, *Fuentes de la Historia española* (Madrid, 1919), nr. 648—683; A. Gonzales Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 75—77. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞİDDİK. [Bk. SİDDİK.]

ŞİDDİK HASAN HÂN. [Bk. SİDDİK HASAN HÂN.]

SİDON. [Bk. SAYDA.]

SİFA. [Bk. SİFAT.]

SİFFİN. [Bk. SİFFİN.]

SİFR. [Bk. SİFİR.]

SİĞİSTÂN. [Bk. SİSTAN.]

SİH. [Bk. SİHLER.]

SİHİR. SİHİR, sihir, efsun, sihirbazlık. Sihir ile din arasındaki münâsebet hakkında ortaya atılan halkiyat ile ilgili suâle islâmiyetin verdiği cevap şüphesiz R. R. Ma rett 'in fikrine uymaktadır. Buna göre „din ve sihir menşe'de bir ve bölünmez olan ictimâî bir hâdisenin iki şeklidir, iptidâî insanın tahiat üstü kuvvetin müdâhalede bulunduğu bir müessesesi var idi ve bu müessesede sihir ile dinin rûşeymleri aynı zamanda mevcut bulunuyordu; bunlar sonraları, git-gide farklılaştı, sihir ile din kendilerine gösterilen itbâr bakımından birbirlerinden ayrılırlar; din dâlmâ en yüksek inanç ve ibâdet, umûmî olarak kabul edilmiş olan inanç ve ibâdetdir. Fakat din ile sihir arasında, „iyi ruhlar vâsıtası ile yapılan sihir“ gibi, umûmiyetle dine âit olarak kabul edilmemiş bulunan ve öte yandan münâkaşa edilemeyecek şekilde sihrî mâhiyetteki her unsurun mâruz kaldığı, redde uğramayan bir yığın gayr-i muayyen unsurlar mevcuttur (*Enc. Britannica*, II, tab. XVII, 305^b). Bu telakkî tamâmiyle müslüman ve çok geniş olarak sünnet ehli müslüman denilebilecek kütlelerin inancına uymaktadır. İslâmiyet açıkça tab'at üstü kuvvetler kabul eden bir inançlar manzûmesidir, onun için hâselerinin maddî âlemi ve bunun arkasında, bir ruhlar âlemi vardır ki, sihir veya din vâsıtası ile, bu ikinci âlem ile münâsebate girilebilir. Bu ruhlar âleminin mâhiyetini doğru olarak tayin etmek istediğimiz zaman, sihir ile din arasında mevcut olan farkı göstermek için, nazariyeler meydana çıkar. Bu ruhların menşe, ve mâhiyeti nedir? Birbirlerinden nasıl ayrılırlar? Hareketlerinde ne dereceye kadar hürdürler? Onlara ne tarzda ulaşılabilir ve onlar nasıl itâat altına alınabilir? Onlar ile olan böyle

münâsebetler Allah ile olan münâsebetlerimizi bozabilir ve kurtuluşumuzu ebediyen tehlikeye koyabilir mi? Zîrâ sünî olsun, râfîzî olsun, müslümanlıkta her şey Allahda ve onunla münâsebetlerde temerküz eder.

İmdi Peygamber zamanındaki Arabistan'da, islâmiyetin beşiğinde, hristiyanlık ve yahudiğin te'siri ile gelen unsurlar hesaba katılmazsa, ruhlar âlemi Allah ile kabîlelerin ilâhları ve cinlerden (*cinn*) meydana gelmekte idi; ve insanları bu âlem ile birleştiren bağ'lar kâhinler (*kâhin*, b. bk.), sihirbazlar ve gaipten haber verenler, şâirler ve deliller idi; bütün bu sonuncular ile alâkalı nazariye de muhtelif cinsten ruhlar tarafından hudutsuz „tasarruf, çarpılma“ nazariyesidir ve bu „tasarruf“ tâbiri çağdaş ispiirtizmada kullanılan mânadadır. Bunun içindir ki, yeni halkiyat tâbiri olarak kullanılan „sihir“ kelimesi harfiyen „efsûn, sihir“ demek olan arapça *sihr* kelimesinden açıkça daha geniş bir mânaya sâhiptir; fakat bunun ilgili olduğu vâkiaların açıklık ve vuzuhunu muhâfaza etmek için, *sihr*'i en geniş mânasında almak lazımdır; bizzat islâmiyette sık-sık ve umûmiyetle bu şekilde hareket edilmiştir, al Murtaza 'l-Zabîdî *İhyâ* şerhinde (I, 217, aşağıda) Tâc al-Dîn al-Sabkî'nin şu sözlerini zikreder: „*sihr* kehşettir (*kahâna*), nücum ilmi ve *simiyâ*, bütün hepsi aynı vâdî'dendir“. Bundan başka, islâmiyet Arabistan'ın dışına yayılınca, müslümanlar zaptettikleri muhtelif ülkelerin ve ırkların tabiat üstü bütün inançları, sihir san'atları ve dinî menâsikini ihtivâ eden kitapları ile temâsa geçtiler; bu inançlar *Kur'an*'ın ve Arabistan'ın telakkileri ve yerleşmiş âdetleri ile karıştı ve lûgatçe, menâsik ve tavırlar ve hattâ esaslî görüşleri bakımından, en gayr-i mütecânis mâhiyetinde bir halita meydana getirdi. Bu durum, göreceğimiz gibi, türlü sihir cinslerinin menşelerinin türlü ırklara çıkaran müslümanlar tarafından da tamâmiyle kabûl edilmiş idi. Karışıklık iki istikamette husûle geldi: I. Arabistan'ın hurâfeleri ve bunun tâbirleri arap olmayan ve hattâ sâmi olmayan kavimlere kendilerini kabûl ettirdi ve II. bâzı müslümanların esas inançları, derin bir şekilde, tamâmiyle yabancı inançların te'sirine uğradı. Bütün bunlar hakkında bk madd. BUDÜH. CAFR. CADVAL. CİNN. FA'L. FİRÂSA. GÜL. HÂRÛT VE MÂRÛT, İFRÎT, KÂHİN ve bunlar ile ilgili bibliyografya.

Fakat doğru istikakı içinde dikkate alınan *sihr*, sihirin mahdud bir şekli olan „efsûnu“ düşündürmektedir. Lûgatler bunun bir şeyin gerçek mâhiyetinden (*hakîka*) veya şeklinden (*şûra*) gerçek olmayan veya bir görünüşten (*hayâl*) ibâret olan başka bir şey olmakta bulun-

duğu (*şarf*) an olduğunu te'yit eder; *Kur'an*, XX, 69'a istinâd eden *taḥyîl* ekseriyâ bu hâdiseye ve hugûn „bipnotizma“ dediğimiz şeye delâlet eder; fakat akliyeciler bunu bir el-çabukluğu ve tath sözler vâsıtası ile gözleri bağlamak (*al-taḥayyulât va 'l-aḥz bi 'l-uyûn*) için yapılmış alelâde bir el çabukluğu ve hiyle (*ḥidâ, şa'vaz*) derecesine indirmeyi denemişlerdir. Böylece bu kelime vücuttaki gıda gihî, tabiatı hareket zarâfeti ve inceliğini (bu mânâ *Lisân*, VI, 12. aşağıda, İmru 'l-Kays'a çıkarılmaktadır, fakat burada mânâ daha ziyâde *şarf*'in aslî mânası imiş gibi görünmektedir) ve kelimelerin sihrinden habsettiğimiz zamanda, söz güzelliğini düşündürmektedir (*Şaḥâh*, bu kelime Râğib İsfahânî, *al-Mufradât*, s. 224 v. d.; *Lisân*, VI, 11—13; Lane, s. 1316 v. d.). Bununla berâber *Kur'an*'da bilgiler böyle, bir tefsire imkân vermeyecek kadar tâyin edilmiş bir şekilde verilmektedir. Peygamberin ve etrafındaki kimselerin düşüncelerine göre, *sihr* içinde bulunan ve onun vâsıtası ile elde edilen bilgilerin büyük bir kısmının sabte olmasına rağmen, gerçek bir şey idi. Rûhiyat bakımından, şahsın müdâhalesi olmadan e'de edilen hâdiseler hipnotizmaya inanma imkânını verir ve dinî bakımdan Peygamberin tutumu hemen hemen tamâmiyle ispiirtizma karşısında yeni Roma kiliselerinin tutumunun aynı olmuştur. *Kur'an* sistemi içinde, arka-plân — şüphesiz kâfir ve kötü olan — *cinn* ve *şaytân*'ların meydana getirdiği ruhlar âleminde müteşekkil idi. Bütün bu mesele hakkında en mühim âyet *Kur'an*, II, 101 olup, bu âyet şu şekilde tercüme edilebilir: — „ve onlar umûmiyetle kâfirler ve husûsiyetle yahudiler“ Sulaymân'ın hükümdarlığı zamanında (veya Sulaymân'ın hükümdarlığına karşı), insanlara sibiri *sihr* öğreten *şaytân*ların okumakta oldukları şeyleri tâkip ederler — ve Sulaymân aslâ kâfir olmamış idi, fakat *şaytân*'lar kâfir idiler —; ve onlar) Bâbil'de iki meleğe, Hârût ile Mârût'a (veya bunlar vâsıtası ile indir-diklerimizi (tâkip ederler); ve bunlar — „biz bir *fitna*'den başka bir şey değiliz ve kâfir olmayız“ — demeden biç kimseye bir şey öğretmezler ve onlar (bu meleklerden öğrenenler) bunlardan erkeği zevcesinden ayırmak için kullandıkları şeyleri öğrenirler ve Allahın izni olmadan, bunlarla hiç kimseye bir ziyan vermezler. Kendilerine ziyan veren ve bir fayda te'min etmeyen şey öğrenirler. Gerçekten bilirler ki bunu (sibir bilgisini) te'min edenlerin öteki dünyada bir yerleri olmayacaktır ve eğer bilselerdi, kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kadar kötüdür.“ Bu âyetlerde cümle kuruluşu çok güçtür ve verilen tercümede bu-

rada gösterilenlerden fazla şüpheli bir çok noktalar bulunmaktadır. Bayzâvî'nin çok tefsif edilmiş ifâdesine rağmen, tefsiri bir sabit-feden fazla (nşr. Fleischer, I, 76,2—77,7) bir yer işgal etmektedir ve al-Zamahşarî'nin *al-Kaşşâf* (nşr. Lees, I, 93—95)'ında bir buçuk sahifelik bir tefsir vardır. Daha geniş tefsirlerde sihir ile ilgili başlıca yer („locus classicus“) olarak uzun-uzadıya ele alınır. Tabari'nin *Tafsîr* I, 334—353)'inde ve Fahr al-Dîn al-Râzî'nin *Mafâtiḥ* (Kahire, 1307, I, 427—440)'inde böyledir. Fakat buna umûmiyetle verilen mânada şaşılacak bir şey yoktur. Bu müfessirlere göre, *şaytân*'lar sihirin kaynağıdır; göğün duvarlarını dinlerler (ağ. bk.) ve iştiklerine yalanlar katarlardı; sonra bunları *kâhin*'lere nakledecekler ve bunlardan kitaplar meydana getirirlerdi; bunlar insanlara bu kitapların ihtivâ ettikleri şeyleri, bunları inşâd ederek, insanlara öğretirlerdi. Bu inanç Sulaymân zamanında çok yaygındı; o derecede ki, bu bilginin ve tabiat ile *cinn*'ler üzerinde icrâ ettiği bâkimiyyetin kaynağı Sulaymân'a isnât ediliyordu. Yahudilerin kendileri de Sulaymân'ın bir peygamber değil, fakat bir sihirbaz olduğunu söylüyorlardı (Râzî, a. 428). Bu âyet onlara verilen bir cevaptır. Hârût ile Mârût için buradaki maddelere ve bir de ileriye bk., Bir de *Kur'an*, XXXVII, 6; XLI, 11; LXVII, 5; LXXII, 8, 9'da *cinn*'lerin en yakın göğün (*al-samâ al-dunyâ*) yakınında oturup (*kunnâ nak'udu*), burada gök kalabalığına (*al-malâ al-a'la*) dinlemek âdetinde oldukları, onların buradan süs olmak üzere asılmış olan, fakat vazifeli melekler (*haras, raşad, hişz*) tarafından taşlar (*ruḥm*) gibi üzerlerine atılan lambalar, meş'aleler (*maşâbih, şihâb*) ile kovuldukları söylenir. Bu sûretle orada muntazaman dinlenmek âdetinde idiler, fakat şimdi (*al-âna*, *Kur'an*, LXXII, 9), — şüphesiz Peygamberin insanlar arasına gönderilmesinden beri —, karşılarında husûsiyetle dikkatli ve uyanık melekler bulmuşlardır. Tefsirâtta bilgileri için bk. al-Kaşşâf (s. 1535), *Kur'an*, LXXII, 9 münâsebeti ile; burada eski şâirler zikredilmiş olduğu gibi, eâhiliye devrinde bu mesele hakkında arapların düşüncelerini gösteren rivâyetler de nakledilmiştir. Bu araplar bâzı akan yıldızları biliyorlardı ve bunlar hakkında busûsi düşüncelere sâhip idiler. Fakat Peygamberin doğumu ile meleklerin dikkat ve uyanıklığı büyük bir derecede arttı. Bununla berâber bu bâl ancak bir kaç zaman devam etmiş olmalıdır; zîrâ sihirin sonraki bütün taribi *cinn*'leri dâimâ dinlemeğe devam edip, *kâhin*'lere ve sihirbazlara bilgi getirir bir şekilde tasvir etmektedir. Bundan başka kötü *cinn*'ler peygamberlerin düşmanlarını

doğru yoldan çıkarmak için, onları idâre ederlerse de (*Kur'an*, VI, 112), *cinn*'ler (*Kur'an*, XXXIV, 13) biç olmazsa tamâmiyle doğru bir şekilde görünmezleri (*al-ğayb*) bilmezler. *Kur'an*, XXVI, 221—225'te *şaytân*'ların büyük yalancılara (*affâk*) nasıl indikleri (*tanazzala*), bu *şaytân*'ların duyduklarını bu yalancılara nasıl kabûl ettikleri ve bunların (insanlar veya *şaytân*'lar arasında büyük yalancılara) ekserisinin yalancı oldukları veya biç olmazsa naklettikleri konuşmaların ekserisinin yalandan müteşekkil olduğu hakkında çok mânalı âyetler vardır. Yoldan çıkmış şâirler de bunları (görünüşe göre, *şaytân*'ları) tâkip ederek, bütün vâdî'lerde dolaşırlar ve dediklerini aslâ yapmazlar. Bu vâkıalar müfessirler (al-Bayzâvî, II, 61, 15—62,7; daha iyi ve daha mükemmel bir şekilde *al-Kaşşâf*, II, 1012—1014) tarafından ve görünüşe göre, baklı olarak, meleklerin konuşmalarını dinleyip, bunları bozan, bunlara yalan katan ve inip, bunları *kâhin*'lere, sahte peygamberlere ve şâirlere nakleden *cinn*'ler ile alâkalı gösterilmiştir. *Cinn*'ler tarafından ilham edilen şâir hakkında bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arab. philologie*, I, 1—121 ve busûsiyetle bu âyet için s. 27, not 2.

Sihr kelimesi yalnız *Kur'an*, II, 96'da Sulaymân ile ilgili olarak görünür, fakat Sulaymân'ın bâkimliğinden, ilminden ve dünya üzerindeki bâkimiyyetinden uzun-uzun bahseden bir çok âyetler vardır (*Kur'an*, XXI, 81, 82; XXVII, 15—45; XXXIV, 11—13; XXXVIII, 29—39) ve muahhar devirlerde islâmiyette meşrû olan bütün sihirler, „beyaz sihir“ ona çıkarılmıştır. *Sihr* ve benzeri kelimelere başka yerlerde, Mûsâ, İsâ ve bizzat Peygamber hakkındaki hikâyeler münâsebeti ile, tesâdüf edilmektedir. Bâzı sûrelerin hemen-hemen bütün parçaları Mûsâ'nın Fir'avn'un sihirbazları ile mücadelesi hikâyesi ile alâkalıdır. *Kur'an*, VII, 110, 113, 117, 129; X, 77, 78, 80, 81 (fakat âyet 2 Peygamberden bahseder); XVII, 103 (fakat âyet 50 Peygamber ile ilgilidir); XX, 59, 60, 66, 69, 72—74; XXVI, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 45, 48 (fakat 153. ve 185. âyetler Peygamber ile ilgilidir); XXVII, 13; XXVIII, 36, 48; XL, 25, XLII, 48 (fakat 29. âyet Peygamber ile ilgilidir); LI, 39 böyledir. Yalnız *Kur'an*, 110'da sihir İsâ ile ilgilidir. Bununla *Kur'an*, VI, 7; X, 2; XI, 10; XV, 15; XVI, 50; XXI, 3 v. d.; XXIII, 91; XXV, 9; XXVI, 153, 185; XXXIV, 42; XXXVII, 15, XXXVIII, 3; XLIII, 29; XLVI, 6; LII, 15; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 24'te ise, Peygamber ile ilgilidir. Bunlar arasında çok mânalı bir takım ibâre ve kullanışlar vardır: *Kur'an* XX, 77, 78; XLIII, 29;

XLVI, 6'da *sihr* kelimesi *al-hakk* („gerçek“) 'ın ve *Kur'an*, LII, 15'te *cehennem* (*al-nār*) gerçeğinin zıddı olarak kullanılmıştır. — „Cehennemde onlara sorulacak: — Bu sibir midir?“; *Kur'an*, VII, 113 (Mūsā) 'te gözler sibirleşmiştir ve benzer bir şekilde *Kur'an*, XV, 5'te „gözlerimiz (*abşārūnā*) sarboş olmuş (*suk-kirat* ve biz sibirleşmiş (*maḥḥūr*) bir halkız“, yâni bizler (mekkeliler tarafından) sibirleşmiş, hipnotizma edilmişiz, denilir (Peygamber Mūsā gibi, XVII, 103); Peygamber „sibirleşmiş (*maḥḥūr*) bir insandır“ (XVII, 50; XXV, 9); Peygamber „derin bir şekilde, kuvvetle sibirleşmiştir (*muḥḥār*, XXVI, 153, 185)“; Mūsā hikâyesinde *sihr* vâsıtası ile bir hayal (*hay-yala*) görüldü (XX, 69); XXI, 3 v.dd.'da Peygambere karşı bir çok ithâm ileri sürülmüştür—bildirdiklerinin bir *sihr* olması, bu bildirdiklerinin „bir rüyalar yığını (*aḡḡas aḡ-lām*)“, yâni karışık ve yalan rüyalar olması; bunları ayırdurduğu (*iftarāhu*); şâir olduğu ithâmı; eski peygamberler gibi kendisinin de bir işâret (*āya*) göstermesi istenilir: *Kur'an*, XXXVIII, 3'te Peygambere müşrikler tarafından „yalancı sihirbaz“ (*sāḥir kaḡḡāb*) denildiği söylenir; *Kur'an*, XL, 25'te Mūsā aynı muâmeleye mârûz kalır; *Kur'an*, LI, 39'da Mūsā bir sihirbaz (*sāḥir*) ve bir *cinnî* tarafından çarpılmış bir *macnūn* 'dur; *sihr* 'e ekseriyâ „açık, belli“ (*maḡbīn*), XXVIII, 36'da „uydurma“ (*muftarā*); ve LIV, 2'de *mustamirr* „sahirlî, sağlam“ veya „devamlı, sürekli“ veya „kaçıcı“ denilir; *Kur'an* LXXIV, 24'te (*Kur'an* 'da kullanıldığı en eski yer budur). Peygamberin bildirdikleri hakkında *sihr* *yu'sar*, bir başkasından „alınan veya öğrenilen sihir“ c'uilir; XXVI, 36'da *sahḥār* galiba „bir mütabassıs, san'attan yetişme bir sihirbaz“ (Mūsā hikâyesi) demektir.

Sibir ile Peygamber arasında bir ilgi kuran âyetler umûmiyetle daha ciddi bir tetkike tâhi tutulursa, Peygamberin devrindeki fikirler ile Peygamberin bu hususta işgâl ettiği mevki hakkında bir vuzuh elde edilir. *Kur'an*, LXXIV, 24 hakkındaki hadîs tefsiri (bk. İbn Hişâm, *Sira*, nrş. Wüstenfeld, s. 171 v.d.; al-Bayzâvî, nrş. Fleischer, II, 368, 15 v.d.; al-Kaḡḡāf, nrş. Lees, II, 1548 v.d.) *kāhin*, *macnūn*, *şâir* ile *sāḥir* arasında bir fark koymaya çalışmaktadır ve şüphesiz *sihr* 'in târifi için *Kur'an*, II, 96'dan istifade etmektedir; fakat, *Kur'an* 'daki mânalara bakılacak olursa, böyle ayrımların imkânsız olduğu ve bu dört sınıfın, mânevî âlem ile kendi âlemimiz arasındaki bağlar olmak bakımından birbirleri ile sıkıca bağli bulundukları meydandadır. *Kāhin* kelimesi *Kur'an* 'da yalnız iki defa geçer; her iki yerde

Mekke sâkinleri tarafından Peygamber hakkın da kullanılmıştır. Bir defa (II, 29) *macnūn* ile ve bir defa da (LXIX, 42) *şâir* ile birlikte geçer. *Kur'an*, X, 2; XXI, 3 v.d. ve XXXVIII, 3'te Peygambere *sāḥir* denilir; XVII, 50 ve XXV, 9'da „sibirleşmiştir“ (*maḥḥūr*) ve XXVI, 153, 185'te „kuvvetle sibirleşmiştir“ (*muḥḥār*). Bu son iki tâbir, Peygamber hakkında kullanıldıkları şekli ile, şüphesiz hoş gitmeyen tâbirlerdir; zîrâ müfessirler buna „eğeri olan bir kimse“, yâni alelâde bir adam gibi tâfi derecede mânaları ıla ilgili izahlar verirler. *Kur'an* 'a, bildirdiklerine ve delillerine bir çok defalar sihir denilmiştir. XI, 10; XXXIV, 42; XLIII, 29; XLVI, 6; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 4 ve Peygamber Mūsā, Sulaymân ve İlsâ'nın yaptığı gibi mucizeler göstermiştir. XXV, 9'da o, kâfirlere göre, yalnızca „sibirleşmiş bir insandır“; kendisi ile beraber gidecek hiç bir meleğ gönderilmemiştir, kendisine bir hazîne (*kanz*) de verilmemiştir; ona gıdasını alacağı, yâni gerçek olarak, hâricen mevcut sihirli bir bahçe de verilmemiştir. *Kur'an*, VI, 7'de, kendisine *kirḡas* üzerinde, eller ile dokunulabilecek gerçek bir kitap verilmiş olsa idi, buna *sihr* diyeceklerdi; yâni onun böyle işâreti, mucizesi yok idi. Sibir siyaki içindeki iki âyet (*Kur'an*, X, 2; XXXVIII, 15) hâlinde de, müfessirler, yâni al-Zamaḡḡarî ile al-Bayzâvî, bu telmihlerin mucizeler (*umār ḡarika li 'l-âda*) ile ilgili olduğuna tamâmiyle emindirler, fakat *Kur'an* 'ın bütün temâyilü telmihin, Mekke sâkinlerinin fikirlerine göre, sibir den çıktığı ileri sürülen vahyler ile ilgili olduğunu göstermekte ve bizzat bu âyetler de bunu anlatmaktadır.

Muslim, *Şaḡḡih* (İstanbul, 1333, cüz VIII, s. 229—231, *Kitâb al-zuhd*, hadîs 473 'te, müşrik bir hükümdar ile sihirbazının (*sāḥir*), bir râhibin ve bir kölenin (*ḡulām*) hikâyesi bulunmaktadır: bu hikâyenin gâyesi *sihr* 'in ve *kufr* 'ün müşrikliğin aynı olduğunu göstermektedir; nitekim al-Bayzâvî (I, 76, 7), *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, *sihr* ile *kufr* 'ü aynı sayar ve bunları *kahāna* 'nin yanına koyar. Bu hususta rivâyet edilen hadîslerin hangilerinin Peygambere vardığını ve hangilerinin sonrakî münâkaşalardan meydana çıktığını söylemek imkânsızdır. Muslim'in *Şaḡḡih* cüz VII, s. 13—41, *Kitâb al-salām* 'inde bulunan, tıptan, şeriate uyan ve uymayan üfürükten (*ruk-va*), sibir den, zehir den, *şayḡān* 'lardan, *ḡul* 'lerden, *kahāna* 'den, *şayra* 'den ve *şal* 'dan hahseden çok karışık bir dergiye mürâcaat edilebilir. Cüz I, s. 59'a göre *muḡḡirā binā'ī kaḡā* („falan yıldız bize yağmur yağdırdı“) diyen kimse kâfirdir; s. 136—138'e göre, be-

sap vermeksizin ve biç bir azap görmeden, cennete girecek olan 70.000 müslüman arasınd da dağlama ve efsûn kullanmamış olan ve bir de fal olmak üzere kuşların uçuşlarına bakmamış bulunan kimse vardır. al-Buḡarî, *Şaḡḡih* (VII, 122—140) 'te, *ḡibb* faslında tıptan, *ta'bir al-ru'ḡā* faslında rüyaların tâbirinden, v.b. bahsedilir (cüz IX, 29 v.dd.). Peygamberin rüyada görülmesi bâlîleri ile umûmiyetle rüyalar bakımında bk. Muslim, *Şaḡḡih*, VII, 50 v. dd.; Bu muhtelif mevzûlar müslümanların zihninde sıkı bir münâsebet hâlinde idi ve bugün de öyledir.

Fakat Peygamber, gerek efsûn şeklinde, gerek kâfir ruhlar ve cinler tarafından mâhiyeti bozulmuş vahy şeklinde tezâhür eden bu hâdiselerin gerçekliğinden tamâmiyle emin ise de, eski akılcı kelâm âlimlerinin (*al-mu'tazila*, *ahl al-kalām*; bk. mad. KELÂM) bu hâdiselerin gerçekliği hakkında pek çok şüpheleri var idi. Bu hâl İbn Kutaybn (ölm. 276=889, 'nin *Muḡḡatâf al-ḡadîḡ* (Kabire, 1326, s. 220—235) 'inde, çok açık bir şekilde, meydana çıkmaktadır. Bu hususta bk. Goldziher, *Muḡ. Stud.*, II, 136 v. dd. Mu'tezililer, akıl ve düşünce (*aḡl*, *naḡar*) sâbasında kalarak, Peygamberin sihir ile çarpıldığını gösteren hadîslere hücum ettiler: Allahın himâyesi altında bulunan (*ma'ḡḡūm*) bir peygamber için bu imkânsız bir şey idi. Bunun gibi, *Kur'an* 'da bahsedilen sihir, msl. Mūsā küssası münâsebeti ile bahis mevzuu olan bir göz bağılıktan (*taḡyîl*) başka bir şey değil idi; *Kur'an*, II, 96'da bahsedilen iki melek Malik adlı iki insan idi ve bu suretle âyeti tamâmiyle ayrı bir şekilde tefsir etmek gerekirdi. İbn Kutayba, bu tutuma muhâlefet ederek, bütün mukaddes kitapların ve peygamberlerin ve sihire hemen hemen bütün halklar tarafından gösterilen inancın şââdetlerini; bir de aynı şekilde *Kur'an*, CXIII ve CXIV sûrelerinin, *al-Mu'aviḡatayn* 'in açık şââdetini kaydeder; ve bundan başka daha eski bâzı an'aneleri de zikreder ki, bunlardan biri bilbassa ilgi çekicidir: bu Hârût ile Mârût 'un yanında sibir öğrenmek için, Bâbil'e giden ve sonra pişman olarak, Peygamber'i bulmak üzere, Medine'ye gelen, onu ölmüş bulunca, bütün hikâyesini naklederek, 'A'îḡa'ye hâlini anlatan bir kadının hikâyesidir. Bu sibirli *savîḡ* 'in hazırlanması hakkında halkiyat unsurlarını ihtivâ eden ve *Bin bir gece* 'deki „Badr Bâsim'in hikâyesini“ ve Muhammed b. Salama 'nin *ḡurâḡāt* 'ını hatırlatan (bk. *The Earlier History of the Arabian Nights*, J R A S. 1924, s. 374—379) aynı rivâyet, bir az daha tam bir şekilde, Tabarî (ölm. 310=923), *Taḡḡir*, I, 347, 23. 348, 10'da bulunmaktadır;

bk. bir de Sa'labî (ölm 427=1036), *Kiḡḡas al-anbiḡā* (Kahire, 1314), s. 30, 16 v.dd.; aynı hikâye mübâlagalı, safsataci ve felsefi bir şekilde Râzî (ölm. 606=1209), *Maḡḡatîḡ*, I, 454, 19—28'de bulunmaktadır. Bundan başka bütün hikâyeler pek çok değişmektedir; her değişik şekil şüphesiz her muharririn bildiği ve devrinde câri olan sibre tekabül ediyordu. al-Şarîḡî, Hârîrî'nin *Maḡḡamāt* 'ı hakkındaki şerhinde (Kahire, 1314, I, 211) de aynı şeyi müşâhade eder. Bununla beraber bu vâkıa hadîste kabûl edilmiş görünmemektedir. Eski mühim hadîs dergileri arasında yalnız Ahmed b. ḡanbal (ölm. 241=855) 'in *Musnad* 'inde (II, 134) Hârût ile Mârût hakkında bâzı bilgiler bulunmaktadır ve bu hikâye orada yoktur (A. J. Wensinek 'in mektubu).

al-Fihrist (377—400=987—1010 arasında yazılmıştır) 'te sibir ile ilgili bütün mevzûlar geniş bir şekilde geliştirilmiş bulunmaktadır ve bunun arkasından zengin bir kitâbiyat gelir. Esaslı kısım sekizinci *maḡāla* 'nin ikinci *fann* 'inde (nrş. Flügel, s. 308 v. dd.) bulunmaktadır. Görünüşe göre şif'olan ve binnetice mu'tezilî fikirlerin te'sirinde kalması kuvvetle muhtemel bulunan (bk. mad. KELÂM) muharriri Muhammed b. İshâḡ 'ın tutumu izahlarında görünmektedir. Kendisi ister şeriate uygun olsun, ister olmasın, sihirbazların sihirin cinlerin ve ruhların sibirbaza itâat etmelerinin mahsûlü olduğunu tasdik ettiklerini söyler. *Mu'azzimūn* ('*azîma* „teshir“ kelimesinden; bu kelime ve bu bakımdan kökü *Kur'an* 'da bulunmamaktadır) adını verdiği şeriate kabûl eden sihirbazlar Allaha itâat ve ona duâlar ederek, maddî arzûlardan vazgeçerek, zâhıdece yaşayarak ve Allahın ruhlar üzerinde te'sir etmesi için, yeminler ile israrda bulunarak, cin ve ruhları kendilerine tâbi kılmaya muvaffak olduklarını tasdik ederler; o zaman cin ve ruhlar gerek yemin ile israrlar sebebi ile Allaha itâat için, gerek korku sebebi ile itâat ederler; zîrâ Allahın *asmâ' ḡusnâ* 'sının sâhip olduğu husûsiyetler (*ḡaḡḡiḡa*) arasında bunları itâat altına alan bir şeyler vardır. *Şahara* (*Sāḡir* 'in cemi) adını verdiği şeriate uymayan sihirbazlar, cin ve ruhları hediyeler (*ḡarābîn*) ve Allahın hoşuna gitmeyen, gerek ibâdetleri ihmal etmek, gerek kan dökmek, ya-kın bir akraba ile evlenmek v. b. gibi haram edilmiş olan işleri fiilen yapmak gibi, kötü işler ile kendilerine köle hâline getirdiklerini tasdik ederler. Bu iş Mısır 'da ve komşu ülkelerde açıkça (*zāḡir* ' yapılmaktadır ve bu mevzuu işleyen bir çok kitaplar vardır. Sihirbazların Bâbil 'i Mısır 'dadır; İbn İshâḡ bunu oraya gitmiş olan ve orada bunun gerçek ka-

hıtlarını (*baḳāyā*), kadın ve erkek sihirbazları görmüş olan birinden öğrenmiş idi. Onun eserini muhtemel olarak Bağdad'da yazmış olduğunu hatırlatmak gerekir; müslüman şarkın Mısır'a karşı tutumu hâlâ böyledir. Şeriate uyan veya uymayan bütün bu sihirbazlar yüzükler (*ḥavātīm*), türlü tılsımlar (*'azā'im*, *ruḳā*, *ḥizāb*), sihirli halkalar (*manādīl*) ve tütsü (*daḥān*) v. b. kullandıklarını iddia ederler. Bir de, bir takım feylesoflar ile yıldızlara tapanların, yıldızlara bakarak, her türlü teşebbüs'er için tılsımlar yaptıklarını söylediklerini de sözlerine ilâve eder; yıldızlar taşlara, yüzük taşlarına (*fuṣūṣ*) kazılmıştır. Bu feylesoflar arasında geniş ölçüde yayılmış bir ilimdir. Hindliler buna inanırlar ve bu vâsıta ile şaşırtıcı şeyler yaparlar; çinlilerin bileleri (*ḥiyāl*) ve kendilerine mahsûs bir sihirleri vardır; bindûlar „hipnotizma“ (*'ilm al-tavahhum*) husûsiyetine sâbiptirler (bk. *J R A S*, teşrin I. 1922, *Wahm in Arabia and its Cognates*, s. 516), bu mevzûdaki hindî kitapları arapçaya tercüme edilmiştir; türklerin bir ahir ilmi vardır ve İbn İshâk itimâda şâyân bir kimsenin onların maddî sâhasında mücizeli şeyler—msl. orduları yenmek, düşmanları öldürmek, nehirleri geçmek ve kısa bir zamanda uzak mesâfelere gitmek—yaptıklarını kendisine te'min ettiğini söyler. Mısır ve Suriye'de tılsımlar pek çoktur ve herkes tarafından kolayca görülebilir; fakat zamanın geçmesi ile te'sirleri biçe inmiş bulunmaktadır.

al-Fihrist'in „öğülecek yol“ (*al-ṭarîḳat al-maḥmûda*) dediği şeriate uygun sihirin menşei ruhları ve cinleri (*al-cinn va'l-şayâtîn*) ilk olarak kendine tâbî kılan ve onları kendine bizzet ettiren Sulaymân b. Dâvûd'a kadar çıkarılmaktadır; iranlıların sibri için de Camşîd aynı şeydir. Bu bilgînin kurucusu ve *cinn*'leri itâat altına alan bir kimse olarak telakkî edilen Camşîd için bk. *al-Fihrist*, s. 12, 21, v. d., 238, 20; İran destanında işgal ettiği mevki ve Sulaymân ile karıştırılması hakkında daha tam bir bilgi husûsiyetle E. G. Browne, *Literary History of Persia*, I, 112—114'te bulunmaktadır. Şüpheşiz, bu karıştırmayın neticesi olarak, ibrânî dilinde ve farsça geniş bir sihir edebiyatı Sulaymân'a isnât ediliyordu; burada kitaplarını toplayan kâtiplerinden üçünün adı gösterilmekte ve yine burada, Cavbarî h. VII. asrın ilk yarısı'nın *Kitâb fî kaşf al-asrâr*'ından alınmış olan uzun bir parçada, bu eserlerin adları hakkında ilâve tafsilât verilmektedir (*Z D M G*, XX, 486 v. dd. de Goeje'nin aynı mevzû üzerinde *Gauharî's „entdeckte Geheimnisse“* adlı makalesinde; bir de krş. Fleiszer, *Z D M G*, XXI, 274). Bu metnin küçük bir kısmı Kahire'de basıl-

mıştır (32 s., ts., *Maṭba'at al-Nacâh*), burada giriş kısmı bulunmamaktadır. Ve ancak IV. fasılın IV. *bâb*'ına kadar devam eder ve şüpheşiz arada başka çıkarmalar da vardır [bunun matbaa ve tab yeri bakında hiç bir işâret ihtivâ etmeyen, fakat cemâziyelâbir 1302 tarihini taşıyan tam bir basması da vardır. Bu kitabın basılmış bir metin ile bir çok el-yazmalarına istinât eden ve filoloji bakımından yapılmış olmayan ameli bir incelenmesi için bk. Eilhard Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, XXV, 206—232]. *al-Fihrist*, bundan sonra, Sulaymân'ın huzûruna çıkan ve Sulaymân'ın Allahın adlarını kullanarak kendilerinden ahidler (*'uhûd*, *mişâk*) aldığı 70 ifritin (*'afârit*), adlarının bir cedvelini verir. Bu ahidler (*'uhûd*) büyük bir rol oynamakta devam etmektedir. Kahire'de basılmış, tarihsiz 16 sahifelik küçük bir esere göre, bunlar muskadır: *Ḥicâb al-sab' 'uhûd al-Sulaymânîya li-sayyidinâ Sulaymân b. Dâvûd*. Bunun bir de 7'lik bir cedveli verilir ki, bunlar husûsiyetle haftanın günleri ile alâkalıdır. Bu Kazvîni'nin *'Acâib al-maḥlûkât* (nşr. Wüstenfeld, a. 371)'ta verilen bilgiler ile genişletilebilir, bu eser de *cinn*'leri Sulaymân'ın emri altında imiş gibi göstermektedir. Dâmirî, *Ḥayât al-hayavân* (Kahire, 1313, I, 177—187, trc. Jayakar, I, 448—480)'da başka cedveller ve başka tasvirler bulunmaktadır. *al-Fihrist*, bundan sonra, greklerden kendi zamanına kadar, biç bir zümreye girmeyen bâzı sihirbazların adlarını, eserlerinin isimlerini verir. Bu bilgi bâzı noktalarda Cavbarî'nin cedveli ile mukayese edilerek, kontrol edilebilir ve genişletilebilir. Bütün sihirbazlar, hattâ grek Stepanos oğlu Arios, Sulaymân'ın sihir usûlü ile münâsebetli olduklarını ve cin ve ruhları, Sulaymân'ın bunlar ile yapmış olduğu antlaşmalar vâsıtası ile, hükümleri altına aldıklarını söyleyorlardı. Bunların sonuncusu Abû 'Amr 'Ogmân b. Abî Raşâsa adlı biri idi ki, arkadaşları arasında büyük bir şöbrete sâhip idi, bir çok eserlerin müellifi idi ve hârikat işler başarmış idi; İbn al-Nadîm onu şahsen tanımış idi ve ona bir gün „bu işler ile meşgul olmaktan seni tenzih ederim“ (*anâ unuz-zihuka 'an al-ta'arrûz li-hâza 'l-şân*) demiş idi. Sihirbaz ona şu cevabı verdi: —„80 kûsûr seneden beri, bunun gerçek ve hak bir şey olduğunu bilmesem idim, bunu terkederdim; fakat benim bu bususta hiç bir şüphem yoktur“. İbn al-Nadîm de ona ancak şöyle dedi: —„İnşaallah sen—her hâlde sihirli şeyler yapmakta—devam etmezsin!“.

Bunun gibi şeriate uymayan sihir, „ayıpla-nacak yol“ (*al-ṭarîḳat al-maḥmûma*) veya sa-

ḥara'nin usûlü, kızı veya oğlunun kızı Bayzaḥ [bk. mad. BUDÜH] vâsıtası ile, İblîs'e çıkarılır. Onun su üzerinde (*'ala 'l-mâ*) bir tahtı (*'arş*) vardır; krş. Muslim, *Şaḥîh* (İstanbul tab., VII, 190)'te *al-baḥr* üzerinde İblîs'in *'arş*'i ve Kur'an. XI, 9'da *'ala 'l-mâ* Allahın *'arş*'i ve al-Buhârî, *Şaḥîh* (Bulak, 1315, cüz IX, 124)'te bulunan hadîs. Sibri öğrenmek isteyen kimse (*murîd*, tasavvuf yoluna girmek isteyen *murîd* gibi), onun için, onun bütün istediklerini yapınca, ona vâsıl olur, Bayzaḥ istediğini onun bizzetine verir ve kendini onun arzularına teslim eder; ve kendine şeriat tarafından istenilen şartlara riâyete etmeden, hayvan veya insan kurban eden ve aklen mekrûb olan şeyleri yapan kimseyi hiç bir mâniâ (*ḥicâb*) ondan ayırmaz [bu bilgînin karışık ve râbitasız oluşu ihtimâl İbn al-Nadîm'in kendisine verilen muhtelif bilgileri, tertipsiz olarak toplayıp, bir araya getirmesinden ileri gelmektedir]. Bâzı kimseler Bayzaḥ'ın bizzat İblîs olduğunu söylerler; daha başkaları da onun tahtına oturduğunu ve *murîd*'in, onun emirlerine itâat etmek, ona tapmak üzere, ona getirildiğini söylerler. Bu *ṣahâra*'den biri İbn al-Nadîm'e, uyuyunca, onu oturmuş gördüğünü, uyanınca da onu aynı hâlde gördüğünü, etrafında Savâd Nebetilerine benzeyen, yalın ayak ve topukları yarılmış (*muşakkaḳi 'l-a'ḳâb*) bir balk gördüğünü söylemiş idi; hattâ bunlardan birini tanımış idi. O (galibn İbn al-Nadîm'e bilgi veren) son zamanlardaki en tanınmış *ṣahâra*'den biri idi ve bir tasa bakarak, sibir yapmak âdetinde idi (*kâna yunâṭîḳu min taḥṭi 'l-ṭast*; krş. *kâna munâṭîḳan*, s. 310, 18). Bunu ayrı ayrı adlar ve yazmış oldukları kitaplar tâkip eder; bunlardan biri *al-Zarkâ* adlı (bu yemenli melike Turayfa mıdır? Bu hususta bk. burada VI, 72b) yemenli sihirbaz bir kadının neslinden bir yemenli idi; bir diğeri İbn Vahşîya [b. bk.] idi ki, eski Keldânî sibri ile münâsebeti olduğunu iddia eder idi ve mu-bakkak nebeti sibri ile alâkalı bulunuyordu. *al-Fihrist*'te ona şüfi denilmekte ve kendisinin *ṭilasmât* yardımı ile çalışan bir *sâḥir* olduğusu iddia ettiği söylenmektedir. Bunu tâkip eden kısımda (s. 312, 11—16) sırf bokkabazlıktan (*al-şabâza*) bahsedilir. Sonra mevzû yeniden ele alınır ve burada Kallisthenes, Tyana'lı Apollonius, Morus, Hermes ve Hind sihrini temsil eden kimseler yer alır. Yukarıda anılan „bileler“ (*ḥiyāl*) kelimesinin mânâsı bususun-da riyâziyecilerden ve mühendislerden bahsedilen bölüme (s. 265, 16; 271, 8) mürâcaat edilebilir. Sibre dâir olup, hemen-hemen hiç birinin müellifi bilinmeyen başka kitaplar „muhtelif ynzılar“ *fann*'inde gösterilmiş bulunmak-

tadır; s. 314, 7—18; 317, 18, 318, 4. İslâm âleminde, meşrû olmayan sihrin büyük bir kısmı ve nücûm ilmi dâimâ Keldânî rivâyetlerine isnât ettirildiğinden, kendilerine *sâbî'ân* adını veren harranlı keldânilerden bahseden 9. *maḳâla*'nin 1. *fann*'i (s. 318 v. d.), busûsî olarak, kendisine sorulan suâllere cevap veren baş hîkâyesi (s. 321, 12 v. d.) sihir tarihinde mühim bir mevki tutar. Elkimya hakkında 10. *maḳâla*'ye de aynı ehemmiyeti vermek lâzımdır; burada İbn Vahşîya (s. 358) ve meslekdaşları hakkında yeniden uzun bir kayıt bulunmaktadır. İbn Haldûn'un uzun zaman sonra gösterdiği gibi, şî'lik, sûfîlik, felsefe, nücûm ilmi, el-kimya ve sihrin birbirleri ile yakın temasları vardır; krş. *al-Fihrist* (s. 354 v. d.)'te, Câbir b. Hayyân hakkında verilen muhtelif hükümler, ona takılan isimler ve isnât olunan silsile [bk. mad. CÂBİR B. HAYYÂN].

al-Fihrist müellifi yalnızca hâl tercümesine dâir vâkıaları ve kitapları, bulmuş olduğu gibi hatırlatırken, gerçekten bir sibirin mevcut olup-olmadığından şüphe ediyor ise de, aynı şübbelere sâbip olmayan al-Gazzâlî (ölm. 505 = 1111) için durum aynı değildir. Onun için, rublar ve *cinn*'ler âlemi çok gerçek bir şeydir. O, *İhyâ*'nın başından sonuna kadar, *cinn*'ler ve *şaytân*'lar ile onların bereket tarzları hakkında çok teferrüatlı bilgiler verir (bk. Macdonald, *Religious Attitude... in Islam*, a. 274 v. dd.); *Munkiz* (Kahire, 1303, s. 46)'de denemiş bir te'siri mevcut olarak *budâḥ* sihirli dörtgenini (*vafk*) verir; o zamandan sonra bu dörtgene onun ismi verilmiştir; rüyaların tâbiri hakkında da çalışmalar yapmıştır (*al-Taḥbîr fî 'ilm al-tâbîr*, Halep, 1328, s. 30). Kazvîni, *Asâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld, s. 272)'nda onun tanınmış bir gaipden haberi verenden, al-Tabasî (ölm. 482 = 1089; *G A L*, I, 496)'den, *cinn*'leri dâvet etme bilgisini elde ettiğini hatırlatır. Onları duvara aksettirilmiş gölgelere benzer bir şekilde görmüş ve onlar ile konuşmağı arzû edince, al-Tabasî onun—al-Gazzâlî—için bütün imkânların burada durduğunu söylemiştir. al-Gazzâlî'nin bu yönü ve bunun menkıbelerde geliştirilmesi için bir de bk. Goldziber, *Livre d'Ibn Toumert* (Cezâyir, 1903), s. 15 v. dd. Yukarıda anlatılan bususlar onun felsefî pragmatizm'inin kendisini tabiat ve insandaki bütün bu tezâhürleri gerçek olarak kabul etmeğe sevkettiği ve onun bunların bedîbî olduğunu kabul ettiği mânâsına gelir. *Budâḥ* dörtgeni „işini yaymış idi“; b'netice bu dörtgenin icap ettirdiği her şey gibi, bunu da kabul ediyordu. Âlem esrar ile dolu idi ve bu tezâhürler bunun çok küçük bir kısmını temsil ediyordu. Fakat ablâkçı bir feylesof olarak

onun sibir amellerini tetkik ve tasnif etmesi gerekiyordu. *İhyā'*'nın başlangıcında bunu yapmıştır (Kahire, 1314, I, 15, 26; Murtaza al-Zabidi, ölm. 1205=1791, şerhi ile birlikte basması, I, 146, 216 v. dd.). S. 15'te ilimlerin (*al-ulūm*) ahlâkî bakımdan tasnifini tetkik eder. Bunlar bâzan Peygambere çıkar, bâzan çıkmaz. Peygambere vâsıl olmayan (ve akıldan, tecrübe veya konuşma gibi duymadan çıkan) ilimler bâzan öğülmeğe değer (*maḥmūd*), bâzan yerilmeğe değer (*mazmūm*), bâzan mübabbtır (*mubāḥ*); yerilmeğe değer ilimlerin misâli olarak, burada tılsım dâhil, sihir ve hokkabazlık ikiz ilimleri verilir. S. 26'da, ilmin olduğu gibi bir şey hakkında bir bilgi olduğuna ve bunun Allahın sıfatlarından (*şifāt*) biri bulunduğuna dikkati çekerek, bir „ilmin“ nasıl yerilmeye değer olabileceğini izah etmek için, tamamlayıcı teferrüât dalar. Onun izâbına göre, ilim bizâtihi (*li-'aynihi*) değil, fakat aşağıdaki şu üç sebepten biri dolayısı ile, insanlara nisbetle yerilmeğe değer: I. gerek onu tatbik edene, gerek başkasına ziyan verir —msl. sihir; II. bilhassa (*fi gâlib al-amr*) onu tatbik edene ziyan verir—msl. nücûm ilmi; III. çalışmalarını buna tatbik ettiği hâlde, ilmi hiç bir gerçek kazanç te'min edemeyen kimsenin durumunda—msl. kelâm ilmi veya tıp, bu ilimlerde mahâret sâhibi olmayanlara nisbet ile. Bu müslüman müellifin faydacı düşüncesünün temeli şüphesiz budur; İbn Haldûn gibi bir araştırmacı bununla o kadar canlı bir şekilde ilgilenmiştir ki, bunun kurbanı olmuştur (Macdonald, *Religious Attitude*, s. 119 v. dd.). Bunun temeli şu hadîstir: „Kendini ilgilendirmeyen şeyi bir tarafa bırakmak insanın müslümanlığının güzelliğindendir“ (*min ḥusn islâm al-mar'î tarkuhu mâ lâ ya'nîhi*; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 157). Bunun neticesi olarak, sihir, hem *Kur'an*'ın, hem hadisin gösterdiği gibi, her ne kadar gerçek (*ḥaqq*) bir şey ise de, bir tarafa bırakılması gerekir. al-Ğazzâlî, bundan başka sihri cevherlerin (*cavâhir*) ve bâzı nücûmî şartlara uygun olarak te'tip edilmiş sayıların bâsselerinden istifade eden bir ilim gibi tasvir eder; sihir, bu cevherler yardımı ile, sibirlemek istenilen şahsın şeklini alan sibirli bir biçim (*haykal*; bk. Dozy. *Suppl.*, II, 775^b; kelime sihrin bu şekline yahudi bir menşe' isnât eder görünmektedir) yapar; her hâangi bir nücûmî durum beklenir ve kötü ve küfr (*kuf*) ile dolu sözler söylenir, bunlar ile *şaytân*'ların yardımı te'min edilir; bütün bunların sibirlemek istenilen şahs üzerinde, „Allahın eşyanın âdeti üzerinde te'sir yapması ile“ (*bi-ḥukm icrâ'i l-âhi l-'âda*), garip te'sirler (*aḥvâl ğariba*) meydana gelir. Murtaza l-

Zabidi'nin bu mevzu hakkındaki şerhi tetkik edilmeğe değer. İstinât ettiği büyük âlim şüphesiz bilhassa daha sonra da istifade edeceği Fahr al-Dîn al-Râzî'dir. Onun el-yazmaları bâlinde hâlâ mevcut olan *al-Mulaḥḥaş*'ından ve *al-Sirr al-maktûm* (bk. G A L, I, 507) ve bir de Maslamat al-Macrîfî (ölm 398=1007; G A L, I, 243)'nin yine el-yazması hâlinde mevcut olan *Ğayāt* (veya *Nihāyat*) *al-ḥakīm* [nşr. H. Ritter, Leipzig-Berlin, 1933; alm. tre. H. Ritter ve M. Plessner, „*Picatrix*“: *Das Ziel des Weisen*, nşr. Warburg Institut, University of London, 1962] parçalar zikreder. Fakat bizzat al-Ğazzâlî rubu temizlemek ve onu kurtarmak için, te'sirinin bütün ağırlığı ile, sıkı bir yaşama şekli tanzim etmiş olduğundan—*İhyā'*'sı tamâmiyle bu görüşe uygun olmak üzere kurulmuştur—, müslüman küteler bundan biç bir sûretle istifade edemezlerdi. *al-Fihrist*'te tamâmiyle açık bulunan şeriate uygun olan ve olmayan sihrin durumu kendini mübâfaza etmektedir ve şeriate uyan sihirbazlar san'atlarının, Allahın peygambere Sulaymân'dan gelen san'atlarının sünnete uyduğunu ve hattâ dindarca bir hareket olduğunu ileri süretilirdi. Şeriate uyan sibir ile şeriate uymayan sihir arasında hudut hattı çok müphem idi ve öyle kalıyordu; islâmiyette *cinn*'lerin [bk. mad. CINN] durumunda müphem idi, bunların bir kısmı „mü'min“ telakkî ediliyordu; *cinn*'ler ile *şaytân* arasındaki münâsebetler de müphem idi ve hattâ İblîs'in soyundan gelen birinin bir şeriat kurduğu da naklediliyordu. Bundan başka bizzat kelâm âlimleri de al-Ğazzâlî'nin durumunda güçlükler buldular. Bir taraftan, yalnız kötü bir gaye ile yapılacak sihir işlerinin yerilmeğe değer bulunabileceğine ve öte taraftan sibirin hâsil ettiği şeyler ile peygamberlerin peygamberliğini isbât eden mucizeleri (*mu'cizât*) ve üstelik velilerin *ḫalûqat*'ları, *karâmat*'lerini [b. bk.] birbirinden ayırmak isteyen bir kimse için esâs olarak sihir bilgisinin gerekli olduğuna dikkat çekiliyordu (bk. al-Bayzâvî, nşr. Fleischer, I, 76; al-Râzî, *Mafâtiḥ*, Kahire. 1307, I, 434, 7. aşağıda v.d.).

Fahr al-Dîn al-Râzî (ölm 606=1209)'nin durumu hakkında, Murtaza l-Zabidi'nin verdiği yukarıda kaydedilmiş olan bilgiler gibi, tesâdüfî bilgiler müstesnâ, elde bulunan basılmış yegâne vesikalar *Mafâtiḥ al-ğayb* adlı *Kur'an* tefsirinde bulunmaktadır ki, burada *Kur'an*, II, 96'ya inceleirken, meseleyi uzun-uzun anlatır. Kendisi mu'tezile esaslarının çok te'sirinde kalmış idi, ve sonuna kadar, bir kelâm âlimi aklîyeciliğini mübâfaza ederek, mu'tezilenin esaslarından bazılarını kabûl etmiş idi

(bk. Goldziher, *Der Islam*, III, 238 v. dd.; *Korannauslegung*, s. 123, 203 ve fihristinde *Mafâtiḥ* kelimesi). Sihir hakkındaki en mühim esas, sibir öğrenmek için, Bâbil'e Hârût ve Mârût'un yanına giden kadının hikâyesini ele alış tarzında görülmektedir. „İnanç“ (*imân*), görünür bir şekilde, onu terk edince ve göklere doğru gidince, Hârût ile Mârût ona derler: „Bir şeyi istediğin zaman zihninde onu tasavvur et, o gerçekleşecektir“ (*mâ turîdina şay'an fa-tuṣavvirihi fi vahmiki illâ kâna*; *Mafâtiḥ*, I, 434, 26). Bunun neticesi olarak, sihir maddî te'sirlerin tâkip ettiği ruhî bir iştir; sihirbazın zihninde (*vahm*) kendi-kendine tasavvur ettiği her şey gerçekleşir. S. 429—434'te al-Râzî, *sihr* tâbirinin kullanıldığı 8 çeşidi (*nav'*) sayar: I. Eski Keldânî sihri, tapmağa ve yıldızların te'sirine dayanır. Bunu mu'tezilenin sihir hakkında verdikleri esasların anlatılması ve reddi tâkip eder. II. Ruhî sihir (*sihr, aşḥâb al-avhâm va'l-nufûs al-kavîya* veya *aşḥâb al-rukâ*). Bu sihir insan *nafs*'lerinin kendi vücûdu ve başka vücûtlar üzerine yaptığı te'sir ile meydana gelir. Bunu izah etmek için, bu vâkıanın yedi misâli verilir ve burada gök ruhları (*al-arvâḥ al-samâviya va'l-nufûs al-falakîya*) ile temasın ve sihirde bunlardan istifade etmenin imkânı münâkaşa edilir. III. Yer ruhları (*al-arvâḥ al-arḍîya*), yâni *cinn*'ler vâsıtası ile yapılan aynı sihir. Bu nev'e (krş *al-Fihrist*'teki yukarıda anılan şeriate uyan sihir) *al-'azâ'im* va *'amal tashîr al-cinn* adı verilmiştir. IV. seyircilerin gözlerini bağlayarak, yapılan hokkabazlık (*al-taḥayyulât va'l-aḥz bi'l-'uyûn*). V. Makinalar, kendi kendine işleyen âletler ve türlü ilmi vâsıtalar ile elde edilen hârikâli ameliyeler. VI. İlaç ve kokuların şaşırtıcı hassalarının kullanılması. VII. „en büyük adı“ (*al-ism al-a'zam*) ve *cinn*'lere hükmetmek san'atını bildiğini kuvvetle iddia ederek, safdilleri kandırma san'atı. VIII. gammazlık (*namîma*) ve gizlice anlaşmazlıkları kuvvetlendirme. Yeni bir eser olan *Kaşşaf işlâḥât al-funûn*'daki (s. 648—653) sibir inadisinde hemen hemen al-Râzî'ye istinat olunur ve yalnız ilk dört nev'i sayılır ve mu'tezilenin, bu dördü müstesnâ, diğerlerini reddettikleri söylenir. al-Râzî'nin Kahire basması metninde (s. 434, 4 v.d.), mu'tezile IV., VI. ve VII. nevilere müstesnâ, diğerlerini reddedi yorlanmış gibi gösterilir. Onlar V. ve VII.'yi de redd mi ediyorlardı?

İbn Faldûn (ölm. 808=1406'da al-Râzî'nin ruhî esâsı, çok daha uzun o'arak geliştirilmiş ve açıklanmıştır, o derecede ki, amelî olarak, gayr-i ihtiyârî hareketler hakkındaki çağdaş ruhiyat telakkisine tamâmiyle uyar; bu sûretle

o şeffaf cisimlerin tedkiki, „ayırma hareketi“ sayesinde, esas olarak çağdaş tâbirler ile, ke-bânette bulunmanın muhâkemeli tabilinin tam bir tasvirini veren ilk kimsedir (*Muḥaddima*, nşr. Quatremère, I, 191—195). İbn Haldûn'un tasvir ve izahları ile Theodore Besterman, *Crystal-Gazing: a study in the history, distribution, theory and practice of scrying* (London, 1924) ve bir de W. H. Worrel, *Ink, oil and mirror gazing ceremonies in modern Egypt* (J A O S, XXXVI, 37—53)'i karşılaştırılabilir. Böylece İbn Haldûn al-Râzî'nin ayırmış olduğu sihir nevirlerinden II ve III. nevî hususunda bu müelliften pek çok uzaklaşmıştır; fakat *Kur'an* ve *sunna*'yı kabûl eden din-dar bir müslüman olmasına rağmen, bizzat kendisinin deneyip, tecrübe ettiği şeylere sıkıca bağlı kalmıştır. Muhtelif nevirlerden kâhin ve sibirbazları tanımış, bunları denemiş ve kabûl etmiş idi; gördüğü rüyaları gerçek olarak kabûl ediyordu; evliyânın kerâmetlerine kuvvetle inanmış idi. Fakat müphem bir yüksek meelisin (*al-mala' al-a'lâ*) ve insan ruhları üzerine te'sir eden gök — ve şeytan — nüfûzlarının varlığını kabûlde kendini mecbûr hissetmekle beraber, hiç bir zaman *cinn*'leri ve şahıs melekelerini tanımamış idi. Bundan başka kendisi *Kur'an*'ın verdiği bütün bilgileri kabûl ediyordu; bu'da onu gerek akli bakımdan, gerek sihir ile ilgili âyetlerin, *Kur'an*, III, 5'e göre, mânasını yalnız Allahın bildiği ve tefsiri açık olarak helî olmayan âyetlere (*mutaşâbihât*) karşılık olarak kullanılan tefsiri belli âyetler (*muḥkamât*) arasında bulunup-bulunmadığı hakkında hiç bir tecrübeye sâhip olmadığının mütereddit bir hâle düşürüyordu (bk. nşr. Quatremère, III, 47; krş mad. KELÂM). Böylece sihrin esas kuvveti sihirbazın *nafs*'inde bulunmaktadır; bir sihirbaz sihirbaz olarak doğmaz. Gerek eşyanın veya sayıların hassalarında, gerek başka mânevî veya maddî varlıklarda bulunan esrarlı vazifeleri „cezb“ ile, bir sihirbaz kendi iktidarını arttırabilirdi. İbn Haldûn'a göre, feylesoflar için, sırf sihir ile tılsımlar yapma san'atı arasındaki fark sırf sihrin hiç bir yardımcıya *mu'in*) muhtac olmadan sihirbazın ruhu sayesinde elde edilmesi, hâlbuki tılsımlarda sihirbazın yıldızların rûhânîyetlerinden ve sayıların sırlarından, cevherlerin hassalarından ve unsurlar âlemi — bizim âlemimiz — üzerine te'sir yapan gök kürelerinin mevkilerinden hâsil olan yardımı te'min etmesinden ileri gelmektedir. nşr. Quatremère, III, 133. Görünüşe göre, İbn Haldûn da, bizzat tecrübe etmiş olduğu vâkıalar ile kontrol edebildiği kadar, bu ayırmağa uymakta idi (Quatremère, III, 129 v.d.). Fakat istikbalî keşf-

etmek için kumlar üzerine noktalar koyup, çizgiler çeken ve bundan bir netice çıkaran remil ilm'inde olduğu gibi, sibirin âletini de maddî hasaaları bozulmuş olan ve ruhlar âlemine doğrudan-doğruya ulaşabilen aibirbazda bir „bipnoz“ hâli hâsıl etmek için, sâdece bir vâsıtadan başka bir şey değildir. Eğer aibirbaz bir „hipnoz“ hâli göstermeyorsa, bu onun bir sahtekâr olmasındandır (Quatremère, I, 209). Bundan başka, bâzı müfrit (*al-gulât, ahl al-taşarruf*) sūfîlerin usûllerini tâkip eden al-Bünî (ölm. 622=1225; b.bk.) ilâhî adlarda bulunan harflerin kuvvetlerine dayanan, bunlardan sihirli dörtgenler (*vafk*) ve tılsımlar yaparak, şeriate uygun bir sihir usûlü çıkarmış denedi. Buna, ilâhî adlara bağlı alfabe ve kerâmetler ile ilgili yahudi cefrinde olduğu gibi (bk. C. D. Ginsburg, *The Kabbalah*², London, 1920, s. 127 v.d.), *simiyâ* örneği (Dozy, *Suppl.*, I, 708^b) deniliyordu; fakat İbn Haldûn'un fikrine göre, bu sâdece sihir idi, çünkü bu Allahın adını kullanmakla beraber, gücünü Allahdan değil, tabiat kuvvetlerinden çıkardığı iddiasında idi ve böylece sihrin mahkûm edilmesi neticesine varılmıştır (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd., husûsiyetle s. 143). Burada geçen al-Bünî'nin büyük eseri, *Şams al-ma'ârif* (GAL, I, 497) bugün müslüman âleminde sihir ile meşgûl olan sayısız kimselerin baş vurduğu sihir kitabıdır. İbn Haldûn'un mürâcaat ettiği diğer iki mühim müellif Câbir İbn Hayyân ile Maslama al-Macri'î'dir; bu iki şahıs için yukarıya bk.

İbn Haldûn'un nazariyesine göre, açıkça meydana çıkmaktadır ki, kendisi yalnız şeriat bakımından değil, ruhiyat bakımından da, sihir te'siri ile evliyâ ve peygamberlerde mevcut bulunan kudretlerin te'siri arasında bir fark gözetmek mecbûriyetinde kalmıştır. Peygamberler ile evliyâ ve sihirbazların *nafs*'leri arasındaki fark nedir? Onun yaptığı gibi, bunu tesbit etmek kolaydır (nşr. Quatremère, III, 134, 140): biri faziletli bir insan tarafından, takdire lâyık bir gaye ile, ötekisi kötü bir adam tarafından kötü niyetler ile bâal edilmiştir; *nafs*'ler arasında esaslı bir akrabalık bağının mevcut olması gibi, her *nafs* nev'ine yardım eden bu dış kuvvet ile müşterek bir unsur vardır—şeriatteki eski ayırma da böyle idi; bk. al-Bayzâvî, *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, I, 76, 9. Bu ayırma, aynı zamanda kerâmetlerini gösterirken evliyânın, bedibî mucizelerini gösterirken peygamberlerin, ister bir ruh veya *cinn*, yahut bir tabiat kuvveti olsun, başka hiç bir şeye mürâcaat etmeden, yalnız her şeyi Allahın yardımı için ve Allahın yardımı sayesinde yapmaları vâkıaında da mevcuttur.

Fakat tabiat âlemi üzerinde bükme sâhip olduğunu iddia eden müfrit *şâfi*'ler mevcut idi; bunlar gâliba yeni-eflâtuncuların kerâmet gösterenler şubesiinden gelenler idi. Ve müslümanlık perdesine bürünmüş olarak, eski inançların hârikalar elde etmek ve gâipten haber vermek san'atına devam eden, gerçekte, „animiste“ olan çok geniş miktarda halk evliyâları mevcut idi. Bu, bilhassa velîlik vasfının irsen intikal ettiği kabul edilen Faa'ta, her zaman var idi ve var olmakta devam etmektedir. Bunun sihirbaz *nafs*'i hakkındaki şabsî nazariyesi, eski Arabistan'da *kâhin* ile *nabî* arasında yapılmış olan karıştırmayı yeniden te'sis etmiştir. Böylece sūnî müslümanlar arasında sihrin öğrenilmesine ve hattâ tatbik edilmesine devam etmek için ve şimdiki zamanda şeriate uyan ve uymayan sibir arasındaki mevcut tam kırışıklığa yardım etmek için yol açılmış idi.

İbn Haldûn'un din ve sibir muvâcchesindeki tutumunun diğer teferrûâtı için şu esere bakılabilir: Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, II-VI. konferanslar. İslâmiyette evliyâlar ve sihir hakkında bk. E. Doutté, *Les Marabouts* (Paris, 1900); ayn. mll., *Les Aïssâoua* (Châlons, 1900); ayn. mll., *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Cezâyir, 1909); son zamanlarda islâm âleminde sihir hakkındaki bütün başka eserlerin temeli olan eser; E. Westermarck, *The Moorish conception of holiness* (Helsingfors, 1916); T. H. Weir, *The Shaikhs of Morocco* (Edinburg, 1904); Emily, Chérifa de Wazan, *My Life Story* (London, 1911).

Sibirin müslüman kitleler arasında yaşamağa devam etmesini te'min eden bir başka vâsıta da çok sayıdaki halk hikâyeleri olup, bunlarda kâfir *cinn*'ler, mû'mîn olmayan sihirbazların sihir ve tılsımları eski peygamberler tarafından nakledilmiş olan daha kuvvetli tılsımlar ile bertaraf edilmektedir. Bu çeşit hikâyelerin iki güzel örneği, bir Gotha yazmasına istinâd edilerek, Weil tarafından *Taasend und Eine Nacht'da* (*Ali ile Şamlı Zahir'in hikâyesi* ve *Balıkçı Cevder'in hikâyesi*) tercüme edilmiştir (Bonn, 1897 tab., IV, 194—312). *Sîrat Sayf b. Zî Ynzan* da bu çeşit hikâyelerdendir. Te'sirleri ibtimâl başkalarını geçen bu hikâyeler sâyesinde *sihr-kufr* müslümanların zihnine şeriate uygun tılsımlar, cevber itibâriyle, tam kâfirlerin *sihr*'i gibi bir sihir olması vâkıasından hâsıl olan tabdit ile, iyice yerleşmiştir; balkın feylesofları aibirbazlar ile karıştırmaları da bu vâsitalardan biridir. Bu umûmî temâyül islâmiyette ve husûsiyetle İbn Sînâ [b. bk.] hakkında kuvvetle te'sirini gös-

termiştir. Bir sibirbaz telakkî edilen bu şabsın mevsûk olmayan bayatı geniş bir şekilde yayılmış bulunmaktadır (*Hikâyat-i Abî 'Alî İbn Sînâ*, Osmanlı türkçesi ile taş-basması, 1215 h. (?); şark türkçesi ile, Kazan, 1881; türkçeden Murâd Efendi Muhtâr tarafından yapılmış arapça tercümesi, Kahire, 1305 v.b. tarihlerinde; krş. Pertsch *Vezzeichnung der türk. Hss.* Berlin, s. 466; Chauvin, *Bibl. ar.*, V, 143; krş. A. Ateş, *Türk halk hikâyelerinde İbn Sînâ*, *Türkiyat mecm.*, 1954, XI, 33 v.dd. ve 1955, XII, 265 v. dd.). Onun adı ile *simiyâ* hakkında bir sihir kitabı (*al-Kanz al-madfan va'l-sirr al-ma'sun*, Kabire, ts., 32 s.) mevcuttur ki, bu eserin onun mevsûk olmayan bayatı hakkındaki hikâyelerde tasvir edilen Magrib'deki sibirli bir mağarada yapmış olduğu araştırmaların neticesi olduğu iddia olunur.

Böylece *Kur'an* ve *sunna*'de, sūnî kelâm ilminde, vahdet-i vücûde ilâhiyata kadar uzanan bir derecede tasavvufî kelâmıda, felsefede ve tecrübi ruhiyattan sözde İbn Sînâ'nın tefekkürüne kadar, her türlü tabii ilimlerde, „animiste“ iptidâî zühde sihrin, tehlike görünebilir ise de, gerçek bir şey olarak mevcûdiyeti devam edegelmıştır.

Sibirin islâm âleminde şimdiki hâli hakkında, bu satırları yazan tarafından, 1908'de Mısır'da toplanmış olan ve ondan sonra tamamlanmış bulunan kitaplara bakmak sûretiyle açık bir fikir edinilebilir. 1. Temel eser yine al-Bünî'nin *Şams al-ma'ârif*'idir (4 cüz hâlinde. Mirzâ Husayn al-Şirâzî tarafından yazılmış olan 442 sahifelik büyük taş-basması, 1322'den 1324'e kadar, türlü tarihlerde). Bu eser muallim yetiştirmek üzere hükûmet tarafından kurulan bir mektepte muallim ve Camâl al-Dîn al-Afgânî [b. bk.]'nin eski bir talebesi olan yerli âlim tarafından bana, temel eser olmak üzere, tavsiye edilmiştir.—2. Umûmî bir başka eser Ahmed, Mûsâ al-Zarkâvî'nin 7 *Risâla*'den meydana gelen *Mafâtiḥ al-ğayb*'idir (Kahire, 1327=1909, 232 s.). Çağdaş bir müellife âit olan bu eser hey'et ve nücum ilminden remil ilmine ve aibirli dörtgenlere kadar bütün sâhayı içine alır. Müellif dünyanın bareket ettiği esâsını kabul eder; bunu Fisa-gorcular gibi bilmekte ve *Kur'an*'a istinâd ederek isbât etmektedir. Bu hususta ve başka bâllerde al-Bünî'nin çocukça *simiyâ*'sından çok uzaklaşır. Bunun bir de 10 yılında 1326 (1908) için, hazırlanmış olan takvimi (*naṭīn*) vardır ki, nücumî ve sibri zeyiller ihtivâ eder.—3. *Mucarrabât* („denenmiş şeyler“) *simiyâ*'sı hakkında iki risâle bir arada basılmıştır, Kahire, 1324 (1906): Ahmed al-Dayrabî (ölm. 1151=1738; GAL, II, 323)'nin *Fath*

al-malik al-macîd'i ve Muhammed b. Yûsuf al-Sanûsî (ölm. 892=1486; GAL, II, 252)'nin *al-Mucarrabât*'ı. İlk risâle balk arasında daha çok yayılmış olmalıdır, çünkü ayrı iki basması daha vardır: Kahire, 1323, 1325 — 4. Ahmed b. 'Abd al-Laṭîf al-Şar'î al-Yamanî (ölm. 812=1410; GAL, II, 90)'nin *Kitâb al-favâ'id*'i de *simiyâ* nev'indedir, bu eser de balk arasında çok yayındır, 3 defa basılmıştır.—5. İbn al-Hâce al-Tilimsânî (ölm. 737=1336; GAL, II, 83; krş. Goldziher, *ZDPV*, XVII, 115—122)'nin *Şumûs al-anvâr un-kunûz al-asrâr* (en az iki baskı, Kahire, 1322, 1325)'ı, daha kullanışlı, sevimli, dindarâne, hiç olmazsa daha az ıstıbnalı bir kitaptır.—6. Muhammed al-Rabavî (?) adlı birinin iki kitabı *al-Lu'lu' al-manẓûm fî 'ulûm al-talâsim va'l-nucûm* ve *Ğayât al-amânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Kabire, ts.) cefr mâhiyetindedir ve müellif selefleri olarak al-Ğazzâlî, al-Bünî, Muhyî'l-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240; GAL, I, 441 v.d., b. bk.; İbn al-'Arabî'nin bu yönü için krş. H. Nyberg, *Kleinere Schriften*, Leiden, 1919'daki tetkiki), Şihâb al-Dîn al-Kalyûbî, GAL, I, 103?) ve al-Şar'ânî [b. bk.]'yi zikreder.—7. Bu asrın başında yaşayan bir başka Mısır sibirbazı üç küçük risâlenin müellifidir. Bu Yûsuf Muhammed al-Avgânîstânî (al-Afgânî?) olup, al-Hindî diye tanınmıştır ve Şa'id'deki Şandavil adasındandır, fakat adres olarak, al-Şar'ânî câmiî karşısındaki evini (*manzil*) gösterir. Burada san'atını öğretir ve tecrübe ettikten sonra, liyâkatlı görünenlere icâze verir. Eserleri şunlardır: *al-Cavhar al-ğâlî fî havâşş al-ma'sallâş li'l-Ğazzâlî* (bk. yukarıda al-Ğazzâlî'nin sibirli dörtkenleri hakkında anlatılanlar); *al-Asrâr al-rabbânîya fî tashîr al-arvâḥ al-rûḥânîya* (*cinn*'leri itâat altına alma san'atı hakkında); *al-Inâyat al-rabbânîya fî muşâhadat al-arvâḥ al-rûḥânîyn* (aynı mevzû). Yalnız sonuncu risâlede tarih vardır: 1325=1907/1908.—8. Ahmed al-Damanhûrî (ölm. 1192=1778; GAL, II, 371, kitabı *İkḍ al-farâ'id* adı ile kaydedilmiştir)'nin al-Ğazzâlî'nin sibirli dörtkeni hakkında bir başka risâle olan *Kitâb al-fayz al-mutavâli*'si (Kabire, ts.).—9. Muhammed İbrâhîm al-Bannânî al-Zakâzîkî, *al-Asrâr al-ilâhîya fî 'l-farâ'id va'l-abvâb al-rûḥânîya* Manûf, 1323.—10. al-Şayḥ Sa'dân al-Zancî, *al-Sirr al-rabbânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Manûf, ts.).—11. al-Hâce Sa'dûn b. al-Hâce 'Abd al-Kâdir al-Hanâvî, *al-Fath al-raḥmânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Kahire, ts.).—12. al-Sâhîr al-şahîr bi'l-Hadhâd, *Bahcat al-sâmî'in fî tashîr mulûk al-cinn acma'in* (Kahire, ts.); hakkında hiç bir bilgin olmayan meşhûr bir sibirbaz tarafından yazılmış çok eski bir eser

olduğu iddia olunur. — 13. al-Faylusūf al-Yunānī al-Hakīm Hermes, *Kitāb al-sab' kavākib al-sayyāra* (Kahire, ts.), nücum ilmine dâir; krş. *al-Fihrist*, s. 293, 3 v.d., 267, 12 v.d., 353, 9 v.d. ve notlar. — 14. Abū Ma'sar (Ca'far b. Muhammed) al-Balḥī, *Kitāb tālī' al-mavlūd li'l-ricāl va'l-nisā' ala'l-burūc va' favāli'ihā 'alā salāsa vucūh* (Kahire, ts.); müellif 272 (= 885) 'de ölmüştür, *GAL*, I, 221; bk. mad. ABŪ MA'SAR. Abū Ma'sar (Albumasar) için bk. *al-Fihrist*, s. 277 ve fihristi ile notları; bu kitap adı orada bulunmamaktadır; burada burçların çok merak uyandırıcı şekilleri vardır. Muhakkak aynı müellifin benzer bir mevzuu dâir — tabiatın te'siri, erkek ve kadınların doğdukları zaman burçlar ile taayyün eden tâlih ve istidatları, riyâzî hesaplar ve uygun muskalar ile — diğer bir eser *Hōzā kitāb... al-Yunānī al-faylusūf al-Şahir bi-Abi Ma'sar al-falakī al-kabir* (Kahire, ts.)'dir. *Brill katalogunda*, nr. 80'de, bu eserin Kahire, 1288 tarihli bir nüshası kaydedilmiştir (nr. 33). — 15. Muhammed al-Zanātī, *Kitāb al-faşl fī usūl 'ilm al-raml* (Kahire, ts.), bu müellif ile san'atı hakkında bk. İbn Haldūn (nşr. Quatremère), I, 204—209; tra. de Slane, I, 233—241 ve not; bir de J. Payne, *Alaeddin and the enchanted lamp*, s. 199—201; krş. bir de *JRAS*, kânûn II, 1906, s. 121 v.dd.; *ZDMG*, XVIII, 177; XXV, 410, XXXI, 262, bu eserdeki remil ilmi, esas itibarıyla, çağdaş garp falcılarınıninkilerin aynıdır, msl. bk. Franz Hartmann, *Principles of astrological geomancy* (London, 1889). — 16. Müellifi bilinmeyen, tarihsiz bir *fa'l* kitabı *FAL* maddesinde tasvir edilmiştir. İstikbâli keşfetmek için başka küçük ve çok sâde bir kitap Marḳus Cīrcis'in *Bahtak yā bū baht*'tir. 1326 yılı için bir takvim, *Takvīm al-aşrār al-ḥafīya*; siyâsî mülâhazalar ile birlikte, geleceği önceden söyleme san'atı hakkında ihtimamla toplanmış ilâveleri ihtivâ eder. — 17. Calāl al-Dīn al-Suyūṭī (ölm. 911=1505), *Kitāb al-rahma fi'l-tibb va'l-hikma* (Kahire, 1324; *GAL*, II, 155, nr. 238), *sîmiyā* ve halk tıbbından müteşekkil olup, 195 fasıldır. — 18. 'Abd al-Rahmān İsmā'il, *Tibb al-rikka* (2. kısım, Kahire, 1310—1312); bu şimdiki kadar sayılmış olan eserlerin zıddı olan bir eserdir ve bilhassa tıp sâbasında halk inançları hakkında merak uyandırıcı bilgileri ihtivâ eder; müellifi Kaşr al-Aynî tıp mektebinden me'zundur ve eserini, meziyetli bir tabibin hakîr görücülüğü ile, kaleme almıştır.

Bibliyagrafya: Mevzuun mâhiyeti aebebi ile, bibliyografyası çok hacimlidir; aşağıda bulunanlar bir seçmeden ibârettir. *Hastings, Dictionary of Religion and Ethics*

'te yakın mevzulara âit altı madde hulunmaktadır: Carra de Vaux, *Alchemy (Muhammadan)*, I, 289—292; Theodor Nöldeke, *Arabs (ancient)*, I, 659—673; Carra de Vaux, *Charms and Amulets (Muhammadan)*, III, 457—461; Guadefroy-Demombynes, *Demons and Spritis (Muslim)*, IV, 615—619; D. S. Margoliuth, *Divination (Muslim)*, IV, 816—818; ayn. mll., *Magic (Arabian and Muslim)*, VIII, 252—253; Brockelmann, *GAL*, *Natur-und Geheimgewissenschaften* bölümleri; A. H. Frost, *Magic Squares (Encyclopedia Britannica)*, XI, tab. XVII, 310—313; Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science during the first thirteen centuries of our Era*, 2 cilt. (New York, 1923); J. Ruska, *Arabische Alchemisten*, (Heidelberg, 1924) (*Heidelberger Akten der von Portheim-Stiftung*, VI, X); G. van Vloten, *Dämonen, Geister und Zauberer (WZKM)*, VII, 169, v.dd. 233 v.dd., VIII, 59 v.dd., 290 v.dd.; Reinaud, *Description des monuments musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas*, 2 cilt ve bir çok muska levhaları (Paris, 1828); muskalar hakkında şu araştırmalar da vardır: C. G. von Murr, *Beiträge zur Arabischen Literatur* (Erlangen, 1803), s. 32—37; von Hammer-Purgstall, *Die Geisterlehre der Moslimen*, (Vienna, 1852); Rudolf Krehl, *Der Talisman James Richardson's erklärt* (Leipzig, 1865); D. B. Macdonald, *Description of a silver amulet (ZA, XXVI, 267—269)*; W. B. Stevenson, *Some specimens of Moslem charms (Glasgow University Oriental Society, Studia Semitica et Orientalia)*, Glasgow, 1920, s. 84—114); tamamlayıcı bir bibliyografya için bk. *Isl*, XIII, 360 v.d. ve s. 227 v. dd.'da Bergsträsser'in makalesi; Emile Maucamp, *La Sorcellerie au Maroc* (Paris, ts.). Yeni İslâm âleminde cinn'ler ile münâsebetler ve bunları deneyip, duyma hakkında bk. Sophia Polle, *Englishwoman in Egypt* (London, 1844), IV, XIV, XVII. mektuplar; Bayle St. John, *Two years Residence in a Levantine Family* (London, 1856), bahis XX; J. S. Willmore, *Spoken Arabic of Egypt*, 2. tab. (London, 1905), s. 369—374 (*haba* 'ın bu eserde cinn'ler ile ilgili olarak kullanılması için krş. *Kur'an*, II, 276 ve bununla ilgili tefsirler; bk. bir de İbn Haldūn, nşr. Quatremère, I, 195; böylece *haba* garp ispiptizmasında kullanılan „darbe, vuruş“ kelimesinin arapça karşılığıdır). Maddileşmeler için ispiptizma, „odasının“ bulunduğu şimdiki kadar tesâdüf ettiğim yegâne yer Douttê, *Magie et Religion*, s. 384 v. dd.'dir. 1908

'de, Kahire 'de, bana Yukarı-Mısır'dan gayr-i ihtiyârî bir yazma hâli nakledildi; gâliba bu başka yerlerde bulunmamaktadır; A. Goodrich-Freer (Mrs. Hans Spoer), *The Occult in the Nearer East (Occult Review)*, 1905—1906, teerübeli bir halkiyatının bir dizisi makalesi ve bir de *Falk Lore*, XV, XVIII, XXII. *Cinn*'ler hakkında arapça herkeçe kabûl edilen eser Muhammed b. 'Abd Allâh al-Şiblî (ölm. 769=1367; *GAL* II, 75)'nin *Âkām al-marocn fî ahkām al-cân* (Kahire, 1326)'dır. Bunun için bk. Nöldeke (*ZDMG*, LXIV, 439 v. dd.) ve O. Rescher (*WZKM*, XXVIII, 241—252). — Ruyâ tâbiri hususunda Muhammed b. Sîrîn (ölm. 110=728; *GAL*, I, 66; İbn Halkân, tra. de Slane, II, 586; Kahire, 1310, I, 435) sarsılmaz eski bir üstâddır. O şüphesiz *Tâbir al-ru'yâ* (Kahire, 1320, 56 s.)'nın ve daha çok genişletilmiş bir risâle olan *Muntaḥab al-kalām fî tafsîr al-aḥlām*'ın da müellifidir; şu eserlerin hâsiyelerinde basılmıştır: 'Abd al-Ganî al-Nâbulusî (ölm. 1143=1731; *GAL*, 345, nr. 28), *Tâfir al-anām fî ta'bîr al-manām* (Kahire, 1320), 2 cilt. 2. cildin hâsiyesinde Halîl b. Şahîn al-Zâhirî (ölm. 872=1468; *GAL*, II, 135)'nin *al-İşrât fî 'ilm al-ibârât*'i bulunmaktadır. Bütün mevzû hakkında bk. N. Bland, *On the Moslem Interpretation of Dreams (JRAS, XVI, 153 v. dd.)*. Bk. bir de O. Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001 Nacht (Isl, IX, 1—94)*; Richard Hartmann, *Eine islamische Apokalypse (Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft, I, 3, 1924)*. (D. B. MACDONALD.)

SİHLER. SİH, SİKH. „Sikh“ kelimesi harfiyen „talebe“, „tilmiz“, „öğrenen“ mânasına gelmektedir. Bu isim, ilk önce, XV. asırda Pencâb'da Sih akidesini kuran Nānak'ın taraftarlarına verilmiştir.

Tarîb. Sih dini başlangıçta, budizm gibi, brahmanların mânevî istibâdına karşı bir red ve Hind kast düzeni ile hindû âyinlerinin aşırılığına karşı bir isyân olarak kurulmuştur. Gâyesi mezhep tarafdarlığını ve hurfâtı ortadan kaldırmak sûretiyle, içtimâî muâvâtı ve âlem-şümûl kardeşliği yaymak idi. Akidenin kurucusu olan Nānak, 1469'da, khatri bir ana ve babadan Lahor'dan çok uzak bulunmayan ve küçük bir kasaba olan Talvandî (buraya ondan sonra Nānkāna denilmiştir)'de doğmuştur. Kendisi muntazam bir mektep tabiîi görmedi ise de, gençliğinin ilk çağından itibaren, kendisini murâkabe ve tefekküre vermiş idi; İslâm peygamberi gibi, fitraten sağlam bir akl-ı selim ile yaratılmış idi. O dünyevî meşgulliyetlerin her çeşidine karşı nefret

gösteriyordu ve kendisinin babası tarafından eyâletin vâliai Navâb Davlat Hân Lodî'nin şahâi hizmetine girmek için Sultānpur (Kāpūrtbala devletinde idi)'a gitmeğe iknâ edilmei oldukça güç oldu. Navâb onu kendi âilesine vekil-hare tâyin etti ve kendisi uzun yıllar resmî vazifesini, hâmisini memnun edecek şekilde ifâ etti. Boş vakitlerinde, tefekküre dalmak üzere, sık ormanlara çekiliyordu ve rivâyete göre, bu zâbidâne gezintilerden birinde, bir keşif hâlinde, Allah'ın buzuruna çıkarıldı ve orada halka „adı Hakk olan yalnız bir Allah vardır, yaratıcıdır, korku ve düşmanlıktan münezzehtir, lâyemüttür, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, ulu ve cömerttir“ şeklinde va'zda bulunmağa me'mur edildi. Bunun üzerine, Nānak, Navâb'ın hizmetini terk etti ve 30 yaşında bir balk vâizi oldu. Bir takım seyahatlere çıktı; bu seyahatler esnasında, başta hindû mukaddes maballeri ile müslüman velilerinin türbeleri olmak üzere, Hindistan'ın her tarafını ziyâret etti. Her nereye gitti ise, râbipler ve şeybler ile, münâkaşada bulundu ve onların akîde ve ibâdet şekilleri hakkındaki inançlarının faydasızlığını göstermeğe çalıştı; nefis ferâgatının lüzûmunu, ablâklılığı ve doğruluğu tâlim ettil. İran'da dolsığı ve Mekke ile Bagdad'ı ziyâret ettiği de söylenmektedir. İran ve Efganistan'da taraftarlar kazandı ve bilhassa Būşahr ve Kābul'da (Sewaram Singh, *Life of Guru Nanak*, s. 73) rûhânî nüfûz sâhaları (*mançis*) kurdu. Bununla beraber, bu müslüman memleketlerin halkına va'zda bulunabilmek için, farsça ve arapçayı kâfi derecede bilip-bilmediği tespit edilememektedir. *Siyar al-muta'ahḥirîn*'in ifâdesine göre, Nānak Sayyid Hasan adında biri ile, farsça ve İslâm ilâhiyâtı okuduğu husûsu yeni hindû ve Sih münekkittleri tarafından kabûl edilmemiştir. Bu münekkittlerden birinin dedigine göre, „gâliba bu bir müslüman müellifin Nānak'ın sonraki büyük şöhretini ilâlmî tahsiline bağlamak gayretinin bir neticesi olmalıdır“ (G. C. Narang, *The Transformation of Sikhism*, s. 9). Bununla beraber, Macauliffe, Nānak'ın „hâsiyetli bir iranî edip“ (*The Sikh Religion*, I, 15) olduğunu kabûle mütemâyil ise de, onun bu dili ne sûretle öğrendiğini söylememektedir.

Nānak, hayatının son on yılında, çok zengin biri tarafından Râvi nehri kenarında onun için kurulmuş bir köy olan Kartāpur'da ikamet etti; burada dindarlığının her taraftan celbettiği kalabalık ziyâretçilere yeni dinini va'zetmeğe devam etti. Arkasında çok büyük aayda tilmiz (*sikh*) ve birisi udâsi [a. bk.] tarikatini kurmuş bulunan Sri Çand olan iki oğul bırakarak, 70 yaşında olduğu bâlde, 1539'da öldü.

Nanak, ölümünden biraz evvel, sâdik müridlerinden Angad (kendisi gibi bir *khatrı*) adında birini, Sıhlerin *guru* („havârî“)’su olarak, kendisine halef tâyin etti. Tâyin merâsimi’nin ifâsından sonra, Angad’ın kendisinin aynı olduğunu ve kendi rubunun gûya onda yerleştiğini ilân etti. Nanak daha önceleri tenâsuh akîdesini telkîn etmiş idi, fakat bu busûsî beyanlar Sıhler arasında, Nanak’ın rubunun, sıra ile, kendisini tâkip eden *guru*’ya geçeceği inancını doğurdu ki, bunların beşinin yazılarında Nanak’ı kendilerine müstear isim (mablas) olarak kabûl etmelerinin sebebi budur. Guru Angad havârilik vazifesini, 1552’de ölünceye kadar, 13 sene ifâ etti. Rivâyet, Sıhlerin mukaddes yazılarının da mubâfazasını sağlayan Gurmukbi yazısının icâdını ona atfeder ise de, bilhassa Grierson ve Rose tarafından bu yazının farklı ve daha eski bir menşeden geldiğine işaret edilmiştir (JRAS, 1916, s. 677; *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab*, I, 677). Bu rivâyet belki de Guru Angad’ın Nēnak’ın hayatı ve sözlerini teşbitte bu yazıyı kabûl etmesinden meydana gelmiştir.

Sıhlerin üçüncü *guru*’su olan Amar Dās bizzat Angad tarafından tâyin edilmiş idi. Onun me’muriyeti 22 yıl (1552—1574) sürdü ve Sıhlerin dinî ve içtimâî teşkilâtı busûsundeki teşebbüsleri ile temâyüz etti. Angad’ın emri ile dinî yayma işini düzenli bir şekle sokmağa çalıştı. Gayretli müridlerinden bâzılarının siblik ekîdesini telkîninde bulundukları memleketin muhtelif kısımlarında yirmiden fazla bölge (*mançis*) kuruldu. Bu zât, muntazam şekilde, gittikçe sayısı artan Sıhler arasında, müsâvat ve kardeşlik hislerini tervic ederek, kast ve akîde farkı gözetmeksizin, herkesin birlikte yemek yediği bir umûmî yemekbâneyi (*langar*) devam ettirdi. Amar Dās, Goindvāl (Beâa üzerinde) ’daki husûsî ikametgâhında kendisini ziyâret eden ve ona büyük bir pâye ibsan eden imparator Akbar ile dostâne münâsebetler kurdu. Bu münâsebet onun itibârını son derecede arttırdı ve yeni taraftarlarının sayısının çoğalmasına yardım etti. Amar Dās, bindûların bâtil itikatlarından olan örf ve âdetlerini, husûsiyle dul kadın yakma âdetini (*satî*) feshetmek ve dul kadınların yeniden evlenmelerini emretmek âureti ile, Nanak’ın ruhunu kendi ahlâkî tâlimlerinde devam ettirdi.

Amar Dās’a tilmizi ve damadı olan ve yine Sıh dininin akîdelerini daha büyük ölçüde muvaffakiyetle yayan Rām Dās halef oldu. Rām Dās, imparator Akbar’ın şehsında kendisine dâimâ teveccübte bulunan harâretli bir takdîrkâr bulduğu için, talihli idi; imparator

ona büyük bir arâzi verdi; o bu arâzi içinde sonradan *amrit sar* („hayat havuzu“) denilen mukaddes havuzun (Sıhlerin ibâdetle ilgili yıkanmaları için) hafriyatına başladı. *Guru* havuzunun etrefinde, bizzat Rām Dās’ın sonraları Rēmdāspur adını verdiği ve daha sonra Amritsar denilen şimdiki şehir bâline gelen küçük bir kasaba kuruldu. Havuzun inşâsı 5. *guru* olan oğlu Arcan tarafından ikmâl edildi; bu zât onun ortasında Sıhler için müsterek ibâdet mahalli olarak —Tanrıya ithaf edilmiş bulunan— *Har Mandar*’ı kurdu. Şimdi burası avrupalılarca „Amritsar Altın Mâbedi“ olarak tanınır. *Guru* „Rām Dās havuzunda yıkananın işlediği bütün günahları gidecek ve yıkanmaları ile tertemiz olacak“ (Macauliffe, *ayn. esr.*, III, 13) diye ilân etti. Böylece Sıhler için bir Mekke, kendi millî bayatları için bir merkez vücûda geldi.

Arcan 1581’de babasına halef oldu ve *guru* vazifesi bundan böyle irsî hâle geldi. Arcan Sıbleri bir cemâat hâlinde teşkilâtlandırmaya çalıştı. Onun bundan beşka Sıh dinî dâvasına en büyük hizmeti Sıblerin mukaddes kitabı olan *Granth*’ı derlemesi oldu. *Guru* Angad, evvelce, Nēnak’ın bayeti ve eserlerini yazmağa girişmiş idi; Arcan eseri büyüttü ve ona Nēnak’ı tâkibeden üç *guru*’nun dikkatle topladığı ilâbillerini ilâve etti. Bunlara Nēnak’tan önce gelmiş bulunan hindû ve müslüman velilerin yazılarından ayrı-ayrı seçilmiş, dikkate şâyân parçalar ile, bizzat kendisine âit bir çok yazıları da ekledi. „*Guru*’nun gayelerinden biri, Sıh dininde hurâfât olmadığını ve her iyi insanın, kastı ve dinî ne olursa-olsun şeref ve hürmete lâyık olduğunu dünyaya göstermektir“ (Macauliffe, *ayn. esr.*, III, 61). Böylece *guru* Arcan tarafından derlenen cilt (derleyenden bir kaç yıl sonra, 1604’te tamamlandı) *Dasam Granth*’tan, yâni onuncu *guru* (aş. bk.)’nın *Granth*’ından ayrılmak üzere *Adi Granth* („Eski yazı“) adını aldı.

Arcan harîs ve müteşebbis bir önder idi. Din ve dünya işleri ile aynı zamanda meşgul oldu ve *guru*’ya edâ edilmesi lâzım geleni gerçekleştirmek için, memleketin muhtelif bölgelerine *masand* („tahsildar, ianeci veya vekiller“) tâyin etti ki, bu baklar oralarda tilmizler tarafından istek ile yerine getiriliyordu. Bu hareket kendisine servet te’min etti ve bununla hırlıkta ona debdebe ve gösteriş getirdi. Bizzat kendisine *saç pādşāh* („bakikî pādşāh“) unvanını verdi ki, bu unvan siyâsî iktidar için, kendi hırsını açıkça göstermektedir. Müridleri arasında ticârî teşebbüsü teşci etti ve onları yalnız Hindistan’ın muhtelif kısımlarına değil, fakat ayrıca, eliş veriş ve Sıh akîdesini yaymak mak-

sadı ile, Efganistan ve Orta Asya’ya gönderdi. Arcan 1606’da babası Cihāngir’e karşı ayaklanmış olan emîr Husrav’e mâlî yardımında bulundu. Emîrin mağlûbiyetinden sonra, *guru* imparatorun bir kumandanı tarafından Lâhûr’da bapsedildi ve kısa bir müddet sonra, burada öldü.

Arcan’ın oğlu ve halefi olan Hargovind (1606—1645)’in *guru*’luğu esnasında Sıh dinî büyük ilerlemeler kaydetti. İlk dört *guru* ruhî sükûnet ve nefis ferâgatini tâlim ettiği bâlde, Arcan iktidarı genişletme siyâsetini öğretti, hâlbuki Hargovind, açık olarak, Sıhlerde askerliğin başlangıcına delâlet eden faâl mukavemeti benimsedi. Fitraten bir asker idi ve kendisini heyecan ile ava ve erkekçe oyunlara vermiş idi. Ögür ve hibe alma usûlü onu son derecede zengin etmiş idi ve bu kumardalık salâhiyetini elde etmek için acele ediyordu. Babasının ölümünden mes’ul tuttuğu Cihāngir’e karşı kin besliyordu; gerçekten bir intikam almak arzusu silâblara sığınması sebeplerinden biri oldu. Bir takım asker kaçağını, memnu olmayanları ve haydutları kendi hizmetine aldı, „Beâs üzerinde Hargovindpur kelesini inşâ etti ve buradan ovaları yağmaladı. 800 atlık bir abırı var idi; dâimâ onun maiyetinde, arkasından giden 300 süvârî ve şabsî emniyetini te’min eden fitillî tüfek taşıyan 60 muhafız bulunurdu“ (Cunningham, *History of the Sikhs*, s. 56). İmparator, *guru* askerî teşkilâtının korkulu babelerini alınca, onu aarayına dâvet ve Gvâlîr kalesinde ikamete mecbur etti. Cihāngir’in ölümünden ve imparator Şâb Cihān’ın tahta cûlûsundan hemen sonra, Hargovind cür’etkâr bir tavır takındı ve devlet idâresine karşı silâha aarıldı. Ona karşı Lâhûr vâlisı tarafından gönderilen kuvvetler, 6 yıl boyunca, tekrar-tekrar mağlûbiyete uğradı. Fakat Şâh Cihān’ın intikamından korktu, tepelere çekildi ve 1645’te ölünceye kadar, orada rahatça yaşadı.

Hargovind idâresinde Sıh dinî büyük değişikliğe mâruz kaldı. Sıhler inzivaya çekilmekten vazgeçtiler ve *guru*’ları uzun zaman tam bir ruhânî önder değil, fakat aynı zamanda askerî bir önder oldu. Onlar kendi kuvvetlerinin suûruna sâhip idiler ve gelecekte siyâsî iktidar imkânının farkında idiler.

Büyük babasına henzemeyen ve çekingen bir tabiata sâhip olan Hargovind’e büyük oğlu Hnr Ray balef oldu, onun Şâb Cihān’ın en büyük oğlu Dārā Şikoh ile samimî ve dostâne münâsebetleri var idi ve 1658’de küçük kardeşi Avrangzēb’in düşman kuvvetleri tarafından takip edilerek Dārā sürgüne gittiği vakit Har Ray ona, Beâs’ı geçirmek ve nisbeten em’in bir yere götürmek sûretiyle yardım etti; tabi-

atiyle bu hâl, Avrangzēb’in memnûniyetsizliğini celbetti; Avrangzēb, bu hakaretin hesabını vermesi için, onu Dehli’ye çağırda. Har Ray kendi yerine oğlu Rām Ray’i gönderdi, Rām Ray babasının muslibâne hareket etmesini te’min etmek maksadı ile rebine olarak sarayda alıkonuldu. Har Ray 1661’de öldü ve yerine küçük oğlu Har Kışān (altıncı oğlu) geçti, *guru* mezhebindeki bakki, hâlini Avrangzēb’e göstermiş olan Rām Ray tarafından kabûl edilmemiş idi. Çocuk bavârî kardeşi ile olan anlaşmazlığı hall için Dehli’ye dâvet edildi. Orada çiçek bastalığına yakalandı ve öldü (1664).

Har Kışān’ın ölümünden sonra, onun yerine geçmek için bir mücadele başladı ve büyük bir mubâlefetten sonra, Hargovind’in oğlu Tegh Bahādur, yirmi kadar namzet arasından rubânî reislik makamı riyâsetine *guru* olarak getirildi. Mu’âlifleri kendi haklarını idd’aya devam ettiler ve onlardan bâzısı kendisini rekîp *guru* olarak bile telakkî etti. Tegh Bahādur, birez acı içinde Sivâllıkların arasına çekildi ve orada Sıblerin sonraki yıllarında biraz ehemmiyetli rol oynamış bulunan Anandpur şehrini kurdu. Ayrıca dâba önce Sıb kilisesinin piakoposluk (*taht*) sâhaları bulunan şerki Bengal’i, Dekken’i ziyâret ederek, Hindistan’da büyük bir yolculuğa başladı. Bu seyaheti esnasında, bir müddet piskoposluklardan birinin merkezi olan Patna’da ikamet etti, burada müstakbel *guru* ve Sıhlerin siyâsî iktidarının bakikî kurucusu olan oğlu Govind Ray doğdu (1666). Tegh Bahādur’un, *guru* olarak, te’siri cenûpta Seylan’a, şarkta Assam’a kadar uzandı. Bir müddet sonra Pencâb’a döndü, orada „kendisi ve tilmizleri yağma ile geçindiler.“ Kendisi „bütün kaçaklara hazır bir sığınak oldu ve iktidarını memleketin saâdetine sarfetti“ (Cunningham, *ayn. esr.*, s. 64). İmparatorluk kuvvetleri ona karşı harekete geçti ve onu esir edip, Dehli’ye getirdiler; orada Avrangzēb’in emri ile öldürüldü (1675). Gurmukbi vekayi-nâmelerinde geçen bir halk rivâyetine göre, *guru* imparatorun huzurunda bulunduğu sırada, ingilizlerin geleceğini ve moğul hâkimiyetinin onların eli ile yıkılacağını önceden haber vermiştir. Bu vesile ile onun tarafından söylenmiş olan bu sözler „1857’de kumandan John Nicholson’un idâresinde Dehli üzerine yapılan hücumda Sıhlerin savaşçılığı oldu“ ve kendilerince 9. *guru*’nun kehâneti parlak bir şekilde tahakkuk etti (Macauliffe, V, 381).

1675’te babasının idâmından sonra *guru* olarak selâmlanan Tegh Bahādur’un oğlu Govind Ray, belki de Sıhlerin taribinde en

mübim şahsiyet idi. Havâriligi saf bir çocuk olarak derubte etti ise de, kendi mesleğini sâdece zabıdlerden ibâret olan bir cemâati bir asra yakın bir zaman Pencâb'da rol oynayacak harpçi bir millet hâline getirerek bitirdi. Gâliba babasının fecî şekilde ölümü, onun genç dimağı üzerinde devamlı bir te'sir bıraktı ve Avrangzêb'e karşı şiddetli bir kin besledi. Fakat bu sonuncunun iktidarı intikama imkân vermeyecek kadar büyük idi. Bu sebeple sü-kûnet içinde yaşamaya ve önderlik vazifesinin icâhı olan bilgi ve tecrübeyi kazanmak için dağlık yerlere çekilmeğe mecbûr oldu. Orada 20 yıl, avcılık ile meşgûl olarak ve müs-lûman ve hindûların mukaddes dilleri bak-kında hilgi edinerek, yaşadı. İntikam bissini geliştirdi ve moğul iktidarını yıkmak maksadı ile gelecek için planlar hazırladı. Demokratik musâvat hislerini aralarında tervic ederek, Sib-leri bir millet hâlinde birleştirmek vazifesine girişti. Yüksek ve alçak tabakadan olanı ken-di cemâatine kabûl etti ve kast düzenine karşı şiddetli bir savaş açtı. Usûlüne göre, bem ruh ve hem de şekil bakımından bir birlik meydana getirmek için, aşağıdaki şekilde icrâ edilen ve *pahul* denilen sülûk veya vaftiz merâsimini te'sis etti:

„Sâlik yıkandıktan ve temiz elbiselerini giy-dikten sonra, umûmiyetle bu merâsim için dâ-vet edilmiş bir meclisin ortasına oturur; bir kaç şeker demir bir leğen içindeki suya atılır ve beş sîh sıra ile, Granth'ın bâzı şiirlerini te-rennûm ederek, onu iki ağızlı bir hançer ile ka-rıştırır. Bundan sonra, mahlûlden birazı sâlikin saç ve vücûduna serpilir; bir azı da ona içirilir. Aynı zamanda *Raht* yani Sib âdâbı ona an-latılır. Mahlûle *amrit* (âb-ı bayat) denilir ve bunun sâlike ölmezlik verdiği, onu bir *Singh* („aslau) ve hakikî bir kşatriya yaptığı sanılır“ (Rose, *Tribes and castes of the Punjab*, I, 696). *Pahul* merâsiminden sonra, dâimâ Sih, saçlarını olduğu gibi bırakmak ve aynı şekilde olmak maksadı ile, 5 *k*, yâni adı *k* harfi ile başlayan beş şey giyip kuşanmak zorundadır. 1. *kaçh*, yani kısa don, 2. *kirpân*, yâni hançer, 3. *karâ*, yâni demir bilezik, 4. *keş* yâni uzun saç ve 5. *kanğâ*, yani tarak. Vaftiz edilmiş siblerin is-mine dâimâ „singh“ kelimesi eklenir, bizzat *guru* da ileride Govind Singh adını alacaktır. *Guru* kendi sülûk etmiş müridlerine *hâlşa* („temiz, seçkin, kurtulmuşlar“) veya *hâlîşa* (arap. *hâlâşa* veya *halûşa* kökünden) adını verir. Gov-ind Singh kendi siyâsetinin esâsını Siblere hitâben söylediği şu sözler ile tesbit etmiştir:

„Baba Nânak zamanından beri, *çaranpahul* âdet olmuştur. İnsanlar, kendilerini büyük te-vâzua götüren bir adet olarak, *guru* ların ayak-

larını yıkadıkları suyu içiyorlardı; fakat *hâlşa* şimdi, cesâreti ve silâbları kullanmaktaki mâbâ-reti ile, bir millet olarak kalabilmektedir. Ben şimdi bir bançer ile karıştırılmış olan au ile vaftiz merâsimini te'sis ediyor ve beni tâkib edenleri singh'e, yâni aslana çeviriyorum. On-lardan her kim *pahul* bayat suyunu kabûl eder-se, tam sizlerin gözleri önünde, çakal iken as-lan olacak ve bu dünyada kudret kazanacak ve öldükten sonra saâdet elde edecek“ (Macau-liffe, V, 93). „Kast nizâmının ilgaı, birbirleri ve *guru* ile imtiyaz eşitliği, müşterek ibâdet, her sınıf için müşterek vaftiz ve nihâyet dış-tan müşterek görünüş, bunlar müşterek idâre ve Govind'in müridleri arasında birliği te'min etmek için faydalandığı ve büyük Hind-türk imparatorluğu kuvvetlerine karşı sevkedilme-den önce, mütecânis bir kütle bâlinde birleş-tirdiği istekli bir cemâatın yanında vâsıtaları idi“ (Narang, *ayn esr.*, s. 82).

Govind Singh, tepelerdeki ikametini uzat-makla, fâsılasız kendi dinine çevirme faaliyet-lerine devamdan başka, müs-lûman kanunun is-tibdadı diye adlandırdığı şeye karşı harekete geçen bir çok tepe reislerine yardım etmek istedi. Fakat o bu gayelerinde tamâmiyle mu-vaffakiyetsizliğe uğradı, zirâ hatırlanamayacak zamandan beri hânedanları hükûmet aüren tepe racaları, onun kendi tebealarına öğrettiği halkçı esaslara kızdı ve hep birlikte Govind'in dinî propagandasına mukavemet ettiler. Govind, dostâne vesfeler ile, onların ittîfâkı-nı te'min edemeyince, onları kuvvetle elde et-meği denedi. Anandpur'a çekilişinden itibaren onların topraklarına, ellerine geçirebildikleri her şeyi alıp-götüren çapulcu kuvvetleri sevk-etti. Bilâspûr, Katôg, Handûr, Casrota ve Nâlagarb'in Râcpût reisleri, 10.000 kişilik bir ordu ile, *guru*'ya bücûm etmek için, birleşti-ler. Govind, bizmetinde bulunan 500 Pathân'ı da içine alan 2.000 kişilik müridlerinin başında olarak, onlara karşı koydu ve Sâdhora re'si Sayyid Budhû Şâb'ın yardımı ile, bilhassa Bhangâni'de zafer kazandı. Bundan itibaren Govind'in kuvveti arttı; bir kaç defa tepe-lere çekildi ve bitişik ülkelere tahribat ve taz-yikî daha şiddetli ve fazla oldu. Racalar, bep birlikte yardımda bulunması için, Avrangzêb'e mürâcaat ettiler, Avrangzêb, Sarbind vâlisine onlarla birleşip, *guru*'ya bücûm etmesi için. emirler gönderdi. Vukû bulan savaşta Govind mağlûp olup, Anandpur kalesine sığındı (1701). Burada imparatorluk kuvvetleri tarafından mu-hâsara edildi ve muhâsara uzun sürdü. Erzak azalmağa başladı ve taraftarları kendisini terk-ettiler. Annesi, dullar ve küçük oğullarından ibâret olan âilesi Sarbind'e kaçtı ve orada bi-

yânete mâruz kaldı ve iki çocuğu idâm edildi. Govind, kıyafetini değiştirerek, kendine sâdik az sayıda taraftarları ile birlikte, düşman tara-fından şiddetle tâkip edildiği hâlde, Çamkaur (şimdiki Amballa idârî bölgesinde), kalesine kaçtı. Çamkaur'u terketmek mecbûriyetinde kaldı ve hayatını kurtarmak için, tekrar kaçtı. Kıyâfet değiştirerek, Fîrûzpûr [b. bk.] ve Dehli arasındaki yolun yarısında bulunan Bhatinda boğ arazisine ulaşıncaya kadar, bir yerden di-gerine göç etti. „Müridleri tekrar etrafında toplandılar ve o tarihten beri Muksar („Selâmet gölü“) denilen bir yerde, kendini tâkip edenleri bertaraf etmeğe muvaffak oldu; bu yer bu uğorda ölenlerin batarısını tâziz için yapılmış-tır. Govind, bir zaman için, „Hansi ve Fîrûzpûr arasındaki yol ortasında“ bulunan Damdama de-nilen bir yerde yerleşti; orada va'z ile *Dasam Granth* (a. bk.)'ı te'lif etmek ile meşgul ol-du; *Dasam Granth*'a Sihler *guru* Arcan tara-fından telif edilen *Adi Granth*'ın zeyli nazarı ile bakarlardı. Bu sırada Avrangzêb öldü ve oğ-lu Bahâdurşâb yerine geçti. Bahâdurşâb, ba-basının siyâsetinin aksine, *guru* ile anlaşmaya çalıştı. Kendisine Dekkan askerî hükûmetini tevcih etti; o, vazifesini derubte etmek için, buraya geldi. Fakat buraya muvâsalatından kısa bir müddet sonra, şabsî bir busûmet se-bebi ile, bizmetine aldığı Efganlı bizmetçisi tarafından bıçaklandı ve Nânder'de, Godâvari kıyılarında öldü (tegrin I. 1708). Ölüm döşe-ginde berbangî birini halef olarak namzet göstermeği reddetti ise de, müridlerine *Granth* 'a müstakbel *guru* ları olarak bakmalarını ve yegâne bâmi olarak Allahı tanımalarını emr-etti ve bu sûretle bavârilik halefligine de son verdi. Govind murâdına ermeden öldü, fakat onun rubu, Sibleri cesâretle canlandırmak için, yaşamakta devam etmiştir.

Govind Singh'e bir *guru* olarak değil, bir askerî önder olarak, Bayrâgi tarîkâtine men-sup bir Kaşmîr Râcpût'u olan Banda halef oldu. Banda Dekken'de Govind'e rastlamış Sib dinine girmiş idi ve „banda“ yâni „kö-le“ (*guru*'nun) lakabını almış idi. Banda, Go-vind tarafından, Pencâb'a dönmek ve Sib-le-ri, çocuklarının öldürülmelerinin intikamını al-mağa ve islâm istibdâdını yıkmak için birleş-meğe teşvik etmek ile, vazifelendirildi. Sihler, savaşmağa ve onun bayrağı altında ölmeğe hazır bir vaziyette, etrafına üşüştiler. Banda hilkaten muhteris idi ve *guru*'nun emirlerini icrâ etmek babânesi ile, siyâsî iktidara ulaş-mağa çalıştı. Banda, yol kesicilik yapmak, ga-nimetleri taraftarları arasında taksim etmek sûretiyle, Pencâb'da faaliyetine başladı. Bu hâl bir çok mücrimleri, çöpeşleri, debbagları

ve Sihler arasında bunlara benzer bir çok kim-seleri onun etrafına çekti. Avrangzêh'in ölü-münden sonra Hind-türk imparatorluğunun ikdidarı sür'atle inhibitata doğru gidiyordu; onun oğulları ve torunları arasındaki taht için devamlı mücâdele Sihleri kuvvetlerini arttır-mak husûsunda serbest bıraktı ve Banda'nın cânîyâne faaliyetleri serbestçe devam etti. Kanunsuz haydutlardan müteşekkil bir ordu ile yağma ederek ve binlerce müs-lûmanı katlederek, kasabadan, kasabaya Dehli civârına kadar ilerledi. Yağma ümitleri ve *Guru* 'nun çocuğunun öldürülmesinin intikamını alma va-zifesi Banda'nın taraftarlarını arttırdı. *Guru* 'nun oğlunun öldürüldüğü menfur Sarhind ka-sabası, onlar tarafından, 1710'da, hücum ile, zapt ve yağma edildi. Sihler kasabanın müs-lûman halkına korkunç zulümde bulundular; yaş ve cins farkı gözetmeksizin, bepsini kes-tiler. Hattâ yıkıcı faaliyetlerini Dehli'nin sür-larına kadar genişlettiler. O sırada Dekken'de bulunan imparator Babâdurşâb, bu zulüm ha-berlerini duyması üzerine, tehlike işâreti-verdi ve derhal vaziyeti düzeltmek için, acele ola-rak, Pencâb'a geldi. İmparatorun kuvvetleri Banda'yı mağlûp etti ise de, o civar tepelere kaçtı. Babâdurşâb'ın 1712'de ölümünü oğul-ları arasında baleblik savaşı tâkip etti, bu sa-vaşta Cahândârşâb galip geldi. Bununla berâ-ber o, 11 aylık kısa bir saltanattan sonra, sar-sıntıda olan Dehli tahtına çıkan yegenî Far-ruşsiyar tarafından öldürüldü. Bu karışıklıklar, Sihlerin işine yaradı ve bunlar mâruf Banda'nın idâresinde, memleketi müteaddit defalar tahrip etmeğe başladılar. Farruhsiyar, Pencâb vâlisi 'Abd al-Şamad Han'ı Sihlerin vahşetle-rini durdurmağa me'mur etti. 'Abd al-Şamad Han, büyük bir ordu ile, Banda'yı takip etti ve o Râvi üzerinde bulunan Gurdâspur kale-sinde kuşatıldı. Nihâyet yakalanıp, hapsedildi ve Dehli'ye getirilerek, orada işkence ile, öl-dürüldü (1716).

Banda'nın seciyesi kat'iye hoş gitmemiş-tir. Hattâ zâlimce vâsıtalar kullanmasından dolayı, o Sihlerce hiç bir bürmete lâik görül-memiştir. Bundan başka, bukûmdarlık salâhi-yetini derubte etmek için, kendine has farklı bir mezhep meydana getirmeğe niyet etti ve, Govind Singh'in ölürken verdiği emirlere rağ-men, onbirinci *guru* olduğu iddiasında bulun-du. Bundan başka Sih itikat ve merâsimlerinde diğer bâzı değişiklikler de yaptı ki, bunlar Govind Singh'in bir çok ateşli taraftarlarını onun iktidarına karşı isyana sevketti. Bununla berâber, şüphe yok ki, onun önderliği altında Sihlerin geçirdiği fırtınalı hayat kendilerine büyük ölçüde, savaş tecrübesi kazandırdı.

Banda'nın mağlûbiyetini ve ölümünü, Farruhsiyar devrinde, bir aksülamel devri ve Sihlerin esaslı sûrette tâkip ve tenkili tâkip etti. Sihler kanun dışı ilân edildi. Bir çokları mezheplerini terkettiklerse de, içlerinden sâdik olanların bir çoğu tepelere ve ormanlara sığınmak zorunda kaldı. Pencâb'ın müteâkip vâhilerinden daha ziyâde Mîr Mannû diye tanınmış olan meşhur Mu'in al-Mulk Farruhsiyar'ın tazyik siyasetini tatbik etti ve, bir zaman için, Sihlerin kökü kurumuş gibi göründü. Fakat Hind-türk imparatorluğu iktidarı çabuk inhitata uğradı ve, bilbassa Ahmedşâh Abdâlî'nin devamlı istilâları ile, Pencâb da zayıfladı. Eyâletin içinde bulunduğu karışıklık Sihlerin işine yaradı, tedricen yeniden sahneye çıkmağa ve kendilerini teşkilâtlandırmaya başladılar; bunlar bir kaç kale yaptılar ve müdâfaasız şehirleri serbestçe yağma ederek, servet elde ettiler. Sihlerin çalışma merkezleri Amritsar idi. Burasını son derecede zenginleştirmiş ve tahkim etmişlerdi. Pencâb'ı babası Ahmedşâh Durrânî adına idâre eden emir Timur Sihlere düşman idi. 1756'da Amritsar'a hücum ve Har Mandar'ı tahrip etti ve mukaddes havuzu onun enkazı ile doldurdu. Sihler, bunun intikamını almak için, hüyük ölçüde toplanıp, emiri Lahor'dan kınmağa muvaffak oldular ve burayı bir zaman işgal ettiler. Askerî önderleri olan Cassâ Singh Kalâl üzerinde kendi adı ile farsça bir yazı bulunan bir sikke bastırdı. Fakat Mahratta'ların Raghotha'nın maiyetine girmeleri (1758) onları Lahor'dan çekilmeğe mecbur etti ve beşinci defa olarak, Pencâb'a Ahmedşâh'ı getirdi. O meşhur Pânîpat savaşında Mahratta'ları ezici bir mağlûbiyete uğrattı (1761). Bu zât Pencâb'ı bırakır-bırakmaz, Sihler faaliyetine geçtiler ve kaybettikleri iktidarı yeniden ele geçirdiler. Bu sebepten o, onların iktidarını kırmak kat'i kararı ile, döndü ve topraklarını tekrar elde etti. Ludhiâna civârında vuku bulan (1762) korkunç bir savaşta, hepsini kılıçtan geçirmek sûretiyle, onları mağlûp etti ise de, biraz sonra Kandahâr'da çıkan bir isyanı bastırmak için Pencâb'dan ayrılmak zorunda kaldı. Sihler yeniden kuvvet kazandı ve 1763'te Sarhind'in efganlı vâlisi Zayn Han'ı mağlûp edip, şehri yağma ve tahrip ettiler. Bir defa daha Lahor'u ele geçirdiler ve bu defa işgalleri daha uzun zaman devam etti. Sihler Amritsar'da toplandı ve Pencâb'da hâlâ idâre tarzının üstünlüğünü ilân ettiler (1764). Hâkimiyet salâhiyeti *gurmatta* denilen rûbanî bir mecliste tanzim edildi. Sih cemâatinin mühründe şu farsça beyit var idi;

*Dig u tîg u fath u nuşrat bi-dirang
Yaft az Nānak Gurā Govind Singh*

„Guru Govind Singh Nānak'tan sür'atle, kazan, kılıç, fetih ve zafer buldu“ (Hāzān Singh, *History of the Sikh Religion*, s. 264).

Sihlerin karşılaştıkları müşterek tehlike bertaraf olur-olmaz, onların birlikleri dağıldı ve bir çok zümrelere veya *misal* denilen zümre birliklerine ayrıldılar. Bu *misal*'ler her biri ayrı reisler (*sardār*, b. bk.) tarafından müstakillen idâre edilen 12 adet idi; bu reisler ne yüksek bir iktidara tâhi idi, ne de aralarında dinlerinden başka müşterek bir şeye sâhip idiler. „Onlar, üstünlük elde etmek için, zümrelere ayrılarak, tekrar birleşerek, hemen-hemen devamlı sûrette, iç savaş bâlinde idiler“. Onların „gevşek bir teşkilâtı var idi ve kudretleri devre ve hattâ taşıdıkları unvanlara göre değişiyordu“. Pencâb'da bu istikrarsız 30 yıllık hâkimiyetten sonra, kuvvetli bir adam ortaya çıkıp, bu âhenksiz zümre birliklerini bir tek hâkimiyet altında birleştirdi. Bu adam Rancit Singh idi.

Rancit Singh'in babaas Sukerebakia *misal*'inin reisi olan Mahā Sing idi; karargâhı Lahor'un şimaline 40 mil mesâfede bulunan Guçrānvala'de bulunuyordu. Rancit Singh 12 yaşında (1792) babasının mâlikânesine tevârüs etti. O şahsî seciyesi ve yaratılıştan mevcut olan dehâsı sayesinde, tedricen iktidara yükseldi. 1799'da, Pencâb'ın gerçek sâbibi olarak tanınan Zamānşâh (Ahmedşâh Abdâlî'nin büyük oğlu) tarafından Lahor'un mülkiyeti kendisine tevcih edildi. Amritsar 1802'de Rancit Singh tarafından itâat altına alındı. Pencâb'ın Lahor ve Amritsar'ı gibi iki en mühim şehrine sâhip olması onun itibârını çok artırdı. Kendisi Mahārāca unvanını aldı ve bütün *misal*'leri kendi hâkimiyeti sâhasına ekleyinceye kadar, hâkimiyetini genişletti. Rancit Singh'in toprakları Satlec (Sutlej)'e kadar genişlemiş olan ingilizler ile dostâne münâsebetleri var idi. 1809'da, iki taraf arasında Rancit Singh'in çok sadâkat ile gözettiği bir ittifak muâhadesi akedildi. Bâzi Avrupalı kumandanlar, bilbassa Napoléon'un hizmetinde bulunmuş ve Waterloo'dan sonra Mahārāca'nın hizmetine girmek için, Pencâb'a gelmiş olan fransızlar tarafından yetiştirilen kudretli bir ordu teşkil etti. Bu kuvvet ile Pencâb'ın tamamını zapt, Kaşmîr'i (1819) ve Peşâver'i (1834) ilhak edebildi. Arkasında Satlec'den Hindu-Kuş'a kadar uzanan kuvvetli bir kiralık hırakarak, 1839'da öldü; fakat vârislerinden hiç biri bu ülkeyi idâre edecek kadar liyâkatli değil idi. Oğullarından üçü birbirini arkasından tahta çıkı; cinâyetlere, iç harbe ve hüyük miktarda kan

dökülmesine sebep olan gizli tertipler hüküm sürüyordu. Ordu murâkhesiz hâle geldi ve memleketin ber yerine dehşet saçı. Nihâyet aaray, ordu ileri gelenlerini Satlec'i geçip, Britanya arâzisini istilâya tabrik etmek sûretiyle, ordu faaliyetlerine bir mecrâ buldu. Bu bereket ilk Sib muhârebelerini (kânûn I. 1845) doğurdu. Sihler ingiliz kumandanı Hugh Gough tarafından, birbirini arkasından vukuhulan dört muhârebede, Firûzşâb, Mudki (şimdi Firozepur idâre lölgesinde), Alivâl ve Ludhiâna civârında Sohrōn (kânûn II.—şubat 1846) muhârebelerinde mağlûp edildi. „Zafer Lahor yolunu açtı ve Lahor askerî vâli (Henry Hard'ne) tarafından derhal işgal edildi“. Sib Durhūr Britanya mümessilinin (Henry Lawrence) Rancit Singh'in oğlu küçük Mahārāca Dalip Singh'in nâiplik meclis reisi olarak hareketini kabûl etti. Multân vâlisi Divân Mührāc'ın Lahor'daki idâreye karşı ayaklanması (1848) Sihleri ingilizlere karşı yeniden silâha sarılmağa teşvik etti. Bunun neticesi olarak, harp ilân edildi ve Lord Gough, Sihleri ilki Chilianvâlâ'de, diğeri de Gücerât (1849 başında)'ta olmak üzere, iki ağır mağlûbiyete uğrattı. Pencâb'ın Britanya hâkimiyet sâhasına ilhak edildiği ilân edildi ve Sib hâkimiyeti son buldu.

Din. Sih akidesi hindû dinî akidelerinin temizlenmesini istihdaf eder. Bundan dolayı kurucusunun tâlimleri, esas itibâiiyle, menlidir. O kaat tahditlerini ve hurâfat kabîlinden inançları şiddetle reddeder. İnsanlar arasında mutlak bir müsâvat telkin eder. Şekli ihâdetin ve mukaddes yerleri ziyâretin insan ruhunu yükseltmediğini, ihâdete verilen şeklin değil, bunun ruhunun tek hakikî şey o'duğuna inanmağı tâlim etmektedir. Allah için gerçek bir sevgi olmadan ve dünyada iyi ameller yapmadan aelâmete erişmek imkânsızdır. Sih akidesi, islâmiyet gibi, putperestliği mahkûm ve titizlikle bir tek Allah inancı telkin eder. Onun Allahı bütün insanların ve dinlerin Allahıdır. „Onun adı bakikattir, yaratıcıdır; o lâyetmuttur, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, büyük ve hayır sâhibidir“ (Guru Nānak, *Cāpî*).

„Tanrı insan ile berâberdir, fakat o ancak *guru* vâsıtası ile görülebilir“ (Macauliffe, II, 347) denildiği için, *guru*'ya saygı üzerinde çok durulmuştur. Sib dininde bir mahlûkun fullerinin gelecek hayattaki hâline te'sirine (Karma) ve tenâuha da inanılmaktadır.

Nānak ilâhiyâtının sarîh kaidesi yoktur; onun tek gayesi içtimâî ve ahlâkî bir yenilik meydana getirmek idi. Sihlik, hindû içtimâî istihdâdı ve müslümanlar ile olan siyâsî ihtilat onu harpçi bir akide hâline getirinceye kadar, sulhçu ve musâmahaî bir din olarak kaldı. Go-

vind Singh Sih ilâhiyâtını daha sûrî kaideler hâline getirdi ve husûsî ve içtimâî işler için esaslar vaz'etti. Sigara içmeği ve şarabı yasak etti; bununla herâber şarap yasağı Sihler tarafından şimdi oldukça musâmaha ile karşılanmaktadır.

Sihlerin mukaddes kitabı kendisine hüyük bir saygı gösterilen *Granth*'dir. Onun *Âdi Granth* denilen ilk kısmı yukarıda zikredilmiş olan beşinci Guru Arcan tarafından telif edilmiştir. Bu kısım Nānak'tan önce gelen bilbassa Kabîr, Nāmdêv, Cay Dev, Rāmānand ve Şayh Farid gibi velilerin ve islahatçıların eserlerinden seçmeler ile birlikte, ilk beş *guru*'nun ilâhilerini içine almaktadır. *Granth*, muhtelif vezinlerde, tamâmiyle manzum olarak, yazılmıştır. Büyük bir kısmı, Gurmukhî harfleri ile, eski hindî dilinde te'lif edilmiştir. Eserin diğer kısımları, farsça (Gurmukhî harfleri ile) bir kaç şiir ve hikâye ile birlikte, sanskritçeyi de içine alan diğer farklı hind şive ve dillerindedir. *Dasam Granth* (veya 10. *guru*'nun *Granth*'ı) denilen ikinci kısım, Govind Singh tarafından te'lif edilmiş olup, ekseriyetle bizzat kendi yazılarını ihtivâ eder. Bu yazıların büyük bir kısmı, *Âdi Granth* gibi, Allahs bamd ve şükür ilâhilerinden ihâret işe de, hizmetinde bulundurduğu hindî şâirlerin muhtelif yazıları yanında, Govind Singh'in *Vachitra Nātak* (hârikalı dram) adı verilen kendi hâl tercümesini de içine alır. Bütün *Granth* orta hoyda takriben 1.200 sahifedir. Onun bâzı bölümleri Sihler tarafından ihâdetlerde okunur ve yalnızca sabah, akşam ve yatıda tekrar edilir. Bu bölümler şunlardır: 1. Guru Nānak'a âit *Cāpî* (bk. Macauliffe, I, 195—217); 2. aynı şahsa âit *Āsa Ki Vār* (ayn. esr., s. 218—249); 3. Guru Govind'e âit *Gāpî* (ayn. esr., V, 261); 4. *Rahirās* (ayn. esr., I, 250—257); 5. *Sohila* (ayn. esr., I, 258—260) ve 6. Guru Arcan'a âit *Sakhmanî* (ayn. esr., III, 197 v.dd.). Bunlar *pahûl*, yâni vaftiz esnasında da okunur.

Nānak'ın geniş görüşleri hindûlar ve müslümanlarca da kabûl edilebiliyordu, bundan başka her hangi bir husûsî ihâdet şekli de vaz'etmiyordu, bu sebepten dolayı her iki din-den taraftar kazanmasında şaşılabacak bir şey yoktur. Fakat şüphe yok ki, bizzat kendi akıbalarının dini olan hindû dininin içtimâî düzenini islah etmek istediği için, tahîf olarak, va'azları müslümanlardan çok hindûlara hitap ediyordu. Müridlerinin ekserisi Cât, Arora ve Khatri kastlarından geliyordu; bizzat Nānak de dâhil bütün *guru*'lar bu sonuncu kasta mensûp idi. İçtimâî durumları çok yüksek olan Brahmanlar ve râcuputlarda Sih dininin halkçı esasları daha az kabûl görüyordu.

Sib mezhepleri ve mezheb kolları çok ise de, umûmiyetle ikiye ayrılır: 1. *Kesjdhârî* 'ler, bunlara „Singhler“ de denilir; 2. *Sahjdhârî* 'ler. Bunların ilki, vaftiz edilenleri ve bundan dolayı da dâba çok *guru* Govind Singh'in dinlerinin esaslarını en çok gözetmeleri temsil ediyor, bâlbuki ikincisi aslında Govind Singh'in vaftizini ve mübârip *hâlşa* 'ya iltibakı reddedenler idi. Diğer mühim mezhepler şunlardır: 1. *Nānakpanthî* 'ler ki, bunlar Singh olmayan ve eski *guru* 'ların müridleri olup, *Guru Govind Singh* tarafından tâlim ve telkin edilen merâsim ile ilgili icimâî âdetleri tâkip etmenin lüzumsuzluğuna kani Sibil olarak tanınırlar. Bundan dolayı onların mümeyyiz vasıfları bilhassa menfidir. Onlar sigara içmeği men'etmezler; uzun saç üzerinde durmazlar, onlar *pahul* ile vaftiz olunmazlar ve saire. Diğer hususlarda *Sahjdhârî* kolunu tâkip ederler. 2. *Udâsî* („vazgeçenler“) 'ler de *Nānakpanthî* 'ler gibi *Sahjdhârî* koluna dâbildirler. Onlar Nānak'ın oğlu Sri Chand tarafından te'sis edilen riyâzetcî tarikatı temsil ederler. Evlenmezler ve âkîdeleri bindü riyâzet inancılarının çok te'siri altındadır. 3. *Akālî* 'ler (ebedi ve zamandan münezzeh Tanrı olan Akāl'a inananlar), teşkilâtları Govind Singh tarafından kurulan bir muhârip teşkilât olmak itibâriyle, diğer bütün Sibilardan esaslı sûrette ayrılırlar. Onlar Sibilin ekseriyetinden daha çok dinlerinin esaslarına bağlıdırlar ve bununla beraber kendilerine mabsus savşçı, ruhu da mübâfaza ederler. 4. *Bundālî* 'ler veya *Bandāpanthî* 'ler, yâni Bandā 'yı on birinci *guru* olarak kabûl edenler; buna karşılık *Cat Hâlşa* Banda'nın yeniliklerine mübâlif olan Govind'in esaslarına sıkı-sıkıya bağlıdır. 5. *Mazhabî* (*Mazbî* telaffuz edilir) 'ler, *pahul* yapmak sûretiyle Sib dinine girmiş olan çöpçü sınıfının âzalarını temsil eder, buna karşılık Rāmdâsî (*Guru Rām Dās* 'ın taraftarları olup, ilk defa onun vâsıtasıyla bu dine girmişlerdir) adı *pahul* yapan çamârlara („dericilere“) verilmiştir. Sib mâbedleri Pencâb'ın büyük kısmı üzerinde dağılmış ise de, onların arasında en meşhurları Amritsar, Gurdâspur ve Fîrûzpûr idârî bölgelerinde bulunmaktadır ki, en mukaddesi Amritsar altın mâbedi ve Nānak'ın doğum yeri olan Nānkāna Şâhib (Lahor civârında) olup, bu sonuncu yerde çok sayıda Sibilin katıldığı yıllık panayır yapılar.

1921 nüfus sayımına göre, Sibilin sayısı 3.238.803 idi; bu sayının 3.110.000 (%4'ü müstesnâ) 'i Pencâb'da olup, başlıca merkezleri Amritsar, Ludhiānā ve Fîrûzpûr'dur. Başlıca mezheb mensuplarının nüfus sayısı şöyledir:

Keshdhârî.....	2.876.320
Sahjdhârî.....	228.600
Cât Hâlşa.....	531.300
Nānakpanthî.....	22.500

İngilizlerin Pencâb'ı almından (1849) beri Sibil Britanya'ya sadâkat ile hizmet etmişlerdi. Müreffeh bir cemâat teşkil ediyorlardı; vücut yapısı bakımından, diğer Pencâbîlerden üstündürlük. Askerî hizmet başlıca meşgaleleri olup, onlar, laklı olarak, şarkın en iyi askerleri arasında sayılırlar. Sib alaylarının birinci ciban harbinde müttefik devletlere mübim hizmetleri olmuştur.

Sihler göze çarpacak derecede ilerlemeler kaydetmişlerdir. Hâlen de, kendi icimâî ve terbiyevî ilerlemeleri için, düzenli şekilde çalışan teşkilâtlanmış ayrı-ayrı bey'etleri vardır. 60 yıl kadar önce, Amritsar'da, *hâlşa* 'nın dinî esaslarını yaymak maksadıyla, Amritsar'daki umûmî merkezi ile birlikte, „Singh sabba“ kuruldu, *The Chief Hâlşa Divân* adı verilen başka bir kurum icimâî ıslahat ve tâlim terbiyeyi yayma işini üzerine aldı. Onun bütün idârî bölgelerde şubeleri vardır. „Sharomant Guruvārā Parbandhak Committee“ zâhiren hindü *mahant* 'lar tarafından; irsî olarak, murâkabe edilen Sib mâbedlerinin idâresini kendi eline almak maksadıyla kurulmuş olan diğer bir müessesedir. Bu hey'et başlıca Akālî fırkalarını temsil eder ise de, mâbedlerin murâkabesi için yaptığı mücâdelede Sibilardan kuvvet aldı ve bu hususta göze çarpacak derecede muvaffakiyetlere ulaştı.

Sihler, hindülardan tamamen ayrı, farklı bir cemâat teşkil ederler. Onların doğum, evlenme ve ölüm merâsimleri, Brahmanlar tarafından değil, meslekten yetişmiş olan *Granth* 'ın müfessirleri olan Gyānî 'ler tarafından idâre edilir. Onlar da, bindûlar gibi, kendi ölümlerini yakarlar ise de, onlardan farklı olarak, geride kalan erkek ve kadın tekrar evlenir. Sibil, parya sınıfından gelenlerin Sib din'ine akını sebebiyle, sayıca oldukça artmışlardır. Sibilin dinî ve icimâî faaliyetlerinin merkezi Amritsar'dır, burada „Hâlşa College“ denilen büyük bir tâlim ve terbiye müesseseleri bulunmaktadır olup, bu müessese Labor Üniversitesine sıkıca bağlıdır. Buna benzer bir müessese de Guclānālā'da vardır, ayrıca da bütün eyâlette dağılmış olan cemâate âit mektepler bulunmaktadır.

Bibliyografi: I. E. Trumpp, *The Adi Granth* (ing. trc.), London, 1877; M. A. Macauliffe, *The Sikh Religion* (Oxford, 1909), 6 c.; Hazān Singh, *History and Philosophy of the Sikh Religion* (Lahor, 1914) 2 kısım; H. A., Rose, *A Glossary of the*

Tribes and Castes of the Punjab, (Lahor, 1911—1919), 3 c., I, 676—730; Şevārām Singh Thapar, *Life of Sri Gurm Nānak Dev* (Ravalpindi, 1904); Gokul Chand Narang, *The Transformation of Sikhism* (Lahor, 1912); W. L. McGregor, *The History of the Sikhs* (London, 1846), 2 c.; J. Malcolm, *A Sketch of the Sikhs* (London, 1812); Syad Muhammed Latîf, *History of the Punjab* (Kalküte, 1891), s. 240—571; J. D. Cunningham, *A History of the Sikhs* (nşr. H. L. O. Garrett), Oxford, 1918; Sirdar Attar Singh, *Sakhee Book or the Description of Guru Govind Singh's Religion and Doctrines*, (Benares, 1873); Bbagat Lakshman Singh, *The Life and Work of Guru Govind Singh* (Lahor, 1909); E. Trumpp, *Die Religion der Sikhs* (Leipzig, 1881); F. Pincott, mad. SIKHISM, bk. T. Hughes, *Dictionary of Islam* (London, 1885); Gurmukh Singh, *A Brief History of the Harimandar or Golden Temple of Amritsar* (Lahor, 1894); H. T. Princep, *The Origin of the Sikh Power in the Punjab* (Kalküte, 1834); J. H. Gordon, *The Sikhs* (London, 1904); H. Steinbach, *The Punjab* (London, 1845); L. H. Griffin, *Ranjit Singh (Rulers of India Series)*, Oxford, 1892; W. G. Osborne, *The Court and Camp of Runjeet Singh* (London, 1840); G. Smyth, *History of the Reigning Family of Lahore* (Kalküte, 1847); R. G. Burton, *The First and Second Sikh Wars* (Simla, 1911); C. Gough ve A. D. Innes, *The Sikhs and the Sikhs Wars* (London, 1897); Viscount Hardinge, *Viscount Hardinge (Rulers of India Series)*, Oxford, 1891.

II. *Dabistān ul mazāhib* (tab. Bombay), s. 178 v.dd.; Fāfî Hân, *Muntaḥab al-lubāb* (Kalküte, 1869), II, 651 v. dd.; Bütî Şâh, *Tarih-i Puncāb*, daftar I.I—V (bk. Ch. Rieu, *Cat. of the Persian Mss. in the British Museum*, s. 953^a); Budh Singh, *Risāla-i Nānak Şâh* (bk. Rieu, *ayn. esr.*, s. 86^a); Baht Mal, *Hâlşa-nāma* (ayn. esr., s. 294^a); Mufti 'Ali al-Dîn, *İbrat-nāma* (bk. Sac. au-Etbé, *Cat... India Office*, nr. 504); Muhammed Nakî, *Şer Singh nāma* (ayn. esr., nr. 505); Kanahyā Lāl, *Tarih-i Puncāb*, Lahor, 1877; ayn. mll., *Rancit-nāma* (Lâbûr, 1876); Soban Lāl, *Umdat al-tavāriḥ* (Rancit Singh'in rûznâmesi) (Lahor, 1888), 5 c.

(MUHAMMAD İQBAL.)

SİHR. [Bk. SİHIR.]

SİHYAVN. [Bk. SİHYEVN.]

SİHYON. [Bk. SİHYEVN.]

SİİRD. SİİRD, Türkiye'nin cenûbî şarkî bölgeai içinde vilâyet mer-

kezi bir şebir (23.000 nüfus) olup, 37° 56' şimâl arzı ile 41° 57' şark tûlünde, Diele havzasında, Kurtalan demir-yolu istasyonuna 32 km., Diyarbekir şebirine 221 km. ve Cizre [b.bk.]'de Suriye budûduna 145 km. mesâfede bulunur. Şebir cenûp ve şarktan, üzeri düz, fakat yamaçları dik tepeler ile kuşatılan, garp ve cenûb-i garbiye doğru alçalan bir ova kenarında, hafif meyilli bir zemin üzerine kurulmuş olup, deniz seviyesinden 900 m. irtifâda (en yüksek yeri 950 m., alçak kesimleri 880 m.) bulunur. Yakınındaki tepelerden inen ve senenin büyük kısmında içinde su bulunmayan bir kaç sel yatağı dışında, Siirt şehri ehemmiyetli bir akar-sudan mahrumdur; bununla beraber Türkiye Dielesi'nin en ehemmiyetli kolu olan Botan (Bobtan [b.bk.]) çayı şebirin 3 km. cenûbunda zemini 500 m. irtifâa kadar inen gömük bir vâdi içinde akar ki, şehre su ve elektrik kudreti sağlayan Botan barajı (bendi) burada kurulmuştur. Diğer taraftan, Siird'in 8 km. garbindan Kezer (کر) çayı geçer ve cenûb-i garbiye doğru akarak, Başur çayı ile birleşip, Regan ismini alır. Bu sonuncusu Botan çayına, o da bir az daha aşağıda, Siird'in 30 km. kadar cenûbunda, Diele nehrine dökülür. Umûmiyetle dağlık ve ıssız arâziden geçen Bohtan çayı havzasında başlıca yerleşme merkezini teşkil eden Siird'in, suyun kenarında olmamasına rağmen, kendi adını Bobtan'a da verdiği görülmüştür; Mns'ûdî (tab. Paris, 1840, I, 227) 'Bohtan çayına Nahr Sarîḥ demektedir; İdrîsî (trc. Jaubert, II, 172) 'de de böyledir. Yeni müellifler arasında da bu şekilde hareket edenler bulunmuştur; von Moltke (*Briefe...*, krş. fihrist), çayı Sö'örtüsu diye apar.

Şehrin menşei bilinmediği gibi, isminin nereden geldiği hakkında da kesin bir bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Şehrin isminin sâmi bir menşei olduğu kabûl edilebilir. Bâzi kaynaklar Keert (Kaa'rat) adının Keldanilerde şehir mânâsına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Ermenilerin-gerd ekini, şehir mânâsı ile, isimlere ilâve ettiklerini de hatırlayarak, meşhûr Tigranocerta'nın Siirt yerinde olduğu, XVIII. asır müellifi d'Anville'e intisâlen, seyyah Macdonald Kinneir (1814) ve Shiel (1836) tarafından iddia edilmiştir. Burada kadîm inşaat kalıntılarının bulunmaması ve Lucullus'un Tigran'a karşı açtığı seferin Plutarchos tarafından yapılan tasvirine uymaması gibi deliller ileri süren Ainsworth ve Ritter bu faraziyeyi reddettiler. 1899'da C. F. Lehmann-Haupt, Tigranocerta'nın mevkiini Mayyâfârîḳîn [b.bk.] olarak teşhis etti ise de, yeni bâzı eserlerde (msl. Dillemann, *göst. yer.* 1962), *Tigranocerta*; E.

Sachau (Über die Lage von Tigran ocerta, Abh. der Preuss. Akad. d. Wiss., 1881) 'ın ileri sürülmüş olduğu gibi, Mardin'in cenûb-i garbîsinde, Kızıltepe (Koçhisar)'nin 2 km. şarkındaki Tell Ermen (krş. R. Kiepert, Karte von Kleinasien, pafta C—VI)'in yerinde gösterilmektedir. Diğer taraftan bâzı Plinius (Nat. hist., VI, x, 26, tab. Loeb Classical Library, 1942, s. 357) mütercimlerinin Tigranocerta'yı Siird yerinde göstermeğe devam ettikleri de kaydedilmeğe değer. Şehrin adı islâm kaynaklarında çeşitli şekilde kaydedilmiştir: إشتابري (İştâbrî, İbn al-Aşîr, Şaraf al-Dîn), سمرت (Abu 'l-Fidâ, Yâ-kût), سمر (Mustavfî) ve nihâyet سمر (Kâtib Çelebi, Cihânumâ); bu aon şekil Osmanlı neşriyatında umûmiyetle kabûl edilmiştir. Süryani şekli Se'erd (ZDMG, VIII, 357, not) ve mahallî telâffuzu Sört (al-Halidî, al-Hadîyat al-hamîdiyya fi'l-lugât al-kurdiyya, İstanbul, 1310, s. 144) olup, geçen asrın garp müelliflerinde şehrin adı Sert (Seerd), Saört, Sört, Söört (Söört) ve Sa'irt şekillerinde de kaydedilmiş, bugün ise, türkçede kullanılan Siird şekli umûmîleşmiştir.

Kuruluşu, isminin delâleti ile, eski olması muhtemel görünen Siird'in mâzisi üzerinde esaslı bilgimiz yoktur. İlk çağda zaman-zaman Mezopotamya'nın (Asur, Bâbil) ve İran (Med ve Pera) imparatorluklarına giren, İskender fütûhâtından sonra, Selefkia devleti eline geçen bu havâli, daha aonra ve orta çağ başlarında, yeniden İran te'siri altına girmiş, Sâsânîler ile şarki Roma arasında elden-elden geçmiş, nihâyet halife Ömer zamanında islâm hâkimiyetine girmiştir. İslâm devrinde Siird'in siyâsî kaderi Diyarbekir veya Hısn Keyfâ'nunkine bağlı görünüyordu. Şehir zayıf bir şekilde tahkim edilmiştir (krş. İştâbrî; yalnız Şaraf-nâma burayı kale olarak zikreder). Siird XI. asırda Mervânîlerin elinde idi (İbn al-Aşîr, IX, 56); onu tâkip eden asırda Hısn Keyfâ Artuklularının eline geçti ve 538 (1143/1144) senesinde de 'İmâd al-Dîn Zangî tarafından zaptedildi İbn al-Aşîr, X, 62). Calâl al-Dîn Hvarizmşâb'ın yenilmesinden sonra, Moğollar burayı tahrip ettiler (İbn al-Aşîr, XII, 326); fakat şehir çabuk kalkınmış olmalı ki, Hamd Allâh Mustavfî burayı bol gelirli büyük bir belde olarak zikretmektedir. İlhanlıların ve Celâyirîlerin hâkimiyetine giren, Timur istilâsına uğrayan bölge daha sonra Akkoyunlular tarafından zaptedilmiş, 1500'e doğru ise, Safevîlerin eline geçmiştir. O sıralarda — XIV. ve XV. asırlarda — Siird Hısn Keyfâ'nın, Eyyübîlerden gelme Malikân hânedanına tâbi bulunuyordu. Bunların başadaki Malik Hâlid, eniştesi olduğu Şah İsmâ'il Şafavî tarafından, Tebriz'e bapsedil-

miştir. Yavuz'un Çaldıran zaferinden (920=1514) sonra, memleketine dönen Malik Hâlid, İdris-i Bitlisî'nin tavassutu ile, Osmanlı hâkimiyetini kabûl etmiş ve Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın bîmâyesinde, uzun zaman Hısn Keyfâ ve Siird'de hâkimiyet sürdürmüştür. Mülki idâre bakımından Siird Diyarbekir eyâletine bağlı sancaklardan birinin merkezini teşkil ediyordu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra da, Diyarbekir vilâyetine bağlı kalan Siirt'in irtibâtı, 1301 (1884) tarihinde, Bitlis vilâyetine çevrilmiş ve nihâyet Cumhuriyet devrinde ayrı bir vilâyete merkez olmuştur.

XIX. asır müellifleri Siird'in nüfûsunu 10.000—20.000 arasında tahmin ederler. H. v. Moltke (1838), Osmanlı-Mısır harbi sırasında, şehrin kısmen barâbe bâline gelmiş bulunduğunu kaydeder. Yine o sırada seyyah Shiel ve daha sonra Ainsworth, şehrin nüfûsunu 5.000 olarak tahmin ederler. XIX. asır sonlarında Cuinet Siird'in 15.000 olarak tahmin ettiği nüfûsunun hemen 10.000 kadarını müslüman, geri kalanlarını ermeni (3.300), Keldânî, Süryanî v.b. olarak gösterir. Birinci dünya harbinden evvel kaleme alınmış bir rus kaynağı da 16.500 kadar olan nüfûsun 11.000'e yakını müslüman olarak kaydeder. XIX. asrın aonu ile XX. asrın ilk senelerinde Siird çevresi ermeni ibtilâllerinden zarar gördü ve birinci dünya barbi sırasında ise, önce rusların ve harbin aonunda ingilizlerin savaşı cephesi yakınında kaldı ve bundan zarar gördü; mütâreke devrinde, bir aralık ingiliz kuvvetleri tarafından işgal de edildi.

Yakın yıllara kadar Siird etrafı yeşillikler, tarla ve bahçeler ile çevrili, dışarıdan güzel görünüşlü, evleri düz damlı, inşâ malzemesi olarak bu yakınlarda çok bulunan ve „ces“ adı verilen alçı taşından çıkartılan alçının kullanıldığı, sokakları düzensiz ve kirli bir kasaba gibi tasvir edilirdi. Türkiye şehirleri arasında, son yıllara kadar, en çok su sıkıntısı çekmiş olanının da Siird olduğu söylenebilir. Cumhuriyet devrinde şehir bol ve iyi vasıflı suya kavuştu; artan nüfûsunu barındırmak üzere inşâ edilen yeni binâlar şehrin görünüşünü değiştirdi.

Eski eserler bakımından — bunlar benüz ilmi şekilde tetkik edilmemiş olmakla beraber — Siird zengin sayılmaz. 1129 (m. s.) tarihinde inşâ edilmiş ve XIII. asırda tâmir görmüş olan tek minâreli Ulu câmi (ceviz ağacından yapılmış minberi değerli olup, Ankara Etnografya müzesine nakledilmiş idi), Çarşı ('Asâk'r) câmi ile bir hamamı ve bir çeşme kaydedilebilir.

1927'de yapılan ilk ilmi nüfus sayımında Siird şehrinin nüfûsu 15.099 olarak tespit edilmiş idi. Bu sayı 1940'ta 17.086 olmuş, 1950'de 15.580'e düşmüş ve 1955'te 20.000'i aşarak, 1960'ta 22.994'e çıkmıştır.

İktisâdî bakımdan Siird, şimdiye kadar hububat, bakliyat, çeşitli meyve yetiştiren ve daha ziyâde küçük baş hayvan (koyun, kıl keçisi ve bir nevi tiftik keçisi ki, bu sonunların tüyünden meşhûr Siird battaniyeleri dokunur) beslenen bir bölgenin ticâret merkezi rolünü oynamakta idi. Evvelce şehirde renkli bez dokunurdu ve bu bezi boyamak için kök-boya ekimi de yapıldı. Bu mahdut geçim kaynakları, nüfûsu rabat şekilde geçindiremediği için, Siird ve çevresi erkek nüfûsunun çalışmak için, büyük şehirlere göç ettiği gurbetçilik merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Öteden beri bu bölgede varlığı tahmin olunan petrol (Bitlis vilâyeti salnâmesi, sene 1310, Bohtan nehri kenarında ve su içinde kalmış zengin bir petrol kaynağından bahseder) Türkiye'de ilk defa Siird vilâyeti topraklarında, ilmi usûller ile bulunup, çıkartılmış (Beşiri kazâsında, Ramen dağı); daha sonraki yıllarda ise Garzan, Kurtalan v.b. gibi Siird şehrine daha yakın yerlerde de yeni kaynaklar bulunarak, işletilmesine geçilmiş. Sinan mevkii civârında Batman petrol tasfiyehânesi kurulmuş ve bu mevkîde nüfûsu 1960'ta 12.000'i aşan bir şehir doğmuştur. Petrol kaynaklarının ümit verici durumu Siird'i an'anevi fakirliğinden kurtaracak gibi görünmektedir.

İklim bakımından Siird, soğuk kışları (kânûn II. ayı ortalama suhûneti 2°3', kaydedilen en düşük suhûnet — 19°3', çok sıcak yazları (temmuz ayı ortalaması 30°4', en yüksek 42°6'), yağışları bol, fakat kış etrafında toplanmış olması (ortalama yıllık yağış 749 mm., mevsimlerin hissesi % ile: kış 42, ilk bahar 37, son bahar 19, yaz 2) ile kendini belli eder; kışın mutâd olarak, 5—10 gün kar yağar ve kar örtüsü 10—20 gün yerde kalır.

Siird vilâyetinin 11.519 km² toprağı üzerinde, 1960 sayımına göre, 177.600 nüfus yaşamakta idi ve vilâyet şu kazâları ihtivâ ediyordu: Batman, Baykan, Beşiri, Erub, Kurtalan, Pervari, Sason, Şırnak, Siirt, Şirvan.

Bibliyografya: E I, Leiden tab., J. H. Kramers tarafından yazılmış olan SE'ERD maddesinde zikredilen kaynaklar: Schref-nâme par Schref prince de Bidlis (nşr. Vêlâminof-Zernof), Petersburg, 1860, I, 152, 157; Kâtib Çelebi, Cihân-numâ (nşr., İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1740, s. 439; Şemseddin Sâmî, Kâmûs al-a'lâm (İstanbul, 1894), V, 2573 v.d.; C. Ritter,

Erdkunde von Asien (Berlin, 1844), X, 87; XI, 99 v.d.; Vital Cuinet, La Turquie d'Asie (Paris, 1892), II, 525 v.d., 600 v.d.; seyyahlar: Josafa Barbaro (1471); J. Macdonald Kinneir (1814), Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813—14 (London, 1818); Shiel (1836), (J.R.G.S., London, 1838, VIII); H. v. Moltke (1838), Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1911), s. 287; Ainsworth (1840), Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia (London, 1842), II, 357; Hyvernât ve Müller-Simonis, Du Caucase au Golfe Persique (Paris, 1892), s. 336 v.d.; C. F. Lehmann Haupt, Armeni einst und jetzt (Berlin, 1910) s. 332 v.d., 337.— Bunlara ilâve edilmek üzere: J. G. Taylor, Travels in Kurdistan (J.R.G.S., London, 1865, XXXV); A. Schläfli, Reisen in den Orient (Mitt. Schweizerischer Reisender, Z. Winterthur, 1864), s. 49; E. Reclus, Nouvelle géographie universelle (Paris, 1884), IX, 422, 439; M. Hartmann, Bohtân (Topographisch-historische Stud. (Mitt. der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1896—1897); E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1935), III; H. Hubschmann, Die altarmenischen Ortsnamen (Indogermanische Forschungen, 1904), XVI; L. Dillemann, Haute Mésopotamie Orientale et pays adjacents (Paris, 1962); Bitlis vilâyeti salnâmesi (birinci nüsha, 1310=1892/1893), a. 226—235.

(B. DARKOT.)

SİİRD. [Bk. SİİRD.]

SİKANDAR. [Bk. İSKENDER.]

SİKH. [Bk. SİHLER.]

SİKKA. [Bk. SİKKE.]

SİKKE. SİKKA (A.), altın, gümüş veya bakır üzerine damga veya nakış basmak için hazırlanmış demir kalıp, bir maden üzerine basılmış bir damga veya nakış ve basılmış madeni para demektir; son mânada, cemi şekli olarak, böyle „bir damga ile damgalanmış“ mânasına gelen maskûk'un eem'i olan maskûkât kullanılır. Sikke devletin damgası ile damgalanmış, kullanış kolay madeni bir te'diye vasıtası olup, VII. (m. ö.) asırda, Anadolu'da Lidyalılar tarafından icad edilmiştir (B. V. Head, A Guide to the Principal Coins of the Greeks, London, 1959, s. 1, 2, 6, 43).

Sikkenin hazırlanması. Eskiden sikke kalıpları, yazı ve nakışları, ters olarak, el ile, hakkâklar tarafından hazırlanırdı. Bu kalıplar bronz, demir veya gelikten idi. Sik-

kenin ön yüz kalıbı (alt kalıp) sâbit, arka yüz kalıbı (üst kalıp) ise, mütebarrik idi. Böylece ön yüzün kalıbı bir örs içine gömülür, arka yüzün kalıbı için bir sap yapılırdı. Külçe, ayarı ve ağırlığı tesbit edildikten sonra, parçalara ayrılır; sikke taslağı olup, pul denilen düz ve yuvarlak parçalar vücûda getirilerek, bir fırında ısıtılır, sonra iki kalıp arasına yerleştirilir ve üstteki kalıba çekiç ile vurularak, yazı ve tasvirler pullara basılmış olurdu.

Sikkenin basıldığı yere darphâne (*dâr al-zarb*) denilirdi ve buralar bukûmetin dâimi murâkibesinde bulunurdu. Nitekim Abbasîlerden Hârûn al-Raşîd zamanında vezîr Ca'far b. Yabya 'l-Barmakî'ye bırakılmış olan darphâne murakâbesi bu şahsın ölümünden sonra, Sindî b. Şâhîk'e verildi (al-Makrîzî, *al-Nukâd al-kadîmat al-islâmiyya*, İstanbul, 1298, a. 10; 'Abd al-'Azîz Dürî, *Târîh al-İrâk al-iktisâdî fi al-karn al-râbî al-hicrî*, Bagdad, 1948, s. 216). Büveyh-oğulları zamanında bukûmet darphâneleri mültezimlere veriyordu. Hattâ Büveyh-oğullarından Mu'izz al-Davla bozuk sikke basan Sûk al-Ahvâz darphânesinin mültezeminin katlini emretmiş idi (al-Tanûhî, *Nişvâr al-mu'hâzara*, Kahire, 1921, I, 72). Bu darphâneler herkese açık idi. H. IV. asırda tüccar ve sarraflar baktan kıymetli madenleri râyîç üzerinden satın alıyor, bu sûretle balt ile darphâne aranda mutavassat bir vazife görmüş oluyorlardı. Hukûmet bunlardan odun bedeli ile darp ücreti alırdı ki, bu ücret 10 dirhem için bir dirhem idi (İshâk al-Sâbî, *Rasâ'il*, Beyrut, 1898, I, 113 v.d.; İbn al-Uhuvva, *Ma'alim al-kurba fî ahkâm al-hisba*, nşr. R. Levy, London, 1938, s. 68). Bugün bile İstanbul darphânesinde bir altın lira bastırmak için 60 kuruş, 2,5 lira için 75 kuruş, 500 kuruş yâni beş-birlik için 1 lira darp ücreti ödenmektedir.

İslâmiyetten önceki araplarda aikkeler. Araplar bu devirde İran, Roma, Bizans ve cenûbî Arabistan sikkeleri kullanmışlardır. (al-Mâvâdî, *Ahkâm al-sultânîya*, Kahire, 1298, a. 148). Hîmari sikkelerinin her biri bir *dânak* (0,708 gr.) ağırlığında idi (J. A. Decourde-manche, *Étude métrologique sur les misqales et les dirhems arabes*, *Revue numismatique*, 1908, s. 208). Araplar bir miskal gümüşe *dirham* [b. bk.], altına *dînâr* [b. bk.], bakıra da *fals* diyorlardı. Miskalin ağırlığı 22 kırıttan 1 babbe eksiktir (yâni 50,04 mgr.; Makrîzî, *ayn. esr.*, a. 3). Dirhem'in resmî ağırlığını tesbit etmek dinarın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtür. Çünkü dirhemler hiç bir zaman sabbat ve ibtimam ile basılmamıştır. Dirhem'in muhtemel ağırlığı 2,97 gr.'dır (bk. I A, III, 594).

İslâmiyetin ilk yıllarında, Peygamber zamanında, sikke basılmamış, o zamana kadar araplar arasında tedâvülde bulunan sikkeler kullanılmış idi. Halife 'Omar zamanında Kisravî denilen Sâsânî aikkeleri değiştirilmemiş, ancak islâm dünyası budûdu içinde bulunan emîr ve vâliler, ufak-tefek değişiklikler ve ilâveler yapmak sûretiyle, sikke kestirmişlerdir. O devirde bir dinar 12 dirhem kıymetinde idi (A. Dürî, *ayn. esr.*, a. 222). 'Alî zamanında 1 dinar 10 dirhem ediyordu (Maa'udî, *Murûc al-zahab*, Paria, 1869, V, 327).

Emevîler zamanında, Mu'aviya b. Abî Sufyân (41—60 = 661—680) bilâfetine, 51 senesinden itibaren, kullanılmakta olan Sâsânî tarzındaki sikkeler üzerinde bir takım değişiklikler yapıldı. Şark bölgesinde bulunan vâli ve emîrler, bilâfet makamından kendilerine verilen salâhiyete dayanarak, Sâsânî hükümdarı tasvirinin sağında yazılı olan Hûsray adını çıkarıp, yerine pehlevî yazısı ile, kendi isimlerini kazdırdılar (İsmail Galib, *Meskkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, İstanbul, 1312). Mu'aviya zamanında basılan dirhemler 6 *dânak* olup, 16 kırıttan (1 kırıttan = 4 buğday habbesi) 1 veya 2 habbe eksik idi. Bundan başka Mu'aviya bastırdığı dinarların üzerine kılıç kuşanmış tasvirini koydurttu. Bu nevi dinarlara henüz hiç bir yerde rastlanmamıştır. Yalnız 'Abd al-Malik b. Marvân'ın bu nevi dinarları bâzı yerlerde görülmüştür (M. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, *Khalifes orientaux*, Paris, 1887, nr. 56; J. Walker, *Catal. of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad Coins*, London, 1956, s. 42 v.d., nr. 13, 14). Makrîzî (*ayn. esr.*, s. 5) 'ye göre, 'Abd Allâh b. al-Zubayr, Mekke'de halifeligini ilân edince, yuvarlak bir sikke bastırdı. Kardeşi Muş'ab b. al-Zubayr de Irak'ta sikke bastırdı. Bu paraların 10 tânesinin ağırlığı 7 miskal (Mekke miskali = 4,25 gr.) idi. Bu sikkeler Irak'a vâli tâyin edilen al-Haccâc b. Yûsuf zamanına kadar tedâvülde kaldı. al-Haccâc zamanında bu paralar kırılmak sûreti ile toplattırılırdı (Makrîzî, *ayn. esr.*, s. 6; Balâzurî, *Futûh al-buldân*, nşr. de Goeje, Leyden, 1866, s. 452). Halife 'Abd al-Malik b. Marvân (65—86 = 685—705) zamanında, ağırlık ve ölçeklerde değişiklikler yapıldı. 74 (693) senesinde, Bizans tarzında tasvirli yeni bir dinar basıldı. Bu aikkenin bir yüzünde üç basamak ve etrafında *lâ ilâha illâ'llâh vahdahû Muhammed rasûl Allâh* yazılmış idi (Halîfeyi yeni sikke darbına teşvik eden hâdiseler için bk. İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, IV, 202; Abu'l-Ma'hâsin b. Tağrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhirn*, I, 195; 'Abd al-Rn al-Sahmâuyûfî, *Târîh al-ku-*

hufâ, Kalküte, 1857, s. 218). Dirhemlerin islâmî tarza çevrilmesinin dinarlar ile aynı zamanda olduğu akla gelmekte ise de, bu bususta müverribler arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Msl. Balâzurî (*ayn. esr.*, s. 467—468), altınlar için, 74 (b.), dirhemler için 75—76 (h.) senelerini kabûl eder. İsmâil Galib (*göst. yer.*) dirhemlerin ihdâsının 79 (b.) senesinde olduğunu söyler. Paris, Bibliothèque Nationale'in sikke kısmında Merv 73, 76 (h.) ve Dimaşk 75 (b.) tarihli sikkeler vardır (H. Lavoix, *ayn. esr.*, s. 64—68). Rey 75 (h., Ahmed Ziya, *Takvim-i meskkât-ı islâmiye katalogu*, İstanbul, 1328, s. 4. ve Abraşahr 75 (h.) tarihli dirhemler de vardır. Merv'de basılan sikkenin 73 (h.) tarihli olması biraz şüphelidir (Balâzurî, *ayn. esr.*, s. 468). Yapılan sikke isbatını müteâkip, dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki, bunların hakiki ağırlıklarını tesbit etmek çok kolaydır. Emevîlerin Dimaşk (Şam), Mısır ve 100 (718) senesinden itibaren, Afrika ve Endülüs'te arap tarzında altın sikkeler bastıkları bemen-bemen kat'îdir. Bu sırada 1 dinarın ağırlığı 4,25 gr.'dır. Bu ağırlık son devir Atina drabmisine dayanan o zamanki Bizans *solidus*'unun hakikî ağırlığına tekabül etmektedir (bk. mad. DİNAR). Hatta bunları camdan yapılmış *sanca* denilen vezinler ile kontrol de mümkündür.

'Abd al-Malik'ten 'Omar b. 'Abd al-'Azîz'e kadar basılan sikkeler hep bir üslûptadır. Yazîd b. 'Abd al-Malik (101—105 = 720—724) balîfe olunca, 102 (h.) senesinde, 'Omar b. Hubayra'yi Irak'a vâli tâyin etti. 'Omar 6 *dânak* ayarda dirhem kestirdi. Bu dirhemlere *darâhim hubayriya* denildi. Hişâm b. 'Abd al-Malik bilâfete geçince, 106 (724) senesinde, Irak'a vâli tâyin ettiği Hâlid b. 'Abd Allâh al-Kasrî'ye verdiği emirde, ayarda 7 *dânak* [b.bk.] esasına dönmelerini ve Vâsî'ten başka yerlerde basılan aikkelerin toplattırılmasını istiyordu. Hâlid, bu hususta çok titiz davranarak, hilesi görülen ayarları ve baskınların ellerini kestirini veya dayak atmak sûreti ile, onları cezâlandırdığını söylemektedir (Kudâma, *Kitâb al-harâc*, Köprülü kütüp., nr. 1076, var. 19). Adı geçen bu sikkelere, Hâlid'e nisbet ile, *darâhim hâlidîya* denildi. Hâlid'in yerine tâyin edilen Yûsuf b. 'Omar al-Sakafî sikke basımı bususunda çok hassas davrandı. Sikkeyi küçülttü ve 6 *dânak*tan ibâret kabûl etti. Bunlara da *darâhim yûsufîya* denilmiştir. Bu üç sikke Emevîlerin en makbul sikkelerinden sayılıyordu. Hattâ Abbâsî halîfelerinden al-Manşûr baracın yalnız bu üç sikke üzerinden tabsil edilmesini emretmiş idi (Mâvâdî, *al-Ahkâm al-sultânîya*, s. 148; İbn Tağrîbirdî, *ayn. esr.*, I, 196).

Bu sıralarda Bizans sikkeleri üslûbunda bakır felsler de çıkarıldı, fakat Araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdir. İslâmlar Baalbek, Haleb, Humus, Dimaşk, Menbic, Taberiye, Ammân, İliya, Filistin, Kinnasrin, Rubâ'da ve daha başka yerlerde darphâneler [b. bk.] kurdular. Dinar ve dirhemlerin islâmî tarza tâhvilî ile, Bizans tarzındaki bakır sikkelerin yerini tutmak üzere, arapça yazılı felsler darbına başlandı. Altın ve gümüşlerde olduğu gibi, felslerde, tek şekilde basılması mümkün olmadığından, her memleket için başka şekil kabûl edildi. Msl. bâzılarında kelime i tevbid, bâzılarında kesim yeri, bâzılarında basım senesi, bâzılarında da halife ismi ile o yerin vâlisinin ismi görülmektedir. Hattâ bâzı Emevî felslerinde at, fil, tavşan, ağaç ay ve yıldız şekilleri vardır.

Abbâsîler devri. Şark bölgesinde bulunan emîr ve vâlilerin bâzılarının Abbâsî dâvasında Abû Mualim'e iltibak etmeleri üzerine, bâzı İran şebirlerinde bastırılan sikkelerde, Peygamber âilesine aevgi göstermek için *Qul lâ as'alukum 'alayh acran illâ 'l-mavadda fi 'l-kurbâ* (XLII, 23) âyetini kullanmışlardır. Abû Muslim, 131 (b.) senesinde, Rey'de bastırdığı bir felste *Abû Muslim amîr Âl Muhammed* unvanını koydurmuştur (George C. Milea, *The Numismatic history of Rayy*, *Numismatic Studies*, New York, 1938, nr. 2, s. 20; E. de Zambaur, *Contribution à la numismatique orientale*, Viyana, 1905, nr. 6, a. 4). Abû 'l-'Abbâs ve halefleri zamanında basılan dirhemlerin arkasında İblâs sûreai (CXII) yerine *Muhammed rasûl Allâh* konuldu. Etraf yazıları Emevî dirhemlerinde olduğu gibi bırakıldı.

Emevîlerden Hişâm'ın torunu 'Abd al-Rahmân, İspanya'ya geçerek (138=756), oradaki müslüman halkın büyük bir kısmı tarafından memnûniyetle kabûl edilmiş idi. İşte bu tarihten itibaren Endülüs Emevî devleti muntazaman sikke basmıştır. 'Abd al-Rahmân I. (138—172=756—788)'ın şimdiki bâlde bilinen en eski sikkesinin tarihi 146 (b.)'dır. İspanya'da basılan sikkeler bilhassa Emevî sikkeleri tarzındadır. Şam sikkelerinde görüldüğü üzere, al-Nâsir li-Dîn Allâb lekabını alan 'Abd al-Rahmân III. (300—350=912—961), altın ve gümüş sikke basmak için, Kurtuba civarında bir darphâne kurulmasını emretti. O zamanki râyice göre, bir dinar 17 dirhem kıymetinde idi (al-Makkarî, *Nafh al-tib*, Leyden, 1855, I, 130). Endülüs'te her yıl 20.000.000 dinarın basıldığı tahmin edilmektedir. Endülüs Emevîlerinden, bir kaç müstesna olmak üzere, hemen-bemen hepsi sikke bastırmışlardır. Endülüs Emevîler devletinin yıkılışından sonra,

meydana çıkan tevâif-i mülükten Bani Ham-müd, Banî 'Abbād, Banî Aftas, Banî Zîrî, Banî Zi'l-Nün, Banî 'Amir, Banî Hüd, Dâniye melikleri, Mayorka melikleri, Târtûşa melikleri, Banî Naşr (Girnata'da Banî Aşmar) sikke bastırdılar. Murâbitlar ve Muvabbidlerin de sikkeleri vardır.

Abbâsî sikkeleri umûmiyetle 3 devreye ayrılır: 1. Abbâsîlerin kuruluşundan (132=749) al-Ma'mûn'un bilâfetine sonuna (218=833) kadar; 2. al-Mu'taşim Bi'llâb'ın bilâfetine (218=833) al-Mustakfî'nin bilâfetine sonuna (334=945) kadar; 3. al-Mustaacid Bi'llâh'ın bilâfetine (555=1160), al-Mu'taşim Bi'llâb'ın bilâfetine ve Abbâsîlerin sonu olan 656 (=1258) senesine kadar (bk. Nâşir al-Nakşbandî, *al-Dinâr al-islâmî fi'l-Mathaf 'Irâkî*, Bağdad, 1953, s. 37).

İlk devirde altın basan başlıca darphânelerin bir müddet daha Şam'da kalmış olması çok muhtemeldir. Abu'l-'Abbâs al-Saffâh Anbâr şehrinde bastırdığı sikkelerin vezni evvelâ bir babbe, sonra 2 babbe eksiltti. al-Manşûr bu paraları 3 habbeye indirdi. Onun zamanında, 149 (766)'da Bağdad (Madînat al-Salâm)'daki darphânelerin inşâsı tamamlandı (Y. Çanîma, *al-Nukûd al-abbâsiya*, Sûmar, 1953, IX/1, 109).

Sikkelerde isim yazmak usûlü Emevî felselerinde bulunan isim yazma âdetinin devamıdır. Mûsa'l-Hâdî'nin 170 (b.) tarihli bâzı altın sikkelerinde görülen 'Âlî adı 'Âlî b. Sulaymân al-'Abbâsî'ye, Ca'far al-A'lâ adı da Ca'far b. Hâdî'ye delâlet eder. Hârûn'un bilâfeti sırasında Magrib'de İdrisîler Todğa ve Valîla'de Abbâsî halîfeleri tarzında sikke bastırdılar. Tunus'ta ise Ağlabî'lerden İbrâhîm, Hârûn tarafından 184 (800) senesinde bütün Afrika vâililiğine tâyin edilmiş ise de, sikkelerine balîfenin ismini nâdiren yazdırıyordu. Halife Hârûn devrinde bir dinar 20 veya 22 dirhem kıymetinde idi (al-Cahşiyârî, *K. al-Vuzarâ' va'l-kuttâb*, Kabire, 1928, s. 288). 192 (807) senesinde Hâşimîye dinarları yarım babbe eksildi (Maqrizî, *ayn. esr.*, s. 10). al-Amîn sikke bastırma işini al-'Abbâs b. al-Fazl'a bıraktı. 194 (809) senesinde, al-Amîn Horasan'da kardeşi al-Ma'mûn nâmına basılan sikkelerden onun isminin çıkarılmasını emretmiştir (Tabarî, Kahire, 1939, VII, 2). al-Ma'mûn, paralarını nakşedecek san'atkar bulamadığı için, sikkelerini mübûr kazılır gibi kazdırttı. İlk defa olarak onun zamanında dinarlara darphânelerin adı konuldu ve *li'llâh al-amr min kabîl va min ba'd...* (*Kur'an*, XXX, 4 v.d.) âyeti sikkeler üzerine yazılmağa başlandı. 199 (814)'da Kûfe'de isyan eden Abu'l-Sarayâ'nın bastırdığı sikkedeki Fâtımî unvanı Muhammed

b. Zayd b. 'Alî al-Husaynî'ye âit olup, al-Aşlar de Abû'l-Sarayâ'nın lakabıdır (Tabarî, III, 977-988; İbrahim Artuk, *Abbâsî ve Endülûs emevileri zamanında basılmış mühim sikkelerden bir kağıt*, *Tarih dergisi*, sayı 5). 201 (816) senesinde, al-Ma'mûn Merv'de iken, 'Alî b. Mûsa'l-Rizâ'yı kendisine veliabd tâyin ederek, şark bölgesinin bâzı şehirlerinde, bilbassa al-Muhammediya (Rey) ve İsfaban'da nâmına sikke bastırdı (Tabarî, III, 1012-1030).

II. Abbâsî devrinde (218-334=833-945), al-Mu'taşim zamanında, bir dinar 15 dirheme râyic idi (Kudâma, *Kitâb al-harâc va şin'at al-kitâba*, nşr. de Goeje, Leyden, 1889, a. 239). al-Mutavakkil zamanında bir dinar 25 dirhemi geçmeyordu (Yâkût al-Hamavî, *Mu'cam al-buldân*, Leipzig, 1867, II, 86). al-Mu'tamid 'Ala'llâh zamanında (256-279=870-892) basılan altınların bâzısında oğlu ve veliahdı Ca'far'ın ismine rastlanmaktadır. Ca'far'ın sikkeler üzerindeki unvanı al-Mufavviz ila'llâh'dır; 279 (892)'da veliabdîktan çıkarılınca, ismi sikkeler üzerinden silindi (İbn al-Ağîr, VII, 108). al-Mu'tamid'in bâzı sikkelerinde kardeşi ve vekili al-Muvaffak'ın ismi okunmaktadır. Bu balîfe, 267 (880) senesinde, isyan eden zencilerin müstahkem Madînat al-Muhtâra'sine karşı kurduğu Madînat al-Muvaffakiya'de sikke bastırmıştır (Tabarî, III, 1989). Bu sırada Ahmed b. 'Abd Allâh al-Hucistânî ayaklanarak, Saffârîlerden 'Amr b. Lays'i yendikten sonra, Horasan, Kirman ve Seistan'ı ele geçirmiş ve adına sikke bastırmıştır ki, bunun bir yüzünde halifenin adı var idi ve dinarlar 10 dânak ve dirhemler 8 dânak ağırlığında idi (Tabarî, VIII, 91). Yine bu sırada, Mâverâ-ünnehr'de, İran'da Sâmânîler ve Mısır'da Tolun-oğulları birer devlet kurarak, her ikisi de namlarına sikke bastırdılar. Bunlar Abbâsî sikkeleri tarzında olup, altın, gümüş ve bakırdan idi. Sâmânîler devrinde, Buhârâ'da bilbassa *al-ğitrîfiya* adı verilen bakır sikkeler geçiyordu ve 100 tanesi bir dirheme râyic idi (Ahmed b. Fazlân, *Risâla*, nşr. Sâmî Dabbân, Dimaşk, 1959, s. 79; krş. Yâkût, *Mu'cam*, I, 519). Sâmânîler bilhassa Rey, Nisâpûr, Semerkand, Enderâbe, Bubârâ, Şaş gibi şehirlerde sikke bastırdılar. Tolun-oğulları tarafından Ahmed b. Tolun dinarlarına çok itina etmiş olup, bu altınlara, adına nisbet ile, *ahmadîya* altınları denilmiştir. Bu hânedandan gelenlerin hemen hepsi Mısır, Dimaşk, Humus, Rafika, Filistin ve Antakya şehirlerinde sikke bastırmışlardır.

271 (884) senesinde malî işleri tedvire me'mur edilen Hârûn b. İbrâhîm al-Hâşimî Bağdad balkının felse ile alış-veriş yapmalarını emretmiş idi ise de, sonra bundan vaz geçildi. Ha-

lîfe al-Mu'tazid zamanında dinar ve dirbemlerin „eczâsı“ basıldı. Halife al-Muqtadir zamanında Banî Sâc'dan Yûsuf b. Davdâd Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırdı. 300 (912) senesinde bir dinar 15 dirheme râyic oldu (al-Tanûhî, *Nişvâr al-muhtâzara*, VIII, 26). 307 (919) senesinde bir dinar 14 $\frac{1}{2}$ dirhem râyicinde idi (Dürî, *ayn. esr.*, a. 222). 315 (927) senesinde bir dinar 15-16 dirheme yükseldi (Kudâma, s. 239; İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam*, Leyden, 1913, V, 276). Görülüyor ki, Abbâsî bilâfeti al-Ma'mûn'dan sonra, birinci devreye nisbetle, iktisâdî buhrana doğru gitmektedir. al-Kâhîr zamanında ve 321 (933) senesinde, Irak'ta bir dinar 14 dirhem râyicinde iken, Rey'de 15 dirheme geçiyordu (Dürî, *ayn. esr.*, s. 223). al-Râzî zamanında (322-329=934-940) Büveyhîlerden 'Alî, Hasan ve Ahmed Şiraz'ı ele geçirdiler ve halife bunları nâip olarak tanımak zorunda kaldı. 327 (938) senesinde *amîr al-umarâ* Beckem, ucuz mâdenleri karıştırmak sûreti ile, avarı düşük dinarlar bastırdı (al-Şûlî, *Ahbar al-Râzî va'l-Muttakî Bi'llâh*, Kahire, 1936, s. 126), fakat 330 (941)'da Hamdanîlerden al-Hasan Bağdad'a *amîr al-umarâ* tâyin edilince, ilk işi o'arak bu sikkeleri ıslâh etti (al-Şûlî, *ayn. esr.*, s. 129; Dürî, *ayn. esr.*, s. 226). Altından olan bu yeni sikkeye *ibrizî* deniliyordu. Bu altınlardan her biri 13 dirheme geçmeğe bağladı (İbn al-Ağîr, Kabire, 1290, VIII, 136; Sauvage, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes*, Paris, 1882, a. 121). Halife al-Mustakfî (333-334=944-946)'nin bâzı gümüş dirhemlerinden, bilbassa 333 (b.) senesinde Madînat al-Salâm'da basılmış sikkelerinde, al-Muza'ffer Abu'l-Vafâ' unvanı görülmektedir. Bu unvan *amîr al-umarâ* Tozun'un unvanıdır. 334 (945) senesinde Bağdad'a giren Büveyh-oğullarının isimleri ile halifenin onlara verdiği unvanların dinar ve dirhemler üzerine de basılması emrolundu (İbn al-Ağîr, VIII, 161; Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, I, 416).

II. Abbâsî devri (334-555=964-1160) fetret devridir. Bu devre içinde, al-Mu'tî dâhil olmak üzere, 9 halife gelmiştir. Bunlardan al-Mu'tî'nin sikkeleri için bk. Henri Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Khalifes orientaux*, Paris, 1887, s. 320 v.d., 358 (968) senesinde Suriye ve Mısır Fâtımîleri ('Ubaydîler) tarafından alınarak, İhsîd bâkimiyetine son verildi. Aynı senede al-Mu'izz Li-Dîn Allâh Abû Tamîm Ma'add (341-365=953-975) adına basılan bir *mu'izzî* dinar 15 $\frac{1}{2}$ dirhem ediyordu (al-Maqrizî, *al-Nukûd al-kadîma va'l-*

islâmiya, s. 13). Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri meskûkât üzerinde büyük bir tesir yaptı. Çünkü altın Irak'a Mısır'dan geliyordu. al-Hâkim Bi-Amr Allâh zamanında, 399 senesinin rebiülevvel ayında, bir dinar 34 dirhem kıymetini kazandı. Durumu ıslâh etmek için, bu paralar piyasadan kaldırılarak, yerine *bayt al-mâl*'den getirilen 20 sandık para sarraflara dağıtıldı. Halkın elinde bulunan sikkelerin 3 gün içinde darphâneye teslimi emrolundu. Nibâyet bir dinar 18 dirheme indi. Fâtımîlerin bemen hepsi, Mısır ve bavâlisine bâkim bulundukları müddetçe, muntazaman sikke bastırmışlardır. Haleb'de Mirdâs oğullarından Abû 'Alî Şâlih b. Mirdâs (414-420=1023-1029), bir aralık Fâtımîlerin hükûmranlığını kabul ederek, bastırdığı sikkelerde al-Zâhîr'in ismini koydurmuş idi (E. de Zambaur, *Nouvelles contributions à la numismatique orientale*, Vienne, 1914, s. 158). Hamdânîler Bağdad'a bâkim bulundukları zaman, Sayf al-Davla kendi ismini ve resmini bâvî ve her birinin ağırlığı 10 miskal olan hediyelek dinarlar bastırdı (Yâkût, *Mu'cam al-udabâ*, I, 329; al-Sâ'libî, *Yatimat al-dahr fi şu'arâ ahl al-aşr*, Şam, 1303, I, 11). Büveyh-oğullarının sikkelerinde *sulân* unvanı mevcut olmayıp, yalnız *amîr* ve *malik* unvanları vardır. Nitekim İstanbul Arkeoloji müzesi meskûkât kısmında 'İzz al-Davla Bahtiyâr'ın 365 senesinde basılmış 18,30 gram ağırlığında rasimli bir altın madalyası ('aşıya dinarı) mevcuttur ki, burada yalnız *amîr* unvanı bulunmaktadır. Bu madalyadan Abbâsîler devrinde canlı tasvir yasağına çok bağlı kalınmadığı anlaşıyor. Bu sıralarda Diyarbekir'de Mervan-oğulları devleti kuruldu (380-489=990-1096). Bu bânedenin sikkelerinde Abbâsîler ile Büveyhîlerin de isimleri bulunur. Mervaniler bilhassa Amid, Anbâr, al-Cazîra, Dunayir (Kızıltepe), Mayyâfârikin (Silvan) şehirlerinde sikke bastırmışlardır (İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, s. 365-372).

al-Kâdir Bi'llâb zamanında (381-422=991-1031) Musul ve civârında yaşayan Banî 'Ukayl (386-489=995-1096) de Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırmışlardır (bk. S. Lane-Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, London, 1877, III, 21 v.d.). Aynı devirde bulunan Karahanlıların [b.b.] en eski sikkelerinden biri Abu'l-Husayn İlig Naşr b. 'Alî'ye âit olup, Bubârâ'da, 393 (b.) senesinde basılmıştır (S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, II, 120). 411 (b.) senesinde kesim yeri silik olan bir gümüş sikkede Nâşir al-Davla unvanı görülmektedir (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, İstanbul, 1320, IV, 6). Yûsuf Kadir Han b. Hârûn Buğra Han

sikkeleri Özkent, Yeştan ve Kâşgar gibi şehirlerde bastırılmıştır; bu sikkelerinde *malik al-maşriq* unvanı vardır (Ahmed Tevbid, *ayn. esr.*, IV, 12—13). Kendisinden sonra Şaraf al-Davla lekabını taşıyan Abū Şucā' Sulaymān Arslan Han b. Yūsuf Kadir Han (423—448 = 1031—1056) aynı zamanda şarki Karahanlıların ilk hükümdarı sayılmaktadır. Mevcut olan sikkelerinden biri 444 (h.) tarihli olup, darp yeri siliktir. Gerek Arslan Han'ın, gerek kendisinden sonra geleceği al-Muza'ffar Mahmūd Buğra Han b. Yūsuf Kadir Han'ın sikkelerinde vakit balifesi al-Şā'im'in ismi de vardır. Elde mevcut sikkeler bu hâlede mensuplarının hüküm yılları hakkındaki şüpheleri dağıtmıyor. Umûmiyetle Karahanlıların gümüş sikkeleri mağuştur ve ayarları 0,625'dir.

Gaznelilerin [b. bk.] 383 (993) senesinden 385 (995) senesine kadar bastırdıkları altın sikkelerde Nüh II. b. Maşūr'un da adına raslanmaktadır (D. Soudel, *Inventaire des monnnes musulmanes nciennes du Musée de Caboul*, Şam, 1953, s. 27). Gazneli Mahmud'un Sayf al-Davla unvanına Nişâpūr'da, 384, 385 (h.) senelerinde basılan sikkelerinde rastlanıyor. 385 (b.) senesinde basılan dinarların üzerine bir kılıç hakkedilmiştir ki, bu kılıç hânedanın armasıdır (krş. S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1876, XII, 132; A. Tevbid, *ayn. esr.*, IV, 42 v.d.). Gazneli Mahmud'un *sulţān* unvanı sikkeler üzerinde görülmemektedir, bu unvan Gazneli sikkelerinde yalnız İbrâhîm'in paralarında vardır. *Sulţān* unvanının dâimî sûrette kullanılması Büyük Selçuklular zamanında başlamıştır.

390 (999) senesinde bir dinar 20 dirhem kıymetinde idi (al-Şābî, *Tuhfat al-umarā' fi târih al-vazarā'*, Beyrut, 1901, s. 395, 489). al-Şā'im Bi-Amr Allāh'ın yalnız kendi adını ihtivâ eden bir sikkesi vardır. Bunun zamanında mu'izzi dinar ile alış-veriş yapılması men edildi, halk yalnız *kādîrî* (al-Şā'im Bi-Amr Allāh'ın bastırdığı altın), *nîşâbü'rî*, *kāsânî* sikkeler ile alış-verişe başadı (İbn al-Ağîr, IX, 168; İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, VIII, 88).

al-Kā'im Bi-Amr Allāh zamanında Selçuklular [b. bk.] devleti kuruldu. Tuğrul Beg'in 439 (1047)'dan evvel Nişâpūr ve Rey'de basılan sikkelerinde *al-amîr al-sayyid*, *al-amîr al-acall* unvanları var idi (S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1877, III, 27 v.d.; Soudel, *ayn. esr.*, nr. 502—505; G. C. Milles, *The numismatic History of Rayy*, New York, 1938, s. 196—197). 439 (1047) senesinden sonra Nişâpūr'da basılan sikkelerde *al-sulţān al-mu'azzam şāhānşāh al-acall Rukn al-Dîn Tuğrul Beg* unvanı görülmektedir (D. Soudel, *ayn. esr.*, s.

89). *Sulţān* unvanı ile islâm dünyasında ilk sikke basan Tuğrul Beg olmuştur. Tuğrul Beg'in Bezbaz Butak koleksiyonunda bulunan bir altın madalyası için bk. *Tarih dergisi*, 1956, VIII, 11—12; 455 (h.)'te Madînat al-Salām'da kesilmiş olma ve J. Walker, *Centennial publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, s. 691—695'te neşredilmiş bulunan bu madalyanın yapılan araştırma neticesinde, maalesef sabte olduğu anlaşılmıştır. Tuğrul Beg'in talepler'ine bazı sikkelerinde rastladığımız ok ve yay işareti Selçukluların Oğuzların Kınık boyuna meşup olduklarını göstermektedir. 'Azud al-Davla Abū Şucā' Alp Ars'an'ın (455—465 = 1063—1072) sikkelerinde *al-sulţān al-mu'azzam şāhānşāh malik al-islām* unvanı mevcuttur. Malikşāh'ın sikkelerinin bir kısmında balife al-Şā'im'in ve bazısında al-Mukta'dî Bi-Amr Allāb'ın ismi vardır. 484 (h.) senesinde, İsfahan'da basılan bir sikkede Malikşāh'ın bir de Muhammed ismi bulunduğunu anlaşılmaktadır (A. Ziyâ, *Meskkât islâmiye takvimi*, 1358, s. 130, nr. 1858). Selçuklu devrinin altın dinarı Moğul devrinin 2 ½ gümüş dinarına müsâvidir (Eartbold *İhanlular devrinde mâli vaziyet, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 146). Horasan Selçuklularının son hükümdarı olan Sencer, Horasan, Gazne ve Mâverâünnehr'e hâkim bulcauyordu; Irakeyn, Azerbaycan, Arran, Ermeniyeye, Suriye, Musul, Diyarbekir ve Haremeyn'de onun nâmına hutbe okunarak, sikke basılmıştır (İbn Halkân, *Vafayât al-a'gân*, Paris, 1838, I, 305). Kâbil müzesinde 22 mm kutrunda, 2,9 gr. ağırlığında bulunan ve 502 (h.) senesinde İsfahan'da basılan bir altınında *al-sulţān al-a'zam gıyâs al-dunyâ va'l-dîn* unvanı okunmaktadır (D. Soudel, *ayn. esr.*, s. 92, nr. 578). Bu unvan Sencer'den evvel gelen Muhammed'in kullandığı unvandır. Irak Selçuklularından Muğîş al-Dîn Mahmūd (511—525 = 1117—1131)'un Ma'askar („ordugâh")'de bastırdığı dinarda metbûluk ve tâbilik durumları açık olarak gösterilmiştir.

Abbâsî halifesi al-Mustarşid Bi'llāh (512—529 = 1118—1135) zamanında Hvarizmşâh'lardan Atsız b. Muhammed (522—551 = 1128—1156) de sikke bastırmıştır (E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islām*, Hannover, 1927, s. 209). Ölümünden sonra yerine geçen II Arslan (551—568 = 1156—1172) zamanında basılan altın sikkelerinde halife al-Muktafi Li-Amr Allāb'ın da ismi vardır. Hvarizmşâh'lardan Alâ' al-Dîn Muhammed (596—617 = 1200—1220)'in bazı sikkeleri bakir olduğu hâlde, üzerlerinde „dirhem" kelimesi bulunmaktadır.

Onun sikkeleri Cezirinde Kādîrî, Sancarî, Sikan-darî, Maşūrî gibi isimlere de rastlanıyor; Kādîrî paralar 5, 98—6, 26 gr. ağırlığında ve 38—39 mm. kutrunda, Maşūrî'ler ise, 5, 96—6, 92 gr. ve kuturları 38, 4—41 mm., Sikan-darî'ler 43 mm. kutrunda, Sancarî'ler ise, 6,06—8,91 gr. ve kuturları 38,6—42,3 mm.'dir (S. Lane Poole, *ayn. esr.*, II, 181 v.d.).

Hvarizmşâhları ortadan kaldırmış olan Cengiz Han'ın bazı gümüş sikkelerine rastlanmıştır; birisinde zamanın balifesi al-Nâşir Li-Dîn Allāb'ın ismi ve arkasında *al-'adil al-a'zam Cengiz Hân* yazılıdır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1890, X, 83; D. Soudel, *ayn. esr.*, s. 100, nr. 593). Moğullardan Ögedey'in dul karısı Turakine (639—644 = 1241—1246) adına da sikke basılmıştır. Mengü adına Nîmrüz, Şuburkan, Gazne ve Tiflis'te sikke bastırmıştır. Tiflis'te basılan sikke Gürcistan kırallarından David ile müsterektir (B. Spuler, *İran moğolları*, trc. C. Köprülü, Ankara, 1957, s. 324—325). Geyhatu (690—694 = 1291—1295) zamanında baş-gösteren ve bā salgını sırasında çav denilen kâğıt paralar çıkarıldı. Müverrih Vaşşâf, çav'ın altın mukabili olarak çıkarıldığını söylüyor (Târîh, s. 272). Herkes eliade bulunan altın ve gümüşü teslim mecbur oldu, teslim etmeyeler ölüm cezası ile cezalandırılacaktı (Raşîd al-Dîn, *Târîh-i Gâzânî* s. 245). Bu kâğıt paralar mustatil şeklinde olup, bir tarafında kelime-i tevhîd, diğer tarafında, moğul yazısı ile, hanıa lekapları ve altında *erencin turci* kelimesi bulunmaktadır (bk. Münif Paşa, *Mecmua-i fûnûn*, I, 216 v.d.; M. Galib, *nyn. esr.*, III, 40). Gâzân Mahmūd zamanında bu kâğıt paralardan vazgeçildi. Moğullar devrinde gümüş ve altın para hesaplarında *dirhem*, *miskal*, *tenke*, *dinar*, *balış* ve *tümen* istiblahlarına rastlanmaktadır. Bunların yekdiğeri ile münâsebetini tâyia etmek çok güçtür. Markoff (*Katalogi cealairskih monet*, Petersburg 1897, s. LXXX) İran moğulları mâliyesinin ana ruhunun gümüş sikke olduğunu ve altının alış-verişte kullanılmayıp, bilassa bazı merâsimlerde, bediye olarak kullanılmak üzere, basıldığını söylüyor. Hammer, Bizaas müverrihi Paçymeres'e atfen, Gâzâa Mahmūd zamanında *Gazanus* ismi altında yüksek ayarlı bir altın sikke basıldığını ve bu altın sikkelerin Bizans imparatorluğunda dahi iyi karşılandığını söylüyor (*Geschichte der Ilchane*, Darmstadt, 1843, II, 159). Mâmâfih bu gibi altın sikkelerin merâsimlerde veya hediye olarak verildiği hiç bir zaman doğru değildir. Esâsen İlbânlı devrinde altın ve gümüş sikkeler alış-verişte dâimâ berâber kullanılmıştır. Raşîd al-Dîn'e bakılır ise, Argun Geyhatu zamanında, ikti-

sâdî bubranlar dolayısı ile, ortadan çekilen altın Gâzân Mahmūd'un ıslâhatından sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Moğulların *dinâr-i tabrizî* yahut *dinâr-i râbiḥ* adı verilen sikkeleri muhakkak sûrette altın zannedilmemelidir, msl İran'da, Kaçarlardan Nâşir al-Dîn-Şâb zamanında 1294, 1297 (b.) senelerinde basılan sikkelere dinar denildiği gibi, bakırdan basılan sikkelere de bu isim verilmiştir. İran moğulları zamanında altın sikkelerin vâhidi bir miskal idi, yâni bir miskal altın 4 *dinâr-i râbiḥ* 12 miskal gümüş olmuş oluyordu (bk. Z. V. Togan, *Moğollar devrinde Anadolı'nun iktisadî vaziyeti*, İstanbul, 1931, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 6; B. Spuler, *ayn. esr.*, s. 330). Z. V. Toga (ayn. esr., s. 5), Akşarâyî ve Hamd Allāh Kâzvinî'ye istinâden, 200.000 Moğul dinarının 1.200.000 Selçuk dirhemi ettiğini söylüyor. Buaa göre, bir Moğul dinarı 6 Selçuk dirhemine muâdil olmuş oluyor. *Balış* de bir para vâhidi kıyasıdır ve Cengiz zamanında 75 altın dinar kıymetinde idi (B. Spuler, *nyn. esr.*, s. 332). Vaşşâf (*Târîh-i Vaşşâf*, Bombay, 1269, s. 22)'a göre, bir altın *balış* 500 miskal idi; bir altın *balış* 2.000 dinara, bir gümüş *balış* 200 dinara; kâğıt *bulış* 'ler de 10 dinara tekabül ediyordu [bk. mad. BALİŞ]. Külliyyetli paraların hesabı *tümen* ile yapıyordu. İran'da, XIII. ve XIV. asırlarda, bir tümen 10.000 gümüş dinara, bir dinar da 6 dirheme müsâvi idi (F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig, 1930, s. 697). Abū Sa'îd Bahâdîr Han zamanında altın sikkeler intizamlarını tamâmen kaybetmiş bulunuyordu. Msl. Abū Sa'îd'in Kâşâa'da basılmış olan *nîm miskāl* dinarı 2,130 gr. ağırlığındadır.

Abbâsîlerin üçüncü devri 555 (1160) senesinden başlayarak, Bagdad Abbâsîlerinin yıkılış tarihi olma 656 (1258) senesine kadar devam eder. 555 (h.) senesinden 566 (b.) senesine kadar Madînat al-Salām (Bagdad)'da, fâsılasız olarak, sikke basılmıştır. Aynı devrede hüküm süren Fahr al-Dîn Babramşah ile Dânişmendilerden Muhammed sikkelerinde, halifenin ismini zikretmiyerek, sâdece *Nâşir Amîr al-Mu'minin* demişlerdir. Dânişmendîlerin kurucusu olan Ahmed Gâzî'nin, Gümüş madenini aldıktan sonra, nâmına gümüş sikkeler bastırdığı rivâyet edilmiş ise de, benüz bunlara rastlanmamıştır. al-Musta'zî Bi-Amr Allāb (566—577 = 1170—1180) zamanında basılan altın sikkeler al-Mustancid'in dinarları ağırlık ve büyüklüğüadedir. Bidâyette Diyarbekir ve Mardin'de hüküm süren Artuk-ogullarının sikkelerinde balifenin ismi yazılmıştır, ancak Necmeddî Alp'ın emâreti zamanında çıkarılan bakir sikkelere balifenin adını koy-

mak usûlü kabul edilmiş ve Alpi'dan sonra gelenler bep bu usûle riâyet etmişlerdir. Başta Zengiler, Eyyûbîler, Artuk-ogulları, Dânişmendîler, Saltuklar ve Mengüçüklerin sikkelerine resim nakşettirmelerinin sebebi o asırlarda hemhudud olan hristiyan ülkeleri ile ticârî münâsebetleri olmalıdır. Artuk-ogullarından Kutb al-Dîn Gâzî II.'nin sikkelerinde *hâzâ dirham mal'ân man yu'ayyiruh* ibâresi yazılmıştır. Artuk-ogulları paralarında görülen dirhem kelimesi ekseriyetle *nağd* mânasına kullanılmıştır (İ. Galib, *agn. esr.*, s. 84).

Şalâh al-Dîn Ayyûbî sikkeyi atabeyi Nûr al-Dîn Mahmûd adına kestirmiş idi. Şalâh al-Dîn al-Malik Sâlih İsmâ'îl nâmına da kısa bir müddet için sikke bastırmış idi (Abu 'l-Fidâ, *Târîh*, İstanbul, 1286, III, 59). Yemen Eyyûbîlerinden yalnız al-Malik al-Nâsir Ayyûb b. Tuğtkîn'in sikkeleri mevcuttur.

Anadolu Selçukluları zamanında Bizans ve İslâm memleketlerine âit sikkeler Anadolu'da geçmekte idi. Selçukluların iktisâdî yükselişlerine muvâzi olarak gümüş ve altın paralar basılmış ve ayarlarının yüksekliği dolayısı ile, Anadolu dinar ve dirhemleri yabancı memleketlerde arınmıştır (bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*, Ankara, 1958, s. 131). Anadolu beylikleri zamanında bu paraların hudut bariyerine çıkmasına karşı yasaklar konulmuştur (Şihâb al-Dîn al-'Omârî, *Masâlik al-abşâr*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929, s. 20). Bu Selçuklu dirhemlerinin ayarı en ziyâde 80-90 idi. Mâmâfih bunların hiç biri tam dirhem vezninde değildir. En ağırı dirhem 0,97'si kadar ve en hafifi 0,73'üdür. Hattâ Selçuk yarım-ları denilen küçük sikkelerin ağırlığı 0,42 ile 0,47 arasındadır (M. Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti*, Belleten, Ankara, 1949, sayı 51, s. 515). Anadolu Selçuklularının ilk altın sikkesi İzzeddin Kılıç Arslan II. zamanında basılmıştır. Anadolu Selçuklularından İzzeddin Kılıç Arslan'ın çocukları, melik olarak, kendilerine verilen bölgelerde hüküm sürüyor ve hutbede babalarının adından sonra kendi isimlerini zikrettiriyor ve icabında kendi adlarına sikke bastırıyorlardı. Fakat babalarının sağlığında basılan bu sikkelerde hiç bir zaman *sultân* unvanını kullanmadıkları elde mevcut olan sikkeler ile sâbittir (İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Burcu memlûklerine âit nâdir sikkelerden bir kaç*, V. *Türk tarih kongresi*, Ankara, 1960, s. 216 v.d.). 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs I., Muvabhidin ve Banî Hâfş sikkeleri tarzında sikke bastırmıştır.

Hilâfet merkezinde, 602 (1205) senesinde, kasden makas ile kesilen dinarların yerine kullanılmak üzere, gümüş dirhemlerin kullanılması emrolundu. Basılan bu dirhemlerin ber biri bir altın kıymetinde idi (Suyûtî, *agn. esr.*, s. 474). Hindistan'da Delhi sultanlarından İl-Tutmuş yahut İletmiş (607-633=1210-1236) tahta geçtiği zaman Delhi ve Multan'da bastırıldığı sikkelerde *Şams al-Dunyâ va 'l-Dîn Abu 'l-Muza'ffar İletmiş al-sultân Nâşir Amîr al-Mu'mînîn* unvanları vardır. Kendisine balef olan kızı Razîya (634-637=1236-1240) de sikke bastırmıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian coins in the British Museum*, London, 1884, s. 13 v.d.). Delhi sultanlarına âit paraların yazılarında görülen *sikke* kelimesi yalnız altın parayı, buna mukabil *al-fizâ* kelimesi de gümüş parayı ifâde etmektedir. Halife al-Mustansîr zamanında Anadolu'da buküm süren 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I. ve oğlu Gıyâs al-Dîn Kayhusrav II. halife adına sikke bastırmıştır. Birinciye âit sikkelerin bâzılarında *al-sultân al-a'zam* unvanı mevcuttur. Bu sıralarda Sis'te hüküm süren Ermeni kralı Hetum 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I.'a tâbî olduğundan, onun ile müşterek sikkeler bastırmıştır. 'Alâ' al-Dîn I. zamanındaki sikkelerin tarihleri bâzan divânî rakam ile yazılmıştır. Kayhusrav II. ile balefleri zamanından divânî rakamların kullanılışı çoğaldı. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I.'in altınlarının ber biri 10 dirhem gümüşe râyîç idi. Kayhusrav II.'in bâzı sikkelerinde görülen „şir u hürşid“ tasviri, bilindiği gibi, eski Mesopotamya devrine kadar çıkan bir an'anedir (bk. mad. ARSLAN). Abu 'l-Farac bunu Kayhusrav II.'in Gürcistan kralıçesi Rosudam'ın kızına karşı derin meclûbiyetinden dolayı, kendisini arslan ve prensesi güneş şeklinde tasvir etmesi ile izab eder (*Târîh mahtaşar al-duval*, s. 447; bir de bk. Canâbî, *al-'Aylam al-zâhir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3098, var. 299; B. Butak, *Gıyaseddin Keyhusev b. Keykubad'ın görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul, 1950, s. 134). Bu tasvire, bir süs olarak, Mardin Artuklularından al-Şâlih Şams al-Dîn'in bakır sikkesi ile İlbanlılardan Olcaytu ve Abû Sa'id'in bâzı sikkelerinde rastlanır. Kayhusrav II.'in üç oğlu 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs, Rukn al-Dîn Kılıç Arslan, 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd II. müştereken sikke bastırmışlardır (Abu 'l-Farac, *agn. esr.*, s. 451, 646 senesinde; 647 (h.) tarihli müşterek sikke için bk. Ahmed Tevhid, *agn. esr.*, IV, 250, nr. 513). Bir müddet sonra Rukn al-Dîn Kılıç Arslan ile 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd'ın, Kaykâ'üs'tan ayrılarak, kısa bir müddet içinde, 652 (b.) senesinde; Kayseri ve Konya'da ortaklık ile buküm sür-

dükleri elde mevcut bulunan sikkeler ile sâbittir (İsmail Galib, *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiye*, İstanbul, 1309, s. 69; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6).

Anadolu Selçukluları Bağdad hilâfetine o kadar hürmetkâr ve sadık kalmışlardır ki, Kılıç Arslan IV. ve oğlu Kayhusrav III. sikkelerinde al-Musta'şim Bi 'llâh'ın adını *al-imâm al-ma'sûm* şekline sokmuşlardır (İsmail Galip, *agn. esr.*, s. 76; F. Köprülü, *Selçukiler zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti*, MTM, İstanbul, 1331, II, 5). Kayhusrav III. (663-682=1264-1283) zamanında basılan sikkelerde yazı güzelliği gittikçe kaybolur. Kayhusrav III.'e karşı isyan ve 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs'un oğlu olduğunu iddia eden Cimri (Siyâvuş) de sikke bastırmıştır. Cimri'nin saltanatının sikkelerine göre, 675 (b.)'den 676 (b.) senesine kadar sürdüğü tahmin edilebilir (Osman Ferid Sağlam, *Şimdiye kadar görülmemiş Cimri sikkesi*, III. *Türk tarih kongresi*, s. 224; İ. Artuk, *Sahte Selçuk sultanı Cimri*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, IX, 151; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6). Gıyâs al-Dîn Mas'ûd II. (681-697=1282-1297)'un 681 (h.) tarihli sikkesi vardır (A. Tevid, *agn. esr.*, IV, 326, nr. 707).

Son Abbâsî balıfesi al-Musta'şim zamanında basılan altınlar al-Mustansîr Bi 'llâh'ın sikkeleri tarzındadır. Onun zamanında Yemen Eyyûbîlerini yıkarak, buradan Hâzramavt'a kadar devlet kuran Banî Rasûl (626-858=1229-1454)'den al-Manşûr Nûr al-Dîn 'Omar ile al-Muza'ffar Şams al-Dîn Yûsuf bilbassa Zabîd, 'Adan, Ta'izz ve al-Mahcam'de resimli, resimsiz sikke bastırdılar (H. Nutzel, *Münzen der Resuliden*, *Zeitschrift für Numismatik*, 1892, XVIII, 81; S. Lane-Poole, *agn. esr.*, X, 55 v.d.). Diğer taraftan Mısır'da al-Malik al-Şâlih'in dul zevcesi Şacarat al-Durr adına basılan sikkelerde *al-Musta'şima al-Şâlihîya malikat al-muslimîn vâlidat al-Malik al-Manşûr Halîl* unvanını kullanıyordu (Abu 'l-Fidâ, *Târîh*, İstanbul, 1286, III, 290; al-Suyûtî, *Husn al-muhâzara fî ahbâr Misr va 'l-Kâhire*, Kahire, 1299, s. 46 v.d.; S. Lane-Poole, *agn. esr.*, IV, 136, nr. 469; P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultanes of Egypte and Syria*, *American Numismatic Society*, New York, 1964, s. 71, nr. 1). Hişn Kayfâ Eyyûbîlerinden olup, 658 (1260)'de Moğul bîmâyesine giren al-Mâlik al-Muvahhid, Hulagu adına sikke bastırdı (bk. A. Tevid, *Monnaies des Ayoubites de Hisn Kayfa*, *Extrait des Mémoires du Congrès International du Numismatique et d'Art de la médaille*, Bruxelles, 1910, s. 501).

Rukn al-Dîn Baybars (658-676=1260-1277) tarafından halife ilân olunan (1261) al-

Mustansîr Bi 'llâb zamanında Delhi sultanlarından Nâşir al-Dîn Mahmûd Şâh I. (644-664=1246-1265) bastırıldığı sikkelerde, o zamanki an'aneye göre, halifenin ismini zikrederek, kendisi de *Nâşir al-Dunyâ va 'l-Dîn Abu 'l-Muza'ffar* unvanını almıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum*, London, 1884, s. 24). al-Malik al-Zâbir Rukn al-Dîn Baybars'ın Dimâşk, İskenderiye ve Kahire şehirlerinde basılan sikkelerin halitası % 70 bâlis gümüş, % 30 bakır idi ve üzerlerinde kendi nişanı olan bir pars resmi bakkedilmiş idi. al-'Âdil Zayn al-Dîn Ket-Boga (694-696=1296-1297) *al-Malik al-'Âdil* unvanı ile Mısır ve Suriye'de adına sikke bastırmıştır (İbn Şihna, *Ravzat al-manâzir*; İbn al-Ağır, *Târîh*, XII, 162'nin hâşiyesinde). al-Nâşir Nâşir al-Dîn Muhammed (709-741=1310-1341)'in sikkelerinden bâzısında doğrudan doğruya kendi ismi, bâzısında da halife al-Mustakfî Bi 'llâh yerine, sadece *Kâsim Amîr al-Mu'mînîn* unvanı koyulmuştur (H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Egypte et Syrie*, Paris, 1896, s. 329). Halife al-Mustakfî Bi 'llâh ve al-Hâkim Bi-Amr Allâh zamanında Delhi'de bukûmdar bulunan Mûhammed b. Tuğluk'un sikkelerinde bu iki halifenin ismi, halefi Fîrûz-Şâh III.'in sikkelerinde Mısır Abbâsî balıfesi al-Mu'tazid Bi 'llâh'ın ismi okunmaktadır. 1320-1388 arasında, bu bölgede *sikka* bem altın, hem de gümüş paralar için kullanılmış olup, bundan sonra bu tâbir terk edilmiştir. Humâyûn'un üzerinde *sikka murâdî* ibâresi bulunan nâdir bir parası istisna edilirse, *sikka* kelimesi ancak 'Âlam Bahâdur Şâh (1119-1124=1707-1712) zamanında yeniden görülmektedir. Bununla beraber farsça *sikka zad* ibâresi Cihângir (1014-1037=1605-1627)'den itibaren bu hükümdarların çift kıymetli paraları üzerinde muntazaman yer almıştır. 932 (1526)'de şimâlî Hindistan'da bir türk devleti kuran Babur'un Labor'da basılan sikkesinde *al-sultân al-a'zam hakan al-mukarram Zâhir al-Dîn Muhammed Bâbûr pâdişâh gâzî* unvanı okunmaktadır. Bu hânedan bilhassa Agra, Labor, Delhi, Cavnur, Fethpur, Urdu, Zafer-Karin, Ahmed-Âbâd, Patna, Peşâver, Kâbul, Burhanpur, Allah-Âbâd v.s. gibi şehirlerde sikke bastırmıştır. Şâb-i 'Âlam'ın paralarında kendi unvanından başka *sikka-i mubârak* ibâresi mevcuttur. İyice bilinmeyen bir sebepten dolayı, XVII. asır başında *sikka* (sicca) kelimesi ingilizler tarafından „rupi“ için ve bilbassa yeni darbolunan rupi için kullanılmıştır. Meskûkâtta ki karışıklığa son vermek maksadı ile, Şarkî Hindistan Kumpanyası tara-

findan 1793'te tedâvüle çıkarılan yeni rupi „19 san rupisi“ tesmiye edilmiş idi, çünkü Şah 'Alam II.'in 19 yılı taribini taşıyordu. Bu para 40 sene müddetle İngiliz Hindistan'ında para vâhidi olarak kaldı. *Sikka* kelimesi, Mısır ve İtalya (*zecchino*) vâsıtası ile, „sequin“ şekli altında İngiltere'ye kadar yayılmış ve İngiliz-Hind lugatine „chicken“ ve „chick“ şekilleri ile geçmiştir.

Mısır'da al-Zâhir Barkuk (784—791=1382—1389) sikkelerinde Sayf al-Dunya va 'l-Dîn unvanını almakta idi. al-Nâşir Farac 801 (1399) 'de cülûs ettiği zaman, bir dinar 30 dirhem kıymetinde idi, hattâ 803 (1400) senesinde Yal-Boga, sultanın memlûklerine verilmek üzere, 24 dirheme geçen dinarlar dağıttı. Bu bâl Farac'in *danânîr Nâşiriya* adı verilen dinarları basılınca kadar sürdü (P. Anastas, *al-Nukûd al-'arabiya*, Kahire, 1939, a. 71). Bu dinarların her biri bir miskal ağırlığında idi, ortasına Farac ismi hakkedilmiş idi (al-Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, Kahire, 1914, III, 440). al-Malik al-Zâbir Çakmak zamanında 848 (1444) aenesinde bir altın dinar bozdurmada 185, alıştırta 90 dirhem kıymetinde idi, *ifrenti* (*ifrancî*) *aşrafî* 'den 5 dirhem eksik idi. Bir altın miskal 335 gümüş, bir dirhem gümüş ise, 24 *fels* 'e râyie idi (İbn Tagribirdî, *Havâdis al-duhûr*, California, 1930, I, 11). al-Manşûr Fahr al-Dîn 'Osmân'ın (857=1453) kısa süren saltanatında bir dirhem ağırlığında hulunan *al-manşûrî* dinarın râyiei 290 dirhem kıymetinde oldu (İbn Tagribirdî, *Havâdis al-duhûr*, Ayasofya kütüp., nr. 3185, I, var. 245—268; İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Barcî memlûklerine âit nâdir sikkelerden bir kaç*, V. Türk tarih kongresi, Ankara, 1960, s. 225; P. Balog, *ayn. esr.*, s. 328). al-Aşraf Şaraf al-Dîn İnal (857—865=1453—1461) zamanında *al-manşûrî* dinarlar tedâvülden kaldırıldı. *Manşûrî* dinar *aşrafî* 'den iki kırıat eksik idi. İnal tahta çıkınca, nâmına sikke bastırdı (İbn İyâs, *ayn. esr.*, II, 40). 861 (h.) senesinde 375 dirheme yükselen bir dinarın hundan hâyile 300 dirheme râyie olması kararlaştırıldı. 862 (1457) senesinde bir dinar 460 dirheme yükseldi, piyasada saf gümüş bulunmaz oldu, hileli gümüşler çıktı. 3 rebîülevvelde sultan, kadıları ve devlet büyüklerini toplayarak, *aşrafî* altının 30 dirheme, karışık gümüşün her bir dirhemi 16 dirheme geçmesi kararlaştırıldı. 13 rebîülâhırda hileli gümüşler ortadan kalktı. 863 (1458) senesi cemâziyelevvelinde eski *fals* 'ler ortadan kaldırılarak, yerine yeni *fals* 'ler çıkarıldı. Bu *fals* 'lerin 4 adedi yarım dirhem ve 8 i ise, bir dirhem kıymetinde oldu. 2 cemâziyelevvelde eski *fals* 'lerin bir batmanın 24 dirheme satılması için emir çıktı

(İbn Tagribirdî, *Havâdis al-duhûr*, II, 180-291).

Celâyirîliler muntazaman sikke bastırdılar, hattâ Şeyh Uveys'in Bağdad'da basılan altın sikkelerinde arap ve Moğul dilleri kullanılmıştır. Bu hânedanın sikkeleri nmûmî olarak İlhanî sikkeleri te'sirinde çok kalmıştır. Kara-Koyunlu [b. bk.] sikkeleri Ahlat, Tebriz, Merâğa, Nusaybîn, Bağdad, Erdebil, Erzincan, Âmid, Demâvend, Semnan ve Herat gibi şehirlerde basılmıştır. Kara-Koyunlulara halef olan Ak-Koyunlular (806 ? — 914=1403? — 1508) neseplerini Oğuz Han'a kadar çıkarırlardı; hunun torunu Bayındır'a nishetle bunlara Bayındırîliler da denilmektedir. Bunların damgaları şöyledir: . Bu damga onların sikkeleri üzerinde de hulunmaktadır. Ak-Koyunlularda ilk sikke hastıran Tur Ali Bahadır'dır (Ş. Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, s. 11). Bunun yerine geçen Kara-Osman Âmid ve Erzincan'da sikke bastırmıştır 838 (1434) senesinde tahta geçen Nûr al-Dîn Hamza'nın sikkelerinde bâzan *al-sultân al-'âdil Hamza Bahâdur* unvanı, bâzan *Abû 'l-Farac sultân Hamza b. Abû Naşr* unvanı okunmaktadır. Hamza bilhassa sikkelerini Âmid ve Erzincan'da bastırmıştır. Bu hânedandan Uzun Hasan'ın altınları Mısır Memlûklerinin tarzındadır (*Numismatic Chronicle*, London, 1930, X; H. L. Robino, *Coins of the Jalair, Karakoyunlu, Musha'sha and Akkoyunlu Dynasties*, s. 13n). Ak-Koyunluların Mardin ve Diyarbekir şühesinden Cibangir'in oğlu Kasım (İ. Artuk, *İstanbul Arkeoloji müzeleri meskûkât kabinesine giren bazı önemli sikkeler*, IV. Türk tarih kongresi, Ankara, 1952, s. 129 v.d.) ve Âmid şühesinin son bukûmdarı olan İbrahim h. Cibangir de altın sikke bastırmışlardır. Bu sikkeler Mısır Memlûkleri sikkeleri tarzındadır.

O sıralarda Anadolu'ya hâkim olan İlhanlılar huranın idâresini bir takım vâililere vermişlerdi. Bu arada Eretna [h. bk.]'nın Nâşir al-Dîn Muhammed adına sikke hastırdığı rivâyet edilmektedir (A. Tevhid, *Banî Artena, TOEM*, s. 15; S. Lane-Poole-Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 384). Salur kabilesinden olan Kadî Burhaneddin [b. bk.] Ahmed, Sivas sultanı olarak, Sivas, Kayseri ve Tokat'ta sikke kestirmiştir (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 442; Astrâhâdî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 254).

Safevîlerden Şah İsmail I.'in bastığı sikkelerin bâzısında *al-sultân al-'âdil al-kâmil al-hâdî al-vâlî Abû 'l-Muza'ffar*, diğer bir kısmında *al-sultân al-gâzî fî sabîl Allâh Abû 'l-Muza'ffar* unvanı vardır. Onun sikkeleri Herat, Şiraz, Eherkub, Kâşân, Âmul ve Demâ-

vend'de basılmıştır. Bu hânedanın diğer mensupları da sikke bastırmışlardır. 'Abbâs II.'in saltanatında basılan sikkelerin bir yüzünde kelime-i şahâdetten sonra, 'Ali valî Allâh ve etrafında 12 imâmın ismi, arkasında ise, nazımlar yazılmağa başlandı (S. Lane-Poole, *Catalogue of coins of the Shahs of Persia*, London, 1887, s. 1—148). Bu usul Fatîh 'Alî zamanında bırakılmıştır.

Timur ilk sikkelerini Suyurgutmuş ve hunun oğlu Mahmud adına bastırmıştır. Hattâ Mahmud'un ölüm tarihi olan 806 (h.) senesine kadar sikkelerde adı görülür. Bu sikkelerde Timur dâimâ emir unvanını kullanmış ve hiç bir zaman *sultân* unvanını almamıştır. Timur Tebriz, Urus, Semerkand, Yezd, Kirman, Şiraz, Şebankâra ve Erzincan'da sikke bastırmıştır. Anadolu'yu istilâ ettikten sonra, Karaman, Germiyan ve hattâ Osmanlılardan Mebmed Çelebi ile müştereken nâmına sikke basılmıştır. Timur'un ölümünden sonra Halil Şahrüh zamanında basılan sikkelere *al-sultân al-'âzam* unvanı konulmağa başlandı. Mâverâ-ünne'îr'de Şeybânî devletini kuran Muhammed Şeybânî'nin Merv ve Herat'ta basılan sikkelerinde şu unvan mevcuttur: 'âdil imâm al-zamân va halîfat al-Rahmân Abû 'l-Fatîh Muhammed Şaybânî. Bu sülâle mensuplarının hemen hepsi sikke bastırmışlardır.

Altın-Ordu (621—907=1224—1502) hanlarının bastırdıkları sikkeler üzerinde Kıpçak damgası vardır: . Bunların sikkeleri Azak, Ordu, Ordu-pazar, Şemahi, Hacı-Tarhan, Hvarizm, Derbend, Saray, Selmas, Kırım, Gülistan, Mahşi ve Yeñgi şehir'de basılmıştır. Altın-Ordu'da altınların râyiei 6 dirheme muâdil idi (W. de Tiesenhausen, *trc. İ. H. İzmirli, Altın-Ordu devleti tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941, s. 392). Kırım hanlarının (823—1197=1420—1783), ekserisi sikke bastırmıştır. Bunlar üzerinde „tarak damga“ denilen şu işaret bulunmaktadır. Kıpçak sikkelerinde bunun farklı şekillerine tesâdüf edilir. Kırım hanları Bahçesaray, Kefe ve Gözleve'de sikke bastırmışlardır. Şahin Giray zamanında basılan sikkelerde damgadan başka, Osmanlı sikkeleri tarzında, cülûs senesi ve *tuğra* konulmağa başlandı.

Anadolu Selçuklularının yıkılışı üzerine Anadolu'da meydana çıkan beyliklerden Saruhan-ogulları, Aydın-ogulları, Menteşe-ogulları bastırdıkları sikkelerden başka *gigliati* adı verilen Napoli sikkelerine benzer resimli ve latin harfleri ile yazılı sikkeler bastırmışlardır (G. Schlumberger, *Numismatique de L'Orient latin*, Paris, 1878, s. 479 v.d.). Bunlar bilhassa

Avrupa ile ticâreti kolaylaştırmak için, bu tarzda basılmıştır. Bu heyliklerden Karasi, Hamid-ogulları ve Ramazan-ogullarının sikke hastırıp-bastırmadıkları bilinmiyor. Dulkadir-ogulları'nın sikkesi henüz elde edilememiştir. Yalnız bunlardan Şehsuvar Bey'in altın ve gümüş sikke hastırdığı rivâyet olunmaktadır (Karamânî, *Ahbâr al-duval va 'l-âsâr al-uval*; İbn al-Ağîr, Kahire, 1290, IV, 100 hâşiyesinde).

Osmanlılarda ilk aikke Orhan Gâzî zamanında 729 (1328/1329) senesinde basılmıştır. J. v. Hammer (*trc. M. Ata, Devlet-i osmaniye tarihi*, İstanbul, 1329, I, 134 v.d.). Orhan'ın saltanatının 3. senesinde Osmanlı meskûkâtı kanununun tanzim edildiğinden bahseder. Orhan'ın aikkelerin arka yüzündeki Bursa kelimesinin altında görülen şekil divânî rakamlar ile 3 demektir ve Orhan'ın 3. saltanat yılını göstermektedir (Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmaniye*, İstanbul, 1334, I, 3). Murad I. Hüdâvendigâr zamanında basılan sikkelerde darh yeri konulmamıştır. Yıldırım Bayezid I. (792—805=1389—1402) zamanında basılan gümüş ve hakır sikkelerinde darp yeri yok ise de, tarih mevcuttur. Gümüş sikkelerde 792 (h.), hakır sikkelerde 794 (h.) tarihi hulunmaktadır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, III, 46; İ. Galib, *ayn. esr.*, a. 16 v.d.; Ali Bey, *Yıldırım Bayezid'in sikkeleri*, TTEM, sene 14, İstanbul, 1340, s. 277). Yıldırım Bayezid I.'in akçelerinin ayarı %90'dır. Zamanında vezîr-i âzam Ali Paşa adliyyede yaptığı ıslâhattan sonra, yeni sikkeler bastırmak ve eskileri tedâvülden kaldırmak sûreti ile, meskûkât usûlünü de ıslah etti (v. Hammer, *trc. Atâ*, I, 277). Yıldırım zamanında devletin altın sikkesi yok idi, Venedik cumhuriyetinin altın dukası kullanılıyordu. Bu zamanda bir Venedik duka altınının 40 akçeye râyie olduğu söylenmektedir. Fetret devrinde Mûsâ Çelebi sikkeyi Edirne'de yalnız kendi adına bastırmıştır. Bunun gümüş akçeleri 813 (h.) tarihini taşımaktadır. Mustafa Çelebi'nin 822 (h.) tarihli Edirne'de basılmış akçesi bulunduğu iddia edilmiş ise de (İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 24), akçenin tarihi 822 (h.) değil, 824 (b.)'tür. Ancak 4 rakamı birler hânesinin biraz yukarısına konulmuştur ve hattâ bundan ileri gelmiştir. Çelebi Sultan Mehmed (816—824=1413—1421) zamanında Amasya, Ayasluk, Bursa, Edirne ve Serez şehirlerinde akçe basılmıştır. Sultan Murad II. (824—848=1421—1444) zamanında Edirne, Bursa, Ayasluk, Bolu, Engüriye, Karahisar, Novar, Serez, Tire ve Amasya şehirlerinde sikke basılmıştır. Bunun zamanında Bursa'da basılan *manğır* 'da Murad adının altında Osmanlıların Kayı hoyundan geldiğini gösteren bir damga mevcuttur (krş. Ya-

zici-zâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı sarayı, Revan kütüp., nr. 1390, s. 26, 208). Bu damga yalnız Murad II.'nin Bursa ve Edirne mangır'larında görülmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed'in ilk cülûsu 848 (1444) senesindedir ve Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde basılan gümüş ve bakır aikkelerinin üzerinde 848 (1444) tarihi mevcuttur (müellifi mechûl, *Tavârih-i Âl-i Osman*, İstanbul Arkeoloji müzesi kütüp., nr. 336, var. 54). 848 (b.)'de, Edirne'de basılan bu akçelerin vezinleri 6 kıratın 5 kıratına indirilmiştir. Bunun sebebi devletin hazinesine bir miktar gelir te'min etmek veya askerin tahsisatını azaltmak isteği olabilir. Fakat akçenin gümüş kıymetini azaltmak devlete kâr değil, zarar getiriyordu. Mikdarı kanun-nâmeler ile akçe olarak tesbit edilen vergiler darphânede, devletin isteği ile, küçültülen akçeler gibi çabucak değiştirilemeyordu. Şu hâlde akçenin vezni yarı-yarıya düşürüldüğü zaman, toplanan vergilerden gelen akçelerin gümüş tutarı da o nisbette azalmış bulunuyordu. Murad II.'nin 2. cülûsunda 100 dirhem gümüşten 375.5 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 517). Murad II.'nin 2. cülûsunda sikke kestirmiş olduğu Tire, 853 (b.) tarihli mangırından anlaşılmaktadır. Fâtih 2. cülûsunda (855—886=1451—1481), babası zamanında basılan akçeleri tedâvülden kaldırsak, yeni akçeler kestirdi. Eski akçelerin, dâim yüksek ayarda olması sebebi ile, piyasadan çekilmesinin bazineye faydası oldu. Bu sebepten Fâtih başlangıçta her 10 senede bir sikke kestirirken, sonraları beşer yılda piyasaya sikkelerini sürdü. Spanduginu bu muâmelinin bazineye her defasında 800.000 sultânî duka kadar bir menfaat te'min ettiğini tahmin ediyor (M. Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler*, trc. Ziya Karamürsel, İstanbul, 1931, s. 100). Mehmed II.'nin cülûs senesinden başlamak üzere saltanatının sonuna kadar Edirne, Ayastuk, Bursa, Serez, İstanbul, Üsküp, Amasya, Tire ve Novar gibi şehirlerde kesilmiş bir akçe 848 ve 855 senelerinde $3\frac{1}{4}$ kırıta ağırlığında idi, 865 senesinde $4\frac{1}{4}$ ve 875 senesinde $4\frac{1}{4}$ kırıta, 886'da ise $3\frac{1}{4}$ ve bâzan da 4 kırıta gelmektedir. Bütün bunların ayarı 90'dır, aradaki farkın sebebi henüz anlaşılmış değildir. Fâtih'in ilk altınının 883'te değil, 882'de basıldığı anlaşılmıştır (İ. Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed zamanında kesilmiş bir sikke*, *Arkeoloji müzesi güllüğü*, İstanbul, 1956, sayı 7). Fâtih zamanına kadar cenebî altın ve bilhassa Venedik dukası Osmanlı devletinde sahîb bir râyie ile geçtiği gibi, bahis mevzuu olan Osmanlı altını basıldıktan sonra

da, her duka üzerine bir murabba içinde *şahh* kelimesi konulmak sûreti ile aynı kıymeti muhafaza etmiştir. Darphânede basılan ilk altının bir adedi 3,510 gram ağırlığında olup, bunda 23,5 ayarında olan Venedik dukası esas tutulmuştur; her duka 823 (1421) senesinde on akçeye muâdil idi (v. Hammer, II, s. 475; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 56; Bellini, s. 22). Yine Fâtih zamanında Osmanlı akçesi küsurâtından olması lâzım gelen bakırdan bir takım paraların kesildiğini görüyoruz, bunlara mangır ve o zamanki balk dilinde daha çok kullanılan adı ile pul denilmektedir. Aynı devirde msl. 882 (1477)'de bir dirhem bakırdan bir mangır kesilerek, sekizi bir akçe kabul olunuyordu. Yeni bir dirhem bakırdan üç mangır hâlinde bir bakır kesiliyor ve bunun da 24 adedi bir akçe ediyordu (Mustafa Akdağ, *Belleten*, sayı 51, *ayn. yer.*). Bu mangırlardan yarım dirhem ağırlığında olanlara *yarım mangır*, *rub'îye*'lere *cırık mangır* denildiğine ve 4 *cırık* tam bir mangır olduğuna göre, bir akçeye geçen 8 mangırın 32 *cırık* mangır edeceği anlaşılır. Fâtih'in oğlu Sultan Cem 886 (1481)'da Bursa'ya girdiği zaman 18 günlük ikamet esnasında kendi nâmına sikke bastırdı. Bayezid II. (886—918=1481—1512) zamanında İstanbul, Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kratova, Kastamonu, Konya, Novar, Serez, Tire, Trabzon ve Üsküp'te sikke basıldı. Bu sikkeler Fâtih'in sikkeleri tarzındadır. Taşra darphânelerinde altın sikke kesimi bunun zamanına rastlar (Altın sikkelerindeki unvanları için bk. İbrahim Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed ve onu müteakkip Bayezid ve Cem adlarına kesilen sikkeler*, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, 1954, II, sayı 6—7). Bayezid II. zamanında basılan akçelerin vezni babası zamanındakinden daha noksan olup, 4 kırat, hattâ $3\frac{1}{2}$ kırat ağırlığındadır, o zamana kadar akçelerin ayarı dâima % 90 iken Bayezid II. zamanında % 85'e düşmüştür (Hasan Ferid, *Nakd ve itibar-ı mâlî*, I, 170). Bu sebeple 886 tarihinden itibaren 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmeğe başlanmıştır (Süleyman Sudî, *Usul-i meskûkât-ı osmaniye ve ecnebiye*, a. 28). Bayezid II. zamanında çıkarılan bir hükümde, has altının miskalı 57'şer akçe, *sultanî* ve *frengî* florisi ile 47'şer akçe, *eşrefî* (Mısır), *Engürüs* (macar) ise, 45'er akçe üzerine muâmele görülmüş emrolunmaktadır (*Kanun-nâme-i Sultanî ber mucib-i örf-i osmanî*, nşr. Franz Babinger, s. 301). Saltanatının son sene'lerinde bir altının 60 akçeye râyie olduğunu görüyoruz. Aynı devirde on akçelikler de çıkarılmıştır (Behzad Butak, *XI., XII. ve XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları*; İstanbul, 1947, s.

128, nr. 149). Yavuz Sultan Selim (918—926=1512—1520) zamanında İstanbul, Amasya, Edirne, Âmid, Bursa, Cezire, Dimasık, Harput, Hışn-Kayfâ, Mardin, Musul, Mısır, Ruha (Urfa), Serez, Siirt ve Tire'de sikke basılmıştır. Yavuz ve oğlu Kanunî zamanında bir flori 60 akçeye muâdil idi (Âli, *Mavâ'id al-nafâ'is fi kavâ'id al-macâlis*, İstanbul, 1956, s. 240). Yavuz'un bastırdığı akçelerin en ağırının 3,5 kırat ağırlığında bulunduğu, bu sûretle bir dirhem gümüşün 4,5 akçeye ve bir altının da 13 dirhem gümüşe muâdil olduğu söyleniyor (bk. İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 82). Yavuz Sultan Selim Mısır'da altın ve gümüşten başka bakır sikkeler de bastırdı. Hattâ Mısır'da on bakırın bir yarım gümüşe muâdil olduğu ilân olundu (İbn İyâs, *Badâ'î al-zuhûr fi vakâ'i al-duhûr*, Kahire, 1311, III, 138). Yavuz'un Mısır'da basılan sikkelerinde sâdece sultan unvanı mevcut idi, bunlara *sultanî* denildiği gibi *eşrefî* de denildi. Yavuz İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı altınları *eşrefî*, *şerîfî* adları ile anılmağa başlandı (M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. Şerîfî). Kanunî Sultan Süleyman (926—974=1520—1566) devrinde İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Belgrad, Bursa, Canca, Cezayir, Dimasık, Cezire, Haleb, Kayseriye, Koçaniye, Maraş, Mardin, Mısır, Modava, Musul, Novar, Ruha, Serberniçe Serez, Sîdrekapsi, Siruz, Trablus, Zebid gibi şehirlerde sikke basıldı. Mısır kanun-nâmesinde her 25 paranın bir altın *eşrefî*'ye müsavî olduğuna işaret edilmiştir. Bundan başka Mısır darphânesinde kesilen akçeler her yüz dirhemde 84 hâlis gümüş ihtiva eder. Bu devirde her yüz dirhemden 250 para kesilmesi emrolunmuştur (Ömer Lütfî Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, *kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 372—386; İbrahim Artuk, *I A*, bk. mad. PARA, 942 (h.) tarihinden itibaren sikkeler 941 (b.) senesinde Osmanlı bâkimiyeti altına giren Bagdad'da basılmıştır. Aynı şekilde 945 senesinde Hadım Süleyman Paşa Zabîd'de Kanunî nâmına sikke kestirmiştir (bk. Topkapı sarayı arşivi, 9663 numaralı vesika; Peçevi (*Tarih*, I, 424), Süleymaniye câmiinin inşâsından (956—964), bahsederken „sekiz kere yüz bin ve doksan altı bin üç yüz seksen üç flori (896.383) akçe olmak üzere“ sarfedildiğini yazar. O asrın besâbince bu, 537 yük ve 82 bin 900 akçeye müsavîdir (53.782.980). İsmail Galib (*ayn. esr.*, s. 111) 60 akçenin bir altın ettiğini hesap etmiştir.

Sultan Selim II. (974—982=1566—1574) zamanında İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad,

Belgrad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimasık, Haleb, Mısır, Novaberde, Ohri, Sakız, Sîdrekapsi, Siruz, Tlemsen ve Trablus'ta sikke basılmıştır. Bunun zamanında 100 dirhem gümüşten 525 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 518).

Bu devirde basılan altın sikkeler, bemen-hemen evvelkilerin aynı olup, nâdiren iki üç habbe eksik vez'nilere rastlanmıştır. Ayrıca Mısır'da tedâvül edilmekte olan *medîni* adlı bir sikkeden bahsedilmekte ve 976 (1568) senesinde bir *sultanî* altın ile bir Venedik altının 41 *medîni*'ye râyie olduğu bildirilmektedir (bk. İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 131). 980 senelerinde İstanbul'da ticâret ile meşgul bulunan yahudiler akçeleri kırarak meskûkâtın bozulmasına sebebiyet verdiklerinden, Sokullu Mehmed Paşa bu gibi hâllerin önüne geçmeğe çalıştı (Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 98). Buna göre, kızıl akçesi olanlar bunları denize atacaklar, kırık akçesi olanlar darphânede bunları yeniden kestireceklerdi. Aynı yılda *şahî* sikkelerin kaldırılması ve *selimî* namı ile sikke kestirilmesi için Diyarbekir beyler-beyine ve defterdarına hüküm yazıldı (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 99; *ayn. mll.*, *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, İstanbul, *TTEM*, sene 14, s. 368). Selim II. zamanında altınların râyie 60 akçe ve beş akçe bir dirhem gümüş kıymetinde idi; altın âyarları da, milim hesabı ile, binde 993 idi. Bu zamanda Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Tlemsen'de basılan Osmanlı sikkeleri Muvahhidler devleti sikkeleri tarzında idi.

Murad III. zamanında (982—1003=1574—1595), İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimasık, Haleb, İnegöl, Mısır, Musul, Novaberde, Sakız, Sîdrekapsi, Siroz, Tebriz, Tokat, Trablus, Tunus'ta sikke basılmıştır. 987 senesinde Sîdrekapsi madenlerinde para kesilip, İstanbul'a yollanması için emirler gönderilmiştir (Ahmed Refik, *Osmanlı devrinde türk madenleri*, İstanbul, 1931, s. 19, vesika nr. 32). Murad III. zamanındaki paraların hat ve nakışları Selim II. sikkelerine benzer. 989 senesinde İstanbul kadısına yazılan bir emirde florinin 60 akçe ve kuruşun 40'ar akçeye râyie olması isteniyordu (Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 100, vesika nr. 5; krş. aynı müellif, *On altıncı asrda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1925, s. 70, vesika nr. 6; *ayn. mll.*, *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, *TTEM*, 14, s. 371). 991 senesi muharreminde Erzurum, Âmid (Diyarbekir) Bagdad ve Haleb taraflarından İstanbul'a ge-

len vezinleri eksik akçelerin piyasaadan toplatılması emrolundu. Aynı senenin cemâziyelâbirinin 14'ünde altın 60, kuruş 40'ar akçe ve şahî 7,5 akçe besâbı ile muâmele görmüştür (Ankara Etnografya müzesinde, *Ankara şer'iye defteri*, nr. I, aay 16, vesika nr. 89). 996 senesinde meskûkât durumu bozulmuş ve yüz dirhem gümüşten 500 akçe kesilmesi lâzım iken, 800 akçe keailmiştir (Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuķû'ât*, I, 148; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, a. 29). Bu sûretle bir akçenin 2, ve 2 1/2 kırata indiği ve bir dirhem gümüşün sekiz, on akçeye geçtiği görüldü (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 150). Eskiden kuruş 40 akçe kıymetinde iken, 80 akçeye çıkmış; altın da 60 akçeden 120 akçeye fırlamış idi (Selânikî, *Tarih*, c. 252). Murad III.'den itibaren mağşuş akçelerin ortaya çıkması devletin para sisteminde ana ölçü olan akçenin kıymetini büsbütün kararez bir bâle getirmiş idi (Mustafa Akdağ, *ayn. esr.*, s. 523). Bu devirde ilk defa olarak tuğralı dirhemler ortaya çıkmıştır.

Mehmed III. zamanında (1003—1012=1595—1603), İstanbul, Amasya, Âmid, Bağdad, Baara, Canca, Cezayir, Dimasık, Erzurum, Haleb, Mısır, Sakız, San'n, Sidrekapsi, Tokat'da sikke basılmıştır. Bu devirde altın sikkelerin vezin ve âyarı muhâfaze edildiği gibi, paranın vesim ve nakışlarına dokunulmamış idi. Bir dirhem gümüşten 8 akçe kesiliyordu. Bu arada bozuk ve zuyuf akçenin toplatılması için de emirler verilmiş idi. Her ne kadar bu toplatma işi tamam olmamış ise de, yine altının kıymetine tesir ederek, 220 akçeden 180 akçeye inmesine sebep oldu (Ekrem Kolerikiliç, *Osmanlı imparatorluğunda para*, Ankara 1958, s. 50). 1009 senesinde aadâret kaymakamı Yemişçi Hasan Paşa sikkenin yenileştirilmesini lüzumlu gördüğünden rebîülevvelin 5 ei günü altın 220'den 120 akçeye ve eenebî kuruş 80 akçeye indirildi (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 142; Naîmâ, I, 241; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 166; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askeri-i osmânî*, İstanbul, 1299, a. 62).

Ahmed I. zamanında (1012—1026=1603—1617) İstanbul, Âmid, Bağdad, Dimasık, Haleb, Canca, Kıbrıs, Mısır, Sakız, Tokat, Trabzon, Tunus ve Belen'de basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde akçelerin vezni 1 1/2 kırata ve ayarları % 80'e kadar inmiş idi (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 173). Sultan Ahmed devrinde bir altının kaç akçeye râyie olduğu kat'i olarak bilinmiyor ise de, Mehmed III. devrinde olduğu gibi bir altının 120 akçe kıymetinde olduğu tabmin edilebilir. Mustafa I. zamanında (1026—1027=1617—1618), Âmid, Haleb ve Mısır'da para basılmıştır. Bu zamanda bir altının kaç ak-

çeye râyie olduğu bilinmemekte, ancak bir dukanın 300 akçeye bedel olduğu ileri sürülmektedir (bk. M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihî hakkında tetkikler*, s. 118; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 180). Osman II. zamanında (1027—1031=1618—1622), İstanbul, Mısır, Dimasık, Bağdad, Novaberde, Canca, Haleb, Sakız, Obri, Tokat ve Sidrekapsi gibi şehirlerde basılmış sikkeler vardır. Bunun zamanında basılan akçeler 1 1/2 kırat olup, ayarları da % 80'e inmiş idi (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 188). Alışverişte kolaylık olmak için mevcut akçelerin on adedine müsâvî olmak üzere bir dirhem ağırlığında *onluk osmânî* kesildi (Karaçelebizâde 'Abd al-'Azîz, *Rużat al-nabrâ*, s. 539; Naîmâ, *Tarih*, II, 170). Bu yeni akçeler balk arasında *Bekir Efendi akçesi* nâmı ile şöhret buldu. Bu zamanda altının kaç akçe olduğu kat'i olarak bilinmiyorsa da, yine eskisi gibi 120 akçeye râyie olması muhtemeldir. Mustafa I.'nın ikinci cülûsunda (1031/1032=1622/1623) kesilecek akçe ve *onluk*'lar sultan Osman'ın aikkeleli tarzında ise de, vezinleri bir az noksandır. Bu zamanda bir altın 150 akçeye yükselmiştir (v. Hammer, trc. Atâ, s. 254 v.d.). Bu devirde Mısır'da basılan altından başka imparatorluğun her hangi bir yerinde basılmış altın sikkelere benüz rastlanmamıştır.

Murad IV. zamanında (1032—1049=1623—1640) İstanbul, Bağdad, Buraa, Mısır, San'a, Trablus ve Yenişehir v. b. da basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde İstanbul'da basılan altınların vezinleri bir kırat eksik idi. Akçelerin vezinleri ise 1 1/4 kırat, yani bir kırat bir buğday vezninde olup, ayarları dahi yüzde 75'e indirilmiş idi. Bundan başka para nâmı ile beş kırattan bir az fazla ağırlıkta sikke bastırıldı. Bunların bir tanesinin Mısır'da 4 akçe ettiği ve buna da para denildiği bilinmemektedir. Mısır para'sı İstanbul para'sına nazaran daha hafif ve daha küçük idi. (I A, bk. mad. PARA). 1049 aenesinde sadrâzam Kara Mustafa Paşanın bastıracağı yeni sikkelerde kuruş 80'e, altın 160'a ve Mısır parası iki akçeye indirildi (Naîmâ, *Tarih*, III, 435; Ekrem Kolerikiliç, *ayn. yer.*). Sultan İbrahim zamanında (1049—1058=1640—1648) İstanbul, Âmid, Cezayir, Mısır, Trablus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Mısır, Trablus ve Cezayir darphânelerinde basılmış altınların ayarları iyi ise de, vezinleri 1 1/2 ve bâzan 2 kırat kadar noksan idi, tam vezinlisi nâdir bulunurdu. Sultan İbrahim'in İstanbul'da altın aikke bastırıp bastırmadığı bilinmemektedir. Sadrâzam Kara Mustafa paşa sikke meselesini halletmeği düşündü. Bunun için altın 160'a, kuruş 80'e ve *Ecu de lion* (*Esedî*) denilen eenebî kuruşlar

60'ar akçeye, evvelce 4 akçeye geçen Mısır para'sı 2 akçeye düşürüldü (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 211; Mustafa Nuri, *Natâ'ic al-vuķû'ât*, II, 100; *Naķd al-tavârih*, s. 556; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 33; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 174). Bu devirden itibaren paraların üzerinde bakkedilen tuğralarda *al-mużaffar dâ'imî* koyulmağa başlandı.

Sultan Mehmed IV. zamanında (1058—1099=1648—1687), İstanbul, Cezâyir, Haleb, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde aikkeleler bastırılmıştır. Mâli sıkıntı çekilen devirde kuruş 120, *esedî* de 110 akçeye tebdil edildi (Mehmed Halife, *Tarih-i gümânî*, s. 36; Ahmed Refik, *Köprülüler*, İstanbul, 1331, s. 8). *Kuruş*'lar kesik, para ve akçelerin âyaları düşük idi. Halk arasında *çingene* ve *mevhâne akçesi* adı ile anılan bu paralar esnaf ve sarraflar tarafından tartılarak alınıyordu (Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 34; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 222; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 176; M. Belen, *ayn. esr.*, s. 154). 1088 senesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadâretinde *kâmil kuruş* 120 akçe, *esedî kuruş* 110 akçe, para 3 akçe râyiecinde olup, zuyuf kızıl ve kırık akçe tedâvülden men'olundu (Edip Ali Bâki, *Şer'iye sicillerine göre Afyonkarahisar...*, 1951, a. 67). Süleyman II. devrinde (1099—1102=1687—1691), İstanbul, Saray-Bosna, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu zamanda sikkenin ıslâhı düşünüldü. On seneden beri *İbrahim Çelebi* denilen yaldız altını tedâvülden idi. Bu altının ayarı bozuk idi. Bunlar arasında âyarı yüksek olanlara çift damga vurulup, iki akçe düşük olanlara bir damga vurulup, bir akçeye alınması kararlaştırıldı ve damgasız akçenin geçmemesi 1099 senesi cemâziyelâhırının iptidâsında ilân olundu (Sîlâbdâr, *Tarih*, II, 352; Ahmed Refik, *ayn. esr.*, T T E M, sene 15, s. 119; Ekrem Kolerikiliç, *ayn. esr.*, s. 73). Aynı senede zarûret dolayısı ile mangır kesilmesine ve iki mangır bir akçeye geçmek üzere bir *kıyye* bâlis bakırdan 800 mangır kesilmesine karar verildi (Râşid, *Tarih*, II, 52). Bu mangırlar İstanbul ve Edirne esnafına dağıldı ve çok itibar gördü. Aynı senenin Rebîülevvel ayının ortalarında mangır kesilmesi için Enderun-ı Hümâyûn'un bakır mabzeninden 1.000 kantar bakır alınarak, darphâneye verildi (Ahmed Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 111, vesika 5; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, T T E M, sene 15, s. 122). 1100 senesinde Saraybosna'da, levendlerin masraflarına sarf olunmak gayesi ile, mangır basılmağa başlandı (Râşid, *Tarih*, II, 80). Yine bu zamanda kuruş 120 akçe, *şerifi* altını 270, *yaldız* altını 300 akçeye alınıp

veriliyordu. Bu aefer aavaş masraflarını karşılamak gayesi ile kuruş 160, *şerifi* altın 360, *yaldız* altını 400 akçeye ve para'nın da 4 akçeye geçmesi emrolundu (Râşid, *Tarih*, II, 147; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 238; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, a. 35; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 181; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askeri-i osmânî*, I, 65).

Sultan Ahmed II. (1102—1106=1691—1695) zamanında İstanbul, Hanca, Mısır gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Yeni pâdişah cülûs ettiği zaman mangır memlekette geçmez olmuş idi; nitekim bu mangırın kaldırılmaat için Bosna vâli ve defterdarına bir buküm gönderilmiş idi (Abdullah b. İbrahim el-Üsküdârî, *Vakîât*, Topkapı Sarayı Revan kütüp., nr. 1224, II, var. 108); aynı aenenin cemâziyelevvelinin ilk günü olan salı günü adı geçen mangır yüzünden bir *esedî* 150 mangıra ve işlenmiş altın 335 mangıra ve *frengî* altını 375 mangıra çıktı. Aynı senenin ramazan 26 cumartesi gününde altın ve kuruş yeni bir râyie konuldu, buna göre *frengî* altını 400 mangıra, *şerifi* altını 360 mangıra, *esedî* kuruş 160 mangıra ve ayarı hâlis olan para 4'er mangıra râyie olundu (el-Üsküdârî, *ayn. esr.*, var. 255). Ahmed II. zamanında kuruş ve altınlar kardeşi Süleyman zamanında basılan kuruş ve altınların vezin ve ayarındadır.

Mustafa II. devrinde (1106—1115=1695—1703), İstanbul, Edirne, Erzurum, İzmir, Mısır, Trablusgarp ve orduy-u hümâyûn'da sikke kesilmiştir. 1107 senesinde, sefer masraflarının çokluğu ve sefer müddetinin uzaması ihtimali ileri sürülerek, o zamana kadar para adı verilen sikke 3 akçeye geçerken, sefer yardımı olmak üzere, paranın 4 akçeye geçmesi ve seferden döndükten sonra yine 3 akçeye geçmesi için emir verildi (Râşid, *Tarih*, II, 360). 1110 senesinde görülen lüzum üzerine yen sikkeler darbına başlandı. Bilindiği gibi o zamana kadar İstanbul darphânesinde basılan *şerifi* altınlar Mısır'da basılan altınlardan daha ağır ve ayarına farklı idi. Tüccarların İstanbul altınlarını toplayarak, Mısır v.s. memleketlere götürüp, yerine eksik vezinli, ayarı düşük Mısır altınını sürmeleri üzerine, İstanbul'da bâlis altın sıkıntısı baş gösterdi; devlet bunun önüne geçmek için, İstanbul altınının vezin ve ayarında tuğralı altın basılmasına karar verdi. O zamana kadar İstanbul *şerifi* altını 300 akçeye geçiyordu, yeni basılan altın da 300 akçeye geçecekti. Mustafa II. devrinde *esedî* denilen aslanlı *riyâî*'ler (bu sikkelerin bir yüzünde Belçika arslanı ile beraber „arg. pro. belg.“ harfleri görüldüğü gibi, diğer yüzünde „ns. d. tur“ harfleri mevcuttur) ile Osmanlı kuruşlarının kaynağı olan Mattbiaa l. thalerilerine

münbasır olması ile *esedi* 'ler adı geçen tbalerilerden daha ağır olduklarından bunları birbirinden ayırarak birincisine *esedi* kuruş, ikincisine de *zolta* denilmiştir. Aynı senede bukümet, bu yabancı meskûkâtı ortadan kaldırmak için, ecnebi kuruş ve *zolta* 'ları toplatıp, üzerlerindeki latin harf ve ibareleri silerek, bunların bir yüzüne „*sulân al-barrayn*“ ve diğer yüzüne de kesim yeri ve taribi darbedilmiştir (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 180).

Abmed III. zamanında (1115 — 1143 = 1703 — 1730), Konstantiniye, İslâmbol, Cezayir-garb, Mısır, Revan, Tebriz, Tiflis, Tunus baskılı sikkeler mevcuttur. 1116 yılında Darphâne-i âmir'e de basılan para 70, Mısır'da basılan para ise 60 ayarda idi, arada 10 dirbemlik bir fark olduğundan bazıları bundan istifade etmeği düşündüler ve Mısır parasını İstanbul parası ile değiştirdiler. Hükümet, buna karşı çâre olarak, baskın elinde bulunan bu paralara el koyup, darphâneye teslimini istedi. 1118 senesinde 40 akçeye râyic olan *abbâsî* 'ler ile 16 kuruşa geçen *tümen* 'ler kullanılıyordu, bunlar daha ziyade vergi tahsilinde geçiyordu. 1128 senesinde *cedid zer-i İstanbul* 'un basılmasına karar verildi. Bunların yüz tanesi 110 dirbem olup, kenarı zincirli ve dairesinin etrafı nakışlı idi ve bir yüzüne tuğra, diğer yüzüne „*Zuriba fi İslâmbol*“ yazılmış idi ve bunlar üçer kuruşa râyic olunacaktı. Bu çeşit paralara Mısır'da *funduk* adı veriliyordu (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 274; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 205). Ahmed III. zamanında İstanbul ve Mısır'da basılan tuğralı *esrefî* altınları Mustafa II. zamanındaki altınların tarzında idi. Mustafa II. devrinde iki altınlık *esrefî* basılmışken, bu defa üçlük, dörtlük: beşlik, onluk altınlar basılmıştır. 1138 senesinde Tebriz, Tiflis ve Revan'da yeni darphâneler açılarak, sikke darbına devam edildi. Bu devrin altın ve gümüş meskûkâtında hurûf-ı mu-kattaa ile bir takım işâretler konulmuştur; o zamana kadar Osmanlı sikkelerinde bunlara hiç rastlanmamış iken, bu usûl daha sonraları Mahmud I. ve Osman III. 'ın sikkelerinde kullanılmış, sonra da terkedilmiştir. Bunların neye delâlet ettiği henüz anlaşılmamıştır. Mahmud I. devrinde (1143 — 1168 = 1730 — 1754), İslâmbol, Konstantiniye, Cezayir, Gence, Gümüşhâne, Kars, Mısır, Tiflis, Tunus, Trablus gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Bunun zamanında bası'an *ceâid İstanbulî* (*funduk*) ve *zer-i mahbûb* 'lar şekil ve ayar, vezn ve kıta bakımından eskilerinin aynı ise de, *cedid İstanbulî* 'lerin (*funduk*) ayarı, *şerifi* ve *esrefî* 'ler gibi, 970 ve *zer-i mahbûb* 'ların ayarı 952 'dir. Bu zamanda geçmekte olan sikkelerin râyici şöyle idi: *Cedid İstanbulî* (*funduk*) 150 para, 450 akçe;

zer-i mahbûb 110 para, 330 akçe; Mısır zincirli altını 110 para, 330 akçe; Mısır tuğralı altını 105 para, 315 akçe. kuruş 40 para, 120 akçe. *zolta*, 30 para 90 akçe, 1 para 3 akçe (Sâmi, *Tarih*, s. 70. İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 302, M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihi*, s. 218). *Cedid İstanbulî* 'lerin *nısfîye* 'leri olduğu gibi, ez'afından olarak, 1,5, 2,3 ve 5 altınlık büyük sikkeler darb edilmiştir.

Osman III. devrinde (1168 — 1171 = 1754 — 1757), üzerlerinde İslâmbol, Konstantiniye, Cezayir, Mısır v.b. şehir adları bulunan sikkeler vardır. Sultan Osman zamanında çıkarılan sikkeler Mahmud I. 'un sikkeleri tarzındadır. Bu zamanda daha büyük beşbirlikler çıkarılmıştır. Bu altınlardan her birinin râyici Mahmud zamanındaki aynı idi. Mustafa III. zamanında (1171 — 1187 = 1757 — 1774), İslâmbol, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Sultan Mustafa devrinde altın ve gümüş sikkeler ayrı bir husûsiyet taşır. Sultan Vahideddin'e kadar devam eden bu husûsiyet Tunus ve Cezayir'de basılan sikkelerde görülmez. Onlarda basıldığı aeneler kayıtlıdır. 1174 aenesi *rebiülâhır* 'ının 19 'unda Konstantiniye isminin kaldırılarak, yerine İslâmbol konulmasına karar verildi (Ahmed Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 185, vesika nr. 225). Bu zamanda *cedid zer-i mahbûb* 'lar 110 paraya ve *cedid funduk* altını 3 kuruş, 35 paraya râyic olduğu anlaşılmaktadır (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 21). 1184 senesinde altının piyasadan çekilmesi ile fiatlarda bir yükselme görüldü, altınların piyasaya çıkarılması gayesi ile meskûkâta zam yapıldı. Böylece 110 paraya geçen *zer-i mahbûb* bundan böyle 120 paraya ve 155 para kıymetindeki *funduk* altını 165 paraya râyic oldu (Vasîf, *Tarih*, II, 143; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 329). Yine bu devirde ilk defa olarak 60 para değerinde (altmışlık) *çifte zolta* basılmıştır. Abdülhamid I. devrinde (1187 — 1203 = 1774 — 1789), üzerlerinde İslâmbol, Dâr al-saltanat al-aliya, Konstantiniye, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler basılmıştır. Bu devirde 9 dirbem vezn'de *çifte zolta* yani 60 'lık, ayrıca 30 paralık tek *zolta*, bir kuruşluk, ikilikler *çifte kuruş*, 20, 5, 10 ve 1 paralık sikkeler dahi basılmıştır. Bu devirde 30 mm. kütünde büyük kıtada bakır sikkeler çıkarılmıştır. 1202 senesinde altın sikke râyici şöyle idi: İstanbul *zer-i mahbûb* 'u 3,5 kuruşa, *nısfîye* 'si 70 paraya, *rubîye* 'si 50 paraya, Mısır *zer-i mahbûb* 'u 3 kuruşa, *nısfîye* 'si 60 paraya, *funduk* ve Macar altınları 5 kuruşa, yaldızlı altın 5 kuruş 10 paraya, kara kuruş (*riyal*) 100 paraya (Başvekkâlet Arşivi,

184 numaralı mühimme defteri, Evâhir RA, sene 1202 tarihli hüküm; Cevdet, *Tarih*, IV, 23).

Selim III devrinde (1203 — 1222 = 1789 — 1807), İstanbul, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Bu devirde *zer-i mahbûb-i İslâmî* 5 kuruşa, *nısfîyesi* 100 paraya, *funduk-i İslâmî* Macar altını ile aynı râyide olduğundan 7 kuruşa ve *rubîye-i funduk* 70 paraya ve *zer-i mahbûb-i Mısır* 4 kuruşa, Mısır *funduk* altını 6 kuruşa râyic idi (Başbakanlık Arşivi mühimme defteri, No. 204 s. 83, 113). Mustafa IV. devrinde (1222 — 1223 = 1807 — 1808), Konstantiniye, Cezayir ve Mısır gibi yerlerde para basılmıştır. Kısa süren saltanatı esnasında az sikke bastırılmış olup, bu sikkelerin ayarları düşük ve vezinleri de noksan idi. Mahmud II. devrinde (1223 — 1255 = 1808 — 1839), üzerlerinde Konstantiniye, Dâr al-hilâfat al-aliya, Dâr al-hilâlat al-saniya, Edirne, Bagdad, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler kesilmiştir. 1224 senesinde hâricte altının râyici yavaş yavaş artmakta, buna mukabil darphânede altın eski fiattan muâmele görmekte idi. Devlet bundan zarar görüyordu, bu sebeple *galdız* altınına 10 kuruş, macar altınına 9,5 kuruş *funduk* altınına 9 kuruş, *funduk rubîye* 'sine 100 para, İstanbul *zer-i mahbûb* 'una 6,5 kuruş, *nısfîye* 'sine 3 kuruş, Mısır *zer-i mahbûb* 'una 5,5 kuruş, *nısfîye* 'sine 110 para fiyat konuldu (Şâni zâde, *Tarih*, I, 243; Cevdet, *Tarih*, IX, 120; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 408). Altın fiyatları bunun devrinde çeşitli râyiceler almıştır. 1238 senesinde *cihâdiye* 5 kuruşa, „atik“ ve „cedid“ yüzlük 2,5 kuruşa, ikilik 2 kuruşa, ve tane kuruş 40 paraya ve rubu 10 paraya ve avâriz einsinden maada 3 nevi *riyal* 6,5 kuruşa, avârizın da 6 kuruşa geçmesi için emir verildi (Cevdet, *Tarih*, XII, 54). Sultan Mahmud'un 17 cûlûs senesinde 60 paralık yeni sikkeler basıldı. 1249'da altılık ve kısmîları çıkarıldı, bunların râyici 240 para yani 6 kuruş idi, teferrûâtı ise 3 kuruş, altmışlıktan ibâret idi; ayarları ise binde 435 'den 440 'a kadar idi (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 414—416; Süleyman Sudî, *Usûlü meskûkât-ı osmaniye ve ecnebiye*, s. 59 — 62; M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihi hakkında tetkikler*, s. 282 v.d.). Abdülmecid zamanında (1255 — 1277 = 1839 — 1861) Konstantiniye, Edirne, Mısır, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu pâdişah zamanında sikkelerin islâmî düşümlere, ingilizlerin 22 ayarı esas kabûl olundu, bunun için Londra'dan son sistem makineler ile darbhâne mühendisleri getirildi. Sikke ayarlarında yeni değişiklikler yapıldı. 5 kânûn II. 1259'da 100 kuruşluk yeni bir liralık basıldı

11 mayıs 1260'da yarım mecdiye (10 kuruş), 19 mayıs 1260'da çeyrek mecdiye (5 kuruş) darbedilmeğe başlandı. 5 tegrin II. 1261'de ikilik, 17 kânûn I. 1261'de 1 kuruş ve nihâyet 8 mart 1264'te gümüş 20 paralık basılarak, piyasaya çıkarıldı; 17 baziran 1260'da yarım liralıklar (50 kuruş) basıldı; bidâyette 50 kuruşluktan aşağı altın darbedilmemeğe karar verilmişken, sikke ıslâbından 11 sene sonra 2 baziran 1271'de 25 kuruşluk (çeyrek) altın liralık basıldı. 18 şubat 1272'de 500 kuruşluklar (beşi birlik) ile 250 kuruşluklar yani 2,5 'luk altın basıldı. Bakır meskûkâta gelince, bunlar kûsûrât ile kullanıldı ve 40, 20, 10, 5 paralıklar çıkarıldı (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 sene i mâliyesi, Mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 57). Sultan Abdülaziz zamanında (1277 — 1293 = 1861 — 1876) Konstantiniye, Bursa, Kâşgar, Maden Nuhas, Mısır ve Tunus, gibi şehirlerde para basılmıştır. Bu zamanda piyasaya sürülen 10, 20, 50 ve 100 kuruşluk *kaime* 'ler, kâğıt paranın büyük mikyasta değerinin düşmesine sebep oldu. Altın fiatları yükseldi. Para istikrarının te'mini için İngiltere'den 8 milyon sterlin borç alındı. Abdülmecid zamanında başlayan ilk kâğıt para 23 sene devam etti. Fakat çıkarılan bu paralar banknot demek değildir. Bunların asıl imtiyazı Sultan Abdülaziz zamanında 16 şaban 1279'da kurulan Banka-i Osmaniye'ye âittir. Abdülaziz zamanında altın olarak 500, 250 'lük, 100, 50, 25 kuruşluklar çıkarıldı.

Murad V. zamanında sikkelerin bâzısı Konstantiniye, bâzısı da Mısır'da basılmıştır. Konstantiniye'de basılan altınlarda tuğranın bir az yukarısında bir ay-yıldız vardır. Onun zamanında 500 'lük, 2,5 liralık basılmamıştır. Buna mukabil yüz kuruşluktan 7.700, elli kuruşluktan 2.250, yirmi beş kuruşluktan 3.450 adet olmak üzere, cem'an 13.400 adet altın basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 senesi mâliyesi darbiyât ve muâmelâtı hakkında mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 48). Mısır'da basılan altınların tuğrasının yanında bir çiçek dalı bulunmaktadır. Gümüş meskûkâta gelince, yarım mecdiye iki kuruş hâric olmak üzere, 20, 5 ve 1 kuruşluklar basılmıştır. Abdülhamid II. zamanında (1293 — 1327 = 1876 — 1909), Konstantiniye, Tunus gibi şehirlerde sikkeler kesilmiştir. Sultan Abdülhamid II. tahta çıkışının başlarından 1324 senesine kadar, mecdiye, 10, 5, 2 ve 1 kuruşluk ve 20'lik basıldı. 1296 senesinden sonra mecdiye basılmamıştır. Bu paraların kalpı yapılamamakta, kolayca tanınabildiği için de mecdiye kalpazanlığı olmamakta idi. Ancak İngiltere'nin Mısır, Suriye yolu ile kalp mecdiye çeyreği

ve ikilikleri Beyrut, Şam ve Haleb'e gelmekte idi. Altın meskûkâta gelince, 500, 250, 100, 50 ve 25 'lik basılmıştır. Bunların ayarları 22 'dir. Ayrıca 500, 250, 100, 50, 25 ve 12,5 'luk ziynet altınları çıkarıldı. 1316 senesinde terkininde % 10 gümüş ile bakır halitasından müteşekkil olarak cem'an 148.000 liralık 10 ve 5 paralık mağşûş meskûkât basılmıştır ki, balk arasında metelik tâbir olunur. Sultan Reşad zamanında (1327—1336 = 1909—1918) Kostantiniye, Bursa, Edirne, Kosova, Manastır, Selânik gibi şehirlerde sikke basılmıştır. 8 haziran 1327 'de Islâb-i meskûkât encümeni tanzim ettiği raporunu mâliye nezâretine verdi. Meskûkât komisyonu bilbassa gümüş sikke basılmamasını ve aynı zamanda ufaklık paranın azlığını ileri sürüyordu. Osmanlı meskûkâtında gördüğümüz bu karışıklıkları ve intizamsızlıkları arttıran bir takım sebepler vardı. Memleketin coğrafi ve ticarî durumu dolayısı ile ayrı-ayrı yerlerde ecnebi paralar tedâvül ediliyordu. Ayar tashihinden sonra basılan Osmanlı sikkeleri, ayar ve darb bakımından kusursuz idi. Yalnız beşlik, altılık, metelik ve yeni metelik gibi mağşûş meskûkâtın piyasadan kaldırılması lâzım idi. Bunun için meskûkâtın ıslâhında şu noktalar ileri sürüldü: 1. Türlü kuruş nevilerini birleştirmek ve değer farklarını kaldırmak, 2. bütün çürük para hesaplarının ve ondalıkları olmayan sikke değerlerinin ilgası, 3. sikkelerde her zaman ve her yerde big değişmeyen değerler kabûlü, 4. her yerde, her zaman sikke nevi ve miktarlarının tedâvül ihtiyaçlarına aydurlması, 5. cemâziyelâhır 1334 (26 mart 1332) tarihinde tevhid-i meskûkât kanunu çıkarıldı. Bu kanunda: 1. „Devlet-i Osmaniye'nin usul-i sikkesinde kıyasî kıymet altındır, vahid-i kıyasî kuruştur. 2. Altın vahid-i kıyasî makamına kaim olan kuruşluk sikke nikel olarak madrup olup, 40 para itibar olunur. Kuruşun 20, 10 ve 5 paralık ezası nikel ve iki ve beş ve on ve yirmi kuruşluk, ez'afı gümüş ve 25, 50, 250 ve 500 kuruşluk iz'afı altındır“ denilmektedir.

Sultan Reşad zamanında gümüş meskûkâta da altınlar gibi pâdişahın tuğrasının sağ tarafında cûfusunun yedinci senesine kadar Reşad ve ondan sonrakilerde al-Gâzî unvanı vardır. Bu devirde on para, kırk para, beş para olmak üzere nikel meskûkât basıldı (*Meskûkât-ı şâhâne idâresi*, 1336 sene-i mâliyesi darbiyât ve muâmelesi hakkında mâliye nezâretine verilen rapor, s. 150—152; Ekrem Kolerikli, *Osmanlı imparatorluğunda para*, s. 153—155).

Mehmed Vahideddin VI. zamanında (1336—1341 = 1918—1922) İstanbul'da sikke kesilmiştir. Bunun zamanında basılan altınların

ayarları 22 olup, selefinin altınlarına benzer ise de, tuğranın sağ tarafında her hangi bir yazı veya çiçek bulunmayıp, boş bırakılmıştır. Bu keyfiyet gümüş sikkelerinde de vardır. Onun zamanında meskûk altın olarak 500 kuruşluk, 250 kuruşluk, 50 'lik, 25 'lik sikke basılmıştır. Ziynet altınları ise, 500 'lük, 250 'lük, 100 'lük, 50 'lik, 25 'lik ve 12,5 'luk olarak basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhâne idâresi*, s. 64). Bu devirde 20, 10, 5, 2 kuruşluklar basıldı. Ayrıca % 75 bakır ve % 25 nikel balitasından 40 paralık basılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun yıkılışı ile cumhuriyetin ilânından sonra meskûkât darbı bakında 6 receb 1342 taribli 411 nr. 'lu bir kanun çıkarıldı. Bunun 3. maddesine göre, 100 paralık, 5 ve 10 kuruşluk bronzdan mâmul meskûkât darbı ve ihrâcî için mâliye vekâletine mezuniyet verildi (*Türkiye Büyük Millet Meclisi kavânin mec.*, Ankara, 1340 = 1924, XI, 212). İlk cumhuriyet 5 liralık altını 5 teşrin I. 1341 (1925) pazartesi günü mâliye vekili, meb'uslar ve erkân-ı askeriye huzûrunda merâsim ile basılmıştır (Behzad Butak, *Cumhuriyet devrinde madenî paralar*, s. 6). Bu tarihte basılan 5 liralık altın 226 adettir. 1926 senesinde 2.268 adet 5 liralık, 604 adet 2,5 liralık, 1.703 adet 1 liralık, 2.168 adet 1/2 liralık ve 4.539 adet de çeyrek liralık basılmıştır. 4 şubat 1928 tarihinde yeniden 5 milyon liralık madenî ufaklık meskûkât darbı ve ihrâcî mezuniyetine dâir 1220 numaralı kanun 12 şubat 1928 taribli rısmî ceride ile neşr ve aynı tarihte mer'iyete giren bu kanuna göre basılan 3.620.372 lira 75 kuruş kıymetinde nikel 25 kuruşluklar darbedilmiştir. 1929'da darbedilen altınlar arap harfleri ile basılmıştır. 30.5.1934 tarihli resmî ceride ile neşrolunan kanuna göre 100 kuruşluk gümüş, 1935 senesinde 50 kuruşluk gümüş, 25 kuruşluk gümüş, 10, 5, 1 kuruşluk nikel ve 1936 senesinde 50, 25 kuruşluk, 10, 5, 1 kuruşluk nikel meskûkât basılmıştır. 1944 senesinde basılacak altın paranın şekli hakkında Başvekâlet tezkere-i teşkilât-ı esâsiye encümeninin karar mazbatası Büyük Millet Meclis'nin tasvibine arz olunmuş idi. Bu karara göre paraların ön ve arka yüzüne yazılacak ibârelerde bâzı değişiklikler yapılması göz önüne alındı. Msl. Hâkimiyet milletindir yazısı yerine, Egemenlik ulusundur ibâresi konuldu. 1950 senesinde, mâliye bakanlığının kararı ile Atatürk'ün resimlerini ve 20. yıldönümü iğâretini bâvi olacak şekilde istek nisbetince para basılması kararlaştırıldı. 1955'te ise, 39 adet 5 liralık, 31.799 adet 1 liralık, 4.391 adet yarım liralık ve 1.721 adet çeyrek liralık ziynet altını basılmıştır (Behzad Butak, *ayn. esr.*, s. 57, 67). 1960 senesinden günümüze kadar basıl-

makta olan 2,5, 1 liralık ve 25 kuruşluklar 6797 numaralı kanuna göre tedâvüle çıkarılmıştır. Türk ceza kanununda kalpazanlık bakımında ağır hükümler mevcuttur, msl. ecnebi meskûkâtın taklit veya tağyir edenler veyabut da bu gibi kalp ve züyuf ecnebi meskûkâtını hâriçten Türkiye'ye sokan ve bu kabil meskûkâtı sarfeden veya bu sûrette süren kimse üç seneden beş seneye kadar ağır hapse mahkûm olur (Kemal Edib, *Kanunlarımız*, I, 706, madde 320). Hâlbuki bâzı memleketlerin kanun ecnebi meskûkâtı taklit edenlere ceza vermemektedir, msl. İsviçre'de vaktiyle kalp meciidiye basıldığı hükümetçe haber alınmış. 1298'de bu sikke basımını durdurmak için, İsviçre hükümet'ne başvurulmuş, İsviçre temyiz mahkemesi tarafından adı geçen bu basılmış meciidiyeler İsviçre'de mütedâvil meskûkâtın sayılmadıkları, oraca bir medalya kabilinden oldukları, bunlar hangi memlekette para diye geçiyor ise, o memleketin hükümetince tedbirler alınması lâzımdır şeklinde bir karar verilmiş idi.

Bibliyografiya: R. A. Bellinger, *Catalogue of the Coins found at Corinth* (New Haven, 1925); Z. P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (ANS, New York, 1962); P. Casanova, *Numismatique des Danichmendites* (Paris, 1896); ayn. mll., *Monnaies musulmanes de S. A. la Princesse Ismail* (Paris, 1896); G. Cattaneo, *Monete cufiche dell'I. R. Museo di Milano* (Milano, 1819); T. L. Comparette, *Catalogue of coins tokens and medals in the Numismatic Collection of the Mint of the United States at Philadelphia* (Washington, 1912); O. Grabar, *The Coinage of the Tûlûnids* (ANS, New York, 1957); Stanley Lane-Poole, *Arabic glass Coins* (NC, 1872); ayn. mll., *Catalogue of the collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo* (London, 1897); ayn. mll., *The International Numismata Orientalia, II. Coins of the Urtûki Turkumans* (London, 1875); ayn. mll., *Catalogue of the Muhammadan Coins preserved in the Bodleian Library at Oxford* (Oxford, 1888); ayn. mll., *Catalogue of Arabic glass weights in the British Museum* (London, 1891); C. Martin Fraehn, *Recensio numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scienti. Petrop.*, Litteris Academicis, 1826; A. Markor, *Katalog celairskih moneti* (Petersburg, 1897); ayn. mll., *Inventarny katalog musulmanskih moneti* (Petersburg, 1896—1898); G. Miles, *Islamic Coins* (1948); ayn. mll., *Early arabic glass weights and stamps* (ANS, New York, 1948); ayn. mll., *Abargubâdh, a new*

Umayyad mint (Museum Notes, 1950); ayn. mll., *The Numismatic History of Rayy* (New York, 1938); ayn. mll., *The Ayyûbid Dynasty of the Yaman and their coinage* (NC, 1939); ayn. mll., *Rare Islamic Coins* (the American Numismatic Society, New York, 1950); ayn. mll., *The Coinage of Umayyads of Spain* (ANS, 1950); ayn. mll., *Coins of the spanish Muluk al-Tawâ'if* (ANS, 1954); ayn. mll., *A Byzantine Weight validated by al-Walid* (ANS, 1939); ayn. mll., *Some early Arab dinars* (Museum notes, the American Num. Soc., 1948, III, 93); ayn. mll., *Contributions of Arabic metrology* (ANS, New York, 1963); ayn. mll., *Excavation coins from the Persepolis region* (ANS, 1959); ayn. mll., *Contributions to Arabic metrology* (ANS, 1958); ayn. mll., *Fatimid Coins* (ANS, 1951); O. Codrington, *On a hoard of Coins found at Broach* (JBBRAS, 1881—1882); ayn. mll., *The Coins of the Chagatai Mughals* (JASB, 1891); J. Östrup, *Catalogue des monnaies arabes et turques du Cabinet Royal des Médailles du Musée National de Copenhague* (Copenhagen, 1938); Charles J. Rodgers, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum* (Calcuta, 1896); ayn. mll., *Catalogue of the Coins, collected by chos J. Rodgers and Purchased by the Government of the Panjâb, kısıp II*, Rodgers Bey (Edward Thomas), *Coins of the Tulunid Dynasty* (London, 1877), I; ayn. mll., *Catalogue of the Collection of Muhammadan Coins* (NC, 1883); J. G. Stickel, *Handbuch zur Morgenländischen Münzkunde* (Leipzig, 1845); Tiesenhäusen, *Moneti vostochnogo halifata* (Petersburg, 1873); C. J. Tornberg, *Num. Cufici regii numophylacii Holmiensis quos om es in terra Sueciae repertos digessit et interpretatus est.* (Upsala, 1848); Charles Torrey, *Gold coins of Khokand and Bukhara* (ANS, 1950); W. H. Valentine, *Modern Copper Coins of the Muhammadan States of Turkey* (London, 1911); E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islâm* (Hanovre, 1927); ayn. mll., *Nouvelles contributions à la numismatique orientale* (Viyana, 1914); Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı islâmiye katalogu* (İstanbul, 1328); J. Walker, *Arab-Sasanian Coins* (British Museum Quarterly, 1935); ayn. mll., *The coinage of the second Saffarid dynasty in Sistan* (New York, 1936); ayn. mll., *A Catalogue of the Arab-Sasanian Coins* (London, 1941); ayn. mll., *A rare coin of the Zanj* (JRS, 1933); ayn. mll., *Islamic coins with Hindu types* (NC, 1946); H. H. Wilson

Ariona Antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan (London, 1841); Bun'ardan başka şu mecmualarda sikkeler hakkında mâlûmat ve makaleler vardır: JASB, JBRAS, JRAS, NC, NZ, RN, *Revue Numismatique Belge*; *Zeitschrift für Numismatik*; Harry W. Hazard, *The Numismatic History of late medieval north Africa* (ANS); Joaquim Figueira, *Moedas Arabes* (Lisboa, 1959); Dominique Sourdel, *Un trésor de Dinars Gaznavides et Seldjuques découvert en Afghanistan* (*Bulletin d'Etudes Orientales*, Damas, 1964, XVIII, 197—219); A. R. Frey, *Dictionary of Numismatic Names* (New York, 1947). (İBRAHİM ARTUK.)

SİLÂH-DÂR. [Bk. SİLÂHDÂR.]

SİLÂHDÂR. SİLÂH DÂR, „silâh taşıyan“ mânasına gelen farsça bir terkip olup, Selçuklulardan itibaren bir çok türk devletlerinde sultana âit silâhların muhafazası ile mükellaf aaray hizmetlilerinin, Osmanlı imparatorluğunda ise, bu saray me'muriyeti ile beraber, vezirler ve devlet adamlarının kapı halkından bir kısmının iami ve aynı zamanda kapu-kulu süvarileri arasında yer-alan askerî bir sınıfın adı.

Büyük Selçuklu imparatorluğu sarayında, zırad-hâna (zard hâna) veya zırh-bâne denilen silâh-hâneyi muhafaza etmek için, ekserisi türk olan hizmetlilerden *gûlâmân-i silâhdârân* adı verilen busûsî bir sınıf teşkil edilmiş idi. *Silâhdâr* ve bâzen de *silâhî* diye anılan bu muhafızlar *âbdâr*, *şarâbdâr* ve *câmâdâr* lar gibi sultanın dâimî hizmetlileri meyânında idiler (Nizâm al Mulk, *Siyâsat-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 94). Silâhdârların reisi amîr-i silâh unvânını taşıyordu ki, silâh-bâne hizmetlerinin dışında, merâsim günlerinde, tahtın yanında yer alır ve alaylarda sultanın silâbını taşırdı. Emîr-silâblık sarayın ehemmiyetli me'muriyetlerinden sayılmakta olup, bu mevkiden kumandanlığa kadar yükselenler de olmuştur (bk. *Siyâsat-nâme*, s. 109; krs. *Ahbâr al-davlat al-salçûkiya*, türk. trc. Necâti Lûgal, s. 77 v.d.). Anadolu Selçuklularında silâhdârların teşrifat-taki yerleri daha da artmış ve bunlar, silâh-bâne ile birlikte sultanın da muhafazasına me'mur bir hassa kuvveti olarak, alaylarda cândârlar [b. bk.] gibi ok, yay ve nacak taşımağa başlamışlardır (İbn Bibî, *al-Avâmîr al-'alâ'iya*, tıpkı basım, Ankara, 1956, s. 216).

Aynı teşkilât Baybars I. zamanında Mısır Memlûk sarayında da meydana getirilmiş ve sarayın silâh ve mühimmat deposu olan silâh-hâna veya zard hâna'nın muhafazası gayesi ile

Memlûklerden teşkil olunan sınıfa *al-Silâhdârîya* adı verilmiştir. Aynı zamanda bunlar, mevkiblerde uşaklar ve teberdârlar ile birlikte, sultana muhafızlık vazifesini de görüyorlardı. *al-silâhdârîya* 'nın başında bulunan amîr silâh, silâh-hânenin bütün masraflarını, buraya giren ve çıkan şeyleri murâkabe eder, merâsimlerde ve muhârebelerde sultanın silâbını taşıy ve divanda (dâr al-'adl) hükümdarın arkasında dururdu (bk. al-Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, nşr. Ahmed Zakî, V, 462; Makrizî, *Histoire des Mamelouks*, trc. Quatremère, I, 159; II, 122). Memlûk teşkilâtında en yüksek emirler olan *umârâ mi'in* arasında bulunan amîr silâh, aynı zamanda *mu'âddim al-ulûf* pâyesini de hâiz olduğundan, mu'ârebelerde kumandanlık vazifesini de yapardı. Bu mevkî XV. asır ortalarında, daha da ehemmiyet kazanarak, amîr kubîrden sonra ikinci makam hâline gelmiştir (bk. mad. EMLR-OLKEBİR).

Büyük Selçuklu imparatorluğu devrinden başlayarak, bir taraftan Memlûklere, diğer taraftan Anadolu Selçukluları vâsıtası ile, beyliklere intikal eden silâhdârlık, Osmanlı imparatorluğunda, yüksek saray me'muriyetlerinden biri olarak devam ettiği gibi, devlet ricâlinin maiyetleri erkânından bir kısmının ve aynı zamanda kapu-kulu ocaklarından birinin de adı olmuştur.

1. Silâhdâr ağa, silâhdâr-i şehriyârî de denilen bu saray me'muriyeti Yıldırım Bayezid zamanında ibdas edilmiş idi (Atâ, *Tarih*, I, 201). Ancak, Selçuklulardan ve Memlûklerden farklı olarak, saray dâhilinde bir silâhdârlar sınıfı teşkil edilmemiş ve sarayda silâhdârlık unvanı tek bir şahsa inhisar ettirilmiş idi. Pâdişahların busûsî hizmetlerine bakan has-oda mensuplarından olan silâhdâr ağa, Fâtih devrindeki a'zâma göre, erkân-ı havass-i cavânî adı verilen bu oda ağalarının has-odabaşından sonra gelen büyük amiri idi (krs. *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, TOEM ilâvesi, s. 23). Silâhdâr ağa, pâdişahın silâhını muhafızlığı ile, merâsimlerde başında kırmızı kadifeli ve zülüflü üskûf olduğu hâlde, hükümdarın kılıcını sol omuzuna dayayarak tutar, alaylarda ise, kılıcı sağ omuzuna alarak, hükûmdarın sağ gerisinde yürürdü. Pâdişaha âit diğer silâh ve tehzizatın muhafazası da silâhdâr-i şehriyârîlerin aslî vazifelerinden idi. Bunun için, sarayda arz-bâne içinde, silâb ve kıymetli eşyaların saklandığı bir busûsî kısım meydana getirilmiş idi ki, buna silâhdâr hazinesi deniliyordu. Bunlardan başka, has bahçedeki gezintilerde bünkâra refâkat etmek, pâdişahlar ava çıktıklarında beraber bulunup, sofralarını kurmak ve 12 rebiülevvelde okutulması, Murad

III. zamanından beri usûl ittihaz edilen mevâlidde çuhâdâr ile birlikte pâdişaha buhûr ve gül-suyu takdim etmek de silâhdâr ağaların vazifeleri cümlesinden idi.

Silâhdâr-ı şehriyârîliğe ondan bir derece aşağı olan çuhâdârın getirilmesi bas-oda nizamından idi. Kanun-nâmelere göre, XV.—XVI. asırlarda mutâd saray çıkmalarında silâhdâr-ağa 50 akçe ile müteferrika tâyin edilir, terfi ettirilirse ise, bölük ağası, çaşnigîr-başı veya kapucu-başı nasb olunabilirdi (*Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, s. 24). Fakat XVI. asır sonlarından itibaren bu nizamlara pek riâyet edilmeyerek, kiler-ketbudâsı, seferli-ketudâsı, peşkir-ağası, battâ berber-başı gibi has-oda dışındaki enderûn mensupları da silâhdâr-ağalığa getirilmiş ve aynı zamanda silâhdâr-ı şehriyârîlerin yeri niçeri-ağası, beyler-beyi, kapudan-ı deryâ veya vezir tâyin edilmeleri yoluna gidildiğinden, daha sonraları içlerinden defâten sadrazamlığa yükseltilenler de olmuştur. Bu yüzden silâhdâr-ağalık ehemmiyetli bir makam hâline gelmiş ve kendilerine daha başka vazifeler de tahmil edilmiştir. Bundan böyle silâhdârlığa tâyin edilenlere batt-ı hümâyûn gönderilmeğe ve yeni nasb olunan veya terfian taşra hizmetine çıkartılan silâhdâr-ağalara pâdişahın huzûrunda kürk giydirilmeğe başlanmıştır (tafsilat için bk. Atâ, *Tarih*, I, 253 v.d.).

1701—1703 yıllarında Mustafa II.'ya silâhdârlık eden Çorlulu Ali paşa [b. bk.] enderûn hizmetlerini yeni bir nizâma bağlarken, o zamana kadar saray ve paşa-kapısı arasında bâb-üs-saâde ağaları vâsıtası ile gönderilen hatt-ı hümâyûn ve telhîslerin bundan sonra silâhdâr-ı şehriyârî mârifeti ile teatî olunması usûl ittihaz edilmiş ve, vazifeleri daha çok sarayın borem tarafına taallûk eden dâr-üs-saâde mensupları müstesnâ olmak üzere, bâb-üs-saâde ile birlikte bütün enderûn hizmetlerinin nezâreti vazifesi de silâhdâr-ağaların ubdesine verilmiştir. Bu sûretle silâhdâr-ı şehriyârîlik, has-oda, hazîne, kiler ve seferli koğuşlarının ve zülüflü baltacıların da amiri bulunan mühim bir mevkî hâlini almış ve silâhdârlar, muhtelif vazifeleri dolayısı ile saray baş-mâbeyinci'si durumuna yükselmişlerdir (krs. Atâ, *Tarih*, I, 201). Bu itibarla silâhdâr-ı şehriyârî, sabab namazından yatsıya kadar pâdişahın nezdinde bulunarak, hatt-ı hümâyûn ve telhîrat teatîsi ve pâdişabtan sâdır olacak irâdelerin ifâsı ile meşgûl olurdu. Darphâne, matbah ve şehr-emînleri ile bostancı-başlıklar ancak silâhdâr-ağa vâsıtası ile irâde-i seniyye istisbal edebilirlerdi. Muâyede, cuma selâmı ve ulûfe tevzii merâsiminin teşrifat kaidelerine göre tertip ve icrâsı da silâhdâr-ağanın vazifelerinden

idi. Diğer taraftan, enderûn hazinesindeki para ve kıymetli eşyaları gösteren ve defterdar tarafından mühürlenmiş olan 2 defteri, hazîne kethudâsı ile birlikte muhafaza eden silâhdâr-ağa, bu bazînenin açılışında da hazır bulunuyordu (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, VII, 40 v.d.). Hare-i hassanın bir kısmı doğrudan-doğruya silâhdâr-ı şehriyârînin elinde olup, buradan vapılan masrafları kaftancı vâsıtası ile deftere kayıt ettirdiği gibi, bazîne kethudâsı dâiresindeki dolaptan barcanan mikdarı da her ay başında görüp, tasdik etmek salâhiyetini hâiz idi. Bütün bunlardan başka, her yıl 12 ramazanda hırka-i şerif dâiresinde yapılan merâsimlerde emânet-i mukaddesenin Revan köşküne nakline nezâret etmek de silâhdâr-ağanın vazifeleri meyânında idi. Mevkileri ehemmiyetli ve vazifeleri müte-nevvî olunca, silâhdârların maiyetlerine, la'a nâmı ile, 5 nefer bas-odah ve diğer koğuşlardan kaftancı, kilerci, tütüneçi, yedekçi v.b. adı ile 34 kişiyi bulan bir hizmet erbâbı verilmiş idi.

Silâhdâr-ı şehriyârî ulûfesi başlangıçta 20 akçe olup, ayrıca kendilerine câme-i bassâ adı ile yılda 4 kat albiselik kumaş verilmekte idi. Ancak silâhdârlığın ehemmiyet kazanmasına muvâzi olarak ulûfeleri de fevkalâda artmış, o kadar ki XVIII. asır başlarında yevmî 300 akçe ile tekaüd edilir olmuşlardır (krs. Râşid, *Tarih*, III, 80). Silâhdâr-ağaların ulûfeleri dışında basları da var idi.

Osmanlı sarayında silâhdâr-ı şehriyârîlik Mahmud II. zamanına kadar devam atmış, silâhdâr Girittî Ali Ağa'nın 3 cemâziyelevvel 1247 (10 teşrin I. 1831)'de ölümü üzerine, silâhdârlık lağvedilerek, enderûn ricâl ve hademesinin zabıtlığı vazifesi hazîne-kethudâsına verilmiştir (bk. Ahmed Lûtfî, *Tarih*, III, 166). Çok geçmeden de silâhdâr-ağalığın yerine kaim olmak üzere enderûn nazırlığı ve bir yıl sonra da mâbeyn müşirliği ibdas edilmiştir.

2. Paşa defterlisi silâhdârlar. Osmanlı imparatorluğu devrinde vüzerâ ve ricâlın, masraflarını kendileri ödeyerek, dâirelerinde besledikleri alay-beyi, selâm-çavuşu, ha zinedâr, emîr âhur v.b. gibi kapı-halkı arasında silâhdâr adını taşıyan hizmet erbâbı da bulunmakta idi. Vezir dâirelerindeki hizmetlilerin muntazam sûrette kayıtları tutulduğu için bunlara „paşa defterlisi“ deniliyordu. 1119 (1707)'da vezirlerin kapı-balkı ve maiyetleri tahdit edilirken, paşa-kapılarında ancak 10 nefer silâhdâr istihdam edilmesine müsaade olunmuş (krs. Râşid, *Tarih*, III, 238) ve nibâyet 1831'de silâhdâr ağalık lağvedilirken, vüzerâ ve ricâl dâirelerinde silâhdâr namı ile adam kullanılması men'edilmiştir.

3. Silâhdâr bölüğü. „6 bölük“ de denilen kapı-kulu süvârlilerinin ilk teşkil edilen bölüğü olup, yeniçeri ocağının kuruluşu sırasında Murad I. tarafından ibdas olunmuştur. Bu ocağa önceleri yalnız haremde çıkan iç-oğlanları alınırken, sonraları bir taraftan Galatasaray, İbrahim Paşa, İskender Paşa ve Edirne saraylarından çıkan acemi-oğlanlar ile vâledeşi adı verilen sipâhî-zâdelerin, diğer taraftan da sağ ve sol ulûfeciler bölüklerinden terfi eden efrâdın alınması usûl ittihaz edilmiştir. Bununla berâber kapı-kulu nizamı bozulunca diğer ocaklar gibi silâhdâr bölüğüne de hâriçten kimseler kabûl edilir olmuştur.

Fâtih devrine kadar silâhdâr bölüğü, kapı-kulu süvârlileri içinde baş-bölük itibâr ediliyor, aylarda pâdişahın arkasından yürüyen silâhdârlar, harplerde bünkârın arka cephesini ihâta edip, bünkârın sağ ve sol tarafında yer alan sipâhî-zâdelere bile takaddüm ediyorlardı. Ancak Fâtih Sultan Mehmed sayıları artan bey-zâde ve sipâhî-zâdelerden müstakil bir bölük teşkil ederek, onlara kırmızı sancak tevcih ve pâdişahın sağında yürümek imtiyazını bahşedince, silâhdâr bölüğüne de sarı bayrak verilmiş ve silâhdârların bundan sonra hünkârın sol tarafında yürümeleri kanun olmuştur. Bu sûretle silâhdâr bölüğü sipah bölüğünden sonra ikinci dereceye düşmüş ve bayrağının renginden dolayı „sarı bayrak bölüğü“ veya „sipah bölüğü“ ile birlikte „yukarı bölükler“ diye anılmıştır.

Bir bassa kuvveti olan silâhdâr bölüğünün başlıca vazifeleri mevkiblerde ve cuma selâmlıklarında pâdişahın solunda yürümek, harp sâ:alarında saltanat sancaklarının sol tarafında yer almak, yürüyüşlerde veya pâdişahın iştirâk ettiği seferlerde hünkârın geçeceği yolları açmak, köprüler yaptırmak ve tuğların dikilmesi için yolun iki tarafına „sancak tepesi“ denilen sun’î tümsekler hazırlamak idi. Eğer sefere serdâr olarak sadrazam me’mur edilmiş ise, sancak tepeleri yalnız yolun sol tarafında yapılırdı.

Bu muhârebe ve yol hizmetlerinin yanısıra, seferlerde pâdişahın veya sadrazamların tuğlarını taşımak, merâsimlerde hünkârın yedek atlarını götürmek ve pâdişahın câmie gidişlerinde fukaraya sadaka dağıtmak da silâhdâr bölüğü mensuplarının vazifelerinden idi. Tuğları taşıyanlar „tuğcu“ veya „tuğ keşân, tuğciyan-i hassa“ diye anılırdı. Bunların sayıları 23 olup, âmirlerine tuğcu-başı denilirdi. Pâdişahın yedek atlarını götürenlere „yedekçi“ adı verilmekte olup, „yedekçi başının“ emrinde 30 neferden ibâret idiler. Pâdişah adına fakirlere sadaka dağıtan silâhdârlar ise, buçukeyi adı

ile anılırlardı. Tuğculuk, yedekçilik ve buçukeyi hizmetleri gedik itibâr edilip, imtiyaz sayılan bu vazifelere ancak rûûs-i bümâyün ile tâyin yapılabilirdi.

Bu hizmetlerin dışında, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kapı-kulu süvârlileri Edirne ve Bursa’dan başlayarak imparatorluğun her tarafına yayılıp, vergi tahsili, beytümâlin emniyeti, mübâyaat ve kitâbet gibi muhtelif hizmetlerde de kullanılmaya başlanınca, silâhdâr bölüğü efrâdı da cizye emniyetine veya ağnam, barac gibi vergilerin tahsiline me’mur edilmişlerdir (980=1572 tarihli *Ahkâm defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 67).

Cemâat-i silâhdâran diye de zikredilen silâhdâr ocağı 260 bölüğe ayrılmış idi. Ocak mevcûdu, ihtiyâca göre veya nizâma aykırı olarak, hâriçten kimselerin de kaydedilmesi dolayısı ile, zamanla değiştiği için, bölük mevcutları da, buna muvâzi olarak, artmış veya azalmıştır. Fâtih Mehmed zamanında sayıları 2 000 olan silâhdârların (İdris-i Bitlîsî, *Haft brişt*, Nuruosmaniye Kütüb. nr. 3209, var. 462^a) 920=1514’de 1 800’e (Topkapı arşivi, E. 5475) ve 1527’de 1.593’e (Ömer Lütfi Barkan, 933-934 1527-1528 mali yılına ait bütçe örneği, *İktisat Fakültesi mecmuası*, XV/1-4, s. 300) düştüğü hâlde, 975=1568’de 2.780’e çıktığı ve Murad III.’ün cûlûsunda 2.127 iken (Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul, 1277, s. 7), sür’atle artarak, 996 (=1588)’da 2.930’a (Selânikî Mustafa, *Tarih*, s. 235), 1597’de 5.000’e ve 1609’da ise, 7.683’e yükseldiği (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu ocakları*, II, 214) görülmektedir. Murad IV. kapı-kulu süvâri bölüklerinde tensikat yapınca, silâhdâr bölüğünün mevcudu 2.500 olarak tespit edilmiş ise de, çok geçmeden gene arttığından, 1660’da 6.244’e indirilmiş idi. 1123 (=1711)’de ocak mevcudu 6.628 ve bundan iki sene sonra 10.821 nefer olup (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 22 333), Mahmud II. devrinde ise, 12.000 tahmin edilmekte idi.

Silâhdâr bölüklerinden her biri bölük-başı veya ser-bölük denilen bir zâbitin emri altında olup, bütün bölüklerin yâni ocak veya cemâatin başında ise, silâhdâr-ağası (ser-silâhdârân) bulunuyordu. Kapı-kulu süvâri bölüklerinin bütün kumandanları gibi bölük ağalarından sayılan silâhdâr-ağası, önceleri baş-bölük ağası iken, sipah bölüğünün teşkilinden sonra sipah-ağasından sonra ikinci geliyor, aynı zamanda rikâp veya üzengi ağalarından add ediliyordu. Kanun gereğince silâhdâr bölüğü ağalığına sağ ulûfeciler (ulûfeciyan: yemin) ağalığından gelmekte ve silâhdâr-ağası terfi ettiğinde sipah-ağası olmakta, yahut 350 000 akçe ile sancağa çıkarılmakta (krş Lütfi Paşa,

Asaf-nâme, İstanbul, 1326, s. 17) idi. Diğer taraftan, bölük ağaları nizamına göre, yeni tâyin olunan ocak ağası, geldiği bölükten bir miktar efrâdı silâhdâr bölüğüne getirmek hakkını da bâiz idi.

Ocak dâhilinde silâhdâr-ağasının karargâhını meydana getiren büyük zâbit ve me’murlar silâhdârlar kâhyası, silâhdâr kâhya-yeri, baş çavuş ve silâhdârlar kâtibinden müteşekkil idi. Kâhyanın vekili olarak ocağın bemen bütün işlerine bakan silâhdâr-kâhya yeri aynı zamanda silâhdâr-ağasının Bâbiâli’deki mümes-sili vazifesini de görüyordu.

Silâhdâr bölüğü mensuplarının ulûfeleri, hizmet müddetlerine göre, 6—99 akçe arasında değişiyordu (d’Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 368). Meselâ bölüğe yeni kaydedilen bir serdengeçtiye 6 akçe ulûfe tâyin edildiği (Başvekâlet arşivi, İbnülemin, *Askerî*, nr. 2186) hâlde, Galatasarayından çıkanları 12—13 akçe veriliyordu. Silâhdârlar, kendi arzuları ve silâhdâr-ağasının da muvâfakatı ile, ulûfelerini öz oğullarına devredebiliyorlardı. Tekâütlere ulûfeleri aynen veya bir miktar eksigi ile tahsis olunuyor, fakat kötü hareketleri dolayısı ile ocaktan tard edilenlerin ulûfeleri kesiliyor ve bu gibiler merd-i timar sayılıyorlardı. Sipâhî ağasının ulûfesi ise, Fâtih kanun-nâmesine göre, 125 akçe olarak tesbit edilmiş idi. Bununla berâber 1527’de ser-silâhdârın 120 akçe almakta olduğu görülmekte (Ö. L. Barkan, *ayn. esr.*, s. 315), XVIII. asır sonlarında ise, yıllık ulûfe-yekûnu günde 130 akçeye tekabül etmekte idi.

Silâhdâr bölüğüne âit tevcih, terakki ve tekaüdiye gibi paraya taallûk eden muâmeleler defterdarlığa bağlı „Silâhdâr kaleminde“ görülürdü. Silâhdâr bölük kâtibi aynı zamanda bu kalemin de âmiri idi. Eski ve müteka’d silâhdârların „esâme“ denilen ulûfe cüzdanları bu kaleme kayıtlı olup, bölüğün mevcut isim cedvelleri de burada hazırlanırdı. Ancak, ulûfelerin tediyeye edilebilmesi için, esâmilerin süvâri, mukabelesi kalemince gözden geçirilip süvâri mukabelesi tarafından tasdik edilmesi şart idi (d’Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 266).

Diğer kapı-kulu ocakları gibi, silâhdâr bölüğü de Murad III. devrinden itibaren nizamını kaybetmeye başlamış ve alınan bâzı tedbirlere rağmen XVIII. asrda tamâmiyle zapt u rabttan çıkarak, seferlerde işe yaramayan, hazaarda ise, tâlim terbiyeyi bırakıp, ticâret ile uğraşan ve balka zulmeden kimselerin boş yere ulûfe aldıkları bir teşkilât durumuna düşmüştür. Bu yüzden yeniçeri ocağının ilgasından hemen sonra, 1826’da Mahmud II.’in topladığı bir şûrâda kapı-kulu süvâri bölüklerinin kaldırılmasına karar verilmiş ve „6 bölük“ meyânında

silâhdâr bölüğü de lağvedilerek, defterdarlıktaki silâhdâr kalemi kapatılmış ve sâhipleri mâlûm olmayan esâmeler imba, ancak sadrazamın buzûrunda isbat i vücut edeceklerine gümrükten maaş tahsis olunmuştur (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 12171; krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 210 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında, Selçuklular devri için Köprülü-zâde M. Fuad, *Selçuklular zamanında Anadolu’da türk medeniyeti*, (M T M, V, 215, 223 v.d.); Memlûk devri için Makrizî, *al-Hîta’* (Kahire, 1270), II, 222; İbn Tagrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira fî mulûk Mişr va l-Kâhira* (Kahire, 1938), VII, tür. yer.; Gaudetroy-Demombynes, *La Syrie à l’époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. LIII, LVII; A. N. Poliak, *Organisation of the Mamluk State, BSOS* (1940—1942), X, 862—876; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941), bk. fihrist; *ayn. mll.*, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), bk. fihrist; *ayn. mll.*, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948), bk. fihrist; J. v. Hammer, *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches* (Vienna, 1816), II, 105, 150, 238; G. Marsigli, *L’Etat militaire de l’empire ottoman* (Paris, 1732), türk. terc. Nazmi, *Osmanlı imparatorluğunun zühur ve terakksinden inhitatı zamanına kadar askerî vaziyeti* (Ankara, 1934), s. 97—100; Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i osmânî* (İstanbul, 1297), tür. yer.; Mahmud Şevket, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askerîyesi* (İstanbul, 1325), I; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. *Silâhdâr*; İsmail Baykal, *Silâhdâr-i şehriyârî ve dârüssaadde ağası tâyinleri hakkında hatt-ı hümayûnlar*, *Tarih vesikaları*, II, 338 v.dd.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİLİFKE. SELEFKE. Anadolu’nun cenûbunda, Akdeniz bölgesinde İçel vilâyeti-ne bağlı bir kazânın merkezi olup, 36° 21’ şimal arzı ile 33° 56’ şark tûlu üzerinde yer almaktadır. Şehir, esas itibâriyle, Göksu nehrinin kıyıya açılan derin vâdisinin cenûbunda garba doğru yaptığı bükümün kenarında kurulmuştur. Bu kısımda denizden yüksekliği 20—30 m. olan şehir bugün Göksu’nun şarka doğru devam eden mecrâsının her iki tarafındaki alçak sâhaya doğru yayılmakta olup, bilhassa mecrânın şimalinde Silifke-Mersin caddesinin kenarında gelişme göstermektedir. Mektep, hastahâne, kooperatif ve su işleri gibi devlet te’sisleri bu yol kenarında kurulmuştur.

Şimâl-i garbiye doğru şehrin nisbeten eski kısımlarını teşkil eden mahallelerde irtifâ 50—60 m. 'yi bulur. 1960 nüfus sayımına göre, şehrin nüfusu 9.843 kişi iken, 1965 'te 11.900 olmuş; kazânın nüfusu ise, 53.504 (1960) 'ten 1965 'te 57.855 kişiye yükselmiştir.

Şebirin eski çağları. Dağlık Kilikya (Cilicia Thracēia) 'da, Göksu (=Kalykadnos) kenarında geniş ve pek elverişli bir ova-da İskender 'in kumandanlarından Seleucus Nicator I. (312—281) tarafından 300 (m. ö.) senesine doğru kurulmuş bir şehir olup, en eski ismi, kurucusuna izâfeten, Selevkia (=Σελυκία) idi ve Mesopotamya (Elcezîre) bududunda mevcut aynı isimdeki Selevkelerden (bunlar hakkında bk. William Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, London, 1898, s. 51, 126, 460) veya arapça kaynaklarda mezkûr Salâğûs 'tan tefrik etmek için (münâkaşası için bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles, 1935, s. 117, not 4), Thracēia (dağlık, Osmanlı tahrir defterlerinde: Seng Silifke, bk. maliye defteri, nr. 31), bâzan da Σελευκία την Τῶ Καλιχαδών (Göksu üzerindeki Silifke) olarak tavsif ediliyordu.

Evvelce bu bölgenin cenûbunda deniz kıyısında teessüs eden aski Holmi (Viran-şebir, Ağa limanı = Ak-liman) şebirinin seknesi tarafından iskân edilen Silifke, IV. (m. s.) asırdan İsvaria Kilikya 'yı da ihâta ettiği zaman, bir İsvaria şehri olarak da kabûl edilmiştir. Esâsan, şimâl-i şarkî istikametinde eski Olba (bugünkü Ura), Diocaeseria (bugünkü Uzunca burç), Laranda (bugünkü Karaman) ve İkonion (Konya) üzerinden orta Anadolu yaylasına çıkan yol gibi şimâlden gelen bir takım patikalar da Silifke 'yi İsvaria (veya Cilicia Thracēia, Selçuklular devrinde: Kamar al-Dîn-ili; Karamanlılar devrinde: İç-il) ile birleştirmekte idi (bu yollar şebekesi hakkında bk. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*, trc. M. Pektaş, İstanbul, 1960, s. 401 v. d., 510; Herzfeld, *Kilikia Stratzen, Peterm. Mitt.*, 1909, sayı 30, 6, 15). Öte yandan ilk çağlarda Göksu nehrinin seyr ü sefere elverişli olması sebebiyle, Akdeniz âleminin barsı ve iktisadî hayatı ile yakından alâkası bulunan Silifke Roma devrinde, Tarsus ile rekabete girişerek, serbest şehir imtiyazına sâhip olmuş ve bir ticâret şehri olarak denizden, bilhassa Kıbrıs 'tan gelip, Anadolu 'nun içlerine sevkolunan mallar için bir geçiş merkezi olmuştur. Aynı sebep ile büyük bir gelişme gösteren Silifke, büyük binâlar ve âbideler ile süslenmiş ve romalıların zamanında belli-başlı şebirlerden adedilmeğe başlanmıştır. Nitekim bir çok mübim yolların üzerinde birleştiği altı kemerli

Göksu köprüsü Vespasianus ve Titus devirlerinin bir hâtırası olup, Domitianus tarafından Kilikya vâlisi L. Octavius Memor 'un idâresinde (77—78 senelerinde) yapılmıştır. Bugün romalıların ve bizanslıların zamanında şimdiki yerinde gelişen şebirin kalıntılarından bilhassa Silifke 'ye bâkim kalenin şarkındaki sırt üzerinde Tekir (=Tekfur 'anbarı adını taşıyan bir sarnıç ile bunun şarkında sırtın yamaçlarında bulunan anfitratrî, mâbedi ve sütunlu caddeyi, Göksu kenarındaki stadion 'u, nübâyet şebirin cenûp sonunda, Mut şosesinin ağ ve solundaki yamaçlarda taş oyuşmuş bir çok labidleri bâvi eski mezarlıkları görmek mümkündür. Bu arada denizden yüksekliği 70 m. 'yi bulan bir düzlükte, Meryemlik tâbir olunan mevkide, St. Paulus 'un talebesi Aya Tekla 'nın sığınmış olduğu bir yer-altı mağarasının üzerine yapılmış olan kiliseyi de zikretmek icâp eder. Zirâ burası uzun müddet bir ziyâret mahallî olarak kabûl edilmiştir (tafsilât için bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, 1921, II, A, I, 1203; Ritter, *Kleinasiens*, 1859, II, 321 v. d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie*, 1861, s. 114, 185; Ramsay, *ayn. esr.*, s. 422 not 2; Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. A. Suad, İstanbul, 1340, III, 274 v. d.; Franz X. Schaffer, *Cilicia, Petermann's Mitt. Erg.*, 1902 (Adana); *Voyage de l'Asie Mineure*, nşr. Léon de Laborde, 1838, s. 129 v. d., pl. LXXI, LXXII).

Orta çağlarda Silifke. V. asırda bir metropolitin makarrı olduğu bilinen Silifke, Bizans imparatorları zamanında, önce Kleisura, daha sonra da Selevkia 'ta thema 'sının merkezi olarak, büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuş ve merkezden başka Konstantinos Porphyrogenetos 'un saydığı 10 kaleyi de ihtivâ etmiştir (bk. *de Thematis et...*, Bonnae, III, 36; krş. J. Keil ve A. Wilhelm, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Manchester, 1931, III, 44 v. d.; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935, s. 44). al-Ya'kûbî 889 'da, Silifke 'nin Bizans 'a 500 süvârî te'min ettiğini belirtir (*Les Pays*, trc. G. Wiet, Kabire, 1937, s. 168). Aynı şekilde islâm coğrafyacıları, ezcümle İbn Hurdâzibî de, 'amil al-durûb idâresindeki Silifke ('amal Salûkiya) 'nin ihtivâ ettiği 10 kaleye işâret eder (bk. *al-Masâlik va 'l-mamâlik*, nşr. de Goeje, Leiden, 1889, s. 108, str. 6 v. d.; s. 117, str. 15 v. d.).

Araplar, 223 (838) 'te Silifke 'ye tâbî Nahr al-Lâmis 'e kadar gidebilmişler (bk. Tabarî, nşr. de Goeje, III, 1236—1237; İbn al-Ağîr, nşr. Tornberg, VI, 340), fakat mübim bir mevkî olan Silifke 'yi biç bir zaman alamamışlar-

dir. Silifke 'yi Salâğûs (bk. Yâkût, *Mu'cam*, Kahire, 1906, V, 108) ile karıştıran müelliflerin ileri sürdükleri fikirler tamâmiyle yanlıştır (msl. bk. *El*, mad. SELEFKE). Kaynaklardan anlaşıldığına göre, müslümanlar ile Bizans arasındaki esir mübâdelesinde bir hudut şehri olan Silifke (Salûkiya) yakınlarındaki Lâmis suyu (Nahr al-Lâmas) kıyılarında yapılıyordu (bk. Tabarî, I, I, 1352; Mas'ûdî, nşr. de Goeje, VIII, 190; krş. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1930, s. 133).

Birinci bağılı seferi sırasında Ermeniler bu mintakayı bizanslıların elinden almışlar ise de, Anna Komnena 'dan anladığımıza göre, Alexis I. Komnenos (1081—1118), Gorigos (=bugünkü Kız kalesi) ile birlikte, yeniden tahkim ettirdiği Silifke 'ye bir askerî birlik yerleştirmiş. sonra da bizzat buraya gelmiş idi (bk. *Alexiade*, frans. trc. B. Leib, Paris, 1945, III, 46, 152). Öyle anlaşıyor ki, Ermeniler Rupên III. (1175—1187) 'in bâkimiyeti sırasında Silifke 'yi ve köprüye (yk. bk.) tamâmiyle hâkim bir tepe üzerinde bulunan kalesini ellerine geçirmişlerdir. Kitâbelerinde, bizanslıların olduğu gibi, tâmir faaliyetleri görülen ermeni kiralılarının Heytum, Constantin ve Levon 'un isimleri de bulunan Silifke kalesi, bu tarihten sonra ehemmiyet kazanmış olup, ismi kaynaklarda zikredilmiştir. Nitekim Lavon II. (1187—1219) tarafından önce Lülü senyörü (bk. mad. LÜ'LOE) Şâhinşâh 'a verilen kale, 1194 'te, latin veya grek Comartias 'ın babası Constantz 'a geçmiştir ki, bu zât Levon II. 'un taç giyme merâsimini tasvir eden kaynaklarda Silifke kalesi sâhibi olarak zikredilmektedir. Bu sûretle uzun müddet Selçuklu hücumlarına mukavemet edebilen Silifke, 1190 'da, üçüncü haçlı seferine çıkan Friederich I. Barbarossa 'nın ölümü hâdisesine sahne olmuştur. Lârende, Karaman 'den sonra Silifke 'ye gelen imparator nehirdeki bir geçitten bütün ordusunu geçirmiş ve burada suya girerek, cereyana kapılan birisini kurtarıken, boğulmuş idi (bk. Vardan, *Türk fütûhatı tarihi*, trc. Hrand D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, II, 1937, s. 215; krş. İbn Şaddâd, *Rec. Hist. Orient. des Crois.*, III, 162. Amadi, *Chronique*, nşr. de Mas Latrie, Paris, 1891, s. 76). Selçuklu hücumlarına mukavemetten âciz kalan Levon II., kendine yardım etmelerini te'min maksadı ile, Lârende ile Silifke 'yi Hospitalier şövalyelerine terk etmiş ve bunun tasdiki için de papa Innocent III. 'e mürâcaat etmiştir (nisan 1210). Papa, 3 ağustos tarihli emir-nâmesi ile, bunu kabûl ettiğinden, Silifke uzun müddet Kıbrıs ile yakın alâkası bilinen Hospitalier şövalyelerinin elinde kalmıştır. Kaynaklardan Silifke kalesinin ilk Hospitalier hâkimi ola-

rak Haymericus de Pax, 1214 senesi için da Feraldus de Barras isimleri zikredilmektedir. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I., 1224 'te, kuvvetli bir Selçuklu ordusu ile, Kilikya üzerine yürüdüğü zaman, Lampron (Namrûn) senyörü Konstantin, Selçuklulara karşı yardım etmeleri için, Silifke 'de bulunan Hospitalier şövalyeleri ile Templier 'lere baş vurmuş idi. Ancak Mubâriz al-Dîn Ertokuş 'un sâhilden ve Çavlı 'nın ise, şimâlden gelerek barekete geçmeleri üzerine, Hospitalier 'ler Kıbrıs 'tan biç bir yardım alamadıklarından, Selçuklu ordusu Silifke önlerine kadar, bir ikisi hâriç, bütün İç-il kalelerini zapta muvaffak olmuştur. Bununla berâber 1226 'da tahta çıkan ermeni kralı Heytum ile yapılan bir anlaşma sonunda, Silifke yine Hospitalier 'ler elinde kalmıştır (bk. mad. ALÂ-EDDİN KEYKUBAD I.). Bu arada Heytum 'un zevcesi Zabel 'in Silifke 'ye gelerek, Hospitalier 'ler nezdinde bulunan annesinin teşviki ile, geri dönmek istememesi yüzünden, Silifke kralın babası Lampron (Namrûn) senyörü Konstantin tarafından muhâsara edilmiş ve armenilerin Selçuklu sultanı ile birleşmelerinden korkan Hospitalier 'lerin reisi Bertrand tarafından îde edilmiştir. Öte yandan 1248 'da Silifke kalesi sâhibi Bailli İekabını taşıyan Guiscard idi.

Karamanlılar devrinde Silifke. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I., 1228 'de armeniler ile meskûn uca Türkmenleri yerleştirmiştir. Ekseriyeti Üç-okların teşkil ettiği Türkmenler arasında temâyüz eden Karamanlılar, daha âilenin kurucusu Nûre Söfi zamanında, Silifke 'ye taarruz edip, hâkimini öldürmüşlerdir. Nitekim, Karamanlıların taarruzlarına karşı mukabil tedbirler alan Heytum kardeşi Sempad 'ı ordusunun başına geçirerek, Ereğli mintakasına kadar ilerleyebilmiş idi (Kaynaklar hakkında bk. Şehabeddin Tekindağ, mad. KARAMANLILAR, I, A, VI, 318). Aynı şekilde hareket eden Nûre Söfi 'nin oğlu Karim al-Dîn Karaman da, Moğul tahakkümünün sebep olduğu siyâsi buhran sırasında, Türkmen-dağı tesmiye edilen bu mintaka kalelerine karşı bir takım hareketlere girişmiş, ezcümle Silifke 'ye de müteaddit kereler taarruz etmiştir (bk. Neşri, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 16; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 613 v. d.; P. Alisban, *Sissouan*, Venedik, 1899, frns. trc., s. 290; krş. Şehabeddin Tekindağ, *Şemsüddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar, Tarih dergisi*, 1964, sayı 19, s. 82). Bu harekete muvâzi olarak, 1254 'te Silifke civârında bulunan Gorigos (= Kız kalesi) 'un önce Afşar ulusundan İslâm Bey. dört sene sonra da Sârnı Bey tarafından yağmalandığı bir sırada (bk. Cl. Cahen, *Quelques textes négligés concernant*

les Turcomans de Rum au moment de l'invasion Mongole, Byzantion, 1939, XIV, 133; Alishan, s. 290; I A, mad KARAMANLILAR, Silifke'nin de yağmaya marûz kaldığı kuvvetle tahmin olunabilir. Alishan (ayn. esr., s. 233) Silifke'nin Nüre Sôfi zamanında, bir panayır günü kıyâfet değiştiren Karamanlılar tarafından zaptedildiğini ileri sürüyor ise de, Karamanlılar, her hâlde, 1359'dan evvel Kıbrıs kralı Hugues IV. de Lusignan zamanında, Silifke'yi almış olmalıydılar. Zirâ, bu senede babası Hugues yerine Kıbrıs kralı olan Pierre I. de Lusignan, Gaban (= Geben) ile Gorigos müstesnâ, Türkmenlerin eline geçen sâhil şehirlerini geri almak maksadı ile, faaliyetlere başlamış, Ayas ve Alâiye gibi sâhil şehri emirleri ile birleşen Karaman-oglu Alâeddin Ali Bey'in mukavemeti ile karşılaşmıştır. Bununla beraber Memlûkler ile müstereken hareket eden Alâeddin Ali Bey'in 1367'de giriştiği Gorigos seferinin muvaffakiyetsizlik ile neticelenmesi (bk. Ş. Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi*, *Tarih dergisi*, 1954, sayı 9, s. 161 v.d.) Silifke'nin durumuna hiç bir şekilde te'sir etmemiştir. Sonradan Memlûklerin aleyhine gelişen Karaman-Kıbrıs münâsebetleri sırasında, Karamanlıların Memlûklere karşı müdâfaa maksadı ile Kıbrıs'a gönderdikleri kuvvetler arasında İç-il (Silifke) halkı da bulunuyordu. Bunlardan Niğde'ye hâkim bulunan Karaman-oglu Ali Bey'in oğlu kumandasında bulunan Türkmenler 1427 temmûzunda Memlûkler ile yapılan savaşta mağlûp olmuşlardır (bk. İbn Tağribirdî, *al-Nucûm*, nşr. W. Popper, VI, 606 v.d.; Amadi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 507; krş. A. Darrag, *L'Egypte sous le règne de Barsbay, 1422-1438*, Şam, 1961, s. 256 v.d.).

Silifke Karaman-oglu Sarım al-Din İbrâhim Bey'in ölümü üzerine (1464), oğulları arasında vukua gelen mücadeleler sırasında, İç-il'in merkezi olarak mühim bir rol oynamıştır. Nitekim bu beyin büyük oğlu İshak Silifke'ye hâkim olduğu gibi (bk. Neşri, s. 200; Âşık Paşa-zâde, nşr. Âfî, s. 167; İbn Kemal, nşr. Ş. Turan, s. 237; İbn Tağribirdî, *Havâdis*, nşr. W. Popper, III, 482; al-Sahâvi, *al-Zav*, I, 155), Konya'da beyliğini ilân eden küçük kardeşi Pir Ahmed'e mağlûp olup, haziran 1466'da hazinesi ile birlikte, Diyarbekir'e, Uzun Hasan'ın yanına ilticâ ve burada vefâtından sonra da, zevcesi ile oğlu, Osmanlıların Karaman ilinde giriştikleri hareketler sırasında, Silifke'nin şimâl-i şarkisindeki kısmı (Varsak dağı = Seng Silifke, mâliye defteri, 31) ellerinde bulunan Varsakların (bk. al-Aynî, *İkd al-cumân*, Cârullah Efendi kütüp, nr. 1591, IV, 793; Makrîzî, *al-Sulûk*, Fâtih kütüp, nr. 4380, IV, 51,

53; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 611) ve müsterek teblike karşısında, Koson, Gögez, Turgutlu boy ve oymaklarının olduğu gibi, Kıbrıs kralı Jacques II. de Lusignan ve Alâiye beyi Kılıç Arslan Bey ile işbirliği yapan Pir Ahmed ve Kasım Bey'lerin destekleri ile (bk. L. de Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, Paris, 1855, III, Documents, 321; S. G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1948, III, 623 krş. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münâsebetleri hakkında araştırmalar*, *Tarih dergisi*, 1963, sayı 17-18, s. 48 v.d.; 57 v.d.), uzun müddet Silifke'yi ellerinde bulundurmağa muvaffak olmuşlardır. Bununla beraber 1471'de, başta Lârende (Karaman) olmak üzere, Ereğli ve Aksaray gibi Karamanlılara tarafdâr şehirlerin zapt edilip, müslüman ve bir kısım hristiyan halkının (= Karamanlı) İstanbul'a sürüldüğü, İshak Paşa'nın Varsaklara şiddetle hücum edip, Alâiye hâkimi Kılıç Arslan'ın teslim olduğu bir sırada, Silifke üzerine yürüten Gedik Ahmed Paşa kalede bulunan İshak Bey'in zevcesi ile oğlu ve bir kızını teslim olmağa mecbûr etmiştir (bk. Neşri, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 176; Dursun Bey, *Tarih-i Abu'l-Fatih*, *T O E M*, s. 145; İbn Kemal, s. 312; krş. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. esr.*, *Tarih dergisi*, sayı 17-18, s. 62 v.d.; Osmanlılara sığınan bu Silifkeli kız hakkında bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa lîvâsı*, İstanbul, 1952, s. 480). Bu arada Silifke'de sâkin pek çok Karamanlının affı için yapılan müteaddit teşebbüslere rağmen (bk. Karamânî Mehmed Paşa, *Tavârih al-salâtin al-Osmaniyya*, Ayasofya kütüp, nr. 3204, var. 16b; Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. 9522; *Münşâat mecmuası*, Ayasofya kütüp, nr. 3986, var. 46b), İstanbul'a veya sürgün olarak Rumeli'ye gönderildiğine dair kaynaklarda kayıtlar vardır (msl. bk. Neşri, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 177). Buna rağmen ilk Konya vâlisi şehzâde Mustafa Çelebi [b. bk.] ile savaşmak suretiyle İç-il'de tutunmağa muvaffak olan Kasım Bey, Uzun Hasan'a yardım etmek maksadı ile, Karaman sâhillerine gelen amiral P. Mocenigo'nun kumandası altındaki haçlı donanmasının yardımını te'min etmiştir. Nitekim, Silifke'nin alınmasında faal bir rol oynayan Mocenigo bu kaleye yerleşen Kasım Bey'e 1473 ağustosunda vâli Vettore Soranzo'yu göndermiş, Kasım Bey de, minnettarlığını ifade için, mezkûr amirale eins bir at ile bir pars hediye etmiş idi (bk. Giosafat Barbaro, *Viaggio... „Viaggi fatti de Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli“*, nşr. Aldine, Venezia, 1549, s. 22; Ramusio, *Navigazioni e viaggi*, Venezia, 1583, II, 100; Coriolano Cippico, *Della*

guerre de Veneziani nell'Asia dal MCCCLXX al MCCCLXXIII, Venedik, 1796, s. 45). Karamanlıların son mukavemet merkezlerinden biri sayılan Silifke 11 ağustos 1473'te vuku bulan Otluk-Beli savaşını müteâkip, sür'atle Karaman iline giren Gedik Ahmed Paşa'ya kapılarını açmak zorunda kalmıştır. Burada kendilerine karşı sahâvetkâr davranan Kasım Bey'in hizmetine girip, Silifke'yi müdâfaa eden topçular suçlarının bağışlanacağı vaadi üzerine, kaledeki barut mahzenini ateşlemek suretiyle, kale duvarlarından bir kısmını yıkmışlar ve bu suretle de Osmanlı kuvvetlerinin kolayca içeri girmelerini te'min etmişlerdir. Burada babis mevzuu olan dört köşe mahzen ile kalenin aynı asırdaki durumu Giosafat Barbaro tarafından tasvir edilmiştir (bk. *Viaggi*, s. 22).

Osmanlılar devrinde Silifke. 888 (1483)'de Bayezid II. devrinde teşkil edilen Karaman eyâletine bağlı İç-il sancağının merkezi olan Silifke (bk. Başvekâlet arşivi, Evkaf defteri, nr. 1; Timar defteri, nr. 58; Mâliye defteri, 6890, s. 567, krş. Aynî Ali, *Kavânin-i Âli Osman*, İstanbul, 1280, s. 15; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 615; *Kavânin mecmuası*, *Kanunnâme*, Konya, İzzet Koyun Oğlu müzesi, s. 11) bu asırda Söğüt, Eski-Hisar, Kızıl-Söğüt, Sarucalar, Ak-Viran, Ağarlu, Mahmudca, Çavuşlar, Kızılcabâğ, Sâlâr, Mezraa-i Burçak alanı nâhiyelerini ihtivâ ediyordu. Arşiv vesikalarında bu nâhiyelerden Mahmudca'da Bozdoğan ve Turgud-oğullarının ikamet ettiklerine dair kayıtlar vardır (bk. Ermenak, Gülnar, Mut, Silifke nâhiyelerinin tahrir defteri, mâliye, nr. 31; Karaman-oğulları vakıfları, tapu, nr. 1, s. 61 v. d.; tapu, nr. 182, krş. Ş. Tekindağ, *Tarih dergisi*, sayı 17-18, s. 63, not 92). Elleri babadan kalma bir iki tapu senedi (berat, hüccet, nişân, misâl) olup, Karaman-oğulları zamanında bâzı timarlara sâhip oldukları arâzi ve nüfusun tahriri ile anlaşılan âileler, sonradan Konya vâlilerine te'cdit ettirmek veya yeni berat ve nişânlar almak suretiyle, bu imtiyazlarını Osmanlılar zamanında da muhâfaza etmişlerdir.

1571'de Kıbrıs'a tâbî İç-il'in önce 8, sonra da 11 kalesinden biri olan Silifke (bk. Aynî Ali, s. 21,50; *Cihannümâ*, s. 611) bu asırda mamûr bir kasaba olup, Kıbrıs'a türk halkı gönderildiği zaman buranın timârlı askerinden istifade edilmiştir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 10, sene 978, s. 447). 1671/1672'de, bu mintakayı ziyaret sırasında, eski eserler hakkında da bilgi veren Evliyâ Çelebi'ye göre, İç-il beyinin ikamet ettiği Silifke'de karşı içinde alçak minâreli bir câmi, Ramazan Ağa, Urum mahallesi ve Bozkır mescitleri ile

bir hamam, 2 han, 50 kadar dükkân, köprü başında mahkeme ve civârında da paşa sarayı bulunmakta olup, bir dizdar ile 60 neferin nezâretine tevdi edilen kalesi ise, eski ebemmiyetini kaybetmiş idi (bk. *Seyahatnâme*, IX, 319 v.d.).

1831'den itibaren İç-il Adana eyâletine dâhil olmuştur (bk. F. Akbal, *1831 tarihinde Osmanlı imparatorluğunda idâri taksimat ve nüfus*, *Belleten*, sayı 60, s. 623; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, II, 4, 63; A. Solakian, *L'Asie Mineure*, İstanbul, 1923, s. 32). 1890'da Adana vilâyetine tâbî İç-il sancağının kazalarından biri olarak Yağda, Ayas, Bulacalı nâbiyeleri ile 36 köyü ihtivâ eden Silifke bir mutasarrıf, bir askerî kumandan ile bir müftinin idâresinde 2.500 nüfuslu bir kasaba idi (bk. V. Cuinet, II, 4, 63 v.d.). Cumhuriyet devrinde önce ayrı bir vilâyete merkez olan Silifke, daha sonra Mersin vilâyetine kaza merkezi olarak bağlanmış ve bu vilâyete İçel adı verilmiştir.

İktisâdî durumu. İlk çağlardan itibaren Ağa limanı (yk. bk.) vâsıtası ile Akdeniz memleketleri, ezcümle Kıbrıs ile ticârî münâsebetlerde bulunan Silifke'nin büyük bir inkişâfa mazhar olduğu bilinmektedir. Orta çağlarda Ceneviz ve Frank tüccarlarının Gorigos (Kız kalesi) yolu ile münâsebette bulundukları Silifke'nin (bk. Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, I, 173 v.d.) inşâat malzemesi olarak kullanılan keresteleri Dimyat'a (bk. *Arch. de l'Or. Latin*, I, 455, 532; W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, II, 83), pamuğu ise, Lajazzo (= Ayas) pazarına sevk ediliyordu (bk. G. Barbaro, *ayn. esr.*, s. 26, 27; Pegolotti, *Pratica della Mercatura*; Pagnini, *Della Decima...*, Lisbona ve Lucca, III, 44, krş. W. Heyd, II, 612).

Öte yandan Evliya Çelebi (IX, 320) Silifke'nin limon, turunc ve incirlerinden bahseder. Nihâyet XIX. asrın sonunda bir gümrük binâsının da bulunduğu Taş-ucu limanı vâsıtası ile, buğday, yün, susam, kuru üzüm, sığır, meşe palamutu, kereste ihrac eden Silifke'nin bu mahsullerinden buğday Ege adalarına, Suriye ve Adrya sâhilleri ile Marsilya'ya, meşe palamudu Suriye, İzmir, İstanbul, Odesa, İtalya ve Avusturya'ya, kereste ise, Suriye ve Mısır'a, muhtelif bandıralar altındaki gemiler ile, sevk ediliyordu. Nitekim 1890 tarihli bir istatistiğe göre, Taş-ucu'na 72 ingiliz, 1 Avusturya-Macaristan, 2 ispanyol, 2 fransız, 34 yunanlı, 27 osmanlı bandıralı olmak üzere, 138 vapur, ayrıca 245 yelkenli gelmiş idi (bk. V. Cuinet, II, 72). Son senelerde Göksu ağzındaki ovada sulama kanalları açılıp, piring ziraati büyük ölçüde geliştirilmiştir.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), s. 21 v.d.; V. Langlois, *Les ruines de Séleucie dans la Cilicie-Trachée* (*Revue Archéologique*, 1858, XXX, 748—754); P. Trémaux, *Exploration archéologique en Asie Mineure*, (Paris, 1863; J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III (Manchester, 1931); M. Oswald, *Asia Minor* (London, 1957), nr. 120—122; Silifke—Mersin yolunda bulunan bir kümbet (= Paşa Türbesi) hakkında bk. *Türkiye Tarih ve Oto. Kur. Bel.*, nr. 77/78, 1948. O. Aslanapa, *Karaman devri sanatı*, İstanbul, 1950, s. 194, şekil 254.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDİ.)

SİLİVAN. [Bk. MEYYAFARİKIN.]

SILVAN. [Bk. MEYYAFARİKIN.]

SILVES. [Bk. ŞİLB.]

SİMÂK. AL-SİMÂK, „yukarı kaldıran, yükselten“ (Kāmūs, mad. s. m k), Başak burcundaki en parlak yıldızın (1.2 büyüklükte) adı. Başak burcu (al-Ağrā, bk. mad. AZRÂ) en eski zamanlardan beri sol elinde bir başak (sumbula) tutan bir kadın şekli ile gösterilmiştir. Bu burca çok defa *Simbula* („başak“) de denilir. Bu sol elin tam yanında al-Simāk (grek. στάρχυς, latin. *Spica*) bulunur. Arapça al-Simāk kelimesi garpta *Azimech* veya *Eltsamach* olmuştur. Gemi yıldız kümesindeki Büyük ayının bir yıldızına, Arcturus'a, karşısında bulunduğu için, bağlı olduğu zannedildiğinden, kendisine *al-Simāk al-a'zal* (silâhsız Simāk = Spica) ve karşısındakine *al-Simāk al-rāmiḥ* (mızraklı Simāk = Arcturus [büyüklük 1.2]) denilmiştir. Arcturus'a verilen arapça adın sıfatından, *al-rāmiḥ*'ten, garbın *Aramech* kelimesi vücûda gelmiştir. Aynı zamanda, birinci büyüklükteki bu iki yıldız göstermeğe yarayan isim olarak *al-Simākān* ve *al-Anharān* (gün gibi parlak olanlar veya yağmur taşıyanlar) şekillerine de rastlanır. al-Simāk ayın on dördüncü menzildir.

Sünbüle burcu eski Bâbil yazısında A. B. SİM (= *şirū* = sapta duran buğday) ile gösteriliyordu. Yalnız başına *Spica*'da böyle adlandırılıyordu. Bâbilliler Sünbülenin ϵ , ν , β yıldızlarını „Aslan“ burcunda gösteriyorlardı. Sünbüle burcu, Şubultu („buğday başağı“) ile birlikte, ilâbe Şala (fırtına ilâhı Adad'ın zevcesi)'ya âit idi

Bibliyografya: F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 86 v.d.; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 51 v.d., 168

v.d.; F. X. Kugler, *Sternkunde und Sternendienst in Babel* [zeyl] (Münster, 1913), s. 9, 25, 32, 63, 158 v.d.; 'Abd al-Rahmān al-Şufî, *Description des étoiles fixes...* (trc. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 158. (C. SCHOY.)

SİMÂK. [Bk. SİMÂK.]

SİMÂK AL-A'ZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMÂK-ÜL-A'ZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMANCAS. [Bk. SİMANKAS.]

SİMANKAS. SİMANCAS, İspanya'nın şimalinde küçük bir şehir olup, bugün içinde İspanya krallığının arşivi muhafaza edilen kasrı ile meşhurdur ve Valladolid'in 11 km. cenûb-i şarkisinde bulunmaktadır. Adı, arap imlâsı ile *Şant Mānkas* şeklinde. İbn Haldūn'un *Kitāb al-ibar*'inde geçmektedir. 327 (939) yılında Emevî halifesi 'Abd al-Rahmān III. 'ın ordusu Simancas civârında, hristiyan kral Ramiro II. tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştır. Fakat bu meydan muharebesi, kısa bir müddet sonra, Salamanka [b. bk.] 'nın cenûbunda, Tormes nehri kıyılarında vuku bulan daha kanlı bir karşılaşmanın „Hen dek muharebesi“ (*Vak'at al-Handaḳ*) veya Alhandega meydan muharebesinin mukaddemesi idi.

Bibliyografya: *Aḥbār macmū'a* (nşr. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, s. 155 v.d.; al-Mas'ūdî, *Murūc al-zahab* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, 363, III, 72; İbn al-Ağır, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 268 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, kısmi trc. E. Fagnan, s. 324; İbn Haldūn, *Kitāb al-ibar* (Kahire tab.), IV, 129; al-Makkarî, *Nafḥ al-fib* (*Analektes...*), I, 228; R. Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 62; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne*, 3. baskı, I, 156—170.

(E. LÉVI—PROVENÇAL.)

SİMAV. Garbi Anadolu'da, Kütahya vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasabın (7.877 nüfus) olup, kara-yolu ile vilâyet merkezine 145 km., Uşak şehrine 86 km., Demirci üzerinden Sâlihli istasyonuna 160 km. mesâfede bulunur. Kasaba kendi ismini taşıyan ve 1.800 m. irtifâa yükselen bir dağın (kadîm Temnos) şimalindeki Simav ovasına bakan dik yamaçları önünde kurulmuş olup, orta kısmı deniz seviyesinden 830 m. irtifâda bulunur. Dağdan inen iki sel yatağının ayırdığı tepe, evler ile kaplı olup, daha gerideki bir tepe üzerinde de bir orta çağ hisarının hemen-hemen ortadan kalkmış durumda bulunan izleri vardır. Çarşı kısmı ise, daha aşağıda yer alır. Kasabanın gerisindeki tepelerden yeşillikler içindeki Simav ovası ve ovayı şimâlden tahdit eden yamaçlar

pek güzel görünür. 18 km. uzunluk ve en fazla 8 km. genişlikte olan ovanın garp tarafını Simav gölü kaplar. Kasabanın 6 km. şimâl-i garbîsinde bulunan göl her ne kadar şark-garp istikametinde 8 km., şimâl-cenûp istikametinde 2,5—5 km. eb'adında görünür ise de, büyük kısmı kamış ve sazlar ile kaplı olup, yükseklerden yeşil bir çayır gibi görünür ve balkın „Ak-su“ dediği serbest su alanı şarkta çapı 750 m. 'yi geçmeyen bir dâireyi andırır ve burada suyun derinliği 3—3,5 m. 'yi geçmez. Sazlık kesimlerde ise, kamışların biçildiği yerlerden altı düz kayıklar ile geçilir. Gölün tatlı suyunda balık avlanır ve bilbassa sazlardan büyük ölçüde basır örülerek, başka yerlere gönderilir. Halkın „deniz“ dediği Simav gölü bilbassa cenûb-i şarkiden gelen dereler ile beslenir ve fazla suyu garp ucunda, Boğaz-Köprü yakınında gölden çıkarak, Simav çayını (eski Makestos) meydana getirir ki, bu çay, cenûbî Marmara havzasının büyük bir kısmının sularını toplayarak, Marmara denizine dökülen Susurlu ırmağının yukarı çıkıdır. Bâzi baritalarda Simav gölünün garpta Simav çayına değil, şimâlde, Koca-Dere vâsıtası ile, Kirmastî çayına doğru akar gibi gösterilmiş olması, kabulü imkânsız bir hatâdan başka bir şey değildir.

Bugünkü Simav eski ve orta çağların belde-i olan *Synaos* (Σύναος)'un yerini almıştır. Burası Phrygia-Paktiane içinde bir şehir olarak zikredilir (Batlamyus, V, 2.17); hristiyanlığın yayılmasından sonra da burası bir piskoposluk merkezi olarak seçildi (Hierakles, 663 13). O zamanlar bu yöreye Abbacitis deniliyordu. Roma devrine ait Synaus'ta basılmış müteaddit sikkeler bilinir. XIX. asrın ilk yarısında, Hamilton ve başkalarının müşâhedeleri sayesinde, Synaos'un Simav'a tekabül ettiği anlaşılmış bulunuyordu. O sırada bu yörede Synaos kadar ehemmiyetli başka bir belde daha mevcut idi ki, orta çağda da adı geçen bu belde Ankyra (Phrygia Ankyra'sı) olup, yeri gölün garbında, Boğaz-Köprü'nün bir az cenûbunda bulunan Kilise Köyü (şimdi Hisar Köyü) olarak tesbit edilmiştir. Buraya bâzan „Eski Simav“ denilmekte ise de, gerçekte Ankyra ve Synaos'tan hangisinin daha eski olduğu kat'i olarak söylenemez; bunlardan biri zaman ile ortadan kalkmış, öteki zamanımıza kadar, bir kasaba bâlinde, pâyidar olmuştur.

Malazgirt muharebesini müteakip Anadolu'nun büyük kısmına hâkim olan Selçuklu imparatoru parçalandıktan sonra, XIV. asrın başlarında Simav havâlisi Germiyan-ogullarına âit bulunuyordu. 783 1381 tarihinde, Murad I devrinde, şehzâde Bayezid'in Germiyanlı Süleyman Şab'ın kızı Sultan (veya Devlet) Hâ-

tun ile evlendirilmesi vesilesi ile, Simav 'ın, gelin cihâzı olarak, Eğrigöz, Kütahya ve Tavşanlı ile berâber, Osmanlı hâkimiyetine geçtiği kaydedilmektedir (Neşri, *Cihan-nümâ*, Viyana nüshası, var. 63 ve 65; Bayezid kütüp. nüsbası, var. 59 ve 60; Aşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1333, s. 57). Ankara muharebesinden sonra tekrar Germiyan-ogullarına geçen ve bir aralık Karamanlıların istilâsına uğrayan Simav 'ın Çelebi Mehmed tarafından geri alınıp, dayısı Germiyanlı Yakub Bey'e verildiği (1414), daha sonra Yakub Bey'in ölümünde topraklarının Murad II. 'a geçtiği (1428) zikredilmektedir. Bundan sonra Simav 'ın umûmiyetle Anadolu eyâletinin Germiyan (Kütahya) sancığına bağlı bir kaza merkezi olduğu görülür. 1082 (1671/1672) senesinde hacc seyahatine çıkan Evliya Çelebi Simav'dan geçmiş olup, şehrin gerisinde, cenûp tarafındaki tepe üzerinde, dâirevî bir kale bulunduğunu, fakat harap durumda olan bu kalenin içinde ev bulunmadığını, şehrin 4 mahallesi olduğunu (Yukarı, Orta, Aşağı ve Yeni mahalleler), bahçeler arasındaki 1.200 evin „basır sazı“ veya tahta ile örtüldüğünü, süslü bir tuğla minâresi olan Ulu-Câmi 'in Germiyan-oglu vezîri Abık Bey tarafından yaptırıldığını (kapısı üzerindeki tâmir tarihi 996 h.), ayrıca Dabag-hâna civârındaki Eski-Câmi ile karşı içinde henüz inşâ edilmiş bulunan Yeni-Câmi (inşâ tarîhi 1081 h.) ve Pîr Ahmed Ağa câmiini zikreder, göl kenarındaki kale harâbelerinin yerinden de bahseder. Bu asırlarda ovanın münbit toprakları üzerinde çeşitli mabsul ve meyve yetiştiriliyor, koyun ve sığır besleniyor elde edilen deriler kasabadaki dabag-bânelerde işleniyor, yünden de halı imâl ediliyordu. Simav'da Şayḥ 'Abd Allâh İlâhî (ölm. 896 = 1490/1491; Aşık Paşa-zâde, s. 224, not 7) ve Kara Şayḥ Şams al-Din (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 377) gibi tanınmış din adamları yetişmiştir. Buna karşılık, yakın zamana kadar ve son defa F. Babinger (*Scheich Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simav, Der Islam*, 1921, XI) tarafından iddia edildiğinin aksine olarak, Şayḥ Badr al-Din'in Simav ile ilgisi olmadığı anlaşılmış bulunuyor, bk. Mehmed, Şerefeddin [Yaltkaya], *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1925), s. 5 v.d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası* (İstanbul, 1952), tür. yer.

XIX. asırdan itibaren Simav ve havâlisini gezmiş bulunan seyyahlar arasında W. J. Hamilton, Ch. Texier, A. D. Mordtmann, K. Buresch, Th. Wiegand, A. Philippon zikredilebilir. Bunların eserlerinde, köy ve şehir binalarının inşâatında kullanılmış kitâbeli taşların varlığına

rağmen, ebemmiyetli eski eserler bulunmadığı kaydedilir. A. D. Mordtmann (XIX. asır ortası) Simav'da 8 câmi bulunduğunu ve vaktiyle buraya Deli Ahmed isimli bir derebeyin hâkim olduğunu söyler ki, bu sonuncunun torunları o sırada bâlâ Simav'da yaşamakta idi. XIX. asrın sonlarında kasabanın nüfusu 5—6.000 olarak gösterilir (Cuinet: hepsi müslüman olmak üzere, 5.485 nüfus; *Kâmûs al-a'lâm*: 6.000 nüfus). Her iki kaynağın müşterek bilgisine göre, Simav'da 9 (minâreli) câmi, 3 mescid, 4 medrese, 5 ban, 20 dabag-hâne var idi. Bir az daha yakın bir tarihte (1324=1906), kasabanın 4 mahallesinde, 1.253 evde yaşayan nüfus 5600 olarak gösterilmekte idi (*Sâl-nâme*). Umûmî ve resmî binalar dışında yapıların çoğunun ahşap olması yüzünden, Simav'da yangınların tahribatı büyük olmuştur: bunlardan birisi şehrin bâzı mahallelerini 1911'de süpürmüş idi. O yıllarda kasabanın dışarı ile irtibatı Mudanya iskelesine veya Salıblı istasyonuna doğru ancak patikalar vâsıtası ile sağlanıyordu. Hasır, halı, deri imâlî ve boyacılık (halı ipliklerini boyamak için) ehemmiyetli idi.

Birinci cihan harbi yıllarında Simav daha sönükleşti, Millî mücadele sırasında kasaba 17 temmûz 1921'de yunanlılar tarafından işgal edildi ve 1 aylık 1922'de geri alındı. Cumhuriyet devrinde yapılan ve her türlü münâkale vâsıtalarının her mevsimde geçmesine elverişli bulunan yollar Simav'ı asırlardan beri içinde bulunduğu tecerrüt hâlinde kurtarmıştır.

Kasabanın nüfusu, 1927'de yapılan ilk sayımda, 3.131 olarak tesbit edilmiş iken, bu sayı tedricen artarak, 1960'ta 6.528'e ve 1965'te 7.877'ye varmıştır. Simav ve Dağardı nahiye-leri içinde, 101 köy ihtivâ eden Simav kazasının 1.679 km² arâzisi üzerinde yaşayan nüfusun sayısı, 1965'te 66.245'e yükselmiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie...*, 2. seri, 1932, IV, 1326—1327 (Ruge tarafından yazılmış *Synaos* maddesi); 1894, I, 2222 (Tomaschek tarafından yazılmış *Ankyra* maddesi); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 44—50; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), II, 124; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 407 v. d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien, 1850—1859* (Hannover, 1925), s. 38 v. d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 222 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1898), IV, 2625; *Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmesi*, 34. sene 1324 (=1906), s. 433—436; K. Buresch, *Aus*

Lydien (Leipzig, 1898), s. 142; Th. Wiegand (*Athenische Mitteilungen XXIX*, Atina, 1904), s. 324; A. Philippson, *Reisen und Forschungen in westlichen Kleinasien*, III (Pet.-Mitt., Gotba, 1913, s. 22 v. d.); *Beledigeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 334—340; E. Lahn, *Türkiye gölleri...*, s. 25 v. d.

(BESİM DARKOT.)

SİMAVNA KADISI OĞLU. [Bk. BEDRED-DİN SİMÂVÎ.]

SİMİYÂ. **SİMİYÂ**, *kibriyâ* ile aynı şekilde olup, *sîmâ*, *sîmâ* (*Kur'an*, XLVIII, 29 v.b.; Bayzâvî, nşr. Fleischer, I, 326, 14, 15) ile berâber, „işâret, alâmet, damga“ (Lane, a. 1476; *Şahâh*, bk. bu kelime, Bulak, 1282, II, 200; *Hamâsa*, nşr. Freytag, s. 696; *Lisân*, XV, 205) mânasında, eski arapça bir kelimedir. Fakat bu kelime, sibrin bâzı cinslerine delâlet eden her kelime gibi, tamâmiyle başka bir isticakâ sâhip olmuştur; bu mânada, kelime süryânî *ܣܡܝܐ*, kelimesi vâsıtası ile, *ܣܡܝܐ*’dan isticak eder ve „alfabenin işâretleri, barfler“ mânasına gelir (bk. Dozy, *Suppl.*, I, 708b ve burada gösterilen kaynaklar; Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, II, stn. 2614). Süryânî-arapça lûgat kitaplarında, muntazam bir şekilde, arapça *‘alâma* („alâmet“) ile tercüme edilmiştir; *sîmiyâ*, görünüşe göre, bir isticakâ mânası kazanmıştır. Payne Smith, pak muhtemel olarak, Bruns’u tâkiben, hâkim isticakâ mânası olarak, „el fah“ karşılığını verir; Boethor, *Dictionnaire françois-arabe* (I, 154b)’de, *chiromancie* („el fah“) kelimesinde, bunun üç arapça karşılığından biri olarak *sîmiyâ*’yı verir. Barhebraeus (öl. 685=1286) süryânî ve arapça şekillerini aynı zamanda kullanır (*Chron. Sgr.*, nşr. Paris, s. 14, 1; *Muhtasar*, nşr. Pococke, s. 33); bu kayıtlara göre, bilim (‘ilm) Mûsâ zamanında *ܣܡܝܐ*, *ܣܡܝܐ* adlı bir kimse tarafından „icâd“ edilmiştir; Bruns ile Kirsch bunu „Eunomius“ adı ile ifâde etmişlerdir, fakat bu tamâmiyle mecbul görünmektedir. *Muhtâr al-muhtâr* (II, 1032b) bir *ܣܡܝܐ*, „Allahın adı“ isticakâmı telkin etmektedir ve Allahın adları, muhakkak ki, *sîmiyâ*’da mühim bir rol oynar (Doutté, *Magie et Religion*, s. 344’ta, aynı tarzda s. 102’de, kelimenin şekil bakımından *kimiyâ* şeklinin te’sirinde kaldığını telkin eder; fakat aş. bk.)

Bu tâbir, şüpheli „el fah“ mânası bâricinde, tamâmiyle ayrı iki sihir dalı için kullanılmıştır ve kullanılmaktadır; Barhebraeus, eğer bu iki daldan birini kastetmiş ise, onun bangisini kastettiği anlaşılmamaktadır:

1) Bu kelime bugün geniş mikyasta şüphesiz hipnotizmanın aynı olan ekseriyâ „abîf“ sibir

denilen şey mânasında kullanılmaktadır. İbn Haldûn (*al-Muqaddima*, nşr. Quatremère, III, 126) izâbında bunu sihrin (*sihr*) üçüncü sınıfı olarak verir ve feylesofların (*al-falâsifa*) *şavâza* ve *şabâza* dediklerini söyler; bu kelime için bk. Lane, s. 1559a, burada, hipnotizmanın benüz bilinmediği bir devirde, bipnotizma fikrini anlatmak için yaptığı cebtleri fark etmek alâka vericidir. İbn Haldûn çok açık olarak, bunu sibirbazın *nafs*’lerinin üzerinde sibir yaptığı şahsın muhayyalesine ettiği te’sir ve nüfûz olarak göstermektedir; buna göre, bu *nafs*’ler bâzı fikir ve şekilleri o şahsın muhayyalesine nakleder ve bunlar da sonra şahsın duyuğ uzuvlarına geçer ve onun için dış hiç bir şe’niyete sâhip olmayan hayaller bâlânde âfâkileşir. Lane, *Arabian Nights*, babis I, not 15, II; ayn. mll., *Modern Egyptians*, bahis XII; İbn Batîûta (Paris tab.), III, 452 v.d.; IV, 277 v.d.; Nöldeke, *Doctor und Garkoch* (s. 5 ve sık-sık)’da çok iyi tasvir edilmiş hâller bulunacaktır. Krg. bir de Doutté, s. 102 ve 345 v.d.; buna *niranc* adını da verir; *Muhtâr*, II, 1032b; Chauvin, *Bibl. ar.*, VII, kısım, s. 102 ve burada bulunan kaynaklar.

2) İkinci mânâ İbn Haldûn tarafından husûsî bir bölümde (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd.; trc. de Slane, III, 188 v.dd.; Bulak, 1274, s. 242 v.d.; Bulak, küçük boydaki tabı, s. 420 v. dd.; bu bölüm Beyrut basmalarında mevcut değildir) uzun-uzadıya incelenmiştir. İbn Haldûn (öl. 808=1405) devrinde, bir fark gözetmek için, buna *sîmiyâ* denilmekte idi; bu asrın başında, Mısır’da, bu mevzûda basılmış olan ve çok mürâaat edilen bir çok risâleler vardır. Bu risâlelerin bâzıları için bk. mad. *sihr*, sibir ile ilgili kitaplar cetvelinde nr. 1, 3, 4, fakat şeriatçe kabûl edilen her türlü sihre dâir bütün kitaplar bunun te’sirindedir ve *zâirca* [b. bk.] bunun husûsiyetle karışık bir şeklidir. İbn Haldûn buna harflerin (*hurûf*) gizli kuvvetleri ilmi demegi tercih eder, çünkü *sîmiyâ* menşei’nde bütün tılsım ilmi için kullanılan daha geniş bir tâbir idi ve bu mahdût kullanışının menşei’ni bu barfler ve bir de bunların teşkil edebilecekleri isim ve sayılar vâsıtası ile madde âlemi üzerinde kudret icrâ edebileceklerini (*taşarrafa*) tâlim eden müfrit sûfiler mektebinden almakta idi. Böylece *sîmiyâ*’dindar müslümanların inceleyip, tatbik edebilecekleri bir şey gibi telakkî ediliyordu. Fakat bunu kabûl eden sûfiler nazariyecî ve vahdet-i vücûdu mektebe mensup idiler ve unsurlar âlemini iktidarları altına alıp, onun nizâmını bozabileceklerini (*havârih al-âda*) iddia ediyorlardı; onlar bir de her varlığın, muayyen bir silsileye tâbi olarak, bir birlik-

ten geldiğini (yeni-eflâtuncu zincir, sudûr nazariyesi) tasdik ederler; bu gâye ile bir isticakâ ve tâbirler manzûmesi kurdular ve bu manzûmeye istinâden, risâleler yazdılar. Onların görüşlerinde ilâhî adların mükemmelliği (*kamâl*) kûrre ve yıldızların *nafs*’lerinin yaptığı yardımdan ileri gelmektedir ve barflerin gizli mâhiyet ve kuvvetleri bu harfler ile kurulan adlar içinde dolaşmaktadır. Bunlar bu âlemde (*al-akvân*) meydana gelen geçici değişmelerde de aynı şekilde dolaşmaktadır ve bu *akvân* ilk yaratmadan (*al-ibdâ*) bu yaratmanın muhtelif safhalarına geçer ve sırlarını açıkça meydana çıkarır. Öyle görünüyor ki, bunun mânası şudur: Harfler yaratmanın ilk ve iptidâî sırlarını ve *akvân*’da dolaşmakta olan gizli kuvvetleri ihtivâ etmektedir ve ilâhî adlar ile kelimeler [bk. mad. KALİMÂT] harflere uygun olarak hâsıl olmuştur; bunun neticesi olarak, unsurlar âlemi ile bunların içinde bulunan *akvân* rabbânî nefisler (*nufûs rabbânîya*) tarafından kullanıldığı zaman bu adlar ve kelimeler ile idâre edilebilirler. al-Bûnî [b. bk.], İbn al-Arabî [b. bk.] ve talebelerinin telakkileri böyledir. Harflerin içinde bulunan bu gizli kuvvetin mâhiyet ve manşei’i bâzı münâkaşalara sebep olmuştur. Bâzıları bunu unsurların mâhiyetine veya kuruluşuna (*mizân*) isnat ederler ve, dört unsura bakarak, barfleri dört sınıfa ayırırlar. Başkaları bunu harflerin aayılar olarak (*abcad*) değerleri üzerine istinat eden sayı yakınlığına (*nisba’adâdiya*) dayarlar. İbn Haldûn maddî âlem üzerinde böyle bir kudretin mubakkak olarak mevcut olduğunu, fakat bunun velilerin [bk. mad. VALÎ] kerâmetlerinde [bk. mad. KARÂMÂT] ancak ilâhî bir lutf olarak bulunduğunu kabûl eder; bu ilâhî lutf ve bu iç görüğe mazhar olmamış olan kimseler bu adlar ve kelimeler vâsıtası ile bu kudreti kullanmak isteyince, tılsımlar ile mücizeler yapan kimselerin derecesine düşerler; şu kadar var ki, onlar bu sibirbazların tecrübe ve ilmi usûllerine sâhip değildirler. Bunlar beşerî *nafs*’ler ve himmet (*himma*)—İbn Haldûn için şerîata uysun veya uymasın, bu nevi bütün te’sirlerin temelini teşkil eder—vâsıtası ile bâzı te’sirler hâsıl edebilirler, fakat elde edilen bu te’sirler meslekten sibirbazların yanında çok ehemmiyetsizdir. Bunun neticesinde, İbn Haldûn al-Bûnî ile başkalarının dine istinat eden ve şerîata uygun bir sibir te’sis etmek için yaptıkları teşebbüsü tasvip etmez; fakat al-Bûnî’nin kendi sistemini islâmîyete zor ile kabûl ettirmesi bahis mevzuu değildir. İslâmî edebiyatta sihrin bu şeklinin bir çok örnekleri bulunmaktadır; bir çok bilgilere, msl. „Kırk ve-

zirler“ (tre. Petis de la Croix, *Histoire de la Sultane de Perse et des Visirs*)’de tesâdüf olunur; bilhassa daha fazla bilgi için bk. Amsterdam, 1707 tabı, s. 186 v.dd. Harflerde kâinat ile münâsebetler ve kâinat hakkında bir ilim gören bu rûh hâlî husûsunda aynı zamanda muntazam bir tahlil ve anlatma olan en iyi tasvir için bk. Louis Massignon, *Al-Hallaj*, s. 588 v.dd., krş. bir de Doulté, s. 172 v.dd. Bunun harfler ilminin eşyanın cevherlerinin ilmi olduğunu, Allahın harfler ile dünyayı yaratıp, onu idâre ettiğini ve insanların, bu harflere uygun bir bilgi ile, maddî unsurlar üzerinde iktidarlarını icrâ edebileceklerini tâlim eden ilâhî adlara bağlı alfahe ve mücizeler ile ilgili yahudî cefrinî (kabbala) ikiz bir safhası olduğu bedihidir (krş. C. D. Ginsburg, *The Kabbalah*, s. 127 v.dd.; H. Loewe, mad. KABBALA, Hastings, *Encyclopaedia of Rel. and Ethics*, VII, 622—628).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SİMIYÂ. [Bk. SİMIYÂ.]

SİMNAN. SEMNÂN, SİMNÂN, İran’da, Hemedan’dan Horasan’a giden ana yol üzerinde bir şehir olup, Alburz dağına eteğinde ve büyük Kavir çölünün kenarında, Tahran ile Dâmgân arasında bulunan eski Kûmis (Comisene, krş. Marquart, *Ērānsahr*, s. 71) eyâletinde kâindir. Simnân şehrinin kuruluşu Tahmûrâş’a izâfe edilir (al-Kazvinî) ve her ne kadar islâmiyetten önceki tarih ile ilgili kaynaklarda zikredilmemiş ise de, kadim bir şehir olması muhtemeldir. Simnân, Horasan’a giden yol üzerinden ordu’arın devamlı geçişi münâsebeti ile, Arap ve İran tarihçileri tarafından sık-sık zikredilmiştir. Haccâc zamanında Rey *ispahbâd*’i hâricîlerden Katarî’yi burada mağlûp etti (İbn İsfandiyâr, *History of Tabaristan*, tre. Browne, s. 104; krş. bir de mad. KATARÎ B. AL-FUCÂ’A).

Simnân IV. (X.) asrın başında Ziyâîler ülkesine bağlı idi; lâkin 331 (943)’de onların elinden çıktı (İbn al-Asîr, VIII, 140). Büveyhîler zamanında Kûmis şehirleri Daylam’e bağlı sayılmıştır. 427 (1036)’de Simnân Oğuzların taarruzuna mâruz kaldı (İbn al-Asîr, IX, 268). Fakat Nâşir-i Hüsrev, temmûz 1046 da, buradan geçtiği sırada, şehir mâmur bir hâlde idi (*Safar-nâme*, nşr. Schefer, Paris, 1881, s. 3 v.d.). Simnân, 618 (1221)’de, Subutay idâresindeki Moğullar tarafından tahrip edildi (Cuwayni, *Cihānguşā*, GMS, XIV, 1, 115) ve Yâkût (III, 141) onun büyük bir kısmını harap olarak bulmuş idi. IX. (XV.) asrda Simnân Taberistan’ın küçük bir hânedânı olan Celâvîlerin eline geçti (Melgunof, *Das süd-*

liche Ufer des Kaspischen Meeres, Leipzig, 1868, s. 52). Şimdiki idâri taksimatta Kûmis eyâleti artık mevcut değildir.

Simnân’dan Rey’e ve Dâmgân’a olan mesâfe al-Makdisî tarafından 3 günlük olarak gösterilmiş ise de, şehir Rey’e daha yakındır. Simnân’ın ve civârının suyunu Alburz’dan aşağı inen küçük çaylar te’mîn etmektedir. Ova muhiti geniş ve iyi bir şekilde sulandırılmıştır. Başlıca mahsülü tütündür. Ova Dâmgân’ından bir sıra tepeler ile ayrılmıştır. Şehir, iyi pamuklu kumaş’arı ile, Yâkût zamanından beri meşhurdur. Toprak bir sür ile çevrilmiştir, bir kaç müstahkem mevki harâbesi vardır. Kezâ XII. asra âit bir hamam ile pazarın ortasında câmiî harap olmuş olan güzel bir minâre vardır. Her ne kadar, Fraser’e göre. XV. asırdan daha önceye âit olamaz ise de (Sarre-Herzfeld, *Islam*, XI, 170), bu câmiin Makdisî tarafından zikredilen câmi olması mümkündür. Şimdi şehirde Fatîh ‘Alî Şâh tarafından inşâ edilmiş zarif bir câmi vardır. Curzon 1890’da şehrin nüfusunu 16.000 kişi kadar göstermektedir.

Vaktile Nâşir-i Hüsrev’in de dikkatini çekmiş olan Simnân lehcesi İran’da bilhassa anlaşılmamakla meşhurdur. Geiger (*Grundriss der Iran. Phil.*, I, 421) onu Hazar şiveleri zümresine bağlamaktadır. Simnânî’yi son olarak tetkik eden Christensen bu lehceyi umûmî tasnif cetvelinde yeri henüz kat’î olarak tesbit edilemeyen şimâl-i garbinin merkez lehcesi saymaktadır.

Simnânî *nisba*’si ile bir çok hadîs ve fıkıh âlimi vardır (al-Sam’ânî, *K. al-Ansâb*; Yâkût, *ayn. esr.*; Brockelmann, *G A L*, I, 373).

Bibliyografya: BGA (al-İştâhîrî, İbn Havkâl, al-Makdisî. İbn Hürdâzbih, İbn Rusta, al-Mas’ûdî, bk. *fihrist*); al-Kazvinî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. ve tre. Le Strange), GMS, NS, I, s. 157; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1140), s. 339; Morier, *Second Journey to Persia* (London, 1818), s. 384; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1838), VIII, 459; Prellberg, *Persien, eine historische Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 24; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 221, 290; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphaite*, s. 20, 366; A. Houtum Schindler, *Beschreibung einiger wenig bekannter Routen in Chorasan* (*Zeitschr. der Ges. für Erdkunde*, XII, 215 v.d.); Simnân lehcesi hakkında bk. *Grundriss der Iranischen Philologie*, I, 347 v.d., 380; Bassett, *Grammatical note on the Simnânî Dialect* (J R A S, XVI, 120); Arthur Christensen, *Le dialecte de Samnân* (Copenhague, 1915, *Det Kgl. Danske Vid. Selsk.*

Skr., 7de Raekke, Hist. og. Fil. Afd., II, 4). (J. H. KRAMERS.)

SİMNÂN. [Bk. SİMNÂN.]

SİMURG. SİMURĞ (F.), esâtirî bir kuş. Kelime yeni farsçadaki sî-’ye tekabül eden pehlevî *sên* (Avesta dilinde *saēna* „yirtici büyük bir kuş“, ihtimal „kartal“) ile *murğ* („kuş“)’dan terekkep etmektedir. İran dilindeki kelime ile aynı asıldan olan sanskritçe kelime *cyena* („doğan“),’dır; ermenice *cin* („çaylak“) ve grekçe *κίτιος* ile bu kelime arasında bir akrabalık kurulup-kurulamayacağı şüphelidir. Avesta’da *sên* kelimesi bir defa *mērēga* („kuş“) kelimesi ile birlikte, bir defa da yalnız olarak bulunmaktadır (krş. Bartholomae, *Altiran. WB.*, stn. 1548); pehlevîde *sên-murğ* kadar, *sên* de bulunmaktadır. Avesta’da *saēna* hakkında pek az bilgi vardır. Yalnız bir defa İzed Vêrēgra’na onunla kıyas edildiği (*Yast*, XIV, 41) ve mezkûr eser 17. parçası ile çok aslı olmayan *Yast*, XII’da İzed Raşnu’nun duâsında Vourukaşa denizinin ortasında duran *saēna* ağacı bahis mevzuu edilmiştir. Bu ağaca *vîspōbiš* („bütün şifâ verici kuvvetlere sâhip“) deniliyordu ve o bütün nebatların tohumunu ihtivâ ediyordu. Avesta’nın metninden bu ağaç ile *saēna*’nın münâsebeti doğru olarak tespit edilememektedir. Pehlevî *Mē.ōk-i Hrat*’ta farzedildiği gibi, kuşun meskeninin bu ağacın üzerinde bulunması muhtemeldir (krş. *Sacred Books of the East*, V, 89, not 1). Her bâlde XII. *Yast*’taki *saēna* efsânevî bir sîmâ olmalıdır. *Bundahišn*’in ifâdesine göre, iki çeşit (harfiyyen: sûretler, *âvênâk*) olan *sên* kuşların ilki idi, fakat kuşların reisi (*rat*) değil idi, zîrâ bu mevki *karšift* (*Pahlavi Text Series*, III, 121) denilen kuşa âittir. İran destânî eserleri Sîmurğ’a dâir Zerdüşti ilâhiyat ve kâinat tekevünü fikrinden fazla müteessir olmadığı için daha canlı bir tasavvur vermektedir. İran hamâsî an’anesinde iki sîmurğ bulunmaktadır, yâni Zâl ile Rustam’i muhâfaza eden koruyucu kuş ve ikincisi İsfandiyâr tarafından öldürülen dev gibi kuş. Sîmurğ, *Şâh-nâme*’ye göre, insanların sâkin oldukları yerlerden uzak olan Alburz dağının üzerinde yaşar; yuvasının direkleri abanoz ve sandal ağacındandır. Bu yuvanın malzemesine öd ağacı da dâhildir. Bu yuvaya bir defa *kâh* („köşk“) bile denilmiş idi; bu kuşun dehşetine (*haybat-i murğ*), yuvanın heybeti (*havâ-i kunâm*) uygun düşmektedir. Sîmurğ yaklaştığı vakit hava kararır; kuş „yağmur mercan olan“ bir bulut gibidir. Doğduktan sonra, babasının emri ile, terkedilen Sâ’m’ın oğlu Zâl sîmurğ tarafından bulundu; sîmurğ onu kendi yuvasına götürüp, yetiştirdi.

Hâtiften bir ses kuşa Zâl’in zürriyetinin gelecekteki şanını haber verdi. Sîmurğ’un, insanlar gibi, Allah vergisi bir dili var idi; bu sûretle genç Zâl’a konuşmağı öğretti. Sonra delikanlıyı babası Sâ’m’a götürüp, verdi. Kuş Zâl’a Dastân i Zand adını vermiş idi. Sîmurğ, ayrılacağı zaman, delikanlıya tüylerinden birini verdi. Bir sıkıntı ve tehlike zamanında, kuşun yardımına ihtiyac duyarsa, parlak varlığı görmek için (*bibînî hām andar zamân farr-i man*) tüy(ün bir kısmını) yakması yetecek idi. Daha sonra bu sihirli tüy vâsıtası ile çağırılan sîmurğ, Zâl oğlu meşhûr Rustam’in doğumu münâsebeti ile, annesini sarhoş edip, sonra böğrünü açmasını tavsiye etti; yaraya şifâ verecek süt ve misk ile karıştırılmış otu da gösterdi; bundan sonra kuşun bir tüyü ile yarayı oğmak icap ediyordu. İkinci ve son defa, sîmurğ Rustam’in İsfandiyâr ile savaşı münâsebeti ile çağırıldı; kuş Rustam’in ve atı Rağş’ın vücutlarına saplanan okları çıkardı ve bu sefer, yine tüyleri vâsıtası ile, yaralarını tedâvi etti. Sonra kahramana İsfandiyâr’ı öldürenin bu ve öteki dünyada sefâlete duçar olacağını haber verdi. Buna rağmen, Rustam basını yenmek husûsunda ısrar etti. Bunun üzerine sîmurğ bir gecede Rustam’i, İsfandiyâr’ı öldürebilecek oku yapmak için, bir dalına ihtiyac olan n öldürücü ağacın yettiği yere kadar götürdü (*Şâh-nâme*, nşr. Vullers-Landauer, s. 133 v.b.; 222 v. dd., 1703 v.b.). *Şâh-i murğân* (*ayn. esr.*, s. 139, 191) ve *farmân ravâ* (s. 222, 1666; 1706, 3701) adı verilen ve feleğin sırrını (*râz-i sipihr*, yâni İsfandiyâr’ı öldürenin mahkûm olacağını, s. 1705, 3691 v.b.) bilen bu iyi sîmurğ’un aksine olarak, yedi mâcerası esnâsında, İsfandiyâr tarafından öldürülen diğer sîmurğ ise, zararlı bir canavardır. İkincisi bir dağ üzerinde yaşar ve uçan bir dağa veya siyah bir buluta benzer. Pençesi ile timsahları, parsaları, hattâ fili kaldırabilir. Her biri kendisi kadar büyük olan iki yavrusu vardır. Bunlar uçtukları vakit, çok büyük bir gölge meydana getirirler. İsfandiyâr onu, her tarafına keskin silâhlar konulmuş bir çeşit araba (*gardân*) kullanarak, hile ile, öldürdü. Bu öldürülen canavarın vücûdu bütün bir ovayı kaplıyordu (*Şâh-nâme*, nşr. Vullers-Landauer, s. 1597 v.b.). Bu kuşa *Şâh-nâme*’de bir defa, *farmân-ravâ* (s. 1598, 1763) da denilmiştir.

Her ne kadar müşterek bâzı husûsiyetleri var ise de, Avesta’daki *Saēna* ile destânî sîmurğ arasında, isim müstesnâ, büyük bir benzerlik yoktur. Her ikisi de insanlar ile meskûn olan yerlerden uzakta yaşamaktadır (Vourukaşa’nın Alburz ile münâsebeti hakkında bk.

mad. KĀF); esâtiri kuşun şifâ verici kuvveti ile *saēna* ve tıbbî nebatın münâsebeti birbirine yakın olabilir; bizzat *simurg* 'un da İsfandiyâr 'ı öldürebilen zehirli dahn yetiştirdiği Çin denizinde bulunan uzak ve meş'um ağaç ile her hangi bir irtibatı vardır. Sibirli tüy Avesta'da bilinmekle beraber, onun *saēna* ile münâsebeti yoktur. *Yâst*, XIV, 34... 'da düşmanlara karşı tılsımlı tüyün kudreti öğretilmektedir. Bu yırtıcı kuş *vārā(n)gan* 'ın tüyünü vücûda sürtmekten ibârettir. Böyle bir tüyü muska gibi taşınması da zikredilmiştir. Aynı *Yâst* (45 ve 46) 'ta, bir muhârebeyi kazanmak için, ölüm tehlikesi olduğu zaman yardım eden, hâle uygun bir efsun tâbiri söyleyerek, dört tüyü uçurmak tavsiye edilmiştir. Buradaki fark büyüktür, tüyler *saēna* 'nın tüyleri değildir, yakılmaz ve birisini çağırma sihirli usûlü de göz önünde tutulmamıştır. Avesta'daki kuş, her ne kadar kuşların reisi (*rat*) değil ise de, Ehremen'e âit olmayan iyi yaratılışa âittir. *Şâh-i murğân* denilen o destânî simurg sâdece şâirâne bir tasavvurdan ibârettir. Zâl 'in ve oğlunun hikâyelerinde görülen simurg 'a muhtemelen bir nevî iyi melek nazarı ile haklılabılır (krş. kezâ Nöldeke, *Dns iranische Ntionallepos*, s. 10, 59). İsfandiyâr 'ın mâcerasındaki uğursuz simurg, daha eski destânî rivâyete yapılmış basit bir ilâve değilse (zîrâ, çok haklı olarak, İsfandiyâr 'ın bir sıra mâcerasının Rustam 'ın yedi kahramanlığı'nın taklidi olduğu farzedilmiştir), bu kuşun iki çeşreli olduğuna dâir *Bundahisn* 'in tasviri şüphesiz muhtemel olabilir, zîrâ Zerdüşti akîdesinde de bu iki çeşit *saēna* (*sēn*) arasında bir fark olmalıdır. Bununla beraber pelevî metin delil olarak kullanılmayacak kadar müphemdir.

Simurg 'un kahramanların koruyucusu olarak rolü (hunun Ahemenîler devleti geleneği ile müvâziliğinin mümkün olduğu hakkında bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 4) Avesta'da aksettirilmemiştir. Rustam ve âilesinin hâdiseler silsilesinin, aslı olarak, Zerdüşti geleneği ile ilgili olmadığı (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 9...) çok muhtemel olduğu için, *simurg* 'un başlıca husûsiyetinin de Zerdüşti olmayan bir menş'e bağlanması icap eder. O hâlde iki ayrı esâtiri tasavvurun birbirinden çıkarılmış olması ve sonra bir tek ad altında birleştirilmiş bulunması da muhtemeldir. Avesta'daki *saēna* 'nın aslında ârî esâtirin kuş bigimli o mahlûklarından birine tekabül etmesi de mümkündür. Bununla beraber kelimenin, Zerdüşti hilkat nazariyesine itibak ederken, hemen-hemen bütün husûsiyetlerini kaybettiği farzedilebilir. İranî tasavvur ile kuşlar hakkındaki Hindû esâtirinin bâzı huâsiyetleri arasında az benzerlik vardır: *Saē*

na çok uzaklarda, Vourukaşa denizindeki ağaç üstünde yaşar ve kuşların bir pâdisahı (*pakširâf*, Garuda olabilir mi?) da kezâ çok uzakta *Hiraṇmaya varša* (*Mahābhārata*, VI/VIII, 5 v. d.) 'sında yaşar. *Mēnōk-i Hrat* 'e göre, *sēn*, yuvasına doğru yükseldiği zaman, tıbbî ağacın bin dalını kırar ve raub'na ağacının bir dalını kırıp getiren Garuza 'nın hikâyesi çok iyi bilinmektedir (*Mahābh.*, I/XXIX, 39 v. d.; krş. E. W. Hopkins, *Epic Mythology*, s. 21). *Saēna* 'nın şifâ verici otlar ile bâzı ilgileri olduğu gibi Garuza 'nın da ölümsüzlük veren bir şerbet olan *amṛta* ve *Rgveda*, IV, 26 ve 27 'de zikredilen *gyena* 'nın *Soma* ile münâsebeti olması vâkıası da nazar-ı itibare alınabilir. Fakat bu zayıf benzerlikler sırf tesâdüfî de olabilir; ne olursa-olsun, bunlar, bu noktada İran esâtiri ile Hindû esâtiri arasında bir mukayese yapmağa kâfi değildir. *Sēn* 'in bir güneş kuşu olarak izâbî imkânı hakkında krş. A. J. Wensinck, *Tree and Bird as Cosmological Symbols in Western Asia*, 1921, s. 42.

Diğer taraftan destânî simurg 'un başlıca husûsiyeti Zâl 'in terkedilmiş çocuğunu himâye etmesi ve ondan sonra da Zâl ve Rustam 'ın koruyucu meleği olarak vazife görmesidir. Bundan dolayı o tarih veya esâtirin Cyrus, Romulus v. b. gibi bâzı kabarmaların gençlik hikâyelerinde rastlanan koruyucu hayvanları sınıfına sokulabilir. Bununla beraber bu simurg 'un daha vahşî bir nev'in vasıflarına sâhip olduğu gerçektir.

Şâ'âlibî, İran hükümdarları tarihinde, simurg kelimesini *Ankâ* [h. bk.] ile ifâde etmektedir. Destânî olmayan İran edebiyatında simurg 'un meskeni efsânevi Kaf dağıdır (bu dağ aslında belki de Alburz dağıdır; bu mesele hakkında krş. mad. KAF-DAĞI, VI, 58 v. d.; Wensinck, *ayn. esr.*). Daba mâkul bir görüş Hamd Allâh Mustavfî (*Nuzhat*, nşr. Le Strange, I, 232; II, 225) 'nin görüşüdür; Hamd Allâh Mustavfî simurg 'un yuvasının Râmnî (Sumatra?) adasının üzerinde bulunduğunu söylemektedir.

Tasavvufî edebiyatta simurg ulûhiyetin temsâli olarak *Atâr* 'ın *Manîk al-tayr* 'ı ile çok iyi bilinmektedir. İran edebiyatında bu kuşun adı bundan başka şâirane teşbihlerde de sık sık geçmektedir. Bir çokları arasında bir kaç misâl için bk. Mavlânâ, *Maṣnavî*, nşr. Niebolson, I, beyit 1441, 2755, 2962; Rückert, *Grammatik, Rhetorik und Poetik der Perser*, s. 20; Azrakî bir şiirinde simurg 'un muterâdifi olarak *Ankâ* kelimesini kullanmıştır, bk. *Avfî, Lubâb*, II, 89. (V. F. BÜCHNER.)

SİMURĞ. [Bk. SİMURĞ.]

SİMYA. [Bk. ESKİ KİMYA, SİMYA.]

SİN. SİN, arap alfabesinin on ikinci harfi olup, adedi kıymeti 60 'dır. Paleografyası (eski yazılar ilmi) bakımından tafsilât için bk. mad. ARABİSTAN (yazı), I, 401 ve Levha I. SİN 1. babeşçede *sāt*, asureada *š*. ibrânice ve ârâmî dilde *š* harfleri karşılığıdır, hâlbuki *šin* babeşçede *sawt*, ibrânice *š* ve ârâmî dilde *š* mukabilidir.

2. İbrânice *š* ve ârâmîce *š* karşılığıdır.

Bibliyografya: W. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages* (Cambridge, 1890), s. 57 v. dd.; C. Brockelmann, *Grundriss der vergl. Grammatik der semitischen Sprachen* (Berlin, 1908), I, 128 v. dd.

SİN. [Bk. SİN.]

SİN-İ KALÂN. [Bk. SİN-İ KELÂN.]

SİN-İ KELÂN. SİN-İ KALÂN (aslında „büyük Çin“), moğullar devrinde, Çin İliman şehri Kantun için kullanılan arapça-farsça tâbir (farsça *Çin*, bilindiği gibi, arapça *Şin* kelimesi ile karşılanır), bu isim bilhassa İbn Battûta (krş. V, 2, s. 708 v. d.) 'nın seyahatnâmesinden bilinmekte (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 271 v. d.) ise de, ayrıca islâm müellifleri (Raşid al-Dîn, Vaşşâf) tarafından olduğu gibi, avrupalılarca da (Oderic de Pordenone, Marignolli, kezâ Carta Catalana) kullanılmıştır; bu kayıtlar için krş. H. Yule, *Cathay and the way thither*, (London, 1866), s. 105 ve Raşid al-Dîn, *Câmi' al-tavârih* nşr. Blochet (1911), s. 493. SİN-İ kalân için İbn Battûta SİN al-ŞİN tâbirini de kullanır; bu sonuncu isim Yule 'e göre, İdrisi, krş. V2, 936) 'nın SİNİYA al-ŞİN şeklinde yazdığı Çin imparatorluğunun şarkındaki büyük bir ticâret şehrinin adından iktibas edilmiştir (*Géographie d'Edrisi*, trc. A. Jaubert, Paris, 1836—1840, I, 193 v. d.). (W. BARTHOLD.)

SİNÂ. [Bk. TÜR SİNÂ.]

SİNÂ. [Bk. SİNÂ.]

SİNÂN. SİNÂN, MİMAR. Osmanlı imparatorluğunun en parlak devrinin büyük mimarıdır. Dünya ölçüsünde dâhi bir sanatkar olan Sinan 895 (1489/1490) 'te Kayseri 'nin Ağırnas köyünde doğmuştur (İbrahim Hak- kî Konyalı, *Koca Mimar Sinan*, İstanbul, 1948 adlı kitabında 971=1563 yılı rebiulâhır başlarında „ebniye-i sultanîye emini“ Sinan Ağa adına tescil edilen bir vakfiyeyi Mimar Sinan 'a mâl edip, onu İbrahim Paşa 'nın azadlı kölesi olarak kabûl ediyor. Hâlbuki bu tarihte sermimârân-ı hassa olan Sinan 'ın aynı zamanda binâ emini olması düşünülemez). Şâir-nakkaş Sâ'i Mustafa Çelebi, *Tazkirat al-abniya* adlı eserinde, Sinan 'ın hayatını kısaca şöyle anlatıyor: Sinan b. 'Abd al-Mannân Yavuz Sultan

Selim Han zamanında devşirme olarak gelmiş, Kanunî Sultan Süleyman devrinde yeniçeri olup, Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine katılıp, atlı sekban olmuş, 1526 'da Mobaç muhârebisine girdikten sonra, acemi oğlanlar yaya-başlığına, sonra kapı yaya-başlığına yükselmiş ve zamanla zenberekçi-başlık rütbesi ile Alman seferine ve Bagdad seferine (1534) katılmıştır. Dönüşünde haseki olmuş ve sultanın Korfu, Pulya (1537) ve Kara-Bugdan (Moldavya) seferlerinde (1538) bulunduğundan sonra, o tarihte „reis-i mimârân-ı dergâh-ı âlî“ rütbesini almıştır. Buna göre, Mimar Sinan 'ın 1512 tarihinde devşirilip, 1521 Belgrad seferinden önce de yeniçeri olduğu anlaşılmaktadır. Yine Sâ'i Mustafa Çelebi 'nin kaleme aldığı *Tazkirat al-bunyân* 'da Mimar Sinan 'ın Yavuz Sultan Selim zamanında İran 'a ve Mısır 'a gitmiş olduğu açıkça belirtilmektedir. Böylece Sinan, ordu içinde, yetişme çağında, bir taraftan İran, Suriye, Irak ve Mısır 'ı, diğer taraftan bütün Balkanlar ve Macaristan 'ı, Viyana 'ya kadar Avusturya 'nın cenûp taraflarını yakından görmek ve tanımak fırsatını bulmuş idi. 1538 Kara-Bugdan (Moldavya) seferinden sonra, mimar-başı seçilmesi daha önce mimarlık kahiliyetini eserleri ile göstermiş olmasını gerektirir.

1535 İran seferinde, Van kalesi muhâsarasında, göl üzerinde askerî nakliyat için kullanılan kalyonların içine top yerleştirerek, orduya hizmet etmiştir. 1538 Kara-Bugdan (Moldavya) seferinde Prut nehri üzerine 13 günde bir köprü kurarak, sultanın takdirini kazandı. Diğer seferlerde Tuna üzerinde de köprüler kurduğu muhakkaktır. Seferlerde Sinan 'ın bir istibkâmcı olarak çalıştığı anlaşıyor ki, bununla ilgili hizmetleri onun daha sonraki büyük ölçüde eserler yarattığı devir için yetişmesini sağlamıştır.

Büyük bir ihtimal ile mimar-başı seçildiği 1539 yılında Sinan hemen-hemen 49—50 yaşlarına gelmiş bulunuyordu. 35 yıl bu vazifede kalmış olan Sinan, Macaristan 'da Budin ve Kırım 'da Gözleve 'den Mekke 'ye kadar imparatorluğun her bölgesinde, şaşıllacak bir sür'at ile, sayısız eserler meydana getirmiştir. Mimar Sinan 'ın kendi ağzından dinlenerek, kaleme alınan *Tazkirat al-abniya* 'da bu eserlerin sayıları 364, *Tazkirat al-bunyân* 'da ise, 335 olarak gösterilmiştir. Bu farklar, eserlere göre, sırası ile, şu şekildedir: 1. câmiler 84 'e karşılık 81; 2. meseidler 52 'ye karşılık 50; 3. medreseler 57 'ye karşılık 55; 4. türbeler 22 'ye karşılık 19; 5. dâr-ül-kurrâlar her iki eserde 7; 6. imâretler her iki eserde 17; 7. dâr-üş-şifâlar her iki eserde 3; 8. su yolu kemerleri her

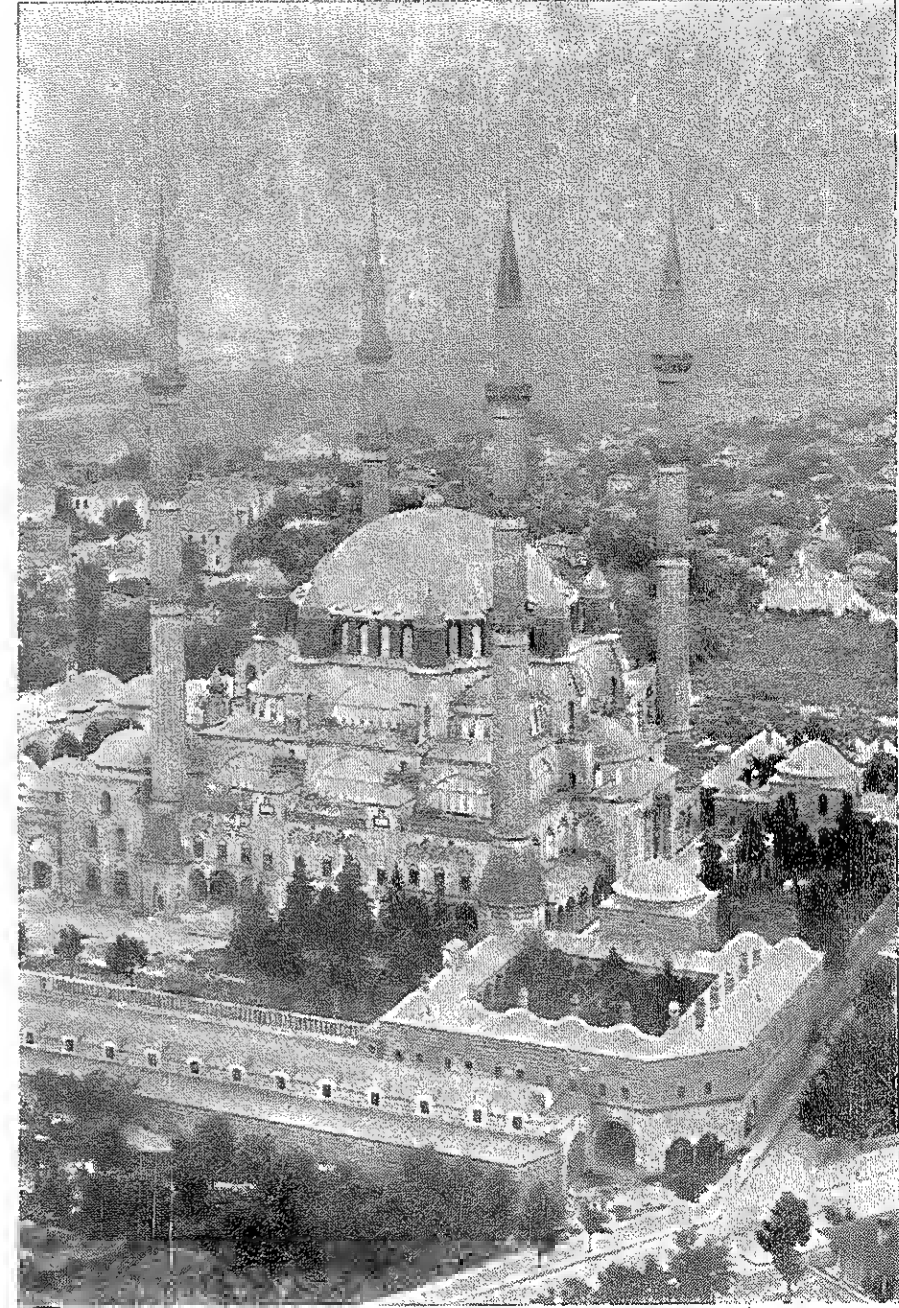
iki eserde 7; 9. köprüler her iki eserde 8; 10. saraylar 35'e karşılık 32; 11. kervansaraylar 20'ye karşılık 17; 12. mabzenler her iki eserde 6; 13. bامamlar 48'e karşılık 33. Bu farklar *Tazkirat al-bunyân*'ın ilmi neşrinin mevcut olmasından, yâni eldeki basmanın noksan bir el yazması nüsbaya dayanmasından ileri gelmiş olabilir. Sonraları Sinan'a âit olmayan bâzı yapıların (msl. İstanbul, Sultan Selim câmiî, 1522, Yenibabçe'deki Sultan Selim külliyesi ile karıştırılmaktadır) ona isnat edildiği görülür. Katıldığı seferlerde gittiği yerlerde Sinan gördüğü eserleri büyük bir dikkat ile incelemiştir. Tebriz'de, Kara-Koyunlular zamanından kalan Gök mescidi, İlbanlılar devrinden kalan ve o zaman henüz sağlam hâlde bulunan yapıları, çini kaplamalarını, Mısır seferinde Memlük türklerinden kalma yapıların renkli taş kaplama ve kakmalarını görmüş, fakat hiç bir zaman bunları taklit etmemiştir. Zamanı geldikçe, bunlardan ve diğer ülkelerde gördüğü eserlerden ilham alarak, bunları türk mimârisi içinde eritip, olgunlaştırmıştır. İran'da Büyük Selçuklular ile başlayan türk kubbe mimârisi, 5 asra yakın bir gelişme devresinden sonra, Mimar Sinan'ın elinde XVI. asrın ikinci yarısında en parlak devrini yaşamıştır. İtalyan Rönesans mimârisinin mefkûresi olan merkezî kubbeli yapı sorusunu büyük kubbe üstadı ve mekân yaratıcısı olan Mimar Sinan, tam bir başarı ile, gerçekleştirmiştir.

Haleb'te Husrev Paşa için, her hâlde 1536/1537 yıllarında yaptığı Husreviye külliyesi, onun mimar-başı seçilmeden önce meydana getirdiği ilk eser olması bakımından, ilgi çekicidir. Burada önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile tek kubbeli câmi tarzı, birer kubbe boyunca yanlardan taşan son cemâat yeri kubbeleri ile câmi kubbesinin meydana getirdiği köşelere küçük ve son cemâat yeri kubbeleri çapında birer kubbeli mekân eklemek suretiyle, yan mekânlı câmi fikri ile birleştirilmiştir. Böylece Sinan ilk eserinde Osmanlı mimârisinin İznik ve Bursa geleneğine bağlanmaktadır. Cephenin sağında henüz kalın ve kuvvetli olan minâre gövdesi yükseliyor. Külliye'nin diğer binaları olan U biçiminde revaklı avlusu ile medrese, hamam, imâret, misâfirhâne gibi kısımlar henüz câmi ile tam bir bağlantı hâlinde değildir. Burada Sinan, en sâde Osmanlı câmi planından hareketle, küçük ölçüde bir külliye meydana getirmiştir. Diğer taraftan bir de Gebze'de Çoban Mustafa Paşa külliyesi meselesi vardır. 1523 tarihli ve oldukça büyük ölçüdeki bu külliye her iki tezkirede de Mimar Sinan'ın eserleri cedvelinde „Gegbûze'de merhum Mustafa Paşa câmiî“ adı ile

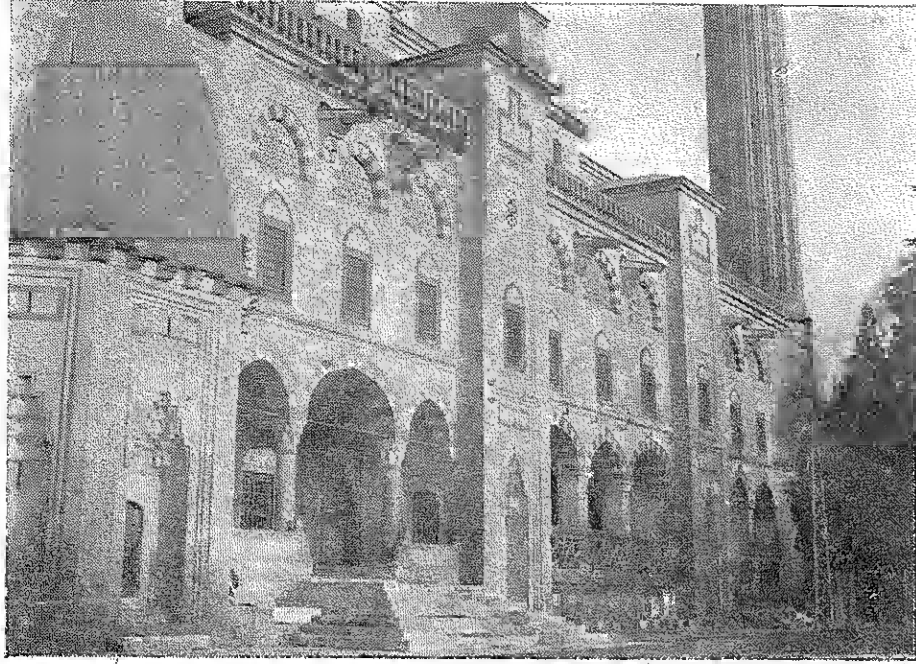
yer almaktadır. Bu câmide Mısır Türk-Memlûk mimârisinin te'siri altında, bol miktarda renkli taş kakmalar ve süsler dikkati çeker. Bu kadar erken tarihte Sinan'ın böyle bir külliyei gerçekleştirmiş olması pek kolay kabûl edilemez. Gerçi yine dört duvar üzerine tek kubbeli bir câmi karşısında bulunuyoruz, fakat kubbenin çapı oldukça büyüktür. Cümle kapısından câmi ve türbeye uzanan orta mihrabin iki tarafında, tam muvâzeneli olmamakla beraber, külliye binaları büyük bir ustalıklı ve âhenkli bir bütün hâlinde toplanmıştır. Belki Sinan sonradan veya yardımcı olarak bu külliye'de çalışmış, bâzı tâmir veya ilâveler yapmış olabilir.

Mimar Sinan'ın İstanbul içinde meydana getirdiği ilk eser olarak gösterilen ve Hurrem Sultan için yapılmış olan Haseki külliyesinin durumu da tam aydınlanmış değildir. 1539 yılında tamamlanan câmi, önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile, dört duvar üzerine tek kubbeli bir yapı idi. Sinan burada İran mimârisinden aldığı tonoz bingi kullanmış, fakat bunun içi istiridye kabuğu biçiminde yivlenmiştir. Bu câmi, 1612 yılında, sedefkâr Mehmed Ağa tarafından bir kubbe daha eklenecek, genişletilmiştir. Aradaki duvar yerine, iki kalın sütûn konularak, kemerler ile, birbirine birleştirilmiştir. Burada garip olan taraf câmiin külliye'den tamamen ayrılmış olmasıdır. Medrese, sıbyan mektebi, çeşme, imâret ve dârüşşifâdan ibâret diğer külliye binaları, tam bağlayıcı bir terkip olmamakla beraber, kendi aralarında az-çok mimârî bir birlik hâlinde. Câmi bunun dışında aradan geçen yolun sol tarafında kalmaktadır ve planı da yola nazaran meyillidir. Bunda arâzi durumu rol oynamış olabilir. İstanbul'daki bu ilk külliye, her şeye rağmen, XVI. asrın ilk yarısının bütün mimârî özelliklerini içinde toplamaktadır.

Mimar-başı olduktan sonra Sinan'ın meydana getirdiği 3 büyük âbide onun gelişmesinin basamaklarını belirtmektedir. Bunlar cıvraklık eseri olan İstanbul Şebzâde câmiî ile kalıfalk eseri olan Süleymaniye câmiî ve nihâyet ustalık eseri olan Edirne Selimiye câmiîdir. Mimar Sinan, 54 yaşında olduğu hâlde, 1544'te, sonradan „cıvraklık eserim“ dediği Şebzâde câmiine başlamıştır. 4 yıl sonra tamamladığı bu câmide Mimar Sinan sekizgen biçiminde dört kalın pâyeye üzerine 19 m. çapında bir orta kubbe ve dört yarım-kubbeden ibâret büyük câmi ile merkezî kubbe yapısını gerçekleştirmiş bulunuyordu. Yarım kubbeler yanlardan ikişer yuvarlak eyvan çeyrek kubbe ile genişletilmiştir ki, bu Osmanlı mimârisinde ilk defa kullanılmaktadır. Şebzâde câmiinde dört yarım-

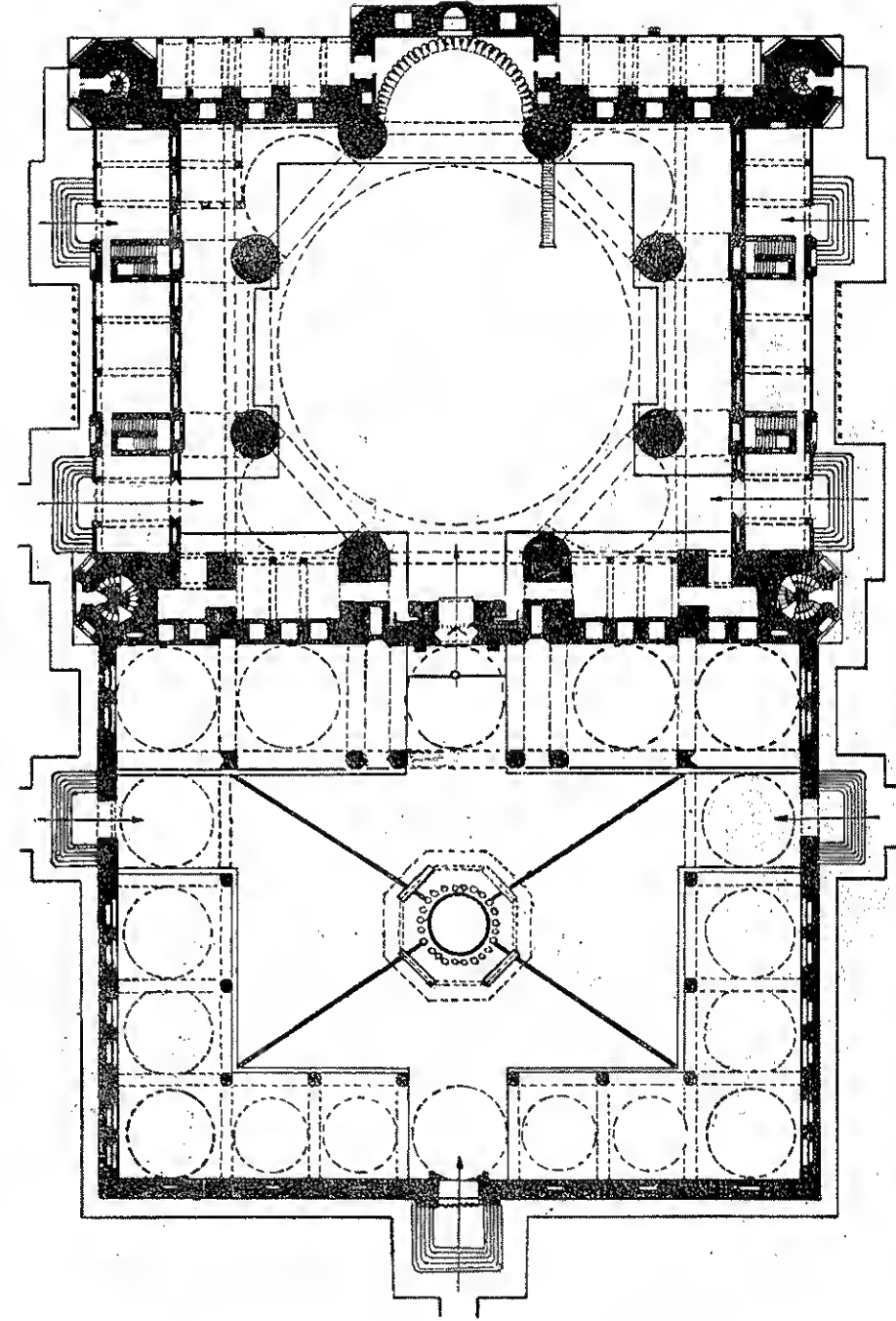
1. MIMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmiî.
(Uçaktan görünüş, ön planda arasta; arkasında, sağda dârül-kurrâ).

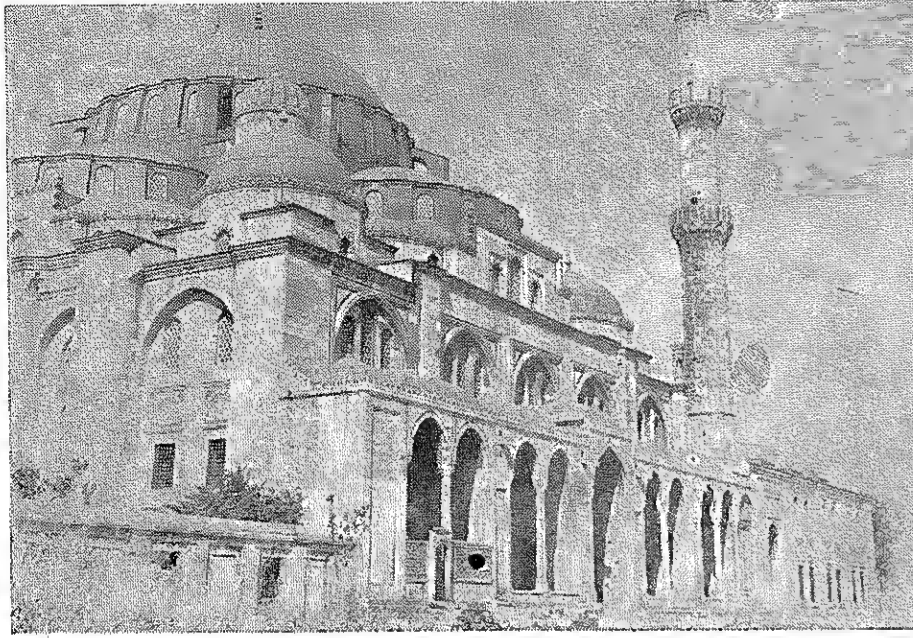
2. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye garp cephesi.

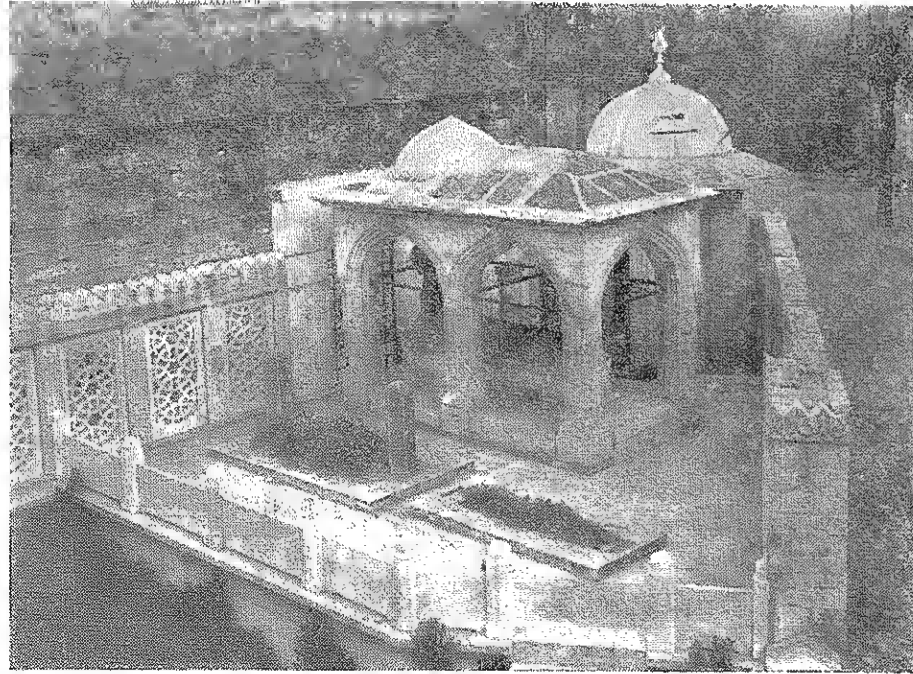
3. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câminin iç avlusundaki şadırvan.

4. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câminin planı.

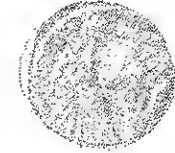
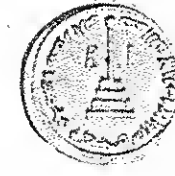
5. MİMAR SİNAN. İstanbul'da Şehzâde câmii

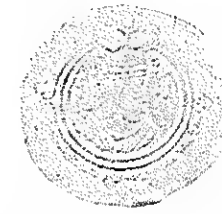
6. MİMAR SİNAN. Türbe (İstanbul'da Süleymaniye câmii yanında).

1. Emevî, Bizans tarzında altın. (dînâr)

2. Emevî, Bizans tarzında bakır
fals (Himş).

3 Sâsânî tarzında gümüş sikke
(dirham 71 h.).

4. Abd al-Malik'in islâmî tarzda dinarı

5. Abbâsî taraftarlarının dirhemi (128 h.).

6. al-Saffâh'ın dinarı 133 h.

7 Hârûn al-Raşîd'in dinarı (171 h.)

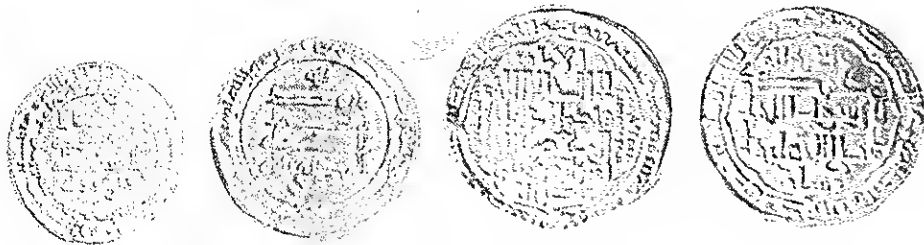
8. Ma'mûn'un dinarı (Bagdad, 215 h.)

9 Ma'mûn'un dirhemi (İsfahan, 202 h.).

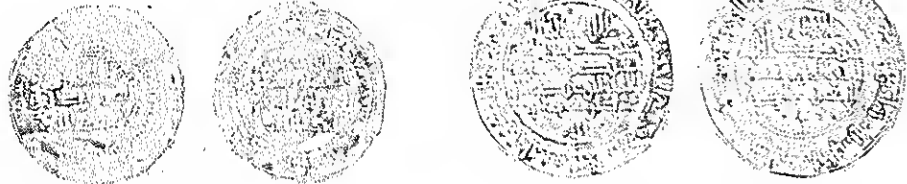

10. al-Mutamîd'in dinarı (270 h.)

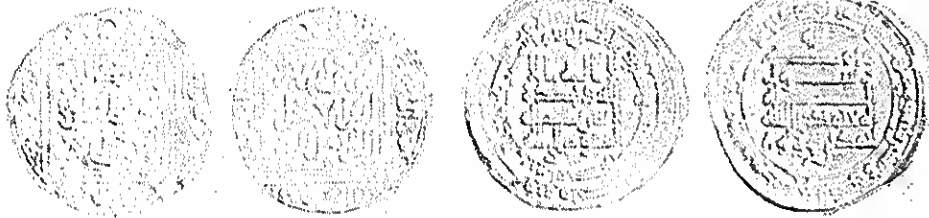
11. al-Muktafi'nin dinarı (Amid, 291 h.).

12. al-Mu'tasim'in dinarı
(Madinat al-Salam, 645 h.).

13. Abd al-Rahmān I.'in dirhemi
(Endülüs, 146 h.).

14. Muḥammed b. Sa'd'ın dinarı
(Müsiye, 553 h.).

15. Abū Yahyā al-Mutavakkil'in dinarı,

16. Tolunilerden Ahmed b. Tolūn'un
dinarı (266 h.).

17. Fâtımilerden al-Mu'izz'in
dinarı (343 h.).

18. Eyyûbilerden al-Nâsir'in dinarı
(İskenderiye, 580 h.).

19. al-'Azîz'in dinarı (İskenderiye, 590 h.).

20. Büveyhilerden Mu'izz, Rukn ve 'İzz
al-Davla'nın „beşlik“ dinarı (Madinat
al-Salam, 351 h.).

SİKKE II.

21. Büveyhilerden İzz al-Davla Bəhtiyār'ın „aṭīya“ dinarı (Madinat al-Salam, 365 h.).

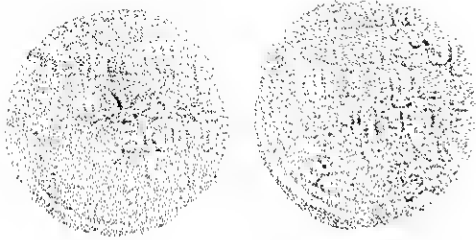
22. Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in
dinarı (Rey, 447 h.).

23. Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in
dinarı (Nişâpür, 436 h.).

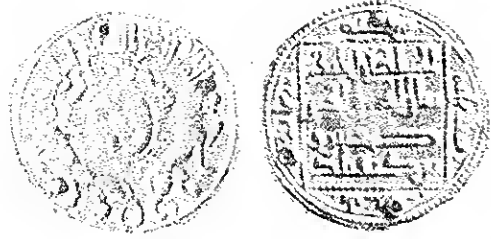

24. Büyük Selçuklulardan Alp Arslan'ın „asmâ-ı hüsnâ“yı ihtivâ eden dinarı
(Merv, 461 h.).

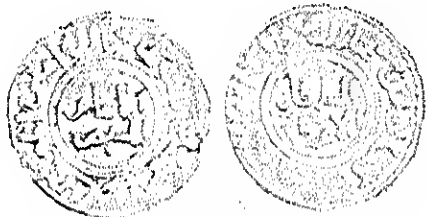
SİKKE III.

25. Anadolu Selçuklularından İzz al-Din Kiliç Arslan II.'in dinarı (Konya, 573 h.).

26. Kayhusrav II. in dinarı (Konya, 635 h.).

27. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

28. Anadolu Selçuklularından Mas'ud II.'un dinarı (Konya, 685 h.).

29. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

30. Artuk oğullarına âit bir fals (559 h.).

31. Artuk-oğullarına âit bir başka fals (570 h.).

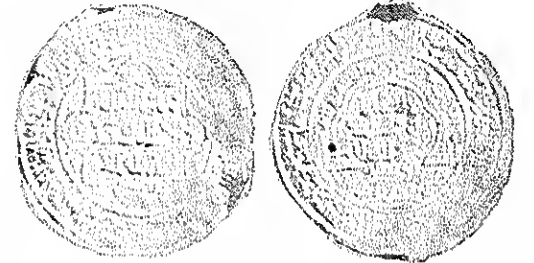
32. Badr al-Din Lu'lu'un dinarı (Musul, 656 h.).

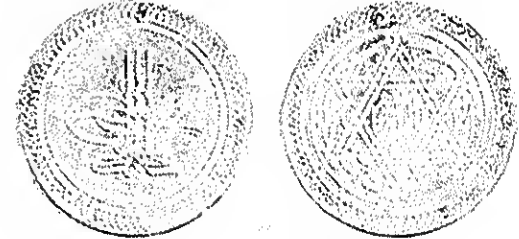
33. Nûr al-Din Mahmûd'un dinarı (Kahire, 567 h.).

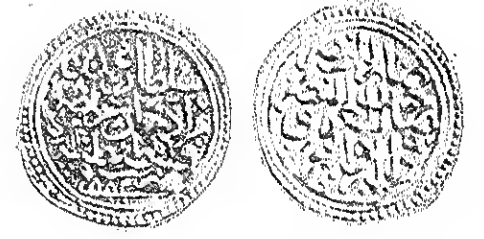
34. İlhanlılardan Abû Sa'îd Bahadır Han'ın sikkesi (nîm mişkâl Kâşân, ts.).

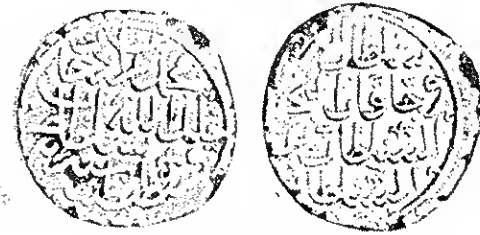
35. İlhanlılardan Abû Sa'îd'in dirhemi (Bagdad, 729 h.).

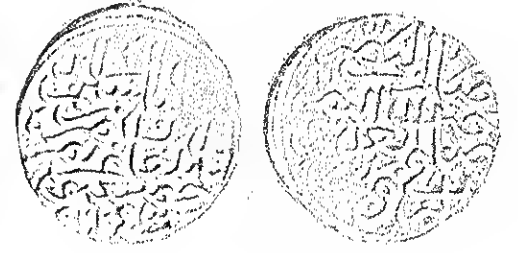
36. Kırım, Şâhin Giray'ın dirhemi (119 h.).

37. Fâtih'in dinarı (Köstantîniya, 883 h.).

38. Fâtih'in „on akçelik" i (Köstantîniya, 875 h.).

39. Selim I.'in dinarı (Hisn Keyfâ, 922 h.).

40. Kanunî'nin dinarı (Köstantîniya, 926 h.).

41. Mustafa II. „Cedid eşrefi" (Orduy-u hümayûn, 1106 h.).

42 Ahmed III onluk eşrefi (Kostantiniya, 1115 h.)

43 Osman III 'in „beş fındık“ altını (İslâmbol, 1168 h.)

44 Abdülhamid I 'in „zer-mabbûb“ denilen altını (İslâmbol, 1187 h.)

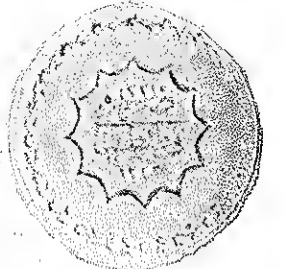
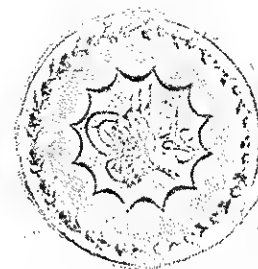

45 Mustafa IV. 'nın „fındık“ altını (Kostantiniya, 1222 h.)

SİKKE VI

46 Mahmud II. 'un „cedid rumî“ çift altını (Kostantiniya, 1223 h.)

47 Mahmud II. 'un gümüş sikkesi (Kostantiniya, 1223 h.)

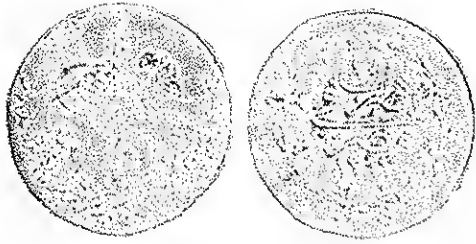

48 Abdülmecid 'in yüz riyâllik altını (Tunus, 1272 h.)

49 Abdülâziz 'in „üçlük“ gümüş sikkesi (Maden-nahas, 1277 h.)

SİKKE VII

50 Abdülhamid II, 'in 20 kuruşluk gümüşü
(Mısır, 1293 b.).

51. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk
altını „beşi-birlik“ (Edirne, 1327 h.).

52. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk altını (Selânik, 1327 h.).

53 Mustafa Kemal Atatürk altını 500 kuruşluk (beşi-birlik, cumhuriyet altını, Ankara,
1959 1923+36=1959).

(Bu sikkelerin hepsinin aslı İstanbul Arkoloji müzesi meskûkât bölümünde bulunmaktadır. Resimler asıllarından bir az büyüktür.)

SİKKE VIII.

kubbe ile desteklenmiş bir merkezî kubbe şeması ortaya konulmuş olmakla, Mimar Sinan 'ın bu eseri kendinden sonra yapılan bütün büyük câmilere öncülük etmiştir. Diyarbakir 'de Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan 1522 tarihli Fâtih Paşa câmii, 9 m. çapında küçük bir kubbe ve dört yarım kubbe ile, ilk Osmanlı merkezî kubbeli yapı örneği'ni meydana getirmiştir. Bu küçük âbide, yuvarlak eyvanlar hâriç, İstanbul Şehzâde câmii planını ondan 26 yıl kadar önce gerçekleştirmiştir. Mimar Sinan, İran seferlerine giderken veya dönüşünde, bu yapıyı görmüş ve üzerinde düşünmüş olmalıdır. Şehzâde câmii, aynı zamanda, Sinan 'ın oldukça büyük ölçüde meydana getirdiği ilk külliye olması bakımından da ilgi çekicidir. Burada medrese, imâret, tabhâne ve kervansaray binaları câmi dış avlusunun şarkında boydan-boya ayrılmıştır. Yalnız medrese binası, aradan geçen bir sokak ile, ayrılmıştır.

Şebzâde câmiinden sonra Sinan 'ın eserleri birden bire hızla artmaya başlamış ve kendisi çeşitli planlar üzerinde denemeler yaparak, en mükemmel mekân şekillerini araştırmıştır. 6 köşeli ve 8 köşeli şemalar üzerine oturduğu kubbeler ile orta büyüklükteki câmileri İstanbul 'un çeşitli semtlerinde buraların mahallî hıuâsiyetini canlandırmaktadır. 60 yaşına geldiği zaman, Mimar Sinan, mimar Hayreddin veya Rıfkı Melûl Meriç 'in araştırmalarına göre, Yâkub-şah b. Sultan-şah (R. M. Meriç, *Bayezid câmiî mimarı, Ankara İlahiyat Fakültesi yillığı*, 1957, II, 5—76, tarafından Bayezid câmiinde ele alınan iki yarım kubbeli Ayasofya planını ilk defa tatbik etmiştir; Ayasofya 'yı ve Bayezid câmiini iyice inceleyerek, Süleymaniye iç'n en mükemmel nisbetleri aramıştır. Burada, 27 m. çapında, Ayasofya 'dan sonra İstanbul 'un en büyük kubbesi ile karşılaşırız. Sinan burada, yan sâhnları aynı büyüklükte olmayan beşer kubbe ile örtterek, birbirine müsâvi kubbelerin yeknesaklığı yerine, bir büyük bir küçük kubbe âhengi ile değişik bir mekân te'siri yaratmıştır. Böylece orta mekân ile yan aahnlr gerçekten birbiri ile birleşmektedir (Resim ve plan için bk. mad. MES-CİD, resim nr. 13—14). Artık muazzam ölçüye varan diğer külliye binaları ile, Fâtih 'ten sonra, ikinci üniversite mahallesi kurulmuştur. Türbeler ile birlikte 18 ayrı binadan meydana gelen külliye, tam mütenâzır olmamakla beraber, âbenkli bir birlik bâlindedir. Sinan 'ın, şimâl-i şarkî cihetindeki kendi türbesi, bir mimarın pergelini andıran umûmî şeması ile, külliye'nin mütevâzî bir köşesinde yer almıştır.

Bütün türk mimârisinin ve kendisi'nin o zamana kadar yarattığı yeniliklerin toplu bir

İslâm Ansiklopedisi

ifâdesi olan Edirne Selimiye câmiini yarattığı zaman Sinan 80 yaşında idi. Edirne şebir görünüşünün ve Osmanlı imparatorluğunun ölmez nişânesi olan 31,50 m çapındaki çok büyük kubbesi ve sekizgen biçimindeki gövdenin etrafını çeviren ince endamlı minâreleri ile, çok uzaklardan kendini belli eden bu câmi Sinan 'ın en yüksek mekân sanatını canlandırmakta ve onun dünyanın en büyük mimarlarından biri olduğunu isbat etmektedir. Külliye'nin diğer binaları câmie bir alt yapı kaide teşkil eder. Bundan dolayı mimâri te'sirler, sekiler hâlinde, bir dağ gibi yükselen câmide toplanmıştır. Burada 8 pâyeli sekizgen plan şemasını esas alan Sinan, orta kubbenin hâkimiyetini belirtmek için, yarım kubbelerden kaçınmıştır. Yalnız köşelere birer yuvarlak eyvan ile, dışarıya 6 m. çıkıntı yapan mihrap bürcesinin üstünü de yarım kubbeye yakın bir yuvarlak eyvan ile, fakat çok alçakta kalarak şekilde, örtmüştür. Câmie 1569 'da başlanmış ve eser, beş senede, 1574 'te tamamlanmıştır (Resim için bk. mad. MES-CİD, resim nr. 15).

Mimar Sinan, çeşitli plan şekillerini incelemek ve araştırmak bakımından, aonsuz bir gayret göstermiştir. Daha önce tanıdığı bütün planları her hangi bir şekilde eserlerinde değerlendirmiştir. Msl. Kırım 'da, Gözleve şehrinde, 1552 'de yaptığı câmi İstanbul eski Fâtih câmiinin planını aksettirmektedir. İstanbul 'da 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa câmiinde ise, türk mimârisine ve câmi mekânına uydurmak suretiyle, Ayasofya 'nın plan şemasını, bâzı değişiklikler ile, küçük ölçüde yeniden ele almıştır. Şebzâde türbeinde ölçülü bir şekilde Memlûk mimârisinin renkli taş kakmalarını göz-alıcı bir süs hâlinde kullanmış, Husrev Paşa türbesinde ise, Azerbaycan 'da, Meraga ve Nahcivan 'da, İlbanlılar zamanından ve Atabeklerden kalma türbelere benzer değişik bir görünüş aramıştır (E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1955, s. 150). Türbesinin kitâbesi şâir-nakkaş Mustafa Sâî tarafından yazılmıştır „Geçti bu demde cihandan pir-i mimârân Sinan“ mısraı ile, ona ölüm tarihi düşürülen bu kitâbede ayrıca, rakam ile, 996 (b.) yılı yazılmıştır ki, milâdî 1588 senesine rastlar.

1595 'te ölen şâir-nakkaş Mustafa Sâî 'nin kaleme aldığı ilk tezkireye, *Tazkirat al-abniya* 'ye göre, Mimar Sinan 'ın eserlerinin tam cedveli şudur:

1. CÂMİLER.

1. İstanbul, Süleymaniye câmiî, 2 İstanbul, Şebzâde câmiî, 3. Haseki Hurrem câmiî (Avrat-Pazarı 'nda), 4. Mihrimah Sultan câmiî

(Edirnekapısı'nda), 5. Osman Şah vâlidesi câmii (Aksaray'da), 6. Sultan Payezid kızı câmii (Yenibahçe'de), 7. Ahmed Paşa câmii (Topkapısı'nda), 8. Rüstem Paşa câmii (Tahtakale'de), 9. Mehmed Paşa (Sokullu) câmii (Kadırga limanında), 10. İbrahim Paşa câmii (Silivrikapısı'nda), 11. Bâlî Paşa câmii (Husrev Paşa türbesi yakınında), 12. Hacı Evhad câmii (Yedikule yakınında), 13. Kazasker Abdurrahman Çelebi câmii (Molla Gürânî'de), 14. Mahmud Ağa câmii (Ahırkapı yakınında), 15. Oda-başı câmii (Yenikapı yakınında), 16. Hoca Husrev câmii (Koca Mustafa Paşa'da), 17. Hamâmî Hatun câmii (Sulu-Manastır'da), 18. Defterdar Süleyman Çelebi câmii (Üsküplü çeşmesi yakınında), 19. Ferruh Ketbudâ câmii (Balat kapısı içinde), 20. Yunus Bey câmii (Balat yakınında), 21. Hürrem Çavuş câmii (Yenibahçe yakınında), 22. Sinan Ağa câmii (Kadı çeşmesi yakınında), 23. Abî Çelebi câmii (İzmir iskelesi yakınında), 24. Süleyman Su-Başı câmii (Unkapanı'nda), 25. Zâl Mahmud Paşa câmii (Eyüp'te), 26. Nişancı Paşa câmii (Eyüp'te), 27. Şah Sultan câmii (Eyüp'te), 28. Emir Buhârî câmii (Edirnekapısı dışında), 29. Merkez Efendi câmii (Yenikapı dışında), 30. Çavuş-başı câmii (Sütlüce'de), 31. Turşucu-zâde Hüseyin Çelebi câmii (Kiremitlik'te), 32. Kasım Paşa câmii (Tersâne yakınında), 33. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Azapkapısı'nda), 34. Kılıç Ali Paşa câmii (Tophane'de), 35. Muhiddin Çelebi câmii (Tophane'de), 36. Molla Çelebi câmii (Tophane-Besiktas arasında), 37. Ebu'l-Fazl câmii (Tophane üstünde), 38. Şehzâde Cihangir câmii (Tophane'de), 39. Sinan Paşa câmii (Besiktas'ta), 40. Mihrimah Sultan câmii (Üsküdar'da, iskelede), 41. Eski Vâlide câmii (Üsküdar'da), 42. Şemsi Ahmed Paşa câmii (Üsküdar'da), 43. Iskender Paşa câmii (Kanlıca'da), 44. Çoban Mustafa Paşa câmii (Gegbüzede), 45. Pertev Paşa câmii (İzmit'te), 46. Rüstem Paşa câmii (Sapanca'da), 47. Rüstem Paşa câmii (Samanlı'da), 48. Mustafa Paşa câmii (Bolu'da), 49. Ferhad Paşa câmii (Bolu'da), 50. Mehmed Bey câmii (İzmit'te), 51. Osman Paşa câmii (Kayseri'de), 52. Hacı Paşa câmii (Kayseri'de), 53. Cenâbî Ahmed Paşa câmii (Ankara'da), 54. Lala Mustafa Paşa câmii (Erzurum'da), 55. Sultan Alâeddin Selçûkî câmiinin (Çorum'da) yenilenmesi, 56. Abdüsselâm câmiinin (İzmit'te) yenilenmesi, 57. Kiliseden dönme eski câmiin (İzmit'te) Sultan Süleyman tarafından yeniden yaptırılması, 58. Husreviye (Husrev Paşa) câmii (Halep'te), 59. Sultan Murad câmii (Manisa'da), 60. Orhan câmiinin (Kütabya'da) yenilenmesi, 61. Kâbe-i şerifin kubbelerinin tâmiri, 62. Hü-

seyin Paşa câmii (Kütahya'da), 63. Rüstem Paşa câmii (Bolvadin'de), 64. Sultan Selim câmii (Karapınar'da), 65. Sultan Süleyman câmii (Şam, Gök meydanında), 66. Sultan Selim câmii (Edirne'de), 67. Taşlık câmii (Mahmud Paşa için, Edirne'de), 68. Defterdar Mustafa Çelebi câmii (Edirne'de), 69. Haseki Sultan câmii (Edirne, Mustafa Paşa köprüsü başında), 70. Semiz Ali Paşa câmii (Babaeski'de), 71. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Hafsa'da, Trakya), 72. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Burgaz'da), 73. Semiz Ali Paşa câmii (Ereğli'de), 74. Bosnalı Mehmed Paşa câmii (Sofya'da), 75. Sofu Mehmed Paşa câmii (Hersek'te), 76. Ferhad Paşa câmii (Çatalca'da), 77. Maktul Mustafa Paşa câmii (Budun'de), 78. Firdevs Bey câmii (Isparta'da), 79. Memi Ketbudâ câmii (Ulaşlı'da), 80. Tatar Han câmii (Kırım, Gözleve'de), 81. Rüstem Paşa câmii (Rodos-cuk'ta), 82. Vezir Osman Paşa câmii (Tırhala'da), 83. Rüstem Kethudâsı Mehmed Bey câmii (Tırhala'da), 84. Mesih Paşa câmii.

II. MESCİDLER.

1. İbrahim Paşa mescidi (İsa kapısında), 2. Sinan Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 3. Rüstem Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 4. Mimar Sinan mescidi (Yenibahçe'de), 5. Hâfız Mustafa Çelebi mescidi (Yenibahçe'de), 6. Müfti Çivi-zâde Efendi mescidi (Topkapı yakınında), 7. Emin Ali Çelebi mescidi (Gümrikhâne çevresinde), 8. Üç-baş mescidi (Gümrikhâne yakınında), 9. Defterdar Şerife-zâde Efendi mescidi, 10. Defterdar Mehmed Çelebi Efendi mescidi, 11. Simkeş-başı mescidi (Lütfi Paşa çarşısı yakınında), 12. Hâcegî-zâde mescidi (Fâtih câmii yakınında), 13. Çavuş mescidi (Silivrikapısı yakınında), 14. Çivi-zâde Kızı mescidi (Davutpaşa yakınında), 15. Takyeci Ahmed Çelebi mescidi (Silivrikapısı civarında), 16. Hacı Nasuh mescidi (Sarıgez yakınında), 17. Kasab Hacı İvaz mescidi, 18. Hacı Hamza mescidi (Ağa çayırında), 19. Tok Hacı Hasan mescidi, 20. İbrahim Paşa zevcesi mescidi (Kumkapı yakınında), 21. Bayram Çelebi mescidi (Langa-kapısı yakınında), 22. Kemhalılar mescidi, 23. Kuyumcular mescidi, 24. Hersek bodrumu üzerinde olan mescid (Ayasofya yakınında), 25. Yaya-başı mescidi (Fener-kapısı içinde), 26. Abdî Su-başı mescidi (Sultan Selim yakınında), 27. Hüseyin Çelebi mescidi (Sultan Selim câmii yakınında), 28. Hacı İlyas mescidi (Ali Paşa hamamı yakınında), 29. Duhanî-zâde mescidi (Koca Mustafa Paşa yakınında), 30. Kadî-zâde mescidi (Çukur-bamam yakınında), 31. Müfti Hâmid Efendi mescidi (Azablar bamamı yakınında),

32. Tüfenkhâne mescidi (Hisarın dışında), 33. Saray ağası Davud Ağa mescidi (Edirnekapısı'nın dışında), 34. Dökmeci-başı mescidi (Eyüp'te), 35. Arpacı-başı mescidi (Eyüp'te), 36. Hekim-başı Kaysûnî-zâde mescidi (Sütlüce'de), 37. Kaysûnî-zâde mescidi (İstanbul'da), 38. Karci su-başı Süleyman mescidi (Eyüp'te), 39. İki mescid (İstanbul'da), 40. Ahmed Çelebi mescidi (Kiremitlik'te), 41. Yahya Ketbudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 42. Şebremini Hasan Çelebi mescidi (Kasımpaşa'da), 43. Süheyl Bey mescidi (Tophane'de), 44. İlyas-zâde mescidi (Topkapı'nın dışında), 45. Sarraf-başı mescidi (Topkapı'nın dışında), 46. Pazar-başı Memi Kethudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 47. Mehmed Paşa mescidi (Büyük-Çekmece'de), 48. Hacı Paşa mescidi (Üsküdar'da), 49. Sarayhane mescidi (Hasköy'de), 50. Ruznâmedî Abdî Çelebi mescidi (Sulu-manastır'da), 51. Kürkçü-başı mescidi (Kumkapı hâricinde), 52. Şeyh Ferhad mescidi (Langa-kapısı yakınında).

III. MEDRESELER.

1. Sultan Süleyman medresesi (Mekke'de), 2. Süleymaniye medreseleri (İstanbul'da), 3. Yavuz Sultan Selim medresesi (Halıcılar köş-künde), 4. Sultan Selim medresesi (Edirne'de), 5. Sultan Süleyman medresesi (Çorlu'da), 6. Şehzâde Sultan Mehmed medresesi (İstanbul'da), 7. Haseki Sultan medresesi (Avrat-pazarı'nda), 8. Vâlide Sultan medresesi (Üsküdar'da), 9. Kahriye medresesi (Sultan Selim yakınında), 10. Mihrimah Sultan medresesi (Üsküdar'da), 11. Mihrimah Sultan medresesi (Edirnekapısı'nda), 12. Mehmed Paşa medresesi (Kadırga'da), 13. Mehmed Paşa medresesi (Eyüp'te), 14. Osman Şah Vâlidem medresesi (Aksaray yakınında), 15. Rüstem Paşa medresesi (İstanbul'da), 16. Ali Paşa medresesi (İstanbul'da), 17. Ahmed Paşa medresesi (Topkapı'da), 18. Sofu Mehmed Paşa medresesi (İstanbul'da), 19. İbrahim Paşa medresesi (İstanbul'da), 20. Sinan Paşa medresesi, 21. Iskender Paşa medresesi (Kanlıca'da), 22. Karar Paşa medresesi, 23. Ali Paşa medresesi (Babaeski'de), 24. Mısırlı Mustafa Paşa medresesi (Gegbüzede), 25. Ahmed Paşa medresesi (İzmit'te), 26. İbrahim Paşa medresesi (İsa-kapısında), 27. Şemsi Ahmed Paşa medresesi (Üsküdar'da), 28. Kapı-ağası Mahmud Ağa medresesi, 29. Kapı-ağası Cafer Ağa medresesi, 30. Ahmed Ağa medresesi, 31. Müfti Hâmid Efendi medresesi, 32. Mâilîl Emir Efendi medresesi, 33. Ümm-i Veled medresesi, 34. Üç-baş medresesi, 35. Kazasker Perviz Efendi medresesi, 36. Hâcegî-zâde medresesi (Fâtih'te), 37. Ağa-zâde medresesi, 38. Ya'ya Efendi med-

resesi (Besiktas'ta), 39. Defterdar Abdüsselâm Bey medresesi, 40. Tûti Kadî medresesi, 41. Hakîm Mehmed Çelebi medresesi, 42. Hüseyin Çelebi medresesi, 43. Emin Sinan Efendi medresesi, 44. Şab-kulu medresesi, 45. Yunus Bey medresesi (Draman'da), 46. Karci Süleyman Bey medresesi, 47. Hacı Hatun medresesi, 48. Defterdar Şerife-zâde medresesi (Kadı-çeşmesi'nde), 49. Kadî Hakîm Çelebi medresesi (Küçük-Karaman'da), 50. Baba Çelebi medresesi, 51. Kirmasti medresesi, 52. Sekban Ali Bey medresesi (Gümrikhâne'de), 53. Nişancı Mehmed Bey medresesi (Altı-mermer'de), 54. Kethudâ Hüseyin Çelebi medresesi (Sultan Selim'de), 55. Gülfem Hatun medresesi (Üsküdar'da), 56. Husrev Kethudâ medresesi (Ankara'da), 57. Mehmed Ağa medresesi.

IV. DÂRÜLKURRÂLAR.

1. Sultan Süleyman Han dârülkurrası (İstanbul'da), 2. Vâlide Sultan dârülkurrası (Üsküdar'da), 3. Husrev Kethudâ dârülkurrası (İstanbul'da), 4. Mehmed Paşa dârülkurrası (Eyüp'te), 5. Müfti Sa'dî Çelebi dârülkurrası (Küçük-Karaman'da), 6. Bosnalı Mehmed Paşa dârülkurrası, 7. Kadî-zâde Efendi dârülkurrası.

V. TÖRBELER.

1. Sultan Süleyman türbesi, 2. Şehzâde Sultan Mehmed türbesi, 3. Sultan Selim türbesi (Ayasofya civarında), 4. Husrev Paşa türbesi, 5. Şehzâdeler türbesi (Sultan Selim türbesi yakınında), 6. Vezir-i âzam Rüstem Paşa türbesi (Şehzâde türbesi yakınında), 7. Ahmed Paşa türbesi (Topkapı'da), 8. Mehmed Paşa türbesi (Eyüp'te), 9. çocukları için inşa ettiği türbe, 10. Siyavuş Paşa türbesi (Eyüp'te), 11. Siyavuş Paşa'nın çocukları için yapılan türbe (Eyüp'te), 12. Zâl Mahmud Paşa türbesi (Eyüp'te), 13. Şemsi Ahmed Paşa türbesi (Üsküdar'da), 14. Yabya Efendi türbesi (Besiktas'ta), 15. Arap Ahmed Paşa türbesi, 16. Hayreddin Paşa türbesi (Besiktas'ta), 17. Kılıç Ali Paşa türbesi (Tophane'de), 18. Pertev Paşa türbesi (Eyüp'te), 19. Şâh-ı Hüban Kadın türbesi (Yenibahçe'de), 20. Ahmed Paşa türbesi (Edirnekapısı'nda), 21. Hacı Paşa türbesi (Üsküdar'da), 22. Haseki Sultan türbesi.

VI. İMÂRETLER.

1. Sultan Süleyman imâreti, 2. Haseki Sultan imâreti (Mekke'de), 3. Haseki Sultan imâreti (Medine'de), 4. Mustafa Paşa köprüsü başında bir imâret (Edirne'de), 5. Sultan Selim imâreti (Karapınar'da), 6. Sultan Süleyman imâreti (Şam'da), 7. Şehzâde Sultan Meh-

med imâreti (İstanbul'da), 8. Sultan Süleyman imâreti (Çorlu'da), 9. Vâlide Sultan imâreti (Üsküdar'da), 10. Mihrimah Sultan imâreti (Üsküdar'da), 11. Sultan Murad imâreti (Manisa'da), 12. Rüstem Paşa imâreti (Rodocuk'ta), 13. Rüstem Paşa imâreti (Sapanca'da), 14. Mehmed Paşa imâreti (Burgaz'da), 15. Mehmed Paşa imâreti (Hafsa'da), 16. Mustafa Paşa imâreti (Geğbüze'de), 17. Mehmed Paşa imâreti (Bosna'da).

VII. DÂRÜŞŞİFALAR.

1. Sultan Süleyman dârüşşifası, 2. Haseki Sultan dârüşşifası, 3. Vâlide Sultan dârüşşifası (Üsküdar'da).

VIII. SU-YOLLARI KEMERLERİ.

1. Bend kemeri, 2. Uzun kemer, 3. Muglava kemeri, 4. Gözlüce kemer, 5. Müderris köyü yakınındaki kemer.

IX. KÖPRÜLER.

1. Büyük Çekmece köprüsü, 2. Silivri köprüsü, 3. Mustafa Paşa köprüsü (Meriç üzerinde), 4. Mehmed Paşa köprüsü, 5. Oda-başı köprüsü (Halkalıpınar'da), 6. Kapı-ağası köprüsü (Harâmî dere'de), 7. Mehmed Paşa köprüsü (Sinanlı'da), 8. Vezîr-i âzam Mehmed Paşa köprüsü (Bosna'da, Vişegrad kasabasında).

X. KERVANSARAYLAR

1. Kervansaray (Sultan Süleyman imâreti yakınında), 2. Kervansaray (Büyük Çekmece'de), 3. Rüstem Paşa kervansarayı (Rodocuk'ta), 4. Kebeciler kervansarayı (Bitpazarı'nda), 5. Rüstem Paşa kervansarayı (Galata'da), 6. Ali Paşa kervansarayı (Bursa'da), 7. Ali Paşa kervansarayı (Bitpazarı'nda), 8. Pertev Paşa kervansarayı (Vefa'da), 9. Mustafa Paşa kervansarayı (İlgin'da), 10. Rüstem Paşa kervansarayı (Sapanca'da), 11. Rüstem Paşa kervansarayı (Samanlı'da), 12. Rüstem Paşa kervansarayı (Karişdırın'da), 13. Rüstem Paşa kervansarayı (Akbıyık'ta), 14. Rüstem Paşa kervansarayı (Karaman Ereğlisi'nde), 15. Husrev Kethudâ kervansarayı (İpsala'da), 16. Mehmed Paşa kervansarayı (Hafsa'da), 17. Mehmed Paşa kervansarayı (Burgaz'da), 18. Rüstem Paşa kervansarayı (Edirne'de), 19. Ali Paşa çarşısı ve kervansarayı (Edirne'de), 20. İbrahim Paşa kervansarayı (İstanbul'da).

XI. SARAYLAR.

1. Saray-ı atik tâtîri, 2. Saray-ı cedîd-i bümâyûn tâtîri, 3. Üsküdar sarayının tâtîri, 4. Galatasarayının eski yerine yeniden inşâsı, 5. Atmeydanı sarayının yeniden inşâsı, 6. İb-

rahim Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 7. Yenikapı sarayının yeniden inşâsı, 8. Kandilli sarayının yeniden inşâsı, 9. Fenerbahçe sarayının yeniden inşâsı, 10. İskender Çelebi babçesi sarayının yeniden inşâsı, 11. Halkalı Pınar sarayının yeniden inşâsı, 12. Rüstem Paşa sarayı (Kadınca'da), 13. Mehmed Paşa sarayı (Kadınca'da), 14. Mehmed Paşa sarayı (Ayasofya yakınında), 15. Mehmed Paşa sarayı (Üsküdar'da), 16. Rüstem Paşa sarayı (Üsküdar'da), 17. Siyavuş Paşa sarayı (İstanbul'da), 18. Siyavuş Paşa sarayı (Üsküdar'da), 19. Siyavuş Paşa sarayı (yine Üsküdar'da), 20. Ali Paşa sarayı (İstanbul'da), 21. Ahmed Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 22. Ferhad Paşa sarayı (Bayezid civârında), 23. Pertev Paşa sarayı (Vefâ meydanında), 24. Sinan Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 25. S. fu Mehmed Paşa sarayı (Hocapaşa'da), 26. Mahmud Ağa sarayı (Yenibahçe'de), 27. Mehmed Paşa sarayı (Halkalı yakınında Yergöğ'de), 28. Şâh-ı Hübân Kadın sarayı (Kasım-paşa çeşmesi yakınında), 29. Pertev Paşa sarayı (şebirin dışında), 30. Ahmed Paşa sarayı (Taşra Çiftlik'te), 31. Ahmed Paşa sarayı (Eyüp'te), 32. Ali Paşa sarayı (Eyüp'te), 33. Mehmed Paşa sarayı (şebirin dışında, Rüstem Çelebi çiftliğinde), 34. Mehmed Paşa sarayı (Bosna'da), 35. Rüstem Paşa sarayı (İskender Çelebi çiftliğinde).

XII. MAHZENLER.

1. Buğday mahzeni (Galata köşesinde), 2. Zift mahzeni (tersane-i âmirede), 3. Anbar (sarayda), 4. Anbar (Has babçe yalısında), 5. Mutbak ve kiler (sarayda), 6. Mahzen (Unkapanı'nda), 7. İki adet anbar (Cebehâne yakınında), 8. Kurşulu mahzen Tophane'de).

XIII. HAMAMLAR.

1. Sultan Süleyman hamamı (İstanbul'da), 2. Sultan Süleyman hamamı (Kefe'de), 3. Üç Kapılı hamam (Topkapı sarayı'nda), 4. Üç Kapılı hamam (Üsküdar sarayında), 5. Haseki Sultan hamamı (Ayasofya yakınında), 6. Haseki Sultan hamamı, 7. Haseki Sultan hamamı (Yahudiler içinde), 8. Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da), 9. Vâlide Sultan hamamı (Karpınar'da), 10. Vâlide Sultan hamamı (Cibâli kapısında), 11. Mihrimah Sultan hamamı (Edirnekapısı'nda), 12. Lütü Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 13. Mehmed Paşa hamamı (Galata'da), 14. Mehmed Paşa hamamı (Edirne'de), 15. Koca Mustafa Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 16. İbrahim Paşa hamamı (Silivrikapısı'nda), 17. Kapı-ağası Yakub Ağa hamamı (Sulu-manastır'da), 18. Sinan Paşa hamamı

(Beşiktaş'ta), 19. Molla Çelebi hamamı (Fındıklı'da), 20. Kaptan Ali Paşa hamamı (Topbane'de), 21. Kaptan Ali Paşa hamamı (Fenerkapı'da), 22. Müftü Ebüssu'ad Efendi hamamı (Mâcuncu çarşısında), 23. Mirmirân Kasım Paşa hamamı (Hafsa'da), 24. Merkez Efendi hamamı (Yenikapı dışında), 25. Nişancı Paşa hamamı (Eyüp'te), 26. Husrev Kethudâ hamamı (Ortaköy'de), 27. Husrev Kethudâ hamamı (İzmit'te), 28. Hamam (Çatalea'da), 29. Rüstem Paşa hamamı (Sapanca'da), 30. Hüseyin Bey hamamı (Kayseri'de), 31. Sarı Kürz hamamı (İstanbul'da), 32. Hayreddin Paşa hamamı (Zeyrek'te), 33. Hayreddin Paşa hamamı (Gümrikkhâne'de), 34. Yakub Ağa hamamı (Tophane'de), 35. Haydar Paşa hamamı (Zeyrek'te), 36. İskender Paşa hamamı, 37. Oda-başı hamamı, 38. Kethudâ Kadın hamamı (Akbaba'da), 39. Beykoz hamamı, 40. Emir Bubârî hamamı (Edirnekapısı dışında), 41. Hamam (Eyüp türbe-i civârında), 42. Dere hamamı (Eyüp'te), 43. Sâlib Paşa-zâde hamamı (Yeniköy'de), 44. Sultan Süleyman hamamı (Mekke'de), 45. Hayreddin Paşa hamamı (Tophane'de), 46. Hayreddin Paşa hamamı (Kemeraltı'nda), 47. Rüstem Paşa hamamı (Cibâli'de), 48. Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da).

Bibliyografya: 1. Mimar Sinan'ın bayatı ve eserleri için ka'eme alınmış olan asîl kaynaklar şunlardır: „*Adsız risâle*“ (Topkapı sarayı); *Risâlat al-mîmârîya*; *Tuhfat al-mîmârîn*; Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tagkirat al-abniya* (bu üç eser bir arada nşr. R. M. Meriç, *Mimar Sinan hayatı, eseri*, I. Mimar Sinan'ın hayatına, eserlerine dair metinler, TTK, Ankara, 1965, VI. seri, nr. 1); Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tagkirat al-bungân* (İstanbul, 1315); 2. Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 140, 147, 148, 150, 155, 159, 307, 308, 309, 310, 312, 313 v.d., II, 19, 64; Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikat al-cavâmi* (İstanbul, 1281); J. v. Hammer, *GOR* (Pesth, 1833), IX, 47—144, 148 v.d.; Ahmed Refik, *Yeni mecmua* (İstanbul, 1917), sayı 13, s. 249—252 sayı 14, s. 269—279; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912), 3 cilt; Heinrieb Glück, *Neues zur Sinan-Forschung* (Die bischeirige Forschung über Sinan, O L Z, 1924, 230 Featnummer); Mehmed Ağaoğlu, *Herkunft und Tod Sinans* (O L Z, 1924, 230 Featnummer); Ahmed Refik, *Mimar Sinan, Hazîne-i evrak vesikalarına göre*, (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Türk mimarları, Hazîne-i evrak vesikalarına göre* (İstanbul, 1936); İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul, 1948); Oktay

Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri* (İstanbul, 1949); Spencer Corbett, *Sinan (the Architectural Review*, 1953, CXIII, nr. 677, türk. trc. Nermin Sinemoğlu, *Vakıflar der-gisi*, V, 13); Ernst Egli, *Sinan der Baumeister Osmanischer Glangzeit* (Zürich, 1954); Ernst Diez-Oktay Aslanapa, *Türk san'atı* (İstanbul, 1955). (OKTAY ASLANAPA.)

SİNAN PAŞA. SİNÂN PAŞA, YÜSUF, HADİM (? — 1517), Yavuz Sultan Selim [b. bk.] devri mübârebelinde şecâat ve cesâreti ile şöhet kazanmış Osmanlı devlet adamı ve vezîr-i âzamı. Ak badımlardan olup, aalen Bosnalıdır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 531). Saray ağalarından iken, vezirlik ile çıkıp (Osman zâde Tâib, *Hadikat al-vuzarâ*, I, 21), bir müddet Rumeli serhaddinin seçkin sancaklarından Bosna beyliğinde bulunmuş (Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1274, 100a), Çaldıran seferine gidiş sırasında, Maltepe'de, Anadolu beyler-beyliğine getirilmiştir (27 safer 920 = 23 nisan 1514, bk. Celâl-zâde, *ayn. esr.*, göst. yer.; İdris Bidliai, *Salim-şâh-nâme*, Emânet hazinesi kütüp., nr. 1423, 81a; Haydar Çelebi rûz-nâmesinde, bk. Feridûn Bey, *Munşât al-salâtin*, İstanbul, 1274, I, 458, 24 safer günü Üsküdar'a geçilip, iki gün oturak yapılarak, Sinan Paşa'nın Anadolu beyler-beyi tâyin olduğu kaydediliyor ki, Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâc al-tavârih*, II, 245'de, buna itatinâden, 25 saferi kabul ediyor. İbn Kemal, Revan köşkü kütüp., nr. 1277 mükerrer, 8a'in Sinan Paşa'yı, Kızılbaş seferine çıkılmadan, Anadolu beyler-beyi gibi göstermesi bir zubbül olsa gerektir). Eyâleti askeri ile, Sivas'tan itibâren, ordunun karakol bizmetine me'mûr edilen Sinan Paşa (Haydar Çelebi rûz-nâmesi, bk. Feridûn Bey, *ayn. esr.*, I, 459), Asya'da vuku bulan muhârebelerde Anadolu beyler-beyinin sağ kanatta bulunması âdetine uygun olarak, 2 receb 920 (= 23 ağustos 1514) çarşamba günü vuku bulan Çaldıran muhârebesinde [b. bk.], Karaman beyler-beyi ile beraber, Osmanlı sağ cenâbında bulunmuş; kuvvetleri önünde 8.000 kişilik azab [b. bk.] alayı yer almış idi (İbn Kemal, 13b). Azabların ardında ta'biye edilen Osmanlı topraklarının mevcûdiyetini öğrenen Şah İsmail, kuvvetlerini ikiye ayırarak, Diyarbekir bâkimi Ustacalı Muhammed Han'ı Osmanlı aâf cenâhına, kendisi ise, Rumeli kuvvetleri üzerine bûcum edip, azablar aafiarını açınca, yanlarından sarkarak, merkezdeki yeniçerilerin arkasına düşüp, toprakları te'sirsiz bırakmağı tasarlamış idi (İdris, *ayn. esr.*, 93b). Osmanlı sol kanadı şahın kumanda ettiği kuvvetler karşısında artçıların bulunduğu yere

kadar püskürtülmüş ise de, Sinan Paşa, Usta-calu-oğlu'nun tertibini bozmağa ve asker aaf-larını açacak yerde muntazaman geri çekerek, toprak zincirleri gerisine çekmeğe muvaffak oldu. Bu sür'atle çekilme kızı-baş süvâri-lerini birden bire cehennemî bir topçu ateşi ile karşı-karşıya bıraktı (Sa'deddin Efendi, II, 265; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2162, 243a-b; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., IV, 138). Sinan Paşa'nın bu manevrası muharebenin kaderi üzerine tesir etmiş, Safevî aol kanadı inbi-zâma uğrayarak, ölümden kurtulanları firara veya şahın emrindeki kuvvetlere ilticâyâ mecbûr kalmışlardı. Bununla beraber Muhammed Han'ın pek şiddetli hücumu karşısında, Sinan Paşa can-siparâne savaşarak, maiyeti askerini teşvik etmek zorunda kalmış, kendisini imtisal eden beylerden baylısı (Beyşehir ve Kayseri sancak beyleri v. b.) muharebe meydanında kalmış; buna mukabil kızı-baş hücum koluna kumanda eden Ustacalu-oğlu maktûl düşmüş idi (*Selîm-nâme-i Şükrî* 'den naklen Mısır Çer-kesler kâtibi Yusuf, *Selîm-nâme*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2148, 15b). Bazı kaynaklarda Mu-hammed Han'ın başının bizzat Sinan Paşa tarafından kesildiği söylenir; Celâl-zâde (*ayn. esr.*, 110b) onun Sinan Paşa elinde maktûl düştüğünü ifade eder, diğer kaynaklar ise, bu işi bir gâzinin yaptığını kaydeder (msl. Haydar Çelebi rûz-nâmesi, bk. Feridûn Bey, I, 462; İbn Kemal, 14b; Sücûdî, *Selîm-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1284, 18a; Sa'deddin, II, 265). Kendi kolunda kat'i neticeyi istihsâl eden Si-nan Paşa, sol kanada yardım için, „nazırlık ile“ Safevî ordusunu arkadan çevirmiş idi (Sa'dî b. 'Abd al-Muta'âl, *Selîm-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1277, 73a). Yeniçerilerin ateşi ile karşılaşan Şah-Kulu tam bir inkisara uğra-mış; yaralanarak, atından düşen Şah İsmail güçlüğüyle hayatını kurtarabilmiş idi. Bu arada, Sinan Paşa'nın Şah-Kulu üzerine hücum ile kat'i neticenin alınmasına müessir olduğu an-lanılmaktadır (Yusuf, *ayn. esr.*, 16a).

Zaferi müteakip, Sinan Paşa muharebede hayatını kaybeden Hasan Paşa yerine, Rumeli beyler-beyliğine getirilmiştir (4 receb 920=25 ağustos 1514; Feridûn Bey, I, 462; İbn Ke-mal, 18a; Celâl-zâde, 113a). Çaldıran seferin-den dönüşte, Çoban köprüsünde pâdişaha mü-lâkî olan Rumeli beyler-beyini (Sa'deddin, II, 286), Amasya'ya varıldıkta, eyaleti askeri ile, Ankara'da kışlamağa me'mûr edildi (14 şevval=2 kânûn I.; Feridun Bey, I, 462; Yu-suf, 21b; Sa'deddin, II, 287; Âlî, 246a).

Seferden dönüş sırasında, askerinin bir köyü yağmalamasından mes'ul tutularak, vezir-i

âzam Hersek-oğlu ile vezir Dukagîn-oğlu Ah-med Paşa'ların azledilmeleri (9 ramazan 920; İbn Kemal, 23a; Celâl-zâde, 114b; Sa'deddin, II, 285) üzerine, Hadım Sinan Paşa'nın sadâre-te getirildiği bakındaki ifade (*Hadîkât al-vuzâ-râ*, I, 22; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, III, 105) ciddi bir esâsa dayanmamaktadır. Filha-kika bir müddet münbal kalan vezir-i âzamla-ğa aynı sene zilkadesi içinde Dukagîn-oğlu getirilmiştir (Feridûn Bey, I, 464). 1515 nisa-nı başlarında, Amasya kışlağında sefere hare-ket sırasında, Ankara'dan çağırılan Sinan Pa-şa, pâdişaha mülâkî olduktan sonra (Keşfi, *Bâğ-i firdavs-i gûzât*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2147, 54a-b; aynı yerde liyakati basebiyle Sinan Paşa'ya vezir-i âzamlık mübrûnün tes-lim olduğuna âit kayıt diğer kaynaklar ile te'yit edilemiyor), ordu Kemab üzerine sevk olunmuş, bu kalenin zaptını müteakip, Sivas'a gelindikte, tekrar İran seferine çıkılması ka-rarlaştırılmış iken, zabire kollarının Dulkadir-lılar tarafından vurulması Safevîler ile ittifakı şâyi olan Dulkadir-oğlu 'Alâ' al-Davla Bozkurt üzerine yürünmesine sebep ve vesile olmuş, Memlûklerin şefâatine rağmen, Yusuf, biri Tur-bal ile Artukâbâd arasında Koca-Bey çayı-rında, diğeri Sivas'ta olmak üzere, Kansuh Gavri'den iki mektup geldiğini, ilkinde Zu'l-Î-Şâdirî'ya 'de pâdişahın hutbe ve sikkede ismi-nin zikrinin teklif olduğunu, ikincisinde ise 'Alâ' al-Davla'nın te'dip olunacağını ifade edildiğini naklediyor (*ayn. esr.*, 22b, 23b). Si-nan Paşa serdarlığında 10.000 kişilik bir kuv-vet, baskın tarzında, Dulkadir ülkesine gön-derilmiş, Rumeli beyler-beyinin ardından da ordu hareket ettirilmiştir (26 rebiülâhır 921=9 baziran 1515). Keyfiyetten haberdar olan 'Alâ' al-Davla, mümkün sür'atle kuvvetlerini topladı ise de (Yusuf 23b, Dulkadir beyinin 20.000 kişiyi hazırladığını naklediyor). Sinan Paşa'ya kılavuzluk eden 'Alâ' al-Davla'nın kardeşi Şehsuvar'ın oğlu Ali Bey'in telkinleri ile, Dulkadir saflarından iltihaklar olduğu gibi, mukavemette ısrar ederek, arkalarını Turna dağına veren Türkmenler de kâmilan imha edildiler. 'Alâ' al-Davla ve dört oğlunun baş-ları kesilip, o sırada Göksun çayırına gelmiş olan pâdişaha gönderildi (29 rebiülâhır=12 baziran; Feridûn Bey, I, 465; Sücûdî, 30b; Keşfi, 61a-b; vekayii Şehsuvar-oğlundan dinle-yerek yazan Şükrî'den naklen Yusuf, 23b v.d.; Sa'dî, 78b v.d.; Celâl-zâde, 123a-125a; Sa'ded-din, II, 294-297; Âlî, 247b v.d.). Bu muvaffa-kiyeti üzerine Rumeli beyler-beyi Sinan Pa-şa'ya 6 cemâziyelevvel 921 (18 baziran 1515) 'de vezirlik pâyesi ve vezir-i âzamlık mührü verildi (Celâl-zâde, 125a; Uzunçarşılı, II, 531

v.d.; Sa'deddin, II, 297 ve Âlî, 248a, sâdece „ve-zâret“ mansıbı verildiğini kaydederler).

Hadım Sinan Paşa'nın bu ilk sadâreti fil'en Hersek-oğlu Ahmed Paşa'nın 14 şâban 921 (24 ağustos 1515) tarihinde Edirne'ye gelerek, vezir-i âzamlık yerine oturmasına kadar de-vam etti (Haydar Çelebi rûznâmesi, bk. Fe-ridun Bey, I, 470). Daba önce, Hersek-oğlu 'na vezir-i âzamlık teklif olunduktan, nakid, kı-lıç ve kaftan ıbsanı ile Sinan Paşa teselli edil-mek istenmiş idi (*ayn. esr.*, I, 469). Çaldıran bezimeğine rağmen, Safevîler'n şarkî Anadolu 'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmak için sarf-ettileri gayretler Osmanlı hükûmetini yeniden bir kızılbaş seferi tertibine sevk ediyordu. Bir taraftan Bıyıklı Mehmed Paşa Karahan'a karşı mücâdelede takviye edilirken, diğer taraftan 14 safer 922 (19 mart 1516)'de şarka sefer busûsu kararlaştırılıp, bu maksatla pâdişah 6 reb'ülevvelde (7 nisan) Edirne'den İstanbul'a hareket etmiş idi. Yolda iken, Şehsuvar-oğlu 'ndan gelen bir mektup Memlûk hükûdarının bizzat Haleb'e gelmek ihtimalini haber veri-yordu (8 reb'ülevvel; Feridûn Bey, I, 476). İstanbul'a gelindikten sonra alınan ve Ka-raham'ın Osmanlı karakoluna galebesini bildir-ren başka bir baber pâdişahı ziyâdesi ile ga-zaba getirerek, Hersek-oğlu'nun azl ve bap-a'nı, ikinci defa sadârete getirilen Hadım Si-nan Paşa'nın, seraafer olarak, Diyarbekir'e gönderilmesinin emredilmesini müteakip olmuş idi (23 reb'ülevvel 922=26 nisan 1516; Feri-dûn Bey, *göst. yer.*). Vezir-i âzam Sinan Paşa 2 gün sonra, şarka hareket etmek üzere, Üs-kûdar'a geçti (*ayn. esr.*, I, 477).

Bu sırada gelmiş olması muhtemel Memlûk hükûdarı Kanaub Gavri'nin bir mektubu (evâhîr-i safer 922 tarihini taşıyan türkçe mek-tubun faksimilesi, metni ve tahlili için bk. Ha-lil Edhem, *Mısır fethi mukaddematına âit mü-hîm bir vesika*, TTEM, X, sayı 19 [96], s. 30 v.d.) pâdişahın bazarlıkları yapılan seferin Memlûk devletine müteveccih olup-olmadığının acele bildirilmesini istiyordu. Bu mektuba ce-vâben ve Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rük-neddin Efendi ve Karaca Paşa'nın elçiliği ile gönderilen nâme-i hümayûnlar ile, seferin kı-zılbaş üzerine yapılacağı te'min edildi (arapça ve türkçe yazılan iki mektubun sûretleri için bk. Celâl-zâde, 133b-136b, 136b-137b). Sefâret bey'eti yalnız Kansuh Gavri'ye te'minat ver-mekle değil, aynı zamanda şuyû bulan Safevî-Memlûk yakınlaşmasının tabkiki ile de vazie-felendirilmiş idi.

Safevî hükûmeti bir taraftan şarkî Anadolu 'da yeniden hâkimiyet te'sis için askeri hare-kâta girişirken, diğer taraftan da elçiler gön-

derip, Osmanlılara karşı Mısır sultanının ittifa-kını te'mine çalışmış ve Dulkadir ülkesinin zaptından beri Osmanlı tebdidinin ağırlığını hisseden Kansuh Gavri'nin mühimce bir kuv-vet ile bizzat Haleb'e gelmesine müessir ol-muş idi (İbn İyâs, Safevîlerin Osmanlı arâzi-sine hücum ve Diyarbekir'i baskın ile geri al-dıkları haberinin 29 saferde (3 nisan) Kahire 'ye gelmesi üzerine, ümerâyı toplayan Sultan Gavri'nin, Osmanlı-Safevî çatışmasını gözet-lemek üzere, bizzat Haleb'e gitmeği kararlaştırdığını kaydediyor: *Badâ'i' al-zuhûr fî va-kâ'i' al-duhûr*, trc. G. Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire*, Paris, 1960, II, 20 v.d. Buna mukabil Yusuf (*ayn. esr.*, 25b-27a, 29b-30b) Safevîlerin ittifak teklifini, Nur Ali Han'ın Erzincan'da Osmanlı kuvvetlerine mağlûp ve maktul düşmesi üzerine vuku bulduğunu, o sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'de toplanmakta olduğunu haber alan Gavri'nin, şaha, şâyet Sultan Selim şarka yürürse, cesâretle karşı çıkmasını, zirâ Memlûklerin Osmanlı or-dusunun arkasını keseceği te'minatını verip, iki komşu hükûdarın arasını bulmak bahânesi ile, Suriye'ye yürümeğe karar verdiğini nakle-diyor). Filhakika, sefer hazırlıklarını sür'atle ik-mâl eden Memlûk hükûdarı, Sinan Paşa'nın Üskûdar'a geçtiği tarihten 20 gün sonra, 15 rebiülâhır 922 (17 mayıs 1516) cumartesi gün-ü, Kahire'den Şam ve Haleb'e doğru hare-ket etmiş idi (İbn İyâs, II, 37). Diğer taraf-tan, 20 rebiülâhırda Akşehir ve 12 cemâzi-yelevvelde Kayseri'ye varan Sinan Paşa, ora-da, Anadolu beyler-beyi ve yeniçeri ağası tarafından karşılandı; sonra ileri bareketle 16 cemâziyelevvelde Elbistan'a vâsıl olup (Feri-dûn, I, 478), Memlûklerin öteden beri Osmanlı devletine hûlûs arz eden hudut beylerine dos-tâne mektuplar (mektupların muhtevâsı için bk. Sücûdî, 36a-b) göndererek, Memlûklü tasarrufunda olan sâhadan Fırat'ı geçip, Di-yarbekir'e gitmek için ruhsat talep eder gibi olduğu zaman, onlardan sert cevaplar aldı. Si-nan Paşa bu muâmelenin, Memlûklerin hasmâne vaziyet alıp, Gavri'nin bizzat Haleb'e gel-mekte olmasından ileri geldiğini tahkik ederek, keyfiyeti, 4 cemâziyelevvelde Üskûdar'a geçe-rek, orduya yetişmek üzere hareket hâlinde bu-lunan pâdişaha arzetti (Sücûdî, 37a-b; Sa'-deddin, II, 325-327; Âlî, 254b). Memlûkler hakkındaki tasavvurları için böyle bir vesileyi mühim bir fırsat telakkî eden Sultan Selim bir taraftan Sinan Paşa'ya Fırat üzerine köp-rü inşasını emrederken (Feridûn, I, 478), diğer taraftan da — muhtemelen Mısır barb'ine taraf-tar olmayan vezirleri ilzam için — İstanbul'da bulunan şeybulislâmdan, kızılbaş seferine gi-

den orduyu arkadan vuran Memlûklere karşı mübârehenin gazâ ve cihâd olacağı yolunda fetvâ istihlal etti (Celâl-zâde, 138^b—139^a; Sücûdî, 39^b—40^a; Keşfi, 71^a). Esâsen Safevîlerin şarkî Anadolu'yu yeniden ele geçirmek teşebbüslerinin akamete uğradığı, Akşebir'e konulduğu gün, Karahan ve maiyetindeki kızılbaş beylerinin başları gelmesi ile anlaşılması olduğundan (25 cemâziyelevvel; Celâl-zâde, 137^b; Selâhaddin Tansel, *Silâhsör'un fetih-nâme-i diyar-i Arab adlı eseri, Tarih vesikaları*, yeni seri, I, sayı 2 [17], s. 301; Sa'deddin, II, 329 ve Âlî, aynı tarihte Konya'ya vâsıl olunca, başların geldiğini kaydediyorlar), şark tarafından tamâmiyle emin olan pâdişah Sultan Gavri'ye Karahan'ın başını göndererek, Mısırdan çıkması sehehini sormuş ve ancak özür diler ise, yoluna devam edebileceğini ihtâr etmiştir (Sa'dî, 77—78^a). İleri barekete devam eden Sultan Selim, 22 cemâziyelâhırda (23 temmûz) Elbistan ovasına vararak, Sinan Paşa ile buluştu (Ferîdûn, I, 478). Pâdişahın vusûlünden bir gün önce, aslen kadı olan bir Memlûk elçisi gelmiş ve Sinan Paşa'dan, kendisi İstanbul'a gidip, pâdişah ile buluşuncaya kadar, seferin durdurulmasını rica etmiş idi. Elçi ertesi gün, İstanbul'a gitmek üzere müsâade isteyince, Sinan Paşa kendisini, yol yorgunluğundan kurtaracağını söyleyerek, pâdişahın huzûruna çıkarıp, elçiyi hayretler içinde bırakmış idi. Sultan Selim Kansub Gavri'nin, bu kadar kalabalık bir Ordu ile, Haleb'e gelmek sûretiyle kendisini şab ile muhâreheden zorla men'etmek istediğini söylemiş; elçi inkâr yoluna sapınca da, onu bir kaç gün önce Safevî elçilerinin gecelediği köylerden getirilen adamların şahâdeti ile ilzam etmiş idi. Bu adamların ifâdelerine göre, Safevî elçileri şah ile ittifak eden Mısır sultanının Mısır'dan bareket ettiğini haber verip, sevinçle geri dönmüşlerdi. Bundan sonra Sultan Selim, Mısır elçisini, bukümdarının vaktine bazır olması ihtarı ile, îade etmiş idi (Yusuf, 31^b—32^a).

25 receb 922 (24 ağustos 1516) pazar günü vuku bulan Merc Dâbık [b. bk.] meydan muhârebesinde bir aralık bozgun ihtimâli başgösterince, vezir-i âzam Sinan Paşa'nın sağ, vezir Yunus Paşa'nın sol kola varıp, askeri teşci etmeleri emredilmiş, hilbassa Sinan Paşa'nın teşvikleri ile (Sücûdî, vezir-i âzâmın askeri „yürekli-diren“ bitâbesinin meâlini vermektedir: 48^b—49^a; ayrıca bk. Ferîdûn Bey, I, 479; Sa'deddin, II, 334), cesâretlenen Osmanlı kuvvetleri kat'i galebeyi te'min etmiştir. Bu muzafferiyetten sonra bütün Suriye kolaylık ile zaptolundu. Sultan Selim I., Haleb ten sonra, Hamâ ve Hims üzerinden, Şam'a

girmiş (29 şâban=27 eylül) ve orada 3 aya yakın zaman ikamet etmiştir. Burada, bir taraftan Suriye'nin zapt ve tanzimi, diğer taraftan, maiyette bulunan İdris Bitlîsi'nin de vukufundan istifade edilerek, şarkî Anadolu meseleleri ile uğraşılması (pâdişahın, 25 ramazanda, Sinan Paşa ve İdris'i dâvet ederek, diyar-ı şark ahvâlini görüştüğü bakında bk. Ferîdûn Bey, I, 481).

Merc Dâbık'ta Kansub Gavri'nin ölmesi üzerine, Mısır'a dönen Memlûk ümerâsi *davûdâr kabîr* ve Mısır nâibi Tumanbay'ı sultan intibap etmişlerdi (14 ramazan 922=10 teşrin I. 1516 cuma; İbn İyâs, II, 95 v. d.; Halil Edhem Eldem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe*, İstanbul, 1935, s. 25 v. d.). Yeni Memlûk hükümdarının harbe hazırlandığına dair Şam'a gelen haberlere ilâveten, Gazze sancak beyi İsa Bey oğlu Mehmed Bey'den zilkadenin ilk günü (26 teşrin II.) gelen bir essus haberi üzerine, vezir-i âzam Sinan Paşa'nın seraskerlik ile Gazze'ye gönderilmesi kararlaştırıldı (4 zilkade; Ferîdûn Bey, I, 481). Bu baher Canbirdi Gâzâlî kumandasında bir Memlûk müfrezesinin Gazze'ye barekete bazırlanması ile (İbn İyâs, II, 99 v. d., 107; daha 18 ramazanda, Şam niyâhetine namzet kılınan Gâzâlî'nin emrine 2.000 Memlûk ve 6 binhaşı tâyin olunduğunu, 12 gevvalde bu müfrezenin Gazze'yi zapt ve mübâfaza ederek, babarda yapılacak seferi hekleyeceğinin şâyi olduğunu kaydediyor) alâkalı olmalıdır. Sinan Paşa, kapı-kulu, Rumeli ve Anadolu askerinden tereküp eden 4.000 kişilik bir kuvvet ile, 6 zilkadede Gazze'ye doğru hareket etti (Ferîdûn Bey, I, 481, 482; Sücûdî, 56^b—60^a; Keşfi, 86^b; Sa'deddin, II, 344 Sinan Paşa'ya verilen kuvvetin mikdarını 5.000 olarak gösteriyor). Sinan Paşa'nın bareketinden 2 gün sonra (6 zilkade) divan toplanıp, Mısır'a yürünmesi kararlaştırıldı ve bazırlanan kuvvetler vezir-i âzâmın ardınca yola çıkarıldı (Ferîdûn Bey, I, 481 v. d.).

Sinan Paşa Cisir-i Yakub, Taberiye gölü kenarı ve Remle üzerinden Gazze'ye vâsıl olarak; oradaki beyler tarafından karşılandı (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab*, s. 315). Bu sırada, Gâzâlî, 'Ariş'e gelmiş; fakat kuvvetlerini (Sa'deddin, II, 346, 5.000; Sücûdî, 59^a ve Haydar Çelebi, bk. Ferîdûn Bey, I, 482, 7.000; Keşfi, 85^a, 20.000 olarak gösteriyor) kâfi bulmayarak, bedevîlerden asker tedârik edip, Osmanlı öncülerinin gerisini tehdit etmek istedi. Sinan Paşa, hem düşmanın etraftan yardım almasını önlemek, hem de muhâreheyi kabûle mecbûr etmek için, 20—21 kânûn I. gecesi, Gazze'den Remle'ye hareket etti, fakat sonra geri dönüp, sür'atle

Gazze üzerine yürüdü ve ertesi sabah bareket bâlînde bulunan Memlûk kuvvetleri ile Gazze'nin cenûb-i garbîsinde Şeri'a vâdisi civarında Yunus Han'ın bulunduğu sahrada (İbn İyâs, Baysân civarında diyor, II, 122) karşılaştı. Canbirdi, Osmanlı kuvvetlerinin ilk anda muvaffak olmaları üzerine aşılması güç bir vâdinin gerisine çekilerek, geçiş sırasında hasmını bastırmak istedi ise de, Sinan Paşa şiddetli ok atışının desteği ile sür'atle vâdiyi, geçip, saf bağlayarak, muhârebeye başladı. Düşmanın arka piyade baskın tasavvuru da 1.000 kadar ardı çıkarılarak önlenildi. Sababtan ikindiye kadar devam eden muhârehede, başta Gazze ve İskenderiye nâipleri olmak üzere, 20 kadar Memlûk beyi telef oldu. Canbirdi yaralanarak, firara mecbûr kaldı, akşam karanlığına kadar yapılan tâkipte 4—500 kadar esir alındı (27 zilkade=21 kânûn I.; Ferîdûn Bey, I, 482 v. d.; Sücûdî, 60^b—66^a; Keşfi, 87^a—89^b; *Fetih-nâme*, s. 316 v. d.; Sa'deddin, II, 346—348 v. b.). O geceyi muhârebe sâhasında geçiren Sinan Paşa, ertesi gün Gazze'ye döndüğü zaman, yaptığı manevrayı hezimet ve firar gibi anlayan şebirinin, Memlûklerin Gazze nâhi Ali Bay'ın tabriki ile, Gazze'deki Osmanlı ordugâhını yağma, ele geçirdikleri Osmanlıyı insafsızca katlettiklerini öğrendi. Yaptığı anı araştırmada, evlerinde askerlerin eşya, silâh ve atları bulunmak sûretiyle suçları sâbit olanlar kısmen öldürüldü, kısmen de tecziyeleri pâdişahın gelişine bırakıldı (İbn İyâs, II, 124 v. d.; *Fetih-nâme*, s. 318; Sa'dî, 90^a v. b.).

20 zilkadede Şam'dan ayrılarak, Gazze'ye doğru yol alan pâdişah zilhiccenin ilk günü Sinan Paşa'nın galebesinden haberdar olmuş; Kudüs ziyâretini müteâkip, 9 zilhiccede, Gazze'nin şarkında 'Ayn al-Şafâ menziline Sinan Paşa tarafından istikhâl olunmuştur. Bu karşılaşma sırasında, Sinan Paşa'ya gösterilen izzet ve memnûniyeti, Sultan Selim'in hayatında hiç bir vezire göstermediği rivâyet olunur (Sa'dî, 91^b). Daha Canbirdi Gâzâlî'nin Gazze'ye yürümeğe memûr edildiği haberi üzerine, Tumanbay'a Rumeli su-başılarından çerkes Murad başkanlığında bir elçilik hey'eti gönderilerek, hutbe ve sikkede pâdişahın ismi zikredildiği takdirde, Mısır'ın kendisine bırakılacağı teklif olunmuş idi. Tumanbay'ın rızâsı bilâfına elçinin öldürülmesi (Yusuf, 37^a—b; Ferîdûn Bey, I, 482; ayrıca bk. İbn İyâs, II, 115 v. d.; Halil Edhem Eldem, *ayn. esr.*, s. 27) Sultan Selim'in, Mısır'a yürümek tasavvurunu fi'le çıkarmasına vesile oldu. 15 zilhiccede yapılan müşâverede, önce Sinan Paşa'nın Hâ'ir Bey ile gönderilmesi kararlaştırılıp, ertesi gün pâdişah bareket etti (Ferîdûn Bey, I, 452, 484).

Sinan Paşa çölü geçip, Sâlihiye'de ordunun gelmesini bekledi. 23 zilhiccede gelen ordu ile, ileri barekete geçilerek, 27 zilhiccede Hânkî kasabasına varılınca, bedevî arapların tecâvüzü arttığından, Sinan Paşa — Hâ'ir Bey, Şebusuvar-oglu ve Ramazan-oglu ile birlikte — pusuya girerek, haylı arab esir ve telef etti (Ferîdûn, I, 453; Celâl-zâde, 148^b). Ertesi gün hacılar Birka'sinde, askeri sudan mahrum etmek isteyen kuvvetin çokluğu, bizzat Tumanbay'ın geldiği zannını uyandırarak, pâdişaha at çekilmiş ise de, sonradan memlûklerin fabriki ile bedevî arapların bücüm ettiği anlaşılması (Yusuf, 38^b, bu yanlış anlamadan pâdişahın gazaba gelerek, at çekilmesini işâret eden Sinan Paşa'nın az kalsın hayatını kaybetmek teblihesini atlattığını naklediyor) ve Sinan Paşa'nın top ateşi ile mütecâvizler dağıtılmıştır. (Celâl-zâde, 148^b—149^a; Ferîdûn, I, 453, 484).

Mısır'ın kaderini tâyin eden Raydâniya meydan muhârebesinde (29 zilhicce 922=23 kânûn II. 1517), vezir-i âzam Sinan Paşa Osmanlı ordusunun sağ cenabına kumanda etmiş; Tumanbay, pâdişahın bulunduğu merkez üzerine yaptığı taarruzda püskürtülünce, bütün kuvveti ile Sinan Paşa kanadına yüklenmiş idi. Bu kanatta pek şiddetli cereyan eden müsâdemede, Memlûkler önce piyâde tüfekçilerini ezmış, sonra bütün şiddeti ile Sinan Paşa'nın üzerine yürüyüp, göğüs-göğüse pek kanlı bir boğazlaşmada vezir-i âzâmı ve bazı nedâr-haşı Ali Ağa'yı yaralamış. Ramazan oğlu Mahmud Bey'i telef etmişlerdi. Keyfiyeti öğrenen pâdişah, sipâhî oğlanları alayını göndererek, Memlûklerle püskürttü ise de, arabaya konulan Sinan Paşa, yaralarının ağırlığı dolayısı ile, otağa varır-varmaz vefat etti (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab, Tarih vesikaları*, sayı 3 [18, s. 434 v. d.; Ferîdûn I, 485; Sücûdî, 76^a—77^a; Keşfi, 97^a—98^b; Sa'dî, 94^a—b). Hoca Sa'daddin Efendi (II, 355 v. d.), pâdişahın maiyetinde bulunan babasından naklen, Sinan Paşa'nın, Gazze'deki mağlûbiyetinin intikamını almak hırsı ile, ileri atılan Canbirdi tarafından yaralandığını, mabfeye girmek zorunda kalan vezir-i âzâmın kat'i zafer te'min edilinceye kadar, muhârebe meydanından ayrılmadığını, Yusuf (39^b) ise, bizzat Tumanbay'ın, pâdişah zannı ile Sinan Paşa'yı yaraladığını naklederler. Muhârebenin ertesi günü, Sinan Paşa'nın ve Ali Ağa'nın namazı kılınıp, Şeyb Timurtaş zâviyesinde defnedilerek, üzerine türbe yapılması emrolundu.

Şecâat ve sadakatine son derece itimat ve itikat ettiği Sinan Paşa'nın vefatı Sultan Selim I.'i fazlası ile üzmüş, zaferi müteâkip, „bi hamdi llâh devletlu pâdişaha taht-ı Yûşuf

müeyesser oldu...“ diye tebrikte bulunan yakınlarına pâdişah: „Gergi tahtı aldık ama, ne faide, Yusuf'u aldırık“ diye teessürünü izhâr etmiştir (Sa'dî, 94^b—95^a).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (T. H.).

SİNAN PAŞA. Hoca SİNAN AL-DİN YUSUF B. HİZİR B. KÂZİ CALÂL AL-DİN (1440?—1486), Türk edebiyatının tanınmış nâsîrlilerinden biri olup, İstanbul'un ilk kadısı âlim ve şâir Hızır Bey'in oğludur. Sivrihisarlı olan Hızır Bey'in cedleri Nasreddin Hoca'ya kadar çıkartıldığı gihî (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 203; Belîğ, *Güldeste-i riyâz-ı irfan*, a. 278, Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 162; II, 290), *Sefine-i nefise-i meleviyân* (II, 119) 'da Mevlânâ soyundan gelmiş gösterilir Sinan Paşa'nın annesi âlim Molla Yegân (ölm. 878=1473)'ın kızıdır. Böylece Sinan Paşa hem baba, hem de ana tarafından zamanın en büyük ilim adamlarını yetiştirmiş olan bir âileden gelmektedir. Sinan Paşa'nın doğum tarihi ile doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Babası Hızır Bey'in ölümünde yaşının 20'ye yakın olduğu bilinmekle herâber (bk. Meedî, *Şakâ'ik tercümesi*, s. 193; *Tâc al-tavârih*, II, 498; *Kunh al-ahbâr*; Hasan Fehmi Paşa, s. 39, v. 174), doğum tarihi kesin olarak helî değildir. Sinan Paşa'dan bahseden hâzî eserlerde doğum tarihi 844 (1440, msl. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 534) olarak kayıtlı ise de, bir *Tazarât* yazmasının sonundaki Ebüssu'ûd Efendi tarafından yazılmış olan Sinan Paşa'nın tercüme-i hâlini gördüğünü söyleyen Recâî-zâde Ekrem (*Kudemâdan bir kaç şâir*, s. 9) ile diğer bazı kitaplarda (msl. Ebüzzîya Tevfik, *Numâne-i edebiyat-ı osmaniye*, 1326, s. 14; İ. H. Dânişmend, *İzâhlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 204) doğum tarihi 841 (1437) olarak gösterilmiştir. Sinan Paşa'nın Sivribisar'da, Bursa'da veya İstanbul'da doğduğu rivâyetleri vardır (bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; krş. Uzunçarşılı, *Belleten*, 1963, XXVII, 37). *Eslâf* 'ta, biç bir kaynak gösterilmeden, 844 recebinin 16. günü İstanbul'da doğduğu yazılıdır.

1453'te Fâtih Sultan Mehmed Hızır Bey'i, İstanbul kadısı olarak; Bursa'dan İstanbul'a dâvet ettiğinde, Sînân al-Dîn Yusuf 13—15 yaşlarında idi. Sînân al-Dîn Yusuf'un kimlerden ders okuduğu kaynaklarda bildirilmeyorsa da, çok iyi bir tahsil görmüş, Hoca-zâde, Hayâlî, Kestelli, Hatîb-zâde gibi âlimleri yetiştirmiş olan Hızır Bey oğlunun „ulûm-i aklıyede ve şer'iyyede“ son derece ıtılâ kesbetmesinde başlıca âmil olmuştur. Sînân al-Dîn Yusuf, bahasının muhitindeki ilmi sohbetlerden

de faydalanarak, daha pek genç yaşta iken, geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Nitekim Latîfî ile Kınalı-zâde tezkirelerinde „benüz hâliğ olmadan minbere çıkup, halka emr-i maruf ve nehy-i münker ider idi“ diye yazılıdır. 863 (1459) 'te, babası öldüğü zaman, aş. yk. 20 yaşında bulunan Sînân al-Dîn Yusuf'a Fâtîh Edirne'de önce bir medresede, sonra da Murad II.'in yaptırmış olduğu dârülbâdiste müderrislik vermiştir. Bundan sonra, Fâtîh'in teveccebünü kazanarak, İstanbul'da „Sahn müderrisi ve hâce-i sultânî“ tâyin olunmuştur. Artık pâdişah Sinan Paşa'ya büyük bir tevecceb ve saygı göstermekte ve huzurunda yapılan ilmi sohbetlerde dâimâ Sinan Paşa da bulunmaktadır. Fâtîb bocasının, riyâziyedeki bilgisini de genişletmesi için, o sırada İstanbul'a gelmiş bulunan Ali Kuşçu'dan faydalanmasını istemiş; Sinan Paşa da, Ali Kuşçu'nun derslerine devam eden talebesi Molla Lutfî'nin öğrendiği bilgileri kendisine tekrarlaması sûretiyle, riyâziye bilgisini tamamlamıştır. Öyle ki, bundan sonra Kadî-zâde-i Rûmî (1337—1412) 'nin *Çagmîni* şerhine bir bâşiye yazmıştır. Fâtîh, devlet işlerinde de bocasının müşâverelerinden faydalanmak için, 875 (1470) 'te ona vezirlik rütbesi vermiştir. Pâdişah saraydaki kütüphânesine bir hâfız-ı kütüb tâyin etmek isteyince, Sinan Paşa'ya sormuş, o da kendi yetiştirdiği Molla Lutfî'yi tavsiye etmiştir. 881 (1476) 'de, Gedik Ahmed Paşa'nın azl ve hapsolmesi üzerine, Sinan Paşa bir seneye yakın sadrazamlık mevkiinde bulunmuştur (krş. *Sicill-i osmanî*, III, 103; Uzunçarşılı, II, 534; ayn. mli., *Belleten*, 1963, XXVII, 37—43). Aynı sene, bilinmeyen bir sebepten dolayı, pâdişahın gazabına uğrayarak, azl ve haps olunmuştur. Fâtîh'in çok saydığı bocasını banga mühim sebep ile azl ve bapsettirmiş olduğu bilinmemektedir. *Şakâ'ik* tercümesinde, aâdece „pâdişah ile Sinan Paşa arasında azlî icâb eder bir kıssa-i vâhiyye-i vâhî vâkî olmağla“ denmiştir. *Tâc al-tavârih* 'te ise, „icâb-ı rencîş hâzî hâlât sünûh itmekle“ denmektedir. Sinan Paşa hakkında çok yetersiz bilgi veren Latîfî ile ondaki bilgileri aş. yk. olduğu gibi tekrarlayan Kınalı-zâde'nin „Sultan Mehmed'e vezir olduktan sonra, riyâseti siyâset bilüp ve agrâz-ı dünyadan irâz ve nefret idüp, Şeyh Vefâ hazretlerine irâdet getürmüşdür“ demek sûretiyle, Sinan Paşa'yı vezirlikten kendi isteği ile çekilmiş göstermeleri doğru değildir. Bu gözden düşme vak'asında paşayı çekemeyen düşmanlarının dahli olabilir. O zaman nlemâ'nın iki zümre olduğu bilinmektedir. Bu iki zümreden birincisinde Hoca-zâde, Sinan Paşa, Molla Lutfî, Ali Cemâlî Efendi gibi şerbest dü-

günceli âlimler vardır. Bunlar o zamanın münevverlerinin toplantı yeri olan Şeyb Vefâ tekkesinde şâir ve mutasavvıf Şeyb İbn Vefâ'nın mânevî feyz bâlesinde toplanırlardı. İkinci zümre başlarında Karamânî Paşa'nın bulunduğu mutaassıp zümre idi ki, bunların arasında Hatîb-zâde, Molla İzârî, Efdal zâde, Ahaveyn gibi âlimler var idi. Bunlar ise, Şeyh Vefâ tekkesi müdâvimlerini i'tikatsızlık ile itham ederlerdi (Uzunçarşılı, II, 665). Aynı görüşle dinî ve felsefî konularda Sinan Paşa'nın aslâ taassup göstermemesi hasımlarının bir babâne uydurmalarına imkân vermiş olabilir. Sinan Paşa'ya gazaplanan pâdişahın hocası hakkında, „mecânine münâsîp tedbirât“ alınmasını emretmesi böyle bir ihtimali akla getirmektedir. Nitekim reybi fikirleri yüzünden, babasının da kendisini sık-sık azarladığı bilinmektedir.

Sinan Paşa bapsolunca, İstanbul ulemâsı ayaklanmış, toplu bir hâlde pâdişaha mürâcaat edip, Sinan Paşa hapisten çıkarılmaz ise, bütün kitaplarını yakarak, Osmanlı ülkesini terk edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Sinan Paşa, bapisten çıkartılmış, fakat Sivrihisar kadılığı ve müderrisliği vazifesi ile, derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Pâdişah, arkasından bir tabib göndererek, paşanın aklı muhtel olduğu için, deliler için yapılan tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Tabib Sinan Paşa'ya İznik'te ulaşmış, paşayı bapsedip, bağlatarak, günde 50 değnek vurdurmuş ve „muhâlif şerbetler“ içirmiştir. Paşaya yapılan bu tedavi şeklini Mevlânâ İbn Hüsâm al-Dîn işitince, İznik'ten pâdişaha bir mektup göndererek, bu üsûlden vazgeçilmesini rica etmiş, bunun üzerine Fâtîhde bunu kabul etmiştir.

Sinan Paşa Sivribisar'a sürülünce, vefakâr talebesi Molla Lutfî hocasını yalnız bırakmayarak, onunla birlikte Sivribisar'a gitmiş ve menkûbiyeti süresince yanında kalmıştır. Sinan Paşa gözden düşürülünce, sıra yakınlarına gelmiş, kardeşi Ahmed Paşa Semâniye medreselerinden birisinde müderris iken, azlolunup, Üsküp medresesi müderrisliğine ve kadılığına gönderilmiştir (bk. *Şakâ'ik tercümesi*, s. 196). Yine talebesinden Üstâd-zâde Tâc al-Dîn İbrâhim şebzâde Abdullah 'ın bocası ve Ankara'da 20 akçe ile müderris iken, azlolunup, 15 akçe ile, Çubuk kadılığına tâyin edilmiştir (*Tâc al-tavârih*, II, 568).

Sinan Paşa, Bayezid II.'in cülûsuna kadar, 5 sene Sivrihisar'da kalmıştır. Bayezid II. tahata geçince (886=1481), Sinan Paşa'ya vezirlik rütbesi iade edilmiş (Uzunçarşılı, II, 659), 100 akçe yevmiye ile, Edirne dârülhâdisi müderrisliğine tâyin olunmuştur. Sinan Paşa Edirne dârülhâdisinde iken, *Mevâkıf* 'in „cevâhîr“

bâbsine bir bâşiye yazdığı gibi, türkçe eserlerini de bu taribtan sonra kaleme almıştır. *Şakâ'ik* 'te, *Tâc al-tavârih* ve *Kaşf al-zunûn* (II, 2037) 'da Sinan Paşa'nın 891 (1486) 'de Edirne'de vefat ettiği kayıtlıdır. Meedî, 891 saferinin yirmi dördüncü günü akşamı İstanbul'da vefat etmiş olduğunu kaydetmesi ile kaynaklarda ölüm yeri hakkında da bir ikilik ortaya çıkmaktadır. Onun Gelibolu'da medfun olduğu rivâyeti ise, bir yanlıştan ileri gelmiştir.

Sinan Paşa'nın Fâtîb devri kazaskerlerinden Molla Mehmed'in kız kardeşi ile evlenmiş olduğu, Mehmed ve Ahmed Çelebi adlarında oğullarının bulunduğu, Mehmed Çelebi'nin Mahmud Paşa medresesinde müderrislik yaptıktan sonra, bazı kadılıklarda bulunup, genç yaşta ölmüş olduğu teshit edilebiliyor (*Şakâ'ik tercümesi*, s. 216). Kazasker Molla Mehmed'in diğer bir kız kardeşi ise, Kemâl Paşa-zâde'nin babası Süleyman Çelebi ile evlenmiş olup, Kemâl Paşa-zâde bu hanımdan doğmuştur (*Tâc al-tavârih*, II, 510). Sinan Paşa'nın kardeşleri Bursa müftisi Ahmed Paşa (ölm. 925=1510) ile Bursa kadısı Yakub Paşa (ölm. 891=1486) 'nın her ikisi de âlim ve fâzıl kişiler olup, her çok ilmi eserler meydana getirmişlerdir (bk. *Şakâ'ik tercümesi*, s. 196 v.d.).

Şahsiyeti. Sinan Paşa'nın zekâsının keskinliği, anlayış ve kavrayış kabiliyeti üzerinde kaynaklar ısrarla durarak, paşanın bu fitrî kabiliyetini, pek parlak cümleler ile, över. Hatâ Latîfî „zihn ü zekâda hîhedel, fehm u firâsette darb-ı mesel idi“ der. O, bu fitrî kabiliyet ile birlikte âile çevresinde kolayca gelişme imkânını bularak, genç yaşta geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Kendisinin aynı zamanda natuk, mubâhase ve münâzarada hasımlarını yenmekte eşsiz olduğu bildirilir. Keskin ve ceval zekâsı ile, daha pek genç yaşta felsefeye merak etmiş olan Sinan Paşa'yı reybi fikirleri yüzünden babası sık-sık azarlayarak, şüphe ve vebim tuzağına tutulmamasını istemiş. Bir gün, babası ile birlikte yemek yerlerken, Sinan Paşa'nın önündeki sahanın bakır olduğundan şüphe edecek kadar reybi fikirlerini ileri götürmesi üzerine, babası sofradaki sahanı kaldırıp, oğlunun başına vurmuştur (bk. *Şakâ'ik tercümesi*, Topkapısarayı müzesi, Hazîne kütüp., nr. 1263'teki resim). Sinan Paşa sonraları tasavvufa meyletmiş, Şeyb İbn Vefâ'nın mânevî te'sirinde kalarak, ona irâdet getirmiştir. Böylece büyük saygı beslediği Şeyb İbn Vefâ'nın mânevî feyzi ile tasavvuf yoluna girmiştir. Bayezid II. devrinde kaleme aldığı türkçe eserlerinde tasavvufun te'siri kuvvetle hâkimdir. Sinan Paşa'nın son derece cömert ve derviş mizaçlı olup, dünyaya değer verme-

diği, tarikat eblâne büyük muhabbet gösterdiği *Şakâ'ik*'te ve *Tâc al-tavârih*'te yazılıdır.

Sinan Paşa asla mutaassıp olmayıp, serbest düşünceli bir mütefekkindir. İlmî görüşü bakımından, babasından üstün olduğu kabûl edilir (Uzunçarşılı, II, 658). Molla Fenârî mektebini dedesi Molla Yegân ile babası Hızır Bey'den sonra Sinan Paşa devam ettirmiş, Molla Lutfî, Üstâd-zâde Tâc al-Dîn İbrâhîm, Sarı Kürz Nûr al-Dîn al-Karâsî, Aydınî Karabalî, Mîrim Çelebî gibi değerli âlimler Sinan Paşa'dan ders görmüşlerdir. *Şakâ'ik*'te anlatıldığına göre, Molla Gûrânî'nin de Sinan Paşa'nın ilmine tam bir güveni var idi. Sinan Paşa vezir iken, tâtil zamanlarında, dedesi Molla Yegân'ın da yapmış olduğu gibi, nefis yemekler hazırlatarak, esbâb-ı tabsile ziyâfetler verir, bu arada ilmi sohbetlerin yapılmasına zemîn hazırlamış. Bu ziyâfetlerde Hoca-zâde, Molla Kastelânî, Hatib-zâde, Ali Cemâlî Efendi gibi büyük âlimler bulunmuş (*Şakâ'ik tercümesi*, s. 165, 302; *Tâc al-tavârih*, II, 438, 481). Fâtih Sultan Mehmed'in buzûrunda yapılan ilmi münâkaşalarda dâimâ hocası da bulunur, başka ülkelerden gelen âlimlere karşı kendi ulemâsının üstün gelmesini isteyen Fâtih'i hocasının nûnâkaşa ve mubâhasede gösterdiği başarı son derece memnun edermiş. Bunların birinde Ali Kuşçu Fâtih'in buzûrunda zâviyeler üzerine bir hendese meselesi ortaya atmış, pâdişah nasıl çözüleceğini Ali Kuşçu'dan değil, kendi ulemâsından sormuş; bunun üzerine Sinan Paşa da dâhil olmak üzere, Osmanlı ulemâsı birer risâle yazarak, meseleyi çözmeğe çalışmışlardır (A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, s. 34 v. d.).

Âlim ve mütefekkir olan Sinan Paşa aynı zamanda büyük bir nâsir ve şâirdir. Edebiyatımızda nazmından çok nesri ile tanınmış, Latîfî'nin dediği gibi, kasîde ve gazel söylemeye, mablas kullanmamıştır. Fakat onun şâir tab'atlı olduğu *Tazarru'ât*'ındaki manzûmelerinden başka, mensûr birer şiir olan nesinden de anlaşılmaktadır. Nesirde ise, secî'li ve süslü nesrin edebiyatımızda en güzel, en âhenkli ve en tabîî örneğini vermiş olması ile, secî'li ve süslü nesre „Sinan Paşa üslûbu“ denilmiştir.

Eserleri. Sinan Paşa arapça olarak yazdığı ilmi risâlelerinin çoğunu Fâtih devrinde ka'eme almıştır. Bunlar riyâziye, hey'et, fıkıh ve kelâm mevzûlarındadır. Daba çok ruhi bir boşalma ve tatmin mâhiyeti arzeden türkçe eserlerini ise, Bayezid II. devrinde yazmıştır. Bu devirde yazdığı eserlerin mevzûları ise din, taaavvuf, ahlâk ve evliyâ menkıbeleridir.

1. Türkçe eserleri: 1. *Tazarru'ât*. Sinan Paşa'nın en tanınmış eseridir. Mensur büyük bir eşer olup (Husrev Paşa kütüp. nüshası, 215

var.; Nuruosmaniye kütüp. nr. 2605, 233 var.), içerisinde yer-yer manzum kısımlar da vardır. Sinan Paşa, *Nasihat-nâme*'sinin sebeb-i telifinde yazdığına göre, tedristen artan zamanını boşa geçirmeyip, bir kaç ay içerisinde *Tazarru'-nâme* adını verdiği bu eserini meydana getirmiştir. Hak hazretinin övgüsünde hatırına her ne geldi ise yazdığını, „esası usûl-i meşâ-yih-i bakikat üzerine vurulubdur ve hînâsı kavâid-i eblî tarikat üzerine konulubdur“ diyerek, eserin tasavvufî bir mâhiyet taşıdığını da söyler. *Tazarru'-nâme* hütünü ile bir münâcât olup, Sinan Paşa, ilbâminin tabîî sevkine uyarak, büyük bir vecd ve coşkunluk içerisinde, Tanrıyı övmüş, ona yalvarıp-yakarmıştır. Bu sebep ile eserde bir çok tekrarlar vardır. *Tazarru'ât* musannâ nesir üslûbunun mükemmel bir örneğidir. Secî'lerin ve mütenâzır cümlelerin çok kolay bir buluş ile sıralanışı esere mensur bir şiir âhengi ve güzelliği kazandırmıştır. Nabiv bakımından değişik ve kısa cümleler nesre canlılık ve tabîîlik vermiştir. Sinan Paşa bu süslü nesir üslûbunda İran örneklerinden, busûsiyetle 'Abdallâh-i Anşârî'nin eserlerinden mülhem olmuştur. Bu müseccâ ve musannâ nesir üslûbu daha Sinan Paşa'dan önce kullanılmaya başlanmıştır. Fıtraten şâir, zekî ve natuk olan Sinan Paşa'nın elinde bu süslü nesir fevkalâde âhenkli, tabîî ve kıvrak bir bâl almıştır. Bu musanna nesir üslûbu divan edebiyatında asırlarca taklit edilmiş, fakat git-tikçe külfetli, sun'î ve anlaşılmasız hîr bâl almış, *Tazarru'ât* ise, bu nesir üslûbunun bir şâheseri olarak tek kalmıştır.

Tazarru'ât yazmaları, metin bakımından, iki ayrı tertip arz etmektedir. Bâzılarında peygamberlerin, sabâbenin, icthâd ve tarikat ehlinin na'atları eserin son kısmındadır. Yazmaların çoğunda ise, bu bölüm eserin ortalarında olup; bundan sonra ilâhî aşkânı habesinden bölüm gelmektedir; yazmaların bu durumu yüzünden *Osmanlı müellifleri*'nde *Aşk-nâme* adında ayrı bir eseri daha bulunduğu zannedilmiştir. Bunun gibi *Kışa-i anbiyâ*'ya dâir küçük bir eserin bulunduğu da doğru değildir. Kütüb-bânelerde *Tazarru'ât* yazmalarının bolluğu eserin sevilip, pek çok okunduğunu gösterir. Bu yüzden de yazmalar arasında pek çok değişiklikler ve eksiklikler vardır. En eski *Tazarru'ât* yazmaları için bk. Türk dil kurumu kütüp. nr. A 12 (istinsabı 894 h.), Süleymaniye Husrev Paşa kütüp., nr. 180 (istinsabı 957 h.), Üniversite kütüp., TY 863 (istinsabı 964 h.), Ali Emîrî, nr. şer'iyye 846 (istinsabı 984 b.), Nuruosmaniye kütüp., nr. 2602 (istinsabı 990 b.), Ankara Genel kitaplık. nr. 83 (istinsabı 995 h.), Süleymaniye kütüp., Beşir Ağa kısmı., nr. 345

(istinsabı 999 b.). *Tazarru'ât*'tan ufak bir seçme. Sinan Paşa'nın hayatına âit sekiz sahifelik bir önsöz ile, Ebüzziya matbaasında üç defa basılmıştır; ilk baskı 1305, son baskı 1309).

2. *Nasihat-nâme*. Sinan Paşa'nın ahlâka dâir yazmış olduğu ikinci mensur eseridir (Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., nr. 680, 315 var.; Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüp., nr. A 39, 104 var.). Paşa *Nasihat-nâme*'de „bir kaç gün dabi inâyet-i bakka itimad idüp, sa'y ve himmet idem, ablâk bâbında *nasihat-nâme* âfretinde bir kitaba dahi azimet idem“ diyerek, *Tazarru'-nâme*'den sonra bu eserini kaleme almış olduğunu söyler. *Nasihat-nâme*'de de eserin kaç bölüm olacağını, her bölümde nelerden bahsedileceğini önceden düşünmemiştir. „Amma ol kitaba ne fasl koyam, ne bâb koyam; belki söz ne tarafa çekerse, ana uyam“. „Bizüm muradumuz tezbî-i ahlâka müteallik bir kaç söz söylemekdür. Ol münâsebetle bir az nasihat dahi oluna ve ol esnâda dabi bâ-tıra ne gelürse, dinüle. Egerçi Eflâtun düdüğü sözleri dirüz amma, biz anı Kur'an'dan ve hadîsten alup söylerüz... Hemîn ana kasd olundu ki, bâtırâ gelen yapıla, her bâbdan, gerek Eflâtun'dan, gerek *Kitâb*'dan“ (bk. Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., var. 30). *Nasihat-nâme*'de zemm-i dünya, ablâk-ı hasene, hilm ü gazab, zemm-i erbâb-ı taklid, sâliklerle musâhaba, ilmin faydası ve zararı, ma'rifet-i bakikiye sultana hizmeti yerme, zâlim pâdişah, hezil ve alaydan kaçınma, alçakları yerme, kerimleri övme, kanaat, tâat ve tevekküle teşvik, sünen ve âdâb-ı nebeviyeye tahris, sükûtu övme, tevbe ve aadaka vermeğe teşvik, şeriat ve tarikat ehli, nasihat-i mülûk, müfsid vezirin zemmi, eblullabın övgüsü v.b. mevzûlardan bahsedilir. Yer-yer bikmetler, mev'izeler anlatılır, nasihatler verilir. Sinan Paşa'nın nasihat-i mülûk ve müfsid vezirin zemmi mevzuunda yazdıkları kendi hayat tecrübelerinin, menkûbiyet acılarının bir ifâdesi gibi görünüyor. Buralarda Sinan Paşa'nın ifâdesi o kadar içli, öyle canlıdır ki, kendisini de müfsit bir vezirin pâdişaha kötölemiş olduğu akla gelmektedir. Bu vezirin mutaassıp ulemâyı tutan Karamânî Mehmed Paşa olması muhtemeldir. İbn Kemâl, *Tarih* (TTK yayını, a. 622)'inde Karamânî Mehmed Paşa'nın şahsiyeti hakkındaki yazılar hu ihtimali kuvvetlendirmektedir. *Nasihat-nâme* de müseccâ nesir üslûbu ile yazılmıştır. Sinan Paşa'nın bu eserinde de tabîî ve kıvrak bir ifâdesi var ise de, mevzuun öğreticî oluşu yüzünden, *Tazarru'ât*'taki şîriyet hunda yoktur. *Nasihat-nâme*'ye *Ahlâk-nâme* veya *Maârif-nâme* de denmiştir (bk. *Osmanlı müellifleri*, II; Süleymaniye, Lala İsmail kü-

tüp., nr. 212). *Şakâ'ik*'ta *Nasihat-nâme*'den hiç söz edilmez. *Tâc al-tavârih* (II, 499)'te „münâcât ve nesâyibe müctemil bir türkî kitap te'lif etmiştir ki, *Maârif-i Sinan Paşa* demekle marûf olmuştur“ denilerek, *Maârif-nâme*, yâni *Nasihat-nâme* ile *Tazarru'-nâme* karıştırılmıştır. Hammer (III, 315)'de ve Babinger (EI)'de *Tazarru'-nâme*'ye *Maârif-nâme* denmesi yanlıştır. *Nasihat-nâme*'nin bâzı nüshaları için bk. Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., 212 (istinsabı 978 h.); Britia Museum Or. 6999 (istinsabı 997 h.); Üniversite kütüp, TY 154 (istinsabı 999 h.); Hekimoğlu kütüp, nr. 680, Lâleli kütüp., nr. 1789; Topkapı Sarayı müzesi, nr. 1022.

3. *Tazkirat al-avliyâ*. Sinan Paşa *Nasihat-nâme*'den sonra *Tazkirat al-avliyâ*'yı yazmıştır. *Nasihat-nâme*'nin sonunda „çün söz buraya geldi, bu cildi bunda tamam idelüm. İnşaallah cild-i âhârda *Tazkirat al-avliyâ*'ya ihtimam idelüm“ der. Bu eserini de nasıl meydana getirmiş olduğunu *Nasihat-nâme*'yi yazarken, „iki ay mikdarı olınca, eczâ bir yire irişdi ki, takrib ile eblullahun zikri araya düğdi. Ol münâsebetle batıruma geldi ki, meşâ-yih-i meşhûreyi anam. Anlarun menâkıbından bir az takrir kılam. Pes hemîn ol aradan şurâ' itdüm. Ahlâk emrine mukayyed olmayup, ol üslûbu bıraktım. Amma bir kaç azîzün menâkıbı yazılınca mevânî oldu. Ol vakıtdan berü benüz yazılmadı... Hak hazretinin el-tâf-ı inâyetlerinden ve ol ervâh-ı mukaddese-nün rûbâniyetlerinden ümidüm oldur ki, bir vakıtda ol menâkıbı dabi itmam idem“ (Hekimoğlu, var. 30). Sinan Paşa *Tazkirat al-avliyâ*'sında bangi „azîzlerin“ menâkıbını yazacağına tereddüde düşer; hepsininkini yazsa sözün uzayacağını, bâzılarını yazsa tercih sanılacağını düşünerek, Şeyh 'Aţţâr'ın eserine uymağı doğru bulduğunu, ancak 'Aţţâr'dan sonra yaşamış olan bir kaç kişinin menâkıbından da kısaca bahsedeceğini söyler. Sinan Paşa'nın ifâdesinden eserin 'Aţţâr'ın eserinin bir tercümesi olmadığı, ancak onun eserinde bulunan evliyâdan bahsedeceği anlaşılmaktadır. Bu busûsun iyice aydınlanabilmesi için, ber iki metnin dikkatle karşılaştırılması gerekir. Sinan Paşa'nın eseri olduğu üslûbundan anlaşılan *Tazkirat al-avliyâ*'larda (bk. Nuruosmaniye kütüp, nr. 2616; Ali Emîrî, 1066) aş-yk. 30 kadar velînin menâkıbı bulunduğu bâlde, daha eski 'Aţţâr tercümelerinde 70'ten fazla evliyâ menâkıbı vardır. Ayrıca Sinan Paşa adına kayıtlı *Tazkirat al-avliyâ*'ların bepsi Sinan Paşa'nın eseri olmayıp, başka tercümeler ile karıştırılmıştır. Msl. Nuruosmaniye kütübânesinde 2616 numaradaki *Tazkirat al-*

avliya 'nın, üslûbu bakımından, Sinan Paşa 'nın eseri olduğu açık iken, yine aynı kütüphânedeki Sinan Paşa adına kayıtlı 2299 numaralı *Takrirat al-avliya* 'daha eski bir tercümedir. Bu eserler de dikkatle incelenerek, Sinan Paşa 'ya ait olanlar tesbit edilmelidir.

II. Arapça risâleleri: 1. *Hâşiya'alâ sarh al-Mulâhhas*. Kadî zâde-i Rûmî'nin Çağmîni'nin bey'ete dâir *Mulâhhas* gerhine bâ-iyesidir. Sinan Paşa'nın bu eserinden *Şakâ'ik*, *Tâc al-tavârih*, *Kunh al-ahbâr* gibi eski kaynaklar babseder. Yazmaları için bk. Millet kütüp., Cârullah Efendi, nr. 146/1; Fâtib, nr. 1401/2; Escorial 954 (Brockelmann, I, 685). 2. *Risâla*. Ali Kusu'nun Fâtib'in buzûrunda ortaya atmış olduğu hendese mes'alesinin çözümlü bakiındadır. Köprülü kütüp., nr. 721, var. 69b-70b (bk. A. Adıvar, *Osmanlı türk-lerinde ilm*, s. 34). 3. al Şarîf al-Curcânî'nin *Mavâkıf* şerhinin cevâbir bahsine bâsiyesi, Bu eserden de *Şakâ'ik*, *Tâc al-tavârih* ve *Kunh al-ahbâr* bahseder. 4. *Hidâya*'nın tebâret bahsine âit risâlesi. Bk. *Kaşf al-gunân*, II, 2037. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; Mecdî, *Şakâ'ik tercümesi*, s. 195, bâsiyede. 5. *Risâla fi aşkâl allâgî urîda fî havâşî fî hikmat al-ayn fî bahş al-cihât*, Ayasofya kütüp., nr. 2350/3. 6. Bayzavî'nin *Tafsîr*'ine bâsiye, Nuruosmaniye kütüp., nr. 368. Kaynaklarda adı geçmeyen ve yalnız *Osmanlı müellifleri*'nde anılan bu son eser Sinâneddin Yusuf b. Husâmeddin 'in eseri ile karıştırılmış olabilir, (krş. Nuruosmaniye kütüp., nr. 368, 500; Ayasofya, nr. 410). Sinan Paşa'nın bu arapça risâleleri üzerine biç bir inceleme yapılmamıştır. Yukarıda adı geçenlerden başka risâlelerinin de bulunması mümkündür.

Bibliyografya: Metin içerisinde verilenlerden başka, Köprülü-zâde Mehmed Fuad-Şebabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 201-211; Fuad Köprülü, *Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının tekâmülüne bir bakış* (Akşam matbaası), s. 51; Gibb, *A History of the Ottoman Poetry*, II, 25.

(HASİBE MAZIOĞLU)

SİNAN PAŞA. SİNAN PAŞA, KOCA, (1520? - 1596), Osmanlı sadrâzamı, Yemen fâtihî. Ali adındaki köylüsünün oğlu olup, Arnavutlukta'ta Luma eyâletinde, Topoyani'de dünyaya gelmiştir (bk. Hasan Kaleşi, *Veliki Vezir Kodža Sinan-paşa...*, *Gjurmime Albanologjike*, Prishtine, 1965, s. 144; Delvino'da doğduğu iddiası için bk. Matteo Zano, *Relazione*, E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, 3. seri, III, 420). Doğum tarihi kat'i olarak bilinmemekte ise

de, bizzat kendi ifâdesi ile, ikinci sadârâtında 70 yaşında bulunduğuna göre. (Murad III.'a takdim ettiği bir telbîsi: Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2236, var. 40b), 1520 yıllarında doğmuş olmalıdır. Küçük yaşta devşirme olan Sinan, enderûna intisap etmiş ve her bâlde kendisinden önce haremden yetişen ağabeyi Ayas Paşa'nın da yardımı ile, kısa zamanda bir çok merhaleleri katederek, Kanunî Süleyman'ın çaşnigir-başlığına kadar yükselmiştir. Malatya sancak beyliği ile saraydan ayrılmış ve sırası ile, Kastamonu, Gazze ve Nabulus sancak beyliklerinde bulunduktan sonra, Erzurum beyler-beyliğine tâyin edilmiş, fakat çok geçmeden Haleb'e, oradan da Mısır beyler-beyliğine naklolunmuştur (cemâziyelâbir 975 = kânûn I. 1567 sonları).

Sinan Paşa'nın Kabire'ye vardığı sıralarda, Yemen'de İmam Mutabbar'ın isyânı ciddiyet keşb ettiğinden, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa [b. bk.], vezâret pâyesî ile, Yemen serdarlığına tâyin edilmiş idi [bk. mad. SELİM II.]. Ancak Lala Mustafa'nın emrine tabsi olunan kuvvetlerin büyük kısmı Mısır askerlerinden teşkil edildiği gibi, serdâra verilen terakki ve tabsislerin de yine Mısır bazînesinden te'diyesi emrolundu. Bu bâl esâsen ağabeyi Ayas Paşa'nın katledilmesinde Lala Mustafa'yı başlıca müsebbip addeden ve muârizının muhtemel bir muvaffakiyetini kıskanan Sinan Paşa'yı serdar aleybine bâzi tertiplere sevketti ve Lala Mustafa'nın Kahire'ye varışında Yemen isyânını bastırmak için nasıl bareket edilebileceğini tesbit gayesi ile toplanan divanda bu ibtilâf daba da büyüdüğünden, her ikisi de yekdiğerini Bâbiâlî'ye şikâyetle başladılar. Neticede Yemen'e gitmek bîsûsunda taallül gösteren Lala Mustafa Paşa azledilerek (tafsilât için bk. Şerafeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar*, *Belleten*, sayı 88, s. 562-569), Yemen serdarlığı, vezâret pâyesi ile, Sinan Paşa'ya tevcih edildi (21 safer 976 = 15 ağustos 1568 taribli buküm ve serdarlık berâtı için bk. Bağveket arşivi, *Mühimme*, VII, vesika 1907, 1922). Şan'a beyler-beyliğine tâyin olunan Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Ta'izz kalesini istirdat etmesinden sonra, 976 recebinde (kânûn I. 1568/kânûn II. 1569) Mısır'dan hareket ile, Mekke üzerinden Yemen'e varan Sinan Paşa önce buradaki Kabire kalesini âsilerden aldı ve İskenderiye kaptanı Kurd-oğlu Hızır'ı denizden, ümerâdan Memî Bey'i de, bir mikdar kuvvet ile, karadan sevk ederek, Mutabbar'ın adamlarından Kasım'ın olinde bulunan Aden ve mülbakatını zabtettirdi (zilkâde 976 = mayıs 1569). Kendi aleybine bir tertip bazırılmasından çekinen

Özdemir-oğlu'nun çekilip-gitmesinden sonra da, Mutabbar'ın terketmiş olduğu Şan'a'yı ele geçirdi (26 temmûz 1569). Kavkabân şehrinin zaptedilmesinden ragmen, kalesinin uzun müddet mukavemet etmesi yüzünden, Siaan Paşa Yemen'de kıslamak zarûretini duydu ve nihâyet bu kalenin de sukutu (18 mayıs 1570) üzerine, İmam Mutabbar, kendisine küçük bir arpalık verilmesi şartı ile, itâata mecbûr bırakıldı. İki-ye ayrılmış olan Yemen beyler-beyliği tekrar birleştirilerek, sâbık Gazze beyi Kara Şâbin Mustafa Paşa-zâde Bebram Paşa'ya tevcih edildi ve yeni bir isyân bareketine mâni olmak gayesi ile de, bütün urban şeyblerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşuldu. Bundan sonra, 1571 şubatında Zabîd'den bareket eden Sinan Paşa, Mekke ve Medine'yi ziyâret ed'p, bacı olduktan (bk. Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 98) sonra, yine kendisine tevcih edilen Mısır beyler-beyliği vazifesini devrâlmak üzere, Kahire'ye döndü. Bu sûretle Yemen'i ikinci defa Osmanlı baki-miyeti altına almağa muvaffak olan Sinan Paşa „Yemen fâtihî“ unvânı ile şöret kazandı. Şâir Nibâlî, *Feth-nâme-i Yemen* ve Rumûzî, *Tarih-i Yemen* adlı manzûm eserleri ile bu fetbi tebeil' ettikleri gibi, arap müverrih ve seyyabî Kutb al-Dîn al-Makkî de, bizzat Sinan Paşa'nın telkini ile kaleme aldığı *al-Barğ al-yamânî fi'l-fath al-'Osmânî* adındaki eserini (Portekizce tercümesi ile birlikte, kısmen D. Lopez tarafından neşredilmiştir: Lizbon, 1892) ona ithâf etti. Çok geçmeden de Sinan Paşa, yedinci vezirlik pâyesi ile „kubbe-nişin“ oldu (zilbiccâ sonu 980 = 2 mayıs 1573).

Bu sıralarda Tunus'taki Halkulvad (Goletta, La Goulette) kalesini ellerinde bulunduran ispanyollar ile, garbî Akdeniz hâkimiyeti meselesine dayanan mücâdele yeniden alevlenmiş ve 1572 sonbaharında, Don Juan kumandasındaki bir İspanya donanması, Kıbrıs seferi esnâsında Uluç (Kılıç) Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrini ele geçirerek, burasını tahkim ve bukümdarlığını da Mevlay Hasan'ın oğlu Muhammed'e vermiş idi. Venedik sulbünü müteâkib, Halkulvad'ın fetb ve teshiri ile, Tunus'un kurtarılmasına karar verilince, Kılıç Ali Paşa'ya büyük bir donanma hazırlaması emredildi ve gönderilecek bütün kara ve deniz kuvvetlerine de Sinan Paşa serdar tâyin olundu (serdarlık berâtı için bk. A. Feridun, *Munşâât al-salâtin*, İstanbul, 1275, II, 570-572). Pâdişah Selim II. tarafından kat'î ve hil'at ile taltif olunan serdar Sinan Paşa, yanında Kılıç Ali Paşa olduğu bâlde, 268 kadirga, 15 kalyon ve 15 mavnadan müteşekkîl donanma ile, 13 mayıs 1574 (21 mübarrem

982) 'te İstanbul'dan bareket ile, Calabria ve Messina taraflarını vurduktan sonra, 22 temmûzda (2 rebîülâbir) Halkulvad önlerine vararak, kaleyi muhâsara altına aldı. Halkulvad, 33 gün süren bir mukavemetten sonra, 24 ağustos 1574 (6 cemâziyelevvel 982) 'te hücum ile zapt, Muhammed Bey esir, iğtinam edilen toplar donanmaya nakl ve kale tahrip edildi. Bunun tâkiben ispanyollar tarafından inşâ edilmiş olan civardaki iki küçük kale de ele geçirilerek, Tunus'un fethi tamamlandı ve beyler-beyliği Ramazan Paşa'ya verildi. Böylece unvânına „Tunus fâtihî“ sıfatını da ilâve ettirmeye muvaffak olan Sinan Paşa teğrin I. ortalarında, zengin ganâim ile, İstanbul'a avdet etti (tafsilât için bk. Kâtip Çelebî, *Tuhfat al-ki-bâr fi asfâr al-bihâr*, İstanbul, 1141, s. 97 v. d.).

Tunus'ta gösterdiği muvaffakiyetten dolayı pâdişahın iltifat ve ibrâsına nâil olan Sinan Paşa, vezirlik derecesinde de terfi ederek, dördüncü vezirliğe yükseldi. Ancak rakibi Lala Mustafa Paşa da „Kıbrıs fâtihî“ unvânı ile divân-ı bümâyûnda bulunuyor ve vezirlik mertebesinde ondan bir önceki üçüncü sırayı işgâl ediyordu. Şah Tabmâsp'ın ölümünü tâkip eden saltanat mücâdelelerinden istifâde ve Şah İsmâ'il II.'in abdinnden dönmesi vesile ittihâz edilerek, İran'a barp ilânı babis mevzuu olduğu vakit, Sinan Paşa, tıpkı Lala Mustafa Paşa gibi, yeni bir serdarlığın te'min edeceği imkânları nazâr-ı itibâra alarak, seferin lebinde bulundu ve neticede Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefetine ragmen, harbe karar verilince, Lala Mustafa Paşa ile birlikte, serdar tâyin olundu (20 safer 985 = 9 mayıs 1577). O zamana kadar tatbik edilmemiş bir tarzda İran seferine iki serdar birden tâyin edilirken, bunların mintakaları da birbirinden ayrılmış, Lala Mustafa Paşa'ya şimâl-i garbiden, Erzurum üzerinden Şirvan vilâyetini fethetmesi emredilirken, Sinan Paşa da cenûb-i garbiden, yâni Bagdad ve Şerizor taraflarından İran içlerine girmeye me'mûr edilmiş, ayrıca her serdarın emrine verilecek kuvvetler de tesbit olunmuş idi. Fakat serdarlığı tek başlarına elde etmek isteyen bu eski iki rakip, daba İstanbul'da iken, ibtilâfa düştüler. Murad III. anlaşmazlığın halini Sokullu Mehmed Paşa'ya havâle etti ise de, sadrâzâmın buzûrunda yapılan toplantıda Sinan Paşa, seferin ilk senesinde Tebriz ve Şirvan'ı, ikinci yılında ise, Hemedan ve İsfahan taraflarını fethedeceğini taabbüt etmek gibi büyük bir ataklık gösterince, serdarlıktan azl olunup, İran serdarlığı Lala Mustafa Paşa'nın uhdesinde birleştirildi (22 şevvâl 985 = 2 kânûn II. 1578). Bununla beraber, Lala Mustafa Pa-

şa'nın ilk muvaffakiyetlerine rağmen, seferin ikinci yılında Şirvan'ın elden çıkması ve Osmanlı kuvvetlerinin taarruzdan müdâfaaya geçmek zarûretinde kalması Sinan Paşa'yı serdar aleyhine harekete geçirdi ve Sokullu'nun öldürülmesi üzerine, sadrazam olan Abmed Paşa da bu telkinlerin te'siri altında kaldığından, Lala Mustafa Paşa azledilerek, İran serdarlığı Sinan Paşa'ya tevcih olundu (987 şâban ortaları=1579 teğrin I. başları, tafsilât için bk. Ş. Turan, *agn. esr.*, a. 581—592). Sinan Paşa, kumandayı kendi nâmına devralması için, Van'dan ma'zul Husrev Paşa'yı aerbadde gönderdikten sonra, 25 nisan 1580 (10 rebiülevvel 988)'de Üsküdar'a geçerek, şarka hareket etti. Şah 'Abbâs'a gönderdiği bir mektup ile, serdar tâyin edildiğinden bahisle onu harp meydanına davet etmeine (bk. Feridun Bey, II, 279—281) rağmen, Erzurum'a vardığında, Maksud Bey riyâsetinde bir İran sefâret beyetini kabûl etti ve bu heyeti İstanbul'a gönderdi. Bu sırada Osmanlı pâyitahtında umulmadık bâdiseler cereyan etmiş ve Abmed Paşa'nın ölümü üzerine, Lala Mustafa Paşa sadâret vekâletine getirilmiş, bu da Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa taraftarları arasında yeni bir mücâdelenin başlamasına sebebiyet vermiş idi. Sonunda, Sinan Paşa sadârete tâyin olunarak, mühr-i bümâyûn kâğıtları kethudası Yemişçi Hâsân Ağa ile kendisine gönderildi (18 cemâziyelâhır 988=31 temmûz 1580). Sadrazamlık müjdesini Toman'ın boğazında alan (14 receb=25 ağustos) Sinan Paşa, Tiflis'e kadar ilerledikten sonra, kıtlamak üzere, Erzurum'a avdet ve bir sulh elde etmek için, İran şâhı ile muhâberata girişti. Bu sebeple de, ertesi yıl yapılacak seferi tebir edip, 150.000 altın değerinde zengin ganimet ile (*Telhisât*, 32^a), İstanbul'a döndü (24 cemâziyelâhır 989=26 temmûz 1581). Fakat İran ile ümit edilen sulhün takarrur etmemesi ve üstelik Gürcistan ile Şirvan'ın teblikeye mârûz bulunması karşısında, 6 kânûn I. 1582 (10 zilkâde 990)'de sadâretten azl ve bir müddet sonrada, „İstanbul zahiresine aklet vermemesi için“, Malkara'ya nefyolundu (Selânikî, s. 169 v.d.).

Sinan Paşa Malkara'da 4 sene kadar kaldıktan sonra, kendisini tutan harem mensupları ve takdim ettiği hediyeler sayesinde, pâdisâha yeniden hülûl etmeğe muvaffak olduğundan, Şam beyler-beyliğine tâyin edildi (zilhice aonları 994=kânûn I. 1586). Züyûf akçe meselesinden dolayı patlak veren sipâhî iayânı net'cesinde, Siyavuş Paşa azledilince de, Sinan Paşa ma'zûlen Üsküdar'da otururken, 14 nisan 1588 (17 cemâziyelevvel 996)'de ikinci

defa sadârete getirildi. Sinan Paşa'nın 3 sene, 3 ay, 19 gün devam eden bu defaki aadrâzamlığında, İran şâhı 'Abbâs I.'ın sulh talebi kabûl ve İstanbul'a gelen elçisi Mehdi Kâhî Han'a bir sulh ahid-nâmesi verilerek (21 mart 1590, metin için bk. Feridun Bey, II, 249—252), 1578'den beri süregelen İran harplerine muvakkat bir müddet için de olsa, nihâyet verildi. Diğer taraftan Sinan Paşa, imparatorluk dâhilinde muattal duran bir çok mâden ocaklarını tekrar işletmek ve maballî dârhâ-neler açmak sûreti ile, sikkenin ayârını düzeltmeğe muvaffak oldu (*Telhisât*, 37^a). Bundan sonra, Kanunî Süleyman zamanında girilmiş, fakat Macaristan bâdiseleri dolayısı ile terk edilmiş olan mühim bir teşebbüsü yen'den ele alarak, Sakarya nebrî vâsıtasıyla Marmara ile Karadeniz'i birleştirmek istedi. Bununla daha çok gemi inşasında kullanılan kerestelerin sür'atle nakli ve İstanbul'un odun ihtiyacının kolaylık ile karşılanması isteniyordu; ama tasavvurun tahakkuku bâlinde, diğer bir takım ticârî-iktisâdî menfaatlerin de te'min edileceği şüphe-siz idi. Sinan Paşa, Murad III.'ün da muvafakatını aldıktan sonra, Kerez (Kiraz, Kilez) deresinin Sapanca gölüne ve Sapsnea gölünün de İzmit körfezine akıtılması için, maballinde keşif yapmak üzere, mimar ve mübendislerden mürekkep bir beyet gönderdi ve Sakarya'dan Sapanca gölüne kadar 9.600, gölden Marmara'ya kadar da 22.000 zirâ uzunluğunda bir kanalın açılması gerektiği tesbit olundu (bk. Muhammed b. Muhammed, *Nuḥbat al-tavârîḥ va'l-aḥbâr*, İstanbul, 1276, s. 166). Hafriyata karar verilince (25 rebiülevvel 999=21 kânûn II, 1591), bunun bir yılda bitirilmesi için, timarlı alipâhilerin bizmete çağırılarak, 30.000 kadar usta ve amele toplanması muvâfık görüldü ve Sokullu-zâde Hasan Paşa mübâşir tâyin edilip, hemen işe başlandı. Sinan Paşa, çalışmalarını bizzat görmek için, hafriyat mahalline giderek, 3 gün orada kaldı; fakat aydetinde, başta Ferhad Paşa olmak üzere, kapudan-ı deryâ Hasan Paşa ve dârüssaâde ağası Mehmed Ağa gibi sadrazam aleybdarları, reâyânın mihnet ve meşakkat çekeceğini ileri sürerek, pâdisâhı bu teşebbüsten vaz geçirdiklerinden, Akdeniz'e çıkartılacak donanmanın hazırlığının daha mühim olduğu mülâbazaası ile, Sakarya kanalı hafriyatından ferâgat olundu (16 cemâziyelâhır 999=11 nisan 1591, tafsilât için bk. Safvet, *Karadeniz-İzmit körfezi kanalı*, T O E M, sayı 15, a. 948—956; krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında*, Belleten, sayı 14—15, s. 150—157). Bu sûretle mevkii

sarsılan Sinan Paşa sadârette daha uzun müddet kalamadı ve 2 ağustos 1591 (11 şevvâl 999)'de mühr-i bümâyûn, kâğıtlar kethudâsı Veli Ağa vâsıtası ile, kendisinden alınarak, Ferhad Paşa'ya verildi. Üstelik, vezir olduktan aonra, Şam, Safed, Üsküb, Dukakin, Anadolu ve Erzurum eyâlet ve sancaklarında yapmış olduğu bütün vakıflar „havass-ı hümâyûn için“ zabtedilerek, kendisi de yine Malkara'ya gönderildi.

Sinan Paşa'nın bu seferki menfâ bayatı 18 ay kadar sürdü. Hattâ, bir yeniçeri fitnesi dolayısı ile, Ferhad Paşa azledildiğinde, onun tekrar sadârete getirilmesi babis mevzuu oldu ise de, aûkûnetin bir an evvel te'sisi mecbûriyeti karşısında bundan vazgeçilerek, mühr-i şerîf Siyavuş Paşa'ya verildi. Bundan başka, Ferhad Paşa'nın şark seferindeki masrafları yüzünden teftiş edilmesi yoluna gidilince, bunun Sinan Paşa'ya bavâlesi istendi; fakat o, İstanbul'a gelmesinin muhtelif dedi-kodulara sebebiyet vereceğinden bahis ile, bunu kabûl etmediği gibi, sadârette bulunmuş olan birinin teftiş edilmesinin bir su-i misâl teşkil edeceği mütâlaasında da bulundu. Çok geçmeden, ulûfe tevziini bahâne eden sipâhilerin ayaklanması yüzünden Siyavuş Paşa mevkii kaybedince, kapı kulları tarafından tutulan Sinan Paşa, 29 kânûn II. 1593 (25 rebiülahır 1001)'te üçüncü defa mühr-i hümâyûna nâil oldu ve 3 şubatta Malkara'dan İstanbul'a gelerek, sadâret makamına oturdu (Nâimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 78).

Ferhad Paşa'nın İranlılara karşı kazandığı zaferleri kiskanıp, mevkii tahkim etmek için unvanlarına bir üçüncü „fâtih“ daha ilâve etmek isteyen Sinan Paşa, Avusturya imparatoru Rudolf II.'ün 1568 muâbedesi ile te'kid edilmiş olan 30.000 dukalık senevî vergiyi öde meyeceğini bildirmesini ve Bosna beyler-beyi Telli Hasan Paşa'nın budut akınlarından birinde bozguna uğrayıp maktul düşmesini ileri sürerek, Murad III.'ü Avusturya'ya karşı harbe teşvik etti ve pâdisâhın emri ile toplanan meclis-i meşverette, Ferhad Paşa ile Hoca Sâdeddin'in ve şeyhulislâm Bostan-zâde Muhiddin'in İran harpleri dolayısı ile askerî yorgunluğunu ve mâlî imkânların darlığı karşısında, yeni bir sefere girişmenin yersiz ve güç olacağını tebarüz ettirmelerine rağmen, Beğ (Viyanâ) kiralını esir alıp, âstâneye göndereceğinden babisle fikrinde ısrar ve harbin ilânında müessir oldu (bk. Peçevi, *Tarih*, II, 132 v.d.). Avusturya seferi serdarlığını üzerine alan Sinan Paşa, ordunun hazırlanması için gelecek babarı bile beklemeden, 12.000 yeniçeri ve bir kısım kapı-kulu süvârîsî ile, 12

temmûz 1593 (12 şevvâl 1001)'te, büyük bir merâsim ile, İstanbul'dan bareket ile, Belgrad üzerinden bududa vardı ve Pespirim (Vezp-rem; 10 mubârrem 1002=6 teğrin I. 1593) ve Palota (18 mubârrem=14 teğrin I.) kalelerini kolaylık ile zaptetti ise de, kışın yaklaşması üzerine Budin'e, oradan da Belgrad'a dönmeğe mecbûr oldu. Fakat serdarın çekildiğini gören avusturyalılar, İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg)'ı muhâsara edip, yardıma gönderilen Osmanlı kuvvetlerini bozdukları gibi, Neograd kalesini zapt ve Estergon ile Hatvan'ı muhâsara ettiler. Bu vaziyet karşısında Sinan Paşa merkezden yeni kuvvetler istemek zorunda kaldı ve o zamana kadar yeniçeri ağalarının, pâdisâhın iştirâk etmediği seferlere gitmeleri „kanun“ (âdet) değil iken, işin ebemmiyetine mebnî, yeniçeri ağası Lala Mehmed Paşa kumandasında takviye kuvveti gönderildiği gibi, Kırım hanı Gâzî Giray'a da serdâra yardım etmesi emrolundu. 1594 baharında Belgrad'dan hareket eden Sinan Paşa Tata kalesini zapt (3 zilkâde 1002=21 temmûz 1594) ve Kırım hanı geldikten sonra da Yanık (Raab, Győr) üzerine teveccüh ederek, burasını muhâsara altına aldı. Yanık kalesi, 2 ay süren bir mukavemetten sonra, 27 eylül 1594 (12 mubârrem 1003)'te feth edilerek, eyâleti İskenderiye sancak-beyi Osman Paşa'ya verildi ve muhâfazası için yeter miktarda kuvvet bırakılarak, tekrar Belgrad'a dönüldü.

Bu sırada, Murad III.'ün vefatı üzerine, Osmanlı tahtına Mehmed III. cülûs etmiş ve sadâret kaymakamı olarak İstanbul'da kalmış olan Ferhad Paşa, yeni pâdisâha bulûl imkânını bulduğundan, 16 şubat 1595 (6 cemâziyelâhır 1003)'te kendisine sadâret tevcih edilerek, mühr-i cedîd verilmiş, bu sûretle azlolunan Sinan Paşa'nın da Malkara'ya gitmesi ferman olunmuş idi. Sinan Paşa azl ve nefy emrini Belgrad'dan İstanbul'a gelirken, yolda tebellüğ ettiğinden, mühr-i atiki teslim ile menfâsına çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Bununla beraber onun bu seferki ma'zûliyeti ancak 5 ay kadar devam etti ve başta, ikinci vezir İbrahim Paşa olmak üzere, şeyhulislâm Bostan-zâde, kazasker Bâkî Efendi, vüzerâdan Cerrah Mehmed, Hasan ve Cigala-zâde Sinan Paşa'lar gibi kuvvetli taraftarlarının yardımı ile, 7 temmûz 1595 (şevvâl aonu 1003)'te dördüncü defa sadârete getirildi. Ertesi gün Malkara'dan İstanbul'a gelip, işe başlayan Sinan Paşa, bundan evvelki sadâretinde yaptığı gibi, rakiplerini vezâret mevkilerinde ibka etmenâ aksine, onları bertaraf etmeği tercih ile, âsî Eflâk voyvodası Mihail ile gizlice ittifak etmekle itbam olunan Ferhad Paşa'yı katletti. Diğer

tarafından, Avusturya cephesi serdarlığını oğlu Rumeli beyler-beyi Mehmed Paşa'ya vererek, sadâretin'in ikinci haftasında Eflâk üzerine hareket eden (11 zilkâde 1003=18 temmûz 1595) Sinan Paşa, Bükreş ve Tergovişte'yi işgal etmekle beraber, Mihâl'i ele geçiremediği gibi, mukabil bir taarruza girişen Eflâk kuvvetleri karşısında pek çok zâyiat vererek, geri çekilmek zorunda kaldı; üstelik Yergöğü kalesi de Mihâl tarafından zabtedildi (10 safer 1004=15 teşrin I. 1595). Buna muvâzî olarak, oğlu Mehmed Paşa da Avusturya cephesinde muvaffak olamamış ve Estergon kalesi elden çıkmış idi. Baba ile oğulun bu mağlûbiyetleri sebebi ile Sinan Paşa 19 teşrin II. 1595 (16 rebiülevvel 1004)'te azl ve yine Malkara'ya nefy edildi.

Ancak balefi Lala Mehmed Paşa tâyininin onuncu günü vefat edince, Sinan Paşa beşinci ve son defa olarak sadrazamlığa getirildi (25 rebiülevvel=28 teşrin II.). Avusturya cephesinde zafer kazanmanın zorluğunu tecrübe etmiş hulunan Sinan Paşa bu defa serdarlığa beves etmediği gibi, rakiplerinin sefere me'mûr edilmelerine mâni olmak için de, vezîr-i âzam veya diğer bir vezîrin serdar tâyin edilmesinin vüzerâ arasında kıskançlık ve tefrika yarattığını öne sürerek, Mehmed III.'i bizzat aefere çıkmağa teşvik ve Hoca Sâdeddin'in yardımı ile, pâdişaha bunu kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Lâkin sefer hazırlıkları ile uğraşıldığı sırada, 3 nisan 1596 (4 şâban 1004; krs. Peçevî, II, 190; Nâimâ, I, 138) çarşamba günü vefat etti ve cenâze ertesi günü Ayasofya câmiinden kaldırılarak, Divan-yolu'nda Parmak-kapı'da inşa ettirmiş olduğu türbesine defnolundu. Ölümünde 75 yaşında olup, muhtelif tarihlerdeki sadâreti 8 sene, 5 ay tutmaktadır.

İri-yarı, gür sakallı, görünüşü itibarıyla sevimli olan Sinan Paşa iyi bir tabsil görmemiş olup, tabiaten de haşın ve mağrûr idi. Onun sadâretine kadar, vezîr-i âzamların Kırım banlarını yaya olarak istikbal etmeleri teâmülden iken, o Avusturya seferinde orduya gelen Gâzî Giray'ı at üzerinde karşılamış, bu sûretle hana kendisi ile müsâvî, hattâ dîn muâmele etmiştir. Yeniçeri ağalarının serdar ile birlikte sefere me'mûr edilmeleri onun devrinde başladığı gibi, evvelce ancak pâdişahın bizzat iştirâk ettiği harplere gönderilen defterhânenin pâdişahın bulunmadığı seferlere de gönderilmesi yine onun Avusturya serdarlığında „kanun“ olmuştur. Sinan Paşa bilhassa ecnebi sefiirlere o derece sert muâmele etmekte idi ki, bu yüzden muâsırı bir çok müşâbitler tarafından hristiyan düşmanı, hattâ mâceraperest bir insan olarak tavsif edilmiştir (bk. Gianfrancesco

Morosini, *Relazione dell'ambascieria a Costantinopoli*, Venedik, 1854, s. 37 v.d.; *Relazione dell'Impero ottomano dell'anno 1579*; E. Albèri, *ayn. esr.*, III/1, 446). Bütün bunlara rağmen cesur ve sür'at-i intikal âhîbi olduğu, imparatorluğun bütün kuvvet kaynaklarını ve aynı zamanda kendisini ikbâle götürececek maddî ve mânevî yolları gâyet iyi bildiği için, mâruz kaldığı bâdireleri atlatarak, müteaddit defa sadârete gelmeğe muvaffak olmuştur. Saray mensuplarına takdim ettiği kıymetli bediyelerden başka, Sarayburnu sâbilinde mimar-başı Davud Ağa'ya yaptırdığı (997=1589) ve İznik çini-leri ve altın nakışlar ile süslü olup, kendi adına izâfe edilen, aynı zamanda, kubbesinin iç kısmında asılı bir salkım inci dolayısı ile, İncili köşk diye de anılan müteşem köşkü (Abmed Refik, *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 27 v.d.; krs. P. G. İncioyan, *trc. H. Andreasyan, XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, a. 23) Murad III.'a hediye etmiş, harbin devlet hazînesine fazla yük olmaması için, yüksek ricâlin birer kadırga teviz etmelerini isterken de, kendi parası ile bir amiral gemisi donatmak sûretiyle buna ön-ayak olmuştur. Sinan Paşa'nın serveti o kadar çok idi ki, balk arasında kendisinin ilm-i kimya bildiğine ve bu yoldan zengin olduğuna inanılmış idi. Vefatında, 600.000 duka altından başka, 20 aandık zeberced, 61 ölçek inci, 600 samur kürk ve milyonlarca akçe tutan diğer kıymetli eşya bırakmış idi (bunların tavsifi için bk. H. F. v. Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1811, I, 101 v.d.; krs. J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, türk. trc., VII, 210). Ancak bu muazzam servetini vakıf ve imâr işlerinde kullanmaktan geri kalmamıştır. Türbesinin yanında bir medrese ile yine Davud Ağa'nın eseri olan zarif bir sebîl (1002=1593; bk. A. Refik, *ayn. esr.*, s. 28 v.d.), Eyüp civârında bir câmi (987=1578; bk. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkat al-cavâmi*, II, 21) ile yüksek bir kasr ve medrese odaları, Kasımpaşa'da, Üsküdar İhsaniye'de kendi adı ile anılan mahalle (H. Ayvansarayî, *ayn. esr.*, II, 226), Dimyat'ta, Yemen'de, Selânik'te birer câmi, Mekte'de bir çeşme, Lârende'de bir bamam yaptırdığı gibi, başta Malkara olmak üzere, Filibe, Bursa, Mihaliç, Birecik, Halep, Şam, Trablusşam'da, Van'da ve hattâ Tebriz'de bir çok vakıflar te'sis etmiştir (bk. Tahsin Öz, *Topkapı sarayı müzesinde Yemen fâtihî Sinan Paşa arşivi*, *Belleten*, sayı 37, s. 171—193). Bir vakfiyesine (krs. Hasan Kalesi, *Veliki vezir Kodza Sinan-Paşa, njerove zadužetine injevoja vakufnâme, Albanoloska istraživanja*, br. 2, s. 105—144) göre, Üsküb civârında Kaçanık'ta

bir câmi, bir medrese yaptırmış ve bunlara bir hamam, iki han v.b. ile Priştina'da bir bamam vakfetmiştir. Bunların dışında, İstanbul'daki Topbane'yi kendi parası ile tâmir ettirmiş (*Telhisât*, 32a) ve balkın ricâsı üzerine, 30.000 kuruş sarfı ile Uzuncaova'dan Filibe'ye giden derbend'de 2 han, bir câmi, imâret, 2 bamam ve dükkânlar inşa ettirmiş ve burasını şenlenirmek için, Anadolu'daki Yaban-ovaa'ndan 150 hâneyi nakl ve iskân etmiştir (Nâimâ, I, 82).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âli, *Kunh al-ahbâr*, yazma nüshalar, Selim II., Mehmed III. devri veka-yii; ayn. mll., *Nusret-nâme* (Topkapı, Revân kütüp., nr. 1298); Selânikî, *Tarih*, yaz., tür. yer.; Münecim-başı Ahmed, *Şahâif al-ahbâr* (türk. trc.), İstanbul, 1284, III, tür. yer.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), tür. yer.; Kâtip Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 10—12, 15—17, 28—31, 37—42, 46, 51—55, 59 v.d., 67, 69; Ahmed Vâsîf, *Tarih* (İstanbul, 1219), I, tür. yer.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (türk. trc.), VI, 231—240, 277 v.d., VII, 58, 74—80, 92, 153, 155, 159 v.dd., 167, 175—185, 198, 201—210; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 109 v.d.; Ahmed Tâib, *Hadîkat al-vuzarâ* (İstanbul, 1271), 35—37 v.dd.; Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), II, 30—34; Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve Sanâ'* (İstanbul, 1291), I, 129—140; Âtîf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326), I, 73—79; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran siyâsi münâsebetleri* (İstanbul, 1962), I, fibrîst; İskender Münşî Türkmen, *Tarih-i âlam-ârâ-yi Abbâsî* (Tabran, 1313), I, tür. yer.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951—1954), III, kısım 1—2, fibrîst; Constantino Garzoni, *Relazione* (E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, III. seri, I, 409, 411); Antonio Tiepolo, *Relazione*, bk. E. Albèri, *ayn. esr.*, III/2, 153 v.d.; Giovanni Micheli, *Relazione delli successi della guerra fra il Turco e il Persiano dell'anno 1577 fino al 1587* Albèri, *ayn. esr.*, III/2, 257—294; Lorenzo Bernardo, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, a. 358 v.d.); Paolo Contarini, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, III/3, 240); Giovanni Moro, *Relazione* (Albèri, *ayn. esr.*, III/3, 329, 372 v.d.); Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Buch* (Frankfort-sur-le Main, 1674), s. 31, 109; Barthol Pezzon, *Des Freyherrn von wrotislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise nach Constantinopel* (Leipzig, 1787), s. 138; Fr. Babinger, *Sinan Pasha* (EI); Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Eu-*

ropa (Gotha, 1855), III, fibrîst.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİNA Y. [Bk. TÜR SİNÂ.]

SİNCÂBİ. SİNCÂBİ (SENCÂBİ), Kirmânşâb'ın İran bölgesinde bir kabîle. Sincâbî'ler yazın Mâhîdaşt ovasında, Cevnârû kazası dâhilinde çadırlarını kurarlar, kışın Diyâla'nın Hânîkîn yakınında kendine katılan aol kolu Alvand (Halavân, eski Hulvân, bk. mad. SERİPUL)'in cenûbuna geçerler. Sincâbî'lerin otlakları burada, Sarpul'den Ak-dağ ve Bağçe, Kaşâr (Hânîkîn'in cenûbunda) dağlarına kadar yayılır ve cenupta Kal'a-naft'a ulaşır. 1913'teki Türk-Iran budut anlaşması bu kabîlenin kışlaklarının bir kısmını Türkiye tarafında bırakmıştır. Sincâbî'ler, Alvand'ın ağ kıyısı üzerinde, Kaşârî Şîrîn'in şimâl ve garbında şimdiki İran-Irak bududuna kadar dar bir çeridi işgal etmektedirler. Orada köyleri vardır. Bu kabîle 12 aşiretten müteşekkildir (Çalabî, Daliyân, Seimenevend, Surhevend, Haqq-Nazar-hânî v.h.). Sincâbî'lerin âile sayısı 2.500'ü geçmez. Bundan en çok 500'ü gerçekten Sincâbî olup, diğerleri muhtelif boyları teşkil ederler: Lur'lar (Arkavâzî, Vatkavend), Cäf (Barâz) ve Gûrân (Tufangî) 'lar. Sincâbî'ler birliğinden takriben 1.500 âile Alvand kenarında kışlarlar. Soane'a göre, Sincâbî'ler kendilerine has bir lehçe ile konuşurlar.

Sincâbî'lerin reisleri, çok kere, Kaşârî Şîrîn hudut kasabasının vâilîlik vazifesini ifâ etmişlerdir.

Şaraf-nâme Sincâbî'leri zikretmez. Kendi ifâdelerine göre, Sincâbî'ler Şiraz yakınında Bayât'ta oturmakta idiler, oradan reialeri Bahtiyâr Han tarafından Kirmânşâb bölgesine getirilmişler ve bir müddet Gûrân'lar ile birlikte yaşamışlardır. Bu, Sincâbî'lerin, zâhîren 12 imam şî'liği (işnâ-âşarî) mezhebinde olduklarını söylemelerine rağmen, ahl-i Haqq [b.bk.] mezhebine intisaplarını izah edebilir. Bahtiyâr Han'ın oğlu Hasan Han Çelebi zamanında Sincâbî'ler başlı-başına bir kabîle bâlinde bulunuyorlardı. Hasan Han'ın oğlu Şîr Han Şamşâm al-Mamâlik 1905'te reis oldu ve 1915'te 80 yaşında olduğu hâlde öldü. Oğulları Kâsım Han, 'Ali Akbar Han v.b., 1916—1918'deki askerî barekâtta türklere iltihak ederek, ingilizlere ve rualara karşı haamâne bir tavır almakla bir hadde kadar rol oynadılar.

Bibliyografya: Çirikov, *Putevoy journal* (Peteraburg, 1875), tür. yer.; E. Soane, *In disguise to Mesopotamia and Kurdistan* (London, 1926); A. Orlov, *Putevye dnevniki de 1913* (Materiali po Vostoku, Petersburg, 1915, II); Rabino, *Kermanschâh* (RMM, mart 1920). (V. MINORSKY.)

SİNCÂBİ. [Bk. SİNCÂBİ.]

SINCÂR. SINCÂR, Diyâr Rabî'a [b. bk.]'da bir kazâ merkezi (Balad Sincâr) ve onun şimal tarafında uzanan sıradağların (Cabal Sincâr) adı. Kadim Singara ile aynı olan şehir 42° şark tülünün bir az şarkı ile 36° 22' şimal arzında, Cabal Sincâr'ın cenûbunda ve buna muvâzi olarak uzanan Tavk (bugün Tög telaffuz edilir) sıradağlarındaki bir girintide bulunmaktadır; bu girintiden dolayıdır ki, Nabr Şargâr cenup istikametinde çöle çıkar. Orta çağda nehrin seyrüsefere elverişliliği hakkında krş. Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 193 v.d. Sûrların da isbât ettiği gibi, şehir eskiden şimdikinden çok daha büyük idi. Gelişmesi müsâit coğrafi durumundan ileri geldiği gibi, buna çöl bölgesinde tek başına mabsuldar bir dağ yamacında bulunuşu da yardım etmiştir. Tarlaları, İbn Havkal'e göre, sulama tertibatı ile sulanıyordu ve böylece her çeşit meyve elde ediliyordu. Sincâr'ın, Musul'dan Beled'e (Balat, eski Musul, bk. ESKİ), Hâbûr [b. bk.]'a ve sonra Ra's al-Ayn'a giden iki büyük yolun birinde posta merkezi oluşu, ona kendi mahsûlü ile gelişen, geniş bir ticâret im'ânı kazandırıyor. Bugün durum tamâmiyle değişmiştir. Bilhassa Sarre-Herzfeld Sincâr'da gelişmiş bir hurma zîrâati hakkında coğrafyacıların verdiği mâlûmatın zıddı bir duruma işâret etmektedirler. Hâlen orada hiç bir hurma ağacı yoktur ve hurma sınırı da epeyce cenûba inmiştir. Buna rağmen Sachau şehrin civârında henüz mahsuldar tarlalardan bahseder. — Cabal Sincâr'ın ve şehrin sâkinleri yezîdîlerdir. Bölge orta çağdan beri yezîdîler ile meskûndur.

Bibliyografya: Singara'nın eski tarihi Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet* (1911 v. dd.), I, 203'te tasvir edilmiştir. Orta çağ coğrafyacılarının kayıtları için bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 98 v.d.; aynı şekilde Sarre-Herzfeld, I, 204'te bütün kaynakların nakilleri vardır. Şehrin islâm devri tarihi için bk. mad. SURÜC. al-Sam'ânî (*GMS*, XX, 1912), var. 312 a-b'de Sincârî nisbesi taşıyan bir kaç kişiyi kaydeder. Cabal ve Balad Sincâr'ın geçen asırda ve asrımızın başındaki durumu için bk. E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883), s. 322 v. dd.; bir de bk. M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (1899), bk. fihrist, mad. Beled (bu isimdeki çeşitli yerler tefrik edilmez) ve Gebel Singâr. Şehir, âbideler ve dağlar için bk. Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, Zikredilen eserlerdeki haritalar. Şehrin umûmî gö.

rünüşü için bk. Sarre-Herzfeld, III, levha LXXXIV.—Sincâr yezîdîleri için krş. Pognon, *Sur les Yézides du Sindgar* (*ROC*, X, 1915—1917, II, 3); Strothmann, *Isl.*, XIII [1923], s. 371 tanıtma yazısı); Pauly-Wissowa, *Realenz. d. class. Altertumszw.*, bk. Singara, *Σινγάρα*. (M. PLESSNER)

SINCÂR. [Bk. SINCÂR.]

SIND. SIND bölgesi 20° 35' ve 28° 39' şimal arsları ile 66° 40' ve 71° 10' şark tûlleri arasındadır. Bölge İndus (Sindhu) nehrinin aşağı vâdisi ile deltasının bulunduğu yere tekabül ettiğinden buraya nehrin ismi verilmiştir.

Sind bölgesinin büyük kısmı garbi Pakistan sınırları içinde, küçük bir parçası da Hindistan Birliği topraklarındadır.

Arî'ler 1000 (m. ö.) senesizden daha eski bir zamanda İndus havâlisine yerleşmiş idiler. 500 (m. ö.) senesi civârında Darius Hystaspes bu vâdiyi zaptetti. Fakat Büyük İskender 325 (m. ö.)'te bu memlekettten geçtiği zaman Pers hâkimiyeti Sind'de artık ortadan kalkmış bulunuyordu. İskender'in gidişinden sonra memleket önce Mauri imparatorluğuna dâhil edildi, bilâhare Baktria greklerinin idâresine geçti.

I. (m. ö.) asırdan VII. (m. s.) asra kadar Hindistan Orta Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin istilâsına uğramıştır. Bunlardan Ak Hunlar yahut Eftalitler Sind'e yerleşerek, Rây sülâlesini te'sis etmişlerdir. Bu sülâleye brahman nâzir Çağ tarafından son verildi; bunun oğlu Dâhir, Sind araplar tarafından istilâ edildiği zaman, saltanat sürmekte idi. Bölge, 92 (711) senesinde, uğradıkları zararları telâfi edilmeyen bâzi müslüman tâcirlerin duçar oldukları fena muâmelelerin intikamını almak üzere, balife al-Valîd'in emri ile, Muhammed b. Kâsim Şakâfî tarafından istilâ edilmiştir. Bu zat Nerankot (bu günkü Haydarâbâd) şehrini, Daybal deniz limanını ve içinde Dâbir'i öldürdüğü Râvar şehrini zaptetti. Daha sonra baş-şehir Aror yahut Alor'u ve 713'te de Multân'ı aldı ve bu şehirdeki büyük bazine-leri eline geçirdi; fütûbâtını teşkilâtlandırmak üzere iken, 96 (715)'da al-Valîd'in yerine geçmiş olan Sulaymân tarafından vazifesinden alındı ve zulmü yüzünden pek çok düşman kazanmış bulunan al-Haccâc'ın himâye ettiği kimselerden olması dolayısıyla, Dicle üzerindeki Vâsi'te işkence ile öldürüldü.

Siud üzerinde arka-arkaya müslüman vâliler hüküm sürmüştür. Bunlar memleketin idâri işlerini yerlilere terk ettikleri gibi, dinle. h. s. s. s. s. da onları serbest bıraktılar; Sind eyâleti üzerinde balifenin nüfûzu gittikçe zayıfladı. 257 (871)'de tamâmen gevşedi. İki arap

kabile reisi Multân ve Mangûra'de müstakil devletler kurmuş iseler de, Gazneli Mahmûd Hindistan'a sefer yaptığı sıralarda Sind ve Multân'ı elinde bulunduran Abu'l-Fath Dâ'ud balifeye aadâkatini devam ettirmekte idi, fakat Karmatîliğe girmesi tahtına mal oldu ve Mahmûd kendi vâlilerinden birini onun yerine Multân'a tâyin etti. 445 (1053)'te, bir râcepût aşireti olan Sumralar Farruhzâd'ın boyunduruğundan kurtularak, aşağı Sind'de hâkimiyet te'sis ettiler. Fakat Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan eyâletin yukarı kısmı, diğer Gazneli toprakları ile birlikte, Mu'izz al-Dîn Muhammed b. Sâm tarafından zaptedildi. Bunun nâibi olup, Delhi bâkimi Kutb al-Dîn Aybek'e tâbiyet arzeden Nâsir al-Dîn Kâbâca hâkimiyetini tanımadığı reddettiği Şams al-Dîn İltutmüş tarafından mağlûbiyete uğratıldı.

VIII. (XIV.) asrın başında 'Alâ' al-Dîn Hâlacî'nin kuvvetleri Sumraları bezimete uğratarak, hükûmet merkezini tahrip etti; fakat 734 (1333)'te, islâmîyeti kabûl etmiş bir râcepût aşireti olan Sammâslar idâreyi ele geçirdiler ve kendi idârecilerinden birini, Câm unvânını vererek, başa getirdiler. Dehlili Muhammed b. Tuğluk, Sammâslara iltica etmiş olan bir âsiyi tâkip ederken, 752 (1351) senesi mart ayında İndus nehri kenarında öldü. Bundan sonra Sind, Muhammed'in halefi Fîrûz tarafından itâat altına alınmaya kadar, muvafakîyetle savaştı. Delhi'nin kudreti azaldıkça Sammâsların kudreti artıyordu. Sülâlelerinden en mühim şahıs 46 sene hüküm süren ve 915 (1509)'te ölen Câm Manda yahut Nizâm al-Dîn olmuştur. Sind, Kandeher'dan Babur tarafından kovulduktan sonra, Sind'e gelip yerleşerek, idâreyi eline alan Şah Beg Arğûn'un 926 (1520)'da istilâsına mâruz kaldı. Sammâsların sonuncusu olan Câm Fîrûz Gucarat'a kadar geri atıldı ve orada öldü. Hindistan'dan Şîr Şâh tarafından uzaklaştırılmış olan Humâyûn, Sind'i zaptetmek için iki neticesiz teşebbüste bulundu. Bu teşebbüslerin ikincisinde 949 (1542)'da Umakot'ta oğlu Ekber doğmuştur ki, bu sefer sonunda Humâyûn İran'a kaçmağa mecbûr olmuştur. 961 (1554)'de Arğûnların sonuncusu olan Şah Hasan ölünce, Sind'de muvakkat bir bukümranlık te'sis eden Tarhânlar sülâlesi 1555'te Portekizliler tarafından Thatha'nın yağma edilmesine şahit oldu. Fakat 1592'de Ekber, Mîrzâ Canî Beg Tarhân'a meydan okuyarak, Sind'i almış ve Multân suba'lığına bağlamıştır. Eyâlet imparatorluğun bir kısmını teşkil etmekle beraber, uzaklığı dolayısı ile, mahallî işlerin ekserisi yerlilerin elinde bulunuyordu.

XVII. asırda Aşağı Sind'de Dâudputralar kuvvetli idiler; Kalboralar 1701'de bunları

Şikârpûr'dan çıkardıktan sonra, onların yerini almış ve onların idâresini devam ettirmişlerdir. Avrangzîb de kendilerine büyük bir arazi bırakmıştır. Muteâkip 40 sene zarfında Kalhoralar iktidarlarını artırdılar. Fakat 1740 senesinde Nûr Muhammed Kalhora Sind'in İndus'un garbına uzanan kısmını elinde bulunduran Nâdir Şah'ın boğnutsuzluğuna sebebiyet verdi ve Şikârpûr ile Sîbî'yi terkederek ağır bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Nâdir Şah'ın ölümü üzerine, Sind'i tekrar ele geçirmiş bulunan Ahmed Şah Durrânî (Abdâlî) 1754'te Nûr Muhammed'i Caysalmer'e kadar kovaladı ve Nûr Muhammed burada öldü; fakat oğlu Muhammed Murâd Yâr Han, efganhları teskin ederek, hükümdarlığını muhâfaza etti. 1768'de kardeşi ve halefi olan Gûlâm Şah Nerankot'un bulunduğu yerde Haydarâbâd'ı te'sis etti. 1772'de Thatha'da bir şirket kuran İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Kalhoralar arasındaki münâsebetler dostça olmaktan uzak kaldı ve 1775 senesinde de bu şirket kapandı. Bir kaç sene sonra, Balûçların Tâlpûr aşireti re'si Mîr Bicar isyân etti. Kalhoralar onu nâzir tâyin ederek, hâdiseyi kapattılar. Fakat 1781'de Mîr Bicar, Şikârpûr yakınlarında bir Efgan ordusunu hezîmete uğrattıktan sonra, katledildi. Oğlu 'Abd Allâh Han Tâlpûr Kalhoraların sonuncusu olan 'Abd al-Nabî'yi Kslât'n doğru ric'ate mecbûr etti, fakat 'Abd al-Nabî, tahtını tekrar ele geçirerek, 'Abd Allâh'ı öldürttü; bu sonuncunun akrabası olan Mîr Fath 'Alî de onu mağlûp etti ve nihayet 'Abd al-Nabî kendi neslinden olanların imtiyazlı bir durumda bulundukları Cozpûr'a ilticâya mecbûr edildi. 1783'te Tâlpûr Mîr'lerin ilki olan Fath 'Alî kendisini Sind ra'is'i ilân etti. Memleketin bundan sonraki tarihi, bölgenin âilenin muhtelif âzaları arasında taksime uğraması sebebi ile, karışık geçmiştir: 1) Orta Sind'de hüküm süren Haydarâbâd veya Şah-dâdpûr kolu, 2) Mîrpûr'da yerleşmiş olan Mîrpûr veya Manikânî kolu, 3) Hayrpûr'da buküm süren Suhrâbânî kolu.

İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Sind mîr'leri arasındaki ilk münâsebetler tatmin edici idi. 1838'de ânî olarak zuhûr eden Efgan harbi dolayısı ile İngiliz kuvvetlerinin memleketten geçişinin gerektirdiği meseleler İngilizler tarafından bâzi murâkabenin yapılmasını intâç etti. Mîrler buna kolayca râzı oldular; fakat orduları İngilizlere karşı isyân etti ve bunlar 1843'te Sir Charles Napier tarafından Miânî'de hezîmete uğratıldı. Suhrâbânî kolundan Mîr 'Alî Murâd İngilizlere sâdik kaldı ve Hayrpûr prensliğini muhâfaza salâhiyetin' elde etti. Fakat Sind'in geri kalan kısmı ilbak edildi ve

o taribtan itibâren bir ingiliz eyâleti hâlini aldı. Sind, Sir Bartle Frere idâresinde iken, 1857'deki „Sipâhî kıyâmı“ esnâsında bareketsiz kaldı ve eyâletin tek ingiliz alayı, diğer taraflardaki isyanlara karşı koymak üzere, seferber edildi. [1947 senesinde, Pâkistan devletinin teşekkül etmesi ile, Sind eyâletinin büyük kısmı Garbî Pâkistan'ın sınırları içinde kaldı. Eski eyâletin pek küçük bir kısmı (şark tarafları) ise, Hindistan birliği arâzisine dâbil edildi].

Bibliyografya: *Çaç-nâma*, yaz.; Muhammed Ma'sûm Şâb, *Târîh-i Sind*, yaz.; Hıvâca Nizâm al-Dîn Ahmed, *Tabakât-i Akbarî*; Şayh Abu'l-Fazl, *A'in-i Akbarî* (trc. Bloebmann ve Jarret, ikisi de Bengal Asya cemiyeti, *Bibliotheca Indica* neşriyatından); Muhammed Kâsim Firiştâ, *Gulşan-i İbrâhîmî*, taş basım. (Bombay, 1832); R. F. Burton, *Scinde, or the Unhappy Valley* (London, 1851); ayn. mll., *Scinde revisited* (London, 1877); M. R. Haig, *The Indus Valley Delta Country* (London, 1894); H. G. Raverty, *The Mihrân of Sind and its Tributaries* (*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1893, LXI); *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 389. (T. W. HAIG.)

SİNDBÂD-NÂME. SİNDBÂD-NÂMA. Sindbâd-kitabı, çok eski bir hikâyeler dergisi olup, bir çerçeve hikâyesi içinde, türlü versiyonlarında 21—34 küçük hikâyeden meydana gelmiştir. Çerçeve hikâyesi kısaca şöyledir: bir hükümdarın tedbirler veya duâlar ile doğan çocuğu uzun müddet hiç bir şey öğrenemez; nihâyet bin âlim ve hakîm arandan seçilen Sindbâd'ın göatterdiği usuller ile, her duvarına bir ilmin reâimleri yapılmış bir odada, bir çok ilimler öğrenir. Fakat çocuğun talihinde bir uğurauluk gören Sindbâd, babasının yanında imtihan olunacağı gün, kendisine 7 gün konuşmamasını söyler ve aaklanır. Çocuğu konuşturmak üzere yanına alan bir câriye, arzularına boyun eğmediğinden, babasına öldürtmek için, ona iftirâ eder; babası çocuğun idâm edilmesini emreder; fakat 7 vezîrinden biri müdâhale edip, biri kadınların biyileleri ve onlara güvenmenin doğru olmadığını, diğeri acelenin fenalığı ve son pişmanlığın faydasızlığı hakkında olmak üzere, iki hikâye anlatarak, idâm emrini geri aldırır. Ertesi gün câriye, adâletin yerine getirilmemesinin ve vaktinde hareket edilmemesinin doğuracağı mabzuruları anlatan bir hikâye ile, hükümdarı kararını yerine getirmeğe iknâ eder; fakat bu defa ikinci vezir gelerek, hikâyeler ile, hükümdarı kararından vazgeçirir. Bu şekilde devam eden 7 gün-

den sonra konuşmağa başlayan şebzâde durumu anlatır ve câriye cezâlandırılır. Hükümdar tahtından ferâgat ederek, yerini oğluna bırakır. Arada anlatılan hikâyeler, mevzû bakımından, hikâye anlatma sanatının en mükemmel örnekleri sayılabilir. Mal. son pişmanlığın faydasız olduğunu göstermek üzere anlatılan „asker, bebek, kedi ve yılan hikâyesi“ şöyledir: Bir askerin çok sevdiği ve doğum yaparken ölmüş olan karısından kalan çocuğu ile bir kedisi vardı; çocuk beşiğinde yatarken ve babası ile süt annesi evde bulunmadığı zamanlar, ona kedi bakardı. Bir gün bir yılanın çocuğun üzerine geldiğini gören kedi, yılan ile mücadele edip, onu öldürmeğe muvaffak olur. Bu sırada eve gelen efendisini karşılar ve başarısını bissettirmek istercesine ona sokulur. Fakat durumu bilmeyen asker, bebeğini, parçaladığını sanarak, sopa ile onu öldürür; içeri girince beşiğinde uyumakta olan çocuğu ile parçalanmış yılanı görür ve iş-işten geçtikten sonra yaptığına pişman olur.

Sindbâd hikâyeleri hakkında en eski kayıtlara arap edebiyatında tesâdüf olunur. Âbân b. 'Abd al-Hamîd al-Lâhikî (ölm. 200=815) 'nin bunu arapça olarak nazmetmiş olduğu malûmdur. al-Sûlî (ölm. 336=947) bir vesile ile bunu anar (bk. *Ahbar al-Râzi va'l-Mutaki*, nşr. J. H. Dunne, London-Kabire, 1936, s. 6). al-Mas'ûdî (ölm. 340=951/952) de *Kitâb al-Sindbâd*'dan bahsettiği gibi (*Murûc*, Paris tabı, I, 162), İbn al-Nadîm de *Kitâb al-fihrist* (yazılışı 377=987/988)'inde (nşr. Flügel, s. 304 v. d.) *Kitâb al-Sindbâd al-Hakîm*'i, müellifi belli olmayan eğlence kitapları arasında, anarak, biri büyük, diğeri küçük iki versiyonun (*nusâha*) bulunduğunu söyler (bk. al-Zabîrî al-Samarîkandî, *Sindbâd-nâma*, arapça *Sindbâd-nâma* ile birlikte, nşr. A. Ateş, İstanbul, 1948, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, nr. 343, önsöz, s. 5; S. Oldenburg, *O persidkoy prozoïkoy verci*, „*Knigi Sindbada*“, *al-Muzaffariya*, Petersburg, 1897, s. 253—278). Fakat bu arapça eski şekiller bugün elde mevcut değildir. Bunlar bugün *Bin bir gece* [b. bk.] ile *Yüz bir gece* (*Mîa layla va layla*, bk. Gaudetroy-Demombynes, *Les cent et une nuits*, Paris. ts. [1911], a. 150—204) adlı hikâyeler mecmuası içinde veya halk arapçası ile, müstakil yazmalar bâninde, muhafaza edilmiş yeni versiyonlar şeklinde bulunmaktadır (aş. bk.).

Öte yandan Sâmânîler devrinin büyük şâiri Rûdâkî (b. bk.; ölm. 329=941) manzûm bir *Sindbâd-nâma* yazmış olduğu gibi, ber bâlde Nûh b. Naşr al-Sâmânî zamanında, 339 (950/951)'da, pehlvi bir asıldan 'Amîd Abu'l-Favâris Fanârûzî (veya Kanâvarzî?) tarafından,

yeni farâçaya çevrilip, ıslâb edilmiş bir şekli de vardır. 465 (1072)'ten önce ölmüş olması gereken Azrakî de manzûm bir *Sindbâd-nâma* kaleme almıştır. Muhammed b. 'Alî al-Zabîrî al-Samarîkandî de, 556—557 (1160/1161) yıllarında, Abu'l-Favâris'in tercümesinin dilini çirkin bularak, bunun yeni bir versiyonunu meydana getirip, Karabanlılardan Kılıç Tamgâc Han Mas'ûd'a itbâf etmiştir (nşr. A. Ateş, İstanbul, 1948). Hemen-bemen aynı zamanda, VI. (XII.) asrın sonlarında, Dağâ'ikî al-Marvazî de mensûr bir *Sindbâd-nâma* yazmıştır. Nihâyet farsça sâbasında bir de 776 (1374/1375)'da yazılmış müellifi meçbul manzûm bir versiyonu vardır (*India Office Libr.*, nr. 1236).

Aynı eser türkçeye de bir kaç defa tercüme edilmiş ve türkçe o'arak yeniden yazılmıştır. Bunların en eskisi Malik Sa'id İftihâr al-Dîn Muhammed Kazvîni (ölm. 678=1279/1280)'ye âit olup, bugün mevcut değildir. Bundan sonra Muhammed 'Abd al-Karîm adlı birinin Kanunî (926—974=1520—1566)'nin oğlu şebzâde Bayezid adına yaptığı ve *Tuhfat al-ah-yâr* adını verdiği tercüme gelir ki, bunun aslı Muhammed b. 'Alî al-Zabîrî'nin versiyonudur. Bundan başka bir de müellifi meçbul türkçe bir *Sindbâd-nâma* vardır (Ch. Rieu, *Cat. of Turkish MSS in the British Museum*, s. 233 v. d.) ki, bunun bangi esâatan geldiği bilinmemektedir.

Sindbâd-nâma veya *Kitâb al-Sindbâd*'ın hikâyeleri, İbn al-Nadîm'in bahsettiği (yk. bk.) küçük nüshasının yeni arapça ile müstakil nüshaları mevcut olduğu gibi (bk. R. Basset, *Deux manuscrits d'une version arabe inédite du recueil des Sept Vizirs*, J A, 1903, 10. seri, II, 43—83), ibrânî dilinde (*Sindabar*), ispanyolca ve süryânî dilinde (*Sindbân*) versiyonları vardır; bu sonuncudan yunancaya (*Syntipas*) ve bundan da romenceye çevrilmiştir. Bundan başka, *Bin bir gece* hikâyeleri içinde olmak üzere, türkçe ve farsça da dâbil, hemen-bemen bütün dünya dillerine nakledilmiştir (son olarak bk. *Kniha Tisice a jedné noci podle kal-katskéhu vydání... prelozil F. Tauer*, Prag, 1960, V, 216—282). Diğer taraftan bu hikâyelerin muabbar garp versiyonlarından („Yedi hakîmler“ v. b. adlarında) biri de türkçeye çevrilmiş *Yedi âlimler hikâyesi* adı ile ilk önce 1289'da, sonra 1326 (1910)'da, nihâyet dili ıslâb edilerek, yeniden basılmıştır (İstanbul, 1937).

Sindbâd-nâma hikâyeleri bir takım benzer hikâyeler mecmualarının meydana gelmesine de sebep olmuştur. Bunların başında Nahşabî'nin *Târîh-nâma* (metin ve almanca tercümesi: H.

Brockhaus, Leipzig, 1845)'ai zikrolunabilir. Bundan sonra *Bahtiyâr-nâma* (*On vezirler hikâyesi*, bunun uygar barfleri ile türkçesi, malaycası, süryânicesi ve türkçesinden pek çok Avrupa dillerine tercümeleri vardır. bk. mad. BAHTİYÂR-NÂMA), aslı türkçe olan *Kırk vezirler* (türkçe birçok yazma ve basmaları. msl. İstanbul, 1283, 1285, 1303; Kazan, 1883 v. b.; bir de galiba ilk fransızca tercümesine dayanan bir çok Avrupa dillerine tercümeleri mevcuttur; Bk. V. Cbauvin, a. 18 v. dd.) hikâyeler mecmuaları bunlardandır. Ayrıca arapça *Sindbâd-nâma*'den çıkan garp versiyonlarının (*Romalı yedi âlimler* v. b.) da, bir çok şekillerde bütün dünya dillerine nakledilmiş olduğunu kaydetmek gerekir.

Sindbâd-nâma'nin elde mevcut versiyonları pehlvi dilinde yazılmış olan ve ber bâlde VII. asırdan öncesine âit olması gereken pehlvi bir asla kadar çıkmaktadır. Arapçada daha IX. asırda iki şekil (*nusâha kabîra* ve *nusâha şağîra*) bulunduğu göre, pehlvi aslin da iki versiyonu bulunmak icâp eder. *Sindbâd-nâma*'nin bundan önceki şekli ve aslı tarihin karanlıkları içinde kaybolmaktadır. Bu busûstaki en eski kaynaklardan al-Mas'ûdî (*Murûc*, I, 162)'nin, bunun Hind menşeli olduğunu bildirmesine karşılık, İbn al-Nadîm (*gâst. yer*) bunun Hind veya İran menşeli olduğu busûsunda ibtilâf bulunduğunu söyler. Daha muahhar İran taraftarı kaynaklar (msl. Hamd Allâb Kazvîni, *Târîh-i guzîda*, nşr. E. G. Browne, London, 1910, GMS, 14/1, s. 11) eserin İran menşeli olduğunu kaydederek, T. Benfey (bk. *Kleinere Schriften*, Berlin, 1890, cüz III, s. 10 v. d.) bunun Siddhapati adını taşıyan ve bugün mevcut olmayan binde bir asıldan geldiğini iddia etmiş idi. E. Cosquin'in (bk. *Prologue-cadre des Mille et une nuits, les légendes perses et le livre d'Esther, Revue biblique internationale*, Paris, 1909, s. 1—80) *Bin bir gece*'nin çerçeve hikâyesinin sun'î olduğu, bundan dolayı sonradan toplanıp, bir mecmuanın başına konulduğu iddiasına istinat eden Gaudetroy-Demombynes (bk. *ayn. esr.* s. 204) *Sindbâd-nâma*'nin de aynı şekilde meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştü. Nihâyet B. E. Perry (*The Origin of the Book of Sindbad*, Berlin, 1960; *Fabula*, 1959, III'ten ayrı baskı, krş. W. Fischer, ZDMG, 1965, CXV, cüz 1, s. 209 v. d.), şarkiyatçı olmadığı bâlde, bu meseleyi ele almıştır. Ona göre, ağızdan ağıza nakledilen ayrı-ayrı hikâyelerin menşeli ile el yazmasından el-yazmasına nakledilen bütün bir kitabın menşeli meselesinin birbirine karıştırılması gerekir; kendisi bilhassa eserde hindce kelimelerin ve adların bulunmadığına dikkati çekip,

eserin İran'da yazıldığına dair tarafgir kayıtlara bakarak, bunun İran'da meydana getirilmiş olduğu neticesine varır. Öyle görünüyor ki, kendisi bu mübâkemelerinde yalnız arapçadan çevrilmiş muhtasar bir versiyona bakmış, msl. Muhammed al-Zabîrî al-Samarîkandî'nin versiyonunu hiç görmemiştir. Halbuki en eski, asla en yakın olan bu versiyonda eserin Hind menşeli olduğu açıkça söylenmemekle beraber, bütün bâdiseler Hindistan'da geçmekte ve eserde bâzı Hind adları da bulunmaktadır. Nibâyet eserin binde *Sukasapati, Pançatantra* gibi, İbn al-Nadîm'in „küçük ve büyük nüsha“ şeklinde ifade ettiği bir „sâde metin“ (textus simplicus) ile bir „süslü metninin“ (textus ornatus) mevcûdiyeti de bu mecmuanın, bütün bâlînde de, Hind menşeli olduğunu gösterir.

Bibliyografya: En esaslı kaynak V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes* cüz VIII: *Synopsis* (L'ège-Leipzig, 1904)'tür. Bütün mesele için bk. bir de metinde anılan A. Ateş, al-Zabîrî al-Samarîkandî'nin *Sindbâd-nâma*'sine yazılan (İstanbul, 1948) giriş, s. 1-61 (bu neşirde, s. 348-388'de, arapça halk dili ile bir versiyonun bulunduğuna da dikkati çekmek gerekir); bk. bir de N. Eliseeff, *Thèmes et motifs des Mille et une nuits, essai de classification* (Beyrut, 1949), s. 39 v.d. ve fihrist. (A ATEŞ.)

SİNDİBÂD-NÂMA. [Bk. SİNDİBÂD-NÂME.]

ŞİNF. [Bk. SİNF.]

SİNGAPUR. (sanskrit. *Si hapura* „aslanın şehri“; ing. yazılışı *Singapore*), Asya'nın cenûb-i şarkisinde Malaya yarım-adasının cenup ucundan dar bir boğaz ile ayrılmış bir ada ve bu ada üzerinde 1° 24' şimal arz ve 103° 51' şark tûlünde bulunan büyük şehir ve işlek ticâret merkezi (ada üzerinden demir-yolu ve şose geçen işlek bir rıhtım ile karaya bağlanmıştır). Orta çağda Singapur Hindistan ile Çin arasında sefer yapan gemilerin uğradığı bir liman idi: buranın eski adı olan Tēmasēk, Çin, Cava ve Malaya kaynaklarında zikredilmektedir. Önceleri cenûbî Sumatra'nın Śrī Vicaya (Palembang) devletine dâhil bulunduğu için, Singapur kısa bir zaman için müstakil yaşadı (takriben 1250'den itibaren). XIV. asır başlarında burası cihayırlar tarafından kuşatıldı. Eski bir Cava manzûmesi olan *Nāgarakṛtāgama* (1365)'da burası Tumasik ismi ile ve Cava'nın Macapahit devletinin bir tâbii gibi zikredilir; Şehir 1377'ye doğru Cava'lılar tarafından tahrip edildi. Bu bâdiseden sonra Malaka şebri öne geçmiş ve burası nisbeten az ehemmiyetli bir mevki durumuna düşmüştür. Bununla beraber

gemiler, buraya uğrayarak, odun, su ve muhtaç oldukları dâba başka maddeleri tedârik ederlerdi; burada 1511 tarihine kadar Malaka müslüman sultanlarının ve daha sonra da onların yerini alan Cobor sultanlarının bir *şahbandar* („liman reisi“) bulunurdu. 6 şubat 1819'da Singapur'da Sir Thomas Stamford Raffles tarafından, Şarkî Hind Kumpanyası nâmına bir üss kuruldu. Bu te'sis orta çağ limanının yerinde bulunuyor ve adanın ancak küçük bir kısmını kaplıyordu; fakat 1824'te imzalanan bir muâhedeye göre, bütün ada, etrafındaki adacıklar ile beraber, Büyük Britanya'nın tam bükümranlığı altına girdi.

İngiltere'nin işgâli sırasında Singapur'un nüfusu bir kaç yüzü geçmeyor ve kısmen müslüman malayalılardan, kısmen de bilhassa gemileri üzerinde yaşayan kıyılar boyunca dolaşan ayakta kimselerden (Orang Laut) meydana geliyordu. Şehir bızla gelişti. Hindliler ve araplar da ticâret ile uğraşıyorlardı, fakat bu işlerin başında avrupalı ve çinli tâcirler yer alıyordu. Birinci cihan harbinden sonra nüfusun dörtte üçünü çinliler teşkil ediyordu: 1921'de belediye hudutları dâhilinde yaşayan nüfus 350.355, bütün adanın nüfusu ise, 418.358 idi. Bu sonuncu nüfusun da 64.000-65.000 kadarı müslüman olup, bunun büyük kütlesi, yâni 53.595'i malayalı (gerçekte bu sayı içinde hakikî malayalı 33.184 olup, bunun dışında 13.328 cavat, 6.582 hoyanlı 1.142 bugi ve 349 bancari v.b. var idi) olarak sayılmakta idi. Geri kalan müslümanların 9.000 kadarı hindli ve 1.200 kadarı arap idi. Müslümanların büyük kısmı sünî olup, şâfiî mezhebinden idi. Bir taraftan Arabistan ve Hindistan, diğer taraftan İndonezya ve Malaya müslümanları ile temas bâlînde bulunan Singapur, nüfusunun çoğunluğu bakımından, bir gayr-i müslim şebri olmakla beraber, müslümanlığı yayma zincirinde mühim bir halka teşkil etmekte ve Mekte'ye yönelen hacı seferlerinin ebemmiyetli bir toplanma yeri rolünü oynamakta idi. Şebri gelişmesi daha sonraki yıllarda bûs-bûtün arttı: 1938 yılında şebri nüfusu 587.000, adaninkî 710.000 olmuş idi. 15 şubat 1942'de Singapur bütün Malaya ile beraber, Japon istilâsına uğradı ve onlar tarafından Sbonan („cenûp ışıgı“) diye adlandırıldı; ikinci cihan harbinin sonuna kadar Japonya'nın işgâli altında kaldı. 3 nisan 1959'da İngiltere, Singapur'a *dominion* idâresi şeklinde gayet geniş bir muhtâriyet verdi ve nihâyet 1963 senesi ağustos ayı sonunda Singapur, Malaya ve Borneo şimalindeki eski Britanya müstemlekeleri ile beraber, Malezya federasyonuna, bağımsız bir devlet olarak, girdi. Singapur'un yüz ölçü-

mü 581 km² olup, nisan 1960'ta nüfusu 1.634.100'e varmış bulunmakta idi ve nüfus şu şekilde bölünüyordu: 1.230.000 çinli, 227.300 malayalı, 137.800 Hindistan ve pakistanlı, 12.200 avrupalı. Singapur şebri nüfusu ise 1.350.000'i geçmiş idi.

Bibliyografya: W. Makepeace, G. E. Brooke ve R. St. J. Braddell, *One Hundred Years of Singapore* (London, 1921); C. B. Buckley, *An Anecdotal History of Old Times in Singapore* (Singapur, 1902); L. Mills, *British Malaya 1824-1867* (= *Journal of the Malayan Branch, R A S*, Singapur, 1925, III, 2. kısım, 49 v.d.); R. O. Winstedt, *Malaya* (London, 1923), s. 143 v.dd.; R. J. Wilkinson, *A History of the Peninsular Malays* (Singapur, 1923), s. 78 v.d.; F. A. Swettenham, *British Malaya* (London, 1907), s. 62 v.d.; T. J. Newbold, *Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca* (London, 1839), I, 266-398; Song Ong Sang, *One Hundred Years of Chinese Singapore* (London, 1923); *British Rule in Eastern Asia* (1942).

(C. O. BLAGDEN.)

[Bu madde Besim Darkot tarafından tamamlanmıştır.]

SİNNE. SENNA, İran'da bir eyâlet ve bunun merkezi olan kasaba; Senna veya Sinandic (dic=diz „kale“) şeklinde de yazılır. Şahna [b. bk.] ile karışıklığa sebep olan Şihna imlâsı yanlıştır.

1. Eski Ardilân [b. bk.] vâlilerinin merkezi olan Sinne kasabası, Şimdiki şehrin kurulmasından önceki devir için bk. mad. SİSAR.

Şaraf-nâma (I, 88)'de, 988 (1518)'de şu yerleri içine alan bir Timür-Han Ardilân timarından bahsolunur: Hasan-âbâd, Sina v.b., fakat Sinne müverrihi mevcut bir harâbe üzerine yeni şehri kuran şahsın Sulaymân Han olduğunu söyler. Rich (I, 208)'e göre, eski Senna (?) şimdiki şebri cenûbunda, yassı bir tepe üzerinde kâin idi. Bu son şehrin kurulmasına *gāmha* („gamlar“) kelimesi tarih düşürülmüş olup, bu kelime 1046 (1636) yılını verir. Şehir Kışlak'ın sağ sâhili ile Sinne'yi eski idâre merkezi Hasan-âbâd'dan ayıran Avidar dağı arasında kâindir. Vâlilerin konakları şehrin ortasında yükselen 20 m. 'lik tepenin üzerinde bulunur. Şehir başlıca vâli Husrav Han I. ile Amân-Allâh Han I. zamanında güzelleştirilmeğe çalışılmıştır. Malcolm, Rich ve Çirikov vilâyet konağının tasvirlerini vermişlerdir. Amân-Allâh-Han'ın şeref salonu (*tâlâr*) seffaf mermer kaplı idi ve bir çok şekil ve kitâbeleri (1233 tarihli) var idi; içerisinde eskiden dün

yanın başlıca hükümdarlarının (Napoléon, Alexander I.) meşhur savaşları v.b. tasvir eden bir resimler odası var idi. Bir başka oda, 1918'de, 11 vâli ve vezîrin resimleri ile süslü idi. Bugün tabrip edilmiş olan *tâlâr*'dan Kışlak vâdisini Lâlağ (*Yaylak*) ovasından ayıran dağa doğru güzel bir manzara görülür.

Sinne nüfusu 1820'de (Rich) 4.000-5.000 âile idi; bunun 2.000'i yabudi ve 50'si „Keldânî“ idi. 1851'de Çirikov 10.000 ev saymış idi. 1215 (1878 sayımı 5.484 ev ile 24.744 nüfus göstermiş idi. 1918'de şehrin sâkinleri 30.000 kişi kadar olup, 5.00 yahudi evi ve arâmî katolikler (Keldânîler) ve ermeniler olmak üzere, 60 hristiyan evi var idi. Birinci cihan savaşından önce Sinne'de bir türk konsolosluğu var idi. Burası oldukça bereketli bir ticâret merkezidir; buradan mazı (*mâzû*), ketire (*katîra*), tilki, zerduva ve kurt postları, canlı hayvan ve husûsî nakışları olan halılar ihrac olunur.

2. Sinne eyâleti şimalde cenûbî Azerbaycan [bk. mad. SAVUÇ BULAK], şimal-i şarkide Sayın kale [b. bk.], şarkta B'câr (Gar-rûs), cenûb-i şarkide Hemedan ve cenûpta Kirmanşah eyâleti ile ve daha husûsiyetle kendisine bağlı olan Sunkur, Daynavar, Bâlâ-Darband, Mâhîdaşt ve Zohâb ile sınırlanmıştır; garpta Sinne eyâleti eski türk nâhiyeleri olan Şahrizûr (Halabça ve Fırmal=Gul'am-bar), Pencvin ve Şîlâr ile çevrilidir. Sinne sâbası bir zamanlar Azerbaycan'a bağlanmış olan Sakkız [b. bk.] ve Bâna müstesnâ, aş-yk. 200×200 km²'lik bir sâhayı temsil ederdi; başlıca yollar dışında, eyâletten yeter derecede istifade edilmez. Şimal-i şarkide ve cenûb-i şarkide ağaçtan mahrum yayla'lar yükseilir; sayısız ve dar vâdiler ile kesilen merkezi garba doğru alçalır ve bu tarafta ormanlara tesâdüf olunur (meşe, ceviz, kara ağaç ve kayın ağaçları), Çihil-Çeşme (aş-yk. 3.350 m.) kütlesi başlıca dağ düğümünü teşkil eder; Çihil-Çeşme'nin cenûbunda mühim bir kol uzanır ki, bu Sinne-Marîvân (aş-yk.) yolu üzerinde bir engel teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şarkta doğru uzantıları şimale doğru Urmiye gölüne dökülen Cağatû yatağının cenup hududunu teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şimal-i şarkisinde Sakkız'a bağlı olan ve Cağatû'nun asıl kolunun suladığı eski hudut nâbiyesi Haft-dâş vardır. Çihil-Çeşme'nin cenûb-i şarkisinde Cağatû'nun sağ taraftan ilk mühim kolu olan Horhora'nın kaynakları bulunmaktadır. Bunların kavşak noktasının bir az aşağısında, Tîlakû ırmağı Cağatû'ya dökülür; bunun vâdisi Sârûb adını taşıyan müteâkip koldan Tândürtü (?) dağı ile ayrılmıştır.

Bu havzada 3 kasaba Sinna'ye bağlıdır: 1. Horhora, 8.000 nüfusu ve 50 köyü vardır ki, başlıcaları 929 (1523)'da yapılmış bir cāmī olan Bast ve Mavlānābād; 2. Tīlakū (eski nāhiyesi Koçian ile), 4.240 nüfusludur, 24 köyü vardır, en tanınmış Bāşmak'tır. 3. Karaftū, Sārūh'un sol kıyısında, 4.600 nüfusu ve 15 köyü vardır. Sayın-Kale Afsarları Karaftū'da bulunurlar. Hazer denizine dö-külen Kızıl-Özen (yerli telâffuzu Kızıl-Vezen)'in şimal kaynakları Horhora ile Tīlakū'nun cenûbunda bulunmaktadır. Bu suların geçtiği yayla 4 ay kar ile kaplı kahr, fakat yazın zengin ve iyi otlakları vardır. Burada 82 köyü olan 3 kasaba vardır: 4. Kara-tavara, şimalde (köyü Bārbarār); 5. Hōbātū, cenup-ta ve 6. Sārāl, Hōbātū'nun şarkında. Kızıl-Özen'in cenup kolunun kaynakları da Sinne sâhasında bulunmaktadır. Bunlar Sinne-Hemedan yolu üzerinde ve Sinne'nin cenûb-i şarkisindedir. Burası şimal-i şarkıye doğru meyilli geniş bir yayladır. Cenupta Mālī-Muhammed bñgazi hurayı Hemedan yaylasından ayırır. Garhında Panca-l 'Alī silsilesi ile hudutlanmıştır. Bu silsile *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange, s. 209)'de anılan *Kūh-i Panc angust*'a tekabül eder. Kızıl-Özen'in başlıca cenup kolunun kaynağı Talvār (Tarvāl) veya Arzand adını taşır; bunun cenuptan gelen koluna Hācīcā (türk. Acı çay) adı verilir. Talvār 7. Eylül (yerli telâffuz: Lēlāğ) kasabasını, 8. İsfandāhād kasabasını Hācīcā sular. Hanikov burada Bāhā Gürgür türhesini ziyâret etmiştir; bunun yanında kükürtlü bir menba ve şeffaf (*balğamī*) mermer yatakları bulunur. Bu veli (Camāl al-Dīn) Kerkük'teki Baba Gürgür ile aynı lekahı (türk. Gūr-gür) taşımaktadır; bu sonuncusu için bk. W. Schweer, *Die türkisch-perisischen Erdölorkommen* (Hamburg, 1919), s. 10.

Eyâletin merkezi daha çok ârizalı olup, daha az bilinmektedir. Buranın suları Sīrvān [bk. mad. DİYĀLĀ] ırmağına dökülür. Bu ırmak Avrāmān dağlarını Şāhō'dan ayıran muhteşem bir boğaz meydana getirir. Bunun yatağı sâhasında şu kasabalar bulunur: 9. Husaynābād, Kışlak ırmağı üzerinde, 34 köyü ve 5.000 nüfusu vardır; 10. Hasanābād, 32 köyü ve 5.500 nüfusu vardır ve Sinne'nin en yakın civârını teşkil eder; 11. Çāvarūd, 58 köyü vardır; 12. Palangān ve 13. Amīrābād. Palangān'da, harâbe hâlinde, bir kale vardır.

Sīrvān'ın şimal havzasında 4 kasaba bulunmaktadır: 14. Kalāt-Arzān, 64 köyü, 10.000 nüfusu vardır, Sinne'nin hemen garbindadır; 15. Korraz, 20 köyü, 2.500 nüfusu vardır; 16. Marīvān (eski Mihri-

bān), 200 köyü, 26.000 nüfusu vardır; Sinne-Gārān-Penevīn-Sulaymāniya kervan yolu buradan geçer, merkezinde Zarībār gölü bulunur; 17. Avrāmān-taht, aynı adlı silsilenin şarkında kâindir, irsi *sulṭān*'lar tarafından idâre edilir; merkezleri Razāv'dır; 33 köyü, 4.000 nüfusu vardır; 18. Avrāmān-i-İn-hūn, bundan öncekinin cenûb-i garbisindedir; *luhūn* „taşlık“ demektir (bk. Vullers, II, 1108, *lahana*: „taş“). 1049 (1639) Türk-İran muâhadesi buranın hâkimiyetini İran'a bırakmış idi.

Sīrvān'ın cenûbunda, İran dağlarının tabii istikametinde (şimal-i garbî—cenûb-i şarkî) büyük Şāhō (= Şāh-kūh) kütləsi bulunur ve Sīrvān'ın sol kolları Dāriyān, Sarābî-Havli ve Zimkān'ın şark kaynakları buradadır. 19. Cavānrūd kasabası buradadır ve takriben 100 köyü ile 15.000 nüfusu vardır. Burayı Ardilān âilesinin bir kolu idâre eder. Büyük Cāf kabilesinin asıl ocağı burasıdır ve nehrin adı (Cāfānrūd= „Cāfların ırmağı“) bunlar ile izah olunur. Bāvendilerin [b. bk.] ceddî olan Bāv'ın burada bulunan Pāva köyünü kurduğu söylenir. 'Abd Allāh b. 'Omar idâresindeki islām ordularının buraya Pāva yolu ile girdikleri rivâyet olunur. Cenupta ve Sīrvān ırmağı manzûmesi dışında Sinne'ye bağlı iki kasaba daha vardır: 20. Ravānsar ve 21. Bīlāvar.

Nüfus. Yerleşik nüfusun yekûnu, 1298 (1881) sayımında binlerce köyde nturan 150 000 kişi kadar idi. İsfandāhād'da türkler vardır. Avrāmān kabileleri İranî ayrı bir tabaka sayılmaktadır. Sinne'nin göçme heleri yarı yerleşik ve yerleşik hayata geçmektedir: Kışın kışlaklarında kahrılar, yazın komşu dağlara çıkarlar. Bu kabîlelerden en mühimmi Cāf'lar idi. Cavānrūd'da bunlardan 4.000 âile vardı. XVII. asırda bir kısmı garba göçmüş ve Diyālā, Şahrizūr ve Penevīn taraflarına yerleşmişlerdir. Türk Cāf'lar 10.000 âile idi. Bunların 2 000 kadarı yerleşik ve 8.000'i yarı yerleşik bir durumda idi. Sinne'de bunlardan başka daha bir çok kabîleler vardır. Erkekleri şarkıcı ve kadınları oyuncu olan Sūzmānî kabîlesini Sinne yakınında Kışlak köyünde oturlar.

Din. Sinne halkının çoğu sūnnî ve şâfi' mezhebindendir. En yaygın tarikat nakşebendîdiktir. Ardilān vâilileri şî'îdir. Sinne şehrinde 60 kadar hristiyan âile var idi.

Tarih. Sinne sâhasında, Kirmānşāb'da olduğu gibi, âbidelere tesâdüf olunmaz. En eski devir için Ravānsar'deki taş kazılmış odalar anılabilir (Çirikov, s. 528). Sinne'nin diğer ucunda Karaftū mağaraları bulunmaktadır ki,

Mitra ibâdetlerine tahsis edilmiş görünmektedir (Ker Porter, II, 538—552). Burada yunanca bir kitâbe vardır. Yer adları hususunda, Streck, Billerbeck ve Thureau-Dangin âsûrî devrine âit olan mutâları toplamışlardır. Batlamyus (VI, 2)'da bulunan yer adları şimdiki Sinne hudutları dışındadır (Arap devri için bk. mad. SİSAR).

Sinne eyâleti veya Ardilān [b. bk.] hiç olmazsa 4 asır irsen intikal eden vâililer ile idâre edilmiştir. Menkıbeye göre, bunların menşe'i Sāsânîlere veya ilk Abbâsîlere çıkmaktadır. Şaraf-nāma Diyarbekir Mervânîleri neslinden olan Bābā Ardilān'ın Gūrān'lar arasına yerleştiğini ve Çingizilerin sonuna doğru, Şahrizūr vâlisi olduğunu söylemekle yetinir. Tarihçi 'Alī Akhar'in 862—900 yılları arasında gösterdiği Ma'mûn b. Munzir'den sonra tarihleri daha iyi bilinmektedir. Bu vâililer Osmanlı Safevî mücâdelesinde, bâzan bu tarafta, bâzan karşı tarafta olmak üzere, çok faâl bir vazife alıyorlardı. 1284 (1868)'te Ferhād Mīrzā buraya vâli olarak gönderildi. Bu şahıs burada nizâm ve âsâyişi ta'sis etmiştir. Eski âile mensupları mahallî hayatta mühim roller oynamakta devam etmektedir.

Bibliyografiya: M. Streck, *Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenien...* (Z. A. XIV, 138 v.d.); Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898), s. 127, 133, 158; G. Hüsing *Der Zagros u. seine Völker* (Leipzig, 1908), s. 20; Thureau Dangin, *Une relation de la 8me Campagne de Sargon* (Paris, 1912); Ellis H. Minns, *Parchments of the Parthian period from Avroman in Kurdistan* (Journ. of Hellenic studies, 1915, XXXV); A. Cowley, *Pahlavi Documents from Avroman* (J. R. A. S., nisan 1919); J. M. Unvala, *On the three parchments from Avroman* (Bulletin of the School of Orient. Studies, London Institution, 1920, I, kısım IV); F. C. Andreas, *Real-Encyklop.*, 2. tabı, madd. *Alinza* (Sakçiz veya Bāna ile aynı gösterilmiştir), *Alisdaka* (Bicār ile aynı), *Amar-dos* (= Kızıl Özen). Arap coğrafyacıları için bk. mad. SİSAR; Hamd Allāh Mustavfi, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), s. 75, 224; Şaraf-nāma (nşr. Veliāminof-Zernof), I, 82—89, 317—322; Royal Asiatic Society'ye âit Malcolm el-yazması XIX. asra kadar Ardilān vâilileri hakkında bir ek ihtivâ eder; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 388; 'Alī Akbar Vākāyi-nigâr, *Hādīk-ni Nāşiri* [1310'a doğru yazılmış olup, el-yazması bâlindedir, hulâsası için bk. B. Nikitine, *RMM*, XLIX, 70—104]; J. M. Kinneir, *A*

geogr. memoir of the Pers. Empire (London, 1813), s. 142—147; Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia...* (London, 1822), II, 540—555, 563—568; J. Malcolm, *Sketches of Persia* (London, 1827), II, 273; ayn. mll., *Histoire de la Perse* (Paris, 1821), III, 302; Ritter, *Erdkunde* (1840) IX, 412—450; Çirikov, *Putevoy jurnal* (Petersburg, 1875), s. 323—335, 524—527; Lyeklama, *Voyage en Russie...* (Paris-Amsterdam, 1875), IV, 30—70; G. Hoffmann, *Auszüge aus den syrischen Akten* (1880), s. 265 v.d.; de Morgen Miss. scient., *Études géogr.* (1895), II, 47—61; A. Orlov, *Materiyali po Vostoku* (Petrograd, 1915), II, 193—215.

Haritalar: Hanikov, *Map of Aderbeijan* (Zeitschr. f. Allg. Geogr., Berlin, 1863, 14); ayn. mll., *Routes in Persia* (Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde, Berlin, 1872, VII, 72); E. Herzfeld, *Pāikālī, monument and inscription of the early history of the Sassanian empire* (Berlin, 1924), harita I. 1: 1.000.000 mikyasındaki ingiliz haritası („Türkiye ile Irak arasındaki hudut meselesine hağlı, Milletler Cemiyeti C. 400 M. 147, 1925, VII). (V. MINORSKY.)

SİNOP. Türkiye'nin Karadeniz kıyısında vilâyet merkezi bir şehir (10.200 nüfus) olup, deniz yolu ile, İstanbul'a 305 mil, kara yolu ile, Samsun'a 188 km., Ankara'ya 458 km. mesâfededir.

Sinop Anadolu'nun şimala doğru en fazla ilerleyen ve İnce-burun ile sona eren kara kıyısına şarktan birleşen küçük bir yarım adanın berzah kesimine yerleşmiştir. Berzahın genişliği en dar yerinde 300 m.'yi geçmez ve kısmen evler ile kaplı kumsal bir şerit hâlini alır. Buradan itibaren şarka doğru uzanan yarım-ada kendi cenûbunda kalan derin ve demirlemeğe elverişli Sinop limanının (İç liman, halk arasında: Akdeniz) şark rüzgârından başka bütün rüzgârlardan korunmasını sağlar ve Sinop bu sâyede Anadolu'nun uzun Karadeniz kıyısında tek tâbî liman durumunu kazanır. Berzahın şimalinde kalan deniz (Dış liman, halk arasında: Karadeniz) ise, fırtınalara açık olduğu için, denizcilik bakımından değerli sayılmaz; bununla beraber Sinop'un „Çifte liman“ından bahsedilir.

Sinop şehri berzahın en dar yerinde iç kale ve eski tersaneyi kuşatan surlar ile bağlar ve yarım-adaya doğru, hafif meyilli bir zemin üzerine yayılır. Şehrin eski mahalleleri evlece her taraftan surlar ile kuşatılmış idi ki, bunların ehemmiyetli parçaları hâlâ yer-yer sağlam olarak duruyor. XIX. asır ortalarında bu surlar henüz devamlılığını muhâfaza ediyordu.

(bk. msl. E. Réclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris, 1884, IX, 566, v.d., bir fotoğrafa istinâden Taylor tarafından çizilmiş resim) ve şehir, surlar dışında, Anadolu karasına doğru biç bir gelişme göstermediği hâlde, yarım-ada tarafında bafif meyil ile yükselen tepelere doğru, bilbassa iç limana yakın kesimde yayılıyordu. Bugün de şehir daha ziyâde bu kısma doğru gelişmiştir. Fakat daha şarkta yarım-ada sarplasmakta, Hıdırlık tepesinde 187 m. irtifâa varmakta, böyle olmakla beraber, ortasında dışarıya satıhtan akışı olmayan bir durgun su (Sülûklü gölü) ihtivâ etmekte, deniz tarafından dik yarlar ile kuşatılmış bulunmaktadır.

Sinop'un coğrafi mevkii, fırtınalardan korunmuş limanı ve bilbassa karadan berzahı kesen bir sūr, deniz tarafından da, liman bölgesi dışında, yarım-adanın dik yarlar ile kuşatılmış bulunması Karadeniz kıyısında erkenden insanların dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu busta Karadeniz kıyılarına gelmiş olan ve denizcilğe az çok alâka gösteren ilk toplulukların Sinop'a yerleşmiş olduklarından şüphe edilemez. Bununla beraber ilk yerleşmenin muhtemel tarihi ve te'sisin ilk adı hakkında bir şey bilinmiyor. Ne olursa-olsun, burası, Anadolu'da şark-garp istikametindeki yollar henüz ortaya çıkmadan önce, Mesopotamya'yı Karadeniz kıyılarına bağlayan yolun Amisos [bk. mad. SAMSUN] seçilmeden önce bitim noktası olmuştur. Bu yol Hitit topraklarını bir taraftan Asürîlerin baş-gebrî Ninive'ye, bir taraftan da hurada Karadeniz kıyısına bağlayarak, kervanlar ile uzak ülkelerden gelen çeşitli mallar burada gemilere yükleniyor ve mübâdele mevzuu oluyordu. Sayda'dan gelen Finikelilerin Egelilerden daha önce Karadeniz'e çıktıkları bilinmektedir (Tb. Streuber, *Sinope. Ein historisch-antiquarischer Umriss*, Basel, 1855, s. 15). Yunan efsânelerinde şebirin kurulması meşhur Argonaut'lardan tesalyalı Autolykos'a atfedilir ve adının (Σινώπη) da bir amazon isminden geldiği söylenir (krş. Strabon, I, 46, XII, 546). İlk yerleşenleri sonradan daha başkaları tâkip etmiş, VIII. (m. ö.) asır ortalarında Anadolu'nun ünlü limanı Milet'ten gelen tâcirler buraya yerleşmişler, bir taraftan Anadolu içleri yolu ile Mesopotamya, diğer taraftan Karadeniz çevresi ile yaptıkları ticâret için burayı tabkîm edilmiş bir üss olarak kullanmışlar, yakındaki ormanlardan te'min ettikleri iyi cins çam kerestesi ile donanmalarını kuvvetlendirerek, şarkî Karadeniz kıyılarında başka şehirler kurmuşlardır ki, bunlar arasında, 757 (m. ö.)'de kurulan Trapezus (Trabzon) başta gelir ve bunu Kerasus (Giresun) ve Kotyora (Ordu garbinda Bozukkale

'nin yeri) tâkip eder. Bu şehirler Sinop'a vergi verirdi. On-binlerin ric'ati sırasında Sinop'un, Papblagonia İran satrapları ile iyi geçinen serbest bir şehir olduğu anlaşılıyor (Xenophon, *Anabasis*, V, 5, VII, 2). Bunlar Kotyora'dan, sinopluların te'min ettikleri gemilere binerek, Sinop'a gelmişler, fakat şebire girmeyerek, onun 40 stad garbinda, kendisine bağlı mabfuz Harmene limanında kalmışlardır. Bu sonuncu şehrin yeri şimdiki Aklıman olarak teşbis edilmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*..., II, 1180 v.d.). Diogenes'in doğduğu şebir olarak şöbret kazanan Sinop 220 (m. ö.)'de, Pontos kralı Mithradates II. tarafından zaptedildi (E. Meyer, *Geschichte d. Königsreichs Pontos*, 1879, s. 34, 72, 80) ve kırılların baş-gehirlerinden biri sayıldı, bilbassa büyük Mithradates (Mithradates VII. Eupator) tarafından, doğduğu şebir olarak, süslendi; mâbedler, tersaneler inşa edildi ki, bu devri Sinop'un uzun hayatındaki en parlak safha olarak saymak mümkündür. Bunu müteâkip şehir, Sezar'ın Anadolu seferinde, 47 (m. ö.)'ye doğru Roma bâkimiyetine girdi; 70 yılında Lucullus tarafından Colonia Julia Felix Sinope diye adlandırıldı. Sinop hakkında bilgi veren Strabon (XII, 545 v.d.), ticâretinin mühim (şehir, karşı Kırım kıyıları ile de sıkı temas hâlinde idi), civarının münbit olduğunu, zeytin ağaçları bulunduğunu (şimdi de Sinop çevresinde zeytin ağaçları vardır), kara tarafında surlar ile korunmuş olan yarım-adanın deniz tarafından dik ve kayalık kıyıları ile kuşatılmış bulunduğunu ve denizden çıkarma yapmak imkânsızlığını kaydeder. Fakat Sinop onun zamanında artık kervan yollarının bitim noktası durumunda değil idi (krş. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 27); Mesopotamya'dan gelen yol Amisos'ta nihâyetleniyordu; daha sonra da ticâret akını Ege denizi limanlarına intikal etmiş idi. Bununla beraber Sinop Bizans devrinde de canlı bir ticâret merkezi olarak rol oynadı. Böyle iken bu devirde Sinop'ta mühim binalar inşa edilmiş, yalnız kale surlarının sağlam tutulmasına ebemmiyet verilmiş idi.

İslâmiyetin zuhûrundan sonra, müslüman akınları zaman-zaman bu kıyılarına kadar gelmiştir. Simeon Magister ve Theophanes Continuatus gibi Bizans kaynakları, 832'de Sarasinlerin [b. bk.] Anadolu'yu istilâları sırasında, imparatorun „iranlı“ yardımcı kuvvetlerinin kumandanı olan Theophobos'un kısa bir müddet için Sinop kralı ilân edilmiş olduğunu yazarlar.

XI. asrın sonlarına doğru Anadolu'nun büyük kısmı Selçuklular tarafından fetbedildi ise

de, Sinop, daha bir takım Karadeniz limanları gibi, Bizans imparatorluğu bâkimiyetinde kaldı. Bununla beraber, Kırım'a gitmek isteyen Selçuklu tâcirleri, burada gemiye binmek suretiyle, Sinop limanından faydalanabiliyorlardı (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 298). XIII. asır başında şebir Trabzon Komnenos imparatorluğu bâkimiyeti altına girdi. Fakat çok geçmeden Selçuklu sultanı 'İzz al-Din Kaykâ'üs I. şebiri onların elinden aldı. Bu fetihten bahseden İbn Bîbî (*Recueil des historiens des Seldjoucides*, nşr. Houtsma, IV, 54 v.d.) fetih tarihi olarak, 2 teğrin II. 1214'e tesâdüf eden 26 cemâziyelâhır 611 gününü gösterir. Selçuklu sultanı iki rum bukümdarı arasındaki geçimsizlikten faydalanmış idi, fakat Sinop'un fetbi için ileri sürülen babâne Sinop beyinin (İbn Bîbî ve Barhebraeus, *Chronicon*, nşr. Bedjan, s. 429) da bunun adı Kır Aleks yâni Kyr Alexis Komnenos olarak geçer; krş. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, München 1827, s. 94) türk topraklarında yapmağa cür'et etmiş olduğu akınlardır. Abu'l-Fidâ da galiba bu fethe işâret etmektedir (*Târih*, İstanbul, 1286, III, 122; bk. Fallmerayer, *oyn. esr.*, s. 96). Her ne olursa olsun, Alexis'in, Barhebraeus tarafından ileri sürüldüğü gibi, Selçuklular tarafından öldürüldüğü rivâyeti asılsızdır. Diğer taraftan Bizans tarihçileri Sinop'un fethinden haberdar görünmüyorlar.

İslâm kaynaklarında şehrin adı eski isminin okunuşunu bemen-bemen değiştirmeyen bir kaç şekilde yazılmıştır. Sanûb (سنوب) Abu'l-Fidâ, s. 392 ve al-'Umari, *Masâlik al-abşâr*, NE, XIII, 361), Şanûh (شانو) İbn Battûta, *Seyahatnâme*, Sinâb (سیناب) (Anon. Giese, s. 34; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 73); Âşık Paşazâde ve daha sonraki türk müelliflerinde Sî-nûb (سینوب) şeklinde geçer. Farklı şekillere orta çağ garp müelliflerinde de rastlanır. Selçuklu bâkimiyeti kurulduktan bir müddet sonra, Rusya'ya gitmek üzere buradan geçen seyyah Rubruquis şebri Sinopolis olarak zikretmektedir.

Selçukluların bâkimiyeti sırasında Sinop, Trabzon ve Bizans kuvvetlerine karşı bir üss hizmetini gördü. Rukn al-Din Kılıç Arslan IV. ile 'İzz al-Din Kaykâ'üs II. arasındaki mücâdele ve bunu tâkip eden karışıklıklardan faydalanan Trabzon rumları Sinop'u işgâl ettiler. İşgâl tarihi kat'î olarak bilinmemekle beraber, seyyah Rubruquis'in geçtiği sırada (1253) şehrin henüz Selçuklular elinde bulunduğu anlaşılıyor. Rumların işgâli sırasında Sinop'ta Aksarayî'ye göre Gaytan, Yunîni'ye göre Garvas adlı bir vâli bulunuyordu. İlhanlıların Anadolu'daki saltanat nâibi Mu'in al-Din Sulaymân Par-

vâna Sinop'u, hem denizden, hem de karadan kuşatarak, uzun bir savaştan sonra, geri aldı ki, bunun tarihi Abaka'nın cülûsundan (663=1265) sonra olmalıdır. Sinop'un fethi Parvâna'nın nüfûzunu bir kat daha arttırdı ve Parvâna Kılıç Arslan IV.'dan buranın kendisine temlik için bir menşur elde etti ki, Sinop'ta Pervâne oğulları adı ile kısa süren bir beylik kurulması böyle başlar. Parvâna Sinop'ta İbn Battûta'nın överek bahsettiği ve daha sonraki kaynaklarda da sitâyîle zikredilen câmiî ve daha bâzı eserler yaptırdı. Parvâna 676 (1277)'da öldürülünce, oğlu Mu'in al-Din Muhammed istiklâlini ilân ederek, İlhanlılara karşı geldi ve Sinop'ta 20 yıl başarı ile tutundu (676-696; bk. Münecim-Başı, III, 31); ölümünde yerini Parvâna'nın diğer oğlu Mubazzib al-Din Mas'ûd aldı. O da 700 yılında ölünce, mülkü bir rivâyete göre, Kastamonu beylerine geçti; fakat Âlî (*Kunh al-ahbâr*, V, 22: Rûhî'ye göre) bu havâlinin Kastamonu beylerinden evvel Gâzî Çelebî'ye âit bulunduğunu bildir-mektedir: Gâzân Han, önce kendisine sadâkatini mükâfatlandırmak üzere, „Diyarbakir'den Sinop sâbillerine kadar“ olan memleketi verdiği Selçuklu hükümdarı 'Alâ' al-Din Kaykubâd III.'ı, 700 (1301)'de, idâresizliği yüzünden tahttan indirdikten sonra, yerine Hemedan'da mevkuf tuttuğu Gıyâs al-Din Mas'ûd II.'u geçirmiş olup, burada adı geçen Gâzî Çelebî onun oğludur. Gâzî Çelebî bilbassa Cenevizlilere ve bâzan da müttelik olduğu Trabzon rumlarına karşı giriştiği deniz hareketleri sırasındaki cesâretli hamleleri ile tanınmıştır. İbn Battûta Parvâna'yı Selçuklu bânedenanından, Gâzî Çelebî'yi de Parvâna'nın neslinden olarak gösterir (krş. Ahmed Tevhid, *Sinop'ta Pervâne-zâdelere*, TOEM, 1326 b., s. 253 v.d.). Gâzî Çelebî'nin ölümünden sonra, galiba, onun kız kardeşi elinde bulunan Sinop Kastamonu hükümdarı Şucâ' al-Din Sulaymân Paşa tarafından ele geçirildi [bk. mad. İSFENDİYAR-OĞULLARI]. İbn Battûta'nın 1340'a doğru Sinop'u ziyâreti hu hükümdarın son devrine rastlar; o sırada Sinop'ta Kastamonu hükümdarının oğlu İbrahim Bey emir olarak bulunuyordu. Seyyah gemi ile Kırım'a geçmek üzere geldiği Sinop'u nüfusu çok ve güzel bir şehir olarak târif etmekte, deniz ile kuşatılan şehrin kara tarafındaki kapısından, emîrin izni olmadan kim-senin giremeyeceğini söylemektedir. Sinop bu sırada Anadolu içlerine bağlı bir iskele şehri olarak ehemmiyetini muhâfaza ediyordu (F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, I, 196). „Rum“ gemileri Anadolu'nun Karadeniz limanları ile Kırım arasındaki irtibatı sağlardı. Muhtemel olarak, 1351'den beri burada bir

konsoloslukları bulunan Cenevizliler de ticârette mühim rol oynıyorlardı (Heyd, *ayn. esr.*, I, 550).

XIV. asrın sonlarına doğru, Bayezid I. Osmanlı devletini genişletirken, Anadolu'nun bir çok kısımları gibi, bu havâli de imparatorluk kontrolü altına girdi. O sırada İsfendiyâr (Candar)-oğulları sülâlesi ikiye bölünmüş olup, Kastamonu'da Kötürüm Bayezid'in oğlu Süleyman II., Sinop'ta da (787=1385'ten beri) onun kardeşi Mubâriz al-Dîn İs'andiyâr Bey bulunmakta idi. Yıldırım Bayezid Kastamonu'yu zaptedip, Süleyman Bey'i idâm ettirdi. Bunun üzerine İsfendiyâr Bey Yıldırım'a mukavemet göstermeyip, kaleyi ona teslim etti ve bu bareketine mükâfat olarak da, yerini mubâfaza etti ki, bâdisen'in tarîhi olarak 794 (1392) senesi veya ertesi yıl gösterilir (Âşık Paşa-zâde, s. 72; *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 34).

Timur'un Anadolu'daki başarıları üzerine, İsfendiyâr Bey ona debâlet etti ve Timur tarafından kendisine Sinop ile berâber Kastamonu ve Çankırı da verildi (805=1402/1403); böylelikle Candar oğlu devleti, bir süre için bile olsa, eski hudutlarına doğru genişledi. Şehzâdeler kavgası sırasında, Mûsâ Çelebi, İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop limanından Rumell'ye geçirildi (809 h.) ve büyük kardeşi Süleyman Çelebi üzerine yürüyerek, Edirne'de tabta çıktı. Buna henzer başka bir hâdise de 823 (1420)'te vukua geldi. Şeyb Bedreddin Simâvi, o tarihte İznik'ten kaçarak, yine İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop'tan Eflâk'a geçmiş ve hareketlerine Rumeli'de devam etmiş idi. Bu karışıklık devresinde Candar-oğullarının eski toprakları ile yetinmeyerek, Bafra ve Samsun'u da ilhâk ettikleri rivâyet edilir. 819 (1416)'da, İsfendiyâr Bey'in oğlu Kasım Bey, Çelebi Sultan Mehmed'i teşvik ederek, Küre, Kastamonu, Çankırı, Tosya ve Kalecik havâlisinin babası tarafından kendisine verilmesini rica etti ve Osmanlı bâkimiyeti altına girdi. İsfendiyâr Bey, bunu kabûl ederek, eskiden olduğu gibi, Sinop ve çevresi ile iktifâ etti; fakat bir müddet sonra (827=1424), Murad II.'nin çeşitli meseleler ile uğraşmasından fayda'anarak, Osmanlı hâkimiyet veya bîmâyesi altına girmiş olan toprakları (Çankırı, Tosya, v.b.) geri aldıktan başka, Bolu ve Taraklı taraflarını da istilâ etti ise de, Murad II.'nin harekete geçmesi üzerine, istilâ ettiği toprakları bırakıp, Sinop'a kapandı, Osmanlı pâdişahına boyun eğdi, tazminat ile berâber, Küre mâdenlerini de terk etmek suretiyle, yine yerinde kalabildi (ölm. 843=1439) ve böylelikle Sinop ve bavâlii, 865 (1461)'te,

Mehmed II. tarafından, Karadeniz kıyısındaki diğer Anadolu toprakları ile berâber, Osmanlı topraklarına katıluncaya kadar, istiklâlini muhâfaza edebildi. O sırada Sinop'ta, bu kümdar olarak, İsfendiyâr-oğullarından İbrahim II.'in oğlu İsmail Bey bulunuyordu. Karaden ve denizden kuşatılan Sinop, vezîr-i âzam Mahmud Paşa'nın verdiği te'minat üzerine, mukavemet etmeden teslim oldu ve İsmail Bey'e önce İne-göl, Yenisebir ve Yarbisar kazâları, daha sonra Rumeli'de Filibe sancağı verildi. Türk kaynaklarından başka Dukas ve Chalkondylas da bu hâdiseden bahsederek, Sinop'un o sıradaki kudretli müdâfaa tertibâtı sonuncu müellif tarafından anlatılmaktadır.

Sinop'un fetbi ile, İsfendiyâr tersânesi de Osmanlı imparatorluğuna geçti ve burası, Gelibolu ile berâber, devletin başlıca deniz üssü durumuna girdi, fakat ehemmiyetli bâdiselere sabne olmadı. İdâre bakımından Anadolu eyâletinin Kastamonu sancağına bağlandı. Kırım'a doğru yapılan seferlerde üss hizmetini gördü ve Karadeniz'deki donanma için kışlak rolünü oynadı. XVII. asrın ilk yarısında Sinop Don Kazaklarının bir kaç defa tecâvüzüne uğradı ki, bunlardan ilki 1023 (1614) yılına rastlar (Naîmâ, I, 298). O yılın 1 ağustos gecesinde Kazaklar şehri basıp, kaleyi ele geçirdiler, kadın ve çocukları ile büyük ganîmet alıp, şehri yakarak, geri çekildiler. Fakat dönüştü Karadeniz muhâfızı İbrahim Paşa'nın bücümüne uğrayıp, bozuldular. Sinop vak'esi İstanbul'da duyulunca, Ahmed I. keyfiyeti saklayan vezîr-i âzam Nasub Paşa'yı önce azletti, sonra da idâm ettirdi. Bu vak'adan bahseden Evliya Çelebi kumandanının (*dizdar*) kaleden bir top menziline fazla uzaklaşmasının yasak edildiğini ve Murad IV. zamanından beri Kazak tecâvüzlerinin sona ermiş olduğunu söylemektedir. Bu seyyab 1050 (1640/1641) senesinde, İstanbul'dan Trabzon ve Batum'a gitmek üzere, uğradığı Sinop kalesini, Boztepe'den bakıldığı zaman bir gemiye benzetmekte; limanını, Sultan Alâeddin câminin mihrap ve mahfeli ile minberini övmektedir. Kâtib Çelebi'nin tasviri de bunu tamamlamaktadır. Bu sonuncu, Sinop yarım-adasını (Boztepe) „nebatattan ârî“, yâni ormansız olarak, zikreder ki, böyle bir durum ilk çağdan beri çevresindeki ormanlarda yapılan tahribâtın şüphesiz önce denize yakın yerlerden başlamış olması ile ilgilidir ve yakın bir devrin eseri değildir. Osmanlı devrinde, barp gemileri inşâatında ağacın büyük rol oynadığı sıralarda, 1864'te Collas tarafından da zikredildiği gibi, Sinop ormanlarının keresteleri tersânenin inhisarı altında bulunuyor ve bunların çoğu Sinop'ta

kullanılıyor, bir kısmı gemi direği ve kerestesi) İstanbul'a ise, gönderiliyordu (M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire*, Paris, 1820, s. 331 v.d.).

1853 senesi teşrin II. ayının otuzuncu gününde (28 safer 1270) Sinop limanında demirlemiş bulunan bir Osmanlı filosu rusların baskınına uğradı. İstanbul'dan Batum'a gemiler ile yapılan sevkiyatın bîmâyesine, Patrona Osman Paşa kumandasında, me'mûr edilen filo fırtınalı bir havada Sinop limanına sığınmış idi. Böyle bir durumu haberdar olan rus amirali Nahimof Sinop'a âni bir baskın yaptı. Öğleden sonra başlayan taarruz 3 saat sürdü. Osmanlı donanması (282 top taşıyan 12 zayıf tekne), şiddetli bir müdâfaadan sonra, ruslar (318 top taşıyan kuvvetli 6 gemi) tarafından tahrip edilmiş; sayısı 4.000'e varan mürettebâtın yarısı ölmüştür (rusların kaybı 34 ölü, 230 yaralı). Savaş sırasında Sinop şehri de rusların top ateşinden zarar görmüş; rivâyete göre, 2.500 kadar ev yanmıştır. Bu vak'a sırasında, Batum'dan İstanbul'a gitmek üzere, Sinop'a uğrayan Tâif vapuru, yaralı olarak, kurtulup, felâket haberini İstanbul'a getirebilmiştir. Ruslar Sinop limanında 2 gün kaldıktan sonra çekilmişler, bir kaç gün sonra buraya gelen bir İngiliz ve bir Fransız gemisi Sinop'taki kayıpların keşfini yapmış, 280 kadar yaralıyı İstanbul'a taşımıştır. Türklere karşı taarruzda bulunmayacakları bakında te'minat vermiş olan rusların bu hareketleri garp memleketlerinde derin akisler bırakmış, Kırım barbinin patlamasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur (von Rosen, *Geschichte der Türkei*, Leipzig, 1867, II, 197).

Gemiş devirlerde bir takım kaynaklar Sinop'un nüfusu hakkında bilgi verirler. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. asır ortalarında, Sinop'un kale içinde ve dışında 24 mabalesi var idi, hristiyan mahalleleri deniz kıyısında bulunuyordu ve içlerinden bir kısmı kale tâmiri ile vazifeli olup, baraç vermezlerdi. XVIII. asır sonunda Sestini, 1783'e doğru, şehrin nüfusunu 15.000 olarak veriyordu. Bu sayı XIX. asrın ilk yarısına âit kaynaklardan 1830—1833 arasında seyyabat etmiş olan V. Fontanier (15.000 nüfus, dörtte biri rum), Juchereau de Saint-Denys (1844, 12.000), N. Dally (1844, 10.000), Brüksel'de basılmış bir coğrafya lugati (1836, 10.000) tarafından verilen sayıya az çok uymakta ise de, Rottiers tarafından verilen sayı bundan çok eksik (1829, 5.000 nüfus), E. Boré tarafından 1838'de verilen ise, çok fazladır. XIX. asrın ikinci yarısına âit kaynaklar Sinop'un nüfusunu 5.000—9.000 arasında gösterir-

ler. Collas (1864), 6.000; E. Réclus (basılış tarîhi 1884), 9.000; Cuinet (1890'a doğru), 9.750; bunun 5.000'den fazlası müslüman, 3.700'e yakını rum, 700 kadari ermeni, 20'si yabudi; Şemseddin Sâmî (1894), 9.000 nüfus. Bu devirde Sinop artık Karadeniz limanları arasındaki ehemmiyetli mevkiini kaybetmiş bulunuyordu. Collas tarafından verilen rakamlar 1863 senesinde Sinop'a girip-çıkan 208.000 tonilâtuluk 315 gemi ile yapılan itbalât ve ib-râcat ticâretini 1.220.000 frank değerinde olarak tesbit ediyordu; bâlbukî aynı yılda Samsun'a âit değerler 15.000.000, Trabzon'unki ise 86.000.000 frank olarak gösterilmiştir ki, bu rakamların karşılaştırılması, Sinop'un, diğer iki Karadeniz limanına göre, çok gerilemiş olduğunu, Samsun'un cenûb-i şarkî Anadolu ve İç Anadolu ticâretinde epeyce faâl rol oynadığını, Trabzon'un ise, şîmâl-i şarkî Anadolu'nun iskelesi olmakla kalmayıp, İran transit ticâretinin benüz ehemmiyetini muhâfaza ettiğini gösterir.

XIX. asırda da Sinop'un sönük durumu devam etti ki, bunun başlıca sebebi, çok iyi bir tabii limana sâhip olmasına rağmen, gerideki ârızalı arâzi ile olan irtibat güçlüğü dolayısı ile, ticârî faaliyetlerinin gelişmemiş bulunmasıdır. Yakın devrede, Sinop'a yakın ormanların tahrip edilmiş olması yüzünden, kereste ib-râcatı da ehemmiyetini kaybetmiş, bu ticâretin ağırlık merkezi Gerze ve daha sonra Ayancık'a geçmiştir. Bu arada Sinop bilhassa eski maballelerindeki dar sokaklar boyunca sıralanan ahşap evlerinin bir kaç defa yangın felâketine uğradığını da görmüştür (XX. asır içinde 5 büyük yangın olmuştur, ezeümle 1917, 1946). Ancak son yıllarda Sinop, kendisini iç taraflara — Boyabat üzerinden Kastamonu — İstanbul'a ve Amasya'ya ve kıyılardan Samsun'a bağlayan yolların yapılması, limana gelen gemilerin yanaşabileceği bir iskelenin 1959—1961 yılları içinde inşası, şehir içinde büyük binalar yapılması, sokak ve caddelerin düzenlenmesi ve eski eserlerin tâmiri ile, bir dereceye kadar değişmiş bulunmaktadır; 1927'de yapılan ilk sayımda nüfusu 5.007 iken, bu sayı 1940'ta 4.838'e düşmüş, 1950'de 5.780, 1955'te 7.307 olmuş, 1960'ta, 10.214'e ve 1965'te 13.390'a yükselmiştir. Şehir hâlen 7 mahalleye ayrılmış olup, 1962'de 1.450 kadar ev ihtivâ etmekte idi.

Sinop'un eski eserleri arasında en göze çarpanı Sinop kalesi olup, Milet göçmenlerinin tahkimâtı yerinde Pontos kraları tarafından yaptırılmış kadim kale ve surlar daha sonra Roma-Bizans devrinde esaslı şekilde inşâ ve Selçuklular tarafından burçlar ilâve edilmiş,

İsfendiyâr-ogulları ve Osmanlılar tarafından da tâmir olunmuştur. Osmanlı devrinde ve hâlâ hapishâne olarak kullanılan eski tersane Sinop'un iç kalesine tekabül eder. Burada 'İzz al-Din Kaykâ'us'a âit iki kitâbe bulunduğu gibi, İsfendiyâr Bey'in bir kitâbesine de içkale'de rastlanır.

Sinop mâbedleri arasında en ebemmiyetlisi Alâeddin câmi ismi verilen Ulu câmi olup, şehrin ortasında yüksek duvarların çevirdiği avlusuna 3 kapı ile girilmekte, minârenin yakınındaki şimâl kapısı üzerindeki kitâbeden, câmiin Mu'in al-Din Parvâna tarafından 666 (1267/1268) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmakta, yakın bir tâmire âit 1267 (1851) tarihli başka bir kitâbe de bulunmaktadır. Câmiin beyaz mermerden yapılmış mihrabını eski müellifler çok medhederler. 833 (1429/1430)'te İsfendiyâr Bey'in yaptırdığı bu yekpâre eserin Kanunî Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a nakledilmek istenirken, çatlama tehlikesi gösterince, bundan vazgeçildiğini Kâtib Çelebi kaydeder. Evliya Çelebi'nin övdüğü minber ise, üzerine kubbe yıkılması ile harap olmuş, yerine mutasarrıf Tu'an Paşa tarafından 1267 (h.)'de şimdiki ahşap ve basit minber koydurulmuştur. Câmiin avlusunda içinde 11 lahid bulunan İsfendiyâr'lar türbesi bulunduğu gibi, şimâl kapısı karşısında yine Parvâna tarafından inşa edilmiş medrese binası vardır ki, bugün müze olarak kullanılıyor. Evliya Çelebi'nin zikrettiği câmilerin bir çoğu bugün mevcut değildir; bir kaçının yerine, sonradan, umûmiyetle daha sâde yapılı câmi veya mescid inşa edilmiştir. 754 (h.)'te inşa edilmiş İsmail Bey câmi Evliya Çelebi'deki Arslan Bey câmi (inşa tarihi 752) olsa gerektir ki, şimdi bunun yerinde XX. asır başında yapılmış bir mescid bulunur. İsfendiyâr-ogullarının duvar temelleri seçilen sarayları yanında Kötürüm Bayezid tarafından inşa edilmiş Saray câmiinin kitâbesi 776 tarihini taşır. Şehrin dışında 1283 (h.) tarihinde inşa edilmiş Cezâyirli Ali Paşa câmiîi bitişiğinde Seyyid İbrahim Bilâl türbesi (İbn Battûta Bilâl Habaşi sanmıştır) ve yanında Hatunlar türbesi (içindeki iki lâhiden birinin tarihi 843), diğer türbeler arasında geç bir içinde Sultan Hatun türbesi (797 h. tarihli), Gâzî Çelebi türbesi (722 h.?), şehrin dışında, garpta, Devlet Hatun türbesi (863 h.) ve bir tepe üzerinde Parvâna türbesi (kitâbesi yok, Parvâna'lerden kime âit olduğu da belli değil) sayılabilir. Eski hanlardan moloz taşı ve barç ile yapılmış olan bir tânesi (XVI. asır?) bugün de kullanılıyor. Eski 3 bâmâm tâmir edilip, kullanılır hâle getirilmiştir: Ulu câmi yanında Parvâna'nın eseri iki taraflı Yu-

ksarı hsmam, Seyyid Bilâl türbesi ile aynı devirde yapılan Aşağı hamam, İbrâhim Bey'in eseri olan Ysl hamamı, ev Sinop'ta Dr. Rızs Nur tarafından te'sis edilmiş kıymetli bir de kütüphane vardır.

İdârî bskımdan Sinop, 1920 senesine kadar, Kastamonu vilâyetine bağlı iken, o tarihten sonra müstakil bir sancığa merkez olmuş, 1924'te ise, bu sancak vilâyet hâline konulmuştur. Sinop vilâyetinin, 5.862 km² arâzisi üzerinde, 1965 sayımına göre (266.400 nüfusu vardır. Vilâyetin kazâları Sinop, Ayancık, Boysbat, Durağan, Erfelek, Gerze ve Türkeli olup, vilâyet hudutları içinde bulunan köy (muhtarlık) sayısı 436'dır.

Bibliyografya: El Leiden tabında J. H. Kramers tarafından kaleme alınmış olan Sinop maddesinde zikredilen kaynaklar ile bunlara yapılmış ilâveler: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (1927), 2. seri, III, 252-255 (Ruge tarafından yazılan Σινώπη maddesi); İbn Battûta, *Seyahatnâme* (tr. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, I, 354-358; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1140, s. 648 v. d., 651; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 73-76; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-'alâm* (İstanbul, 1894), IV, 2787; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), XVIII, 773 v. d.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 144, 157; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), IV, 562-591; *Dictionnaire géographique universel* (Bruxelles, 1836), XII, 219 v. d.; Malte-Brun, *Géographie universelle* (Paris, 1844), IV, 438; Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 196; *Dictionnaire général de biographie et d'histoire* (Paris, 1866), II, 2497; Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572 v. d.; W. Th. Streuber, *Sinope, Ein historisch-antiquarischer Umriss* (Basel, 1855); Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 566, 577; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-yı kebir* (İstanbul, 1292), a. 328, 647; *Kastamonu vilâyeti salnâmesi*, sene 1286, s. 590; sene 1299, s. 197; sene 1306, s. 475; sene 1314, s. 384; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, 1798), VI, 63; M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire* (Paris, 1820), s. 331; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 264, 278 v. d.; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris,

1829), II, 142; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1834), s. 63 v. d.; Eugène Boré, *Mémoires...* (Paris, 1840), I, 363; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 307; N. Dally, *Usi e costumi* (Torino, 1844), s. 548; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1854), resimler levha 26; A. Joanne ve E. Isambert, *Itinéraire de l'Orient* (Paris, 1861), s. 519; M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), a. 273 v. d.; Charlea Texier, *Asie Mineure*, s. 622; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835-1839* (Berlin, 1917), s. 208 v. d.; David M. Robinson, *Ancient Sinop, American Journal of Philology*, XXVII, 125, 245; ayn. mll., *American Journal of Archaeology*, IX, 294 v. d.; Hüseyin Hilmi, *Sinop kitâbeleri* (Sinop, 1939-1941); Talât Mün-taz Yaman, *Kastamonu tarihi* (İstanbul, 1935), tür. yer.; Hasan Tarkan, *Sinop coğrafyası* (İzmir, 1941); Ferit Dikmen, *Sinop tarihine âit derleme bilgiler* (İstanbul, 1958); *Belediyeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 344, 351. (BESİM DARKOT.)

SİNÜB. [Bk. SINOP.]

SİPÂHİ. SİPÂHİ (F.), „asker, çeri“ mânâsında bir isim olan sipâh kelimesinden türeyen ve Osmanlı devletinin askerî teşkilâtında türlü mânâlar kazınarak, çeşitli askerlik ve idâre hizmetlerindeki vazifeliler için kullanılan bir tâhirdir (krş. mad. SEPOY).

I. Timarlı Sipâhî, kendilerine dirlik (timar) olarak verilen arâziyi imar etmek, içindeki ahâliye bakmak ve savaş zamanlarında hudutlara yetismek üzere ihdâs olunan ntli askere denilirdi. Yâni Osmanlı devleti askerlik teşkilâtında timar (dirlik) adı ile öşür ve vergilerini aldıkları arâziye karşılık, barış zamanlarında sâhip oldukları ve nezâretleri altında bulundurdıkları bölgeyi idârî, iktisâdî ve mâli bakımlardan iyi idâre etmek ile vazifeli olan, savaş zamanlarında ise, kendi atları ve kanunen götürmeğe mecbûr oldukları „cebeluları“ ile birlikte sefere katılan bir türlü atlı askere verilen unvan idi ki, bunlara aynı zamanda, timarlı sipâhî ve hukuk-mâliye istilâhlarına göre, sâhib-arz da denilirdi. Bu sonuncu istilâbî bâzı ysbancı müelliflerin „köy ağası“, „toprak-sâhibi küçük çiftçi“ mânâlarında anladıkları görülmüştür. Bu türlü sipâhîlerin ilk Osmanlı hükümdarları zamanında da mevcut oldukları söylenilebilirse de, bu husustaki bir kanun-nâme maddesi hunların Murad I. devrinde ve Rumeli heyler-beyi Timurtaş Paşa'nın telkîni ile ihdâs edildik-

lerini bildirmektedir. Bu kanun şöyledir: „Sultan Murad Gazi zaman-ı şeriflerinde iptidâ sipâhî... olmak ve erbâb-ı timar oğulları mahrum olmayıp babaları fevt oldukda, oğullarına kanun üzere timar verilmek... Timurtaş Paşa ilkası ile olmuştur“ (krş. MTM, II, 325). Bu türlü sipâhîler Osmanlı ordusunda eyâlet kuvvetlerini teşkil eder, bâzan hudutlarda akıncılık ve karakol hizmetlerini görürler, savaşlarda ise, düşman karşısında piyâdeleri koruma, serî ve seyyal hareketleri ile düşman gerilerine sarkma, gerektiği zaman taarruz ve hücum vazifesi yaparlardı.

Sipâhîler, seferin başladığı haberi ve dâvet üzerine, ser-askerin bulunduğu yere gelirler, yoklama olurlar, gerek kendileri, gerek cebeluları ayrı-ayrı deftere yazılır, bunlara her bangi bir sancak-beyinin veya paşanın „defterlisi“, denilirdi ki, bu kayıtlar sipâhînin ve kanunen berâherinde getirmeye mecbûr olduğu cebeluların seferde bulunduklarını isbat eden vesikalar idi. Dâvet edilip de, sefere katılmayan sipâhînin elindeki timar alınarak, başkasına verildi. Kanunun belirttiği miktardaki cebeluyu ve gulamı sefere getirmeyenler veya getirdiği bâlde kaçanların yerlerine yenilerini tedârik edemeyenler hakkında da timarının (dirliğinin) elinden alınması muâmelesi tatbik edilirdi. Sipâhîlere verilen timarlar, umûmiyetle, senelik öşür hâsılâtı 1.000 akçeden 20.000 akçeye kadar olan dirlikler idi. Ancak bundan fazla olanlar da görülmektedir. Sipâhî dirliğinin kılıç hakkı denilen 3.000 veya 5.000 akçeden fazla miktarı için, cebelular götürürdü. Bunun için de kanun 6.000 akçe timarı olan sipâhînin 2; 10.000 olanın 3; 20.000 olanın da 4 cebelu vermesini emretmiş idi (Lutfi Paşa, *Asaf-nâme*, s. 20). Bununla berâber Lutfi Paşa „cebelu almaktan vüzerâ gayet hâzır etmek gerektir, sefere sâhib-i timâr hizzat gelmek gerek...“ diyerek, seferde her hâlde sipâhînin isbât-ı vücûd etmesi gerekli olduğunu belirtmektedir (göst. ger.). Sultan Süleyman Kanûnnâme (TOEM, ilâve nşr., s. 11 v. d.)'sine göre, 1.000 akçelik timarı tasarruf eden sipâhî kendisi cebelu, 2.000 akçelik olanlar kendisi cebelu ve gulamı ile birlikte, 3.000 akçelik olanlardan itibâren buna ilâveten „bürüme“ denilen „akbörk“ giymek sûretiyle sefere iştirâk ederler; daha fazla gelirli dirliğe tasarruf edenler ise, ayrıca çadırları ile katılırlardı. Müsterek timar tasarruf eden sipâhîlerden, sefer emrolunduğu hâlde hizmet etmemiş olsının hissesine âit hâsılâtı, o timar hissesi başka bir kimseye verilinceye kadar, mevkufcu denilen vazifeli tasarruf ederdi. Nöbetle sefere me'mûr olan müsterek timar sâhibi sipâhîlerden nöbeti olmayanın

hissesine müdâbale olunmazdı. Sefere giden sipâhîlerden ber hangi biri, vezirler veya beyler-beyi emri ile, ancak beyi tarafından, ağırlık muhafazası için, ayrıldığı takdirde, o sipâhînin „kulluğu makbul“ idi ve „mekufçu dahl“ eyleyemezdi. Kezâ, mevkufçu olan kimse sipâhîlerin cebelularına va deftere yazılan oğlanlarına (gulamlarına) müdâhale edip, ya cebelu için oğlan veya oğlan için cebeludur diye nizâ edemez, yâni mevkufçu cebeluları teftiş eyleyemezdi.

Aynı *Kanun-nâme* timar aâbibi sipâhînin taarrufunda olan hususları da şu suretle belirtmektedir: reâya elindeki bütün çift, yarım çift (nîm çift) veya bundan eksik olanların şer'î rüşümü, ister deftere yazılı olsun, istar olmaın, aipâhîye âittir ve defterden bâriç olanlara, „ehl-i örfden“ sayılan âmillar ve diğerleri müdâhale edemezlerdi. Bir timarın aski raiyetlerinden bir çoğu, her hangi bir karışıklık veya huzursuzluk sebebi ile, başka yerlere gitmiş olsalar va deftere yazıldıktan sonra, tekrar o timara gelseler, yine o timar sâhibi sipâhînin raiyeti idiler; sipâhî kendi timarı dâhilinde sâkin olan raâyadan şahsî vargî mâhiyetinde olan „ekinlu bannâk“ ve „cabâ bennâk“ resimler ni aldığı gibi, arâziden öşür, sâlâriye, dönüm resmi dahi tahsil ederdi. Koyunlardan agnam resmi, arı kovanlarından kovan resmi, değirmenlerden, bağlardan kanun-nâmenin tâyin ettiği resimlerle almak yına sipâhînin hakkı idi. XVI. asra âit bu kanun-nâme, bir de „matlab-ı sipâhî“ kısmında, sipâhînin vaktinden evvel raâyadan ne suretle va hangi ahvâlde resim alacağını da taarih etmektedir (agn. esr., s. 15). Sipâhîlerin timarları dâhilinde, eşhas tarafından tasarruf olunan yerler olduğu gibi, doğrudan-doğruya kendisi tarafından ekilip-biçilen ve „hasa çiftliği“, „hasa yeri“ denilen mahaller de var idi. Birincilerin resimleri, ikincilerin ise hâsilâtı tamâmen kendilerine âit idi. Eğer timar sâhibi bir sipâhî paraya tamah edip, kendi zamanında bu gibi „hasa yeri“ denilen arâziyi tapuya verse, verdiği kimse burayı ancak onun zamanında tasarruf edebilir, fakat kendinden sonra bu timar hangi sipâhîye geçerse, bu tapuyu o bozabilirdi. Sipâhîye âit olan tapu ücretinin mikdarının ne şekilde tâyin olacağı da bir fetvâ ile gösterilmiş idi ki, buna göre, tapu resmi muaccel sayılan bir ücret idi, yâni peşin ödenmesi gerek idi ve ücretin mikdarı da bilir-kişilerin tahmini ve takdirine bağlı idi (Kanun-nâme, M T M, I, 70). Sipâhînin, ister sâhibinin ölmesi, ister yurt terk etmek sâratıyla, mahlûl kalan yerleri kendisinin ekip biçmesi veya ortağa vermesi ile, o yerin raiyetlik yerden, yâni reâyaya mahsus arâzi olmak-

tan çıkmayacağı ve tamâmen bassa çiftliği zümresine geçemeyeceği de *Kanun-nâme*'de belirtilmiştir. Hattâ bu yerin, belli bir raiyet adına izâfe edilerek, sipâhî alinde muvakkaten tasarrufu, reâya arasında mâlûm olaa, bu sipâhî bu arâziye düşecek avâruz vergisini de, diğerleri ile birlikte, seyyânan ödeyecekti. Bona mukabil, sipâhî dirliği dâhilindeki bütün muâmelât onun izni ile yapılabilirdi. Bir fetvâ bu husûsu „sipâhîden izinsiz olan muâmelât külliye bâtıldır“ şeklinde ifâde etmektedir (agn. esr., s. 52). Diğer taraftan, bir raiyet kızı sipâhîye nikâh olduğu zaman, askerî hukmünde itibâr olunurdu, hâlhukî aipâhî kızı raiyet tâifesine nikâh olsa, askerî sayılmazlardı. Kezâ sipâhî kulu azadlı olup, sipâhî bizmetinden ayrılma ve „huzûr ihtiyar“ eyleyip, kâsibler ailemine münasik olsa, aynı suretle asker sınıfından çıkardı (agn. esr., s. 41).

Sâhib-arz olan sipâhîlerin buki durumları „il kanunlarında“ da, türlü vesileler ile belirtilmiş ve aynı zamanda zirâî-mâlî vazifelerinde de husûsî hükümler tesbit olunmuştur. Msl. Bayezid II. devri başlarında Hüdâvendigâr (Bursa) livâsında, bir yörük bir sipâhîden yer tutup, zirâat etse, öşrünü ve sâlâriyesini verdikten başka, sipâhîye, resm-i boyundurok adı ile, 12 akçe daha verirdi. 1528'de, Aydın livâsında, bir sipâhînin timarında diğer bir sipâhînin raiyeti veya başka birisi zirâat yaptığı takdirde, hâric-i raiyet addolunur, arâzinin husûsiyetine göre, dönüm başına sipâhîye bir resim öderdi. Aynı tarihte, aynı bölgede, bir raiyet defterde bennâk yazılmışıken, sonradan çiftte mâlik olsa ve başka bir raiyetten arâzisini tapu ile alsa, hem bennâk, hem de çift resmini sipâhîye vermeli idi; aynı il *Kanun-nâme*'si öşür ve sâlâriye meselelerinde de, sipâhînin tasarruf şeklini ve baklarını belirtmektedir. Yine XVI. asır başlarına âit Biga *Kanun-nâme*'sinde, bu bölgede zeâmet, emlak ve evkaf-tan başka yerlerdeki sipâhî reâyasının resm-i agnamı, yarı-yarıya, aipâhî ile sancak beyinin idi, Aynı *Kanun-nâme* sipâhîlere âit şömye-i him bir maddeyi de açıklamaktadır: Bir sipâhî, mâzûl olsa veya kendi arzusu ile tekaüt ihtiyar etse ve çocukları, ellerinde babalarının beratları bulunup, ibraz eyledikleri takdirde, raiyet olmayacaklardı; ancak ellerinde raiyet çiftliği bulunuyorsa, bunun öşrünü ve ream'ni vereceklerdi. Yine msl. Kocaali livâsında da serbest olmayan timarların bâd-ı bava resimlerinin yarısı mîr-livâya (sancak beyine) hâsil kaydolunmuş idi ve yarısı da sipâhînin idi. Hâlbuki resm-i ganam, resm-i otlak ve kışlak, zem'in tapusu ve âdet-i daşt-bânf denilen vergilerin hepsi sipâhîye âit bulunuyordu.

Sipâhî ile ilgili bu türlü hükümleri ve misalleri çoğaltmak ve hemen her bölgede çeşitli şekillerini göstermek mümkündür. Bu il kanunlarından biri olan 1519 sanesine âit Rum vilâyeti sipâhî kanunu münhasıran bu mevzûdaki kanun ve teamülleri ibtîvâ etmektedir. Kezâ bu kanun-nâmelerden sipâhî öşrü, sipâhî resmi, sipâhî raiyetinin ocağı, sipâhî tahvili, sipâhî tasarrufları, sipâhîye raiyet yazılmak, sipâhî-zâdeler v.s. gibi bir çok meseleleri öğrenebiliyoruz (tafsilât için bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1943, bk. fihrist).

Sipâhîlerin dirlikleri olan timarları tasarrufları vazifelerini fiilen ifâ ile meşrûf idi. Aslı vazifelerini terk ile başka bir işe girmeleri hâlinde, ellerindeki timarlar alınırdu. Bu müddet âzamî 7 sene idi, yâni 7 senayı geçirenler raiyet yazılırlar va reâyanın ödemekle mükellef oldukları resimleri ve tekâlifî te'diyye mecbûr tutulurlardı. Ancak, dirlik ümidi ile, İstanbul'a gelenler ve yahut bayler-beyi kapısına mülâzemet eyleyen sipâhîler, dirlikleri ile ilgilerini kesmemiş telakkî olunarak, işleri haşından 7 seneden fazla müddetle de ayrılırsalar, tasarruf ettikleri yerler ellerinden alınmazdı.

Azadılmış bir aipâhînin azil müddetli iki sene olmadıkça, kendisine mahlûlden timar verilmeydi; ölmüş bir kimsenin timarını ise, alamazdı. Bu memnûiyet ölen timar mutasarrıfının bıraktığı timarın hukukunun muhafazası için idi. Sipâhîlikten ferâgat etmiş birinin timarı hakkında bu memnûiyet yok idi. Bunun da sebebi su-i'atimalin önünü almak idi. Sipâhî-zâdelerin, babaları hayatta olduğu müddetçe, babalarının beratı ile timar almaları kanuna aykırı idi. Babalarının tekaüdlüğü sebebi ile, muvakkaten timar tasarruf eden sipâhî-zâdeler, babalarının ölümünden itibaren 7 sene zarfında, timarı kendi namlarına geçirebilirlerdi. Bu müddet içinde mürâcaat etmeyenler, bu iş ile âlâkalarını kesmiş sayılarak, dirliği ellerinden alınır, diğer bir müstahıkkına verilir. Bir savaşta şehit olan sipâhî ile kendi memleketinde ölen sipâhînin oğullarına timar verilmesi husûsunda kanun müsâvi muâmelayı tasvip etmez ve şehit olan sipâhînin oğluna ziyâdesi ile verilir. Sipâhîlerin „maball-i ma'rekede“ firarı ihtiyar etmeyip, şehit olursam, ocağım sönmez, dirliğim oğluma verilir“ diye can ve baş fedâ etmeleri bu yüzden idi (Aynı Ali risâlesi, *Kavânin-i Ali-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân*, s. 71).

Bir kimse, sipâhîlikten tekaüt olduktan sonra, başkasına raiyet yazılmadıkça, asker sayılırdu. Diğer taraftan, raiyet yazılı iken sipâhî olan ve kendilerine timar verilenler raiyetlik-

ten çıkmazlar ve raiyet resminin te'diyesinden kurtulamazlardı. Bu gibilerin resimlerden ve tekâliften kurtulabilmeleri, timara çıktıkları vakit, pâdişaha raiyet oldukları arz edilip, yoldaşlığı karşılığında, timar verildiği berâtında yazılmış olmasına bağlı idi. Böyle bir berât elde eden kimse sipâhîlik durumuna, bütün şartları va hakları ile, yükselmiş addolunurdu. Bununla beraber, bu gibi kimselerin fazla artmamasına da dikkat adilmekte idi. Lutfî Paşa'nın bir kaydı bunu açıkça göstermektedir: „reâyadan olup, ata ve dededen aipâhî-zâde olmayanları iptidadan sipâhî etmede gayat dayanmak gerektir. Maazallah kapı açılınca, herkes raiyetlikten kaçıp, sipâhî olmak lâzım gelir. Raiyet kalmayınca, irâd-ı pâdişahî killet bulur“ (*Asaf-nâme*, s. 18). Nitakim, raâyadan aipâhî olanların kendilerine bahşolunan muâfiyetten akrabalarını da istifâda attırmeğe kalkıştıkları Lutfî Paşa tarafından açıklanmakta, „reâyadan küllî hizmette bulunup, timara müstahik olup, sipâhî olsa, akrabâsına hiyânet etmemek“ gerek olduğu bildirilmektedir (agn. esr., s. 25).

Timarlı sipâhîler, davletin diğer askerî teğkilâtı gibi, intizamlarını muhafaza ettikleri ve inzibatlı kaldıkları müddetçe, kendilerinden istifâde edilmiştir. XVII. aardan itibaren sipâhîler ve sipâhîlik müessesesi de bozulmağa yüz tutmuş idi. Bu huzukluğun en mühim sebebini, Aynı Ali risâlesi (s. 76) „pâdişah dirliğine mutasarrıf olan sipâhînin devlete hizmet etmeyip, âhara koşuntu olmasında“, yâni başka ve tâlî vazifelerde hizmet sevkedilmesinde görmektedir. Ona göre, „timar sipâhîsi sancağı askeri ile konup, göçüp va kimse yanında hizmet etmeyip, pâdişaha hizmet aylesa, asker mükemmel olduktan başka, herkes seferde dirliğine hizmetkâr ve satın alınmış kul tedârik edip, sefarlerde kılıç ziyâde olurdu... Seferlerin yoklaması mazbut olmak mühimmattan“ idi. Bu husûstaki şikâyetler gittikçe artmış ve durumu düzeltmeğe mâfûf tavsiyeler bu asrın bütün islâhatçıları, Koçi Bey, Kâtib Çelebi v.b. tarafından da ileri sürülmüş idi (tafsilât için bk. *Koçi Bey risâlesi*, *Düstûr al-'amal li-islâh al-hâlal*, *Kitâb-i mustafâb...*). Timarlı sipâhîlerin nizam ve intizamları, kanunları XVIII. asırda daha fazla bozuldu. Bunun islâhı husûsunda Abdûlbamid I. devrinde bâzi yeni nizamlar konu ise de, te'sir ve faydası devamlı olmadı. 1205 (1790) senesinde, Osmanlı-Rus harbinde, İsmail kalesinin muhafazasına me'mûr edilen Anadolu timarlı sipâhîlerinin bu savaşta gayret göstarmemeleri neticesinde, ruslar kaleyi zaptettikleri gibi, büyük zâyiat verilmiş idi. Bu esnâda, şehitlerin hüviyetleri ve

mikdarı anlaşılınca kadar, mahlûl denilen timarların tevcih olunmaması bir irâde-i seniye ile açıklanmış iken, sulbun akdinden sonra anlaşılmalı idi ki, Anadolu timarlı sipâhilerinin çoğu hayatta ve memleketlerinde rabat üzre-dirler ve sefere gelmeyecek, birer sûretle alay beylerini ve diğer âmirlerini râzı etmiş ve sükûta iknâ eylemişlerdir. Bunun üzerine, hem ticâret erbâbını bir nevî te'dip, hem de nizâm-ı cedîd için gelir sağlamak maksadı ile, mahlûl timarlar, sipâhiler cebelularına tevcih olunmayarak, hepsinin mukataaya tahvil ve mîrîya zaptedilmesi usûl ittihâz edildi (krş. Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuķn'ât*, IV, 111).

Bundan sonra tevcihat yapılmaması dolayısı ile, sipâhilerin sayısı hayli azalmış ise de, yine de bunlar 30.000 kadar idi. Bir müddet sonra Arnavutluk'ta bulunan timarlı sipâhilerden bâzıları humbaracı, lağımçı ocaklarına ilhâk edilmiş ve bunun epeyce faydası da görülmüştür. Vak'a-i bayriyeye, yeniçeri ocağı'nın lâğvına, tekaddüm eden aylarda Rumeli ve Anadolu'daki sipâhilerin mühim bir kısmı humbaracı ve lağımçı ocaklarına geçirilmişlerdi. Ocağın kaldırılmasından sonra ve artık muntazam askerî teşkilât yapıldığı sırada, bunların da muntazam bir hâle konulması düşünülerek, kendilerinden zâbitler tâyin edilmiş idi. Fakat bir kaç sene sonra, zaptiye vazifesi görmek üzere, çağırıldıkları sıradaki tutumları bundan da bir fayda elde edilemeyeceğini göstermiş idi. Bu sebeple 1263 (1847) senesinde bütün timarlı sipâhiler (ve zeâmet erbâbı), hayat kaydı şartı ve timarları hâsîlâtının yarı bedeli ile, tekaüt edildiler ve böylece timarlı aipâhîsi taribe karışmış oldu.

II. Sipâhî bölüğü, kapı kulu ocağı içinde ve yeniçeriler gibi muvazzaf ve dâimâ hazır bir nevî süvârî olmak üzere, Murad I. devrinde ihdâs edilen bir zümredir. Timarlı süvârlilerinin, timarlarının bulunduğu sancak dâhilinde vntan tutmaları şart olduğundan, devlet merkezinde de piyâde olan yeniçeriler gibi ulûfe ile vazifeli bir süvârî askerî teşkil edilmesi lâzım gelmiş ve Kara Timurtaş Paşa'nın himmeti ile, „ebnâ-i sipâhiyân bölüğü“ tanzim ve tertip kılınmış idi. Bunlar da yeniçeriler gibi devşirme neferlerinin seçkin kısmından ve savaşlarda alınıp, sarayda, vezirler ve ümerâ dâirelerinde terbiye olunan esir çocuklarından idiler (Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 35; Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuķn'ât*, I, 18 v. d.). Bunlara „dergâh-ı âlî aipâhîleri“, „kapı kulu süvârlileri“ de denilirdi. Esas itibâriyle süvârî bölükleri 6 tane idi ve sipâhî bölüğü bunlardan biri idi. Diğerleri silâhdârlar, sağ ve sol ulûfecileri (*ulûfeciyân-ı yemin ve yesar*), aag

ve sol garipleri (*gurabâ-i yemin ve yesar*) idiler. Sipâhî ve silâhdârlardan gayrilerine „bölükât-i erba'a“ da denilirdi.

Süvârî ocağı'nın en mümtaz ve itibarlı bölüğü „kırmızı bayrak“ denilen bu sipâhî bölüğü idi. İlk devirlerde devlette nüfuzlu kimselerin ve kumandanların çocukları da bu bölüğe alınır. Her hâlde sipâhî bölüğünün teşekkül ve taazzuv etmesi Fâtih Sultan Mehmed zamanında tamamlanmış olmalıdır. Eyyûbî Efendi *Kanun-nâma'sı* ve diğer kaynaklara dayanan Uzunçarşılı (*Kapı kulu ocakları*, II, 146) 'nın kaydı da bu kanâati kuvvatlandırmaktadır. Kapı kulu süvârî ocaklarına ayrılacak devşirme çocukları kabiliyetli ve mütenâsip vücutlu olanlardan seçilir, evvelâ İstanbul, Edirne, Gelibolu saraylarında terbiye olunur, sonra 7 senede bir defa „çıkma“ tâbiri ile, bölüklere tevzi olunurdu. Bu türlü sipâhiler barış zamanlarında cizye, âdet-i agnam, mukataa v. s. gibi mîrî malların tahsilinde istihdam olunurlar, çok defa, üzerlerine pâdişahın iç oğlanlarından biri ağa tâyin edilerek, tabsilâta gönderilirlerdi. Daha sonraki zamanlarda, bilhassa ocakların bozulmağa başladığı tarihten, yani XVII. asırdan itibaren, sipâhîlere mütevellilik, voyvodalık ve daha bâzı hizmetler de verilmiştir. Sipâhiler bölüğü, pâdişahların câmie gidişlerinde, seferlere hareketlerinde, ikişer ikişer, aag tarafta yürürlerdi. Bu türlü alaylarda çok defa bölüğün üçte biri nisbetinde katılırlardı. Harp sâhasında ise kalb-denilen ordu merkezinin aag tarafındaki saltanat sancakları altında ve bâzan pâdişahın arka tarafında dururlardı. Çadırlarını otağ-ı hümâyûnun sağında kurarlardı ve otağ-ı hümâyûnun muhafazası, bir gece sipâhîlere, bir gece silâhdârlara âit idi. Sefere gidilirken, sipâhî bölüğünün vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere aancak tepesi denilen tepeler ihdâs ile güzergâbı göstermek ve cephe de siper kazdırmak ve muhâsara edilen kaleye toprak sürdürmek gibi işler idi.

Sipâhiler 20—30 kişilik bölüklerde bir bölük-başı idâresinde idiler ve XVII. asrın birinci yarısında 300 bölüğe ayrılmış bulunuyorlardı. Bundan başka baş kâhya, kâhya yeri, baş çavuş, baş bölükbaşı denilen zâbitler idâresinde idiler. Hepsinin kumandanı „sipâhî ağası“ unvânını taşırdı ve harp zamanında ordunun büyük sancağı onun uhdesinde idi. Sipâhilerin ve diğer kapı kulu süvârlilerinin, yeniçerilerin olduğu gibi, İstanbul'da kışlaları yok idi. Zîrâ at beslemek mecbûriyetleri olduğu için, bir kolaylık sağlamak üzere, Bursa ve Edirne taraflarındaki köy ve kasabalarda oturmalarına müsaade olunmuş idi. İstanbul civârında da oturanlar var idi.

Divan-ı hümâyûn toplandığı günlerde, sipâhî ve silâhdârlardan İstanbul'da bulunanların içlerinden 100 nefer, zâbitleri ile, Topkapı Sarayına gelir, bâb-ı hümâyûn bâricinde selâm resmi ifâ edar ve divânın toplandığı müddetçe, orta kapıdan içerideki abırlar tarafında beklerdi XVI. asırda sipâhî neferleri 15—30 akçe ulûfe alırlardı. Daha sonraları bu mikdar artırılmış idi.

Kanunî Sultan Süleyman seferlere çıktıkça, mülâzim adı ile, süvârî bölüklerinden 300 kişi ayırtır, bunları kendi hizmetlerinde kullanırdı. Sefer bittikten sonra da, bu hizmetlerine mukâfat olarak, bâzı selâtin tevliyatlerinin ve mühim mîrî mukataaların bir senelik idâresini veya cizye tabsilini bunlara verdirirdi. Bu usûl yavaş-yavaş kanun bukmûş olmuş, idârî vazifelerden ve iltizamlardan büyük faydalar sağlayan aipâhiler bu şâyede zanginleşmişlerdi. Gerek bu sebeple, gerek XVI. asrın ikinci yarısında vuku bulan uzun İran harpleri sırasında içlerine yabancıların karışması ile, nizâm ve iltizamları hayli bozuldu. Ulûfeleri tefecilerin eline geçti. İstanbul'da beş-on çavuş ile ancak kâhyalarından başka sipâhî görülmez oldu. Ancak ulûfelerini alacakları (mevâcib verildiği) zaman, yüzlercesi meydana çıkar, bu esnâda da türlü yolsuzluklara tevessül ederlerdi. İstanbul'daki karargâhları Kurşunlu han idi. Sipâhilerin ve umûmiyetle kapı kulu süvârlilerinin nizamları bozulup, inzibatsızlıkları artınca, sipâhî isyanları başlamıştır. Murad III. zamanında ilk baş-kaldırmaları görülür: 1588 senesinde, akçenin vezin ve ayarının bozulması, esnafın bu türlü akçeyi noksan olarak almak istemesi sebebi ile, isyân ettiler. Evvelce 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmek kanun iken, seferler dolayısı ile, bu mikdar gümüşten 2.000 akçe kesilmiş ve bu hâl fiyatların yükselmesini intâc eylemiş, neticede de aipâhiler, bu hareketin müsebbiplerinin cezalandırılmasını isteyerek, isyân etmişlerdir. Pâdişah bu bâdisede beyler-beyi Mehmed Paşa ile baş defterdarı fedâ etmeğe ve böylelikle sipâhî isyânını bastırmağa mecbûr kaldı. Bir kaç sene sonra (1595), sipâhiler tekrar ayaklandı, bu defa da yeniçerilerin mevâcibleri verilmişken, hazînenin kifâyetsizliği yüzünden, sipâhîlere ulûfeleri verilememiş idi. Bunu babâne eden aipâhiler yine baş defterdarın idâmını istiyorlardı ki, neticede saray halkının ve yeniçerilerin yardımı ile, bu ayaklanma bastırıldı, 300 kadar sipâhî öldürüldü ve bu aûretle aipâhiler ile yeniçeriler arasına bir münâferet girmiş oldu. Sipâhiler, sadrazam Ferhad Paşa zamanında da, Gence kaleinde 3 sene hizmet ettikleri için, sipâhî bölüğüne

kaydolunmaları gerekacağı iddiasını ileri süren bir kısım kul oğullarının sababiyet verdiği bir isyan hareketinde daha bulundular ise de, bunu da, yeniçeriler ve bostancıların yardımı ile, bastırmak mümkün oldu. Ancak sipâhî kıyımı bundan sonra da devam etti. 1603 senesinde aipâhilerin yeni bir serkeşliği görüldü. Bu isyanlarda vazirlerin tabrikleri de rol oynadı. Evvelce Ferhad Paşa'ya karşı Koca Sinan Paşa'nın yaptığı gibi, bu defa da vezir-i âzam olmak isteyen Güzelce Mahmud Paşa sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'ya karşı sipâhîleri tahrik etmiş idi. Hayatını tehlikede gören Yemişçi Hasan Paşa ise, yeniçeri ocağına ilticâ attikten başka, pâdişahdan da, sipâhî zorbalığının hakkından gelinmesi yolunda bir hatt-ı hümâyûn almağa muvaffak olmuş idi. Pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler Atmeydanı'nda Arslan-hâne yakınında ve darphâne civârındaki Kurşunlu handa karargâh kuran sipâhîleri ta'dip attılar, ele geçen ele başları Poyraz Osman, Öküz Mehmed sorguya çekildikten ve müşevviklerin sipâhîlere verilmek için 30.000 flori hazırladıklarını itiraf etmelerinden sonra, idâm edildiler; bu, yeniçerilerden yedikleri ikinci büyük darbe oldu. Aralarına büyük bir düşmanlık girdi ve bu hâl taşradaki yeniçeriler ile sipâhiler arasına da sirâyet etti (tafsilât için bk. Naîmâ, I, 303 v.d.). Ahmed I. devrinde büyük bir hâdisе çıkardıkları görülen sipâhiler Osman II.'nin hal'i ve katli hâdiselerinde en büyük rolü oynadılar. Bu sırada hükûmet tamamen ellerinde idi, yeniçeriler ile birlikte bareket ediyorlardı. Mustafa I. devrinde zulûmleri arttı. Sipâhilerin, koyun parası adı ile, istedikleri munzam ödenekler Merre Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığı devrinde kabûl edildi. Bir müddetten beri terk edilmiş bulunan sipâhilerin barâc tahsili işi, bu tarihten itibaren, tekrar tatbik olundu; harac defterleri sipâhilerin eline verildi. İlgililer bu defterleri Fâtih câmiinde müzâyedeye çıkardılar; kim arttırdı ise, ona verdiler. Murad IV.'ün ilk zamanlarında sipâhilerin şımarıklıkları son derece artmış idi. İçlerinden ileri gelen zorbalı, divan-ı hümâyûna mürâcaat ederek, isteklerini yaptırıyorlardı. Bir aralık sadrazam Recceb Paşa bunları himâye etmiş ise de, sonradan mütemâdiyen artan küstahlıkları karşısında şaşırmış idi. Evvelce tard edilenler bile tekrar ocağa alınmışlardı. Murad IV., nibâyet annesinin vesâyetinden kurtulup da, idâreyi bizzat eline alınca, senelerden beri sipâhilerin türlü zorbalıklarını bildiği için, onlara karşı şiddetle harekete geçti. 1632'de, sipâhîlere Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki mülâzemet hizmetlerinden maadaşının

verilmesini men'atmesi üzerine, buna râzı olmayan sipâhiler ayaklanarak, Sultan Ahmed meydanında toplandılar ve bu münâsabetle Sinan Paşa köşkünde tertiplenen ayak divanında, sipâhî ileri gelenlerinin pâdişaba söz vermelerine rağmen, iddialarında ısrar ettiler. Neticede ele-başlıları hirer-hirer yakalanarak, idam edildi; İstanbul'da ve taşrada, mütamâdî tâkibat neticesinde, sinmeğe mechûr kaldılar ve bundan sonra, Sultan İbrahim'in son zamanlarına kadar, kendilerini toparlayamadılar. Fakat Mehmed IV. 'in, çocuk olarak tahta geçmesini müteâkip, İstanbul'daki ocakların faaliyetine geçmesi ile sipâhilerin de tekrar başkaldırma hareketleri görüldü. Taşradaki sipâhîlerin mühim bir kısmı, İstanbul'a gelerek, fırsat bekleyordular. Saltanat tehdidi münâsabeti ile, Topkapı-Saray ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki iç oğlanları ile acemilerden 2.000 kişi, sipâb ve silâhdâr ocaklarına verildiklerinden, bunların mevcudu artmış ve faaliyete geçecek fırsat ve imkân bulmuşlardı. Bu esnâda sadrâzam Sofu Mehmed Paşa, hazinenin masraflarını mümkün olduğu kadar azaltmak ve bir muvâzene kurmak emeli ile, tasarruf hareketlerine girişmiş idi. Diğer atlı hölük baskının olduğu gibi, sipâhîlerin de veledeslerini, hizzat teşhit ederek, ocağa aldı ve 1.000 kadar dirliği, „çalık“, yâni sipâhî ocağından tardedilmiş sipâhînin de, o sırada celayan etmekte olan Girid savaşına iştirâk etmek şartı ile, kayıtlarını yenilettirdi. Sofu Mehmed Paşa'nın sipâhîlere bu ve daha başka sûretlerle gösterdiği müsâadekârlığa karşı sipâhîler yine memnun kalmadılar. Anadolu'dan gelenler Üsküdar'da ve diğerleri İstanbul'un muhtelif yerlerinde toplanarak, bir fesat ve kıyam hareketine giriştiler (eylül 1648 sonları). Bu hususta, Velâdeş denilen oğullarının „nânpâre sâhibi“ olmalarını ve Sultan İbrahim'in katlinin sebeplerinin bilinmesini istiyor, Pâdişabsız ve „sâhib-mübürsüz“ Girid'e sefere gitmenin „hilâf-ı kanun“ olduğunu, hirseneden heri kendilerine hizmet verilmediğini ileri sürüyorlardı. Bunlara Eski Saray ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki acemiler de katıldılar. Bu Sultan Ahmed hâdisesi zorluk ile bastırıldıktan sonra başlayan nisbî sükûnet Köprülü Mehmed Paşa zamanına kadar devam etti. Her sâhada ıslâhat yapmak isteyen bu vezir-i âzamın karşısına da sipâhîler çıkınca, pâdişah ve hükümet erkânı bir defa daha yeniçeriler ile anlaştı ve sipâhîlere karşı yeni bir te'dip hareketine girişildi ve bu hususta Mehmed IV. tarafından Köprülü Mehmed Paşa'nın ciddî sûrette harekete geçmesine müsâade edildi. Sipâhîlerin Atmeydanı'nda toplandıkları duyulunca, üzer-

lerine yeniçeriler gönderildi; pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler ele geçirdikleri sipâhîleri öldürdüler, harındıkları yerler, ezümle Yenicâmi hanı, Elçi hanı boşaltıldı. Bu sûretle, Köprülü Mehmed Paşa'nın eli ile, yani va bu defa kat'î darba yemiş oldular ve bir daha kılmıdayamadılar. Artık bu tarihten sonra, itibarları kalmayan sipâhîler askerî sınıfın en yüksek mevkiından en aşağı derekesine düşmüş oldular. Na saray, ne Bâhiâlî, hu hâdiselerden sonra, sipâhî ocağını ağıza alıyordu. Gerçi ocak resmen kaldırılmamış idi, fakat hiç bir ehemmiyeti kalmamış idi. Bu durum Mahmud II. devrine kadar sürdü. Yeniçeri ocağı kaldırılırken, sipâhî ocağı da kaldırıldı. Ulûfelîleri, sadrâzâmın huzurunda ishat-ı vücûd ederek, kethudâ ve ihtiyarları ile berâher, kendilerine gümrukten maaş tâyin edildi; keyfiyet vilâyetlere de bildirilerek, oralarındaki sipâhîlere âit kethudâ birlikleri ve sipâhîlikleri kaldırıldı (bu hususta gönderilen bir fermâna cevâhen Sivas vâlisi Kâse Mehmed Paşa'nın eylül 1826'da sipâhî ocağının kaldırılmasındaki mücîp sehepleri işâret eden tabirâtı için bk. Uzunçarşılı, *nyn. esr.*, s. 210 v. dd.).

Sipâhîler sakal hırakmazlar, bıyıklarını yataklı denilen şekilde, uzun ve kalın bir biçime sokup, yüzlerine mehâbet verirlerdi. En büyük meziyetleri hincilik, ok atma ve kılıç kullanma idi.

III. Sipâhî, Anadolu'nun hâzî yerlerinde muâşşir mânasında kullanılırdı ki, mültezim hesabına harmanları ölçen adama denilirdi (krş. Hüseyin Kâzım, *Büyük türk lugatı*).

IV. Sipâhî çağataycada ma'mur, eşraf ve âyân mânasına gelmektedir (krş. *ayn. esr.*).

V. Sipâhî, Hindistan'da ve Cezâyir'de, bir sınıf askere verilen ad idi [krş. mad. SEPOY].

Bibliyografya: Metinda zikredilenlerden başka bk. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, tür. yer.; Naîmâ, *Tarih*, tür. yer.; Selânikî, *Tarih*, tür. yer.; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, basılmamış kısımlar, tür. yer.; v. Hammer (frans. trc.), bk. fihrist; türk. trc. I, VII, VIII, IX, X, XI, tür. yer.; Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. *Sipâhî*. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SİPÂHİ. [Bk. SEPOY ve SİPÂHİ.]

SİPİHR. „gök, samâ“; İran taribçisi ve edîbi Kâşân'lı Mîrzâ Muhammed Ta'î'nin mahlası. Doğduğu şehirde okumak marakı içinde geçen gençliğini müteâkip daimî olarak Tahran'da yerleşti ve orada *munlik al-şu'arâ* Fâtih 'Alî Han'ın yanında himâyeye mazhar oldu. Muhammed Şah tahta çıktığı

sundan (1250 = 1834) sonra onu kendi husûsî madibesi (*maddâh-i hâşşâ*) ve aynı zamanda münşî ve mâliyesi (*munşî va-mustavfî-i divân*) olarak tâyin etti. Aynı hükümdâr Sîpîr'a bir umûmî tarih yazmak vazifesini verdi. Bu teşebbüste Nâsîr al-Dîn Şah da onu teşci etti ve kendisine *lisân al-mulk* („devletin dili“) unvânı tevcih edildi. Sîpîr 1296 (1878)'ya doğru öldü. Kendisini tanıyan Gobineau onun meslekdaşı Rîzâ-Kulî Han Hîdâyet'in „hafif ve zarif tavırlarının“ aksine „idâra ve ilim adamı olarak ciddiyetinden“ bahsetmektedir.

Sîpîhr tarsından 1251'da itmam edilmiş olan *Barâhîn al-acam*'in mevzuu İran srûzudur; eser klâsik şâirlerin kitaplarından alınmış misâller ile süslenmiştir. Sîpîhr'in *Divân*'ı hiç basılmamış görünüyor. Muntehabât kitaplarında (*Macma' al-fuşahâ*) zikredilmiş bulunan şiirler, her ne kadar kendine mahsus bir san'at mabâretini göstermekte ise de, bir husûsiyet ve zevkten mahrumdur. Sîpîhr'in *Nâsih al-tavârih* nuvânını taşıyan iddialı aseri, Hind kataloğlarına göre, 14 hüyük cild teşkil etmekte olup, son cildi, beşinci şi'î imâm'ı Muhammed Bâkir (ölm. 1131 = 731)'a kadar gelmektedir. Ualûhu Hindistan'da açık bir şekilde hegenilmiş olup, farsça imtihanlar için metin olarak kullanılmak üzere, tsrib kitâhından parçalar neşredilmiştir. Fakat, bugünkü iranlılar, eserinde hol mikdarda bulunan hstâlar ve tarih yanlışlıklarından dolayı, onu tenkit etmektedirler. Eserin daha mühim olan kısmı, planının aksine öna alınmış olan Kaçar [h. bk.] hânedanının resmî tarihini ihtivâ eden V. (?) cilttir. Bu cilt, 1267 (1851)'ya kadar devam etmekte olup, 1273 (1857)'a kadarki vak'aları gösteren muabhar bir zeyli ile birlikte 3 kısımdan teşekkül etmiştir. Bu vekayî-nâma geniş bir şekilde Bâhî [h. bk.] hareketi tarihçilerine yaramıştır: Gobineau, Kâzem heg ve E. G. Browne. Bu sonuncusu Sîpîhr'in saflığına ve sadâkatine hak vermektedir („ancak Gobineau'nun zarâfet ve istihzası ile haskın çıkmıştır“) ki, o bu sadâkat ile bir taraftan bazı resmî iranî mûmessillerin kusurlarını ve diğer taraftan da mezhap tarafdarlarının cesâret ve kabramanlığını tasvir etmektedir.

Bibliyografya: *Barâhîn al-acam fi kavânin al-mn'cam*, 8°, 165 yaprak (Tahran, 1272); *Nâsih al-tavârih*, I, kısım 1 ve 2, (büyük boyda), Tahran, 1285; Şanî' al-Davla, *Mîrât ul-buldân*, (III, 98)'da *Nâsih al-tavârih*'in V. cildinin tab'ını haber veriyor; *Nâsih al-tavârih*'in bütün 14 cildi de Tahran'da neşredilmiş olmalıdır; II, cilt, 6. kısım (Husayn'in şehâdeti), Bombay (1309), 24 — 552 yaprak; *Intihâbât-i Nâsih*

al-tavârih (Lahor, 1904), 200 s.; Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 454, 461 v.d.; ayn. mll., *Les religions et les philosophies* (Paris, 1866), s. 157; Rîzâ-Kulî Han, *Macma' al-fuşahâ* (Tahran, 1259), II, 156 — 181; E. G. Browne, *A Traveller's Narrative* (Cambridge, 1891), II, 173 — 184; ayn. mll., *A History of Pers. Liter. in Modern Times* (Csmbridga, 1924), s. 326, 344, 413; Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Pers. MSS* (London, 1895), s. 89; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans* (Paris, 1905), II, 255 v.d.; E. Edwards, *A Catalogue of the Persian printed books* (London, 1922), s. 527. Diğer kaynaklar için bk. 'A. Hayyâmpür, *Farhang-i suhanvarân* (Tabriz, 1340 ş.), s. 261 v.d.

(V. MINORSKY.)

SİR-DARYÂ. [Bk. SİR-DERYÂ.]

SİRÂ. [Bk. SİRÊ.]

SİRÂC AL-KUTRUB. [Bk. SİRÂC-ÜL-KUTRUB.]

SİRÂC-ÜL-KUTRUB. SİRÂC AL-KUTRUB, „cin kandili“ veya İdrîsî'ye göre, „parlak kurttan kändil“ (*kuṭrub* 'un diğer mânaları için krş. Lana, VII, 2543; *Kâmûs tercümesi*, I, 442 v.d.), a d a m o t u n u n (*Mandragora officinalis*, L.) adı olup, çok defa çatsılanmış, üzeri sık lifler ile kaplı bşyır turpu şeklinde bir kök ile, hütûn Akdeniz havzasında yayılmış bulunan patlıcan fasilesinden bir nehattır. Bu kök hafifçe eğilip hükûlen hüyük yapraklı bir demet taşır; bu yspraklar heyzî şekilde olup, aralarından sap üzerinde taşınan ve küçük çan şeklinde yaprak altında biten filizler ve çiçekler çıkar. Mayveleri takriben kiraz büyüklüğünde, sarıya çalar bir kırmızılıktı, yuvarlak mayvelerdir. bu meyveler, eski bir devirden itibâran, zehir, uyuşturucu madde gibi tihî ve sihrî işlerde ve bir de daha önce, Ahd-i Atîk'te, *dūdâ'im* (*Tekvin*, XXX, 14) adı altında olduğu gibi, aşk şurubu imâl etmek için kullanılmıştır. al-Tamîmî'ye göre, bu nehata *yabrîh al-vaḳūd* ve *şacarat al-şanam* adı da varilir. Bu nebat yedi, adam otunun kraliçesidir ve H a r m e s'e göre, Sulaymân'ın, mührü altında, taşıdığı ve onun vâsıtası ile cinleri itâat altına, aldığı nahattır. Bu sehepten dolayı bu nebat aynı zamanda kötü ruhların sehep oldukları felç, adale tutulması, sar'a, hâfıza kaybı v.b. gibi hütûn hastalıklardan kurtuluş çâresidir. İbn Sînâ'ya göre, adem otu, ciddî ameliyâtlar esnâsında, hislerini iptal için, hastalara verilir. Sihrî istimler için daha mühim olanı al-raune adı verilen kökleridir. Klâsik müellifler, vaktiyle, köklerin çıkarılış şekli hakkında garip hikâyeler anlatır.

lar (Plinius, *Hist. nat.*, XXV, 94; Flavius Iosephus, *Bell. Jud.*, VII, 6).

Bibliyografiya: Abū Mansūr Muvaṭṭaḥ (trc. Achundow, bk. Kobert, *Hist. Stud. a. d. pharm. Inst. d. K. Univ. Dorpat*, 1893, III, 266, 402, *luffāh* kelimesi); al-Kazvinī, *‘Acāib al-mahlūkāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 297, *luffāh* kelimesi; Ibn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 246; I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, 363 — 368; bir çok resimleri için bk. von Hovorka ve Kronfeld, *Vergleichende Volksmedizin*, I, 14 v.d.; A. Schmidt, *Drogen-und Drogenhandel im Altertum* (Leipzig. 1924), s. 53, 73. (J. RUSKA.)

SİRÂF. SİRÂF, İran'da, Basra körfezinde bir şebir; vaktiyle (IV.—X. yüzyılda) büyük ehemmiyeti olan bir ticârat limanı. Çok katlı evleri Hind meşesinden veya Zangibâr'dan ithâl edilen diğer kerestelerden yapılmış idi. Şebirin suyu yakınında bulunan Camm dağlarında açılan kaynaklar vâsıtası ile tedârik olunuyordu. Kays [b. bk.] adasındaki bir ticârat yerinin gelişerek, Hind ticâretini elde etmesi şehrin barâbisına sebep oldu. Adanın kendi limanı yok idi ve gemiler, rüzgâra karşı korunabilmek için, 12 km. uzaklıktaki bir boğazda domir atırlardı. Sîraf'tan yola çıkan seyyahlar Maskat'a, Kulsm'a, Nikobar adalarına, battâ Malays yarım-sadasındaki Kalab'a kadar giderler, oradan da bir ayda Kanton'a vâsil olurlardı. Ticâret, bilbasss, peştamal (*fu-vâf*) yapmak için gizgili kumş, inci, baz ve terâzi ibrâcına ve *berbehâr* (*Hind bahârâtı*, BGA, IV, 187) ithâline münbasır idi. Şebir balkı deniz ticâreti ile meşgûl olup, yıllarca seferda kalırdı; babârât ve diğer ticârî eşyaların anbarlanması yolu ile külliyyetli servetler biriktirdi. Bunlar muhteşem evler inşâ etmişlerdi, lâkin şehvânî bazlara fazla meyilleri ve düşünce zaatları sebebi ile, fena şöbrat sâbibi idiler. Bundan başka, orası bütün mintakanın en sıcak yeri idi, öyle ki, orada hiç bir zaman ögle uykusuna yatılamazdı. Sâsâniler zamanında Ardaşir-Hurra bölgesinin baş-şebri idi, Büveyhiler zamanında çöküş başladı, şebir 7 gün devam eden bir zelzele ile yıkıldı (366 veya 367=977), daha sonra tekrar inşâ edildi. Harâbeleri bugün hâlâ Bender-Tabirî yakınlarında görülür (Hamd Allâb Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb*, trc. Le Strange, s. 116, not 2).

Esâtirî bir rivâyette efsânevî bukûmdar Kaykâ'üs'un göğe yükselmek istediği zaman, bu memlekate düştüğü, kendisine süt ve su getirilmesini ricâ ettiği zikredilir; bu bir balk ıstikakını baklı çıkarmak için icat olunmuştur [ars.: *şîr* „süt“, *âb* „su“]; Yâkût'a göre, tâsirler şebirin adını *Şilâv* diye telâffüz ederler

ki, bn yukarıki ıstikaka yakındır. Orsda dani-zin dibinde bir tatlı su kaynağının bulunduğu da söylenir.

Bibliyografiya: Yâkût, *Ma'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 211 = Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 331; BGA (İstisrâ, s. 34, 106, 127, 138; Ibn Havkal, s. 39, 198; Muḥaddasî, s. 34, 36, 258, 426); Sam'ânî, *Ansâb*, var. 321a; Abu 'l-Fidâ, *Géographie*, I, 326; Hamd Allâb Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. La Strange), s. 117; trc., s. 116; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2747; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 258, 259, 293, 296.

(CL. HUART.)

SİRÂF. [Bk. SİRÂF.]

SİRÂFİ. SİRÂFİ, 1. ABÜ SA'İD AL-HASAN B. 'ABD ALLÂH B. AL-MARZUBÂN AL-SİRÂFİ (?—979), Basra dil mektebine mansup nabiv âlimlerinin en mübim simalarından biri ve banefi mezbebi fakîbi, 290 (903) yılından önce Basra körfezi sâbilinde küçük Sîraf [b. bk.] şebirinde doğdu. Vezir 'Alî b. 'İsâ, tam doğum tarihi olarak, 280 (893/894) yılını verir (Yâkût, *İrşâd*, III, 123). Babası Bibzâd adında ibtidâ etmiş bir mecûsî idi; sonra oğlu onun adını 'Abd Allâb'a çevirmiştir. İlk dil ve fıkıb tahsilini doğduğu şebirda yaptı ve Zenc isyânı üzerine, Basra'dan Sîraf'a gelen iki âlimden, 'Asal b. Zakvân ve Abû Zakvân al-Kâsım b. İsmâ'il'den ders aldı (*Aḥbâr al-naḥvîyîn*, nâşirin ön-sözü, s. IV); fakat 320 (932)'den önce 30 yaşına doğrn (bk. *göst. yer.*), oğlundan gelen bir rivâyete göre da (bk. *İnbâh al-ruvât*, I, 314), henüz 20 yaşına basmadan, denizi geçerek, 'Omân'a gitti ve orada zamanını banefi fıkıbını tabsiile basretti. Daha sonra Sîraf'a döndü ve fazla kalmadan, oradan 'Askar Mukram'e geçti. Abû 'Alî al-Cubbâ'i'nin talebesinden olan pek takdir ettiği Muhammed b. 'Omar al-Saymarî ile tanıştı ve al-Mabramân'dan nabiv okudu (bk. al-Zubaydî, *Taba-kât*, s. 202; al-Suyûtî, *Buğya*, s. 74). Bağdad'a gittiği, orada bilbassa Abû Bakr İbn Durayd'den İngat vâ nabiv tabsil ettiği, bu müstesnâ âlimin en belli-bağlı talebelerinden biri ve eserlerinin râvisi olduğu aöylanır. Bununla beraber, her bâlde hocaları hakkındaki rivâyetlerde bir karışıklık mevcut olmalıdır. Kendi aserinde babsetmemesine rağmen, bütün bâl tercümesi müellifleri onun İbn Durayd'den lugat okuduğunu kaydederler. İbn Durayd 321 (933) taribinde Bağdad'da öldüğüne göre, al-Sîrafî'nin ondan bu taribten önce okunmuş olması gerekir. Yalnız lisanî tetkikle ilâ ik-tifâ etmayerek, Kur'ânî ilimler, badîs, fıkıb,

arûz ve kafiye, besap v. b. gibi zamanında tab-sil edilen bütün ilim şübelerinde salâbiyet sâ-hibi bir âlim oldu. Kur'ânî ilimleri Abû Bakr b. Mucâbid'den, nabvi Abû Bakr b. al-Sarrâc'dan okudu. Bunlardan birincisi al-Sîrafî'den nabiv, ikincisi kırâat, yukarıda adı geçen Mabramân ise, besap okumuştur (*Târîh Bağdâd* müellifi onun üstadları arasında Muhammed b. Abi 'l-Azbar al-Büşneî, fakîb Abû 'Ubayd b. Harbavaybi ve 'Abd Allâb b. Muhammed b. Ziyâd al-Nîsâbü'rî'yi desayar ise de, bunlardan okuduğunu da eserlerinde söylemez (*Aḥbâr*, nâşirin ön-sözü, s. 6)). al-Sîrafî'nin mu'tezila-den olduğu söylenmiş ise de, müellif bak-kında müstakîl bir eseri olduğunu kaydeden al-Kiftî'nin de belirttiği gibi (*İnbâh*, I, 314), eserlerinde bunu ta'yid eden bir işaret yok-tur. Bu busustaki rivâyetlerde onun Abû Hâşim 'Abd al-Salâm b. Muhammed al-Cub-bâ'i'nin eşâbından olduğu söylenir. al-Cub-bâ'i Bağdad'da İbn Durayd ile aynı günde öldüğüne göre (*Vasayât*, II, 355), al-Sîrafî'nin onun ile münâsebetlerinin gençliğinde ce-reyân etmiş olması gerekir. al-Sîrafî'nin Bağ-dad'a ne zamsın yerleştiğine dâir bir kayıt yoktur. Ancak bu sırada o her bâlde 50 ya-şını geçmiş ve hanefî fıkbındaki salâbiyeti ile tanınmış bulunuyordu (bk. *Aḥbâr*, nâşirin ön-sözü, s. 5). [347 yılında Bağdad'da olduğuna dair kesin bir vesika mavcuttur. Nitekim al-Mubarrad'ın *al-Muktaṭab*'ının zikredilen sene Bağdad'da istinsab edilen bir nüshasını (Köp-rülû kütüp., nr. 1507—1508) baştan sonuna kadar okuyarak istinsab ettiğini eserin ber cildi-nin başına kaydetmiştir (bk. Z D M G, LXIV, 198; krş. *Oriens*, VI, 67 v. d. ve levha III)]. 40 seneden ziyâde bir müddet Bağdad'da Ru-şâfa eâmiinde fetvâ vermiş ve ondan nsbiv okunmuş olan kızı 'l-kuzât Abû Muhammed b. Ma'rûf (ölm. 381=991/992) Bağdad'ın şark bölgesinde devamlı olarak ve bir müddet için her iki bölgesinde onu kendi yerine ve-kil tâyin etmiştir. Aynı zamanda kendisine bir vezîrlük makamı teklif edilmiş ise da, bunu reddetmiştir. Hâl tercümeleri müellif-lerinin çoğu, onu zamanını namaz ve oruca basreden, devrin büyüklerinin bediyelerini ka-bûl etmeyen, iyi ahlâk sâhibi, afif, çok zâbid bir kimse olarak tavsif eder. Nakledildiğine göre, her gün, güzel yazısı ile, 10 varak kitap istinsab etmek âdeti idi ki, bundan kazandığı 10 dirhem onu geçindirmeye kâfi geliyordu. Diğer taraftan Yâkût onun çok basis veya çok fakir olduğu için, satın almadığı iki el-yaz-ması kitabı iki kipspeidin emâneten alıp, bun-ları talebelerine istinsab ettirmek ile itbâm edildiğini söyler. al-Sîrafî, bu yszmaların so-

nuna buzûrunda okuduklarını kaydetmiş, onun şöbretinden dolayı bu nüsbalar ssıllarından da-ha büyük bir değer kazanmış idi. Bir banefî fakîbi olmskla beraber, şahsî kanâatinin müte-ber bir mevkii var idi; Yâkût bize onun ssr-boşluk verici içkiler bskındaki pek şahsî fik-rini nakleder. Her ne kadar Yâkût'un bu me-sele üzerine zikrettiği kelimeler banefî mezbe-bince kabûl edilmiş bazı esaslara aykırı ise de, bunlar bar akîde için akl-ı salimden uzak sa-yılmaz. Âlim olarak, şöbreti o kadar yaygın idi ki, islâm âleminin muhtelif bölgelerinin emîr ve vezirlerinden sık-sık mektuplar alıyo-rdu: Sâmanî emîri Nûb b. Mansûr ona 400 suâli ibtîvâ edan ve bir imâma bitap ader ge-kilde kaleme aldığı bir mektup göndermiş idi; Aynı şekilde Deylem vâlisi de, yine öyle bür-metkârâne, bir mektubunda ona *seyhulislâm* diye bitap ediyordu. Mısır veziri İbn Hinzâba v. b. 'dan da başka mektuplar almış idi.

Hâl tercümesi müelliflerinin isimlerini zik-rettikleri 10 eserinden bugün yalnız Sîbavsybl'nin *al-Kitâb*'ına yazdığı şerbi kolayca tetkik edilebilecek vaziyettir. Bu eser, daha mü-ellifin hayatında, büyük bir şöbrat kazanmış, muşsırlarından ve aynı zamsında Basra mek-tebinin mümtaz âlimlerinden Abû 'Alî al-Fârisî bu eser için gıptasını açıkça ifâda etmiş, uzun zaman talsbeleri ile, içinde hatâlar bulmsk vs umûma göstermek için, eserin bir nüshasını elde etmeye çalışmıştır. 368 (979) yılında, Abû 'Alî 2.000 dirheme eserin bir nüshasını almışa muvaffak oldu. Onda arzu ettiği yan-lışları bulamadı. al-Sîrafî'yi görmeğe gitmekte çok geç kalmış idi; çünkü al-Sîrafî aynı sene (2 receb 368 pazartesi günü) ölmüş idi. Cenâzesi Hayzurân mezarlığına defnedildi. Bazı rivâyet-lere göre, 84; al-Kiftî'ye göre (*göst. yer.*), 80 yaşında ölmüş idi.

Önce de belirtildiği gibi, bâl tercümesi mü-ellifleri ona 10 müstakîl eser isnâd etmişler-dir. 1. En mübim eseri olan *Şarh Kitâb Sîba-vayhi*, daha müallifin hayatından itibâren, bü-yük bir tskdir ve şöbret kazanmıştır [Bu eser *al-Kitâb*'a bağılı çalışmalar ile devam aden, bilbassa Basra mektebi mensuplarının nabiv sâbasındaki faâliyetlerinin seyrinde bir merhale sayılmaktadır (krş. mad. SİBEVEYHİ). al-Sîrafî'de seleflerinin geliştirdikleri kıyas usûlü kararlı şeklini almış bulunuyordu. Da-ha sonraki te'liflerde onun bu eserinden ge-niş ölçüde istifâde edildiği anlaşılmaktadır (eserin bir bâbının İbn Ya'îş'in *Şarh al-Mufaşşal*'ı ve al-Astarâbâdî'nin *Şarh Şâfi-yat İbn Hâcib*'inin muvâzî babisleri ile kar-şılaştırılmasından çıkan neticeler için bk. G Troupeau, *Le commentaire d'al-Sîrafî su*

le chapitre 265 du Kitâb de Sibavayhi, Arabica, 1958, V, 169). Bu şerb al-Kitâb'ın Bulak, 1317 baskısının başıyesine ihtisar sûretiyle dercedilmiş, H. Derenburg ecerin neşrinde bu şerhten de faydalanmış, G. Jahn yine al-Kitâb'ın almanca tercümesinin (Berlin, 1894), notlarında bazı parçalarını, tercümeleri ile birlikte, neşretmiştir. 2. İbn Durayd'ın al-Maksûra adlı şiirinin şerhi; 3. Alifât al-ka'f va 'l-vaşl, 300 varaklık bir eser idi (İnbâh, I, 314); 4. Nahve dâir al-İknâ fi 'l-nahv'ini bizzat ikmâl edememiş, bunu sonra oğlu Abû Muhammed Yûsuf tamamlamıştır. Yûsuf'un bildirdiğine göre, babası bu ecer ile nahiv ilmini çok kolay bir hâle getirmiş idi. 5. Şarh şavâhid Kitâb Sibavayhi, Sibavayhi'nin al-Kitâb'ında geçen beyitlerin şerhi olup, Topkapı sarayı kütüphanesinde (Ahmed III. kısmı, nr. 2601) bulunan nüshası 443 (h.) tarihini taşımaktadır; 6. Sibavaybi'nin ecerine giriş mâhiyetindeki al-Madhal (al-Madhil?) ilâ Kitâb Sibavayhi; 7. Muhtemelen Kur'an'ın kırâatine dâir bir ecer olan al-Vakf va 'l-ibtidâ; 8. Doğru nazım ve nesir aan'atını açıklayan Şan'at al-ş'r va 'l-balâğa; 9. Başlangıcından IV. (X.) asrın ortalarına kadar Basra dil mektehinin tarihçesini çizen, bu mektep mensuplarının kısa hâl tercümelerinden, daha doğrusu, dil ve edebiyata dâir münâkaşaları ile birlikte bunlar hakkında fıkralardan müteşekkil bir eser olan Ahbâr al-nuhât al-başriyyin'den İbn al-Nadîm'den itibaren bir çok müellifler, bu arada Yâkût ve İbn Hallikân, pek çok nakillerde bulunmuşlardır. al-Suyûtî büyük bir cüz teşkil eden bir nüshasından istifade ettiğini söyler. Bu eser zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olup, 367 (986) tarihli eski bir nüshası Şehid Ali Paşa kütüphanesinde (nr. 1842) bulunmaktadır. Eser bu nüshaya istinâden F. Krenkow tarafından neşredilmiştir (Paris-Beyrut, 1936); 10. Coğrafyaya dâir bir eser olan Kitâb Ca-zîrat al-'Arab'ından Yâkût kendi coğrafya lugatında istifade etmiştir. 11. al-Sîrâfî'nin hâl tercümesini yazan eski müellifler, onun İbn Durayd'ın büyük lugatında, Camhara'de, geçen beyitlerin şerhine dâir eserinden bahaetmemişlerdir. Camhara'nın Leiden'de bulunan yazmasının başından sonuna kadar mukabelesinden hasıl olan kanâate göre, bu şerhte Camhara'nın ikinci ve üçüncü ciltlerinin aş. yk. üçte birinde zikredilen pek çok beytin al-Sîrâfî'ye âit şerhleri dercedilmiş bulunmaktadır (aynı yazmanın I. cildi bu şerhi ihtivâ etmez). Bu şerhler Camhara'nın faydarâhâd, 1345 (nşr. F. Krenkow) neşrinde verilmiştir. Bu neşrin metni hazırlanırken, fîled'i edilen diğer yazmalarda bulunmayan

şâir iaimlerinin al-Sîrâfî'nin şerhlerinde mevcut olduğu görülmüştür. Şerhte tâkip edilen usûl çok âlîmânedir, eserde her kelime izab edilir ve nâdiren bunların tarihî zemini bakında bilgi verilir. Bir çok hâllerde, açıkça görülmektedir ki, al-Sîrâfî, büyük bir itinâ ile, bizzat İbn Durayd'ın izablarını vermek istemiştir. Bu şerb al-Sîrâfî'nin yegâne hizmetinin Camhara'nın diğer yazma nüshalarında bulunmayan tamamlayıcı açıklamaları sağlamak olduğu intibâhını vermektedir.

Bunlardan başka al-Sîrâfî'ye pek değerli olmayan bazı manzûmeler de isnâd edilmektedir. Aynı şekilde, aralarında bir münâzaa olan çağdaşlarından Abu 'l-Farac al-İshahânî'nin onun hakkındaki daha seviyeli bir bievî de nakledilir.

Bibliyografiya: al-Sîrâfî'nin hâl tercümesini kısaca veren al-Kiftî (İnbâh al-ruvât, nşr. M. Abu 'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, 1369—1374, I, 313—315) onun hakkında al-Mufîd fi ahbâr Abî Sa'îd adlı müstakil bir eserinin bulunduğunu söyler (ayn. esr., I, 314) ise de, bu eser bugün mevcut değildir. al-Sîrâfî'nin hâl tercümesi gramercilerin, hadîs âlimlerinin ve hanefî fakihlerinin hayatlarından hahseden hemen bütün eserlerde hulunur. Bunların helli-haşlıları şunlardır: İbn al-Nadîm, al-Fihrist (nşr. Flügel), s. 62; al-Zubaydî, Tabakât al-naşriyyin (nşr. Ahu 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1375—1955, s. 129; İbn al-Anbârî, Nuzhat al-alibbâ (Kahire, 1294), s. 379; (nşr. İbrâhîm al-Samarâî, Bagdad, 1955, s. 211 v.d.d.; al-Suyûtî, Buğyat al-vu'ât (Kahire, 1326), s. 221 v.d.; Yâkût, Irşâd (nşr. Margoliouth), III, 84—125; 'Ahd al-Kâdir al-Kuraşî, Cavâhir al-muzî'a (Haydarâbâd, 1332), I, 196; İbn Hacer, Lisân al-mizân, II, 218; İbn Hallikân, Vafayât al-a'yân (nşr. Muhy al-Dîn 'Abd al-Hamîd, Kahire, 1367—1369), I, 360 v.d.; Nâma-i dânişvarân, (Tahrân, 1321), V, 127—132; Flügel, Klassen der hanefitischen Rechtsgelehrten, a. 107; Brockelmann, GAL, I, 100, 113 v.d.; Suppl., I, 157, 160, 174 v.d.; Hayr al-Dîn al-Ziriklî, al-A'lâm (Kahire, 1373—1378), II, 210 v.d.; 'Omar Rîzâ Kahhâla, Mu'cam al-mu'allifîn (Şam, 1376 v.d.), III, 242 v.d.

2. YÛSUF B. AL-ĦASAN AL-SİRÂFÎ (942—995), yukarıda bahsedilen al-Sîrâfî'nin oğludur. Babasının ölümü üzerine, müderris olarak, yerine geçmiş ve onun noksan bıraktığı nahve dâir al-İtkân'ını tamamlamıştır. Bagdad'da yaşamış, orada 1 veya 27 rebiülevvel 385 (5 nisan veya 1 mayıs 995) te ölmüştür (Yâkût, Irşâd, XX, 60; İbn

Hallikân, Vafayât, VI, 71 v.d.; al-Suyûtî, Buğya, a. 421). Babası kadar şöhret sâhibi olamamıştır, fakat onun da, babasının tarzında yazdığı şu kitapları zikredilir: 1. Şarh abyât Sibavayhi, Sibavaybi'nin eserinde geçen beyitlerin izahı; 2. Şarh abyât Islâh al-mantîk, İbn al-Sikkî'tin Islâh al-mantîk'ında zikredilen beyitlerin şerhi; 3. Şarh abyât Çarîb al-muşannaş, Ahu 'Ubayd al-Kâsim b. Sallâm al-Haravî'nin eserinde geçen beyitlerin şerhi; 4. Şarh abyât al-Macâz li Abî 'Ubayda, Abû 'Ubayda'nın Macâz al-Kur'an'ında geçen beyitlerin izahı; 5. Şarh abyât Ma'ânî 'l-Zaccâc, al-Zaccâc'ın Ma'ânî 'l-Kur'an'ında geçen beyitlerin şerhi. (F. KRENKOW.)

[Bu makale NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SİRÂFÎ. [Bk. SİRÂFÎ.]

SİRÂT 'ANTAR. [Bk. SİRET-i ANTER.]

SİRCÂN. AL-SİRCÂN, Kirman eyâletinin Fars bududu civârında bulunan bir şehir. Vaktiyle al-Kaşrânî (iki kasr) adı verilen bu şehir Kirman'ın idâre merkezi idi; şehirde geniş yollar, iyi sulanmış bahçeler, sağlam ve mutedil bir hava var idi. Saray ve Ulu câmi Büveyhîlerden 'Azud al-Davla tarafından inşâ edilmiştir. Su bakımından burasını hesleyen kanallar, Saffârîler'den Layğ'ın oğullarından 'Amr ve Tâhir tarafından açılmıştır. Kereste nâdir olduğu için bütün evler tuğladan kubbeler ile örtülmüştür. Şehrin 8 kapısı ve aralarında Ulu câmiin bulunduğu eski ve yeni iki pazarı var idi. Üzerine oymalı ağaçtan bir külâh yerleştirilmiş olan minâre aynı zamanda Bâb al-Hakim adı verilen kapı civârında bir saray da inşâ ettirmiş olan 'Azud al-Davla tarafından yaptırılmış idi. Buğday, pamuk ve hurma mahsûlû, pamuklu ve o kadar meşhûr olmamakla beraber Kumm'daki gibi kursî („rahle“) imalatı vardır.

al-Sîrcân, Büveyhîlere kadar, Abbâsîler zamanında Kirman'ın idâre merkezi oldu; Büveyhîlerin vâlisi Kirman'ın idâre merkezini Bardasir (Yeni Kirman)'e nakletti. VIII. (XIV.) asrın başında Muzafferîlerin tasarrufuna giren şehir Timur'un baki miyetini tanımadı ve 796 (1394) da 'Omar Şayh tarafından bir netice alınmaksızın muhâsara edildi; bununla beraber aklık ile sıkıştırılan şehir iki yıl dayandıktan sonra teslim oldu. O tarihten itibaren harâbe bâlinde bulunan şehrin yeri, binbaşı Sykes (Ten Thousand Miles in Persia, London, 1902, s. 431) tarafından, idâre merkezi olan Sa'idâbâd'ın şarkına 5 mil mesâfede, Kal'a-i Sang'da keşfedilen enkaz sayesinde tesbit edilmiştir.

Bibliyografiya: Yâkût, Mu'cam (nşr. Wüstenfeld), IV, 263 (krş. s. 106 ve 265) = Barbier de Meynard, Dict. de la Perse, s. 333; BGA (İştahri [Şiracân], s. 167; İbn Havkal [Şiracân], s. 223; Mu'kaddasî, s. 464; Sam'ânî, Ansâb (GMS, XX), var. 322; Abu 'l-Fidâ, Géographie, I, 336; Hamd Allâb Mustavfî, Nuzhat al-kalûb (nşr. Le Strange), s. 141; tre. s. 119; Ş. Sâmî, Kâmâs al-a'lâm, IV, 2751; Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, a. 300—302, 311, 320 (CL. HUART.)

SİRCÂN. [Bk. SİRCÂN.]

SİRE. SİRA (A.), Peygamherin an'anevî hâl tercümesi. Bu kelime, ilk defa İbn Hişâm'ın eserinin başında (nşr. Wüstenfeld, s. 3⁴: hâzâ kitâb sîratî rasûli 'llâhi) ayrı bir eserin unvanı olarak kullanılmış görülmektedir; ayrıca Peygamherin bâl tercümesini ifâde etmek için de kullanıldığına dâir başka kayıtlar da vardır. Bu mânada al-Vâkidî (İbn Sa'd, Tabakât, II/1, 18: man rava 'l-sîra)'de ve talehesi İbn Sa'd (ayn. esr., III/II, 152: hâ'ulâi 'alâm bi 'l-sîratî va 'l-mağâzî min gayrihim)'da da hulunur. Bu devirde, sîra kelimesi umûmî olarak „hâl tercümesi“ mânasını almış hulunmakta idi; 'Avâna al-Kalî (ölm. 147=764 veya 158=774/775)'nin veya Mincâh b. al-Hâris (al-Tamîmî, ölm. 231=845/846)'in Sîrat Mu'aviya va Banî Umayya adlı bir eserinin mevcut olduğu bilinmektedir (Fihrist, s. 91, 18). Hâl tercümesi mânası, sîra kelimesinin ihtivâ ettiği „tavir ve hareket“, „hayat tarzı“ mânasından istikak etmiştir ve gayet tahîf olarak s-y-r kökünün „yönelmek“, „seyahat etmek“ mânalarından gelişmiştir (süre XX, âyet 22'de sîra kelimesinin „gecil“, „vaziyet“, „hâl“ mânasında olduğu görülür). Anlaşıldığına göre, bildâyetle, Peygamherin hâl tercümesi için cemî şekli olan „siyar“ tercih olunmuştur. Peygamherin hâl tercümesi hakkında arapların en eski eserlerindeki ekseri şahâdetlerde siyar tâbiri, dâimâ mağâzî („gazalar“) tâbiri ile birlikte bulunur (krş. Nöldeke-Schwally'de A. Fischer, Gesch. d. Qorâns, II, 221). Peygamherin bâl tercümesine verilen bu iki iaim sîra'nın muhtelit bir menşe'e sahip olduğunu gösterir.

Peygamherin hayatını, doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri islâm cemâati arasında çok erken meydana çıkmıştır. Gayet tabîî olarak, yeni dinin kurucusunun hareketleri ve sözleri hemen alâka uyandırmış, muâsırlarının ve daha ziyâde ikinci nesilden mü'minlerin hâfızalarında bir yer işgal etmiştir. Bundan dolayı bir taraftan ibâdet ve diğî hukukuo amelî kaide-

lerini tesbit etmek, diğer taraftan da Peygamberin hayatına ve bilhassa onun savaş ve zaferlerine âit her türlü bilgi toplamak istenmiştir. Bilindiği gibi, bu iki sâikten ilki *sunna* 'nın, yâni bâl tercümesi malzemesinden toplanmış gibi görünmekle beraber, hakikatte tamâmen ayrı bir husûsiyete sahip olan *hadîs* [b. bk.]'lerin teşekkülüne sebebiyet verdi. İkinci sâik Peygamberin hayatının, bilhassa, Medine'deki tamâmen askerî seferler ile dolu devresine âit çok zengin bir takım bikâye ve rivâyetler meydana getirdi. Bu bikâyeler hakikatte, kendilerine has çizgileri dâba islâmî yetten önceki devirde kesinleşmiş olan *Ayyâm al-arab* (bk. I A, IV, 421) bakındaki edebiyatın sâdece devamını ve tekâmülünü teşkil eder: bunlar arasındaki müşterek busûsiyetler şudur: Üslûpta sâfiyâne bir tazelik, bikâyeyi aralarında çok zayıf bağlar ile birbirlerine bağlanmış olan bir sürü münferit sergüzeştlerle bölme temâyülü, şâirlerden alınmış beyitlerin çokluğu (bk. J. Horovitz, *Islamica*, 1926, II, 308—312). Bu şiirler, ekseriya daha sonra, etrafında mensur bikâyelerin teşekkül ettiği iptidai nüveyi teşkil etmiş olmalıdır. Bu tarz mahsullerin tarih yazıcılığı husûsiyetine sâhip olduğu inkâr edilemez. Lâkin burada, gerçek mânasında, zaman tâyinî ile çerçevelenmiş ve daha önceden tasarlanmış bir esâsa göre tanzim edilmiş bir tarih bahis mevzuu değildir. Daba ziyade, bir takım „harp hâtıraları“ karşısında bulunuyoruz ki, bunlarda bâzı hâdiseler ekseriyâ enfûsî olmakla beraber, sâdikane tekrarlanır ve bunun hakikate tamâmen uyan tasviri vardır, fakat bunun yanında bir diğer hâdis müphem ve bozulmuş bir şekilde bulunur ve bunlar her şeyden önce, tarihî neticenin terkipli görünüşünden ve hâdiselerin zincirlenmesinden tamâmiyle mahrumdur.

Hakikî mânasında Peygamberin tercüme-i hâlinin menşei tamâmen başka bir mâhiyettedir. *Sîra* 'nın doğuşunda Peygamberin şahsiyeti ile islâmın dinî vicdanında meydana gelen değişimleri ve bu değişimler üzerinde muhtelif einsten unsurların te'siri görülür (T. Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre u. Glaube seiner Gemeinde*, Stockholm, 1918 [*Archives d'Études Orientales*, XVI], bilhassa birinci faslına).

Peygamberin hayatına dâir hikâyeleri ilk olarak yazmış ve yaymış olanlar hemen arapların ilk fetihlerinden sonra, islâm dünyasının her tarafında ortaya çıkan meslekten hikâyeciler, yâni *kuşşâs* (krş. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 161—166) 'tır. Bundan tarih olmak-tan ziyâde, tarihî romana yakın olan bir ed-

bî nevi doğmuştur. Bu cins edebiyatın bir mabsûlü V a h b b. M u n a b b i h (34—110=654/655—728/729) 'ın *Kitâb al-mağâzî* 's addolunabilir. Lâkin Medine 'de *sîra* üzerindeki çalışmalar, dinî rivâyetler ile çok sıkı münâsebette olarak, fâsılasız devam etmiştir. Peygamber 'in hayatı hakkında bir eser yazan en eski müellif 'U r v a b. a l - Z u b a y r (23—94=643/644—712/713) olup, bu zât tarihçi olduğundan, *fakîh* olarak da tanınmış idi. Peygamber 'in meşhur bir arkadaşının oğlu olan 'U r v a, kardeşleri 'Abd Allâh ile Muş'ab 'ın siyâsî faaliyetlerine ancak çok küçük ölçüde iştirâk etti. Emevî halifası 'Abd al-Malik 'e, talebi üzerine, islâmın başlangıcına taallûk eden bir çok noktalar 'üzerinde pek çok izahlar gönderdi ('al-Tabarî 'de zikr olunuyor, krş. Caetanî, *Annali*, I—II, fihrist; Füek, *Muhammed b. İshâk*, s. 8, not 22). Esâsen onun hâl tercümesi ile ilgili faaliyeti bu mektuplaşma ile çerçevelenmiş değildir; zirâ o bundan başka talebelerine, şifâhî naklin kaidelerine uygun olarak, *isnâd* vâsıtası ile te'yid edilmiş olan rivâyetler nakletti. *Isnâd*, bu zamandan beri *hadîs* 'te olduğu gibi, *sîra* 'de de esas kabul edilmiştir. Filhakika 'U r v a 'nın bir mnâsırı olan halife-nin oğlu A b ũ n b. 'O g m ā n (22—105=642/643—723/724) 'ın aynı knideyi benimsediği görülür. Bu son şahıs da Medine 'de oturmakta idi ve Peygamberin hayatına dâir toplamış olduğu bilgiler talebelerinden 'A b d a l - R a h m ā n b. a l - M u ğ ī r a (ölm. 125=742/743 'ten önce) tarafından bir kitap hâlinde toplanmıştır. Bu ilk eserlerin (zikrolunan iki isme Ş u r a h b i l b. S a ' d [ölm. 122=740] da ilâve edilebilir ki, gâlibâ bunun te'siri olmuştur) hepsi *mağâzî* adını taşımaktadır; bu tâbir, görüldüğü üzere, geç zamanlara kadar kullanılmıştır, zamanımıza kadar intikal eden parçalarından istidlâl olunabileceği gibi, muhtevâsı bilhassa Peygamberin hayatı idi. İkinci ve üçüncü nesilden müverrihlerin eserleri de kezâ istisnâsız aynı *mağâzî* adını taşımaktadır: 'Âşim b. 'Omar b. Kâtâda (ölm. 119=737—129=746/747 arasında) ile birlikte en meşhur isimler olarak İbn Şibâb al-Zubrî (51—124=671—741/742) ve Mūsâ b. 'Ukbâ (ölm. 141=758/759) zikredilebilir; bunlar daha sonraki bütün an'aneler üzerinde çok bâriz bir te'sir icrâ etmişlerdir. Mūsâ 'nın *mağâzî* 'sinin ayrı bir eser olarak tertip edilmiş bir parçası bize kadar gelmiş ve Sachau tarafından neşrolunmuştur (*SB Pr. Ak. W.*, 1904); fakat bu parça, muahhar müelliflerin eserlerinde yer almış olan parçalar gibi, asıl eserin tertibi ve mâhiyeti hakkında, daha fazla mâlûmat verecek derecede geniş değildir.

İlm al-mağâzî aynı devirde Medine dışında da rağbet gördü (Bugrâ 'da S u l a y m ā n b. T a r h ā n [44—143=664—760/761], Şan'a 'da Māmar b. R a ṣ ī d [ölm. 152=769]). Fakat bütün bu eserler M u ḥ a m m e d b. İ ş h ā k (ölm. 150 veya 151=767 veya 768; bk. I A, V/II, 757 v.d.) 'ın eseri tarafından gölgede hırakılmıştır. Bu eser, aynı zamanda Medine rivâyetleri üzerindeki çalışmalarda nihâî noktayı ve *sîra* 'nın yeni bir hüviyete bürünmesi için haşlağış noktasını teşkil eder. Filhakika selefleri Peygamberin taribini, muhteşem olmakla beraber, münferit bir bâdis olarak mütâlaa etmiş göründükleri hâlde, İbn İshâk, ilk defa olarak, islâmî ve kurucusunu dünya taribi münâsebetleri içine yerleştirmiştir: ona göre, islâmın zubûru, ilâhî hilkatin eserinin ve Peygamberden önceki peygamberlerin vâizlerinin bir neticesi olarak, yahûdî ve biristiyân makkades tarihinin devamını ve neticesini teşkil eder; Peygamber aynı zamanda dünyada arap dünya hâkimiyeti devri açan araplığın en şanlı temsileisi olarak görünür. İbn İshâk 'ın eserinin işâret olunan bu husûsiyeti esas fikirlerin sarîh olarak ifâdesinden çıkmaz. Çalışması, selefleri ve haleflerinkiler gibi, kaynak malzemesinin toplanmasına ve tertibine inbisar eder, fakat eserini zikrederken kullanılan çok farklı adlar (*Mubtada' al-halk*, *al-Mabda' va kışâş al-anbiyâ*, *al-Mağâzî va 'l-mab'âş va mabda' al-halk*, *al-Mağâzî va 'l-siyar*, *al-Sîra va 'l-mubtada' va 'l-mağâzî*, *Kitâb al-hulafâ*) makkadını kâfi surette gösterir. Bugün umûmî olarak kabul edildiği gibi, İbn Hişâm bize İbn İshâk 'ın *Sîra* 'sinin esas metnini bemen-hemen aynen nakletmiştir; fakat bu eserin *Kitâb al-mubtada' va Kitâb al-hulafâ* kısımları veya İbn İshâk 'ın bu adlardaki diğer eserleri aynı talibe mazhar olamamıştır. Bunlar bize ancak daha sonraki müelliflerin, bilhassa Tabarî 'nin muhâfaza ettiği nisbette, parçalar bâlinde intikal etmiştir.

İbn İshâk böylece seleflerinin *Mağâzî* 'lerinden daha geniş ölçüde bir eser meydana getirmek istemiş idi. Bu durum *isnâd* 'ları bozmasını ve bundan dolayı kendisinin *İlm al-hadîs* 'te güvenilir bir muhaddîs sayılmamasını izab eder. Bu itbam, benüz İbn İshâk bayatta iken, ebemmiyetsiz şahsiyetler tarafından değil, büyük fakîh Malik b. Anas tarafından ifâde olundu. Bunun neticesi İbn İshâk, Medine 'deki tedris faaliyetini tâtîl ederek, Irak 'a göç etmeğe mecbur olmuş idi. Bundan anlaşılıyor ki, taribteki *hadîs* ile fıkhîteki *hadîs* birbirinden çok ayırdır. Tabîî olarak, Buḥârî ve Müslim v.b. 'nunki gibi tam mânasî ile hadîs dergilerinde hâl tercümesi ile ilgili birinci derecede

mühim bilgiler (bilhassa *mağâzî* ve *manâkib* 'e dâir babislerde) bulunur. Fakat müşterek malzemeyi ihtivâ etme vakıası bu iki nevi arasındaki farkı daha çok belirli hâle getirmiştir.

İbn İshâk 'ın bir araya getirdiği malzemenin bolluğu ve çeşitliliği onu, haber vericiler çevresini genişletmeğe ve yeter derecede güvenilir olmayan bir miktar bâdisi kabûl etmeğe mecbur etmiştir. O bilgi kaynaklarını tamamlamak için şiire baş vurmağı da ihmal etmedi (kendisi mübim muktarda mevsuk olmayan şiir toplamakla itham edilmiştir). Ayrıca o, Peygamberin hayatını hikâyesinden önce nesepelere ve eski tarihe âit bol mâlûmatı da ekledi. İbn İshâk 'ın husûsiyeti, kendinden önceki muharirler ile mukayese edilirse, gerçek bir tarihçinin husûsiyetidir. İbn İshâk 'ın eserinin bu aslı ve şahsî mahiyeti onun asırlar boyunca gördüğü rağbet ve muvaffakiyeti haklı çıkarır. Bundan dolayı n, sâdece kendinden önce mevcut olan veya hemen onu tâkip eden aynı mâhiyetteki eserleri (A b ũ M a ' s a r [b. bk.] 'ın [ölm. 17n=786/787] ve Y a ḥ y ā b. S a ' ī d b. A b ā n [ölm. 194=809/810] 'ın *Mağâzî* 'leri gibi) itibardan düşürdü ve *sîra* 'nın daha sonraki gelişmesinde kat'î bir te'sir icrâ etti. İbn İshâk 'ın *Sîra* 'sı İbn Hişâm 'ın rivâyet ettiği şekil yanında, büyük mikyasta al-Tabarî 'nin iki büyük eserinde, *Tarih* ve *Tafsîr* 'inde nakledilmiştir ve bu iki müellifin tavnsutusu ile daha muahhar tarib yazıcılığının başlıca kaynağı bâline gelmiştir.

İbn İshâk 'ın yanında yalnız bir tek müellif onun kadar mühim bir yer işgâl eder: M u ḥ a m m e d b. 'O m a r a l - V ā k ī d ī (130—207=746/747—823). Onun Peygamberin hâl tercümesi müellifi olarak çalışması bize üç ayrı yoldan intikal etmiştir: 1. *Kitâb al-mağâzî* (Wellhausen 'in kısaltılmış tercümesi, Berlin, 1882) ki, bu eser Muhammed b. Şucâ' al-Saleî (181—261=797—874/875) tarafından naklolunmuştur; 2. al-Vâkidi 'nin talebesi ve kâtibi, Muhammed İbn Sa'd (ölm. 230=845) 'ın *Tabakât* 'ının başında bulunan (İbn Sa'd, ngr. Sachau, I ve II) *sîra*; burada al-Vâkidi 'ye istinad eden rivâyetlerin yanında başka menşeden rivâyetler de bulunur; nihâyet 3. bizzat *Tabakât* 'ın kendisi, bilhassa III. ve IV. ciltlerde, her şeyden önce Peygamberin sahâbeler ile münâsebetleri, kezâ Peygamberin ölümünden önce, islâm tarihinde hissesi olanlar ile ilgili hususlar. Her ne kadar al-Vâkidi bir *Kitâb al-tarih* va 'l-mabda' va 'l-mağâzî' (*Fihrist*, s. 98, altta) yazmış ise de, onunla *sîra* İbn İshâk 'ın ona vermiş olduğu vahdeti ve dünya tarihi ile kaynaşmayı kaybeder. Bu eser daha ziyâde münferit tasvirlerden mürekkep bir mecmua-

dır. Bu münferit tasvirlerin en mufassalları Peygamberin dış bayatı ile ilgili olanlardır: seferleri, muhaberatı, kabûl ettiği veya gönderdiği alçılık hey'etleri. İbn İshâk ile mukayyesinde, al-Vâkidi'nin şîre çok az ehemmiyet verdiği görülür. Buna mukabil o tarîb zikrine pek büyük ehemmiyet vermiştir, mâlûm olduğu üzere, bu şekilde tarih zikr etmek usûlü, onunla başlamıştır. Diğer taraftan, Peygamberin sabâbeleri hakkındaki rivâyetleri toplamak sûretiyle, al-Vâkidi, bocası tarafından verilen malzemeyi tanzim eden ve geliştiren İbn Sa'd vâsitasiyle, 'ilm al-hadîs'e yardımcı olan yeni bir araştırma şubesini 'ilm al-ricâl (muhaddislerin hâl tercümesi ve tenkidi) kurmuştur ki, bu şubenin gelişmesi fevkalâde ehemmiyati hâizdir.

al-Vâkidi, al-Balâzuri [b. bk.] ve İbn İshâk ile başlayan ve birbirleri arkasından gelen tarihçilerin müttad kaynağıdır; Balâzuri'nin *Ansâb al-aşraf*'ına derce ettiği *sîra*'sı heman-hemen tamâmen al-Vâkidi'den gelmektedir (krş. de Goeje, *ZDMG*, 1884, XXXVIII, 387—390). Sonra artık *sîra* hakkında asırlarca kaynak olacak mahiyette büyük ehemmiyette eserler yazılmamıştır (*sîra* hakkında meşhur tarihçi al-Ma'dâ'inî [ölm. 225=840] 'nin çalışmaları husûsunda nisbeten az mâlûmatımız vardır; *Fihrist*, s. 101); müelliflerin alâkası *sîra* 'den ayrılmış bir kol olan va başlı-başına bir gelişme gösteren *dalâ'il al-nubuva* ile *şamâ'il* (krş. Andrae, *Die Person Muhammeds*, s. 57 v.dd.) üzerine yönelmiştir; buna karşılık asıl *sîra*, tarihî hâl tercümesi, al-Tabarî'nin örneğine göre ve umûmiyetle onun izi üzerinde, umûmî tarîbe âit büyük eserlere dahil edilmiştir. Peygamberin sabâbelerine dâir aayısız hâl tercümesi dergileri zaman-zaman *sîra* hakkında tarihî mütalar ihtivâ eder ki, bunlar İbn İshâk 'ın ve al-Vâkidi'nin mâlûm kaynaklarından istihraç olunanlardan farklıdır ve bâzıları çok eski devirlerden gelmektedir. İbn 'Abd al-Barr 'in *İstî'âb*'ı, İbn al-Ağîr 'in *Usd al-gâba*'sı, İbn Hacer 'in *İşâba*'sı v.b. gibi eserler bu mütaları tesbit edip, toplamak gayası ile incelelenirse, bundan çok değerli neticeler elde edilecektir, fakat öyle bir incaleme henüz yapılmamıştır; bununla barâber burada her hâlde dağınık ve parçalar hâlinde malzema bahis mevzuudur. İbn Hişâm 'ın *Sîra*'ainin, an meşhuru al-Suhaylî (508—581=1114—1185; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 135, 413) 'nin *Ravâ'*'ı olan şerhlerinin tetkikinden daha zayıf neticeler elde edilecektir. Çok daha muahhar zamanlarda yazılan davâsâ derleme eserlerde inanılmayacak bilgiler vardır. Bu eserlerin büyük bir ilim aşkı içinde bulunan müellifleri, alde edebil-

dikleri mâlûmatı büyük bir gayret ile toplamışlardır; bunlar esas bilgi bakımından İbn İshâk 'ın ve al-Vâkidi'nin bize daha önce vermiş olduklarının dışına çıkamazlar: bunlarda bulunan bilgilerin eksarisi ancak muahhar menş'î menkıbelerdir. Peygamberin şahsiyeti ile ilgili inanışlar manzûmesi'nin teşekkül ve inkişâf tarîbi için bunlar şüphesiz büyük bir ehemmiyete sâhiptir, fakat onun hakikî tarihî için tamâmen kıymetsizdir. Bu gibi eserlerde bulunan mütaların bir kısmı da daha önce bilinen rivâyetlerin sâdace değişik şakillerinden ibârettir. Sayılması bu maddeyi nisbetsiz bir şekilde uzatacak olan bu muahhar derleme eserlerden şunlar zikredilebilir: İbn Sayyid al-Nâa (661 [1263] veya 671—734=1273—1334; Brockelmann, *GAL*, II, 71) 'ın *Uyûn al-aşar*'ı, al-Kasallânî (851—923=1448—1517; Brockelmann, II, 73) 'nin *al-Mavâhib al-ladunîya*'sı, Şams al-Dîn Şa'mî (ölm. 942=1536; Brockelmann, II, 304) 'nin *al-Sîrat al-Şamîya*'sı, Nûr al-Dîn al-Halabî (975—1044=1567—1634; Brockelmann, II, 307) 'nin *al-Sîrat al-Halabîya*'sı ve ilk iki eserin şerhî olan Sibî İbn al-Acamî (ölm. 841=1438; Brockelmann, II, 67) 'nin *Nûr al-nibrâs*'ı ile al-Zarkânî (ölm. 1122=1710; Brockelmann, II, 319) 'nin *Şarh al-Mavâhib*'i. *Sîra* 'nın Arap edebiyatında çok miktarda olan hülasaları ile nazma, sokulmuş şekilleri, tabîi olarak, tarihî bir kıymet taşımaz [*Sîra*, tıpkı muahhar (II.=VIII. asırdan sonraki) arap edebiyatında olduğu gibi, İran ve Türk edebiyatlarında da bir taraftan umûmî tarihlerde, diğer taraftan müstakil eserlerde ele alınmıştır. *Sîra* 'ye dair İran edebiyatındaki müstakil eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a bibliographical survey* (London 1927—1953), I, 172—207, II, 1251—1260. Türk edebiyatındaki aynı mevzu da en mühim eserler için şuraya bakılabilir: *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katoloğa*, I. *türkçe tarih vazmaları*, 5. fasikül, *biyografiye ait eserler: a-siyerler* (İstanbul, 1945), s. 357—439].

Bibliyografiya: Metinde gösterilenlerden başka, Kâtip Çelebi (nşr. Flügel), III, 634—636; Wüstenfeld, *Die arab. Geschichtschreiber* (Abh. G. W. Gött. 1882, XXVIII—XXIX), tür. yer.; Sprenger, *Das Leben a. die Lehre des Mohammed* (Berlin, 1869), III, LIV—LXXVII; Caetani, *Annali dell'Islâm* (Milano, 1905), I; Nöldeke Schwally, *Gesch. d. Qorân* (Leipzig, 1919), II, 129—144; İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), II/1 (Leiden, 1909), giriş (Horovitz), III/1 (Leiden, 1904), giriş (Sachau); Nallino, *Il Prof. Gabrieli e una inedita dissertazione di laurea intorno ad una fonte araba della*

biografia di Maometto (Roma, 1918); G. Gabrieli, *Ancora intorno alla primitiva biografia di Maometto* (Roma, 1919, iki tenkit ve münakaşa yazısı ile pek çok vesikaları ve bâzı iyi müşâhadeleri muhtevidir); J. Fück, *Muhammad Ibn Ishâq, Literarhistorische Untersuchungen* (Frankfurt, 1925; İbn İshâk 'tan önce *sîra* mevzuundaki eserler hakkında mükemmel bir tenkidi umûmî bakışı da ihtiva eder); Ahlwardt, *Verzeichniss d. arab. Handschriften* (Berlin, 1897), IX, 110—187.

[Bu madde tâdil edilmiştir.]

(G. LÉVI DELLA VIDA.)

SİRET-İ ANTER. SİRAT 'ANTAR, 'Antar romanı, Antar hikâyesi, yerinde olarak, arap yigililik romanının örneği sayılır. Bu *Sîra* 500 yıllık arap tarihini, çok mebzul eski an'aneler ile, gözümüzün önüne sermektedir. Bir câriyeden doğan 'Antar 'ın, en büyük felâket ânında kurtuluş te'min eden müdâhalesinin mükâfatı olarak, Banî 'Abs kabîlesine kabûl ediliş tarzı hakkında *Kitâb al-Ağânî* 'deki hikâye bile, çok kuvvetli, fakat daha o zaman menkıbeleşmiş bir an'anen'in damgasını taşır; *Sîrat 'Antar* menkıbelerin gayr-i şurî teşekkülü denilen şeyi çok geçer. Mes'ut bir cür'et ile münferit bir kahraman olan 'Antar, bütünü ile, arap mizacının mümessili olur; müşrik 'Antar islâmiyetin yigiti hâlini alır. Böylece bu romanda 500 yıl içinde arapların ve müslümanların mütehavvil kaderi, Arabistan 'da habeshiler hâkimiyetine karşı savaş; Arabistan 'ın, bilhassa Irak 'ın, İran boyunduruğuna girmesi; genç islâmiyetin İran 'a karşı zaferleri; yabudilerin VII. asra kadar husûsî tarihî mevkileri; birstiyenliğin araplar arasında, bilhassa Suriye 'de yayılması; İranlı ve sonra müslüman şarkın Bizans ile devamlı mücadeleleri; islâmiyetin Afrika 'da ve Avrupa 'da muzafferâne ilerleyişi in'ikâs eder; haçlıların da burada in'ikâs etmesine şaşmamalıdır. Şark ile garbın temasları çoktur. Roman 'yeknesak ir see'ili nesir ile yazılmıştır. Bunun içinde 10.000 'den fazla beyit vardır 1286 (h.) 'dan beri mevcut olan şark başmalarında *Sîra*, *Bin bir gece* 'nin ayrı-ayrı geceleri gibi, aslâ bir hikâyenin sonunda nihâyet bulmayan 32 küçük cilde ayrılmıştır.

Mubtevâ. Roman efsânevî pek çok an'aneler arasından bizi melik Zuhayr 'ın Banî 'Abs kabîlesi üzerinde hüküm sürdüğü devre götürür. 'Abslar 'ın kahramanı Şaddâd bir baskın (*gazva*) sırasında zenci câriye Zabîba 'yı ele geçirir (Zabîba 'nın Sudan hükümdarının kaçırılmış olan bir kızı olduğu XVIII. ciltte meydana çıkar), bundan bir oğlu, 'Antar, do-

gar. 'Antar, daha beşikte iken, en sağlam kundak bezlerini yırtar; 2 yaşında çadırları devirir; 4 yaşında koca köpeği, 10 yaşında bir kurd, çoban olunca da, bir arslanı öldürür. Erkenden kabîlesini tehlikeyden kurtarır; buna mükâfat olarak, babası onun nesebini tanır ve onu kabîlesine kabûl eder. Amcasının kızı 'Abla ile evlenmek ister; amcası tehlike ânında buna râzı olur; fakat 'Antar bizzat bu tehlikeyi bertaraf edince, son derece ağır şartlar koşar. 'Antar bunları yerine getirir, fakat ancak 10 cilt dolduran hârikalı işlerden ve mâceralardan sonra, 'Abla ile evlenir. Hâdiselerin çevresi durmadan genişler 'Antar 'ın kendi kabîlesinde ilk önce babasının mukavemetini yenmesi, sonra 'Abla 'nın akra bâlarının düşmanlıklarını alt etmesi, aralarında 'Urva b. al-Vard bulunan düşmanlarını kazanıp, Banî Ziyâd, Rabî ve 'Umâra 'nın desiselerine karşı koyması gerekir. Akrahâ kabîleleri olan 'Abs ile Fazâra arasındaki savaşlarda, 'Antar gerçekten kabîlesinin melce'idir. Kabîlesi dışında, 'Antar en kudretli kahramanlar ile mücadele eder ve onlar ile dost olur: Durayd b. al-Şimma, Mu'ammâr, Zü Kâr 'da iranlıları yenmiş olan Hânî b. Mas'ûd, 'Amr b. Ma'dikarib, 'Amir b. Tufayl, Harâm 'ın yigiti 'Amr b. Vudd, arap yigitlerinin örneği Rabî'n b. Mu'kaddam va daha bir çokları. Bütün *mu'allaqât* şâirleri ile yaptığı bir müsâhakada bunları yendikten, teke-tek savaşta bütün hasımlarını mağlûp ettikten ve İmru' al-Kays ile arapça müterâdif kelimeler hakkında bir imtihanı muzafferâne verdikten sonra, *Mu'allaka* 'sını Mekke 'nin haremine asar. Mekke 'den Haybar 'e gidip, yahudilerin şehirlerini tabrip eder. Fakat 'Antar Arabistan 'dan dışarıya da sevk edilmiş bulunur. *Sîra* bunun için uzun boylu babâneler bulmaz. 'Abla 'nın babası eihaz olarak yalnız Hîra hükümdarı Munzir 'ın yetiştirdiği 'aşâfir denilen develerden ister. Böylece 'Antar da Irak 'a gider. Buradan yunan savaşçısı Badramût ile karşılaşmak üzere, İran 'a çağırılır. Bu zamandan itibaren Irak melikeleri ile, Munzir, Nu'mân, Asvad, 'Amr b. Hind, İyâs b. Kâbişa ve vezirleri ile, bilhassa 'Amr b. Bu'kayla ile temasını muhâfaza eder. Aynı şekilde İran şahları olan Husrav Anō şirvân, Hudâvand (Sâsânîler tarihinde bu adda bir hükümdar bilinmemektedir), Kavâz (ihtimal Kavâz Şiroe) ile devamlı temas hâlinde kalır; bunlar için bâzan korkulan bir düşman, bâzan kendilerini kurtaran bir müttefiktir. 'Antar 'ın bir arkadaşının nişanlısı Suriye melikin'in oğlu tarafından istenir. 'Antar Suriye 'ye gider, arkadaşının rakibini öldürür, melik Hâriş al-Vahhâb (Aretus) 'ı yener, fakat son

ra dostu olur ve Aretas'ın ölümünden sonra, melike Halîma'nın isteği üzerine, küçük yaşta melik olan Amr b. Hâris'in vassısı olur ve binnetice Suriye'de hüküm sürer. Burada 'Antar bâzan düşmanları olarak, bâzan iranlılara karşı müttefikleri olarak, franklar ile temasa girer. Suriye Bizans bâkimiyeti altındadır. Suriye'de biristiyaniğe yaptığı hizmetlerden dolayı, imparator Racim 'Antar'ı İstanbul'a dâvet eder; burada ona bayran kalınır ve onun için şenlikler yapılır. Fakat Frank kralı Laylaman huna itiraz eder ve imparatorun 'Antar'ı kendine tealim etmesini ister. Bunun üzerine 'Antar, imparatorun oğlu Herkal ile birlikte, Bizana ordusunu frank memleketine sevk eder, frankları imparatora tâbî bir bâle getirir; İspanya'ya girer, kiral Santiago'yu mağlûp eder, muzaffer olarak. bütün şimalî Afrika eyâletini, Fas'ı geçip, Mısır'a gelir. Bizans için memleketler zaptederek, İstanbul'a dönerken, minnet âlâmeti olmak üzere, onun at üzerinde bir beykeli yapılır; her bir tarafında Bizans'a aeyabatında yanında bulunan iki kardeşinin heykeli âbideyi tamamlar. 'Antar ölümünden az önce Roma'ya gider. Roma kralı Balçâm b. Markas Bobemond tarafından mubâaaara edilmektedir; 'Antar Bobemond'u öldürür ve Roma'yı kurtarır. Sudanlıları te'dip etmek için girişilen bir aavaş sırasında, 'Antar bir kiralıktan diğerine geçerek, Afrika'nın ortasında Negûa krallığına kadar varır. Burada Negûs'un annesi Zabîba'nın büyük babası olduğunu keşfeder. Hind-Sind'e karşı şeytanlar memleketi olan Bayzâ ülkesinde biristiyani kiral Laylaman'la savaşıları bize daha çok bayalı görünmektedir. 'Antar Asad al-Rabîş denilen Vizir b. Câbir tarafından vurularak ölür. 'Antar onu bir çok defalar yenmiş, hapaetmiş ve her defasında da serbest bırakmış idi. Vizir kendini bu âlicenaphıktan alçalmış hisseder ve mütemâdiyen 'Antar'ı öldürmeği dener. Sonunda 'Antar onun gözlerini kör ettirir. Kör olan Vizir, oklarını seslerini dinlemek sûretiyle kuşlara ve ceylâna ulaştırmağı öğrenir. 'Antar de onun zehirli oku ile vurulmuştur. Fakat Vizir, okunun hedefine ulaşamadığı bayâli içinde, 'Antar'den önce ölür. 'Antar, ölüm hâlinde iken, ve hattâ atı Abcar üzerinde ölmüş olduğu bâlde, düşmanları yakınlarından uzaklaştırır. 'Antar'ın 'Abîla ile izdivacından çocukları olmamıştır. Fakat gizli münâsebetleri olduğu ve bu aşk mâceralarından bir çok çocukları doğmuş idi; bunların ikisi hristiyan idi ve aynı zamanda haçlı aeferi menaupların dan idi: Gâzanfar, Aslan Yürekli, 'Antar ile Roma kralının kız kardeşinin oğlu idi, 'Antar onunla Roma'da evlenmiş ve onu İstanbul'da

bırakmış idi; sonra Cufrân (= Geoffroi), 'Antar ile bir frank prensesinin oğlu. 'Antar'ın oğulları babaları olan kahramanın intikamını aldılar ve ona ağıladılar. Gâzanfar ile Cufrân sonra Avrupa'ya döndüler. 'Aba islâmiyeti kabûl etti.

Romanın unsurları. 1. Arap müşriklik devri; 2. Islâmiyet; 3. iranlıların tarih ve kabramanlık menkıbeleri; 4. bağı seferleri, romanın meydana gelmesine bilbassa hizmet etmiştir. 1. Roman arap müşriklik, câbiliyet devrine bilbassa şunları borçludur: eserdeki bedevî yigittik ve aavaşçı rub, ekseriyâ tarîbî mâbiyetle husûsiyetleri ile şahsiyetlerin çoğu, 'Abs ile Fazâra kardeş kabîleleri arasındaki aavaşlar. Burada Dâhis ile Gâbrâ adlı atlar arasında yarış, büyük ve canlı aahbâr al-'arab, melik Zubayr ile Tumâzir'in evlenmesi, Zubayr'in ölümü, Mâlik b. Zubayr'in ölümü, Hâris ile Lubna, Cayda ile Hâlid, Hâtîm Tayyî hakkında tatlı fıkralar, başkaları arasında, Rabî'a b. Muqaddam'ın ulvî aiması batırılmıştır. 2. Şu unsurlar islâmiyete âittir: İbrâhim ile ilgili mübim bir „midras“ ile giriş, 'Alî ile Peygambere âit pek çok menkıbeler, eserin islâmiyete sevkeden netice kısmı; 'Antar'ın Arabiatan, İran, Suriye, şimalî Afrika ve İspanya'daki muzafferâne seferleri islâmiyetin fetihlerinin bir ilk şekli gibidir. Bâzi teferruât Sîra'ya hafif bir şî'i rengi vermektedir. 3. İran te'siri şu hususlarda görülür: İran tarîbinin ve kabramanlık menkıbelerinin bilinmesi, kısmen İran dilinin, farsçanın bilinmesi, ilâbî bukuk ile şabluk telakkisi, İran saray hayatı ve bunun tâbî olduğu merâaimler (tabt, tâc, şah balası), saray avları (av şâhinleri, av parsıları), kuşlar ile yapılan haberleşme, İran me'mûr ve ileri gelenlerinin (vezir, mûbedân, mûbed, marzpân, peblevân, şahın göz ve kulakları) bilinmesi ve battâ sahârica („pâdişah ailâh-darı“)nin bilinmesi. 4. Hristiyanlık ve haçlılar. Sîra Sâsânîler Suriyesi'nde, Bizana'ta, Franklarda hristiyanlığı bilmektedir. Franklar, baçlılar olarak (roman battâ göğüsteki baçı bilmektedir), Sbiloe ve Kudûa için aavaşan aavaşçılar olarak görünürler. Cufrân (Geoffroi) Şam'ı mubâsara eder, Antakya'ya karşı fıkralar gönderir. Sîra baçı, râbiplerin keşiş tarikatlerinin elbisesini, zünnarı ('Antar romanı bunu, haçın yanında, hristiyanlığın en mübim remzi olarak görür), piakopos asâamı, çanı (çan tokmağını), günlüğü, vaftiz auyunu, ölümler için duâyı, aon duâyı, 'İlaa'nın son yemeğini bilmektedir; bayram günleri: noel, büyük perbizin aon pazarı bilinmektedir; bir de Franklarda râbiplerin kilisede, devlette ve aon'atta ilk mevkii iggal ettikleri, erkek ve

az iki kardeşin evlenmesinin memnû olduğu ve galiba afaroz da bilinmektedir. Romanda İspanya'da bir dinî ziyâret yeri ile bir ziyâret günü tasvir edilmiştir. Hristiyanlar 'İsa, Maryam, İncil, Yahyâ (Mâri Hanna al-Ma'mâdân), Lûka, Mar Töma, Şam'un üzerine yemin ederler. Bizans'ta imparator Racim buküm sürer, oğlunun adı Hirçil'dir. Roma'da Balçâm b. Markas kiralıdır. Şimalî Afrika'nın hristiyan hükümdarları ekser yunanca ve latince mutâd olan -s ekini alan isimler taşırlar: Martos, Kardus, Hermes, İbn al-'Urûs, Kindaryas b. Kırmâs, Sindaris, Theodoros. İspanya kralının adı Santiago'dur. Frank hükümdarları ve şehzâdelerinin adları arasında emin olan yegâne ad Bohemond'dur. Kardeşlerinin adı olan Mübert, Sübert, Kübert ve hükümdar „denizin Sübert'inin“ adı ihtimal eski fransızca bas isimlerde en sık görülen edâtı göstermektedir. 'Antar ile Frank prensesinin oğlu Cufrân'ın adında Godefroi de Bouillon'un eski fransızca adı (Jofroi, Jefroi, Geffroi) bulunmaktadır. 'Antar romanı Avrupa'yı bilmediği, fakat avrupalıları çok iyi bildiği için, yazarı bunları Avrupa dışında, tabii haçlılar zamanında müşâhede etmiş olmalıdır. Bohemond 'Antar tarafından öldürülür, Godefroi 'Antar'ın oğlu olur. Haçlı olarak Asya'ya gider, orada nesebinin aırmı öğrenir, babasının öldürülmesinin intikamını alır ve Avrupa'ya döner. Amiensli Pierre'in ordusundaki dilencilere kralının adı „Tafur“ bile Sîra'da muhafaza edilmiş görünmektedir: „Dâfûr“ küçük yaşta bulunan melik 'Amr'ı Suriye tahtından uzaklaştıran ve 'Antar tarafından tahttan indirilen taht gasabının adıdır. Hristiyanlık busûsunda anlayış ve hakkaniyet bakımından, Sîrat 'Antar müslümanları Apollon, Cahu, Gomelin, Jupiter, Margot, Malquedant, Tervagant v. b. gibi putlara tapan kimseler olarak gösteren biristiyani destanının verdiği tasavvurun çok üstündedir. Haçlılar bareketi busûsunda 'Antar romanı anlayış ve takdir ifâde eder. Şüphesiz roman ganimet elde etmek ve eezâdan kurtulmak için mukaddes arza gelen bâzi baçlıları kötü gösterir. Fakat Franklar Baba Allah için, Oğul için ve imanı yaymak için mücâdele etmektedirler.

Edebiyat ve halkiyat sâhasında muvâziler. Halkiyat bakımından 'Antar romanı şaşılacak kadar az şey verir. Fakat bu az şey içinde dikkate değer çok şey vardır: muhteşem bir sihir sahnesi, remzî konuşmaların mükemmel misalleri, yemin tâbirlerinin, tefe'ül âlâmetlerinin ve life-token'in cetvelleri. Başka hikâye şîirleri ile bunun arasında görülen benzerliklerin ekserisi destanlar-

da sık-sık teâdüf edilen unsurlar sayılabilir: kahramanın kuvvet ve boyu, bârikah aeferler, yenilen arslanlar, mu'ammârân ('Antar romanında olduğu kadar, Şâh-nâma'de de çok rastlanan uzun ömürlülük), rüyâlar, görülen bayallar, kadın savaşılar, baba ile oğul arasında savaş ve Kudrun'da bulunan nişanlılık sadâkat motifi, abmak motifi. Dışarıdan alınmış olanlardan ancak bir kaç tânesi gösterilebilir: Nu'mân'ın iyi günü ile kötü günü, Husrav'ın adâlet çanı (Charlemagne ile yılan hikâyesinde tesâdüf edilen motif), kartalların çektiği bir sandık içinde göklerde uçuş, bâzi Afrika ri-vâyetleri (şüphesiz Afrika'ya dâir coğrafya eserlerinden alınmıştır). Burada Avrupa efsâneleri ile münâsebetler de bulunmaktadır. Charlemagne'in doğumu sırasında vukua gelen hârikulâde şeyler (sözde Turpin'de) bu romanın Peygamberin doğuşu sırasında vukua geldiğini anlattıklarına benzer; bununla beraber sözde Turpin şüphesiz bilgilerini daha eski kaynaklardan almaktadır. Çan ve org boruları yardımı ile muhtelif makamlarda öten tunçtan kuşlar fransız ve alman destanında da tasvir edilmiş olup, 'Antar romanı bunları tekrar ele almıştır. Bununla beraber burada benzeri Sâsânîlerin Ktesifon (Madâ'in)'unda ve Tatar hanlarının pâyitahtında bulunduğu gibi, tarîbî bir hârîka, İstanbul Chrysotriclinium'u bahis mevzuudur. Hâris al-Zâlim, Zu'l-Hayât adlı kilicini, düşmanların eline düşmesin diye, kayaya vurur, kaya yarılr, kılıç bıç zedelenmeden kalır—bu tıpkı Roland'daki Durandal gibidir. Girard de Viane'in Charlemagne'i öldürmek isteyen yeğeni Aimeri'yi tenvir etmesi gibi, 'Antar Husrav'ı öldürüp, iktidarı eline geçirmek isteyen oğlu Gadbân'a ilâbî bukümdarlığın ne olduğunu izah eder. 'Antar'ın atı, Abcar, sâhibinin ölmesinden sonra, başka her hangi bir kimseye âit olmamak için, çöle kaçar; tıpkı Ardennes ormanlarına kaçan Renaud de Montauban'ın Baiart'ı gibi, bir taraftan Roland ile Olivier'nin teke-teke döğüşmeleri, diğer taraftan 'Antar ile Rabî'a b. Muqaddam'ın döğüşmesi arasındaki muvâzîl'k çok dikkate değer; döğüşücülerin birinin kılıcı iki parça olur, âlicenâp hasım ona bir başka kılıç arar; her iki döğüşçü birbirleri ile barışır ve müttefik olurlar. Fakat bu çeşit bir şâ'rane tertip yigidi kilicine, atına, efendisine, hasımına bağlayan münâsebetler bakımında benzer kahramanlık görüşünden ileri gelmektedir.

'Antar romanında yigittik. Sîra, tam mânâsı ile, bir kahramanlık romanı olarak tanınmaktadır. —Arap müşriklik devrinde erkeklik meziyetlerini teşkil eden vasıfların bütününe muruvva, fu'uvva denilirdi, 'Antar romanın-

den Ruvala kabilesine âit olup, Ruvala ile Ahl aş-Şemāl (Benî Şahr ve Hvētāt b. Cād) arâzisi arasındaki hudûdu teşkil eder. 2 teğrin II. 1925 muâhedesinin birinci bendine göre, Vādî Sirhân'ın takrihen beşte dördü Sa'ûdî Arabistan'a verilmiş, şimâl-i garbî kısmı ise, Ürdün'e kalmıştır.

Bibliyografya: Artemidoros, bk. Strabo, *Geographica*, XVI, 4, 18; Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 144—146; Stephanus Byzantius, *Ethnicorum quae supersunt* (nşr. A. Meineke), Berlin, 1849, I, 593; al-Mukaddasî (*B G A*, III, 250); al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 206; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 232, 490; II, 48, 728; IV, 49 v. d. 669, 927; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 208; al-Taharî (nşr. de Goeje), I, 3410, 3447; III, 33; Abu'l-Farac, *Agânî* (Bulak, 1285), XV, 46; Mehmed Edîh, *Manâzil* (İstanbul, 1322), s. 68; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 306 v. d.; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients* (München, 1925), II, 590; *Agreements with the Sultan of Nejd regarding certain questions relating to the Nejd-Trans-Jordan and Nejd-Iraq frontiers*, *White Paper Cmd.* 2566 (London, 1925), s. 2 v. d.; Alois Müsil, *Map of Northern Arabia* (New York, 1926), I, 5-m 9 ve ayn. mll., *Arabia Deserta* (New York, 1927). (ADOLF GROHMANN.)

SİRHÂN. [Bk. SİRHÂN.]

SİRT. [Bk. SIRT.]

SİRVÂH. [Bk. SİRVÂH.]

SİRVÂL. [Bk. ŞALVAR.]

SİS. SİS (bugünkü adı KOZAN), Adana vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba olup, Adana ovasının Yukarı Ova denilen kısmında, düz arâzinin tepelik bölgeye geçtiği kesimde, deniz seviyesine göre, 130—180 m. irtifâda, demir-yolu üzerinde, Adana'ya 73 km., Ceyhan istasyonuna 56 km. mesâfede bulunur (15.200 nüfus). Adana ovasından şimâldeki dağlık bölgeye (Feke 54 km., Saimbeyli=Haçın 89 km.) buradan geçilerek, gidilir. Kasaba ova içinde bir ada gibi 330 m.'ye yükselen, 3 taraftan dik bir tepenin nisbeten az meyilli şark ve şimâl yamaçlarına ve eteklerine yerleşmiş olup, sözü geçen tepe üzerinde de bir kale barâbesi yükselir; tepenin garbindan (Kırksu) ve şarkından (Alapınar suyu) geçen akar-sular Sombas çayını meydana getirerek, Anazarba [b.bk.] önünden akıp, Ceyhan ırmağına dökülür.

Tarih. Geniş bir ovanın dağlık bölgeye temas ettiği sâbada, müdâfaaya müsâit bir

tepenin varlığının insanları çok eski devirlerde buraya çekmiş olduğu mubakkak ise de, şehir hakkında orta çağdan önceye âit kesin bilgimiz yoktur. Buranın eski Flavias (bk. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 281, 385, 451 veya başka bir kadim şehir olarak teşhis edilmesi de herkesçe kabûl edilmiş görünmemektedir. Orta çağ kale harâbesinin tarih devirleri fecrine kadar çıkan bir te'sis üzerine oturmuş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Orta çağ şehri ise, umûmiyetle Sis (Sision, Sisi'um) olarak isimlendiriliyordu ki, bundan islâm âleminde kullanılan Sis, Sisiya, orta latince'de geçen Sisiâ, aynı devir fransız kaynaklarında Assis, Oussis şekilleri türemiştir; bu sonuncu şekillerin al- (arapça harf-i târif) + Sîs'ten iştikak etmiş olması muhtemel ise de, şehrin adına arap kaynaklarında ekseriyetle harf-i târifsiz olarak rastlanmaktadır.

Rivâyet edildiğine göre, Bizans imparatoru Tiberios III. Apsimaros'un saltanatının altıncı senesinde Sîs kalesi araplar tarafından kuşatılmış ise de, ele geçirilememiştir (Theophanes, *Chronographia*, nşr. de Boor, I, 372). Bununla beraber, Abbâsî devrinde Sîs müslümanlar elinde bulunuyor ve al-sugûr al-şâmîya arasında sayılıyordu. Halife al-Mutavakkil zamanında 'Alî b. Yahyâ al-Armanî tarafından imâr edilen şehri daha sonra bizanslılar yeniden tahrip ettiler (al-Balâzurî, nşr. de Goeje, s. 170). Ayrıca, al-Vâkidi'ye atfedilen bir rivâyete göre, Sîs şehri halkı 193 veya 194 (808/809 veya 809/810) senelerinde al-la 'l-Rûm'a göçmüştür. Bu hâdisé Apsimaros ve al-Mutavakkil devirleri arasında geçen zamanda bizanslıların bir mevkiî terk etmesi hâdisesine bağlanabilir (al-Balâzurî, ayn. esr.; krş. Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 217: burada yanlış olarak 93 ve 94 seneleri kaydedilmiştir). Sîs'in adı Hamdânî Sayf al-Davla'nın bizanslılara karşı savaşı sırasında da geçer: bu emîr 'Ayn Zarba (Anazarba)'yı tâmir ettikten sonra, hâcib'ini göndererek, Bizans arâzisini tahrip ettirdi; rumlar da, buna karşılık olarak, 351 (962) senesinde Sîs kalesini (hisn Sisiya) ele geçirdiler (İbn al-Ağîr, nşr. Tornberg, VIII, 4c4). Bundan orta çağın ilk devirlerinde Sîs'in müstabkem bir hudut şehri durumunda olduğu anlaşılıyor.

Sîs'in devamlı tarihi, milâdî XII. asır sonlarına doğru, burasının Kilikya kralarının (Rubenî'ler ve Lusignan'lar) pâyitahtı olması ile başlar. Fakat Kilikya krallığı vekayi-nâmelerinde bundan daha evvel de zikredilir, ermeni prensleri Thoros ve Stephenos tarafından zapt edilen yerler arasında sayılır (Genceli Kiragos

vekayi-nâmesinde 562 ermeni yılı [=1113/1114] vukuâtı); Sîs 1114'te zelzeleden zarar gören bir takım şehirler arasında da zikredilir (Urfa'lı Mateos vekayi-nâmesinde 563 ermeni yılına dâir vukuât; Lambronlu Nerses 1177 senesinde „Kıral ikametgâhı“ (işhananist) Sîs'te ne piskopos, ne de buraya yakışır bir kilise bulunduğunu zikreder. O tarihte buranın kıral ikametgâhı olarak zikredilmesi hayrete değer; çünkü krallığının merkezini, stratejik veya siyâsî sebepler ile, Anazarba'dan Sîs'e nakleden hükümdar Levon II. (1187—1219) olmalıdır. Bu hükümdarın devrinden itibaren Kilikya krallığı islâm eserlerinde yalnız *Bilâd al-Arman* değil, *Bilâd Sîs* şeklinde de zikredilir. Saint Martin (*Mémoires...*, II, 436)'in zikrettiği bir ermeni coğrafyacısı XIII. asır) Kilikya ve Sîs adlarını bir saymaktadır.

Levon II. Sîs'te yeni binalar inşâ ettirdi. *Connétable* Sêmbat'ın vekayi-nâmesi, Rubenî prensi Mleh'in katli münâsebeti ile, daha 624 ermeni senesinde (=1175/1176) „yeni inşâ edilmiş“ (noraşen) Sîs şehrinden bahseder ki, eğer bu ifade doğru ise, burada Levon II.'dan evvel ebemmiyetli yenilenmeler olmuş bulunması icap eder. 1198'de tac giymiş olan Levon, kendisi, tac giymeden evvel, daha önceki Rubenî'ler gibi sâdece baron unvânını taşıyordu, yukarıda belirtildiği gibi, pâyitahtını Sîs'e nakletti. Kendisinin Tarsus'ta tac giymiş olması muhtemeldir (yeni bir devrin tarihçisi olan Johan Dardel, haksız olarak, Sîs'te diyor). Kudüs'ün Şalâh al-Dîn tarafından fethine dâir Katbolikos Grigor IV. (ölm. 1189) tarafından yazılmış bir manzûmede Sîs şehri Levon II.'un başşehri olarak zikredilmiştir (bu manzûmede ismin Sisuan şekli dikkati çeker; *Rec. des Hist. des Croisades*, *Doc. Arm.*, I, 301). Levon II.'un küçük yeğeni ve müsterek nâib Ruben ise, Sîs'te tac giydiler, bu merâsime Oldenburglu Wilbrand da katılmış ve *Peregrinatio*'sunda şehir hakkında kısa bilgi vermiştir: „Burası kıralın pâyitahtı (*capitanea civitas domini regis*) olup, nüfusu çok sayıda ve zengindir; şehrin sûrları yok idi; burada bir ermeni baş piskoposu ve rum patriği oturuyordu“. Seyyah bundan sonra Sîs kalesinden bahseder: „Şehir kademeli şekilde dağın yamacında yükselir (*castrum... super sestium in monte valde munitum*). Burası eski çağda İskender'in mağlûp ettiği Dârâ'ya âit bulunuyordu“. Bu son kayıt dikkat çekici olup, şüphesiz İskender'in İssus zaferinin müphem bir hatırlanışdır. Şu da söylenmeye değer ki, yukarıda zikri geçen Grigor'un mersiyesinde, Sîs'in adı geçtikten sonra, İskender'in askerlerinin bu

rada Dârâ'yı yendikleri bildirilmektedir. Yine Wilbrand kıralın tasviri imkânsız güzellikte bir bahçe yaptırmış olduğunu ifade eder.

Şehrin sûrlarının bulunmaması hayrete değer; iç kale beldenin savunması için yeter sayılmış olsa gerektir. 1375 senesine, yâni Sîs'in mısırlılar tarafından zapt tarihine kadar şehirde sûr yok idi. Kıral sarayı ile bâzı binalar duvar ile kuşatılmış idi. Johan Dardel'in „bourg“ (= bisar) dediği şeyin dağ üzerindeki hisardan ayrı, karışık bir yapı olması gerekir. Kilikya kralarının ayrıca Sîs şimâlinde, Toros dağları arasında Barjberd adlı yazlık bir ikamet yerleri var idi ki, hâzînelerini de orada saklardı. Esâsen, yakın zamana kadar, şehir balkı sıcak ve sıtma yüzünden dağlar arasındaki yaylak'lara çıkarlardı.

Sîs'in siyâsî tarihi tabiatıyla Kilikya krallığının umumî tarihine sıkıca bağlıdır. Bu tarihin ana çizgisini krallığın Mısır sultanına karşı giriştiği ölüm-kalım savaşı teşkil eder. Buna göre, şehri alâkalandıran başlıca hâdiseler Memlûk ordularının hücumları ve yaptıkları zarardan ileri gelmektedir. Daha başka düşmanlar da var idi: Levon II.'un tabta çıktığı sene (1187) bir Türkmen beyinin hücumu püskürtüldü ise de, Türkmenler daha sonraki kralların devrinde de Kilikya krallığı için tehlike o'makta devam ettiler. Memlekette hükûmetin kudretini gösteremediği her defada göçebeler otlaklara el-koyuyorlardı. Nitekim XIX. asrın ilk yarısında bunların Sîs yöresine hâkim olduklarını görüyoruz.

Mısırlılar 1266'da şehri, baş kilisesi ile beraber, tamâmiyle yıktılar ve kıral mezarlarını tahrip ettiler. Sîs yöresine mısırlıların tecâvüzleri 1275, 1276, 1298 ve 1303 (bu sonuncuda şehir de yağmalanmak üzere 'te tekrarlandı. 1321'de şehir civârına tecâvüz eden, moğulların Anadolu vâlisi Timurtaş oldu: görüntüye bakılırsa, bu tecâvüz Mısır sultanı al-Malik al-Nâşir tarafından teşvik edilmiş idi. Buna benzer bir tecâvüz de, aynı sultanın emri üzerine, Haleb vâlisi tarafından yapıldı. Haleb emîrinin tecâvüzü 1359 ve 1369'da tekrarlandı. Bu arada şehir, Avrupa'da olduğu gibi, „kara ölüm“ adı ile tanınan büyük bir vebâ salgınına da uğramış idi (1348).

Bununla beraber Kilikya krallığının sonu da yaklaşıyordu. Son kıral olan Levon VI. (Lusignan'lardan)'un elinde yalnız pâyitahtı olan Sîs kalmış idi. Nibâyet 1374 ve 1375'te mısırlılar Sîs'i kuşattılar ve sonunda, bâzı ileri gelenlerin ve Katbolikos'un yardımları ile, şehri ele geçirdiler ki, bu hâdiseler, Levon VI.'un râhibi Johan Dardel tarafından etraflı şekilde anlatılmaktadır.

1927'de yapılan ilk nüfus sayımında kasabanın nüfusu 5.266 olarak tesbit edilmiş, 1950'ye kadar az değişen bu nüfus (7.894) daha sonra bızla artarak, 1955'te 11.356, 1960'ta 15.159'a yükselmiştir. Yüz ölçümü 2.053 km² olan ve 85 köy ibtîvâ eden Kozan kazâsının nüfusu ise, 1960'ta 75.883'e varmıştır. Bu gelişmeleri Kozan'ın da dâbil bulunduğu Yukarı-ova'da bataklıkların kurutulması, sulama işlerine başlanması, XIX. asrın ikinci yarısında ovaya yerleşenleri kırıp-geçirmiş olan sıtmanın önüne tamâmiyle geçilmiş olması v.b. gibi hususlar sağlamıştır. Son yıllarda kasabada bulunan mesken sayısı 3.000'den fazla olup, bu meskenlerin 2/3'ten fazlası kârgir, 1/3'e yakını ahşap, ev damları eski binalarda düz, yenilerinde ise, kiremitlidir. Kasabada tarîbî âbide olarak, sonradan yapılan tâmirler ile değişikliğe uğramış Ulu câmi (Hoşkadem câmi), Kozan suyu üzerindeki 9 gözlü köprü sayılabilir. Katholikos manastırlarının yalnız duvarları kalmıştır.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, X, 597, 621 v.d., 916; XIX, 67—96; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 141; J. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (1818—1819), I, 198, 200, 390, 392, 397, 400 v.d., 446; II, 436 v.d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie* (1861), s. 380 v.d.; C. Favre ve B. Mandrot, *Voyage en Cilicie* (*Bulletin de la Société de Géographie*, Paris, 1878, seri 6, XV, 116 v.d.); *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, bk. fihrist; J. v. Hammer, *G O R*, II, 292, 298, 601; III, 70 v.d.; *Peregrinatores Medii aevi quattuor* (nşr. J. C. M. Laurent), Leipzig, 1864, s. 177, 179; Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), I, 100, 264; II, 100, 258; Kâtib Çelebi, *Cihannüma*, s. 602; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-â'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2759; F. X. Schaffer, *Cilicia, Pett. Mitt. Ergz. H* (Gotha, 1903), s. 44; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 8, 87—97; *Adana vilâyeti salnâmesi* (1309), s. 149; *Belediyeler yillığı* (Ankara, 1949), II, s. 652 v.d.; Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. Cavid Eysun), Ankara, 1963, III, 107—212 234 v.b. (V. F. BÜCHNER.)

[Bu madde B. DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

SİS. [Bk. sis.]

SİSAM. SİSÂM, eski adı ve bugün garp dillerinde SAMOS. Ege denizinde bulunan büyük adalardan biri olup, Anadolu kıyısına en yakın Samsun dağına nihâyetle diren Dip-burğu yarım adasına olan

mesâfesi Dar-boğaz denilen kesimde 1 deniz milinden az) ve hâlen Yunanistan'a âit bulunmaktadır; yüz ölçümü 468 km.², şark-garp istikametinde uzunluğu 50 km., şimâl-cenûp istikametinde en fazla genişliği 19 km.; en yüksek yeri garp ucuna yakın Kerkis (Kerketeus) tepesi 1440 m.'dir. Bugünkü Samos idârî bölümünün (nomos) yüz ölçümü, Nikarya adası ve Furni adaları ile berâber, 778 km.², nüfusu da (1961) 52.000'dir.

Adaya türkçede halk arasında Susam adası denilir. Kâtib Çelebi *Tuhfat al-kibâr*'da Şüşâm, Piri Reis *Kitâb-ı bahriye*'sind. Şüşâm (سوشام) olarak yazar. Bihîştî, *İnsâ* (Staatsbibl. Berlin, yaz., nr. 260, var. 193b)'da da Şüşâm yazılıdır. Seyyab Tavernier (*Les six voyages*, I, 359) de adayı Sussam adı ile zikreder. Buna karşılık arap coğrafyacılarında isim Sâmu, Sâm (İdrîsî, *Géographie*, trc. Jaubert, II, 127, 303), Sâmis (Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, I, 21), yahut Şâmis (Abu'l-Fidâ, nşr. Re'naud, s. 192 v.d.) şeklinde yazılmıştır. Sisam adası orta çağda, arapların Ege denizinde yaptıkları akınlar sırasında, bilbassa 889 ve 911'de bucûma uğradı ve ancak X. asrın ortalarında arapların Girit adasından çıkartılması üzerinedir ki, Sisam ve diğer Ege adaları üstünde Bizans hâkimiyeti yeniden kurulabildi. Daha sonra Sisam adası Selçukluların ve tâbillerinin hücumuna uğradı. İzmir beyi Çaka, Tzachas; Anna Komnena, *Alexias*, IX, fasıl 1, sâhip olduğu kuvvetli donanma ile, Sisam'ı 1090'a doğru ele geçirdi ve burada bir müddet tutundu. XIV. asırda Aydın-oğlu Umur Bey Sisam'a hücum etti. Aynı asrın sonlarında Sisam, Sakız adasına yerleşmiş olan Ceneviz maona'sına tâbî oldu. Adanın bu sırada Anadolu halkı ile münâsebetleri dostça idi; msl., bildirildiğine göre, Timur istilâsı sırasında bir çok türk Sisam adasına sığınmış idi (Buondelmonte, nşr. Sinner, fasıl 54) ve 1420'ye doğru Urla yarım adasında sosyalist temâyüllü bir isyâna sebep olan Börklüce Mustafa Sisam ve Sakız papazları ile de temâsa geçmiş idi. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra, Sisam'ı Sakız cenevizlileri elinde bıraktı ise de, bunlar adayı ellerinde tutamayıp, nüfusunun büyük kısmını Sakız'a taşıdılar. Her hâlde bunun üzerine Mehmed II Sisam'ı, 884 (1479) 'te Biga beyini göndererek, zaptetti. Terkedilmiş adayı tekrar nüfuslandırmak üzere, yeni gelecekler vergiden muaf tutuldular (Bihîştî, *Târîh*, 209b; krş. Sa'd al-Dîn, s. 567 v.d.). Piri Reis Mehmed II.'in adada evvelece mevcut bir kale harâbesi (ada cenûbunda kadîm Samos) yerinde bir kale yaptırdığını, fakat bunun bakımsızlıktan Bayezid II. devrinde ba-

rap olduğunu söyler. Aynı müellife göre, adada gayet iri ağaçlar olup, Rodos gemicileri, bunları kesip, kereste biçmek için, Sisam adasına gelip, şimâldeki Abırılı limanına (şimdiki Vathy limanı) demirlerlerdi (Piri Reis, *Kitâb-ı bahriye*, İstanbul, 1935, s. 183 v.d.). Daha sonra, muhtemel olarak Venedik barışından sonra, cenevizliler adaya tekrar dönmüş görünüyolar. 1547'den az sonra adayı ziyâret etmiş olan Belon'un buranın Sakız beyliğine tâbî olduğunu söylemesi böyle izah edilebilir (*Les observations de plusieurs singularitez...*, Paris, 1555, s. 84°); fakat bunlar da az sonra adayı boşaltıp, kaderine terketmiş olmalıdırlar (Boschini, *L'Archipelago*, Venedik, 1558, s. 72). Ege denizinde eksik olmayan korsanların gerrinden korunmak için, adalılar içerilerde erişilemeyecek dağlara çekildiler ve iptidâî bir hayat sürmeğe koyuldular. İşte bu sırada kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'nın dikkati, bir seyahat sırasında, buraya çekildi. Pâdişah adayı 1562'de kendisine tefviz etti. O da vergi ve gelirlerin tutarını Topkane (İstanbul, 'de inşâ ettirdiği câmie vakfetti. Adayı Ağa denilen bir me'mûr idâre eder, bir kadı veya nâip de adâlet işleri ile uğraşır. Bunlar adanın cenûb-i şarkisinde, sâhilden içeride bulunan Hora (Chora)'da otururlardı. O tarihlere yakın bir zamanda kurulmuş olan rum ortodoks kilisesi de orada idi. Adada bu iki me'mûr ve yanındakilerden başka türk bulunmazdı. Bununla berâber ada Osmanlı hâkimiyeti devrinde her milletten (maltalı, fransız, şimâli afrikalı v.b.) korsanların tecâvüzüne uğradı. Hiç bir kalesi ve dâimî muhafızları bulunmayan Sisam adası, XVII. asırda Osmanlı-Venedik harpleri sırasında, bir kaç defa, geçici olarak, venediklilerin eline geçti. Daha sonra 1771—1774 seneleri arasında rus donanması tarafından işgal olundu.

Sisamlılar yunan ihtilâlinde faâl rol oynadılar. Mora daki ayaklanmanın te'sirleri çok geçmeden burada akis bıraktı. Sisamlılar 23 mart 1822'de 60 küçük ve 17 büyük gemi ile Sakız'a 6.000 asker çıkarttılar ve ada rumlarının da katılması ile, türk kuvvetlerini ve müslümanları Sakız kalesinde kuşattılar ise de, kapudan-ı deryâ Nasuh-zâde Ali Paşa'nın yaklaştığını duyunca, sakızlıları bırakıp, gemileri ile kaçtılar. Savaş sona erince, Anadolu'ya çok yakın olan Sisam imparatorluktan ayrılmadı ise de, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdâbalesi ile, adaya çok geniş bir muhtâriyet verildi: 17 receb 1248 : 10 kânûn I. 1832)'de çıkan bir fermana göre, Sisam'ın başına bir rum ortodoks vâli (türkçede: bey; rumcası: ἡγεμών ki, garp dillerine prince diye tercüme edilir, getiriliyordu. Halk, her nâhiyeden seçilen

bir mebus (bepsi 37 kişi) ile temsil edilerek, adanın bütçesinin tanzimine iştirâk ediyor, ayrıca içlerinden beyin 4 âza seçmesi için, 8 kişilik bir dâimî heyet namzetleri cetveli bazırlanıyordu. Adada Yunanistan kralığının kanunları tatbik ediliyor, ayrıca mebuslar tarafından mahallî mevzuât tesbit olunuyordu. Sisam adası devlete yıllık bir vergi ödemekle mükellef tutulmuş idi: başlangıçta 400.000 kuruş olarak tesbit edilen bu vergi sonra 300.000 kuruşa indirildi ki, bunun 101.000 kuruşu esâsen Kılıç Ali Paşa evkafına ayrılmış bulunuyordu. Sisam adasının husûsî bayrakları da var idi: beyin bayrağı koyu mâvi bir zemin ortasında beyaz bir müselles içinde kırmızı bir ay ihtivâ ediyordu. Sisam'ın ticâret filosununki (1890'da 7.800 tonlatoluk 342 gemi) ise, mâvi, beyaz ve kırmızı üç üfkî şerit ile bunları — bir haç teşkil edecek şekilde — kesen şakulî bir beyaz şeritten meydana geliyordu. Stefan Vogorides cemâziyelevvel 1249 başında (eylül 1833 ortası) ilk Sisam beyi tâyin edildi ve kendisine adada oturacak vekil olmak üzere Gabriel Krestoviç'i seçti ki, ber ikisi de halk tarafından sevilmedi. Kaynaşmayı önlemek için Bâbîâlî adaya asker yollamak zorunda kaldı ve bundan sonra, Sisam'da devamlı olarak küçük bir türk askerî kuvveti bulunması kabûl edildi (120 yerli jandarmaya karşılık, 150 Osmanlı muhafız kuvveti). Bu arada beyliğin merkezi Hora'dan adanın şimâl-i garbisindeki Vathy'ye nakledilmiş bulunuyordu. Sisam'ın ilk beyi 1851 eylûlüne kadar iktidarda kaldı ve ondan sonra, 1913'e kadar, hemen bepsi de Fenerli âilelerden seçilmiş 18 bey Polykrates'in adasını idâre ettiler. 1913'te, Balkan barbine son veren Londra muâhedesi ile, Sisam adası Yunanistan'a ilhâk edildi ve ikinci dünya savaşı sırasında da almanlar tarafından işgal edildi.

Bibliyografya: Epaminondas J. Stamatides, Σαμακά, 5 cilt (Samos, 1881—1887, adanın tasviri ve en eski devirlerden 1885'e kadar tarihi); ayn. mll., Ἐπιστολιμαία διατριβή περὶ Ἰωσήφ Γεωργεργήνοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου 1666—71 (Samos, 1892); ayn. mll., Βίος Ἰακώβου Βασιλικοῦ δεσπότης Σάμου (Samos, 1894); metinde zikredilmeyen seyahatnâmeler arasında: [Des Hayes de Courmesine], *Voyage de Levant* (Paris, 1632), s. 348 v.d.; Stochove, *Voyage fait es années 1630, 1631, 1632, 1633* (Bruxelles, 1643), s. 234 v.d.; Tournefort, *Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 155—158; Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 2. 24 v.d.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797),

ile tanzim edilmiştir. Nehir bir çok defalar mecrâ değiştirmiştir: bu mecrâ değiştirme ve Timur'un Sîstân'ı istilâsı esnâsında bir çok bend ve su cetvellerinin yıktırılması (msl. rivâyete göre Band-i Rustam bizzât Timur tarafından yıktırılmıştır) hâdisesi, Sîstân'da o kadar harâbe bâlinde yerlerin, civardaki arâzinin ekilmesinden vaz geçilmesi yüzünden bugün terk edilmiş şehir ve köylerin bulunmasını izah etmektedir. Yakın zamanların suları murâkabe altına alan başıca te'sisi Kûhak yakınında dâimî bir te'sis olan Band-i Sîstân (veya Band-i Amîr)'dir. İran Sîstân'ını idâre eden Kâ'in emîri, Goldsmid'in Sîstân'da bulunduğu tarihten yedi sekiz yıl önce, bu bendin inşâsı için emir vermiş idi. Bu bendin tasvirini bk. *Eastern Persia*, I, 281 v. dd.

Sîstân toprağı, alüvyonlu bir toprak olup, başıca kil ile karışık kumdan ibârettir. Sathının bir kısmı üzerinde hareket hâlinde kumlar gözüktür. Arâzi düz ise de, bir kaç alçak tepe de vardır. Arâzinin en yüksek noktası Hâmûn-i Farâh ile Gavd-i Zarih arasında uzanan Kûh-i H'vâca (takriben 120 m. irtifânda)'dır; tam taşkın zamanlarında bu tepe tamâmiyle su ile çevrilir. Tepe, adını düz sathın şimâl ucunda kâin yerli bir velînin mukaddes mahallinden almıştır. İtidâl-i rebî'i (navrûz) de halk, galiba bu H'vâca'nın hatırasına, iptidâf bir dinî merâsim yapar; Sykes bu merâsimlerde islâm öncesi menâsikin muhâfaza edilmiş olduğu fikrindedir. Kûh-i H'vâca tahkim edilmiştir.

Sîstân Hêlmand taşkınları neticesinde gelen teressübât ve su cetvelleri sâyesinde bereketli hâle gelmiştir. Memleketin en mühim mahsûlü hububat ise de, bakla, pamuk, tânelelerinden yağ çıkarılan nebatlar ve kavun da yetiştir. Hayvanlar için bol yiyecek de vardır. Her ne kadar memleket, atlarının hastalıkları ve zehirli sinekleri ile meşhûr ise de, Sîstân'da ineklerin, kezâ atların sayısı büyük bir rakama bâliğ olur. Kendiliğinden yetişen nebatlar arasında, ılgın ağacını zikretmek lâzımdır. Su cetvellerinden Mâdar-i âb denilen birinin kenarları bol miktarda bu ağaçlar ile örtülüdür. Sykes: „Bu, İran'da gördüğüm nâdir büyük koruluklardan biridir“ demektedir. Rûd-i Pariyân (Hêlmand'ın Hâmûn'a döküldüğü yatak) ile Siksar (Rûd-i Pariyân'a munsab olan ırmak) arasındaki bölge olan Miyân Kangî müstesna, Sîstân'da fazla ağaç yoktur (krş. harita, Mac Mahon, *Geogr. Journ.*, XXVIII).

Sîstân'da bugün görülmeyen hurma ağacı eski zamanlarda mevcut olmalıdır (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 94). Bu memlekette rast-

lanan yılan (Sîstân'daki engerek yılanları için bir de krş. al-Balâğurî, nşr. de Goeje, s. 400, 402) ve kuş çeşitleri hakkında krş. *Eastern Persia*, I, 273. İklimde gelince, avrupalı seyyahlar tarafından pek az bilgi verilmektedir. Kış şiddetli ise de, sıhate zararlı değildir; lakat mart ve ağustos aylarında Bâd-i şad u bîst Rûz (120 günlük rüzgâr) denilen bir şimâl-i garbî rüzgârı eser ki, bu rüzgâr diğer mevsimlerde sıtmaya sebebiyet veren bataklıkların durgun suyundan hâsıl olan mikroplu havayı temizler. Yaz sıcak ve sıkıntılıdır. Rawlinson, sâdece iklimine bakarak, „Sîstân hâl-i hâzır manzarası ile, ancak senenin bir kaç ayında oturulabilen sıhate muzir Lerbât bir memleket“ demektedir.

Sîstân halkı başıca Tâcıklar den müteşekkildir; burada, Belûclar ve memlekete gelip yerleşmiş olan Kâ'inî'ler de bulunmaktadır; bundan başka Nâdir Şâb bâzı şirazlı göçebe kabîleleri Sîstân'a hicrete mecbûr etti. *Eastern Persia*, I, 415 v.d. 'da bâzı sîstânî âileler (msl. İran esâtiri hükümdarlarından geldiklerini iddia eden Kayânîler âilesine dair mühim bir tarihî kayıt) hakkındaki seccelere ve Sîstân'da ikamet eden bâzı Belûç boylarına âit mütâlar bulunabilir.

Hâmûn ve Nayzâr'ın cenûbunda yaşayan ve husûsî bir dil konuşan Şayyâd (avcı ve balıkçılar), bâzı müellifler tarafından memleketin aslî halkından telakkî edilmiştir. Eu avcılar geçimlerini yazın gölden balık tutmak, kışın da yabanî ördek avlamak sûretiyle temin ederler. Göl, muayyen kısımlara bölünerek, onların âile zümrelerine (mahalla) tahsis edilmiştir (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 80). Bunların civârında, Gâvdâr („sığır çobanı“) denilen farklı bir sınıf halk yaşar. Sykes (*Ten Thousand Miles*, s. 367) Sarbandî'lerden bir Sîstân kabîlesinin Brahôî ile birleştiğini ve bu sebeple bunların yerli halk hâline geldiğini zannetmektedir; fakat önce Brahôî'nin ırkî yapısı meselesi çok karışık bir meseledir (krş. mad. BELÜCİSTAN, II, 495 v. d.) ve sonra da, Sarbandî (kezâ Şahrakî'ler)'lerin garbî İran'dan muhâceret ettiklerini kabûl etmek için sebep vardır.

Sîstân'ın dili „bir dereceye kadar Horasan'da konuşulana tenzeyen bir çeşit bozulmuş farsça“ olarak tavsif edilmiştir (*Eastern Persia*, I, 259). Lisâniyat bakımından mühim olan yer adları hakkında krş. Bellew, *From the Indus to the Tigris*, s. 269 v. d. Bütün memleket ve su hukûmete âit olup, halk iktisâdî bir selâlet içinde yaşar; ticârete gelince, bu umûmiyetle muhtelif köyler tarafından müştereken Kvaţta [b. bk.] ve Bender 'Abkâs'a gönde-

rilen ve dönerken de çay, çivit, şeker v. b. gibi Sîstân'da bulunmayan maddeleri getiren kervanlar vâsıtası ile yapılır (krş. Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83 v. dd.).

Aslında İran Sîstân'ının başıca şehri olan Sihkûha kasabası Nuşratâbâd (1870 civârında inşâ edilmiştir) tarafından gölgede bırakılmıştır. Sihkûha'nın aş. yk. 1. 200 kerpiç evden ibâret olduğu söylenir (1872); Curzon, 1892'de bunun yarısından fazlasını gayr-i meskûn bulmuş idi. Nuşratâbâd (Goldsmid zamanında Nâşirâbâd deniliyordu) Kâ'in emîri tarafından kurulmuş idi, zirâ Sîstân'da İran idâresi için burada bir merkeze ihtiyaç hissedilmiş idi. Yeni Nuşratâbâd şehri (Şahr-i nav), civârında Nâşirâbâd şehri inşâatına başlanılan Husaynâbâd köyünü içine almıştır. „Yenişehir“ Kâ'inî'ler ve Horasan halkı ile iskân edilmiş ise de, Husaynâbâd asıl sîstânî sâkinlerini muhâlaza etmektedir. Nuşratâbâd kalesi Şahr-i kadîm („eski şehir“) adını taşır. Şehirde bir askerî birlik var idi ve burası Sîstân'ın idâre merkezidir. Nuşratâbâd'ın diğer bir adı da Şahr-i Sîstân'dır. Bu ad, hemen-hemen münhasıran, yerliler arasında kullanılır. Sîstân'ın diğer köyleri az ehemmiyetlidir. Memleket, XIX. asrın ikinci yarısında, unvânı (İran) Sîstân vâlisinin taşıdığı Hoşmat al-mul olan Kâ'in emîrinin bir mümessili tarafından idâre ediliyordu. Sîstân'ın geliri yılda (ekserisi aynı olarak) 24.000 harvar (aş. yk. 320 klg.) hububat tesbit edildiği ve buna ilâveten 2.600 tûmân (nakit olarak) tahsil edildiği (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83) hâlde, bu zât hukûmete 12.000 tûmân ödemesi tekeffül etmiş idi.

Efganistan Sîstân'ı Haşrûd üzerindeki merkezi H'vâkânsûr ile birlikte, Hêlmand'ın sağ kıyısı üzerindeki memleketi ve şarkta, şimâlde Cuvayn idârî bölgesine kadar çıkan iki sığ gölün (Hâmûn-i Pûza) şarkının büyük kısmını içine alır. Böylece Hêlmand'ın sol kıyısından Belûcistan hududuna kadar uzanan sâha Efganistan Sîstân'ına âittir. Memleketin bu kısmında Gavd-i Zarih bulunmaktadır. Zirâat H'vâkânsûr bölgesi ile Hêlmand kıyılarında yapılır. Buradaki halk İran Sîstân'ındaki halkın aynıdır, ancak onların arasında, tabii olarak, efganlar da vardır. Hêlmand'ın sağındaki sâhalarda Mac Mahon büyük sayıda harâbe ve aynı zamanda eski sulama şebekesi izleri ile nehir yatakları buldu. O „bu sâdece Hêlmand'ın eski deltası değil, fakat Sîstân tarihinin en müreffeh devirlerinden birinde Hêlmand tarafından kullanılmış olan deltayı mevcut olan harâbelerin şahâdet ettiği kadar eski zamanlarda, göstermesi gerektiğini“ farz etmektedir (*Geogr. Journ.*, XXVIII, 219) Bütün talsilât için biz-

zat Mac Mahon'un yazısına mürâaat edilmelidir.

Tarihî toplu bakış. Kadîm devirde, Hêlmand (E t y m a n d r o s)'ın aşağı mecrâsında bulunan memleket Drangiana diye tanınıyordu. Bu kelime „göl, deniz“ için kullanılan Avesta dilinde zrayah, eski fars. d(a)rayah kelimesi ile mukayese edilmiş ise de, bu istikak tamâmiyle kesin olmadığı için, bu memleketin adını Drangai [diğer şekilleri: Zarangai, Zarangaioi, Sarangai; eski fars.: Z(a)ra(n)ka-] halkından aldığını söyleyebiliriz. Sakastane (veya Paraitakane) adı Charaxlı İsidorus'a göre, Hêlmand'ın orta mecrâsının kıyılarına âittir. Sakastane kelimesinin İsidorus'un zamanından önce mevcut olmadığı hatırlanmalıdır ve bu ismin Sakaların takriben 128 (m. ö.) yılında bu memleketi istilâ etmesi hâdisesinden neş'et ettiği unûmiyetle kabûl edilmiştir. F. W. Thomas (*JRAS*, 1906, s. 181 v. dd.) Sakaların vaktiyle Ahamenler zamanında bu sâbalarda bulunduklarını ve Sakastane adının daha sonra zuhûrunun onların Partlar devrinden önce değil, bu devirde siyâsî iktidara gelişleri ile izah edilmesi lâzım geldiğini göstermeğe çalışmıştır (bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, madd. Drangai, Sakai, Sakastane, Carcoë; Bartholomae, *Altir. Wörterbuch*, bk. mad. zra(n)ka).

Avesta Haētumant. („su bendi çok olan“) adı altında Hêlmand'ı ve bir de bu nehirden meydana gelmiş olan Kasaoya-gölünü tanıtmaktadır. Buna göre bu göl Hâmûn şebekesine dâhil olmalıdır. Zerdüşti an'anesine göre, bu gölde Zerdüşti'nin istikbalde kendisinden üç oğlan çocuğu doğacak olan zürriyeti saklı durmaktadır ki, bu üç oğlan üçüncüsü kurtarıcı (pehl. söşgâns) olacaktır. Esâtiri Kava hânedanının (Kayânîler) menş'ini bu göl civârında gösteren rivâyetler de vardır. Bütün bu deliller bize kadîm tarihte Sîstân'ın zerdüşti dininin başıca merkezi olduğunu farz ettirmektedir. Bunun İran destânî rivâyetleri ile münâsebeti için aş. bk.

Sakaların eski tarihi için bk. mad. EFGANİSTAN ve Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, mad. Sakai ve Sakastane.

Sakastan (Sakastân, Sicistân) eski ve orta zamanda yeni İran ve Efganistan Sîstân idârî bölgelerinden daha büyük bir sâhaya delâlet ediyordu (krş. Tabarî, I, 2705: fa kânât Sacistân a'zam min Hurâsân); ismin menş'e de orta-Hêlmand üzerindeki Saka devletini göstermesi vâkıasından da bu açıkça anlaşılmaktadır. Hangi sâhaların, muhtelif devirlerde Sîstân'a dâhil oldukları, tam bir doğruluk ile, söylenemez. Galiba şarkta, Kande-

ile, Sîstân ve Horasan'ın bir kısmına tesâhüp etmeğe muvaffak oldu ve bunun neticesinde, saltanat süren akrabası hükümdar Asad Allâh Kayânî'yi tahttan indirdi. Şâh Tahmâsp'ın kumandanı Nâdir Kûlî Han Muhammed'i öldürdü, fakat sâbık hükümdar Asad Allâh'ın Sîstân tahtına çıkmasına müsaade etti. Bununla beraber bu malik çok geçmeden öldü ve yerine oğlu Husayn geçti. Bu sonuncu Nâdir'e karşı isyân etti, Nâdir'in kuvvetleri, onu, kardeşleri Fath 'Alî ve Luft 'Alî'yi Kûh-i Hvâca kalesinde, uzun seneler muhâsara ettiler. Sonunda itâat altına alındıktan sonra, Nâdir'e tâbî olarak kaldılar. Nâdir Şâh, Tahmâsp'ın henüz hizmetinde bulunduğu sırada, bu hükümdar tarafından resmen Horasan, Mâzandarân ve Kirman ile birlikte, Sîstân mutasarrıflığına tâyin edildi (1143=1730). Nâdir'in ölümünden sonra (1148=1736'dan itibaren İran şahı), Sîstân, Efganistan'ın Durrânî hükümdarı Ahmed Şâh'ın hâkimiyeti altına girdi. Bu emir o zaman Husayn'ın oğlu ve balefi olarak hüküm süren Sîstânî malik Sulaymân'ın kızı ile evlendi. Sulaymân'ın halefi Bahrâm Nâdir'in, yerleştirmek üzere, İran'dan Sîstân'a getirmiş olduğu Sarbandî ve Şahrakî kabileleri tarafından kızdırılınca, Balôçî reisini yardıma çağırdı; bu kabileler, Ahmed Şâh'ın halefi Tîmür Şâh'ın Kayânî'yi azl ile yerine bir Şahrakî reisini Sîstân vâlisi olarak tâyin etmesine sebep oldu. Bu adam öldürülünce (takriben 1191=1777), Bahrâm tekrar idâreye tâyin edildi ise de, Efgan Lâş vâlisinin murâkabesinde idi. Sîstân'daki karışıklıklar, fâsılasız olarak, devam etti. Bir az kuvvetli olan son Kayânî Bahrâm'ın halefi Calâl al-Dîn idi. Bu da Sarbandîler tarafından kovuldu (1838). Sîstân, o tarihten itibaren, mahallî reisler tarafından idâre edildi ve memleket Herat ile Kandehâr arasında bir münâzaa sebebi oldu; bu hâl, İran hükûmeti ile birleşmiş olan Sarbandî reisi 'Alî Han'ın İran bayrağını Sîhkûha kalesine diktiği zamana kadar devam etti ve bu zat kendi oğlunu, rehine olarak, Maşhad'e gönderdi (1853). 'Alî fiilen Sîstân'da İran'ın vâlisi idi; fakat onun idâresi Sîstânîlar tarafından beğenilmedi ve bunlar isyân ettiler. 'Alî Han bir gece Sîhkûha'ya karşı yapılan baskında öldürüldü ve yerine yeğeni Tâc Muhammed geçti ki, bu zat ilk önce İran'dan ayrı, müstakil olarak, hüküm sürdü (1858). Hemen akabinde İran hükûmetine teklifte bulundu ve Herat'ı idâre eden Efganistan emiri Dôst Muhammed Han'ın ilerilemesi korkusu ile, 1862'de, İran'a tâbî olduğunu bildirdi. Dôst Muhammed Han 1863'te öldü ve yerine Şer 'Alî Han geçti. Bunun bu-

kümdarlığının başlaması ile aynı zamanda, Sîstânî Tâc Muhammed ile İran hükûmetinin Tahran'dan gönderdiği zabıtlar arasında bir anlaşmazlık zuhur etti; bu anlaşmazlık Sîstân eşrafını Efganistan tarafına geçmeğe sevketti. Fakat Şer 'Alî'nin halletmesi gereken pek çok işleri olduğu ve Sîstân halkına müessir bir yardım te'min edemediği için, Tâc Muhammed yeniden İran'a mürâcaat etti. Şabın ordusu neticede Sîstân'ı hâkimiyeti altına aldı (1865). İki yıl sonra, Tâc Muhammed azledildi ve Sîstân *Hâşmat al-mulk* unvanı verilmiş olan İranlı bir vâlinin idâresine bırakıldı. İran ile Efganistan arasındaki bu ihtilâflar İngilizlerin hakem gösterilmesine ve 1872'de Sir Frederic J. Goldsmid idâresindeki Sîstân hey'eti tarafından hudutların tesbitine müncer oldu. Bunun neticesinde, İranlı kuvvetler Hêlmand'ın sağ kıyısı üzerinde işgal ettikleri Sîstân kısmını tahliye ettiler ve „asıl Sîstân“ denilen kısmı İran'a bırakmak sûretiyle, hudutlar tesbit edildi. Hudutlar bütünü ile tesbit edilmediği için, bu iş Mac Mahon heyeti tarafından ikmâl edildi (1903—1905).

İran destânî rivâyetlerinde Sîstân. Sîstân İran'ın en büyük destânî kahramanı olan Rustam ve âilesinin vatanıdır. Rustam menş'e'de Avesta'nın kahramanlık destânî dâiresine girmez; fakat babası Zâl'i, Avesta'nın kahramanları vâsıtasıyla, Camşîd (Yima)'den getiren uydurma bir şecere ile, Rustam bu dâireye sokulmuştur. Nöldeke (*Das iranische Nationalepos*?, s. 9 v.d.) tarafından ileri sürülmüş olan bu nazariye Rustam'ı Avesta'nın kahramanı Kêrêşaspa (krş. G. Hüsing, *Krsaspa im Schlangenteibe*, s. 2 ve burada zikredilmiş olan kaynaklar) ile aynı gösteren ve netice itibâriyle onu Avesta dâiresi içine sokan aksi nazariyeden daha çok muhtemeldir. Rustam destanı, Sakalar (eğer gerçekten bu kavim m.ö. 128'den önce, Hâmûn ülkesinde gözükmemiş ise) ile değil, Drangiana'nın eski sâkinleri ile ilgili olabilir; krş. Nöldeke, *agn. yer. Şāhnāma* (nşr. Vullers-Landauer, s. 1637, 2495) Rustam'ı Zâbulistân, Bust, Gazne ve Kâbulistân, yâni en geniş mânâsı ile, Sîstân hâkimi olarak gösterir. Rustam bir türedi telakkî ettiği İran hükümdarı Guştâsp'a itâat etmeği reddeder (*Şāhnāma*, s. 1637, 2496). Bununla beraber o Firdavî'nin hamâsî mesnevisinde bir sadâkatsız olarak gösterilmemiştir; bu fikir sâdece Dînavarî'de mevcut olup, görünüşte, Rustam ile Zerdüşt akîdesinin baş kahramanı İsfandiyâr arasındaki ihtilâftan başka hiç bir şey ifade etmeyen eski rivâyetin akli bir görüşünü gösterir.

Eski zamanlarda da Rustam destanlarındaki isim ve vak'alar Sîstân'da geçmiş olarak bulunmaktadır. Arap fâtihler, Karyatân mevkiinde, Rustam'ın atının ahırını buldular (al-Balâğuri, nşr. de Goeje, s. 394); Zaranc'ın şimalinde Karkûya'da, orta zamanlarda, rivâyet edildiğine göre, kubbesi Rustam tarafından yapılmış olan bir ateşkede bulunuyordu. (Pauly-Wissowa, *Realenz.*?, bk. mad. *Carcoë*). Bu şekilde mütâlarin, hamâsî rivâyet tarihi bakımından, yeni seyyahların aynı cinsten kayıtlarından daha büyük bir değeri vardır; zîrâ yeni seyyahlar halk arasında dolaşan rivâyetin, bir çok hâllerde, *Şāhnāma*'de mevcut olandan farklı olmadığını zannederler; fakat bu mevzileştirmelerin bizzat *Şāhnāma*'den alınmış olması çok muhtemeldir. Bunlar arasında msl. Sîstânîların Kûh-i Hvâca'yi Kûh-i Rustam olarak göstermeleri ve onun kalesini *Şāhnāma*'nin mev-suk olmayan parçasına göre Rustam tarafından zaptedilmiş olan Kûh-i Kûbzâd (Yâte, *Khurasan and Sistan*, s. 86; Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, s. 378 v. d.) ile aynı saymaları vakıası bulunur. Bu *Şāhnāma*'nin metninin tekrar gözden geçirilişinden sonra ilâve edilmiş bulunan yeni metinlerden alınmış bir rivâyet zannını da verebilir. Davlat-âbâd ile Sîhkûha arasında Kal'a-i Sām (Sykes, *agn. esr.*, s. 380) adı verilen harâbe hâlinde bir kale vardır: Sām, *Şāhnāma*'nin Rustam için verdiği uydurma şecereye göre, Rustam'ın büyük babasıdır. Garşâsp tarafından inşâ edilmiş bir su bendi de var idi ki, bu bend sonraları Tîmür'un oğlu Şāhruh'un emri ile yıktırılmıştır (*Eastern Persia*, I, 286). Garşâsp (Avesta'da Kêrêşaspa) da Rustam'ın bir ceddidi, fakat bu da uydurma bir şecereye dayanmaktadır. Binâenaleyh bu çeşit mevzileştirmeler, destanın daha eski bir şekli hakkında, yazılı rivâyet vâsıtası ile, bilinenden daha fazla hiç bir şey verememektedir. Bununla beraber şu hâl istisna teşkil etmektedir: Havz-i dâr denilen yer Rustam'ın oğlu Firāmurz'un cesedinin düşmanı İsfandiyâr'ın oğlu Bahrâm (*Bahman* okuyunuz) tarafından kazığa oturtulduğu yer kabûl edilir (*Eastern Persia*, I, 256). Burada *Şāhnāma*'de muhafaza edilmiş olan rivâyetten bir ayrılık vardır; zîrâ, *Şāhnāma* (1753, 93 v. dd.)'ye göre, Firāmurz bapsedildi, baş aşağı asıldı ve ok darbeleri ile öldürüldü; bununla beraber hükümdar (Bahman) onun cesedinin gömülmesine müsaade etti (1755, 119).

Umûmiyetle yer bilgisi ile ilgili olarak keskin şekilde denilebilir ki, *Şāhnāma* Gayd-i Zarih'i tanıyormaktadır: Kay Husrav, Af-râsiyâb'ı takip ettiği vakit *Abi Zarih*'i geç-çer ise de, öyle görüyor ki, Firdavî'nin

veya daha doğrusu mürâcaat ettiği kaynağın mevcûdun gerçek durumu hakkında hiç bir fikri yok idi, zîrâ, *Şāhnāma* (1363, 1971)'ye göre Husrav bir çok aylar boyunca bu suda kürek çekmek sûretiyle gitmeğe mecbur kalmıştır. *Şāhnāma* bundan başka Hêlmand'ı de (Hir-mand şekli ile: 1750, 26) bilmektedir.

Bibliyografi: C. Ritter, *Erkunde*, VIII, 149 v. d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 334 v. d.; J. Marquardt, *Ērānšahr* (bk. fihrist, *Sagastan* v. b. kelimeler); C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire... de la Perse*, s. 300 v. b.; *Eastern Persia an Account of the Journey of the Persian Boundary Commission 1870—1872* (London, 1876), I, 255 v. d., 395 v. d.; 415 v. d.; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857), bahis XXVII ve XXVIII; H. W. Bellew, *From the Indus to the Tigris* (1874), bahis VII ve VIII; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (1900), bölüm VII ve VIII; Sven Hedin, *Zu Land nach Indien durch Persien, Seistan, Belutschistan* (1910); A. Hamilton, *Afghanistan* (1906), s. 211 v. dd.; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (1902), s. 361 v. dd.; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (1892); bk. fihrist; Ellsworth Huntington, *The Basin of Eastern Persia and Sistan (Exploration in Turkestan, Expedition of 1903 under the Direction of Raphael Pumpelly)*, Washington, 1905; *Ta-bakât-i Nâşiri* (trc. H. G. Raverty), 1881—1897, s. 183 v. dd.; *Journal of the Royal Geographical Society* (1873), XLIII, 65 v. d., 272 v. dd.; (1874), XLIV, 145 v. dd.; *The Geographical Journal*, 1897, IX, 393 v. dd.; (1906), XXVIII, 209 v. dd., 333 v. dd.

(V. F. BÜCHNER.)

SİSTÂN. [Bk. SİSTÂN.]

SITT AL-MÜLK. [Bk. SITT-ÖL-MÜLK.]

SITT-ÖL-MÜLK. SITT AL-MÜLK veya SAY-

YIDAT AL-MÜLK („ülkenin hanımı“), kısa bir müddet nâiplik yapmış bir fâtîmî melikesi. Fâtîmîlerden 6. halife al-Hâkim bi-Amr Allâb'ın kız kardeşi olup, tarihçiler buna Sitt al-Mülûk ve Sitt al-Naşr unvanını verirler. Kendisi, kısa süren nâipliği zamanında görüldüğü üzere, akıllı bir kadın ve fevkalâde dirâyetli bir hükümdar idi. Müfteriler şerefi ile oynamış, hattâ kardeşi halifenin katlini ona isnât etmişlerdir. Halk arasında dolaşan rivâyetlere göre, al-Hâkim kendi memleketinde seyahat ederken, tebeasınır verdiği dilekçeleri kabûl etmek âdetinde idi; bunları boş zamanında gözden geçirirdi. Mısırlılar bu fırsattan istifade etmekte gecikmeyip, gizlice müfteriyâne şiirler ve çirkin ithamlar gön-

derdiler. Böylece bir gün, Mısır'da yaptığı bir seyahat münasebeti ile, evlenmemiş olan kız kardeşi Sitt al-Mulk'ü uygunsuz bâllerde bulunmakla itham eden bir yazı aldı. Halife, bunu okuyunca, çok hiddetlendi, şehri muhâsara etti, battâ mâsum olduğu ispat edilmez ise, onu ölüm ile tehdit etti. Bu fevkalâde zarûret karşısında Sitt al-Mulk'ün, bir akşam, tebdil-i kıyâfet ile, yalnız, başına yanına geldiği Kutâma Berberilerinden Yûsuf Sayf al-Davla b. Davvâs ile su-i kast tertiplemiş, müşterek tehlikeye, kardeşinin akılsızca tavrına, densizliğine, istibdadına dikkati çekmiş, biricik selâmet ümidinin kardeşinin yok edilerek, oğlunun tahta geçirilmesinde olduğunu söylemiş ve planları tahakkuk ettiği takdirde, kendisinin orduya baş kumandan ve genç balıfeye tamâmiyle vâsî olacağını ilâve etmiş olduğu anlatılır. Buna Yûsuf muvâfakat eder. İki kişi bu işe me'mûr edilir. Bir gece (27 şevval 411=13 şubat 1021) al-Hâkim, genç bir hizmetçisinin refâkatıyla boz eşeğine binmiş, zûbal yıldızını tebeil etmek ve şeytan ile konuşmak için Cabal Muqattam'e giderken, kiralık katiller tarafından durdurularak, öldürülmüştür. Parçalanmış olan cesedinin bakiyesi gizlice Sitt al-Mulk'e getirilmiş ve sarayın bahçesine gömülmüş. Vak'a duyulunca, nâibe İbn Davvâs ile iki katili suçlu olarak gösterdi, bunlar da idâm edildiler (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, I, CCCXIII, not).

Ne olursa olsun, bu cinâyetin halkca anlatılan tarzıdır. Fakat rivâyetin doğrusu Mağrîzî (*al-Hîtt*, I, 354)'nin kaydettiği gibi görünmektedir; buna göre, 415 (b.) muharrem ayında bir adam tevkif edilmiş idi. Bu adam yalnız kendisinin mücrim olduğunu itiraf etti, delil olmak üzere al-Hâkim'in başının bir parçasını ve akılsız halifenin baş süsünün bir kısmını gösterdi, onu Allah ve din gayreti ile öldürmüş olduğunu beyan etti; bunu nasıl yaptığı sorulduğu zaman, bir hançer çekti ve „işte onu böyle öldürdüm“ diyerek, kendi kalbine sapladı. al-Hâkim'in yerine geçen oğlu al-Zâhir henüz 16 yaşında bir delikanlı idi. Bundan dolayı halası Sitt al-Mulk hükümdar nâibesi olmuş idi. Sitt al-Mulk, 4 yıl süren nâibeliği zamanında, memlekette âsâ-yışı korudu, devletin hazînesini doldurdu, orduyu ıslâh etti. İdâresi sert, fakat feyizli olmuş idi, tebea kendisine hürmetkâr idi. Uygunsuz me'mûrlarını taraf tutmaksızın cezâlandırırdı. Mısır'da veya eyâlette girişilen ayaklanmaları da bastırmağa muvaffak oldu. Kendini al-Hâkim'e vâlihdı yaptıran âsî Şam vâlisî 'Abd al-Rahmân'ı, desiseler ile, Mısır'da

tevkif etti. Nâibe, hastalanıp, iyileşme ümidini kesince, Şam vâlisinin öldürülmesini emretti ve 3 gün sonra da kendisi öldü (415=1024).

Bibliyografi: Abu'l-Mahâsin b. Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (Univ. of California Publications), II, 70—81, 129 v.dd.; Abu'l-Farac, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bruns ve Kirsch), a. 223 v.dd.; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, 61; İbn al-Aşîr, *Târîh*, IX, 108 v.dd.; İbn Hallikân, *Biogr. Dict.* (trc. de Slane), III, 453; al-Kindî, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest) s. 608; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, s. 214 v.dd.; de Sacy, *Religion des Druzes*, I, s. CCCCV v.dd.; ayn. mll., *Chrestomathie arabe*, I, 111, 196, 204 Huart, *Histoire des Arabes*, I, 347; S. Lane-Poole, *A History of Egypt*, s. 120, 134 v.dd. Quatremère, *Mémoires géogr.*, I, 324 v. dd. (J. WALKER.)

SİVA. SİVA, Libya çölünün şimâlinde bulunan vâhalar topluluğu olup, Libya çölünün garbinda uzanan iki büyük yolun kavşak noktasında bulunması dolayısı ile, Mısır'ın kilit noktası olmuştur. Cenûba doğru Bahariya, Farâfra, Dâhla, Hârga vâhalar dizisi Sîva'yı eski Tbebea'ye bağlar. Şimâle doğru da, bugün motorlu vâsıtaların faydalandığı bir yol, eski çağın Paroethonium'u olan Marsâ Ma'rûb'a ulaşarak, Sîva'yı Akdeniz kıyısına bağlamaktadır. Burası aynı zamanda, bir taraftan Cağbûb, Calo diğer taraftan Meğâra ve Kerdâsa üzerinden geçerek, Avcîla'den Mısır'a ulaşan çöl yolunun merkezî kısmındadır. Sîva, denizden 322, Avcîla'den 418, Cağbûb'dan 129, Delta'dan 434, Bahariya'den 322 km. mesâfede olup, garba doğru Mısır'ın sona erdiğini ve Berberistan'ın başladığını gösterir.

Sîva ve bu ad altında toplanan diğer vâhalar deniz seviyesinden 20 m. aşağıda olan ve şark-garp istikametinde uzanan bir çukurun taban kısmında bulunur. Mağâra'den Zaytûn'a kadar 56 km. uzunluğunda olan bu çukurun çevresi pek vâzih değildir. Yalnız, gûr'ların (sarp kenarlı geniş kaya çıkıntıları) sıralandığı Marmarika „falezi“ şimâle doğru jeolojik sınırı bâriz olarak çizmiştir. Cenûba doğru bu diklik kumların istilâsına uğramıştır ve daha ötede yüksek eksibe çöllerin (erg'lerin) en büyüğü olan Libya çölü başlamaktadır. Sîva çukurunun zemini yeknesak bir düzlük hâlinde değildir: gûr'lar hurmalıklar arasında adacıklar hâlinde yükselir. Bunlardan ikisi, birbirinden 3,5 km. kadar uzakta olan Sîva ile Ağurmî'ye, bugün meskûn bulunan kşûr'lara barınak teşkil etmiştir

Sîva çukurunun sâdece dörtte biri ekilidir. Diğer kısımlar ya tuzlu göller ile kaplıdır veya çöl hâlinindedir. Göllerin en genişlerinden biri Sîva'nın garbinda, diğeri Ağurmî'nin şarkında uzanır. Çok berrak olan kükürtlü ve magnezyumlu göl suyu derin bir yer-altı su tabakasının beslediği gûr kaynaklardan gelmektedir. Bu kaynakların en mühimi olan *tîf n-tussi* pek muhtemelen romalılar tarafından mükemmel bir şekilde tanzim edilmiş olup, güzel taş dizileri bugün de görülür. Tuz ile meşbû olan toprak üzerinde *afsur* denilen dikenli bir nebat bulunmakta, kumlarda ise, alfa otu yetişmektedir.

Ağurmî ile Sîva'nın kşûr'larında toplanmış ve vâhalara yayılmış olan nüfus miktarı 4.000—5.000 civârında idi. Bu rakama Sîva'nın 105 km. kadar şarkında bulunan *Umm al-şagâ'ir* („küçüklerin anası“) adlı fakir bir köyün, Gara'nın, ahâlisi de dâhil idi. Sîva'nın nüfusu ise, toprak işleri ile uğraşan sudanlılar ile beraber, 4.000 kadar idi.

Bugün kısmen harâbe hâlinde olan Sîva kasabası, Marmarika istikametine bakan dar ve uzun bir gûra üzerinde bulunmaktadır. Sarp kayalıklar üstünde dik bir şekilde inşa edilmiş olan evlerinin duvarları kırmızı topraktan, çok güzel görünüşlü, cenup cephesinde kısmen yıkılmış, şark tarafta 60 m. kadar yükseklikte bir set teşkil etmektedir. Kasabanın içinde karanlık, zikzaklı ve dar sokaklar vardır. Bunlar ekseriyetle daha üstteki inşâata taban vazifesi görev ye hurma ağacı gövdelerinden yapılmış bir çatı ile örtülmüştür. Bahçelerin yakınında ve kayalığın dibinde daha kullanışlı evler inşa eden bugünkü Kşûrî'ler tarafından hemen tamâmiyle terk edilmiş bulunan yüksekteki şehir, müdâfaa endişesinin ön planda geldiği çok yakın bir devrin hâtırasıdır.

Kayalık bir yayla üzerinde sıkışmış olan Ağurmî'ye her taraftan hurmalıklar hâkimdir. Bu küçük köy bir şebri, bir kşar'ı ifade eden *Ağram* veya *İğrem* berberî adını mubâfaza etmiştir. Bunun tasvir şekli Fas berberîlerinin çok iyi bildikleri *tigremt* ise, müstahkem bir hisarı, bir kaleyi ve mazgallı duvarları olan köşeli kuleler ile tahkim edilmiş bir çiftliği ifade eder. Ağurmî'de Jupiter-Hammon mâbedinin son kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar fikir yerli inşâatı içerisinde kalmış büyük taşlardan yapılmış duvar satırlarıdır.

Yerli olan ve bahçe işleri ile uğraşan Sîva Kşûrî'leri umûmiyetle taraçalar ile örtülü geniş evlerde otururlar. Bu evler ekseriyetle tuzlu çamurdan ve nâdiren de taştan yapılmıştır. Evler, tanzim edilmiş mağaralar ile bugünkü kır evleri ve bir kaç katlı eski ikâ-

metgâh olmak üzere, muhtelif tarzdadır. Zemin kat ahır, birinci kat anbar, ikinci kat oturma yeri olarak kullanılır. Bütün inşâatta mimârî tarzı, tabânda geniş, yukarı kısımda dar olmak üzere, eham şekline bir görünüş ile temâyüz etmiştir.

Sîva'nın başlıca zirâî mahsûlü hurmadır. Burada 200.000 hurma ağacı vardır. Hurmaların toplanmasına teşrin I. ayında başlanır. Âdet olduğu üzere, her müstahsil, elde ettiği mahsûlün ebemmiyetine göre, içinde bir sâha ayırmış bulunduğu *havs* denilen bir cins açık bava anbarına hurmalarını koyar. Zirâî faaliyetler çapa ile yapılmaktadır. Kşûrî'ler sapan kullanmasını bilmezler. Yardımcı hayvan olarak iyi cins eşek kullanılmaktadır. Memlekette nâdir olduğu için deve pek az kullanılır.

Hurma, arpa unundan yapılan ekmek ile birlikte, başlıca gıdalarını teşkil etmektedir. Bayram günlerinde pirinç ve kuskus da yenir; deve eti ve nâdiren koyun eti yenildiği de vâkidir. Başlıca içkileri *şâhin*, dedikleri çay ile, bayramlarda geniş ölçüde içilen hurma şarabıdır. Sarımsak bir cins mukaddes madde sayılır. Her yıl teşrin I. ayında bahçelerde bir hafta ikamet edilmekte ve bunun ilk gününde hemen sâdece sarımsak yenmektedir. Fakat senenin diğer zamanlarında hemen-hemen hiç sarımsak yenmez.

Sîva'da a n a y i çok iptidâfidir. Erkekler, hurma yaprakları veya alfa otu ile nakışlı hasır, hasır eşya ve sepet örler. Zenciler, kaba malzeme, değirmen ve cendere kullanarak, kıymetli bir yağ imâl ederler. Ağurmî'li kadınlara çanak-çömlek imâl eder ve Tanca'ya kadar berberî âleminde henüz itibarda olan eski usullere göre, onları kırmızı ve siyah renklerle süslerler. Kadınlara yerli giyiminin esâs kısmını teşkil eden ve *cubbe* denilen nakışlı gömlekler yaparlar. Elbisenin *hâ'ik*, *ağaram* denilen diğer kısımları ile kırmızı ve beyaz çift takke Trablus'tan, pantolon, yelek ve çoraplar İskenderiye'den gelmektedir. Kadınlara da pantolon, renkli işlemeler ile süslenmiş *akber* denilen siyah gömlek giyerler, başlarına yemeni örterler ve sokağa çıktıkları zaman da vücutlarına baştan-aşağı sardıkları pamuklu uzun bir örtü kullanırlar. Gümüşten mücevherlerinin en dikkate değer olanı *âğrao* denilen ve genç kızlar tarafından evlenmelerine kadar taşınan ağır bir gerdanlıktır. Eskiden buna „bekâret halkası“ denilen diğer bir mücevher asılırdı. Kadınlarda dövme yoktur, onlara kızlara mahsus olan ayak bilezikleri de takmazlar. Sâhil bedevîleri ve nübyeliler gibi burunlarını bir düğme veya balka ile de süslemezler. Mağribîlerden daha az kına kullanır-

lar, fakat *kuḥul* ile dudaklarını câzip bâle getirmek için bol miktarda *suāk*, yüzlerini renklendirmek için de al bir düzgün sürerler.

Sîva halkının i s l â m ı g ı bir az aşırı ve kattıdır. Bunların bir kısmı senûsîliğe, bir kısmı da medânîliğe intisap etmişlerdir. Mahallî evliyâya büyük hürmet gösterirler. Her sene onları *môled* (*mavlid*) denilen âyinler ile anarlar ki, en mühimmi şehrin koruyucusu Sidi Sîlmân âyiniştir. Bu zat XV. asırda, Sîva'da yaşamış olmakla beraber, Hicaz'ın Banî Sâlim kabilesinden çıkmıştır. Her yıl harâretli bir şekilde icrâ edilmediği takdirde, memleketin üzerine lânet yağacağı inancı da bu âyinin ehemmiyetini göstermektedir. Hakikatte bu âyinin münâkaşa kabûl etmez bir zirâî husûsiyeti bulunmaktadır. Hattâ menşe'de bir az da serbestliğe kaçan bir husûsiyeti vardır. Âyin hasat sonunda yapılır ve 3 gün devam eder. Kısmen harman yerinde, kısmen de Sidi Sîlmân'ın mezarı başında cereyân eder. Fellâhlar bahçelerde *ḡsar* arifesinde kesilmiş olan koyunun etini yerler ve hurma şarabı ile sarhoş olurlar. Bahçelere, kadın elbisesi giydirdikleri bir delikanlıyı önlerine alarak, toplu hâlde ve kavallar çalarak giderler ve Tmüssî kaynağında, üzerlerine âyin suları serpildikten sonra, akşam olunca, meş'alelerin ışıığında geri dönerler.

Sîva'da iki dinî bayram, bütün islâm âleminde olduğu gibi, tes'îd edilir. Yalnız zenginler evlerinde 'ed kabîr koyununu kurban ederler ve onun derisini küçük parçalara bölerek yerler. Berberistan'ın her tarafında cârî olan bir an'aneye göre ve mütaassıp geleneklerin aksine olarak, kurban etinin bir kısmı saklanmakta ve aşûre bayramında yenilmektedir. Yılın en sevilen bayramı olan aşûre bayramı kadîm gün dönümü bayramının devamından başka bir şey değildir. Bu bayram gününde evler uzun burma dalları ile süslenir. Çocuklar bütün gece ellerinde meş'aleler ile ve içinde yağlı paçavralar bulunan *beşbaşa*'lar ile, şarkı söyleyerek dolaşırlar. Doğum, sünnet, evlenme ve cenâze merâsimi gibi muhtelif âilevî hâllerde temelini sibir ve büyüden alan hareketler yapılır. Çocuğun doğumunu tâkip eden üçüncü ve yedinci günlerde mühim merâsim icrâ edilir. Bilhasa yedinci gün lohusalıktan kalkış ve çocuğa isim koyma günüdür. Eğer ilk çocuk ise, bu merâsimin hemen arkasından saçları da kesilir. Kız çocuklar henüz erginlik çağına girmeden, 8 veya 9 yaşında evlendirilir. Takriben otuz sene önce, başlık değeri hiç bir zaman muayyen bir mikdarı, 120 Mısır kuruşu geçmez idi. Fakat nişanlı genç müstakbel zevcesine, değeri ve mikdarı düğün bazırıkları ba-

şında pazarlık mevzuu olan elbise ve müceverât vermeğe mecbûr tutulmuştur. Evlenme günü, güneş batarken, nişanlı kız büyük tantana ile, Tmüssî kaynağına götürülür; ağır gümüş gerdanlığına asılı bekâret halkasını oraya atar; sonra evine bırakılarak, usta bir kadının süsleyici tarafından düğün aüsü yapılır. Ertesi sabah erken saatlerde damadın tanıdıkları ve dostları olan kadınlar kızı almağa gelirler ve âile halkı ile sözde bir münâkaşa yapılır. Mütteâkiben gelin bir zenci kadının omuzları üzerinde düğün evine götürülür. Çok evlilik yoktur. Fakat erkekler o kadar kolay ve çok kadın boşarlar ki, evlilik ile müstefrişe hayatı arasında bâriz bir fark görülmez.

An'ane icâbı olarak, erkekler bütün cenâze merâsimlerine iştirak ederler. Onlar mezarlıkta iken, kadınlar da dul kalan kadını Tmüssî kaynağına götürerek, yıkarlar ve ona mâtem elbisesi giydirebilirler. Sonra da onu evine kapatırlar. O artık bir dev anası, bir *ḡula* sayılır. Bu mecbûrî yalnızlık devresi esnâsında dul kadına en yakın akrabâlarından başka kimse yaklaşamaz. Bu müddetin son akşamında tellâl *ḡula*'nın sokağa çıkma hakkını kazandığını ilân eder. Tellâl aynı zamanda kadının ilk ziyâretini yapacağı kaynağa giderken geçeceği yolu da bildirir. Ona rastlamak korkusu ile erkekler o gün bahçelere giderek, akşam vakti dönerler. Kadın, kaynağa yıkanmak suretiyle bünyesindeki kötülüklerden temizlenmiş olarak, cemiyetteki eski yerini almakta ve imkân bâsil olursa da, yeniden evlenebilmektedir.

Kşûrî'ler çöl kumlarının istilâsına uğramış veya göller altında kalmış şehirler bulunduğuna, mağaralarda bazineler saklı olduğuna inanırlar. Toz kasırgaları arasında sürüklenip giden, insan veya hayvan şekline bürünmüş *'afrit*'ler ve *cnûn* ile bir yer-altı âlemi tahayyül ederler. Mahsûllerine, hayvanlarına ve kendilerine gelen her türlü zararı nazar değmesine atfederler. Muska taşıyarak ve hurma ağaçlarına, yahut evlerinin duvarlarına isli çömlek ile eşek kemikleri asarak kendilerini nazardan korurlar. Deve kuşunun insan dilinden anladığını da iddia ederler. Onlara göre, bir köpeğin aya doğru uluması veya baykuş ötmesi yakın bir ölümü haber verir.

Dil. — Kardeşleri Tuâreg'ler, Kabil'ler veya Berâber'ler gibi, Sîva ahâlisi de fitratan şâir ve masalcıdır. Berberice güfteli şarkılardan hurâfe ve masallardan meydana gelmiş olan halk edebiyatları ancak mahda, bir kaç mütehassıs tarafından bilinmektedir. Vâhalar da arapça, ana dili busûsiyetini muhâfaza eden berberice ile rekabet edecek kadar, geniş ölçüde konuşulmaktadır. Berberice yalnız Sîva-

'da, Ağnrmî ve Gâra'da değil, berberî, sahasının şarka doğru nihâf hudûdunu teşkil eden Bahariya vâhasında, Manşiyat al-'agûza'da da konuşulmaktadır. Son asırda Sîva'yı ziyâret etmiş olan seyyahların getirdikleri kelimeler ve bir kaç cümle Sîva lehcesinin busûsiyetini belirtmeğe imkân vermemiştir. Bunları incelemiş olan Hanoteau, Stumme ve bilbassa R. Basset gibi şarkiyatçılar, bir kısmını bugün bilinen berberice köklerine bağlayabilmişlerdir. Horneman onları Tvât baltının ve Tuâreg'lerin diline benzeten ilk avrupalı olmuştur. Fakat başta al-Makrîzî olmak üzere, arap müellifler Sentariya abâlisinin berberî menşe'li olduğunu bildirmişler, battâ bunların lehçelerini de Zenata'lere mâletmişlerdir. Konuşmanın arapçalaşması, başka hiç bir lisanda görülmedik derecede, berberî lehcesinin bâriz busûsiyetini teşkil eder. Lugat de ciddî şekilde değişikliğe uğramıştır. Bir kaç yüz berberî kelimesi bile güçlülkle sayılabilir. Bâzi ahvâlde kelime teşkilinde te'sir altında kalmış gözükmedir. Buna karşılık savtiyât esas batları ile berberî kalmış olup, cenûbî Tunus ve Trablus telaffuz ile müşterek noktalar görülür. Lehçelerin bemen hepsine âit olduğu kabûl edilen nahiv busûsiyetleri ile sarf kaidelerine Sîva dilinde pek riâyet edilmemektedir. Sıfat-fiil şeklinin veya t hâlinde mechul şeklin, ne de d ve n gibi eklerin izlerine dahi rastlanmaktadır. Müfred 3. şahıs müstesnâ, emir ve mâzi sıgalarının müennes şekilleri de kaybolmuştur. Menfi bâl mâzi hâlindeki bâzi fiil köklerinde sesli barf değişiklikleri yapmakta, esas ve fer'î cümlelerin zamirleri tasrif edilmemektedir. Zamirler bütün bâllerde fiilin arkasında sâbit bir yer alır. İsmi baş seslisi, isim bir harf-i cerre tâbî olsa veya bir fiilin fâili bulunsa, biç bir değişikliğe uğramaz.

Sîva lehcesinin, bu kadar bâriz araplaşması sebebi ile, incelenmesi âşikâr bir ehemmiyet taşımaktadır. Fakat bu inceleme ancak arap istilâsına daha ciddî bir mukavemet göstermiş olan lebeceler ile mukayese suretiyle yapılabilir. Bu lehcein oldukça kısa bir zaman sonra kaybolacağı anlaşılmaktadır. Mısırlı muallimler tarafından, yeni usûllere göre, arapça dersleri verilen mekteplerin te'sisi bu lehcein ölümünü bızlandırmıştır.

Tarih. — Sîva Büyük Şahra'nın şark kısmının tarihi merkezidir. Buraya mısırlılar *Seḡet-imit* („burmalar sâhası“), grekler ve romalılar *Ammonium*, ilk arap müellifleri *Sentariya* demişlerdir. Bugünkü ismin al-Ya'kûbî'nin *Sua*'sına, İbn Haldûn'un *Tisva*'sına tekabül ettiği zannedilmektedir. Bunların her ikisi de, al-Makrîzî'ye göre, Manûf eyâletinin Lu-

vâta'ları olan Bani'l-Vasva berberî kabilesinin isminden türemiştir.

Eski Sîva muhteşem zenginliğini Ammon denilen koç başlı bir tanrıya borçlu idi. Mısırlılar bunu, VI. (m.ö.) asrın ortasında, nisâbeten, geç bir devirde Libya vâhalarını işgal ettikleri zaman, büyük Tbebes ilâhları olan Ammon-Ra'ya benzetmişlerdir. Bu devirde Libya Ammon'unun şöbreti geniş ölçüde teessüs etmiş bulunuyordu. Hemen-hemen bin yıllık bir zaman esnâsında eski dünyanın ber tarafından tanınmış şahıslar onu ziyârete gelmişlerdir. Ammon gelecekte haber veren kâbin bir ilâh idi. 331 (m.ö.) yılında, çölde şiddetli bir yağmurun susuzluktan kurtarmış olduğu bir ordu ile, Paroethonium'a çıkan Büyük İskender bu ilâhın Zeus'un gerçek oğlu olduğunu memnuniyetle öğrenmiş idi. Sirenayka muhâcirleri ve Atina grekleri ona büyük hürmet göstermişlerdir. Onu ilâhlar ilâhı Tbebes Ammon'una benzettikleri gibi, Zeus'a da benzetiyorlardı. M. Gsell'in dediğine göre, Kartaca ve Finike muhâcirleri, tesâdüfî bir isim benzerliği neticesi olarak, onu, Bacal Hammon'ları ile aynı sayarak, mâbetlerine aldılar. Bu, romalıların Juppiter Hammon'a gösterdikleri hürmet ve itibârın aynını duydukları büyük vâbanın kâhin ilâbidir.

Libya Ammonu'nun aslî mâhiyeti hakkındaki bilgiler bir takım farz ve tahminlerden ibârettir. Oric Bates en eski kehânetin ölümler kehâneti olduğunu zannetmektedir. Bununla beraber eskiden koçun Libya'daki sürüleri koruyan bir ilâh olduğu ve asırlar boyunca da bu vasfının gelişebildiği az-çok bilinmektedir. Tarihin onu tanıttığı devirde güneşin salâhiyetlerine de'sâhip bulunuyordu. Onun kehânette bulunuş tarzları ve kendisi için yapılan âyinler tamâmiyle Mısır usûlündedir.

Bu eski zamanlardan kalma izler vardır; Ağnrmî harâbelerinden başka, bugünkü köyden bir kaç yüz metre uzakta bulunan ve yerliler tarafından Omm al-bida adı ile tanınmış olan küçük bir mâbedin barâbeleri de vardır. Bu mâbedin alt-üst olmuş ve iri taşlar ile kapanmış zemini ortasında, Mısır ilâhlarının şekilleri, hiyeroglifler ve armalar ile kaplı bir duvar yükselmektedir. Pek muhtemelen bu mâbed kalıntısı Batlamyus-Roma çağına âittir. Daha cenupta Takrûr tepeleri, kalkerler içinde muntazam şekilde oyulmuş mezarlar ile, delik-deşik edilmiştir. Bunların bâzılarında, giriş kısımları aynı devrin güzel taş çerçevesi ile süslüdür. Ayrıca Marmarika yamaçları gibi yakın gür'ların her birinde de aynı tarzda yüzlerce mezar vardır. Bu hâli ile Sîva

geniş bir mezarlık gibidir. Hattâ gâr'larından biri yarı arapça, yarı berberice olan *Âdrâr Imutâ* („ölüler tepesi“) adını taşımaktadır ve top- rak üstünde binlerce kemik görülür.

Büyük vâba romalılar tarafından işgal edilmiştir. Augustus zamanında burası siyâsî mah- kûmlar için bir menfâ yeri olarak kullanıl- mıştır. Daha sonra IV. asra doğru da vâhaya hristiyanlık nüfûz etti. Bir müddet sonra kıyı Mazik'leri (İmâziğan) ile birleşen roma- lılar her tarafta tablike içinde bulunan bi- zanslılara saldırmışlardır. Mısır, 640 (h.) senesi- ne doğru, müslüman orduları tarafından işgal edildiği zaman, Sîva tam mânâsı ile serbest ve müstakil olarak yaşıyordu. Libya vâhala- rının müslümanlar tarafından nasıl zaptedil- diği bilinmemektedir. Arap tarihçi ve coğraf- yacıları bu hususta ehemmiyetsiz hikâye ve efsâneler nakletmektedirler. Sîva fâtih ordu- ları va kabîlelerin göçlerini o zaman Magrib al-Akşâ'ya götüren büyük fetih yolunun çok nzağında idi. Arap birliklerinden bir kısmının vâhanın kenarına yerleştikleri ve sonradan, bugüne kadar berberî kalmış olan abâlî ara- sına karıştıkları tahmin edilebilir.

XVIII. asrın başında dâhilî nlaşmazlıklar Garbiyûn ile Şarkîyûn'u birbirlerine düşür- müştür. Bu kavgaların henüz yatıştığı bir za- manda, 1820 senesinde da memleket türkler tarafından zaptedildi.

Avrupalı seyyahlar Sîva'yı XVIII. asrın so- nuna doğru, bilhassa XIX. asr başında ziyâ- ret etmeğe başlamışlardır. İlk ziyâreti 1792'de Brown yapmış, bundan 6 sene sonra Horneman buraya gelmiştir. 1819'da Cailliaud, 1820—1821'de Minutoli baronu Bricchetti-Robecchi, sonra sırası ile, Scholz, Bayle St. John, Pachó, 1852'de Hamilton v.b. Bunların hemen-hemen hepsi de kendilerine karşı halkın gösterdiği hasmâne davranışlardan şikâyet etmişlerdir.

1838 senesinde Muhammed al-Sanûsî Sîva'da aylarca ikamet etmiştir. Orada vaazlar va- rarek, müridler edinmiştir. Kşar al-Hasûna'da kandisine ibâdethâna vazifesi görmüş olan mağarayı gösterirler.

Birinci cihan harbi sırasında Sîva ile diğer vâhalar dizisi sevkulceyşî ehemmiyetlerini ye- niden kazandı. Senûsîlerin reisi Sayyid Ahmed İngiliz-Mısır kuvvetlerine karşı savaşa girmiş, 1915'te, İngilizler tarafından boşaltılan Sel- lûm'u işgal etmiştir. Fakat Mafrûh önünde mağlûp olarak, Sîva'ya sığınmış ve orada Mı- sır'a karşı Hrga ve Dahla'de yeni bir taarruz cephesi hazırlamıştır. 1917 senesinin ilk gün- lerinde Sîva'ya dönen Sayyid Ahmed'in son kuvvetleri da Girba'de, zırhlı otomobiller ile getirilmiş olan İngilizler tarafından baskına

uğratılmıştır. Kaçmağa mecbûr olarak, kıyıya güçlükle varan Sayyid Ahmed bir denizaltıya alınarak, İstanbul'a götürülmüştür. Büyük Se- nûsî'nin torunu olan yeğeni Sidi Muhammed İdris ondan sonra idâreyi eline almış ve Lib- ya çölünde sükûnet yeniden teessüs etmiştir. [İkinci cihan harbinde, harp tehlikesinden nis- beten uzak kalmış olan Sîva, bugün, Mısır (Birleşik arap cumhuriyeti) dâhilinde va onnn garp sınırı yakınında, yına az nüfuslu bir yer-leşme sâhasıdır].

Bibliyografya: Cailliaud, *Voyage à Meroé, au fleuve Blanc et au-dela du Fa- zoql* (Paris, 1826), I; Bricchetti-Robecchi, *Sul dialetto di Siuawah* (*Comptes rendus de l'Académie des Lincei*, Roma, 1889, V, cüz IV'ten ayrı baskı), Roma, 1889; René Bas- set, *Le dialecte de Syouah* (*Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger*, Paris, 1890); G. Steindorff, *Durch die Libysche Wüste zur Ammonoase* (Leipzig, 1904); O. Bates, *Siwans Superstitions* (*Scient. Journal*, Kahire, 1911, V, nr. 55; C. V. B. Stanley, *The Oasis of Siwa* (*Journ. Afr. Soc.*, Lon- don, 1912, XI, nr. 43, s. 290 v.d., 1912, nr. 44, s. 438 v.d.); O. Bates, *The Eastern Libyans* (London, 1914); H. Stumme, *Eine Samm- lung über den berberischen Dialekt der Oase Siwa* (*Berichte über die Verhandlun- gen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig*, 1914, LXVI); Mahmûd Muhammed 'Abd Allâh, *Siwan Cus- toms* (*Harvard African Studies*, Cam- bridge, Massachusette, 1917, I, 1 v.d.); W. Seymour Walker, *The Siwa Language* (Lon- don, 1921); C. Dalrymple Belgrava, *Siwa, the Oasis of Jupiter Ammon* (London, 1923); E. F. Gautier, *Le Sahara* (*Collec- tion Payot*), Paris, 1923; Henri Basset, *Quelques notes sur l'Ammon libyque* (*Mé- langes René Basset*), Paris, 1923, I; E. Laoust, *Un voyage à Siwa* (*Bull. de la Société de Géographie du Maroc*, Rabat, 1926). (E. LAOUST.)

SİVA. [Bk. SİVA.]

SİVÂK. [Bk. MİSVÂK.]

SİVÂK. [Bk. SİVÂK.]

SİVRİHİSAR, SİVRİ-HİŞÂR, Türkiye hudut- ları içinde, bugün bu adı taşıyan i k i k a s a b a vardır ki, biri iç Anadolu'da, diğeri Ege bôl- gesinde yer alır; bu sonuncuya, evvelkindan ayırmak için, yakın devirlerde Seferî-hisar de- nilmekte idi. Hâlbuki, arap harfleri ile yazılığa „Seferî“ olduğu gibi „Sifri“ de okunan keli- me, aslında „sivri“ mânâsına göre, vakit-vakit her iki kasaba için, muhtemel olarak, yazanın şivesine göre, kullanılmıştır. Buna göre Seferî-

hisar oknuşunun sonradan kabûl edildiği an- laşılıyor ki, şimdi latin harfleri ile yazılığa husûle gelen okunuş farkı ile, bu ayrılık kök- lü bir hâl almıştır.

1. Ankara veya Eskişehir Sivri- hisarı, Ankara'nın 153 km. cenûb-i garbî- sinde, Eskişehir'in 97 km. cenûb-i şarkîsin- de, bir kale harâbesinin bulunduğu Güneş da- ğına âit bir tepenin eteginde, deniz seviyesin- den, alçak kısmında, 1050 m. yükseklikte bir kasaba olup, hâlen Eskişehir vilâyetine baĝlı bir kazânın merkezidir. Sivrihisar'ın ka- dîm bir iskân yeri üzerinde bizanslılar tara- findan tahkim edilmiş bir şehre balef olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu şehrin Palia veya Spalia (Spania) adlı bir belde yerinde imparator Iustinianos tarafından yeniden ku- rulduğunu, zamanla bu havâlinin mühim şehri olan Pessinus'u gölgede bıraktığını W. M. Ramsay kaydetmektedir. Bizans askerî yolun- daki istihkâm silsilesinin bir unsuru olan Ius- tinianopolis sonradan Sivrihisar oldu. Kara- man-ogulları, belki daha Selçuklu devletinin parçalanması sırasından itibâren, bu havâliyi ellerinde tutuyorlardı. Çok geçmeden Osman- lı devletine geçen Sivrihisar, Ankara bozgu- nundan (805=1402) sonra, tekrar Karamanlı- ların eline geçmiş, Süleyman Çelebi tarafın- dan muhâsarn edilmiş (809=1406), nihâyet Çelebi Sultan Mehmed tarafından, kat'î olarak, Osmanlı mülküne katılmıştır (bk. msl. Giese; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, V, 177). Çandarlı ismi ile tanınan ve Osmanlı devletinin ilk devirle- rinde vezîr-i âzamlığı uzun zaman elinde tut- mış bulunan âilenin kurucusu Kara Halil'in Sivrihisar'ın Cendere köyünde doğmuş olduğu rivâyet edilir (Nasreddin Hoca'nın Sivrihisar ile münâsebeti husûsunda bk. mad. NASREDDİN HOCA). Diğer taraftan, İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in Sivrihisarlı olduğu kaydedilmek- tadır. Sivrihisar, XVII. asırda, bir kazâ ola- rak, Anadolu âyâletinin Hudâvendigâr sanc- ağına baĝlı bulunuyordu. Vilâyet teşkilâtı ku- rulurken, Ankara vilâyetine baĝlandı ve Os- manlı devletinin son yıllarında, Eskişehir bir sañcak hâline konulunca, Sivrihisar Ankara vilâyetinin merkez sancagından ayrılıp, Eski- şehir sancagına baĝlandı; cumhuriyet devrinde ise, Eskişehir vilâyetinde kaldı. XIX. asır son- larında Sivrihisar kasabasının nüfusu 11.000 kadar olup, bunun, 4.000'i ermeni idi. Sivri- hisar havası ve suyu iyi ve ticâratı oldukça canlı, kuyumculuğu ve dokumacılığı ile tanın- mış bir kasaba sayılıyordu. Selçuklu vezîri Amîn al-Dîn Mikâ'il'e atfedilen câmi ve bu- na baĝlı bir kütüphâne ve Melik Alemşah tür-

besi kasabanın başlıca tarihî eserleri arasında zikrediliyordu. 17 temmûz 1921'de, yunan kuv- vetleri Sivrihisar'ı işgal etti ise de, 1 eylül 1922'de kasaba geri alındı. Cumhuriyetin ilk yıllarında harap bir hâlde bulunan Sivrihisar, bilhassa iyi yolların inşâsı ile, gelişmeğe baş- ladı. 1927'da 5.989 olarak tesbit edilen nüfu- su, tedricî bir artma ile, 1950'de 6.615, 1960'ta 7.186, 1965'te ise, 7.414 olmuştur. Sivrihi- sar kazâsının 3.824 km². arâzisi üzerinde yaşı- yan nüfus 53.719 (1965) olup, köy sayısı 83'tür.

Bibliyografya: Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambrid- ge, 1905), s. 153; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), IX/1, 525, 577; V. Cuinet, *La Tar- quie d'Asie* (Paris, 1892), I, 207; Şemsed- din Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2582; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 411; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 656; *Beledi- yeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 363—367.

2. İzmir Sivrihisarı (bugünkü Se- ferîhisar), Urla yarım-adasının cenup kıyı- sına yakın, iskelesi Sığacık'a 5 km., vilâyet merkezi İzmir'e 50 km. mesâfede kazâ merke- zi bir kasaba olup, çam ormanları bulunan te- peler ile çevrili bir düzlük içinde, bahçeler ve zeytinlikler arasında, deniz seviyesinden 18 m. yükseklikte kurulmuştur. Bayezid II. zam- nında korsan Kara Durmuş'un üssü olan Sivri- hisar (v. Hammer, *GOR*, II, 346), Kapudan Paşa eyâletine tâbî ve tersâne-i âmire kethu- dâsı sancağı dâhilinde bir knzânın merkezi idi. 1082 (1671) senesinde buradan geçen Ev- liya Çelebi (krş. F. Taeschner, *Das anatoli- sche Wegenetz*, II, 39), kasabanın adına raĝ- men, burada hisar bulunmadığını, fakat baĝlar içinde yükselen kayaların hisara benzediğini, mâmûr bir kasaba olan Sivrihisar'ın, 4 ma- halla içinde, üzerleri kiremit örtülü 1.200 ev ihtivâ ettiğini kaydeder. XIX. asrın sonlarına doğru, burası zeytin ve zeytin yağı, üzüm istih- sâl ve ticâratı ile geçinen bir kasaba du- rumunda olup, 3.640 nüfus ihtivâ ediyordu. Cuinet, bn nüfusun 2.000'inin müslüman, 1.500'ünün rum olduğunu kaydeder. Sivrihisar 1919 senesi mayısının onaltıncı günü yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, 12 eylül 1922'da kurtarılmıştır. Cumhuriyet devrinde yapılan sayımlar kasaba nüfusunun esaslı bir değişikliğe uğramadığını göstermektedir (1927'da 4.352, 1960'ta 4.416, 1965'te 5.259). Seferî-hisar kazâsının 368 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 9.660 (1965) olup, köy sayısı 12'dir.

Bibliyografya: Evliya Çelebi, *Se- yahatnâme*, IX, 130—132; V. Cuinet, *L*

Turquie d'Asie (Paris, 1894), III, 493—496; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 365; *Cihan-nümâ*, s. 669; *Qāmūs al-a'lām*, IV, 2582; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (Pet.-Mitt., Ergz H., Gotha, 1911, II, 172); *Belediyeler Yıllığı* (Ankara, 1950), III, 272—278; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (İstanbul, 1961), s. 241 v.d. (BESİM DARKOT.)

SİVRİ-HİSAR. [Bk. SİVRİHİSAR.]

SİYAK SRI İNDRAPURA. [Bk. SİYAK SRI İNDRAPURA.]

SİYALKÜT. SİYALKÜT, resmî şekli SİYALKÜT olup, Pencâb'da 32° 30' şimâl arzında ve 74° 32' şark tülünde kâin bir şehir. Efsâne şehrin kuruluşunu Pândavas'ın amcası Râcâ Sālâ'ya, yeniden imârını ise, Vikramāditya zamanında Râcâ Sālīvāhan'a izâfe eder. Sālīvāhan'ın iki oğlu var idi: biri kötü bir analık tahriki ile öldürülerek, şehrin yakınındaki, bugün hâlâ ziyaretçiler tarafından tavaf edilen kuyuya atılan Pûran; diğeri Pencâb halk efsânelerinin kahramanı olan ve Siyâlküt'ta bir ara hükümdar olduğu kabul edilen Rasâlu. Miladî 790 senesinde şehir, kalesi ile birlikte, Yûsufzây ülkesinin Gândaurî'lerinin yardımı ile, Râcâ Naravt tarafından tahrip edilmiştir. Kale ancak Mu'izz al-Dîn Muhammed b. Sām zamanına kadar tahkim edilmeden kalmıştır. Bu hükümdar, son Gaznelilerin zayıf idâresini, daha kuvvetli olan kendi hâkimiyetine tercih eden isyankâr Hoker'ları korkutmak için, bu kaleyi yeniden inşâ ettirmiştir. Akbar Şâh zamanında Siyâlküt *sarkâr* merkezi, yâni vergi bölgesi olmuş ve XVII. asrın ortasında Cammû Râcpût hükümdarlarının eline geçmiştir. Şehrin merkezinde ve üzerinde bir kale harâbesi bulunan tepe, halk inancına göre, Sālīvāhan kallesinin bulunduğu yeri göstermektedir. Hakikatte bu Muhammed b. Sām'ın istihkâmlarının kalıntısıdır. Siyâlküt'ta ilk Sikh gurû'su olan Bâbâ Nānak'ın sandukası da bulunmakta olup, bunun yanında her yıl panayır kurulur. 1849'da bölge, Pencâb'ın bakiyesi ile birlikte, İngilizlerin eline geçmiştir. Şimdi yitirilmiş olan eski istihkâm 1857 ayaklanmasında bir avuç avrupalı tarafından müdâfaa edilmiştir. [Siyâlküt hâlen garbî Pakistan'ın Lahor bölgesinde bir kazâ olup, 1951'de nüfusu 167.543 kişi idi; 1961'de ise, nüfusu 164.346'ya imişti].

Bibliyografya: Minhâc al-Dîn, *Ta-bakât-i Nâsirî* (nşr. ve trc. H. G. Raverty), *Bibliotheca Indica*; Şayh Abu'l-Fazl, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), *Bibliotheca Indica*; J. R. Duulop-Smith, *Direct Gazetteer, Official Publication*, 1894—

1895; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 334. (T. W. HAIG.)

SİYALKÜT. [Bk. SİYALKÜT.]

SİYAM. SİYAM, [1949 mayısından itibaren resmen Tbayland adını almış olan (siyamea şekli: Muang Thai) cenûb-i şarkî Asya'da 514.000 km.² arâzisi bulunan, müstakil meşrutî bir kiralık olup, nüfusu 1956'da 22.800.000 tabmin adılmıştır. 1960'ta nüfusu 26.258.000 idi. 1947 nüfus sayımına göre, nüfusun % 89'u budist % 4'ü müslümandır; 1960 sayımına göre ise nüfusun % 93,6'sı budist, % 3,9'u müslümandır. İslâmiyet Siyam'da muvaffakiyet elde edememiştir. Thai (nüfusun en büyük kısmını teşkil ederler), Laos, Birman ve Mön menşeli olan ve çok evvel budizmi kabûl etmiş bulunan Siyamlılar dinlerinde oldukları gibi kalmışlardır. Garbî Endonezya'daki durumun aksine, Menam vâdisinde budist inancı ile Peygamberin va'az ettiği akîde arasında tam bir anlaşmazlık mevcut gibi görünmektedir.

Siyam'daki müslüman halk Cava'dan hicret etmiş Malayalılar, efganlar ve en çok da Hindistan'dan gelenlerden ibârettir. Bunların büyük kısmı Bangkok'ta yaşamaktadır. Malayalılar Malaya yarım-adasının şimalindeki Thai'a yapılan sayısız seferlerde ele geçirilen harp esirlerinin soylarından gelmektedir. İlk seferlerin XIII. asırdan başladığını ve bunların meşhur Râma Kâmheng kitabesinde kaydedilmiş olduğunu biliyoruz (krş. G. Coedès, *Recueil des inscriptions du Siam*, 1. kısım, *Inscriptions de Sukhodaya*, Bangkok, 1924, s. 48). İkinci tâkip eden bir çok sefer neticesinde, bütün Malaya yarım-adasını fetheden galipler külliyyetli sayıda esir de almışlardır. XVI. asrın ilk yarısında yazılmış denizcilik ile alakalı bir yazıda „Singapur Siyam'ın cenuptaki en son ucudur“ denilmektedir (krş. Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, Paris, 1925, II, var. 71^a, str. 6).

Cavalılar, efganlar ve diğer müslümanlar Hindistan'dan Siyam'a ticâret yapmağa gelmişlerdir. 1870 tarihinden beri *The Siam Directory*'de son 30 senede sayıları mübim bir şekilde artan „müslüman tâcirlerden“ bahsedilmektedir (krş. *The directory for Bangkok and Siam for 1898*). Bu yabancı müslümanlara ilâveten Hadramaût'lu az sayıda arap da mevcuttur (araplara âit mâlûmat için bk. L. W. C. Van den Berg, *La Hadramout et les colonies arabes dans l'archipel indon.*, Batavia, 1886).

Sünniler azınlıktadır. Siyam'daki müslümanların ekseriyeti şî'îdir. 10 muharremde Hasan ve Husayn'ın hâtıralarını tâziz etmek için,

her sene aşûre merâsimi yapılır. İran'da bizat şâhit olduğum bu merâsim (bk. G. Ferrand, *La procession sanglante, Revue de Paris*, 15 mart 1908, s. 405—415), buna şâbit olmak fırsatını hulan avrupalılar arasında olduğu gibi, Bangkok'ta siyamlılar arasında da dehşet hisleri uyandırmıştır. Bu merâsim, İran'da da olduğu gibi, Husayn'ın ölümünden evvelki hâdisâtı batırlamak maksadı ile, muharrem'in ilk 9 günü yapılan merâsimleri tâkip eder [bk. madd. AŞÛRE ve MUHARREM]. Bu merâsimlerin yapıldığı yere, Hindistan'da da söylendiği gibi, *İmâm-bârâ*, yâni „imamın evi, yâni balifenin evi“ denmektedir.

Siyam'da yerleşmiş müslümanlar da ramazan ayında oruç tutar veya oruç tutar gözüklükler, fakat bu oruç diğer islâm memleketlerindeki kadar ciddî olmaktan uzaktır. Bunun Bangkok'ta görülen en mühim husûsiyeti akşam yemeklerinin zengin oluşu ve her akşam güneşin batışı ile başlayan eğlencelerdir. Bu mü-nâsebetle bilhassa Peygamberin hâtırasına izâfeten, onun en sevdiği yiyecek sayılan hurma yenir.

Ramazan orucunu hitâma erdiren *İd al-fi'r-vayn* *İdal-şagîr*'de, usulleri mahallî an'anelere istinat eden büyük ziyâfetler ve şenlikler yapılır. Zilbiccenin 10'una rastlayan *İd al-kurbân* da, [bk. madd. İD-İ ADHÂ] gayet muhteşem bir şekilde ve çok sayıda hayvan kurban edilerek kutlanır.

Bangkok'taki câmi nisbeten yeni inşâ edilmiştir. Bu câmi küçüktür, mefruşâtı iyi değildir ve şehrin aşağı semtinde yer almaktadır.

Siyam'da yaşayan müslümanlar — müslüman siyamlılardan bahsedilemez; zîrâ Siyam tâbiyetinde olan ve yarım-adada yaşayan malayalılar bâriç, bildiğimiz kadarı ile, bir siyamlı budistin müslümanlığı kabûl ettiği duyulmamıştır—aralarında yaşadıkları Thai'lıları, Laosluları, Birmanları ve Mönleri kendilerine uydurmaktan ziyâde, kendileri, tâbir câiz ise, siyamlaşmışlardır.

1898'de, Bangkok'ta, İstanbul'daki şeyhulislâmın uzak şarktaki bütün müslümanlar ile temâsa geçmek üzere vazifelendirmiş olduğu bir din adamına rastladım. Sultan Abdülhamid'in pan-islâmizm siyâseti devri idi ve türk halifesi kendi propaganda planlarının Siyam, Hind-i Çinî ve Çin'de nasıl karşılanacağını doğru olarak öğrenmek istemiş idi. Temsilci olan bu zât ise, Çin'den tamâmen sukut-u hayâle uğramış bir şekilde gelmiş idi ve bana, Bangkok'taki sözde dindaşlarında da müslümanlığın sâdece lâfta kaldığını söylemekten çekinmedi. Hattâ „sünnî olduklarını söyleyenler dahi aslında münkirdirler“ diye ilâve etti.

Yukarıda serdedilen mâlûmat şahsî bâtırlarıma istinat etmekte olup, bu mâlûmata, bana Londra'da *The School of Oriental Studies*'de Malay ve Siyam lisanlarını öğreten meslekdaşlarım C. Otto Blagden ve B. O. Cartwright tarafından verilen te'yit edici bilgiler de ilâve edilmelidir. Bildiğime göre, ne eski kitaplar ve ne de yeni eserler tam mânâsı ile siyamlı olan müslümanlardan bahsetmektedir. Portekiz'deki Cizvit papazları teşkilâtına, Fernão Mendes Pinto tarafından Malakka'dan 5 kânûn l. 1554'te yazılmış bir mektupta şöyle denilmektedir: —„Bununla beraber çok aziz kardeşlerim hâlen Siao (Siyam; burada ise, eski pâyitaht olan Ayuthia kastedilmiş) şehrinde, içindeki din adamları türklere ve araplardan müteşekkil 7 câmi mevcuttur ve bunlara ilâveten 30.000 müslüman âile vardır ki, bu lsa'nın askerleri, yâni rahipleri için büyük utanç verici bir husustur...“ (bk. Fernão Mendes Pinto, *Peregrinaçam...*, nşr. J. J. de Brito Rebello, Lizbon, 1910, IV, 161). Aynı tab'ın III. cildinde (1909, s. 37), 1538'da Hindistan'daki portekizlilere karşı savaşmak üzere Süveyş'ten hareket eden donanmada bulunan ve gemisi ile yolunu kaybederek, Tennasserim'a yanan Heradim Mafamede, yâni Hayr al-Dîn Muhammed adlı bir türk kaptanından bahsedilmektedir. Hayr al-Dîn siyamlılardan vazifa kabûl etmiş ve Lauhós (muhtemelen Laos) hudûdunda, yılda 12.000 „kruzado“ luk ücret mukabil hizmet etmiştir. Muhakkak sûrette bunlar Siyam'a dışardan gelme yabancı müslümanlardır. Buna göre, XVI. asırda Ayuthia'da 30.000 müslümanın oturduğu husûsunda verilen sayı da güç kabûl edilebilir. Biz burada, siyâsi bakımdan değilse de kavmî, lisanî ve dinî bakımlardan Malaya federal devletlerine bağlı bulunan Malaya yarım-adasındaki müslümanlardan bahsetmeyeceğiz. Bunlar bahsi geçen devletler ile ilgili olarak mütalâa edilmelidirler. (GABRIEL FERRAND.)

SİYER. [Bk. SİYER.]

SİYON. [Bk. SİYON.]

SİYÜT. [Bk. SİYÜT.]

SİYÜT. [Bk. SİYÜT.]

SİYÜTİ. [Bk. SİYÜTİ.]

SİYÜTİ. [Bk. SİYÜTİ.]

SKANDERBEG. [Bk. İSKENDER BEY.]

SKUTARİ. [Bk. ÜSKÜDAR.]

SLÂVİ. [Bk. SELÂVİ.]

SLÂVİ. [Bk. SLÂVİ.]

SLAVLAR. „Slav“ kelimesinin arapça karşılığı olan *şaklab*, daha nâdir olarak *şaklâb* (aynı zamanda *şaklâb*), yabut *şiklâb*, cemi şekli *şaklîba*, şüphesiz, grekçe Σκλαβηνοί, Σκλάβοι'den alınmıştır. VII. (m. s.) asırda slav ücretli askerleri Bizans imparatorluğunun şark bndut

eyâletlerine yerleştirilmişlerdi. Böylece araplar, bizanslılar ile ilk savaşlarından itibaren, slavları tanımışlardır. Maslama'nın, İstanbul seferi esnâsında (715—717), Bizans hudutlarını geçtikten hemen sonra, bir slavlara şehri ni (*Madînat al-Şakâliba*) fethettiği söylenir (*Fragm. hist. Arab.*, ngr. de Goeje, I, 25, 4). Diğer slavlara, araplar tarafından, Hazarların arâzisinde (Kafkasya ile Volga'nın aşağı mecrâsı arasında) bulunmuştur. Halife Hişâm zamanında (724—743) Marvân b. Muhammed (daha sonra, halife Marvân II.)'in, Hazarlar ülkesinden 20.000 slav getirdiği ve onları Kaheti (*Ḥāḥīt*)'de yerleştirdiği rivâyet edilir; orada „bunlar kumandanlarını öldürdüler ve serbest kaldılar ise de, kendilerine yetişen Marvân tarafından katledildiler“ (*Balâzürî*, s. 208 yk.). Bununla beraber bu slavlara halife Mansûr (754—775) tarafından Kilikya'da Bizans hududuna iskân edilen muhâcirler arasında da zikredilmişlerdir (ayn. mll., s. 166). Slavlarda saçların veya çehrenin kırmızı (veya kırmızımsı) rengine, Aḥṭal'in *Dîvân* (ngr. Şāl-hānî, Beyrut, 1891, s. 18, 5; krş. mad. AḤṬAL) 'ında olduğu üzere, hieretin ilk asırlarından itibaren işâret olunmuştur. Bu bedenî husûsiyete rağmen, slavlara Yâfes (arap. *Yâfaş*)'in ahfâdı olduklarına göre, türklerin yanında yer almışlardır. Nûḥ'un üç oğlundan her birinin üçer oğlu olmuştur; Vahb b. Munabbih (bk. Tabarî, I, 211, 13) Yâfaş'ın oğulları olarak yalnız Türk ile Ya'cûc ve Ma'cûc'u zikreder. Buna mukabil, daha Sa'îd b. Musayyab (ölm. 95=713/714)'de, Yâfaş'ın ahfâdı olarak, tek bir kavim hâlinde birleşmiş Ya'cûc ve Ma'cûc'un yanında, türkler ve slavlara bulunmakta (al-Bakrî, ngr. Kunik ve Rosen, I, 18) olup, kezâ İbn İshâk (Tabarî, I, 211 v.d.) ve İbn al-Mukaffa' [b. bk.]'dan naklen, Gardîzî'de (bk. Barthold, *Oṭṭet*..., s. 80) de böyledir. Sa'îd b. Musayyab Sâ'm'ın oğullarının (arapların, perslerin ve greklerin ataları) kolayca tesbit edildiğini, buna mukabil, Yâfaş'ın oğullarının, Hâm'ın oğulları gibi, bu kat'iyetten uzak olduklarını ilâve eder. Eserini VI. (XII.) asırda, türk hâkimiyeti zamanında yazmış olan *Mucmil al-tavâriḥ* (metin için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 19)'in meçhul müellifi, Yâfaş'ın oğulları arasında Türk ve Hazar'ı göstermekle, bir istisnâ teşkil eder; bu fikir ma'kul karşılanabilir, fakat kardeşleri hakkındaki kayıtlar birer kıymetli hâiz değildir. İbn al-Mukaffa' tarafından nakledilen bir efsâneye göre, Yâfaş'ın oğlu Şaklâb köpek sütü ile beslenmiştir ki, bu rivâyet (Gardîzî, Barthold, *Oṭṭet*, s. 85) ile farsça bir iştikak (*seg*=köpek, *leb*=dudak) arasında bir münâsebet kurulabilir,

aynı kaynak (*ayn. esr.*, s. 86, yukarıda) Kır-gızları „kırmızı saçları ve beyaz ciltleri“ dolayısı ile, slavların ahfâdı gibi gösterir. Volga bulgarları hükümdarı, İbn Fazlân [b. bk.] tarafından, yalnız Yâkût (*Mu'cam*, I, 723, II)'ta değil, aynı zamanda yeni ibyâ edilmiş olan asıl *Risâla*'de (*Bulletin de l'Acad.*, 1924, s. 244) „slavların kralı“ tesmiye edilmiştir. Hârizmlilerin bulgarlara ve slavalara karşı tertipledikleri yağma seferleri hakkında İbn Hâvkal (*BGA*, II, 281, 13)'de verilen baberi ihtimal bu sûretle izah etmek lâzımdır. Bu slavların da bulgar hükümdarına bağlı olmaları muhtemeldir. Kezâ 240 (854/855) yılına doğru, araplara karşı, bir kafkasyalı kavmin „greklerin hükümdarı“ ve „Hazarların hükümdarı“ ile birlikte yardıma çağırıldığı bukümdar (*şāhib*) hakkında Ya'kûbî (ağ. bk. ngr. Houtsma, s. 598)'deki rivâyette bahis mevzuu olan da ihtimal aynı bukümdardır (başka bir izah için bk. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 200). Buna mukabil, „slavlar kralının“ İstanbul'a karşı, 283 (896) yılında gösterilen seferi hakkındaki Tabarî (III, 2152)'nin rivâyeti Tuna Bulgarları çarı Simeon (890—927) ile Bizans imparatoru Leon VI. arasında 893'te cereyan eden muhârebe ile ilgilidir. Bugünkü cenûbî Rusya ahâlisi için kullanılan „slavlar“ adının yerini yavaş-yavaş „ruslar“ adı almıştır. Aşağı mecrâsında Volga'nın bir kolu gibi kabul edilen Don'a önceleri „Slavlar nehri“ (*Nahr al-Şakâliba*; *BGA*, V, 271, 3, VI, 154, 12), sonra ise „Rusların nehri“ (*Nahr al-Rās*) denilmiştir (*BGA*, II, 276, 16 ve müellifi mecbûl farsça *Hudûd al-'âlam*; krş. *Zap.*, X, 137).

Slavların garplı kavimler ile olan akrabalığı önce İbn al-Kalbî [bk. mad. HİŞÂM B. MUHAMMED] tarafından belirtilmiş görünmektedir. Bu müellif, babasının fikirlerine uyarak, slavlara ermenilerin, greklerin, frankların kardeşi ve Yunân b. Yâfaş'ın ahfâdı olarak göstermiştir (Yâkût, *Mu'cam*, III, 405, 8). Slavların greklerin komşuları olduğu hakkında da doğru bilgiler bizanslılar nezdinde 8 sene süren bir mevkufiyetten 845 yılında dönen Muslim b. Abî Muslim al-Carmî'nin eserlerinde mevcut gibi görünür. Muslim'den naklen İbn Hurdâzbeh (*BGA*, VI, 105, 15) Makedonya'nın garbında bir slavlara memleketi (*Bilâd al-Şakâliba*) zikreder. Mas'ûdî (*Murûc*, III, 66)'de franklar, slavlara, lombardlar, ispanyollar, Ya'cûc'ler, Ma'cûc'ler, türkler, Hazarlar, Burcân'lar, [b. bk.] Alan'lar ve Calâlika'lar (İspanyol — bunlar galiçyalılardır), Yâfaş'ın ahfâdı olarak görünürler. Eserin diğer bir yerinde (IV, 38 v.d.) bu kavimlerin arâzileri, şark-

tan garba doğru, coğrafi sıra içinde tetkik edilmiştir: slavların arâzisi ('amal) burada, Burcân'ların ve greklerin arâzileri yerinde görünmektedir. Kırmızımsı renk (*şukra*) slavlara ve greklerin husûsî âlâmetleri olarak zikredilmiştir. Bulgarların ve slavların ekseriyetle biristiyânlığı kabul ettikleri ve frankların pâyitahtı Roma'nın hükümdarına (*şāhib*) tâbî bulundukları söylenir (*BGA*, VIII, 181 v.d.). Tuna kıyılarının bu kavimlerden büyük bir kısmının oturdukları yer olduğu kaydedilmiştir (*BGA*, VIII, 183; krş. *Hudûd al-'âlam*'deki coğrafi tasvirler daha az vâzihdir, yazma nüshada, Dünâ yerine Dütâ vardır; *Zap.*, X, 133 v. dd.'daki gibi Rütâ değil). Greklerin, romalıların, slavların, frankların ve şimaldeki komşu kavimlerin müşterek bir dil konuştukları ve bir imparatorluk teşkil ettikleri söylenmiştir (*BGA*, VIII, 83, 9). Avrupa slavları hakkında daha teferrüatlı mâlûmat, al-Bakrî [b. bk.] tarafından, istinsab edilen yahudi İbrâhîm b. Ya'kûb'un 965 yılında yaptığı seyahatin hikâyesinde bulunmaktadı. Burada Adriya denizi slavları gibi, takriben 960'tan 992'ye kadar Polonya bukümdarı Mieszko (Mşkh)'nın, ruslar ve prusyalılar ile komşu olan şimal-şark slavlarının budut memleketi de zikredilmektedir. Buna mukabil, İdrîsî sâdece Balkan yarım-adasında, Venedik'e bitişik olan bir slav memleketinden (*Bilâd al-Şakâliba*) bahseder (*Géographie d'Edrisi*, tre. A. Jaubert, Paris, 1836—1840, II, 286); Polonya'daki Bohemya slav memleketlerinin tasvirinde (*ayn. esr.*, II, 375 v.dd.) bu memleket ahâlisinin umûmiyetle slav menşeli oluşu hakkında hiç bir şey söylenmez. Bundan sonra, *Şaklâb* ve *Şakâliba* kelimeleri yavaş-yavaş islâm kaynaklarında kaybolur ve bunlar ancak eski eserlerden yapılan nakillerde zikrolunur. Cuvaynî (*GMS*, XVI, 224 v.d.)'de ve Raşîd al-Dîn (*GMS*, XVIII, 43 v.d.)'de bulunan moğulların Avrupa seferleri hakkındaki haberlerde artık „slavlar“ kelimesine tesâdüf edilmez. Bugünkü türkçedeki *islav* kelimesi zamanımızda Avrupa'dan alınmıştır ve muhtemelen fransızca da gelmektedir.

Slavlar, türkler gibi, zaman-zaman, köle olarak, bilhassa beyaz hadımlar olarak, islâm memleketlerine götürülmüşlerdir (krş. *BGA*, III, 242, 5; V, 84; 1; VI, 92, 5). Türk kölelerinden olduğu gibi, slavlardan da, elverişli şartlar içinde âdeta bir hükümdar gibi yetişen kumandanları emrinde, husûsî kıta'lar teşkil edilmiştir (Mısır'da Fâtımîler hizmetindeki slavlara bakında bilhassa krş. K. Inostrancew, *Zap.*, XXII, 29, 86). İspanya'daki slavlara hakkında, bilhassa bk. Dozy, *Recherches*...

Paris-Leiden, 1881, I, 227 v.d. (Almeria bukümdarı; bk. mad. HAYRÂN), 235 v.d. (Berberilere karşı arapların müttefiki olarak slavlara ve mad. ŞAKÂLIBA).

Bibliyografya: A. Garkavi (Harkavy), *Skazaniya musulmanskih pisatelei o slavyanah i russkih* (Petersburg, 1870); aynı mevzûda „*Dopolneniya*“ (1871); A. Kunik ve V. Rosen, *Izvestiya al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i Slavyanah* (Petersburg, 1878—1903), kısım 1, 2; Fr. Westberg, *Ibrahim Ibn-Jakub's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965*, Petersburg, 1898 (*Mém. de l'Acad.*..., 8. seri, III, nr. 4); ayn. mll., *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (*Bull. de l'Acad.*..., 1899, s. 211 v. dd., 275 v. dd.); ayn. mll., *K analizu vostochnih istočnikov o vostochnoi Evrope* (*J M N Pr*, yeni seri, XIII, 364 v. dd.; XIV, 1 v. dd.); J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903). (W. BARTHOLD.)

SMALA. [Bk. ZİMÂLE.]

SOFÂLA. [Bk. SOFÂLE.]

SOFÂLE. SOFÂLA, şarkî Afrika'da, Mozambik'in cenûp kısmında bir mıntaka ve gebir.

Umûmî olarak Sofâla arapçadaki *safala* („alçak olmak“) sülâsisinden iştikak ettirilir ve bu iştikak için Mas'ûdî (*Murûc*, I, 331 v.d.)'deki „bir dağ denizin altında uzanır ise, Akdeniz'de ona *al-Sofâla* ismi verilir“ kaydına istinâ edilir. Denizin altında uzanan dağ kısmı istisnâ edilir ise, bu izah şekli kabul edilmez gibi değildir. Sofâla havâlisi hakikaten alçak bir mıntakadır. Fakat Bombay yakınındaki eski Hind limanı Surparaka'nın isminin de arapçaya Sofâla şeklinde intikal ettiği unutulmamalıdır ve burada alçak bir arâzi mıntakası bahis mevzuu değildir. Sofâla'nın bir Bantu yer ismi olabileceği meselesi kat'î olarak hallolunamamıştır, buna şark metinlerinde de, avrupalı seyyahların verdiği mâlûmat arasında da işâret olunmamıştır. Arap coğrafyacıları ikisi de Hind okyanusu'nda olan ve Batlamyus'un Hind denizi tasvirine göre, birbirlerine nisbeten yakın bulunan iki Sofâla limanı tanıdıklarından, Hind Sofâla'si olan eski Surparaka ve Zeng (halk dilinde: Zenc) Sofâla'si veya şarkî Afrika kıyısını ifâde eden Altın Sofâla'si diye birbirinden ayrılmıştır.

Mas'ûdî (943) *Murûc* (I, 233)'da Sofâla memleketinin Zeng (halk dilinde: Zenc) memleketinin en nihâyetinde ve Zeng denizinin en alçak, yâni en cenûbî kısmında bulunduğunu bildirir. Burası Vâkvâk memleketine komşudur. Aynı eserin üçüncü cildinde (s. 6) Zeng

'lerin şarkî Afrika'da Sofâla'ye kadar uzanan sâhada oturdıkları, Sofâla'nın onların oturdıkları mıntakanın en dış hudûdu olup, Omân'dan ve Sîrâf'tan gelen gemilerin hedefi olduğu söylenir. Zeng denizi Sofâla ve Vâkvâk memleketleri ile sona erer. Burası altın ve diğer kıymetli şeylerin çok zengin olarak çıkarıldığı bir memlekettir. İklim sıcak ve toprak münbittir. Zeng'ler orada pâyihtalarını inşâ etmişlerdir; sonra bir kural seçmişlerdir. Ona *Vaklîmî* [kendi dillerinde onun adı *Vafaleme* („kırallar“) 'dir, müfredi „*Mialeme*“ — *مالي* veya daha ziyâde *مالي* yerine, basılmış olan metinde, yanlış olarak, *مالي* vardır — bundan daha X. asırda, hatt-ı üstüvânın cenûbunda, şarkî Afrika kıyılarında Bantu zencilerinin oturdıkları anlaşılır] derler.

Kitâb 'acûb al-Hind adlı eserinde Râmhumuz 'lu kaptan Bozorg b. Şahriyâr, İsmâ'îlîye adlı Omân'lı bir kaptanın fırtına sebebi ile iki defa Zeng'de Sofâla'ye sürüklendiğini (ilk defa 310 [922]; ikinci defa bundan bir kaç yıl sonra), burasının yamyam zenciler ile meskûn olduğunu anlatır (s. 51 v.dd., 177). Bu memlekette hayvanları gagası veya pençeleri ile yakalayarak, havaya kaldıran ve onları öldürüp parçalamak için aşağıya atan kuşlar vardır (s. 64, burada âşikâr olarak kuş azmanı *rohî*'dan bahsolunmaktadır). Bir şahıs orada kertenkele şeklinde erkeğinin ve dişisinin ikişer tenâsül uzvu olan bir hayvan gördüğünü anlatmıştır. Bu hayvan sokarsa tedâvisi kabil olmaz. Yılan ve zehirli yılan orada pek çoktur (s. 173). 334 (945) senesinde Vâkvâk'lar (*aynen*) gelmişler ve Zeng Sofâla'sinde bazı şehirleri ve arâziyi yağma etmişlerdir (s. 175). Burada, Kaptan Bozorg'un, kendisine mâlûmat veren adamın ismini unuttuğu bir kuş vardır ki, bir fili yakalayarak, parçalamış ve kendisini yakalamak istedikleri esnâda da onu yutmuştur (s. 178). Bu son hikâye de kezâ *rohî* efsânesi ile ilgilidir.

al-Bîrûnî (aş.-yk. 1030) Hindistan'a dair kitabında (nşr. ve trc. Sachau, metin, s. 100 ve trc., I, 204) Zeng Sofâla'sini ziyâret eden biri, boynuzu bıçak sapı imâlinde kullanılan *kark* (veya *karkadann*)'ın aşağıdaki tavsife daha fazla yaklaştığı hususunda beni tenvir edinceye kadar, *ganğa*'nin gergedan [sanskrit. *khaḍgatanta* „kılıç (şeklinde) diş“] ile aynı hayvan olduğunu zannetmişim diyor. Zeng dilinde [yâni Bantu dilinde] *karkadann*'a im-pela [daha doğrusu *mpela*, krş. Suahili. *Pera*, Makua. *Pela*] denilir.

Metnin 135. sahifesinde (trc., I, 270) verilen mâlûmata göre, „denizden Zeng Sofâla'sinden daha öteye hiç kimse gitmezdi. Bu

çok fazla yürek isteyen mâceraya cesâret eden hiç bir gemi geri dönüp, görmüş olduklarını anlatmamıştır“. Daha sonra (metin, s. 253; trc., II, 104) al-Bîrûnî, eğer Kathiavar'da Somanâş o kadar meşhûr oldu ise, bu onun, denizciler için bir liman ve Zeng Sofâla'si ile Çin arasında sık-sık seyahat edenlerin limanı (harfiyyen: konak) olmasından neş'et ettiğini bildirir.

İdrîsî (1154)'ye göre, Sofâla memleketinde meşhûr demir yatakları ve çok zengin altın mâdeni bulunur (trc. Jaubert, I, 65, 66, 78, 79). Sicilyalı coğrafyacı bu mıntakanın şehirlerinden Cabasta ve Dâğûta'yı zikreder, fakat bunların okunuş şekli ahhatli olmayıp, yerleri de tespit olunamamıştır. Yâkût (*Mu'cam*, III, 96)'a göre, Sofâla Zeng memleketinin bilinen son şehridir. Bu hususta, Magrib'in cenûbundaki altın memleketi hakkında olduğu gibi, aynı hikâyeler anlatılır. Tâcirler mallarını oraya getirirler ve bırakırlar; [oradan fazla uzaklaşmadan], muayyen bir müdet beklerler ve geri dönerler. Yerliler her malın yanına onun mahallî istihalden muâdilini koyarlar (bu gizli ticâret denen alış-veriştir, milletlerin pek çoğu tarafından bu türlü alış-veriş yapılmıştır). Zeng ile ticâret yapan tâcirler indinde, Sofâla altını ile meşhurdur.

Paris Millî kütüphânesindeki arapça yazma nr. 2234 'ün adı şudur: „Alî b. Sa'îd al-Magribî al-Andalusî'nin Batlamyus'un coğrafyasından yedi iklim üzere toplayıp, hülâsa ettiği ve İbn Fâtîma'nın kitabına göre, sahih arz ve tûl derecelerini ilâve ettiği kitap“. İbn Sa'îd (XIII. asır) Sofâla'deki şehir isimlerinin bilinmediğini izah eder. Onun baş-shihri Şâyûna (şüphesiz portekizli tarihçi Barros, tab. 1777, kısım II, kitap I, fasıl II, s. 22'de Malindi ve Monbasa arasında gösterdiği *Chiona*) olup, 99° tûl ve 2° 30' arz üzerinde; hatt-ı üstüvânın cenûbundaki meskûn dünyanın altıncı bölümündedir. „Bu şehirde Sofâla'lilerin kralı oturur. Sofâla'liler ve Zengler ilâhlara ve büyük bahklara yağı ile cilâlanmış taşlara taparlar. Onların gelir kaynakları altın ve demirdir. Pars derisi giyinirler. Memleketlerinde at yamaz. Orduları gönüllülerden müteşekkildir.“ Daha sonra müellif aynı fasılda şunları ilâve eder: „Peşimanlık dağlarının (Cabal al-Nadâma) şimâl eteğinde ve Komr kanalı (Mozambik kanalı) üzerinde Câğûta şehri bulunur. Bu Sofâla'nın ve Hind okyanusunda nihâyetlenen mıntakanın son meskûn şehridir. 109° tûl ve 12° [cenubî] arz dâiresindedir (krş. benim *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks rela-*

tifs à l'Extrême-Orient, Paris, 1914, II, 325 ve 32, f'.

al-Kazvî'nî (1203—1283) *Kitâb üşâr al-bilâd* (s. 29)'da Sofâla'nın Zeng'lerin memleketinin en son hilinen şehri olduğunu, orada altın mâdeni bulunup, gizli ticâret yapıldığını bildirir. Kendisi papağandan daha iyi konuşan ve ancak bir sene yaşayan *havâg* ismi verilen bir kuştan (*ayn. esr.*, s. 20'de, notların sonunda Zâbag [yanlışlıkla Zânag yazılmıştır]'da, yâni Sumatra'da, Zakariyâ' b. Muhammed b. Hâkân'dan naklen, aynı kuştan hahsedilir. İsmi *havâri* şeklinde yazılan bu kuş „güvercinden daha ufaktır, beyaz boyun ve karınlı, siyah kanatlı, kırmızı ayaklı ve sarı gagalıdır. Papağandan daha iyi konuşur“, daha sonra beyaz, kırmızı (nüsha farkı: sarı) ve yeşil papağandan da bahseder. „Muhammed b. al-Cahm Sofâla hakkında: Ben sinekleri yiyen insanlar gördüm. Onlar bunun kendilerini göz hastalıklarından koruduğuna inanıyorlar. Hakikaten onlar göz hastalıklarına asla tutulmazlar“.

Abu'l-Fidâ' (1273—1331) Sofâla'ye sâdece bir kaç satır tahsis eder: „al-Bîrûnî'nin *Kânûn al-Mas'ûdî*'sine göre, Sofâla hatt-ı üstüvânın cenûbunda 50° tûl ve 2° arz dâiresi üzerindedir. Sofâla Zeng'lerin memleketindedir. *Kânûn* müellifine göre, orada oturan insanlar müslümandır“. Abu'l-Fidâ' Mas'ûdî'nin ve İbn Sa'îd'in verdiği mâlûmatı tekrarlar ve bahse şöyle nihâyet verir: „Sofâla'nın kezâ Hindistan'da da bir memleket olduğu husûsuna dikkati çekiyorum“ (*Géographie d'Aboulfeda*, II/1, 222 v.d.).

Şihâb al-Dîn Abû Abd Allâh Muhammed al-Dimaşkî (aş.-yk. 1325) Sofâla ismini üç defa zikreder. Kıymetli taşlardan bahseden 2. bölümün 4. faslında, Aristoteles'e atfen, şu mâlûmatı verir: „Yağ taşı mavimsi bir parlaklığa mâlik olup, kırmızıdır; yağa batırıldığı zaman, delikleri açılır ve yağ tamamen içerisine nüfûz eder. Bu taş Zeng Sofâla'sinden getirilir. Üzerinde yağ lekesi olan bir elbise parçasına sürüldüğü zaman yağ tamamen emer“.

Hamdallâh Mustavfî *Nuzhat al-kulûb*'unda Zeng Sofâla'sinde her istikamette hemen-hemen 500 fersah uzunluğunda bir mağara bulunduğunu bildirir. Bu memlekette büyük ölçüde kum fırtınası, sıcaklık ve kuraklık olduğundan, burada nüfus çok azdır (Cl. Huart, *Documents persans sur l'Afrique*, *Recueil de mémoires orientaux publiés par les professeurs de l'École des Langues Orientales à l'occasion du XIVe congrès international des orientalistes réuni à Alger*, Paris, 1905, s. 94 v.d. Bu kısım Guy le Strange'in neşir ve tercümesinde, *G M S*, XXIII, yoktur).

İbn al-Vardî (1340 civarında, Kahire, 1328, s. 51 v.d.) „Altın Sofâla'si Zenglerin memleketine komşudur“ der. „Burası dağların sâkinleri tarafından faydalanılan demir yatakları ihtivâ eden çok büyük bir memlekettir. Hindliler, kendi memleketlerinde de demir yatakları olduğu hâlde, buraya gelirler ve çok yüksek fiyat ile demir alırlar; çünkü Sofâla'deki yataklarda demir daha iyi, daha saf ve işlenmeğe daha müsâittir. Hindliler bu demiri saf hâle getirir ve çok keskin âletler [yâni iş âletleri ve çok keskin silâhlar] yaparlar. Bu memlekette (Hindistan'da) Hind kılıçları v.b. büyük mikyasta imâl edilir. Sofâla memleketinin hayrete şâyân şeylerinden biri, orada arâzi üzerinde çok mikdarda altın topraklarının bulunmasıdır, her bir topak 2, 3 veya daha fazla *mişkâl* ağırlığındadır. Buna rağmen ahâli sâdece altından daha fazla kıymet verdikleri bakır süs eşyaları takınırlar. Sofâla memleketi Vâkvâk'ların memleketi ile bem-huduttur“.

İbn Battûta (aş.-yk. 1355; *Rihla*, II, 192) sâdece, Sofâla şehri Kulvâ [oku: Kilva]'dan [cenûba doğru] 15 günlük yoldadır, der.

İbn Haldûn (aş.-yk. 1375) *Mukaddima* (trc. I, 119)'de çok tafsîlât vermez, ancak „Moğadişö (Magadoxo)'nun daha şarkında [= cenubunda], doğrudan-doğruya Hind okyanusunun ceaup [= garbî] sâhilinde, 1. iklimin 7. kısmında Sofâla memleketi bulunur. Nihâyet, Sofâla'nın şarkında [= cenubunda] aynı cenûp [= garp] sâhilinde Vâkvâkların memleketine tesâdüf olunur“ der.

Bâkuvî (XV. asrın başı; *NE*, 1798, II, 401)'ye göre, Sofâla Zengler memleketinin altın mâdeni ile tanınmış bir şehridir. Bu memleketin altını tâcirler tarafından çok aranır. Orada papağandan daha iyi konuşan bir kuş cinsi vardır (bu yukarıda Kazvî'nî'den alınan parçada hahis mevzuu edilen *havâri*'dir).

Gemicilik üstâdı Sulaymân al-Mahrî (XVI. asrın ilk yarısı) *Umdat al-mahrîya fî zabî al-ulûm al-bahrîya* (Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, II: *Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonésie*, Paris, 1925, var. 29a) adlı eserinde Sofâla limanını Büyük Ayının 6. işba'ında, hemen-hemen 18° cenûp arzında gösterir—hakikatte 20° 13' arzındadır—; fakat, gariptir ki, metin Sofâla'den 10° daha şimâlde bulunan İndonezya'daki Timor adasının Sofâla karşısında bulunduğunu bildirir.

Sofâla 1490 senelerinde Pedro da Covilhan tarafından ziyâret olunmuştur. Şüphesiz cenûb-i şarkî Afrika'ya ilk defa gelen avrupalı seyyah bu zât değildir. Zîrâ denizcilik üs-

tâdi İbn Mâcid 18 zilhicce 866 (13 eylül 1462) tarihli denizcilige dâir bir risâlesinin iki mısraında, vâzih olarak, „frenklerden edinilen bilgiye göre, eski devirlerde frenk gemilerinin Madagaskar'a ve kezâ Zeng ve garbî Hindistan sâhillerine geldikleri söylenir“ der. Kanâatime göre, bu iki mısra XIV. asrın ilk çeyreğindeki sözde-Brocardus (muhtemelen dominiken papazı Guillaume Adam)'un seyahatine imâ ediyor. Bu tarikat mensûbunun verdiği mâlûmata göre, bu zamanda „tüccarlar ve güvenilir başka kişiler çeşitli yerlerde meridiyenin ötesinde, ellidört (otuz) derece yukarıda kaldığını tahmin ettikleri bölgelere kadar gidiyorlardı“. Lâkin mesele aşağıda daha muassal olarak ele alınacaktır [krş. mad. ZENG].

18 mayıs 1506'da Pero d'Anhaya veya da Nhaya, 6 gemi ile, Sofâla'de bir müstahkem mevki inşa etmek üzere, Lizbon'dan yola çıktı. Castanheda (1833 tabı, kitap II, fasıl X, s. 34) kiral Çufe (oku: Yüsuf)'nin kendilerini ne şekilde karşıladığı hakkında mâlûmat verir. Lâkin bu kiral Kilva kiral âilesine mensup idi ve mâiyeti müslûmanlardan murekkep idi. Bu mâlûmat da bize yerli halk hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.

Barroa (kısm I, kitap X, fasıl I, s. 372—38) büyük Sofâla kiralığının bir ada üzerinde, Kuama nehrinin her iki kolu ile deniz arasında uzandığını, 650 milden daha geniş bir büyüklüğe sâhip olduğunu bildirir. O kadar kesif nüfusu vardır ki, filler burayı terketmiştir. Yerliler her sene 4—5.000 filin öldüğünü söylerler; bu da Hindistan'a bu miktarda fil dişi ihrâc olduğunu izah eder. Sofâla'nın hemen-hemen 50 mil garbinda, Manica'da altın mâdenleri mevcuttur. Altın burada toz [veya küçük topaklar] hâlinde 6—7 karış [1,60 m.—1,90 m.] derinliğe kadar bulunur. En uzak mâden yatakları Sofâla'ya 100—200 mil mesâfededir. Butua kiralığı adı verilen Toroa memleketinde başka yataklar da vardır. Orada yontma taşlardan yapılmış dört köşe bir kale vardır. Bu, birbirlerine harç ile raptedilmemiş hayrete şâyân cesâmette taşlardan yapılmış çok güzel bir yapıdır. Kalenin duvarları 25 karıştan [aş.-yk. 6,75 m.] daha geniştir, lâkin yüksekliği genişliği ile müteneâsîp değildir. Bu binanın kapısında bir kitâbe vardır, bâzı münevver müslûman tâcirler bunu görmüşler, fakat onu ne okuyabilmişler, ne de hangi harfler ile yazıldığını söyleyebilmişlerdir [mâlûmat doğru değildir; zîrâ bu muntakada hiç bir kitâbe bulunmamıştır]. Bu binanın etrafındaki tepelerde aynı şekilde inşa olunmuş başka tahkimat vardır. Bunlardan biri 12 kulaçtan daha yüce bir

kuledir. Bu binaların bepsine birden yerliler *Symbaoe* [oku: *Zimbabwe*] ismini verirler ki, bu kelime kendi dillerinde „saray“ [hükûmdar sarayı; *zimba-bwe* („taş-ev“) den başka mânaya gelmez; şarkî Bantû lisanında bir hükûmdarın veya bir reis'in oturduğu her hangi bir eve de bu isim verilir] mânasına gelir.

XVI. asırda Sofâla bu havâlide yegâne altın ihrâc limanı idi. Sonraları tâcirler yavaş-yavaş daha ziyâde Zambezi'nin şimalinde Quelimane'ye gittiler. XVII. asrın ortasında Sofâla'den yıllık ihracât sâdece 500 *pasta* (aş.-yk. 170 kg.) iken, Quelimane'den 3.000 *pasta* (aş.-yk. 1.020 kg.)'ya yükselmiş idi. Yüz yıl sonra ise, Sofâla artık fiilen mevcut değildir.

Eski portekizce eserler ve bâzı avrupalı âlimler Tevrat'ta anılan Sulaymân peygamber ile Hîrâm'ın filolarının her üç yılda bir gemi dolusu altın, gümüş, fildişi, maymûn ve tavus kuşu ile döndükleri Ophîr'i Sofâla olarak gösterirler (*Mülûk I, X, 22, Tevârih II, IX, 21*). Sylvain Lévi (*Autour du Bäveru-jâtaka, Annuaire de l'École pratique des Hautes Études*, Paris, 1913—1914) kısa, fakat münderecât bakımından çok zengin bir çalışmasında, Ophîr'in Hindistan'da aranmaması gerektiğini göstermiştir. Buranın Sofâla olduğu huaüsunu kabul etmek için, bugüne kadar kâfi sebep gösterilememiştir.

Eski Sofâla şehri, XVI. asırdaki ââkinlerinin servetine şahâdet eden büyük evlerinin bakıyelerine bakılacak olursa, çok muhteşem bir şehir olmalıdır. Sonraları terkolunmuş ve civarda yeniden inşa olunmuştur. Yeni Sofâla'nın 1764 yılında küçük bir şehir olduğu bildirilir. Burası 20° 13' arz ve 34° 45' tûl dâiresi üzerindedir. 252 kulaç uzunluğa, 60 kulaç genişliğe yayılmıştır ve biri taş ve kireçten, ikisi toprak damlı ahşap ve 32'si saz damlı ahşap 35 eve mâliktir. XVI. asırdan beri Orta çağa âit bu meşhur ticâret sâhası ehemmiyetini kaybetmiştir. 1883 senesinde João de Andrade Corvo eski arap hâkimiyeti zamanında çok zengin olan Sofâla kiralığından bahseder. 1889 senesinde *Elementos para um dictionario chorographico da provincia de Moçambique*'nin müellifleri, hüzn ile, „tarihî an'anelerde o kadar zengin olan Sofâla muntakası [bugün] kazanç menbâları bakımından fakirdir ve terkolunmuştur“ derler.

Bibliyografya: Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. ve trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, III; Buzurg b. Şabriyâr, *Livre des merveilles de l'Inde* (nşr. P. A. van der Lith, frns. trc. L. Marcel Devic), Leyden, 1883—1886; al-Bîrûnî, *India* (London, 1887); ingl. trc. Sachau (London, 1910); İdrîsî

(trc. Jaubert), Paris, 1836, I; Yâkût, *Mücam* (nşr. Wüstenfeld), III; Zakârîyâ b. Muhammed b. Mahmûd al-Kazvîni, *Âsâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1848; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve Mac Guckin de Slane), Paris, 1840, II/1; trc. Reinaud (Paris, 1848); Abû Abd Allâh Muhammed al-Dimaşkî, *Cosmographie* (Petersburg, 1866); trc. Mehren, *Manuel de cosmographie du moyen-âge* (Paris, 1874); İbn al-Vardî, *Harîdat al-acâib va farîdat al-garâib* (Kabire, 1328); İbn Battûta, *Rihla* (nşr. C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti), Paris, 1877, II; İbn Haldûn, *Mukaddima* (nşr. Quatremère), Paris, 1858, I; trc. de Slane (Paris, 1863); Bâkuvî, *Kitâb talhîş al-âsâr va'acâib al-malik al-kahhâr* (trc. Guignes), NE, 1789, II; Conde de Ficalbo, *Via-gems de Pedro da Covilha* (Lizbon, 1898), a. 99 v.dd.; G. Ferrand, *Les Bantous en Afrique orientale* (J A, 1921, s. 162—165); ayn. mll., *Une navigation européenne dans l'Océan Indien au XIVe siècle* (J A, 1922, a. 307—309); sözde-Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum* (*Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, Paris, 1906, II, 384, CXLVIII v.dd.); João de Barros, *Da Asia*, kısım I, 1778 tabı (ilki Lizbon, 1552); João de Andrade Corvo, *Estudos sobre as provincias ultramarinas* (Lizbon, 1883), II; Joaquim José Lapa ve Alfredo Brandão Crô de Castro Ferreri, *Elementos para um dictionario chorographico da provincia de Moçambique* (Lizbon, 1889); Manuel Barreto, *Informação do estado e conquista dos rios de Cuama vulgar e verdadeiramente chamados Rios de Ouro ao conde visorei João Nunes da Cunha*, kânûn II, 1667 (*Boletim Soc. Geog. de Lisboa*, 1883, s. 33 v.dd.); A. P. de Paiva e Pona, *Dos primeiros trabalhos dos Portuguezes no Monomotapa: o Padre D. Gonçalo da Silveira, 1560* (Lizbon, 1892); T. Lopes, *Navegação as Indias orientais*, portekizce yazılmış, portekizceden italyancaya tercüme edilmiş ve tekrar italyancadan portekizceye çevrilmiş (*Collecção de noticias para a historia e geographia das Nações ultramarinas que vivem nos dominios portuguezes*, Lizbon, 1867), 2. tabı, II, 160 v.dd.; João de Empoli, *Viagem as Indias orientais*, italyancadan tercüme (*Collecção de noticias, ayn. esr.*, s. 225); *The Book of Duarte Barbosa*, ingl. trc. M. Longworth-Dames, *Hak-lay Soc.*, 2. seri, nr. XLIV (London, 1918), I, 6 v.dd.; *Le Congo, la véritable description du royaume africain appelé, tant par*

les indigènes que par les Portugais, le Congo, telle qu'elle a été tirée récemment des explorations d'Edouard Lopez, par Philippe Pigafetta, qui l'a mise en langue italienne, portekizlilerin, bilhassa Edouard Lopez'in 1578 yılındaki seyahatleri hakkında, De Bry kardeşlerin 1598'deki latince neşrinden fransızcaya trc. eden Léon Cabun (Brüksel, 1883), s. 193 v.dd.; R. C. F. Manghan, *Zambezia* (London, 1910), a. 38—41; R. N. Hall, *Prehistoric Rhodesia* (London, 1909); David Randall-Maciver, *Mediaeval Rhodesia*, London, 1906 (Zimbabwe denilen binaların iyi fotoğrafları ile). Bâzı müellifler bu binaları çok eski, bir kısmı da oldukça yeni olarak kabul etmektedirler. Bu iki iddiadan hiç birisi şimdiye kadar kat'i olarak isbat edilememiştir; L. M. Devic, *Le pays des Zendjs* (Paris, 1883) orta çağda şarkî Afrika kıyıları hakkında klasik bir eser; Guillaum, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique orientale* (Paris, 1856), I; F. Storbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika* (M S O S As., XVII, 1914, 97—169).

(GABRIEL FERRAND.)

SÖFTA. SÖFTA, f. *sūfta* („yanmış, kavrulmuş“, bk. *Burhân-i kâfî*, trc. Âsım Efendi, Bulak, 1251, s. 369) kelimesinin türkçede almış olduğu bir şekil olup (krş. I. Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lugat kitabı*, İstanbul, 1921, s. 1192), bir kısım Osmanlı-türk medreselerinde okuyan talebe için kullanılan bir tâbirdir. *Söfta* kelimesinin *şūfî* kelimesinden geldiği (krş. Ş. Sâmî, *Kamûs-ı türki*, İstanbul, 1318, II, 839, ihtimal hâlinde) veya yunanca asıllı sofistâ'î kelimesi ile ilgili bulunduğu (krş. Ferid Kam, *Vahdet-i vücūd*, İstanbul, 1331) iddiası doğru olmamalıdır. Zîra gerek *Burhân-i kâfî* (nşr. M. Mu'in, 2. tabı, Tahran, 1342 ş., II, 1184) müellifi, gerek ondan naklen diğer lugatlar (msl. Ğiyâş al-Dîn, *Ğiyâş al-luğa*, s. 236; J. A. Vullers, *Lexicon Persico-latinum*, II, 342^a), *sūfta* kelimesinin muhtelif mânalarını verdikten sonra, Rum, yâni Anadolu sâhasında ilim talebesine de *sūfta* denildiğini açıkça yazmaktadır. Ayrıca bu kelimenin kullanıldığı devirde (XVI. asırda) Osmanlı hükûmdarları tarafından verilen bâzı fermanlarda *sūfta* ve *softa* kelimelerinin, bir kaç satır ara ile, tamamiyle aynı mânada olmak üzere, birbirleri yerine kullanılmaları da *softa*'nın *sūfta*'dan geldiğini te'yid etmektedir (krş. I. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965, a. 16). *Sūfta* kelimesinin, aynı şe-

kilde *softa* şekline sokularak, bir kısım medrese talebesine ad olarak verilmesi ise, eski metinlerde sık-sık rastlanan *sāhta-i nā-puhta* („pişmeden: yanmış, kavrulmuş“) teriminin ifade ettiği mâna ile ilgili olmalıdır ki, bu tâbir daha çok olgunlaşmamış, ham kalmış insanların sıfatı olarak kullanılmıştır. Nitekim medrese tahsili sırasında kendilerine bu ad verilen talebe de henüz olgunlaşmamış seviyededir. Filhakika Fâtih tarafından tesis edilmiş olan sekiz medreseden teşekkül eden Sahn-ı seman veya Medâris-i semâniye adı ile İstanbul'da kurulmuş olan meşhur üniversiteye talebe yetiştirmek üzere, bu medreselerin arka taraflarında daha küçük ölçüde bir de Tetimme veya Mûsıla-ı Sahn adı verilen sekiz medrese daha yapılmış ve bunlara devam eden talebeye de *softa* adı verilmiş idi (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 9 v.d.). Tetimme adı verilen bu medreselerdeki odaların her birine üç *softa* konulmuş idi. Bu *softaların* yemekleri imâretten te'min edilmiş ve ayrıca mum v.b. masraflarını karşılamak üzere, her odaya beş akçe ayrılmış idi. Bu medresedeki talebeye, yalnız daha yüksek seviyede bulunan Sahn medresesi talebesi (danışmendler) ders veriyordu. *Softalara* ders veren talebe (danışmendler) onları bütün vakitlerini dolduracak şekilde çalıştırmak mecburiyetinde idi. Ayrıca imparatorluğun belli başlı şehirlerinde (Edirne, Bursa v.b.) kurulmuş olan *softa* medreseleri de var idi (*ayn. esr.*, s. 242 v.d.). *Softaların* zamanla derslerine çalışması bırakıp, ok, yay ve diğer harp âletleri ile köyleri basıp, bir takım kötü hareketlerde bulundukları, hattâ haklarında „softa eşkiyası“ tâbiri kullanıldığı, bu yüzden yapılan şikâyetlerin saraya intikal ettiği, bu gibi kimselerin te'dibi için fermanlar çıktığı görülmektedir (bu hususta verilmiş olan 987=1597 ve 1006=1598 tarihli iki ferman için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 242 v.d.; sühte ayaklanmaları hakkında fnzla bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları (1550—1603)*, Ankara, 1963, s. 85—137). Bu talebenin giymiş oldukları başlıklara, intizamsızlıkları ile ilmiye sınıfı külâblarından ayrılmalardan dolayı, „softa külâhı“ denilmiştir (bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 25).

Bu günkü türkçede ise, *softa* kelimesi ile, dâbâ çok körü-körüne bir dâvaya bağlanıp, ayak direyen kimse kasdedilir (krş. *Türkçe sözlük*, T. D. K., nr. 175, Ankara, 1959, s. 693^a).

Bibliyografi: Metinde zikredilmiştir. (TAHSİN YAZICI.)

SOFTA. [Bk. SOFTA.]

SOĞD. SOĞD, AL-SOĞD veya AL-SOĞD. Orta Asya'da bir yer ismi. Aynı isim (eski farsça *Suguda*, yeni-avesta. *suğda*, grek. *sogdion*, yabut *sogdiano*, memleket adı: *Sogdiane*). Kadim çağda perslere tâbî ve arâzisi, grek rivâyetlerine göre, Amu-Derya [b. bk.]'dan Sır-Derya [b. bk.]'ya kadar uzanan (biç olmazsa Darius I., 522—486'dan beri) İranî menşeli bir kavmi gösteriyordu. İslâm devrinde Soğd ülkelerindeki dil, bilhassa takvim ile alakalı istihlâlar ve zerdüşti bayramlar hakkında al-Bîrûnî [b. bk.]'de, *Chronologie orientalischer Völker* (nşr. Sachau, Leipzig, 1878; bilhassa s. 46 v.d., 233 v.dd.)'de geniş teferrûât bulunmaktadır. al-Bîrûnî'nin Soğdea hakkında verdiği bilgiler sayesinde devrimizin iraniyatçıları (bilhassa F. C. Andreas ve F. W. K. Müller) şarkî Türkistan'da meydana çıkan bir çokel yazması parçalarının (ticârî akidnâmeler, Buda, Mani, biristiyân dinî metinleri) „soğd“ dilinde olduğunu teşhis edebilmişlerdir. Kadim çağda olduğu gibi, al-Bîrûnî'de de (*ayn. esr.*, s. 45, 21) soğdlular, Hıvârizmlilerin yanında, Mâverâünnehr'in zerdüşti dininde bir yerli kavim olarak zikredilmiştir.

Uzak memleketlerde İslâm'dan önceki Soğd muhâcirleri hakkında yalnız Çin kaynaklarında değil, İslâmî kaynaklarda da bilgi bulunur; krş. *Hudûd al-'âlam* (hâlen Leningrad Asya müzesinde bulunan tek Tumanskiy yazması), bk. W. Barthold *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, s. 4, not 1 (W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, yeni seri, Petersburg, 1897 ilâvesi); Toğuzguzlar ülkesindeki soğdlular hakkında (bk. *El*, mad. OĞUZ ve Mahmud Kaşgarî, *Divân lügât al-türk*, İstanbul, 1331, I, 31, ve 391 v.d.); Balâsâğün'da „türk âdetlerini ve giyim tarzını“ almış olan soğdlu muhâcirler (Orhun kitâbelerinde: *Suğdağ*) hakkında ve Balâsâğün'dan İsficâb yabut Sayrâm (Sayrûm'in „ak şebir“ diye anıldığı hususunda bk. *ayn. esr.*, III, 132)'da soğdea ve Balâsâğün türkçesi konuşan şehir ahâlisi hakkında bk. *El*, mad. BALÂSÂĞÜN. Kezâ R. Gauthiot tarafından gösterilen uygurların yazılarını soğdlulardan almış olmaları busûsu İslâmî devirde zâten mâlûm görünüyor (Fahr al-Dîn Mubârak Şâb, VII. = XIII. asır başları, bk. E. D. Ross, *Acab-nâma, A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1912, s. 405, aşağıda). „kasaba, şehir“ mânasında türkçe *kent* kelimesinin soğdeadan alınmış bir kelime olduğuna dâbâ *Qandîya* (metin içinde bk. W. Barthold, *Turkestan vepoju mongolskago naşestviya*, Petersburg, 1898, I, 48)'de işâret edilmiştir.

Memleket adı olarak Soğd kelimesi, İslâmî devirde kadim çağdakinden çok daha dar bir mânada kullanılmıştır. İştahîrî (*B G A*, I, 316)'ye göre, asıl Soğd, Buhârâ'nın şarkında Dabûsiya'den Semerkand'a kadar olan sâhaları ihtivâ ediyordu; aynı kaynakta, başkalarının bu arâziye Buhârâ, Kışş (Kaş; b. bk.) ve Nesef'i ilâve ettikleri söyleniyor. Kaş, bâzan Soğd'un pâyitahtı olarak gösterilmektedir, *B G A*, VII, 299, 10'da böyle (Ya'kûbî); Kaş bölgesinin en eski çince adı *Suhiai* (eski telâfuzu: *Su-git*)'nin, J. Marquart (*Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 57)'ın düşündüğü üzere, Soğd adından çıkmış olması mümkündür. Diğer taraftan Ya'kûbî (*B G A*, VII, 293) Semerkand'ı Soğd'un pâyitahtı olarak gösterir; Kaş ve Nesef Soğd'a bağlı, fakat Buhârâ'ndan ayrıdır. Bîrûnî'nin, coğrafî olarak, „Soğd“ adı altında tasavvur ettiği, sâha bizce mâlûm değildir; onun her hangi bir Soğd bayramını muayyen bir sâhaya bağladığı ber defasında, dâimâ Buhârâ arâzisinde bir kasaba bahis mevzuudur. Narşaî (nşr. Schefer, s. 47)'nin, Buhârâ bölgesinde konuşulan dilden zikrettiği bâzı tâbirleri F. Rosenberg (*Pracje Linguistyczne, ofiarowane J. Badouinovi de Courtenay*, Krakav, 1921, s. 94 v. dd.) soğdea olarak izah etmiştir. İştahîrî (a. 314)'ye göre de, Buhârâ'da konuşulan dil soğdea idi. Kâşgarlı Mahmûd (I, 391 v.d.)'a göre, Soğd Buhârâ ile Semerkand arasındaki memlekettir. Bugün coğrafî bakımdan, Semerkand arâzisinin yalnız bir kısmı Soğd sayılmakta ve Zarafşân'ın iki kolunun (Ak-Daryâ ve Kara-Daryâ) meydana getirdiği adadaki „Yarı Soğd“ (Nim Sugud) ile, Ak-Daryâ'nın şimalindeki „Büyük Soğd“ (Sugud-i Kalân) arasında fark gözetilmektedir. Soğdluların dili, Hıvârizmlilerinkinden daha önce, diğer İranî lehceler gibi, kısmen fars edebî dili, kısmen türkçe (bilhassa muhâcirler ile meskûn yerlerde) tarafından istimalden kaldırılmış görünüyordu. F. C. Andreas tarafından „orta soğdea“ adı verilen dil, bugün sâdece, tek başına kalmış bir „yeni-soğdea“ lehçe olan Yağnobi (krş. *Gr. J Ph*, I, kısım II, s. 291)'de yaşamaktadır.

Bibliyografi: F. W. K. Müller, *Die „persischen“ Kalenderaasdrücke im chinesischen Tripiṭaka* (*S B Pr. Ak. W.*, 1907, XXV); F. C. Andreas, *Zwei soghdische Excurse zu Vilhelm Thomsens: Ein Blatt in türkischer Ranenschrift* (*S B Pr. Ak. W.* 1910, XV); R. Gauthiot, *De l'alphabet sogdien* (*J A*, seri 10, XVII, 81 v.dd.); *ayn. mll.* (*Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1913, s. 671 v.dd.); *ayn. mll.*, *Essai de grammaire sog-*

dienne, I, *Phonétique* (Paris, 1914—1923); P. Tedesco (*Z. f. Indologie*, 1925, IV, 95); F. A. Rosenberg, *O sogdiycah* (*Zap. Kollegii Vostokovedov*, I, 1925, I, 81 v.dd.); V. L. Vyatkin, *Materiali k istoričeskoj geografii Samarkandskago vilayeta* (*Sprav. Knjka Samark. Oblasti*, 1902, VII, 57 v.dd.). (W. BARTHOLD.)

SOĞD. [Bk. SOGD.]

SOHÂR. [Bk. SUHÂR.]

SOHÂR. [Bk. SUHÂR.]

SOKMAN. [Bk. SÖKMEN.]

SOĞOLL. [Bk. SOKULLU.]

SOKULLU. [Bk. MEHMED PAŞA, SOKULLU.]

SOKOTO. SOKOTO veya SAKATU, Hausa topraklarının garbî kısmında bir yer adı olup, Niğr'in sol kolu olan ve Hausa dilinde Sokoto nehri mânasına gelen Gulbi-n-Sokota kolu üzerinde bulunmaktadır. Bu maballin XIX. asırdan evvel pek ehemmiyeti olmadığı anlaşılmaktadır; burası, ber bâlde; Hausa'nın Zarfara, Gober veya Tessava, Katsena, Zinder, Kano ve Zegzeg veya Zaria gibi diğer kasabalarına nazaran daha az tanınmakta idi. Halkının hemen hepsi gayr-i müslim olan diğer Hausa memleketlerinde de olduğu gibi, bunların da arasında çok az müslüman var idi ve burası Gober kiralığının bir kısmını teşkil ediyordu. Esas olarak zirâat ve ticâret ile geçinen yerli halkının arasında az miktarda Pul veya Fulbe çoban muhâcirleri bulunuyordu. 1801 veya 1802 tarihinde Sokoto, Fûta-Törolu (Senegalli) Törodbe (müf. Törodo) „kastına“ mensup Tukulor şeyhi tarafından te'sis edilen bir nevî kiralığın pâyitahtı oldu. Bu fâtihe Usmânu (‘Oğ-mânu) deniyordu ve Foco (yâni „âlim, kanunşinas“) lakabını taşıyan Muhammed adlı bir kimsenin oğlu idi. Şayh Usmânu, Mekke'ye hacca gitmek üzere, memleketinden ayrıldıktan sonra, Gober'e gelip, 1801'de İslâmiyet hakkında vaaz vermeğe başladığı zaman, orada çobanların şikâyetçi olduğu Tessava kralına karşı onun himâyesini talep etmek maksadı ile, Fulbe'den gelen hey'eti kabul etti. Cihad ilân etmek için bir bahâne arayan Usmânu, değişik menşeden gelmekle beraber aynı lisanı konuşan Fulbe ve Tukulor'leri hemşehri olarak kabul ettiğinden, bu şahısların mürâaatını bir sebep saydı. Tarafdarlarından bir ordu kurarak, Tessava kralı Yunfa'ya karşı harekete geçti ve onu yendi. Fetihlerine devam ile, kısa bir müddet sonra, diğer Hausa kiralıkları ile komşu muteaddit eyâletleri (Liptako, Kebbi, Yauri, Nupe, Kororofa, Bautşı, Adamava) de idâresine almış ve buraların halkına İslâmiyeti zorla kabul ettirmiş, her kiralık veya eyâletin

başına kendi âilesi âzası arasından veya kastından intihap edilmiş *amîru* denilen bir nevi vâli geçirmiştir. Bu şekilde, Törödo kastının küçük bir Tukulor zâdegânı menfaatine, aşağı-yukarı Nijer'in şarkî mecrâsı (Liptako'da bunun garbine de taşıyordu) ile Büyük Sahra'nın cenûbu arasındaki hemen-hemen bütün memleketleri içine alan askerî mâhiyette bir imparatorluk kuruldu. Buna, Usmânu kuvvetleri tarafından işgal edilmekle beraber, 1810'da yeniden istiklâlini kazanmaya muvaffak olan Bornu hâric, Benu, Lagone ve Çad dâhil idi. Bu fetihler ile zaptedilen yerlere, umumî bir isim olarak, Sokoto imparatorluğu denmiştir, çünkü Şayh Usmânu ve halefleri dâimî ikamet yeri olarak Sokoto'nun şark semti olan Vurno'yu intihap etmişlerdi.

Fakat Usmânu'nun ölümü ile (1816 veya 1818), imparatorluk üç müttelik devlete ayrılmıştır: bunlar sırası ile garpte Kebbi, Yauri, Nupe ve Liptako'yu ihtivâ eden Gando; şarkta Kororofa ve Adamava'yı ihtivâ eden Yola ve merkezde bütün Hausa memleketini ve Bautşı'yı ihtivâ eden merkez veya Sokoto devletleridir. Gando devletinin idâresi, Usmânu'nun kardeşi Abdullâhi'ye, Yola devletinin idâresi Modibbo Adama'ya düşmüş ve bu sonuncu Yola devletini kendi adı olan Adamava diye isimlendirmiş ve Usmânu'nun oğlu Muhammed Bello Sokoto da babasının yerine geçip, 1816 veya 1818'den 1837'ye kadar saltanat sürmüştür.

Bu hükümdar hâkimiyetini devam ettirmekte epeyce güçlük çekmiştir. Yerli halk her yerde islâmîyetten dönüyor, isyan ediyor ve bu isyanlar Tuareg'ler ve Bornu sultanı tarafından destekleniyordu. Bir kaç muvaffakiyetsizlikten sonra Muhammed Bello'nun askerleri bu hükümdarın iktidarını yeniden kuvvetlendirmişlerdir. İyi bir savaşçı olmayan ve muhârebelere şahsen iştirâkten hoşlanmayan bu hükümdar diğer taraftan seçkin bir müellif idi. Arapça olarak hayli çok manzum ve mensur eseri vardır ki, bunlardan Sûdân'ın tarihi ile alakalı olanı oldukça mühimdir. Edebiyatçıları himâye etmiş, ingiliz kâşif Clapperton'u (1828) gayet iyi bir şekilde ağırlamış ve bizzat yaptığı tahkikat, muâheze ve tâkibatından korkan hâkimlerinin icrâatı üzerinde de çok sıkı bir murâkabe kurmuştur.

Kendinden sonra gelen kardeşi Atiku (1837—1843) bir ahlâk ıslâhatçısı olmuş, musikî ve raksı yasak ettiğinden, sevilmemiştir. Bu titizliği vâlilerinin neticede Gober ve Katsena eyâletlerinin isyânına sebebiyet verecek yağmacılıklarına ve her türlü müfrit hareketler yapmalarına mâni olamamıştır.

Keşşaf Overveg (1851)'i ve Barth (1852 ve 1854)'ı Sokoto'da kabûl eden Muhammed Bello'nun oğlu Aliyu'nun hükümdarlığı sırasında (1843—1860) dâhilî huzursuzluk ve isyanlar hâlâ devam etmekte idi. Tedricen imparatorluğun kudreti azalmış ve bu kudret eyâlet *amîru*'larının eline geçmiştir. Törödo sülâlesinin son beş hükümdarı—Atiku'nun oğlu Ahmedu (1860—1866), Bello'nun oğlu Aliyinn-Karami (1866—1867), Ahmedu-Rafaye (1867—1872), Abubakari (1872—1877) ve Moyasu (1877—1904)—zâten çok büyümüş ve kötü bir şekilde teşkilâtlandırılmış böyle bir imparatorluğu iyi bir şekilde idâreden âciz olduklarından, imparatorluk Frederick Lugard kuvvetlerinin Sokoto'ya girmesi ve 1904'teki tek darbesi ile yıkılmıştır. Böylece uzun müddet Nijerya'daki ingiliz sömürgesinin bir kısmını teşkil eden Sokoto şehri bugün Nigeria devletinin vaktiyle fransız sömürgesine dâhil bulunmuş olan Gober'in kalan kısmı ile pâyi-tahtı Tessava Nijer cumhuriyeti toprakları içindedir.

Bibliyografiya: Brass, *Eine neue Quelle zur Geschichte des Fulreiches Sokoto* (Isl., 1920, X, 1—73, daha önceki kitâbiyat bilgisi ile); Clapperton, *Second Voyage dans l'intérieur de l'Afrique* (trc. Eyriès ve de la Renaudière), Paris, 1829; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen* (Gotha, 1858), IV, 107 v. dd., 540; V, 326 v. dd.; frns. trc. P. Ithier, *Voyages et découverts dans l'Afrique Septentrionale et Centrale* (Paris, 1861); *Tazkirat al-nisyan fi ahbâr mulûk al-Sûdân* (trc. O. Houdas), Paris, 1901, s. 303; C. K. Meek, *The Northern Tribes of Nigeria* (London, 1925). (MAURICE DELAFOSSE).

SOKOTRA. SOKOTRÂ, Hind okyanusunda, Aden körfezinin şark sâhilinde, Râs Asîr (Guardafui burnu) den takriben 230 km. mesâfede bulunan bir ada olup, aynı zümreden daha küçük adalar, bilhassa Abd al-Kürî, „kardeşler“, yani Semha ve Dersi, Sambüya (Sambünîya; Vellstedt den beri eski haritalardaki Saboyna) ve Farûn kayalıkları ile birlikte, şimâlî Somali kıyısının coğrafî ve jeolojik bir devamını teşkil eder. 132 km. (garpta Râs Şoab'dan, şarkta Râs Redresse'ye kadar) uzunluğunda ve en geniş yeri 40 km. olan sathı 3579 km.² olup, bu sathı ufki maktainın uzunluk ve yayvanlığı (adanın uzunluk ve genişliğini 72 ve 22 „mil“ olarak doğru bir şekilde veren Th. Bent, *Southern Arabia*, London, 1900, s. 345 te bulunan Guardafui burnundan itibaren: „takriben 240 mil“ mesâfe ölçüsünde bir yazı hatâsı vardır [1 mil=1,852 km.]) ile göze çar-

par. Klasik kadim çağ Soğotrâ'yı Dioskorides adası olarak tanıyordu, *Periplus maris Erythraei*, 30'da νῆσος... ἡ Διοσκορίδου χαλουμένη (yazma Διοσκορίδα verir; C. Müller, *Geographi Graeci minores*, I, 280'de, metinde Διοσκορίδου; bununla beraber krş. onun notu; Fabricius, kendi neşrinde, Leipzig, 1883, Διοσκορίδου verir). Sachal koyu (Râs el-Kelb'in şarkında, Şehr kıyısı) ve Syagros (Râs al-Fartak) burunun zikrinden sonra, ada Σάββα (Şabvat)'da oturan günlük memleketinin hükümdarı Eleazos'un bâkimiyet sâhası olarak gösterilmiştir; ondan sonra, Batlamyus (27; kitâbelerin de te'yit etmiş olduğu C. Müller'in § 26 hakkında yapmış o'duğu gibi, Fabricius'un yanlış olarak, Ἐλεάζου şekline soktuğu hükümdar Ἰλ'azz'in adı için yazmalar vâsıtası ile bize intikal etmiş bulunan Ἐλεάζου muzafünileyh şekli hakkında krş. Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie der klass. Altertumswiss.* [biz bunu R E kısaltması ile göstereceğiz] bk. mad. eleazos ve elisar, VIII, 22, 17'de Διοσκορίδου νῆσος ve VI, 7, 45'te Διοσκορίδου ἡ πόλις (nüsha farkı: Διοσκορίδους πόλις); Soğotrâ merkezinin en eski ve kadim zamanlardan gelen zikrini veren Cosmos Indopl., s. 178'de ἡ νῆσος ἡ χαλουμένη Διοσκορίδους (ismin şekli için krş. Bizanslı Stephanus Διοσκορίδους kelimesi)'dir. Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 153'te: „elara (insula) in Azanio mari Dioscuridu“ diye adlandırılmış olan bu adadır (aynı şekilde Amin. Marc., XXIII, 6, 47, bir de kilise müellifleri [aş. bk.]); Agatharchides (parça hâlinde Diodor ve Photius'ta muhafaza edilmiştir; krş. mad. SEBA, yukarıda X, 273^a), § 103'in işaret etmek istediği bütün bu adalar zümresidir; kendisi, Saba' ülkesini tasvir ettikten sonra, kıyı civârında νῆσοι εὐδαίμονες'lerin bulunduğunu kaydeder ki, bu Agatharchides'in cenûbî Arabistan'ın bir kısmını teşkil eder telakkî ettiği Soğotrâ ve civâr adalar için en eski kayıttır. Soğotrâ'nın Theophrastus (*Hist. Plant.*, IX, 4, 10)'un zikrettiği Arabistan yakınında bulunan günlük adaları arasına dâhil edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Dioscorides adası ile Soğotrâ'nın aynı olduğu hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, Berlin, 1845, XII, 64, 336 (Vincent ve diğerlerine istinâden), C. Müller, *agn. esr.*, s. 190 ve sık-sık. Araplarda Suğutrâ (Yakût, *Mu'cam*, III, 101, kıyâsî şekil yanında Suğutrâ, I, 543 ve Suğutrâ şekilleri de vardır; İbn Roste, BGA, VII, 82'de Suğutrâ(a)ra; Usğutrâ şekli hakkında bk. *Kamûs*, I, 381 ve *Tâc al-arûs*, III, 273) şeklinde bulunan adanın adı, isticak bakımından, vaktiyle Bochart (*Geographia sacra*, Leiden, 1692, I/1, 436) tarafından bindece di-

pa *sukhatara* („mes'ut ada“)dan getirilmiştir ve Agatharchides (krş. Εὐδαίμων Ἀγαθαί) te bulunan mâna ile pek iyi mutâbakat arz eden bir izah Eohlen (*Das alte Indien*, Königsberg, 1830, II, 139), Benfey (Ersch Gruber'in *Enzyklopädie*, bölüm II, c. VII, s. 30'da, C. Müller, *agn. esr.*, I, 280; krş. Ritter, *agn. esr.*) ve diğer yeni müellifler (Bent, *agn. esr.*, s. 391, Schweinfurth'dan önceki kitâbiyatı bilmiyordu) tarafından tekrar edilmiştir. Grekçe isim bir çok şarka âit kelime köklerinin grekçeleştirilmesi gibi, halk isticakına dayanarak, yabancı bir kelimenin grek düşüncesinde mü-tad olan esâtîrî bir şekil ile, Kızıldenizin garp sâhilinde bir liman olan Διοσκορον λιμὴν (Batlamyus, IV, 7, 5)'a da adını vermiş bulunan şekil ile benzeşmesinden doğmuştur ve Soğotrâ adının ifâde ettiği mâna bakımından grekler arasında yaygın olan Dioskur ikiz yıldızlarının görünmesinin deniz seferleri için bir uğur sayılması fikri ile bir var oluş hakkı kazanmaktadır. İsmi hind mense'i, *Periplus* (30)'un bir parçası ile mutâbakat arz etmektedir; bu isme göre, ada hindûlar tarafından meskûn idi (Soğotrâ'da bugün hindûlar vardır) ve Hindistan'dan gelen denizciler piring, adada yetismeyen hububat, pamuk ve hindli köleler satmak ve kaplumbağa (31) satın almak için adaya yanaşıyorlardı ve bu Agatharchides'in (Diodor, III, 47) hindli tâcirlerin νῆσοι εὐδαίμονες'i ziyâret ettiklerine dâir verdiği mâlûmata da uyar. Kadim tarihte bilhassa günlük adası olarak tanınmış olan Soğotrâ'nın Kızıldenizin medhali durumunda olduğundan dolayı, iyi limanlardan mahrum olmasına rağmen, Arabistan ile şarkî Afrika (Azania, Zangibar'da Râs Asîr) arasındaki deniz seyr-ü-seferi için ticârî bir durak olarak ehemmiyeti var idi. Bent (*agn. esr.*, s. 391)'in Sûk (eski idâre merkezini harâbe hâlindeki mevkiine delâlet eden ve hâlâ yaşamakta olan isim)'un XVI. asır portekizlilerinin Zoko'sunun iptidâî hindû isminin bir bakiyesi olacağına dâir fikri az muknîdir. Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 88)'in Soğotrâ adının belki de sakız ağacı reçinesine halk tarafından verilen *kâtir* kelimesinden isticak ettiğine dâir ileri sürdüğü fikir lisaniyat esasları bakımından müdâfaa edilemez. F. Hommel (*Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, Münih, 1904, s. 212, not 2)'in, Soğotrâ'nın, bâzı bakımdan Skudru=Thrakya ile ilgili olduğu ve adanın kendi adını grek-trak müstemlekeçilerinden almış olduğu hakkındaki tahmini hiç bir sûretle müdâfaa edilemez.

W. Göttenishef Soğotrâ'yı Petersburg'daki Orta-kırallık (takriben m. ö. ikinci binin baş-

ları) devrine âit bir papirüsteki eski Mısır masasında (Golenischef tarafından yapılan fransızca tercümesi *Verhandlungen d. V. Orientalistenkongresses*, Berlin, 1882'de bulunmaktadı) bahsedilen günlük memleketi hükümdarının kaldığı yer olan A-a-penenka veya Pa-anch (cinler adası) ile birleştirmiştir. G. Schweinfurth önce Freiburg (Brisgau)'daki alman tabiat âlimlerinin 56. toplantısında verdiği bir konferansta (*Ein Besuch auf Socotra*, Freiburg i. B., 1884) ve sonra *Erinnerungen von einer Fahrt nach Sokotra* (krş. Westermann's *Monatshefte*, 1891, XXXIV, 603 v. dd., XXXV, 29 v. dd.)'da hakikatte kabûl mümkün olan bu ayniyeti kabûl etmiştir; kezâ E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, Berlin, 1890, II, 182 v. d. ve *Das Weihrauchland und Sokotra*, *Allgemeinen Zeitung*, nr. 120 ve 121 zeylinden ayrı baskı, Münih, 1899, s. 4, 11; Hommel (aş. bk.) v. b. Diğer taraftan Glaser (*Weihrauchland*, s. 4 ve *Punt*, *MVAG*, 1899, IV, 43), Diodor (V, 43 v. d., Euhemerus'tan naklen) tarafından tasvir edilmiş olan *Ἰαγχαία* (İegâ da denilmektedir) adasının günlük adası Pa-anch 'ın, o hâlde Soğotrâ 'nın aynı olduğunu ifâde etmektedir. Ondan önce Ritter, *agn. esr.*, s. 364'te Strabo, Plinius ve latin şâirlerinin zikrettikleri efsânevî günlük adası Panchaia 'yı Soğotrâ 'nın civârına yerleştirme imkânını denemiş idi. Panchaia ile Pa-anch arasındaki benzerlik hakikaten yeniden ele alınmağa değer; ve efsânede zikredilmiş olan nebat mahsulieri Soğotrâ 'nın nebat mahsulleri ile de mutâbakat arz etmektedir (krş. Glaser, *Weihrauchland*, s. 3. v. d.). Buna mukabil, Glaser (*Weihrauchland*, s. 20 v. d., 23)'in Soğotrâ 'nın eski Mısır dilindeki ismi hakikatte Pa-anch olmamalı, fakat Panach veya Pönech, yâni „Kartacalar adası“ olmalıdır ve aynı zamanda tamâmiyle Panchaia mânasızda olduğu şeklindeki faraziyesi müdâfaa edilemez; kezâ, onun, cenûbî Arabistan ve Soğotrâ 'nın ilk sâkinlerinin finikeliler olduğu ve cenûbî Arabistan ve Soğotrâ ile aynı zamanda Afrika'daki bütün habeslerin (*agn. esr.*, s. 12 v. d.) doğrudan-doğruya Finike veya Punt (krş. ayn. mll., *Skizze*, II, 250, 297 v. d.; *Punt*, s. 1, 31, 65) soyundan geldikleri ve Soğotrâ dilinin bir Finike dilinden gelen habesçe olduğu fikri de müdâfaa edilemez. Euhemerus'un Panchaia hakkındaki hikâyesinin muhayyel vasfına rağmen, tasvirin gerçek esasını muayyen bir adanın teşkil ettiğinden şüphe yoktur. Aynı ada hakkında verilmiş olan muhtelif bilgilerde bulunan mutâbakat arasında Soğotrâ hakkında yapılmış olan yeni müşâhadelere tamâmiyle uyan Panchaia'nın

günlük, en iyi vasıftaki mürîr ağaçları ve çeşitli itriyat bakımından zenginliğinden Diodor (V, 41)'un bahseddiği vâkiasına işâret etmek lâzımdır; Diodor, V, 43 (VI, 1) Panchaia'nın nebat zenginliğini medhetmektedir; Soğotrâ 'nın nebat örtüsünün busûsi câzibelerine Wells- ted, *Report* (aş. bk.), s. 145 v. d.'da işâret edilmiştir; Schweinfurth, *agn. esr.*, s. 614 ve 620 v. dd., 38, 42 v. dd.; Bent, *agn. esr.*, s. 367 v. dd. (hurma ağaçları bakımından zenginliği hakkında krş. al-Hamdânî, *Şifa*, s. 53; aş. bk.; *Tâc*, *agn. ger*'den naklen; Yâkût, *agn. esr.*, III, 102). Ada hakkında o kadar dal budak salmış olan bu rivâyetlerde rastlanması bu tâyin ve tesbitler için birinci derecede sebepler te'min eden ferdî çizgiler arasında şu da zikredilebilir: Bir taraftan *Periplus* 30'un bir kaydına göre, Dioskorides adasında yılanlar çoktur, diğer taraftan da, Mısır efsânesinde sihirli adanın hükümdar eini için bir yılan şekli tahsis edilmiştir; Plinius, VI, 169 (kezâ Mela, III, 8) Trogodytice sâkinleri arasında Panchaia 'ları, *quos Ophiophagos vocant, serpentibus vesci aduati*'yi, Panchaia sâkinleri ile aynı ismi taşıyan bir halkı, zikretmektedir. Panchaia komşu iki adasının efsânevî tasvirinde (Diodor, V, 41 v. d.), tıpkı Agatharchides'in *ῥῆσοι εὐδαίμονες* 'ler hakkındaki parçasında olduğu gibi, Soğotrâ 'nın civârında bulunan iki adaya işâret edilmek isteniyor. Greklerin Panchaia hakkında sâhip oldukları fikri kadîm tarihte mes'utlar adası mefhumuna dâir açıklamasının umûmî çerçevesi içine idhâl etmiş bulunan Hommel (bk. *Die Insel der Seligen*, Münih, 1901, I, 14 v. d. ve krş. s. 15, 32) Schweinfurth'un tasvirindeki „50 m. irtifâh küçük kayalık adanın“ Diodorus'taki Panchaia'dan yedi konak mesâfede bulunan küçük ada olduğunu beyan etmektedir. Dioskorides adasının efsânevî eşi olan Panchaia, kadîm çağın bu ada hakkında sâhip olduğu coğrafi tasavvurda Dioskorides adasından ayrıldığından, Diodorus ve Plinius gibi bir çok müellif tarafından, iki adanın ayrı olarak zikredilmesine şaşmamalıdır. Soğotrâ 'nın Daryus'un Nakş-i Rustam kitâbesindeki İzkuduru ile ayniyeti (Glaser tarafından *Skizze*, s. 337, 432, *Weihrauchland*, s. 11 ve Bent, *agn. esr.*, s. 345'te te'yit edilmiştir) husûsunda isimlerin tamâmiyle hâricî bir benzerliğinden başka hiç bir delil yoktur. Mariette Bey (Bent, *agn. esr.*, s. 343'te)'in eski Mısır âbidelerinin itriyatça zengin Punt ülkesinin adı olan ve hemen-hemen dâima cenûbî Arabistan için kullanılan *t'nt* (ekseriyâ *to-Nuter* „ilâhlar memleketi“) 'in Soğotrâ için de kullanılması gerektiği fikri, gerçekten mühim olan hiç bir delil ile te'yit olunmamaktadır,

bir de az kalsın, adanın eski mısırlılar tarafından da günlük memleketi olarak tanındığını kabûle sebep oluyordu. Soğotrâ 'yı, Pausanias, VI, 26, 9 (Hommel, *Grundriss [Ethnologie...]*, Münih, 1926, s. 650)'da bulunduğu üzere, *Socotia* ile aynı göstermek için kâfi sebep de yoktur.

Hommel, yukarıda zikredilmiş olan yazısında, bir mes'ut günlük adası efsânesine verilmiş olan edebî ifâdeler dâiresine, bir taraftan Odyssee'deki Phaeaken adalarını, diğer taraftan da (s. 23 v. d.) Nemrûd hakkındaki Bâbil destanının 10. ve 11. kitaplarındaki Mes'utlar ülkesi efsânesini idbâl etti. En kadîm tarihte, bâbillilerde ve mısırlılarda (bu mevzûda krş. *Glossen und Exkurse IV*, *Neue kirchl. Ztschr.*, 1892, II, 881 v. dd., 899 v. d.), cennet adası olarak Soğotrâ 'nın oynanmış olacağı usturevî rol üzerindeki izahları ancak mehâret ile ileri sürülmüş faraziyeler olarak bakılabilecek bir çok kısımlar ihtivâ eder; nitekim „cinler adasının“ Mısır dilindeki ismi olan „*i pen-en-ka?*“ ile „*pât-i-ka?*“'dan gelen *ῥῆσοι* arasındaki istikak nev'inden yaklaştırma böyledir; buna mukabil, onun Phaeaken 'ler adasının hakikî adı olan *Σοχότᾱ* ile Hazramût kıt'asında günlük sâhilinin eski adı olan Şîhr [b. bk.] (Sâhil) arasındaki benzerliğe dair kaydını çok ciddî olarak tetkik etmek yerinde olur, çünkü *Σοχότᾱ* şekil bakımından olduğu kadar, mâna bakımından da, grekçeden hareket etmek suretiyle, yeter derecede izah edilemez. Ben bu tefsir denemesini *RE*'de *Saba* kelimesinde (stn. 1045 v. dd.) tâkip ettim, Phaeaken 'ler adasının şiirdeki mefhumunda bulunan umûmî fikre tekabül eden Soğotrâ 'nın adının istikakî mânasını ve Cinler adasında karaya vurmuş olan denizci hakkındaki Mısır masasının hemen-hemen her cümlesi arasında bulunan uygunluklar ile Phaeaken 'ler adasında Ulyssee'nin mâceralarının usturevî muhtevâsını hesaba kattım ve böylece, Soğotrâ 'nın efsâne ve şiirin geliştirdiği Phaeaken 'ler adasının bu destanî bayalının arka planını te'min etmiş olan ve bilindiği gibi, tamâmiyle şarka âit bir renge sâhip bulunan hakikî nümûnesi olduğunu isbat etmeğe çalıştım.

Arap coğrafyacıları arasında al-Hamdânî, *Şifa cazi'rat al-Arab* (nşr. D. H. Müller, Leyden, 1884, s. 53)'da Soğotrâ aâkinlerinin milliyet ve dininden kısaca bahsederek, adada bütün Mâbra kabîlelerinin mümessillerinin bulunduğunu ve eli silâh tutan erkeklerin sayısının 10.000'i bulduğunu; bunların hristiyan olduğunu; Kısra (Husrav)'nın bu adaya bir miktar bizanslı getirdiğini, bundan sonra, Mâbra kahilelerinin onların civârında yerleştiğini ve çoğunun hristiyanlığı kahûl ettiklerini bildirir. Yâkût, *Mu'cam*'de aynı şeyi söy-

ler; onun verdiği mâlûmat (III, 102 v. d.) al-Hamdânî (*agn. esr.*, s. 52, 17—53, 8; krş. al-Kazvînî, *Kosmographie*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, II, 54) ile tam bir uygunluk gösterir; fakat o daha önce Soğotrâ greklerinin Büyük İskender devrine âit olmaları icap ettiği faraziyesini kaydeder: bu faraziye 'Aden halkının bizanslıların adaya gelmiş olmaya-cakları fikri ile mutâbakat arzeder (Glaser, *Skizze*, s. 184'te bütün bunlar karışık bir şekilde gösterilmiştir). Ada sâkinlerinin menşei hakkındaki bu mûtalalar *Periplus*, 30 parçasına yaklaştırılabilir; buna göre, buranın oldukça az miktarda olan sâkinleri muhâcir olup, arap, hindü ve aynı zamanda oraya ticâret yapmak için gelmiş olan greklerin halitasıdır; ikinci yerde, Panchaia adasında, yerlilerin yanında, hindûların, Skitlerin ve giritlilerin bulunduğu dâir Diodor (V, 42)'daki işâret ve nihâyet Agatharchides, 103'in *ῥῆσοι εὐδαίμονες* 'ler Hind, Pers, Karamania ve komşu kıt'anın geri kalan yerleri ile yapılan deniz seyr-ü seferi hakkındaki parçası göze çarpar derecede mutâbakat gösterir. Soğotrâ'da bugün de karışık bir halk bulunur; bu halkın içinde, bilhassa şimâl sâhilinde, yerlilerin yanında araplar, somaliler, Savâhîlî'ler ve hindü unsurlar temsil edilmiştir. Haklı olarak, Soğotrâ'nın grek unsurunu Batlamyusların muhâcir yerleştirme zamanına çıkaran Cosmo's'un daha yukarıda zikredilmiş olan şahâdetine göre, bu grekler dillerini muhâfaza ediyorlardı, hristiyan idiler ve papazlarını Pers'ten alıyorlardı. Glaser (*Skizze*, 184 [158])'in Plinius (*Nat. Hist.*, IV, 159) tarafından zikredilmiş olan üç Arabistan grek şehrinin, Arethusa, Larisa, Chalkis'in, biri veya diğerinin Soğotrâ'da aranılması icap ettiğine dâir telkini hiç bir esâsa dayamaz. Soğotrâ ile Mâbra sâhili arasındaki deniz seyr-ü-seferi hakkında mâlûmat sâhip olan al-İdrîsî (trc. Jaubert, Paris, 1836, I, 48), tamâmiyle Yâkût (*agn. esr.*, III, 102) gibi, İskender'in günlük bakımından zenginliğinden dolayı, Arabistan içine yaptığı fetih seferinin efsânevî hikâyesi ile istihsâl ettiği fevkalâde sarı sabır nebatı sebebi ile, Aristo'nun tavsiyesi üzerine (kezâ *Tâc al-arûs*, ayn. yer.), grekler tarafından müstemleke hâline getirilmiş olan Soğotrâ adası arasında bir irtibat kurar. Adanın hristiyanlığı kabûlü, hiç şüphesiz, kısa bir müddet Arabistan'ı ele geçirmiş bulunan Habes hükümdarları tarafından gerçekleştirilmiştir (Soğotrâ'da hristiyanlık hakkındaki tafsilât için bk. Africanus, Theodoret, al-Mas'ûdî, Abu'l-Fida' ve bunun çağdaşı Marco Polo, krş. Bent, *agn. esr.*, s. 344). İranlılar ve sonra müslümanlar, Arabistan'a

bâkim olunca, adada hristiyanlık gittikçe geriledi. Kilisenin tamâmiyle inhilâli nisbeten geç oldu; hristiyanlığın son izleri XVII. asrın başında henüz görünmekte idi (dindar karmeli Vincenzo'nun verdiği bilgiye göre; krş. Bent, s. 355).

Sokoṭrâ ile deniz seyr-ü-seferinin şartları al-Hamdânî (agn. esr. ve Yâkût, agn. esr.)'nin verdiği diğer bir bilgi ile aydınlanmış bulunmaktadır; buna göre, 'Aden'den al-Zinc (Zengibar'ın karşısındaki Savâhili'ler ülkesi olan kıyı) ülkesine gelindiği vakit, önce 'Omân istikametini tutmak ve Sokoṭrâ'yı sağda bırakmak lâzımdır ve adayı arkada bırakınca ya kadar, al-Zinc denizinde adanın etrafında seyretilir. Sprenger, haklı olarak (agn. esr., s. 87), bu dolaşmanın, Afrika'nın şark sâhili üzerindeki cenup rüzgârının galebesi dolayısı ile zarûfî olduğuna ve al-Hamdânî (agn. esr., s. 52)'nin düşündüğü gibi, 'Aden körfezinin al-Zinc'den bir kaya seddi ile (krş. aynı zamanda Yâkût, agn. esr., göst. yer) ayrıldığı vâkiasından dolayı olmdığına işâret etmektedir. al-İdrîsî, İbn Battûṭa (Kâmûs ve Tâc, ayn. yer.)'ya göre, al-Zinc'den gelindiği vakit, Sokoṭrâ solda bırakılır. 'Aden'den Sokoṭrâ'ya gidildiği vakit, Râs al-Fartak'a (Sprenger, göst. yer.) kadar, Arabistan sâhili boyunca gitmek lâzımdır. Şüphesiz bu sebeptendir ki, kadim tarihî adanın Syagros burnu ile Afrika Aromata burnu (Guardafui burnu) arasında, bununla berâber birinci burna daha yakın (hakikatte ise, sonuncuya daha yakın) bulunduğunu söyleyen Periplus, 30'da ve Sokoṭrâ'dan „promonturium Syagros“'a kadar olan mesâfeyi hemen-hemen tam 280 fersah olarak kabûl eden Plinius (VI, 153)'ta olduğu gibi, adanın mevkiinin tâyinî bu burna göre yapıyordu. Yine şüphesiz bundan dolayıdır ki, Batlamyus'un haritasında deniz yolu bize Syagros burnundan çok uzakta, garba doğru itilmiş gibi gözükten adanın şarkından geçiyordu. Bu, Tâc (göst. yer.)'da zikredilen hesabın uyduğu düz hat hâlindeki seyahate âittir; verilen bu hesaba göre, Sokoṭrâ Moḥâ'dan üç gün üç gece mesâfede bulunmaktadır. Batlamyus (krş. Sprenger, agn. esr.)'a göre, adanın uzunluğu 80 fersahdır, fakat bu kayıt mübâlagalıdır. Hamdânî'nin „ada ancak 80 fersahın üçte biri uzunluğundadır“ kaydı da böyledir.

Sokoṭrâ ile ilgili grek eserlerinde bulunan ve yeni müşâhadelerin te'yit ve izah ettikleri tafsillâtı zikrederim; buna göre adanın şimâl kısmında az sayıda nüfus bulunuyordu; bugün de en kalabalık ve mühim zümreler, bunların arasında merkez olan Tamarida („hurma şeh-

ri“, yerli ismi: Hadibo) şimâl sâbilde bulunmaktadır; garp sâhiline yaklaşıma daha güçtür ve diğer sâhillere de çok seyrek bir şekilde meskûndur. Agatharchides, 103, inekleri boynuzsuz beyaz öküzlerden bahsetmektedir; bu kayıt ile hörgüçlü yabancı öküzlerin kastedildiği kabûl edilmek istenmiştir (Ritter, agn. esr., XII, 249; krş. Bent, agn. esr., s. 367, hörgüçsüz inekler hakkında).

Sokoṭrâ hakkında bir az doğru ilk mâlûmat Şark Hind kumpanyası tarafından, sâhilleri ölçmek ve bir deniz barıtası vücûda getirmek için, vesika toplamak ile vazifelendirilmiş kapitan Haines'in sevk ve idâresinde, 1834'te Arabistan'ın cenup sâhilinden adaya (Sokoṭrâ'ya) kadar Palinurus gemisi ile yapılmış olan seyahat ile elde edilmiştir. Mülâzım J. R. Wellsted adanın iç kısmının pek tabii çok eksik olan ilk topografya haritası taslaklarını verdi. O adadaki bu seyahatinde, tabiat bilgisine ve coğrafyaya âit neticeleri kendi Report on the Island of Socotra, J A S B, 1835, IV, 138 v.dd., Memoir on the Island of Socotra, J R G S, London, 1835, V, 129 v. dd. ve, daha muhtasar bir şekilde, Travels to the city of the Caliphs, London, 1840, II, 'de toplamıştır. Daha önce, bu ilk bilgilerin gösterebildikleri gibi, tabiatçıların araştırmaları için çok şey vaad eden ada J. B. Balfour (On the Island of Socotra, Rept. Brit. Assoc. for the Advancement of Science, 1881, s. 486 v. dd.) tarafından, nebâtât, hayvanât ve jeolojî bakımlarından, tetkik edilmiştir. Onun seyahatinin taşlar ile ilgili tavsiflerinin neticelerinden T. G. Bonney (On a collection of Rock Specimens from the Island of Socotra, Philos. Transactions of the Roy. Soc., London, 1883, CLXXIV, 273 v. dd.) istifade etmiştir. 1881'de G. Schweinfurth (krş. Das Volk von Sokotra, Unsere Zeit, 1883, daha yukarıda zikredilen 1883'teki konferansı, ve Erinnerungen 'i krş. stn. 4)'un'da katıldığı Riebeck sefer heyeti, takriben beş haftalık bir müddet içinde, Tamarida (krş. Westerm. Monatsch., XXXV, 33'teki resim, ayrıca s. 41 ve 49)'nın civarlarını ve Hageher dağlarına en yakın olan kısmı tetkik etti. Schweinfurth'un nebâtât ile ilgili müşâhadelerinin düzeltilmesi işi Balfour (krş. onun Botany of Socotra, Transactions of the Royal Society of Edinburgh, 1888, XXXI), mâdeniyata âit müşâhadelerinin düzeltilmesi işi ise, Sauer (krş. Zeitschr. d. deutschen geolog. Gesellsch., 1888, XL, 138 v.dd.) tarafından yapılmıştır. 1897 kışı esnâsında, Th. Bent, karısı ile birlikte, iki aylık bir zamanda, büyük bir dikkat ile, arkeoloji ile ilgili eserleri araştırarak, adayı kat'et- ti; onun seyahat hikâyesi, diğer şeyler ara-

sında, Sokoṭrâ'nın iyi bir barıtası ile birlikte, karısı tarafından nesredildi. T. Bent'in arkadaşı olan hayvanatçı Benett ve ondan sonra 1899'da iki viyanalı O. Simony ve F. Kossmat, bildiğimize göre, ilk defa olarak, Hageher'in zirvesine tırmandı. Teşrin II. 1898'de bir sefer heyeti „Gottfried“ adlı İsveç gemisi ile, hareket etti: beyet Viyana İlimler Akademisi tarafından cenûbî Arabistan ve Sokoṭrâ'yı, arkeoloji, kavmiyât ve tabii ilimler bakımından, incelemek ile vazifelendirilmiş idi. Heyet (Landberg, D. H. Müller, Simony, Kossmat, Jahn ve Paulay) 'Aden'e —W. A. Bury burada ona iltihâk etmiştir— varışında, Londra ve Liverpool müzeleri için, arziyât ve nebatât koleksiyonları yapmakla mükellef H. O. Forbes ve Ogilvie-Grant ile karşılaştı. Cenûbî Arabistan'daki tetkik seyahatinin beklenmedik inkıtanından sonra, viyanalı âlimlerin hemen-hemen hepsi kânûn II. 1899'da Sokoṭrâ adasına geldiler ve o zamana kadar, bilhassa adanın y ter derecede bilinmeyen cenup ve garp kısmını tetkik etmek için, iki ay burada kaldılar; onlar aynı ayda Semha ve 'Abd al-Kürî'yi ziyaret ettiler. Bu ilmi seferin ilmi neticeleri Denkschriften der Ak. Wien, mathem.-naturwissenschaftliche Klasse (1907; bk. bibliyografya)'nın 71. cildinde bulunmaktadır. İngiliz sefer heyetinin iki âzasının seyahat neticeleri Forbes'in The natural History of Sokotra and 'Abd el-Kürî (Liverpool, 1903)'de yer almaktadır. D. H. Müller, yerlilerin ağzından toplanmış dil örneklerini, tercüme ve şerhleri ile birlikte, Die Mehri-und Soqotri-Sprache, Schriften der südarabischen Expedition, Ak. Wien (1902, 1903, 1907, IV, VI, VII)'de nesretmiştir. Bent bize küçük bir lügatçe (agn. esr., s. 440 v. dd.) vermiştir. Bu yeni neticeler Sokoṭrâ hakkında şimdiye kadar sâhip olduğumuz bilgilerdeki bir çok boşlukları do'durmağa imkân vermiş ve eski hatâları düzeltmiştir. İşte bu sâhîttir ki, Sokoṭrâ adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkında uzun zamandan beri yaratılmış olan şüphe artık ortadan kalkmış ve Ritter (agn. esr., XII, 362)'in ifâdesi eskimiştir; onun bu ifâdesine göre, Theophrastus'un Sokoṭrâ günlük ağacının nefâsetine dâir beyanını adalarda günlük ağacının olmadığını (Plin., XII, 32) bildiren Juba reddetmiştir. Hâlbuki Theophrastus'un mâlûmatı (daha önce, Glaser, Skizze, s. 183)'te'yit olunmuştur. Glaser (Weihrauchland, s. 4) „Sokoṭrâ'da mür ağacı yoktur“ diye ilân ettiği hâlde, Bent (agn. esr., s. 344)'de üç çeşit çok iyi günlükten ve bir çok çeşit mür ağacından v.b. ve (s. 380 v.d.) günlük, mür ağacı ve diğer kokulu nebatlar ile dolu

vâdilerden bahseder. Ch. I. Cruttenden, Narrative of a Journey from Mokha to San'a (J R G S, 1838, VIII, 278 v.d.)'daki Sokoṭrâ adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkındaki parça şüphelidir, zîrâ o günlük ağacına Sabhûr veya sabbur diyordu ve bu ifâde (şabir [b. bk.]) şubr („sarı sabır“)a delâlet etmektedir. Şimdi Diodorus (krş. st. 5)'un Panchaia adasında günlük toluğu hakkındaki kaydından da anlaşılmaktadır. Mevsûk tahkiklere göre, iki çeşit günlük ağacına, „Boswellia Socotrana“ ve „Boswellia Ameerio Balfour fil“e sâhip olan yalnız Sokoṭrâ'dır (bu günlüklerin bulunduğu yerler hakkında daha fazla tafsillât için bk. daha önce zikredilmiş olan müşterek eserde, Vierhapper'in bibl.'da kaydedilen risâlesi, s. 374 v.d.). Sokoṭrâ'da günlük ağacı için kullanılan isim shêrehom di-sâhez'dir. al-Hamdânî (agn. esr., s. 51, 53), kezâ al-Mukaddasî, B G A, III, 98 (krş. Bent, agn. esr., s. 380, 384) Sokoṭrâ'da bulunan mür ağacı çeşidinden bahseder. al-Hamdânî (s. 53) şabr'ın bolluğunu te'yit eder. Bunun Sokoṭrâ'da bulunan cinsi hepsinin en iyisi ve husûsî ticâret metâi olarak gösterilmiştir (kezâ Kâmûs, Tâc, göst. yer., v.b.; benzer şahâdetler hakkında bk. al-Nuvayrî, İbn Sînâ v.b., krş. E. Wiedemann, Beiträge, SB P M S Erl., 1916, XLVIII, 20). Wellsted'a göre, Sokoṭrâ'ya âit sarı sabrın yerli adı tayof, daha doğrusu Bent (s. 381)'de, taif, Glaser, Weihrauchland (s. 4)'de taif veya daha iyisi C. H. Müller'e göre, taif, arapça sabal'dır. Bent (s. 344, 377, krş. Wellsted, Report, s. 143 ve tür. yer.) nefis ve çok bol olan bir cinsini görmüştür. Sarı sabır Perryi Bak, nebatlarının bulunduğu yerler hakkında bk. Vierhapper, agn. esr., s. 336, reçine mahsûlü hakkında bk. Bent, s. 381 (krş. al-Nuvayrî'den naklen Wiedemann, agn. esr.). Az miktarda da olsa, Sokoṭrâ'dan eskiden olduğu gibi (krş. C. Niebuhr, Beschreibung von Arabien, Kopenhag, 1772, s. 284), bugün de sarı sabır ihrâc edilmektedir (Bent, göst. yer.; krş. Wellsted, agn. esr., s. 143; Schweinfurth, agn. esr., s. 42; A. Grohmann, Südarabien als Wirtschaftsgebiet, Wien, 1922, s. 163 v.d.). —Sokoṭrâ adasında reçinesi kardeş ağacı kanı denilen maddeyi—bu Plinius'ta da (13, 7; 33, 115 v.d.) zikredilir—veren kardeş ağacının, Draco Kinnabari denilen ağacın, mevcut olduğunun tesbiti iki kardeş-kan ağacı ile ilgili Periplus, s. 30'daki parçayı hatırlatmaktadır ki, buna göre, „adada ağaçlardan göz yaşı şeklinde toplanan ve hindu (κιννάβαρι το λεγόμενον Ἰνδικόν) denilen kardeş ağacı bulunmaktadır“. al-Hamdânî'nin (agn. esr., s. 53; kezâ Kâmûs ve Tâc) zikrettiği Sokoṭrâ

'daki kardeş-kanı ağacı bakkında krş. Wellsted, *Report*, s. 144; Cruttenden, *ayn. esr.*; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 624, 38; Bent, s. 344, 379, 384 (krş. s. 387 karşısındaki resim); Glaser, *Weichrauchland*, s. 4; Vierhapper, *ayn. esr.*, s. 366 v.dd., bilhassa tafsillatlı bir resim ile, reçine ağacının arapça adı olan *dam al-aḥvayn* (*aḥvayn*, krş. *Ḳāmūs*)'dır ve *ḳā-tir* (balk ağzındaki şekli, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 88; *Tāc* 'da *al-ḳāṭir al-makkī* bulunmaktadır) yanında Soḳoṭrā dilinde *edah* (*ayda*; *dām khoheyl* 'i bunun arapça karşılığı olarak gösteren Wellsted için bk. *ayn. yer*; Bent, s. 379; krş. al-Hamdānī, s. 53) vardır; al-Hamdānī, VI, 34 'teki parça dolayısıyla Müller 'de *idihah* şekli bulunmaktadır; al-Nuvayrī 'deki diğer şekiller hakkında krş. Wiedemann, *ayn. esr.*, s. 22. Abū Ḥanīfa al-Dinavarī (aynı kayıttan) 'den naklen „bir bind ağacı göz yaşı“ tâbiri Periplus 'un *δύκρον* (yk. bk.) ve Diodorus, V, 41 (krş. Dioscorides, I, 23) 'deki Panchaia günlüğünün *δύκρον* 'unu hatırlatmaktadır. Reçine istihşâli hakkında krş. Bent, s. 381 v.d. Devrimizde Soḳoṭrā 'nın „kardeş ağacı kanı“ ihrâcâtı (kezâ *Ḳāmūs* ve *Tāc*) çok azalmıştır, zirâ kardeş ağacı Ḥazramût, Hind v. b. yerlerde (bu hususta kendi zamanına kadar toplanmış olan bütün bilgilere toplu bir bakış için bk. Grohmann, *ayn. esr.*, s. 121) bulunmaktadır.

Soḳoṭrā 'nın nüfusu takriben 13.000 müslüman olarak tahmin edilmiş idi [Bu nüfus 1958 'de 15.000 kişi idi]. Şimâl sâhilinde bulunan halk bir az toprak zirâatı ile meşgul olur; *Periplus*, 30, daha önce, adada hububat ve bağ yetişmediğini kaydeder; Wellsted, *ayn. esr.*, s. 146 ve Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 620, sâdece yabancı bağlardan bahsederler. al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 53) sâhilde *anbar* bulunduğundan bahseder; bu mâlûmat, al-Mas'ūdî (I, 136) ve Marco Polo (krş. Bent, s. 344) 'nın *anbar* muhsûlû (Soḳoṭrā 'nın anberi hakkında krş. Wellsted, *ayn. esr.*, s. 160; D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, 109 v.d.) hakkındaki mâlûmatı ile karşılaştırılabilir. *Tāc* 'da zikredilen üç şehir, msl. Minēsa (al-Zinc kiralının kaldığı yer olarak gösterilmiştir) haritalarda bulunabilir (Bent 'de Minesha). Bent (s. 347 v.dd.) halkın örf ve âdetlerini tasvir etmektedir. Eskilerin (*Periplus* ve Agatachides, yk. bk.) az mikdardaki mütâları ve *Ḳāmūs* ile *Tāc* 'da işaret edilmiş olan kayıtlar ticârî münâsebetleri bir az fark etmeğe imkân vermektedir. Bent (s. 346, 357) bugün Soḳoṭrā 'nın hemen-hemen tek ihrâc maddesi olan sâde yağının Arabistan (Maskat) ve şarkî Afrika (Zengibar) sâhilleri pazarlarında revaçta olduğunu bize nakletmektedir. İtriât ihrâcının azalmasına daha önce işaret edilmiş

idi. Ada, muson rüzgârlarına mâruz bulunması sebebi ile, sâbit bir demirleme yeri te'min edebilen bir körfezi bulunmadığından, seyr-ü sefer için elverişli değildir. Bu ve durumu sebebi ile Soḳoṭrā dünyanın büyük ticâret yollarının dışında kalır ve sâdece Hind okyanusuna gidenler ve bâlina avcuları için yiyecek te'min etme yeri olarak kullanılır. Henüz en iyi iskele Tamarida 'dır; bu iskelenin şarkında Bender Delēşa bulunur. Adanın şarkı su bakımından daha zengindir ve daha yüksek bir nebat örtüsü arzeder; *Periplus* 'un adanın su bakımından zengin ve (dâimî) nebirleri bulunduğunu nakleden parçası adanın bu kısmına tetâbuk eder. *Tāc* 'da akar-suların mevcûdiyetine işaret edilmiştir. Şarkta, msl. Rās Momi yakınındaki harâbeler aynı zamanda burada daha gelişmiş bir medeniyetin mevcut olduğunu te'yit eder.

Soḳoṭrā dili sâmi diller arasında ayrı bir yer işgal eder. Bu hâl ada halkının teşekkül tarzı ile izah edilir; onu bir lisâniyet seçeresi içine yerleştirmek güçtür. Philostorgius (Glaser, *Weichrauchland*, s. 25) 'un Soḳoṭrā balkı sür-yânice konuşuyorlardı şeklindeki mâlûmatı, yanlışlığı kolayca anlaşılabilir bir hatâyı ihtivâ eder ve onda Soḳoṭrā dilinin, ârâmî dili ile savtî benzerlikler arzettiği vâkıası ile ilgili hiç bir şey yoktur. Bu dil, bir taraftan diğer Mabra, Mebrî ve Şhavrî dilleri ile, diğer taraftan da Yemen arapçası ile akrabâdır ve bununla berâber çok açık husûsiyetler onu bu dillerden ayırır. İbn al-Mucâvir Mahra 'ların Soḳoṭrā 'da da oturduğunu ve hiç bir yabancının anlamadığını (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 91) kendilerine has bir dil konuştuklarını nakleder. Soḳoṭrā dilinin habesçe ile münâsebetlerine (krş. Hommel, *Grundriss*, s. 153; Glaser, *Weichrauchland*, s. 18) işaret etmek yerinde olur. Glaser (bk. burada, s. 4) 'in Soḳoṭrā dilinin bâzan ayrı bir dil, bâzan bir diller bütününe delâlet eden bir mefhum olan ve kendisi tarafından icat edilmiş bulunan (*ayn. esr.*, s. 12) „babeşçe“ olması şeklindeki izahları müdâfaa edilemez. Glaser Maîn 'lileri, Sebalıları ve Ḳatabân 'ları da finikelilerin soyundan saymak imkânından bahsetmekte ve Soḳoṭrā 'da mubâfaza edilmiş olan sözde habesçeye doğrudan-doğruya Finike dilinden gelen bir dil olarak bakmaktadır. Ḥabaşât 'ların dilleri bizce tamâmiyle mechuldür. Mehrî ve Soḳoṭrā dillerini, eski Maîn-Seba dilinden doğmuş diller olarak —ki Glaser (s. 18) buna itiraz etmiştir—kabûl eden, diğer taraftan da Soḳoṭrā dilini Mehrî 'den çıkmış gibi (*ayn. esr.*, VI, 372) telakkî eden D. H. Müller 'in fikri açıkça değiştirilmeğe muhtaçtır. M. Bittner 'in *Charakteristik der Sprache*

der Insel Soqatra, Anz. Wien, 1918, nr. VIII; *Vorstudien zur Grammatik und zum Wörterbuche der Soqatri-Sprache*, I, SBAK, Wien, CLXXXIII, 4, 193; II, *ayn. esr.*, 1918, CLXXXVI, 4 (Mehri ve Şhavri hakkındaki tetkiklerden başka, *ayn. esr.*, CLXII, 1909 v.dd. [onun *Charakteristik*, s. 48, ihtar 2 'inde daha doğru olarak zikredilmiştir]) adlı müstakil eserlerinde bol mikdarda dil malzemesi bulunur. M. Bittner Soḳoṭrā dilini diğer iki Mahra dilinin kardeş dili olarak vasıflandırır (krş. D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, s. X). Soḳoṭrā dili, bilhassa uzun zamandan beri memlekette yerleşmiş olan bedvîler tarafından konuşulmakta olduğu şekli ile, bize kadar gelen muhtemelen cenûbî Arabistan 'dan gelmiş, Mehrî ve Şhavri dillerinin muâsir şekilleri ile akrabâ bulunan ve bu diller ile birlikte, cenûbî Arabistan 'ın eski kardeş dilleri zümresi olarak Maîn-Seba dilleri içine yerleştirilebilen bir zümre teşkil eden bir dile sâhip ibtidaf bir kavmin konuşmuş olduğu bir lehee şeklidir. Soḳoṭrā 'ya has dilin ibtidaf unsurlarının Mahra dili ve arapça ile böylece birleşerek, lisânî bir bütün teşkil etmesi her bâlde cenûbî Arabistan 'ın eski bir dilinin Habesistan 'a muhâceretinin münferit bir izi olarak telakkî edilebilir.

Wellsted, daha önce, küçük kitâbe parçalarına işaret etmiş idi ve Riebeck de, Schweinfurth (kendi hatıratında) kısmen onları (Eriş 'takileri) istinsah etmiş idi (Glaser, *Skizze*, s. 184). Bent (s. 351), Ḳalansiya civârında, bir kaya üzerinde bir kitâbeyi yeni devir himyerisine veya habesîlere âit olarak tefsir etti; onun istinsah ettiği şeklin tab'ı („eklerin“ IV. levhası) açıkça Seba alfabesinin şeklini vermektedir. Eriş civârındaki Riebeck 'in yunânî farzettği yazılar Bent (s. 354) 'e göre, habesîdir. Bent 'in deve damgaları üzerinden istinsah ettiği harfler (kezâ zeyilde aynen basılmıştır), bâriz bir şekilde, Sebalılara âittir.

Soḳoṭrā, c o g r a f i bakımından, Afrika 'nın şimâl-i şarkî kısmını, s i y â s i bakımından da eskiden beri dâimâ cenûbî Arabistan 'ın bir kısmını teşkil eder. Bu itibarla ayrı bulunan ada, asırlar boyunca, az değişikliğe mâruz kaldı (Bent, s. 345, 392). Lisânî durumu adanın Mahra memleketi ile oldukça çok süren münâsebetleri bulunduğunu kabûle imkân veriyor. *Periplus* (krş. mad. SABA) devrinde ada günlük memleketi (krş. burada, s. 739^a) hükümdarı olan Ḥazramût kralına tâbî idi. Soḳoṭrā 'nın pâyitahtı olan Sabbatha C. Landberg (*Arabica*, Leyden, 1898, V, 329) tarafından, yanlış olarak, Vādî Cerdân 'da bulunan Sabṭa ile karıştırılmıştır; M. Hartmann (*Die arabische Frage, Der islamische Orient*,

Berlin, 1909, II, 434) „*Periplus*, § 31 'de bulunan mütâlâanın husûsiyeti vardır. Buna göre, Soḳoṭrā, Azania gibi, Charibaël 'e tâbidir v. b. „ifâdesi doğru değildir; çünkü *Periplus* 'un içinde Azania 'nın Charibaël 'e tâbî olması Soḳoṭrā 'nın Eleazos 'a tâbî olması ile mukayese edilmiş bulunan metni vâzıhtır. C. Müller (*Geographi gr. minores* 'in XI. ve XIII. baritaları) de Soḳoṭrā mevzuundaki „Cbaribaeli subiecta“ ifâdesinde aldanmıştır. Sebahimyerî imparatorluğuna nazaran Eleazos 'un durumu bakkında, Eleazos 'un, Seba ülkesinin komşu imparatorluğu olan Ḥazramût 'ta müstakil hükümdar olarak saltanat sürdüğü *Periplus* 'tan çıkarılabilir. Bu yakın zamanlarda yeniden Plinius (VI, 154, XII, 52) 'un mütâalarından yanlış neticeler çıkarılmak istenmiştir; metnin doğruluğu isbat edilmemiş olan eski bir tashihine istinat ederek, Plinius (krş. mad. SEBA; Saba' yerine Sara alınmış idi) kitâbelere göre, Saba 'dan müstakil olan Ḥazramût çabucak bu istiklâlini kaybetmiştir, zirâ Plinius 'ta Atramites (= Ḥazramûtular) Sebalıların bir nâhiyesi mensubu gibi gösterilmiştir. Bu doğrunun tamâmiyle tersidir. Juba devrinde beri Ḥazramût, Seba 'ya nazaran müstakil idi ve *Periplus* 'ta Ḥazramût 'un himyerî kralının yanında müstakil hükümdarı gibi görünen bir kralı vardır (krş. *RE*, mad. Saba', stn. 1475). *Periplus* 31 'e göre, Eleazos adanın geliri icâra vermiş idi ve memleketi ihtimal himyerîlere karşı sevk ve idâre eden bir nezâretçinin idâresine bırakmış idi (Glaser, *Skizze*, s. 186).

Arap tâcîrler, *Periplus* zamanında ve bu gün de Zengibar 'da olduğu gibi, Soḳoṭrā 'da da faaliyetlerini icrâ etmektedirler. Yâkût, *Periplus* gibi, adada bir arap nüfûz üstünlüğünden bahsetmektedir ve XIX. asra kadar süren bir arap te'sirinden bahsedilebilir. Ada yakın zamana kadar, mevkii ve rıhtımlarının eksikliği dolayısı ile, az tanınmış idi. Orta zamanda bir korsanlar sığınacağı olarak tavsif edilmiş idi (Bent, s. 344 'te, İbn Battûta 'dan da naklen). Adanın Avrupa ile ilk teması çok devam etmeyen Portekiz işgali (1507) ile oldu. Adada uzun zaman Maskat imâmı, sonra da Kışım sultanı hüküm sürdü. XVII. asırda burada birstiyan misyonerleri de var idi. XIX. asrın başında vahhâbilerin şiddetli te'siri ada üzerinde yayıldı. 1834 yılında da, Wellsted (*Travels*, I, 51) ile mutâbık olarak, E. Roberts (*Embassy to the Eastern Courts* v. b., New York, 1837, s. 361) Soḳoṭrā 'nın 'Omân imâmına siyâsî ve iktisâdî bağlılığını doğrulamaktadır. 1835 'te İngiliz Şark kumpanyası, orada bir kömür anbarı kurmak sûretiyle, az zamanda te'sirini

hissettirdi. 1876 'da, siyâsi sâikler sebebi ile, adaya karşı ingiliz alâkası uyandı ve ingiliz vâlisi, adamın hâkimî olan Kışm sultanı ile, İngiltere 'nin nüfûzunu te'min eden bir muâhede akdetti. Adada hüküm süren sultan Kışm hükümdarının bir akrabası idi. Sokotrâ 1886 'da, 'Aden'e tâbî olarak, ingiliz himâyesine girdi ve Hind imparatorluğunun Bombay vâilîliğinin bir kısmını teşkil etti. Ada bugün de İngiltere 'nin himâyesi altında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Belli-başlı kitap ve yazıların adları (Wellsted, Bent, Schweinfurth, D. H. Müller, Glaser, Bittner, Kossmat, Forbes), arap coğrafyacılarından ve lugalatlarından te'min edilmiş münferit mâlûmat ile birlikte, maddenin içinde zikredilmiştir. İlk keşifler için Yule, *Marco Polo* (1903, s. 406 v.dd.) zikredilebilir; Portekiz devri için bk. *Commentaries do grande Affonso d'Alboquerque* [1557], (Commentaries..., ingl. trc. ve açıklama W. de G. Birsch, London, 1875—1884, tür. yer.); XVIII. asrın başı için, 1708 'de Yemen 'de fransız ilmi seferinin hikâyesi için bk. *Viaggio nell' Arabia Felice* (Venedik, 1721); J. de Rocque, *Voyage de l'Arabie heureuse* (Paris, 1716), s. 222 v. dd.; J. Jackson, *Socotra, Notes bibliographiques* (Paris, 1892), zamanına kadar iyi bir bibliyografya verir. R E, stn. 1402 v.dd. 'daki Saba' maddesinde bulunan Nîşoî edâlmoves parçasını, edebiyat tarihi bakımından, zikredelim ve arziyât ile ilgili bibliyografyayı tamamlamak için bk. F. Kossmat, *Vorläufiger Bericht der geologischen Untersuchungen in Sokotra* (S B Ak. Wien, mathem.-naturw. Kl., 1894, CLXXXIX, 9, s. 73 v. dd.); H. O. Forbes, *The English Expedition to Socotra* (The geogr. Journal, London, 1899, XIII, 6, s. 633 v.d.); I. W. Gregory, *A Note on the Geology of Socotra* (Geolog. Magazine, London, 1899, kısım IV, c. VI, s. 529 v.d.). Daha önce zikredilmiş olan *Denkschriften Ak. Wien* (1901—1906), LXXI şu makaleleri ihtivâ etmektedir: F. Kossmat, *Geologie der Insel Sokotra*, s. 1 v. dd., dağlara âit kısım, şahsî müşâhadelerine istinat ettiği hâlde, Haines ve Wellsted 'in sâretlerine göre tersim edilmiş *Admiralty Chart* 'tan faydalanılmış; A. Pelikan, *Petrographische Untersuchungen*, s. 63 v. dd.; I. Steiner, *Bearbeitung der ... auf Sokotra ... gefundenen Flechten*, s. 93 v. dd.; F. Kohl, *Hymenopteren auf Sokotra*, s. 123 v. dd.; F. Vierhapper, *Beiträge zur Kenntnis der Flora Südarabiens und der Inseln Sokotra, Semha und Abd el-Kûri*, s. 321 v. dd., bk. bir de Wettstein (*Vegetationsbilder*, Jena, 1906, 3. seri, 5. kısım); *Encyc-*

lopaedia Britannica, 11. tab., 1911; *Pilot of the Gulf of Aden* (nşr. Britanya amirallîği); krş. mad. MAHRA. (J. TKATSCH.)

SOKOTRÂ. [Bk. SOKOTRÂ.]
SOLAK. ŞOLAK. Osmanlı kapı kulu teşkilâtında bir sınıf askerin adı olup, yeniçeri ocağının cemâat ortalarından 60, 61, 62 ve 63. ortaları meydana getirirdi. Kelimenin lugat mânâsının delâlet ettiği üzere, sağ yerine sol ellerini kullandıkları için bu sâretle tesmiye olunmuşlar ve hükümdarın rikâbında yürümek ve bulunmak vazifeleri dolayısı ile, pâdişahın bindiği atın sağında giden solaklar ok atarken, yay kullanırken solak gibi sol el ile hareket etmeğe, ona arkalarını dönmemeğe mecbûr idiler. Mâmâfih pâdişahın atının sol tarafında yürüyen solaklar sağ ellerini kullanırlar, fakat onlar da aynı şekilde hareket ederlerdi (Chalcocondyle zeyli, II, *Description* kısmı, s. 7).

Yeniçeri teşkilâtında solak sınıfının teşkilinin Yıldırım Bayezid zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Aşık Paşa-zâde 'den öğrendiğimize göre, Yıldırım Bayezid ile Timur arasında vuku bulan savaşta, pâdişahın yanında Karaca adında bir solak bulunuyordu ve bozgun başladığı vakit, hükümdarın en yakın bir muhafızı olan bu solak, efendisini acı bir şekilde tenkit etmiş idi. Gerek bu kayıt, gerek Yıldırım Bayezid 'in hücum yaparken yanında sâdece bir kaç solak bulunması, hattâ bunlardan birinin bu pâdişahın Timur nezdindeki ölümüne kadar onun yanından ayrılmaması, bilâhare de, Çelebî Sultan Mehmed tarafından Amasya dizdarlığına, Murad II. tarafından da Bursa nâipliğine tâyin edilmesi XV. asır başlarında solakların rikâb-ı hümâyûndaki mühim vazifelerini göstermektedir (krş. Aşık Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul tabı, s. 78 v.d.). Bu ehemmiyet Fâtih kanun-nâmesinde (*T O E M* ilâvesi, s. 27) de belirtilmiş, bir maddesinde hükümdar, „Sefer vâkî oldukta rikâb-ı hümâyûnunda solak-başı... yürüsün“ diyerek, solakların vazifesini tasrih etmiştir. Fâtih zamanında, İstanbul 'un fethi tarihinden itibaren, solak mevcûdunun 200 kadar olduğunu, bunların „Ayin-i osmani“ üzere hükümdarın önünde yaya yürüdüklerini biliyoruz (*Mahrusa-i İstanbul fetihnâmesi*, *T O E M* ilâvesi, s. 22). Bu adedin Murad II. devrinde de mevcûdiyyetini düşünebiliriz. Ancak, Bayezid II. devrinde solakların sayısını 150 olarak gösteren Spandoun 'in bu kaydını ihtiyat ile karşılamak gerekir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise, dört ortanın mevcûdu, evvelâ 80 nefer iken, sonradan yüzer nefere iblağ olunmuş ve bundan sonra da böylece kalmıştır. Bu devirde

artık solak ortaları teşekkül etmiş ve seferlerde de muhafızlık vazifeleri belli olmuş idi. Solak ortaları, böylece, hükümdarın muhafız bölükleri demek oluyordu. Solaklar, cesur, kuvvetli, tecrübeli ve gösterişli yeniçeriler arasından, usûlüne göre, seçilirlerdi. Kavânin-i yeniçeriyane göre, „solak olan kimesne müşekkel olmak gerektir, boylu-boslu olmak gerektir ve tâze oğlan ve köse olmamak gerektir ve bodur olmamak gerektir; zirâ solaklar pâdişahın önüne ziynet için tâyin olunmuş kuldur... Bunların kârı ok atmaktır ve darb delmektir ve bilme-yene tâlim ettirmekdir“ (Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapı kulu ocakları*, I, 218).

Solakların içinden 12 'si hazar vaktinde, filhakika bir süs olarak, pâdişahın gezintilerinde, cuma selâmlık alaylarında kendisine refâkat eder ve bunlara tahsisen „rikâb-ı hümâyûn solakları“ denilirdi. Solak ortalarında her ortanın en eskisinin solak-başı olması kanun idi. 4 solak ortasından başka diğer ortalarından solak-başı tâyin edilemezdi. Vefat eden solak-başının yerine, ondan sonra gelen dört solak kethudâsından en kıdemlisi solak-başı olurdu. Bu 4 solak ortası mânen bir adedilir, birindeki âmirlik ve kethudâlık münhaline diğerinden getirilirdi. Kanunî Sultan Süleyman solak ortalarından hâric olarak birisinin bu ortalara solak-başı, kethudâ olmasının kat'i sârette men'etmiş idi. Solak kethudâlarından birinin solak-başılığa tâyini ile münhal kalan solak kethudâlığına da yine 4 ortanın en kıdemli oda-başısı getirilir, yürüyüşlerde de solakların kıdemli olan sakallıları, kanun mücibince, hükümdara yakın yürürlerdi.

Muhârebe meydanında 4 solak-başı ile 4 solak kethudâsı, 4 oda-başı pâdişahın atının yularlarını tutar, pâdişahın eteklerine yapışır, 400 kemankes okçu solak da onu her târftan ihâta ederlerdi. Solaklar hattâ silâhdâr, çuhadâr, rikâbdâr gibi hükümdara hizmet ile vazifeli olanları bile ynklaştırmazlardı. Solakların etrafında ise, yeniçeriler, ikinci tabaka muhafaza kuvvetini teşkil ederlerdi.

Pâdişahın sefere gidişinde köprü, su geçidi, derbend, ormanlık gibi tehlikeli ve hükümdarın atını ürkütecek yerler geçilirken, solak-başılar atın yularından tutarlar, solaklar da yaklaşarak, iki taraftan yürür, sudan geçerken de bâzan yüzerlerdi. Bu esnâda, geçilen su dizlere kadar çıkarsa, bir akçe, daha derin ise, daha fazla akçe terakkî almalârinın kanun olduğunu Chalcocondyle zeyli (*göst. yer.*) kayd etmektedir. Kezâ, Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1532 alman seferinde, yolda bataklıklara rastlanıp, otağ-ı hümâyûn ile büyük bir zahmet çekildiği sırada, solaklara 30.000

akçe ihşanda bulunulduğunu biliyoruz (Ferîdûn Bey, *Münşeat*, rûznâme, I, 578).

Pâdişah, memleket içinde gezerken, rikâb-ı hümâyûn solakları, husûsî kıyâfetleri ile ve ellerinde yay ve okları çekilmiş olduğu hâlde, hükümdarın önünde ve yanında yürürlerdi, başlarında altın üsküften serpûşları ve soruçları var idi. Sefere giderken ise, umûmiyetle solaklar, dolmanlarının eteklerini belle-rindeki kuşaklarına sokarlar ve üzerlerindeki beyaz ve 4 kollu kaftanlarının 2 kolunu giyip, diğer ikisini kuşaklarına sararlardı (resimleri için bk. Chalcocondyle zeyli, *göst. yer.*). Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, resim nr. 32). Koca Nişancı Celâl-zâde de *Tabakât al-mamâlik* 'inde solakları „üşküf pûş ve keman derâğûş, tîrendâz-ı serfirâz, sefid-dâmen, âhen pîrâhen“ ve „serâser libâs u zerrin kabâ, beyaz-dâmen, keman-bâzû ve gül-pîrehe“ şeklinde vasıflandırmaktadır. Ancak solakların XVIII. asır başlarında artık ok ve yay taşımadıkları anlaşılmaktadır.

Solak-başılar, diğer yaya-başılar gibi, atlı olup, samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyip, başlarındaki soruçlarına balıkcıl tüyü takarlar ve atlarına zincir, esenlik ve gümüş özeni ve topuz koyup, sarı çizme giyerlerdi (Eyyûbî Efendi kanunâmesinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 222; d' Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, VII, 317). Solak kethudâları da solak-başılar gibi atlı, fakat solak oda-başıları ve solaklar yaya idiler. Solak-başıların azli gerektiğinde, kendilerine Yedikule dizdarlığı verildi. Solak ortalarına, münhal vukuunda, alınacak efrâdın çok iyi vasıflı, iyi ok atmasını bilen, muharebelerde tecrübe kazanan ve aynı zamanda ahlâken de mazbut olmalarına dikkat ve itina gösterildiği cihetle, yeniçeri ağası arzetmedikçe, bu ortalara kimse verilmezdi ve tercihen de, solakların hizmetlerine bakan ve kendilerine müteferrika-i solakan denilen neferler arasından seçilirlerdi. Bu ortarlardan 60., 61., 62., orta odaları eski odalarda, 63. orta ise, yeni odalarda bulunmakta idiler. Kanunî Sultan Süleyman devrinde solak-başıların ulûfeleri 23 akçe olup, sonra XVII. asırda, 26 akçe ve solak kethudâlarının ise, 20 akçe olmuş idi. Bâzi ulûfe defterlerinde ise, bu mikdârın daha da fazla olduğu görülmektedir (bir yazma kanun-nâme ile ulûfe defterlerinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). XVII. asrın birinci yarısında müteferrika-i solakan sayısı da oldukça fazla idi ve 60. solak ortasının 264, 61. solak ortasının 295, 62 'nin 303 ve 63. solak ortasının ise, 381 müteferrikası var idi (h. 1033 tarihli ulûfe def-

terlerinden naklen Uzunçarşılı, *göst. ger.*, s. 224). Solaklardan bölüğe, kapı kulu süvariliğine çıkanlar bulunduğu gibi timar ve zeâmet alanlar da mevcut idi. XVI. asır ortalarında timara çıkacak solaklara 15.000 akçelik dirlik verilirdi. Bir timar kanunu sûretinde „atlu sekban kethudaları ve ağa bölük-başları gibi solakların bu mikdar akçelik timara çıkageldikleri“ belirtilmektedir (Kanunî devri vesikaları, Bibl. Nat., var. 19). Solak müteferrikaları senelik onar bin akçe ile timara çıkarlardı. Solak-başlar dirliğe çıktıkları vakit kendilerine 36.000 akçelik ve solak kethudalarına da 20.000 akçelik zeâmet verilmesi kanun idi (yazma kanunnâme, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2362'den naklen Uzunçarşılı, *göst. ger.*). Yeniçeri ocağının kaldırılmasından evvel, solaklardan rikâb solakları (yahut solakan-ı hâssa) denilen saraya mensup mahdud bir kısım sefere gitmeyip, pâdişahın alay ile bir yere veya câmie gidişinde, süslü elbiseleri ile, maiyetinde bulunurlardı. Diğerleri gibi solak teşkilâtı da bozulunca, defterde isimleri yazılı solaklar bu merâsime iştirâk etmez olmuşlar, bunun için derme-çatma efrâd tedârik edilmesine mecburiyet duyulmuş idi. Yeniçeri ocağının kaldırılması ile solak ortaları da tarihe karıştı, sâdece rikâb solak-başısı ile berâber pâdişahın maiyetinde 8 gedikli ve 4 nefer mülâzım ve 12 nefer solak kaldı ki, bunların sayısı sonra 30'a çıkarılmış idi. Bunlara âit bir nizamnâme hazırlandı ise de, çok geçmeden, yeni teşkilâtta, solak adı da kaldırıldı ve hepsine „rikâb-ı hümâyûn bademesi“ denildi (1244 = 1828).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, tafsilat için, bk. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakât al-mamâlik fi daracât al-masâlik* (Millet kütüp., nr. 779, s. 237); Fakirî, *Risâle-i tarîfât* (Üniv. kütüp., TY 430); Theodore Spandouyn Cantacuzin, *Petit traité de l'origine des Tarcs* (Paris, 1896), s. 115; v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), II, 50, 210; Ryeaut, *Histoire de l'Etat de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 345; Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1732), tür. yer.; A. H. Lyhyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Harvard, 1913), s. 129; Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 254 v. d.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ŞOLAK. [Bk. SOLAK.]

SOLAK-ZÂDE. ŞOLAK-ZÂDE, MEHMED HEMDEMİ ÇELEBİ (?—1068=1657/1658), XVII.

asrın ilk yarısında İstanbul'da yaşamış bir tarihçi, musikişinas ve şâirdir. Hayatı hakkındaki kaynakların yetersizliği yüzünden, üzerinde pek az durulmuştur. Solak-zâde'nin kendisi eserlerinde âilesine veya hayatına dâir bilgi vermediği gibi, ondan babs eden müelliflerde de bu hususları tam aydınlatacak yeterli bir bilgi yoktur. Solak-zâde'nin soyu hakkında sâdece Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin (*Vafayât*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 2464, var. 184), kaynağını açıklamadan, onun Üsküp'ten babası ile İstanbul'a geldiğini ve babasının so'ak-başı olduğunu bildirmektedir. Onun Solak-zâde lakabı, bu bilgiyi kısmen te'yit etmektedir. Ancak, babası üsküplü olabilir ise de, çocuğu ile gelip, doğrudan-doğruya solak-başı olması mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı sarayında pâdişahın muhafız kıt'ası kumandanı olan solak-başı, kaynağını devşirme acemi oğlanlarından alan yeniçeri ocağından (60.—63. ortalar) seçilen solaklar içinden kıdem, bilgi, kabiliyet ve gösterişe bakılarak, tâyin edildirdi (tafsilat için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 218—226 ve mad. SOLAK). Diğer taraftan muâsırı Edirneli Ali Güftî (ölm. 1088=1677, *Taşrîfât al-şu'arâ*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 1533, 53a) onun İstanbullu olduğunu tasrih etmektedir. Buna göre, Solak-zâde'nin babasının Üsküp'ten acemi oğlanları ocağına alındığı ve solak-başılıktan „çıkma ile tekaüt“ o'duktan sonra, evlenip, Mehmed Çelebi'nin dünyaya geldiği düşünülebilir. Onun doğum tarihi de açıkça belli değildir. Fakat 1068 (1657/1658)'de yaşlı olarak öldüğü dikkate alınırsa, 1000 (1590) civarında İstanbul'da doğduğu tahmin edilebilir.

Solak-zâde'nin yetişmesi, tabsili ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz de, elimizdeki küçük kayıtlardan çıkan tahminlere dayanmaktadır. Onun saray mensûbu bir so'akın oğlu bulunması, meşhûr tarihini te'lifte sarayın enderûn kısmının en ileri gelenlerinden hasoda-başı Hasan Ağa'nın âmil olması (aş. bk.), yine bu eserdeki saraya mensup bir tarihçi üslûbu ve nihâyet Evliya Çelebi'nin onun gece-gündüz Sultan Murad IV.'in huzûrunda bulunduğunu bildirmesi, Solak-zâde'nin Osmanlı sarayında vazifeli olduğunu ortaya koymaktadır. Babasının bulunduğu saray hizmeti vesilesi ile, onun da küçük yaşta enderûna alındığı ve buradan yetiştiği düşünülebilir. Eserlerinden anlaşıldığına göre, Solak-zâde'nin çok mükemmel bir tahsil gördüğü söylenemez. Onun divan şiiri hakkında bilgisi vardır. Tarihindeki bir kaç parça şiirden farsça da bildiği anlaşılmaktadır. Kendisi, küçük yaştan

beri, tarihe çok meraklı olduğunu ve dâimâ tarih kitapları okuduğunu bildirmektedir (*Tarih*, s. 2). Solak-zâde'nin Miskalî olarak şöhreti ve bugün elimizde bulunan besteleri onun iyi bir musiki tahsil ve kabiliyetine sâhip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak musikide ve bilhassa miskal veya muskar çalgısında hocasının kim olduğu belli değildir.

Solak-zâde'nin hayatının safhalarına âit yegâne bilgimiz, onun devamlı olarak Sultan Murad IV. (1623—1640)'in huzûrunda bulunduğudur. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 509)'nin, Bagdad seferine çıkılmadan önce, 1048 (1638) yılında İstanbul'da yapılan misli görülmemiş esnaf alayı vesilesi ile hazırlanmış olan *Evsâf-ı Kostantiniyye* adlı eserin, pâdişahın huzûrunda okunması sebebiyle, verdiği izahattan Solak-zâde'nin bu tarihlerde pâdişahın müsâbibî olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü pâdişahın bu derece yakını olabilmek için, enderûnun yukarı hizmetlerinde, yâni has odada ve hattâ buranın ileri gelen 40 kişisi arasında hulumak lâzımdır. Nitekim Solak-zâde'nin eserlerinde de bu intisâbın izlerini görmek kabildir (*Tarih*, s. 776 ve *Fihrist-i şâhân*). „Hemdem“ kelimesi, „nedim“ ve „müsâhib“ mânalarına da geldiğine göre, onun manzûm eserlerinde mahlası olan Hemdemî'yi bu vesile ile aldığı düşünülebilir.

Eserlerinin ilgili kısımlarından Sultan Murad IV.'in ölümünden pek ziyâde müteessir olduğu anlaşılan Solak-zâde'nin Sultan İbrahim (1640—1648) ve Sultan Mehmed IV. (1648—1687) zamanlarında da saraydaki vazifesine devam ettiği tahmin edilebilir. Meşhûr tarihini bu sonuncu pâdişah zamanında hasoda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazdığı gibi, *Fihrist-i şâhân* adlı manzûm eserini de yine aynı pâdişaha takdim ederek, bir çok ih-sâna nâil olmuştur (*Şafâ'î*, *Nuḥbat al-âşûr min favâ'id al-aş'âr*, Millet kütüp., Ali Emiri, nr. tarih 771; Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2549). Osmanlı sarayı enderûn kısmının en büyük âmiri bulunan hasoda-başılık vazifesindeki Hasan Ağa için, Solak-zâde'nin *Tarih* (s. 2 v.d.)'inin mukaddimesinde pek si-tâyışkâr satırlar ayırmasından, bu zâtın onun yetişmesinde büyük rolü olduğu anlaşıyor. Saray nizamına göre, saray dışına kat'iyen çıkamayan ve hattâ evlenemeyen hasoda-başıya olan bu yakınlık da Solak-zâde'nin enderûnda hulumuşunun kesin bir delili olmalıdır.

Solak-zâde, bütün kaynakların ittifak ettiği gibi, 1068 (1657/1658) yılında İstanbul'da vefat etti. Bursalı Tahir Bey (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1342, III, 81) onun Silivrikapısı'ndan

Seyyid Nizâm dergâhına giden caddenin sağ başında, Çeşme-başı denilen kahvenin köşesinde medfun olduğunu kaydetmektedir. Merhum Rıfkı Melûl Meriç'in de gördüğünü bildirdiği mezar taşı bugün yerinde yoktur. Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin'in ona âit olarak kaydettiği Üsküdar'da Dedeler yanındaki mezar ise yine aynı devirde yaşamış Solak-zâde lakabını taşıyan ilmiye mesleğine mensup iki şahıstan (bk. Şeyhî, *Vakâyi' al-fuzalâ*) birinin olmalıdır. Diğer taraftan yine aynı yıllarda yaşamış olan Nakkaş Solak-zâde Behzâd Çelebi'nin de dâimâ Miskalî Solak-zâde Mehmed Çelebi ile karıştırıl-gelmış olduğuna (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III/II, 569; Ş. Uzluk, *Mevlevilikte resim, resimde mevleviler*, Ankara, 1957, s. 55 v.d.) bilhassa işaret etmek lâzımdır. Bu zât 1069 (1658/1659) yılında vefât etmiş ve Kulekapısı (= Galata) mevlevî-hânesinin hazîresine defnedilmiştir (Evliya Çelebi, *ayn. esr.*, I, 446 v.d.) Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, Solak-zâde'nin Köle Yûsuf adında ve miskal çalmak ile tanınmış bir kölesi de var idi (*ayn. esr.*, I, 636).

Solak-zâde'nin eserleri şunlardır: 1. *Divan*. Hemdemî mahlaslı olan Solak-zâde'nin divanı olduğunu Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin kayd etmiş (*ayn. esr.*, aynı yer) ise de, şimdilik ancak şiirlerinden bir kaç elimizdedir. 2. *Fihrist-i şâhân*. 4 mafâ'ilun vezninde, kasîde şeklinde, 92 beyitlik bir manzûmedir. Burada Osman Gâzî'den itibaren, sıra ile, 19 pâdişahın cülûs tarihi, saltanat süresi verilmekte ve her birinin zamanındaki mühim vak'alarından kısaca bahsedilmektedir. Bu esere daha sonra bir çok zeyil yazılmıştır (İstanbul ts., taş-hasma, 4 s. ve Solak-zâde, *Tarih*, s. 3—5, yazmaları için bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, s. 261—263, nr. 145). 3. *Tarih*. Belli bir isim verilmemiş olan bu tanınmış eser *Solak zâde tarihi* diye anılır. Ancak bu şekil eserlere umûmiyetle *Tevârih-i âl-i Osman* denilmektedir. Solak-zâde *Tarih*'i, şimdiye kadar kabûl edildiği gibi, Osmanlıların başlangıcından 1054 (1544) yılına kadar gelen basit bir eser (bk. Fr. Babinger, *GO W*, s. 203 vd.; *ayn. mll.*, *El*, SOLAKZÂDE) değil, Şeyhî (ölm. 1733)'nin belirttiği vechile (*Vakâyi' al-fuzalâ*, Süleymaniye kütüp., Beşir Ağa, nr. 479), 1067 (1657) yılına kadar olan vak'aları toplayan mühim bir tarihtir. *Tarih*'in 1298'de basılan nüshası ancak 1053 yılına, bazı yazmaları 1054 yılına kadar gelmekte ise de, bu eserin tarafımızdan bulunan bir nüshası (Topkapısarayı müzesi kütüp. Ahmed III., nr. 3078, 490 var., 1083 şevvâlinde

istinsab edilmiş) 1067 yılına kadar gelmektedir (krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/II, 498, not 3). Elimizdeki yazmaların durumundan eserin bir kaç telif devresi geçirdiği anlaşılmaktadır. Matbû metin, yukarıda anılan yazmaya göre, karışık ve yer-yer eksiktir. İhtivâ ettiği vak'alar özlü bir şekilde ve sâde bir türkçe ile kaleme alınmış olan Solak-zâde tarihi, has oda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazılmıştır (yk. bk.). Solak-zâde bu eserinde bir çok müellifi (Rûhî, Neşrî, Yezdî, Âlî, Kemal Paşa-zâde, Peçevî v.b.) zikretmekte ise de, bu eserlerden doğrudan-doğruya faydalanmayıp, eserinin başından Sultan Selim I. devri sonuna (926 = 1520) kadar, esas itibarı ile, Hoca Sa'deddin Efendi'nin *Tâc al-tavârih*'inden, devamında, Sultan Mustafa I.'nin ikinci pâdişahlığına kadar olan (1031 = 1622) kısımda Hasan-beyzâde *Tarih*'inden istifade etmiştir. Eserin bundan sonraki 36 yıllık kısmı müverrih ile çağdaş olup, tamâmiyle kendi topladığı bilgilere dayanır. İlk iki kısımda bazı başka eserlerden ilâveler de yapmıştır. Orhan F. Köprülü'nün „Solak-zâde'nin hiç bir yerde Hasan-beyzâde'nin ismini zikretmediği“ şeklindeki intihal isnâdı [bk. mad. HASANBEYZÂDE] yerinde değildir (krş. Solak-zâde, *Tarih*, s. 459). Bu eser iki defa basılmıştır: İstanbul, 1271 taş-basması, 83 var.; Sultan Bayezid I.'e kadar; İstanbul, 1298, 773 s. Eserin yazmaları için bk. Fr. Babinger, *GO W*, göst. yer ve *İstanbul kütüphaneleri ... katalogu*, s. 263 v.d. nr. 146. Ayrıca, Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 614, Mihrîşah nr. 302; İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 113 ve 5062; Topkapı Sarayı müzesi kütüp., Revan nr. 1102, Bağdad nr. 199, Ahmed III. nr. 3078.

4. Besteleri. Miskalî olarak büyük şöret kazanan Solak-zâde'nin şimdilik tesbit edebildiğimize göre, 12'si saz ve 2'si söz eseri olmak üzere, 14 parça musikî eseri vardır: 1. „Bahârîstan“ adlı hüseyinî peşrevi (düyek), 2-4. 3 tâne uşşak peşrevi (hafif, sakil, devr-i kebir), 5. Nevâ peşrevi (darb-ı feth), 6. Nîşâbûr peşrevi (devr-i kebir), 7-8. 2 acem peşrevi (fâhte, hâvî), 9. Rast peşrevi (darb-ı feth), 10. Segâh peşrevi (hâvî), 11. Nîkrîz peşrevi (fâhte), 12. Eviç saz semâisi, 13-14. 2 mâhûr şarkı. Ancak onun bestelerinin hepsinin bu kadar olmadığı muhakkaktır. Nitekim bazı eserlerinin mehterler tarafından çalındığını biliyoruz (Evliya Çelebi, *agn. esr.*, I, 643; Haydar Sanal, *Mekter musikisi*, İstanbul, 1964, s. 159 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Macallat al-nisâb* (Süley-

maniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 628, 441b); Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ* (*Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, 35 v.d.); von Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (tre. M. Atâ), İstanbul, 1336, 2. tabı, I, 30; ayn. mll., *Gesehichte der Osmanischen Dichtkunst*, III, 424; Hâşim Bey, *Meçmaa* (İstanbul, 1280), 2. tabı, s. 74, 82; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmanî*, IV, 171; Suphi, *Nazarî-ameli türk musikisi* (İstanbul, 1935), II, 65 v.d. (M. KEMAL ÖZERGİN.)

SOLAK-ZÂDE. [Bk. SOLAK-ZÂDE.]

SOMALİ, şarkî Afrika'da somaliler ile meskûn çok geniş kıta.

Coğrafi bakış. Somali Habeşistan yaylasının şarka doğru Aden körfezine ve cenûba doğru Hind okyanusuna uzanan kenarlarından meydana gelmiştir.

Aden körfezi havzasında, yaylanın şark kenarları önünde, deniz sâhilinden kısa bir mesâfede, kayalık ve çorak bir tepeler silsilesi bulunur (silsilenin en yüksek noktası aş-yk. 1.800 m. 'ye varır); Bûr Nasô Hablô'd („kadın göğüsleri şeklinde tepeler“) ve Hâdaftimô gibi tepeleri zikretmek lâzımdır. Aden körfezine hemen-hemen muvâzî bir hat teşkil eden bu silsile, Guardafui (Râ's 'Asîr) ve Hâfûn burunlarında, Hind okyanusuna doğru iner. Bu tepeler silsilesinin gerisinde, tedricî bir şekilde, Habeşistan yaylası yükselir; bu yayla cenup kısmında Şabella ve Cub nehirlerinin yüksek vâdileri ile yarılmıştır. Memleket, yerli halk tarafından, umûmî görünüş sebebi ile, üç bölgeye ayrılır: *gûban* (harfiyen „yanık yer“), yani kurak iklimli kum yığınları ve eksibeler bölgesi; burası yalnız, o da yılın bazı aylarında veya yağmurlardan sonra, mer'a olmağa müsâittir; *ôgo* (harfiyen: „yüksek yer“), yani yukarıda bahsedilen tepeler bölgesi; mütedil iklimlidir, fakat zirâi işletmeye çok az müsâittir; *tog* („seller“) bölgesi, yani tepeler ile yayla arasında bulunan vâdi; burada münhat arâzinin iki tarafından inen sular akar; şimâle doğru Tog Dêr („derin sel“) i ve cenûba doğru Tog Nûgâl i teşkil eder. Davar ve at yetiştirmeye bilhassa müsâit olan muntaka şimâlî Somali'dir. Daba içeri doğru, *tog*'lar muntakasının garbinda, Habeşistan yaylası Somali'sinde adı, ihtimal iştikakına göre, „yayladakiler“ demek olan Ogadên kabilesi oturur. Bununla beraber Hind okyanusu tarafında, memleket şimâl bölgelerden çok farklıdır. Yayla, cenûbî kısmında, denize doğru çabuk bir meyil ile değil, tedricen iner ve en yüksek çıkıntıları sâbilden 200-300 mil mesâfede bulunur; suları bundan dolayı kısa seller değil, fakat her mevsimde,

değişik seviyelerde olmakla beraber, bütün yıl akan büyük nehirler teşkil eder.

Yerli Somali halkı memleketlerinde dört bölge ayırırlar; Hind okyanusundan baraket ederek, memleketin içine doğru giden seyyah bunları şu sıra içinde bulur: ilk yerde, sâhillerde hareket eden kum yığınları (somali, *ba'ad*); bundan sonra tepeler veya pek az karışık beyaz kum ovaları (somali, *'arra 'ad* „beyaz toprak“); daha uzakta kırmızı kum, çakıllar; büyük bir kısmı akasya fundalıkları ile kaplıdır (somali, *'arra gudud* „kırmızı toprak“); daha sonra, nehirler boyunca, bir alüvyon sâhası şeridi (somali, *'arra madô* „siyah toprak“); burası nisbeten münbit humus bakımından zengin olup, bilhassa zirâate elverişlidir. Bununla beraber Cub ile Şabella'nın aşağı büyük kıvrıntısı arasında bulunan bölgede, daha önce bahsedilmiş olan „siyah topraktan“ sonra, yerlilerin *dôg* dedikleri ve cenûbî Somali'nin mer'aea en zengin bölgesi olan bir başka geniş muntaka bulunur. *Dôg* 'un arkasında, şimâl-i şarkiden cenûb-i garbiye doğru bir granit tepeler silsilesi uzanır ki, bu Şabella havzasının hudutlarından başlayarak, Bûr Mældâk'da, Cub vâdisinin hudutlarına kadar devam eder. *Dôg* 'un ötesinde, arâzinin daha içlerine doğru, Bûr Hakkaba ve Baydova-yaylası (330 m.) bölgesinde „kara toprak“ bulunur. Buradan Ogadên hudutları yanında, Bokkol-kuyuları muntakasına kadar, arâzi tedricen yükselir.

Nehir şebekesi. Somali'nin iki büyük nehrinin yüksek sular seviyesi ve bunun neticesi olarak, sularının hacim ortalaması Habeşistan yaylasına düşen yağmurlara sıkı bir şekilde tâbidir ve Somali'nin mevzîî yağmurlarının çok az tesiri görülür. Yüksek sular, yılda iki defa, cenûbî Habeşistan'ın küçük yağmurları ve büyük yağmurları ile aynı zamanda husûle gelir. Bu zirâate müsâit bir hâldir, zirâa Habeşistan'ın büyük yağmurları 15 haziran ile 15 eylül arasında yağar, bu devir bilâkis Somali'nin çok şiddetle kuru olduğu mevsimlerden biridir; bu sûretle, yüksek sular ve bâzan nehirlerin feyzanı, hiç olmazsa bazı kabîleler tarafından, Somali yazının getirdiği zararların bir karşılığı telakkî olunur.

Avrupa haritalarında Juba adı ile ve araplar tarafından Cub adı ile bilinen nehre somaliler *Vêbi Ganâna* derler; bu gerçekte bir çift isimdir, çünkü *ganân* veya *ganâl* kelimesi, bazı Sidâmâ ağızlarında olduğu gibi, Galla-Borana lehçelerinde tam nebir mânasına gelir (bu isim, gramer bakımından, Kuşî dillerine has bir kaideye göre, bir cemidir, bu dillerde mâyi maddelerin adları ancak cemi şeklinde kullanılır).

Avrupa haritalarında Shebeli denilen öteki Somali nehri civar muntakaların yerlilerince *Vêbi-ga* („nehir“) adı ile bilinmektedir. Bu nehre şimdiki adı ihtimâl yerli Ogadên'lerin Aden körfezi tarafından gelen ilk seyyahlara bunu, bu nehrin yüksek vâdisinde kat'ettiği en zengin ve en çok bilinen muntakası olan Şabella'ya izâfetle, *Vêbi Şabella* („Şabella bölgesi nehri“) adı ile tanıtmaları sebebi ile, verilmiştir. Böyle olunca, adın müted „parslar nehri“ diye tercümesi hiç olmazsa „parslar memleketi nehri“ (Şabella harfiyen „Parsların bulunduğu yer“ demektir) şeklinde düzeltilmelidir.

En umûmî nebat nev'i dikenli akasya fundalıklarından müteşekkil olup, bunlar beyaz topraklarda kırmızı topraklardakinden daha az kesiftir; nehirlerin yakınlığında büyük ağaçlar, husûsiyetle arabistan inciri bulunur ve bâzan nehrin her bir tarafından aş-yk. bir mil sâhalık küçük ormanlar teşkil eder. Bir nevi hind darısı (somali, *misîngo*) ve mısır (*gallay*) kara topraklarda ekilmektedir; hind darısı, darı (*vâmba*) kırmızı topraklarda ve beyaz topraklarda; susam ve bazı bölgelerde patates (somali - *batâto*) ve manyok (somali, *mahôg*); avrupalıların te'sislerinden pamuk ve şeker kamışı (bu te'sislerin en mühimleri Abruzzes dükü Louis de Savoie tarafından kurulanlar ile kont de Vecchi tarafından kurulan Cinâla te'sisleridir) zirâati yapılır. Yukarıda tasvir edildiği üzere, Somali'nin umûmî fizikî teşekkül ve bünyesi yerlileri yabancı müsteavlilere karşı müdâfaa etmek hususunda çok faydalı olmuştur, zirâ iktisâdî bir ehemmiyeti olan yegâne muntakaya, yani kara topraklara erişmeden önce, sâhilin kum çölünü, sonra kırmızı toprakların ormanlarını geçmek lâzımdır ki, buralarda arâzinin tabii teşekkülü tuzak ve hilelere dayanan bedevilere has küçük çarpışmalara dikkate değer bir şekilde müsâittir.

6. Eski siyâsî taksimat. Somali, ikinci dünya savaşından önce, şu kısımlara bölünmüş idi:

1. Fransız Somalisi. Resmen „Somali fransız sâhili“ adı ile tanınmış idi (5.790 mil², 65.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tesbit edilmiş idi: İtalyan Eritresi, 24 kânûn il. 1900 ve 10 temmûz 1901 Fransız-İtalyan protokolü mücibince; İngiliz Somalisi, 2 ve 3 şubat 1888 İngiliz-Fransız anlaşması ile; Habeşistan, 20 mart 1897 Fransız-Habeş anlaşması ile. İsmine rağmen, müstemlekenin yalnız cenup kısmı somaliler ile meskûn olup, şimâl kısmı Danâkil'ler ile meskûndur. Merkezi Cabûti (Cibûti, 8.500

nüfus)'dir. Burası, bilhassa Cibüti-Addis-Ababâ Fransız demir-yolu sebebi ile; mühim ticâret limanıdır.

II. İngiliz Somalisi. Himâye idâresi (68.000 mil²; 300.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tabdit edilmiş idi: Fransız Somalisi, daba önce bahsedilen anlaşmaya göre; Habeşistan, 14 Mayıs ve 4 Haziran 1897 İngiliz-Habeş protokolüne göre; İtalyan Somalisi, 5 Mayıs 1894 İngiliz-İtalyan anlaşmasına göre. Merkezi Berbera (30.000 nüfus).

III. İtalyan Somalisi (140.000 mil²; 650.000 nüfus). Mülkî bir vâli tarafından idâre edilen müstemleke şöyle taksim edilmiş idi: şimalî İtalyan Somalisi, yâni Macertên ve Hobyâ iki Somali sultanlığı himâye idâresi, ilk önce Banâdir adı ile tanınan cenûbî Somali. İngiliz Somalisi ile hudutları daha önce bahsedilen anlaşma ile, Habeş Somalisi ile hudutları da 16 Mayıs 1908 İtalyan-Habeş muâhede-i ile tâyin edilmiştir; İtalyan Oltre-Giuba'sı ile hudûdunu Cub nehri teşkil eder. Merkezi Makdişû (21.000 nüfus) idi.

IV. İtalyan Oltre-Giuba'sı („Cub ötesi“; 25.000 mil²; 90.000 nüfus). Burası İngiltere'nin, 15 Temmuz 1924 muâhede-i ile, İtalya'ya verdiği sâhadır. Merkezi Kismâyû (12.000 nüfus) idi. Fakat bu müstemleke sonraları tamâmı ile İtalyan Somalisi'ne ilhâk edilmiş idi ve 30 Haziran 1926'dan sonra aynı vâli tarafından idâre ediliyordu.

V. Habeşistan Somalisi, yâni Oga-dên. Burası iki mâlikâneye bölünmüş idi; birincisi Şabëlla'nın yukarı vâdisini içine alıyordu ve Harar feodal beyine bağlı idi; diğeri Cub havzasını içine alıyordu ve Konsô sâhasının feodal beyine bağlı bulunuyordu.

VI. Kenya müstemlekesi. Tanaland ve şimal hudutları nâhiyeleri; eskiden Jubaland adını taşıyan ve İtalya'ya verilmemiş olan memleketin bu kısmı göçebe Somali çobanlarının teşkil ettiği bir nüfusa sâhip idi.

c. Etnografya. Somaliler 3 zümreye ayrılabilir: diğeri somaliler tarafından Eci denilen şimal somalileri, Havîya'lar, Sab'lar.

1. En mühim zümreyi teşkil eden şimal somalileri İsâk'lar, Dir'ler ve Dâröd'lara ayrılırlar. Bâzi rivâyetlere göre, bugün Somali denilen bölgeye hicret ederek, somalilerin ilk zümresini teşkil eden Dir'ler bugün bütün Somali arâzisine dağılmış durumdadırlar; bunlar şüphesiz daha sonra gelmiş olan müstevliler tarafından dağıtılmışlardır. Şu kabîleler aslen Dir'lerden: Fransız Somalisi'nde yaşamakta olan İsâ'lar, İtalyan Somalisi'nde Bîmâl'ler, Şabëlla'nın orta vâdisinde, İtalyan Somalisi

ile Oga-dên arasındaki hudutlara yakın yerlerde Fakî Muhammed'ler. Bu kabîleler yanında, muhtelif menşelerden daba büyük kabîleler ile birlikte oturan Dir âilelerinden müteşekkil küçük zümreler Oga-dên'de, şimalî İtalyan Somalisi'nde ve Oltre-Giuba'da bulunmaktadır.

İsâk'lar İngiliz Somalisi'nin garp kısmında ve bu sâhilde kâin pazar şehirlerinde Zeila (arapça Zayla; somali. Avdal; Galla. Afdali,), Berbera ve Bulahâr'da otururlar. Başlıca kabîleler Habar Auval, Habar Yünis, Habar Ca'lo ve Habar Garbacis'tir. İsâk zümreleri Oltre-Giuba'da da yaşarlar ve bunlar hususiyetle İngiliz müstemleke idâresinin yerli, müteakait me'murları ile âileleridirler; daba ehemmiyetli bir İsâk zümresi 'Aden'de bulunur; bunların büyük bir kısmı işçi ve liman sandalcılarından müteşekkildir.

İsâk'ların an'anevî düşmanları olan Dâröd'lar somalilerin en mühim zümresini teşkil ederler ve İngiliz Somalisi'nin şark kısmında, İtalyan Somalisi'nin şimal kısımlarında, Oltre-Giuba'da, Kenya müstemlekesi Somalisi nâhiyelerinde ve Habeşistan yaylası mıntakasının hemen her tarafında otururlar. Başlıca Dâröd zümreleri şunlardır: 1. Komba ile Kûmada'lara ayrılan Kablallah'lar; Komba'lar şu kabîleleri içine alır: Harar yakınlarında oturan Geri Komba, eski kabîle birliği olan Harti, yâni bütün şimalî İtalyan Somalisi'nde oturan Macertên'ler; İngiliz Somalisi'nin bütün şark kısmını işgal eden Varsangali ve Dûlbahanta'lar ve Macertên'ler ile berâber oturan Dişşa'lar. Kûmada'lar Galimês Vaytên, Bal'ad ve Cidvâk küçük zümreleri ile birlikte büyük Oga-dên'leri içine alırlar; buna göre, bunlar Habeşistan Somalisi'nin en büyük kısmını ve Oltre-Giuba'nın merkezi mıntakalarını işgal etmektedirler. 2. Dâröd'ların bir başka zümresi başlıca kabîlesi Marrêhân olan şimalî İtalyan Somalisi'nin bir kısmında ve Oltre-Giuba'nın şimal mıntakalarında oturan Sada zümresidir. Dâröd (Macertên) âileleri İtalyan Dankalia'sında (Eritrea) küçük Bakâ ve Abbâ Gubbâ adalarını işgal etmişlerdir.

II. Havîya'lar İtalyan Somalisi'nde ve Habeşistan Somalisi'nde bütün Şabëlla vâdisinde otururlar. Mahallî an'aneye göre, bugünkü topraklarında Havîya'lerden önce menşe'de akrabâ olan ve şüphesiz nehre doğru hicret eden ilk zümreleri olan Acuran'lar var idi. Acuran'lar bugün dağılmış ve başlıca dört zümreye ayrılmıştır: birincisi azadlı köleleri ile birlikte İtalyan ve Habeşistan Somalisi hudutlarında yaşar; ikincisi Afgöy'un cenûbunda, aşağı Şabëlla vâdisinde yaşar; üçüncüsü Cub yanında, Bârdêra arâzisinde, dördüncüsü Kenya müstemlekesinde,

şimal hudûdu nâhiyesinde yaşar. İlk zümrenin oturduğu mıntakaya Şabëlla (yk. bk.) denilir. Acuran kabîlesinin en büyük kısmı eski kölelerden veya azadlılardan meydana geldiğinden, bunlar burada oldukça az bir mikdar teşkil ettikleri için, Oga-dên'ler bu zümreye ekseriyâ Addôn, yâni köleler derler; bu sonuncular bundan dolayı bâzi etnograflar tarafından, haksız olarak, bir Bantu kabîlesi veya Bantu dilini konuşan bir halk sayılmışlardır. Havîya'lerin diğeri başlıca zümreleri şunlardır: Cidla, Cacêle, Bâdi 'Adda, Gâlca'el kabîlelerini içine alan ve Şabëlla'nın cenûbunda, cenûbî İtalyan Somalisi'nde Mahaddây'a kadar olan bölgede oturan Guggunda'be'ler; Habar Gidir, Abgâl (bu msl. Va'esla'lar, Dâ'ud'lar, 'Êli'ler, Mantân'lar, Yûsuf'lar, Agon-yar'lar, Varsangali-Abgâl'lar gibi çok sayıda bir kabîle topluluğudur), Möbilen, Va'dân, Hillibi kabîlelerini içine alan Gurgat'lar; bunlar Guggundate'nin cenup hudutlarından Okyanus'a ve Sab arâzisine kadar uzanan bölgeyi işgal ederler.

Havîya arâzisi ile Cub arasında bulunan mıntakada oturan Sab'lar Rahanvên ile aslında bu iki zümrenin müşterek bir cediti olması gereken Digil adını almış olan bir başka zümreye ayrılmıştır; Digil'ler başlıca şu kabîleleri içine alır: Ciddu, Tünni, 'Irrola, Dabarra. Rahanvên'ler iki kabîle zümresini ihtivâ eder: Siyyed'ler („sekizler“) ve Sagâl'lar („dokuzlar“); başlıca kabîleler Elây, Lisân, Haryên, Hadâmo, Lubây, Galadi ve Gêlidla'dır. Öteki Somali kabîleleri, adı umumiyyetle kabîlenin adının aynı olan müşterek bir ceditten geldikleri hâlde, Rahanvên kabîleleri, Rahanvên soyundan gelen çok küçük bir zümre ile aynı ad altında birleşmiş muhtelif menşeli âilelerden ve boylardan müteşekkildir. Bu büyük zümreler ile cenûbî Somali'de Kenya müstemlekesinde (şimal hudûdu nâhiyesinde) ve Habeşistan Somali'sinde ayrı bir hâlde yaşayan Garra'lar (son iki zümrenin, son zamanlara kadar hem Somali ve hem Galla dilini konuşmakta olduklarına dikkati çekmek yerinde olacaktır) gibi menşeleri kesin bir şekilde bilinmeyen kabîleler yanında şunları da zikretmek gerekir: azadlılar, kaçaklar ve sâhil şehirleri halkı. Ekseriyâ Bantu menşeli olan, fakat bugün tamâmı ile somalileşmiş bulunan, efendilerinden kurtarılan veya kaçan köleler bâzi bölgelerde kabîleler meydana getirmişlerdir; orta Şabëlla vâdisinde Şidla kabîlesi; Bûr Hakkaba siyah topraklarında yaşayan son efendilerinden müstakil olarak Baydova yaylasında bulunan azadlı Elây'lar kabîlesi; Cub'un aşağı vâdisinde Vagôşa denilen zümreler. Ka-

nun dışı edilmiş olan zümreler, yâni kurmuş oldukları münâsebetler sebebi ile, necis olarak telakkî edilen zümreler köleleri bâline düşükleri yüksek kast kabîleleri ile birlikte yaşarlar. Somali'de aşağı derecedeki kastlar umumiyyetle Sab adını taşırlar ki, bu ad yukarıda gördüğümüz gibi, cenûbî Somali'de, tamâmiyle bir kabîleler zümresinin adıdır. Bu aşağı derecedeki kastlar, Yibir („sihirbazlar“), Midgan („avcılar“), Tûmal („demirciler“) zümrelerini içine alır. Bu kastlara Havîya'lar umumiyyetle, gerçekte Kenya müstemlekesinde bir Bantu halkının adı olan Bon adını verirler; bunlar Eyla'ları („avcılar“), Maddarrâla'lar ve Gaggâb'ları („debbaglar“), Darđov'lar („dokumacı“), Yaşar'lar („sihirbazlar“), Tûmal ve Kalmaşuba'lar („demirciler“) zümrelerini ihtivâ ederler. Sab'lar için aşağı derecedeki kastlar Ribî'ler („avcı“) ile Varabay („demirci“) lerdir.

Sâhilde bulunan şehirler iç Somali kabîlelerinden müteşekkil zümreler ve yeni somalileşmiş, fakat pek çok muhtelif menşeden gelen âileler ile meskündür; bunların en büyük kısmı Somali'ye göç sûretiyle gelmiş olan araplar ile Bantu'lardır; bâzi âileler fars menşeli olduklarını iddia etmektedir ve diğeri bir kaç âilenin Madagaskar menşeli olduğuna dâir rivâyetler vardır.

d. Dil. Somali dili Kuşî dil âilesine mensup bir dil olup, bu âilenin de Reinisch'in „eski kuşî“ dediği zümresine girer; bu itibarla Sabo-Afar, Bađaviye ve Galla dilleri ile akrabadır. Bu dil, tarihi boyunca, en az Galla dili kadar Kuşî olmayan dillerin te'sirinde kalmış olduğundan, ufees ve ses yolunun kapanmasını tâkip eden kendine mahsus sessizleri vardır; fakat Galla dilinde ve bâzi Sidâma lehçelerinde müşterek olan ve — muhtelif nisbetlerde de olsa — Habeşistan'ın yeni sâmi dillerine de girmiş bulunan gerçek sessiz çift sesleri bu dilin fonetiğinde yoktur. Bunun neticesi olarak, Somali dilinde patlayıcı bir gırtlak sessizi olup, arapçadaki gibi telaffuz olunur; ğ bir ön damak sessizi olup, bâzi lehçelerde r'ye tahavvül etmeğe mütemâyildir. Bir de Somali dilinde, yalnız e ve i seslerinin te'siri altında değil, fakat akıcı l te'siri ile de bir damaklaşmaya doğru müphem bir temâyül olduğuna da dikkati çekmek gerekir; müennes harfi târifi olan -ta için ve mutavaat şekli eki olan -t için hâl böyledir; bunlardan önce isim veya fiillerin sonunda l bulunan zaman, bunlar şa-ş şeklinde damaklaşır. (İşâ, lş benzeşme ile birbirini müteâkip şa, ş olur). Başka Somali lehçeleri ħ gırtlak seslerini muâfaza ettikleri hâlde, Sab lehce-

sinde *h* ve *da* olmuştur. Şekil bilgisi bakımından, Somali dilinde kuşî'de kullanıldığı şekillerde, yani yalnız ön ekler ve ekler vâsıtası ile fiil çekimleri bulunur; hâlbuki Galla dili yalnız ikinci fiil çekimi şeklini muhafaza etmiştir. Fakat diğer taraftan, Somali dili ile 'Afar-Saho dili mukayese edilirse, bu son dilde ön ekler vâsıtası ile fiil çekiminin öteki şekilden daha sık olmasına (ihtimal komşu sâmi dillerin yapmış olduğu kuvvetli te'sir sebebi ile) karşılık, Somali dilinde, kendine has bir tarzda, biraz önce bahsedilen ön ekler ve son ekler vâsıtası ile fiil çekiminin yalnız beş fiilde, yani olmak, mevcut olmak, bilmek, gelmek, söylemek fiillerinde muhafaza edildiği görülür (bununla beraber bu fiiller en çok müşterek fikirleri ifâde eder). Daha Havîya ve Sab lehcelerinde bilhassa bu fiillerin iki çeşit çekimleri ile kullanıldıklarına dikkati çekmek gerekir. Somali dili *nahvi* bu dile husûsî vasıflar verir (zîrâ, bilhassa isimden önce veya isimden sonra değil de, fakat cümlelerin sonunda fiilin önüne konulan isim çekimi edatlarının kullanılması sebebi ile, bir isim çekimi mevcut değildir) ve bir dereceye kadar bu dili yabancılar için güçleştirir. Msl. „deve ve at bu ip ile bağlanmışlardı“ cümlesi şöyle söylenir: *Hareggan rattiga iyyo faraska a lo gu kala heray*, yani, harfiyen: „bu ip deve ve at onlar idi ile-nin-tarafından bağlanmış“ (ile-nin-tarafından“ kelime zümresi iki hayvanın bir arada değil de, her birinin bahis konusu ipin bir parçası ile bağlanmış olduğu fikrini ifâde eder). Saho-Afar dilinde sâhip olunan şeyi gösteren kelimenin sâhip olanı gösteren kelimenin önüne ve buna mukabil Galla dilinde, mâlik olanı gösteren kelimenin mâlik olunan şeyi gösterenin önüne getirilmekle ifâde olunan izâfet münâsebeti Somali dilinde, Galla'da olduğu gibi veya daha sık olarak, ilk önce başka eşyanın adını koymak, bundan sonra sâhibin adını mülkiyet sıfatı ile birlikte getirmekle, ifâde olunur; msl. „Ömer'in evi“, harfiyen, „Umar ev“ veya „Umar evi“ ile ifâde olunur.

Somali lehceleri, kavmî taksimata göre, İsa'k, Dāröd, Havîya, Sab zümrelerine ayrılır. İsa'k lehceleri aslı olan öndamak *q* lerini muhafaza etmiştir; devamlılık fiillerini *-ay* eki ile teşkil ederler; ilk iki şahıs zamirlerinin ceminde, dâhil edici „biz“ (yani: söyleyen ve duyan biz) ile hâric bırakan „biz“ (yani: konuşan ve bir başka şahıs) birbirlerinden ayırır. Dāröd lehceleri, iki sesli arasında bulunduğu takdirde, öndamak *q* lerini *r* 'ye (Ogadân lehceleri) veya *r* 'ye (Macârten lehceleri) çevirir; bunların devamlılık gösteren fiilleri *hay* ile teşkil olunur; bunlar

yukarıda bahsedilen iki „biz“i muhafaza etmişlerdir. Havîya lehceleri iki sesli arasında bulunan *q* lerini *r* 'ye çevirir; devamlılık gösteren fiilleri, ihbar sigasının yanına *hay* fiili getirilmek suretiyle teşkil edilir; çift „biz“ bu lehcede yoktur. Sab lehceleri, yukarıda söylendiği gibi *h* 'yı *h* 'ya ve *i* 'ye çevirir; bunlar başka Somali lehcelerinde *-o* 'lu emir şekline girmiş olan *ao* 'lu sâla sigasını muhafaza etmişlerdir; emrin menfi şekli *-in* ön-eki ile *-oy* ekini taşıyan fiil ile teşkil olunur (diğer lehcelerde bu hâlde *ha* ön-eki ile *-in* ekini taşıyan fiil kullanılır).

Kelimelere gelince, Somali dili arapçanın çok az te'sirinde kalmıştır ve hattâ arapçadan alınan kelimeler, kabûl edilir-edilmez, tamâmiyle Somali fonetiginin kaidelerine uymuştur; Galla dili de, müşterek menşeleri göz önünde bulundurulursa, Somali dili üzerine büyük bir te'sir yapmamıştır; buradan ihtimal Sab lehceleri istisnâ edilebilir; bununla beraber, Galla'ların büyük istilasından önce, somaliler ile Sidâmâ'ların eski komşuluklarının bazı delillerini Somali kelimelerinde bulmak kabildir.

e. Tarih. Kavmî efsâneler, menşelerini Peygamberin yeğeni 'Aqîl b. Abî Talib'e kadar çıkararak, Somali tarihini islâmlaştırmış ise de, hâmi kavimlerin Afrika'ya Asya'dan gelmiş olup-olamayacakları meselesi hakkında ne düşünülürse-düşünülün, somalilerin şimdiki arâzilerini, hepsi 'Aden körfezinin Afrika sâhilinden gelmek üzere, birbirini tâkip eden ve birbirini iten zümrelerin arka-arkaya gelen muhtelif istilâlarından sonra işgal ettiklerinde şüphe yoktur. Diğer Somali müstevli-leri tarafından sürüldükten sonra, Dir'ler de buraya böylece gelmişlerdir; bunların arasından bir kısım Ogadân'ı ve Cub ile Şatella arasındaki mntakayı kat'ettikten sonra, bu son nehrin aşağı vâdisine ulaşmış ve Bîmâl kabilesinin doğmasına sebep olmuştur. Sab'lar 'Aden körfezini terk etmişler ve Cub havzasına doğru yönelmişler, sonra Vêb vâdisi boyunca yayladan inerek, Mârilla yakınlarından itibaren şarka yönelmişler ve bir Galla kabilesi olan Vardây'lar ile savaşarak, şimdiki mntakalarını istilâ etmişlerdir. İsa'k'lar ve Dāröd'lar yukarıda anılan şimâl sâhillerinden gelmişler ve Dir'ler ile Galla'ları atarak, arâzilerini zaptetmişlerdir. Havîya'lar şimâl mntakalarından gelmişlerdir; bunlar ilk önce Marêg şimalinde durmuşlardır; hâlbuki kardeşleri Acurân'lar Galla'lardan ve Ciddu'lardan Şatella vâdisini almışlardır; fakat aynı Havîya'lar nehre kadar ilerilemişler ve Acurân'ları dağıtmışlardır. Şu hâlde Somali arâzişi-

nin istilâsı tarihinde iki devre görülebilir: Galla'lara karşı savaşlar devresi, sonra en iyi yeri zapt etmek için bizzat Somali zümreleri arasındaki savaşlar devresi. Fakat çok âlaka uyandırıcı yazılı bir rivâyette (bunun arapça yazılmış olan bir el-yazmasını te'min ettim) Somali efsânelerinde bahsedilen savaşlar, yani müstevli Galla'lar ile Cub havzasında oturan Zane'ler (yani Bantu halkı) arasında vukua gelen savaşlar hikâye olunur. Somali'yi istilâ edenler şu şekilde sıralanabilir: zenei Bantu'lar, sonra Kuşî Galla'lar. en sonunda Kuşî Somali'ler.

Bu sonuncular toprakların iç kısmının istilasında birbirlerini tâkip ederlerken, deniz sâhilinde bulunan mntaka, pek çok asırlardan beri, Arabistan ile sıkı ticâret münâsebetlerine sâhip idi; daha cenûbî Arabistan kıralığının [bk. mad. HİMYAR] ticârî müstemlekeleri ile başlamış olan bu ticâret, islâmiyet devresinde daha da kesif bir hâl aldı. Bu arap müstemlekesi hâline gelmesinin neticesi olarak iki küçük devlet teğekkül etti: Zayla' devleti ile Mağdişu devleti; bunlar umûmiyetle somalileşmiş arapların veya kuvvetle arap kültürü te'sirinde kalmış Somalilerin mahallî hânedanları tarafından teşkil ve idâre edilmiştir. Milâdî XIV. asırdan beri inkişâf ederek devam eden Zayla' krallığı, kuvvetleri Grân kumandası altında habeshlere karşı yapılan savaşlarda yok olduğu zamana kadar, cenûbî Habeshistan'daki müteaddit müslüman devletler ile yapılan iç ticâret sayesinde, devam ve inkişâf etmiştir [bk. madd. GRÂN, bir de HABEŞİSTAN, HARAR, ZAYLA']. Bununla beraber Mağdişu devleti milâdî XIV. asırda kısa bir refah devresine erişmiştir; sonra inhitatı hemen-hemen sür'atle başladı, zîrâ nüfus iç taraflarda oturan Somali bedevilerinin gevşek mukavemetlerini yenebilecek iktidarda değil idi. Bir çok hâdiselerden sonra, Mağdişu, Muza'ffer'ler sülâlesi idâresi altında, XVI. asra kadar istiklâlini muhafaza etti; XVII. asırda 'Omân imamı tarafından işgal edildi; bu da bir kaç sene sonra, Banâdir denilen bütün sâhili, Mağdişu ile birlikte, sâkinlerine terketti, yalnız onları kendisini hükümdar olarak tanımağa mecbûr etti. Maşka't devleti (XIX. asrın başında), 'Omân sultanlığı ile Zangibâr sultanlığına bölününce, Mağdişu taksimde Zangibâr'a verildi; sultanlar, Mağdişu, Marka ve Brāvā'ya bir vâli ile askerî birlikler yerleştirerek, burayı kendi memleketleri hâline getirmeye denediler. Fakat kısa bir hâkimiyet devresinden (aş.-yk. 60 yıl) sonra, Zangibâr bu şehirleri İtalya'ya sattı.

Ne olursa-olsun, memleketin içlerinde, Somali kabileleri müteaddit asırlar boyunca,

tam bir istiklâl içinde yaşamışlardır. Somali an'aneleri XVI. asırda Somalileri Sidâmâ'lardan ayıran ve onları bu küçük hars merkezlerinden uzaklaştıran Galla'ların Habeshistan'a karşı büyük istilasından hiç bir hâtıra muhafaza etmemiştir. Bununla beraber memleketin içlerinde bazı bölgelerde bulunan Somali'nin bugünkü harsından üstün ve yerliler tarafından Acurân'lara veya Madinla'lere isnât olunan bir harsın izlerinin şimâl Sidâmâ devletleri harsı te'siri altında kalmış olan bir yerli harstan ziyâde, cenup sâhillerinin arapları ile daha önceden sıkı bir temasta bulunan Somalilerin eseri olması faraziyesini göz önünde bulundurmamak lâzımdır.

İç-Somali böylece XIX. asrın sonuna kadar müstakil kaldı; bu devirde Fransa (1884'te), Büyük Britanya (1884'te) ve İtalya (1889'da) müstemlekelerini işgal ettiler.

f. İslâmiyet. Somaliler tamâmiyle müslümandırlar ve şâfi'î mezhebini benimşeler. Ne Maşka't imamı, ne Zangibâr sultanları, Somali sâhillerindeki kısa hâkimiyetleri müddetince, Somali nüfusu arasında kendi ibâzî görüşlerini yaymışlardır; bunun neticesi olarak, sultanın vâlisi Somali'den çekilince, ibâzîliğin artık hiç bir izi kalmadı. Avrupa müstemlekesi olan yerlerde asker ('askarî) veya işçi sıfatı ile Somali'ye hicret edip gelen araplar arasında bazı Zeydiler bulunmaktadır, fakat bunlar itikatlarını halk arasında telkin etmemektedirler.

Yetişmelerinin farklılığı ve tarihî gelişmelerinin ayrılığı sebebi ile, deniz sâhili nüfusu ile iç taraflardaki nüfus islâmiyetin te'sirini ayrı şekillerde almıştır. Bir çok asırdan beri müslüman harsına sâhip arap merkezleri ile münâsebette olan ve tacir cemâatler hâlinde teşkilâtlanmış, bir kabîlenin diğer kabîle ile münâsebetleri hâlinde değil de, medenî bağlar ile birleşmiş bulunan sâhil şehirleri, memleket içinde müstakil, sâhil nüfusu karşısında düşman ve itimsiz bulunan ve geniş arâzilerinde müşterek bir menşenin bağı ile sıkıca bağlı olan nüfustan tabii olarak daha kolay bir şekilde islâmiyeti kabûl etmişlerdi. İslâmiyet propagandası eski müşriklik ve kabîlelerin örfî hukûku ile mücâdele etmeye mecbûr oldu. Bu durumda, islâmiyetin memleket içlerinde yayılması başlıca dinî tarikatlar sayesinde mümkün olmuştur. Bu itibarla buradaki Somali dinî harsının şu üç unsuru hakkındaki bir az izâhat vermek lâzımdır: İç-Somali'de eski müşrikliğin kalıntıları, sâhildeki müslüman harsı, dinî tarikatlar.

Şüphesiz eski bir mukaddes raks olan *sâr* merâşimi müşrikliğin bir kalıntısı sa-

ylabilir. Yerli halk bir dâire şeklinde toplanır ve şarkıcılar, husûsî bir âhenk ile, şarkı söyler. Bir veya bir kaç şarkıcı baygın bir hâlde yere düşer. Ötekiler şarkı söyleyerek ve ellerini çırparak, ayaklarını vurarak yahut davul ve dümbelek çalarak, *sâr*'ı çalarlar. Sonra bayılmış olan kimse yavaş-yavaş ayağa kalkar, bir kama alır, yeniden bayılıncaya kadar, dâirenin ortasında, kama sallayarak, raks eder; fakat tamâmiyle kendine gelmiş bir hâlde, derhâl tekrar kalkar. *Sâr*, kama yerine, elde alevli bir meş'ale ile de oynanır; Sab'larda oyuncu dâireden dışarı çıkar, en yakın sık ormana girer ve oradan geri gelir ve yüksek ses ile bağırarak, kana bulanmış kamasını gösterir ki, bunun öldürülen cinin kanı olduğu söylenir [Bk. bir de mad. ZÂR].

Somalilerin müşriklik devrinden kalma diğer bir merâsimleri yılın ilk günü ziyâfetidir. Somalilerin 365 günlük bir güneş yılları vardır; 7 yıl bir devre teşkil eder; her yıl haftanın bir gününün adını taşır; her devre, içinde cereyân eden en mühim hâdisenin adını taşır; nitekim Haviya'lar *isninta orrah mndô* („siyah güneşin pazartesi günü“) 'dan bahsederler; şüphesiz bu devre bir güneş tutulması sebebi ile böyle adlandırılmıştır; Sab'lar *sabdi faranci* („avrupalı, frenk cumartesi günü“) 'den bahsederler, bu sûretle kaptan Battego'nun memleketlerine gelmesine telmih ederler. Yılın ilk günü çok yaygın bir âile bayramı olan *dabşid* ile kutlanır. Her âile kulübesinin yanında bir sevinç ateşi yakar ve baba, bir tarafından öteki tarafına atlayarak, ateşin üzerinden geçer; yahut mızrağını ateşin ortasında çevirir. Sonra umûmî rakslar yapılır, bundan sonra da şarkı söyleyen gençlerin geçitleri başlar ve kurbanlar kesilir.

Ölümden sonra maddî hayatın devam ettiğine ve ölümlere yiyecek ve giyecekler te'min etmek zarûretine dâir halk inancını da zikretmek lâzımdır; bu da mezarın yanında davar kurban etmekle ve fakirlere et ve pamuk bezler dağıtmakla yapılır; bunların „yiyeceği ölümlere ulaştırdıkları“ söylenir. Mirasın büyük bir kısmının bu merâsimleri („birlikte defnedilen şey“) yerine getirmek için vasiyetnâmelerde tesbit edilmesi ve oğul ile yakınların „mezarı süpürmeğe“, yâni bâzan kurban kesmeğe ciddî ihtimam göstermeleri bu âdetten ileri gelmektedir. Diğer müşrik fikirlerin izleri kabîlenin mevris reislerinin sihirli kudretlerinde bulunmaktadır; müşrik Kuşî'lerin kadim gök tanrısı için güneş ne idi ise, bunların gözleri de onlar için aynı şeydir. Reisin „sıcak gözü“ davara çok doğurma kabiliyeti verir veya ondan bunu alır, ölüm getirir, basta eder

veya hastaları iyileştirir. Eski müşrik sihirbazların yerini müslüman âlimler almıştır. Bunlar *vadâd* adını muhafaza etmişlerdir ve sihirli işler de yapabilirler. Koruyucu takdis, müşriklik zamanında olduğu gibi, tükürerek yapılır. Kesilen hayvanın başı, karnı ve ayakları, Somali'deki islâmiyette, müşrik Kuşî itikatlarına uygun olarak, necis sayılır.

Gök tanrısının Somali dilindeki adları (*Ebba* ve *Vāk*) şimdi Allah için kullanılmaktadır ve hattâ müşrik cin adı (*gūl*; galla. *kollā* amhar. *kollē*) yeni lehcelerde tâlih, baht mânâsında kullanılır.

İslâmiyete karşı daba kuvvetli bir mukavemet islâmiyetten önceki arap hayatına büyük bir benzerlik gösteren bir içtimai teşekküle dayanan ve binnetice müslüman şeriatı ile ekseriyâ tezat hâlinde bulunan somali örfi hukuku tarafından gösterilmiştir. Ölen bir kimsenin zevcesinin ölenin kardeşi ile evlenmesi ve dul kadının ölenin kardeşinden başka bir kimse ile yeniden evlenmek istediği takdirde, ölmüş zevcin yakın akrabalarına ödeyeceği bedel (bununla berâber, Somaliler için, ölünün kardeşi olan ikinci kocanın çocuklarının, sâmilinde olduğu üzere, birincinin oğulları ve soyunun devamı olarak telakkî edilmediğine, bilâkis ilk zevcin çocuklarının ikinci zevcin neslinden sayıldıklarına dikkati çekmek gerekir); kız kaçırma izdivaç; somalilerin zihninde, öldürülen kimsenin yakın akrabalarının katilin şahsı üzerinde sâhip oldukları bir *ex delicto* hakka istinâden, katilin kurtuluş bedeli sayılan kan bedeli; miras haklarından mahrum edilen kadınlar; kanun dışı bırakılmış zümreler (bunlar ile izdivaç münâsebetleri kurulamaz, hiç bir şekilde onlar ile temasta bulunulmaz, zirâ bunlar dâimî bir şekilde necâset [*nacâsa*] hâlinde sayılır;—eski âdetin mahâret ile islâmlaştırılmasını kaydetmek gerekir); şimâl kabîlelerinde son zamanlara kadar tesâdüf edilen dışarıdan evlenme ve ayrı iki şahıs arasında aktedilen izdivaçtan ziyâde, iki kabîle arasında aktedilen izdivaçların dikkate alınması gereken izleri hakkındaki hükümler zikro'unabilir.

Bununla berâber sâhilde, müslüman harslı merkezlerde, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından itibaren ticâretin gelişmesinden sonra, müslüman âlimlerin çalışmaları arapça yazılmış ve bilhassa tasavvuf mevzularını ele alan mahallî küçük bir edebiyat teşkil ediyordu. Basılmış başlıca eserler şunlardır: Şayh 'Abd Allâh b. Yûsuf'un *al-Macmû'at al-mubâraka*'sî, *şekhâl* zümresine mensup olan müellif eserini Kahire'de bastırmıştır; Brava (Barāvā)'ya mensup Şayh Kâsim b. Muhyi'l-Dîn

'in *Macmû'at al-kaşâ'id*'i. Bu son eser bir çok Somali müellife âit olan manzûmelerin bir dergisinden ibârettir; bununla berâber, *al-Mnemû'at al-mubâraka* Şayh 'Abd Allâh'ın tasavvuf hakkındaki beş risâlesinden meydana gelmiştir; fakat bunun asıl alâka veren kısmı üçüncü ve dördüncü risâleleri olup, ilki *al-Sikkîn al-zâbiha 'ala'l-kilâb al-nâbiha* („havlâyan köpeklere karşı keskin bıçak“) ve sonuncusu *Naşr al-mu'minin 'ala'l-maradat al-mulhidin* („dinsiz isyancılara karşı imanlılara yardım“) adını taşır ve Sâlihiye tarikatına karşı şiddetli hücumları ihtivâ eder. Somali'nin başka bir büyük âlimi Şayh Avës (Uvays) Muhammed al-Barâvî olup, *Macmû'at al-kaşâ'id*'de neşredilen iki manzûmesinin yanında, Somali dilinde beş manzûme kaleme almıştır ve kendisi arap alfabesi ile yazan yegâne şahıs olmuştur; bu beş manzûmeden biri Mad Mulla'nın şâkirdlerine karşı yazılmıştır. Arapça bir çok tasavvufi manzûmeler yazmış olan (en çok yayılmış olanı *Sirâc al-ukûl va'l-sarâir fi'l-tavaşşul bi şayh 'Abd al-Kâdir* [„Şeyh 'Abd al-Kâdir—al-Cilânî—'e bağlanmak hususunda akıl ve içlerin meş'alesi“] 'dir) Şayh 'Abd al-Rahmân al-Zayla'î'yi de zikretmek gerekir. Diğer bir Somali âlimi, Mağdişû'da *şânşiya* zümresinden olan ve daha çok Şayh Şufî adı ile tanınan Şayh 'Abd al-Rahmân b. 'Abd Allâh'dır; kendisi *al-Macmû'at al-mubâraka*'de yayınlanmış olan *Şacarat al-yakîn* („kesin bilgi ağacı“) veya *al-Nubgat al-yakîn fi mu'cizat Hayr al-bariya* („insanların en iyisinin mucizeleri hakkında gerçek kısım“) 'nin müellifidir ve bu eser Somali sâfilere muhitinde çok yayılmıştır.

Brâva'da bulunmuş olan bir el-yazması *al-Büşîrî*'nin *Hamziya*'sinin sevâhili diline manzum bir tercümesini ihtivâ eder. Araştırmaların daha eski başka el-yazmalarını ve arapça Somali dilinde vesîkaları meydana çıkarması muhtemeldir.

Somali'de dört tarikat vardır: Kâdirîya [bk. mad. 'ABD AL-KÂDİR AL-CİLÂNİ veya AL-CİLÎ]; Ahmedîya, yâni XIX. asrın yarısında 'Asîr'de, Şabya'da ölmüş olan Ahmed b. İdrîs'in tarikatına mensup olanlar; Ahmedîya'nın daha muahhar bir kolu olan Sâlihiya (kurucusu ve reisi Mekke'de oturan ve Ahmed b. İdrîs'in müridi olan sudanlı mutasavvuf İbrâhîm al-Raşîdî'nin müridi Muhammed Sâlih'tir); Rifâ'îya, Sayyid Ahmed al-Rifâ'î'nin tarikatı. Yukarıda tasavvufî eserlerin yazarları olarak anılan âlimlerin hemen hepsinin mensup olduğu Kâdirîya tarikatı mensupları Somali'nin en bilgili ve en çok asrileşmiş zümresini teşkil ederler; yayıldıkları sâba az-

dır ve hiç bir iktisâdî teşkilâta sâhip değildir, fakat bunlar zirâatten daha çok, öğretim ile meşgûl olurlar. Somali Kadirîleri, bir çok yıllardan beri, Sâlihiya mensuplarından şiddetli bir fikir ve duygu ayrılığı ile ayrılmışlardır; ilk önce Muhammed Sâlih'in sâdik bir arkadaşı olduğunu bildirmekle mücâdeleye başlayan Mad Mulla'ya karşı Kadirîler tarafından tenkitler ileri sürüldü [bk. mad. MUHAMMED B. 'ABDALLÂH HASSÂN]; bunlar 1327 (1909)'de Mulla'nın taraftarlarına Şayh Avës b. Muhammed al-Barâvî'yi öldürttüler. Şayh 'Abd Allâh'ın kitabı (*al-Macmû'at al-mubâraka*) ve Şayh Kâsim Muhyi'l-Dîn al-Barâvî'nin bir manzûmesi neşredildikten sonra, Sâlihiya mensupları, *lakum dînakum va li dîni* nakaratı ile, tecâvûze uğradıklarından, daba az şiddetli olmakla berâber, hücumlar yeniden başladı. Sâlihiya mensupları, bilâkis, kabîleler üzerinde siyâsî bir nüfûz kazanmağa çalıştılar ve bilhassa nehirlerin kıyılarında bir ziraatçi cemâatler teşkilâtı kurmakla meşgûl oldular. Mulla hareketi Vêb vâdisinde, 1917'de Habeşistan'a karşı Sayyid Muhammed Yûsuf'un isyânı Sâlihiya'ye mensup reislerin idâresi altında yürütüldü. Diğer taraftan Şabëlla vâdisi boyunca uzanan ve davar yetiştirmekle meşgûl olan Somali bedevîleri tarafından ilk önce bilinmeyen „kara topraklar“ bir çok yerlerde kabîleler arasındaki mücâdelelerden ve başka siyâsî vaziyetlerden istifade etmekte oldukça mahâretli olan Sâlihiya mensuplarının isteklerine mevzû teşkil etti; onlar bu sûretle zirâate en elverişli muntakaları kabîlelerin kendilerine vermesini te'mine çalıştılar. Ahmedîya mensupları daha azdırlar ve her ne kadar umûmiyetle Sâlihiya'den çok öğretim ile meşgûl olurlar ise de, yine de Sâlihiya mensupları gibi, topraklar elde etmek fikri içinde yetmişlerdir. Kâdirîler ile Ahmedîlerde gerçek bir dereceli teşkilâtı yok ise de, Sâlihiiler İtalyan Somalisi'nde „Mişra“ (Şabëlla vâdisi ortasında) *zâviya*'sî reisi tarafından idâre edilirler ki, kendisi bütün bölgede Muhammed Sâlih'in nâibi idi. İtalyan Somalisi'nde, yerliler arasındaki hukuk işleri bâzı cinâyatlar ve siyâset ile ilgili bâzı hâller müstesnâ olmak üzere, bir müslüman *kâzî*'nin idâresinde idi. *Kâzî*'nin hükümleri şu tâbirler ile başlardı: *bi'smi'llâhi'l-rahmân al-rahîm! innani aḥkumu bi şari'at al-islâm bi'stiḥlâf al-malik al-mu'aẓẓam malik al-İḫlîya...* (rahman ve rahîm olan Allahın adı ile, ben büyük kiral, İtalya kiralına istihlâf ile islâm şeriatı ile hükmederim...).

[İkinci dünya savaşından sonra, İngiliz ve İtalyan Somali'leri bir arada Somali Cumhuri-

riyetini meydana getirmiştir (1 temmûz 1960). Şimdi nüfusu aş.-yk. 2.000.000'dur. Fransız Somalisi ise, 1957'de Fransız Birliğine bağlı bir bölge bâline getirilmiştir (nüfusu aş.-yk. 70.000).

Bibliyografya: Coğrafya. Gu-illain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale* (Paris, 1856); Burton, *First Footsteps in East Africa*; V. Bottego, *Il Giuba esplorato* (Roma, 1895); L. Vannutelli ve C. Citeri, *L'Omo* (Milano, 1899); U. Ferrandi, *Lugh, emporio commerciale sul Ciuba* (Roma, 1903); C. Citeri, *Alle frontiere meridionali dell'Etiopia* (Milano, 1912); Robecchi Brichetti, *Somalia e Benadir* (Milano, 1899); ayn. mll., *Nel paese degli Aromi* (Milano, 1903); R. E. Drake Brockmann, *British Somaliland* (London, 1917); A. Hamilton, *Somaliland* (London, 1911); A. Donaldson Smith, *Through unknown African Countries* (London, 1897); E. Hoyos, *Zu den Aulihan* (Viyana, 1895); F. Jousseume, *Impression de voyage en Apharras (Côte française des Somalis)*, Paris, 1915; F. Storbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika (M.S.O.S. As., XVII, 2. cüz, Berlin, 1914)*; Stefanini ve Paoli, *Ricerche geologiche, idrologiche etc. nella Somalia Italiana* (Floransa, 1916).

Etnografya ve örf hukuku. P. Paulitschke, *Ethnographie Nord-Ost-Afrika* (Berlin, 1893); E. Cerulli, *Il diritto consuetudinario della Somalia Italiana settentrionale* (Napoli, 1919); ayn. mll., *Testi di diritto consuetudinario dei Somali Merrêhân (R.S.O., Roma, 1918, VII)*; M. Colucci, *Principii di diritto consuetudinario della Somalia Italiani: i gruppi sociali e la proprietà* (Floransa, 1924); E. Cerulli, *Note sul movimento musulmano nella Somalia (R.S.O., Roma, 1923, X)*.

Dil. Hunter, *A grammar of the Somali language* (Bombay, 1880); A. W. Schleicher, *Die Somalisprache* (Berlin, 1892); L. Reinisch, *Schleicher's Somaliliteratur* (Viyana, 1900); Fr. E. de Larajasse ve C. de Samnont, *Practical grammar of the Somali language* (London, 1897); Fr. de Larajasse, *Somali English and English Somali dictionary* (London, 1897); L. Reinisch, *Somaliliteratur* (Viyana, 1901—1903), 3 cilt; A. Jahn, *Somaliliteratur* (Viyana, 1906); J. W. C. Kirk, *A grammar of the Somali language* (Cambridge, 1905); E. Cerulli, *Note sui dialetti somali (R.S.O., Roma, 1921, VIII)*; M. von Tiling, *Somaliliteratur* (Berlin, 1925).

Tarih. İngiliz dış işleri bakanlığının veya müstemleke dâiresinin Somali meselelerini ele alan Mavi kitapları, İtalyan dış işleri bakanlığının Yeşil kitapları ve İtalyan Somalisi vâhilerinin parlamentoya gönderdikleri açık raporlar yanında bk. E. Cerulli, *Iscrizioni e documenti arabi per la storia della Somalia (R.S.O., Roma, 1926, XI)*; ayn. mll., *Le popolazioni della Somalia nella tradizione storica locale (R.R.A.L., Roma, 1926)*; ayrıca bk. madd. HARAR. MUHAMMED B. 'ABD ALLÂH HASSÂN ve ZAYLA'.

(ENRICO CERULLI.)

SÖMAY. SÖMAY, İran'ın garbında, Rîzâ-îya vilâyetinin türk hudûdunda bulunan bir kaza sâdır. Sömây „görüş“ demektir (krş. farsça sūma: „terminus, finis, scopus“, Vullers, II, 352). Sömây şimalde, Zola-çay (Şepirân, Salmâs, b. bk.) havzasından Bere-dî, Uncalı ve Ağvân dağları ile ayrılır; şarkta Anzal nâhiyesi onu Urmiye gölünden ayırmaktadır; cenûb-i şarkide, Brâdöst nâhiyesi cenûbunda, Şayh-Bâzîd dağı bulunur; cenûb-i garbide Kotül zirvesi vardır; garba doğru Bânegâ dar boğazı türk sâhasının içerilerine doğru (Bâjirgâ, Geve nâhiyeleri) bir çıkıntı teşkil eder. Sömây bâzan Şepirân ve Anzal-i Balâ nâhiyelerini de içine alıyordu.

Sömây asıl havzanın sularını götüren Nazlu-çay'ın biri (Hasanî, Berdük) Bânegâ dar boğazından gelen şimal kolları ile sulanır. Bu kollar Berdük'un şarkında birleşir ve Brâdöst'a doğru yönelerek, orada Bâjirgâ boğazından gelen kolu alır, Nazlu-çay ile birleşerek, Urmiye [b. bk.] ovasının şimal-i şarkisinde göle dökülür.

Şaraf-nâma'ye göre Sömây ile Brâdöst Hasanöya (Hasanavayh) sülâlesi mensupları tarafından idare edilmekte idi; tuncar Büveyhilerden Şams al-Davla'nın 405 (1014)'te Hilâl b. Badr'i uğrattığı mağlûbiyetten sonra [bk. I A, V, 337b] şimalde doğru çekilmişlerdi. XV. asrın başında, Şaraf-nâma bu âileden Gâzî-Kirân b. Sultân Ahmed'i zikreder; bu şahıs, savaşı sebebi ile, Şah İsmâ'il'den Sömây, Tergever ve Döl nâhiyelerini almış idi. Fakat sonra Sultan Selim tarafına geçti. Van vâlisine tâbî olan ha'effleri bir takım kollara ayrıldılar. Şaraf-nâma'nın zikrettiği son Sömây mîr'i Avliyâ Beg (985=1577'den itibaren) dir.

Evliya Çelebî [b. bk.], 1065 (1654)'te Van ile Urmiye arasındaki mntakayı dolaştığı sırada, Gâzî-Kirân kalesi Urmiye ovasına hâkim olan bir kaya üzerinde mevut idi; bu esnâda Sömây'ın garp kısmı Pinyâniş kabilesi (şimdi Türkiye'de Gevar ve Albak kazâlg-

rında yaşar) tarafından işgal ediliyordu. Berdük'un sâhibinin adı Çolak Mîr 'Azîz idi. Bu kale Bânegâ (Berdük'un 5—6 km. yukarısında)'nın aynı olarak kabul edilebilecek olan Kâl'a-i Pinyâniş'in aşağısında bulunuyordu.

Evliya Çelebî'nin ziyâretinden az zaman sonra, çok ilgi çekici âbideler vücûda getirmiş olan Sömây emîrlerinin Pinyâniş kabilesinden olup olmadıkları pek vâzih değildir. Berdük'da beyaz ve siyah taşlardan yapılmış bir câmi (kubba) ve 1071 (1660)'de ölmüş olan Gâzî Beg'in oğlu Nazar Beg'in mezarını ihtivâ eden bir mezarlık bulunmaktadır. Bunun oğlu olup, Sultan unvânına bakılırsa — zîrâ, „sultânlık“ bir teveih ile alınmış olan bir mâlikâneyi ifâde etmektedir —, iktidarını sağlamlaştırmış olan Sultân Takî çok güzel ve beybetli Bânegâ kalesini inşa ettirmiştir. Bununla beraber inşa tarihi (1078=1667) eski Kâl'a-i Pinyâniş'in yeniden inşası ile de âlakalı olabilir. Kalenin girişinde kaya üzerinde kaba bir şekilde kazılmış bir kitabenin bakiyeleri görülmektedir: *şâhib mülk... Sultân Murâd b. Sultân... (?)*. Kalenin aşağısında Zâl-i 'Âdil adlı biri tarafından inşa edilmiş olan (1103=1691?) bir *ibâdat-hâna* ile bir câmi bulunmaktadır. Bu yapıların üslûbu Van'ın şarkındaki Mahmûdî (Hoşâb) kalesi üslûlu unu hatırlatmaktadır (krş. Binder, s. 126 v. dd.).

1136 (1736)'da Sömây sancağının verâset ile iş başında bulunan reisi Fâtîm Han'a, yaptığı hizmetlere karşılık, Osmanlı hükûmeti komşu Salmâs, Kerdkâzân (?), Karabâğ ve Enzel nâhiyelerinin idâresini verdi (krş. v. Hammer, *G.O.R.*, IV, 211).

XIX. asırda, İranlılar tarafından cesâretlendirilen Şakâk'lar yavaş-yavaş Sömây'ı ele geçirdiler. Derviş Paşa'ya göre, Bânegâ 'Alî Ağâ Şakâk tarafından (1257=1841'e doğru) tahrip edilmiştir.

1851'de Çirikov „Sömây'ın irsî vâlisi“ olan bir Parrov Han'dan bahsediyordu. Bu zât bir aralık Brâdöst'u ele geçirmiş idi. 1893'te Şakâk'lar Gunbad'da mîr'ler âilesinin son temsilcisi olan Kılıç Han adlı bir şahsı öldürdüler.

Sömây'daki eski eserlerden şunlar zikredilebilir: 1. Zincir-Kale kalesi (Sömây ile Salmâs [b. bk.] arasında); bunun Evliya Çelebî (IV, 281)'nin zikrettiği ve adı (aynı zamanda, Ferhad-Kapu) Blau, *Peterm. Mitt.*, 1863, s. 201—210'da da bulunan „seddâdî“ Karmıyarık inşaatına tekabül etmesi gerekir; 2. Kotül dağında kayaya kazılmış bir oda; 3. Nazlu-Çay'ın Urmiye ovasına çıktığı sahâda benzer odalar. Bütün bu âbideler „Van“ devrinde kalmış olmalıdır bk. Minorsky, *Keleşin, Zapiski*, 1917, XXIV, 190).

Bibliyografya: Şaraf-nâma, I, 296—300; Evliya Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1315), IV, 277—283; Derviş Paşa, *Rapport officiel du commissaire pour la délimitation turco-persane en 1269=1852*, isimsiz olarak basılmış (İstanbul, matbaa-i âmire, 1286); yeni baskı (İstanbul, 1321); Çirikov, *Putevoy jurnal* (Petersburg, 1875), s. 573 v. dd.; H. Binder, *Aus Kurdistan* (Paris, 1887), s. 108—112; V. Minorsky, *Materiali po Vostoku*, II, 477. (V. MINORSKY.)

SÖMAY. [Bk. SÖMAY.]

SOMENAT. [Bk. SÖMENAT.]

SOMNAT. [Bk. SÖMENAT.]

SONGHÖY. SONGHOY (Songoi), veya Songhay muhtemelen aslında Nijer'in Bourem ve Say arasında kalan vâdisine ve bu mntakanın sâkinleri ile bunların kurmuş oldukları hükûmdarlığa verilmiş olan bir isimdir. Daha sonraki tarihlerde bu isim, devletin hudutları yukarı kısımda Debo gölüne ve aşağı kısımda da Dahomey'in şimaline kadar genişledikten sonra, bu büyümüş devlet veya halkının büyük bir kısmının konuştuğu Dyenne, Timbuktu, Gao, Dendi lisansları ve Zerma veya Cerma arâzisi için kullanılmıştır.

Songhoy devletinin VII. (m. s.) asırda berberî asıllı olup, sülâlesi önce Gao'nun 150 km. aşağısındaki Bentia adasında Gungiya veya Kukiya'yı takriben 1000 senesine kadar ve daha sonra Gao'nun kendisini veya Gao-gao'yu idare etmiş bir şahıs tarafından kurulduğu söylenmektedir. Bu sülâlenin hükûmdarları 1335 senesine kadar *ca* veya *za* ve bu tarihten sonra ise, *sonni*, *sun*, *san* veya *şî* unvanlarını almışlardır. Kırallığın Alyaman isimli kurucusunun bir hristiyan olduğu ileri sürülmüştür. Bunun halefleri içinde islâmîyeti ilk kabul eden, XI. asırda pâyitaht Gao'ya nakle dildiği zaman hüküm sürmüş olan *Ca* Kosoy veya Kosay olmuştur.

Songhoy, o zamanki hükûmdarı meşhûr Gongon Mûsâ veya Kankan Mûsâ olan Mandingo veya Mali kırallığı ile 1325'te birleşmiştir. Bu hükûmdar Mekke'den hacc dönüşü Gao'ya gitmiş ve orada kendisine biat eden yeni tâbî *Ca* Asiboy veya Asibay'ın iki oğlunu da rehine alarak, memleketine dönmüştür. Bu iki kişiden 'Alî-Kolon daha sonra Mali pâyitahtından kaçarak Gao'ya gelmiş ve kendini, *sonni* unvânı ile, hükûmdar ilân etmiştir (1335).

1464 (veya 1465)'te tahta 'Alî-Ber (Büyük 'Alî) denilen bir başka *sonni* 'Alî çıkmış, Songhoy'u Mandingo hükûmdarlığından kurtarmış ve 1468'de Timbuktu ve 1473'te Dyenne'yi fethederek, hudutlarını, bilhassa Gao'nun

üst kısmında, epeyce genişletmiştir. Onun sâyesinde Songhoy büyüyerek küçük bir tâbi devlet durumundan kurtulup, kuvvetli bir kiralık hâlini aldığı için bu hükümdar asıl kurucu sayılabilir. Fakat bu şahıs memleketinde iyi bir şöret bırakmamıştır. Timbuktu vak'anüvisler onu, zâlim ve hiç değilse, suretâ müslüman olduğu hâlde, Allaha karşı hürmetsiz ve sefib olmakla, ilim ve din adamlarına karşı çok fena davranmakla itbâm etmektedirler; 1492'de kazaen bir selde boğularak ölmüştür. Yerine geçen ve ancak bir kaç ay hükümdarlık edebilen oğlu Bakari veya Bari ile tabtta takriben dokuz asır kalan al-Yaman sülâlesi 1493'te sona ermiştir.

'Alî-Ber'in en iyi kumandanı Silla fırkasından olan Muhammadu Türe isimli bir Sarakollé 1493'te tahtı eline geçirmiş ve yeni bir hânedan olan askiya'yi kurmuştur. Epeyce parlak olan hükümdarlığı zamanında Songhoy en yüksek seviyesine erişmiştir. Sathî olarak islâmiyeti kabûl etmiş olan, fakat müşriklere de musamahalı davranan askiya Muhammadu 1496—1497 senelerinde Mekke'ye hacca gitmiştir. Giderken yolda al-Suyûfî gibi itibâr sâhibi kimseler ile tanışmış, onun nasihatlarını dinlemiş ve mukaddes şehirde, Mısır'daki Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil'in teklifi üzerine, büyük Şerif Mulay al-'Abbâs'ın eliyle Takrûr (yânî Sûdân) topraklarının halîfesi tâyin olunmuştur. Büyük şerif Gâo'ya Ahmed al-Seklî isimli amca-zâdelerinden birini de yollamıştır. O sıralarda Tlemsen'in meşhûr islâhatçısı al-Megîlî askiya Muhammadu ile devamlı muhâber hâlinde idi ve hattâ 1502'de Gâo'ya giderek onu ziyâret de etmiş idi. Bu hükümdar birbirini tâkip eden muvaffakiyetli seferler ile fetihlerini aşağı Senegal'e, garbda Air'e, şarkta Bornu hudutlarına ve cenupta Segu'ya kadar uzatmış ve Songhoy evvelce cenûbî Sûdân'da Mali imparatorluğunun sâhip olduğu sâhaya yerleşmiştir. Bu hükümdar aynı zamanda bir dâimi ordu, Nijer nehri üzerinde ikmâl gemilerinden kurulu bir filo, devlet hazinesini zenginleştirmek için, bir vergi ve tediye usulü ihdas ederek ve iyi bir şekilde tanzim edilmiş faaliyet programları, mahallî idâreler, askerî, siyâsî ve idârî dâireleri, hâkimler ve polis vâsıtası ile, bâzı esaslar çerçevesine alarak, memleketini takdire şâyân bir şekilde idâre etmiştir. Âlimlere ve münevverlere ihsanlarda bulunarak, bunları tebeil ve himâye etmiş, sonradan müslüman harsının bâkiki bir ilim merkezi ve tanınmış bir ilim yeri hâlini bulan Timbuktu'da mekteplerin açılmasını teşvik için bütün gücünü harcamış ve her türlü gayreti göstermiştir.

Ne yazık ki, bu seçkin hükümdarın etrafındakiler basit ve hattâ nefret uyandırıcı kimseler olmuştur. Bunlar, o kör olunce, oğlun Mûsâ vâsıtası ile, kendisini 1528 veya 1529'da tahttan indirmiş, yeğeni Bengan-Korey da onu 1531 senesinde Nijer üzerinde bir adaya sürdürmüş ve o da bu adada 1538'de bedbaht bir şekilde ölmüştür. 1528 veya 1529'dan 1591'e kadar Gâo tahtına sekiz hükümdar gelmiştir. Bunların ekseriyeti zâlim, hodgâm ve sefih insanlar olup, vakitlerini birbirlerini katletmek veya aç gözlülüklerini ve ihtiraslarını tatmin ile geçirmişler ve böylece kısa bir zaman sonra hânedanları müessisinin yaptığı büyük işlerin birer-birer bozulmasına sebep olmuşlardır. Aralarından yalnız bir tanesi, Muhammadu'nun oğullarından askiya Dâ'ud (1549—1583) erkek kardeşleri ve yeğenlerinin sebep oldukları inhitata mâni olmağa çalışmıştır. Bu inhitat ondan sonra daha da sür'atlenmiştir.

Bunun üzerine, Fas sultanı Ahmed al-Manşûr al-Zahabî o zamanlar Songhoy'un sâhip olduğu Teğazza tuz mâdenlerini, ele geçirmek ve hazinesi içü Sûdân'ın altınlarını elde etmek maksadı ile, büyük bir kısmı İspanyol firarilerinden kurulu 3.000 kişilik bir kuvveti Cüder Paşa kumandasında, 1590'da Gâo'ya karşı yollamıştır. Bu sefere katılanların üçte ikisi yolda aşıktan, susuzluktan ve yorgunluktan ölmüş ise de, geri kalan ve üstün silâhlara sâhip olan bin kadar asker ile Cüder, Gâo'nun az şimalinde bulunan Tondibi'de, 12 mart 1591'de sâdece mızraklar, oklar, kılıçlar ve kalkanlar ile mücehhez son askiya İshâk'ın 40.000 kişilik ordusunu yenmekte güçlük çekmemiştir. Böylece Cüder, kendini yormadan, Gâo'ya girmiş ve Timbuktu'yu karargâh yaparak, kendi seçtiği ve elinde bir kukla olmaktan başka bir şey ifâde etmeyen bir askiya'ya tahta geçirmiştir. Gâo'nun alt kısmında kalan mînakada, faslı askerlere karşı istiklâlini koruyabilen Dendi isimli ve Muhammadu ahfadından gelen askiya'lar tarafından idâre edilen küçük bir hükümdarlık kurulmuştur. Fakat o sırada artık Songhoy devleti de ortadan kalkmıştır. Sonni 'Alî-Ber'in devleti kuruluş tarihi kat'î kabûl edilecek olursa, bu devletin ömrü 127 sene sürmüştür (1465—1591).

Bibliyografiya: 'Abd al-Rahmân al-Sa'dî, *Târîh al-Sûdân*, (trc. Houdas), Paris, 1900; M. Delafosse, *Haut Senegal Niger* (Paris, 1912); Mahmûd Kâlî, *Târîh al-Fattâh* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913.

(MAURICE DELAFOSSE.)

SÖSÖ. SÖSÖ—veya Malinke telâffuzuna göre SÜSÜ—eski Fransız Sûdân'ında, şimdiki Mali cumhuriyetinde, Bamako

'nın 200 km. kadar şimal-i şarkisinde bir yer olup, burası bir zamanlar Sarakollé'ler tarafından iskân ve idâre edilen bir kiralığın pâyitahtı idi. Sösö kiralığı da aslında meşhur Gâna imparatorluğunun tâbii idi. İstiklâlini, XI. asrın sonlarına doğru, bahis mevzuu imparatorluk, pâyitahtlarının Murâbitlar tarafından zaptı ile (1076), inkıraz bulduğu zaman kazandı. O zamanlar Sösö'ya hukmeden Cariso bânedanı Sarakollé'li bir müslüman âilesinden geliyordu. Bu hânedan takriben 1180'de yine bir Sarakollé olan, fakat putperest ve demirci Cara Kanté kastına mensup bir asker tarafından devrildi. Sumanguru (veya Sumahoro) Kanté isimli halefi, eski hudutlarının şimal ve cenup kısımlarında fetihler ile, bilhassa Vağadu ve eski Gâna imparatorluğunun pâyitahtı Kumbi'nin içinde bulunduğu Bağana ve Bamako yukarısında Üst Nijer'in iki yakasında da yer alan Manding veya Mali gibi bâzı eyâletleri devlete katarak, Sösö'nun evvelce az olan itibârını şâyânı dikkat bir şekilde yükseltmiştir. İbn Haldûn'a göre, Sösö ordusu Gâna pâyitahtını 1203'te aldı. İbn Haldûn'un metinlerinin yanlış bir tefsiri bu fetihi Fûta-Callôn'da veya Sösö'nun 570 km. kadar cenûb-i garbisinde bulunan garbî mayillerde yaşayan ve bu şehir ile temâmen tesadüfî olarak bir isim benzerliğinden başka aralarında müşterek bir şey bulunmayan Sûsû veya Sösö halkına atfetmiş bulunmaktadır. Bir putperest olan Sösö kralı Gâna'lı müslümanlara işkence yapmıştır ve müslümanlar, bu durum üzerine, kralın cebri hareketlerinden kurtulmak için, 1224'te Biru veya Vâlata'ya kaçarak, burasını bir müslümanlık merkezi hâline getirmişlerdir.

Sumanguru Kanté, Manding'i ancak Kumbi'yi aldıktan sonra, zaptetmeğe teşebbüs etmiş ve bu teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Bir rivâyete göre, o 1224 ile takriben 1230 seneleri arasında, Manding'in 11 hükümdarını tahta çıkışlarını müteakip öldürtmüştür. Fakat bunlardan İbn Haldûn tarafından Mâri-Cata denilen ve bütün cenûbî Sûdân'da Keyta âilesine mensup Sun-Cata veya Son-Cata diye bilinen on ikincisi ona şiddetle karşı koymuştur. Bu emir sadece Manding'de değil, fakat kendi memleketi gibi Sösö kralının kan dökme istibdadından kurtulmağa çalışan komşu memleketlerden de çok sayıda taraftar toplamaya muvaffak olmuş ve Sösö'nun üzerine yürümüştür. İki ordu aş-yk. 1235'te, Kulikoro civarında, Nijer yakınındaki Kirina'da karşılaşmıştır. Rivâyete göre, Sun-Cata hasmını, Sumanguru'nun tana (tabu)'sı olan beyaz bir boğaz mahmuzuyla okunun ucuna takıp, onu

bu ok ile vurmak sûretiyle bertaraf etmiştir. Okun saplandığı hasım gözlerden kaybolmuş veya hâlâ Kulikoro köyüne hâkim bir yerde gösterilen bir taş hâlini almıştır. Ne olur ise olsun, Sun-Cata'nın Manding'i Sösö'nun vesâyetinden kurtardığı, şehiri ve bu şehrin pâyitahtlık ettiği bütün memleketi ele geçirdiği ve fetihlerini, şimâle doğru, 1240 yılında alarak, tamâmen yakıp-yıktığı Gâna'nın eski pâyitahtına kadar genişlettiği ve böylece Sösö devletinin kısa ömürlü üstünlüğü yerine Manding veya Mali'ninkini kâim kıldığı bir hakikattir.

Bibliyografiya: İbn Haldûn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), Cezâyir, 1852—1856; G. Adam, *Légendes historiques du Pays de Nioro* (Revue Coloniale, Paris, 1904); M. Delafosse, *Traditions historiques et légendaires du Soudan Occidental* (Bulletin du Comité de l'Afrique Française, Paris, 1912); ayn. mll., *Haut Senegal* (Paris, 1912).

(MAURICE DELAFOSSE.)

SÖSÖ. [Bk. SÖSÖ.]

SÖGÜD. [Bk. SÖGÜT.]

SÖGÜT, Marmara bölgesinde Bilecik vilâyetine bağlı kaza merkezi. Takriben 1.000 m. irtifândaki bir yayla düzlüğüne hâkim tepelerden çıkarak, bu yaylanın şimal kenarından dar bir boğaz içinde inen Sögüt deresinin tepelik bir çevre ile kuşatılan küçük bir ovaya açıldığı yerde, deniz seviyesinden 650 m. irtifâda kurulmuştur. Adı geçen dere, buradan itibâren, çok defa dar boğazlar içinde şimal-i garbiye doğru akarak, Sakarya nehrinin kollarından Karasu'ya, Bilecik yakınlarında, karışır. Sögüt kasabası, Bilecik demir-yolu istasyonuna 25, Bilecik şehrine 29 km. mesâfededir ve en fazla ticarî bağlılığı bulunan Eskişehir'e 53 km. uzaklıktadır; bunlardan başka Sögüt tâlî yollar ile, bir yandan cenûpta komşu kazâ merkezi Bozüyük (25 km.), bir yandan da şarkta orta Sakarya vâdisine (İnhisar, Mihalgâzi v. b.) bağlıdır. Her ne kadar bugün Sögüt-İç Anadolu (Ankara, Eskişehir) Akdeniz ve iç batı Anadolu (Antalya, Afyon, Kütahya ve Konya) bölgelerini Marmara kıyılarına ve İstanbul'a bağlayan en işlek yollara göre az-çok sapa kalmış durumda ise de, yine ikinci derecede bir düğüm noktası teşkil etmektedir. Karasu vâdisini boylayarak, şimâle çıkan yol ile Eskişehir'i Bursa'ya bağlayan doğru yol ortaya çıkmadan önce, İstanbul'un doğrudan-doğruya veya Marmara iskeleleri üzerinden İç-Anadolu'ya bağlılığını sağlayan yollar (Karamürsel-İznik-Eskişehir, Gemlik veya Mudanya-Bursa-Bilecik-Eskişehir yolları) Sögüt'ten geçirdi ve burası, bilhassa İş-

tanbul'un fethinden sonra „baçe yolunun“ bir konak yeri olmuş idi. Bundan çok daha evvel de İran, Roma ve Haçlı ordularının bu yoldan geçtikleri bilinir.

Söğüt'ün yerinde kadim çağa ait bir iskân noktasının bulunup-bulunmadığını bilmeyoruz. Bizans devrinde burada Thebasion veya Sevassion adlı bir kasabanın bulunduğu rivâyet edilir. Ne olursa olsun, Söğüt tarib sahnesine, maruf ağaçtan türeyen bugünkü adı ile çıkmış bulunmaktadır (arapların *Baldat al-Saṣāf* tercümeleri de bunu göstermektedir: Yâkūt, *Mu'cam*; kezâ farsçada *Hitta-i bîd*). Eski türk kaynaklarında kasabanın adı Söğüdcük = Söğütçük şeklinde geçer (*Tevârih-i âl-i Osmân*, nşr. Giese; Oruc Bey ve battâ XVIII. asırda Mehmed Edîb böyle yazarlar; krş. Taeschner, I, 101). Söğütlü-Sarayık adına gelince, bu ismin ikinci kelimesinin Söğüt yakınındaki başka bir köye ait olması muhtemeldir. Söğüt isminin arapça *Ṣaṣāf*'tan tercüme edildiği, bunun ise, grekçe Sevassion'dan türemiş olması ihtimâli pek kuvvetli görünmüyor (İ. H. Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 514).

Söğüt havâlisi, islâmiyetin zubûrundan sonra, vakit-vakit arap ordularının veya akıncı kuvvetlerinin geçici istilâlarına uğradı. Kâtib Çelebî, *Takvîm al-tavârih*'inde Hârûn al-Raşîd'in 181 (796) senesinde, Söğüt'ü (o zaman şüphesiz bu adı taşımayordu) fethettiğini kaydettiği, bu türlü bir istilâ hareketinin belirtisi olmalıdır.

Söğüt, Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, çok ehemmiyetli bir rol oynadı. Türk tarihçilerinin müsterek rivâyetlerine göre, Konya Selçuklu sultanı Alâeddin, kendisine savaşta yardım ederek, başarısını sağlayan Kayıhan aşireti başbuğu Ertuğrul Gâzî'ye, Söğüt'ü yurt olarak vermiştir. Bu rivâyete göre, Domaniç dağları aşiretin yaylağı, Söğüt ise, kışlağı oluyordu (Âşık Paşa-zâde, s. 4; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 7, 83; krş. Enverî, *Düstur-nâme*, nşr. M. H. Yinanç); buna karşılık, Söğüt'ür Selçuklu devleti hudut boylarına yerleşmiş (uç beyi) Ertuğrul Gâzî tarafından, rumlar ile döğüşülerek, onlardan (muhtemel olarak Belekoma = Bilecik tekfurundan) alındığı da ileri sürülmektedir (Ahmedî, *İskender-nâme*, T M, VI; Şukr Allâh, *Bahcat al-tavârih*, Nuruosmaniye, nr. 3059). Her ne olursa olsun, Söğüt'ün bugün türbesini barındırdığı Ertuğrul Gâzî'nin uç beyliğinin olduğu gibi, oğlu Osman Gâzî'nin taht istiklâle eriştikten sonra pâyitahtı olduğu, başka bir tâbir ile, Söğüt'ün Osmanlı devletine ilk pâyitaht rolünü oynadığı belirtilebilir. Devletin sür'atli inkişafı, Bur-

sa'nın fetbi, Söğüt'ün bu rolünü kısa sürdürdü ve Söğüt'ü, devletin beşiğinde kurulmuş Sultan-önü [b. bk.] sancağına bağlı, bir subaşı veya mütesellim tarafından idâre edilen bir nâhiye durumunda bıraktı. Kâtib Çelebî Söğüt'ü „şâhrâb üzerinde bir kasaba“ olarak zikreder. 1058 (1648) senesinde Söğüt'ten geçen Evliya Çelebî burayı Bursa sancağı topraklarında Lefke (şimdiki Osmaneli) kazâsı nâhiyelerinden, kadısı bulunan, bağlı-bağçeli, 700 kadar kiremit örtülü evler, müteaddit câmi, han, hamam, çarşı ve pazar ihtivâ eden bir kasaba olarak zikreder ve şehrin Timur tarafından yağma ve harap edildiğini ve bunun neticesinde, kendi zamanında Ertuğrul türbesinin bile o kadar bakımı olmadığını söyler. XIX. asrın ilk yarısında Söğüt kasabası Hudâvendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı Ertuğrul (Bilecik) sancağı içinde Lir kazâ merkezi bâline getirildi. XIX. asır sonlarında kasabanın nüfusu 5.000 kadar tahmin edilmiş idi (*Kâmûs al-a'lâm*); bu nüfus içinde büyük ekseriyeti teşkil eden türklere başka rum ve ermeniler de var idi. Millî mücadele yıllarında, Söğüt ilk olarak ikinci İnönü savaşı sırasında yunan kuvvetlerinin istilâsına uğradı ise de, yunanlılar burada 6 günden fazla kalamadılar (26 mart—1 nisan 1921). Aynı yılın temmuzunda tecâvüze uğrayan Söğüt, 4 ağustos 1921'de 13 ay sürecek bir yunan işgaline uğradıktan sonra, 4 eylül 1922'de büyük ölçüde tabribe uğramış olarak geri alındı. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında Söğüt'ün nüfusu 2.446 kişi idi. Son yıllarda kasaba, esaslı şekilde imâr edilmiş olmasına rağmen, daha sonraki sayımlarda nüfusu pek az değişikliğe uğramış, 1960'ta 2.885 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayımda 36 köy ihtivâ eden 862 km². arâzi üzerinde kazâ nüfusu 22.975'e varıyordu (1965 sayımının muvakkat sonuçlarına göre, kasabanın nüfusu 3.004, kazânınki 23.697 olmuştur).

Birinci cihan harbinden evvel söğütülüler genişli bahçe mahsulleri (meyve, üzüm; eski kaynaklar ise, Söğüt'ün „üzüm turşusunu“ överler), kasaba ve köylerde dokunan ipek ile karışık pamuklu dokumalar ile berâber bilhassa ipek istihsâli ile geçinirlerdi. İstiklâl savaşında dutluklar harap olmuş, harpten sonra mübâdil olarak gelen Yunanistan türklere ipekçiliğe gereği gibi devam edememişler, daha sonraki yıllarda kaydedilen kalkınma ise, sun'î ipek v.b. rakipler yüzünden, devam etmemiştir. Bununla berâber Marmara bölgesinde Söğüt bugün bile bu konuda nisbî ehemmiyetini muhâfaza etmekte, son yıllarda 100.000 kilo kadar yaş koza istihsâl edilerek, Bursa'ya gönderilmektedir. İpek istihsâli kasabadaki 2 iplik çek-

me fabrikasında yapılmaktadır. Son senelerde bağcılık da gelişme hâlinindedir.

4 mahalle içinde 800 kadar ev ihtivâ eden Söğüt'te mevcut câmilerin en mühimi Çelebî Sultan Mehmed'e izâfe edilir ise de, bu câmi eski minâresi dışında, bugünkü şekli ile çağdaş bir yapıya benzemektedir. Başka bir câmi ise, Abdülhamid II. tarafından, 1322 (1906)'de inşa ettirilmiştir.

Söğüt'ün en dikkat çeken âbidesi, şehrin 2 km. şimalinde, Bilecik yolu üzerinde, etrafa hâkim bir tepe üzerinde yükselen Ertuğrul Gâzî türbesidir. Kurşun örtülü bir kubbesi olan, kesme taş ve tuğladan yapılmış bulunan türbe, bir kaç defa tâmir edilmiş olup, bunlardan biri 1304 tarihli bir kitâbe ile belirtilmiştir. Türbenin, esaslı şekilde ilk defa Mehmed I. tarafından inşa edildiği rivâyet olunur. Türbeyi kuşatan bahçe içinde Osman Gâzî'nin kardeşi Sarıyatı veya Savaş Bey'in medfun olduğu rivâyet edilir. Osman Gâzî de ölümünde (1326) ilk olarak muvakkaten Söğüt'te defnedildi, sonra da Bursa'daki medfenine nakleldi. Ertuğrul Gâzî türbesinde Osman Bey'e ait bir makamın bulunması, kendisinin Bursa'da değil Söğüt'te gömülü olduğu rivâyetinin doğmasına sebep olmuş bulunmalıdır. Ertuğrul Gâzî türbesi Karakeçili v. b. Türkmen aşiretleri tarafından belli bir günde ziyâret edilirdi. Şimdi eylül ayı içinde burada toplanılmaktadır.

Bibliyografya: J. H. Kramers, *El Söğüt* maddesinde zikredilmiş kaynaklar: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 642, 656; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 11 v.d.; von Hammer, *GOR*, I, 45; C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII (cilt IX, kısım 1), Berlin, 1858, s. 622; Cl. Huart, *Konya, La ville des Derviches Tourneurs* (Paris, 1897), s. 32 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2387. — Ayrıca: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 176 v.d.; *Belediyeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 380—383; M. Şâkir Ülkütaşır, *Söğüt Beyliği* (*Tarih-Coğrafya dânyası*, s. 9 v.d.). (BESİM DARKOT.)

SÖKMEN. SÖKMEN (Sokmân ve Sökmân) b. ARTUK M'UIN AL-DAVLA, Selçuklulara tâbi Hişn-i Kayfâ (Hasankeyf) Artuklu beyliğinin kurucusu.

Artuk Bey'in Kudüs vâlisi bulunduğu sırada, hişmü üzerine (484=1091), Suriye Selçukluları meliki Tâc adı geçen şehrin idâresini onun oğullarından Sökmek ve İlgâzî'ye (İbn al-Ağîr, X, 98, 'e göre, yalnız Sökmek'e) vermiş idi. Sökmek'in kardeşi ile birlikte bu şehirdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanmaz. Fakat hâdiselerin cereyanından anlaşıldığına göre, Sökmek, melik

Tutuş ve daha sonra oğulları melik Rîzvân ve melik Duğâk zamanlarında Suriye ve Elce-zîre'de vuku bulan siyâsî bâdiselere katılması yüzünden, çoğu zaman Kudüs'te bulunamamış ve dolayısı ile şebir nâibler tarafından idâre edilmiştir.

Sökmek, 488 (1095) yılı ortalarında, Diyarbekir bölgesini hâkimiyeti altına almak gayesi ile, Suruç'a yürüyen Haleb Selçuklu meliki Rîzvân'dan daha önce davranarak, Tutuş tarafından kendisine iktâ edilmiş olan (İbn Şaddâd, *Al-Alâk al-hazîra*, 18b) şehre girmiş ve adı geçen melik de Suruç'u işgalden vazgeçmiştir. Çok geçmeden melik Rîzvân, Dimaşk (=Şam) hâkimiyeti için kardeşi Duğâk ile anlaşmazlığa düşerek, şehri işgal hazırlıklarına girişmiş ve bu sıralarda Suruç'ta bulunan ve çok sayıda Türkmen kuvvetlerine sâhip olan Sökmek'i, kendine yardım için, Haleb'e çağırmıştır. Bunun üzerine Sökmek, askerleri ile Fırat nehrini geçtikten sonra, Rakka emîri Yûsuf b. Abîk ile birlikte Haleb'e yönelmiştir. Öte yandan her ikisinin her hangi bir hücumundan endişe eden Rîzvân, derhal harekete geçerek, onları Marc Dâbiğ yakınlarında karşılamıştır. Fakat Sökmek, Rîzvân ile çarpışmak isteyen Yûsuf'un safında yer almayarak, Rîzvân ile birlikte, Haleb'e gelmiştir. Rîzvân, biraz önce Yağısıyan'dan aldığı Ma'arra al-Nu'mân şehrini Sökmek'e iktâ etmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Rîzvân, berâberinde Sökmek de olduğu hâlde, kardeşi Duğâk'ın elinde bulunan Dimaşk'ı kuşatmaya girişmiş ise de, başarı kazanamıyarak, Haleb'e geri dönmüştür. Bu sırada, kardeşi İlgâzî'nin melik Duğâk tarafından hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmek, derhal Kudüs'e gidip, şehri kendisi ile müştereken idâre eden kardeşinin nâiblerinden teslim alarak, şehirde yalnız başına hâkimiyet sürmeğe başlamıştır (489 sonraları = İbn al-Kalânîsî, s. 132; İbn al-Adîm, 1096; II, 124).

Bâzı kıyı bölgeleri hâric, bütün Suriye hâkimiyetini kendi uhdesinde toplamağa muvafak olan Tutuş'un, Rey savaşında yenilip, katledilmesi üzerine (27 şubat 1095), adı geçen ülkede çıkan karışıklıklardan istifade ile harekete geçen Mısır Fâtîmî halifesi al-Mustansir amir al-cuyûş Afzal'ın kumandasında Suriye'ye bir ordu gönderdi. Afzal, cenubî Suriyeyi istilâ ederek, Kudüs üzerine yürümüş, şehirde bulunan Sökmek ile, bilâhare buraya gelmiş olduğu anlaşılan kardeşi İlgâzî'ye şehrin kan dökülmeden teslimini bildirmiştir. Sökmek ve kardeşi, bu teklifi reddettikten sonra, şehri, kırka yakın manevî ile kuşatıp sıkıştırmağa başlayan çok sayıdaki Fâtîmî

ordusuna karşı müdafaaya girişmişler ise de, neticede burasını Afzal'a teslim mecbûr olmuşlardır (şâban 489=temmûz/âgustos 1096; İbn al-Kalânîsî, s. 135; İbn al-Ağîr, X, 98). Şehrin düşmesi üzerine, kardeşi ve bütün Artuklu âilesi ile birlikte Kudüs'ten ayrılan Sökmen muharrem 490 (kânûn I. 1096)'da Haleb'e gelmiş ve bu sırada melik Duğak'ın Haleb'i kuşatması üzerine, Sumaysat emîri İlğâzî-oglu Sulaymân ile birlikte, melik Rîzvân'ın safında yer almıştır. Kuva-yı çayı civârında yapılan savaşta (rebîülevvel 490=şubat 1097) Sökmen son derecede cesâret ve kahramanlık göstermiş ve savaşın kazanılmasında büyük âmil olmuştur.

Şâban 490 sonlarında (temmûz 1097 sonları) Haçlı ordularının Bîra'yi alarak Antakya istikametine hareket etmeleri üzerine, şehir vâlisi Yağısıyan, Selçuklu Sultanı Barkı-yârûk ile, Haleb meliki Rîzvân, Dimaşk meliki Duğak, Humus emîri Canâh al-Davla Husayn ve diğer islâm emîrlere haberler göndererek, Antakya'ya derhal yardıma gelmelerini bildirmiştir. Sökmen'in, yukarıda adları geçen emîrlar arasında yapılan toplantıda, Antakya'ya hareket edilmeyip önce Diyarbekir bölgesine gidilerek buranın alınmasını teklif etmesi (İbn al-Adîm, II, 129) sonunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunu tâkip eden günlerde Haçlıların Antakya'ya işgali üzerine (2 haziran 1098), Musul hâkimi Kür-Boğa'nın kumandasında harekete geçen büyük bir orduya, diğer islâm emîrleri gibi, Sökmen de kuvvetleri ile birlikte katıldı. Bilindiği üzere, Antakya'ya kuşatmış bulunan Kür-Boğa'nın yersiz kararları sonunda, bütün türk kuvvetleri birer-birer bozulup, çekilmişlerdir. Bu arada Sökmen de savaşa devam edemiyerek, kuşatmayı terketmek zorunda kalmıştır.

Sökmen, kardeşinin oğlu Belek'e vermiş olduğu Suruç'un (İbn Şaddûl, 18b), Urfa kontu Baudouin I. tarafından işgali üzerine (494=1100), kalabalık bir kuvvet ile, berâberinde Belek olduğu hâlde, Suruç'a yürüyüp, kuşattı. Şehir senyörü Foulque de Chartres ile henüz Urfa kontu olmuş bulunan Baudouin II. Suruç'u müdâfaa ettiler. Yapılan savaşta frank ve ermeni askerleri bozulmuş, bunlardan bir çokları kılıçta geçirilmiştir. Hattâ ölümler arasında adı geçen Suruç senyörü de bulunuyordu. Urfa kontu ise, güçlüğü Urfa'ya sığınabildi (kânûn II. 1101). Şehirdeki müslüman halkın Sökmen ile birlik olmasına karşılık, âkıbetlerinden endişelenen arıstıyan halk, latin piskoposu Benedictus ile berâber, iç-kaleye çekilip direnmeye başladı (al-Hurûb al-şâli-biyya s. 37). Bunun üzerine Sökmen iç-kaleyi

şiddetle sıkıştırdı. Fakat öte yandan, bir az önce Urfa'ya çekilmiş olan Baudouin II., Antakya'ya gidip, oradan yeni kuvvetler toplayarak, ikinci defa Suruç üzerine yürüdü. İç-kaleyi kuşatmakla meşgul bulunan Sökmen, buradan ayrılarak, Baudouin II.'i karşılamak zorunda kaldı. Bunun üzerine iç-kaledeki mahsur halk, mızraklarının uçlarına yanan ateşler takarak, iç-kaleden çıkıp, yeniden savaşa başladılar. Böylece iki tarafta çarpışmak zorunda kalan Sökmen, Haçlı kuvvetlerini ikinci bir yenilgiye uğratmak üzere iken, bir kısım Türkmenlerin çarpışmayı terketmesi sonunda, Suruç'tan çekilmiştir.

Musul emîri Kür-Boğa, berâberinde Zengî b. Aksungur olduğu hâlde, Diyarbekir bölgesinin en mühim kalesi Amid'i almak gayesi ile, harekete geçti (494=1100/1101). Şehir İnal-ogullarının elinde idi. Kür-Boğa, şehri kuşatmaya başlayınca, buranın sâhibi, az önce Suruç'u terkederek Sökmen'e haber göndererek, yardıma çağırdı. Sökmen, yeğeni Yâkûtî ile birlikte askerlerini toplayıp Amid emîrinin yardımına koştu. Yapılan savaşta Kür-Boğa, yenilmek üzere iken, Zengî'yi dağılan askerlerine göstermiş ve „vaktiyle efendiniz bulunan Aksungur'un oğlu için çarpışın“ diyerek, onları teşvik etmiştir. Bunun üzerine askerler yeniden toplanıp, Sökmen ve Amid emîrinin kuvvetlerine hücum ederek, onları bozmuşlardır. Hattâ bu savaşta Sökmen'in yeğeni Yâkûtî, Kür-Boğa kuvvetleri tarafından esir alınmıştır. Savaşı güçlük ile kazanan Kür-Boğa Amid'i ele geçiremeyeceğini anlıyarak, kuşatmayı terk ile, buradan ayrılmıştır. Cazîra İbn al-Omar sâhibi Çökürmüş'ün hücumuna uğrayan Musul hâkimi Mûsâ, sıkışık bir durumda kalınca, bu sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Sökmen'e haber gönderip, sür'atle Musul'a yardıma gelmesini ve buna karşılık kendisine Hişn-i Kayfâ ile onbin dinar para vereceğini vâdetti. Sökmen, bu teklifi alır-almaz, derhal onun yardımına koştu. Bunu haber alan Çökürmüş Musul kuşatmasını bırakmak zorunda kaldı. Sıkışık durumdan kurtulan Mûsâ, Sökmen'i karşılamak üzere, şehir dışına çıktığı zaman, bir suikast sonunda öldürüldü. Bunu müteâkip Sökmen, hiç vakit kaybetmeksizin, geri dönmüş ve Mûsâ'nın kendisine vâdettiği Hişn-i Kayfâ kalesini, onun buradaki nâiblerinden teslim almıştır (495=1102 sonları; İbn al-Azrak, 159a; al-Aynî, III, 219b). Böylece Sökmen, Hişn-i Kayfâ'ya hâkim olduktan sonra, burada ilk Artuklu beyliğini kurmuştur ki, bu beylik, 629 (1231) yılında Eyyûbîler tarafından ortadan kaldırılınca kadar devam etmiştir.

Artuk oğlu İlğâzî, Büyük Selçuklu saltanatı müddeisi Muhammed Tapar adına Bağdad'da şahnelik yaptığı sırada, Selçuklu sultanı Barkı-yârûk rebîülevvel 496 ortalarında (şubat 1103) Gümüş-Tegin al-Kayşarî'yi, kendi adına şahnelik yapmak üzere, Bağdad'a gönderdi. Sıkışık bir duruma düşen İlğâzî, kardeşi Sökmen'e haber gönderip, rakibi Gümüş-Tegin'e karşı kendisine yardıma gelmesini bildirmesi üzerine, Sökmen kuvvetleri ile Bağdad'a hareket etti. Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tekrit kasabasını, askerlerini yağ, bal ve peynir satıcısı kılığında sokarak, işgal ettirdikten sonra, yoluna devam etmiş ve Bağdad yakınlarındaki Remle civârına gelip, karargâh kurmuştur. Sökmen, bu sırada kendisine katılan İlğâzî ve Hille emîri Şadâka ile birlikte, Bağdad civârlarını istilâ hareketine girişmiş ve bu arada Gümüş-Tegin'in askerleri ile çatışmıştır. Neticede yeni şahne Bağdad'dan ayrılmak zorunda bırakılmış, İlğâzî eski vazifesine yeniden başladıktan sonra, Sökmen de Hişn-i Kayfâ'ya dönmüştür. Sökmen, aynı yıl, Cazîra İbn al-Omar sâhibi Çökürmüş'ün tâbiyetine giren yeğeni Mardin hâkimi Ali'nin elinden Artuklu âilesinin bekasını sağlamak için (İbn al-Ağîr, X, 137), Mardin'i almış ve buna karşılık ona Cabal Cür (Çapakçur)'u vermiştir (İbn al-Ağîr, göst. yer.).

Harrân'ın 497 (1103/1104) yılında Urfa kontu Baudouin II. tarafından kuşatıldığını haber alan Sökmen ve Çökürmüş, aralarındaki düşmanlığı bir tarafa bırakarak Türkmen, arap ve kürtlerden kurdukları 10.000'e yakın bir kuvvet ile harekete geçerek, Ra's al-Ayn'da toplandıktan sonra, şâban 497 başlarında (nisan/mayıs 1104) Baudouin'in kuvvetleri ile karşılaştılar. Sahte hareketler ile Haçlı kuvvetlerini birbirinden ayırmağa muvaffak olan Sökmen ve Çökürmüş, onlardan büyük bir kısmını bu civârdaki Balîh çayı kıyısında pusuya düşürerek, tamâmen kılıçtan geçirmişlerdir. Haçlıların bütün ağırlıkları yağma edildikten başka, Baudouin ve kardeşi Joscelin maiyetleri ile birlikte, esir alınmıştır. Bir tepe arkasında, yardımcı kuvvetler ile beklemekte olan Bohemund ve Tancrede, Haçlı ordusunun korkunç bozgununu gördükleri zaman, müdahaleye cesâret edemeden, geceyi bekleyip, karanlıktan istifade ile, kaçmaktan başka bir şey yapamamışlardır. Sökmen, hristiyan âlemini günlerce üzüntü içinde bırakan bu zaferi tâkip eden günlerde askerlerini frank elbiseleri ile teviz ettikten sonra, bu civârda bulunan bir çok Frank kalelerini işgal etmiştir.

Balîh çayı zaferinden sonra emâret merkezi Hişn-i Kayfâ'ya dönen Sökmen'in kahraman-

lık ve şöhreti bütün islâm âlemine yayıldı. Bunun bir neticesi olarak, 498 (1104) yılı başlarında Haçlı hücumlarına mârûf kalan Trab-lusşam bâkimi Fahr al-Davla b. 'Ammâr, Sökmen'i yardıma çağırması ve kendisine istediği kadar para ve asker vereceğini bildirmiştir (İbn al-Ağîr, X, 136; İbn al-Kalânîsî, s. 146; al-Aynî, III, 225b). Bu dâveti alan Sökmen, sefer hazırlıklarına başladığı sırada, Şam hâkimi Tuğ-Tegin'den bir mektup almış idi. Tuğ-Tegin bu mektubunda, kendisinin çok ağır hasta olup, ölmek üzere bulunduğunu, fakat öldükten sonra, Şam'ı koruyabilecek bir kimse olmadığını, bu yüzden şehri Haçlıların kolaylıkla ele geçirebileceklerini bildiriyor ve ona kendisi öldükten sonra, Şam'a hâkim olmasını vasiyet ediyordu. Bunun üzerine Sökmen, İbn 'Ammâr'ın dâvetini nazar-ı itibâra almayarak, islâm âlemi için korunması daha mühim olan Şam'a hareket etmiştir. Fakat öte yandan Tuğ-Tegin'in Şam'ı Sökmen'e vasiyet ettiğini, onun da şehri teslim almak üzere gelmekte olduğunu haber alan maiyeti erkânı Tuğ-Tegin'e Sökmen'e yaptığı bu teklifin yerinde olmadığını hatırlatıp, vaktiyle Şam hâkimi Atsız'ın, yardıma çağırıldığı Tutuş tarafından nasıl öldürüldüğünü söyleyerek, onu ikaz etmiş idi. Ayrıca Sökmen'in şehre sokulmaması için de tedbirler alınmış idi. Tam bu sırada Sökmen, kuvvetleri ile birlikte, Şam yakınlarındaki Karyatayn civârına eriştiği zaman, difteriye tutulmuş idi. Durumunun ağırlığını gören yakın adamları ona Hişn-i Kayfâ'ya geri dönüşmesini tavsiye etmişler ise de, Sökmen bunu red ile yoluna devam etmiştir. Fakat çok geçmeden Sökmen'in hastalığı artmış ve nihâyet, iki gün dili tutulduktan sonra, safer 498 (teşrin I. 1104) tarihinde Karyatayn civârında hayata gözlerini kapamıştır. Sökmen'in nâşi bir tabut içinde Hişn-i Kayfâ'ya getirilerek, burada gömülmüştür.

Hişn-i Kayfâ'da ilk Artuklu beyliğini kuran Sökmen, gerçekten yiğit, dirâyetli, iyilik yapmağı seven, diindar bir Türkmen beyi idi. O, babası Artuk Bey gibi savaş usulünü iyi biliyordu. Islâm topraklarında sürekli bir şekilde ilerleyen ve her gün yeni-yeni başarılar kazanarak, hâkimiyet bölgelerini genişleten Haçlılara karşı Balîh çayı zaferi gibi büyük bir başarı kazanmış ve islâmîların Haçlılar karşısındaki devamlı gerileyişini ilk defa mevzîi olarak o durdurmuş idi. Sökmen öldüğü sırada Hişn-i Kayfâ ile Mardin ve civârına sâhip bulunuyordu. Ölümünden sonra oğlu İbrahim bu memleketlerde hâkim olmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Kalânîsî, Zağl Tuvârih Dimaşk (nşr. H. F. Amedroz,

Beyrut, 1908); İbn al-Ağır, *al-Kāmil fi'l-tārīh* (Bulak tabı), X; ayn. mll., *Tārīh al-davlat al-atabak'ya mulūk al-Mavsil*; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-halab fi tārīh Halab* (nşr. Sāmī Dahhān), Dimaşk, 1954, II; İbn al-Azrak' al-Fāriki, *Tārīh Mayyāfārikin va Āmid* (British Museum, Or. 5803); Urfalı Mateos, *Vekayināme* (türk. trc. H. Andreassyan), Ankara, 1962; al-'Aynī, *İk'd al-cumān fi tārīh ahl zamān* (Topkapı Sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2911/12), XXI, XXIII; Sibī İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zamān fi tārīh al-ā'yān* (Topkapı Sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907), XII; İbn al-Şaddād, *al-A'lāk al-hazira fi zikr umarā al-Şam va'l-Cazira* (Tübingen Üniv. kütüp., nr. 9800); *al-Hurūb al-şalibiya* (arap. trc. İshāk Armala al-Suryānī), Beyrut, 1929; al-'Azīmī, *Tārīh* (nşr. Claude Cahen), J A, 1938; *Continuation de Guillaume de Tyr* (nşr. M. Guizot), Paris, 1824; İbn Muyassar, *Ahbār Mişr* (nşr. H. Massé), Kahire, 1919, II; İbn Hallikān, *Vnfayāt al-ā'yān* (Kahire, 1948), I; Münecimbaşı, *Cāmī al-duval* (Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2103, var. 389a—390a); Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1952), II; *Recueil des Historiens des Croisades*, III, 424. (ALİ SEVİM.)

SPAHL. [Bk. SEPOY ve SİPÄHL.]

SPARTEL, Afrika'da Fas'ın garp ucunda bir burun olup, Tanca'nın 10 km. garbindadır. İdrisî'de adı geçmez. al-Bakrî burayı Arzila'dan 30 mil ve Tanca'dan 4 mil mesâfede, denize doğru uzamış, tatlı su menbâları olan ve ribât vazifesi gören bir câmiî bulunan bir dağ olarak tanımaktadır; ona göre, karşısında, al-Andalus (Endülüs) kıyısında. al-Ağarr (= Tarf al-Ağarr > Trafalgar) dağı vardır. al-Bakrî'nin buraya verdiği *İş-bartul* adı (her hâlde latince *spartaria* „hasır kamışı kol olan yer“ ile ilgili olmalıdır) yerliler tarafından artık bilinmemektedir.

Bibliyografiya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique Septentrionale* (Cezâyir, 1911), s. 113. (G. S. COLIN.)

SRI VĪCAYA. [Bk. ZĀBAG.]

SU. ŞÜ (T., < sub), su, mâyi, usâre v.b. Aynı zamanda çay, ırmak, pınar v.b. mefhumları ifade eder ve bunlar ile ilgili coğrafî adlarda geçer. Bundan başka bazı mâdenlerin suda eritilmiş şekli (altın suyu v.b. gibi, krş. A. mā, F. āb).

Eski türkçede *sub* şeklinde olan kelimeye sonradan kelime ortası ve sonundaki *b > v* ses değişmesi ile, *su* şeklinde rastlanır. *Divân lügât al-türk*'te ve müteâkip metinlerde

sub ~ suf şekillerinde geçer. Muâsir şivelerde *sup*, *suğ* şekillerine de rastlanmaktadır (Radloff, IV). Zamanla sondaki ses, -y- yardımcı sesi ile karıştırılarak, Türkiye türkçesinde ve bir çok şivelerde, kelime su şeklini almıştır. Mâmâfih Anadolu ağızlarında bulunan *suvar* „sulamak, su vermek“ fiilinde aslı şeklini muhafaza ettiği gibi, tasrifte muzaf ileyh hâlinin *sunun* olması gerekirken, bunun yerine *sugun* (ağızlarda *suun*) denmesi eski şekli ile ilgilidir. Kelime yukarıda belirtilen mânâ ve kullanılışları yanında, mecaz yolu ile, çeşitli tâbirlerde de geçer (bk. Ş. Sāmī, *Kamus-ı türk*, II, 835 v.d.). Türk edebiyatında su ile ilgili eserlerin başında, Fuzûlî'nin meşhûr *Su kasidesi* gelmektedir. (A. F. KARAMANLIOĞLU.)

ŞÜ. [Bk. SU.]

SUAHELİ. [Bk. SUAHLİ.]

SUAHLİ. [Bk. ZENGİBAR.]

SU-BAŞI. [Bk. SÖ-BAŞI.]

SÜBA. ŞÜBA, şaba, yaşuba („dökülmek, yayılmak“) fiil kökünden müstak arapça bir isim olup, aslında bir yığının veya bir buğday yığının, bir hurma yığını, bir toprak yığını v.b. mânâlarına gelmektedir. Kelime, Akbar'ın saltanatı zamanında, daha önce tarihçilerin *şikk*, *hişta* v.b. gibi kelimeler ile ifade ettikleri Hindistan'daki büyük eyâletlere delâlet etmek üzere resmen kabul edilmiştir. Akbar imparatorluğu evvelâ 12 şüba'ya, sonra 15 şüba'ya ayrılmış idi; bunlar, Dihlî, Āgra ve İlahâbâd gibi idâre merkezlerinin adlarına izâfet ile veya Pan-câb, Bangâl, Perâr, Mâlva ve Gucarat'ta olduğu gibi, üzerinde bulundukları arâzilerin eski isimlerine izâfet ile adlandırılıyordu. Hind-türk imparatorluğunun en çok genişlediği sırada, Av-rangzib tarafından Bîcâpûr ve Golkonde'nin fethinden sonra, bunlara diğer şüba'lar ilâve edildi. Tâbir ingilizler tarafından, yanlışlık ile, bir şüba'nın vâlisi mânâsında da kullanılmıştır. Bu hatâ, belki de şubadâr [b. bk.]'nin müterâdifi olup, „bir eyâletin emîrine“ delâlet eden *şâhib-şüba* tâbirinden gelmiş olmalıdır ve şubadâr tâbirinin ilk kelimesi, anlaşılan yanlışlık ile, bir şeref unvânı olarak da telakkî edilmiştir.

Bibliyografiya: Arapça lugatlar; Şayh Abu'l-Fazl, *Ā'in-i Akbarî* (metin ve trc. Blochmann ve Jarrett), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisinden; H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), London, 1903. (T. W. HAIG.)

ŞÜBA. [Bk. SÜBA.]

ŞUBADÂR. ŞUBADÂR, Hindistan'da bir eyâletin, yâni şüba [b. bk.]'nin vâli-

si. İmparatorluğu muntazam bir şekilde şüba adı verilen eyâletlere taksim eden ilk Hind-türk hükümdarı Akbar'dır; Akbar'ın hükümdarlığı esnâsında şubadâr unvânı kullanılmıyordu ve *Ā'in-i Akbarî*'de eyâlet vâlisi *sipâh-sâlâr* („baş kumandan“) kelimesi ile ifade edilmiştir. Akbar'ın halefleri, şubadâr veya *şâhib-şüba* („eyâlet emîri“) tâbirlerini kullandılar ise de, bu unvânların istimâli umûmî ve devamlı olmadı. Dekken vâlisi veya kiral-nâibine umûmiyetle şubadâr denilmiştir, fakat XVIII. asırda Avadh ve Bengale vâlleri sık-sık *navvâb-vazîr* ve *navvâb-nâzîm* diye adlandırılmışlardır. Bizzat aldandığına dikkati çeken Orme gibi avrupalılar bir şubadâr'a ekseriyâ şüba adını veriyorlardı. Bu hatâ için krş. mad. ŞÜBA. Şubadâr unvânı avrupalılar tarafından şehir veya idârî bölge (*sarkâr*) idârecileri gibi, daha aşağı derecedeki me'mûrlar için de kullanılmış görülmektedir.

Şubadâr unvânı, aynı zamanda, Hindistan'da yerli bir ordunun teşkilinden beri, bir se-poy [b. bk.] bölüğünün hindû kumandanına veya nizâmî bir suvârî birliğine verilmiştir. Nizâmî olmayan suvârîler için bu tâbir kullanılmazdı. Bu bölük ve taburların kumandanları için bu tâbirin kullanılması ilk teşkilâtın icaplarından idi. Unvânın bu kullanılışı ve mülki me'mûrlara ilk tatbiki, belki, ehemmiyetsiz şahsiyetlere parlak uvanlar vererek, onların hoşuna gitmeğe çalışan hindûlardaki umûmî düşünceler tarzının neticesidir; fakat şüba istikak bakımından bir bölük için olduğu kadar, bir eyâlet için de kullanılabilir.

Bibliyografiya: Şayh Abu'l-Fazl, *Ā'in-i Akbarî* (trc. Blochmann ve Jarrett), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisi içinde; P. E. Roberts, *A Historical Geography of the British Dependencies*, VII, *India* (Oxford, 1916); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), 2. tabı, London, 1903; V. A. Smith, *The Oxford History of India* (Oxford, 1919); W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb* (London, 1923); *India at the Denth of Akbar* (London, 1920). (T. W. HAIG.)

ŞUBADÂR. [Bk. SÜBADÂR.]

ŞUBAYTİLA. [Bk. SUBEYTİLA.]

SUBEYTİLA. ŞUBAYTİLA (Şbeytîla ve Henşîr Şbeytîla, eski Sufetula), Tunus'ta Kayravân'ın 130 km. şimâl-i garbisinde ve Tebessa'nın 92 km. şark-şimâl-i şarkisinde, büyük bir ovanın merkezinde, şarkta Vâd Şbeytîla ile çevrili bir yüksek düzlük üzerindedir. Eski şehir, bilhassa Guérin, Tissot, Saladin, Diehl ve Merlin tarafından olmak üzere,

sık-sık tasvir edilmiştir. Müslüman Afrika tarihinde Şubaytîla hemen-bemen yalnız fetih devrinde anılmış, fakat bu hâdisedeki yeri lâ-yıkı ile tâyin edilmemiştir. Hierî 26 (646/647) yılında, 'Abd Allâh b. Sa'd kumandasındaki 20.000 kişilik bir ordu, Şubaytîla önünde (Balâzuri'ye göre, 'Aķûba'de), 120.000 kişiye kumanda eden Bizans *patris*'i Curcîr (Gregorios) ile karşılaşmış idi. Curcîr, bundan bir yıl önce, Bizans imparatoruna karşı istiklâlini ilân etmiş (bu hâdiseyi Theophanes te'yid eder, bk. *Chronographia*, Bonn tab., I, 525) ve bâzı müelliflerin rivâyetine göre, Şubaytîla'yı hükûmet merkezi olarak seçmiş idi.

Arap müelliflerinin, bilhassa İbn 'İzârî ve al-Nuvayrî'nin rivâyetleri açıkca destanî unsurlar ile doludur (Curcîr'in kızı, yüzü açık olarak, bir burcun üstünde görünüp, İbn Sa'd'ı öldürecek olan kimse ile evlenmeği vâdede). 'Abd Allâh b. al-Zubayr'e isnat edilen rol kasden büyütülmüş gibi görünmektedir. Seferin kumandanına muhârebenin sevk ve idâresini tavsiye eden odur; Curcîr'i kendi eli ile ansızın o öldürür; bu fedâkârane hareketini tevâzû ile gizler ve baberi halîfeye götürmek için o seçilir. *Patris*'in Kartaca yerine Şubaytîla'yı hükûmet merkezi olarak seçmesi ihtimali de aynı şekilde çok zayıftır. Afrika hakkında yeteri kadar bilgileri bulunmayan müslümanlar memleketin baş şehrinin daha ilk darbeye ele geçirildiğine inandırmağı faydalı buluyorlardı. *Patris* Greorgorios'un, müslüman birliklerin ilk görünmeleri üzerine, „yardım aradığı yerli halka yaklaşmak“ (Diehl) ve mümbit ve meskûn bulunan merkezî Tunus'u korumak için, cennuptan gelen yollardan birinin bu en mühim noktasına gelmiş olduğu tahmin edilebilir. Şubaytîla'nın VI. asrın sonlarından itibaren çok sağlam bir müstahkem mevki hâline geldiği muhakkaktır. Burada müdâfayı etrafı duvar ile çevrili üç mâbedin meydana getirdiği merkezden ibâret olan iç kaleyi çevreleyen bir takım hisarlar sağlıyordu.

Bibliyografiya: Guérin, *Voyage en Tunisie*, I, 376 v.dd.; Tissot, *Géographie comparée de la province romaine d'Afrique*, II, 613 v.dd.; Saladin (*Archives des missions*, 3. seri, XIII, 68 v.dd.); Diehl, *Afrique byzantine*, s. 278 v.dd.; A. Merlin, *Forum et églises de Sufetula* (*Notes et Documents*, V), Paris, 1912; Şubaytîla'nın islâm fethi sırasındaki yeri hakkında bk. İbn 'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), I, 4, 6; trc. Fagnan, I, 4, 7; al-Nuvayrî (İbn Haldûn, *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, I, 320); al-İdrisî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje),

s. 110; trc. s. 128; de Slane, *Lettre à M. Hase* (J A, 1844, II, 328 v.dd.); Fournel, *Les Berbers*, I, 112 v.d.

(GEORGES MARÇAIS.)

SUBH. AL-SUBH, veya AL-FACR ve AL-ŞAFAK, gün ağarması, şafak ve fecir. İslâm âleminde ve islâm hey'et ilminde çok mühim bir rol oynar, çünkü başlıca iki namazın zamanını tesbit eder. Her iki hâdisenin vetîresi al-Bîrûnî tarafından *al-Kānūn al-Mas'ūdî*'de (Mak. 8, bâb 13) mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir. Sabahleyin ilk önce, hafif ve uzun bir ışık sütununun yükseldiği görülür; bu sütun, mahallin coğrafi arızına göre, ufuk üzerine çok veya az meyillidir. Buna aldatıcı sabah, *al-şubh al-kāzib* veya *al-facr al-kāzib*, yahud da şeklinden dolayı *zanab al-sirhān* („kurt kuyruğu“) ve aynı zamanda „köpek kuyruğu“ ve „ceylān kuyruğu“ denilir. Hâdisenin bu ilk safhasını ilk önce beyaz bir ışık gibi ufuk boyunca yarım daire şeklinde yayılan gerçek sabah, *al-şubh al-sādik* tâkip eder; bu beşinci namazın, saha namazının başlangıcını tâyin eder. Sonra kızıl şafak gelir. Akşamlayın hâdisesi aynı safhalardan, fakat aksi tertipte, geçer. *Zanab al-sirhān*'ın akşam üzeri sabahleyin olduğundan daha az müşâhade edilmesi vâkıası, müslüman âlimlerince, birinç hâlde bu anda istirahatın başlamasından, ikincide ise, çalışmanın başlamasından ileri gelir. Redhouse ilk şafağın, *al-şubh al-kāzib*'in burçlar mıntakası ışığına tekabül ettiğini emin bir şekilde isbât etmiştir; o bunun daha *Kur'an*'da (II, 183), yâni milâdî 630 yılına doğru, sonra al-Cavharî tarafından, lugatında, ve başkaları tarafından zikredilmiş olduğunu da göstermiştir. O hâlde bu hâdisesi şarkta Avrupa'da olduğundan çok daha önce bilinmekte idi. Farsça bir çok şiirlerin mevzûu şafak ve fecirdir (bk. Redhouse, *agn. esr.*, burada farsça ve türkçe adlar da zikredilmektedir).

Şâfiî, mâlikî ve banbelîler üçüncü namaz (akşam namazı) zamanının sonu ile dördüncü namaz zamanının başlangıcının kızıl ışığın (*al-şafak al-aḥmar*) kaybolduğu zaman olduğunu, ittifak ile, kabûl ederler, hâlbuki Abū Hânîfa bunu beyaz ışığa göre tanzim eder. Talebeleri Abū Yûsuf ve Muhammed al-Şaybânî diğer mezheplerin görüşlerini kabûl eder.

Muhtelif arap hey'etçileri yukarıda tasvir edilen hâdiselerin vukua geldiği güneşin *D* alçalma zâviyesinin ne kadar geniş nisbette hava şartlarına (sis v.b.), mehtâbın bulunup-bulunmamasına, gözün keşkinliğine bağlı olduğuna dikkati çekmişlerdir. Bundan dolayı her âlim *D*'ye farklı bir değer vermiştir; bu

değerler 16°'den 20°'ye kadar gider. Sibṭ al-Māridinî (1423—1494/1495)'ye göre, devrinde umûmî fikir *al-şafak D=17°*, *al-şubh D=19°* idi. Abū 'Alî al-Ḥasan al-Marrākşî (ölm. 1262 'ye doğru) 16° ve 20°'yi kabûl ve şafağın fecirden daha uzun olduğu üzerinde ısrar etmiş idi. Güneşin batması ile doğması arasında geçen zaman, yâni güneşin alçalma zâviyesinin msl. 18° olduğu iki an arasındaki zaman, güneş medârının ufuk üzerindeki meyline tâbidir. Müslümanları bilbassa ilgilendiren husûs fecir ile şafağın birbirine iltihak ettikleri gündür. 48° arzda olan maballer için bu hâdisesi güneşin seratan burcuna girdiği zaman vukua gelir.

İbn Yûnus (ölm. 1009) ve Abū 'Alî al-Marrākşî'nin hesaplarına göre, fecir v.b.'nin hey'et hesapları C. Schoy tarafından haftalık *Naturwiss. Wochenschrift* ilmi mecmuasında verilmiştir.

Fecir ve şafak hâdiselerinin teferruatını izah etmek için, msl. Kuṭb al-Dîn Şîrâzî ve başkaları, yer yüzünün içinde toprak ve su kıyımlarını da ihtivâ eden kürevî bir buhar zarfı ile çevrilmiş olduğunu kabûl ederler. Bu kıyımlar aşağı mıntakalarda yukarıdakilerden daha kesiftir. Bu buhar zarfının etrafında saf havadan başka bir kürevî zarf daha vardır. Güneş şuaaları bu kürevî zarflarda dünyanın bir gölgesini husûle getirir. Gölgenin dışında bulunan kıyımlar ışığı aksettirir ve parlar gibi görünür; müşâhade edilen hâdiseleri az veya çok doğru olarak onlar bundan çıkarırlar.

Usturlab levhalarında ve bâzı zâviye ölçme âletlerinde sabah namazının ve akşam namazının zamanlarını tesbite yarayan çizgiler çekilmiştir, buna karşılık ne umûmî levbalar, ne de al-Zarkālî'nin levhası bu neviden bir çizgi ihtivâ eder.

Hey'et eserlerinin müellifleri arasında ekseriyâ msl. Camâl al-Dîn al-Māridinî, Sibṭ al-Māridinî b. al-Şāṭir (ölm. 1375/1376) gibi, cāmilere bağlı, namaz saatlerini bildirmek ve namaza davet etmek vazifesi ile mükellef *muvaḳḳit*'ler buluyorsak, bunun sebebi bu me'mûrların namaz zamanlarını doğru olarak hesaplamak ve bunun için gerekli müşâhadeleri yapmak ile vazifeli olmalarından ileri gelmektedir.

Bibliyografya: J. W. Redhouse, *On the natural phenomenon known in the East by the name Subh-i-kāzib* (J R A S, 1878, X, 344—354); ayn. mll., *Identification of the „False Dawn“ of the Muslims with the „Zodiacal Light“ of the Europeans* (agn. esr., 1880, XX, 327—334); L. Am. Sédillot, *Sur les instruments astronomiques*

des Arabes (Mémoires près. par divers savants à l'Acad. Roy. des Inscriptions, I. seri, 1844, I, 92 v.dd.); C. Schoy, *Geschichtlich-astronomische Studien über die Dämmerung* (Naturwiss. Wochenschrift, 1915, XXX, 209—214); E. Wiedemann, *Über al-Subh al-kāzib, die falsche Dämmerung* (Isl., 1912, III, 135); ayn. mll., *Erscheinungen bei der Dämmerung und bei Sonnenfinsternissen nach arabischen Quellen* (Archiv für Gesch. der Medizin, 1923, XV, 43—52), arapça kaynaklar hakkında teferruatlı bilgiler ihtivâ eder; E. W. ve J. Frank, *Die Gebetszeiten im Islam* (S B P M S Erlg., 1926, LVIII, 1—32). (E. WIEDEMANN.)

SUBH. [Bk. SUBH.]

SUBHA. [Bk. SÜBHA.]

SUBHÂN ALLÂH. [Bk. SÜBHÂN ALLÂH.]

SUBHİ. ŞUBHÎ MEHMED EFENDİ (?—1769), XVIII. asır Osmanlı vak'anüvisi ve Bâbîâlî ricâlındendir. İstanbul'da doğmuş, yetişme çağında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadâretinde beylikçi olan babası Halil Fehmî Efendi'nin mesleğine meyledip, sadâret mektupçuluğu halifeleri zümresine girerek, orada feyz aldıktan sonra, vilâyetlerde bâzı vezîrlere divan kâtipliği yapmıştır. İstanbul'a dönüşünde, divân-ı hümâyûn kâtipleri zümresine dâhil olup, hâcegânlık rütbesine kadar yükselmiş ve iki defa piyâde mukabelecisi, sonra küçük evkaf muhâsebecisi olmuş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 220), muhtemelen bu sonuncu hizmetine ilâveten, 1152 (1739/1740) senesinde, uhdesine vak'anüvislik hizmeti de verilmiştir (bk. Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, s. 48). Hüseyin Râmiz Efendi (bk. *Tezkire*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 62a)'nin, onu, Hekim-oğlu Ali Paşa [b. bk.]'nın ilk sadâreti (1144—1148) devresi ortalarında vak'anüvisliğe getirilmiş olarak göstermesi her hâlde bir zühûl eseri olmalıdır; zîrâ kendisi bu hizmete 1152'de tâyin edilmiş olduğunu sarâhatle kaydeder (Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 4a, 74a). Dört sene kadar bu münzam hizmeti ifâ eden Subhî, pek fazla meşgûliyeti olan divân-ı hümâyûn beylikçiliğine getirilmesinden (16 ramazan 1156 = 2 teşrin II. 1743, Subhî, *agn. esr.*, 234a; *Âyine-i zürefâ*, s. 48'deki receb 1156 tarihi her hâlde yanlıştır) sonra, vekayî zaptını lâyıki ile ifâ edememiş ve 1156 sonlarında, bu meşgâleden bûs-bütün el çekmiş, 1158 recebi başında vak'anüvisi tâyin edilen Süleyman İzzî [b. bk.] eserini, Subhî'nin bıraktığı yerdan başlatmak zorunda kalmıştır (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, 2b).

Beylikçilikten 8 ramazan 1158 (4 teşrin I. 1745)'de mâliye tezkireciliğine nakledilen Mehmed Subhî 9 şevval 1159 (24 teşrin I. 1746)'a kadar bu hizmette kalmış (İzzî, *agn. esr.*, 33b, 70b) ve 10 şevval 1161 (3 teşrin I. 1748)'de arpa emniğine getirilmiş (İzzî, 181a, 7 zilka'de 1168 (15 ağustos 1755) — 6 safer 1169 (11 teşrin II. 1755) arasında hüyük muhâsebecilik hizmetinde bulunmuştur (Seyyid Mehmed Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 231, 145a, 180a; Ahmed Vâsîf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 47). 21 receb 1170 (11 nisan 1757)'te tâyin edildiği darbhâne emniği, 3 şevval 1171 (21 haziran 1757)'de mutâd tevcihât sırasında, uhdesinde ibka edilmiş ise de, Emin Ağa-zâde Hüseyin Ağa'nın dağıttığı rûşvetler, nihâyet 22 zilhicce 1171 (7 eylül 1757)'de Subhî'nin azlini müelc olmuştur (Hâkim, *agn. esr.*, 234a, 377a, 398a; Âkif Mehmed, *Tarih-i cülûs-i Sultan Mustafa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2108, 84b; Vâsîf, I, 59, 77). 23 şâban 1172 (22 nisan 1759)'de tâyin olduğu yeniçeri kâtipliğinden (Hâkim, *agn. esr.*, 456b; tâyin tarihi, Âkif, 130b'de, 22, Vâsîf, I, 99'da 26 şâban) 28 cemaziyevvel 1173 (27 kânûn II. 1760)'te azledildiği (Âkif, 196a; Vâsîf, I, 113) gibi, darbhâne emniği devresine âit zimmet çıkarılarak, baş-bakı kulu mârifeti ile, tevkif ve ancak istenen meblağın bir kısmını ödeyip, geriye kalanını taahhüt etmek şartı ile, evinde ikametine müşâade olundu (Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 233, 25b). Bir müddet sonra, uğradığı nekbetten kurtulup, 5 şevval 1175 (29 mart 1762) — 8 şevval 1176 (21 nisan 1763) arasında defter-i hâkânî emini (Hâkim, *agn. esr.*, 132a, 157a; Vâsîf, I, 135, 144 v.d.), 6 şevval 1177 (8 nisan 1764) — 4 şevval 1178 (27 mart 1765) arasında ikinci defa arpa emini (Hâkim, 177b, 201b; Vâsîf, I, 150, 172), 5 şevval 1180 (6 mart 1767) — 4 şevval 1181 (23 şubat 1768) arasında kezâ ikinci defa baş-muhâsebeci oldu (Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Tarih*, ngr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1959, s. 20, 80; Vâsîf, I, 185, 197). Son hizmeti muhtemelen 1182 şevvalinde (şubat 1769) ikinci defa tâyin edildiği yeniçeri kâtipliği oldu (Râmiz, *Tezkire*, 62a, aynı yerde, baş muhâsebecilikten sonra büyük ruznâmçecilik hizmetini deruhte ettiği ifâde ediliyor ise de, Vâsîf'taki tevcihat kayıtları ile bu hususun tahkiki mümkün olamıyor). Ülfet ve sohbe düşkünlüğü ile tanınan Subhî Efendi, muhteris dostlarının töhmet, tezdîr ve iftirâlarına mâruz kalarak, hayatının son senelerini tamâmiyle küskün, dıçar olduğu çeşitli hastalıklardan muztarip olarak geçirmiş ve yeniçeri kâtibi sıfatı ile bulunduğu Baba-

dağı kışlağında, 1182 sonlarında vefat etmiştir. Ölüm haberi Edirne'den serhadde hareket eden serdar-ı ekrem ordusuna, Hacı-oğlu-pazarı'ndan sonra, Kurnalı-dere menziline konulduğu 1 muharrem 1183 (7 mayıs 1769) pazar günü gelmiştir (Sâdullah Enverî, *Tarih*, Âtîf Efendi kütüp., nr. 1828, 9b; Vâsîf, II, 5. *Sicill-i osmânî* ve ondan naklen Fr. Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 298 ve J. H. Kramers, *E I*, mad. ŞUBHÎ MUHAMMED'de 1183 saferinde vefat ettiği hakkındaki kayıt zuhûl eseri olmalıdır).

Yukarıki tafsillâtın anlaşılacağı üzere, Bâbîlîdeki mesleğinde pek fazla terakkî edemeyen Subhî Mehmed Efendi, asıl şöhretini vak'anüvis sıfatı ile zapt ve tedvin ettiği vekayinâmesi ile kazanmıştır. Filbakîka iki cilt olarak tertip ettiği eseri, 1198 (1783/1784)'de Matbaa-i âmîrede basılmış olmakla, ihtivâ ettiği 1143—1156 vekayii için, geniş mikyasta kullanılan bir kaynak eser olarak itibar kazanmıştır.

Mahmud I.'un cülûsu tarihinden (1143) itibâren vekayî zaptına me'mûr vak'anüvislerden Mustafa Sâmî (muhtemelen 1143—1144 vekayii yazmıştır) ve Hüseyin Şâkir'in (1145—1148) vekayinâmelerine, 1148 rebîülevvelinden itibaren, Râmî Mehmed Paşa-zâde Abdullah Re'fet Bey v.b. tarafından yapılan zeyillerin tamamlanmadan kalmış olması Subhî'nin vak'anüvisliğe başladığı 1152'den önceki 5 senelik vekayii yeniden ele alması temennisini uyandırmış ve ilk defa sadrazam Hacı Ahmed Paşa (1153—1155)'nın emri üzerine, 1736—1739 harbine isâbet eden bu devrenin vekayii ve 1739 Belgrad muâhadesinin akdi tafsillâtını ihtivâ eden bir tarihçe kaleme almış (26 cemaziyelâhır 1154'te tamamlanan bu eserin Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshasının tavsifi için bk. *İstanbul kütüphaneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz 2, s. 266), Hekim-oğlu Ali Paşa, İkinci defa sadârete gelince (15 safer 1155), 1148—1152 vekayii'nden başka, Subhî'nin, Sâmî ve Şâkir'in tarihçelerini de tedvin ile, Mahmud I. devrinin vekayii'ni bir bütün olarak ele alıp, bir ciltte toplamasını da arzu etmiş (Ali Paşa'nın ismi ve arzusu, bâzı Subhî tarihi yazmalarında ve msl. Velîyüddin Efendi kütüp., nr. 2371, 7b, 9a'da zikredilmiş olup, matbû metinde bu ifadeler çıkarılmıştır), müverrihimiz de, elde mevcut Subhî tarihinin Hekim-oğlu'nun ikinci sadâretine kadar olan kısmını (bâzı Subhî *Tarih*'i yazmaları ve msl. Revan köşkü kütüp., nr. 1256, 1260; Âtîf Efendi, nr. 1884; Çelebî Abdullah Efendi, nr. 245; Hamîdiye, nr. 905, Hekim-oğlu'nun sadârete gelişi babsi ile sona

ermektedir. Matbû metinde, 212a'da ise, bu bahsin sonu, hâtîmeye benzer bir cetvel çerçevesi içinde, Ali Paşa'nın muvaffakiyeti temenni edilerek, bitiriliyor) tedvin ve takdim etmiştir. Hekim-oğlu'nun azli de dâbil, 1155—1156 vekayii'ni ihtivâ eden kısım (Subhî, 212a—238b), esere bu ilk tedvinden sonra, ilâve edilmiş olmalıdır.

Subhî *Tarih*'inin bütün yazmalarını tahlil ve kaynakları ile kontrolünü gaye edinen bir araştırma yapılmadığı için, eserin tahlili ve aslılığının tâyini şimdilik güç ise de, Sâmî *Tarih*'i (Üniversite kütüp., nr. TY 9768, tam; Bayezid Devlet kitaplığı, nr. 14036, eksik nüsha) ile Şâkir ve haleflerinin zapt ettikleri vekayii toplayan yazma nüsha (Revan Köşkü kütüp., nr. 1255, Sâmî *Tarih*'inin başından 1150 cemaziyelâhırına kadar vekayii ihtivâ eder) ile Subhî'nin sathî bir mukayesesi I. cilt Subhî *Tarih*'inin, — eserin başına ilâve edilen İran ahvâline dâir icmâl ve değişik bir ifade ile kaleme alınan 1730 ihtilâline âit bahis istisnâ edilirse —, bâzı bahislerin hafız ile Sâmî, Şâkir ve Râmî Paşa-zâde tarihçelerinin aynen tekrarından ibâret olduğu, ikinci cilde âit 1148—1152 vekayii'nin ise, geniş mikyasta ilâveler ile, yeniden yazıldığı kanaatini tevhit etmektedir. Esâsen Subhî de, bu kısımda devlet esrârına âit bâzı vesikaları kullandığını ve seferlerde gördüğü mühim vekayii dercetdiğini ifade ediyor (Subhî, 4a). 1152'den sonraki vekayii ise, tamamen Subhî'ye âit olduğu şüphesizdir.

Mehmed Subhî Efendi, gerek 1736—1739 harbine ve 1739 müsâlahasına âit mütemmim tasvirlerinde, gerekse müteâkip devre âit vak'anüvis sıfatı ile zapt ettiği vekayide yer yer müşâhadelerini tesbit etmiştir. Msl. bizzat bulunduğu 1739 temmûzunda vuku bulan Hisarcık (Krozka) muharebesini pek canlı olarak tasvir ettiği gibi (Subhî, 151b v.d.; müellif 153b ve 154a'da kendisinden bahseder; ayrıca bk. J. v. Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman*, trc. J. — J. Hellert, Paris, 1839, XIV, 448), 3 şâban 1152 (5 teşrin II. 1739)'de, Avusturya müsâlahası tasdiknâmesinin mübâdelesi vesilesi ile, fransız elçisine tersâneде verilen ziyâfet (Subhî, 171a) ile 14 safer 1154 (1 mayıs 1741)'te İran elçisine Sâdâbâd'da verilen ziyâfette hazır bulunduğunu (agn. esr., 196a), 12 muharrem 1154 (30 mart 1741)'te han elçisinin Bâbriye gelişinde teğritata me'mûr edildiğini (agn. esr., 190a) ve İran elçisine Bahariye'de verilen ziyâfet sırasında konuşulan husûsları me'mûriyeti hasebiyle, dikkatle zaptederek, takdim ettiğini (agn. esr., 198b) ifade eder. Divân-ı bümâyûn hizmetlerinde bu-

lunmuş olmanın verdiği imkânlar ile birlikte, vak'anüvis sıfatı ile elde edebildiği vesîka (nâme-i hümayûn, takrir, temessük, mektup v.b.) ve risâle (msl. Râgıb Mehmed Efendi'nin İran vekayii'ne dâir risâlesi, agn. esr., 85a v.d.) sûretlerini eserine dercetmiştir.

Subhî'nin nesrinin güzellik ve sağlamlığında bemen bütün müellifler ittifak ederler ise de, nazmı hakkındaki hükümler muhtelifdir. Msl. Râmiz (agn. esr., göst. yer.), Subhî'nin müretteb divan sâhibi ve emsâlinde üstün bir şâir olduğunu ifade ederken, Sahaflar Şeyhî-zâde Mehmed Es'ad Efendi (*Bağçe-i safâendüz*, Üniversite kütüp., nr. TY 2095, s. 167), nesrinden kuvvet alan bir nâzım olduğunu, Fatîn (*Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 235) ise, mühründeki mısraından başka girine rastlayamadığını kaydederler.

Mehmed Subhî, daha mesleğinin başlarında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa [b. bk.]'nın arapça ve farsça tarihleri tercüme yolundaki teşviklerinin uyandırdığı alâkaya kapılarak, belki de ilk kalem tecrübesi olmak üzere, islâmdan önceki İran hükümdarlarına âit tumturaklı farsça bir tarihin tercümesine teşebbüs etmiştir: 1143 (1730)'te tamamlanan *Tarih-i şâhân-ı İran* (muhtemelen mütercimnin tashihlerini ihtivâ eden Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshanın tavsifi için bk. *İstanbul kütüphaneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz. 3, s. 319) Şaraf al-Dîn Fazl Allâh al-Husaynî Kazvîni (Subhî, tercümesinde müellifi Abû Vaşşâf Fazl Allâh b. Fazl Allâh olarak gösteriyor ise de, Vaşşâf'ın babası İzz al-Dîn Fazl Allâh ile al-Mu'cam müellifi Şaraf al-Dîn Fazl Allâh'ı tefrik etmek lâzımdır, bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a Bio-bibliographical Survey*, London, 1936, I, 243 v.d.)'nin, atabek Nuşrat al-Dîn Ahmed b. Yûsuf Şah [bk. mad. LÖR-I BÜZÜRG]'a ithâf ettiği *al-Mu'cam fi âşâr* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096, 12a'de *tavârih*) *mulûk al-'acâm*'nin tercümesidir.

Subhî'nin oğlu Abdülaziz Efendi (1149—1197'den sonra) Hekimbaşı (1179—1190) ve 1197 muharreminde (kânûn I. 1782 — kânûn II. 1783) Üsküdar kadısı olmuş (Hâfız Hüseyin Ayvansarayî, *Vefeyât*, Üniversite kütüp., nr. TY 2464, s. 180; Es'ad Efendi, agn. esr., göst. yer.; *Sicill-i osmânî*, III, 339 v.d.; *Sicil*'de Abdülaziz Efendi'nin Subhî'nin ahfâdından olarak gösterilmesi zuhûl eseri olmalıdır), torunu Abdülbamîd Efendi ise, küçük ve büyük tezkireci ve 1223 (1808)'te de yeniçeri kâtibi olmuştur (Vâsîf, II, 5 v.d.; *Sicill-i osmânî*, III, 06). Subhî Mehmed Efendi'nin Çemberlitaş'taki evi civârında bulunan Hoca Rüstem mes-

cidine minber ilâve ettirdiği nakledilmiştir (Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkat al-cavâmî*, İstanbul, 1281, I, 97).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-nişâb fi'l-nasab va'l-kunâ va'l-alkâb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 290b); J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* (Pesth, 1838), IV, 266; Subhî *Tarih*'i yazmaları için bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London, 1888), s. 57b; Fr. Babinger, *G O W*, s. 299; *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, I, *türkçe tarih yazmaları*, cüz. 2, s. 264—266 (4 nüsha); F. E. karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi türkçe yazmalar-katalogu* (İstanbul, 1961), I, 292 v.d. (5 nüsha tavsif edilmiştir). (T. H.)

ŞUBHÎ. [Bk. SUBHÎ.]

SUBKÎ. [Bk. SÜBKÎ.]

SUCÂN RÂY. SUCÂN RÂY (bâzan yanlış olarak, Sancân Rây; krş. Rieu, I, 230; III, 908), Hindistan'da yaşamış bir müverrih olup, Avrangzîb saltanatının başına kadar, Hindistan'ın umûmî bir tarihi olan *Hz-lâşat al-tavârih* adlı eserin müellifidir. Bizzat kendisi tarafından kaydedilmiş bir kaç vak'a ile eserin müstensihleri tarafından ilâve edilmiş kayıtlar hâric, hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Kendisi, eserin mukaddimesinde (taş-basması, s. 6, 11), gençliğinden beri, idâre ve mâliye hizmetlerinde müşlik mesleği ile iştigal ettiğini nakletmektedir. Pencâb (s. 71, 20)'ta, Batâla'de doğdu; Kâbul (s. 86, 124), belki de Thatta (s. 60, 6) ve Himalâya (s. 35, 16) eteğinde Pincavr bahçelerini ziyâret etti. Tarihini yazmak için, saydığı bol miktardaki farsça eserlere istinat etti ve kitabını, iki üç kere gözden geçirmek suretiyle, iki yıllık çalışmadan sonra, Avrangzîb'in saltanatının dördüncü yılı olan 1107 (1695)'de bitirdi. Fakat eser 1068 (1658) vak'aları ile son bulur. Müstensihleri onun bir Hatrî (Bhandârî veya Dhîr) olduğunu söylerler ve bir müstensih de Sucân Rây'ın, hindçe, farsça ve sanskritçe bildiğini beyân eder (Rieu, I, 230, burada nakledilen parça bâriz bir şekilde bozulmuştur). Bütün bunlara rağmen, müellifin sanskritçe bildiğine dâir bir delil yoktur. Bu eser ancak bir „tarihler hulâsası“ olmak iddiasındadır, fakat bir hindû tarafından yazılmış olması sebebi ile, husûsî bir alâka uyandırmaktadır; kitap mühim bir coğrafî kısım ihtivâ eder, zîrâ müellifin bilbassa Pencâb hakkında iyi mâlûmatı vardır.

Vekâyinâmesinin en büyük kısmı *Sigar al-muta'ahhîrîn* (Elliot, VIII, 194) ve *Ahbâr-i mahabbat* (ayn. esr., VIII, 376) müellifleri tarafından eserlerinde tekrar edilmiştir. Afsos [b. bk.]'un *Arâ'is-i mahfil*'i onun orducaya serbest bir tercümesinden ve bâzan da naklinden ibârettir.

Sucân Rây, aynı zamanda oğlu Rây Singh ile bir müslüman dostunun talebi üzerine, 1110 (1698/1699, eserin içinde ise, 1114=1702/1703 tarihi bulunmaktadır)'da kendi yazılarından derlediği *Hulâşat al-makâtib* unvânını taşıyan bir inşâ'nın da müellifidir. *Hulâşat al-tavârih* (bk. s. 127, 131, 207 v.d., 229 ve 454 v.d.)'teki zehirler, ilaç maddeleri ile oyunlara âit parçalar *Hulâşat al-makâtib* içinde de bulunmaktadır. Bu son eserin bir nüshası India Office kütüphanesinde (Ethé, *Catalogue*..., nr. 2109) ve bir nüshası da Pencâb Üniversitesi kütüphanesinde.

Bibliyografya: *Hulâşat al-tavârih* (nşr. M. Zafar Hasan), taş-basması, Dehli, 1918, bir mukaddime, notlar ve bir fihrist ile berâber; H. Beveridge, *The Khulâşat al-tavârih* (J R A S, 1894, s. 733—768; 1895, s. 211); Elliot-Dowson, *History of India*, VIII, 5—12; Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, I, 230; G. Sarkar, *India of Aurangzib* (Kalküte, 1901); XI v.dd., 1—122; [C. A. Storey, *Persian Literature*, London, 1939, s. 453—458]. (MUHAMMAD SHAFİ.)

SUCÂN RÂY. [Bk. SUCÂN RÂY.]

SÜDA. [Bk. SÖDE.]

SÜDÂN. SÜDÂN. Arapça *bilâd al-südân* tâbiri „siyahlar memleketleri“ mânasına gelir. Şu hâlde bundan çıkmış olan Sūdân (Soudan) kelimesi zenciler tarafından meskûn olan Afrika bölgelerinin hepsine delâlet etmiş olmalıdır. Bununla berâber avrupalılarda olduğu gibi, araplarda da bu kelime bu bölgelerin şimâl kısmı veya, daha umumî bir tarzda, Afrika'nın islâmîyetin nüfuz etmiş olduğu-Sahrâ-altı mintakası için kullanılmıştır. Amelî olarak, bu mintaka üç bölüme ayrılır: garbî Sūdân, Senegal, Gambiya, yukarı Volta ve orta Nijer havzalarını içine alır; merkezi Sūdân, Çad gölü havzasını içine alır; şarkî Sūdân veya Mısır Sūdân'ı, yukarı Nil havzası ile hudutlanmıştır. Burada kaydetmek gerekir ki, ingilizler için kısaca „Sudan“ kelimesi umumiyetle Mısır Sūdân'ının müteradifi idi ve fransızlar „Soudan Français“ tâbiri ile, resmen müstemlekelerinden birini kasdediyorlardı ki, bu onların işgal etmiş oldukları Sūdân mintakasının ancak bir parçasına tekabül etmekte idi.

Burada Büyük Sūdân, Sahra'nın ve Libya'nın cenûbunda, garpte Atlas okyanusundan, şarkta Habeşistan'ın garp budutlarına kadar devam eden, cenup hududu aş.-yk. 10° şimâl arzını tâkip eden sahada bulunan memleketlerin hepsini içine alan bir tâbir olarak kabûl edilecektir. [Sūdân türkçe de, yalnız Mısır'ın cenûbunda bulunan müstakil devlete delâlet eder ki, maddenin sonunda bundan ayrıca ve tafsilen bahsedilecektir].

Sūdân ile Akdeniz Afrikası arasında en kadim çağlardan itibaren münâsebetlerin mevcut olması muhtemeldir. Eski Mısırlılar, siyahların memleketlerine seferler yaparak, kendilerine zenciler te'min ediyorlardı ve bunlar ile ticarî münâsebetler de devam ettiriyorlardı. Fenike müstemlekelerinden ve hususiyetle Kartaca'dan hareket eden kervanlar Sūdân'dan altın, fil dişi ve köleler alıyorlar, buna mukabil dokumalar, bakır ve züccacî eşyalar veriyorlardı. Hem Nil yolu ile ve hem Sabra vâsıtası ile cereyan eden bu hareket Yunan-Roma hâkimiyeti zamanında ve sonraları, şimalî Afrika'nın araplar tarafından fethi ve islâmlaştırılmasını müteâkip de devam etti. Şüphesiz VII. (m.) asrın sonlarından itibaren, Mısır, İrîkiya ve Mağrib müslümanları büyük Sūdân pazarlarına sık-sık gidiyorlardı; battâ bâzıları, Akdeniz sahillerindeki hemşehrileri için, muhâbir veya mutevassit vazifesini görmek üzere, burada tamamiyle yerleşmişlerdi. Fakat siyahlardan ilk defa bahsetmiş olan arap müelliflerinin şahadetine göre, müslümanlar yalnız ticarî işler ile uğraşıyorlardı ve dinî propaganda yapmıyorlardı; ancak XI. asırda müslümanlık sūdânlılar arasında yayılmağa başladı. Bâzı rivâyetlere göre, filbakika fâtih 'Okba b. Nâfi' Sūdân'a kadar gelmiş idi, fakat bu rivâyetlerin galiba bertaraf edilmesi lâzımdır.

Bu durumdan, XI. asırdan önce, bu mintakalarda her hangi bir medeniyetin ve siyâsi teşkilâtın mevcut olmadığı neticesini çıkarmamak lâzımdır. XI. asırdan itibaren muhtelif Sūdân eyâletlerini idâre eden bir çok hükümdarlar müslüman dininde iseler de, böyle olmayanlar da var idi. Gerçekten bir çok Sūdân devletleri arasında en mühimleri memleketin islâmîyeti kabûl etmesinden önce vazifelerini yapıyorlardı ve bu devirden önce bâzan mühim bir kudret ve şöhrate ulaşmışlardı; sonra müslüman hükümdarların kabûl etmele iktifa ettikleri müesseseleri vardı ve al-Bakrî'nin XI. asırda müşrik Ğâna kiralığından bahsederken, tasvir etmiş olduğu şekilde, yukarı Volta'daki Mōsi kiralıklarında olduğu gibi, bu gün bile müşrik kalmış devletler de bulunmaktadır.

Eskiden bütün sūdânlılar tarafından inanılan din, her hâlde bugün onların islâmîyetin hiç te'sirinde kalmamış olanlarında görülen dinin aynı idi, yâni hem ecâdâ ibâdet, hem de tabiat ruhlarına ibâdet esâsına dayanan „animisme“'in bir şekli idi. Bununla berâber biristiyânlık Sūdân'ın bâzı mintakalarına nüfuz etmiş idi. IV.—VII. asırlarda Nûbe'de biristiyânlık bâkim duruma girmiş idi ve VII. asırda Songoy [b. bk.] kiralığını kurmuş olduğu kabûl edilen ve Berberî menşeli olarak şöhrat kazanmış olan hükümdarların biristiyân oldukları iddia olunur.

İslâmîyetin Nil vadisinin Nûbeleri veya Nûbelileri arasında oldukça erken bir zamanda yayılmış olması gerekir, fakat nehrin esas kolundan bir az uzakta bulunan şarkî Sūdân eyâletlerini islâmîyetin kazanması için çok uzun bir zaman geçmiş gibi görünmektedir; bu yerlere islâmîyet XVI. asra doğru cenûb-i garbî istikametinde ilerleyen ve mintakanın siyahları ile temas geçen arap menşeli kabîleler tarafından sokulmuştur. Sūdân'ın islâmîyetin derin ve devamlı izlerini ilk olarak alan kısmı garbî kısmıdır. İslâmîyet XI. asırda buraya araplar tarafından değil, fakat bu tarihte Murâbitlar hareketine başlayan sahra Berberîleri tarafından getirilmiştir.

Bu devirde, garbî Sūdân'da, beyazırka mensup oldukları söylenen hükümdarlar tarafından bilinmeyen bir tarihte kurulmuş olan, fakat bu sırada hükümdarları Sarakolle (veya Soninke veya Vâkore veya Marka)'ler kabîlesinin siyahları olan Ğâna imparatorluğu geliyordu; hükümdarlar Vağadu veya Bağana denilen eyâlette, Vâlata'nın cenup-cenûb-i garbisinde Kumbi'de otururlardı ve *tunka*, *kayamağa* ve *ğâna* gibi muhtelif unvanlar taşıyorlardı. Arap müellifleri, Kumbi şehrini göstermek için, hükümdarın pâyitahtına da teşmil edilen bu Ğâna tâbirini kullanmışlardır. Ğâna devletinin hâkimiyeti, asıl kendi ülkesi dışında, garbî Sūdân'ın büyük bir kısmına ve bilhassa yukarı Senegal'in sol sahilindeki altın madenlerine, bir de Şahrâ Berberî kabîlesinin ekserisine ve hususiyetle Lemtûna kabîlesine ve ihtimal Tîşit (Tichit)'in cenûb-i garbisinde bir az mesâfede bulunan pâyitahtları Avdağost'a kadar yayılıyordu.

1042'de Berberî müceddidi 'Abd Allâh b. Yâsîn, aşağı Senegal'in bir adası üzerinde kurmuş olduğu *ribât* („tekke“)tan çıkıyor ve, Adrâr ile Tagant'ın Berberîleri arasında olduğu gibi, bugünkü Tokorör veya Tukulör (Toucouleurs)'lerin cedleri olan Takrür (Futa-Toro) zencileri ve o sırada az veya çok bir şekilde Ğâna'nın hâkimiyeti altında bulunan başka

bâzı Sūdân ahalisi arasında da islâmîyeti yaymağa başlıyordu. Onun vaazları müşrikliğin bir nevi kalesi olan Kumbi'deki Sarakolle'lerin hâkimiyet veya boyunduruğunu sarsmak isteyen beyaz veya siyah kimselere hitap ettiği nisbette muvaffakiyet kazanmış idi. Siyahlar arasında Takrür kralı ve âilesi şüphesiz islâmîyeti ilk kabûl edenler olmuşlar ve Murâbitlar ordusuna birlikler bile te'min etmişlerdir. Yukarı Nijer'de oturan Manding veya Mali kralı da islâmîyeti kabûl etmekte gecikmedi ve orta Nijer'de Ğâo mintakasında yerleşmiş olan Songoy kralının ihtidâsı da aynı devre doğru gösterilmektedir. Bununla berâber Ğâna'ya sadık kalan Avdağost 1054'te 'Abd Allâh b. Yâsîn'in hücumuna uğradı ve onun tarafından alındı, ve 1076'ya doğru, Yüsuf b. Taşfîn, Murâbitların başlıca bölümünün başında olarak, Fas'ı zapt ederken ve İspanya'nın istilâsına hazırlanırken, yeğeni Lemtûna kabîlesinden Abû Bakr b. 'Omar Sūdân hudutlarında kalmış olan Murâbitlar ile, Kumbi'yi zapt ediyor ve Ğâna imparatorluğunun uzun hâkimiyetine son veriyordu. Yeni dinî kabûl etmeğe şiddetle zorlanan Sarakolle'ler kitle hâlinde müslüman oldular ve hâkimiyetleri altında kalmış ve istiklâllerini kazanmak için hâkimleri Ğâna devletinin sukutundan istifade etmiş bulunan muhtelif kiralıklarda, Cära veya Kanyaga (şimdiki Nyoro yakınında), Gumbu (Kumbi'nin cenûbunda), Sôsô (Gumbu ile Bamako arasında), Çağa veya Că (garbî Mâsina) v.b. kiralık veya eyâletlerinde, islâmîyeti yaymağa başladılar. Abû Bakr b. 'Omar'ın 1087 yılında vukua gelen ölümü ve desteklediği son Murâbit birliklerinin şimâle hareketi, islâmlaşma hareketinin devam etmesine mâni olmadı, ve XI. asrın sonlarından itibaren, Sarakolle Çağa'ları tarafından ihtidâ ettirilmiş olan müslüman Gula'lar, yeni dinî kola cevizi almağa gittikleri Altın sahilinin kesif ormanları yakınına kadar götürdüler.

Bunu müteâkip bir duraklama devri oldu. Sonra, 1224'e doğru, Vâlata'da bir dinî ve ticarî merkez teşekkül etti ve Timbuktu ve bilhassa Genne'ye doğru taşmakta gecikmedi. Müteâkip asırda garbî Sūdân müslümanlarının merkezi Timbuktu oldu. Hâkimiyetleri Ğâna hâkimiyetini tâkip etmiş olan Mandingo imparatorluğu o zaman en yüksek derecesine varmış idi. 1325'te bu devletin hükümdarı meşhûr Gongon-Mūsâ (halk arasında Kankan-Mūsâ) Mekke'den getirdiği Ğarnata'lı bir âileye mensup bir arabâ Ğâo ve Timbuktu'da taraçalı ve ehrâm şeklinde minâreli câmilâler yaptırdı; böylece buraya sür'atle yayılan ve müslüman dinine kazandırdığı parlaklık ile, bunun Nijer memle-

ketleri üzerindeki itibarını sağlamlaştırmaya bizmet eden bir mimari üslubu Sūdān'a soktu. Sūdān ile Fas arasında devamlı münasebetler bunun halefi zamanında kurulmaya başlanmıştır.

İslâmiyetin ilerilemesi, XV. asrın sonunda ve XVI. asrın başında, Songoy'un en büyük hükümdarı, askiya Muhammadu Türe zamanında, daha da kuvvetlendi. Buna karşılık, XV. asrın ortasına doğru, Takrūr, yâni Fūta-Tōro'nun, Koli-Tengella'nın Fulbe ve Mandingo gürubları tarafından zaptedilmesi ve bu memlekette, 1559'dan 1776'ya kadar iktidarını muhafaza eden bir müşrik Fulbe mutlak idâresinin kurulması ile, islâmiyetin terakkisi mübim bir şekilde yavaşladı. Aynı şekilde ve inanılabileceğin aksine olarak, Songoy ile Timbuktu'nun 1591'de, Faslıların yaptığı bir sefer ile, zaptedilmesi orta Nijer'de müslümanlığın inhitatı ile Timbuktu'nun dinî ve fikrî merkez olarak inhitatının işareti olmuştur.

Esâsen sūdânîların hepsinin islâmiyeti kabûl ettiğini düşünmemek lâzımdır. Arap tarihçi ve coğrafyacılarının, aynı zamanda mahallî ve kayınlâmelerin şâbâdetine göre, yeni din bilhassa kırallar ve yüksek me'mûrlar arasında taraftarlar kazanmış idi: Tukulör, Sarakolle, Cula, Songoy'lar gibi bâzı kabîleler müstesna, nüfus kitlesi, büyük şehirler hariç, müşrik kalmışlardı.

XVIII. ve XIX. asırda islâmiyet garbî Sūdān'da en büyük ve Murâbitlar zamanından beri asla göstermemiş olduğu bir ilerilemeyi kaydetti. Bu hareketin başlıca muharriki Takrūr'un Tukulör kastından Tōrodbe (müfr. Tōrodo)'lerin ateşli ve mutasavvıf mizacı olmuştur. Hareket 1720'ye doğru, Fūta-Callon [b. bk.]'da bir nevi dinî mutlak idârenin kurulması ile başladı. 1776'da müslüman Tukulörlerin bu tarihte o zamana kadar müşrik kalmış olan ve ekserisi o zaman islâmiyeti kabûle mecbûr bırakılan Fulbelere karşı kazandıkları zafer sonunda, Fūta-Tōro'da benzer bir dinî idârenin kurulması ile, bu hareket daha da kuvvetlendi. Yavaş-yavaş, aşağı Senegal'in Volof'ları da islâm dinine kazandı. Az sonra Fūta-Tōro Tōrodbe'leri ve Māsina Fulbeleri arasında peygamber gibi kimseler zuhur etti. Nijer ile Çad arasında ilk cihad ilân eden Tukulörlerden Usmānu Fōco oldu, kısmen Havsa'ları islâmlaştırdı ve Sokoto imparatorluğunu kurdu (1802). Sonra Māsina'da Hımdallâhî adını verdiği bir pâyiataht kurarak (1810), burada islâmiyetin hâkimiyetini te'min eden Fulbe'lerden Sēku-Hamadu Bari oldu. Nihâyet Mekke'ye yaptığı bir hacc ziyâreti (1820) sırasında, Sūdān için Tifcânflerin „halifesi“ unvanını alan ve 1838'de kendini Mandingo (1848), Kaarta'nın (1854), Sēgu'nun (1861) ve nihâyet Mâ-

sina'nın (1862) hâkimi kulan vaazlarına ve savaflara başlayan Tukulörlerden al-Hac Omar oldu; ölümleri (1864) islâmiyetin bir nevi devlet dini olduğu geniş bir imparatorluk bıraktı. Fakat bu imparatorluk fransızların ilerilemesi önünde (1890—1893) dağılmaya mecbur kaldı. Az sonra (1898), yukarı Senegal ile yukarı Volta arasında bir müslüman imparatorluğu kurma teşebbüsü Mandingolardan fâtih Samōri Türe tarafından yapılmış idi; bu hareket, fransız birlikleri tarafından esir edilen bu şahsın mağlûbiyeti ile, kesin olarak, durduruldu.

İslâmiyet merkezi Sūdān'da da XI. asırdan itibaren ilk defa olarak görülmüş idi. Bu din sülâlesi müşrikliğe sâdik kalmış olan Ume zamanında Kānem'e sokulmuş idi; bu sülâle yerli menşeli bir müslüman sülâlesi olan May'lar tarafından yıkılmıştır. Bunlar da merkezi XV. asrın sonlarına doğru Bornu'ya nakletmişlerdir. Fakat ancak bu son taribte islâmiyet, Çad gölünün iki kıyısında yerleşerek, bu muntakada derin bir şekilde kökleşmiştir. Ancak müteâkip asrın sonunda, Mbang 'Abd Allāh'ın hâkimiyeti zamanında (1561—1602), Bağirmi'yi kazandı ve ancak XVII. asrın başlarında, arap menşeli olduğu söylenen Sāleḥ, Vadāy'ı zaptetti ve 1635'ten itibaren, muzafferâne bir şekilde, oraya yerleşti. Çok sonra, maceracı Rabah'ın verdiği hız ile, islâmiyet cenup istikametine yayılmıştır. (1878—1900).

Şarkî Sūdān'da XVI. asra kadar, yerli müslüman halkı bemen-hemen yalnız Nūba'lar teşkil ediyordu. Bu devirde Dār-Fūr da, Vadāy ve Kordofān gibi, Asya menşeli olduğu söylenen putperest Tuncūr hükümdarlarının uzun zaman idâresinde kaldıktan sonra, yeni sülâlenin kurucusu Solun-Slīmān tarafından kısmen islâmlaştı. Bunun haleflerinden biri, Teherāb, Kordofān'ı zaptetti ve XVIII. asırda bu memleketin Koldācilerini islâmlaştırdı. Şarkî Sūdān'ın müslümanlaşması, XIX. asırda Dongola'nın Nūbeli bir âilesine mensûp olan ve Kordofān, Dār-Fūr, Baḥr al-Gazāl, Sennār [b. bk.] ve nihâyet Hārṭūm (1881—1885)'i zapteden Mabdi Muhammed Ahmed [b. bk.]'ın ve bunun halifesi olup, Dār-Fūr'un Bağgara kabilesine mensup olan ve fetihlerini Equatoria eyâletine kadar uzatan (1892) sonunda Kitchener tarafından Hārṭūm'dan çıkarılan (1898) ve 1899'da Wingate'nin birlikleri tarafından Kordofān'da öldürülen 'Abd Allāh'ın te'siri ile, ehemmiyetli bir şekilde kuvvetlendi.

1925'te Sūdān, bütünü ile, takriben 25—30 milyon kadar tahmin edilen nüfusa sâhip idi ve bunlar aş.-yk. müsavî kısımlar hâlinde,

müslüman ve „animiste“lerden müteşekkildir. Müslümanlar büyük merkezlerin ekserisinde hâkimdirler, fakat şehirli halk dışında, nisbeten az miktardadırlar. Bununla beraber bâzı kabîleler tamâmiyle veya büyük bir kısmı ile müslümandır; bunlar garbdan şarka doğru Volof'lar, Tukulör'ler, Sarakolle'ler, Cula'lar ve Songoy, Kanūri'ler, ve Kānembu'lar, Teda Tubu'lar, Māba'lar, Koneāra'lar, Koldāci'ler, Nūba'lar ve daha az mühim olan başkalarıdır. Pöl'ler yâni Fulbe'ler, Mandingo'lar, veya Malihke, Sorko'lar veya Boso'lar, Hausa'lar, Bağirmi'ler v.b. gibi bâzı kabîleler de kısmen müslüman, kısmen müşriktir. Serer'ler, Cola, yâni Flup'ler, Basari'ler, Konyagi'ler, Bambara'lar, Bobo'lar, Dongon veya Tombo'lar, Samo'lar, Mōsi'ler, Gurunsi'ler, Lobi'ler, Dagari'ler, Senūfo'lar, Busanse'ler, Gurmantse'ler, Berba'lar, Kambari'ler, Bautşi'ler, Mandara'lar, Musgu'lar, Mundang'lar gibi bâzıları ve merkezi şarkî Sūdān'ın müslümanlar tarafından Kāfiri, Kirdi, Fertit, Cenahēra lekapları altında toplanan müteaddit halkları gibi bâzıları da tamâmiyle veya ekseriyetle „animiste“dirler.

Arapça, konuşma dili olarak, Sūdān'a çok az nüfûz etmiştir. Bu dil yalnız müslüman Sūdān lehcelerini dinî kelimeler bakımından zenginleştirmiştir. Bu lehceler, „animiste“ sūdânîlarınkı gibi, zenci-Afrika âilesine mensuptur. Buna karşılık, arapça bir az tahsil görmüş sūdânî müslümanlara yazı dili vazifesini görür ve bilhassa XV. asırdan itibaren, arap dilinde gerçek bir Sūdān edebiyatı vardır. Bâzan, hiç olmazsa Fulbe ve Hausa dillerinde, yerli dilleri yazmak için, arap alfabesi kullanılır.

[Burada bahis mevzuu olan topraklar üzerinde şimdi Senegal [b. bk.], Gambiya (10.700 km.² olup, ekseriyeti müslüman 290.000 kadar nüfuslu bir ingiliz müstemleke himâye idâresi, 1960'ta kabûl olunan bir anayasaya göre idâre olunur), Gine (İspanya ve Portekiz Gine'lerinden ayrı, 1958'de kurulmuş bir cumhuriyet olup, 244.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu vardır), Sierra Leone (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 72.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 nüfusu vardır), Liberya (111.000 km.² arâzili, 1.250.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Fildişi cumhuriyeti (322.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu olan bir devlet olup, 1960'ta istiklâline kavuşmuştur), Mali (merkezi Bamako olan bir müslüman cumhuriyeti olup, 1.250.000 km.² arâzisi ve 4.300.000 kadar nüfusu vardır; eylül 1960'ta tam bir istiklâl kazanmıştır), Volta cumhuriyeti (is-

tiklâlini 1960'ta kazanmış olan 272.000 km.² arâzili ve 3.500.000 nüfuslu bir devlet), Ghana (Ghana, 1960'ta kurulmuş bir cumhuriyet olup, 230.000 km.² arâzisi ve 6.500.000 kadar nüfusu vardır; İngiliz Milletler topluluğuna dahildir), Togo (1960'ta istiklâline kavuşmuş bir cumhuriyet olup, 55.600 km.² arâzisi ve 1.500.000 kadar nüfusu vardır), Dahomey (1955'te kurulmuş aş.-yk. 110.000 km.² arâzili, 1.600.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Nijer cumhuriyeti (1.800.000 km.² arâzili, 2.850.000 nüfuslu), Nijerya (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 954.000 km.² arâzisi ve 35.000.000 nüfusu vardır; merkezi Lagos'tur) ve Çad cumhuriyeti (1.300.000 km.² arâzili olup, 2.700.000 kadar nüfusludur, 1960'ta istiklâline kavuşmuştur) devletleri kurulmuştur].

Bibliyografi: Garbî Sūdān: 'Abd al-Rahmān al-Sa'dî, *Tārîḥ al-Sūdān* (trc. Houdas), Paris, 1900; Maḥmūd Kālî, *Tārîḥ al-Fattāḥ* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913; *Tazkirat al-nisyan* (trc. Houdas), Paris, 1901; Mungo Park, *Travels in the Interior of Africa* (London, 1799); René Caillé, *Journal d'un voyage à Timboctou et à Senne dans l'Afrique centrale* (Paris, 1830), 3 c.; H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1849—1855* (London, 1858), 5 c.; E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental, 1863—1866* (Paris, 1868); Binger, *Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Massi* (Paris, 1892), 2 c.; A. Haquard, *Monographie de Tombouctou* (Paris, 1900); Ch. Monteil, *Monographie de Dienné* (Tulle, 1903); ayn. mll., *Les Khassonké* (Paris, 1925); ayn. mll., *Les Bambara de Segou et du Kaarta* (Paris, 1924); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Paris, 1913), 3 c.; M. Delafosse ve H. Gaden, *Chroniques du Fouta Sénégalais* (Paris, 1913).

Merkezi ve şarkî Sūdān: Bruce, *Voyage aux sources du Nil, en Nubie et en Abyssinie pendant les années 1768 à 1772* (trc. Castera), Paris, 1790—1792; Denham, Clapperton ve Oudney, *Voyages et découvertes dans le Nord et dans les parties centrales de l'Afrique* (trc. Eyriès ve de Lamandière), Paris, 1826, 3 c.; İbn Omar El Tounsy, *Voyage au Darfour* (trc. Perron), Paris, 1845; ayn. mll., *Voyage au Ouday* (trc. Perron), Paris, 1851; d'Escayrac de Lauture, *Mémoire sur le Soudan* (Paris, 1855—1856); H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1856) 5 c.; G. Nachtigal, *Sahara und Su-*

dan (Berlin, 1879—1882), 3 c.; Jules Borelli, *Ethiopie méridionale* (Paris, 1890); Bricchetti-Robecchi, *Tradizioni storiche, raccolte in Obbia* (Roma, 1891); C. H. Robinson, *Hausaland* (London, 1896); R. C. Slatin-Pacha, *Feuer und Schwert im Sudan* (Leipzig, 1896); ingl. trc., *Fire and Sword in the Sudan* (trc. F. R. Wingate), 5. tab., London, 1897; E. Gentil, *La chute de l'empire de Rabah* (Paris, 1902); H. Carbou, *La région du Tchad et du Oudaï* (Paris, 1912), 2 c.; A. Schultze, *Das Sultanat Bornu* (Essen, 1910); ingl. trc., *The sultanate of Bornu* (trc. P. A. Benton), London, 1913; G. Bruehl, *L'Afrique Équatoriale Française* (Paris, 1918).

(MAURICE DELAFOSSE.)

Şarkî Sûdan (türkçedeki mânası ile, Sûdan), orta çağ arap müelliflerinin Sûdan'ı olup, büyük Sahra'nın cenûbunda bulunan garbî ve merkezî Afrika arâzisidir. Ancak XIX. asırda bu isim 1820—1822'de Muhammed 'Alî'nin askerî birlikleri tarafından zaptedilen ve o zamandan itibaren Mısır Sûdan'ı (daha sonra İngiliz-Mısır Sûdan'ı, türkçede yalnız Sûdan) denilen Nil havzası için de kullanılmıştır. Bâbîlî tarafından Muhammed 'Alî'ye 1841'de verilen bir *fermân*'da onun bâkimiyeti altında olan ülke Nuba, Dâr Fûr, Kordofân ve Sennâr ile bunlara bağlı yerleri ihtiva eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Sonraları mısırlıların verdiği ad coğrafî, tarihî mânada Sûdân'a âit olmayan yukarı Nil ile Baîr al-Ğazâl mıntakalarına da şâmil oldu.

İkinci dünya savaşından evvelki İngiliz-Mısır Sûdân'ı 22° ve 3° şimâl arzı arasında, aş.-yk. 1.000.000 mil² olan sâhayı içine alır ve bunun içinde, fizik şartlar, kum çöllerinden hatt-ı üstüvâî ormanlara kadar, değişik ve burada çok ayrı kavmî çeşitler vardır. Buraların birleştirilmesinin âmîli, memlekette 2.000 mil-den fazla bir uzunluğa sâhip olan Nil nehridir. Muhtelif iklim mıntaka husûsiyetleri yağmur düşüşü ile tâyin edilir ve yağış memleketi garp-cenûb-i garbîden şark-şimâl-i şarkîye doğru uzanan bâzı nebat şeritlerine taksim eder. En şimâlde olan şerit yağmursuz ve Nil sahilleri boyunca dar bir kısım hâric, iskânî imkânsız bir çöldür. Çölün cenûbunda çalılık bir çorak arâzi bulunur, burada az mebzûl olan kış yağmurları deve, koyun ve keçilere mer'alar te'min eder ve böylece bayvan yetiştirmekle meşgul olan göçebe bir nüfusun mevcudiyetine imkân verir. 15° arzın cenûbunda mevsim yağmurları çoğalır ve memleket bayvan yetiştirmek ve darı ve mısır mab-sulü zirâati için çok uygun olan bir ağaçlıklı

bozkır husûsiyetini alır. Geniş bodur, dikenli ağaç ormanları büyük miktarda arap zamkı te'min eder. 12° arzın cenûbunda, memleket mebzûl miktarda yağmur alır ve kısmen, ağaçlardan mahrum, yüksek otlar ile örtülü geniş ovalardan, kısmen de ağaçlıklı bozkır ormanlarından ibârettir. Üstüvâî ormanlar su ceryanlarının kenarları boyunca en cennupta bulunur.

12. arz dâiresi, kaba olarak, müslüman Sûdân ile müşrik cenup arasındaki ayırma hattını teşkil eder. Cenûbun zenci ırkından gelen kabîleleri arasında, şaşılacak kadar dil ve hars tenevvüü vardır ki, bu hâl tatmin edici her hangi bir tasnifi imkânsız kılmaktadır. Bâzı dil âileleri açık bir şekilde görünmektedir; diğer hâllerde, bir zümreye bağlama fizik veya barsî busûsiyetlerin benzeşmesinde, yahut sâdece zümre tarafından iskân edilen mıntakanın coğrafî görünüşüne istinat etmektedir. Evans-Pritchard'a göre, böylece, burada şu bölümler tefrik olunur: 1. Nil sabilleri kavimleri ile ilgili zümre, Dinka, Şilluk ve Nuer'leri içine alan iyi tâyin edilmiş zümre; aralarında sıkı akrabalık münâsebetleri bulunan dilleri konuşurlar ve bir çok müşterek hars unsuruna sahiptirler. 2. Nil-hâmî kavimleri, Bari'ler ve Bari dili konuşan diğer kabîleleri ve bir de dil bakımından Bari'den ve diğerlerinden ayrılan bir miktar kabîleleri içine alır, Nil'in şarkındadırlar. 3. Demir mâdenleri yaylasının (Ironstone yaylası) kabîleleri; Baîr al-Ğazâl mıntakasından küçük kabîlelerden meydana gelen mutecânis olmayan zümre. 4. Azande'ler. 5. Ekseriya Nûba'lerin (b. bk.) aynı sayılan cenubî Kordofân'ın dağ kabîleleri; bunlar 10 dil âilesine mensup muhtelif lehçeler konuşan büyük miktarda küçük kabîlelere bölünür. 6. Mavi Nil ile Beyaz Nil'in yukarı mecrâları arasında bulunan Dâr Fung (Fune) kabîleleri; bunlar 5 veya 6 dil zümresine ayrılırlar.

Şimâl ile cenup arasında gerçekleştirilmiş bulunan ve müşterek bir idârenin ve ticarî münâsebetlerin neticesi olan sıkı bağa rağmen, islâmîyet müşrik bölgelerde yayılmak temâyülünü göstermemiştir. Zenci asıllı (ekseriya köle) olan bir çok şahısların, kabîle bağlarını kaybederek, müslüman oldukları doğru ise de, müşrikliğin, bizzat kendi memleketinde veya çok az karşılıklı nüfuzların bulunduğu Nûba dağlarında olduğu gibi, her iki dinî nizamın yan-yana yaşadığı budut bölgelerinde bile, ciddi bir sûrette bücuma uğramadığı da muhakkaktır. Müslüman cemâatler devlet me'mûrları, tâcirler, eski askerler v.b.'lerinden ibârettir; bunlar cenûbun bir çok idarî ve ticarî merkezlerinde bulunurlar, fakat bunlar müşrik

kabîleler arasında mübim bir propaganda te'siri icra etmeyor görünmektedir.

Cenûbun kaymî ve barsî karışıklığının aksine olarak, şimâl hem müslümanlıktan, hem arap dil ve harsının hâkimiyetinden ileri gelen büyük bir mutecânislik husûsiyetine sahiptir. Bâzı istisnâlar (Nûba'liler, Beca [b. bk.] ve Dâr Fûr [b. bk.]'da bâzı zenci menşe'li kabîleler) hâric, bütün Sûdân müslümanları arapça konuşurlar ve az veya çok doğru olarak, arap menşe'li olduklarını söylerler. Arapların Sûdân'ın içlerine doğru göçmeleri [bk. mad. NÜBA] dışarıdan bicret edip, gelenlerin yerli nüfus ile karışması neticesini doğurdu ve Sûdân'ın şimdiki kabîleleri bu sûretle teşekkül etti. Arap menşe'lerinin nisbî saflığı türlü zümrelerde değişir ve yalnız dilin verdiği mi'yardan bir delil çıkarılamaz; şu hâlde „Sûdân arapları“ bedihi bir kavmî mânaya sahip değildir, fakat bu, Nûba'lerden ve Beca'lerden ayrılan arapça konuşan kabîleleri göstermek üzere kullanılır; bununla beraber şu vâkıyı gözden uzak tutmamak lâzımdır ki, yalnız Nûba ve Beca unsurları arap kabîleleri içinde imtisas edilmiş olmayıp, bâzı hâllerde bunun aksi doğrudur.

MacMichael'in tasnifine göre, Sûdân arapları başlıca iki bölüm ihtiva eder; Ca'liyyîn-Danâkla zümresi, sabîl kabîlelerinin ekserisini ve aynı zamanda Kordofân'ın yerleşik nüfusunun çoğunu içine alır; ve Cuhayna [b. bk.] zümresi, menşe'lerini 'Abd Allâh al-Cuhânî adlı bir kimseye çıkarır ve Baqqâra'lar ile deveci göçbelerin büyük bir kısmını içine alır.

İster menşe', ister maddî hars ve âdet meselesi bahis mevzuu olsun, arap unsurlarını yerli Afrika unsurlarına mensup olanlardan ayırmak güçtür. Kadınların cinsî münâsebetine imkân vermeyen bir ameliyat ile evlenme münâsebetlerinin „ilga edilmesi“ merâsimi, âilelerin ve kabîlelerin soy adlarını teşkil etmek için (bâ-mî?) -âb edatının kullanılması (Rubâtâb, 'Aliyâb v.b.), gayr-i arap menşe'li sayılabilir. Anılan ameliyatı yapmayan ve -âb ekini kullanmayan Baqqâra'lar, bem dış görünüşte, hem de mizacta, cenubun siyahî kabîleleri ile sık münâsebetlerinin neticesi olan bâzı zenci husûsiyetler almışlardır. Bu âmillerin ber biri göz önünde bulundurulur ise, kabîle mensuplarından, yalnız lisanî münâsebet değil, fakat harslarının, ırkî duygularının ve tarihî an'anelerinin hâkim çizgileri bütün arap menşe'li olduğundan, bunlardan araplar gibi bahsetmemiz esassız değildir.

Bu din ve dil birliği ile rekabet edencesine, mesken ve hayat tarzı bakımından, büyük fark-

lar mevcuttur; bundan dolayı aşağıki bölmelere kolayca vâsıl olunabilir:

a. Deveci göçbeler (*Abbâla*) 13° ve 18° arzlar arasındaki çorak arâzinin kuru mıntakasını işgal ederler; buraların arâzi şartları Arabistan'ın şimâlinin şartlarına çok benzer. Bunun neticesi olarak, bu nüfusun hayat tarzı ve âdetleri eski arap şiirinde ve Arabistan seyyahat edebiyatında tasvir edilenler ile büyük bir yakınlık gösterir; bununla beraber ibmâl edilmesi mümkün olmayan farklar, kısmen Beca ve Nûba'li unsurların imtisas edilmesi vâkiasından, kısmen de yeni mubite intibaktan ileri gelmektedir. En mübim kabîleler: şimâlî Kordofân kabîleleri (Kabâbîş, Dâr Hâmid, Hamar); hem Kordofân'da, bem Kassala'da temsil edilen Lahâvîn'ler, Buğâna kabîleleri (Şukriya, Bağâhîn); Kassala eyâletinin Beca lehçeli kabîleleri; ve Tigrê dili konuşan, Eritre hudutlarındaki Banî 'Amir'ler.

b. Hayvan yetiştiren göçbeler (*Baqqâra*); bunlar cedlerini deveci kabîleler ile aynı menşe'e çıkarırlar ise de, bu sonunculardan yalnız hayat tarzı bakımından değil, vücut görünüşleri ve konuşmaları ile de ayrılırlar. Bunlar 13. arz derecesinin cenûbunda, Beyaz Nil'den cenubî Kordofân'a ve Dâr Fûr'a kadar giden çok geniş bir mntakayı işgal ederler ve eski İngiliz-Mısır hudutlarından Vadâ'î [b. bk.] ve Bornû [b. bk.]'ya taşarlar. Cenup otlaklarında yukarı Nil'in ve Baîr al-Ğazâl [b. bk.]'in zenci kabîleleri ile sıkı münâsebette bulunurlar ve Sûdân'ın geri kalan araplarından daha fazla bir nispette zenci kanına sahip gibi görünmektedirler. „Erkekler umûmiyetle kalın dudaklı ve yassı burunludurlar... ve her tarafta hâkim olan renk açık esmerden ziyâde koyu esmerdir“ (G. D. Lampen). Fakat aynı müellife göre, bunlar ırkî gururlarını muhafaza edebilmişlerdir ve „mühim bâzı husûsiyetlere rağmen, bunlar ile büyük arap ırkı kolları arasında bulunan büyük benzerliklerden dâima hayrete düşülür, öyle ki, Baqqâra'lar üzerinde bir giriş çalışması için, Doughty'nin *Arabia Deserta*'sı en iyi rehberdir“. Onların aralarında şimâl araplarının hayatındaki develer kadar ön planda bir yer işgal eden davarları için husûsî bir alâkalı vardır. Onlar at da yetiştirirler ve cür'etli zürafa ve fil avcılığı olmak şöhretine sahiptirler. Eskiden savaşçı ruhları, köleler yakalamak için, baskınlar ile tatmin olunurdu ve Mahdî devrinde, dervişler orduları emîrlerinin büyük kısmını bunlar te'min etmişlerdir. Eski İngiliz-Mısır Sûdân'ındaki başlıca Baqqâra kabîleleri, garpten şarka doğru giderek, şunlardır: Avlâd Humayd'ler, Havâzma'ler, Misîriya'ler, Humr'lar, Rizaykât ve Ta'â'îş'ler.

c. Yerleşik köylüler. Ekser hâllerde, göçebe ile köylü arasında tefrik ancak yaşama tarzına münhasırdır, yoksa kavim ve kabîle menşeleri her iki hâlde birbirinin aynıdır. Har-tüm'un şimalinde büyük sahil kabîleleri Nûba dili konuşan Danâkla'lar, sonra Şa'îkiya'lar, Rubâtâb'lar ve bir miktar daha küçük kabîlelere ayrılmış olan Ca'liyin'lerdir. Ziraatları nehrin kıyıları ile hudutlanmıştır ve bu su dolapları (sâkiya) ve şadûf kullanmak sayesinde, yahut Nil suları çekildiği zaman, su üstüne çıkan yerlerde mümkündür. İyi yağmur yıllarında, nehirde uzak çorak arâzide de mahsul alınır, buralar kasabalılar için mevsimlik iyi mer'alar da te'min eder. Köyler kerpiçten, mustatil şeklinde, süslerden mahrum evlerden müteşekkildir. Danâkla'lar ile Ca'liyin Kordofân ve Beyaz Nil'e ziraatçı halk kitleleri göndermişlerdir ve tâcir olarak, Sūdân'ın her tarafında bunlara rastlanır. Şa'îkiya'lar askerî hizmetlerden zevk alırlar; eskiden Sūdân Defence Force ve polisinin arap birliğinde büyük miktarda bu kabîle mensupları vardı.

Merkezî Sūdân'ın yerleşik ahalisi şimaldekinden daha az mütecânistir. „Cezîra“ köylüleri maddî bakımdan nehir sâhillerindeki hemcinslerinden farklı değildir; Kordofân'dakiler ihtimâl Danâkla muhacirlerinin yerli nüfus ile karışmasının bir neticesidir. Arap unsuru şimalde daha mühimdir ve cenûba doğru derecede zayıflar. Fakat, köy nüfuslarının kavimî safiyeti göçebelerden ziyâde arap olmayan unsurlar ile bozulmuş olmakla berâber, arap ve islâmî hars an'aneleri bunlarda inkâr edilemeyecek bir kudretle kendini kabûl ettirmiştir. Bu mintakaların ziraatî kış yağmurlarına bağlıdır ve başlıca mahsulleri darı ve mısırdır. Bundan başka susam ve şam fıstığı mahsulü ilâve bir gelir kaynağı teşkil eder. Uzun zamandan beri küçük bir mikyasta yapılmakta olan pamuk ziraatı, son yıllarda, bilhassa Sennâr barajı ile sulanan mintakalarda, gittikçe artmaktadır ve bugün memleket iktisadiyatının en mühim âmillerinden birini teşkil eder. Köylerde yapıların buraya mahsus şekli çamurdan yapılmış dâire biçiminde kulübelere olup, mahrutî biçimde çatıları darı sapları ile örtülmüştür ve hattâ ekseriya bütün kulübe sapları ve otlar ile yapılmıştır.

d. En eski şehirlerin, Dongola, Berber, Sennâr [bk. madd.]'ın sâkinleri eski ehemmiyetlerini çok kaybetmişlerdir. İdâre merkezi Har-tüm [b. bk.] türk—Mısır fethinden sonra kurulmuştur ve yerli başşehir Omdurman [b. bk.] ancak Mahdî hareketi sırasında ehemmiyet kazanmıştır. Daha sonra Kordofân'da El-Obeyd

(al-Ubayyaz) ve Cezîra'de Vad Medanî mühim ticâret merkezleri olmuştur. Şehirlerin karışık nüfusu bütün yerleşik kabîlelerden gelmektedir, Ca'liyin ve Danâkla'lar kuvvetle temsil edilmektedir. Bir de başlıca zanaâtçılık ve ticâret ile meşgûl olan mühim mısırlı ve „levantin“ unsur vardır.

Dil. Müslüman şimalde arapça hâkimdir ve hattâ, başka yerli lehcelerin devam ettiği yerlerde bile, muhabere ve idâre için kullanılan yegâne dil arapçadır. Arapça olmayan yerli lehceler şunlardır: Asvân'dan Dongola'ya kadar Nil boyunca konuşulan Nûba dili; Beca kabîlelerinin eski hâmi dili olan To-Bedavie dili; ve Eritre hudutlarında Banî 'Âmir tarafından konuşulan Tigrê dili. Bu cemâatlerde erkeklerin bir çokları iki dillidir. Dâr Fûr'da bir miktar yerli dil sözde müslüman kabîleler tarafından kullanılmaktadır: Fûr, Dâco, Masâlît (Mâba), Midob (bir Nûba lehcesi) dilleri böyledir.

Sūdân'da konuşulan arapça yeni yerli lehceleri arasında mustakil bir yer işgal eder. Yer, kabîle ve içtimaî duruma tekabül eden lehce farkları pek çoktur; göçebelerin lehceleri köylülerinkinden açıkça farklıdır; nihâyet Bakîkâra lehcesi husûsî bir yer işgal eder. Farklara rağmen, bu lehceler ayrı bir lehce zümresi teşkil edecek kadar benzerlikler gösterir. Memleketin teorî edilmiş durumu dolayısı ile, dil bir çok eski husûsiyetlerini muhafaza etmiştir ve komşu Afrika konuşma dillerinin te'siri, bâzı zümrelerin lugatçeleri müstesnâ, çok ehemmiyetsiz olmuştur.

Kayda değer fonetik husûsiyetleri şunlardır: cîm'in ön-damak patlayıcı telâffuzu = *dy*; aslî *z*'nin *d* olması (*kiğib*, yalan; *qubbân* sinek); bir ısıklık sesi te'siri altında cîm'in *d* telâffuz edilmesi (*dēs*, ordu; *şadar*, ağaç; *dağs*, sıpa, *cayş*; *şacar*; *cağs* yerine); aslî *k g* telâffuz olunur ve ekseriya *g* olur. Kordofân'ın yerleşik kabîleleri *hâ* ile 'ayn seslerini kaybetmişler ve bunların yerine *hâ* ile *hamza*'yi koymuşlardır. Bilhassa Bakîkâra lehcelerinde, bir takım kelimelerde (ihtimâl dışarıdan alınmış kelimelerdir) bulunan *ny* ve *ç* (*ty*, aslî *k*'den çıkmış olmayanlar) sesleri, ihtimâl bir Afrika te'siri ile, meydana gelmiştir.

Başka lehcelere kıyasla, Sūdân arapçası sesliler bakımından zengindir: nitekim *fa'l*, *fi'l*, *fu'l* şeklindeki isimler *kalib*, *kiğib*, *quhur* şekillerini alırlar ve kıyâsî *rikibt* ve *marakt* yerine *rikibta* ve *marakta* gibi, bâzı sessiz zümrelerini, bir sesli ilâve derek, ayırmak temâyülü vardır. Aynı şekilde sonda bulunan sesizin kaldırılması müsterektir (*nidim*, pişman oldum; *şasâm be rabbî*, Tanrıya yemin ettim);

garpte aynı temâyül *tarakt* ve *şuft* yerinde *tarakit* ve *şufit* gibi şekillerin doğmasına sebep olmuştur.

Gramerdeki ilgi, çekici bir gelişme de konuşan fâil de dahil olmak üzere, bir emir veya dâvet ifâde etmek için şahıs zamirli bir emir şeklinin teşkilidir, msl. *ağ'udâk*, benim ile otur; *kümâk*, ikimiz kalkalım; *al'abâkun*, beraber oynayalım. Cenûbî ve merkezî Sūdân'da cemi ek zamirleri müzekker için *hun* ve *kun*, müennes için *hin* ve *kan* şekillerini alır. Vasil zamiri *al* (*el*, *il*)'dir. Lehce her ne kadar umûmiyetle şark konuşma örneğinde (burada Yamanî, yani Yemen lehcesi ile, bâzı tekâbüller tesbit edilmiştir), Magrip dilinin kendine bas husûsiyetleri —müfr. *naf'ul*; cemi *naf'ulû*—Beyaz Nil'de ve Kordofân'da bulunmaktadır. İsimlerde *tanvîn* (*an*, çekim hâlleri tefrik edilmeksizin) 'in sık-sık kullanılması kayda değer: *canâyan Şukrî*, Şukrîya'lerden erkek bir çocuk; *ba'îran hürî*, sarı bir deve, *ab râşan kavvî*, inatçı bir adam.

Şimaldeki kıyı ağızlarının lugatçesi Nûba dilinden bir miktar kelime, husûsiyetle su dolapları ve zirâat ile ilgili tâbirler almıştır ve şarkta Beca dili aynı te'siri yapmıştır. Bakîkâra'ların lugatçesi müsterek örnekten en fazla uzaklaşmayı gösterir ve zenci ağızlarından alınmış olan mühim bir miktarda kelime ihtiva eder, fakat bu hususta teferrüatlı araştırmalar mevcut değildir.

Cenûbî Sūdân'da köle tâcirleri tarafından sokulmuş olan ve Uganda'da Nûbi adı ile bilinen bozulmuş arapça şekli *lingua franca* olarak geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Bu dil arapçanın savtî ve sarfî bütün husûsiyetlerini kaybetmiş ve ingiliz „pidgin“'ine benzer bir gelişmeye uğramıştır.

Din. Ortaçağ Nûba'si hristiyan bir memleket idi, fakat islâmîyet IV. (X.) asırdan itibaren, birinci ve ikinci Şelâleler arasındaki Nûba'liler arasında ve, ekserisi müşrik kalmış olmakla berâber, Beca memleketinde bir dereceye kadar ilerilemeler kaydetmiş idi. Cenûbî Nûba'daki Söba'de dâimî oturan müslümanlar vardı ve bunlar husûsî bir mahalle işgal ediyorlardı. Kızıl deniz sahlinde, 'Akîk'de, IV. (X.) ve V. (XI.) asıra âit müslüman mezarları bulunmuştur. Bununla berâber ancak bir arap hicretinden ve bir Mısır himâyesinin yerleşmesinden [bk. mad. NÜBA] sonra, VIII. (XIV.) asırda, islâmîyet şimalde bâkim duruma geçti, hâlbuki cenupta hristiyanlık daha bir çok asır varlığını devam ettirecektir. Müslüman bir Dongola hükümdarı ilk defa 716 (1316)'da tespit edilmiştir, fakat İbn Battûta, 756 (1355)'da, Nûba'lilerden hristiyan olarak bahseder; bununla berâber bir

müslüman adı taşıyan bir hükümdar (İbn Kanẓ al-Dîn) zikretmektedir. Cenûbî Nûba'de ilk müslüman sülâle Func [b. bk.]'lar tarafından 905 (1500)'e doğru kurulmuştur. Yerli an'ane müslüman müesseselerin zuhûru ile islâmî ilmin yayılmasını X. (XVI.) asırda Func hükümdarlarının ve tâbii olan arapların himâye ettikleri yabancı âlimlerin ve evliyânın gelmesi ile ilgili gösterir.

Func devrindeki dinî hayat hakkında Muhammed Vad (Valad) Zayf Allâh (ölm. 1224=1809)'ın *Tabakât*'ının verdiği mühim bilgilere sahibiz; bu eser Sūdân'lı âlim ve velîlerin bir bâl tercümesi lugatidir. Başka memleketlerde daha eski medeniyet an'aneleri sayesinde görülen hars gelişmesinin Sūdân'daki tecellisi islâmîyetin arka plana atılmasıdır; bunun hâkim çizgileri evliyâ ibâdeti ve „muhterem insanların“ (*fuğarâ*; *fakî* müfred için kullanılmaktadır) büyük te'sirleridir; bu tâbir hem dinî ilimlerde âlim olanlar, bem tasavvufî ısrak ve velîlik namzetleri için kullanılmaktadır. İlim, bilhassa Maliki fıkıhı tetkikleri müteaddit mekteplerde (*halva*) yapılmakta idi ve bunlar Mekke mektepleri (haccın neticesi) ve Kahire'de al-Azhar ile bir dereceye kadar temas hâlinde bulunmakta idi; fakat bu tetkiklerin vüs'ati mabdut kalmıştır ve bâkim olan temâyül batıl halk inancı ve bir sahte-tasavvuf temâyülü olmuştur.

Mısır'ın burayı zaptı yabancı te'sirlere yol açtı, fakat bu halk kütlesi üzerinde az te'sir yaptı. En çok kayda değer bir netice yabancı menş'ali bâzı *tarîka* („tarikat“) 'ların husûsiyetle Tâ'îf'li Muhammed 'Oğmân al-Mîrğânî tarafından XIX. asrın başında buraya sokulmuş olan Mîrğânîya veya Hâtmiya tarikatının meydana çıkması olmuştur; ehemmiyetini muhafaza eden diğer tarikatlar Sammânîya ve Ahmadiya-İdrîsiya'dır. Ticânîlerin garpte bir miktar sâlikleri vardır.

1881'de Muhammed Ahmed [b. bk.] tarafından vaaz edilen mehdîlik Sūdân'ın bâtil itikatlı müslümanlığı ikliminde kökleşti ve kurucusu her hususta örnek bir *fakî* (*fağîr*) oldu. Hareket, bilhassa fena idârenin tevhit ettiği memnuniyetsizlik neticesinde, tehlikeli nisbetler kazandı ve, bir zaman muzaffer olmuş ise, bu idârî makamların ona karşı gelmek için yersiz tedbirler alması neticesidir. Mahdî, tâliminde Vehhâbîlik ve Sentüsîlik kaynaklarından alınmış unsurlar (ilk islâmîyete dönüş; bid'atlere ve yabancı te'sirlere muhâlefet; mezarlara yapılan hacların ve ziyâretlerin yasaklanması; tütün ve musikinin yasaklanması) ile Mahdî hakkındaki halk an'anelerinin kıyamet görüşlerini ve Sūdân'daki islâmîyetin

kerâmet hakkındaki husûsiyetlerini bir araya getiriyordu. Dört mezhebin yerine mehdîliği koymak gerekti ve mehdîlik ile ilgisi olmayan dinî edebiyat yasak edildi. Mahdî'nin halifinin, halife 'Abd Allâh'ın hâkimiyeti sırasında dinî devlet yerini askerî bir mutlak idâreye bıraktı.

İngiliz-Mısır hükûmetinin yerleşmesinden sonra, sūdânî müslümanlar arasında tahsil görmüş unsurlar diğer müslüman memleketlerin fikrî hayatına gittikçe artan bir şekilde katılmışlardır. Eski *halva*'ler ehemmiyetlerini çok kaybetmiştir. Dinî tetkikler resmî bir '*ulamâ*' meclisi tarafından murâkabe edilen bir müessese olan Omdurman *Ma'had 'ilmi*'sinde merkezileştirilmiş idi; *şari'a* („*şeriat*“) mahkemeleri kadılarının yetişmesine gelince, bu hükûmetin bir mektebi ile te'min edilmiş idi. Kitleler arasında hâlâ bâtil itikatlar hâkim durumda idi ve *tarîka*'lere giriş dinî hayatın mühim bir kısmını teşkil ediyordu. Mahdî'nin talebeleri bir *tarîka*'ya benzer bir şekilde bir araya gelmiş olan bir cemâat şeklinde teşkilâtlanmışlardı ve reisleri Mahdî'nin hayatta kalan oğlu idi.

Tarih. Şarkî Sūdân, Mısır işgalinden beri, siyâsî bir birlik teşkil etmektedir. Ayrılmış ülkelerinin eski tarihleri için bk. madd. BECA, DÂR FÜR, FUNC, KASSALA, KORDOFÂN, NÜBA, SENNÂR. Muhammed 'Alî [b.bk.]'nin genişleme siyâseti ve servet kaynakları elde edebilme ümitleri daha önceleri Sennâr'ın hâkimiyeti altında bulunan sâhaların ilhâkına sebep oldu. Teşkilâtı bozulmuş ve iç kavgalar ile yıpranmış olan Func devleti mukavemet gösteremedi. Dongola'da Şa'îkiya araplarına ve Kordofân'da Dâr Fûr askerî birliklerine karşı kazanılan zaferlerden sonra, işgal ciddi güçlükler ile karşılaşılmasızın, tamamlandı (1820—1822). Kassala'da Beca kabilelerinin mukavemeti nihâyet 1840'ta bertaraf edildi. Dâr Fûr ve cenup mıntakaları bir zaman için istiklâllerini muhafaza ettiler.

Başlıca türkler ve arnavutlardan müteşekkil kimseler ile bir idâre kurulup, aynı milletlerden askerî birliklerin yardımı ile desteklendi. Şa'îkiya'lerden gayr-i muntazam kuvvetler (*başı-buzuğ* veya *dalatiya*) te'min edildi ve son olarak, muntazam askerler köle durumunda olan siyah askerlerden ibâret idi.

Muhammed 'Alî'nin selefleri zamanında, çok geniş yeni arâziler ilk fetihlere ilhâk olundu. Ateşli silâhları kullanmanın araplara kazandırdığı üstünlük, esâs olarak, köle ve fil dişi ticâreti gayesi ile, fakat gerçekte fetih hedefleri ile, onların yukarı Nil ve Bahr al-Ğazâl peki zenciler memleketlerine nüfûz etmelerine

imkân verdi. Seferler ilk önce mâcera arayan tâcirler tarafından, resmî hiç bir yardım olmaksızın, yapıldı. Ca'liyin'lerden, Danâkâla'lerden, türklerden ve battâ avrupalılardan tâcirler, ücretli askerler ile silâhlandırılmış gemiler techiz ediyorlar ve tahkim edilmiş ticâret mahallerinde (*dēm*'ler veya *zarîba*'lar) yerleşiyorlar ve civar memleketleri fiilen hükmü altına alıyorlardı. Bu mâceracıların başlıcası bir Ca'li olan Zubayr Rahma idi; bu şahıs Bahr al-Ğazâl'da kendine bir eyâlet yarattı ve sonunda, 1874'te, Dâr Fûr kırallığını zaptetti.

Bu zaman esnâsında, hükûmet o vakte kadar tâcirlerin meşrû olmayan çalışmalarına terk edilmiş olan mıntakalarda kudretini sağlamlaştırmaya mecbûr kalmış idi. Memleketin tahribi, büyük bir miktarı köle hâline getirilmiş olan yerlilerin mârûz kaldığı merhametsizce tecâvüz ve baskılar Mısır makamlarının bigâne kalamayacakları umûmî bir rezâlete sebep oldu. 1869'da hidiv İsmâ'il Paşa [b.bk.] Samuel Baker'i Hatt-ı üstüvâ eyâletinde (Equatorial Province) idâre konakları kurmakla ve köle tâcirlerinin hareketlerini kösteklemekle vazifelendirdi. Onun bu vazifesi devamınca, Mısır hâkimiyeti Unyoro ve Uganda'ya kadar yayıldı, fakat Harţûm makamlarının mâni olmaları sebebi ile, köle alış-verişine karşı fazla bir şey yapılamadı. 1870'te, onun yerine Büyük göllerde, Faşoda'da en yüksek idâre memûru olarak, Hatt-ı üstüvâ eyâletine miralay (sonra general) C. G. Gordon getirildi. Husûsî askerî kuvvetlere sâhip olma o zaman kanunsuz sayıldı ve köle tâcirlerinin konakları kapatıldı. Gordon, avrupalı ve amerikalı yardımcıları ile, muntazam bir idâre kurdu ve 1877'de bütün Sūdân'ın umûmî vâlisi tâyin edildi ki, o bu mevkiini 1879'a kadar muhafaza etmiştir. İdâreyi ıslâh için gösterdiği yorulmaz gayretlere rağmen, Dâr Fûr'da ayaklanmalar oldu ve Habesistan ile askerî anlaşmazlıklar çıktı.

Şimâlî Sūdân'ın türk-mısırlı vâliler ile idâresi çok ciddi suiistimallere yol açtı. Mâlî nizâm tazyik ve bozukluk ile lekeleni ve halk, resmî ve gayr-i resmî fazla vergiler ile, harap ve perişan bir hâle düşürüldü. Kahire tarafından yapılan murâkabe te'sirsiz idi ve 1857'de hidiv Sa'id Paşa [b.bk.]'nın teklif ettiği idârî ve mâlî bir ıslâh taslâğı kâğıt üzerinde kaldı. Gordon'un vazifesi esnâsında, en büyük suiistimaller cezâlandırıldı, fakat kölelik husûsundaki sağlâm tutumu arapların kendisine düşman olmasına sebep oldu. 1880'de, vazifesinden ayrıldığı zaman, Sūdân bir ihtilâl için olgunlaşmış bir hâlde idi ve bir

reis, memnun olmayan muhtelif unsurları din bayrağı altında birleştirmek üzere ayaklanınca, umûmî memnuniyetsizlik hemen alevlendi ve fena techiz edilmiş taraftarlarının hükûmet kuvvetlerine karşı kazandığı zaferler sayesinde, vazifesinin ilâhî mâhiyetini isbât etmeğe muvaffak olmuş gibi görüldü (hareketin tafsilâtı için bk. mad. MUHAMMED AHMED).

1896'da İngiliz ve Mısır birleşik kuvvetleri kaybedilmiş olan eyâletlerin yeniden zaptına teşebbüs etti. Omdurman'da *derviş* ordusunun mağlûbiyeti ile (Kerreri savaşı: 2 eylül 1898), askerî hedeflere tamâmiyle ulaşıldı ve 19 kânûn II. 1899 tarihli bir anlaşma ile, İngiliz-Mısır Sūdân'ı İngiltere ile Mısır'ın müşterek bâkimiyeti altında, 1936'da İngiliz-Mısır muâhede ile te'yit edilen bir nizamnâmeye göre, bir ortak himâye idâresi („kondominium“) hâline getirildi.

Yeni idâre tahrip olunmuş bir memleket ile karşı-karşıya idi. Mahdî hareketinden önce 8.500.000 kişi tabmin edilen bir nüfusun 3.500.000 kadarı kıtlık ve hastalıklardan, ve 3.250.000 kadarı da harplerde ve iç mücadelelerde mahvolmuş idi. Sonra 1899'da umûmî vâli olarak Lord Kitchener'in yerine gelen R. Wingate'in murakabesi altında yavaş ve sabırlı bir yeniden kurma devri başladı. İç âsâyiş ve sükûnet mülkî idâreyi biç tanımamış olan kabilelerin şamatalarından ve Mahdî an'anesinin ilhâm ettiği taassuplu ayaklanma tehlikelerinden hâsıl olan bir çok meselelerin hallini icâp ettiriyordu, fakat iktisâdî hayatın ve umûmî refâhın gelişmesi ile taayyün eden âsâyiş içinde ilerileme sağlâm bir sulh te'min etti.

Halifenin sukutundan beri, memleketin eski hükûmdar âilesinin soyundan gelen biri tarafından istibdat ile idâre edilmiş olan vergiye bağlı Dâr Fûr sultanlığı, 1916'da, bura sultanının birinci dünya savaşı sırasında takınmış olduğu düşmanca tutum sebebi ile, Sūdân idâresine ilbâk edildi.

İlk dünya savaşından sonraki devrin başlıca hâdiseleri idârî ve iktisâdî gelişme ile ilgilidir. Sulama (Sennâr barajı 1926'da tamamlandı) ile ve yeni yollar sayesinde ticâret kolaylıkları ile memleketin zenginlikleri artırıldı. 1927'de başlayan „yerli idâre“ siyâseti nüfusun içtimâî bünyesini muhafaza ve ıslâh etmesine, aynı şekilde ilerileyici merhalelere göre, fakat an'anelerine ve kendi harsına uygun olarak gelişmesine rehberlik etmekte çok yardım etti. Şimâlî Sūdân nüfusunun yakın şarkın arap milletleri arasındaki meşrû mevkii almaya başlaması vâkiasını intâc etmiş olan sıkı bir bars hareketi meydana getiren öğretim sâhasında da bazı ilerilemeler kaydedilmiştir.

[Sūdân şimdi merkezi Harţûm olan bir cumhuriyet olup, arâzisi 2.500.000 km.² dir ve 12.650.000 (1963) kadar nüfusu vardır. Mısırlıların muhalefetine rağmen, 1 kânûn II. 1956'da istiklâlini ilân etmiştir].

Bibliyografya: Umûmî eserler: İbrâhîm Hilmi, *The Literature of Egypt and the Sudan* (London, 1886); Naoum Shoucair (Na'um Şukayr), *Târîh al-Sūdân*, Kahire, 1903 (vesikalar mecmuası); H. A. MacMichael, *The Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1934); J. A. de C. Hamilton (nâşir), *The Anglo-Egyptian Sudan from within*, London, [1936] (muhtelif müelliflerin makalelerini ihtivâ eder); *Sudan Notes and Records* (Khartoum-London, 1918 v.dd. tarih, arkeoloji, etnografya, lisaniyat v.b. dâir bir çok makaleler ihtivâ eder); istatistik malzemesi ve idârî işler için şu iki resmî neşriyata bakmalıdır: *Sudan Almanac: Report on the Finances, Administration and Condition of the Sudan* (her ikisi de H. M. Stationery Office tarafından yıllık olarak neşredilmiştir). — Seyahat ve keşifler: F. Cailliaud, *Voyage à Meroé...* (Paris, 1826—1827); Russegger, *Reisen in Europa, Asien und Afrika*, 1838; diğer mühim eserler (Mısır devri hakkında) G. Schweinfurth, M. Th. v. Heuglin, W. Junker ve E. Marno'nun eserleridir. — Etnografya: C. G. ve B. Seligman, *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan* (London, 1932); ayn. mll., *The Kababish, a Sudan-Arab tribe* (Harvard African Studies II), Cambridge, 1918; H. A. MacMichael, *The Tribes of Northern and Central Kordofan* (Cambridge, 1912); ayn. mll., *History of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922). *Sudan Notes and Records*'da bir çok makaleler, bunlar arasında şunlar bilhassa mühimdir: J. W. Crowfoot, *Customs of the Rubâţâb* (1918), I; ayn. mll., *Wedding Customs in the northern Sudan* (1922), V; C. G. ve B. Seligman, *Note on the history and present condition of the Beni Amer* (1930), XIII; J. A. Reid, *Some notes on the tribes of the White Nile Province* (1930), XIII; G. D. Lampen, *The Baggara tribes of Darfur* (1933), XVI; S. E. R. Sanders, *The Bisharin* (1933), XVI; ayn. mll., *The Amarar* (1935), XVIII. — Dil: H. F. S. Amery, *English-Arabic vocabulary...* (Kahire, 1905) S. Hillelson, *Sudan Arabic, English-Arabic vocabulary* (London, 1930); ayn. mll., *Sudan-Arabic texts with translation and glossary* (Cambridge, 1935); A. Worsley, *Sudanese grammar* (London, 1925). — Din: Vâd Zayf Allâb'ın *Tabakât*'ının Kahire'de 1930

'da yapılmış iki tabı vardır; muhtevâsı H. A. M. MacMichael, *History* ve S. Hillelson, *Sudan Notes and Records* (1923), VI'da tahlil edilmiştir. Parçalar için bk. ayn. mll.'in *Sudan Arabic Texts*; S. Hillelson, *Some Aspects of Muhammadanism in the Sudan* (J.R.A.S., 1937).—Tarih (Mısır devri ve yeni devir için): H. Dehérain, *Le Soudan Egyptien sous Mehemet Ali* (Paris, 1898); M. Sabry, *L'empire égyptien sous Mohamed-Ali* (Paris, 1930); ayn. mll., *L'empire égyptien sous Ismail* (Paris, 1933); Cromer, *Modern Egypt* (London, 1908); Lord Lloyd, *Egypt since Cromer* (London, 1934); bk. bir de mad. MUHAMMED AHMED; B. M. Allen, *Gordon and the Sudan* (London, 1931). (S. HILLELSON.) SÜDÂN. [bk. SÜDÂN.]

SÜDE. SÜDA, cenûbî Arabistan'da, Yemen'de bir şehir olup, cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru uzanan ve orta kısmında bir dağ zirvesi hâline gelen kayalık bir sırtın üzerinde bulunmaktadır. Şehrin aynı zamanda en yüksek kısmı olan merkezinde, garp tarafında, bugün enkaz ile kaplı bulunan merdiven şeklinde bir giriş yeri olan hâkim ve sağlam bir kale (*huṣn*) yükselir. Garp tarafı üzerinde güzel bir sarnıcı bulunan küçük bir düzlük de vardır. Kayalığın cenup kıyısında olduğu gibi, daha garpta bir kule bulunur. Şehir şimâl-i şarkî ve cenûbî garbîye doğru kaleye kadar uzanır; şimâl-i şarkî kısmı daha yüksektir, cenûbî garbî kısmı ise, basamaklar hâlinde aşağı doğru iner. Şehre cenûbî garbîden girilir, aynı istikamette, câmiin civârında, bir kaç derme-çatma dükkândan teşekkül eden pazar yeri bulunur. İyi sıvanmış, kat'ı nâkis, dâire veya muntazam dört köşe şeklinde ve kalenin şimâl ve şimâl-i garbîsinde bulunan 4 veya 5 sarnıcı su te'min edilir. Şehir verimli topraklar ile çevrilidir. Vâdî Bayt Kilâb ve doğrudan-doğruya Süda civarları gibi, bir az daha alçakta bulunan bölgelerde hind darısı ve Cebel 'Ayâlî Yazîd, Cebel Benî Haccâc gibi daha yüksek bölgelerde, arpa, buğday ve diğer hububat ekilir; diğer taraftan Yemen'in en iyi sayılan kahvesi ise, bilhassa 200—300 m.'den daha fazla bir yükseklikte bulunan Vâdî Sece ile Vâdî Şamayân'da yetiştirilir. Burada aynı zamanda muz da çok iyi yetişir. Ekimler her yerde tamâmiyle ufki olarak bazarlanmış setler üzerinde yapılmakta ve bunlar dağları irtifâhatları gibi çevirmekte ve ekseriyâ yükseklikleri 4—6 m. olan sağlam şakuli taş duvarlar ile birbirlerinden ayrılmaktadır.

Bibliyografya: E. Glaser, *Geographische Forschungen im Jemen* (1883—

1884), var. 43a, 44b. (ADOLF GROHMANN.) SÜFÎ. [Bk. TASAVVUF.] SÜFÎ. [Bk. SÖFÎ.] SUFRİYA. [Bk. SUFRİYE.] SUFRİYE. AL-SUFRİYA, Hâricîlerin [b. bk.] başlıca kollarından biri. II. (b.) asırda Abû Miḥnaf'te mevcut tarîbî an'ane (al-Tabarî, *Târîḥ*, II, 517, v.dd.) bu fırkanın meydana çıkmasını, Basra Hâricîlerinden 'Abd Allâh b. al-Şaffâr al-Tamimî'nin meslekdaşı Nâfi' b. al-Azrak, taraftarı olduğu isti'râz („sual sormadan basımlarının ve âlellerinin öldürülmesi“) meselesinden dolayı Nâfi'den ve bunu müteâkip Hâricî olmayan müslümanların kâfir telakkî edilmesi gerektiğini müdafaa eden 'Abd Allâb b. İbâz'dan ayrılması sırasında, 65 (684/685) yılında göstermektedir. Abû Miḥnaf'ın rivâyeti, Wellhausen'in doğru olarak tebârüz ettirdiği gibi, Hâricîlerin üç büyük kolu olan Sufrîya, Azrakîya, [IV, 443 v.d.] Abâzîya veya İbâzîya [b. bk.] 'yi, bir fikir mücadelesinin ve yalnız hâdiselerin dışına bakılarak aynı zamandaki mahsulü telakkî eden bir zihniyetin neticesi gibi bisedilmektedir. Başka bir tarihî kaynak, al-Balâzurî (nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.), Sufrîya'nın kurucusu olarak Ubayda b. Kabîş adlı bir kimseyi gösterir; kelâmî kaynaklar, aksine, bu kuruculuğu Ziyâd b. al-Aşfar'a atfederler ki, bundan dolayı Sufrîya Ziyâdîya adını da almış olmalıdır (al-Bağdâdî, *Firaḳ*, s. 70; al-Şahrastânî, nşr. Cureton, s. 102; Hvarizmî, *Mafâtih al-'ulûm*, nşr. Van Vloten, s. 25; al-Sam'ânî, *Ansâb*, var. 354a). Başka kaynaklara göre de, bu fırkayı al-Nu'mân b. Sufr adında biri kurmuştur (Maḳrîzî, *Hiṭat*, II, 354 aşağıda=2. baskı, IV, 178, aşağıda): bütün bu şahıslar aynı derecede meçhuldür. Gerçekte Sufrîya yalnız 76 yılı saferinde (694 bazîran) Şâlih b. Musarriḥ (veya Musarraḥ; krş. al-Tabarî, II, 881, not g)'nin çıkardığı ve bunun ölümünden sonra Şabîb b. Yazîd al-Şaybânî [b. bk.]'nin idâre ettiği büyük isyân patlak verdiği zaman Hâricîler hareketine katılmağa başladılar: taraftarlarıncea bir evliyâ sayılan ve mezarı uzun zaman bir saygı mevzuu olan (İbn Kutayba, *Ma'ârif*, nşr. Wüstenfeld, s. 209=İbn Durayd, *İstikâk*, nşr. Wüstenfeld, s. 133) Şâlih b. Musarriḥ propagandacı olan ve sonunda, sükûneti seven mizacına rağmen, kanlı mücadelenin girdabına kapılan süfiyâne temâyüllü bir zâhid örneğini temsil etmektedir: mevsuk olması çok muhtemel olan bir şâhidin hikâyesinde (al-Tabarî, II, 886) bu zat, bize Azrakîlerin debşet uyandıran usûllerine muâriz olarak gösterilmektedir ki, bu muârizlık, Sufrîya müntesipleri tarafından ber

zaman riâyet edilmemekle berâber, Sufrîya nazariyesinin değişmez vasfını teşkil etmiştir.

Şabîb b. Yazîd'in mağlûbiyetinden sonra, Sufrîler Emevîler devrinin sonuna doğru al-Zahhâk b. Kays [b. bk.]'in isyânına katılmış görünüyolar. Aynı devirde islâm âleminin her tarafına dağılmış bir hâlde bulunuyorlar: 117 (735) yılında Magrib'de bulunduklarına işâret edilmiştir (İbn al-Ağîr, *Kâmil*, nşr. Tornberg, V, 153, aşağıda); burada reisleri Abû Kurra'nın idâresinde olarak, Abbâsî vâlisi 'Omar b. Hâfş'ı 153 (770) yılında öldürüp (al-Tabarî, III, 370 v.d.), 155 (771/772)'te Sicilmâsa [b. bk.] şehrini almışlar ve uzun zaman mustakil kalmışlardır (İbn al-İzârî, *Bayân al-mugrib*, nşr. Dozy, I, 58 v.dd.; İbn al-Ağîr, VI, 4 v.dd., 53); Sufrîler, Berberîlerin umumî ayaklanmasında İbâzîler ile rekabete giriştiler ve sonunda başka yerlerde olduğu gibi şimalî Afrika'da da tek başlarına kalan İbâzîlerin içinde eridiler. İbâzîler ile Sufrîler arasında bir başka çatışma Sufrîlerin, 134 (751/752)'de Abbâsî reisi Hâzîm b. Huzayma tarafından mağlûp edildikten sonra, sığınmış oldukları (al-Tabarî, III, 78). 'Omân'da vukûa geldi ve Sufrîler mahvoldu.

Sufrîler bilhassa Hâricîliğin nazariyatı olarak mühimdirler: dinî akîde esaslarını muntazam bir şekilde beyân etmeği deneyen ilk Hâricîler gibi görünmektedirler ve daha ilk imâm'larından biri olan şâir 'İmrân b. Hiṭṭân [b. bk.] (ölümü 84=703), fakih ve kelâmcı olarak tanınmıştır. Sufrîlere mensup başka muhaddis ve kelâmcıların adları al-Câhîz tarafından Hâricîlere mensup âlimler cedvelinde zikredilmiştir (al-Bağdâdî, I, 131—133, II, 126 v.d.): bunlar arasında, lûgacı ve şâir olarak tanınmış Şubayl b. 'Azra al-Zubâ'î (ölm. 140=757/758, bk. Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, nr. 20, burada bulunan baba adı düzeltilmelidir; İbn Durayd, s. 193; al-Tabarî, II, 1913; al-Câhîz, *Hayavân*, I, 152; İbn Hacer, *Tahzîb al-tahzîb*, IV, 310 v.b.), al-Kâsim b. 'Abd al-Rahmân b. Şadîka, Mula'yl v.b. İbâzîlerin itidalleri ile müsâvi olmamakla berâber, Sufrîleri müfrit Hâricîler olan Azrakîler'den ayıran başlıca dinî iddialar, 'Abd al-Kâhîr al-Bağdâdî'nin ve al-Şabrastânî'nin iyi tertip edilmiş eserlerine göre, şunlardır: *Ku'ud* („başka müslümanlara karşı savaştan muvakkaten geri durma“, bk. Mubarrad, *Kâmil*, nşr. Wright, s. 527, 595, 10, 604, 10—14) ve *taḳîya* („mezhebi itikadın gizlenmesi“, *isti'râz* (yk. bk.) ve müşriklerin çocuklarının mabkûm edilmesi akîdelerinin reddi. Bir de ahlâkî ve manevî telakkîlerde Hâricîlerdeki şiddet ve darlık Sufrîlerde bir dereceye ka-

dar azaltılmıştır: bunların kollarından biri şeriâtin muayyen bir cezâyı (*ḥadd vâkî*, bu tâbir al-Şabrastânî'nin Haarbrücker tercümesinde, II, 154 anlaşılmamıştır) gerektirdiği ihlaller bahis mevzuu olduğu müddetçe, günahların günah işleyen kimsede kâfir (*kâfir*) ve müşrik (*muşrik*) vasıflarını hâsıl etmediğini, fakat ancak böyle bir cezânın şeriâtte mevcut olmadığı hâllerde bunun hâsıl olduğunu müdafaa ediyordu. Sufrîlerin başka busûsiyetleri menâsik ve fıkba mütealliktir.

Sufrîya, dinî bir mezhep olarak, bilhassa islâm âleminin şark kısımlarında bâkim olmuş ve buralarda oldukça muahhar bir devre kadar devam etmiştir: İbn Hâzm (ölm. 456=1064) bunların, İbâzîler yanında, kendi zamanına kadar mevcut kalmış yegâne Hâricî kolu olduğunu tasdik eder (*al-Faṣl fi'l-milal*, IV, 190 v.d.). Bu durum bize başka Hâricî kollarının Sufrîya kolu içinde yavaş-yavaş eridiklerini farz ettirmektedir; İbn Hâzm'ın Şa'liba, 'Acârida [b. bk.], Bayhasîya [b. bk.] kollarını, dalları ile birlikte, Sufrîler arasında sayması, hâlbuki 'Abd al-Kâhîr al-Bağdâdî ile al-Şahrastânî'nin bunları mustakil kollar telakkî etmesi vâkıası bunu te'yit eder görünmektedir.

Sufrîya'nın adının menşei pek çok ihtilâfıdır: bunu sözde kurucuların adlarından (İbn al-Şaffâr, al-Aşfar, İbn Sufr) çıkaran istikaklar ca'li gibi görünmektedir. Meşhur dilci al-Aşma'i'ye kadar çıkmakla berâber, kelimenin *Şifriya* şeklinde söylenmesini kabûl ederek, bunu *şifr* („sıfır“)e bağlayan ve hapsedilmiş olan bir Sufrî'nin zincirdeki arkadağlarından biri tarafından — „sen dinde bir sıfır sayılırsın“ sözleri ile azarlandığı tarzındaki bir fıkraya istinad eden istikak (*Lisân al-'arab*, V, 135= *Tâc al-'arûs*, III, 337) tamâmiyle saçmadır. Hepsinden üstün olmamakla berâber, son bir istikak daha fazla itimâda değer: bu, adı mensuplarının zühud işleri ile çok meşgûl olmaları neticesinde yüzlerinin aldığı *şufr* („sarı renk“)dan çıkaran istikaktır (al-Balâzurî, nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.; al-Mubarrad, *Kâmil*, s. 604, 9—11, 615 v.d.; krş. Tabarî, II, 881, 14, burada Şâlih b. Musarriḥ'in „sarımsı yüzlü“ [*muşfarr al-wach*] bir adam olduğu söylenir). Bu istikak kat'iyesizliği bir tarafa, bizzat hareketin menşei hususunda hüküm sürmekte olan karanlığın neticesinden başka bir şey değildir: görüldüğü üzere, hakikî muharrik gibi görünen Şâlih b. Musarriḥ muahhar Sufrîler tarafından ilk imamları sayılan 'İmrân b. Hiṭṭân olarak tanınmamaktadır (al-Bağdâdî, *Firaḳ*, s. 71); al-Bağdâdî (s. 89), Şâlih'e al-Sufrî vasfını vermekte tereddüt eder ve al-Şabrastânî, (s. 95), bir Şâlihîya

mezhebinden bahsederek, bunun Hâricîlerin mâlûm biç bir zümresine girmediğini söyler.

al-Makrîzî (*Hîttat*, II, 354, aşağıda = 2. baskı IV, 179) 'ye göre, Şufriya, 'Ogmân, 'Alî ve 'A'îşa'nın hareket tarzlarından bir kısmını tasvip etmediklerinden (bütün Hâricîler gibi), *al-nukkâr* („inkâreîlar“) adını da taşımış olmalıdır; fakat Dozy, *Supplément*, II, 722b'de zikredilen parçalar (istisnasız bepsi Magrip ile ilgilidir) umûmiyetle Hâricîlere verilen bir tahkir adının bahis mevzuu olduğunu göstermektedir.

Bibliyografya: bk. mad. HÂRICİLER. (G. LEVI DELLA VIDA.)

SUFİRÜY. ŞUFİRÜY (halk lisanında Şefrû, nisba: Şefrîvî), Fas'ın şimâlinde, Fas şehrinin 33 kilometre cenûb-i şarkisinde, deniz seviyesinden 800 metre irtifâda, Orta Atlas dağlarının şimâl ucunda küçük bir şehirdir. Vâdî Şufriy suyu ile sulanan bu kasabanın etrafı, başlıcası kiraz olmak üzere, meyve bahçeleri ile çevrilmiştir. Şimâlde Tâkşebt ve Şebbâk, şarkta Kaşba veya kale, cenupta Meşbâh ve Zemrîta mahalleleri, Mellâh veya müsevîlerin mahallelerini ihtiva eder. Şehiri, burada bir câmi ve bir hamam da inşâ ettirmiş olan Sultan Mavlây Sulaymân tarafından XIX. asırda tâmir ettirilmiş yüksek bir duvar muhafaza etmektedir. Bu asrın ilk yarısının ortalarında nüfusu, 3.000 kadarı müsevi olmak üzere, takriben 8.000 civârında idi.

Şufriy'un belli başlı türbeleri Sîdî Bû-Sergîn, Sîdî Bû-'Alî ve Sîdî Bû-Medye'n'dir. Bunlardan birincisi en mühim olanıdır ve bu türbe yakınında olup, yaz nihâyetinde deliliği ve belâheti tedâvi hassasına sâhip olduğuna inanılan kaynak, su ile alâkalı bir merâsime sebebiyet vermektedir. Merakeş'ten Fas'a bu türbeleri ziyaret maksadı ile gelen Sultan Fa'tima bint Sulaymân tarafından 1179 (1765/1766) 'da gezilmiştir.

Çeşitli sâhalarda telifâtı bulunan âlim al-Hasan b. Mas'ûd al-Yûsî (ölm. 1102=1691) Şufriy civârında bulunan Ayt Yûsî berberî kabîlelerindendir. Kabri kasabanın cenûb-i garbisinde, Sîdî Lahsen denilen *zâviya* 'dedir ve hâlâ Ayt Yûsî'ler tarafından tebcil edilmekte ve hâtırasına hürmeten her sene *ma'vîm* denilen merâsim yapılmaktadır.

Şufriy'un te'sis tarihine âit fazla kat'î mâlûmat yoktur. Leo Africanus (buraya „*Sofroi*“ der) bu yerin „afrikahlı“ tarafından kurulduğunu söyler ki, ona göre, burası menşe' bakımından, çok eski zamanlara gitmektedir. İdrîs II.'in Fas'ı kurduğu zamandan beri buranın mevcut olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir ve bu bukûmdar, müsevîliğin en kuv-

vetli olduğu Şufriy ve al-Bahâlîl havâlisinin sekenesi ile mücadelede girmekte gecikmemiş ve bunlara islâmiyeti kabûl ettirmiştir. Eski müsevî nüfusun hâtırası, Vâdî 'l-Yahûdî (Şufriy vâdisinin munsaba yakın kısmı) ve kasabadaki müsevîler tarafından hakikî tabî'ata tapma mezbebinin merkezi sayılan Kâf al-Yahûd adlı mağaranın isimlerinde mubafaza edilmektedir.

Yakınında bulunan yeni merkezî şehir Fas'ın hız ile ehemmiyet kazanması bu eski berberî şehrinin inhitatını sür'atlendirmiştir. Mamafih Şufriy, Sicilmâsa'ye giden kervan yolunda lüzumlu bir yer olduğundan, daima muayyen bir hayatiyete sâbip olmuştur ve buna ilâveten burası Fas'a gönderilen meyveler, yün, deri ve sedir kerestesi gibi, orta Atlas'ların mahsûlleri için tabî' bir anbar vazifesini görmüştür.

Kurtuba emevî halîfelîğinin sukutu üzerine, Fas emîri al-Mu'izz b. Zîrî'ye tâbi olan Şufriy Sicilmâsa ve Dar'a emîri olan Vânu'dîn b. Hazrûm al-Mağrâvî tarafından 407 (1016/1017) 'de alınmıştır. 455 (1063) 'te Yûsuf b. Tâştî'n Şufriy'u hücum ile zaptetmiş ve oraya sığınmış bulunan bütün Mağrâva'ları katletmiştir. 536 (1141) 'da Şufriy, 'Abd al-Mu'min eliyle, Murabıtlar'a geçti.

al-Bakrî, XI. asırda, Şufriy'dan sadece Fas ile Sicilmâsa arasındaki yol üzerinde etrafı surlar ile çevrilmiş, su yollarına ve ağaçlara sâhip bir yer olarak bahsetmektedir. XII. asırda burayı tavsif eden al-İdrîsî şöyle demektedir: „Ticârî faaliyeti az olan küçük ve tenha, fakat medenî bir kasaba. Sâkinlerinin büyük bir kısmı hububat yetiştiren ziraatçiler; bundan başka çok miktarda büyük ve küçük baş hayvancılığı da mevcut. Suları bol ve tatlı.“

Banû Vattâs ve Sa'dî hânedanları zamanlarında Fas havâlisini harap eden dahilî harplerden Şufriy da çok zarar görmüştür. 'Alavî'lerin iktidarından sonra da burası bu sultanlar ile orta Atlasların âsi berberîleri arasındaki muharebelerden daha da zarar gördü.

Mavlây İsmâ'îl 1096 (1684/1685) 'da orta Atlaslar ve Yüksek Molovya'daki kabîleler üzerine yaptığı seferde Şufriy'dan geçmiştir. 1736'da kasaba ve civar sâkinleri, bu havâli berberîlerinin 'Abd Allâb isimli âsi kardeşini muhafaza etmelerine kızan ve İbn 'Arabî'ya lâkabını taşıyan Sultan Mavlây Muhammed b. İsmâ'îl tarafından katledilmişler ve başları Fas'a götürülmüştür. 1811'de berberîlerin büyük isyanı esnasında, bunlar Şufriy'a kadar geleerek kendilerine karşı gönderilen orduyu muhasara ederek, ordugâhlarını yağma etmişler ve bütün bu havâliyi soymuşlardır. 1235 (1819

1820) 'te Sultan Mavlây Sulaymân civârındaki âsi Ayt Yûsî kabîlesi âsilerinden 300 kişiyi Şufriy'da tevkif etmiştir. [Bugün Şufriy Fas devleti dahilinde bulunmaktadır].

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifat al-Mağrib*, metin s. 76, trc. s. 87; al-Bakrî, *Description de l'Afrique Septentrionale*, 1911, s. 146; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), II, 359; Marmol, *Description de l'Afrique*, IV, var. 162; De Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888), s. 37 v. dd.; E. Aubin, *La*

Maroc d'aujourd'hui (Paris, 1905), s. 394—397; T. Brunot, *Cultes naturistes à Sefrou* (*Archives Berbères*, 1918, III, 137—143); Reisser ve Bachelot, *Notice sur le Cercle de Sefrou* (*Bulletin de la Société de Géographie du Maroc*, 3. sene, sayı 4, s. 29—31.) GEORGES S. COLIN.)

SUFİRÜY. [Bk. SUFİRÜY.]

SUFYÂN. AL-ŞAVRÎ. [Bk. SÖFYÂN-OL-SEVRÎ.]

SUFYÂNÎ. [Bk. SÖFYÂNÎ.]